

Székely Nemzeti Múzeum • Muzeul Național Secuiesc

ACTA SICULICA



Sepsiszentgyörgy 2011 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM . MUZEUL NAȚIONAL SECUIESC

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2011 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA 2011

A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve

Szerkesztőbizottság:

Benkő Elek (Budapest), Egyed Ákos (Kolozsvár), Kósa László (Budapest),
László Attila (Iași), Pozsony Ferenc (Kolozsvár), Sárkány-Kiss Endre (Kolozsvár)

A néprajzi fejezetet lektorálta:

Tánczos Vilmos (Kolozsvár)

Főszerkesztő:

Kinda István

Szerkesztők:

Boér Hunor és Kinda István, valamint

Barti Levente, Kocs Irén (természettudományok), Szőcsné Gazda Enikő (néprajz),

Bordi Zsigmond Lóránd, Sztáncsuj Sándor József (régészet),

Csáki Árpád, Demeter Lajos (történettudományok)

Román és angol kivonatokat fordított és ellenőrzött:

Hubbes Kinga, Hubbes László

Az évkönyvsorozatot grafikailag tervezte:

Mednyánszky Emese, Méder Lóránt László

Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum

Felelős kiadó: Vargha Mihály

© Székely Nemzeti Múzeum, 2011

© Az egyes cikkek szerzői, 2011

A Székely Nemzeti Múzeum borítólapon szereplő
pecsétjét Keöpeczi Sebestyén József tervezte (1941)

ISSN 1843-8385



Székely Nemzeti Múzeum



Kovászna Megye Tanácsa

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötészet:

Sámán Kiadó, Sepsiszentgyörgy

Tartalom

Vargha Mihály: <i>A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentése (2010. november – 2011. október)</i>	7
Természettudományok	
Jánosi Csaba – Berszán József – Péter Éva: <i>A Csomád-hegység ásványvizes fürdői</i>	41
Vörösváry Gábor: <i>Adatok a Gyergyói- és Csíki-medence kultúrflórájának ismeretéhez</i>	57
Urák István – Máthé István: <i>Csíki-medencei lápok pókjainak (Arachnida: Araneae) faunisztikai és ökológiai vizsgálata</i>	75
Rozner István: <i>Kovászna megye levélbogár-faunájának alapvetése (Coleoptera: Chrysomelidae)</i>	91
Kutasi Csaba – Tallósi Béla: <i>A Csukás futóbogarai (Coleoptera: Carabidae)</i>	105
Kocs Irén – Podlussány Attila – Tallósi Béla – Kutasi Csaba – Rozner István – Ádám László: <i>Adatok a Csukás-hegység bogárfaunájához (Coleoptera)</i>	111
Barti, Levente: <i>Unusual occurrence of the bicoloured white-toothed shrew (Crocidura leucodon, Soricomorpha: Soricidae) in a mature beech forest in the Ciomad-Puturosu Mountains (Eastern Carpathians, Central Romania)</i>	119
Régészet	
Sztancs, Diana-Maria – Beldiman, Corneliu: <i>Artefacte din materii dure animale apartinând culturii Ariuşd-Cucuteni în colecția Muzeului Național Secuiesc</i>	127
Zăgreanu, Radu Iustinian: <i>Roman lamps in the collection of Székely National Museum</i>	169
Bordi Zsigmond Lóránd: <i>A sepsiszentkirályi unitárius templom régészeti kutatása</i>	177
Történelem	
Nyárádi Zsolt – Rejtő András: <i>Tordátfalva és egyháza (Adatok a 18–19. századi unitárius egyházközségi levéltári forrásokból)</i>	227
B. Garda Dezső: <i>Gyergyó a 18–19. század fordulóján keletkezett források tükrében</i>	257
Süli Attila: <i>A szabadságharc hősi halottja: zabolai gróf Mikes Kelemen ezredes (1820–1849)</i>	267
Szőcsné Gazda Enikő: <i>A Zathureczky család székelyföldi ága a 19. században. Gazdaság- és mentalitástörténeti vázlat</i>	283
Nagy Botond: <i>Székely kivándorlás és hivatalnoki magatartás Háromszéken</i>	297
Nagy Szabolcs: <i>Az 1916-os román megszállás egy sepsiszentgyörgyi patikus szemével</i>	307
Kosztai István: <i>Ki ment, kit vittek 1916 őszén Orbai járásból</i>	339
Nagy Szabolcs: <i>Egy székely város közállapotai az első világháború végén</i>	349
Tóth-Bartos András: <i>Adatok Kézdivásárhely 1940–1944 közötti történetéhez</i>	355
Közgyűjtemény és történelmi örökség	
Szekeres Attila István: <i>A sepsiszentgyörgyi állami levéltárban őrzött háromszéki armálisok címerei</i>	375
Tiron, Tudor-Radu: <i>Lespedea funerară de la Budila (jud. Braşov) a Josephei Zenone di Castelceriolo (Observații genealogice și heraldice)</i>	385
Bernád Rita – Péntes Lóránd: <i>A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára</i>	393
Zepezsaner Jenő: <i>Székelyföldi céhpecsétek</i>	409
Dimény Erika: <i>Használat és szoros megtartás végett kiadott rendszabályok – 19. századi kiváltságlevelek a kézdivásárhelyi Cébtörténeti Múzeum gyűjteményében</i>	425

Művelődéstörténet

Coroi Artur: <i>Baróti Cserei János deák élete és pályája</i>	447
Tóth Zsombor: <i>Egy kora újkori székely fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből (esettanulmány)</i>	483
Csáki Árpád: <i>Nagysolymosi Incze Simeon erdővidéki református esperes kalendáriumi bejegyzései (1810–1853)</i>	493
Tóth Szabolcs Barnabás: <i>A Háromszéki Árvafü- és Szeretetház Alapítványai</i>	503
Dimény Attila: <i>A kézdivásárhelyi polgárság egyesületi élete a 19. század második felétől a 20. század közepéig</i>	511
Dobolyi Annamária: <i>Épületmesterek és a Szépitő Bizottság tevékenysége Kézdivásárhelyen a 19–20. század fordulóján</i>	543
Dobolyi Annamária: <i>A kézdivásárhelyi kis sétatér és gőzfürdő</i>	555
Barabás Hajnalka: <i>Egy felvidéki üvegműves és játékkészítő Sepsibükszádon</i>	563
Dimény Haszmann Orsolya: <i>Végh Antal emlékezete</i>	593

Néprajz és kommunikáció

Pozsony Ferenc: <i>Család- és háztartásszerkezet Páván (2010)</i>	615
Nagy Zsolt: <i>Egy monokultúrára szakosodott székely település – Almatermesztés Gegesen</i>	623
Szőcs Levente: <i>A népi önéletrajz funkciói</i>	635
Kinda István: <i>Egy száztíz esztendő s vőfélykönyv Erdővidékről</i>	653
Olosz Katalin: <i>Történetek a fehéregyházi Haller grófkőről</i>	659
Albert Ernő: <i>Kriza János születésének 200. évfordulójára (Vallomás)</i>	667
Vajda András: <i>A szakrális ter(ek) íráshasználata Sáromberkén</i>	687
Furu Árpád: „A szent vallás és az virtus virágozzék áldás s a békesség e fal közt lakozzék” – <i>Évszámok házfeliratok Torockón</i>	699
Salló Szilárd: <i>A Messenger arcai – A hangulatjelek szerepe az internetes kommunikációban</i>	709

In Memoriam

<i>Kónya Ádám (1925–2008)</i>	727
-------------------------------------	-----

Vargha Mihály

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM IGAZGATÓI JELENTÉSE (2010. NOVEMBER – 2011. OKTÓBER)

A 2011. esztendőben öt éves időszakot zárunk. Öt év, amelyet erőnk és adottságaink mértékében az intézmény belső-külső megerősítésére, szakmai és látogatói közönségünk jobb, igényesebb szolgálatára fordítottunk. Mi, belső munkatársak egységes szakmai csapattá próbáltunk válni, azért, hogy hitelesen és eredményesen kovácsoljunk magunk köré értő és érző, törekvéseinkre érzékeny, munkánkra odafigyelő közösséget. Jóleső érzéssel olvastuk annak a felmérésnek az eredményeit, mely szerint múzeumunk, a színházat követve, a megye második legismertebb kulturális intézménye. Fenntartónknak, Kovászna Megye Tanácsának, valamint Sepsiszentgyörgy Polgármesteri Hivatalának támogatása és odafigyelése létfontosságú számunkra, amelyet közönségünk nevében ez alkalommal is köszönünk.

1. Általános kérdések

A 2010. november – 2011. október közötti időszak országos gazdasági-pénzügyi válságának negatív hatásait csak magánemberekként éreztük, múzeumi szakemberekként kevésbé. Intézménytörténeti mérföldkőnek számít, hogy sikerült megvásárolnunk a szomszédunkban lévő 40 áras telket, amelytől városunk idegenfogalmának felpozícionálását és a múzeum funkcionális gondjainak megoldását egyaránt reméljük. Itt, a ma 136 éves intézmény oltalmában szeretnénk létrehozni az Erdélyi Modern Művészeti Múzeumot, korszerű kiállítóterekkel, múzeumvendéglővel, ajándékbolttal, műtermekkel.

Kiemeltebb szakmai terveinket is megvalósíthattuk: az Apor-kódex mellé restauráltattuk a zabolai szárnyasoltárt, műemlék székelykapuinkat konzerváltuk, és – ha a szükség úgy hozta – szakembereink az intézmény falain kívül is fontos szolgálatot teljesítettek, előjáróban csak egy-két példa: a Székelykapu-program keretében kaput mentettünk be Futásfalváról, Zágónban pedig kiállítások rendezésénél segédkeztünk. Szeretnénk éves tevékenységünket az alábbiak során részletesen taglaljuk.

1.1. Az intézmény a közgyűjteményi szférában

A Székely Nemzeti Múzeum regionális intézmény, fenntartója Kovászna Megye Tanácsa. Könyvtári, természettudományi, régészeti–történelmi és néprajzi osztállyal működik, valamint sepsiszentgyörgyi képzőművészeti (Gyárfás Jenő Képtár, Magma Kiállítótér), baróti (Erdővidék Múzeuma), csernátoni (Haszmann Pál Múzeum), kézdivásárhelyi (Céhtörténeti Múzeum) és zabolai (Csángó Néprajzi Múzeum) külső egységekkel. A Székely Nemzeti Múzeum 2011. évi költségvetéséből 381 800 lej a programokra költött összeg, mely magába foglalja a mintegy 35 180 lejnyi, a Nemzeti Kulturális Alaptól, valamint a Nemzeti Erőforrás Minisztériumtól pályázott támogatást. Bevételeink a látogatói belépti díjból, terembérlésből, régészeti felügyeleti díjakból tevődnek össze, és a programokra költött összegnek valamivel több, mint egynegyedét jelentik. Forrásbiztosító munkánkat a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány továbbra is hatékonyan segíti.

Háromszéki múzeumhálózatunkat a tárgyalt időszakban 52 725 látogató kereste fel, tízezerrel többen, mint tavaly. Bevezettünk egy egységes jegyrendszert, amely egyszeri vásárlással mindhárom megyeszékhelyi egység (főépület, Gyárfás Jenő Képtár, Magma Kiállítótér) látogatását lehetővé teszi a vásárlás napján.

2011. szept. 7-én Vargha Mihály igazgató ünnepélyes keretek között a Csíkszeredai Főkonzulátuson vehette át a magyarországi Nemzeti Erőforrás Minisztériumának Pro Cultura Hungarica emléklapját.

1.2. Munkaerő- és szervezeti kérdések

A tavalyi leépítési hullám után idén elsősorban az intézményen kívüli okokból gyenge fizetések miatt több munkatársunk is felmondott: Méder Lóránt László és Bordi Zsigmond Lóránd régész, Barabás Hajnalka művészettörténész muzeológusok, Rátz Judit személyzeti előadó és Mihály Csaba munkás. A kiállításokon történő tárlatvezetést múzeumi szakembereink látják el, a csökkenő létszám miatt az évi 4-5 hét ebben a fel-

adatkörben évi 5-6 hétre növekedett, de az idén is sikerült megoldanunk, hogy legalább a nyári csúcsidényre szakképzett idegenvezetőt alkalmazzunk Rácz Beáta személyében.

– Adminisztratív személyzetünk Szabó Anna könyvelőt, Tamás Tünde titkárnot, Bernád Edit szerződéses munkaiügyi referenst, valamint Zavicsa József gondnokot foglalja magába.

– A múzeumpedagógiai programokat a tárgyalt időszakban Demeter Éva látta el. Számítógép-állományunk rendszergazdája és a múzeumi honlap (www.sznm.ro) technikusa továbbra is Bagoly Róbert.

– A Könyvtár munkatársai Gyenge Gabriella *könyvtáros-konzervátor*, valamint Boér Hunor és Tiboldi Zoltán *könyvtáros-muzeológusok*. (Utóbbi nyugállományban, de rendszeresen bejár, részt vesz az osztály munkájában.)

– A Természettudományi osztályon Kocs Irén muzeológus látja el a szakmai teendőket. Nagy Annamária gyűjteménykezelő májusban szülési szabadságra, majd kétéves gyereknevelésre távozott. Az osztály muzeológusa az *Acta Siculica* évkönyvek szerkesztése mellett a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány ügyvezető alelnöki tisztségét is betölti, és a múzeumban dolgozók érdekvédelmi szervezetének képviselője is egyben.

– A Régészeti–történelmi osztályon az év elején még négy muzeológus tevékenykedett, közülük hárman időközben felmondtak (Méder Lóránt László 2011. februárig, Barabás Hajnalka művészettörténész 2011. szeptemberig, Bordi Zsigmond Lóránd 2011. novemberig volt belső munkatársunk), jelenleg Sztáncsuj Sándor József régész, Szeles József restaurátor, valamint Mandalian Irén gyűjteménykezelő látja el a feladatokat. Szeles József restaurátor az elmúlt év folyamán Bukarestben és Budapesten vett részt szakmai továbbképző programokon.

– A Néprajzi osztály két muzeológussal (Kinda István és Szőcsné Gazda Enikő), valamint két konzervátorral (Lázár-Prezmer Kinga Katalin és Tankó Zoltán) működött. Szőcsné Gazda Enikő 2011 januárjában a Debreceni Egyetemen néprajzból doktori fokozatot szerzett. Kinda István, aki egyben az intézmény Tudományos Tanácsának elnöke is, az év folyamán főmuzeológussá lépett elő. Lázár-Prezmer Kinga Katalin a szebeni Restaurátorképző Főiskolán folytatja tanulmányait.

– A Gyárfás Jenő Képtárban Sántha Imre Géza művészettörténész dolgozik muzeológusként. Vinczeffly Orsolya gyűjteménykezelő visszajött gyermeknevelési szabadságáról. A Magma Kortárs Kiállítóter szervezőmunkáját Kispál Attila, Kispál Ágnes és Vetrő Barnabás végezte, akik egyben a megcsappant létszámú Gyárfás Jenő Képtár kurátorai is.

– A baróti Erdővidék Múzeumában történész-muzeológus Demeter László, gyűjteménykezelő Hoffmann Edit. Július folyamán munkakörükön belül mindketten fokozati előléptetésben részesültek.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban muzeológus Haszmann Pál-Péter, restaurátor Haszmann Lajos, gyűjteménykezelő Haszmann Gabriella, éjjeliőr Haszmann László. 2011 júliusában Haszmann Lajos restaurátor munkakörén belül fokozati előléptetésben részesült. A múzeum honlapját (www.haszmannpal-muzeum.ro) továbbra is D. Haszmann Orsolya szerkeszti.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténelmi Múzeumban néprajzos-muzeológus Dimény Attila és Dimény Erika, művészettörténész-muzeológus Dobolyi Annamária. Gyűjteménykezelő Ercse Laura és Orosz Zoltán. Dimény Erika és Dobolyi Annamária muzeológusok a tavaly megkezdett bukaresti muzeológusi szakmai továbbképzőt 2010 decemberében sikeres vizsgával zárták. 2011 júliusában Dimény Erika és Dobolyi Annamária muzeológusok, valamint Ercse Laura és Orosz Zoltán gyűjteménykezelők munkakörükön belül fokozati előléptetésben részesültek.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum munkaközössége a nyár folyamán Vass Attila helyettesítő muzeológussal bővült. Dóczé Levente továbbra is szerződéses alapon végezte a legsürgetőbb állagmegóvási munkálatokat. Az alapító Pozsony Ferenc akadémikus, Kinda István és Dimény Attila múzeumi munkatársaink az intézmény működési feltételeinek pályázati úton történő előteremtése mellett rangos szakmai programokat is szerveztek, és üzemeltették a múzeum honlapját (www.csangomuzeum.ro) is.

1.3. Infrastruktúra fejlesztése

– A múzeumunk fejlesztését szolgáló, egyedülálló, sőt történelminek is nevezhető esélyt sikeresen használtuk ki, és fenntartónk támogatásával megvásároltuk a szomszédságunkban lévő 40 áras telket. Ez a terület nemcsak intézményünk, hanem városunk és régióink idegenforgalmának fejlesztését is elősegítheti, hiszen felépülhet az Erdélyi Modern Művészeti Múzeum, a hozzá tartozó korszerű szabadidő-komplexummal együtt. A területen lévő romos épületek eltakarítása elkezdődött, mi több, a 2011. évi *Szent György Napok* keretében a terület már kirakodóvásárnak is helyet adott. Az építendő létesítmény tervein szakértői csoport dolgozik.

– A *Székelykapu-program* keretében új ráklábakra helyeztük a területünkön álló öt székelykaput. A munkálatok szakfelügyelője Domokos Levente székelykeresztúri restaurátor, a munkálatokat koordináló vállalkozó Zsók József volt.

– A Kós Károly utca felőli múzeumkerítést saját költségvetésből újjátottuk fel, a munkálatokat a Conmixt vállalat végezte. Kicséréltettük és eredeti formájában visszaállítottuk a faelemeket, újráfödöttük és vakoltattuk a tartóoszlopokat.

– Főépületünkben, a kritikus állapotban lévő déli szárny födémének és tetőszerkezetének teljes felújítását is elkezdtük, emiatt a régészeti és középkori történeti alapkiállításainkat szeptembertől bezártuk. A munkálatokat fenntartónk finanszírozza.

– A baróti Erdővidék Múzeuma gyűjteményei kinőtték a múzeumépületet. A bővítési tervek elkészítésével Anthony Gall budapesti és Esztány Győző csíkszeredai műépítészeket bízta meg. A tervek elkészítését Kovászna Megye Tanácsa 50 000 lejjel támogatta. Az épületbővítést még sürgetőbbé teszi a kivételes értékű Anancus Arvernensis őselefánt-csontváz méltó körülmények között való kiállításának szükségessége. Bízunk benne, hogy meg fogjuk találni a szükséges anyagi forrásokat az épület felépítésére, majd fenntartására is.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum látogatottságát idén nagyban befolyásolta a Kovászna–Kézdivásárhely útszakasz javítási munkálatainak megkezdése, melynek következtében a település autóbusszokkal gyakorlatilag megközelíthetetlené vált. Ennek ellenére egyéni és kiscsoportos látogatóink száma nőtt az előző évekhez viszonyítva.

1.4. Támogató egyesületek

– Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány: 2011. jún. 9-én elvesztettük Szász-Fejér János biológus alapítványi tagot. Emlékét kegyelettel őrizzük.

Az alapítvány 7 pályázatot nyújtott be, ebből 4 volt sikeres: *A Székely Nemzeti Múzeum néprajztudományi kutatóprogramját*, az *Egy kemencében sütnék – múzeumpedagógiai programot* a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. támogatta; *A sepsiszentgyörgyi római-katolikus egyházközség a 19–20. században* és *A sepsiszentgyörgyi református egyházközség a 17–19. században* című kézirat elkészítését Sepsiszentgyörgy Város Polgármesteri Hivatala támogatta; a *Természettudományos Muzeológusok XXIX. Találkozója*ra muzeológusunk utazási költségeit a Communitas Alapítvány biztosította. Az alapítvány anyagilag támogatta a múzeum több sikeres rendezvényét is, ezek közül kiemeljük a *Diószeghy László (1877–1942) emlékkiállítás – 80 éve adományozott lepkegyűjtemény a Székely Nemzeti Múzeumban* című nagy sikerű tárlatot, Vinczeffy László *Ludium (Játékoság)* című kiállításmegnyitóját, *A fekete leves – A kávé története*, valamint *A sár mesterei. Téglaevető cigányok* című kiállítások rendezését, továbbá az év folyamán különböző múzeumpedagógiai foglalkozásokat. Szintén az alapítvány egészítette ki a múzeum székelykapuinak állagmegóvási munkálataira szánt pénzügyi keretet.

– Gaál Mózes Közművelődési Egyesület, Barót: Pályázati és más források bevonásával hozzájárul Erdővidék Múzeumának fejlesztéséhez, valamint a múzeumi rendezvények költségeinek fedezéséhez.

– Csernátonban a Haszmann Pál Múzeum, a Bod Péter Közművelődési Egyesület és a Csernátoni Népfoiskola mellett bejegyzett jogi személyként működik a Haszmann Pál Közművelődési Egyesület, melynek legfőbb célkitűzése a múzeum gyűjteményének gyarapítása, értékeinek bemutatása, népszerűsítése kiállítások rendezésével, kiadványok segítségével. Az egyesület ugyanakkor pályázatokkal segíti a különféle múzeumpedagógiai rendezvények és a tavasztól ősziig tartó alkotótáborok megszervezését. A tárgyévben 5 sikeres pályázatuk volt, a *Csernátoni Füzetek* 56. lapszámának nyomdai költségeit, a *Népművészeti kiállítás nemzeti ünnepünk március 15. tiszteletére* című kiállítást, a *Tojásíró tanfolyam kicsiknek és nagyoknak*, a *Gyermeknap a múzeumkertben* múzeumpedagógiai rendezvényeket a Szülőföld Alap és jogutódja, a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. támogatta, a *Csernátoni Füzetek* 53, 54, 57-es lapszámainak nyomdai költségeit, a *Népművészeti kiállítás nemzeti ünnepünk március 15. tiszteletére* című kiállítást, a *Tojásíró tanfolyam kicsiknek és nagyoknak*, a *Gyermeknap a múzeumkertben* múzeumpedagógiai rendezvényeket, a *Csutkabuba*, a *Gyermekábrázolás régi idők fotográfiáin*, az *Óriásfotó-tárlat*, a *Vakációbúcsúztató* elnevezésű programokat és a márciustól októberig tartó alkotótáborokat Kovászna Megye Tanácsa, míg a *Csernátoni Füzetek* 55. lapszámának nyomdai költségeit, a *Vakációbúcsúztatót* és a márciustól októberig tartó kézműves és néptánc-táborokat a Communitas Alapítvány támogatták.

– Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete: A múzeumot segítő egyesület személyi és szervezeti adatai ebben az évben nem változtak. Az egyesület a múzeumban szervezett időszakos kiállításokhoz és múzeumpedagógiai foglalkozásokhoz nyújtott fizikai segítséget. 2010. dec. 16-án meghatározatlan időre együttműködési megállapodást kötött a Székely Nemzeti Múzeummal a megnyitás előtt álló kézdivásárhelyi fotótörténeti múzeum szakmai és anyagi támogatása érdekében.

– Pro Museum Egyesület – Zabola: Az intézmény a Csángó Néprajzi Múzeum működéséhez, infrastruktúrájának fejlesztéséhez és szakmai programjainak (tíznapos néprajzi szeminárium, konferenciák, kiállítások itthon és külföldön) megvalósításához szükséges anyagi forrásokat pályázati úton biztosította. Támogatóink: Zabola Község Helyi Tanácsa, Szülőföld Alap, Communitas Alapítvány, Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Kriza János Néprajzi Társaság.

2. Gyűjtemények

2.1. Raktározás, nyilvántartás

– A Könyvtárban a *könyvtármúzeumi anyagok* terén Gyenge Gabriella folytatta a *régi könyv- és folyóirat* gyűjtemények Alice 5.50 alatti katalogizálását (3200 tétel), és számos hiányzó/bizonytalan adatot pótol/tisztázott. Az Alice 5.50 alatt épített új katalógus ezzel elérte a 31 800 tételt. A *szakkönyvtári anyagok* terén a törvényes előírásoknak és a belső rendelkezéseknek megfelelő *kezelési-katalogizálási munkák* folytak, elsősorban *1950 utáni anyagon* (Tiboldi Zoltán, Boér Hunor). Nyilvántartásba került a Kónya Ádám-hagyatékából származó újabb gyarapodás (Gyenge Gabriella).

– A Természettudományi osztályon sikerült befejezni a Botanikai gyűjtemény (9766 leltári szám) és az Etnobotanikai gyűjtemény (5395 leltári szám) konzerválását, rendezését abc sorrendbe, valamint a nyilvántartás ellenőrzését. 186 új DocPat leíró karton készült el, és 308 darabot sikerült osztályozni és Bukarestbe küldeni, melyből 63 darab műkincs és 245 darab alap kategória, remélhetőleg az év végéig megtörténik a jóváhagyásuk is.

– A Régészeti–történelmi osztályon folytatódott a gyűjtemények revíziója, folyamatban van a helyrajzi számozás aktualizálása. 300 tárgynak elkészült a DocPat leíró cédulája. Bordi Zsigmond Lóránd rendezte a történelmi gyűjteményben őrzött fegyverek egy részét, Szeles Józseffel közösen pedig felújították a múzeumi kőtár kiállítását. Folyó év nyarán Sztáncsuj Sándor József az erösi ásatások anyagának egy részét rendezte, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem és művészettörténész szakos, múzeumunkban nyári gyakorlatot folytató hallgatói segítségével.

– A Néprajzi osztály raktáraiban továbbra is folyik a helyrajzi számozás aktualizálása. Megtörtént a kályha-csempék, festékes szőnyegek rendszerezése és revíziója (Lázár-Prezsmér Kinga Katalin), zajlik a szövés-fonás eszközeinek (Tankó Zoltán), valamint a bútorállománynak a revíziója (Szöcsné Gazda Enikő). 157 tárgynak elkészült a DocPat leíró cédulája. A részleg tovább folytatta a fotó-, üvegnegatív tár, valamint a filmcsíkok digitalizálását, ennek egy részét a Szülőföld Alaptól elnyert pályázat segítségével valósítottuk meg. A feldolgozás intenzitását mutatja, hogy közel 10 000 fényképkocka, papírkép és üvegnegatív digitális képe tanulmányozható már számítógépeinken, ezek aktualizált nyilvántartásba vezetése folyamatban van. A Kulturális Minisztérium az említett időszakban az osztály 25 tárgyának osztályozását hagyta jóvá, közülük 11 műkincs, 14 alap kategóriába került.

– A Gyárfás Jenő Képtárban elkészült 1270 DocPat rendszerű leíró karton. Több tárggyal sikerült bővítenünk idén is gyűjteményünket. A raktározás továbbra is gondot jelent intézményünknek, ugyanis elégtelen a rendelkezésre álló raktározási felület és nincs korszerű bútorzatunk sem erre a célra.

– A csernátони Haszmann Pál Múzeumban 6422 tárgyat leltároztak be, 7000-nél több tárgy esetében ellenőrizték a leltári számokat. Utóbbi tevékenység a fő raktárhelyiség, a kúria padlásterének kiürítési munkálatai során történt, már korábban megkezdődött, és egészen 2011. május végéig folytatódott. Az elmúlt év során számottevő tárggyal gyarapodott a gyűjtemény, melyek leltárba vétele, fotózása, a leírócédulák elkészítése folyamatban van. A részleg továbbra is megoldatlan probléma a raktározási felületek hiánya.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténelmi Múzeum gyűjteménye jelenleg 3008 darab nyilvántartott tárgyból áll. A B néprajzi leltár 2184, az A történelmi leltár 311, a C képzőművészeti leltár 513 tételt számlál. A 2011 folyamán történt gyarapodás szakmai és pénzügyi nyilvántartása folyamatban van. A DocPat számítógépes leltári program alatt eddig összesen 2226 tárgy került nyilvántartásba. Ebből 193 tétel a történelmi (A) leltárba, 1520 tétel a néprajzi és kézműves (B) leltárba és 513 tétel a képzőművészeti (C) leltárba tartozik. Ezenkívül leíró karton készült az elmúlt év során a múzeumba bekerült tárgyakról, és folyamatban van a leltárba vételük. A bevételezéssel, a fotózással és a leíró kartonok elkészítésével Dimény Attila, Dimény Erika és Dobolyi Annamária muzeológusok foglalkoztak, a számítógépes feldolgozást Ercse Laura gyűjteménykezelő és Dobolyi Annamária muzeológus végezte.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum gyűjteménye naprakész leltári rendszerrel rendelkezik. A frissen beérkezett műtárgyak a fertőtlenítés és állagmegóvás után azonnal elektronikus, fényképes leltári nyilvántartásba kerülnek.

2.2. Állagmegőrzés, restaurálás

– A Könyvtár számára a legnagyobb eredmény Ignaz Müller ritka térképének (*Mapa geographica novissima regni Hungariae*, Vienna, 1769) a restaurálása, melyet a Csíki Székely Múzeumban Benedek Éva restaurátor valósított meg. Ugyancsak ő restaurálta az 1900-as párizsi világkiállításon való részvételünk oklevelét.

– A Régészeti–történelmi osztályon Szeles József restaurátor 70 darab, a régészeti, történelmi és néprajzi gyűjteményekhez tartozó tárgyat restaurált. Ugyanő segédkezett a raktár rendezésében, a SzNM belső részlegein rendezett/megvalósított más kiállítások (mindenekelőtt a *Haza a mélyben* c. kiállítás) szervezésében, lebonyolításában. Lázár-Prezmer Kinga Katalin a Kálnoky család ládáját és Basa Tamás karosszékét restaurálta.

– A Néprajzi osztályon folytatódott a múzeumi film- és üvegnegatívok savmentes papírba csomagolása, újabb 3000 negatív sorsát sikerült ezáltal biztonságossá tenni. Fontos lépések történtek a raktárak korszerűsítése (bútorraktárból a veszélyeztető vízmedence kiiktatása), a csíki ház konzerválása (padlástér rendbetétele, berendezési tárgyak, vegyszeres faanyagvédelem az ereszeszkákon), valamint a székelykapuk helyreállítása, restaurálása ügyében. Az 1733-as dálnoki, valamint 1875-ös zetelaki kapu ráklábcseréjét Zsók József irányításával a Conmixt építővállalat végezte, a restaurálási feladatokat Lázár-Prezmer Kinga Katalin és Domokos Levente látták el. Folyamatban van a dálnoki 1751-es székelykapu vegyszeres gombátlánítási munkálata is. Lázár-Prezmer Kinga Katalin 7 kerámia, 2 csempe, 4 textiltárgy, 4 fémtárgy restaurálását végezte el.

– A baróti Erdővidék Múzeumban az Anancus Arvernensis csontváz koponyájának a konzerválásán dolgoztunk, Katona Lajos Tamás (zirici Bakonyi Természettudományi Múzeum) paleontológus irányításával.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban az elmúlt időszakban az állagvédelem is számottevő volt, a fertőtlenítés és a tárgyak tartósítása, restaurálása jó ütemben haladt, 4133 fa- és fémtárgyon dolgoztak. A tavasz és nyár folyamán a különféle textíliák, szöttek anyagok portalanítására, fertőtlenítésére is sor került, és a fatárgyak, mestergerendák jelentős részét sikerült lenmagolajjal lekezelnünk. A munkálatokat Haszmann Lajos restaurátor, Haszmann László éjjeliőr, Haszmann Gabriella gyűjteménykezelő és D. Haszmann Orsolya külső munkatárs végezték, Haszmann Pál muzeológus irányításával. Haszmann László az udvart gondozta, Haszmann Lajos egyéb karbantartói feladatokat látott el. Az előpataki ház fertőtlenítése 2011 júniusában történt, jó eredménnyel. Mivel a részleg kis létszámú személyzettel működik, mindenféle munkálatot közös erővel végeznek.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténelmi Múzeumban a képzőművészeti raktárt átköltöztettük a főépületbe (2010. nov.–dec.), ahol megfelelő biztonsági és raktározási körülményeket lehetett biztosítani az alkotásoknak; a korábbi képzőművészeti raktárat gazdasági raktárrá alakítottuk át; a Zsuzsi és Andris népviseleti gyűjtemény, valamint a múzeumban lévő textíliák fertőtlenítésére és portalanítására került sor; a molyfertőzés elkerülése végett molycsapdákkal láttuk el a helyiségeket; az udvaron lévő mestergerendákat lenolajjal kezeltük le; az 1833-ból származó feliratos kőlapok feliratait felújítottuk; a tűzoltókocsik portalanítására és állagvédelmére is sor került; az év elején elkezdődött a raktárak újrendezése a hely gazdaságos kihasználása érdekében. A munkálatokat Ercse Laura és Orosz Zoltán gyűjteménykezelő, valamint Szőke Éva takarítóteremőr végezte a muzeológusok felügyelete mellett. Orosz Zoltán gyűjteménykezelő az épület és az udvar karbantartását, valamint az egyéb karbantartói munkálatokat látta el.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeumba frissen bekerült műtárgyak fertőtlenítése és kezelése az erre a célra elkülönített helyen zajlik. Idén mintegy 300 darab állagmegőrzési munkálatait sikerült elvégezni. Dóczé Levente fontos tisztítási, konzerválási és restaurálási munkálatokat végzett az év folyamán megvásárolt polgári bútoregységek darabjain, ezáltal lehetővé vált azok kiállítása a Kézdivásárhelyen megrendezett *Békebeli otthonok* című polgárilakáskultúra-kiállításon. Lázár-Prezmer Kinga Katalin egy zekét restaurált a múzeumnak.

2.3. Gyűjteménygyarapítás

– A Könyvtár gyarapodása a saját kiadványok gyűjtése, vásárlás, adományok és intézményközi csere révén történt. A legnagyobb támogató hagyományosan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a fő partnerek pedig idén a múzeumi testvérintézmények, a Kriza János Néprajzi Társaság és az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, a Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, az Erdélyi Kárpát-Egyesület, a Debreceni Egyetemi Könyvtár, a Veszprém Megyei Levéltár voltak; a szerzeményezés elsődlegesen változatlanul a Székelyföldre vonatkozó (*siculica*) és egyéb romániai magyar honismereti, valamint a kisebbségpolitikai szakirodalomra összpontosított. A Fotótéka a Kónya Ádám-hagyatékából megvásárolt újabb, említett fotónegatívokkal gyarapodott.

– A Természettudományi osztály 2011-ben 421 ormányosbogárral gyarapodott. Számítógépes nyilván tartásba vételük folyamatban van.

– A Régészeti–történelmi osztály az elmúlt egy év alatt folytatott régészeti kutatások (ásatások, terepbejárások, helyszíni szemlék) eredményeképpen mintegy 500 tárggyal gazdagodott. A régészeti gyűjteményt adományok is bővítették, ezek közül kiemelt jelentőségűek Demeter Lajos Sepsiszentgyörgy környékén, Puskás József felsőháromszéki régészeti lelőhelyeken végzett gyűjtéseinek, terepbejárásainak a leletei. Konzerválásuk, restaurálásuk, leltári nyilvántartásba vételük jelenleg is folyamatban van. A történelmi gyűjtemény is több, vásárlás vagy adományozás útján beérkezett tárggyal gyarapodott.

– A Néprajzi osztály az esztendő folyamán 329 tétellel gyarapodott, jórészt adományok révén. Új szerzeményeink többsége textil és használati tárgy, a fontosabbak közül kiemelnénk – mint különleges tárgyakat – az alsórákosi unitárius egyházközség 19. század eleji szőszékkoronáját és úrasztalát, egy nagyenyedi üvegnegatív hagyatékot, Duka János híres árkosi hangszerkészítő egyik korai hegedűjét.

– A Gyárfás Jenő Képtár gyűjteménye az elmúlt év folyamán 13 műalkotással gyarapodott, többek között Sántha Ginette szobrász, Balla József és Sipos Sándor festő, Deák Barna grafikus egy-egy, valamint Varga Nándor Lajos grafikus két művével.

– Erdővidék Múzeumának gyűjteményét idén mintegy 30 tárggyal sikerült gyarapítanunk. A múzeum könyvtárát Hoffmann Edit gyűjteménykezelő katalogizálta.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeum 2803 tárggyal gyarapodott, ezek: írott, szellemi anyag (okmányok, gyászjelentők, birtokviszonyokat igazoló okmányok, könyvek) 523, népi bútorok (festett és hozományos ládák, ülőalkalmatosságok, kanapé, szék stb.) 51, öntöttvasművesség darabjai (öntöttvas kályhák, vasalók, kályhaelemek) 196, népi kerámia 284, használati tárgyak (fonás-szövés, háztartási eszközök stb.) 374, textil (népviseleti ruhadarabok, kabátok, rokolyák, ingek, mellények, szőttesek, törülők stb.) 265, mezőgazdasággal kapcsolatos fa- és fémszerszámok, gépek 226, és a rádiózással kapcsolatos anyag (rádiók, lemezjátszók, hanglemezek, rádiócsövek, diavetítők stb.) 524 darabbal, míg más jellegű tárgycsoportok (numizmatikai, régészeti anyag stb.) 360 darabbal gazdagodtak. Tárgyvasárlásra a 2010–2011. évben elkülönített alapból nem igényelt a részleg anyagi támogatást, ellenben a múzeumi anyag gyarapítása céljából, önerőből, az alábbi tárgyakat vásárolták meg: egy cséplőszekrényt Zágomból, öntöttvas kályhákat, varrógépeket, szőtteket, varrottásokat, egy tűzoltófecskendőt Albisból, motorikus erőgépet Kézdivásárhelyről, stabil motort Felsőlehményből, összesen 13 150 lej értékben.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténelmi Múzeum gyűjteménye egy év alatt 246 darab adományozott tárggyal gyarapodott, többnyire a viseleti- és étkezési szokások tárgykörébe tartozó néprajzi jellegű tárgyak kerültek a múzeumba.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum gyűjteménye az utóbbi évben 918 tétellel gyarapodott. Ezt a jelentős bővülést részben a kovásznai Kőrösi Csoma Sándor Iskolaközpont egyre romlóbb állapotú gyűjteményének az átvétele jelenti, másrészt folytatódtak az adományozások és a tárgyvasárlások is. Kiemelt idei szerzeményünknek számít a pávai Bartha tanítódinasztia szecessziós bútorregyüttese, melyet az NKA támogatásával sikerült megvásárolnunk. Folyamatosan bővülő szakkönyvtárunk interneten is elérhető katalógusa immár 2882 tételt számlál.

3. Kiállítások, rendezvények

A tárgyalt időszakban (2010. nov. 1. – 2011. okt. 31.) látogatottságunk a külső részlegekkel együtt: 52 725 fő.

A látogatók megoszlása múzeumi egységeink és látogató kategóriák szerint:

– sepsiszentgyörgyi központi épület:	19 710
– sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Képtár:	2339
– Magma kiállítóter:	4378
– baróti Erdővidék Múzeuma:	889
– csernátoni Haszmann Pál Múzeum:	12 364
– kézdivásárhelyi Céhtörténelmi Múzeum:	11 728
– zabolai Csángó Néprajzi Múzeum:	1317

Műsorpolitikánk lényege az előző évekhez képest változatlan: minél szélesebb körben népszerűsíteni a saját gyűjteményünkben lévő tárgyakat, forrásokat, anyagokat.

A központi épületben tartott rendezvények közül elsősorban az alábbi, saját rendezésű kiállításokat emeljük ki: a *Diószeghy László emlékkiállítás*, a Székely Nemzeti Múzeum természetrajzi anyagából (kurátor Kocs

Irén); a *Haza a mélyben* címűt – a budapesti Országos Széchényi Könyvtár partnerségével, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával (kurátor: Boér Hunor); *A sár mesterei. Téglatető cigányok* című kiállítást (rendezte Kinda István) és a hozzá kapcsolódó tudományos konferenciát.

Nagy sikernek örvendett *A fekete leves* című kávé történeti kiállítás, amely a budapesti Vendéglátóipari Múzeummal és a székelyföldi múzeumokkal közös partnerségben valósult meg (kurátor: Saly Noémi). A kiállításához a múzeumkertben a nyári hónapokban szabadtéri büfét és kávézót működtettünk, ahol hetente egyszer filmvetítéssel és élőzene-koncerttel kedveskedtünk a közönségnek. Az esti programokhoz tárlatvezetést is szerveztünk, amely igen népszerűnek bizonyult.

Rövidebb időtartamú időszakos kiállításaink tovább színesítették a kínálatot, ilyen volt *A tatai porcelán manufaktúra* – a tatai Kuny Domokos Megyei Múzeum vendégkiállítása (kurátor: Fehér Csaba), az *Árapataki szőttesek* (kurátor Seres Bálint), a *Mohos Fotóklub* kiállítása (kurátor: Henning János) és a *Camera Club Siculorum* kiállítása (kurátor ifj. Kovács László).

Oszmán-török textíliák a fejedelemségi Erdélyben konferenciacímmel előadások zajlottak a budapesti Ipar-történeti Múzeummal partnerségben, sor került az Erdélyi Múzeum Egyesület és Egyed Ákos könyveinek bemutatójára, *In memoriam Demény Lajos – Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi Székelyföldön* címmel kiállítást és konferenciát szervezett Tüdős S. Kinga, az Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége megszervezte hagyományos balladamonddó versenyt.

2010 decemberében adventi vásárra került sor a múzeumban Várallyai Réka szervezésében, a *Szent György Napok* keretében a múzeumkertben felállított színpadon zene- és táncműsorok zajlottak, amelyekhez kirakodóvásár társult.

Az egyes osztályok és külső részlegek részletes szervezői munkája:

a. *A sepsiszentgyörgyi központ saját rendezvényei és hozzájárulásai*

– A Könyvtárból Tiboldi Zoltán idén már legidősebbként volt jelen 2011. aug. 27-én a Helikoni közösség leszármazottainak szokásos évi marosvécsi találkozóján. A Könyvtár meghívásában került sor máj. 4-én Bartha Katalin Ágnes könyvének a bemutatására (*Shakespeare Erdélyben – XIX. századi magyar recepció*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2010; Egyed Emese, Kolozsvár; Shakespeare több mint két évszázados háromszéki jelenlétéhez a Könyvtár mutatott be szemléltető anyagot). A Régészeti–történelmi osztállyal és további kollégákkal, valamint külső partnerekkel, mindenekelőtt az Országos Széchényi Könyvtárral, az osztály társszervezte és kivitelezte a múzeum 2011. évi pünkösdváró programjait: jún. 10-én, a *II. Székelyföld Napok* keretében *Az eltemetett délkeleti forrás (Dél-moldvai–székelyföldi 15. századi magyar magaskultúra előzményei és öröksége)* hungarológiai kiskonferenciát a *Haza a mélyben* kiállítás megnyitása követte, a Székely Mikó Kollégium kórusának közreműködésével (vezényelt Szántó Dombora Anna). A kiállítás a Székely Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös rendezvénye, adaptálásával aug. 23-án Kolozsváron, a Mariannum kápolnájában, a *VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* keretében is kiállítottuk az *Apor-kódexet* és a 17. századi zabolai oltárt (a látványterv mindkét változatban Damokos Csaba munkája). Júl. 30-án az első *Székely Vágta* rendezvényen a múzeum a Könyvtár és Bordi Zsigmond Loránd előkészítette installációval volt jelen (formaterve ugyancsak Damokos Csaba munkája), amelyen a sepsiszentgyörgyi székhelyű egykori *Székely (11.) Huszárezred európai hadszíntereken*, Bukarestig és Párizsig való jelenlétét dolgozta fel. Szept. 17-én, a *Kulturális Örökség Napjai* alkalmából múzeumpedagógiai programunk keretében Boér Hunor vezette a városismertető séta résztvevőit.

– A Természettudományi osztály nagy sikernek örvendő időszakos kiállítást rendezett, *Diószeghy László 1877–1942 Emlékkiállítás (80 éve adományozott lepkegyűjtemény a Székely Nemzeti Múzeumban)* címmel, 2011. márc. 10 – máj. 23. között, ugyanakkor a *Háromszéki Diáknapok (Diószeghy László és a Székely Nemzeti Múzeum – előadás máj. 13-án)*, a *Múzeumok Világnapja (Bogárpreparálás – tárlatvezetéssel összekötött előadás, máj. 18.)*, a *Kulturális Örökség Napjai* (szept. 17.) és a *Gombanap* (okt. 1.) rendezvényekhez járult hozzá.

– A Régészeti–történelmi osztály idei jelentős megvalósítása volt a múzeumkertben található kőtár-kiállítás rehabilitációja, megújítása. Szakembereink közreműködtek a *Haza a mélyben* c. kiállítás rendezésében. Az osztály tárgyakkal járult hozzá, együtt a Néprajzi osztállyal, a Tulceai Múzeum *Fumatul – un viciu istoric* c. dohányzástörténeti kiállításának a sikeréhez, amely idén, Szatmárnémetiben utolsó állomásához érkezett. Munkatársaink ezenkívül részt vettek, segítettek a múzeum belső részlegein megvalósult különböző múzeumpedagógiai programok rendezésében, lebonyolításában is.

– A Néprajzi osztály Kinda István szervezésében 2011. okt. 19-én megnyitotta *A sár mesterei. Téglatető cigányok* című időszakos kiállítását. A tárlatnyitót megelőzően ugyanott sor került *A cigányok Székelyföldön*.

Történelem, hagyomány, életmód című tudományos konferenciára is, melynek előadói a székelyföldi cigányság ismert kutatói voltak Kolozsvárról, Sepsiszentgyörgyről, Csíkszeredából.

A Néprajzi osztályról Szöcsné Gazda Enikő és Kinda István 2011. febr. 17-én Kézdivásárhelyen és Zabolán bemutatták a *Székelyföldi sgraffito kerámia, az Erdélyi kályhák és kályhacsempék*, valamint az *Ellenőrzött közösségek* című köteteket, júl. 14-én pedig Zabolán Kinda István bemutatta a *Hagyományok béklyójában, A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsempé gyűjteménye*, valamint a *Székely Nemzeti Múzeum* c. könyveket.

Szöcsné Gazda Enikő szakirányításával segítette a Míves Ház által szervezett *Háromszéki motívumok* program megvalósulását és 2011. máj. 4-én megnyitotta a kézművesek munkáiból létrejött kiállítást. Ugyancsak az ő szakmai irányításával történt meg a Kászoni Néprajzi Gyűjtemény tárgyainak beazonosítása és enteriőrjeinek berendezése (a tájház szept. 17-én nyílt meg), de részt vett a marosvásárhelyi Néprajzi Múzeum kerámia kiállításának megvalósításában is (megnyílt máj. 24-én).

Kinda István a múzeum Tudományos Tanácsának elnökeként jelentős szerepet vállal az intézmény könyvkiadói munkájában, beleértve a kiadványokkal kapcsolatos közbeszerzési eljárásokat. Híreink és reklámanyagaink állandó szakmai-nyelvi gondozása mellett intézményünk eseményeinek összefoglalóját több elektronikus hírlevél számára is eljuttatja magyar és román nyelven. Ugyanő az intézmény megbízásából több vendégkiállítás megnyitóján házigazdai feladatkört töltött be.

– A sepsiszentgyörgyi múzeumi központ múzeumpedagógiai eseményeit Demeter Éva közművelődésért felelős muzeológus szervezte meg és irányította. Ezek a következők voltak: *Az árapataki nők arany kezei* című kiállításához kapcsolódó kézimunkaoktatás (hímzés, rojtkötés) és interaktív tárlatvezetések (2010. nov. 11. – dec. 3.); *Diószeghy László- emlékkiállítás* interaktív tárlatvezetése és múzeumpedagógiai foglalkozások – gyöngypillangó és krepp-pillangó készítése (2011. márc. 10 – május 30.); *Műemlékvédelmi Világnap* – vasúti modellek kiállítása, egy Krauss-mozdony történetére építő gyerekkönyv bemutatása (ápr. 18.); *Szent György Napok* (május 3–6.) – *Hímző szerda* (kiselőadás, látogató által behozott kézimunkák osztályozása, képeslap készítése árapataki hímzésminta felhasználásával), *Nemezelő csütörtök* (gyerekeknek: nemezlabda-készítés, haladóknak: textilkép a barátosi festett kazettás mennyezet mintáinak felhasználásával), *Bútorfestő péntek* (bútorfestés, meghívott: Haszmann Gabriella, Csernáton); *Múzeumok Világnapja* (május 18.) – *Diószeghy László emlékkiállítás* zárórendezvénye (kézműves foglalkozások, meseelemzés, bogárpreparálás-bemutató); *Váradi Napok* – múzeumpedagógiai foglalkozás vezetése a sepsiszentgyörgyi Váradi József Általános Iskolában (május 27.); *Haza a mélyben* c. kiállításához múzeumpedagógiai tevékenység – „szent korona” készítése, Szent Erzsébet rózsája (jún. 10.); *Múzeumok Éjszakája* – denevérekről kamarakiállítás, előadás, denevérhangok hallgatása ultrahangdetektorral (jún. 24.); *Kulturális Örökség Napjai* – Családfa-készítés (szept. 17.); *Gombanap: Szarvasgomba* – előadások, vetélkedő, gombasavanyúság-verseny, gombakiállítás (okt. 1.); *A sár mesterei: Téglaevető cigányok* – meseolvasás és -elemzés a megnyitó alatt (okt. 19.).

b. A sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Képtár rendezvényei

2010. nov. 19-én a Gyárfás Jenő Képtárban a *Jelek* című szobrászati alkotótábor művészei állítottak ki, dec. 15-én a *Képzőművészet Éve Háromszéken* zárórendezvényére került sor, melynek keretében megnyílt a háromszéki hivatásos képzőművészek téli tárlata.

2011. febr. 15-én a budapesti Forrás Galéria által rendezett, *Boldogasszony* című, szakrális tematikájú tárlatot, márc. 23-én Vinczeff László *Ludium (Játékosság)* című egyéni festészeti és installációs tárlatát nyitottuk meg. Ápr. 22-én az erdélyi származású, Kanadában élő Sipos Sándor festőművész egyéni tárlatára, júl. 12-én pedig a *Spirál* című nemzetközi alkotótábor és szimpózium zárókiállítására került sor. Szept. 6-án Deák Barna és Deák M. Ria művészpár grafikai és textil tematikájú, okt. 7-én Márton Árpád csíkszeredai festőművész könyvbemutatóval egybekötött tárlatát láttuk vendégül.

Vargha Mihály igazgató-művész *Bálványok* című szobrászati és grafikai tárlata, valamint a művész katalógusának bemutatójára a következő helyszíneken került sor: Gyárfás Jenő Képtár (2010. nov.), Kriterion Galéria, Csíkszereda (2011. febr.), Magyar Köztársaság Főkonzulátusa, Kolozsvár (máj.), Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely (jún.).

2011 nyara folyamán Vargha Mihály három jelentős csoportos kiállításon vett részt: *Kortárs Magyar Szobrászat* a budapesti KOGART gyűjteményben, *Spirál* című nemzetközi kortárs szimpózium és kiállítás Sepsiszentgyörgyön, *II. Art Camp Bálványos* alkotótábor Bálványoson.

Az alkotónak az elmúlt időszakban két köztéri munkáját is felavatták: a Fogolyán Kristóf Megyei Kórház épülete oldalán a Fogolyán Kristóf-emlékplakettet, valamint Kovászna Megye Tanácsa épületének előcsarnokában Potsa József főispán mellsobrát.

c. *A Magma Kortárs Művészeti Kiállítótér eseményei*

A tárgyévben a legfiatalabb egységünk 24 kulturális eseményt szervezett. A 2010. végi események között számon tartjuk Kozma Levente és Rareş Moldovan *MEME* c. kiállítását, budapesti alkotók *FFF* c. csoportos kiállítását, az *Artist Talk* című beszélgetéseket (a *MEME* kurátorával, az *FFF* kiállítóival, Kusztos Attila és Szabó Lala képzőművészekkel), a 2010 karácsonyán Kézdivásárhelyen sorra került Magma-közönségtalálkozót és katalógusbemutatót, valamint Veres Szabolcs és Csiki Csaba *Cicalley* c. elektroakusztikus koncertjét.

2011. jan. 15-én csoportos kiállítást nyitottunk 34 alkotó részvételével: *a gyűjtemény* címen, márc. 5-én szintén csoportos kiállítást *Baby on Board / Gyerek a fedélzeten* címmel. Három alkalommal a Whokiqui csapatával közösen *Miénk itt a tér* címen gyerekfoglalkozásokra került sor. Ápr. 1-jén a Magma egyéves fennállását ünnepeltük, ennek keretében bemutatásra került a 2010. év katalógusainak díszkiadása, plakátkiállítást avattunk, és az első egy évet elevenítettük fel vetített képek révén.

A kiállítások sorát Irsai Zsolt és Kali Szabolcs *Mester és tanítványa 3.* című emlékkiállítás, Jovánovics György *Képzetek* című első romániai egyéni kiállítása, Baász Imre *Ráctörő* című évfordulós emlékkiállítás, Albert Levente *Rozsdasereg* című egyéni, Anca Benera és Estefán Arnold *Ideiglenes történelem tanszék* című közös, Călin Dan *Érzelmes építészet stb.* című egyéni, a kézdivásárhelyi Vigadóban pedig a *Baby on Board / Gyerek a fedélzeten* című csoportos kiállítás gyarapította. A *Képzetek* és a *Ráctörő* kiállításokhoz interaktív tárlatvezetést szerveztünk.

Magma Video Night elnevezésű eseményeinken a Magma gyűjteményéből vetítettünk videót a Múzeumkertben, Kézdivásárhelyen és a gyergyószentmiklósi Figura Stúdió Színház keretében zajló *IX. Nemzetiségi Színházi Kollokviumon*.

d. *Erdővidék Múzeumának rendezvényei*

A baróti múzeumi egység szervezésében az év folyamán öt, előadással egybekötött kiállítás megnyitóra került sor: 2011. jan. 25-én Zakariás Attila Kós Károly-díjas sepsiszentgyörgyi építésznek, márc. 29-én Szekeres Attila István heraldikusnak, ápr. 5-én a *Járjuk be Erdővidéket!* című túramozgalom szervezőinek a kiállítását, ápr. 26-án *A rovarok világa* című tárlatot, jún. 7-én a sepsiszentgyörgyi székhelyű Camera Club Siculorum fotóklub kiállítását nyitották meg.

A kiállítások mellett hetente – összesen 25 alkalommal – tudományos és ismeretterjesztő előadásokra került sor, valamint bemutatásra kerültek Kádár Gyula történész, Kisgyörgy Zoltán geológus, újságíró, valamint Váradi Péter Pál és Löwey Lilla legújabb könyvei.

Erdővidék Múzeumához és a Gaál Mózes Egyesülethez fűződik a regionális jelentőségű éves rendezvény, idén a *IV. Erdővidéki Középkori és Reneszánsz Napok* megszervezése is, melynek eseményein több mint 300-an vettek részt.

e. *Csernátoni Haszmann Pál Múzeum*

A múzeumban zajló turistaforgalom, a látogatók fogadása, a hagyományos mesterségek elsajátítására szervezett alkotótáborok, valamint a múzeumpedagógiai foglalkozások zavartalanul működtek, a megszokott rendszerességgel és szakmaisággal.

Időszakos kiállítások: 2011. márc. 15-én ünnepi kiállítást nyitottak Haszmann Gabriella munkáiból, *Népművészeti kiállítás nemzeti ünnepünk, március 15. tiszteletére* címmel. Jún. 1-jén nyílt a *Csutkabuba – Népi gyermekjátékok* időszakos kiállítása, ahol a múzeum gyűjteményében található gyermekjátékok mellett kiállításra kerültek a Végh Antal-vetélkedőre benevező csapatok által készített „kis találmányok”, gyermekjátékok is. Szintén jún. 1-jén nyílt a *Gyermekábrázolás régi idők fotográfiáin* című fotókiállítás, 46 nagyméretű fotóval a múzeum fotóarchívumából, mely az 1868-as évtől 1968-ig 100 évet ölel fel a fotográfia történetéből. A kiállításokat D. Haszmann Orsolya rendezte. Júl. 30-án az Óriáspince-tetőn megrendezett *Székely Vágtán* a székek bemutatóján Csernáton a múzeum gyűjteményéből összeállított anyag (lószerszámok, ráfos szekér), illetve a múzeum munkatársai által összeállított fotókiállítás képviselte, amely a *Ló a magyar történelemben, Lóábrázolás a háromszéki nemesi családok címerein*, és *A ló a székely ember mindennapjaiban* témák köré szerveződött. Aug. 19–21-én részt vettek a múzeum képviselői a *Székelykők* gyermekfesztiválon, a Katrosában, ahol az alkotóműhelyek tevékenységébe is bekapcsolódtak, emellett egy rögtönzött kiállítással berendezték a *Múzeumi sétányt* a csernátoni múzeum anyagából, ahol régi mesterségeket mutattak be, mint a méhészkedés, fonás-szövés stb., de fotók segítségével megelevenedett az egész gyűjtemény. Szept. 22-én *Haszmann Gabriella egyéni népművészeti kiállítása* nyílt Pécsen a Pannon Magyar Házban, ahol szept. 24-én kézműves tevékenységre is sor került, a *Míves Szombat* meghívottja ugyanis Haszmann Gabriella bútorfestő, gyűjteménykezelő volt.

Saját vándorkiállítások: Jún. 18-án *Székely életképek, tárgyakban őrzött hagyomány* címmel nyílt időszakos kiállítás a *Múzeumok Éjszakája* rendezvény keretén belül a Haszmann Pál Múzeum anyagából, a Mezőgazdasági Gépmúzeumban, Mezőkövesden. A csernátони múzeumot Haszmann László, Haszmann Lajos, D. Haszmann Orsolya és Dimény H. Árpád képviselték. Továbbá jún. 26-án nyílt a *KÉPEKFK 2010 Szabadtéri Óriásfotó-tárlat* a pécsi Határokön Túli Magyarorsáért Alapítvány és a Haszmann Pál Múzeum közös szervezésében. A vándorkiállítás a *Pécs, Európa Kulturális Fővárosa* rendezvényre készült, 3 év fotóterméséből, melyet pécsi fotóművészek csernátони terepmunkájuk során készítettek. Pécs, Bóly, Nagyszében után 2011 nyarán Csernátонban voltak láthatóak az óriásfotók.

Emlékünnepek: Márc. 21-én a *200 éve született Végh Antal* megemlékezésen az ágyúöntő főhadnagyrá, székely ezermesterre emlékeztek a múzeumban, a Kovászna Megyei Művelődési Központ és a Haszmann Pál Múzeum közös szervezésében. Máj. 14-én a 2011. évi *Bod Péter-napok* zárórendezvényeként a tanítóképző igazgatója, tanárai és diákjai rövid műsorral tiszteltek Bod Péter emléke, szellemisége előtt a skanzenben. Máj. 28-án tartották a *Végh Antal-vetélkedőt* a *Jeles Napok Háromszéken* rendezvénysorozat részeként, a Kovászna Megyei Művelődési Központ és a Haszmann Pál Múzeum közös szervezésében, a csernátони múzeum-részlegen. A rendezvényen háromszéki általános iskolás csapatok vettek részt.

Konferenciák, szakmai rendezvények: A csernátони múzeum adott helyet az *Óvónők kreativitási versenyének*, jún. 2-án, a megyei tanfelügyelőség szervezésében, mely egy verseny jellegű szakmai műhely volt óvónők részére. A rendezvény nem csak az idei tematikával – *Identitástudat, a nemzeti hovatartozás érzésének az ápolása az óvodában* – kapcsolódott szorosan a helyszínhez, hiszen köztudott, hogy az óvónők nyári táborának tíz évre visszamenően a múzeum adott otthont. Jún. 20–26-án a brassói Hans Mattis Teutsch Művészeti Líceum a sepsiszentgyörgyi Plugor Sándor Művészeti Líceum segítségével *Művészeti Nyári Praktika* tábort szervezett. A 30 tehetséges fiatal a táborozás két napját a csernátони múzeumban töltötte. Szept. 18. és okt. 3. között a pécsi Bálicsi Integrációs Nevelési és Oktatási Központ diákjai kísérő tanáraikkal a múzeum szöttek és festett bútort anyagát tanulmányozták, gyakorolva a múzeum alkotóműhelyében a szövést és a bútorfestést.

A *bútorfestő-, fafaragó-, és néptánc-táborok* egy-két hetes turnusokban zajlottak, a hagyományokhoz híven. A szervezett csoportok mellett 2011-ben is számos egyéni alkotó tért vissza, de voltak olyanok is, akik idén érkeztek először, fafaragást, bútorfestést, nemezelést, vagy más kézműves mesterséget tanulni Haszmann László, Haszmann Lajos, Haszmann Gabriella, Haszmann József, Haszmann Pál és D. Haszmann Orsolya irányításával. A táborok mindig egy-egy rögtönzött kiállítással zárultak, ahol a résztvevők bemutatták az elkészült munkáikat. A tavasztól őszig tartó idényben mintegy 450-500 alkotó fiatal fordult meg a skanzenben. Júl. 25–30. között volt a *VII. Kerületi Ifjúsági Tábor*. Júl. 30-tól aug. 5-ig kisújszállási diákok voltak a Csernátони Népfőiskola és a múzeum vendégei. Aug. 5–14. között csíkszögödi kisiskolás tánccsoport néptánc- és kézműves tábora zajlott. Aug. 15–21-én budapesti alkotócsoport tevékenykedett az alkotóműhelyekben. Szept. 8–10-én *Vakációbúcsúztató a múzeumban* címmel rendeztek évadzárót az iskolás korosztálynak, melyen mintegy 200 fiatal vett részt. Szept. 17-én bekapcsolódott a múzeum a *Kulturális Örökség Napok* háromszéki rendezvényeinek sorába, melynek *A fa öröksége* címet adták 2011-ben a szervezők. A csernátони Haszmann Pál Tájmuzeum udvarán családi program várta a látogatókat, ahol megismerkedhettek a fa megmunkálásának lépéseivel, és olyan kézműves foglalkozásokon, bemutatókon vehettek részt, amelyek a fához kötődnek.

Múzeumpedagógiai rendezvények, események: Ápr. 18–22-én Haszmann Gabriella irányításával került megrendezésre a *Tojásíró tanfolyam kicsiknek és nagyoknak* múzeumpedagógiai tevékenység, óvodások, iskolások, pedagógusok, szülők részvételével. Jún. 1-jén *Gyermeknap a múzeumkertben* címmel tartottak egész napos rendezvényt a helyi iskola, óvoda diákjainak, pedagógusainak közreműködésével. A rendezvényen a bútorfestés, nemezelés, gyöngyfüzés, fafaragás, mézeskalács-díszítés, bőrozés, gipszöntés mellett népzene és néptánc, élményszínház, ügyességi vetélkedők, sportjátékok és Zorkóczy Zenobia színművésznő *Túl az Óperencián* című gyermekelőadása színesítette a programot. Jún. 27–28-án *Kézműves játszóházat* tartottak a pécsi Míves Mag Műhely kézműveseivel, néprajzosaival. Jún. 24–30-án zajlott a *Gyermek néptáncsoportok kézműves és néptánc tábora*, júl. 8–14. között sepsiszentgyörgyi diákok táboroztak a múzeumban. Júl. 15–17. között tartották a *Végh Antal-vetélkedő* nyertes csapatainak jutalomtáborát. Csernátон, Martonfalva, Nagyborosnyó és Ozsdola általános iskolás diákjai a tábor ideje alatt belekóstoltak a bútorfestés, fafaragás rejtelmeibe, de gyöngyfüzés és nemezelés is színesítette a programot. A tábort a Kovászna Megyei Művelődési Központ és a Haszmann Pál Múzeum szervezte.

Könyvbemutató: Jún. 7-én mutatták be Dr. Szöcs Géza *A család hangja* című könyvét a csernátони múzeumban. Haszmann Pál muzeológus üdvözlő szavai után Sylvester Lajos közíró méltatta röviden Dr. Szöcs Géza munkásságát.

f. Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum

Időszakos múzeumi kiállítás: A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok igazgatóságának vándorkiállítása *Körmönfontak, fonatok, csomók, bogok* címmel volt a *Kézművesség határok nélkül* elnevezésű nemzetközi program harmadik rendezvénye.

Időszakos képzőművészeti kiállítások: Vargha Mihály szobrászművész *Bálványok* című egyéni kiállítása (2011. jan. 15. – febr. 6.); Kovács Géza szobrász kisplasztikai kiállítása (febr. 10. – márc. 5.), *Ünnepi tárlat Március 15. tiszteletére*, a kézdivásárhelyi, sepsiszentgyörgyi és brassói képzőművészek közös tárlata (márc. 13. – ápr. 10.), Sárosi Csaba grafikus évfordulós kiállítása (ápr. 17. – máj. 8.), *Incitato – Ló a vadászatban*, a 19. nemzetközi művésztaбор zárókiállítása (júl. 17. – aug. 29.), Incze István festőművész *Udvarterek* című kiállítása (aug. 31. – okt. 31.)

Saját képzőművészeti vándorkiállítás: jún. 11. – júl. 9. között Borosz Irma születésének 100. évfordulójára a kovásznai művelődési ház zsebtermében megrendezett emlékkiállítás a Céhtörténeti Múzeum 19 darabból álló képzőművészeti gyűjteményéből. A kiállítást a Kovászna Megyei Művelődési Központ felkérésére Dobolyi Annamária művészettörténész-muzeológus rendezte és nyitotta meg.

Könyvbemutatók, író-olvasó találkozók az Incze László Teremben: jan. 21-én a Moldvai Csángó Magyarok Szövetsége és a Zelegor kiadó *10 év Moldvában – Csángó oktatási program 2000–2010* című könyvének bemutatója; jan. 25-én Koszta István *Nem csak Erdély volt a tét – Kései tudósítás a párizsi konferenciáról* című könyv bemutatója; febr. 17-én a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság és a Székely Nemzeti Múzeum kiadványainak bemutatója a zabolai Pro Museum Egyesület szervezésében; márc. 13-án Egyed Ákos *Erdély 1848–1849* című könyvének bemutatója; ápr. 20-án dr. Szöcs Géza: *A család hangja* kötetének bemutatója és író-olvasó találkozó.

Dimény Erika részt vett továbbá a *Székelykök* gyermekfesztivál múzeumpedagógiai foglalkozásainak kidolgozásában (aug. 19–21.).

g. A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum rendezvényei és hozzájárulásai

Időszakos kiállítások: a zabolai egység a kolozsvári BBTE – Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékével, valamint a Kriza János Néprajzi Társasággal együttműködve Kolozsváron 2011. márc. 2-án megnyitotta a *Juhászélet a háromszéki Zabolán* című időszakos tárlatát, ugyanott márc. 24-én *Az erdélyi szászok kulturális öröksége* témájú kiállítást. A Csángó Néprajzi Múzeum zabolai székházában további három kiállítás bemutatására került sor: jún. 28-án a *Gróf Mikes Kelemen háromszéki huszárezredes (1820–1849)*, júl. 19-én *A zabolai románok hagyományos népi kultúrája*, aug. 13-án pedig az *Iskolai élet az orbaiszéki Páván és Zabolán* című időszakos tárlatokat nyitották meg.

Az év folyamán az intézmény számos más jellegű rendezvénynek is otthona volt, febr. 17-én Szöcsné Gazda Enikő, Kinda István és Pozsony Ferenc új néprajzi kiadványokat mutatott be, márc. 3-án Kisgyörgy Zoltán *Harangoskönyvét*, a Sógor Csaba EP-képviselő támogatásával Brüsszelben megjelent, *Mük szeretünk itt élni* című csángókról szóló kiadványt, júl. 14-én Kinda István: *Hagyományok béklyójában*, Pozsony Ferenc – Kinda István: *A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsompe gyűjteménye*, valamint a *A Székely Nemzeti Múzeum* (szerk. Kinda István) köteteket mutatták be.

A zabolai múzeum közreműködésével ápr. 2-án a XXX. Országos Táncháztalálkozó és Kirakodóvásár idején szervezett Etno-moziban bemutatták a *Kék és kék. Táncagyomány-örzés a zabola-pávai (Háromszék) cigány közösségekben* című filmet, ápr. 9-én a pusztinai Magyar Házban a Kinda István: *Ellenőrzött közösségek*, valamint a *Moldvai csángók 1990–2010* (szerk. Ilyés Sándor, Peti Lehel és Pozsony Ferenc, Kolozsvár, 2010) kiadványokat. Szept. 3-án a zabolai Gyöngyharmat táncegyüttes alakulásának 15. évfordulója alkalmából az intézmény házigazdái teendőket is ellátott, s ugyanígy megszervezte az immár hagyományos, *Fiatal Néprajzkutatók (VIII.) Szemináriumát*, melyet idén Árkoson tartottak meg.

4. Tudományos élet

4.1. Gyűjtemények feldolgozása, belső és külső kutatómunka

– A Könyvtár szakkönyvvel és egyéb dokumentációs anyaggal, bedolgozással (pl. német szövegek fordításával Gyenge Gabriella) *támogatta a múzeumbeli szakmai tevékenységet*, beleértve a múzeum programjaiba bekapcsolódott külső munkatársakat, *rendelkezésre állt az érdeklődő közönségnek* (kutatók, olvasók, érdeklődők), és ebben az évben is belső és külső munkatársak bevonásával ellensúlyozta munkaerőhiányát (pl. Derzsi Tímea egyetemi hallgató a kisnyomtatványok gyűjteményéből a színlapokon dolgozott, Nagy

Szabolcs veszprémi levéltáros a Kratochvill-hagyatékon és az 1916–1920-as időszakra vonatkozó dokumentumanyag). Boér Hunor a zágoni Mikes Kelemen háromszéki kultuszára, a székely „rabonbánok” művelődéstörténeti kérdésére, valamint a délkelet-erdélyi magyar földtani érdeklődésre, Keöpeczi Sebestyén Józsefre stb. vonatkozó dokumentumanyagot dolgozott.

– A Természettudományi osztályon Kocs Irén kutatási területe az ormányosalkatú bogarak biodiverzitása. Az idén sikerült néhányszor terepen gyűjtenie (Háromszéki-, Baróti-, Hargita-hegység), a mintegy 900 bogárból preparálás és meghatározás után kerülnek a kiválasztott példányok a gyűjteménybe. Megkezdte a Székely Nemzeti Múzeum ormányosalkatú bogárgyűjteményének felállítását (Anthribidae, Nemonychidae, Rhinchiidae, Attelabidae, Apionidae, Nanophyidae családok), párhuzamosan a katalógust is készíti. Tudománytörténeti kutatásként ugyanő a Diószeghy László Retyezát-hegységben végzett kutatásaihoz kapcsolódó levéltári anyagot dolgozta fel, és megkezdte a Barátosi Bibó József etnobotanikai gyűjteményének feldolgozását.

– A Régészeti–történelmi osztály több *régészeti ásatást* valósított meg, illetve dolgozott a bementett leletanyag (Csernáton-Ika-vár, Dálnok-Református templom – Bordi Zsigmond Lóránd ásatásai). *Terepbejárásra* és további *terepmunkára* került sor közel 20 lelőhelyen, mindenképp Sepsiszentgyörgy és a környező települések (Árkos, Gidófalva, Szotyor, Kilyén, Kökök) térségében.

– A Néprajzi osztály muzeológusai Szentkatolna, Barót, Imecsfalva, Nagyajta, Zágon, Csernáton, Kovászna, Erdőfüle, Középpajta, Alsórákos, Kászonalitz és Feltíz, Gyergyószárhegy, Nagyborosnyó, Cófalva, Zabola, Orbaitelek, Kelementelke, Gyulakuta, Havadtó, Erdőszentgyörgy, Hármásfalu, Vargyas területén, valamint a sepsiszentgyörgyi levéltárban végeztek néprajzi gyűjtőmunkát. A fotóteka intenzív feldolgozása mellett a Roediger-hagyatékként, valamint a László Ferenc-hagyatékként rendszerezése történt meg. A néprajzi gyűjteményeket számos külső szakember tanulmányozta: egy német, angol, olasz és román kutatókból álló csoport a festékes szőnyeget, az Iparművészeti Múzeum munkatársai az úrihímzéseket tekintették át. A digitalizálási munkálatoknak köszönhetően különösen megugrott a fotóteka fényképanyagát felhasználók száma: több mint 70 igénylést iktattunk az osztályon.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban folytatódott a tárgyévben is a múzeum levéltári anyagának rendszerezése, melyet Haszmann Pál muzeológus végez. Folyamatos a múzeum fotóanyagának, illetve írott anyagainak a digitalizálása. Haszmann Gabriella a múzeum feliratos falvédőinek a feldolgozását végezte el a 2010. évben, az anyag rendszerezése, fertőtlenítése 2011 nyarán történt, folyamatban van egy jövő évben rendezendő nagyszabású kiállítás tervének kidolgozása, mely e tárgycsoportot fogja bemutatni az érdeklődőknek. D. Haszmann Orsolya a múzeum első világháborús írott és fotóanyagának kutatását végzi. Fenti munkák, kutatások eredményéről közlések jelentek meg a múzeum kiadványának, a *Csernátoni Füzeteknek* a hasábjain.

– Dimény Attila muzeológus Kézdivásárhely polgárosodását kutatja; Dimény Erika muzeológus a Céh-történeti Múzeum állandó és időszakos kiállításainak, rendezvényeinek múzeumpedagógiai szempontú bemutatásán dolgozott, ill. a múzeumban őrzött céhes privilégiumok kutatását végzi; Dobolyi Annamária Kézdivásárhely 19–20. századi épített örökségét vizsgálja.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum külső munkatársai (Pozsony Ferenc, Dimény Attila, Kinda István) a polgári lakáskultúra elemeit és a gorzafalvi kerámia kutatását kezdték el egyetemisták bevonásával, valamint folytatták a helyi népi kultúra feltárását.

4.2. Tudományos konferenciák és ismeretterjesztő előadások, egyéb tudományos teljesítmények

– A Könyvtárból dolgozatokkal Boér Hunor vett részt megemlékezésen, ismeretterjesztő és tudományos ülésszakon: *A Magyar Autonóm Tartomány Múzeumainak Kollektív Tanácsa, 1956–1957* (az Erdélyi Múzeum-Egyesület Marosvásárhelyi Fiókegyesülete tudományos ülésszaka *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* keretében, Szováta, 2010. nov. 13.); *A földtani tudományok magyar fogadtatása a Kárpát-kanyarban, a Székely Nemzeti Múzeum tudománytörténeti anyagának tükrében* (a Magyarhoni Földtani Társulat Tudománytörténeti szakosztályának 40 éves ünnepi megemlékezése, Budapest, nov. 22.); *Rabonbán útikalauz az Olt mentére* (Ugron Gábor és kora, emlékülés az ábránfalvi Ugron család és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum szervezésében, Székelyudvarhely, 2011. márc. 12.); előbbi változatoként *Rabonbán útikalauz* (Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, *Setétpataki tábor*, júl. 8.); *A háromszéki Mikes-kultusz történetéhez* (*Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, okt. 12–15.). Ugyanő további átfogóbb munkát a 2002-es népszámlálás erdélyi/székelyföldi etnikai-felekezeti adatainak térinformatikai feldolgozása terén végzett, a D. G. Scheint 1833-as Székelyföld-leírásának magyar fordítását gondozta, a Pesty Frigyes 1864–1865-ös székelyföldi és dél-erdélyi magyar helynévgyűjtésének kiadását szervezte (az Országos Széchényi Könyvtárral közös program;

társkoordinátor Boka László, szakmai koordinátor Pál-Antal Sándor, főmunkatársak Csáki Árpád és Demeter Lajos), valamint a Sepsiszentgyörgy első városi említésének 550. évfordulója tiszteletére kiadni készített két kötetet lektorált (Csáki Árpád: *A sepsiszentgyörgyi református egyház a 17–19. században*; Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*, javított és bővített kiadás), és idén is szerkeszti-gondozza a múzeumi évkönyvet, lektorálja annak történettudományi fejezeteit.

– A Természettudományi osztályról Kocs Irén a Magyar Rovartani Társaság éves ülészakán vett részt (Budapest, 2011. febr. 18–19.; előadásának címe: *A Magyar Természettudományi Múzeumban található, Székelyföldön gyűjtött ormányosok*), a Romániai Lepkészek Társaságának meghívására pedig országos ülészakon képviselte intézményünket Kolozsváron (*Al XXI-lea Simpozion Național al Societății Române de Lepidopterologie*, ápr. 16–17.; előadásának címe: *Colecția de lepidoptere László Diószeghy, donată acum 80 de ani Muzeului Național Secuiesc*), részt vett továbbá *A Magyar Természettudományos Muzeológusok XXIX. Találkozásán* (Esztergom, aug. 29–30.).

– A Régészeti–történelmi osztály szakemberei az alábbi tudományos rendezvényeken, konferenciákon vettek részt. Sztáncuj Sándor József a 2010. novemberi, Piatra-Neamț-on megrendezett, *Cucuteni – Religie și artă* konferencián tartott előadást, valamint a *VIII. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencián*, Marosvásárhelyen. Bordi Zsigmond Lóránd 2011. szeptemberben a *III. Énlaka Konferencián* adott elő. Tudományos ismeretterjesztő előadásokat Kovásznán (Sztáncuj Sándor József, 2010. dec.) és Kökösbén (Bordi Zsigmond Lóránd, 2011. márc.) tartottak.

– A Néprajzi osztály muzeológusai közül Kinda István fiatal néprajzkutatót figyelemre méltó eredményeért az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) Bölcsész- és Történettudományi Szakosztálya 2010-ben *Debüt-díjjal* tüntette ki. Szöcsné Gazda Enikőt pedig az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület tüntette ki *Bányai János-díjjal* a Székelyföld néprajzának szakszerű feltárásáért (2011. ápr.). Ugyanő januárban sikeresen megvédte *A háromszéki hozomány a 19. században* című doktori disszertációját a Debreceni Egyetemen, júniusban pedig *Székelyföld népművészeti kutatásának története* című egyéni pályázatával elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíját a 2011–2014 közötti időszakra. A posztdoktori ösztöndíjjal megvalósuló kutatás bázisintézményei a Székely Nemzeti Múzeum és a budapesti Néprajzi Múzeum.

A Néprajzi osztály muzeológusai az elmúlt évben is több konferencián képviselték intézményünket, tartottak különböző rendezvényeken tudományos előadásokat. Kinda István júl. 9-én a Kriza János Néprajzi Társaság által Árkoson szervezett, *Néprajztudomány és néprajzi muzeológia interdiszciplináris megközelítésben* című konferencián *Természetkielő mesterségek. Erdővidéki és háromszéki példa* címmel. Aug. 23-án a Kolozsváron megrendezett *VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Nyelv és kultúra a változó régióban)* Székelyföld-paneljének társszervezője volt Pozsony Ferenc akadémikussal, több előadás moderátoraként szerepelt. Ezen a rangos konferencián *Gazdálkodói habitusok és váltások Háromszéken a 20–21. században* címmel tartott előadást. A Székely Nemzeti Múzeumban okt. 19-én megrendezett *A cigányok Székelyföldön – Történelem, hagyomány, életmód* konferencián *Életutak és életterek a nagyborosnyói cigányoknál* címmel adott elő.

Szöcsné Gazda Enikő osztályvezető is több előadást tartott: jan. 21-én a Míves Ház kézművesképzésén *A háromszéki fazekasság forma- és motívumkincse* címmel; 2011. márciusban Árkoson *A Szentkereszty család* címmel; ápr. 27-én a *Műemlékvédelmi Világnap* rendezvényein *Történelmi kapuk Háromszéken* címmel; júl. 7-én a Kriza János Néprajzi Társaság által Árkoson szervezett, *Néprajztudomány és néprajzi muzeológia interdiszciplináris megközelítésben* című konferencián, *Értelmiségi életmód Háromszéken a 19. század végén – 20. század elején* címmel; júl. 13-án a textilművészeti előadásorozaton *Háromszék textilművészete* címmel; aug. 26-án a Kolozsváron megrendezett *VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Nyelv és kultúra a változó régióban)* *Inventáriumok felhasználása a régi lakásberendezések rekonstrukciójában* címmel; aug. 27-én Bölönben az *Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Konferencia* meghívottjaként, *Régi és új szokásaink* címmel.

– A csernátói Haszmann Pál Múzeumban a 2011. márc. 21-én Végh Antal születésének 200. évfordulója alkalmából szervezett emlékünnepeken D. Haszmann Orsolya *Végh Antal élete és munkássága* címmel tartott előadást. Ugyancsak ő máj. 5–6-án *A Duna-régió közösségeinek kulturális öröksége, Európa jövője – a jövő kultúrája* elnevezésű nemzetközi konferencián vett részt Pécsen, ahol *Az örökségelemek közvetítésének színterei és formái Csernátóban* címmel tartott vetített képes előadást. Jún. 18-án, Mezőkövesden, *Székely életképek, tárgyakban őrzött hagyomány* címmel szintén D. Haszmann Orsolya tartott előadást, a hasonló címet viselő és a csernátói múzeumrészelet bemutató kiállítás megnyitóján.

Szept. 3-án részt vett a múzeum küldöttsége a mezőkövesdi *XIII. Országos Mezőgazdasági Gépésztalálkozó*n, ahol az érdeklődők megtekinthették a jún. 28-án, a *Múzeumok Éjszakája* rendezvény alkalmából

berendezett kiállítást, mely a csernátoni Haszmann Pál Múzeumot mutatta be 52 nagyméretű fotó, illetve Haszmann Gabriella festett és Haszmann József faragott tárgyain keresztül. A rendezvényen Haszmann Pál tartott előadást a múzeum mezőgazdasági szerszám- és gépjárműgyűjteményéről. Szept. 17-én a *Kulturális Örökség Napok* 2011-es rendezvénye alkalmából Haszmann Pál *A fafaragás ősi szimbólumrendszere* címmel tartott előadást. Szept. 22-én, Pécsen Haszmann Gabriella a háromszéki bútorfestés rejtjelmeibe avatta be az érdeklődőket, *Bútorfestés Háromszéken* című előadásával.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum 2011. júl. 29-én házigazdája és támogatója volt a helyi építésszek által szervezett *Építész műhely* konferenciának, amelyen Dobolyi Annamária művészettörténész-muzeológus *Kézdivásárhely története. A kézdivásárhelyi múzeum és az épített örökség* címmel előadást is tartott.

Dimény Attila néprajzos-muzeológus részt vett Pécsen a *Kolozsvár – Pécs, néprajzi – kulturális antropológiai doktori konferencián* (2011. ápr. 8.), előadásának címe *Polgári egyesületek Kézdivásárhelyen (1842–1948)*; a *Néprajztudomány és a néprajzi muzeológia interdiszciplináris megközelítésben* címmel a Kriza János Néprajzi Társaság által Árkoson megszervezett konferencián (júl. 7–10.), előadásának címe *Egyesületi élet Kézdivásárhelyen (1842–1948)*; a Kolozsváron megrendezett *VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, előadásának címe *Polgári egyesületek Kézdivásárhelyen a 19. században* (aug. 23.).

Dimény Erika néprajzos-muzeológus a Bukarestben megszervezett múzeumpedagógiai szemináriumon (2010. nov. 15–16.) tartott előadást, *Patrimoniul muzeal, obiect de contemplație sau subiect de dialog?* címmel.

4.3. Szak- és ismeretterjesztő közlés

– A Könyvtárból Boér Hunor megjelent dolgozatai: A történeti Erdély magyar népességének területi tagolódása 2002-ben, *Acta Siculica 2010*, 715–728 (valamint a múzeum honlapján ennek javított változata); „Székelyföldek” és etnikai-felekezeti viszonyaik 2002-ben, in: *A mezővárostól a rendezett tanácsú városig* (szerk. Garda Dezső, Státus Kiadó, Csíkszereda, 2011, 280–309; a 2010. jún. 2–3-i gyergyószentmiklósi történészkonferencia dolgozatai); A Székely Nemzeti Múzeum, in: *A Székely Nemzeti Múzeum* (szerk. Kinda István; 7–10), valamint *A könyvtár gyűjteményei* (Uo.; 13–20). Ugyanő gondozta és fordította a 2010-es *Panteon* katalógusunk szövegét, valamint írta *A Székely Nemzeti Múzeum* DVD videójának szövegét (2010).

– A Természettudományi Osztályról Kocs Irén A Magyar Természettudományi Múzeum Bogárgyűjteményében található, Székelyföldön gyűjtött ormányosalkatú bogarak fajlistája (Coleoptera: Curculionidea) (*Acta Siculica 2010*, 105–121), valamint A természettudományi gyűjtemények, in: *A Székely Nemzeti Múzeum* (szerk. Kinda István; 21–26) dolgozatokat tette közzé.

– A Régészeti–történelmi Osztályról Bordi Zsigmond Lóránd közölt évkönyvünkben (A második kökös csata, *Acta Siculica 2010*, 355–394, valamint Radu Zăgreanuval közösen, Auxilia de la Olteni – Controverse și interpretări, uo., 261–282). Sztáncsuj Sándor Józsefnek jelentek meg tudományos dolgozatai több szakmai kiadványban (László Attilával közösen: Vase cu torți pastilate, descoperite în aria Ariușd-Cucuteni – Unele probleme privind evoluția și cronologia culturii Ariușd în sud-estul Transilvaniei, *Acta Siculica 2010*, 171–194; Berecki Sándorral közösen: The Copper Age Settlement from Târgu Mureș. Aspects of Chronology and Contacts of the Ariușd Culture, *Marisia* 31, 2011). Munkatársaink közreműködtek a Székely Nemzeti Múzeum történelmét, gyűjteményeit bemutató új kötet létrejöttében, melyhez Bordi Zsigmond Lóránd a történelmi gyűjtemény, Sztáncsuj Sándor József a régészeti gyűjtemény bemutató fejezeteit írták (*A Székely Nemzeti Múzeum*, szerk. Kinda István; 27–34, illetve 35–42).

– A Néprajzi Osztályról Kinda István önálló kötetet publikált *Hagyományok béklyójában. Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből* címmel (Székely Nemzeti Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 2011, 328 oldal), és Pozsony Ferencsel együtt katalógust adott ki *A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsempe gyűjteménye* címmel (Csángó Néprajzi Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Zabolá–Kolozsvár, 2011, 88 oldal), emellett három tanulmányt (Meszesek. Népi iparűzés Vargyason a 21. században, *Ház és Ember* 23, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2011, 167–178; Mobilitate socială și linii de forță ale economiei în viața romilor cărămidari, in: *Spectrum. Cercetări sociale despre romi* (ed. Toma Stefánia, Fosztó László), Editura Institutului Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale – Kriterion, Cluj-Napoca, 2011, 367–383; valamint Az élettér és lakáskultúra főbb sajátosságai a háromszéki cigányoknál, *Acta Siculica 2010*, 589–608); két ismertetőt (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum, in: *A Székely Nemzeti Múzeum*, 81–90, Pozsony Ferencsel), valamint A Székely Nemzeti Múzeum *Acta Siculica* évkönyvsorozata (*Örökségünk*, V, 1, Székelyudvarhely, 2011, 18); egy interjút (Értékmentés katedrán és terepen. Beszélgetés Pozsony Ferenc akadémikussal, néprajzkutatóval, *Helikon*, XXII, 2011, 16 (582), aug., 2–3) közölt.

Szöcsné Gazda Enikő magyar és román nyelven egyaránt megjelenő műtárgykatalógussal jelentkezett az év folyamán: a *Székelyföldi sgraffito kerámia* (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2010, 134 oldal), és *Ceramica zgrafitată din Ținutul Secuiesc* (Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, 2010, 130 oldal). Emellett tanulmányai (Polgárosodás és modernizáció Orbaiszéken. A kovásznai fürdők példája, *Acta Siculica* 2010, 565–578; Az udvarház árnyékában. A futásfalvi Hamar család, *Ház és Ember* 23, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2011, 21–46), közleményei jelentek meg (Udvarhelyszéki székelykapuk a Székely Nemzeti Múzeum fotótárában, *Örökségünk*, IV, 4, 4–5; valamint A néprajzi gyűjtemény, in: *A Székely Nemzeti Múzeum* (szerk. Kinda István), 43–52. Ezenkívül a *Háromszék* című napilapban a tárgyév alatt 9 cikkben ismertette a néprajzi osztály és a múzeum egyéb műkincseit.

– A baróti Erdővidék Múzeumából Demeter László évkönyvünkben közölt dolgozatot Demeter Lajossal közösen, Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban III. Angyalos címmel (*Acta Siculica* 2010, 311–322).

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeum kiadványa, a *Csernátoni Füzetek* esetében, mivel a Haszmann család minden tagja tevőlegesen hozzájárult a múzeum munkájához, nem csak az alkalmazott szakemberek szakközlését tüntetjük fel. Az utolsó 12 hónapban D. Haszmann Orsolya szerkesztésében megjelent öt számból Haszmann Pál (A feliratos falvédők továbbélése Háromszéken, *CsF*, 53, 12–14; Szellemi testamentumunk, *CsF*, 55, 5–6, Coroi Arturra emlékezve, *CsF*, 55, 10), D. Haszmann Orsolya (Írásba mentett múlt – Egy első világháborús napló elemzése, 1. rész, *CsF*, 53, 4–7; 2. rész, *CsF*, 54, 10–13; Emlékállítás a közösség által, *CsF*, 55, 12–15; A néptánc bővületében, *CsF*, 56, 3–5), és Dimény H. Árpád (Az egész falut kiviszik Pécsre, *CsF*, 53, 10–11; Borbándi kovács számadást készít, *CsF*, 53, 8–9) írásait emeljük ki.

– A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumból Dimény Attila Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig címmel közölt dolgozatot (*Acta Siculica* 2010, 445–458); Dimény Erika publikációi: A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum 2009–2010-es múzeumpedagógiai foglalkozásai, *Acta Siculica* 2010, 73–82; Társadalmi kapcsolatok a magyarszövati temetkezési szokásokban, in: *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom*, Kriterion, 2010, 118–140; Dobolyi Annamária közleménye pedig: A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum, *Marosvidék*, 12, 2, 31–33.

5.4. Szak- és ismeretterjesztő kiadványok

Szépen alakult múzeumi kiadványaink sora is. A tárgyévben a 734 oldal terjedelemben megjelent *Acta Siculica* 2010 múzeumi évkönyvön kívül az *Eszmény és hasonlatosság* tanulmánykötetet (*Tanulmányok és adatközlések Barabás Miklós születésének 200. évfordulójára*; szerk. János Mihály, társkiadó a Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 2010) és négy katalógust sikerült megjelentetnünk (*Panteon – A sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Képtár állandó kiállítása – Expoziția de bază a Galeriilor de Artă „Gyárfás Jenő” din Sfântu Gheorghe*, második, bővített kiadás, 2010; Szöcsné Gazda Enikő: *Székelyföldi sgraffito kerámia*, 2010; Uő: *Ceramica zgrafitată din Ținutul Secuiesc*, 2010; *A Székely Nemzeti Múzeum*, szerk. Kinda István, 2011), valamint egy további kötetet a Kriza János Néprajzi Társasággal (Kinda István: *Hagyományok béklyójában – Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből*, Kriza János Néprajzi Társaság, Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 2011). 2010 végén mutathattuk be a *Képzőművészet Éve Háromszéken 2010* programok keretében készült, *A Székely Nemzeti Múzeum* című, magyar és román nyelvű kisfilmet tartalmazó, DVD-n forgalmazott ismerető videót (Boér Hunor, Damokos Csaba, Musát Arnold, Török József; narrátor Kovács Kázmér).

Anyagilag hozzájárult továbbá a múzeum a *Signa praehistorica (Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*; ed. Bolohan, Neculai et alii, Univ. Al. I. Cuza – Academia Română, Iași, 2010) tanulmánykötet megjelenéséhez, és kiadta 2011-ben Kovászna Megye Tanácsával *Az erdélyi fejedelmek székelyeknek adott címereslevelei (válogatás a Magyar Országos Levéltár okleveleiből)* katalógust (a szept. 22–24-i, Tüdös S. Kinga szervezte *In Memoriam Demény Lajos* konferencia stúdiókiállításának anyaga).

– Változatlanul negyedévi rendszerességgel jelenik meg a csernátoni Haszmann Pál Múzeum munkájának köszönhetően a *Csernátoni Füzetek* honismereti folyóirat (2008-tól kiadója a Csernátoni Haszmann Pál Köz-művelődési Egyesület, a tárgyévben az 53–57. számok, szerk. D. Haszmann Orsolya), amely méltó a felsőháromszéki nagyközségnek a településen messze túlmutató eleven és színvonalas művelődési életéhez.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum idén megjelentette saját kályhacsempe-gyűjteményének már említett szakmai katalógusát (Pozsony Ferenc – Kinda István: *A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsempe gyűjteménye*, Csángó Néprajzi Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Zabola–Kolozsvár, 2011, 88 oldal).

Raportul de activități al Muzeului Național Secuiesc (noiembrie 2010 – octombrie 2011)

Acest raport dorește să devină consola unui ciclu de conducere de cinci ani. Cinci ani pe care le-am investit, după puterile și capacitățile noastre, în consolidarea internă și externă a instituției, în servirea cât mai bună și mai exigentă a publicului larg și celui de specialitate. Noi, colaboratorii interni, am încercat să devenim o echipă profesională unită pentru ca să putem construi în jurul nostru un public înțelegător și senzitiv, care să acorde o atenție sensibilă la străduințele și la munca noastră. Am citit cu plăcere rezultatele sondajului care au arătat că, după teatru, muzeul nostru este a doua cea mai cunoscută instituție culturală din județ. Sprijinul și grija susținătorilor noștri, Consiliul Județean Covasna, Primăria Municipiului Sfântu Gheorghe sunt esențiale pentru noi și le mulțumim și cu acest prilej în numele publicului nostru.

1. Probleme generale

Efectele negative ale crizei economico-financiare din perioada noiembrie 2010 – octombrie 2011 ne-au afectat numai pe plan personal, mai puțin pe plan profesional, ca specialiști ai muzeului. Este un eveniment marcant în istoria instituției faptul că am reușit să cumpărăm terenul de 4000 m² din vecinătatea muzeului, care sperăm să contribuie atât la înviorarea turismului local cât și la rezolvarea unor probleme funcționale ale muzeului. Aici, sub egida instituției de 136 ani, dorim să înființăm Muzeul Artei Moderne din Transilvania cu săli de expoziții moderne, cu un restaurant al muzeului, magazin de suveniruri, ateliere artistice.

Am realizat și planurile noastre profesionale cele mai importante: lângă Codicele Apor am restaurat altarul pictat din Zăbala, am conservat monumentalele noastre porți secuiești, iar specialiștii noștri la nevoie și-au oferit ajutorul și în afara instituției, aducem aici doar câteva exemple: în cadrul programului de restaurare a porților secuiești am adus pentru conservare o poartă secuiască din Alungeni și am dat o mână de ajutor la înnoirea expozițiilor memoriale din Zagon. Activitatea noastră anuală mult diversificată o vom prezenta mai jos în mod detaliat.

1.1 Statutul muzeului în sfera colecțiilor publice

Muzeul Național Secuiesc este o instituție regională subvenționată de Consiliul Județean Covasna. Subunitățile sale cuprind o bibliotecă, secții interne de științele naturii, de arheologie-istorie și de etnografie, galeriile de arte plastice din Sfântu Gheorghe (Galeriile de Artă „Gyárfás Jenő”, Spațiul Expozițional de Artă Contemporană Magma), respectiv unități externe ca cele din Baraolt (Muzeul Depresiunii Baraolt), din Cernat (Muzeul „Haszmann Pál”), din Târgu Secuiesc (Muzeul Breslelor) și cel din Zăbala (Muzeul Etnografic Ceangăiesc). Din bugetul aferent anului 2011 Muzeul Național Secuiesc a cheltuit 381.800 lei pe programe; această sumă cuprinde și cele 35.180 lei obținute din proiecte lansate de Fondul Cultural Național și Ministerul Resurselor Naționale (Ungaria). Veniturile noastre sunt realizate din bilete de intrare, închiriere săli, taxe de monitorizare arheologică, și reprezintă puțin mai mult de un sfert din sumele cheltuite pe programe. Activitatea de colectare de fonduri a fost facilitată eficient în continuare de Fundația Muzeul Național Secuiesc.

În perioada discutată rețeaua muzeelor noastre a fost vizitată de 52.725 oaspeți, cu zece mii de persoane mai mult față de anul trecut. Am introdus o taxă unică de intrare, care permite în ziua achiziționării biletului vizitarea tuturor celor trei unități din municipiu (clădirea principală, Galeriile de Artă „Gyárfás Jenő”, Spațiul Expozițional de Artă Contemporană „Magma”).

Directorului Mihály Vargha i-a fost decernat într-un cadru festiv, la Consatul Ungariei din Miercurea-Ciuc, premiul *Pro Cultura Hungarica* al Ministerului Resurselor Naționale din Ungaria.

1.2. Probleme organizatorice și resursele umane

După valul de reducere al personalului din anul trecut, în acest an mai mulți colegi și-au dat demisia, în primul rând datorită salariilor mici, care nu depind de noi: muzeograful Hajnalka Barabás, Zsigmond Lóránd Bordi, Lóránt László Méder, referentul de resurse umane Judit Rátz și muncitorul Csaba Mihály. Ghidarea expozițiilor intră în sarcinile specialiștilor muzeului, iar datorită numărului scăzut de angajați frecvența acesteia s-a ridicat de la 4-5 săptămâni la 5-6 săptămâni pe an; am reușit însă și în acest an să angajăm un ghid calificat cel puțin pentru perioada de vârf: pe Beáta Rác.

– Personalul nostru administrativ este compus din: Anna Szabó – contabil, Tünde Tamás – secretară, Edit Bernád – referent resurse umane, respectiv József Zavicsa – administrator.

– În perioada discutată, programele de pedagogie muzeală au fost asigurate de muzeografa Éva Demeter. Administratorul parcului de calculatoare și tehnicianul paginii web a muzeului (www.sznmm.ro) este în continuare Róbert Bagoly.

– Colegii de la Bibliotecă: Gabriella Gyenge – bibliotecar-conservator, respectiv bibliotecarii-muzeografi Hunor Boér și Zoltán Tiboldi (cel din urmă, deși este pensionar, participă în continuare la munca secției).

– La Secția de Științele Naturii sarcinile sunt îndeplinite de muzeograful Irén Kocs. Conservatorul Annamária Nagy a intrat în luna mai în concediu de naștere, după care în concediu de doi ani de creșterea copilului. Pe lângă faptul că participă și la redactarea anuarului muzeului, *Acta Siculica* muzeografa secției îndeplinește și funcția de vicepreședinte al Fundației Muzeului Național Secuiesc, fiind totodată și reprezentantul organizației sindicale a angajaților muzeului.

– La începutul anului, la Secția Arheologie-Istorie lucrau patru muzeografi, din care între timp trei și-au dat demisia (arheologii Lóránt László Méder și Zsigmond Lóránd Bordi în februarie, respectiv noiembrie 2011, istoricul de artă Hajnalka Barabás în septembrie); în prezent sarcinile secției sunt îndeplinite de arheologul Sándor József Sztáncsu, restauratorul József Szeles, respectiv conservatorul Irén Mandalian. Restauratorul József Szeles a luat parte anul trecut la cursuri de perfecționare profesională la București și la Budapesta.

– Secția de Etnografie a funcționat cu doi muzeografi (István Kinda și Enikő Szőcsné Gazda), respectiv doi conservatori (Kinga Katalin Lázár-Prezsmér și Zoltán Tankó). În luna ianuarie 2011 Enikő Szőcsné Gazda a obținut titlul de doctor în etnografie la Universitatea din Debrecen (Ungaria). István Kinda, președintele Consiliului Științific al instituției, a fost promovat în funcția de muzeograf principal. Kinga Katalin Lázár-Prezsmér își continuă studiile la Facultatea de Arhitectură din Sibiu (Conservare și Restaurare).

– La Galeriile de Artă „Gyárfás Jenő” lucrează muzeograful Imre Géza Sántha; conservatorul Orsolya Vinczeffy s-a întors și ea din concediul de creșterea copilului. Munca organizatorică de la Spațiul Expozițional de Artă Contemporană Magma a fost asigurată de Attila Kispál, Ágnes Kispál și Barnabás Vetró, care sunt în același timp și curatorii Galeriilor de Artă „Gyárfás Jenő” ce funcționează cu personal scăzut.

– În Muzeul Depresiunii Baraolt lucrează: muzeograful László Demeter și conservatorul Edit Hoffmann. Pe parcursul lunii iulie ambii colegi au fost promovați în funcție în cadrul domeniilor lor de activitate.

– În Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat lucrează: muzeograful Pál-Péter Haszmann, restauratorul Lajos Haszmann, conservatorul Gabriella Haszmann și paznicul de noapte László Haszmann. În iunie 2011 Lajos Haszmann a fost promovat în funcție. Pagina de internet a muzeului este îngrijită de Orsolya D. Haszmann (www.haszmannpalmuzeum.ro).

– În Muzeul Breslelor din Târgu Secuiesc muzeografi de etnografie sunt Attila Dimény și Erika Dimény, muzeograf de istoric Annamária Dobolyi. Conservatori sunt Laura Ercse și Zoltán Orosz. În dec. 2010 Erika Dimény și Annamária Dobolyi au finalizat cu succes cursul de perfecționare în profesia de muzeograf, început anul trecut la București. În iunie 2011 Erika Dimény și Annamária Dobolyi, respectiv Laura Ercse și Zoltán Orosz au fost promovați în funcție.

– Colectivul de muncă al Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala s-a completat pe parcursul verii cu Attila Vass, muzeograf suplinitor. Levente Dóczé s-a ocupat în continuare de urgențele de conservare pe baza unui contract de colaborare. Pe lângă obținerea unor finanțări pentru susținerea funcționării instituției, academicianul Ferenc Pozsony, fondatorul muzeului, István Kinda și Attila Dimény, au organizat programe profesionale de marcă și au administrat și pagina de internet a instituției (www.csangomuzeum.ro).

1.3. Dezvoltarea infrastructurii

– Am reușit să ne folosim de o ocazie unică pentru dezvoltarea muzeului și să cumpărăm cu sprijinul finanțatorului instituției un teren de 4000 m² din vecinătatea noastră. Acest teren poate contribui nu numai la dezvoltarea instituției ci și a turismului local și regional, deoarece vom putea construi Muzeul Artei Moderne din Transilvania cu un complex de agrement modern. Înlăturarea ruinelor clădirilor existente a început deja, mai mult, pe acest teren s-a organizat un târg general în cadrul *Zilelor Sfântu Gheorghe* din 2011. La planurile viitorului complex lucrează o echipă de specialiști.

– În cadrul *Programului de Restaurare a Porților Secuiești* am așezat pe socluri noi cele 5 porți secuiești aflate în incinta muzeului. Inspectorul de specialitate al lucrărilor a fost restauratorul din Cristuru-Secuiesc Levente Domokos, iar coordonatorul lucrărilor antreprenorul József Zsók.

– Gardul muzeului, dinspre strada Kós Károly, a fost renovat din fonduri proprii, lucrările au fost executate de firma Conmixt. Am schimbat și reinstalat în forma lor originală elementele din lemn, am reacoperit și tencuit pilonii.

– Am început și renovarea totală a acoperișului aripei sudice a clădirii principale aflată în stare critică, de aceea am închis începând cu luna septembrie 2011 expozițiile permanente de arheologie și istorie medievală. Lucrările sunt finanțate de Consiliul Județean Covasna.

– Realizarea planurilor de extindere a clădirii Muzeului Depresiunii Baraolt, ce nu mai poate găzdui colecțiile înmulțite, au fost încredințate arhitecților Anthony Gall din Budapesta și Győző Esztány din Miercurea-Ciuc. Consiliul Județean Covasna a contribuit la realizarea planurilor cu 50.000 lei. Extinderea clădirii a devenit și mai presantă datorită necesității expunerii în condiții corespunzătoare a scheletului de mastodon *Anancus Arvernensis*. Sperăm că vom găsi sursele financiare necesare construirii clădirii și, mai târziu, întreținerii acesteia.

– Numărul vizitatorilor Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala a fost semnificativ influențat de începerea lucrărilor de întreținere a tronsonului Covasna – Târgu Secuiesc, datorită căreia localitatea a devenit practic inaccesibilă cu autobuzul. Cu toate acestea, conform înregistrărilor, numărul vizitatorilor individuali și al celor în grupuri mici a crescut față de anii trecuți.

1.4. Fundații și asociații de sprijin

– Fundația Muzeul Național Secuiesc: Fundația a elaborat 7 proiecte din care 4 au avut succes: *Programul de cercetare etnografică a Muzeului Național Secuiesc*, programul de pedagogie muzeală „Coc pâinea la un cuptor” au fost finanțate de Administrarea Fondurilor „Bethlen Gábor” (Budapesta); realizarea manuscriselor *Biserica Romano-catolică din Sfântu Gheorghe în secolele XVIII–XIX* și *Biserica Reformată din Sfântu Gheorghe în secolele XVII–XIX* a fost sprijinită de Primăria Municipiului Sfântu Gheorghe. Fundația Communitas a suportat cheltuielile de transport ale muzeografului nostru la *Sesiunea a XXIX-a a Muzeografilor Maghiari de Științele Naturii*.

Fundația a sprijinit financiar mai multe evenimente de succes ale muzeului, dintre care menționăm: *Expoziția Memorială László Diószeghy (1877–1942) – colecția de lepidoptere donată Muzeului Național Secuiesc acum 80 de ani*, vernisajul expoziției *Ludium (Ludice)* a lui László Vinczeffy, organizarea expozițiilor *Supra neagră – Istoria cafelei și Meșterii noroiului. Țiganiii cărămidari*, respectiv diferite programe de pedagogie muzeală pe parcursul anului. Fundația a completat, de asemenea, sumele alocate lucrărilor de restaurare a porților secuiești ale muzeului.

– Asociația Culturală „Gaál Mózes” (Baraolt): a contribuit la dezvoltarea Muzeului Depresiunii Baraolt și la acoperirea cheltuielilor manifestărilor culturale prin proiecte de finanțare și alte surse.

– Pe lângă Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat, alături de Asociația Culturală „Bod Péter” și Școala Populară din Cernat, activează ca persoană juridică Asociația Culturală „Haszmann Pál”, cu scopul de a îmbogăți colecțiile muzeului, de a prezenta și a mediatiza aceste valori prin expoziții și publicații. De asemenea, asociația sprijină prin proiecte de finanțare organizarea programelor de pedagogie muzeală și a taberelor de creație din primăvară până în toamnă.

În perioada discutată Asociația a avut 5 proiecte de succes, cheltuielile de editare a numărului 56 al *Csernátoni Füzetek [Caietelor din Cernat]*, *Expoziția de artă populară pentru comemorarea Revoluției din 1848*, programele de pedagogie muzeală *Curs de condeierea ouălor pentru cei mici și mari*, *Ziua Copiilor în Grădina Muzeului* au fost sprijinite de Fundația „Szülőföld” și de succesul de drept al acesteia Administrarea Fondurilor „Bethlen Gábor” (Budapesta), cheltuielile de editare a numerelor 53, 54, 57 ale *Caietelor din Cernat (Csernátoni Füzetek)*, *Expoziția de artă populară pentru comemorarea Revoluției din 1848*, programele de pedagogie muzeală *Curs de condeierea ouălor pentru cei mici și mari*, *Ziua Copiilor în Grădina Muzeului*, programele *Păpuși din știulete – Copiii pe fotografiile de altă dată*, *Expoziția de fotografii Gigantice*, *Adio vacanță!* și taberele de creație din martie până octombrie au fost sprijinite de Consiliul Județean Covasna, iar editarea numărului 55 al *Caietelor din Cernat (Csernátoni Füzetek)*, programul *Adio Vacanță!* și taberele de meșteșuguri populare și de dansuri populare, din martie până octombrie de către Fundația Communitas.

– Asociația Prietenilor Muzeului din Târgu Secuiesc: datele personale și instituționale ale asociației de sprijin nu s-au schimbat. Asociația a acordat sprijin fizic organizării expozițiilor periodice și activităților de pedagogie muzeală. La data de 16 dec. 2010 Asociația a semnat un acord de colaborare cu Muzeul Național Secuiesc, pe perioadă nedeterminată, în vederea susținerii din punct de vedere profesional și financiar Muzeul de Istoria Fotografiei din Târgu Secuiesc, ce urmează a fi deschis.

– Asociația Pro Museum (Zăbala): Instituția a asigurat, prin proiecte de finanțare, sursele financiare necesare funcționării instituției, dezvoltării infrastructurii și realizării programelor profesionale ale Muzeului Etnografic Ceangăiesc (seminarul etnografic de zece zile, conferințe, expoziții în țară și în străinătate).

Sponsori: Consiliul Local al Comunei Zăbala, Fundația „Szülöföld” din Ungaria, Fundația Communitas, Administrarea Fondurilor „Bethlen Gábor”, Ministerul Resurselor Naționale din Ungaria, Asociația Etnografică „Krizs János”.

2. Colecții

2.1. Depozitare, evidență

– În Bibliotecă, în domeniul *colecțiilor muzeale*, Gabriella Gyenge a continuat catalogarea *colecțiilor vechi de carte și revistă* cu programul Alice 5.50 (3200 de titluri) și a completat/clarificat numeroase date incomplete/negure. Noul catalog electronic a ajuns la 31.800 de titluri. În ceea ce privește colecțiile de *carte și revistă de specialitate*, s-au efectuat *lucrările de gestionare-catalogare* prevăzute de reglementările în vigoare, în primul rând *pe materialul de după 1950* (Zoltán Tiboldi, Hunor Boér). S-a luat în evidență noua colecție provenită din moștenirea lui Ádám Kónya (Gabriella Gyenge).

– La Secția de Științele Naturii am reușit și finalizăm conservarea colecțiilor botanice (9766 de numere de inventar) și etnobotanice (5395 de numere de inventar), ordonarea alfabetică a acestora, respectiv verificarea inventarului. S-au realizat 186 fișiere descriptive DocPat noi; am clasificat și trimis la București 308 bucăți, din care 63 au fost clasate în categoria de tezaur și 245 de bucăți în categoria de fond, sperăm să primim aprobarea acestora până la sfârșitul anului.

– La Secția de Arheologie-Istorie s-a continuat revizia colecțiilor și este în curs de realizare actualizarea numerelor topografice. S-au realizat fișierele descriptive DocPat pentru 300 de obiecte. Zsigmond Lóránd Bordi s-a ocupat de o parte a armelor păstrate în colecția de istorie a muzeului, iar împreună cu József Szeles au restaurat exponatele din lapidariul muzeului. În vara anului în curs Sándor József Sztáncsu s-a ocupat de o parte a materialului săpat la Ariușd cu ajutorul studenților de la Facultatea de Istorie și Istoria Artei a Universității Babeș-Bolyai, care și-au efectuat practica de vară la muzeu.

– La Secția de Etnografie continuă actualizarea numerelor topografice. S-a realizat clasificarea și revizia cahlelor și a covoarelor secuiești (Kinga Katalin Lázár-Prezmer), continuă revizia uneltelor de țesut și cusut (Zoltán Tankó), respectiv revizia colecției de mobilă (Enikő Szöcsné Gazda). S-au procesat 157 fișe descriptive DocPat. De asemenea, la această secție continuă digitalizarea fototecii, a fotonegativelor pe sticlă și benzilor de filme. O parte a acestor lucrări s-a realizat printr-un proiect finanțat de Fundația „Szülöföld”. Intensitatea acestor lucrări de digitalizare se reflectă în faptul că aproximativ 10.000 de diafilme, imagini pe hârtie și fotonegative pe sticlă pot fi deja studiate pe calculatoarele noastre; actualizarea evidenței acestora este în curs. În perioada discutată Ministerului Culturii a aprobat clasarea a 25 de obiecte muzeale ale Secției, dintre care 11 în categoria de tezaur și 14 în categoria de fond.

– În Galeriile de Artă „Gyárfás Jenő” s-au realizat 1270 fișe descriptive DocPat. Am reușit și în acest an să îmbogățim colecția galeriei cu mai multe obiecte. Depozitarea obiectelor rămâne însă o problemă, deoarece nu dispunem de spațiul de depozitare suficient și nici de mobilier corespunzător depozitării acestora.

– În Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat au fost inventariate 6422 de obiecte, iar pentru mai mult de 7000 s-a verificat și s-a completat evidența. Verificarea și completarea numerelor de inventar a obiectelor s-a realizat pe parcursul evacuării podului conacului, spațiul principal de depozitare a muzeului. Aceste lucrări au început cu mult înainte, dar au continuat și în lunile oct. 2010 – mai 2011. Colecția muzeului s-a îmbogățit cu numeroase obiecte ale căror inventariere, fotografiere și realizarea fișelor descriptive este în curs. O problemă nerezolvată rămâne în continuare lipsa spațiilor de depozitare.

– Colecția Muzeului Breslelor din Tg. Secuiesc are în prezent 3008 de obiecte inventariate. Inventarul etnografic (B) conține 2184 de obiecte, inventarul de istorie (A) 311, iar cel de arte plastice (C) 513. Este în curs luarea în evidență muzeală și financiară a obiectelor noi recepționate pe parcursul anului 2011. Până acum s-au întocmit fișe DocPat pentru 2226 de obiecte dintre care 193 aparțin inventarului de istorie (A), 1520 inventarului etnografic și meșteșugăresc (B), iar 513 inventarului de arte plastice (C). De asemenea, s-au întocmit fișe descriptive pentru obiectele nou-recepționate și este în curs inventarierea acestora. Recepționarea materialului nou, fotografiile și fișele descriptive au fost realizate de muzeograful Attila Dimény, Erika Dimény și Annamária Dobolyi, iar procesarea electronică de conservatorul Laura Ercse și muzeograful Annamária Dobolyi.

– Colecția Muzeului Ceangăiesc din Zăbala are inventarul actualizat la zi. Obiectele muzeale noi sunt luate în evidență electronică și foto imediat după dezinfectare și conservare.

2.2. Conservare, restaurare

– Cea mai mare realizare a Bibliotecii Muzeului este restaurarea hârtii lui Ignaz Müller (*Mappa geographica novissima regni Hungariae*, Viena, 1769), o adevărată raritate, realizată de restauratorul Éva Benedek în Muzeul Secuiesc al Ciucului (Miercurea-Ciuc). Tot ea a restaurat și certificatul de participare a muzeului nostru la *Expoziția Mondială de la Paris* din 1900.

– La Secția de Arheologie-Istorie restauratorul József Szeles a restaurat 70 de obiecte aparținând secțiilor de arheologie, istorie și de etnografie. De asemenea a colaborat la amenajarea magaziei, la organizarea/realizarea altor expoziții ale secțiilor Muzeului Național Secuiesc (în special expoziția *Comoară în adâncuri*). Kinga Katalin Lázár-Prezmer a efectuat restaurarea lăzii familiei Kálnoky și a jilțului lui Tamás Basa.

– La Secția de Etnografie a continuat împachetarea în hârtie pH-neutră a colecției de fotonegative și negative pe sticlă, asigurând păstrarea corespunzătoare a încă peste 3000 de negative. S-au făcut pași importanți în modernizarea magaziiilor (eliminarea bazinului de apă ce pune în pericol magazia de mobilă), restaurarea casei din zona Ciucului (reamenajarea podului, a obiectelor de uz casnic, tratarea chimică a scândurilor de streșină), reinstalarea, restaurarea porților secuiești. Schimbarea soclurilor la porțile datând din 1733 din Dalnic, respectiv din 1875 din Zetea au fost efectuate de firma Conmixt, sub coordonarea lui József Zsók, iar lucrările de restaurare de către Kinga Katalin Lázár-Prezmer și Levente Domokos. Este în curs și tratarea chimică antimicrobică a porții secuiești din 1751 din Dalnic. Kinga Katalin Lázár-Prezmer a restaurat și 7 obiecte ceramice, 2 cahle, 4 obiecte textile, 4 obiecte de metal.

– La Muzeul Depresiunii Baraolt planificăm conservarea craniului scheletului *Anancus Arvernensis*, sub coordonarea paleontologului Lajos Tamás Katona (Muzeul de Științele Naturii al Regiunii Bakony, din Zirc, Ungaria).

– În muzeul „Haszmann Pál” din Cernat s-a efectuat în ultima perioadă o activitate intensă de conservare a fondului muzeal, lucrările de dezinfectare, conservare și restaurare a colecțiilor s-au desfășurat într-un ritm bun (4133 de obiecte de lemn și de metal). Pe parcursul primăverii și verii acestui an au fost dezinfectate și curățate de praf colecția de textile și broderii, s-a realizat tratarea cu ulei de in a unui număr semnificativ de obiecte din lemn, cât și a grinzilor principale. Lucrările au fost efectuate de restauratorul Lajos Haszmann, paznicul de noapte László Haszmann, conservatorul Gabriella Haszmann și colaboratorul extern Orsolya D. Haszmann, sub coordonarea muzeografului Pál Haszmann. László Haszmann s-a ocupat de îngrijirea curții, iar Lajos Haszmann de întreținerea muzeului. În iunie 2011 s-a efectuat dezinfectarea Casei de la Vâlcele cu rezultate bune. Fiind o secție cu puțini angajați, toate lucrările s-au efectuat prin efort comun.

– În perioada noi.-dec. 2010, în Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc am mutat depozitul de arte plastice în clădirea principală unde putem asigura condiții de depozitare sigure acestor opere; fostul depozit de arte plastice a devenit magazie gospodărească. S-a efectuat dezinfectarea și curățarea de praf a colecției de păpuși îmbrăcate în port popular *Zsuzsi și Andris*, cât și a colecției de textile. Pentru a preveni infecția de molii am instalat capcane de molii în încăperi; am tratat cu ulei de in grinzile principale din curtea muzeului; am reînnoit inscripțiile plăcilor de piatră, datate din 1833. S-a efectuat și curățarea de praf și conservarea mașinilor de pompieri; la începutul anului ne-am apucat de reamenajarea magaziiilor, pentru utilizarea eficientă a spațiului. Lucrările au fost efectuate de muzeograful Laura Ercse și conservatorul Zoltán Orosz, respectiv Éva Szöke, personal de serviciu și paznic de sală, sub coordonarea muzeografului instituției. Conservatorul Zoltán Orosz s-a ocupat de întreținerea clădirii și a curții și de alte lucrări generale de întreținere.

– În Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala dezinfectarea și conservarea obiectelor muzeale se desfășoară într-un loc special amenajat acestui scop. În acest an am efectuat conservarea a 300 de obiecte. Levente Dóczé s-a ocupat de curățarea, conservarea și restaurarea ansamblului de mobilă burgheză achiziționat în cursul anului, făcând astfel posibilă expunerea acestor mobile în cadrul expoziției de amenajări interioare burgheze (*Interioare burgheze de altădată*), organizată la Tg. Secuiesc. Kinga Katalin Lázár-Prezmer a restaurat din colecția muzeului un mintean.

2.3. Îmbogățirea colecțiilor

– Biblioteca s-a îmbogățit prin colectarea publicațiilor proprii, prin donații, achiziționări și schimb inter-instituțional. Cel mai important susținător este în mod tradițional Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei, iar principalii parteneri în acest an sunt instituțiile noastre partenere: Societatea Etnografică „Kriszta János”, Societatea Muzeului Ardelean din Cluj-Napoca, Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Harghita, Asociația pentru Protejarea Monumentelor și a Locurilor Comemorative din Partium și Banat, Societatea Carpatină Ardelea-

nă, Biblioteca Universitară din Debrecen (Ungaria), Arhiva Județului Veszprém (Ungaria). Achiziționările s-au concentrat în continuare asupra literaturii de specialitate referitoare la Țara Secuiască (*siculica*) și la cea de politici minoritare, de cunoașterea zonelor cu populație maghiară din România. Fototeca s-a îmbogățit cu noile fotonegative menționate, cumpărate din moștenirea Ádám Kónya.

– Secția de Științele Naturii s-a îmbogățit în 2011 cu 421 *curculionide* a căror catalogare electronică este în curs.

– Secția de Arheologie-Istorie s-a îmbogățit cu 500 de obiecte în urma cercetărilor arheologice (săpături, perieghză, inspecție la fața locului) efectuate în cursul anului. Colecția arheologică s-a completat și cu donații dintre care cele mai semnificative sunt descoperirile recepționate în urma colectării în zona siturilor arheologice din perimetrul Sf. Gheorghe, de către Lajos Demeter, respectiv cele din regiunea Felsőháromszék (Scaunul Kézdi), de către József Puskás. Conservarea, restaurarea și catalogarea acestora este în curs. Colecția de istorie s-a îmbogățit, de asemenea, cu multe obiecte cumpărate sau donate instituției.

– În catalogul Secției de Etnografie s-au înregistrat pe parcursul anului 329 de obiecte noi, intrate în special prin donații. Majoritatea noilor achiziții sunt obiecte textile și de uz general, cele mai semnificative fiind coroana amvonului și masa împărțășaniei din secolul al XIX-lea aparținând bisericii unitariene din Racoșul de Jos, o colecție de negative pe sticlă, din Aiud, o vioară dintre primele manufacturate de faimosul lutier din Arcuș János Duka.

– Colecția Galeriei de Artă „Gyárfás Jenő” s-a îmbogățit în ultimul an cu 13 obiecte de artă, printre care câte o operă a sculptorului Ginette Sántha, a pictorilor József Balla și Sándor Sipos, a graficianului Barna Deák, respectiv două opere aparținând graficianului Nándor Lajos Varga.

– Colecțiile Muzeului Depresiunii Baraolt s-au îmbogățit cu 30 de obiecte. Biblioteca muzeului a fost catalogată de conservatorul Edit Hoffmann.

– Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat a recepționat 2803 de obiecte noi: 523 materiale scrise (acte, documente, necrologuri, documente de proprietate, cărți), 51 de mobile populare (lăzi pictate și de zestre, mobilier de șezut, canapele, scaune), 196 obiecte din fontă (sobe de fontă, fiere de călcat, elemente de sobă), 284 obiecte de ceramică populară, 374 obiecte de uz general (unelte de țesut-cusut, obiect de uz casnic), 265 obiecte textile (piese de port popular, paltoane, fuste, cămăși, veste, țesături, prosoape), 226 de unelte, scule și utilaje de lemn și metal, folosite în agricultură, 524 de obiecte legate de radiofonie (radiouri, pick-upuri/gramofoane, discuri, lămpi de radio, proiectoare de diafilme), cât și alte 360 de obiecte (numismatice, arheologice). Secția nu a solicitat sprijin financiar pentru achiziționare de obiecte, prevăzută pentru 2010-2011, dimpotrivă, cu scopul de a îmbogăți colecțiile existente, au cumpărat din fonduri proprii următoarele obiecte: o mașină de treierat din Zagon, sobe din fontă turnată, mașini de cusut, țesături de casă, broderii, o pompă de incendiu din Albiș, generatoare motorice din Tg. Secuiesc, un motor fix din Lemnia de Sus, în valoare totală de 13.150 lei.

– Colecția Muzeului Breslelor din Tg. Secuiesc s-a îmbogățit într-un an cu 246 obiecte donate, majoritatea acestora fiind obiecte etnografice legate de domeniul vestimentației și alimentației.

– Colecția Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala a înregistrat în ultimul an 918 titluri noi. Această creștere semnificativă s-a datorat pe de o parte preluării colecției în stare precară a Centrului Școlar „Kőrösi Csoma Sándor” din Covasna, pe de altă parte donațiilor și achiziționărilor de obiecte. Cea mai importantă achiziție este ansamblul de mobilă Art-Nouveau, aparținând dinastiei de dascăli Bartha din Pava, cumpărat cu sprijinul Fondului Cultural Național (Budapesta). Catalogul electronic de specialitate din ce în ce mai bogat, accesibil prin internet, numără deja 2882 titluri.

3. Expoziții și alte manifestări culturale

În perioada discutată (1 noi. 2010 - 31 oct. 2011) muzeul și secțiile externe ale acestuia au fost vizitate de 52.725 de persoane.

Vizitatorii prezintă următoarele rapoarte pentru unitățile noastre muzeale:

– sediul principal din Sf. Gheorghe:	19.710
– Galeriile de Artă „Gyárfás Jenő” din Sf. Gheorghe:	2339
– Spațiul Expozițional de Artă Contemporană Magma:	4378
– Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat:	12.364
– Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc:	11.728
– Muzeul Depresiunii Baraolt:	889
– Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala:	1317

Politica noastră culturală a rămas neschimbată față de anii precedenți: popularizarea pe o scală cât mai largă a obiectelor, izvoarelor și materialelor documentare aflate în patrimoniul nostru.

Dintre evenimentele organizate în sediul principal al muzeului menționăm în primul rând următoarele expoziții proprii: *Expoziția comemorativă László Diószeghy*, din colecția de științele naturii ale Muzeului Național Secuiesc (curator: Irén Kocs); *Comoară în adâncuri*, în parteneriat cu Biblioteca Națională „Széchenyi” din Budapesta și cu sprijinul Fondului Cultural Național din Ungaria (curator: Hunor Boér); *Meșterii noroiului – Țiganii cărămidari*) și conferința științifică aferentă (organizate de István Kinda).

S-a bucurat de un mare succes expoziția prezentând istoria cafelei (*Supa neagră*), realizată în colaborare cu Muzeul Industriei Hoteliere și Alimentației Publice din Budapesta și muzeele din Țara Secuiescă (curator: Noémi Saly). Pe durata expoziției, în perioada de vară a funcționat în grădina muzeului și un bufet și o cafea în aer liber, unde, odată pe săptămână, am invitat publicul la un film sau un concert live. Aceste programe de seară au fost combinate cu vizitarea ghidată a expozițiilor, ceea ce s-a dovedit a fi foarte populară.

Expozițiile temporare de durată mai scurtă au diversificat oferta noastră: *Manufacturiere de porțelan din Tata* (expoziția Muzeului Județean „Kuny Domokos” din Tata, Ungaria); *Broderiile din Araciâ* (curator: Bálint Seres); *Expoziția Clubului Fotografic Mohos* (curator: László Kovács jr.).

Au avut loc prelegeri în cadrul conferinței *Textile otomane din perioada Principatului Transilvaniei*, organizată în parteneriat cu Muzeul Artelor Aplicate din Budapesta; a avut loc lansarea cărților Societății Muzeului Ardelean și ale lui Ákos Egyed; Kinga Tüdös S. a organizat expoziția și conferința *In memoriam Lajos Demény – Castele, conace și locuitorii acestora în Țara Secuiescă de odinioară*; Asociația pentru Cultivarea Limbii Materne din Transilvania a organizat tradiționalul concurs național de basme și balade.

În dec. 2010 am găzduit *Târgul de Advent*, organizat de Réka Várallyai. În cadrul *Zilelor Sf. Gheorghe*, pe scena din grădina muzeului s-au desfășurat programe de muzică și dans, combinate cu un târg de artizanat.

Activitatea organizatorică detaliată a secțiilor și unităților externe:

a. Evenimentele avute loc la sau organizate de sediul din Sf. Gheorghe

– Din partea Bibliotecii Zoltán Tiboldi a participat în acest an, în calitate de cel mai în vârstă participant, la întâlnirea anuală a descendenților membrilor grupului literar Helikon, organizat la Brâncovenesti pe 27 aug. 2011. La invitația Bibliotecii a avut loc pe data de 4 mai lansarea cărții lui Katalin Ágnes Bartha (*Shakespeare Erdélyben – XIX. századi magyar recepció [Shakespeare în Transilvania – recepția maghiară din secolul al XIX-lea]*, Editura Argumentum, Budapesta, 2010); prezentată de Emese Egyed din Cluj-Napoca – Biblioteca a prezentat materiale ilustrative la prezența de peste două secole a lui Shakespeare în zona Treiscaune).

Împreună cu Secția de Arheologie-Istorie și alți colaboratori, respectiv cu parteneri externi, în special cu Biblioteca Națională „Széchenyi” (Ungaria), Biblioteca a organizat și a coordonat programele în așteptarea sărbătorii Rusaliilor din 2011: la 12 iunie, în cadrul *Zilelor Țării Secuiești*, ediția a II-a, a avut loc microconferința de hungarologie *Izvorul uitat din Zona de Sud-Est – premisele și moștenirea culturii înalte din secolul al XV-lea din Moldova de Sud și Țara Secuiescă*, urmată de vernisajul expoziției de bază *Comoară în adâncuri*, în colaborare cu corul Liceului Teoretic „Székely Mikó” (dirijor Anna Szántó Dombora). Expoziția a fost o manifestare organizată în comun de Muzeul Național Secuiesc și Biblioteca Națională „Széchenyi”, cu adaptarea căreia pe 23 aug. am expus *Codicele Apor* și altarul din Zăbala datat din secolul al XVII-lea inclusiv în cadrul *Congresului Internațional de Hungarologie*, ediția a VII-a, în Sala Popovici a Facultății de Litere a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca (ambele variante ale designului grafic au fost realizate de Csaba Damokos).

Pe 30 iunie Muzeul a fost prezent la *Galopul Secuiesc* cu o instalație realizată de Bibliotecă și Zsigmond Lóránd Bordi (designul fiind realizat tot de Csaba Damokos), în care a prelucrat prezența fostului Regiment 11 de Husari Secui în războaiele din Europa, până la București și Paris. La data de 17 sept., în cadrul programelor de pedagogie muzeală organizate cu ocazia *Zilelor Moștenirii Culturale*, Hunor Boér a condus participanții prezenți într-o tură de cunoaștere a orașului.

– Secția de Științele Naturii a organizat în perioada 10 martie - 23 mai 2011 expoziția temporară de mare succes *Expoziția comemorativă László Diószeghy 1877-1942 – Colecția de lepidoptere donată acum 80 de ani Muzeului Național Secuiesc* și a cooperat la organizarea următoarelor manifestări: *Zilele Școlărilor din zona Treiscaune (László Diószeghy și Muzeul Național Secuiesc – lectură, 13 mai)*, *Ziua Internațională a Muzeelor (Prepararea insectelor – lectură combinată cu vizitarea ghidată a expoziției, 18 mai)*, *Zilele Moștenirii Culturale (17 sept.)* și *Ziua Ciupercilor (1 oct.)*.

– O realizare majoră din acest an a Secției de Arheologie-Istorie este reabilitarea-reînnoirea expoziției lapidariului din țintirimul muzeului. Specialiștii noștri au colaborat la organizarea expoziției de bază *Comoară*

în adâncuri. Secția a contribuit, împreună cu Secția de Etnografie, cu obiecte la succesul expoziției de istoria tutunului, organizată de Muzeul din Tulcea (*Fumatul – un viciu istoric*), care a ajuns în acest an la ultima sa stație în Satu Mare. De asemenea, colaboratorii noștri au participat și au ajutat la organizarea și desfășurarea diferitelor programe de pedagogie muzeală ale secțiilor interne.

– Secția de Etnografie a deschis pe data de 19 oct. 2011 expoziția temporară „*A sár mesterei. Tégglavető cigányok*” (*Meșterii noroiului. Țiganii cărămidari*), organizată de István Kinda. Vernisajul a fost precedat de o conferința științifică (*Țiganii în Țara Secuiescă – Istorie, tradiție și mod de viață*) la care au participat lectori din Cluj-Napoca, Sf. Gheorghe și Miercurea-Ciuc, specialiști recunoscuți ai culturii Țiganilor din Țara Secuiescă.

Specialiștii Secției de Etnografie, Enikő Szöcsné Gazda și István Kinda au prezentat la Tg. Secuiesc și la Zăbala, pe data de 17 febr. 2011, cărțile *Székegyföldi sgraffito kerámia și Ceramica sgrafitată din Ținutul Secuiesc, Erdélyi kályhák és kályhacsempék [Sobe și cable din Transilvania]*, respectiv *Ellenőrzött közösségek [Comunități controlate]*, iar pe data de 14 iulie István Kinda a prezentat la Zăbala cărțile *Hagyományok béklyójában [În cătușele tradițiilor]*, *A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsespe gyűjteménye [Catalogul cabrelor din Muzeul Etnografic Ceangătesc]* și catalogul *A Székely Nemzeti Múzeum [Muzeul Național Secuiesc]*.

Enikő Szöcsné Gazda a contribuit ca specialist colaborator la realizarea programului *Motive din Zona Treiscaune*, organizat de Casa „Míves” din Sf. Gheorghe, iar pe data de 4 mai a deschis expoziția realizată din lucrările participanților la atelierul meșteșugărești. Tot prin contribuția ei de expert etnograf s-a realizat identificarea obiectelor aparținând Colecției de Etnografie din Cașin, cât și amenajarea interiorului acesteia (casa țărănească tipică s-a deschis publicului la data de 17 sept. 2011), respectiv a colaborat la realizarea expoziției de ceramică a Muzeului Etnografic din Tg. Mureș (deschisă la data de 24 mai).

În calitate de președintele al Consiliului Științific al Muzeului, István Kinda și-a asumat un rol important în politica de editare a instituției, în administrarea licitațiilor publice complicate legate de editarea publicațiilor. Pe lângă îngrijirea profesională și ortografică constantă a știrilor și materialelor de publicitate ale instituției s-a ocupat și de transmiterea sumarelor evenimentelor organizate de instituția noastră, la diferite portaluri electronice atât în limba maghiară și cât și în română. Tot el a îndeplinit, la cererea instituției, rolul de gazdă a unor vernisaje ale expozițiilor temporare.

– Activitățile de pedagogie muzeală de la sediu, organizate și conduse de muzeografa Éva Demeter, au fost următoarele: între 11 noi. și 3 dec. instruire în cusătură etc. și ghidaj interactiv, legate de expoziția *Mâini de aur la Araci*; între 10 martie și 30 mai ghidaj interactiv și alte activități (confeccionare fluturi de mărgelă și din hârtie crep) legate de *expoziția memorială László Diószeghy*; pe 18 apr. (*Ziua Mondială a Monumentelor*) expoziție de machete feroviare și prezentarea unei cărți dedicate celor mici (povestea unei locomotive Krauss); între 3 și 6 mai, cu ocazia *Zilelor Sf. Gheorghe, Miercurea cusăturilor* (prelegere, categorizarea unor cusături aduse de participanți, confeccionare de vederi folosind ornamente de pe cusăturile de Araci), *Joia pâslarilor* (confeccionare de minge de păslă pentru copii și a unor textile, cu ornamentele tavanelor pictate de lemn, pentru cei mari), *Vinerea pictării de mobile* (cu Gabriella Haszmann); pe 18 mai (*Ziua Mondială a Muzeelor*) manifestările culturale de închidere a *expoziției memoriale László* (activități de artă populară, analiză de basm, prezentarea preparării insectelor); pe 27 mai *Zilele Váradi* (activități în Școala Generală „Váradi József” din Sf. Gheorghe); pe 10 iunie activități cu copii (confeccionare de coroane, *Trandafirele Sfintei Elisabeta de Thuringia*), legate de expoziția *Comoară în adâncuri*; pe 24 iunie, de *Noaptea Muzeelor* programele *Liliecii* (expoziție studio, prelegere, ascultarea liliecilor cu detectoare de ultrasunete); pe 17 sept. întocmire de arbore genealogic, cu ocazia *Zilelor Moștenirii Culturale*; pe 1 oct., de *Ziua Ciupercilor* (prelegeri, concurs, concurs de murături din ciuperci, expoziție micologică); pe 19 oct. basme și analiză de basme, paralel cu deschiderea expoziției *Meșterii Noroiului*.

b. Evenimentele organizate de Galeriile de Arte „Gyárfás Jenő” din Sf. Gheorghe

Pe 19 noi. 2010 Galeriile de Arte „Gyárfás Jenő” au găzduit creațiile artiștilor din tabăra de creație *Semne*, iar pe 15 dec. a avut loc evenimentul de încheiere al *Anului Artelor Plastice în Treiscaune*, în cadrul căruia a avut loc și vernisajul expoziției de iarnă a artiștilor plastici profesioniști.

Pe 15 febr. 2011 am inaugurat expoziția *Maica Domnului*, cu tematică sacrală, organizată de Galeria „Forrás” din Budapesta, iar pe 23 martie expoziția de pictură și instalație *Ludium (Ludice)* a artistului László Vinczeffy. A urmat, pe 22 apr., expoziția individuală a pictorului Sándor Sipos, artist de proveniență ardeleană, care trăiește în prezent în Canada, iar pe 12 iulie expoziția de închidere a simpozionului și a taberei internaționale de creație *Spirala*. Pe 6 sept. am găzduit expoziția de grafică și textile a cuplului de artiști Barna

Deák și M. Ria Deák, iar pe 7 oct. expoziția combinată cu o lansare de carte a pictorului Árpád Márton din Miercurea-Ciuc.

Expoziția de sculptură și grafică *Idoli*, a directorului artist plastic Mihály Vargha, precum și prezentarea catalogului artistului au fost găzduite în următoarele locații: Galeria de Arte „Gyárfás Jenő” (noi. 2010), Galeria „Kriterion”, Miercurea-Ciuc (febr. 2011), Consulatul General al Republicii Ungare, Cluj (mai 2011), Muzeul „Haáz Rezső”, Odorheiu Secuiesc (iunie 2011).

În vara anului 2011, Mihály Vargha a participat la trei expoziții de grup importante: *Sculptura Maghiară Contemporană* în colecția KOGART din Budapesta, simpozionul și tabăra internațională de creație *Spirala*, la Sf. Gheorghe, tabăra de creație *Art Camp II*, de la Bálványos.

În perioada discutată, artistului i-au fost inaugurate și două lucrări în spații publice: placa memorială Kristóf Fogolyán, pe peretele Spitalului Județean din Sf. gheorghe, „Fogolyán Kristóf”, respectiv bustul comitelui de Treiscaune, József Potsa, în holul clădirii Consiliului Județean Covasna.

c. Evenimentele organizate de Spațiul Expozițional de Artă Contemporană Magma

În anul discutat cea mai tânără dintre filialele noastre a organizat 24 de evenimente culturale. Printre evenimentele de la sfârșitul anului 2010 enumerăm discuțiile *Artist Talk* (cu curatorul *MEME* și expoziții de la *FFF*, artiștii plastici Attila Kusztos și Lala Szabó), expoziția *MEME* a artiștilor Levente Kozma și Rareș Moldovan, expoziția colectivă *FFF* a artiștilor din Budapesta, întâlnirea cu publicul și prezentarea catalogului *Magma*, ce a avut loc în ziua Crăciunului din 2010, la Tg. Secuiesc, precum și concertul electro-acustic *Cicalley* al artiștilor Szabolcs Veres și Csaba Csiki.

Pe 15 ian. 2011 am inaugurat o expoziție colectivă cu participarea a 34 de artiști, :*colecția*, iar pe 5 martie o altă expoziție, de asemenea colectivă, *Baby On Board*. Au avut loc și trei evenimente pentru copii, *Acest loc este al nostru*, în colaborare cu echipa Whokiqui. Pe 1 apr. am sărbătorit aniversarea de un an a Spațiului Expozițional de Artă Contemporană Magma, prilej cu care a avut loc lansarea ediției de lux a catalogelor anului 2010 și vernisajul expoziției de afișe, iar perioada de un an, inaugural, a fost rememorat inclusiv prin intermediul unor fotografii proiectate.

Numărul expozițiilor include și expoziția memorială a artiștilor Zsolt Irsai și Szabolcs Kali, (*Maestrul și Discipolul 3*), prima expoziție individuală din România a artistului György Jovánovics (*Noțiuni*), expoziția memorială aniversară *Spărgătorul de gratii*, a lui Imre Baász, expoziția individuală a lui Levente Albert (*Oastea de Rugină*), expoziția colectivă *Catedra Provizorie de Istorie*, a artiștilor Anca Benera și Arnold Estefán, expoziția individuală a lui Călin Dan (*Arhitectură Sentimentală Etc.*), precum și expoziția colectivă *Baby On Board*, din incinta clădirii „Vigadó” (teatrul din Tg. Secuiesc. Pentru expozițiile *Noțiuni* și *Spărgătorul de gratii* am organizat și ghid interactiv.

În cadrul evenimentelor *Magma Video Night* am proiectat filme din colecția *Magma* în Grădina Muzeului, precum și la *Al IX-lea Colocviu de Teatru al Naționalităților*, organizat de Teatrul Figura Studio din Gheorgheni.

d. Evenimentele organizate de Muzeul Depresiunii Baraolt

În organizarea filialei din Baraolt, pe parcursul anului au avut loc 5 vernisaje combinate cu prezentări, astfel au fost inaugurate: pe 25 ian. 2011, expoziția arhitectului Attila Zakariás din Sf. Gheorghe, laureat al Premiului „Kós Károly”, pe 29 martie expoziția heraldistului Attila István Szekeres, pe 5 apr. expoziția organizatorilor mișcării turistice *Să colindăm zona Baraoltului*, pe 26 apr. expoziția *Lumea insectelor*, iar pe 7 iunie expoziția clubului de fotografie Camera Club Sicularum din Sf. Gheorghe.

Pe lângă expoziții, au fost organizate săptămânal – cu 25 de ocazii în total – lecturi științifice și informative, respectiv au fost prezentate cele mai noi cărți ale istoricului Gyula Kádár, ale ziaristului-geolog Zoltán Kisgyörgy, respectiv ale cuplului de autori Péter Pál Váradi și Lilla Löwey.

Este de asemenea legată de Muzeul Depresiunii Baraolt și de Asociația Culturală „Gaál Mózes” evenimentul anual de importanță regională *Zilele Medievale și Renascentiste din Bazinul Baraolt*, ajunsă la ediția a patra, la manifestările căruia au luat parte peste 300 de participanți.

e. Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat

În acest muzeu s-au desfășurat cu periodicitatea și profesionalismul cu care ne-am obișnuit, primirea turiștilor, recepția oaspeților, taberele de creație destinate învățării meșteșugurilor tradiționale, precum și activitățile educative muzeale.

Expoziții temporare: pe 15 martie 2011 a fost inaugurată o expoziție festivă din creațiile artistei Gabriella Haszmann (*Expoziție de Artă Populară pentru sărbătorirea zilei noastre naționale 15 martie*). Pe 1 iunie a fost inaugurată expoziția temporară *Păpuși din știulete*, unde, pe lângă jucăriile din colecția muzeului, au fost expuse și „micile invenții”, jucăriile realizate de echipele de copii în cadrul *Concursului „Végh Antal”*. Tot pe 1 iunie a avut loc vernisajul expoziției fotografice *Copii în fotografiile de altădată*, conținând 46 de fotografii de mari dimensiuni, din arhiva de fotografii a muzeului, acoperind 100 de ani, de la 1868 la 1968, din istoria fotografiei. Expozițiile au fost realizate de Orsolya D. Haszmann. Pe 30 iulie, în cadrul *Expoziției Scaunelor Secuiești* din cadrul evenimentului *Galopul Secuiesc*, pe dealul Óriáspince de lângă Moacșa, comuna Cernat a fost prezentată cu ajutorul materialului selectat din colecția muzeului (accesorii de călărie, căruță rustică), respectiv prin expoziția foto selectată de angajații muzeului, organizată în jurul tematicii *Calul în istoria maghiară, Reprezentări cabaline pe blazoanele familiilor nobiliare din Treiscaune și Calul în cotidianul secuilor*. Între 19 și 21 aug. angajații muzeului au participat la festivalul de copii „*Székölykök*” [*Copii secuilor*], de la Cătrușa unde, pe lângă faptul că s-au angrenat în munca atelierelor de creație, au organizat și expoziția ad-hoc *Aleea Muzeului*, din colecția muzeului din Cernat – aici au fost prezentate meșteșuguri vechi ca stupăritul, torsul și țesutul, animate cu ajutorul fotografiilor. De asemenea, pe 22 sept. a avut loc la Pécs, în Casa „Pannon”, vernisajul individual de artă populară al artistei Gabriella Haszmann, unde, pe 24 sept., a funcționat și un atelier de artă plastică, invitată fiind pictorul de mobilă și curatorul Gabriella Haszmann.

Expoziții itinerante proprii: Pe 18 iunie, a fost inaugurată expoziția itinerantă *Momente din viața secuimii, tradiție păstrată prin obiecte*, din colecția Muzeului „Haszmann Pál”, la Muzeul Mașinilor Agricole din Mezökövesd, Ungaria, în cadrul evenimentului *Noaptea Muzeelor*. Muzeul din Cernat a fost reprezentat de către László Haszmann, Lajos Haszmann, Orsolya D. Haszmann și Árpád Dimény H. Pe 26 iunie s-a deschis expoziția *Expoziția în Aer Liber de Fotografii Marie 2010*, organizată în colaborare cu Fundația pentru Maghiarii de Peste Hotare (Pécs, Ungaria). Expoziția itinerantă a fost realizată pentru evenimentul *Pécs – Capitală Culturală a Europei*, din fotografiile realizate la Cernat, pe parcursul a 3 ani de muncă de teren, de către artiștii fotografi din Pécs. După expozițiile de la Pécs, Bóly și Sibiu, în vara anului 2011 aceste fotografii de mari dimensiuni au fost expuse la Cernat.

Serbări comemorative: pe 14 mai, în cadrul evenimentului de încheiere a *Zilelor „Bod Péter”*, directorul, profesorii și elevii Institutului Pedagogic din Tg. Secuiesc au prezentat, în skansen, un scurt program artistic dedicat memoriei și spiritualității lui savantul din sec. al XVIII-lea, Péter Bod. Pe 21 martie a avut loc o serbare memorială dedicată meșterului turnător de tunuri Antal Végh, născut acum 200 de ani, organizată în colaborare cu Centrul Cultural Județean Covasna. Pe 28 martie a avut loc la muzeul din Cernat *Concursul „Végh Antal”*, în cadrul seriei de evenimente *Zile de Seamă în Treiscaune*, organizate de asemenea de Centrul Cultural Județean Covasna și Muzeul „Haszmann Pál”. La eveniment au luat parte echipe din școlile generale ale zonei Treiscaune.

Conferințe, evenimente profesionale: Muzeul din Cernat a găzduit pe 2 iunie *Concursul de creativitate al educatoarelor*, organizat de Inspectoratul Școlar Județean Covasna, sub forma unui atelier de creație cu caracter de concurs pentru educatoare. Evenimentul *Îngrijirea sentimentului de identitate și de apartenență națională la grădiniță* a fost strâns legat de locul în care a fost organizat, nu doar prin tematica sa, ci și prin faptul că muzeul găzduiește deja de 10 ani tabăra de vară a educatoarelor. Între 20 și 26 iunie, Liceul de Artă „Hans Mattis-Teutsch” din Brașov a organizat, cu ajutorul Liceului de Artă „Plugor Sándor”, tabăra *Practică Artistică de Vară*. Cei 30 de tineri talentați au petrecut cele 2 zile ale taberei în muzeul din Cernat. Între 18 sept. și 3 oct. elevii Centrului de Educație și Instruire Integrativă din Bálics (Pécs, Ungaria), împreună cu profesorii care i-au acompaniat, au studiat colecțiile de textilă și mobilele pictate din muzeu, exersând totodată pictatul mobilelor și țesutul în atelierul de artă al muzeului.

Taberele de pictare a mobilei, sculptură și dansuri populare au avut loc în schimburi de una-două săptămâni, conform tradiției. Pe lângă grupurile organizate, anul acesta au revenit și o serie de artiști individuali, dar nu puțini au fost și cei care au sosit pentru prima oară anul acesta, să învețe sculptura în lemn, pictarea mobilei, fabricarea pâslei sau alte meșteșuguri populare, cu ajutorul lui László Haszmann, Lajos Haszmann, Gabriella Haszmann, József Haszmann, Pál Haszmann és Orsolya D. Haszmann. Taberele s-au încheiat de fiecare dată cu câte o expoziție ad-hoc, unde participanții au prezentat lucrările realizate. În sezonul din primăvară până în toamnă, skansenul a avut cca. 450-500 oaspeți tineri artiști.

În 25-30 iulie a avut loc tabăra de tineret a sectorului VII din Budapesta, iar de la 30 iulie la 5 aug. muzeul și Școala Populară au găzduit elevii din Kisújszállás, Ungaria. Între 5 și 14 aug. a fost organizată tabăra de dansuri și arte populare ale elevilor din școala elementară din Jigodin. Între 15 și 21 aug. atelierelor de

creație au fost populate de către un grup de creație din Budapesta. Între 8-10 sept. a avut loc evenimentul de încheiere a sezonului, intitulat *Adio Vacanță!* – la acesta au participat peste 200 de tineri de vârstă școlară. Pe 17 sept. muzeul și-a adus aportul la seria de evenimente organizate în regiune, *Zilele Patrimoniului Cultural 2011*, cu evenimentul *Moștenirea Lemnului*. În grădina Muzeului „Haszmann Pál” din Cernat au fost organizate programe de familie, în cadrul cărora vizitatorii au putut face cunoștință cu pașii prelucrării lemnului și au luat parte la ateliere și prezentări legate de prelucrarea lemnului.

Evenimente de pedagogie muzeală: În 18-22 apr. a fost organizată activitatea de educație muzeală *Încondeierea ouălor pentru cei mici și mai mari*, condusă de Haszmann Gabriella, la care au participat copii de grădiniță și elevi, împreună cu învățătorii și părinții lor. Pe 1 iunie a fost organizată o activitate ce a durat o zi întreagă, *Ziua Copiilor în grădina muzeului*, cu concursul preșcolarilor, școlarilor și învățătorilor școlii din localitate. Evenimentul a inclus pe lângă atelierul de pictat mobilă, înșirat mărgelile, fabricat pâslă, sculptură din lemn, turnare a ghipsului concursuri de muzică și dansuri populare, teatru, concursuri de îndemânare, jocuri sportive, precum și spectacolul pentru copii *Dincolo de marea cea mare*, al actriței Zenóbia Zorkóczy. Pe 27-28 iunie a fost organizat un atelier de *Joacă cu arta plastică*, cu participarea artiștilor plastici și etnografilor de la Atelierul „Míves Mag” din Pécs. Între 24 și 30 iunie a avut loc *Tabăra de artă plastică și dansuri populare pentru copii*, iar între 8 și 14 iulie, muzeul a găzduit tabăra elevilor din Sf. Gheorghe. Între 15-17 iulie a avut loc tabăra-premiu a echipelor câștigătoare ale *Concursului „Végh Antal”*. Copii din Cernat, Mețiș, Boroșneul Mare și Ojdula au făcut pe durata taberei cunoștință cu tainele pictării mobilei și sculpturii în lemn, programul incluzând și înșirarea mărgelilor și fabricarea pâslei. Tabăra a fost organizată de către Centrul Cultural al Județului Covasna și Muzeul „Haszmann Pál”.

Lansare de carte: Pe 7 iunie a fost lansată la muzeul din Cernat cartea *A család hangja [Vocea familiei]*, scrisă de Dr. Géza Szócs. După ce muzeograful Pál Haszmann a salutat participanții, scriitorul Lajos Sylvester a prezentat pe scurt opera lui Géza Szócs din Tg. Secuiesc.

f. Muzeul Breslelor din Târgu Secuiesc

Expoziții temporare de artă: Expoziția itinerantă *Încălțituri – împletituri, legături, noduri* a Muzeului Județean Jász-Nagykun-Szolnok este al treilea eveniment al programului internațional *Arte plastice fără granițe*.

Expoziții temporare de artă plastică: expoziția individuală a lui József Sebestyén (*Dialog – fotografii de dincoace și de dincolo de Leitha*; 2-22 oct. 2010); expoziția individuală a sculptorului Mihály Vargha (*Idoli*; 15 ian. - 6 febr. 2011); expoziția de artă plastică a artistului Géza Kovács (10 febr. - 5 martie); *Expoziție festivă în onoarea zilei de 15 Martie*, expoziție colectivă a artiștilor plastici din Tg. Secuiesc, Sf. Gheorghe și Brașov (13 martie - 10 apr.); expoziția aniversară a graficianului Csaba Sárosi (17 apr. - 8 mai); *Incitato – Calul în arta vânătorii*, expoziția de încheiere a *Celei de-a XIX-a tabere artistice internaționale [Incitato]* (17 iulie - 29 aug.); expoziția pictorului István Incze (*Curți interioare*; 31 aug. - 31. oct.).

Expoziție itinerantă de artă plastică proprie: În 11 iunie - 9 iulie, cu ocazia a 100 de ani de la nașterea artistei Irma Borosz, în sala mica a casei de cultură din Covasna a fost organizată o expoziție conținând 19 piese din colecția de arte plastice a Muzeului Breslelor. Dând curs solicitării Centrului Cultural al Județului Covasna, expoziția a fost realizată și inaugurată de către istoricul de artă muzeograf Annamária Dobolyi.

Conferințe: În 29 iulie muzeul a fost gazda și patronul conferinței *Atelier arhitectural*, organizată de arhitecți locali.

Lansări de carte, întâlniri cu cititorii în Sala „Incze László”: În 21 ian. Asociația Maghiarilor Ceangăi din Moldova și editura Zelegor a lansat cartea *10 év Moldvában – Csángó oktatási program 2000–2010 [10 ani în Moldova – Programul de educație al ceangăilor 2000-2010]*; în 25 ian. lansarea cărții lui István Koszta, *Nem csak Erdély volt a tét – Kései tudósítás a párizsi konferenciáról [Nu doar Ardealul a fost miza – corespondență întârziată de la conferința de la Paris]*; în 17 febr. prezentarea publicațiilor Asociației Etnografice „Krizsa János” din Cluj și a Muzeului Național Secuiesc, organizată de Asociația Pro Museum din Zăbala; în 13 martie lansarea cărții lui Ákos Egyed, *Erdély 1848–1849 [Transilvania 1848-1849]*; în 20 apr. lansarea cărții lui dr. Géza Szócs, *A család hangja [Vocea Familiei]* și întâlnire cu cititorii.

Muzeograful Erika Dimény a participat și la realizarea evenimentelor de educație muzeală din cadrul festivalului de copii „*Székölykök*” (*Copii secuilor*), organizat între 19-21 aug. 2011.

g. Evenimentele organizate și aportul Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala

Expoziții temporare: Filiala din Zăbala, în colaborare cu Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară a Universității Babeș-Bolyai din Cluj și cu Asociația Etnografică „Krizsa János”, a inaugurat la Cluj, în 2 mar-

tie 2011, expoziția temporară *Viața ciobanilor din Zăbala*, iar în 24 martie expoziția cu tematica *Moștenirea culturală a sașilor ardeleni*. La sediul din Zăbala al Muzeului Etnografic Ceangăiesc au fost organizate alte trei expoziții temporare: în 28 iunie a fost inaugurată expoziția *Colonelul de husari Contele Kelemen Mikes (1820-1849)*, în data de 19 iulie expoziția *Cultura populară tradițională a românilor din Zăbala*, iar în 13 aug. expoziția *Viața școlară în Pava și Zăbala*.

În timpul anului muzeul a găzduit și numeroase alte evenimente: în 17 febr. Enikő Szöcsné Gazda, István Kinda și Ferenc Pozsony au prezentat noile cărți de etnografie și au fost prezentate și cărțile: în 3 martie *Harangskönyv [Cartea Clopotelor]*, de Zoltán Kisgyörgy, publicația despre ceangăi *Műk szeretünk itt élni [Nouă ne place să trăim aici]*, publicată la Bruxelles cu susținerea deputatului PE Csaba Sógor, în 14 iulie au fost prezentate cărțile lui István Kinda (*Hagyományok béklyójában [În cătușele tradițiilor]*); Ferenc Pozsony - István Kinda: *A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsempe gyűjteménye [Catalogul cabrelor din Muzeul Etnografic Ceangăiesc]*, respectiv cartea redactată de István Kinda, *A Székely Nemzeti Múzeum [Muzeul Național Secuiesc]*.

La Etno-Cinematograful organizat pe perioada a *Celei de-a XXX-a Întâlniri Naționale a Caselor de Dansuri Populare și Târg*, a fost prezentat, cu colaborarea muzeului din Zăbala, filmul *Kék és kék. Tánchagyományörzés a zabola-pávai (Háromszék) cigány közösségekben [Albastru și albastru. Păstrarea tradiției dansului în comunitățile țigănești din Pava și Zăbala]*; pe 9 apr., în Casa Maghiară din Pustiana au fost prezentate de István Kinda cartea *Ellenőrzött közösségek [Comunități Controlate]*, respectiv cartea redactată de Sándor Ilyés, Lehel Peti și Ferenc Pozsony, *Moldvai csángók 1990–2010 [Ceangăii din Moldova 1990–2010]*. În 3 sept., cu ocazia aniversării de 15 ani a grupului de dans Gyöngyharmat din Zăbala, muzeula a jucat rolul de gazdă a evenimentului, de asemenea a organizat *Seminarul Tinerilor Etnografi*, devenit deja tradițional, care în acest an (ediția a VIII-a) a avut loc la Arcuș.

4. Viața științifică

4.1. Prelucrarea colecțiilor, muncă de cercetare internă și externă

Biblioteca a contribuit la activitatea profesională a muzeului prin asigurarea cărților și altor materiale documentare, prin lucrări (de ex. traducerea textelor germane – Gabriella Gyenge), incluzând aici și aportul angajaților care au participat la programele muzeului, a stat la dispoziția publicului interesat (cercetători, cititori, persoane doritoare de informații) și, și în acest an, a contrabalansat lipsa forței de muncă prin angrenarea colaboratorilor interni și externi (de ex., studenta Timea Derzsi a lucrat la afișele de teatru și colecția de tipărituri mici, arhivistul Szabolcs Nagy din Veszprém la documentația Kratochvill și la documentele referitoare la perioada 1916–1920, Hunor Boér la materialele documentare referitoare la cultul din Treiscaune al lui Kelemen Mikes din Zagon, la problemele legate de istoria culturală a „rabonbanilor” secui, la contribuțiile geologice maghiare în partea de sud-est a Transilvaniei, la documentele legate de József Keöpeczi Sebestyén, etc.

– În Secția de Științele Naturii, domeniul de cercetare al lui Irén Kocs este biodiversitatea insectelor din superfamilia *Curculionoidea*. Anul acesta a reușit să efectueze câteva cercetări de teren (în munții Vrancei, Baraoltului, Harghitei), iar din cele peste 900 de insecte adunate exemplarele selectate vor fi adăugate colecției după ce au fost preparate și determinate. A început constituirea colecției de insecte din superfamilia *Curculionoidea* (familiile Anthribidae, Nemonychidae, Rhinchitidae, Attelabidae, Apionidae, Nanophyidae) și în paralel lucrează și la întocmirea catalogului. Tot ea, în domeniul istoriei științei, a prelucrat materialul de arhivă referitor la cercetarea efectuată de László Diószeghy în munții Retezat și a început prelucrarea colecției etnobotanice a lui József Barátosi Bibó.

– Secția de Arheologie-Istorie a realizat mai multe săpături arheologice, respectiv a lucrat la artefactele salvate (Cetatea Ika din Cernat, Biserica reformată din Dalnic – săpăturile lui Zsigmond Lóránd Bordi). Periegeze și alte lucrări de teren au avut loc la aproape 20 de situri, în primul rând la Sf. Gheorghe și localitățile din împrejurimi (Arcuș, Ghidfalău, Coșeni, Chilieni, Chichiș).

– Muzeografi Secției de Etnografie au efectuat lucrări de colectare etnografică la Cătălina, Baraolt, Imeni, Aita Mare, Zagon, Cernat, Covasna, Filia, Aita Medie, Racoșul de Jos, Plăieșii de Jos și Plăieșii de Sus, Lazărea, Boroșneul Mare, Țufalău, Telechia, Călimănești, Fântânele, Viforoasa, Sângeorgiu de Pădure, Trei Sate, Vârghis, respectiv în arhivele de stat din Sf. Gheorghe. Pe lângă prelucrarea intensivă a arhivei fotografice a avut loc organizarea colecțiilor Roediger și Ferenc László. Colecțiile etnografice au fost studiate de către o serie de experți externi: o echipă compusă din specialiști din Germania, Anglia, Italia și România au studiat covoarele din fibră vopsită, iar colaboratorii Muzeului de Artă Aplicată din Budapesta au studiat colecția de

broderii. Datorită lucrărilor de digitalizare a crescut exponențial numărul celor care au utilizat materialul arhivei foto: la această secție am înregistrat peste 70 de cereri.

– La Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat a continuat și în acest an organizarea arhivei muzeului, lucrare efectuată de muzeograful Pál Haszmann. De asemenea, se desfășoară și procesul de digitalizare a materialelor scrise și fotografiate ale muzeului.

Muzeograful Gabriella Haszmann a realizat în 2010 prelucrarea broderiilor de perete inscripționate, organizarea și dezinfectarea pieselor a avut loc în vara anului 2011, fiind în curs și realizarea planurilor unei expoziții de scară largă, care va prezenta aceste piese. Orsolya D. Haszmann se ocupă de cercetarea materialelor scrise și fotografice din primul război mondial, aflate în colecția muzeului. Referitor la lucrările de mai sus și rezultatele acestora au apărut diverse comunicări în publicația muzeului, *Csernátóni Füzetek [Caiete din Cernat]*.

– Muzeograful Attila Dimény studiază procesul de modernizare din sec. XIX-XX al orașului Tg. Secuiesc; muzeograful Erika Dimény a lucrat la prezentarea colecțiilor permanente și temporare ale Muzeului Breslelor cu aspectul pedagogiei muzeale, Annamária Dobolyi studiază patrimoniul construit în sec. XIX-XX al orașului Tg. Secuiesc.

– Colaboratorii externi ai Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala (Ferenc Pozsony, Attila Dimény, István Kinda) au început cu ajutorul studenților, cercetarea elementelor de locuință a burgheziei, precum și cercetarea ceramicii din Oituz, respectiv au continuat explorarea culturii populare locale.

4.2. Prelegeri științifice și de popularizare, respectiv alte realizări științifice

– Din cadrul Bibliotecii, Hunor Boér a ținut următoarele prelegeri științifice și de popularizare: *Consiliul Colectiv al Muzeelor Regiunii Autonome Maghiare 1956-1957* (sesiunea științifică a Sucursalei Tg. Mureș a Societății Muzeului Ardelean, în cadrul *Zilei Științei Maghiare din Transilvania*), la Sovata, în 13 noi.; *Recepția maghiară a științelor geologice în Curbura Carpaților, în oglinda materialului de istoria științei deținut de Muzeul Național Secuiesc* (Comemorarea festivă de 40 de ani a Secțiunii de Istoria Științei a Societății Geologice din Ungaria), la Budapesta, în 22 noi. 2010; *Ghidul rabonbanilor pentru valea Oltului (Ugryon Gábor și epoca sa; sesiune comemorativă organizată de familia Ugryon și Muzeul din Odorheiu Secuiesc)*, Odorheiu Secuiesc, în 12 martie 2011; ca variantă pe tema precedentă *Ghid Rabonban* (Asociația pentru Cultivarea Limbii Materne din Transilvania), în tabăra de la Valea Întunecoasă, în 8 iulie; la conferința *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung* (Institutul de Literatură al Academiei Maghiare de Științe, Budapesta) cu prelegerea *Cultul lui Kelemen Mikes în Treiscaune*, la Budapesta, în 14 oct. Tot el a prelucrat datele recensământului din 2002 legate de etnicitate/religie din Transilvania/Țara Secuiască, a îngrijit traducerea în limba maghiară a descrierii Țării Secuiești de D. G. Scheint, din 1833, a organizat publicarea toponimiei din Țara Secuiască și Sudul Transilvaniei, colectate de Frigyes Pesty în 1864-1865 (program în colaborare cu Biblioteca Națională „Széchenyi”, coordonat în colaborare cu László Boka, coordonator științific academicianul Sándor Pál-Antal, colaboratori principali în acest an: Árpád Csáki și Lajos Demeter), respectiv a lectorat două volume pregătite a fi publicate în onoarea aniversării de 550 ani a menționării localității Sf. Gheorghe ca oraș (Árpád Csáki: *Biserica reformată din Sf. Gheorghe în secolele XVII-XIX*, Zoltán Cserey - Álmos József: *Istoria în imagini a orașului Sf. Gheorghe. Ediție extinsă și corectată*) și participă la redactarea și îngrijirea anuarului muzeului, fiind totodată lectorul capitolelor de istorie.

– Din cadrul Secției de Științele Naturii, Irén Kocs a luat parte la sesiunea anuală a Societății Entomologice din Ungaria, în 18-19 febr. 2011, cu lucrarea *Insecte din familia Curculionioidea aflate în colecția Muzeului Național Secuiesc, colectate în Țara Secuiască*; dând curs invitației Societății Române de Lepidopterologie a reprezentat instituția noastră la Cluj, la *Al XXI-lea Simpozion Național al Societății Române de Lepidopterologie*, în 16-17 apr. 2011, cu lucrarea *Colecția de lepidoptere „Diószeghy László”, donată acum 80 de ani Muzeului Național Secuiesc*; a participat de asemenea la *Întâlnirea a XXIX-a a Muzeografilor Maghiari de Științele Naturii*, la Esztergom, în 29-30 aug.

– Specialiștii Secției de Arheologie-Istorie au luat parte la următoarele manifestări și conferințe științifice: Sándor József Sztáncsuț a ținut prelegere la *Simpozionul Cucuteni – Religie și artă*, organizat în noi. 2010 la Piatra-Neamț, respectiv în aceeași lună, la *A VIII-a Conferință a Arheologilor Maghiari din Transilvania*, la Tg. Mureș, iar Zsigmond Lóránd Bordi, în luna sept. 2011, la *A III-a Conferință de la Inlăceni*. Prelegeri de popularizare au avut loc la Covasna (Sándor József Sztáncsuț, dec. 2010) și la Chichiș (Zsigmond Lóránd Bordi, martie 2011).

– Ambii muzeografi ai Secției de Etnografie au fost laureați în anul 2011. Tânărul etnograf István Kinda a primit pentru realizările sale *Premiul de Debut* al Secției de Filosofie, Limbă și Istorie a Științelor, a So-

cietății Muzeului Ardelean (EME) în anul 2010. Enikő Szőcsné Gazda a primit *Premiul „Bányai János”* al Societății de Cultură Maghiară din Transilvania pentru explorarea profesională a patrimoniului etnografic din Țara Secuiască. Tot ea și-a susținut cu succes disertația doctorală *A háromszéki hozomány a 19. században [Zestrea în zona Treiscaune în sec. al XIX-lea]* la Universitatea din Debrecin, iar în iunie 2011, cu proiectul individual *Istoria cercetării etnografice din Țara Secuiască* a câștigat Bursa de Cercetare „Bolyai János” a Academiei Maghiare de Științe, pentru perioada 2011-2014. Instituțiile de bază ale acestei cercetări post-doctorale sunt Muzeul Național Secuiesc și Muzeul Etnografic din Budapesta.

Muzeografiile din Secția de Etnografie au reprezentat instituția la mai multe conferințe, respectiv au ținut prelegeri la diferite evenimente. István Kinda a participat în 9 iulie 2011 la conferința organizată la Arcuș de Asociația Etnografică „Krizsa János” (*Știința etnografiei și muzeografia etnografică în abordare interdisciplinară*) cu lucrarea *Mestșuguri care exploatează natura – Exemplu din zonele Baraolt și Treiscaune*. Pe 23 aug. a fost coorganizator al panelului Secuimii, împreună cu academicianul Ferenc Pozsony, la *Al VII-lea Congres Internațional de Hungarologie*, de la Cluj, unde a moderat mai multe secțiuni. Tot la această conferință a prezentat lucrarea *Obiceiuri gospodărești și evoluția acestora în secolele XIX-XX, în zona Treiscaune*. La conferința *Țigani în Secuime – Istorie, tradiții, mod de viață*, organizată pe 19 oct. la Muzeul Național Secuiesc, a prezentat lucrarea *Viața și habitate ale țiganilor din Boroșneul Mare*. Enikő Szőcsné Gazda a ținut de asemenea mai multe prelegeri. În 21 ian., a prezentat la atelierul de artă plastică al Casei „Míves” din Sf. Gheorghe a prezentat lucrarea *Tezaurul de forme și motive ale olăritului din Treiscaune*; în martie, la Arcuș, lucrarea *Familia Szentkereszty*; în 27 apr., în cadrul evenimentelor organizate cu ocazia *Zilei Internaționale a Monumentelor Istorice*, lucrarea *Porți istorice în Treiscaune*; în 7 iulie, la conferința organizată la Arcuș de Asociația Etnografică „Krizsa János”, lucrarea *Trăitul intelectualilor în Treiscaune, la sfârșitul sec. al XIX-lea, începutul sec. al XX-lea*; în 13 iulie, la seria de prelegeri legate de arta textilă, lucrarea *Arta textilelor în zona Treiscaune*, la *Al VII-lea Congres Internațional de Hungarologie* de la Cluj; în 26 aug. lucrarea *Folosirea inventarelor în reconstituirea interioară a locuințelor vechi*; în 27 aug., la Belin, în calitate de invitat al *Conferinței Naționale de Tineret „Dávid Ferenc”*, lucrarea *Obiceiurile noastre vechi și noi*.

– La muzeul „Haszmann Pál” din Cernat, în 21 martie 2011, în cadrul serbării comemorative organizate cu ocazia aniversării a 200 de ani de la nașterea lui Antal Végh, Orsolya D. Haszmann a prezentat prelegerea *Viața și opera lui Antal Végh*. Orsolya D. Haszmann a fost de asemenea prezentă, în 5-6 mai, la conferința *Patrimoniul cultural al comunităților din regiunea Dunării, viitorul Europei – cultura viitorului*, de la Pécs (Ungaria) unde a prezentat lucrarea *Scena și formele transferului elementelor tradiționale în Cernat*, prezentarea fiind îmbogățită cu fotografii proiectate. În 18 iunie, la Mezőkövesd (Ungaria) a prezentat lucrarea *Imagini din viața secuilor, tradiție păstrată prin obiecte*, la deschiderea expoziției omonime, prezentând muzeul din Cernat. În 3 sept. delegația din partea muzeului a participat la *A XIII-a Întâlnire Națională a Mecanicilor Agricoli* unde publicul a putut vedea expoziția amenajată pe 28 iulie, cu ocazia *Noptii Muzeelor*, și care prezenta Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat cu ajutorul a 52 fotografii de mari dimensiuni, respectiv obiectele pictate de Gabriella Haszmann și cele sculptate de József Haszmann. La acest eveniment Pál Haszmann a ținut o prelegere referitoare la colecția de unelte și mașinile agricole ale muzeului. Pe 17 sept., cu ocazia evenimentului *Zilelor Patrimoniului Cultural 2011*, Pál Haszmann a prezentat lucrarea *Simbolistica străveche a sculpturii din lemn*. Pe 22 sept., la Pécs, Gabriella Haszmann i-a inițiat pe cei interesați în tainele pictatului mobilei, prin lectura sa *Pictarea mobilei în Treiscaune*.

– De la Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc, etnograful muzeograf Attila Dimény a participat în 8 apr. 2011, la Pécs, la conferința doctorală de antropologie culturală *Cluj - Pécs*, cu lucrarea *Societăți ale burghezimii la Tg. Secuiesc, 1842-1948*, a participat în 7-10 iulie la conferința organizată la Arcuș de Asociația Etnografică „Krizsa János” cu lucrarea *Viața societăților burgheze la Tg. Secuiesc*; a participat în 23 aug., la *Al VII-lea Congres Internațional de Hungarologie*, de la Cluj, cu lucrarea *Societăți ale burghezimii la Tg. Secuiesc în secolul al XIX-lea*. Etnograful muzeograf Erika Dimény a prezentat lucrarea *Patrimoniul muzeal, obiect de contemplație sau subiect de dialog?* la seminarul de pedagogie muzeală de la București (15-16 noi. 2010). Istoricii de artă muzeograf Annamária Dobolyi a prezentat lucrarea *Muzeul din Tg. Secuiesc și patrimoniul arhitectural* la conferința *Atelierul de Arhitectură*, organizată pe 29 iulie 2011, la Muzeul Breslelor.

4.3. Publicații științifice și de popularizare

– Din partea Bibliotecii, au fost publicate următoarele lucrări ale lui Hunor Boér: *A történeti Erdély magyar népességének területi tagolódása 2002-ben [Distribuția teritorială a populației maghiare din Transilvania s. s. în 2002]*, *Acta Siculica 2010*, 715–728 (precum și o ediție revizuită, pe pagina de internet a muze-

ului); „Székelyföldek” és etnikai-felekezeti viszonyaik 2002-ben [„Țări Secuiești” și relațiile etnice-religioase ale acestora în 2002], în: *A mezővárostól a rendezett tanácsú városig* (red. Dezső Garda, Státus Kiadó, Csíkszereda, 2011, 280-309; A Székely Nemzeti Múzeum [Muzeul Național Secuiesc], în: *Muzeul Național Secuiesc* (red. István Kinda), 2011, 7-10), de asemenea *A könyvtár gyűjteményei [Colecțiile Bibliotecii]* (id., 13-20). Tot el a îngrijit și a tradus în română textul catalogului *Panteon* (2010).

– De la Secția de Științele Naturii, Irén Kocs a publicat A Magyar Természettudományi Múzeum Bogár-gyűjteményében található, Székelyföldön gyűjtött ormányosalkatú bogarak fajlistája (Coleoptera: Curculionoidea) [Lista faunistică *Curculionoidea* din Ținutul Secuiesc în colecția Muzeului de Științele Naturii al Ungariei], *Acta Siculica 2010*, 105-121, respectiv A természettudományi gyűjtemények [Colecțiile de științele naturii], în: *A Székely Nemzeti Múzeum [Muzeul Național Secuiesc]* (red. István Kinda), 2011, 21-26.

– Din partea Secției de Arheologie-Istorie, Zsigmond Lóránd Bordi a publicat, în anuarul nostru lucrarea A második kökösi csata, 1849. július 2. [A doua bătălie de la Chichiș (Treiscaune), 2 iulie 1849], *Acta Siculica 2010*, 355-394, respectiv, împreună cu Radu Zăgoreanu, lucrarea *Auxilia de la Olteni – Controverse și interpretări*, id., 261-282). Sándor József Sztáncsu a publicat lucrări științifice în mai multe volume (împreună cu Attila László: Vase cu torți pastilate, descoperite în aria Ariușd-Cucuteni – Unele probleme privind evoluția și cronologia culturii Ariușd în sud-estul Transilvaniei, id., 171-194; împreună cu Sándor Berecki: The Copper Age Settlement from Târgu Mureș – Aspects of Chronology and Contacts of the Ariușd Culture [Așezarea din Epoca Bronzului de la Tg. Mureș – Aspecte al cronologiei și contactelor Culturii de la Ariușd], *Marisia*, 31, 2011. Zsigmond Lóránd Bordi a scris capitolul *A történelmi gyűjtemények [Colecții de istorie]*, iar Sándor József Sztáncsu capitolul *A régészeti gyűjtemény [Colecția de arheologie]*, în volumul *A Székely Nemzeti Múzeum [Muzeul Național Secuiesc]* (red. István Kinda), 2011.

– Din partea Secției de Etnografie, István Kinda a publicat un volum individual, *Hagyományok béklyójában – Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből [În cătușele tradițiilor – Studii legate de modul de viață rural și strategiile de necesitate]* (Muzeul Național Secuiesc – Asociația Etnografică „Kriza János”, Sf. Gheorghe - Cluj, 2011, 328 p.), respectiv a publicat, în colaborare cu Ferenc Pozsony *A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsempe gyűjteménye [Catalogul de cable al Muzeului Etnografic Ceangăiesc]* (Muzeul Etnografic Ceangăiesc – Asociația Etnografică „Kriza János”, ZăbalaCluj, 88 p.), iar pe lângă acestea trei studii de etnografie (Meszesek – Népi iparüzés Vargyason a 21. században [Vărării – Industrie populară la Vârghiș în secolul al XXI-lea], *Ház és Ember*, 23, 167-178; Mobilitate socială și linii de forță ale economiei în viața țiganilor cărămidari, în: *Spectrum – Cercetări sociale despre romi* (red. Stefánia Toma – László Fosztó), Editura Institutului Pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale – Kriterion, Cluj, 2011, 367-383; Az élettér és lakáskultúra főbb sajátosságai a háromszéki cigányoknál [Particularitățile spațiului vital și ale culturii de habitat la comunitățile de țigani din Treiscaune], *Acta Siculica 2010*, 589-608); două comunicări (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum [Muzeul Ceangăiesc din Zăbala] (împreună cu Ferenc Pozsony), în: *A Székely Nemzeti Múzeum* (red. István Kinda), Sf. Gheorghe, 2011, 81-90; A Székely Nemzeti Múzeum *Acta Siculica* évkönyvsorozata [Anualele *Acta Siculica* ale Muzeului Național Secuiesc], *Örökségünk*, V, 1, 18); un interviu (Értékmentés katedrán és terepen. Beszélgetés Pozsony Ferenc akadémikussal, néprajzkutatóval [Prezervarea valorilor la catedră și pe teren. Discuție cu academicianul, etnograful Ferenc Pozsony], *Helikon*, XXII, 16, 2-3).

Enikő Szöcsné Gazda a realizat în acest an un catalog publicat atât în limba maghiară, cât și în limba română: *Székelyföldi sgraffito kerámia*, respectiv *Ceramica sgraffitată din Ținutul Secuiesc* (Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, 2010, 130, respectiv 134 p.). Pe lângă acestea, a publicat lucrările Polgárosodás és modernizáció Orbaiszéken – A kovásznai fürdők példája [Dezvoltare civică și modernizare în scaunul Orbai – Exemplul băilor covășnene], *Acta Siculica 2010*, 565-578; Az udvarház árnyékában – A futásfalvi Hamar család [În umbra conacului – Familia Hamar din Alungeni], *Ház és Ember*, 23, 21-46); Udvarhelyszéki székelykapuk a Székely Nemzeti Múzeum fotótárában [Porți secuiești din Scaunul Odorhei în arhiva fotografică a Muzeului Național Secuiesc], *Örökségünk*, IV, 4, 4-5; A néprajzi gyűjtemény, în: *A Székely Nemzeti Múzeum* (red. Kinda István), Sf. Gheorghe, 2011, 43-52). În afară de acestea, a prezentat, cu scop de popularizare, artefacte ale secției de etnografie și ale muzeului, în 9 articole scrise în ziarul *Háromszék*.

– Din partea Muzeului Depresiunii Baraolt, László Demeter a publicat în anuarul nostru un articol scris în colaborare cu Lajos Demeter: Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848-49. évi szabadságharcban III. Angyalos [Honvezi și membri ai gărzii naționale din Treiscaune, participanți la războiul de independență maghiar din 1848-1849, III, Angyalos], *Acta Siculica 2010*, 311-322.

– În cazul Muzeului „Haszmann Pál” din Cernat și anume *Csernátóni Füzetek [Caietele din Cernat]*, din

moment ce toți membrii familiei Haszmann și-au adus aportul la activitatea muzeului, nu ne vom limita doar la publicațiile specialiștilor angajați. Din cele 5 publicații care au apărut în ultimele 12 luni, redactate de Orsolya D. Haszmann, am dori să subliniem articole ale lui Pál Haszmann (A feliratos falvédők továbbélése Háromszéken [Persistența broderiilor de perete cu inscripții în Treiscaune], *CsF*, 53, 12-14; Szellemi testamentumunk [Testament spiritual], *CsF*, 55, 5-6; Coroi Arturra emlékezve [In memoriam Artur Coroi], *CsF*, 55, 10), Orsolya D. Haszmann (Írásba mentett múlt – Egy első világháborús napló elemzése [Trecut salvat în scris – Analiza unui jurnal din Primul Război Mondial], 1, *CsF* 53, 4-7 și 2, *CsF* 54, 10-13; Emlékkállítás a közösség által [Monumente comemorative ridicate prin amintirea comunității], *CsF*, 55, 12-15; A néptánc bővületében [Magia dansului popular], *CsF*, 56, 3-5), Árpád H. Dimény (Az egész falut kiviszik Pécsre [Tot satul e dus la Pécs], *CsF*, 53, 10-11; Borbándi kovács számadást készít [Fierarul Borbándi face bilanțul], *CsF*, 53, 8-9).

– Din partea Muzeului Breslelor din Tg. Secuiesc, enumerăm studiul lui Attila Dimény: (Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig [Factori interni ai dezoltării burgheziei la Tg. Secuiesc, până la mijlocul sec. al XX-lea], *Acta Siculica* 2010, 445-458); Erika Dimény (A kézsivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum 2009–2010-es múzeumpedagógiai foglalkozásai [Raport privind activitățile de pedagogie muzeală în Muzeului Breslelor din Tg. Secuiesc în 2009-2010], *Acta Siculica* 2010, 73-82; Társadalmi kapcsolatok a magyarszováti temetkezési szokásokban [Conexiuni sociale în obiceiurile de înmormântare din Suatu], în: *Mezőség – Történelem, örökség, társadalom [Câmpia Transilvaniei – Istorie, patrimoniu, societate]*, Editura Kriterion, 2010, 118-140); Annamária Dobolyi (A kézsivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum [Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc], *Marosvidék*, 12, 2, 31-33).

5.4. Publicații de specialitate și de popularizare

Volumul de publicații muzeale a înregistrat, de asemenea, o evoluție favorabilă. În acest an s-a editat, în afara anuarului *Acta Siculica* 2010, de 734 pagini, volumul de studii *Eszmény és hasonlatosság (Tanulmányok és adatközlések Barabás Miklós születésének 200. évfordulójára) [Ideal și asemănare (Studii și comunicări publicate cu ocazia aniversării a 200 de ani de la nașterea lui Miklós Barabás)]* (red. Mihály János), împreună cu editura Pallas-Akadémia (Mieciurea-Ciuc - Sf. Gheorghe, 2010), respectiv am reușit să publicăm patru cataloage (*Panteon – expoziția permanentă a Galeriei „Gyárfás Jenő” din Sf. Gheorghe*), ediția a doua, revizuită, bilingvă, 2010; Enikő Szöcsné Gazda: *Ceramica zgrăfitată din Ținutul Secuiesc și Székelyföldi sgraffito kerámia*, 2010; *A Székely Nemzeti Múzeum [Muzeul Național Secuiesc]*, redactat de István Kinda, 2011), precum și un volum realizat în colaborare cu Asociația Etnografică „Kriza János”: *Hagyományok béklyójában – Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből [În cătușele tradițiilor – Studii legate de modul de viață rural și strategiile de necesitate]*, de István Kinda, Sf. Gheorghe – Cluj, 2011, 328 p.). La sfârșitul anului 2010 am reușit să prezentăm și DVD-ul video realizat în cadrul programelor *Anul Artelor Plastice în Treiscaune 2010*, cu filmele în limba română și maghiară, despre *Muzeul Național Secuiesc* (Hunor Boér, Csaba Damokos, Arnold Musát, József Török; narrator Kázmér Kovács).

De asemenea, muzeul a contribuit material la publicarea volumului de studii *Signa praehistorica (Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, red. de Bolohan, Neculai ș. a., Univ. Al. I. Cuza – Academia Română, Iași, 2010), respectiv a editat împreună cu Consiliul Județean Covasna catalogul expoziției studio (*Diplome nobiliare acordate unor secui de către principii Transilvanie – Din documentele Arhivelor Naționale Maghiare*) de la conferința din 22-24 sept., *In Memoriam Lajos Demény*, organizată de Kinga Tüdös S.

- Revista *Csernátoni Füzetek [Caiete din Cernat]* apare cu regularitate mulțumită colaboratorilor Muzeului „Haszmann Pál” (din 2008, este editată de Asociația Culturală „Haszmann Pál”), în anul discutat numerele 53-57 (red. Orsolya D. Haszmann).

– Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala a publicat catalogul deja amintit, Pozsony Ferenc – Kinda István: *A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsespe gyűjteménye [Colecția de cable a Muzeului Etnografic Ceangăiesc]*, Muzeul Etnografic Ceangăiesc – Asociația Etnografică „Kriza János”, Zăbala-Cluj, 88 p.

Activity report of Székely National Museum

(November 2010 – October 2011)

(Abstract)

Székely National Museum is a cultural and scientific institution with regional interest, financed by the County Council Covasna (Kovászna Megye Tanácsa), Romania (more than 381,800 RON a year for cultural programs). It owns in present internal sections in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) – sections of natural history, archaeology-history, ethnography, library –, external units – Museum of Erdővidék (Baraolt Basin) in Barót (Baraolt), „Haszmann Pál” Museum in Csernáton (Cernat), Museum of Guilds in Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc), „Gyárfás Jenő” Art Gallery in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe), Csángó Ethnographical Museum in Zabola (Zăbala). Its base and temporary exhibitions are visited by more than 52,000 tourists and natives in this year.

In this period, according to the mission of Székely National Museum, we tried to surprise our visitors with innovating and substantial expositions and events. Besides the many manifestations, we did all our best to preserve as carefully and circumspectly as possible the values entrusted to us; we continued to professionally process the collections, to enlarge them by collects and acquisitions. Furthermore, we put information, documents, photographs and object to our visiting researchers' disposal. Compared to the previous years we have made an important advancement in the expositions organized by our specialists, in the high standard and popularity of traveling exhibitions, the high quality of our publications, and in the management. We tried to react in the most proper way, in the name of openness and partnership to the challenges of the national and international scientific life.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

A CSOMÁD-HEGYSÉG ÁSVÁNYVIZES FÜRDŐI

A Csík és Háromszék határán emelkedő fiatal Csomád-hegység utóvulkáni működései kedvező feltételeket biztosítanak az ásványvizes fürdők kialakításához. A kréta kori flisrétegekre települő Csomád-hegységet lávadómok és robbanásos vulkáni termékek építik fel. A dácit kőzetekből álló vulkáni kúpok kora 200 ezer és 1 millió évesre tehető.¹ A Szent Anna-tó kráteréből kidobott horzsaköves vulkáni kőzetekből származó mintákon végzett szénizotópos kormeghatározási adatok szerint² az utolsó kitörések időpontja 10–38 ezer év régre tehető. Ezt igazolja a Csomád ép krátere és az abban kialakult vulkanikus Szent Anna-tó, valamint a vulkáni kúpok morfológiája.

A vulkáni tevékenység során a flis alapkőzetben sűrű törésvonalrendszer alakult ki, amelyet a felszínen a szolfatára- és mofettagáz-feltörések, valamint a változatos vegyi összetételű szénsavas ásványvízforrások, borvizek sora jelez. Legjelentősebb ásványvíztelepek a Csomád fiatal piroklasztit üledékeiben, valamint a nagyobb törések mentén halmozódtak fel. Az alapkőzetet alkotó kárpáti homokkő-összlet rossz víztároló, ezért az ebből az üledékes formációból feltörő ásványvízforrások általában kis hozamúak. A tanulmányozott terület központi részén a vulkáni kőzetek az uralkodóak, a peremvidéken a flisrétegek. A kontaktövön gyűrűszerűen jelennek meg a szénsavas ásványvízforrások, amelyek mentén a legtöbb helyi gáz- és borvizes fürdő alakult ki.

Dolgozatunkban a Csomád-hegység közvetlen környékén kialakított fürdőket tanulmányozzuk, különös tekintettel az ezeket tápláló ásványvizek összetételére. A térségben az évszázadok során két jelentősebb fürdőtelep alakult ki, Csíkban Tusnádfürdő, Háromszéken pedig Bálványosfürdő. Ezek mellett Csíklázárfalván, a Csomád-hegység északi lejtőjén található a Fortyogó vagy Nyírfürdő, Tusnád község területén jelentős fürdőhely volt korábban Nádasfürdő és a Vártető nyugati lejtőjén Tiszásfürdő vagy Veresvíz. Tusnádfürdőtől délre, az Olt-szoros kijáratánál, Sepsibüksád területén van az elhanyagolt Antalkákék feredéje, a Nagyhegy alatt a Bugyogó-fürdő. A Zsombor-patak középső folyása mentén ismert volt még a Keresztes Pali feredéje. A forrásvidéken

található, ahol erőteljes a posztvulkáni tevékenység, a Vallató, a Hammas és a Bükki-fürdő, amelyet a terület tulajdonosáról Mikes-fürdőként is emlegetnek. A Csomád-hegység keleti részén álló Büdös és Bálványos vulkáni kúpok lábánál, a mai Bálványosfürdő területén, a torjai Büdösben alakultak ki a kis népi és polgári fürdők. Ezek a Sósmező vagy Fidelisfürdő, Szemvíz vagy Lábmosók, a Timsós-fürdő, a Buffogó, a Csiszárfürdő és Transilvania- vagy Várpadi-fürdő. Külön megemlíjtük a jellegzetes szolfatára és mofetta típusú kén-hidrogénes széndioxid gőzöket vagy büdösgödöröket. Kiepített mofetta van Csíklázárfalván, a Nyírfürdő területén. A falu déli határában természetes mofetta található Erősárokban, a Szemvíz forrás mellett és Kápolnamezőn, Büdös-patakban, a hajdani, a középkorban művelt kénbányák helyén. Tusnádfürdőn, az Olt jobb partján a Holló-patak tövében az Imets-féle mofettát használják. Sepsibüksád területén a Vallató-fürdő felújításakor épült meg az első mofetta. Torja határában messze földön híres a Büdös-barlang, a Kis-barlang, a Timsós-barlang, a Gyilkos-barlang és a Madártemető. A Büdös-hegy mállott kőzeteinek a természetes repedéseiben lerakódott kén bányászása során alakították ki a ma használatban lévő, természetes üregeknek tűnő mofettákat. Sósmezőn a volt tüdőszanatórium kezelőközpontjában volt mofetta kialakítva. A Bálványos szállótól északnyugatra, a Büdös-hegy délnyugati lejtőjén lefutó kis völgyben egy kezdetleges mofetta épült. Csiszárfürdőn és a Transilvaniafürdő területén egy-egy kis büdösgödör, épített mofetta létezik.

Csík területén a Csomád északi peremén, Csíklázárfalva határában a 17. században már ismert fürdő volt a Fortyogó, Büdösalja vagy Nyírfürdő. A Csíki-medencét határoló törésvonalrendszerhez és a közeli Kisharam vulkáni kúphoz köthető a Nyírfürdő területén előforduló szénsavas ásványvízforrások és a kénhidrogénes széndioxid gázfeltörések léte. Az erőteljes utóvulkáni működések hatására a fürdő környékén előforduló homokkőrétegek erősen mállott állapotban vannak, agyagosodtak. A két világháború közötti időszakban a Miklóssyak által felújított kis, 2 × 4 méteres fürdőmedence 2000-re romos ál-

¹ HARANGI Szabolcs 2006.² JUVIGNE, E. et alii 1994; MORYIA Ichio et alii 1996.

lapotba került. 2001-ben a Székelyföldi Fürdőépítő Kaláka keretében került sor a helyi fürdő felújítására. Ekkor épült még a régi medence helyén a mofetta is. A fürdőmedencét tápláló kis hozamú szénsavas fenékforrás vize kalcium-hidrogénkarbonátos vizek csoportjába sorolható. A víznek alacsony, 2097 mg/l az ásványisó-tartalma, amelyből 1144 mg/l széndioxid. A fürdő melletti borvízforrás, a Dögöké már kalcium-magnézium-hidrogén-karbonát típusú és magas a szulfát tartalmuk (57,9 mg/l). A források környékén kialakult apró tőzeglápban a fürdőfelújítás során kialakított lábáztatókban kéntejés-szénsavas víz tör fel. A fürdőhely környékén az erős utóvulkáni működésnek köszönhetően ritka szulfid ásványok, realgár, pararealgár, alácranit, uzonit fordulnak elő.³

Erősárok, Borvíztető alatt húzódik a Tusnádpatak jobboldali mellékvölgye. Itt száraz és nedves mofetta formájában jelentkeznek a széndioxid gázfeltörések. A Szemvízként ismert kishozamú forrás vize kalcium-magnézium-hidrogén-karbonát típusú. A forrás vizében az oldott anyagok mennyisége alig éri el a 1531 mg/l-t. A szulfát tartalma 43,5 mg/l.

Csiklázárfalva déli határában, a torjai Büdös-hegy mögött, az észak–dél irányú törésvonal mentén húzódó Büdös-patak völgyében a régi kénbányák környékén jelentős kénhidrogénes széndioxid gázfeltörések figyelhetők meg. A torjaihoz hasonlóan a középkor folyamán a laza, töredezett hegylábi homokkőtörmelék üregeiben kicsapódott terméként bányászták. A források környékén nagy mennyiségben fordulnak elő a kénlepárló cserépedények összetört darabjai. A mofetta talajvíz eredetű, vize kalcium-magnézium-hidrogén-karbonát-szulfát típusú. A vízben az összes oldott szilárd anyag mennyisége rendkívül alacsony, 394 mg/l, széndioxid tartalma 1980 mg/l, szulfát tartalma 59,8 mg/l (26,8 e%).

Mivel a lázárfalvi források vízadó rétege a kárpáti homokkő zónájában, a flisben alakult ki, ezért hozamuk nagyon alacsony. Szárazabb időszakokban a források vize gyakran elapad. Fürdőfejlesztésre nem alkalmas térség.

A tusnádi Nádasfürdő a Csomád-hegység előterében, a Kisharam és Nagyharam vulkáni kúpok között kialakult tőzegláp területén található. A daga-dóláp szénsavas nátrium-magnézium-kalcium-hidrogén-karbonát-klorid típusú ásványvízzel van átitatva. A nátrium-klorid tartalom valószínűleg a vulkán alatti flisrétegek sós agyagaiból származik. A kevert típusú ásványvíz összes mineralizációja 4485 mg/l, széndioxid tartalma 2244 mg/l, a víz hőmérséklete 14 °C. Az egyik kén-hidrogén tartalmú forrást korábban a helyiek Szemvízként emlegették, és a köthártyagyulladászt kezelték vele. A fürdőmedence vizét

reumatikus és érrendszeri betegségek gyógyítására használták, igen nagy eredménnyel. A néphagyomány szerint a borvizet kádakban, felforrósított kövekkel melegítették. Az 1950-es években fa csebrekben a környező falvakba is szállították. A láp északi peremén nagy mennyiségű szivacsos szerkezetű mésztufapad rakódott le, amelyet a nagytusnádi templom építésének idején, 1802-ben kezdtek kitermelni és mészégetésre használni. Valószínű, hogy korábban vasolvasztók is voltak a fürdő szomszédságában, erre utaló nyom, vassalak előfordul a Pallók-borvize árkanak peremén. A nagy hozamú vasas forrásokra telepített helyi fürdőt már Lakatos István csíkköz-mási plébános is említi az 1600-as évek végén, a Székelyföldről írt latin nyelvű kéziratában. Szilatsek Pál 1731-ben Kolozsváron kiadott könyvében már említi a tusnádi borvizeket: „Tusnád ab aquis acidis singularis cum primis virtutis famam obtinet”. 1842 előtt a mai Tusnádfürdő kialakulása előtt Nádasfürdő volt a környék látogatott fürdője. A két medencés szabadtéri borvízfürdőt 2002-ben kalákában építették újjá.

Tusnádfürdő északi bejáratánál, a Vártető nyugati hegy lábánál húzódó törésvonalrendszer mentén törnek fel a nagy hozamú, vasban és mészen gazdag, langyos, 18,5–22,5 °C hőmérsékletű, nátrium-kalcium-klorid-hidrogén-karbonát és nátrium-klorid-hidrogén-karbonát típusú Tiszási ásványvizek. A források vizében oldott anyagok mennyisége eléri a 6846 mg/l értéket is. Az enyhén sós források vize gazdag mikroelemekben is: jodid – 0,15 mg/l, bromid – 5,47 mg/l, fluorid – 0,2 mg/l, bór – 62,7 mg/l. A Tiszás-pataki források közelében 1978-ban lemélyített 322 I.F.L.G.S.-fúrás 730 méteres mélységben 46 °C hőmérsékletű termálvizet tárt fel. A fúrás talphőmérséklete 53,7 °C. Hiába a nagy mennyiségű termálvíz, akárcsak a múltban, most is kicsi, fenyőfa keretes medence jelzi a fürdő létét.

A hajdanában Erdély Gyöngyeként emlegetett Tusnádfürdő a 19. század közepén alakult ki az Olt Tusnádi-szorosában, az úgynevezett Beszédmezőn. Már 1866-ban a zürichi Ditrich H. Gusztáv öt ivásra és négy fürdésre használt tusnádi ásványvízforrás vizét vegyelemzi. A tusnádfürdői források nagy része a Szurdok lábánál lévő teraszon felszínre bukkanó erősen töredezett flisrétegekből tör a felszínre. A langyos, 20–22 °C hőmérsékletű források vize a nátrium-klorid-hidrogén-karbonát típusú vizek csoportjába sorolható.

A hajdani Rezső-forrást, ma a Mezőtermál-strandot tápláló Ilona-forrás összmineralizációja eléri a 6716 mg/l-t. A régi időket felidéző, fedett Stefániafürdő Szent Anna-forrásai jelenleg a tusnádfürdői kezelőbázis vízszükségletét biztosítják. Nagy lendületet

³ SZAKÁLL Sándor – KRISTÁLY Ferenc 2010.

adott a fürdőfejlesztésnek a Cukás-tó partján 1979-ben kihajtott 320-as számú IPEG-fúrás, amelynek talphőmérséklete elérte a 78 °C-t. A fúrásból ártézi jelleggel feltörő, 62 °C hőmérsékletű tiszta, nátrium-hidrogén-karbonát típusú termálvíz ásványos tartalma 12 264 mg/l. Szabadtéri fürdőt ellátó kút a gyors eltömődés miatt rövid ideig üzemelt. 2011 nyarán a régi termálkút mellett, az újonnan felépített élményfürdő ellátására a magyarországi VIKUV elkezdte a termálvíz feltárását.

A Cukás-tó feletti terasz lejtőjén található a felújítás alatt lévő Papok vagy Szegények ferdejének nevezett népi fürdő medencéje. Tusnádfürdő fürdőkultúrájához hozzátartozik az 1895-ben Imets Fülöp Jákó tusnádi születésű kanonok által felfedezett mofetta is, amelyet sokáig Imets-féle kengőzlőként emlegettek.

Csomád déli lejtőjén, Sepsibükszád területén több mint hat népi fürdő ismert. A 19. század nevezetes fürdője volt az Antalkák ferdeje vagy Tolvajkő-fürdő, amely a Sólomkő-vára alatt az Olt bal partján feltörő langyos, 21,5 °C hőmérsékletű források vizét hasznosította. A 3953 mg/l összmineralizációjú szénsavas ásványvízforrás a kalcium-magnézium-klorid-hidrogén-karbonátos vizek csoportjába tartozik. A forrás vizének a szénsav tartalma 1496 mg/l. A fürdőmedencéket az Oltra épített törpe vízierőmű építéskor számolták fel. Az elmúlt években a hajdani fürdő mellett 30 °C hőmérsékletű termálvizet tártak fel, amely lehetővé teszi egy korszerű fürdőhely kialakítását. Az Antalkák ferdeje forrásainak a víztároló rétegeit a vulkáni piroklasztit és az alatta lévő kréta kori flis homokkőrétegek alkotják. Ezt a kettőséget bizonyítja a vegyes víztípus is. A magas, 113,8 mg/l kovartartalmú vízből kicsapódó zöldes-fehéres opál a terasz kavicsain képez vékony réteget.

A helyieken kívül kevesen ismerik a Bugyogó fürdőt, amely a Csomád kráterének déli lejtőjén, a Nagyhegy alatt, a hasonló nevű forrás mellett található, igen elhanyagolt állapotban. A nagy hozamú kalcium-magnézium-nátrium-hidrogén-karbonát-klorid típusú, 14 °C hőmérsékletű forrás vize egy 4 × 2 méteres fa medencébe volt foglalva. A forrás összes oldottanyag tartalma 3388 mg/l, amelyből a széndioxid mennyisége 2200 mg/l. A források alatt pados travertin képződött. Hasonló mésztufa gátak fordulnak elő a környező források körül is a Rakotytyás- és Tó-pataka völgyében.

A Zsombor-patak jobb partján, Halaság-patakával szemben található az alig felismerhető állapotban lévő, rég feledésbe merült Keresztes Pali ferdeje. A nagy limonit kúpot lerakó forrás nátrium-kalcium-magnézium-hidrogén-karbonát-klorid típusú. A flis és a vulkáni piroklasztit határán feltörő víz ösz-

szes ásványi tartalma 3837 mg/l, széndioxid tartalma 2156 mg/l, a forrás vizének hőmérséklete 12 °C.

Sepsibükszád keleti határában, az Apor birtokok szomszédságában, a Zsombor-patak forrásvidékén ismertek a Mikes-fürdők. A nagy törésvonal mentén húzódó völgyfejben erős utóvulkáni működés figyelhető meg, amelyek kedveztek a kis népi fürdők kialakításának. A környék helynévanyagában a Vallató, Hortyogó, Fortyogó, Hammas, Zsombor-, Cseres, Balajthi-, Bükki- vagy Bükkös-fürdők nevei maradtak fenn.

Az Alsó-Vallató vagy Vallató fürdő okkersárga vize jellegzetes kevert típus, nátrium-kalcium-magnézium-hidrogén-karbonát-kloridos. A fürdőt a budapesti Szent István Egyetem tájépítész hallgatói újították fel a 2000-es évek közepén. Három medencés tükörfürdő és egy mofetta épült meg a Mikes grófok anyagi támogatásával.

A Vallatótól keletre alig pár száz méterre lévő kis tőzegtelepen áll a nemrég felújított sokmedencés Hammas fürdő. Egy 4 × 4 méteres nagy medencéből és több apró lábmosóból áll az igen kedvelt és látogatott népi fürdő. A nagy medence szürkés hammas színű vize kalcium-magnézium-nátrium-hidrogén-karbonát-szulfát-klorid típusú. A mellette lévő, természetes állapotban meghagyott vizes mofetta vize már kalcium-magnézium-hidrogén-karbonát-szulfát típusú, a Szemvíz forrása pedig kalcium-magnézium-szulfát jellegű. A kénhidrogénes széndioxid gázból kicsapódó kénből egyes források vize fehéres. Mások a tőzeg hatására fekete színűek. Ezeknek a forrásoknak az összmineralizációja rendkívül alacsony, 1024mg/l, amelyből 792 mg/l széndioxid. A fenék forrású fürdőmedencék vizén nagy mennyiségű kénhidrogénes mofetta gáz buborékol át.

Hammas fürdőtől délkeletre a flisrétegekbe ágyazva található a 4 × 4 méteres gerendákból összeállított Bükki fürdő medencéje, amelynek szulfátos vize nincs vegyelemezve. Felszínközeli talaj és csapadékvíz táplálja a sűrű bükkösben található vizes mofettát. A nagy nyomással a felszínre törő széndioxid gáz valósággal lobogtatja a víz felszínét.

A torjai Büdös-hegy és a tőle keletre kiemelkedő, hasonlóan vulkanikus eredetű Bálványos-hegy előtere rendkívül aktív vulkáni terület. A két andezit dagadókúp a homokkőből álló flisrétegeket töri át. Az itt található száraz széndioxid gázömlések és szénsavas ásványvízforrások, fortyogók nagy száma ősidők óta vonzza a gyógyulni vágyó embereket. Korábban Torjai Büdös néven emlegették a térséget. Kezdetben a Büdös-hegy előtti Sósmezőt használták a környék lakói, amelyet később Fidelisfürdőként is emlegettek. Itt épült meg 1895-ben Apor Gábor modern gyógyintézete. A Sósmezőn feltörő ásványos for-

rások összetétele rendkívül változatos, és általában kevert víztípushoz tartozik. Az eltűnt Károly-forrás vize kalcium-magnézium-szulfát-hidrogén-karbonát típusú, a Fidelis-kút nátrium-kalcium-magnézium-klorid-hidrogén-karbonát-szulfátos. A Sósmezőn feltörő Katalin-forrás vízének jellege nátrium-magnézium-klorid-hidrogén-karbonátos. A Bálványos-szálloda előtti gerincen fűrt 506. számú fúrásból feltörő 17 °C hőmérsékletű, tiszta nátrium-kloridos vízből nagy mennyiségű limonit és mésztufa csapódik ki. A 3,5 mg/l jódtartalmú sós víz összmineralizációja igen magas, 18 503 mg/l. Az elmúlt évben felújított Bálványos-szállóból számúzték a fürdőt és mofettát, csak az udvaron alakítottak ki egy hatszögű fürdőmedencét.

A Büdös-hegy függőlegesen megszilárdult leveles elvállású andezitjeiben kialakított kénbányák, a Kisbarlang, a torjai Büdös-barlang, a Timsós-barlang és a Gyilkos-barlang üregeit mofettaként hasznosítják. A Büdös-barlang gázainak összetétele: széndioxid 92,46%, nitrogén 4,40%, oxigén 2,60%, metán 0,44%, nemes gázok 0,063%, kén-hidrogén 0,037%.⁴ A barlangok falát sárga terméskén és fehér timsókéreg borítja.

A Timsós fürdőt vagy az Apor lányok feredejét, ahogy újabban nevezik, a Timsós-barlang alatti kis száraz völgyben alakították ki. Két fürdőmedencéből, sok apró timsós forrásból, fortyogóból álló népi fürdő vize változatos összetételű, rendkívül savas, sok esetben 1,5 a pH-értéke. A völgyben a felaprózott muszkovitos homokkő repedéseiben sárga terméskén is kicsapódik. A 3 × 2 méteres favázás Timsós fürdő szürke kéntejes vize kalcium-magnézium-szulfát-klorid típusú. Összmineralizációja 2614 mg/l. A Timsós fürdő vizében 57 mg/l szabad kénsav található. A kőmedencébe foglalt fürdő vize kalcium-szulfátos. Magas a víz vas (111,6 mg/l) és kénsav (47,7 mg/l) tartalma is. Egyik legérdekesebb összetételű forrás a Timsós fürdőtől nyugatra tör fel. A kis foglalatlan forrás vize nátrium-magnézium-kalcium-szulfát típusú. Szabad kénsav tartalma 727,5 mg/l, vas tartalma 156,3 mg/l, pH-értéke 2. Az opálos kéntejes forrás vize, amely a medence mellett keletre tör fel, kalcium-magnézium-szulfát típusú. Szabad kénsav tartalma 63,2 mg/l, vas tartalma is magas, 89,3 mg/l. Timsóban gazdag források vizét szemvízként és bőrbetegségek kezelésére használják a környék lakói. Ezek a szabad kénsav tartalmú timsós források a térség igen ritka természeti értékei közé tartoznak.

A Timsós fürdők alatt, a műút mellett található a Szemvíz vagy Lábáztató. A négy kis medencés fürdő kéntejes vize a nátrium-kalcium-szulfát-klorid típusú vizek csoportjába sorolható. Timsó jelenlétére

utal a forrás vízének magas vas (42 mg/l), alumínium (5,80 mg/l) és szulfát (400 mg/l) tartalma.

A Büdös-hegy északkeleti lejtőjén, a Bálványos-patak forrásvidékén, homokkő zónában alakult ki a Buffogó tőzegláp, amelynek központi részén foglalatlan fürdőmedencét alakítottak ki. Az alacsony ásványisó tartalmú (733 mg/l) fürdő vize tiszta kalcium-szulfát típusú, magas alumínium tartalommal (5,30 mg/l). A láp területén több kéntejes fortyogó figyelhető meg és a laza homokkő lejtőtörmelékében terméskén is felhalmozódik. Újabban a Bálványos-fürdő név alatt szereplő Csiszár- és Transilvania- vagy Várpadi-fürdő képezi a fürdőtelep magját.

A Csoma-hegy északi lábánál, 1895-ben a kézdivásárhelyi Csiszár Dénes alapította a Csiszárfürdőt. A ritka hidrogeológiai adottságokkal rendelkező fürdőtelepen több ásványvízforrás és hét különböző méretű favázás fürdőmedence, illetve fedett mofetta található. Csiszárfürdő délkeleti sarkában a Timsós fürdő szürkés-zöldes vize magnézium-kalcium-szulfát típusú. Szabad kénsav tartalma eléri a 80 mg/l értéket. Az összes oldottanyag tartalma 2545 mg/l, amelyből a széndioxid 1452 mg/l. A Csokoládés fürdőmedence vize kalcium-magnézium-hidrogén-karbonát-klorid jellegű, a mellette lévő kismedence vize már nátrium-hidrogén-karbonát-klorid típusú. A fürdő vízének az összmineralizációja a többi medencéhez képest magas, 4473 mg/l. Az okkersárga színű nagy medence északi részén tör fel a nagy gyógyhatású, kéntejes Hammas fürdő nátrium-hidrogén-karbonát-klorid típusú vize. A medence melletti homokkőfalból kifolyó timsós források vizét szemvízként használják. A Hammas fürdő közvetlen közelében található a meleg fürdőt tápláló gyűjtőmedence. Az ikermedencés Vallató fürdő egyik medencéjében feltörő vörös színű ásványvíz nátrium-kalcium-hidrogén-karbonátos, míg a mellette lévő kékes-zöldes színű borvíz már nátrium-kalcium-hidrogén-karbonát-klorid típusú. Kevés a széndioxid tartalmuk, alig éri el a 791 mg/l, illetve a 658 mg/l értéket.

A Bálványosvár alatti borvízforrásokra telepítették a Várpadi- vagy Transilvania-fürdőt. A fürdőtelepen két nagy medencét építettek. A 9 × 8 méteres szabadtéri medence zöldesszürke, opálos vize nátriumklorid-hidrogénkarbonát típusú. A 25 × 8 méteres nagy medence vize kevert típusú, magnézium-kalcium-hidrogén-karbonát-kloridos. Az előbbi fürdő vízének összmineralizációja 3598 mg/l, míg az utóbbinak 1267 mg/l. Az utóbbi években Bálványos-fürdő központjában két medencés szabadtéri fürdőt létesítettek. A Bálványos-patak mentén, a hajdani Szilamér-források szomszédságában mofettát és a tömény nátrium-kloridos vizet hasznosító kis lábáztató

⁴ SZABÓ Endre 1998.

medencét készítettek. Bálványosfürdő központjában 1891-ben Apor Gábor szénsavgyárat létesített, amely a Büdös-barlangból ólomcsöveken levezetett széndioxidot palackozta.

A tanulmányban tárgyalt fürdők vizének a vegyelemzéséből kitűnik, hogy a Csomád-hegység környéke vízkémiai szempontból a Kárpát-medence és a Székelyföld talán egyik legértékesebb vidéke. A vizek vegyi összetételét főleg a víztároló kőzetek milyensége és vízben oldódó kén-hidrogén széndioxid gázok határozzák meg. Az ásványvizek típusának makroelem-tartalma alapján való meghatározásakor csak a 20 e%-nál nagyobb mennyiségben lévő kationokat és anionokat vettük figyelembe. A dolgozat megírásához felhasznált ásványvízforrások mintavé-

telét a szerzők végezték, a vegyelemzést a bukaresti IPGG, a csíkszeredai Hargita Geológiai Kutató és Feltáró Vállalat laboratóriuma és a Karlsruhe Tudományegyetem Kőzet és Geokémia Intézete végezte. A fürdők vizének hőmérséklete tág határok között mozog. A fürdők nagy része hideg, a levegő hőmérséklete befolyásolja a vizek hőmérsékletét, általában 10–12 °C, vagy ennél is alacsonyabb. Az Olt menti geotermikus anomáliák mentén feltörő természetes szénsavas ásványvízforrások vize 17–22,5 °C hőmérsékletű. Tusnádfürdön az 1140 méteres mélységben feltárt termákvíz hőmérséklete 62 °C, míg a Tiszáspatak menti termákvíz hőmérséklete 46 °C. A tanulmányozott térség gyógyhatású fürdői és mofettái kevés kivételtől eltekintve igen elhanyagolt állapotban vannak.

- Jánosi Csaba – Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület, Csíkszereda, Szív utca 3/14, RO-530225; cscstte@topnet.ro
 Berszán József – Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület, Csíkszereda, Tető utca 13/B/16, RO-530194; berszanjosef@yahoo.com
 Péter Éva – Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület, Csíkszereda, Kossuth Lajos utca 30/16, RO-530230; cstte@hr.astral.ro

Irodalom

- BORSZÉKI Béla
 1979 *Ásványvizek és gyógyvizek*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- HARANGI Szabolcs
 2007 A Kárpát-Pannon térség legutolsó vulkáni kitörései – lesz-e még folytatás? *Földrajzi Közlemények*, CXXXI (LV), 4, 271–288.
- JAKAB Kálmán
 1974 *Hargita megye természetes gyógytényezői*, Hargita Megye Néptanácsa, Egészségügyi Igazgatóság, Csíkszereda.
- JÁNOSI Csaba
 1980 *Hidrogeologia Bazinului Ciucului Inferior, cu privire specială la apele minerale* (lucrare de diplomă), Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj Napoca.
 2001 A Csomád-hegység ásványvizei, *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv*, 10, Nyíregyháza, 39–50.
- JÁNOSI Csaba – PÉTER ÉVA – HERCZEG Ágnes – TAKÁCS Edvárd
 2005 *Székelyföldi fürdők és gyógyhelyek*, B.K.L. Kiadó, Szombathely.
- JÁNOSI Csaba – PÉTER Éva
 2009 *Székelyföld borvizei*, Polgár-Társ Alapítvány, Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület, Csíkszereda.
- JUVIGNE, E. – GEWELT, M. – GILOT, E. – HURTTGEN, C. – SEGHEDEI, I. – SZAKÁCS A. – GÁBRIS Gy. – HADNAGY A. – HORVÁTH E.
 1994 Une eruption vieille d'environ 10 700 ans (14C) dans les Carpates orientales (Roumanie), *C. R. Acad. Sci. Paris*, 325–343.
- MORIYA, Ichio – OKUNO, Mitsuru – NAKAMURA, Toshio – ONO, K. – SZAKÁCS, Alexandru – SEGHEDEI, Ioan
 1996 Radiocarbon ages of charcoal fragments from the pumice flow deposits of the last eruption of Ciomadul volcano, Romania, *Summaries of Researches using AMS at Nagoya University*, 7, 252–255.
- SZABÓ Endre
 1998 *Kovácsna a természet ajándéka*, Magánkiadás, Marosvásárhely.
- SZAKÁLL Sándor – KRISTÁLY Ferenc
 2010 *Mineralogy of Székelyland, Eastern Transylvania, România*, Csík County Nature and Conservation Society, Sfântu Gheorghe–Miercurea Ciuc–Târgu Mureş.
- SZILATSEK Pál
 1731 *Siculia Dacica, brevi compedio exhibitia*, Kolozsvár.

Băile minerale ale Masivului Ciomatu

(Rezumat)

Centrul ultimelor erupții ale munților vulcanici Căliman-Gurghiu-Harghita a fost Masivul Ciomatu unde activitățile postvulcanice au creat un mediu favorabil apariției băilor minerale carbogazoase și a mofetelor. În acest studiu prezentăm caracteristicile chimice ale băilor care s-au format pe teritoriul masivului pe parcursul secolelor.

Mineral spas of Csomád (Ciomatu) Massif

(Abstract)

The centre of the last eruption of the Kelemen–Görgényi–Hargita (Căliman-Gurghiu-Harghita) Volcanic Mountains was in Csomád (Ciomatu) Massif, where post-volcanic activities have created favourable conditions for the formation of carbon dioxide mineral spas and mofettes. In this paper we present the chemical characteristics of these spas that have formed on the territory of this massif during centuries.



1. ábra A Csomád-hegység ásványvizes fürdői



2. ábra Hidrogeológiai fúrás



3. ábra Várpadi-fürdő (Transilvania), háttérben a Bálványos vára



4. ábra Csíklázárfalvi Nyírfürdő



5. ábra Csiszárfürdő, Csokoládés fürdő



6. ábra Csiszárfürdő, Hammas fürdő



7. ábra Csiszárfürdő, Timsós fürdő



8. ábra Csizsárfürdő, Vallató fürdő



9. ábra Sósmező, Fidelis-forrás



10. ábra Sósmező, Szemvíz, Lábmosók



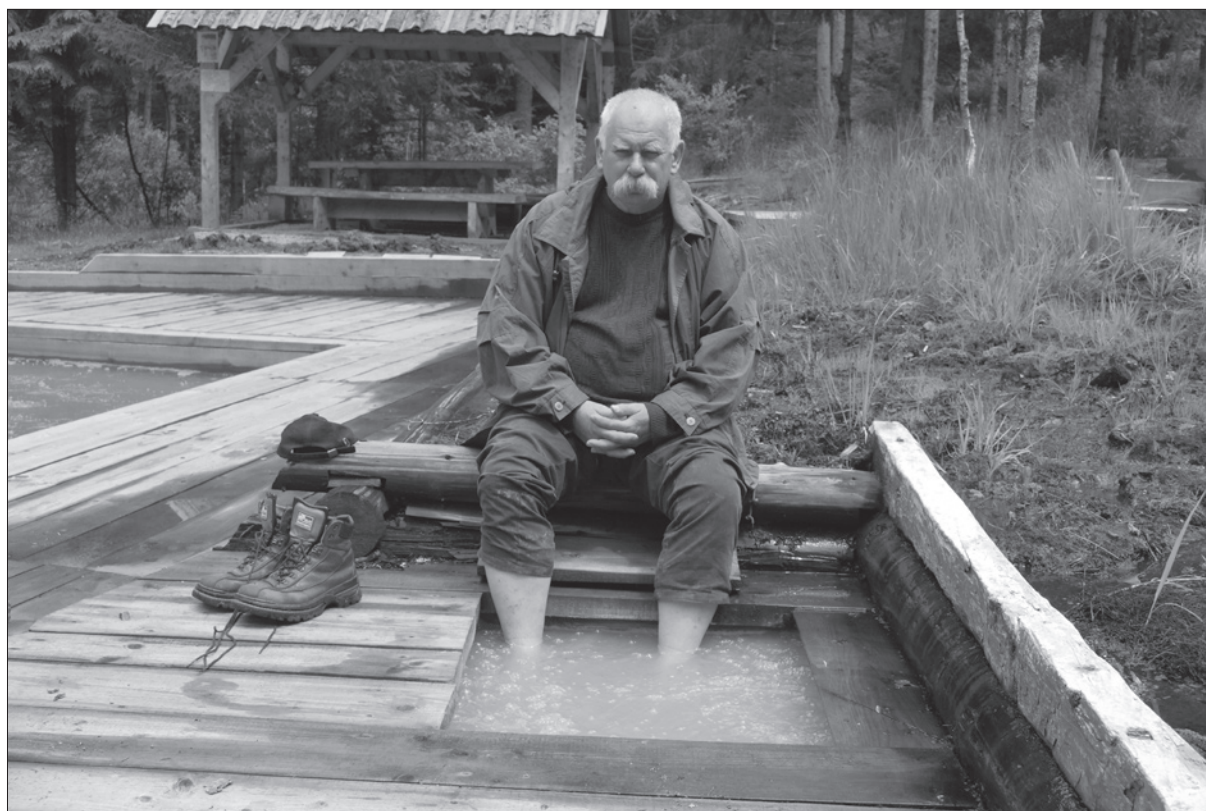
11. ábra Sósmező, Timsós fürdő



12. ábra Sósmező, Timsós fürdő, Apor lányok ferdeje



13. ábra Sepsibükszád, Hammas fürdő



14. ábra Sepsibükszád, Hammas fürdő, Lábáztató



15. ábra Sepsibükszád, Antalkákék feredéje



16. ábra Sepsibükszád, Vallató fürdő



17. ábra Sepsibükszád, Vallató fürdői mofetta épülete



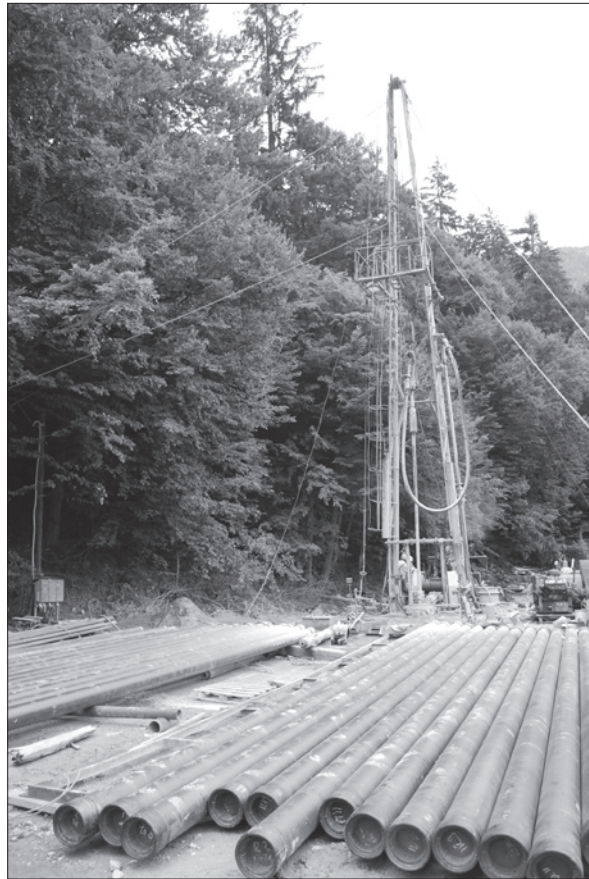
18. ábra Sepsibükszád, Bükki-fürdő



19. ábra Tusnádfüdtüdő, Stefánia-büdtüdő épülete



20. ábra Tusnádfüdtüdő, kezelöközpont



21. ábra Tusnádfürdő, termálfúrás



22. ábra Tusnádfürdő, Rezső-fürdő



23. ábra Torjai Büdös-barlang



24. ábra Torjai Timsós-barlang

Vörösváry Gábor

ADATOK A GYERGYÓI- ÉS CSÍKI-MEDENCE
KULTÚRFLÓRÁJÁNAK ISMERETÉHEZ

Bevezetés

A Gyergyói- és Csíki-medencékben élő lakosság körében széles körben elterjedt táj jellegű haszonnövények termesztése évszázados múltra tekint vissza. A mindennapi táplálkozásban elengedhetetlen gabonafélék (rozs, búza, árpa), hüvelyesek (borsó, lóbab, bab [fuszulyka]) káposzta és a burgonya (pityóka) termesztése fontos helyet foglalt el az itt élő emberek termesztési kultúrájában. A tájegységek talaj és éghajlati viszonyaihoz jól alkalmazkodott helyi fajták változatos íze és kedvező tápértéke a táplálkozási szokásokban is jellegzetes vonásokat eredményezett. Generációról generációra megőrizték azokat a helyi változatokat, melyeket a közkedvelt ételek (levesek, tésztafélék) elkészítéséhez használtak. Sajátos népszokások (farsang-búcsúztató, búzaszentelés) is kapcsolódtak ezekhez a fajtákhoz, melyek az emberek közötti társas viszony elmélyítését is elősegítették. A gazdag tapasztalati ismeretanyag a hagyományos termesztési kultúra szerves részévé vált. A tájfajtákban rejlő genetikai változatoság feltárása és gyűjtése, továbbá a biztonságos hosszútávú megőrzés céljából egy kétoldalú tudományos és technológiai pályázat keretében a gyergyói és csíki tájegységekben 2008 őszén a suceavai és a tápiószelei génbank munkatársai közös gyűjtőutat szerveztek.

Előzmények

A Gyergyói- és Csíki-medencék, továbbá más közeli tájegységek (Gyimes, Kászoni-medence) lakosságának népi növényismeretéről és termesztési szokásairól számos publikáció látott napvilágot.¹ A Kárpát-medence e sajátos földrajzi és etnográfiai vidéke, mely értékes kultúrnövény tájfajták kialakulását eredményezte, már régóta felkeltette a szakemberek figyelmét. Ennek a változatos növényi genetikai alpanyagnak a felkutatásával a tápiószelei génmegőrzési központ rendszeresen foglalkozik,² ahol kultúrnövények géntartalékainak folyamatosan bővítését, megőrzését és vizsgálatát végezzük.

¹ MOLNÁR Zsolt – BABAI Dániel 2009; PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila 1976; RAB János – TANKÓ Péter – TANKÓ Magdolna 1981; RAB János 2001; KÓCZIÁN Géza et alii 1975,

Földrajzi elhelyezkedés

Kutatási területünk a Keleti-Kárpátok középső részén elterülő Gyergyói- és Csíki-medencék voltak. A Gyergyói-medencének északon, a Ditrói-hágón keresztül a Kis-Beszterce völgyével, délen a Csíki-medencének a Nyerges-tetőn át a Kászoni-medencével és az Olt völgye mentén Háromszékkal van kapcsolata. A két medencét egymással a Marosfői-hágó köti össze. Az éghajlati viszonyok és a tájegységek földrajzi adottságai jelentősebb mértékben befolyásolják a növénytermesztés lehetőségeit. A települések lakossága a közvetlen környezetükhöz tartozó földken természetik a mindennapi táplálkozásban nélkülözhetetlen haszonnövényeket.

Települések

A gyűjtőút alkalmával a Gyergyói- (Gyergyószárhegy, Gődücs, Gyergyóditró, Gyergyóremete, Vasláb, Marosfő) és a Csíki-medencék (Csíkszentdomokos, Csíkszenttamás, Göröcsfalva, Csíkszentmihály, Csíkborzsova) településein végeztünk adatfelvételezést és mintagyűjtést a tájjellegű fajták köréből (1. ábra).

Eredmények és értékelések

A gyűjtőút során hagyományos termesztést folytató személyekkel találkoztunk, akiktől termesztési szokásokat jegyeztünk fel és mintaanyagot kaptunk. A Gyergyói-medence településein 15, a Csíki-medence falvaiban 19 termelőt kerestünk fel (1. táblázat). A gyűjtőút során 34 termelőtől 426 tételből álló genetikai alpanyagot gyűjtöttünk be (2. táblázat). A begyűjtött mag- és vegetatív minták növénycsoportonkénti megoszlását a 2. ábra mutatja be.

Gyergyói-medence

A Gyergyói-medencében a kiskertes kultúrákban a bab (*Phaseolus vulgaris*), másnéven paszuly vagy fuszulyka, a tűzbab (*Phaseolus coccineus*) vagy bivaly-

1976; PÁLFALVI Pál 2001; TARISZNYÁS Márton 1982.

² PINTÉR et alii 1974; VÖRÖSVÁRY Gábor et alii 2003; VÖRÖSVÁRY Gábor et alii 2009.

paszuly a legkedveltebb konyhakerti növények közé tartozik. A közönséges paszulynek két ismert típusa (karós és gyalog) közül a karós a gyakoribb. A begyűjtött minták maghéjszíne változatos képet mutatott. A felvételezett maghéjszínű veteménybabok a legelterjedtebb típusok (3. ábra). A veteménybab magalakja a gömbölyűtől a hengeres, a tojás, a lapított, a hosszúkás és vese alakúig terjed (5. ábra). A tűzbab vagy bivalypaszuly maghéjszínében a lila és fehér színű változatok a gyakoribbak (6. ábra), de megtalálhatók a barna és sötétlila színű típusok is (9. ábra).

Az egykor igen közkedvelt lóbab (*Vicia faba* var. *major*) termesztése és fogyasztása jelentősen visszaszorult. Korábbi adatok lóbab termesztésével kapcsolatban Alsógyimesbükkéről³ és a Csíki-medencéből⁴ ismeretesek. A Gyergyói-medencéből 4 településen (Gyergyóremete, Gyergyószárhegy, Vasláb, Marosfő) sikerült lóbabot találnunk (4 tétel). A begyűjtött lóbab minták magjai lapítottak és sárgásbarna színűek (7. ábra). Gyergyószárhegyen a lóbabot a vetemény- és bivalyabbal együtt főzik meg és fogyasztják.

A közkedvelt fejeskáposzta (*Brassica oleracea* var. *capitata*) termesztésének főleg Gyergyószárhegyen van nagy hagyománya, de Gyergyóremetén és Vaslábban is elterjedt a termesztése. Gyergyóban a fejeskáposzta termesztésére vonatkozóan a korábbi szakmai munkákban⁵ számos feljegyzést találunk. A kerti vetemények sorában a sárgarépa (*Daucus carota* subsp. *sativus*), a cékla (*Beta vulgaris* var. *conditiva*), a zeller (*Apium graveolens*), a petrezselyem (*Petroselinum crispum*) és a vöröshagyma (*Allium cepa*) a leggyakoribbak. A vöröshagyma (*Allium cepa*) tételeknél a sötétsárga és a sötétbarna külső héjszínű típusok közel azonos arányban találhatók meg (11. ábra). A hagyma alakját tekintve gömbölyűek, lapítottak és hosszúkásak egyaránt előfordulnak. A táj éghajlati viszonyai igen kedvezőek a burgonya (*Solanum tuberosum*), másnéven pityóka termesztéséhez. A csapadékban gazdag vidéken a felkeresett településeken a legfőbb kultúrnövény a burgonya, melynek sárgás, rózsaszín és piros héjú változatai egyaránt gyakoriak (16., 17., 18. ábra). A begyűjtött minták (17) vizsgálata alapján a sárgás (7) és a piros (8) héjú típusok közel azonos arányban találhatók meg. A gabonafélék közül az őszi búza (*Triticum aestivum*), a rozs (*Secale cereale*), a tavaszi árpa (*Hordeum vulgare* var. *distichon*) és az abrakzab (*Avena sativa*) a leggyakrabban előforduló kalászosok. A kiskertekben a mákot (*Papaver somniferum*) is termesztik. Érés után a tokokat felfűzik és száraz, szellős helyen szárítják (Gyergyószárhegy).

Többnyire a szürkés-kék szemű mákot kedvelik, de előfordul a fehérszemű (Gyergyóditró) is.

Csíki-medence

A Csíki-medence településein a hagyományos termesztési kultúrákban fellelhető főbb termesztett növények (burgonya, káposzta) mellett a hüvelyesek (veteménybab, tűzbab, lóbab) fontos helyet foglalnak el a mindennapi táplálkozásban. A veteménybab (*Phaseolus vulgaris*) és a tűzbab (*Phaseolus coccineus*) változatos alakú és színű típusai vannak jelen. A veteménybab maghéjszínének széles változatosságában a fehér, a drapp és sárga szín a leggyakoribb (4., 5. ábra). A tűzbab maghéjszínében a fehér és a sötétlila az elterjedtebb (8. ábra). A lóbab (*Vicia faba*) termesztése és hasznosítása az utóbbi években kissé háttérbe szorult. Csíkszentmihályon a nagymagvú típusnak (var. *major*) egy sötétebb drapp és egy zöld színű változatát is termesztik (10. ábra).

A Csíki-medence településein is jelentős a fejeskáposzta termesztése, főleg Göröcsfalván és Csíkborszován. A hagymafélék (vöröshagyma, fokhagyma) termesztése is igen elterjedt. A vöröshagyma (*Allium cepa*) esetében a külső héj színe településként igen változatos. A hagyma alakját tekintve a gömbölyűek, a lapítottak és a hosszúkásak egyaránt előfordulnak (12. ábra). A külső hagymahéj színében a sötétsárga (13. ábra), sötétbarna és lila (14. ábra) szín egyaránt megtalálható volt. A vöröshagyma kevésbé elterjedt csokros típusa (*Allium cepa* var. *aggregatum*) is előkerült (15. ábra). A zöldségfélék (sárgarépa, petrezselyem, saláta, káposzta) termesztése és fogyasztása meghatározó az itt élők ételmezésében. Ezt támasztják alá a korábbi években a vizsgált területen végzett felmérések is.⁶ A burgonya itt is a fő kultúrnövénynek tekinthető. A sárgás és piros héjszínű típusokon kívül előfordul még az apró, sötétlila héjú és húsú burgonya (Göröcsfalva, Csíkszentmihály), melynek termesztése mára már jelentősen visszaszorult (19. ábra). A burgonyaminták (21) értékelése alapján a sárgás (10) és a piros (9) héjú típusok előfordulása közel megegyező. A tökfélék közül az úritök (*Cucurbita pepo*) számos változatát termesztik és hasznosítják (20. ábra). A fűszernövények közül a csombor (*Satureja hortensis*) és kapor (*Anethum graveolens*) felhasználása igen népszerű. A vizsgált tájegységben és a környező vidékeken előforduló fűszer- és gyógynövények gyógyászati felhasználásával kapcsolatban korábban számos értékes közlemény jelent meg.⁷

Kutatási területeinken a hagyományos termesztéssel és fogyasztással kapcsolatos adatok felvételezése

³ RAB János et alii 1981.

⁴ PÁLFALVI Pál 1987.

⁵ SZABÓ T. Attila 1940; TARISZNYÁS Márton 1982.

⁶ PÁLFALVI Pál 1987.

⁷ RÁCZ Gábor 1972; RÁCZ Gábor – FÜZI József 1973.

mellett reprezentatív magmintát is gyűjtöttünk génbanki megőrzésre. A feltáró munka során a hüvelyesek, gabonafélék, gumósok, hagymafélék, tökfélék, zöldségfélék, fűszer-, gyógy-, ipari, és dísznövények valamint gyümölcsfélék genetikai változatosságát tanulmányoztuk. Alapanyaggyűjtésünkkel párhuzamosan népi növényismereti (növénynevek, fajismeret, felhasználás) adatokat is gyűjtöttünk, mely a helyi közösségek népi növényismeretébe nyújtott betekintést. A paszulytípusok helyi elnevezései gyakran a mag formájára és színére utalnak, úgymint a barnás vajpaszuly Csíkborszóváról, a sárgás libamáj paszuly Gudiücről, vagy a sárgás aranyeső fuszulyka Göröcsfalváról. Az adatközlők főleg idős asszonyok voltak, akik a helyi termesztési és felhasználási szokásokról tájékoztattak bennünket. A felvételezett adatok feldolgozása és értékelése folyamatban van.

Következtetések

A két hegyközi medence településein végzett feltáró munkánk eredményeként megállapíthatjuk, hogy az itt élő lakosság termesztési kultúrájában az éghajlati és talajviszonyok, valamint a táplálkozási igények meghatározó jellegűek, melyek sajátos termesztési szokások kialakulását eredményezték. Különösen a zöldségfélék termesztése során alakultak ki változatos formák, melyek az élelmezési szükségletek kielégítésén túl megélhetési lehetőségeket is biztosítanak a helyi közösségek számára. A hüvelyes növények közül a veteménybab és a tűzbab számos változatát termesztik,

melyeknél a mag fontosabb jellemzői (alak, szín, minőség, tömeg) nagyban hozzájárultak a helyi típusok kialakulásához és elterjedéséhez. Az egykor népszerű lóbab termesztése jelentősen visszaszorult, ám a hagyományos étkezési szokásokhoz ragaszkodó lakosok még napjainkban is rendszeresen szaporítják a lóbabot, amely az étrendjük részét képezi. A burgonya vagy más néven pityóka ma is az egyik legfontosabb kultúr-növény az itt élő lakosság tradicionális termesztésében. A zöldségfélék közül a káposzta termesztése egyaránt fellelhető a Gyergyói- és Csíki-medencék településein, de termesztésének központja napjainkban is Gyergyószárhegyen található. Kisebb mértékben foglalkoznak még hagymafélék, tökfélék, búza, kukorica (török-búza), abrakzab és takarmányárpa termesztésével.

Végső soron elmondható, hogy e két régió településein élő faluközösségek termesztési szokásainak tanulmányozása során betekintést nyerhettünk az egyes haszonnövények sajátos művelési és felhasználási módjaiba. A hegyközi földműveléssel foglalkozó lakosok életében kialakult termesztési hagyományok a napjainkban is a mindennapi szükségletek és a megélhetés szerves részeit képezik.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki az adatközlőknek, akiknek önzetlen és segítőkész közreműködése révén számos értékes adathoz és mintához jutottunk, továbbá kollégáimnak, Dana Constantinovici-nak és Málnási Csizmadia Gábornak a közös munka sikeres végrehajtásáért.

Vörösváry Gábor – gaborv@agrobot.rcat.hu

Irodalom

- HORVÁTH László – HOLLY László – MÁR István – VÖRÖSVÁRY Gábor – SIMON Attila
2003 Erdélyi bab tájfajták leíró vizsgálata, in: *MTA IX. Növénynevelési Tudományos Napok, Budapest, 2003. március 5–6., Összefoglalók*, 97.
- KÓCZIÁN Géza – PINTÉR István – GÁL Miklós – SZABÓ István – SZABÓ László Gy.
1976 Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből, *Botanikai Közlemények*, 63, 29–35.
- KÓCZIÁN Géza – PINTÉR István – SZABÓ László Gy.
1975 Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához, *Gyógyszerészet*, 19, 226–230.
- MOLNÁR Zsolt – BABAI Dániel
2009 Népi növényzetismeret Gyimesben I.: növénynevek, népi taxonómia, az egyéni és közösségi növényismeret, *Botanikai Közlemények*, 96, 1–2.
- PÁLFALVI Pál
1987 Vicia faba germplasm collection in Eastern Transylvania, *Not. Bot. Hort. Agrobot.*, 17, 35–38.
2001 A Gyimesek botanikai és etnobotanikai kutatásának története, *Kanitzia*, 9, 165–180.
- PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila
1976 Egy háromszéki falu népi növényismerete, *Ethnographia*, 87, 203–225.
- PINTÉR István – SZABÓ István – KÓCZIÁN Géza – GÁL Miklós – SZABÓ László
1974 Kultúr-növény-tájfajták, vad növényfajok és etnobotanikai adatok gyűjtése a Kászoni medencében, *Agrobotanika*, XVI, 123–137.
- RAB János
2001 *Népi növényismeret a Gyergyói-medencében*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- RAB János – TANKÓ Péter – TANKÓ Magdolna
1981 Népi növényismeret Gyimesbükkön, in: *Népiismereti Dolgozatok*, 23–38.

RÁCZ Gábor

1972 *A népies gyógyászat szerepe a modern gyógyszerkutatásban* (Előadás a Magyar Gyógysz. Társaság Gyógynövény Szakosztályának pécsi ankétján 1972. 10. 28-án).

RÁCZ Gábor – FÜZI József

1973 *Kovászna megye gyógynövényei (Medicinal plants of Kovászna County)*, Sepsiszentgyörgy.

SZABÓ T. Attila

1940 Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból, *Magyarország földrajzi nevei*, 1, Budapest.

TARISZNYÁS Márton

1982 *Gyergyó történeti néprajza*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

VÖRÖSVÁRY Gábor – CONSTANTINOVICI, Dana – MÁLNÁSI-CSIZMADIA Gábor – STRĂJERU, Silvia – HOLLY László

2009 Exploration and collecting local crop germplasm from Romania, in: *19th EUCARPIA Conference, Genetic Resources Section, Ljubljana, Slovenia, May 26th–29th, 2009, Book of Abstracts*, 20.

VÖRÖSVÁRY Gábor – MÁLNÁSI-CSIZMADIA Gábor – HOLLY László

2005 Kászoni veteménybab tájfajták diverzitás vizsgálata, in: *MTA XI. Növénymesítési Napok, Budapest, 2005. március 3–4., Összefoglalók*, 136.

VÖRÖSVÁRY Gábor – MÁLNÁSI-CSIZMADIA Gábor – HOLLY László – MÁR István

2003 Kultúrnövény-tájfajták felkutatása és gyűjtése Erdély (Románia) különböző térségeiben, in: *MTA IX. Növénymesítési Tudományos Napok, Budapest, 2003. március 5–6., Összefoglalók*, 148.

Date cu privire la cunoașterea plantelor de cultură din bazinele Gheorgheni și Ciuc

(Rezumat)

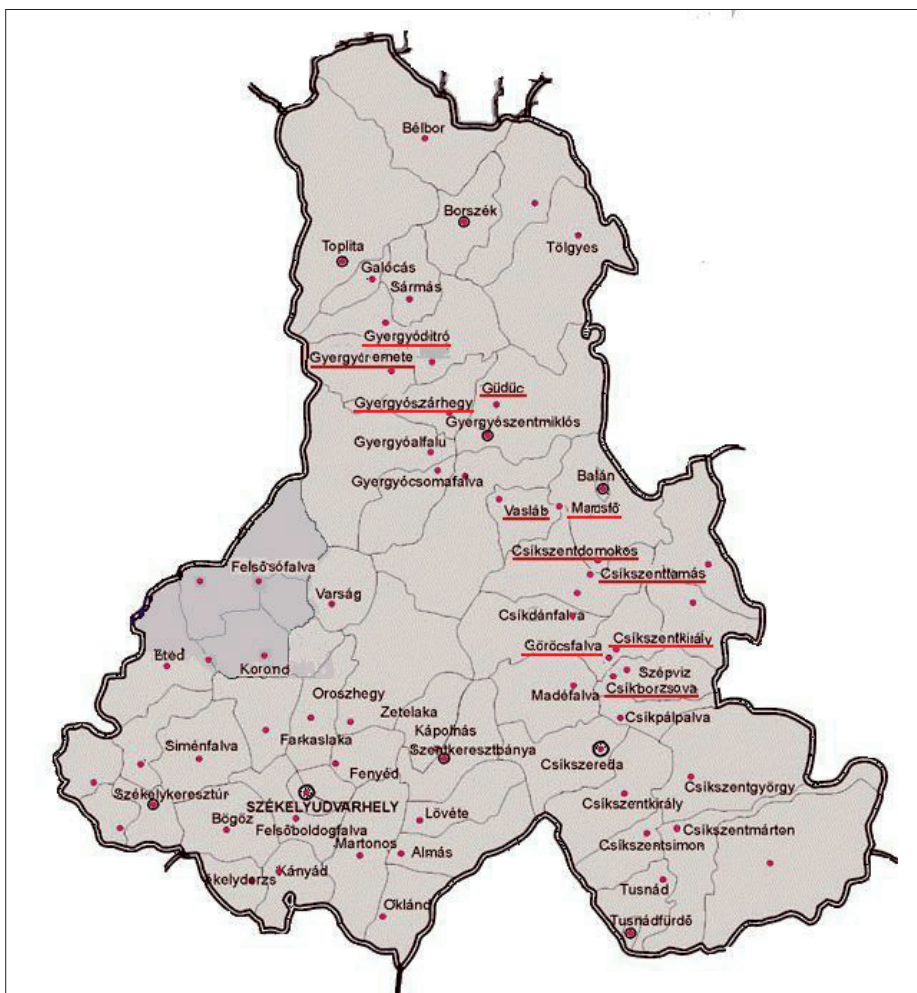
În cadrul Proiectului Bilateral Științific și Technologic între Departamentul Agrobotanic din Tâpiószele (Ungaria) și Banca de Resurse Genetice Vegetale din Suceava (România) s-a organizat o expediție de evaluare și colectare a varietăților locale ale plantelor de cultură în localitățile din bazinele Gheorgheni și Ciuc. Cultivarea varietăților locale în aceste ținuturi are o lungă tradiție. Scopul acestui studiu a fost evaluarea diversității genetice a varietăților locale cultivate de localnici. În perioada cuprinsă între 20–24 octombrie 2008 s-au efectuat evaluări și colectări în 11 localități. Datorită activității de selecție a localnicilor s-a format o largă diversitate a varietăților tradiționale. Cele 426 de mostre (material generativ și vegetativ) colectate sunt compuse din 51 specii spontane și cultivate, inclusiv 234 de semințe de legume, 37 cereale, 31 cepe, 37 tubercule 13 cucurbite, 13 plante medicinale, 7 condimente, 14 plante ornamentale 3 plante industriale, 1 mostră de fructe. Plantele de cultură sunt depozitate în colecțiile active ale Departamentului Agrobotanic și Banca de Resurse Genetice Vegetale din Suceava. Pe lângă colectarea datelor pe teren s-a efectuat și analiza caracterului morfologic al semințelor, tuberculelor, bulbilor (lungime, lățime, greutate, culoare). Pe parcursul activităților de colectare s-a efectuat și o evaluare etnobotanică. Documentarea cunoștințelor locale despre utilizarea acestor plante reprezintă o parte semnificativă a acestei lucrări. Expediția a demonstrat faptul că în aceste regiuni cultivatorii locali folosesc cu succes și acum metodele tradiționale de cultivare.

Data to the Knowledge of the Cultivated Plants of Gyergyó- and Csíki Basins

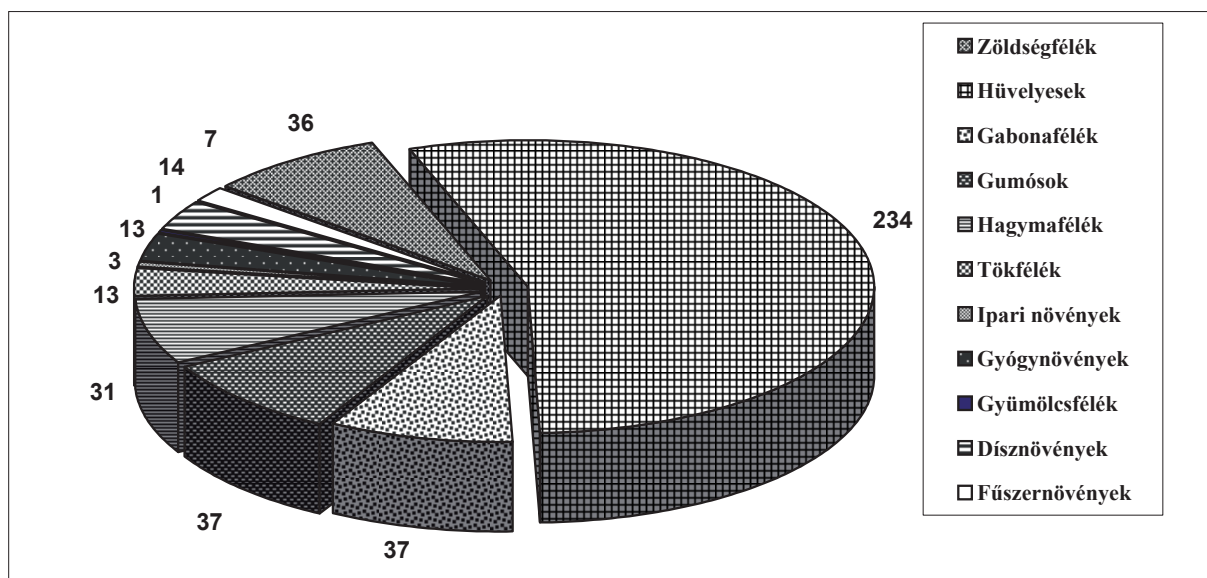
(Abstract)

Within the framework of Hungarian–Romanian bilateral Scientific and Technological Cooperation (STC) project, the Department for Agrobotany (Hungary) and Suceava Genebank (Romania) a joint collecting mission has conducted in the Gheorgheni and Ciuc basins, where cultivation of landraces /cultivated plants/field crops has a long tradition. The objective of the present study was to assess the extent of (evaluate the) genetic diversity cultivated by the local communities. The collecting mission was carried out in 11 villages in the period between 20 and 24 October, 2008. As a result of field selection by local farmers (34), large diversity of traditional landraces has evolved. A total of 426 accessions (samples) (seeds and vegetative parts), belonging to 51 different taxons were collected, including 234 grain legumes, 37 cereals, 36 vegetables, 31 onions, 37 tubers, 13 cucurbits, 13 medicinal plants, 7 condiments, 14 ornamentals, 3 industrial crops, and 1 fruit accessions. The landraces collected are stored in the active collections at the Department for Agrobotany and Suceava Genebank. Besides the field records also studies on the morphological characters of seeds, tubers, bulbs (length, width, weight, colour) have been initiated. During the collecting mission some ethno-botanical assessments were carried out. Documentation of indigenous knowledge on the use of plants is an important part of this study. This exploration work showed that the local farmers are still successfully using traditional farming system of cultivation in these regions.

Mellékletek



1. ábra Gyűjtési helyek a Gyergyói- és Csíki-medencékben (az aláhúzott települések)



2. ábra A Gyergyói- és Csíki-medence településein gyűjtött mag- és vegetatív minták növénycsoportonkénti megoszlása

Gyergyói-medence		Csíki-medence	
Település	Termelők száma	Település	Termelők száma
Gyergyóremete	2	Csikszentdomokos	2
Gyergyóditró	2	Csikszenttamás	5
Gyergyószárhegy	2	Csikszentmihály	3
Güdüc	3	Göröcsfalva	6
Vasláb	5	Csikborzsova	3
Marosfő	1		
Összesen:	15		19

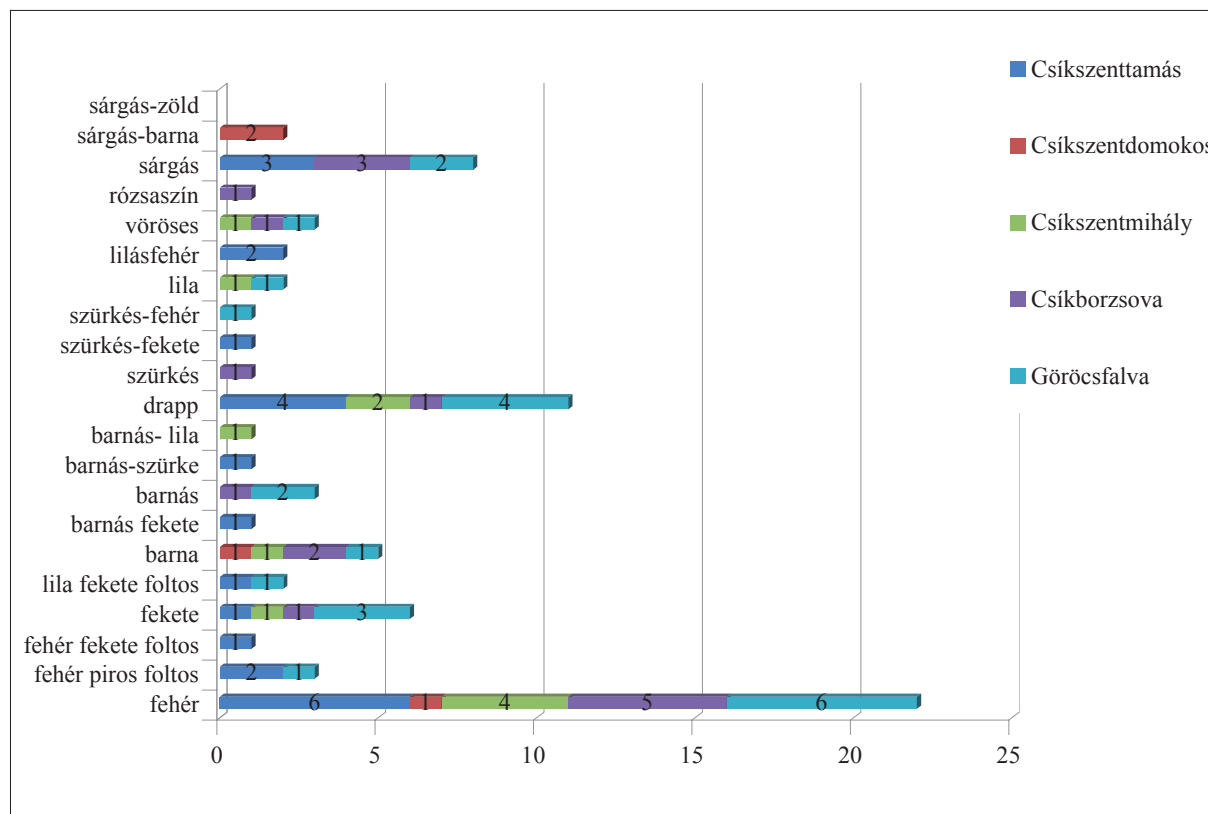
1. táblázat A Gyergyói- és Csíki-medence településein felkeresett termelők száma

Haszonnövények	Gyűjtött mag- és vegetatív minták száma/gyűjtési helyek											
	Gyergyóremete	Gyergyóditró	Gyergyószárhegy	Güdüc	Vasláb	Marosfő	Csikszentdomokos	Csikszenttamás	Göröcsfalva	Csikszentmihály	Csikborzsova	ÖSSZESEN
<i>Vöröshagyma (Allium cepa)</i>	2	1	2	4			4	8	2	3	3	29
<i>Fokhagyma (Allium sativum)</i>								1			1	2
<i>Abrakazab (Avena sativa)</i>	1				2			1	2			6
<i>Cékla (Beta vulgaris var. conditiva)</i>	1		1		1						1	4
<i>Takarmányrépa (Beta vulgaris var. rapacea)</i>			1									1
<i>Fejeskáposzta (Brassica oleracea var. capitata)</i>	2		1		2				1		2	8
<i>Szareptai mustár (Brassica juncea)</i>										1		1
<i>Uborka (Cucumis sativus)</i>				1	1			1				3
<i>Úritök (Cucurbita pepo)</i>	2		1	1	2			2	1	1	2	12
<i>Istengyalutatók (Cucurbita ficifolia)</i>								1				1
<i>Kapor (Anethum graveolens)</i>	1										2	3
<i>Zeller (Apium graveolens)</i>									1		1	2
<i>Torma (Armoracia rusticana)</i>									1			1
<i>Sárgarépa (Daucus carota subsp. sativus)</i>	1				1						2	4
<i>Petrzselvény (Petroselinum crispum)</i>					1				1		2	4
<i>Takarmányárpa (Hordeum vulgare var. distichon)</i>	1			1	1			2	2	1		8
<i>Saláta (Lactuca sativa var. capitata)</i>	1	1	1		1							4
<i>Retek (Raphanus sativus)</i>				1								1
<i>Sóska (Rumex crispus)</i>					1							1

Haszonnövények	Gyűjtött mag- és vegetatív minták száma/gyűjtési helyek											
	Gyergyóremete	Gyergyóditró	Gyergyószárhegy	Güdtic	Vasláb	Marosfő	Csikszentdomokos	Csikszenttamás	Göröcsfalva	Csikszentmihály	Csikborzsova	ÖSSZESEN
<i>Spenót (Spinacia oleracea)</i>		1										1
<i>Csombor (Satoreja hortensis)</i>	1				1						2	4
<i>Paradicsom (Lycopersicon esculentum)</i>								1			2	3
<i>Kerti mák (Papaver somniferum)</i>		1	1		1			2	1		3	9
<i>Bivalypaszuly (Phaseolus coccineus)</i>	3	4	4	11	6		2	10	3	3	6	52
<i>Paszuly (Phaseolus vulgaris)</i>	3	8	13	28	18		10	25	29	11	16	161
<i>Veteményborsó (Pisum sativum)</i>	2		3	1	1		1	3		2		13
<i>Napraforgó (Helianthus annuus)</i>	1		2									3
<i>Rozs (Secale cereale)</i>	1				1				1			3
<i>Burgonya, pityóka (Solanum tuberosum)</i>	3	3	1	5	3		2	9	6	5		37
<i>Búza (Triticum aestivum)</i>	1	2		1	1				2			7
<i>Lóbab (Vicia faba var. major)</i>	1		1		1	1				2		6
<i>Kukorica, törökbúza (Zea mays)</i>	2	1	4	1	1			2	2			13
<i>Gyógynövények</i>					1			2			1	4
<i>Dísznövények</i>				1				4			9	14
<i>Mogyoró (Corylus avellana)</i>		1										1
ÖSSZESEN	30	23	36	56	48	1	19	74	55	29	55	426

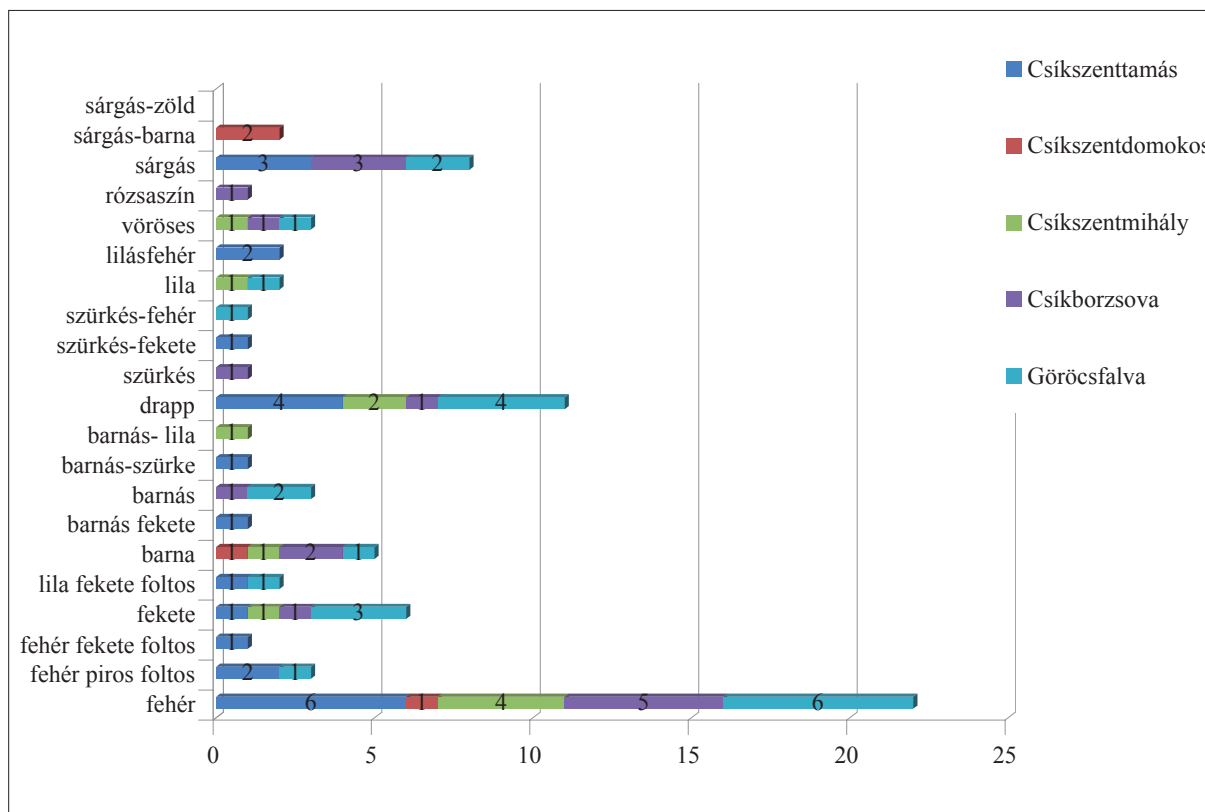
2. táblázat A gyűjtött mag és vegetatív minták száma gyűjtési helyek szerint

Veteménybab (<i>Phaseolus vulgaris</i>)																						
Gyergyói-medence																						
Település	Maghéjszín/Tételszám																					
	fehér	fehér piros foltos	fehér fekete foltos	fekete	lila fekete foltos	barna	barnás fekete	barnás	barnás-szürke	barnáslila	drapp	szürkés	szürkésfekete	szürkésfehér	lila	lilásfehér	vörösés	rózsaszín	sárgás	sárgásbarna	sárgászöld	Összesen:
Gyergyóremete	1			1							1											3
Gyergyóditró				1		1					4				1					1		8
Gyergyószárhegy	3			2		1		1		1	2				1					2		13
Güdüc	3			2		2		2		1	6				2			1	8		1	28
Vasláb	5	1		1		1		2				3			1			1	1	1		17
Összesen:	12	1	-	7	-	5	-	5	-	2	13	3	-	-	5	-	-	2	10	3	1	69



3. ábra Veteménybab (*Phaseolus vulgaris*) tájfajták maghéjszínének változatossága (Gyergyói-medence)

Veteménybab (<i>Phaseolus vulgaris</i>)																						
Csíki-medence																						
Maghéjszín/Tételszám																						
Település	fehér	fehér piros foltos	fehér fekete foltos	fekete	lila fekete foltos	barna	barnás fekete	barnás	barnás-szürke	barnáslila	drapp	szürkés	szürkésfekete	szürkésfehér	lila	lilásfehér	vöröses	rózsaszín	sárgás	sárgásbarna	sárgászöld	Összesen:
Csíkszenttamás	6	2	1	1	1		1		1		4		1			2			3			23
Csíkszentdomokos	1					1														2		4
Csíkszentmihály	4			1		1				1	2				1		1					11
Csíkborzsova	5			1		2		1			1	1					1	1	3			16
Göröcsfalva	6	1		3	1	1		2			4			1	1		1		2			23
Összesen:	22	3	1	6	2	5	1	3	1	1	11	1	1	1	2	2	3	1	8	2	-	77

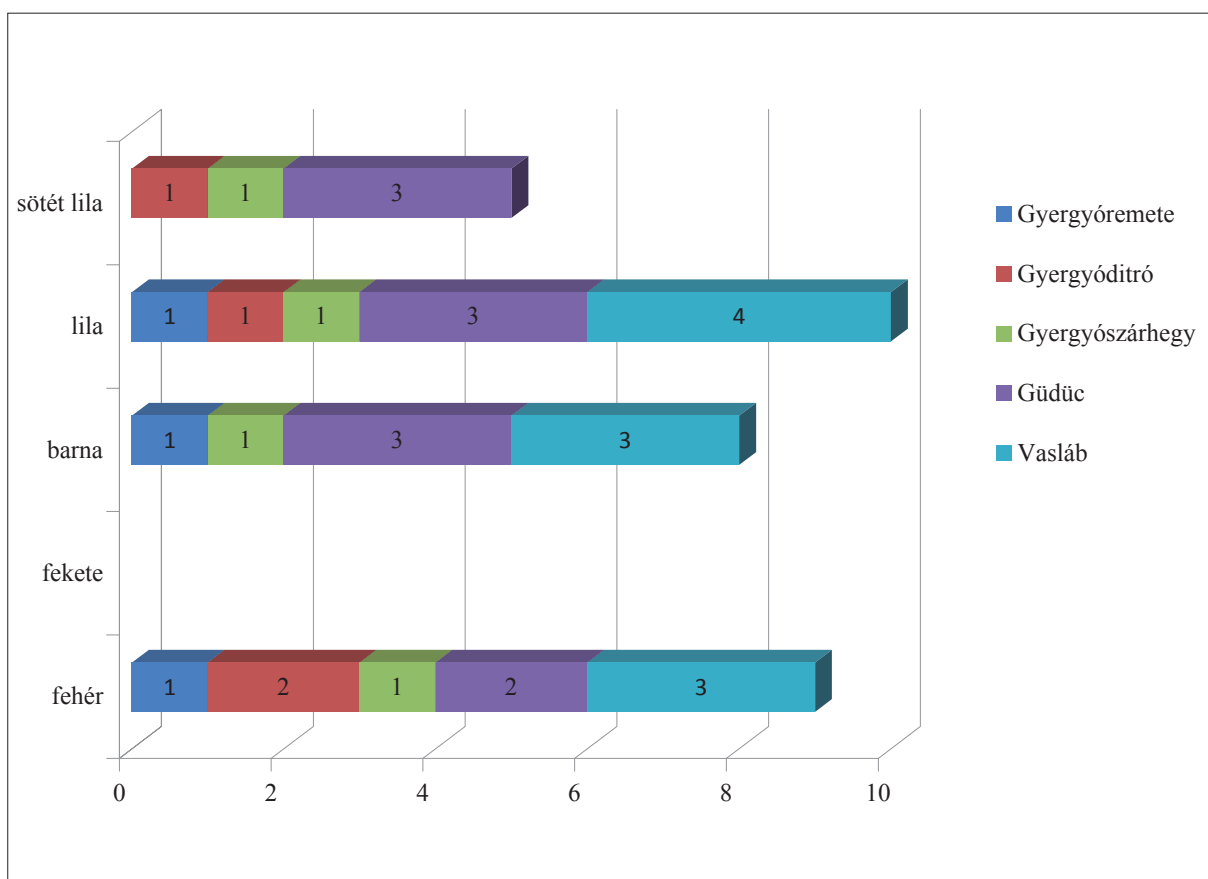


4. ábra Veteménybab (*Phaseolus vulgaris*) tájfajták maghéjszínének változatossága (Csíki-medence)



5. ábra Maghéjszín és magalak-változatosság a Gyergyói- és Csíki-medencék településein gyűjtött veteménybab tételeknél
1. Gődücs, 2. Gyergyószárhegy, 3. Gyergyószárhegy, 4. Csíkborzsova, 5. Csíkborzsova, 6. Csíkszentmihály, 7. Göröcsfalva,
8. Göröcsfalva, 9. Göröcsfalva, 10. Csíkszenttamás, 11. Csíkszenttamás, 12. Csíkszenttamás, 13. Csíkszenttamás,
14. Csíkszenttamás, 15. Vasláb, 16. Csíkszentdomokos, 17. Csíkszenttamás, 18. Gődücs, 19. Gyergyószárhegy,
20. Gyergyószárhegy

Tüzbab (<i>Phaseolus coccineus</i>)						
Gyergyói-medence						
Település	Maghéjszín/Tételszám					Összesen:
	fehér	fekete	barna	lila	sötét lila	
Gyergyóremete	1		1	1		3
Gyergyóditró	2			1	1	4
Gyergyószárhegy	1		1	1	1	4
Güdüc	2		3	3	3	11
Vasláb	3		3	4		10
Összesen:	9		8	10	5	32

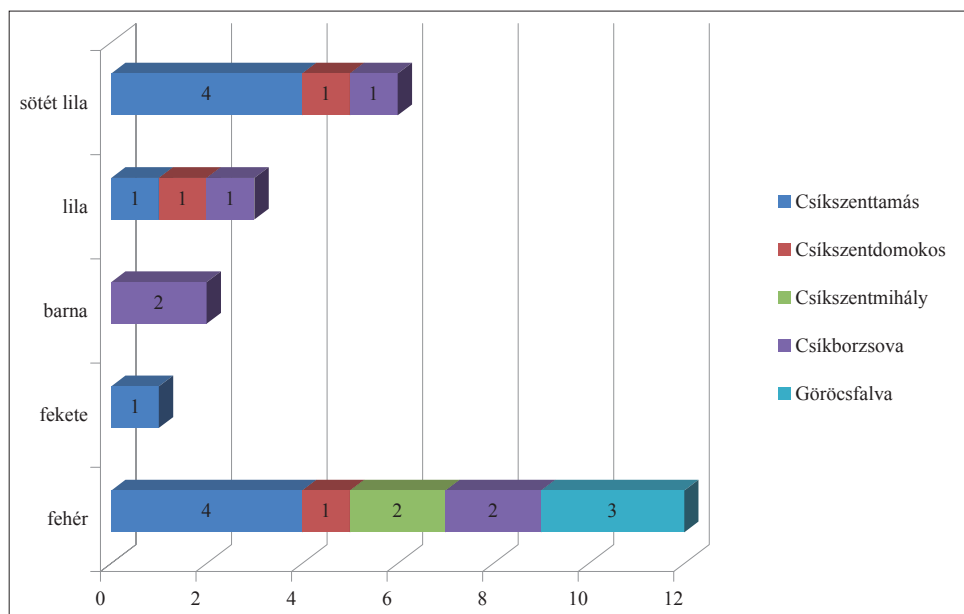


6. ábra Tüzbab (*Phaseolus coccineus*) tájfajták maghéjszínének változatossága (Gyergyói-medence)



7. ábra Gyergyószárhegyi lóbab (*Vicia faba*) tájfajta magalakja és maghéjszíne

Tűzbab (<i>Phaseolus coccineus</i>) Csíki-medence						
Település	Maghéjszín/Tételszám					Összesen:
	fehér	fekete	barna	lila	sötét lila	
Csíkszenttamás	4	1		1	4	10
Csíkszentdomokos	1			1	1	3
Csíkszentmihály	2					3
Csíkborzsova	2		2	1	1	6
Göröcsfalva	3					3
Összesen:	12	1	2	3	6	25



8. ábra Tűzbab (*Phaseolus coccineus*) tájfajták maghéjszínének változatossága (Csíki-medence)

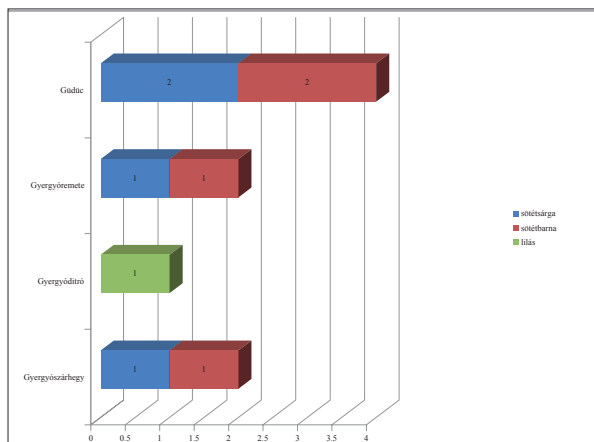


9. ábra Maghéjszín és magalak-változatosság a Gyergyói- és Csíki-medencék településein gyűjtött tűzbab tételeknél
1. Gyergyóremete, 2. Gyergyószárhegy, 3. Gyergyószárhegy, 4. Vasláb



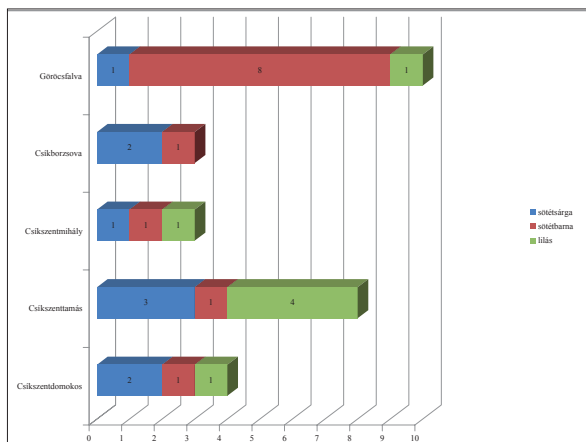
10. ábra Csíkszentmihályi lóbab (*Vicia faba*) tájfajta magalakja és maghéjszíne

Gyergyói-medence			
Vöröshagyma (<i>Allium cepa</i>) külső héjszíne			
Település	Héjszín		
	sötétsárga	sötétbarna	lilás
Gyergyószárhegy	1	1	
Gyergyóditró			1
Gyergyóremete	1	1	
Güdüc	2	2	



11. ábra Vöröshagyma (*Allium cepa*) tájfajták külső héjszínének változatossága (Gyergyói-medence)

Csíki-medence			
Vöröshagyma (<i>Allium cepa</i>) külső héjszíne			
Település	Héjszín		
	sötétsárga	sötétbarna	lilás
Csíkszentdomokos	2	1	1
Csíkszenttamás	3	1	4
Csíkszentmihály	1	1	1
Csíkborzsova	2	1	
Göröcsfalva	1	8	1



12. ábra Vöröshagyma (*Allium cepa*) tájfajták külső héjszínének változatossága (Csíki-medence)



13. ábra Göröcsfalvi vöröshagyma (*Allium cepa*) hagymatípusa



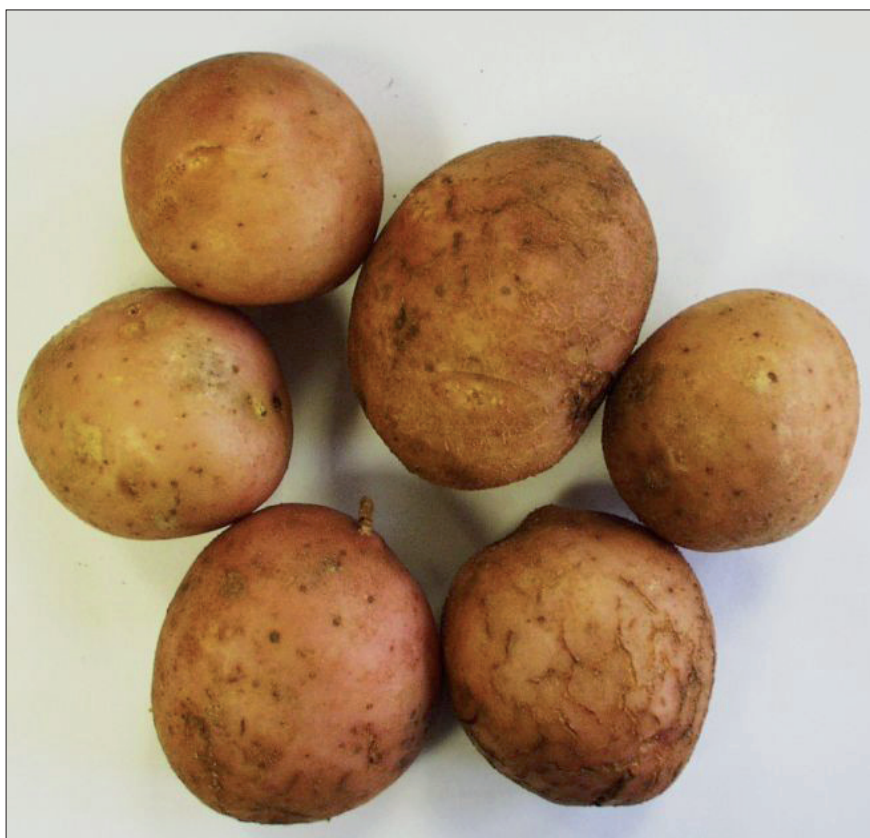
14. ábra Csíkszenttamási vöröshagyma (*Allium cepa*) hagymatípusa



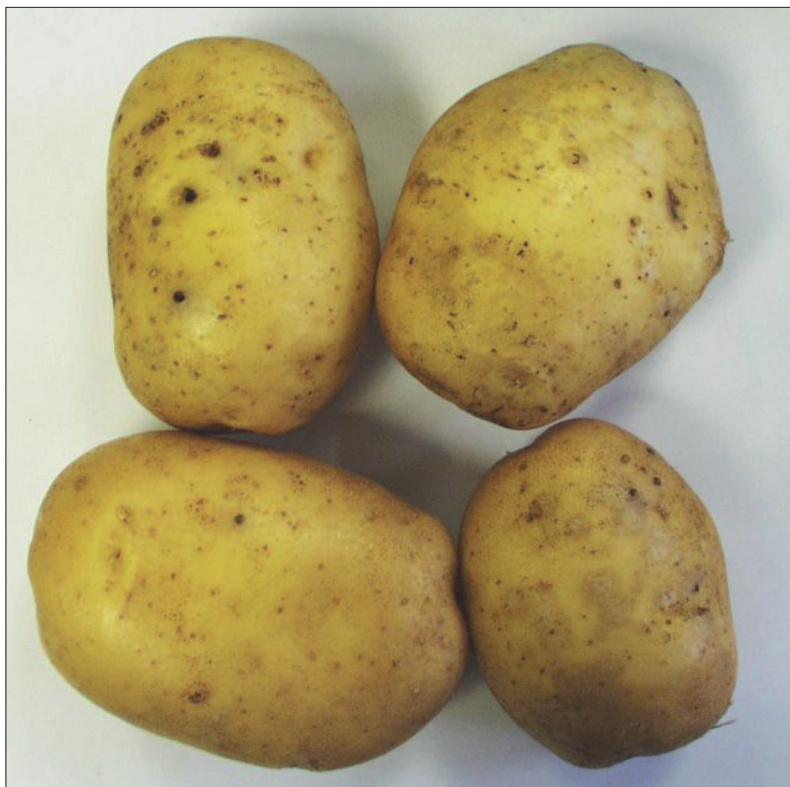
15. ábra Csíkszentmihályi csokroshagyma (*Allium cepa* var. *aggregatum*) hagymatípusa



16. ábra Gyergyóremetei burgonya (*Solanum tuberosum*) gumótípusa



17. ábra Vaslábi burgonya (*Solanum tuberosum*) gumótípusa



18. ábra Gyergyóditrói burgonya (*Solanum tuberosum*) gumótípusa



19. ábra Göröcsfalvi burgonya (*Solanum tuberosum*) gumótípusa



20. ábra Űritök (*Cucurbita pepo*) változatok szín és formagazdagsága (Göröcsfalva)

Urák István – Máthé István

CSÍKI-MEDENCEI LÁPOK PÓKJAINAK (ARACHNIDA: ARANEAE) FAUNISZTIKAI ÉS ÖKOLÓGIAI VIZSGÁLATA

Bevezetés

A Csíki-medence egy hegyközi medence a Hargita-hegység és a Csíki-havasok között Hargita megyében, a Keleti-Kárpátokban, Romániában. A medencét átszelő Olt völgyében számos forrás, rét és tőzegláp, valamint természetes tó is található. A lápok menedékként szolgáltak egyes növény- és állatfajok számára, melyek, túlélve a jégkorszakot, megmaradtak napjainkig mint maradványfajok (glaciális reliktum), és olyan állandó kedvező feltételeket biztosítanak több maradványfaj számára, hogy ezek közül egyesek önálló társulásokat hoznak létre, melyek biztosítják fennmaradásukat.

A kutatás témája a Csíki-medencei Benes- és Borsáros-borvízlápok pókjainak a faunisztikai és ökológiai tanulmányozása. A téma kiválasztásában nagy szerepet játszott az a tény, hogy előző arachnológiai felmérések nem történtek ezeken a területeken, pedig irodalmi adatok szerint a pókok között is nagy számban fordulnak elő lápokban olyan ritka fajok, melyek tovább növelik ezen területek természetvédelmi értékét. A kutatás aktualitását növeli az a tény is, hogy ezek a lápok fokozatosan degradálódnak, élőviláguk lassan átalakul, ezért fontos lenne egy minél átfogóbb képet kapni, amíg még nem késő, amíg végleg el nem tűnnek. Egy ilyen felmérés eredményei segítenek a jövőben követni az időbeni változásokat, és információkat szolgáltatnak a kezelési tervek kidolgozásához vagy az esetleges beavatkozáshoz, ha indokolt.

1. A mintavételezési területek jellemzése

A Borsáros-láp tipikus borvizes forrásláp. Csíkszeredától 7 km-re, az Olt jobb partja és Csíkszentkirály község között terül el, 651 m tengerszint feletti magasságon, 46°19' szélességi és 25°51' hosszúsági földrajzi koordinátákon. A források vizéből lerakódó limonit kisebb-nagyobb süppedékes forráskúpokat alkot, innen származik a „borsár” elnevezés. A láp

összterülete körülbelül 15 ha, de csak 1 ha védett. A rezervátum botanikai ritkaságai a mocsári kötőrófű (*Saxifraga hirculus*), a keskenylevelű harmatfű (*Drosera anglica*), a szibériai hamuvirág (*Ligularia sibirica f. araneosa*), valamint itt található Románia leggazdagabb törpenyír (*Betula humilis*) populációja.¹

A Benes-láp az Olt partján, Verebes és Tusnád falu között helyezkedik el, 642 m tengerszint feletti magasságon. A láp összterülete megközelítőleg 80 ha, amelyből 4 ha-t nyilvánítottak természetvédelmi területté. A szakirodalom eutróf lápként jelöli, amelyet ugyancsak borvízforrások táplálnak. A láp fontosabb védett természeti értékei a törpe nyír (*Betula humilis*) és a szibériai hamuvirág (*Ligularia sibirica f. araneosa*). Az 1970-es évektől kezdve az antropikus hatások eredményeként a láp arculata megváltozott. Leccapoló árkokat hoztak létre, a 80-as években egyes részeket felszántottak. Így a láp egyre jobban kiszáradt, helyenként felnötte a nád, és egyre nagyobb területeket hódított meg a réti legyezőfű. Egyes területeket ma is kaszálnak, és egy-egy kisebb parcellát meg is trágyáznak. Ezt bizonyítja, hogy a láp széli részén egyes helyeket sűrűn benőtt a csalán (*Urtica dioica*). Ma a törpe nyír ritka, csak egyes helyeken, a nádasok szélén fordul elő.²

2. Célkitűzések

A Csíki-medencei lápokot elsősorban egyedülálló, ritka és védett fajokban gazdag növényviláguk miatt nyilvánították védetté. Az állatvilágukra vonatkozó adatok viszont napjainkban is nagyon hiányosak, komplex zoológiai felmérések nem történtek ezeken a területeken. Pedig az utóbbi időben számos olyan dolgozat jelent meg, melyek a florisztikai értékek mellett a lápok faunisztikai értékét hangsúlyozzák. Európában több olyan felmérés is készült, melyek tőzeglápok pókfaunáját mutatják be, és kiemelik azok természetvédelmi fontosságát és értékét ebből a szempontból is.³

¹ GOIA, Irina – FĂRCAȘ, Sorina 1997; RAȚIU, Flavia – GERGELY János 1981.

² POP, Emil 1960; CRISTEA, Vasile et alii 1996.

³ COULSON, J. Christopher – BUTTERFIELD, Jennifer 1986; KURKA, Antonín 1990; RELYS, Vygandas et alii 2002; BRUUN, Lars – TOFT, Søren 2004; KOPONEN, Seppo 2004; KOPONEN, Seppo et alii 2004.

Kutatásainkkal mindezen hiányosságok pótlására törekedtünk. Ennek érdekében tűztük ki célul az erdélyi lápok, és köztük a Csíki-medencei lápok minél komplexebb ökológiai felmérését, különös hangsúlyt fektetve az ízeltlábú közösségek tanulmányozására. Ennek a programnak képezte fontos részét a Benes- és Borsáros-borvízlápokban élő futóbogarak és pókok faunisztikai és ökológiai tanulmányozása.⁴

Elsősorban faunisztikai vizsgálatokat terveztünk, mivel elsődleges célunk a Csíki-medencei borvízlápok pókfaunájának minél alaposabb felmérése volt. Ezen kívül a mennyiségi mintavételezés lehetővé tette néhány ökológiai mutató kiszámítását. Ezek segítségével jellemezhető a pókközösségek szerkezete, összehasonlíthatók a különböző élőhelyek pókközösségei, és az ökológiai igények ismerete által pontosabb képet kaphatunk az élőhelyek minőségéről is.

3. Anyag és módszerek

A mintavételezés főleg talajcsapdázással történt, amit kiegészítettünk egyeléssel. A mintavételezési pontokat úgy választottuk meg, hogy képviselve legyenek a fontosabb élőhelyek. Mindkét lápban 10–10 talajcsapdát helyeztünk le transekt formájában, egymástól 10–10 méterre, és havonta ürítettük. A Benes-borvízlápban a talajcsapdákat a láp alsó részén, Tusnád falu határában helyeztük el, egy nyíltabb területen, nádasal, helyenként fűz- és égerfákkal tarkítva. A Borsáros-borvízlápban a talajcsapdákat a nagyobb védett láprészben helyeztük el, amely az úttól keletre terül el.

A begyűlt biológiai anyagot üvegcsékben, mintánként felcímkézve, 70°-os etil-alkohol-oldatban tároltuk. A különböző ízeltlábú-csoportok szétválogatása és meghatározása binokuláris sztereómikroszkóp segítségével történt a laboratóriumban. Egyes fajok azonosításához ivarszervi készítményeket használtunk.

A fajokat Loksa 1969 és 1972, Fuhn és Niculescu-Burlacu 1985, Sterghiu 1985, Heimer és Nentwig 1991, Fuhn és Gherasim 1995 határozókulcsai alapján azonosítottuk és Platnick listája alapján rendszereztük.⁵ Egyes fajok azonosítása ivarszervi készítmények alapján történt. Az ivarszerveket rovartűk segítségével emeltük ki, és 10–20%-os káliumhidroxid-oldatban tisztítottuk le.

A fajok ökológiai igényeire vonatkozó adatok Buchar és Ruzicka, valamint Maurer és Hänggi katalógusaiból származnak.⁶

A vizsgált pókközösségek szerkezetének jobb jellemzése érdekében diverzitást és ekvitalitást számoltunk. A diverzitások számításához a Berger-Parker és a Shannon-Wiener indexeket használtuk. A Berger-Parker index értékét leginkább a legnagyobb abundanciájú faj befolyásolja, míg a Shannon-Wiener index inkább ritka fajokra érzékenyebb.⁷

A különböző élőhelyeken, különböző növényzeti és mikroklímikus hatások mellett kialakuló pók együttesek hasonlóságának vizsgálatára főkoordináta analízist végeztünk Horn-index segítségével.⁸ A Horn-index egy olyan ökológiai mutató, amely két együttes fajösszetételét és az adott fajok dominanciaértékeinek alakulását hasonlítja össze, azaz a jelenléthiányon túl az egyes fajok relatív gyakoriságát is figyelembe veszi a szimilaritások értékelésénél. Képlete:

$$Ro = \frac{\sum[(X_{ij} + X_{ik})\log(X_{ij} + X_{ik})] - \sum(X_{ij}\log X_{ij}) - \sum(X_{ik}\log X_{ik})}{[(N_j + N_k)\log(N_j + N_k)] - (N_j\log N_j)}$$

ahol:

Ro = A Horn hasonlósági index j és k számú minták esetében

X_{ij}, X_{ik} = az i fajok egyedeinek száma j és k számú minták esetében

N_j = $\sum X_{ij}$ = az összes egyed száma j számú minták esetében

N_k = $\sum X_{ik}$ = az összes egyed száma k számú minták esetében

A lehetséges más indexek helyett azért alkalmaztuk a Horn-indexet, mert szemben más indexekkel, az összehasonlítás elvégezhető akkor is, ha a minták nagysága nem egyezik meg, és a kapott eredmény gyakorlatilag a minták nagyságától független.⁹

4. Eredmények elemzése

4.1. A pókok nemek szerinti megoszlása

A Csíki-medencében vizsgált két lápban összesen 1626 pókot gyűjtöttünk a mintavételezések során, 827 egyedet a Benes-borvízlápban, és 799 egyedet a Borsáros-borvízlápban. A begyűjtött pókok 70,48%-a (1146 egyed) volt ivarérett, 29,52%-a (480 egyed) ivaréretlen. Az ivarérett egyedek nemek szerinti megoszlása nem arányos, a hímek (664 egyed, 40,84%) nagyobb egyedszámmal voltak képviselve a mintákban, mint a nőstények (482 egyed, 29,64%). Ez az eredmény nem feltétlenül tükrözi a természetben előforduló valós arányokat. Sőt, van-

⁴ MÁTHÉ István et alii 2004.

⁵ LOKSA Imre 1969, 1972; FUHN, Ion Eduard – NICULESCU-BURLACU, Floriana, 1985; STERGHIU, Cleopatra 1985; HEIMER, Stefan – NENTWIG, Wolfgang 1991; FUHN, Ion Eduard – GHERASIM, F. Viorel 1995; PLATNICK, I. Norman 2011.

⁶ MAURER, Richard – HÄNGGI, Ambros 1990; BUCHAR, Jan – RŪZICKA, Vlastimil 2002.

⁷ MAGURRAN, E. Anne 2003.

⁸ KREBS, J. Charles 1989.

⁹ WOLDA, Henk 1981.

nak esetek, amikor valójában a természetben előforduló arányok éppen fordítottak. Az általunk kapott eredmények magyarázata az alkalmazott gyűjtési módszerek és a pókok viselkedése közötti összefüggésben rejlik. A tanulmányozott biológiai anyag nagy részét talajcsapdával gyűjtöttük, melybe nagyobb eséllyel esnek bele az aktívabb állatok, a pókoknál pedig ivarérettség elérése után a hímek aktívabbak, mint a nőstények. Ilyenkor szinte alig táplálkoznak, minden idejüket a nőstények párosodás céljából való felkutatására fordítják, és így nagyobb valószínűséggel esnek bele a talajcsapdába.

4.2. A pókok családok szerinti megoszlása

A begyűjtött minták feldolgozása és a pókok meghatározása során összesen 52 fajt azonosítottunk, 11 családból (1. táblázat). Fajokban gazdagabbnak a Benes-borvízláp bizonyult, ahonnan 38 faj jelenlétét sikerült kimutatni 8 családból, míg a Borsáros-borvízlápból 34 fajt 11 családból. Ez a négy faj nem is jelentene olyan nagy különbséget, viszont összehasonlítva a két láp fajösszetételét, nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak annyi a különbség köztük, hogy a Benes-borvízlápban négy pókfajjal több (illetve három családdal kevesebb) él, mint a Borsárosban, hanem az azonosított fajok között is nagy eltérések vannak. Csak 20 közös fajt találtunk, melyek mindkét lápban előfordultak, míg 18 faj csak a Benes-borvízlápra, 14 faj pedig csak a Borsáros-borvízlápra volt jellemző. A leggyakoribb két faj sem egyezett meg a két láp esetében. A Benes-borvízlápban leggyakoribb fajok a *Trochosa ruricola* (De Geer, 1778) (79 egyed) és a *Pardosa pullata* (Clerck, 1757) (78 egyed) farkaspókok (Lycosidae), a Borsárosban a *Trochosa spinipalpis* (F. O. P.-Cambridge, 1895) (177 egyed) és *Pirata hygrophilus* Thorell, 1872 (141 egyed), két másik faj, szintén a farkaspókok (Lycosidae) családjából (1. táblázat).

A különböző családok faj- és egyedszám szerinti megoszlása eltérő. A legtöbb faj által képviselt családok mindkét láp esetében a vitorlás pókok (Linyphiidae) (15 faj a Benesben, 11 faj a Borsárosban) és a farkaspókok (Lycosidae) (8 faj a Benesben, 9 faj a Borsárosban) családja. Az összes többi család mindkét láp esetében kevesebb mint öt faj által volt képviselve a mintákban (1. ábra).

Az egyedszámok aránya szerint mindkét láp esetében a sorrend fordított, a farkaspókok (Lycosidae) családja volt a legtöbb egyed által képviselve (428 egyed a Benesben, 206 egyed a Borsárosban),

majd következtek a vitorlás pókok (Linyphiidae) (109 egyed a Benesben, 147 egyed a Borsárosban). Az összes többi család mindkét láp esetében kevesebb mint ötven egyed által volt képviselve a mintákban (2. ábra).

A faj- és egyedszám ilyen jellegű megoszlását nagymértékben meghatározta, hogy az anyag legnagyobb részét talajcsapdázással gyűjtöttük. A talaj felszínén mozgó, aktív vadász életmódot folytató epigeikus fajok, mint például a farkaspókok is, sokkal nagyobb eséllyel esnek bele a talajcsapdába, mint a koronaszinten élő, hálószővő fajok. A vitorlás pókok nagy fajaránya a család nagyságával magyarázható, de talajcsapdába a fajok többségéből csak egy-két példány kerül be, ami véletlenszerűnek tekinthető.

4.3. Ritka pókfajok a borvízlápokban

A minták feldolgozása során előkerült két olyan ritka pókfaj is, melyek csak az utóbbi időben voltak jelezve Románia faunájában, így az utolsó internetes faunalistán sem szerepelnek még.¹⁰

A *Cnephalocotes obscurus* (Blackwall, 1834) (Linyphiidae) vitorlás pók harmadik előfordulási helye Romániában a Csíki-medencében található Benes-borvízláp. Első alkalommal a Mohos-tőzeglápból, második alkalommal a Lucs-tőzeglápból volt jelezve.¹¹ Holarktikus elterjedésű faj, a nedves élőhelyeket kedveli, elég gyakran és nagy számban fordul elő tőzeglápokban.¹² A Benes-borvízlápból 5 egyedét gyűjtöttük.

A *Gnaphosa nigerrima* L. Koch, 1877 (Gnaphosidae) egy másik nemrégén jelzett faunaelem, eddig a Szenétei-lápból, a Lassuág-lápból és a Mohos-tőzeglápból jelezték.¹³ Nagyon szűk ökológiai tűrképességű (sztenök) faj, ezért nagyon ritka. Nagyon nagy a nedvességigénye (sztenohigrofil), ezért nedves élőhelyeken, elsősorban oligotróf lápokban fordul elő, ahol endo- és epigeikus életmódot folytat. Észak- és Közép-Európából ismert, Románia a faj elterjedési területének délkeleti határának számít.¹⁴ A Borsáros-borvízlápból gyűjtöttük egyetlen nőstény példányát.

4.4. A pókok élőhely-preferencia szerinti megoszlása

A Csíki-medencei lápban végzett kutatásaink során azonosított fajok esetében megvizsgáltuk, hogyan oszlanak meg nedvességigényük és fényigényük szerint.

A pókok nedvességigény szerinti megoszlását tanulmányozva, amint az várható is volt, a fajok

¹⁰ WEISS, Ingmar – URÁK, István 2000.

¹¹ URÁK, István – SAMU, Ferenc 2008; URÁK István et alii 2010.

¹² BUCHAR, Jan – RÜZICKA, Vlastimil 2002.

¹³ GALLÉ, Róbert – URÁK, István 2001, 2002; URÁK István et alii 2010.

¹⁴ GRIMM, Ute 1985.

többsége kedveli a többé-kevésbé nedves élőhelyeket. A Benes-borvízlápban azonosított fajok közül 3 sztenohigrofil (egyedek 6%-a), 19 higrofil (egyedek 60%-a) és 6 eurihigrikus (egyedek 34%-a). A Borsáros-borvízlápban szintén 3 faj sztenohigrofil (egyedek 30%-a), 16 higrofil (egyedek 52,5%-a) és 15 eurihigrikus (egyedek 17,5%-a). Összehasonlítva a két láp pókfaunáját a fajok nedvességigénye alapján, azt találtuk, hogy mindkét lápban három-három sztenohigrofil fajt azonosítottunk, de egyedszámukat tekintve jelentősek a különbségek. Míg a Benes-lápban az egyedek 6%-át alkotják a szélsőségesen nagy nedvességigényű fajok, addig a Borsáros-lápban ezek aránya 30% (3-4. ábra).

Mindkét láp esetében nagy arányban vannak képviselve a nyílt, napos élőhelyeket kedvelő fajok. A Benes-láp esetében 3 faj sztenofotofil (egyedek 15,7%-a), 16 fotofil (egyedek 38,7%-a), 2 umbrofil (egyedek 1,2%-a), egy faj sztenoumbrofil (egyedek 2,3%-a) és 16 (egyedek 42%-a) nem mutat különösebb igényt a fényviszonyokra vonatkozóan. A Borsáros-lápban 2 faj (egyedek 6%-a) sztenofotofil, 12 faj (egyedek 19%-a) fotofil, 3 faj (egyedek 6,5%-a) umbrofil, egy faj sztenoumbrofil (egyedek 0,1%-a) és 16 (egyedek 68%-a) euriök (5. ábra).

Összehasonlítva a két lápot, látható, hogy a Benes-borvízláp esetében magasabb a nyílt és napos élőhelyeket kedvelő pókok száma mind faj, mind egyedszámában. Ez a megoszlás várható is volt, mivel ez lágyszárúakkal borított, egy részét kaszálják is, míg a Borsáros inkább cserjés jellegű.

Elemelve a tanulmányozott lápokban gyűjtött pókok élőhely-preferencia szerinti megoszlását, az tapasztalható, hogy a fajok többsége a nedves, lápos élőhelyeket kedveli: a Benes-borvízláp esetében 19 faj (egyedek 53%-a), a Borsáros-borvízláp esetében 14 faj (egyedek 73%-a). Mindkét láp esetében öt-hat faj kedveli a gyepeket és az erdőket (egyedek 5–15%-a), valamint 7, illetve 9 faj (egyedek 15–20%-a) nem mutat különösebb élőhely-preferenciát (6. ábra). Ebből az elemzésből is kitűnik, hogy a lápok nagyon speciális élőhelyek, ahol főleg az itt uralkodó körülményekhez alkalmazkodott specialista fajok fordulnak elő nagyobb arányban.

Annak érdekében, hogy még pontosabb képet kapjunk a két lápban és környékén azonosított pókok élőhely-preferenciájáról, megvizsgáltuk azt is, hogy milyen arányban vannak képviselve a természetes, valamint a természetazonos vagy természetközeli élőhelyeken is előforduló fajok. Ebből az elemzésből az derült ki, hogy az összes faj csak természetes vagy természetközeli élőhelyeken fordul elő, és egyetlen olyan fajt sem azonosítottunk, melyek a zavart élőhelyeken is előfordulnak.

Ezek az eredmények alátámasztják és megerősítik azt a tényt, hogy a lápok nagyon nagy szerepet játszanak sok faj fennmaradásában, és ezáltal a biodiverzitás megőrzése szempontjából is nagyon fontosak. Egyes fajoknak utolsó menedékkül szolgálnak, valószínűsítő szigetekként, ahol túléltek a jégkorszakot, de most újabb veszélyek fenyegetik őket, az erdőirtások, lecsapolások és más negatív antropikus hatások.

4.5. A pókok zoogeográfiai spektruma

A környezeti feltételekhez való alkalmazkodás során alakulnak ki a fajok elterjedési területei. Viszont nem minden hely, ahol megtalálható a faj legalább egy egyede, tartozik az elterjedési területéhez. Figyelembe kell venni azt is, hogy egyes fajok nagyon nagy terjeszkedési képességekkel rendelkeznek. A pókok például, főleg ivaréretlen (juvenilis) állapotban, repítőfonalaik segítségével óriási távolságokat berepülhetnek, gyakorlatilag szinte bárholva eljuthatnak. Ez viszont nem jelenti azt, hogy bármelyik faj bárhol előfordulhat, mert ha nem találják meg a számukra szükséges életfeltételeket, akkor hamarosan folytatják útjukat vagy elpusztulnak. A faunaelemek megoszlását döntő módon meghatározza egy területnek a földrajzi fekvése, de hatással van rá a környezeti tényezők alakulása is: klíma, domborzat, növényzet stb.

A Csíki-medencei lápokban is az egyes pókok előfordulása a fajok ökológiai tűrőképességi és a lápban uralkodó ökológiai környezeti feltételek átfedési mértékének a függvénye. Földrajzi fekvésénél fogva meghatározza az itt előforduló pókközösségek állatföldrajzi (zoogeográfiai) elterjedés szerinti szerkezetét.

Elemelve a két borvízlápban gyűjtött pókok zoogeográfiai spektrumát, a következő eredményeket kaptuk: dominálnak a palearktikus elemek, melyek a fajok több mint felét teszik ki, majd következnek a holarktikus és végül az európai faunaelemek.

Összehasonlítva a két lápban azonosított pókok állatföldrajzi elterjedését, nagyon hasonló eredményeket kapunk. A Benes-borvízlápban 8 faj holarktikus (egyedek 20%-a), 26 palearktikus (egyedek 70%-a), és 4 európai (egyedek 10%-a). A Borsáros-borvízlápban 7 faj holarktikus (egyedek 15%-a), 22 faj palearktikus (egyedek 75%-a), 5 faj pedig európai (egyedek 10%-a) faunaelemhez tartozik (7. ábra).

4.6. A pókok függőleges szintek szerinti megoszlása

A pókok zsákmányszerzési stratégiájuk alapján két nagy csoportra oszthatók: lehetnek fogóháló nélkül vadászó pókok és fogóhálót készítő fajok. Az első csoportba tartoznak a vadászpókok, amelyek lesből

vadásznak, vagy aktívan kutatnak a zsákmány után. Ez utóbbi csoport képviselői teszik ki a talajcsapdába esett pókok nagy részét. Meg kell viszont jegyezni, hogy a hálószővő fajok közül is a hímek csak az ivarérettség eléréséig szőnek fogóhálót, utána valamilyeni a „csavargó” életmódra tér át, nőstények után kutatnak párosodás céljával.

A talajcsapdába sokkal nagyobb eséllyel esnek bele azok az állatok, amelyek gyakran a talaj felszínén is mozognak, így az általunk gyűjtött minták nagy részét is ezek teszik ki: 34 faj (egyedek 99%-a) a Benesborvízláplában, 26 faj (egyedek 92%-a) a Borsáros-borvízláplában. Kisebb arányban előfordulnak olyan fajok is, melyek a talajfelszín mellett néha növényzeten is előfordulnak: 4 faj (egyedek 1%-a) a Benes-borvízláplában, 7 faj (egyedek 7%-a) a Borsáros-borvízláplában, ahol egy növénylakó fajt (egyedek 1%-a) is gyűjtöttünk a bokrokról egyellessel (8. ábra).

4.7. Diverzitás és ekvitabilitás

A diverzitás és az ekvitabilitás mennyiségi ökológiai mutatók, ezért csak a talajcsapdákkal gyűjtött mennyiségi minták feldolgozásának az eredményei alapján számoltuk ki ezeket az ökológiai indexeket, nem véve figyelembe a többi módszerrel gyűjtött anyagot. A diverzitás számszerűsítésére nagyon sok diverzitási index áll napjainkban az ökológusok rendelkezésére, mi a Berger-Parker és Shannon-Wiener diverzitási indexeket választottuk számításainkhoz.

A Berger-Parker diverzitási index értéke a Borsáros-borvízláp esetében magasabb, a Benes esetében alacsonyabb (11. ábra). Ez azzal magyarázható, hogy ennek a diverzitási indexnek az értékét a nagy abundanciájú fajok befolyásolják, és a Borsáros-borvízláp esetében két olyan faj is van, mely nagyon nagy egyedszámmal fordult elő a mintákban. Ezek a fajok a *Trochosa spinipalpis* (F. O. P.-Cambridge, 1895) (177 egyed) és a *Pirata hygrophilus* Thorell, 1872 (141 egyed), két, tözegmohás lápokra jellemző faj, mindkettő a farkaspókok (Lycosidae) családjából.

A ritka fajokra érzékenyebb Shannon-Wiener index esetében éppen fordított eredményeket kaptunk: a Benes-borvízláp esetében kaptunk magasabb értékeket, a Borsáros-borvízlápnál alacsonyabbat. Szintén a Benes-borvízláp esetében magasabb az ekvitabilitás értéke is, ami azzal magyarázható, hogy itt a legegyszerűsebb a fajok egyedszám szerinti megoszlása, a fajok nagyjából azonos egyedszámmal szerepeltek a talajcsapdás mintákban, és nincsenek nagyon kiugró egyedszám által képviselt fajok, mind a Borsáros-borvízláp esetében (9. ábra).

4.8. A gyűjtőhelyek összehasonlítása a pókközösségek alapján

A különböző élőhelyek, biocönózisok vagy ökoszisztémák összehasonlítására rengeteg elméleti modellt dolgoztak ki. Mindegyiknek vannak előnyei és hátrányai, de annak a kiválasztásában, hogy mikor melyiket használjunk, döntő szerepe lehet a mintavételezésnek, az adatok mennyiségének és minőségének is.

A Horn-index segítségével az összehasonlítás elvégezhető akkor is, ha a minták nagysága nem egyezik. A főkoordináta analízis (PCoA) jól szemlélteti a két láp pókközössége közötti különbségeket. Látható, hogy mindkét gyűjtőhely nagyon jól elkülönül, annyira, hogy még átfedés sincs közöttük (10. ábra).

A két gyűjtőhely teljes mértékben eltér egymástól, mivel nagyon sajátos pókközösségekkel rendelkeznek. Mindez bizonyítja, hogy a pókok mennyire érzékenyen reagálják le és tükrözik a környezet sajátosságait, ezért nagyon jól alkalmazhatóak mint indikátor szervezetek. Az egyes fajok előfordulása, valamint arányuk a pókközösségek kialakításában értékes információkkal szolgálhat az élőhelyek minőségéről. Mindez kellő bizonyítékkal szolgál arra, hogy a pókokat elfogadjuk mint tőzeglápok minőségét jelző ökológiai indikátor fajokat.¹⁵

Összefoglalás és következtetések

A Csíki-medencében végzett arachnológiai kutatások során a Benes- és Borsáros-borvízlápból összesen 1626 pókot gyűjtöttünk, és 52 fajt azonosítottunk 11 családból.

A *Cnephalocotes obscurus* (Blackwall, 1834) vitorlaspók és a *Gnaphosa nigerrima* L. Koch, 1877 kövipók harmadik alkalommal vannak jelezve Románia faunájában. A legtöbb faj- és egyedszám által képviselt családok a vitorlaspókok (Linyphiidae) és a farkaspókok (Lycosidae) voltak.

Összehasonlítva a két láp fajösszetételét, jelentős különbségeket tapasztaltunk: 20 faj volt közös, míg 18 faj csak a Borsáros-borvízláplában, 14 faj pedig csak a Benes-borvízláplában fordult elő.

A Benes-borvízláplában leggyakoribb fajok a *Trochosa ruricola* és a *Pardosa pullata*, a Borsárosban a *Trochosa spinipalpis* és *Pirata hygrophilus*. A fajok többsége kedveli a nedves, lápos, nyílt élőhelyeket, és természetes vagy természetközeli élőhelyeken fordul elő. Állatföldrajzi elterjedésüket tekintve a palearktikus faunaelemek dominálnak, majd következnek a holarctikus, és végül az európai elemek.

A pókközösségek szerkezete alapján összehasonlítva a gyűjtőhelyeket, nagy különbségek észlelhetők.

¹⁵ McGEOCH, A. Melodie 1998.

Amint az eddigiekből kiderült, a Csíki-medencében található két borvízláp, a Benes és a Borsáros nemcsak botanikai, hanem arachnológiai szempontból is értékes területek, melyek széles elterjedésű fajok mellett számos, lápokra jellemző pókfajnak is élőhelyet biztosítanak.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia támogatja, a Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíj Program keretén belül (pályázat nyilvántartási száma: 2010B00172CS). Támogatásukat ezúttal is köszönöm.

Urak István – Sapiientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Környezettudományi Tanszék, Kolozsvár, Déva utca 4., RO-400375; istvan.urak@milvus.ro

Máthé István – Sapiientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Műszaki és Természettudományi Tanszék, Csíkszereda, Szabadság tér 1., RO-530104; matheistvan@sapiientia.siculorum.ro

Irodalom

- BRUUN, Lars – TOFT, Søren
2004 Epigeic spiders of two Danish peat bogs, in: Samu, Ferenc – Szinetár, Csaba (szerk.): *European Arachnology 2002*, Plant Protection Institute & Berzsenyi College, Budapest, 285–302.
- BUCHAR, Jan – RÜZICKA, Vlastimil
2002 *Catalogue of spiders of the Czech Republic*, Peres, Praha.
- COULSON, J. Christopher – BUTTERFIELD, Jennifer
1986 The spider communities on peat and upland grasslands in northern England, *Holarctic Ecology*, 9, 229–239.
- CRISTEA, Vasile – DENAEYER, Simone – HERREMANS, Jean-Paul – GOIA, Irina
1996 *Ocotirea naturii și protecția mediului în România*, Edit. Cluj University Press, Cluj-Napoca.
- FUHN, Ion Eduard – GHERASIM, F. Viorel
1995 *Fauna României*, Fam. Salticidae, Editura Academiei, București.
- FUHN, Ion Eduard – NICULESCU-BURLACU, Floriana
1985 Fam. Lycosidae, *Fauna RSR*, Editura Academiei, București.
- GALLÉ, Róbert – URÁK, István
2001 Contribution to the spiders (Arachnida: Araneae) of upper Mureș river valley with some new data for the Romanian fauna, *Entomologica romanica*, 6, 141–145.
2002 Faunistical data on the spiders (Arachnida: Araneae) of the Nemira Mountain's bog complex with two new species for the Romanian fauna, *Entomologica romanica*, 7, 85–88.
- GOIA, Irina – FĂRCAȘ, Sorina
1997 Mlaștinile de turbă – impact antropic, conservare și reconstrucție ecologică, *Studii și cercetări (Științele Naturii)*, 3, 283–289.
- GRIMM, Ute
1985 *Die Gnaphosidae Mitteleuropas (Arachnida: Araneae)*, Verlag Paul Parey, Berlin und Hamburg.
- HEIMER, Stefan – NENTWIG, Wolfgang
1991 *Spinnen Mitteleuropas*, Paul Parey Verlag, Berlin und Hamburg.
- KOPONEN, Seppo
2000 Spider fauna of peat bogs in southwestern Finland, in: Toft, Søren – Scharff Nikolaj (szerk.): *European Arachnology 2000*, Aarhus University Press, Aarhus, 267–271.
2004 Microhabitats of ground-living spiders in a peat bog, in: Samu, Ferenc – Szinetár, Csaba (szerk.): *European Arachnology 2002*, Plant Protection Institute & Berzsenyi College, Budapest, 157–161.
- KREBS, J. Charles
1989 *Ecological methodology*, Harper & Row, Publishers, New York.
- KREULES, Martin – PLATEN, Ralph
1999 *Rote Liste der gefährdeten Webspinnen (Arachnida: Araneae) in Nordrhein-Westfalen mit Checkliste und Angaben zur Ökologie der Arten* (Internet: www.lanuv.nrw.de/veroeffentlichungen/loebf/schriftenreihe/roteliste/pdfs/s449.pdf).
- KŮRKA, Antonín
1990 The Arachnofauna of Bohemian Peat Bogs. Spiders (Araneida) of the State Nature Reserve Mrtvý Luh, Šumava Mts., *Acta Musei Nationalis Pragae, Series B, Historia Naturalis*, 46, 37–77.
- LOKSA Imre
1969 *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, Pókok I. – Araneae I., Akadémiai Kiadó, Budapest.
1972 *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, Pókok II. – Araneae II., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAGURRAN, E. Anne
2003 *Measuring biological diversity*, Blackwell Science, Oxford.
- MAURER, Richard – HÄNGGI, Ambros
1990 Katalog der Schweizerischen Spinnen, *Documenta Faunistica Helveticae*, 12, 1–412.

- MÁTHÉ István – BALÁZS Enikő – TÓTHMÉRÉSZ Béla – MAGURA Tibor
 2004 Benes- és Borsáros-borvízlápok futóbogár faunájának (Coleoptera: Carabidae) összehasonlító vizsgálata, in: Lányi Szabolcs – Liebe Pál – Makfalvi Zoltán (szerk.): A Kárpát-Medence Ásványvizei, *Tudományos Konferencia*, Sapientia EMTE, Csíkszereda (konferenciakötet), 147–158.
- MCGEOCH, A. Melodie
 1998 The selection, testing and application of terrestrial insects as bioindicators, *Biological Reviews*, 73, 181–201.
- PLATNICK, I. Norman
 2011 *The world spider catalog*, American Museum of Natural History, Version 12. (Internet: <http://research.amnh.org/entomology/spiders/catalog/>).
- POP, Emil
 1960 *Mlaștinile de turbă din R.P.R.*, Editura Academiei R.P. R., București.
- RAȚIU, Flavia – GERGELY János
 1981 Fitocenoze caracteristice mlaștinilor eutrofe din bazinul inferior al Ciucului, *Contribuții Botanice*, Cluj-Napoca, 21, 59–83.
- RELYS, Vygandas – KOPONEN, Seppo – DAPKUS, Dalius
 2002 Annual differences and species turnover in peat bog spider communities, *Journal of Arachnology*, 30, 2, 416–424.
- ROBERTS, J. Michael
 1985 *The spiders of Great Britain and Ireland*, 1, *Atypidae to Theridiosomatidae*, Harley Books, Colchester, England.
 1987 *The spiders of Great Britain and Ireland*, 2, *Linyphiidae and check list*, Harley Books, Colchester, England.
- STERGHIU, Cleopatra
 1985 *Fauna R.S.R., Fam. Clubionidae*, Editura Academiei, București.
- URÁK, István – SAMU, Ferenc
 2008 Contribution to the spider fauna of the Mohoš peat bog from Transylvania, with some new data for Romania, *North-Western Journal of Zoology*, 4, 1, 50–60.
- URÁK István – SAMU Ferenc – MÁTHÉ István – BALOG Adalbert
 2010 Arachnológiai (Arachnida: Araneae) kutatások a Mohos-tőzeglápban, *Acta Siculica 2010*, 127–144.
- WEISS, Ingmar – URÁK, István
 2000 *Faunenliste der Spinnen Rumäniens, Checklist of the Romanian spiders (Arachnida: Araneae)* (Internet: <http://www.arachnologie.info>).
- WOLDA, Henk
 1981 Similarity indices, sample size and diversity, *Oecologia*, 50, 296–302.

Studiul faunistic și ecologic al păianjenilor (Arachnida: Araneae) din Depresiunea Ciucului

(Rezumat)

Depresiunea Ciucului este o depresiune intramontană situată între Munții Harghita și Munții Ciucului, în Carpații Orientali, pe teritoriul administrativ al județului Harghita. Depresiunea traversată de râul Olt este bogat în izvoare, lacuri naturale, tinoave și mlaștini, dintre care unele sunt adevărate refugii pentru foarte multe specii de plante și animale. Mlaștina Borsáros este o mlaștină eutrofă, situată la 6 km sud de Miercurea Ciuc, pe malul drept al Oltului, la nord-vest de comuna Sâncrăieni. Mlaștina Benes se situează pe malul stâng al râului Olt, între localitățile Vrabia și Tușnad. Studiile botanice efectuate în aceste mlaștini au evidențiat prezența unor specii de plante considerate relictice glaciare, care a dus la declararea acestora drept arii protejate. Prezentul studiu demonstrează că aceste mlaștini sunt importante și din punct de vedere faunistic.

Cercetările arahnologice au evidențiat prezența a 52 specii din 11 familii, dintre care *Cnephalocotes obscurus* (Blackwall, 1834) din familia Linyphiidae și *Gnaphosa nigerrima* L. Koch, 1877 din familia Gnaphosidae sunt două specii rare și sensibile la perturbări antropice, care trăiesc în mlaștini și tinoave naturale și sunt semnalate pentru a treia oară în fauna României.

Comparând cele două mlaștini din punct de vedere speciilor identificate, putem constata diferențe destul de mari. Dintre speciile identificate numai 20 sunt comune, în timp ce 18 specii au fost identificate numai în mlaștina Borsáros, 14 numai în mlaștina Benes. Diferă și speciile dominante, astfel în mlaștina Benes domină *Trochosa ruricola* și *Pardosa pullata*, iar în mlaștina Borsáros *Trochosa spinipalpis* și *Pirata hygrophilus*.

Majoritatea speciilor identificate preferă habitatele umede, mlaștinile naturale deschise, fiind sensibile la perturbări antropice, pentru care aceste mlaștini reprezintă ultimele refugii. Din punct de vedere zoogeografic predomină elementele palearticte, urmate de cele holarctice și de cele europene.

Analizele ecologice au evidențiat diferențe destul de mari în compoziția comunităților de aranee, păianjenii indicând foarte sensibil diferențele factorilor microclimatici și fizici din cele două mlaștini studiate.

Toate aceste rezultate demonstrează valoarea conservativă ridicată a mlaștinilor, și importanța lor în protejarea biodiversității.

Faunistic and ecological study of the spiders (Arachnida: Araneae) in the Csíki (Ciucului) Basin

(Abstract)

The Csíki (Ciucului) Basin is a large inter-Carpathian basin, situated between the Hargita (Harghita) and the Csíki (Ciucului) Mountains, in Eastern Carpathians, Romania. The upper flow of the River Olt crosses diverse terrains: mountains, hills and plains. The most frequent type of ecosystem is the forest, but open lands, meadows and rocky lands can also be found. Separate categories are the oligotrophic and eutrophic bogs, with a variety of glacial relict plant species and interesting but poorly studied fauna. Our study attempts to fill some of these gaps.

Borsáros bog is situated at 6 km south from Csíkszereda (Miercurea-Ciuc) city, on the north-western side of Csíkszentkirály (Sâncrăieni) village, and on the right side of the bank of River Olt. Benes bog is situated on the left side of the bank of River Olt, between Csíkverebes (Vrabia) and Tusnád (Tușnad) villages.

The analyzed material comprised of 1626 spider specimens, belonging to 52 species in 11 families. Most specimens and species belong to the families of Lycosidae and Linyphidae. This distribution of families and species was determined by two major factors: the ecological conditions of the studied ecosystems and the sampling methods (pitfall traps), as well.

The rarest species were *Cnephalocotes obscurus* (Blackwall, 1834) from family Linyphidae and *Gnaphosa nigerrima* L. Koch, 1877 from family Gnaphosidae, they have been mentioned only three times in the Romanian fauna.

The majority of the identified species prefers the humid open habitats, the natural, non-disturbed bogs, which are the last refuges for these species.

A comparative analysis of the spider fauna of these two bogs shows significant differences. About 54 identified species only 20 are common, 18 were identified exclusively in the Borsáros bog, and 14 only in the Benes bog. The dominant species of these two bogs are also different. Every bog proved to have its own dominant species, in the Borsáros bog the dominant species are *Trochosa spinipalpis* and *Pirata hygrophilus*, in the Benes bog *Trochosa ruricola* and *Pardosa pullata*. The PCoA ordination based on the forming structure revealed also the dissimilarity between the spider communities structure of these two bogs. They represent well definable habitat types, all of them with specialist spiders.

The botanical and zoological values of these bogs confirm the necessity of protection and restoration measures in order to reverse the degradation of these reserves.

Függelék

Sz.	TAXON	H	N	J	S	Gyűjtőhelyek	
						Benes	Borsáros
I.	Mimetidae	1				1	1
1.	<i>Ero furcata</i> (Villers, 1789)	1				1	1
II.	Theridiidae	22	28	5	38	17	55
2.	<i>Euryopis flavomaculata</i> (C. L. Koch, 1836)	12	12		24		24
3.	<i>Robertus arundineti</i> (O. P.-Cambridge, 1871)	10	15	2	10	17	27
III.	Linyphiidae	109	147	58	170	144	314
4.	<i>Bathyphantes approximatus</i> (O. P.-Cambridge, 1871)		1		1		1
5.	<i>Bathyphantes gracilis</i> (Blackwall, 1841)			1		1	1
6.	<i>Bathyphantes nigrinus</i> (Westring, 1851)	5	4		1	8	9
7.	<i>Bathyphantes similis</i> Kulczynski, 1894	2	2		4		4
8.	<i>Ceratinella brevis</i> (Wider, 1834)	4	12		1	15	16
9.	<i>Ceratinella major</i> Kulczynski, 1894		1			1	1
10.	<i>Cnephalocotes obscurus</i> (Blackwall, 1834)	1	2	2	5		5
11.	<i>Dicymbium tibiale</i> (Blackwall, 1836)		1	6	7		7
12.	<i>Diplostyla concolor</i> (Wider, 1834)	15	34	4	2	51	53
13.	<i>Gongylidiellum murcidum</i> Simon, 1884		1		1		1
14.	<i>Gongylidium rufipes</i> (Linnaeus, 1758)	1	8			9	9
15.	<i>Kaestneria pullata</i> (O. P.-Cambridge, 1863)		1		1		1
16.	<i>Meioneta mollis</i> (O. P.-Cambridge, 1871)			1	1		1
17.	<i>Oedothorax retusus</i> (Westring, 1851)	1	1			2	2
18.	<i>Pocadicnemis pumila</i> (Blackwall, 1841)	6	9	6	17	4	21
19.	<i>Styloctetor stativus</i> (Simon, 1881)	29	17	14	59	1	60
20.	<i>Tallusia experta</i> (O. P.-Cambridge, 1871)	6	5	3	14		14
21.	<i>Tenuiphantes tenuis</i> (Blackwall, 1852)	8				8	8
22.	<i>Walckenaeria antica</i> (Wider, 1834)	4	3		7		7
23.	<i>Walckenaeria atrotibialis</i> O. P.-Cambridge, 1878	17	20	13	31	19	50

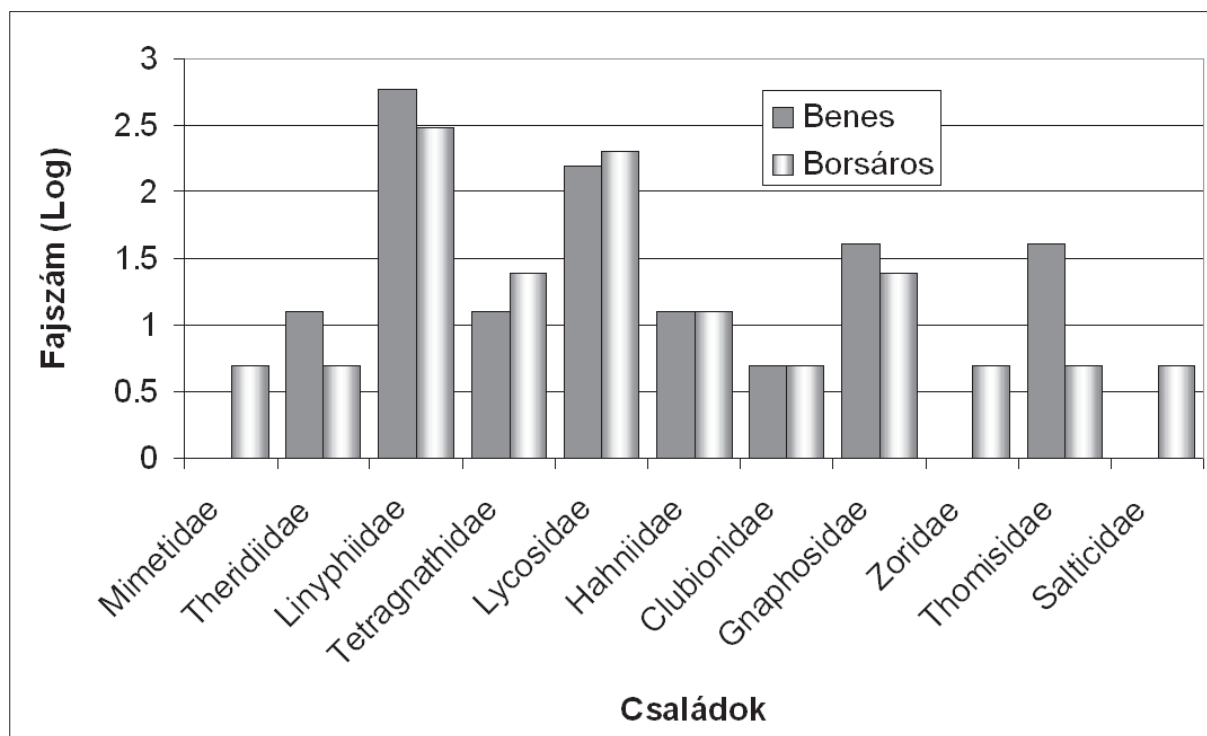
Sz.	TAXON	H	N	J	S	Gyűjtőhelyek	
						Benes	Borsáros
24.	<i>Metellina segmentata</i> (Clerck, 1757)	3	2			5	5
25.	<i>Pachygnatha clercki</i> Sundevall, 1823	12	14	2	22	6	28
26.	<i>Pachygnatha degeeri</i> Sundevall, 1830	8	9	8	20	5	25
V.	Lycosidae	428	206	332	428	538	966
27.	<i>Alopecosa pulverulenta</i> (Clerck, 1757)	10	7	11	27	1	28
28.	<i>Arctosa leopardus</i> (Sundevall, 1833)	1	2		1	2	3
29.	<i>Pardosa amentata</i> (Clerck, 1757)	4	5	9		18	18
30.	<i>Pardosa lugubris</i> (Walckenaer, 1802)	12	2	3		17	17
31.	<i>Pardosa paludicola</i> (Clerck, 1757)		1		1		1
32.	<i>Pardosa prativaga</i> (L. Koch, 1870)	13	2	7	22		22
33.	<i>Pardosa pullata</i> (Clerck, 1757)	39	23	25	78	9	87
34.	<i>Pirata hygrophilus</i> Thorell, 1872	53	23	65		141	141
35.	<i>Pirata latitans</i> (Blackwall, 1841)	34	14	38	37	49	86
36.	<i>Trochosa ruricola</i> (De Geer, 1778)	36	19	45	79	21	100
37.	<i>Trochosa spinipalpis</i> (F. O. P.-Cambridge, 1895)	106	45	90	64	177	241
VI.	Hahniidae	8	8	12	18	10	28
38.	<i>Antistea elegans</i> (Blackwall, 1841)	1	7	3	3	8	11
39.	<i>Hahnia pusilla</i> C. L. Koch, 1841	6	1	9	15	1	16
VII.	Clubionidae	5	2	2	3	6	9
40.	<i>Clubiona lutescens</i> Westring, 1851	5	1			6	6
41.	<i>Clubiona reclusa</i> O. P.-Cambridge, 1863		1		1		1
VIII.	Gnaphosidae	24	24	38	45	41	86
42.	<i>Drassyllus pusillus</i> (C. L. Koch, 1833)	18	10	14	33	9	42
44.	<i>Haplodrassus signifer</i> (C. L. Koch, 1839)	1	3		4		4
45.	<i>Zelotes latreillei</i> (Simon, 1878)	3	3	2	5	3	8
46.	<i>Zelotes petrensis</i> (C. L. Koch, 1839)	1			1		1
IX.	Zoridae		1			1	1

Sz.	TAXON	H	N	J	S	Gyűjtőhelyek	
						Benes	Borsáros
X.	Thomisidae	33	37	23	71	22	93
48.	<i>Ozyptila atomaria</i> (Panzer, 1801)	4	4	5	13		13
49.	<i>Ozyptila trux</i> (Blackwall, 1846)	19	20	5	25	19	44
50.	<i>Xysticus bifasciatus</i> C. L. Koch, 1837			10	10		10
51.	<i>Xysticus ulmi</i> (Hahn, 1831)		1		1		1
XI.	Salticidae	1				1	1
52.	<i>Myrmarachne formicaria</i> (De Geer, 1778)	1				1	1
	Összesen	664	482	480	827	799	1626

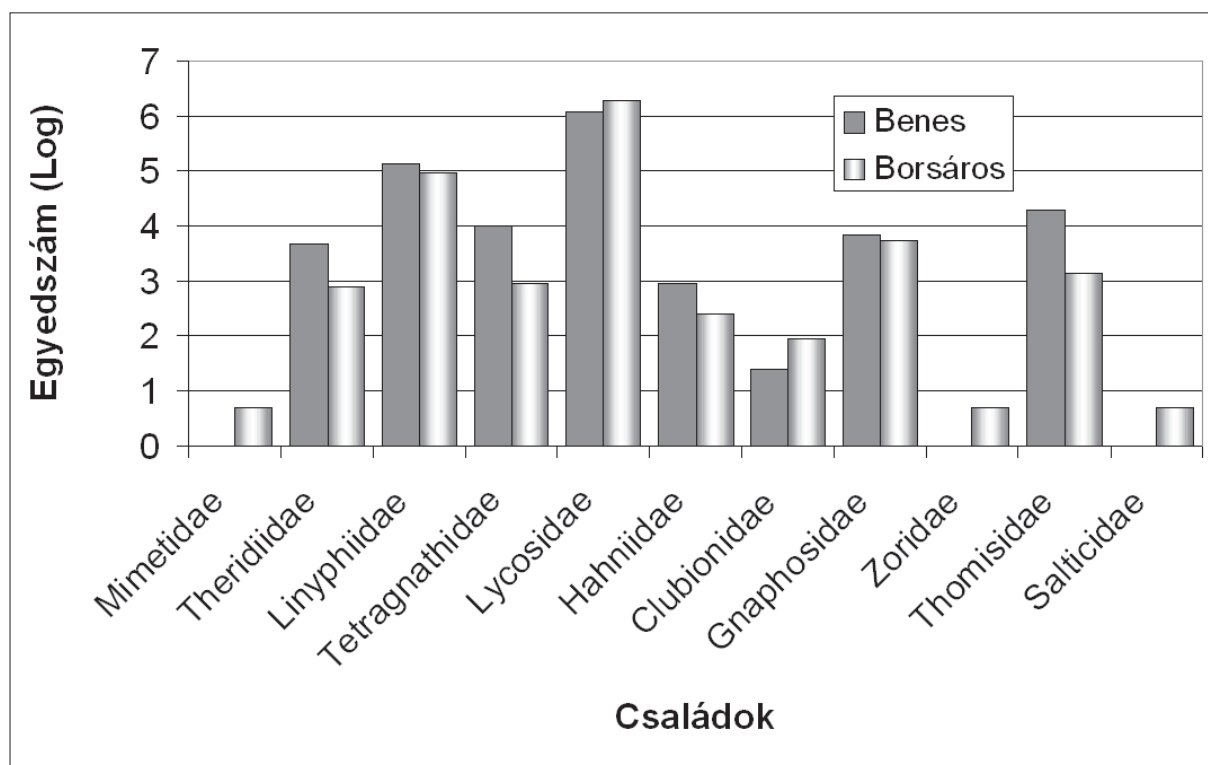
1. táblázat A Benes- és Borsáros-borvízlápokban azonosított pókok fajlistája

Jelmagyarázat:

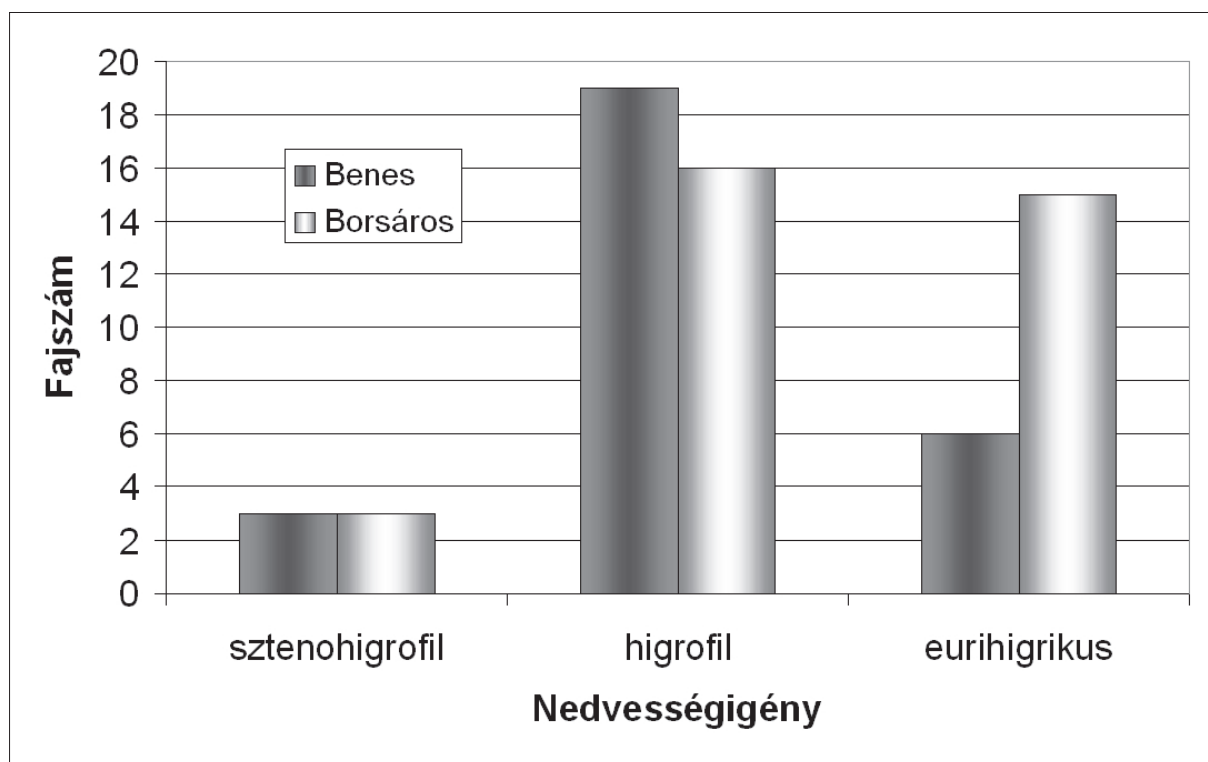
Sz – sorszám, H – hím egyedek száma, N – nőstény egyedek száma,
J – ivaréretlen (juvenilis) egyedek száma, S – össz-egyedszám



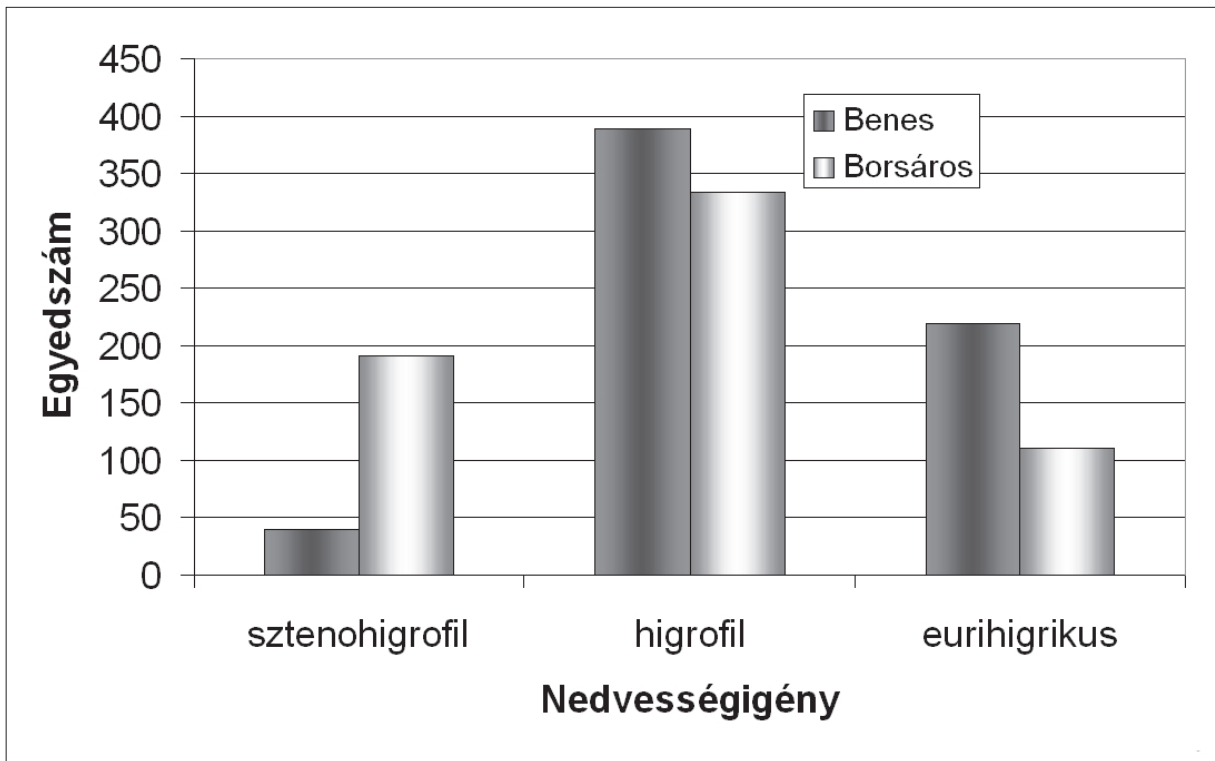
1. ábra A fajszám családok szerinti megoszlása



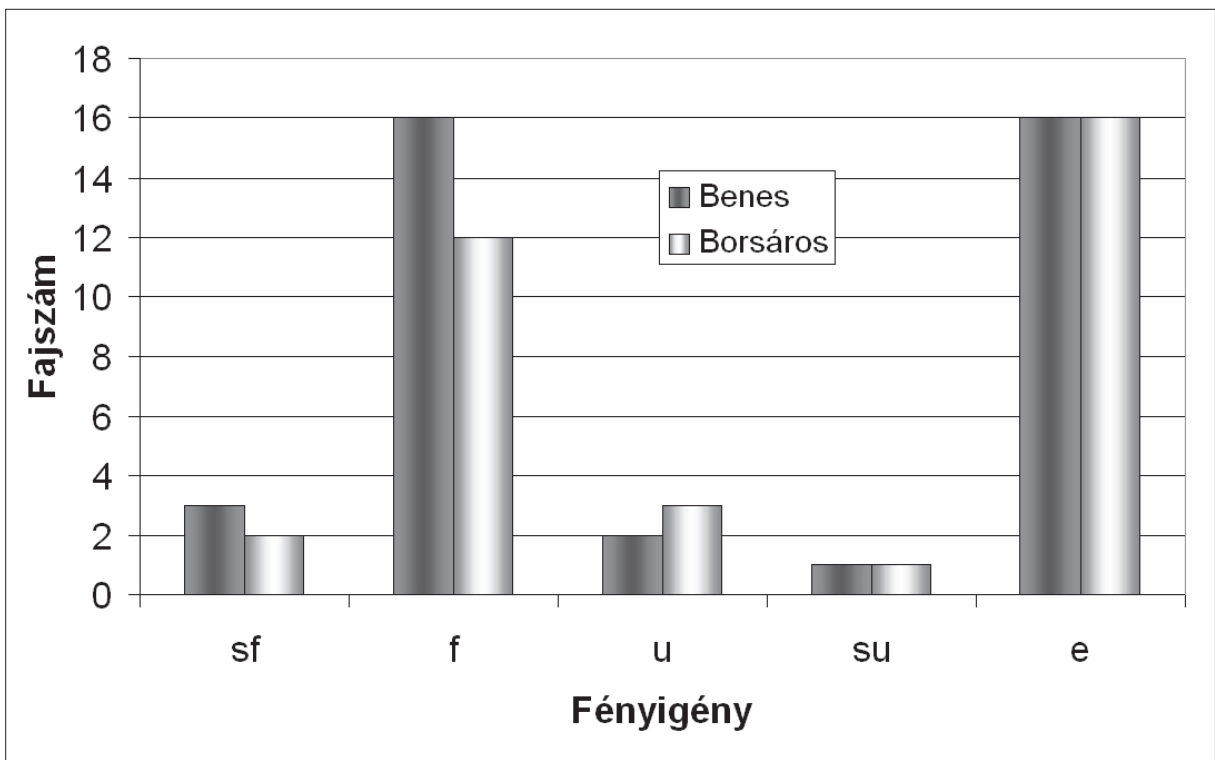
2. ábra Az egyedszám családok szerinti megoszlása



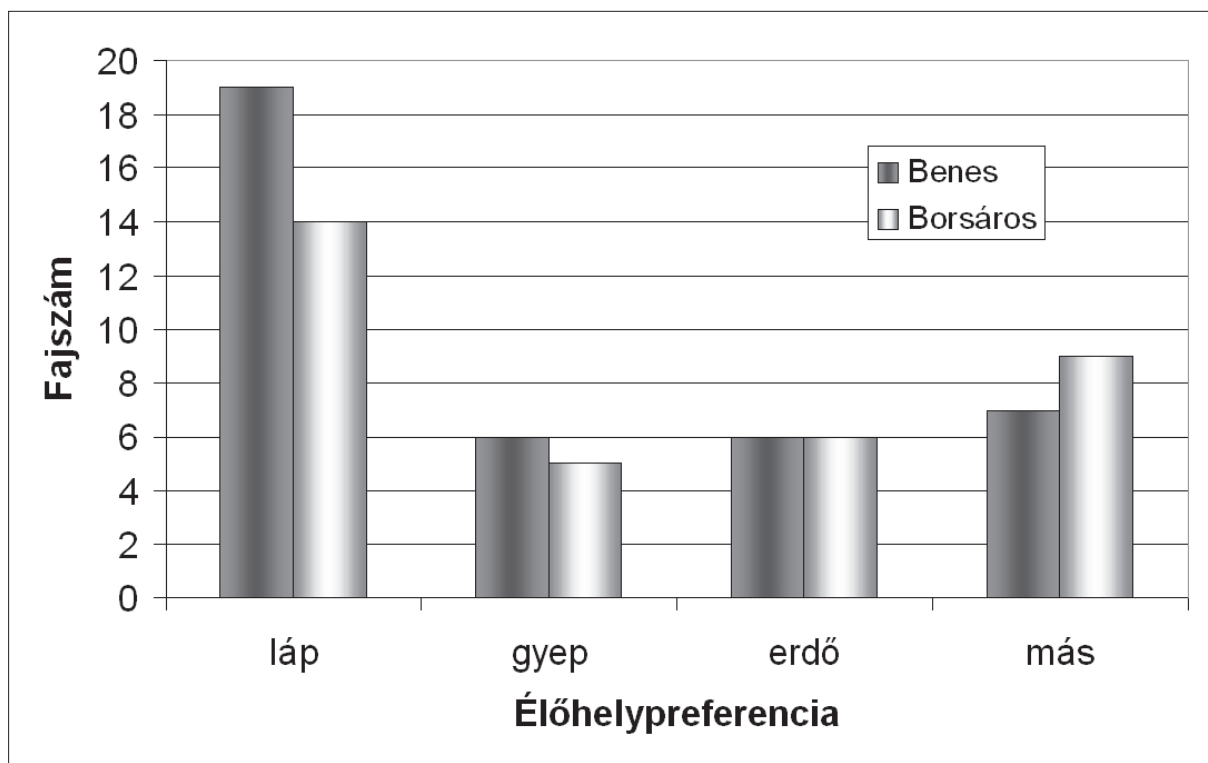
3. ábra A pókok nedvességigény szerinti megoszlása a fajszám alapján



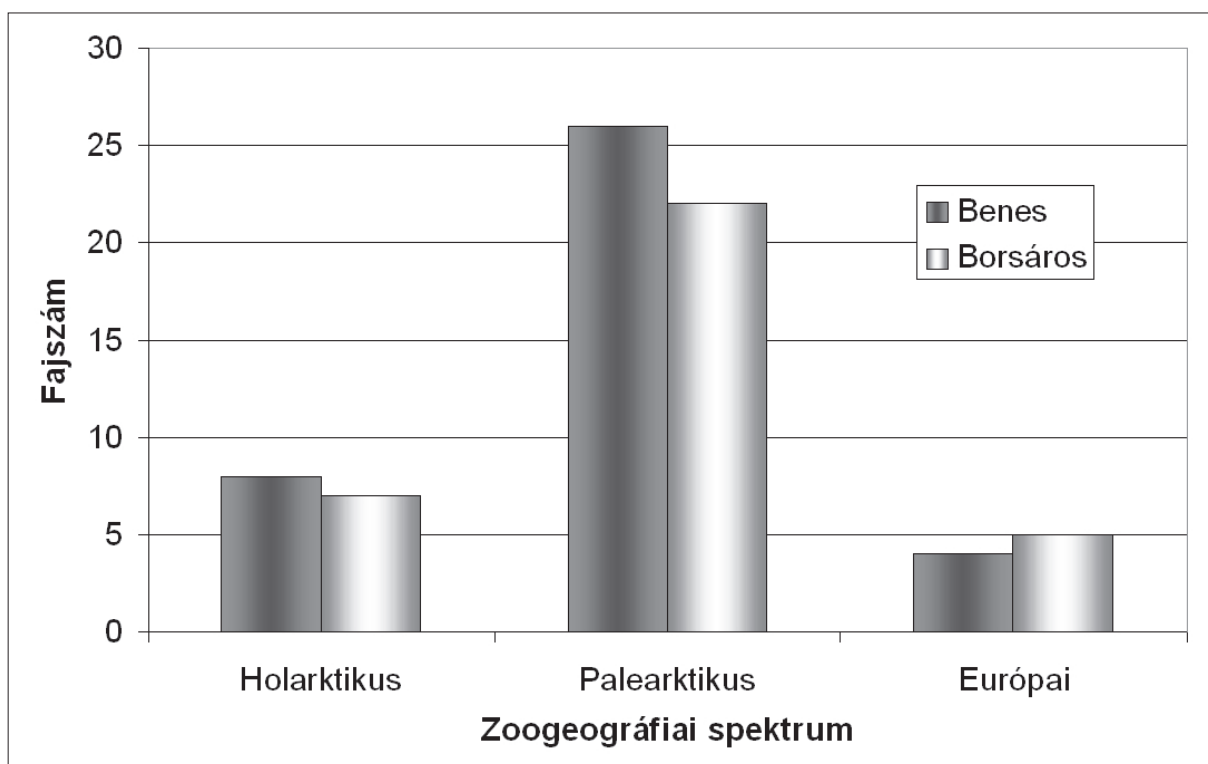
4. ábra A pókok nedvességigény szerinti megoszlása az egyedszám alapján



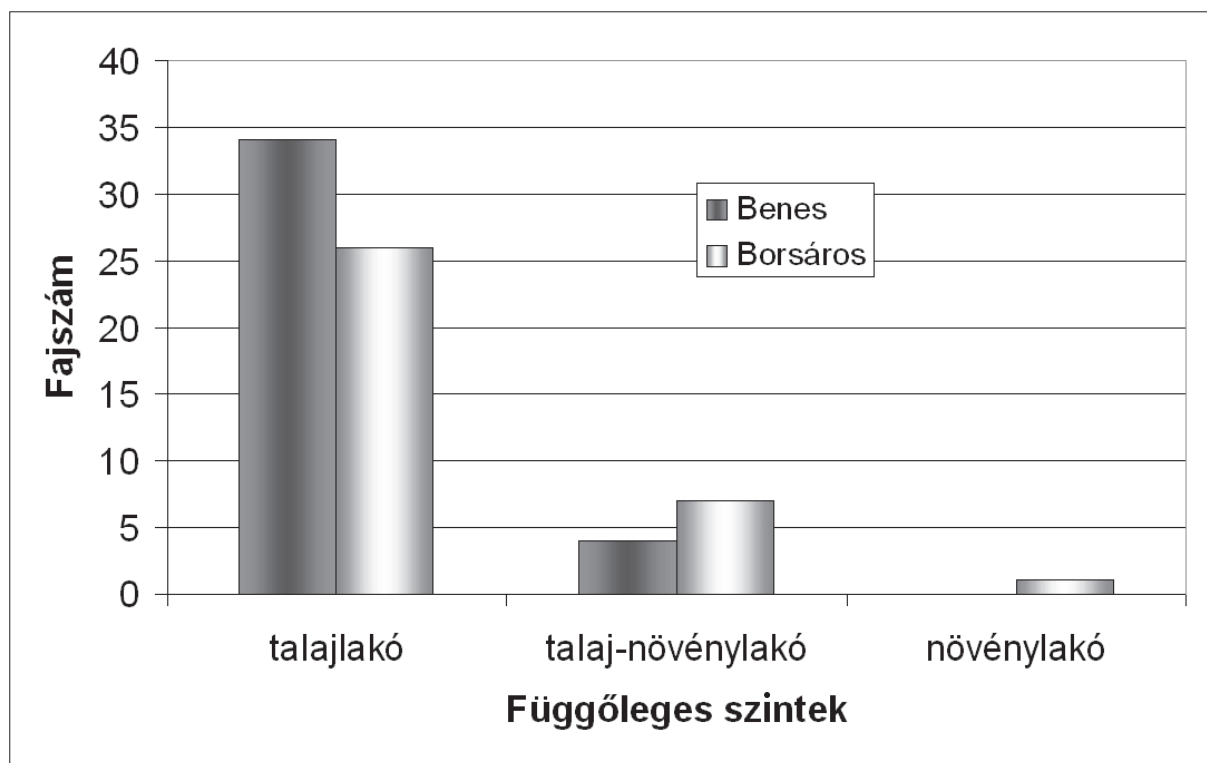
5. ábra A pókok fényigény szerinti százalékos megoszlása
(sf – sztenofotofil, f – fotofil, u – umbrofil, su – sztenoumbrofil, e – euriök)



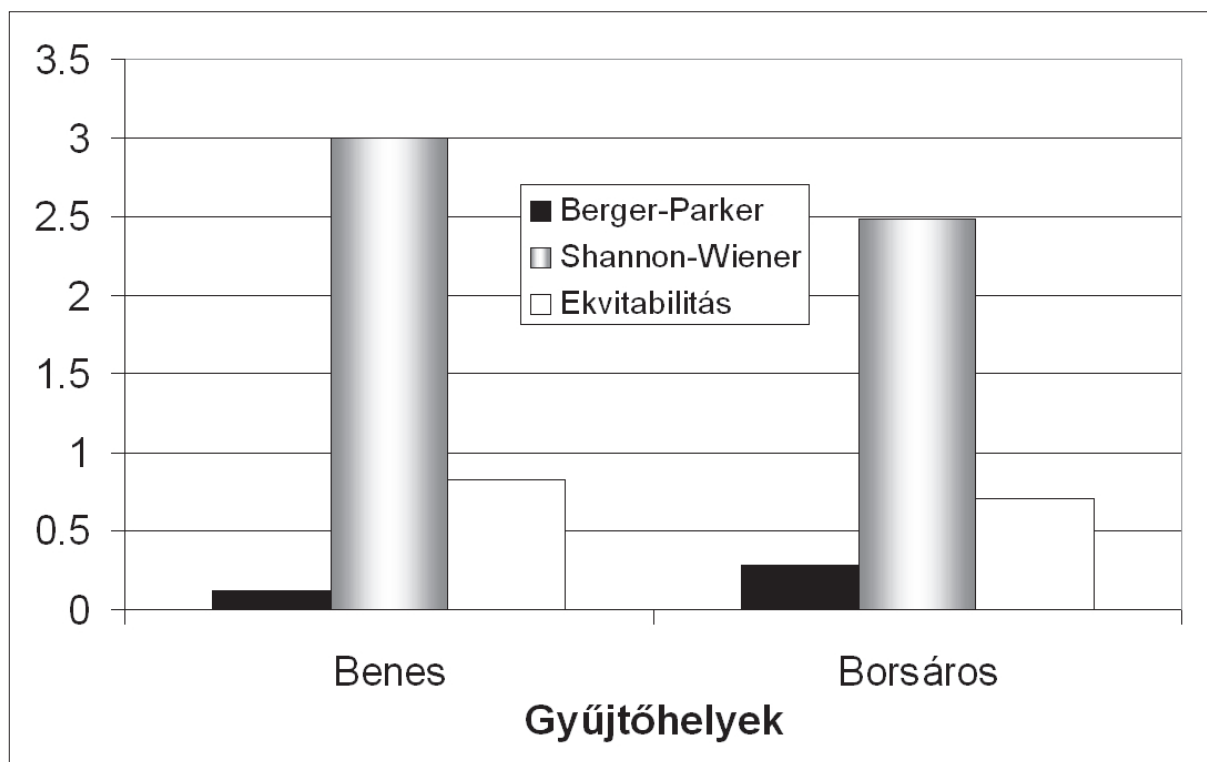
6. ábra A pókók élőhely-preferencia szerinti megoszlása



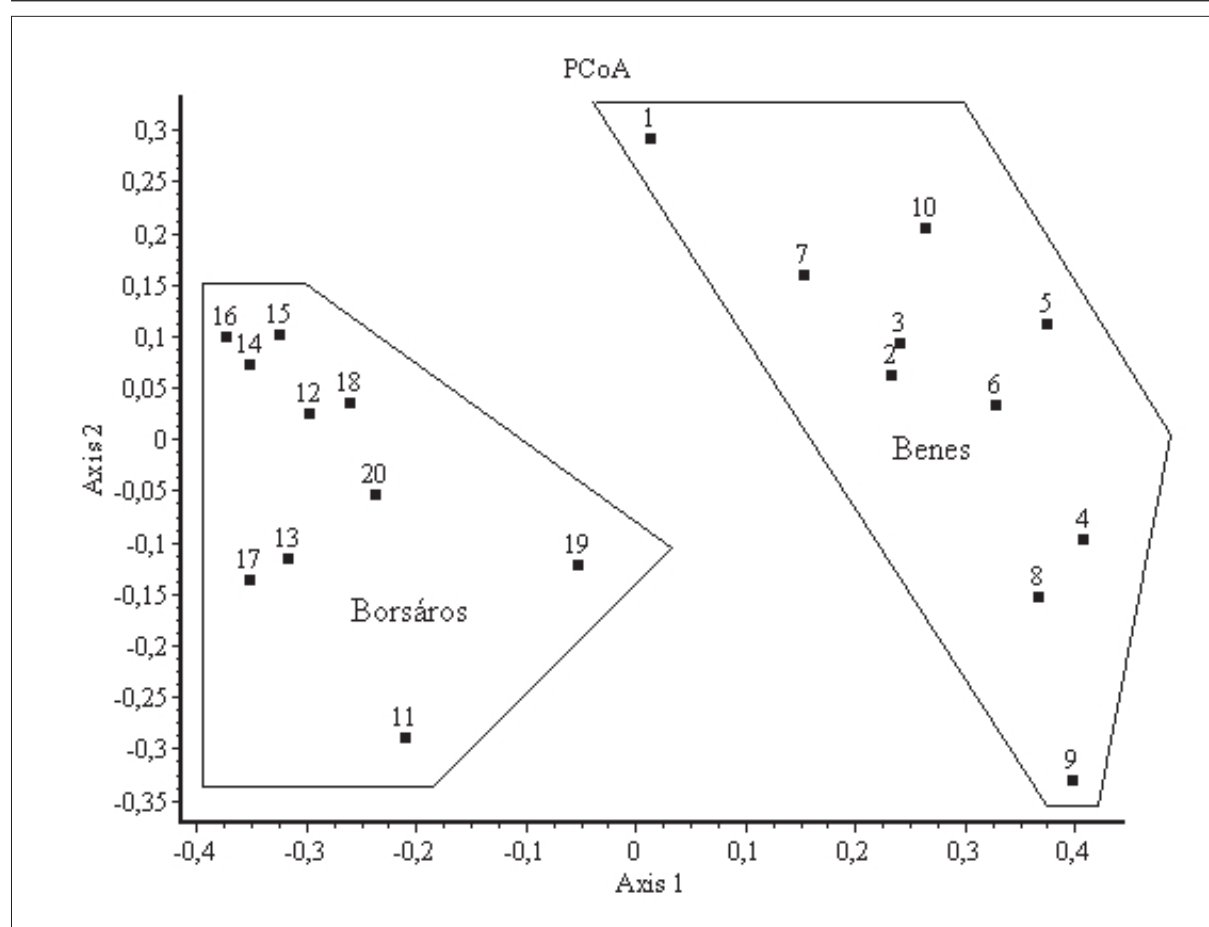
7. ábra A Csíki-medence borvízlápjáiban gyűjtött pókók zoogeográfiai spektruma



8. ábra A pókok függőleges szintek szerinti százalékos megoszlása



9. ábra Diverzitás és ekvitabilitás a különböző gyűjtőhelyeken



10. ábra A gyűjtőhelyek összehasonlítása főkoordináta analízissel (PCoA) (Horn-index)

Rozner István

KOVÁSZNA MEGYE LEVÉLBOGÁR-FAUNÁJÁNAK ALAPVETÉSE (COLEOPTERA: CHRYSOMELIDAE)

Bevezetés

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a budapesti Magyar Természettudományi Múzeum és a Magyar Rovartani Társaság kutatói 1985 óta rendszeres rovartani kutatásokat végeztek Erdélyben. A kutatások felölelték Kelet- és Délkelet-Erdély nagyrészét, így a jelenlegi Kovászna megye (volt Háromszék vármegye) területét is. Ez az alapvetés tartalmazza a kutatók területéről fellelhető irodalmi, valamint az 1985–2010 közötti magyar és erdélyi kutatási adatokat.

A Kovászna megyei levélbogár-kutatások története

Már a 18. század végétől számos európai rovász hivatkozik a Kárpát-medencében, így Erdélyben gyűjtött bogarakra. Az ismertebb entomológusok műveiben Giovanni Antonio Scopoli 18, Guillaume-Antonie Olivier 3, Robert Towson angol utazó 396, Christian Creutzer 2, Koy Tóbiás az 1800-as katalógusában 2765, Johan Christian Fabricius 30, Pierre François Dejean 47 magyar származású bogarat említ.¹ Ma már nehéz megállapítani, hogy ezen bogarak közül melyek az erdélyi példányok, ezen belül a jelenlegi Kovászna megyeiek.

Az 1830-as évektől kezdve Frivaldszky Imre² a Magyar Nemzeti Múzeum természettudományi segédőreként elindította a magyar rovartani kutatásoknak. Sikeres gyűjtőútjai és a korban szokásos rovarkereskedelem révén megalapozta a Nemzeti Múzeum rovargyűjteményének alapjait. Támogatta tanítványát, Frivaldszky Jánost³, és annak számos külföldi gyűjtőútját. Igen sokat gyűjtöttek Erdélyben, de főleg Herkulesfürdön, Mehádián, Orsova környékén és Máramarosban. A gyűjtött állataik ma is megtalálhatók a Magyar Természettudományi Múzeum Állattárányának gyűjteményében. Sajnos a gyűjtéseikben nem találtam Kovászna megyei példányokat.

Az erdélyi bogarászat 1850-től elsősorban a polgárosodott, rendezett szász városokban volt jelentős. Ez időben már működött az Erdélyi Természettudományi Egyesület (Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften) Nagyszebenben. A tagok közül Johann Roth⁴ nagyszebeni városi tanácsos az 1824–1838 között gyűjtött bogarait az Egyesületnek ajánlotta. Gabriel Wolff tordai patikus több, 1840-től gyűjtött Kolozsvár környéki bogárfajjal gazdagította Erdély faunáját. Karl Neugeboren nagyszebeni képviselő az 1840–1850 között gyűjtött bogarait is az Egyesületnek adta, amely a nagyszebeni Bruckenthal Múzeumba helyezte el. Az Erdélyi Természettudományi Egyesület tagjai közül Karl Hederich gimnáziumi tanár és medgyesi plébános, Kominek János adóhivatali ellenőr, Heinrich Herbert nagyszebeni gimnáziumi tanár neve érdemel említést, akik sokat tettek Erdély bogárfaunájának felderítéséért.⁵

1850-es évektől kezdve kezdte publikálni Bielz E. Albert⁶ nagyszebeni iskolafelügyelő és természettudós, az Erdélyi Természettudományos Egyesület elnöke, a koleopterológiai kutatásainak eredményeit. Gyűjteménye 1859-ben 6000 fajt számlált, mintegy 16 000 példányban. Közleményeiben 2983 bogárfajt és változatot mutatott ki Erdélyből. Fő műve, amellyel megalapozta az erdélyi összefoglaló bogarászati irodalmat, az 1887-ben megjelent *Die Erforschung der Käferfauna Siebenbürgens bis zum Schlusse des Jahres 1886*.⁷ Ebben 341 levélbogárfajt, alfajt és változatot írt le Erdély területéről, köztük 21 fajt Kovászna megyéből. Valószínűleg felhasználta a katalógus összeállításánál az Erdélyi Természettudományos Egyesület tagjainak adatait, a magyarországi és más külföldi kutatók erdélyi anyagát.

Bielz kortársa volt Karl Adolf Fuss⁸, aki 5000-es európai bogárgyűjteménnyel rendelkezett. 1850 és 1895 között számos publikációja jelent meg, köztük az erdélyi Chrysolina és Oreina fajok leírása 1856-ból.⁹ A közleményeiben 2983 bogárfajt

¹ KUTHY Dezső 1896.

² Frivaldszky Imre (1799–1870) zoológus, botanikus, nyelvújító.

³ Frivaldszky János (1822–1895) mérnök, múzeumi igazgatóőr.

⁴ Johann Roth (1786–1866) evangélikus lelkész, természetkutató.

⁵ KUTHY Dezső 1896.

⁶ Bielz E. Albert (1827–1898) jogász, statisztikus, biológus, tanfelügyelő.

⁷ BIELZ E. Albert 1887.

⁸ Fuss, Karl Adolf (1817–1874) evangélikus lelkész, entomológus.

⁹ KUTHY Dezső 1896.

mutatott ki Erdélyből, amelynek egy része szerepel Bielz katalógusában¹⁰ is. Gyűjteménye a budapesti Magyar Természettudományi Múzeumban található.

A 19. század végén több híres, ma már kevésbé ismert rovarász gyűjtött Erdélyben. A teljesség igénye nélkül megemlíthetők a következő rovarászok: Carl Riess nagyszebeni zálogházigazgató, BIRTHLER Frigyes temesvári törvényszéki bírósági tanácsos, Ormay Sándor, a nagyszebeni állami gimnázium tanára, Deubel Frigyes brassói hentesárugyáros, akinek 5000 példányt számláló európai bogárgyűjteménye volt, Méhely Lajos¹¹, akkor brassói reál-gimnáziumi professzor és Mocsári Sándor¹². A külföldi entomológusok közül Edmund Reitter paskai entomológus, a Kárpátokban gyűjtött, Julius Weise berlini entomológus pedig több gyűjtőtűtet tett a Kárpát-medencében, és számos publikációban foglalkozik az útjai során gyűjtött Chrysomelidákkal.¹³ A fent említett kutatók gyűjteményei számos múzeum kollekciónak gazdagítják.

1896-ban jelent meg a *Magyar Birodalom állatvilága (Fauna Regni Hungariae)* bogarakkal foglalkozó kötete Kuthy Dezső¹⁴ szerkesztésében. Ez a kötet tartalmazza az addig fellelhető irodalmi adatokat az egész országra vonatkozóan és valószínűleg Kuthy saját gyűjtésének adatait is.¹⁵ Kovászna megyéből konkrét lelőhelyadatokkal 14 faj található ebben a katalógusban. Sok faj csak *common* vagy *frequens* megjelöléssel szerepel, biztos lelőhelyadat nélkül.

A segesvári polgári iskola igazgatójának, Karl Petri-nek 1912-ben jelent meg az összefoglaló bogárkatalógusa Nagyszebenben, *Siebenbürgens Käferfauna und Grund ihrer Erforschung bis zum Jahre 1911* címmel.¹⁶ Ebben a katalógusban feltüntette mindazon fajokat, amelyek az irodalomban és a saját, valamint

az erdélyi kortársai gyűjteményeiben megtalálhatók voltak. Petri 1925–26-ban a fenti katalógushoz kiegészítést jelentetett meg Deubel Frigyes, dr. Eugen Worell nagyszebeni főorvos, dr. Arnold Müller és a saját gyűjtései alapján.¹⁷ E két hatalmas összefoglaló munkában Petri összesíti az erdélyi bogárfaunát, amit 76 család, 1137 nem, 4949 faj, 492 változat, 423 *subvarietäten* képvisel. Pontos lelőhellyel Kovászna megyéből 45 faj szerepel, ezenkívül több faj Siebenbürgen vagy *a hegy és dombvidéken elterjedt* megjelöléssel található, pontos lelőhely nélkül. Petri gyűjteménye a nagyszebeni Bruckenthal Múzeumban található.

Az első világháború előtt több neves entomológus gyűjtött Erdélyben, mint Csiki Ernő¹⁸, Horváth Géza¹⁹, Mihók Ottó²⁰, Streda Rezső²¹, Bíró Lajos²², Ruff Péter²³. Az általuk gyűjtött bogarak nagyrészt a budapesti Természettudományi Múzeum bogárgyűjteményében találhatóak.

Az első világháborút követő összeomlás, Erdély Romániához való csatolása megakasztotta a szépen fejlődő magyar koleopterológiai kutatásokat. Csak 1941–1943 között nyílt lehetőség újra folytatni a 20 éve megszakadt rovarászati tevékenységet. Ekkor számos kitűnő magyar rovarász gyűjtött Erdélyben. A teljesség igénye nélkül megemlíthető Alladiatoris Irma²⁴, Balogh János²⁵, Csiki Ernő, Dudich Endre²⁶, Éhik Gyula²⁷, Fejérváry Gézáné²⁸, Kaszab Zoltán²⁹, Loksa Imre³⁰, Móczár Miklós³¹, Soós Árpád³², Szent-Ivány József³³, Székessy Vilmos³⁴ és Wagner János³⁵. Külön említeném meg Gebhardt Antalt³⁶, aki ebben az időszakban Kovászna megyében a Bódoki hegységben gyűjtött bogarakat. Gyűjtött anyaga a budapesti Magyar Természettudományi Múzeumban található.

¹⁰ BIELZ E. Albert 1887.

¹¹ Méhely Lajos (1862–1953) tanár, zoológus, múzeumi osztályigazgató.

¹² Mocsári Sándor (1841–1915) biológus, entomológus, múzeumi osztályvezető.

¹³ KUTHY Dezső 1896.

¹⁴ Kuthy Dezső (1844–1917) jogász, zoológus, entomológus, múzeumi igazgatóőr.

¹⁵ KUTHY Dezső 1896.

¹⁶ PETRI, Karl 1912.

¹⁷ PETRI, Karl 1925–26.

¹⁸ Csiki Ernő (1875–1954) állatorvos, múzeumigazgató.

¹⁹ Horváth Géza (1847–1937) zoológus, a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának igazgatója.

²⁰ Mihók Ottó (1879–1935) banktisztviselő, entomológus.

²¹ Streda Rezső (18??–196?) római katolikus pap, érseki tanácsos, a teológia doktora, amellyel, hogy hittant tanított, sokat utazott és jeles gyűjtője volt az ősmaradványoknak, ásványoknak, bélyegeknél.

²² Bíró Lajos (1856–1913) utazó, gyűjtő, zoológus, entomológus, etnográfus.

²³ Ruff Péter 1917-ben gyűjtött Erdélyben.

²⁴ Alladiatoris Irma (1912–1988) antropológus, tudománytörténész, bibliográfus.

²⁵ Balogh János (1913–2002) Széchenyi-díjas zoológus, ökológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

²⁶ Dudich Endre (1895–1971) zoológus, entomológus, 1922–1934 között az Állattár múzeumi őre.

²⁷ Éhik Gyula (1891–1964) tanár, zoológus.

²⁸ Fejérváry Gézáné (1898–1988) tanár, herpetológus.

²⁹ Kaszab Zoltán (1915–1986) tanár, zoológus, múzeumigazgató.

³⁰ Loksa Imre (1923–1992) tanár, faunakutató, cönológus.

³¹ Móczár Miklós (1884–1971) tanár, zoológus, entomológus.

³² Soós Árpád (1912–1991) zoológus.

³³ Szent-Ivány József (1910–1988) tanár, zoológus, entomológus.

³⁴ Székessy Vilmos (1907–1970) zoológus, fizikus, múzeumigazgató.

³⁵ Wagner János (1906–1948) zoológus, malakológus.

³⁶ Gebhardt Antal (1887–1972) jogász, zoológus, barlangkutató.

Kovászna megyei levélbogár kutatások, 1985–2010

1985 volt az az év, amikor Podlussány Attila felvette a kapcsolatot a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum természettudományos muzeológusával, Kocs Irénnel. Ennek eredményeképpen a Berecki-havasokban közös gyűjtőutat szerveztek még 1985-ben. 1991-ben jött létre a Székely Nemzeti Múzeum, a Magyar Természettudományi Múzeum és a Magyar Rovartani Társaság kutatói között az az együttműködés, amelyet a bevezetőben is jeleztem. A közös kutatások a kezdeti időben Kovászna megyében folytak. A teljesség igénye nélkül: 1991-ben Kommandó, 1992-ben a Nemere-hegység, Bodoki-hegység, Háromszéki-havasok és a Rétyi Nyír, 1993-ban a Baróti-hegység és a Bodoki-hegység, 1994-ben a Nemere-hegység és a Bodoki-hegység, 1997-ben a Háromszéki-havasok, Kommandó, 2005–2007-ben a Persányi-hegység voltak a célpontok. A közbeeső időben a kutatások súlypontja áttevődött Hargita megyére.

Kutatási eredmények

1993-ban jelent meg Gruev, Blagoi – Merkl Ottó – Víg Károly közleménye a romániai földibolhokról, amely tartalmazza a Magyar Természettudományi Múzeum Állattárának *Alticinae* lelőhely adatait.³⁷ Ez a közlemény 19 Kovászna megyei földibolha lelőhelyadatait tartalmazza. 1995-ben jelent meg a Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum közös kiadványában, az *Acta 1995*-ben Szél Győző – Rozner István – Kocs Irén³⁸ közleménye, amely az 1967–1994 között gyűjtött 617 bogárfaj és alfaj adatait tartalmazta 25 bogárcsaládból. A fajlista 187 *Chrysomelidae*-fajt és -alfajt tartalmaz, ebből 87 faj Kovászna megyéből. 17 faj előfordulása új Kovászna megyében.

A Román Lepidopterológiai Társaság folyóiratában jelent meg 2002-ben a Nistor Laura kutatásait ismertető közlemény.³⁹ A szerző a Baróti-hegységben, Előpatak környékén 2001. május és augusztus között rendszeres gyűjtéseket végzett, ennek eredményeképpen 8 alcsalád 18 génuszának 56 levélbogárfaját gyűjtötte. Ezek közül 29 faj előfordulása Kovászna megyében új.

Az *Acta Siculica 2007*-ben jelent meg Rozner István – Rozner György: *Adatok Erdély és a Bánság levélbogár-faunájához* című közleménye.⁴⁰ Ez a publikáció az 1996–2006 közötti gyűjtések adatait tartalmazza. Erdélyből 194 fajt és alfajt említ a közlemény, ebből 63 faj adatait közlik a szerzők Kovászna megyéből. 11 faj előfordulása a megyéből új.

Jelen közleményben Kovászna megye területéről 52 génusz 204 faját és alfaját sikerült kimutatnom 11 alcsaládból. Ebből Erdély levélbogár-faunájára nézve 5 faj új, úgymint a *Cryptocephalus decemmaculatus* (Linnaeus, 1758), *Cryptocephalus solivagus* Leonerdi et Sassi, 2001, *Longitarsus albineus* (Foudras, 1860), *Longitarsus brisouti* Heikertinger, 1912, *Dibolia phoenicia* Allard, 1866. Kovászna megye levélbogár-faunáját az 1985–2010 közötti gyűjtések 61 fajjal és alfajjal gazdagították.

A fajlista adatai és a rövidítések

A fajlistában a következő adatok szerepelnek: **Félkövér** betűkkel a taxonok nevei és az egyes lelőhelyek; normál betűkkel a lelőhelyeket kiegészítő adatok, pl. magasságok, majd a gyűjtések dátuma, a gyűjtő(k) neve rövidítve; zárójelben az irodalmi adatok és a gyűjtemények megjelölése; ahol a példányok találhatóak, ugyancsak rövidítve. *Dólt* betűvel a tápnövényeket jelöltem. A „–” jel után a fajra vonatkozó megjegyzések következnek.

A gyűjtők nevének rövidítései:

AAL	=	Abafi Aigner Lajos
BJ	=	Balogh János
CE	=	Csiki Ernő
FM	=	Földváry Mihály
GE	=	Gebhardt Antal
KA	=	Kanabé Dezső
KG	=	Kolosváry Gábor
KI	=	Kocs Irén
KJ	=	Kocs János
KZ	=	Kalmár Zoltán
MB	=	Markó Bálint
ML	=	Méhely Lajos
PA	=	Podlussány Attila
RI	=	Rozner István
RJ	=	Rudner József
SA	=	Salvo Szidónia
SZ	=	Szél Győző
WF	=	Wachsmann Ferenc

Irodalmi hivatkozások rövidítései:

(B)	=	Bielz E. Albert (1887)
(FRH)	=	Fauna Regni Hungariae, Kuthy (1896)
(GMV)	=	Gruev, Blagoi – Merkl Ottó – Víg Károly (1993)
(K)	=	Kaszab Zoltán (1962)
(N)	=	Nistor Laura (2002)
(P)	=	Petri, Karl (1912, 1925–26)
(RIG)	=	Rozner István – Rozner György (2007)
(SRK)	=	Szél Győző – Rozner István – Kocs Irén (1996)

³⁷ GRUEV, Blagoi – MERKL Ottó – VÍG Károly 1993.

³⁸ SZÉL Győző – ROZNER István – KOCS Irén 1996.

³⁹ NISTOR, Laura 2002.

⁴⁰ ROZNER István – ROZNER György 2007.

Egyéb rövidítések:

(HNHM) = Hungarian Natural History
Museum, Budapest
hav. = havasok

hgys. = hegység
TN = tápnövény
v. = völgy, völgye

A fajok jegyzéke és a lelőhelyadatok

- Subfamily: **DONACIINAE**
Genus: **Donacia** Fabricius, 1775
Donacia (Donaciomima) aquatica (Linnaeus, 1758)
Réty, Rétyi Nyír, 1992. V. 28., PA – Eurázsiai elterjedésű faj, amely Erdélyben gyakori. A fajnak Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Glyceria*- és *Sparganium*-fajok.
Donacia (Donaciomima) dentata Hoppe, 1795
Réty, Rétyi Nyír, 1997. VII. 29., RJ – Előfordul Írországtól és Franciaországtól az Altájig. Erdélyben ritka, az irodalom mindössze két helyről említi: Nagyvárad (FRH), Segesvár (P). A fajnak ez az első adata Kovászna megyéből. TN: *Sagittaria sagittifolia* és *Alisma*-fajok.
Donacia (Donaciomima) semicuprea Panzer, 1796
Réty, Rétyi Nyír, (RIG); 1992. V. 28., PA; **Uzonkafüldő**, (RIG) – Elterjedése a Brit-szigetektől és Dél-Skandináviától Közép-Európáig. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Glyceria aquatica*.
Donacia (Donaciomima) thalassina Germar, 1811
Sepsibükszád, (SRK) – Erdélyben elterjedt és gyakori euro-szibériai faj. Kovászna megyéből ez az egy gyűjtési adata van. TN: *Schoenoplectus*- és *Glyceria*-fajok.
Genus: **Plateumaris** Thomson, 1859
Plateumaris (Juliusina) affinis Kunze, 1818
Baróti-hgys., **Előpatak**, (SRK) – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az egy gyűjtési adata van. Warchalowski (2003) és Maican (2005) ezt a fajt a *Plateumaris rustica* (Kunze, 1818) szinonimájának tekintik. TN: *Carex*-fajok.
Plateumaris (Juliusina) consimilis (Schrank, 1781)
Baróti-hgys., **Előpatak**, (SRK); **Baróti-hgys.**, **Középpajta**, (SRK); **Baróti-hgys.**, **Uzonkafüldő**, (SRK), (RIG); **Nemere-hgys.**, **Lemhény**, **Tisza-patak v.**, (SRK); **Nemere-hgys.**, **Somkő-nyak**, (SRK); **Réty, Rétyi Nyír**, (RIG); **Torjai-hgys.**, **Büdös-hegy**, 1943. VI. 26., GE; **Háromszéki-hav.**, **Gyulafalva**, AAL.; **Háromszéki-hav.**, **Kommandó**, **Bászka-patak-v.**, (RIG); **Bálványosfürdő**, **Büdös-hegy**, 2006. VI. 29., RI et SA – Palearktikus faj. Erdélyben, de Kovászna megyében is elterjedt, és a vizenyős helyeken közönséges. TN: *Caltha palustris* és a *Carex*-fajok.
Plateumaris (Juliusina) rustica (Kunze, 1818)
Baróti-hgys., **Uzonkafüldő**, (SRK) – Nyugat-palearktikus faj, Algériától Nyugat-Szibériáig elterjedt, de ritka. Kovászna megyéből ez az egy gyűjtési adata van. TN: *Carex*-fajok.
Plateumaris (s. str.) sericea (Linnaeus, 1761)
Réty, Rétyi Nyír, 1992. V. 28., PA – Euro-szibériai faj. Írországtól és Észak-Spanyolországtól Japánig fordul elő. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az egy gyűjtési adata van. TN: *Iris*-, *Alisma*- és *Carex*-fajok.
- Subfamily: **CRIOCERINAE**
Genus: **Liliocerus** Reitter, 1912
Liliocerus lilii (Scopoli, 1763)
Válcele area (Előpatak), (N) – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori. Ez az első adata Kovászna megyéből. TN: *Lilium candidum* és *martagon*, *Fritillaria*-, *Polygonatum*- és *Convallaria*-fajok.
- Liliocerus merdigera** (Linnaeus, 1758)
Egerpatak (P); **Torjai-hgys.**, 1943. VII., BJ et KZ; **Persányi-hgys.**, **Vargyas**, **Hidegaszó v.**, (RIG) – Eurázsiai faj. Erdélyben általánosan elterjedt és gyakori. TN: *Convallaria majalis*, *Lilium*, *Polygonatum*-, *Allium*- és *Muscari*-fajok.
Genus: **Lema** Fabricius, 1798
Lema cyanella (Linnaeus, 1758)
Torjai-hgys., 1943. VII., BJ et KZ; **Persányi-hgys.**, **Vargyas**, **Hidegaszó v.**, (RIG); **Bodoki-hgys.**, **Sepsibükszád**, (SRK); **Barót**, 1890. V. 26., ML – Eurázsiai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: *Cirsium*-fajok.
Genus: **Oulema** Gozis, 1886
Oulema erichsonii (Suffrian, 1841)
Persányi-hgys., **Vargyas**, **Hidegaszó v.**, (RIG); **Persányi-hgys.**, **Vargyas-patak v.**, 2009. V. 20., RI; **Réty, Rétyi Nyír**, 1997. VII. 29., RJ – Európai faj. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt, de nem gyakori.
Oulema gallaeciana (Heyden, 1870)
Válcele area (Előpatak), (N); **Réty, Rétyi Nyír**, (SRK) – Előfordul Európától Nyugat-Szibériáig és Közép-Ázsiáig. Erdélyben a vizenyős réteken elterjedt, nagyon gyakori. TN: a *Cirsium*-fajok, de megtalálható a *Triticum aestivum*-on is.
Oulema melanopus (Linnaeus, 1758)
Persányi-hgys., **Vargyas**, **Hidegaszó v.**, (RIG); **Réty, Rétyi Nyír**, 1992. V. 2., KI; **Háromszéki hav.**, **Ojtoz**, 1992. VIII. 20., KI et PA – Palearktikus faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: a fűfélék, így az *Agropyron*-, *Lolium*-, *Dactylis*-, *Avena*-, *Hordeum*-fajok.
Oulema septentrionis (Weise, 1880)
Baróti-hgys., **Előpatak**, (SRK); **Baróti-hgys.**, **Uzonkafüldő**, (SRK); **Bodoki-hgys.**, **Sepsibükszád**, (SRK); **Réty, Rétyi Nyír**, (SRK), 1992. V. 2., KI; **Nemere-hgys.**, **Somkő-nyak**, (SRK) – Európai faj. Erdélyben szórványosan található. Kovászna megyében elterjedt és nem ritka. TN: *Nasturtium officinale*.
- Subfamily: **CLYTHRINAE**
Genus: **Labidostomis** Germar, 1822
Labidostomis (s. str.) longimana (Linnaeus, 1761)
Előpatak, (B, P, SRK); **Bükszád**, (B, P); **Baróti-hgys.**, **Középpajta**, (SRK); **Bodoki-hgys.**, **Bálványosfürdő**, (SRK); **Bodoki-hgys.**, **Málnás**, (SRK); **Válcele area (Előpatak)**, (N); **Bodoki-hgys.**, **Kömöge-hegy**, 1943. VI. 5., GE; **Torjai-hgys.**, 1943. VII., BJ et KZ – Eurázsiai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és nagyon közönséges. TN: különböző pázsitfű-félék.
Genus: **Clytra** Laicharting, 1781
Clytra (s. str.) laeviuscula (Ratzeburg, 1837)
Baróti-hgys., **Előpatak**, (SRK); **Persányi-hgys.**, **Rika-erdő**, **Vargyas-patak v.**, legelő, 2009. V. 20., RI – Eurázsiai faj, amely Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Salix*-, és *Populus*-fajok.
Genus: **Smaragdina** Chevrolat, 1837
Smaragdina (Monrosia) affinis (Illiger, 1794)
Persányi-hgys. **Vargyas**, **Hidegaszó v.**, (RIG) – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az egy adata van. TN: *Quercus*-, *Corylus*-, *Salix*-, és *Compositae*-fajok.
Smaragdina (Monrosia) flavicollis Charpentier, 1825

Bodoki-hgys., Csiszárfürdő, Csoma-patak, 1943. VII. 12., GE; **Bodzai-hgys., Döblény** (FRH) – Előfordul Franciaországtól a Kaukázusig és Észak-Törökországban. Erdélyben szórványosan, ritka. Kovászna megyéből ez a két régi adata van. TN: *Alnus*-fajok.

Smaragdina (Monrosia) salicina (Scopoli, 1763)

Baróti-hgys., Előpatak, (SRK); **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v.**, (RIG); **Torjai-hgys., Büdös-hegy**, 1943. VI. 26., GE – Eurázsiai faj, amely egész Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Salix*-, és *Crataegus*-fajok.

Genus: *Coptocephala* Chevrolat, 1837

Coptocephala unifasciata (Scopoli, 1763)

Bükszád, (B, P); **Nagyajta**, (FRH) – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és nagyon gyakori. Kovászna megyéből csak százéves adatai vannak. TN: *Pastinaca sativa* és *Daucus carota*.

Subfamily: CRYPTOCEPHALINAE

Genus: *Pachybrachis* Chevrolat, 1837

Pachybrachis (s. str.) fimbriolatus (Suffrian, 1848)

Vargyas-v., (P); **Baróti-hgys., Előpatak**, (SRK) – Európai és kisázsiai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Pachybrachis (s. str.) hieroglyphicus (Laicharting, 1781)

Vargyas, Almási-barlang, (P) – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. Kovászna megyéből csak százéves adata van. TN: *Salix*-fajok.

Pachybrachis (s. str.) picus (Weise, 1882)

Siebenbürgen, (P) – Európai faj. Petri⁴¹ közelebbi lelőhely nélkül említi erdélyi előfordulását. Kaszab⁴² csak Brassóból említi. Konkrét Kovászna megyei adata nincs, de előfordulása várható. TN: *Corylus*- és *Rosa*-fajok.

Pachybrachis (s. str.) sinuatus (Mulsant, 1859)

Baróti-hgys., Előpatak, (SRK); **Bodoki-hgys., Málnás**, (SRK) – Európai és kisázsiai faj. Erdélyben gyakori, főleg a hegyvidéki patakok mentén. TN: *Myricaria germanica* és *Salix*-fajok.

Genus: *Cryptocephalus* Müller, 1764

Cryptocephalus (s. str.) aureolus illyricus Franz, 1949

Bükszád, (B); **Baróti-hgys., Közéapajta**, (SRK); **Torjai-hgys.**, 1943. VII., leg. Balogh et Kalmár; **Bodoki-hgys., Kömőge-hegy**, 1943. VII. 5., GE; **Háromszéki-hav., Gyulafalva**, AAL (HNHM) – A törzsalak Észak- és Nyugat-Európában él. A Kárpát-medencében ez az alfaj található. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Compositae*.

Cryptocephalus (s. str.) biguttatus (Scopoli, 1763)

Előpatak, (B, P); **Bálványosfürdő, Büdös-hegy**, (RIG); **Bodoki-hgys., Csiszárfürdő, Csomapatak**, 1943. VII. 12., GE; **Bardóc**, 1943. VII. 15., leg. Sátor J. – Európai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is messze elterjedt, és a vizenyős rétek virágain gyakori.

Cryptocephalus (s. str.) bipunctatus (Linnaeus, 1758)

Előpatak, (P); **Torjai-hgys., Bálványosfürdő, Büdös-hegy**, (RIG); 1943. VI. 26., GE, (HNHM); **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v.**, (RIG); **Baróti-hgys., Közéapajta**, (SRK); **Bodoki-hgys., Málnás**, (SRK); **Bodoki-hgys., Kömőge-hegy**, 1943. VII. 5., GE; **Nagyajta**, (FRH) – Euro-szibériai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is elterjedt és nagyon közönséges. TN: különböző lomblevelű fák és cserjék.

Cryptocephalus (s. str.) decemmaculatus (Linnaeus, 1758)

Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK) – Euro-szibériai faj. Erdélyben ez az első adata, nagyon ritka. TN: lápos helyeken rekettyefűzön.

Cryptocephalus (s. str.) flavipes Fabricius, 1781

Baróti-hgys., Közéapajta, (SRK); **Előpatak**, (P) – Eurázsiai faj. Az egész Kárpát-medencében elterjedt és közönséges. TN:

Salix-, *Alnus*-, *Populus*-, *Betula*-, *Corylus*-, *Crataegus*-, és *Quercus*-fajok.

Cryptocephalus (s. str.) hypochaeridis (Linnaeus, 1758)

Válcele area (Előpatak), (N); **Előpatak**, (P, SRK); **Bükszád**, (P); **Baróti-hgys., Közéapajta**, (SRK); **Háromszéki-hav., Gyulafalva**, AAL, (HNHM); **Torjai-hgys., Büdös-hegy**, 1943. VI. 26., GE, (HNHM) – Eurázsiai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és nagyon közönséges. TN: *Compositae*.

Cryptocephalus (s. str.) moraei (Linnaeus, 1758)

Válcele area (Előpatak), (N); **Bodoki-hgys., Bálványosfürdő**, (SRK); **Nemere-hgys., Somkő-nyak**, (SRK); **Torjai-hgys., Büdös-hegy**, 1943. VI. 26., GE; **Kovászna, Tündér-v.**, 1997. VII. 29–VIII. 2., MB – Európai és kisázsiai faj. Erdélyben általánosan elterjedt és nagyon közönséges. TN: *Hypericum perforatum* és más *Hypericum*-fajok, valamint a *Sarothamnus scoparius*.

Cryptocephalus (s. str.) nitidus (Linnaeus, 1758)

Háromszéki hav., Gyulafalva, AAL, (HNHM) – Európai faj. Erdélyben elterjedt, de ritka. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Corylus*-, *Salix*-, *Betula*- és *Quercus*-fajok.

Cryptocephalus (s. str.) octacosmus Bedel, 1891

Barót, 1890. V. 26., ML, (HNHM); **Bereck, Nyíres**, 1890. VII. 20., ML, (HNHM) – Előfordul Közép- és Kelet-Európa déli részein és Nyugat-Szibériában. Erdélyben a vizenyős réteken nagyon szórványos elterjedésű és ritka. Kovászna megyéből ez a két 120 éves adata van.

Cryptocephalus (s. str.) octopunctatus (Scopoli, 1763)

Papole, 1889. VI. 9., ML – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Cryptocephalus (s. str.) quadriguttatus Richter, 1820

Előpatak, (P); **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v.**, (RIG) – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Alnus*-fajok.

Cryptocephalus (s. str.) quinquepunctatus (Scopoli, 1763)

Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG) – Európai faj. A Kárpát-medencében szórványosan fordul elő, ritka. Erdélyben többfelé található. TN: *Salix*-, *Corylus*-, *Betula*-, és *Quercus*-fajok.

Cryptocephalus (s. str.) quadripustulatus Gyllenhal, 1813

Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (SRK) – Európai faj. Erdélyben nagyon ritka. Petri⁴³ is csak három helyről említi. A fenti adat az első Kovászna megyéből. TN: *Picea*- és *Abies*-fajok.

Cryptocephalus (s. str.) sericeus (Linnaeus, 1758)

Előpatak, (B, P); **Bükszád**, (B, P); **Bálványosfürdő, Büdös-hegy**, (RIG); **Baróti-hgys., Közéapajta**, (SRK) – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Compositae*.

Cryptocephalus (s. str.) solivagus Leonardi et Sassi, 2001

Réty, Rétyi Nyír, 1943. VI. 21., BJ et KZ – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori. Erdély és Kovászna megye levélbogárfaunájában új faj.

Cryptocephalus (s. str.) violaceus Laicharting, 1781

Előpatak, (P); **Bodoki-hgys., Málnás**, (SRK); **Bodoki-hgys., Sepsibükszád**, (SRK); **Torjai-hgys., Büdös-hegy**, 1943. VI. 28., GE; **Bodoki-hgys., Csiszárfürdő, Csomapatak**, 1943. VII. 12., GE; **Bodoki-hgys., Kömőge-hegy**, 1943. VII. 5., GE – Európai és kisázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Salix*-, *Alnus*-, *Crataegus*-fajok, de nyáron megtalálható különféle virágokon.

Cryptocephalus (s. str.) vittatus Fabricius, 1775

Előpatak, (B, P, FRH); **Bükszád**, (B, P, FRH); **Bodoki-hgys., Bálványosfürdő**, (RIG); **Háromszéki-hav., Lakóca**, (SRK); **Nagyajta**, (FRH) – Európai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és gyakori. TN: *Chrysanthemum leucanthemum*, *Sarothamnus scoparius*.

⁴¹ PETRI, Karl 1912.

⁴² KASZAB Zoltán 1962.

⁴³ PETRI, Karl 1912.

Cryptocephalus (Burlinius) bilineatus (Linnaeus, 1767)
Válcele area (Előpatak), (N) – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Ez az első adata Kovászna megyéből.

Cryptocephalus (Burlinius) carpathicus Frivaldszky, 1883
Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK) – A Kárpátok endemikus faja. Erdélyből csak néhány helyről ismert. Ez az első Kovászna megyei adata.

Cryptocephalus (Burlinius) elegantulus Gravenhorst, 1807
Válcele area (Előpatak), (N) – Euro-szibériai faj. Erdélyben szórványosan, nem gyakori. Ez az első adata Kovászna megyéből. TN: *Artemisia campestris*, *Jasione montana*, *Geranium sanguineum*.

Cryptocephalus (Burlinius) fulvus Goeze, 1777
Réty, Rétyi Nyír, 1997. VII. 29., RJ – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Populus*-, *Salix*-, *Corylus*-, *Thymus*-, *Artemisia*-, és *Limonium*-fajok.

Cryptocephalus (Burlinius) labiatus (Linnaeus, 1761)
Előpatak, (B, P, FRH); Büdös-hegy, (B); Papolc, 1989. VI. 9., ML; Vargyas, (P) – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Salix*-, *Betula*-, *Alnus*-, *Quercus*-fajok és a *Vaccinium myrtillum*.

Cryptocephalus (Burlinius) ocellatus Drapiez, 1819
Barót, 1890. V. 26., ML, (HNHM) – Pontomediterrán faj. Erdélyben a vizenyős réteken elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez a 120 éves előfordulási adata van. TN: *Salix*-, *Betula*-, *Populus*- és *Corylus*-fajok.

Subfamily: LAMPROSOMATINAE

Genus: **Oomorplus** Curtis, 1831

Oomorplus concolor (Sturm, 1807)

Válcele area (Előpatak), (N) – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Aegopodium podagraria*.

Subfamily: EUMOLPINAE

Genus: **Bromius** Chevrolat, 1837

Bromius obscurus (Linnaeus, 1758)

Torjai-hgys., 1943. VII., BJ et KZ, (HNHM) – Eurázsiai faj, amely előfordul Észak-Amerikában is. Erdélyben és Kovászna megyében is elterjedt, gyakori.

Subfamily: CHRYSOMELINAE

Genus: **Timarcha** Latreille, 1829

Timarcha (Timarchostoma) goettingensis (Linnaeus, 1758)

Sepsiszentgyörgy, CE, KD, (HNHM) – Európai faj. Erdélyben és Kovászna megyében is elterjedt és gyakori.

Timarcha (s. str.) rugulosa Herrich-Schäffer, 1838

Előpatak, (P, RIG); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Torjai-hgys., 1943. VII., BJ et KZ; 1943. VII. 26., GE, (HNHM); Torjai-hgys., Büdös-hegy, 1943. VII. 5., GE; Bodoki-hgys., Kőmöghegy, 1943. VI. 26., GE, 1943. VII. 5., GE, (HNHM); Bodoki-hgys., Csiszárfürdő, Csoma-patak v., GE, (HNHM); Kommandó, 1943. V. 29., KG, (HNHM); Sepsiszentgyörgy, CE, KA, (HNHM); – Kelet-európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Genus: **Leptinotarsa** Chevrolat, 1837

Leptinotarsa decemlineata (Say, 1824)

Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Nemere-hgys., Lemhény, Nagy Sándor, (SRK); Nemere-hgys., Lemhény, Tisza-patak v., (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (RIG) – Amerikai faj, amely az európai behurcolása után meghonosodott. Erdélyben, így Kovászna megyében is elterjedt és közönséges. TN: *Solanaceae*.

⁴⁴ PETRI, Karl 1912.

⁴⁵ PETRI, Karl 1912.

Genus: **Chrysolina** Motschoulsky, 1860

Chrysolina (Fastuolina) fastuosa (Scopoli, 1763)

Válcele area (Előpatak), (N); Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (RIG); Sepsiszentgyörgy, KA – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. Petri⁴⁴ lelőhely nélkül említi Erdély hegy- és dombvidékéről. TN: *Galeopsis*-, *Lamium*-, *Urtica*-fajok.

Chrysolina (s. str.) staphylaea (Linnaeus, 1758)

Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Sepsiszentgyörgy, KA, (HNHM) – Holarktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Mentha*-, *Melissa*-, *Ocimum*-félék.

Chrysolina (Erythrochrysa) polita (Linnaeus, 1758)

Előpatak, (B, P); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Vargyas, Vargyas-patak v., (RIG); Bátori-hgys., Uzonkafürdő, (RIG, SRK); Bálványosfürdő, Büdös-hegy, (RIG); Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK); Ojtoz, 1993. VI. 10., RI – Eurázsiai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is elterjedt és közönséges. TN: *Mentha aquatica*, *Lycopus europaeus*, *Nepeta cataria*, *Glechomahederacea*, *Salvia pratensis*, *Melissa*-, és *Origanum*-fajok.

Chrysolina (Threnosoma) fimbrialis (Küster, 1845)

Előpatak, (P) – Közép-európai faj. Erdélyben elterjedt, de ritka. Kovászna megyéből csak közel százéves gyűjtési adata van.⁴⁵ TN: *Salvia glutinosa*.

Chrysolina (Stichoptera) sanguinolenta (Linnaeus, 1758)

Sepsiszentgyörgy, KA, (HNHM) – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Linaria vulgaris*.

Chrysolina (Chalcoidea) carnifex (Fabricius, 1792)

Válcele area (Előpatak), (N) – Európai elterjedésű, Erdélyben szórványosan található, nagyon ritka faj. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Artemisia campestris*.

Chrysolina (Chalcoidea) marginata (Linnaeus, 1758)

Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., 1997. VII. 15., RI – A törzsalak Közép- és Dél-Európában fordul elő. Erdélyben elterjedt és gyakori. Ez az első adata Kovászna megyéből.

Chrysolina (Colaphosoma) sturmi (Westhoff, 1882)

Előpatak, (B, P); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Kovászna, Tündér-v., MB – Euro-turáni faj. Erdélyben szórványosan található, nem ritka. Petri⁴⁶ szerint a hegy- és dombvidéken elterjedt. TN: *Glechomahederacea*, *Galium*-fajok.

Chrysolina (Colaphoptera) crassicollis (Suffrian, 1851)

Előpatak, (P) – Európai hegyvidéki faj. Előfordul a Keleti-Alpokban, a Szudétákban és a Kárpátokban. Erdélyben elterjedt, de ritka. Warchalowski⁴⁷ a *Chrysolina menthae* (Schrank, 1776) alfajának tekinti.

Chrysolina (Colaphoptera) crassicollis rementina (Bechyne, 1950)

Torjai-szan, 1943. VII., BJ et KZ, (HNHM) – Ez az alfaj a Déli-Kárpátokban fordul elő, ahol gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata.

Chrysolina (Colaphoptera) marcasitica turgida (Weise, 1882)

Sepsimagyarós, 1889. VII. 13., ML; Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK) – A Szudétákban és a Kárpátok vonulatában ez az alfaj található. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Chrysolina (Colaphoptera) rufa squalida (Suffrian, 1851)

Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK) – Ez az alfaj a Szudétákban és a Kárpátokban él. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az egy adata van.

Chrysolina (Colaphoptera) umbratilis (Weise, 1887)

Berecki-hgys., Ojtoz, Ojtoz-folyó v., 1997. VII. 31., RJ – Közép-európai hegyvidéki faj. Ez az első adata Kovászna megyéből.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ WARCHALOWSKI, Andrzej 2003.

Chrysolina (Colaphodes) haemoptera (Linnaeus, 1758)
3 km N of Vargyas, (RIG) – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovácszna megyéből ez az első biztos adata. TN: *Plantago*-félék.

Chrysolina (Ovostoma) globipennis (Suffrian, 1851)

Előpatak, (B, P, FRH) – A Kárpátok endemikus faja. Erdélyben szórványosan fordul elő, nem gyakori.

Chrysolina (Ovostoma) olivieri (Bedel, 1892)

Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); **Bodoki-hgys., Kőmögö-hegy**, 1943. VII. 5., GE; **Bodoki-hgys., Csiszár-fürdő, Csoma-patak**, 1943. VII. 12., GE; **Berecki-hgys., Ojtoz, Ojtoz-folyó v.**, 1997. VII. 31., RJ; **Torjai-hgys.**, 1943. VII. BJ et KZ, (HNHM) – Előfordul az Alpokban, a Kárpátokban és a Stara Planinán. Erdélyben a hegy- és dombvidéken elterjedt⁴⁸ és gyakori. TN: *Salvia glutinosa*.

Chrysolina (Synerga) coeruleans (Scriba, 1791)

Uzonkafürdő, (RIG) – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovácszna megyéből ez az egy lelőhely-adata van. TN: *Mentha aquatica*.

Chrysolina (Synerga) herbacea (Dutschmid, 1825)

Vargyas, Vargyas-patak v., (RIG); **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v.**, (RIG); **Bálványosfürdő**, 900 m, 1943. IX. leg. Dr. Pongrácz; **Uzonkafürdő**, 1992. V. 3., SZ, (HNHM) – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Mentha*-fajok.

Chrysolina (Synerga) menthastri (Suffrian, 1851)

Eurázsiai faj. Petri⁴⁹ Erdély hegy- és dombvidékéről említi az előfordulását, de konkrét lelőhelyadat nélkül. Warchalowski⁵⁰ a *Chrysolina herbacea* szinonimájának tekinti.

Chrysolina (Sphaeromela) varians (Schaller, 1783)

Baróti-hgys., Előpatak, (P, SRK); **Bálványosfürdő, Büdös-hegy**, (RIG); **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v.**, (RIG); **Baróti-hgys., Középjáta**, (SRK); **Bodoki-hgys., Sepsibükszád**, (SRK); **Nemere-hgys., Lemhény, Tisza-patak v.**, (SRK); **Nemere-hgys., Somkő-nyak**, (SRK); **Ojtoz**, 1993. VI. 4., RI; **Bodoki-hgys., Csiszárfürdő, Csoma-patak v.**, 1943. VII. 12., GE – Euro-szibériai faj. Erdélyben, így Kovácszna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: *Hypericum*-fajok.

Chrysolina (Anopachys) aurichalcea problematica Kaszab, 1962

Előpatak, (B, FRH) – Eurázsiai faj. Erdélyben ez az alfaj fordul elő, ahol szórványosan többfelé megtalálható, de ritka.

Genus: **Oreina** Chevrolat, 1837

Oreina (s. str.) alpestris (Schummel, 1844)

Vargyas, Almási-barang, (P); **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v.**, (RIG); **Vargyas, Vargyas-patak v.**, (RIG); **Gyulafalva**, 1902. VII., AAL, (HNHM) – Előfordul Európa hegyeiben, kivéve Skandináviát és az Ibériai-félszigetet. Nagyon sok alfaja létezik. Erdélyben elterjedt és nagyon gyakori. TN: *Chaerophyllum aromaticum*, *Ch. cicutaria*, *Anthriscus silvestris*.

Genus: **Colaphus** Dahl, 1823

Colaphus sophiae (Schaller, 1783)

Közép- és kelet-európai faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori. Petri⁵¹ az erdélyi hegy- és dombvidékről említi, közelebbi lelőhely nélkül. Kovácszna megyéből nincs gyűjtési adata, de a *Colaphus sophiae ssp. transsylvanicus Machatschke, 1954* előfordulása valószínű. TN: *Sisymbrium sophia*, *Raphanus raphanistrum*, *Synapsis*-fajok.

Genus: **Gastrophysa** Chevrolat, 1837

Gastrophysa (s. str.) polygona (Linnaeus, 1758)

Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); **Réty, Rétyi Nyír**, (SRK); **Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v.**, 1200 m, 1991. VIII. 9., SZ; **Sepsiszentgyörgy, KA** – Holarktikus faj. Erdélyben,

így Kovácszna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: *Polygonum aviculare*, *P. convulvulus*, *Fagopyrum vulgare*, és a *Rumex*-fajok.

Gastrophysa (s. str.) viridula (Degeer, 1775)

Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (RIG, SRK); **Baróti-hgys., Uzonkafürdő**, (SRK); **Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v.**, (SRK); **Réty, Rétyi Nyír**, (SRK); **Nemere hgys., Lemhény, Tisza-patak v.**, (SRK); **Torjai-szan.**, 1943. VII., leg. Balogh et Kalmár; **Gyulafalva**, 1901. V. – Eurázsiai faj, de előfordul Észak-Amerikában is. Erdélyben, így Kovácszna megyében is, a tápnövényein közönséges. TN: *Rumex alpinus* és más *Rumex* és *Polygonum*-fajok.

Genus: **Phaedon** Latreille, 1829

Phaedon (s. str.) armoraciae (Linnaeus, 1758)

Nemere-hgys., Ojtoz, (RIG); **Válcele area (Előpatak)**, (N); **Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v.**, (SRK) – Euro-szibériai faj. Erdélyben sokfelé előfordul, de ritka. TN: *Scrophulariaceae*, *Veronica beccabunga*, *V. anagallis*, *Rorippa amphibia*, *Nasturtium officinale*, *Armoracia rusticana*, *Cardamine hirsuta*.

Phaedon (s. str.) veronicae Bedel, 1892

Kommandó, Bászka-patak v., 1200 m, 1991. VIII. 8., SZ, (HNHM) – Holarktikus faj. Erdélyben a hegyvidékeken található, ritka. Kovácszna megyéből ez az egy adata van. TN: *Rorippa amphibia*, *Nasturtium officinale*, *Armoracia rusticana*, *Cardamine hirsuta*, *Veronica beccabunga*.

Phaedon (s. str.) cochleariae (Fabricius, 1792)

Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (RIG, SRK); **Válcele area (Előpatak)**, (N); **Bodzaforoduló**, 1992. VIII. 25. PA – Előfordul Európától, Kisázsian és a Kaukázuson át Közép-Ázsiáig. Erdélyben és Kovácszna megyében is elterjedt és gyakori. TN: *Nasturtium officinale*, *Rorippa amphibia*, *Veronica beccabunga*, *Armoracia rusticana*.

Phaedon (Neophaedon) pyritosus (Rossi, 1792)

Barót, 1890. V. 26., ML – Nyugat-palearktikus faj, Erdélyben a vizenyős réteken elterjedt és gyakori. Kovácszna megyei előfordulását ez a régi adat jelzi. TN: *Ranunculus*-félék.

Genus: **Sclerophaedon** Weise, 1882

Sclerophaedon carniolicus (Germar, 1824)

Ojtoz, 1992. VIII. 20., RI – Közép-európai hegyvidéki faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovácszna megyéből ez az első gyűjtési adata. TN: *Stellaria aquatica*, *S. nemorum*.

Sclerophaedon carpathicus (Weise, 1875)

Gyulafalva, 1901. V., WF (HNHM) – A Keleti-Kárpátok és a Déli-Kárpátok endemikus faja. Erdély magasabb hegyein fordul elő, ritka. Kovácszna megyéből ez a 110 éves előfordulási adata van.

Genus: **Hydrothassa** Thomson, 1866

Hydrothassa (s. str.) marginella (Linnaeus, 1758)

Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); **Baróti-hgys., Uzonkafürdő**, (SRK); **Háromszéki-hav., Kovácszna, Tündér-v.**, (SRK); **Nemere-hgys., Somkő-nyak**, (SRK) – Euro-szibériai faj. Erdélyben a vizenyős réteken elterjedt és nem ritka. TN: *Ranunculus*-félék.

Hydrothassa (Agrostithassa) glabra (Herbst, 1783)

Előpatak, (P); **Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v.**, (RIG); **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v.**, (RIG); **Réty, Rétyi Nyír**, 1997. VII. 29., RJ – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt és gyakori. TN: *Ranunculus*-félék.

Genus: **Prasocuris** Latreille, 1802

Prasocuris junci (Brahm, 1790)

Előpatak, (P) – Előfordul Európában, Kisázsian és a Kaukázusban. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt és gyakori. TN: *Veronica beccabunga*, *Anagallis aquatica*.

⁴⁸ PETRI, Karl 1912.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ WARCHALOWSKI, Andrzej 2003.

⁵¹ PETRI, Karl 1912.

- (*Prasocuris vicina* Lucas, 1849)
Előpatak, (P) – Ennek a kelet-mediterrán fajnak az irodalomban közölt több erdélyi előfordulása valószínűleg téves határozáson alapszik. Warchalowski⁵² szerint ez a faj elterjedése Észak-Afrika, Korzika, Szardínia, Szicília és Dél-Itália.
 Genus: *Plagiodera* Chevrolat, 1837
Plagiodera versicolora (Linnaeus, 1781)
Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); **Baróti-hgys., Előpatak**, (SRK); **Bodoki-hgys. Maksa, Tekerő-patak v.**, (SRK); **Réty, Rétyi Nyír**, (SRK); **Bodzaforduló, Gyilkos-tető**, 1992. VIII. 25., KI et PA; **Barót**, 1890. V. 26., ML – Eurázsiai faj. Petri⁵³ Erdély hegy- és dombvidékéről említi, de pontos lelőhelyadatok nélkül. A faj Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: *Salix*-, és *Populus*-fajok.
 Genus: *Chrysomela* Linnaeus, 1758
Chrysomela (s. str.) *populi* Linnaeus, 1758
Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG) – Palearktikus faj. Petri⁵⁴ Erdély hegy- és dombvidékéről említi, közelebbi lelőhelyadat nélkül. A faj Erdélyben elterjedt és nagyon közönséges. TN: *Salix*- és *Populus*-fajok.
Chrysomela (s. str.) *saliceti* Suffrian, 1849
Barót, (P); **Vargyas, Vargyas-patak v.**, 1992. V. 29., PA (HNHM) – Eurázsiai faj. Erdélyben szórványosan fordul elő, helyenként gyakori. Kovászna megyében nem gyakori. TN: *Salix purpurea*, *S. viminalis*.
Chrysomela (s. str.) *tremula* Fabricius, 1787
 Euro-szibériai faj. Erdélyben Petri⁵⁵ a hegy és dombvidéken jelöli az előfordulását, közelebbi lelőhely nélkül. Kovászna megyében az előfordulása biztosra vehető, bár nem gyakori faj. TN: *Populus alba*, *P. tremula* és *Salix*-fajok.
Chrysomela (*Pachylina*) *collaris* Linnaeus, 1758
Sepsiszentgyörgy, KA – Euro-szibériai faj. Erdély hegy- és dombvidékén fordul elő. Kovászna megyéből ez az egy adata van. TN: *Salix*-fajok.
Chrysomela (*Pachylina*) *collaris salicis* Fabricius, 1792
Sepsiszentgyörgy, KA, (HNHM) – Ez az alfaj Erdélyben többfelé előfordul. Kovászna megyéből ez az egy adata van, itt nagyon ritka.
Chrysomela (*Strickerus*) *cuprea* Fabricius, 1775
Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); **Nemere-hgys., Lemhény, Nagy Sándor**, (SRK) – Euro-szibériai faj. Erdély hegyvidékein elterjedt és nem ritka. TN: *Salix*-fajok.
Chrysomela (*Strickerus*) *vigintipunctata* (Scopoli, 1763)
Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); **Baróti-hgys., Előpatak**, (SRK); **Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v.**, (SRK); **Vargyas, Vargyas-patak v.**, 1992. V. 29., PA, (HNHM) – Eurázsiai faj. Erdélyben általánosan elterjedt és gyakori. TN: *Salix*-fajok.
 Genus: *Linaeidea* Motschulsky, 1860
Linaeidea aenea (Linnaeus, 1758)
Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (RIG); **Vargyas, Vargyas-patak v.**, (RIG); **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v.**, (RIG); **Bodoki-hgys., Bálványosfürdő**, (SRK); **Háromszéki-hav., Kommandó**, (SRK); **Háromszéki-hav., Kovászna, Tündérvölgy**, (SRK, RJ); **Nemere-hgys., Lemhény, Nagy Sándor**, (SRK); **Nemere-hgys., Somkő-nyak**, (SRK); **Ojtoz**, 1992. VIII. 20., KI et PA – Előfordul a palearktikus régió északi felében. Erdélyben a hegyvidékeken elterjedt és gyakori. TN: *Alnus*-fajok.
 Genus: *Timarchida* Ganglbauer, 1897
Timarchida deubeli Ganglbauer, 1897
Háromszéki-hav., Lakóca, (SRK) – Erdélyi endemikus faj. Itt többfelé előfordul, de nagyon ritka. A Háromszéki-havasokban a lelőhelye új a Kovászna megyei levéltöredék-faunában.
 Genus: *Gonioctena* Chevrolat, 1837
Gonioctena (s. str.) *linnaeana* (Schrank, 1781)
Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG) – Euro-szibériai faj. Erdély hegy- és dombvidékén szórványosan fordul elő, nem gyakori. Kovászna megyéből ez az egy gyűjtési adata van. TN: *Salix triandra*, *S. viminalis*, *S. fragilis*, *S. purpurea*.
Gonioctena (s. str.) *viminalis* (Linnaeus, 1758)
Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG) – Holarktikus faj. Erdélyben szélesen elterjedt és a vizenyős helyeken közönséges. Kovászna megyéből ez az egy gyűjtési adata van. TN: *Salix cinerea*, *S. aurita*.
Gonioctena (*Goniomena*) *intermedia* (Hellenes, 1913)
Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); **Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v.**, (SRK); **Háromszéki-hav., Kommandó**, (SRK); **Nemere-hgys., Lemhény, Nagy Sándor**, (SRK); **Ojtoz**, 1992. VIII. 20., KI et PA – Észak- és Közép-európai hegyvidéki faj. Az Alpokban és a Kárpátokban fordul elő, de ritka. Kovászna megyében gyakorinak tűnik. TN: *Corylus avellana*, *Prunus padus*.
Gonioctena (*Goniomena*) *interposita* (Franz et Palmén, 1950)
Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (RIG); **Gyulafalva**, (HNHM) – Előfordul az Alpokban, a Szudétákban és a Kárpátokban, ahol gyakori. Erdélyben szórványosan található. Kovászna megyében nem gyakori. TN: *Alnus viridis*, *Sorbus aucuparia* és a *Salix*-fajok.
Gonioctena (*Goniomena*) *pallida* (Linnaeus, 1758)
Papoc, 1889. VI. 9., ML; **Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v.**, (RIG); **Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v.**, (SRK) – Holarktikus faj, amely Európában, Szibériában és Észak-Amerikában is előfordul. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Sorbus aucuparia*.
Gonioctena (*Spartomena*) *fornicata* Brüggemann, 1873
 Pontusi faj. Petri⁵⁶ szerint Erdély hegy- és dombvidékén elterjedt és közönséges. Kovászna megyéből nincs gyűjtési adata, de előfordulása biztosra vehető. TN: *Medicago*-fajok.
 Genus: *Phratora* Chevrolat, 1837
Phratora (s. str.) *laticollis* Suffrian, 1851
Előpatak, (P); **Nemere-hgys., Somkő-nyak**, (SRK) – Palearktikus faj. Erdélyben szórványosan elterjedt, nem ritka. TN: *Populus tremula*, *P. alba*.
Phratora (s. str.) *tibialis* (Suffrian, 1851)
Barót, (P, FRH) – Európai és kisázsiai faj. Erdélyben szórványosan, ritka. Kovászna megyéből csak közel százéves adataink vannak. TN: *Salix purpurea* és más *Salix*-fajok.
Phratora (s. str.) *vitellinae* (Linnaeus, 1758)
Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); **Baróti-hgys., Előpatak**, (SRK) – Euro-szibériai faj. Petri⁵⁷ szerint Erdély hegy- és dombvidékén elterjedt. Kovászna megyében többfelé előfordul, közönséges. TN: *Salix*- és *Populus*-fajok.
Phratora (*Chaetoceroides*) *vulgatissima* (Linnaeus, 1758)
Baróti-hgys., Előpatak, (B, P, SRK, FRH); **Bodoki-hgys., Sepsibükszád**, (SRK); **Bodoki-hgys., Maksa**, 1997. VII. 30., RJ – Eurázsiai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és gyakori. TN: *Salix viminalis*, *S. cinerea*, *S. aurita*, *S. caprea*.
 Subfamily: GALERUCINAE
 Genus: *Galerucella* Crotch, 1873
Galerucella (*Neogalerucella*) *calmariensis* (Linnaeus, 1767)

⁵² WARCHALOWSKI, Andrzej 2003.

⁵³ PETRI, Karl 1912.

⁵⁴ PETRI, Karl 1912.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ PETRI, Karl 1912.

⁵⁷ PETRI, Karl 1912.

Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK) – Palearktikus faj. Erdélyben a vizenyős helyeken gyakori. Kovácszna megyéből ez az első gyűjtési adata. TN: *Lythrum salicaria*.

Galerucella (Neogalerucella) lineola (Fabricius, 1781)

Válcele area (Előpatak), (N); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v., (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK); Bodzaforduló, Gyilkos-tető, 1992. VIII. 25., KI et PA; Ojtoz, 1992. VIII. 20., KI et PA – Palearktikus faj. Erdély hegy- és dombvidékén elterjedt és közönséges. TN: *Salix viminalis*, *Alnus glutinosa*, *Corylus avellana*.

Galerucella (Neogalerucella) pusilla (Duftschmid, 1825)

Nemere-hgys., Somkő-nyak, (RIG) – Eurázsiai faj. Erdélyben szórványos előfordulását, a vizenyős helyeken gyakori. TN: *Lythrum salicaria*, *Stachys palustris* és a *Veronica*-fajok.

Genus: *Pyrrhalta* Joannis, 1866

Pyrrhalta viburni (Paykull, 1799)

Dálnok, 1997. VIII. 4., FM – Európai faj. Erdélyben szórványosan fordul elő. Kovácszna megyében ez az első adata.

Genus: *Lochmaea* Weise, 1883

Lochmaea caprea (Linnaeus, 1758)

Bükszád, (B); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Baróti-hgys., Előpatak, (SRK); Baróti-hgys., Középpajta, (SRK); Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v., (SRK); Nemere-hgys., Lemhény, Tisza-patak v., (SRK); Torjai-hgys., Büdös-hegy; 1943. VI. 26., GE – Eurázsiai faj. Erdélyben messze elterjedt és közönséges, főleg a hegyvidékeken. TN: *Salix*-, *Populus*- és *Betula*-fajok.

Lochmaea crataegi (Forster, 1771)

Baróti-hgys., Előpatak, (SRK); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK) – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Crataegus*-fajok.

Lochmaea suturalis (Thomson, 1866)

Barót, (P) – Európai faj. Erdélyben nagyon ritka. Kovácszna megyéből ez a közel százéves adata jelzi az előfordulását. TN: *Calluna vulgaris*.

Genus: *Galeruca* Müller, 1764

Galeruca (s. str.) pomonae (Scopoli, 1763)

Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Berecki-hgys., Ojtoz, Ojtoz-folyó v., 1997. VII. 31., RJ – Euro-szibériai elterjedésű faj, ami előfordul Észak-Amerikában is. Erdélyben a hegy- és dombvidéken található és közönséges. TN: *Centaurea jacea*, *Knautia arvensis* *Cirsium palustre*, *Achillea*- és *Leontodon*-fajok.

Galeruca (s. str.) tanacetii (Linnaeus, 1758)

Előpatak, (B); Bükszád, (B); Nemere-hgys., Lemhény, Tisza-patak v., (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Persányi-hgys., Vargyas, Rika, legelő, 2009. V. 20., RI – Holarktikus faj. Erdélyben a hegy- és dombvidéken elterjedt és közönséges. TN: *Achillea millefolium*, *Chrysanthemum vulgare* és más *Chrysanthemum*-fajok, továbbá *Taraxacum*-, *Cirsium*- *Stellaria*-, *Cardamine*-fajok.

Genus: *Agelastica* Chevrolat, 1837

Agelastica alni (Linnaeus, 1758)

Euro-szibériai faj. Petri⁵⁸ erdélyi elterjedését a hegy- és dombvidékről jelzi, de konkrét lelőhely nélkül. Kovácszna megyében a tápnövényén biztosan előfordul. TN: *Alnus glutinosa* és más *Alnus*-fajok.

Genus: *Luperus* Geoffroy, 1762

Luperus longicornis (Fabricius, 1781)

Bodoki-hgys., Csiszáfürdő, 1943. VII. 12., GE, (HNHM) – Euro-szibériai faj. A hegyvidéken, főleg a Kárpátokban szórványosan fordul elő, de nem gyakori. Ez az első adata Kovácszna megyéből. TN: *Salix*-, *Alnus*-, *Betula*-fajok.

Luperus luperus (Sulzer, 1776)

Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK) – Euro-szibériai faj. Erdélyben szórványos elterjedésű, nem gyakori. Kovácszna megyéből ez az első adata. TN: *Ulmus campestris*.

Subfamily: HALTICINAE

Genus: *Phyllotreta* Chevrolat, 1837

Phyllotreta atra (Fabricius, 1775)

Baróti hgys, Előpatak, (SRK); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., 2005. V. 25., RI – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Brassicaceae*, *Tropeolum*-fajok.

Phyllotreta diademata Foudras, 1860

Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK) – Nyugat-palearktikus faj, amely Észak-Afrikától és Európától Közép-Ázsiáig és Indiáig él. Erdélyben a vizenyős réteken szórványosan, gyakori. Kovácszna megyéből ez az első adata. TN: *Nestia paniculata* és *Rorippa*-fajok.

Phyllotreta exclamationis (Thunberg, 1784)

Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK) – Eurázsiai faj. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt, de nem gyakori. Kovácszna megyéből ez az első adata. TN: *Cardamine*-fajok.

Phyllotreta nemorum (Linnaeus, 1758)

Válcele area (Előpatak), (N) – Eurázsiai faj, amelyet Ausztráliába is behurcoltak. Petri⁵⁹ szerint, közelebbi lelőhely nélkül, Erdély hegy- és dombvidékén elterjedt. Kovácszna megyéből ez az első gyűjtési adata. TN: *Brassicaceae*.

Phyllotreta nigripes (Fabricius, 1775)

Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK) – Mediterrán faj, amely Észak-Afrikától Közép-Ázsiáig él. Erdélyben, így Kovácszna megyében is, elterjedt és gyakori. TN: *Brassicaceae*, *Resedaceae* és *Tropeolum*-fajok.

Phyllotreta ochripes (Curtis, 1837)

Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK) – Eurázsiai faj. Erdélyben a hegy és dombvidék vizenyős rétején elterjedt és gyakori. Kovácszna megyéből ez az első gyűjtési adata.

Phyllotreta striolata (Fabricius, 1803) = **Ph. vittata** Fabricius, 1801

Lisznyó, (GMV); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK) – Eurázsiai faj, amely előfordul Dél-Afrikában és Észak-Amerikában is. Erdélyben és Kovácszna megyében elterjedt, de nem gyakori.

Phyllotreta tetrastigma (Comolli, 1837)

Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); Bodzaforduló, Gyilkos-tető, 1992. VIII. 25. PA; Ojtoz, 1993. VI. 4., RI – Euro-szibériai faj. Erdélyben a vizenyős réteken elterjedt és gyakori. TN: *Cardamine*-fajok.

Phyllotreta undulata (Kutschera, 1860)

Bodzai-hgys., (P); Kézdivásárhely, Katrosa-patak, (GMV); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (GMV, SRK); Válcele area (Előpatak), (N); Baróti-hgys., Előpatak, (SRK); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v., (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Bodzaforduló, Gyilkos-tető, 1992. VIII. 25., PA – Palearktikus faj. Erdélyben, így Kovácszna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: *Brassica*-fajok.

Phyllotreta vittula (Redtenbacher, 1849)

Lisznyó, (GMV); Bálványosfürdő, Büdös-hegy, (RIG); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK) – Palearktikus faj, amelyet az USA-ba is

⁵⁸ PETRI, Karl 1912.

⁵⁹ PETRI, Karl 1912.

behurcoltak. Erdélyben elterjedt és nagyon közönséges. TN: *Brassicaceae*, *Gramineae*.

Genus: *Aphthona* Chevrolat, 1837

Aphthona euphorbiae (Schränk, 1781)

Válcele area (Előpatak), (N); Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v., (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK) – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Linum*-fajok.

Aphthona herbigrada (Curtis, 1837)

Büdös-hegy, (GMV, FRH) – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben szórványosan, nagyon ritka. Kovászna megyéből ez az egy, 100 éves adata van. TN: *Helianthemum canum*.

Aphthona lacertosa (Rosenhauer, 1847)

Baróti-hgys., Előpatak, (B, P, GMV, SRK); Válcele area (Előpatak), (N) – Pontusi faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és gyakori. TN: *Euphorbia*-félék.

Aphthona nonstriata (Goeze, 1777)

Válcele area (Előpatak), (N) – Euro-szibériai faj. Erdélyben a vizenyős réteken, álló és folyóvizek mellett elterjedt és gyakori. Ez az első adata Kovászna megyéből. TN: *Iris pseudacorus*.

Aphthona violacea (Koch, 1803)

Baróti-hgys., Előpatak, (SRK) – Euro-szibériai faj. Erdélyben a vizenyős helyeken, folyók árterében elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az egy gyűjtési adata van. TN: *Euphorbia palustris* és más *Euphorbia*-fajok.

Genus: *Longitarsus* Berthold, 1827

Longitarsus (s. str.) *albineus* (Foudras, 1860)

Válcele area (Előpatak), (N) – Mediterrán faj. Ez az előfordulási adata új és ritka fajt jelez Erdélyben és Kovászna megyében. TN: *Heliotropium europaeum*, *H. supinum*.

Longitarsus (s. str.) *apicalis* (Beck, 1817)

Baróti-hgys., Előpatak, (RIG) – Előfordul Észak- és Közép-Európában és Szibériában. Erdélyben elterjedt, de ritka. Kovászna megyéből ez az első adata.

Longitarsus (s. str.) *brisouti* Heikertinger, 1912

Sepsibükszád, (RIG) – Dél-európai faj. Ez a gyűjtési adata új és ritka faj előfordulását jelzi Erdélyben és Kovászna megyében. TN: *Senecio*-fajok.

Longitarsus (s. str.) *brunneus* (Duftschmid, 1825)

Bálványosfürdő, Büdös-hegy, (P, RIG); Válcele area (Előpatak), (N); Kézdivásárhely, (GMV) – Palearktikus faj. Erdélyben szórványosan elterjedt, de nem gyakori. TN: *Thalictrum flavum*.

Longitarsus (s. str.) *jacobaeae* (Waterhouse, 1861)

Válcele area (Előpatak), (N) – Európai és Észak-afrikai faj. Erdélyben szórványosan, ritka. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Senecio jacobaeae*.

Longitarsus (s. str.) *linnaei* (Duftschmid, 1825)

Válcele area (Előpatak), (N) – Mediterrán faj. Erdélyben szórványosan, nem gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Symphytum tuberosum*.

Longitarsus (s. str.) *luridus* (Scopoli, 1763)

Büdös-hegy, (P); Válcele area (Előpatak), (N) – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és a vizenyős helyeken közönséges. TN: *Ranunculus*-, *Clematis*-, *Symphytum*-, *Pulmonaria*-, *Satureja*-, *Plantago*-, *Succisa*-, *Mentha*-fajok.

Longitarsus (s. str.) *lycopi* (Foudras, 1860)

Válcele area (Előpatak), (N) – Circummediterrán faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Lycopus europaeus*, *Satureja vulgaris*, *Mentha*-fajok.

Longitarsus (s. str.) *melanocephalus* (De Geer, 1775)

Válcele area (Előpatak), (N); Baróti-hgys., Előpatak, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK) – Palearktikus faj.

Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: *Plantago*- és *Silene*-fajok.

Longitarsus (s. str.) *nasturtii* (Fabricius, 1792)

Barót, (GMV); Válcele area (Előpatak), (N); Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v., (SRK) – Eurázsiai faj. Erdélyben a vizes élőhelyeken elterjedt és közönséges. TN: *Symphytum*-, *Cynoglossum*-, *Echium*-, *Myosotis*-fajok.

Longitarsus (s. str.) *obliteratus* (Rosenhauer, 1847)

Sepsiszentgyörgy, (GMV) – Mediterrán faj. Erdélyben szórványosan, nem gyakori. Kovászna megyéből csak Horváth Géza 1905-ös gyűjtési adata van. TN: *Laminaceae*, *Salvia pratensis*, *S. nemorosa*, *Thymus serpyllum*.

Longitarsus (s. str.) *parvulus* (Paykull, 1799)

Válcele area (Előpatak), (N); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Baróti-hgys., Előpatak, (SRK); Nemere-hgys., Somkőnyak, (SRK); Réty, Rétyi Nyír, 1992. V. 20., PA – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Linaceae*.

Longitarsus (s. str.) *pulmonariae* Weise, 1893

Válcele area (Előpatak), (N) – Közép-európai, pontusi faj. Erdélyben csak néhány helyről ismert ritka faj. Kovászna megyéből ez az egy adata van. TN: *Pulmonaria officinalis*.

Longitarsus (s. str.) *rubellus* (Foudras, 1860)

Válcele area (Előpatak), (N) – Közép-európai hegyvidéki faj. Erdélyben a Kárpátokban található, nem gyakori. Ez az első adata Kovászna megyéből.

Longitarsus (s. str.) *rubiginosus* (Foudras, 1860)

Válcele area (Előpatak), (N) – Eurázsiai faj. Erdély mocsaras, vizenyős helyein szórványosan, nem gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Calystegia sepium*.

Longitarsus (s. str.) *substriatus* Kutschera, 1863

Válcele area (Előpatak), (N) – Közép-európai faj. Erdélyből csak Csiki Ernő 1915-ös adata van (Aranyosfő). Kovászna megyéből ez az első adata.

Longitarsus (s. str.) *suturrellus* (Duftschmid, 1825)

Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v., (SRK) – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Tussilago farfara* és *Senecio*-fajok.

Longitarsus (s. str.) *waterhousei* Kutschera, 1864

Válcele area (Előpatak), (N) – Európai-kisázsiai faj, amely Észak-Amerikában is előfordul. Erdélyben nagyon ritka. Kovászna megyéből ez az első adata. Warchalowski⁶⁰ ezt a fajt a *Longitarsus ferrugineus* (Foudras, 1860) szinonimájának tekinti. Kaszab⁶¹ külön fajként kezeli. TN: *Mentha aquatica*.

Longitarsus (Testergus) *anchusae* (Paykull, 1799)

Válcele area (Előpatak), (N) – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Echium*-, *Symphytum*-, *Pulmonaria*-, *Anchusa*-, *Cynoglossum*-fajok.

Genus: *Altica* Müller, 1764

Altica carduorum Guérin-Méneville, 1858

Bodzaforduló, Gyilkos-tető, 1992. VIII. 25., PA – Mediterrán faj. Erdélyben szórványosan elterjedt, nem gyakori. TN: *Carduus*- és *Cirsium*-fajok.

Altica oleracea (Linnaeus, 1758)

Torjai-hgys., Büdös-hegy, (GMV); Válcele area (Előpatak), (N); Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v., (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK); Baróti-hgys., Középpajta, 1993. VI. 5., RI – Erdélyben a hegy- és dombvidéken elterjedt és közönséges.⁶² TN: *Polygonum aviculare*, *Oenothera biennis*, *Chamaenerium angustifolium*, *Epilobium*- és *Clarkia*-fajok.

Genus: *Batophila* Foudras, 1859

Batophila rubi (Paykull, 1799)

⁶⁰ WARCHALOWSKI, Andrzej 2003.

⁶¹ KASZAB Zoltán 1962.

⁶² PETRI, Karl 1912.

Torjai-hgys., Büdös-hegy, (GMV); Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Háromszéki-hav., Kovászna, Tündér-v., (SRK); Ojtoz, 1993. VI. 4., RI – Európai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, messze elterjedt és gyakori TN: *Rubus*- és *Fragaria*-félék.

Genus: *Neocrepidodera* Heikertinger, 1911

Neocrepidodera corpulenta (Kutschera, 1860)

Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK); Baróti-hgys., Előpatak, (SRK); Háromszéki-hav., Lakóca, (SRK) – Előfordul a Nyugati-Alpoktól a Kárpátokig ez a Közép- és Dél-európai faj Erdély hegyeiben messze elterjedt és közönséges.

Neocrepidodera crassicornis (Faldermann, 1837)

Válcele area (Előpatak), (N) – dél-európai faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Centaurea*.

Neocrepidodera ferruginea (Scopoli, 1763)

Válcele area (Előpatak), (N); Baróti-hgys., Előpatak, (P, GMV, SRK); Baróti-hgys., Középpajta, (SRK); Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK); Bodzaforduló, Gyilkos-tető, 1992. VIII. 25., PA – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: *Gramineae*, *Trifolium*-, *Carduus*-, *Cirsium*-fajok.

Neocrepidodera femorata (Gyllenhal, 1813)

Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (RIG); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK) – Közép- és Dél-Európa hegyeiben az alpin és szubalpin régióban élő faj. A Kárpátok egész vonulatában megtalálható, elterjedt és gyakori. Ezek az első adatai Kovászna megyéből. TN: *Galeopsis* *tetrabit*.

Neocrepidodera melanostoma (Redtenbacher, 1849)

Bodzai-hgys. (K, GMV); Válcele area (Előpatak), (N) – dél-európai hegyi faj. Erdélyben szórványosan elterjedt és ritka. TN: *Carduus*- és *Cirsium*-fajok.

Neocrepidodera transversa (Marsham, 1802)

Válcele area (Előpatak), (N); Bodzai-hgys., (K) – Circummediterrán faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Carduus*-, *Cirsium*- és *Pastinaca*-fajok.

Genus: *Orestia* Germar, 1845

Orestia aubei Allard, 1859

Kézdivásárhely, Katrosa-patak, (GMV) – Kárpáti és balkáni hegyi faj. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Genus: *Derocrepis* Weise, 1886

Derocrepis (s. str.) *rufipes* (Linnaeus, 1758)

Előpatak, (B, P); Torjai-hgys., Büdös-hegy, (GMV); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Baróti-hgys., Középpajta, (SRK); Ojtoz, 1993. VI. 4., RI – Euro-szibériai faj. Erdélyben így Kovászna megyében is, elterjedt és gyakori. TN: *Vicia*-, *Lathyrus*-, *Cytisus*-, *Coronilla*-, *Genista*-fajok.

Genus: *Hippuriphila* Foudras, 1859

Hippuriphila modeeri (Linnaeus, 1761)

Válcele area (Előpatak), (N); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK) – Holarktikus faj. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt és gyakori. TN: *Equisetum*.

Genus: *Crepidodera* Chevrolat, 1837

Crepidodera aurea (Geoffroy, 1785)

Papoc, (P); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK) – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Populus nigra*, *P. tremula*, *Salix caprea*.

Crepidodera aurata (Marsham, 1802)

Barót, (GMV); Kézdivásárhely, (GMV); Válcele area (Előpatak), (N); Bodoki-hgys., Bálványosfürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Bodoki-hgys., Maksa, Tekerő-patak v., 1992. V. 2., KI

– Palearktikus faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, a hegy- és dombvidéken messze elterjedt és nagyon közönséges. TN: *Populus*- és *Salix*-félék.

Crepidodera fulvicornis (Fabricius, 1792) = *Crepidodera helxines* (Linnaeus, 1758)

Előpatak, (B); Papoc, 1989. VI. 9., ML; Baróti-hgys., Előpatak, (SRK) – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Salix*- és *Populus*-félék.

Genus: *Minota* Kutschera, 1859

Minota (s. str.) *carpathica* Heikertinger, 1911

Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (RIG, SRK); Háromszéki-hav., Lakóca, (SRK) – Előfordul a Keleti-Alpokban, a Szudétákban és a Kárpátokban. Erdélyben messze elterjedt és gyakori. TN: *Vaccinium*-fajok.

Genus: *Chaetocnema* Stephens, 1831

Chaetocnema (Tlanoma) chlorophana (Duftschmid, 1825)

Válcele area (Előpatak), (N) – Circummediterrán faj. Erdélyben szórványosan, nem gyakori. Ez az első adata Kovászna megyéből. TN: *Calamagrostis epigeios*, *Agrostis alba*.

Chaetocnema (Tlanoma) concinna (Marsham, 1802)

Előpatak, (GMV); Barót, (GMV); Réty, (GMV); Válcele area (Előpatak), (N); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK) – Eurázsiai faj. Erdély hegy- és dombvidékén elterjedt és közönséges.⁶³ TN: *Rumex*-, *Polygonum*- és *Rheum*-fajok.

Chaetocnema (Tlanoma) heikertingeri Ljubischtscheff, 1963

Válcele area (Előpatak), (N) – Eurázsiai faj. Erdélyben Fodor Jenő⁶⁴ 1917–1918-as gyűjtéseiből ismert, de nagyon ritka. Ez az első adata Kovászna megyéből.

Chaetocnema (Tlanoma) semicoerulea (Koch, 1803)

Válcele area (Előpatak), (N) – Euro-szibériai faj. Erdélyben szórványosan fordul elő és a ritkább fajok közé tartozik. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Calamagrostis* és a *Phalaris* gyökerein élnek a lárvái, az imágók a következő *Salix*-fajokon: *Salix alba*, *S. triandra*, *S. purpurea*, *S. incana*, *S. viminalis*.

Chaetocnema (Tlanoma) tibialis (Illiger, 1807)

Válcele area (Előpatak), (N) – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és nagyon gyakori. Ez az első gyűjtési adata Kovászna megyéből. TN: *Chenopodium album*, *Atriplex hastata*, *Salicornia europaea*.

Chaetocnema (s. str.) *arenacea* (Allard, 1860)

Válcele area (Előpatak), (N) – Mediterrán faj. Erdélyben csak néhány helyről ismert, ritka. Ez az első adata Kovászna megyéből.

Chaetocnema (s. str.) *aridula* (Gyllenhal, 1827)

Előpatak, (B, P, GMV, FRH) – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Gramineae*.

Chaetocnema (s. str.) *hortensis* (Geoffroy, 1785)

Réty, (GMV); Rétyi Nyír, (SRK); Válcele area (Előpatak), (N); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Bálványosfürdő, Büdös-hegy, 2006. VI. 29., RI et SA – Palearktikus faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és közönséges. TN: *Sesleria coerulea*, *Arrhenatherum elietius*.

Chaetocnema (s. str.) *obesa* (Boieldieu, 1859)

Válcele area (Előpatak), (N) – Palearktikus faj. Erdélyben, főleg a vizes helyeken elterjedt, de nem gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Carex*-fajok.

Genus: *Dibolia* Latreille, 1829

Dibolia occultans (Koch, 1803)

Válcele area (Előpatak), (N); Baróti-hgys., Középpajta, (SRK); Baróti-hgys., Uzonkafürdő, (SRK) – Mediterrán faj. Erdélyben szórványosan fordul elő, nem gyakori. TN: *Mentha aquatica*.

⁶³ PETRI, Karl 1912.

⁶⁴ Fodor Jenő (1888–1976) orvos, entomológus.

Dibolia phoenicia Allard, 1866 = *Dibolia orientalis* Weise, 1893

Válcele area (Előpatak), (N) – Kelet-mediterrán faj. Erdély levélbogár-faunájában ez a Kovászna megyei gyűjtési adat új fajt jelez.

Dibolia rugulosa Redtenbacher, 1849

Baróti-hgys., Előpatak, (SRK) – Európai faj, amely Erdélyben szórványosan fordul elő, és nem gyakori. Kovászna megyéből ez az első gyűjtési adata. TN: *Stachys recta*.

Dibolia timida (Illiger, 1807)

Válcele area (Előpatak), (N) – Nyugat-mediterrán faj. Erdélyben csak néhány helyen fordul elő, ritka faj. Kovászna megyéből ez az első adata.

Genus: *Mniophila* Stephens, 1831

Mniophila muscorum (Koch, 1803)

Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (RIG, SRK); Háromszéki-hav., Kovászna, Tündér-v., (SRK) – Európai hegyvidéki faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és gyakori. TN: *Plantago lanceolata*, *Teucrium scordonia*, *Digitalis purpurea*.

Genus: *Psylliodes* Berthold, 1827

Psylliodes (s. str.) *dulcamarae* (Koch, 1803)

Baróti-hgys., Uzonkafüredő, (RIG); Bálványosfüredő, (RIG) – Európai faj. Erdélyben a vízenyős réteken, a vizek közelében szórványosan elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ezek az első előfordulási adatai. TN: *Solanum dulcamara*.

Psylliodes (s. str.) *luteolus* (Müller, 1776)

Előpatak, (B, GMV, FRH); Erősd, (P); Büdös-hegy, (P) – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben szórványosan, gyakori. TN: *Solanum*-félék.

Psylliodes (s. str.) *napi* (Fabricius, 1792)

Vargyas, Almási-barlang, (P); Ojtoz, 1992. VIII. 20., KI et PA – Európai-kisázsiai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Nasturtium*, *Cardamine*, *Alliaria officinalis*.

Subfamily: **HISPINAE**

Genus: *Hispa* Linnaeus, 1767

Hispa atra Linnaeus, 1767

Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); Persányi-hgys., Rika, Vargyas-patak v., 2009. V. 20., RI – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Poa compressa*, *Agropyron repens*.

Subfamily: **CASSIDINAE**

Genus: *Cassida* Linnaeus, 1758

Cassida (s. str.) *atrata* Fabricius, 1787

Uzonkafüredő, (RIG) – Pontomediterrán faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori. Kovászna megyéből ez az első adata. TN: *Salvia pratensis*, *S. glutinosa*.

Cassida (s. str.) *denticollis* Suffrian, 1844

Válcele area (Előpatak), (N); Réty, Rétyi Nyír, (SRK); Ojtoz, 1993. VI. 4., RI; Persányi-hgys., Vargyas, Alsó-Mál, 2004. VII. 6., PA, (HNHM); Persányi-hgys., Vargyas-patak v., 2009. V. 20., RI – Eurázsiai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is, elterjedt és gyakori. TN: *Chrysanthemum vulgare*, *Achillea millefolium*.

Cassida (s. str.) *ferruginea* Goeze, 1777

Előpatak, (B, FRH) – Euro-szibériai faj. Erdélyben szórványosan, gyakori. Kovászna megyei előfordulását csak 100 éves adatok jelzik. TN: *Pulicaria dysenterica*.

Cassida (s. str.) *flaveola* Thunberg, 1794

Baróti-hgys., Uzonkafüredő, (SRK); Bodoki-hgys., Bálványosfüredő, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Ojtoz, 1992. VIII. 20., KI et PA, (HNHM); Szacsva, 1992. V. 30.,

KJ, (HNHM), Vargyas, Vargyas-patak v., 1992. V. 29., PA, (HNHM) – közép- és kelet-európai faj. Erdélyben a vizes élőhelyeken elterjedt és gyakori. TN: *Stellaria holostea*, *S. graminea*, *Merlandryum album*.

Cassida (s. str.) *lineola* Creutzer, 1799

Válcele area (Előpatak), (N) – Eurázsiai faj. Kovászna megye levélbogár-faunájában új faj. TN: *Artemisia absinthium* és *A. campestris*.

Cassida (s. str.) *nebulosa* Linnaeus, 1758

Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG) – Európai faj, amely Észak-Amerikában is előfordul. Erdélyben elterjedt és közönséges. Kovászna megyéből ez az első gyűjtési adata. TN: *Chenopodium album*, *Atriplex hastata*.

Cassida (s. str.) *pannonica* Suffrian, 1844

Válcele area (Előpatak), (N); Nemere-hgys., Lemhény, Tisza-patak v., (SRK) – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyéből ezek az első gyűjtési adatai. TN: *Centaurea*-félék.

Cassida (s. str.) *prasina* Illiger, 1798

Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); Uzonkafüredő, (RIG) – Eurázsiai faj, amely Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Achillea*-, *Chrysanthemum*-, *Matricaria*-, *Anthemis*-félék.

Cassida (s. str.) *ruginosa* Müller, 1776

Baróti-hgys., Uzonkafüredő, (SRK); Bodoki-hgys., Málnás, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG); Vargyas, Vargyas-patak v., 1992. V. 29., PA (HNHM); Bodoki-hgys., Maksa, 1997. VII. 30., RJ; Előpatak, 1992. VIII. 24., PA – Palearktikus faj, amely Amerikában is előfordul. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Carduus*- és *Cirsium*-fajok, továbbá *Onopordum acanthium*, *Arctium lappa*, *Sonchus oleraceus*, *Chrysanthemum vulgare*.

Cassida (s. str.) *sanguinolenta* Müller, 1776

Réty, Rétyi Nyír, (SRK), (HNHM); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG) – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Achillea millefolium*.

Cassida (s. str.) *stigmatica* Suffrian, 1844

Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-patak v., (SRK); Málnás, (RIG); Réty, Rétyi Nyír, 1992. V. 2., SZ, (HNHM) – Eurázsiai faj Erdélyben elterjedt, de nem gyakori. TN: *Achillea millefolium*, *Chrysanthemum vulgare*.

Cassida (s. str.) *vibex* Linnaeus, 1767

Baróti-hgys., Uzonkafüredő, (SRK), 1992. V. 3., 1992. V. 20., KI, (HNHM); Bálványosfüredő, Büdös-hegy, (SRK); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegaszó v., (RIG), 2004. VII. 5., PA, (HNHM); Vargyas, Vargyas-patak v., 1992. V. 29., PA, (HNHM); Ojtoz, 1993. VI. 4., RI; Szacsva, 1992. V. 30., KJ, (HNHM) – Eurázsiai faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is elterjedt és közönséges. TN: *Cirsium arvense*, *C. palustre*, *Chrysanthemum vulgare*.

Cassida (Cassidulella) *nobilis* Linnaeus, 1758

Baróti-hgys., Uzonkafüredő, (SRK); Réty, Rétyi Nyír, (SRK), (HNHM); Lisznyó, patak v., 1918. X. 25., leg. Fodor Jenő, (HNHM) – Eurázsiai faj. Erdélyben a hegy és dombvidéken elterjedt és nagyon gyakori. TN: *Silene*-, *Spergula*-, *Chenopodium*-, *Atriplex*-, és *Beta*-félék.

Cassida (Cassidulella) *vittata* Villers, 1789

Baróti-hgys., Uzonkafüredő, 1992. V. 3., KI et PA – Palearktikus faj. Erdélyben szórványosan, ritka. TN: *Atriplex*-, *Chenopodium*-, *Salicornia*-, *Salsola*-, *Lychnis*-félék.

Cassida (Mionycha) *azurea* Fabricius, 1801

Vargyas, (P) – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben az alacsonyabb hegyvidék erdős részein elterjedt, de nem gyakori. Kovászna megyei jelenlétét közel 100 éves adat jelzi. TN: *Silene cucubalus*, és más *Silene*-fajok, valamint a *Saponaria officinalis*.

Cassida (*Mionycha*) *subreticulata* Suffrian, 1844
Válcele area (Előpatak), (N); Réty, Rétyi Nyír, 1992. V. 2., SZ, (HNHM) – Előfordul Közép- és Délkelet-Európában, innen keletre az Amur-medencéig. Erdélyben nagyon ritka. Kovászna megyéből ezek az első adatai.

Cassida (*Mionichella*) *hemisphaerica* Herbst, 1799
Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Vargyas, Alsó-Mál, 2004. VII. 8., PA, (HNHM) – Nyugat-mediterrán faj, amely csaknem egész Európában megtalálható. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt, de nem gyakori. TN: *Silene cucubatus*, *Ciantibus caryophyllus*

Cassida (*Odontionycha*) *viridis* Linnaeus, 1758
Baróti-hgys., Uzonkafüredő, (SRK), 1992. V. 20., KI; Bodoki-hgys., Bálványosfüredő, (SRK); Bodoki-hgys., Sepsibükszád, (SRK); Nemere-hgys., Lemhény, Tisza-patak v., (SRK); Nemere-hgys., Somkő-nyak, (SRK); Persányi-hgys., Vargyas, Hidegászó v., (RIG); Torja, (RIG); Bálványosfüredő, Büdös-hegy, (RIG); Bodzafüredő, Gyilkos-tető, 1992. VII. 25., PA, (HNHM); Ojtoz, 1992. VIII. 20., KI et PA, 1993. VI. 4., RI; Torjai-hgys., Büdös-hegy, 1943. VI. 26., GE, (HNHM); Bereck, 1993. VI. 4., RI – Eurázsiai faj. Erdélyben az egész területen elterjedt és nagyon közönséges.⁶⁵ TN: *Salvia*-, *Stachys*-, *Mentha*-, *Galeopsis*-, *Lycopus*-, *Cirsium*-félék

Helységnévtár

A fajlistában a lelőhelyadatok magyar nyelven szerepelnek. Az alábbiakban közlöm a magyar nevek román nyelvű megfelelőit:

Bálványosfüredő	–	Băile Bálványos
Bardóc	–	Brăduț
Barót	–	Baraolt
Baróti hegység	–	Munții Baraolt
Bereck	–	Brețcu
Bodoki hegység	–	Munții Bodoc
Bodzafüredő	–	Întorsura Buzăului
Bodzai hegység	–	Munții Buzăului
Csiszárüredő	–	Băile Csiszár
Dálnok	–	Dalnic
Döblény	–	Dălghiu
Egerpatak	–	Aninoasa
Előpatak	–	Válcele
Erősd	–	Ariușd
Gyulafalva (Papolc)	–	Păpăuți

Rozner István – Budapest, XI., Tétényi-út 129., H-1116; irozner@gmail.com

Háromszéki-havasok	–	Munții Brețcului
Kézdivásárhely	–	Târgu Secuiesc
Kommandó	–	Comandău
Kovászna	–	Covasna
Közéapajta	–	Aita Medie
Lakóca	–	Lăcăuț
Lemhény	–	Lemnia
Lisznyó	–	Lisnău
Maksa	–	Moacăș
Málnás	–	Malnaș
Nagyajta	–	Aita Mare
Nemere-hegység	–	Munții Nemira
Ojtoz	–	Oituz
Papolc	–	Păpăuți
Persányi-hegység	–	Munții Perșani
Réty	–	Reci
Rétyi Nyír	–	Mestecănișul de la Reci
Sepsibükszád	–	Bixad
Sepsimagyarós	–	Măgheruș
Sepsiszentgyörgy	–	Sfântu Gheorghe
Torja	–	Turia
Torjai-hegység	–	Munții Turiei
Uzonkafüredő	–	Ozunca Băi
Vargyas	–	Vărghiș
Vargyas-patak völgye	–	Valea pârăului Vărghiș

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm meg Kocs Irénnek, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Természetudományi Osztálya muzeológusának és férjének, Kocs Jánosnak azt az önzetlen segítséget, amellyel lehetővé tették a gyűjtőutak zavartalan lebonyolítását. Ugyancsak köszönet illeti dr. Merkl Ottót, a Magyar Természetudományi Múzeum Állattára Bogárgyűjteményének vezetőjét, aki biztosította a gyűjteményben folyó kutatásomat. Ezúton köszönöm meg dr. Hangay Györgynek (Ausztrália, Sydney) a cikkel kapcsolatos észrevételeket és az angol nyelvű fordítást.

Irodalom

- BIELZ, E. Albert
1887 Siebenbürgens Käferfauna, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss*, Hermannstadt, 37, 74–80.
- GRUEV, Blagoi – MERKL Ottó – VÍG Károly
1993 Geographical distribution of Alticinae (Coleoptera, Chrysomelidae), *Ann. Hist.-Nat. Musei Nat. Hung.*, Budapest, 85, 75–132.
- KASZAB Zoltán
1962 Levélbogarak – Chrysomelidae (*Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, IX, 16), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUTHY Dezső
1896 Coleoptera, Chrysomelidae, in: *A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae)*, A Királyi Magyar Természetudományi Társulat Kiadó, Budapest, 182–200.
- MAICAN, Sanda
2005 Checklist of Chrysomelidae (Coleoptera) Romania, *Travaux du Mus. Nat. Hist. Nat. „Grigore Antipa”*, XLVIII, 119–136.
- MÉHELY Lajos
1890 Újabb adatok Erdély s különösen a Barcaság bogárvilágának ismeretéhez, *Értesítő az Erdélyi Múzeum Egyeslet Orvos-Természetudományi szakosztályából*, XII, 3, 257–288.

⁶⁵ PETRI, Karl 1912.

- NISTOR, Laura
2002 A study on leaf-beetle fauna (Coleoptera: Chrysomelidae) in Vâlcele area (District of Covasna, Transylvania, Romania), *Bul. Inf. Soc. lepid. Rom.*, 12, 1–4, 209–218.
- PETRI, Karl
1912 *Siebenbürgens Käferfauna*, Hermannstadt.
1925–26 Ergänzungen und Berichtigungen zur Käferfauna Sierbenbürgens 1912, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss*, Hermannstadt, 76, 165–206.
- ROZNER István
1996 An updated list of the Chrysomelidae of Hungary and the adjoining parts of the Carpathian Basin (Coleoptera), *Folia Ent. Hung.*, 57, 243–260.
1998 Hargita megye levélbogár-faunájának alapvetése (Coleoptera: Chrysomelidae), *Acta (Sicoluca) 1997*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 81–106.
- ROZNER István – ROZNER György
2007 Adatok Erdély és a Bánság levélbogár-faunájához (Coleoptera: Chrysomelidae), *Acta (Siculica) 2007*, 115–131.
- SZÉL Győző – ROZNER István – KOCS Irén
1996 Contribuții la cunoașterea Coleopterelor din Transilvania (România) pe baza colectărilor din ultimii ani, *Acta (Siculica) 1995*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 73–92.
- WARCHALOWSKI, Andrzej
2003 *CHRYSOMELIDAE, The leaf-beetles of Europe and the Mediterranean area*, Warszawa.

Fundamentarea faunei de crisomelide (Coleoptera: Chrysomelidae) din județul Covasna

(Rezumat)

Autorul a listat 205 specii și subspecii ale 52 genuri din județul Covasna. Lista speciilor conține date privind locurile de menționare de la începuturi până în 2010, respectiv date nepublicate până acum furnizate de colecțiile cercetătorilor Societății Entomologice din Ungaria și ale Muzeului Național Secuiesc (Sfântu Gheorghe) între 1985–2010.

Lista conține date privind colecțiile Muzeului de Științele Naturii din Ungaria și cele private ale autorului. În această lucrare autorul semnalează 5 specii de crisomelide (*Cryptocephalus decemmaculatus* Linnaeus, 1758), *Cryptocephalus solivagus* Leonardi et Sassi, 2001, *Longitarsus albineus* (Foudras, 1860), *Longitarsus brisouti* Heikertinger, 1912, *Dibolia phoenicia* Allard, 1866), care sunt noi pentru fauna Transilvaniei, precum și 61 de specii, respectiv subspecii semnalate pentru prima dată în județul Covasna.

Lucrarea oferă o scurtă trecere în revistă a istoriei cercetărilor privind crisomelidele, efectuate în Transilvania și județul Covasna. Lista include date privind locul de colectare, numele colecționarilor. Clasificarea zoo-geografică, răspândirea pe teritoriul Transilvaniei, plantele de hrană ale acestora sunt menționate în notele lucrării.

Foundation of the leaf-beetle (Coleoptera: Chrysomelidae) fauna of the Kovászna (Covasna) County (Transylvania)

(Abstract)

The author has listed 52 genera and 204 species and subspecies from Kovászna County. The list contains previously published special literature data, from early beginnings until 2010, and also data gathered from the collections of the members of the Hungarian Entomological Society and Székely National Museum, relating to material collected between 1985–2010. The list also contains the relevant data of the Hungarian Natural History Museum's and the author's collection. 5 leaf-beetle species (*Cryptocephalus decemmaculatus* Linnaeus, 1758, *Cryptocephalus solivagus* Leonardi et Sassi, 2001, *Longitarsus albineus* Foudras, 1860, *Longitarsus brisouti* Heikertinger, 1812, *Dibolia phoenicia* Allard, 1866) represent new records in Transylvania, while 61 species listed are new records in Kovászna County.

This paper also gives a short review of the history of leaf beetle research in Transylvania and particularly in Kovászna County. The species list includes the species' locality data, references of published data and the names of the collectors. Zoogeographical notes, notes on the distribution of the species in Transylvania and foodplants are also included.

A CSUKÁS FUTÓBOGARAI (COLEOPTERA: CARABIDAE)

Bevezetés

Méhely Lajos már 1889-ben azt írta, hogy a Barcaság [térsege] (melyhez a Csukás is tartozik) bogárvilága – Bielz Albert E. (1887), báró Hopffgarten Miksa és Deubel Frigyes gyűjtései által – meglehetősen jól kutatott. Ezzel együtt a Barcaság területére 342 új bogárfaj adatait közli saját és Deubel újabb gyűjtéseiből, melyek között 14 futóbogár fajt a Csukásból is említ.¹ Egy évvel később pedig további 6 futóbogár faj adatait teszi közzé.² A későbbiekben Kuthy Dezső a *Fauna Regni Hungariae*-ben 4 futóbogár lelőhelyadatát közli a Csukásból.³ A 20. század első felében Karl Petri 16⁴, Csiki Ernő pedig 5 fajt⁵ ismertet a hegységéből.

A hegység természeti viszonyainak megismeréséhez jó segítséget nyújt a Pallas-Akadémia Könyvkiadó Csíkszeredában kiadott, *Erdély hegyei* könyvsorozat 21. kötete, amely Májai Csaba tollából jelent meg 2003-ban. A kiadvány értékét növeli, hogy a könyvsorozatban szokásos módon, turisztatérképet is közölnek a területről.⁶ Székely Levente Hétfalu környékének természeti értékeire hívja fel a figyelmet, írásában kutatástörténeti áttekintést is nyújt.⁷

A Csukás-hegység a Keleti-Kárpátok déli hegységcsoportjának, a Kárpát-kanyarnak a része, körülbelül 200 km²-nyi területet foglal magába. A Bodzafordulói-hegyvidék szomszédságában terül el, északon a Döblen-völgye és a Bodzafordulói-medence, nyugaton a Tatrang-, Tészla- és a Zajzon-patakok határolják. A hegység keleti határai a Bodza- és a Bankota-patak, valamint a Bankota-hágó, melyek a Szilon-havastól választják el. A Csukást délen a Telején-völgye és a Cheia-medence határolja.

A hegység patkó alakú, melynek központi része a Piroska-havas, ettől nyugatra a Csukás-Bretocsa-havas, keletre a Gropșoarele-Zăganu-gerinc helyezkedik el, legmagasabb pontja a Csukás-csúcs (1954 m). A Csukáshoz tartozik a Tészla- és a Donghavas is, ezek a hegység a Csukás északnyugati részén

elszigetelve magasodnak. A hegység jellegzetes kőzete a konglomerátum, amelyből a szélerózió és a fagyaprózódás számos érdekes sziklaformát alakított ki.

A Csukás a különböző flóraelemek találkozási pontjában található, a növényzet a magasság szerint övezetes felépítésű: 800–1000 méteren hegylábi réteket, kaszálókat, 800–1400 méteren bükkösöket, vegyes erdőket, 1500–1600 méter között pedig fenyveseket találunk, 1600 métertől kezdődik a szubalpesi övezet, itt a törpecserjék és a havasi rétek jellemzőek.⁸

Anyag és módszer

Első gyűjtőutunkra a Csukásban 2006. július 23. és 30. között került sor. A Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem (ma Budapesti Corvinus Egyetem Kertészettudományi Kar) Rovartani Tanszéke által szervezett rovarásztáborban vettünk részt, melyet dr. Mészáros Zoltán és dr. Haltrich Attila szervezett. A szállásunk ekkor a Cabana Muntele Roșu-ban volt. 2010-ben pedig kérésünkre Kocs Irén, a Székely Nemzeti Múzeum entomológusa szervezett június 23. és 28. között gyűjtőutat a hegységbe, melyhez rajtunk kívül Retezár Imre, Podlussány Attila és Rozner István koleopterológusok is csatlakoztak, ekkor a Cabana Silva-ban szálltunk meg.

A terület futóbogár-faunájának minél teljesebb megismerése érdekében sokféle gyűjtési módszert alkalmaztunk: egyelés, kopogtatás, fűhálózás, parttaposás, kérgezés, rostálás, lámpázás. Emellett talajcsapdákat is üzemeltettünk az alábbi helyeken:

Cabana Muntele Roșu, bükkös, talajcsapda (2006, 2010)

1228 m, N45°29.237' E25°56.287'

Muntele Roșu (Vörös-havasok), sípálya, talajcsapda (2010)

1397 m, N45°29.523' E25°56.551'

Dealul Cucului (Kakukk-hegy), bükkös, talajcsapda (2010)

1252 m, N45°29.019' E25°56.288'

¹ MÉHELY Lajos 1889.

² MÉHELY Lajos 1890.

³ KUTHY Dezső 1897.

⁴ PETRI, Karl 1912.

⁵ CSIKI Ernő 1908, 1913, 1946.

⁶ MÁJAI Csaba 2003.

⁷ SZÉKELY Levente 2010.

⁸ MÁJAI Csaba 2003.

További gyűjtőhelyek:

Balaban

Valea pâraului Berii (Beri-patak völgye, a forrástól 1000 m-ig)

Pasul Bratocea (Bretocsa-hágó)

Pâraul Cheița (Cheița-patak)

Muntele Roșu (Vörös-havasok)

Culmea-Albele (Fehérkő-havas)

Vârful Ciucaș (Csukás-csúcs)

Dealul Cucului (Kakukk-hegy)

Culmea Tigăile Mari (Nagy-Tigáj)

Muntele Chirușca (Piroska-havas)

Piscul lui Neașu

Podul Berii (Beri-híd)

A megfigyelések során kimutatható faj- és egyedszámot nagymértékben befolyásolták az adott időszakban uralkodó időjárási viszonyok. Az első gyűjtés évében az azt megelőző igen csapadékos évet és a hideg nyárelőt követően forró és száraz volt az időjárás. Futóbogarakat az erdős részeken kívül szinte csak a nedvesebb völgyekben, vízfolyások és források környékén lehetett gyűjteni. Mindemellett a kövek

alól gazdag anyag került elő. A második gyűjtés évét a szélsőséges csapadék és rendkívüli alacsony nyári hőmérséklet jellemezte. A megfigyelések időszakában a nappali hőmérséklet általában 10 °C alatt maradt és a folyamatos esőzés miatt még az egyébként szárazabb lejtők is csuromvizesek voltak. Mindez egy szélsőségesen száraz időszak után következett be. A nedves és hideg idő miatt jelentősen korlátozottak voltak az alkalmazható gyűjtési módszerek. A hegyvidéken egyébként igen hatékony kövek alatti gyűjtés ezúttal nagyon gyenge eredményt hozott. Leginkább a talajcsapadék anyagából került elő értékesebb anyag.

A fajlista összeállításánál a saját gyűjtéseinken kívül a fellelhető irodalmi forrásokat és a Magyar Természettudományi Múzeum adatait is felhasználtuk, utóbbiak Podlussány Artilla 1992. május 27-i gyűjtéséből származnak. A listában a hegység központi részén előkerült fajokat közöljük, míg a Tészláról és a Dong-havasról közölt irodalmi adatokat nem szerepeltetjük. A területen előforduló *Carabus*-fajok alfaji azonosításához Szél Győző doktori dolgozatát használtuk fel.⁹

A fajok jegyzéke

Cicindela Linnaeus, 1758

Cicindela campestris Linnaeus, 1758 – (Méhely Lajos 1890)

Carabus Linnaeus, 1758

Carabus coriaceus rugifer Kraatz 1887 – (Méhely Lajos 1890, Karl Petri 1912); Bretocsa-hágó, legelő (2006); Muntele Roșu, sípálya, talajcsapda (2010)

Carabus irregularis montandoni Buysson, 1882 – (Méhely Lajos 1890)

Carabus violaceus mehelyi Ganglbauer, 1896 – (Méhely Lajos 1890); Piroska-havas (2006);

Cabana Muntele Roșu, bükkös, talajcsapda (2006, 2010), egyelés (2006); Muntele Roșu,

egyelés (2006), sípálya, talajcsapda (2010); Beri-patak völgye (2010); Bretocsa-hágó, legelő

(2010); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010)

Carabus auronitens escheri Palliard, 1825 – (Méhely Lajos 1889); Beri-patak völgye (2006);

Piscul lui Neașu (2006); Cabana Muntele Roșu, bükkös (2006, 2010); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010); Muntele Roșu, fenyves, talajcsapda (leg.: Retezár Imre 2010)

Carabus cancellatus graniger Palliard, 1825 – (Karl Petri 1912, Csiki Ernő 1913); Muntele Roșu, sípálya, talajcsapda (2010)

Carabus arvensis carpathus Born, 1902 – (Méhely Lajos 1889, 1890, Kuthy Dezső 1892, Csiki Ernő 1908); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010)

Carabus obsoletus carpathicus Palliard, 1825 – Muntele Roșu, sípálya, talajcsapda (2010)

Carabus hampei incompus Kraatz, 1880 – (Méhely Lajos 1890, Karl Petri 1912); Bretocsa-hágó, legelő (2006); Muntele Roșu, sípálya, egyelés (2006), talajcsapda (2010)

Carabus linnei linnei Duftschmid, 1812 – Beri-patak, forrás (2006); Cabana Muntele Roșu, bükkös, talajcsapda (2006);

⁹ SZÉL Győző 1985.

Culmea Bratocea (2006, 2010); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010); Muntele Roșu, sípálya, talajcsapda (2010)

Carabus glabratus gibbosus Heyden, 1866 – Bretocsa-hágó, legelő (2006); Nagy-Tigáj, turistaút (2006); Muntele Roșu, turistaút (2010)

Carabus convexus convexus Fabricius, 1775 – Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010)

Cychrus Fabricius, 1774

Cychrus caraboides caraboides (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye (2006); Cabana Muntele Roșu, bükkös (2006); Muntele Roșu (2006), Bretocsa-hágó, bükkös (2010)

Leistus Fröhlich, 1799

Leistus piceus piceus Fröhlich, 1799 – Beri-patak völgye (2006); Bretocsa-hágó, bükkös (2010)

Leistus ferrugineus (Linnaeus, 1758) – Bretocsa-hágó, legelő (2006); Muntele Roșu (2006)

Nebria Latreille, 1802

Nebria brevicollis (Fabricius, 1792) – Cheița-patak (2010)

Nebria picicornis Fabricius, 1801 – Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2010)

Nebria jockischii Sturm, 1815 – Beri-patak, forrás (2006); Beri-patak völgye (2006, 2010); Balaban, Cheița-patak (2010)

Nebria rufescens Ström, 1768 – Beri-patak, kavicsstorlat (2006); Beri-patak, 1100 m (2006); Beri-patak, forrás (2006, 2010); Beri-patak völgye (2010); Balaban, Cheița-patak (2010); Beri-patak alsó szakasza (2010)

Nebria heegeri Dejean, 1826 – Beri-patak, 1100 m (2006, 2010); Beri-patak, forrás (2006, 2010); Beri-patak völgye (2010); Balaban, Cheița-patak (2010)

Nebria transylvanica Germar, 1824 – Beri-patak, forrás (2006); Cabana Muntele Roșu környéke (2006); Beri-patak

völgye (2006, 2010); Muntele Roşu, 1800 m (2006), sípálya, talajcsapda (2010)

Notiophilus Dumeril, 1806

Notiophilus biguttatus (Fabricius, 1779) – Beri-patak, forrás (2006); Podul Berii 1000 m (2006); Beri-patak völgye (2006, 2010); Muntele Roşu (2006, 2010)

Notiophilus germinyi Fauvel in Grenier, 1863 – Bretocsa-hágó, legelő (2006); Muntele Roşu 1800 m (2006); Nagy-Tigáj, turistaút (2006)

Loricera Latreille, 1802

Loricera pilicornis (Fabricius, 1775) – Beri-patak, forrás (2006)

Clivina Latreille, 1802

Clivina collaris (Herbst, 1784) – Beri-patak völgye (2010)

Clivina fossor (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye (2006); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda (2010)

Dyschirius Bonelli, 1810

Dyschirius globosus (Herbst, 1784) – (Karl Petri 1912)

Dyschirius digitatus (Dejean, 1825) – Podul Berii 1000 m (2006)

Broscus Panzer, 1813

Broscus cephalotes (Linnaeus, 1758) – Beri-patak, kavicsstorlat (2006)

Trechus Clairville, 1806

Trechus obtusus Erichson, 1837 – Culmea-Albele, 1600 m (2006); Muntele Roşu (2006); Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda (2010); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, rostálás (2010)

Trechus pulchellus Putzeys, 1846 – (Méhely Lajos 1889); Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás (2006)

Trechus carpaticus Rybinski, 1902 – (Karl Petri 1912, Csiki Ernő 1946); Beri-patak völgye (2006); Muntele Roşu (2006); Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás (2006, 2010); Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda (2010)

Trechus cardioderus Putzeys, 1870 – (Méhely Lajos 1889, Karl Petri 1912); Beri-patak, forrás (2006); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda (2006), rostálás (2010); Beri-patak völgye (2010); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010)

Trechus marginalis Schaum, 1862 – Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás (2006)

Trechoblemus Ganglbauer, 1891

Trechoblemus micros (Herbst, 1784) – Balaban, Cheiţa-patak (2010)

Duvaliopsis Jeannel, 1928

Duvaliopsis transylvanica (Csiki, 1902) – (Karl Petri 1912, Csiki Ernő 1946), 2 példány tölgytuskó gyökerei alatt (Karl Petri 1912)

Elaphropus Motschulsky, 1839

Elaphropus quadrisignatus (Duftschmid, 1812) – Beri-patak, kavicsstorlat (2006)

Tachyta Kirby, 1837

Tachyta nana (Gyllenhal, 1810) – Balaban, bükkös (2010)

Bembidion Latreille, 1802

Bembidion pygmaeum Fabricius, 1792 – Beri-patak, kavicsstorlat (2006)

Bembidion lampros (Herbst, 1784) – Bretocsa-hágó, legelő (2006); Muntele Roşu (2006), sípálya, talajcsapda (2010)

Bembidion properans (Stephens, 1828) – Muntele Roşu (2006); Podul Berii 1000 m (2006); Beri-patak völgye (2006, 2010);

Bembidion varium (Olivier, 1795) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás (2006); Podul Berii 1000 m (2006)

Bembidion decorum (Panzer, 1799) – Beri-patak, kavicsstorlat (2006); Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2010)

Bembidion deletum Serville, 1821 – Beri-patak völgye (2006); Muntele Roşu (2006); Bretocsa-hágó, Tv-relé (2010); Beri-patak, forrás (2010)

Bembidion stephensii Crotch, 1866 – Beri-patak völgye (2006)

Bembidion varicolor Fabricius, 1803 – Beri-patak, kavicsstorlat (2006)

Bembidion tibiale (Duftschmid, 1812) – (Karl Petri 1912); Beri-patak, 1100 m (2006); Beri-patak, forrás (2006); Beri-patak, kavicsstorlat (2006); Beri-patak, alsó szakasz 1000 m (2010); Balaban, Cheiţa-patak (2010); Podul Berii 1000 m (2006) – (a forrásnál alig)

Bembidion geniculatum Heer 1837 – Beri-patak, 1100 m (2006); Bretocsa-hágó, legelő (2006); Muntele Roşu (2006); Podul Berii 1000 m (2006); Culmea-Albele, 1600 m (2006); Beri-patak, forrás (2006, 2010); Beri-patak, kavicsstorlat (2006, 2010); Cheiţa-patak (2010); Beri-patak, alsó szakasz 1000 m (2010); Beri-patak völgye (2010)

Bembidion subcostatum javurkovae Fassati, 1944 – Beri-patak, 1100 m (2006); Beri-patak, kavicsstorlat (2006); Podul Berii 1000 m (2006); Beri-patak, alsó szakasz 1000 m (2010); Beri-patak völgye (2010)

Bembidion cruciatum Dejean, 1831 – Beri-patak völgye (2006); Beri-patak, kavicsstorlat (2006, 2010)

Bembidion mannerheimii (C. R. Sahlberg, 1827) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda (2010)

Bembidion stomoides Dejean, 1831 – (Karl Petri 1912); Beri-patak, 1100 m (2006); Beri-patak, forrás (2006, 2010); Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2010); Beri-patak, kavicsstorlat (2010)

Bembidion millerianum Heyden, 1883 – Beri-patak, kavicsstorlat (2006); Podul Berii 1000 m (2006); Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2010)

Bembidion doderoi Ganglbauer, 1891 – Beri-patak, forrás (2006); Beri-patak völgye (2006)

Bembidion schueppelii (Dejean, 1831) – Podul Berii 1000 m (2006)

Bembidion quadrimaculatum (Linnaeus, 1761) – Beri-patak, 1100 m (2006); Beri-patak, kavicsstorlat (2006); Muntele Roşu (2006)

Bembidion articulatum (Panzer, 1796) – Beri-patak, 1100 m (2006)

Asaphidion Des Gozis, 1886

Asaphidion pallipes (Linnaeus, 1761) – (Méhely Lajos 1889); Beri-patak, kavicsstorlat (2006)

Patrobus Stephens, 1827

Patrobus quadricollis L. Miller, 1868 – (Kuthy Dezső 1892, Karl Petri 1912)

Patrobus roubali Maran, 1933 – Bretocsa-hágó, legelő (2006); Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2010), forrás (2006, 2010); Cabana Muntele Roşu, bükkös, egyelés (2006, 2010), talajcsapda (2010); Beri-patak völgye (2010); Balaban, Cheiţa-patak (2010)

Poecilus Bonelli, 1810

Poecilus versicolor (Sturm, 1824) – Muntele Roşu (2006); Podul Berii 1000 m (2006); Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2010); Beri-patak völgye (2010)

Poecilus sericeus Fischer de Waldheim, 1824 – Beri-patak, kavicsstorlat (2010)

Poecilus lepidus (Leske, 1785) – Beri-patak, kavicsstorlat (2006); Beri-patak völgye (2010)

Poecilus szepligetii (Csiki, 1908) – Bretocsa-hágó, legelő (2006); Muntele Roşu 1800 m (2006); Piroska-havas, forгатás (2006); Beri-patak völgye (2010); Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda (2010)

Pterostichus Bonelli, 1810

Pterostichus pilosus (Host, 1789) – (Méhely Lajos 1889, 1890); Muntele Roşu (2006, 2010); Bretocsa-hágó, legelő (2006, 2010); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda (2006, 2010), egyelés (2006); Beri-patak, forrás (2010); Beri-patak völgye, fenyves (2010); Culmea Bratocea környéke (2010); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010)

Pterostichus unctulatus Duftschmid, 1812 – Bratocea, 1272 m (leg.: Podlussány Attila); Muntele-Roşu, 1800 m (2006); Beri-patak, forrás (2006, 2010); Beri-patak völgye (2006, 2010); Bretocsa-hágó (2010); Cabana Muntele Roşu környéke, bükkös, talajcsapda (2006, 2010); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010); Muntele Roşu sípálya, talajcsapda (2010); Piscul lui Neacşu (2010)

Pterostichus foveolatus Duftschmid, 1812 – Beri-patak völgye (2006, 2010); Bratocea, 1272 m (leg.: Podlussány Attila); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010); Muntele Roşu, sípálya, egyelés, talajcsapda (2010)

Pterostichus hungaricus (Dejean, 1828) – (Karl Petri 1912); Cabana Muntele Roşu környéke, bükkös (2006); Muntele Roşu (2006); Muntele Roşu, 1260 m (leg.: Podlussány Attila); Bretocsa-hágó, legelő (2010)

Pterostichus diligens (Sturm, 1824) – (Karl Petri 1912)

Pterostichus strenuus (Panzer, 1797) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás (2006); Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda (2010)

Pterostichus niger (Schaller, 1783) – Beri-patak, 1100 m (2006); Balaban, bükkös (2010); Muntele Roşu, talajcsapda (leg: Retezár Imre)

Pterostichus nigrita (Paykull, 1790) – Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2010)

Pterostichus oblongopunctatus (Fabricius, 1787) – Muntele Roşu, 1260 m (leg.: Podlussány Attila); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda (2006, 2010), egyelés (2010); Beri-patak völgye, fenyves (2010); Cheiţa-patak (2010); Piscul lui Neacşu (2010)

Molops Bonelli, 1810

Molops piceus mehadiensis J. Müller 1918 – Beri-patak völgye (2006, 2010); Cabana Muntele Roşu, bükkös, egyelés, rostálás, talajcsapda (2006, 2010); Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda (2010)

Abax Bonelli, 1810

Abax schueppeli Palliardi, 1825 – Beri-patak völgye (2006); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda (2006, 2010)

Abax parallelepipedus (Piller & Mitterpacher, 1783) – Beri-patak völgye (2006, 2010); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda (2010); Piscul lui Neacşu (2010)

Abax parallelus (Duftschmid, 1812) – Beri-patak, fenyves (2006, 2010); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda (2006, 2010); Balaban, bükkös (2010); Cheiţa-patak (2010)

Paranchus Lindroth, 1974

Paranchus albipes (Fabricius, 1796) – (Méhely Lajos 1889); Cheiţa-patak (2010)

Platynus Bonelli, 1810

Platynus assimilis (Paykull, 1790) – Bratocea, 1272 m (leg.: Podlussány Attila); Cabana Muntele Roşu, bükkös, egyelés, talajcsapda (2006, 2010); Beri-patak völgye, fenyves (2010); Piscul lui Neacşu (2010)

Platynus glacialis Reitter, 1877 – (Méhely Lajos 1889, Kuthy Dezső 1892, Csiki Ernő 1908); Beri-patak, forrásnál (2010); Beri-patak völgye (2010)

Agonum Bonelli, 1810

Agonum sexpunctatum (Linnaeus, 1758) – (Méhely Lajos 1889); Beri-patak, kavicsstorlat (2006); Beri-patak völgye (2006)

Agonum viduum (Panzer, 1797) – Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2006, 2010); Culmea Albele, 1600 m (2006); Muntele Roşu (2006); Podul Berii 1000 m (2006); Cheiţa-patak (2010)

Platyderus Stephens, 1828

Platyderus rufus (Duftschmid, 1812) – (Karl Petri 1912); Balaban, Cheiţa-patak (2010)

Synuchus Gyllenhal, 1810

Synuchus vivalis (Illiger, 1798) – (Karl Petri 1912); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010)

Calathus Bonelli, 1809

Calathus ambiguus (Paykull, 1790) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás (2006)

Calathus melanocephalus (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye, kavicsstorlat (2006);

Cabana Muntele Roşu, lámpázás (2006); Podul Berii 1000 m (2006); Bretocsa-hágó, legelő (2010)

Calathus metallicus (Dejean, 1828) – Bratocea, 1272 m (leg.: Podlussány Attila); Bretocsa hágó, legelő (2006)

Calathus micropterus (Duftschmid, 1812) – Muntele Roşu, egyelés (2006, 2010), lámpázás (2006), sípálya, talajcsapda (2010); Beri-patak, fenyves (2010); Bretocsa-hágó, legelő (2010); Cabana Silva környéke, lámpán (2010)

Amara Bonelli, 1810

Amara aenea (De Geer, 1774) – Bretocsa-hágó, Tv-relé (2010); Piscul lui Neacşu (2010)

Amara erratica (Duftschmid, 1812) – Beri-patak, 1100 m (2006); Muntele Roşu, 1800 m (2006)

Amara misella Miller, 1868 – (Kuthy Dezső 1892, Karl Petri 1912); Csukás-csúcs, 1954 m (2006); Muntele Roşu, 1800 m (2006)

Amara ovata (Fabricius, 1792) – Beri-patak, kavicsstorlat (2006)

Amara curta Dejean, 1828 – Muntele Roşu (2006); Bretocsa-hágó, Tv-relé (2010)

Amara lunicollis Schiodte, 1837 – Bretocsa-hágó, legelő (2006); Muntele Roşu, 1800 m (2006); Nagy-Tigáj, turistaút (2006)

Amara nitida Sturm, 1825 – Beri-patak, 1100 m (2006); Muntele Roşu (2006); Bretocsa-hágó, Tv-relé (2010); Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda (2010); Piscul lui Neacşu (2010)

Amara ovata (Fabricius, 1792) – Muntele Roşu (2006)
Amara schimperi Wencker, 1966) – Beri-patak völgye (2010)

Amara sprete Dejean, 1831 – Beri-patak völgye, kavicsstorlat (2006)

Amara aulica (Panzer, 1797) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás (2006); Cabana Silva, lámpán (2010)

Amara equestris (Duftschmid, 1812) – Bretocsa-hágó, Tv-relé (2010)

Harpalus Latreille, 1802

Harpalus calceatus (Duftschmid, 1812) – Muntele Roşu (2006)

Harpalus rufipes (De Geer, 1774) – (Méhely Lajos 1889); Muntele Roşu (2006); Bretocsa-hágó, legelő (2006, 2010); Beri-patak völgye (2010)

Harpalus griseus (Panzer, 1797) – (Méhely Lajos 1889); Bretocsa-hágó, legelő (2006); Cabana Muntele Roşu, lámpázás (2006); Muntele Roşu (2006); Beri-patak, fenyves (2010)

Harpalus affinis (Schränk, 1781) – (Méhely Lajos 1889); Muntele Roşu (2006); Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m (2010); Bretocsa-hágó, legelő (2010)

Harpalus latus (Linnaeus, 1758) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás (2010)

Harpalus quadripunctatus Dejean, 1829 – Beri-patak völgye (2006); Cabana Muntele Roşu környéke, bükkös (2006); Cabana Muntele Roşu, lámpázás (2006); Beri-patak, fenyves (2010)

Trichotichnus Morawitz, 1863

Trichotichnus laevicollis (Duftschmid, 1812) – Beri-patak, forrás (2006); Beri-patak völgye (2006, 2010); Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, rostálás (2010); Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda (2010); Muntele Roşu, 1260 m (leg.: Podlussány Attila); Piscul lui Neacşu (2010)

Chlaenius Bonelli, 1810

Chlaenius nitidulus (Schränk, 1781) – Beri-patak völgye (2006); Podul Berii 1000 m (2006)

Licinus Latreille, 1802

Licinus hoffmannseggii (Panzer, 1803) – (Karl Petri 1912); Bretocsa-hágó, fenyves (2010); Piscul lui Neacşu (2010)

Badister Clairville, 1806

Badister bullatus (Schränk, 1798) – Bretocsa-hágó, Tv-relé (2010)

Cymindis Latreille, 1806

Cymindis humeralis (Fourcroy, 1785) – (Méhely Lajos 1889); Bretocsa-hágó, legelő (2006, 2010)

Dromius Bonelli, 1810

Dromius fenestratus (Fabricius, 1794) – (Karl Petri 1912); Cabana Muntele Roşu, lámpázás (2006)

Microlestes Schmidt-Goebel, 1846

Microlestes minutulus (Goeze, 1777) – Muntele Roşu, 1800 m (2006)

Syntomus Hope, 1838

Syntomus truncatellus (Linnaeus, 1761) – Muntele Roşu, rostálás, sípálya, talajcsapda (2010)

Kutasi Csaba – *Bakonyi Természettudományi Múzeum, Zirc, Rákóczi tér 3–5., H-8420; entomologia@bakonymuseum.koznet.hu*

Tallósi Béla – *Szolnok, Csokonai u. 23. III/8., H-5000; tallosib@yahoo.com*

Összefoglalás

Vizsgálataink során 107 futóbogárfajt gyűjtöttünk, így a Cszakából ismert futóbogarak száma 113-ra emelkedett. A korábbi publikációkban 32 futóbogárfajt közöltek a területről¹⁰, ezek közül a gyűjtéseink során 6 fajt nem sikerült ismételtlen kimutatnunk. Az egyik ilyen faj előfordulása bizonytalan (*Patrobis quadricollis*), mivel adatai rokon fajának (*Patrobis roubali*) leírása (1933) előtti időkből származnak.¹¹

A Cszakás futóbogarak között a legnagyobb fajszámmal képviseltetett genuszok az alábbiak: *Bembidion* (19), *Amara* (12), *Carabus* (11), *Pterostichus* (9), *Harpalus* (6), *Nebria* (6). A terület értékét növeli, hogy a 113 faj között néhány kárpáti endemizmus is található,¹² melyek az alábbiak: *Trechus carpathicus*, *Trechus marginalis*, *Duvaliopsis transylvanica*, *Nebria transylvanica*, *Patrobis quadricollis*, *Patrobis roubali*, *Platynus glacialis*, *Amara misella*. Ezek közül hármat (*Trechus marginalis*, *Nebria transylvanica*, *Patrobis roubali*) ezúttal közlünk elsőként a hegységéből.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetünket szeretnénk kifejezni a terepmunkák és a kézirat megjelentetésében nyújtott segítségért a Székely Nemzeti Múzeum muzeológusának, Kocs Irénnek. A *Trechus*-fajok azonosításában Vladimir Zieris, további problémás taxonok határozásában pedig Szél Győző volt segítségünkre. Mindkettőjüknek ezúton is köszönjük önzetlen munkáját. Az első gyűjtőutunk szervezéséért Haltrich Attilát és Mészáros Zoltánt illeti köszönet. Podlussány Attila, Retezár Imre, Rozner István kollégáink pedig második utunk során segítettek munkánkat.

¹⁰ MÉHELY Lajos 1889, 1890; KUTHY Dezső 1892; PETRI, Karl 1912; CSIKI Ernő 1908, 1913, 1946.

¹¹ KUTHY Dezső 1892; PETRI, Karl 1912.

¹² LÖBL, Ivan – SMETANA, Ales 2003; WITKOWSKI, Zbigniew J. et alii 2003; MÜLLER-MOTZFELD Gerd 2004.

Irodalom

CSIKI Ernő

1905–1908 *Vezérfonal a magyar szent korona országainak területén előforduló bogarak megismerésére, Általános rész, Adephaga*, 1, *Caraboidea (Magyarország bogárfaunája, I)*, Budapest.

1913 Adatok Magyarország bogárfaunájához, *Rovartani Lapok*, 20, 159–162.

1944 Coleopterologische Notizen, III, *Fragm. Fauna. Hungariae*, 7, 45–51.

1946 Die Käferfauna des Karpaten-Beckens I, in: Tasnádi-Kubacska András (ed.): *Naturwissenschaftliche Monographien*, IV. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

KUTHY Dezső

1897 Coleoptera, *A Magyar Birodalom állatvilága (Fauna Regni Hungariae)*, A Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 20–41.

LÖBL, Ivan – SMETANA, Ales

2003 *Catalogue of Palaearctic Coleoptera*, I, *Archostemata–Myxophaga–Adephaga*, Apollo Books, Stenstrup.

MÁJAI Csaba

2003 *Csukás-hegység (Erdély hegyei 21)*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

MÉHELY Lajos

1889 Adatok a Barcaság bogárvilágának ismeretéhez, *Orvos-Természettudományi Értesítő*, 11, 3, 13–61.

1890 Újabb adatok Erdély, s különösen a Barcaság bogárvilágának ismeretéhez, *Orvos-Természettudományi Értesítő*, 12, 3, 257–288.

MÜLLER-MOTZFELD, Gerd

2004 Band 2, Adephaga 1: Carabidae (Laufkäfer), 2, Auflage, in: Freude, Heinz – Harde, Karl Wilhelm – Lohse, Gustav Adolf – Klausnitzer, Bernhard (eds.): *Die Käfer Mitteleuropas*, Elsevier GMBH, Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg-Berlin.

PETRI, Karl

1912 *Siebenbürgens Käferfauna auf Grund ihrer Erforschung bis zum Jahre 1911*, Hermannstadt.

SZÉKELY Levente

2010 Hétfalu vidékének természeti kincsei, *Független művelődési és helytörténet havilap*, 16, 1, 586, 2010. január 21, Hétfalu.

SZÉL Győző

1985 *A Carabus-genus Kárpát-medencében élő fajainak elterjedése és alfaji tagozódása (Coleoptera: Carabidae)* (doktori értekezés), Budapest.

WITKOWSKI, Zbigniew J. – KRÓL, Wiesław – SOLARZ, Wojciech

2003 *Carpathian List Of Endangered Species*, WWF and Institute of Nature Conservation, Polish Academy of Sciences, Vienna–Krakow.

Coleopterele (Coleoptera: Carabidae) din Munții Ciucaș

(Rezumat)

Prezentul studiu prezintă rezultatele expedițiilor de colectare a carabidelor (Coleoptera: Carabidae) efectuate în anii 2006 și 2010 în Munții Ciucaș. Pe parcursul analizelor efectuate am colectat 107 de carabide, numărul carabidelor cunoscute în Munții Ciucaș ridicându-se astfel la 113. Studiile publicate până acum au relatat despre 32 de carabide din acest teritoriu, dintre care, pe parcursul colectărilor nu am reușit în mod repetat să demonstrăm existența a 6 specii. Valoarea acestui teritoriu crește și datorită faptului că printre cele 113 de specii se găsesc și câteva endemisme carpatice, respectiv: *Trechus carpaticus*, *Trechus marginalis*, *Duvaliopsis transsylvanica*, *Nebria transsylvanica*, *Patrobis quadricollis*, *Patrobis roubali*, *Platynus glacialis*, *Amara misella*. Trei dintre aceste (*Trechus marginalis*, *Nebria transsylvanica*, *Patrobis roubali*) sunt publicate pentru prima dată din zona investigată.

Ground beetles (Coleoptera: Carabidae) from Csukás (Ciucaș) Mountains (Romania, Transylvania, East-Carpathians)

(Abstract)

This study presents 107 ground beetle species that were collected with several methods in 2006 and in 2010. In this article, with earlier data, a total of 113 species are listed. There are also endemic species of Carpathians: *Trechus carpaticus*, *Trechus marginalis*, *Duvaliopsis transsylvanica*, *Nebria transsylvanica*, *Patrobis quadricollis*, *Patrobis roubali*, *Platynus glacialis*, *Amara misella*. Three of these (*Trechus marginalis*, *Nebria transsylvanica*, *Patrobis roubali*) are published for the first time.

Kocs Irén – Podlussány Attila – Tallósi Béla – Kutasi Csaba –
Rozner István – Ádám László

ADATOK A CSUKÁS-HEGYSÉG BOGÁRFAUNÁJÁHOZ (COLEOPTERA)

A Csukás-hegységben három alkalommal gyűjtöttünk, ebből két alkalommal az esőzés nehezítette munkánkat. Ezért az itt felsorolt fajok csak igen szerényen képviselik a terület faunáját. A fajlista a gyűjtők lelkesedésének, szorgalmának és a kutatók hozzáértésének eredménye.

A 205 fajt tartalmazó felsorolásban a következő bogárcsaládok képviselői szerepelnek: Anobiidae (1), Anthribidae (2), Apionidae (6), Byrrhidae (4), Buprestidae (1), Cantharidae (12), Cerambycidae (12), Cerylonidae (1), Chrysomelidae (21), Coccinellidae (5), Curculionidae (55), Dascillidae (1), Dermestidae (1), Elateridae (8), Endomychidae (1), Erotylidae (1), Leiodidae (2), Lucanidae (1), Melyridae (2), Nitidulidae (2), Oedemeridae (1), Pyrochroidae (1), Rutelidae (1), Scarabaeidae (14), Silphidae (3), Scydmaenidae (1), Staphylinidae (43), Tenebrionidae (1) és Zopheridae (1). A listából hiányzó bogárcsaládok közül a futóbogarakat (Carabidae) Kutasi Csaba és Tallósi Béla *A Csukás futóbogarai (Coleoptera: Carabidae)* címmel e kötetben publikálják.¹

A gyűjtött ritkaságok közül 2 fajt külön is megemlítünk: a *Bledius bosnicus* Bernhauer, 1902, a *Catalogue of Palaearctic Coleoptera*² szerint Ausztriából, Bosznia és Hercegovinából (Bosznia), Norvégiából, Svédországból és Kis-Ázsiából (Törökország) ismert, Románia faunájára új faj. A *Bryodaemon kocsirenae* Podlussány, 1998 nevű ormányosbogárfaj mohában él, Csukás-hegységi adata a faj második előfordulása Romániából, ez idáig csak a Háromszéki-havasokból (Kommandó) ismertük, ezen kívül Szlovákiában is gyűjtötték.³

A cikkben közölt fajokat a szerzők (1992, 2006, 2010), Petráss István (2010) és Retezár Imre (2010) gyűjtötték. A gyűjtések hagyományos módszerekkel történtek: talajcspadázás, egvelés, fűhálózás, kopogtatás, rostálás.

A közölt fajokat a szerzők mellett Hegyessy Gábor, Merkl Ottó, Németh Tamás, Szalóki Dezső és Rudner József determinálta. Munkájukat köszönjük.

COLEOPTERA

Anobiidae (det.: Németh Tamás)

Ernobius mollis (Linnaeus, 1758) – Cabana Muntele Roșu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.

Anthribidae (det.: Kocs Irén)

Anthribus nebulosus Forster, 1771 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Platystomos albinus (Linnaeus, 1758) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Apionidae (det.: Podlussány Attila)

Apion cruentatum Walton, 1844 – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Apion frumentarium (Linnaeus, 1758) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Hemirichapion pavidum (Germar, 1817) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Perapion violaceum (Kirby, 1808) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Protapion gracilipes (Dietrich, 1857) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Taeniapion urticarium (Herbst, 1784) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Byrrhidae (det.: Merkl Ottó, Tallósi Béla)

Byrrhus fasciatus (Forster, 1771) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 1800 m, 2006. 07. 25.

Byrrhus pilula (Linnaeus, 1758) – Culmea Bratocea környéke, 2010. 06. 27.

Byrrhus pustulatus (Forster, 1771) – Muntele Roșu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.

Cytilus sericeus (Forster, 1771) – Bretocsa-hágó, 1300 m, 2006. 07. 26.

Buprestidae (det.: Tallósi Béla)

Antaxia quadripunctata (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.

Cantharidae (det.: Szalóki Dezső, Rozner István, Tallósi Béla)

Ancistronycha erichsonii Bach, 1854 – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24–29.

Cheița-patak, 2010. 06. 26.; Muntele Roșu, 1300 m, 2010. 06. 23–28.

Cantharis fusca Linnaeus, 1758 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

¹ Vö. KUTASI Csaba – TALLÓSI Béla 2011.

² SMETANA, Ales 2004.

³ PODLUSSÁNY Attila 1998; 1999.

- Cantharis livida* Linnaeus, 1758 – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Cantharis nigricans* Müller, 1776 – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.; Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Cantharis obscura* (Linnaeus, 1758) – Muntele Roşu, 1300 m, 2010. 06. 23.
- Cantharis pellucida* Fabricius 1792 – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.
- Podabrus alpinus* (Paykull, 1798) – Beri-patak, 2010. 06. 24–25.; Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Podistra rufotestacea* (Letzner, 1845) – Beri-patak, forrás mellett, 2006. 07. 24.
- Rhagonycha femoralis* Brullé, 1830 – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Rhagonycha fulva* (Scopoli, 1763) – Beri-patak, 2010. 06. 24–25.
- Rhagonycha nigriceps* Waltl, 1838 – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.; Cabana Muntele Roşu környéke, bükkös, 2006. 07. 24.; Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás, 2010. 06. 26.; Cheiţa-patak, 2010. 06. 26.; Beri-patak, 2010. 06. 24–25.; Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Rhagonycha translucida* (Krynicky, 1832) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.
- Cerambycidae (det.: Hegyessy Gábor, Rozner István, Tallósi Béla, Kutasi Csaba)**
- Allosterna tabacicolor* DeGeer, 1775 – Beri-patak völgye, 2006. 07. 24–28.; Cheiţa-patak, 2010. 06. 26.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Anastrangalia dubia* (Scopoli, 1763) – Beri-patak völgye, 2006. 07. 24–28.
- Anastrangalia sanguinolenta* (Linnaeus, 1761) – Beri-patak völgye, 2006. 07. 24–28.
- Callidium coriaceum* (Paykull, 1800) – Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 26.
- Gaurotes (Carilia) virginea* (Linnaeus, 1758) – Muntele Roşu, 2006. 07. 25.; Beri-patak völgye, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roşu 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.; Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 26.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Leiopus punctulatus* (Paykull, 1800) – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Leptura quadrifasciata* Linnaeus, 1758 – Podul Berii 1000 m, 2006. 07. 27.; Beri-patak völgye, 2006. 07. 24–28.
- Monochamus sartor* (Fabricius, 1787) – Cabana Muntele Roşu környéke, 2006. 07. 29.
- Pachytodes cerambyciformis* (Schrank, 1781) – Beri-patak völgye, 2006. 07. 24–28.
- Pidonía lurida* (Fabricius, 1792) – Beri-patak völgye, 2006. 07. 24–28.; Beri-patak völgye, 2010. 06. 24–25.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Saphanus piceus* (Laicharting, 1784) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24.
- Stictoleptura rubra* (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye, 2006. 07. 24–28.
- Cerylonidae (det.: Rozner István)**
- Cerylon histeroides* (Fabricius, 1792) – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Chrysomelidae (det.: Rozner István)**
- Cassida vibex* (Linnaeus, 1767) – Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Cassida viridis* Linnaeus, 1758 – Beri-patak, 2010. 06. 24–25.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.; Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Chrysolina olivieri* (Bedel, 1892) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
- Chrysolina crassicollis* (Suffrian, 1851) – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Chrysolina fastuosa* (Scopoli, 1763) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Beri-patak, 2010. 06. 24–25.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Chrysolina globipennis* (Suffrian, 1773) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Chrysolina herbacea* (Duftschmid, 1825) – Cheiţa-patak, 2010. 06. 26.
- Chrysolina marcasistica turgida* (Weise, 1882) – Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Chrysolina polita* (Linnaeus, 1758) – Cheiţa-patak, 2010. 06. 26.
- Cryptocephalus sericeus* (Linnaeus, 1758) – Beri-patak, 2010. 06. 24–25.
- Cryptocephalus querceti* Suffrian, 1848 – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.
- Galeruca tanacetii* (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.
- Gastrophysa polygoni* (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roşu, 1300 m, 2010. 06. 23.
- Gastrophysa viridula* (DeGeer, 1775) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Bretocsa-hágó, 1300 m, 2010. 06. 26.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Minota carpathica* Heikertinger, 1911 – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Neocrepidodera corpulenta* (Kutschera, 1860) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Oreina alpestris* (Schummel, 1743) – Beri-patak, 2010. 06. 24–25.; Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
- Oreina bifrons* (Fabricius, 1792) – Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Phaedon armoratae* (Linnaeus, 1758) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
- Sclerophaedon carniolicus* (Germar, 1824) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Timarcha (Metalloimarcha) metallica* (Laicharting, 1781) – Beri-patak, 2010. 06. 24–25.; Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Coccinellidae (det.: Tallósi Béla)**
- Anatis ocellata* (Linnaeus, 1758) – Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Aphidecta oblitterata* (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.
- Ceratomegilla notata* (Laicharting, 1781) – Beri-patak, 2010. 06. 24–25.
- Coccinella septempunctata* (Linnaeus, 1758) – Cheiţa-patak, 2010. 06. 26.
- Halyzia sedecimguttata* (Linnaeus, 1758) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24.
- Curculionidae (det.: Kocs Irén, Podlussány Attila, Tallósi Béla)**
- Acalles camelus* (Fabricius, 1792) – Cabana Muntele Roşu, 2006. 07. 24, 27.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Anthonomus rubi* (Herbst, 1795) – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Argoptochus bifoveolatus* (Stierlin, 1897) – Cabana Muntele Roşu, 2006. 07. 24., 27.; Muntele Roşu, 2010. 06. 25–28.

- Brachysomus echinatus* (Bonsdorff, 1785) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Bryodaemon kocsirenae* Podlussány, 1998 – Muntele Roșu, sípálya, (N45°29,523' E25°56,551'), talajcsapda, 2010. 06. 24–28.; Muntele Roșu, 2010. 06. 25–28.
- Ceutorhynchus pallidactylus* (Marshall, 1802) – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24., 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Cionus tuberculosus* (Scopoli, 1763) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Cionus hortulanus* (Fourcroy, 1785) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Coeliastes lamii* (Fabricius, 1792) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Donus zoilus* (Scopoli, 1763) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Graptus carpathicus* (Reitter, 1901) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Leiosoma oblongulum* (Boheman, 1842) – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24., 27.
- Lepyrus capucinus* (Schaller, 1783) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Liophloeus herbsti* Gyllenhal, 1834 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.; Muntele Roșu, sípálya, (N45°29,523' E25°56,551'), talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Liparus glabrirostris* (Küster, 1849) – Beri-patak forrásánál, 2010. 06. 24.
- Miarus monticola* Petri, 1912 – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Nedyus quadrimaculatus* (Linnaeus, 1758) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Cabana Muntele Roșu, (N45°29,523' E25°56,551'), talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Neoglanis comatus* (Boheman, 1842) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Neoglanis oxalidis* (Herbst, 1795) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Beri-patak 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 1600 m, 2010. 06. 27.
- Omiamima mollina* (Boheman, 1834) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Orchestes fagi* (Linnaeus, 1758) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Beri-patak 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Dealul-Cucului (N45°29,019' E25°56,288'), bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.; Cabana Muntele Roșu, (N45°29,523' E25°56,551'), talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Otiiorhynchus (Magnanotius) peneckianus* Smreczyński, 1963 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Paracryphiphorus) edentatus* Seidlitz 1891 – Beri-patak 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Magnanotius) mehelyi* Stierlin, 1859 – Beri-patak 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Phalantorrhynchus) morio* (Fabricius, 1781) – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Muntele Roșu 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Prilisvanus) rugosus krattereri* Boheman, 1843 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Prilisvanus) obsidianus* Boheman, 1843 – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Muntele Roșu 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28; Beri-patak 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Cabana Silva, 2010. 06. 27.; Beri-patak forrásánál, 2010. 06. 24.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Cryphiphorus) ligustici* (Linnaeus, 1758) – Bretocsa-hágó, 2010. 06. 26.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Nihus) scaber* (Linnaeus, 1758) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Otiiorhynchus) tenebricosus* (Herbst, 1783) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Muntele Roșu 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Otiiorhynchus (Stupamacus) winkleri* Solari, 1937 – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Muntele Roșu, 2006. 07. 24–28.; Bretocsa-hágó, 2010. 06. 26.
- Phyllobius transylvanicus* Stierlin, 1894 – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.; Muntele Roșu, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Phyllobius alpinus* Stierlin, 1859 – Muntele Roșu, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Phyllobius argentatus* (Linnaeus, 1758) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Phyllobius viridicollis* (Fabricius, 1792) – Muntele Roșu, sípálya, (N45°29,523' E25°56,551'), talajcsapda, 2010. 06. 24–28.; Bretocsa-hágó, 2010. 06. 26.; Muntele Roșu, 1600 m, 2010. 06. 27.
- Phyllobius glaucus* (Scopoli, 1763) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Phyllobius pomaceus* Gyllenhal, 1834 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Plinthus findeli* Boheman, 1842 – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Plinthus tischeri* Germar, 1824 – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Muntele Roșu, 1600 m, 2010. 06. 27.
- Polydrusus pterygomalis* Boheman, 1840 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Polydrusus amoenus* (Germar, 1824) – Muntele Roșu, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Polydrusus pilosus* (Gredler, 1866) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Polydrusus mollis* Ström, 1768 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Polydrusus tereticollis* (DeGeer, 1775) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.
- Rhinoncus pericarpus* (Linnaeus, 1758) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.
- Sciaphilus asperatus* (Bonsdorff, 1785) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.
- Scleropteridius fallax* (Otto, 1897) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Scleropterus serratus* (Germar, 1824) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Sitona cylindricollis* Fahraeus, 1840 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Sitona lateralis* Gyllenhal, 1834 – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Sitona lineatus* (Linnaeus, 1758) – Bratocea, 1272 m, 1992. 05. 27.; Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Strophosoma melanogrammum* (Forster, 1771) – Cabana Muntele Roșu, 2006. 07. 24, 27.
- Tachyerges stigma* (Germar, 1821) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Tropiphorus obtusus* (Bonsdorff, 1785) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.
- Tropiphorus terricola* (Newman, 1838) – Muntele Roșu, 2010. 06. 23–28.

Dascillidae (det.: Tallósi Béla)

Dascillus cervinus (Linnaeus, 1758) – Muntele Roșu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.; Piscul lui Neașu, 2010. 06. 23.

- Dermestidae (det.: Németh Tamás)**
Dermestes latissimus Bielz, 1850 – Muntele Roşu, 1800 m, 2006. 07. 25.
- Elateridae (det.: Németh Tamás)**
Ctenicera cuprea (Fabricius, 1781) – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
Idolus picipennis (Bach, 1852) – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
Dalopius marginatus (Linnaeus, 1758) – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
Athous subfuscus (O. F. Müller, 1767) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.
Dalopius marginatus (Linnaeus, 1758) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 23–28.; Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
Hemicrepidus niger (Linnaeus, 1758) – Beri-patak, 1100 m, kavicsstorlat, 2010. 06. 24.
Selatosomus aeneus (Linnaeus, 1758) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.; Bretocsa-hágó, legelő, 2010. 06. 26.
Zorocheilus dermestoides (Herbst, 806) – Beri-patak, kavicsstorlat, 2006. 07. 27.
- Endomychidae (det.: Kutasi Csaba)**
Endomychus coccineus (Linnaeus, 1758) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, 2006. 07. 24.
- Erotylidae (det.: Németh Tamás)**
Tritoma bipustulata Fabricius, 1775 – Cabana Muntele Roşu, bükkös, egyelés, 2010. 06. 23.
- Leiodidae (det.: Merkl Ottó, Tallósi Béla)**
Choleva oblonga Latreille, 1807 – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
Leiodes carpathica Ganglbauer, 1896 – Bretocsa-hágó, 1300 m, 2006. 07. 26.
- Lucanidae (det.: Rozner István, Tallósi Béla)**
Sinodendron cylindricum (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Cabana Muntele Roşu, bükkös 2006. 07. 24., 2010. 06. 23.
- Melyridae (det.: Szalóki Dezső, Tallósi Béla)**
Dasytes caeruleus (De Geer, 1774) – Muntele Roşu, 1300 m, 2010. 06. 23.; Beri-patak, forrás mellett, 2010. 06. 24.
Dolichosoma lineare (Rossi, 1794) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
- Nitidulidae (det.: Tallósi Béla)**
Cybramus luteatus (Fabricius, 1787) – Beri-patak, 1200 m, 2006. 07. 24–28.
Ipidia quadrimaculata (Quensel, 1790) – Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Oedemeridae (det.: Rozner István, Tallósi Béla)**
Oedemera virescens (Linnaeus, 1767) – Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.; Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Pyrochroidae (det.: Tallósi Béla)**
Pyrochroa coccinea (Linnaeus, 1760) – Beri-patak, 1200 m, 2006. 07. 24–28.
- Rutelidae (det.: Rozner István, Tallósi Béla)**
Phyllopertha horticola (Linnaeus, 1758) – Beri-patak, 2010. 06. 24–25.; Muntele Roşu, 2010. 06. 23–28.
- Scarabaeidae (det.: Rozner István, Tallósi Béla)**
Acrossus depressus Illiger, 1798 – Muntele Roşu 2006. 07. 25.; Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
Acrossus luridus (Fabricius 1775) – Muntele Roşu, 1300 m, 2010. 06. 23.
Acrossus rufipes (Linnaeus 1758) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.
Agrilinus ater (Degeer, 1774) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
Agrilinus sordidus (Fabricius 1775) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.
Amidorus cribrarius (Brulle 1832) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
Amidorus thermicola (Sturm 1800) – Muntele Roşu, 2006. 07. 25.
Anoplotrupes stercorosus (Scriba 1791) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.
Bodilus lugens (Creutzer 1799) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–28.
Bolboceras armiger (Scopoli 1772) – Cabana Muntele Roşu, 1000 m, lámpázás, 2006. 07. 24–28.
Euheptaulacus carinatus (Germar 1824) (Scopoli, 1763) – Muntele Roşu, 2006. 07. 25.
Parammoecius gibbus (Germar in Ahrens 1817) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
Planolinus borealis (Gyllenhal 1827) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
Trichius fasciatus (Linnaeus, 1758) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.
- Scydmaenidae (det.: Rudner József)**
Neuraphes elongatulus (Müller et Kunze, 1822) – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.; Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Silphidae (det.: Kutasi Csaba, Tallósi Béla)**
Necrodes littoralis (Linnaeus, 1758) – Cabana Muntele Roşu, lámpázás, 2006. 07. 24–29.
Silpha carinata Herbst, 1783 – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
Necrophorus vespilloides Herbst, 1783 – Piscul lui Neacşu, 2010. 06. 23.
- Staphylinidae (det.: Ádám László)**
Aleochara bipustulata (Linnaeus, 1760) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
Anotylus hybridus (Eppelsheim, 1877) – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
Anthophagus alpestris Heer, 1839 – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
Anthophagus bicornis (Block, 1799) – Bretocsa-hágó, 1300 m, 2010. 06. 26.
Atheta leonhardi Bernhauer, 1911 – Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 23–28.
Atheta tibialis (Heer, 1839) – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
Bledius bosnicus Bernhauer, 1902 – Beri-patak völgye, 1000 m, kőtorlat, 2006. 07. 26.; Beri-patak völgye, 1100 m, kőtorlat, 2006. 07. 28. Románia faunájára új faj.
Bryoporus cernuus (Gravenhorst, 1806) – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
Deleaster dichrous (Gravenhorst, 1802) – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.; Bretocsa-hágó, 1300 m, 2010. 06. 26.

- Drusilla canaliculata* (Fabricius, 1787) – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Geodromicus puncticolis* (Weise, 1875) – Beri-patak, forrás, 2006. 07. 24.
- Gyrobypnus angustatus* Stephens, 1833 – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Lathrobium brunnipes* (Fabricius, 1793) – Balaban, Cheiţa-patak, egyelés, 2010. 06. 26.; Bretocsa-hágó, 2010. 06. 26.
- Lathrobium laevipenne* Heer, 1839 – Beri-patak, alsó szakasz, 1000 m, 2010. 06. 24.
- Lathrobium fulvipenne* (Gravenhorst, 1806) – Bretocsa-hágó, 1300 m, 2010. 06. 26.
- Lesteva longelytrata* (Goeze, 1777) – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.; Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 23–28.
- Lesteva luctuosa* Fauvel, 1871 – Bretocsa-hágó, 1300 m, 2010. 06. 26.
- Liogluta granigera* (Kiesenwetter, 1850) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás, 2010. 06. 26.
- Lordithon lunulatus* (Linnaeus, 1760) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás, 2010. 06. 26.
- Mocyta fungi* (Gravenhorst, 1806) – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Nudobius lentus* (Gravenhorst, 1806) – Balaban, bükkös, egyelés, 2010. 06. 26.
- Ocalea robusta* Bernhauer, 1902 – Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás, 2010. 06. 26.
- Ocypus biharicus* (J. Müller, 1926) – Muntele Roşu, egyelés, 2010. 06. 27.; Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Ocypus ormay* (Reitter, 1887) – Beri-patak völgye, 2006. 07. 29.; Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Ocypus picipennis* (Fabricius, 1793) – Bretocsa-hágó, 1300 m, 2006. 07. 26.
- Omalium ferrugineum* Kraatz, 1857 – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Oxypoda annularis* (Mannerheim, 1830) – Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Oxypoda brevicornis* (Stephens, 1832) – Muntele Roşu, talajcsapda, 2010. 06. 25–28.
- Paederus brevipennis* Lacordaire, 1835 – Muntele Roşu, 1400–1700 m, 2006. 07. 24–28.
- Philonthus carbonarius* (Gravenhorst, 1802) – Bretocsa-hágó, TV-relé, 2006. 07. 26.
- Philonthus caeruleus* (Lacordaire, 1835) – Podul Berii, 1000 m, 2006. 07. 27.
- Philonthus cognatus* Stephens, 1832 – Bretocsa-hágó, 1300 m, 2010. 06. 26.
- Philonthus decorus* (Gravenhorst, 1802) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, 2006. 07. 24–29.; Beri-patak völgye, 1100 m, kőtorlat, 2006. 07. 26.; Beri-patak völgye, 2010. 06. 25.; Bretocsa-hágó, 1300 m, 2010. 06. 26.; Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.; Muntele Roşu, talajcsapda, 2010. 06. 25–28.; Muntele Roşu, 1300 m, 2010. 06. 23.
- Philonthus laevicollis* (Lacordaire, 1835) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 23–28.; Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.; Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Platydracus latebricola* (Gravenhorst, 1806) – Muntele Roşu, 2006. 07. 25.
- Philonthus quisquiliarius* (Gyllenhal, 1810) – Beri-patak völgye, 1000 m, kőtorlat, 2006. 07. 26.; Beri-patak-völgye, 1100 m, kőtorlat, 2006. 07. 26.
- Quedius collaris* Erichson, 1840 – Beri-patak völgye, 1200 m, 2006. 07. 24–28.
- Quedius jeanneli* Coiffait, 1963 – Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, 2006. 07. 24–29.
- Stenus boops* Ljungh, 1810 – Podul Berii, 1000 m, 2006. 07. 27.
- Stenus providedus* Erichson, 1839 – Cabana Muntele Roşu, bükkös, egyelés, 2010. 06. 23.
- Tachinus corticinus* Gravenhorst, 1802 – Dealul Cucului, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.; Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Tachinus rufipes* (Linnaeus, 1758) – Cabana Muntele Roşu, bükkös, talajcsapda, 2010. 06. 23–28.; Muntele Roşu, sípálya, talajcsapda, 2010. 06. 24–28.
- Xantholinus azuganus* Reitter, 1908 – Beri-patak, forrás, 2010. 06. 24.; Cabana Muntele Roşu, bükkös, rostálás, 2010. 06. 26.

Tenebrionidae (det.: Németh Tamás)

Corticeus unicolor Piller & Mitterpacher, 1783 – Balaban, bükkös, 2010. 06. 26.

Zopheridae (det.: Kutasi Csaba)

Bitoma crenata (Fabricius, 1775) – Balaban, bükkös, 2010. 06. 26.

- Kocs Irén – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; kocsiren.szn@gmail.com
- Podlussány Attila – Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, Baross út 13., H-1088; podlussany@zoo.nhmus.hu
- Tallósi Béla – Szolnok, Csokonai u. 23. III/8., H-5000; tallosib@yahoo.com
- Kutasi Csaba – Bakonyi Természettudományi Múzeum, Zirc, Rákóczi tér 3–5., H-8420; entomologia@bakonymuseum.koznet.hu
- Rozner István – Budapest, XI, Tétényi-út 129., H-1116; irozner@gmail.com
- Ádám László – Budapest, Aranyvirág sétány 7/1., H-1098; xcode@mpp.hu

Irodalom

ALONSO-ZARAZAGA, Miguel A.

é. n. [2004] <http://www.fauna.europaea>. (Utolsó letöltés: 2011. 05. 31.)

ENDRŐDI Sebő

1958 *Eszelények – Attelabidae (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), X, 2)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1959 *Szűbogarok – Scolytidae (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), X, 9)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1960 *Ormányosbogarak – Curculionidae II (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), X, 5)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1961 *Bestimmungstabelle der Otiorrhynchus-Arten des Karpaten-beckens*, Krajské Nacladatelsví v Ostrave.

1961 *Ormányosbogarak – Curculionidae I (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), X, 4)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1963 *Ormányosbogarak – Curculionidae III (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), X, 6)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1968 *Ormányosbogarak – Curculionidae IV (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), X, 7)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1971 *Ormányosbogarak – Curculionidae V (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), X, 8)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KASZAB Zoltán

1962 *Levélbogarak – Chrysomelidae 16 (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), IX, 16)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1971 *Cincérek – Cerambycidae 5 (Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae), IX, 5)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KUTASI Csaba – TALLÓSI Béla

2011 *A Csukás futóbogarak (Coleoptera: Carabidae), Acta Siculica 2011, 93–98.*

PODLUSSÁNY Attila

1996 *Magyarország ormányosalkatú bogarainak fajlistája (Coleoptera: Curculionoidea), Folia Entomologica Hungarica, LVII, Museum Historico-naturale Hungaricum Kiadó, Budapest, 197–225.*

1998 *A review of Omiamima hanakii group (Coleoptera: Curculionidae), Folia Entomologica Hungarica, LIX, Museum Historico-naturale Hungaricum Kiadó, Budapest, 79–101.*

1999 *Két új ormányosbogár faj a Székelyföldről (Coleoptera: Curculionidae), Acta (Siculica) 1998, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 105–112.*

SMETANA, Ales

2004 *Oxytelinae*, in: Löbl, Ivan – Smetana, Ales (editors): *Catalogue of Palaearctic Coleoptera, 2*, Stenstrup, Apollo Books, 511–535.

ŠVIHLA, Vladimír

1999 *Revision of the subgenera Stenaxis and Oedomera s. str. of the genus Oedomera (Coleoptera: Oedomeridae) (Folia Heyrovskyana, Supplementum 4).*

WARCZALOWSKI, Andrzej

2003 *Chrysomelidae, The leaf-beetles of Europe and the Mediterranean area*, Warszawa.

Contribuții la fauna de Coleoptere a Munților Ciucaș

(Rezumat)

Această lucrare prezintă rezultatele expedițiilor de colectare efectuate în 1992, 2006 și 2010 în Munții Ciucaș. Lista celor 205 de specii conține reprezentanți ai 29 de familii de gândaci (coleoptere). Dintre raritățile colectate menționăm în mod special două specii: *Bryodaemon kocsirenae* Podlussány, 1998, care trăiește în munți, locul de colectare fiind până acum Comandău, iar locul lor de răspândire Munții Vrancei. Munții Ciucaș constituie un nou loc de descoperire; *Bledius bosnicus* Bernhauer, 1902: conform registrului Catalogue of Palaearctic Coleoptera această specie se găsește în Austria, Bosnia-Herțegovina (Bosnia), Norvegia, Suedia, Asia Mică (Turcia), reprezentând o specie nouă în fauna României.

Colectarea lor s-a realizat cu metode tradiționale: capcane de sol, colecționare individuală, fileuri entomologice, scuturarea într-o umbrelă concavă, cernerea cu site. Speciile au fost identificate de autori, de Gábor Hegyessy, Ottó Merkl, Tamás Németh, Dezső Szalóki și József Rudner.

Contributions to the fauna of Coleoptera of the Csukás (Ciucaș) Mountains

(Abstract)

In this paper we present the results of the collecting expeditions made in 1992, 2006 and 2010 in Csukás (Ciucaș) Mountains. The list of 205 species contains representatives of 29 bug families. Out of the rarities collected we detail two species: *Bryodaemon kocsirenae* Podlussány, 1998, that lives in mosses, collected so far in Kommandó (Comandău), spread in Háromszéki (Vrancea) Mountains. Csukás (Ciucaș) Mountain, are a new place of occurrence; *Bledius bosnicus* Bernhauer, 1902: according to the Catalogue of Palaearctic Coleoptera this species can be found in Austria, Bosnia-Herzegovina (Bosnia), Norway, Sweden, Asia Minor (Turkey), being a newly found species in the fauna of Romania.

Capturing of the bugs has been done by traditional methods: Barber soil traps, individual capturing, sweep nets, beating cloth, sifting pans. Besides the authors of this study the species have been determined by Gábor Hegyessy, Ottó Merkl, Tamás Németh, Dezső Szalóki and József Rudner.

Levente Barti

UNUSUAL OCCURRENCE OF THE BICOLOURED WHITE-TOOTHED SHREW (*CROCIDURA LEUCODON*, SORICOMORPHA: SORICIDAE) IN A MATURE BEECH FOREST IN THE CIOMAD-PUTUROSU MOUNTAINS (EASTERN CARPATHIANS, CENTRAL ROMANIA)

Keywords. *Crocidura leucodon*, mature beech forest, Eastern Carpathians, Ciomad-Puturosu Mts.

In past 3 years two short notes¹ were published about the unusual occurrences of the bicoloured white-toothed shrew, *Crocidura leucodon* in central European closed canopy beech forests.

Because the altitudinal expansion of the species seems to be a recent and data deficient phenomenon in the whole Carpathians, I decided to present the details of another similar observation.

In 17th of November 2010 a subadult female of *Crocidura leucodon* was found dead in an unusual habitat near Bálványos locality (geographical coordinates N 46°07.299' E 025°57.059') at the altitude of 1075 m a. s. l., close to the peak of the Puturosu (Büdös) Mountain (Ciomad-Puturosu Mts., Eastern Carpathians, central Romania). The place of capture is situated on the northern slope of the mountain in a short and narrow manmade valley, a result of the former mining activity in the late middle age. Around this valley all the area is covered with a mature beech forest (*Lusulo-Fagetum* and *Asperulo-Fagetum*), the age of the canopy is between 40–120 years. The aerial distance between the finding point and the closest ecotone was more than 200 m (a former clearing with 3–4 m high, dense young stand). The distance to the main road and the closest open habitat with several buildings (a clearing at 900 m a. s. l.) is approximately 575 m. The closest settlement, Bálványos (750 m a. s. l.) is about 1050 m far from this point. The distance to the continuous unforested area is around 5 km.

This area is very rich in postvolcanic phenomena like the carbon-dioxide emanations and the sulphatares. Because the carbon-dioxide is heavier than the air, it forms deadly traps in the bottom of the pits. These places are gathering very efficiently the terrestrial fauna, therefore mostly of them are used in the local monitoring.

During 13 years (since 1997 until 2010) 863 individuals of small mammals (216 insectivores and 647 rodents) belonging to 16 species were collected from more than 20 natural traps (pits, small mineral water pools and caves) which are located at altitudes between 867 and 1118 m a. s. l.

95.4% of the insectivores were shrews belonging to the following other species: *Sorex araneus* (61.7%), *Sorex minutus* (34.0%), *Sorex alpinus* (2.4%), *Neomys fodiens* (1.5%). Maybe it's a noteworthy detail that one individual of *S. alpinus* was found in the same pit with the *C. leucodon*, and the others were collected as well in the close vicinity (the distances to all those locations are from 50 to 150 m).

The *C. leucodon*'s body was not well preserved, just few biometrical data were recorded using the corpse: the length of the body was 76.6 mm, the length of the tail 31.4 mm. Cranial measurements were also taken with a manual caliper, graduated to 0.1 mm. The Peman's² measurement methodology for the *Neomys* genera was adapted, the following measurements were recorded: CBL – condylobasal length 19.3 mm, CIL – condyloincisive length 20.3 mm, CB – cranial breadth 8.7 mm, IB – interorbital breadth 4.3 mm, PL – palatal length 8.5 mm, PGW – post-glenoidal width 6.6 mm, LMxT – length of maxillary tooth row 7.3 mm, LMxI – length of maxillary tooth row with incisive 8.7 mm, LMA – angular length of mandibula 10.7 mm, LMbT – length of mandibular tooth row 5.9 mm, LMbI – length of mandibular tooth row with incisive 8.2 mm, UUR – length of the unicuspid tooth row 2.0 mm, PML – length of the molari-form tooth row 5.1 mm, LR – rostral length 7.9 mm, ZW – zygomatic width 6.6 mm, LM – length of mandible 10.4 mm, LMC – coronoid length of mandible 9.0 mm and HC – height of coronoid process 4.0 mm.

¹ LEŠO, Peter et alii 2008; KRYSŤUFEK, Boris 2009.

² PEMAN, E. 1983.

The habitat preference of the species and the similar findings from the Carpathians and the surroundings

The bicoloured white-toothed shrew, *Crocidura leucodon* (Hermann, 1870) is distributed in the central and southern parts of Europe as well as in the Palaearctic part of Asia, from 5° W to 55° E and from 35° to 53° N. The species is absent from southern France, the Iberian Peninsula, and the islands of the Mediterranean Sea except for Lesbos.³

Habitat preferences for this species vary in different parts of its geographic range. In France, it is found in damp areas with dense vegetation, whereas in central Europe and Italy it prefers open agricultural landscapes. At the northern edge of its range it is associated with gardens and houses in suburban and urban areas, and in the Balkans and Asia Minor it can be found in moist habitats in the mountains including scree, stony areas, riverbanks and stone walls. In Russia the species occurs in moist habitats within steppe and semi-desert areas.⁴

Bicoloured white-toothed shrews are associated with dry, upland habitats such as grasslands, woodlands, and roadside brush. These animals tunnel through leaf litter as well as under brush and rock piles. These shrews are usually found below 1000 m in elevation except in the Alps, where they may be found as high as 1600 m.⁵

High altitudinal records are not exceptional along the southern border of its distribution. It was found at 2100 m a. s. l. in Macedonia, up to 1950 m in Anatolia, 2000 m in Lebanon, 2100 m in Georgia, and 2150 m in Iran.⁶

Closer to the study area, in south-western Slovenia on the Mt. Snežnik *C. leucodon* was recorded on higher altitudes in a termophilous beech forest at 1120 m a. s. l. (*Seslerio-Fagetum*), and in a mountain pine (*Pinus mugo*) stand at 1650 m a. s. l., but it was absent in continental beech forests at 1250 m a. s. l. (*Abieti-Fagetum*) and at 1520 m a. s. l. (*Fagetum subalpinum*).⁷

In central Europe, the species occurs in lowland and hilly areas, prefers mainly warm and dry sites of steppe and forest-steppe character, and avoids continuous forest complexes.⁸

However in the last decades the species tends to appear in other habitats as well, exploring higher

altitudes as usually. Mošanský⁹ described its sporadic occurrence in eastern Slovakia at higher altitudes (up to 1100 m) in a close vicinity of mountain cottages, where it could be brought with foodstuffs delivery.¹⁰

In 2007 a subadult individual of *C. leucodon* was captured in central Slovakia in an extensive fir-beech forest at the altitude of 850 m a. s. l., near the locality Mláčik, Kremnické Vrchy Mts., geomorphologically belonging to the West Carpathians.¹¹

In Romania, as I know, the species was rarely found on higher altitudes, and probably never found before in a closed canopy beech forest. Regarding the vertical distribution range of the species, the literature are presenting records mainly from the lowlands and hilly areas of the country (below 600 m a. s. l.).

Maybe the first record of the species from the mountain area was mentioned by Benedek¹², unfortunately without the specification of the sampling place and the elevation. During 5 years Benedek researched the fauna of the Retezat Mountains at the altitudes between 900 and 2100 m a.s.l. and she captured only one individual of *C. leucodon* in 2004.

In the same year, on 18th of September I found the first individual of *C. leucodon* at 810 m. a. s. l. in the Ciomad-Puturosu Mountains. This specimen was lying dead in the grass without any visible injuries, close to the main road and the bushy border of a mature beech forest. The ecotone area along the main road might have been a way of access for the species to this area. I found often the species along the roads at lower altitudes in the vicinity of different type of forests. But this individual might have been too an abandoned prey, transported throughout the forest and left behind.

On 20th of April 2011 another dead individual was found in Trascău Mountains (Romanian Western Carpathians) at 959 m a. s. l. in a grassland below the Pietra Cetii peak. Nor in this case cannot be excluded the possibility of predation, this individual might have been captured at lower altitude.¹³

Same year, same month another individual was trapped deep in a mature beech forest near Branîştea (Făgăraşului Mountains, Southern Carpathians) at 470 m a. s. l. The distance between the trapping point and the ecotone area was more than 550 m.¹⁴

The presence of the species in the mature beech forests from lower altitudes could be much frequent,

³ CORBET, Gordon – OVENDEN, Denys 1980; MITCHELL-JONES, Anthony J. et alii 1999.

⁴ SHENBROT, Georgy et alii 2008.

⁵ CORBET, Gordon – OVENDEN, Denys 1980; GRZIMEK, Bernhard 1990; NOWAK, Ronald 1999; RAESE, Joshua – YAHNKE, Chris 2004.

⁶ KRYŠTUFEK, Boris 2009.

⁷ KRYŠTUFEK, Boris 2009.

⁸ Slovakian authors cited in LEŠO, Peter et alii 2008.

⁹ MOŠANSKÝ, Aristid 1980.

¹⁰ Cited in LEŠO, Peter et alii 2008.

¹¹ LEŠO, Peter et alii 2008.

¹² BENEDEK, Ana Maria 2006.

¹³ HEGYELI Zsolt in verbis.

¹⁴ MĂRGINEAN, Georgiana in verbis.

as we supposed, unfortunately this ecological aspect is data deficient as well.

The occurrence of *C. leucodon* in the mature beech forest habitat may be a result of increasing fragmentation of the extensive forest complex.¹⁵ This hypothesis in the case of Mt. Puciosu area seems to be also supported by the expansion of other mammal species like *Micromys minutus* and *Arvicola ter-*

restris (1109 m a.s.l. maximum elevation recorded for both species in the close vicinity), which can occur mainly in the open and semi-open habitats at lower altitudes.

Murariu mentioned the occurrence of the species in disturbed forest-habitats as well, mainly in the clearings with dense raspberry scrub layer.¹⁶

Barti, Levente – Sepsiszentgyörgy, Domb u. 11B/16., RO-520060; bartilev@yahoo.com

Literature

BENEDEK, Ana Maria

2006 Dynamics of small mammals communities (Insectivora and – Rodentia) from Retezat National Park, *Trav. Mus. Nat. Hist. natl. "Grigore Antipa" Bucharest*, XLIX, 401–409.

CORBET, Gordon – OVENDEN, Denys

1980 *The Mammals of Britain and Europe*, William Collins Sons & Co Ltd., London, United Kingdom.

GRZIMEK, Bernhard (Ed.)

1990 *Grzimek's Encyclopedia of Mammals*, 1, New York, U.S.A., McGraw-Hill, 488–489.

KRYŠTUFEK, Boris

2009 Unusual occurrence of the Bicoloured White-toothed Shrew (*Crocidura leucodon*): perspective from Slovenia (Soricomorpha: Soricidae), *Lynx*, n. s. (Praha), 40, 133–134.

LEŠO, Peter – LEŠOVÁ, Andrea – KROPIL, Rudolf

2008 Unusual occurrence of the Bicoloured White-toothed Shrew (*Crocidura leucodon*) in a fir-beech forest in central Slovakia (Soricomorpha: Soricidae), *Lynx* (Praha), n. s., 39 (1), 191–194.

MITCHELL-JONES, Anthony J. – AMORI, Giovanni – BOGDANOWICZ, Wiesław – KRYŠTUFEK, Boris – REIJNDERS, Peter J. H. – SPITZENBERGER, Friederike – STUBBE, Michael – THISSEN, Johan B. M. – VOHRALÍK, Vladimír – ZIMA, Jan

1999 *The Atlas of European Mammals*, Academic Press, London, 484 pp.

MOŠANSKÝ, Aristid

1980 Teriofauna východného Slovenska a katalóg mamalogických zbierok východného Slovenska. I. časť (Insectivora a Chiroptera) [Teriofauna of East Slovakia and catalogue of the mammal collection of East Slovakia. Part I. (Insectivora and Chiroptera)], *Zborník Východoslovenského múzea – Prírodné Vedy*, 21, 29–87. (In Slovak.)

MURARIU, Dumitru

2000 Insectivora, in: *Mammalia, Fauna României*, 16 (1), 117–121. (In Romanian.)

NOWAK, Ronald (Ed.)

1999 *Walker's Mammals of the World*, 1, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.

PEMAN, E.

1983 Biometría y sistemática del género *Neomys*, Kaup 1771 (Mammalia, Insectivora), en el País Vasco, *Munibe*, 35, 115–148.

RAESE, Joshua – YAHNKE, Chris

2004 "Crocidura leucodon" (On-line), *Animal Diversity Web*. Accessed June 04, 2011 (http://animaldiversity.ummz.umich.edu/site/accounts/information/Crocidura_leucodon.html.)

SHENBROT, Georgy – HUTTERER, Reiner – AMORI, Giovanni – KRYŠTUFEK, Boris – YIGIT, Nuri – MITSAIN, George – MUÑOZ, José L. P.

2008 *Crocidura leucodon*, in: *IUCN Red List of Threatened Species*, Version 2010.4. (Downloaded on 4 June 2011.)

¹⁵ LEŠO, Peter et alii 2008.

¹⁶ MURARIU, Dumitru 2000.

A mezei cickány (*Crocidura leucodon*, Soricomorpha: Soricidae) előfordulása egy öreg bükkösben a Büdös-hegyen (Csomád–Büdös-hegycsoport, Keleti-Kárpátok)

(Kivonat)

A mezei cickány közép-európai állományai javarészt a sík- és dombvidék nyitottabb élőhelyeiről, a mezőgazdasági területekről és azok közeléből ismertek, a hegyvidéki zárt erdőségek eddig nem tartoztak a kedvelt élőhelyeik közé. Az utóbbi évtizedben azonban a fajnak több szokatlan megjelenése is volt a Kárpátokban, mind a Felvidéken, mind Erdélyben, az utóbbiak körülményeit e cikkben tárgyalom. A legkirívóbb eset, mely egyben a faj hazai előfordulásának magasságrekordját is jelenti, egy szabadult nőstény egyed begyűjtése egy 1075 m tengerszint feletti magasságban található gázveremből, 2010. november 17-én. Az elmúlt 13 év során először került elő a faj ebből a környezetből. Megjegyzendő, hogy a két gyakoribb Sorex faj mellett ugyanabból a gödörből és a környező helyekről több *S. alpinus* egyedet is gyűjtöttem az elmúlt évek során.

Apariția chițcanului de câmp (*Crocidura leucodon*, Soricomorpha: Soricidae) într-un făget bătrân din Muntele Puturosu (Masivul Ciomatu-Puturosu, Carpații Orientali)

(Rezumat)

Populațiile central-europene ale chițcanului de câmp se găsesc mai degrabă în zonele deschise ale câmpiilor și dealurilor, pe terenurile agricole și împrejurimile acestora, pădurile montane închise nefiind printre habitatul lor preferat. În ultimele decenii însă specia a avut mai multe apariții neobișnuite în Carpați, atât în Slovacia, cât și în Transilvania. Acest studiu tratează cele din Transilvania. Cel mai evident caz care în același timp reprezintă și un record de înălțime din punct de vedere al habitatului, este colectarea unui subadult dintr-o grotă gazoasă aflată la o altitudine de 1075 m, la data de 17 noiembrie 2010. E prima oară în ultimii 13 ani când s-a colectat din acest mediu geografic un exemplar din această specie. Trebuie menționat că pe lângă cele două specii mai frecvente de Sorex, am colectat în ultimii ani din aceeași grotă și împrejurimile acesteia mai multe exemplare *S. Alpinus*.

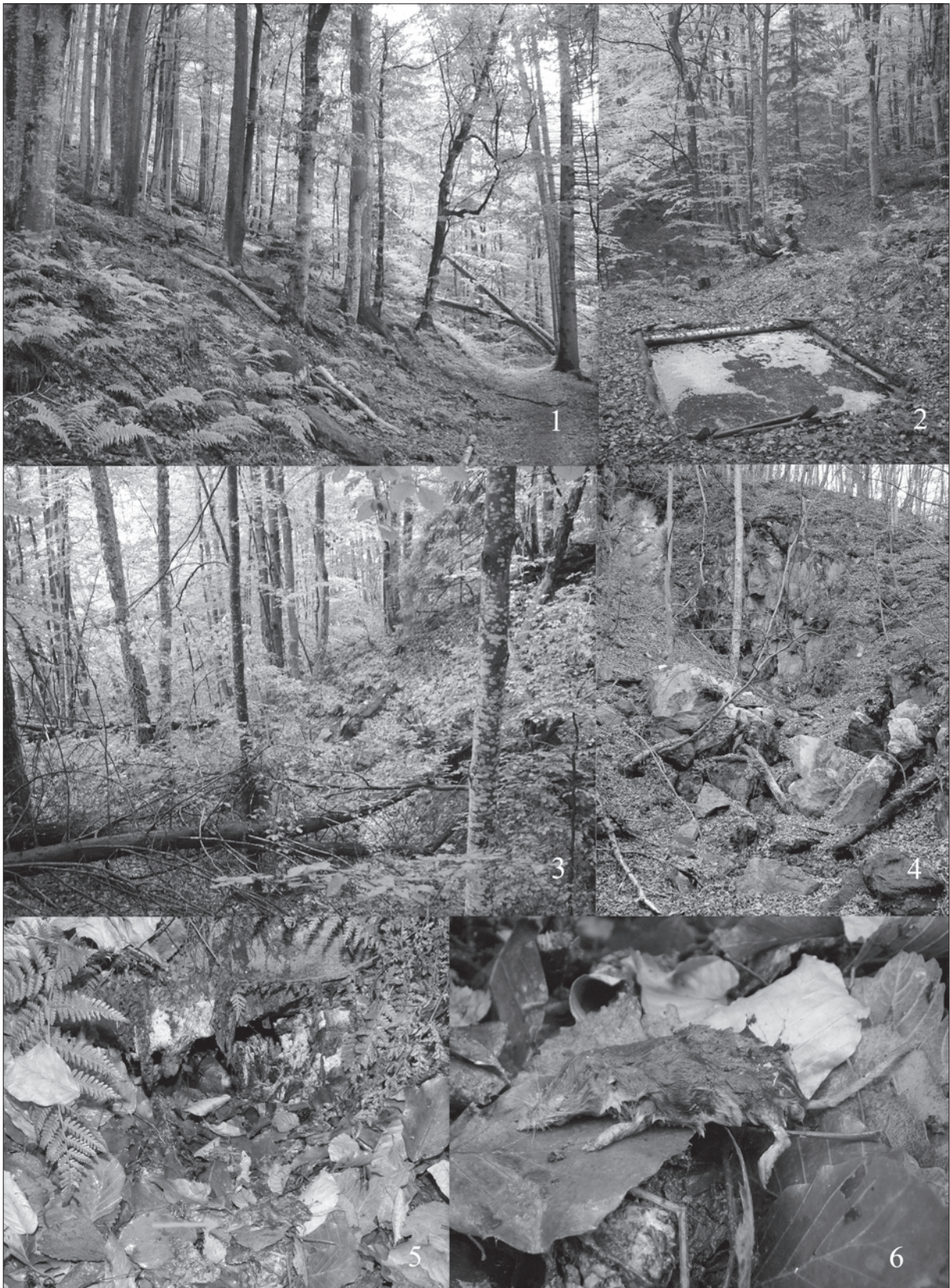


Figure 1. 1–2: typical old beech forest habitats of the Mt. Puturosu, in the neighbourhood of the *C. leucodon* record's location;
3–4: the small valley below and above the natural gas trap, where the *C. leucodon* was found;
5–6: the “in situ” position of the dead *C. leucodon* individual (photo: Levente Barti)

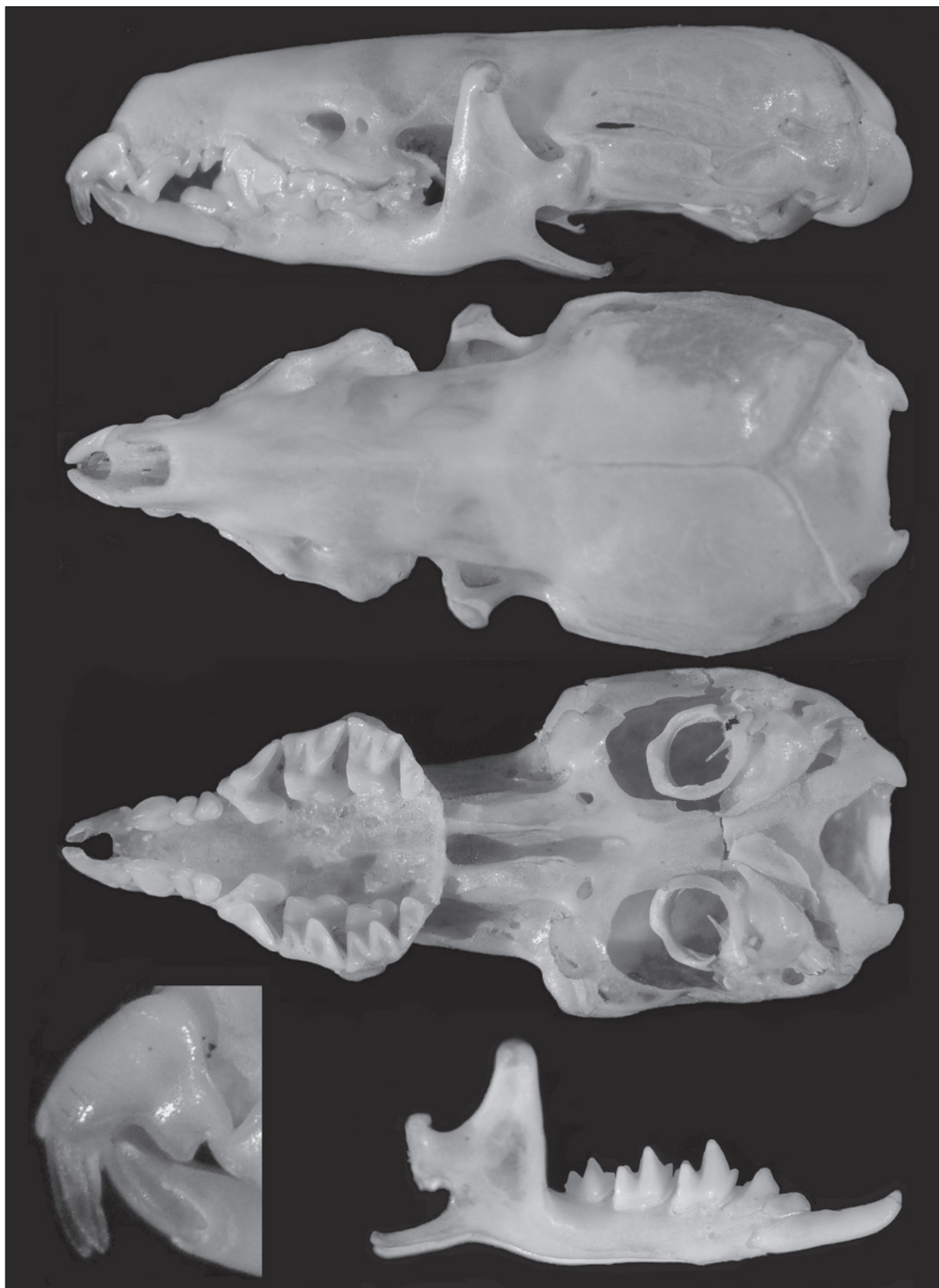


Figure 2.

The skull of the *Crocidura leucodon* individual from the Mt. Puturosu. The peak of the incisors were partially dissolved by the high concentration of H_2CO_3 (photo: Levente Barti)

RÉGÉSZET

Diana-Maria Sztancs – Corneliu Beldiman

ARTEFACTE DIN MATERII DURE ANIMALE APARTINÂND CULTURII ARIUȘD-CUCUTENI ÎN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL SECUIESC

IN MEMORIAM FERENC LÁSZLÓ LA UN SECOL DE LA PUBLICAREA
DEPOZITULUI DE PIESE DE PRESTIGIU DESCOPERIT LA ARIUȘD.

1. Introducere. Obiectivele studiului

Studiul sistematic al industriei materiilor dure animale (IMDA) aparținând culturii Ariușd-Cucuteni¹ este un demers de dată recentă.² Analiza acestui gen de artefacte a debutat în anul 2008, când Sándor József Sztáncsu, șeful Secției Arheologie-Istorie a Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe ne-a pus la dispoziție unele piese aparținând culturii menționate, provenind din siturile de la Ariușd-*Tyiszk-hegy* (*Dealul Tyiszk*), Malnaș Băi-*Fövenyestető* (*Platoul nisipos*) și Olteni-*Vármege* (*În dosul cetății*). De asemenea, în același an, Dan Lucian Buzea, șeful Secției Arheologie a Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, descoperite la Păuleni-Ciuc și Olteni, punctul *Cariera de Nisip*.³

Studiul IMDA aparținând culturii Ariușd-Cucuteni din colecția Muzeului Național Secuiesc oferă o primă analiză a unui lot de materiale, rezultat din cercetări mai vechi sau recente întreprinse în trei situri de pe teritoriul jud. Covasna: Ariușd, Malnaș Băi și Olteni. Materialele analizate provin în cea mai mare parte din săpăturile lui Ferenc László. Acestea au furnizat, între altele, o serie de obiecte IMDA foarte valoroase pentru identificarea caracteristicilor culturii Ariușd-Cucuteni.⁴

Încă de la început, arheologul transilvănean – considerat, pe bună dreptate, drept primul promotor

al interdisciplinarității în domeniul arheologiei din spațiul central- și est-european⁵ – a acordat o atenție specială tuturor categoriilor de artefacte recuperate. Mărturie în acest sens stau demersurile întreprinse de către László Ferenc pentru a asigura analiza și valorificarea sistematică a rezultatele săpăturilor sale.⁶ Între acestea, un loc aparte este deținut de depozitul format din piese de prestigiu de la Ariușd, descoperit în anul 1910 și publicat pentru prima dată în anul 1911. Cu acest prilej au fost publicate și loturile artefactelor realizate din os și corn de cervide descoperite la Olteni și Ariușd.⁷

Depozitul de la Ariușd a constituit subiectul unui studiu recent elaborat de Sándor József Sztáncsu.⁸ Lucrarea cuprinde prima prezentare detaliată a conținutului depozitului pe categorii de artefacte și oferă date de bază cu privire la componența actuală a depozitului.

Un alt studiu recent, dedicat podoabelor realizate din materii dure animale prezente în depozitele cu obiecte de prestigiu din aria culturii Ariușd-Cucuteni analizează, conform metodologiei actuale a domeniului, aspecte complexe, precum: originea materiilor prime, identificarea etapelor fabricării, analiza urmelor de utilizare. Cu acest prilej, au fost discutate și artefactele din depozitul de la Ariușd.⁹

Studiul de față își propune o primă etalare a datelor diverse, fără însă a-și propune epuizarea aspectelor specifice, dar în baza unei metodologii unitare, care să ia în considerare toate aspectele (materii prime, procedee de fabricare, urme de utilizare, propuneri de reconstituire a modului de utilizare etc.), relative

¹ Cercetări realizate în cadrul proiectului POSDRU/6/1.5/S/26/7706 cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

² BELDIMAN, Corneliu – SZTANCS, Diana-Maria 2005; SZTANCS, Diana-Maria – BELDIMAN, Corneliu 2005; BELDIMAN, Corneliu – SZTANCS, Diana-Maria 2009; SZTANCS, Diana-Maria – BELDIMAN, Corneliu 2010a; 2010b; SZTANCS, Diana-Maria – BELDIMAN, Corneliu – BUZEA, Dan 2010; SZTANCS, Diana-Maria 2011a; 2011b; SZTANCS, Diana-Maria – BELDIMAN, Corneliu 2011; UR-SULESCU, Nicolae – BEJENARU, Luminița – COTIUGĂ, Vasile 2006.

³ Adresăm mulțumirile noastre dr. Sándor József Sztáncsu, șeful Secției Istorie-Arheologie a Muzeului Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe și prof. univ. dr. Attila László, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași pentru permisiunea de a studia artefactele IMDA aparținând culturii Ariușd-Cucuteni aflate în colecția Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe.

⁴ SZTÁNCSUJ, Sándor József 2009, 52.

⁵ Id., 53.

⁶ Id., 52–57.

⁷ LÁSZLÓ Ferenc 1911, 257, fig. 90.

⁸ SZTÁNCSUJ, Sándor József 2005.

⁹ BELDIMAN, Corneliu – SZTANCS, Diana-Maria 2009, 139–140.

la o categorie de artefacte bine individualizate și cu valențe majore de marcatori culturali.

2. Metode

Artefactele au fost analizate conform metodologiei propuse recent într-o lucrare de doctorat și în mai multe articole și studii.¹⁰ Se are în vedere: încadrarea tipologică a pieselor conform Listei Beldiman 2007, elaborate pentru IMDA preistorică din România,¹¹ stabilirea parametrilor morfologici și morfometrici, analiza macroscopică și microscopică a urmelor generate în timpul derulării „lanțului operator” pentru a stabili procedeele tehnice aplicate în vederea fabricării artefactelor, analiza urmelor de uzură pentru a formula ipotezele legate de modul de utilizare. Trebuie să subliniem importanța, în acest context, a utilizării tehnologiei IT (baze de date), realizarea băncii de imagini digitale, dar și aplicarea sistematică a analizei microscopice a suprafețelor în scopul evidențierii urmelor de fabricare și utilizare.

IMDA aparținând culturii Ariușd-Cucuteni analizată a fost introdusă în baza de date a IMDA neo-eneolitice din Transilvania¹² și prelucrată statistic. Trebuie să menționăm aici faptul că piesele de podoabă din cochiliile de scoici *Unio* (mărgelile discoidale) care alcătuiesc colierul descoperit la Ariușd în 1971, au fost incluse în baza de date a IMDA din Transilvania, dar nu au fost luate în calcul la elaborarea analizelor statistice realizate cu acest prilej, ele fiind considerate o descoperire aparte și tratate alături de ansambluri similare (spre exemplu, șiragurile de mărgelile discoidale descoperite în necropola de la Decea Mureșului).¹³

3. Repertoriu

Repartiția cantitativă pe situri a IMDA studiate este următoarea: din așezarea de la Ariușd avem 129 piese (dintre care 84 provin din depozitul cu piese de prestigiu descoperit de către Ferenc László în 1910, în nivelul IV de la Ariușd)¹⁴ și un colier format din 256 mărgelile discoidale realizate din valva scoicii *Unio*, descoperit în urma campaniei de săpături efectuată sub conducerea Eugeniei Zaharia și a lui Zoltán Székely în anul 1971;¹⁵ din situl de la Olteni-Vármege provin 21 piese, recuperate prin săpăturile lui Ferenc László;¹⁶ din așezarea de la Malnaș Băi au

fost analizate 4 piese, rezultate din cercetările efectuate de către Attila László.¹⁷

3.1. Ariușd – Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk)

Situl arheologic eponim aparține binecunoscutului complex eneolitic cu ceramică pictată Ariușd-Cucuteni-Tripolie și reprezintă o așezare fortificată cu șanț, plasată pe un promontoriu de munte, în partea de nord-vest a satului Ariușd (Erősd), com. Vâlcele, jud. Covasna. Așezarea este situată la 300 m nord-vest de satul Ariușd, pe o prelungire a Dealului Tyiszk, în apropierea pârâului cu același nume.¹⁸

Așezarea a fost menționată pentru prima dată în 1869 de către Balázs Orbán. În 1895, învățătorul A. Benkő a donat Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe primele artefacte provenind din acest sit. La începutul secolului al XX-lea (1905, 1906), au efectuat sondaje aici arheologul brașovean J. Teutsch și preotul calvinist din sat, Zs. Csulak, sub auspiciile Colecției de Antichități a Colegiului „Bethlen Gábor” din Aiud.¹⁹

Cercetarea sistematică a acestei așezări a debutat în anul 1907 sub conducerea lui Ferenc László, custodele Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe. Acesta a efectuat săpături în perioada 1907-1913 și 1925. László a estimat întinderea așezării pe o suprafață de aproximativ 5400 mp.²⁰ Rezultatele cercetărilor au fost făcute rapid cunoscute în diverse medii, stârnind interesul specialiștilor, atât în Transilvania, cât și la nivel european. Astfel, o serie de arheologi ai vremii au vizitat situl de la Ariușd-Tyiszk-hegy. Ferenc László a recunoscut importanța cercetărilor interdisciplinare și a întreprins numeroase demersuri pentru analiza complexă a descoperirilor, fiind unul dintre pionierii acestor abordări moderne în arheologia transilvăneană. Din păcate, eforturile sale de realizare a monografiei săpăturilor de aici nu s-au putut concretiza.

Cercetările au fost reluate în 1968 și continuau până în 1986 de către un colectiv sub egida Academiei Române, compus din: Ion Nestor, Eugenia Zaharia (Institutul de Arheologie din București), Zoltán Székely (Muzeul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe) și Doina Galbenu (Muzeul Național de Istorie a României, București). S-a observat faptul că pe latura de nord a așezării, locuirea eneolitică este cea mai bogată, cuprinzând 11 niveluri, pe o grosime a stratigrafiei de circa 3,50 m.²¹

¹⁰ BELDIMAN, Corneliu 2007 – cu bibliografia.

¹¹ Id., 72–76.

¹² SZTANCS, Diana-Maria 2011a; 2011b.

¹³ KOVÁCS Ștefan 1933, 89–101.

¹⁴ SZTÁNCSUJ, Sándor József 2005, 85.

¹⁵ ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988.

¹⁶ LÁSZLÓ Ferenc 1911, 229, 257.

¹⁷ LÁSZLÓ Attila 2011.

¹⁸ REP-COVASNA, 152.

¹⁹ LÁSZLÓ Ferenc 1914, 389.

²⁰ Id., 389.

²¹ REP-COVASNA, 152.

În zona de nord-est, așezarea este fortificată cu un șanț, iar pentru faza Ariușd I, în zona de nord, s-a constatat existența a două valuri longitudinale, paralele, întărite cu palisadă.²² De-a lungul campaniilor de săpături au fost descoperite o serie de locuințe de suprafață cu inventar bogat, numeroase gropi, cuptoare etc. Stratigrafia așezării cuprinde atât nivele atribuite complexului cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie (faza Cucuteni A), cât și un nivel aparținând culturii Schneckenberg, faza B.²³

În lucrarea de față suntem interesați de locuirea eneolitică, aparținând culturii Ariușd. Un loc aparte în cadrul acesteia ocupă depozitul cu piese de prestigiu descoperit de către Ferenc László în campania din 1910, în nivelul IV.²⁴ Conform datelor publicate de Vladimir Dumitrescu, depozitul în discuție se datează în faza A-B a culturii Ariușd-Cucuteni-Tripolie.²⁵ Cu privire la situația stratigrafică a descoperirii, Ferenc László menționează o mică suprafață de aproximativ 1 m² (între șanțurile longitudinale V – VII și 7 – 8 latitudinale) în care, la adâncimea de 0,75 – 1,50 m au fost identificate a două vase ceramice, aproape întregi, care conțineau obiecte diverse.²⁶ În articolul publicat în 1911, autorul săpăturilor menționa descoperirea unei „colecții de podoabe” formate din obiecte din piatră, cupru, os, corn de cerb, dinți de animale. La acel moment au fost identificate pandantivele realizate pe canini reziduale de cerb, având patină benignă de cupru; mărgelile realizate din os, corn, cochilii, piatră (cu dimensiuni cuprinse între 3 mm și 30 mm); mărgelile de cupru; plăcuțele pe fragmente de defense de mistreț și de os, perforate la extremități.²⁷ De asemenea, sunt menționate spirale de cupru cu diametre variind între 5,5 și 8,5 cm care după opinia Sándor Sztáncsu puteau fi utilizate ca materii prime sau ca brățări de mari dimensiuni. Obiectele au fost depuse într-un vas acoperit cu un capac.²⁸ Într-o scrisoare pe care autorul săpăturilor o adresa în 1924 lui Vere Gordon Childe se menționa și existența unei spirale de aur aparținând aceluiași depozit.²⁹ Toate piesele din depozit au fost incluse de Márton Roska în *Repertoriul descoperirilor preistorice din Transilvania*.³⁰

În timpul celui De-al Doilea Război Mondial, o importantă parte a artefactelor care formau depozitul de la Ariușd a fost pierdută. Astfel, dintre piesele menționate de către Ferenc László în 1911 și incluse în repertoriul lui Roska din 1942 s-au păstrat doar o

mică parte, în colecția Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe. Acestea au fost disponibile studiului direct și incluse în repertoriul lucrării de față (*tabelul 02*).

Tot în articolul din 1911, Ferenc László menționa 42 de rondele amenajate pe fragmente de scoică *Unio*,³¹ însă în colecția Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe s-au mai păstrat doar 5 dintre acestea (fracturate în vechime și restaurate), care au fost disponibile studiului direct.

În afara depozitului menționat, din situl de la Ariușd, în colecția aceluiași muzeu, au fost identificate alte artefacte din os și corn, puse la dispoziție pentru un studiu complet și incluse în repertoriu (*tabelul 01*).³²

Cu ocazia cercetărilor efectuate în anul 1971, în sectorul de nord al sitului, într-o suprafață adâncită anterior de Ferenc László până la nivelul de circa 1 m, a fost descoperită o groapă rituală în care s-au depus resturi umane. Groapa (G2/1971) aparține nivelului II sau altui nivel superior neprecizabil. Are formă quasicirculară în plan și cilindrică-tronconică în profil, cu fundul ușor convex, aflat la circa 2,60 m față de nivelul actual al solului. Groapa avea o adâncime probabilă de 1,70-1,80 m. Pe fundul gropii se afla un strat de cenușă, un vârf de săgeată de silex, oase de animale, fragmente ceramice de mici dimensiuni și resturi umane aparținând unui număr probabil de patru indivizi, între care: un copil în vârstă de 3-4 ani, depus în poziție chircită, conexiune anatomică *in situ*; unele oase lungi ale unui individ în vârstă de 13-15 ani; oasele dispartate ale altor doi indivizi adulți. La baza sectorului superior (cilindric) s-a descoperit o depunere groasă de cochilii arse de scoici de râu (*Unio?*), suprapusă de un strat de fragmente ceramice arse, gros de 10-12 cm; excentric spre vest a fost depusă, cu fundul în sus, partea inferioară a unui vas ceramic, nears; în jurul acestuia se afla *in situ* un colier din mărgelile discoidale de scoică *Unio*, care nu prezenta urme de ardere; alte două discuri, de același tip s-au descoperit pe stratul de fragmente ceramice și prezentau urme de ardere; ele provin, probabil din colier.³³ Piesa de podoabă în discuție a fost studiată detaliat și inclusă în repertoriu.

Între descoperirile din stațiune sunt menționate și resturi osteologice de *Ursus arctos*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus scrofa ferus* și *Castor fiber*.³⁴

²² REP-COVASNA, 152–153.

²³ ZAHARIA, Eugenia 1994, 110; SZTÁNCSUJ, Sándor József 2007, 187.

²⁴ SZTÁNCSUJ, Sándor József 2005, 85.

²⁵ BELDIMAN, Corneliu – SZTÁNCSUJ, Diana-Maria 2009, 140.

²⁶ SZTÁNCSUJ, Sándor József 2005, 89.

²⁷ LÁSZLÓ Ferenc 1911, 258.

²⁸ Id., 222, 224; SZTÁNCSUJ, Sándor József 2005, 86.

²⁹ SZTÁNCSUJ, Sándor József 2005, 86.

³⁰ ROSKA Márton 1942, 77, fig. 93/2.

³¹ LÁSZLÓ Ferenc 1911, 258, fig. 95.

³² Id., 239, fig. 90; 257.

³³ ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán 1988.

³⁴ COMȘA, Eugen 1996, 157.

Colierul descoperit în 1971
ARS C 1 – 256; III E4; MNS;
Fără nr. inv. (C1 – C256)

Colierul este format din 256 mărgelile discoidale circulare și ovale, obținute din cochilia scoicii de apă dulce *Unio* sp. Ele formează un colier lung de circa 55 cm. Prezintă parametri morfologici și morfometrici standardizați, foarte apropiați: în plan formă generală circulară sau ovală, cu margini netede sau având contur ușor neregulat; diametrul: 12-15 mm; profil convex-concav (morfologie anatomică nemodificată tehnic); grosimea: 2-3 mm; perforație plasată central sau ușor excentric, de formă circulară sau ovală; diametru: 2-4 mm. După tipologia curentă este vorba de mărgelile discoidale.

Fețele mărgelilor sunt anatomice; ele prezintă frecvent exfolieri (redușe sau ample) ale straturilor de sidf. Pe circa două treimi din circumferință, marginile au morfologie netedă sau ușor neregulată, rezultată din fasonarea prin percuție/presiune și abraziune pentru obținerea formei circulare sau ovale și tocirea prin contactul cu o suprafață materialelor textile sau piele, din care se confecționau veșmintele; o treime a circumferinței este netedă, la toate piesele, indicând foarte probabil un proces îndelungat, uniform și localizat de uzură funcțională prin tocire, rezultat al contactului, la nivelul pieptului, cu o suprafață de tipul materialelor textile sau piele, din care se confecționau veșmintele. Aceleași urme de tocire, mai puțin intense, se constată și pe restul circumferinței.

„Lanțul operator” al fabricării acestor mărgelile de scoică includea ca etape probabile: A. debitajul: obținerea unui fragment de cochilie prin fracturarea aleatorie a acesteia prin percuție directă sau prin tăiere și fracturare controlată; B. fasonarea: 1. realizarea perforației pe fața inferioară (concavă) prin rotație continuă sau alternativă și alezarea pe fața superioară; 2. modelarea marginilor prin percuție directă și indirectă/presiune pentru obținerea formei aproximativ circulare sau ovale; 3. regularizarea marginilor prin abraziune transversală. Urmele de uzură accentuate ar putea indica o utilizare îndelungată, poate pe parcursul mai multor generații, respectiv transmiterea prin moștenire a acestui obiect de prestigiu.

3.2. Olteni-Vârmege (În dosul cetății)

Situl arheologic se află la marginea de nord a satului, lângă castelul Mikó, între șoseaua națională și

albia Oltului, pe un promontoriu oval, înalt de 2 m. Așezarea Ariușd-Cucuteni era fortificată cu șanț.

Situl a fost cercetat sistematic în 1908 de către Ferenc László. S-a constatat existența unui nivel aflat la suprafața terenului, răvășit de lucrările agricole și un nivel cu urme de locuințe, cenușă și artefacte aparținând culturii Ariușd-Cucuteni (ceramică, lame de silex și obsidian, pintadere ceramice, figurine antropomorfe și zoomorfe, cauce/polonice de lut pictate, artefacte din materii dure animale).³⁵ Cu acest prilej, arheologul transilvănean semnala descoperirea unor obiecte din corn de cerb „mai mult sau mai puțin fasonate”.³⁶ Cinci dintre cele 21 artefacte sunt redată în ilustrație.³⁷

În 1995, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, sub conducerea lui Gheorghe Lazarovici, a reluat săpăturile în acest punct.³⁸

Materialele incluse în lucrarea de față provin din săpăturile realizate de către Ferenc László în 1908 (*tabelul 03*).

3.3. Malnaș-Băi-Fövenyestető (Platoul nisipos)

Stațiunea balneoclimaterică este situată în județul Covasna, la circa 500 m altitudine, în valea Oltului, care desparte Munții Bodoc de Munții Baraolt.³⁹

Situl arheologic de la Malnaș Băi-Fövenyestető se află pe un promontoriu, la confluența pârâului Șomoș cu râul Olt. Așezarea aparține culturii Ariușd-Cucuteni. Deși au fost identificate și artefacte aparținând culturilor Coțofeni și Wietenberg, autorii săpăturilor au concluzionat că acestea nu provin din niveluri distincte.⁴⁰

Locuirea Ariușd-Cucuteni cuprinde patru niveluri (I, II, IIIa, IIIb, notate de jos în sus), corespunzătoare fazei *Cucuteni A2-A3*. Sistemul defensiv al așezării este alcătuit din șanț, val și probabil palisadă, plasat în zona „în care promontoriul se desprinde de platoul mai întins reprezentând terasa inferioară a Oltului”.⁴¹

Situl a fost sondat în 1909 de către Ferenc László, J. Teutsch, H. Schmidt. În perioada 1976-1989, Attila László a efectuat săpături sistematice în așezarea de aici.

Așezarea beneficiază de o serie de datări C¹⁴ care o plasează în intervalul cronologic 4460-4049 BC.⁴²

Redăm în continuare, sub formă de fișe, datele relative la piesele studiate.

³⁵ REP-COVASNA, 48.

³⁶ LÁSZLÓ Ferenc 1911, 257.

³⁷ Id., 240, fig. 91.

³⁸ REP-COVASNA, 48.

³⁹ GHINEA, Dan 2002, 773.

⁴⁰ SCHROLLER, Hermann 1933, 77; REP-COVASNA, 99; LÁSZLÓ, Attila 2011.

⁴¹ REP-COVASNA, 99; LÁSZLÓ, Attila 2011.

⁴² Ibid.

MBF 1; I F 11; MNS; MB – FV 53

1. LÁSZLÓ 2011, piesa nr. 302.
2. Malnaș Băi. Cucuteni-Ariușd, faza A2-A3.
3. Piesă fragmentară, lipsește cca 1/2 a mânerului (PP) fracturată în vechime.
4. Corn de cerb.
5. Lingură-spatulă din corn de cerb.
6. **Morfometrie:** L 105; PP 12,5/4,5; lăț. max PM (spre PD) 20; gros. PM 3; diam. inițial PD cca 40; diam. actual PD 42/37; gros. PD 3.

7. Lanțul operator:

7.1. **Debitajul:** percuție directă/despicare; fracturare.

7.2. **Fasonarea:** integrală prin raclaj axial intens care a eliminat aspectul anatomic al materiei prime. Finisare intensă. PP cu fețe convexe, secțiuni biconvexe. Margini ușor sinuoase, paralele. PM lățită cu margini concave. PD (căuc) inițial circular, adânc; în prezent, oval asimetric, prin uzura puternică a sectorului stâng. Tratament termic.

7.3. **Urme de utilizare:** tocire puternică a MS a ED pe un plan perpendicular pe suprafață, nu oblic spre FI.

MBF 2; II E3; MNS; MB – FV 76 (70)

1. LÁSZLÓ 2011, piesa nr. 301.
2. Malnaș Băi. Cucuteni-Ariușd, faza A2-A3.
3. Piesă fragmentară, lipsește ED fracturată în vechime.
4. Metapod proximal de bovină.
5. Harpon de os metapod proximal de bovină, cu margini convexe și fasonate integral.
6. **Morfometrie:** L tot. 125/124; EP 22/6; PM 24/10; CD 11/5; diam. perf. pe FS ext: 11/4; int. 6,5/4; diam. perf. pe FI 7/4; dist. perf. – EP 11,5; lungime barbelură 12; lăț. barbelură 10; gros. barbelură 8,5.

7. Lanțul operator:

7.1. **Debitajul:** percuție directă/despicare; fracturare.

7.2. **Fasonarea:** integrală, realizată prin raclaj axial și abraziune. Finisare intensă. Tratament termic. Regularizarea EP prin abraziune oblică și transversală a generat fasonarea piesei. Amenajarea părții active prin raclaj axial pe fețe și margini; amenajarea barbelurii prin tăiere oblică și raclaj. EP convexă de fasonare prin tăiere transversală și abraziune oblică, dublu fațetată. Fețe fasonate prin raclaj axial. PP/FI fasonare prin abraziune. Perforație proximală plasată central – perforație anatomică nemodificată. La partea mezo-distală/MD pe FI barbelură proeminentă realizată prin tăiere oblică în dublu sens, abraziune și raclaj axial cu extremitatea tocită prin folosire.

7.3. **Urme de utilizare:** Fracturarea ED, tocirea și lustruirea vârfului barbelurii.

MBF 3; I A18; MNS; MB – FV 75 (69)

1. LÁSZLÓ 2011, piesa nr. 300.
2. Malnaș Băi. Cucuteni-Ariușd, faza A2-A3.
3. Piesă fragmentară, lipsește ED fracturată în vechime.
4. Rază de corn de cerb, segment distal.
5. Vârf din corn de cerb perforat.

6. **Morfometrie:** L tot. 117/115; diam. PP 20/15; vârfuri EP 4/3; grosime perete EP 2-3; adâncime perf. EP 30; PM 15/10,5; CD 8/5; diam. părții concave EP 15; diam. ext. perforație pe F1 9,5/8; diam. ext. F2 9,5/8,5; diam. int. perf. 6.

7. Lanțul operator:

7.1. **Debitajul:** percuție directă/despicare; fracturare.

7.2. **Fasonarea:** integrală, realizată prin raclaj axial și scobire în vederea înlăturării țesutului spongios; profil conic în interior. Tratament termic. EP concavă, semicirculară, cu margini țesute, realizate prin cioplire și raclaj axial. Extremitățile tocite și lustruite. Perforație centrală, ovală pe ambele fețe, bilaterală, realizată ușor oblic pe una din fețe. Secțiuni ovale (PP/PM simetrice) și biconvexe simetrice (PD).

7.3. **Urme de utilizare:** tocirea și lustruirea părții distale.

MBF 4; I A7 b; MNS; 122

1. LÁSZLÓ 2011, piesa nr. 303.
2. Malnaș Băi. Cucuteni-Ariușd, faza A2-A3.
3. Piesă întreagă.
4. Semimetapod proximal de ovicaprină.
5. Vârf pe semimetapod proximal de ovicaprină.
6. **Morfometrie:** L tot. 93; EP 10,5/6; PM 5,5/4; LPA cca 44; CD 2,5/2,2.

7. Lanțul operator:

7.1. **Debitajul:** percuție directă/despicare.

7.2. **Fasonarea:** EP regularizată prin abraziune. Fețe și margini regularizate prin abraziune oblică (fasonat integral). ED fațetată, amenajată prin abraziune oblică, transversală și axială. Tratament termic.

7.3. **Urme de utilizare:** tocirea superficială a extremității distale.

4. Morfometria

Abordarea studiului sistematic al artefactelor IMDA are în vedere prelevarea exhaustivă a parametrilor dimensionali (morfometria, exprimată în mm), etalarea lor în formă tabelară și includerea lor în baze de date în vederea extragerii semnificațiilor speciale relative la criteriile alese pentru fabricarea acestora

și rolul lor funcțional. În acest sens, un loc special deține morfometria vârfulor diverse și a pieselor ilustrate prin serii mari, quasi-standardizate, cum este cazul pieselor care compun coliere de tipul celui descoperit în 1971 în complexul ritual din situl de la Ariușd sau al pieselor de podoabă din componența celebrului depozit din același sit, descoperit în anul 1910 de către Ferenc László.

Parametrii morfometrici ai pieselor analizate sunt redați în tabelele nr. 1 – 5.

5. Studiul tehnic

„Lanțul operator” al fabricării artefactelor IMDA este format din etapele debitajului și ale fasonării. Urmele generate de procedeele specifice aplicate au fost studiate cu ajutorul mijloacelor microscopiei optice de mică putere.

5.1. Ariușd-Tyiszk-hegy

Pentru categoria tipologică *I Unelte*, debitajul s-a realizat preponderent prin aplicarea procedurii de percuție directă, urmată de despicare. În cazul cornului de cerb, procedul percuției directe este urmat de cioplire și fracturare. Șanțuirea axială este atestată doar în 7 cazuri, iar în 5 cazuri, datorită gradului ridicat de prelucrare a materiei prime în etapele ulterioare, urmele debitajului nu mai sunt vizibile. Fasonarea uneltelor a vizat amenajarea părților active ale acestora prin procedul abraziunii, iar în cazul vârfulor s-a recurs la tratament termic în vederea sporirii durității părții active a acestora. Un număr de 3 piese prezintă urme de raclaj axial. Urmele de utilizare identificate sunt: tocirea, lustrul, fracturile. De asemenea, în cazul vârfulor, s-a constatat rotunjirea și/sau fracturarea părților active.

Din categoria tipologică *II Arme* avem două piese. Prima dintre ele este un vârf de săgeată cu partea proximală rectangulară (tipul *II B4*)⁴³. Acesta a fost amenajat pe un fragment de os lung de erbivor mare (probabil de bovină) și a fost fasonat integral. Prezintă o perforație axială, conică. Piesa are formă piramidală, cu baza de formă pătrată. EP este de formă rectangulară, cu colțurile rotunjite. Parametrii etapei debitajului nu au putut fi precizați datorită gradului ridicat de modificare a materiei prime. Fasonarea suprafețelor s-a realizat prin raclaj axial. Perforația s-a executat, probabil, prin rotație și scobire. La EP au fost observate urme de tăiere transversală pe circumferință și fracturare. Tratamentul termic a fost aplicat pentru sporirea durității artefactului.

Al doilea artefact este un harpon (*II E3*) amenajat pe humerus de bovină.⁴⁴ Urmele generate de etapa

debitajului nu au putut fi identificate datorită gradului înalt de fasonare. Aceasta s-a realizat prin abraziune transversală, oblică și prin raclaj axial. Fracturarea vârfului a intervenit în urma utilizării acestuia.

„Lanțul operator” pentru categoria tipologică *III Podoabe* este unul diversificat, fiind influențat de gama tipologică variată a IMDA și de materiile dure animale utilizate. În acest sens, s-a recurs la prezentarea procedeele tehnice aplicate pentru fiecare tip atestat.

Pentru tipul *III A2 c* (canini reziduali de cerb perforați) etapa debitajului nu a generat urme, fiind reprezentată de simpla extracție din maxilar a dinților. Fasonarea acestora a urmărit amenajarea perforațiilor prin rotație continuă. Piesa ARS D51 (nr. inv. 2385) prezintă de asemenea, la partea proximală, urme de decor realizat prin tăiere pe circumferință. Urmele de utilizare sesizate în cazul caninilor reziduali perforați sunt tocirea, lustrul și fracturarea la nivelul perforațiilor.

Pentru tipul *III A5* (dinți faringieni de crap perforați) etapa debitajului a constat în detașarea acestora prin tăiere transversală și fracturare. A urmat perforarea (în etapa fasonării) prin rotație alternativă, realizată cu un vârf litic. Urmele de utilizare sesizate în cazul unora dintre piese constau în fracturare la nivelul perforației. Datorită stării de conservare precare, perforațiile artefactelor nu au putut fi studiate în detaliu.

Din depozitul de la Ariușd provine și o mârgea amenajată pe valva scoicii *Spondylus* (tipul *III D4*). Debitajul acesteia s-a realizat prin abraziune și percuție, iar fasonarea a vizat amenajarea suprafețelor prin abraziunea multidirecțională și perforarea prin rotație.

Plăcuțele cu extremități perforate realizate pe fragmente de valve de scoici (*III J1*) au fost debitate prin percuție sau abraziune multidirecțională. Fasonarea acestora a urmărit regularizarea suprafețelor și amenajarea perforațiilor. Prima etapă a fasonării s-a realizat prin abraziune, urmând perforarea prin rotație continuă cu sfredelul (în cazul valvelor de *Spondylus*) și prin percuție indirectă și rotație alternativă cu un vârf litic (în cazul valvelor de *Unio*). Urmele de utilizare identificate sunt: tocirea și lustrul suprafețelor și al marginilor perforațiilor, precum și fracturarea la nivelul perforațiilor.

Plăcuțele cu extremități perforate realizate pe fragmente de defense de mistreț (*III J2*) au fost debitate prin percuție directă/despicare în vederea extragerii unui fragment. Perforarea acestora s-a realizat prin rotație continuă.

Cele cinci rondele amenajate pe valva scoicii *Unio* (*III E4*) sunt similare celor care fac parte din colierul

⁴³ Conform tipologiei BELDIMAN, Corneliu 2007.

⁴⁴ LÁSZLÓ Ferenc 1911, 257.

descoperit în 1971. Acestea sunt debitate utilizându-se procedeul percuției indirecte, în vederea obținerii unor fragmente de valvă având dimensiunile standard (cca 25/25 mm). Fasonarea are în vedere realizarea perforației prin procedeele percuției indirecte și rotația alternativă. Ulterior, s-a aplicat abraziunea marginilor pe un suport fix (lespede de gresie) în vederea regularizării acestora. Urmele de utilizare constau în fracturarea la nivelul perforației și tocirea intensă a marginilor.

Din categoria tipologică *IV Elemente receptoare*, avem un mâner de corn de cerb. Acesta este fragmentar, lipsește 1/2 a PP, fracturată recent. Piesa a fost amenajată pe un segment mezio-distal de rază de corn de cerb. Ea s-a fisurat longitudinal și transversal, fiind lipită. Debitajul a constat în detașarea PD a razei prin percuție directă/cioplire și fracturare. Fasonarea a vizat înlăturarea perlurii prin raclaj intens. Nu au fost identificate urme de utilizare.

Categoria *V Diverse* include o serie de materii prime aflate în diferite stadii de prelucrare. Acestea provin de la specii sălbatice (cerb și mistreț). Astfel, avem un număr de 4 coarne de cerb debitate prin percuție directă/cioplire și fracturare și o defensă de mistreț despicată. Piesa ARS 41a este un segment de ax, care păstrează un segment al cepului; provine deci, de la un cerb vânat, fiind probabil eboșa unui vârf oblic de tipul *I G*.

Datele de mai sus sunt sintetizate în tabelele nr. 6–8.

5.2. Olteni-Vârmege

Din acest sit provin 20 de piese din corn de cerb și o piesă amenajată pe un metapod de bovină. Acestea au fost semnalate pentru prima dată de către autorul săpăturilor în 1911.⁴⁵ Cercetările noastre au confirmat ceea ce Ferenc László afirma în urmă cu 100 de ani și anume că majoritatea artefactelor din corn de cerb de la Olteni sunt materii prime aflate în diverse stadii de prelucrare. Astfel, dintre cele 21 de artefacte din materii dure animale, 16 sunt eboșe, materii prime și resturi de debitaj. Lipsesc obiectele de podoabă și de port.

Categoria tipologică *I Unelte* este reprezentată de o serie de vârfuri amenajate pe corn de cerb (*chasse-lame*, plantator, săpăligă). Debitajul s-a realizat prin percuție directă, cioplire și fracturare. Fasonarea a vizat amenajarea părților active prin cioplire și abraziune.

Reține atenția un vârf oblic de tip *I G8*, realizat dintr-un corn provenind de la un cerb vânat, partea activă fiind amenajată pe cepul cornului prin cioplire, raclaj și abraziune. Acesta probabil a fost utilizat ca săpăligă.

Urmele de utilizare identificate sunt specifice fiecărui tip de artefacte în parte: striuri, desprinderi de impact, tasarea compactei.

Numărul mare de artefacte din corn de cerb ce pot fi incluse în categoria *V Diverse* a permis identificarea procedeelelor de debitaj aplicate în cazul cornului de cerb. Acestea sunt: percuția directă/despicare, percuția directă/cioplire, percuția directă/fracturare și tăiere transversală. Lotul prezintă și un număr de trei eboșe care prezintă și urme de fasonare. Acestea sunt cele stereotipe în cazul cornului de cerb: tratament termic, scobire, cioplire.

Tot din corn de cerb a fost realizat și un manșon perforat (tipul *IV C3*). Pentru realizarea acestuia s-au utilizat aceleași procedee tehnice.

Singurul artefact de os de la Olteni este un pumnal (tipul *II C1*). Acesta a fost amenajat pe un metapod de bovină, debitat prin șanțuire axială și fasonat prin abraziune integrală intensă (transversală și oblică). Obiectul a fost fracturat la nivelul extremității distale în timpul utilizării.

5.3. Malnaș Băi-Fövenyestető

Din acest sit provin trei artefacte incluse în categoria *I Unelte* și un harpon ce face parte din categoria tipologică *II Arme*.

Pentru prima categorie tipologică, avem atestate procedeele percuției directe/despicării și percuției directe/fracturării. De asemenea, într-un caz a fost identificat procedeul raclajului axial. Acest procedeu este atestat și în etapa fasonării obiectelor. În cazul lingurii-spatule de mari dimensiuni realizată din corn de cerb (*I F11*) și al vârfului pe fragment de corn (*I A18*), utilizarea acestui procedeu tehnic a avut în vedere înlăturarea perlurii. De asemenea, pentru perforarea vârfului s-a utilizat scobirea. Tratamentul termic a fost utilizat, de asemenea, în etapa fasonării artefactelor. Urmele de utilizare identificate sunt tocirea și lustrul, iar lingura-spatulă a fost fracturată la nivelul la nivelul mânerului (PP).

În cazul harponului (tipul *II E3*), s-a procedat la despizarea longitudinală a humerusului prin percuție directă. A urmat fasonarea intensă, integrală, realizată prin raclaj axial și abraziune. S-a aplicat tratamentul termic. Pentru modelarea barbelurii s-a recurs la tăiere oblică și raclaj. Urmele de utilizare identificate sunt: fracturarea la nivelul ED, tocirea și lustrul barbelurii.

6. Concluzii

Descoperirile recente sau mai vechi din siturile plasate în sud-estul Transilvaniei, în arealul culturii Ariușd-Cucuteni, păstrate în colecția Muzeului

⁴⁵ Id., 257, fig. 240.

Național Secuiesc, au prilejuit sporirea efectivelor IMDA; acestea provin din siturile de la Ariușd, Olteni și Malnaș-Băi și au fost analizate cu acest prilej după o metodologie unitară, care ia în calcul toți parametrii: materie primă, fabricare, urme de uzură, ipoteze de utilizare.

Efectivul total luat în discuție numără 154 piese, care aparțin tuturor celor 5 categorii tipologice definite recent pentru IMDA preistorică din România⁴⁶. Se observă faptul că domină cantitativ artefactele descoperite la Ariușd, N = 129, urmate de cele de la Olteni, N = 21; pe ultimul loc se plasează materialele de la Malnaș Băi, N = 4.

Sub raport tipologic (*graficul 1*), observăm predominarea artefactelor incluse în categoria *III Podoabe*, urmate de cele din categoria *I Unelte* și *V Diverse*. Artefactele incluse în categoriile tipologice *II Arme* și *IV Elemente receptoare* sunt în număr redus (3, respectiv 1).

Structura categoriei *I Unelte* (*graficul 2*) a evidențiat o preponderență a vârfurilor de os (*IA*) și a vârfurilor oblice, realizate din corn de cerb (*IG*). De asemenea, s-a constatat prezența lingurilor-spatele (*IF*).

Analiza statistică a categoriei *III Podoabe* (*graficul 3*) a evidențiat următoarea structură: dinți faringieni de pește perforați (37 – atât piese întregi, cât și fragmentare și fragmente); plăcuțe de scoică cu extremități perforate (37); canini reziduali de cerb perforați (6); rondelile de scoică perforate central (5); plăcuțe pe fragmente de defensă de mistreț (3); mărgea pe fragment de scoică (*Spondylus*). Exceptând rondelile amenajate pe valva scoicii *Unio*, restul podoabelor fac parte din depozitul cu piese de prestigiu de la Ariușd.

Cu acest prilej, Lista Tipologică Beldiman 2007 a fost completată cu o grupă tipologică nouă (*III J – Plăcuțe*) cu două tipuri (*III J1 Plăcuță perforată amenajată pe fragment de scoică, cu variantele a. Spondylus; b. Unio și III J2 Plăcuță perforată amenajată pe fragment de defensă de mistreț*).⁴⁷ Dinții faringieni de pește (*crap*) perforați reprezintă, de asemenea, un tip nou, inclus în Lista Beldiman 2007 și atestat în cadrul depozitului de la Ariușd (*III A5*).⁴⁸

Trebuie să subliniem importanța descoperirii unicat, în mediul eneolitic din România, a dinților faringieni de *crap* perforați. Aceștia sunt prezențe frecvente în cadrul siturilor mezolitice din zona Porților de Fier, pe malul românesc și sârbesc, dar în mediul neo-eneolitic nu au fost semnați până

acum decât în depozitul de la Ariușd, fiind cusute pe suport textil sau de piele sau intrând în componența unor șiraguri (coliere, cingători) în asociere cu plăcuțe de scoică sau pe fragmente de defensă de mistreț, mărgele de cupru, os, scoică etc.⁴⁹

Categoria tipologică *V Diverse* este una foarte importantă din punct de vedere paleotehnologic, întrucât artefactele care o ilustrează în lotul analizat oferă indicii sugestive referitoare la etapele „lanțului operator” al fabricării. Conform datelor etalate în *graficul nr. 4*, observăm o predominare a materiilor prime, urmate de eboșe și resturi de debitaj.

Materiile prime utilizate în realizarea obiectelor sunt: *dinți* – de pește (*crap*), canini reziduali de cerb, defense de mistreț; *valve de lamelibranhiate* – *Spondylus* și *Unio*; oase lungi de mamifere – ovicaprine, bovine, cerb, erbivore neidentificate și porc; *coarne de cerb* (rază; ax căzut; ax prelevat de pe craniu).

În cadrul comunităților Ariușd-Cucuteni din sud-estul Transilvaniei, IMDA studiată atestă ocupații ca: vânătoarea (prezența defenselor de mistreț, a caninilor reziduali și a coarnelor de cerb provenind de la exemplare vânat); pescuitul (prezența harpoadelor și a dinților faringieni de *crap*); creșterea animalelor (artefacte din materii dure provenind de la specii domestice); culegerea scoicilor de apă dulce *Unio*; schimburile (prezența artefactelor confecționate din valva scoicii mediteraneene *Spondylus*). Remarcăm numărul mic al utilajului agricol reprezentat în lotul analizat (plantatoare, săpăligi) și al vârfurilor de corn de cerb de tip *chasse-lame*, utilizate în debitarea materialelor litice.

Aspectele legate de paleotehnologie evidențiate au vizat atât procedeele de fabricare (debitaj, fasonare), definite prin recurgera atât la soluții simple, adaptate parametrilor materiei prime prelucrate (percuția directă/indirectă, cioplirea, fracturarea), cât și sofisticate (abraziunea multidirecțională, tăierea transversală, raclajul axial al suprafețelor etc.). Foarte expresive din punct de vedere tehnic sunt dispozitivele de suspendare (perforațiile), care documentează aplicarea mai multor „scheme operatorii”: cioplirea și scobirea în cazul cornului de cerb; rotația alternativă în cazul dinților și al valvelor de scoică, executată unilateral sau bilateral; rotația continuă (executată cu ajutorul sfredelului), atât unilateral, cât și bilateral (*graficele 5-9*).

Publicarea podoabelor IMDA oferă ocazia unei abordări a ipotezelor legate de modul lor de utiliza-

⁴⁶ BELDIMAN, Corneliu 2007, 72.

⁴⁷ SZTANCS, Diana-Maria 2011b.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Comunicare personală BARTOSIEWICZ, László, mai 2011; comunicare personală Ivana ZIVALJEVIĆ, mai 2011; BORIĆ, Dušan – DIMITRIJEVIĆ, Vesna 2007; ZIVALJEVIĆ, Ivana 2011.

re prin fixarea specifică pe fir; s-a relevat diversitatea soluțiilor aplicabile: axială (mărgele); orizontală bilaterală (plăcuțe), transversală (canini, dinți faringieni)

etc. Formularea acestor ipoteze de fixare este susținută de descoperiri în context funerar și de studii comparative la nivel etnografic.

Sztancs Diana-Maria – *Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Program Doctoral; sztdidi@yahoo.es*

Beldiman Corneliu – *Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, Facultatea de Istorie, București; cbeldiman58@yahoo.com*

Abrevieri folosite în text

Aa, Ao, At, Am	=	Abraziune (axială, oblică, transversală, multidirecțională)
ARS	=	Ariușd- <i>Tyiszk-hegy</i>
B	=	Bovină
CD	=	Calibru distal
Crb	=	Cerb
ED	=	Extremitatea distală
EP	=	Extremitatea proximală
Erb	=	Erbivor
F	=	Fracturare
FI	=	Fața inferioară
FS	=	Fața superioară
H	=	Humerus
IMDA	=	Industria materiilor dure animale
L	=	Lustru
L tot./L	=	Lungime totală/Lungime
LPA	=	Lungimea părții active
MBF	=	Malnaș Băi- <i>Fövenyestető</i>
MD	=	Marginea dreaptă
MP	=	Metapod
MS	=	Marginea stângă
OC	=	Ovicaprine
OL	=	Os lung
OLC	=	Olteni- <i>Vármege</i>
P	=	Pește
PA	=	Parte activă
PD	=	Partea distală
PD/C	=	Percuție directă/cioplire
PD/D	=	Percuție directă/despicare
PD/F	=	Percuție directă/fracturare
PI	=	Percuție indirectă
PM	=	Partea mezială
PP	=	Partea proximală
Ra	=	Raclaj axial
Rot ED	=	Rotunjirea ED
RotA	=	Rotație alternativă
RotC	=	Rotație continuă
Rr	=	Rotație rapidă
Rz	=	Rază
S	=	Suine
Sc	=	Scobire
Sp	=	<i>Spondylus</i>
ST	=	Stylopodium
Șa	=	Șanțuire axială
TB	=	Tibia
Tc	=	Tocire
TfT	=	Tratament termic
TT	=	Tăiere transversală

Abrevieri bibliografice

<i>ActaMT</i>	= <i>Acta Musei Tutovenssis</i> , Bârlad.
<i>ActaTS</i>	= <i>Acta Terrae Septemcastrensis</i> , Sibiu.
<i>AISC</i>	= <i>Anuarul Institutului de Studii Clasice</i> , Cluj.
<i>BMAnt</i>	= <i>Bibliotheca Memoriae Antiquitatis</i> , Piatra Neamț.
<i>DocPrh</i>	= <i>Documenta Praehistorica</i> , Ljubljana.
<i>Dolg</i>	= <i>Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából</i> , Kolozsvár.
<i>REP-COVASNA</i>	= Cavruc, Valeriu (red.): <i>Repertoriul Arheologic al Județului Covasna. Seria Monografii Arheologice I.</i> , Sfântu Gheorghe, 1998.
<i>StudPr</i>	= <i>Studii de Preistorie</i> , București.
<i>VorForsch</i>	= <i>Vorgeschichtliche Forschungen</i> , Berlin.

Bibliografie

- BELDIMAN, Corneliu
 2007 *Industria materiilor dure animale în preistoria României. Resurse naturale, comunități umane și tehnologie din paleoliticul superior până în neoliticul timpuriu (StudPr, Supplementum 2)*, Asociația Română de Arheologie, București.
- BELDIMAN, Corneliu – SZTANCS, Diana-Maria
 2005 Les objets de parure en matières dures animales de la culture Cucuteni: le dépôt de Hăbășești, dép. Iași, in: Dumitroaia, Gheorghe – Chapman, John – Weller, Olivier (eds.): *Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan/120 Years of Research. Time to sum up (BMAnt, XVI)*, Piatra Neamț, 2005, 107–116.
 2009 Matière, artefact, symbole. Dents percées et imitations en os dans les dépôts d'objets de prestige de la culture Cucuteni, in: Cotiugă, Vasile – Tencariu, Felix – Bodi, George (eds.): *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*, Iași, 2009, 137–154.
- BORIĆ, Dušan – DIMITRIJEVIĆ, Vesna
 2007 When did the 'Neolithic package' reach Lepenski Vir. Radiometric and faunal evidence, *DocPrh*, XXXIV, 53 – 72.
- COMȘA, Eugen
 1996 *Viața oamenilor din spațiul carpato-danubiano-pontic în mileniiile 7–4 î. Chr.*, București.
- GHINEA, Dan
 2002 *Enciclopedia geografică a României*, Ediția a III-a revăzută și adăugită, București.
- KOVÁCS, Ștefan
 1933 Cimitirul eneolitic dela Decia Mureșului, *AISC*, 1928–1933, 89–101.
- LÁSZLÓ, Attila
 2011 *Malnaș Băi, comuna Bodoc, județul Covasna* (<http://www.cimec.ro/Arheologie/expo/html/malnas.html>).
- LÁSZLÓ Ferenc
 1911 Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek – Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék, *Dolg*, II, 175–259.
 1914 Ásatások az erödsi östelepen (1907–1912). I. Közlemény, *Dolg*. V. 279–417.
- ROSKA, Márton
 1942 *Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I. Praehistorica – Erdély Régészeti Repertórium. I. Öskor*, Kolozsvár.
- SCHROLLER, Hermann
 1933 *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens (VorForsch, 8)*, Berlin.
- SZTANCS, Diana-Maria
 2011a *Database of bone and antler industry from Transylvania. Case Study: Păuleni-Ciuc – „Dâmbul Cetății”*, Romania (comunicare susținută la a XX-a Conferință a Arheozoologilor Maghiari, Visegrád, mai 2011).
 2011b *Industria materiilor dure animale în neo-eneoliticul din Transilvania* (teză de doctorat, manuscris).
- SZTANCS, Diana-Maria – BELDIMAN, Corneliu
 2005 L'industrie des matières dures animales dans le site appartenant à la culture Cucuteni de Mărgineni, dép. de Bacău, in: Dumitroaia, Gheorghe – Chapman, John – Weller, Olivier (eds.): *Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan/120 Years of Research. Time to sum up (BMAnt, XVI)*, Piatra Neamț, 2005, 285–292.
 2010 Industria materiilor dure animale aparținând culturii Cucuteni-Ariuşd. Considerații asupra repertoriului topologic, *Cronica cercetărilor arheologice 2010*, București, 184–186.
 2011 Şoimeni-Ciomortan, com. Păuleni-Ciuc, jud. Harghita. Industria materiilor dure animale aparținând culturii Cucuteni-Ariuşd, *Cronica cercetărilor arheologice 2011*, București, 138–139.
- SZTANCS, Diana-Maria – BELDIMAN, Corneliu – BUZEA, Dan
 2010 Fiches typologiques de l'industrie osseuse de Roumanie. I. Préhistoire. 1. Idole/pendeloque/amulette anthropomorphe énéolithique en bois de cerf de Păuleni-Ciuc, dép. de Harghita, *ActaTS*, 9, 121–150.
- SZTÁNCSUJ, Sándor
 2005 The Early Copper Age hoard from Ariuşd (Erösd), in: Dumitroaia, Gheorghe – Chapman, John – Weller, Olivier (eds.): *Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan/120 Years of Research. Time to sum up (BMAnt, XVI)*, Piatra Neamț, 2005, 85–106.
 2007 Plastică și reprezentări zoomorfe din așezarea eneolitică de la Ariuşd (Erösd), *Acta Siculica*, 185–206.

- 2009 Interdisciplinary Archaeological Research in South-East Transylvania during the first half of 20th Century, in: Cotiugă, Vasile – Tencariu, Felix – Bodi, George (eds.): *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*, Iași, 2009, 51–60.
- URSULESCU, Nicolae – BEJENARU, Luminița – COTIUGĂ, Vasile
2006 Prelucrarea caninilor de mistreț în cultura Precucuteni, în lumina descoperirilor de la Târgu-Frumos, jud. Iași, *ActaMT*, 1, 64–81.
- ZAHARIA, Eugenia – SZÉKELY, Zoltán
1988 Raport asupra săpăturilor noi de la Ariușd (jud. Covasna) 1968–1985, *Aluta*, XVII–XVIII, 1985–1986, 101–114.
- ZIVALJEVIĆ, Ivana
2011 *Animal bones from Vlasac* (comunicare susținută la a XX-a Conferință a Arheozoologilor Maghiari, Visegrád, mai 2011).

Az Erősd–Cucuteni kultúra állati eredetű nyersanyagból készült tárgyai a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében

(Kivonat)

Jelen dolgozat egy, a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében őrzött őskori leletgyűttes (154 különböző tárgy, valamint egy 256 darabos, kagylóból készített *Unio* gyöngysor) vizsgálatának eredményeit mutatja be. A dolgozat egyben tisztelgés László Ferenc emlékének, a nevezetes erősd-i „kincseletet” közlésének századik évfordulóján. A vizsgált leletek az Erősd–Cucuteni-kultúra emlékei közé sorolhatók, és három Kovászna megyei lelőhelyen, Erősd-*Tyiszk-hegyen* (László Ferenc ásatása), Málnásfürdő-*Fövenyestetőn* (László Attila ásatása) és Oltszem-*Vármegén* folytatott régészeti ásatások alkalmával láttak napvilágot. A tárgyakat a Corneliu Beldiman (2007) által kidolgozott (francia ihletettséggű) kritériumrendszer alapján vizsgáltuk. A tárgyak tipológiai besorolását a romániai állati eredetű nyersanyagokból készült tárgyra (rom.: IMDA) felállított tipológiai lista (BELDIMAN, Corneliu 2007, utólagos kiegészítésekkel) alapján végeztük el, tanulmányoztuk azok morfológiai és morfometriai jegyeit, makroszkopikus és mikroszkopikus módszerekkel vizsgáltuk a tárgyak felületén látható megmunkálás- és használatnyomokat, melyekből következtetni lehet a gyártás során alkalmazott technikákra valamint a tárgyak felhasználásának módjára. A vizsgálat eredményeit bevezettük az erdélyi újkőkori és rézkori állati eredetű nyersanyagok adatbázisába és az adatokat statisztikai szempontól is értelmeztük. A vizsgált leletgyűttesben az adatbázis mind az öt fő csoportja képviselteti magát. A vizsgálat során ugyanakkor egy újabb, a Beldiman 2007 tipológiai listán eddig nem szereplő tárgycsoport, valamint néhány új tárgytípust is sikerült elkülöníteni, nevezetesen a *III J (Lemezek)* tipológiai csoportot illetve a *III J1 (Kagylóhéjból készített, átlukasztott lemezek)* tárgytípust *a. Spondylus* és *b. Unio kagyló* variánsokkal, illetve a *III J2 (Vadkanagyarból készített, átlukasztott lemez)* tárgytípust. A *III A (Átlukasztott fogak)* tipológiai csoport keretén belül meghatároztunk egy újabb tárgytípust (*III A5, Átlukasztott ponty garatfogak*). Ezt a tárgytípust eddig csupán a Vaskapu környéki mezolitikus leletanyagból ismertük, rézkori megjelenése egészen egyedinek mondható. A vizsgált leletanyagban a következő, állati eredetű nyersanyagokat azonosítottuk: emlősállatok hosszúcsontjai; szarvasagancs; fogak (ponty garatfog, szarvas-szemfog, vadkanagyar); kagylók (*Spondylus* és *Unio*). A paleotechnológiai vizsgálat során az alábbi megmunkálási eljárásokat figyeltük meg: keresztirányú vágás; ütögetés/hasítás az elsődleges megmunkálás során, valamint csiszolás és csavarás a készremunkálás alkalmával. A használatra utaló nyomok a következők: kopás és a felületek csiszolódása, törések, használat során keletkezett karcok és felület-lepattogzódás/leválás. A tárgyak egy részén nem figyelhetők meg használati nyomok, ami a nagy mennyiségű, a megmunkálás különböző stádiumában lévő nyersanyag jelenlétével magyarázható. A leletgyűttes alapján különféle gazdasági tevékenységek, a vadászat (elejtett vadállatokból származó agyarak, agancsok, szemfogak), halászat (szigonyok, ponty-garatfogak), állattenyésztés (házasított állatok csontjaiból készült eszközök), gyűjtögetés (*Unio*-kagyló) valamint az árucseré (mediterrán eredetű *Spondylus* kagyló) meglétére lehet következtetni. Feltűnő a mezőgazdasági munkaeszközök (ásóbottok, kapák) valamint a kőeszközök megmunkálásakor használt, ún. *chasse-lame* típusú agancseszközök kis száma.

Ariuşd (Erősd) – Cucuteni Osseous Materials Artefacts from Székely National Museum

(Abstract)

This article offers the analysis of an assemblage of Prehistoric artefacts (154 various pieces and a necklace made of 256 perforated *Unio* shell discs – beads) from the collection of Székely National Museum of Sfântu Gheorghe. The article is a tribute for Ferenc László at a century since the publication of famous Ariuşd hoard. These pieces belong to Ariuşd (Erősd) – Cucuteni culture and they were discovered in three archaeological sites during old and recent excavations: Ariuşd-*Tyiszk-hegy* (*Dealul Tyiszk*) (materials from Ferenc László's research), Malnaş Băi-*Fövenyestető* (*Platoul nisipos*) (materials from Attila László's research) and Olteni-*Vármege* (*În dosul cetăţii*) (materials from Ferenc László's research). The artefacts were studied according to the methodology proposed by Corneliu Beldiman for prehistoric osseous materials industry from Romania (according to the frame of the "Typological Fiches of Prehistoric Bone Industry" elaborated by International Commission for the Nomenclature of Bone Industry under the coordination of Henriette Camps-Fabrer). Our analysis focused on: establishing the typology according to the Beldiman 2007 Typological List (with subsequent additions); establishing the morphometrical and morphological parameters; detecting the macroscopic and microscopic traces of the procedures applied during the manufacturing chain; establishing the main activities in which the artefacts were involved by definition and interpretation of the use-wear traces. The results of all direct observations were included in the database of osseous materials industry from Transylvania and statistically analyzed. The artefacts from Székely National Museum of Sfântu Gheorghe led to the identification of a new typological group and some new types which were included in Beldiman 2007 Typological List. The group *III J Plates* includes the types: *III J1 Perforated plate made of shell fragment* (with the variants *a. Spondylus shell* and *b. Unio shell*) and *III J2 Perforated plate made of fragment of wild boar tusk*. The new type *III A5 Perforated pharyngeal teeth* was included in the typological group *III A Perforated teeth*. This type appears frequently in the Mesolithic sites from the Iron Gates area, but it is still unique at Eneolithic/Copper Age cultural level. In order to obtain the artefacts, the following osseous materials were used: and *long bones* of mammals, red-deer *antler; teeth* (pharyngeal teeth, red-deer residual canines; wild boar tusk); *shells* (*Spondylus* și *Unio*). The paleotechnological study revealed that transversal cutting, direct percussion/splinting or fracture were used as main technical procedures during the débitage stage of manufacturing chain; the abrasion and the rotation were used as main procedures applied for shaping the artefacts. The use-wear traces that were identified are: the bluntness and the polish of the surfaces, the use fracture, the use grooves and the impact detachments/re-touch. An important part of the pieces have no clear marks of use-wear. This fact is due to the large number of raw materials (in different stages of fabrication) present in the assemblage. The palaeo-economical data revealed the practice of certain activities as: hunting (presence of wild boar tusk, red-deer canines and the antlers of slaughtered red-deer); fishing (harpoons; fish pharyngeal teeth); animal stock raising (artefacts made of bones of domestic mammals); gathering of the *Unio* river shells; exchanges (presence of artifacts made of *Spondylus* Mediterranean shell). There are only few agriculture tools (hoes) and flint-flakers/punching tools (antler points used for the débitage of lithic materials).

Tabele

Tipul	Denumirea tipului	Efectiv total	Efectiv	Element scheletic	Specia
			8	MP	OC
			2	OL	B
I A1	Vârf pe fragment de os lung fasonat distal	20	6	OL	OC
			2	ST	OC
			1	TB	OC
			1	ZG	B
I A10	Vârf pe ulna	2	2	U	OC
I A16 a	Vârf de corn (plantator)	1	1	Rz	Crb
I A17 a	Vârf de corn (chasse-lame)	1	1	Rz	Crb
I A6 b	Vârf pe segment de metapod proximal	2	2	MP	OC
I A7	Vârf pe semimetapod de ovicaprine	2	2	MP	OC
I A9	Vârf pe semimetapod de erbivor de talie mare	2	1	MP proximal	Erb
			1	MP distal	Erb
I F10	Lingură-spatulă trapezoidală, secțiunea PP plată (subțire) (biconvexă)	1	1	OL	B
I F11	Lingură-spatulă de corn de cerb	1	1	Corn	Crb
II B4	Vârf de săgeată cu secțiunea PP rectangulară	1	1	OL	B
II E3	Vârf barbelat (Harpon)	1	1	H	B
III E4	Discuri perforate pe valva scoicii <i>Unio</i>	5	5	Valvă	Unio
IV A2	Mâner din corn	1	1	Rz	Crb
V A2	Materii prime	4	3	Corn	Crb
			1	Defensă	S
V A3	Deșeu de debitaaj	1	1	Ax + Cep	Crb
TOTAL		45			

Tabelul 01 Repertoriul artefactelor IMDA de la Ariușd. Tipologie și materii prime

Tipul	Denumirea tipului	Efectiv total	Efectiv	Element scheletic	Specia
III A2 c	Canini reziduali de cerb perforați	6	6	Canin	Crb
III A5	Dinți faringieni de pește perforați	37	37	Dinte faringian	P
III D4	Mărgele pe fragment de cochilie	1	1	Valvă	Sp
III J1	Plăcuță de scoică cu perforație	37	31	Valvă	Sp
			6	Valvă	Unio
III J2	Plăcuță pe fragment de defensă de mistreț	3	3	Defensă	S
TOTAL		84			

Tablelul 02 Repertoriul artefactelor IMDA din depozitul de la Ariușd. Tipologie și materii prime

Tipul	Denumirea tipului	Efectiv	Element scheletic	Specia
I A16	Vârf de corn (plantator)	1	Corn	Crb
I A17 a	Chasse-lame pe rază de corn de cerb	1	Rz	Crb
I G8 b	Săpăligă pe segment de bază de ax	1	Ax+cep	Crb
II C1	Pumnal pe fragment de metapod proximal de bovină	1	MP	B
IV C3	Manșon perforat	1	Ax corn	Crb
V A1	Eboșe	3	2 Ax 1 Rz	Crb
V A2	Materii prime	11	1 Ax 3 Ax + Rz 7 Rz	Crb
V A3	Deșeuri de debitaj	2	1 Ax + Cep 1 Ax + Rz	Crb
TOTAL		21		

Tablelul 03 Repertoriul artefactelor IMDA din așezarea de la Olteni. Tipologie și materii prime

Artefacte din materii dure animale aparținând culturii Ariușd-Cucuteni

Indicativ	Tip	Lungime totală	Lungime	Dimensiune 1 PM	Dimensiune 2 PM	LPA
ARS 1	I A1		36,5	15,5	8,5	9
ARS 10	I A1		45,5	13,5	7	34
ARS 11	I A1		54,5	0	0	40
ARS 12	I A6 b	86	0	8	3,5	30
ARS 13	I A1		56	7,5	2,5	20
ARS 14	I A1	187	0	14	10	15
ARS 15	I A1		48,5	6,5	3	10
ARS 16	I A1		51	0	0	37
ARS 17	I A1		54	10	5	24
ARS 18	I A1		34	10,5	6,5	8
ARS 19	I A1		64,5	6	3	15
ARS 20	I A1		43	10	5	33
ARS 21	I A1		59	9,5	3,5	17
ARS 22	I A1		44	9,5	4	14
ARS 23	I A10	104		18	8	30
ARS 24	I A7b	99		10	6,5	36
ARS 25	I A10		64,5	6	3	15
ARS 26	I A16 a		270	25	24	125
ARS 27	I A17 a		205	31	30	11
ARS 28	I A6b	80		8,5	5	40/36
ARS 29	I A9 a	275		24	9,5	81/66
ARS 2A	I A1	67		10	4,5	35/33
ARS 30	I A9 b	204		24	10	55
ARS 31a	I E3	160		17	12	0
ARS 32a	I F10		39,5	0	0	0
ARS 33a	I F11	272		26	5	0
ARS 34a	II B4	39		8,5	8,5	0
ARS 36a	IV A2	180		29	22	0
ARS 37a	V A2		270	25	24	125
ARS 38a	V A2	420		0	0	0
ARS 39a	V A2		106	0	0	0
ARS 3	I A1		28	12	7,5	25/21
ARS 40a	V A2		62	16	3	0
ARS 41a	V A3	130		0	0	0
ARS 4a	I A1	67		11	5	10
ARS 5a	I A1	77		7,5	3	19/18

Indicativ	Tip	Lungime totală	Lungime	Dimensiune 1 PM	Dimensiune 2 PM	LPA
ARS 6	I A1	80		10,5	4,5	42/41
ARS 7	I A1		55	8,5	3	11
ARS 8	I A1	60		6	4	13
ARS 9	I A7	100		8,5	3,5	26/24

Tabelul 1 Morfometria artefactelor IMDA de la Ariuşd

Indicativ	Tip	L tot	L	EP/PP	PM	ED/ PD
ARS D47	III A2 c	25	0	9/4	12/4	10/8
ARS D52a	III A2 c		13	0	0	0
ARS D48	III A2 c	21	0	0	17/8	10/8
ARS D49	III A2 c	25	0	0	11,5/4	9/9
ARS D50	III A2 c	24	0	0	11/7	9/9
ARS D51	III A2 c	19	0	4,5/3	6,5/3	7,5/4,5
ARS D46	III D4	20	0	0	0	0
ARS D31	III J1 b	0	15	0	0	0
ARS D33	III J1 b	0	9	0	0	0
ARS D28	III J1 b	0	13	0	0	0
ARS D30	III J1 b	0	14	0	0	0
ARS D32	III J1 b	0	15	0	0	0
ARS D8	III J1a	45,5	0	13,5/2,5	15/2,5	15,5/6
ARS D29	III J1a	0	18	0	0	0
ARS D16	III J1a	0	38	8,5/2,5	8,5/3,7	0
ARS D15	III J1a	42	0	8/2	10,5/4	8/2
ARS D14	III J1a	0	41	0	12/4,5	10/3,5
ARS D12	III J1a	0	35	0	14/5	13/3
ARS D11	III J1a	0	35	0	11/4,5	9/4
ARS D18	III J1a	0	24	0	12/3,5	12/3
ARS D9	III J1a	46	11	15,5/4,5	14,5/5	3/3
ARS D19	III J1a	0	32	0	0	0
ARS D7	III J1a	29	0	12/3	10/5,5	9/6
ARS D6	III J1a	29,5	0	12/4	10/5	10/5
ARS D5	III J1a	0	29	0	12/5	10/2,3
ARS D4	III J1a	31	0	10,5/4,5	10,5/6	9/4,5
ARS D3	III J1a	0	30	0	12/5	9/3,5
ARS D2	III J1a	0	32	6,5/3,5	9/4	0
ARS D10	III J1a	0	40	0	11/5,5	12/4
ARS D26	III J1a	0	26	9/3,5	11/5	0
ARS D36	III J1a	0	26,5	0	0	0

Artefacte din materii dure animale aparținând culturii Ariușd-Cucuteni

Indicativ	Tip	L tot	L	EP/PP	PM	ED/ PD
ARS D37	III J1a	0	30	0	9/3,5	7,5/2,5
ARS D38	III J1a	0	29	2,5/2,5	14/3	0
ARS D39	III J1a	0	50	9,5/3	14/5	12/3
ARS D40	III J1a	0	32,5	0	9/4,5	0
ARS D27	III J1a	0	19	0	0	0
ARS D35	III J1a	0	29	2,5/2,5	14/3	0
ARS D25	III J1a	0	21	0	0	0
ARS D24	III J1a	0	27	0	0	0
ARS D23	III J1a	0	26	0	0	0
ARS D22	III J1a	0	22	0	0	0
ARS D21	III J1a	18	0	0	0	0
ARS D1	III J1a	52	0	12,5/3	13,5/3	12/3
ARS D20	III J1b	0	32	0	0	3/3
ARS D17	III J2	0	36	0	14/12,5	0
ARS D13	III J2	0	33	6,5/2,5	6,5/4	0
ARS D34	III J2	21	0	5/2,7	11,5/3,2	8/3

Tabelul 2 Morfometria artefactelor din depozitul de la Ariușd

Indicativ	Tip	Lungime	Lățime maximă	Grosime maximă
ARS D20	III J1b	32	11,5	2,5
ARS D23	III J1a	26	11,5	5
ARS D28	III J1 b	13	11,5	1,5
ARS D21	III J1a	18	11	3
ARS D19	III J1a	32	10	
ARS D36	III J1a	26,5	9,5	
ARS D22	III J1a	22	9,5	3,5
ARS D24	III J1a	27	9,5	3
ARS D30	III J1 b	14	9	2
ARS D27	III J1a	19	8,5	3,5
ARS D33	III J1 b	9	8	1,5
ARS D25	III J1a	21	8	3,5
ARS D29	III J1a	18	8	2,5
ARS D32	III J1 b	15	7	1,5
ARS D31	III J1 b	15	5	2

Tabelul 3 Morfometria plăcuțelor cu extremități perforate din depozitul de la Ariușd

Indicativ	Tip	Lungime totala	Dimensiune 1PM	Dimensiune 2 PM
OLC 1	I A16 b	430	33,5	31,5
OLC 2	I A17 a	172	26	21
OLC 3	I G8 b	202	63	58
OLC 4	II C1	265	33	11
OLC 5	IV C3	190	70	31
OLC 7	V A1	195	65	29
OLC 6	V A1	362		
OLC 8	V A1	195	65	29
OLC 9	V A2	233	23	19
OLC 11	V A2	620		
OLC 12	V A2	232	24	22
OLC 19	V A2	286		
OLC 13	V A2	258	21	17
OLC 14	V A2	261	29	24
OLC 15	V A2	243	30,5	28
OLC 16	V A2	321	26,5	22,5
OLC 17	V A2	275		
OLC 18	V A2	200		
OLC 10	V A2	456	38	28
OLC 20	V A3	200/100		
OLC 21	V A3	220	26	26

Tabelul 4 Morfometria artefactelor IMDA de la Olteni

Indicativ	Tip	Lungime totala	Lungime	Dimensiune 1PM	Dimensiune 2 PM
MBF 1	I F11		105	20	3
MBF 2	II E3	125		24	10
MBF 3	I A18	117		10,5	10,5
MBF 4	I A7 b	93		5,5	4

Tabelul 5 Morfometria artefactelor IMDA de la Malnaş Băi

Artefacte din materii dure animale aparținând culturii Ariușd-Cucuteni

Indicativ	Tip	Debitaj	Fasonare	Utilizare
ARS 7	I A1	PD/D	Aa	-
ARS 3A	I A1	PD/D	At, Ao, TrT	Striuri rare, axiale pe FS
ARS 4A	I A1	PD/D	At, TrT	Tc, L
ARS 5A	I A1	PD/D	Ao, At, TrT	Fr ED
ARS 6	I A1	PD/D	Ao, At, TrT	Fr ED
ARS 8	I A1	PD/D	At, Ao, TrT	Fr ED
ARS 10	I A1	PD/D	At, Ao, TrT	Tc, L
ARS 11	I A1	-	At, Ao, Ra, TrT	Tc, L
ARS 16	I A1	Șa	Aa	-
ARS 1A	I A1	PD/D	Ao	Tc, L, Rot ED
ARS 13	I A1	PD/D	Aa, At, TrT	Tc, L, Rot ED
ARS 18	I A1	PD/D	At	Tc, L, Rot ED
ARS 22	I A1	PD/D	At	-
ARS 21	I A1	PD/D	Aa, Ao, At	Tc, L, TrT
ARS 2A	I A1	PD/D	Ao, At, TrT	Fr ED
ARS 20	I A1	Șa	Ao, At	Tc, L, Rot ED
ARS 19	I A1	PD/D	At, Ao, TrT	F transversală la ED
ARS 14	I A1	PD/D	At, Ao	-
ARS 17	I A1	PD/D	Ao, At	Tc, L
ARS 15	I A1	PD/D	At, TrT	-
ARS 23	I A10	-	PD/C, At	Tc, L, Rot ED
ARS 25	I A10	-	At, TrT	-
ARS 26	I A16 a	PD/C, F	PD, Ra	Tc, Striuri
ARS 27	I A17 a	PD/C, F	Am	F axială a cca. 1/3 a PA. Striuri
ARS 12	I A6 b	Șa	Ao, TrT	-
ARS 28	I A6b	Șa	Aa, At, TrT	F ED
ARS 9	I A7	Șa	Ao, TrT	F ED
ARS 24	I A7b	PD/D	Ao, At, TrT	Tc, L, Rot ED
ARS 29	I A9 a	Șa	Ao, At	F ED
ARS 30	I A9 b	Șa	At, Ao	Tc, L, Rot ED
ARS 31a	II E3	-	At, Ao, Ra	F EP
ARS 32a	I F10	-	Aa, TrT	-
ARS 33a	I F11	-	Ra	Tc
ARS 34a	II B4	-	Ra, TrT	-
ARS 36a	IV A2	PD/C, F	Ra	-
ARS 38a	V A2	PD/C	-	-
ARS 37a	V A2	PD/C, F	-	-
ARS 39a	V A2	PD/D	-	-
ARS 40a	V A2	PD/D	Aa, Ao, TrT	-
ARS 41a	V A3	PD/C, PD/D	PD/C, Sc	PA probabil partea convexă a capului

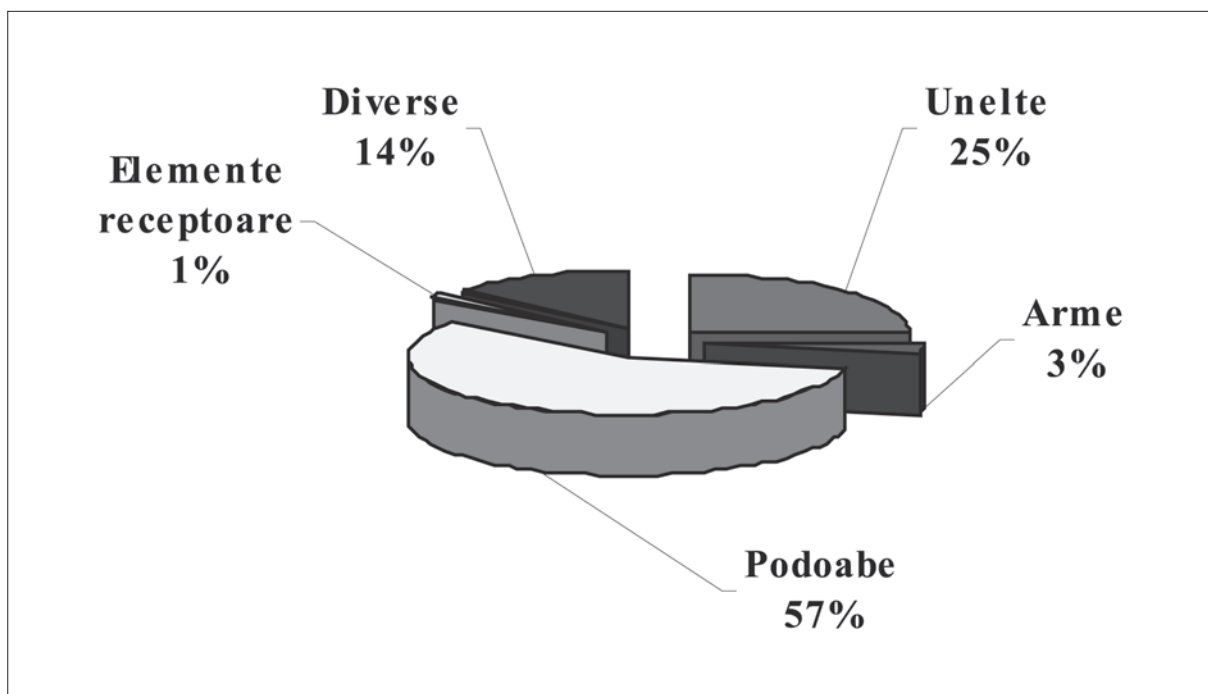
Tabelul 6 Parametrii studiului tehnic al artefactelor IMDA de la Ariușd

Tip	Efectiv	Debitaj
III A2 c	6	-
III A5	37	TT
III D4	1	PI
III J1 b	1	PI
III J1 b	4	PI, Am
III J1a	4	A
III J1a	27	Am
III J1b	1	PI
III J2	3	D

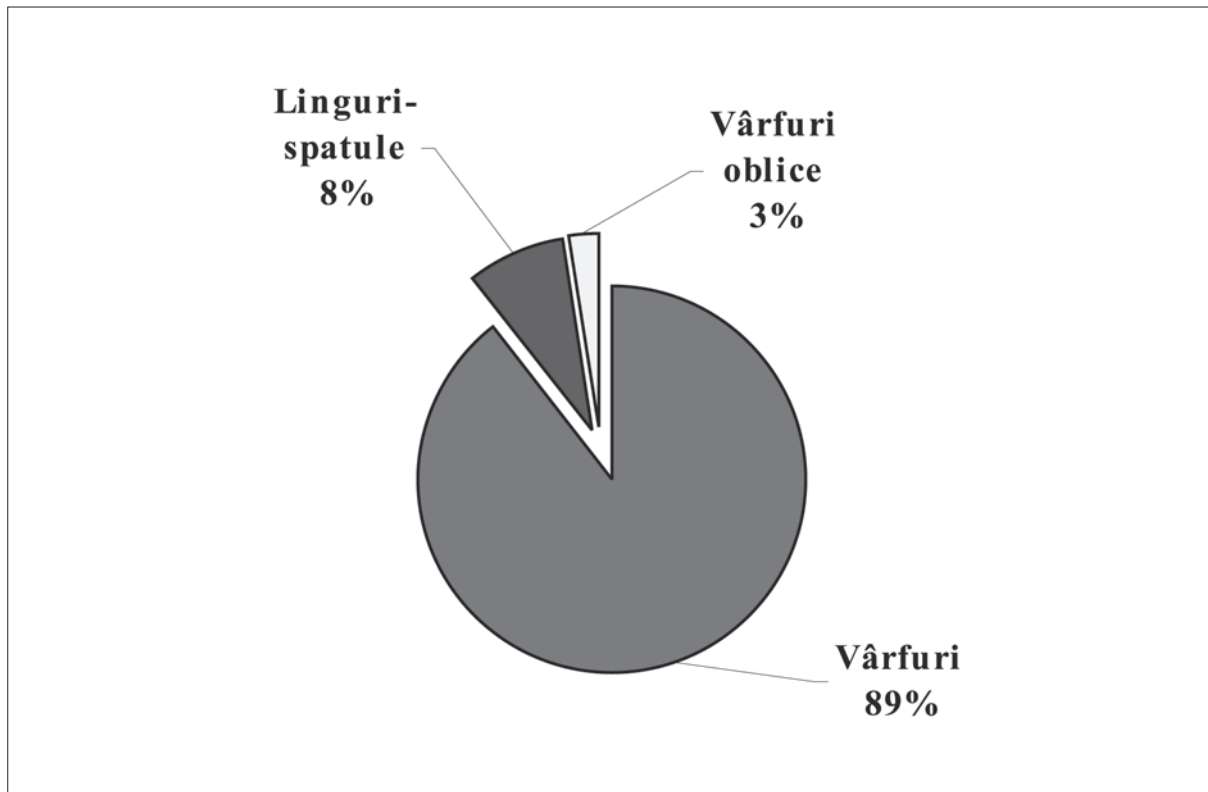
Tabelul 7 Procedee de debitaj ale artefactelor din depozitul de la Ariușd

Tip	Efectiv	Fasonare
III A2 c	1	RotC
III A2 c	4	Rr
III A2 c	1	Rr, TT
III A5	37	RotA
III D4	1	Am, RotC
III J1 b	4	Am
III J1 b	1	Am, PI, RotA
III J1a	4	Am
III J1a	15	Am, RotC
III J1a	2	Am, RotC, TT
III J1a	1	Am, RotR
III J1a	1	Am, Șa, RotC
III J1a	2	Am, TT, Cr, RotC
III J1a	3	Am, TT, RotC
III J1a	2	TT, Am, RotC
III J1a	1	TT, RotC
III J1b	1	PI, Am, RotC
III J2	2	Am, RotC
III J2	1	Ao, At, RotC

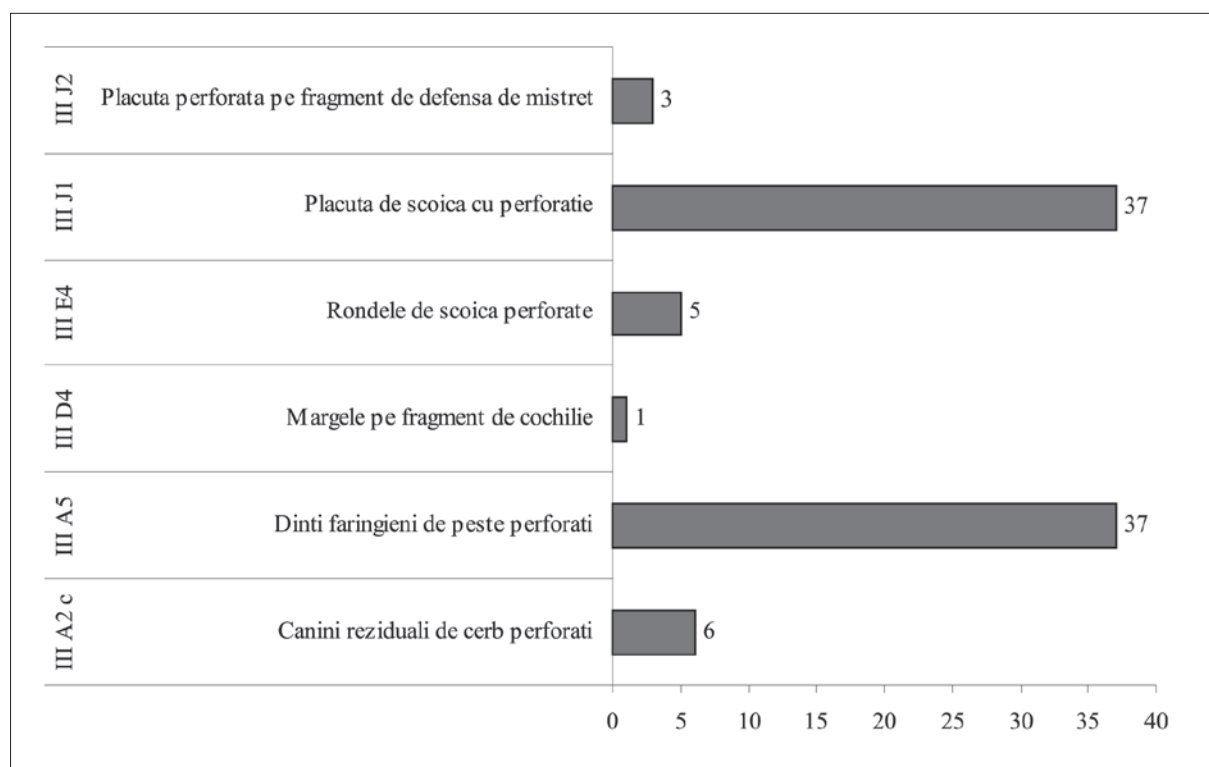
Tabelul 8 Procedee de fasonare ale artefactelor IMDA din depozitul de la Ariușd



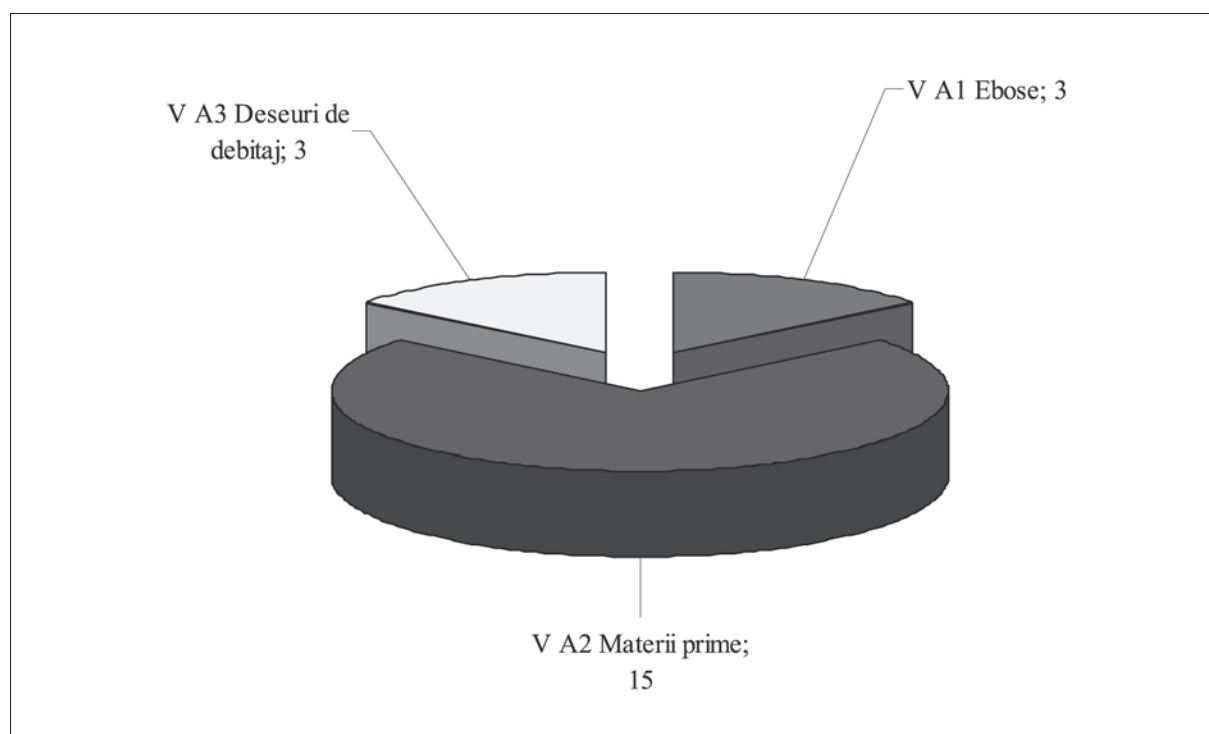
Graficul 1
Structura tipologică a lotului IMDA studiat, din colecția Muzeului Național Secuiesc



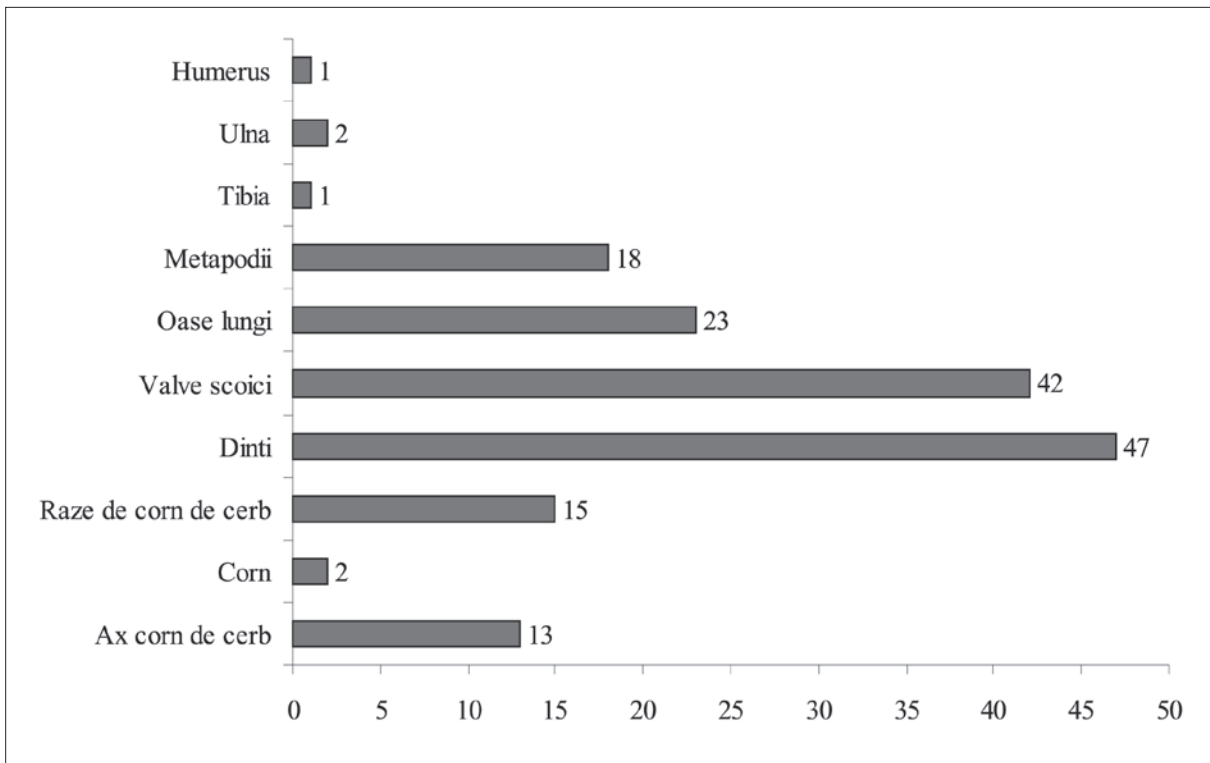
Graficul 2
Structura categoriei tipologice I Vârfuri



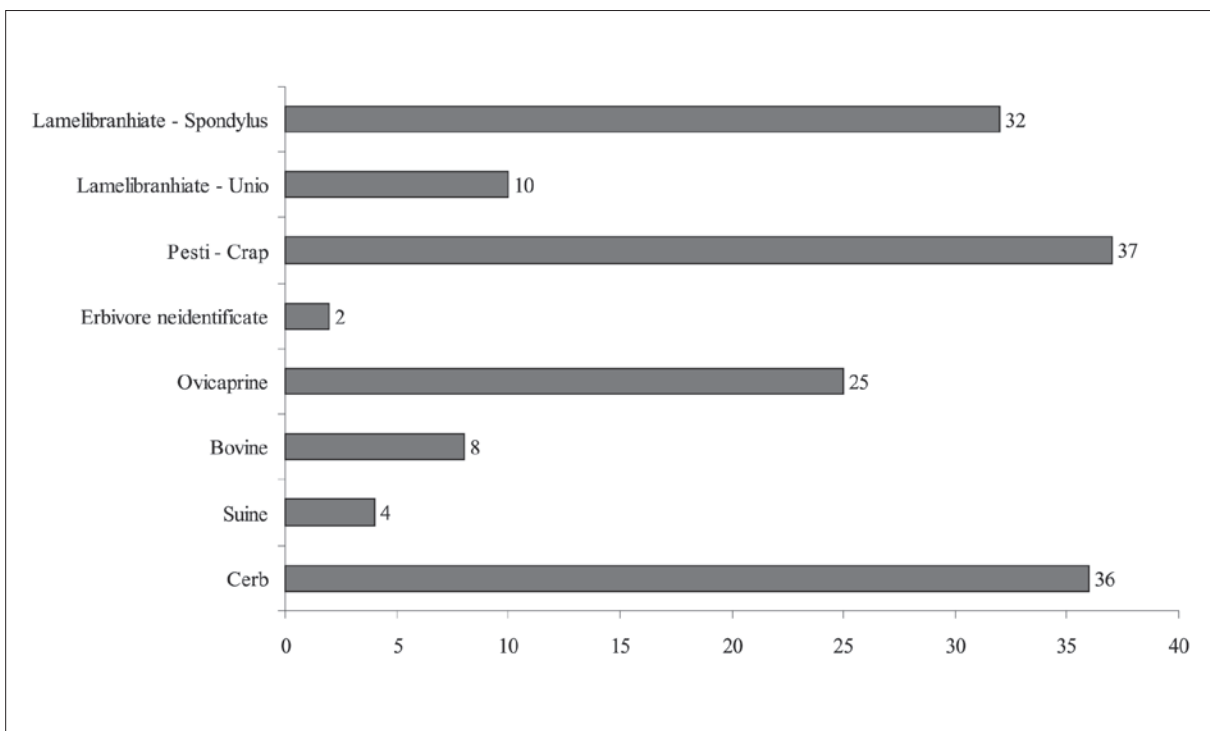
Graficul 3
Structura categoriei tipologice III Podoabe



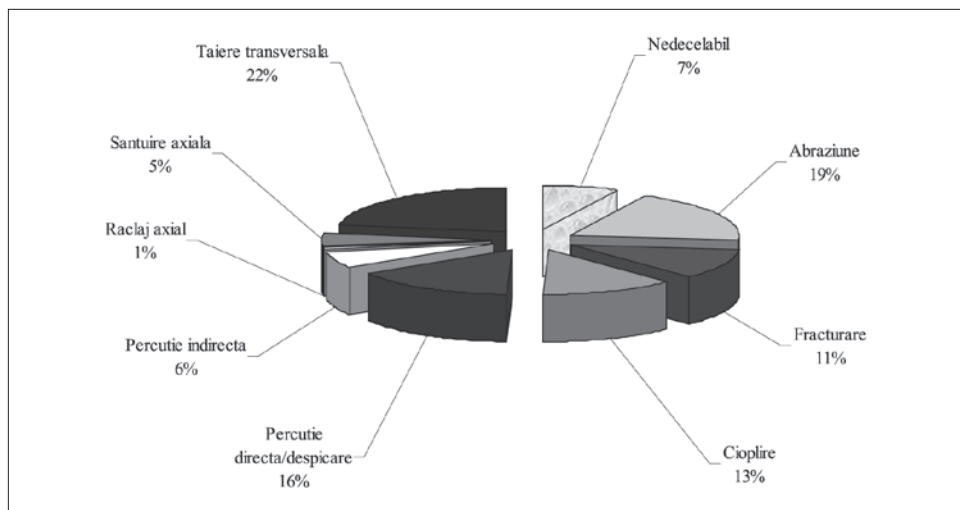
Graficul 4
Structura categoriei tipologice V Diverse



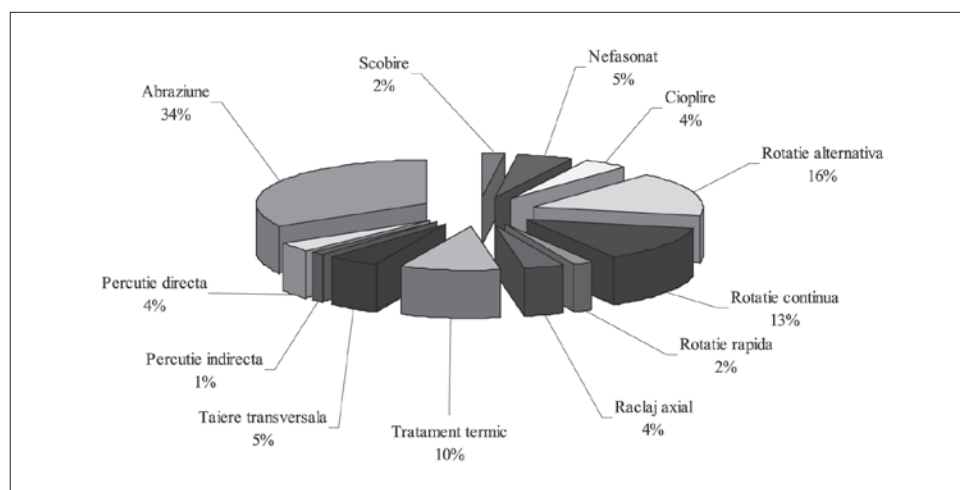
Graficul 5
Elemente scheletice utilizate ca materii prime în lotul IMDA studiat



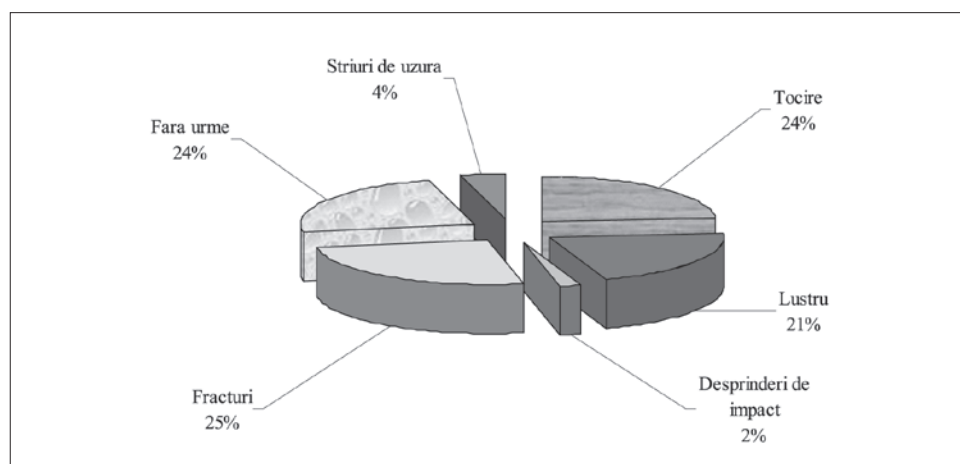
Graficul 6
Specii care au furnizat materii dure animale pentru fabricarea artefactelor



Graficul 7
Procedee de debitaj identificate în lotul de artefacte IMDA studiat



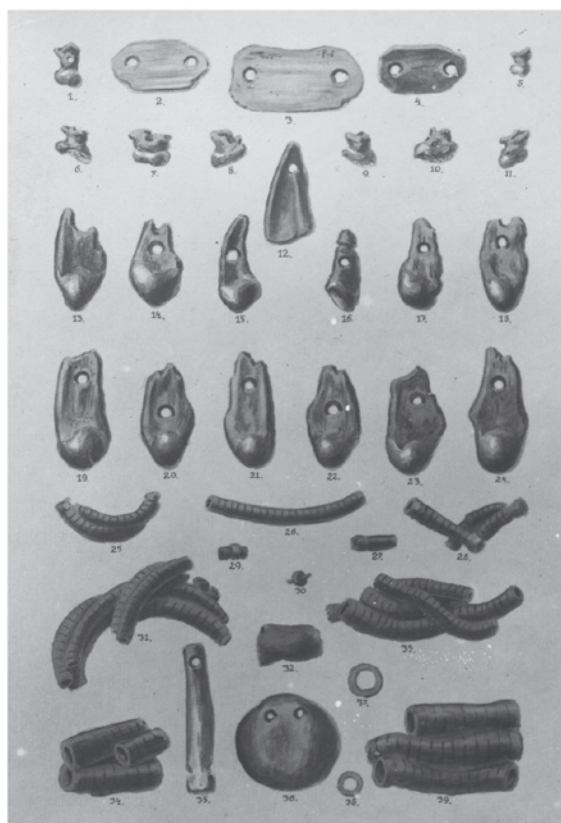
Graficul 8
Procedee de fasonare identificate în lotul de artefacte IMDA studiat



Graficul 9
Urme de utilizare identificate în lotul de artefacte IMDA studiat



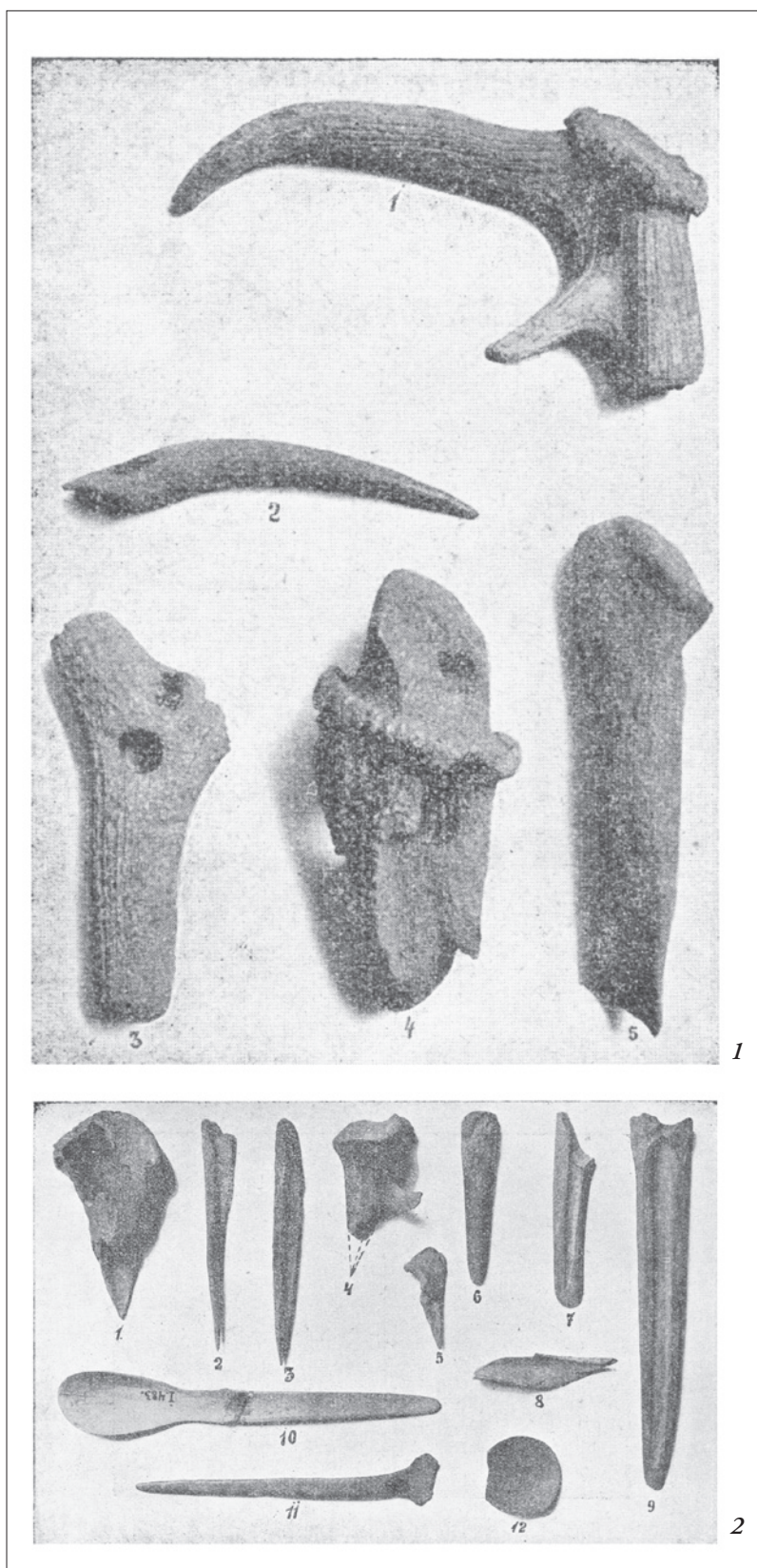
1



2

Planșa 1 1 Artefacte IMDA descoperite prin cercetările lui Ferenc László, păstrate în colecția veche a Muzeului Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe (după SZTÁNCSUJ, Sándor 2005, 87, fig. 3);

2 Artefacte IMDA și din cupru, din depozitul cu piese de prestigiu de la Ariușd (Erősd); scări diferite (după SZTÁNCSUJ, Sándor 2005, 88, fig. 4)



Planșa 2 1 – 2 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd) prin cercetările lui Ferenc László, păstrate în colecția veche a Muzeului Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe; scări diferite (după LÁSZLÓ Ferenc 1911, 248-249, fig. 90-91)



Planșa 3 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd) – vârfuri de os și Olteni (Oltzem) – pumnal; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Planșa 4 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd) – vârf de săgeată și vârfuri diverse de os;
Malnaș Băi (Málnásfürdő) – harpoane; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Plaușa 5 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erósd) – vârř de os;
Malnaș Băi (Málnásfürdő) – harpoane, lingură din corn de cerb; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Plansa 6 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd): vârfuri pe raze din corn de cerb; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Planșa 7 Artefacte IMDA descoperite la Olteni (Oltszem): vârfuri pe raze din corn de cerb și eboșe; scări diferite
(foto Corneliu Beldiman)



Planșa 8 Artefacte IMDA descoperite la Olteni (Oltzsem); materie primă (bază de ax de corn de cerb cu raza bazilară)
(foto Corneliu Beldiman)



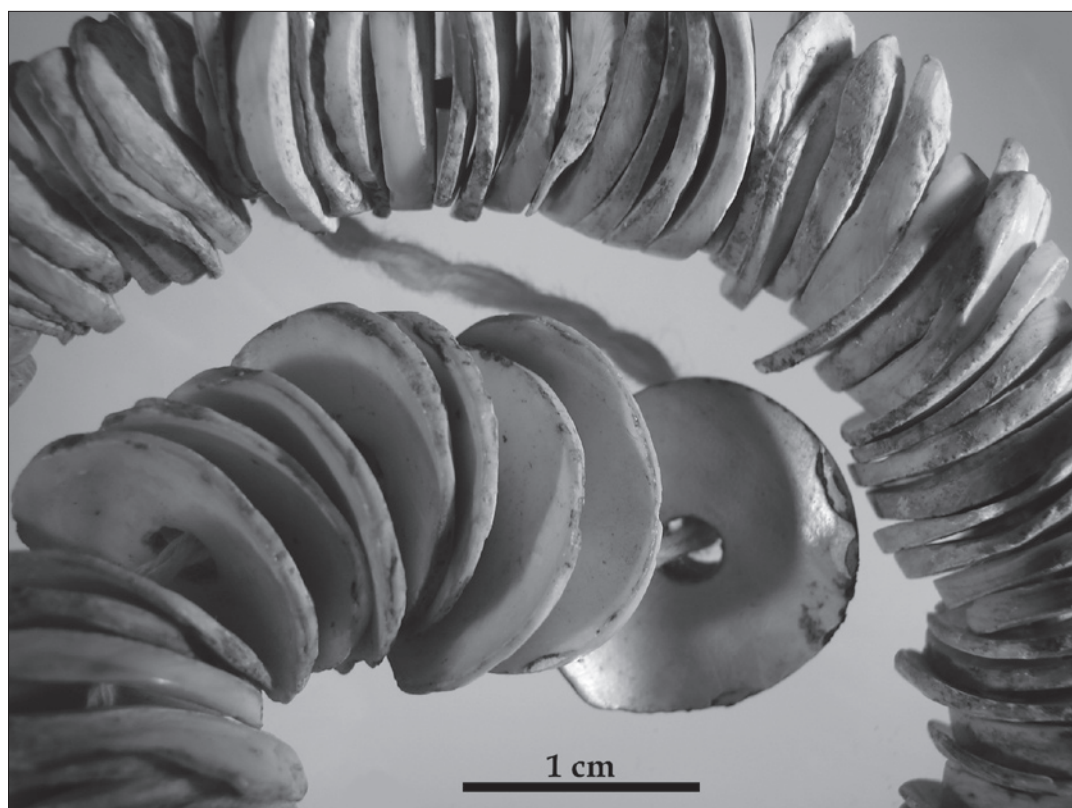
Planșa 9 Artefacte IMDA descoperite la Olteni (Oltszem): vârfuri perforate și neperforate din corn de cerb; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



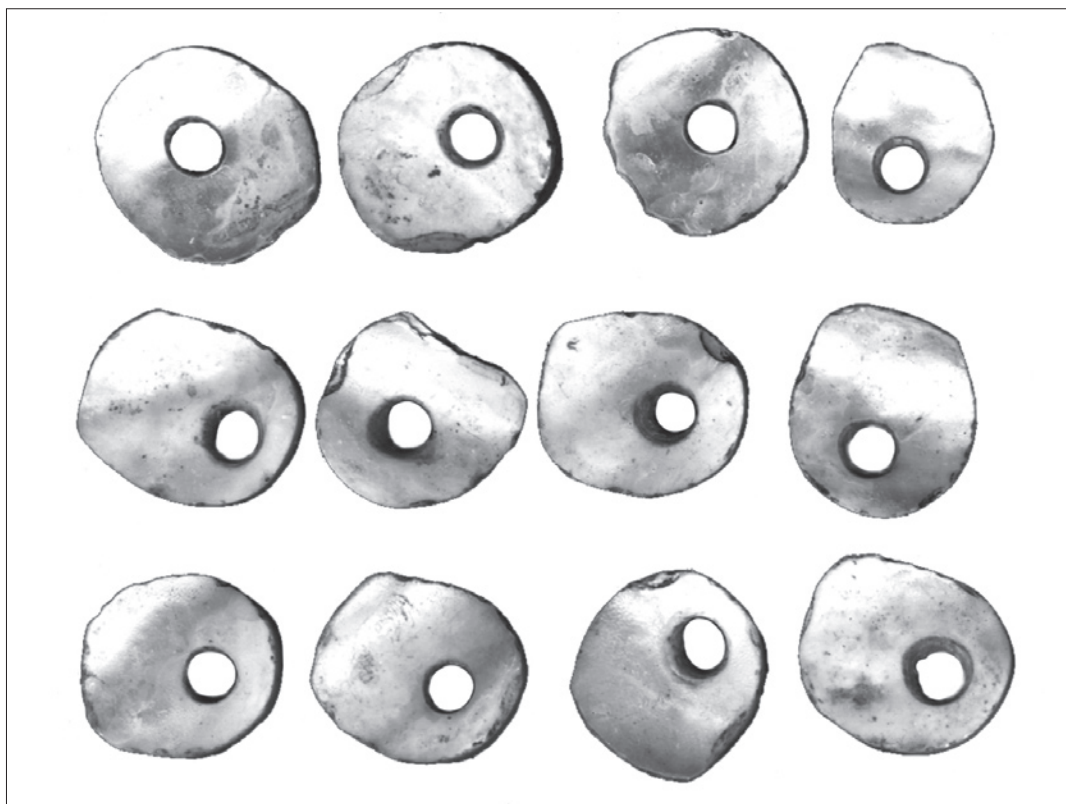
Planșa 10 Artefacte IMDA descoperite la Olteni (Oltzsem): vârfuri perforate din corn de cerb; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



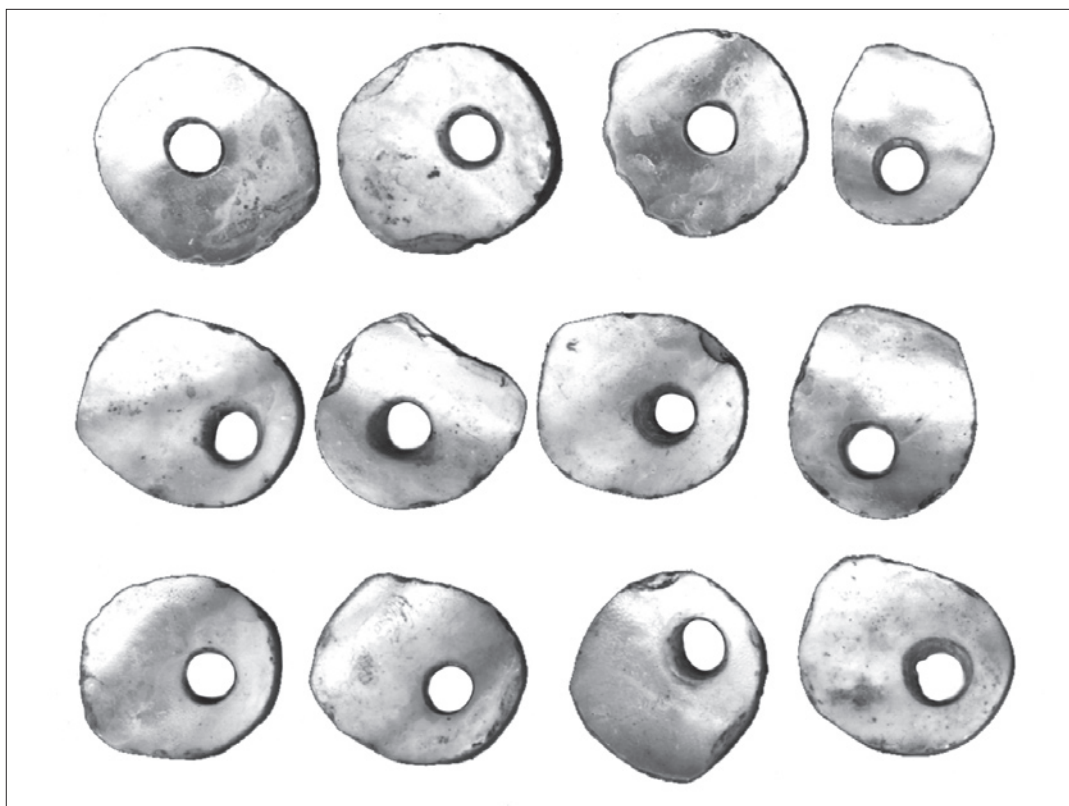
Planșa 11 Artefacte IMDA descoperite la Malnaș Băi (Málnásfürdő) și Ariușd (Erősd): linguri din corn de cerb; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Planșa 12 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd): colier din mărgelile discoidale din valvele scoicii *Unio*, G2/1971; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Planșa 13 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd): colier din mărgelile discoidale din valvele scoicii *Unio*, G2/1971; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



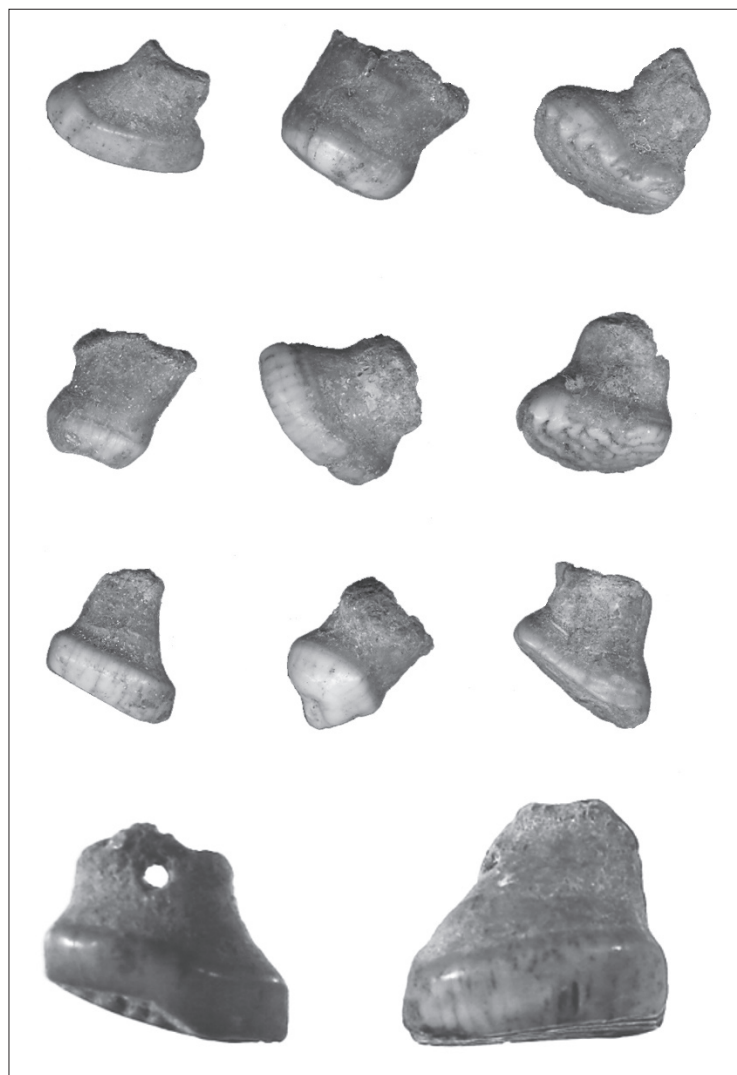
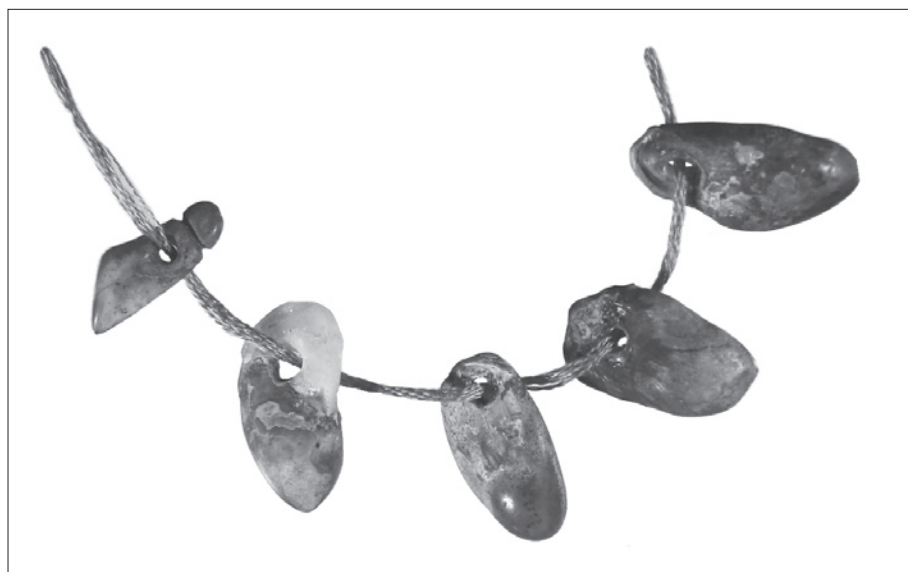
Planșa 13 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd): colier din măgele discoidale din valvele scoicii *Unio*, G2/1971; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Planșa 14 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd): plăcuțe perforate din fragmente de defense de mistreț și valvele scoicii *Spondylus*, depozitul cu piese de prestigiu descoperit în 1910; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Planșa 15 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd): plăcuțe perforate din fragmente de defense de mistreț și valvele scoicii *Spondylus*, depozitul cu piese de prestigiu descoperit în 1910; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)



Planșa 16 Artefacte IMDA descoperite la Ariușd (Erősd): canini reziduali de cerb perforați și dinți faringieni de crap, depozitul cu piese de prestigiu descoperit în 1910; scări diferite (foto Corneliu Beldiman)

Radu Iustinian Zăgreanu

ROMAN LAMPS IN THE COLLECTION OF SZÉKELY NATIONAL MUSEUM

One of the most vital parts of the inherent utilities for a civilized existence in the roman period was lighting. From most common lighting devices to complex one, Romans used lamps for their practical use and for comfort inside their homes. This way they were able to replace the most out of the natural light, in the night. The “consecrated” forms used in antiquity were those issued during the Greek period and developed by the Roman world the closed lamps, the “classic” ones.¹ With the usage of patterns starting with the 4th century BC enabled such artefacts to be produced almost industrially.² This was this specific object spread throughout the entire Roman Empire.

The components of the most common lamps are: *infundibulum* – the container where the fuel and the wick was held; *discus* – the central part which covered the container; *orificium*, *oculus* – filling orifices pierced therein and decorated with geometric, an-

thropomorphic or zoomorphic figure; *margo* – the shoulder of the lamp located between the rim and the reservoir walls sometimes decorated with geometric and vegetal figures; *rostrum* – the beak of the lamp attached to the container, sometimes the reservoir could have several beaks and according to the number of beaks on the lamp we have: *monolychnis*, *monomyxus*, *bilychnis* (two beaks), *trilychnis* (with three), or *polychnis*, *polimyxus* (with several); *ansa* – the handle whenever it existed, was stuck to the reservoir for an easier manipulation.

In the collections of Székely National Museum from Sfântu Gheorghe (Covasna County) we have identified 11 roman lamps, most of them in an excellent preservation state. Few of them are acquisitions or donations, but most of them are archaeological discoveries from the local roman forts: Olteni, Boroşneul Mare, Comalău (Covasna County).

Catalogue of discoveries:

1. Open channel lamp – X Loeschcke type (Pl. 1/1)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: very good;
D – L = 9.5 cm, D = 4.5 cm, H = 3.5 cm

Description: Discus decorated with a 1.6×1.38 cm human mask in relief, framed by the two filling-holes. The shoulder has two prominences; oblong nozzle. On the channel from the nozzle there is an “airing” orifice. Base decorated with grooves circles encircling the stamp *FORTIS* with capital letters of 0.5 cm in relief (c). The fine soapy ochre-brick fabric is covered by an orange-brick firnis mark. On the nozzle there are burning marks and traces of usage. Analogy – Ivány 1935, 316, no. 4549-4560

Place of discovery: Unknown, probably *Aquincum* (Budapest, Hungary), donation of the Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 54.6.1

Dating: 1st – 3rd century AD

Bibliography: Unpublished

2. Open channel lamp – X Loeschcke type (Pl. 2/2)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: damaged, it was preserved the nozzle and half of the reservoir base, restored.
D – L = 7 cm, D = 3.5 cm, H = 2.5 cm

Description: Discus decorated with probably a human mask in relief, today destroyed, framed by the two filling-holes. The shoulder has two prominences; oblong nozzle. Base decorated

with grooves circles encircling the stamp *FORTIS* with capital letters of 0.5 cm in relief (c). The fine soapy yellowish-brown fabric is covered by a firnis in the same colour. On the nozzle there are burning marks and traces of strong usage. Analogy: Alicu 1994, 171, no. 473, Pl. IX, fig. 15/147; Roman 1997, 442, no. 9, fig. 2/6, Pl. 1/6;

Place of discovery: Boroşneul Mare (Covasna County), 1973, *castrum*, in the northern corner.

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 16681

Dating: 2nd century AD

Bibliography: Unpublished

3. Monolychnis lamp – X Loeschcke type (Pl. 2/3)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: very good
D – L = 14 cm, D = 7 cm, H = 4 cm

Description: Discus decorated with a representation that is very poorly preserved, it could be a very sketchy representation of the god Hercules, or maybe an athlete. The main character is sitting on at the base, and it seems that on his left is a small character. It may also depict a gladiator killing the opponent. The filling hole is situated under the base. Smooth discus, shoulder has two prominences; oblong nozzle. On the channel from the nozzle there is an “airing” orifice, at the end of it is a little damaged. It had a handle that is broken. On the nozzle there are burning marks. The fine ochre fabric is covered by an orange-

¹ ISAC, Adriana – ROMAN, Cristian-Aurel 2006, 21.

² Idem.

brick firnis. Analogy: Băluță 1989, 240; Popa-Buboi 1997, 80, fig. 2.

Place of discovery: Apulum-Șard (Alba County), with unknown find condition.

Keeping place: MNS, Nr. Inv.: 8266

Dating: 2nd century AD

Bibliography: Unpublished

4. Open channel lamp – X Loeschcke type (Pl. 2/4)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: very good

D – L = 10 cm, D = 4 cm, H = 4 cm

Description: Smooth discus, shoulder with two prominences. At the base has three incised concentric circles, an illegible framing stamp, presumably *FORTIS*. On the channel from the nozzle is an “airing” orifice. Fine, dense ochre brown to coffee brown fabric, covered by an ochre firnis. Analogy: Băluță 1996, 92, no. 3, Pl. IX/3

Place of discovery: Unknown findspot³.

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 142/1882

Dating: 2nd century AD

Bibliography: Unpublished

5. Lamp – VIII Loeschcke type (Pl. 3/1a-b)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: severely damaged, half of the disc the nozzle and the ring like handle were missing; restored.

D – L = 7 cm, D = 4 cm, H = 2.5 cm

Description: Concave discus, edged by a concentric groove. Ring like handle, ring shaped simple base. Analogy: Băluță 1996, 92, no. 3, Pl. IX/3

Place of discovery: Boroșneul Mare (Covasna County), *castrum*, 1947

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 11309

Dating: 2nd century AD

Bibliography: Unpublished

6. Lamp – VIII Loeschcke type (Pl. 3/2a-b)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: very good

D – L = 9.6 cm, D = 6.5 cm, H = 2.8 cm

Description: Concave discus, edged by a concentric groove. Ring like handle, ring shaped, simple base. The dense brick fabric is covered with a reddish firnis. Analogy: Băluță 1996, 92, no. 3, Pl. IX/3

Place of discovery: Târgu Secuiesc (Covasna County), downtown (Court nr. 3), with an amphora and other finds, 1972

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 16542

Dating: 2nd–3rd centuries AD

Bibliography: SZÉKELY, Zoltán 1975, 349, fig. 6/4.

7. Lamp – XIII Loeschcke type (Pl. 3/3a-b)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: severely damaged, the nozzle and half of the basin were missing, restored

D – L = 9 cm, D = 5.5 cm, H = 3 cm

Description: The circular shape with a slightly deep discus and flat base. It has a large reservoir hole. The fine and dense fabric has a grey colour. Analogy: Băluță 1965, 291, pl. VI/6.

Place of discovery: Olteni (Covasna County), the southern side of the *castrum*, 1988.

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 19358

Dating: 2nd–3rd centuries AD

Bibliography: Unpublished.

8. Lamp - Ivány type XLVIII (Pl. 3/4)

Material: clay, poor quality; State of preservation: good, burning marks

D – L = 9 cm, D = 6 cm, H = 3 cm

Description: Pear shaped body, discus with a wick hole, the nozzle with an “airing” orifice. Poor quality fabric, unevenly fired, dark brick red with brownish shadows. Seems like wheel made. The pieces are strongly used. Analogy: Ivány 1935, 120, type XLVIII.

Place of discovery: Comalău (Covasna County), *castrum*, 1942

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 9855

Dating: 3rd century AD

Bibliography: SZÉKELY, Zoltán 1943, p. 20, nr. 12, fig. X/12

9. Lamp (Pl. 3/5a-b)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: it was preserved only the right half of the lamp, and the nozzle and the discus was broken, restored.

D – L = 9 cm, D = 5.5 cm, H = 2.5 cm

Description: Pear shaped body, discus with a wick hole, it was restored inaccurate and today is very hard to classify it properly.

Place of discovery: Olteni (Covasna County), southern side of the *castrum*, 1988

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 19357

Dating: 3rd century AD

Bibliography: Unpublished

10. Polilychnis Lamp (Pl. 4/1a-b)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: the handle and three nozzles were missing, restored

D – L = 12 cm, D = 7 cm, H = 3 cm

Description: Concave discus with five short nozzles proceeding from the high shoulder. Probably disc shaped handle, punched. Have a flat circular base. In the centre is a wick reservoir hole. The fine dense brown-ochre is covered with a red slip. Analogy: Cătiș 1996, 67, no. 7

Place of discovery: Olteni, *castrum*, 1970

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 16396

Dating: 2nd century AD

Bibliography: SZÉKELY, Zoltán 1979, p. 65, fig. 7/13

11. Lamp (Pl. 4/2a-b)

Material: clay, fine fabric; State of preservation: the discus and the nozzle are broken

D – L = 12 cm, D = 10 cm, H = 3 cm

Description: This type of lamp is unique for the time, in the region. Instead of the handle it has a hole for the finger in the main body of the lamp. The rim seems straight unprofiled with the nozzle marked. Only the fine clay of grey colour, and the fact that it seems like wheel made could date it from the roman period. Analogy: the only analogy that we know so far comes from a drawing of G. Téglás from Crișcior (Hunedoara County), see Téglás 2005, 207, no. 18/147

Place of discovery: Unknown.

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: A.1010 old inventory number, donation of Veres Ferencz before 1875

Dating: 2nd century AD

Bibliography: Unpublished.

³ In the inventory book at this number were registrate printings.

12. Mould (Pl. 4/3a-b)

Material: clay, dense fabric; State of preservation: very good
D – L = 12 cm, L Lamp = 5.5 cm, H = 4 cm

Description: The mould of a circular lamp with rounded nozzle, the lower side matrix. The piece's lower side matrix has two impressed lays. The fine dense fabric has a brick colour.

Place of discovery: Olteni, *castrum*, before 1964.

Keeping place: MNS, Inv. Nr.: 15875

Dating: 2nd–3rd centuries AD

Bibliography: SZÉKELY, Zoltán 1979, p. 66, fig. 7/8.

Stamped lamps

As we know *FORTIS* is the best known and prolific lamps producer whose pieces were the most copied in the provincial workshop. The two lamps with this stamp are both preserved in very good condition. The first one is a donation from *Aquincum* is a very common lamp. The second one comes from the roman fort from Boroşneul Mare. In the Dacian provinces, the lamps with the stamp *FORTIS* are imports and especially, local imitations and they were discovered in the most Roman researched sites.⁴ This should be the case, also with the lamp from Boroşneul Mare. Its best analogy comes from Ulpia Traiana Sarmisgetuza, were the local workshop manufacture those types of lamps.⁵

Decoration

Only two of the lamps from this article have some decoration. On the no. 3 the decoration is very poorly preserved, we weren't able to identify the representation. It could be the god Hercules or a gladiator. The mask appears on no. 1 and very probable on no. 2. It is a human head, with long curly hair, big eyes and exaggerates opened mouth. Those representations are specific for the local workshop from *Aquincum*.⁶

Types

The majority of the lamps belong to the X Loeschcke type (no. 1, 2, 3, 4), two to the VIII Loeschcke

type (no. 5, 6) one to the XIII Loeschcke type (no. 7), one to the Ivány type XLVIII (no. 8). A few of them due to their state of preservation are uncertain (no. 9, 11). Only one is a polilychnis lamp with five nozzles (no. 10). We have a mould (no. 12) also that matches perfectly with one of the lamps (no. 7).

Dating

Except the donations all the lamps are coming from archaeological diggings, but unfortunately the stratigraphic references from the diggings reports are very few. So the most useful way for dating was by analogies with discoveries from other sites.

Workshops

The roman lamps from the forts from Covasna County were a part of them imported from major settlements as Ulpia Traiana (as no. 2) or maybe Apulum (for no. 5), or from the south or the Pannonian provinces (no. 10 has a good analogy from Potaissa and Romula⁷). But some of them like no. 7 with the perfect match with the mould, or no. 8 and 9, seems like they are the product of local workshops according to the paste's characteristics, production (they are pottery wheel made lamps). A local product must be even no. 11 a particular lamp with no proper analogy, but wheel made and by a fine fabric that could also be from roman period.

The roman lamps are the reflection of the trade between the local community besides the roman forts from this region and the major settlements of roman Dacia, and in the same time, they show us a glimpse of the image of the internal production evolution and local provincial trade and also the status of the local communities development. The variety of types, proof an active economical life in Roman period, from the beginning of the existence of the province until the 3rd century AD. in this area.

Zăgreanu, Radu Iustinian – Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe, str. Gábor Áron 16, RO-520008; raduzagreanu@yahoo.com

Bibliography

- ActaMN* = *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.
CIVA = *Cercul de Istorie Veche si Arheologie, Universitatea "1 Decembrie 1918"*, Alba Iulia.
RCRF = *Rei Cretariae Romanae Fautores*, München.
SCIVA = *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, București.

⁴ ROMAN, Cristian-Aurel 2009, 65.

⁵ ROMAN, Cristian-Aurel 2006, 548.

⁶ IVÁNY, Dóra 1935, 316, no. 4549–4560.

⁷ ISAC, Adriana – ROMAN, Cristian-Aurel 2006, 55, no. 92.

- ALICU, Dorin
1994 *Opaite romane / Die Römischen Lampen – Ulpia Traiana Sarmisegetuza*, București.
- BĂLUȚĂ, Cloșca
1965 Opaite de la Apulum, II, *Apulum*, V, 1965, 277–295.
1989 Lămpile antice de la Muzeul de istorie Sibiu, *Apulum*, XXVI, 237–262.
1996 Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, *ActaMN*, 33/1, 89–113.
- CĂȚINAȘ, Ana
1996 Lampes à estampille de Potaissa, *RCRF*, Acta 33, 63–74.
- ISAC, Adriana – ROMAN, Cristian-Aurel
2006 *Lychnus et Lampas*, Exhibition catalogue, Cluj-Napoca.
- IVÁNY, Dóra
1935 *Die pannonischen lampen. Eine Typologisch-chronologische übersicht* (Diss. Pann., ser. II, 2), Budapest.
- LOESCHCKE, Siegfried
1919 *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken, Beleuchtungswessens*, Zürich.
- POPA, Cristian – BUBOI, Florin
1997 Trei lucerne romane descoperite la Apulum, *CIVA*, *Buletinul Cercurilor științifice studențești*, 79–82.
- ROMAN, Cristian-Aurel
2006 Ateliere producătoare de opaite din Dacia. Elemente de identificare, *Fontes Historiae, Studia in Honorem Demetrii Pro-tase*, București, 545–553.
2009 *Lămpi din Dacia Porolissensis*, Cluj-Napoca .
- TÉGLÁS István
2005 *Jegyzetel. Régészeti Feljegyzések* (redactor: Bajusz István), I/1, Kolozsvár.
- SZÉKELY Zoltán
1943 *A Komollói erődített római tábor*, Kolozsvár.
1975 Noi descoperiri din epoca romană din sud-estul Transilvaniei, *SCIVA*, 1975, 26, 3, 243–351.
1979 Castrul roman de la Olteni, *Aluta*, 1978–1979 (X–XI), 55–75.

Római mécsesek a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében

(Kivonat)

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben található 11 római mécsest és a hozzájuk tartozó öntőformát mindaddig nem közölték önálló tanulmányban. A leletek fele adományként, a többi a Kovászna megye területén található római katonai táborok (Komolló, Nagyborosnyó, Oltszem) régészeti kutatása eredményeként gyarapította a múzeum gyűjteményét.

A mécsesek egy része (három darab) sorozatgyártott termék, amelyeken megtalálható a FORTIS cégjelzés, valamint két példányon a termékre jellemző maszk. Tipológiai szempontból a mécsesek a Loescke X (4 db), Loescke VIII (2 db), Loescke XIII (1 db), valamint az Ivány XLVIII (1 db) típusokba sorolhatóak, egy példány a több égésterű *polilychnis* kategóriába tartozik, míg két másik nem található meg a mécses-tipológiákban.

A mécsesek előkerülésük rétegtani helyzetének hiányában az ismert, Dácia provinciabeli leletek alapján kelteztük. Egy részük a tartomány nagy termelőközpontjaiból került ki, de megtalálhatók köztük olyan példányok is, amelyek helyi műhely termékei.

Opaite romane din colecția Muzeului Național Secuiesc

(Rezumat)

În colecțiile Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe există 11 opaite (sau fragmente de opaite) romane și un tipar în bună stare de conservare. Ele nu au fost incluse într-un studiu comun până acum.

Dintre acestea jumătate provin din donații, iar restul din săpăturile arheologice efectuate la castrul roman din zonă, de la Boroșneul Mare, Comalău, Olteni. Trei sunt Firmalampen, la două dintre ele ștampila FORTIS fiind cât se poate de clară. Două fragmente prezintă și decor sub forma unei măști umane. Tipologic ele se încadrează în tipul Loeschcke X (4 buc.), tipul Loeschcke VIII (2 buc.), unul tipului Loeschcke XIII și unul tipului Ivány XLVIII. Una dintre opaite este de tip *polilychnis* cu cinci ciocuri. Două opaite sunt incerte din punct de vedere tipologic.

Deoarece datele stratigrafice lipsesc, datarea lor s-a făcut pe baza analogiilor cu opaite din alte centre ale Daciei romane. O parte din ele sunt importuri din marile centre de producție ale provinciei Dacia, dar câteva dintre ele, făcute la roată sau în tipar, sunt produse locale.

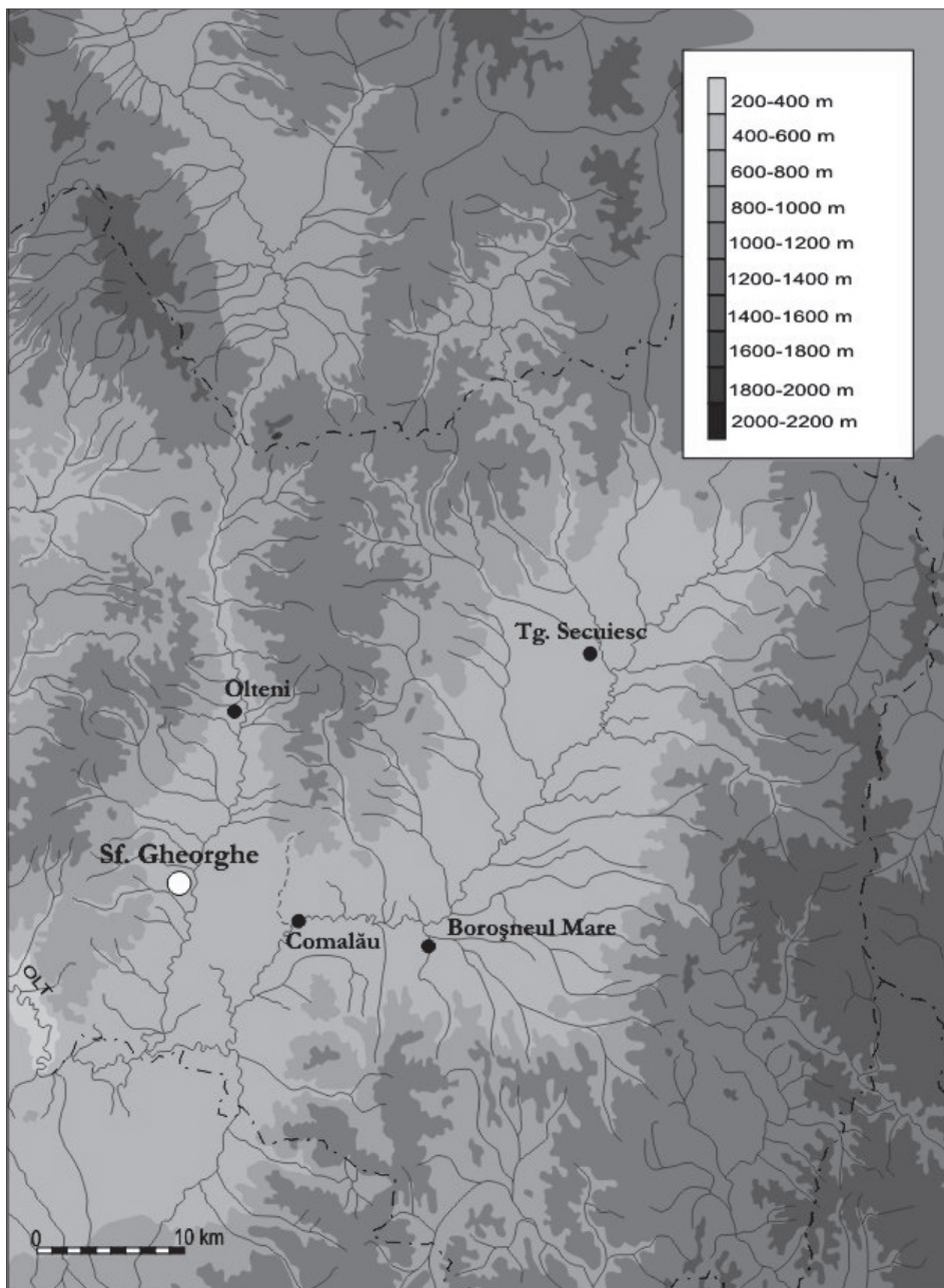


Plate 1. Find spot of roman lamps in Covasna County

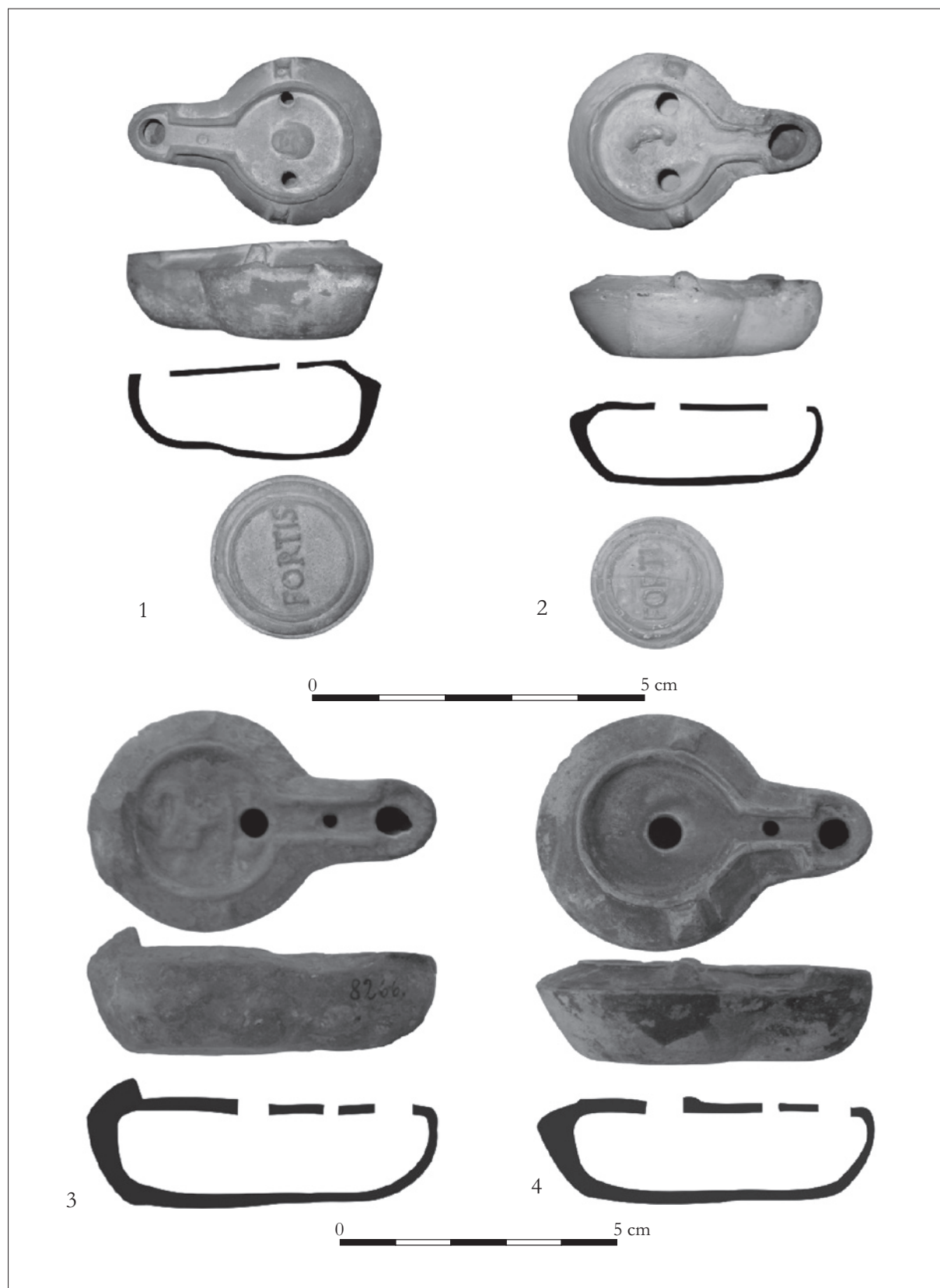


Plate 2.

1. Oil lamp, catalogue nr. 1; 2. Oil lamp, catalogue nr. 2; 3. Oil lamp, catalogue nr. 3; 4. Oil lamp, catalogue nr. 4

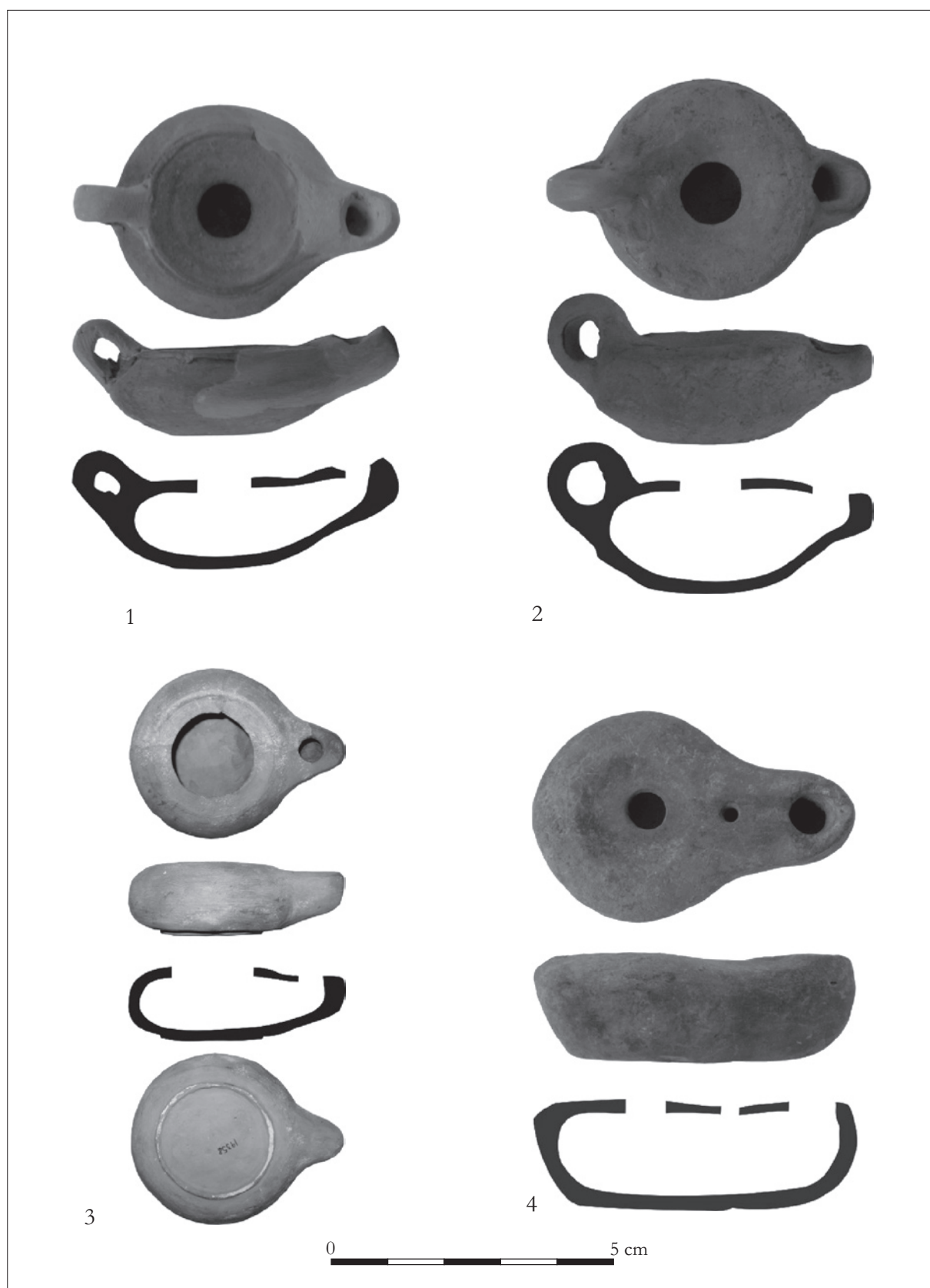
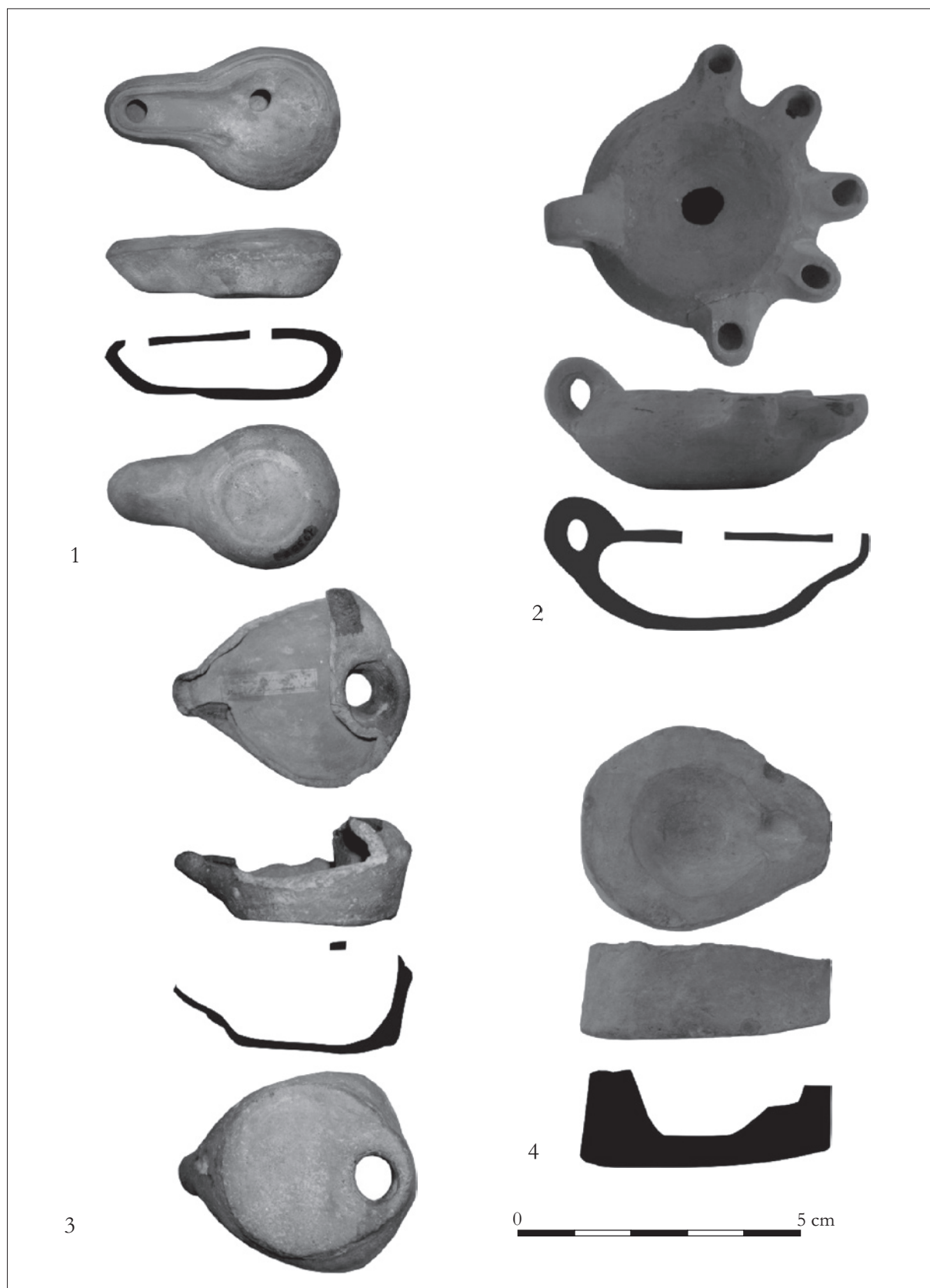


Plate 3.

1. Oil lamp, catalogue nr. 5; 2. Oil lamp, catalogue nr. 6; 3. Oil lamp, catalogue nr. 7; 4. Oil lamp, catalogue nr. 8



Plates 4.

1. Oil lamp, catalogue nr. 9; 2. Oil lamp, catalogue nr. 10; 3. Oil lamp, catalogue nr. 11; 4. Oil lamp mould, catalogue nr. 12

Bordi Zsigmond Lóránd

A SEPSISZENTKIRÁLYI UNITÁRIUS TEMPLOM
RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Bevezető

A sepsiszentkirályi unitárius templom az utolsó nagyjavítás óta eltelt időszakban számos károsodást szenvedett. A nagy felületen leváló vakolatréteg, a falak felázása, valamint a templom belsejében jelentkező nedvesség és gombásodás miatt az egyházközség nagyméretű felújítási és állagmegőrzési munkálatokat tervezett. Ennek érdekében a templom területén 2008 és 2009 folyamán régészeti kutatásokat végeztünk, amelyek során sikerült, újabb adatokkal bővítve átfogó képet alkotni a templom történetét illetően.

A település rövid története

Sepsiszentkirály Kovászna megyében, Sepsiszentgyörgytől 5 km-re délre, a Baróti-hegység déli nyúlványának lábánál fekszik (1. tábla, 1). A falu az Olt egyik jobboldali mellékvíze, a Szentkirályi-patak keskeny völgyében, a Sepsiszentgyörgyről Illyefalvára vezető 121-es megyei úttól mintegy 1 km-re, nyugatra található (1. tábla, 2).

Első említése 1332-ből származik, amikor Domokos nevű plébános a négy sasos dénárt fizetett papi jövedelme tizedeként a pápai dézsmába.¹ A falu következő okleveles említésére 1508-ban került sor, amikor a sepsiszentkirályi (*de Zentkirály*) Farkas János Sepsiszek képviselői között szerepelt.²

Az 1566 tavaszán megtartott mustrán az utóbb érkezők közt szerepel a sepsiszentkirályi Farkas Balázs veres darabont, aki „pwskawal, szabliawal, veres dolmanial, mentewel es minden pwska szrszamal” vonult hadba.³

Az 1566. november 30-án Szebenben megtartott országgyűlés határozatot hozott Szászsebes város falainak újjáépítésére, annak érdekében a szabad por-

tákra 25 dénáros adót vetettek ki. Ennek 1567-ben elvégzett begyűjtésekor Szentkirályban 30 adózó portát írtak össze.⁴

Báthori Zsigmond fejedelem 1583. május 23-án Gyulaféheváron kiadott oklevelében a gyalogpuskások sorában, szolgálataik jutalmául, *Zentkyralyon* lakó Szabó Miklós, korábbi alávetett egyént is megerősíti nyolc másik háromszéki személlyel együtt, valamint örök időre mentesíti őket és utódait a tized és a kilenced fizetésének terhe alól.⁵ Ugyanazon év június 24-én a fejedelem lófőiséget adományozott a szentkirályi Veres Dánielnek és utódainak, egyúttal mentesítve minden adó, szolgálat és tized terhe alól az Erdeő János és Szabó Miklós házai szomszédságában fekvő házat.⁶ 1591. január 21-én a fejedelem, több más háromszéki lakossal együtt, a szentkirályi István Jánost is a gyalogpuskások sorába emelte, a Ferencz Antal vajdai jobbágy és a királyi út mellett álló házat, valamint földjeit adó- és vámmentességi adományban részesítette.⁷ Utóbb, május 8-án Málnássy Illés és utódai a sepsiszéki gyalogpuskások közé emelkedtek, és Kys Antal és Málnássy László vajdai jobbágyok háza melletti telkükre és földjeikre az előbbihez hasonló kiváltságokat kaptak.⁸

Ugyanazon év július 8-án megerősítették a szentkirályi Veres Dániel utódainak, Györgynek és Gergelynek a lófőiséget, valamint a faluban álló udvarházaikra és egyéb székely örökségükre vonatkozó kiváltságait.⁹ Ugyanezen a napon a fejedelem az ugyancsak szentkirályi Péter Balázst¹⁰ a lófők, Gáspár Benedeket¹¹ pedig a gyalogpuskások közé emelte, és házaikat minden teherviselés alól mentesítette.

1602-ben a Georgio Basta tábornok által elrendelt katonai összeírásban 19, a császár hűségére fel esküdtött szentkirályi személy (6 lófő, 4 darabont és 9 szabad székely) neve szerepel.¹²

¹ *EOt*, II, 394.

² *SzOkl*, III, 171.

³ *SzOkl* Ús, VII, 16.

⁴ *SzOkl*, II, 222.

⁵ *EFKK*, I, 100, 223.

⁶ *Uo.*, 114, 283.

⁷ *Uo.*, 375, 1382. Mivel Sepsiszentkirály távol fekszik az Illyefalvát Sepsiszentgyörggyel összekötő, az Olt völgyén haladó főútvonaltól, a falun keresztülhaladó királyi út (*via regia*) arra enged következtet-

ni, hogy itt egy, az Olt völgyének sepsiszéki szakaszát a Barcasággal összekötő, más forrásból nem ismert főút haladt át.

⁸ *EFKK*, I, 413, 1538.

⁹ *Uo.*, 437, 1637.

¹⁰ *Uo.*, 437, 1640. Az oklevélben szomszédokként Gellerd Antal és Gáspár Benedek házai szerepelnek.

¹¹ *Uo.*, 437, 1641. Az oklevélben szomszédokként Ferencz György és Gáspár András házai szerepelnek.

¹² *SzOkl* Ús, IV, 65–67.

1608. június 22-én Sepsiszentkirályi Szentkirályi Balázs helybéli unitárius (?) lelkész nyert Brassóban nemességet és Bibliát tartó lelkészt ábrázoló címert Báthori Gábor fejedelemtől.¹³ Az adománylevel megemlíti, hogy a család birtokával Siked Tamás és Semjén Gáspár lófők jószágai szomszédosak. Balázs pap leszármazottjai, az unitárius vallású Szentkirályi család a 17. század folyamán elhagyta Háromszéket, és a Kis-Küküllő vármegyei Magyarsárosra költözött.¹⁴

1609. január 28-án Erdeő Márton deák, sepsiszentkirályi iskolamester is nemeslevelet, címert, valamint vám- és adómentességet kapott a fejedelemtől. Az oklevél megemlíti, hogy a kedvezményezett háza Erdeő György és Abran Bálint székely gyalogpuskások telke között található.¹⁵ Egy évvel utóbb, 1610. január 6-án a sepsiszentkirályi Kis Antal és Kis András nevű rokona is elnyerte a lófőséget és az adómentességet. Az oklevél Kis András szomszédaként Kis Lukács és Gelerd János lófőket említette meg.¹⁶

1611. április 17-én Báthori Gábor a sepsiszentkirályi unitárius egyháznak adományozta a falun felül található Fogott, más néven Tilalmas nevű erdőrészt.¹⁷

1614. február 17-én a Bethlen Gábor által elrendelt székelyföldi katonai összeírásban már 49 személyt említenek (2 nemes, 19 lófőt, 11 darabontot, 16 szabad székelyt, 1 zsellért).¹⁸ A nemesként listába vett két személy nem más, mint [Szentkirályi] Balázs Pap lelkész és [Erdeő] Márton Deák egykori iskolamester. Az utolsó helyen a darabontok között János deák iskolamester neve szerepel.

1628. április 4-én ismét két szentkirályi, Ferencz Antal és András kapott lófőséget és adómentességet a fejedelemtől.¹⁹

1635-ben az I. Rákóczi György által elrendelt összeírásban Sepsiszentkirályon két nemes mellett 29 lófőt, 21 darabontot, valamint 4 darabont özvegyét vették nyilvántartásba.²⁰

Az 1650–60-as évek zűrzavaros időszaka után az 1670 körül elvégzett újabb összeírásban a faluban már csak 23 lófő és 7 darabont neve jelenik meg.²¹

1680. áprilisában, Háromszék katonai összeírásakor a sepsiszéki lovasok Székely György vezette,

Gidófalva, Kilyén, Szotyor, Aldoboly, Ilyefalva, Szermerja, Sepsiszentgyörgy és Szentkirály lakosaiból kiállított századában 26 szentkirályi illetőségű lófő szerepelt,²² míg Kónya Jánosnak a Nagyborosnyó, Szentivány, Kilyén, Uzon, Szotyor, Kökös, Egerpatlak, Komolló, Réty, Eresztevény, Angyalos, Ilyefalva, Szentkirály, Aldoboly lakosaiból felállított gyalogszázadában 5 darabont lett nyilvántartásba véve.²³

Az 1683. évi bécsi hadjárat után a sepsiszéki lovasok között Székely György századában 30 szentkirályi illetőségű lófő,²⁴ Konya János századában 4 darabont²⁵ lett összeírva.

1691 telén Johann Friederich Veterani tábornok kilenc ezrede más háromszéki falvak mellett ide is be volt szállásolva, és ennek következtében e falvak „akkori terhes quártély mián ugy meg romlottak, hogy most is elég pusztaság vagon benne”.²⁶

1703-ban a Sepsiszentkirályban összeírt 53 családból 5 nemes, 30 lófő és gyalog, 7 jobbággy és 11 zsellér volt.²⁷

Sepsiszek 1722-ben készített összeírásában Sepsiszentkirályban 5 armalista, 27 lófő és gyalog, 5 jobbággy és 19 zsellér családot írtak össze. Ekkor a faluban 36 lakott telek létezett, melyek mellett még 18 elhagyott telket vettek nyilvántartásba.²⁸

A falu unitárius felekezetének jelentőségét az a tény támasztja alá, hogy innen származott sepsiszentkirályi Ágh István (1709–1786), aki 1758-tól haláláig az erdélyi unitárius egyház szuperintendensi (püspöki) székét töltötte be,²⁹ és feltehetően ennek köszönhető, hogy 1765-ben itt – talán éppen a templomban – tartották az erdélyi unitárius egyház zsinatát.³⁰

Orbán Balázs 1869-ben 604 lakosról tesz említést, akik közül 303 unitárius, 263 református, 8 katolikus, 25 ortodox vallású és 5 idegen.³¹

A falu unitárius templomáról alig emlékezik meg a szakirodalom. 1864-ben Farkas József unitárius lelkész állította össze Pesty Frigyes számára a falu helyneveinek gyűjteményét, amelyben a templomról a következőképpen emlékezett meg: „Egyébként a falu régiségére tisztán mutat, ennek felső végén a Déli oldalon az erdő szélében álló templom, tiszta

¹³ MOL, F1-LR, 8, 95b.

¹⁴ PÁLMAJ József 1900, 232–233; PÁLMAJ József 1901, 424–425.

¹⁵ MOL, F1-LR, 9, 77.

¹⁶ Uo., 435–436.

¹⁷ Az oklevél a sepsiszentkirályi unitárius egyházközösség levéltárában található, közölve: JANITSEK Jenő – HÁRI Gyula 2000, 41–42.

¹⁸ *SzOkl* Ús, IV, 403–404.

¹⁹ MOL, F1-LR, 17, 6b.

²⁰ *SzOkl* Ús, V, 60–62.

²¹ *SzOkl* Ús, VII, 192–193.

²² Uo., 309.

²³ Uo., 334–335.

²⁴ *SzOkl* Ús, VIII, 151–152. Közülük *Gazda Ferencz* azért lett felmentve, mert „*Templomot építettek*”.

²⁵ Uo., 212.

²⁶ *SzOkl*, IV, 334.

²⁷ CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1992.

²⁸ BENKŐ József 1999, II, 101, 103.

²⁹ SZÉKELY Sándor 1839, 171–172.

³⁰ ORBÁN Balázs 2002, 58; 52. jegyzet.

³¹ ORBÁN Balázs 1869, 8.

Góth izléssel építve s hasonló régiséget mutató Köv-árral körítve, ebből nem régen egy kis darab került ki a melyben Góth betűk láttattak – így e falu eredetét lehet az V.-ik századra, sőt elébb is tenni”.³²

Orbán Balázs nem járt Sepsiszentkirályban, a faluval kapcsolatban csak a pápai tizedjegyzéket, az 1567. évi összeírást említi, valamint megemlékezik arról, hogy itt született Szentkirályi Benedek, a 17. század jeles egyházi írója.³³

1879-ben az említett Farkas József lelkész rövid tanulmányt állított össze a falu és az unitárius egyház történetéről, amelyben számos máshol fel nem lelhető adatot közölt.³⁴

Tüdős S. Kinga 1995-ben megjelent művében részletesen foglalkozik a sepsiszentkirályi unitárius templommal, amelyet a falu déli domboldalának peremén emelkedő terméskő fallal övezett szűk udvar közepén álló, egyszerű gótikus épületként ír le. A pápai tizedjegyzék kapcsán azt a következtetést vonja le, hogy a mai templomnak lehetett egy kisméretű, hajó-szentély térfűzésű előzménye, amelyet a 15. század folyamán átépítettek. Megemlíti, hogy az épület déli oldalán, a támpillér mellett, a lehullott vakolat alatt megfigyelhető az egykori déli bejárat gótikus ajtókerete is, míg fölötte egy befalazott csúcsíves ablak nyomai is elősejlenek.

A templom az 1802. évi földrengéskor megsérült, 1816-ban kijavították, majd 1852-ben újabb javításokat végeztek rajta. A ma már semmilyen védőszerkezettel nem rendelkező, szabálytalan ovális alakú várfal a templom védelmét szolgálta, de legfeljebb csak kisebb támadások ellen nyújthatott védelmet.³⁵

Lestyán Ferenc szerint a falu neve arról tanúskodik, hogy Szent István király tiszteletére szentelt templomáról nevezték el, ami – véleménye szerint – arra utal, hogy a templom már a 12. században létezett. A korai templomot a 15. században gótikus stílusban építették újra. A mai templomot kőfal veszi körül, amelyből egy 17. században épített torony emelkedik ki.³⁶

Tüdős S. Kinga művének második kiadásában megismétli a korábban leírtakat, anélkül, hogy bár-mivel is kiegészítené azokat.³⁷

Az elvégzett kutatásokat összefoglaló Karczag Ákos és Szabó Tibor lényegében megismétli az addig leírtakat, melyek alapján a ma álló templom, várfal és torony 15. századi eredetű, utóbbit a 17., valamint a 19. század során átalakították.³⁸

A templom leírása

A harangtoronyból, „várfalból” és a templomból álló műemlékegyüttes, amelyet északi és déli oldalán a temető vesz körül (2. tábla, 1, 2), a falu délnyugati részén, a Szentkirályi-patak völgye déli oldalának peremén emelkedik.

A templomudvar főbejárata a szabálytalan négyzet alakú, 3,90 × 3,80 méter alapterületű templomtoronyból (2. tábla, 1, A; 3) nyílik. A torony, amelynek falazata nincs összeszőve a „várfallal”, négy szint magas, amelyek közül az utolsó utólagos ráépítésnek tűnik. Ma már csak a legfelső szinten találhatóak ablakok, de a vakolaton megfigyelhető, hogy egykor minden szint rendelkezett oldalanként egy-egy nagyméretű, felső részén félkörívesen záródó ablaknyílással. A cserepekkel borított tető az alapjánál négyszög alakú, majd hatszögbe megy át.

Az építményt, meggyengült állapotára való tekintettel, már a 19. század óta nem használják harangtoronyként, szerepét egy, a „várfaltól” mintegy 15 méterre északkeletre emelkedő, fából épült harangláb vette át (2. tábla, 1, H).

A templom egy belül tagolatlan, egyhajós, közepes méretű épület, amelynek hossz tengelye 70°-kal hajlik el dél felé. A keleti oldalán a szabálytalan nyolcszög három oldalával (3. tábla, 1) záródó épület belsejének teljes hossza 17,67 méter, míg legnagyobb szélessége 5,08 méter. A falak vastagsága a rajtuk található vakolattal együtt 0,95 méter. Az épületet síkmennyezettel látták el, magassága egységes, belsejében tagolásra utaló nyomok (diadalív vagy annak indítása) nem figyelhetőek meg.

A templom keleti végében az északi falon egy elfalazott ajtó – a sekrestyeajtó – kőkerete található. A szemöldökkő alig 1,20 méter magasan található a mai padlószinttől. A sekrestyeajtó mellett az északkeleti falban egy megcsonkított szentségtartó fülke van beépítve a falba (3. tábla, 2).

A templom szószéke lábra támaszkodó, kehely formájú, felülnézetben félbevágott ellipszis alakú, felületén bordákkal és növénymintás stukkókkal díszített építmény (3. tábla, 3), amely az északi fal mellett, a templom hossz tengelyének felénél emelkedik. Feljárata szokatlan módon nem egyik oldalán, hanem a templom északi falában található, amelyet, hogy helyet biztosítsanak számára, egy köpenyfallal vastagítottak meg (3. tábla, 4).

A templomtér nyugati oldalán egy két faoszlop-ra támaszkodó, az épület teljes szélességét kitöltő,

³² JANITSEK Jenő – HÁRI Gyula 2000, 38.

³³ ORBÁN Balázs 1869, 30.

³⁴ FARKAS József 1879.

³⁵ TÜDŐS S. Kinga 1995, 173–174.

³⁶ LESTYÁN Ferenc 2000, I, 222–223.

³⁷ TÜDŐS S. Kinga 2002, 160–161.

³⁸ KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor 2010, 643.

3 méter hosszú, fából ácsolt karzat húzódik (3. tábla, 5), amelyen az orgona található, de itt van a padlás feljárata is. A karzatra a feljárást egy, a nyugati fal déli oldalán nyitott ajtó biztosítja.

A templom két bejárattal rendelkezik. A nyugati, 0,84 méter széles ajtó a templom tengelyében helyezkedik el, míg tőle délre, az épületen kívül, a karzatra vezető hét fokú lépcső található. Az ajtó előtt egy, a templom tengelyétől délre eltolódott, hat faoszlopra támaszkodó, 2,50 × 5,00 méteres, cseréppel fedett eresz emelkedik (3. tábla, 6).

A déli, 1,15 méter széles bejárat a templom hosszának nyugati 2/5-nél nyílik, és a 4,07 × 4,36 méter alapterületű, 0,42–0,56 méter falvastagságú, a déli oldal második és harmadik támpillére közé emelt portikuszon keresztül vezet a cinterembe (3. tábla, 7). A portikusz 1816-ban épült, felváltva egy korábban itt álló, fából emelt épületelemet.

Az templomot 13, kétszintes, hegyes végű cseréppel fedett támpillér támasztja meg. Közülük kettő, mely utólagos építésűnek tűnik, a nyugati oldalon a sarkakból szögbe van kiugorva, öt az északi, kettő a keleti, és négy a déli oldalon emelkedik. Az északi oldal második és harmadik támpillére közötti teret ma egy falazat tölti ki, amelynek belsejében a szószék feljárata található.

A tetőszerkezet hosszanti merevítés nélküli – kivéve egy, a középső részen található, utólagosan beépített átlós szélkötést – egységes állásokból tevődik össze. A tetőszerkezet elemein feliratok láthatók: a torokgerendán és a függesztő fán az 1816 évszám olvasható, míg minden álláson, több helyen is, római számos ácsjelek vannak bevésvé.

A templom körüli cintermet egy szabálytalan nyolcszög alakú „várfal” öleli körül. A fal által határolt tér hossza nyugat–kelet irányban 32,30 méter, míg észak–dél irányban 21,00 méter. A 0,70–0,80 méter átlagvastagságú falat közepes méretű, lapos oldalukkal kifelé helyezett helyi homokkőből rakták, úgy, hogy miután kialakították a külső és a belső felületet, a köveket kisebb kövekkel és habarccsal töltötték ki. A fal belsejébe, a magasság felénél egy hosszanti gerendát építettek be. Részben ennek az építési technikának, részben a sekély alapozásnak köszönhetően a fal az északi oldalon egy 5 méter hosszú szakaszon szinte a föld színéig, az északnyugati oldalon (3. tábla/8) pedig részben leomlott. Helyenként a fal meg is dőlt (az északkeleti oldalon kifelé, a délkeleti és a délnyugati oldalon befelé), ennek ellensúlyozása végett ezeken a helyeken egy-egy támpillért emeltek.

A cinterembe a torony alatt nyíló bejáraton kívül egy másik, a „várfal” déli oldalán, a portikusszal

szemben nyitott ajtó is vezetett, de ez ma nincs használatban, sőt az elé ásott sírok is elzárják erről az oldalról a közlekedést.

A 2008-as feltárások

A 2008 nyarán elvégzett előzetes régészeti feltárás a geológiai felmérés felülete révén kisméretű felületek megnyitásával kezdődött, majd az ásatási engedély megérkezése után nagyméretű, az épületegyüttes főbb elemeit összekötő szelvények megnyitásával folytatódott. A feltárás során 2 szelvényt (S.I – S.II), valamint hét kutatási felületet (F.1 – F.7) nyitottunk meg, amelyekkel a körülmények adta lehetőségekhez mérten megpróbáltuk a lehető legtöbb információt begyűjteni a templom építéstörténetével és annak egyes fázisaival kapcsolatosan.³⁹

Az 1,20 m széles 1. szelvényt (S.1/2008) a templom hossz tengelyének északi oldalán, a keleti zárófal és a torony közötti területen jelöltük ki (4. tábla, 1). A templomfal mellett a ±0,00 szinthez viszonyítva –0,61 méter, ahonnan enyhén lejt a torony 0,10 méterrel alacsonyabban fekvő belső küszöbszintjéig.

A szelvény rétegződése viszonylag komplex (4. tábla, 2), a 0,10 méter vastag humuszréteget egy 0,50 méter átlagvastagságú, habarcsrögöket és téglatöredékeket tartalmazó laza, szürke földréteg követi. E földréteg felső részén, a torony bejárata mellett, egy 0,85 méteres szakaszon egy sok habarcsot tartalmazó, a torony jelenlegi küszöbének átalakítása során odakerült réteg található. Ugyancsak a torony mellett, a szürke földréteg alján egy 3,00 méter hosszú, a fal mellett 0,03 méternyi, a templom felé 0,20 méterig megvastagodó, sok habarcsot tartalmazó földréteg húzódik, amelynek szintje megegyezik a korai bejárat szintjével, és a torony építési rétegének tekinthető. A szürke földréteg szintjéről a templomfal közvetlen közelében egy, csak a szelvény nyugati falában jelentkező, a szelvény tengelyével 18°-ot bezáró, 1,70 méter mély sírt ástak le. A szürke földréteg alatt egy 0,20 méter átlagvastagságú, a szelvény központi részén 1,60 méterig lemélyülő, habarcsot tartalmazó barnásszürke földréteg húzódik meg. Ez alatt a keleti oldalon egy sok habarcsot tartalmazó, helyenként 0,25 méter vastag réteg található. A barnásszürke földréteg nem jelenik meg a templom fala mellett, helyette ezen a szinten egy viszonylag kompakt, sok habarcsot tartalmazó, a templom építési rétegének tekinthető réteg található. A szelvény legalsó szintjét a más helyeken is megfigyelt tömött, bolygatatlan földréteg tölti ki.

³⁹ A mérések viszonyítási alapjául szolgáló abszolút nulla pontot (±0,00) a portikusz bejáratnak küszöbén, a STEREO 70 kivetí-

tésben mért 583,00 méter tengerszint feletti magasságban állapítottuk meg.

A torony alatti bejárat eredetileg sokkal mélyebben helyezkedett el (5. tábla, 1), és az udvar szintjének feltöltése miatt egy-egy falazott kőlába, négy sor téglával és a mai bejárat lépcső beépítésével 0,46 méterrel megemelték. A torony alapjának falazatán egy, a korai bejárat szintjétől az alapok felé futó, a felmenő falban nem jelentkező repedés található.

A szelvény központi részén, a templomfaltól mért 3,00 méter távolságra, a földfelszín alatt 1,02 m mélységben egy 0,67 m széles, homokkőből, morzsalékos, viszonylag sok homokot tartalmazó, habarccsal rakott, a szelvény tengelyétől 14°-ra északra elhajló, 0,98 m hosszú és 0,57 m széles, támpillérrel rendelkező, utólag kibontott falazat került a felszínre (5. tábla, 2).

A humuszréteg alatt húzódó földrétegben egy I. Ferenc császár nevében 1800-ban Gyulafehérváron kibocsátott, kissé kopott háromkrajcáros érme került a felszínre (5. tábla, 3).

A szelvényből, a fal melletti habarcsos réteg által lezárt szintből négy vörösbarnára égetett, nehéz, fazekaskorongon kialakított cserépedénytöredék került elő. Az egyik egy tölcselesen kihajló, bordázott felületű edényperem (5. tábla, 4), a másik egy nagy szemű homokkal soványított agyagból készített, meghatározhatatlan alakú edény fala, míg az utolsó kettő egy-egy fazék (5. tábla, 5) és korsó fenéke (5. tábla, 6). A kormeghatározás szempontjából az edényperem és a korsófenék játszik meghatározó szerepet, ugyanis mindkettő a 15. század fazekasságának jellegzetességeit hordozza.

A templom és a vele egybeépített támpillér föld alatt levő falazatában (5. tábla, 7, 8) egy falazástechnikai elválás figyelhető meg. Míg a felső 0,85 méteren a falakat egyenletes, ez alatt, az alap 1,92 méter mélységben található aljáig a köveket szinte csak bedobálták az alapozási árokba, anélkül, hogy gondot fordítottak volna arra, hogy közeiket egyenletesen töltse ki a habarcs. Ez a különbség egyértelműen azt jelzi, hogy csak az alsó, mintegy 1,07 méternyi falszakasz a templom alapja, a föllette levő rész egykor a felszín fölött állt, és csak a földfelszín emelkedése során temetődött el.

A templom és harangtorony kapcsolatát csak a szelvény rétegein lehet tanulmányozni. A két objektum építési rétegeiként értelmezhető habarcsos töltésrétegek nem találhatóak azonos szinten, ami kizárja a két építmény egykorúságát. A két réteg közötti mintegy 0,25 méteres szintkülönbség – tekintetbe véve, hogy a templom a torony építésekor nem volt bekerítve, vagyis nem volt, ami felfogja és visszatartsa a lemosódó földet – arra utal, hogy hosszú időnek, legalább egy vagy két évszázadnak kellett eltelnie az építkezések között.

A 2. szelvényt (S.2/2008) a templom északi oldalán, a 2. felülettel párhuzamosan, a templom fala és a várfal között, 5,00 méter hosszan és 1,00 méter szélességben nyitottuk meg. Utóbb, a templom fala mellett 3,00 méter hosszúságban még 1,50 métert szélesítettünk rajta (6. tábla, 1). A szelvényben, a benne található falmaradványok révén, két különböző rétegződés figyelhető meg (6. tábla, 2).

Az első, a templom mellett található rétegsor a templomfal és a „várfal” felé mért 2,25 méter között a következőképpen alakul: a felszínen egy 0,12 méter vastag humuszréteg található, amelyet 0,18–0,20 méter vastag, habarcsrögöket és tetőcserépdarabokat tartalmazó, téglatöredékekkel és mésszel kevert, laza fekete föld követ. Ez alatt 0,70 méterig egy barnásszürke földréteg következik, amelyben a felszíntől mért 0,56 és 0,70 méter mélységben laza, morzsalékos habarcsból álló vékony, 2–10 cm vastag szintek találhatóak, és amely ráfekszik egy 8 cm vastag, laza, morzsalékos habarcsból álló rétegre, amely kitölti a falak közti teljes területet. A habarcsréteg alatt egy 0,55 méter vastag, barnássárga, agyagos földréteg következik, amely ráfekszik az 1,35 méter mélyen kezdődő, tömör fekete földből álló bolygatatlan talajrétegre.

A külső, a 2,20 métertől a „várfalig” terjedő rétegsorban a 0,12 méter vastag humuszréteg, alatta a belső részen is megfigyelt, de itt 0,70 méter vastag, habarcsrögöket és tetőcserépdarabokat tartalmazó, téglatöredékekkel és mésszel kevert laza fekete föld, amelyet a 0,50 méter vastag, barnássárga, agyagos földréteg, és végül ez alatt a tömör fekete szűztalaj követ.

A „várfal” különböző méretű, lapos oldalakkal kifelé, gyenge minőségű, morzsalékos habarccsal rakott alapja (7. tábla, 1) sekély, alig 0,97 méter a mai földfelszíntől mérve. Eredetileg azonban ennél is sekélyebb lehetett, ugyanis csak 0,23 méternyire mélyül be a domboldal talaját alkotó bolygatatlan barnássárga földrétegbe. A fal környékén nyitott felületekben tapasztaltakat is figyelembe véve, a fal építése többé-kevésbé megegyezik a sekrestye lebontásának idejével.

A felületben felszínre került a sekrestye falának (7. tábla, 2) északkeleti sarka és falai, amelyek közül a keleti részben megtörik és befut a támpillér alá. A sekrestyét a reformáció után a korabeli járósíntig bontották vissza.

Az egyetlen építkezési tömböt alkotó támpillér és templom falazata későbbinek bizonyult, mint a sekrestye fala. Ezt előbb részben visszabontották, majd a templom építése során összeépítették a támpillér alapjával, anélkül, hogy a falsíkokat alapszíntön ki egyenlítették volna (7. tábla, 3). Az így kialakult

helyiség továbbra is sekrestyeként szolgált, egészen a reformáció utáni lebontásáig.

A templom északi falán ugyanaz az egyenletes falazat figyelhető meg, mint az S.1 szelvényben, azzal a különbséggel, hogy itt a szelvény nyugati fala mellett két, elfalazott ajtónyílásra utaló falszövet-szakadás is megfigyelhető (8. tábla, 1). Az alsó (szaggatott vonallal jelölve) egy kisméretű, a 0,78 mélyen fekvő habarcsréteggel azonos magasságban található korai ajtónyílás elfalazásának tűnik. A második (szaggatott-pontozott vonallal jelölve) sokkal szélesebb, az előbbi elfalazás tetejéből indul, valamint a 0,56 méter mélyen található habarcsréteggel van egy szinten. Az ajtónyílások elhelyezkedése eltér a templom belsejében található sekrestyeajtótól, ami a kutatásnak ebben a fázisában alátámasztani látszott ez utóbbi másodlagosnak tűnő elhelyezkedését (8. tábla, 2).

1. felület (F.1/2008). A portikusz keleti oldalán nyitottuk meg, úgy, hogy megásása során adatokat szolgáltatson a templom és a portikusz alapjának mélységéről, valamint az itt emelkedő támpillér és a többi épületelem kapcsolatáról. A felület méretei 1,70 × 1,50 méter, a földfelszín magassága a ±0,00 szinthez viszonyítva +0,14 méter.

A felület rétegei a következőképpen alakultak (9. tábla, 1–2): a mintegy 0,10 méter vastag növényi humusból álló felszíni réteget 0,30 méter vastag, sok habarcsot és tetőcserep-töredéket tartalmazó laza, sötétszürke földréteg követte, utána egy 0,60 méter vastag habarcslencsés, téglá- és festett vakolattöredékeket tartalmazó barnásszürke földréteg húzódt, majd 1,00 méter alatt tömött, fekete földből álló szűztalaj helyezkedett el.

A felület nem tartalmazott régészeti leleteket, csak néhány, a barnásszürke rétegben szétszórtan található, másodlagos helyzetben levő festett vakolattöredéket. A töredékek felületén a vörös alapszín dominál (9. tábla, 3–6, 10–13), egyeseken sötétebb vörös (bordó) (9. tábla, 3, 11–12) és okker (9. tábla, 2, 13) csíkok figyelhetők meg. Néhány példány, amelyeken nem található más díszítőelem, szürkés-kék színű (9. tábla, 8). A vakolattöredékek festése hasonló a falkutatás során a karzat környékén feltárt falképmaradványok festéséhez, ami arra enged következtetni, hogy a templom belsejéből az 1814. évi átalakítás során kerültek jelenlegi helyzetükbe.

A portikusz válogatott, lapos felükkel kifelé elhelyezett, jó minőségű habarccsal kötött kövekből rakott alapjának alja a mai földfelszíntől mért 0,72 méter mélységben található. A támpillér egybeépült a templom falával, így alapjaik mélysége azonos. A támpillér és a portikusz fala között kialakult mint-

egy 0,20–0,25 méter széles szabad teret ez utóbbi falának építése során egy téglaköpennyel töltötték ki, amely azonban csak a korabeli talajszintig nyúlik le, alatta a két alap közötti teret föld tölti ki.

2. felület (F.2/2008). A templom északi oldalán, a negyedik támpillér keleti felén nyitottuk meg, úgy, hogy megásása során meg lehessen állapítani a sekrestye, a támpillér és a templomfal kapcsolatát. A felület méretei 3,50 × 1,20 méter, a földfelszín a ±0,00 szinthez viszonyított magassága –0,11 m.

A felület nyugati, a támpillér alatt található oldalán a talaj felszínétől 0,30 méter mélységig egy négy sor téglából⁴⁰ kialakított, a támpillér sarka alatt egy nagy méretű, faragott homokkövel kiegészített köpenyfal található, amely egy tömör, 0,10 méter vastag habarcságyra van rakva. A keleti oldalon megfigyelt rétegződés megegyezik a 2. szelvény nyugati falának rétegeivel (lásd ott), azzal a különbséggel, hogy itt a felső rétegeket egy, a faltól 0,20 méterre, a felső töltésréteg szintjéből induló, azzal azonos állagú, földdel töltött, 1 méter átmérőjű, ovális alakú, 0,60 méter mély, lapos fenekű gödör metszi át. A felületben tetőcserep-töredékeken kívül semmilyen régészeti lelet nem került felszínre. A szentély alapjának alja a földfelszíntől mért 1,92 méter mélységben bukkant elő.

Mivel a felület nyugati fala nem szolgáltatott semmilyen adatot a templomfal és a támpillér kapcsolatáról, felületén egy 0,40 × 0,50 méter méretű kutatóablakot nyitottunk. A támpillér köből rakott alapja a felület oldalának síkjától mért 0,20 méter mélységben került elő. A kutatóablak kis méretei, valamint az omlással fenyegető föld miatt nem tudtuk megfigyelni rakásának módját, azt viszont sikerült megállapítani, hogy a támpillér és a templom alapja nincsen összeépítve, közöttük egy 5 cm széles, földdel kitöltött rés található.

A templom egykori sekrestyéjének 0,70 méter széles falazata a templomfaltól 2,40 méterre, 0,56 méter mélységben került a felszínre. A válogatott, egyenes oldalukkal kifelé rakott, morzsalékos habarccsal kötött falazat egészen 1,61 méter mélységig nyúlt le.

Az 1,50 × 1,00 méter méretű **3. felület (F.3/2008)** (10. tábla, 1) a templom déli oldalán, a déli fal és a délnyugati támpillér találkozásánál lett megnyitva. A földfelszín magassága a sarokban +0,28 méter a ±0,00 szinthez viszonyítva.

A felületben megfigyelt rétegződés a következő volt: a felszínen található 0,10 méter vastag humuszréteget egy 0,50 méter vastag, mészrögöket és téglatöredékeket tartalmazó sötétszürke földréteg követte,

⁴⁰ Átlagos méreteik: 22 × 15 × 5 cm.

amely ráfeküdt a 0,60 méter mélységben húzódó tömör, fekete földre.

A felületben tetőcserép-töredékeken kívül semmilyen régészeti lelet nem került felszínre. Az alapozás falán itt is megtalálható a más helyeken megfigyelt, alapozás és felmenő fal közötti rakási különbség (10. tábla, 2). Míg a felső 0,52–0,55 méter mélységig a falsík egyenletes, nagyméretű lapos kövekből lett kialakítva, addig az alatta, egészen az alap 1,02 méter mélységben található aljáig a falazat egyenetlen, egymásra dobált kisméretű kövekből készült.

A támpillért utólag építették a templomhoz, alapja még a templomfalánál is egyenetlenebbül volt rakva, és véget is ér 0,78 méterrel a földfelszín alatt.

A szabálytalan négyszög alakú, $2,00 \times 1,40 \times 1,55 \times 1,55$ méter méretű 4. felületet (F4/2008) a „várfalon” kívül, a torony és a fal találkozásánál nyitottuk meg. A földfelszín a $\pm 0,00$ szinthez viszonyított magassága – 0,51 m.

A 0,10–0,12 méter vastag humusz alatt 0,70 méterig 0,20–0,30 méter vastag laza, barnásszürke földréteg található, amelyet 0,32 méter mélységben egy vízszintesen húzódó, a keleti falban lencseszerű, a déli falban a „várfal” mellett megvastagodó habarcsréteg (a „várfal” építési rétege) szel át. Alatta egy 0,10–0,14 méter vastag, tömör habarcsos réteg (a torony építési rétege) következik, amely egy 1,20 méteres tömör, barnásszürke földrétegen fekszik, ez alatt 2,00 méter mélységtől a tömör, fekete bolygatatlan földréteg található (10. tábla, 3–4).

A felületben semmilyen régészeti lelet nem került felszínre. A templomtorony alapjának mélysége 2,80 méter. Falazata jó minőségű habarccsal kötött, gondosan válogatott kövekből volt rakva, amelyeken egészen a 0,60 méter mélységig helyenként vakolatnyomok is megfigyelhetőek voltak.

A „várfal” alapja sekély, alig 1,21 méter a mai földfelszíntől mérve, de eredetileg ennél is kisebb lehetett, ugyanis az építését jelző habarcsrétegtől alig 0,86 méterre mélyül le. A fal, mely nincs egybeépítve a torony falával, sokkal kevésbé gondosan van rakva, mint a máshol megfigyelt falazatok, és némileg meglepő módon az aljába tetőcserepeket raktak (10. tábla, 5). A falhoz egy 1,05 m széles, 0,45 méterre kigró, három sor kőből (0,40 m) kialakított, felső felületén vízszintes falcsonk támaszkodik (11. tábla, 1), amely egy egykori épület, talán egy fából készült harangláb alapja lehetett.

A felületben talált falazatok közül mindenképpen a falcsonk a legrégebbi, azt követi a harangtorony, majd végül a „várfal”, amelynek alpmélysége, valamint építési rétegeinek elhelyezkedése kizárja nemcsak középkori, de védőfal mivoltát is.

Az 5. felületet (F5/2008) a templomudvarban, a torony és a várfal találkozásánál nyitottuk meg (11. tábla, 2). A felület méretei: $2,00 \times 2,00 \times 1,20 \times 1,20$ méter és 0,79 méterrel található a $\pm 0,00$ szint alatt. A föld felszíne enyhén lejt a faltól a templom felé, a felület két végében mért szintkülönbség 18 cm. A rétegződés megegyezett az F.1/2008 felület rétegeivel.

A felületben semmilyen régészeti lelet nem került elő. A fal alapozása azonos a 4. felületben megfigyelttel, azzal a különbséggel, hogy itt a feltöltődött földfelszín miatt a felmenő fal síkjának nagyobb része temetődött el. Az egyenetlenül rakott alap alja 1,35 méterrel húzódik a földfelszín alatt. A fal és a torony között egy 0,04–0,05 méter széles, helyenként habarccsal kitöltött, a felmenő falakon a vakolat által eltakart rés található.

A $2,00 \times 1,00$ méter méretű 6. felületet (F6/2008) a „várfal” déli bejárata mellett, attól 1,20 méterre, nyugatra nyitottuk meg. A felületben található rétegek (11. tábla, 3), valamint az 1,08 méter mély alapú fal (11. tábla, 4) azonos az 5. felületben megfigyelttel.

A 7. felületet (F7/2008) a templom északi oldalán, a szószerk feljáratának falazata és a második északi támpillér találkozásánál rajzoltuk ki. Az $1,50 \times 1,50$ méretű felületet csak a töltésréteg alatt megjelenő tömör fekete föld mélységéig mélyítettük le, ugyanis már ennek a szintjén megjelent a szószerkfallak az egykori földfelszínre épített, a gyeplát alatt alig 0,42 m mélységben húzódó alja. A felület egyetlen komolyabb meglepetését egy, a támpillér alatt található, ahhoz sem irányával, sem pedig falazatával nem kötődő falcsonk okozta (11. tábla, 5). Ekkor még arra kellett gondolnunk, hogy a maradvány a támpillér átépítését jelzi, de a 2009-es kutatás során kiderült, hogy ez az egykori csonttár nyugati zárófal. A felület nem tartalmazott régészeti leleteket, de a köpenyfal építésének kora megállapítható a templom történetéből.

A 2009-es régészeti kutatás

A 2008 folyamán elkezdett régészeti kutatás 2009-ben folytatódott. A munkálatot felölelő négyhetes időszak első három hetében régészeti feltárásokat végeztünk, míg az utolsó hét folyamán eltávolítottuk a templom belsejéből a fertőzött föld- és szuvarrétegeket.

A munkálatok során egy kutatóárkot (szelvényt), valamint hat felületet nyitottunk meg, amelyek gazdag leletanyaggal, valamint számos értékes adattal szol-

gáltak a templom építésére vonatkozóan. Ugyancsak jelentős információmennyiséggel járult hozzá a kutatáshoz a templom belsejének kiürítése is, amelynek során számos, szokatlan helyen található épületem került a felszínre, és amelyek nélkül több, a kutatás korábbi szakaszában felmerülő, a templom építésével és átépítési fázisaival kapcsolatos kérdés megválaszolatlan maradt volna.

S.1/2009 szelvény. A régészeti kutatást a berendezés kihordása után egy, a templom belsejében, nagyjából kelet–nyugat irányú, 84°-ra tájolt, 17,85 méter hosszú, 1,00 méter széles szelvény (2. tábla, 1; S.1) megnyitásával kezdtük meg, amelyet úgy rajzoltunk ki, hogy annak déli fala a templom tengelyén helyezkedjen el. A kutatás későbbi szakaszában a szelvényt a nyugati oldalon, a templomon kívül 3 méterrel meghosszabbítottuk.

A deszkapadló felszedése után egy nagyjából 0,10–0,12 méter vastag, viszonylag laza, homokból és szuvtából álló, a talpgerendák közeit kitöltő töltésréteg (12. tábla, R1) került a felszínre, amelynek felületén helyenként könnyező házigomba (*Merulius lacrimans*) micéliuma volt megfigyelhető. Ezt egy hasonló állagú, levert vakolatból és habarcsdarabokból álló, mintegy 0,15 méter vastag réteg (12. tábla, R2) követte. A réteg felszínén helyenként talpgerendák lenyomata volt megfigyelhető (13. tábla, 1). A templom építéstörténetének szempontjából kiemelkedő fontossággal bír az a megfigyelés, hogy ennek a rétegnek a felszínén fordul ki a jelenlegi vakolat, amely a templom javításáról szóló írott források ismeretében ezt a szintet az 1928-ban lezajlott felújítási munkálatok⁴¹ során kialakított padlószintként keltezi. A rétegben, a templom keleti oldalának központi részén előkerült a tetőzet keleti oldaláról hiányzó bádogvitorla⁴² (13. tábla, 2), amely a felújítási munkálatok során került a földre.

A második réteg alatt a templomnak a felső szinteken egységes töltésrétegei tagolttá válnak. A következő szint egy, a templom keleti fala (0. méter) és a 10. méter között húzódó, keleti oldalán 0,20 méter, közepén 0,30 méter vastag, nyugat felé egyre vékonyodó, tégl- és tetőcserép-töredékekkel kevert szuvtaréteg (12. tábla, R3), amelynek felszínén a keleti faltól 2,30 méterre egy elkorhadott talpgerenda feküdt.

Az 5,40 és a 6,50 méter között, az R3 réteg alatt egy vékony, szétmorzsolódott téglákból álló réteg (12. tábla, R4) található, amely ráfekszik az 5,40 méternél kezdődő és a 14,20 méterig tartó, a templom központi részéig emelkedő, onnan vízszintesen folytatódó, emberi csonttöredékeket tartalmazó fe-

rete földből kialakított töltésrétegre (12. tábla, R5). Ennek talpgerendákkal tagolt felszínén, a 12. méter környékén Mária Terézia császárnő (1740–1780) bécsi veretű, 1760-ban kibocsátott, erősen megkopott egykrajcáros érméje került a felszínre (13. tábla, 3).

A fekete földréteget egy, a 2,50. métertől a templom teljes hosszán végignyúló, köveket, kupáscserépkötő habarcsot és kőlenyomatos habarcsrögöket tartalmazó szuvtaréteg követte (12. tábla, R8), amelynek felszíne a 14. métertől egy szinten található a fekete földréteg (R5) felszínével. Az R8 réteg a 3. méternél 0,60 méternyire bemélyül az alatta található rétegekbe. E bemélyedés szerepe a kutatóárok megásásakor még tisztázatlan volt, és csak az 1. felület megásása során derült ki, hogy ez a gödör a kibontott szentélylépcső helyét jelzi.

A szelvény nyugati oldalán, a nyugati bejárat alatt a réteg teljes vastagságát kitöltötte egy, a földszínrre falazott, különböző méretű kövekből rakott, jó minőségű, felületén simított habarccsal kötött lépcső (12. tábla, f; 13. tábla, 4).

Az R3, R5, valamint az R8 rétegek felszíne ahol az R2 réteggel találkozik, az 1816-os, illetve az 1802-es földrengést követő felújítás⁴³ során kialakított padlószintet jelzi. A felszínen talált, mintegy öt évtizeddel régebbi pénzdarab, lévén, hogy egy folyamatosan forgalomban levő, kivonásra nem kerülő érméről van szó, nemhogy megcáfolná, hanem éppen kopottsága révén alátámasztja ezt a keltezést.

Az R3 réteg alatt a keleti fal és a 2. méter között a fal mellett vastagabb, 0,40 méteres, utóbb elvékonyodó, ép (25 × 12 × 4,5 cm méretű) és törött téglákat tartalmazó szuvtaréteg található (12. tábla, R6). Tőle nyugatra, ugyanazon a szinten, egy hasonló állagú, téglát nem tartalmazó réteg helyezkedik el (12. tábla, R7).

E két réteg alatt, a templom keleti falától 0,70 méterre, 0,66–0,70 méter mélységben egy nagyméretű kövekből, jó minőségű habarccsal összeállított, 1,90 méter hosszú, a templom falaitól elkülönülő falazat került a felszínre (12. tábla, a; 13. tábla, 5), amely helyzete révén a középkori templom oltára számára készített alapnak tekinthető.

Az oltáralap két oldalán morzsalékos barna földréteg található, amelyet átvág az R8-ből lemélyülő gödör (12. tábla, R9), és amely után az egészen a 7,5 méterig folytatódik. A réteget az oltáralap és a templom keleti fala között egy-egy 2–3 cm vastag, döngölt agyagból kialakított padlószint (12. tábla, R10) osztja meg. A felső padlószint az oltáralap alsó kőorának közepén, az alsó az oltáralap alján található. Ugyancsak az R9-et tagolja az a két morzsalékos, sárgásbar-

⁴¹ SSzKUEJ, II, 65–72.

⁴² Felirata: KI • MOBA • J / SB • IM / KM • SM • SI

⁴³ SSzKUEJ, I, 116, 123, 127, 132.

na habarcsból álló vékony réteg (12. tábla, R11), amely kelet felé elmélyül. Az alsó habarcsréteg alatt már a kompakt fekete földből álló szűztalaj (12. tábla, R12) található.

A templom belsejének legalsó, bolygatott rétege egy, a 3. méternél kezdődő, 16,5 méterig tartó, sírokat tartalmazó, viszonylag laza fekete földréteg (12. tábla, R13), amely a 7,5 és a 9. méternél egy-egy lépcsőt alkotva enyhén emelkedik a nyugati fal felé. A 7. méter környékén, e réteg felületén található néhány lapos kő jelzi, hogy ez egykor egy kikövezett járósínt volt. A 10. méter és a nyugati fal között a réteg felszínét talpgerendák lenyomatai tagolják (13. tábla, 6).

A réteg felszínén, a 12. és 13. méter között egy 1764-ben, Nagybányán vert, kitűnő állapotban levő *I greschl*-es érme (13. tábla, 7) került a felszínre. Az érme kiváló állapota, valamint az a tény, hogy közvetlenül a réteg felszínén, egy talpgerenda-mélyedés mellett került elő, arra utal, hogy a templom a 18. század hetedik évtizede táján lett először lepadolva. A deszkapadló beszerelése kapcsolatba hozható a templom belsejébe történő temetkezések megszűntével is, amelyet egyébként pontosan ebben az időszakban (először 1769-ben, utóbb 1777-ben felújítva⁴⁴) tiltott meg egy császári rendelet.

Közvetlenül a nyugati fal mellett, a réteg felszínétől 0,10 méter mélységben, az R8-ban talált lépcső alatt egy másik, keletebbre fekvő, a templom belseje felé lejtő, habarcsba kötött kövekből kialakított lépcső található (12. tábla, g; 13. tábla, 8).

A templom nyugati oldalán, az S.1/2009 szelvény meghosszabbításában nyitott 3 méter hosszú kutatóárok rétegződése sokkal egyszerűbb a templom belsejében megfigyeltnél. A talajsínt alatt egy habarcsot és téglatöredékeket tartalmazó laza szürke földréteg (12. tábla, R2a) húzódik, amelyet a szűztalaj (R12) követ. Közvetlenül a fal mellett a két réteg találkozásánál egy vékony, építkezésből lehullott habarcsréteg található. A templom nyugati falának alapja válogatott, gondosan rakott kövekből épült, amelynek alja 0,75 méterrel található a $\pm 0,00$ ⁴⁵ alatt. A fal felületén megfigyelhető (14. tábla, 1), hogy a nyugati ajtó eredetileg a mai szintnél 0,25 méterrel alacsonyabban helyezkedett el, de alját – feltehetőleg a 18. század folyamán – elfalazták, és a küszöb szintjét emelték meg (12. tábla, d).

A kutatóárokból 11 sír, valamint számos más, temetkezésre utaló nyom került a felszínre.

1. sír (M.1). A templom központi részén, a szószék előtt feküdt 1,16 méter⁴⁶ mélységben. Az elhunytból csak a természetes helyzetben maradt jobb

sípcsont és szárcapocscsont őrződött meg, míg a váz többi részét elpusztították a későbbi temetkezések.

2. sír (M.2). A templom nyugati részén, 14,40 és 16 méter között, 1,92 méter mélyen feküdt. Tájolása 5°-kal hajlik el délre a templom tengelyétől. A sírban egy felnőtt nő jó állapotban fennmaradt csontváza fekszik. A koponya kissé balra dőlt, a kezek a medencén nyugszanak. A lábak helyzete alapján arra lehet következtetni, hogy koporsóban temették el, amelynek azonban nem maradtak meg nyomai (14. tábla, 2). Nem tartalmaz mellékletet.

3. sír (M.3). A templom nyugati részén, 13,40 és 15 méter között, 2,06 méter mélységből került a felszínre. Tájolása 16°-kal hajlik el délre a templom tengelyétől. Idősebb nő csontváza, koponyája jobbra dőlt, kezei a hasüregen nyugszanak (14. tábla, 3). Koporsós temetkezés, nem tartalmaz mellékletet.

4. sír (M.4). A 13. méter környékén, 1,82 méter mélyen fekszik. A templom tengelyével párhuzamos sírt utólag megbolygatták, az elhunytból nem maradt meg csak a mellkas és a bal felkar. Nem tartalmaz mellékletet.

5. sír (M.5). A szószék környékén került elő, 1,98 méter mélységben. Tengelye 5°-kal hajlik el észak felé a templom tengelyétől. Felnőtt férfi jó állapotban megmaradt csontváza, amelynek egy része a szelvény déli fala alatt maradt. Koponyája kissé jobbra dőlt, kezeit egymásra hajtva, a hasüregre helyezték. Nem tartalmaz mellékletet (14. tábla, 4).

6. sír (M.6). A kutatóárok tengelyében került elő, a szószék előtt, 1,62 méter mélységben. A sírban csak a bal láb lábtő- és lábközépcsontjai maradtak meg, a csontváz többi részét elpusztította a tőle 0,25 méterrel nyugatabbra ásott 7. sír.

7. sír (M.7). A kutatóárok tengelyében került elő, a szószék előtt, 1,76 méter mélységben. A sírban csak a két láb lábtő-, lábközép- és lábujjcsontjai maradtak meg, a csontváz többi részét elpusztította a tőle 0,30 méterrel nyugatabbra ásott 11. sír.

8. sír (M.8). A templom központi részén került a felszínre, a 6. és 8. méter között, 2,00 méter mélységben. A templom tengelyével párhuzamosan eltemetett fiatal férfi csontvázának bal oldalát (bal kar és láb) részben elpusztította a mellette leásott 10. sír. A jobb kéz megmaradt csontjai alapján feltételezhető, hogy mindkét keze a medencén nyugodott. Nem tartalmaz mellékletet.

9. sír (M.9). A templom központi részén, a szószékkel szemben, 1,96 méter mélységben, a templom tengelyével párhuzamosan feküdt. Az elhunytból csak a láb csontjai maradtak meg, felsőtestét átvágta a nyugati oldalán beásott 5. sír sírgödre.

⁴⁴ HÓMAN Bálint – SZEGFŰ Gyula 1939, 515; 517–519.

⁴⁵ Az $\pm 0,00$ -át az előző évhez hasonlóan a portikusz küszöbének

szintjétől (583,00 m) mértük.

⁴⁶ A sírgödörök mélysége a $\pm 0,00$ -hoz viszonyítva van megadva.

10. sír (M.10). A 8. sírral egyvonalban, azzal párhuzamosan ásták le. Az elhunyt koponyája 2,30 méter mélységben került a felszínre, de a sírt a kutatóárok falainak növekvő omlásveszélye miatt már nem lehetett kibontani.

11. sír (M.11). Sírögödre a 10. és 12. méter között jelentkezett, átvágva az 1. 6. és 7. sír sírgödörét. Egyike lehet a templom legkésőbbi temetkezéseinek, ugyanis 2,65 méter mélységben a sírgödör vonala még kirajzolódott, de a csontváz nem került még a felszínre. Az omlásveszély miatt nem lehetett kibontani.

A feltárt sírok legnagyobb része késői, 17–18. századi temetkezés, amelyek megbolygatták a templom korábbi sírjait, ezek csontanyaga a sírgödörök betöltésében került a felszínre. Kivételt képez a 8. és a 10. sír, amelyeknek sírgödre az R9 réteg alól indul, így középkori (15–16. századi) temetkezéseknek minősíthetőek. Különleges esetet képvisel a 4. sír keleti oldalát átvágó leásás, amelynek egyértelműen kirajzolódó gödrében (G.2) nem kerültek elő temetkezés nyomai. E tény talán azzal magyarázható, hogy a templom egyik legutolsó temetkezésével állunk szembe, amely rövid idővel a padolás előtt került a földbe, és amelyet ekkor kihantoltak és a templomon kívül újratemettek.

Az 1. felületet (14. tábla, 5–6) a templom keleti oldalán, az épület teljes szélességében, négy méter hosszan rajzoltuk ki. Megnyitásának célja a tengelyben nyitott szelvényben feltárt falazat feltárása, a sekrestyeajtó átépítéseinek tisztázása, valamint a rétegek elhelyezkedésének a megállapítása volt. Ez utóbbira a töltésrétegek kihordásának előkészítése céljából volt szükség.

A rétegek megegyeznek a tengelyárok 4. métere környékén megfigyelt rétegződéssel. A feltárás során a felszínre került a teljes méretében fennmaradt ol-táralap (14. tábla, 5, a), egy, a templom tengelyére merőlegesen elhelyezkedő, utólag épített, szentélylépcsőként értelmezhető, részben kibontott falszakasz (14. tábla, 5, b), valamint a többször átépített sekrestyeajtó alsó része.

Az 1,00 × 1,25 méter méretű 2. felületet (14. tábla, 7, 15. tábla/1) a templom északnyugati sarkában nyitottuk meg, hogy feltárása során megállapíthassuk az alsó lépcső méreteit. A felületben megfigyelt rétegek sorrendje azonos a tengelyben nyitott szelvény nyugati részén megfigyelttel (15. tábla, 2).

A lépcső falazata csak 0,10 méter szélességben, a kutatóárokban megfigyelt legszélső kő végéig jelent meg a felületben. Itt is megfigyelhető volt, hogy a lépcsőt alapozás nélkül, egyenesen a fekete föld (R13 réteg) felszínére emelték.

A felület legfontosabb lelete egy, az R12 réteg felületébe ásott, 50 cm átmérőjű, 64 cm mély gödör

volt, amelyben két nagyméretű, egymásra borított cserépedény (15. tábla, 3–4) került a felszínre.

A felső, fedőként használt edény egy csonkakúp alakú, ívelt testű, egyenesre vágott peremű, díszítetlen tál (15. tábla, 5), amelynek fenékátmérője 0,18 méter, peremátmérője 0,35–0,36 méter, magassága pedig 0,25–0,31 méter. Az érdes felületű edény nehéz fazekaskorongon készült, jó minőségű, finomra szitált homokkal soványított agyagból. Az égetés során vöröses-barnára színeződött, de falának belsejében, a töréseknél megmaradt egy vékony, szürke, az anaerob környezetben történő kiégetésre jellemző vékony sáv. Belsejében, a fenék környékén barna, spriccolt angób található. Az edény peremének mintegy egy-negyede már a földbe kerülés előtt letört, majd utóbb a föld nyomása eltörte, és darabjait rálapította az alatta található edényre (19. tábla).

Az alsó edény egy érdes felületű, díszítetlen, nagyméretű hordó alakú, csapott vállú, enyhén kihúzott, vízszintesen tagolt peremű fazék (15. tábla, 6), amelynek fenékátmérője 0,22 méter, peremátmérője 0,305–0,31 méter, magassága 0,51–0,53 méter. Az edény nehéz fazekaskorongon készült, jó minőségű, finomra szitált homokkal soványított agyagból. Az égetés során vöröses-barnára színeződött, de falának belsejében ennél is megjelenik a szürke, anaerob környezetben történő kiégetésre jellemző vékony sáv. Az edény a föld nyomására helyenként megrepedt, de egyébként épen vészelt át az évszázadokat. Belsejében a behullott földön kívül csak két cickány maradványai kerültek elő.

Az edényekre egyelőre nem találtunk még ismert analógiákat. Kialakítása alapján mindkét edény nagy vonalakban a 17. századra keltezhető. A gödör, amelybe beásták őket, az R12 réteg (18. századi járószint) felszínéről indul, tehát elföldelésükre a 18. század folyamán, röviddel az első deszkapadló beszerelése előtt kerülhetett sor. Pillanatnyilag tisztázatlan a templomban betöltött szerepük, valamint az is, hogy miért éppen itt földelték el őket, ugyanis ez a gyakorlat más templomok esetében ismeretlen.

A 3. felületet (méretei 3,68 × 2,60 méter) a templom délkeleti oldalán, a szentély két támpillére közötti részen nyitottuk meg (16. ábra, 1), azért, hogy feltárjuk az előző év folyamán az S.1/2008 szelvényben felszínre került falmaradvány folytatását.

A felületben felszínre kerülő komplex, helyenként egymásba mosódó rétegződés (17. tábla) nagymértékben hasonlít az S.1/2008 szelvényben megfigyelttel.

A felszínen található 0,10–0,15 méter vastag humuszréteget a felület délkeleti sarkában egy szürke, morzsalékos, mészszemcséket, téglá- és tetőcserépdarabokat tartalmazó földréteg követi. A felület többi

részén egy átlagosan 0,30–0,35 méter vastag, morzsálékos állagú, szürke színű, sok meszet tartalmazó földréteg követ, amelyben lencseszerűen fordulnak elő a téglá- és tetőcserépdarabokat tartalmazó rétegre jellemző foltok. A két réteg azonos magasságban található legalsó szintje az 1928-as évi felújítási munkálatok földfelszínét jelöli.

A fennebb leírt rétegek szintje alatt a rétegződés ugyancsak kettős. A felület keleti oldalán, 1,10 méter szélességben e rétegeket egy nagy vonalakban 0,60 méter vastag, relatíve laza, barnásszürke, apró mészfoltokat tartalmazó réteg követi, amelybe a keleti oldalon egy 0,10 méter vastag, morzsálékos, barnás szuvatot tartalmazó réteg ágyazódik. A barnásszürke réteg alatt egy 0,12–0,15 méter vastag barnásfekete, barnássárga habarcsrögökkel kevert földréteg található, amely 1,2 méter hosszan elnyúló, 0,07–0,10 méter vastag lencseként jelentkezik. A felület legalsó rétege a szűztalajnak minősíthető bolygatatlan, kompakt fekete földréteg.

Régészeti szempontból kiemelkedő fontossággal bír a felület keleti oldalának rajzolata, amelyen megfigyelhető, hogy az északkeleti saroktól mintegy 0,15 méterre a barnásszürke mészpigmenses réteg belemélyül az alatta található rétegbe és benne kövek jelennek meg. Az 0,60 méter széles, árokyszerű bemélyedés alja 1,89 méterrel található a $\pm 0,00$ szint alatt, ami azonosnak tekinthető az S.1/2008 szelvényben feltárt falcsomagnak a $\pm 0,00$ szinthez mért 1,86 méteres alapmélységével. Az azonos mélységekből arra lehet következtetni, hogy ez az objektum a visszabontott 13–14. századi templom szentélyfalának helyét jelöli, amit alátámaszt az is, hogy ebben a mélységben csak itt találtunk köveket, amelyek feltételezhetően a falazat kitermelése során bontódtak ki és maradtak vissza. Az alapozás kibontása ívelten futó, a templom falánál megszakadó ároknyomként figyelhető meg a szűztalaj felületén.

A 3. kutatási felület nem tartalmazott semmilyen régészeti leletanyagot, ellenben itt öt (12-től 16-ig számozott) sírt tártunk fel.

12. sír (M.12). Felnőtt, a két támpillér között fekvő, 1,64 méter mély, 48°-ra tájolt sírja. Az elhunyt kezei a medencecsonton nyugszanak (16. tábla, 2). Koporsóban temették el, amelynek egy része a felsőtest bal oldalán került a felszínre. Nem tartalmaz mellékletet.

13. sír (M.13). Kisgyermeknek a 12. sír gödrébe, vele azonos tájolással eltemetett, 1,54 méter mély sírja. A csontok nagyon rossz állapotban őrződtek meg, részben összekeveredve az alatta fekvő sír csontjaival. Nem tartalmaz mellékletet.

14. sír (M.14). Felnőtt, az előbbiektől mintegy 0,50 méterrel keletebbre fekvő, 1,48 méter mély,

45°-ra tájolt sírja (16. tábla, 3). Az elhunyt lábait, medencecsontját és alkarját az utólagos földmunkák elpusztították. Nem tartalmaz mellékletet.

15. sír (M.15). Kisgyermeknek (talán csecsemő) a 14. sír gödrébe eltemetett sírja. A csontok nagyon rossz állapotban maradtak fenn, meglétük éppen csak megfigyelhető.

16. sír (M.16). Felnőtt, a 14. sírtől 0,50 méterrel keletebbre ásott, 1,64 méter mély, 30°-ra tájolt sírja. A koporsóban eltemetett elhunyt kezei a medencén nyugszanak. A váz mindkét oldalán jól megőrződött koporsóedezskák maradványai kerültek a felszínre (16. tábla, 4). Nem tartalmaz mellékletet.

Mind az öt sír viszonylag későre, a 17–18. századra keltezhető. A bevett szokástól nagymértékben eltérő tájolásukat eltemetésük helye határozza meg. Az a tény, hogy a sírgödröket közvetlenül egymás mellé ásták le, a rátemetkezések, valamint az, hogy környékükön nem került más sír a felszínre, családi temetkezésre enged következtetni. A templomhoz viszonyított helyzete alapján feltehető, hogy egy lelkeszt és családjának tagjait temették el ide.

A templom alapozási technikája megegyezik az előző év kutatásai során megfigyelttel (16. tábla, 5). Az alapokat, amelyekhez válogatott, közepes méretű köveket használtak, alapozási árokba rakták, és jó minőségű, sok meszet tartalmazó habarcsot használtak kötőanyagként. A támpillérek alapozása (16. tábla, 6) kissé eltér a templométól, ugyanis, míg a pillérek alapjának és a felmenő falnak a falsíkja egységes felületet alkot, az északi részekben az alap kifelé kiszélesedik, és felülete 10°-os szögben tér el a felmenő fal síkjától.

A 4. felületet (méretei 3,60 × 3,00 méter) a templom északi oldalán, a szószékfeljáró köpenyfala és a nyugatról számított ötödik támpillér között nyitottuk meg (2. tábla, 1; F4), hogy megkutassuk a sekrestye feltáratlanul maradt nyugati falát, valamint a csonttárat, amely a középkori templomok esetében rendszerint ezen a környéken emelkedett.

Ebben a felületben is az egykori falak maradványai által meghatározott komplex rétegződést lehetett megfigyelni (18. tábla, 1). A legfelső réteget, egy 0,12–0,15 méter vastag, helyenként gyökerek által átszőtt növényi humusz alkotta, amely alatt a rétegződés kettős jelleget ölt. A felület külső oldalán egy kifelé mélyülő, 0,32–0,40 méter vastag laza, barna színű földréteg található, míg a belső részen, a templom fala mellett ugyanezen a szinten egy 0,25–0,30 méter vastag, habarcsrögökkel és tégladarabokkal kevert laza, szürke földréteg húzódik. E két réteg alatt, nagyjából 0,30 méter mélységben, felszínre került a sekrestye nyugati fala és északnyugati sarka, valamint egy, a felületet kelet–nyugat irányban átvágó falszakasz, amely

a támpillér mellett, az előbbi szakaszra merőlegesen, a templom faláig folytatódik. A falszakasz kettéosztja a felület rétegeit, a falon kívül már csak egy barnásfekete földréteg, a szűztalaj található.

A falazat és a templom fala közötti részen egy 0,20–0,25 méter vastag, habarcsrögöket tartalmazó földréteg húzódik meg, amely alatt a kompakt, barnásfekete szűztalaj található. A habarcsrögös földréteg fal melletti oldalán egy keskeny, 0,15 méter mély, habarccsal kitöltött beásás húzódik.

A felület alig tartalmazott régészeti leletanyagot, kivéve néhány nagyon töredékes, téglavörös és szürke színű, a 16–17. századra keltezhető, nehéz fazekaskorongon készített edény falának és fenekének (18. tábla, 2–3) töredékét, amelyek a kompakt fekete réteg felületén kerültek a felszínre.

A felületben három különálló falszakasz került a felszínre.

Az első a 2008-ban részben már feltárt sekrestye nyugati fala és északnyugati sarka (18. tábla, 4,1), amely viszonylag jó állapotban került elő. A falszakaszok a sekrestye méretének pontos meghatározásán kívül nem szolgáltak semmilyen új adattal építésével kapcsolatosan.

A második, a templom falával 4°-os szöget bezáró falazat⁴⁷ a felület külső, északi oldalán található (18. tábla, 4,2), a földfelszíntől mért 0,50–0,60 méter mélységben. A 0,58–0,60 méter vastag, a sekrestye falára támaszkodó, de ahhoz nem csatlakozó falat válogatott, lapos, egyenes oldalukkal kifelé elhelyezett helyi homokkőből rakták. Kötőanyagként egy nagyon jó minőségű, még ma sem morzsolódó, sok meszet és szitált homokot tartalmazó habarcsot használtak. A falazat a szűztalajba 0,65 méterig lemerülő alapja és a szűztalaj fölött található csonkja között nincsen semmilyen falazatbeli különbség, ami az alapok és a falak egyidejű, azonos technikával történő építésére utal.

Helyzete és a sekrestyével való kapcsolata alapján ez a falszakasz a középkori templom csonttára északi falának tekinthető, amelyet röviddel a templom építése után emeltek, és egy viszonylag rövid használat után lebontottak.

A harmadik, átlagosan 0,50 méter vastag falszakasz a felület belsejében, a támpillér és a templom fala közötti részen (18. tábla, 4, 3), 0,50 méterrel a földfelszín alatt található. Felszínre került része L alakú, amelynek hosszabb, kelet–nyugat irányú szára 4°-os szöget zár be a templom északi falával, míg rövidebb szára 99°-os szögben irányul hozzá. A fal sehol sem érintkezik a sekrestye, a külső falazat, vagy a támpillér és a templom falával (19. tábla, 1),

közöttük mindenhol legalább 0,03–0,05 méter vastag rész található, amely a támpillér környékén eléri a 0,15 métert is.

A falakat a sekrestye és a külső fal kőanyagához hasonló kövekből rakták,⁴⁸ de kötésükhöz már egy gyengébb minőségű, kevés meszet és sok homokot tartalmazó habarcsot használtak. Különbségek mutatkoznak a korábbi falak alapozási technikájához képest is, ugyanis ez esetben az alapokat az alapozási árokba helyezett, egymással kötésben nem álló kövekből alakították ki (19. tábla, 2; 1), és csak a felmenő falak köveinek kötésénél alkalmaztak habarcsot (19. tábla, 2; 2).

A felület rétegei és a leletanyag viszonylag kevés adattal szolgálnak a falazat építését illetőleg. Elhelyezkedése és rétegei alapján egyértelmű, hogy a három feltárt fal közül ez a legkésőbbi, és csak a külső falszakasz lebontása után építhették meg. A járószintjén talált 16–17. századi cseréptöredékek sem vonatkozathatóak építésére, legfeljebb használatának idejére szolgálnak adatokkal.

A 2,40 × 1,70 × 1,40 × 1,80 × 0,50 méter méretű 5. felületet a templom északkeleti oldalán, a két támpillér közötti területen nyitottuk meg (2. tábla, 1; F5), hogy ellenőrizzük a korai templom falainak vonalát.

A felület rétegződése nagymértékben hasonlít a 3. felületben megfigyelt rétegekkel (19. tábla, 3). A 0,08–0,10 méter vastag növényi humuszréteget egy 0,20 méter vastag, a felület keleti oldalán elvékonyodó szürke, morzsalékos, tégl- és tetőcseréptöredékeket tartalmazó földréteg követi, amelynek alján kifordul a templom vakolata. A templom fala mellett egy 1,20 méter széles sávban egy egyenetlen vastagságú, a tetőcserepeket tartalmazó réteggel egykorú, szürke, morzsalékos, sok meszet tartalmazó réteg húzódik.

Ez alatt egy viszonylag laza, barnásszürke, mészszemcséket tartalmazó réteg található. Ennek felületébe mélyül bele a templom fala és a támpillér mellett egy morzsalékos, barnás színű, feltehetőleg a templom levert vakolatából származó, a földszintet kiegyenlítő szuvartréteg.

A felület alsó részében, a feltárt 1,20 méter mélységig egy viszonylag kompakt, ennek ellenére bolygatott, sötétszürke mészlencséket és helyenként köveket tartalmazó földréteg (20. tábla, R7a) található, amelyet csak a templom fala mellett vált fel egy mintegy 1,00 méteres szakaszon a kompakt, fekete szűztalaj.

A sötétszürke mészlencsés réteget két helyen is át-vágja egy-egy hasonló állagú, barnásfekete, barnássárga habarcsrögökkel kevert földdel kitöltött bemélyedés.

⁴⁷ Abszolút tájolása 281°.

⁴⁸ Feltételezhető, hogy építéséhez részben a külső fal lebontásából származó köveket használták fel.

Az egyik a felület keleti falának metszetén jól megfigyelhető, a sötétszürke réteg felületén folyamatosan nyomon követhető árok nyoma, amely elhelyezkedése alapján a korai templom szentélye északi falának kibontott, majd utólag visszatemetett alapozási árka. A második egy sekély, a felület északnyugati sarkában található gödör, amely részben bemélyül a szűztajlajba, és hasonló betöltése ellenére nem áll kapcsolatban a kibontott alapozási árokkal.

A templom alapja és föld alatt található falai azonos kialakításúak a többi felületben tapasztalattal, ugyanúgy alapozási árokba rakott, egyenes felületükkel kifelé fordított, jó minőségű habarccsal kötött kövekből készült. Legfeljebb annyi különbség jelentkezik, hogy ezen a szakaszon kevésbé figyelhető meg az alap kövei és az alapozási árok fala közé befolyt habarcs.

A templom észak-északkeleti támpillére esetében is megfigyelhető az egyik oldal 8°-os szöveget bezáró párkányos kialakítása, amelyet az előző évben tártunk fel.

A 3,00 × 2,00 méretű **6. felületet** a templom északi oldalán, a szószékeljáró fala mellett, a 4. felület folytatásaként, tanúfal meghagyása nélkül nyitottuk meg (2. tábla, 1; F6), hogy feltárjuk az északi oldalon talált falazatok folytatását, és megállapítsuk azok kapcsolatát a templom falával.

A felület rétegei nagymértékben hasonlítanak a 4. felületben megfigyelt rétegződéshez (20. tábla, 1). A 0,08–0,10 méter vastag humuszréteg alatt laza, barna színű, gyökerek által átszőtt földréteg található, amely a szószékeljáró fala mellett kisméretű, mintegy 0,25 méter átmérőjű gödörként belemélyül az alatta húzódó rétegbe. E szint alatt a rétegek kétfelé válnak, ugyanis míg a fal mellett egy laza, szürke, habarcsrögökkel és tégladarabokkal kevert réteg található, addig a felület külső részén ugyanazt a szintet egy habarcsrögös barnásszürke réteg képviseli.

Ez alatt a réteg alatt (–0,40 méter) kerültek a felszínre a 4. felületben feltárt falak további szakaszai.

A falak ismét kettéosztják a felület rétegeit, ugyanis míg a belső oldalon az általuk határolt részen már csak egy fekete földréteg húzódik, a falon kívül ez a réteg csak 0,25 méter vastag, alatta pedig egy 0,10 méteres barnás színű, habarcsrögös földréteg, majd a szűztajlaj található.

A felületben a fal belső oldalán, a barnásfekete réteg felületén feltárt nagy mennyiségű, nagyon töredékes emberi csont kivételével nem került elő semmilyen régészeti lelet.

A korai csonttár fala (20. tábla, 2; 4) csak 0,25 méter hosszan folytatódott, majd egyenesen záródva megszakadt. Az egyenes falvégződés ellenére a falnak

még legalább 0,50 méter hosszan folytatódnia kellett, ugyanis itt a belső fal alól egy ahhoz nem tartozó kő bukkan elő.

A második csonttár fala teljes hosszában végigfut a felületen, de vonala itt 1°-kal hajlik el észak felé a 4. felületben megfigyelt irányhoz képest.⁴⁹ A felület kibontása során derült ki, hogy ez a második csonttárnak minősített építmény valójában két helyiségből állt, amelyet egy, a 6. felület keleti falától 0,15 méterre kiinduló, a templom tengelyével 98°-ot bezáró fal osztott ketté. A fal, amelyre részben ráfekszik⁵⁰ a szószékeljáró keleti támpillére, a 4. felületben megfigyeltékhez hasonlóan, kötésben nem álló kövekből készült, alapra emelt, habarcsba kötött falazatból áll.

A bekötő fal után a fal folytatása ugyancsak habarcskötéssel épült, egybeszőve a korábbi szakasszal, de már az alapozás teljes mellőzésével, egyenesen a járószintre rakva (20. tábla, 2; 7).

2008-ban a szószékeljáró köpenyfalának nyugati támpille környékén végzett feltáráskor nem találtunk itt falakat, noha az F.7/2008 felület keleti oldala alig 0,50 méterre volt a most megnyitott felület nyugati oldalától. Ez a tényállás csak a köpenyfal építése során kiszedett, alapozás híján nyomtalanul eltűnt fallal magyarázható.

A földrétegek elhordása

A templom belsejét a fennállása óta lezajlott számtalan átalakítás során állandó jelleggel feltöltötték. A padló szintje a kutatás megkezdésekor alig egy-két centiméterrel haladta meg a nyugati bejárata előtti földszintet (583,24 m), a templom központi részén 0,10 méterrel emelkedett az ±0,00 méter fölé, míg a keleti oldalon a padlószint (+0,02 m) és a templomon kívül található, erősen feltöltődött földszint (582,39 m) között már elérte a 0,63 métert.

A templom padlójának deszkái és talpgerendái sok helyen korhadtak voltak, ezt a nyugati oldalon a vele szinte egy szintben levő bejáraton beszivárgó csapadék okozta, a templom többi részén pedig a nedvességet könnyen magába szívó, de zárt környezetben már nehezen kiszáradó, levert vakolatot és homokot tartalmazó töltésrétegek váltottak ki. A padló alatt a nedvesség és a zárt tér kedvező feltételeket hozott létre a könnyező házigomba megtelepedésére is, amely azonban a kutatás megkezdéséig szerencsére nem tudott teljesen kifejlődni.

A felső töltésrétegek fertőzöttsége, valamint nedvességtartalma miatt a tervezők a régészeti kutatás első fázisának eredményei alapján úgy döntöttek, hogy a templom belsejét a nyugati és a központi

⁴⁹ Abszolút tájolása 282°.

⁵⁰ A fal a támpillér északkeleti sarkától 0,40 méterre fut be az alá.

részen az első deszkapadló szintjéig, míg a keleti oldalon a vele egy magasságban levő réteg szintjéig ki kell üríteni.

A földrétegek elhordását az 1. felület már korábban kialakított szintjéről kezdtük el, és folyamatosan haladtunk a templom déli bejáratáig, ahol technikai okokból meg kellett szakítanunk a folyamatot, mert csak ezt az ajtót használhattuk a föld elhordására. A nyugati oldalon újrakezdett bontási munkákat folyamatosan haladt kelet felé, míg végül a déli bejárat küszöbének felszínre hozásával be nem fejeződött. A folyamat során mintegy 30 m³ szuivat távolítódott el, amelyből néhány újabb régészeti lelet került a felszínre, és felfedődött a templom néhány, meglehetősen váratlan helyen elhelyezkedő építészeti eleme.

A leletanyag legnagyobb részét a töredékes, leginkább az R8 rétegből előkerülő festett vakolattöredékek teszik ki (21. tábla).

Az átlagosan 5 × 5 cm nagyságú (egy esetben 10 × 15 cm) festett vakolattöredékek *al fresco* technikával készültek, és a sárga, okker, lila, sötétkék, barna, vörös színek jellemzik őket. Számos sötétkék vagy vörös tónust őrző vakolatdarab az egykori ábrázolás háttereként szolgált. Az egyetlen figurális ábrázolást egy kisméretű töredéken előkerült, sötétkék háttérre festett, kinyújtott ujj képviseli (21. tábla, 23), amelyet töredékes volta miatt nem tudunk beilleszteni egyetlen ismert kompozícióba sem.

A festés technikája, a használt színek összehatása a freskót a 14–15. századra keltezi, de a templom építésével kapcsolatban feltárt adatok alapján ezt az időhatárt inkább a 15. századra tennénk.

Közvetlenül az F.1/2009 szelvény környékén számos barna színű, tárcsa alakú, fűjt és pörgetett technikával készített ablaküveg-töredék (22. tábla, 1-2) került a felszínre. A felszínre került épebb darabokból meg lehetett állapítani, hogy két átmérőméretben (90 és 102 mm) készültek. A templom központi ablaka mellől, a második rétegből egy kis méretű, fehér, márványszerű kőből készült, csúcsíves záródás nyomait viselő faragott töredék került elő. Kis méretei kizárják azt, hogy valamelyik ablak kerete lett volna. A templomban betöltött szerepe egyelőre még nem tisztázott, de nem zárható ki, hogy az elpusztított szentségtartó fülke külső faragványainak egy darabját találtuk meg.

A templom központi részén, az északi fal mellett, a középső szuivatrétegből egy fekete színű, lapos, sarkosan kialakított tőkéjű agyagpipa (22. tábla, 3) töredékei kerültek a felszínre. A kiegészített pipa magassága 56 mm, míg pereme alatt két, alig kidombor-

rodó, horonnyal díszített, hengeres tűzterének átmérője 23–25 mm. A pipa teljes hossza 47 mm, aminek az alig kiemelkedő gallérral és erőteljes előgyűrűvel ellátott szár mintegy 45%-át teszi ki. Az áttanulmányozott szakirodalomban⁵¹ nem találtunk analógiát ehhez a pipatípushoz, de a Székely Nemzeti Múzeum történelmi gyűjteményében található egy leltári szám nélküli, ismeretlen lelőhelyről származó hasonló példány. A pipa a 19. század első évtizedére keltezhető, ugyanis a templom 1815–16-os átalakítási rétegéből került elő.

A templom déli bejárata környékén két, vörösrézből készült, egykor könyvek díszítésére szolgáló veret került a felszínre. Az egyik (22. tábla, 4) egy visszahajlított, két helyen átfúrt, 0,8 mm vastag lemezből készült, sarkain lenyesett, valamint központi részén kétszer bevagdosott, csatszerű tárgy, egykor egy könyv táblájának élet erősítette. Felületét V alakban beponcolt pontok és három, szimmetrikusan elhelyezkedő virágminta díszíti. A második (22. tábla, 5), töredékesen előkerült lelet egy 0,5 mm vastag lemezből készült, egykor kb. 45 mm átmérőjű, domborított pontokkal és körökkel díszített, több helyen átfúrt, kör alakú veret darabja, amely feltehetőleg ugyancsak egy könyv díszül szolgált. Rétegtani helyzetük alapján mindkét példány földbe kerülése az 1816. évi átépítés idejére tehető.

A földrétegek elhordásának utolsó fontosabb lelete, II. Ferenc császár 1800-ban kibocsátott, a déli bejáratától 1,00 méterre előkerült, alsó részén kifúrt, a használatától kopott 3 krajcáros érmeje (22. tábla, 6), amely ugyancsak megerősíti e réteg 19. század elejére történő keltezését.

Építészeti elemek a templom belsejében

A sepsiszentkirályi unitárius templom 2009. évben lezajlott régészeti kutatása során számos, az újkori átépítések által eltüntetett, a kutatás idejéig a templombelső töltésrétegei és padlója alatt lappangó építészeti elem került a felszínre, amelyek feltárása nagymértékben elősegítette a templom építésére és átépítéseire vonatkozó összkép kialakítását.

Az oltáralap (23. tábla, 1). Az 1. szelvény feltárása során a két felső töltésréteg alatt, a templom keleti falától 0,70 méterre, 0,66–0,70 méter mélységben, a morzsalékos barna rétegbe ágyazódva, a legalsó döngölt agyagból kialakított padlószintre ráfekvő három nagyméretű kőből álló, jó minőségű habarccsal összeállított, 1,90 méter hosszú, a templom falához nem kapcsolódó falazat került a felszínre. A falazatot, helyzete alapján, már a szelvény feltárása során

⁵¹ KOVÁCS Béla 1963, 235–262; KONDOROSY Szabolcs 2007, 249–280; KONDOROSY Szabolcs 2008, 331–364;

SZENTE B. Levente 2009, 261–272.

is az egykori oltár alapjának feltételeztük, ami végül az 1. felület kibontása során bizonyítást is nyert.

Az egykori oltár alapja egy szabálytalan négyszög alakú, $1,90 \times 1,50 \times 1,66 \times 1,40$ méteres, ma 0,40 méter vastag, jó minőségű, a templom falazatában használttal megegyező, jó minőségű habarccsal kötött, nagy méretű kövekből emelt építmény volt. A ma fennálló maradványainak felületén megfigyelhető kölennyomatok alapján eredetileg legalább két kősor vastagságú volt (körülbelül 0,65–0,70 méter vastag lehetett), felületén pedig az oltár elhelyezése végett a habarcsot elsímították.

Háromszék régészetileg kutatott középkori templomaiban viszonylag ritka jelenség a középkori oltár-alap, ugyanis legtöbbjükét a reformáció után nyomtalanul eltávolították. Hasonló, a reformáció után fel nem számolt oltár-alap létéről egyelőre csak az 1998-ban megkutatott kézdialbisi református templom esetében tudunk.⁵²

Az oltár-alap felszámolása, noha a körülötte található rétegek nem szolgálnak erre elegendő adattal, mindenképpen a 17. századra, a reformáció utánra tehető.

A szentélylépcső. A középkori templomok szentélylépcsőinek feladata a megemelt szentély és az alacsonyabban fekvő templomhajó jól látható elválasztása volt.

Már az S.1 szelvény feltárása során feltűnt, hogy a templom keleti oldalán az oltáron kívül egykor egy másik, az idők során kibontott objektum is létezett, melynek nyomai a morzsálékos barna és az alatta húzódó habarcsos réteget átvágó, a fölöttük húzódó réteg anyagával betöltött gödör (12. tábla, e) formájában jelentkezett. A kutatásnak ebben a szakaszában egy, a diadalíveket összekötő, a szentélyt megmagasító lépcső nyomaira gyanakodtunk. Az 1. felület kibontása során gyanúnk beigazolódott, ugyanis sikerült felszínre hozni az egykori szentélylépcső fennmaradt déli részét, amely azonban egy önálló, a falakhoz nem kapcsolódó objektumként jelentkezett (23. tábla, 2).

A 0,40–0,45 méter széles, 0,40 méter vastag lépcsőt a templom keleti falától 2,85 méterre, közepes méretű, jó minőségű, sok meszet tartalmazó habarccsal kötött lapos kövekből alakították ki. A modern padlószint alatt 0,70 méter mélyen található felső felületet lapos kövekből és elsímított habarcsból alakították ki.

A templom tengelye közelében, a déli faltól 1,65 méterre a falazat trapéz alakban kiszélesedik (szé-

lessége 0,60 méter) és egy lépcsőfokot alkot, amely megkönnyítette a feljárást az oltárhoz.

A falazatukban felhasznált, nagymértékben azonos habarcs alapján feltételezhető, hogy az oltár alapja és a szentély lépcsője nagyjából azonos időben (talán egyidejűleg), de már a templom felépítése után, a 15. század folyamán készült el. A lépcső, figyelembe véve, hogy felülete nagyjából azonos szinten van a templom legelső, az 1770-es évekre keltezhető deszkapadlójának szintjével, a reformáció után még használatban lehetett. Kibontására, azt a tényt figyelembe véve, hogy alapozási árkát a 19. századi átalakításhoz köthető réteg tölti be, az 1815–16-ös felújítási munkálatok során került sor.

A sepsiszentkirályi unitárius templomban feltárt szentélylépcső elhelyezkedése egyedi, ugyanis a középkori templomok esetében a lépcsők szerves összefüggésben álltak a szentélyt és a templomhajót elválasztó diadalívvvel. Pillanatnyilag nem ismerünk más olyan templomot, amelyben különálló szentélylépcsőt építettek volna be. Jelen esetben a lépcső elhelyezkedésére csak az szolgálhat magyarázattal, hogy a templom viszonylag központi elhelyezkedésű diadalíve⁵³ nem a kánonnak megfelelően tagolta a belteret, így a szentély és a templomhajó elválasztását ezzel a szokatlanul kialakított lépcsővel oldották meg.

A sekrestyeajtó (2. tábla, 2, c). A sekrestye szemöldökgyámos, élszedékes, mészkőből faragott, kerettel ellátott ajtaja a templom északkeleti sarkától 0,70 méterre található. Az ajtónyílás szélessége 0,66 méter, míg magassága a sorozatos átalakítások következtében csak 1,03 méter. Méretei miatt a kutatás megkezdésekor felmerült annak a lehetősége, hogy az ajtó nem eredeti helyén található, és keretét utólag falazták be jelenlegi helyére, de a feltárás előrehaladtával ez a feltételezés nem bizonyult helytállóknak.

Az ajtókeret analógiáit megtaláljuk a 15–16. században épült bágyi református templom sekrestyeajtaja,⁵⁴ a 15. században épített csehétfalvi unitárius templom nyugati bejárata⁵⁵ vagy az ugyancsak ebből az időszakból származó énlaki unitárius templom sekrestyeajtaja esetében.⁵⁶ Háromszékről alig ismert hasonló kialakítású sekrestyeajtó, de nagymértékben hasonlít hozzá a gelencei Szent Imre templom gótikus sekrestyeajtaja.⁵⁷

A sekrestye ajtajának magassága eredetileg 1,70 méter körül volt. Az egykori küszöbszint 0,70 méterrel található a modern padlószint alatt, ez megegyezik a szentélylépcső által meghatározott belső padlószinttel. Mai formáját az 1928-as átalakítás során

⁵² BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd 1999, 261, 3. ábra (falazat a 17. és 18. méter között).

⁵³ Lásd alább.

⁵⁴ DÁVID László 1981, 63, 55. b. kép.

⁵⁵ Uo., 92, 80. kép.

⁵⁶ Uo., 99, 91. kép.

⁵⁷ TÜDŐS S. Kinga 1995, 103

nyerte el, amikor a sekrestye lebontása után elfalazott ajtónyílást az akkor kialakított padlószint magasságában kibontották és részben újravakolták.

Összevetve a templomon belül és kívül található járósínteket, kiderült, hogy az ajtó belső és a 2008 folyamán feltárt külső küszöbszintje között egy 0,40 méteres szintkülönbség van. Ez azzal magyarázható, hogy amíg a templom belsejében a padlószintet a nyugati bejárat szintjét követve vízszintesre alakították ki, és így keleti oldalán magasabb lett a külső földszintnél, addig a templomon kívül emelt sekrestye padlószintje továbbra is a talajszinten maradt. A különbséget feltehetőleg (az elfalazás miatt nem állapítható meg egyértelműen) úgy küszöbölték ki, hogy az ajtót lépcsősen alakították ki (23. tábla, 3, S; a). Idővel a sekrestye belseje is feltöltődött, ennek következtében az ajtó utolsó lépcsőfokát elfalazták, kialakítva egy újabb, a falban jól megfigyelhető, a sekrestye belső földrétegeihez teljes mértékben kapcsolódó küszöbszintet.

A sekrestye ajtajának nyílása nemcsak a függőleges, hanem a vízszintes síkban is eltolódást mutat. Amennyiben az ajtónyílás merőlegesen törné át az északi falat, keleti keretének nyoma az észak-északkeleti támpillér belső sarkától 0,40 méterre kellene jelentkezzen. Ennek ellenére a 2/2008 szelvényben megfigyeltük, hogy az ajtó kerete a belső saroktól mintegy 1,00 méternyire található, aminek következtében az ajtónyílás tengelye mintegy 60°-os szöveget zár be az északi fal tengelyével.

Egyértelműnek látszik, hogy az építők megpróbálták összehangolni a templom belsejében és az azon kívül található szerkezeti elemeket, de ismert analógiák hiányában a sekrestyeajtó egyedi kialakítását csak mint a középkori templom egyik furcsa építészeti elemeként könyvelhetjük el.

A diadalív déli oldala (2. tábla, 2; i). A régészeti kutatást megelőző falkutatás negatív eredménynek számított, hogy nem sikerült meghatározni a templom belterét tagoló diadalív helyzetét. Hiánya a templom keleti harmadában már-már azt sugallta, hogy a templom nyugati oldalán, a karzat környékén megtalált freskómaradványok nem középkori eredetűek, és a templomot a reformáció után részben vagy egészen újjáépítették.

A diadalív kérdése végül a kutatás utolsó napjaiban, a fertőzött földrétegek elhordása során oldódott meg, amikor a templom déli bejáratának keleti oldalán, attól 0,60 méterre egy, a faltól elvált 1,20 × 1,05 × 1,10 × 1,20 méteres, habarcsba kötött kövekből emelt falazat került a felszínre. Annak ellenére, hogy ma ez a falcsonk és a templom fala között egy

0,10 méteres rés tátong, egykor egy egységet képeztek. Erre utal a templom falán megfigyelhető vakolat, mely a falazat keleti részén derékszögben kifordul (23. tábla, 4, nyíllal jelölve), és a falazat fölötti, a falon található, jól láthatóan soha le nem vakolt csonkolás is (23. tábla, 5). Az említett tényezők arra engednek következtetni, hogy e falazatot a diadalív déli oldalának kell tekintenünk.

A templomot megfelelő szokatlan elhelyezkedés⁵⁸ csak azzal magyarázható, hogy az építők a diadalívet a korai templom nyugati falának helyén jelölték ki és építették meg. Ezt látszik alátámasztani a tengelyárok rétegződése és az a tény, hogy a diadalív vonalán nem léteznek temetkezések (noha ez egy esetleges lépcsővel is magyarázható), valamint a templom nyugati és keleti oldalán feltárt sírok rétegtkülönbségei.

A szószékek. A templom északi oldalán, a diadalívvvel szemben, a mai szószék talpától keletre, a szószék lépcső alatt a földrétegek elhordása során felszínre kerültek egy szószék alapjának a maradványai is (24. tábla, 1). Az 1,60 méter hosszú, 1,10 méter széles, habarcsba kötött kövekből rakott, a templom falától különálló falazatból a keleti oldalon egy 0,75 × 0,40 méteres falszakasz ugrik ki (a lépcső korlátjának alapja), amely egy 0,75 × 0,70 méteres beugrót (a lépcső helye) alakít ki. A falazat alja ráfekszik az első deszkapadló szintjének földrétegeire. Az alap méretei, formája és elhelyezkedése hasonló a vidék protestáns templomaiban található szószékekkel.

Az 1789-es vizitációs jegyzőkönyvből tudjuk, hogy ekkor a templomban létezett egy „prédikálószék”, amelyet kőből és téglából emeltek, és párkányát deszkával vonták be,⁵⁹ de az általunk feltárt alapot nem tudjuk egyértelműen ezzel azonosítani. Ez elsősorban annak a ténynek tudható be, hogy a jegyzőkönyv állítása szerint a templom keleti oldala ekkor még boltozott volt,⁶⁰ amely a diadalív meglétét feltételezi, míg alapunk pontosan ráépült a diadalív északi oldalára. A megállapítást továbbá az is alátámasztja, hogy a szószék alap lépcsőfeljárójában talált vakolatréteg megegyezik a templomfal második, az 1816-os padlószinthez köthető vakolatrétegeivel. Meglehet, hogy az 1789-ben említett korai szószék, a vidék diadalívvvel még rendelkező templomaiban megszokott módon (vö. Árapatak, Gelence, Zabola), a diadalív északi szárához csatlakozott, de sekély alapozása az átalakítások során nyomtalanul eltűnt.

Amennyiben mégis az 1789-ben említett szószék maradványairól van szó, azt csak úgy alakíthatták ki, hogy legalább 4 méteres magasságig elbontották a diadalív alsó részét, ami jelentősen meggyengítette annak teherbíró képességét. Amennyiben így tör-

⁵⁸ A legtöbb középkori templom esetében a templomhajó és a szentély aránya 2/3 az 1/3-hoz körüli.

⁵⁹ SSzKUEJ, I, 17.

⁶⁰ Uo.

tént, magyarázatot adhatna arra, hogy az 1802-es földrengés során miért szakadt ki helyéről a diadalív déli oldala. Mivel a templom belsejében nem bukantunk sehol máshol szószékként azonosítható falazatok nyomaira, kénytelenek vagyunk továbbra is nyitottként kezelni e kérdést.

A mai szószék lába sekély és széles alapozásban végződik, amely az 1816-os átalakítás során kialakított padlószintbe mélyül be. Az építmény teste a templom északi falához kapcsolódik, míg a feljárás a falba vágott lépcsőn keresztül történik.

Építésére vonatkozóan csak a szószékkorona feliratából⁶¹ rendelkezünk adatokkal, mely szerint az együttes 1834-ben épült, megtervezője és kivitelezője feltehetőleg ugyanaz az ismeretlen mester lehetett, aki az előző években Árkoson az unitárius templom átépítésén⁶² dolgozott. Építése feltehetőleg azért vált szükségessé, mert az 1829. november 26-i, 6,4-es erősségű földrengés⁶³ megrongálta a korábbi szószéket.

A déli bejárat. Ugyancsak a földrétegek elhordása révén derült ki, hogy a templom déli bejáratán is részleges átalakításokat eszközöltek az átalakítások során.

A déli bejárat elsímított habarcsfelületből kialakított küszöbe eredetileg 0,30–0,35 méterrel feküdt a mai padlószint alatt. Felületén és környezetében nem találtunk szárkövek meglétére utaló jeleket, de nem zárhatjuk ki, hogy ezeket az 1815–16-os munkálatok során eltávolították⁶⁴ és az ajtó két oldalát újrafalazták. A küszöb alatti falfelületen nem figyelhető meg semmilyen utólagos átalakítás nyoma.

Noha a templomban található betöltés mennyisége alapján számítottunk arra, hogy a nyugati bejárat küszöbe a jelenlegi szintnél alacsonyabban feküdt, mégis meglepetésként ért, hogy a küszöb jóval (0,40 méterrel) meghaladja még a 18. század folyamán lerakott deszkapadló (az R13 réteg felülete) szintjét és a külső földfelszín szintjét is. A belső szintkülönbség révén egyértelmű, hogy a lejárás a nyugati bejárat-hoz hasonlóan itt is lépcső kialakításával oldották meg. Lehetséges, hogy ez a lépcső is egy sor egymás mellé helyezett lapos kőből volt kialakítva, de mivel csak a földfelszínre támaszkodott és nem állt kapcsolatban a templom falával, az utólagos átépítések során nyomtalanul kitermelődött.

A 19. század elején a küszöb és a templom belseje közötti szintkülönbség kiegyenlítőddött, ugyanis az 1815–16-os évek átalakításai során a padló szintjét

már vele egy magasságban alakították ki, míg utóbb, az 1928-as javítási munkálatok során már a padlószint alá került.

A nyugati bejárat lépcsői. A templom nyugati oldalán, közvetlenül a nyugati bejárat küszöbe alatt, egy 1,70 × 0,50 méter méretű, a 18. századi padlószint felszínére falazott, különböző méretű kövekből rakott, jó minőségű, felületén simított habarccsal kötött lépcső található.

Elhelyezkedése és rétegbeli helyzete alapján a lépcső a nyugati bejárat küszöbszintjének a 18. század folyamán lezajlott megemeléséhez köthető. Feltételezhető, hogy ennek a külső talajszint megemelkedése miatt szükséges 0,30 méteres magasításnak a következtében vált fontossá a bejárást megkönnyítő lépcsőfok megépítése.

Közvetlenül a lépcső alatt, a nyugati faltól 0,30 méterre, 0,10 méterrel a 18. századi padlószint felszíne alatt egy másik, a templom belseje felé lejtő, habarcsba kötött egyetlen kőorból kialakított, 1,65 × 0,65 méter méretű objektum található.

Mivel közte és a felette található lépcsőfok között egy vékony (0,06 méter vastag) földréteg található, a két objektum két különböző építési szakaszhoz tartozik. Rétegbeli helyzete mindenképpen a középkori építési fázisokhoz köti, az azonban nem egyértelmű, hogy egy, a felső lépcsőfok építése során részben elbontott lépcső maradványaival, vagy egy, a nyugati ajtón belül fekvő kövezett előtérrel van dolgunk.

Falazat a templom délnyugati sarkában. A templom belsejének legutolsó és egyben legtalányosabb lelete a délnyugati sarokban, a földrétegek elhordása során került a felszínre. A habarcsba kötött kövekből emelt, egyenletesre kialakított felületű, észak–dél irányban 1,95, nyugat–kelet irányban 1,20 méteres alapszerű falazat délkeleti sarkából egy 0,50 × 0,45 méteres csonk ugrik ki (24. tábla, 2). A falazat nem áll kötésben sem a templom falával, sem pedig a nyugati bejárat lépcsőivel (24. tábla, 3). Alapja mintegy 0,15 méterrel mélyül le a legalsó, 18. századi padlószint alá.

Az objektum templombeli szerepe kérdéses, mivel nem ismerünk hozzá semmilyen analógiát. Az erdélyi és a háromszéki templomok kutatása során még nem írtak le hasonló alakú és helyzetű falazatokat. Mérete alapján és az írott források ismeretében⁶⁵ kizárható, hogy a templom korai karzata feljárójának alapja legyen. Alternatív magyarázatként felmerülhet, hogy e falazat a középkori templom egyedi

⁶¹ Köirata: „E KORONÁT ÉPITTE 1834^{ben} A S:SZ. KIRÁLYI UNITÁRIA EKKLÉSIA TULAJDON KÖLTSÉGÉN”. A köriraton belül: „UJITATOTT 1891”.

⁶² LÉSTYÁN Ferenc 2000, I, 191.

⁶³ Vö. ZSIROS Tibor 2000, 116.

⁶⁴ Egy utólag elvégzett falkutatás során kiderült, hogy az ajtó legalább egyik középkori szárkövet a déli portikus falába építették be (Mednyánszky Zsolt közlése).

⁶⁵ Az 1789-es vizitációs jegyzőkönyv megemlíti, hogy a karzatba a feljárást a falba erősített lépcsők biztosítják. (SSzKUEJ, I, 17.)

kialakítású gyóntatóf ülkejének és szenteltvíztartójának alapja, de e feltételezés hitelességének alátámasztására további kutatások szükségesek.

A templom építési periódusai

A régészeti kutatások eredményeinek összegzésésként megállapítható, hogy a mai sepsiszentkirályi unitárius templomot fennállása folyamán a közösség igényeinek megfelelően, többször is átépítették.

I. periódus (25. tábla, 1). Az első templom, amelynek papját megemlíti a pápai tizedjegyzékben, egy feltehetőleg a 13. század folyamán épült késő román vagy kora gótikus stílusú építmény volt, amelynek mára már nem maradtak nyomai a föld felszínén. Meglétét csak a templom keleti vége és a torony között nyitott S.1/2008 szelvényben feltárt falcsontok, valamint az ugyancsak a 2008-as kutatás során feltárt sekrestye keleti oldalán az észak-északkeleti támpillér alá részben benyúló, de attól eltérő irányú, nyugati oldalán a templomfalhoz nem kötődő falazata, továbbá a templom belsejének a keleti részen, a felső töltésrétegek alatt található, a nyugati oldaltól eltérő rétegei jelzik.

E templom félköríves záródású,⁶⁶ legalább egy támpillérral megtámasztott, 4,50 × 4,00 méteres belső méretű szentéllyel rendelkezett, amelyhez a körülbelül 7,25 × 5,00 méteres belvilágú, a mai templom keleti része helyén emelkedő hajó csatlakozott. Falainak vastagsága a fennmaradt falszakaszok alapján 0,70–0,80 méter lehetett. A sekrestye a templomhajó északi oldalának keleti részéhez csatlakozott. Az ilyen típusú szerkezeti kialakítás ritka, de nem ismeretlen a délkelet-erdélyi templomok esetében. Hasonló elrendezés figyelhető meg a 13. századra keltezett Cenkegyi Szent Lénárd templom,⁶⁷ valamint a kézdialbisi református templom első fázisa⁶⁸ esetében.

Ehhez a templomhoz köthetőek az első temetkezések is (M.8, M.10), amelyeknek sírgödrei az utólag bekerült töltésrétegek alól, az egykori járósínt felszínéből mélyülnek be.

II. periódus (25. tábla, 2). A korai templomot a 15. század folyamán lebontották, és a sekrestye újrafelhasználásával, valamint méreteinek figyelembevételével megépítették a mai templomot. Ez utóbbi lehet az egyetlen magyarázat arra, hogy a templom diadalíve nem a megszokott módon, hossza kétharmadának környékén, hanem a központi részén, te-

hát az előző templom nyugati falának vonalán emelkedett.

A templom helyének nyugatabbra történő kirajzolása arra utalhat, hogy a lejtőre épített korai templom átépítését a közösség létszámának növekedése mellett annak szerkezeti meggyengülése is szükségessé tette. A templom átépítésének rétegeit ugyan 15. századi cseréptöredékek kelteznek, de ezek sajnos nem elegendőek egy szorosabb kormeghatározáshoz. Amennyiben a templom átépítésére a 15. század utolsó negyedében került sor, a korai templom szerkezetének meggyengüléséért a vidéket 1471-ben és 1473-ban sújtó földrengések⁶⁹ is felelősek lehetnek. Talán jobban lehetne keltezni ezt az átépítési fázist, ha tudnánk, hogy milyen bordák voltak beépítve a templom boltíveibe, de erről a leírások nem közölnek adatokat, a régészeti feltárás során pedig nem került a felszínre egyetlen, kőből vagy terrakottából készült boltívboroda sem.

A templom hajójának nyugati részét a tetőszerkezet teljes magasságáig húzódó oromfal zárta le,⁷⁰ míg belseje a korban megszokott módon magasabb volt a szentélynél. A templom szentélyét boltívesre alakították ki, falait pedig középkori templomainkra jellemző festés borította.

Ugyancsak ehhez az építkezési periódushoz köthető az első, trapéz alakú, kb. 2,00 × 3,80 méter méretű csonttár megépítése is, amelyről azonban ma már nem lehet megállapítani, hogy fala kötésben volt-e, vagy csak nekitámaszkodott a templom északi falának.

A templom építésével egyidőben készült el az oltár alapja, valamint rövidebb utóbb az oltárt a templom többi részétől elválasztó szentélylépcső is. Feltételes módon ehhez a periódushoz köthető a délnyugati sarokban feltárt falazat is.

A templom szentélyrészében a padló homokba ágyazott lapos kövekből volt kialakítva, míg a templomhajóban, a nyugati bejárat előtt található alsó lépcsőfok kivételével, e periódus járósíntjének felszínén nem mutatkoznak padló nyomai, ezért lehetséges, hogy a ledöngölt vagy a használat során összetömörült talaj alkotta azt. A templom belsejének padlószintje ekkor mintegy 0,75–0,80 méterrel húzódott a jelenlegi padlószint alatt.

III. periódus (25. tábla, 3). A templom következő jelentősebb átalakítására a 16. század folyamán, de még a reformáció előtt került sor.⁷¹ Ekkor lebontot-

⁶⁶ Noha az egykori szentélyből csak egy rövid falszakasz került elő, kibányászott falainak nyomait meg lehetett figyelni a templom keleti oldalán nyitott F.3 és F.5 felületben.

⁶⁷ KEÖPECZI SEBESTYÉN József 1940, 4–5.

⁶⁸ BARTÓK Botond – BORDI Zs. Lóránd 1999, 253–254, 2. ábra, 1.

⁶⁹ ZSIROS Tibor 2000, 92.

⁷⁰ Az egykori oromfal meglétére utal az a nagy mennyiségű kőlenyomatot habarcsrög, amely a templom nyugati oldalán az 1816. évi járósínt töltését képezi.

⁷¹ Lehetséges, hogy a templom és melléképületei károsodtak a Háromszéket sújtó, 6,9-es erősségű, 1516. november 24-i földrengés (vö. ZSIROS Tibor 2000, 93) során.

ták a korai csonttárat és helyére egy két helyiségből álló kisméretű építményt emeltek.

A trapéz alakú, $2,25 \times 1,60 \times 2,10 \times 1,40$ méter belvilágú keleti helyiség szerepe egyelőre tisztázatlan. Mivel járószintjén csak kerámiatöredékek kerültek elő, tehát nem használták csontok megőrzésére, először azt feltételeztük, hogy építése idején a korai sekrestyét is lebontották, és annak szerepét vette át. Az ásatási dokumentáció és a templom külső rétegeinek újrvizsgálása során azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy a feltételezés nem állja meg a helyét, részben a korai sekrestye folyamatos használatára utaló járószintek, részben pedig a templom északi falát átvágó bármilyen nyílás hiánya miatt.

Az ugyancsak trapéz alakú, kb. $2,75 \times 2,00 \times 2,75 \times 1,70$ méter belvilágú nyugati helyiséget, a benne előkerült emberi csonttöredékek alapján, egyértelműen csonttárként használták.

A templom északi oldalán épített, részben csonttárként használt többszortú helyiség teljesen egyedülálló az eddig ismert erélyi középkori egyházi építészetben. Lehetséges, hogy amíg nem sikerül meghatározni keleti helyiségének valódi szerepét, csak a sepsiszentkirályi unitárius templom egyik szokatlan építészeti megoldásaként kell elkönyvelnünk.

E két periódushoz csak néhány, esetenként utólagos temetkezések által bolygatott sír köthető. Ilyen a templom központi részén található, utólag átvágott 1. 6. és 7. sír, valamint a templom nyugati részén beásott 2. 3. és 4. sír.

Ugyancsak ehhez a periódushoz köthető az F.4/2008 felületben talált harangláb alapozásának tekinthető falazat is. Annak ellenére, hogy a templom első ismert harangjai a 18. században készültek,⁷² a háromszéki középkori harangok gyakorisága ismeretében⁷³ nem zárható ki, hogy a sepsiszentkirályi templomnak már a 16. század folyamán volt harangja. Amennyiben ez létezett, akkor ezt egy fából épült haranglábban helyezhették el, amelynek azonban nem maradtak fenn írott emlékei.⁷⁴

IV. periódus (25. tábla, 4). A reformáció után (17. század) a templom újabb jelentős átalakulásokon ment át. Ekkor, a megváltozott rítus következményeként lebontották a templom északi oldalán álló helyiséget, elfalazták a sekrestye ajtaját és a szentségtartó fülkét, valamint felszámolták az oltár alapját, míg a rítus szempontjából közömbös szentélylépcső a helyén maradt.

⁷² SSzKUEJ, I, 25.

⁷³ A háromszéki középkori harangokról lásd ORBÁN Balázs 1868, újabban BENKŐ Elek 2002.

⁷⁴ Hasonló eset figyelhető meg a harangtoronnyal nem rendelkező kálnoki református templom esetében is, ahol a harangláb csak a 17–18. század során épült meg, de harangról és annak használatáról már 1592-ből rendelkezünk adatokkal (vö. CSÁKI Árpád

E bontási munkálatokkal egyidőben alakították ki az északi és a déli oldal támpilléreit, amelyek építéséhez a lebontott sekrestye és csonttár kőanyagát használták fel.

Ebben az időszakban kerülhetett sor a nyugati bejárat átalakítására, a küszöbszint megemelésére, a felső lépcsőfok beépítésére, a korai karzat, valamint az 1789-es vizitáció során említett szószek megépítésére is.

A munkálatoknak nem maradtak fenn régészeti-eg adatolható nyomai, de az írott forrásokat figyelembe véve feltételezhető, hogy – legalábbis egy részükre – 1683-ban került sor, amikor a szentkirályi Gazda Ferencet azért mentik fel a bécsi hadjáratban (1683. június–szeptember) való részvétel alól, mert „templomot építettek”⁷⁵.

Feltételezhető, hogy a templom kis mélységű alapokkal rendelkező nyugati oldalának megerősítésére az 1681. augusztus 19. éjszakáján bekövetkező 6,4-es erősségű földrengés⁷⁶ által okozott károk miatt került sor.

A templomba a reformáció után is temetkeztek, legalábbis erre utalnak a korai temetkezéseket átvágó, a templom központi részén koncentrálnak a sírok.

A templom az 1770-es években Mária Teréziának a templomok belsejébe történő temetkezéseket megtiltó rendelkezése következtében kapta meg első deszkapadlóját, amelynek szintje alig emelkedett a középkori járószint fölé.

Közvetlenül a templom IV. építési periódusával hozható kapcsolatba a harangtorony megépítése is. A templom első ismert, 200 fontos harangját 1716-ban öntötték.⁷⁷ Feltehetőleg ennek, az elődjénél nagyobb haragnak az elhelyezésére vált szükségessé a harangtorony megépítése a 18. század első évtizedeiben. A harangtorony viszonylag késői keltezése mellett szól a templom és a torony építési rétegei között megfigyelt,⁷⁸ viszonylag hosszú idő alatt kialakuló szintkülönbség.

A templomot ekkor még csak egy egyszerű fa- vagy sövénykerítés ölelhette körül, amely lehetséges, hogy a mostani fal vonalán haladt, ugyanis nem sikerült régészeti nyomaira bukkanni.

A 18. század építkezéseihez köthető a „várfal” építése is. Viszonylag sekély alapozása, késői építése kizárja katonai szerepét. Építésére nem rendelkezünk írott adatokkal, az 1789-es vizitációból is csak az derül ki, hogy a templomot „jó kőkerítés” vette

2009, 287).

⁷⁵ SzOkl Ús, VIII, 151–152.

⁷⁶ ZSIROS Tibor 2000, 97.

⁷⁷ SSzKUEJ, I, 25. Felirata: „An D. 17XVI Sep. Sz Kirallyi Unitariusok öntették Cos. Mic. ... Mic. AE. ... in Cronstadt”, a harangot 1916-ban a hadsereg lefoglalta, és beolvastották.

⁷⁸ Lásd fennebb, az S.1/2008 szelvény bemutatásánál.

körül,⁷⁹ míg Farkas József említést tesz egy kőről, mely az 1844-es javítás során került elő a falból. Ezen az 1777-es dátum szerepel, amelyet a szerző javítási és nem építési évként értelmez.⁸⁰ A „várfal” a szakirodalom⁸¹ a 15. századra keltezi, és eredetileg magasabbnak tartja. Megléte ellen szól azonban az a tény, hogy 1658-ban Sepsiszentkirály lakosainak egy része papjukkal együtt az illyefalvi templomvárba menekült, és ott pusztult el vagy esett rabságba.⁸²

A torony és a fal rétegei nem szolgálhatnak keltező adatokkal az építésre, ugyanis ebből a mintegy 0,20 méteres szintkülönbségből a feltöltődés mértékének hiányában legfeljebb csak annyi derül ki, hogy egy viszonylag hosszabb, akár pár évtizedes időszaknak kellett eltelnie a két építkezés között.

Mindezeket figyelembe véve, amennyiben elfogadható a torony 18. század eleji keltezése, akkor az 1777-es dátum megfelelne a fal építésének, amelyet így a templomban és a közvetlen mellette történő temetkezések megszűnte után vagy éppenséggel azzal egy időben építettek, mintegy elválasztva a templomot a körülötte kialakított temetőtől.

A fal és a torony építéséről pontosabb adatokkal csak a falba beépített gerenda és a többi faszervezet dendrokronológiai vizsgálata, valamint évgyűrűiknek összehasonlítása szolgálhat adatokkal.

V. periódus (25. tábla, 5). Az 1802-es földrengés jelentős károkat okozott a templomon, de kijavítására csak egy évtized után kerülhetett sor.⁸³ Az 1815–16-os években lebontották a nyugati oromfalat, a diadalívet, a keleti oldal boltíveit, egy szintbe hozták a templomhajó és a szentély magasságát, felszámolták a szentélylépcsőt, valamint megépült egy új szószék, amelynek maradványait a mai alatt találtuk meg, és a déli oldalon álló portikusz. Az átalakítással egyidő-

ben teljes egészében felújították a templom tetőszerkezetét. Utóbbi munkálatoknak a tető két gerendájának felirata,⁸⁴ valamint a portikusz bádovitorlájáé⁸⁵ állít emléket. Az újravakolt templom belsejében, a vakolat leverése nyomán és a nyugati oromfal bontásából származó törmelék felhasználásával mintegy 0,40 méterrel emelték meg a padlószintet.

VI. periódus (25. tábla, 6). Az 1834-es év újabb átalakításokat hozott. Ekkor lebontották a szószéket és helyébe építették – feltehetőleg a nemrég felújított sepsiárkosi unitárius templom új szószéke által ihletve – a ma is létező utódját. A szószékbe való feljárást az északi falba nyitott fél-csigalépcsővel oldották meg, amelynek beépítése érdekében a templom északi oldalán a központi támpillérek közé köpenyfalat emeltek. Ugyancsak ekkorra tehető a mai karzat átalakítása,⁸⁶ valamint a karzatsfeljáró külső lépcsőjének és ajtajának megépítése.

Jelentősebb, de a templom szerkezetén lényegében nem változtató munkálatokra került sor 1928-ban,⁸⁷ amikor újravakolták a templombelsőt (ennek során szabadították ki az elfalazott sekrestyeajtót és szentségtartó fülkét), valamint a kutatás megkezdésekor mért szintre hozták a templom padlóját.

A sepsiszentkirályi unitárius templom régészeti kutatása során a felszínre került egy szokatlan kialakítású, a középkori sablonoktól részben eltérő templom, amelynek újkori átalakításai során is számos egyedi, vidékünkön máshol nem található megoldást alkalmaztak. A feltárás során számos korábbi kijelentést (pl. a templom 15. századi keltezése), igaz, sokkal árnyaltabb formában, megerősítettünk, míg másokat (pl. a „várfal” és a torony egyidejű, korai építését, a fal erődítmény jellegét) megcáfoltuk.

Bordi Zsigmond Lóránd – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055;
bordilorand@yahoo.com

⁷⁹ SSzKUEJ, I, 17.

⁸⁰ FARKAS József 1879, 3.

⁸¹ TÜDŐS S. Kinga 1995, 174 alapján.

⁸² Dézsi Sámuel illyefalvi iskolamester verse 1765-ből, közölve ORBÁN Balázs 1869, 32–34.

⁸³ SSzKUEJ, I, 124, 127, 132.

⁸⁴ „ANNO 1816-BAN ÉPÍTETTE: AZ SZENT KIRALYI UNI-

TARIA EKLA”.

⁸⁵ „KIS J/1816”.

⁸⁶ A karzat környékén megmaradt középkori freskómaradványok jelzik, hogy 1815–16-ban nem került sor a karzat felújítására, ugyanis ha ez ekkor megtörtént volna, a templom többi freskójához hasonlóan a vakolat leverése során ezek is megsemmisülnek.

⁸⁷ SSzKUEJ, II, 65–72.

Irodalom

- EOt, II = *Erdélyi Okmánytár*, II, 1301–1339 (közvetteszi: Jakó Zsigmond), Budapest, 2004.
- EFKK, I = *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*, I, (Erdélyi Történelmi Adatok, VII. 3). 1569–1602 (közvetteszi: Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó), Kolozsvár, 2005.
- MOL, F1-LR = Magyar Országos Levéltár F 1, *Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii*.
- SSzKUEJ, I = *A sepsiszentkirályi unitárius egyházközség jegyzőkönyve, 1789–1853*, (kézirat a sepsiszentkirályi egyházközség levéltárában).
- SSzKUEJ, II = *A sepsiszentkirályi unitárius egyházközség jegyzőkönyve, 1926–1937*, (kézirat a sepsiszentkirályi egyházközség levéltárában).
- SzOkI, II-IV = *Székely Oklevéltár*, I–IV (szerk.: Szabó Károly), Kolozsvár, 1876–1895.
- SzOkI Új, IV-VIII = *Székely Oklevéltár*, Új sorozat, IV–VIII (közvetteszi: Demény Lajos), Kolozsvár, Marosvásárhely, 1998–2006.
- *
- BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd
1999 A kézdialbisi református templom régészeti kutatása, *Acta (Siculica)* 1998/1, 253–262.
- BENKŐ Elek
2002 *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelomedencéi*, Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.
- BENKŐ József
1999 *Transsilvania Specialis*, I–II (közvetteszi: Szabó György), Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- BINDER Pál – CSEREY Zoltán
1991 Településeink (29). Sepsiszentkirály, *Háromszék*, 484. szám, 1991. okt. 18.
- CSÁKI Árpád
2009 Adatok a kálnoki református templom történetéhez, *Acta Siculica 2009*, Székely Nemzeti Múzeum, 283–290.
- DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FARKAS József
1879 *A sepsiszentkirályi unitárius egyház*, (kézirat a sepsiszentkirályi unitárius egyházi levéltárban).
- GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDY SEBESTYÉN József
1995 *Székelyföldi vártemplomok*, Tájak–Korok–Múzeumok Kiadó, Budapest.
- HÓMAN Bálint – SZEGFÜ Gyula
1939 *Magyar történet*, IV, Budapest.
- JANITSEK Jenő – HÁRI Gyula
2000 *Sepsiszentkirály helynevei (Magyar Névtani Dolgozatok, 167)*, Budapest.
- KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor
2010 *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*, Semmelweis Kiadó, Budapest.
- KEÖPECZI SEBESTYÉN József
1940 *A Cenk-hegyi Brassovia vár temploma (Erdélyi Tudományos Füzetek, 121)*, Kolozsvár.
- KONDOROSY Szabolcs
2007 Cseréppipák a budai Felső Vízivárosból, *Budapest Régiségei*, XLI, 249–280.
2008 A szegedi vár pipái, I, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographica*, 6, 331–364.
- KOVÁCS Béla
1963 A Dobó István Vármúzeum cseréppipái, *Az Egri Múzeum Évkönyve*, I, 235–262.
- LÉSTYÁN Ferenc
2000 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, I–II, Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár.
- ORBÁN Balázs
1869 *Székelyföld leírása történeti, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból* III, *Háromszék*, Pest.
2002 *Kiegészítések a Székelyföld leírásához*, I, *Háromszék*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- PÁLMAY József
1900 *Udvarhely vármegye nemes családjai*, Székelyudvarhely.
1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.
- SZÉKELY Sándor
1839 *Unitária vallás története Erdélyben*, Kolozsvár.
- SZENTE B. Levente
2009 Agyagpipák a régi Keresztúr-fűszék területéről, *Molnár István Múzeum Kiadványai 1. Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén*, Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr, 261–272.
- TÜDŐS S. Kinga
1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században (Háromszéki templomvárak)*, Püski Kiadó, Budapest
2002 *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- ZSIROS Tibor
2000 *A Kárpát-medence szeizmicitása és földrengésveszélyessége. Magyar földrengés katalógus (456–1995)*, MTA GGKI, Budapest.

Cercetări arheologice la biserica unitariană din Sâncraiu (jud. Covasna)

(Rezumat)

Cercetările arheologice efectuate în cursul anilor 2008-2009 la biserica unitariană din Sâncraiu (jud. Covasna), au avut ca rezultat o serie de descoperiri, care duc la o mai bună înțelegere a arhitecturii ecleziastice din regiune.

În cursul cercetării a fost stabilit raportul dintre biserică, zidul de incintă și turnul clopotniță, stabilindu-se faptul că ansamblul nu se încadrează în categoria bisericilor fortificate, turnul fiind mai timpuriu decât zidul.

În suprafețele deschise în exteriorul bisericii au ieșit la lumina zilei pe latura estică vestigiile absidei semicirculare, respectiv pe latura nordică o sacristie și osuarele diferitelor faze de construcție.

În interiorul bisericii a fost dezvelită baza altarului, partea inferioară, zidită a ușii sacristiei, treapta absidei, latura sudică – demolată – a arcului de triumf, baza amvonului din deceniul al doilea al secolului al XIX-lea, treptele de piatră interioare aferente ușii de pe latura estică, respectiv o zidărie de piatră, al cărei rol nu a putut fi determinat, aflată în colțul sud-vestic.

Materialul arheologic descoperit (3 monede, cuie, două ornamente de carte din cupru, fragmente din geamuri rotunde, două vase de lut întregi, îngropate sub nivelul de călcare din secolul al XVIII-lea, fragmentele unei pipe de lut ars), alături de valoarea lor intrinsecă, datează diferitele faze de transformare a locașului de cult. Un număr mare de fragmente de tencuială pictată cu tehnica *al fresco*, databile pe baza stilului pentru secolul al XV-lea, indică faptul că biserica a fost decorată cu picturi murale în cursul evului mediu.

Pe baza rezultatelor cercetărilor arheologice s-a putut stabili, că pe locul bisericii actuale în cumpăna secolelor XIII-XIV a existat un locaș de cult – dealfel atestat documentar la 1332 – care în prezent e dispărut în întregime. Acesta era de mici dimensiuni (doar cât partea estică a bisericii actuale), fiind dotat cu o absidă de formă semicirculară, sprijinită de cel puțin un contrafort, și o sacristie de mici dimensiuni, atașată de naos.

Această biserică a fost demolată în cursul secolului al XV-lea, și reconstruită în stil gotic târziu. În cursul reconstrucției s-a ținut cont de planimetria bisericii mai vechi, astfel arcul de triumf a fost amplasat pe locul peretelui vestic al acesteia. Absida poligonală a fost boltită, iar pereții întregului ansamblu au fost decorate cu picturi murale. Biserica cea nouă a continuat să folosească sacristia celei vechi, căreia i-a fost adăugată pe latura vestică un osuar.

În cursul secolului al XVI-lea biserica a suferit noi transformări, osuarul fiind demolat, în locul său construindu-se o adăugire formată din două încăperi, având probabil același rol.

După reformă, în cursul secolului al XVII-lea au fost demolate încăperile de pe latura nordică, fiind zidită totodată și ușa sacristiei.

Singura transformare mai importantă a bisericii din cursul secolului al XVIII-lea a fost instalarea podelei de lemn, pe la 1770, dată în jurul căreia au încetat înmormântările din interiorul ei. Tot pentru această perioadă, mai exact pentru începutul secolului poate fi pusă și ridicarea turnului-clopotniță. Ulterior, probabil în jurul anului 1777, biserica a fost înconjurată de zidul de incintă.

Biserica a fost afectată de cutremurul din anul 1802, dar lucrările de refacere au avut loc abia în perioada 1815-1816 când a fost demolată fațada vestică, arcul de triumf și boltirea absidei, zidurile acesteia din urmă fiind înălțate la nivelul naosului, biserica primind acoperiș unitar. Cu molozul rezultat din demolări a fost adus la un singur nivel podeaua întregii construcții, ridicându-se de asemenea un nou amvon.

Anul 1834 a adus o serie de noi transformări, construindu-se amvonul actual, împreună cu scara sa de acces în spirală, deschisă în peretele nordic al bisericii.

Ultimele lucrări majore care au afectat biserica au avut loc în anul 1928 când a avut loc o renovare generală a ansamblului bisericii.

Rezultatele cercetărilor arheologice au stabilit că biserica unitariană de la Sâncraiu este un locaș de cult cu o serie de elemente care nu se încadrează în tiparele arhitecturii ecleziastice medievale, și ale cărei transformări sunt oarecum unice în regiunea noastră.

Archaeological investigations at the Unitarian church of Sepsiszentkirály (Sâncraiu, Covasna County)

(Abstract)

Archaeological researches carried out during 2008–2009 at the Unitarian church from Szentkirály (Sâncraiu, Covasna county) resulted in a series of findings that offer a better understanding of the ecclesiastical architecture of the region.

During the researches the connection between the church, walls of the building and the bell-tower have been determined, revealing that the complex does not fit into category of fortified churches since the tower is older than the walls.

In the open exterior surfaces of the church, in the eastern side, vestiges of a semicircular apse have been revealed, while on the northern side a sacristy and ossuary dating from different construction phases.

Inside the church researches have revealed: the base of the altar, the inferior, walled part of the sacristy's door, the steps of the apse, the south – demolished – part of the triumphal arch, the base of the pulpit dating from the second decade of the 19th century, stone steps of the inferior part of the eastern door as well as a stone wall the purpose of which could not be determined yet, situated in the south-western corner.

The archaeological materials found (3 coins, pins, two copper book ornaments, fragments of a circular window, two earthenware vessels buried under the walking level dating from the 18th century, fragments of a burnt earth pipe) besides their intrinsic value reveal the different phases of transformation of the church. A great number of fragments belonging mural paintings realized with *al fresco* techniques, dating from the 15th century according to their style, indicate that the church used to be decorated with mural paintings during the Middle Age.

The results of archaeological researches have revealed that on the site of the actual church there used to be another sanctuary at the turning of the 13-14th century – documented in 1332 – which has totally disappeared by now. It was a small church (as small as the eastern side of the actual church), with a semicircular apse, sustained by at least one buttress and a small sacristy attached to nave.

This church was demolished during the 15th century and rebuilt in late Gothic style. During the reconstruction the builders have taken in consideration the planimetry of the older church, so that the triumphal arch was built in the place of the former's western wall. The polygonal apse was arched and the walls of the whole complex were decorated with mural paintings. The new church continued to use the old sacristy, to which an ossuary was added on the western side.

During the 16th century the church underwent further modifications, the ossuary being demolished and an attachment with two chambers was built into its place, probably for the same role.

After the Ecclesiastical reform, during the 17th century the rooms of the northern side were demolished and the door of the sacristy was built.

The only important transformation of the church in the 18th century was the laying of the wooden floor, around 1770, from which date the interior burials ceased. The bell tower must have been built at the beginning of the same century. Later, probably in the year 1777 the church was enclosed with a stone wall.

The church has been affected by the 1802 earthquake, but the renovation works had been done only in 1815–1816, when the western façade, the triumphal arch, and the bolted apse were demolished, the walls of the latter being elevated to the nave level, and the church got an even roof. With the rubbish resulted from the demolitions the floor was evenly levelled in the whole building, and a new pulpit was installed.

The year 1834 brought a series of transformations; the actual pulpit was built together with its spiralled staircase in the northern wall of the church.

The latest major changes affecting the church took place in 1928 when the whole building of the church was renovated.

Archaeological researches have proven that the Unitarian church from Sepsiszentkirály is a church with a series of elements that do not fit into the medieval ecclesiastical architecture patterns and that its transformations are quite unique in our region.



1

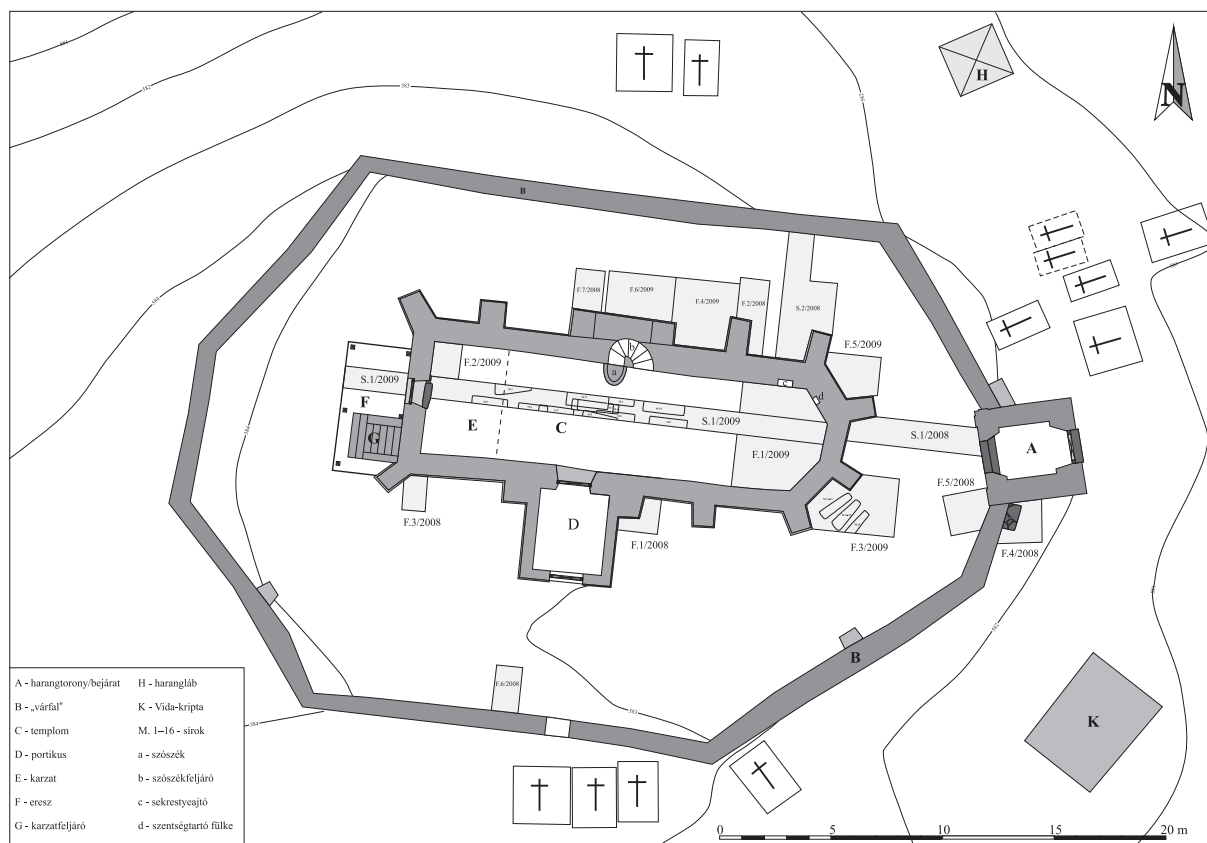


2



3

1. tábla 1. Sepsiszentgyörgy–Illyefalva térség; 2. Sepsiszentkirály és környéke (1. Unitárius templom; 2. Unitárius temető; 3. Református templom); 3. Sepsiszentkirály az első katonai felmérésen (1769–1773)



1



2



3

2. tábla 1. A templom alaprajza a kutatási felületekkel és szelvényekkel; 2. A műemlékegyüttes déli látképe;
3. A templomtorony a főbejáratnál



1



2



3



4



5



6

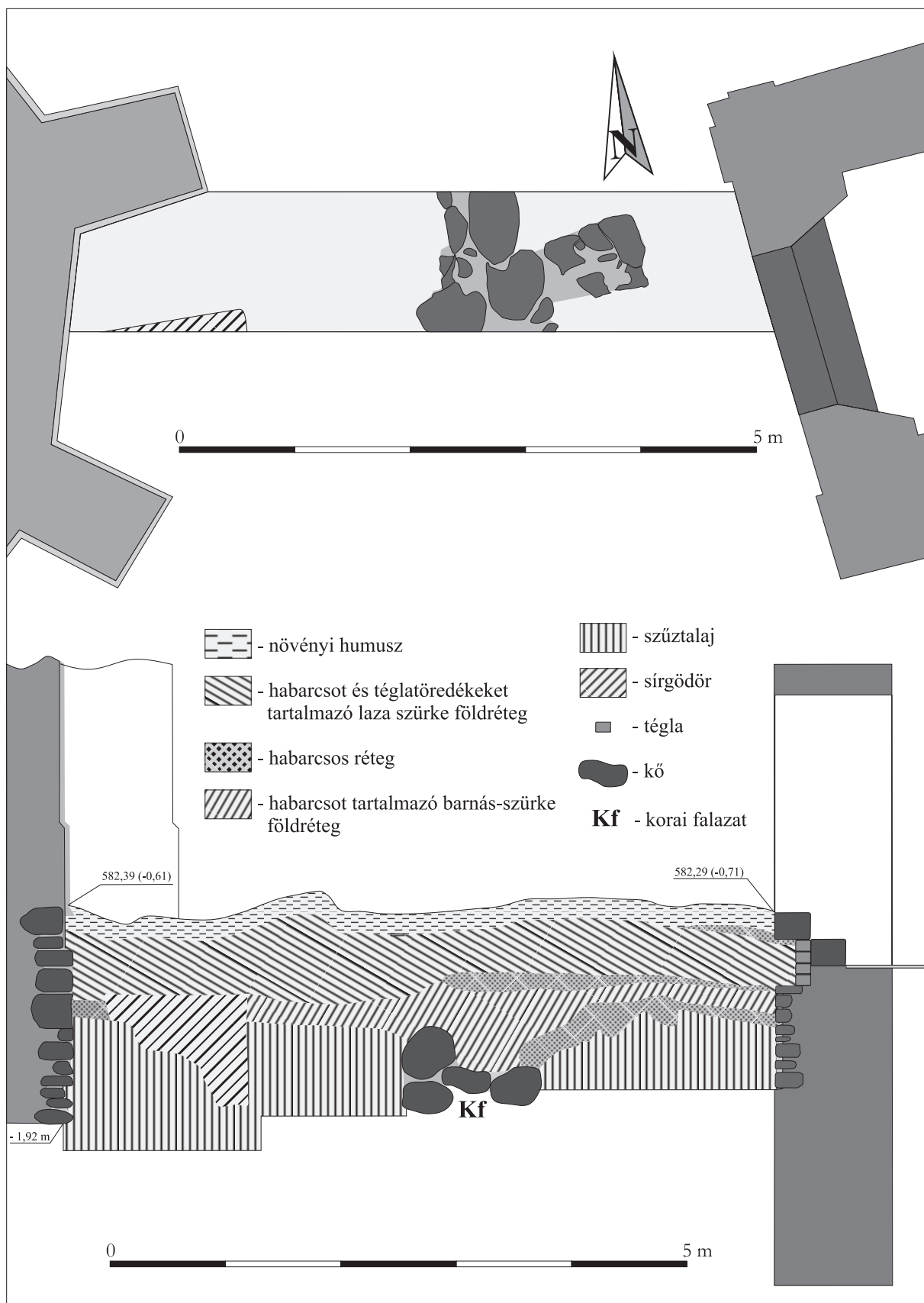


7

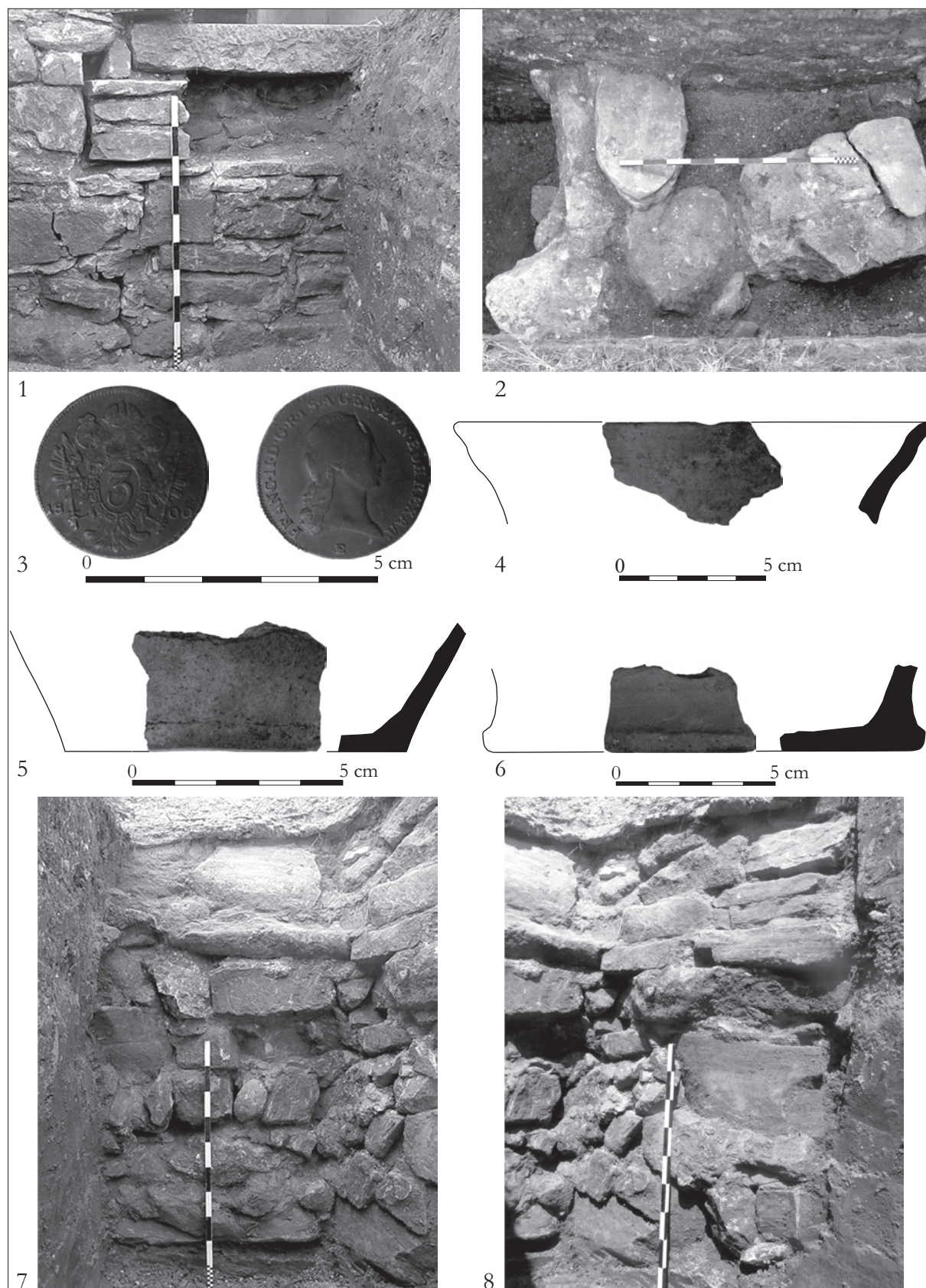


8

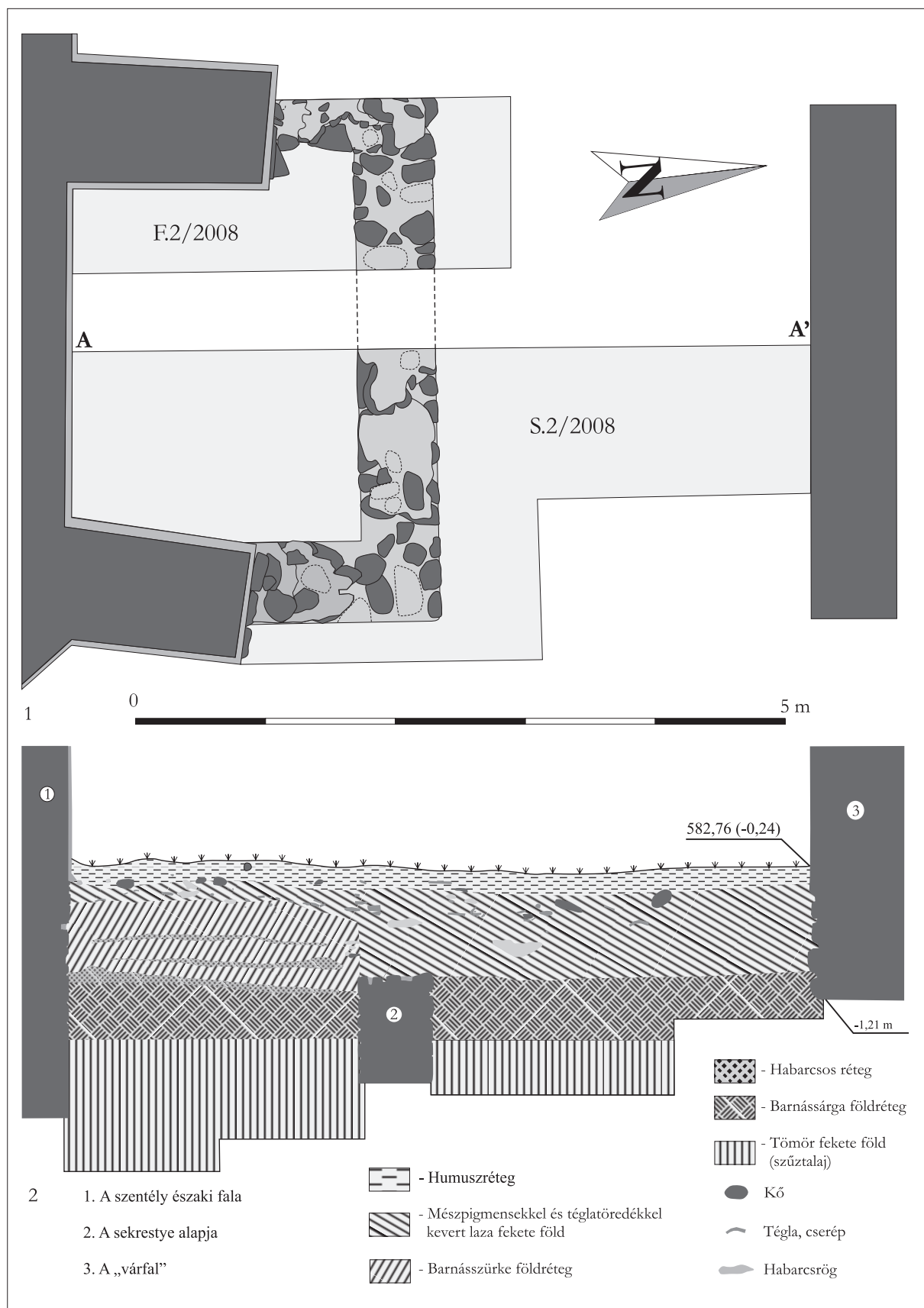
3. tábla 1. A templom keleti oldala; 2. Az elfalazott sekrestyeajtó és a szentségtartó; 3. A szószék és feljárata; 4. A szószékfeljáró falköpenye; 5. Karzat a templom nyugati oldalán; 6. A karzatfeljáró és az eresz; 7. A portikusz; 8. A „várfal” leomlott szakasza (nyíllal jelölve a beépített gerenda nyoma)



4. tábla 1. Az S1/2008 szelvény felületi rajza; 2. Az S1/2008 szelvény déli falának metszetrajza



5. tábla 1. A bejárat az átalakítások nyomaival; 2. A korai templom falmaradványa; 3. Háromkrajcáros érme; 4–6. Cserépedény-töredékek; 7. A templom keleti falának alapja; 8. Az északkeleti támpillér alapja



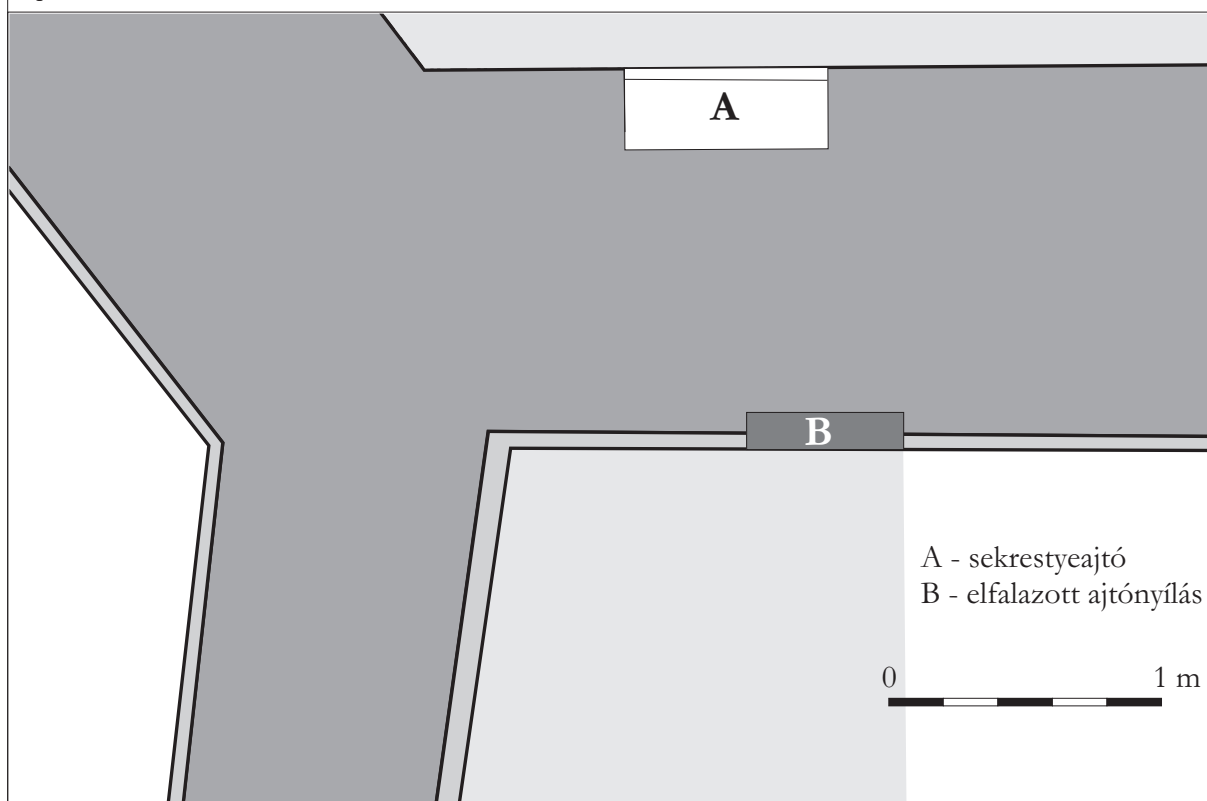
6. tábla 1. Az S.2/2008 szelvény és az F.2/2008 felület alaprajza; 2. A szelvény nyugati falának metszetrajza



7. tábla 1. A „várfal” alapja az S.2/2008 szelvényben; 2. A lebontott sekrestye északi oldala;
3. Falszövet-szakadás a támpillér alapjának falában

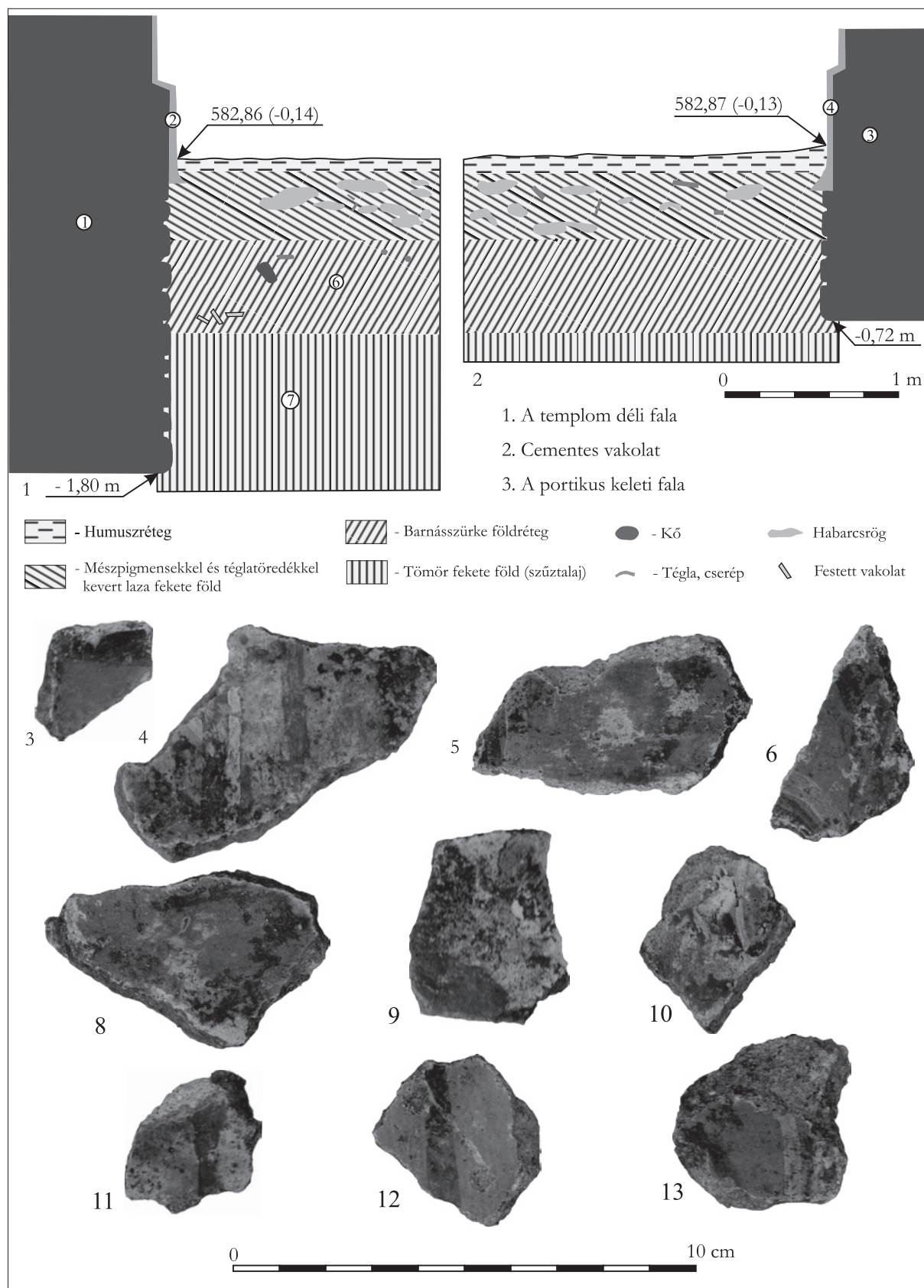


1

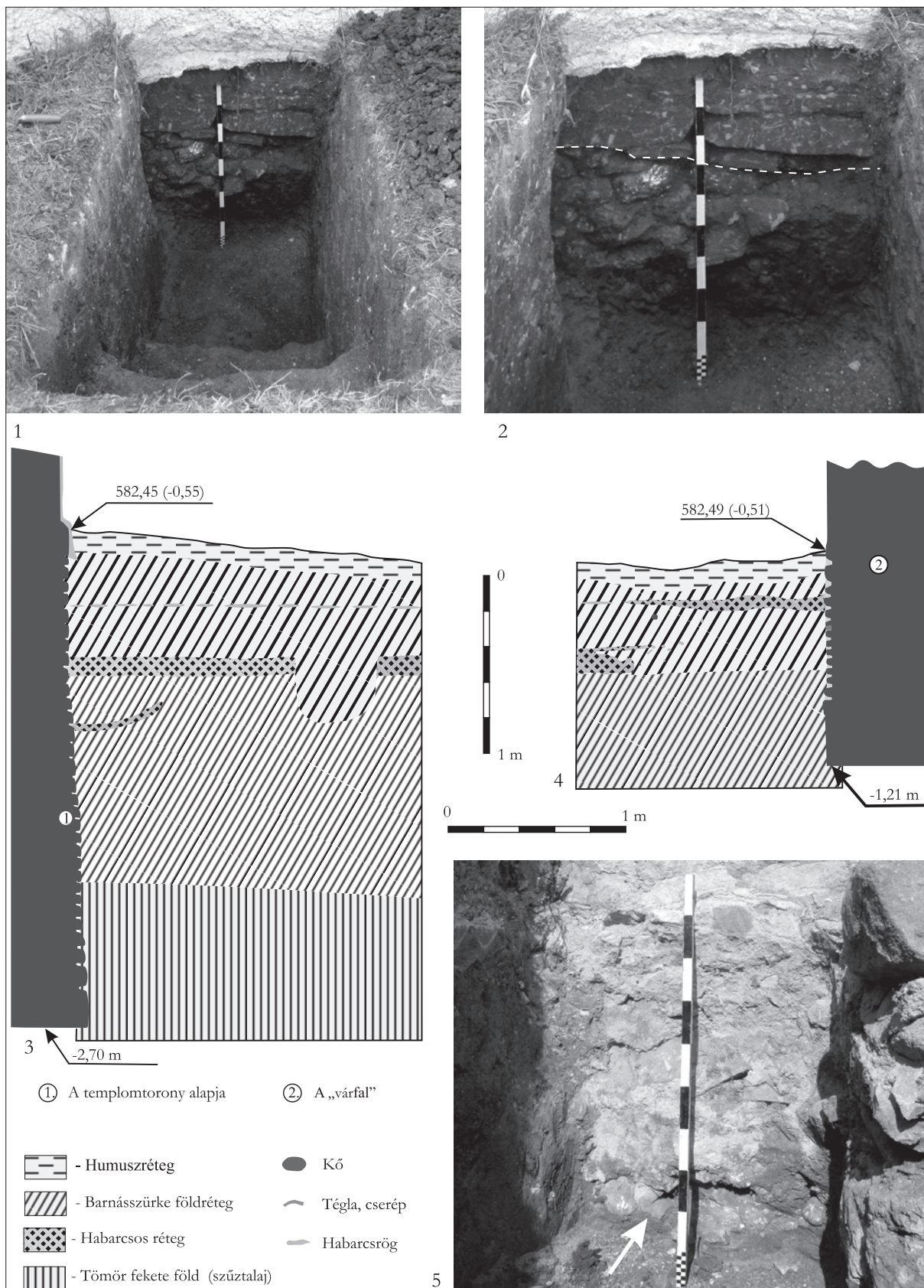


2

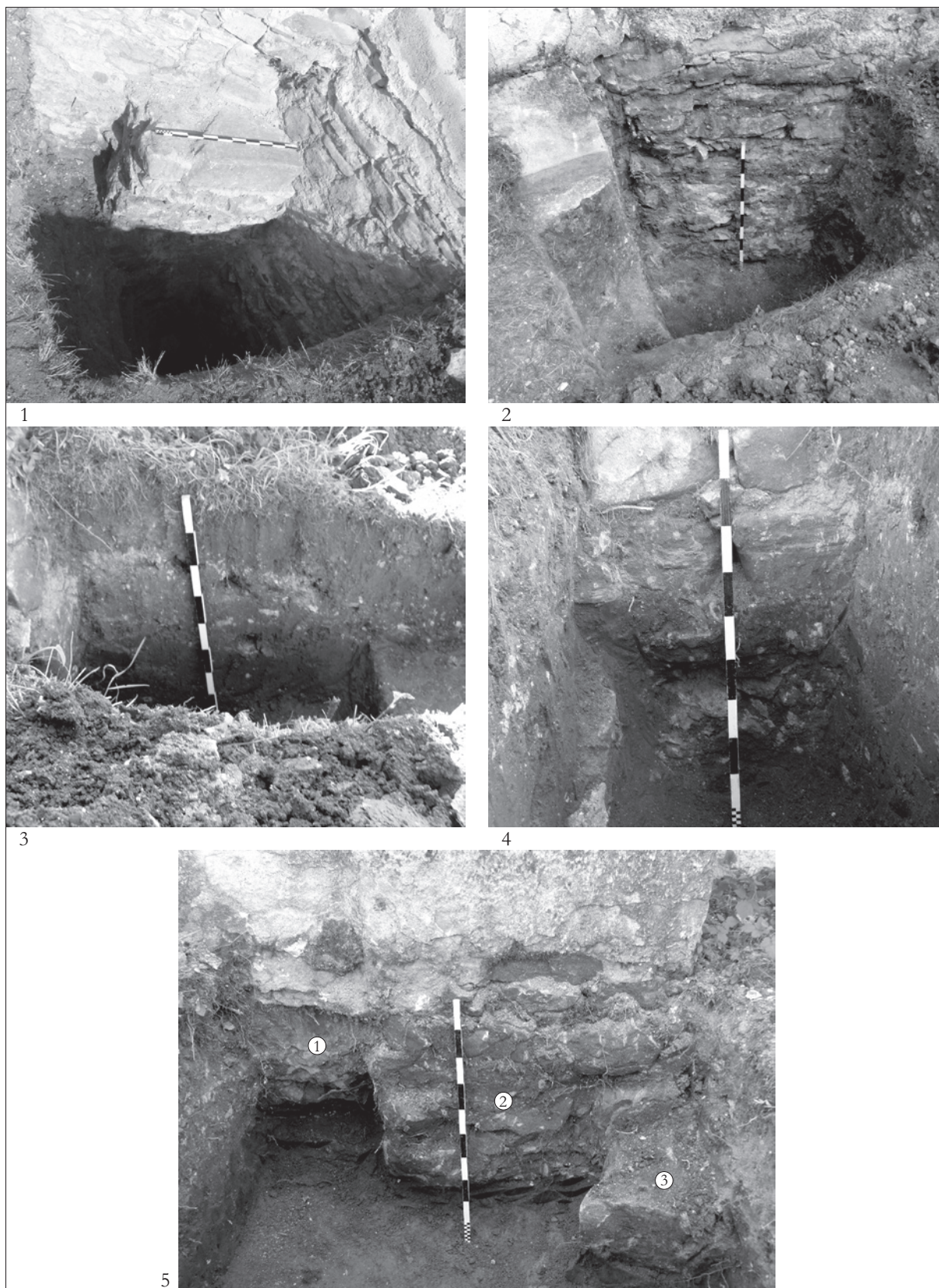
8. tábla 1. Elfalazott ajtónyílás a templom északi falán; 2. A sekrestyeajtó és az elfalazott ajtónyílás viszonya



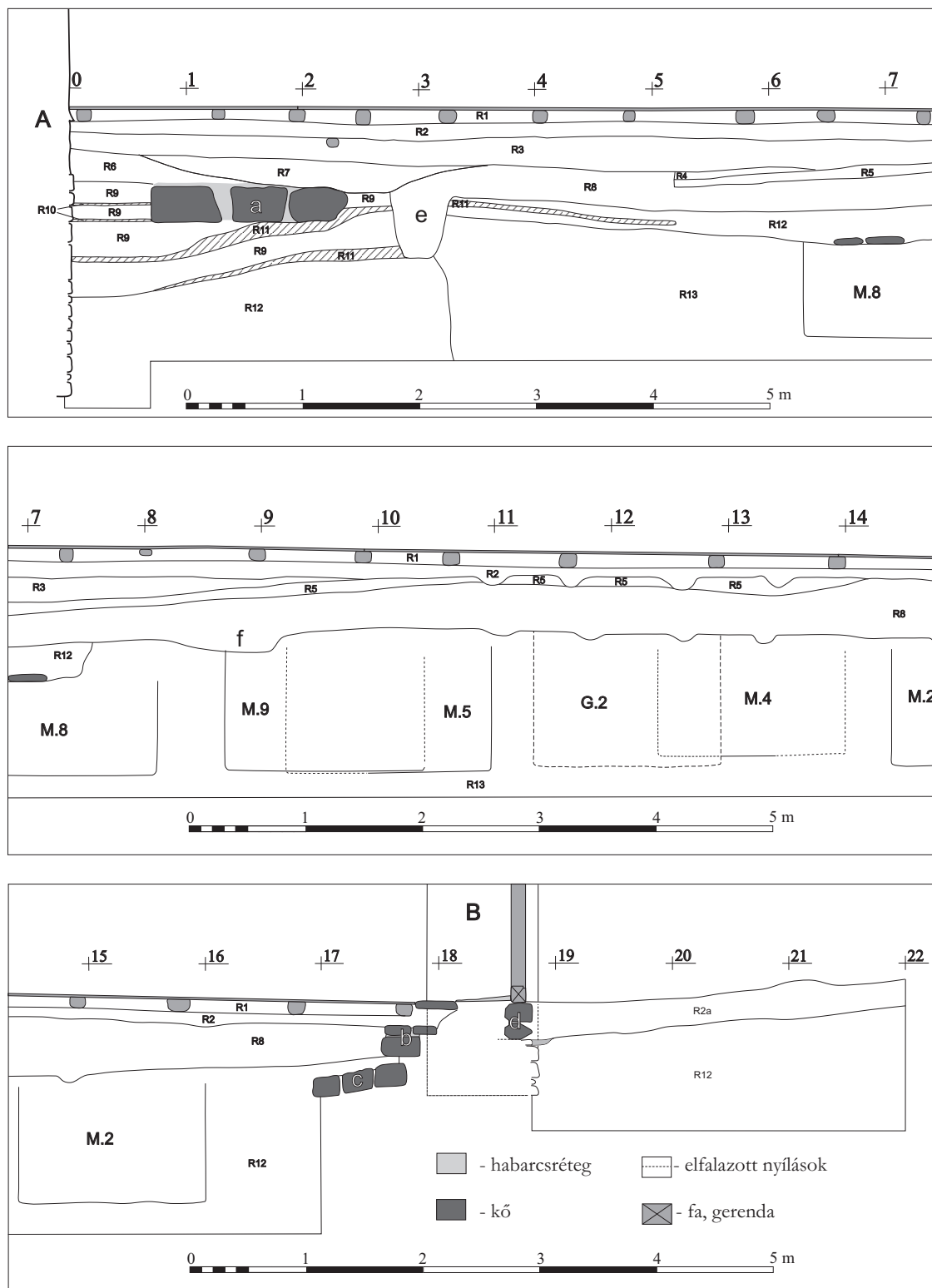
9. tábla 1. Az F.1/2008 felület keleti falának metszetrajza; 2. Az F.1/2008 felület déli falának metszetrajza; 3–13. Festett vakolattörödékek az F.1/2008 felületből



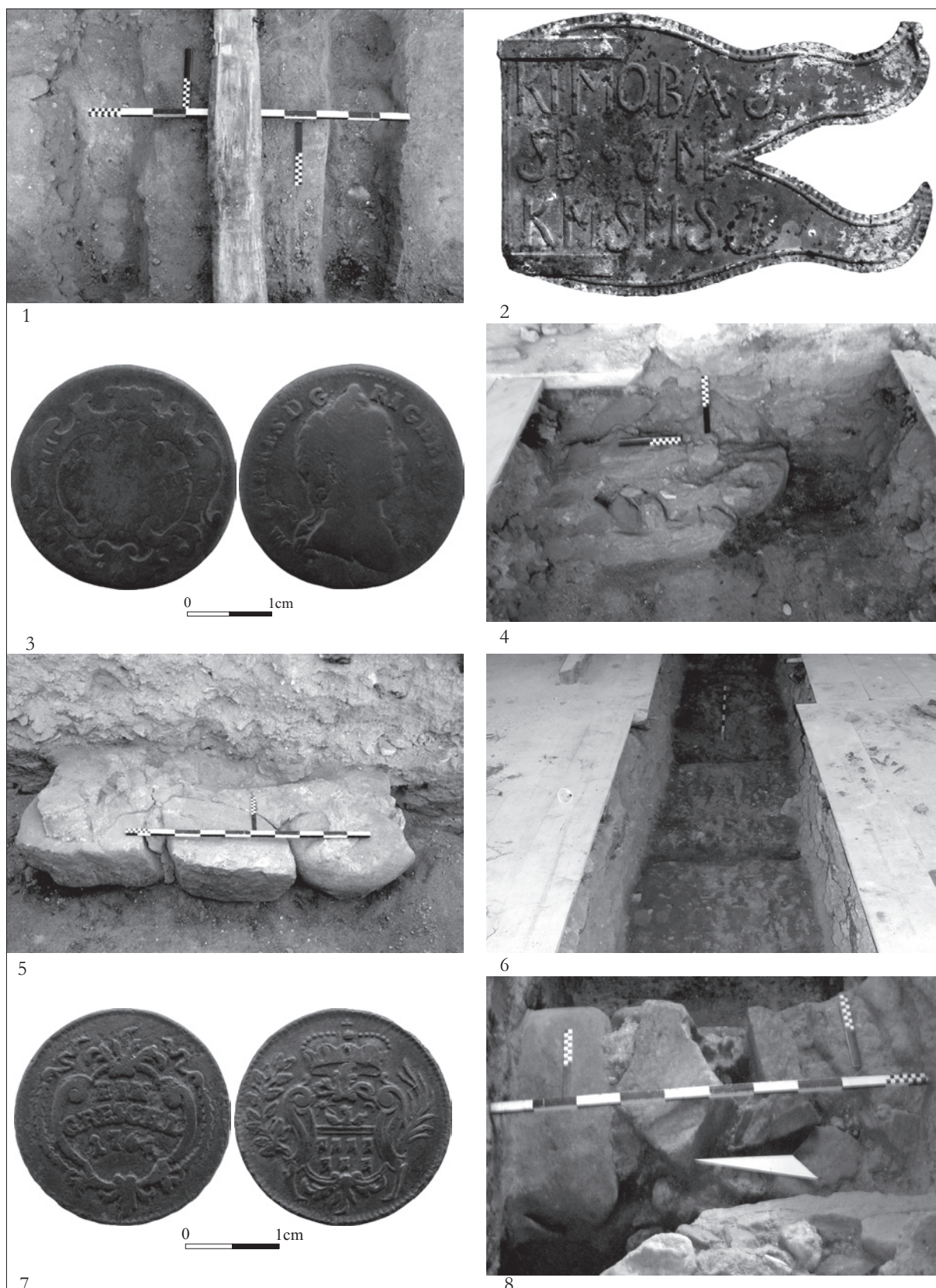
10. tábla 1. Az F.3/2008 felület; 2. A templom alapozása az F.3/2008 felületben; 3. Az F.4/2008 felület keleti falának metszetrajza; 4. Az F.4/2008 felület déli falának metszetrajza; 5. A „várfal” alapja a F.4/2008 felületben (a tetőcserép nyíllal jelölve)



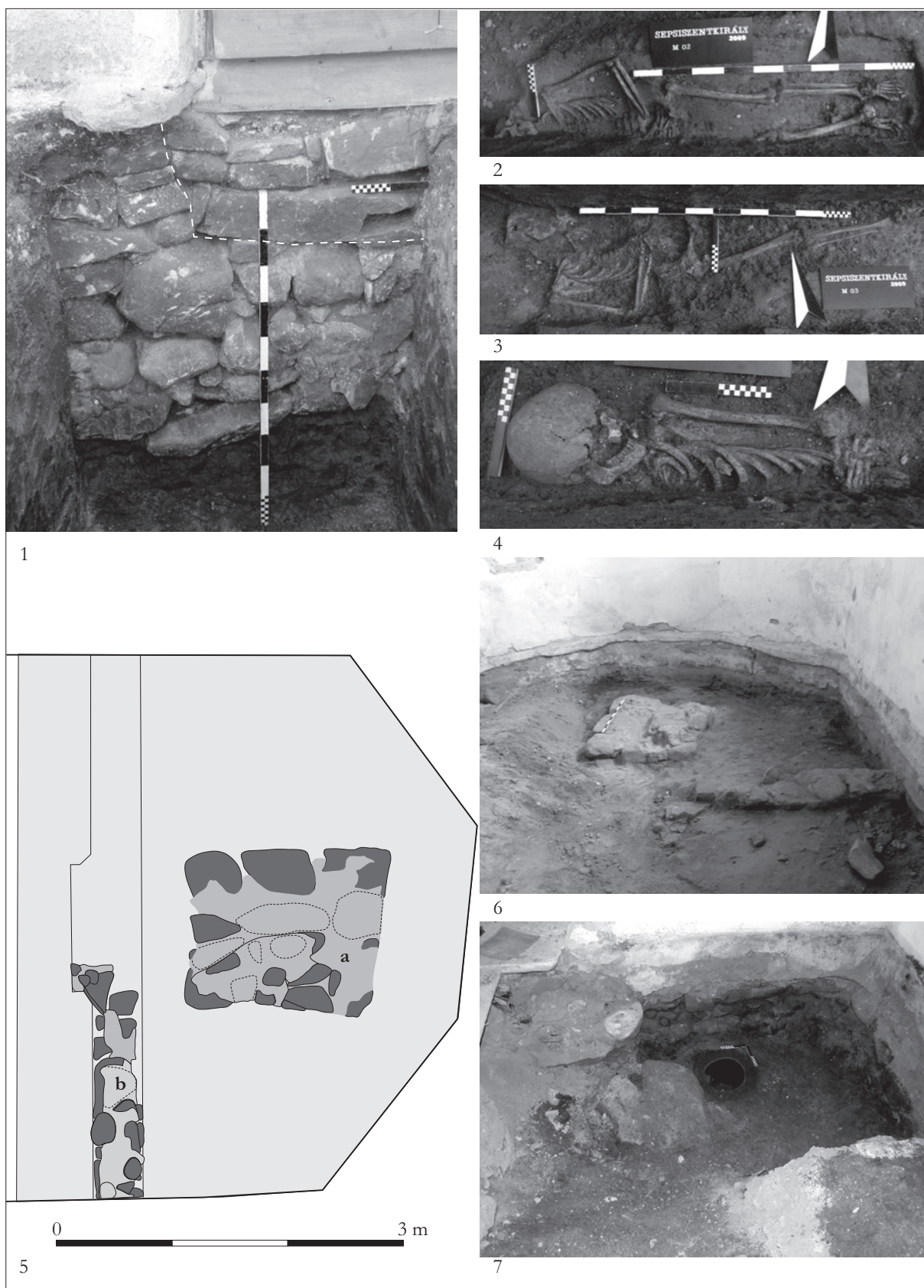
11. tábla 1. Falzatmaradvány az F.4/2008 felületben; 2. A kibontott F.5/2008 felület;
3. Rétegződés az F.6/2008 felületben; 4. A „várfal” alapja az F.6/2008 felületben;
5. Falmaradványok és alapozások az F.7/2008 felületben (1. A szőszék köpenyfala; 2. Támpillér; 3. A csonttár falának maradványa)



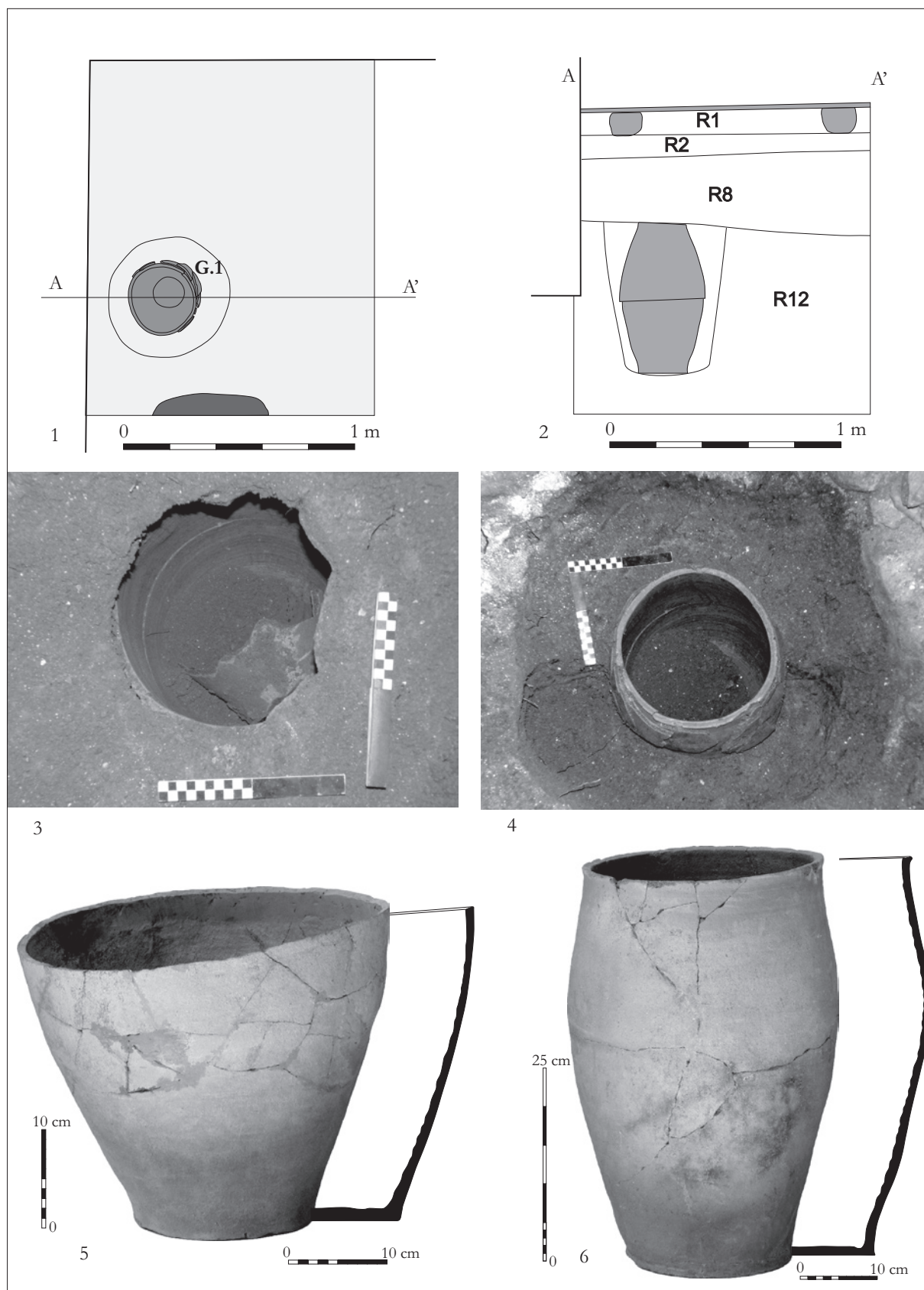
12. tábla Az S.1/2009 szelvény metszetrajza (Jelmagyarázat: R1 – homok és szuvat; R2 – szuvat (levett vakolat); R3 – téglá és tetőcserep-töredékekkel kevert szuvat; R4 – szétmorzsolódott téglákból álló réteg; R5 – morzsalékos fekete föld; R6 – téglával kevert szuvat; R7 – szuvatréteg, benne freskótöredékek; R8 – köveket és kőlenyomatos habarcsrögöket tartalmazó szuvatréteg; R9 – barnásfekete föld; R10 – döngölt agyag (padlósínt); R11 – sárgásbarna, morzsalékos habarcsréteg; R12 – fekete föld (szűztaaj); R13 – laza fekete föld (sírbetöltés); R2a – habarcsot és téglatöredékeket tartalmazó laza szürke földréteg; A – a templom keleti fala; B – a templom nyugati fala; a – oltár alap; b – 19. századi küszöb; c – 17–18. századi küszöb; d – elfalazott és megemelt ajtóküszöb; e – a kibontott szentélylépcső helye; f – a lebontott diadalívlepcső helye)



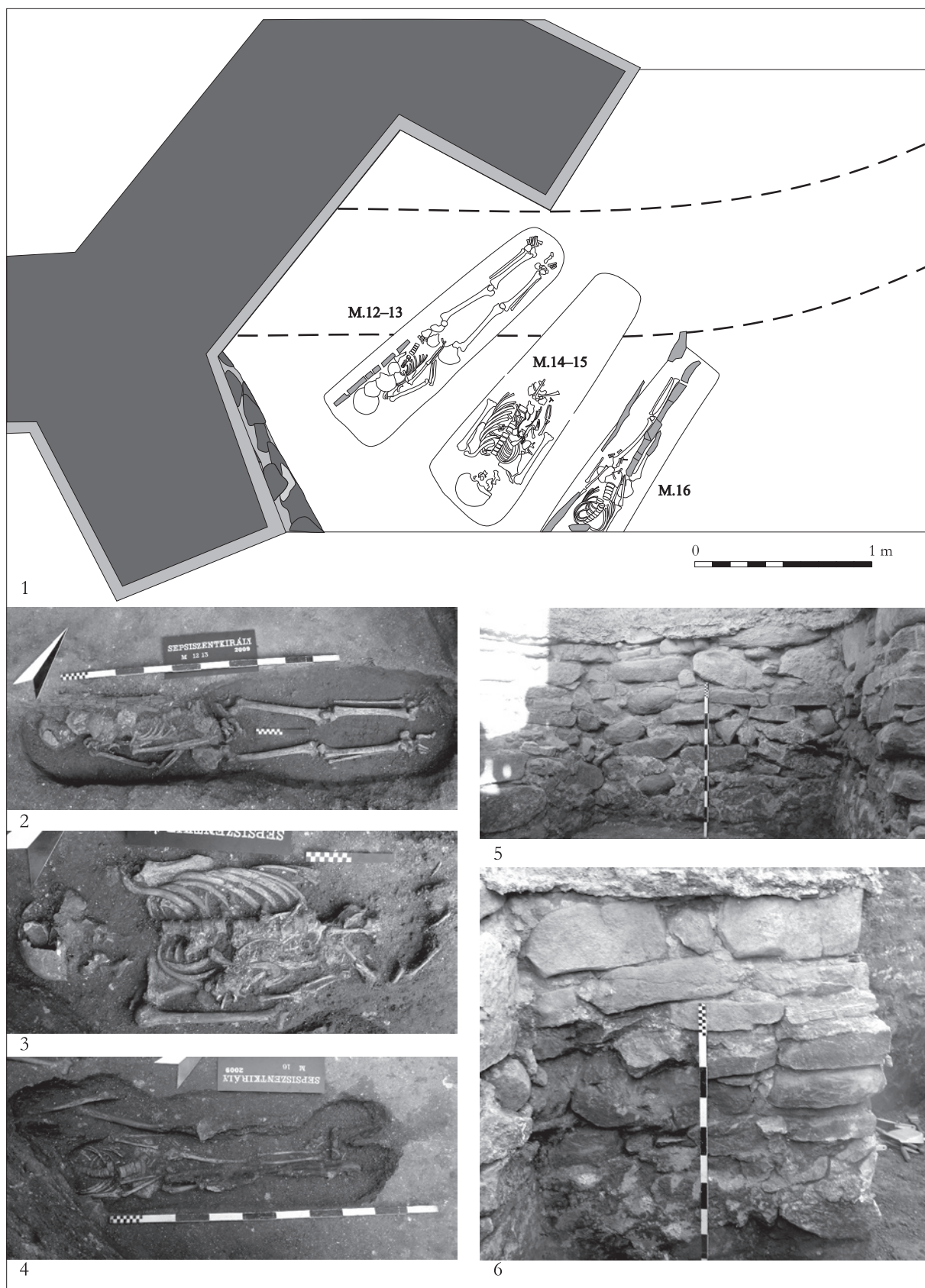
13. tábla 1. Talpgerenda lenyomata az R2 réteg felszínén; 2. A töltésrétegből előkerült bádogvitorla; 3. 1760-as veretű egykrajcsos érme; 4. Lépcső a nyugati bejárat mellett; 5. Az oltár alapjának maradványai; 6. Talpgerendák lenyomata az R13 réteg alatt; 7. 1764-es veretű 1 greschl-es érme; 8. Lépcső az R13 rétegből



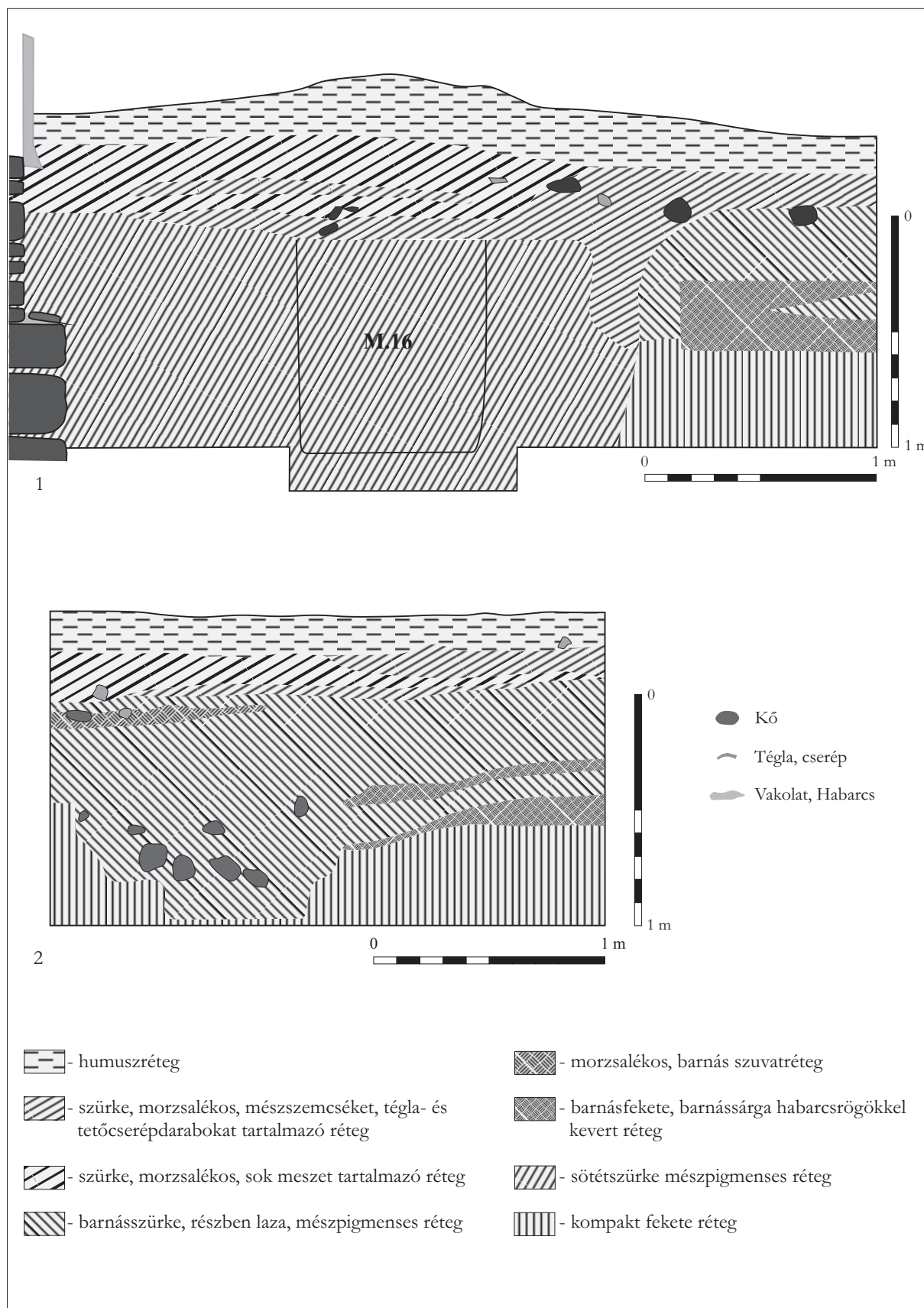
14. tábla 1. A templom nyugati falának alapja és az elfalazott ajtónyílás; 2. A 2. sír; 3. A 3. sír; 4. Az 5. sír; 5. Az F.1/2009 felület alaprajza; 6. Az F.1/2009 felület a kibontás után; 7. Az F.2/2009 felület a kibontás után



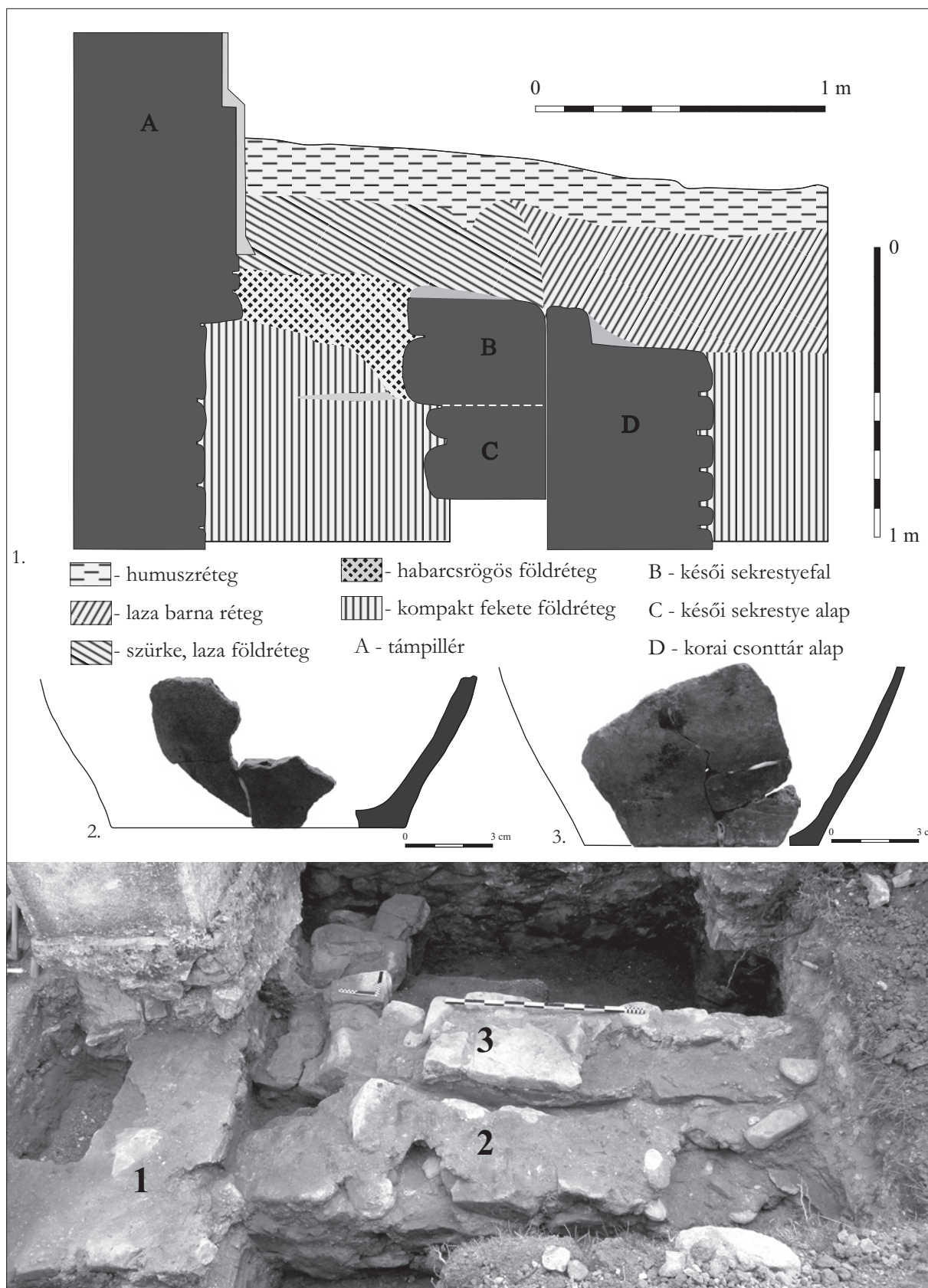
15. tábla 1. Az F.2/2009 felület alaprajza; 2. Az F.2/2009 felület metszetrajza;
 3. A G.1 gödör és az edények az előkerülés pillanatában; 4. A G.1 gödör kibontás közben; 5. A felső edény; 6. Az alsó edény



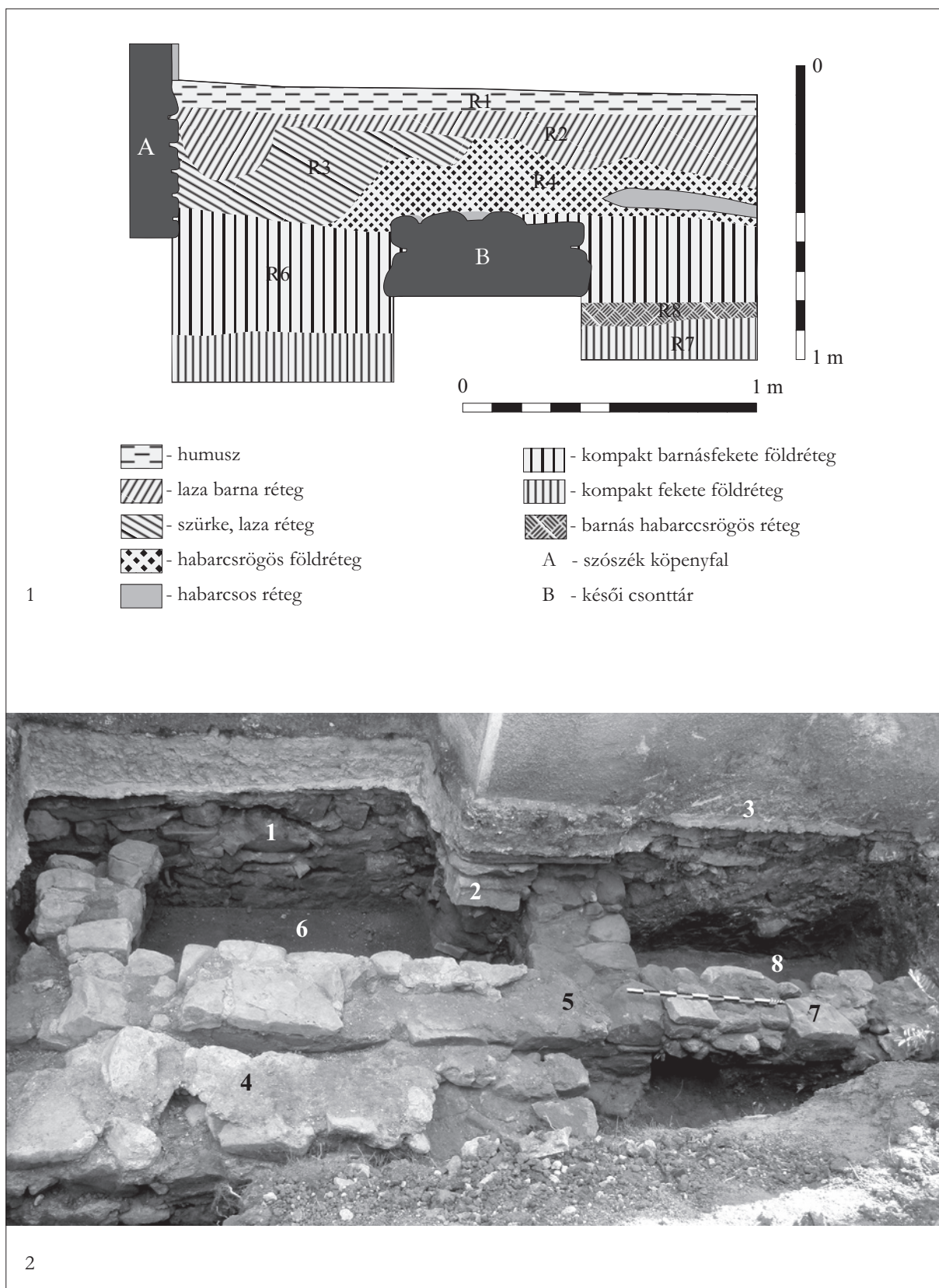
16. tábla 1. Az F.3/2009 felület alaprajza (a kibontott korai szentély alapozása szaggatott vonallal jelölve); 2. A 12. és 13. sír; 3. A 14. és 15. sír; 4. A 16. sír; 5. A templom alapja az F.3/2009 felületben; 6. Támpillér alapja az F.3/2009 felületben



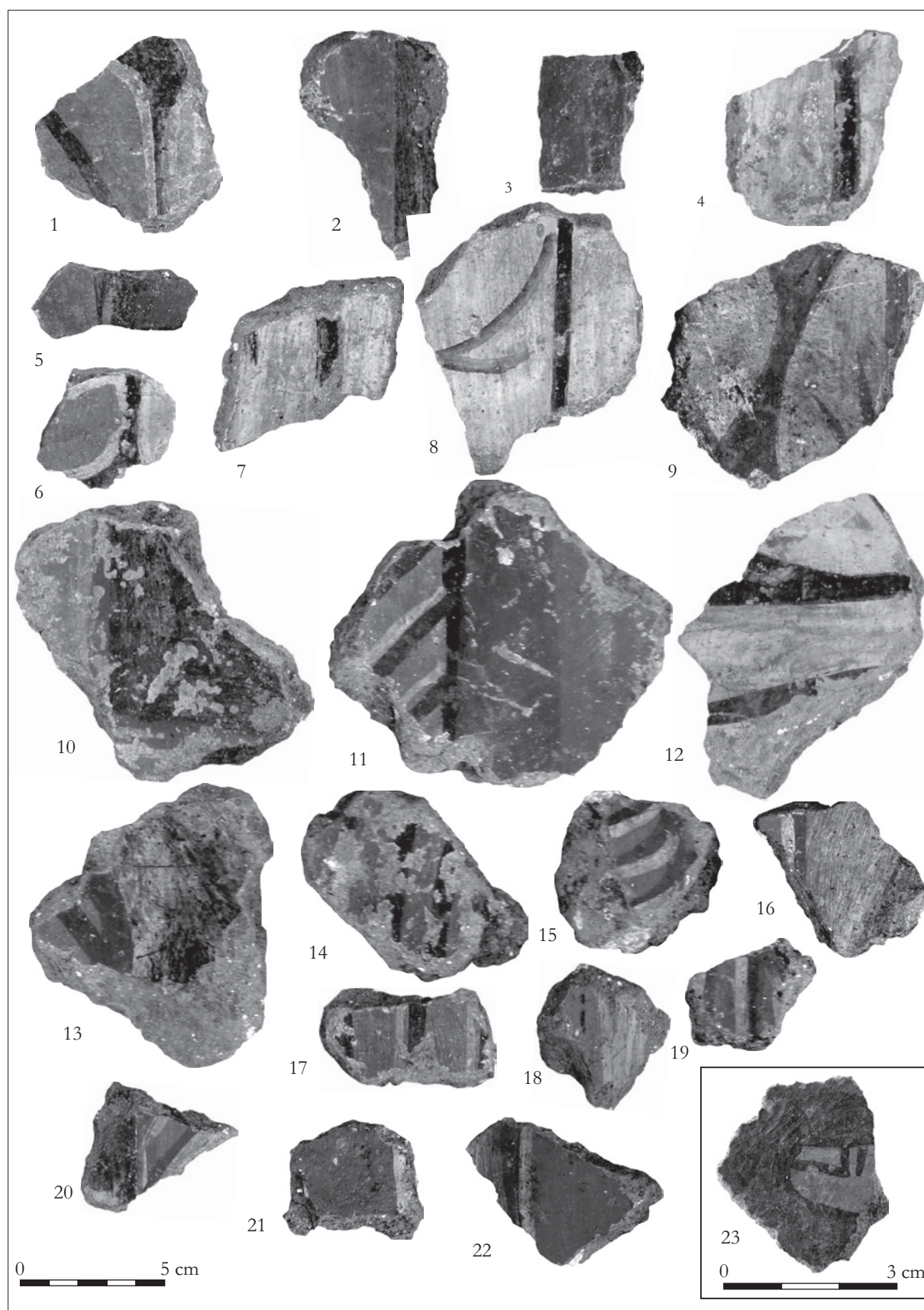
17. tábla Az F.3/2009 felület metszetrajzai (1. déli fal; 2. keleti fal)



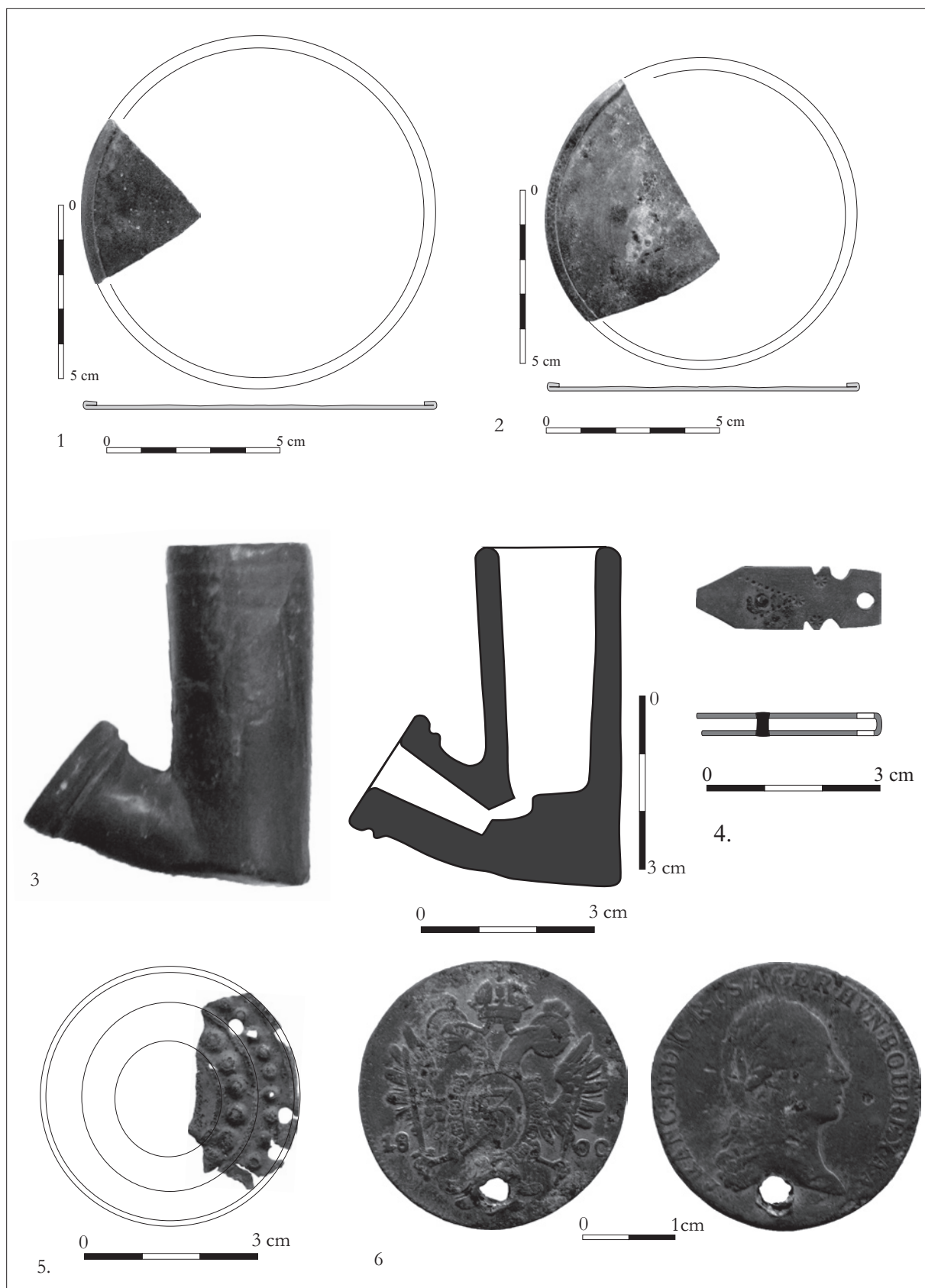
18. tábla 1. Az F.4/2009 felület metszetrajza; 2–3. Kerámialeletek a felületben;
3. Falmaradványok az F.4/2009 felületben (1. sekrestye; 2. korai csonttár; 3. késői csonttár)



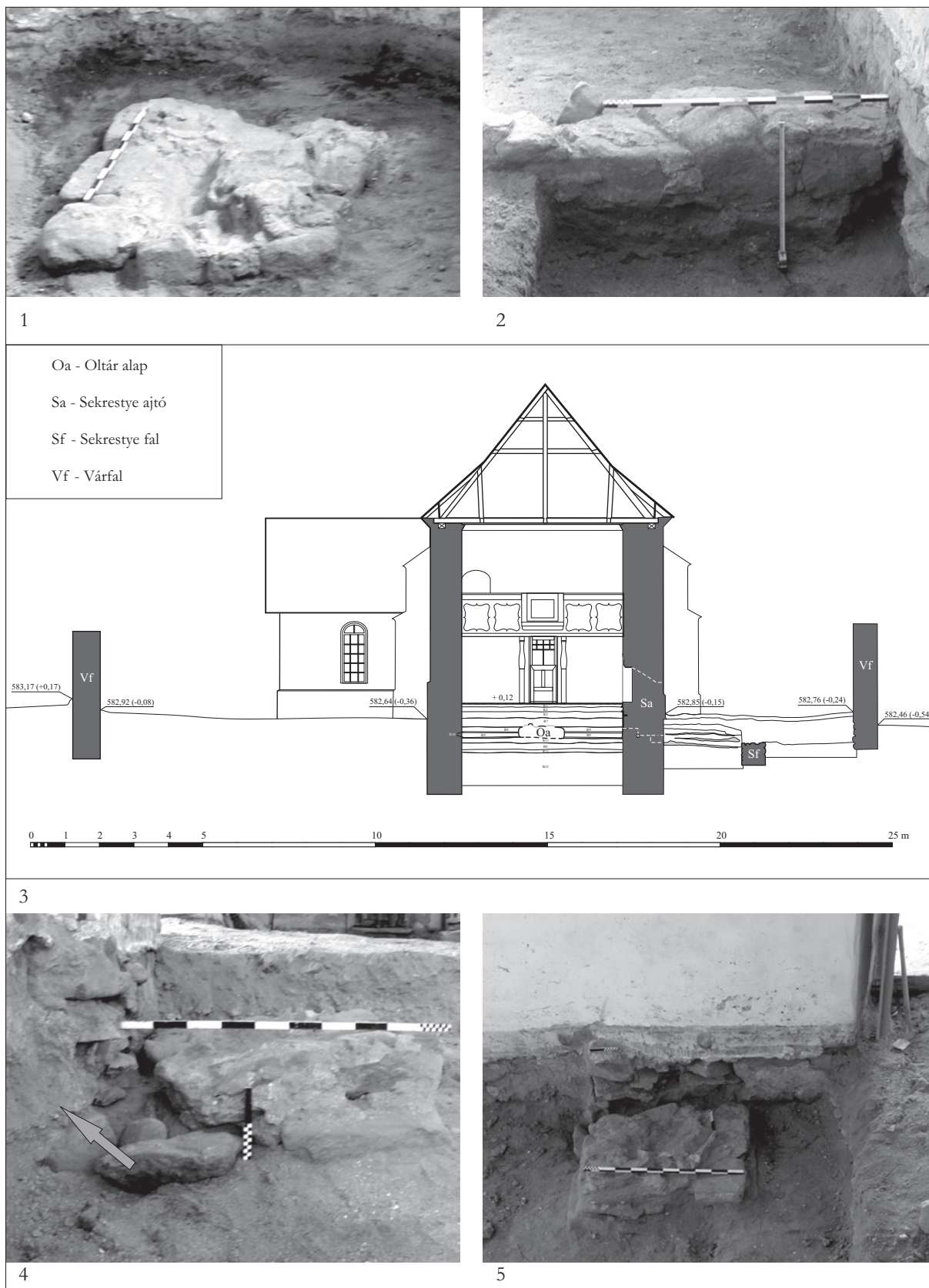
20. tábla 1. Az F.6/2009 felület metszetrajza. 2. Falazatok a templom északi oldalán (1. a templom alapja; 2. a támpillér alapja; 3. A szószék köpenyfala; 4. A korai csonttár falmaradványai; 5. A késői csonttár falmaradványai; 6. A késői csonttár keleti helyisége; 7. A késői csonttár fala; 8. A késői csonttár nyugati helyisége)



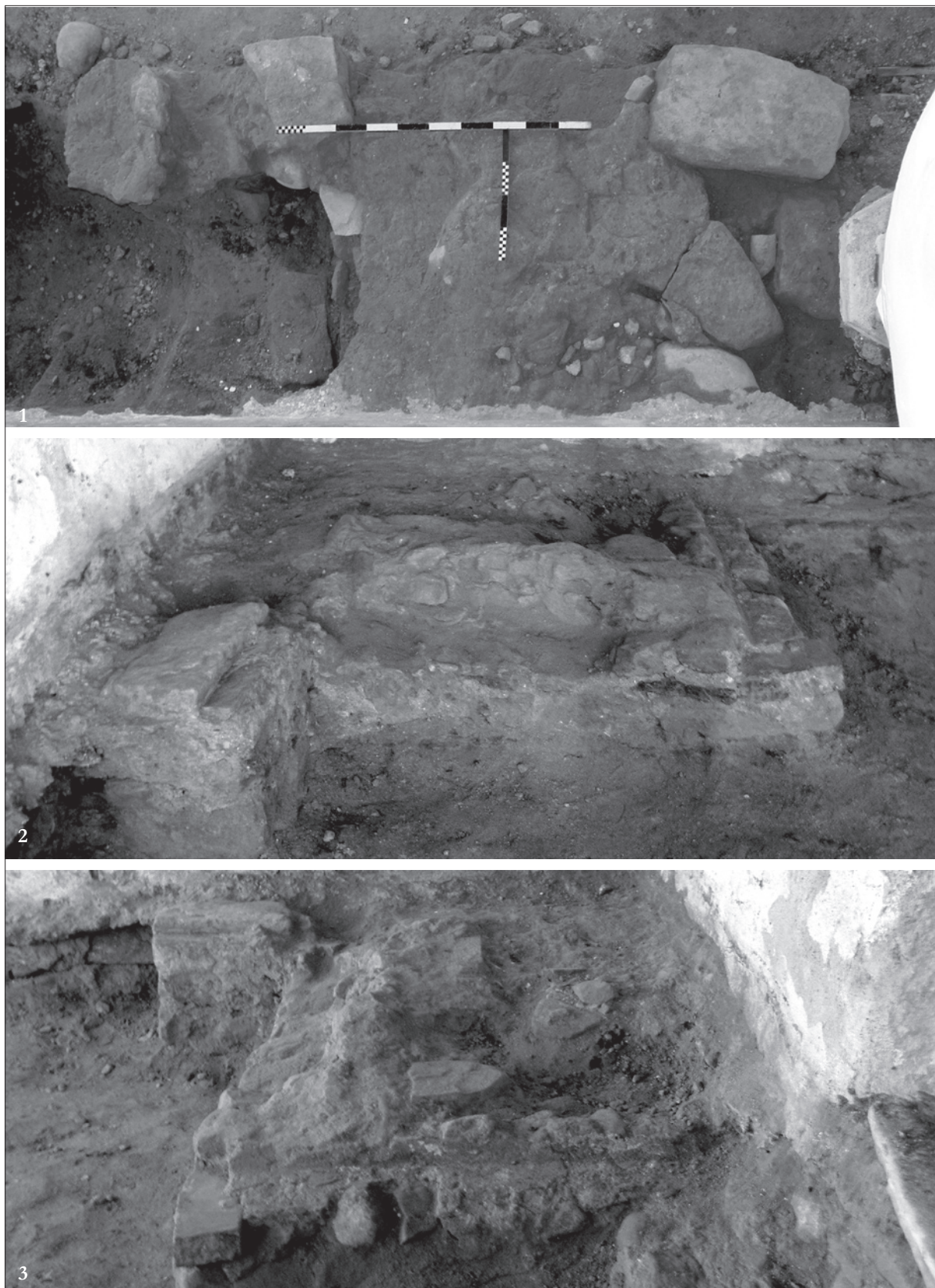
21. tábla Freskótöredékek



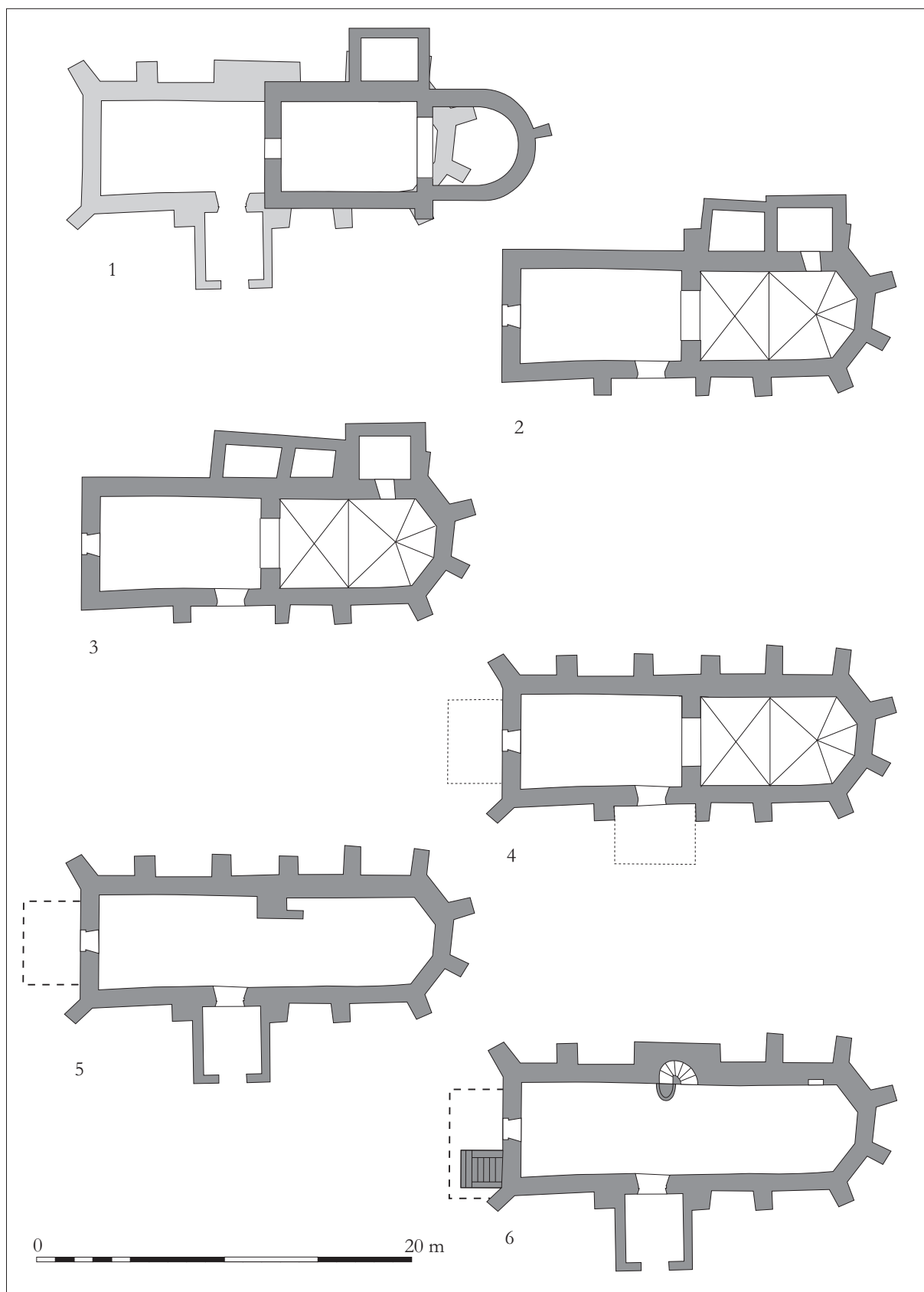
22. tábla A töltésrétegek elhordása során előkerült leletek; 1–2. Ablaküveg; 3. Agyagpipa; 4–5. Vörösréz veretek; 6. Háromkrajcáros érme



23. tábla 1. Az oltár alapja; 2. A szentélylépcső; 3. A belső és külső járószintek és az elfalazott sekrestyeajtó viszonya; 4-5. A diadalív déli oldala



24. tábla 1. Az 1816-os szőszék alapja; 2. A templom délnyugati sarkában feltárt falazat kelet felől;
3. A templom délnyugati sarkában feltárt falazat észak felől



25. tábla A templom építési fázisai (1. 14. század; 2. 15. század; 3. 16. század; 4. 17–18. század; 5. 1816 és 1834 között; 6. 1834 után)

TÖRTÉNELEM

Nyárádi Zsolt – Rejtő András

TORDÁTFALVA ÉS EGYHÁZA (ADATOK A 18–19. SZÁZADI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉGI LEVÉLTÁRI FORRÁSOKBÓL)

Bevezető

Tordátfalva a Nyikóba ömlő Alba-patak katlan-szerű völgyfőjében található, 505–550 m tengerszint feletti magasságban. 1990 óta közigazgatásilag Siménfalva községhez tartozik. Tordátfalva neve a *Torda* személynévből származik amelyhez *-d* személynévképző társult, ehhez járult a *falva* utótag.¹

Az 1985-ben folytatott terepbejárások alkalmával a templomtól délkeletre 12–13. századra keltezhető kerámialeletek jelzik a falu kezdeteit.² Az Orbán Balázs által a település első említéseként meghatározott³ *villa Tortha*⁴ Tordátfalvával való egyértelmű azonosítását a legújabb kutatások cáfolták.⁵

A falu első írásos említése 1546-ból származik, amikor a brassói gimnázium nyilvántartásában egy *Franciscus Sartor Thoratfalinus* nevű embert találunk.⁶ A forrásokban, későbbiekben is a *Tordatfalwa* (1566), *Tordatffalwa* (1567), *Tordatfalua* (1602), *Tordatfalva* (1627) névalakokkal találkozunk.⁷

A faluban 1566-ban két lófő található, ezek *Fekete Gaspar* és *Dijos Demeter*.⁸ 1567-ben Tordátfalván a 25 dénáros adó összeírásakor a regestrumban 21 portát jegyeznek fel.⁹ Az 1576-os összeírásból kiderül, hogy a faluban a legtöbb jobbágyportája a fedelemnek van, ekkor 12 porta után adózik. *Tatar Miklós* árvái két, *Miklossi Máté* és *Antalfi Mátyás* egy-egy jobbágytelek után adóztak.¹⁰

1589-ben több tordátfalvi személy neve is feltűnik. *Dienes Benedekne Anna*¹¹, *Dios Demeterne Catha*¹², *Dios Janos*¹³, *Imre Thamas*¹⁴, *Imre Thamasne Sophi*¹⁵ és *Piros Albert*¹⁶.

1596-ból négy alkalommal,¹⁷ 1598-as évben további ügyek alkalmával tűnik fel Fekete Pál (*Paulum Fekete de Tordatfalua*) választott prókátor neve,¹⁸ aki az 1602-es lustra szerint a 17. század első felében az egyetlen nemes lakos volt a faluban. 1596-ból szintén egy peres ügy kapcsán *Petrus Zederiessi* tordátfalvi jobbágytalálkozunk,¹⁹ és ebből az évből említenek meg egy tordátfalvi lófőt (*Petrus Lukac*).²⁰

1598-ban *Thordatfalui Dyos Janosne Cathaljn*²¹, 1599-ből *Lukachy Gyeörgy*²² és *Sigmond Giorgy tordatffalui drabant*²³, 1600-ban *Thordatfalui Boross Janos*²⁴ és *Tordatfalui Boros Ferencz*²⁵ kerül említésre.

Egy 1599-ben keltezett oklevél *Saroghkeörtwelyt* és *Mal Hagoiban* egy árkot említ meg a tordátfalvi határból.²⁶

Az 1602. augusztus 11-én tartott, Giorgio Basta által császári hűségre esketett nemesek, lófők és szabad székelyek összeírásában Tordátfalván a már említett Fekete Pál nemes mellett 6 lófő, 2 gyalog, 15 szabad és 2 jobbágy lakik.²⁷

Az 1614. február 18-án tartott, legteljesebb összeírásban a faluban egy nemes, a Fekete család újabb sarja, János található. A 12 évvel ezelőtti összeíráshoz képest a lófők száma kilencre gyarapszik. A településen ekkor még jegyeznek három gyalog székely, két szabad, három *confiscati* (elkobzott), kilenc *ante conf aquisiti* (számlálás előtt jobbágygá lett székely, korábban elkobzott tulajdonjogú), öt *post confiscalis* (számlálás után jobbágygá lett székely, utóbb elkobzott vagyonú), hét jövevény és négy idegen családot.²⁸ A faluban ekkor a becsült lakosság 215–220 fő körüli.

¹ KISS Lajos 1988, 665.

² BENKŐ Elek, 1992, 246.

³ ORBÁN Balázs 1868, 118.

⁴ *MonVat*, I, 115.

⁵ BENKŐ Elek 1992, 246.

⁶ BINDER Pál 1971, 209.

⁷ SZABÓ M. Attila 2003, 1058.

⁸ *SzOkl*, II, 201.

⁹ Uo., 219.

¹⁰ Uo.

¹¹ *SzOkl Ús*, I, 12/30, 48/13.

¹² Uo., 12/27.

¹³ Uo., 26/32–33.

¹⁴ Uo., 138/16, 19.

¹⁵ Uo., 12/24.

¹⁶ Uo., 12/73, 48/15.

¹⁷ *SzOkl Ús*, III, 507/56, 63, 508/60, 508/187.

¹⁸ *SzOkl Ús*, II, 405/170, 434/27–29, 434/178, 479/307.

¹⁹ Uo., 415/136.

²⁰ Uo., 415/124.

²¹ *SzOkl Ús*, III, 507/18.

²² Uo., 589/9.

²³ Uo., III, 574/4, 587/9.

²⁴ Uo., 679/719.

²⁵ Uo., 679/814.

²⁶ Uo., 589.

²⁷ *SzOkl Ús*, IV, 111.

²⁸ Uo., 332.

Az 1635. november 18-án tartott összeírásban a Fekete család két ágát találjuk nemesként: Fekete Istvánt, akinek három fia volt (Mózes, János és Pál) és Fekete Boldizsárt.²⁹ 1635-ben a lófők száma 11-re tehető.³⁰

Az 1700-ban tartott, Udvarhelyszék adófizető lakosságának első összeírásában 25 háztartás létezett Tordátfalván.³¹ Ugyanebben az évben tartott második összeírásban 31 családfő szerepel. Az 1701-es adózói összeírásban 32 név,³² 1702-ben 27 családfő szerepel.³³ 1702. március 14. után az Udvarhelyszékre kivetett 9500 rénes forint adó kiírási lajstromában Tordátfalván *Palfi Sigmondot* és *Nemes Jánost* írták össze.³⁴

Az 1712. augusztus 9-én Szentábrahámon tartott, nemesek, lófők és gyalogok összeírásában 5 nemes és 13 lófő szerepel Tordátfalváról.³⁵ Az 1722-ben tartott, adófizető lakosság családonkénti vagyonösszeírásában már három nemes, kilenc lófő, 12 jobbágy, egy jövevény és két *vagi* vagyis kóborló (akiket még tekergőknek vagy vándorlóknak is neveznek) szerepelt.³⁶ Ebből az évből szolgáló népessége *Franciscus Nemes* armalistának volt Tordátfalván.³⁷

A 18. századi eleji összeírások, mivel csupán az adófizetőket tartalmazzák, nem szolgáltatnak adatot a település lakosságának pontos megbecslésére.

A 18. század végi 1784–1787-es, II. József által elrendelt első hivatalos népszámlálás 71 házat, 84 családot és 399 lakost ír össze a faluban, amelyből 201 férfi és 198 nő, ebből egy pap, 36 nemes, 38 paraszt, 29 polgár, 32 zsellér, 14 más kategóriába tartozó. Az 1–12 év közti gyerekek száma 35, a 13–17 év közötti pedig 16.³⁸

Az 1789-es egyházi összeírás szerint a faluban 301 lakos unitárius.³⁹ Összevetve az azelőtti évben készített népszámlálás adataival, a hiányzó 98 lakos vallási hovatartozásáról nincs adatunk. Feltehetően a reformátusok erősödnek meg a térségben, akik a szomszédos Tarcsafalván 1848-ban templomhelyet is kérvényeznek.⁴⁰ Mivel a templomépítés nem valósult meg, feltehetően a környék református közössége szétmorzsolódott.

1801-ben a nagyvizitáció alkalmával a település összlétszáma a következő: gazdák és özvegy gazdák 103, férjes asszonyok 65, fiúgyermek 101 és leány-

gyermek 88, összesen 357.⁴¹ Bő félszáz évvel később, az 1869-ben tartott népszámlálás adatai azt mutatják, hogy a településen jelentős demográfiai növekedés történik. Ekkor 128 háztartást találnak, amelyben 547 személy élt, ami azt mutatja, hogy házanként 4-5 családtag lakott. Ezek közül 268 nő, 279 volt férfi.⁴² A vallásmegoszlás szerint ekkor a település nagy része unitárius, hat lakos református és két izraelita vallású. A faluban ekkor csak két katolikus található, 1848–1849-ben kilenc katolikus írta össze, akik egyházilag Székelykeresztúrhoz tartoztak.⁴³

Az egyházi levéltár és a források

Tordátfalva egyházi hovatartozása a középkorban adatok hiányában teljes bizonyossággal nem megállapítható. A hagyományok szerint Székelyszentmiklós egy egyházközség volt leányegyházaival, a siménfalvi, medeséri, tordátfalvi és a két kedei egyházakkal közösen.⁴⁴ Az mindenképp bizonyos, hogy a tordátfalvi a 16. századra már önálló egyházközség, amely saját templommal és egyházi birtokkal rendelkezett.⁴⁵

A reformáció idején a település lakói többségükben az unitárius hitre térnek, és felekezetüket mai napig megtartották, azonban Tordátfalva napjainkra demográfiai fogyásának köszönhetően elvesztette egyházi önállóságát. 1989-től a firtosmartonosi lelkész, 1999-től Lőrinci Lajos esperes mint beszolgáló lelkész látja el az egyházi teendőket.

2010 tavaszán került sor a Tordátfalvi Unitárius Egyházközség levéltárának digitalizálására és feldolgozására, tovább folytatva az udvarhelyszéki egyházközségek levéltári adatainak rendezését és ismertetését.⁴⁶ A feldolgozás során az iratanyagban előkerült adatok egy színes, munkával teli közösség mindennapjait tárják elénk. Az információkat különféle témakörök szerint csoportosítottuk, hogy áttekinthetőbb és egységesebb formába öntsük az egyházközség történéseit egészen a 19. század végéig. A levéltári állományt jó állapotban találtuk, egy erre a célra elkülönített szekrénybe elzárva, ahová a rendezést követően az iratanyagot visszahelyeztük.

Az első ismert levéltári leltár 1896-ban készült el, Bedő József lelkész halálát követően. A tarcsa-

²⁹ *SzOkl Ús*, V, 309.

³⁰ *SzOkl Ús*, VI, 21, 24.

³¹ *USzék 1700–1722*, 43.

³² Uo., 117.

³³ Uo., 147.

³⁴ Uo., 180.

³⁵ Uo., 200.

³⁶ Uo., 438.

³⁷ Uo., 470.

³⁸ DÁNYI Dezső – DÁVID Zoltán 1960, 366–367.

³⁹ UPL, Unit.Püsp.Vizit. 1788–1789, 768.

⁴⁰ UREL, 84. csomag, 7. irat.

⁴¹ TUEKL, 1. köteg, 1801. május 12.

⁴² SEBŐK László 2005, 228.

⁴³ *SCHEM 1848–1849*, 446.

⁴⁴ DÁVID László 1981, 304.

⁴⁵ Az önállósodást illetően az egyházi hagyományt alátámasztani látszik egy 1899. évi hivatalos kérdőív, amelyre azt írják, hogy az egyházközség a 16. században keletkezett. (TUEKL, 14. köteg, 1899. január 6.)

⁴⁶ NYÁRÁDI Zsolt 2009, 364.

falvi lelkész Ürmösi Sándor jelenlétében számba veszik az egyház iratanyagát, majd a számbavételt követően az iskolába szállítják, Péter József tanító felügyeletére bízva.⁴⁷

1904-ben készült egy újabb leltár, amely a rendezés során szintén nem került elő. A megtalált legteljesebb irattári leltárt 1925-ben készítette el Péter Ödön lelkész. Ez tartalmazza nemcsak az egyházi irattár anyagát, hanem az egyházközség tulajdonait is számba veszi. A rendezés négy csomagba csoportosítja az iratokat, kronológiai sorrendbe rakva azokat.⁴⁸ Az első csomag két 18. századi iratot tartalmaz, a maradék 120 ügyirat 1900-ig tartalmaz adatokat.

A második csomag 1923-ig rendelkezik adatokkal, a harmadik 1925-ig, a negyedik 1941-ig. Utóbbiból utólag leválasztottak egy ötödik csomagot is. A rendezés során összesen 1221 irattal és annak tartalmával ismerkedtünk meg. Az első csomag iratai ma már jórészt nem találhatóak meg az irattárban. Az önálló ügyiratok jelenleg az 1898. évvel kezdődnek, és 1966-ig tartalmaznak iratanyagokat. Az önálló ügyiratok a levéltári rendezést követően évenkénti csoportosításban kereshetőek vissza. Feldolgozásunk során, mivel a 19. századból alig található ügyirat, kevésbé értékesítettük ezt a forráscsoportot. Kiemelkedő fontosságú adatokat tartalmaz viszont a toronyépítésre vonatkozóan az a 13 ügyirat, amely 1890–1895-ből származik.

Az irattári anyag legnagyobb és egyben legfontosabb részét a jegyzőkönyvek jelentik. Párhuzamosan több jegyzőkönyvet vezettek. Az egyházközség történetének legfontosabb forrásai a vizitációs jegyzőkönyvek, amelyek az egyházi vizsgálatok állapotjelentéseit tartalmazzák, gyakran közéjük illesztve az egyházközség vagyonának összeírását is. Ezek a protokollumok tartalmazzák egyben a *curator* évi pénzügyi számadásait is. A kiadások listáit tanulmányozva sok esetben fontos adatokat nyerünk a templom állapotára, javításaira vonatkozóan, a templomi berendezések cseréjéről, bővítéséről. Ezekből ismerjük továbbá az ingatlanok állapotát, az egyházközség lélekszámát, az iskolába járó gyerekek számát, és magáról a tanítás menetéről is fontos adatokat nyerhetünk.⁴⁹

A következő iratcsoport magával az egyházközség működésével kapcsolatos. A felsőbb rendeletek tárai

őrzik a Gubernium és a felsőbb egyházi rendeleteket, amelyeket bemásolva a jegyzőkönyvekbe olvashatunk latin és magyar nyelven írva.⁵⁰ Összesen öt protokollum készült 1780–1909-ben. Ezek a vidék közigazgatás-, gazdaság- vagy mentalitástörténetének jelzett időszakait vizsgálók számára nélkülözhetetlen források. A következő forrásanyagcsoport a presbiteri gyűlések alkalmával vezetett jegyzőkönyvek, amelyek számos határozatot és rendeletet tartalmaznak. Tanulmányozásuk elengedhetetlen az egyes események hiteles bemutatásához és megértéséhez.⁵¹

Az egyházi iskola működésére vonatkozó legfontosabb források a presbiteri és vizitációs jegyzőkönyvek. Ezt kiegészíti az *Iskolalátogatási jegyzőkönyv*, amely 1818–1846-ból tartalmaz fontos adatokat.

Az *Ecclesia Domesica* (1939–1954) és a *Historia Domesica* (1954–1961) lelkészi jelentéseket tartalmaz, kisebb eseményekről, történésekről számolnak be. Ezeket egészíti ki az 1950–1960-ban vezetett *Munkanapló*.

Az eklézsia levélforgalmát az iktatókönyvek jegyzik, ezekből öt maradt fenn.⁵²

Népességtörténeti és családfakutatási szempontból nélkülözhetetlen adatokat szolgáltatnak a keresztelesek, esketések, temetések kimutatásai. A legkorábbi nyilvántartás 1773–1798-ból tartalmaz adatokat.⁵³ Ennek hátoldalára írták az 1837–1845 időszak presbiteri gyűlési jegyzőkönyveit. Anyakönyvekkel foglalkozó jegyzőkönyv még kettő készült, az 1799–1856, 1859–1923 években, ezek jelenleg a csíkszeredai állami levéltárban vannak.⁵⁴

Az egyházközségnek szánt adományokat is feljegyezték, nyilvántartásukat ún. *Aranykönyv*be vezették be. Ezekből kettő készült, 1869–1949-ben és 1950–1964-ben. A jegyzőkönyvek többségén a borítóra ragasztott papíron szerepeltek a legfontosabb adatok: az évek, amelyek közt íródott, a témakör, amelyet magában foglalt. Ezeket két leltár nyomait is megtaláltuk. Az egyik részben az 1925-ben készített jegyzék, de ez sem fedti teljesen a mai számozást. A másik jegyzéknek nem találtuk nyomát.

Az egyházi iratanyagban felbukkan két irodalmi jelentőségű prédikációs jegyzék, az egyik 1780–1829-ben keletkezett, a másik pedig Lőrinczi Mihály volt vargyasi lelkész prédikációit tartalmazza, 1810–1820-ból.

⁴⁷ TUEkL, 13. kötet, 1896. április 13.

⁴⁸ TUEkL, 25. kötet, 37.

⁴⁹ Tordátfalván összesen öt hasonló jegyzőkönyv készült: 1750–1801 (Boros Ferenc kezdte meg), 1802–1833, 1834–1866, 1868–1901, 1912–1927 – az utolsó már formanyomtatványba írva. Ezt folytatja a tordátfalvi unitárius egyházközség pénztárnaplója 1967–1969-ben.

⁵⁰ A levéltárban 1780–1798, 1799–1830, 1830–1851, 1851–1876, 1880–1909 között öt protokollum készült.

⁵¹ 1837–1857, 1897–1908, 1909–1928, 1932–1935, 1935–1941, 1941–1948, 1948–1954, 1944–1968, összesen nyolc jegyzőkönyv.

⁵² 1904–1924, 1925–1928, 1929–1934, 1934–1951, 1952–1978.

⁵³ 1773. évben fizetnek ki 34 dénárt a Keresztelő Könyvért (TUEkL, 1. kötet, 1773. május 25.).

⁵⁴ CsÁL, Fond 52, 701–702.

A közösség és temploma

A település kelet–nyugat tájolású unitárius temploma a falu nyugati szélében egy kis dombocskán található. Mai formáját 1819–1823-beni építkezések során nyerte el. Falaiiba másodlagosan beépített középkori faragványok sejtetik gótikus előzményét.⁵⁵ A templom északi falában háromszögű lezárású, élszedéses, egyszerű kiképzésű szentségtartó fülke található. További faragványok másodlagos felhasználását azonosíthatjuk, ha az északi falnak épített szószek lépcsőit tanulmányozzuk. Ezek egy élszedett szemöldökgyámos ajtókeret szárkövei voltak. Az egyház-község tulajdonában levő aranyozott kehely szintén a gótikus templom berendezéseihez tartozott.

Az 1789-es vizitációból részletesen megismerhetjük az elbontott középkori templomot. A falu Medesér felőli szélében, Kénosi Sándor József kúriája mellett, deszkával négyzetesen elkertelt és lefedett kerítés által elhatárolva, a kis patakocská mellett volt található a templom. Kétfelől lehetett bejutni a templomkertbe, egyik kapu a kúria felől volt, a másik pedig azzal szemben, a nyugati oldalon. A bejáratokat vas sarokkal ellátott fazárás bélelt ajtók zárták le.

Jobb kéz felől említenek egy cserefából készített haranglábat, zsindelel fedve, amely „rongyosodni indult”. Ebben két harang volt, a kisebbiket 1772-ben elcserélték egy nagyobbra az énlakiakkal, a másik harangon elöl virágok voltak, alatta 1697-es évszám.⁵⁶ Ez 1916-ban elpusztult.⁵⁷

A kert közepén húzódott a szintén zsindelel fedett, nyolc támpillérel ellátott templom, a déli oldalán bedeszkázott tornácon keresztül lehetett az épületbelsőbe jutni. Egy másik bejárat a templom nyugati részén volt elhelyezve.

A nyugati bejáraton belépve egy karzatot írnak le, virágos díszekkel ékesítve. A templombelsőben 31 pad szolgáltatta az ülőhelyet. A templom közepén volt egy éneklőszék, 1759-es évszámmal, mellette az Űrasztala. A templombelső deszkával volt padolva. Az adományokat az egyháztagok egy kis zöld vas fogantyús ládikóba teheték bele.

Az északi fal mellett egy kőből rakott szószek foglalt helyet, fölötté egy szószékkoronával, amelyet Kis József készített 1789-ben.

A középkori szentélyt egy diadalív választotta le, amely magasabb volt a hajónál. Ekkor már az egész templomban kazettás mennyezet volt, virágokkal díszítve.⁵⁸ A templom déli oldalán fa keretbe helyezve három üvegablak szolgáltatta a templom világítását.⁵⁹

A leírás egy alapjaiban középkori, de már jelentősen átalakított templom képét mutatja. A támpillérek feltehetően a sokszögű szentély sarkait támasztották, kettő északról és délről a diadalív vonalában, valamint a hajó délnyugati és északnyugati sarkain helyezkedtek el. Jelentős átalakításon ment át a templombelső, kőrácsos ablakait ekkor fakerettel pótolják, mennyezetét fából készített kazettásra cserélik le. A kazettás mennyezet dátuma 1668, illetve 1687, ebben az évben javították a nyugati oldalon található karzatot is.⁶⁰ Ez az évszám mindenképp egy nagyobb átalakítást takar. A középkori templom állapotára vonatkozóan az 1750-es évektől kezdődően vannak adataink. 1755-ben kisebb javítási munkálatok zajlanak a templom körül, ekkor zsindelelre 2 magyar forintot és 24 dénárt és zsindelelre 2 magyar forintot és 84 dénárt fizettek, 1758-ban szintén több alkalommal fizetnek a tetőzet karbantartására.⁶¹

1757-ben az ajtók javítására költenek, amelyért négy véka zabot fizettek,⁶² két évre rá ismét találunk hasonló kiadásokat.⁶³

⁵⁵ DÁVID László 1981, 345–345.

⁵⁶ A harang felirata: PER INDUSTRIAM ET MUNITIONEM GENEROSI DOMINI SIGISMUNDI PALFI IN GLORIAM UNIUS VERI DEI ET FILII EIUS JESU CHRISTI CONFECTA EST PER QUE INCOLAS TORDATFALUI(ENSES). Ennek a harangnak a feliratát az 1789-es vizitáció alkalmával rosszul másolják le, így Dávid László is tévesen idézi (Uo., 347). A szöveg javítását az 1801-es vizitáció alkalmával valósítják meg. (TUEkl, 1. köteg, 1801. május 12.)

⁵⁷ BENKŐ Elek 1992, 245.

⁵⁸ A kazettákon található feliratok: AEDIFICABAT, PINGEBATQUE DANIEL MUSNAI ET STEPHANUS BÖZÖDI AEDILIS VERO ERANT PETRUS VARGA ET STEPHANUS SZEDERJESI AO 1687. 12. JULII SOLT 12:3. JERTEK EL ÉS MENNYÜNK FEL AZ UR HEGYÉRE ÉS JÁKOB HÁZÁHOZ, ÉS MEG TANIT MINKET AZ Ő UTAIRA ÉS AZ Ő ŐSVÉNYEIN JÁRJUNK MERT SIONBÓL MÉGYEN KI A TÖRVÉNY ÉS AZ UR IGÉJE JERUSÁLEMBÓL. Ismét: AEDIFICATUM HOC LACUNAR TEMPLI GEN. SIGISMUNDUM PÁLFI DE GAGY REGNANTE ILLUS. AC. CELSIS. TRANSYLVANIAE PRINCIPE MICHAELE APAFI,

PARTIUM REGNI HUNGARIAE DNO, ET SICULORUM COMITE. Ismét: SOLUTAR. INDUSTRIA HOC LACUNAR TEMPLI AEDIFICATUM EST GEN. D. ANDREAE PÁLFI DE GAGY. REGNANTE ILLUST. AC CELSIS. PRINCIPE MICHAELE APAFI PARTIUM REGNI HUNGARIAE DOMINO ET SICULORUM COMITE: Ismét: DEUT 6:14 NE MENNYETEK IDEGEN ISTENEK TISZTELETÉRE ADDIG AO DNI 1668 12. 8-BRIS.

⁵⁹ TUEkl, 1. köteg, 1801. május 12. A teljes összeírás megjelenik a kolozsvári unitárius levéltárban található vizitációs jegyzőkönyvben is (Unit.Püsp.Vizit. 1788–89, 759–762), egy részét közli DÁVID László 1981, 346–347.

⁶⁰ Az évszámot és az adományozó nevét a javítási felirat örökítette meg: RENOVALTATOTT EZ A KAR NEMZETES PÁLFI SIGMONDNÉ ASSZONYOM HÜSÉGES FORGOLÓDÁSA ÁLTAL, ISTENES INDULATTYÁBÓL AO. 1687 NEMZE. MIKLÓSI JUDITH ÁLTAL.

⁶¹ TUEkl, 1. köteg, 1755. május 30, 1758. december 7.

⁶² Uo., 1757. október 8.

⁶³ Uo., 1759. szeptember 22.

1767-ben kisebb kőműves munka zajlik a templomnál, három véka búzát fizettek a mesternek.⁶⁴ 1772–1773-ban a templomtornácán zajlanak munkálatok. A tornácra és a hozzávaló deszkákra, zsindelyre és szegekre is költenek. A kurátor Lukácsi Pál és egyházi Kis József „kenyerin” dolgoztak 13 napot a munkások, melyért a fizetségük 3 magyar forint 90 dénár, illetve 3 magyar forint 12 dénár.⁶⁵ Kis József ekkor más adományozást is tesz. Az ő költségén cseréli ki az egyházközség a déli bejárati ajtót, amelyet zöldre festenek, vas sarkokkal és vas zárral látnak el.⁶⁶

1778-ban a haranglábat javítják, ekkor a lécszegek elkészítésre a kovácsnak 27 dénárt, a haranglábra való más anyagokért 18 dénárt és további, a haranglábon folyt munkálatokért 12 dénárt fizettek.⁶⁷ A gótikus templom pilléreit 1782-ben javítják, amelyre 48 dénárt költöttek anyagszükségletre,⁶⁸ 1788-ban magán az épülettesten is újabb javításokat végeztek. Ekkor mészre és a kőműveseknek 8 magyar forint összeget, míg pálinkára 48 dénárt költöttek.⁶⁹ 1789-ben kicserélik a nyugati bejárati ajtókat, Kis Józsefné adományainak köszönhetően egy zöldre festett, virágos, vas sarkú és fa záras ajtó kerül a templomra.⁷⁰ Ebben az évben készült el a szószékkorona is, valamint a stallumok, amelyek Kis József adományainak köszönhetően valósultak meg.

Az 1789-es vizitációt követően 1801-ben készült egy nagyobb állapotfelmérés. Ekkor számolnak be az újabb változásokról.

1794-ben nagyobb átalakításokra került sor: „mely deszkázott Tornác 1789-ben a Templom Délfelől áll ajtaja előtt volt, az általvitetett és most találkozottatik a Templom Napnyugat felől való végiben lévő ajtó előtt; s helyébe a Templom délfelől való oldalához ragasztva, a Templom tágasíttására építetett egy Fiók, lévén ennek falai kőből valók, fellyibról pedig csak átvett és a Templom oldalán volt ajtó kivitetett ezen fiók Délfelől való oldalára, mellyen vagyon most egyik bejárás a Templomba; ezen fiókon vagynak fában foglalt három üveg Ablakok; benne a prédikáló székek szemben két sor székek egyik sor

a férfiak, a más sor pedig az asszonyok számára való, kívülről a Fiók Ajtaja felett olvasatik ezen írás: 1794. ÉPÍTETET EZ TORNÁC GOMBOS GYÖRGY CURATORSÁ”.⁷¹

1794-ben lebontásra került a fából épített harangláb, amely helyett építésre került a „templom napkelet felől való végihez kőfal fundamentumra tserefákból egy harangláb, melynek allya a kőfalon fellyül bé-vagyon deszkázva, lévén a Templom felől való oldalán egy fenyő deszka ajtó vas sarkokkal, ezen deszkázaton fellyül egy darabig fel sendellyezés vagyon; ezen fellyül az ablakokig fel viszont deszkázat, a szarvazattya pedig sendellyes és a szarvazat tetejében egy tsillagos bádóg pléh Gomb. Ezen tornyon lévő deszkázatok fejr és a szegeleteken feketés tarka festékesek, a sendellyezések pedig veres festékesek”.⁷² Az új haranglábra két harang került fel, a kisebb 1697-es, a 250 fontos 1772-es évzámmal,⁷³ utóbbi igen kalandos úton került az egyházközség birtokába. A tordátfalviak 230 forintért az énlakiaktól vásároltak egy harangot. Cserébe adták a tordátfalvi kisebbik harangot, és fizettek emellett 42 magyar forint összeget. Közben az énlaki egyházközség az etédiektől vásárolt egy másik harangot, de mivel kicsinek tartotta, be akarta olvasztani. A tordátfalviak ezt megtudták, és az énlakiaktól vásárolt harangot kicserélték az etédire, amely nagyobb volt. A cserét 44 német forinttal toldották meg.⁷⁴

1799-ben újból felújítják a karzatos: „fenyő deszka táblái kék festékesek, s a közepén virágosak”.⁷⁵ 1803-ban újabb felújítások zajlottak. Ekkor az elköltött 7 magyar forint egy része a haranglábra, egy része a templom párkányzatának és a kerítésnek kijavítására volt szükséges.⁷⁶ Ebben az évben vásároltak 1500 zsindelyt is a tetőzet kiigazítására, amely 4 magyar forint 50 dénár összegbe került.⁷⁷

1806-ban az egyik pillért fedik újra,⁷⁸ a következő évben a cinterem kerítésére vásárolnak deszkát, valamint a templom tetőzetére zsindelyt.⁷⁹

Az 1809-es vizitáció megállapítja, hogy a cinterem kerítése azon az oldalon, ahol a három ajtó található,

⁶⁴ Uo., 1767. szeptember 19.

⁶⁵ Uo., 1772. december 3.

⁶⁶ Ennek az ajtónak a felirata volt: MAGA KÖLTSÉGÉVEL TSINÁLTATTA TORDÁTFALVI KÜS JÓZSEF EZEN AJTÓT ISTEN DITSŐSÉGÉRE AO. 1772 DIE 3-IS JUNIJ.

⁶⁷ TUEkl, 1. köteg, 1778. szeptember 18.

⁶⁸ Uo., 1782. november 23.

⁶⁹ Uo., 1789. (pontos dátum nem olvasható).

⁷⁰ Ennek felirata volt: AO 1789 ESZTENDŐBEN TSINÁLTATOTT KÜS JOSEFNÉ BENTZÉDI GYÖRGYNÉ, ÉS GERÉB JÓZSEFNÉ ÉNLAKI ASZTALOS TÓT GERGELY ÁLTAL.

⁷¹ TUEkl, 1. köteg, 1801. május 12.

⁷² Az ablakok alatt egy felirat örökítette meg az építést: A TOR-DÁTFALVI UNITERIA SZE ECLÉ FIÁNAK TARTSAFALVI

SYLVESTER GYÖRGY TSINÁLTA ANÓ 1794. GOMBOS GYÖRGY CURATOR: SZEDERJESI MIHÁLY, BENTZÉDI SIGMOND ÉS ASZTALOS JÁNOS EGYHÁZFITAGOK.

⁷³ Ennek a felirata: AD GLORIAM DEI CURAVIT FIERI ECCLA REFOR ETEDIENSIS ANNO 1766; a „Tengellyén pedig vagyon ezen esztendő-szám Anno 1772”.

⁷⁴ TUEkl, 1. köteg, 1801. május 12.

⁷⁵ A karzat felső részén örökítette meg egy felirat a javítás emlékét: EZEN KART FESTETTE MEG ISTEN INDULATTYÁBÓL TSEHÉTFALVÁN LAKÓ GYÖRFI ANDRÁSNÉ TORD. GOMBOS KIS ANNA AZ 1799-DIK ESZTENŐBEN.

⁷⁶ TUEkl, 2. köteg, 1803. szeptember 20.

⁷⁷ Uo., 1803. szeptember 20.

⁷⁸ Uo., 1806. november 15.

⁷⁹ Uo., 1807. december 4.

elég rossz állapotban van. Az ajtókon nincs zár, és mivel az országútra néznek, „ember barom egyaránt járhattya a Templomnak és Czinterem hasznának kárára, azért imponallya a Visitáció, hogy a Curator az ajtókra jó zárt tsináltason”.⁸⁰

A templom állapota fokozatosan romlani kezd. 1813-ra már súlyos repedések keletkeznek rajta, az ez évi vizitációs látogatás alkalmával javasolták az egyházközségnek, hogy építsék újra a templomot.⁸¹ Az egyházközség nehezen szánja rá magát az építkezésre.

Az 1814. évi vizitáció felhívása után se történik semmi, az 1815-ös vizitáció alkalmával sem találunk változást: „a templom régiség miatt omladozó félben”.⁸² A felszólítás 1816-ban is eredménytelen maradt. 1817-re annyira leromlanak a falak, hogy tovább az építkezést halasztani nem lehetett, így elkezdték ebben az évben a lebontás előkészületeit, amely egyelőre csak az építőanyagok felhalmozására korlátozódott, 464 véka meszet vásároltak 202 magyar forint összegért, faanyagra további 96 magyar forintot költöttek el.⁸³ A faluközség 66 magyar forint összeg hozzájárulásával segítette az építkezést. Tényleges munkálatok a következő évben sem zajlanak. Tovább folytatódik az építőanyagok beszerzése, felhalmozása. Ebben az évben 487 véka meszet vásároltak, 292 magyar forint 50 dénárért. Továbbá vásárolnak 30 kupa pálinkát 60 magyar forint 60 dénárért.⁸⁴

1819-ben, Ürmösi József lelkesége alatt kezdődtek el a munkálatok. Ennek az évnek az első felében már elbontják a templomot, hiszen a vizitáció beszámol arról, hogy templom nem lévén, a nyári iskola működése akadozott. Sokáig tisztázatlan kérdés volt, a források szűkszerűsége miatt, hogy ebben az évben a teljes templomot elbontják-e vagy esetleg csak kibővítik, átépítik, egyes középkori falakat újrahasználják.

Benkő Elek terepi kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a templomot nem bontották teljesen le, csupán a déli falat és a szentélyzáródást. Kibővítve a templombelsőt, dél és kelet fele növelték azt. Az északi falazatot középkorinak tartotta.⁸⁵

Ezt a feltételezést a 2010 őszén, a templomfelújítással kapcsolatos kisebb leletmentő ásatás cáfolta meg. Mivel az északi fal erőteljesen felázott, mind a külső, mind pedig a belső oldalon 50–60 cm széles vízmentesítő árkot ástak, közvetlen a fal mellett. A külső oldalon az északi fal teljes hosszában, belül nyugatról egészen a szószekig végzett a Haáz Rezső Múzeum leletmentést.⁸⁶ Ennek során a templomon

kívül középkori sírok és egy sekrestye falmaradványai kerültek elő. A részben feltárt 16 sír keletelt tájolású volt, melléklet nélkül. Mind a sekrestyét, mind pedig a sírok egy részét átvágja a mai templom északi fala. A középkori épületrészek és a sírok tájolása is eltér a mai templométól, így feltételezzük, hogy a 19. században a teljes középkori templomot elbontják, az a mai templom belsejében keresendő. A 19. századi építkezések során jelentős tereprendezést is végeztek, hiszen a feltárás során 20 cm mélységben is észleltünk sírokat.

1819-ben nemcsak az épület elbontásával végeztek, hanem lerakják az új falak alapjait is. A kőműves pallérnak az ígért összegből 75 magyar forint 60 dénárért fizettek ki. A templomépítéshez szükséges téglamennyiség egy részét adományozás útján szerezte be az egyházközség. Ezer-ezer téglát adományoztak Bentzédi Zsigmond, Bentzédi Mihály, Fekete Zsigmond, Fekete Sámuel, Nemes János, Végh Pál, Lukátsi István, Lukátsi György Gombos György, Gombos Mihály, Gombos Dániel, Gombos István, Gombos Lajos. 500–500 db téglát adományoztak Balácsi József, R. Szőke György, N. Szőke György, Nemes Ferenc, Vég József, Vég Sámuel, Vég Mózes, Fekete József, Kis Mózes. Márton Istvánné asszony 1500 db téglával járult hozzá az új templom építéséhez.⁸⁷ Az adakozásoknak köszönhetően 15 000 db téglát állt rendelkezésre az építkezéshez.

A régi templomból elbontott mennyezetdeszkák, zsindelek, lécek, szegek, székek, a régi ajtók zárral együtt egy halomba összehordódtak a templom közelében. A régi templomi ablakokból kettő az iskola-mester házára került fel.⁸⁸

1820-ban igencsak jól haladtak az építkezések. A vizitáció örömmel konstataulta, hogy az „új Templom fedél alá vétett”.⁸⁹

Az építkezések során az egyházközség vásárolt 105 kupa pálinkát, amelyért 52 magyar forint 52 dénárért fizettek. A templom kőfalának bevégeztetésekor kőfaragó munkákra 9 magyar forint összeget fizettek ki. Ebben az évben a legnagyobb kiadást a faanyag beszerzése jelentette. Erre terményben kiadtak 72 véka kukoricát, 62 véka búzát. A faanyag kifaragására fizettek 35 magyar forint 6 dénárért, padlódeszkáért 6 magyar forintot fizettek. A templomot zsindeellyel fedték be, ehhez 21 ezer darabot rendeltek, melyért 44 magyar forint 40 dénárért fizettek a gabonán kívül. A zsindelel felszegezéséhez rendeltek 51 ezer db szeget, 86 magyar forint 22 dénár összegért. A nagy

⁸⁰ Uo., 1809. november 12.

⁸¹ Uo., 1813. november 28.

⁸² Uo., 1815. szeptember 23.

⁸³ Uo., 1817. október 9.

⁸⁴ Uo., 1818. szeptember 28.

⁸⁵ BENKŐ Elek, 1992, 245.

⁸⁶ A feltárásokat Sófálvi András régész vezette, ásatási jelentését lásd a Haáz Rezső Múzeumban.

⁸⁷ TUEkl, 2. köteg, 1819. szeptember 30.

⁸⁸ Uo., 1819. szeptember 30.

⁸⁹ Uo., 1820. szeptember 25.

volumenű munkálatok kifizetései mellett is jut még a kőműves pallérnak a részlet törlesztésére, ő 325 magyar forint 20 dénárt kapott. Elkezdik beszerezni még ebben az évben a belső berendezéseket: Zetelakáról a templomi székeknek vásárolnak 7 magyar forint 50 dénárért deszkát.⁹⁰

1821-ben nem készült vizitációs számadás, így az 1821–1822-es év kiadási adatait együtt találjuk meg. További 265 magyar forint 50 dénár részlet kerül kifizetésre a kőműves mesternek. Elkészül a templom mennyezete is, amelyre 196 szál deszkát használtak fel, 41 magyar forint 40 dénár összegben. A már megrendelt templomi székek (padok) alá a farkaslaki erdőből hozattak cserefát, további cserefát vágattak a templom ablakaihoz is.

Elkezdtek az épület falainak a vakolását, ehhez 266 véka meszet rendeltek, 159 magyar forint 60 dénárért. Az ácsmunka alkalmával újrafedték a haranglábat is, amelyre 2000 db zsindeletet vásároltak 8 véka kukoricáért. A két harangnak szíját, kötelét is kicserélték. További 2000 zsindeletet és 4000 zsindeleyszeget rendeltek a templomhoz.⁹¹

Az 1823-as püspöki vizitáció örömmel veszi jegyzőkönyvbe, hogy noha „a Cziinterem az építés miatt pusztá, azonban a Templom szépen ékeskedik és elkészült”.⁹²

Ebben az évben a kőműveseknek 34 magyar forint 20 dénárt fizettek. Legnagyobb kiadás az asztalosmunkákra volt, ezért 240 magyar forint található a kiadások éves listáján. 15 magyar forint összegre deszkát vettek kiegészítésként a templom mennyezetére, karzatra, székekre és padlóra. Az asztalosokkal megállapodtak, hogy a párkányokat vörösré fessék, erre 6 magyar forint 34 dénárt költöttek. Különböző dolgokra fél mázsa vasat vettek 15 magyar forintért, Martonosi Gáspár István az ajtókra való sarkot készítette el 3 magyar forintért. A régi templom ablakából egyet felújítatnak, a maradék ablakok rámaíra, üvegeire és vas rostélyára költöttek 15 magyar forint 50 dénárt. Az új templomra két bejáratot terveztek, egyiket a déli, másikat a nyugati oldalon. Ezeknek az ajtói Gombos György, Gombos Mihály, Bentzédi Zsigmond és Bentzédi Mihály adományainak köszönhetően készültek el.⁹³

A régi templomi berendezésekből sok visszakerült, így a szószékkorona, amelyet felújítottak, az úrasztala és a stallumok is, amelyek még 1789-ben készültek, és több átfestéssel ugyan, de napjainkban is a templomot ékesítik.

1823-ban a nagyobb munkálatok véget értek, helyükre kerültek a belső berendezések, az ablakok, ajtók. A következő évben még kifizettek ugyan 162 magyar forintot az üveglakok elkészítésére,⁹⁴ de gyakorlatilag már késznek tekinthetjük a templomot.

A templomszentelés alkalmával nagy ünnepélyt szerveztek.

Az egyházközség módosságáról az egyháztagek adakozókészségéről tesz tanúbizonyságot, hogy új templomukat rövid időn belül, zökkenőmentesen felépítették, nem volt szükség hitelek felvételére, mint azt sok más egyházközség építkezéseinel megfigyelhetjük. A sok, csak részleteiben feljegyzett adomány, a közmunka és a terményben való kifizetések miatt az építkezés végösszegére még csak becsléseket sem tehetünk. A faluközség egy jelentős méretű templomot épített, amelynek a hossza 20 m, a szélessége 9,5 a magassága pedig 7,5 méter.

Az építkezések végeztével kissé alábbhagyott a munkakedv. A püspöki vizitáció ismételt arról számol be 1825–1826-ban, hogy a cinterem rossz állapotban található, és a haranglábnak sincsen zárral ellátott ajtaja.⁹⁵ Ez a probléma 1833-ban újból előbukkan, ekkor nyolc nap haladékot kap az egyházközség a problémák rendezésére.

1834-ben újabb nehézség sújtja az egyházközséget. A nagyobbik, 1772-ben az etédiektől vásárolt harangjuk megrepedt és újra kellett öntetni. A 250 fontos súly helyett kissé nagyobbbat öntettek, 296 fontosat. Ennek felirata: A TORDÁTFALVI UNITÁRIA EKLÉSIA ÖNTETTE ISTEN DITSŐSÉGÉRE 1834. LOOTZ FRIDRIK ÁLTAL. A harang újraöntése 458 magyar forint 98 dénár volt. A faluközség 34 magyar forint 44 dénárt adakozott a harangöntésbe. A harang más kellékeire (ütő, tartó, tengely, öntő stb.) további 52 magyar forint 98 dénárt fizettek ki.⁹⁶

Alig 13 évvel az építkezés befejezése után a templom falain már kisebb hasadások mutatkoztak, a tetőzetet is javítani kellett. 6000 db szeget és 1000 db zsindeletet rendeltek.⁹⁷

1837-ben a februári presbiteri gyűlésen felmerült, hogy az új templomot el kellene látni orgonával. El is határozták, hogy ez ügyben meg kell keresni a háromszéki orgonakészítő Szőcs Mózeset. Még ebben az évben sikerült is megszegődniük, kiegyeznek 300 magyar forint összegbe és hat köből gabonába és fenyőfába.⁹⁸

Az ez évben tartott püspöki vizitáció alkalmával megtiltják az egyházközségnek, hogy a saját pénzén

⁹⁰ Uo.

⁹¹ TUEkl, 2. köteg, 1822. március 3.

⁹² Uo., 1823. március 4.

⁹³ Uo.

⁹⁴ TUEkl, 2. köteg, 1824. október 1.

⁹⁵ Uo., 1825. szeptember 11., 1826. szeptember 15.

⁹⁶ TUEkl, 3. köteg, 1834. november 17.

⁹⁷ Uo., 1836. november 21.

⁹⁸ TUEkl, 12. köteg, 1837. február 10.

vásároljon orgonát. Ezt csak adományokból, felajánlásokból teheti meg, 434 magyar forint értékig.⁹⁹

1838-ban az egyháztagek csak megrendelték az orgonát, de a rossz időjárás utáni gyenge termés miatt nem mindenki tudta megfizetni az orgonára szánt összeget, ezért az eklézsia kénytelen volt kölcsönt felvenni, amelyet minél hamarabb szeretne visszafizetni.¹⁰⁰ Az időközben alakult olvasótársaság is besegített az orgona összegének kifizetésébe 25 magyar forint összeggel.¹⁰¹

1837-ben elhatározzák, hogy a templomot kőfallal veszik körül. A kivitelezését úgy tervezték el, hogy minden ember külön-külön öt szekér követ köteles gyűjteni erre a célra a téli és a tavaszi időszakban egy meghatározott helyre.¹⁰² Az elhatározást nem követik tettek, az 1840-es vizitáció leírása szerint deszkából készítenek el egy új kerítést. Az ez évi vizitáció részletesen beszámol a felépített templomról is: „délről kö Nyugatról deszka tornáczal mindek sendej fedél alatt, ezen templom belülről menyezetet készült több festékes fa karzattal Orgonával és festékes ül székekkel s kívülről vas drót rostéllyal fedett üveg ablakkal ellátva a prédikáló szék köből épült s felette egy virágzásaiban aranyozott kék fő festékű korona ezen irással /RENOVÁLTATTA AZ KORONÁT ...SZEDERJESI GYÖRGY HÁZASÁVAL TÖRÖK JUDITTAL AO 1823/ Dél felől lévő kö tornáczon ez olvastatik: ÉPÍTETTE A TORDÁTFALVI UNITA EKLÉZIA A NEMES JÁNOS ÉS GOMBOS DÁNIEL KURÁTOSÁGÁBAN BÖZÖDI OSVÁTH PÉTER KÖMÍVES ÁLTAL 1823. Az ezen az oldalon lévő bé járó ajton pedig: TSINÁLTATTA AZ AJTOT GOMBOS GYÖRGY ÉS GOMBOS MIHÁLY 1823. A nyugatin front ez: TSINÁLTATTA EZ AJTOT BENTZÉDI SIGMOND ÉS BENTZÉDI MIHÁLY AO 1823. ESZTENDÖBEN – A Templom piacznán áll egy párkánzásában veres egy iránt kék fő színű fenyő deszkából virágos lábakon álló kerek asztal kerek irással: RENOVÁTATTA EZ ASZTALT LUKÁTSI ISTVÁN ÉS BOROS JÁNOS. Ezen templom belső világának hossza tiz és fél; szélessége öt, magassága 4 öl. A Templomról ugyan a Czinterem Kerítésiben vagyon egy fából épült harangláb sendej fedél alatt oldalai be lévén deszkázva – vagyon a Czinteremben néhány gyümölszfa melyeket az egész Czinteremmel együtt a Pap és Mester Használja.”¹⁰³

Ebben az évben egy mindenre kiterjedő összeírás készült. Az összeírást végzőknek a szállást, az étkezést ésapidíjat az egyházközség kellett hogy megfizesse, ezekre 82 magyar forint 20 dénárt költöttek el. Ugyancsak ebben az évben lecserélik a zsendelyfedést, cseréptetővel váltva fel a régít. Összesen 14 200 cserép szükségeltetik az újrafödéshez, amelyből kétszázat ajándékba kaptak, a maradékért pedig 243 magyar forint összeget fizettek, ezenkívül kupás cserépre 12 magyar forint összeget. Egyúttal a fa haranglábát is újjáfüdték.¹⁰⁴

Az évekkel azelőtt megjelent repedéseket a templom falazatában nem orvosolták, így a helyzet súlyosbodott. 1845-re az épület már két helyen szakadozik, főleg az ablakoknál, emellett a kőből épített tornáca omladozik és életveszélyes, javasolják elbontását.¹⁰⁵

A következő évben is utasításba adják a tornác elbontását, de nem történik intézkedés. Erre csak 1847-ben került sor, amikor újjáépítik a tornácot, és a repedéseket kijavítják. Az ehhez szükséges anyagszükséglet 110 véka mész, valamint vas volt. A javítás összege 36 magyar forint 68 dénár volt.¹⁰⁶

Az 1848–1849-es eseményekben az orgona feltehetően megsérült, hiszen 1850-ben a kiadások tételei között olvashatjuk „a régi orgona helyett egy új orgonát készítettven az eklézsia”, de ennek költsége, 61 magyar forint 30 dénár arra utal, hogy nem egy teljesen új hangszert készítetttek, inkább a réginek esetleg hiányzó alkatrészeit pótolták.¹⁰⁷ Ez azért is igen valószínű, mivel 1853-ban ismét javítani kellett, ekkor a fúvója hibásodott meg, amelyet 107 magyar forint 14 dénárért javítottak.¹⁰⁸ A későbbi esetleges javítások fedezetére létrehozták az orgonaalapot.

1860-ban a februári presbiteri gyűlésen szóba került, hogy a harangláb eléggé rozoga állapotban van. Felvetődik az ötlet egy toronyalap létrehozására, amelynek az összegét kamatoztatva építenének egy tornyot. Egy másik elhatározás is született a gyűlésen, hogy az ekléziát még ebben az évben osszák négy egyenlő erejű tizedre, és minden tized hozzon egy öl követ és a bíró felügyelete alatt gyűjtsék össze egy adott helyre.¹⁰⁹

1861-ben 4 magyar forintért vásároltak a templom tetejére egy gömbdíszt,¹¹⁰ amely még ma is megtalálható a templom karzata alatt.

1872-ben 168 magyar forint 54 dénárt költöttek a templom tetőzetének javítására,¹¹¹ a következő évben az orgonán volt szükséges nagyobb javítások

⁹⁹ TUEkl, 3. köteg, 1837. november 29.

¹⁰⁰ TUEkl, 12. köteg, 1838. március 16.

¹⁰¹ Uo., 1845. május 15.

¹⁰² Uo., 1837. január 2.

¹⁰³ TUEkl, 3. köteg, 1840. január 17.

¹⁰⁴ Uo., 1840. december 8.

¹⁰⁵ Uo., 1845. november 27.

¹⁰⁶ Uo., 1847. január 14.

¹⁰⁷ Uo., 1851. február 13.

¹⁰⁸ Uo., 1853. november 23.

¹⁰⁹ TUEkl, 12. köteg, 1860. február 23.

¹¹⁰ TUEkl, 3. köteg, 1862. január 25.

¹¹¹ TUEkl, 7. köteg, 1872. február 4.

elvégezése, amelyet Segesváron kiviteleztek 64 magyar forint 8 dénár összegért.¹¹²

1875-re a harangláb mihamarabbi javításra szorult. A templom falán újból megjelennek a repedések, ezeknek a vizsgálatát egy mesteremberre bízzák.

A harangláb alját nagykadácsi Birtalan Ferenc kőművessel javították, aki a munkát 4 forintért és tisztességes élelmezésért vállalta el. A presbitérium kimondta, hogy a munkálatok során a kellő napszámot pontosan ki kell állítani, továbbá a marhás gazdáknak egy-egy szekér lapos követ kell hozniuk a haranglábhoz.¹¹³

1882-ben 60 szál deszkát vásároltak a templomot övező kerítés feljavítására, 6 forint és 9 krajcár összegért.¹¹⁴

1882–1883-ban valósult meg a templom falazatain újból megjelent repedések kijavítása és meszelése. A munkálatokra Bú Ferencet fogadják fel, aki a kellő napszám megadása mellett 33 forint összegért végzi el a munkálatokat, emellett vásárolnak negyven véka meszet is. A presbitérium az elvégzett munkát dicséretesnek találta.

1883-ban tovább folytatják a felújításokat, újrafestetik a templomi padokat, ekkor a festékre 36 forint 19 krajcár, továbbá a festők bérére és ellátására 29 forint 48 krajcár fizettek ki, amint az az év végi számadásokból kiderül.¹¹⁵ 1887-ben a cintermet és a haranglábát javítják teljesen fel, 30 forint 39 krajcárért.¹¹⁶

1888-ban kezdtek neki a torony felépítéseinek előkészületeire. A presbitéri gyűlésen rendeletet hoztak, hogy minden olyan ember, aki igás állattal bír, köteleztessék egy köbméter terméskő beszerzésére, melyet a papi telekre szállítsanak le.¹¹⁷

A következő évben kinézett az egyházközség egy firtosmartonosi kőből és téglából épített házat, hogy azt elbontva építőanyagot szolgáljon az új toronynak. Ehhez egy bizottságot is felállítottak, amely jónak találta és 100 forintért megvásárolta.¹¹⁸

A presbitérium elrendelte, hogy a falut osszák fel hat tizedre, és az abban élő emberek a munkálatokat koordináló gondok meghívására kötelesek részt venni *tenérel* vagy szekérrel. Aki ezt nem teszi meg, az megválthatja a munkát 33 krajcárral vagy a szekeres egy forinttal.¹¹⁹

1890-ig tényleges előrelépések nem történnek. Ebben az évben hívják ki Vánky Kálmán mérnököt,¹²⁰ aki felmérte a helyszín adottságait és viszonyait. A jelentésében leírja az elvégezendő munkát, a munkamenetet is: „Tordátfalva községben a községnek majdnem a közepén előnyuló hegymagaslaton

már régebben vagyon egy kőből és téglából épített templomuk melyhez jelenben egy a viszonyokhoz képest egy csinos torony lenne építendő. A hely hova a torony építendő leend, elegendő szilárd csak annak közelében a hegyről szivárgások által a völgybe huzodo víz mint gyenge forrás mutatkozik, hogy ezen forrás az ujonnan építendő toronynak idővel káros ne legyen ajánlatba hoztam azt egy szivárka kifogni és elvezetni. Ezen szivárka az általam kimutatott helyen a templom kerítésén kívül lesz elkészítendő, meg pedig a nevezett helyben megkezdve minden mtr hossza 20 m. azaz 2% emelkedéssel, mely által a szivárka mélysége a legmélyebb helyen 2,8 mtr leend annak mélysége, az ásandó szivárka szélessége felül 1,00 mtr alul pedig 0,60 mtr. Ezen szivárka alsó részén egy csatorna készitendő termés kőből és kétharmad részben patakkövel kitöltendő, melyre megfordított pázsitot téve a kiásott földdel befedetik.

Továbbá az egész tér, mely az építendő torony körül vagyon teresitendő a templom lábfalazat beugrás magasságáig. A hely még a jelen 1890 évben elkészítve, teljesen alkalmas leend az új torony építésére. Mielőtt azonban a torony építése megkezdetnék nagyon ajánlatos lenne a meglévő templom rövid oldalán egy falkulcsnak behuzása 4-es vasbol 0,035 mtr szélességű hogy azon a falon szükséges ajtó bontás és a meglévő korusbol a toronyba vezető ajtó bontását annál könnyebben és minden baj nélkül meglehesen tenni.

Még nagyon célszerű lenne, miként az már fel említve volt, hogy az ott előforduló sovány mészt ado mészköveket összegyűjtve egy hallommal égetetnék az időben, midőn a föld kiásás megkezdetik hogy frissen égetett és részletekben frissen oltott mészből készült vakolatból készitessék az alapfalazat mely mész hidraulikus természeténél fogva idővel mint köösszekötő szer igen kitünő leend. Mind amellet hogy a község kicsiny felajánlotta a szükséges köveknek az építés helyrei hordását továbbá az összes homok mennyiséget. A téglá melyre csak a készítés dija vagyon számítva, az égetéshez szükséges fát szintén a birtokosság sajátjából szállitandja a téglá vető helyre, és a kész téglát pedig az építési helyre, éppen ugy a faragott trahyt köveket is Sz. Udvarhelyről. A tervezett torony a hely és a meglévő templomhoz illetve vagyon tervezve Költsége az építésre följánlot összeget nem haladja meg, még néhány száz forinttal kevesebb is. Miként a költség előirányzatban számítva vagyon a szükséges tölgyfák a meglévő fatoronyból lesz kiveendő és mivel azt előlegesen megállapítani nem lehet, hogy bontás után mennyiben felel meg

¹¹² Uo., 1874. március 7.

¹¹³ TUEkl, 13. köteg, 1877. november 5.

¹¹⁴ Uo., 1882. január 26.

¹¹⁵ TUEkl, 7. köteg, 1883. március 3.

¹¹⁶ Uo., 1887. március 12.

¹¹⁷ TUEkl, 13. köteg, 1888. augusztus 12.

¹¹⁸ Uo., 1889. február 17.

¹¹⁹ Uo., 1889. június 16.

¹²⁰ Az eredeti szövegben *Wánczky Gyula* szerepel.

a kitűzött czélnak, így az esetben ha talán a tölgyfából részben hiányozna azt a birtokosság sajátjából leendő köteles elő állítani. Hogy a cél elérhető legyen köteles a birtokosság a jelen 1890 évben szivar árkat elkészíteni továbbá 20 köböl fát vágni azt 2 öles darabokra vágva, fölmáglázni, hogy az égetésnél alkalmas száraz fa legyen, továbbá az építési helyet teresíteni, ősszel és télen a hiányzó követ meg hordani. 1891 ik évben a szükséges téglát elkészíteni, az építési helyre szállítani, továbbá 1890- és 1891 év közötti télen a meszet megszerezni és be oltani az építési hely közelében lévő alkalmas helyen, valamint a homokot ezen két év alatt meghordani, éppen úgy a faragott követ megszerezve Tordátfalvára hordani. Így elkészülve 1892-ik évben tavasszal az építést megkezdve, 2-3 hónap alatt teljesen készen állhat az egész épület. Ezen alkalomra ajánlom a templom kijavítását és egyidejűleg annak kimeszelését is. Megkívánom jegyezni, hogy az alap ásás 3,80 mtre tervezetett, azonban az ásás alatt meg állapítható leendő, hogy mily mélységben kell azt alapozni esetleg 1,00-1,50 mtrrel magasabbra is azaz kevesebb alap leendő szükséges, én a költségvetésbe a legnagyobb esetleg előfordulható mélységet vettem számításba”.

A helyszíni szemléért 12 forint, a tervrajzok elkészítésért 30 forint összeget kellett kifizetnie az egyházközségnek.¹²¹

A következőkben az építkezések kis késéssel ugyan, de a tervnek megfelelően zajlottak. 1893-ban a területet előkészítették. A munka elvégzése után ismét kihívták a mérnököt, aki megfelelőnek találta a helyszínt.¹²²

A munkálatok elvégzésére 3761 forint állt rendelkezésre. Az egyháztagok, mivel mindenki szerette volna a torony megépítését, további felajánlásokat tesznek. 100 nap tenyeres és 100 nap ígás napszá-

Tételenkénti kimutatás:

1	földmunka	28 forint 09
2	kőművesmunka	2196 forint 77
3	kőfaragómunka, torony bejárati lépcső elhelyezése	4 forint 80
4	torony lábkövei	45 forint 84
5	ácmunka	393 forint 34
	ehhez szükséges többletmunkák díja	37 forint 70
	csavarok	5 forint
6	az asztalos, lakatos, festő munkadíja	55 forint
7	kovácsmunka anyaggal	85 forint
8	bádogosmunka	858 forint
	toronygomb	60 forint
Összesen:		3764 forint 74

¹²¹ Uo., 1890. április 4.

¹²² Uo., 1893. október 29.

¹²³ Uo., 1894. február 4.

¹²⁴ A jelentkező a következő feltételeknek kellett hogy megfeleljen: fizesse be előre a keretösszeg 10%-át, a kivitelezőnek jó hírnűnek kellett lenni, a mérnök által elkészített tervet követnie kell, jó minőségű alapanyagok az alapfalaktól a tetőig, még abban az évben végezniük kell a munkálatokkal, a kifizetés több

mot, valamint 20 öl terménykövet és a régi harangláb elbontását vállalták fel.

Az építkezések elkezdése előtt elvégezték a templomra vonatkozó megerősítési munkálatokat, amelyeket Bodó Péter és Farkas János 30 forintért kivitelezett.¹²³

A toronyépítési munkálatokat kiadták licitre, amelyről Szabó Mózes vezetett jegyzőkönyvet.

A vállalkozóknak több feltételt is szabtak, de a legfontosabb elbírálási szempont az maga az ár volt.¹²⁴

42 vállalkozó jelentkezett, akik közül végül a munkát Fekete Benjámint kapta meg, aki 3493 forintért vállalta a kivitelezést.¹²⁵ Az építkezés során a téglák minőségét nem tartották megfelelőnek, ezért ismét a helyszínre hívták a mérnököt.

A nagyobb munkálatok még 1894-ben befejeződtek. Ez év augusztusában a mérnök látogatást tesz a toronynál, és azt nagyjából bevégezve találta. Észrevételei közt csak annyit találunk, hogy a haragok állványzatát erősítsék meg. További javaslata volt, hogy a templom körül egy méter mély, kövel kirakott árkat ássanak, hogy a víz jobban el tudjon folyni és az innen kitermelt földet a domb aljában lévő szintkülönbségek kitöltésére kérte. A patak mellé egy sor égerfa ültetését javasolta, hogy a patak általi földkimosást megakadályozzák. Abban az esetben vállalt a mérnök felelősséget a terveikért, ha ezeket a változásokat végrehajtják. Augusztus 11-én a presbitérium a kívánt változások költségvetését is megszavazta, amely 7 forint és 81 krajcár volt.¹²⁶

A következő év áprilisára megérkezett az 570 kg bádóg, amellyel a toronyt tervezték leföldni, ennek összege 248 forint volt.¹²⁷ A torony tetejére egy aranyozott vörös réz díszet helyeztek. Ebben az évben a munkálatokat befejezték. A torony felszentelését 1896 májusában tartották meg.¹²⁸

lépcsőben történik, a szerződés be nem tartása kártérítésre jogosítja a feleket. Az egyházközség fenntartotta a jogot, hogy a három legkevesebbet kivitelező győztes közül maga választhat. (Uo., 1894. április 8.)

¹²⁵ Uo., 1894. május 15.

¹²⁶ Uo., 1895. augusztus 11.

¹²⁷ Uo., 1895. április 26.

¹²⁸ Uo., 1896. április 7.

A torony teljes építési költsége 4003 forint 69 krajcárba került, a mérnök ellenőrző tevékenysége 12 forintba, és az engedély 1,65 forintba került, vilálmárhárítóért fizettek 55 forint 24 krajcárt, tölgyfára 41 forint 8 krajcárt.¹²⁹

A mérnök tervei jól beváltak, a torony a templomhoz való építése és rögzítése, valamint a vízlevezető árkok ásása megállította a további repedéseket. A munkálatok alatt párhuzamosan a templom belsejét is teljesen kimeszelték, kicserélték a karzatra vezető lépcsőt is, ennek ára 22 forint volt.¹³⁰

1897-ben egy új alapot hoztak létre, amely a toronyba beszerelendő órát fedezné. Az eklézsiának Gyárfás Endre országgyűlési képviselő 150 forintot ajándékozott, melyet a presbitérium toronyablakainak bezsalugáterezésére és zsindelek vásárlására költött. Erre a medeséri Bíró József vállalkozott, 50 forintért.¹³¹ A zsaluzat feltételéhez szükséges vasat és rögzítőket is megrendelték, továbbá két tordátfalvi kőművest fogadtak fel, hogy a vasakat a tornyon előkészítsék.¹³² A toronyépítést követő, eltelt száz esztendő történéseit már nem vizsgáltuk. A templomon nagyobb strukturális változások az eltelt idő alatt nem történtek. 2010-ben egy átfogó felújítási munka végére értek, és a templom ismét régi fényében tündököl az egyre apadó gyülekezet számára.

Lelkészi lakás

A lelkeszi lakás első leírását 1789-ből ismerjük. A parókia a falu közepén állt, Kénosi Sándor József birtoka és Pálfi Kristóf gyümölcsöskertje szomszédságában, másik oldalról az iskola és az országút határolta. A telek részben deszkával, nagyobb részben sövényvel volt elkerítve. A külső udvarra egy nagykapun keresztül lehetett bejutni. Balról volt egy hármaspajta, jobbról pedig a szalmával fedett csűr, rajta két kapuval, két pajtával, amelyeknek külön-külön ajtajuk volt. A csűr mögött volt a csűröskert, abban három asztaglás.

Az udvar belső részében volt a paplak, amely boronafából épített, zsindeleyel fedett volt. A pitvarba egy vassarkú, fazáras ajtón keresztül lehetett bejutni, amelynek három fakeretben levő üveglakka volt, benne egy vörös kályhás kemence. A belső terek deszkával voltak padolva. A pitvartól balra volt az éléskamra, amely mellett más kamarás szoba volt, vas sarkú, retesz ajtóval. A ház nyugati végénél volt a veteményes kert, mellette a disznóól, másik vé-

gében újabb veteményes, mellette a gyümölcsöskert. A telken két kút is használatban volt.¹³³

Egy évre rá, Vég Zsigmond kurátorságában más helyen újjáépítik a pap házát. Az újjáépítés okai nem ismertek, az 1789-es vizitáció sem jegyzi, hogy omladozott volna az épület. Az új paplak az utca kapuval szemben, a gyümölcsös szélébe lett felépítve, zsindeleyfedéssel: „az egész épület előtt az udvar felöll egészen tornáczos lévén a tornácznak allya bé-deszkázva melybe és ezen belül az ereszbe vagy Pitvarba bé-menetelt enged egy kurta Ajtó, melynek sarkai és kilintse vasból készítettetek; a Pitvarból jobbra vagyon bé-menetel a Papság Lakó Házába melyek deszka ajtaja vas sarkú és zárú; két üveg ablakai ónba foglaltattak, tüzelő kemenczéje füttőjével együtt zöld mázas kájhákból rakatott, vagyon benne egy fiokos festetlen Asztal, borított festetlen Pad, és a fal oldalára fel-szegezve két festékes karos fogasok... Ezen Házból a tüzelő kemence végénél egy vas sarkú és kilintsű fenyő deszka ajton által vagyon bé-menetel a Tanuló-Házba mely, világosítatik ónban foglalt egy üveg-ablakon által, és melegítettik azon kemenczétől melyből a Lakó Ház. A Lakó-Ház ajtajával szemben lévő ajtón által melynek vas sarkai és fa zárója vagyon, a Pitvarból engedtetik bé-menetel egy házatskába, melynek vagynak egy nagyobb s más küssebb ablak-hellyei, tüzelő kemenczéje veszsözöböl fonatott s tapaszos. Ezen házatskánál hátul az épület északfelöll való végiben vagyon egy szalonás és Kamara, mely kivülről fenyő deszkákkal vagyon bé-deszkázva; bójárása pedig vagyon a Tornáczból egy fenyő deszka ajtón, melynek reteszse és sarkai vasból valók. Továbbá a lakó-ház alatt vagyon egy kő-pincze, mely fellyüled tölgyfa Gerendás és Padlásot; ajtaja fa sarkú és vas reteszű. Építettet a belső udvar észak felöll való szeibe bükk fa rakófákból fenyő Deszka fedél alá egy sütő ház, melynek fenyő deszka ajtaja fa sarkokon forog, ezen Sütő Házba vagyon egy sütő-kemence”.¹³⁴ A többi épület az 1789-ben leírtaknak megfelelően 1801-ben is megtalálható.

1802-ben felújítják a paplakot. A padlásra felkerült az új deszkázat, amelyért 19 magyar forintot fizettek, ekkor kimeszelik az épületet is.¹³⁵

1805-ben újrafedik a lelkeszi lakást, 3000 zsindeleyt vásároltak, 15 magyar forint értékben, és 4000 db szeggel fogatták fel, ezért 20 magyar forintot fizettek.¹³⁶

1831-ben a parókia telkére két új cserefa kapu készült, zsindeleyel fedve,¹³⁷ 1844-ben kicserélik

¹²⁹ TUEkl, 7. köteg, 1895. február 19.

¹³⁰ Uo., 1896. március 12.

¹³¹ TUEkl, 13. köteg, 1897. január 13.

¹³² Uo.

¹³³ TUEkl, 1. köteg, 1789. június 6.

¹³⁴ Uo., 1801. május 12.

¹³⁵ TUEkl, 2. köteg, 1802. szeptember 19.

¹³⁶ Uo., 1805. január 8.

¹³⁷ Uo., 1831. szeptember 19.

a paplak ajtóit és ablakait, erre költve 42 magyar forint 36 dénárt.¹³⁸ 1851-ben a romladozófélben levő kemencét építik újjá, ennek költsége 30 magyar forint 38 dénár volt.¹³⁹

1862-ben, bő hetven év elteltével az előző paplak építésétől lebontják a romos állapotban levő épületet, és újjáépítik kőpincével és boronavázzal. A presbitérium rendeletet hozott, amelyben több odaadást kért az egyháztagsoktól az építkezések segítésére. Meghatározzák, hogy minden marhával rendelkezőnek a kívánt mennyiségű követ le kell szállítania, és aki ezzel nem rendelkezik, az pedig a kövek vágásával segítse az építkezést.¹⁴⁰ A munkálatok a következő évben is folytatódtak, az építkezések végösszege 462 magyar forint 82 dénár volt.¹⁴¹

1864-ben négy ló befogadására alkalmas kocsi-szín és sertésolat építettek, az ehhez szükséges faanyagot a megye erdejéből szerezték be, a gyakorlat szerint.¹⁴²

A papi ház építése során telket is vásároltak, amelynek kifizetése során adósság keletkezett, ezt az eklézsia erdejéből a veszendő fák kiirtásával próbálják meg fedezni.¹⁴³

1866-ban az új épülethez tartozó sütőkemencét rakják rendbe, amely még a földbe is kezdett beszüllyedni. Célszerűbbnek tartották egy új sütőház építését, melyben található az új kemence és a nyári tüzelő hely. Ezt egészen közel tervezték a paplakhoz, cseréppel fedték le.¹⁴⁴

A következő évben a csúrt építették újjá, amelynek koszorúfái igen rossz állapotban voltak.¹⁴⁵

Az építkezések végeztével 12 évig nem történnek munkálatok a parókián. 1878-ban meszelik újra az épületet. 1881-ben új kocsi-szín épült a régi helyére.¹⁴⁶

1898-ban kimeszelték a papi házat, és kicserélték a tüzelőt is.¹⁴⁷ 1900-ban a parókiát cseréppel fődik le, amelyhez 2560 lapos, 25 kupás cserepet vásároltak. Ebben az évben az új lépcső is elkészült.¹⁴⁸

Az egyházi épületek karbantartása és újjáépítése nem valósulhatott volna meg a szervezett közmunka nélkül, amelyben minden egyházfinak ki kellett vennie a maga részét. A közmunka rendjének szabályozása a presbitériumi gyűlések alkalmával került megvitatásra. Hasonló szabályozás maradt fenn 1862-ből, amikor a gyűlés alkalmával megállapítják, hogy a középületek kijavítására meghatározott napszámot sok ember a „köz ügy előmozdításától el idegenedése miatt” nem hajtja végre, és ezentúl en-

nek elmulasztása mindig bírságot vonjon maga után. Legyen ez a gyalognapszám elmaradása vagy késés esetén 30 forint értékű krajcár, a marhával rendelkező gazdák elmaradás esetén 60 forint értékű krajcár. A büntetést azonnal szedik be, és ez a gondnok kötelessége. A büntetések kiszabása mellett a tanács leírja, hogy a napszám reggel kilenctől délután négy óráig tart, és ez idő alatt becsülettel kell a munkát végezni.¹⁴⁹ 1898-ból ismeretes egy újabb szabályozás, amely szerint, ha az eklézsianak bármilyen munkára szüksége lenne, azt az egyháztagsok erejükhez mérten végezzék el, az eddigi gyakorlat szerint. Aki makacs-ságából nem jelent meg a kijelölt munkára, 30 korona büntetést volt köteles fizetni.¹⁵⁰

A közmunka felügyeletére sok esetben a falut négy tizedre osztották, mindeniknek az élére egy tizedbíró-t jelöltek, aki köteles volt a munkák alkalmával az embereket összehangolni és irányítani, amennyiben pedig elmaradás vagy mulasztás történt, a tizedbíró kötelessége volt a gondnokot tájékoztatni és az elmaradt napszámot pótoltatni.¹⁵¹

Élet az egyházban

Az egyházközség életére vonatkozó legfontosabb források a vizitációs jegyzőkönyvek és a presbitéri gyűlések jegyzőkönyvei. Ezekből számos apró, elsősre jelentéktelen adatot gyűjthetünk, amelyek összerakva egy színes és élettel teli egyházközség képét rajzolják elénk. Az egyházközség lelkészeinek névsorát 1710-től kezdődően ismerjük. 1989-ig a faluban 37 lelkész szolgált:

Szentgyörgyi István	1710–1713
Ádamosi Mihály	1713–1715
Márton János	1715–1716
Bakos János	1716–1723
Datki István	1723–1730
Kolosvári Pál	1730–1740
Árkosi Ferenc	1740–1744
Veres András	1744–1749
Szentgerlicei György	1749–1753
Solymosi István	1753–1757
Simo János	1757–1761
Kapusi Miklós	1761–1765
Kisgyörgy Ferenc	1765–1769
Buzogány Márton	1769–1771
Nagy Gergely	1771–1775
Kisgyörgy Ferenc	1775–1787

¹³⁸ TUEkl, 3. köteg, 1844. november 28.

¹³⁹ Uo., 1851. december 13.

¹⁴⁰ TUEkl, 12. köteg, 1862. november 16.

¹⁴¹ TUEkl, 3. köteg, 1863. december 8.

¹⁴² TUEkl, 12. köteg, 1864. február 18.

¹⁴³ Uo., 1864. december 31.

¹⁴⁴ Uo., 1866. április 30.

¹⁴⁵ Uo., 1867. január 15.

¹⁴⁶ TUEkl, 7. köteg, 1881. március 4.

¹⁴⁷ TUEkl, 14. köteg, 1898. április 3.

¹⁴⁸ TUEkl, 7. köteg, 1900. április 30.

¹⁴⁹ TUEkl, 12. köteg, 1862. október 12.

¹⁵⁰ TUEkl, 14. köteg, 1898. június 12.

¹⁵¹ TUEkl, 12. köteg, 1860. március 16.

Kelemen Benjámín	1787–1790
Andrási György	1790–1798
Rafai Sámuel	1798–1799
Szombatfalvi János	1799–1802
László Pál	1802–1815
Ürmösi József	1815–1854
Ürmösi Sándor	1854–1860
Inczefi Dénes	1860–1873
Bedő József	1873–1896
Kelemen Árpád	1896–1897
Deák Miklós	1897–1901
Barabás István	1901–
Kökössy Mihály	1908–1924
Péter Ödön	1924–1941
Péterfi Mihály	1941–1949
Benczédi Ferenc	1949–1956
Bíró József	1956–1960
Török Ferenc	1960–1963
Székely László	1963–1970
Kiss Gergely	1970–1989

1989-re a hajdani fényes egyházközség olyannyira elveszítette tagjait, hogy önálló

lelkészt már nem tudott fenntartani, így – mint már említettük – először a firtosmartonosi lelkész, 1999-től Lőrinczi Lajos esperes mint beszo­l­gá­ló lelkész látja el az egyházi teendőket.

A megüresedett papi állás betöltése sokszor okozott gondot az egyházközségnek, és jó pénzébe is került egy megfelelő pap beszerzése.

1895-ben elhalálozott Bedő József lelkész, temetésére 48 forint 62 krajcárt költöttek. A pap nélkül maradt gyülekezet a tarcsafalvi lelkészre maradt, aki először is számba vette az egyház iratanyagát.¹⁵² A beszo­l­gá­ló lelkész elszállásolását Péter József tanítónál oldják meg, aki 50 krajcárért vállalja, hogy amíg nincs új lelkész, ellátja a beszo­l­gá­ló lelkészt étellel, és ha kell szállással is. A presbitérium a papi kaszálókát kiadja negyedébe és harmadában kaszálásra, a megye fűvét nyílt árverésen a többet ígérőnek adták el.¹⁵³

Időközben sikerült új lelkészt találni. Kelemen Árpádot, akinek a jövedelével kapcsolatos költségekre 49 forint 48 krajcárt fizettek.¹⁵⁴ Az addig beszo­l­gá­ló tarcsafalvi pap Ürmösi Sándor a beszo­l­gá­lásért 45 forintot kért a megyétől.¹⁵⁵

Az új lelkész sem maradt sokáig, 1897-ben ki­he­lyezik káli lelkésznek, így az egyházközség ismét pap nélkül maradt.¹⁵⁶ A presbitérium úgy határoz, hogy

csókfalvi Sárosi József lelkészt kéri fel a tisztségre.¹⁵⁷ A felkérő levélre pozitív válasz érkezett,¹⁵⁸ de az esperesség felfüggesztette a papválasztást.¹⁵⁹ Az év végén új jelöltet találtak, ürmösi Deák Miklós személyében, aki el is vállalta a felkérést.¹⁶⁰ Raffai Domokos esperes a papválasztást azonban

1898. január 2-ig ismét elnapolta, ezt a presbitérium tudomásul vette.¹⁶¹ Áprilisban érkezett meg az új lelkész a küsmödi eklézsiából.¹⁶² A költöztetés díját a kerekhegyi tisztás bérbeadásából fedezték.¹⁶³

1901-ben ez a lelkész is bejelentette távozási szándékát. Az esperestől ajánlatot kapott a szentmihályi papi tisztség betöltésére, így a presbitérium újból elindította a papjelölés rögzös eljárását az esperes fele.¹⁶⁴ A lelkész távozása után a hivatalos leltárt, a levéltárat, az új családkönyvet, a látogatási naplót és az egyéb kezelése alatt lévő dokumentumokat rendben hagyta hátra. Még ugyanabban az évben sikerült új lelkész találni.

Az egyházközség és a lelkész, valamint a tanító el­tar­ta­sa teljes egészében a gyülekezetet terhelte. Az egyházközségnek megfelelő jövedelmű földet kellett a pap és az iskolamester rendelkezésére bocsátania, emellett minden családfő a szabályozott keperendszeren belül terménnyel és fával volt köteles ellátni egyházi el­járóit. A tordátfalvi pap bérezésére fennmaradt első szabályozás 1726-ból ismert. Ekkor minden családfő köteles volt adni két kalangya búzát és zabot, valamint egy szekér fát a lelkésznek és egyet a tanítónak.

A következő bérezésre vonatkozó adatunk 1789-ből származik. Ekkor a teljes bért fizető gazdák két kalangya búzát és zabot, a fél bért fizetők ennek felét voltak kötelesek fizetni. A szellérek napszámba dolgozták le a kepet, ekkor négy köteles napszámot kellett ledolgozzanak. Emellett mind a béres, mind a félbéres gazdák egy-egy szekér fával tartoztak, amelynek kétharmada a papot illette meg.¹⁶⁵ A kepe meghatározása a földtulajdon méretéhez volt kötve, eszerint alakult ki a fent említett három kategória. 1789-ben a pap éves jövedelme 150 kalangya búza, 150 kalangya zab, 50 szekér fa, 10 véka gabona, ennek pénzbeli értéke 498 korona volt.¹⁶⁶

1865-ben a keperendszert országos törvények alapján megváltoztatták, ezzel próbálták egységesíteni a papok bérezését, hisz azelőtt minden egyházközség önmaga döntött a kepe összegéről. Újabb szabályozás 1886-ban történik.¹⁶⁷

¹⁵² TUEkl, 13. köteg, 1896. április 13.

¹⁵³ Uo., 1896. június 28.

¹⁵⁴ TUEkl, 7. köteg, 1897. február 19.

¹⁵⁵ TUEkl, 13. köteg, 1896. augusztus 30.

¹⁵⁶ Uo., 1897. október 3.

¹⁵⁷ TUEkl, 14. köteg, 1897. október 16.

¹⁵⁸ Uo., 1897. november 4.

¹⁵⁹ Uo., 1897. december 3.

¹⁶⁰ Uo., 1897. december 5.

¹⁶¹ Uo., 1897. december 19.

¹⁶² TUEkl, 7. köteg, 1897. április 24.

¹⁶³ TUEkl, 14. köteg, 1898. március 27.

¹⁶⁴ Uo., 1901. április 15.

¹⁶⁵ UPL, Unit.Püsp.Viz., 1715–1752, 60.

¹⁶⁶ UPL, Unit.Püsp.Viz., 1789, 783.

¹⁶⁷ NYÁRÁDI Zsolt – SZÁSZ Hunor 2010, 273.

1889-ben javasolják a presbitériumnak egy kepe-megváltási alap létrehozását, hogy már egy régebbi, az eklézsia által működtetett és jól fejlődő pénzalap vegye ezt át.¹⁶⁸ A presbitérium a javaslatot elutasítja azzal a magyarázattal, hogy a megkezdett magtár-alap ezt a célt is szolgálni fogja. 1884-ben a gyakran előforduló gabonahiány miatt a községi birtokosok egy része alapítja a magtárt, melyben az eklézsia is részes lett, ahová törökbúzákból 20 vékát beadott.¹⁶⁹

Még ebben az évben beszereztek egy literes hitelesített vékát 69 krajcárért, így kerülve el a pontatlan méréseket.¹⁷⁰ 1889-ben a püspöki vizitáció is beszámolt a magtárról: „van egy kis magtár, mely csak kezdetleges, de czélszerűen kezeltek s gyarapodáshoz alapos a remény”.¹⁷¹

Az egyháztagok a harangozást is meg kellett hogy fizessék, 1726-ban erre minden gazda öt kéve búzát fizetett. Sokáig a tanító töltötte be a harangozó tisztiséget. 1760-ban az egyházközség kéri, hogy reggelente is harangozzon, ezért a fizetsége „ezen fáradságáért, az Estveli harangozásnak Salariuma (mely volt eddig minden embertől 5 kéve Búza) angealtatik két két kévével és két darab Széna fűnek használat; mely egyike van a Lok Pataka mellett, vic(inussa) egy felől a Patak, más felől az Ugron András Úr földé, a másik a hoszszú Tanorok mellett, vic. egy felől a Gyepű, más felől a Fekete Pál Úr földé”.¹⁷²

1876-ban a presbitérium felfogadja tordárfalvi Sándor Györgyöt harangozónak. A jegyzőkönyvben részletesen leírják a feladatait. Ünnepeken, vasárnapokon, halálesetekkor és *égiháborús időben* harangozzon, továbbá minden ünnepeken, vasárnap, temetéskor, hétfőn, szerdán és szombaton *orgonanyomásra* is köteles. Ezért a fizetsége minden ősszel mindenkitől fél véka tisztított és jó érett törökbúza és egy kupa szemes gabona, a birtoktalan szegényektől egy fél véka törökbúza. A megbízás addig tart, míg ereje bírja. Mindkét fél részéről a szerződés pontos teljesítésére és állandóságára nézve 10 forint közös pénz terhe alatt a presbitérium kötelezi magát.¹⁷³

1893-ban meghatározzák a kántori fizetést, amely a következőkből állt össze: A 10 hold 752 négyszögöl után a jövedelme 7 forint 78 korona, kepe jövedelme évenként 75 kalangya búza, melynek 10 évi átlagára 75 forint, 75 kalangya zab, melynek 19 évi átlagára 36 forint 50, vékásoktól 10, mely 7, és a napszámoktól is 10, mely 3 forint 30, végösszeg 129 forint 80 krajcár volt.¹⁷⁴

Az egyházközségnek joga volt beleszólni a papválasztásba vagy a tisztségüket nem megfelelő módon betöltő lelkészek eltávolítására, persze ehhez először megfelelő indoklás kellett, amelyet a püspökséghez kellett hogy betérjessenek.

Az első ismert panasztevés 1811-ből származik, az eklézsia kéri László Pál pap elmozdítását, mert az istentiszteletet gyakran elmulasztja, erőtlenységére hivatkozva. A vizitáció ezt nem tekintette elégséges oknak az elhelyezési kérelem elfogadására.¹⁷⁵ 1814-ben egy újabb panaszt nyújtanak be.¹⁷⁶ Ez úgy tűnik, hogy elérte célját, hiszen a következő évben új papot kapott az egyházközség.

1825-ben egy újabb lelkész, Ürmösi József felesége ellen nyújtanak be panasztételt, mivel a papné és mesterné nem férnek össze, még a templomban is „botránkoztatolag ülnek, templomot is „restül gyakorolnak, és így másoknak is rossz példát adnak”. A mesterné férjével „lármás és botránkoztató életet élnek, nem tsak Nappal hanem éjszakai lármát eszközölnének”. A vizitáció békülést és példamutatást javasol, ha ez nem történne meg, büntetést helyeztek kilátásba.¹⁷⁷ 1837-ben a pap és a mester felesége ismét *ellenkezésbe* kezdett. Az ügy megoldására a presbitérium *békesség egyezmény levelet* készítetett, amely szerint alaptalanok a vádak. Együttal a vizitáció megállapítja, hogy ez egy kis horderejű ügy ahhoz, hogy ezzel foglalkozzon. Továbbá a papné vádolt egy lányt becsületsértéssel is, ezért a bizottság bővebb kivizsgálást tart szükségesnek.¹⁷⁸

Az egyházközség a falu életében fontos gazdasági potenciállal bírt. Mivel mindig volt pénztartaléka, bizonyos kamatok ellenében a falu lakosai szorult helyzetükben gyakorta fordultak az egyházhoz. Ezeknek a kiadott pénzeknek a nyilvántartását is a megyebíró végezte. A rossz könyvelés gyakorta okozott fennakadásokat, ezért már 1776-ban egy rendeletet hoz az egyházi előjáróság, miszerint ettől az évtől kezdve a kurátor egy személyben nem adhat kölcsön senkinek sem, az csakis a pap vagy más nemes ember jelenlétében történhet. Minden egyes kiadott pénzről szerződés kellett köttessen, amelyet kezesek írtak alá, vállalva, hogy fizetéseképtelenség esetén ők fizetik vissza a felvett hitelt.¹⁷⁹

Ekkor megváltoztatják azt a szokásjogot is, amely szerint addig a tisztségéről leköszönt kurátort már nem terhelte felelősség a kiadott pénzeket illetően, ennek teljes felelőssége utódjára szállt, „mellyből sok Confusiok, sok károk, és Ecla tagjai között való

¹⁶⁸ TUEkl, 7. köteg, 1889. február 18.

¹⁶⁹ Uo., 1889. február 18.

¹⁷⁰ Uo., 1886. február 14.

¹⁷¹ Uo., 1889. február 18.

¹⁷² TUEkl, 1. köteg, 1760. december 18.

¹⁷³ TUEkl, 13. köteg, 1876. január 3.

¹⁷⁴ Uo., 1893. szeptember 24.

¹⁷⁵ TUEkl, 2. köteg, 1811. november 16.

¹⁷⁶ Uo., 1814. szeptember 29.

¹⁷⁷ TUEkl, 2. köteg, 1825. szeptember 11.

¹⁷⁸ TUEkl, 3. köteg, 1837. november 29.

¹⁷⁹ TUEkl, 1. köteg, 1776. november 23.

háboruságok szoktak következni”. Az új szabályozás szerint a más egyházközsegekben való gyakorlatot kell átvenni, mely szerint „a melly Curator a pénz ki adgya, maga vagy ha ugi kivantatik, meg a Posterioritassius exigalni, mind Capitalist (tőkét), mind az Interusuriumot (időközi kamat) tartozzék különben exentionalis exigaltatik a Creditor Curatoron”.¹⁸⁰

Az adósságrendeziési kísérlet nem járt sikerrel, ezért felszólították az adósokat, hogy a kölcsönbe vett pénzeket adják vissza, ha ezt nem teszik, akkor adjanak róla szerződést és nevezzen meg egy kezest.¹⁸¹

Az adósságok ügyének rendezése a következő évekre sem valósult meg, ezért ismételt felszólítják a megyebíró, hogy zálogoltasson, vagy őt vonják felelősségre.¹⁸² A *fungens curatorok* azonban továbbra is szerződés és kezesek nélkül adnak ki hiteleket. Az 1813-ban tartott egyházi vizitáció fel is szólítja a gondnokot, hogy a szerződéseket aktualizálja a következő vizitációig.¹⁸³

1860-ban az eklézsia régi tőkepénzeit ausztriai értékű új pénzre váltották át, hiteles kötelezvények mellett. A régi tőkepénzről szóló iratokat tüzetesen megvizsgálták, és megsabták, hogy egy háromtagú presbiteri bizottság által „az Ecclesia Ládájából el töröltessenek”.¹⁸⁴

Az egyházközsegek készpénze a szántók, kaszálók haszonbérbe adásából, a gabona eladásából származott. Egyes szűkösebb esztendőkből a presbitérium határozta meg, hogy milyen áron értékesíthetők a termények. 1858-ban a szemes búza vékája 4 német forintért váltóban, Szent Mihály napig pedig hitelbe adható el. A zabnak vékája 1,25 magyar forintért értékesíthető, elsősorban a szűkösségekben élők számára.¹⁸⁵ 1899-ben megmaradt szénafüvet árvereztek el: a kadácsi oldalon lévő értéke 1 forint 25 korona, a Cseretetőn lévő fű értéke 2 forint volt.¹⁸⁶

A presbitérium gyakran járt el fegyelmi eljárásokban, békéltetési ügyekben, válási perekben. Az egyházi elöljárók számára mindig is sarkalatos kérdésnek minősült az egyháztagok erkölcsi fegyelmének szemmel tartása, valamint az egyházon belüli rend és fegyelem megőrzése.

1841-ben a presbitérium elé került egy válási ügy, melyben felkérlik tordátfalvi Varga Pált, hogy feleségét, böződi Radó Juliannát vegye vissza, vagy váljon el, mert hanem a világi hatóságnak adják át az ügyet, és úgy büntetést is kell fizetnie. Varga Pál nyilatkozik, hogy nem fogadja vissza, de a válást se bírja kifizetni szegénysége miatt.¹⁸⁷

1860-ban a presbitériumi vizsgálatra rendelték szentmiklósi Fülöp Andrásné, született tordátfalvi Végh Rozáliát, aki jelenti a tagoknak, hogy miután elvált, „egy törvénytelen ágyból származott gyermeket szült”, és elismeri, hogy vétkezett a vallásosság ellen, amiért meg kívánja követni Istenét és az eklézsia. A presbitérium ezt egyhangúan elfogadta, és erről tanúbizonyságot is tettek.¹⁸⁸

1885-ben a világi hatóság is beavatkozik a vadházasságok ellen, így a tordátfalvi egyházközsegekhez is elérkezett a 6650/884 számú rendelet, amely kimondja, hogy a presbitériumnak kötelessége meginteni ezeket az egyéneket és törvényes egybekelésre rávenni, amennyiben pedig ellenszegülnek, úgy a szolgabírói hivatalnál be kell jelenteni az esetet. Tordátfalván ekkor 16 személyt írtak össze: ifj. Fekete József és Almási Erzsébet, Bodó Ferenc és Deák Judit, Péterfi György és Bak Katalin, Varga Sándor és Hajas Zsuzsanna, Fodor József és Barabás Judit, Fodor Dániel és Barabás Katalin, Farkas Rupi és Kövesi Zsuzsanna, Üstös Sándor és Fodor Rozália, akiket a gyűlés elé idéztek.

A megnevezettek ígéretet tettek az esküvőre, illetve hogy válásukat kimondják és házasságra lépnek.¹⁸⁹

1881-ben egy templomi incidenst követően idézték a feleket a presbitérium elé. Fodor Sámuelnél, nem tudott a templomban az utolsó székre leülni, mivel ott már Lukácsi Józsefné Hajós Ráhel már helyet foglalt. A panaszos kérte, hogy hagy üljön beljebb, de ezt ő megtagadta, és a templomban hangos megbotránkozást okozott. A presbitérium előtt mindkét fél megjelent és ott Lukácsi Józsefné elmondta, azért nem ült beljebb, mert sietnie kellett haza az istentisztelet után. A meghallgatás után a felek kibékültek, és kézfogásukkal is megerősítették ezt.¹⁹⁰

1861-ben az egyháztagok egy érdekes esetben indítanak vizsgálatot. Április 2-án a templom kerítése mellett eltemetett egykori tiszteletes Ürmösi József sírjának emlékoszlopa ledőlt és kettéhasadt. A presbitérium helyszíni vizsgálatot rendelt el, hogy az oszlop magától dőlt-e le, vagy esetleg megrongálták. Miután visszatértek a papi házba, a presbitérium úgy nyilatkozott, hogy a fent említett hibák mellett az oszlop ledőlését emberi kéz okozta. Ezt követően arról tanácskoztak, hogy milyen módon lehetne megtalálni ezt a megbotránkozást okozó egyháztagot, és hogy *szoros nyomozás* vegye kezdetét, melyet a presbitérium kijelölt tagjai vigyének véghez.¹⁹¹

Az 1876-os 116. törvénycikkely, amely kimondja, hogy „minden közsegek köteles egy, a helyi népesedési

¹⁸⁰ Uo., 1776. november 23.

¹⁸¹ Uo., 1777. november 21.

¹⁸² Uo., 1778. szeptember 18.

¹⁸³ TUEkl, 2. köteg, 1813. november 28.

¹⁸⁴ TUEkl, 12. köteg, 1860. február 23.

¹⁸⁵ Uo., 1858. március 28.

¹⁸⁶ TUEkl, 14. köteg, 1899. június 17.

¹⁸⁷ TUEkl, 12. köteg, 1841. szeptember 12.

¹⁸⁸ Uo., 1860. április 26.

¹⁸⁹ TUEkl, 13. köteg, 1885. február 11.

¹⁹⁰ Uo., 1881. április 19.

¹⁹¹ TUEkl, 12. köteg, 1861. április 2.

és egészségügyi igényeknek megfelelő, kellőleg be-
rendezett közsegi temetőhelyet fenntartani”. Tordát-
falván 1895-ben még azt nyilatkozzák, hogy a közte-
mető ki van jelölve, de még használatban nincs, mert
az itteni szokás szerint szétszórtan temetkeznek.¹⁹²

A faluban már 1625-ben létezik egy „Temető
new hely”.¹⁹³ Nem tudjuk, hogy ez azonos-e az 1876-
ban vizsgálat alatt levő temetővel. Ebben az évben
a presbitérium tudomására jutott, hogy az eklézsiái
köztemető egyik részében foglalás történt Vas Sándor
vagy cselédje által.

Elrendelték, hogy az egész presbitérium jelenlé-
tében vizsgálják ki az esetet, és folyó hónapban
minden álljon vissza a régi rend szerint. A vizsgálók
megállapították, hogy Vas Sándor a régi gyepűhely-
től és az ott lévő fáktól eltért 26,5 öl hosszan, a kül-
ső végében 3, beljebb 4, beljebb megint 3,5, belső
végében pedig a hosszúságnak 1 tag szélességben.
A középső részen már rég eltemetett halottak felett
alakította ki a kertet. A bíróság Vas Sándornak 8 na-
pot adott, hogy a megfelelő helyre telepítse kertjét.
Vas Sándor a hibáját elismerte, de azt nem ő, hanem
fia vétette. Egyúttal kéri a presbitériumot, hogy ma-
radjon a kert fent az adott évben, ezt a presbitérium
nem engedte, mivel a másik oldalon is hasonló hibá-
kat vétettek már korábban. A vizsgálódás során még
további kisebb hibákat talált a presbitérium, amelyek
kijavítására szintén 8 napot adott a többi megneve-
zett lakosnak.¹⁹⁴

Azt, hogy a köztemetőkre vonatkozó törvényt to-
vábbra sem tartották be a faluban jól példázza

Sándor Zsigmond és neje Cézár Polixéna 1891-
es adománya. „A község közvetlen közelében egy belső
teleknek is számítható bekerített fekvőséget ajándékoz-
ni az ekléziának, az ön maguk és valamint a papi és
a tanító családnak temetkezési helyül, szándékuk lévén
később az ajándékozáshoz, a fekvőség körüli kert fenntar-
tásához 100 azaz száz forintot csatolni”.¹⁹⁵ Ezt az
egészség rendőrség alkalmasnak találta, így kifogást
nem emelt.¹⁹⁶

Az egyházi birtok

Az egyházközség legfontosabb vagyonát az egy-
házi birtokok jelentették. Ez volt az alapja az egy-
házközség önállóságának és működésének, valamint
a paptartásnak, az egyházi iskola működésének.
Ezeknek a jövedelmét a kurátor tartotta számon, fel-
ügyelete pedig a presbitérium és a püspöki vizitáció
hatáskörébe tartozott. Főként a földek trágyázását és

termőképességét követték figyelemmel. 1839-ben
például a presbitérium az egyházi földeket nagyon
rossz, kimerült állapotban találta, ezért a követke-
zőket rendelkezte: minden három gazdának köte-
les volt készítenie egy-egy két német öles kosarat,
amelybe minden gazda egy juhot kellett adjon, abba
a juhnyájba, amelyet minden második héten az ek-
lézsia földjére hajtának ki, hogy a kimerült földet
megtrágyázzák. A rendelkezés végrehajtását a gond-
nokra bízták.¹⁹⁷ Az ellenszegülőknél 25 magyar for-
int büntetést helyeztek kilátásba. Ezt az eljárást még
a következő évben is folytatják, annyi kiegészítéssel,
hogy a pásztor, Kálmán János és neje a nyáj éjszakai
szállásoltatását is megoldotta, ezért a rendes fizetsé-
gen felül négy véka szemes törökbúzáat is kapott.¹⁹⁸
1860-ban a Fejtő melletti eklézsia földjét találták
terméketlennek, ezért további trágyázást és juhlegel-
tetést szabtak meg.¹⁹⁹

Az egyházi birtokok adományozások, vásárlások
útján keletkeztek. A tordátfalvi egyházi földek részle-
ges összeírását 1732-ből ismerjük,²⁰⁰ első teljes bírtok
felsorolása 1789-ből származik.²⁰¹

„Elsőben is: A Tartsafalva felé forduló Határ- ban

(1) Az Ekléziától biratók

1 Tarsa hosszában egy föld Capat med. 5. mely-
nek szomszédjai egy felől tek Tartsaflavi Pálffy Kris-
tóf Ur Colonialis és más felől Fekete Mihály Szántó
Földek.

2. Hegy Farázdai előtt más föld, egy felől Nagy
István és más felől Kús János szomszédjai Capat
med 6.

3. Középláiban med 4. melynek Szomszédja egy
felől Gombos István, mellyet Geréb György zálog-
jára bir.

4. Kertre-jövöben med 4. melynek mind két fel-
öll szomszédjai a Tks Fekete Sámuel Úr Colonialis
Szántó-földei. Ezen declarált föld ugyan az Ekléziá-
jé magáé de in Supplementum Caperiak által-enged-
te a Papjának, usq. ad beneplacitum Ecclia

5. Hegyes Halom hágójában med. 3. melynek
szomszédja egy felől Végh jus, mellyet Papp Samuel
bir; és más felől Tks Kénosi Sándor József Ur Colo-
nialis földé. Nb: Ezen Földis az Ekléziájé magá-
jé, hanem usque beneplacitum in Supplementum
Capeciad a Mesternek engedte.

2. A papság utan biratók

1. A Sás árnyékában med. 6. melynek egy felöl
Tisz Fekete Sámuel s más felöl Tisz Sándor József urak
colonialis földjeik szomszédjai

¹⁹² TUEkl, 7. köteg, 1895. február 19.

¹⁹³ SZABÓ T. Attila 2005, 240.

¹⁹⁴ TUEkl, 13. köteg, 1876. április 23.

¹⁹⁵ TUEkl, 7. köteg, 1891. március 3.

¹⁹⁶ TUEkl, 13. köteg, 1892. február 11.

¹⁹⁷ TUEkl, 12. köteg, 1858. április 18.

¹⁹⁸ Uo., 1859. március 19.

¹⁹⁹ Uo., 1860. március 16.

²⁰⁰ UPL, Unit.Püsp.Vizit., 1715–1752, 163.

²⁰¹ TUEkl, 1. köteg, 1789. június 6.

2. Középlábban med. 6. Szomszédjai egy felől a Megye és más felől Tisz Sándor József úr Colonialis szántó-földjei

3. A Mesterség után biratók

1. Tamota hegye megett med. 2 melynek szomszédja egy felől a Földek lábja, s más felől Végh jus, mellyet Pap Sámuel zálagjára bír

2. A Lokon med. 2. lévén Szomszédjai egy felől a Földek lábja s más felől Tisz Tartsafalvi Pálfi Dénes Úr.

3. A Csere alatt med. 2 melynek Szomszédjai egy felől Nemes Ferentz s más felől Tana Mihályné Fekete Éva Asszony

Másodszor. A Medesér felé forduló Határban

(1) Az Ekklesiától biratók

1. Fejtő alatt med 4. melyte szomszédja egy felől Gombos István, más felől Fekete János Szántó-földek.

2. Utálat-keleben med. 2. lévén Szomszédja egy felől Halmágyi Sigmond, s más felől Tek Sándor József Úr Colonialis Szántó földek.

3. Fejtő alatt med. 3. melynek Szomszédjai egy felől Gombos Sigmond, s más felől ugyan Gombos István.

4. A Csere alatt med. 5. Szomszédjai egy felől Balasi Ferencz és más felől Tek Sándor József Ur Colonialis Szántó-földe

NB: Ezt az Ekklesia mint magáét, usq. ad beneplacitum in Supplementum Capetiar. a Papnak által engedte.

5. Fejtő megett med. 3. melynek Szomszédja egy felől a Földek lábja, s más felől a katona Gombos György Földe. NB: Ezt mint magáét az Ekklesia usq. ad beneplacitum suum engedte át a Mester in Supplementum Capesias.

2. A Papság után biratók

1. Nagy aszóra-menőben 4 med. melynek egyfelől Szomszédja Végh föld, mellyet most Arkosi Bihari Dávid bír, s más felől Bentzédi András, ez is Végh jus lévén, melyet bír Fekete Sámuel Úr colonussa által

2. Nagy aszóban med. 5. lévén Szomszédja egy felől a Gyepü, s más felől Ádásmosi Végh Sigmond

3. A Mesterség után biratók

1. Besnyeriben med. 4. Szomszédjai egy felől Ádásmosi Végh Ferentz, s más felől Tiszt Fekete Sámuel Úr colonialis Szántó-földe

2. Fejto megett med. 5. mellynek egy felől Ádásmosi Végh Ferentz, más felől Balási János Szomszédjai

Széna-füvek

Elsőbbenis a Tartsafalva felé forduló Határban

1. A Papság s Mesterség után együtt biratók

1. Szerencse kerék alatt egy, mely terem cub. 2.

lévén Szomszédjai egy felől a szakadozott Cziher, más felől a falu bokros helye

2. A Sásban provent. cub. 1, 5 melynek Szomszédja egy felől Tek Pálfi Kristóf Úr, más felől ugyan Tek. Úr colonialis kaszállója

3 A felső Lokban a Gyepü mellett e lévén egy felől más felől pedig Szomszédja a Tordátfalváról le-folyó patak, provent. cub. 3 NB: Ezen declaralt Széna-füvekben a pap két részes. a Mester pedig egy harmados szokott lenni

2. A Mesterség után birató

Vagyon tsak egy a Lok pataka mellett provent. cub. 1, melynek szomszédja egy felől az irt Patak s más felől a Mlgs Ugron Familia Szántó Földe

Másodszor a Medesér felé forduló határba

(1) Az Ekklesiától birató

Vagyon tsak egy darab Nagy-Aszóban provent. cub. 5. lévén Szomszédjai egy felől a Gyepü, s más felől Gombos István

2. A Papság s Mesterség után együtt biratók

1. Tó helyben a Gyepü mellett, egy felől ez, s más felől Tek. Pálfi Kristóf Úr Colonialis föld, vicinusai, provent. cub. 1,5

2. Fejtő megett, provent. cub. 2 melynek Szomszédjai egy felől Gombos Sigmond s más felől Kus János földek NB:Ezekben a Pap két részt s a Mester egy harmadot birnak

3. A Mesterség után birató

Vagyon Tsak egy darab a Bak Szakállában a Gyepü mellett e lévén egy felől Szomszédja, más felől pedig Tek. Fekete Sámuel Úr Földe, mely terem feni cub. 1\2.”

Az egyházközségnek elég jelentős birtoka volt Tordátfalván. Az 1789-ben összeírt szántott földterület 14,5 holdat tett ki, ez hozzávetőlegesen nyolchektárnyi területet jelentett. Ez megoszlott a lelkész és a tanító között, csupán egy része maradt meg az egyházközségnek. Ekkor alig több mint három hektár volt az egyházközség gondozásában. Ezt átlagosan búzával, zabbal és kukoricával vetették be, amint az a számadó könyvekből kiderül. Ezek a földek átlagosan 35 kalangya búzát, 25 kalangya zabot teremtek, valamint 150 véka csős kukoricát. Ezeknek egy részét eladták, egy részét tartalékolták. Sajnos a teljes egyházi birtok jövedelméről nem készültek számadások, csupán azokról van adatunk, amelyek az egyházközség művelt.

Az egyházi birtok következő összeírása 1801-ben történik, amely szerint a területekben változás nem történt, az egyik szántó használatát az egyházközség visszavette a lelkésztől.²⁰²

A következő években adományokkal bővülnek az egyházi birtokok. 1807-ben Fekete Sámuel özvegye

²⁰² Uo., 1801. május 12.

Baczó Klára négy földterületet hagy az egyháza: „egy kis benn való Partioticskát, mellynek Vicinussa fellyül Szöke István Tek Forró Dénes Úr Colonusa Lakhelye, alol Szeredai Kristóf Úr Colonocaly Sesiója. Ugyan egy ben való az előtt Ecclésia Fundussára épitet házat melly vagyon a falu derekában, Vicinussa egy felöl a Patak, más felöl Fekete fiak Kertye Egy Szántót a Medesér felé forduló Határban, mellynek Vicinussa egy felöl a Medesérre menő út, más felöl Fekete Jus. Egy Kaszálót Medesér felő forduloban Falbuk alatt Cur. 1. Vicinussa alol Sándor József Úr Jussa, fellyül a Falu Erdeje”.²⁰³

1817-ben a *Tamota* hegye mögött lévő földdel gyarapodott az egyház tulajdona, melyet a közösség ajándékozott az eklézsiának, így a mellette lévő eklézsiái birtokkal összevonható lett.²⁰⁴ 1881-ben Derzsi József volt tanító atyafia adományoz egy földet, amelyet a tandíj pótlására lehetett fordítani.²⁰⁵

Esetenként a kiadott pénz fejében földeket zálogosít el az egyház. 1820-ban Lukácsi András medeséri határbeli földjét zálogosították el, amelyet csak 1822-ben tudott kiváltani.²⁰⁶

1877-ben az eklézsia két újabb szántóval bővült, mivel Fekete Lajos a kölcsönkért 210 forintot nem tudta visszafizetni, ezért cserébe átengedte a földek tulajdonjogát.²⁰⁷

1840-ben találunk egy újabb összeírást. Az előbbi leírásokhoz képest annyi változás történik, hogy sok helyen megváltoznak a telkek szomszéd tulajdonosai.²⁰⁸

Az egyházközség esetenként területeket vásárolt is. 1845-ben, miután Kis József háza leégett, felajánlotta megvételre az egyházközségnek 500 magyar forint összegért. Ez az ajánlat a presbitérium számára elfogadható volt, és kötelezvény kiállításával a földet megvették.

1864-ben az új paplak építésekor a telkek északi szomszédságában Végh Györgyné Boros Zsuzsától és testvérétől, Boros Katalintól 57 magyar forint 40 dénár összegért 320 öles területtel bővítették ki a papi kertet,²⁰⁹ ezt 1873-ban tovább bővítették, szintén vásárlás útján.²¹⁰

1899-ben a kataszteri hitelesített birtokív szerint az egyházközség birtokában 15 hold és 457 négyszögöl volt, melynek a jövedelme előljárási bizonyítvánnyal igazoltatott.²¹¹

Az egyházi birtokokat erdők is kiegészítették. Az erdők, noha közösségi tulajdonban voltak, az egy-

házközségnek is volt rész osztva, amelynek teljes körű haszonélvezője volt.

Az 1864-es összeírásban az egyházközségnek három dűlőben van erdeje: *Fenyőbérczén* 118 hold 254 öl, *Cserekerületen* 39 hold 618 öl, *Kerekhegyen és Szárkásán* 34 hold 164 öl.²¹²

1869-ben az egyházi erdők tovább bővültek, amikor községi erőket felosztották, és ebből az eklézsia, a papi, mesteri és harangozói telkek után magkapta a maga illetőségét: „mégpedig Gyepűkapu környéken az ekkla erdeje, és a magánosok helyei között egy táblában, melyből a papságnak a papi telek után Észak felől jutott 5 hold és 1040 öl; a mesteri telek után 3 hold és 1480 öl; a harangozói, az úgy nevezett Boros Mózes féle telek után 3 hold és 911 öl; a Kiss József telke után pedig 3 hold”.²¹³

Az erdőket gyakorta károsították illetéktelen fakitermelések, lopások. Ilyen eset történt 1862-ben, amikor a község által a templomnak és az iskolának ajándékozott erdőben vizsgálatot tartottak, mert néhány számú szekér fát kivágtak, illetve eladtak.²¹⁴ Az elkövető maga az egyházközség volt, amely felsőbb egyházi jóváhagyás nélkül vágatott ki fát, hogy keletkezett pénzhányát pótolja. Mivel ez nemcsak a világi, de az egyházi törvényekbe is ütközött, javaslatot tettek az erdő bírói zár alá vételére.²¹⁵

Az erdők védelmére erdőpásztorokat fogadtak. 1865-ben az erdők romlását állapították meg, ezért szorosabb felügyeletet rendeltek el, valamint számadásra szólították fel az erdőpásztorokat is. A szándékos kártevő egyháztagnak büntessék meg, és amennyiben a rongálót nem tudják megnevezni, az erdőpásztor köteles a büntetést megfizetni.²¹⁶

Ekkor további bizalmat szavaznak Szederjesi Mózesnek, aki régebben is ellátta ezt a feladatot. A presbitérium is kész kimenni az erdőpásztorokkal, hogy az egész erdő állapotát felmérjék.

Az erdőpusztítás továbbra sem szűnt meg, ezért újabb intézkedéseket foganatosítottak. A gondnok ki kellett hogy jelölje a kivágható és a földre dőlt fákat. Ezt követően mindenki a maga részét az erdőőr jelenlétében kellett hogy elszállítsa, majd ezután a pásztort az erdőt lezárta.²¹⁷

1880-ban az eddig erdőpásztort Kiss József szolgálati ideje lejárt, és erről le is mondott. Ezt a presbitérium elfogadta, és évi 5 forint ellenében id. Gombos Mihályt bízta meg ennek ellátásával, aki a gyűlés előtt jelezte is, hogy az erdőben sok a rom-

²⁰³ TUEkl, 2. köteg, 1807. december 4.

²⁰⁴ Uo., 1817. október 9.

²⁰⁵ TUEkl, 7. köteg, 1881. március 4.

²⁰⁶ TUEkl, 2. köteg, 1820. szeptember 25.

²⁰⁷ TUEkl, 7. köteg, 1877. március 5.

²⁰⁸ TUEkl, 3. köteg, 1840. január 17. ²⁰⁹ Uo., 1864. július 7.

²¹⁰ TUEkl, 7. köteg, 1873. január 27.

²¹¹ TUEkl, 14. köteg, 1899. január 6.

²¹² TUEkl, 3. köteg, 1864. július 7.

²¹³ TUEkl, 7. köteg, 1869. december 6.

²¹⁴ TUEkl, 3. köteg, 1862. január 25.

²¹⁵ Uo., 1862. január 25.

²¹⁶ TUEkl, 12. köteg, 1865. január 26.

²¹⁷ Uo., 1865. február 25.

lott fa, melyet a presbitérium árverés útján értékesíteni kíván.²¹⁸

1883-ban a presbitérium ismét új erdőpásztort keresett. A teendő ellátására Kis Mózes vállalkozott, akinek bére évi 4 forint volt. Éjjel-nappal őriznie kellett a területet, és a károkért anyagi felelősséggel is tartozott.²¹⁹

Templomi kegytárgyak

Az egyházközség legbecsesebb vagyontárgyait a klenódiatok jelentették és jelentik ma is, nem feltétlenül az anyagi értékük miatt, hisz ezek többsége ónból, rézből készült, különféle ezüstös és aranyozott bevonatokkal, hanem eszmei értékük miatt. Ezeket többségükben az egyházközség egy-egy tehetősebb tagja adományozta, és évszázadokon keresztül használták az egyházi szertartásokon. A klenódiatok mellett a különféle szőnyegek, terítők sorolhatóak a templomi kegytárgyak közé, ezek szintén egy-egy egyházi adományai voltak.

A kegytárgyakat a nagyobb vizitációk során összeírták, majd nyomon követték állapotukat, pusztulásukat, gyarapodásukat évről-évre. A tordátfalvi egyházközség legrégebbi kegytárgya még a falu katolikus életéből maradt fent, a középkor végéről. Az 1789-es vizitáció alkalmával így számolnak be róla: „egy arasznyi Magosságu küll s belöll aranyos talpas ezüst pohár, melynek Poharinak feneke 6 Sziv módjára drotosan virágzott és ezen Sziv formákban fellyül körös környül ugyan drótos Abrontozós, és a Fenekén is rostélyos virágzás vagon”.

Ennek nóduszánál a tárgy kettévált. Feltehetően ezt javítják 1888-ban 20 krajcárért.²²⁰ Ennek a javításnak a nyoma ma is megfigyelhető.

A késő gótikus kehely szoros tartozéka, a *patena* is megmaradt, „egy küll s belöll aranyos ezüst Tányérotska”. A katolikus liturgiában az ostya pihent ezen a szentmise alatt. A liturgikus tárgyak első ismert jegyzéke az 1726-os vizitáció során keletkezett.²²¹

1750-es vizitáció során is összeírják őket. Ekkor lejegyznek egy aranyos poharat, egy ezüst tányért, egy ón palackot, egy ón kannát, egy fehér golyos abroszt, egy veres festővel átszőtt gyapot abroszt, egy arannyal varrott patyolatot, egy veres selyemruhát, egy fehér gyapot ruhát, egy asztal keszkenőt, egy golyos zöld selyemmel és csipkével varrott ruhát, egy kést az asztalra és két különböző méretű ládát.²²² 1762-ben az eklézsia „edényei kár nélkül találtattak”.²²³

Az 1789-es vizitációs jegyzékben megtaláljuk a tárgyak leírását is, amely kiterjedt még a klenódiatok felirataira is, így egész pontosan beazonosíthatjuk az akkori kegytárgyakat.

A második legrégebbi kegytárgy 1652-ből származott, ma már nincs meg.²²⁴ Feltehetően ezt adják oda a szabadságharc alatt „golyónak a magyar álladalom számára”.²²⁵

A 18. század végén összeírt többi tárgy ma is megtalálható az egyházközség tulajdonában. Ezek a következők: „egy Ón Palaczk circiter más fél kupásnyi hat Szegletü Sima fedele s a fedele kerek Srófos. Egy Kerek Kanna circiter egy kupás, lévén gombos fedele s tzihrázott füle, és oldalán ezen Írás: JACOB ISTVÁN TSINÁLTATTA TORDÁTFALVI TEMPLOM SZÁMÁRA 1772. Egy Talpas Keresztelő pohár, melyen köröskörül ez iratott: A TORDÁTFALVI UNITARIA EKKLÉSIJÉ 1774. Egy Ón Tányérotska, melynek fenekén két kis bélyegzés egymás mellett vagon”. A kegytárgyakat egy kés egészítette ki, amelyet a szertartás során használtak: „vagon rész szerint sárga réz, rész szerint gyöngy házas nyelű Brassai kés, az Úr Asztalára való Kenyér felszelésére”.

A kegytárgyak további adományozással bővültek. 1807-ben Fekete Sámuel özvegye Baczó Klára asszony egy ón tálacska adományozott,²²⁶ 1850-ben pedig Sándor József ajándékozott az úrasztalára egy jó fertályos *pachfong* (kínaezüst, alpaka) arannyal futatott poharat, melyen az *SM 1850* felirat olvasható. A monogramban a Magyarországon meghalt fiára, Mihályra emlékezik.²²⁷ 1874-ben Bedő Józsefné Tibád Rozália egy úrasztali poharat ad a gyülekezetnek,²²⁸ 1891-ben a születési helye iránti tiszteletből Derzsi Károly budapesti unitárius lelkész adományozott egy aranyozott ezüst poharat.²²⁹

Az 1789-es leltárban a következő szőttes terítőket és kendőket találjuk:

„Szőnyegek.

Egy nem régi Sváb Szőnyeg zöld, sárga, Veres tarkázással szőt, mely a Templombeli Úr Aszalon tartatik.

2. Más hasonló Sváb Szőnyeg, mely áll a Prédikáló Széken.

3. Régi s már Szakdozott, virágokkal varrott Székely szőnyeg, mely ugyan a Prédikáló Széken tartatik.

4. Székely Szőnyeg forma régi rongyos szőnyeg, mely virágokkal volt varrva, s áll a papság Széken.

5. Régi rongyos maga idejében virágos ugyan Székely Szőnyeg, mely van Szegezve a Pap székére az ülés háta megi.

²¹⁸ TUEkl, 13. köteg, 1880. december 27.

²¹⁹ Uo., 1883. február 14. ²²⁰ TUEkl, 7. köteg, 1888. április 25.

²²¹ UPL, Unit.Püsp.Vizit., 1715–1752, 60.

²²² TUEkl, 1 köteg, 1750.

²²³ Uo., 1762. július 8.

²²⁴ 1789-es leírása: „négy Szegletü Ón palaczk Sima fedele hoszszukó

Srófos, nelynek oldalán ezen irás van: GOMBOS ANDRÁS 1652”.

²²⁵ TUEkl, 3. köteg, 1850. január 16.

²²⁶ Uo., 1807. december 4.

²²⁷ TUEkl, 3. köteg, 1851. február 13.

²²⁸ TUEkl, 7. köteg, 1874. december 16.

²²⁹ Uo., 1891. március 3.

6. Egy darabotska Zöld posztó a Prédikáló Széken álló.

Abroszok.

1 Két Szélyből rakó Takáts Szötte gyołts abrosz, melynek közepén rotos kötés vagon.

2. Más egy már Szakadozott s lyukas falun Szött Abrosz három szély borozdáson veres festövel által-öltegettetett, és alsó részén ezen Betük vagnak. S.P.A.

Kendök.

Egyik egy lengeteg Kendö, melynek két végein veres Selyemmel varrott virág vagon.

2. egy ujj Kendö, melynek szelin veres Pántlika Szövés és a két végiben csipke kötés, s reája varrva egy irás vagon: NAGY LUKÁTSI PÁLNÉ, LUKÁTSI SAMUELNÉ, GOMBOS GYÖRGYNÉ, GOMBOS SIGMONDNÉ, SZEDERJESI ISTVÁNNÉ, KÜS JÁNOSNÉ, BENTZÉDI GYÖRGYNÉ, NAGY JÓSEFNÉ 1789. TORDATF UNIT. SZ. ECCLÉSIA.

Keszkenyök

1. Egy Veres Selyem Keszkenyö, az Éneklő Pulpitusra téve, mellyen ezen betük lattank: Sz. I. B. G. L. S. T. A. s másik végén SZ:I:B:G: 1773.

2. Más ugyan veres Selyem Keszkenyö Borozdás pántlika forma szövés a Szélin, mellyen ezek olvastanak: A TORDÁTFALVI TEMPLOM SZÁMÁRA AJÁNDÉKOZTA ISTENES INDULATTYÁBÓL TORDÁTFALVI IFJ LUKÁTSI PÁLNÉ KOVÁTS RACHEL ASZSZONY.

3. Egy más lengeteg Karton el-kopott virágokkal, áll a Pap Székin.

4. Egy vékony patyolat Keszkenyö, melynek négy Szegeletin Négy Szkofiummal varrott nagy virágok, és a szélein is hasonló formájú kissebnek vagnak.

5. Egy hoszszú veres Selyem Keszkenö, melynek végii és közepe zöld és sárga Selyemmel keresztül szöve vagnak, ez a pulpitusra való.

6. Egy házi gyołts keszkenö, melynek szegetelei zöld Selyemmel virágos és körös körül tót Csipke van reája varrva.

7. Más ugyan házi gyołts Keszkenö, melynek széli körös körül fekete Selyemmel van behányva.

8. Lenből szött Sáhos egy asztal-keszkenyötske.”

A templomi terítök pár évtized alatt elhasználódtak. Ezt az egyházközség adakozó nőtagjai gyakorta pótolták újakkal, hogy a régi szakadozott szövetek ne rontsák a templom fényét. 1790-ben Györfi Andrásné és Kis Józsefné adományoztak „egy darab szederjes posztó, melynek szélire és két végire kék selyem

borittás vagon varva, s ezen belöll egy ujni széleségü arany poszománt, ezenis belöl sárga selyemmel varva ezen irás olvastatik: Tordátfalvi U.SZ. Ecclesiájé 1790”.²³⁰

1823-ban özvegy Végh Mihályné ajándékozott az egyháznak egy szép kartont a prédikáló székre *SZEDERJESI PÉTERNÉ ADTA 1822* felirattal,²³¹ majd 1837-ben egy *kamuka* (damasztiszövet) lenvászón abroszt, mely körben virágos volt.²³²

1846-ban Nemes György feleségével, Halmágyi Máriával az eklézsiának ajándékoznak egy nagyméretű fehér hímes abroszt, 1850-ben Nemes Sára ajándékozott egy virágos *fiber* takarót.

További adományozásokat találunk 1871-ből, amikor Incefi Dénes és Sándor Zsuzsanna ajándékoznak egy lila színű takarót kínai ezüst rojttal,²³³ 1874-ben a helyi lelkész felesége, Bedő Józsefné Tibád Rozália ajándékoz az eklézsiának egy fehér kamuka asztalkendőt.²³⁴ Ugyancsak ebben az évben a nyugalmazott tanító lánya, Derzsi Mária saját kezűleg díszített asztaltakarót szánt a templomba.²³⁵

1883-ban özvegy Derzsi Józsefné a tanító emlékére egy fekete selyem szószéktakarót adományozott, valamint Pap Sándor és Ozsváth Zsuzsanna egy kávészínű török virágos szőrtakarót adott a községnek. Felirata: GYERMEKEINK EMLÉKÉRE PAP SÁNDOR ÉS OZSVÁTH ZSUZSÁNNÁ AJÁNDÉKA 1882.²³⁶

1892-ben egy úrasztali takarót adományozott Sándor Zsigmond és neje, Czézár Polixéna.²³⁷

A klenódiумokat és a használaton kívüli szötteket egy „singes vas sarkos sárga festékü” ládába helyezték, amelyet a nagyobb biztonság kedvéért zárral is elláttak.

Egyházi iskola

Az egyházközség történetének fontos fejezetét jelenti az iskola története, amelyben nemcsak felnőttek a falu gyerekei, hanem utat és értéket is mutatott számukra. Működésének kezdeteit nem ismerjük pontosan. Annyi bizonyos, hogy már 1726-ra kialakult rendje volt a tanító tartásának, ugyanis az ez évben történ vizitáció beszámol annak bérezéséről is, mely harmada volt a papnak járó beszolgáltatott terménynek és fának,²³⁸ 1732-ben pedig a tanító használatában levő birtokokról is beszámolnak.²³⁹ Könnyen elképzelhető tehát, hogy a szerény körülmények között kialakuló oktatás már a 17. században elkezdődött.

²³⁰ TUEkl, 1. köteg, 1801. május 18.

²³¹ TUEkl, 2. köteg, 1823. március 4.

²³² TUEkl, 3. köteg, 1837. november 29.

²³³ TUEkl, 7. köteg, 1871. január 4.

²³⁴ Uo., 1874. március 7.

²³⁵ Uo., 1874. december 16.

²³⁶ TUEkl, 7. köteg, 1883. március 03.

²³⁷ Uo., 1892. március 04.

²³⁸ UPL, Unit.Püsp.Vizit., 1715–1752, 60.

²³⁹ Uo., 162.

1750-ben tételesen is felsorolják a mester házához járó területeket,²⁴⁰ 1760-ban először említik név szerint a tordátfalvi iskolamestert, Kisgyörgy Mihályt,²⁴¹ aki jövedelmeit kiegészíti a templomba történő reggeli harangozással, és ezért további két-két kéve gabonát kap minden béres gazdától, valamint a Lok-pataka melletti kaszáló használati jogához is hozzájut.²⁴²

1785-ben új iskolamesterrel találkozunk, Simó Dániellel, aki a telkén a nagykapu használatát kifogásolja, és felállít egy kis kaput, melyet ezen túl neki lesz kötelessége rendben tartani.²⁴³

Az 1789-es összeírásból kiderül, hogy az iskolának nincs külön épülete, tulajdonképpen csupán egy szoba a mesteri lakásban: „Más funduson úgy mint a Mesterség lak melly vagyon... felyül a migyárt declaralt Parochialis fundus alóll pedig és végül az Ország Utja vicinitássaiban lévén, körül-vétetve néhol borona s néhol Sövény kertekkel mellyek fel-osztás szerint procuráltatnak az Ekklesia bizonyos Tagjai által. Bémenetelt való ezen Funduson adnak egy Kapu és más ajtó holott bal felől találtatik Sendellyes fedél alatt borona fából lévő Ház vagy épület, melyek Pitvarában szolgálta bémenetelt vas sarkos s fa záros Ajtó, s ebből a lakó szobába más hasonló ajtó lévén ennek 2 üveg Ablakai fa foglalással, a Házban két kendő szegek, jobról pedig vagyon egy Kamarátska fa sarkos és záros ajtajával, és e mellett ugyan azon egy fedél alatt a *classis* melynek 3 ablaka lantornás²⁴⁴, lévén ebben veres kájhákból szintén omló félben való rongyos kemencze egy hoszszú asztal körüllette lévő vastag bükfa padokkal együtt. Vagyon még ezen funduson szalmás fedél alatt egy kapuval való Csűr mellette lévő két Pajtával együtt, s ezeknek megette a csürös kert s ebben két asztal Lábok s a Funduson még egy kút. Továbbá ezen eképpen declarát Mesterség Fundussához biratik az Oskola Mester által az ezen fundus Kapuja előtt külön kerítésben lévő egy Káposztás kert is, mely sövény kertel vagyon körül vétetve, a mely kerítést maga az Oskola Mester szokott procurálni is”.²⁴⁵

1789-ben tehát egy szerény körülmények között működő iskolát találunk, amelynek még üvegablakai sincsenek. A faluban ekkortájt 30-35 12 év alatti gyerek van, de mivel az iskolába járás nem kötelező, ebből átlagosan 8-10 gyerek járt.

1790-ben az tanítás a mester házából átkerül az újonnan épített paplak épületébe: „ezen Házból a tűzelő kemencze végénél egy vas sarku és kilintsű fenyő deszka ajton által vagyon bémenetel a Tanuló-Házba mely, világosítottik ónban foglalt egy üvegablakon által, és melegítettik azon kemenczétől melyből a Lakó Ház”.²⁴⁶ 1801-ben kezdenek el építeni a tanító háza mellé egy oldalszobát, amelyet 1977 db zsindegyházzal, 3000 db zsindegyház felhasználásával földtek le.²⁴⁷

Arról nincsen értesülésünk, hogy a tanítás visszaköltözik-e a tanító házába, az mindenesetre bizonyos, hogy az 1802. esztendőben egész évben szünetelt, az egyházi vizitáció fel is szólítja az illetékeseket, hogy a tanítást tekintsék szorosabb kötelességüknek.²⁴⁸ A következő évi vizitáció alkalmával sem találtak működő iskolát.

1806-ban új tanító érkezik a faluba, név szerint Jakab János, aki újjászervezi a tanítást. Az ez évi vizitáció örömmel nyugtázza, hogy az iskola rendszeren működik.²⁴⁹

1812-ben a tanulókat a vizitáció előtt vizsgáztatják: „Fiú gyermekek a declinationis Exament jól tudták; Kettő a Hit Ágazataiból ditséretesen felelt, a többi a Kis Catecésisből, és a parantsolatokból, valamint Enekből, és könyörgésből, megint jól feleltek; a Számvetésből pedig, és az írásról ügykezeteknek ugyan szép jeleit adták”.²⁵⁰ Ebből a bejegyzésből meg tudhatjuk, hogy az iskolában hittant, éneklést, számtant és írást tanítottak.

Ettől az esztendőből kezdtek el vezetni az iskolátogatósi jegyzőkönyvet, amelyben pontos számadatokat találhatunk az iskolába járó gyerekekről:

²⁴⁰ TUEkl, 1. köteg, 1750.

²⁴¹ Uo., 1760. december 18.

²⁴² Uo., 1759. szeptember 22.

²⁴³ Uo., 1785. január 19.

²⁴⁴ A *lanterna* jelentése itt a marhabendő megszáritott hártája, amelyet üveg helyett használtak. Vö. *Nyelvtörténeti szótár*, II. köt., 522.

²⁴⁵ TUEkl, 1. köteg, 1789. június 6.

²⁴⁶ Uo., 1801. május 18.

²⁴⁷ TUEkl, 2. köteg, 1802. szeptember 19.

²⁴⁸ Uo., 1802. szeptember 19.

²⁴⁹ Uo., 1806. január 2.

²⁵⁰ Uo., 1812. november 21.

Vizitáció ideje	Fiúk száma	Lányok száma	Tanító
1812. március 12.	17	-	
1813. március 20.	34	-	
1814. március 19.	37	-	Jakab János
1815. március 15.	27	2	Jakab János
1816. március 22.	32	-	Jakab János
1817. március 22.	30 (8 nem volt jelen)	8 (8 nem volt jelen)	Jakab János
1818. március 8.	30	19	
1819. március 22.	21	7	
1820. március 15.	26	4	Jakab János
1821. március 22.	21	1	Jakab János
1822. március	21	4	Jakab János
1823. március 4.	Nincs adat		Jakab János
1824. március 14. ²⁵¹	20	6	Jakab János
1825. március 14.	18	9	Jakab János
1826. március 13.	25	14	Jakab János
1827. március 17.	19	8	Jakab János
1828. március 21.	17	11	Jakab János
1829. március 21.	20	10	Jakab János
Évszám nélkül ²⁵²	25	5	Jakab János
1837. március 14.	20	3	Demeter István (52)
1838. március 12.	17	3	Demeter István
1839. március 18.	22	5	Demeter István
1840	Nincs adat		
1841. március 18.	23	16	Derzsi József (23)
1842. március 18.	15	10	Derzsi József
1843. március 16.	23	8	Derzsi József
1844. március 22.	29	14	Derzsi József
1845. március 18.	27	7	Derzsi József
1846. március 17.	26	5	Derzsi József

A jegyzőkönyvet 1846-ig vezették. Utána már nincsenek esztendőkre lebontott iskolalátogatási adataink.

1813-ra megszorodnak az iskolába járó gyerekek, ekkor 34 gyerek tanul az egyházi iskolában, viszont a vizitáció kifogásolja, hogy a lányok nagy része nem jár oktatásra. Ez főként az addigi osztályterem szűkösségével magyarázható. A vizitáció javaslatot tett, hogy „készítsék a Leányok számára egy tanuló ház”.²⁵³ 1815-re megszületik az elhatározás, hogy új, épületet kell építeni, amelyben külön teremben tanulnának a lányok és különben a fiúk.²⁵⁴ 1816-ban

hozza is látják az új épület kivitelezéséhez. Abban az évben olyannyira haladtak, hogy mire a vizitáció látogatást tesz a faluban, addigra „már fedél alá is véttetett”.²⁵⁵ Ekkor az új épületre 7000 zsindelet vásároltak 33 magyar forint 60 denárért és szeptet 17750 darabot 40 magyar forint és 40 denárért. A házat építő mesternek 60 magyar forintot adtak.²⁵⁶

Sajnos ekkor sem nyert az iskola külön épületet, hanem a tanítói házon belül kapott működést.

A mester régi házat eladták 40 magyar forintért.²⁵⁷ Az építkezések feltehetően a templom munkálatai miatt akadnak el, és a következő évben is szünetelt

²⁵¹ 1824. március 14-én a vizitáció nem talált a sorozatos betegségek miatt senkit az iskolában. A mester a megbetegedések előtti számadatot adja meg a kérdezőknek. Ezek a számok láthatók a táblában. (TUEkl, 21. kötet, 1825. december. 14.)

²⁵² Az 1829-es bejegyzés után található egy beírás, mely arra vonatkozik, hogy a vizitáció több alkalommal nem történt meg az iskolában. Ezután a beírás arról szól, hogy az iskolaház a mesteri teleken található, de a lányoknak nincs külön *classis*. Itt feljegyzik, hogy a tanító az 57 éves homoródszentmártoni születésű Jakab János. Részletesen ismertetik a vizsgálat tárgyát a tantár-

gyakra vonatkozólag. „Régi kézírás és nyomtatás olvasásból, Két nagyobbak addícióból és subtencióból, minnyájon a numeratikából, egy fel a Divisioig inclusive a numreica, Aritmetikának minden Specieseiből ugyan ez a Geografiából Erdélynek esmereteiből”. (Uo., 1837. március 14.)

²⁵³ TUEkl, 2. kötet, 1813. november 28.

²⁵⁴ Uo., 1815. szeptember 23.

²⁵⁵ Uo., 1816. szeptember 9.

²⁵⁶ Uo.

²⁵⁷ TUEkl, 2. kötet, 1818. szeptember 28.

a tanítás.²⁵⁸ 1824-ben a templomból kiszedett ablakot és ablaküvegeit építik be az iskolaépületbe.²⁵⁹

1824-ben, márciust követően a sorozatos betegségek miatt szünetelt a tanítás. 1830-ban a püspöki vizitáció sorozatosan nincs megelégedve az iskolalátogatással és annak működésével.

Felszólítják az iskolamestert, hogy a gyerekeket gyűjtse be és szorgalmasan tanítsa őket.²⁶⁰ Ekkor az iskolamester már öreg, 35 éves szolgálattal a háta mögött. Munkáját már egyedül nem tudta ellátni, ezért Orbán Mihály segédet bízzák meg az iskola működtetésével.²⁶¹

1833-ban Demeter István lesz az új iskolamester. A vizitáció örömmel szemléli, hogy a nyári iskola és az iskola is szépen működik. 1841–1846 között ismét egy teremben tanulnak a lányok és a fiúk. A tanítás színvonalának növelésére Kolozsvárról 3 magyar forint értékben két kézikönyvet vásároltak.²⁶² 1842-ben egy kezdő tanuló után 24 pengő, míg a felsőbb osztályosok után 48 pengő díjazás illette meg az iskolamestert.²⁶³

1846-ban az utolsó évükben levő tanulóknak kiskátéból, tízparancsolatból, apostoli vallástételekből kellett számot adniuk. A nagyobbaknak a kiskátéból, a magaviseleti szabályokból és a részükre készült apróbb intelmekből, írásgyakorlatból, számok kimondásából, alkalmi és templomi énekekből. Ebben az évben nem említik a természettant, de az is követelmény volt.²⁶⁴ 1850-ben egy érdekes bejegyzést találhatunk, amely szerint 1849-ben a fiúk a nyári iskolát nem látogatták, „minthogy fegyverviselésre elszollittak”.²⁶⁵ 1864-re a régi iskolaépület a megnövekedett gyerekszám mellett szűkösnek bizonyult. Ekkor elhatározzák, hogy a tanító telkén egy önálló épületet emelnek, amely csak az iskola tevékenységét fogja szolgálni. Az ehhez szükséges alapanyagokat a gondnok közmunkával gyűjtötte össze. Az új épületnek pincét is terveztek.²⁶⁶ 1866-ban sikerült befejezni az épületet, amelyre 301 magyar forint 49 dénár összeget költöttek.²⁶⁷

1872-ben az új iskolaépületet számos segédeszközzel szerelték fel mint pl. Európa és Magyarország térképe, egy számoló gép, 16 darab természeti rajz és ábra, 30 darab iskolai kézikönyv. Derzsi József ebben az évben egy iskolai tandíját 16 darab kézikönyv beszerzésére és 5 db palakötéltre fordította, így az is-

kolában egy könyvtárszárnyat hoztak létre.²⁶⁸ A vizitátó mégis elégtelennek tartotta a könyvek számát, bár az iskola színvonalát megfelelőnek tekintették.

1874-ben Derzsi József betegsége miatt lemond hivataláról. A presbitérium ezt tudomásul veszi, és a püspöki székhelyre továbbítják az ügyet.²⁶⁹ Helyébe Derzsi Domokos került.

1875-ben az iskolai rendtartás végett létrehozzák az iskolaszéket, amelynek a választott tagjai Lukátsi Márton, Végh János, Benczédi József, Boros Pál és Boros Sámuel.²⁷⁰

1875-ben Derzsi Domokos tanító elhagyta a települést, és Gagyban vállalt tanítói állást.

Helyette Menyhárt Mózes érkezett Tordátfalvára. A vizitáció meghagyja, hogy a létrehozott iskolai alapból rendeljenek *olvasó lapokat* és a megmaradt pénzt tovább kamatoztassák.²⁷¹

Az egyik presbitériumi gyűlés alkalmával felvetődött a javaslat, mely szerint az iskolába a székek kicserélése nem halasztható tovább. Úgy döntöttek, hogy a siményfalvi iskolában található székek mintájára készítsenek új „jó erős modozattal állandó tartóssággal” ülőalkalmatosságokat.²⁷² Az új székek a következő évre el is készültek. A 14 széket Lukátsi Mózes és Lukátsi Márton készítette el, 15 magyar forint 60 dénár összegért. A munkára három év garanciát is vállaltak.²⁷³ A székek kicserélése után új, minden igényt kielégítő padok készültek az iskola részére, 28 magyar forint 65 dénárért.²⁷⁴

1877-ben az iskolai könyvtár 19 könyvel gyarapodott, emellett a pap és a tanító ajándékozott a könyvtár számára egy teljes évfolyamnyi 1876-os *Vasárnap Újságot*.

1878-ban 65 iskolaköteles volt, ezek közül bejárt 58, a 33 ismétlőből 18 távolmaradt. A tanító úgy nyilatkozott, hogy kellő számú könyv és taneszköz áll rendelkezésre.²⁷⁵

A következő évben az iskolaházban a fűtő sípjának cseréjét hajtották végre, melyért fizettek 3,45 forintot, az iskolaházat kipadoltatták (padlásdeszkát cseréltek) 2,64 forintért.²⁷⁶

1881-ben újból javításokat végeztek az iskolán, főleg annak fedésére költöttek.

1882-ben iskolaköteles gyerek volt 58, ismétlő 17, akik 3 kivétellel jártak a tanórákra. Az iskola

²⁵⁸ Uo.

²⁵⁹ TUEkl, 2. köteg, 1824. október 1.

²⁶⁰ Uo., 1830. szeptember 13.

²⁶¹ Uo., 1832. szeptember 27.

²⁶² TUEkl, 3. köteg, 1842. november 29.

²⁶³ TUEkl, 21. köteg, 1842. március 18.

²⁶⁴ Uo., 1846. március 17.

²⁶⁵ TUEkl, 3. köteg, 1850. január 16.

²⁶⁶ TUEkl, 12. köteg, 1864. február 18.

²⁶⁷ TUEkl, 3. köteg, 1866. január 31.

²⁶⁸ TUEkl, 7. köteg, 1873. január 27.

²⁶⁹ TUEkl, 13. köteg, 1874. szeptember 10.

²⁷⁰ Uo., 1874. szeptember 10.

²⁷¹ Uo., 1875. december 10.

²⁷² Uo., 1875. december 16.

²⁷³ Uo., 1876. február 4.

²⁷⁴ TUEkl, 7. köteg, 1877. március 5.

²⁷⁵ Uo., 1878. február 10.

²⁷⁶ Uo., 1879. február 4.

egy faiskolat is gondoz, melyben szépen fejlődnek a fák.²⁷⁷ Ugyancsak ebben az évben felújították a tanító házának fedését, vásárolva 4000 db zsindelet, 14,90 forintért.²⁷⁸ A javítás azért volt esedékes, mivel a presbitérium megszavazta, hogy újat építeni nem tud, ezért csak a javítás jöhetett szóba.

A következő évben tovább folytatódta a felújítások, ekkor a mesteri ház eresztét lakószobává alakítják, ehhez deszkát vásároltak, és a tetejét is teljesen kicserélték, melynek összköltsége 39 forint 58 krajcár volt.²⁷⁹

1883-ban 65 tanköteles volt, ebből járt 51, ezek közül évet ismételt 23, amelyekből 13 látogatta az iskolát. A vallásos könyveket és a Gönci ABC-könyvét ebben az évben az illető szülők szerzik be a tanulók számára.²⁸⁰

1884-ben a tanító 40 forint díjazást kapott, és az egyház közpénztárból vette azt fel, 1889-re a bérezés megemelkedett 45 forintra.²⁸¹ 1887-re tovább nőtt az iskolakötelesek száma, ekkor 70 gyerek volt tanköteles, ebből ténylegesen járt 56, 8-an a szülőkkel együtt elmentek a faluból, ismételő 21, feljár ebből 12.²⁸²

1888-ban 8–15 óráig szabják meg a tanítás idejét. A gyerekek Szent György-naptól Szent Mihály-napig kellett iskolába járjanak.²⁸³

1889-ben Menyhárt Mózes lemondott a tanítói tisztségéről, helyette az esperes kadácsi Bartalis Józsefet nevezte ki Tordátfalvára. Díjazása 92 forint volt, emellé 14 szekér fát is kapott.²⁸⁴ Az egyházközségnek nem volt elég pénze az ígért tanítói bér kifizetésére, ezért eladtak 50 kalangya búzát és 34 kalangya zabot, így biztosítva azt.²⁸⁵

1890-ben a presbitériumot a megyei közigazgatási bizottság felszólítja egy korszerűbb iskola megépítésre, mivel a jelen évtől a tanítás már nem megengedett az addigi épületben. A gyűlés ezt tudomásul veszi, és megállapítják, hogy ennek jelenleg a megye szegénysége miatt nem tudnak eleget tenni.

Az év októberében a presbitérium mégiscsak döntést hozott, hogy a működő tanítóház helyébe egy 6 öl szélességű iskolaház épüljön kőből és téglából, melyből négy öl széles legyen a tanterem és két öl széles legyen a tanítót befogadó szoba. A tanterem délkelet felől kapja a napot, teteje cserép, ajtaja, ablaka pedig cseréfa legyen. Az építkezés költségeit szakemberrel nézessék át. A szükséges pénzt a toronyalpból gondolták finanszírozni.²⁸⁶ Az esperesi hivatal felülbírál-

ta a terveket. Javaslatuk szerint nem túl szerencsés dolog az iskola egy fedél alá építése a tanító házzal, valamint zavaró lenne a többi gazdasági épület is.

Ezért a tanítónak új házat terveztek: „az épület hossza legyen hét öles, keresztül három, melyből két öl az alatta lévő pincével, az út felől felül három öl kőből nappali szoba, hátul két öl a konyha keresztül szakítva egy kis kamrával – a nappali szoba eleiből három tag egy kis tornácnak marad, a ház fal magassága kilenc tag, az ablakok magassága négy tag, az ajtók magassága hat tagos leszen”.²⁸⁷ A gondnok feladata volt a munkálatok megszervezése, a mesteremberek és a tervek beszerzése.

Az alapokat és a pince elkészítését 45 forintért Tököli János szentléleki kőműves vállalta, a boronvázás szerkezetet Szederjesi Sándor, 60 forintért.

Az iskola építése is szépen haladt, felépítésével Fekete Benjámint, Gagyi Mózes, Koronkai György és Fazekas János szentmártoni vállalkozókat bízták meg, akik a munkálatokat 340 forintért vállalták. Küsmödről rendelték a 10 ezer lapos és 130 kupás cserepet.²⁸⁸ A mesterház boronafalát farkaslaki Szász György tapasztotta meg, amelyért 20 forintot és négy liter pálinkát kért el.²⁸⁹

1892. április 3-án a köri esperes az 1891. évi XV. törvény alapján, 1892-1895. szám alatt kelt felhívásában afelől érdeklődik, hogy van-e lehetőség a faluban *kiseddövót* létesíteni. A presbitérium úgy dönt, hogy mivel nincs erre alkalmas épület, így nem él ezzel a lehetőséggel.²⁹⁰ Ebben az évben tanköteles gyerek volt 80, ebből iskolába járt 60, ismételő 37, ebből járt 16.²⁹¹

1892-ben még mindig nem fejezték be az iskolát. Az asztalosok, Zakariás Ferenc és Horvát András többszöri felszólítás után sem végezték el a felvállalt munkát, ezért utasítják a megyebíró, hogy perelje be őket.²⁹² Októberre az asztalosmunka, a meszelés és az üvegezés is be lett fejezve, mind az iskolán, mind a mesteri házon.²⁹³

Az év végére világossá vált, hogy az építkezésekre a toronyalpból elköltött összeget nem tudják visszatenni.²⁹⁴

A következő évben megemelték a tanító fizetését 50 forintra, azzal a kikötéssel, hogy a nem tordátfalvi illetőségű gyerekek szüleitől, még ha gyámság alatti, örökbefogadott is, az 1 vagy 2 korona éves tandíjat el kell kérni.²⁹⁵

²⁷⁷ Uo., 1882. február 23.

²⁷⁸ Uo.

²⁷⁹ TUEkl, 7. köteg, 1883. március 3.

²⁸⁰ Uo.

²⁸¹ TUEkl, 7. köteg, 1884. március 6.

²⁸² Uo., 1887. március 12.

²⁸³ Uo., 1888. április 25.

²⁸⁴ TUEkl, 13. köteg, 1889. január 13.

²⁸⁵ Uo., 1889. január 13.

²⁸⁶ Uo., 1889. október 24.

²⁸⁷ Uo., 1891. március 15.

²⁸⁸ Uo., 1891. május 18.

²⁸⁹ Uo., 1891. november 9.

²⁹⁰ Uo., 1892. április 3.

²⁹¹ TUEkl, 7. köteg, 1892. március 4.

²⁹² TUEkl, 13. köteg, 1892. június 26.

²⁹³ Uo., 1892. október 9.

²⁹⁴ Uo., 1892. december 30.

²⁹⁵ Uo., 1893. március 12.

1894-ben hat osztály működött, amelybe 61 gyerek járt a 63 tankötelesből, közülük 23 volt ismétlő, ebből iskolába járt 12.²⁹⁶ 1896-ban a gyerekek létszáma meghaladta a százat. Az ekkor 101 tankötelesből 78 szorult ismétlődő elvégzésére. A presbitériumot a vizitációt követően felszólították, hogy az előregedett padokat cseréljék le, és az V–VI. osztály számára szerezzenek be egy világtérképet.²⁹⁷

1900-ban a presbitérium arról döntött, hogy az iskola számára négy új pad készüljön a régi használatlanok helyett.²⁹⁸

A tordátfalvi egyházi iskolának a millenniumot követően sikerült megőriznie önállóságát, sok udvar-

helyszéki társával ellentétben, amelyek már anyagilag nem tudták ellátni az egyre költségesebbé váló iskolákat, és így a magyar állam gondjaira bízta. Ezek 1920 után a békeszerződés értelmében törvényesen is a román állam fennhatósága alá kerültek. Ezt a tordátfalvi egyházi iskola ideig-óráig megúsza, de fokozatosan ellehetetlenítették működését, így ugyancsak állami felügyelet alá került.

A falu fokozatos elnéptelenedésével az iskola 1991-ben megszűnt, majd 1994-ben nyolc tanulóval újból beindult az oktatás, szünet nélkül működve mind a mai napig. A nagyobb diákok V–VIII. osztályba Kobátfalvára járnak be.

Nyarádi Zsolt – Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr, Szabadság tér 45., RO-535400; nyaradi_zsolt@yahoo.com
Rejtő András – ra76@freemail.hu

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Hargita Megyei Hivatala, Csíkszereda / Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Harghita, Miercurea-Ciuc (Csíkszeredai állami levéltár, CsÁL)

– Fond 52: *Egyházi antakönyvek gyűjteménye*

Udvarhelyi Unitárius Egyházi Levéltár (UREL)

Unitárius Püspöki Levéltár, Kolozsvár (UPL)

– Unit.Püsp.Vizit. 1788–1789: *Az 1788 és 1789 években Torda-Aranyos, Keresztúr és Udvarhely körökben Lázár István püspök által tett Generális Visitatio Jegyző Könyve*

– Unit.Püsp.Vizit. 1715–1752: *Liber Generalis Visitationis*

Tordátfalvi Unitárius Egyházközségi Levéltár (TUEKL)

– 1. köteg, *Curatori számadásos jegyzőkönyv*, 1750–1801

– 2. köteg, *Curatori számadásos jegyzőkönyv*, 1802–1833

– 3. köteg, *Tordátfalvi számadó jegyző könyv az eklézsia számára elkészítve*, 1834–1866

– 7. köteg, *Rendelések jegyzőkönyve*, 1799–1830

– 12. köteg, *Prezbyteriális ülések jegyző könyve*, 1837–1845

– 13. köteg, *Prezbyteriális gyűlések jegyzőkönyve*, 1869–1897

– 14. köteg, *Presbyteriális gyűlések jegyzőkönyve*, 1897–1908

– 21. köteg, *Iskolalátogatási jegyzőkönyv*, 1818–1846

– 25. köteg, *A tordátfalvi unitárius egyházközség ingó és ingatlan javainak leltárkönyve*, 1925

Irodalom

MonVat, I = *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, I (bev. Fejérfpataky László), Budapest, 1887.

SCHEM 1830 = *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Transylvaniensis pro anno a Christo nato MDCCCXXX*. Claudiopoli, 1832.

SCHEM 1848–1849 = *Universalis Schematismus Ecclesiasticus venerabili cleri romano et graeco catholici saecularis et regularis inclinti regni Hungariae et partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae*. Budae, 1848–49.

SzOkl = *Székely Oklevéltár*, I–VII, Kolozsvár (szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1872–98; *Székely Oklevéltár [VIII] 1219-től 1776-ig* (*Magyar Történelmi Tár*, XXVIII; szerk. Barabás Samu), Budapest, 1934.

SzOkl Űs = *Székely Oklevéltár*, Új sorozat, I–VIII (közl. Demény Lajos, Pataki József, Tüdös S. Kinga); Kriterion Könyvkiadó, Bukarest; Európa Könyvkiadó, Budapest; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár; Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1983–2004.

USzék 1700–1722 = *Székely székek a 18. században*, II, *Udvarhelyszék 1700–1722 között* (közét. Pál-Antal Sándor), Marosvásárhely, 2009.

*

ACSÁDI Ignác

1896 *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721*, I (*Magyar Statisztikai Közlemények*, Új folyam, XII).

BENKŐ Elek

1992 *A Középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiaja*, Budapest.

²⁹⁶ TUEkl, 7. köteg, 1894. február 27.

²⁹⁸ TUEkl, 14. köteg, 1900. november 10.

²⁹⁷ Uo., 1896. március 12.

BINDER Pál

1971 A Barcaság és Háromszék kapcsolatainak történelméből, *Aluta*, III (1971), 207–222.

DÁNYI Dezső – DÁVID Zoltán

1960 *Az első magyarországi népszámlálás*, Budapest.

DÁVID László

1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Bukarest.

KISS Lajos

1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, I–II, Budapest.

MOLNÁR B. Lehel

1999 Az Erdélyi unitárius egyház anyakönyvei, *Keresztény Magvető*, 1999/1–2, 150–168.

NYÁRÁDI Zsolt

2009 A Sükői Református Egyházközség Mindennapjai a 19.század végéig az egyházközségi levéltár tükrében, *Acta Siculica* 2009, 363–390.

NYÁRÁDI Zsolt – SZÁSZ Hunor

2010 A recsenyédi unitárius egyházközség a levéltári források tükrében, *A Csiki Székely Múzeum Évkönyve*, 2010, 257–291.

ORBÁN Balázs

1868 *A Székelyföld leírása...*, I, *Udvarhelyszék*, Pest.

SZABÓ M. Attila

2003 *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helynévtára*, I–II, Csíkszereda.

SZABÓ T. Attila

2005 *Udvarhelyszék. Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése*, 6 (közvet. Hajdú Mihály és Bárh M. János), Budapest.

SEBŐK László

2005 *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Budapest, 2005.

Enoria unitariană din Turdeni, jud. Harghita (date din arhiva eclesiastică)

(Abstract)

Satul este atestat prima dată în surse istorice în anul 1546. Perieghzele arheologice arată însă că a fost înființat deja în sec al XIII-lea. În timpul Reformei eclesiastice marea majoritate a populației devine unitariană. Prima biserică cunoscută a satului este construită în stil gotic. Această clădire este demolată până în temelii în anul 1819, construindu-se clădirea actuală. S-au păstrat doar tabernacolul zidit în partea nordică a bisericii și o parte a ancadramentelor sacristiei, azi folosite în structura treptei amvonului. Arhiva parohiei ne-a furnizat diverse informații în legătură cu școala eclesiastică. Conscriptiile făcute cu ocazia vizitelor episcopale constituie surse bogate privind bunurile eclesiastice, starea actuală a clădirilor bisericii, parohul. Am prelucrat date referitoare la viața și organizarea cotidiană eclesiastică din secolele XVIII–XIX. Am obținut noi informații privind ridicarea noii biserici cu turn, construită din piatră între anii 1819–1823. Turnul din piatră și cărămidă, plasată pe latura vestică a bisericii, a fost terminată în anul 1896. Până în acest an s-a folosit o clopotniță de lemn, cu două clopote. Cu ocazia unor săpături arheologice efectuate în toamna anului 2010 au fost cercetate mai multe morminte medievale și au fost identificate zidurile nordice ale sacristiei medievale.

The Unitarian congregation of Tordátfalva (present-day Turdeni, Harghita County) (data from the church archive)

(Abstract)

The village is first mentioned in historical documents in 1546, but the archaeological researches shows that it has already been founded in the 13th century. During the Ecclesiastical reforms most of the inhabitants converted to Unitarianism. The first known church of the village was built in Gothic style. This building was totally demolished in 1819, when the present church was built. Only the tabernacle walled in the northern side of the church was left and a part of the frame of the sacristy, now used in the structure of the pulpit's steps. The parish archive provided various information about the church school. Conscriptations made on the occasion of Episcopal visits provide rich sources regarding ecclesiastic goods, the condition of the ecclesiastic buildings and the parish of that time. We processed data concerning life and everyday organization of the church in the 18th and 19th centuries. We also obtained new information regarding the erection of the new church with tower, built from stones in 1819–1823. The tower made of stones and bricks, located on the western side of the church, was finished in 1896. Till then they had used the wooden belfry with two bells. During some archaeological excavations carried out in autumn 2010 researches have revealed several medieval graves and identified the northern walls of the medieval sacristy.



1. tábla 1. Talpas keresztelő pohár 1774-es adományozási évszámmal;
 2. Jakob István által adományozott fedeles ónkanna 1772-ből; 3–4. Késő gótikus aranyozott kehely és a hozzá tartozó patena;
 5. Mesterjegyes óntál; 6. Hatszögű fedeles ónpalack a 18. századból



1



2



3



4



5

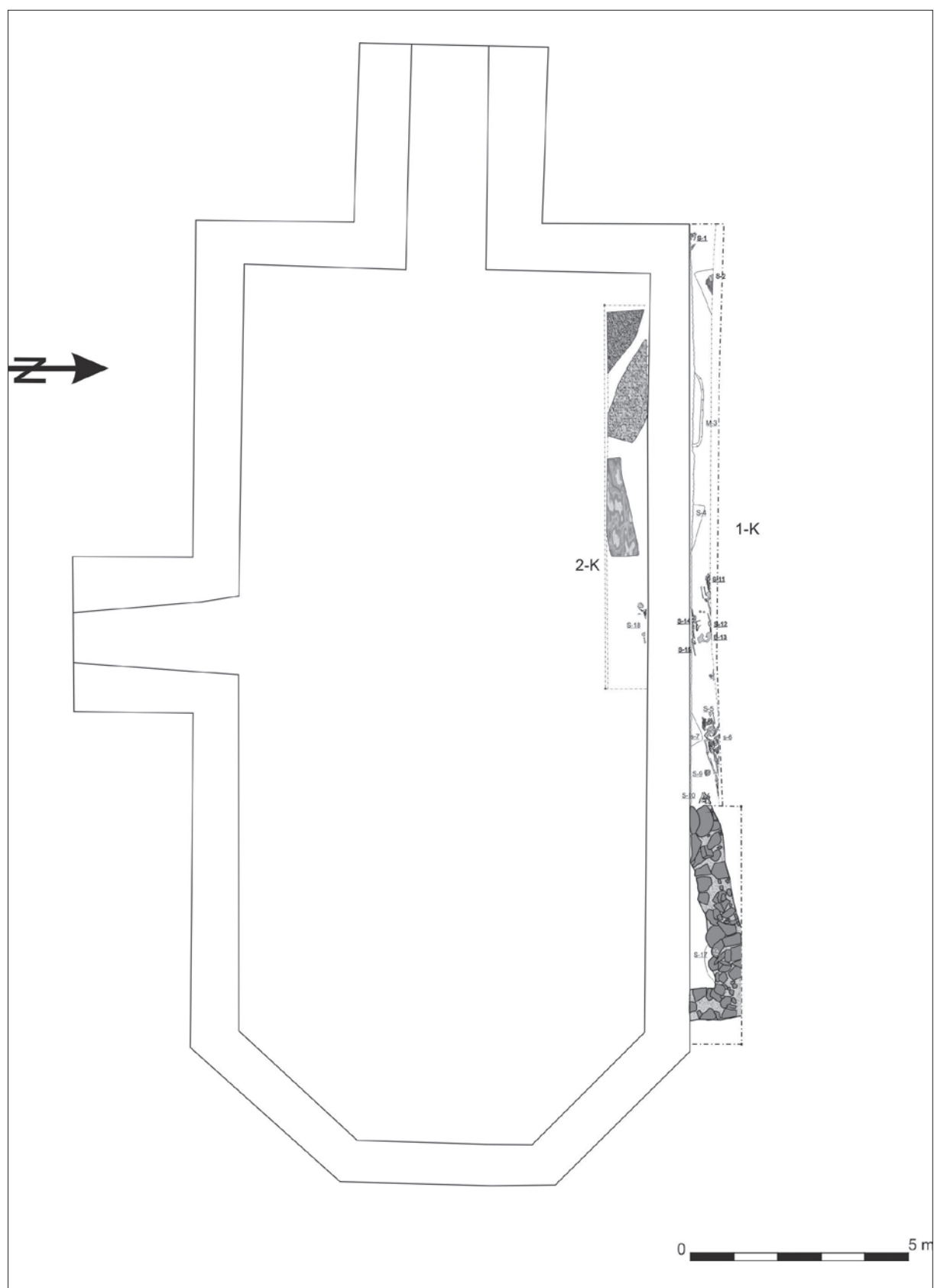


6

2. tábla 1. Az unitárius templom északkeleti nézetből; 2. A 19. század végén épített torony, északi nézet;
3. 1789-ben készített, 1823-ban átfestett úrasztala; 4. 1789-ben készített, 1823-ban átfestett szószékkorona;
5. A templom keleti része az orgonával; 6. Festett dísz a mennyezet közepén



3. tábla 1. másodlagosan beépített középkori faragványok a szószékfeljárón; 2. Csúcsíves szentségtartófülke az északi falban;
 3. A levéltári anyag elhelyezése a közösségi házban; 4. 19. századi dísz a templom tetejéről;
 5. Tordátfalva és határa egy műholdas felvételen.



4. tábla

A tordárfalvi unitárius templom alaprajza a 2010. évi ásatás felszínrajzával

B. Garda Dezső

GYERGYÓ A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN KELETKEZETT
FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A Gyergyó helynév először a pápai tizedszedők 1333–1334-es kimutatásában jelenik meg, mint Gorgio/Gyargio egyházközség.¹ A székelység Szabó T. Attila szerint „legkésőbb ezt a területet szállotta meg”², de 1406-ban forrásaink már mint önálló székről emlékeznek meg róla. Mátyás király 1466. június 27-én Budán kelt oklevelében meghagyta az Aranyos-, Udvarhely-, Csík- és Gyergyószéki székelységnek, hogy az erdélyi püspököknek és egyháznak a rossz szokásból fizetni kezdett tizenhatod rész helyett ezentúl a szokásos tizedet fizessék. Ez az oklevél Szabó T. Attila szerint, „a gyergyói székelység külön közigazgatási szerveztségéről tanúskodik”.³ Valóban, a három legrégebbi fennmaradt, 1581-es székely falutörvény közül is gyergyói településeken szerkesztettek kettőt.⁴

A gyergyói falurendszeréről az első részletesebb forrás az 1567. évi adóösszeírás, és a következő településeket foglalja magába: Alfalu, Csomafalva, Ditró (Gyitró), Remete, Szárhegy, Szentmiklós, Tekerőpaták és Újfalva.⁵ Az 1576-os összeírásban már Kilyénfalva is szerepel.⁶

Gyergyó a 16. század folyamán Csíkszék alszékévé vált. Mivel a Lázár család fokozatosan megszerezte Gyergyó- és Kászsónszék mellett Csíkszék királybíró-ságát is, 1530-tól kezdődően a három széket egységesen vezették, és Gyergyót és Kászsont alszéki státusba süllyesztették, annak ellenére, hogy a Lázárok egyik legfontosabb központja a csíki Szenttamás mellett a gyergyói Szárhegyen volt. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszéket királybíró-ságuk idején – mely kisebb-nagyobb megszakításokkal csaknem két évszázadig tartott – Szárhegyről irányították.⁷

A románságnak a Gyergyói-medencében való megjelenése a 17. század végére tehető. Az 1703-as évi adóösszeírásban már megjelenik a román lakosság, a Lázár család jobbágyai által lakott Vasláb település. 1726-ban a széki hatóságok a románok számának a növekedéséről panaszkodtak. 1730-ban a román-

ság templomot akart építeni Gyergyószentmiklóson. 1751-ben egy újabb, a Lázár-családnak alárendelt román falut említenek forrásaink: Várhegyalját.⁸

Gyergyó anyagi erőforrásai és így gazdasági lehetőségei a 17. századtól kezdődően fokozatosan meghaladták a korabeli Alcsíkét, Felcsíkét és Kászonét. Az 1607. évi országos vásárjog, az örménységnek 1637-től 1672-ig tartó, több szakaszban való letelepedése Gyergyószentmiklóst Kelet-Erdély egyik fontos kézműves központjává, a kordován- és szarvasmarha-kereskedelem legfontosabb központjává növelte.

Az örmények gyergyószentmiklósi letelepedésétől a székely határőrezredek megszervezéséig Gyergyószentmiklóson a székely közösség mellett az örmények is külön bíróval, jegyzővel és esküdtekkel rendelkeztek. Az örmények az ún. örmény tízesben laktak, és különleges közösségi jogokat bírtak.⁹

A székely határőrezredeknek 1763 decemberében való gyergyói felállításától az 1848–1849-es forradalomig és szabadságharcig a Gyergyói-medencében három közösség élt egymás mellett:

1) A katonaközösség, mely a General Comando néven ismert Habsburg katonai hatóságnak volt alárendelve.

2) Az ún. provincialista közösség, mely a széki hatóságnak volt alárendelve.

3) Az örmény közösség, mely kezdetben ún. Compániába szerveződött, és melynek irányítását 1796-tól átvette a Mercantile Fórum.

A 18. század végén és a 19. század elején a Gyergyói-medencére vonatkozó forrásaink igen sokrétűek. A rendelkezésünkre álló okiratok nagy része a birtokviszonyokra, a korabeli életmódra vonatkozik. Míg azonban a gazdasági-társadalmi élet különböző skáláin jelentkező vitás ügyek csak részleteiben érzékeltetik a gyergyói székelység életmódját, az 1785. évi, illetve az 1820. esztendei (Cziráky-féle) összeírás, bár a provincialistákra vonatkozik, átfogó képet nyújt. A gyergyószentmiklósi provincialista közösség

¹ Legutóbb: *EOI*, II, 412.

² SZABÓ T. Attila, 1940.

³ Uo.

⁴ COROI Artur 2007, 392.

⁵ *SzOkI*, II, 209.

⁶ *SzOkI*, IV, 43.

⁷ LÁZÁR Miklós 2007, 122–123; GARDA Dezső 2007, I, 38–41.

⁸ SZABÓ T. Attila, i. m.; GARDA Dezső 2007, I, 140–152.

⁹ GARDA Dezső 2007a.

vezetői a II. József császár utasítására készült összeírásban a következőképpen mutatták be a földművelés szintjét:

„Ezen mű helységünknek két forduló határja vagyon, mindenik fordulón egy része térhelyen, más része oldalakon fekszik, a térhelyen ha jól megrágyazzák, s mint hogy az itt való föld azt meg kívánja és háromszor jól meg szántják, jól meg termi a rozsot és az árpát, néhány esztendőben a búzát is, a hegyeken és oldalakon pedig minthogy oda trágyázni nem lehet, zabot, tavasz-zabot mikor az üdő néki jár, alkalmasint terem, kivált ha jól nyugtattyák a földet trágyázás helyett. Közönségesen pedig szoktunk szántani négy vonó marhával, az őszi vetésnek és árpának háromszor, a zabnak pedig kétszer kell szántanunk.

Kaszáló helyeink nagyobb részin vagynak hegyeken, völgyeken, ahol is a fű nem szokott ugyan nagy és vastag lenni, de a mi terem marha legeltetéseire jó, s a határnak fordulója szerént mindenik második esztendőben kaszáltatik. Vagynak vizek mejjékin, s más helyeken is olyan kaszállók, s tanorohok, melyek nyomás idein kerttel tartatnak, s mikor az üdő neki szolgál, esztendőben kétszer is kaszállhatni, az ilyen helyen egy hold földön meg terem három szekér széna, mely meg tészen 18 mását itt. A hegyeken lévő kaszálókon pedig kevesebbet.

A mű vásáros helyünk, vagyis piatzunk itt helyben vagyon Szentmiklóson, a kinek ha valami eladója vagy vévője vagyon itt el adhattya, s meg is veheti.”¹⁰

Harmincöt esztendő múlva ugyanaz a közösség a következőképpen mutatta be a mezőgazdasági termelés színvonalát:

„A határ vagyon osztva két fordulóra, mintegy két része a szántással használni szokott határnak sima térhelyen fekszik, egy harmad része pedig hegyes, völgyes és oldalas helyeken esik, a mely a térben levő helynél alább való termékenységű, s bajosabb(an) mivelhető, mint hogy trágyával is érni bajoson lehet a távolság és a hegyek meredeksége miatt, a földek mindenütt négy igavonó barmokkal szánthatók, terem rozsot, árpát, zabot, krumplit, ritkán búzát, trágya nélkül pedig csak zabot és egyebet nem terem, negyed rendbéli trágyázás haszna közönségesen vetve szokott tartani 14 esztendeig oly képen, hogy minden második esztendőben nyomásba fordulván a szántó föld, 7 esztendő alatt lehet egy rendbéli trágya után aratni. Egy köböllel vetettek után középszerű képen véve szokott teremni 8 kalongya, ez gyakrabban oly képen ereszt, hogy egy kalongya ros más fél vékát ad jó termés idején, amely itt rit-

kán történik néha, ereszt egy kalongya két vékát is, így az árpa és zab is, a búza ennyire nem mégyen egyszer is, mire nézve nem igen szokták vetni ezen helységben a búzát, kivált képen a közlakosok. Egy szóval ezen falu határának mint egy harmad része, a mely t.i. a faluhoz közelebb esik jó mivelés után jó termékenységű helynek vétethetik, a távulabb való, de csak ugyan térhelyen eső mintegy második része, a határnak fele résziben közép szerű, fele résziben pedig közép szerűnél valamivel alább való. A harmadik része a határnak a mi hegyes, völgyes és oldalas helyen esik, a soványok rendiben jöhet.”¹¹

Míg az 1785-ös összeírásban nincs említés a krumpliról, 1820-ban már jelzik a termesztését a Gyergyói-medence összes falvaiban. A Cziráky-összeírás részletesebb leírása a szántóföld termőképességével kapcsolatban a jövedelmező földművelés biztosítására irányuló nagyobb odafigyelést bizonyít.

Gyergyó, mint már említettük, a korabeli szarvasmarha-tenyésztés egyik legfontosabb központja volt. A két összeírás a következőképpen érzékeltette ezeket a lehetőségeket:

1785: „Marha legeltető helyeink minden nemű marháinknak elegendő vagyon, annak is inkább, hogy ezen helységnek bé Molduva felé vagynak erdei, s havasai. Itatható helyeink és jó havasi vizeink mindenütt bővön elég vagyon, a falunkon, s határunkon keresztül folyván a Békény vize igen jó italú víz”.¹²

1820: „Az közönségnek jövedelmei: vagynak ezen falunak bizonyos havasai, azokon lenni szokott legelőkkal és kaszálókkal egyetemben, ezeket, néha Communitásunkra, a melyekből nekünk is közlakosoknak részünk szokott volna lenni, de amit sajnálva említhetünk, a Katonai Rend azt többire maga hasznára szokta fordíttatni, s többire münköt ki szoktak abból forgatni”.¹³

A gyergyói katona közösségek vezetői az örményeknek bérbe adták a Balánbányától Bélborig, Tölgyesig terjedő hatalmas legelőket és kaszálókat. 1816-ban a gyergyószentmiklósi, tekerőpataki és a kilyénfalvi gyalog és huszár katonák fel is lázadtak parancsnokaik ellen, akik a beleegyezésük nélkül adták ki bérbe a tölgyesi legelőket.

A kézművesség szintje tekintetében a lisztelő és fűrészmalomok sokaságát említették az 1785. évi összeírásban a gyergyói településeken. Csupán Gyergyószentmiklóson jegyezték fel a „kordován készítő fábrikákat”. 1820-ban azonban a gyergyószentmiklósi kordovánkészítő műhelyek mellett már szinte mindenik gyergyói településen kimutathatóak a kézművesek is. A Cziráky-féle összeírás ezeket a következőképpen ismerteti:

¹⁰ MOL, F 51, 25. cs.

¹¹ MOL, F 52, 143–144. cs.

¹² MOL, F 51, 25. cs.

¹³ MOL, F 52, 143–144. cs.

Tekerőpatak: „Az asszonynépek a szövés, fonás mesterségét szorgalmasan gyakorolják, s minden nemű mind férfiaknak szükség, mind magok által hordozni szokott köntösököt magok meg szőni, s magok azokat meg szabni, meg varrani tudgyák.

Vagyon közöttök kováts – 2, szöts mester ember – 2, abrntsozó kádár – 6”.

Szárhegy: „...ezen helység lakosaik nagyobb része a faragás mesterségét gyakorolni és tudni szokván, magok szántásra szükséges ekéket, taligákat a fa és széna hordásra szükséges ekéket, taligákat, a fa és a széna hordására szükséges szekereket megtsínálni tudgyák. Az asszony népnek pedig, a szövés, fonásnak mesterségét jól értvén házok népe számára a parasztoktól viselni szokott felső és alsó köntösöknek szükségére kívántató vastag posztókat és vásznakat szőni szokták. Találatnak ezen faluban mester emberek ilyen számmal: kováts mester ember 4, csizmadia 4, asztalos mester ember 3, kőmives 2, szabó mester ember 2, fa órát csináló 1, téglavető 10, kádár mester ember 8, malom mester 6”.

Ditró: „Vagyon kováts mester ember kettő, Malom mester hat, asztalos egy, Kötélverő kettő, Tajigákat és egyéb a Gazda Ember szükségére kellett Faműveket Házak s egyéb épületek építéseit többnyire minden közlakós szokta érteni. Az asszonynépek pedig a férfiaknak úgy magoknak számokra kellett szükséges felső és alsó szokott viselő köntösöknek való vastag posztókat, és gyoltsokot meg tudják szőni meg tudják azokat többire magok szabni és varrani”.

Alfalu: „...vadnak mester emberek a szükségre elgendők”.

Csomafalva: „Mester ember sints több, két lakatos, 3 musikás, 2 asztalosnál, s egy csizmadiánál”.¹⁴

A kézművesség legfontosabb központja Gyergyószentmiklóson volt, ahol az örmények már a 18. század első éveiben létrehozták céheiket. Ezek közül a legjelentősebb a Tímár Társulat volt melynek jelenlétét érzékelhetjük az 1785-ös és az 1820-as összeírásokban is, de igazi jelentőségét a Mercantile Fórumnak a királybíróhoz címzett levele mutatja. A levél írói szerint „az Kordován mivelés czéhbéli örmény mester emberek által folytatattik különös arra készült Tímár házakban”. A királybíró kérdésére címzett válaszból azt is megtudjuk, hogy „Eszkendőnként Gyergyószentmiklóson készül 50 ezer Kordovány”. A Kereskedői Szék leveléből a kordován csizma árát is megtudjuk. Mint írják, „az mostani idő szerint amilyen az kordován nagyságára és vastagságára nézve 5 Rf -től fogva 10 Rf -tig darabja”. A királybíró a kordován csizmák felvevőpiaca is érdekelte. A gyergyószentmiklósi örmények szerint „eladatnak az kor-

doványok ezen hazában Marus és Kézdi Vásárhelyen, Megyesen, Régenben, Udvarhelyen és itten ez helyben is. Leg számosabban pedig Nemes Magyar Országban, Debreczeni és Nagy Váradi országos vásárokon”. Korabeli forrásunk pontosította az Erdélyben és a Magyarországon eladott csizmák mennyiségét is. Eszerint: „Ezen hazában el kél mintegy 20 ezer, és Magyar Országban mint egy 30 ezer”.¹⁵

1785-ben a vásár fontosságával kapcsolatban a provincialista közösség tagjai a következőképpen vallottak: „Itten Gyergyó Szent Miklóson héti vásár, s esztendőben háromszor szabad sokadalom szokott esni, s abból Communitásunknak jövedelme is vagyon”.¹⁶ A vásártartásból származó fő jövedelem a katonaközösség tagjait illette meg. Az országos jelentőségű vásárjogból a legnagyobb hasznot az örménység húzta. Az örmény közösség ugyanis a Kereskedői Szék (a Mercantile Fórum) 1794 és 1796 közötti létrehozása mellett egy olyan kiváltságlevelet is szerzett, mely a kortársak szerint felért azzal a szabad királyi városoknak adományozott privilégiummal, mellyel Szamosújvár és Erzsébetváros rendelkezett a 18. század második felében.

Az örmény kereskedők társadalma a 18–19. század fordulóján nagyállat-kereskedők, boltos kereskedők és szegény vagy sátoros kereskedők társadalma volt. A nagyállat-kereskedő bejárta a korabeli marhavásárokat, a sovány szarvasmarhát felhízalta, majd „hajcsáraival” eljuttatott az erdélyi, magyarországi, bécsi vagy lipcsei állatvásárookra. A Mercantile Fórum iratai közül egy 1822-ből származó memóriumban az örmény nagykereskedők a következőképpen mutatták be állatkereskedelmük útvonalát, útjuk akadályait, nehézségeit Moldvától az alföldi pusztákig: „... midőn a Molduvai határról kihajtyuk is marháinkot a fennebb elő számlált rendetlen terheltetések mellett szükséges képen kéntelenek vagyunk a Császári Királyi adót is megfizetni, ez ellen ugyan nem engedni jobbágyi kötelelenségünk zúgolódni, csak azt batorkodunk alázatosan jelenteni, hogy midőn a Molduvai Birodalomban a fennebbi jelentés szerint annyi terhes vámokot fizetünk, a császári vám egy pár ökrötől ezüstben 4 fr 18 kr. vagyon, hátrálatja és terheli a kereskedést, mindazon által ez is meggyőzhető volna, hogy ha itten az országban több terhek nem szaporítanak a kereskedőknek méltatlan költségeit, de már a görgényi uradalom földgyin ha tsak keresztül hajtsuk is az ökröt vagy tehenet minden csordától legeltetésen kívül 10 fr-t szoktak venni: Hasonlóképpen a Mezőségen keresztül ha valamely helységnek nyomás határában meghalás végett marad a kereskedő, már az falusi bírák, vagy Uraság tisztvei legkevesebbet

¹⁴ MOL, F 52, 143–144. cs.

¹⁵ GARDA Dezső 2010, II, 181–182.

¹⁶ MOL, F 51, 25. cs.

10 frt, sőt többet is vesznek egy csorda marhától: e mellett pedig minthogy az Mezőségen, s egyébütt is vetések között az országutak nagyon keskenyek, már az kereskedő kéntelen a falus bírától annyi embert kérni kik kár nélkül a vetés között marhákat elkísérik, az ilyen segedelemért is az falus bírák 20, 30 és több forintot is vesznek a kereskedőktől, és azért az ilyen méltatlan terhelések miatt kéntelen a kereskedő tettemes kárt vallani, vagy kereskedésiről el hagyni, mivel már eddig is sok familiák szerencsétlen áldozatai lettek az kereskedésnek, noha ugyan a Felséges Királyi Gubernium Kegyelmes rendeltetést tett vala ez előtti esztendőben fennebb írt húzás vonás a akadályoztatására mindazonáltal az Uraságok Tisztyei és falis bírák, annak megtartására semmit sem ügyelnek. Ámbár ugyan az fennebb írt akadályok terhesítések is a kereskedőknek nem vala, mégis ez előtti üdőkben oly nagyon szerencsétlen, mivel a Tisztelt Uralkodónak Atyai jó voltából Magyarországon Camerális pusztákat az üdőhöz mérsékelve jutalmasabb áron nyerhettük vala meg, mivel egy jugem földtől legfeljebb 30 garast fizettünk”.¹⁷

Az alföldi puszták bérlése a 18. század második felében kezdődött. A 19. század elejére ezeket a legeltető helyeket a jelentősebb nagyállat-kereskedő családok meg is vásárolták. A folyamat megismerése érdekében családonként mutatjuk a puszták létrejöttét.

A 18. század második felének és a 19. század első évtizedeinek legtipikusabb nagykereskedő családja a *Kövér család* volt, melynek tagjai többször is bíróként vagy tanácsnokként vezették a gyergyószentmiklósi örmény közösséget. Az Alföld és Bécs felé irányuló állatkereskedelem Kövér Gergely számára igen jól jövedelmezett, olyannyira, hogy gyermekei, Kövér János és Kajetán Mária Terézia magyar királynőtől 1780. május 24-én 2000 aranyforintért az összes hozzátartozóikkal, úgymint Izsák Máriával, Kövér János hites társával és gyermekeikkel, Györggyel, Terézzel, Annával, Máriával és Hiripszimével címerleveles nemességet kaptak.

A 19. század első felében a Kövér család más tagjai is nemességhez jutottak, így például 1804. augusztus 17-én Kövér Tódor, Kajetán, János, Simon és Antal testvérek az anyagi gondokkal küzdő bécsi udvartól már 1000 aranyforintért is nemességet kaptak 1804 augusztus 17-én.¹⁸

A másik fontos nagykereskedő-családot a *Kapdebok* alkották, akik már a 18. században kitűntek a magyar alföld és Közép-Európa nyugatibb központ-

jai felé irányuló nagyállat-kereskedelmükkel. A 19. század első felében Kápdebó Márton többször is a szenátorok között szerepelt, majd a Mercantile Fórum bírójának is megválasztották. Gyermekei Kápdebó Jakab, Miklós, Károly és Márton 40 869 forintért és 29 krajcárért megvásárolták az Arad megyei talpasi uradalmat. A talpasi birtok adománylevelével együtt, főleg a hazai kereskedelem felvirágoztatásáért vállalt szerepükért – mint ahogy az a nemeslevélben is pontosítva van – 1838. november 8-án V. Ferdinándtól nemeslevelet kaptak.¹⁹

Nagyállat-kereskedő és nemes családok közé tartoztak a *Szarokánok*. Nemességüket 1806-ban nyerték. Kereskedésüket főleg a magyar főváros és Bécs felé folytatták.²⁰ A negyedik nemességet nyert nagykereskedő család tagjai a *Czáránok*. A Czárán család nemesi címszerzői Czárán Antal, János, István és Kristóf testvérek voltak. 81 563 forint 5 krajcárért megvásárolták az aradi seprősi uradalmat. A nemesi adománylevel kiadásában fontos szerepe volt a birtokvásárlásnak, illetve az állatkereskedelem terén kifejtett érdemeknek, amint az az I. Ferenctől nyert, 1830. október 1-jén Pozsonyban kiadott nemeslevélben is áll.²¹

A Mercantile Fórum okirataiból megtudjuk, hogy a nagyállat-kereskedő és nemesi ranggal rendelkező családok közé tartozott a *Lázár* és a *Lukács* család is.²²

Ezek az örmény családok részvénytársaságokba szerveződtek, melyeket köztársaságoknak neveztek. A 19. századi közírók, történészek évi 40 000 szarvasmarhának, 10 000 lónak és 300 000 juhnak a Magyarországra, Bécsbe és más német államokba való lábön hajtásáról beszélnek. A Mercantile Fórum iratai szerint ennél is nagyobb állatállományt hajtottak az említett térségek felé a gyergyói örmény nagyállat-kereskedők.

A gyergyói örmény kereskedők nemcsak nagyállat-kereskedelemmel foglalkoztak. Voltak közöttük divatárusok, singes, fűszer- és vegyeskereskedők. Mivel nagyrészüket üzletekben értékesítette termékeit, őket boltos kereskedőknek nevezték. Fő termékeik az ún. brassai portékák voltak, melyeket azért neveztek így, mivel a 17–18. században az általuk értékesített áruk nagy részét Brassóból szereztek be. Ezek részben fényűzési cikkek, illetve drága ruhaneműk voltak, amiért is Benkő József sajátos módon közelítette meg a boltos kereskedő fogalmát. Véleménye szerint ők „annyira távol esnek a lakosok gazdagításától, hogy

¹⁷ GyszmÖPL, MFL.

¹⁸ GARDA Dezső 2007a, 303–316. és GARDA Dezső 2010, I, 187–196.

¹⁹ GARDA Dezső 2007a, 316–317. és GARDA Dezső 2010, I, 196–199.

²⁰ GARDA Dezső 2007a, 317–319. és GARDA Dezső 2010, I, 201–203.

²¹ GARDA Dezső 2007a, 319–325. és GARDA Dezső 2010, I, 203–206.

²² GARDA Dezső 2010, I, 214–221.

(amint a tapasztalat bizonyítja) inkább úgy tűnik, még az őslakóknak is kárt okoznak, amennyiben, főleg Gyergyóban, a természettől fogva magát cicomázni kedvelő női nemet hitelbe adott olcsó árucikkkel igen könnyen megzavarják, és oda juttatják, hogy végezetül eladósodnak, s oktalanul férjüket is vagy elborítják a sok tartozással meg azok évi kamatjával, vagy szép házakat rendes díjért bérbe adva mondhatni ajándékkul odaadják. Félős, hogy végül is valamiképpen minden javukból kiforgatják őket.²³ Ezek a boltos kereskedők a kevésbé módos réteghez tartoztak.

Az 1820. évi összeírásban az összeírók 15 kereskedő boltról tettek említést Gyergyószentmiklóson. A Cziráky-összeírásban említett 25 kenyérsütő, 2 zsemlesütő és 40 mészáros szintén a boltos kereskedőkhöz tartoztak. Sőt a 10 nagyobb rendű korcsmáros is örmény kereskedő volt.²⁴

A Mercantile Fórum jegyzőkönyveiből látható az is, hogy a 19. század elején a bolti portékák többségét már nem Brassóból, hanem Bécsből szereztek be, ami a fényűzési kereskedelem irányváltozását jelenti, de a gyergyószentmiklósi igények növekedését is mutatja.²⁵ A Bécs városából eladásra szánt árukat hozó örmény kereskedőket a szilágysomlyói harmincadi hivatalnál vámolták meg.

A gyergyói örmény társadalom már a 18. század elején is igen megosztott volt. A szegény örmény kereskedők csoportja az általunk tanulmányozott időszakban is jelentős volt. A szegényebb kereskedők tulajdonképpen sátoros kalmárok voltak, akik otthon tartott portékájukat a vásárokon sátorból árulták. A vándorkereskedő „kikidsár” (apróárus) sorban járta be lóháton Gyergyó és Székelyföld bizonyos helységeit. Lovára keresztbe tett két könnyű ládácskát, melyek bőrrel bevont nyírág-fonadékból készültek (karabká). Ezeket telerakta apró-cseprő (mándré-mundré) kelendő árucikkkel. A ló igen meg volt terhelve, mert nemcsak a két karabká nehezedett a hátára, hanem még a gazda is felkapaszkodott a nyeregbe. Az apróárus kereskedő csak akkor ment haza, ha portékája elkelt, vagy valamilyen egyházi ünnep – karácsony vagy húsvét – közeledett. A lónak tehát meghatározó szerepe volt e réteg megélhetésének a biztosításában. Ezért a lóval kapcsolatos adásvételek, viták körükben szinte állandóak voltak.²⁶

Az örmény közösség kézműves-kereskedői tevékenységével főleg a polgárságot képviselte. A katona és provincialista közösség tagjai ezzel szemben mezőgazdasággal foglalkoztak, de a mezőgazdasági munkákból származó jövedelmüket jóval túlhaladta a Gyer-

gyói-medencében a tutajozásból származó nyereség. Ez a többletjövedelem a székely társadalomnak szinte mindegyik csoportjánál kimutatható, természetesen nem egyforma arányban.

A *béresek* fogalma egy 1722. évi oklevélben, guberniumi kivizsgálás alkalmával jelenik meg, és a társadalmi munkamegosztásra utal ebben a foglalkozási ágban is. Az új viszonyrendszer a székely faluközösségeken belül jelentkezett, és azt jelentette, hogy a Gyergyói-medence módosabb lakosai már nem foglalkoztak személyesen tutajos szállítással, hanem ezt a munkát a települések szegényebb lakóira bízták. Megállapításunkat megerősíti a gyergyóremeteieknek az 1820. évi összeírás alkalmával tett vallomása: „A tehetősebb gazdák tutajokat és deszkákat készítenek, a szegényebb rendűek azokat alkalom szerint való fizetés mellett a Maros vizén a külső, fátlan helységekre leszállítják”.²⁷

A 18. és a 19. században a tutajosság a Maros menti gyergyói falvak lakosainak alapfoglalkozása lett. A társadalmi munkamegosztás miatt a tutajkészítés, tutajos szállítás és a tutajos kereskedelem egészét tutajosságnak nevezzük. Szükségesnek tartjuk azonban mindhárom foglalkozás bemutatását a 19. század eleji források alapján.

Bocskor János gyergyóremetei pap a *Nemzeti Társalkodó* című lapban megjelent írásaiban elvezet minket a 19. század negyedik évtizedének tutajkészítői körébe, bemutatja nehéz munkájukat és csekély jövedelmüket. Szerinte a tutajkészítéshez szükséges fakitermelés és -szállítás 1838-ban egy embernek összesen 12 napját vette igénybe tutajonként. Egy tutajba általában 12 nagy szál gerendát kötöttek össze. A tutajhoz szükséges mennyiségű gerenda kivágása, megtisztítása, megfaragása s a Maros folyó partjára vontatása egy embernek hat napi gyalog és hat napi igás munkáját vette igénybe.²⁸

A gyergyóremetei pap kortársa, dr. Fodor András, Hunyad vármegye főorvosa szintén sokat tartózkodott a tutajkészítők társaságában és a következőképpen mutatta be a fakitermelést: „A tutajgerendák kitermelése az erdőben már a vízen való leúztatást megelőző év májusának két utolsó hetében megkezdődik, s heteken át folyik. Minden leírás egybehangzó megállapítása szerint óriási arányokban döntik a fát. A gyergyói községekből a házigazdák cselédekkel s egy heti étellel felmennek a havasokba, s az egyenes fákat kiválasztva, annyit vágnak le, amennyit a következő télen a Maros partjára levontatni remélnek. A fák vastagabb végét deszkának meghagyják, míg a 6, 7, vagy 8 ölnyi hosszúságú más részét ágaitól

²³ BENKŐ József 1999, II, 206.

²⁴ MOL, F 52, 143–144. cs.

²⁵ GARDA Dezső 2010, I, 228.

²⁶ Uo., 232–242.

²⁷ MOL, F 52, 143–144. cs.

²⁸ BOCSKOR János, 1838, II, 26–36.

megtisztítják, s előbb két hétig száradni hagyják. Ez idő eltelése után kérgétől megtisztítják, mely ilyenkor végezhető el a legkönnyebben, s a gerendákat oly helyre csomókba rakják, honnan télen a Maros partjára a legkönnyebben leszállíthatók. Közben ki-ki megjegyzi magának az általa kitermelt gerendát. A deszkának szánt tőkétet fűrészmalomokhoz, vagy haza, vagy a Maroshoz vontatják. Külön vágják a szarufákat, s a hajók készítéséhez szükséges materiálat: ez utóbbinak olyan fenyőfát választanak amelynek vastag, s könyökösen elterjedt gyökerei vannak. Csak e kitermeléssel nyernek megfelelő szép minőségű fát: minthogy ekkor mezsgyén lévén a fenyő, szépen meghámlik és sárga színű lesz. Az ezen időn túl vágottak, minthogy igen bő a fenyő nedve, elfekeznek. Szoktak azonban télen is vágni gerendákat, midőn nem hámlik, hanem fejszével hántják le apránként a haját a fenyőnek, - az ilyet „sztrurzsit”-nak nevezik, s némely kereskedők (mint hallom jelesen a törökök) jobbnak tartják”.²⁹

Az így kitermelt fát egész nyáron át hagyták az erdőben száradni, s csak a téli hónapokban szállították le a Maros partja felé. A tutajfa szállítása is igen megterhelő volt a tutajkészítő székely gazdák számára. Bocskor János gyergyóremetei pap mint kortárs és mint szemtanú a következőképpen mutatta be a szállítás nehézségeit: „Midőn mások a szendergő természet ölében békében alusszák édes álmukat, a tutajozó csikorgó leghidegebb fagyban éjjel tájt oda hagyja meleg ágyát: midőn a hold a világból, éjjeli három órakor, százak, többek társaságában már a havas derekán hajtogat óriási hegyeken keresztül, két-három mérföldnyi távolságra, az övig és feljebb érő hóval fedett gerendáihoz rontandó. Mennyi fáradság a temérdek hó alatt heverő fenyő gerendát kivágni, és annak vastagabb részét a parányi szánra felkínzani! Mennyi vigyázat és baj, most felettébb szoros ösvényeken, majd borzasztó mélységgel határos oldalokon, egekkel vetekedő meredek hegyek tetejére érni és a magasból több óráig hét-nyolc öles fadarabbal úgy lejtetni, hogy mindenestől iszonyító mélységbe ne romoljanak, avagy elcsigázott ökreikben tetemes kár ne történjék!”³⁰

Hasonlóképpen vélekedett Szentiváni Mihály a költő, Bocskor János másik kortársa is: „A sanyarokról mellyel a tutajkészítés jár, kényelemhez szokott embernek nincs fogalma, míg nem látja. Azonban azt legkevésbé számítja a roncsoló munkához és kevés pénzhez szokott székely. Ő azt hiszi, hogy ami nem kész pénze ára, azt ingyen kapja. A nyereszkezők igen jól tudják használni tudatlanságokat, egyet

nem értésőket, szegénységőket, s az eladók nagy csődületét, mennél a vevőké még nagyobb, de okosan el tudják titkolni”.³¹

Dr. Fodor András és kortársai nemcsak a tutajfának a kitermelését, illetve a Maros folyó partjára való elszállítását mutatta be, hanem a tutaj összeállítását is: „Ha már ily móddal a tutajfák a Maros partjára egybe gyűjtettek, azoknak öszve kötéseikhez fognak, s minden szálfá felső színét megfaragják, hogy némelyeknek kitétsző görbeségét elrejtsek, vastagságát pedig kitüntessék, azután mindegyiket egyforma hosszúságra le, két végét pedig tenyérnyire bé, s kivágják ez összekötő hevedernek helyet csinálni, melyekkel minden szál fához foglalnak le úgy, hogy mindenik szál a másik mellett szorosan feküdjék: Mit így véghezvinni nem oly könnyű dolog mint elképzeltetik, mivel hogy görbe fát is ki lehessen egyenesíteni, ama több egybe kötő vas lánchoz emberi segedelmek kívántatnak, minek okáért egy fertály tutaj bekötése legszorgalmasabb embernek is egy heti munkájába kerül és így az erdőben levágásra, megtisztításra, héja lehántására, bátorságos helyre el, majd onnan Marosra lehordására, egybekötésére 12 ökrös, s annál több kézi napszámok szükségesek. Minek utána ilyképpen elkészített tutaj, több embernek segítségével által Marosba taszítatik, azután mind két végeire jármak, ezekbe kormányzó lapátok helyeztetnek, s végre deszkákkal megrakotnak – minden fertály száz szállal, mely két ötven szálú rakásból áll – a midőn már kész tutaj tökéletes és eladható vagy akárhova indítható”.³²

A 19. századtól kezdve a *tutajkereskedő* már nem minden esetben volt azonos a tutajkészítővel vagy a tutajozás lebonyolításának az irányítójával. A tutajkereskedők már a 19. század elején részvénytársaságokba szerveződtek. Bocskor János gyergyóremetei pap szerint „létezik egyesület, mely a tutaj készítő falukat tagjai között felosztotta: békötetele előtt gyergyói biztosai által minden nemű körülményekről értesítvén, a veendő tutajok ára iránt havában határozólag rendelkezik és Gyergyóban mulatása alatt szabályait a tutaj vevésben és a béresek fizetésében pontosan megtartja”.³³ Ez a *szász részvénytársaság* a tutajok árának a meghatározásával és a béresek (tutajosok) fizetésének a korlátozásával óriási jövedelemre tett szert, miközben kegyetlenül kizsákmányolta mind a tutajkészítőket, mind a tutajosokat. Talán ezzel magyarázhatjuk 1848 novemberében az úgynevezett „régini vásár” esetét, amikor a gyergyóiak a szász kereskedők házait, illetve raktárait felgyújtották.

²⁹ FODOR András 1837, 139–140.

³⁰ BOCSKOR János 1838, I, 33.

³¹ SZENTIVÁNI Mihály 1839.

³² FODOR András 1837, 139–140, II, 153.

³³ BOCSKOR János 1838, I, 34–35.

A szász kereskedők mellett a *szerb nemzetiségű aradi és lippai kereskedők is részvénytársaságokba* szerveződtek. Ők azonban legtöbbször másod- vagy harmadkézből vásároltak tutajt. Mikor azonban megjelentek Gyergyóban, legtöbb esetben becsapták a gyergyói tutajkészítőket és tutajosokat. Így közülük néhányan a gyergyói településeken már április hónapban felkeresték a tutajkészítőket, akikkel megalkudtak a tutajok árában, melyre foglalót is hagytak. Céljuk azonban legtöbbször a megtévesztés volt. Ilyen jellegű félrevezetésük letragikusabb esetére 1837-ben került sor, amikor a gyergyói székelyek igen nagy számban tutajoztak le Lippáig. A tutajosoktól azonban csak egy hónap múlva vásárolták meg a tutajt, illetve a rajta lévő árut, persze szinte fél áron, tudva azt, hogy a faanyagot nem lehet visszá szállítani Gyergyóba.³⁴

A tutajkereskedők harmadik csoportja *gyergyói* volt. Közülük a legismertebbek Kiss Veres István, valamint a Mélik és a Puskás család tagjai voltak. Ez utóbbiak a 19. század második felében létrehozták a Puskás–Mélik részvénytársaságot.³⁵

A tutajkereskedelem volumene a 19. században egy idő után már a tutajkereskedők számára is lehetlenné tette a tutajszállítás irányítását. Ezt a feladatkört a *gondviselők* vették át. Balázs József 1839-ben például azt vallotta, hogy „jelen voltam az Exponens úr udvarában, amikor Szász István az Exponens úrhoz járt abbéli egyezés végett, hogy az Exponens úr tutajainak gondviselője legyen Szászrégen mellett és az oda ki érkező tutajokat számba vegye”.³⁶ A gondviselő feladatai közé tartozott a tutajszállítás irányítása, a tutajosoknak a kikötőhelyen való alkalmazása, valamint a rajta lévő áruknak az eladása. Ezek a feladatkörök kiváló kereskedelmi adottságot és nagyfokú ismeretséget igényeltek. Tulajdonképpen vállalkozónak tekinthetjük, aki felfogadta a tutajosokat, irányította a tutajszállítást, és értékesítette a tutajjal szállított árut. A gondviselő tevékenységét két korabeli (1839) vallomásból is érzékelhetjük. Az egyik ifjú Szász Istváné, a másik pedig a Fitzus Andrásé. Szász István szerint „az is igaz, hogy Lippán is késtünk a borvizek eladása végett, de mégse tudtunk eladni még egy üveget is. Hogy elsőbb mennyi idő alatt ment és jött vissza Temesről az apám, azt nem tudom, mert magam Aradon maradtam, másodszer, mikor által mentünk Temesre, hogy az ott lerakott borvizeket eladhassuk, mint hogy akkor sokadalom történt (mentünk másfél nap, ott mulattunk egy hetet) a mint emlékszem, s ott vettünk két lovat és egy szekeret, s azzal vissza jöttünk Aradra. Aradon még

késtünk, mert az exponens úr borvizes ládáit Mészáros Jánoshoz azután raktuk le. S a tutajokat is akkor adtuk el, amikor másodszer vissza mentünk Temesről Aradra. Aradról elindulván kilencedik nap éreztünk ide Remetére a magunk alkalmatosságával, melyet Temesváron vettünk volt”.³⁷ Fitzus András a következőt nyilatkozza: „Azt bizonyosan tudom, hogy Déván a nevezett Assessor úrnak voltak 5 fertály tutajai, melyeken 72 láda borvizei voltak, úgy, hogy azok közül négyen 60 ment, edgyiken-edgyiken 15, az ötödiken pedig 12 ládák, melyek deszkába voltak foglalva, ezen deszkákból azonban ki olvasott és el is adott Szász István 100 szál deszkát 40 Rf.-ért váltóba, a többi 60 szálát pedig mennyiért adta, nem tudom... ötvenhárom ládát adott el hitelbe Aradon odavaló kereskedő Mészáros úrnak 15 Rf.(-ért) ládáját. Temesvárra vitetett a Veres úr ládáiból először tizenkét ládát, másodszer kettőt, egy szekérré tett öt ládát és egy szekérért fizetett 2 Rf.-ot. Temesvárra nemcsak az Exponens úr ládáiból vitt, hanem a magáét is mind elvitte Szász István. A borvizeket pedig hogy adta? és kinek? nem tudom, valamint azt sem tudom, hogy a többi öt ládát az Exponens úrnak Aradon kinek és mennyiért adta el, mert hármat vissza vitetett, és ezekkel együtt adott 53 ládát Mészáros Jánosnak, hogy az eltört üvegeket csupán egy ládából pótolták, azt tudom, mert a Déváról Aradra vitt ládákba is külön-külön két üvegen fejül nem hiányzott... Aradról haza Kolozsvár felé jöttünk nyolc nap alatt Szász István lovaival és szekérével, a mikor ugyan azon egy szekéren hoztuk haza Kolozsvárra Aradról két urasságot, akik Szász Istvánnak fizetett 50 forintokat. – Egyéb iránt a tutajokból négy fertályt adott Aradon azon kortsomárosnak, kinek a deszkát adta a négy fertályt, pusztán összesen 170 R forintért adta el”.³⁸

A *tutajosokat* béreseknak is nevezték. A tutajosok csoportokba szerveződtek, melyeket Gyergyóban nyájoknak hívtak. Egy fertály tutajon két személy utazott: az első nagy tapasztalattal és erővel rendelkező férfi volt, aki az apacsinával, vagyis a vezérrúddal irányította a tutajt, és aki sok esetben nő is lehetett. A hátsó tutajos segítsége különösen a kanyarban volt szükséges, amikor is ez utóbbi az első tutajossal ellenkező irányba helyezte a kormányrudat. Gyakran egy-egy család vállalta ki a tutaj irányítását. Ilyenkor a férj mellett a feleség, vagy a nagyobb fiúgyermek alkotta a tutaj személyzetét.³⁹

A gyergyói falvakból kiinduló tutajok száma a víz nagyságától függött. Volt eset, amikor naponta csak 3–4 tutaj ment le a Maroson, máskor pedig kedvező

³⁴ GARDA Dezső 1994, 23–24.

³⁵ GARDA Dezső 1980.

³⁶ CsÁL, Fond 26, Mapa L, 779.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ GARDA Dezső 1980, 91.

vízállás esetén 100-150 tutaj hagyta el a gyergyóremetei tutajkikötőket. A tutajosok útvonala három szakaszra osztható. Az elsőt a Gyergyóremete–Szászrégen útvonal alkotta, melyet egyúttal a legnehezebbnek is tartottak. Különösen Maroshévízig volt nehéz az út, mert e szakaszon kőszirtes a meder, alacsony a vízállás és kanyargós a folyó útja. A Maroshévízen túli szállítás könnyebb volt: a nagy patakok (Vájla, Göde, Ilva, Ratosnya, Kelemen) beömlése miatt nemcsak emelkedett, hanem tartósan is magas volt a Maros folyó vízállása, s ez a tutajoknak könnyebb és gyorsabb haladást biztosított.

A tutajosok kora hajnalban indultak el Gyergyóremetéről, a tutajosok útközben nem pihentek. Estére megérkeztek Szászrégenbe, és kikötve átadták a tutajt a kereskedő megbízottjának, a gondviselőnek. A Szászrégenből tovább induló tutajok Marosvásárhelyt, Malomfalván vagy Petelén újra kikötöttek, ahol négy fertály tutajt összekötöttek, vagy összeácsoltak. Ezzel a nagy tutajjal utaztak le Lippáig, Aradig és Zámig.⁴⁰

A tutajosok számára a legnagyobb veszélyt a rakás jelentette. A béresek legtöbbször értesítést kaptak az előttük lévő torlasz „rakás” keletkezéséről, s ilyenkor ki kellett kötniük egy arra alkalmas helyen. Ez a kikötés nagy hozzáértést, rátermettséget igénylő munka volt. Apacsainúkkal a parthoz irányították a tutajt. A segéd a partra ugrott, kezében volt a cövek, mely kötéll segítségével állt összekötetésben a tutajjal. E cövekkel addig fékezett, míg a lassúbb folyású vízben sikerült kikötni a tutajt.

A rakás megbontásával („megszabadítás”) külön felkészült, csákánnyal és lábpatkóval felszerelt csoport foglalkozott. Ezek Gödemesterháza és Déda közötti területen, legtöbbször azonban Fileházán laktak. Hogy jól megfizetett mesterségük folyamatosan biztosított legyen, legtöbbször visszaélt hivatása gyakorlásával, és mesterségesen akadályozta a tutajozást. Ilyen irányú tevékenységük legtöbbször balesetekhez vezetett, mivel a rakások számos tutajos halálát okozták.⁴¹

Az általunk bemutatott régiókép kútfit a 18–19. század fordulójára vonatkozóan részben a csíkszeredai, kolozsvári és a budapesti levéltárakban található okiratok alkotják. Ezek adásvételi szerződések, peres iratok, vallatási jegyzőkönyvek, az örmény Kereskedői Szék jegyzőkönyvei, az 1785-ös és 1820-as összeírások adatai. Levéltári forrásaink nem bírnak irodalmi értékkel, nyelvi és fogalmi tisztaságuk azonban méltán tükrözi a Gyergyóban beszélt magyar nyelv színvonalát. Minderre Cseres Tibor hívta fel a figyelmet a kilencvenes évek elején, amikor is rendelkezésére bocsátottam az okiratok fénymásolatának egy

részét. Ugyanakkor érdekelt az összeírásokat végző személyek kiléte, társadalmi hovatartozása. Ezért a következőkben közölném az 1785-ös összeírás végrehajtóit, akik a következők voltak:

Gyergyószentmiklóson: Mikó László (Alfaluból) és Puskás József (Ditróból).

Tekerőpatakon: Puskás Jakab (Ditróból) és Kézdi István (Gyergyószentmiklósról).

Killyénfalván: Puskás Jakab (Ditróból) és Kézdi István (Gyergyószentmiklósról).

Alfaluban: Baló István (Alfaluból) és Deák Albert (Szárhegyről).

Csomafalván: László Elek (Alfaluból) és Bege Márton (Csomafalváról).

Újfaluban: Puskás Jakab (Ditróból) és Kézdi István (Gyergyószentmiklósról).

Szárhegyen: Turi István (Tamásfalváról) és Perlaki Imre (Tordáról).

Ditróban: Puskás Ferenc (Ditróból) Györffi Mihály (Alfaluból).

Várhegyen: Puskás Ferenc (Ditróból) és Györffi Mihály (Alfaluból)

Vaslóban: László Elek (Alfaluból) és Bege Márton (Csomafalváról).

Remetén: László Elek (Alfaluból) és Bege Márton (Csomafalváról).⁴²

Ezek az *asszeszorok* társadalmi hovatartozás szempontjából egyrészt a posszeszorokhoz (ditrói Puskások és az alfalvi Mikók), nagyrészt az egytelkes nemesek és a gazdagabb huszár katonák csoportjába tartoztak. Az 1785-ös és az 1820-as összeírások szövegének választékos szóhasználata és az okiratokban használt nyelvezet tisztasága jelzi, hogy ezek a személyek, ha nem is tartoztak a közírók, történetírók körébe, értelmiségi szerepük nem megkérdőjelezhető. Másrészt azonban ők csak lejegyezték a közösség egyes előjáróinak, egyes jobbágyoknak a vélekedését a települések határára, az itt lakók jóvedelmére és a jobbágyok kötelezettségeire vonatkozóan. Valójában írásaikkal rögzítették a Gyergyóban beszélt nyelvet, az itt használatban lévő nyelvjárást.

A gyergyószentmiklósi örmény Kereskedői Szék vezetői is igen nagy figyelmet fordítottak nótáriusaik kiválasztására. Jegyzőik kezdetben az ügyvédi feladatkört betöltő „procurátorok” voltak. Ilyen volt a 18. század végén és a 19. század elején Lemhényi Kovács Antal, Bánkfalvi Kovács József és Kézdiszentléleki Tóbiás József. A jogi felkészültséggel rendelkező nótáriusoknak a Mercantile Fórum lehetővé tette, hogy a jegyzői feladatkör betöltése mellett „procurátorok”, tehát ügyvédek is lehessenek. Az örmény Kereskedői Szék irataiban használt magyar

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² MOL, F 51, 25. cs.

nyelv tisztasága jelzi törekvésüket a közérthetőségre. Érdekes, hogy ezt 1814-től kezdődően az örmény anyanyelvű jegyzők esetében is megfigyelhetjük a Mercantile Fórum jegyzőkönyveiben.

A 18. század végén és a 19. század elején folyóiratokban, könyvekben számos leírással találkozunk a gyergyói településekre vonatkozóan. Ezek közül kiemeljük Benkő Józsefnek a *Transsilvania specialis* című munkáját, melyben Gyergyószéknek egy külön

fejezetet szentel.⁴³ Széki Teleki József is megemlékezett Gyergyószentmiklós különlegesen szép 18. századvégi központjáról. Legszebb és legsokatmondóbb írások a *Nemzeti Társalkodó* 1837–1839. évi kötetében jelentek meg.⁴⁴ Szerzőik választékos fogalmazással, de főleg a tények pontos rögzítésére törekedtek. Forrásértékük kiemelkedő Gyergyó 19. század reformkori társadalma, népélete szempontjából. Ezek a tanulmányok azonban irodalmi értékkel is bírnak.

B. Garda Dezső – Gyergyószentmiklós, T. Vladimirescu u. 7A., RO–535500; bgardad@yahoo.com

Levéltári források

Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Örmény plébánia levéltára, Gyergyószentmiklós (GyszmÖPL)

– MFL: *Mercantile Forum levéltára*

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

– F 51, *Az 1785. évi összeírás*

– F 52, *Czirákiana. Az 1820. évi összeírás*

Romániai Országos levéltár Hargita Megyei Hivatala, Csíkszereda / Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Harghita, Miercurea-Ciuc (Csíkszeredai állami levéltár, CsÁL)

– Fond 26, *Gyergyószék levéltára*, Mapa L, 779

Irodalom

EOt, II = *Erdélyi Oklevéltár*, II (1301–1339) (közét. Jakó Zsigmond), Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004.

SzOkI, II, IV = *Székelly Oklevéltár*, II, IV, Kolozsvár (szerk. Szabó Károly), Kolozsvár, 1876, 1895.

*

BENKŐ József

1999 *Transsilvania specialis*, I–II (ford. és elősz. Szabó György), Bukarest–Kolozsvár.

BOCSKOR János

1838–1839 A szép tavasz beköszöntésének a gyergyói tutajozó székelyeknek I) fáradtsága, *Nemzeti Társalkodó*, 1838, II, 26–36; II) jutalma, *Nemzeti Társalkodó*, 1839. I, 33–37.

COROI Artur

2007 Kísérlet a székely falutörvények és rendtartások statisztikai módszerekkel való vizsgálatára, *Acta Siculica 2007*, 373–404.

FODOR András, dr.

1837 [DFA:] A Maroson mint Erdély legnagyobb folyóvizén divatozó kereskedésről, s ezt nagyon hátráltató okairól, *Nemzeti Társalkodó*, 1837, I, 138–142, 145–161.

GARDA Dezső

1980 A gyergyóremetei tutajosok a XIX. században, *Acta Harghitensia*, I, 90.

1994 A gyergyói tutajozás társadalomnéprajzához, in: *Népismereti Dolgozatok 1994*, Bukarest, 18–28.

2007 *Gyergyószentmiklós története*, Csíkszereda.

2007a *A gyergyói örmények könyve*, I–II, Budapest.

2010 *A törvénykező örmény közösség*, Csíkszereda.

LÁZÁR Miklós

2007 *A gróf Lázár család*, Kolozsvár, 1858.

SZABÓ T. Attila

1940 *Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból*, Budapest.

SZENTIVÁNI Mihály

1839 [Vándor:] Közlemények Erdélyről. Gyergyó, *Nemzeti Társalkodó*, 1839, II, 143–153.

⁴³ BENKŐ József 1999, II, 13. fejezet.

⁴⁴ FODOR András 1837; BOCSKOR János 1838–1839; SZENTIVÁNI Mihály 1839.

Giurgeu în lumina izvoarelor de la cumpăna sec. XVIII-XIX

(Rezumat)

Majoritatea izvoarelor scrise privind zona Giurgeu, de la cumpăna sec. XVIII-XIX, se referă la relațiile de proprietate și la viața cotidiană. Conscripțiile din 1785 și 1820 permit și o abordare generală a vieții economico-sociale de aici. Aspectele cele mai interesante se leagă de activitatea comunității armene, de transportul fluvial cu plute, de nivelul cultural al asesorilor ce au realizat conscripțiile amintite.

Gyergyó (Giurgeu) in the light of the sources dating from the turn of the 18–19th centuries

(Abstract)

Most of the written records regarding the region of Gyergyó (Giurgeu, Harghita County) dating from the turn of the 18–19th centuries refer to proprietorships and everyday life. Conscriptions from 1785 and 1820 also allow us to obtain a general view of the socio-economic aspect of life conditions in this region. The most important aspects are those concerning the activities of the Armenian community, fluvial transport by rafts, and cultural level of assessors realized by the above mentioned conscriptions.

Süli Attila

A SZABADSÁGHARC HŐSI HALOTTJA: ZABOLAI GRÓF MIKES KELEMEN EZREDES (1820–1849)

A székely eredetű Mikes család vagyonát és hírnevét az Erdélyi Fejedelemség időszakában alapozta meg. A zabolai ág 1696. május 4-én I. Lipót német-római császár és magyar király által grófi címet nyert. Tagjai a 18–19. században az Erdélyi Nagyfejedelemség vezető családjai közé tartoztak. Számos főkirálybíró, főispán, guberniumi tanácsos és egyéb vezető személyiség került ki a soraiból.¹ E neves ősökkel büszkélkedő család gyermekeként látta meg a napvilágot gr. Mikes Kelemen, a Háromszékhez tartozó Zabolán 1820. december 3-án. Szüleinek, gr. Mikes Mihálynak és br. Orbán Klárának két fiúgyermeke született: Kelemen és Benedek.²

A gyermek- és ifjúkor

Mikes Kelemen gyermekkoráról, neveltetéséről a források hiányában nagyon kevesen tudunk, az azonban feltételezhető, hogy az nem tért le a kor szak erdélyi arisztokratáinak életvitelétől. Túl sok gyermekkori otthoni élménye azonban nem maradhatott, mivel a szülei katonai pályára szánták, és 12 éves korában beírták a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémiára. Az intézmény a Habsburg-birodalom elit tisztképző felsőoktatási intézménye volt. A Theresianum Katonai Akadémiát, más néven Bécsújhelyi Katonai Akadémiát vagy Mária Terézia Katonai Akadémiát (németül: „Theresianische Militärakademie”) 1751. december 14-én Mária Terézia alapította. Az akadémia főépülete a bécsújhelyi várban található. A Theresianum Katonai Akadémia volt a világ első katonai akadémiaja, ahol 1867-ig az Osztrák Császárság, majd 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchia tisztjeit képezték. Az akadémia által nyújtott képzés eredetileg tizenegy éves volt, amit csak fokozatosan csökkentettek három éves képzésre. Mikes Kelemen 1832. szeptember 6-tól 1836. augusztus 15-ig volt a Katonai Akadémia kadétja.³

A magyar és erdélyi fő- és középnemesi rétegek képviselői a 19. század elejétől, mivel a gazdálkodás kialakuló válsága folytán birtokaik már nem vagy csak részben biztosították megélhetésüket, nagy számban jelentkeztek a hadseregbe. Elhatározásuk döntő oka – a nemesi életforma katonai hagyományai mellett – gazdasági jellegű volt: a megélhetést keresték a hadseregben. Ám tömeges belépésük erősen felduzzasztotta a tisztikar számát.⁴

Mikes Kelemen tanulmányai befejezése után a 3. Könnyűlovasság ezredhez nevezték ki hadnagyi rendfokozatban, ahol 8 hónapot és 21 napot szolgált. 1837-ben áthelyezték a 4. (Sándor trónörökös nevét viselő) huszárezredhez.⁵

A császári hadsereg két haderőnemből állt: a szárazföldi hadseregből és a haditengerészetből. A szárazföldi hadsereg három fegyvernemből állt: gyalogság, lovasság, tüzérség. A lovasság könnyű- és nehézlovasságra tagolódott. A könnyűlovasságnak három csapatneme volt, amelyből az egyik, a huszárság 12 ezredből állt és teljesen magyarországi kiegészítésű volt. A dzsidások (más néven ulánusok) 4 ezredét Galíciából, míg a svalizserek 7 ezredét a birodalom minden területéből egészítették ki. A könnyűlovasság feladata a felderítés, rajtaütés, előőrsi szolgálat és a portyázás, illetve az ellenséges felderítés megakadályozása volt. A huszárezredek nyolc századból álltak, melyekből két század képezett egy osztályt. Az osztályokat vezénylőjükről ezredesi, alezredesi, 1. őrnagyi és 2. őrnagyi osztálynak nevezték.

A 4. Sándor orosz trónörökös nevét viselő huszárezredet 1734-ben alapították, egy ideig a legvittebb huszár, Simonyi József volt a parancsnoka. Az alakulat 1823-óta Galíciában állomásozott, törzsállomása Tarnopolban volt. Tisztikarának jelentékeny része volt magyar származású. Az ezred tisztikarához tartozott a későbbi 1848-as tisztek közül Fackh József honvédtábornok, Pöltenberg Ernő tábornok aradi

¹ NAGY Iván 1860, VII, 473; PÁLMAJ József 1901, 305–307.

² NAGY Iván 1860, VII, 474; Gróf Mikes Kelemen életéről monográfia eddig nem született. Pozsony Ferenc róla készített életrajza az 1998. évi, sepesiszentgyörgyi EME-vándorgyűlés anyagaival jelent meg. (Lásd: POZSONY Ferenc 1999, 69–72.)

³ SVOBODA, Johann, 1894–1897, II, 37.

⁴ BONA Gábor 2000, 10.

⁵ KAW, *Qualifications-Listen*, 4. Husaren Regiment; KAW, *Grundbuchblätter*, 4. Hussaren-Regiment, Abgang Klasse I, 1841–1850, Heft 6, 71. A forrást Hermann Róbert bocsátotta a rendelkezésemre. Segítségéért itt szeretnék köszönetet mondani.

vértanú sógora, Forster Antal nemzetőr alezredes, Schweidel József tábornok aradi vértanú és Forster Ernő nemzetőr őrnagy. A magyar honosok száma megközelítette az 50%-ot.

Az ezred szolgálata nem volt könnyű, mivel Galícia a lengyel mozgalmak miatt forrongó területnek számított. Ugyanakkor a helyőrségi szolgálat unalmas volt, csak az esetleges állomásváltások hoztak egy kis változatosságot. 1837-ben a huszárok az orosz területeken kitört pestisjárvány miatt kordont vontak a határon. 1838 júliusában a czortkóvi kerület parasztjai keltek fel földesuraik ellen, mire a főhadparancsnokság Tarnopol környékén vonta össze az ezred két osztályát. 1839 őszén előbb Lemberg (Lwów) környéki nagygyakorlaton, majd a Grodek környéki, három lovasezred által végrehajtott gyakorlaton vett részt az alakulat.⁶

Mikes Kelemen összesen 3 év, 8 hónapot és 21 napot volt császári katoná. A 4. huszárezrednél ebből két évet, 11 hónapot és 25 napot szolgált. Tiszti jellemzése szerint harctéri tapasztalatokkal nem rendelkezett, egészségi állapota beteges volt, ellenben kedélye vidám. Gyakorlatias gondolkodású és terhelhető volt. A polgári tudományok közül a földrajzban szerzett jártasságot, a magyar mellett még a német nyelvet beszélte. Hajlamos volt a költekezésre, ugyanakkor a szerencsejátékokat kerülte. Legnagyobb hibájának azt tartották, hogy a feladata végrehajtására állandóan ösztönözni kellett. Előléptetésre csak a hibáinak kijavítása után javasolták.⁷ Mikes Kelemen 1841-ben végleg kilépett a császári hadsereg kötelékéből. Döntésének pontos okait nem ismerjük, azonban a jellemzése alapján feltételezhető, hogy a fiatal tisztek számára általánosan jelentkező problémák válhatták ki a lépését. A birodalom 1815. óta nagyobb háborút nem vívott, ennek következtében a hadsereg költségvetését megnyirbálták. A kezdő tisztek fizetése sok esetben még a szűkös megélhetést is alig fedezte, ugyanakkor a „békehelyőrségi” szolgálatban előmeneteli lehetőség alig adódott. A kilépett tisztek vagy gazdálkodtak birtokaikon, és bekapcsol-

lódtak a helyi politizálásba, vagy az állami és vármegyei közigazgatásba vállaltak hivatalt.⁸

A hadseregből történő kilépése után Mikes is hazatért Erdélybe, és a birtokán gazdálkodott. A liberális főnemesség képviselőjeként kapcsolódott be a megyei és országos politikai életbe. A kortárs Teleki Sándor jellemzése szerint Mikes „Kendeffy Ádám és Wesselényi Miklós iskolájából került ki, mely iskolának jellege volt: a férfiaság, hazaszeretet, bátorság és jellem.”⁹ 1844-ben házasságot kötött Mikó Róza grófnővel.¹⁰ 1848 márciusában Kolozs és Alsó-Fehér megye gyűlésein követelte reformokat és a Magyarországgal való unió kimondása érdekében az országgyűlés összehívását. Március 30-án Alsó-Fehér megye gyűlése egy küldöttséget menesztett gr. Teleki József kormányzóhoz, hogy az unió kimondása érdekében hívjon össze országgyűlést. A delegációnak Zeyk József, br. Splényi Mihály mellett Mikes is tagja volt.¹¹ Részt vett Kolozs vármegye április 3-án tartott gyűlésén, ahol liberális programot fogadtak el.¹² Tevékeny szerepet vállalt a kolozsvári nemzetőrség szervezésében, amelynek parancsnoka távoli rokona, gr. Mikes János lett, ezredesi rangban. Ő nemzetőr századosként a lovas század parancsnokságát vállalta el, ettől a beosztásától azonban rövidesen megvált, és helyét testvére, gr. Mikes Benedek töltötte be.¹³

A kolozsvári önkéntes lovasság szervezője

1848. július 11-én gr. Mikes Kelemen és gr. Bethlen Gergely egy önkéntes lovas csapat alakítására szólította fel Erdély lakóit.¹⁴ A szervezők „nyílt karokkal” vártak mindenkit, akik hajlandók voltak lovas katonaként szolgálni. Mikes és Bethlen még két hétig kívántak Kolozsváron maradni, és ez alatt a remélt egy századnyi létszámot elérni, ezután pedig oda indulnak harcolni, ahol a hazának arra szüksége van.¹⁵ A belépőknek le kellett tenni a katonai esküt a királyra és a magyar alkotmányra, innentől kezdődött a kiképzés első fázisa, a lótartás elsajátítása, és ettől kezdve kaptak az újoncok napidíjat. Mikes és

⁶ HERMANN Róbert 1997, 8–10.

⁷ KAW, *Qualifications-Listen*, 4. Husaren Regiment.

⁸ BONA Gábor 2000, 11.

⁹ TELEKI Sándor 1958, 135.

¹⁰ PÁLMAJ József 1901, 307.

¹¹ SZILÁGYI Farkas 1998, 19.

¹² EGYED Ákos 1998, I, 57.

¹³ MOL, F 37, 2104, *Mikes János levele a főbíróhoz*, Kolozsvár, 1848. július 23. Melllette: *Groisz Gusztáv főbíró jelentése a Fő-kormányzókhoz*, Kolozsvár, 1848. augusztus 1. A forrást kivonatolva ismerteti: JAKAB Elek 1880, 243–244; EGYED Ákos 2001, 150–152.

¹⁴ A felhívást közli: *Kolozsvári Híradó*, 26. sz., 1848. július 14. Egy részét idézi: JAKAB Elek 1880, 310–311. Az ilyen jellegű

felhívás nem volt rendkívüli Erdélyben. A négy önkéntes honvédszázalaj szervezése például gr. Bethlen Olivérnek szintén a *Kolozsvári Híradó*-ban megjelent kiáltványára indult meg, aki a hónap közepéig mintegy 140 újoncot gyűjtött össze Kolozsváron, megteremtve ezzel a 11. honvédszázalaj alapjait. (SÜLI Attila 2004, 41.)

¹⁵ A szervezők megfogalmazása szerint: „legyen a mi kis seregünk egyik kis része a mostan alakuló hatalmas magyar hadseregnek”. (*Kolozsvári Híradó*, 26. sz., 1848. július 14.) Az alakulatot kezdetben kolozsvári önkéntes lovasságnak, majd Hunyadi- és Mátyás-huszároknak nevezték. A köznyelvben azonban elterjedt a Kossuth-husár megnevezés is, utalva arra, hogy augusztusban Berenczey László az alakulatot Kossuth Lajos pénzügyminiszter megbízásából szervezte.

Bethlen – két közismert liberális főrend, akik egymással „benső barátságban éltek” – fellépésükkel Jakab Elek visszaemlékezése szerint „bűbájos hatással egyszerre lángra gyújtották a szíveket”.¹⁶ Koós Ferenc egykori Mátyás-huszárról így emlékezett parancsnokairól: „Őrnagyunk gr. Mikes Kelemen volt. Gr. Bethlen G. híres lovas volt, gr. Mikes is jól megülte a lovat; igen szép arcú és termetű férfi”.¹⁷

Már a szervezés kezdeti szakaszában is komoly problémát jelentett, hogy nem minden belépő rendelkezett saját hátsóval és lószerszámmal, így gondoskodni kellett ezek beszerzéséről. Ezen dolgot azonban nagyban megkönnyítette, hogy az erdélyi arisztokraták jó ménesekkel rendelkeztek, és kiváló lovak felajánlásával segítették a vállalkozás sikerét, mert számukra Mikes és Bethlen neve megfelelő garancia volt.¹⁸

Így az alapítók már július 12-én kiáltványt bocsátottak ki a nagyfejedelemség lakóihoz, amelyben a szabad lovas csapat részére lovak adományozására szólítottak fel.¹⁹

Mikes és Bethlen terveiről br. Vay Miklós királyi biztos – teljes pártfogása mellett – július 19-én értesítette gr. Batthyány Lajos miniszterelnököt, akinek nevében Mészáros Lázár hadügyminiszter július 24-én kelt válaszában már konkrét intézkedéseket fogantatosított.²⁰ A magyar kormányzat, amely az anyaországban, a kezdetekben pénzhiány miatt elzárkózott a „lovas honvédcsoportok” szervezésétől, most egy kicsit engedékenyebbnek bizonyult.²¹ A kormány tehát a lovascsapat ügyét pártolta, de figyelmeztette a királyi biztost, hogy a szervezés minél kevesebbe kerüljön. Javasolta, hogy a nyeregzszereseket polgári felajánlásokból szerezzék be, és csak a hiányt pótolják a katonai készletekből. A felajánlott lószerszámo-

kat „békés időkben” vissza kell majd juttatni eredeti tulajdonosaiknak. Kifejezetten tiltották viszont az alakuló honvédszázalóaljakból való átlépést. Bár erre külön nem intézkedett, a csapat fegyverzetét a gyulafehérvári raktárból kívánták biztosítani, míg az élelmezésük költségeit, illetve a zsoldjuk kifizetését a kormányzat vállalta.²² Végül az alakulat szervezésével is megbízták Dobay Károly ezredest²³, aki a helyi sajtóban szótartot bocsátott ki a szabad lovas csapat népszerűsítésére.²⁴ A felhívásnak olyan átütő sikere lett, hogy sokan át akartak ide lépni az éppen ekkor szerveződő honvédszázalóaljaktól, de ezt Vay királyi biztos külön rendelkezésben tiltotta meg.²⁵

Az első eredmények biztatóak voltak, mert a csapat létszáma július végén már meghaladta a 70 főt, igaz, csak 49 lóval rendelkeztek.²⁶ A szervezők sürgették a királyi biztost, hogy ösztönözze a fegyver, egyenruha, nyeregzszeres kiutalását, illetve a zsold kifizetését. Ismételten kérték, hogy bocsásson ki rendeletet a törvényhatóságokhoz a lovak felajánlása tárgyában.²⁷ A törvényhatóságok területén a lovak begyűjtését és betanítását néhány esetben a toborzást végző katonai szervek is segítették.²⁸

A felajánlott lovakat Michael Graeser vezérőrnagy, kolozsvári dandárparancsnok felügyelte, aki ezek gondozására egy tizedest és két közlegényt vezényelt ki a sorkatonaság állományából. Graeser júliusban kelt levelében kéri a királyi biztost, hogy a lovak élelmezéséről és a katonák napidíjáról gondoskodjon, illetve gr. Mikes Benedeket nevezze ki maga mellé segédnek. A lóállományt a kezelők a selejtezés után két részre osztották: a tüzérségre részére és a szabad lovas csapat számára kiutalandókra. Minden három ló ápolásához egy polgári lovász biztosítását igényelték napidíjjal.²⁹ Augusztusban a felajánlott lovakat tehát

¹⁶ JAKAB Elek 1880, 311. Mikes és Bethlen jellemzését lásd: JAKAB Elek 1880, 308–310; CZETZ, Johann 1850, 374–375. és 377–378; PÁLFFY János 1939, I, 85. Az esküt sokan a helyi Biasini-szálloda egyik szobájában tették le. (IMREH Sándor 2003, 38.)

¹⁷ KOÓS Ferenc 1890, 179.

¹⁸ Például gr. Béli Ferenc Doboka megyei főispán a csapat számára négy hátsólova és 60 székér szénát ajándékozott. Példáját Doboka megyében többen is követték. (*Kolozsvári Híradó*, 29. sz., 1848. július 20.; JAKAB Elek 1880, 311.) Gr. Teleki Domokos az erdélyi arisztokratákat lovak felajánlására szólította fel, ő maga pedig három teljesen felszerelt lova ajánlott fel. (*Kolozsvári Híradó*, 12. sz., 1848. június 20.)

¹⁹ MOL, R 31, 6. csomó, Szn. „Tisztelt barátunk és honfitársunk megszólításával!” Téves dátummal közli: KÖVÁRI László 1861, XL. sz.

²⁰ SZÓCS Sebestyén 1972, 154; URBÁN Aladár 1999, I, 883. sz.

²¹ URBÁN Aladár 1973, 245. A Hajdú-kerület, Bihar és Szabolcs megyék nagy lovas tradíciókkal rendelkező lakosai akartak elsősorban „lovas honvédeként” szolgálni.

²² A miniszterelnök Vay királyi biztoshoz írt válaszlevelét közli:

Kolozsvári Híradó, 36. sz., 1848. augusztus 1. Mellette Mikes és Bethlen felhívása: Az önkéntesek jelenjenek meg Kolozsváron a cukorgyárnál.

²³ BONA Gábor 2000, 307–308.

²⁴ URBÁN Aladár 1999, I, 883; JAKAB Elek 1880, 312; *Kolozsvári Híradó*, 39. sz.

²⁵ *Ellenőr*, 51. sz., 1848. augusztus 1.

²⁶ A hivatalos létszámkimutatás szerint a csapat létszáma augusztus 8-án 40 fő, augusztus 16-án 71 fő volt. (MOL, H 92, 3173/N6.)

²⁷ MOL, H 113, 317. gr. Mikes Kelemen és gr. Bethlen Gergely levele, Kolozsvár, 1848. július 27. A királyi biztos átiratára gr. Mikó Imre kijelentette, hogy a kérdéses rendeletet már július 15-én kibocsátotta az összes törvényhatósághoz. (MOL, H 113, 413, Gr. Mikó Imre levele, Kolozsvár, 1848. július 31.) Ennek hatására Alsó-Fehér megye közönsége például 33 lova ajánlott fel. (*Kolozsvári Híradó*, 1848, 41. és 50. számok.)

²⁸ Pl. Alsó-Fehér megyében Szui Pál székely huszárszázados. (SZILÁGYI Farkas 1898, 85.)

²⁹ MOL, H 113, 406. Természetesen a tüzérségi lovak erőteljesebbek voltak, igénybevételük miatt nagyobb élelmezést is igényeltek.

beosztották a lovassághoz és a szerveződő honvédtüzérséghez, az alkalmatlanokat pedig – Graeser vezérőrnagy beleegyezésével – értékesítették. Az ebből befolyt összeget, illetve az ifj. Kemény István³⁰ főispán által gyűjtött 1084 forintot és a magánszemélyek által felajánlott adományokat a csapat felszerelésére fordították. A felajánlott lovak száma szeptember első felében már meghaladta a 160-at.³¹

Dobay ezredes a királyi biztos rendelkezésére augusztus elején összeírta a szabad lovas csapat (egy század) részére igényelhető fegyvereket és felszerelési cikkeket Gyulafehérváron,³² ezek kiutalása azonban nehézkesen történt.³³ A csapat felfegyverzését Vay királyi biztos útmutatásai alapján a Gubernium koordinálta.³⁴ A miniszterelnök augusztus 21-én újabb átiratában sürgette Mészáros hadügyminisztert, hogy Gyulafehérvárról azonnal adjanak át egy század huszár számára szükséges nyeregszerszámot, kardot és pisztolyt, ellenben a karabélyt nem tartotta szükségesnek.³⁵ A sürgetés nyomán szeptemberben mintegy 60 fő részére adtak át nyeregfelszerelést, kardokat, 150 db karabélyt és pisztolyokat a katonai készletekből. A szállítmányt megerősített fedezettel kellett Kolozsvárra hozni, mert elterjedt egy álhír, hogy a román felkelők útközben le akarják azt foglalni.³⁷ A rendelkezésünkre álló adatok szerint a karabélyok nem tartoztak a Mátyás-huszárok fegyverei közé, pedig az a lovasság egyik alap-lőfegyvere volt. Annak ellenére sem, hogy az osztály kezelésében még november elején is jelentős számú kovás karabély volt,³⁷ melyeket végül Vay királyi biztos rendelkezésére az erdélyi nemzetőrsegeknek adtak át. Mikes Kelemen ezredes indoklása szerint nincs felsőbb rendelkezés, hogy a Mátyás-huszároknak a kardon és két pisztolyon kívül karabélyuk is legyen.³⁸

Noha a felszerelés augusztusban csak hiányosan állt rendelkezésre, a kiképzést meg kellett kezdeni. A lovas önkéntesek szállása Kolozsváron, a Külmagyar utcában, a Cukorgyárban³⁹ volt, amelynek istállója 152 ló befogadására volt alkalmas, tehát nagyjából megfelelt egy század igényeinek.⁴⁰ A leendő huszárok itt laktak, míg Mikes és Bethlen, valamint a tisztek

egy része a városban.⁴¹ Szalai Elek Küküllő vármegyei gazdatiszt, aki az összes pénzén egy lovat vásárolt, már július első felében Kolozsvárra érkezett, és beállt önkéntes lovagnak. Amikor a Cukorgyárhoz érkezett, már harminc újonc volt ott, köztük Jakab Elek, Kővári László, a későbbi híres történetírók, Szerdahelyi Kálmán színész⁴², de a többség mágnás ifjú. Jakab Elek visszaemlékezése szerint a felvétele az alábbi jelenet szerint történt: „Isten hozott – mondta Mikes –, örömmel látunk sorainkban. Fiúk! – szolt a környezetéhez – ma jó napunk van; örvendjete. Már van, aki megírja a históriánkat, ha ugyan valami abba valót és megírásra érdekelt majd viszünk végbe”.⁴³ Akinak csak módja volt, „saját költségén csináltatott magának uniformist”. Később számos guberniumi és megyei tisztviselő, kereskedő, kézműves és földműves is csatlakozott a századhoz, ahol kizárólag a magyar elem dominált.⁴⁴ A szervezők és az állomány között szoros és bensőséges kapcsolat alakult ki. Erről Szalai Elek így emlékezett: „A piacon járva valami gyönyörű görögdinnyét láttam, megvettem három gyönyörű példányt, fiákerbe tettem, levittem Julcsához. Itt kíváncsi megjegyezni, hogy Julcsa egy igen szelíd becsületes leány volt, anyja vendéglősné a Cukorgyárhoz közeli utcaszegleten, s így ragadott e név reá. É nap éppen jártatni mentünk, tudtam, hogy ilyenkor rendszeren Julcsánál szoktak vacsorálni a tisztek, s többen. Este későn jöttem haza a lovaglásból, már sötét volt, azonnal fel Julcsához vacsorára. Gr. Mikes Kelemen, gr. Bethlen Gergely az asztalfőn ültek, s így tovább, én az asztal végén. Vacsora közben kezemet mellemre teszem, ahol tárcám szokott állani. Zavarba jövök, amit Mikes észrevesz, mivel felkeltem, bocsánatot kértem, hogy az asztalt elhagyhassam. Kérdezi, mi baj, mondom elvesztettem tárcámat. Mi lehetett tartalma, mondom vagy százharminc forint. Azonnal megyek a Cukorgyárba, ahol lovamról leszállottam, s ott megtaláltam tárcámat. Visszajövet, rögtön észrevette Mikes. Kérdezi, megtalálta, meg, mondom, adja ide, kéri a tárcámat, aminek megszámlálva százharminchért forintot talált. Visszaadta a tárcámat, s vigyázzon tárcájára, mert egy huszárnak kár lenne ennyi pénzt elvesz-

³⁰ Alsó-Fehér vármegye főispánja.

³¹ MOL, F 37, 2439, *Bethlen Gergely levele*, Kolozsvár, 1848. szeptember 11.

³² MOL, H 113, 435, *Dobay ezredes levele*, Kolozsvár, 1848. augusztus 4.

³³ MOL, H 92, 3144/nő.

³⁴ MOL, H 92, 2732/Nő., *Dobay ezredes a miniszterelnöknek*, Kolozsvár, 1848. augusztus 10.

³⁵ URBÁN Aladár 1999, II, 1040. sz. Dobay augusztus végén a növekvő létszám miatt már 120 fő részére igényelt fegyvert és felszerelést. (MOL, H 113, 722, 1848. augusztus 24.)

³⁶ SZALAI Elek 1993, 150.

³⁷ A Gyulafehérvárról kiutalt 150 db karabélyon kívül még az október végén lefegyverzett egy század Max-svalizsér karabélyai

voltak az osztály birtokában, Bíró Lajos főhadnagy kezelésében. (MOL, H 113, 2062.)

³⁸ MOL, H 113, 2062.

³⁹ A cukorgyár – 1837-ben a Cukorgyár Társulat létesítette, de cukrot itt nem állítottak elő – nagy telke miatt sok ember befogadására volt képes.

⁴⁰ JAKAB Elek 1880, 311.

⁴¹ Uo., 331.

⁴² BONA Gábor 1998, III, 266.

⁴³ JAKAB Elek 1880, 320.

⁴⁴ *Magyar Polgár*, 1882, 53. sz.; IMREH Sándor 2003, 44. és DERCSÉNYI Kálmán é. n., 14. Az idegen hangzású neveket sok esetben magyarosították.

teni. Ekkor megszólította Julcsát, és az asztalon lévő üvegeket borral megtöltötte saját kontójára örömébe. Vacsora után felhozták a pompás görögdinnyét, ami éppen rendelve nem volt, erre kérdezte gróf Mikes, hát mi ez Julcsa, ezt ki rendelte, Julcsa: nem tudom, hogy nevezzem, nem tudom a keresőnek vagy megtalálónak (köszönhető-e).⁴⁵

A kolozsvári szabók, cipészek, szíjgyártók az önkéntes lovasok számára mérsékelt díj ellenében készítették el az egyenruhát és a nyeregzserszámot, míg a kereskedők az ehhez szükséges anyagot jelképes áron biztosították.⁴⁶ Az ezred egyenruhája egyébként sűrű színű volt, piros csákoval és piros színű gombokkal.⁴⁷ Erről az egykori Mátyás-husár Jakab Elek így emlékezett: „Egyenruhájok: vörös csákó gazdag vitézkötéssel s fekete lófark bokkrétával, világos sűrű posztó magyarka, makkos gombbal, vörös zsinórkötéssel, pantalon nadrág hasonló zsinórral; fegyverzetök: gyöngén meggörbedt kard és pisztoly”.⁴⁸ Csak a csákokat kapták készen, amelyekhez Marosvásárhelyen készítettek rózsát. Ebből azonban nem jutott mindenkinek, így sokan csak piros színű sapkát viseltek. A szabóktól megrendelt egyenruhák augusztus végén készültek el, így az újoncok most már elmondhatták magukról, hogy „tényleg magyar huszárok vagyunk”.⁴⁹

A szerveződő osztály részére még augusztus 4-én őrnagy kinevezését ígérte a hadügyminiszter.⁵⁰ Augusztus 23-án a honvédszászlóaljkat szervező Dobay ezredes kérte az Országos Nemzetőrségi Haditanács-tól Mikes Kelemen főszázadosi, Bethlen Gergely alszázadosi és Bíró Lajos főhadnagyi kinevezését.⁵¹ A századok tisztikara szeptember közepén az alábbiak szerint alakult:

- osztályparancsnok: gr. Mikes Kelemen őrnagy.
- 1. század: gr. Bethlen Gergely kapitány, parancsnok.
- Kovács János főhadnagy⁵²
- Bíró Lajos főhadnagy⁵³
- 2. század: Macskási Antal kapitány, parancsnok.
- Makray László főhadnagy.⁵⁴
- Komáromi György⁵⁵ főhadnagy.⁵⁶

Az osztály állománya november közepén 300-ra nőtt,⁵⁷ elérve ezzel a rendszeresített létszámot.

1848 szeptemberében Berzenczey László maroszéki képviselő – Kossuth Lajos pénzügyminiszter 1848. augusztus 17-én kelt rendelete alapján – egy olyan szabadcsapat alakítására kapott megbízást a székelység köréből, amely egy huszárezredből, egy gyalogos zászlóaljból, tüzérségből és egy kisebb műszaki egységből épült volna fel. Berzenczey a Mikes Kelemen és Bethlen Gergely által szervezett egységet is be akarta integrálni a lovas csapatába. Azonban Berzenczey újoncai részt vettek a marosvásárhelyi zavargásokban, fegyelmük helyreállítására a város gr. Mikes Kelemen őrnagy segítségét kérte Vay királyi biztostól. Erdélyben Mikest tekintették az alakulat legnagyobb tekintélyű tisztjének, aki hírnevét a kolozsvári osztály megszervezésével alapozta meg. Vay királyi biztos is benne látta azt a személyt, aki képes a székelyföldi osztályoknál rendet teremteni, így őt kívánta az egész ezred parancsnokává kinevezni. Vay pozícióját nagymértékben erősítette, hogy Batthyány miniszterelnök szeptember 23-án felruházta őt a törzstisztek és parancsnokok ideiglenes kinevezési jogával. Vay, élve a törvény adta lehetőséggel, azonnal kinevezte Mikest az alakulat ideiglenes parancsnokává.⁵⁸ Ezt a tényt Mikes két nap múlva hivatalosan is Berzenczey tudomására hozta. Mint a „Királyhágón innen alakulandó önkéntes csapat parancsnoka” kérte a kormánybiztost, hogy a székelyföldi négy osztály állapotjelentését küldje meg számára. Emellett kérte azt is, hogy minden kinevezést közöljenek vele, és a rendelkezésre álló pénzt küldjék el számára. A szervezés sikere érdekében azonban együtt kívánt működni Berzenczeyvel. Mikes kinevezésének hírére Berzenczey azonnal visszavonulással fenyegetőzött. Hivatkozott korábbi felhatalmazásaira, melyeket augusztus végén a pénz- és hadügyminisztertől kapott. Afelől kétséget sem hagyott, hogy a szervezést és a csapat irányítását a továbbiakban is a saját kezében kívánja összpontosítani. Berzenczey a Mikes kinevezése miatti panaszát nemcsak a királyi biztoshoz, hanem a hadügyminisztériumhoz is eljuttatta. Szeptember 24-én kelt levelében tájékoztatta a minisztériumot, hogy a szabad lovas csapat szervezését sikerrel folytatja, rövidesen felkül-

⁴⁵ SZALAI Elek 1993, 152.

⁴⁶ JAKAB Elek 1880, 327.

⁴⁷ KEDVES Gyula 1992, 38. BARCZY Zoltán – SOMOGYI Győző 1986, 131.

⁴⁸ JAKAB Elek 1880, 384. Idézi: BARCZY Zoltán – SOMOGYI Győző 1986, 129. Vö.: KOÓS Ferenc 1890, 178; DGMgy, *Dercsényi László visszaemlékezései*, 1. ív.

⁴⁹ DGMgy, *Dercsényi László visszaemlékezései*, 2. ív.

⁵⁰ MOL, H 113, 494.

⁵¹ MOL, H 92, 3144/Nö.

⁵² BONA Gábor 2008, I, 589–590.

⁵³ Uo., 120.

⁵⁴ BONA Gábor 2000, 492.

⁵⁵ BONA Gábor 2008, I, 569. Komáromi először a székelyföldi osztályok egyikénél kívánt szolgálni, áthelyezését azonban Berzenczey, aki fő szempontnak a „katonai jártasságot és népszerűséget” tartotta, nem támogatta, így az illető kolozsvári osztályhoz került. (MOL, H 113, 973, *Berzenczey levele*, Marosvásárhely, 1848. szeptember 5.)

⁵⁶ MOL, H 113, 1290. Más forrásból közli: MOLDOVAN, Peter 2007, 189–190.

⁵⁷ MOL, H 113, 2140, *Gr. Karacsay Sándor élelmezési biztos jelentése*, Kolozsvár, 1848. november 12.

⁵⁸ MOL, H 113, 1140. A kinevezés véglegesítését október 28-án kérte Vay a hadügyminisztertől. (MOL, H 113, 1744.)

di az általa kinevezésre javasolt tisztek névsorát és a pénzügyi számadásait. Kérte, hogy minden századhoz a székely határőrezredeből küldjenek tiszteket és altiszteket, az osztályparancsnok őrnagyokat ő már kiválasztotta. Az alakulat parancsnokának továbbra is Forró Elek kapitányt javasolta, aki „nagy becsben áll a székelyek előtt”. Véleménye szerint nagy problémát jelent, hogy gr. Mikes Kelemen őrnagy és kolozsvári osztályparancsnok az egész alakulat fejének képzeletét magáé. Bár ő mélyen tiszteli Mikes hazafiságát, de álláspontja szerint az őrnagy egy kombinált sereg vezetésére nem alkalmas. Nyíltan kijelentette: „Ily okoknál fogva előre mondhatom, hogy a 4 székely osztály tí. 8 század semmiesetre sem gr. Mikes Kelemen alá – ki egy lemondott főhadnagyból leve őrnagy – nem veti magát”.⁵⁹

A Berzenczey mellett katonai tanácsadóként funkcionáló Gál Sándor százados⁶⁰ is kemény hangú levélben hívta fel Mikes figyelmét arra, hogy ő csak őrnagy, és csak annak az alakulatnak a parancsnoka, amely élére ki van nevezve, vagyis csak a kolozsvári osztályé.⁶¹

Álláspontom szerint Mikes joggal tekintette magát az alakulat parancsnokának. Egyrészt a szeptember 23-án a parancsnoki kinevezési jogkörrel felruházott Vay királyi biztos őt nevezte ki, másrészt ő volt az alakulat rangidős tisztje.⁶² A császári-királyi soralakulatoknál és a honvédelalakulatoknál a vezetői jogkört kinevezett parancsnok hiányában mindig a rangidős tiszt gyakorolta.

Mikes Kelemen szerepe Erdély önvédelmi harcában 1848-ban

Szeptemberre az erdélyi belpolitikai helyzet kiéleződött. A szeptember 15–27-i balászfalvi román nemzeti gyűlés szervezői a román nép nevében fegyverbe szólították a románokat. Praefecturáknak

nevezett körzetekre osztották Erdélyt, és ezek mind-egyikében egy légiót állítottak fel, élén a prefekttel. A falvak lakosságát egy-egy obsitos katona irányítása mellett képezték ki.⁶³ Október elején Puchner főhadparancsnok – gr. Latour osztrák hadügyminiszter október 2-án kelt rendelete értelmében – egész haderejét, mintegy 12 000 főt, a szász városok körül összpontosította.⁶⁴ A magyar kormányzat az önkéntesek és nemzetőrök segítségével próbálta meg a román mozgalmakat megtörni.⁶⁵

Ettől az időszaktól kezdve a kolozsvári védsereg⁶⁶ a románok lázadása miatt állandó készültségben volt.⁶⁷ A rendszeres őrjáratok során a Mátyás-huszárok sok menekültet kísérték be a városba,⁶⁸ egyre sűrűbben csapva össze a román felkelőkkel. Kolozs vármegye alsó kerületében és a Mezőségben az Alexandru Bătrâneanu prefektus szervezkedése következtében a közigazgatás lényegében megszűnt, ami a Guberniumot is cselekvésre készítette.⁶⁹ Október 11-én a 11. honvédszászlóalj 2 százada (Alsó Sándor százados) és 50 Mátyás-husár (Bethlen Gergely kapitány) szállt ki Baré és Katona községekbe a lázadás elfojtására. A felkelőket lefegyverezték, összesen 110 lándzsát, pisztolyokat és egyéb fegyvereket zsákmányoltak. A környező falvakból harangzúgásra összefutó felkelőkkel Bethlen lovasai összecsaptak, és nyolc fő életét vesztette. Bătrâneanut és a vele együtt elfogott Vasile Simonis prefektet Kolozsvárra kísérték,⁷⁰ ahol másnap rögtönítélő bíróság elé kellett állították, és ennek ítélete alapján 13-án délelőtt kivégezték őket.⁷¹

Október 28-án 50 Mátyás-husárt és 200 honvédet (11. honvédszászlóalj) rendeltek ki gr. Karacsay Sándor polgári biztos mellé, hogy a Mezőség falvaiban a fegyvereket beszedje a román felkelőktől.⁷²

Október végén a Kolozsváron állomásozó 3. Ferdinánd Miksa ezredbeli svalizsárszázad⁷³ – a Puchner-től kapott parancs értelmében – Nagyszébenhez akart

⁵⁹ MOL, H 75, 7997/1848.

⁶⁰ BONA Gábor 2000, 158–159.

⁶¹ MOL, H 113, 1132.

⁶² Mikes már szeptember közepétől megerősített őrnagy és osztályparancsnok volt. (BONA Gábor 2000, 517–518.)

⁶³ MISKOLCZY Ambrus 1988, 1395; EGYED Ákos 1997, I, 238–240.

⁶⁴ GELICH Rikárd 1882–1889, I, 258–260. A három székely határőrezred kivételével.

⁶⁵ MISKOLCZY Ambrus 1988, 1399.

⁶⁶ Ez a védsereg az alábbi alakulatokból állt: egy osztály Mátyás-husár, 11. honvédszászlóalj és a nemzetőrség. Az utóbbi egy gyalogos zászlóaljból, egy lovas és egy vadászszázadból állt. A városban állomásozó soralakulatok többsége (51. Károly Ferdinánd gyalogezred egy zászlóalja, a 3. Ferdinánd Miksa főherceg könnyűlovas-ezred egy százada) egyre ellenségesebben viszonyult a magyar kormányzathoz.

⁶⁷ IMREH Sándor 2003, 50–51.

⁶⁸ Uo., 57. Vö.: A város határában lévő fogadóhoz fél század hon-

védet és 12 Mátyás-husárt rendeltek ki őrszolgálatra. (MOL, H 113, 1993, *Rendelet Cserey Ignác alezredeshez és Kolozs vármegye főispánjához.*)

⁶⁹ A mozgalomról Szék városa hivatalosan is értesítette a Főkormányzatot.

⁷⁰ A kísérő honvédek és a polgárok állandóan inzultálták őket, ennek következtében a prefektusok megsérültek.

⁷¹ EGYED Ákos 1998, I, 184–186; KÁDÁR József 1890, 99–100; SZALAI Elek 1993, 151–552; IMREH Sándor 2003, 46; DERCSÉNYI Kálmán é. n., 20; KOÓS Ferenc 1890, 179–180, VARGA János – MISKOLCZY Ambrus 1988.

⁷² MOL, H 113, 1735, *Rendelet Cserey Ignác alezredeshez és gr. Mikes Kelemen őrnagyhoz*, Kolozsvár, 1848. október 28.

⁷³ Az ezred 2. őrnagyi osztályának 2. százada. (MOL, H 113, 572, *Szabó József tartományi biztos levele*, Kolozsvár, 1848. augusztus 17.) A század viszonya október közepén már annyira megromlott a Mátyás-huszárokkal, hogy Baldacci kérte Vay királyi biztost, hogy a svalizséreket vezényelje el a városból. (MOL, H 113, 1523.)

vonulni. Ez azt is jelentette egyben, hogy a magyarság önvédelmi harcát nem volt hajlandó támogatni, így felmerült, hogy a századot le kellene fegyverezni, és a zsákmányolt fegyverzettel és nyeregszerszámmal a Mátyás-huszárok hiányát csökkenteni. A terv „ötletgazdája” Makray kapitány volt, de tudott róla Mikes őrnagy is, azonban Vay királyi biztost már nem avaták be.⁷⁴ A kolozsvári nemzetőrség, a 11. honvédszászlóalj és a Mátyás huszárok a kaszárnya elé vonultak.⁷⁵ Az akciót br. Vay Miklós királyi biztos tudta nélkül hajtották végre.⁷⁶ A meglepett századot ebédelés közben lefegyverezték, és a Mátyás huszárok birtokába 115 ló és ugyanennyi ember felszereléséhez szükséges fegyver és eszköz jutott.⁷⁷ A lefegyverzett század közlegényei kötelezték magukat, hogy többet a magyar alkotmány ellen nem harcolnak.⁷⁸ A lefegyverzésben aktívan résztvevő Imreh Sándor így emlékezett a történetekről: „Az úgynevezett Topler-fogadó és Külső-Magyar utca közt volt akkoriban egy lovas kaszárnya; egy század svalizsér tanyázott ott. Ezt a lovas kaszárnyát gyalogságunk körülvette. A svalizsérok künn az udvaron üldögéltek szanaszét, s éppen étkeztek, ki-ki a maga pléhedényéből, egész nyugalommal. Semmi rosszat sem gyanítottak. Amidőn a laktanya körül volt véve, gróf Mikes Kelemen őrnagyunk így szólt hozzánk felemelt fővel, parancsolólag: – Bajtársak! Menjete be az istállóba, s a lovakat, lószerszámokkal együtt vezessétek ki, úgy a kardokat és lőfegyvereket is mind vegyétek el a svalizséroktól, akik közül ha valaki ellenkezni merészkednék, azonnal főbelövetem! Nem telt bele egy negyedóra, s már birtokában voltunk

mindennek, s egész nyugalommal távoztunk. Nem ellenkezett senki.

A lovatlan búslakodó svalizsérok egy néhány hétig Szamosfalván tanyáztak, aztán kivonultak az országból – tudomásom szerint – Galíciába.”⁷⁹

Ugyanebben az időszakban kerültek összeütközésbe a Mátyás huszárok a Hannover-huszárokkal⁸⁰, akiknek Zilahon, Désen és Kolozson volt raktáruk. Innen a felszerelést Puchner főhadparancsnok utasítására Nagyszebenbe akarták szállítani⁸¹. Azonban Makray László kapitány Kolozsnál a századával tartóztatta őket. Közülük a későbbiek folyamán többen is átléptek a Kossuth-lovagokhoz, de a tisztjeik erre nem voltak hajlandók.⁸²

Október 18. óta Erdély ostromállapotban élt. Puchner főhadparancsnok kiáltványban jelentette be, hogy saját kezébe veszi a tartomány kormányzását, a nemzetőrséget saját parancsai alá rendeli, a honvédtoborzást leállítja, a rendelet megszegőit haditörvényszék elé állítja.⁸³ A főhadparancsnok a magyar helységek nemzetőrségeinek lefegyverzésében igénybe vette a román bizottságok segítségét, akik sok helyen módszeresen legyilkolták és kifosztották a magyar lakosságot.

A Mátyás-huszárok egy százada október 20-tól részt vett a Nagyenyed környéki harcokban gr. Bethlen Gergely százados vezetésével. Meghatározó szerepet játszottak a csombordi és nagylaki győzelmek kivívásában. Október végén azonban a román felkelők támogatására császári soralakulatok érkeztek, így Bethlen százados segítséget kért Vaytól.⁸⁴

⁷⁴ Ennek az is oka lehetett, hogy október 27-én a tordai nemzetőrök lefegyvereztek egy század Károly Ferdinánd-gyalogságot (2. zászlóalj. 9. század), a királyi biztos felháborodottan követelte a fegyverek visszaadását őrnagyuktól, br. Kemény Farkastól. (ORBÁN Balázs, 1986, I, 519–520; MOL, H 113, 2025, *Vay Miklós levele a tordai honvédelmi bizottmányhoz*, Kolozsvár, 1848. november 8.) Ugyanakkor más helyen Orbán Balázs a marosvásárosi mozgó nemzetőrségnek tulajdonítja a Károly Ferdinánd-század lefegyverzését. (ORBÁN Balázs, IV, 166.) Vö. MAENDL, Maximilian 1899, 301.

⁷⁵ IMREH Sándor 48. Pontosabban a Cukorgyár épületéhez, amely a Mátyás-huszárok és a svalizsérek közös szálláshelye volt. (MOL, H 113, 1825.)

⁷⁶ DERCSÉNYI Kálmán é. n., 21–22; *Siebenbürger Bote*, 119. sz., 1848. november 6. Az eseményre október 27-én került sor. (THÜRHEIM, Andreas 1860, 168; MAENDL, Maximilian 1899, II, 301.) A lefegyverzés során a Mátyás-huszárok sok esetben a svalizsérek egyenruháit és személyes iratait is elvették. (MOL, H 113, 1825.)

⁷⁷ DERCSÉNYI Kálmán é. n., 23; DGMgy, *Dercsényi László visszaemlékezései*. A svalizsérek fegyverzete csak abban különbözött a huszárokéétól, hogy ők szablya helyett az 1824M lovassági pallost, csákó helyett pedig sisakot viseltek. A lószerszám csak a kengyel formájában tért el. (KEDVES Gyula 1992, 34.); A zsákmányolt karabélyokat azonban nem a Mátyás-huszárok, hanem a tordai és a Doboka megyei nemzetőrök kapták meg. (MOL, H 113, 1902.

és 1929.) Puchner altábornagy a svalizsérek lefegyverzése miatt vett ki Kolozsvárra hadisarcot. (KÖVÁRI László 1861, LXVIII. sz., *Puchner levele br. Wardener tábornokhoz a Kolozsvár elfoglalása után követendő eljárásról*, Nagyszeben 1848. november 17.)

⁷⁸ MOL, H 113, 1740, *Vay levele az Országos Honvédelmi Bizottmánynak*, Kolozsvár, 1848. október 28. Ebben a levélben a királyi biztos azt állítja, hogy a század lefegyverzését ő rendelte el, és a tettért vállalta a felelőséget.

⁷⁹ IMREH Sándor 2003. 48.

⁸⁰ A 2. (Hannover) huszárezred ekkor a Délvidéken harcolt a szerb felkelők ellen. Az alakulat hadkiegészítési területe Erdély volt.

⁸¹ Mintegy 180 lovat és 45 szekér felszerelést.

⁸² DERCSÉNYI Kálmán é. n., 19; SZALAI Elek 1993, 149. Dercsényi Kálmán és László idézett művében 30–40, míg Bíró Lajos 12 átlépett Hannover-huszárról tud. Csak érdekességként említem meg, hogy Szalai Elek szerint a svalizsérek zenekarának hat trombitása önként lépett át a Mátyás-huszárokhoz. (SZALAI Elek 1993, 152.) Szintén Kolozsnál foglalták le a Mátyás-huszárok azt a 71 remonda lovat, melyet a Hannover-huszárok részére gyűjtöttek, és Puchner titkon Nagyszebenbe akarta vitetni. (DRAGOMIR, Silviu 1946, 140, *Vay Miklós levele az Országos Honvédelmi Bizottmánynak*, Kolozsvár, 1848. október. 26.)

⁸³ A proklamációt közli: KÖVÁRI László 1861, XLVII. sz.; KOVÁCS Endre 1979, 18.

⁸⁴ SZILÁGYI Farkas 1898, 171–175. Vö. MOL, H 113, 1758, *Gr. Bethlen Gergely százados levele*, Nagyenyed, 1848. október 28.

Vay királyi biztos további erősítésképpen a 11. honvédszászlóalj két századát Bittó Károly százados vezetésével, 100 Mátyás-huszárt⁸⁵ és a Torda és Egerbegy között gyülekező, Torda megyei és aranyosszéki nemzetőrség⁸⁶ egy részét rendelte a város megerősítésére.⁸⁷ Egyben kinevezte gr. Mikes Kelemen őrnagyot a Nagyenyeden és környékén összevont csapatok parancsnokává,⁸⁸ aki az irányítást november 4-én vette át, és egyben kihirdette a haditörvényeket is.⁸⁹ Mikes parancsnoki jogkörét azonban Pócsa János őrnagy⁹⁰, a székely huszárok osztályparancsnoka kétségbe vonta, mivel ő régebb óta viselte az őrnagyi rendfokozatot, tehát ezáltal a rangidősség szabálya sérülést szenvedett. A vitát végül is Mikes ezredesi kinevezése oldotta meg.⁹¹ Mikes előléptetésével egyidejűleg Bethlen Gergelyt kinevezték őrnagynak⁹² és osztályparancsnoknak. Az utóbbi megüresedett századparancsnoki helyére Horváth Miklós⁹³ főhadnagyot, a 3. Ferdinánd Miksa könnyűlovas ezred szakaszparancsnokát javasolták századosi rendfokozattal, mivel Horváth elhagyta a magyar kormánnyal szembe forduló alakulatát. Mikes ezredes ajánlása szerint benne az „ezred mintegy tanult tisztben igen sokat nyerne”.⁹⁴

Mivel a székely tábor széthullott a marosvásárhelyi ütközetben⁹⁵, jelentős császári erők szabadultak fel. Ekkor érkezett meg Nagyenyedre segítségképpen a Vay által küldött két háromfontos ágyú a Mátyás-huszárok fedezete mellett.⁹⁶ November 7-én a császári katonaság és a felkelők közeledtének hírére egy erős őrzőjáratot küldtek ki Tövis irányába, amely megerősítette az eddigi híreket.⁹⁷ Ezen a napon megérkezett

a marosvásárhelyi vereség híre is. A rögtönzött haditanács mérlegelte a kilátásokat, és a város feladása mellett döntött.⁹⁸ Emellett megérkezett Vay királyi biztos rendelete Mikes ezredeshez, hogy a véderő Tordán át húzódjon Kolozsvárra.⁹⁹ A város feladása általános felháborodást és riadalmat váltott ki a polgároknál. Egy szemtanúi visszaemlékezés szerint: „Borzasztó rémület és ijedelem szállta meg az enyedi polgárságot e kedvtelen hírre”. A menekülő polgárok közül sokan a Mátyás-huszárok kíséretében érkeztek Kolozsvárra.¹⁰⁰ A polgárok közül többen br. Kemény István főispánt hibáztatták, mintegy 40-50 nemzetőr meg is tagadta a kivonulást.¹⁰¹ A visszavonuló csapatok és menekültek november 7-én érkeztek meg Tordára,¹⁰² egyesülve a Torda vármegyei nemzetőrséggel. A csoportosítás parancsnoka továbbra is Mikes Kelemen ezredes maradt, aki a város körül akart berendezkedni tartós védekezésre. Ennek szellemében sürgette Vay királyi biztost, hogy küldjön kettő háromfontos és egy háromfontos felszerelt ágyút tüzerekkel erősítésképpen.¹⁰³ A helyi nemzetőrség fegyvertelen tagjai számára Vay királyi biztos elrendelte, hogy a Mátyás-huszárok kezelésében lévő karabélyokat osszák ki.¹⁰⁴ A Mátyás-huszárok az aranyosszéki és tordai nemzetőrökkel közösen részt vettek az álladalmi javak kimenekítésében és azok Kolozsvárra történő szállításában.¹⁰⁵

Nagyenyed és Torda feladása után az odavezényelt Mátyás-huszárok eredeti állomáshelyükre, Kolozsvárra vonultak vissza, ahol téli ruházatot kaptak.¹⁰⁶ Tekintettel arra, hogy a kolozsvári magyar csapatoknak csak abban az esetben volt esélyük a sikerre, ha a több oszlopban támadó császári csapatokra külön-

⁸⁵ Ezeket a huszárokat eredetileg Feketetőra, a Nagyvárád felől érkező három fontos ágyúüteg fedezetére rendelték ki. Pótlásukra kolozsvári nemzetőröket vezényeltek. (MOL, H 113, 1837.)

⁸⁶ A tordai és egerbegyi tábor 8 század nemzetőrből (2170 fő) állt, amely 1060 puskával és 1150 lándzsával volt felfegyverezve. E mellett Tordának volt egy 60-80 fős lovas csapata is. (MOL, H 113, 1813.)

⁸⁷ MOL, H 113, 1837, *Rendelet Cserey Ignác alezredeshez*, Kolozsvár, 1848. október 31.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo., 2036, *Mikes Kelemen levele*, Nagyenyed, 1848. november 4.

⁹⁰ BONA Gábor 2000, 743.

⁹¹ MOL, H 113, 1918, *Mikes kinevezése*: ONHT. 6936/Nő. 1848. október 29.

⁹² ONHT, 6936/Nő.

⁹³ Életrajza: BONA Gábor 2008, I, 468.

⁹⁴ MOL, H 113, 1996, *Zeyk József kormánybiztos levele*, Nagyenyed, 1848. november 6. Mellette Mikes támogató nyilatkozata.

⁹⁵ Itt Gedeon József császári tábornok csapatai rövid harc után november 2-án szétverték a székely tábor. Gedeon tábornok dandárja a következő alakulatokból állt: 120 nagyszzebeni nemzetőr, 4 század Uracca-gránátos, 4 század gyalogos, 2 század sivalzsér és 12 ágyú, valamint román népfelkelők. (HEYDTE, August 1863, 143.)

⁹⁶ IMREH Sándor 2003, 58; *TL*, 1892/12; MOL, H 113, 1893. és 1898. Az ágyúk kíséretére a Mátyás-huszárok mellett tordai nemzetőröket is kirendeltek. A két háromfontos ágyút Zeyk József kormánybiztos kevésnek találta, még kettőt igényelt Vay királyi biztostól. (MOL, H 113, 1998.)

⁹⁷ November 8-án Tövis felől újabb császári és román csapatok közeledtek Nagyenyed felé.

⁹⁸ Félő volt, hogy a Gyulafehérvár felől közeledő oszlop, illetve Gedeon tábornok győztes csapatai Marosvásárhely irányából bekerítik és megsemmisítik az enyedi erőket.

⁹⁹ MOL, H 113, 1994, *Vay levele Mikes Kelemen ezredeshez*, Kolozsvár, 1848. november 7. A tordai összpontosítást Vay a székely tábor vereségével indokolta.

¹⁰⁰ IMREH Sándor 2003, 58.

¹⁰¹ SZILÁGYI Farkas 1898, 192–194. A Nagyenyeden maradt nemzetőrök lefegyverzését elrendelték. (MOL, H 113, 1993.)

¹⁰² MOL, H 113, 2040, *Mikes Kelemen levele*, Torda, 1848. november 9.

¹⁰³ Uo., 2061.

¹⁰⁴ Uo., 2062, *Rendelet Mikes Kelemen ezredeshez*, Kolozsvár, 1848. november 10.

¹⁰⁵ MOL, F 247, 149/Sz.K.B., *Berde Mózes levele Ugron István tordai kormánybiztosnak*, Nagyszzeben, 1849. április 26.

¹⁰⁶ DGMgy, *Dercsényi László visszaemlékezése*, 6. iv.

külön mérnek csapást, először Urban dandárjára ellen kívántak fellépni, mivel ez volt a legközelebb lévő ellenséges csoportosítás. A támadás tervét az 1848. november 6-án, a Kolozsváron tartott haditanácson határozták el. Ezen jelen volt Baldaccin kívül gr. Mikes Kelemen ezredes, Czetz János őrnagy az észak-erdélyi csapatok vezérkari főnöke és a hatfontos ágyúüteg tüzeinek kiképzője¹⁰⁷, Tolnay Gábor nemzetőr őrnagy¹⁰⁸, gr. Bethlen Gergely és Makray László.¹⁰⁹ A magyar csapatok november 9-én indultak el Szamosújvár felé, Baldacci tábornok vezetésével.¹¹⁰ A kis sereg a 11. honvédszászlóalj öt századából, egy osztály Mátyás-huszárból, a kolozsvári nemzetőrségből, 250 aranyosszéki nemzetőrből¹¹¹, fél század aranyosszéki székely huszárból¹¹² és egy hatfontos ütegből állt. Ehhez csatlakoztak Szamosújvárnál a kolozsi¹¹³, bonchidai, szováti és széki¹¹⁴ nemzetőrségek. A különítményt Válaszútnál Baldacci a következőképpen osztotta fel: bal szárnyon Makray kapitány vezetésével fél század Mátyás-husár és kevés gyalogság, középen Baldacci vezetésével másfél század husár és a nemzetőrség a hat ágyúval, jobb szárnyon a 11. honvédszászlóalj. Először Baldacci három vak töltést lövetett az ellenséges csapatokra, erre azonban válasz nem érkezett. Ezek után a lövegeket lemozdonyozták, és ettől kezdve lényegében tértelenségre voltak kárthatatva.¹¹⁵ Makray kapitány hiába kérte a tábornokot, hogy legalább három ágyút indítson előre a Mátyás-husárok fedezete alatt, Baldacci nem engedett. Így a tüzéségi fedezet nélkül rohamozó nemzetőrökre és honvédekre Urban heves ágyútüzet zúdított, mire azok szétfutottak.¹¹⁶ Ezután Baldacci a menekülők után indult Kolozsvárra, a vezérletet pedig Mikesnek adta át.¹¹⁷

¹⁰⁷ Az erdélyi csapatok első tüzésége, a háromfontos üteg, amely egy felszerelt és öt felszeretlen lövegből állt, október 25–26-án érkezett Kolozsvárra. November elején pedig Czetz János őrnagy vezetésével a hatfontos üteg. A városból jelentkező tüzeiket Czetz képezte ki, de az idő rövidege miatt nem magas határfokkal. (CZETZ János 1868, 9.); MOL, H 113, 1777, *Az Országos Honvédelmi Bizottmány levele*, Pest, 1848. október 22. (A Nagyváradról Kolozsvárra szállítandó ágyúkat és löpört biztosítani.)

¹⁰⁸ Tolnay Gábor őrnagy a maroszéki mozgó nemzetőr zászlóalj parancsnoka volt, amely a székely tábor bukása után Kolozsvárra szorult vissza. (*TL*, 1895/1.) Életrajza: Bona Gábor, 2000, 682.

¹⁰⁹ BAUER Lajos 1870, 42.

¹¹⁰ MOL, H 113, 2130, *Baldacci jelentése*, Kolozsvár, 1848. november 12.

¹¹¹ Az aranyosszéki nemzetőrség egy része a szék elfoglalása után vonult Kolozsvárra. (SÜLI Attila 2004, 619.)

¹¹² A 11. székely huszárezred 2. őrnagyosi osztály 1. századának egy része. (Eredeti székhelyük Bágyon).

¹¹³ A kolozsi nemzetőrség 300 fős volt, rendkívül rosszul felfegyverezve. (SÜLI Attila 2004, 608–609.)

¹¹⁴ A széki nemzetőrség 400–500 fő volt. (SÜLI Attila 2004, 609.)

¹¹⁵ Természetesen az is problémát jelentett, hogy az újdonsült tüzeik az ágyúkat nem tudták kezelni. (SZIGETHY Miklós 1868, 17–19.)

A vereség után Urban könnyűlovas járőrei cirkálásával már a város határát is megközelítették.¹¹⁸

November 15-én Urban csapataival Apahidára érkezett.¹¹⁹ Ellene Baldacci 5 század honvédet, a Mátyás-husárok osztályát, fél század aranyosszéki székely huszárt, és a kolozsvári nemzetőrség egy részét, valamint a hatfontos ágyúüteget vezényelte ki.¹²⁰ A Szamosfalvái kivonuló csapatok ellen Urban tüzésége és gyalogsága erős tüzelést intézett, melynek hatására a magyar csapatok visszavonultak egy mezőre, ahol Baldacci a husároknak pihenést és abra-
kolást rendelt el, mintha nem is egy ütközet kellős közepén lennének.¹²¹ Makray kapitány azonban lóra vezényelte a husárokat, ami azért is indokolt volt, mert Urban ugyan visszavonulást színlelt, azonban más egységei oldalba támadták a táborozó magyar egységeket. Azonban az előrenyomuló császári csapatokra a szamosfalvi kertekben meghúzódó honvédek sortüzet adtak, mire a román határőrök fegyvereiket és borjúikat eldobálva fejvesztetten menekültek. A gyalogsági tüzelés hatására a falu házai kigyulladtak, és a lángok jól megvilágították a csatateret, amelyen a rohamozó sivalzsérek jól kivehetőek lettek. Ellenük Makray azonnal rohamot vezényelt. Noha az ellenség visszavonult, a városból visszatérő Baldacci közölte a csapatokkal, hogy a város vezetőivel elhatározták Kolozsvár feladását, és a magyar alakulatok Bánffyhunyadiig történő retirálását.¹²² A Kolozsvárra történő visszavonulás nagy rendtelenségben történt. A lövegeket a honvédek és a Mátyás-husárok fedezték, azonban az éjszakai tüzelés sok kiképzetlen husárlovas megvadított, ezek sok lovas a mocsárba vittek, és gazdáik csak sok vesződés után tudták újból

¹¹⁶ IMREH Sándor 2003, 59–68; DERCSENYI Kálmán é. n., 28; KOVÁCS Endre 1979, 23; KÁDÁR József 1890, 112–119. Dercsényi László szerint Urban ágyúkat egy székely husár lovas el-lőtték, mire a kolozsvári nemzetőrök gyáván szétfutottak. A menekülőket hiába próbálta 6 huszárral feltartoztatni. (DGMgy, *Dercsényi László visszaemlékezései*, 6. ív.)

¹¹⁷ BAUER Lajos 1870, 18.

¹¹⁸ MOL, H 113, 2142.

¹¹⁹ IMREH Sándor 2003, 62.

¹²⁰ A városban így a bihari és a hajdú-kerületi nemzetőrök, valamint a Károly Ferdinánd zászlóalj maradt helyőrségként. (BAUER Lajos 1870, 55.) A zabolcsi nemzetőröket kivezényelték az ágyúk fedezetére, többségük azonban a csata közben szétfutott. (ONHT, 9517/Nö., *Eötvös György őrnagy jelentése*, Nyíregyháza, 1848. december 9.) A bihari nemzetőrök egysége mintegy 500 fős volt. (MOL, H 113, 1893.) A hajdú-kerületi nemzetőr egység 630 gyalogból és 30 lovasból állt, a gyalogság modern csappantyús fegyverekkel volt ellátva, amelyekhez azonban nem volt töltény. (MOL, H 113, 2018. és 2121.)

¹²¹ A nemzetőrök többsége már ekkor elfutott. (BAUER Lajos 1870, 18.)

¹²² IMREH Sándor 2003, 62–65; DGMgy, *Dercsényi László visszaemlékezései*, 7. ív; KOVÁCS Samu 1887, 133.

befogni őket. Látva a zűrzavart, az ellenség megtámadta az ágyúkat, de a honvédek sortüze ismételten elűzte őket.¹²³

Kolozsváron a város feladása miatt elkeseredett polgárok Vay királyi biztost és Baldaccit fogságra vetették. Az eljárás mind a honvédek, mind pedig a Mátyás-huszárok körében ellenérzést szült,¹²⁴ így Mikes Kelemen vezetésével kiszabadították a fogva tartottakat. Ezt követően a magyar csapatok Bánffy-hunyadra, majd Csucsára vonultak vissza.¹²⁵

Ezzel az alakulat történetének első jelentős szakasza ért véget. Mikes Kelemen és Bethlen Gergely három hónap alatt egy olyan csapatot hoztak létre, amely mind a román felkelők, mind a császári csapatok ellen bátran harcolva állta meg a helyét. Bár Erdély november közepére elveszettnek tűnt a magyar kormányzat számára, a Mátyás-huszárok rátermettségében és fegyelmében ettől kezdve nem kételkedhetett senki.

Az erdélyi hadtest dandárvezéréként

Kolozsvár feladása után a Mátyás-huszárok Krasznára vonultak, ahol a parancsnok Tóth Ágoston őrnagy volt. Bár Tóth azonnal át akarta adni a vezérést Mikesnek, az utóbbi ezt azzal hárította el, hogy csak a huszáraival akar foglalkozni.¹²⁶ Noha Mikes Kelemen ezredes a Partiumba szorult magyar erők rangidős tisztje volt, Baldacci vezérőrnagy Pestre távoztával az Országos Honvédelmi Bizottmány nem őt, hanem Czetz János őrnagyot bízta meg az ideiglenes parancsnoki teendőik ellátásával.¹²⁷ Ebben az időszakban Mikes egyéb beosztást az ezrede parancsnokságán kívül nem látott el.¹²⁸ Tóth Ágoston naplója szerint Czetz kinevezése megütközést váltott ki a tisztikarból, de miután a rangidősnek számító Mikes alávetette magát az intézkedésnek, a többi főtiszt is hajlandó volt engedelmessé válni.¹²⁹

Időközben a már létező két Mátyás-husár század mellé egy harmadiknak a szervezését kezdték meg a Partiumban.¹³⁰ Ezzel összhangban kezdték el a remonda lovak begyűjtését a vidéken. Az utóbbira Mikes egy bizottmányt szervezett, amelynek az elnöke Bethlen Gergely őrnagy volt.¹³¹

¹²³ DERCSÉNYI Kálmán é. n., 29.

¹²⁴ A polgárok a Mátyás-huszárokat és a honvédeket okolták a kialakult helyzetért. (DGMgy, *Dercsényi László visszaemlékezései*, 7–8. ív.)

¹²⁵ SZIGETHY Miklós 1868, 25. Czetz János honvéd tábornok visszaemlékezése szerint a visszavonuló csapatokat a széteséstől Mikes Kelemen erélyessége mentette meg. (CZETZ János 1868, 17.)

¹²⁶ IRMÉDI-MOLNÁR László 1938, 81.

¹²⁷ KLÖM, XIII, 330. sz., *Czetz kinevezése*, Budapest, 1848. november 23.

¹²⁸ Ráadásul az alakulat jelentős része (400 fő) Háromszékre szo-

1848. december 1-jétől az erdélyi haderő parancsnokává József Bem vezérőrnagyot nevezte ki az Országos Honvédelmi Bizottmány.¹³² Bem újjászervezte az erdélyi haderőt, Mikes azonban magasabb parancsnoki beosztást továbbra sem kapott, bár a harcoknak aktív résztvevője volt.

December közepén megindult a magyar ellentámadás. A magyar csapatok december 25-én visszafoglalták Kolozsvárt.¹³³ 1848. december 26-án Urban utóvédjét, amely két század román határőrből állt (Petrichevich Antal százados vezetése alatt) és egy szakasz Savoya-dragonyosból (Nevte főhadnagy vezetése alatt), Papfálvánál Mikes meglepte, és fegyverletelre kényszerítette. Az eseményről Teleki Sándor így emlékezett: „Két részeg svalizsér, aki nem tudta, hogy Kolozsvár magyar kézen van, belovagolt a városba, de a Mátyás-huszárok elfogták őket. Tőlük tudták meg, hogy Urban utóvédje, egy zászlóalj román határőr, fél század Max-svalizsér útban van Papfálvárról Kolozsvár felé. Bem Mikeset küldte ellenük a háromszéki határőr zászlóaljjal, egy osztály Mátyás-huszárral és egy ágyúval. Mikes foglyokkal tért vissza”.¹³⁴

1848. december 31-én Bem Beszterce ellen indul, seregét három részre osztotta: a jobb szárnyat Mikes vezette, és Lekencze felé operált. Január 1-jén a magyar csapatok elfoglalták és felégették Naszódot, január 2-án Bem Beszterce előtt termett. Urban rövid harc után feladta a várost, a Borgói-szoros felé vonult vissza. Január 4-én Tihucánál várta be Bem, ám a rossz időre való tekintettel úgy döntött, hogy elhagyja az állását, és Bukovinába menekült.¹³⁵ Tihucánál Bem Mikeset „édes barátomnak” szólította, amit nagyon ritkán, csak ünnepélyes alkalmakkor használt.¹³⁶

Bem az elfoglalt Beszterce-vidékre és Naszódra 60 ezer Ft sarcot vetett ki, illetve egy bizottmányt állított fel, amelynek feladata a vidék ideiglenes kormányzati elveinek kidolgozása volt. Ennek elnöke Mikes volt. Bem rövidesen benyomult a Székelyföldre, és elfoglalta Marosvásárhelyet. A sereg elővédjével január 16-án indult el Mikes Marosvásárhelyről, ehhez Abosfálvánál csatlakozott Kiss Sándor alezredes a székely huszárokkal.¹³⁷

Január 17-én az ellenség megtámadta Szőkefalvát, mire Mikes Gálfalváig vonult vissza, és csatarendbe

rult a székely tábor veresége után.

¹²⁹ IRMÉDI-MOLNÁR László 1938, 81–82.

¹³⁰ KEDVES Gyula 1992, 60.

¹³¹ MOL, H 113, 2389, *Mikes ezredes levele Bethlennek*, Szilágy-szölymó, 1848. december 9.; *Gr. Bethlen Gergely levele Vaynak*, Szilágy-szölymó, 1848. december 13.

¹³² KLÖM, XIII, 387. sz., Budapest, 1848. december 1.

¹³³ KOVÁCS Endre 1979, 64–75.

¹³⁴ TELEKI Sándor 1958, 115.

¹³⁵ HERMANN Róbert 2001, 179.

¹³⁶ TELEKI Sándor 1958, 158.

¹³⁷ KOVÁCS Endre 1979, 81–85.

állította az alakulatait. Ezután ellentámadásával az osztrákokat Borzásig nyomta vissza.¹³⁸ Erről a szemtanú Bauer Lajos honvéd őrnagy így emlékezett: „Gróf Mikes a legnagyobb hősiességgel és vezéri ügyességgel elfoglalt egy dombtetőt, honnan nemcsak több ellenséges rohamot visszavert, hanem ágyúival sok veszteséget okozva, azt meg is ingatta, s ezen percben érkezett meg Bem tábornok a csataterre oly hévvel, hogy állásainkat hátrahagyva saját ágyúink által tüzelgettünk, mire őt figyelmeztetve megállottunk, előre parancsolván megnémult ágyúinkat”.¹³⁹

A győztes ütközet után január 21-én Bem Nagyszűr felől indult meg Nagyszeben ellen. A császári hadvezetésben komoly zavar mutatkozott. A Székelyföldről is aggasztó hírek érkeztek, az ellenállás kezdett újraéledni. Ezért Puchner – a szász városok kérésére – katonai segítséget kért a Havasalföldet megszálló cári erők parancsnokától, Alekszandr Lüders tábornoktól. A segítség rövidesen megérkezett, így Puchner erőfölénybe került. Bem – az időközben csatlakozásra felszólított Czetz alezredes alakulataival együtt 7000 katonával rendelkezett, míg Puchner csapatainak létszáma 8200 fő volt. Emellett az utóbbi több ezer román és szász népfelkelő támogatta, Nagyszeben falain pedig 18 és 24 fontos nehézlövegek várták Bem csapatait.¹⁴⁰

Bem tehát január 21-én reggeli órákban érkezett meg a város elé. Személyesen indult felderítésre. A szemtanú Bauer Lajos szerint: „Seregünk élén Kiss Sándor alezredes vezényelt 12 székely huszárt, utána mintegy 80–100 lépésre Bem maga, vezérkarával, baloldala mellett gróf Mikes Kelemen ezredes”. Ekkor így rendelkezett: „Lovagoljon vissza ezredes úr – szóljt gróf Mikeshez fordulva – szedje össze az egész lovasságot, és vágatasson be a városba, hogy lásuk, mi történik ott?” Néhány pillanat múlva történt a katasztrófa: „Kiss alezredes a 12 székely huszárral mellettünk visszavágtatott, Bem pedig lépésben lovagolt hátra, mintegy 150 lépésre, ahol gróf Mikes Kelemen holtteste hevert egy hídon, melynek láttán Bem a fejéhez kapott mondván: „oh mon Dieu!”¹⁴¹ A parancsnok halálát, „kit vitézei bálványoztak”,¹⁴² a Mátyás-husárok a legnagyobb fájdalommal és együttérzéssel fogadták. Szalai Elek visszaemlékezése szerint: „Ekkor jön a hír, hogy gróf Mikes Kelemen az első ágyúgolyó által elesett, s a második a generális adjutánsát¹⁴³ érte. Bethlen Gergelynek kicsordult a könny szeméből lelki barátja, Mikes elestén, de

mindnyájunknak fáj a derék becsületes gróf eleste”.¹⁴⁴ Az ütközet a magyar csapatok vereségével végződött, így Bem kénytelen volt visszavonulni Nagyszűrre.¹⁴⁵

A temetés és a sírbolt későbbi sorsa

A nagyszebeni vereség után visszavonuló Bemet fájdalmasan érte alvezérének elvesztése, amelyről jelentést tett az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, illetve részvétét fejezte ki az elhunyt özvegyének.

A francia nyelvű levelet és annak fordítását a *Közlöny* nyomban közölte:

„Vízakna, Szeben alatt 29. jan.

Tisztelt Grófné! A közcsapás, mely nagyságod nagyon becsült férjének, gr. Mikes Kelemen Mátyás-husár ezredesnek, Szeben falai alatt, a becsület vérmezején egy ágyúgolyó által okozott halálával mindnyájunkat ért, kötelességemmé teszi a részvétnék néhány szavait intézni nagyságodhoz.

Magasztos öneláldozás a haza szent ügye iránt, a leglovagiasabb bátorság, kiváló szerénység s magán életének ép oly szende mint kellemes vonásai azon tulajdonok, melyek nagyságod férjét megkülönböztették, s őt mindennek, ki csak meg is közelítette, kedvessé tették. Elég volt őt ismerni, hogy becsületesék és szerettessék.

Ily előnyök mellett bírta ő legnagyobb becsületesemet, legőszintébb barátságomat. Gyönyörrel néztem elibe azon kitűnő szolgálatoknak, melyeket tőle a haza méltán várhatott. Benne szemlélttem azon férfiút, kire Erdély ügyeinek vezérletét bízam volna, ha kötelességem másfelé szólít volt, s épen azon ponton voltam, hogy tábornokká leendő kineveztetését kérem.

De fájdalom! Reményeinket egy ágyúgolyó örökre megsemmisítette s gyászba borította kebleinket. Engedje nagyságod, hogy bánatát megosztva, szívem fájdalmát egy kissé enyhíthessem.

Nagyságodnak még maradt vigasztalása, a dicső név, melyet férjétől öröklött, s melyhez mind az csatolva van, mi egy férfiú emlékét e földön tiszteltté teszi; de nekünk, barátainak, csodálónak semmi, de semmi vigaszt nem hagyott a sors.

Fogadja nagyságod a részvét ezen pár őszinte szavai mellett legmélyebb tiszteletemnek kijelentését.

Bem tábornok

erdélyi hadseregek fővezére.”¹⁴⁶

Emellett az Országos Honvédelmi Bizottmány 1849. február 26-án intézkedett az özvegy számára

¹³⁸ Uo., 93–97.

¹³⁹ BAUER Lajos 1870, 99.

¹⁴⁰ HERMANN Róbert 2001, 211.

¹⁴¹ BAUER Lajos 1870, 107–108; Az esemény leírása: JAKAB Elek 1880, 461; DERCSENYI Kálmán é. n., 59; IMREH Sándor 2003, 87; PAP Domokos 1904, 386.

¹⁴² BAUER Lajos 1870, 115.

¹⁴³ Térey Károly főhadnagyot.

¹⁴⁴ SZALAI Elek 1893, 162.

¹⁴⁵ HERMANN Róbert 2001, 213.

¹⁴⁶ KLÖM, XIV, 260. sz., *A Honvédelmi Bizottmány közleménye Mikes Kelemen ezredes és Térey Károly főhadnagy hősi haláláról*, Debrecen, 1849. február 16.; *Közlöny*, 1849, 30. sz., 1849. február 16. A levél eredetijét közli: TL 1892, 2. sz., 23.

nyugdij folyósításáról.¹⁴⁷ Ennek mértékét 500 forint/hóban állapították meg, 1849. január 21-től számítva.¹⁴⁸ Ezt az összeget a kormány április 4-én 1000 forintra emelte.¹⁴⁹ Emellett az özvegy grófnő a háromszéki birtokainak jövedelmét, mintegy 2600 forintot átadta Németh László kormánybiztosnak, aki ennek kiutalását kérte az érintettnek a kolozsvári álladalmi pénztárból.¹⁵⁰

A temetésről csak Brassó magyar elfoglalása után tudtak gondoskodni a magyar hatóságok. (1849. március 19.) Kiss Sándor ezredes, hadosztályparancsnok intézkedett a hősi halott tetemének felravatalozásáról, a halotti tor megtartásáról, illetve a holttest Zabolára szállításáról. A szállításhoz Zabola község biztosított fogatot.¹⁵¹ Az átszállításra 1849. április 21-én került sor.¹⁵² Egyidejűleg Kiss ezredes 3000 Ft segély kiutalását kérte a Kolozsváron élő özvegy számára Szent-Iványi Károly teljhatalmú biztostól, aki a kérést teljesítette.¹⁵³ A család anyagi helyzete feltehetőleg nehéz volt, mivel az 1848. évi polgárháborúban a debreci és maroscsesztvei birtokaikat a román felkelők feldúlták.¹⁵⁴

Zabolán az elhunyt testvére, gr. Mikes Benedek egy sírboltot épített a hős ezredes részére valamikor 1849. és 1869. között. A koporsón lévő aranyozott érclapra az alábbi felirat volt kiírva: „A 15-ik Mátyás Huszár Ezred alakítója és ezredese, Gróf Mikes Kelemen, Született 1820-ban, Elestett a Szabadság és Nemzetiségért harcolva Szeben ostrománál. Január 21-én 1849”.

Orbán Balázs ezt fűzi hozzá: „Üdvözült nagy lélek, béke és a haza áldása lebegjen hantjaidon! Én, ki téged mint szeretett rokont és hazafit gyászolok, nem tehetek emlékednek más tisztességet, mint azt, hogy síremlékednek rajzát ide csatolom; nem hozhatok más áldozatot, mint hogy sírodra hullatom a szív fájdalmanak felfakadt könnyeit, ígérve, hogy nyomdokaidba lépve, igyekszem példádat követni s hazáért élni-halni”.¹⁵⁵

A kriptáról ismereteim szerint – az Orbán Balázs könyvében szereplő rajzon kívül – egy fotó maradt fenn, illetve Kónya Ádám, a Székely Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója az 1955-ben lerajzolta.¹⁵⁶

Hasonló stílusban épült síremlékek találhatóak még Uzonban és Szörccsén is, amely arra utal, hogy az ilyen típusú kripták a háromszéki nemesség körében elterjedtek voltak.¹⁵⁷

A kriptánál 1888. január 21-én megemlékezést tartottak, erről a helyi sajtóban az alábbi tudósítás jelent meg: „1888. január 21., Zabola. Megható emlékünnepe folyt le f. hó 21-én Zabolán. A Rikánbelői Honvédegylet ünnepelte meg gróf Mikes Kelemennek, a Nagyszebennél elesett Mátyás-huszár ezredesnek emlékét. A római katolikus templomban istentisztelet volt, melyen Csibi Tamás és Zamora Dániel plébánosok végezték a gyászszertartást. Majd Zomora Dániel tartott hatásos, hazafias szellemű beszédet, mely után a kézdívásárhelyi tanítók dalárdája énekelt összevágó szép dalokat. Innen gr. Mikes-család sírboltjához vonult az ünneplő közönség, hol Kovács István református lelkész tartott megható emlékbeszédet. Gyárfás Lajos a Rikánbelői Honvédegylet nevében megkoszorúzta a sírboltot, s a közönség a Szózat eléneklése után ünnepélyes hangulatban oszlott szét”.¹⁵⁸

Sajnos az idők viharában az eltemetett hős nem lelt végső nyugalmat a síremlékben. 1944-ben feldúlták, majd az 1950-es években a helyi tanácselnök a kripta köveit széthordatta építkezésekhez. A romániai rendszerváltás után a család visszakapta a kastélyt, amelynek kertjében ma három kopjafa őrzi Rákóczi Ferenc hűségesei bujdosótársának, zágoni Mikes Kelemennek, Erdély Széchenyijének, gr. Mikó Imrének és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hőseinek, gr. Mikes Kelemen ezredesnek az emlékét.¹⁵⁹

Összegzés

Ha Mikes Kelemen jellemvonásait meg akarjuk rajzolni, akkor mindenképpen azt kell kiemelni, hogy a tizenkét éves kora óta katonai nevelésben részesített ezredes haláláig katona maradt. 1848-ban önként lát neki barátjával, Bethlen Gergellyel a szabad lovas csapat szervezésének, napi politizálással nem foglalkozott, minden energiáját alakulatának

¹⁴⁷ KLÖM, XIV, 310/e. sz., Debrecen, 1849. február 26.

¹⁴⁸ MTAK, Kt, *Csány László levéltára*, 592, *A pénzügyminisztérium Csányynak*, Debrecen, 1849. március 8.

¹⁴⁹ Uo., 1419, *Duschek Ferenc államtitkár levele*, Debrecen, 1849. április 4; uo., 1377, *A hadügyminisztérium levele az ügyben*, Debrecen, 1849. április 1. Az összeget a kolozsvári sóhivatalnál utalványozták.

¹⁵⁰ Uo., 1735, *Németh László levele*, Sepsiszentgyörgy, 1849. április 21.; MOL, H 103, 20. k., *Csány László pénztári naplója*, 04.27/673. Az összeg utalványozása.

¹⁵¹ SÁL, Fond 384, 170, 1849. április 17., 1. pont. A forrást Pozsony Ferenc bocsájította a rendelkezésemre. Segítségét itt sze-

retném megköszönni.

¹⁵² *Brassói Lapok*, 3. sz., 1849. április 23.

¹⁵³ MTAK, Kt, *Csány László levéltára*, 3194, *Kiss ezredes levele*, Brassó, 1849. május 11.

¹⁵⁴ Debrekre: Kádár József 1890, 97; Maroscsesztvére: SZILÁGYI Farkas 1898, 121.

¹⁵⁵ ORBÁN Balázs 1869, 140. A kripta rajza, Uo., 146.

¹⁵⁶ KÓNYA Ádám 2010, 30.

¹⁵⁷ Pozsony Ferenc szíves közlése.

¹⁵⁸ *Székely Nemzet*, 1888, 15. sz., 1888. január 28. (Demeter Lajos szíves közlése)

¹⁵⁹ Pozsony Ferenc szíves közlése.

létrehozásába fektette. Tudott szervezni, tudott határozott lenni, de engedelmeskedni is, ha a regula ezt diktálta. Határozottan megvédte parancsnoki jogait Berzenczey Lászlóval és Pócsa János őrnaggyal szemben, de alávetette magát az Országos Honvédelmi Bizottmány döntésének is, amelynek értelmében Czetz János őrnagyot nevezték ki ideiglenes parancs-

noknak a rangidősség elvének mellőzésével. 1848 decemberében tudott háttérbe vonulni, de a hónap végén és január elején kitűnően végrehajtotta a Bem által rábízott nehéz feladatokat. Ez lehetett az oka, hogy a parancsnok és alvezére között szoros kapcsolat alakult ki, amelynek eredményeképpen a lengyel tábornok tábornoki rangra akarta őt emelni.¹⁶⁰

Süli Attila – *Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, Kapisztrán tér 2–4., H-1014; suli.attila73@gmail.com*

Levéltári források

Dobák Géza magángyűjteménye, Budapest (DGMgy)

– *Dercsényi László visszaemlékezése*

Kriegsarchiv, Wien (KAW)

– *Qualifications-Listen*

– *Grundbuchblätter*

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

– F 37: *Gubernium Transylvanicum. Elnökségi iratok*

– F 247: *Berde Mózes kormánybiztosi iratai*

– H 75: *Honvédelmi Minisztérium. Általános iratok*

– H 92: *Országos Nemzetőrségi Haditanács. Közösen kezelt általános iratok*

– H 103: *Csány László kormánybiztos iratai*

– H 113: *Vay Miklós kormánybiztosi iratai*

– R 147: *K. Papp Miklós gyűjtemény*

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Budapest (MTAK Kt)

– *Csány László levéltára*, Másolatok. Az aradi Csányi-levéltár, pontosabban az 1849. évi országos biztosság január-június közötti iratairól készült másolatok

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)

– Fond 384: *Zabola község iratai. Falujegyzőkönyvek (1846–1854)*

Irodalom

Brassói Lapok = *Brassói Lapok* (szerk. Veszely Károly), Brassó, 1849.

Ellenőr = *Ellenőr* (szerk. Kővári László, Dózsa Dániel), Kolozsvár, 1848.

Kolozsvári Híradó = *Erdélyi Híradó*, majd *Kolozsvári Híradó*, Kolozsvár, 1848.

Közlöny = *Közlöny* (szerk. Gyurmán Adolf), Pest-Buda és Debrecen, 1848.

Magyar Polgár = *Magyar Polgár*, Kolozsvár.

Siebenbürger Bote = *Der Siebenbürger Bote* (1848-ban szerk. Benigni, Joseph, von Mildenberg, stb.), Nagyszeben, 1791–1862.

Székegy Nemzet = *Székegy Nemzet* (szerk. Málik József stb.), Sepsiszentgyörgy, 1883–1906.

TL = *1848–1849. Történelmi Lapok* (szerk. Kuzsók István), Kolozsvár, 1892–1904.

*

BARCZY Zoltán – SOMOGYI Győző

1986 *A szabadságharc hadserege*, Budapest.

BAUER Lajos

1870 *Bauer őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből* (közét. Makray László), Pest.

BONA Gábor

1998–1999 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban*, I–II. és III, Budapest.

2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban*, Budapest.

2008–2009 *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, Budapest.

CZETZ János

1868 *Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben* (ford. Komáromi Iván), Pest.

CZETZ, Johann

1850 *Bem's Feldzug in Siebenbürgen*, Hamburg.

DERCSÉNYI Kálmán

é. n. *Bem tábornok erdélyi hadjárata, 1848–49*, Budapest.

¹⁶⁰ KLÖM, XIV, 260. sz.; CZETZ, Johann 1850, 374–375;

SZILÁGYI Sándor 1850, 154–155.

- DRAGOMIR, Silviu
1946 *Revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-49*, III, Cluj.
- EGYED Ákos
1997 *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*, I–II, Csíkszereda.
1998 *Erdély 1848–1849*, I–II, Csíkszereda, 1998–1999.
2001 A kolozsvári nemzetőrség megszervezése és szerepe 1848-ban, in: *Erdélyi várostörténeti tanulmányok* (szerk. Pál Judit és Fleisz János), Csíkszereda, 146–156.
- GELICH Rikárd
1882–1889 *Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben*, I–III, Pest.
- HERMANN Róbert
1997 *Mindig az elsők között. Pöltenberg Ernő a szabadságharc tábornoka* (*Historia militaris* 1.; sorozatszerk. Veszprémy László), Budapest.
2001 *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*, Budapest.
- HEYDTE, August
1868 *Der Winter-Feldzug des Revolutionskrieges in den Jahren 1848 und 1849* [Leipzig, 1863], 2. kiadás, I–III, Pest, 1868.
- IMREH Sándor
2003 *Visszaemlékezés az 1848–49-ik évi szabadságharcra Erdélyben* (sajtó alá rend. Pásztai László), Budapest.
- IRMÉDI-MOLNÁR László
1938 *Felsőszopori Tóth Ágoston honvédezéses, a XIX. századbeli magyar térképezés úttörőjének élete és működése* (*Térképészeti Közlöny*, 8. külömfüzet), Budapest.
- JAKAB Elek
1880 *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések*, Budapest.
- KÁDÁR József
1890 *Belső-Szolnok és Doboka vármegye története. 1848–49*, Dés.
- KEDVES Gyula
1992 *A szabadságharc huszárai*, Budapest.
- KÓNYA Ádám
2010 *Kónya Ádám – Emlékképek*, Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- KOÓS Ferenc
1890 *Életem és emlékeim. 1828–1890*, I, Brassó.
- KOSSUTH Lajos
1952–1953 *Kossuth Lajos Összes Munkái*, XIII–XIV, *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*, I–II (sajtó alá rend: Barta István), Budapest.
- KOVÁCS Endre
1979 *Bem a magyar szabadságharcban*, Budapest.
- KOVÁCS Samu
1887 *Visszaemlékezések. 1830–1850*, Dés.
- KÖVÁRI László
1861 *Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez* (szerk. Kövári László), Pest.
- MAENDL, Maximilian
1899 *Geschichte des K. und K. Infanterie-Regiments Nr. 51.*, II, Klausenburg.
- MISKOLCZY Ambrus
1988 Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849), in: *Erdély története*, Budapest, III, 1346–1425.
- Moldovan, Peter
2007 Önkéntes lovasezred szervezése Erdélyben. „Kossuth-” vagy „Mátyás-huszárok” 1848. őszén, in: *„Hadi történet kútfeje minden hadtudománynak.” Tanulmányok Ács Tibor tiszteletére* (szerk. Szabó János; közreműk. Hausner Gábor), Budapest, 175–190.
- NAGY Iván
1860 *Magyarország családai*, VII, Pest.
- ORBÁN Balázs
1868–1870 *Székelgyűjtés leírása...*, I–IV, Pest.
1986 *Torda város és környéke*, I–II (2. kiad.; szerk. Katona Tamás), Budapest.
- PÁLMAJ József
1901 *Háromszék vármegye nemesi családjai*, Sepsiszentgyörgy.
- PAP Domokos
1904 Fekete Ferencz Kossuth-husár naplója (között. Pap Domokos), *Erdélyi Múzeum*, 1904/7, 381–396.
- POZSONY Ferenc
1999 Gróf zabolai Mikes Kelemen és az erdélyi Mátyás-huszárezred, *Acta Siculica* 1999/2, 69–71.
- SÜLI Attila
2004 A honvédség szervezése Erdélyben 1848 nyarán és őszén, *Fons*, 2004/1, 39–77.
- SVOBODA, Johann
1894–1897 *Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung bis auf unsere Tage*, 1–3, Wien.
- SZALAI Elek
1993 Szalai Elek visszaemlékezései 1848–49-re (közli: Lenkefi Ferenc), *Hadtörténelmi Közlemények*, 1993/1, 145–173.

- SZIGETHY Miklós
1868 *Adatok a XI. honvédszászlóalj történetéhez*, Kolozsvár.
- SZILÁGYI Farkas
1898 *Alsó-Fehér vármegye 1848–49-ben*, Nagyenyed.
- SZILÁGYI Sándor
1850 *A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből*, Pest.
- SZŐCS Sebestyén
1972 *A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban (Értekezések a történeti tudományok köréből, 65)*.
- TELEKI Sándor
1958 *Teleki Sándor emlékezései* (vál., sajtó alá rend., elősz., jegyz. Görög Livia), Budapest.
- THÜRHEIM, Andreas
1860 *Geschichte des k. k. achten Uhlanen-Regimentes Erzherzog Ferdinand Maximilian*, Wien.
- URBÁN Aladár
1973 *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*, Budapest.
1999 *Gr. Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*, I–II (vál., jegyz., elősz. Urbán Aladár), Budapest.
- VARGA János – MISKOLCZY Ambrus
1988 Egy prefekt halála, *Levéltári Közlemények*, 1988/1, 11–172.

Un colonel căzut la datorie: contele Kelemen Mikes de Zăbala (1820-1849)

(Abstract)

Familia Mikes și-a dobândit averea și renumele pe timpul Principatului Transilvaniei. Contele Kelemen Mikes a aparținut de ramura zăbălană a familiei. A avut parte de o educație militară de la vârsta de 12 ani, a devenit colonel și a rămas militar până la moarte. În 1848 a organizat împreună cu prietenul său Gergely Bethlen o unitate voluntară de călăreți. Și-a concentrat toate eforturile pe această activitate, neimplicându-se în politică. Știa când trebuie să decidă singur și când să se supună ordinelor superioare: și-a apărut cu fermitate statutul de comandant militar față de comisarul László Berzenczey de exemplu, dar a acceptat decizia Comitetului de Apărare Națională când acesta l-a numit comandant provizoriu pe maiorul János Czetz, cu toate că îi era inferior la grad. La sfârșitul lunii decembrie 1848 și la începutul lui ianuarie 1849 a executat excelent sarcinile militare grele primite de la generalul Bem. Acesta din urmă, comandant al armatei transilvănene, l-a apreciat dorind să-l avanseze la gradul de general.

A war died colonel of the Hungarian Independence War: count Kelemen Mikes of Zabola (1820–1849)

(Abstract)

The Mikes family of Székely origin established its reputation and wealth during era the Principality of Transylvania. Count Kelemen Mikes comes from the branch of the family that lived in Zabola (Zăbala, Covasna County). He had received military education since he was 12 years old so he became a colonel and remained a soldier for the rest of his life. In 1848 he voluntarily organized an independent troop of cavalry with his friend Gergely Bethlen. He wasn't interested in daily politics; instead he put all his energy in organizing his cavalry. As regarding his character he could be both determined but also obedient. He firmly defended his commandship in front of majors László Berzenczey and János Pócsa, but he obeyed the decisions of the National Committee of Defense, when major János Czetz had been appointed interim commandant, although he wasn't senior in rank. He could step aside in December 1848, but at the end of the month and at the beginning of January he carried out with excellence the hard missions assigned to him by Bem. This is how a close relationship developed between the commandant and his lieutenant, due to which the Polish general wanted raise him to the rank of general.



1. ábra Gróf Mikes Kelemen arcképe
(kőnyomat, Hermann Róbert tulajdona)



2. ábra Gróf Mikes Kelemen kriptája Zabolán
(fénykép, Pozsony Ferenc tulajdona)

Szócsné Gazda Enikő

A ZATHURECZKY CSALÁD SZÉKELYFÖLDI ÁGA A 19. SZÁZADBAN. GAZDASÁG- ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNETI VÁZLAT¹

Bevezetés

Háromszék és Bardoc fiúszék, majd Háromszék vármegye történetében a Zathureczky családnak kiemelten fontos szerep jutott. A felvidéki származású, ott elszegényedett nemesi család egyik ága a 19. század elején telepedett meg térségünkben, és itt tágabb értelemben vett, nemesi honorácior² családként erősödött meg, majd számos tagja vált a vidék gazdasági elitjének és kulturális *intelligenciájának*³ tagjává. A napjainkra vidéküinkről eltűnt familia ismertetését azért éppen a Székely Nemzeti Múzeum évkönyvében teszem meg, mivel e család egyik tagjának – Csereyné Zathureczky Emiliának – a nevéhez fűződik a Székely Nemzeti Múzeum megteremtése is.

A Zathureczky család valamennyi tagja írástudó, képzett ember volt, akik alkotó erővel vettek részt a vidék gazdasági és kulturális fellendítésében. S bár származásuk szerint nemesek voltak, életpályájuk már a szokványos honoráciori létforma volt: nem az örökölt felvidéki birtokaikból éltek, hanem a tevékenységükért kapott pénzt próbálták kamatoztatni, így a család életstratégiájában a honorárium vált főszereplővé. Gyors alkalmazkodó készségük révén viszonylag gyorsan (20–25 év alatt) teljesen elfogadta őket az új környezetük, integrációjuknak egyértelmű jele, hogy egyházi és világi funkciókat bíztak rájuk Erdővidéken, Háromszéken egyaránt.⁴ A 19. század közepi tevékenységüket elsősorban Zathureczky István családjának a sepsiszentgyörgyi állami levéltárban lévő levelezése alapján próbálom rekonstruálni és szűkkörű tanulmányban ismertetni.⁵ A több mint 400 ívnyi levél elsősorban a Székelyföldre beköltözött második

generáció beszámolóiból áll, amelyeket szüleiknek, illetve a testvérek egymásnak írtak. Tanulmányomban a levelezés tartalmi vonatkozásait vizsgálom, a család életkörülményeit, mentalitását, kulturális szintjét igyekszem megragadni az írott beszámolók alapján. Meggyőződésem, hogy több hasonló esettanulmány publikálása szükséges még ahhoz, hogy a székelyföldi társadalom működését, a változások mozgatórugóit megismerhessük, megérthessük és általános következtetéseket vonhassunk le.

A felvidéki, zaturcsai származású Zathureczky családnak két tagja telepedett le a 19. század elején Háromszéken. *Ferenc* Papolcon választott magának lakhelyet és szerzett jelentős vagyont.⁶ Testvére, *id. István* 1817-ben a mezőtelegdi származású, de már Olaszteleken élő Tasnádi Nagy Juliannát vette feleségül, és ezzel kiszakadt felvidéki környezetéből. Az elszegényedett nemes Zathureczky István az 1820-as évektől egyre több székelyföldi és belső-erdélyi nemes bizalmát nyerte el, elsősorban uradalmi intézői funkciók elvállalásának köszönhetően. A szétszórt birtokok szakszerű gondozásához, felügyeletéhez kevesen értettek ekkoriban Erdélyben. A hiányt elsősorban a mezőgazdasági termelés természetes jellegével, és az árutermelés lassú térnyerésével magyarázza a szakirodalom. A jószágigazgatók korábban egyszerű végrehajtók voltak, akik a jobbágyoktól a robotmunkát számonkérték, és csupán „a piacra termelő mezőgazdasági nagyüzem megjelenése, vagyis a majorsági gazdálkodás kialakulása teremti meg a mezőgazdaság értelmiségi szükségletét”.⁷ Az erdélyi szakemberhiányt még inkább fokozta a mezőgazdasági szakiskolák számának korlátozottsága és

¹ A tanulmány egy tágabb, nyolc család levéltárát vizsgáló nagyobb feldolgozás része, amely az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogramjának támogatásával készült. A támogatást ezúttal is köszönöm.

² A *honorácior*-réteg kérdéséhez lásd KÓSA László 2001, 42.

³ Az 1870-es évektől a helyi sajtó gyakran Háromszéken is *intelligenciaként* nevezi meg azt a réteget, amely a kultúrára is áldozott.

⁴ Erdővidék és Háromszék elkülönítését azért tartom indokoltnak, mivel a Zathureczkyk is következetesen elkülönítették a kettőt. Barótról „bementek” Háromszékre, Mezőtelegről hazalátogattak Erdővidékre és Háromszékre. Ezt Miklósvárszék sajtós státusa magyarázza. Erdővidék két részből tevődött össze: egyfelől Bardoc fiúszékhez tartozott, amely Udvarhelyszék része

volt, másfelől Miklósvár fiúszékhez, amely Háromszékhez tartozott ugyan, de mint az „egyesült Háromszék és Miklósvárszék” sajtós komponense.

⁵ A Székely Nemzeti Múzeum levéltárával került át ide, 1961-ben. Levéltári munkám során elkezdtem e családi levelezés forrásközléssé való előkészítését. Ezt azért tekintem fontosnak, mivel az 1848 utáni és kiegyezés korabeli Székelyföldről nagyon kevés forrás látott eddig napvilágot.

⁶ Pálmay József szerint Háromszéken István telepedett meg, aki 1817-ben jött Olasztelekre (Udvarhelyszék), és „ott, valamint Baróthon szép kiterjedésű birtokokat szerzett. Később megyei táblabíró és Jurum inspector volt”. (PÁLMAY József 1901, 477.)

⁷ BENKŐ Samu 1956, 121.

az abban tanuló ifjak kis száma. A 19. század elején még csupán a szarvasi gazdasági iskola, a nagyszentmiklósi földműves-iskola, valamint a keszthelyi Georgicon képezte a gazdálkodáshoz értő szakembereket.⁸ Ezen iskolák matrikuláinak kiadatatlansága miatt egyelőre további levéltári kutatást igényelne, hogy Zathureczky István végzett-e gazdasági szakiskolát, vagy például a háromszéki Wesselényi-birtokok intézőjeként, a zsigódi uradalomban szerezte meg a kellő ismereteket.⁹

Zathureczky István e hiányszakma kitűnő művelőjévé vált tehát, aki a birtokkezelésben járatan özvegyasszonyoktól, elvált hölgyektől sorozatosan kapta meg a *birtokdirektori* megbízásokat. Az 1820-as évek végén a nagyajtai Cserey Anna például „pereit folytatására és élete fenntartására” többször kölcsönzött tőle pénzt, s mivel birtokpereit vesztésre álltak, szerre a kezébe adta azokat az olaszteleki és baróti telkeit, amelyeknek fenntartását teljesen reménytelennek látta. Zathureczky István pedig élt a lehetőséggel, hogy a reményvesztett özvegytől akár hosszú távra is bérbe veheti ezeket.¹⁰ 1828-ban a Magyarországra szakadt vargyasi Danielek,¹¹ 1830-ban az ezekkel házastársi kapcsolatban lévő Wesselényiek bízták rá udvarhelyszéki és miklósvárszéki birtokait, mivel maguk képtelenek voltak azok felügyeletére.¹² 1831-ben a Szentkeresztyek és Mikesek a Fehér vármegyében lévő birtokaik zálogból való kiváltására is tőle kölcsönöztek pénzt, és mivel a kölcsön visszatérítésére nem láttak esélyt, ingyenes használatra a Zathureczky István kezébe bocsátották a földeket és az elhanyagolt épületeket.¹³ 1838-ban egy boríték címzése szerint már „Mlsgs Gróf Haller László Generális és Grof Kálnoky György Ó Nagyságok Jószágai tellyes hatalmu Igazgatója” volt,¹⁴ aki például a Haller Pál adósságai fejében a „Portzellán Fábrikás Anstett Armand” által lefoglalt mezőtelegdi Haller-birtokok visszaváltásával kísérletezett.¹⁵ Jó gazdaként Zathureczky tudta, csupán akkor van esélye arra, hogy jövedelmezővé váljanak a birtokok, ha gyorsan termékennyé teszi a földeket, lakhatóvá és kihasználhatóvá az építményeket. Ezért a harmincas évektől kezdve már további lépéseket tett: egyes gondnokságokat földbérelésekkel vagy zálogba vételekkel cserélt föl. Vargyasi Daniel Polixéna és Daniel Borbála például 1828-ban megjegyezték, hogy birtokaikat

„Zaturcsai Zathureczky István Úr részszerint maga, részszerint fogadott Tisztartók által a gazdálkodásra nézve szinte tiz esztendő el forgása alatt adminisztrálván, ...most a Jószágának nagy részét maga Személyére Árendába ki vette”.¹⁶ 1831-ben a Cserey Anna baróti jószágát 32 esztendeig zálogba vette, 1010 váltó forintot fizetve érte. Céljai elérése érdekében gyakran vett fel hiteleket is: az egyházi kölcsönök mellett a kolozsvári,¹⁷ majd udvarhelyi kollégiumi alapokból is kölcsönzött pénzt, melyet kamatostól határidőre megfizetett,¹⁸ így megbízhatóságának hamar híre ment. A gyorsan rendbeszedett birtokok ugyanakkor azt jelezték a tulajdonosoknak is, hogy érdemes szerződést kötni a felvidéki ismeretlennel: romos kúriák helyett ragyogó épületeket, terméketlen földek helyett termővé tett területeket kaptak vissza. És ámbár – Daniel Polixéna levele szerint – az 1848-as forradalom körülményei „Erdélyt, s illetőleg a Székely földet is nagy mértékben meg rázkodtatták, s a földes úri birtokjogokat is, communismusi elveken sértették”,¹⁹ a Zathureczky István kezében továbbra is megmaradt birtokok arról tanúskodtak, hogy a családja politikai meggyőződése ellenére is őrizte, rendezte a rábízott idegen telkeket.

A birtokok igazgatása nem pusztán a tisztartók tevékenységének felügyeletében, a munka megszervezésében merült ki. A direktor bonyolította az érintett családok földcseréit, birtokpereit, a termények értékesítésének nehéz feladatát is. A birtokok közti fásztó ingázásnak nem pusztán árnyoldalai voltak: Zathureczky István tisztában volt azzal, hol volt rossz termés, tehát hol értékesíthető jobb áron a gabona, de azt is számontartotta, mikor érdemes az állathízlással foglalkoznia, mert jó áron vásárolják a sertést, illetve mikor kell gyorsan túladnia rajtuk. Nagy szüksége volt a sorozatos megbízásokra és a meghitelezett bizalomra. 12 gyermeke volt, akiknek ruházása, ételmezése, hozománnyal, házzal, telkekkel való ellátása nagy gondot okozott. A gondos apa tudta, hogy családjának akkor van esélye a felívelő életpálya tartására, ha gyermekei is becsületes és megbízható emberek maradnak. Ezért szigorral, de szeretettel nevelte őket.

A birtokgondnokság óriási energiákat vitt el, de úgy tűnik, meghozta a kívánt eredményeket: id. Zathureczky Istvánnak sikerült szűkös olaszteleki birtokai mellett baróti, nagyajtai, oltszemi ingatlanokat

⁸ Uo., 123–125.

⁹ Benkő Samu szerint Wesselényi báró minden jószágában általa taníttatott és kiképzett gazdatisztek álltak, akiknek képzését Kelemen Benjámint biztosította. (Uo., 132.)

¹⁰ SÁL, Fond 64, Fasc. III, 133, illetve 180–181.

¹¹ Uo., 135.

¹² Uo., 177.

¹³ SÁL, Fond 64, Fasc. III, 184. Nincs pontosítva, hogy Alsó- vagy Felső-Fehér vármegyei birtokok.

¹⁴ Uo., 256.

¹⁵ Uo., 276.

¹⁶ Uo., 135.

¹⁷ Uo., 93.

¹⁸ A Zathureczky család levéltárában több nyugta van a kölcsönök visszafizetéséről, egyik kedvenc kölcsönző helye az udvarhelyi kollégium volt, ahol saját nyomtatott nyugtákkal ismerték el az érdekes befizetését. (Például Uo., 371.)

¹⁹ Daniel Polixéna levele Zathureczky Istvánhoz, 1850. (Uo., 393.)

vásárolnia, a gondnoksága alá vont épületek bérbeadásából gyermekeit tisztességesen taníttatnia. De nem pusztán stabil anyagi hátteret sikerült teremtenie, hanem ugyanakkor olyan széles társadalmi kapcsolathálót is, amely pozíciói megszilárdulásához és gyermekei karrierjének elindításához egyaránt szükséges volt. Pusztán a birtokok révén is szorosabbra fűzte kapcsolatait fő- és középnemesi családokkal, és ez később gyermekei házassági politikájában is megmutatkozott. Lányai közül Emília a Cserey János, Mária a Szentiványi Ignác felesége lett, a kufsteini rabságban lévő István kiszabadításáért pedig egy Kornis grófnő kért kihallgatást a királynál. Fiai közül másrészt a Partiumban letelepedett Gedeon a Wesselényi-birtokok híres mezőgazdásának, Kelemen Benjáminnak a lányát, Polixénát vette nőül, így közvetlenül Kelemen Benjámint felügyelete alatt mélyíthette tovább gazdasági ismereteit.

Gedeon (1817–1873), a legidősebb gyermekről (a levelezésben Gida) viszonylag keveset tudunk, mivel Mezőtelegden telepedett le, ahol átvette anyja őseinek birtokait. Levelezésének szűkös utalásai ugyanakkor azt jelzik, hogy – apja mintájára – az idegen birtokok adminisztrálásával is kísérletezett. A Kornis család birtokdirektoraként vagyona egyre gyarapodott, annak ellenére, hogy a Kornisok zűrés pénzügyeiről nem egy levelében tett említést.

Lajos (1819–1855) életéről alig tudunk valamit, gyászjelentőjében páratlan szorgalmú gazdaként, szilárd jellemű hazafiként, buzgón vallásos jótevőként búcsúztak tőle szerettei.²⁰ Leveleit hol Homoródszentmártonból, hol Barótról keletkezte, amely azt jelzi, hogy birtokainak gondozójaként a kétlaki életmódot kellett felvállalnia. Lajos leányai közül Kelemen Lajosné Zathureczky Berta a kor megbecsült íróőnéjévé és zeneszerzőjévé vált. Intenzív közéleti tevékenysége révén Sepsiszentgyörgyöt kiemelte a sűrű és eseménytelen kisvárosi kultúranélküli életből: a Jótékony Nőegylet elnöke, a Magyar Dalárda létrehozója lett.²¹ Számos műsoros estélyt rendezett, és hozzájárult a Jókai-kultusz székelyföldi elterjesztéséhez.

Iff. István (1821–1858) jogi végzettséggel 1841-ben katonai pályára lépett. 1845-ben hadnaggyá léptették elő, majd az 1848-as forradalomban való aktív részvételéért 1849-től 1856-ig kufsteini rabságban volt. István naplóját,²² valamint a kolozsvári levéltárban található leveleit²³ már publikálták, így katonai tevékenységét számontartja a szakirodalom. A Székely Nemzeti Múzeumból a sepsiszentgyörgyi

állami levéltárba került, eddig publikálatlan, 1850-es évekbeli, fogságból írt leveleiből látható, hogy a nagyon egészségtelen levegőjű börtönbe 5-6 fajta újságot járatott, és német nyelvű gazdasági könyvek jegyzetelésével töltötte idejét. A fogság muzsikálási kedvének sem szabott gátat: Innsbruckból hozatott hegedűn játszott.²⁴ Atyjával együtt Erdővidéken virágzó mintagazdaságot teremtett. Életpályájának ígéretes ívelését a fogságban szerzett betegsége kettétörte, mindössze 37 évesen, 1858-ban elhunyt.

A korán elhunyt *László* (1830–1869) szeszgyárat működtetett Baróton.²⁵

Károly (1832–1889) a forradalmat követő időben a bajorországi 62-es számú, Lajos hercegről elnevezett gyalogezredben szolgált. A sepsiszentgyörgyi állami levéltárban őrzött élményszerű útleírásai azt jelzik, hogy írói tehetséggel megáldott egyéniség volt, aki akár az utazási irodalom egyik jeles képviselője is lehetett volna. Mégsem az írói pályát választotta magának, hanem katona lett, aki a hadseregben találta meg a hivatását. 1851 márciusában keltezett levelében jelezte szüleinek, hogy „a mai napi parancs következtébe, hadnagynak a regimentbe 14 magamalmal ma neveztettem ki, rangom s gasim 1 Decembertől fogva van s fog leni”.²⁶ Leveléből a neoabszolutista korszak hadtörténete is jól nyomon követhető, hisz ott van a krími háborúban, a Garibaldival vívott harcokban, végigjárja Horvátországot, Galíciát, Ausztriát, Itáliát. Levelében árnyaltan írta le a változatos tájakat, városokat, építészeti emlékeket, életmódot. Mentalitása nem csupán irodalmi igényű leveleiből, de műgyűjtéséből is nyomon követhető. Károly a család egyik sokat emlegetett, központi alakja volt. Értelmes tanácsaival irányította testvérei tevékenységét is, önzetlen segítségeivel mindig jelen volt, ha bajba jutott a család valamelyik tagja, de ő látja el tanácsokkal nényét, Emíliát a Székely Nemzeti Múzeum alapításának éveiben is.²⁷ Tragikus halála megrendítette a székelyföldi elitet (olyan parancs végrehajtását bízták rá, amelyet magyar szempontból nem tartott végrehajthatónak, ezért főbe lőtte magát).²⁸

József (1834–1909) ifjúkorában a család problémás tagjainak egyike volt, akinek felelőtlen adósságai időnként gondot okoztak szüleinek. Az 1850-es években Bécsben kereskedősegédként tevékenykedett,²⁹ és az ottani tapasztalatok megváltoztatták kezdeti könnyelmű életvitelét. Nagyjait hazatelepítését követően ugyanolyan jelentős mintagazdaságot alapított, mint testvérei és szülei.³⁰ Halálakor az Erdővidéki

²⁰ SzNM, Kt, Gyászjelentő-gyűjtemény.

²¹ TIBOLDI Zoltán 2003.

²² HERMANN Róbert 1997.

²³ DEMETER László 1999.

²⁴ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 39.

²⁵ A szeszgyárról lásd később.

²⁶ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 3.

²⁷ BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa 2002, 9, 29, 42–43.

²⁸ ZATHURECZKY Miklós 1941, 36.

²⁹ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 113–114v.

³⁰ PÁLMAJ József 1901, 478.

Református Egyházmegye mint főgondnokát bűcsúztatta.³¹

Gábor (1839–?) mosonmagyaróvári gazdasági tanulmányok után atyja mellett, Baróton telepedett le, ahol elkezdte egy sörgyár működtetését. Atyja halála után ő lett a baróti és olaszteleki gazdaság mindenese.

Gyula (1840–1924) jogászi végzettséget szerzett Kolozsváron, majd pedig Háromszék ipartörténetének egyik fontos alakjává vált. Fiatalkorában Papolcon telepedett le, családi kapcsolatai révén az ottani nagybátyja (Ferenc) tekintélyes birtokai jutottak a kezébe. Bár a család a kezdeti tékozló életmódja miatt nem sok reményt fűzött ahhoz, hogy szerencsés életpályája lesz, a 19. század második felében a környék gazdasági vezető rétegébe került. Papolcon gőzszesz-főzdet (szeszgyárat) alapított, amelynek romjai még az 1950-es években is láthatók voltak.³² Az 1880-as években neve a papolci hatalmas, 8000 holdas erdőbirtoka elidegenítése miatt került be a köztudatba: tetteivel hozzájárult Háromszék legnagyobb mérvű erdőkitermelési munkálatainak (a Horn-féle fűrészüzemeknek) a beindításához, róla nevezték el a későbbi Kommandó melletti Gyulafalva ipartelepét.³³ Az 1890-es években szeszgyárát Baróton említették, és további kutatás állapíthatja meg, hogy a papolci gyárat költöztette-e át, vagy pedig a László üzemének működtetését vette át.³⁴ 1893-ban a Háromszék-megyei Iparfejlesztő Bizottság tagja volt, ekkor már nagybirtokosként és takarékpénztári igazgatóként tartották számon.³⁵ Tevékeny részt vállalt a vasútépítési munkálatok szervezésében is, amely fontos impulzust adott a háromszéki ipar fejlesztésének.

Id. Zathureczky István lányai közül *Emília* volt a legidősebb (1824–1905), ő is a háromszéki, egyáltalán a székelyföldi kultúra és közélet kiemelkedő személyisége. A sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet elnöke és lelkes pártolója volt. Legjelentősebb megvalósításának a Székely Nemzeti Múzeum létrehozását tartjuk.

A levelekből még *Máriát* (1829–1909), Szentiványi Ignác feleségét lehet jobban megismerni, mivel számos – Károlyhoz intézett – beszámoló megfogalmazója volt. Részletes írásaiból megismerkedhetünk a lakáskörülményeivel, mindennapi foglalatosságai-val, csakúgy, mint a házban lévő könyvekkel, kottákkal, a család múzeumpártoló tevékenységével.

Lujza és *Júlia* csupán említések révén ismert a levelezésből. Júlia Boér Albert feleségeként a levelezés ideje alatt Fogarasföldön telepedett le, nehéz anyagi

körülmények között töltötte életét. Lujza fiatal lányként jelent meg a levelekben, az órála szóló beszámolók révén a háromszéki, erdővidéki bálók világába is betekintést nyerhetünk.

A család életét és mentalitásának alakulását erőteljesen befolyásolta az intellektuális beállítottság. Ifjabbik István a kufsteini fogságban naplót vezetett. Hazatérte után nagyméretű könyvtárat rendezett be magának, elsősorban könyveket, nyomtatványokat és kéziratokat gyűjtött, amelyeknek rendszerezését, csoportosítását maga végezte el. 1857-ben, alig 36 évesen már ezt írta Károly testvéreinek: „A' Könyvtárba van 1172 darab Könyv, még csak a kéziratok 's aproságok elrendezése van hátra, ez is ha a' munka idő meg nem lep, megtörtént volna”.³⁶ István tudatosan gyűjtött. Tudta, hogy a nagyon fontos könyvekből érdemes akár két darabot is beszereznie, mivel azokkal a későbbiek folyamán cserélni is lehet, és ezáltal tovább bővíthető a könyvtára: „minden munkából csak egy egy példányt helyezek a' könyvtárba holott némely meg van 2–3 példányban. Az ilyesekkel cserélek olyakat minők nekünk meg nintsenek”.³⁷

A család más tagjai elsősorban újságokat járattak, és ezek olvasásával művelték magukat. 1855 márciusában Szentiványiné Zathureczky Mária beszámolójából tudjuk, hogy „olj sok jo olvasni valoink volnának, lapokat is tobet járatunk, ugy mind a Magyar Sajtót, K(olozsvári) Közlönyt, Délibábot, Vasárnapi Lapot és Kertész Lapot”.³⁸ Zathureczky Károly büszkén írta 1857-ben: „Én most a Budapesti Viszhangot hozattam, hogy így valami magyar is légyen, olvasásom és tudomásom a magyar irodalomról. Hasonlólag ezután kapni fogom minden holnapba egy kötetét a Triester Familienbuchnak, nagyon szép három atzél metzéssel és elbeszélésekkel, így egy éven át kapni fogok 12 kötetet 36 atzél metzéssel”.³⁹ Néhány hónappal később újabb könyvek, folyóiratok rendeléséről szól a levele: „Ignázt írja soraiban, hogy a Magyar országi tsaládokrol egy munka jelenend meg, ezet bár Barotra vagy pedig ha lehet ti hozasátok meg, én magam is meg hozattám, de bizonytalan álomásaim miat nem tehetem. Én jártattam magamnak a Magyar Néplapot, az Illustrierte Welt, Familienbuch és (---)⁴⁰ nevü képes lapokat. Majd ebből egyet néked is fogok ajándékozni. Ha lehet hozassátok meg ezen Magyarországi családok könyvét, inkább én is potolom”.⁴¹

Károlynak bécsi tartózkodása idején kedvenc időtöltése volt a színházak, operák, múzeumok, gyűjtemények látogatása, friss élményeit azonnal ismer-

³¹ Zathureczky József gyászjelentője. (SzNM, Kt, *Gyászjelentőgyűjtemény*.)

³² BEDE Erika 2001, 71–72.

³³ GÖDRI Ferenc, ifj. 1899, 181.

³⁴ Uo., 179.

³⁵ Uo., 170.

³⁶ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 113–114.

³⁷ Uo., 109–110v.

³⁸ Uo., 78–79v.

³⁹ Uo., 106–107.

⁴⁰ Olvashatatlan bejegyzés.

⁴¹ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 120.

tette szüleivel, testvéreivel is. Valószínű, hogy a nívós gyűjtemények megismerésének hatására kezdte gyűjteni a régi pénzeket, nem kis összegeket fordítva a gyűjteménye gyarapítására, fejlesztésére. Kollekciónak katonai állomáshelyének folytonos változása közepette is gyarapította, és periodikusan – amikor veszélyeztetve látta a gyűjtemény sorsát – hazaküldte a szüleinek. 1855-ben már számottevő mennyiségű és értékű numizmatikai anyaggal rendelkezett, erre utal a Zathureczky Mária hozzá írt levele: „irtad volt édes Károljom hogy mily sok szép régi pénzt gyűjtötél én elége sajnáltam hogy nem nálam hadtad a' többi pénzeid azokat édes Atyus be adta a' leendő erdélyi Magyar Múzeumnak ugy a' pánczél ingetis ki is jöt még tavaly az erdélyi lapba, már ha tsak lehet nézünk aféle pénzt milyent irtál Török Ferenczéktől, ezután vagy magadnál tartsd vagy ha haza jösz én jó gondját viselem”.⁴²

Hogy Károly gyűjtőszenvedélye nem csupán periodikus fellángolás, hanem tudatos, állandó jellegű volt, azt későbbi leveleiből is láthatjuk. 1859-ben egy, a szüleire írt levelében a következőképpen vall erről: „Most küldöm haza mit remélek levelemmel együtt kézhez kapandják jo Szülőim az én eddigi pénz gyűjteményemet külömbféle érmekből és emlékpénzekből. Körülbelül mint egy 1200 darabból áll. Én a postán küldöm, hogy biztosabban kézhez juthasson. Az itteni körülmények kényszerítnek, hogy innen le küldjem. És könnyen egy haboru állhatnék bé a mi előre nem látható. Ez okból job ha othon marad. Én ezen gyűjteményemet nagy bajjal gyűjtöttem egybe, s egyszersmind le írása is készen volt mint egy 60 táblákban bé rakva, reméltem hogy én személyesen bé mutatandhatom. De most hoszasabb időre nints arra reményem. Ha a mi előre nem látható történnék valami velem a mi végzett határozattya – azon esetben ezen gyűjteményemet ajándékozák szülőim vagy az erdélyi nemzeti múzeumnak, vagy ha a museum létre nem jönne – egy vagy más oskolának egy szoval azon esetben rendelkezések alá maradand. Mostan pedig arra kérem jo Szülőimet hogy a pénzek ugy maradjanak, hogy bé pakolva le küldtem és ne bontodják fel, mert könnyen elhányódhatnának”.⁴³

István és Károly levelei mindenképpen megerősítik, hogy az 1875-ben Imecsfalván megnyílt, nemsokára Székely Nemzeti Múzeum nevet nyerő gyűjtemény kialakulása nem érthető a családban szélesebb körben is jellemző, céltudatos gyűjtőtevékenység nélkül.

Ami Csereyné Zathureczky Emília gyűjtőtevékenységét illeti, a családi levelezés csupán 1869-től utal rá, és a lelkes beszámolók jelzik, hogy a család

mennyire értékelte az újabb sikeres gyűjtéseket. Szentiványi Ignácné Zathureczky Mária így számolt be Károly testvérenek az egyik ritka relikvia megszerzéséről: „Mili Brassobol kapot egy lábön álo orát preventbe Benkő Sándornétól, volt egy Cserey kapitán ki Napoleon korába franczia haboruba részt véve, onan hozta már akkor régiség oly alakja van mind egy szentségnek, mit a papok fel tartnak széle szép által tört munka szélönk(!) festve ezüst, sehol semi évszám, egy helyt repariert in Presburg. Mili a Múzeumnak fogja adni, nem jár mert sehol nem tudták meg javítani”.⁴⁴

A gyűjtés kezdetben az egész család körében az Erdélyi Múzeum számára történt. A Múzeum-Egylet tevékenységét nyomon követték, és a távolban élőknek is beszámoltak annak alakulásáról.

Mindezek az adatok jelzik, hogy a Zathureczky család nagy részének élete szorosan összefonódott a kultúrával. Az olvasás és írás, a gyűjtés és feldolgozás olyan belső igénnyé vált, amely egyengette az utat a család értelmiségi ágának kialakulása felé.

A család birtok- és lakásviszonyai, gazdálkodási habitusa

A felvidéki Zathureczky család két sarja éppen azért indult el Székelyföld felé a 19. század elején, mivel Zaturcsa környéki birtokaik megcsappantak, a valamikor igen jelentős család egyik ága teljesen elszegényedett. A Zathureczky Elek halálakor, 1854-ben keletkezett osztálylevél Zaturcsán nem terjedelmes birtokokat, pazar épületeket sorolt fel István és Ferenc örökségeként, hanem hatalmas adósságokat, amelyeket a fennmaradt javak árverése után sem sikerült törleszteni.⁴⁵ A háromszéki jövő sem kecsegtette Zathureczky Istvánt sokkal több reménnyel: 1817-ben, a letelepedés korában csupán Olaszteleken rendelkezett a feleség tulajdonát képező saját birtokokkal: egy közepes méretű, rozszant kő lakóházzal és az ehhez tartozó földbirtokkal. A saját örökséget ritkán emlegették, mivel az semmiképpen sem felelt meg a család nemesi múltjához, nagy hírnevéhez méltó reprezentációs igényeknek. A lakóházról például így írtak a testvérek egymásnak: „A felső házatt minden esetre egy két rend tsereppel fedesd bé mert más képpen az egész kő fal le fog válni. Egereket minden modon igyekez ki pusztítani a szobából és pintzéből, mert másképpen mindent tönkre tesznek”.⁴⁶ A család a tornácos, kőből készült olaszteleki saját lakot csupán időszakosan, a nyári munkaidő alatt lakta. A birtok tisztázatlan tulajdonviszonya, a családra

⁴² Uo., 79v.

⁴³ Uo., 185–186.

⁴⁴ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 354–354 verso.

⁴⁵ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 102–105.

⁴⁶ Uo., 375–376.

tornyosuló perek, a ház rossz állapota nem növelte, hanem csökkentette a Zathureczky család vagyónát. Az év nagy részében ezért még az ötvenes években is a baróti piacon bérelt házból keltezték leveleiket. Reális, mindennapi lakókörnyezetük tehát a más családok épületei voltak, akiknek birtokait Zathureczky István, az apa gondozta. A bérbe vett telkeket és épületeket ennek ellenére saját kényelmi szintjéhez szabottan modernizálta, hisz tudta, hogy a 3 vagy 4 évtizedes felügyelet alatt maga használja ezeket. Az idegen birtok rendezése mindig fontosabb szempont volt, mint a saját tulajdon modernizálása. Az 1850-es levelezésben olvashatunk először arról, hogy az olaszteleki ingatlanok rendezésére is időt és pénzt szánnak: „Sok az építés, most fel építünk a télen egy új Csürrt a Csüröskertünkbe, ma fedik be veres Cseréppel. Ezután építjük az Grenzprocurátortól megvásárolt Udvar fel továbbá az Oloszteleki Udvarunkba egy fábol építendő lakházat veres cseréppel fődve. Ugy szintén a Malomkert előtti kis puszta a Kriptán belől ismét egy kertészházat,⁴⁷ hogy két őrző legyen. Éppen ma megy apánk le a hivatalhoz, ottan ismét egy új épületet akarnak át adni t. i. egy egyszerű börtön építést, és ezaránt fog egyezkedni”.⁴⁸

Zathureczky István 12 gyermekének lakásviszonyairól csak szűkszavú információink vannak. Mária, aki Szentiványi Ignác felesége lett, férje kisnyújtódi kúriájában élt. E lakás talán nem alkalmazkodhatott a kétraktusú háromszéki nemesi udvarházak méreteihez: Mária 1855-ben arról panaszkodott, hogy nem tud vendégeket hívni, mivel háza igen kicsi.⁴⁹ Emília a Cserey János feleségeként az imecsfalvi Cserey kúria lakója volt. Gyula az egyetemi évei után nagybátyja papolci házában tevékenykedett, majd később Barótra költözött.⁵⁰ László számára Zathureczky István a Donáth család nagyjait kúriáját és birtokait vásárolta meg, egy 1859-es tudósítás szerint: „Atyusnak a Nagy Ajtai jóság dolgába sok akadályok merültek fel, de még is tsak megveszi Atyus pedig nem nagy kedvet mutat hozzá, igaz nem drága, mert most nyolcz ezer pengőn új pénzbe álapodtak meg”.⁵¹ A többi fiú: a korán elhalt István és Gábor a szülőikkel együtt élhettek Baróton, a levelezés ugyanis csaknem mindig egy lakásban tünteti fel őket. Ezek a viszonyok azt jelzik, hogy a Zathureczky család még képtelen volt a házasuló fiúknak saját tulajdonú házat biztosítani,

ezért részben a többgenerációs együttélési modellt alkalmazták a baróti telken.

A házak berendezésére vonatkozóan minimálisak az információink. A Zathureczky Mária nyújtódi kúriájába kerülő bútorzatról pár mondatos leírásokból értesülhetünk. Ő a Szentiványi Ignáccal való házasságkötése után, 1852-ben brassói asztalosokat keresett fel a vágyott diófa bútorok megcsináltatására, de végül a nagy áráktól megrettenve az olcsóbb falusi asztalosoktól való rendelés mellett döntött: „nem muszály hogy szalon butor legyen mind a milyenről Szebenből tudositotak, s aztis jonak látná ha nem akarunk hozatni, hogy azon Zaláni Asztalosal ki a Bartha Kláriét készítete, készitesünk, távolról sem jöne oly sokba s még is igen tsinosan dolgozik, igaz hogy töbnyire Juharfából de az is szép hisz a Gyárfásnéjé is a volt s megsem oly méreg drága mind a diófa. Én tudakoltam Bogdánál ezen asztalost s ő azt mondja, hogy dolgozik most is”.⁵² A nyújtódi kúria berendezésére még köntöstartó kasztent, fekete ládát, ékszertartó satult⁵³ szereztek be, de a család régebbi bútorai, bőrös kofferjei is szívesen látott bútordarabok voltak a berendezkedés első fázisában. A másik lány, Lujza hozományának bútordarabjait Kolozsvárról igyekeztek megrendelni: egy kanapé, 2 fotel, 6 szék, egy zsámoly, két ágy, 2 *schifonér*,⁵⁴ egy *stelás*,⁵⁵ két *nachtkasztli*⁵⁶ és egy asztal megrendelési áráról érdeklődtek a kolozsvári ismerősöktől.⁵⁷

Amennyiben a Zathureczky család lakáskörülményeit és házaik berendezési tárgyait áttekinjtjük, a szűkös felsorolásokból látható, hogy a családtól elvárt státus legtöbbször nem egyezett meg a ténylegesen elért státussal.⁵⁸ Zathureczky István sokgyermekes családfőként semmiképpen sem tudta tartani a felvidéki nemesi szintet. Székelyföldi lakókörnyezetével viszont éppen az volt a szerencséje, hogy a helybeli nemesek birtokviszonyaihoz kellett alkalmazkodnia. Mivel a székely nemesek kisebb uradalmakkal rendelkeztek, mint a felvidékiek, Zathureczky István könnyebben alkalmazkodhatott az itteni elvárásokhoz.

A birtok a honorációr tulajdonos kezében már nem pusztán az önellátást szolgálta, hanem olyan te-rep volt, amelyen kísérletezni lehetett. Tulajdonosai saját kreativitásuk próbájának tekintették azt, hogy mennyire tudják kihasználni birtokaik termelékenységét. A jól átgondolt munkaszervezés, a tervszerű

⁴⁷ Ez már baróti birtok, a ma Zathureczky-temetőnek nevezett régi, nem római katolikus temető mellett.

⁴⁸ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 109–110v.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A levelezés nem jelzi, hogy fenntartotta-e a papolci szeszgyárat és birtokokat is, vagy költözködése végleges lakhelycseré volt.

⁵¹ Uo., 183.

⁵² Uo., 29.

⁵³ Kis doboz, a mai skatulya megfelelője, régies nyelvhasználatban.

⁵⁴ Ruhásszekrény.

⁵⁵ Könyves- vagy másfajta polc.

⁵⁶ Éjjeli szekrény.

⁵⁷ Kelemen Benő levele Zathureczky Istvánhoz, 1855. november 3. (SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 84–85.)

⁵⁸ Az elvárt és elért státus elkülönítését Raplh Linton terminológiája alapján teszem. (Vö. LINTON, Ralph 1997, 297–269.)

gazdálkodási habitusok sok esetben csodákat műveltek, főleg Székelyföldnek ezen a részén, ahol a szisztematikus kertművelésnek nem voltak meg korábban az alapjai, és a gyümölcsstermesztés is – néhány kivételtől eltekintve – az őshonos, igénytelen fajok és vadoncok ültetésére korlátozódott.⁵⁹ A gyümölcsfák oltása a filoxeravész elleni küzdelem időszakáig (1880-as évekig) különlegesen értékes és ritka tudománynak számított, művelőit őszinte tisztelet övezte.⁶⁰

A mások birtokait gondozó és irányító idősebb Zathureczky István e ritka tudás ismerője volt, aki az évtizedes gazdálkodása és a kora birtokgondozóival való kapcsolatai során hatalmas tapasztalatot szerzett. Fia, ifj. Zathureczky István, mint már említésre került, nem pusztán édesapja mellett sajátította el a gazdálkodást, hanem ismereteit német és magyar szakmunkák olvasásával is mélyítette. 1852-ben a kufsteini fogságból írt levelében részletesen beszámolt e tanulmányairól: „Ezután szándékom újjból is Gazdászati könyvet hozatni, ezelőttis azokat olvasgatám inkább és magamnak sok apro jegyzéseket huzzék ki belőlök. A Komlómívelést sajátomátevém megpróbálunk Baróton is termesztetni, valamint a Kertészetből is sokat jegyzék ki. Node mind erről hová hamarabb személyesen beszélgetünk”.⁶¹ Az ismeretek elmélyítése nemcsak időszakos fellángolása, de állandó igénye volt az ifjabb Istvánnak. A kufsteini vár nedves és egészségtelen környezetéből 1853 nyarán is így írt atyjának: „Ha egy jo gazdasági referense volna jo atyámnak, sokat kérdezősködném egyről is másrol is a Gazdászati körül, de így jo atyámat nem fárasztom a nékem valo irással”.⁶² Zathureczky Mária férje, Szentiványi Ignác szintén a szakszerű kertészet meghonosításán fáradozott, ennek érdekében nem pusztán kertészt alkalmazott, de nyújtódi házába járatta a *Kertész Lapok* című újságot is.⁶³ A gazdálkodás tehát ugyanolyan, fejleszthető tudás volt a Zathureczkyek szemében, mint a zenélés vagy az írás, avagy a régiségek gyűjtése: szakkönyvekből tanulható, a tapasztalatok megosztása révén továbbfejleszthető foglalatosság lett, olyan időtöltés, mellyel a család reprezentációs igényeit kielégíthette, és a kreativitását próbára tehetette.

Az 1844-ben megalakuló Erdélyi Gazdasági Egylet vezetősége rögtön az egylet megalakulása után elhatározta, hogy Kolozsvár határában egy mintagazdaságot alapít.⁶⁴ Az eszme nagyon hamar visszhangra talált és továbbterjedt, a 19. század második felében Székelyföldön is kialakult az a felelős birtokos réteg, amely fontos feladatának tekintette a mintagazdaságok

megteremtését, az ezekben való gyümölcsnemesítést és a bevált fajok elterjesztését, ezáltal is a vidék gazdaságának fellendítését. Éppen a Zathureczky család levelezéséből tudunk arról, hogy a Háromszék-szerte egyre több helyen feltűnő mintagazdaságok nem a főnemesi családok egymással való öncélú versengésének eredményei, hanem tudatos népnevelési szándékkal hozták létre őket. 1855 márciusában Szentiványiné Zathureczky Mária beszámolt arról, hogy a böjt alatt Sepsiszentgyörgyön a Szentkereszty báró elnöklete alatt „egy nagyszerű gyűlés” volt „gazdasági ügybe”, amelyen elhatározták egy mintagazdaság felállítását, és ennek a célja az lett volna, hogy legyen hely, „hol a gazdák képződjenek”.⁶⁵ Tudjuk, hogy a gyűlést rögtön követően a Szentkereszty család létre is hozta a várhegyi és a tamásfalvi mintagazdaságát, ahol nem pusztán szakkertészeket alkalmaztak, de Háromszéken csaknem elsőként cséplőgépet is használtak, a megtermelt gabona felhasználására izraelita szeszfőzőt alkalmaztak, és a szék területén nagy kapacitású malmokat indítottak be.⁶⁶ A Szentiványiné lelkese-dése mindenképpen jelzi, hogy a Zathureczky család körében nem maradt visszhangtalan ez a „nagyszerű” ötlet, két esztendővel később, 1857-ben ugyanis már Baróton és Olaszteleken párhuzamosan kezdte Zathureczky István is kiépíteni a saját mintagazdaságát. A felvidéki származású család bizonyára már eleve fogékonyabb volt a nagyarányú gyümölcsstermesztésre: Észak- és Nyugat-Magyarországon már a 19. század első felében Ausztria felé irányuló nagymérvű gyümölcskereskedés folyt, ennek köszönhetően kialakult az igény a gyümölcsfatelepitésekre, valamint a korábbi fajok felváltására.⁶⁷ A Zathureczky család a hatásosabb és szakszerűbb gyümölcsstermesztés megvalósítása céljából a század közepén már kertészt is alkalmazott, aki teljes munkaidejét a kert gondozására tudta fordítani. 1857-ben ifjabbik Zathureczky Istvánnak egy testvéréhez írt leveléből érzékelhető az, hogy a nagy méretű gyümölcsös telepítése már nem pusztán a családi igények ellátását célozta meg, a faiskola meghonosítása és a szakszerű oltási munkálatok a környék egyre növekvő igényeit is elláthatták. A 19. század derekán a Zathureczkyek csemetésén kívül nincs tudomásunk más faiskola működéséről Erdővidéken. A gyümölcsös megteremtése, a faiskola létrehozása bizonyára válasz volt az Erdélyi Gazdasági Egylet intenzív népszerűsítő- és reklámpolitikájára, amelynek köszönhetően feltehetően nőtt az igény a gyümölcsnemesítés iránt. A mintagazdaság, a gyümölcsös megteremtése tehát – akárcsak a birtokdirek-

⁵⁹ A kevés kivétel közt tartjuk számon a főnemesi családok – például a Szentkeresztyek – mintagazdaságait, gyümölcsöseit.

⁶⁰ CSOMA Zsigmond 2005, 183.

⁶¹ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 39.

⁶² Uo., 54–55.

⁶³ Uo., 79.

⁶⁴ BENKŐ Samu 1956, 131.

⁶⁵ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 78–79v.

⁶⁶ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2011, 25, valamint 75–85.

⁶⁷ CSOMA Zsigmond 2005, 186.

tori tisztségek felvállalása – a család népszerűségének, ismertségének növekedését, de az egyéni érdekeken túl a vidék gazdasági fellendítését ígérte. A Zathureczkyek gyümölcsöse a térség viszonylatában eléggé nagyméretű lehetett, erre utalnak a Zathureczky István levelei: „Az idén ki ültettünk oltoványt medgy, som, hárs, nyár ’s más fákat ezerezen felül. Oltottunk Cseresznyét 300-at, körtve, alma, barack, szilvát csak 200 körül, mert a meleg idő járás hamarabb ki fejté a’ fák tevékenységét a szokotnál. Vadfákat csak 30 darabot tudék bé oltani, a’ többit el ültetni az oskolába. Szerencsétlenségünkre éppen most tavasszal – midőn legtöbb és sürgősebb dolgunk let volna – betegedett meg Bogdán György kertészünk, és lehetetlenség vala nekem a sok szándékolt munkákat el végezni. Az új foglalás a hegybe már bé van ültetve egészen, mintegy két véka Cser és bikkmagot szintén el ültetünk. A körül sánczolást már néhány nap alatt bevégezzük. Ma kezdünk hozzá a’ Malomkertbe a Kenderáztató tó és halastó ki ásatásához. A hegybéli fák mintha hóval volnának fedve úgy néznek ki a sok virágtól. Ottan a’ kopárabb helyeket elvetém esparzett, lohere és feketeborsóval hogy az egész hegy szépen bégyepesedjen. Az itteni also kertet már tökéletesen bé ültetők fákkal, úgy hogy ennél többet nem is ültetendünk, csak ezután a’ hiányokat kell potolnunk.”⁶⁸

Tavasszal sok esetben az egész család a fákat takarította a rügyeket támadó hernyók ellen: „Nálunk eddig elő 100 napszám fordítodott ezen veszedelmes pusztított ki irtására” – írta az ifjabb István ugyancsak 1857-ben. De nem pusztán az élősködők, hanem időnként az éghajlati tényezők is megkeserítették a kertészkedők napjait. 1857 júniusában például a sorozatos árvíz okozott tetemes károkat: „Csak a’ Malomkertbe néhol egy ölnél magasabb Víz volt és 160 darab szilva fánál többet ki dőltött. Három nap olta azok felszabadításával és tisztításával kínlódnunk. A’ Mezőn törökbuza földeinket tevé tönkre. Az idén már 5-ször vala májustól nagy árvizünk, kétszer mindég jóval nagyobb mint 1843-ba a’ Baczoni romláskor. Isten tudja még hogy telik el e nyár”.⁶⁹

A különböző fajfajta telepítési stratégiáját erőteljesen befolyásolta a kereslet. Egy-egy sikeres értékesítési akció jól követhetően megszabta a következő esztendő bővítési munkálatait: „Édes Atyus a’ sok baj és gondja mellet hála istennek egészséges az öszön igen sokat dolgoztatot újra egy nagy szilvást ültetett mindegy 1300 darab fával a’ malom meleti rétbé az

ugynevezet Laczi kert s az udvarba valo kert is növelte most négy szegletü meg kapta a szomszédtol azt a kis szegletet a bé ültette fákal, most is még mind dolgoztat mikor a fagy engedi (...) Az idén szép hasznuk volt édes Atyuséknak a’ szilvából, öszesen kaptak mindegy 1250 valtoforintot azon kívül sokat aszaltak s szilva izet is főztek vagy 90 kupát, egyéb gyümölcs nem volt olj bőven”.⁷⁰

Bár a Zathureczkyek gyümölcsöseiben ezres mértékben ültették a csemetéket, és állandó tevékenység volt az oltás, a csemetekert bővítése, 1879-ben a Székelyföld közgazdasági állapotát felmérő Kozma Ferenc már említésre érdemesnek sem tartotta ezt: „Nevezetesebb gyümölcs-iskola a Székelyföld közelében eddigelé csak Fejéregyházán volt, melyből gr. Haller Ferencz részint mérsékelt árban, részint egészen díj nélkül is sokat nyújtott a székelységnek. Ezenkívül egyes buzgó pomologok és ügybarátok fáradoztak sikerrel a gyümölcsmesítés terjesztésében, pl a bágyi (Udvarhelym.) ev. ref. lelkész Veres Ferencz, ki, mint korábban Kozma Gergely, marosszéki unitárius pap, valóságos missionáriusként működik e téren a maga vidékén. Ujabbán nagyobb terjedelmű gyümölcsiskolát állított Pálffy Dénes Tarcsafalván (Udvarhelym.)”.⁷¹ A Zathureczky család mintagazdasága ekkorra már valószínűleg elvesztette korábbi jelentőségét.

A gyümölcskertészet mellett természetesen a gabonatermesztéssel és a hüvelyes növényekkel is kísérleteztek. Ennek nem lehetett az erdővidéki övezetben túl nagy hozama, viszont a Zathureczkyk által alkalmazott háromfordulós vetésrendszer a korszak gazdasági szintjéhez képest fejlettebb gazdaságot feltételezett.

Bár az idősebb Zathureczky István levelezéséből csaknem semmi sem maradt fenn, néhány hozzá intézett levél arra utal, hogy intenzív kapcsolatot tartott kora híres gazdasági szakértőivel, és saját tapasztalatait a másokkal folytatott beszélgetések révén mélyítette el. Így például a zsigódi Wesselényi-uradalom híres mezőgazdája, Kelemen Benő⁷² 1863-ban a következő levéllel fordult Zathureczky Istvánhoz: „Kedves Barátom ara kérnélek tudatnád velem ha a fülei hámorba készítenek é még cséplő gépet s az eddig készítettékből vidéketeken vane vagy egy használatban s minő eredménnyel. S ha célznak meg felelő gépet tudnak ki állítani mi egynek ára? S mikorra tudnak egyet ki állítani? Engedj meg hogy ily vállalattal terhellek de ha tőled kaphatok tájékoztatást az aztán teljesen ki elégítend”.⁷³ A levél is jelzi, hogy Zathu-

⁶⁸ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 113–114. Az itt leírt birtokrészek Barót keleti bejáratánál az ún. *Szőlős* vagy *Cserés*, amelynek burgundi szőlő telepítéseit Orbán Balázs is emlegeti (Vö. ORBÁN Balázs 1868, 214), valamint alatta a *Malomkert*.

⁶⁹ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 121–122.

⁷⁰ Uo., 140–141.

⁷¹ KOZMA Ferenc 1879, 207.

⁷² A Kelemen Benő név alatt minden bizonnyal azt a Kelemen Bénéiamot kell értenünk, aki óriási szerepet játszott a Wesselényi-uradalom gépesítésében, valamint az erdélyi első mintagazdaságok megteremtésében. Kelemen Benjámínról lásd bővebben CSETRI Elek 1957.

⁷³ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 249.

reczky István baráti viszonyban volt Kelemen Benővel (apatársa is volt), másrészt jelzi, hogy Kelemen Benő megbízott az erdővidéki úr gépekről alkotott szakvéleményében. Bár az erdővidéki Zathureczky-birtokról egyelőre még nem sikerült gazdasági leltárt találni, e rövid levél is jelzi, hogy a baróti és olaszteleki mintagazdaságokban – akárcsak a korábban emlegetett Szentkereszty-uradalomban – nagyobb mérvű gépesítés is lehetett. A nagyobb mérvű gyümölcsaszalás ugyanakkor korszerű aszalóberendezések meglétére utalhat.

De nem pusztán az apa, hanem a Zathureczky család más tagjai is folytatták a szakszerű mezőgazdálkodást, éspedig a különböző nemesített vetemények vidékünkön való meghonosításával is kísérleteztek. 1852-ben Zathureczky Mária nyujtói kertjébe szüleitől „kifli pityókát”, „saláta pityókát” és „telelő hagymát” kért, mivel ezeket a magokat új lakóhelyén nem lehetett beszerezni.⁷⁴ A jó minőségű terményeket ugyanakkor a beinduló gazdasági kiállításokon is népszerűsítették: az Imecsfalván élő Zathureczky Emília és férje Cserey János „azon álhatatos buzgalmáért, melyet a honi hüvelyes vetemény termelésben 1860 szeptember 30-ik napján Kézdivásárhelyen tartott gazdasági és termény kiállítási versenyen kiállított jeles faju lencséjével tanúsított”, 1861-ben Gróf Mikó Imre aláírásával dicséző oklevelet kapott.⁷⁵

Ugyanakkor a nyugaton élő, katonai pályán lévő testvér, Zathureczky Károly egy-egy Európában jól bevált, itthon ismeretlenebb gazdálkodási ágazat meghonosítását javasolta, a remélt jövedelemtöbblet elérése céljából. 1864-ben például arról faggatózott, hogy „mi sikerre volt és van ki látás az seljem és eperfa tenyésztésére?”⁷⁶ Az erdőgazdálkodás folytatására is ő buzdította a testvéreit és a szüleit: „Az erdőkre nézve azon meg jegyzésem van, bár forditanának nálunk nagyobb gondot általjában az erdő gazdálkodásra és használatra, hogy ne végtére oda jussunk mint itten a rossz erdő kezelés mián. Más felől Erdélyt és a Kárpátokat nagy előny ketsegteti, mert társulatok szándékoznak alakulni mostan előre Erdély erdőit ki aknázni hajóépítési fákra. Különösön tsere, szilfa és fenyő fáknak nagy a jövője, már fiumei kereskedő házak Aradon tul Erdély szélén dolgoztatnak s ma holnap tovább is mivel rendkívül meg kezdet a hajó építésre szükséges fa apadni. Sok még meg bánja ki legelő kedviért az erdőt ki irtotta, annak nagyob hasznát vette volna. Más felől a Donga fát is nagy mérvben dolgoztatják”.⁷⁷

A Zathureczky család nagyobb mérvű állattenyésztéssel is kísérletezett. Tudomásunk van róla, hogy az 1857-es baróti árvíz a falu határából a majorból 450 bárányukat vitte el, amelyből csupán 8 darab élte túl a pusztítást. A belső udvarban végzett mentőmunkálatokról szóló beszámoló ugyanakkor azt is jelzi, hogy ezenkívül még számos állat tenyésztésével foglalkozott a család: „a’ malatzokat mind ki hajhászám éji lakjokbol és még elég korán felhajtám a’ felső udvarba az Lo Istáló melletti Ganéj domb tejére, ezen működésem alatt a Biroval szintén a’ nagy Sertéseket aklaikbol ki botsátám és szerencsésen az udvaron át veretém ugy hogy csak egyet a’ gyengébbek közül sodra magával el a Víz, azonban a’ nagy Csűr háta megett ez is ponkosabb lévén a hely meg marada. A’ Disznokat és hon lévő tehen és Bivalakat hamar biztosítva (annyiba mennyibe lehetett az az a pajták ajtait bé rakva ganéjjal) kezdém a’ pinczék védelmezését”.⁷⁸

A Zathureczky család gazdálkodási habitusáról összegzőképpen elmondható, hogy előrevetítették a 19. század végi vállalkozói, piacorientált életformát. A századvég mentalitásbeli változásait, az individualizálódó egyén közösségi gondolkodásmódból való kitörési kísérleteit már egyértelműen a polgári életforma felé való tendálásként értékeli a szakirodalom.⁷⁹ A gazdasági vállalkozások alatt az újabb szakirodalom is azt a gazdálkodói habitust érti, melynek mind munkaszervezésében, mind idő- és pénzbeosztásában a piaci igények, és nem a hagyományos közösségi érdekek a mérvadóak,⁸⁰ és amely kezdeményezőként lép fel, hogy később strukturálisan és funkcionálisan is új szerveződési formák kialakulását generálja a hagyományos társadalomban.⁸¹ Az új életstratégiák feltérképezése persze a Zathureczky család esetében még inkább csak egyéni próbálkozások szintjén maradt, és nem eredményezett olyan változási folyamatokat, amelyek kihatottak az egész társadalom működésére.

A Zathureczky család által művelt tudatos gyümölcskertészet, állattenyésztés, mintagazdálkodás azonban nem pusztán a népes család pillanatnyi létfenntartásának a biztos záloga, hanem egyben hosszútávú stratégia alapja is volt. Egyben megelőlegezte azt a gyors alkalmazkodási képességet, amely a későbbiek folyamán a tényleges vállalkozói réteget jellemezte: a család villámgyorsan felmérte, mikor mit érdemes cselekednie, minek van piaca, mibe érdemes befektetnie, csupán ezek révén tudta megteremtetni a nagy család fenntartásához szükséges pénzalapot.

⁷⁴ Uo., 29v.

⁷⁵ SÁL, Fond 74, Fasc XXX, o. n.

⁷⁶ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 268.

⁷⁷ Uo., 331–332.

⁷⁸ Uo., 121–122.

⁷⁹ KÓSA László 1998, 40–42.

⁸⁰ KISS Antal 2002, 90.

⁸¹ SÁRKÁNY Mihály 2005, 37.

A Zathureczky család szerepe Háromszék iparának fejlesztésében

A 19. század közepén Háromszéken és Bardoc fiúszéken még igen fejletlen volt az ipar, a nagybirtokos családok működtettek néhány üvegcsúrt, néhány kisebb vasöntöde üzemelt.⁸² 1865-ben a 195-ös számú törvényjavaslattal indítványozták a Magyar Királyság és Erdély területén nyolc kereskedelmi- és iparkamara létrehozását, amelynek fő feladat körévé a honi ipar felügyeletét, az ipar fellendítése érdekében tett indítványok megfogalmazását, a kereskedelem és ipar érdekeinek együttes képviselést tették. A tervezet szentesítésére viszont csupán a Kiegyezés után, 1868. április 30-án került sor. Székelyföld képviselést a brassói iparkamarára (Csíkszék, Háromszék, Udvarhelyszék), valamint a kolozsvári iparkamara (Marosszék, Aranyosszék) bízták.⁸³

A helyi politikai körökben hamar tudatosodott az, hogy a brassói iparkamara nem fogja Székelyföld érdekeit képviselni. Ezért belső és külső szervezkedésekre, országgyűlési interpellációkra került sor.

A háromszéki termelést csupán úgy lehetett versenyhelyzetbe hozni, ha gépekkel működő gyárakba történik a befektetés, mivel a sorozatgyártással nagyobb mennyiséget lehetett előállítani. A gyáripar megteremtését viszont a tőkehiány, valamint a hitelek folyósító bankok hiánya késleltette. A feladat tehát többirányú volt: az iparhoz pénzintézetekre, munkaerőre volt szükség.

A 19. századi Háromszéken – a tőkehiány miatt – a malomiparnak és a szeszgyártásnak alakult ki nagyobb hagyománya. A malmok működtetését segítették a gyors vizű patakok, a szeszgyártást pedig a kisüzemi gyakorlat. Nem véletlen tehát, hogy a Zathureczky családból is az első iparfejlesztők a szeszgyártással próbálkoztak. Ehhez nem kellett nagy alaptőke, csupán néhány pálinkafőző üst és nagyobb mennyiségű gabona vagy gyümölcs.

A Zathureczky családban a szesz előállításával a Háromszéken, Erdővidéken élő második generáció kezdett kísérletezni, így ipari tevékenységük a 19. század második felében bontakozott ki. Valószínű, a kísérletezés a családi minták nyomán kapott nagyobb lendületet. A Mezőtelegden élő Zathureczky Gedeon már 1852-ben szeszt készít, mégpedig elég jó üzleti érzékkel: akkor, mikor a partiumi szeszfőzők mind ráfizetéssel dolgoztak, Gedeon 32 000 icce 35 fokos szeszével 3 hónap főzés után 1100 forint tiszta jövedelmet szerzett, amelyet új birtokok vásárlásába

fektetett be.⁸⁴ Mivel vagyona látványosan gyarapodott, a Székelyföldön élő testvérek is kedvet kaptak az új ipar üzésére. 1857-ben Zathureczky István már arról számolt be, hogy Baróton „László a Szeszt gyártattya, nála is a pénzszüke uralog, külömben egésséges, néha néha egyett egyett korhelykedik, de már ritkább esemény mint szokott volt, s talán csak lassanként egészen ki marad”.⁸⁵

A Zathureczky család másik tagja, Gyula Papolcon próbálkozott szeszgyár működtetésével, pár évvel a Kiegyezés után. A gyár indulásához – amint egy Szentiványiné Zathureczky Mária által írott levélből megtudhatjuk – nagybátyja adta az alaptőkét: „Gyula kétszer járt Barothon, néki is kelemetlensége volt alig tudja gyárát megindítani pénz nemléte miatt, bátsit kedves oldalbordája úgy fel hergelte hogy nem akart semit adni, sőt készült hogy megsemiti végrendeletét és jótékony célokra hagy mindent. Gyula már egész eltsügedve volt, idegentől pénzt nem kapván hipotéka nem lévén fekvő birtok, de valahogy tüstént vissza menne Barothrol irta nekem, hogy bátsi meggondolkodot, adot pénzt költsön és e hó közepén⁸⁶ megindul a gyár”.⁸⁷

A Zathureczky Gyula gőzszeszgyáraként indult papolci szeszgyár a 19. század végéig működött, és épülete a mellette lévő nagyméretű gabonással még az 1950-es években is látható volt.⁸⁸ Olyan kisebb kapacitású üzem lehetett, amilyenre e századból több adatunk is van Háromszék falvaiból és városaiból. A 19. század végén a gyár működését Barótra tehetete át Gyula. A háromszéki millenniumi emlékkönyv kimutatása szerint már ott működött, az üzem évi feldolgozott termékmennyisége 72 592 kiló maláta volt, ebből a 45 540 liter szesz mellett évi 45 marhát sikerült hizlalni. A Zathureczky-féle szeszgyár ekkor nem számított a Háromszéken működő 26 szeszgyár legnagyobbjai közé, messze elmaradt Kézdivásárhely, Bodola, Sepsiszentgyörgy szeszgyárai mögött.⁸⁹

A Zathureczky-levelezés nagyobb reménnyel ismerteti a Zathureczky Gábor vállalkozását. Gábor egy másik, helyi gyártásban kisebb konkurenciájú szeszest, a sör előállításával és forgalmazásával kísérletezett. A családi érdeklődés erre adott volt, ifjabb Zathureczky István a kufsteini fogságban a komlótermelést is tanulmányozta leírásban. A gyár üzembe helyezése szintén 1869-ben kezdődhetett meg, és a levelezés arra utal, hogy a szokatlan üzlet kockázata miatt az atya ellenállásába ütközött: „Szegén Gáboris nagy küzdelemel tud sör házával elő haladni. Tudja Isten atyusnak hogy megváltozott természete, harag-

⁸² Vö. CSEREY Zoltán 2006.

⁸³ *Magyar Országgyűlési Naplók*,

lásd: <http://www3.arcanum.hu/onapmuta/a101222.htm>.

⁸⁴ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 24–25v.

⁸⁵ Uo., 110.

⁸⁶ 1869. november.

⁸⁷ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 356–357v.

⁸⁸ BEDE Erika 2001, 71–72.

⁸⁹ NAGY Elek, ifj. 1899, 179.

szik szegén Gáborra és semivel segíteni nem akarja, pedig mily tiszta nyereség lesz ha fel áthat a ser ház. Szegént mindegyre elutasítsa a háztól. Mili mondta hogy Decemberen túl nem ad kosztot sem néki sem Köpének a főzőnek, bár legalább ezen két személyre való kosztal let volna segítve. De szegén Gábor mégis segedetlen munkálkodik, most a nagy jégvermet készítette a Zsiga kertbe a szilva fák felől”.⁹⁰

Testvérei javaslatára Gábor a sör palackozására is kísérletet tett, 1870-ben Sepsiszentgyörgyön Pál Istvánnál próbálkozott az üveges, azaz „pánteliás sör” forgalmaztatásával.⁹¹

Valószínű, hogy Zathureczky Gábor sörgyára nem volt hosszú életű, kiépülését és fejlődését megakadályozta a pénzhány, valamint a nagyszabású, brassói, földvári gyárak versenyelőnye. A baróti Erdővidék Múzeuma tulajdonában van egy Baróti Sörgyár Köpe Vilmos feliratú üveg, további kutatások talán fényt derítenek arra, mikor vehette át az egykori főző a gyárat.⁹² A századvégen azonban már csupán három sörgyár volt Háromszéken, amelyek Sepsiszentgyörgyön, illetve Kézdivásárhelyen működtek.⁹³

Az 1850-es évek végére nyilvánvalóvá vált hogy Székelyföld iparosodásának két jelentős akadálya van: az egyik a gyárakban alkalmazható gépek hiánya, a másik pedig az iparosításra fordítható tőke hiánya. A befektetéseket ugyan a brassói kereskedelmi bank hiteleivel, valamint a bécsi bankokban létrehozott kötvényekkel próbálták anyagilag fedezni,⁹⁴ ám hamarosan rájöttek, hogy az idegen bankok magas kamatait nem tudják fizetni, és a bankok ráadásul nem feltétlen megbízhatóak. 1859-ben három Zathureczky testvér pénze elveszett egy szélhámos bankigazgató kezén.⁹⁵ Mindezek a problémák arra késztették a Zathureczkyeket is, hogy tevékenyen részt vegyenek a háromszéki takarékpénztárak, bankok, gyárak létesítésében vagy arra irányuló kísérletekben.

1871-ben szervezkedésbe kezdtek a birtokos háromszéki családok. A brassói Oskar Luckhardt mérnöktől egy 4–6 lóerejű gőzgépet, 3 különböző nagyságú esztergát, 1 fűrőgépet, egy *ventilator*, *transmissiókat*, kis öntödét, asztalos- és kerékgyártó felszereléseket rendeltek meg közösen, egy „Gépgyár társulat” létrehozása céljából. E felszerelések kifizetését a következők vállalták magukra: Gr. Kálnoky Dénes, Székely Gergely, Csoma Károly, Bartha János, Nagy István, Koncz György, Temesvári János, Johann Gött, Gr. Mikes Benedek, Zathureczky Gyula,

la, Cseh Ignác, Sinkovits Ignác, Gr. Kálnoky Pál, Imre és Félix, Székely Dénes és Vida Dániel.⁹⁶ S bár nincs tudomásunk arról, hogy valaha is megvalósult volna a kezdeményezés, a jelentős felajánlott összegek mutatják, mennyire komolyan gondolták a gyár létrehozását. A felsorolt nevek közt ott láthatjuk a Zathureczky Gyula nevét, ez egyértelműen jelzi a családbeli vállalkozói mentalitás megerősödését.

A hitelezők számára az 1870-es évektől beinduló háromszéki takarékpénztárak igyekeztek biztonságosabb, kockázatmentesebb és átláthatóbb megoldásokat ajánlani.⁹⁷ Az elővigyázatosságra szükség is volt, mivel 1873-ban a bécsi tőzsdekrach következtében megingott az egész európai bankrendszer. Ez a válság megbénította a magyar bankok működését is, és Erdélyben is számos vállalkozás bukott meg.⁹⁸ A tőzsdei bizonytalanság és az egyre inkább kiterjedő gazdasági válság a Zathureczkyek életében is hatalmas törést okozott. Az 1870-es években valamennyi levél a nagymérvű nyomorról, eladósodásról, birtokok elidegenítéséről szólt. A legstabilabb helyzetben lévő, Mezőtelegden, majd Céckén élő Gedeont veje hitelei vonták romlásveszélybe. Szentiványi Ignácné Zathureczky Mária így panaszkodott testvéreinek: „Poliékhozi tartozásunk is 3 évi kamatal felment 5700. Sokszor azt sem tudom, fejem hol ál, elgondolva mind a sok fizetni valokot. Süketfalvából nem tudunk eladni. Tólnai sem vesz és a mások igen kitsit ígérnek. A volderfi jóságrol December 15dik volt a terminus, de nem irt a Zsidó úgy látszik nints ki a pénze. Borzaszto a pénz zavar minden fele”.⁹⁹ A katonai táborokban tevékenykedő Károly kétségbeesetten könyörög pénzeért testvéreinek. A baróti és olaszteleki Zathureczky-mintagazdaság a munkáshiányt sínylette meg: a közelben elhaladó ágostonfalvi vasút építésére minden munkáskezet elvittek. Zathureczky Mária így ír erről Károlynak 1870-ben: „othon meg nem tudnád a gazdasági rendetlenséget szokni, már pedig medig szegén atyus él adig senki nem változtathat rajta. Most Gábornak az a terve hogy tavaszal ki adja 3 évre mind a földeket medig a vasuti munkálatok folynak mert dolgost adig leszen bajos kapni”.¹⁰⁰

A gazdasági stagnálás az 1880-as évekig tartott, ekkor újabb lendületet kapott Székelyföld ipara s hitelintézeteinek helyzete is. A fellendülés újból a felszínre hozta a Zathureczkyek tevékenységét is: az 1883-ban megalakuló Erdővidéki Takarékpénztár Részvénytársaságnak igazgatója és mindenese éppen

⁹⁰ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 356–357v.

⁹¹ Uo., 375–376.

⁹² DEMETER László 2011, 93.

⁹³ NAGY Elek, ifj. 1899, 179.

⁹⁴ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 115–116v.

⁹⁵ Uo., 120–120v.

⁹⁶ SÁL, Fond 53, Fasc. XV, 50.

⁹⁷ A Kézdivásárhelyi Takarékpénztár 1872-ben, a Háromszéki Takarékpénztár Részvénytársaság 1876-ban jött létre. (BOGDÁN Arthur – NAGY Elek, ifj. 1899, 189–190.)

⁹⁸ NAGY Róbert 2005, 83.

⁹⁹ SÁL, Fond 64, Fasc. VIII, 451–452.

¹⁰⁰ Uo., 491–491v.

az – ekkor már Baróton tevékenykedő – Zathureczky Gyula volt.¹⁰¹

Az 1880-as évek második felében azonban újból gazdasági hullámvölgybe jutott Erdély, melyet a párizsi tőzsdekrach és az osztrák-magyar–román vámháború generált.¹⁰² Valószínűleg egyre kétségbeejtőbb pénzügyi helyzete miatt döntött úgy Zathureczky Gyula is, hogy az 1880-as évek végén eladja a 14 582 kataszteri hold kiterjedésű papolci erdőbirtokait a Horn és Morpurgo cégnek, mellyel Háromszék legnagyobb ipartelepének kiépüléséhez járult hozzá.¹⁰³

Az eddig említettek ennek ellenére azt bizonyítják, hogy a Zathureczky család második generációjának közvetlen tevékenysége vagy közvetett üzleti lépései nagymértékben hozzájárultak Háromszék iparának, kereskedelmének, hitelintézeteinek kiépüléséhez.

Míg az első generációba tartozó id. Zathureczky István még kizárólag csak a földek gondozására, bérelésére, a mintagazdaságok megteremtésére alapozta családi gazdálkodási stratégiáját, addig a második generáció már továbblépett a pusztán földalapú gazdálkodói irányokon, az ipar és kereskedelem irányában próbálkozott, akkor is, ha ez a tevékenység a nehéz pénzügyi helyzet, a gazdasági válságok miatt a legtöbb Zathureczky esetében nem hozta meg a várt eredményeket.

Összegzés

A felvidéki származású, elszegényedett, Székelyföldre telepedett Zathureczky család jelentőségét ma elsősorban a Csereyné Zathureczky Emília által alapított Székely Nemzeti Múzeum révén ismeri a kultúrtörténet. A család azonban szerteágazó gazdasági, ipari, kulturális tevékenységével sokkal többet nyújtott az említett 19. századi térségnek. E vázlatos tanulmány – mivel az összefonódó gazdag családi levéltárak szisztematikus áttekintése és feldolgozása még folyamatban van – csupán felvillantja e gazdag örökség különböző aspektusait.

Birtokdirektori feladatkörök, valamint a baróti és olaszteleki mintagazdasága révén id. Zathurecz-

ky István olyan fontos kapcsolathálót teremtett, amelynek révén Erdély több főúri családja körében is ismertté vált. Kora ismert, számontartott gazdasági szakértője volt, akit számos környékbeli nemesi család foglalkoztatott a birtokain. Neve mégis feledésbe merült, holott neki sikerült helyreállítania a birtokavesztett család megfogyatkozott presztízsét is. Olyan, kereskedelemre termelő, vállalkozói életformát honosított meg e vidéken, amellyel megelőzte kora helyi viszonyait. Gazdasági háttér hiányában, szívos munkával és szaktudással sikerült családja számára életteret, birtokokat, jó házasságokat és társadalmi elismertséget szereznie. Ugyanakkor azok közé az idegenek közé tartozott, akiknek betelepődését elfogadta, életformáját pedig mintának fogadta el a 19. század végére a helyi társadalom. Kapcsolatai, jó döntései révén gyorsan alkalmazkodott a változó körülményekhez. Alakjában Székelyföld egyik első valódi gazdasági vállalkozóját ismerhetjük meg. Másrészt elismertségének záloga talán éppen az volt, hogy sohasem vált gazdag emberré, és a megszerzett vagyon egy része mindig a térség fejlesztését is szolgálta.

Id. Zathureczky István és gyermekei életében a székely reformkor, majd kialakuló polgári világ fontos jellegzetességeit ragadhatjuk meg. A család fontos feladatnak tekintette a gazdasági és kulturális intézményteremtést, a vidék anyagi és szellemi fellendítését. Jelentős gazdasági háttér hiányában is sikerült Háromszék gyümölcstermesztésének, állattenyésztésének, mezőgazdaságának, iparának, bankrendszerének fejlesztésében vagy éppen megteremtésében kiemelkedő szerepet játszania. S bár a Kiegyezés utáni tőzsdekrachok, gazdasági válságok megingatták a Zathureczkyek anyagi helyzetét is, a gyors helyzetfelismerésből adódóan mindig sikerült talpon maradniuk.

A szétágazó rokoni hálózat és ismerősi kör, a fokozatosan kiépített bizalmi tőke, a család megbízható kulturális értékítélete Csereyné Zathureczky Emília számára is kiemelkedő fontosságú volt a Székely Nemzeti Múzeum megteremtéséhez.

¹⁰¹ BOGDÁN Arthur – NAGY Elek, ifj. 1899, 191.

¹⁰² NAGY Róbert 2005, 83.

¹⁰³ KÓCSI János 1899, 207.

Levéltári források

- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județul Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)
 – Fond 14: *Sepsiszentgyörgy város iratai*
 – Fond 53: *Szentkatolnai Cseh család levéltára*
 – Fond 64: *Zathureczky család levéltára*
 Fasc. III, *Cserey és Zathureczky család iratai (1801–1850)*
 Fasc. VIII, *Zathureczky család levelezése (1851–1899)*
 – Fond 74: *Cserey Emília-kollekció*
 Székely Nemzeti Múzeum, Könyvtár, Sepsiszentgyörgy (SzNM, Kt)
 – *Gyászjelentő-gyűjtemény*

Irodalom

- BEDE Erika
 2001 *Papolt*, Erdély-Történeti Alapítvány, Debrecen.
- BENKŐ Samu
 1956 Az erdélyi műszaki és gazdasági értelmiség kialakulásának kérdéséről, in: Csetri Elek – Imreh István – Benkő Samu: *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdetéről*, Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 97–140.
- BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa
 2002 A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei, 1875–1881, *Acta (Siculica)* 2001/1 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára*, 1), T3 Kiadó, 2002, 7–58.
- BOGDÁN Arthur – NAGY Elek, ifj.
 1899 Pénzügy, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai-Nyomda Részvénytársulat, Sepsiszentgyörgy, 187–202.
- CSEREY Zoltán
 2006 Háromszék gazdasági fejlődése a 19. század második felében és a 20. század első éveiben, *Acta (Siculica)* 2006/2, 137–145.
- CSETRI Elek
 1956 Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsigóbi Wesselényi uradalomban 1848 előtt, in: Csetri Elek – Imreh István – Benkő Samu: *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdetéről*, Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 7–44.
 1957 Kelemen Benjámin, a haladó gazda. (Adatok az erdélyi racionális gazdálkodás 1848 előtti történetéhez), in: Bodor András et alii (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 157–178.
- CSOMA Zsigmond
 2005 Egy felsőöri népiskolai kéziratok gyümölcsstermesztési jegyzet 1856-ból, és tanulságai, *Ethnographia*, CXVI, 2, 183–246.
- DEMETER László
 1999 Ifjú alsózathurcsai Zathureczky István székely huszárszázados levelei a fogságból, *Acta (Siculica)* 1999, 165–184.
 2011 A baróti Erdővidék Múzeuma, in: Kinda István (szerk.): *A Székely Nemzeti Múzeum*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 91–94.
- GÖDRI Ferenc, ifj.
 1899 Sepsi-Szent-György város története, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai-Nyomda Részvénytársulat, Sepsiszentgyörgy, 73–100.
- HERMANN Róbert
 1997 Zathureczky István székely huszárszázados emlékirata 1849–1956, *Acta (Siculica)* 1996/1, 323–342.
- KISS Antal
 2002 Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend, in: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 89–108.
- KÓCSI János
 1899 Erdőgazdálkodás, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai-Nyomda Részvénytársulat, Sepsiszentgyörgy, 202–210.
- KÓSA László
 1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*, Planétás Kiadó, Budapest.
 2001 „Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon, Osiris Kiadó, Budapest.
- KOZMA Ferenc
 1879 *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*, Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.
- LINTON, Ralph
 1997 Státus és szerep, in: Bohannan, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*, Panem Kiadó, Budapest, 267–283.

- MOLNÁR István
2009 Adalék a Nyikó mente népi mezőgazdálkodásának ismeretéhez, *Acta Siculica 2009*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 585–593.
- NAGY Elek, ifj.
1899 Az ipar, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai-Nyomda Részvénytársulat, Sepsiszentgyörgy, 160–184.
- NAGY Róbert
2005 Külföldiek tőkebefektetései a dualizmus kori Erdélyben, *Korunk*, 2005/10, 81–89.
- ORBÁN Balázs
1868 *A Székelyföld leírása...*, I, *Udvarhelyszék*, Pest.
- PÁLMAJ József
2000 *Háromszék vármegye nemesi családjai*, Sepsiszent-György 1901.
- SÁRKÁNY Mihály
2005 Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág, in: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 37–46.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2011 A társadalmi struktúra változásai Háromszéken a 19. század második felében – a 20. század elején: az értelmiségi réteg kialakulása, *kézirat*.
- TAKÁCS Péter
2002 *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból* (sajtó alá rendezte, közreadja Takács Péter), Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen.
- TIBOLDI Zoltán
2003 Háromszék nagyasszonya Kelemenné Zathureczky Berta, *Erdővidéki Lapok*, 2003/3, 28–29.
- V. WINDISCH Éva
2004 Az értelmiség létszámának kérdéséhez 1784–1809, in: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*, I, Dico Kiadó – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 308–315.
- ZATHURECZKY Miklós, dr.
1941 *Zathureczky és Dávid ikersaládok története (1200–1941)*, Jövő Nyomdaszövetkezet, Budapest.

Familia Zathureczky în secolul al XIX-lea – studii de istoria economică și culturală (Rezumat)

Anumite familii de „honoratior” au jucat un rol semnificativ în istoria Ținutului Trei Scaune. Printre acestea se numără și familia numeroasă Zathureczky provenind din partea de sus a Ungariei (teritoriul se află azi în Slovacia), mulți membrii ai familiei devenind liderii *intelligenței* economice și culturale ale regiunii. De aceea prezentarea familiei dispărută deja din regiunea noastră o vom face tocmai în Anuarul Muzeului Național Secuiesc, deoarece și fondarea Muzeului Național Secuiesc este strâns legată un membru al familiei – Emília Csereyné Zathureczky. Comunitatea Ținutului Trei Scaune a clasificat în mod automat fiecare membru al familiei în categoria de *intelectuali*: erau oameni știutori de carte, calificați care au contribuit cu forțe creative la dezvoltarea economică și culturală a regiunii. Deși aveau origini nobile, cariera lor era deja una tipic „honoratior”: nu-și câștigau existența din proprietățile moștenite în Ungaria, ci au încercat să fructifice veniturile câștigate din activitățile lor și astfel onorariul devenit aspectul principal al strategiei de viață a familiei.

The Zathureczky Family in the 19th Century – Outlines Regarding Economic and Cultural History (Abstract)

Some “honoratior” families played a significant role in the history of Háromszék region. One them was the numerous Zathureczky family originating from Upper Hungary (today Slovakia); many members of the family became leaders of the economic and cultural *intelligence* of the region. We’ve decided to present the family in the Yearbook of Székely National Museum, since the foundation of the museum is closely related to one member of the family – namely Emília Csereyné Zathureczky. The community of Háromszék region classified all members of the family as *intellectuals*: they were lettered and qualified people who contributed with creative force to the economic and cultural development of the region. Although they had noble origins they had a “honoratior” way of life: they didn’t make a living from the properties they inherited in Upper Hungary, instead they tried to fructify their income earned from their work so honorarium became the most important aspect of the family’s life strategy.

Nagy Botond

SZÉKELY KIVÁNDORLÁS ÉS HIVATALNOKI MAGATARTÁS
HÁROMSZÉKEN

A *székely kivándorlás* fogalom az 1870-es években keletkezett, annak a jelenségnek a leírására, amely alapvetően az egész erdélyi határvidéket kisebb-nagyobb mértékben jellemezte. Tartalmát összességében tekintve jelentése csupán kisebb változásokat szenvedett néhány évtized alatt. Ennél lényegesebb kérdés, hogy milyen formában jelentkezett különböző szinteken, illetve a szintek határainak módosulását miként befolyásolta a székely kivándorlás kérdése. A korabeli publicisztikában, pamflet- és brosúraindolomban elfoglalt helye a leginkább ismert a történetírásban, mondhatni a történetírás annak befolyása alatt áll a jelenben is. A kor politikai közbeszédében rövid idő alatt megkülönböztetett figyelmet vívott ki magának, ez pedig a modern nemzetállami törekvések és valós kialakulási folyamatának történeti kontextusában vizsgálva válik érthetővé.

A központosított nemzetállam kérdéséhez olyan fogalmak tartoznak, mint a *főváros/vidék kettőssége*, a területi egyenlőség elve alapján kialakított *egységes adminisztratív megyerendszer* és az egzakt vonalként meghatározott *államhatár*.¹ Magyarországon az egységes megyerendszer 1877-ben lépett életbe, a helyi autonómiák felszámolása nyomán. Erdélyben a székely székek helyén négy abszolút magyar többségű közigazgatási egység jött létre, Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék *vármegyék*, amelyek – a politikai elit szemléletében – a nemzetállam pillérei szerepére voltak hivatva. A modern nemzetállam másik attribútuma a *határvonat*, alapvető funkcióival: a nemzeti ipar és gazdaság fejlődésének keret adni, ellenőrizni a migrációt, meggátolni a járványok terjedését, és nem utolsósorban az állam integritására veszélyes eszméknek gátat vetni. Ezzel az elképzeléssel összhangban a székelységre fontos szerep hárult, amelyet annak történelmi hagyományai is alátámasztottak. Másrészt az olyan nagy beruházásokból való kimaradás, mint a vasút (és ezáltal az évszázados, kontinentális áruforgalomban betöltött tranzitszerep elvesztése), vagy a hagyományos földtulajdonlás visszaszorulása a kapitalista viszonyokkal szemben súlyos gazdasági visszaesést eredményezett a Székely-

földön, amiért valamiféle kárpótlást jogosnak találtak úgy a helyiek, mint a központi hatalom. A kivándorlás tehát élet-halál kérdéseként vetődött fel, amelynek hatása magára Magyarország létére látszott kihatással lenni, az alternatívákat pedig különböző körök, különböző intenzitással folyamatosan keresték a dualista állam fennállása alatt.

A hagyományos történetírásban a kivándorlás társadalmi problémája miatt főként a központi kormányzatot és a helyi közigazgatási bürokráciát kárhoztatták, passzivitásuk miatt. A legújabb történeti munkákban is előfordulnak az immár közhelyesnek számító értékelések, miszerint a közigazgatási hatóságok nem vettek tudomást a kivándorlásról.² Ezzel párhuzamosan az ilyen munkák azt mutatják be, hogy a kivándorlás veszélyeit kizárólag a civil szféra érzékelte, és a kezdeményezés is ebből az irányból indult annak érdekében, hogy az állam beavatkozzon, miközben a vármegyei bürokrácia és a kormány vármegyei képviselője nem ismerte a problémát, nem vett tudomást róla, illetve gyakorlatilag karba tett kézzel ült évtizedeken át.

Jelen írásnak indítéka ennek a nézetnek a felülvizsgálata, azaz annak időrendi áttekintése, hogy a háromszéki döntéshozók, tisztviselők és hivatalnokok miként viszonyultak a székely kivándorláshoz, cselekedeteikkel miként befolyásolták annak alakulását, illetve maga a fogalom milyen tartalmi metamorfózison esett át ebben a közegben.

A munkakeresés, kereskedés és szállítmányozás motiválta migráció mint társadalmi jelenség évszázados hagyománnyal rendelkezett a 19. század második felében, és ez természetesen a közigazgatási szervek számára is ismert volt, minden vetületével együtt, annál is inkább, mivel az úti okmányok kiadása, illetve közvetítése hatáskörükbe tartozott. Az 1860-as években a határ menti megyékben tapasztalt migrációt még egyfajta állandóság jellemezte, azaz hiányoztak azok a tényezők, amelyek gyors konjunktúrát idéztek volna elő. Az oszmán függőségből felszabaduló román fejedelemségek nyugati irányú gazdasági orientációja a gabonaexport növekedésében

¹ NORDMAN, Daniel 1998. (Ismertetője: SONKOLY Gábor 1999.)

² BALATON Petra 2006, 34.

nyilvánult meg, az ennek nyomán megmutatkozó munkaerőigényt pedig a román nagybirtokosok és haszonbérletiek az erdélyi peremvidékek kínálatából igyekeztek fedezni. Másfelől a román piacok felszabadulása és keresletbővülése az erdélyi iparosoknak kínált perspektívákat.

Az 1860–1870-es évek fordulóján a központi kormányzat a Magyar Tudományos Akadémia munkássága nyomán³ a Belügyminisztérium tapasztalataiból,⁴ az ellenzéki sajtó hasábjain megjelentetett írásokból ismerhette a kérdést, viszont nem elhanyagolható Háromszék esetében, hogy a széki igazgatás rendszeresen szolgáltatott migrációra vonatkozó adatot a Kolozsváron székelő kormánybiztosnak.⁵

1872 tavaszán a Belügyminisztérium leiratban fordult Háromszék állandó választmányához, hogy „az erdélyi részek fokozott elszegényedése és ennek okai iránti észlelések s egyszersmind a kivándorlás meggátlására alkalmasnak mutatkozó eszközök javaslatba hozatni rendeltetnek”.⁶ A következő év folyamán elküldött feliratot Kálnoky Dénes főkirálybíró terjesztette a testület elé elfogadásra. Ebben az elszegényedés okait az 1848–1849-es pusztítások és az azt követő neoabszolutista kormányzati rovására írta, utóbbi felelősségét abban határozta meg, hogy nem készült telekkönyv a birtokokra, ami a jelzáloghitelt lehetetlenné tette, és a tőkehiányban azonosította az ipar elmaradottságának okát. Az agrárszféráról szólva megjegyezte, hogy csak a birtokos réteg képes megélni földjéből, „a birtoktalan munkásnép a gazdasági időszak végeztével a félévig tartó téli évszakra kénytelen idegen országba vonulni, hogy magának élelmet szerezzen”. Végül javaslatba hozta dohánygyár, fonó- és szövőgyár létrehozását, üzemszerű fakitermelést és ipari fűrésztelepek létrehozását, valamint az agrárium érdekeinek megfelelően a gyorsított birtokrendezést (tagosítás, arányosítás). Kálnoky a gyárak felállításában látta a migráció korlátozásának a lehetőségét, „mert ezen gyárak munkával ellátnák őket a téli évszakokon át is, s ekkor nem volna szükségük, hogy a kenyérkereset nyomorától üzetve honunkból távol országokba távozzanak, honnan gyakran testileg és lelkileg megfertőzterve, a legnagyobb nyomor között térnek vissza szülőföldjükre, a nemzeti phisikai és erkölcsi romlására”. Vagyis tisztában volt azzal, hogy nem végleges kitepedés, hanem időszakos migráció volt az elterjedt gyakorlat, de károsnak találta hatásait az egész nemzetre nézve. A főkirálybíró nem vett tudomást arról a nagyszámú agrármunkásról, akik

egész évre vagy az aratás/betakarításra szegődtek el, azt is érzékeltette, hogy a román fejedelemségekbenli munkakeresés nem előre eltervezett éves stratégia része a napszámosok körében, hanem azokban az években kényszerülnek rá, amikor silány a termés, és a helyi birtokosoknak nem tudnak annyit dolgozni, hogy így a téli élelmiszerszükségletet biztosítani tudják, ezért „a Dunafejedelemségekbe utazók magukat előre útlevelell ellátni nem igyekeznek, ezért csak akkor folyamodnak, midőn oda éppen beutazni akarnak”. Meglátása szerint az éves útlevelell kiállításához szükséges időt⁷ a napszámosoknak nem állt ilyen körülmények között kivárni, a 15 napos utazási igazolvány pedig alkalmatlannak bizonyult, mert csak a ki-beutazás 3-3 napot vett igénybe, ezért kérte a Belügyminisztériumot, hogy terjesszék ki a szék jogkörét három hónapra érvényes úti okmányok kiállítására, ami azonban összeegyeztethetetlen volt a központi hatalom egységesítő törekvéseivel.⁸ Kálnoky tehát összességében a kivándorlást rossznak értékelte, és a téli foglalkoztatás biztosításával látta megoldhatónak. Ezt a gondolatmenetet követve a gyáripari foglalkoztatást sem értékelte többre időszakos munkavállalásnál, vagyis háziipari keretekben gondolkodott. A szabad közlekedés korlátozását pedig semmilyen körülmény között nem vetette fel alternatívaként, annyira természetesnek találta ennek biztosítását.

A politikai rendszereket túlélő hivatalnok, Forró Ferenc az 1870-es évek első felében érkezett el pályafutása csúcsára, amikor megválasztották Háromszék alispánjának. Olyan időszakban töltötte be ezt a tisztséget, amikor a szomszédos fejedelemségekben fokozódott a munkaerőigény, illetve hatályba lépett az 1875-ben kötött kereskedelmi és vámegyezmény, ami együttesen komoly felhajtóerőt gyakorolt a migrációs folyamatokra. Másfelől erre az időszakra tehető székely kivándorlás erőteljes mediatizálásának kezdete, amely a *Függetlenségi és '48-as Párt* két erdélyi vezéralakjának és ideológusának, Ugron Gábornak és Bartha Miklósnak a nevéhez köthető. Az alispán, bár visszafogottan nyilatkozott, csodálkozása kiérezhető szavaiból, amikor a főként ellenzéki sajtóban sűrűn előforduló írásokra reagált: „meg kell jegyezni, hogy 15 napos útlevelell kimenteknek legfeljebb 4%-a ha visszajő rendes időben, a többi benn marad Oláhban – dolgozik csaknem az ősz beálltáig, mikor azután visszatér óvéihez s itthon telet. E lehetett alapja az annyira híresztelt »székely

³ GALGÓCZY Károly 1874.

⁴ A Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott az éves útlevelek kiállítására, számadatok házon belül álltak rendelkezésére.

⁵ SÁL, Fond 8, 8. állag, XXX.

⁶ Uo., 8. állag, 2. kötet, *Háromszék és egyesült Miklósvár székek törvényhatósági közgyűléseinek jegyzőkönyve. Kezdve: 1871.*

év március hó 10-én. Bézárólag: 1874 év február hó 26-án, 135 (1873/04/1).

⁷ Az éves útlevelell kérelmezése, Belügyminisztériumhoz felterjesztése, kiállítására és kiadása általában két hónapot vett igénybe.

⁸ SÁL, Fond 8, 8. állag, 2. köt., 165 (1873/11/12).

kivándorlásnak«, hová bizonyos Háromszék is beleértetett”.⁹ Mindenesetre a személyét közvetett és közvetlen módon ért bírálatok miatt nem mutatott sértődöttséget, mert amikor a két ellenzéki vezér által kezdeményezett *Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet*¹⁰ központi választmánya 1878-ban felkérésrel fordult hozzá, hogy az éves tagdíj és az elmaradt tagdíjak begyűjtését megszervezze Háromszék vármegyében, hogy abból az 1000 forint pályadíjat ki tudják fizetni Kozma Ferencnek, a székelykeresztúri tanítóképző igazgatójának *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota* című művéért, készségesen tett eleget annak.¹¹

Kálnokytól elérően Forró Ferenc nyári foglalkozásként értékelte az időszakos migrációt. Nem fogalmazott meg éltélő véleményt azzal kapcsolatban, összességében hasznosnak értékelte, elsősorban a szociális feszültségek megelőzésének, illetve elhárításának lehetőségét származtatta belőle. Empátiával is viseltetett a vándorolni kényszerülő napszámosokkal szemben, és az 1870-es évek derekától tapasztalható útleveľforgalom-növekedésre vonatkozóan úgy nyilatkozott, „hogy jelenben talán számosabban húzódnak oda be, egyfelől azon okból származik, mivel a csaknem hat év óta tartó terméketlenség miatt arra kényszerülve van”.¹² A külső okokat, elsősorban a növekedő romániai munkaerőigényt csak kevésbé érzékelt, és csak akkor, amikor az látóhatáron belül jelentkezett. Önmagában így sem tulajdonított túl nagy jelentőséget neki, a belső felhajtóerővel próbálta magyarázni: „okát azon körülményben kell keresni, mely szerint törvényhatóságunk népe a vasúton részint Brassóhoz érkezett szállítmányok, részint a Sósmező felől behozandó, illetőleg behozott gabona fuvarozása által igen igénybe vétetik, és én úgy hiszem, hogy a jelenlegi pénzsűk világban, tekintve a roppant károsodást, mit az idéni jégverés okozott, lakosságunkra csak jótékonyan hat”.¹³ Az 1870-es évek legvégén, amikor teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a romániai konjunktúra már önmagában is felelőssé tehető a növekvő munkaerőáramlásért, illetve áruforgalomért, szükségét érezte védelmébe venni az érintetteket, annak ellenére, hogy a közgyűlés részéről egyetlen alkalommal sem interpellálták, hanem a sajtóban volt állandóan napirenden a negatív hatások

ecsetelése: „meglehetős nagy szám azonban, tekintve, hogy egy része az Oláhország határán készülő vasúti munkára mint dolgozó vagy vállalkozó, más része fa, cserépedény, üveg, deszka, pityóka, háziszőttes kelmék eladása végett utazott be, azon mozgalmat tanúsítja, mely az iparterményeknek hasznosítására részint piacot keres – részint az idei szűk termés következtében élelem után lát – munkája által télire beszerzi a szükségesekeket – s nem válik terhére az államnak”.¹⁴ Annak ellenére, hogy hasznosnak ítélte a háromszéki iparosok határon átvéľ kereskedelmi tevékenységét, nem mutatott hajlandóságot, hogy érdekükben olyan lépéseket tegyen, ami a hivatali hatáskörének határát feszegette volna. 1879 folyamán Kézdivásárhely polgármestere két alkalommal próbálta igen tapintatosan felkérni, hogy a Moldvába igyekvő iparosok részére sürgesse meg a Belügyminisztériumot az éves útleveľek kiállítására. Első alkalommal, amikor a polgármester közölte, hogy a kásoni (Caşin) országos vásárra igyekeznek a város iparosai – tehát záros határidőn belül igénylik az okmányt – az alispán csak a *tudomásul vétetik* megjegyzést fűzte hozzá, minden további intézkedés nélkül.¹⁵ Két hónapra rá (novemberben), amikor a polgármester jelezte, hogy az igényelt okmányok egy része még mindig nem érkezett meg, az alispán lakonikusan közölte, hogy azokat az okmányokat, amelyek lejöttek a Belügyminisztériumtól, azokat elküldte a tanácsnak, ami meg nem, amint megérkeznek, elküldi.¹⁶ Hivatali mandátuma alatt folyamatosan és következetesen cáfolta a közvéleményt célzó téziseket, miszerint a romániai munkavállalás káros, illetve tagadta, hogy kivándorlásról lenne szó: „bár ezen kiadás meglehetős nagy szám, mindazáltal tekintve a téli időt s megyénk múlt évi szűk termését, mennyiben a munka keresése és élelemnek azon úton megszerzése senkinek gyalázatára válni nem szokott – nem oly jelentékeny, hogy az túlságosnak tekintésék vagy éppen kivándorlásnak kereszteltesék”.¹⁷

Az úti okmányok kiállításának korlátozására is tett intézkedéseket. 1880 elején a bráilai osztrák–magyar diplomáciai ügynökség átiratban értesítette, hogy Romániában és Bráilán nagyszámban tartózkodtak fiatal lányok útleveľ nélkül.¹⁸ Forró Ferenc intézkedése abban állt, hogy elrendelte a szolgabírák és váro-

⁹ Uo., 3. köt., *Háromszék és egyesült Miklósvár székek törvényhatósági közgyűléseinek jegyzőkönyve. Kezde: 1874. év május hó 27-én. Bézárólag: 1874. év december hó 31-én*, 3 (1874/05/27).

¹⁰ Számos erdélyi közéleti személyiség tagja volt, pártszimpátiától függetlenül, így gr. Kálnoky Dénes is alapító tag volt, Forró Ferenc azonban nem volt tag.

¹¹ SÁL, Fond 9, 34. állag, 1879/530 (XVII/623).

¹² SÁL, Fond 8, 8. állag, 4. köt., *Háromszék és egyesült Miklósvár székek törvényhatósági közgyűléseinek jegyzőkönyve. Kezde: 1874. év december hó 18-án. Bézárólag: 1876. év március hó 23-án*, 14

(1875/06/24).

¹³ SÁL, Fond 9, 1. állag, *Háromszék vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei*, 13. köt., 4 (1877/12/5).

¹⁴ Uo., 18. köt., 3 (1879/11/18).

¹⁵ SÁL, Fond 9, 34. állag, 1879/168 (IX/5133).

¹⁶ Uo., 1879/281 (IX/7858).

¹⁷ SÁL, Fond 9, 1. állag, 20. köt., 6 (1880/06/22).

¹⁸ Nem volt újkeletű a jelenség, a neoabszolutizmus korszakában is gyakran előfordultak ilyen esetek.

si tanácsok részére, hogy azok lehetőleg meggátolják a fiatal lányokat a szökésben, anélkül, hogy jelezte volna, milyen eszközökkel, illetve, hogy a visszatérőket szigorúan megbüntessék. A sósmezői vesztegintézet igazgatója, dr Reich Albert erre reagálva jelezte, hogy a fiatal lányok részére „egyes törvényhatósági közegek 5 napos igazolványra ajánlati menetleveleket” állítanak ki, amivel átlépik a határt. Alternatívaként ajánlotta a községi elöljáróknak azt meghagyni, hogy 5 napos igazolványok elnyerhetésére ajánlatot (ami alapján a vesztegintézet állít ki úti okmányt) csak azoknak állítsanak ki, akikről biztosan tudni, hogy a legközelebbi községbe mennek. Az alispán intézkedése abban állott, hogy a községi elöljáróságoknak megtiltotta az ajánlatok kiállítását 24 év alatti leányok részére.¹⁹ Másik ilyen jellegű intézkedésére 1883 májusában került sor, amikor a Közlekedés- és Közmunkaügyi Minisztérium anyagi támogatásával megkezdődött a Brassó–Ojtoz államút Magyarországi szakaszának a rehabilitációja. Annak érdekében, hogy folyamatosan megfelelő létszámú napszámos álljon rendelkezésre és a bérek nyomottak maradjanak, az alispán felfüggesztette a 15 napra érvényes úti okmányok kiállítását. Az intézkedése azonban csak két hetet tartott, mivel a május 15-én tartott megyei közgyűlésen beszámolt róla, ami – főleg a ’48-as szellemiségű ellenzék soraiban – felháborodást váltott ki. Tuzson János indítványára a közgyűlés kimondta, hogy a 15 napos útlevelek kiadása semmiféle megszorításának helyét nem látja.²⁰

Összességében Forró Ferenc megnyilvánulásai és hivatali intézkedései egy olyan megyei első tisztviselő portréját láttatják, aki a hivatali normákhoz a lehető legmerevebben ragaszkodott. A migrációval összefüggő gazdasági és szociális kérdéseket a hivatali szemüveg lencséjén keresztül volt képes csak szemlélni.

A hivatali utód, báró Apor Gábor helyi körülmények között nagybirtokosnak számított, így közvetlen módon érdekelt volt a mezőgazdasági munkáviszonyok alakulásában. Egyik első hivatali intézkedése volt a járási tisztviselők, városi tanácsok és községi elöljáróságok felszólítása, hogy 15 napra szóló útlevelajánlatokat „csak valóban sürgős esetekben és haladékat nem szenvedő utazások alkalmával adjanak”.²¹ Ez az intézkedése teljes fordulatot eredményezett a kiadott egy éves és 15 napos határidejű uta-

zási okmányok arányában, ami látszólag a vonatkozó jogszabály szigorúbb érvényesítésének, valamint a közrend megszilárdításának az igyekezeteként értékelhető. Ugyanez az ambíció azonosítható abban a Honvédelmi Minisztériumhoz címzett felterjesztésben, amelyben a hadkötelesek kiadatását lehetővé tevő egyezmény megkötését szorgalmazta Romániával, a távollévő állítás- és sorkötelesek növekvő létszáma miatt a berecki és sósmezői román sorozójárásokban.²² A köz- és államérdek szem előtt tartásának felszíne alatt azonban felismerhető a saját és a gazdaközönség érdekeinek előtérbe helyezése. Ugyanis a 15 napos útlevelek egy jelentős részét olyan körülmények között kérelmezték a napszámosok, amikor – főként az időjárási viszonyok miatt – Háromszéken késett az aratás vagy az egyéb mezei munka, és a téletlenség (ezzel együtt a pénztelenség) elkerülése végett Romániában hasznosították munkaerejüket. A háromszéki gazdákra nézve ez jelentős hátrányt jelentett, ugyanis a sokszor nekik elígérkezett (szerződéskötés igen ritka jelenségnek számított) napszámosok a legnagyobb munkaidőben elérhetetlenek voltak. Ennek ellensúlyozására igyekeztek a gazdák a téli időszakban különböző kölcsönöket folyósítani a nélkülöző napszámosoknak, majd a tartozást a mezei munkákkal hajtották be rajtuk.²³ Ez a gyakorlat sok esetben a gazdák számára terhes volt, amit az alispán saját bőrén is megtapasztalhatott, ennek a tehernek a viselésében pedig az államban látott partnert, amikor a téli kereseti lehetőségként a háziipar terjesztését és gyárak létesítésének alternatíváját vázolta fel.²⁴ Hivatali ideje legelején indította el a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium azt az országos programot, melynek keretében a Székelyföldön is jelentkezett munkaerő-felesleget igyekezett a hiánnyal küszködő területekre irányítani. A többi székelyföldi törvényhatóságtól eltérően, a kezdeti 1884–1885-ös években egyedül Háromszék vármegyéből nem jelentkezett egyetlen munkavállaló sem, ami nem kizárólag az alispán rovására írható, sokkal inkább a községi elöljáróságokéra, akik a maguk módján szintén érdekeltek voltak a munkaerő otthon tartásában.²⁵ Tény, hogy legelőször valóban Apor Gábor hivatali ideje alatt jelentkezett a munkaerő szezonális vándorlása miatt kialakult napszámber növekedés²⁶ és az esőzések folytán feltorlódott mezei

¹⁹ Uo., 34. állag, 1880/287 (IX/1230).

²⁰ Uo., 1. állag, 33. köt., 4 (1883/05/15).

²¹ Uo., 37. köt., 6 (1884/03/21).

²² Uo., 41. köt., 4 (1885/06/9).

²³ Számos esetben a gazdák a hatóságok segítségét igényelték napszámosokat hazatoloncoltatni azzal az indokkal, hogy azok a téli időszakban folyósított kölcsönök fejében nem tettek eleget kötelezettségeiknek. A főszolgabírók és a csendőrség, annak ellenére, hogy a gazdák nem tudtak felmutatni erre vonatkozó

írásos szerződést, ezeket a felkéréseket teljesítették. (SÁL, Fond 9, 34. állag, 1890/ 8692 (XVIII/111)). A romániai szezonális munkavállalásnak ez az egyik kiváló oka, mert ily módon a napszámos nem érezte magát biztonságban az ilyenfajta zaklatásoktól a szomszédos Brassó vagy Nagy Küküllő vármegyékben.

²⁴ Uo., 1884/6171 (II/85).

²⁵ Uo., 1884/173 (V/4), 1886/3363 (V/41).

²⁶ Uo., 1888/2177 (II/39).

munka, valamint az ezzel járó átmeneti munkaerőhiány,²⁷ de Háromszéken ekkor a munkaerőhiány még nem állandósult.

Háromszék vármegye emblematikus főispánja, Potsa József a több mint két és fél évtizedet felölelő politikai tevékenysége alatt több ízben nyilatkozott, illetve nyilvánult meg ebben a kérdéskörben.²⁸ Esetében világosan elkülönülnek egymástól az iparban és agráriumban tevékenykedő szakmai körök szempontjai. Az 1886-ban kirobbant vámháborút megelőző fél évtizedben felismerte a háromszéki kézműiparosok és az igen szerény gyáripar képviselőinek szerepét a nemzetgazdaságban. Az alapvető merkantilista elvek ismeretével rendelkezett, ugyanis az ország fizetőképességének és valutakoncentrációnak a lehetőségét az exporttevékenységből származtatta. Meggyőződése volt, hogy a szerény termelőszökökkel rendelkező háromszéki iparosok szerepe nélkülözhetetlen a pozitív külkereskedelmi mérleg fenntartásában, és ennek megfelelően a maga módján maximálisan támogatta úgy a vállalkozót, mint az alkalmazottat vagy a termékek áramlását biztosító fuvarost.²⁹ Érdeklükben több rendben szót emelt a központi kormányzatnál, felemlítve, hogy Romániában rendszerint olyan kötelezettségnek vetik alá az ott kereskedő háromszéki iparosokat, amelyek ellentétesek a kereskedelmi egyezmény előírásaival, és gyakorlatilag megkérdőjelezte a konzuli védelem hatékonyságát is. Ezen felül pedig szükségesnek értékelte a romániai piacbővítést, amelynek érdekében javaslatot is megfogalmazott, „mily jó hatással volna iparunk- és kereskedelmünkre, ha Románia több piacán kereskedelmi ügynökök rendszeresítenének, kiknek feladata volna kereskedelmünket minden irányba útbaigazítani”.³⁰ Tudatában volt annak, hogy a háromszéki kézműiparosok, annak ellenére, hogy ott szerényebb profitot produkálnak, mégiscsak Romániában versenyképesek, mert a hazai piacot az idegen gyáripari termékek már elárasztották, a gyengébb vásárlóerővel rendelkező keresletet pedig kielégítette a túlfelzárkózott háziipar. Az 1885-es év második felében, a vámháború kirobbanását megelőzően egy évvel úgy érzékelte, hogy a piac ilyenszerűen átrendeződött, az érdekeltségek újraelosztásra kerültek a termelés és értékesítés szereplői között, és jelezte, hogy egyes iparosok „kénytelenek Romániába vándorolni s hazafiságuk árán megélhetésüket biztosítani”.³¹

Megállapításai azonban tévesnek bizonyultak, mert az akkor kitelepedő iparosok a nyersbőrök feldolgozásával foglalkozó iparágak képviselői voltak, akik az élőállat és állati nyerstermékek importját megtiltó állategészségügyi intézkedések miatt telepedtek ki a vámhatáron túlra, aminek nyomán az általuk kipreparált bőrök szabadon áramolhattak be a határon.³² Közvetlenül a vámháború kirobbanása után, annak közép- és hosszú távú hatásait nem ismerve fogalmazta meg a megye közgyűlése a Képviselőházhoz felterjesztett emlékiratában indokolatlanul optimista frázisát, amely véleményt maga Potsa József is osztott: „Iparunk – éspedig minden előkészület nélkül kiállta a crisist, gazdáink pedig határozottan nyertek, mert terményeiket ma inkább el tudják adni, mint a vámháború előtt”.³³ Ezzel szemben az 1886-os év első feléről tett jelentésében már az szerepel, hogy „közel 700 egyén vár jelenben segílyt, illetőleg munkát, mert ma már nem dolgozhatnak a román piacokra, hol bár kevés haszonnal, de értékesíteni tudta mégis kézügyességét”.³⁴ A főispán a román piac elvesztésének kiváltását az állami szubvenciók, illetve az állami megrendelések iparosokhoz való kiközvetítésével látta megoldhatónak, erre pedig nem tartotta képesnek a brassói kereskedelmi és iparkamarát.³⁵ Ezért személyesen szerepet vállalt benne, és a közigazgatási struktúrának is szánt ilyen szerepkört. A vámháború nyomán fellépett háromszéki iparosexodus-jelenségről is tájékoztatta a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumot, ezzel igyekezvén meggyőzni azt az állami megrendelések sürgős elintézéséről.³⁶ Ugyanazon érv az állami megrendelések megszerzésére egy más megközelítésben így hangzott: „Mindennemű iparos annyi van, hogy a helyi fogyasztó közönség nem képes kellő munkával ellátni, s mint-hogy kivitel nincs, igen természetes: iparosaink nagy része szükséggel küzd”.³⁷ A következő években, részben az állami megrendelések késése miatt, háromszéki iparosok jelentős része hosszabb időre megvetette lábát Romániában, egyfajta kartellnek is tanúi lehetünk, ahogy egyes csoportok felosztották egymás között a hazai és a határon túli piacokat.³⁸ Potsa József figyelme fokozatosan eltávolodott ezekről a kitelepedett mesterekről, segédekről és tanoncokról, és gyakorlatilag elveszítettnek ítélte a romániai piacokat is. Az elkövetkező években igyekezetét a gyáripar fejlesztésére összpontosította, ami természetesen jórészt

²⁷ Uo., 1890/6670 (I/6).

²⁸ A különböző szakminisztériumokhoz címzett főispáni jelentések az esetek többségében az alispán által összeállított és a Közigazgatási Bizottságnak betérjesztett negyed-, fél- és éves jelentéseken alapultak.

²⁹ SÁL, Fond 9, 2. állag, 3. irattári egység, 104.

³⁰ Uo., 34. állag, 1883/576 (II/11).

³¹ Uo., 1886/1134 (II/26).

³² SÁL, Fond 20, 7. állag, 1879/66.

³³ SÁL, Fond 9, 34. állag, 1886/11983 (XXI/173).

³⁴ Uo., 1886/1134 (II/26).

³⁵ Uo.

³⁶ NAGY Botond 2007, 185.

³⁷ SÁL, Fond 9, 34. állag, 1888/2177 (II/39).

³⁸ Lásd: NAGY Botond 2010.

a modern idők mentalitásbeli hatása. Figyelmének másik célpontja a háziipar támogatása volt, ami viszont nem igazán tekinthető modern gazdaságfejlesztési stratégiának. Az ellentmondás azzal oldható fel, hogy mindkettőben a kivándorlás csillapításának a lehetőségét látta. Egyrészt a kézműiparból kiszorultak, esetleg kivándoroltak foglalkoztatását, másrészt az agrárium munkásságának részleges foglalkoztatását, hogy ezáltal mindig egyfajta készletlenti állapotban tarthatóak legyenek.

A kortársak által a háromszéki ipar patrónusának tekintett főispán hozzáállása az abban a szférában tevékenykedőkhöz meglehetősen koherens, annak ellenére, hogy időben egy nagyívű fordulat tanúi is lehetünk. Az agráriumban foglalkoztatottakhoz való hozzáállása ehhez képest sokrétűbb és több kisebb-nagyobb fordulatot fedezhetünk fel benne. A szezonálisan vándorló napszámosok miatti időszakos munkaerőhiány és az ebből eredő bérnövekedés problémáját – amint az előbbiekben ismertettük – az alispán, Apor Gábor tűzte napirendre, és vázolt fel rá gyógy módot, de szemléletét Potsa József is magáévá is tette, és sokáig ez irányú szerepét töltötte be a gazdaságfejlesztési politikájának a kialakításában. A hivatali beosztásukon túl mindkettőjük gazdasági érdekeltsége az agrárius szférában azonosítható, ami magyarázza attitűdjüket. A főispán az agrárium munkásságát, kisbirtokosait és közepes birtokosait egymástól határozottan elkülönülő osztályokban azonosította, munkavállalási szokásaikról és munkamoráljukról egy-egy jellemző tulajdonságot kiragadott, amit általánosított az illető osztályokra. Ezek szerint a mezei munkából élők az összlakosság 10%-át teszik ki, akik az évnek az egyharmadában dolgoznak, júniustól szeptemberig, amikor igyekeznek a megnövekedett keresletet kihasználni és a lehető legnagyobb bért megszerezni a munkáltató gazdáktól. De, mint folytatja, „a munkás pünkösdi királysága véget érven, ismét a gazda könyöradományán tengeti maga és övéi életét: mert háziipart nem tud, vagy ha tud is, produktuma nem értékesíthető. Rövid idő alatt beáll a szükség, s ekkor a család munkaképes tagja útnak indul, s bemegy a szomszéd Romániába, s pár hó múlva testben és lélekben megromolva, legtöbbször minden kereset nélkül tér haza éhezni, mert a legjobb akarat mellett sem lehet neki novembertől ápriliséig semmi munkát adni az országban”. A második osztály az 1–5 hold földet birtokló kisgazdáké, amely az összlakosság 40%-át teszi ki, és az ebbe tartozók a családjuk munkaerejét hasznosítják, ami nagyon szerény jövedelmet biztosít. A harmadik osz-

tály az 5–25 hold birtokkal rendelkező birtokosoké, akik az összlakosság 30%-t jelentik, és akik – bár valamivel jobb életkörülményt engedhetnek meg maguknak – szükségleteiket maguk állítják elő, háziipar keretében, anyagi és szellemi gyarapodásuk nem biztosított. A negyedik osztály, „a 25 holdon felüli birtokkal bírók már kénytelenek levén cselédeket tartani s költségesen termelni, annyira is kevesen képesek, hogy a mindennapjukat biztosítsák; a legnagyobb rész törzsvagyonát terhelő kölcsönrel mint ópiummal tengeti rövid ideig életét, s így azon osztály, mely hivatva van a hazának ipar, tudomány, szóval minden téren ép, egészséges, hasznos polgárokat adni, napról napra pusztul, s jövője kétségbeesztő”.³⁹ Potsa állásfoglalása tehát egyértelmű: a gazdaság fejlesztését a középbirtokos réteg volna hivatva előmozdítani, de a birtokok szétdaraboltsága és az alacsony munkamorállal rendelkező napszámosok gátolják ebben. Azokban az években a birtokok tagosítása folyamatban volt, a kormányprogram részének tekinthető, a második probléma megoldására, a napszámosok vándorlásának csillapítására Potsa háziipar-fejlesztést és gyáripar megteremtését tűzte ki célul, amihez a kormány partnerségét kereste. Az 1890-es évektől egyre inkább állandósuló mezőgazdasági munkaerőhiányról folyamatosan megtette jelentéseit a kormány felé,⁴⁰ és azokban az években, úgy tűnik, véglegesen lemondott az emigráló napszámosok egy részének integrálási lehetőségéről, mindinkább reménytelenségének adva hangot ezzel a kategóriával kapcsolatban: „Annyira demoralizálódik munkaképességében különben is alászállott munkás, hogy következőleg csalódását előre tudva szívesen megy, csak hogy az ott dívó erkölcsstelen életmód mellett könnyű kenyérkeresethez jusson”.⁴¹ Másrészt annak a tapasztalatnak az alapján, hogy azokon a településeken, ahol fellendült a háziipar, ott csillapodik a vándorlás Románia felé, ennek a szegmensnek a támogatásához személyesen is nagymértékben hozzájárult, és tovább igényelte erre az állami intervenciót: „A gyakorlatban levő háziipari foglalkozás községenként fejlesztendő lenne, különösen atekintetből, hogy a meddő téli időszakban a lakosság ízlést nemesítő és jobb életmódra képesítő hasznos foglalkozáshoz jusson”.⁴² Legvégül pedig, 1898-ban nívumként javasolta a felvidéki tót munkások behozatalának a megkönnyítését, számukra kedvező vasúti díjtételek biztosítását.⁴³ Arra az időpontra ez a gyakorlat Erdély-szerte elterjedt volt, főként a nagybirtokokon és különböző mintagazdaságokon. Potsa, gazdasági érdektársaihoz hasonlóan, a migráló napszámosokban a lumpenlele-

³⁹ SÁL, Fond 9, 34. állag, 1886/1134 (II/26).

⁴⁰ Uo., 1892/1387 (I/3), 1893/1369 (I/2).

⁴¹ Uo., 1900/II/26, 39.

⁴² Uo., 1899/ 2129 (II/75).

⁴³ Uo., 1898/ 1202 (II/91).

meket vélte felfedezni, akik a szocialista eszmékre és a sztrájkokra fogékonyak voltak. Úgy a magyarországi, mint a romániai nagybirtokokon ebben az időben számos ilyen mozgalom fordult elő, és fennállt a veszélye, hogy a háromszékiek is importálják ezeket az eszméket. Ilyen szempontból a felvidéki vendégmunkások háromszéki jelenléte döntő lépést jelentett a munkaerőpiac veszélyes elemektől való megtisztításának útján. Potsa József igyekezete a háromszéki munkaerő-piaci harmónia megteremtésében kétségtelenül eredményeket hozott. A századfordulón egyre erőteljesebb idegen (Magyarország más megyéiből származó) munkaerő-jelenlét volt megfigyelhető a vármegyében, elsősorban az *Erdélyi Erdőipari RT* fűrésztelepein, az *Erdővidéki Bányaegetlet* köpeci bányatelepén és a sepsiszentgyörgyi *Magyar Királyi Dohánygyárban*, illetve az *Első Székely Szövetség és Háziipar Vállalat*mál. Mivel főként az utóbbi két egység annak fejében részesült különböző állami támogatásban, hogy ezzel a kivándorlási kedvet csillapítsák, a főispán a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz felterjesztett jelentéseiben igyekezett mindig a kormányt megnyugtatni, hogy „idegen munkások ideiglenesen a gyárakban nyertek alkalmazást, ami a helybeli munkások foglalkoztatását nem befolyásolja”,⁴⁴ illetve „idegen vagy más megyékből való munkások a fűrésztelepeken nyertek alkalmazást, mint gyakorlott szakmunkások. Ezen körülmény a helybeli munkások foglalkoztatását nem befolyásolja, minthogy a helybeliek tapasztalat szerint állandó foglalkozásra nem kötik le magukat”.⁴⁵ Az ebben rejlő ellentmondás azzal oldható fel, hogy a főispán így szándékozta megakadályozni az agrárszférából való, az ipar általi további helyimunkaerő-elvonást.

Visszatérve az alispánok sorára, említést érdemel Tompa Miklós, aki rövid hivatali tevékenysége alatt ugyan ritkán nyilatkozott a székely kivándorlás kérdéséről, viszont az ő idejében, 1894-ben nyílt meg Sepsiszentgyörgyön a munkás- és cselédközvetítő iroda, ahol munkaadók az ország minden részéről jelentkeztek, azonban az elszegődni szándékozó munkavállalók száma a továbbiakban is igen csekély volt, érdeklődés tanoncoktatást vállaló nehézipari egységek és bányavállalatok iránt mutatkozott.⁴⁶ Az iroda sikeres pályázatát is hirdetett olyan jó erkölcsű és magaviseletű cselédek jutalmazására, akik hosszú időn át szolgáltak egy helyen.⁴⁷ Nyilván, ez nem egy helyi kezdeményezés volt, hanem a kormánynak a problémára adott egyik válasza, amelynek célja a korábbiakban is említett székelyföldi munkaerő-fe-

leslegnek a hátszországba való terelése és a napszámások erkölcsének és munkamoráljának javítása volt. Székelyföldi munkásokra elég nagy igény mutatkozott a magyarországi nagybirtokosok részéről, akik évente szembe kellett nézzenek az aratósztrájkok kihívásaival, és aminek alapja az a pozitív sztereotípa volt, hogy a székelyek dolgozók, és nem fogékonyak a sztrájkokra meg egyéb szocialista propagandára.

A soron következő alispán, Gábor Péter érdekes színfoltját képezte a magas beosztású hivatalnokok sorának, és társadalomtudóshoz mérhető alapaossággal vizsgálta a jelenséget. Hivatalba lépése után azonnal egy ankétot bonyolított le, amelynek keretében a városok polgármestereit és a járások főszolgabíróit kérdezte ki a kivándorlásról, és javaslatokat is kért annak visszaszorítására. Ifj. Gödri Ferenc, Sepsiszentgyörgy polgármestere a gazdasági érdekeket tartotta szem előtt, és úgy értékelte, hogy a „kivándorlás az utóbbi évek alatt aggasztó méreteken emelkedik, ellensúlyozására városunk korlátolt anyagi helyzete miatt mit sem tehet, óhajtandó volna, ha az állam a Székelyföldön is építene gyárakat, mi által a lakosság keresetforráshoz jutna”. Cseh Gyula, Kézdi járás főszolgabírója tipikusan hivatalnoki választ adott: „a kivándorlás a szomszéd Romániába meglehetősen nagymérveket öltött, de csak időleges, amennyiben évi szolgálat és mezei munka ideje alatt vannak künn. Oka az, hogy Romániában sokkal magasabb bér és napszámot kapnak a munkások, mint idehaza. Ellensúlyozására az útlevelek kiadásának korlátozása alkalmaztatott. Az időlegesen Romániában levők nagy része a vám kikerülésével tiltott utakon ment be Romániába, ellensúlyozásukra a határszéli őrsök (csendőr, pénzügyőr) szaporítása volna kívánatos”.⁴⁸ Gábor Péter határozottan nemzetgazdasági veszteségként könyvelte el, hogy a napszámások egy jelentős számú csoportja minden évben legnagyobb dologidőben hagyta el az országot.⁴⁹ Az ellene alkalmazható törvényes intézkedést, az útlevelkiadások korlátozását, illetve a szigorított határellenőrzést nem találta célravezetőnek, a kérdés gyökeres megoldását az egész éves foglalkoztatás biztosításában látta. Kiemelte, hogy „a vármegye birtokosága, ipari és gyári telepei a munkás népnek állandó megélhetést itthon nem biztosítván, a birtokviszonyok sajátossága és megélhetés kényszere folytán kénytelen élme megkeresése végett a közeli szomszédos Romániába áthúzódní”. Térben beazonosította azokat a kistrégiókat a vármegyén belül, amelyek fokozottabban ki voltak téve a migrációnak, és igyekezett megismerni ezek munkavállalási jellegzetességeit. Ezek

⁴⁴ Uo., 1899/ 2129 (II/75).

⁴⁵ Uo., 1902/ 6487 (II/142).

⁴⁶ Uo., 1891/XXI/114, 1892/XXI/81, 346, 1893/VII/61, 1894/VII/12, XXI/56.

⁴⁷ *JHvA, az 1894-ik évre*, Sepsiszentgyörgy, 1895, 5.

⁴⁸ SÁL, Fond 9. állag 34. 1898/ 586 (I/3).

⁴⁹ *JHvA, Gábor Péter, 1897. évi*, Kézdivásárhely, 1898, 8.

szerint a határral közvetlenül érintkező településekre nagymértékben jellemző volt az illegális határátlépés, mivel a földrajzi viszonyok miatt nehezebb volt ezek ellenőrzése. A szezonális, nyári munkavállalás a Kézdi járásban a felvidéki sűrűn lakott községekre, illetve a jelentősebb román lélekszámú határ menti településekre volt jellemző. A Sepsi és Miklósvári járások azon községeiben, ahol jelentősebb volt a vándorlás, annak az állandóbb formája volt jellemző, vagyis hosszabb időre, akár két évre is elszegődtek Romániába. Végül a két város kivándorló iparosairól megjegyezte, hogy azok általában romániai városokban telepedtek le, és közülük gyárakban is elhelyezkedtek.⁵⁰ Összességében a kivándorlásért, ha nem is közvetlenül, a munkáltatókat tette felelőssé, és kortársaihoz hasonlóan állami beavatkozást javasolt, ipari beruházások formájában.

Gábor Péter elhalálása nyomán Szentiványi Miklós örökölte meg az alispáni hivatalt, aki mandátuma első éveiben csupán ismételte a már közhelynek számító mondatot, miszerint „időleges kivándorlás a szomszédos Romániába még mindig napirenden van, mely leginkább szolgálat és mezei munka teljesítésére terjed”.⁵¹ Majd rövidesen jelezte, hogy a mezei munkáskéz hiányának másik oka a nagyobb faipari telepek, amelyek nagyszámban vonnak el munkaerőt, amiért a további években is szükség volt a felvidéki tót munkásokra. A kivándorlásra és az ebből származó munkaerőhiányra az ellenszert abban látta, „ha intenzívebb gazdálkodás, a mezei munkások állandóbb foglalkoztatása tért nyerhetne”.⁵² 1901 őszén a vármegye közgyűlésében az ellenzék soraiban szereplő Tuzson János indítványt nyújtott be, hogy a rendkívüli terméketlen év miatt ínséggel fenyegetett felsőháromszékieknek akadály nélkül szolgáltatásnak 15 napos útlevelet.⁵³ Béli Tivadar és dr. Székely György, akik intenzív művelésre berendezkedett birtokokkal rendelkeztek, igen vehemensen tiltakoztak az indítvány ellen, Szentiványi alispán pedig egy mindenki által elfogadott kompromisszumos megoldást javasolt, hogy mindazoknak, kik igazolják, „hogy elvállalt munka teljesítésére mennek Romániába, az 5 napos utazási igazolvány minden nehézség nélkül kiadatik”.⁵⁴ A következő évben jelentette a vármegye közgyűlésének, hogy munkások tömegesen mentek ki répát szedni a szomszéd romániai cukorgyárakba,⁵⁵ és egyúttal 300-400 felső-magyarországi tót állandó mezőgazdasági munkás volt alkalmazva törvényható-

ságunk területén.⁵⁶ A felvidéki munkások miatt dr. Ferenczy Géza, a háromszéki Függelenségi és '48-as párt vezéralakja interpellálta az alispánt: „megyénkben a jelentés szerint 300-400 tót munkás nyert állandó alkalmazást. Mi az oka annak, hogy megyénk fiai kenyérért Romániába kénytelenek menni, s a mi megyénkben idegen munkások alkalmaztatnak? Nem volt rá mód lelhető, hogy a munkásszükséglet megyénkben kiegyenlíthető legyen? Hisz a munkakereset hiányáról panaszkodik mindenki, s mégis ez az eredmény? Kérem az alispán úrtól”.⁵⁷ Szentiványi alispán a hosszú távú, szerződéses foglalkoztatás széleskörű elutasításával magyarázta az állapot okát.⁵⁸ Véleményét a későbbiekben is többször megismételte, miszerint a munkaerőhiánynak az okai a faipari vállalatok elszívó ereje és az, hogy „népünk még eddig nem mutat nagy hajlandóságot arra, hogy munkásszerződés mellett hosszabb időre lekösse”.⁵⁹ Máskor a cselédtörvény előírásait kritizálta, és annak módosítását sürgette a kormánytól, olyan irányba, hogy „törvényben biztosítandó a cselédtartó az ellen, hogy a cseléd a legnagyobb munka idején szolgálatát ott hagyassa, és visszaállítása csak hosszas tárgyalás után és gyakran oly későre történjék, hogy már a szolgálati idő a végét járja”.⁶⁰ Hivatali ideje alatt a megyében a magán- és középítkezések nagy lendületet vettek, aminek kapcsán két jelentős probléma jelentkezett. Az egyik a helyben előállítható épületanyagok hiánya, amit Szentiványi azzal magyarázott, hogy egyrészt a téglagyártás háziipari keretek között maradt, mert az állam ezt a formát támogatta, így az képtelen léptékváltásra a kereslet kielégítésére, másrészt a faipari vállalatok nem helyi tulajdonlásúak voltak, és bár a megye bővelkedett a nyersanyagban, az épületfa csak országos piaci áron volt elérhető.⁶¹ A másik probléma ebben a szférában is a munkaerőhiány volt, amit középítkezéseknél az Alföldről hozott kőművesekkel pótoltak, azok pedig kirobantották az első sztrájkot Sepsiszentgyörgyön, 1905. április 18-án.⁶² Összességében Szentiványi Miklós a munkaerő-migráció és a munkaerőhiány kérdését rendkívüli módon leegyszerűsítette, és felelős beazonosításán kívül az olyan rossz jelenségek ostromozására koncentrált, mint a kalandvágy és a notórius lustaság.

Szentiványi 1908-ban a megváltozott országos politikai konstelláció alatt lemondott, örökébe pedig Király Aladár lépett, aki a munkaerőhiányt és az ezt

⁵⁰ JHuA, Gábor Péter, 1898. évi, Kézdivásárhely, 1899, 30–31.

⁵¹ SÁL, Fond 9, 1. állag, 91. köt., 14 (1900/06/15).

⁵² Uo., 94. köt., 17 (1901/06/1).

⁵³ Uo., 95. köt., 15 (1901/09/18).

⁵⁴ Uo., 125 (1901/10/11).

⁵⁵ A moldvai Sascut-i és Mărășești-i cukorgyárak a századfordulón tömegesen szerződtettek munkásokat, főként Kézdiálmás és Lemhány községekből (SÁL, Fond 9, 34. állag, 1900/XXI/171,

1901/III/157, 1907/2035, 1908/10898).

⁵⁶ SÁL, Fond 9, 1. állag, 97. köt., 61 (1902/06/11).

⁵⁷ Uo., 34. állag, 1902/15341 (II/50).

⁵⁸ SÁL, Fond 9, 1. állag, 98. köt., 24 (1902/10/15).

⁵⁹ Uo., 105. köt., 24 (1904/07/6).

⁶⁰ SÁL, Fond 9, 34. állag, 1907/2625.

⁶¹ Uo., 1906/ 8708.

⁶² Uo., 1905/ 8703.

okozó szezonális kivándorlást hasonlóképpen a munkáltató, a középbirtokos osztály perspektívájából szemlélte. Állapotértékelése szerint „a mezőgazda ezen káros népmozgalmi jelenségnek hátrányos következményeit semmivel sem tudja ellensúlyozni”. Túlmenve ezen, kritikával illette a korábbi kormány székelyföldi gazdasági felzárkóztató programját, amelynek támogatási célcsoportja elsősorban a kisgazdák voltak. Amint megfogalmazta, „minden előnyt és kedvezményt csak a munkásnépnek, a parasztnak és a sok helyütt erkölcsi züllésnek indult családoknak nyújtanak, és emellett vérző szívvel kell látnunk, hogy a nemzet gerince és a nemzet fenntartó eleme, a középbirtokos osztály nagyon halad a pusztulás lejtőjén lefelé”.⁶³ Elvi síkon vizsgálva a kijelentését, megállapíthatjuk, hogy a korábbi kormány liberális, rászorultság alapú támogatáspolitikájával szembeállította a szocialista, alanyi jogú támogatási doktrínát, mint követendő példát.

1910-es években a szezonális kivándorlás továbbra is létezett a napszámosok körében, azonban a helyi politika és közigazgatás szereplői mintha megfedkeztek volna róla, a sajtó kivételével. Az addigi megjelenési teréről jórészt kiszorult, helyét részben az Amerikába irányuló kivándorlás vette át. 1910-ben, Szentkereszty Béla főispánná való kinevezése alkalmával annak napirend előtti, székfoglaló beszéde a tartós munkaerőhiány befolyása alatt hangzott el: „Vármegyénkben a mezőgazdaság, az állattenyésztés és a legelőkérdés megoldása, továbbá az ipar fejlesztése, különösen a kisipar támogatása a legfontosabb kérdések, éspedig azért, mert vármegyénkben a fa-

ipar rendkívül nagymértékben van kifejlődve, és az erdők rohamos letarolása folytán talán nemsokára be fog következni az az idő, amikor a vármegyénkben munkásfelesleg lesz. Ezen oknál fogva a vármegyei iparfejlesztő bizottságot, melynek munkásága már régóta szünetel, új életre kell kelteni”.⁶⁴

Összegezve megállapítható, hogy a székely kivándorlás kérdésében a központi és a helyi politika szereplői két merőben eltérő álláspontot képviseltek, magának a viszonyulásnak két különböző kindulási pontja azonosítható. Egyrészt az állam létét szem előtt tartó kormányzatnak elvibe programja bontakozott ki, aminek lényege a négy székely vármegye etnikai összetételének a megőrzése a gazdasági szférába való beavatkozással. Másik, igen gyakran emlegetett jelszó az *erkölcsi hanyatlás* megállítása, aminek a mibenlétét igen kevésszer bontották ki, de egyik eleme az az elgondolás volt, hogy a szezonális kivándorlók az irredenta és egyéb államellenes eszmék hatáskörébe kerülhetnek. Paradox módon az ellenzékiek propagandatevékenysége, majd az ebben gyökerező civil kezdeményezések jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a kormány programot dolgozott ki a negatív jelenség megszüntetésére, amit tovább gerjesztett a nemzetiségi mozgalmak folyamatos erősödése. Másrészt a háromszéki helyi bürokrácia jóval pragmatikusabban viszonyult a kérdéshez, szereplői jórészt gazdasági kérdésként kezelték, és a napszámos és középbirtokos kategóriák folyamatosan átalakuló, de egyirányú viszonyának szemszögéből vizsgálták, zömében – érthető módon – utóbbiak érdekei mellett állva ki.

Nagy Botond – Nagybacon, Fő u. 170., RO-527020; botond_nagy@yahoo.com

Források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)

- Fond 8: *Háromszék széki iratai*
 - 8. állag (*Iktató-, mutató- és jegyzőkönyvek*)
- Fond 9: *Háromszék vármegye iratai*
 - 1. állag (*Iktató-, mutató- és jegyzőkönyvek*)
 - 2. állag (*Főispáni iratok*)
 - 34. állag (*Alispáni iratok*)
- Fond 20: *Kézdivásárhely város iratai*
 - 7. állag (*Közigazgatási iratok*)

Irodalom

JHuA = *Jelentése ... Háromszék vármegye alispánjának a vármegye [1894–1898.] évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről*, Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely [1895–1899].

*

BALATON Petra

2006 *A székely akció története, 1902–1914. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására*, Debreceni Egyetem BTK.

BUDAY Barna (szerk.)

1902 *A székely kongresszus szervezte, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai* (szerk. Buday Barna), Budapest.

⁶³ SÁL, Fond 9, 1. állag, 125. köt., 7 (1908/04/28).

⁶⁴ Uo., 133. köt., 67 (1910/04/29).

EGYED Ákos

- 1981 *Falu Város Civilizáció. Fejezetek a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből*, Kriterion, Bukarest.
 1997 *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Tanulmányok és más írások a XVII–XIX. század történetéből*, Csíkszereda.
 1962 *Munkás- és parasztmozgalmak Erdélyben 1905–1907*, Bukarest.
 2004 *A Székelyföld közgazdasági és társadalmi helyzete az 1902-es Székely Kongresszus tükrében*, in: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*, II, Kolozsvár.

GALGÓCZY Károly

- 1874 *A Székely Kérdés (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, III/XI)*, MTA, Budapest.

GÖDRI Ferenc

- 1896–1905 *Polgármesteri évi jelentések*, Sepsiszentgyörgy.

KOZMA Ferenc

- 1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*, Budapest.

KÖVÉR György

- 1982 *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*, Budapest.

MISKOLCZY Ambrus

- 1982 *A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán*, MTA, Budapest.

NAGY Botond

- 2007 *Vendégmunka és csempészet a 19. században. Kihágások a magyar–román határ Háromszék és Brassó vármegyei szakaszán az 1880-as években*, *Korall*, VIII (30), 2007. december, 182–203.

NAGY Botond

- 2010 *Megélhetési taktikák válság idején: Kézdívasárhelyi csizmadia- és cipésmesterek az Osztrák-Magyar–Román vámháború körülményei között*, *Acta Siculica* 2010, 417–443.

NORDMAN, Daniel

- 1998 *Frontières de France – De l'espace au territoire (XVI–XIX^e siècle)*, Gallimard, Paris.

PÁL Judit

- 2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*, Pro Print, Csíkszereda.

SONKOLY Gábor

- 1999 *A modern határ születése*, *Regio*, 1999/2, 218–221.

T. NAGY Imre

- 1891 *Csikvármegye közgazdasági állapota és a székely kivándorlás*, Sepsiszentgyörgy.

Emigrare secuiască și atitudinea funcționarilor în Treiscaune în perioada dualistă (Rezumat)

Noțiunea de *emigrare secuiască* se referă la un fenomen care era de fapt problemă comună a întregii zone de graniță transilvăne. Reforma administrativă dualistă naște dihotomii gen *capitală/provincie*, sistem administrativ *unitar* cu prețul desființării *autonomiilor* teritoriale de până atunci, graniță de stat modernă cu menirea de a apăra interese *naționale (de stat)*, dar care distruge strategiile economice *locale* mai vechi din zona de graniță. Pături semnificative din populația secuiască de aici, care ar fi constituit conform retoricii epocii piliera politicii naționale maghiare, au fost de asemenea nevoiți de fapt să emigreze în România, rămânând fără muncă acasă. Lucrarea face o analiză a încercărilor de rezolvare a acestei probleme, ajungând la concluzia că eforturi în acest sens au existat într-adevăr în toată perioada dualistă, dar din cauza originii păturii administrative, soluțiile au ținut cont numai de interesele clasei de proprietari mijlocii.

Székely emigration and the attitude of civil servants in Háromszék County in the era of dualism (Abstract)

The notion of *Székely emigration* refers to a phenomenon which was in fact a common problem of the entire frontier region of Transylvania. The dualistic administrative reform gave birth to dichotomies like *capital/province*, a *unitary* administrative system, with the price of dissolving territorial *autonomies* existing up till then; a modern state frontier that had the mission to protect *national (state)* interests, but which destroyed/put an end to earlier *local* economic strategies in the frontier region. A significant stratum of the Székely population living here, which according to the rhetoric of the era could have constituted the pillars of the Hungarian national politics, had been in fact forced to emigrate to Romania, due to losing their jobs at home. The paper analyzes the intentions to solve this problem, reaching the conclusion that efforts in this matter existed indeed during the whole dualistic period, but because of the origin of administrative stratum solutions took into consideration mainly interests of the landed gentry class only.

Nagy Szabolcs

AZ 1916-OS ROMÁN MEGSZÁLLÁS EGY SEPSISZENTGYÖRGYI PATIKUS SZEMÉVEL

Az 1916. évi román támadás forrásai

„Az erdélyiek 1916. évi menekülését a történetkutatás eléggé elhanyagolta. Kevés tanulmány íródott róla, azok is inkább hadtörténeti szempontból.”¹ Sajnos tudomásunk szerint a Pál-Antal Sándortól származó sorok megjelenése óta eltelt nyolc esztendő alatt sem jelent meg a témában jelentősebb munka, így a probléma, miszerint a korszak iránt érdeklődő olvasó meglehetősen kevés, s általában csak egy-egy részterületet érintő tanulmányra támaszkodhat, ma is fennáll.² De nem csak a témát feldolgozó munkák, másodlagos források tekintetében szenvedünk hiányt. A hasonló eseményekkel kapcsolatban szinte „természetes”, hogy megfelelő, hivatalos helyekről származó eredeti források sem állnak rendelkezésre. Hiszen a megszállás elől elmenekített közigazgatás valós időben nem keletkezett helyben iratokat, s a visszatérésük után különböző okokból született, visszaemlékező, tanúvallomás jellegű dokumentumok sem tökéletesen elégítik ki a történészek igényeit. Ezek az iratok jellemzően vagy adminisztratív okokból, statisztikák készítésének okán, vagy egy-egy korábbi eseménysor (bűncelekmény, káresemény) feltárásának céljából születtek. Így egyrészt meglehetősen szűk témákban nyújtanak tájékoztatást, másrészt (főként a második típusba tartozóak) a tanúságtevők egyéni érdekei miatt meglehetősen szubjektív forrásoknak tekinthetők. Jó esetben kiderül belőlük az elmenekülteknek egy-egy helyhez köthető összlétszáma, a károk helyi összértéke, de a megszállás mindennapjai szinte egyáltalán nem ismerhetők

meg általuk. Az a kor forrásainak külön tragédiája, hogy az egyáltalán elkészült iratok is nagy számban semmisültek meg, mind az események után két évvel következő újabb román megszállás, mind a második világháború, mind pedig a romániai diktatúra éveiben uralkodó zilált helyi levéltári viszonyok következtében.

Mindezek mellett természetesen nem állítjuk azt, hogy akár az 1916-os román betörés, akár más hasonló jellegű eseménysor (például a sokban hasonlós, 1918. évben kezdődő román megszállás) hiteles történetét lehetetlen lenne rekonstruálni. Azonban mivel az átlagosnál jóval szerteágazóbb és sokkal alaposabb forráskritikát igénylő forrásegüttesekre kell támaszkodnunk, egy-egy ilyen téma feldolgozása sokkal időigényesebb, mint egy „szokványos” forrásokkal bőven rendelkező korszaké, amely körülmény talán részben megmagyarázza a témában született összefoglalások, átfogó munkák csekély számát.

Éppen a fentiek miatt örvendetes, ha legalább bizonyos esetekben, egy-két települést illetően rendelkezésünkre áll valamiféle memoár, mely leírja az otthon maradtak mindennapjait. A következőkben egy ilyen, helyi szinten, Sepsiszentgyörgy korabeli történetének vizsgálata során nélkülözhetetlen, de a teljes régiót érintő folyamatokkal kapcsolatban is nagyon értékes adatokkal szolgáló forrást, egy, a román megszállás alatt otthon maradt sepsiszentgyörgyi polgár által írt naplót ismertetünk.

¹ PÁL-ANTAL Sándor 2003.

² A témával foglalkozó szakirodalmat több részre bonthatjuk, a kategóriák jelentősebbjeit, természetesen a teljesség igénye nélkül, a következőkben felsoroljuk: Már rögtön az események után elkészültek különböző hírlapírók, haditudósítók művei, melyek jórészt tulajdonképpen a szerzők által írt korábbi cikkek kötetbe szerkesztett változatai voltak. Ilyen például PILISI Lajos 1916, illetve Tábori Kornélnak az irodalomjegyzékben nem szereplő, *Szegény Erdély* című műve. A korban már neves történészprofesszor Szádeczky-Kardoss Lajos munkája (SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos é. n.) átmenetet képez a haditudósítások, illetve az „oral history” történeti művek között, a szerző az előrenyomuló magyar hadsereggel utazott, s mindenütt elbeszélgetve

a katonákkal, illetve a helyben maradt lakossággal szerezte értesüléseit. A kor katonai szakírói által a témának szentelt művek közül kiemelkedik a későbbi magyar hadügyminiszter által írt mű (NAGYBACZONI NAGY Vilmos 1923). Az összefoglaló jellegű munkákat nem számítva, a téma taglalásának a Horthy-korszak után csak a magyarországi rendszerváltást követően szentelték mai értelemben vett történeti tanulmányokat. Ezek közül talán az első Raffay művének (RAFFAY Ernő 1989) a témánkkal foglalkozó fejezete. Az elismert marosvásárhelyi történész, Pál-Antal Sándor akadémikus egy főleg szűkebb pátriája, Csík korabeli történetével kapcsolatos munkát közölt (PÁL-ANTAL Sándor 2003). Legutóbb egy Somogy megyei levéltáros, Csóti Csaba érintette mélyebben a témát (CSÓTI Csaba 2004).

Az 1916. évi román támadás előzményei

A román irredentizmus jelenléte, „Nagyrománia” megteremtésének vágya az 1880-as évektől (a két fejedelemiség hivatalos egyesülésétől) egyre nyilvánvalóbbá vált Magyarországon is. Köztudott, hogy a központi hatalmakkal 1882-től fennálló szövetségi viszony ellenére a magyarországi vezető politikusok (nem utolsósorban gróf Tisza István) nem bíztak Romániában, mivel annak legfőbb külpolitikai célja, Erdély bekebelezése csak a korábbi szövetségeseivel történő szakítás esetén valósulhatott meg. A névleges szövetségessel szembeni szembenállást, ha lehet még tovább fokozta, hogy az 1913. évi balkáni háború kapcsán a monarchia a Romániával ellenséges viszonyban álló Bulgáriát támogatta. Tisza, miniszterelnökként épp ezen okok miatt vonakodott hozzájárulását adni a háborút kirobantó, szerbek elleni hadüzenet megszületéséhez.³ Végül az erős osztrák – és nem utolsósorban német – nyomásra a hadüzenet elküldetett, a ma első világháborúként ismert eseménysor elkezdődött.

Tisza nem tévedett Románia szándékait illetően. A román hadüzenet megszületése csak idő kérdése volt, annak késlekedését főként a vezető román politikusoknak azon félelmei okozták, melyek az esetleges kudarc következményei miatt álltak fenn.⁴ Az antant számára a háború kirobbanása óta fontos volt, hogy a központi hatalmak erői minél több fronton legyenek lekötve. Ezért a háború kezdete óta titkos tárgyalásokon próbálták Romániát a Magyarország elleni támadásra rábírni. Azonban, mivel a román politikusok elsősorban kockázatvállalás nélkül szertettek volna minél jelentősebb területekhez jutni, a tárgyalások sokáig nem vezettek eredményre. Végül 1916. augusztus 17-én született meg Románia és az antant között a bukaresti titkos szerződés, melyben a felek kimondták, hogy amennyiben Románia az antant oldalán belép a háborúba és annak befejezéséig hadban is áll, tehát különbékét nem köt, akkor a háború után neki ítélik az általa igényelt, nagyjából a Tisza vonaláig húzódó magyarországi területeket.⁵

Annak ellenére, hogy – mint említettük – a magyar politikusok már régóta tisztában voltak déli „szövetségeseük” valódi szándékaival, Erdély védelmének előkészítésével meglehetősen keveset törődtek. Mint József főherceg írta: „[Egy itt nem közölt térképábrázolás is – a szerző] mutatja, mennyire el volt hanyagolva Erdély előkészítése katonai felvonulás

esetére. Minden magyar ember, aki tisztában volt az oláh irredenta céljaival és e nép jellemével, úgy érezte, hogy Magyarországot a legkomolyabb veszély Oláhország felől fenyegeti. Mégis szomorúan kellett látni, hogy amíg a kettős monarchia összes határait vagy várak, vagy vasutak és utak építésével erősítik, addig Erdélyben ebben az irányban hosszú évtizedeken át semmi sem történt. Erdély szorosait egyetlen erőd, de még csak blokkház sem védte. Ha újabb vasutak épültek is a belterületen, azok irányát (talán az alvinc–nagyszebeni rövid vonal kivételével) mindig a belügyi és kereskedelmi érdek szabta meg. Erdélynek az anyaországgal való összekapcsolására – Erdély nyugati hegységein keresztül – és tovább keletre, teljesítőképes, átfutó vasútvonalak telepítésére, – valamint a Hargita nyugati lábainál – észak-déli irányban futó eltolási vasútvonal kiépítésére mindvégig nem került sor. Hogy ennek oka csak a magyar ellenzék Bécs iránti daca a költségek megszavazásánál, vagy pedig az a bécsi politika volt-e, mely az oláhokban Nagy-Ausztria legjobb barátját látta – azt nem áll módomban megállapítani”.⁶ Sajnos (mint ahogy idézett művében József főherceg is említi) a felkészülés nemcsak az infrastruktúra megteremtésének, hanem a védelmi haderő felállításának szintjén is elmaradt.

Egy másik szerző, Nagybacsoni rámutatott arra is, hogy ebben az időszakban nagy számban irányított a hadvezetés olyan hadszínterekre menetszázadokat, ahol azokra a veszteségek pótlása szempontjából azonnali szükség nem volt, így azok hosszú ideig az arcvonal mögött, kiképzéssel foglalták el magukat. Álláspontja szerint ezek egy részének átcsoportosításával, különösebb megerőltetés nélkül lehetett volna egy Erdély védelmére rendelt, 6-8 hadosztályból álló hadseregcsoporthoz létrehozni.⁷ Ez azonban nem történt meg. A német szövetségesek eltúlzottnak vélték a románokkal kapcsolatos magyar félelmeket, de a monarchia hadvezetésének vezető körei sem hittek abban, hogy a román támadás az aratás vége (szeptember) előtt megindulhat. Az erdélyi 1. hadsereg augusztusban kinevezett új parancsnoka, a nagyszebeni, szász származású Arz Artúr vezérezredes meglehetősen csekély erők felett rendelkezhetett. Bár a különböző forrásokban fellelhető adatok meglehetősen ellentmondásosak,⁸ az összesen öt, harctérről visszatért, nem teljesen feltöltött hadosztályból, valamint népfelkelőkből, illetve csendőrökből álló haderő létszámát tekintve mindenképpen jóval gyengébb-

³ BERTÉNYI Iván, ifj. 2002.

⁴ CSÓTI Csaba 2004, 51.

⁵ A tárgyalások menetéről, illetve az egyezmény aláírásának körülményeiről bővebben lásd: RAFFAY Ernő 1989, 131–138.

⁶ JÓZSEF főherceg 1926–1934, 148.

⁷ NAGYBACSONI NAGY Vilmos 1923, 40.

⁸ Csóti például tiszzeres túlerőről írt tanulmányában (CSÓTI Csaba 2004, 55), bár nem értjük pontosan, ezt az adatot honnan idézi. Annak forrásaként ugyanis Nagybacsonit említi, ám a közléséhez tartozó jegyzetben már a Liptai-féle Magyarország Hadtörténete 79. oldalára hivatkozik. Ezzel szemben Nagybacsoni, művének 70. oldalán a következőket írja:

nek tűnt a támadókénál. A titkos egyezmény aláírása után tíz nappal, 1916. augusztus 27-én átadott hadüzenet, majd az annak értelmében megindult román támadás mindenesetre lehetőséget biztosított arra, hogy a támadó és a védekező hadsereg valódi erőviszonyai felméréssenek.

A hadüzenet átadásának és a támadás megindulásának pontos forgatókönyvét illetően egyébként meglehetősen ellentmondásban állnak egymással az egyes munkák. Annyi bizonyos, hogy a hadüzenet átadására Bécsben 27-én, *vasárnap* este került sor. Ez a körülmény azért érdekes, mert ez az az időszak, amikor még a háborús körülmények okozta viszonylagos éberség ellenére is nehezebben volt mozdítható a monarchia apparátusa, egy ilyen időpontban átadott dokumentum esetében volt várható a legelkészetbebb reakció. Afelől, hogy maga a támadás a hadüzenet átadása előtt vagy után történt-e meg, nincs egyértelmű információnk. Szádeczky szerint a támadás a hadüzenet átadása előtt tíz–tizenöt perccel a teljes fronton, valamennyi szorosban megindult.⁹ Ehhez az értesüléshez csatlakozott Pilisi is.¹⁰ Raffay így fogalmaz: „A hadüzenet bécsi átadása *előtt* [kiemelés az eredetiben – a szerző], este fél kilenckor három román hadsereg katonái rohanták meg a hágókat és a szorosokat a Kárpátokban, s lelődztek a hadüzenetről mit sem sejtő határrendőröket.”¹¹ Jancsó Benedek szerint a hadüzenetet este háromnegyed kilenckor adták át, a támadást pedig annak átadása előtt már fél órával megkezdték.¹² Az eseményekről igen részletes memoárt közlő Betegh Miklós korabeli erdélyi kormánybiztos, aki talán a legautentikusabb forrásnak tekinthető, sajnos nem egyértelműen fogalmaz: „Közben eltelt az idő, vacsorázni mentem, s 9–10 óra között jöttem haza. Felhívtam a brassói határrendőrséget, hogy a kiküldött vonat sorsa felől érdeklődjem [melyet a közelgő hadüzenetet megnevezelő helyi menekültekért, még este hat után indított útba – a szerző]. Azt jelentették, hogy a vonat kiment, de a predeáli állomásra már nem juthatott be, mert reálítottak. A menekülteknek is csak egy része tudott a romániai hatóságoktól elszabadulni és a nyíl

pályán megállott vonatunkra felszállani, a többiek nem engedték el, hanem letartóztatták”.¹³ Nagybaczoni, akit pedig katonaként nyilvánvalóan felháborított volna ez a körülmény, nem ír erről.¹⁴

Akár megelőzte a támadás a hadüzenetet, akár közvetlenül követte azt, váratlan volta miatt sok, a határállomásokon tartózkodó magyar hivatalnok esett annak áldozatául.¹⁵ Egyébként az efféle „fortélyosság” nem állt volna példa nélkül a korabeli román diplomáciai tevékenységben. A román hadsereg 1918-ban, már egy nappal az azt engedélyező belgrádi egyezmény aláírása előtt, november 12-én megkezdte Erdély megszállását. A bukaresti titkos szerződést is megszegte a román állam a később tárgyalandó különbéke aláírásával, majd a hadiszerecnse változásával annulálták a békét, mondván, hogy a parlament nem ratifikálta azt, s így ismét hadviselő félnek nyilvánították magukat. De az a gesztus, hogy Románia a korábbi szövetségese, a kitört forradalmak miatt nehéz helyzetbe került és a Breszt-Litovszkban aláírt különbékére kényszerült Oroszország ellen is az első adandó alkalommal területszerző hadjáratot indított Beszarabia bekebelezése érdekében, sem a nyugat-európai külpolitikai iskola feltétlen követését jelezte.

A támadás megindulása után nagyon lassan haladt előre a román előrenyomulás. Ennek pontos okai ma még tisztázatlanok. A korabeli történészek, memoárirók, mint például Nagybaczoni, egyértelműen úgy foglaltak állást, hogy ennek oka a román csapatok csekély harcértéke, illetve a román hadvezetés alkalmatlan, határozatlan hozzáállása volt. Ezt a véleményt kiegészíti Tisza miniszterelnöknek még a támadás megindulása előtt megfogalmazott okfejtése, miszerint: „Romániában megvan ugyan minden hajlandóság a betörésre, de egyáltalán nem rendelkezik, az emberlétszámon kívül, azokkal az eszközökkel, melyek a háború folytatásához szükségesek. Nincs lövészere, technikai berendezése nagyon kezdetleges. Nincs berendezkedve az utánszállításokra, sőt még a Vereskereszt intézménye is nagyon fejletlen. Ily felszereléssel végzetes hiba volna egy országnak háborúba ugrania, különösen akkor, midőn az ellenfél harcedzett csa-

„Az I. hadseregparancsnokságnak tehát a határbiztosító csendőrségen és pénzügyőrségen, valamint a bányászszázaljakon kívül mindössze 8 gyenge gyaloghadosztály és 3 népfelkelő gyalogdandár állott ekkor rendelkezésére, melyek azonban még nem voltak a teljes hadiállományra kiegészítve. Hozzávetőleges számítás szerint, miután erre vonatkozólag még pontos adatok nem állnak rendelkezésre, ezen erő nem volt több 32 zászlóaljnál, amely a Bukovinai határtól a Dunáig terjedő, mintegy 500 kilométer hosszú határt védelmezte. Ezzel szemben a románok hadereje 15 gyalog és 1 lovashadosztályból állott, hadosztályonként 12–20 gyalogzászlóaljjal, 1–2 lovasszázaddal és legalábbis 12 üteggel. Ez összesen az egy lovashadosztályon kívül kb. 260–280 gyalogzászlóaljnak, 20–40 lovasszázadnak és 220–240 üteggel felelt meg, 200–240 000 puskával. Ha tehát ezt a nagy állományt a mi 32

zászlóaljunk mintegy 25–30 000-nyi puskaállományával összehasonlítjuk, látjuk, hogy a románok 7–8-szoros túlerővel rendelkeztek.”

A Liptai-féle mű hivatkozott oldalán viszont huszonhárom hadosztálynyi román erőről, és négy gyalog-, illetve egy lovashadosztálynyi osztrák–magyar erőről esik szó. A szerző a szembenálló felek létszámárányait nem becsli meg.

⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos é. n., 64.

¹⁰ PILISI Lajos 2005, 23.

¹¹ RAFFAY Ernő 1989, 140.

¹² JANCÓS Benedek 2004, 400.

¹³ BETEGH Miklós 1924, 67.

¹⁴ NAGYBACZONI NAGY Vilmos 1923.

¹⁵ Több esetet idéz: PÁL-ANTAL Sándor 2003, 199–200.

pataival csak tapasztalatlan, puskaport sem szagolt hadsereget tud szembeállítani. Az ily vállalkozásoknak rendesen igen nagy ára szokott lenni”.¹⁶ A román politikusok elszántságát illetően tévedett Tisza, a támadás végkimenetelét illetően azonban nem.

A szembenálló felek erőviszonyai

A szembenálló felek erőviszonyainak vizsgálata kapcsán a konkrét hadseregek harcértékén túl feltétlenül vizsgálni kell még két körülményt. Az egyik Románia teljes hadi helyzete. A támadás megindulásakor az országot délről, Bulgária felől fenyegette egy esetleges, a központi hatalmak részéről indított ellentámadás lehetősége. E veszély elhárítása érdekében az antant vezetői kilátásba helyezték, hogy Szaloniki irányából támadást intéznek Bulgária ellen, mellyel az ott található ellenséges erőket lekötöhetik, a románok hátát biztosíthatják. Ez a támadás azonban késlekedett, végül el is maradt. Így a román csapatok hátában állomásozó Mackensen-féle (a tábornok augusztus 28-án érkezett meg a csapataihoz) német–bolgár közös erők súlyos fenyegetettséget jelentettek, annál is inkább, mivel szeptember 2-án meg is kezdték a támadást a tutrakáni román állások ellen. Románia innentől kezdve kétfrontos háborúra kényszerült, a román hadvezetés kénytelen volt figyelmét kettéosztani. Mindez azonban véleményünk szerint – ellentétben más szerzők véleményével¹⁷ – semmiképpen nem jelenti azt, hogy e körülmény miatt kétségbe kellene vonnunk neves szakírók, történészek, vagy politikusok álláspontját, miszerint a román hadsereg létszámfölénye ellenére meglehetősen gyenge harcértékkel bírt, s az Erdély elleni támadás rendkívül lassú iramának okait a monarchia hadseregének eredményes védekezése helyett elsősorban a románok óvatosságában kellene keresnünk.

A másik, az események kimenetelét befolyásoló tényező a német hadsereg segédkeze volt. Mint láttuk, ez már a Szerbiából Bulgáriába átirányított Mackensen-féle erők esetében is nagy jelentőséggel bírt, még fontosabb volt azonban a közvetlenül Erdélybe rendelt német csapatok szerepe. Kétségtelen, hogy a korban már – a Bruszilov-offenzíva és az Isonzói-

csaták által megtépzott – osztrák–magyar haderő az összes hadművelési területen német segítségre szorult. Azonban ettől a tényről függetlenül, a csapatok másféle átcsoportosításával lehetett volna Erdély védelmére kizárólag osztrák–magyar erőket rendelni. Ez egyébként talán üdvösebb döntés is lett volna a hadvezetés részéről, mivel Erdély speciális domborzati, illetve infrastrukturális viszonyai között a németek jóval nehezebben igazodtak el, mint a részben onnan származó osztrák–magyar legénység, illetve az ott korábban rendszeresen hadgyakorlatokon részt vevő, a helyi viszonyokat katonai tanulmányaik során részletesen megismerő osztrák–magyar tisztikar.¹⁸ A német csapatok bevetése osztrák–magyar szempontból azért is szerencsétlen epizódnak bizonyult, mert a német hadvezetésben kétségkívül nem talált kedvező visszhangra az a tény, hogy a monarchiának már nemcsak idegen frontszakaszokon, hanem a saját területének megvédéséhez is segítségre volt szüksége. Az erdélyi hadműveletek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az ekkor már egyetlen fronton sem önállóan harcoló osztrák–magyar csapatok végül közös, német főparancsnokság irányítása alá kerültek.¹⁹

Összegezve elmondható tehát, hogy a román irredentizmus irányából régóta fenyegető veszélyre a – nem önálló – magyar honvédelmi politika évtizedeken keresztül elmulasztott felkészülni, sem az utánpótlást, csapatmozgatást elősegítő infrastruktúra – például megfelelő vasútvonalak, sem a konkrét háttérvédelmi eszközök – például a szorosok védelmét szolgáló erődítmények – nem épültek ki.²⁰ Mindezek ellenére az osztrák–magyar haderő képes lehetett volna Erdély védelmére. A monarchiának nem közvetlen okok, a hadserege, illetve a román hadsereg közötti erőviszonyok miatt, hanem közvetett indokok, az egyéb hadszíntereken, erőn felüli feladatokat végző osztrák–magyar csapatok lekötöttsége miatt kellett német segítségre folyamodnia.

A hadjárat menete

A meglepetésszerű román támadás után a központi hatalmak azonnal hozzáláttak Arz erőinek megerősítéséhez, a hiányzó védelmi erő pótlásához.

¹⁶ BETEGH Miklós 1924, 62–63.

¹⁷ Csóti például a következőket írja (CSÓTI Csaba 2004. 55): „Összegezve az elmondottakat, nyilvánvaló, hogy az 1. hadsereg ellenállása, illetve araszolva hátráló, a románokat lassítani szándékozó visszavonulása elsősorban az ellenség tétovasága miatt ért el sikereket, nem pedig azért, mert a kb. 35 ezer főt számláló magyar haderő magasabb harcértéket képviselt, mint a hozzá képest – Nagybacsoni Nagy Vilmos becslése szerint – tízszeres túlerőben lévő ellenfél” [mint már rámutattunk, Nagybacsoni valójában nem ilyen arányokkal számol – a szerző]. Magunk Csótival ellentétben nem látjuk azokat az érveket, melyek mentén e te-

kintetben akár Nagybacsonival, akár mással vitába szállhatnánk.

¹⁸ Erre nézve lásd például Maderspach idézett művét (MADERSPACH Viktor 2008). A műben a szemtanú író több helyütt részletezi, hogy a német hadvezetés helyismeretének hiánya milyen téves következtetéseket eredményezett. Maderspach művében egy másik szempontot is említ, miszerint a német segítség által a románokban is megerősödik a monarchia gyengeségéről kialakított kép, kvázi vérszemet kapnak.

¹⁹ KÖPECZI Béla 1986, 1697.

²⁰ NAGYBACSONI NAGY Vilmos 1923, 42.

Felállítottak egy erdélyi parancsnokságot, melynek főparancsnoka Károly trónörökös, vezérkari főnöke pedig a német Hans von Seeckt vezérőrnagy lett. Hasonló kettősség jellemezte az Erdélyben működő csapatokat is, egy osztrák–magyar, illetve egy német vezetés alatt álló hadseregbe osztották őket (de a hadseregeket alkotó erők vegyesen, mindkét állam alakulataiból verbuválódtak). Ez előbbi, a továbbra is Arz parancsnoksága alatt álló 1. osztrák–magyar hadsereg a hadművelési terület keleti részén (Székelyföldön) védelmi feladatokat látott el, míg az utóbbi, az Erich von Falkenhayn vezette 9. német hadsereget a terület déli részén támadó feladatokkal bízták meg.²¹ A 9. hadsereg valamennyi frontszakaszon hamar sikereket ért el, Petrozsénynél már szeptember 14-én ellentámadásba lendült, Nagyszebennél (szeptember 26–28-án) és Brassónál (október 7–9-én) is döntő jelentőségű győzelmet aratott. A brassói csatával egyidőben az 1. hadsereg is jelentős sikereket ért el, felőrölte a vele szemben álló román erők ellenállását, és megkezdte előrenyomulását a Gyergyói-, illetve a Csíki-medence irányába.²² Megkezdődött a román visszavonulás, melynek nyomán a központi hatalmak erői a teljes frontvonalon az ellenség üldözésébe fogtak, csakhamar mindenütt átlépve az országhatárt. Az üldözött román erők néhány frontszakaszon még rövid időre magukra találtak, s az országhatár környékén védelmi állásokba vonultak, melyekből nagyon nehéz volt kiűzni őket, sőt ezekből nem egy ellentámadást is indítottak.²³ Különösen nehéz volt a helyzet az Ojtozi–sorosban, ahol a székelyudvarhelyi cs. és kir. 82. gyalogezred vívott sok veszteséggel járó állásharcot velük.²⁴ A román ellenállást a központi hatalmak novemberi, Zsilvásárnál (Târgu Jiu, Havasalföld) történt áttörése tette reménytelenné, ezután a többi frontszakaszon harcoló román alakulatok is visszavonultak, nemritkán fejvesztve menekültek. A közben a Dunán átkelt Mackensen-féle csapatokkal együttműködve, az Erdély felől támadó erők hamarosan a teljes Havasalföldet elfoglalták, december 6-án Bukarestbe is bevonultak. A király, a kormány s a társadalom vezető rétegei Moldvába menekültek. Itt – nem utolsósorban az orosz csapatok hathatós segítségével köszönhetően – jól tartották magukat, a terület végig román kézen maradt.

Részben ennek köszönhető, hogy a román politikai vezetés a nyilvánvaló vereség ellenére is vonakodott különbékét kötni. Románia csak akkor volt hajlandó béketárgyalásokba bonyolódni, mikor az

erős és szomszédos, a maradék román állam hátát biztosító Oroszország kilépett a háborúból, így a térségben egyedül maradván más választása már nem volt. A békeszerződés aláírására 1918. május 7-én, Bukarestben került sor. A béke rendelkezései területi szempontból rendkívül kedvezőek voltak Romániára nézve. Magyarországhoz csak egy keskeny, pár kilométer széles sáv került a Kárpát-koszorúban, melynek elcsatolása elsősorban a magyar határ jobb védhetőségét szolgálta. A folyamatosan vitatott státusú Dobrudzsa Bulgáriához került. Mint előbb már említettük, megkapta viszont Románia Besszarábiát, mely korábban szövetségesének, Oroszországnak a területéhez tartozott, de a román hadsereg megszállta azt, az orosz belpolitikai nehézségeket kihasználva. Bár a háború mérlege területi szempontból Romániára nézve pozitív volt, gazdaságilag és – részben ezzel összefüggésben – katonai erejét tekintve nagyon sokat veszített az ország. A román gazdaság a központi hatalmak irányítása alá került, nyersanyagait Bécs és Berlin használta fel. Bár az ország egykori területének meg nem szállt egyharmadán, francia segítséggel szabadon próbálhatták újjászervezni hadseregeiket, az mind a hadifoglyokat, halottakat és sebesülteket jelentő mintegy kétszázötvenezer fős veszteségük, mind pedig az idegen hatalmak által lefoglalt nyersanyagkészlet miatt szinte lehetetlennek bizonyult. Bár nem tartozik szorosan témánkhoz, mégis érdemes megjegyezni, hogy a Mackensen vezette megszálló csapatok csak 1918 novemberében, a németek első világháborús kapitulációja után hagyták el az országot, Romániának így gyakorlatilag csak pár napja maradt arra, hogy az újabb Erdély elleni támadást a teljes erőforráskészletének birtokában előkészítse.

A megszállás következményei: a menekülés

Arányaiban rövid és szűk területeket érintő volta ellenére, a román megszállás a korabeli társadalmat nagyon mélyen érintette, s napjaink történeti köztudatában is jelen van. Ennek fő oka, hogy a magyar hátország, ellentétben más országok civil lakosságával, egyedül itt tapasztalhatta meg közvetlenül a háborút annak borzalmaival együtt. A sérelmek egyik forrása a területnek a lehető legrosszabb módon irányított s lezajlott kiürítése volt. Egyrészt nem értett egyet a magyar kormány a hadvezetéssel a kiürítés szükséges mértékének tekintetében. A hadvezetés minél nagyobb területről, minél több embert

²¹ KÖPECZI Béla 1986, 1696.

²² Az események kimerítő tárgyalása megtalálható: NAGYBACZONI NAGY Vilmos 1923, 165–177.

²³ A Kárpát–kanyarban zajló harcokban részt vett a II. világháború egyik legelismertebb német főtisztje, Erwin Rommel is,

mint az Alpenkorps egyik tisztje. Visszaemlékezéseinek tanúsága szerint többek közt az itteni harcok ihlették azt a meglepetésre, gyorsreagálásra épülő taktikát, mely később híressé tette.

²⁴ KELEMEN Béla 1931, 165–285.

(lehetőleg mindenkit) szeretett volna kitelepíttetni, hogy a katonai akciókat ne zavarják a helyben maradt civilek. Ezzel szemben a kormány, hogy minél inkább biztosítva legyen az érintett területek zavartalan gazdasági élete, melyre a nehéz helyzetben lévő országnak mindenképpen szüksége lett volna, épp az ellenkezőjében volt érdekelt. Végül kompromisszum született a két fél között: az augusztus közepén született rendelkezések értelmében csak a hadra fogható lakosságot, illetve a hadianyagot kívánták kivonni, s ezeket is csak a határ menti, előreláthatóan közvetlenül érintett megyékből.²⁵ Ez a megoldás valószínűleg valóban a legoptimálisabb lett volna.

Azonban a támadás hírére az érintett megyék lakosságának döntő többsége pánikszerűen menekülni kezdett, s a közigazgatásnak nem sikerült úrrá lenni a helyzeten. A fejvesztett menekülés annál is több problémát okozott, mivel a román támadás megindulása után az infrastruktúra használata tekintetében egyértelműen (és érthetően) a hadsereget illette meg az elsőség, így például a vasutat csak nagyon kevés menekülő, jelentősebb csomagjaik hátrahagyásával, és jellemzően csak az első napokban vehette igénybe. A kormánybiztosság megpróbált utólag enyhíteni a problémán, és augusztus 29-én rendeletet adott ki az érintett 11 vármegye kiürítését illetően.²⁶ Azonban a folyamatot már nem lehetett visszafordítani, a pánikba esett lakosság nem tartotta be az intézkedéseket. Az sem segített a helyzeten, hogy a helyben állomásozó katonai parancsnokok, sokszor a kormánybiztosság szándékai ellenére is mindenkit lakóhelye elhagyására buzdítottak.²⁷ Az emberek természetesen minél több ingóságukat szeretnék volna magukkal vinni, háziállataikat is érte ez alatt, melyek tovább nehezítették gazdáik menekülését, illetve még nagyobb torlódást okoztak az utakon. A továbbiakban természetesen a jószág ellátása is nagy nehézségeket okozott, így nagyon sokan kényszerültek útjuk során jóval áron alul eltékozolni takarmány nélkül maradt állataikat.

Mint minden hasonló esetben, természetesen a meneküléssel kapcsolatban is nagyon sok legenda

kelt szárnyra. Bár történtek rá nagyon biztató próbálkozások,²⁸ az egyes területekről elmenekült emberek arányát lehetetlen pontosan megbecsülni. Nagybaczoni többször idézett művében nem is tett kísérletet rá, jobb híján idézte az általa ismert álláspontokat: „A menekülők száma nem ismeretes, és ismeretlen marad örökké. Az akkori becslések is nagyon különbözőek voltak. Az 1. hadsereg magyar kormánybiztosa (Betegegh) a menekülők számát 1 millióra, az akkori belügyminiszter, Sándor János 4-500 000-re, az 1. hadsereg parancsnokság pedig 1-200 000-re becsülte.”²⁹

Magunk a kérdésben pontos, átfogó adatok híján nem kívánunk állást foglalni, csupán néhány adalékkal szolgálunk. Az *Est* beszámolója szerint például a korban mintegy tizenegyezer főt számláló Sepsiszentgyörgyön ötszáznyolcvanhárman maradtak vissza.³⁰ Ugyanakkor tudjuk, hogy sok településen a teljes lakosság otthon maradt, illetve rövid menekülés után hazatért megszállt otthonaiba. A Sepsis Református Egyházmegyéhez tartozó községeket ért károkat összegző esperesi jelentés szerint az egyházmegyéhez tartozó harminckilenc település közül harmincből menekült el a lakosság nagy többsége, hatba a menekülők nagy többsége még a megszállás alatt visszatért, illetve háromból eleve nem menekültek el nagy számban. Összehasonlítva azokat a településeket, ahonnan elmenekült a lakosság, azokkal, ahonnan nem, semmiféle szabályszerűség nem állapítható meg. Mindkét csoportban vegyesen található eldugott, illetve forgalmas helyen található község, de a lakosság nemzetiségi összetételét illetően sem mutatkoznak tendenciózus különbségek, azon egyszerű oknál fogva, hogy a harminckilenc település túlnyomó részét túlnyomó többségben magyarok lakták.³¹

Az előbbi megállapításhoz kapcsolódóan érdemes megvizsgálni, hogy valóban létezett-e a nemzetiségek között a menekülési hajlandóságot tekintve az a különbség, mely a memoárokban tükröződik. Józan számítás szerint a helyi románságnak volt a legkevesebb oka a behatólag hadsereg elől menekülni, s talán nem is érdemes kételkedni abban, hogy többségük valóban otthon maradt. Bemutatandó forrásunkban

²⁵ BETEGH Miklós 1924, 69, illetve NAGYBACZONI NAGY Vilmos 1923, 72–74. A polgári lakosság, illetve a katonaság, valamint a hadianyagok kiürítéséről külön polgári, illetve katonai utasítások rendelkeztek.

²⁶ PÁL-ANTAL Sándor 2003, 198.

²⁷ CSÓTI Csaba 2004, 56.

²⁸ Uo., 56–58. Csóti munkájában összeveti az 1910-es népszámlálás által megállapított egyes vármegyei lakosságszámot, illetve nemzetiségi arányt, az ezekből a megyékből regisztrált menekültek számával. Ez alapján a legnagyobb arányban, mintegy 30%-ban Brassó vármegyét, míg legkisebb arányban, 3,5%-ban Fogaras vármegyét hagyta el a lakosság. A három olyan székely megyében, melyekről rendelkezésre álltak az adatok (Udvarhely,

Háromszék és Csík) 21, 18, illetve 12%-nyi menekültet regisztráltak 1917 májusában. Levéltári kutatások alapján, megismerve a korszak zilált székelyföldi adminisztrációját, magunk ezt az ismeretlen módon lefolytatott menekültregisztrációs folyamatot meglehetősen pontatlannak sejtjük. Azt gondoljuk, korántsem regisztráltatta magát minden menekült. Tény, hogy a sepsiszentgyörgyi állami levéltárban őrzött Háromszék *vármegyei alispáni iratok* között szép számmal találhatóak 1917 májusa után keletkezett, a román megszállás, illetve a menekülés okozta károk összeírásával foglalkozó iratok is.

²⁹ NAGYBACZONI NAGY Vilmos 1923, 77.

³⁰ Az *Est* 1916. szeptember 6., 2. Idézi: CSÓTI Csaba 2004.

³¹ Református jelentés.

Balázsovich többször hangsúlyozza, hogy a 18. századi telepítés óta szinte színromán Előpatak lakossága egyöntetűen otthon maradt. Ugyanígy erősítheti véleményünket a Csóti által közölt táblázat, melyből kiderül, hogy a feltüntetett megyék közül az egyedüliként döntő többségében (88,71%) románok által lakott Fogaras vármegyében egyedülállóan alacsony volt a regisztrált menekültek száma (3,52%).³² Érdemes még összevetni az előbbi adatot Szádeczky vonatkozó művének egy közlésével is: „Fogaras vármegye oláh népe volt a legfogékonyabb eleme az oláh irredenta bujtotgatásainak. Radu Negru meséje, a Fogarasból kiköltözés és államalapítás ábrándképe megtermékenyítette az oláh fantáziát. A fogarasi pópák, dászkálok, banktisztviselők, mindmegannyi ügynökei voltak az oláh aspirációknak. A nép a hátszél szomszédságánál fogva állandó érintkezésben volt a „czárával”³³ (ahogy ők Oláhországot emlegették).”³⁴ Bár ezek természetesen nem perdöntő adatok, mindenképpen feltevésünket erősítik.

A megszállt területeken keletkezett anyagi károk

Ugyanígyen általános vélekedés a forrásokban, hogy az elmenekült lakosság kárára elkövetett fosztogatások szinte kizárólag a helyi, illetve környékbeli románság számlájára írhatóak. Ezek önmagukban nyilvánvalóan túlzó állítások, Balázsovich bemutatandó naplójában is, illetve másutt is olvashatunk példákat arra nézve, hogy a helyben maradt magyar lakosság sem volt mentes a hasonló cselekedetektől. Szorosan kapcsolódik a kérdéshez a menekültek útközben történő kifosztása, illetve kihasználása, a magukkal vitt, ám időközben terhessé vált állatok tisztességtelen áron történő megvásárlása által. Ezekkel az esetekkel kapcsolatban is elterjedt volt a vélemény, hogy szinte kizárólag románok követték el azokat. A második állítás kérdéses. A menekültek Székelyföldet elhagyva jórészt vegyes lakosságú területeken haladtak keresztül.

Az első állítás vizsgálata némileg összetettebb feladat. Mint feljebb már említettük, néhány adat (mint például a „román etnikumú” Fogaras vármegye lakosságának kiugróan alacsony menekülési rátája) alátámasztani látszik azt a kortárs vélekedést, hogy a megszállt területeken elsősorban a román lakosság maradt otthon. Ők, ha nem is voltak mind „nagyromán” érzelműek, de nyilvánvalóan jóval kevésbé féltek megszálló nemzetársaiktól, mint a Horea–Cloșca-felkelést, illetve Avram Iancuék vérengzéseit megtapasztaló, azokra élénken emlékező magyarság.

Ebből adódóan valószínűsíthetően jóval kevésbé voltak hajlamosak javaikat hátrahagyva elmenekülni.

Ezzel szemben az otthon maradt magyarok motivációi összetettebbek. Az általunk ismert forrásokban említett, el nem menekült magyarság alapvetően három részre osztható. Az első, talán – a történesek menetére nézve – legjelentéktelenebb csoportot azok az idős, illetve beteg emberek képezték, akik vagy képtelenek voltak menekülni, vagy csak már feleslegesnek tartották azt, mivel úgy érezték, nincs vesztenivalójuk. A következő réteg a kötelességtudatból (fontos funkciójuk miatt, mint például orvosok, papok, stb.), illetve a saját tulajdon féltése miatt otthon maradtaké. A harmadik pedig a különböző deklasszálódott elemeké, akik alacsony társadalmi státuszuk, nincstelenségük okán az idősekhez hasonlóan szintén úgy érezhették, hogy nincs félnivalójuk a megszállástól.

Távol áll tőlünk, hogy arra a következtetésre jusjunk, hogy egyes magyar személyek épp a majdani fosztogatások várható lehetősége miatt nem menekültek el, de az kijelenthető, hogy az otthon maradtak társadalmi összetétele nem tükrözte a teljes helyi lakosság összetételét, abban a lecsúszott elemek valódi súlyuknál lényegesen nagyobb számban képviseltették magukat. Ilyen körülmények között, valamint amiatt, hogy a rendfenntartó erők hiányoztak, nyilvánvaló, hogy elszakadtak az addig is jobbra csak a lehetséges tettenérés, büntetés miatt meglévő erkölcsi gátak, sok helybéli magyar származású személy is élt a lehetőséggel, s elmenekült szomszédjai hátrahagyott javainak fosztogatására vetemedett. A bemutatandó forrásban Balázsovich például ezt írja: „Árkoson, Kőröspatakon és Kálnokon is az otthon maradt csőcselék rabol és rombol”. Vagy másutt: „Borzasztó volt az oláh invázió, s legborzasztóbb volt az, hogy ily csőcselék között kellett maradni itthon”. Vagy másutt: „Rémes dolog most már harmadik héten át nézni ezt a lelketlen rablást, melyben az itt való nép is részt vesz suttyomban. És rémes dolog ily nép közt lakni. Mert intelligens, jólelkű ember alig maradt a városon száz, a többi 3-400 öregasszony s züllött-izsákos öregember, kik most semmit sem dolgoznak”. Mélik András honvéd főhadnagy szeptember 2-án kelt jelentése is hasonló jelenségről számol be: „Gyergyóditró és Remete községekben múlt hó augusztus 29-én és 30-án az ottan lévő nagyrészt román származású csendőrök és a trén fedezésére kirendelt mintegy zászlóalj cseh katonák együttérve boltokat, lakásokat, pincéket feltörték, kifosztottak, és az ott maradt lakosságtól állatokat, majorságot harcsoltak anélkül, hogy erről írást adtak volna. Ezzel

³² CSÓTI Csaba 2004, 56.

³³ *Țara*, magyarul itt: *a háza*.

³⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos é. n., 155.

kapcsolatban azt is jelentem, hogy ezen dolgok látására a községben maradt csőcselék is nekibátorodott, és szintén hasonló módon garázdálkodott az ottan maradt gazdátlan otthonokban”.³⁵ Mindezek alapján egyértelmű, hogy az otthon maradt magyar származású, lecsúszott elemek is megpróbálták elmenekülni szomszédjaik javaiból részesülni. A különbség csak az, hogy ezeket az embereket sehol nem segítette, hogy ne mondjuk ösztönözte a megszálló „testvéri” hadsereg egy-egy tisztje, vagy mint Balázsovich naplójából kiderül, nem egy esetben teljes vezérkara, mint a román hadsereggel együttműködő, azonos nemzetből származó helyi románságot.

A fenti gondolat, illetve a Méliktől vett idézet már átvezetett a következő problémára is: a különböző katonai alakulatok tagjai által elkövetett fosztogatásokra. Természetesen ebben az esetben sem tekinthetőek ártatlannak sem az osztrák–magyar, sem a vele szövetséges német hadsereg katonái. Ezt mind Mélik, mind más források megemlítik.³⁶ Azonban a fosztogatások mértéke s nem utolsósorban azok nyílt, hogy ne mondjuk intézményesült formája mindenképpen megkülönböztette a központi hatalmak katonái által elkövetett bűneseteket a megszálló román alakulatok által elkövetettektől. E tekintetben semmi jel nem mutat arra, hogy az 1916-os román hadsereg jelentősen különbözött volna a három évvel később, fél (már a „kis”) Magyarországot megszállótól, melynek túlkapásai legendások voltak. Többek között: „A francia jelentések szinte hihetetlen adatokat közöltek a román rekvirálásokról, s egyelőre semmi jele nem volt annak, hogy a román csapatok Brätianu ígéretének megfelelően beszüntették volna a szállítást”.³⁷ Vagy utalhatunk például Bene János munkájára is, melyben részleteiben is ismerteti a Nyíregyháza 1919. évi román megszállása alatt történt visszaélések, fosztogatások helyi menetét.³⁸

Természetesen nagyon sok hasonló eset leírásával találkozhatunk az 1916-os eseményekkel kapcsolatos visszaemlékezésekben is. Udvarhelyről például a következőket olvashatjuk: „Szeptember 24-én zab után kutattak, és meleg ruhákat harácsolnak, mert hidegre fordult az idő. A lezárt üzleteket, házakat és lakásokat feltörték, pénz- és ezüstneműek után kutattak, a fehérneműeket összeszedték, szekerekre tették, s elvitték. A kicsépelte gabonát is szekerekre rakták, s azokon szállították el. A ferencendi barátok templomában az elrejtett ezüst gyertyatartókat felkuttatták, s elvitték, a kolostor pincéjében a bort meg-

itták s elvitték. Az otthon maradtak lakásaiba is betörték, s némelyeknek a zsebéből vették ki az órát s rabolták el. A szebeni csata után a féktelenség még fokozódott. Október 2-án az elhagyott magánlakásokat felnyitották, s katonaság számára rendelkezésre bocsátották, istállókat is csináltak a lakásokból. Október 3–6. között lázas sürgés-forgás között történt a kiürítés, hurcolkodás, elszállítása az összeharácsolt értékeknek. Október 7-én menekült át Parajd felől menet az utolsó oláh csapat, mely éjszaka búcsúzóul a piaci nagy áruházat is felgyújtotta”.³⁹

A már idézett református esperesi jelentés szerencsére lehetőséget nyújt egy több települést érintő mintavételezésre, áttekintésre is. Jellegeből adódóan a jelentés a településeket ért összkárral szemben csak a református gyülekezetek veszteségeit sorolja fel, mely a harminckilenc helyiségben így is majdnem egymillió koronára rúgott, úgy, hogy ebbe csak a templomok értékei, illetve a településeken élő, jellemzően két-két egyházi személy (lelkész és énekvezető) javai foglaltattak bele! Ami a fent idézett forrásokhoz hasonlóan a református jelentésből is kitűnik: feltűnően sok esetben történt a román katonák által elkövetett, nem vagyonszerzésre irányuló, cél nélküli rombolás. Az orgona-összetörések, ablakkiverések, ajtóösszetörések miatt előállt károk nem egy esetben meghaladták az eltulajdonítások okozta veszteségeket.⁴⁰ Ugyancsak lehetőséget ad a dokumentum a feljebb tárgyalt arányok érzékeltetésére. A felmért harminckilenc település közül csupán egyről érkezett nemleges jelentés a kárfelmérés kapcsán, ezenkívül egy településről nem érkezett válasz. A maradék harminchét település közül kettőn a német katonák is okoztak károkat (mindkét esetben tűzfának használtak épületanyagokat), a román katonaság azonban mindenütt rekvirált, sok esetben pedig kifejezetten fosztogatott és rombolt, tetemes károkat okozva.⁴¹

A civil lakosságot ért atrocitások

Mint más szerző már rámutatott,⁴² a megszállással foglalkozó korabeli munkák, például az eseményekről újságíróként tudósító Pílisi Lajos már 1916-ban megjelent műve, különösen nagy hangsúlyt fektettek a megszállt területen a románok által a magyar civil lakosság kárára elkövetett bántalmazások, gyilkosságok taglalására. Ezen munkák alapján az olvasóban olyan kép alakulhat ki, miszerint tömegével történtek hasonló esetek, a megszállók kegyetlenül el kívántak

³⁵ Idézi PÁL-ANTAL Sándor 2003, 217.

³⁶ A református jelentés szerint például Bodolán a német katonaság eltűnt a templom kerítését. (KOVÁCS Antal 1917, 8.)

³⁷ ORMOS Mária 1983, 357.

³⁸ BENE János 2001, 124–125.

³⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos é. n., 193.

⁴⁰ KOVÁCS Antal 1917.

⁴¹ Uo.

⁴² CSÓTI Csaba 2004, 59.

volna bánni a helyi lakossággal. Az atrocitások ilyen mértékben túlzó bemutatása azonban elsősorban az újságírói fantázia szüleménye volt. Nyilvánvaló, hogy az írók, támaszkodva a már említett félelemre, mely a Horea–Cloșca-féle felkelés alatt, illetve Avram Iancuék által elkövetett tömegmészárlások emlékéből táplálkozott, ezen elem kidomborításával elsősorban műveik eladott példányszámát kívánták növelni. A 18–19. századi vérengzések nem egy megszálló ország katonasága, hanem egy helyi, vélt, illetve valós sérelmei miatt feldühödött társadalmi-etnikai csoport által követettek el. A megszálló román hadseregnek nem volt célja a bekebelezendő területek lakosságát maga ellen fordítani, a források szerint a parancsnokok mindenütt hangsúlyozták, hogy a csapatok nem kívánnak bántani senkit. A románoknak szükségük volt a helyi lakosságra céljaik megvalósításához, a megszállt területek minél jobb hasznosításához.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ártatlan civilek nem estek a megszállás áldozatául. Ezek a legtöbb esetben vagy azért „érdemelték ki” a megszállók szerint a kínzásokat és/vagy a halált, mert meg akarták akadályozni a fosztogatásokat, vagy azért, mert a megszállók szerint jelentős javakat rejtegettek. A református jelentés szerint szinte minden faluban történtek atrocitások, többeket agyonvertek, halálra kínoztak. Zalánon például azért lóttek agyon két fiatal, mivel szabadságot katonák voltak. Máshol, például Keresztváron, a jómódú gazdákat kínozták. A Sepsi református kerülethez tartozó községek közül Kisborosnyón szabadultak el leginkább az indulatok, itt megölték Réz Béláné helyi nagybirtokost, illetve az őt segítő hat személyt, mivel azok meg akarták akadályozni a fosztogatást. Erőd határában egy református lekeszt kínoztak középkori módszerekkel. Mindezen eseteken azonban jóval túlmutat a visszavonuló hadsereg által ejtett túsok mennyisége, illetve későbbi sorsa. Sajnos az elhurcoltak pontos száma, illetve a fogságot túlélők aránya ma még ismeretlen.⁴³ Annyi bizonyos, hogy a túsokat embertelen körülmények között tartatták fogva, s az életben maradtak jórésze csak a háború után kerülhetett haza. Mivel Molvában ez idő tájt többféle járvány is dúlt, nem merész feltételezni, hogy a különböző táborokba zárt emberek nagy számban haltak meg a fogság alatt. Egy Kézdivásárhelyen, a fogságban elhunytak anyakönyvezésének tárgyában kelt irat szerint a városból nagyon sok embert hurcoltak el a visszavonuló románok, kik közül csak kevesen tértek haza.⁴⁴ A magyar hatóságok igyekeztek a fogságba

esett román katonákért cserébe az elhurcolt civileket kiváltani. Csak egy ilyen akció során negyvenöt kézdivásárhelyi lakost szabadítottak ki.⁴⁵

„Újrománok”, kollaboránsok

Érdeemes a megszállt területeken maradt személyeknek a megszállókhoz való viszonyulását is megvizsgálni. Az elmenekült, majd a megszállás végeztével visszatért lakosok részéről nem volt ritka az otthon maradtak irányába mutatott megvetés, bizalmatlanság. Gyakran gondolták, hogy amazok a románok kiszolgálóivá váltak („újrománok” lettek), s tevékenyen részt vettek a fosztogatásokban. Nagyszámú feljelentés is született az otthon maradtakkal szemben. Ezeket az ügyeket a korabeli jogszolgáltatási szervek – mai szemmel, illetve a kor államhatalmáról sokunkban élő, iskolai tanulmányaink által belénk nevelt negatív képtől sem mentesen – némiképpen meglepően, a vizsgált példák alapján többségében ejtették. Valószínűsíthető, hogy sok esetben pusztán személyes bosszú állt az alaptalan vádaskodások mögött, ám mint látni fogjuk, mindenképpen volt olyan eset is, mely kapcsán talán háborús körülmények között, a ma a demokrácia etalonjainak tekintett államokban is elmarasztaló ítélet született volna. Az alábbiakban Háromszék vármegye főispánjának iratai között fennmaradt eseteket közlünk:

Bajkó Ferenc kézdivásárhelyi lakost például azzal vádolták, hogy a megszállókkal bor s muzsikaszó mellett mulatott, és a nőket főbelövés terhe mellett felszólította a román katonákkal történő közösülésre. Ezenkívül vádlói szerint a románokkal közösen lopott, fosztogatott, illetve a többi otthon maradtot is bujtogatta az elmenekültek javainak kifosztására, s fuvarra kényszerítette az embereket. A vádakat ejtették, sajnos a döntés indoklása nem maradt fenn.⁴⁶ Ugyanez történt Sinka György és Györgyné, valamint Hegyi Ferenc sepsibodoki lakosok esetében, akik vádlói szerint raboltak, fosztogattak, sőt Hegyi Ferenc még a magyar érzelmű helyieket is halálosan megfenyegette.⁴⁷ Szintén felmentették Ruzs János sepsibükcszádi polgárt, aki bíróságot vállalt, mindenféléről tájékoztatatta illetve megvendégelte a megszállókat.⁴⁸

Pár esetben szerencsére ránk maradt a döntés indoklása is. Például Málnási Zsigmond ikafalvi lakost azzal vádolták, hogy megmutatta a románoknak az erdei utat, illetve ételhez is segített egy eltévedt román csapatot egy Mátis Géza nevű személynél. Málnási

⁴³ Egy Pál-Antal Sándor által közölt adat szerint csak a sipoti fogolytáborba tizenhétezer tús került, kik közül a rossz bánásmód, illetve embertelen körülmények miatt a háború végeztével csak mintegy háromezren tértek vissza. (PÁL-ANTAL Sándor 2003. 221.)

⁴⁴ Fond 9, 34. állag, 1918/17360. iktatószám.

⁴⁵ Uo., 1918/1582. iktatószám.

⁴⁶ Fond 9, 2. állag, a/156, f. 47.

⁴⁷ Uo., f. 62.

⁴⁸ Uo., f. 75.

védekezéséppen előadta: ő ezeket kényszer alatt cselekedte, mivel miközben üzeneteket vitt különböző községekbe, hogy a katonaköteles férfiak kötelesek elmenekülni, egy román előőrs elfogta. Védekezését elfogadták.⁴⁹ Az illyefalvi Majláth János bírói tisztséget vállalt, illetve román karszalagot hordott, ami a kolozsvári hadosztálybíróság véleménye alapján (kiváltképp, mivel a vádlott szerint ezt azért tette, hogy otthon maradt társait hatékonyabban védelmezhesse) önmagában nem bűncselekmény. A Majláthot a fosztogatásokkal kapcsolatba hozó vádakat pedig bizonyítottság hiányában ejtette a bíróság.⁵⁰ Ugyanígy a bodolai Serény József esetében, kit az a gyanú terhelt, hogy a bevonuló román csapatokat éljenezte, és virágot vitt nekik.⁵¹

Sajnos az iratok ritkán említik a vádlottak etnikumát, így csak sejtésünk lehet afelől, hogy egyes kollaboráció gyanújába keveredett személyek melyik etnikumból kerültek ki. Valamiféle sejtésekre engednek következtetni az érintettek családnevei, bár nyilvánvaló, hogy az asszimiláció, illetve a vegyes házasságok miatt ezek már csak korlátozottan utaltak egyes személyek identitására. (Példaként említhetjük, hogy egy 1919. évi hírlapi közlés szerint a nyilvánvalóan román családnevű Selejan Demeter borosjenői közművest egy havi fogházra ítélte a román haditörvényszék, mert a román nyelvről beszélve sértő szavakkal illette a román nemzetet.)⁵²

A fentiek alapján vizsgálva, mindössze egyetlen olyan esetet találtunk, melyben vélhetően magyar származású személy kollaborált a megszállókkal. A kilyéni illetőségű Katona József hatvannyolc éves asztalost a katonai büntető törvénykönyv 327. §-ba ütköző, az állam hadiereje elleni büntettségben találta bűnösnek a kolozsvári katonai bíróság. Az indoklás szerint a román invázió idején együttműködött a megszállókkal, magát községi bírónak nevezte ki. A román katonákat szívesen kalauzolta, velük közösen fosztogatott. Zoller Gizellát kényszerítette, hogy a románoknak nemzeti lobogót varrjon, magánál is kitzúta a román zászlót. A kapuján mint román bíró aposztrofálta magát, illetve egy „Éljen Románia!” feliratot is elhelyezett azon. Amikor a magyar csapatok közelítettek a községhez, figyelmeztette erre a román csendőröket, és segítette menekülésüket. Tetteiért, melyeket a református esperes jelentése is közölt, tizenöt év börtönt kapott, minden hónapban egyszer kenyér-víz böjttel, kemény fekhellyel, illetve évi egy hónap magánzárkával súlyosbítva.⁵³

A többi elítélt vélhetően román származású volt, mely vélekedést az is alátámasztja, hogy ezek általában a visszavonuló román csapatokkal tartottak, s csak távollétükben sikerült elítélni őket. Így történt Máté János sósmezői lakos esetében is, aki elrejtett egy román járőrt, majd segítségükkel törbe csalta a magyar járőrt, melynek tagjai közül kettőt lelőttek a románok. Az ítélelhirdetéskor Romániában tartózkodott.⁵⁴ Szintúgy Csoflak Konstantin és Cincereán György volt árapataki lakosok, akik a megszállás kezdetekor a románok elé vonultak egyházi zászlók alatt, élteve a megszállókat, illetve Nagyromániát. Ezt követően Brendus György községi bíró házában titkos gyűléseket tartottak, majd közreműködtek abban, hogy a románok elhurcolták magukkal a református papot, a prókátort és másokat, összesen hét személyt. Érdekes adalék az esethez, hogy Cincereán a magyar uralom alatt közgyám volt, árulása tehát magisztrátusként még súlyosabban esett latba.⁵⁵

Az igazságszolgáltatás elfogulatlanságát véleményünk szerint a buzăui születésű, pákái illetőségű, huszonhat éves Bacsó Mária esete támasztja leginkább alá. Annak ellenére, hogy az ő esetében minden vádpont igazolást nyert, felmentették, mégpedig az indoklás szerint azért, mivel cselekedeteit nem a románok, hanem a saját hasznára követte el. Pedig a megszállókkal kialakított jó kapcsolatát felhasználva (a katonákkal erkölcsstelen viszonyt folytatott) többek között egy embert fuvarozásra kényszerített, főbelövetéssel, illetve a község felgyújtásával fenyegetőzött, valamint kijelentette: „Remélem Isten kipusztítja a magyar nemzetet!”⁵⁶

Balázsovich Sándor naplója

A kollaboráció kérdését azért is fontos volt megemlítenünk, mivel az vádként a bemutatandó napló szerzőjével, Balázsovich Sándorral kapcsolatban is felmerült, melyre az alábbiakban még röviden kitérünk. Sajnos a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött, mintegy két és fél ív terjedelmű Balázsovich-napló⁵⁷ keletkezésével, illetve a naplóíró személyével kapcsolatban meglehetősen sok a bizonytalan tényező. Balázsovich a korszakban a két sepsiszentgyörgyi patika egyikének tulajdonosaként nemcsak helyben, de országos szinten is próbált sikeressé válni. A *Vasárnapi Újság* korabeli számai szerint már mintegy másfél évtizeddel a megszállás előtt léteztek *Székely Havasi* márkanevű termékei – többek között tejkrem, tejkrem-szappan,

⁴⁹ Uo., f. 81.

⁵⁰ Uo., f. 107.

⁵¹ Uo., f. 38.

⁵² *Aradi Közlöny*, 1919. szeptember 2.

⁵³ Fond 9, 2. állag, a/113, f. 206.

⁵⁴ Fond 9, 2. állag, a/156, f. 54.

⁵⁵ Uo., f. 46.

⁵⁶ Uo., f. 167.

⁵⁷ Balázsovich Sándor: *A román hadsereg Sepsiszentgyörgyön* [napló, 1916. augusztus 27. – november 3.; gépelt kézirat, 47 o.], SzNM, K, 1916-os román megszállás dokumentumai.

tejkrém-„hölgypor”, illetve sóborszesz – melyek Budapesten is hozzáférhetőek voltak.⁵⁸ Cége, az Inda Művek – Balázsovich Sándor Részvénytársaság, egy részvényjegy tanúsága szerint még 1923-ban is működött.⁵⁹ Társadalmi állását tekintve a város – ha nem is a legközvetlenebb – elitjéhez tartozott. Emberi kapcsolatairól, származásáról, családjáról maga sem ír, s azokról sajnos mindezidáig más forrásokból sem tudtunk tájékozódni.

Mindezek mellett nehezíti az elvégzendő forráskritikai tevékenységet, hogy naplójában nem ír arról, miért maradt otthon, miért küldte családját a családfeje kísérete nélkül a hosszúnak ígérkező útra. Ugyanúgy sajnálatos, hogy bár saját közlése szerint augusztus 30-án, a megszállás negyedik napján kezdett a naplóirásba, ebben – mint alább rámutatunk – mégsem lehetünk bizonyosak. Nagyon fontos körülmény a napló értékelése során az, hogy a levéltári iratok alapján Balázsovichot a magyar uralom visszatérte után feljelentették, illetve bűnügyi vizsgálatot is folytattak ellene.⁶⁰ A sors fintora, hogy míg – mint feljebb ismertettük –, Háromszék vármegye főispánjának iratai között tucatszám őrződtek meg kollaboráns perek iratai, addig a Balázsovichcsal kapcsolatos dokumentumoknak csak az iratborítói maradtak ránk, lehetetlenné téve megvádolása körülményeinek tisztázását. Ő maga többször utal írásában az ellene felmerült vádakra, naplója végén részletezi is azokat. A leírtak alapján úgy tűnik, hogy Balázsovich ellen ugyanazokat a sztereotip vádakot hangoztatták feljelentői, mint más, később felmentett megvádoltak ellen, de természetesen ennek alapján ártatlansága sem állítható bizonyossággal. A múzeumba került napló egy gépelt kézirat másodpéldánya, és számos, aláhúzással kiemelt részlet benne azt bizonyítja, hogy a napló maga is az gyógyszerész elleni vizsgálat anyagaként került legépelésre. A géppel aláhúzottakat adnotálatlanul, a különböző írószerszettel már a másodpéldányon aláhúzottakat a megfelelő megjegyzéssel ellátva, verzállissal mindig kiemeltük.

Érdekes egyébként, hogy naplójában leírja, miszerint *Az Est* kétszer is említi nevét a sepsiszentgyörgyi román megszállásról szóló cikkeiben. Magunk az említett lapnak a korszakból származó számai közül kettőben találtunk a sepsiszentgyörgyi eseményekről szóló cikket, ám közülük csak az egyikben bukkan fel Balázsovich neve, miszerint: „A bevonuló román katonaságot Balázsovics szerb származású gyógyszerész, Kovács Ferenc görög katolikus vallású városi gazda és Barabás Járasi főorvos fogadta”.⁶¹ Mindezek tükrében felmerül

a kérdés, mennyiben tekinthető a napló öngazoló, s mennyiben valódi tényeket közlő forrásnak. Mint már említettük, a napló valós időben történt elkészítése kétséges. *Az Est* már idézett, szeptember 17-i számában ugyanis a Sepsiszentgyörgyről elmenekült Róth Dávid kereskedő közléseire hivatkozva a következők olvashatók: „a tiszték bementek Pap Antal fűszerüzletébe, ahol öt üveg bort fogyasztottak el. Hármat az alezredes, egyet Barabás főorvos, egyet Balázsovics gyógyszerész fizetett. A román tiszték között lévő kapitány – beszéli Róth – azzal dicsekedett, hogy tud magyarul. Ennek bizonyítékául elénekelte a *Ritka búza, ritka árpa. ritka rozs* című népdal első sorait”.⁶² A lapban leírtakat Balázsovich (alább olvasható) szeptember 2-i bejegyzésében szinte szó szerint közli, ami különösen a megvásárolt borok ellentételezési arányainak taglalása, illetve a népdal címének pontos közlése miatt különös. Ezek alapján nem tartható merész feltételezésnek az, hogy valamelyik forrás a másik alapján készült. Mivel sem Balázsovich nem említi, hogy *Az Est* nek a megszállás alatt információkat juttatott volna, illetve a lap is más személyre hivatkozik informátorként, joggal feltételezhető, hogy Balázsovich merített a lapból. Ebben az esetben naplójának eleje csak a postaforgalom újbóli megindulása, október 10. után íródhatott.

Mindazonáltal úgy gondoljuk, hogy a forrás minden esetleges öngazoló szándék által vezérelt csúsztatás, későbbi betoldás, kihúzás ellenére is nagyon fontos dokumentum. Ha találhatóak is ilyenek a szövegben, azok minden bizonnyal Balázsovich saját tetteinek jobb színben való feltüntetésére irányulnak. A naplónak a naplóíró személyétől független közlései teljes mértékben összeesnek más visszaemlékezésekkel, csak általában sokkal részletesebbek azoknál. Gyakorlatilag minden feljebb tárgyalt témát érint Balázsovich. Ír az otthon maradt arányáról, társadalmi összetételéről. Tudósít a fosztogatásokról, abban az esetben is, ha azt K. u. K.-katoná vagy magyar személy követte el. Bemutatja a megszállókat, úgy a tisztességeseket, mint a tisztességteleneket. Érzékelteti, mi járhatott egy átlag, a családjáért s a még megmaradt javaiért aggódó, helyben maradt polgár fejében. Viszont, mivel egy jelentős székelyföldi városnak a teljes megszállás alatti történetét írja le, így a legtöbb egyéb forrással ellentétben alkalmas az arányok érzékeltetésére is. Mindezek miatt a naplót nemcsak a korabeli Sepsiszentgyörgy életére vonatkozó kordokumentumnak, hanem a teljes román megszállás meglehetősen szűkös forrásbázisát jelentősen gazdagító iratnak tekintjük.

⁵⁸ Pl. *Vasárnapi Újság*, 1903. szeptember 6.

⁵⁹ Egy muzeális értékű részvényjegyek adásvételével foglalkozó internetes portál közlése szerint (http://www.reszvenykorveny.hu/vegypari_reszvenytarsasagok).

⁶⁰ Fond 9, 1. állag, 1918/7903. és 1918/14117. iktatószámok.

⁶¹ *Az Est*, 1916. szeptember 17. Az október. 21-i számban Balázsovichot nem említik a hasonló témájú cikkben.

⁶² Uo., szeptember. 17.

A ROMÁN HADSEREG SEPSISZENTGYÖRGYÖN⁶³

Leírta mint szemtanú: Balázsovich Sándor sepsiszentgyörgyi gyógyszerész, aki az egész idő alatt a városban tartózkodott.

1916. augusztus 27.

27-én vasárnap, a délután vett 1100 koronás lóval kikocsiztunk (Jenő, Rudi⁶⁴ és én) Előpatakra⁶⁵, fél kettőre itthon voltunk, s kedélyes ebéd után kikocsiztunk a tagra és a rétre. Útközben repülőgép kattogását hallottuk, sőt néha láttuk is. Vacsora után Benkőékhez mentünk, hol Rudi fél egyig zongorázott és énekel. Közben-közben Laci zsidóvicceket adott elő.

Augusztus 28.

Hétfő hajnali négy óraker a patak felől rémes kiáltásra ébredtem fel. Anna, Margit (a két szolgáló neve) keljenek fel, betörtek az oláhok, azonnal menekülni kell! Fél hatkor már mentünk a kis kocsin a városba a két Laci, Rudi és én. A piacon éppen akkor dobolták ki, hogy a lakosság azonnal meneküljön. Azonnal átadtam Rudinak a patikában⁶⁶ levő 150 Korona készpénzemet és 18 000 Korona értékű hadikölcsönkötvényemet s más egyéb értékes papírjaimat, s mentünk vissza Szemerjára,⁶⁷ hol már csomagoltak a nagy tehén és a kis ló szekérre. Itt volt a Mihalik család is csomagjaival, s együtt indultunk útnak Kőröspatak⁶⁸ felé, de miután a Vadason át nem lehetett menni, ismét kimentünk az országútra, hol elbúcsúztam övéimtől.

Visszafele jövet kocsikocsi után, gyalogos gyalogos után ment szakadatlanul. Mire hazajöttem, Iza már mindent lehorodott a pincébe, bútort és szőnyeget, s azután összecsomagolt, és délután négy óraker a kis kocsin Jancsó polgáriskolai igazgatóval elutazott. Én a Csíki utcai vámgig kísérttem el, azután bejártam a várost, mely akkor már ki volt halva. *Kerestem a polgármestert*,⁶⁹ de ő szintén elutazott. Kupferstichtől⁷⁰ épp akkor hajtott el egy Katona János nevű ember öt nagy sertést. Este rántottavacsora után, fél kilenckor lefeküdtem. Negyed tízkor nagy robbanás jelezte a kökösi, nemsokára, később a gidófalvi⁷¹ vasúti híd szétrombolását. Aztán elaludtam, mint a bunda, reggel hat óráig.

⁶³ A napló szövegének lábjegyzetelése során elsősorban azokat a helyeket, személyeket kívántuk megismertetni az olvasókkal, akiket/amelyeket a történések térbeli vagy társadalmi elhelyezkedése szempontjából fontosnak ítéltünk. A sepsiszentgyörgyi helyszínek esetében ehhez lásd: CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 1999. Sajnos munkánk – adathiány miatt – nem válhatott teljes körűvé. A fentiekben kívül a naplóban megemlíttet fontosabb idegen kifejezéseket, történelmi eseményeket is fel kívántunk oldani. A napló kézirata a Székely Nemzeti Múzeum Könyvtárában található, vö. 57. jegyzet. A szöveget – a jobb érthetőség kedvéért – több helyütt jelölés nélkül javítottuk.

⁶⁴ Jenő Balázsovich bátyja, Rudi annak fia volt.

⁶⁵ Sepsiszentgyörgytől nyugatra fekvő település. A korban Erdély egyik legszebb gyógyfürdője volt a faluban. A község lakossága a 18. századi alapításától fogva román többségű. Ennek a ténynek a naplóban leírt több történéshez köze volt.

⁶⁶ A Pototzki Manó-féle házban volt, a mai Petőfi Sándor utcában, annak a polgármesteri hivattal szemközti oldalán.

⁶⁷ Szemerja Sepsiszentgyörgy déli városrésze, a korábban önálló falut 1880-ban csatolták a városhoz. Balázsovich Sándor 1914-ben építtette fel a mai Kós Károly utcában található Kiss Árpád Általános Iskola udvarán látható tetőszobás házat.

⁶⁸ Sepsikőröspatak község Sepsiszentgyörgytől mintegy 10 km-re északra. A Baróti-hegységen, majd Erdővidéken és a Homoród mentén vitt a háromszékiek fő, Erdély belseje felé vezető útíránya. Az első menekülők általában az Erdővidék nyugati peremén található vasútállomásokat célozták meg, majd a vasúti közlekedés ellehetetlenülése után Székelykeresztúrtól a ma használatos

Augusztus 29.

Délelőtt a szakácsné elment Kőröspatakra a fiát keresni, mivel csak déli tizenkét óraker tért haza. Én délelőtt hullott almával, körtével s vízzel láttam el a sertéseket és a majorságokat. Ebédre, úgy mint hétfőn délben és este, rántotta volt. Szakácsné négy órával, négy ezüstkanállal, négy késsel, négy villával és egy ezüst tálccával jött haza, amit a Hochmann ékszerész üzletéből⁷² hozott el, amely üzletet a mi katonáink feltörték, a Pap Antal fűszerüzletével és a dohánytözsdével együtt. Délután négykor felmentem a városba, alig találkoztam két-három emberrel, ellenben sok visszavonuló katonával. A park szélén ült Dr. Barabás, ki a kórház kezelését vette át.⁷³ Én is Vöröskereszt-karszalagot kértem.

Elmentem a csendőrlaktányához, mely előtt egy csendőralezredes ült kocsján, tőle tudtam meg, hogy Sepsiszentgyörgy felett az erdőben gyülekeznek csapataink, s itt harcszintér lesz. A városban lévő 3-400 ember közül többen vonulnak ki az erdőbe, főleg a Sugásba éjjeli szállásra. A csendőrlaktanya tele van kovásznai menekülttel, apró gyermekek sírásától alig hallja az ember saját szavát. Az alezredes a postára ment telefonálni.

Egy gyanús ember két nagy tarka ökrös szekéren utazik a *Mikó Kollégium* előtt, miután nem tudja magát igazolni, az ökrös fogatot rekvirálom. Este hat óraker ér a patika elé az uzoni jegyző gyalog, egy pár öregember körülfogja, s tőle tudjuk meg, hogy Uzonba az oláh előőrsök bevonultak. Paprikás csirkét vacsoráltam, s azután felvonultunk a patikába aludni. Délben az itt maradtak közül is sokan elmenekültek gyalog arra a hírre, hogy közelednek az oláhok, és hogy itt hadszintér lesz.

A polgárok közül itt vannak Szilágyi György, Szabó Ferenc, Fadgyas öreg honvéd, Liszer, Blaskó, Máté mézeskalácsos, Huszti takarékpénztári szolga, Sass József, Kreigher, az oláh cukrász, Sikó rendőr alkapitány, Hedvig gazdálkodó, az öreg Bene, Falka kaszinószolga, az újságkihordó, Székely Albert, Antalffy s neje, a dohánygyári igazgató, Szeremley, a cőfalvi nyugalmazott református esperes, Jánóné, a menházi gondnok, 50-100 ismeretlen és jelentéktelen öregember és asszony a menházban s vagy 50-100 gyanús alak.⁷⁴

útvonalon menekültek Aranyosszék, Kolozsvár, Nagyvárad felé.

⁶⁹ 1914–1919-ben Bálint Dénes. Utólagos megjegyzés a kézirat margóján, kék ceruzával: „ $\frac{1}{4}$ 7 óraker!”

⁷⁰ A Kupferstich-ház a mai Kossuth Lajos utcában, a Bazar szomszédságában állt. A városban két Kupferstich is ismeretes volt ez idő tájt, egyik szeszgyártulajdonos, a másik kiskereskedő volt.

⁷¹ Előbbi a várostól délre, utóbbi attól északra az Olt, illetve a vasútvonal mellett fekvő település. Amint utóbb bebizonyosodott, a belső vasúti hidak megrongálása túlzott elővigyázatosságnak bizonyult a K.u.K.-hadsereg vezetésének részéről, mivel a románok valószínűleg ezek használatával sem gyorsíthatták volna meg jelentősen előrenyomulásukat, viszont a hamarosan meginduló ellentámadás során jelentősen hátráltatta hiányuk a monarchia csapatait.

⁷² Havas (Hochmann) Mór óra- és ékszerüzlete a mai 1918. december 1. utcában, a Takarékpénztártól három háznýira található, a Blaskó-féle ház földszintjén volt.

⁷³ „Rendes” körülmények között a kórház vezetője ifj. Fogolyán Kristóf volt.

⁷⁴ Fadgyas Bálint főhadnagy 1848-as hős. Liszer valószínűleg Liszer Zsigmond, a *Székely Nemzet*, majd a *Székely Nép* kiadóhivatali főnöke. Blaskó valószínűleg id. Blaskó József, szállodatulajdonos. Ifj. Sass József egykor a város főjegyzője volt. Dr. Bene István ügyvéd, városi tanácsos, országgyűlési képviselő, a Kossuth Párt helyi elnöke, a szabadkőművesek helyi főmestere volt. Székely Albert az 1910-es években Lusztig Gyulával közösen bérelte a régi városháza földszintjén található vendéglőt.

Augusztus 30.

Éjjel s hajnal felé tüzéség s katonaság vonult át Brassó felől Árkos felé.⁷⁵ Reggel hat óraker kelve látom, hogy a vasúti pályaudvaron égnék a vasúti kocsik. Megyek le Szemerjára, s útközben mondja az uzoni⁷⁶ jegyző, hogy a szentgyörgyi és kilyéni⁷⁷ állomás közt látott tegnap legelni egy tehenet és borjút. Azonnal elmentünk a kilyéni úton át az Olton, s *tényleg azon a helyen megtaláltuk a tehenet, melyet behajtottunk s így megtérült azon károm, mely tegnapelőtt reggel ért, midőn egy 2430 koronás tehenem nem jött haza a legelőről.*⁷⁸ Útközben egy embert láttunk a vasúti töltésen feködni, azt mondta, hogy az éjjel meglőtték az oláh katonák, de mivel nem látszott rajta seb, én kifejeztem gyanúmat, hogy oláh kém. A városból kimentek azonnal szekéren, de már csak subáját találták ott.

Ebédén itt volt Szeremley esperes, Rápolti uzoni jegyző és Székely Albert. Fél három felé vagy tíz ágyúlövést küldtek tüzeink az erdőből Uzon felé. *Egy zsák korpát, egy zsák árpát kértem Antalffytól az Apor tulajdonából.*⁷⁹ Ma egész nap huszárok jöttek mentek Földvár és Árkos között. Én kitűztem a fehér lobogót úgy a szemerjai, mint a patikai épületre. Hétfőn Köröspatakra menet találkoztam a főispánnal és gróf Kálnokynéval,⁸⁰ kik még akkor nem gondoltak a menekülésre, de kik másnap, kedden szintén elmenekültek. Az enyéim hétfőn reggel hét óraker már az állomásnál voltak, de visszatértek, mert azt mondták, hogy nem megy több vonat. Azért indultak útnak ökörszekérrel, pedig ha nyugodtan vártunk volna, akkor a délután ötkor és hétkor induló vonattal elutazhattak volna. Ki tudja, milyen viszontagságokon mehettek keresztül, s hol vannak most. Istenem, mindenek ura segíts meg minket s hazánkat!

Ma, szerda délben Szeremley, Rápolti és Székely vendégeim voltak. Ebéd után hozzáfogtam ezen napló megírásához, ami eltartott este hatig. Vacsorára sült csirke volt hidegen, s azután a sötétség beálltával besétáltunk a városba azon szándékkal, hogy a patikaépületben alszom. A házam melletti hídon egy őrzető őrszettel s Izsák Lőrinc napszámossal találkoztam, aztán egész úton egy árva lélekkel sem. Világos csillagos ég, meleg nyári este, s rémes csend. A piacon egy huszárküldönc kérdezősködött az alezredes úr holléte felől, kinek írásos parancsot hozott Földvarról. Azt mondja, a telefonhivatalban talán meg tudják mondani. Elvezettem oda, de ott tárva-nyitva minden, sötét van, és sehol egy lélek sincs, s azért a hírnök Árkosnak vette útját. Ferencz Lajos⁸¹ üzlete előtt 8-10 ember beszélgetett, egyszerre két katona jön ide, s kérdi, hogy nem jöttek-e itt be oláh katonák. Erre mindenki jó éjt kívánt egymásnak, s aggodalmak közt sietett haza.

Engem Rápolti jegyző eltérített azon elhatározásomtól, hogy a patikaépületben alszom, s miután ajánlkozott, hogy hozzám jön aludni, hazajöttem. Az úton huszár őrzáratok jártak le és fel. Kelemen előtt öt emberből álló őrszem hívott fel minket igazolásra. Egész úton egy árva lélekkel sem találkoztunk. Minden ház sötét, csak a dohánygyári pince világos, ott húzta meg magát az igazgató. Rápolti már alszik azóta, hogy én ezen három-négy oldalt írom az ebédlőben, s izzadt lábától oly bűz árad ki, hogy én itt sem bírom már a szagát. Hogy fogok én vele egy szobában aludni!? Rémséges állapot. Minden percben várjuk az oláhok érkezését. Isten oltalmába ajánlom lelkemet.

⁷⁵ Árkos Sepsiszentgyörggyel szomszédos, tőle északra fekvő település. A faluban található kastélyában élt báró Szentkeresztzy Béla, a vármegye főispánja.

⁷⁶ Sepsiszentgyörgyvtől délkeletre fekvő község.

⁷⁷ Kilyén ma Sepsiszentgyörgyhöz tartozik, állomása a sepsiszentgyörgyi állomástól délre az első állomás volt.

⁷⁸ Piros ceruzával aláhúzva a gépelt géziratban.

⁷⁹ Mint az előző jegyzet.

⁸⁰ Szentkeresztzy Béla felesége, Florescu Mária Ioan Florescunak, a román hadsereg tábornokának a lánya volt. A Kálnoky grófok a közeli Sepsiköröspatakon éltek.

Augusztus 31.

Nyugtalanul aludtam, s három óraker már felébredtem. Négy óraker egy ágyúlövést hallottam. Rápolti nálam aludt, s vele mentem be nyolc óraker a városba. Gyönyörű meleg nyári nap, síri csend, egy lélekkel sem találkoztunk. Katonának nyoma sincs. A postára⁸² mentünk, tárva nyitva minden, úgy a hivatalban, mint a főnök szobáiban, s minden a legnagyobb rendetlenségben. A főnök ágyai úgy, ahogy felkeltek, vetetlen vannak, a szekrények nyitva, s csak egy része van ebből széllé-lobbal bepakolva. A szobában három nagy vasúti láda, tele holmival, leszegezve. Az asztal megterítve, a leveses tál rajt tele levessel, melyből alig ettek valamit. A hivatalban a sok csomag közt láttam az én címemre négy-öt Diana csomagot. A levelek egy asztalon, de nekem szóló levelet nem találtam.

Dr. Barabás is a takarékpénztár előtt ül, indítványozom, hogy bízzuk meg Rápoltit a polgármesteri teendővel, amit örömmel fogadtak el. Délben ismét nálam ebédeltek Szeremley, Rápolti és Székely. Délután öt óraker mentem le ismét a városba. A dohánygyár előtt az igazgató kérdezősködött, hogy mit láttunk. A polgárőrségből nem lett semmi. Estefelé Popovics Tódor 43-as baka vánszorgott be a Csíki utcából egy bottal, ki vasárnap éjjel óta folyton jött. Egy srapel által leszakasztott faág ütötte meg jobb lábát. A kórházba ment. Este öt járőr a vasútnál elfogott három asszonyt és két embert, de kikérdezés után elengedték őket.

Hat óraker indult útnak Bedő Gábor gyalog Szárazajta⁸³ felé a családomnak címzett levéllel. Bedő beszélt, hogy Lisznyóba⁸⁴ kedden vonultak be az oláhok, mintegy 580-an. Nem bántottak senkit, de a pénzt mindenkitől elvették, s mindenkit lövészárkásásra kényszerítettek. Ők hét óraker kapával és zsákkal kimentek a földre, mintha pityókát akarnának szedni, s aztán elillantak. Az oláhok erre vették a sortüzet utánuk, de szerencsére nem történt semmi bajuk.

Császár Gyulánál⁸⁵ 2 liter sombort véve, jöttem haza Rápolttal, és szalonnát vacsorázva tízker lefeküdtünk. Rápolti kocsin Árkoson volt, a katonai parancsnokkal akart beszélni, s ott hallotta Felszegi tanítótól, hogy katonáink ma hajnali négyker elvonultak Szárazajta felé. Most még nagyobb csend és kétségbejítő bizonytalanság van a városban.

Szeptember 1.

Gyönyörű meleg idő. Rápolttal nyolckor bementünk a dohánygyári igazgatóhoz egy kis időre, s aztán felnyitattuk az Antos üzletét, s kimértük a készletet annak, kinek szüksége volt rá. Délben eső kezdett esni. Ismét a tegnapiak voltak nálam ebédén, paradicsomlevesre és palacsintára, melyhez sombort ittunk. Nagy Elek, ki a Császár Gyula borait kezeli és árulja, mondta ma délben, hogy 200 000 Korona értékű boruk van a pincében.

Délután a kovásznai menekülteknek osztottunk ki lisztet az Antos üzletében. Én is kaptam egy zsák kenyérlisztet, 20 kiló tézta és 20 kiló tengeri lisztet. Hat óraker ért a patika elé egy kilyéni menekült, s hozta hírül, hogy egy előcsapat Kilyénben van, s a bírót keresték. Ezen hírre a félnélkebb emberek közül ismét többen elmenekültek. Egyébként a mai nap is síri csendben, ágyú- és puskalövés nélkül telt el, és sem saját, sem ellenséges

⁸¹ Fűszerboltja a mai Petőfi Sándor utcán álló Takarékpénztár földszintjén volt.

⁸² Ebben az időszakban a postahivatal a Székely Mikó Kollégium tanári lakásában működött.

⁸³ A Baróti-hegységben, Sepsiszentgyörgyvtől mintegy 20 km-re északnyugatra fekvő helység. A Háromszékről menekülő, mint már említettük, a hagyományos, Erdővidéken, majd a Homoród mentén keresztül vezető útvonalon tartottak északnyugatnak.

⁸⁴ A várostól mintegy 10 km-re, délkeletre fekvő község.

⁸⁵ Borlerakata a Megyeház uca (ma Szabadság tér) 4. szám alatt volt.

katonát nem láttunk. Hír szerint a mi csapataink Nagyajtára⁸⁶ vonultak vissza.

Szeptember 2.

Hűvös, borús, szeles reggelre virradtunk, az éj csendes és nyugodalmos volt. Reggel nyolckor bementem a városba, s a patikát kinyitottam, padot s zsákokat a patika elé téve, csakhamar összegyülekezett 20-30 ember, és délig folyt a tanakodás, hogy hogy és mint lesz. Mindenki a másikat kérdezte, hogy tud-e valami hírt, ha egy ember véletlenül faluról bejött, azt kikérdeztük. Rápolti kisétált a vasútra, s híruól hozta, hogy az állomási épület, az állomási főnök és vendéglős lakása, a hivatali helyiségek összeviszsa hányva, s összetörve minden bútor.

Faluvégi András árkosi tanító tízkor jött be, s a patika előtt megtelepedett. Azt hitte, hogy itt friss híreket fog hallani, de mi is tőle tudtuk meg a következő érdekes dolgokat: A báró, báróné és Marietta baroness⁸⁷ este tízkor indultak el három fogattal, melyek közül egyet a báró hajtott, ebben ült neje és lánya. A másikban ült egy bölcsődei ápolónő egy hadiárnyával, s a harmadik kocsis üresen követte őket Köröspatakiig, hol gróf Kálnokynét s báró Mattentel vitték magukkal Málnáson s a Hatod nevű hegyen át⁸⁸ Udvarhely megyébe, Székelykeresztúrra. Az ezüst- és aranyeműt hétfőn délután csomagolták be ládába, s küldték el előre igás szekereken. A kastély kulcsait Faluvéginek adták át. Szerdán – csütörtökre virradólag – délután egy századnyi huszár érkezett Árkosra, s a tiszték a kastélyba szálltak meg, de este nem feküdtek a vendégszobákba, hanem a kertbe vitték ki a matraccokat s ágyneműt, és hajnali négykor csendben elvonultak. Barcsay tiszthelyettesétől hallotta Faluvégi, hogy a román királlyal vasárnap este erőszakkal írták alá a hadüzenetet, s aztán a királyt eltávolították az országból Magyarországon át.⁸⁹ Továbbá Faluvégi egy csendőr őrmestertől, ki fogságából megszökött, hallotta, hogy az oláhok kedden este vonultak be Kézdivásárhelyre (körülbelül 4 század), s hogy senkit sem bántottak, s a parancsnok kijelentette, hogy nyugodtan végezze mindenki dolgát, mert ők nem rabolni és gyilkolni jöttek. Árkoson, Köröspatakon és Kálnokon⁹⁰ is az otthon maradt csöcselék rabol és rombol. Ugyanezt mondta egy-egy Málnásról⁹¹ bejött gazda is.

Délfelé jött egy lovas fogatán Benkő Lajos köröspataki gazda Sepsiszentgyörgyre, s beszélte, hogy tegnap, mikor ide indult, elfogták az oláhok, egy száz ember tanyáján szekerére sertéseket raktak, s aztán azt elvitték Keresztvárra,⁹² s neki gyalog kellett a szekér mellett menni, s csak ma bocsátották szabadon őt (ki innen haza ment Köröspatakra). Délben hazajövet találkoztam Linka előpataki asszonnyal, ki mondta, hogy Előpatakról kevesen menekültek el, de a nép egy része nappal az erdőben tartózkodik. Ma elhoztam a Valeria sertéseit és majorságait Szemerjára. Kedden meghalt Szemerján Seresterné, tegnap a kórházban egy beteg, kiket pap nélkül temettek el.

Délután fél öt óra uzsonna után éppen be akartam menni a városba, s az udvaromon sepregető cselédemmel váltottam pár szót, midőn lódobogást hallottam, s pár pillanat alatt há-

zam elé ért egy szakasz oláh lovas katoná lándzsákkal, s kapum előtt rögtön meg is fordult, s ügettek vissza a városba. Én is elindultam, s útközben találkoztam ismét 4 lovas katonával, kik a Büdös-kútig,⁹³ s onnan visszatértek. Mire a városi szálloda⁹⁴ elé értem, az ott álldogáló dr. Barabás Sándortól értesültem, hogy a katonák mind visszamentek az állomás felé, honnan mindjárt bevonul egy század lovas. Barabás mondta, hogy a kórház nevében üdvözölni fogja őket Kelemennével, s az ápoló személyzettel, s kért, hogy csatlakozzam én is hozzájuk. A stílszerűség kedvéért nekem is hoztak a kórházból egy fehér orvosi kabátot s a Bikffalvi üzlete⁹⁵ előtt felállottunk.

Nemsokára jöttek a lórol leszállva a katonák, elől négy tiszt. Miután Dr. Barabás kérdésére a kapitány – kit Barabás majornak⁹⁶ titulált – kijelentette, hogy németül igen keveset beszél, Kovács Ferenc volt városgazda tolmácsolta a kórházszemélyzet üdvözlését, felajánlva a betegek részére a kórházat. Azután a békés polgári lakosság testi és vagyoni épségét ajánlotta a katonaság oltalmába. A kapitány első kérdése az volt, hogy van-e a városban vagy közelében katonaság, s őszinte feleletet kért, figyelemzetteve a félrevezetés következményeire. A *megnyugtató válasz* után kijelentette, hogy ők, mint civilizált nemzet, a civilizáció nevében jöttek, nem lopni, rabolni és gyilkolni, hanem katonai missziójukat teljesíteni. Tehát mindenki éljen úgy, mint élt eddig. Járjon nyugodtan dolga után, mert ha nem inzultálják a katonaságot, akkor a haja szála sem görbül meg senkinek.

Azután a kórházat és a dohánygyárat látogatták meg, s kérdezte tőlem a kapitány (ki útközben bemutatkozott – neve Mirodescu, a 2. rosióri⁹⁷ ezredből), hogy hol lehet pénzért jó bort kapni. Éppen Császár Gyula előtt voltunk, hová bevezettem őket. Nagy Elek három üveg kitűnő pecsenyebort hozott, melyből két üveget Mirodescu, egy üveget én fizettem ki (darabját 5 koronájával). A bor kitűnően ízlett, s a harmadik üvegnél Mirodescu, ki igen élénk, víg kedélyű, barátságos embernek látszott, elénekelte kifogástalan magyarsággal a „Ritka árpa, ritka búza, ritka rozs” című népdalt, és éltette a magyarokat. Azután még tíz üveg bort vett az altisztjei részére, s a kint várakozó huszárokkal a „Viszontlátásra!” búcsúzás után a vasút felé visszaügettek, mondván, hogy „misszióját” kell teljesíteni, de mielőtt lóra ült volna, átadta névjegyet.

Én egy huszártól elkértem a lándzsát, s megvizsgáltam. A kapitány nem szóval, de éles füttyülővel adott jelt a sorakozásra, indulásra és ügetésre stb. A város lakossága igen félnék volt, s elbűjt, csupán az oláh cukrász, Fadgyas Bálint, Sequens József,⁹⁸ Székely Albert, Rápolti uzoni jegyző, Kende József, s még vagy tíz-tizenöt ember volt jelen. Sötét szürkület (körülbelül hét óra) volt, s meleg eső permetezett, mikor eltávoztak. Én hazajöttem, s útközben először láttam hétfő óra kivilágított ablakokat, Antal kereskedőnél s Györbíró városi ellenőrnél. Az egész aktus úgy folyt le, mintha nem is háborúban, hanem a színpadon egy operett-előadás keretében folyt volna le, tiszték is lakkcsizmában s aranyos zsinórokkal voltak szegélyezve, nem tették a komoly harcos benyomását reám. Sőt az egyik borotvált képű, alacsony termetű

⁸⁶ Szintén Erdővidéken található község.

⁸⁷ A már említett Szentkeresztly család.

⁸⁸ A Hatod-tető, melyen keresztül 1906 óta és ma is megyei út vezet az Erdővidékre.

⁸⁹ Mint később Balázsovich is megjegyzi, az értesülés csupán pletykának bizonyult.

⁹⁰ Egymással szomszédos, közvetlenül a várostól északra fekvő települések.

⁹¹ Az Olt völgyében mintegy 20 km-rel északabbra fekvő község.

⁹² A Barcságban, Sepsiszentgyörgytől mintegy 20 km-re található község.

⁹³ A szemerjai József Attila utca végén található, ma is létező, enyhén kénes forrás.

⁹⁴ A mai Petőfi utca elejére, akár a Központi Szállodát, akár a Városi Nagyszállót érti alatta.

⁹⁵ Helyesen Bikfalvi István és Deák Ferenc vasáruüzlete, a régi városháza keleti és északi szárnyának sarkán volt található.

⁹⁶ Kapitánynak a lovas alakulatok századosnak megfelelő rangú tisztjeit hívták. A major őrnagyot jelent, ami eggyel magasabb, már főtisztí rendfokozat.

⁹⁷ Ezek a román hadsereg lovas elitalakulatai voltak.

⁹⁸ Sequens József posztógyár-tulajdonos volt. A 19. sz. végén ő alakította az Első Székely Posztógyárat.

kis hadnagyocska löszerszáma is aranyos volt. Úgy a tisztok, mint a legénység lovai kitűnő kondícióban voltak, s általában nagy lovak. Látszik, hogy még csak a hetedik napja háborúznak.

Szóval a kezdet jobban nem indulhatott volna. Adja a jó Isten, hogy a folytatása se legyen rosszabb! E sorok írása után este kilenc óraker egyedül térek nyugalomra, mert Rápolti ma Székely Albertnél vacsorázik, hová én is hivatalos lettem volna. Ma tehát átestünk a krízisen, s mindenki megkönnyebbülve tért nyugalomra. Az eső esik, mintha az ég könnyei hullanának Erdély elvesztése miatt. Mert ki tudja, nem-e vészett el Erdély örökre.

Szeptember 3.

Ma egy hete még itt volt Jenő bátyám, Rudi fiával, s ma egyedül, búskomoran, a világtól elzárva, egy hét óta lapot nem olvasva, övéimről semmit sem tudva töltöm a napot. Szép időre virradva jött Rápolti – ki az éjjel nem aludt nálam – értem reggel hét óraker, s mentem be vele a patikába. Nemsokára odaérkezett Kelemenné, a kórházi főápolónő Váradi Mihálynéval és Dr. Barabással, mert híre jött, hogy a gyalogság most érkezik, tehát a parancsnokot üdvözölni akartuk a kórház részéről. Kilenc óraker Mirodescu kapitány és egy főhadnagy fél század lovassal s egy szakasz gyalogsággal meg is érkezett. S miután a gyalogságot elhelyezte, a postán, dohány- és szövőgyárban járt, s átkutatta a várost, azt mondta nekünk, hogy egy gyalogezred érkezik nemsokára. De bizony délig hiába vártuk, mert este tíz óráig sem érkeztek meg.

Ma egyedül ebédeltem. Mirodescu kapitány Császár Gyulánál ebédelt, oda hívatta Császár Lajost és Sikó Bélát, az első polgármester-helyettesté, Sikót rendőrkapitány-helyettesté nevezte ki, s kiadta a rendeletet dobszóval, hogy a városból kimenni nem szabad, s nyolc óra után este az utcán járni nem szabad. Már este nyolc óra után egy lelket sem lehetett látni az utcán.

Délután négy óraker a Fogolyán lakását⁹⁹ és a kórházat tekintettem meg, s azután a patika előtt beszélgettem. Ma sokan jöttek vissza a menekültek közül, hálát adva a jó Istennek, hogy szerencsésen hazaérhettek egy heti kimondhatatlan szenvedés után, mivel az első éjjel a Hatodon az erdőben háltak. A visszatértek említették, hogy már a tegnapi, szombaton az Olt völgyében fel Bükkszádig¹⁰⁰ mindenütt oláh lovasság cirkált, s azután sok döglött sertést s baromfit s egynéhány eltört kerekű szekeret lehetett látni, sőt a menekülők közül útközben többet el is temettek, és hogy a vasúti közlekedés Homoród–Kőhalmig¹⁰¹ terjed. Remélem azonban, hogy az enyéim szerencsésen már Nagyváradon vannak azóta, és hogy leveletem is megkapták.

Hála Istennek, a szerda délutáni 8-10 ágyúlövésen kívül egy puskalövést sem hallottunk egész héten át, s a jó Isten eddig megőrizett minden veszélytől. Úgyszintén sebesülte sem láttunk, mert a harc elől a 43. gyalog ezred kitért, a bodzai vámnál levő csendőrök és pénzügyőrök pedig, kik a betörő oláhokat fel akarták tartóztatni, kik részben meghaltak, részben megsebesültek, az oláhok vették gondozásukba. Mirodescu megerősítette azt, hogy a vasárnap lefolyt koronatanács után este nyolc óraker történt meg a hadüzenet, de a király eltávolítása nem igaz, mert a király alávette magát az oláh nép akarataának. Deák Lajos útbiztos pedig ma a következőket mondotta: Augustus 27-én vasárnap este a krasznai vámnál¹⁰² üldögéltek a csendőrörmesterrel, a szemlésszel és vámszedővel, midőn egy oláh katona jött hozzájuk, mondván, hogy ő átszökött két társával együtt. Ké-

sőbb gyanús neszt hallottak, és éjjel fél tizenegykor a felvonult gyalogos katonaság betörte a vámkaput, s benyomult Magyarországra. Ők 2-300 lépéssel az oláhok előtt Szitabodzáig¹⁰³ futottak anélkül, hogy az oláhok löttek volna rájuk. Szitabodzán volt a Benke Géza fűrésztelepén a 43. gyalog ezred egy vagy két zászlóalja, ezek aludtak, s a csendőrök költötték fel őket. Ezekből két századot elfogtak, a többi pedig elfutott anélkül, hogy egy lövést is tett volna.

Szeptember 4.

Gyönyörű meleg őszi nap. Fél nyolckor mentem fel a patikába, s a piacon találkoztam az akkor beérkező harácsoló századdal, kik között két magyarul tudó katona is volt. A tiszt mondta az összecsoportosult népnek, hogy kár volt elmenekülni a lakosság-nak, mert ők nem bánanak senkit, s az utánuk jövő kozákok sem fognak senkit bántalmazni, mert az oláh parancsnokságnak lesznek alávetve. Nemsokára megérkezett egy félezred oláh huszár, s elhelyezkedtek a városban. Azután a harácsoló század kezdett harácsolni. A patikában is vetek 500 gram jódtinktúrát, tíz Pebecot, tizenkét Kalodontot,¹⁰⁴ harminc üveg kölnivizet, egy fogkefét, harminchat enbhmát-pasztilát, melynek átvételéről elismervényt adtak, s az alezredes azt mondta, hogy a román kormány ki fogja fizetni, de hogy hol és mikor, azt nem tudja.

Azután a nagyvendéglő pincéjét törték fel, s az ott levő 2-300 üveg pezsgót, s 50-60 üveg bort mind elvitték. Ebéd után, mikor bementem, a Kupferstich lakását s a szövetségi boltot fosztogatták. Barabás doktorral és Szeremley királyi tanácsossal épp a patika előtt ültünk, midőn láttam, hogy a piacon az összes boltok lakatjait és házajtókat sorra vizsgálják, hogy hová lehet legkönnyebben bejutni, illetve betörni. A Kozma üzlete¹⁰⁵ egyik lakatját le is ütötték. A Bogdán-ház emeletéből pedig hordták le a ruhaneműt. A Hochmann üzletében pedig úgy jártak ki és be, mint a kocsmába.

A patikába bejött egy oláh katona, s jódtinktúrát kért, s 1 Korona értékben 75 banit fizetett. Mondván, hogy 1 korona annyit ér. Én rémületemben kerestem az alezredeset, hogy éjjelre egy őrt kérjek a patikám elé, amit az alezredes meg is ígért, ennek dacára biztosra vettem, hogy a patikámat az éjjel kirabolják. Dr. Barabás beszélte, hogy egy kapitány a kórházban ebédelt, s azt mondta, hogy Gyimesen, Predeálon, Vöröstoronyon és Orsován¹⁰⁶ át tört be a főerő, s a Tiszáig szándékoznak előnyomulni. Hogy 600 000 muszka gyalogos és 150 000 kozák részben Bulgáriába, részben Törökországba nyomult be. Úgyszintén hogy Moldován át is nagy orosz haderő nyomult be Bukovinába, s a trónörökös seregét oldalba támadta. A németek azonban még tartják magukat minden fronton. Az a néhány ember, ki ittmaradt, kétségbe van esve, és sirva panaszkodik egymásnak, hogy mi lesz az éjjel. Most este kilenckor írom e pár sort, gyönyörű holdvilágos időben. Vajon hogy fog eltelni az éj, s mire fogunk felvirradni. A jó Isten oltalmába ajánlom lelkemet, családomat és hazámat.

Szeptember 5.

A tegnapi nap folyamán még az a nevezetes dolog történt, hogy délelőtt tíz óra körül, a lehető legszebb időben a megyeház háttérében s azzal paralel irányban, Árkos felől Előpatak irányában egy repülőgép repült. Az oláh tisztok épp azelőtt szálltak le a lórról, a kávéház előtt beszélgettek, s mint az alezredes megállapította, magyar biplán volt. Ezenkívül még 27-én vasárnap délután,

⁹⁹ Fogolyán-ház. A Piac tér (ma Szabadság tér) északi oldalán álló, 1889-ben emelt épület. Ma a prefektúrának ad helyet.

¹⁰⁰ A legészakibb háromszéki település, az Olt tusanádi szűkülete előtt, Sepsiszentgyörgytől mintegy 30 km-re fekszik.

¹⁰¹ A mai Brassó megye északnyugati részén fekvő szász település.

¹⁰² Bodzakraszna. Sepsiszentgyörgytől mintegy 40 km-re délkeletre fekvő határközség.

¹⁰³ Krasznával szomszédos, az ország belseje felé fekvő község.

¹⁰⁴ Fogkrémfajták.

¹⁰⁵ Kozma Lajos fűszer- és vasáru-kereskedő üzlete a régi városháza épületének északi üzletsorában kapott helyet.

¹⁰⁶ Az értesülések megfelelnek a valóságnak. Kiseb csapatok a többi szoroson, például a Békáson keresztül is támadtak.

29-én délelőtt és 30-án délelőtt lehetett látni repülőgépet. Ma is gyönyörű őszi nap volt, jó alvás után hatkor keltem fel, és siettem be, mert féltém, hogy a patikát feltörték.

Hála Istennek, még ma nem történt baja. De Gál Ferenc, Berkovics, Benkő Mór, és Kolcza mindkét üzletét,¹⁰⁷ hol előlről, hol hátulról, feltörték, s a katonák után a nép fosztotta ki, de a népek nem engedték a tisztet, hogy fosztogassanak, s revolverlövésekkel és kutyakorbáccsal üzték el őket. A Hochmann üzlete előtt még a földön is hevert az ezüst kés, villa, egy eltörtött óra és gyűrű kövek. Délfelé ismét (állítólag) német repülőgép repült el a tegnapi irány szerint.

Ma kidoboltatta Nyáguly¹⁰⁸ alezredes, hogy sem katonának, sem civilnek nem szabad rabolni, mert akit rajta érnek, azt főbe-lövik. De azért délben hazajövet a leeresztett redőnyön keresztül hallatszott a zaj a Kolcza üzletéből. Ma kísérték Hidvégről a Bolyér kocsján ide két embert, nem tudni miért. Ma két receptet írt Dr. Barabás a patikában. Délután bemenve láttam, hogy a szövetkezeti üzletből¹⁰⁹ a dohánygyári igazgató és mások taligával hordják az árut. Öt óra után, mikor odamentem, már alig volt benne valami. Ma egy román teherautó érkezett ide. Később az alezredes személyesen zárta le a szövetkezeti üzletet. Orbán szabót is kirobtolták. Sikó Béla rendőrkapitányt az alezredes letartóztatta, mert nem akarta megmutatni a vaskereskedést.

Rápoltyi tegnap hétfőn hazament, és azóta egyedül vagyok. Ma kidoboltatta az alezredes, hogy aki nyolc óra után az utcán jár – akár katoná, akár civil – agyonlövöti. Most mondja Anna, a szakácsné, hogy az egy zsák árpa és egy zsák korpa, amit most hozattam Aportól, már elfogyott. Mit fogok tudni enni adni a sertéseknek ezentúl. Vajon mit csinálnak az enyéim, s hogy fognak ők is megélni? Ma a patika előtt posztolt egy oláh-zsidó katoná. Azt mondja, hogy 27-én éjfélkor tudta meg, hogy hadat üzentek nekünk, s hogy szeretne megszökni Budapest felé, s hogy Románia úgy fog járni, mint Szerbia.

Szeptember 6.

Ma is szép időre virradtunk. Midőn reggel hét órakor bementem, a szövetkezeti üzlet előtt sok ember s két-három szekér állt, bent pedig az alezredes intézkedett, hogy mit csomagoljanak be, mert ötven kilométer hosszú útra mennek. Nekem is adtak sőt, gyufát, gyertyát és két sűrűlőkefét. Hír szerint ma levágták a katonák Kupferstichnek öt borjúját, kinek lakásában két-három tiszt lakik, udvara pedig egész katonatábor. Az öreg Bene mondta, hogy a Vajna István, Mikóvényiné stb. lakásában jártak, s hogy egynéhány katoná pénz is elvett az utcán az emberektől, ezeket aztán az alezredes nagyon megverte. A patika előtt ülve látom, hogy Blaskó Lajost háza előtt¹¹⁰ négy katoná elfogja, puskatussal hátba üti, és kíséri a méntelepen lévő katonasághoz. Később megint visszajött a négy katoná, s a patika előtt álló Császár Lajos ideiglenes polgármestert, Kovács Ferenc városgazdát, Mihály menházi gondnokot s a Veres Gyuláné oláh bérlőjét felszólította, hogy menjenek vele a parancsnokhoz. Mielőtt elindultak, kérdik az oláh bérlőtől, hogy én magyar vagyok-e, s aztán

felszólítottak, hogy menjek én is velük. Ott a lépcsőházban őriztek vagy egy fél órát, ahol már fogva volt Blaskó s két kórházi szolgáló. Egy félóra múlva jött az alezredes, s azt mondta, menjünk haza, de az utcán ne csoportosuljunk, s ne beszéljessen két-három ember együtt. Blaskót s az egyik kórházi ápolót azonban ott tartotta az alezredes.

Délfelé jött Illyefalva¹¹¹ felől az 5. huszárezred két százada, s a Csíki utcán ment ki a városból. Ugyancsak nemsokára jött egy kis automobil négy tiszttel, köztük egy generális¹¹² volt. Hazajövet ebédre találkoztam az aldobolyi¹¹³ oláh pappal, ki egy lovas szekéren jött. Délután bemenve a városba láttam, hogy a szövetkezeti üzletből hordják az árut az előpataki és árapataki oláhok.¹¹⁴ Bementek az üzletbe, s egy oláh lovaskapitány biztatta a népet a fosztogatásra, s több társával együtt a tisztet is osztogatták az árut. Mikor már a sajtborító üveget is odaadták, s nem maradt egy doboz gyufa sem az üzletben, akkor átvezette a kapitány a népet a Kolcza üzletébe, ahonnan szintén elhordták még a csomagoló papírt is. Ott fosztogatott egy Kásás nevű volt hidvégi ember, ki most otthon lakik Előpatakon, ki két kis szürke lovas szekere hordta ki az árut. Ezután hozzám jött a patika elé, ahol én üldögéltem egyedül, s beszélte, hogy Előpatakon kirabolták Domokos Miklóst, Domokos Ákóst, Imecs Ernőt, Goldstein Józsefet, Goldstein Manót és Bindert. Ennek folytán egy erős őrzőment ki Előpatakra, ki a néphez beszédet intézett, hogy örömmel jött Előpatakra, mert mióta Oláhországból eljött, ez az első oláh község, de másrészt szomorúsággal tapasztalja, hogy az előpatakiak hogy rabolnak.

Épp arra jött egy tiszt, s figyelmeztette Kásást, hogy ne beszéljen velem, mert lelövik. Erre Kásás el is ment. Eközben a gyalogság előőrsei vonultak be a városba, s több tiszt is besétált a városba szétnézni, s midőn látják, hogy hosszan hordja a nép az árukat a Kolcza üzletéből, egy jobbérzésű tiszt kiáltott a katonáknak, hogy akadályozzák meg a népet a fosztogatásban. Erre egy őrzőment hozzám jött, hogy mutassam meg, honnan hordják az árut. Én bevezettem őket a Kolcza üzletébe hátulról – mert az udvar felől törtek be – de miután a katonák látták, hogy már nincs mit elhordani, eltávoztak. Később az a tiszt, aki meg akarta akadályozni a rablást, ismét a patika előtt ment el, én hozzámvenve kérdeztem, hogy ő-e a generális. Azt felelte, hogy ő major. Erre kértem, hogy adjon a patika elé őrséget, mert a patikát is feltörik, s ha azt is kifosztják, nem fogok tudni gyógyszert kiadni. Azt mondta, hogy menjek vele a generálishoz. Útközben magam mellé vettem az oláh cukrást és Sequenset, s elmentünk az Oravec házába, ahol a tábornok a Filoméla lakásában a konyhában ült, s mellette állva beszélgetett az adjutánsa. A major bemutatott, s Sequens előadta kérésünket, aminek teljesítését megígérték.

Visszajövet egy huszártiszt azt mondta, hogy hat nap előtt Brassónál nagy csata volt és 40 000 magyar esett el.¹¹⁵ A patikába visszamenve, egy galíciai gyógyszerár-tulajdonos jött be egy egészségügyi tiszttel acid arsenicumért,¹¹⁶ s mondta, hogy ő Beszterce-Naszód megyéből származott Romániába, s a német mellett magyarul is tudott egy keveset. Csodálkozott azon, hogy

¹⁰⁷ Gál Ferenc cipészműhelye a Bodok-szálló építése miatt azóta lebontott Bogdán házban volt található. Berkovics Hermann textilkereskedése a régi városháza piactérre néző szárnyának földszintjén volt. A Kolcza testvérek egyik szövetboltja a mai Petőfi Sándor és Csíki utca sarkán volt, másik üzletük a piacon, a Mikó Kollégium alatt működött. Benkő Mór könyv- és papírkereskedése szintén a Mikó Kollégium épületében volt.

¹⁰⁸ Valószínűleg Neagui.

¹⁰⁹ Gidófalvi István Fogyasztási és Hitelszövetkezetének üzlete a Bazár Iskola (ma Kossuth Lajos) utcai szárnyában volt.

¹¹⁰ Valószínűleg az idősebb, aki hentes és vendéglőtulajdonos, egy időben a helyi ipartestület alelnöke.

¹¹¹ Sepsiszentgyörgytől délre, a szszhermányi úton a következő település.

¹¹² Valamilyen tábornoki rendfokozatú személy, nem tudni, hogy Balázsovich itt dandártábornokra, vezérőrnagyra, altábornagyra vagy vezérezredesre utal.

¹¹³ Az Olt folyása mentén délebbre, az Illyefalva után következő település.

¹¹⁴ Árapatak Előpatak mellett fekszik, itt is jelentős számban éltek románok.

¹¹⁵ Nem történt valójában ilyen esemény.

¹¹⁶ Hasmenés ellen használatos szer, tulajdonképpen arzénsav.

a nép elmenekült, s azt mondta, hogy Kézdivásárhelyről csak igen kevesen mentek el. Sajnálta engem és családomat, s azon reményének adott kifejezést, hogy új évig vége lesz a háborúnak. Beszélgetés közben kísértte őt szuronyos katoná el a patikus ház előtt Rápoltit, s kérdésemre, hogy mit vétett, azt kiáltotta vissza, hogy nem tudja.

Ma délután a 11. 12. és 24. gyalogezred ütött tanyát a város alatt. Este hazajövet a hídnál 2 oláhkatona állt őrt, s kérdezték, hogy hová megyek. Hívtam őket magammal, hogy lássák, hol a lakásom, s miután egy-két német szót szóltak, azon reményemben, hogy tudnak németül, behívtam őket, s likőr- és szalonnával kínáltam meg, aztán én is bejöttem vacsorázni, közben még kértek szalonnát, s három liter bort ittak meg, s két-két szivarral kínáltam meg őket. Fél tízkor eltávoztak. Constantin György és Dimitri Vaszilinek hívták őket, s Galacból valók voltak, a 11. gyalogezredben szolgáltak. Ma a város képe megváltozott, a magyarok visszahúzódtak, nem mertek mutatkozni, helyüket a vidékről becsődült oláhság foglalta el, kik telt szekerekkel mentek haza. Estefelé mintegy tíz ökörszekér is érkezett a vonat felől, romániai oláh parasztok hajtották, s muníciót szállítottak az érkező tüzésrésze részére.

Szeptember 7.

Gyönyörű idő, de rémes nap. Hét óraker mentem be, az úton senkivel sem találkoztam. Stibi háza¹¹⁷ előtt menve a kapuozlop mellől egyszerre két katona dugta elő fejét, az egyik fegyverét tartotta kezében, a másik pedig törét húzta lassan kifelé. Egymásra néztünk, s én nyugodtan elhaladtam előttük. A dohány- és szövőgyár előtt nem álltak az eddigi 11-es huszárezredbeli örök, mert egy része a huszároknak elutazott, s az igazgatónak úgy kellett kérni új gyalogos öröket.

A Bodor Tivadar udvararó¹¹⁸ is eltávoztak a huszárok. A patika előtt ülve láttam, hogy a Szabadság téren¹¹⁹ majd minden ház előtt őrség áll, több ház előtt szekér áll, s óvatosan körülnézve ki-bejárnak a katonák, s a szekerekre csomagolnak. *Így hordták ki az árut a Lőfi-, a Ferenc Lajos- és az Istvánfi-féle boltból, a Kovács-féle gyógyszerértárból és a Csíki utcai zöldséges¹²⁰ boltból, a Béli és a Dénes lakásából.*¹²¹ Később hallottam, hogy majdnem minden lakást kifosztottak. A Vajna Miklós, Bikfalvi, Daday és a Béli lakását¹²² meg is néztem, s rémes látvány tárult elém, amelyet le sem lehet írni. Dadaynál még az ajtó oldaldeszkáját is lefejtették. Remeténél is betörve láttam az ablakokat. Tíz óra felé egy ezredes érkezett kocsin Blaskó elé, s látván a rablást, éktelen dühbe jött, s kiadta a rendeletet, hogy aki tovább rabol, lelöveti, s egy kapitányt meg is bízott a rend fenntartásával.

Alig távozott el, egy óra múlva maga a kapitány vezette a katonákat a fosztogatásra. Dél felé apró sovány lovakon részben szuronyos katonák, részben civilek érkeztek, s a piacon álltak meg. Ugyancsak a piacon velük összevegyülve az előpataki oláhság, kikergette tegnap egy kapitányt értesített, hogy ma is kapnak fűszerárut. Ezeket azonban délután lovas katonák hajtották ki a városból, de az oláh pap két megrakott szekér árut is szállított haza. Ma

dél előtt tüzték ki az oláh lobogót a kaszinó ablakába,¹²³ délután pedig a városháza kapuja fölé, hangos vivát kiáltással.

Délután Blaskó vezetésével egy automobil jött értem, benzine volt szükségük. Mivel csak 10 kilót tudtam adni, feltörték a Kovács pincéjét, onnan egy ballon benzint elvittek. Nekem a Bene-házban¹²⁴ lévő brigádirodában – hova ma a generális is átköltözött – bont adtak a benzintől. Ma a 3. tüzérezred is a város határába érkezett. Délben hazajövet láttam, hogy a Botárné és Benkő Pali lakása is ki van fosztva. Délután négy óra felé Anna értem jött, hogy a tegnap nálam volt két katona másik két katonával a lakásomba ment, s bort kértek s enivalót. Küldtem haza négy üveg bort. Estefelé világosságban hazajöttem, de egy lelket sem láttam egész úton. Gyönyörű holdvilágos este van, s nyitott ablaknál írom e sorokat. Ma sírva panaszkodtak egymásnak az emberek a polgárság lakásának kifosztása miatt, és senki sem mert egész nap mutatkozni az utcán. Sokan azt mondták, hogy nem bírják tovább nézni ezt a pusztítást, s elmenekülnék vagy öngyilkosok lesznek. A jó Isten oltalmába ajánlom magam.

Szeptember 8.

Ma éjjel nem raboltak ki oly sok lakást, mint tegnap, de hisz nem is maradt mit kifosztani, mert tegnap jóformán minden lakást kifosztottak. Ma megnéztem Kése és Lantos lakását,¹²⁵ borzalom volt nézni ezt a lelketlen rombolást, amit véghezvittek. Kesénél az ebédlőszekrényeket is összetörték, a párnákat felszaggatták, az ebédlőszőnyeg és a függönyök azonban helyen voltak. Kifosztották majdnem az egész város lakásait. Ma elmentek reggel hat óraker a 11-es huszárok, s azután két ezred gyalogos vonult el a Csíki utcán, mintegy 100 ágyú pedig a Székely utcán. Ma az utcán sétáló tábornok látta, hogy sok tiszt van a patikában, bejött s megkérdezte, hogy fizettek-e a vásárlottakért. Ma tovább fosztogatták katonai fedezet mellett a Ferencz Lajos, Istvánfi, Stibi, Kolcza (piacon levő), Benkő Mór stb. boltját, Gyárfás, Kónya¹²⁶ és a Szász vendéglőjét stb.

Ma délelőtt elvitték a nálam lévő két ökröt, melyért négy katona jött, s csatlóssal hajtatták el. Árvételei elismervényt adtak róla. A négy katona összejárta a szobákat, benéztek a szekrényekbe, kihúzgálták a fiókokat az Anna jelenlétében, sőt kettő zongorázott is. Azután tejet s bort ittak, majd ettek, cigarettát kértek, de nem tudott Anna nekik adni, s aztán két szappant s egy térképet zsebre vágva elmentek. Ma délelőtt a generális az én részemre is adott petróleumot, cukrot, kávé, sót, rumot, teát, gyertyát, gyufát, feketekávé. Ma sok orvos, gyógyszerész és egy állatorvos volt a gyógyszerértárbomban, mind Galac és vidékéről. Ma a tábornok nem engedte be az előpatakiakat a városba, de a pap és egypár jó gazda szekérral hordta haza az árut, amit a tisztok osztogattak szét. Délután egy őrnagy a piacon a botját széttörte három katonán.

Ma már lisztet is szállítottak a katonák után, s a pékműhelyekben megkezdődött a kenyérsütés, s így lassan a hadszíntér háta mögé jutott. Ma este már a villany is világított, s általában csendesebben, nyugodtabban telt el a nap a tegnapi borzalmak

¹¹⁷ Stibi József. Bőr és cipőüzlete a Mikó Kollégium épületében volt.

¹¹⁸ Dr. Bodor Tivadar ügyvéd, a Mikó Kollégium egykori főgondnoka. Korabeli lakásának helyét nem ismerjük.

¹¹⁹ A mai Szabadság tér.

¹²⁰ Kék ceruzával aláhúzva a gépelt géziratban.

¹²¹ A Lőfi- és Istvánfi-féle üzletek elhelyezkedése ismeretlen, a Ferencz Lajos-féle már ismertettük. (A helyesen) Kovács Tivadar által vezetett Szent István-patika a korban a Takarékpénztár után következő harmadik, Blaskó-féle ház alagsorában volt (ma Petőfi Sándor utca). A Csíki utcai zöldségbolt, a Csíki utca északi (külvárosi) részén állott egykori Bálházban üzemelt. Béli Pál háza

a Csíki és a mai Petőfi Sándor utca sarkán állt, ma a megyei számvevőszéknek ad otthont.

¹²² Vajna Miklós főszolgabíró volt, lakhelye ismeretlen. Bikfalvi István háza az Iskola (ma Kossuth Lajos) utcában állt. Dr. Daday Vilmos többek között a takarékpénztár felügyelő jegyzője volt.

¹²³ A régi városháza emeletén működött.

¹²⁴ Bene háza a mai gróf Mikó Imre utcában áll, nemrég még a vérközpont volt benne.

¹²⁵ Kése Lajos méntelepi főállatorvos háza az Olt utcában állt, ma óvoda.

¹²⁶ Kónya nevű bérlője a mai Sugás vendéglő helyén álló vendéglőnek volt.

után. Hála a jó Istennek, még a patikának sincs semmi baja, csak őrizné is meg a jó Isten élettemmel együtt azt a kis vagyonomat is. Ma egész nap nem lehetett látni az utcán senki mást, mint Kendét, Kleint, Blaskót, Borbélyt és Barabást. Az idő ma is szép enyhe volt.

Szeptember 9.

Szép enyhe idő. Ma teljesen néptelen volt a város, mert senkinek sem volt szabad az utcán járni. A középületek előtt erős őrségek voltak. Hála a jó Istennek, nem történt semmi baj, sem itt Szemerján, sem a patikában. De az öreg Antalfy panaszkodott, hogy két katona revolvert szegezett neki, s elvett tőle két koronát s az ezüst cigarettatárcáját. Málík háza előtt menve, a ház-őrző ember mondja, hogy éppen most ment be három katona a közjegyzőhöz rabolni. A Kollégiumon túl engem sem akartak engedni a katonák. Nyolc óra után körülbelül, egy félzred ment ki a Csíki utcán fegyver nélkül, ásóval. Tíz óra felé találkoztam egy autóval – melyben valószínűleg vezérkari tisztek ültek – szállt le három tiszt a takarékpénztár előtt álló tábormokhoz, s térképét mutatva tanácskoztak pár perccig.

*A Ferencz Lajos üzletéből s a Gyárfás vendéglőjéből ma is egész nap hordták az árut, s a bort a táborból bejövő katonaszekerek.*¹²⁷ Ma ismét sok orvos és gyógyszerész volt a patikában. Ebéd után pedig egy biciklis katona jött Szemerjára értem recepttel. Úgyszintén sok zsidó katona, kik mind gyalázták Romániát, a román népet, s mind szökni szándékoznak. Úgyszintén több magyarul tudó katonával is beszéltem, köztük egy kézdívásárhelyi székely emberrel, ki gyógykovács egy tüzérezredben. Ez mondta, hogy Musán át jöttek be minden ütközet nélkül. Ma estefelé reflektort kezdtek felszerelni a Blaskó háza tetejére. Talán azért nem világít ma este ismét a villany. Ma megnéztem a Kupferstich s Bogdán lakásait. Kupferstichnél még a vas pénzszekrényt is feltörték. Ma már sütöttek a katonáknak kenyeret, több pékműhelyben is. Délután a tábormok, *Satunescu*¹²⁸ autón kiment a Csíki utcán, s csak estefelé jött haza.

Eddigi tapasztalatom az oláh hadseregről ez: ruhájuk már most is rongyos, legtöbbszörre bocskorban járnak, még a zsidók is, amely könnyű, kényelmes. Jóformán csak a Magyarországból bevitt lovak szépek és jók, a többiek apró macskák. Az ételmezési tiszteknek legtöbbszörre kisebb lovaik vannak. Rabolni még a tisztek is szeretnek, s ezt a jelenlévő őrségi tiszt nemcsak elnézi, de még segít is nekik. A katonák nem fegyvereztek, s csak folytonos bot- és korbácsveréssel tudják úgy-ahogy fegyverezni a katonákat. Láttam a huszár alezredest rabolt fűzős sárga cipőben s kék lábszárvédőben. Az orosz kozákok nem vihettek volna végbe nagyobb pusztítást s rombolást, mint az oláh katonák. A tisztek sem tudnak semmi újságot, mert már tíz napja nem olvastak hírlapot, tehát úgy látszik, a posta szolgálatjuk is nagyon kezdetleges.

Ma délelőtt tíz óra felé, énekelve a Csíki utcából egy gyermek holttestét hozta koporsóban két katona. A kezében egy katona a keresztet vitte, két katona fegyverrel, kettő fegyver nélkül kísérte a papot, a koporsó mellett három-négy gyermek apró gyertyát vitt, s két-három asszony siránkozott, s oláh gyászaldt dúdolt az egész menet. Egész nap nem lehetett senkivel beszélni, oly elhagyatottnak éreztem magam. Vajon meddig tart ez a bizonytalan helyzet, s vajon mit csinálnak az enyéim.

Szeptember 10.

Gyönyörű őszi idő, bár így tartana decemberig, s bár vissza lehetne varázsolni a két héttel ezelőtti állapotot. Ma szabad volt

járni a városban, lisztet osztogattak a szegényeknek a parancsnok utasítására. Fogolyánnal, Benével és Blaskóval beszélgettem a patika előtt. Két nehéz ágyút szállítottak a Csíki utca felé. Ferencz Lajostól ma is hordták az árut. Ma megnéztem az Izsák Lajos lakását, mely szintén ki van fosztva. Két-három autó szaladgált a városban tábormokokkal. Ma nem tudtam borotválkozni, mert a péntek délelőtt itt járt katonák a borotvát is ellop-ták. A Bogdán-házban a Russ üzlete feletti szobában a padlót felszaggatták, s a bolthajtást kezdték bontani, hogy az üzletbe behatolhassanak. Ma délben megnéztem Székely Alberttel a báró Bánffy né kastélyát,¹²⁹ hol az utazó ládákat feltörve s a nehéz ezüst tárgyakat széthányva találtam. Délután a tábormok s a 24. ezred ezredese megnézte a szövőgyárat, dohánygyárat s a Gál kenyérsütődét.¹³⁰ A patikában ma két oláh orvos által írt receptet készítettem. Délután a Kossuth kávéház¹³¹ pincéjéből hordták el a pezsgőt s bort. Tegnap tíz, ma öt beteg katonát vittek a kórházba, hol ma délután négy oláh tábormok tett látogatást, s több orvos műtétet végzett.

Dr. Barabás fél, hogy lassan átveszik a kórház kezelését, s öt kitessekelik onnan. Tegnapról kezdve civil beteget nem szabad felvenni a kórházba, hol ma egy tüdőgyulladásos katona meghalt. A városban is meghalt a Daragics nevű öregasszony. Hírlik, hogy béketárgyalás lenne a magyar és oláh kormány közt. *Bár adná át egész Erdélyt a magyar kormány Oláhországnak*, semmint hogy erőszakkal vegye el az oláh, s kirabolja egész Erdélyt, amint kirabolta az eddig elfoglalt területeket, melynek lakossága kol-dusbotra jutott.

Szeptember 11.

Két hét előtt volt a földingás és népvándorlás. Reggel benéztem a Benkőék lakásába, hol azóta nagy rongálás történt, s a vas pénztári szekrény is a földön fekvő, félig feltörve van. Azután a kórházba mentem, honnan már reggel hat órakor eltemettek egy katonát. Barabás megmutatta a kórtermeket, s egy ágyban még ott feküdt a pár órával ezelőtt meghalt ember. A patikában délelőtt egy tiszt négy társával bejött, tíz tubus lanolint s öt tubus Kalodont vett. Tizenöt koronát kértem érte, amit roppant sokkalk, s nagy méltatlankodva tíz koronát akartak adni, s végre tizenkét koronát kifizettek. Tizenegy órakor ismét egy repülőgép vonult el kelet–nyugati irányba, mint már előzőleg többször. Több felől tüzeltek rá a katonák, tizenkét óra felé pedig 10 ágyú és 20 muniációs kocsi jött a Csíki utcától, s ment a vasút felé. Később igen nagy távolságból ágyúdörgést lehetett hallani vagy öt-tíz perccig, mintegy tíz lövést.

Délelőtt egy katonapék volt a patikában, gyógyszerert kért, s az érte járó három korona helyett egy koronát akart fizetni, de erőlyes fellépésemre kifizette a három koronát. Ma sok szentkirályi¹³² asszony volt bent lisztért, kik sósborszeszt vásároltak nálam. Délelőtt láttam egy katonaorvost, mikor a Béli ház kapuján kijött egy farkasbőr szőnyeggel, s a rá várakozó kocsin elhajtatott. A feltört üzletek ajtajára ma egy bizottság rá írta, hogy „Inventár”¹³³ s utána különféle számokat írtak.

Tegnap délben ebéd közben bejött szobámba Eöry szakaszvezető, ki jól beszél németül, mert német származású, s lóhámat keresett, de nem adtam neki, ellenben almásréttel megkínáltam. Ma elszakadt a kút lánc, s eltört a takaréktűzhely lapja, helyette elhozattam a Sylvesterét. Ebéd közben lövést hallottam, s nemsokára láttam, hogy *Tollárt kíséri egy katona*. Kérdésemre Tollár elmondta, hogy Székely Gáborhoz bementek a katonák, s ő utánuk

¹²⁷ Grafitceruzával aláhúzva a gépelt géziratban.

¹²⁸ Mint az előbbi jegyzet.

¹²⁹ A szemerjai Bolyai János utcában álló kúria. Ma ismét a család tulajdona.

¹³⁰ A mai Kós Károly utcai kenyérgyár helyén üzemelő gőzüzemű sütőde.

¹³¹ A mai Petőfi Sándor utcán, közel a Csíki utca sarkához állt.

¹³² Sepsiszentkirály. A várost délről határoló település.

¹³³ Leltár.

ment, hogy ott ne raboljanak, *azért lőtt a levegőbe egy katona, s azért kíséri be őt, hogy mért akadályozta meg őket a rablásban.*

Délután ismét több magas rangú orvos volt a patikában. Autón jöttek, s azzal állították be, hogy azt hallották, hogy igen drágán árulok. Felvilágosítottam őket, hogy nálunk két év óta tart a háború, s pénzért sem lehet kapni valamit. Aztán vásároltak hús koronára, s nem drágállottak semmit. A legfőbb orvos, ki ezredes vagy tábornok lehetett, megkérdezte, hogy mi az ára egy kiló carbolnak,¹³⁴ s mikor meghallotta, hogy hét korona, elcsodálkozott, mondván, hogy náluk negyven korona. Megnéztem a Valeria házát, a kapu be volt szegezve, s „c” betűvel megjelölve. A szomszédok állítása szerint nem rabolták ki. *Aztán Keséhez mentem Blaskóval, s az ebédlői szőnyeget Tóth Sándor szomszédjához átvittem.* Délután a rúdvasakat és ásókat a Zsigmond Géza szekerén, melyet tizenöt-hús katona húzott valahová, a járásbírság elé szállították.

Ma este hazajöve, egy lélekkel sem találkoztam. Ma megint világított a villany (másodsor), és sok lakatlan házban lehetett villanyvilágót látni, jelétül annak, hogy ott raboltak. Ma harminc korona körüli bevétel volt, s így legalább nem fogy el a pénzem. Alig fekdütem le, nagy kutyaugatást hallottam, s aztán kiabálást: „Balázsovich nagyságos úr!” Kinézek az előszobába, s ott áll Székely Elek egy szuronyos katonával, s három receptet hozott a kórháztól, hová ma délben beköltözött egy oláh katonaorvos, s azt mondta, ha ma nem kap gyógyszert, holnap katona-gyógyszerész állít be a patikába. Ameddig a patikába felmentünk, hatnyolc ór állított meg, s csakis ór igazolása után eresztett tovább. Tizenegy óra után készült el a gyógyszer, fent háltam a patikában. Egy gyógykovácsal beszéltem ma, ki tiszta székely ember. Anna ma megbetegedett.

Szeptember 12.

Ma igen mozgalmas nap volt. Dél előtt a népek lisztet s a Kovács fűszerüzletéből cukrot osztottak ki. Egy katona Annának s Linának ruhaszövetet s cipőt adott a Berkovics üzletéből. Dél felé megindultak a csapatok, melyek több napon át a város határában táboroztak, s két ezred gyalogos (24-esek és 12-esek) s a 6-os tüzezredek s utána a sok trén¹³⁵ Előpatak felé vonult. Alig mentek ki a városból, a vasút felől pionírok érkeztek. Végtelen szomorú volt látni az elvonuló trénben a sok rabolt székely szekeret, s lovat, sok mindenféle holmit. *Egy szekér tetején még páva is volt.* A csorda, melyet a csapatok hajtottak a legszebb nyugati féle ténhén és borjú volt. Egész ménesre való csikót és igen sok hintót is vittek magukkal.

A csapat igen gyakran meg-megállt, mert nehezen tudtak haladni, s ilyenkor sok tiszt és katona jött be a patikába, leginkább fogpasztáért, kölnivizért és *neusalvarsánért.*¹³⁶ A házam előtt álló katonák pedig a kertből a gyümölcsöt szedték le, sőt a kocsiszínből a hámot is elvették. *A tábornok még dél előtt elment, búcsút sem mondva a házigazdának, ellenben paplant, párnát és dunyhákat vitt el magával. A Kossuth kávéház pincéjét ma reggel tovább fosztogatták, s egy katonától, ki hat üveg pezsgőt vitt el a patika előtt, a tiszt a pezsgőt elvette, s a patikában letette, de nem jött érte.*

Szeptember 13.

Ma hústalványokat osztott ki a piacon egy kapitány s egy hadnagy, s többféle rendelet tolmácsolatott Kovács Ferenc által. *A kapitány nekem egy paszpartu jegyet állított ki.* Ez a kapitány rendkívül finom lelkületű ember, mert midőn egy tíz éves kis árva leány kért tőle húsjegyet, érzékenyülve hullottak könnyei,

s öt lejt adott a kislánynak. Reggel legalább háromszáz oláhországi ökörszeker vitt (valószínűleg) zabot s lisztet Előpatak felé a csapatok után. Dél felé pedig megérkezett egy háromszáz emberből álló bicikli csapat, mely nemsokára tovább ment. Ebéd után Benkő Pali holmiját szállítottam át hozzám. Ma délelőtt szemerjai lakásomba is betörték, az utca felőli szobában összehánytak mindent, s a kockacukrot (cirka 4-5 kg) mind elvették. Tegnap óta a vezetéken nem lehet vizet kapni. De ma este ismét volt víz. Éppen megírtam e sorokat, és kilenc órakor le akartam fekdüdni, midőn Elek értem jött egy kórházi recepttel. Így ismét be kellett mennem, s így a patikában háltam.

Szeptember 14.

Azt hittem, hogy nyugalmasabb, rendezettebb idők következnek, sajnos ellenkezőleg történt. Ma a Miske László üzletét nyitatta fel az udvar felől a kapitány, s úgy onnan, mint Fülöp kamarájából mindent elloptak. Ezzel egyidejűleg a Teutsch bőrboltjából¹³⁷, s azután a Ruts üzletiből tettek fel mindent a Zsigmond Géza társzekerére, s hordták az árut a volt árvaszéki helyiségbe katonai fedezet mellett. Szóval *ma úgy intézkedtek, hogy aki nincs itthon, annak holmija hadizsákmány.* Egyelőre csak az üzleteket járják végig, nem tudom, hogy vajon a magánlakásokra is kerül-e sor. A Béli két kocsját a városháza udvarára tolták. *Egy katona a másik gyógyszerértárból származó tinctura amara és tinctura china patikai állvány üveget kínálta nekem megvételre.* Hallottam, hogy a dandárparancsnokság Hidvégen¹³⁸ székel, odaszállítják innen a kenyeret s azt a sok élelmiszert, amit ma is rabolnak az üzletekből. Szóval a rablásnak vége-hossza nincs, s addig, ameddig mindenkit ki nem fosztanak, nem is fog megszűnni. Nemhogy azoknak, kik visszajönnek, de azoknak sem, akik itt maradtak sem lesz pár hét múlva mit enni. Az emberek kétségbeesve, sírva panaszkodnak egymásnak, s általában úgy el vannak keseredve, hogy jobban szeretnék, ha kivégeznék őket. Én is így vagyok.

Ma megnéztem ismét a Szász Dezső lakását, s a leghátulsó szobában ugyanazon a helyen találtam az ágy mellett fekdüve a kutyáját, ahol azelőtt 6-8 nappal láttam. Ki tudja hány nap óta őrzi ott mozdulatlanul e kirabolt lakást étlen-szomjan az a hűséges állat. *Délután a Benkő Pali még meglévő legértékesebb tárgyait hoztam el, s aztán bementem a patikába Blégánéknak gyógyszert adni, s láttam, hogy Ferencz Lajostól még mindig hordják az árut, s a Szvoboda üzletét török fel, s hordják ki a sok drága bundát és prémárut.* Állítólag rendelet jött, hogy mindenkinek el kell venni mindenét, ki elutazott. Rémes dolog most már harmadik héten át nézni ezt a lelketlen rablást, melyben *az itt való nép is részt vesz suttymban.* És rémes dolog ily nép közt lakni. Mert intelligens, jó lelkű ember alig maradt a városon száz, a többi 3-400 öregasszony s züllött-izsákos öregember, kik most semmit sem dolgoznak. Az én fehér ruhám, mely még két hét előtt ki lett mosva, most is vasalatlan, pedig két nőcseléd van a háznál, de azért még a szobám sem volt kitakarítva. Jó Isten, segíts meg szegény hazánkat, s tégy csodát, hogy a lelketlen állapot ne tartson soká.

Szeptember 15.

Hűvös borult idő. *Az árut hordják a Zsigmond társzekerén Ferencz Lajostól, Kozmától, innen én is kaptam három darab seprűt.* Délután lisztet osztottak ki, azután elcsendesedett a város, hat órakor már egy lelket sem lehetett látni, kivéve a pékkatonákat, kik a lakatlan lakásokból lopva hordták ki a holmit. Ma beszéltem visszatartó menekültekkel, kik azt mondták, hogy csütör-

¹³⁴ Sebkezeléshez használatos szer.

¹³⁵ Utánpótlást szállító alakulatrész.

¹³⁶ Szifilisz gyógyítására 1912-ben bevezetett gyógyszer.

¹³⁷ Teutsch Frigyes üzlete a mai Petőfi Sándor utcában található

Benkő Mór-féle ház földszintjén volt.

¹³⁸ A várostól mintegy 15 km-re nyugatra, az Olt partján, a barcasági határon fekvő település.

tökön már Baróton oláh katonák voltak, s kedd este már nem ment vonat Homoródon át.¹³⁹

Az előpataki oláhok ma is zsákban és lepedőben hordták a katonák által nekik ajándékozott árut. Megnéztem az Agrárhelyiséget, hol még a polc is össze van törve. Azután a Kése lakásáról vittem el a matracokat és a párnákat. Betértem a Ferencz Lajos lakásába, hol három-négy kutya hevert egy diványon. Ma kétszer is jártak itt a katonák a sertésekért, de nem vittek el egyet sem. Három szép sertés a kertben legett, de mivel nem volt mit enni adni nekik, este elhajította Anna.

Szeptember 16.

Hűvös esőre változott a szép őszi nap. Bemener láttam, hogy hét betegszállító autó áll a Vöröskereszt-kórház előtt, azután halottam, hogy elszállítják a kórházról a beteg katonákat Földvárra, s a Vöröskereszt-kórházból oda szállítanak ötven ágyat. Délután láttam is, amikor az ágyakat tették fel az autókra. Ma is tele volt a város előpataki, árapataki, aldobolyi, dobollói¹⁴⁰ oláhokkal, s árkosi oláhügányokkal, kik mind tele zsákokkal mentek haza. Ma a szövőgyári üzletből¹⁴¹ szállították az árut a volt árvászéki épületbe.

Ma elhozattam a Kovács-gyógyszertárból az ágyneműt, hogy legalább azt megmenthessem. Egy kevés gyógyszert is meg lehetett volna még menteni, de nem akartam semmit elhozni, mert nem hitte volna el, hogy csak oly keveset hoztam el, s így csak gyanúsításnak lettem volna kitéve. A Béli lakását is megnéztem az öreg Benével, a cifraszűrt, mely még pár nap előtt megvolt, már nem láttam a lakásban. Ma már az istálló mellett lévő kocsiszoba is fel volt törve, ellenben a kocsiszín, mely azelőtt nyitva volt, be van zárva. Várzának ma másodszor adtam oltóanyagot, s ő mondta, hogy öt-hatszáz juba van. Holott azelőtt alig volt ötven-hatvan. Ma délután én is kaptam egy kiló sertéshúst és két kiló lisztet.

Öt óra felé jött a hetvenkilenc éves Nagy Miklósné a patika elé, hogy a nyolcvan éves Klossz Károlynét, mivel ő a Cintos korcsmáros házában együtt lakott, s ki Császárré Domokos testvére, a katonák meggyilkolták, s őt is fojtogatták. A két gyilkost a katonák az Andrási pék műhelye előtt elfogták, s a meggyilkolt házába visszavitték, hová azonnal megérkezett a helyőrségi parancsnok, s ökölrel verte a gyilkos katonát, s aztán mindkettőt a városházához kísértette, s kijelentette, hogy a gyilkost holnap agyonlövök. Később a patikából két öregasszony Nagy Miklósnét elvezette. A helyőrségi parancsnok a helyőrségi katonákat azonnal teljes felszereléssel a piacra kirukkoltatta, s ott a legnehezebb katonai gyakorlatokat (szaladás, lefekvés a sáros földre stb.) végeztette velük büntetésből. *Kérészemre a helyőrségi parancsnok megígérte, hogy holnaptól kezdve a szemérmű házamban elé őrt állítat éjjel-nappal. Dr Barabásnak mondta ma egy tisztt, hogy az oláhok már Segesváron vannak.*¹⁴²

Szeptember 17.

Bár már két és fél hete kimosták fehér ruhámat, ma mégsem volt ing és harisnya vasalva, pedig két nőcseléd volt a háznál, de nem a dolgon járt az eszük, hanem azon, hogy a rablott áruból minél többet összeharcoljanak, s megszedjék magukat. Tegnap Patakini egy tiszta selyem napernyőt kapott egy katonától, melyért ötven koronát is elkértek volna. Ma a két gyilkos katonát hordozták három-négyszer a patika előtt összekötve. Összehordták a városháza elé nyolc-tíz szekeret, a Ferencz Lajos hajtó kocsját, a 34. számú újralkozott fiakkert. Talán az egész Előpatak bent volt ma. Kolcza piaci üzletéből dobálták ki a katonák az előpatakiaknak cipőt, ernyőt, ruhaszövetet. Ez azonban csekélység volt

¹³⁹ Barót Szentgyörgytől lévonalban mintegy 35 km-re északnyugatra fekvő település, Erdővidék központja. Homoród Kőhalomtól nem messze fekvő szász település.

¹⁴⁰ A várostól mintegy 15 km-re délkeletre fekvő román falu.

¹⁴¹ A Bazár alagsorában volt található.

¹⁴² Ebben az időben az 1. osztrák-magyar hadsereg még Seges-

ához, amit a magánházakból raboltak, honnan tele zsákokkal és lepedőkkel jöttek ki. Az előpataki oláh pap ma reggel bejött isteni tiszteletet tartani. Ma visszahozta az ökröket Csatlós. Bora Mózzsal beszéltem, ki kedd délben ment el Nagy Ferenczel és Sylvesterral, csütörtökön ért Nagyajtára, s onnan pénteken reggel tért vissza, s este tíz órakor tért haza.

Szárzajtáról pedig ma tért vissza egy ember, ki beszélt, hogy onnan senki sem menekült el, s ott szántanak, vetnek. Ma délben elfogták Faluvégi árkosi tanítót s két árkosi embert, kik a báró tagjára akartak a vasúti híd alatt elmenni, s összekötte hozták be őket Szentgyörgyre kémkedés gyanúja miatt. *Ma délután eltemették Klósz Györgynét. Kende József helyettes polgármestert elcsapták állásából. Ma megnéztem a Szász Izsák, Csutak dr., Benkő Mór s a plébános lakásait. Ma is osztottak ki húst és lisztet. Az idő ma estefelé igen hűvösre változott, ha így tart, rövidesen fűteni kell. Bora Mózes szerint a vasút Földvárról Budapest felé még csütörtökön is közlekedett. Én nem hiszem, de azért reményelem, hogy az enyéim szerencsésen eljutottak Nagyváradra. Félek, hogy onnan is menekülni kell nemsokára. Ma három hete még együtt voltunk mind Benkőéknél, még a borospoharak is úgy vannak az asztalon, mint voltak, de a ruhaneműt mind elvitték. Este hazajövet a sütőde előtti őrség megállított, hogy miért nem mondom, hogy „Buna sara”?*

Szeptember 18.

Hűvös őszi idő. Ma három hete volt a világfelfordulás Sepsiszentgyörgyön. Mily óriási változás történt három hét alatt. A virágzó gazdag város kifosztva, lakossága koldusbotra juttatva a hatóságai kényszer eltávolítása folytán. Nemhogy párnájuk, de még szalmazsájkjuk sem lesz azoknak, kik hazatérnek. Ma kiraktam az előszobában a deszkákra a négy nap óta ott lévő kosárból a paradicsomot, mely egy percig tartott, de melynek kirakására kétszeri figyelmeztetésemre sem ért rá a két nőcseléd. Ma a rendőrkapitányságon reggel kezdetét vette a népszámlálás, mindenkinek be kell jelenteni nevét, életkorát, foglalkozását s lakását. *Ma elhozattam Kesétől egy zsák rozsot, s láttam, hogy a tányérokat is elhordták azóta, hogy ott jártam. Ma mondta három kisborosnyói oláh, hogy Joós Mihályt augusztus 23-án agyonlőtték. Estefelé láttam, hogy Faluvégit szekéren vitték a Csíki utca felé.*

Szeptember 19.

Verőfényes, hűvös reggel. Ma volt az első dér. Dél előtt tovább folyt a népszámlálás, már hétszáznál több van összeírva. Azoknak is be kell iratkozni, kik mezei munkát akarnak végezni. Hat-nyolc autó érkezett délfelé a kórházhoz. Dél előtt hírül hozta Székely Albert, hogy neki a háza előtt álló őrség egy zsidó katonája besúgta, hogy a katonák meg akarnak verni, mert nem köszönök nekik.

Hazajövet a parancsnok lakása előtt megállt két autó, melyekből tisztek szálltak ki, térképpel kezükben. A templom előtt találkoztam Popovics aldobolyi tanítóval, ki Oklándig¹⁴³ menekült, s onnan tért vissza. Dél előtt elvitték a lóhámot a kocsiszínből. Ma délután elszállították a kórházból a beteget Földvárra, s az orvos is odament. Benkőéktől ma is hoztam haza két taliga apróságot. Ma a Schwarcz-féle malmot¹⁴⁴ előkészítették az őrlésre. Ma volt nálam egy Szilágyi Ferenc nevű ember, ki Bükszádról jött a vasúti síneken, s a drezinán¹⁴⁵ jövő katonákat kérte, hogy hozzák el őt Sepsiszentgyörgyre. Miután Stefan Popescunak s oláhnak nevezte magát, el is hozták. Ma déléltől elvitték a lóhámot.

vártól jóval keletebbre tartotta magát.

¹⁴³ Az akkori Homoródi járás székhelye.

¹⁴⁴ Az 1913-ban alapított Első Székely Múmalom Rt. háromemeletes fa vízimalma, mely az Olton állt. Az Rt. egyik igazgatója Schwarz Kálmán.

¹⁴⁵ Kézi hajtány.

Szeptember 20.

Szép meleg őszi nap. Reggel a piacot s a piac körüli utcákat szépen elsöpörték. Egész nap hallani lehetett a lokomotív működését. Délben megkondult a toronyóra, s úgy mutat, mint nálunk májustól.¹⁴⁶ Ma délelőtt a rablás is szünetelt, de délfelé kezdtek beszállingózni Előpatak felől az oláh asszonyok. Ma jött vissza az a háromszáz körüli oláh ökrös szekér, amely muníciót szállított a hadsereg után. *Ma délelőtt már hiányoztak a szőnyegek a Béli lakásából.*

Délelőtt érkezett autón három civil oláh, egy közülük oláhországi dohánygyári felügyelő volt, s a *dohánygyár üzembe helyezésé ügyében tárgyalt a dohánygyári igazgatóval.* Ma általában nyugodtabb nap volt, s úgy tűnt fel, mintha kezdetét akarná venni a rendhez vezető állapot. *Sajnos semmi remény sincs arra, hogy visszajuthassunk a magyar kormányzás alá.* Ma este, mikor hazajöttem, egy nyúl volt a kapun belül, s aztán nem sokára a kapu alatt kibújít, s a Wallancs udvarára ment.

Szeptember 21.

Gyönyörű meleg őszi nap. A város seprése tovább folyik. Előpatak felől ma többen jöttek be, de most már nemigen mernek a házakba bemenni, csak azt viszik inkább el, amit a katonák lopva hordanak nekik. Népfelkelő csapatok vannak itt egy-két nap óta, s most azok hordják a paplanokat stb. Lőfitől. Egy ily népfelkelőkhöz beosztott taknyos húszéves tisztesce két deci kölnivízért sokallotta a két koronát. Ma délelőtt szabadon engedték Faluvégit. Az őrlés Ráró és a Boór malmában kezdetét vette. Délután ismét megnéztem a Benkőék lakását. A kamraablakokat nyitva, a kamrából a konyhába vezető ajtót feltörve, az irodából az udvarra nyíló ajtót feltépvé, kinyitva s a vas pénzszekrényt feltörve találtam. Veres vámszedő újságolta, hogy tegnap egy utazóbundát hoztak onnan ki.

Szeptember 22.

Ma elég enyhe derengő idő volt, sőt délfelé esett is az eső. Délelőtt hazahoztam a vasút mellől a szekeret. A szántóföldön is mindenütt pezsgős, boros, sörös, szeszes üveg, szétronsolt s szétszedett szekerek, szekérekerekek, székek, asztalok stb. hevertek. Ebéd után értem jött öt katoná, hogy a kapitány hívat. *Két-órás várakozás után az őrmester előadta a kapitánynak, hogy én két szekeret hoztam haza, s ez neki gyanús.* A kapitány azt mondta, hogy ő írásbeli engedélyt adott, s ha gyanús volt az őrmesternek a dolog, akkor miért nem kérte az engedélyt, s azzal engem elbocsátott. Ma elvitt Kocsoládé György Előpatakra két sertést hizlalásra. *Kesétől ma el akartam hozni a két zsák rozst és az egy láda búzát, de már nem találtam ott.*

A város seprése tovább folyt ma is, és ma már alig lehetett látni lopást. Estefelé rémes csend volt az egész városban, s egy lelket se lehetett semerre látni. *Ma itthagytott Serester Zsigmond béres, ki vagy hat nap óta volt itt, s mindent elhordott, ami keze ügyébe esett.* A kapitányhoz ment egy idevaló asszony, ki a kapitány szüleinél szolgált tizenhat év előtt, s kit a kapitány most megismert, s magához rendelt. Ez az asszony mondta, hogy a kapitány atyja colonel (ezredes) volt, s hogy két bátyja – mindkettő katonatiszt – s egy nővére van, s hogy nagyon jó emberek. Ezt én már első alkalommal észrevettem, s ma azt a kis árva lányt, kinek öt lejt adott, házában láttam szépen felöltöztetve, s a kislánynak azt mondta, hogy a kapitány úr Bukarestbe fogja küldeni. Este nyolc óra van (rendes idő szerint hét óra), s én kénytelen vagyok lefeküdni, mert már rég

csend és sötétség borult a városra. Nagy aggodalmat okoz nekem a rövidesen beköszöntő tél, mert nincs fa és gabona.

Szeptember 23.

Szép csendes nap. *Délután tengerit s árpát kaptam Antostól.* A kútláncot megcsináltattam. *Délután az Örvés lakását néztem meg.*

Szeptember 24.

Gyönyörű meleg csendes nap. *Megnéztem a Malmos és Vajna lakásait.* Délután – úgy, mint eddig – kenyeret, húst és sőt osztottak ki, sőt a régi árvaszéki helyiségből ruhaszövetet is. *Én is kaptam négy méter férfiruhának való bársonyfélé, melynek métere Fogolyán szerint kilenc korona.* Ezenkívül vettem egy katonától öt koronáért egy télikabátot. Ma délben megérkeztek az oláh zsoldárok, kik a katonák helyett maradnak itt helyőrségnek. Tegnap olvasta Popovics János aldobolyi oláh tanító a brassói Gazetta Transilvániában,¹⁴⁷ hogy az oláh hadsereg a túlerő ellen kénytelen volt visszavonulni.¹⁴⁸

Szeptember 25.

Gyönyörű meleg őszi nap. Délután elment a helyőrség nagyrésze, csak mintegy húsz-harminc katona maradt itt. De jött huszonöt csendőr és vagy ötven népfelkelő, 72. számú. Ma visszahoztam a lóhámot, melyet a városháza udvarán hanyódva találtam meg. Estefelé elmentem Kese házába, hol már alig van szilva. Benkónél is voltam, s láttam, hogy az írógép hiányzik. Ma egész nap Csatlós-nál voltak az ökrök. *Ma sok mindent vásároltam a katonáktól.*

Szeptember 26.

Ma reggel háromnegyed nyolckor (nyári idő szerint) mentem ki a szobából a konyhába, s ott az ágy vetetlen, az éjjeli edény az ágy alatt volt. Az első szoba, hol főztek, takarítatlan, az esti edény mosatlan. Kérdésemre, hogy miért van az éjjeliedény a konyhában, Anna azt felelte, hogy még nem ért rá kivinni, pedig Patakiné is és a marhák mellett Csatlós is segítségére volt. Tíz óra felé három autón harminc csendőr érkezett Bikfalvi elé, kik rövid félórai ittlét után a Csiki utcán eltávoztak. Ma délelőtt vitte a rendőrségre *Ignat kapitány az új polgármestert, Alomann keresztvári állami elemi iskolai tanítót.* Ma is remek szép idő van. Délután elköltöztettem özvegy Bene Józsefnét a sógornőjéhez, özvegy Klein Adolfnéhoz. Visszajövet megnéztem a *Kovács Tivadar lakását.* Ma is separték a várost, s úgy látszik, mintha ma egészen szünetelt volna a rablás.

Szeptember 27.

Gyönyörű meleg idő. Délelőtt kimentem a tagra ökörszékkel, s délig kint voltam. Délben az istállót takarítottam ki. Délután két órakor bementem a patikába, s egy óra alatt ötven koronát vettem be. Az előpataki oláhok húsz koronákkal fizettek. Ma délután elment Ignat kapitány, s egy csendőr főhadnagy és egy népfelkelő hadnagy maradt itt. Este alig jöttem haza, egy kocsis jött értem, s egy automobilon érkezett kapitánynak gyógyszerrel kellett készítenem. Este Előpatakról öt napszámos érkezett tengeri, burgonya, répa betakarításra.

Szeptember 28.

Gyönyörű meleg idő. Délelőtt kint voltam a tagon, hol tengerit szedtek. Délután a polgármesteri hivatalban székelt

¹⁴⁶ Magyarországon abban az évben, 1916-ban vezették be először a nyári időszámítást. Ekkor az órákat egy órával előre állították, amelyek így a romániaiával megegyező időt mutattak.

¹⁴⁷ *Gazeta de Transilvania*, brassói román nyelvű lap, mely példányainak nagyrészt Óromániában adta el. Jelentős hatással volt az erdélyi román irredentizmus kialakulására, fejlődésére. 1909-

ben, Aurel Mureșanu halála után szerkesztését Voicu Nițescu és Victor Braniște vették át. Ők 1916 végén a román hadsereggel Romániába, majd Oroszországba menekültek.

¹⁴⁸ A háború első, később döntőnek bizonyuló, jelentős osztrák-magyar-német győzelmet hozó csatája valójában csak szeptember 26–28-án zajlott, Nagyszébennél.

csendőrség kiadta az új rendeleteket, mely szerint az üzletek kinyitandók, mindenki csakis pénzért kérhet árut, polgárorség fogja fenntartani a rendet ma estétől fogva éjjel is, nappal is, és négy vagyonos és előkelő polgár négy napon át mint kezes fogva tartatik azért, hogy sem rablás, sem gyújtogatás nem lesz, s hogy katonának, sem civilnek bántódása nem lesz. Egyben agyonlövétéssel büntetik mindazon katonát és civilt, ki ezentúl lopni fog, és engedély nélkül más házába be sem szabad lépni, stb. *Én is kezesnek voltam felírva, de miután megtudták, hogy gyógyszerész vagyok, felmentettek.*

Ma megismerkedtem az új polgármesterrel, ki nagyon panaszkodott, hogy mily terhes és kellemetlen a sok ellentétes rendeletnek eleget tenni.

Szeptember 29.

Gyönyörű meleg nap. Dél előtt a tagon voltam, hol tengerit és burgonyát szedtek, délután a patikában. Dél előtt a mezőn egy gyönyörű szép sertést láttam dögölve. A dohánygyárban inventálnak, a szövőgyárban pedig már szállítják is a gépeket a vonatra, s állítólag viszik Romániába. Szórványosan ma is loptak. Benkő lakásából egy kiságy is hiányzik. A Biena házába nyolc-tíz oláh hentes (civil) telepedett le, s ma tizenöt sertést vágott le.

Ma foglalta el hivatalát a tegnap érkezett új rendőrkapitány, egy zernyesti születésű nagyszebeni teológiai tanár, ki jól beszél magyarul, s ki a rendőrség előtt mutatkozott be nekem, de nevét elfelejtetem, s ki eztán velem a gyógyszerertárba ment gyógyszerert vásárolni, amit ingyen, sőt kedvezményes árban is vonakodott elfogadni. Az úr nagy dáko-román, s kérdésemre, hogy mi újság a világban, azt felelte, hogy ami minket románokat illet, igen jól állunk. Dobruzdzásból, hova a bulgárok és németek betörték, kivertük és Várnáig szorítottuk vissza őket. Erdélyben pedig már Marosvásárhely is el van foglalva, és huszonnyolcezer foglyot ejtettek a románok.¹⁴⁹

Szeptember 30.

Dél felé hűvös szél kezdett fújni. Délig a tagon voltam, hol burgonyát szedtek. Délben negyven szekér dohányt s szivart szállítottak Brassóba, délután a patikában voltam.

Október 1.

Dél előtt a répaföldet néztem meg, ezután a szarvasmarhákat vezettem fel a rendőrségre. Dél előtt egy szekér répát hoztak az ökrök. Úgy dél előtt, mint délután a patikában voltam. Délután négy óra felé elkezdett esni, s hűvösre változott az idő. Délután összegyűjtötték a népet a rendőrségre, s tudtul adták, hogy annak, ki nincsen honn, természet mindenki felében betakaríthatja. Délután Csatlós saját terményét hordta az ökrökkel.

Október 2.

Hajnaltól hűvös havaseső kezdett esni, s reggelre minden fehér volt. A kisebbik gölye az éjjel a trágyadombon 6 malacot fiallott, s mind a hat megdöglött a hideg havasesőben. Itt van öt előpataki napszámos, és nem lehet a tagon dolgozni. Dél előtt a engerit fosztogatták, délután a pincét takarították. Léc Anna kért, hogy hozzám költözhesen. A sertésállományt összeírták.

Október 3.

Hűvös, borús idő. Szilvát szedtem, s a kertben burgonyát, répát. Az alsó szobát takarítottam. A hámot Tollár elkérte kölcsönbe. Délután ideköltözött Léc Anna. Az istállóajtót feltettük, a ház előtt a burgonyát, kiszedtem. Este már az alsó szobában háltam, hová az új kokszkályhában tüzet rakattam. Este 9 órakor bejöttek az oláh járóőrök, hogy oltuk el a lámpát vagy takarjuk be az ablakot.

¹⁴⁹ A térségben védekező 1. osztrák–magyar hadsereg eddigre valóban visszahúzódott a Maros jobb partjára.

Ma Fogolyán kinyitotta üzletét. A dohánygyári igazgató mondta ma, hogy a leltározás még egy-két hónapig eltart, s hogy eddig még csak öt vagon árut szállítottak el, s még van cca. kétszáz vagon áru, mely több millió koronát ér, és hogy a nyersanyag öt-nyolc hónapig eltartana, ha lenne munkás. A szövőgyárból is már egy hét óta szállítják el az összes anyagot. Ma lefoglalták a Berstein Márk Fiai üzletét.

Október 4

Hűvös borús idő. Dél előtt a ház előtt szedtük a pityókát, mivel az ökörszekeret, mikor a képezdéhez ment Léc Anna költöztetni, a szövőgyár előtt a katonák elfoglalták, s a szövőgyárba bevitték, honnan árut kellett a vasúthoz kivinni. Délután Léc Anna tovább költöztettük. Ma csak délután voltam a patikában, Léc Anna ma hált itt először.

Október 5.

Szép enyhe napfényes idő. Dél előtt is Léc Anna költöztettük, és szilvaíz főztünk. Dél előtt és délután a patikában száznegyven koronát vettem be, mivel ma kezdtek a magyar vidékről is bejövögetni az emberek. Ma egész nap igen jól hallatszott az ágyúsó. Délután negyed ötkor a patika előtt ültem, s láttam, hogy egy káplár leveszi az oláh lobogót. Azután a katonák közt mozgolódás támadt, egy autó érkezett, s híre kelt, hogy a katonák elmennek, és csak a csendőrök maradnak itt. Később Kende hírül hozta, hogy most tiltották el azt, hogy két ember egymással beszélgesen.

Kásás György Előpatakról újságolta, hogy Baróton már magyar katonák vannak, s hogy az előpatakiak kétségbe vannak esve, hogy ha a magyarok győznek, akkor őket a rablásokért felakasztják, s hogy ő a tegnap olvasta Brassóban a Gazetta Transilvániában azt, hogy Nagyszebentől harminc kilométerre nyomták vissza az oláhokat. Dél előtt tíz óra körül egy repülőgép vonult el a város fölött. Estefelé egy üveg bort hozattam Cintostól, honnan négy kisebb hordó bort vittek a rendőrségre Kovács városgazda vezetése mellett.

Egyszóval ma örvendetes nap volt, s egy halvány reménysugár tűnt fel, hogy talán megsegíti a jó Isten a mi seregünket, s megment minket attól, hogy Oláhországhoz csatoltassék Erdély. Ma délután négy órakor kocsin ment ki az állomásra Gujman rendőrkapitány két miniszteri kiküldöttel, s a vasúton elutazott, azt mondta, hogy Bukarestbe megy egy nővére temetésére, kit a léghajóból ledobott bomba megölt.

Október 6.

Borús idő, de örömmel teli, bár kellemetlenség is ért. Nyolc óra után két szekérral fáért mentünk a képezdébe, de Gál sütődéje előtt elfogták az ökörszekeret, s a Gálnál levő húsz-huszonöt katona bagázsiját kellett felrakni s elvinni a román határ felé. Itt a Gál-sütőde előtt egy autó ment keresztül a burkuson, mely nyomban kimúlt szegény. Bemenvé a városba, Bikfalvi előtt több autót láttam állni, s több magas rangú katonatiszt sétált az aszfalton, közte két tábornok s egy ezredorvos, ki egy hónap előtt volt a patikámban, s megismertük egymást. Ez az orvos épp a patika előtt ette reggelijét, egy darab csokoládét. Mind sűrűbben jöttek az autók, s délfelé trén és lovas csapatok is jöttek a Csíki utca felől, s észre lehetett venni, hogy nagy visszavonulás készül, annyival is inkább, mert ma is hallatszott egész nap (habár nem oly nagymértékben, mint tegnap) az ágyúlövés.

Allemann polgármesterrel beszélve, mondta, hogy Gujman rendőrkapitány tegnap búcsúzás nélkül szökött meg, s ő is szökök, mert a katonai parancsnokok mind elillantak ma hajnalban a katonákkal együtt. Egy óra felé egy kocsin tényleg el is ment

Brassó felé. Délután már sűrű egymásutánban vonultak a különféle csapatok a Csíki utcából Réty felé, de a gyalogos csapatok estig nem értek be a városba. A ma hajnalban elvonult katonák a Berstein-ház kapuját benyomták, s az üzlet felőli üzletajtót felfeszítették, s raboltak. Láttam, amint az ezredes orvos a városházából egy írógépet hozott ki, s autójára tette. Délután a régi árvaszéki, hivatali helyiségben összegyűjtött árut a katonák szétosztották a népnek. Ma már síri csend volt a szövőgyárban is, és nem hordtak már semmit a vasútra. Úgyszintén a dohánygyárban sem jelent meg a leltározó bizottság. Az a lázas sietség, amellyel a szövő- és dohánygyárból az árut elhordták, annak volt előjele, hogy az oláhok szénája nincs rendben.

Nyugtalanul tértem éjjeli pihenésre, hogy az átvonuló katonaság vajon nem fogja-e az éjjel feltörni gyógyszerterámat. Ma már a postaépület előtt sem állt őr, s egy katonai postászt egyedül nézett ki estefelé. Az egész nap jöttek-mentek az autók a postaépület elé, hol néha öt-hat autó is állott. A két tábornok ma éjjelre Bene ügyvéd házába szállásolta el magát, tíz betegszállító autó pedig a nagytózsdével szemben a nagy piacon sorakozott. Délután a visszavonuló egészségügyi kocsik egyikén felismertem az oláh orvost, ki az itteni kórházban volt vagy tíz napig.

Október 7.

Enyhe borús nap. Fél hatkor kezdett világosodni, s én felkeltem, mert láttam, hogy házam előtt sok muníción szállító kocsik áll, s hogy a katonák a kertben almát, szilvát lopnak. Hét óra felé elmentek Szászhermány¹⁵⁰ felé a szekerek, s utána a 6. lovaszerezből vagy két-háromszáz lovas katona. Úgy a trén, mint a lovasok lovai el voltak csigázva, s legalább tíz százalék sánta volt. A katonáknak már nagy bárányszőr szipkájuk volt, de ruhájuk piszkos, rongyos. A Berstein üzletét ma reggel a kapun át megint rabolták, az ezredesi rangban levő orvos nyomta be az ajtót. Szakács Mihály nevű sepsiszentgyörgyi ember épp akkor hozott ki két darab posztót, és azt mondta, hogy Sikó Béla rendőrkapitány részére viszi, s egy katona adta. Én bemásztam az üzletbe, s acetilénlámpa mellett ott találtam egy automobilos katonát, ki rabolt. Mikor kimásztam, az udvaron találtam az ezredorvost, ki be akart mászni, de engem látva megfordult, s utánam bejött a patikába egy dugót kérni. Az Istvánfi és Fogolyán Endre üzletének¹⁵¹ ma reggel a redőnyét is felfeszítették, s a kirakatüveg tábláját betörték. A nép délelőtt a Kozma, Bikfalvi üzletéből s a Dohánygyárból hordta az árut.

Dél felé a 12. gyalogezred maradványa apró csoportokban kezdett a városon átvonulni Réty felé. Valószínű, hogy a határig meg sem álltak. Számalom volt nézni ezeket az elcsigázott katonákat, amint lerongyolódva, étlen-szomjan, rendetlenül vánszorgottak. Soknak bocskora sem volt, vagy rossz cipő volt a lábán, melyből félig kímászott a lába. Reggel egy beteg lovat házam előtt hagytak a katonák, melyet behajtottam. Ma délben már a tíz betegszállító automobil s a két tábornok, sőt a távírász is elment. Délelőtt láttam, hogy a Samescu tábornok autója a Béli di kapuja előtt áll, s a Kovács patikájából kihozott vazelinolajjal kenik az autót.

Délután még szórványosan 5-ös és 10-es gyalogosok, sőt egy pár 11-es gyalogos is idetért Barótról. A katonák beszéltek, hogy a németek nagyon megverték az oláhokat, s a 18. ezred háromnegyed része megsemmisült. Este hét óraker sári

csend van, csak az oláh lovas járőröket lehet a holdvilágnál látni, amint a Csíki utcából a vasút felé mennek. Hazajövet elnéztem a postára, hol sötét van, s egy lélek sincs. Aztán a rendőrség elé mentem, hol az enyhe holdfényes időben kint ültek a polgári őrök. Este fél kilenckor vagy tizenöt ágyúlövést lehetett hallani Barót vagy Nagybacon irányából. Délután a Berstein üzletéből vittek el egyet s mást. *Anna délelőtt négy zsák árut hozott a dohánygyárból.* A megyeházán s a rendőrségen¹⁵² az oláh lobogót elfeledték leszedni, s az most is ott lóg. Adja a jó Isten, hogy holnap a mi katonáink előőrsei megérkezzenek, s utánuk nemsokára a menekültek is hazajöhessenek. Legyen hála a jó Istennek, hogy a könyörgéseinket meghallgatta, s ily hamar jóra fordította tűrhetetlen állapotunkat, s talán holnap már ismét Magyarország kötelékébe fogunk tartozni.

Október 8.

Gyönyörű meleg idő. Csak délután öt óra felé kezdett el esni. Ma volt talán a legizgalmasabb nap hat hét óta, amennyiben ma belekerültünk az előőrsek harcaiba. Reggel két taliga disznóhúst és szalonnát és tizenhét hátsó sonkát hoztattam el a Bena házából, hol száz-százötven sertést vágta le tíz nap alatt az oláh hentesek. Azután a templomba mentem könyörögni a mi fegyvereink győzelméért. A Szent Antal perselyt a templomból elrabolták. Háromnegyed tizenegykor a patika előtt ülve látom, hogy hét porosz lovas megáll a Bikfalvi üzlet sarkánál, odafutok, s elkezdem őket „hoch-olni”.¹⁵³ Az összegyűlt harminc-negyven ember aztán szintén „hochot” kiáltott, amit a poroszok hálisan köszöntek meg.

A hadnagy (egy borotvált képű, pápaszemes fiatal hadnagy) mondta, hogy ide németek jönnek, s a magyar csapatok Brassó felé nyomulnak előre, illetve hogy a bolgárok bent vannak Dobrudzásban, hol Mackensen a fővezér. Panaszkodott, hogy zsebórája eltört, mire Klein szobafestő felkínálta neki zseboráját, amit ő ajándékba csak vonakodva fogadott el. A nép szivarral, borral kínálta a tizenegyes dragonyos ezredből való lovasokat, az asszonyok sírtak örömmükben, az emberek is el voltak érzékenyülve, s hállalkodtak a jó Istennek, hogy megsegített bennünket. A Hungária¹⁵⁴ felé mentek, s aztán a Mikó utcán át visszamentek a Brassói útra, onnan felmentek az árvaház felé¹⁵⁵ a hegyre, honnan nemsokára visszatértek, s Előpatak felé visszamentek. Ezt a hét dragonyost, mikor házam előtt eljöttek, Léc Anna borral s szivarral kínálta, s a hadnagy azt mondta, hogy délután visszajönnek, s akkorra kért enni valót.

Délben egy fegyvertelen oláh katona jött az Olt utca felől, s a primár¹⁵⁶ után tudakozódott. Én a Bocsik sarkán az út közepén álltam, s a rendőrségre vezettem, hol Sikó kihallgatta. Előadta, hogy Barót felől jött Kőrispatakknak, s onnan Sepsiszentgyörgyre jött a vasúti állomásra, de onnan visszatért, hogy megadja magát. A porosz lovasok megérkezése után a megyeházán és a rendőrségen lévő oláh zászlót levették, s úgy oda, mint a városházára a szövetséges központi hatalmak lobogóit tűzték ki. Délben a Bikfalvi üzlete elé összegyűlt vagy száz-százötven ember, s őrö telt arccal s hálalattal szívvél tárgyalt az eseményeket. Közben egy asszonyt, ki lopott holmit hozott arafelé, Tódor nyugalma-zott telegkönyvezető megbotozott.

Ebéd után három óraker mentem fel a városba. A Gál-sütöde előtt három porosz lovas állt, azok közül, kik délelőtt is itt

út városközpontközeli része ma Kós Károlyról, míg a külső szakasza Jókai Mórról van elnevezve. A korban két árvaház volt a városban. Az egyik, a leányárvaház, a mai Kriza János utcában, a Mikes Kelemen Líceum mellett volt. Ma megyei sorozóközpont található az épületben. A fiúárvaház a Szabadságtér délnyugati szegletében állt, ma az épület tündögöndöző.

¹⁵⁶ Polgármester.

¹⁵⁰ Szentgyörgytől dél-keletre fekvő barcasági falu.

¹⁵¹ A Fogolyán-üzlet a mai Petőfi Sándor utcán.

¹⁵² A megyeháza a mai Bod Péter Megyei Könyvtár épülete, a rendőrség pedig ebben az időben a Bazárban működött.

¹⁵³ Eljenezni.

¹⁵⁴ A mai Petőfi Sándor utcában. Ma a megyei postaigazgatóság működik az épületben.

¹⁵⁵ A Gróf Mikó Imre utca ma is ezt a nevet viseli. A Brassói

voltak. Lécz Anna karmonádlival¹⁵⁷ s borral kínálta meg őket. Ezek azt mondták, hogy fél órával ezelőtt társaikra az oláh katonák rálóttek, ezeket Lécz Anna látta is visszafelé vágatni. Ez a három lovas is visszament azután Előpatak felé. Én pedig bementem a városba. Végh Endre mellett találkoztam két kilences honvéd huszárral,¹⁵⁸ s mondtam nekik, hogy a poroszok nem mernek bejönni, s ezek azt felelték, hogy hozzájuk mennek. Mikor a Császár Gyula házánál jártam, több lövést hallottam, s aztán nemsokára vágatva jött vissza a két huszár, kik elmondták, hogy mikor Fédér élé¹⁵⁹ értek, látták, hogy a háza melletti vas hídon szembe jön velük hét oláh lovas, s a két huszár rájuk lőtt, amire azok megfutamodtak. A templom előtti gesztenyefák mellett huszárokat láttam felállítva, kik fegyvereiket tüzelésre készen tartották. Ezek azt mondták, hogy ne menjek a patika felé, mert könnyen két tűz közé kerülhetek, ezért felmentem a kórházba dr. Barabáshoz, mivel később lementünk a felső sétátra, s onnan a Fogolyán-ház¹⁶⁰ felőli végén találkoztunk Sólomossy századosal és Temesváry főhadnaggal. Ezek mondták, hogy egy járőrük a vasút felé ment tizenkét óra körül, ott leszállt lováról, s egy házba bement, amit az oláh lovasok észrevettek, s ott agyonlőtték őket. Ettől e két tisztól tudtuk meg, hogy Székelyudvarhelyig tudtak menni az oláhok, s hogy csütörtökön Kóhalomnál nagyon megvertük őket, s most Brassóért folyik a harc, amit talán ma estig sikerülni fog bevenni. Illetve azt is, hogy a bolgárok Dobrudzásában vannak, s a többi fronton¹⁶¹ mindenütt azon a helyen folyik az álló harc, ahol ezelőtt hat héttel folyt.

Később elmentem a patikába a kabátomért, honnan szürkültekor visszamentem a rendőrség felé. Láttam, hogy gyertyafény mellett, a Sübek szobájában vacsorázik Sólomossy kapitány. Temesváryval pedig a kút mellett találkoztam, s mivel ő is vacsorázni ment, elbúcsúztam tőle, kérdezve, hogy a piacon keresztül mehetnek-e Szemerja felé, nem lőnek-e rám katonái a felső sétárról. Temesváry megnyugtatót, s én a szabadságszobor¹⁶² felé indultam, s 20-30 lépést téve, a Bozsik sarok felé nézve láttam ott 10-11 lovast. Megállok, s hallom, hogy a tűzoltószoba előtt egymástól kérdik az emberek, hogy ezek milyen katonák, s látom, hogy Temesváry a szövőgyári bolt felé megy, s azután elkiáltja magát, előre, emberek! S aztán ő rátüzel a lovasokra. Én azalatt futottam a Fogolyán kapujához, hol Fogolyán a nővérével állt, amit még a tüzelés megkezdése előtt el is értem. Vagy 50-60 lövés történt, s azután felkerestem Temesváryt, ki azt mondta, hogy midőn látta, hogy az oláh lovasok visszafelé fordulnak (kik egy tiszt vezetése mellett tizenegyen voltak) előre rendelte embe-reit, s ő nyomban négyser rájuk lőtt, s valószínűleg sebesülés is történt. Ezután én (már majdnem sötétben) hazatértem. A katolikus templom előtt egy katona a túlsó oldalról rám kiáltott: „Állj, ki vagy?” „Gyógyszerész” – feleltem, mire azt mondta, mehetnek. Hazáig egy lélekkel sem találkoztam.

Délelőtt tizenegy óraker a kórházi madám megmérgezte magát, mert Kelemen ügynök szemére hányt, hogy ledér életet folytat. Az ellenmég hatása folytán azonban délután már nem volt semmi baja. Ma hajnalról négy-öt óráig folyton a legnagyobb fokú ágyúzás volt, mely különösen délelőtt volt nagyon heves, délután egy óráig az ágyúzó folyton közelebről hallatszott, akkor egy kis félórás szünet után újból kezdve úgy tűnt fel, mintha mindig távolabbról jönne az ágyúzó. Sólomossy százados mondta, hogy egy század huszára még hajnalban elindult Miklósvárról,¹⁶³ s délelőtt itt kellett volna lenniük, de ha még to-

vább késik, akkor nemsokára ő is visszatér, mert negyven-ötven huszárral nem tud semmit csinálni, s nem akarja magát elfogadni. Adja a jó Isten, hogy holnap már bevonulhassanak katonáink Szentgyörgyre. Még megemlítem, hogy ma percenként legalább harvan ágyúlövés, tehát reggel hattól este ötig, 11 óra alatt körülbelül 30-40 000 ágyúlövés történt.

Október 9.

Borús enyhe idő. Délelőtt Sepsiszentgyörgy az előcsatározás színhelye volt. 8 óra után mentem be a városba. A Mikó utcánál a vasút felé fordulva hat honvédhuszár állt fegyverét lövésre tárva készen. A rendőrség előtt pedig a városi szálloda felé fordulva negyven huszár állt ugyanúgy, s a hátuk mögött kilenc porosz dragonyos állt. Egy negyedóra múlva a vasút felől jelentést hozott két járőr huszár Sólomossy századosnak, mire a huszárok mind leszálltak a lóról, s a felső sétátra a fák és bokrok mellé húzódtak. Míg ez történt, mintegy két-háromszáz csendőr jött ki a Csíki utcából, s Kovács városgazda vezetése mellett a vasút felé vonult. Mikor ezek az Olt felé közeledtek, előbb sok puskalövés, majd két ízben nyolcvan-nyolcvan gépfegyverlövés hallatszott.

Nemsokára ismét két lovas járőr jött vissza jelenteni, hogy az Olton túl, a vasúti töltés mellett sok oláh katona van, kik gépfegyverből is tüzeltek. Ezt megelőzőleg pedig a 2. brassói közös huszár ezred két járőre jelentette, hogy az ezred Illyefalván van. Miután a vasút, illetve a szövőgyár háta mögötti rét felől a puskalövés nem szűnt meg, a felső sétátra lévő honvéd huszárok lóra ültek, s a temető¹⁶⁴ háta mögé húzódtak. Erre én a tűzoltó toronyba mentem fel, honnan nemsokára sok lódobogást hallottam, s aztán láttam, hogy Szemerja felől vagy ötven oláh lovas jön, s a Mikó utcánál megállva lövöldöz, s aztán megfordul, s vágat vissza. Ekkor, veszedelmesnek tartva az őrtoronyban való tartózkodást, lejöttem. De mert a rendőrségen az oláh katonáktól elvett töltött fegyverek voltak, melyeket Fodor és Sikó védekezéséből kezébe is vett, ott sem akartam tovább maradni, hanem előbb a Zajzonné, később a Fogolyán Kristóf lakásába mentem, s miután tizenegy óra felé csend lett, lementem a patikába, s láttam, hogy a tegnap esti lövöldözés a központi szállón, s a patika épületén két ablaküvegtáblát kitört.

Dél felé a 2. közös huszár ezred egy fél százada érkezett Brassó felől, s báró Bánffy hadnagy vezetésével egy része a Mikó utcán a vasút felé ment, a másik része pedig a Kupferstich korcsmája előtt állt meg, gróf Wurmbbrandt hadnagy vezetésével. A grófhhoz menve bemutatkoztunk, s aztán a gróf a patikába jött vásárolni, s ott mondta, hogy Brassót még szombaton elfoglaltuk, s hogy a Vöröstorony-szorosnál roppant nagy vereséget szenvedtek, és hogy a 2. ezred Illyefalván van, tehát nyugodtan mehetnek Szemerjára ebédelni.

Délután bemenne Sólomossy százados s huszárjait a rendőrség előtt találtam, hol ebédelték a kórházból hozott sertéskarajból. Sólomossy mondta, hogy az Örkő háta mögé mentek, mivel a gépfegyver golyója a megyeháza falát verte, melyet az oláhok a cementgyárból¹⁶⁵ lőtték ki. Továbbá elmondta azt: október elsején kezdődött az offenzíva az oláhok ellen, s azóta szakadatlan verik vissza őket. Az oláhok Héjjasfalváig jutottak el, s Székelyudvarhely is kezükben volt pár napig. Az első nagy összecsapás Kóhalomnál volt, ahol nagy vereséget szenvedtek, s hogy Brassót tegnap foglaltuk vissza, s hogy Héjjasfalváig rendezen közeledett a vonat Budapestről, s hogy a hidakat az oláhok

¹⁵⁷ Sertés rövidkaraj.

¹⁵⁸ A magyar királyi 9. huszárezred marosvásárhelyi székhelyű volt, s jórészt székely legénységből állt.

¹⁵⁹ Fédér Sándor papírkereskedő, üzlete a Mikó kollégium földszintjén volt.

¹⁶⁰ Id. Fogolyán Kristóf kereskedő, illetve ifj. Fogolyán Kristóf orvos háza a piactér nyugati során állt.

¹⁶¹ A leírás nagyjából megfelelt a hadi helyzetnek.

¹⁶² A főtéri Honvédemlék.

¹⁶³ Szentgyörgytől mintegy 25 kilométerre északnyugatra, Erdővidék déli részén fekvő fekvő település.

¹⁶⁴ A római katolikus temető a mai Vitéz Mihály tér mögött volt.

¹⁶⁵ Az Olt mellett állt.

nem robbantották fel, s hogy Sepsiszentgyörgy visszafoglalása a kedden megjelenő újságokban benne lesz.

Három óra után Temesváry a huszárokkal Eresztevény felé ment felderítés végett. Solymossy pedig pár huszárral itt maradt. Az oláh foglyok száma eddig tizennégy, kik közül hét zsidó, kik szintén sertéskarajt kaptak enni.¹⁶⁶ A tizennégy közül tizenhárom fegyveresen jelentkezett a rendőrségen, hogy nem akarnak tovább harcolni, s megadják magukat. Solymossy ecetsavat vásárolt, s készpénzzel fizetett, s azt mondta, hogy a mi hadseregünk csak 500 koronán felüli összegnél vásárol bonra. Ma délután eltemették a tegnap elesett huszárt a református temetőben. A ma délután különben teljes csendben telt el, s csak szürkületkor halatszik Málnás irányából vagy hat-nyolc ágyúlövés.

Október 10.

Gyönyörű meleg idő. Egész nap szakadatlanul vonult keresztül a városon a trén Maksa irányába. A lakosság szivarral, gyümölcscsel, sertéshússal kínálta a katonákat. Legelőször a távirások érkeztek meg, akik azonnal hozzá fogtak a táviró huzal felépítéséhez Kézdivásárhely felé. Délután elment Solymossy kapitány vezetése mellett a huszárszázad, s magával vitte Filomélát, szobalányát s egy fiút, kik azzal vannak vádolva, hogy tegnap ők súgták be az oláh katonáknak azt, hogy a huszárok hol vannak felállítva, s hogy hányan vannak. Filoméla harisnya nélkül, gombolatlan cipőben, egy kendőbe burkolva haladt a katonák előtt. Estefelé megérkezett két szekéren a tábori posta, s alig tíz perc múlva már árulta egy szakaszvezető *Az Est folyó év*¹⁶⁷ hatodikai és hetedikai számain, ami leírhatatlan örömet keltett. Ezzel egyidejűleg érkeztek meg a hadbírószak tagjai a foglyokkal.

Estefelé érkezett meg Benedek István egy autón dr. Szádeczky Lajos kolozsvári egyetemi tanárral¹⁶⁸ és egy budapesti hírlapíróval, kikkel az estét együtt töltöttem dr. Benedek János házában, ahol dr. Szádeczky jegyzeteket csinált, melynek alapján hírlapi cikkeiket meg fogja írni. Szádeczkyék tegnap Brassóban voltak, s ott megtekintették a tegnapi vasárnapi csata következményeit, s mondták, hogy egy lövészárk sorban nyolcszáz körül számoltak meg oláh hullát, akik mind fejlődést kaptak a gépfegyvertől, s a város utcáin is szanaszét hevert az oláh katona hullá. Ma délután Klein szobafestővel megnéztem Remete Mór házát,¹⁶⁹ s pincéjében tíz centiméter magasán állt a kifolyt alkoholital a cementen. Éjjel után két óraker jöttem haza Benedekéktől, szép holdvilágos éjszakán.

Október 11.

Gyönyörű meleg idő. Ma korán reggel mentem be a városba, s akkor már vonultak keresztül a városon a trénsekerek, s ez késő estig megszokás nélkül így tartott. Ma visszahozták a tegnap elvitt tizennégy oláh hadifoglyot Maksárról, kikhez még tizenkettőt hozzáfogtak. Délután érkeztek meg úgy négy óra körül a pékek, akik azonnal hozzáfogtak a tábori sütőde felállításához, ami igazán meglepett. Egy óra múlva már égett a tűz a kemencékben, s dagasztották a kenyeret. Hét óra után szép holdvilág mellett két csoportban mintegy három-négyszáz magyar gyalogos katona érkezett hangos nótá mellett. Ma este három katona ló van istállóban beszállásolva.

Október 12.

Szép enye idő. Ma délelőtt trénsekerek, s azután bosnyák katonák vonultak át a városon. Délelőtt a lisztet s a sódat rekvirálták. Nagy Ferenc fia mutatott egy levelezőlapot, melyet öccse írt Késmárkról, s tudatja, hogy Dávid és Pali is ott van. Három teherautót rekviráltak Hidvégen az oláhokról csapataink.

Délután német trén érkezett, este pedig a pékek elmentek. Délelőtt a tábori posta is továbbment, s így egyelőre nem kapunk újságot. A beteg lovat ma kicsaptam a mezőre. Úgy hírlík, hogy csapataink már bent járnak Oláhországban. Sikó Béla ma kilenc városi polgárt összehívott, hogy adjanak neki megbízást a rendőrkapitányi teendők részére, de csak Nagy Elek, Császár Gyula s még valaki jelent meg, s nem adtak megbízást Sikónak.

Október 13.

Gyönyörű meleg nap. Az éjjel elmentek a pékek. Reggel bajor tüzerek vonultak át. Délfelé pedig magyar tüzerek jöttek, kik délután elmentek. Este nyolc óra után tizenöt-husz teherautó jött Előpatak felől. Az autók egész nap jöttek-mentek, különösen sok teherautó.

Délben aeroplán vonult el a város felett. Tegnap Berecknél újból megverték az oláhokat, s ma már tüzérsergünk is az Ojtozi-szoroson túl van. Tegnap rekvirálták a liszt- és a sertéshús-készletemet. Ma *Császár* és Sikó beszüntették működésüket. Ma délben harangoztak először. Este nyolc óraker 5-20(!) teherautó ment Ojtoz felé.

Október 14.

Gyönyörű meleg idő. Délelőtt német teherautók mentek Csík felé, azután német pékek érkeztek s mentek a vasút felé. Egész délelőtt a patika előtt kaszinóztak. Ma hozta el a patikából Anna azt a holmit, amit a katonáktól kapott. Délben ismét repülőgéppel vonult el a város felett. Ma ismét lehetett hallani a vasút felől a mozdony fütytyét, s délfelé a katonák mondták, hogy kész a vasút idáig. Ma értesültem Kovács csendőrtől, hogy Laci kilencedikén vált el tőle. Délután a patikában voltam. Tusa pénzügyigazgató újságolta, hogy azt beszélük, hogy én az oláh tisztetekt traktáltam, velük mulattam, a magyar állameszme ellen izgattam, s azért lisztet és húst kaptam, amit rekviráltak tőlem. Délután is sok teherautó járt. Egy vasutas érkezett ide Brassóból, s újságolta, hogy Brassóban már tegnap meg kellett volna indulni a vasúti közlekedésnek Nagyszeben át, s hogy egy-két nap alatt errefelé is megindul a közlekedés, mert a kőkösi hidat nem robbantották fel az oláhok. Azt híresztelték, hogy Berecknél a lakosság megtámadta a mi csapatainkat.

Október 15.

Gyönyörű meleg nap. Házam előtt találkoztam gróf Mikes két hivatalnokával, kik Kolozsvárról kedd délben indultak, s az éjjel Előpatakon haltak. Megnéztük a Benkő, Sipos és Vajna lakását, s a Borházban reggeliztek, s odajött Nagy Elek fiatalabbik (tüzér) fia is. A két tisztviselővel kimentem a vasútra, hol nemsokára megjelent Horváth miniszteri tanácsos, s még két miniszteri kiküldött, kik az ott levő német vasúti tiszttel tanácskoztak, s azután engem autón behoztak, s ők Csikszeredára, a két grófi hivatalnok pedig kocsin Zabolára ment. Egy fiákeres is hazajött ma délelőtt Erzsébetvárosról.

Délelőtt a patikában sok dolog volt. Egész nap autók jöttek mentek s ma már vöröskeresztes autók is jöttek Ojtoz felől. A két tisztviselő sok hírt hozott a menekülőkről, eszerint az enyéim valószínűleg szekérrel mentek Kolozsvárig, mert a csapatszállítások folytán a menekülők részére nem adtak vonatot, sőt akik a vonaton mentek, azokat is kiszállították – közte a főispánnét is – Segesváron. *Az Est* lapban megjelent cikkeiben én kétszer is meg lettem említve az oláh invázióval kapcsolatban. Benkő Pali Kolozsváron volt utoljára. Vajnánt a csendőrök elfogták, s gyalog kísérték Barótról Ágostonfalvára. Bogdán Artúrék két hétig mentek szekéren Kolozsvárig. Zathureczky Gyuláék Kolozsváron gyűjtött anyag felhasználásával írta.

¹⁶⁹ Remete Mór Első Székely Likörgyár Telepe a mai Olt utcában volt.

¹⁶⁶ Vallási előírásai miatt sertéshúst nem ehettek volna.

¹⁶⁷ A kor egyik legjelentősebb országos napilapja.

¹⁶⁸ Az irodalomjegyzékben szereplő ezen utazásai alatt

vannak. Délután Rápolti uzoni jegyző volt nálam, s elbeszélte mártíromságát, mely szerint beárulták hogy kém, s ezért négy napig sanyargatták. Délután tizenöt-húsz teherautón szállítottak Kóhalom felé oláh foglyokat. Estefelé pedig tíz sebesültet hoztak autón Ojtozról, hol péntekén sebesültek meg. Este a kórházban voltam. Boda csendőrmester mondta, hogy október másodikán, hétfőn Pusztacelinán¹⁷⁰ nagy harc volt, ahol a brassói csendőrszárny parancsnoka s negyven-ötven csendőr elesett.

Október 16.

Gyönyörű meleg idő. Délelőtt roppant nagy távolságból, igen-igen halkán sok ágyúlövést lehetett tompán hallani. Délig a lakást rendeztem, s a patikában voltam. Apor János ma reggel hazaérkezett, este nálam vacsorázott, s beszélt, hogy Oklándon, Marosludason, Aranyosgyéresen, Kolozsváron át Nagyváradra mentek. Gyéresen már megkezdődött a segély kiosztás, s onnan kezdve ellátták étellel mind az embereket, mind az állatokat, s pénzsegélyt is osztottak ki. Akik vonatra ültek, azok többet nélkülöztek, mert pénzért sem kaptak semmit, s minden két-három-négy állomás után letették őket, s két napig vesztegeltek ott, míg megint továbbmehettek. A Háromszék megyeiek Békés megyében vannak telepítve, a megyei tisztikar Gyulán, a központi járás és Sepsiszentgyörgy város tisztikara Csabán székel. Apor látta Izát Nagyváradon, s hogy a tehénszekerem a Benedek közjegyző tehénszekerével együtt haladt.

Az élő állatot kilónként másfél és két és fél korona közt vesztegették. Apornak két ló tartása napi tizenöt koronába került Nagyváradon. Első éjjel Nagybaconban, második éjjel Oklándon, harmadik éjjel Bélafehéren, negyedik éjjel Marosludason, ötödik éjjel Aranyosgyéresen háltak. Útközben kenyeret sütöttek. Kolozsvárról két nap alatt mentek el Nagyváradig, s Bánffy-hunyadon s Élesden háltak meg.¹⁷¹

Gróf Kálnokyné és báró Szentkeresztyné Segesváron három napig vesztegeltek marhaszállító kocsiban, és Fehér Piroksa szedte össze az enivalót nagy fáradsággal a városban. Naponta átlag húsz-huszonöt kilométert mentek, és sok marha elhullatta a körmét, s azután száj- és körömfájást kapott. Az úton jobbra-balra egy-egy kilométer szélességben a menekülő állatai minden terményt feleltek. Apor kedden indult el, s tegnap vasárnap ért Gidófalvára. Lovát Nagyváradon elvesztegette.

Délután nem hallatszott ágyúszó, autó igen kevés közlekedett, a város roppant csendes volt. Az itthon maradottak sem igen mutatkoztak az utcán, s a hangulat nagyon nyomott volt, mindenki attól fél, hogy muszka segítséggel az oláhok visszatérnek. A képezdei szolga ma jött vissza Bereckről, s mondta, hogy az oláhok több magyart magukkal hurcoltak, többet kivégeztek, s a srápnél a falu egy részét elhamvasztotta. A kórházból a tegnap hozott sebesültek egy részét Brassóba szállították. Ma délután egy vöröskeresztes ápolónő jött Brassóból. Délután Léc Anna kisasszonynál a Képezdében voltam, hol a portás sok szekrényt feltört. A Kollégiumban összegyűjtött gabona szétosztását ma megkezdették.

Október 17.

Gyönyörű meleg idő, sőt nemcsak az esték, de az éjjelek is melegek. Délelőtt szórványosan lehetett ismét Predeal felől halk ágyúlövést hallani. Teherautók folyton jönnek-mennek. Délben bajor telefonosok érkeztek tíz-tizenkét szekéren, nagyszerű felszereléssel. Révész megyei hivatalnok jött ma haza, s mondta, hogy Kése is útban van hazafelé. Székely Albert főhadnagy fia is ma jött haza, s mondta, hogy a menekültek általában kihevertek a menekülés gyötrelmeit, s most mind jó vagy tűrhető hely-

¹⁷⁰ Segesvártól 20 km-re délre fekvő település. Itt zajlott az ún. „csendőrok csatája”.

¹⁷¹ Talán *Bikafalván*, Kolozsvár és Nagyvárad között pedig érte-

zetben vannak, s bizakodnak egy jobb jövőben. A harcok most mindenféle szünetelnek, s úgy az orosz, mint a francia és angol az oláh és a szerb harcterre összpontosította erejét.¹⁷²

Ma kértem vissza Tollártól a kölcsönbe adott lóhámat, ki azt felelte, elvitték a katonák. Egy hét óta két asszony szedi a veteményt a kertben. Délben érkezett Előpatak felől gróf Mikes egy főtisztje Buttykánénál, kik a patikában száztizenhat korona értékű gyógyszert vásároltak. Délután is nagy autójárás volt, és többen hazajöttek, így Berger, Bene, a megyei írnok, Hervay házmester, négy rendőr, egy táviratkihordó stb. A délben érkezett távirás katonák a régi méntelep-épületben helyezkedtek el, s úgyszintén nyolc szövőgyári irodában. A dr. Barabás Andor lakása is világos volt ma este, én be is kopogtattam kétszer, de senki sem jelentkezett.

Ma kifizettem Cintosnének a tizennégy liter borért huszonnyolc koronát. Egy csendőr, ki a berecki csatában részt vett, mondta, hogy tizenegyedikén és tizenkettedikén kemény harc folyt, mert az oláhok makacsul ellentállottak, de a nagy veszteség folytán mégis visszavonultak, s ma húsz kilométerre vannak bent csapataink Oláhországban. Ma az egyik napszámos asszonyt délután fél ötkor a piacon elfogták, s kisült, hogy az Anna által nekijándékozott hagymát visszahozza, amit én három koronás napszámmért szedtem ki. A gróf Mikes főtitkára beszélt, hogy a zabolai kastély teljesen érintetlen. A vonatok, mint értesültem, így közlekednek: Tövisig gyors, Segesvárig személy és Kóhalomig tehervonat közlekedik. Nagyszében–Brassón át pedig egészen Sepsiszentgyörgyig lehet közlekedni. Ma este nagy szél fúj, és eső esik.

Október 18.

Hűvös, szeles borongó idő. Délelőtt porosz vöröskeresztes katonák jöttek vagy tíz fogattal, délig a padlást rendeztettem. Ma kerestem a jegygyűrűmet a szekrényben, de nem találtam meg. Délelőtt megérkezett az alispán, polgármester, Űtő szolgabíró, Kóréh református lelkész. A kovásznai menekülteket, kik a Vajna István házában laktak, a csendőrlaktanyába költöztették át, s a lakásokat lezárták. Így ma megtettem jelentésemet, hogy nálam mi van, s mi történt azóta, mióta a hatóság itthagya a várost. Ma igen későn jöttem haza. Ma hazajött még Kése és Sipos vármegeyi aljegyző. Ma itjtárt három habitudósító autón s Oláh Ferenc.

Október 19

Hűvös napfényes idő. Nyolc órakor a polgármester a rendőrség előtt kihirdette a kormánybiztos statáriális rendeletét, melynek hatása alatt a nép kezdte a lopott holmit a rendőrségre hordani. Ma nálam ebédelt: Kése, Balla, Oláh és Pálmay. Kése beszélt, hogy Pali legionáriusnak csapott fel, Iza Nagyváradon van. Bálint Dénes pedig említette, hogy beszélt is Izával, hogy Iza egy tehenet eladott, s a kis ló Nagyváradon, a szarvasmarhák Magyaránadason vannak.

Október 20.

Hűvös idő. Léc Anna ma két szekérral visszazállította a Képezde holmiját. Balla és Pálmay ma is nálam ebédelték. Dél felé a 82. ezred egészségügyi csapata vonult be, s holnapig itt marad. A távirás csapat automobilból fejleszti a villanyt. Szilvási méntelepi százados azzal a kérdéssel állított be hozzám, hogy nem láttam-e az atilláját, s nem hordták-e hozzám a lopott holmit? Ma feltörve s kinyitva láttam ebéd után a Berstein-ház kapuját, melyből két katona két zsák árut hozott ki Balla szemé láttára. A polgármester azután bezárta a kaput Gyárfás lakatossal. Ma vettem egy zsák lisztet Bergertől. Hazajött Stibek, dr. Szabó,

lem szerint három napot utaztak.

¹⁷² Természetesen ez erősen túlzó megállapítás.

Gyárfás László, Antos Manó stb. Ma Predeál felől egész nap ágyúmoraj hallatszott.

Október 21.

Hűvös, borongós idő. Predeál felől egész nap hallatszott az ágyúszó. Hazajöttek: Neumann, Montag, Ludvig, Dézsi, nyolcvan csendőr. Nálam ebédelték Balla, Bálint Dénes, Oláh, Jelfy. A patikában délelőtt sok dolog volt. A képezdei portást letartóztatták. Este Barabás doktornál voltam. Anna ma este hazament.

Október 22.

Kellemes enyhe nap. Egész nap alig hallható ágyúmoraj Braszó felől. Hazajött Benke Géza, Ferencz Lajosné. Kese és Sipos Árapatakon jártak lopott holmijukat keresni. Nálam ebédelték Balla és Jelfy. Anna Kőröspatakon volt. A távirás csapat a elment, bajorok jöttek ma helyette. Oláh Feri ma csomagolt.

Október 23.

Borús nap. Ágyúszó nem hallatszott. A csendőrök kimentek az őrsre. Novák detektív idejött. A répát hordta két szekér. Pálfy nálam ebédelt, s meglátogatta Bora Pálnét. Répát hordott egy árapataki fuvaros. 13-13 = 26 szekér répát hoztak be eddig.

Október 24.

A pénzügyőrök hazajöttek. Fodor szemlész hozta híriül, hogy a bulgárok Konstancát és Csernavodát elfoglalták, mi pedig Predeáltól negyven kilométerre nyomultunk be. Oláh Feri nálam ebédelt, s meglátogatta Bora Pálnét. Répát hordott egy árapataki fuvaros. 13-13 = 26 szekér répát hoztak be eddig.

Október 25.

Meleg, napfényes idő. Annát és Patakinét tanúként kihallgatták. Délben repülőgép ment el a város felett. Hazajött László Feri, Bikfalvi, a főispán, dr. Marton, Imre Béla stb. Délután a patikában volt a főispán, gróf Teleki Ádám, a polgármester, Ferencz Lajos, Szász Jenő. Ez utóbbi mondta, hogy Budapesten az a hír volt elterjedve, hogy az oláh katonák visszavonulásuk alkalmával mindenkit legyilkoltak Ma egész nap répát hordott egy szekér a földről.

Október 26.

Meleg, napfényes idő. Még kedden hazajött a katolikus káplán, s tegnap már misézett is. Azt mondja, hogy egy kelyhet kint hagytak, s még az is helyén maradt. Ma jött haza Vajna Miklós, Benkő Pali, Benkő Mór, Lantos és Malmos. Nálam járt Zajzon Géza. Délben aeroplán repült a város felett. Ma reggel befejeződött a répahordás, összesen huszonhat szekér répa termett. Délután meglátogattam Pótsa kisborosnyói református lelkész és Kese.

Október 27.

Tegnap óta a hazajött hivatalnokok a Nagyvendéglőben¹⁷³ étkeznek. Ma sok menekült jött haza szekereken. A lopott holmik összeszedése ma is folytatódott. Levelet írtam Izának. Este két tűzérkocsis és három ló volt beszállásolva. Bajor tüzerek, s a Somme-frontról jönnek hét nap és hét éjjel folyton. Ma dobsszóval is kihirdették a statáriumot. Császár Lajosnál, Ehédinénél házkutatás volt.

Nagy Szabolcs – Felsőörs, Csendvilla u. 9., H-8227; nagy.szabolcs.8200@gmail.com

¹⁷³ A volt városháza, mai színház épületében működött, a mai Petőfi Sándor utcában.

¹⁷⁴ Csutak Vilmos, a Székely Mikó Kollégium igazgatója. Tőle és kollégájától, László Ferencről származik a Székely Nemzeti Mú-

Október 28.

Eső esett. Német csapatok vonultak át. Fürdeni voltam Györbirónál. Hazajöttek a járásbíróóság tagjai, és sokan szekéren Kolozsvárról.

Október 29.

Délelőtt meglátogattam Benkő Pali a patikában, délután pedig Szemerján. Itt volt Pálfy és Kádár is, *Az Est* huszonhetedik száma érkezett ma ide egy példányban. Benkő mondta, hogy Azugában vannak ma csapataink, Sósmezőnél pedig visszavonultunk három kilométerrel. Ma tettem feljelentést Tollár ellen, s pótbejelentést tettem. Anna Kőröspatakra ment.

Október 30.

Hazajött Daday dr., Csutak tanár¹⁷⁴, Bóér, Haller, Rákosi stb. Hallottam, hogy a trónörökös Kézdivásárhelyen járt. A patikában sok dolog volt.

Október 31.

Meleg, napfényes idő. Nálam ebédelt Pálfy és Benkő. Lécz Anna délután elköltözött az intézetbe. A tehén gazdája megkezdte, Bíró barátosi állomásfőnök személyében. Egy sertés a nyolc közül megdöglött. Bede Károly, ki ma hazaérkezett mondta, hogy Palinak kétszer is vitt cigarettát Budapesten a Szentkirályi Pál utcába.

November 1.

Szép enyhe idő. Úgy Szemerján, mint délután a patikában házkutatás volt.

November 2.

Szép meleg, napfényes idő. A tehenet elvitte Bíró, barátosi állomásfőnök 80 korona tartásdíj ellenében. Annát délután vallatta Sikes rendőr. Este a kórházban voltam. Dr. Barabás mától kezdve lakásán hál.

November 3.

Gyönyörű meleg idő. Fél nyolckor értem jött egy rendőr, hogy menjek a rendőrségre, a hadi törvényszék elé. Tudniillik betöréssel lopással vagyok gyanúsítva, mely szerint Antos Manónak a Császár Bálint-féle házban levő raktárajtóját szürkületkor feltörtem, s abból ökörszekéren hordtam el a zabot, búzát, árpat és a többi. Továbbá eddig még a következő gyanúsításokat hallottam. A Kovács-patikából loptam a gyógyszereket, Kolcza Testvérek sarokboltjából három kabátot loptam, a szövetségi, Ferencz Lajos- és Kovács-boltból fűszerfélét hordtam. Kese Lajostól nem egy, de három zsák rozst hoztam el. Továbbá, mikor az oláh katonaság bevonult, tapsoltam örömben, s azt mondtam, hogy hála Istennek, hogy bejöttek. Az oláh tiszték értekezletén részt vettem, sőt elnököltem, az oláh katonákat a Görgő hegyre veztettem. Nagy Eleket megfenyegettem, hogy ha nem ad nekem száz liter bort, akkor az oláh kapitánynak feljelentem. Holnap valószínűleg újabb gyanúsításokat fogok hallani, s a lista gyarapodni fog.

Borzasztó volt az oláh invázió, s legborzasztóbb volt az, hogy ily csöcselék között kellett maradni itthon, s most a legképelebb gyanúsításokat kell elszenvetni.

zeumot érintő 1916. évi eseményekre vonatkozó adatgazdag jelentés. (CSUTAK Vilmos – LÁSZLÓ Ferenc 1916. A múzeumra nézve vö. még Tzigara-Samurcs, Alexandru 1929.)

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)

– Fond 9: *Háromszék vármegye iratai*

2. állag (*Főispáni iratok*)

34. állag (*Alispáni iratok*)

Székely Nemzeti Múzeum, Könyvtár (SzNM, K)

– *1916-os román megszállás dokumentumai*

Irodalom

BENE János

2001 Nyíregyháza román megszállása 1919–20-ban, *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*, 15, 85–92.

BERTÉNYI Iván, ifj.

2002 Tisza István és az I. világháború, in: *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, Osiris, Budapest.

BETEGH Miklós

1924 *Erdély a világháborúban*, Dicsőszenmárton.

CSÓTI Csaba

2004 Az 1916. évi erdélyrészi háború és a Székelyföld, *Limes*, 2004/61, 51–66.

CSUTAK Vilmos – LÁSZLÓ Ferenc

1916 [Jelentésrészletek és jelentéskivonatok] in: Erdélyi múzeumaink és az oláh betörés, *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1916/4, 185–191.

JANCSÓ Benedek

2004 *A román irredentista mozgalmak története [é. n.]*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.

CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos

1999 *Sepsiszentgyörgy képes története*, Medium, Sepsiszentgyörgy.

JÓZSEF főherceg

1926–1934 *A világháború amilyenek én láttam*, MTA, Budapest.

KELEMEN Béla

1931 *A cs. és kir. 82. székely gyalogezred története, 1883-1919*, Budapest.

KOVÁCS Antal

1917 *A sepsi református egyházmegye az oláh uralom alatt*, Jókai-nyomda, Sepsiszentgyörgy, 1917.

KÖPECZI Béla

1986 *Erdély története* (szerk. Köpeczi Béla), Akadémiai Kiadó, Budapest.

MADERSPACH Viktor

2008 *Az oláhok vérnyomában a Fekete-tengerig*, Masszi, Budapest.

NAGYBACZONI NAGY Vilmos

1923 *A Románia elleni hadjárat*, I, Budapest.

ORMOS Mária

1983 *Padovától Trianonig, 1918–1920*, Kossuth, Budapest.

PÁL-ANTAL Sándor

2003 A csíkiak viszontagságai 1916-ban, in: *A Székelyföld és városai*, Mentor, Marosvásárhely, 198–223.

PILISI Lajos

2005 *A megrohant és felszabadított Erdély*, Auktor, Budapest.

RAFFAY Ernő

1989 *A vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története*, Szeged.

SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos

é. n. *Az oláhok Erdélybe törése és kiverésük* 1916–1917, I, Budapest.

TZIGARA-SAMURCAȘ, Alexandru

1929 Contribuție la istoricul Muzeului Secuiesc, in: *Emlékkönyv az Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, 30–39.

Ocupația română din 1916 Sf. Gheorghe, văzută de un farmacist

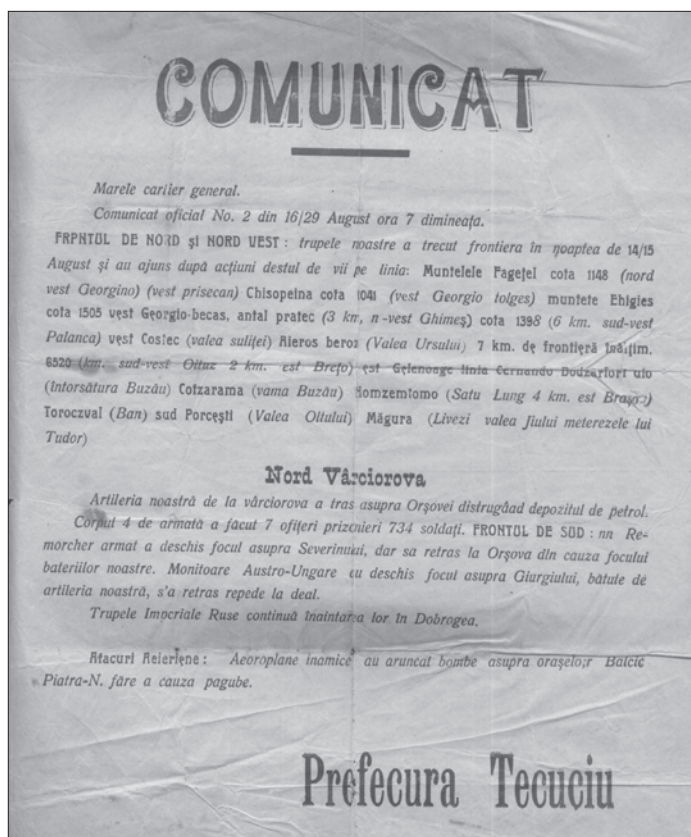
(Abstract)

Sándor Balázsovich, farmacist sfântugheorghean de origine sârbă, rămâne în oraș pe timpul ofensivei române din 1916. Sf. Gheorghe este ocupat fără luptă în ziua de 2 septembrie și eliberat de efective germane și austro-ungare în 8-9 octombrie. Jurnalul farmacistului, având titlul *Armata română în Sf. Gheorghe*, descrie amănunțit și imparțial perioada 27 august-3 noiembrie 1916 (din ziua intrării României în război și până la reinstaurarea ordinii publice și începutul investigării evenimentelor de către autorități).

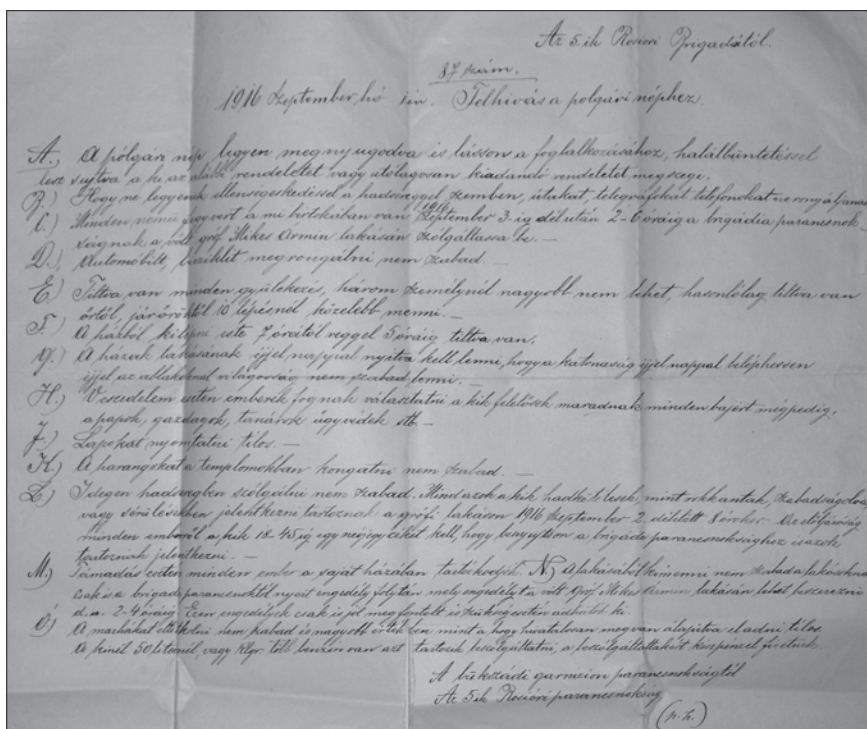
The Romanian occupation of Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) in 1916, through the eyes of a pharmacist

(Abstract)

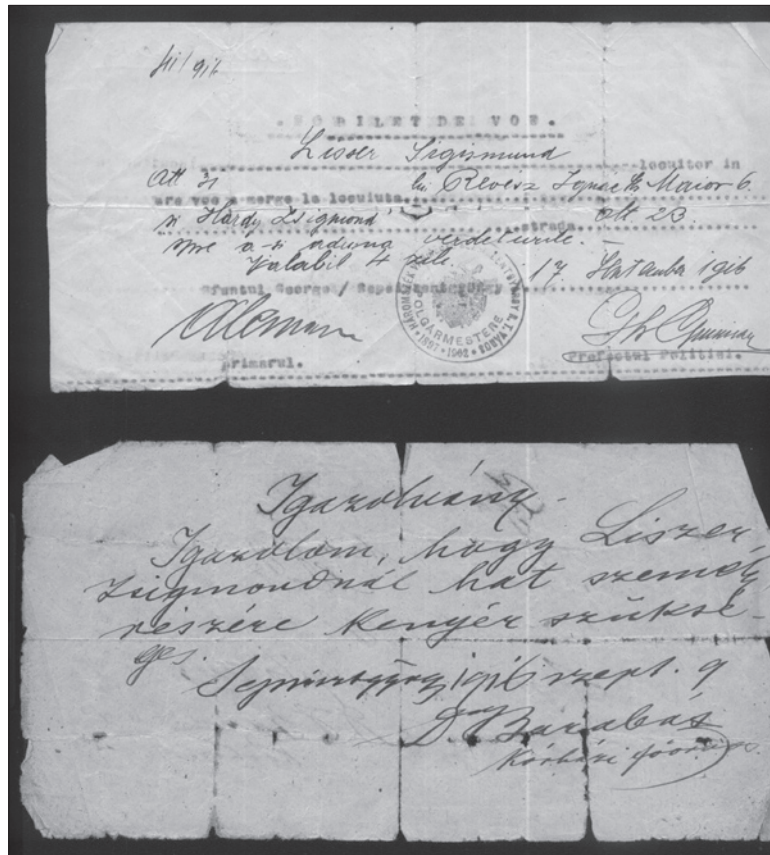
Sándor Balázsovich, a pharmacist of Serbian origin living in Sepsiszentgyörgy, remained in the town during the Romanian occupation of the town in 1916. Sepsiszentgyörgy was occupied without any fights on 2nd of September and liberated by the German and Austro-Hungarian troops on 8–9th of October. The pharmacist's journal entitled *Romanian Army in Sepsiszentgyörgy* describes in detail and impartially the period between 27th of August – 3rd of November 1916 (starting with the day Romania entered the war until public order was restored and the authorities started the investigation of the events).



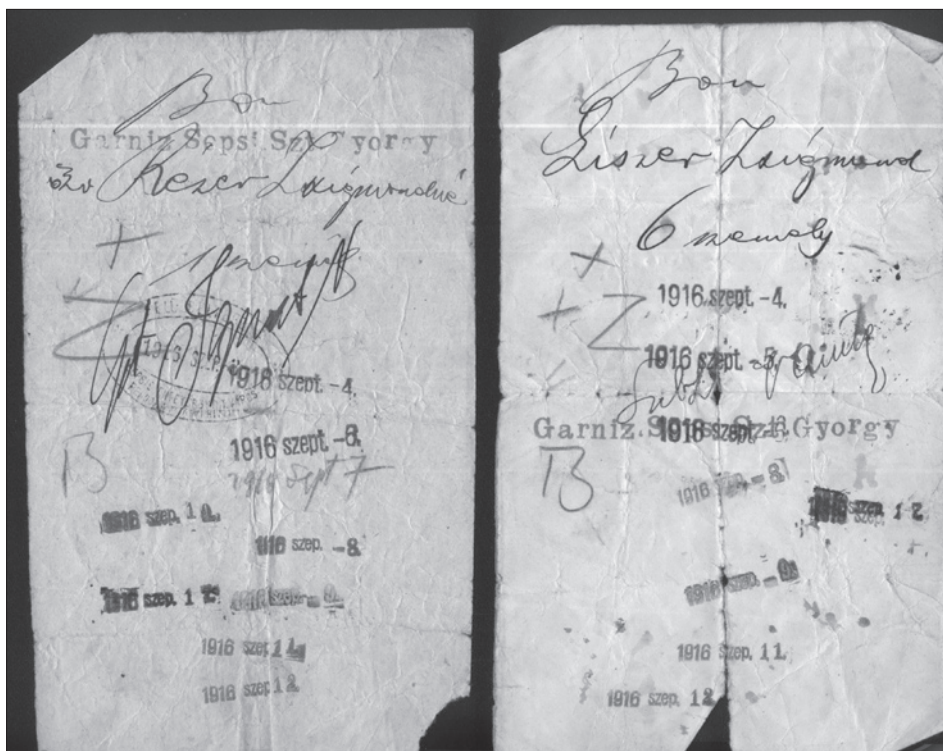
1. ábra A román nagyvezérkar 1916. augusztus 29-i közleménye, Tecuci megyei prefektúra példányra, a megszállt vagy átvonuló csapatokkal jutott Sepsiszentgyörgyre (SzNM, K)



2. ábra Az 5. rosior brigád Bükszádon kiadott, 1916. szeptember 1-jei felhívása a polgári lakossághoz (kézírásos hirdetés, SzNM, K).



3-4. ábra Az ideiglenes hatóságok által polgári lakosoknak kiadott kenyérjegy és kijárási-szállítási engedély 1916. szeptemberben (SzNM, K)



5-6. ábra Helyi lakosoknak a megszálló katonai hatóság által kiadott, esetenként a városi bélyegzővel ellátott kenyér-, liszt- és húsjegyek 1916. szeptemberben (SzNM, K)

Transport			Serviciu Zilei 13 Septembrie 1916		
N ^o aut	Numele si Prenume	Murirea Servicului	N ^o aut	Numele si Prenume	Murirea Servicului
18	Francine Ion	spozitioua sa tanar	1	Mateescu Nicolae	La michisiora
19	Petru Ion	Bucatar	2	Paul Cubiu	si mila
20	Cerciu Ghe	Ordonanta	3	Badau Ion	La spota si
21	Stau Vasile	In Patrula	4	Lidocanu Ion	si spozit de vacan
22	Lontag Ludovic	afu din oron	5	Postavaru Ion	La comitat sau
Sergent <u>Chutaru</u>			6	Prozescu Ion	Senat
			7	Oprea Vasile	La spozit
			8	Ion Stancu	de gaina
			9	Ion Dumitru	La spozit de vacan
			10	Barbu Dumitru	La politie
			11	Copceanu Ghe	La p
			12	Miron Simu	Posta
			13	Iacob Ilie	In Patrula
			14	Mozescu Ion	spre Nord si oron
			15	Francine Ion	In Patrula
			16	Butaru Oprea	spre Luc in oron
			17	Supu Iosif	scutit ca bolnav

7. ábra (Román csendőrségi napiparancsok füzet, 1916. szeptember 12–22.
– Registru de serviciile jandarmi, SzNM, K)

Kosztai István

KI MENT, KIT VITTEK 1916 ŐSZÉN ORBAI JÁRÁSBÓL¹

Dr. Schmidt Tibolt² iratai a Magyar Országos Levéltárban rendkívül fontos és izgalmas anyag, amelynek zöme Brassó, illetve a román csapatok által 1916 ősze elején megszállt Erdély-részi történések sűrűjében keletkezett, azokra előzetesen vagy később utal.

Schmidt Tibolt hadbírói beosztásban, Brassóban, a közös hadsereg kémelhárító egységénél teljesített szolgálatot, és az I. Hadsereg Parancsnoksága Mozgó Hírszerző Mellék Állomásának (Mobile Neben K. – Stelle des I. A. K. bei 71. I. T. D.) jelentett. A tárgyalt iratok *Dr. Schmidt Tibolt hadbíró, kémelhárító hagyatéka* címen, özvegyétől, vásárlás útján, 1921-ben kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztálya Múzeumi Törzssanyagának a gyűjteményébe. 1971-ben onnan külön gyűjteményként

kiemelték. 2006-ban kerültek át a MOL személyi (P) gyűjteményébe. Az anyag évrendezett.

A mutatványról

A gyűjteményből itt a *Háromszéki jelentéseket*, s azokból is az *Orbai járás* településeire vonatkozó adatanyagot tárgyalom. A válogatásnak kimondottan szerkesztői okai vannak, azaz a dolgozat terjedelmi korlátai. Mindjárt egy különleges, de nem soron kívüli érdekességgel kezdeném a bemutatását. A jelentő személye az érdekes, *Huszár Károly képviselő*³, a háború utáni parlamenti kormány felállása előtti utolsó magyar miniszterelnök, aki parlamenti törzslapját idézve és némiképp átfogalmazva: „a Nagy

¹ Mutatvány a *Háborús napok Erdélyben – 1916. őszelő – 1917 tavasza* című, készülő könyv dokumentumaiból.

² A háborút megelőző években publicistaként és szakíróként is ismert szerző. 1911-ben fotói jelentek meg a *Vasárnapi Újságban* az Ojtozi-szorosból, a *Budapesti Hírlap* 1913. évi 171. számában *A gainai leányvásárról* ír, a *Néprajzi Értesítőben* számos ismertető mellett tanulmányai *A turkajánás* Hunyadmegyében (*NÉ*, 1910, 102–117), *Olajkészítés és eszközei a Hunyad megyei oláhoknál* (*NÉ*, 1911/1, 59–66), Adalékok a hazai oláhság temető-kultuszához (*NÉ*, 1914/1–2, 132–161), az *Ethnographiában* *A katona a hazai oláh népköltészetben* (*Ethn.*, 1915/4–6, 288–299). Fekete-fehér fotóit felhasználja a *Magyar Néprajz*, III/2, *Anyagi kultúra. Kéz- művésesség* kötet is. *Brassó az oláh megszállás idején* címmel a *Brassói Lapok* kiadásában 1917-ben jelenik meg aztán tőle meg egy füzet, a város visszafoglalásának első évfordulóján. Az *Ellenzékben* *Birtokmegosztás és termelés Romániában* címmel jelent meg dolgozata a lap 1918. (39. évfolyam) december 25-i, 273. számban. Ismert egy pamfletje is a háború után, *Az erdélyi oláh kérdés és Nagy-Rumánia* címmel, amelyet az Erdélyi Magyar–Székely Szövetség Könyvtára II. füzeteként adott ki 1920-ban.

³ Indokolatlanul szűkszavú és igen ritka az őt citáló emlékezet, pedig nem akármilyen szerepe volt a háború előtti keresztény néppárti mozgalomban, illetve 1918 októberétől az 1919. novemberi, általános választások megszervezéséig tartó időszakban. Zért fontosnak tartom idézni életpályájának főbb adatait, parlamenti forrásból: „HUSZÁR KÁROLY (eredeti nevén: Schorn Károly) 1882. szeptember 10-én, a Bécs melletti Nussdorfban született, és Budapesten halt meg, 1941. október 29-én. Szatmáron tanítói oklevelet szerzett, és pályája kezdetén az Esztergom megyei Bajnán tanítószkodott, később hírlapírói és politikai pályára lépett. Munkatársa volt az *Új Lapnak*, az *Alkotmánynak* és az *Igaz Szónak*, s felelős szerkesztője a *Néppárt* és a *Népjátság* című politikai hetilapoknak. Egyik mozgatója volt a magyarországi keresztény-

szociális mozgalomnak, és egyik alapítója a Katolikus Népszövetségnek, amelynek a kilencszázas években központi szervező titkára volt. 1910-ben a sárvári kerületben néppárti programmal megválasztják képviselőnek. Az 1910/18-as országgyűlésen, főképpen szociálpolitikai és hadügyi vonatkozású beszédekkel mondott. A háború alatti szolgálata mellett jelentős szerepe volt azokban a tárgyalásokban, amelyek 1918 októberében a válságos politikai helyzet megoldása ügyében az ellenzéki pártok között folytak; ekkor a király is többször kihallgatáson fogadta. A Károlyi-forradalom alatt nem vállalt semmiféle szerepet, újságírással, valamint a Katolikus Népszövetség ügyeivel foglalkozott. A proletárdiktatúra idején állásából kitétek, lapját beszüntették, később le is tartóztatták, és mint túszt hosszú ideig a gyűjtőfogházban tartották. A zaklatások elől Bécsbe menekült, ahol a *Reichspost* munkatársa lett. A bolsevizmus bukása után hazatért, és a második Friedrich-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lett. 1918 novemberében aztán, amikor a szövetséges főhatalmak Sir George Clark-et Budapestre küldték, hogy itt egy olyan kormány létrejöttét sürgesse, amellyel az antant-hatalmak a béketárgyalásokat megkezdhetik, pártközi értekezletek eredményeként Huszár Károly mutatkozott a legalkalmasabbnak egy ilyen kormány megalakítására. Rövidesen létrejött koncentrációs kormányát az antant párizsi ötös tanácsa el is ismerte, és a béketárgyalásokra meg is hívta. Kormányának választások kiírása, az általános titkos választás alapján összeülő nemzetgyűlés alkotmányozó munkájának előkészítése és Magyarországnak a béketárgyalásokon való képviseltetése volt a feladata. Az ő miniszterelnöksége alatt jött létre az ideiglenes alkotmányról szóló 1920. évi I. tc., és történt meg Horthy Miklósnak Magyarország kormányzójává való megválasztása. Programjának végrehajtása után Huszár kormánya benyújtotta lemondását, hogy átadja helyét egy olyan kormánynak, amely most már parlamentáris alapon alakulhatott meg”. (LENGYEL László – VIDOR Gyula 1936, 388–390.)

Háború első évében önkéntesként bevonult, majd 1917–18-ban az erdélyi hadsereg politikai és hírszerző osztályára került⁴. Behívója⁵ szerint viszont 1916. október 5-én „rukkolt be” a segesvári katonai hírszerző állomásra.

Ekkor már visszaverték az antant szövetségében az Osztrák–Magyar Monarchia ellen augusztus 28-án indított román támadást, és a monarchia segítségére megalakult 9. német hadsereg, körelékében a sebtében felállított 51. honvéd hadosztállyal a szebeni és a persányi győzelmek után Brassó felé közeledett. A Kárpátok kanyarulatában, Háromszéken és a Barcaság keleti szegletében az 1. osztrák–magyar hadsereg jobb szárnyán harcoló 71. közös hadosztály seregegyeségei lendültek támadásba. Október 10–11-től kezdve a közvetlen határszáron lévő Orbai járás településein már ők szállásoltak be.

Sólyom Géza gelencei plébános⁶ tanúsága szerint: „Október 10. reggel 8 órakor Csernáton felől géppuskaropogást hallottam, s a falu között egy-egy menekülő oláh lovaskatona volt látható, akik rémülten kérdezték a Sósmező felé vezető utat, mert arra volt a visszavonulási útjuk. Délután négy órakor Oláh István községi lakos mint magyar huszár a réteken és szántóföldeken át vágatott tüzes paripáján Gelencére, s elbeszélte a történeteket. Este megérkeztek az üldöző 2. és 7. huszárezred alakulatai, nagy trénnel, s a régi élet visszaköltözött a községbe. Megszóltak a harangok, s 11-én nagy Te Deum volt, amelyen megtelt hívó néppel a templom. Belső hadszíntérbe jutottunk”.⁷

A megszállás, az elnémult harangok⁸ ideje alatt a települések helyben maradt lakói közül nem mindenki állta ki az erkölcsi próbát. Akinek elszámolnia kellett volna, az a számonkérés elől szökött, vagy a visszavonuló román csapatok védelmében csomagolt és menekült. Volt, aki kényszerből ment, mert elrekvirált zsákmánnyal megrakott fogatát parancsra magának kellett átvezetnie a hágókon a Kárpátok

túlso oldalára. Néhányan közülük visszajöttek, mások az emlékezet szerint „odavesztek”. November közepe, második fele táján próbálta meg a katonai hatóság hírszerzése jegyzékbe venni a települések hiányzó népességét. Esetünkben ezek a jegyzékek Huszár Károly jelentései:⁹

„Jelentem a Főhírszerző állomásnak, hogy Háromszék megyei nyomozásom eredményeképpen ezennel beküldöm a 72 községről szóló előzetes jelentést, amelyek alapján úgy a civil, mint a katonai ügyészség bőséges anyagot talál a hűtlenség bűnébe esett egyéneknek további kinyomozására, azoknak példás megbüntetése céljából. Külön jelentéseket készítettem még az *elhurcoltakról, a románok által kivégzettekről* és a Romániába *szököttekről*.”¹⁰ (A kiemelések tőlem származnak – K. I.)

A 72 község közül 9 a volt *Orbaiszéki* település: Barátos, Cófalva, Gelence, Haraly, Hilib, Páké, Papolc, Petőfalva és Zágon. A gyűjtemény dokumentumaiban nincs utalás arra, hogy a többi községből miért nincs összegező helyzetjelentés. Feltűnően hiányzik az említett jelentésből Kovászna, bár három itt közölt névlistában ott van.

Nem tárgya dolgozatomnak a dokumentumok feldolgozó elemzése. Csupán azok mutatvány jellegű közlésére vállalkozom, természetesen jegyzetelve, kiegészítve, magyarázva ott, ahol annak szüksége és helye van az adatokat, eligazításul az érdeklődő, a forrásként értelmező és feldolgozó kutató számára. Jelzem tehát valamennyi dokumentum forrásának jelzetét és helyét. A névjegyzékekben előfordul, hogy annak a készítője eltorzít egy-két nevet, sőt, az is előfordul, hogy teljesen más, hangzásra is más nevet jegyez fel a listázott névhez kapcsolva, a szövegben nem változtattam, a jegyzékek az eredeti dokumentum szövegű átírása. A jegyzékek egyike kivételével a névsor sorszámozott, a közölt dokumentumrészben az eredeti sorszám van a névsorban.

⁴ Uo., 388.

⁵ *Schmidt Tibolt hadbíró, kémelhárító iratai.* (MOL, P 2287, 1. doboz, 490.)

⁶ Ft. Sólyom Géza 1900-tól 1936-ig volt Gelence esperes-plébánosa. Az ő felügyelete alatt épült az új paplak.

⁷ A gelencei római katolikus plébánia *Domus Historiája*.

⁸ „A harangozást betiltottam...” Uo.

⁹ A *Dr. Schmidt Tibolt iratai* gyűjteményben külön rendezve

találjuk meg a még a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztálya által készített és a Huszár-jelentéseket tartalmazó csomót, amelynek felirata: 1916. XI. 22., *Sepsiszentgyörgy, Huszár Károly (későbbi miniszterelnök) jelentése Háromszék megyei nyomozásainak az eredményéről.*

¹⁰ Az *I. hadsereg Parancsnokságának Mozgó-Mellék-Hírszerző Állomás 194. szám / 1916* alatt iktatott és elküldött *Jelentés.* (MOL, P 2287, 1. doboz, 670.)

Dokumentumok

1.

Az I. hadsereg Parancsnokságának Mozgó-Mellék-Hírszerző Állomás

194. szám / 1916

Jelentés

Sepsiszentgyörgy, 1916. november 22.

Jelentem a Főhírszerző állomásnak, hogy Háromszék megyei nyomozásom eredményeképpen ezennel beküldöm a 72 községről szóló előzetes jelentést, amelyek alapján úgy a civil, mint a katonai ügyészség bőséges anyagot talál a hűtlenség bűnébe esett egyéneknek további kinyomozására, azoknak példás megbüntetése céljából.

Külön jelentéseket készítettem még az elhurcoltakról, a románok által kivégzettekről és a Romániába szököttekről.

Huszár

Barátos¹¹

Az ellenség folyó év augusztus 31-én tört be, és október 10-én távozott.

Simon Mária és Fekete Miklós azt kiabálták, hogy az oláh uralom sokkal jobb, mert eddig a szegények csak rabszolgák voltak. Miklós János rabolt az oláh katonákkal.

Az oláhok elhajtottak a községből 25 db állatot.

Cófalva¹²

Az oláh katonák bevonultak augusztus 29-én, és október 11-én vonultak ki.

Az oláh uralom alatt 2 nő és egy férfi volt, ki oláhlul tudott beszélni, id. Rákosi János, ki éjszakánként vezette a román katonákat olyan helyekre, ahol fiatal asszonyok és lányok voltak, és ezek közül többeket megbecstelenítettek.

Járó Jánosnál pedig teljesen berendezkedtek, az asszony állandóan főzött nekik, és általában olyan barátságos volt velük, hogy öt semmiféle fuvarozásra ki nem rendelték, míg a többi asszonyokat folyton kényszerítették fuvarozásra és gabonafeltöltésre

Anyagi kár: 240 zsák gabona, 4 db szarvasmarha, sertés és szárnyas állat nagymennyiségű.

Gelence¹³

Az oláh katonák a faluba bevonultak augusztus 28-án dél előtt fél 9-kor, s kivonultak október 10-én.¹⁴

Az ellenséges katonákkal együtt raboltak Nyiri Virág és Kovács Ferenc gelencei lakosok.

Erőszakkal elhurcoltattak: Ráduly István, Molnár Lajos, Kerkes Salamon Gyárfás, Márkos István, Nyegúr¹⁵ András, Ilyés József, Vajda István, Vajda Béla (Istváné), Tarcsi Mihály, Tarcsi Sándor, Timár István, Czipa János fia Ádám, Pálkó Dani József és Derzsi Mihály.

Folyó év augusztus 28-án [meggyilkolták] Ostringer Jánost¹⁶.

Nagymennyiségű élelmiszert elfogyasztottak, 100 db szárnyast, gabonát vittek el.

Haraly¹⁷

Az oláh sereg folyó év augusztus 29-én reggel jött be, és október hó 10-én vonult ki.

Anyagi kár: 350 zsák gabonát elszállítottak, 30 db sertést levágtak, és 15 db szarvasmarhát s 6 db lovat szintén elszállítottak.

A községben loptak és raboltak. Minden üzletet és magánlakásokat feltörték, s raboltak mindent.

Hilib¹⁸

A községbe az oláh csapatok előőrsei f. év augusztus hó 28-án reggel jöttek be, s folyó év október hó 11-én reggel távoztak el.

Kivonuláskor erőszakkal magukkal hurcolták Vitályos Mihályt, Vitályos Kálmánt, Osváth Vincét, Fábán Ferencet (Istváné), ifj. Deák Mihályt, Vajda Jánost, Deák Ferencet, id. Deák Mihályt és Osváth Géza szabadságolt katonát.

Anyagi kár: 15 db lovat, 25 db szarvasmarhát, 8 db sertést és 6 db szekeret és 10 pár hámot vittek el az oláhok.

Ezenkívül nagy mennyiségű élelmiszert és baromfit fogyasztottak el ittlétük alatt.

Rablások a 10. oláh huszárezred által követettek el.

Páké¹⁹

Az oláh hadsereg augusztus 30-án érkezett, október 9-én este távozott.

Bacsó Mária szerepelt, mint följelentő az oláh hadseregnél.

¹¹ Uo., 176.

¹² Uo., 186.

¹³ Uo., 199.

¹⁴ A marosvásárhelyi *Székely Napló* 1916. szeptember 5-i számában olvastam egy hősi történetet a gelenceiek ellenállásáról. A „tudósítás” utolsó mondata: „A falu népe kaszával, fejszével csaknem egy egész századot semmisített meg, s több határ menti községben ismétlődött ez meg, a régi idők megújítása, amikor a haza védelmében mindenki küzdő oroslánként vesz részt”. Mivel katonai forrásokból a történetet nem ismertem, bejelentkeztem a barátságával megtisztelő T. Berecz István gelencei plébánoshoz, aki kinyitotta nekem a *Domus Historia* 1916. évi lapját, hogy a legmegbízhatóbb források egyikéből tájékozódjam ezügyben. A falu megállásának valós története ennek lapján: „Augusztus 28. – Korán reggel, az utcákon csoportokba verődő emberek, férfiak és nők, lázas megdöbbenéssel tárgyalnak arról, hogy az oláhok betörték a határon, s a határvédő katonáink közül többet megöltek vagy foglyul ejtettek. Nagy rémület fog el mindenkit, s az időközben megérkezett főszołgabírói rendelet mindenkit menekülésre szólít föl. A menekülési rendelet kihirdetésére már nem volt idő, mert a Hilib felőli hegyoldalon lefelé jövő oláh katonák láttára nagy rémület szállta meg a lakosokat,

akik közül csak 8-9 család menekülhetett el. Öt csendőr és három pénzügyőr a vasúti töltés innenső oldalán lapult meg, de a túlerő láttára kénytelenek voltak menekülni. Barta Imre községi jegyző biztatására a harciasabb férfiak ellenállásra készültek, s csak nagy nehezen bírtuk Bartók Albert kántorommal s néhány okos emberrel ezen ellenállásról lebeszélni, amely rettenetes pusztulást hozott volna a község lakóira. A vasúti töltésen túl, a porond túlsó partján a Hilib felé vezető út mentén állott meg az oláh katonaság, amely 3-4 száz emberből állott. ...Augusztus 29-re virradóan egész éjjel át dőbörgöttek az utcák a Putna felől beözönlő lovas és gyalog katonáktól, akiknek az élelmezéséről a község tartozott gondoskodni”.

¹⁵ A gelencei Balogh Károly tanár, helytörténész gyűjtésében Nyegró a családnév, valószínű, hogy ez is a helyes.

¹⁶ A gelencei római katolikus plébánia *Domus Historiája* is felis jegyzi a történetet: „Augusztus 28-án, a betörés napján Ojczinger János telepi munkást, aki éppen a hegyoldalon a legelőre terelte a kecskéit, s aki süketsege miatt nem hallotta meg a rákiáltó katonát, ennek golyója megölte”.

¹⁷ MOL, P 2287, 1. doboz, 200.

¹⁸ Uo., 204.

¹⁹ Uo., 739.

Az ellenség sok élelmiszert, gabonát és állatot vitt el, körülbelül 40 000 Korona értékben.²⁰

Papoc²¹

Az oláh katonák bevonultak f. év augusztus 30-án, és kimentek október hó 7-én éjjeli órákban.

A mi polgáraink közül az oláh sereg elé mentek Magos Pál, Timár György, Fazakas Flóri és Budori György gyulafalvi oláh alattvaló. Fazakas Flóri fogva, más három az oláh katonákkal elmenekült.

A községbe érkezett oláh katonaság Kálcsa János görögkeleti kántor lakásán talált szállást, az összes idevaló oláhság odament, amint onnan távoztak, oláh dalokat énekeltek, a katonák felvirágozva voltak, de hogy kik virágozták fel a katonákat, megtudható nem volt, mert oda magyarnak közelíteni nem volt szabad. A helybéli oláhság, nők és leányok vasárnapiasan öltözve kísérték.

A második bekezdésben említettek mutaták meg az ösvényeket, és vezették az oláh katonákat.

A magyar törvények ellen lázadtak, és nyíltan jobbnak mondván az oláh uralmat, kifejezve, hogy mostan talpunk alatt a magyar, és éltették Romániát: ifj. Aczél László, Kálcsa János görögkeleti kántor, Mohercza Todor, Magos György, M. Fazakas Miklós, Fazakas György, id. Aczél László, Aczél Miklós, Biczu Pál, Fazakas Flóri, Aldea Efimián, Olteán Miklós, Dea György, Dea János, Dea Vaszi, Muntján Miklós, Árgoszol György, Árgoszol Vaszi, Magis János Pálé és ezek nejei, s Ilia Györgyné és Magos Anna.

A fentiek csaknem mindegyike árulkodtak és vádaskodtak a magyarok ellen az oláh katonáknál és tisztelnél. Ezek együtt raboltak az oláh katonákkal és még Nagy József Imrécé családjával, Nagy Zsigmond Kovács, Nagy Lázár, id. Bede József, Bagoly Zsigmondné, Gy. Kelemen Tamás, Kelemen B. Samu, Kelemen B. József, Földes Barabásné, Ambar(?)²² Kálmán és neje, Német János, Német Julis, Német Ferenc, Kelemen K. József Ferencné, Izsák József, Nagy László, ifj. Bocs Tamásné, Kelemen P. Györgyné, Ifj. Málnási Gáborné, Bagoly János Csonka, Furus Esztojka, Vida Miklósné, Munteán Mária, Muntján Berta, Nagy Teréz József, Bagoly György Lukács és Bálint János.

Fenyegetőztek Kálcsa János görögkeleti kántor, mondván, hogy „a hátán veszi és veteti ki a magyaroknak a hurkáját”. Aczél László ifj. pedig hirdette, hogy az oláhság az ők felszabadítására jöttek, mondotta továbbá, hogy aki a lopást tiltja, azt főbe löveti.

Önként távoztak az oláhokkal Timár György, Magos Pál papolci illetőségűek, és Bundori György gyulafalvi, román nemzetiségű polgár.

²⁰ A Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Irattára őrzi *Az 1916iki oláh betörés következtében felmerült események a pákói református egyházközségben* című kéziratot (*Pákói református egyház presbitériumának jegyzőkönyve*, 1917. jún. 17-i gyűlés, 25. pont, Jancsó Lázár lelkész, másolat). A község református közösségének meneküléséről beszámoló irat igen érdekes adatokat tartalmaz a megszállás alatt keletkezett károkról. Ezeket a mondatokat idézem: „Az itthon maradtak állítása szerint a román katonák az elmenekült lakosok házába bementek, ruhát, élelmet ha találtak, magukkal vitték, de nagyobb károkat nem okoztak. Az elmenekült lakosok házaiba, udvaraiba részint a környék oláh lakossága, részint az itt maradt lakosság egy része garázdálkodott. Épületekben kár nem volt. Állatokban, termények, gabonák azonban nagy mennyiségben kocsikáztattak el. Néhány pár lovat, szekeret, hámot szintén elvitték a románok. A református egyház kára: Az egyházközség épületeiben, templomában semmi rongálás, kár nem volt. A román betörés következtében szenvedett összes kár koronaértékben kifejezve 450 Korona. Éspedig: 8 db úrasztali terítő 20 Korona, papi lakáson összetört

Az oláh csendőrség magával vitte mint fuvarost mezítláb Csorja Imrét október 7-én, ki máig sem ért vissza. Kelemen József ifj., ki katonaruhában volt szintén elfogták az oláhok menekülésük közben, s valószínű, őt is elszállította.

Kelemen István (Vizit) menekülés közben az oláh katonák meglőtték 29–30. között Cófalva község határában.

A községhez tartozó Gyulafalva telepen egy német katona van eltemetve.

A faluban Német Ferenc kémkedett és kémkedik az oláhoknak.

Az oláh katonaság hirdményeken közölte, hogy ezentúl csak oláh nyelv használható. A magyar címereket a kereskedések- és postahivatalokról eltávolították.

Kálcsa János görögkeleti kántor és a községben szolgáló zágoni ifjabb görögkeleti lelkész általában magyarellenesen viselkedtek, a népet ily irányban oktatták, a magyarságnak ezek a gyűlekezést megtiltották.

Anyagi kár: Az oláhok élelmiszert, gabonát nagyobb mennyiségben pusztítottak el és vittek magukkal, melynek mennyisége most még meg nem állapítható, mert az elszállítás menekültek lakásaiból történt. Állatot mintegy 30 db-ot vittek el.

A 24. oláh ezred átvonulása alkalmával rabolt, lopott, valamint ennek őrzárata és csendőrsége is.

Székelypétőfalva²³

Az oláh bevonulás augusztus 29-én történt, a kivonulás október 11-én.

A faluban tartózkodtak Héjja István és Héjja Jenő katonakötelesek, akiket az oláhok elhurcoltak.

Mintegy 10 lovat, több szekeret és élelmiszert raboltak az oláhok.

E faluban a 10. román ezred 8. százada rabolt.

Zágon²⁴

Az oláh katonák augusztus 29-én jöttek, október 10-én eltávoztak. Eléjük ment Szarvas János.

Mákové Ábrahám, Dobri Elek, Dobri Miklós éltették Nagy Romániát, valamint Ciora János segédlelkész, aki a tiszték tisztelére vacsorát rendezett.

Az ösvényeket az ellenségnek megmutatták Szarvas János, Kreczu Eremiás, Kreczu Mózes, Kreczu Elizeus.

Lázadtak a magyar törvények ellen, és nyíltan hirdették, hogy jobb az oláh törvény, mint a magyar: Ciora János, Popovits György kántor nyugalmazott tanító, Mákové Ábrahám, Csorba János, Dobri Elek, Dobri Miklós, Szarvas János, Bolaesán György, Demeter György, Kovács György, Fazakas Rebeka, Fazakas Miklós, Burlea György lelkész, Bolha János kántor, Grófa György, Nedelka Elek.

ablakok 50 Korona, 50 db kert sas 50 Korona, instáló hídlás 100 Korona, belkertetben szenvedett kár 50 Korona. Összesen: 450 Korona. Lelkész kára: Terményekben, ruhákban, házi felszerelésben 2500 Korona. Énekezők kára: Terményben, ruhában, házi felszerelésben, állatok 10 000 Korona. ...Irattár és könyvtár, régi klenódiümök, úrasztalterítők a lelkészi irodában maradtak. Lelkész visszatérésekor irattárt, könyvtárt nagy összevisszaságban és rendtelenségben, egy ládában összegyűjtve, a pincében találta meg. Története ennek az, hogy a lelkészlakásban beköltött oláh csendőrök az egész irattárat el akarván égetni, e célból az udvar közepébe hordatták ki az iratokat. Mikor ezzel foglalatokodtak, épp akkor érkezett a lelkész udvarára Mircse Ferenc, az oláhok által kinevezett községi bíró, és az ő kérésére nem égették el. Így aztán egy pár darab kivételével az irattár megmaradt”.

²¹ MOL, P 2287, 1. doboz, 740–741. lap

²² Bizonytalan olvasat.

²³ Uo., 749.

²⁴ Uo., 752–753.

Árulkodtak és vádaskodtak az ellenségél a magyarok ellen: ugyanazok és még özv. Szász Józsefné, Dávid Zsuzsa, Tángyéros Dénes, Ráz Theodor és neje, Fazakas György gojka, Burgus Rózi, Papp Györgyné gyerázi, Kovács Dominika, Pataki Bálintné, Bács Pável, Szecseleán Demeter, Márton Miklós.

Az oláh katonákkal együtt raboltak: Csorba János, özv. Szász Józsefné Dávid Zsuzsa, Dobri Elek, Dobri Miklós, Szarvas János, Balacsán György, Balacsán András, Demeter György, Kovács György, Fazakas Rebeka, Fazakas Miklós, Tángyéros Dénes, Ráz Tódor és neje, Fazakas György gajda, Burgus Rózi, Papp Györgyné gyerázi, Kovács Dominika, Pataki Bálintné, Bács Pável, Nyáguly Szilárd.

Csorba János, Makové Ábrahám, Dobri Elek, Dobri Miklós, Alasán György, Pap György és neje mindig azt kiabálták, hogy a magyarokat ki fogják irtani.

Romániába átszöktek az ellenséggel: Szarvas János és Popovits György, Popovits Miklós 16 éves, Csiora János, Kreczu Elizeus, Kreczu Mózes, Burlea György és családja.

Farkas Andrást és a nála rejtegetett, súlyosan sebesült Buzás Antal magyar csendőparancsnokot elhurcolták Csiora János oláh pap árulása folytán. Albu Miklós rejtegetett házában oláh katonát.

Az egész falu oláh lakossága antidinasztikus és hazaellenes viselkedést tanúsított.

Meg volt parancsolva, hogy nem szabad magyarul beszélni, és hogy a keresztnev a családnév elé írható.

A román pap és tanító kizárták a lakásából Cseh Ignác jegyzőt és még azt is megtiltották neki, hogy tejet árusítson.

Elvittek a faluból 50 métermázsza gabonát és 100 db állatot. Az oláh katonaság külön nép- és állatszámllást tartott.

2.

*Kimutatás*²⁵

azon egyénekről, akik a visszavonuló ellensége román hadsereggel ÖNKÉNT távoztak el.

Kovászna

47	Muntyán György	juhász, neje és 3 gyermeke
48	Opra György	juhász, neje és 3 gyermeke
49	Mánya György Eleké	juhász, neje és 4 gyermeke
50	Mánya János	juhász
51	Özv. Sándule Flóra	juhász
52	Szveszka György	juhász, neje és 1 gyermeke
53	Sorbán Jánosné	juhász és 2 gyermeke
54	Opinka Vaszi	juhász, neje és 2 gyermeke
55	Bota Joachimné	juhász és 1 gyermeke
56	Timár Miklósné	juhász
57	Urzsika Elekné	juhász és 1 gyermeke
58	Urzsika Miklósné	juhász és 2 gyermeke
59	Csura Pável	juhász és neje
60	Joanita Tamás	juhász, neje és 2 gyermeke
61	Porumbuj János	juhász, neje és 2 gyermeke
62	Huszár Ráduly	juhász és neje
63	Besaráb István	juhász és 2 gyermeke
64	Kosneán Elekné	férje Romániában szolgál
65	Kosztin Györgyné	juhász és 2 gyermeke
66	Csubuk Jánosné	juhász és 1 gyermeke
67	Kosneán Miklósné	férje Romániában szolgál
68	Fortuna János	juhász, neje és 2 gyermeke
69	Özv. Berla Opráné	született Sorbán Mária
70	Özv. Éni Elekné	született Leó Mária
71	Fortuna Demeterné	juhász és 3 gyermeke
72	Éni Sándorné	és 2 gyermeke
73	Özv. Berla Sztojánné	
74	Lungu Demeter	neje és 4 gyermeke
75	Papuk János	és neje
76	Lipa Miklós	és neje
77	Mánya Miklós	neje és 6 gyermeke
78	Leó György	neje és 4 gyermeke
80	Papuk Konsztantin	és neje
81	Perza Nikita	és neje
82	Ösv. Niczuj Jánosné	
83	Berta Miklós	neje és 2 gyermeke
84	Berta György	és neje
85	Fortuna Ráduly	neje és 5 gyermeke

²⁵ Uo., 602–604. A jegyzék keltezés és aláírás nélküli.

86	Fortuna Irimia	neje és 4 gyermeke
87	Berta Dénes	neje és 5 gyermeke
88	Fortuna János Györgyné	
89	Papuk Mánya	
90	Trifuj György	neje és 6 gyermeke
91	Geremeán János	neje és 2 gyermeke
92	Mánya György	szabadságolt katona
93	Popika Jánosné	született Sorbán Rebeka
94	Vlajku Dénesné	és 3 gyermeke
95	Porumbuj Péterné	és 2 gyermeke
96	Szojku Olteán	
97	Fortuna Miklós Jánosé	és neje
98	Munteán Miklósné	és 4 gyermeke
99	Mircsa János	neje és 3 gyermeke
100	özv. Csubuk Györgyné	született Balázs Mária
101	Károli János	neje és 2 gyermeke
102	Vlajku Miklósné	férje Romániában lakott
103	Ursika Györgyné	és 2 gyermeke
104	Verde János	neje és 2 gyermeke
105	Manule János	kereskedő, neje és 5 gyermeke
106	Kornéán János	juhász, neje és 5 gyermeke
107	Zicse János	neje és 5 gyermeke
108	özv. Dobrosz Anna	juhász és unokája
109	Dobrosz Miklós	tanító, neje és 6 gyermeke
	Papolc	
111	Tomár György	napszámos
112	Magos Pál	földműves
	Zágon	
113	Csiora János	pap
114	Popovits György	kántor
115	Burlea György	lelkész
116	Popovits Miklós	juhász
117	Kaczu Irimia	napszámos
119	Szarvas János	juhász

3.

Az I. hadsereg Parancsnokságának Mozgó-Hírszerző Mellék-
Állomás²⁶
203. szám / 1916

*Jelentés**Sepsiszentgyörgy, 1916. november 22.*

Jelentem a főhírszerző állomásnak, Háromszék megyei nyomozásaim újabb eredményeképpen, hogy ebből a vármegyéből következő egyének *szöktek át önként Romániába:*

	Papolc	
61	Tomár György	napszámos
62	Magos Pál	földműves
	Zágon	
64	Csiora János	pap
65	Popovits György	kántor
66	Burlea György	lelkész
67	Popovits Miklós	juhász
68	Kaczu Irimia	napszámos
69	Szarvas János	juhász

Huszár s. k.

K. u. k. 1 op. Armeekommando

D. Stelle

Präs: Standort am 25/XI. 1916

K. No. 12566 mit Blg.

H.

²⁶ Uo., 605–608.

4.

*Abschrift*²⁷

Az I. hadsereg Parancsnokságának Mozgó-Mellék-Hírszerző

Állomás

22. szám / 1916

Jelentés

Sepsiszentgyörgy, 1916. november 11.

Ezennel jelentem, hogy eddigi nyomozásaim szerint Háromszék vármegyéből a következő egyének szöktek át Romániába önként a román hadsereggel együtt:

Kovászna

Muntyán György	juhász, neje és 3 gyermeke
Opra György	juhász, neje és 3 gyermeke
Mánya György Eleké	juhász, neje és 4 gyermeke
Mánya János	juhász
Özv. Sándule Flóra	juhász
Szozesku György	juhász, neje és 1 gyermeke
Sorbán Jánosné	juhász és 2 gyermeke
Opinka Vaszi	juhász, neje és 2 gyermeke
Bota Joachimné	juhász és 1 gyermeke
Timár Miklósné	juhász
Urszika Elekné	juhász és 2 gyermeke
Urszika Miklósné	juhász és 2 gyermeke
Csura Pavel	juhász és neje
Joanita Tamás	juhász, neje és 2 gyermeke
Porumbuj János	juhász, neje és 2 gyermeke
Huszár Ráduly	juhász és neje
Besaráb István	juhász és 2 gyermeke
Kosneán Elekné	férje Romániában szolgál
Konstantin Györgyné	juhász és 2 gyermeke
Csubuk Jánosné	juhász és 1 gyermeke
Kosneán Miklósné	férje Romániában szolgál
Fortuna János	juhász, neje és 2 gyermeke
Özv. Berla Opráné	született Pohán Mária
Özv. Észü Elekné	született Leó Mária
Fortuna Demeterné	juhász, és 3 gyermeke
Észü Jánosné	és 2 gyermeke
Özv. Berla Sztojánné	
Lungu Demeter	neje és 4 gyermeke
Papuk János	és neje
Lipa Miklós	és neje
Mánya Miklós	neje és 6 gyermeke
Leó György	neje és 4 gyermeke
Papuk Konsztantin	és neje és 2 gyermek
Perza Nikita	és neje
Ösv. Nuczuj Jánosné	
Berta Miklós	neje és 2 gyermeke
Berta György	és neje
Fortuna Ráduly	neje és 5 gyermeke
Fortuna Irimia	neje és 4 gyermeke
Berla Dénes	neje és 5 gyermeke
Fortuna János Györgyné	
Papuk Mánya	
Trifuj György	neje és 6 gyermeke
Cevenean János	neje és 2 gyermeke
Mánya György	szabadságolt katona
Popika Jánosné	született Porhán Rebeka
Vlajku Dénesné	és 3 gyermeke
Porumbuj Péterné	és 2 gyermeke

²⁷ Uo., 609–614. A jegyzékben összesen 132 név szerepel.

Sztojka Olteán	
Fortuna Miklós, Jánosné	és neje
Munteán Miklsóné	és 4 gyermeke
Mircsa János	neje és 3 gyermeke
özv. Csubuk Györgyné	született Balázs Mária
Károli János	neje és 2 gyermeke
Vlajku Miklósné	férje Romániában lakott
Urszika Györgyné	és 2 gyermeke
Verde János	neje és 2 gyermeke
Manule János	kereskedő, neje és 5 gyermeke
Kornéán János	Juhász, neje és 5 gyermeke
Zicse János	neje és 5 gyermeke
özv. Dobrosz Anna	és unokája
Dobrosz Miklós	neje és 6 gyermeke
Csuhuk János	és 1 gyermek
özv. Marin Jánosné	és 1 gyermek
Papoc	
Timár György	
Magos Pál	
Zágon	
Csiora János	lelkész
Popovics György	kántor
Burlea György	
Popovits Miklós	
Kreczu Irimia	
Kreczu Mózes	
Szarvas János	

A megszököttek közül sokan visszajöttek a községekbe a betörtő oláhokkal.

A Kézdi járásból önként eltávoztak nagyon sokan Sósmezőről, Bereckből, Kézdimartonosról és Ozsdoláról. Eltávozásukkal ki akarták vonni magukat a magyar büntetőtörvényszék hatálya alól.

Kérem, méltóztassék az illetékes ügyészségeknél intézkedni, hogy ezek ellen a törvényes eljárás hűtlenség miatt megindíttassék.

S. Szt. György, 1916. XI/13. Huszár s. k.

K. u. k. 1 op. Armeekommando

D. Stelle

Präs: Standort am 16/XI. 1916

K. No. 12272 mit Blg.

vid. Oblt. Dr. Biedl.

dann Assero H.

5.

*Abschrift*²⁸

Az I. hadsereg Parancsnokságának Mozgó-Mellék-Hírszerző Állomás

195. szám / 1916

Jelentés

Sepsiszentgyörgy, 1916. november 22.

Jelentés a főhírszerző állomásnak, Háromszék megyei nyomozásaim eredményeképpen, hogy az oláhok Háromszék vármegyéből a következő egyéneket *hurcolták el erőszakkal*:

Gelence²⁹

84	Ráduly István
85	Molnár Lajos
86	Kerekes Salamon ³⁰
87	Márkos István
88	Nyegir András
89	Illyés József
90	Vejda István
91	Vajda Béla
92	Tarcsi Mihály
93	Timár István
94	Tarcsi Sándor

²⁸ Uo., 661–666. A jegyzéken összesen 528 név szerepel.

²⁹ Az oszlopban az utolsó három, kiemelt név Balogh Károly gelencei tanár közlése.

³⁰ A teljes anyakönyvi név Balogh Károly közlése szerint: Kerekes Salamon Gyárfás. B. K. adattárából azt is tudjuk, hogy Kerekest fuvarosként vitte magával a visszavonuló román sereg, és

95	Csika Ádám József	
96	Palkó József	
97	Derzsi Mihály	
	<i>Kicsi(d) Imre</i>	
	<i>Mágori Gergely</i>	
	<i>Szurkos Ferenc</i>	
	Hilib	
111	Vitályos Mihály	
114	Vitályos Kálmán	
115	Osvált Vince	
116	Fábián Ferenc (Istváné)	
117	Deák Mihály	
118	Vajda János	
119	Deák Ferenc	
120	Deák Mihály id.	
121	Osváth Géza	szabadságolt katona
	Papoc	
197	Csorja Imre	
198	Kelemen József ifj.	katona ruhában

Huszár m. p.
K. u. k. 1 op. Armeekommando
D. Stelle
Präs: Standort am 25/XI. 1916
K. No. 12272 mit Blg.

Videat Oblt. Grf. Bethlen
Fur Kenntnis
G. B.
26/11.916 Hints Rita m.p.

Kosztai István – kosztai@gmail.com

Levéltári és további kéziratos források

Gelencei Római Katolikus Plébánia Levéltára (GRKPL)

– *Domus Historia*

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

– P 2287, 1. doboz, *Schmidt Tibolt hadbíró, kémelhárító iratai*

Székely Nemzeti Múzeum Irattára (SzNM, It)

– Az 1916-iki oláh betörés következtében felmerült események a pákói református egyházközségben, in: *Pákói református egyház presbitériumának jegyzőkönyve*, 1917. jún. 26-i ülés, 25. pont (Másolat)

szolgálatát elvégezve Moldvában a Răducăneni-i táborba került, és onnan nem jött vissza. A község Roșu, Bazga, Bohotin településekkel együtt ma 8000 lakosú agglomeráció. Érdemes tudni róla, hogy Răducănu Rosetti hetman telepítette át ide 1806-ban, a Iași-tól kb. 40 km-re délkeletre lévő nagyterjedésű birtokára a Roman környéki északi csángó falvakból az első telepeseket, akik gyarapodásukkal együtt ma is katolikusok. 1907 óta a község önálló parókia, templomát a minorita atyák építették (Jász Henrik tervei alapján építette a Huși-i Lorenzo Collavigni olasz építő vállalkozó, aki Foggiából hozott az építkezésre kőfaragó mestereket), és ők is szolgáltak itt. A Svájci Vöröskereszt Iași-ba küldött képviselőjének 1917. november 29-i jelentése szerint a huși-i kiemelt internáló és fogolytábor felszámolásával Răducăneni vált a legjobb körülményekkel rendelkező moldvai táborrá.

A látogatás napján a tábornak 1544 lakója volt, 74 német, 1117 osztrák–magyar, 41 bolgár és 72 török. Közülük 577 járt ki a környékre dolgozni. Az év tavaszán 60 kiütéses tifuszban szenvedő internáltat kezeltek, ezek 15%-a meghalt. Az év elejétől a látogatás napjáig 52-en haltak meg a táborban. Az 1918. február 14-i látogatás jegyzőkönyve szerint már csak 800 fő a tábor létszáma. 1917. decembere és 1919. januárjában kb. 1000 főt elbocsátottak a táborból. Egy összegező adat a tábori nyilvántartóból: a látogatás napjáig a tábornak 2599 lakója volt, ebből 229 halt meg addig, s ezek közül 145-en 50 év fölöttiek voltak. (ȘIPERCO, Andrei 2003, 99–100.) Balogh Károly nyilvántartása szerint hatan nem tértek vissza az elhurcoltak közül: a már említett Kerekes, Kicsi(d) Imre, Mágori Gergely, Nyegró András, Szurkos Ferenc, Vajda István.

Irodalom

LENGYEL László – VIDOR Gyula

1936 *Magyar országgyűlési almanach. Ötszáz magyar élet 1931-1936.* (szerk. Lengyel László és Vidor Gyula), Budapest.

ȘIPERCO Andrei

2003 *Tragedii și suferințe neștiute. Prizonieri de război și internați civili în România 1917–1919. Documente Elvețiene*, Edit. Oscar Print, București.

Cine a plecat și cine a fost luat în toamna anului 1916 din plasa Orbai

(Rezumat)

Lucrarea publică documentația întocmită de ofițerul de contrainformații militare, dr. Tibolt Schmidt, referitor la evenimentele din toamna anului 1916 când, odată cu evenimentele militare de atunci, populația locală din zona de graniță Orbai (sud-estul actualului județ Covasna) a fost afectată considerabil de acestea. Unii s-au implicat în acțiuni de jaf împotriva avutului public sau privat sau au solidarizat cu trupele române intrate și au fugit de teama represaliilor odată cu retragerea acestora, alții au fost luați prizonieri sau constrânși să transporte bunuri recvirate pentru armata în retragere și s-au întors mai târziu ori s-au pierdut pe drum sau în lagăre de concentrare ca cel de la Răducăneni (de lângă Iași).

Who left and who was taken from Orbai Circle in the fall of 1916

(Abstract)

The paper publishes a documentation compiled by the military secret service officer dr. Tibolt Schmidt regarding the events from autumn 1916 when, in the wake of the military events of that time, local population of the frontier region of the circle Orbai Seat (south-eastern region of present Covasna County) had been seriously affected. Some people participated in lootings against state and private properties or sympathized with the entering Romanian troops and fled in fear of repressions after retreat, while others were taken as prisoners or forced to transport goods seized by the retreating army and came back later or perished on the way or in concentration camps such as Răducăneni (near Iași).

Nagy Szabolcs

EGY SZÉKELY VÁROS KÖZÁLLAPOTAI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ VÉGÉN

Az első világháború alatt – ellentétben a második világgéssel – Magyarország civil lakossága kevés közvetlen tapasztalatot szerzett a háborúról. A rövid, 1915-ös orosz betöréstől eltekintve az ország területén harcok nem folytak, annak területére idegen katonák nem léptek, az egyetlen igazán jelentős kivétel az 1916-os román betörés, illetve az annak következtében rövid időre idegen uralom alá került kelet- és dél-erdélyi országrész jelentette. A magyar történetírás sokat foglalkozott az ország teljes lakosságának az első világháború miatt közvetve megnehezedett életkörülményeivel (mint például az élelmiszerhiány, a férfiak távolléte, nagyszámú rokkant és halott). Született néhány munka az 1916. évi betörés történéseivel, közvetlen hatásaival kapcsolatban is.¹ Azonban a betörés utóhatásait, a miatta – s amiatt, hogy Székelyföld nagy része a front közelsége miatt még évekkel az ellenség kiverése után is hadművelleti területnek számított – kialakult helyzetet kevésbé ismert. A témával kapcsolatban elmondható, hogy a rövid időre megszállás alá került területeken az országos átlagnál is nehezebb körülmények uralkodtak a háború hátralévő két éve alatt. Az alábbiakban bemutatni kívánt forrás, a sepsiszentgyörgyi rendőrkapitány 1918. áprilisi jelentése nagyon pontosan, részletesen írja le a helyzetet. Azokat a szörnyű állapotokat, melyeket többek között az évek óta elhúzódó kárpótlás, a nagyszámú katonaság jelenléte által tovább súlyosbított gazdasági helyzet, a szintén tömegesen jelen lévő hadifoglyok miatt kialakult problémák, a közegészségügyi és közbiztonsági hiányosságok okoztak.

Ahhoz, hogy forrásunk minden közlését pontosan értsük, szükséges kissé részletesebben is tárgyalni a fent felsorolt problémákat. Bár a rendőrkapitány

– mivel jelentésének tárgyához szorosan véve nem tartozott – nem említi, csak utal a román betörés okozta károk megtérítésének hosszú időn keresztül húzódó folyamatára, nekünk mégis tárgyalni kell azt, mivel a nehézségek kialakulásának egyik eredője éppen ez volt. A tarthatatlan helyzetet több forrás is szemléletesen elemzi. A betörés után majd egy évvel a *Független Székelység*² című sepsiszentgyörgyi lap például *A Székelység kártalanítása* című cikkében a következőket írta:

„Nem tudjuk elfojtani szívünk keserűségét és lelkünk háborgását, ha arról akarunk írni, hogy székely népünknek az oláh betörés és annak folyamánai miatt szenvedett rettenetes veszteségét csaknem egy év leforgása után sem térítették meg, a tízezrekre méltatlanul szakadt tehetetlen és hangtalan nyomort még csak nem is enyhítették, s nyomát sem láttuk arra irányuló komoly törekvésnek, hogy elrabolt létfeltételeinek legalább legegyszerűbb részét visszaadják, hogy azzal aztán becsületes munka árán biztosított régi tisztas életmódja helyett, igen sokszor testbenlélekben összetörve vagy elaggottan hozzáfoghasson egy kínos vergődéssel tele koldusélethez, állati sorból emberi sorsba jusson, s a lázadó nyomort tűrhető nyomorral cserélje fel.

Keserűségünk és felháborodásunk a régi kormány számláját terheli.³ Nem mi, hanem az események, a szemünk előtt lefolyt, vakmerőség nélkül kétségbe sem vonható s rosszhiszeműség nélkül nem is szépíthető események teszik azt felelőssé a kár gondatlan előidézéséért s az orvoslás könnyelmű elmulasztásáért.

Az új kormány ebben a kérdésben még nem nyilatkozott. Bármennyire elsőrendű kérdésnek tartjuk is népünk veszteségének sürgős jóvátételét, mégis

¹ Pl. PÁL-ANTAL Sándor 2003; CSÓTI Csaba 2004.

² Bár a korban már épp a különböző politikai irányzatok folyamatos változása, összeolvadása, majd ismét, más törésvonalak mentén történő szétválása miatt a klasszikus értelemben vett dualista kori kormány erőkről, illetve azok ellenzékéről nem beszélhetünk, a kor két sepsiszentgyörgyi lapjának politikai irányvonala mégis érzékelhető. Az itt idézett *Független Székelység* inkább a Tisza-féle vonal ellenzékéeként meghatározható, '48-as, függetlenségi erők lapja volt (a korabeli főszerkesztő, dr. Kórhé Lajos például 1913-ban bekerült az újonnan alakult Magyar Köztársasági Párt vezetőségébe). A *Székely Nép* című, későbbi-

ekben idézett lap viszont inkább a Tisza-féle erők véleményét tükrözte.

³ „Régi kormányként” az 1913. június 10. és 1917. június 15. között kormányzó második Tisza-kormányt, „új kormányként” pedig a mintegy két hónapon keresztül, csupán 1917. augusztus 20-ig regnáló Esterházy-kormányt aposztrofálja a szerző. Az előbbi kormány, a jórészt a '67-es hagyományokon alapuló politikát folytató Nemzeti Munkapárt tagjaiból állt, élén az emblemikus alak Tiszával. Esterházy Móric rövid életű kormányában megpróbálta egyesíteni a különböző politikai erőket, törekvései hamar kudarcba fulladtak.

belátjuk, hogy a kormányzat átvételétől lefolyt időt még ennél is fontosabb kérdések foglalták le. De most idejét látjuk annak is, hogy lássuk az új kormány segítő kezét

Népünk nem szokott koldulni s nem is szokja meg. Nem akarjuk s nem is tudnók reá szoktatni. De azt sem tudjuk szó nélkül elnézni, hogy a szemünk láttára vesszen el, és éppen hibája nélkül, és éppen akkor, amikor a kor vezető eszméi azt követelik, hogy még akkor is megmentsék, ha saját hibája vagy éppen bűne vinné bele a pusztulásba.⁴

De a nyilvánvaló elkeseredettség ellenére a helyzet még hosszú ideig nem változott. Háromszék vármegye 1918 júniusában (több mint másfél évvel a román csapatok kiszorítása után) beadvánnyal fordult a miniszterelnökhöz,⁵ miszerint 1916-ban senki nem figyelmeztette a vármegye közönségét a közelgő veszélyre, sőt, ha valaki felvetette a kérdést, azt rémhírterjesztés miatt elítélték. Jellemző, hogy még a támadás megindulása előtt⁶ közvetlenül is azt nyilatkozta Tisza István miniszterelnök a parlamentben, hogy baráti a viszony Romániával. Mindezek miatt – mint írják – teljesen készületlenül érte a vármegyét a támadás, órákon belül kellett menekülni. Ez az előkészületlenség az országnak taktikailag hasznos volt ugyan (mivel például a lakosság, ha időben értesül a támadásról, igyekezett volna minél több ingóságával együtt menekülni, miáltal az utak még inkább telítődtek volna, s azokat a katonaság jóval kevésbé tudta volna használni), de a vármegye lakossága emiatt károsodott fokozott mértékben. A helyzetet tovább rontotta, hogy mire az emberek visszatértek otthonaikba, az osztrák–magyar, illetve német katonaságot találták ott, amely a megmaradt kevés javaikat is rekvirálta.⁷

Ugyanebben az időben készült egy másik, a miniszterelnökhöz íródott vármegyei felirat is, melyben – Brassó vármegye feliratához csatlakozva – szintén a kárpótlás elmaradását sérelmezték. Ebben leírták, hogy a vármegye lakossága még egy telet már nem bír

ki kárpótlás nélkül. Emlékeztették a döntéshozókat, hogy a károk majdnem két éve keletkeztek, s azokat a visszatért tisztviselők másfél éve összegyűjtötték, illetve bejelentették. Rámutattak arra is, hogy a kárpótlás elhúzódása nemcsak azért jelent gondot, mivel az embereknek évekig nélkülözniük kell, hanem azért is, mivel a károk összegszerű felmérése az 1916. évi árakon történt. Így a – háborús viszonyok miatt igen jelentős⁸ – infláció miatt a teljes mértékű anyagi kárpótlás sem eredményezhetné már az elveszett javak tényleges pótlását, ahogy a felirat fogalmaz: „száz százalékos káregély esetén is csak a morzsákat kapják tehát”. Mint az iratból kiderül, a miniszterelnök korábban pozitívan nyilatkozott a segélyről, jogosnak nevezte azt, ezért is tartották érthetlenné a folyamat ilyen mértékű csúszását.

Meg kell említenünk, hogy miután két hónappal a fent ismertetett felirat kelte előtt egy vármegyei küldöttség utazott a fővárosba,⁹ a vármegye két városa (Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely) hozzá is jutott az igényelt összeg egy részéhez. A falvak lakosai azonban egyelőre semmit sem kaptak, így veszélybe került a vármegye mezőgazdasági termelése, mivel a gazdák még a szükséges vetőmagot sem tudták beszerezni.¹⁰ A kialakult állapotokat jól szemléltette Török Andor alispán 1918 májusában kelt jelentése. Ebben a beszámolót megelőző hét hónapról a következőket mondta: a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a megye már húsz hónapja belső hadművelési terület, emiatt nem lehet táviratozni, telefonálni a községekbe, rendkívül nehéz a szállítás. További gond, hogy 1917-ben katasztrófális termés volt, ezt csak az Alföldről lehetett pótolni, de ez a folyamat meg az előbb említett szállítási nehézségek miatt nem zajlott gördülékenyen. A megyében gyakorlatilag élelmiszerhiány alakult ki.¹¹

A gazdasági, társadalmi nehézségek politikai viharokat is generáltak. A Király Aladár¹² főispánnal nem szimpatizáló *Székely Nép* sepsiszentgyörgyi napilap-

⁴ *Független Székelység*, 1917. július. 22.

⁵ Wekerle Sándor. A harmadik Wekerle-kormány az Esterházy-kormányt követte egészen 1918. október 30-ig, mikor is az őszirózsás forradalomként ismert eseménysorozat lemondásra kényszerítette. Wekerle az Esterházy politikáját igyekezett folytatni: a zűrzavaros időben egyesíteni kívánta valamennyi politikai erőt kormányában, annak politikájába mind '67-es, mind '48-as elemeket beemelve. A konszenzus megteremtésének szempontjából tulajdonképpen sikeresebbnek is tekinthető, mint elődje, ám kormányzásának idejére esett a háború elvesztése, illetve a társadalmi elégedetlenség eskalálódása is. Mint hivatali ideje alapján nyilvánvaló, valamennyi további, a miniszterelnököt említő forráshely rá gondolt a titulus alatt.

⁶ 1916. augusztus 27. A támadásról bővebben lásd pl. NAGY-BACZONI NAGY Vilmos 1923.

⁷ SÁL, Fond 9., 1. állag, *Háromszék Vármegye Közgyűlésének 1918. évi jegyzőkönyve*, 159. pont.

⁸ Az első világháború következményeként a koronát többször durván leértékelték, főleg azért, mert ezáltal kívánták biztosítani a háborús kötelezettségek finanszírozását, az adózás megnövelése helyett. A kormány pénzt kezdett nyomtatni az Osztrák–Magyar Bankkal a kiadások fedezésére. A fogyasztói árak a háború alatt tizenhatszoros mértékűre emelkedtek, az infláció mértéke így meghaladta a többi háborús orszagét.

⁹ A küldöttség elindítását eldöntő határozatot lásd: SÁL, Fond 9, 1. állag, *Háromszék Vármegye Közgyűlésének 1918. évi jegyzőkönyve*, 4. pont.

¹⁰ SÁL, Fond 9, 34. állag, *Alispáni iratok*, 527/1918.

¹¹ Uo., 1. állag, *Háromszék Vármegye Közgyűlésének 1918. évi jegyzőkönyve*, 42. pont.

¹² A korabeli lapok bemutatásakor megkezdett fejtegetésekhez csatlakozva: Király Aladár leegyszerűsítve 48-asként, míg ellenzéke 67-esként, Tisza pártiként aposztrófálható.

ban megjelent, hogy a főispán a segélyezést pártpolitikai célokra használta. Ezzel szemben az alispán tájékoztatása szerint a még mindig elmaradt kárpótlás felülvizsgálata már megtörtént, az adatokat leadták a minisztériumnak, nemsokára várható a hiányzó összegek érkezése.¹³ Az alig egy éve kinevezett főispán (előtte tíz esztendőig az alispáni tisztséget töltötte be) végül 1918 szeptemberében lemondott. A közgyűlés előtt elhangzottak szerint ennek elsődleges oka, hogy nem bírta tovább elviselni az ellenkező oldalon álló politikai szereplők felől személye irányába áradó gyűlölködést. Lemondását a király elfogadta. Lemondásáig még mindig csak a két város részleges kárpótlása történt meg, a többi település – egyre türelmetlenebbül – tovább várt sorára. Jellemző, hogy a több mint egy évtizeden keresztül fontos tisztségeket betöltő vármegyei előljáró búcsúztatásán az ellenpárt részéről senki nem jelent meg.¹⁴

Az elmaradt kárpótlás, mezőgazdasági, élelmszerellátási nehézségek és a politikai perpatvarok mellett más körülmények is nehezítették a korabeli Háromszék életét. Az alispán egy 1918 elején kelt, a járási főszolgabírókhoz íródott leirata szerint, kormányértesülések alapján tudható volt, hogy az orosz fogságban lévő magyar állampolgárok körében a forradalmi ideológiát elsajátítottak száma nagyon magas, és minden pillanatban várni lehetett ezeknek a személyeknek (a román fogságba kerültekkel egyetemben történő) tömeges hazatérését. Mindezek miatt felhívta a főszolgabírók figyelmét, hogy a helyzetre készüljenek fel, illetve felszólította őket, hogy jelentsék: tapasztaltak-e már baloldali, illetve szabadgondolkodó agitációt járásukban. Az írásra válaszul a Miklósvári, a Kézdi és a Seps-i járási főszolgabíró nemleges jelentést küldött (az iratok 1918. április 10–15. között keltek). Az Orbai járás főszolgabírója azonban veszélyes helyzetről tudósított. Azt írta, egyelőre járásában sincsenek jelen ilyen jellegű agitációk, illetve politikai mozgalmak, azonban mivel a *Népszava*¹⁵ és a *Szabad Szó*¹⁶ szabadon terjeszthető, és az emberekre komolyan hat, ezért elég lenne szikrának egyetlen agitátor, és fellobbanna a tűz. Ezért szerinte ezen orgánumok ellen komolyan fel kellene lépnie a kormánynak.¹⁷

Mint a később bemutatott iratból is kiderül, Sepsiszentgyörgyre ugyanekkor már nagyobb számú hadifoglyot irányítottak, a város tulajdonképpen „karantén táborként” is funkcionált. Két okból ren-

delték el a hatóságok a hazatért hadifoglyok időleges elkülönítését. Az először a hadszíntéren, majd a hadifogságban sínylődő, nélkülöző emberek körében többféle járványfertőzés is kialakult, melyek további terjedését a hazai, civil lakosság körében mindenképpen meg kívánták előzni. Másrészt semmiképpen sem elhanyagolható a kormánynak a „szellemi mételetől”, a különböző forradalmi, főleg a bolsevik eszméktől „fertőzött” emberek gócponttá válásától való félelme sem. Mint a feljebb idézett alispáni leirat is mutatja, a korban nagyon élénken foglalkoztatta a kormányköröket a különböző forradalmi eszmék esetleges terjedése, más se hiányzott a háborús állapotoktól sújtott országnak, mint hogy egy belső front is nyíljk a bolsevik mozgalmak térnyerése által. Ezért, arra az időre, míg „el lehetett választani a búzát az ocsútól” – a testi vagy szellemi értelemben „fertőző” elemeket a csak hazavágó, mindkét tekintetben „egészséges” emberektől – megfigyelés alatt kívánták tartani őket. Az már más kérdés, hogy amint az a rendőrkapitány jelentéséből kiderül, a megfigyelésre és a „fertőzöttek” elkülönítésére Sepsiszentgyörgyön (gyaníthatóan hasonlóan más, szintén karantén célra használt városokhoz) emberi és anyagi erőforrás nem jutott, így ahelyett, hogy a karantén táborok növelték volna az ország egészségügyi és társadalmi stabilitását – legalábbis működési helyük közvetlen környezetében – inkább rontottak azon. Jellemző, hogy a rendőrkapitány nemcsak a bemutatandó forrásban, hanem másutt is részletesen panaszkodik a rendkívül alacsony – s ezáltal még „békebeli” feladatainak ellátására is alkalmatlan – rendőri létszámról. Mindezek ellenére a város olyan célokra is igénybe vette a – nyolc rendőr hadba vonulása után maradt – háromfős legénységet, melyek teljesítése eredendően egyéb városi hivatalnokok kötelessége lett volna.¹⁸

A már fent vázolt okok által is kilátástalannak tűnő helyzetet – ha ez még egyáltalán lehetséges volt – egyéb körülmények tovább rontották. A sepsiszentgyörgyi lakosok súlyos gazdasági problémáit nemcsak a román betörés kárai, a nagyszámú, ideiglenesen a városba telepített, hazatért egykori hadifogoly, hanem a saját, nagyszámú katonai erő kényszerű ellátása is fokozta. Mint a feljebb idézett, Török Andor alispán által jegyzett iratból is kiderül, Háromszék 1916 augusztusának vége óta belső hadművelési területnek számított. Ez a helyzet rendkívüli módon megnehezítette a megye lakosainak életét, mivel

¹³ SÁL, Fond 9, 1. állag, *Háromszék Vármegye Közgyűlésének 1918. évi jegyzőkönyve*, 150–152. pontok.

¹⁴ Uo., 175. pont.

¹⁵ 1877-ben alapított napilap (hetilapként indult, napilappá véglegesen 1905-ben vált), mely 1880-tól a Magyarországi Szociáldemokrata Párt lapja lett. A lap a háború alatt békepárti cikkeket közölt. Erősen rendszerkritikus hangvétele miatt többször ideig-

lenesen betiltották, ezekben az időszakokban a szociáldemokraták más címek alatt jelentettek meg sajtókiadványokat.

¹⁶ 1889-től megjelenő, változó periodicitású lap. Kezdetben a szociáldemokrata földmunkásokhoz köthető.

¹⁷ SÁL, Fond 9, 34. állag, *Alispáni iratok*, 4216/1918.

¹⁸ Uo.

– mint már korábban Török alispán szavai alapján is idéztük – akadályozta a zavartalan kommunikációt, szállítási nehézségeket okozott, s egyébként is, miatta az élet minden területén elsőbbséget élveztek a katonai szempontok a civilek felett. Bár az Erdélyre törő román haderő meglehetősen hamar nyilvánvaló vereséget szenvedett – 1916 decemberében az egyesült osztrák–magyar, illetve német erők már Bukarestet is bevették – a románok Moldvában még 1917-ben – nem utolsósorban az orosz segítségnek köszönhetően – is kitartottak. Ebben az időben vad harcok zajlottak a Sósmező környéki magaslatokon is, melyekben elsősorban a székelyföldi illetőségű cs. és kir. 82. gyalogezred katonái tüntették ki magukat.¹⁹ A harcok – bár egyre kisebb intenzitással – még az oroszok kapitulációja után is tartottak, a románok csak 1918 márciusában tették le a fegyvert. Bár ezután a legtöbb csapatot – így például a 82-eseket is – kivonták a területéről, azért – tartva a románok esetleges újabb akciójától – még mindig meglehetősen nagyszámú katonaságot állomásoztattak ott. A sok katona, illetve hadifogságból hazatért személy ellátása mind Háromszék, mind az 1910-es adatok szerint nem egészen kilencezer főt számláló Sepsiszentgyörgy lakosságára súlyos, szinte elviselhetetlenül nehéz teherként nehezült.

Így, ilyen állapotok közepette ért Sepsiszentgyörgy városa, illetve Háromszék az újabb, fenyegető román megszállás küszöbére. Török Andor – a nemrégiben alispánból főispánná vált vármegyei vezető – 1918. november 11-én beszámolót tartott a vármegye közelmúltjáról a közgyűlés előtt. Mint mondta: a pár napja lezajlott forradalom hatására a vármegyében is létrejöttek a nemzeti tanácsok. A nagyszámú hazatért katonák, hadifoglyok, illetve a forradalmi események okozta zilált állapotok közepette a vármegyében is előfordultak fosztogatások, de azok a beszámoló

idejére már megszűntek. Közölte az egybegyűltekkal, hogy egyelőre Budapesttel alig van összeköttetése a megyei vezetőségnek, így a vármegyei folyamatok egyeztetése az országos irányzatokkal, szándékokkal szinte lehetetlen. A mindenkit mélyen érintő kérdésre, miszerint mennyire valós veszély az újabb román bevonulás, eképpen válaszolt: a román bevonulás veszélye fennállni látszott, de egyelőre elült (11-én mondta ezt, egy nappal a románok tölgyesi bevonulása előtt). Beszédét a sokat sejtető „Isten óvja a megyét!” felkiáltással zárta.²⁰

Mint a bevezetőben említettük, mind az 1916. évi, mind az 1918. évi székelyföldi román megszállásnak, az azokból eredő nehézségeknek van néminek ismertsége a történelemmel foglalkozók körében. Viszont a két megszállás közötti korszak problémái, azok a különbségek, melyek miatt a területet, illetve az ott lakó népet a teljes magyarországi átlagnál is jobban sújtották a háború hatásai, talán nem elég széles körben számítanak köztudottnak. Sőt, az Erdély történelmével foglalkozó, sokak által forgatott alapmunka szinte a feljebb tárgyaltak ellenkezőjét állítja a kialakult helyzetről: „A román támadást követő hadműveletek, ha okoztak is – főként a Székelyföldön – komoly anyagi károkat, nem jártak olyan következménnyel, mint a nagy nyugati vagy keleti hadszíntereken. Erdély – némi államsegéllyel – viszonylag gyorsan kiheverte a kezdeti káosz és a pusztítás következményeit”.²¹ Mint látjuk, a korabeli helyi források más véleményen voltak... Szerintük Székelyföld még az előző csapást sem kiheverte észült 1918 novemberében az újabb román bevonulásra. Hogy a „háromkötetes Erdély” szerzői mire alapozták véleményüket, nem tudjuk, azzal vitázni sem kívánunk. Fontosnak tartjuk viszont, hogy a most közzétett forrás segítségével az események esetleges más értelmezéséhez is segédkezet nyújtsunk.

¹⁹ Lásd: KELEMEN Béla 1931, 165–285.

²⁰ SÁL, Fond 9, 1. állag, *Háromszék Vármegye Közgyűlésének 1918. évi jegyzőkönyve*, 216. pont. Sepsiszentgyörgy román megszállása folyamatának ismertetése nem képezi témánk részét,

azzal szándékaink szerint a közeljövőben külön munkában foglalkozunk.

²¹ KÖPECZI Béla 1986, 1653.

A sepsiszentgyörgyi rendőrkapitány 1918. áprilisi, a megye alispánjának szóló felirata²²

Tekintetes Alispán Úr!

Habár az oláh ideiglenes békekötés következtében a katonaságnak nagyobb számban való tartása már feleslegessé vált, a vármegye és városunk területe még mindig belső hadművelési és hadtápterületet képez.²³ Városunkban és környékén nagyobb számú katonaság, katonai kórház, katonai parancsnokság van elhelyezve, s így a már felette szűkös élelmi cikkek csaknem egészében elvonatnak, felszívódnak a polgári lakosság elől, ami még fokozza az ellátatlan polgári lakosság és munkásság között a közéleti hiányossága, a különösen a tengeriliszt miatt érzékelhető zúgolódást, elégtelenséget, s tartani lehet attól, hogy komolyabb munkásmozgalmak kifejlődése fog bekövetkezni.

Még súlyosbítja a helyzetet, hogy most már nemcsak a katonaság, hanem az Oroszországból visszatérő hadifoglyok tömege is városunkban nyert elhelyezést. Ezek megfelelő élelmezéséről úgy látszik nincs kellő gondoskodás, mert ezek a közbiztonságot veszélyeztetve házról-házra járva koldulnak élelmiszerekért, a lakosságot zaklatják, sőt árdrágításra alkalmat szolgáltató módon, kéz alatt, magánházaknál, rejtett titkos helyeken, titokban vásárolnak össze élelmiszereket, amivel a közellátást még nehezebbé teszik, mert az élelmi cikkeket még jobban eltüntetik a piacról. Ezen hadifoglyok között fertőző betegség is uralkodik.²⁴ Kellő katonai felügyelet és fegyelem alatt nem állnak. A város területén szerteszét kóborolnak. A lakossággal érintkeznek, és ezáltal azt fertőzésnek teszik ki.

Nagyrészüket a város belterületén – tömeglakásul be nem rendezett, megfelelő mellékkeliségekkel fel nem szerelt – magánlakásokba van beszállásolva. Ezen igénybevett magántelkek tisztántartásáról nem vagy csak felette hiányosan gondoskodnak, s így egyes telkeket valóságos szemét – és trágyateleppé – változtatnak, s ezáltal fertőző betegségek terjedését, kifejlődését elősegítik. A hatóságoknak, nevezetesen az I. fokú közegészségügyi hatóságnak (polgármester) kellő számú igavonó erő és megfe-

lő pócegdör-tisztító munkás hiánya miatt nem áll módjában a tisztántartásról, szemét és trágya, valamint az ürületek kihordatásáról gondoskodni, amit az utcákon és tereken összegyűlt szemét is igazol. A fertőző betegségek elfajulásától és járvánnyá fejlődésétől tehát jogosan lehet tartani.

Csaknem összes rendőrközegeink hadi szolgálatra behívtak. Csupán három szál emberem maradt. Ezekkel még az általános rendőri teendőket, megfigyeléseket, toloncolásokat, ellenőrzéseket sem lehet ellátni, s annál kevésbé lehet a köz- és vagyonbiztonság megőrzését, a rend kellő fenntartását, a bűnügyi nyomozásokat stb. sikeresen és eredményesen lebonyolítani s az árdrágító visszaéléseket kideríteni, felfedezni, s a közbiztonság körül mutatkozó bonyodalmakat elenyésztetni: annál kevésbé, mert ezen három emberemet is a városi tanács csaknem állandóan igénybe veszi a kihirdetések kidobolására, előfogatok kiállítására, közérő kirendelésére, állatok összeírására, katonai szemléknél való közreműködésre, népfelkelők nyomozására, stb. nem szorosan rendőri teendőket képező dolgok végzésére.²⁵

Éppen ezért kénytelen vagyok a rendkívüli állapotok miatt bekövetkező, a közrendet és közegészséget fenyegető veszélyek miatti felelősséget már jó előre magamtól elhárítani. Városunk – az oláhok által kirabolva, a németek által kihasználva, kiélve, az egerek pusztítása s a múlt évi silány termés által megnyomorítva – már eléggé megszenvedett, s így legfőbb ideje volna, hogy végre-valahára lélegzethez jusson és felszabaduljon az oláh betörés okozta már-már elviselhetetlen terhek alól. Mély tisztelettel kérem Alispán Urat, miszerint illetékes helyen és alkalmas módon kieszközölni kegyeskedjék, hogy a katonaság városunk területéről még pihent más területre áthelyeztessék, s az itt létesített egészségügyi és erkölcsi vesztegzár-állomás is megszüntetessék, és ennek kapcsán az orosz hadifogságból visszatért – s itt a város lakosságát, lélekszámát jóval meghaladó számban – összegyűjtött katonák innen elszállíttassanak.

Sepsiszentgyörgy, 1918. április hó 18-án
(olvashatatlan aláírás) rendőrkapitány

Nagy Szabolcs – Felsőörs, Csendvilla u. 9., H-8227; nagy.szabolcs.8200@gmail.com

²² SÁL, Fond 9, 34. állag, *Alispáni iratok*, 6049/1918.

²³ Itt valószínűleg a románokkal 1918 márciusában megkötött ideiglenes fegyverszüneti egyezményre gondolt. Mint kifejtettük, egy, a hadi létszámnál kisebb számú, Erdély védelmére rendelt erő folyamatos helyszínen tartása az 1916. évi események tükrében mindenképpen indokoltan látszott.

²⁴ Valószínűleg a hastífuszjárványra gondolt, a korszakban elsősorban ez alakult ki a részletezett közegészségügyi körülmények között. Ezt a betegséget említik más alispáni iratok is.

²⁵ Mint láthattuk, ezeket az állapotokat a 17. jegyzetben hivatkozott iratban is taglalta.

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)

– Fond 9: *Háromszék vármegye iratai*
 1. állag (*Iktató-, mutató- és jegyzőkönyvek*)
 34. állag (*Alispáni iratok*)

Irodalom

CSÓTI Csaba

2004 Az 1916. évi erdélyrészi háború és a Székelyföld, *Limes*, 2004/61, 51–66.

KELEMEN Béla

1931 *A cs. és kir. 82. székely gyalogezred története, 1883–1919*, Budapest.

KÖPECZI Béla

1986 *Erdély története* (szerk. Köpeczi Béla), Akadémiai Kiadó, Budapest.

NAGYBACZONI Nagy Vilmos

1923 *A Románia elleni hadjárat*, Budapest.

PÁL-ANTAL Sándor

2003 A csíkiak viszontagságai 1916-ban, in: *A Székelyföld és városai*, Mentor, Marosvásárhely, 198–223.

Situația de la Sf. Gheorghe la sfârșitul primului război mondial

(Rezumat)

Lucrarea valorifică o sursă de arhivă, care aruncă lumină asupra situației de la Sf. Gheorghe, reședința comitatului Treiscaune, după evenimentele militare din 1916, care au afectat în mod deosebit această zonă. Comitatul a fost lăsat fără apărare în 1916, iar populația de aici a fost despăgubită ulterior numai parțial, ajungând în condiții materiale deosebit de grele. Adresa a căpitanului de poliție din oraș către vicecomite, din aprilie 1918, înainte de sfârșitul războiului, arată principalele probleme persistente: nemulțumirea socială în creștere, starea de război datorată apartenenței la zona de graniță, acordarea selectivă a despăgubirilor, funcție de diferite interese, destabilizarea cauzată de transformarea orașului în lagăr de carantină. Documentul pare să reflecte o stare a lucrurilor mult diferită de cele prezentate de volumul al III-lea din *Erdély története* (Budapest, 1986), de exemplu.

Situation at Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) at the end of the First World War

(Abstract)

The paper processes archive sources which reveal the situation in Sepsiszentgyörgy (present-day Sf. Gheorghe, Covasna County), the capital of Háromszék County, after the military events from 1916, which seriously affected this region. The county was left without defense in 1916 and the local inhabitants were only partially compensated for their losses, falling into extremely dire financial conditions. The letter of the head of police department to the deputy county head from April 1918, before the end of the war, highlighted the most important problems persisting: the raising social unrest, state of war due to region frontier zone status, selectively accorded compensations – according to different interests, destabilization caused by transforming the town into a quarantine camp. The document seems to reflect a state of affairs a lot different from the one presented by the 3rd volume of the *Erdély története* History of Transylvania (Budapest, 1986), for example.

Tóth-Bartos András

ADATOK KÉZDIVÁSÁRHELY 1940–1944 KÖZÖTTI
TÖRTÉNETÉHEZ

Erdély 20. századi történetében egyik meghatározó, a kollektív tudatra is hosszú távon hatást kifejtő korszak a második bécsi döntés által fémjelzett négyéves korszak volt, amely, bár rövid időre, de az erdélyi magyarság számára visszaadta a többségi lét tudatát.

A második bécsi döntést követően a magyar hadsereg megindult, hogy birtokba vegye a román hatóságok által kiürített területeket. A bevonuló magyar csapatok szeptember 13-án érték el a döntés által Magyarországnak ítélt Észak-Erdély legkeletibb városát, a Háromszék megyei Kézdivásárhelyt. Az újra birtokba vett területek megszervezésére a bevonuló csapatokkal párhuzamosan bevezetésre került a katonai közigazgatás¹ is, amelynek feladata elsősorban az közigazgatás folytonosságának biztosítása (pl. a közellátás megszervezése) és a magyar polgári közigazgatás bevezetésének előkészítése volt. A katonai parancsnokságok alá helyezett igazgatás szükségszerű volt, azonban a kormányzat a felvidéki negatív tapasztalatok következtében igyekezett ezt a megoldást minél rövidebb ideig alkalmazni.²

Tanulmányomban Kézdivásárhely „kis magyar világbeli” életébe kívánok betekintést nyújtani. A korszak történetével kapcsolatos sokrétű kérdések mindegyike azonban nem kerülhet bemutatásra, a szerteágazó és sokrétű problémák tárgyalása túlságosan is szétfeszítené e rövid írás kereteit. A dolgozat célja az ekkori városi élet elemzése, a gazdasági (főképp ipari) és társadalmi (önszerveződés, szociálpolitika) kérdések rövid tárgyalásával.

A város és lakossága

Nemzetiségi szempontból ugyanúgy, mint a többi székely vármegyének, Háromszéknek és benne Kézdivásárhely lakosságának is a legnagyobb része magyar nemzetiségű volt. A román főhatalom berendezkedése alatt a román lakosság száma jelentőse növekedett, azonban, az 1941-es népszámlálás tanúsága szerint (*1. táblázat*), a magyar adminisztráció bevezetése kö-

vetkeztében drasztikusan csökkent. A döntés után nagyon sok, főleg a hivatalnoki rétegből származó román nemzetiségű lakos menekült át a határon a román fennhatóság alatt maradt területekre. Dél-Erdély irányából ugyanakkor megközelítőleg kétszáz ezer magyar menekült lépte át az országhatárt. Az innen érkezők elsősorban azokra a helyekre igyekeztek, ahová családi kötelékek fűzték. A menekültek, annak ellenére, hogy magyar nemzetiségűek voltak, a második bécsi döntés értelmében idegen állampolgároknak minősültek, és ennek megfelelően kezelték őket. Megérkezésüket követően internáló táborokba kerültek, ahol hatósági ellátásban részesítették őket, és igyekeztek megszervezni a további elhelyezkedésüket.³ Kézdivásárhelyen 521 menekült tartózkodott huzamosabb ideig. A város a maga részéről igyekezett megoldani a menekültek megélhetését: rendszeres étkeztetésben részesültek, valamint elutazásukkor élelmiszer-csomagot kaptak. Aki úgy döntött, hogy helyben marad, annak igyekeztek lakást keresni vagy kifizetni a lakbért. 1942-ben a helyhatóság 400 olyan menekültet tartott számon, akik a tábor feloszlata után sikeresen elhelyezkedtek, szükségletlenül téve a hatósági gondoskodást. A város összesen 6708 pengőt költött erre a célra.⁴

A foglalkozásszerkezetet tekintve a város lakossága főleg az ipar és kereskedelem terén talált magának megélhetést (*2–3. táblázat*). Amíg a vármegye lakosságának túlnyomó része östermelő volt (a falun élő aktív lakosság 80%-a), addig a városi lakosoknak csak kis hányada foglalkozott földműveléssel. A városi polgárok legtöbbször a kisiparban, valamint nem elhanyagolható mértékben az adminisztratív szférában helyezkedett el. Kézdivásárhelyen a kereső lakosság 32%-a dogozott az ipari ágazatok valamelyikében. A vállalatok méretét tekintve a kis- és kézműipari létesítmények voltak többségben, amelyek főleg mezőgazdaságból származó termékeket dolgoztak fel. Itt főleg a szesz- és sörgyárak domináltak, de volt a városban nagykapacitású mőmalom, valamint egy erdei gyümölcsöket feldolgozó konzervgyár is.⁵ Másik

¹ A katonai közigazgatás kérdéséről lásd bővebben: SEBESTYÉN Elemér – SZABÓ Péter 2008 és SÁRÁNDI Tamás 2010.

² TILKOVSKY Lóránt 1967, 284–285.

³ A menekültkérdéssel kapcsolatban lásd bővebben: L. BALOGH

Béni 1999 és L. BALOGH Béni 2003.

⁴ *JKvK 1941*, 14.

⁵ SÁL, Fond 20, Dos. nr. 3393/1942, hivatkozási szám: 3342/1942, 3342/1942.

jelentős iparág a fafeldolgozáshoz kötődött. Az erdők és a vágterek relatív közelsége megengedte, hogy a lakosok szép számban találjanak megélhetést a faiparban. A város területén főleg fűrészüzemek és lerakatok voltak, amelyeket egyrészt helyi vállalkozók üzemeltettek (pl. Bajkó Kálmán), vagy anyaországi cégek (Magyar Fa Rt.) vettek bérbe.⁶

A magyar kormány gazdasági kapitalizációs politikája keretén belül történtek próbálkozások arra, hogy Kézdivásárhelyre nagyobb ipari létesítményt is telepítsenek. Egy „egyedárusági”⁷ szeszgyárat javasoltak ide, amely a megye cukorrépa-fölöslege mellett a szomszédos megyék burgonyafölöslegét is feldolgozta volna.⁸

A kormányt már az 1940. év végén foglalkoztatta egy székelyföldi cukor-, vagy szeszgyár építésének a kérdése. Apor Péter főispán is ellátogatott Budapestre, hogy közbejárjon a döntéshozatal felgyorsításában.⁹ A következő év folyamán a Pénzügyminisztérium Szeszgyedárusági Igazgatósága elhatározta, hogy ipari szeszgyárat létesít a vármegyében, amely megoldhatja a cukorrépa- és a burgonyafölösleg problémáit. A budapesti küldöttség 1941 októberében érkezett meg, dr. Turvölgyi Albert miniszteri tanácsos és dr. Pethő Albert szeszgyedárusági igazgató személyében. A gyár felépítéséhez két helyszínt jelöltek meg: Esztelneket és Kézdivásárhelyt, azonban a terepszemle után a bizottság úgy döntött, hogy a legmegfelelőbb hely Kézdivásárhelyen van.¹⁰ Erre a célra egy 15 holdnyi területet szemeltek ki a vasúti vonalak, illetve folyóvíz közelében, ugyanakkor megkezdtek tárgyalásokat a helybéli tulajdonosokkal, akiknek a földjeiken át kellett volna haladjon a vasúti vágány. A város a maga részéről egy 60 négyszögöles területet engedett át költségmentesen.¹¹ Az építkezést teljes egészében a magyar állam finanszírozta, a városnak az új létesítményhez vezető utat kellett kiépítenie, amelynek részbeni fedezésére a kormányzat 12 000 pengő kamatmentes kölcsönt adott 1942 novemberében.¹² Az út kikövezéséhez azonban 50 000 pengő szükségeltetett, a városnak pedig nem volt lehetősége a magas költségeket fedezni. A hiányzó pénzüsszeget a helyi pénzintézetektől szándékozták beszerezni. Ugyanakkor saját költségből kellett

finanszírozni a gyár melletti „Pap János árkának” a szabályozását is, valamint egy kisebb híd építését. Az út építése párhuzamosan folyt a gyár építésével, tehát már az 1942. év végén elkezdték a munkálatokat.¹³ A berendezéseket elszállították Szászrégenbe, az átadást pedig 1943. év őszére tervezték,¹⁴ azonban a munkálatokat kénytelenek voltak késleltetni az építőanyag hiánya miatt. A gyárhoz vezető ipari vasút hivatalos átadására is csak 1943 szeptemberében kerülhetett sor, de ekkor a gyár még nem volt befejezve, az építkezést az anyagihiány enyhülése után tervezték ismét elkezdni.¹⁵ A gyár végül sajnos nem épült meg, az ellátásban beállott nehézségek és a háború végének közeledése nem adott erre lehetőséget.

A szeszgyár építésével párhuzamosan, mint említettük, cukorgyár építése merült fel. Ennek érdekében egy bizottságot is alkottak a helyi cukorrépa-termelők. A gyárat részvénytársasági alapon akarták megszervezni, részvényese csak cukorrépa-termelő lehetett volna. A tervet azonban nem tudták megvalósítani, mert a Földművelési Minisztérium inkább a marosvásárhelyi cukorgyárat támogatta.¹⁶

A városban, hagyományaihoz híven, legnagyobb részben a kézműipar volt képviselve.¹⁷ A legnagyobb csoport a csizmadiáké és cipészeké volt, de szép számban szerepeltek a faipari mesterségek is, mint az asztalosok, kádárok, kerékgyártók. Az élelmiszeriparban a város egyik sajátosságát a mézeskalácsos mesterek képviselték, ekkor még több mint tíz mesterember űzte a mesterséget. A bőrkötet a városban 15 szűcs és 3 tímármester dolgozta fel.¹⁸

A második bécsi döntés után meginduló adminisztratív egyesítés részeként felállították az új ipartestületi hálózatot is. Az új ernyőszervezet az Ipartestületek Országos Központja (IPOK) lett, amely a polgármesteri hivatallal (mit elsőfokú iparhatóság) együtt bírálta el az iparengedélyek kiadását. Ugyanakkor az IPOK foglalkozott a kisipart megcélzó állami támogatások célba juttatásával is. A hagyományos érdekképviseleti szerv viszont a *Kézdivásárhelyi Vegyes Ipartársulat* volt, A 220 tagot számláló egyesület az érdekvédelem és tagjainak szociális támogatása mellett (pl. temetkezési alap) kulturális tevékenységgel

⁶ Uo., Dos. nr. 3393/1942, számozás nélkül, hivatkozási szám: 7681/1942, 1056/1942, 6130/1942-

⁷ A második bécsi döntés után a magyar állam kisajátította a szeszfőzési jogokat, így az alkohol és a szeszes italok készítése állami monopóliummá (korabeli szóhasználatban „egyedárusvá”) vált. A székelyföldi szeszgyárak kisajátítása 1941 áprilisában történt meg. Ez sok konfliktusra adott okot, mivel Székelyföldön nagymértékben űzték a kisüsti-pálinkafőzést. (*Keleti Újság*, 1941. április 15., 7.)

⁸ Uo., október 9., 3.

⁹ *Székely Nép*, 1940. november 16., 4; 30., 2.

¹⁰ Uo., 1941. október 4., 7.

¹¹ Uo., október 5., 5.; november 12., 4.

¹² SÁL, Fond 20, Dos. 3393/1942, 1.

¹³ Uo., Dos. 3391/1942, 36–38.

¹⁴ *Keleti Újság*, 1941. április 15., 7.

¹⁵ *Székely Nép*, 1943. szeptember 25., 4.

¹⁶ Uo., 1940. december 8., 5.

¹⁷ A városi kézműipar erős céhes hagyományokkal rendelkezett. Annak ellenére, hogy a céhsziszter a 19. században felbomlott, a városi mesterek körében tovább élt a régi mentalitás. A mesterek még az 1940-es években is ennek megfelelően neveztek meg magukat, ipartestületi vezetőik is a régi céhtáblákkal hívták gyűlésre társaikat. (INCZE László 1972, 4–5.)

¹⁸ SÁL, Fond 20, Dos. nr.3393/1942

is foglalkozott, magánkönyvtára 2300 kötetet számlált.¹⁹ A második bécsi döntés után az ipartársulat a szabályzatmódosítással egyidejűleg, 1941-ben nevet is változtatott, és átalakult *Kézdivásárhely és Vidéke Iparosainak és Iparosifjainak „ágyúöntő Turóczy Mózes” Önművelődési Otthonává*.²⁰

Habár a város lakóinak csak kis része tevékenykedett a mezőgazdaságban (3. táblázat), az 1910-ben alapított *Kézdivásárhelyi Gazdakör* 1942-ben 110 tagot számlált. A gazdakörök az *Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet* (EMGE) helyi szervezetei voltak. Az Egylet fontos szerepet játszott a kisebbségi években az erdélyi magyarság gazdasági és szellemi életében egyaránt, olyannyira, hogy az EMGE a második bécsi döntés idejére Erdély legnagyobb tömegszervezetének számított. Taglétszáma a visszacsatolást követően folyamatosan növekedett, 1943-ra elérte az 53 000 főt.²¹ Az állami mezőgazdasági szakigazgatás szervei mellett az EMGE-nek volt a legnagyobb szerepe a mezőgazdaság fejlesztésére szánt erőforrások elosztásában, célba juttatásában. A támogatások legnagyobb része a minőségi feljavításra (vetőmagakciók, tenyészállat-akciók), valamint a szakképzésre (gazdatanfolyamok) irányultak.²² Séra István (a háromszéki EMGE-tagozat elnöke) kezdeményezésére indultak meg a megyében a gazdakör vezetőinek szánt tanfolyamok. Az egyes gazdakörök ügyvezetőit azzal a céllal hívták össze, hogy néhány napos tapasztalatcsere keretén belül alakítsák ki gazdaköreik munkatervét. A tanfolyamot Kézdivásárhelyen 31-en hallgatták meg. Az EMGE szintén itt szervezte meg a „zöldmező”- és pástorképző tanfolyamát is.²³

Városrendezés

A katonait felváltó polgári közigazgatást 1940. november 25-én vezették be. A román területi adminisztráció megyéit a megfelelő magyar *vármegyék* váltották fel, amelyek a korábbihoz hasonlóan járásokra

oszlottak. Háromszék területén²⁴ négy járás (Sepsi, Kézdi, Kovásznai és Baróti), valamint két megyei jogú város volt, Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely, közülük az első egyben megyeszékhelyként is működött.²⁵ Kézdivásárhelyen a város képviselő-testülete 1941. január 21-én alakult meg, ünnepélyes keretek között, Bartha Jenő alispánhelyettes elnöklété alatt. A városatyák névsorának jóváhagyása után K. Kovács István polgármester is elfoglalta munkakörét.

A városi tanács egyik legelső feladata az volt, hogy az előző években elmaradt infrastrukturális beruházásokat a lehetőségek szerint pótolja. A városban összesen 1107 ház volt, amelynek több mint fele fából készült, másik része pedig kőből és téglából. A lakhatást tekintve főleg a régebbi házak nem feleltek meg az egészségügyi követelményeknek.²⁶ A kőházak, különösen azok, amelyek a Torja-patak mentén helyezkedtek el, nedvesek és hidegek voltak, a beszivárgó talajvíz miatt pincéik használhatatlanná váltak. A faházak közül pedig 200 volt olyan, amelyeknek a lakhatását a hatóságok csak a szükség miatt nem tiltották meg.²⁷ A lakhatást és közegészségügyet a városi csatornarendszer elavultsága és korlátozottsága is hátráltatta. Mindehhez még hozzájárult az is, hogy a gazdaságok csak nagyon ritka esetben rendelkeztek betonból készített gödörrel, amelyben az istállókból származó trágyalevet tárolni lehetett volna. Ezek hiányában a trágyalé legtöbbször az utcára távozott, vagy szabadon felszívódott a talajban, ami a városi ivóvízkészletet is veszélyeztette.²⁸

A városi előjáróság 1941 májusában dolgozta ki városfejlesztési tervét. Ez magába foglalta több útszakasz újrakövezését, valamint a főtér rendezését is, csatornahálózat kiépítése és a piactér burkolása által.²⁹ 1941 folyamán sikerült újrakövezni 6000 m² útfelületet, járdákat építettek, illetve megerősítettek és szabályozták a városon áthaladó Torja-patak medrét.³⁰

A román közigazgatás kivonulásakor a hatóságok a legfontosabb iratok mellett az egyes hivatalok,

¹⁹ Uo., Dos. nr.3378/1942, 315. Vö. *JKvKi 1941*.

²⁰ SÁL, Fond 20, Dos. nr.3378/1942, 218.

²¹ VENCZEL József 1942.

²² Az EMGE háromszéki tevékenységéről és a mezőgazdaság fejlesztéséről lásd bővebben: TÓTH-BARTOS András 2006.

²³ *Erdélyi Gazda*, 1942. április 1., 219; 1943. március 1., 123.

²⁴ A második bécsi döntés után a megyének csak egy része került vissza Magyarországhoz. A határ Zágontól délre húzódott, így a hagyományosan Háromszék részét képező Bodza-vidék Romániában maradt.

²⁵ A megyei város alatt olyan várost értettek, amely a szolgabíróság jogaival rendelkezett, vagyis „egyetlen községből álló járás”. A megyei város kezelte a piaci hegyi, vásári, építészeti és közegészségügyi rendőrséget, eljárta az ipar és a gazdák ügyeiben, illetve gyámhatóságot gyakorolt. A város irányítását a képviselő-testület és a polgármester gyakorolta. A városatyák egyik része a legna-

gyobb adófizetőkből állt, másik része választások alapján került be. A polgármestert, aki a főszolgabíróéval egyenértékű hatáskörrel is rendelkezett, a képviselő-testület 10 évre választotta meg. (MAGYARI Zoltán 1942, 336–337.)

²⁶ A járás községeiben főleg fából épültek a házak. Az orvosi vizsgálatok tanúsága szerint ezek kb. 50%-a nem felelt meg a korabeli egészségügyi követelményeknek. A lakóházak legtöbbje alapzat nélkül épült, alacsonyok voltak és sötétek. A családok általában egy szobában éltek le életüket. Voltak esetek, hogy egy helyiségben 8-10-en is laktak. (*Kézdi járás m. kir. tisztiorvosának közegészségügyi jelentése, 1942*, SÁL, Fond 122, Dos. 34/1943, 26–27.)

²⁷ Uo., 32.

²⁸ Uo.

²⁹ *Székegy Nép*, 1941. május 9., 2.

³⁰ *JKvKi 1941*, 6.

intézmények kasszáját is magukkal vitték. Így a városok majdnem üres zsebbel indultak el. Az első költségvetési évre a város több mint 150 000 pengős hiányt tervezett, annak ellenére, hogy 1941-ben a város vagyonát csak 11 742 pengő terhelte. A folytonos költségvetési hiányt a város csak az erre a célra kivetett folyamatosan növekvő pótdadókkal és államsegélyekkel tudta visszaszorítani. Amíg az 1942. költségvetési évben 75%-os pótdadót vetettek ki, addig 1943-ra ez elérte a 135%-ot, 1944-re pedig 148%-ot irányoztak elő (4. táblázat). Az állam a maga részéről igyekezett hozzájárulni a városok költségeihez, egyes pénzügyi kötelezettségek csökkentésével vagy államsegélyekkel.³¹ Kézdivásárhelynek 1941-ben 50 000, majd 1942–1943-ban 75 000, illetve 93 000 pengő segélyt utaltak ki.³² A költségek fedezésének másik módja a hosszú lejáratú kölcsönök felvétele volt. Kamatmentes kölcsönöket a város a bel- és a pénzügyminisztériumtól kapott, összesen 77 000 pengő összegben, amelyeket különféle fejlesztésekre szántak (6. táblázat). A város hitelezői közé tartozott az ONCSA és a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár Rt. is. Ez utóbbi 38 000 pengő kölcsönrel járult hozzá a város kiadásaihoz. A főtér csatornázása és burkolatának kijavítása azonban nagyobb összegű befektetést igényelt. Ezek megvalósítására a város a Mezőgazdasági Alkalmazottak Biztosító Irodájától (MABI) 160 000 pengő kölcsönt igényelt, 25 éves futammal. A munkálatok azonban a folyamatos nyersanyag- és munkáshiány miatt lassan haladtak. A Kézdivásárhelyről cikkező egyik újságíró cinikusan jegyezte meg, hogy a vakondtúráshoz hasonlatos „hatalmas téren alig néhány árva munkást láttam dolgozni. Tudom, hogy a mostani háborús időkben a munkások arannyal egyenlő érték, mégis furcsán hatott, amikor az óriási földhányások között pontosan négy munkást láttam dolgozni”. Részben munkaerő hiányában maradtak abba, mint már említettük, az Egyedárusági Szeszyár, valamint a jeggyár munkálatai is.³³ A nehézségek ellenére sikerült a Bethlen utcát és a hozzá tartozó járdát újraburkolni, valamint a Honvéd utcát felújítani, illetve megerősíteni a Torja-patak medrének egyes szakaszait. Az új útburkolatok felülete meghaladta az évi 6000 m²-t, az új járdák felülete pedig a 2000 m²-t.³⁴

³¹ A négy év alatt a magyar kormányzat összesen 12 254 800 pengőt, évente nagyjából 2,5 milliót (1944-ben 4 milliót) juttatott az észak-erdélyi városok részére államsegély gyanánt. (MOL, KÜM XIX-J-1-a, 15. d, III-3, 191–198.)

³² *KvkKvEi* 1942, 1943, 1944.

³³ *KvkKvEi* 1944, 2b.

³⁴ Uo.

³⁵ *Hétfői Székely Nép*, 1943. június 21., 2.

³⁶ *Székely Nép*, 1944. január 13., 5.

³⁷ *Hétfői Székely Nép*, 1943. április 27., 3.

Ekkor merült fel a városi sétatér rendezésének, valamint a főtér részleges parkosításának a kérdése is.³⁵ Azonban a terv heves vitát váltott ki a vármegyei kisgyűlés berkeiben, és a tervet azonnal elutasították. A főispán a város hagyományos arculatára apellálva utasította el a városatyák kérését: „nem tartom indokoltnak és megengedhetőnek, hogy a székely városaink ősi jellegét ilyen parkírozással megváltoztassuk”.³⁶ Azzal érvelt, hogy fölösleges lenne a városnak az ilyen jellegű építkezés, mivel a város már rendelkezik a Molnár Józsiás által adományozott parkkal. Nem tudhatjuk a valódi okokat, azonban a városi vezetőség nem mondott le tervéről, a főtér részleges parkosítása végig napirenden maradt. A tervezett kis parkban akarták felállítani Gábor Áron szobrát. A szobor és talapzata elkészítéséhez országos gyűjtőakciót szerveztek. Az emlékmű elkészítésére is pályázatot hirdettek meg. Annak ellenére, hogy a szobor talapzatára összegyűlt a pénz (26 000 pengő), valamint a szobrot is megrendelték, a háború okozta nehézségek miatt nem került sor a műtárgy leleplezésére.³⁷ A főtéren viszont felállításra került a Pozsony és Nyitra megyék polgáraitól kapott *országzászló*.³⁸ A zászló alapzatára a város adománygyűjtést kívánt szervezni, amelyre, bár törvénybe ütközött, Apor Péter főispán közbenjárására a belügyminiszter megadta az engedélyt.³⁹

Oktatás, iskolán kívüli népművelés

A két világháború között a kisebbségi sorsra jutott magyar iskolák nehéz helyzetbe kerültek. A román állam átvette az állami iskolák kezelést. 1919-ben a román oktatási hivatal 373 magyar és 25 román tannyelvű tanintézetet vett át a székely vármegyékben, de hamarosan a román iskolák száma meghaladta a magyarokét, nemcsak az új oktatási intézmények alapítása következtében, hanem azért is, hogy nagy számban vonták meg a működési engedélyt a magyar iskoláktól. Csak Háromszék megyében 27 iskolát szüntettek meg miniszteri rendelettel. 1933-ban Háromszéken 80 magyar tannyelvű és 8 magyar tagozatú állami iskolát tartottak számon, azonban az 1936–1937. tanév végén már hivatalosan nem ismertek el egyetlen magyar tannyelvű állami

³⁸ Az országzászló-mozgalom 1920-ban indult, és szerves részét képezte a revíziós mozgalomnak. A mozgalom vezetői szerint az országzászló-avatások „a közös birodalmi tudatot igyekeznek felbreszteni, az itt élő népek egymásrautaltságának érzését, melynek kapcsán a nemzetiségi személy egyenértékű, bár más nyelvet beszélő magyar, és testvére a magyarnak a nemzetépítésben”. (*Jelentés az országzászló-avatásról*, MOL, K28, 95. csomó, 151. tétel). A Háromszék megyei országzászló-avatásokról lásd bővebben: JÓZSEF Álmos 2006.

³⁹ MOL, K 28, 95. csomó, 151. tétel.

iskolát sem Székelyföldön. A kultúrzóna⁴⁰, amelyet Angelescu oktatási miniszter léptetett életbe, megtette hatását: 1937-ben Székelyföldön általánossá vált a román oktatás. A felekezeti iskolák helyzete sem alakult jobban, a harmincas évekre számuk drasztikusan lecsökkent.⁴¹

Kézdivásárhely egy aránylag jól kiépült iskolahálózával rendelkezett (8. táblázat). Területén megtalálható volt minden oktatási típus, az elemi oktatástól a magasabb szintű népoktatási intézményekig, és a polgári, a gimnázium és a népfőiskola révén színvonalas képzést tudott nyújtani a városban és környékén élőknek. A második bécsi döntés után Kézdivásárhelyen 9 iskola és egy óvoda működött. Mindezek az újonnan alapított marosvásárhelyi tankerülethez tartoztak.⁴² Az *elemi oktatás* felekezeti és állami iskolák révén történt, amelyet a Római Katolikus Elemi Népiskola és a Református Elemi Népiskola látott el. Mindkettő hasonló feltételeket nyújtott a diáknak: mindkettőben 40–60 diák járt, két-két tanár felügyelete alatt, bentlakásuk nem volt. A diákok mind magyar nemzetiségűek voltak mindkét iskolában (kivételek csak a reformátusban volt egy német diák).⁴³ Az *Állami Népiskola* volt a legnépesebb, itt 441 diák tanult, 10 tanár felügyelete mellett.⁴⁴ *Polgári iskola* csak egy volt a városban, a m. kir. állami Polgári Leányiskola. Az iskolába 366 diák tanult, 10 tanár felügyelete alatt.⁴⁵ A *középfokú oktatás* a *Római Katolikus „Nagy Mózes” Gimnáziumban* és a *M. Kir. Állami Polgári Leányiskolában* történt. A gimnázium a két világháború között megkapta a főgimnáziumi rangot, de a román államsegély megvonása után fel kellett számolnia a felső tagozatokat. A bécsi döntés után ismét kilátásba helyezték ennek újraindítását. Az iskola annak ellenére, hogy úgy felszerelésben, mint tanerők számában jól fel volt készülve, nagy gondokkal küzdött, mivel nem volt megfelelő kollégiuma. A gimnáziumot fenntartó egyházi hatóság tett ígéretet egy új épület készítésére.⁴⁶

Erdély és Székelyföld gazdasági felemelések folyamataiban az egyik kérdés, amely a magyar állami körökben, de az erdélyi politikai képviselői testületben megfogalmazódott, a *gazdasági oktatás* problémáját taglalta.⁴⁷ Az ország iparos és kereskedő társadalmának az utánpótlására meg kellett ta-

lálni a megfelelő keretet. Az oktatás terén az 1940. évi XX. tc. által egy új tanügyi programot vezettek be a népiskolákban. Az új rendszer a felső évfolyamokban főleg a gyakorlati oktatásra fordított volna nagyobb hangsúlyt, vagyis egyes tantárgyak keretén belül külön tantervet biztosított volna a mezőgazdasági, illetve iparos-kereskedői foglalkozásra fogékony tanulni vágyóknak.⁴⁸ Az ilyenfajta oktatás mellett, a gazdasági iskolák voltak hivatottak a mezőgazdaság, iparosok és kereskedők utánpótlására. Ezekben belül elkülönültek a mezőgazdasági, valamint az iparos vagy kereskedői ismereteket nyújtó iskolák. Erdélyben a két világháború között négy gazdasági iskola működött: a székelykeresztúri, a radnóti, a csomboldi, valamint a kézdivásárhelyi. Tantervük két évfolyamos téli gazdasági iskola rendszerének felelt meg. A második bécsi döntéssel a fent említett iskolák közül csak a kézdivásárhelyi és a székelykeresztúri került vissza Magyarországhoz.⁴⁹ A kézdivásárhelyi *Római Katolikus Téli Gazdasági Iskola* 1935-ben a leépített főgimnázium helyett létesült. Megvalósításán báró Szentkeresztty Béla, Gyárfás Elemér, Apor Péter, Tóth Balázs és Pál Ferenc fáradoztak. Az iskolába olyan, 14–30 év közötti ifjak jelentkezhettek, akik saját vagy szülői tulajdonban levő földet legalább 2 kataszteri holdnyit birtokoltak. A hallgatók elméleti és gyakorlati oktatásban is részesültek, az utóbbi az intézmény saját tulajdonában lévő és erre a célra szánt 35 holdas gazdaságában történt. Az évek folyamán, 1939-ig a tanulók száma folyamatosan emelkedett, 1941-ben már elérte a 69-et, 2 előadó és egy szaktanár felügyelete alatt.⁵⁰

A kereskedő-utánpótlást a Kereskedők és Kereskedő Ifjak által fenntartott *Kereskedelmi Tanonc Iskola* biztosította. Öt tanárral és 35 diákkal működött, azonban az 1941. év folyamán ideiglenesen fel kellett függesztenie tevékenységét.⁵¹ A kis- és kézműiparban dolgozók szakoktatását a *Községi Iparos Tanonciskola* látta el. Az oktatás három osztályban folyt, 7 tanár segítségével.⁵²

Ugyancsak a helyi iparosok képzésének előmozdításáért, a magyar állam a *bőripari szakiskolát* szándékozott építtetni. Az ügy lebonyolítására az Erdélyi Gazdasági Tanácsot kérték fel. A Tanács 1942. január 13-án terjesztette a város elé a tervet. Az

⁴⁰ Az 1924. július 26-án hozott tanügyi törvény 159. §-a léptette életbe a kultúrzónát. A törvény értelmében az érintett területen tanító román tanerők nagy kedvezményeket kaptak (fizetésük 50%-át pótlékként), ha kötelezték magukat, hogy legalább 4 évig azon a helyen tanítsanak. A kultúrzónába jó képesítésű, de magyarul egyáltalán nem tudó tanítókat neveztek ki. (SZLUCSKA János 2009, 9–10.)

⁴¹ BÖZÖDI György 1997, 163–165.

⁴² *Budapesti Közlöny*, 1940. november 10., 1.

⁴³ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 288, 293.

⁴⁴ *JKvK* 1941, 9.

⁴⁵ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 310.

⁴⁶ Uo., 294.

⁴⁷ SIMON Zsuzsanna 1995, 66.

⁴⁸ FEJÉR Tibor 1941, 139–140.

⁴⁹ ZALÁNYI Tibor 1941, 230.

⁵⁰ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 303, illetve: SZÁSZ Zoltán 1945, 110.

⁵¹ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 287.

⁵² Uo., 290.

épülethiány áthidalására a városi vezetőség a polgári iskola kollégiumától akart kérni tantermeket. Előzetes tervek szerint az 1943. év őszére indították volna be az intézményt, de a háborús nehézségek miatt erre nem került sor.⁵³

A hagyományos oktatási intézmények mellett a lakosság kulturális színvonalának emelésében fontos helyet kapott az *iskolán kívül végrehajtott, előadások formájában történő népművelés*, amellyel a városban a két világháború között a Katolikus Otthon és a Református Leányklub foglalkozott.⁵⁴ Az 1940. évtől kezdődően, a magyar hatóságok bevonulása után ismét nekifogtak a szervezésnek. A vármegyei bizottság 1942 elején alakult meg, titkára Földi István kézdívsárhelyi tanár volt. Heti kétszer tartottak előadást, valamint „tudás titka” elnevezésű tanfolyamokra is sor került, ahol az írás-olvasás rejtelmeibe vezették be a résztvevőket (a hallgatók száma megközelítette a 3000 főt).⁵⁵ Az előadók helyi tanárokból kerültek ki, de a különböző szociális intézmények vezetői is tartottak bemutatókat, főleg a családvédelemről. Az 1942. évben a népművelési bizottság több mint 30 előadást szervezett történelem, irodalom, népművészet, népvédelem, nemzetnevelés és honvédelem témakörökben. Ezenkívül három estélyt is rendezett, amelyeken a magyar népi játékokat, magyar dalokat, táncokat ismertették.⁵⁶ Az iskolán kívüli népművelési mozgalom keretén belül nyitották meg 1941-ben a városban a *Székely Leány Népfőiskolát*.

Az iskolán kívüli népnevelés mellett még megemlítendő az 1943. év második, illetve 1944. év első felében megszervezett *kézdívsárhelyi szabadegyetem*. Az előadásokat főleg a kolozsvári tudományegyetem tanárai tartották, történelmi (például László Gyula a honfoglaló magyarok településrendszeréről tartott előadást), irodalmi és más témákban.

Társadalmi szervezkedés, egyesületek

A város társadalma mozgalmas képet nyújtott a bécsi döntés után. A felszabadulást üdvözlő városi társadalom megújult erővel vettette be magát a szervezési munkálatokba. A társadalmi egyleteket javarészt az első világháború előtt alapították, de folytatták tevékenységüket annak ellenére, hogy a két világháború között néhányuk kénytelen volt rövidebb-hosszabb ideig beszüntetni működését. Jóval kevesebb alakult a két világháború közötti periódusban, ezek inkább felekezeti jellegűek voltak. A második bécsi döntés után is alapítottak a városon belül különböző

társadalmi szervezeteket, de ezek inkább a háborús korszak követelményeihez alkalmazkodtak.

A visszacsatolás után a társadalmi egyletek a Belügyminisztérium jogi ellenőrzése alá kerültek. A bejegyzéshez szükséges engedélyért a polgármesteri hivatalhoz kellett fordulni, mint elsőfokú hatósághoz, amely továbbította a kérvényt a belügyminiszterhez. Ugyanakkor a már meglévő egyesületeknek is módosítaniuk kellett az alapszabályzataikat.

Kézdívsárhelyen a legnagyobb hagyományokkal rendelkező egyesület a *Kézdívsárhelyi Kaszinó* volt. A Kaszinót a 19. század közepén, 1842-ben alapították. A bécsi döntés után az új igazgató K. Kovács István lett, a város gyakorló polgármestere. Alapítása 100. évfordulójának évében cserélte le a szervezet az alapszabályzatát. Eszerint az egyesület célja: „a vidéki társadalomba a közszellem és összetartás érzetének fejlesztése hazafias és művelt irányban. Testületi működése köréből azonban ki van zárva minden politikai és felekezeti irányú tevékenység. Célja elérésére eszközei a napi sajtó, folyóiratok, könyvtár, felolvasások, mulatságok vagy ünnepélyek rendezése”.⁵⁷ A tagok között megtalálhatóak voltak a társadalmi élet fontosabb személyiségei, mint Elekes Béla, a vármegyei tiszti ügyész, Gábor László, a kir. járásbírói elnök, Kovács J. István, a helyi újság főszerkesztője, a város iskoláinak az igazgatói és nem utolsósorban a helyi lelkészek. A vezetőségi tagok: elnök K. Kovács István polgármester, titkár Várhelyi Ödön, járási főszolgabíró, tb. elnök Vargha Béla, alelnökök Molnár Dénes és Tóth Balázs, mindhárman a város képviselő-testületének tagjai.⁵⁸

A fent említett célok mellett, a kulturális élet előmozdítása érdekében a város legnagyobb könyvtára is a Kaszinó tulajdonában volt. Mint városi könyvtár működött, nemcsak a tagok előtt állt nyitva. Az 1940. évben az állományában több mint négyezer kötet szerepelt.⁵⁹ A Kaszinó kulturális szerepvállalásának jeles példája volt az is, hogy ő tartotta fenn a városban működő egyetlen *múzeumot*. A múzeumot I. Diénes Ödön, a kaszinó elnöke alapította. Annak ellenére, hogy az alapítás érdekében a döntést már az 1920-as évek elején meghozták, a múzeum csak 1932. szeptember 4-én nyílhatott meg. Mivel nem állt külön épület rendelkezésükre, az Erzsébet Árvalánynevelő Intézetből béreltek termeket. Ekkor a gyűjtemény 8302 db tárgyat számlált, ami 1942-ig 20 914-re gyarapodott, régészeti, könyv, néprajz, természetrajz, mezőgazdaság, erdészet és egyéb kategóriákba sorolva. A második bécsi döntés után a mú-

⁵³ SÁL, Fond 20, Dos. 3423/1942, 19.

⁵⁴ *Csiki Néplap*, 1932. október 19. 2.

⁵⁵ *Székely Néplap*, 1942. október 27., 5.; január 18., 3.

⁵⁶ Uo., április 30., 7.

⁵⁷ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 236.

⁵⁸ Uo., f. 250.

⁵⁹ Uo., f. 242.

zeum válságos helyzetbe került. Termeit vissza kellett szolgáltatnia az árvaháznak. A gyűjteményt becsomagolták, és elhelyezték különböző intézményeknél, iskolákban. Ugyanakkor megindult egy saját épület keresése. A városba látogató Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter kilátásba helyezett egy állami támogatást a múzeum számára, de ez csak ígéret maradt.⁶⁰ A Kaszinó a háború után is folytatta tevékenységét. Jegyzőkönyvének utolsó bejegyzése 1948. október 1-jei.⁶¹

Egy másik jelentős egyesület a város életében az *Önkéntes Tűzoltó Egyesület (ÖTE)* volt. A tűzoltó egyesületet a 19. század első felében hozták létre. A két világháború között Földi István vette kezelésbe, és szervezte újra a tűzoltókat. Az egyesület nemcsak a nevében szereplő feladatkört látta el, hanem a városban tartott nagyobb ünnepélyeken biztonsági feladatokat is. Mindezek mellett fúvószenekarral rendelkezett, amelyet ugyancsak Földi István szervezett meg.⁶² Az egyesület 1941-ben 40 tagot számlált. A második világháború beköszöntének éveire az ÖTE anyagi helyzete leromlott, felszerelése elavult. A felszerelésben szereplő három fecskendő közül egyik (a korszerűbb) használhatatlan állapotba került, a legénység egyenruhái is több mint 8 évesek voltak, és nem létezett semmilyen anyagi fedezet a tagok továbbképzéséhez. A helyzet annyira súlyossá vált, hogy 1941-ben Földi István, az ÖTE igazgatója kénytelen volt rövid időre felfüggeszteni az egyesület tevékenységét, valamint a polgármesteri hivatalhoz fordulni segítségért. A polgármesteri hivataltól 1300 pengő támogatást kapott.⁶³ Ebből egyenruhát rendeltek a tűzoltóknak, a budapesti Hangya központtól, valamint két tisztnek fedezték a továbbképző tanfolyam költségeit,⁶⁴ de a felszerelés korszerűsítésére nem került sor.

Fontos szerepet játszottak a város életében a jótékonyági alapon működő *nőegyletek* is. A második bécsi döntést követően a városban három nőegylet tevékenykedett: a *Római Katolikus Oltáregylet*, a *Református Nőszövetség* és a *Jótékony Nőegylet*. A legkiemelkedőbb tevékenységet utóbbi fejtette ki.

A Jótékony Nőegyletet 1878-ban alapították. 1941-ben 186 tagja volt az egyesületnek. Elnöke Bajkó Kálmánné (a város egyik legnagyobb vállalkozójának felesége) volt.⁶⁵ A vezetőségi tagok társadalmi eredete hasonlóságot mutatott a Kaszinó tagjainak összetételével. Ha az előbbiben a polgári élet kiemelkedő személyei foglaltak helyet, az utóbbi a város

gazdasági és értelmiségi elitjének női tagjait tömörítette magába. Tagjai voltak Molnár Dénesné, Bartha Elekné, I. Diénes Jenőné, Sólyomné Nagy Irén (Sólyom Miklós felesége), Török Andorné, tiszteletbeli elnök zabolai gr. Mikes Árminné. Az 1941-ben fogalmazott alapszabály szerint az egyesület célja jótékonyági tevékenységek lebonyolítása, a „becsületes és jó erkölcsű házi szegények és árvák gyámolítása, szegény tanulók segélyezése”.⁶⁶ Ugyanakkor az egyesület estélyeket is szervezett: 1943 októberében a Vigadó színháztermében Zrínyi Ilona emlékére tartottak megemlékezést, ahol Molnár Dénesné előadást tartott Zrínyi Ilonáról, rövid színdarabot mutattak be, illetve fellépett a honvéd zenekar is.⁶⁷ A Nőegylet tagjai alapították meg a *Női önkéntes honvédelmi munkaszervezetet* is.⁶⁸

A második bécsi döntés után a háborús időkhöz igazodva megsokasodtak a *katonai jellegű egyesületek*. Ezek egyik típusa a *leventeegyesületek* voltak. Tagjait tizenéves ifjak köréből toborozták (kötelező részvétel mellett), akik katonai jellegű felkészítést kaptak.

1941 júliusában alapították a városi leventeegyesületet. Tisztikara: elnöke Szöcs Mihály gimnáziumi igazgató, titkárok Földi István tanár, Mihály László tisztviselő. Leventeoktatók Dienes Kálmán iskolaigazgató és Vajna Gábor tisztiorvos. Választmányi tagok Molnár Józsiás, Sólyom Miklós, Bálinth Dezső és Kovács István ipartestületi elnök. A városi és járási leventeparancsnok Pozsony Attila volt.⁶⁹ A leventeegyesület tevékenységéről nem maradt fenn sok adat. Annyit azonban tudunk, hogy a nagyobb ünnepélyeken ők is részt vettek, és az egyesület is szervezett ünnepségeket: ilyen volt például az 1941 szeptemberében megrendezett Széchenyi-ünnepség.⁷⁰

Egy másik, szintén a háború hozköthető társadalmi csoportosulás 1942. január 6-án alakult, *Magyar Tűzharcos Szövetség kézdivásárhelyi csoportja* néven. Az 1940. év szeptemberében megalakított Kézdivásárhelyi Frontharcos Egyesület az első világháborús veterán katonák szervezete volt. Ez az egyesület fogadta a városba bevonuló első magyar csapatokat, majd búcsúztatta a kivonuló 20. gépesített gyorsdandárt, és fogadta a 24. székely hegyivadász zászlóaljat.⁷¹ Ez a szervezet lépett be 1942. január 6-án a Magyar Tűzharcos Szövetségbe, megalakítva annak kézdivásárhelyi szervezetét. Elnöknek Lukács Vilmos kir. közjegyzőt választották meg, társelnöknek Török Zoltán polgármester-helyettest, alelnöknek Sólyom

⁶⁰ I. DIÉNES Jenő 1942, 73–93. A kézdivásárhelyi múzeum történetéről lásd még: I. DIÉNES Jenő 1943 és INCZE László 1997.

⁶¹ KCM, *A kézdivásárhelyi Kaszinó jegyzőkönyve*, V, 1935–1948.

⁶² ANTAL Árpád 1997, 63.

⁶³ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 150–152.

⁶⁴ Uo., 164.

⁶⁵ Uo., 300.

⁶⁶ Uo., 13–24.

⁶⁷ *Székely Nép*, 1943. október 9., 4.

⁶⁸ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 174.

⁶⁹ Uo., 316.

⁷⁰ *Székely Nép*, 1943. február 2., 5.

⁷¹ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 254.

Miklós ügyvédet. Az alakuló gyűlésen a szervezetnek 128 tagja volt.⁷²

Az országos félkatonai szervezetek minden vármegyében rendelkeztek helyi kirendeltségekkel. A *Turáni Vadászok* háromszéki szervezetének báró Szentkereszty Béla (1938 előtt az OMP helyi vezetője) volt az elnöke. A szervezet a megyében a járásoknak megfelelően volt felépítve. Sepsí járásban Séra István, Kovásznai járásban Kelemen Zoltán, Baróti járásban Fábíán Zoltán, Kézdi járásban Molnár Dénes volt az elnök. Az *Országos Magyar Lövészegyesület*nek a vármegyében városi szervezete volt Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen, valamint négy járási szervezettel is rendelkezett. Az egyesület kb. 7000 tagot számlált.⁷³

A város területén több olyan szervezet jött létre, amely a különböző gazdasági szektorokban dolgozó iparosokat és kereskedőket egyesítették. Ezek mint *érdekvédelmi szervezetek* működtek.

A kézdivásárhelyi kereskedők egyesülete a *Kereskedő és Kereskedő Ifjak Köre* volt. A szervezetet 1851-ben alapították, célja a városban tevékenykedő kereskedők érdekeinek a megvédése, a tagjai szakképzettségének fejlesztése tanfolyamokon keresztül. Az egyesület 1941-ben 148 taggal rendelkezett, elnöke Szabó Kálmán volt. A kereskedők köre jól felszerelt volt, több mint 2000 kötetes könyvtárral rendelkezett, valamint egy szakiskolát is fenntartottak.⁷⁴

A vendéglátóiparban dolgozók helyi szervezete, a *Kézdivásárhely és Vidéke Vendéglősök és Kocsmárosok Szakcsoportja* 1942-ben alakult meg, mint a Vendéglősök és Kocsmárosok Országos Szövetségének a tagja. Az ilyen jellegű szervezet alapítását a város vezetősége is támogatta. A polgármester az engedély kiállításakor az egyesületnek intézett levelében a következőket írta: „közérdekből is szükségesnek tartom, hogy itten, ahol a sok vendéglő és korcsma van, ezen szakcsoport működését megkezdhesse”.⁷⁵

A *Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetének* kézdivásárhelyi tagozata 1942. június 14-én alakult meg.⁷⁶ Az alapszabályzat szerint a szervezet célja a tagok gazdasági és szociális érdekvédelme. Céljainak elérésére közbenjár a hatóságoknál, a társadalmi intézményeknél, munkaadóknál, a tagok érdekében továbbképző tanfolyamokat szervez, segélyeket ad, valamint ingyenes munkaközvetítést bonyolít le. Tagjai a városban nagyrészt a kézműiparosok sorából kerültek ki.⁷⁷

A szabadidős tevékenységek hódolói számára a *sportegyletek* nyújtottak keretet. A városban egy sportegyesület működött, a Kézdivásárhelyi Sport Egyesület, amelyet 1912-ben alapítottak. A második bécsi döntés után nevet változtat, a „Gábor Áron” *Sport Egyesület* elnevezést véve fel. 1941-ben 112 taggal működött, vezetője Molnár Józsiás, a polgári leányiskola igazgatója volt.⁷⁸

Kézdivásárhelyen több sportágot műveltek a sportegyesület által biztosított keretek között. A népszerű labdarúgás hanyatlóban volt: a csapatok játékosainak nagy része háborús kötelességeinek tett eleget, helyette azonban a tenisz hódított teret. 1942-ben a kézdivásárhelyi sportegyesület, a Gábor Áron SE tenisz szakosztálya az országos szinten rangsorolt 170 egyesület közül a 34. helyezést érte el. A másik sikersportág az asztaltenisz volt. Az 1943. évben az asztaltenisz csapat több versenyen is részt vett, ahol dobogós helyezéseket szerzett.⁷⁹

Szociális gondozás

Az új magyar szociálpolitikai irányvonalat („produktív szociálpolitika”) a harmincas évek végén dolgozták ki, amelyet valamivel később az 1940: XXIII. tc. intézményesített, létrehozva az *Országos Családvédelmi Alapot* és annak kezelőjét, az *Országos Szociális Felügyelőséget (OSZF)*. Az új támogatási rendszert először, próbaként a Magyarországhoz visszacsatolt Felvidéken alkalmazták. A második bécsi döntés után, az erdélyi szociális támogatások hálózatának kiépítése érdekében életre hívták az *Erdélyi Szociális Szervezetet*. Háromszéken a szervezet a katonai közigazgatás bevezetésével párhuzamosan, 1940. szeptember 13-án kezdte meg működését, és folytatta megszűnéséig. Helyét a vármegyei Közléti Szövetkezetek (az OSZF helyi szervei) vették át, 1941 júniusától kezdődően.⁸⁰ A nép- és családvédelmi tevékenység különböző programokon keresztül valósult meg. A szegény, sokgyermekes családok számára a vármegyei családvédelmi alaphoz való juttatásokon kívül több állatakiót is szerveztek. Az úgynevezett „nagyállatakiók” általában a számosállat-állományt hivatottak javítani, vagy fejőstehenet juttattak a családok számára. A „kisállatakiók” baromfi vagy nyulak juttatásában öntött formát, az utóbbi a háziipar fellendítésére is szolgált. Kézdivásárhelyen 1942-ben 6384 pengőt költöttek állatakiókra. Kiosztásra ke-

⁷² Uo., 260–261.

⁷³ STRATULAT, Mihail 2000.

⁷⁴ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 286.

⁷⁵ Uo., 263.

⁷⁶ Uo., 174.

⁷⁷ Uo., 174–176.

⁷⁸ Uo., 308.

⁷⁹ *Hétfői Székely Nép*, 1942. július 26., 4; *Székely Nép*, 1943. március 29., 4.

⁸⁰ A háromszéki nép- és családvédelmi tevékenységről bővebben lásd: TÓTH-BARTOS András 2007. A két világháború közötti új irányú magyar szociálpolitikáról lásd: HÁMORI Péter 2006 vagy HÁMORI Péter 2006b.

rült 7 disznó, 3 tehén és 2 ló is.⁸¹ Általában a sokgyermekes családok kéréseit bíralták el pozitívan, egy három gyermekes család nagyobb pénzjuttatás iránti kérelemre már ritkábban bólintottak rá. Ugyanakkor, ha egy család már részesült kérelméhez hasonló juttatásban, akkor folyamodványa szintén nem részesült támogatásban.⁸² A sokgyermekes szegény családok egy másik támogatási formája a földbirtok-politika terén nyilvánult meg. Az ONCSÁt életre hívó törvény cikk a családvédelmi szervezetet felhatalmazta arra, hogy a sokgyermekes napszámosokat vagy cselédeket, akiknek nincs lehetőségük földet szerezni, előnyös támogatásban részesítse. Ide tartoztak az úgynevezett „kiskert akciók” is. A rászoruló családoknak elérhető áron kertészkedési lehetőséget biztosítottak saját szükségleteik kielégítésére. Kézdivásárhelyen az ONCSA ilyen célokra 7 hold területtel rendelkezett. Ezt parcellázták, és évi 10 pengő bér ellenében kiosztották. 1942-ben 30 ilyen kertet bocsátottak a rászoruló családok részére.⁸³

A családvédelmi házak építése az egyik fontos támogatási forma volt. A rászorulókat részére állami pénzből az ONCSA Erdély-szerte több házat is építtetett. A vármegyei Közjóléti Szövetkezetek 1942–1943 folyamán, Kézdivásárhelyen 5 ikerházat épített. Az első három lakást 1942. december 6-án adták át. Azért, hogy biztosítani lehessen a szegényebb sorsú nagycsaládok egyre növekvő lakásigényét, a polgármesteri hivatal 1943 közepén még két ikerházra adott megrendelést.⁸⁴

Egy másik támogatási forma a házassági kölcsön volt, ami által a népszaporulatot is támogatni kívánták. A fiatal házaspárok 500–1000 pengő kölcsönt kaptak. Kézdivásárhelyen 1942 elején 5–6 fiatal kapott ilyen jellegű kölcsönt.⁸⁵ A kölcsön törlesztési összege a születendő gyermekek arányában csökkent, a negyedik gyermek után a tartozást teljesen eltörölték.⁸⁶

A háború által teremtett helyzethez alkalmazkodva a hadigondozást is intézményesítették. Egységes hadisegélyt állapítottak meg bármilyen katonai szolgálat teljesítése után (függetlenül attól, hogy az illető harctéri vagy hazai szolgálatot teljesített), és juttattak el a hadbavonultak családjai részére. Az új szociálpolitikai gyakorlat részeként hozták létre a *Bajtársi Szolgálatot* is, amelynek feladata a hadisegély egyes esetekben való kipótlása volt. Feladatkörében nagyobb hangsúlyt fektetett a hadbavonult kézműiparosok és mezőgazdászok támogatására, abban az értelemben,

hogy igyekezett olyan támogatásokat nyújtani, amelyekkel biztosítani lehetett az iparosok távollétében a munka folytatását.⁸⁷ Annak ellenére, hogy Kézdivásárhelyen is működött ilyen szervezet, rendszeres segélyt nem folyósított a hadbavonultak csekély számára hivatkozva (a város területéről 1943-ban 17 lakos teljesített katonai szolgálatot a fronton).⁸⁸ Ugyanakkor az 1940-ben alapított *Hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák Kézdivásárhely és járási csoportja* az egyesület nevében megnevezett tagjainak védte az érdekeit.⁸⁹

A városban az ONCSA mellett más intézmények, egyesületek is részt vettek a rászorulókat támogatásában. Az árvák gondozásáról a város területén az 1872-ben alapított „*Erzsébet*” *Árvaleány-nevelő Intézet* gondoskodott. Az intézmény rendszeresen részesült támogatásban úgy az állam, mint a vármegye részéről. Az alispáni hivatal évi 1000 pengőt juttatott az árvaház részére, 1941-ben 12 000 pengő állami segélyben részesült, valamint az állami sorsjáték 20 000 pengőt adományozott. Az intézetnek 1942-ben 63 tanulója volt, nagyrészt a vármegye területéről, közülük teljesen árva csak 10 volt.⁹⁰ 1943-ra a növendékek száma elérte a 80-at. A háború előrehaladtával egyre nagyobb igény mutatkozott a hadiárvák valamilyen intézményben való elhelyezésére. Az Országos Gyermekvédő Liga tervezete szerint egy bizonyos évi összeg hozzájárulásával segíti az anyagiakkal küszködő árvaházakat, és ennek fejében gyermekeket helyez el az intézetekben. Az ajánlatot azonban a kézdivásárhelyi árvaház elvetette. Egy másik ajánlat az „Apát a hadiárváknak” országos szövetségétől jött. Ők 10 hadiárvát szerettek volna elhelyezni az „Erzsébet” árvaházba, tízévi költségek fedezése mellett. Erre készek voltak 96 000 pengőt fizetni, de az árvaház ezt az ajánlatot is elvetette, mivel kevésnek tartotta a felajánlott összeget.⁹¹ Egyetlen hadiárva elhelyezéséről van tudomásunk, egy kézdivásárhelyi lakos gyermeke, akinek a neveltetését a város vállalta.⁹²

A munkaképtelen szegények gondozásáról a *Szenkeresztly Stefánia Menedékház* (alapítva: 1874) gondoskodott.⁹³ Az intézmény „társadalmi úton” tartotta fenn magát, a város csak hozzájárult költségeihez, a tüzelőanyaghoz és a világításához, illetve magára vállalta a 16 gondozottból 8 étkeztetését.⁹⁴

1941-ben alapították az *Országos Egészségvédelmi Szövetség Kézdivásárhelyi fiókját*. Célja a szegények segélyezése, a szegény szülő nők elhelyezése és

⁸¹ SÁL, Fond 20, Dos. 58/1942, 89–91. ⁸² Uo., 174.

⁸³ *Székelly Nép*, 1942. június 28., 4.

⁸⁴ SÁL, Fond 20, Dos. 58, vol. 2, 16. és vol. 4, f. 26–30.

⁸⁵ *Székelly Nép*, 1942. február 10., 5.

⁸⁶ CSIZMADIA Andor 1942, 273.

⁸⁷ Uo., 275.

⁸⁸ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 37.

⁸⁹ Uo., 307.

⁹⁰ *Székelly Nép*, 1942. április 20., 7.

⁹¹ Uo., 1943. augusztus 29., 4.

⁹² *Hétfői Székelly Nép*, 1943. április 19., 3.

⁹³ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 305.

⁹⁴ Uo., Dos. 58/1942, 116. *Vö. JKvKi 1941, 9.*

csecsemőkelengyékkel való ellátása, házasságkötések elősegítése, gyermektartási perek folyamatba tétele. A szervezet az anya- és csecsemővédelem terén tevékenykedett. Alapításának évében a Zöldkereszttel együtt ingyenes orvosi ellátást adott több mint 1700 embernek, valamint a karácsonyi segélyezések alkalmával 157 gyermeket láttak el ruhával.⁹⁵ A zöldkeresztes tevékenység a városban 1941. április 15-én kezdődött el. A szervezet hetente tanácsadásokat tartott csecsemő- és kisgyerekgondozás, illetve a terhesség terén. Ugyancsak ők végezték az iskolákban az egészségügyi ellenőrzéseket, valamint gyakran ellátogattak családokhoz. 1942-ben a zöldkeresztes védőnők több mint kétezer családlátogatást és háromezret meghaladó szaklátogatást tettek.⁹⁶ Az egészségvédelmi felvilágosítást szolgáló előadásokat egy-egy szakorvos vagy a városi orvos tartotta. 1942-ben 6 ilyen előadás hangzott el, amelyen 1500-2000 ember vett részt.⁹⁷ A csecsemővédelem egyik legsarkalatosabb pontja a jól képzett bábák voltak. A járás (hivatalos) bábái, általában jó minősítést kaptak, azonban nagyon kevesen voltak. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a legközelebbi bábaképző Kolozsváron volt. Így tehát óriási előrelépést jelentett, hogy (állami támogatásból) 1943-ban Kézdivásárhelyen megnyitotta kapuit Székelyföld első bábaképző intézete.⁹⁸

Következtetések

Dolgozatomban megpróbáltam áttekinteni a városi élet néhány aspektusát a négy éves „kis magyar világ” idején. A rövid korszak idején a magyar állami igazgatás gőzerővel fogott neki az új területek reintegrációjának, amely egyrészt magába foglalta az állami intézményi hálózat kiépülését az átcsatolt részekben, párhuzamosan vagy magába olvasztva a régi

erdélyi társadalmi és gazdasági intézményeket. Az adminisztráció mellett egy széleskörű gazdasági revitalizációs és modernizációs programot⁹⁹ dolgoztak ki, amely a mezőgazdaság minőségi feljavításától, fejlesztésétől kezdve az iparosításig majdnem minden téren tenni kívánt valamit. A legtöbb terv az idő rövidsége és a háborús helyzet fokozódása következtében nem érte meg a megvalósítást, azonban ami megvalósult, az hosszú távon is életképesnek bizonyult.¹⁰⁰ A kezdeti euforikus pillanatok persze lassan szertefosztottak. Földi István a *Székely Ujság* hasábjain Kézdivásárhely közönségét nem önfelédtt ünneplésre, hanem a valós helyzet felmérésére és építő munkára szólította fel: „akik eddig egy szelet sovány kegyelemkenyérért is kapva-kaptak, most nagy álmokat kezdtek szőni, nagy és elérhetetlen állások után nyújtózódnak, kapkodnak, könyökölnek, és lehetőleg azt szeretnék, hogy kevés munkával kényelmes életet biztosíthassanak maguknak. ...Az ünnepek, a boldog szabadulás ünnepnapjai után tehát kezdődjön a munka”.¹⁰¹ Erre szükség is volt, hiszen az embereknek elsősorban a mindennapok borús valóságával kellett szembenézni: a megnövekedett adópréssel, a magyar bürokrácia rugalmatlanságával, a közhivatali ügynevezett „ejtőernyősökkel”,¹⁰² a központosítási törekvésekkel,¹⁰³ amelyeket tetőztek a begyűrűző háború által megkeserített hétköznapok. Az árakat maximalizálták, a közellátás egyre inkább akadozott, a beszolgáltatási kötelezettségek pedig napról-napra nőttek. A kiterjedt szociális és gazdasági támogatások (amelyeket a hivatalos propaganda soha nem mulasztott el széles körben ismertetni és néhol felerősíteni), valamint a Magyarországhoz való visszatérés pszichológiai hatásai azonban mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy – ellentmondásossága ellenére – a korszak emlékezete a mai napig pozitív maradjon.

Tóth-Bartos András – tbadexter@gmail.com

⁹⁵ SÁL, Fond 20, Dos. 3378/1942, 292.

⁹⁶ *Kézdivásárhely m. város tisztiorvosának évi jelentése, 1942*, SÁL, Fond 122, Dos. 34/1943, 36.

⁹⁷ Uo., 37.

⁹⁸ *Székely Nép*, 1943. december 10., 5.

⁹⁹ Az 1940–1944 közötti székelyföldi gazdasági modernizációs politikáról lásd bővebben: OLÁH Sándor 2008.

¹⁰⁰ Számatalan példával élhetünk, a földműveléstől az infrastrukturális fejlesztésekig, ekkor épültek ki a legtöbb erdélyi városban (köztük Kézdivásárhelyen is) a gabonaraktárak, megemlíthetjük a rétyi lenfeldolgozó üzemet, amelyet az 1990-es években zártak be, ott vannak az ONCSA-házak is, amelyeket átalakítva vagy sem, még mindig laknak a juttatottak leszármazottai.

¹⁰¹ FÖLDI István 1940, 3.

¹⁰² A korszak egyik konfliktusforrása az Erdélybe kihelyezett magyarországi hivatalnokok („ejtőernyősök”) és az erdélyi köztisztviselők közötti súrlódások voltak. Habár a köztisztviselői állások

legnagyobb hányadát helyiek töltötték be, a kormányzat számára kulcsfontosságú pozíciókba főleg anyaországi hivatalnokokat helyeztek, amit nem egy esetben sérelmeztek a helyiek. Az ebben megnyilvánuló Budapest–régio konfliktus mindvégig terítéken maradt. Ehhez azonban hozzátartozik az is, hogy az anyaországi túltelített értelmiségi munkapiacon elhelyezkedni képtelen hivatalnokréteg előszeretettel keresett magának megélhetést az erdélyi részeken, felhasználva minden rendelkezésére álló eszközt. Erre jó példa a K. Kovács István polgármester által röviddel a magyar csapatok bevonulása után kapott levél, amelyben magyarországi ismerőse arra kéri, hogy intézzen rokonának gazdatanácsosi állást a városban. Ennek érdekében „a belügy- és pénzügyminisztériumban már elő vannak készítve a dolgok. ...az ottani kormánybiztost hívjátok meg vacsorára”. (KCM, *K. Kovács István polgármester hagyatéka*.) A tisztviselőkérdésről lásd bővebben: CSILLÉRY Edit 2006.

¹⁰³ A központ–régio konfliktusról lásd bővebben: OLÁH Sándor 2004.

Levéltári és egyéb kéziratok források

- Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum (KCM)
 – *A kézdivásárhelyi Kaszinó jegyzőkönyve*
 – *K. Kovács István polgármester hagyatéka*
 Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
 – K 28: *Miniszterelnökség Nemzetiségpolitikai Osztálya*
 – KÜM XIX-J-1-a: *Külgügyminisztérium, Békeelőkészítő Osztály iratanyaga*
 Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)
 – Fond 20: *Kézdivásárhely város iratai*
 – Fond 122: *Háromszék Megye Közegészségügyi Hivatalának iratai*

Irodalom

- Demogr 1941* = Az 1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok, községek szerint*, LSH, Budapest, 1947.
JKvKvKi 1941 = *Jelentés Kézdivásárhely megyei város 1941. évi közigazgatási állapotáról*, Kézdivásárhely, 1942.
KvKvEi 1942 = *Kézdivásárhely megyei város költségvetési előirányzata az 1942. évre*, összeállította Fuchs Ernő városi számvevőszéki tanácsos. Kézdivásárhely.
KvKvEi 1943 = *Kézdivásárhely megyei város költségvetési előirányzata az 1943. évre*, összeállította Fuchs Ernő városi számvevőszéki tanácsos. Kézdivásárhely.
KvKvEi 1944 = *Kézdivásárhely megyei város költségvetési előirányzata az 1944. évre*, összeállította Fuchs Ernő városi számvevőszéki tanácsos. Kézdivásárhely.
Recens 1930 = *Recensământul general al populației României din 1930*.

*

- ANTAL Árpád
 1997 Karizma és önszerveződés, in: *Emlékkönyv a kézdivásárhelyi múzeum 25. évfordulójára*, Sepsiszentgyörgy.
 BÖZÖDI György
 1997 *Székely bánja* (2. kiadás), Marosvásárhely.
 CSILLÉRY Edit
 2006 Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben a második bécsi döntést követően, *Limes*, 2006/2, 73–92.
 CSIZMADIA Andor,
 1942 Társadalompolitika a háborúban, *Hitel*, 1942/5, 271–278.
 FEJÉR Tibor
 1941 Népiskola és gazdasági nevelés, *Kárpátmedence*, 1941. július.
 FÖLDI István
 1940 Ünnepek után, *Székely Újság*, 1940. szeptember 24., 3.
 HÁMORI Péter
 2006 A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben, in: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében* (szerk. Bárdi Nándor és Simon Attila), Somorja, 167–188.
 2006b „Produktív szociálpolitika” a visszacsatolt északi és keleti területeken, II, *Magyar Szemle*, 2006/3–4, 99–109.
 I. DIÉNES Jenő
 1942 *A kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*, Kézdivásárhely.
 1943 *A kézdivásárhelyi múzeum első búsz éve*, Kézdivásárhely.
 INCZE László
 1972 Céhek és céh hagyományok Kézdivásárhelyen, *Megyei Tükör*, 1972. márc. 5., 4–5.
 1997 A Kézdivásárhelyi Múzeum rövid története, in: *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára* (szerk. Incze László), Kézdivásárhely, 6–35.
 JÓZSEF Álmos
 2006 *Országzászló-állítások Háromszéken*, Sepsiszentgyörgy.
 L. BALOGH Béni
 1999 Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939–1944 között, *Regio*, 1999/3–4, 243–266.
 2003 Az erdélyi magyar menekültkérdés szociális vonatkozásai 1939–1944 között, in: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára* (szerk. Pál-Antal Sándor et al.), Kolozsvár, 29–39.
 MAGYARY Zoltán
 1942 *A magyar közigazgatás*, Budapest.
 OLÁH Sándor
 2004 Gyakorlati gondolkodásmód és megmerevedett etatizmus, *Korall*, 18, 98–113.
 2008 *Kivizsgálás*, Csikszereda
 SÁRÁNDI Tamás
 2010 Kisebbségpolitika a közigazgatási gyakorlatban a katonai közigazgatás idején Észak-Erdélyben, *Limes*, 2010/2, 57–75.

SEBESTYÉN Elemér – SZABÓ Péter

2008 Észak-Erdély és Székelyföld magyar katonai közigazgatás alatt (1940. szeptember–november), *Századok*, 2008/6, 1383–1420.

SIMON Zsuzsanna

1995 Erdély köz- és szakigazgatása a második bécsi döntés után, *Regio*, 1995/4, 50–82.

STRATULAT, Mihail

2000 *Serviciul Special de Informații. Frontul de Vest Ungaria. Organizațiunii iredentiste și formațiuni paramilitare (februarie 1943)*, București.

SZÁSZ Zoltán

1945 *Erdély mezőgazdasági szakoktatása és szakirodalma*, Kolozsvár.

SZLUCSKA János

2009 „Pünkösdi királyság”. *Az észak-erdélyi oktatásügy története, 1940–1944*, Budapest.

TILKOVSKY Lóránt

1967 *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*, Budapest.

TÓTH-BARTOS András

2006 Háromszék vármegye gazdaságának fejlesztésére tett próbálkozások 1940–1944 között, *Limes*, 2006/2, 107–118.

2007 Szociális gondozás Háromszéken 1940–1944, *Acta Siculica 2007*, 515–526.

VARGA E. Árpád

1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I, Budapest–Csíkszereda.

VENCZEL József

1942 *Az EMGE munkája 1941–1942-ben*, Kolozsvár.

ZALÁNYI Tibor

1941 A gazdasági iskolák szerepe 1933–1940-ig Erdélyben, in: *Erdélyi Gazda Naptára 1941*, 228–250.

Date privind istoria orașului Târgu Secuiesc între 1940-1944

(Rezumat)

După al doilea arbitraj de la Viena, părțile nordice și estice ale Transilvaniei au fost reanexate Ungariei. În timpul administrației maghiare orașul s-a revitalizat: asociațiile închise în anii dictaturii regale și-au reinnoit activitatea, s-au înființat școli, s-a îmbunătățit sistemul de ocrotire socială. Pe lângă cele amintite, la inițiativa guvernului de la Budapesta au fost implementate o serie de programe vizând mai ales modernizarea infrastructurii, dezvoltarea industriei și ameliorarea agriculturii.

Lucrarea tratează viața orașului abordând teme ca urbanistica, problema învățământului, situația asociațiilor culturale și sociale, implementarea programului de modernizare a economiei și a noului sistem de ocrotire socială.

Aspects of city life in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) between 1940–1944

(Abstract)

After the Second Vienna Award the northern and eastern regions of Transylvania were re-annexed to Hungary. During the Hungarian administration city life in Transylvania revived: formerly closed associations and clubs resumed their activity, new schools were founded, the system of social benefits was improved. In addition, the Hungarian government expended care on developing infrastructure, industry and agricultural production.

The paper treats the city life of the Hungarian town Kézdivásárhely during the years following the Second Vienna Award covering issues such as urbanization, the activity of different associations, education, social care and economic amelioration.

1. táblázat Kézdivásárhely nemzetiségi megoszlása

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Zsidó, jidís	Cigány	Ukrán	Szerb	Szlovák
1910	6079	50	5970	37	22	-	-	6	1	8
1930	5107	237	4782	60	28	14	0	0	0	4
1941	6615	27	6509	65	14	7	1	0	0	2

Forrás: VARGA E. Árpád 1998.

2. táblázat Háromszék vármegye lakosságának megoszlása foglalkozás szerint

Háromszék vármegye lakosságából	Földművelés	Ipar összesen	Hitel	Kereskedelem	Szállítás és kommunikáció	Közintézmények	Külföntékek	Nem nyilatkozott
Vidéki (%)	75.97%	13.00%	0.15%	1.72%	1.82%	2.76%	4.41%	0.17%
Városi (%)	8.76%	37.76%	1.52%	8.61%	4.38%	16.84%	21.12%	1.01%
Sepsiszentgyörgy (%)	7.83%	38.60%	1.33%	6.39%	4.90%	19.24%	20.81%	0.91%
Kézdivásárhely (%)	10.73%	35.97%	1.92%	13.32%	3.27%	11.77%	21.79%	1.23%

Forrás: *Recens 1930*, XXI.

3. táblázat Kézdivásárhely megyei város lakosságának megoszlása foglalkozás szerint

Kézdivásárhely	Összesen	Földművelés	Bányászat	Fémipar	Faipar	Építkezés	Textil és kézműipar	Élelmiszeripar és dohányipar	Vegyipar, nyomda- és papíripar	Egyéb ipari létesítmények	Hitel	Kereskedelem	Szállítás és kommunikáció	Közintézmények	Külföntékek	Nem nyilatkozott	
Összesen	5,107	548	7	211	356	103	831	295	33	1	98	680	167	601	1,113	63	
Városi aktív lakosság összesen	2,547	405	1	113	161	45	425	155	19	1	55	358	73	291	409	39	
Birtokos	12	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Vállalkozó	577	108	1	31	42	17	184	41	5	0	2	123	11	0	12	0	
Szabadfoglalkozású	41	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	26	13	0	

Kézdivásárhely	Összesen	Földművelés	Bányászat	Fémipar	Faipar	Építkezés	Textil és kézműipar	Élelmiszeripar és dohányipar	Végyipar, nyomda- és papíripar	Egyéb ipari létesítmények	Hitel	Kereskedelem	Szállítás és kommunikáció	Közintézmények	Külföldiek	Nem nyilatkozott
Alkalmazott	808	95	0	48	72	19	102	63	9	1	32	85	51	159	55	17
Inas és segéd	239	0	0	28	36	1	117	9	3	0	2	25	2	0	14	2
Egyéb	313	42	0	0	3	0	0	1	0	0	0	5	0	4	245	13
Családi kisegítő	120	106	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14	0	0	0	0
Cselédek	437	42	0	6	8	6	22	41	2	0	19	106	9	102	70	4
Passzív lakosság	2.560	143	6	98	195	58	406	140	14	0	43	322	94	310	704	27

Forrás: *Recens 1930, XXI.*

4. táblázat Kézdivásárhely megyei város költségvetése az 1941–1944. évekre

Csoport és fejezet megnevezése	Szükséglet					Fedezet				
	1941. évi zárószámadás eredménye	1942. évi zárószámadás eredménye	1942. évi zárószámadás eredménye	a város polgármesterének javaslata 1944-re	1941. évi zárószámadás eredménye	1942. évi zárószámadás eredménye	1942. évi zárószámadás eredménye	a város polgármesterének javaslata 1944-re		
I. Általános igazgatás										
I. Közigazgatás	84,267.52	103,452.16	122,866.00	156,020.00	12,102.73	15,655.28	13,468.00	12,750.00		
II. Rendészet	2,484.00	2,785.45	3,386.00	4,680.00	1,366.60	1,460.85	1,400.00	1,400.00		
III. Tűrendészet	19,215.64	14,071.12	21,387.00	39,300.00	13,680.00	60.00	100.00	200.00		
IV. Katonaiügy	5,708.81	6,941.11	11,456.00	24,200.00	47.92	9.44	140.00	90.00		
V. Adókezelés	23,205.58	39,243.39	44,778.00	61,150.00	183,649.75	230,623.55	273,609.00	373,840.00		
Összesen	134,881.55	166,493.23	203,873.00	285,350.00	210,847.00	247,809.12	288,717.00	388,280.00		
II. Közegészségügy										
I. Közegészségügy	11,743.47	14,606.49	22,101.00	26,620.00	3,874.29	3,510.75	4,353.00	7,990.00		
II. Állategészségügy	13,858.11	7,575.11	19,300.00	19,320.00	8,207.03	8,633.86	13,419.00	33,060.00		
Összesen	25,601.58	22,181.60	41,401.00	45,940.00	12,081.32	12,144.61	17,954.00	41,050.00		
III. Közoktatás, közm. vall.										
I. Tanügy	10,371.20	8,392.47	20,233.00	14,050.00	3,661.38	2,077.94	12,450.00	2,390.00		
II. Közművelődés	3,335.00	4,979.00	7,550.00	9,950.00	0.00	0.00	0.00	0.00		
IV. Vallásügy	0.00	340.00	564.00	780.00	0.00	0.00	0.00	0.00		
Összesen	13,706.20	13,711.47	28,347.00	24,780.00	3,661.38	2,077.94	12,450.00	2,390.00		

Csoport és fejezet megnevezése	Szükséglet				Fedezet			
	1941. évi zárószámadás eredménye	1942. évi zárószámadás eredménye	1942. évi zárószámadás eredménye	a város polgármesterének javaslata 1944-re	1941. évi zárószámadás eredménye	1942. évi zárószámadás eredménye	1942. évi zárószámadás eredménye	a város polgármesterének javaslata 1944-re
IV. Szegényügy és népjólét								
I. Szegényügy	6,365.02	8,026.15	9,635.00	14,090.00	1,127.40	2,335.37	950.00	1,650.00
II. Népjólét	2,208.92	1,771.68	2,122.00	4,540.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Összesen	8,573.94	9,797.83	11,757.00	18,630.00	1,127.40	2,335.37	950.00	1,650.00
V. Közlelemzés								
I. Közvágóhíd	13,835.77	56,827.65	44,311.00	54,400.00	16,835.00	59,571.60	37,590.00	48,650.00
II. Harósi hűsszék	0.00	60.00	200.00	200.00	0.00	0.00	20.00	20.00
III. Piacterek	5,803.43	6,127.65	7,790.00	12,750.00	22,609.16	17,485.62	24,000.00	26,000.00
IV. Kötött élelm. gazd.	5,388.00	11,716.00	2,000.00	2,000.00	0.00	8,000.00	0.00	0.00
Összesen	25,027.20	74,731.30	54,321.00	69,350.00	39,444.16	85,057.22	61,610.00	74,670.00
VI. Városépítés								
I. Városszabályozás	3,345.21	5,504.15	12,721.00	37,250.00	1,735.40	881.03	800.00	1,200.00
II. Sétányok, faiútervények	1,741.96	3,322.43	6,021.00	10,760.00	250.00	250.00	330.00	330.00
III. Utak, gyalogátkelők	52,597.00	60,601.59	256,812.00	133,010.00	13,459.75	16,826.88	214,080.00	57,400.00
IV. Árcédelem	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
V. Útcaák, terek tisztogatása	10,125.45	10,663.09	17,562.00	27,270.00	0.00	0.00	0.00	0.00
VI. Közvilágítás	9,722.80	10,711.23	11,040.00	37,300.00	0.00	0.00	0.00	0.00
VII. Csatornázás	12.98	20,500.00	3,800.00	12,000.00	3,846.78	4,120.40	3,900.00	4,300.00
VIII. Vízmű	467.96	1,504.30	2,620.00	930.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Összesen	78,013.36	112,806.79	310,576.00	258,520.00	19,291.93	22,078.31	219,110.00	63,230.00
VII. Vagyonigazgatás								
I. Ingatlan és ingó vagyon	57,344.88	49,891.94	76,350.00	113,570.00	72,213.37	79,840.07	101,751.00	174,980.00
II. Jogok és javadal- mak	0.00	0.00	0.00	0.00	733.67	1,489.76	1,560.00	1,520.00
III. Különféle intéz- mények	18,377.55	23,631.00	23,400.00	39,800.00	17,669.24	31,238.45	23,350.00	42,100.00
Összesen	75,722.43	73,522.94	99,750.00	153,370.00	90,616.28	112,568.28	126,661.00	218,600.00
VIII. Hitelügy								
I. Hitelügy	9,946.45	4,367.00	18,935.00	36,360.00	109.54	619.87	2,000.00	2,000.00
Összesen	9,946.45	4,367.00	18,935.00	36,360.00	109.54	619.87	2,000.00	2,000.00

Forrás: *KövKorEi 1942–1944.*

5. táblázat Kézdivásárhely város vagyona a második bécsi döntés után

Vagyontárgy	Jövedelmező vagyon 1940-ben	Jövedelmező vagyon 1941-ben	Jövedelmező vagyon 1942-ben	Nem jövadelmező vagyon 1940-ben	Nem jövadelmező vagyon 1941-ben	Nem jövadelmező vagyon 1942-ben	Összes vagyon 1940-ben	Összes vagyon 1941-ben	Összes vagyon 1942-ben
Ingatlanok (5923 k. hold)	78.387.00	127.447.30	132.063.00	209.023.00	82.687.00	82.882.00	287.410.00	210.134.30	214.945.00
Épületek (28 db)	83.877.34	83.760.00	84.826.67	23.266.00	23.183.34	23.183.34	107.143.34	106.943.34	108.010.01
Ingók (leltári tárgyak)	17.632.67	19.604.01	6.016.67	18.618.74	29.168.26	45.685.89	36.251.41	48.772.27	51.702.56
Erdei és mezőgazdasági termények					4.557.56	3.341.10	0.00	4.557.56	3.341.10
Kamatkozó takarékpénztári betétek (folyószámla)			115.508.67	12.753.38			12.753.38	0.00	115.508.67
Kamatkozó értékpapírok							0.00	0.00	0.00
Kamatkozó követelések	78.075.15	47.597.84	28.272.07				78.075.15	47.597.84	28.272.07
Nem kamatozó követelések ingatlan üzemek ingó	51.849.20	51.849.20	14.577.89 250.158.89	66.073.11	41.530.62	14.577.89 302.008.09	14.577.89 302.008.09	66.073.11 51.849.20	41.530.62 51.849.20
Jogok és javadalmak	703.400.00	433.200.00	433.200.00				703.400.00	433.200.00	433.200.00
Fogy. szerek, anyagok anyagszámadás szerint					20.771.24	35.827.46	0.00	20.771.24	35.827.46
Összesen	1.013.221.36	763.458.35	851.736.28	528.397.90	477.044.86	483.665.79	1.541.619.26	1.240.503.21	1.335.402.07

Forrás: *KöbKüEi 1942–1944.*

6. táblázat A város vagyont terhelő kölcsönök

Hitelező neve	Mikor vétetett fel a kölcsön és mikor használtatott fel	Hosszúlejáratú kölcsön	Rövidlejáratú kölcsön	Kamatláb
F.A.R.T.A.	1941. Légitalmi beruházásokra	–	13,000	kamatmentes
M. kir. Belügyminisztérium	1941. Végőhídi hitőberendezés és jégyár	40,000	–	kamatmentes
ONCSA	1942. Munkabérekre	–	2,500	kamatmentes
M. kir. Pénzügyminisztérium	1942. Állami szeszgyárhoz vezető út építésére	–	12,000	kamatmentes
Kézdivásárhelyi Takarékpénztár Rt.	1944-ben felveendő	–	38,000	6.50
Kézdivásárhelyi Takarékpénztár Rt.	1944-ben felveendő. Vágóhídi hitőberendezés és jégyár befejezése	–	21,000	6.50
MABI, Budapest	1943. Főtér rendezése és követése	160,000	–	7.50
Összesen		200,000	86,500	–

Forrás: *KöbKüEi 1942–1944.*

8. táblázat Iskolák Kézdivásárhelyen, 1941

Iskola neve	Osztályok száma	Tanulók száma	Tanerők száma
Állami népiskola	n. a.	441	10
Állami óvoda	n. a.	90	2
Állami polgári leányiskola	n. a.	336	13
Általános Ipartanonc Iskola	3	121	7
Kereskedőtanonc szakiskola	n. a.	31	n. a.
Református népiskola	n. a.	69	2
Római Kat. Nagy Mózes Gimnázium	6	300	13
Római kat. népiskola	n. a.	67	2
Római kat. téli gazdasági iskola	n. a.	61	5
Széky Leány Népiskola	n. a.	23	3
Összesen		1,539	57

Forrás: *Jubilei 1941.*

7. táblázat Kézdivásárhely nép- és családvédelmi költségei

Megnevezés	Előirányzott	Felhasznált összeg
Közmunkára adott kölcsönök	2,500.00	
Inségmunka		
Szellemi szükségmunka		21,915.56
Támogatásra szorulóknak adott kölcsönök és vételáru hitelezések	58,025.00	
Köziéleti Szövetkezet forgóórájára adott kölcsönök	87,278.52	87,279.52
Összesen	147,803.52	109,195.08
Tejaktió	5,400.00	5,400.00
Érteztetési akció		
Cukorakció		
Tanfolyamok	2,100.00	2,100.00
Ósztöndíjak		
Ruha- és cipősegélyek	5,875.00	4,643.05
Napközi otthonok fenntartása	4,875.00	2,990.33
Egyéb segélyek	2,200.00	1,272.00
Karitatív segélyek összesen	20,450.00	16,405.38
Házassági kölcsön	1,275.00	1,367.54
Ügykezelés	168,253.52	125,600.46
Mindössze		

Forrás: SÁL, Fond 20, Dos. 58, vol. 3.

9. táblázat Kézdivásárhely lakosainak műveltségi adatai, 1941

Törvényhatóság	Főiskolát végzett	Középiskola 8	Középiskola 6	Középiskola 4	Elemi iskola 8	Elemi iskola 6	Elemi iskola 4	Ír és olvas általában	6 évesnél idősebb analfabéta összesen	6 évesnél idősebb férfi analfabéta	6 évesnél idősebb nő analfabéta	Ismeretlen műveltségű
Háromszék megye	612	1,734	643	4,465	252	48,365	31,351	108,063	17,997	9,265	9,712	110
Kézdi járás	69	303	103	621	26	11,607	9,959	29,834	5,957	2,853	3,104	78
Miklósvári járás	41	168	53	387	26	7,970	3,408	14,521	1,952	866	1,066	2
Orbai járás	73	232	87	560	49	8,818	5,949	19,862	3,885	2,834	2,051	4
Sepsi járás	85	348	97	721	76	13,206	6,571	25,869	4,746	2,072	2,674	5
Járások összesen	268	1,051	340	2,289	177	41,601	25,887	90,086	16,540	8,625	8,895	89
Kézdivásárhely mv.	104	215	77	719	32	2,158	1,737	5,829	390	173	217	3
Sepsiszentgyörgy mv.	240	468	226	1,457	43	4,606	3,727	12,148	1,067	467	600	18
Városok összesen	344	683	303	2,176	75	6,764	5,464	17,977	1,457	640	817	21

Forrás: *Demogr. 1941.*

KÖZGYŰJTEMÉNY
ÉS TÖRTÉNELMI ÖRÖKSÉG

Szekeres Attila István

A SEPSISZENTGYÖRGYI ÁLLAMI LEVÉLTÁRBAN ŐRZÖTT
HÁROMSZÉKI ARMÁLISOK CÍMEREI

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodájának (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL) állományában jelenleg tizennégy eredeti nemeslevél található¹ az 1568 és 1792 közötti időszakból. Közülük mindössze hét dokumentum tartalmaz címerfestményt. Ezek közül három kedvezményezettje háromszéki család. Jelen tanulmány ezek címereit mutatja be.

Az alsócsernátoni Kelemen család címere

Bethlen Gábor fejedelem 1628. május 7-én Gyulafehérváron címert és nemességet, valamint alsócsernátoni telket adományozott alsócsernátoni Georgius Literatus Kelemen, azaz Kelemen György deáknak.² Nagyon jó állapotban levő, kissé foltos, de ép pergamen (1. ábra). Mérete 700 × 545 mm, melyből 80 mm a kétszeresen tűrt plica. A szöveges rész mérete 580 × 320 mm, intituláció nélkül a szövegmagasság 280 mm. A fejedelem nevét vörössel írták, szintúgy vörös a címer kerete. A címer mérete: 100 × 105 mm. Az oklevelet függőpecséttel erősítették meg. A természetes színű viaszágyméretje 82 mm, a belefoglalt vörös viaszpecsété 57 mm. A függőpecsét zsinórja kék-sárga-vörös-fehér selyemfonalakból sodort.

A címer leírása: *Scutum videlicet militare rubei coloris, in cuius campo, sive area strutio candidus sinistro pedum calamo scriptorio similiter candido insistere, dextro autem ense vagina nudum, capulotenus scissurae ungulae suae impositum erectum tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus varietate ornatum, ex cuius angulis hinc tria plumae strutionis candidae, illinc ensis nudus surgentes perse invicem*

*transversim positi stare visuntur. Ex cono vera galeae teniae variorum colorum hinc inde defluentes, utraque oras sive margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant, prout haec omnia in capite seu principio praesentium literarum nostrorum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur.*³

A címer (2. ábra) kör alakú olaszkoszorúval szegélyezett, damaszkozott bordó mezőben áll, a koszorún kívül vörös szegélyű, szintén damaszkozott kék mező található. Igényes címerrajzzal állunk szemben. Általában a jobban fizetőknek szoktak az átlagosnál jobban kidolgozott címermezőjű képet festeni, ugyanis a címerfestésért külön illeték járt,⁴ s igény szerint – amennyiben a címerkép megegyezett a nemeslevélben megfogalmazott leírással – a külső díszeket lehetett variálni. Ám ebben az esetben azt gyanítjuk, hogy inkább a kollegialitás jeleként festhettek igényesebb címet, mivel az adományozott, mint ahogy neve mutatja, deák, kancelláriai tisztviselő lehetett. Alsócsernátoni Kelemen György adománya bejegyeztetett az Erdélyi Királyi Könyvekbe⁵. A kedvezményezett nemességet, címert és Alsócsernátonban birtokot nyert az adományozás által. Ajánlották Bernáld Ferenc, Kelemen Dániel, Kovacsóczi István kancellár, albisi Zólyomi Dávid háromszéki főkapitány, vargyasi Daniel Mihály háromszéki királybíró, alkapitány. A bejegyzésben szerepel, hogy Kelemen György deák tanulmányai és udvari szolgálata elismeréseként részesült az adományban.

Sándor Imre munkájában⁶ a latin nyelvű címerleírás mellett látható a címer heraldikai rajza (3. ábra), K. Sebestyén József műve. Ez a rajz kissé különbözik a nemeslevélben szereplőtől: az oromdísz két eleme helyet cserél, a három strucctoll jobbra hajlik, a hegyével felfele álló kard enyhén balra. Sándor Imre

¹ Egyik pergamennnek csupán a fele van meg, a címerrajzzal elentéses rész, más két nemeslevélből barbár módon kiollózták a címet.

² SÁL, Fond 93, 7.

³ Azaz: „vörös színű katonai pajzs, melynek mezejében vagy udvarában fehér strucc bal lábában szintén fehér írótojjal lép, jobbában pedig kivont, hüvely nélküli, egyenesen álló kardot markolatánál megragadva magasba emelve látszik. A pajzs fölé zárt katonasisak van helyezve, ezt ékkövekkel és igazgyöngyökkel díszített királyi fejék fedik, amelynek közepéből hasonlóképpen

hármás fehér strucctollazat, másik oldalon, keresztben csupasz kard egyenesen állni látszik, a sisak csúcsáról pedig különféle színű pántlikák futnak le, igen szépen övezve és díszítve a pajzs mindkét oldalát, ahogy mindez jelen oklevelünk tetején vagy inkább elején a festő tanult kezével és tehetségével ékeken kifejezve és megmintázva látható”. (A szerző fordítása. Átnézte Szálkai Tamás.)

⁴ MOLNÁR András 2004, 12–13.

⁵ MOL, F 1, 18, 38–39.

⁶ SÁNDOR Imre 1910, 103.

megjegyzzi, hogy a nemeslevél felsőcsernátoni(!) Kelemen Gábor tulajdona, függőpecsétje ép.⁷

Az angyalosi Forró család címere

Bethlen Gábor fejedelem 1629. március 1-jén kelt oklevelében⁸ (4. ábra) megerősítette az alább felsoroltak nemességét, számukra címert (5. ábra) adományozott, angyalosi házukat a teherviselés alól mentesítette: angyalosi *Borbély*, másképpen *Forró Ferenc* és felesége, *Dévai Erzsébet*, fiuk, *István*, és lányuk, *Margit*, valamint *Forró Miklós* és felesége *Dévai Anna*, fiaik, *István* és *György*, és leányaik, *Ilona*, *Katalin* és *Anna*. A pergamen kemény, a hajtások mentén töredezett, hátulról megragasztották. A nemeslevél sok helyen olvashatatlaná vált, így a felsorolt gyerekek nevét nehéz kiszabálni. Mérete 600 × 607 mm, ebből 77 mm a plica. A szöveges rész mérete 520 × 430 mm, intituláció nélkül a magassága 385 mm. A címerméret 98 × 133 mm. A dokumentumot 88 mm átmérőjű természetes színű viaszagyba helyezték, 54 mm átmérőjű vörös viaszpecséttel erősítették meg. Ez vörös-fehér-zöld selyemfonalakkból sodort zsinóron függ.

A címer leírása: *Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo, sive area anchora fixa ferri politi (...) orem, sive faciem referens delphinum cauda sursum, capite vero infra sibi circumvolutum habere conspicitur. Scuto imminente galeam militarem clausa diadema regium contegit gemmis et unionibus varie et decenter exornatum, cuius medio anchora priori similis imposita delphinum simili me (...) sibi circumvolutum habet; ex cono galeae teniae variorum colorum hinc inde defluentes utrasque oras sive margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant.*⁹

A címer arannyal szegélyezett négyes sötétkék karéjban áll, mely a maga rendjén zöld mezőben helyezkedik el. A címermező szegélye vörös. A horgonyra csavarodott delfin az ókori klasszikus európai kultúrákban ismert volt. Megjelenik, mozaikon is látható az ógörög Delphoi városában (6. ábra), valamint Domitianus és Titus Flavius Vespasianus római császár pénzerméin is (7. ábra), utóbbin Augustus Octavianus császár jelmondatával – „Festina lente”¹⁰ – együtt. A delfin a gyorsaságot, a horgony

a fékezőerőt jelképezi.¹¹ A keresztény szimbolikában a horgony a remény jelképe, a delfin Jézus Krisztust szimbolizálja.¹² A címerkép megegyezik Aldo Manuzio, latinosan Aldus Manutius (1445–1515) híres velencei nyomdász nyomdászjegyével (8. ábra).

Az erdélyi, főleg székelyföldi címerek történetében különleges esettel állunk szemben. Nem a kedvezményezett vagy valamely felmenője által végrehajtott hőstettre, nem is a megnesesített foglalkozására vagy nevére utal a címerkép, hanem az európai jelképrendszerből kölcsönöztek elemet.

Az angyalosi Forró családról Kővári László feljegyezte, hogy „Háromszék jobb családainak egyike. A család tagjai régibb időkben csapatvezérek, később is hivatalnokok. A 17. század elején elszaporodtak vala, s így jószágok is megoszlott. Angyalosi *Forró Zsigmond* 1794–1815-ben Miklósvárszék ügyésze. *Ferenc* ugyanott árvaszéki bíró 1847-ben. *Elek* előbb székely huszár tiszt, utóbb (1848-ban) a forradalmi részen szolgált”.¹³

Pálmay József szerint az angyalosi Forró család annak a *Forró Péternek* a leszármazottja, akit 1303-ban Fejér megyei birtokosként említenek. A továbbiakban más, kétségtől a családhoz tartozó ősokeket sorol fel.¹⁴

1420. március 9-én *Forró László* „több bodolai birtokos ellen erőszakoskodik”, ezért az erdélyi alvajda vizsgálatot rendelt el az ügyben.

...

1602-ben *Forró Gábor*, *Márton* és *András* felesküszik Rudolf király hűségére.

1607-ben a Forró család kovásznai ága nyert nemeslevelet.

1614-ben négy főágban él a család: Angyaloson, Besenyőben, Oroszfaluban és Kovásznán.

1635-ben a Rákóczi György-féle összeírásban szerepel a család több tagja.

Sándor Imre idézett művében¹⁵ említi, hogy a nemeslevél szétszakadozva, festett címerrel és függőpecséttel Füzi Áronné, Forró Róza gidófalvi (Háromszék vármegye) lakos birtokában van. Közli a címernek K. Sebestyén József által készített heraldikai rajzát (9. ábra) is.

⁷ A dokumentum egy másolata megtalálható az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában, teszi hozzá a szerző. (SÁNDOR Imre 1910, 103.)

⁸ Az armális lelőhelye: SÁL, Fond 170, Dos. 1, 5.

⁹ Azaz: „égszínkéék színű katonai pajzs mezejében vagy udvarában álló horgony szárára farkával felfele, fejével lefele álló delfin tekeredni látszik. A pajzson nyugvó zárt katonasíkat ékkövekkel és igazgyöngyökkel díszített királyi fejk fedí, amelynek közepéből ugyanolyan horgony, szárára tekeredő delfinnel, a sisak csúcsáról pedig különféle színű pántlikák futnak le, igen szépen övezve és

díszítve a pajzs mindkét oldalát ékesen kifejezve és megmintázva”. (A szerző fordítása. Átnézte Szálkai Tamás)

¹⁰ *Lassan siess*. Egyes szerzőknél: *Lassan járj*.

¹¹ HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMDÁM György 2004, 130.

¹² Uo., 65.

¹³ KŐVÁRI László 1854, 88.

¹⁴ PÁLMAJ József 1901, 164–165.

¹⁵ SÁNDOR Imre 1910, 110.

A lisznyói Damó család címere

I. Ferenc magyar király 1792. március 2-án nemességet, címert és lisznyói (von Lysznio) előnevet adományoz Damó Józsefnek.¹⁶ A korábbiaktól eltérően ez a nemeslevél könyv formátumú, kötése kemény táblás, bordó bársony borítású, mely helyenként megfakult. A kötéstábla mérete 310 × 380 mm, a lapok mérete 300 × 370 mm (10. ábra). A könyv 18 papírlapot tartalmaz, elől és hátul 2-2 üres. A közbelső 14 lap 13 oldala képezi a tulajdonképpeni nemeslevelet. A címert a 7. oldalra festették (11. ábra). Azonkívül, hogy a borító kissé kopott, napszitta, a nemeslevél kitűnő állapotnak örvend. A címer mérete 160 × 220 mm. Az egyes oldalakat bélyegzővel hitelesítették, a fő hitelesítő, zsinóron függő viaszpecsét elveszett. A kiadás helyét nem tüntették fel, de minden valószínűség szerint, Bécs. A dokumentum, az előbbiektől eltérően, német nyelvű. A nemeslevél érdekessége, hogy I. Ferenc trónra lépésének másnapján állították ki, s már az ő neve szerepel kiadóként. Minden bizonnyal még apja, II. Lipót uralkodásának idején előkészítették, ám a király hirtelen halálát követően a végső mozzanatra már I. Ferenc idején került sor.

A címer leírása: *„einen aufrechten, ablangen, unten rund, in eine Spitze zusammenlaufenden rothen Schild, worinnen ein über sich gebogener geharnischer Arm einen bloßen, mit einen befruchteten Lorbeer-Zweig um wundenen Säbel mit goldenen Gefäß zum Hieb haltend zu sehen ist; auf den Schild ruhet ein rechts gewandter, goldgekrönteter, beiderseits mit einer roth und silber vermischt, herabhängenden Decke bekleideter Turniershelm, mit offenem Rost und seiner goldenen Halskette, ob den Helm zeigt sich der vorbeschriebene geharnischte Arm”*.¹⁷

A címer díszes, aranszegélyű címermezőben fekszik. A címermező valószínű tájkép. Alul sakkozott talpzat, mely mögött zöld mező látható, fölötté hegyek tornyosulnak. A hegyek lábánál lombos fák között bástyás-tornyos épületek magasodnak. A címermező felső felében felhős kék égbolt látható. Ezt bojtos végű arany liánok szövik át keresztül-kasul.

A címermező tetején három címer ékeskedik. Mindhárom barokk kartusba foglalt. Ezek közül a középső a legnagyobb és legdíszesebb. Ez teljesen kimagaslik a címermező fölé, csupán a kartus alja fekszik a címermező szegélyén. A másik két címer majdnem teljes egészében a címermező sarkaiban

helyezkedik el, csupán a rajtuk nyugvó korona emelkedik a címermező szegélye fölé.

A középső kartusban arany mezőben barokk talpzatban álló két fekete szárnyú aranygriff csücskös talpú pajzsot tart. A pajzs kétszer hasított. Az első arany mezőt vörös harántpólya szeli át. Ebben három kiterjesztett szárnyú ezüst sas látható. A Lotharingiai-ház címere. A középső mező kétszer vágott, vörösben ezüst pólya látható. Ausztria címere. A harmadik mezőben arany alapon egy nagy és öt kisebb lepény. A pajzs fő részén lebeg a nagyobb, kék lepény, alatta 2:2:1 elhelyezésben öt kisebb vörös pont. Toszkána címere. A pajzson vörös és kék drágakövekkel kirakott, gyöngyözött pántokkal zárt uralkodói korona nyugszik. Ez I. Ferenc címere, ugyanis a német-római császár a Habsburg-Lotharingiai-ház tagja, továbbá Ausztria és Toszkána (melynek fővárosában, Firenzében született) nagyhercege.

A címermező jobb felső sarkában ovális pajzsban Magyarország címere látható, ugyanis az uralkodó Magyarország királya is volt. A hasított pajzs jobb oldala vörössel és ezüsttel kétszer vágott, bal oldalának vörös mezejében zöld hármashalmon álló aranykoronából ezüst kettős kereszt emelkedik ki. A pajzson antik aranykorona nyugszik.

A címermező bal felső sarkában szintén ovális pajzsban Csehország címere látható, hiszen az uralkodó Csehország királya is volt. Vörös mezőben jobbra fordult aranykoronás, kétfarkú ágaskodó ezüst oroszlán. A pajzsot ugyanolyan hegyes ágú korona fedi, mint Magyarország jelképét.

A címerkönyvet bélyegzővel is hitelesítették, így a címeres lapra is került egy pecsét. A pecsét tulajdonképpen az uralkodói címet ábrázolja, ám ezúttal nem a Lotharingiai-ház jelképét, hanem a Habsburg-házét alkalmazták. A kiterjesztett szárnyú kétfejű, glóriás sas mint címertartó jelenik meg, jobb karmai között kardot, bal lábában jogart tart. Mellén csücskös talpú tárcsapajzs nyugszik. Ez hasított, jobb mezejében jobbra fordult ágaskodó oroszlán, a Habsburg-ház címere, bal oldalon kétszer vágott mező, azaz Ausztria címere látható. A pajzsot zárt uralkodói korona fedi. A pecsét alján, a sas díszes farkának két oldalán még látható egy szám és egy betű. Jobbról a 2-es szám, balról az F betű, azaz II. Ferenc monogramja, ugyanis az uralkodó akkor még II. Ferenc néven német-római császár volt.

A lisznyói Damó család múltjának gazdag irodalma van. Nagy Iván¹⁸ a lisznyói Damó családról

¹⁶ A nemeslevél lelőhelye: SÁL, Fond 93, 6.

¹⁷ Azaz: „egyenes, téglalap alakú, alul gömbölyded és csücsbe összefutó vörös pajzs, melyben egy behajlított, felvértezett kar egy meztelen – gyümölcscsel díszített babérággal körbefuttatott – arany markolatú véres szablyát vágásra emelve tart. A pajzson egy

jobbra forduló, aranykoronás, mindkét oldalon vörössel és ezüsttel elegyített, alómló sisaktakarókkal fedett tornasisak nyugszik, nyílt rostélyal és arany nyakláncával, a sisak felett az előbb leírt, vértezett kar mutatkozik”. (Szálkai Tamás fordítása.)

¹⁸ NAGY Iván 1858, 226–228.

ezt írja: „Erdélyi törzsökös székely család. Ősi fészke Sepsi székben Lisznyó helység, melyről előnevét írja. Háromszékben a család elég elterjedten most is él, közülök e század elején lisznyói Damó József Háromszék levéltárnoka volt [1810-ben]. A család egyik ága a 17. század végén Magyarországra szakadt Damó Sámuel által, ki nőül vétén Garacsy Andrásnak Páhy Zsuzsannától született leányát, Garacsy Erzsébetet, Czúcz, másképp Füleky Gáspárnak özvegyét, törzse lett Magyarországon Nógrád, Bihar, Pest megyében s a Nagykunságon megtelepült lisznyói Damó (vagy másképp Lisznyai) családnak”.

A szerző közli Sámuel leszármazási tábláját.

„A törzsnek I. András fiától Mihály és István unokái a Sepsi széktől 1759-ben vesznek ki nemesi bizonyítványt, mely szerint Mihálynak fia, László Nógrád megyében 1769-ben kétségtelen nemesnek elismertette. Fia, Károly Nógrád megyének 1836-ban pertárnoka s táblabírája, lakott Varsányban, kinek leányát, Terézt unokatestvére, Damó Márk vette el.

Lászlónak testvére, Ferenc Nógrád megye tiszti-ügyésze volt. Fia, említett Márk szintén pörtárnok a megyénél, lakott Varsányban. Fiai, Ferenc és Kálmán, a költő született Herencsényben, 1823. október 13-án. Költeményei többféle címek alatt s kötetben

jelentek meg. Palóc dalai nagy hírre jutottak. Neje dabasi Halász Ida. Fiai Elemér és Tihamér.

A másik ágon II. András Turkeviben lakott, 1768-ban perelt Mocsáry László ellen. Fiai Mihály, János, Ferenc, István 1787. május 25-én Nógrád vármegyétől nemességökről bizonyítványt kaptak. A végső nemzedéken Zsigmond (Péternek fia) atyjával együtt 1844. április 20-án vett ki Nógrád vármegyétől nemesi bizonyítványt, és jelenleg Pesten cs. kir. törvényszéki hivatal tiszt. A család címere – mint föllebb a metszvény mutatja – a pajzs kék udvarában férfikar kivont kardot tartva, fölötté jobbról hold, balról csillag ragyog. A pajzs fölötti sisak koronájából ágaskodó ló nyúlik ki derékig. Foszladék jobbról arany-kék, balról arany-vörös”. (12. ábra.)

A leírt címer nem azonos a bemutatott nemeslevélben levővel.

Siebmacher¹⁹ közli a címernek Nagy Iván által is közölt képét és leírását németül, bemutatja a címerrajzot²⁰ (13. ábra), ám nem jelzi a kiadót, sem az adományozás dátumát. A közölt címer ez esetben bővített: oromdíszként jobbra fordult növekvő ló jelenik meg.

Pálmay József is igen terjedelmesen számol be a családról,²¹ ő a címerrajz hű mását közli (14. ábra).

Szekeres Attila István – Sepsiszentgyörgy; www.szekeres.ro, attila@szekeres.ro

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)
– Fond 93: *Nemeslevelek gyűjtemény (1610–1792)*
– Fond 170: *Természetes személyektől begyűjtött gyűjtemény*
Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
– F 1: *Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára*

Irodalom

SWb 1898 = J. Siebmacher's *Grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Siebenbürgen. Edelleute* (Vierten Bandes zwölfte Abtheilung), Nürnberg, 1898.

*

HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMDÁM György

2004 *Jelképtár*, Budapest.

KÖVÁRI László

1854 *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár.

MOLNÁR András

2004 *Armálisok. Nemesi címerlevelek a Zala megyei levéltár gyűjteményéből 1744–1898* (szerk. Molnár András), Zalaegerszeg.

NAGY Iván

1858 *Magyarország családai*, III, Pest.

PÁLMAJ József

1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.

SÁNDOR Imre

1910 *Czímerlevelek*, I. füzet (1551–1629), Kolozsvár.

¹⁹ SWb 1898, 143.

²⁰ SWb 1898, 81. tábla.

²¹ PÁLMAJ, 1901, 131–132.

**Semele de pe diplomele de înobilare din Treiscaune, aflate în custodia
Arhivelor Naționale ale României Biroul Județean Covasna**

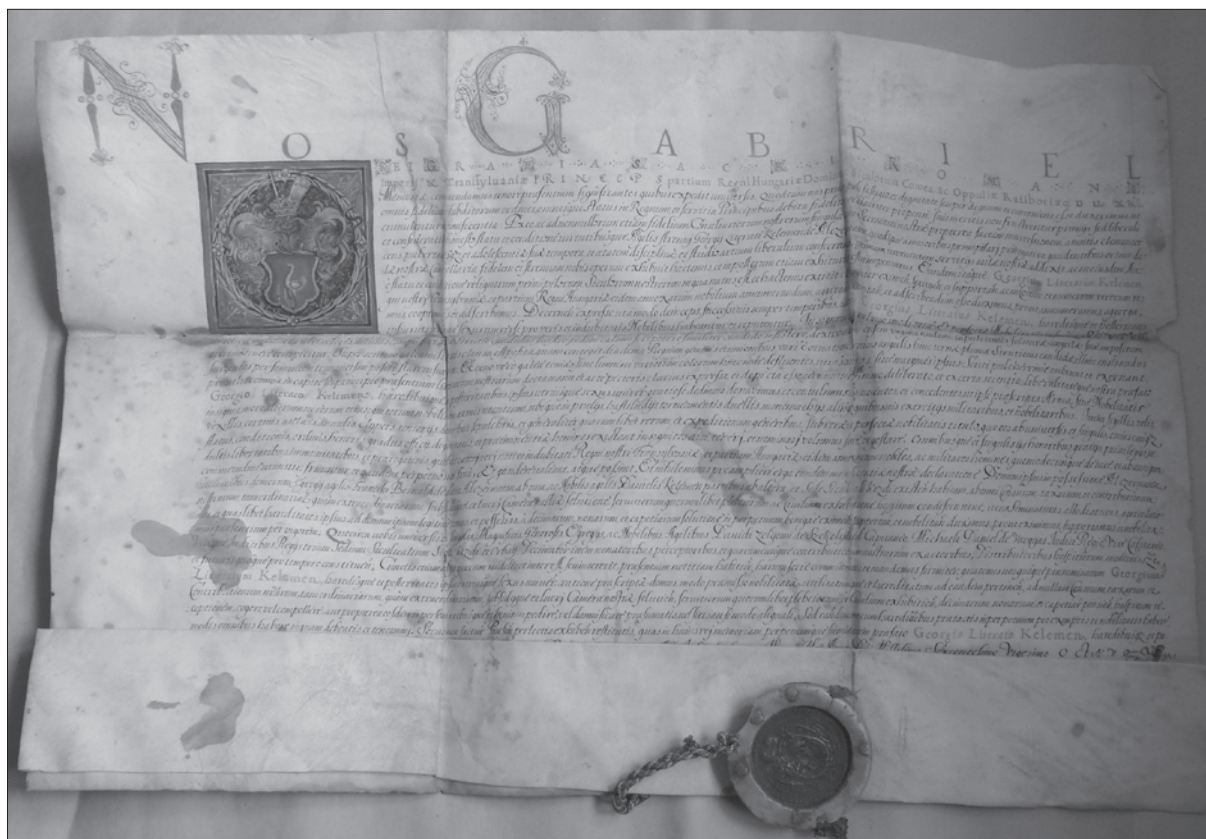
(Rezumat)

În diferite fonduri și colecții ale Biroului Județean Covasna al Arhivelor Naționale ale României se află 14 documente de înobilare, din perioada 1568-1792. Dintre aceste 14 diplome de înobilare doar 7 conțin blazoane. Trei reprezintă donații pentru familii din Treiscaune. Studiul de față le prezintă pe acestea, adică stema familiei Kelemen de Alsócsernáton (Cernatul de Jos), stema familiei Borbély-Forró de Angyalos (Angheluș) și stema familiei Damó de Lisznyó (Lisnău).

**Coats of arms from patents of nobility from Háromszék (Treiscaune)
in the Covasna County Office of the National Archives of Romania**

(Abstract)

In various files and collections of Covasna County Office of National Archives of Romania 14 patents of nobility have been preserved. These documents cover the period between 1568 and 1792. From these 14, only 7 contain coats of arms. Three of them are donations for families of Háromszék ('Three Seats'). This study presents these, namely: the coat of arms of Kelemen family of Alsócsernáton, the coat of arms of Borbély-Forró family of Angyalos and the coat of arms of Damó family of Lisznyó.



1. ábra Az alsócsernátoni Kelemen család nemeslevele

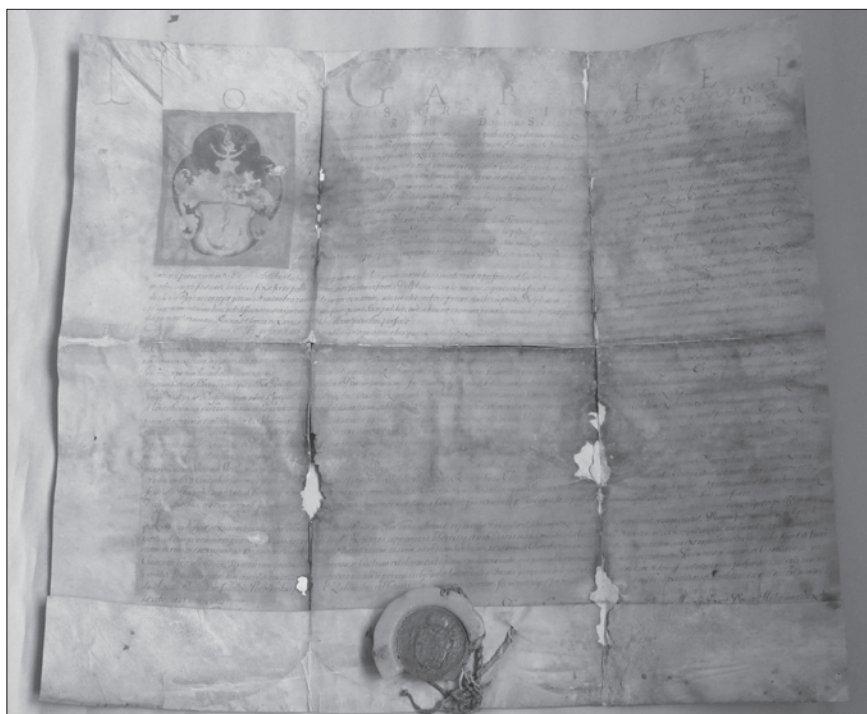


2. ábra

Az alsócsernátoni Kelemen család címere a nemeslevélén



3. ábra Az alsócsernátoni Kelemen család címere
– K. Sebestyén József rajza



4. ábra Az angyalosi Forró család címerlevele



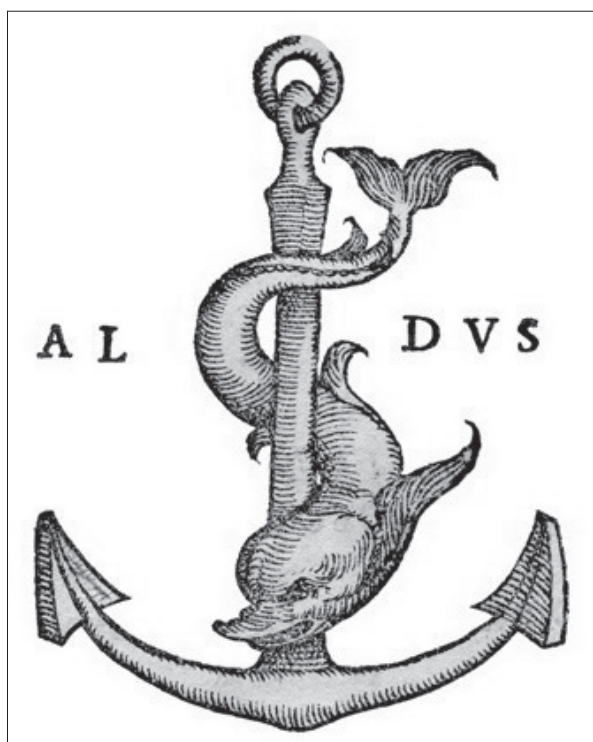
5. ábra Az angyalosi Forró család címere az oklevélen



6. ábra Delphoi mozaikok



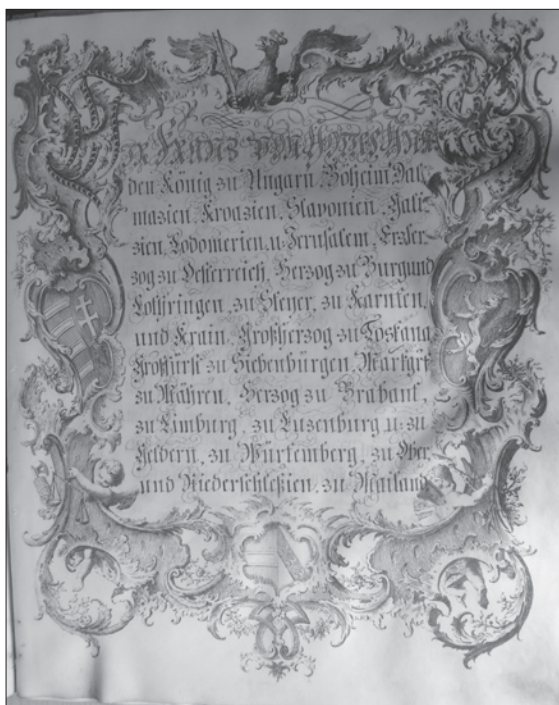
7. ábra Domitianus és Titus Flavius Vespasianus pénzérméje



8. ábra Aldus Manutius nyomdászjegye



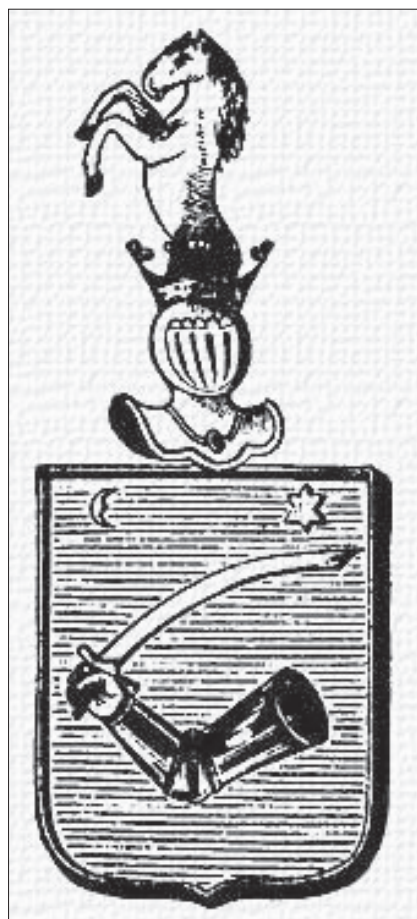
9. ábra Az angyalosí Forró család címere
– K. Sebestyén József rajza



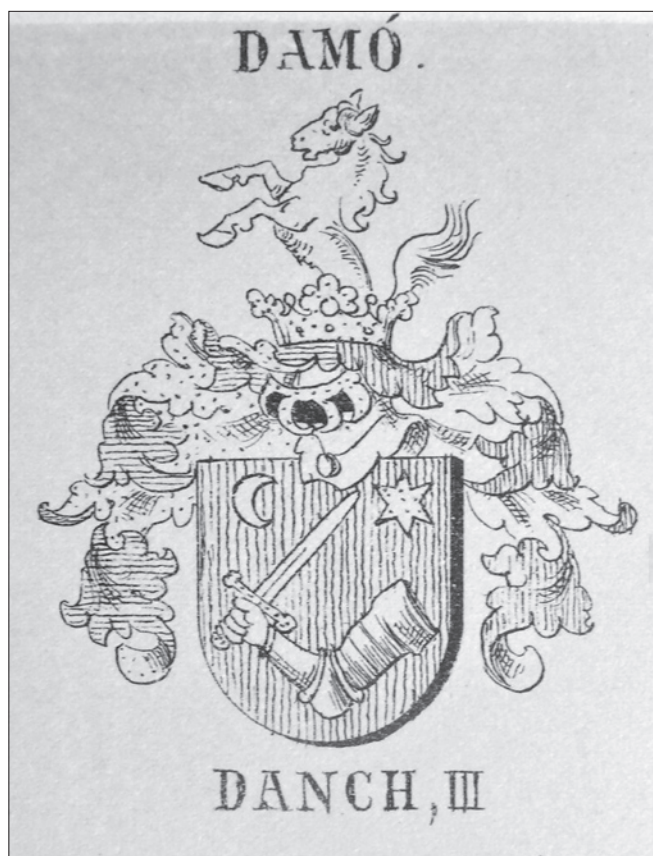
10. ábra A lisznyói Damó család nemeslevelének címoldala



11. ábra A lisznyói Damó család címere a nemeslevelében



12. ábra A lisznyói Damó család címere Nagy Iván munkájában



13. ábra A lisznyói Damó család címere a Siebmacherben



14. ábra A lisznyói Damó család címere Pálmay József munkájában

Tudor-Radu Tiron

LESPEDA FUNERARĂ DE LA BUDILA (JUD. BRAȘOV) A JOSEPHI ZENONE DI CASTELCERIOLO (OBSERVAȚII GENEALOGICE ȘI HERALDICE)

Muzeele de pretutindeni adăpostesc diferite piese care, deși binecunoscute specialiștilor locului, ridică totuși unele semne de întrebare legate de proveniența ori de semnificația lor. O asemenea piesă este lespedea tombală împodobită în partea superioară cu un blazon nobiliar, lucrare aflată în colecția Muzeului Național Secuiesc, unde se află înregistrată sub nr. 8555 (*Pl. 1, 1*).

Lucrată în piatră și având dimensiunile 122 × 67 × 14 cm (din care suprafața sculptată 120 × 63 cm), lespedea poartă următoarea inscripție (a cărei descifrare și traducere i se datorează muzeografului Bordi Zsigmond Lóránd):

„ÖSI CZIMERE
M(É)L(TOSÁ)G(O)S GROF ZENO<NI>
IOSEPHA ASZONY <Ö>
NAGYSÁGÁNAK
M(É)L(TOSÁ)G(O)S UZONI BÉLDI
LÁSZLÓ ÚR ÉLE<TE>
PÁRJÁNAK
HOLT MEG ÉLE<TÉNEK>
XX<X>VI^{IK} ESZTE<NDEJÉBEN>
<181...> MARTII...”

(Traducere: „Blazonul strămoșesc al domniei sale onorabila contesă Josepha Zenone, soția onorabilului domn Ladislau Béldi de Ozun, decedată la 36 de ani, în ... martie 181...”).

Relativ bine conservată, lespedea de mormânt provine din capela aflată pe domeniul familiei Béldi de la Budila (jud. Brașov), de unde a fost adusă în anul 1935. Împreună cu alte monumente funerare ale acestei familii, provenite tot de la Budila, lespedea Josephi Zenone se află expusă în lapidariumul amenajat la intrarea în clădirea muzeului. Datorată unui meșter pietrar destul de înzestrat, lucrarea a fost comandată pentru a acoperi locul de veci al celei dintâi soții a asesorului Tablei Regale, mai târziu administrator de Treiscaune în perioada 1816-1836,¹ Ladislau Béldi († 1841). Unic fiu al baronului An-

tal Béldi și al baroanei Maria Jósika, Ladislau avea să se recăsătorească, după moartea Josephi Zenone, cu baroana Cristina Henter.² Cunoaștem și că Ladislau Béldi a fost decorat cu Crucea cea Mică a Ordinului Leopold.³ Probabil că distincția a primit-o nu cu mult înainte de moarte, deoarece numele său nu figurează în listele cavalerilor Ordinului Leopold, alcătuite spre sfârșitul deceniului al II-lea al secolului al XIX-lea.⁴

Dacă despre Ladislau Béldi informații abia se găsește, încă și mai puțin se cunoaște despre prima sa soție; astfel, lucrările clasice de genealogie maghiară menționează căsătoria Béldi-Zenone, dar fără să arate și prenumele soției lui Ladislau.⁵ Rezonanța italiană a numelui ne-a îndreptat cercetările către familiile nobile ale Peninsulei.

Pe la jumătatea distanței dintre Milano și Genova se găsește, în plin teritoriu piemontez, orașelul Tortona. Având origini străvechi, Tortona era, în jurul anului 1000, oraș liber și sediu episcopal. Comunitatea locală a fost amestecată în frământările politice care, opunându-i pe guelfi și ghibelini, au marcat timp de mai multe secole istoria Italiei septentrionale. Originară din Tortona,⁶ familia Zenone începe în 1389, cu un anume Leonardo Zanonus, cleric pe lângă mănăstirea Sfintei Treimi a Ordinului Sf. Augustin. În 1486, Ludovic „Maurul” îi acordă lui Eustacchio Zenone domeniul Pizzocorno, fostă feudă a marchizilor Malaspina. Vor mai trece însă două secole și jumătate până când neamul Zenone va intra în stăpânirea proprietății Castelceriolo – în asociere cu care această familie va rămâne cunoscută.

Depinzând inițial de orașul Alessandria, Castelceriolo a aparținut unui anume Giuliano Ghilini, rămânând feudă a neamului acestuia până în 1745, când domeniul și castelul – existent și astăzi (*Pl. 1, 2*)⁷ – au fost cumpărate de către maestrul auditor Antonio Francesco Carlo Zenone (* Tortona, 20.06.1683 – † Tortona, 06.01.1755), noul proprietar primind din partea regelui Carlo Emanuele III al Sardiniei titlul de „conte di Castelceriolo”⁸ (ulterior,

¹ CSEREI Zoltán 2009, 50–57.

² PÁLMAY József 2000, 62.

³ MPSIRGV, 30.

⁴ GOTTSCHALK, Friedrich 1817, 55–64.

⁵ KEMPELEN Béla 1911, 2. k. 44.

⁶ MANNO, Antonio 2000, 274–275.

⁷ SARDI, Marco 2010 (Wikipedia – public domain).

⁸ GUASCO, Francesco 1911, 445.

domeniul a fost transmis, prin familia di Sambuy, la conții Calvi di Bergolo, rude prin alianță cu Casa Regală a Italiei).

În cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, conții Zenone di Castelceriolo erau una dintre familiile tipice pentru categoria „nobleței de robă”; în 1770, un anume conte Don Boniforte Zenoni – fiul lui Antonio Zenone de la 1745 – era menționat între magistrații orașului Torino, cu funcția de auditor al „Camerei Regale a Majestatii Sale regele Sardiniei”.⁹

Acesta din urmă, pe numele său complet Boniforte Bartolomeo Francesco Simone Zenone, conte di Castelceriolo (* Tortona, 17.09.1720 – † Rivoli, 14.01.1780), avea înrudiri înalte, care îl legau de cea mai veche nobilime a regiunii; sora sa, Agostina, era căsătorită cu marchizul Ferdinando Frascaroli, acesta din urmă descinzând prin femei din istorica familie Malaspina.¹⁰

Revenind la contesa Josepha Zenone-Béldi, în lipsa unor date certe referitoare la împrejurările care au dus la căsătoria acesteia cu un nobil secui, nu putem decât să conturăm câteva presupuneri, pornind de la puținele elemente certe pe care le deținem. Înainte de toate, trebuie spus că nu au lipsit legăturile genealogice dintre nobilimea Italiei septentrionale și diferitele familii ale Imperiului (de limbă germană dar și maghiară, polonă etc.), faptul fiind explicabil în contextul politicii dusă de către Casa de Habsburg în nordul Peninsulei, pe parcursul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Înălții funcționari și ofițerii imperiali, dislocați în Lombardia sau pe teritoriul ducatului Milano, s-au căsătorit cu fiice ale unor nobili locali. Pe de altă parte, familiile nobiliare italiene – chiar dinafara teritoriilor pretinse de către Habsburgi! – s-au stabilit în teritoriile austriece, fiind de notorietate deschiderea manifestată, de-a lungul secolelor, de către aparatul de stat, către acele elemente care, indiferent de originea lor, puteau fi utile politicii imperiale.

În acest context, nu ne surprinde să găsim menționată, în 1834, o contesă Amalia di Zenone, domiciliată în Viena, ca membră a unui institut de doamne de la Halle.¹¹ Prezența acestei nobile în inima lumii germanice nu este întâmplătoare. Iată de ce. Antonio, cel dintâi conte di Castelceriolo, a avut din căsătoria cu Maria Antonia Brenasi patru copii: Boniforte Bartolomeo (la care ne-am referit mai sus), Carlo Giuseppe Giovanni Augustino (* 28. 12. 1722), Bartolomeo Cesare Alessio (* 17. 07.

1730) și, în fine, Giovanni Battista Bernardino Felice Fortunato (* Tortona, 26. 02. 1735 – † Viena, 12. 05. 1806). Căsătorit cu Anna Maria Quieton von Rosenwald(t), dintr-o familie nobilă a Bohemiei (înnobilată în data de 29. 05. 1680, în persoana lui Wenzel Franz „Kwietan”),¹² acest Giovanni Battista avea să aibă, la rândul lui, următorii copii: Johann Nepomuk Alois (* 21. 06. 1760), Anna (* 21. 06. 1760) și Elisabeth Amalia Zenone (* cca. 1764).

Căsătoria lui Giovanni Battista cu o doamnă din noblețea Bohemiei îngăduie presupunerea că, pe această cale, familia Zenone s-a stabilit, prin a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în posesiunile ereditare ale Habsburgilor. Dintre copiii acestui cuplu, Elisabeth Amalia Zenone este, mai mult ca sigur, aceeași cu Amalia Zenone aflată la Viena în 1834, respectabila membră a asociației de la Halle. Așadar, familia Zenone „prinsese rădăcini” pe teritoriul Imperiului, departe de locurile strămoșești, înrudindu-se cu familii din aristocrația Imperiului și având în față noi perspective.

Fratele Amaliei, Johann Nepomuk Alois, avea să se căsătorească de două ori, mai întâi cu o nobilă de origine maghiară, Josepha Maria Jablancy de Szentgyörgyi (* 03. 04. 1754, † 1816, dintr-un neam înnobilat în data de 05. 02. 1616, în persoana lui János Sánthaky *aliter* Jablancy, notar al Comitatului Sáros),¹³ iar mai apoi cu Giovanna Gennari (* 12. 11. 1784). Din aceste căsătorii au rezultat, după datele cunoscute, patru copii. Astfel, din căsătoria cu Josepha Maria Jablancy, a rezultat Bartolomea Anselma Maria (* ...04. 1788), iar din căsătoria cu Giovanna Gennari au rezultat Cesare Giovanni Nepomuk (* 21. 05. 1802), căsătorit cu Henrica Reisner-Kollmann, apoi Felix (* 1803), respectiv Carolina (* 1815), căsătorită cu Onorio, conte Falier (urmași asupra cărora nu mai insistăm).¹⁴

Parcurgând descendența maestrului auditor Antonio Francesco Carlo Zenone, cel dintâi conte di Castelceriolo, nu am reușit să o identificăm pe contesa Josepha, căsătorită cu Ladislau Béldi de la Budila. În aceste condiții, în lipsa altor surse, nu ne rămâne decât să avansăm câteva presupuneri, pe marginea filiației exacte a contesei. Mai întâi, credem că aceasta s-a născut în ramura lui Giovanni Battista Zenone, cel decedat la Viena în 1806. Nu avem date din care să rezulte că frații acestuia au avut vreo legătură cu teritoriile habsburgice propriu-zise, ceea ce ne determină ca, până la proba contrarie, să nu avem în vedere decât ramura menționată. Apoi, parcurgând succesii-

⁹ ORLANDI, Cesare 1770, 446.

¹⁰ GIANI, Pietro 1928, passim.

¹¹ AIRL, 447.

¹² DOERR, August von 1900, 164.

¹³ KEMPELEN Béla 1911, V, 411–412.

¹⁴ GENEALL, passim. (informațiile genealogice redate până aici au fost extrase din baza de date menționată)

unea descendenţilor lui Giovanni Battista şi având în vedere vârsta de 35 de ani a defunctei contese Josepha, rezultă că aceasta trebuie să fie tot o fiică a lui Johann Nepomuk Alois Zenone, din prima sa căsătorie cu Josepha Maria Jablánczy. Un argument în acest sens este prezenţa prenumelui „Josepha”, care duce la concluzia că avem de-a face cu un copil din prima căsătorie a lui Johann Nepomuk Alois, iar nu din cea de-a doua. Momentul naşterii Josephei Zenone poate fi cu aproximaţie stabilit pe la 1775–1780, având în vedere vârsta acesteia la data decesului, deces care, după cum o indică lespedea sa funerară, a avut loc pe la începutul deceniului al II-lea al secolului al XIX-lea.

Specialiştii în genealogie cunosc prea bine faptul că lacune ori informaţii incerte pot fi întâlnite chiar şi în privinţa unor familii însemnate din trecut. Dificultatea cercetătorului este cu atât mai mare, cu cât membrii unei familii nu au deţinut poziţii importante, ei ducându-şi viaţa departe de strălucirea şi publicitatea care facilitează cercetarea ulterioară. Astfel, din cele arătate mai sus rezultă că ramura familiei Zenone stabilită în Imperiu nu a avut alianţe foarte însemnate; neamurile Quieton von Rosenwald, Jablánczy de Szentgyörgyi etc., făceau parte dintre cele cu doar câteva generaţii de nobleţe. Prin urmare, membrii familiei Zenone nu s-au putut impune în noua lor patrie, neatingând funcţii înalte nici la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi nici la începutul celui următor. În acest sens, nu este de neglijat faptul că, parcurgând listele de doamne decorate cu Ordinul austriac al „Crucei Înstelate” constatăm că, la sfârşitul deceniului al II-lea al secolului al XIX-lea, nicio Zenone nu figura între cele peste 800 de nume ce primiseră această înaltă favoare imperială.¹⁵ De altfel, dacă familia Zenone nu deţinea o poziţie foarte însemnată, nici familia lui Ladislau Béldi nu depăşise nivelul de nobilime de provincie. Concluzia este dovedită din observarea alianţelor încheiate de surorile acestui Ladislau: Anna, căsătorită cu Antal Mihálcz de Gelence, apoi Maria, căsătorită cu contele György Nemes şi, în fine, Klara, căsătorită cu Gergely Sándor¹⁶ – pe scurt, alianţe bune, dar care nu depăşeau zona Treiscaune. După cum am arătat şi mai sus, nu cunoaştem împrejurările care au dus la căsătoria dintre Ladislau Béldi şi Josepha Zenone şi credem că ar fi hazardat să venim cu alte presupuneri în această privinţă. Nu ştim nici cu ce zestre a venit Josepha şi nici ce viaţă a avut. Provenienţa locală a pietrei de mormânt nu ne lasă să întrezărim altceva decât o existenţă provincială şi lipsită de strălucire, departe de frământările din marile centre ale Imperiului.

Piatra de mormânt a contesei Zenone transmite un dublu mesaj, genealogic şi heraldic. Din punct de vedere genealogic, formula „stema strămoşască...” (cu care începe inscripţia) aminteşte epitafurile similare ale mai multor nobili ardeleni de la sfârşitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, precum sunt destule, de exemplu, în biserica reformată de la Cluj.¹⁷ Urmează informaţiile referitoare la defunctă, informaţii care, deşi puţine, ne-au îngăduit totuşi să încercăm identificarea acesteia.

O precizare trebuie făcută în privinţa titlului nobiliar al Josephei Zenone. Astfel, pe parcursul prezentului studiu, ne-am referit constant la defunctă folosind titlul de „contesă” – de altfel, în acord cu textul efectiv redat pe piatra de mormânt. Pe de altă parte, nu credem că titlul de „conte di Castelceriolo”, acordat în 1745 maestrului auditor Antonio Francesco Carlo Zenone, va fi fost transmisibil altfel decât în primogenitură. Avem în vedere faptul că, în Europa Occidentală, titlul era legat de o feudă, iar feuda avea, potrivit regulilor devoluţiunii senioriale, un singur titular. În spaţiul italian, restul membrilor unei familii titrate erau desemnaţi, de regulă, prin formula „nobili dintr-un neam contal/marchizal/ducal” (it. *nobile dei conti/marchesi/duchi*). Prin urmare, întrucât titlul de „conte di Castelceriolo” este atestat în persoana lui Boniforte Bartolomeo Zenone, fiul lui Antonio Francesco Carlo, rezultă că celelalte ramuri nu au fost îndrituite să îl poarte. Presupunerea este întărită şi prin faptul că familia Zenone nu figurează în lista familiilor contale ale Imperiului (am avut în vedere, prin sondaj, trei ediţii ale unui cunoscut anuar din prima jumătate a secolului al XIX-lea).¹⁸ Aşadar, titlul corect al descendenţilor lui Giovanni Battista Zenone (între care şi Josepha, căsătorită Béldi) era, cu toată probabilitatea, acela de „nobili din neamul conţilor Zenone di Castelceriolo”. Cu timpul, detaliul a dispărut din adresarea curentă, ceea ce a făcut ca, departe de locurile strămoşesti, descendenţii stabiliţi în Austria, Bohemia, Ungaria ori Transilvania să folosească în deplină libertate titlul de conte.

Lespedea aflată în colecţia Muzeului Naţional Secuiesc este împodobită în partea superioară, cu stema de neam a defunctei: *scut sfertuit; în I-ul cartier, o acvilă încoronată; în al II-lea cartier, un grifon întors; al III-lea cartier, fasciat de şase piese, cu o bandă; în al IV-lea cartier, cinci turnuri, aşezate în săritoare. Scutul este timbrat printr-o coroană contală şi susţinut de doi lei cu capetele întoarse*¹⁹ (Pl. 1, 3). Din literatura de specialitate italiană, cunoaştem şi cromatica armelor

¹⁵ GOTTSCHALK, Friedrich 1817, 74–92.

¹⁶ PÁLMAJ József 2000, 62.

¹⁷ ENTZ Géza – KOVÁCS András, 1995, passim.

¹⁸ TASCHENBUCH, 1826, 1840, 1855.

¹⁹ BERRUTI, Aldo 1978, voce „Zenone da Tortona”.

Zenone; astfel, în I-ul cartier, acvila era de culoare neagră în câmp de aur, în cel de-al II-lea cartier, grifonul era de culoare roșie în câmp de argint, în cel de-al III-lea cartier, fasciatul era azuriu-argintiu iar banda era argintie și încărcată cu trei litere „Z” negre, în fine, în cel de-al IV-lea cartier, turnurile erau aurii în câmp roșu (*Pl. 1, 4*).

Nu avem date certe despre vechimea sau semnificația acestor arme. Doar în ceea ce privește pasărea monocefală din primul cartier al stemei, credem că ne aflăm în prezența unei acvile a Imperiului (it. *aquila dell’Imperio, aquila ghibellina*), figură cu largă răspândire în heraldica din nordul Italiei, îndeosebi în armele acelor familii care susținuseră cauza imperială. Suportii și coroana contală trebuie să fi fost adăugate, printr-o concesiune de arme, în momentul ridicării lui Antonio Francesco Carlo Zenone la rangul de conte. Observăm, ca o particularitate, cele trei litere „Z” care determină caracterul vorbitor, aluziv, al acestui blazon.

Nu am reușit să identificăm alte însemne heraldice ale familiei Zenone, cu excepția unor reprezentări aflate în armorialul *Insignia urbium Italiae septentrionalis – Nobilium Mediolanensium* („Cod. icon. 270”), manuscris conservat la Biblioteca de Stat a Bavariei.

Executat în spațiul italic, pe la 1550-1555, având inscripții în limba latină și reunind mai multe sute de blazoane ale unor familii nobile, manuscrisul cuprinde două steme atribuite familiilor „de Zanonis de Vaprio”, respectiv „de Zenonis de Iaprio”.²⁰ Foarte asemănătoare, cele două steme au ca element comun câmpul împărțit în benzi multicolore din stema Comunei Vaprio d’Adda, municipalitate aflată în Provincia Milano. Nu avem, iarăși, niciun fel de informații referitoare la neamul Zanonis/Zenonis din Vaprio, dar putem observa asemănarea dintre armele „de Zenonis de Iaprio” și, respectiv, cele două

cartiere din dextra ale stemei Zenone di Tortona și Castelceriolo (*Pl. 1, 5*). Chiar dacă nu mai puțin de 100 km despart Comuna Vaprio d’Adda de regiunea Alessandriei (în care se află localitățile Tortona și Castelceriolo), nu este exclus ca familia Zenone di Tortona și Castelceriolo să fi preluat în armele sale, la un moment neprecizat, acvila și benzile din armele familiei omonime de la Vaprio (*Pl. 1, 6*). Modificarea cromaticii, transformarea benzilor în fascii și adăugarea celor trei litere „Z” nu trebuie să ne surprindă, având în vedere dinamismul excepțional de care arta heraldică peninsulară a dat întotdeauna dovadă. În fine, preluarea stemei unei familii omonime nu constituie o noutate; spre exemplu, în timpul pontificatului său, Pius al IV-lea (1559-1565) a folosit armele casei Medici, deși el provenea dintr-o familie Medici de la Milano, iar nu din celebra familie florentină cu același nume...²¹

În concluzie, prezentul studiu constituie o contribuție pentru mai buna cunoaștere a nobilimii fostului Imperiu Austriac. Pornind de la cele câteva informații pe care ni le furnizează lespedeza funerară a Josephei Zenone am încercat să stabilim cărei familii i-a aparținut defuncta. Parcurgând generațiile familiei Zenone, am încercat apoi să stabilim care dintre membrii acestui neam s-au stabilit pe teritoriul Imperiului, ajungându-se pe această cale la căsătoria Josephei Zenone, nobilă de origine italiană, cu un vlăstar al unei vechi familii secuiești. Dincolo de prezentul studiu de caz putem reține, ca o concluzie generală, *mobilitatea deloc de neglijată a familiilor nobile din Imperiu*, precum și fenomenul de lungă durată al *integrării elementelor aristocratice străine în societatea acestei entități politice*. Nu în ultimul rând, analiza blazonului familiei Zenone îngăduie relevarea câtorva dintre trăsăturile heraldicii nobiliare din Occident, precum și stabilirea unei paralele cu heraldica Europei Centrale.

Tiron, Tudor-Radu – Comisia Națională de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române, București, trtiron@yahoo.com

²⁰ *Cod. Icon. 270, f. 436^a, respectiv f. 438^a.*

²¹ NEUBECKER Otfried 1977, 236, 238.

Abrevieri

- AIRL* = *Almanacco imperiale reale per le provincie del Regno Lombardo-Veneto sogette al Governo di Milano*, dall' I. R. Stamperia. Milano, 1834.
- Cod. Icon. 270* = *Insignia urbium Italiae septentrionalis – Nobilium Mediolanensium*, Bayerische Staatsbibliothek, München, Cod. icon. 270 (manuscris).
- GENEALL* = versiune online la adresa: http://codicon.digitale-sammlungen.de/Blatt_bsb00001430,00000.html
= <http://www.geneall.net> (pagina de internet a *Geneall global project*, cuprinde fişele mai multor personalităţi din trecut, cu numeroase conexiuni genealogice şi istorice şi geografice).
- MPSIRGV* = *Manuale per le provincie soggette all' imperiale regio governo di Venezia*, Presso Francesco Andreola Tipografo Guberniale.Venezia, 1845.
- TASCHENBUCH* = *Historisch-Heraldisches Handbuch zum genealogischen Taschenbuch der gräflichen Häuser*, Justhus Perthes. Gotha, 1826, 1840, 1855.

Bibliografie

- BERRUTI, Aldo
1978 *Tortona insigne. Un millennio di storia delle famiglie tortonesi*, Cassa di risparmio di Tortona, Tortona.
- CSEREY Zoltán
2009 Főkirálybírák 1709–1876 között, in: Uő.: *Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a 18–19. században*, Sep-sizentgyörgy, 7-66.
- DOERR, August von
1900 *Der Adel der böhmischen Kronländer; ein Verzeichnis derjenigen Wappenbriefe und Adelsdiplome welche in den Böhmischen Saalbüchern der Adelsarchives im k.k. Ministerium des Innern in Wien eingetragen sind*, F. Rivnác, Prag.
- ENTZ Géza – KOVÁCS András
1995 *A Kolozsvári Farkas utcai templom címerei*, Balassi–Polis, Budapest–Kolozsvár.
- GIANI, Pietro
1928 Montacuto – Il Castello, „*Revista di Storia, Arte, Archeologia per la provincia di Alessandria*”, Anno XXII (XXXVII) – Fasc. XLVII (serie III), 1928, p. 179-202.
(consultare online: <http://www.vallicuronegrueossona.it/Page.asp?t=2&n=91&o=738>).
- GOTTSCHALK, Friedrich
1817 *Almanach der Ritter-Orden, Erste Abtheilung, Die deutschen Ritter-Orden*, Georg Joachim Goeschen, Leipzig.
- GUASCO, Francesco
1911 *Dizionario feudale degli antichi Stati Sardi e della Lombardia (dall'epoca carolingica ai nostri tempi, 774–1909)*, Tipografia già Chiantore-Mascarelli, Pinerolo.
- KEMPELEN Béla
1911 *Magyar nemes családok*, Budapest.
- MANNO, Antonio
2000 *Le armi gentilizie piemontesi da „Il Patriziato Subalpino”*, a cura di Angelo Scordo, Edizioni VIVANT, collana di Scienze Ausiliarie della Storia n. 2. Torino, dicembre.
- NEUBECKER, Ottfried
1977 *Le grand livre de l'héraldique. L'histoire, l'art et la science du blason*, Encyclopedie Elsevier, Paris/Bruxelles.

Josepha Zenone di Castelceriolo bodolai (Brassó megye) sírköve

(Genealógiai és heraldikai észrevételek)

(Kivonat)

A Székely Nemzeti Múzeum kőtárában egy olyan, a Brassó megyei Bodoláról származó sírkő található, amely egykor a 19. század elején elhunyt Uzoni Béldi Lászlóné, Josepha Zenone di Castelceriolo sírján állt.

Míg a férj életéről viszonylag sok adat maradt fenn, addig a feleség kiléte és élettörténete homályba veszett. Ezt a hiányosságot igyekszik pótolni a fenti tanulmány, amely genealógiai és heraldikai források révén megpróbál fényt deríteni Béldiné élettörténetére.

A kutatás eredményeként kiderült, hogy Josepha asszony az észak-itáliai, a 14. század óta adatolt, a 18. század közepén grófi rangra emelkedett Zenone család egyik Bécsbe költözött sarja, Johann Nepomuk Alois és Szentgyörgyi Jablánczy Josepha Mária gyereke lehetett.

Annak kiderítésére azonban, hogy egy Bécsben nevelkedett itáliai származású kisasszony milyen körülmények között kötött házasságot Béldi Lászlóval, további kutatásokra lesz szükség.

The tombstone of Josepha Zenone di Castelceriolo from Bodola

(Budila, Braşov County)

(Some genealogical and heraldic considerations)

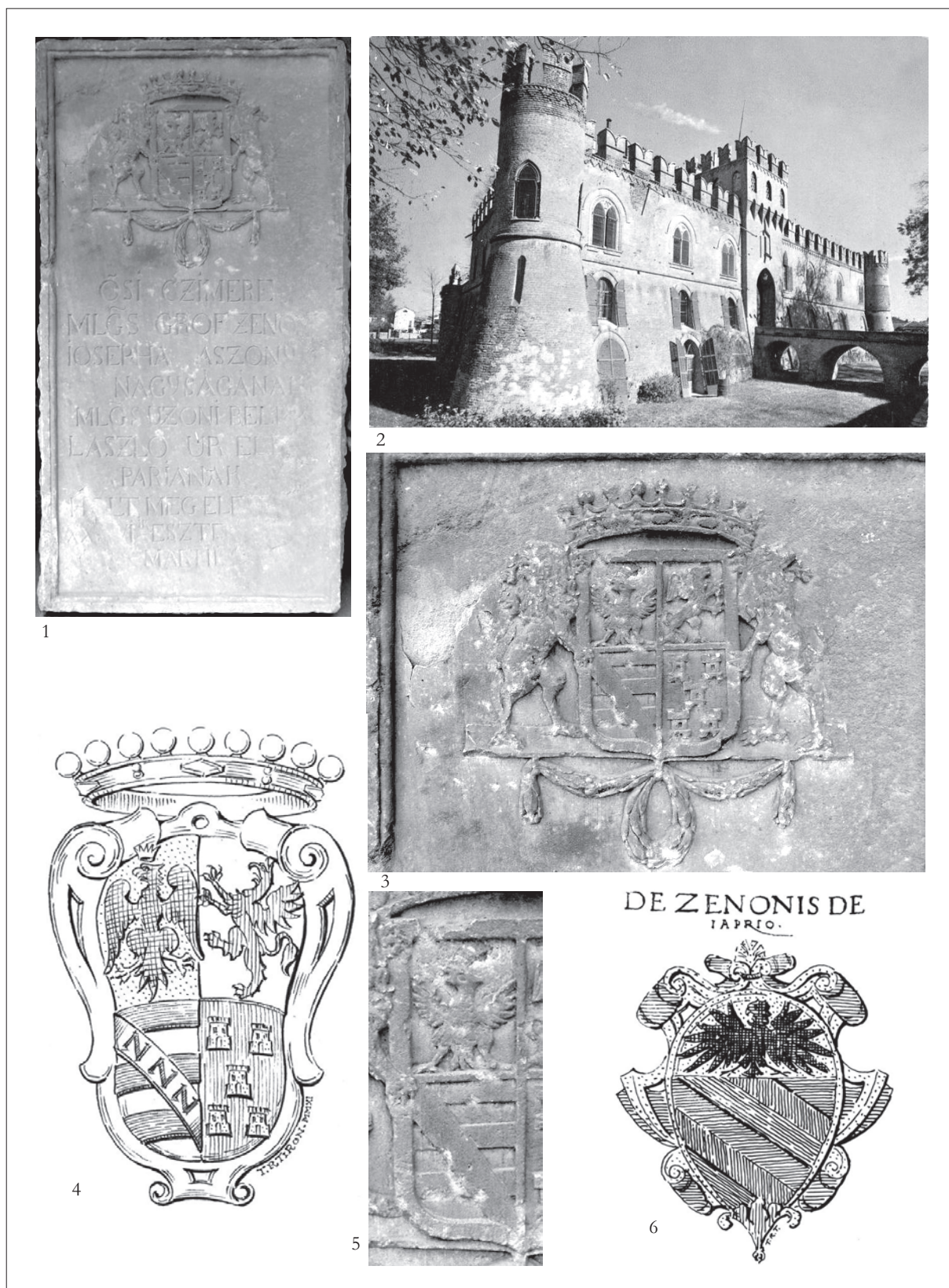
(Abstract)

In the lapidary of Székely National Museum there is a tombstone from Budila (Bodola), Braşov County, which once stood on the grave Mrs. Uzoni Béldi Lászlóné, Josepha Zenone di Castelceriolo deceased at the beginning of the 19th century.

While the life of her husband is pretty much documented with data, her own identity and life-story is shrouded in mist. This study aims to fill in this hiatus, from genealogical and heraldic sources throwing some light on the biography of Mrs. Béldi.

As a result of our investigation we revealed that Mrs. Josepha could be the child of Jablánczy Josepha Mária of Szentgyörgy and Johann Nepomuk Alois, an offspring, moved to Vienna, of the Zenone family, from Northern Italy, a family mentioned already from the 14th century and risen to the rank of Count at the mid-eighteenth century.

However, in order to find out how a lady of Italian origin grown up in Vienna came to marry László Béldi, further investigations will be needed.



Planşa 1 I. Piatra funerară a Iosephei Zenone; 2. Castelul Castelceriolo; 3. Blazonul familiei Zenone de pe piatra funerară; 4. Blazonul familiei Zenone (reconstituirea autorului după descriere); 5. Elemente ale blazonului familiei Zenonis de Iaprio de pe piatra funerară; 6. Blazonul familiei Zenonis de Iaprio (desenul autorului)

Bernád Rita – Pénzes Lóránd

A GYULAFEHÉRVÁRI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR SEPSISZENTGYÖRGYI GYŰJTŐLEVÉLTÁRA

A levéltárak, mint az egyház működésének segítői

A levéltárak keletkezése szinte egyidős az egyház megalakulásával. Az ezer éve alapított erdélyi püspökség és káptalan, mint a középkori írásbeliség letéteményesei, jelentős levéltári iratanyaggal rendelkezett, de a történelem viharaiban számottevő pusztításokat is szenvedett. A katolikus restaurációt követően 1715-től azonban a püspöki hivatal iratai már viszonylag nagy számban maradtak fenn.¹ Mártonfi György püspöksége alatt megkezdődött a plébániák újjászervezése, és beindult ezek iratképzése és iratkezelése is. Így az egyházközségek levéltárai a püspöki levéltárral együtt a Gyulafehérvári Főegyházmegye legkorábbi levéltárai közé tartoznak.

Az egyházi levéltárak fenntartásának kötelezettségéről az egyházjog is intézkedik. Az Egyházi Törvénykönyv kimondja: 486. kánon, 1. §. *Az egyházmegyére vagy plébániákra vonatkozó minden okmányt igen gondosan kell őrizni.* 2. §. *Minden egyházmegyei hivatalban létesítsenek biztos helyen egyházmegyei levéltárat, melyben az egyházmegyei lelki és anyagi ügyekre vonatkozó okmányokat és iratokat elrendezve és gondosan elzárva őrzik.* 3. §. *A levéltárban található okmányokról leltárt vagy kimutatást kell készíteni az egyes iratok rövid áttekintésével.*² Az 535. kánon 4. §. előírja: *Minden plébánián legyen levéltár, ebben őrizzék a plébániái anyakönyveket, a püspökök leveleit és azokat az egyéb okmányokat, melyeket szükségességük vagy hasznosságuk miatt meg kell őrizni. Mindezt a megyéspüspök vagy megbízottja a (főpásztori) látogatás alkalmával vagy más megfelelő időben meg kell hogy tekintse; ügyeljen a plébános, nehogy ez az anyag kívülállók kezébe kerüljön.*³

Míg a kánonjog az egyházi levéltárak fenntartásának köteletségét mondja ki, addig az Egyházi Kulturális Javak Pápai Bizottságának 1998. évi dokumentuma az egyházközségi levéltárak szerepéről a következőket hangsúlyozza: „Az ősi ládákban vagy modern szekrényekben őrzött történeti források lehető-

vé teszik és elősegítik az események rekonstruálását, és ezért hozzájárulnak a püspökök egyházmegyéjükben, a plébánosok plébániájukon, a misszionáriusoknak az első evangelizációs területein, a szerzeteseknek pedig az intézeteikben folytatott pasztorális tevékenységük történetének átadásához”.⁴

A levéltárak már önmagukban kulturális értéket jelentenek, és elsősorban az azt létrehozó közösség hasznát szolgálják, de az idő múlásával egyetemes rendeltetést töltenek be, az egész emberiség vagyónává válnak. Az itt elhelyezett anyag nem lehet elzárva azok elől, akik azt a keresztény nép története, annak vallásos, civil, kulturális és társadalmi eseményei megismerésének hasznára tudják fordítani. A vezetőknek gondoskodniuk kell arról, hogy az egyházi levéltárak anyagának használata könnyebbé váljon, nemcsak az arra jogosult érdekeltek számára, hanem a kutatók szélesebb köre számára is, ideológiai és vallási előítéletek nélkül, a legjobb egyházi hagyományok szerint, betartva a szükséges egyetemes jog adta és meggyes-püspöki utasításokból adódó védelmi szabályokat.⁵

Gyűjtőlevéltárak kialakítása a Gyulafehérvári Római Katolikus Főegyházmegyében

Az egyházmegyei és egyházközségi levéltárak a fenti kánonjogi törvények értelmében az erdélyi, 1932-től gyulafehérvári főegyházmegye tulajdonát képezik, őrzéséről is ennek kell gondoskodnia. Az erdélyi római katolikusok írásos örökségének megóvási szándéka vezette a gyulafehérvári érsekséget az iratmentő program beindítására 1998-ban. Elsőként 1999 és 2003 között a püspöki/érseki hivatal levéltára és a káptalani iratanyag rendezésére került sor, dr. Szögi László javaslatai alapján és irányításával. A munkafolyamat végén létrejött a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség központi, európai normáknak is megfelelő, korszerű levéltára, amely a gyulafehérvári püspöki palota földszintjén hét helyiségben, 200 négyzetméteren, 1000 iratfolyóméternyi iratanyagot

¹ SZÖGI László 2006, 7–14.

² ERDŐ Péter 1985, 399.

³ Uo., 431.

⁴ RD XI. 1998, 9, 20.

⁵ BERNÁD Rita 2009, 10.

raktároz. A gyulafehérvári levéltár tárolja a püspöki hivatal iratait, a mindenkori erdélyi püspök tanácsadó testületének, a székeskáptalannak a levéltártörődékét, a főegyházmegyei gazdasági és iskolai iratokat, valamint egyéb gyűjteményeket. A központi levéltár felállítása és rendszerezése után az írásos értékmentő program kiterjedt az egyházmegye plébániáira is.

Ennek jegyében a Gyulafehérvári Főegyházmegye 2003-ban dr. Jakubinyi György érsek körlevelével elrendelte a főegyházmegye területén lévő egyházközségek iratanyagának a főesperesi kerületek központjaiba, gyűjtőlevéltárakba történő összegyűjtését. Mivel a földrajzilag is kiterjedt egyházmegye főesperességi és plébániai iratmennyisége meghaladja az érseki levéltár gyulafehérvári raktárainak befogadóképességét, ezért több gyűjtőközpont létesítésére volt szükség. Az iratbegyűjtési program elindításakor, 2003-ban eleinte a szórványegyházközségek írásos örökségének begyűjtése volt a cél, mivel ezek elsődlegességet élveztek a folyamatos és visszafordíthatatlan elnéptelenedés miatt. Főként a dél-erdélyi gazdtalan parókiák nem megfelelő biztonsága sürgette az iratmentés megkezdését.

Nyolc év leforgása alatt, 2003–2011 között, az egyházmegyét alkotó tizenöt főesperesi kerület részére sikerült kilenc levéltári gyűjtőközpontot kijelölni, és ebből hetet megvalósítani: Gyulafehérvár (2004), Szamosújvár (2005), Sepsiszentgyörgy (2005), Marosvásárhely (2005), Gyergyószentmiklós (2007), Székelyudvarhely (2008) és a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (2010). A tervek között még két gyűjtőközpont létesítése szerepel: idén Kolozsváron, a közeljövőben pedig Csíkszeredában. Hátra van még a felsőháromszéki és Orbai széki egyházközségek iratanyagának begyűjtése is a Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltárba, mihelyt a raktározási feltételek kialakulnak.

A gyűjtőlevéltárak kialakításának elsődleges célja az egyházi írott források mentése volt, melynek értelmében a biztonságos megőrzés és a kutathatóvá tétel kettős céljának megvalósítását tartottuk szem előtt.

Minden egyes gyűjtőlevéltári raktártér európai szabványoknak megfelelően lett kiképezve és felszerelve, a Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár mintájára. Ezeket a tűz-, víz-, és betörésbiztos levéltári raktárakat korszerű Salgó dexion levéltári állványzattal és az iratok tárolására elengedhetetlenül fontos semleges kémhatású (savmentes) kartondobozokkal láttuk el. Az iratmentési programot, a gyűjtőlevéltárak kialakításának teljes kivitelezését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának és a Nemzeti Kulturális Alapprogramnak a határon túlra kiírt pályázatai támogatták. A raktárak felszereltsége megfe-

lel a Romániai Országos Levéltár irattárolási feltételeket előíró szabványainak.⁶

A gyűjtőlevéltárakban Bernád Rita főegyházmegyei főlevéltáros koordinálásával teljes vagy részmunkaidős munkatársak teljesítenek kutató- és ügyfélszolgálatot, tevékenységükről élénk kutatóforgalom is tanúskodik. Tudományos munkásságukat három repertórium, egy tanulmánykötet, több tudományos cikk megjelentetése, valamint belföldi és külföldi és konferenciákon való részvétel is bizonyítja. Közművelődési szerepet a gyűjtőlevéltárak a 2010. évben három levéltári kiállítás (Gyergyószentmiklós, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy) rendezésével is betöltöttek. Ez évben készül el a központi levéltár és a gyűjtőlevéltárak közös honlapja, amely interneten is elérhetővé teszi a raktárakban őrzött iratanyagok részletes jegyzékét és bizonyos iratcsoportok esetében az internetes kutatás lehetőségét is biztosítja.

Az egyházközségi irategyüttesek mind a helytörténészek, mind pedig az egyháztörténészek számára nélkülözhetetlen forrást képeznek. Számos településtörténettel, plébániamonográfiával és iskolatörténettel foglalkozó kutató érdeklődik, kutatja és dolgozza fel tudományos munkáiban a plébániai vonatkozású, igen értékes, egyedi állagokat. De ugyancsak ide sorolhatnánk a családfakutatókat és a gazdaságtörténészeket.

Az érseki körlevellel elrendelt plébániai levéltári begyűjtéseket az iratok szakszerű rendezése és fondjegyzék készítése követte. Minden egyes gyűjtőközpont átlagban száz folyóméternyi mennyiségű iratanyagot foglal magába, de vannak kisebb méretű gyűjtőlevéltárak is, mint például a szamosújvári vagy a sepsiszentgyörgyi. Az iratok tudományos kutatása és feltárása a helyszínen kitöltendő kutatási engedéllyel lehetséges, a kutatási szabályzat előírásainak betartásával. A kutatási szabályzat összeállítása a hazai levéltári törvény, a kánonjog és a magyarországi, nyilvános magánlevéltárként (törvényesen) számon tartott egyházi levéltárak hozzáférhetőségének előírásai alapján történt. A kutatás folyamata az elkészült fondjegyzékek áttekintésével indítható, melyek internetes hozzáférésének biztosítása folyamatban van. A már létrejött gyűjtőlevéltárak középszintű segédletének (repertórium) szerkesztése és kiadása is folyamatban van. 2009-ben megjelent az a kötet, amely a Gyulafehérvári, a Sepsiszentgyörgyi, a Szamosújvári és a Gyergyószentmiklói Gyűjtőlevéltárakat ismerteti, míg a következő, szerkesztés alatt álló két kötet a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár repertóriumát, valamint a Marosvásárhelyi és a Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárak ismertetését tartalmazná. Mindkét kötet a már megjelent *Erdélyi római katolikus levéltárak* c. sorozat részét képezné.⁷

⁶ *Normatív 1996.*

⁷ A sorozatban már megjelent három kötet: SZÖGI László 2006; BERNÁD Rita 2006, BERNÁD Rita 2009.

Az egyházközségek osztályozásában az adminisztráció szempontjából megkülönböztetünk (anya)plébániát, oldallagosan ellátott parókiát és filiát (leányegyházközséget). A Gyulafehérvári Főegyházmegye területén a 2010. évi statisztika szerint 274 plébánia van. Ebből 209 egyházmegyés pap által vezetett, 4 örmény plébánia, 4 helyi lelkészség, 11 templomigazgatóság (szerzetes – ferences – pap által adminisztrált) és 42 oldallagosan ellátott plébánia, valamint 4 egyetemi lelkészség. Ezen kívül az egyházmegyében még 348 leányegyház (filia) található. Ennek a 622 alsóbb szintű egyházigazgatási egységnek az irategyütteseit – főesperesi kerületi alapon – kilenc gyűjtőközpontba soroltuk. Az évszázadok folyamán a főesperesi kerületek száma, területe és beosztása többször is változott, ezért a főespereségek mai szerkezetét vettük kiindulópontnak.

Az egyházközségek levéltárai szoros összefüggésben vannak az adott plébánia működésével, történelmi hátterével. A plébániák középkori időszakából írásos dokumentumok nem maradtak fenn. A letűnt idők zavargásai, az írásbeliség széles körű elterjedése mind meghatározta az egyházmegye kisebb adminisztrációs egységeinek – a plébániáknak – az irattermelését, azok fennmaradását vagy pusztulását, dokumentációs hagyatékek gyarapodását vagy éppen gyérülését. Az erdélyi katolikus parókiák írásos feljegyzései a 17. század végétől számíthatóak, és a 18. század közepétől válnak csak rendszeressé – a katolikus megújulás korszakától kezdődően.⁸

A gyulafehérvári püspökség helyreállítása utáni időszakból, a 18. század elejétől vezetett püspöki és főesperesi látogatási jegyzőkönyvek (*visitatio canonica*) külön pontban foglalkoznak a vizsgált egyházközségek levéltáraival is. A vizitációt végző püspök, megbízott vikárius vagy főesperes egyik feladatát képezte a levéltár és könyvtár ellenőrzése. A vizitációs jegyzőkönyvek levéltárra vonatkozó rovatait azonban gyakori esetben csak az archívum létezésének megjelölésével töltik ki, míg az iratanyagot sajnos nem részletezik. Plébánoscsere esetén, a hivatal átadásakor részletes leltár készül, amelyet az átvételkor leellenőriznek. Az átadás-átvételi jegyzőkönyv leltármellékletei is gyakori esetben tartalmaznak irattári jegyzékeket, könyvleltárakat. Sajnos az effajta nyilvántartások általánosságban nem térnek ki az iratok vagy levéltári egységek részletesebb felsorolására.⁹

A 18. század végén és a 19. század hatvanas éveiben a plébániák iratanyagainak összeírását központilag rendelték el és kérték be. Ekkor részletes levéltári jegyzék készült az egyházközségekben fel-

lelhető iratokról, főként a császári és püspöki rendeletekről.

A 20. század közepén, a plébániai archívumok életében változást a Román Állami Levéltár – a kor kommunista eszméitől és szellemétől áthatott – központosító szemlélete hozott. Az Állami Levéltár Igazgatósága 1950-ben az egyházi anyakönyvek állami levéltárakba történő átadását rendelte el az 1875. évvel bezárólag, „megőrzés végett”.¹⁰ A gyakorlatban az anyakönyvek tömeges összegyűjtése a plébániákról nemcsak 1875-ös évvel ért véget, hanem az ezt az évet is tartalmazó megkezdett kötetek sok esetben akár az 1950-es évekkel zárulnak. A plébániai anyakönyvek visszaszolgáltatása az egyházaknak az 1989. végi rendszerváltás óta az állami hatóságokkal szemben is szorgalmazott kívánalmainak egyike, de érdemleges megoldás a rendszerváltás után sem történt. A román állami levéltár központosító elve egy pozitív változást is hozott a plébániai levéltárakban, ugyanis az anyakönyvek átadása mellett 1951-ben az egyházi levéltárak megfelelő gondozására, kezelésére is utasította a lelkipásztorokat, amelyet Márton Áron püspök körlevélben továbbított papjainak.¹¹ Szintén ennek értelmében, a plébániai levéltárakat az 1950-es évektől kezdődően a Román Állami Levéltárnak teljesen alárendelték, a romániai országos levéltári fond (Fondul Național Arhivistic) szerves részévé nyilvánították. A Belügyminisztériumon belül működő Állami Levéltár az egyházi anyakönyvek államosítása és megyei levéltárakba való koncentrálása mellett utasításokat adott az iratok gondozását és kutathatóságát illetően is.¹² Ez utóbbi azt jelentette, hogy az egyházi iratok kutatása csak a Vallásügyi Osztály engedélyével volt lehetséges. Ez az állapot odáig fajult, hogy 1974-ben a történelmi dokumentumok bejelentését és átadását is elrendelték, amelyet végül Márton Áron püspök plébániái javára alkalmazott, ennek eredménye az egyházközségi iratok gondos leltározásában csapódott le.¹³ A kommunista rezsim bukása óta nem készültek egységes, központilag elrendelt egyházmegyei nyilvántartások az egyházközségek írásos emlékeiről.

A gyulafehérvári főegyházmegye plébániáinak levéltáiról, annak állagairól, sorozatairól nem készült átfogó központi nyilvántartás. Az 1781. évtől különböző időközönként megjelenő egyházmegyei sematizmusok (egyházi intézmények, főesperességek, plébániák, rendházak és az egyházi személyzet névtára) néhány kiadása (1882, 1903, 1913) a plébánia adatainak rövid ismertetése mellett az adott plébánia anyakönyveinek kezdőévét is említi. Ez abban

⁸ BERNÁD Rita 2009, 293.

⁹ Uo., 294.

¹⁰ GYÉFKL, *Körlevelek*. 1536/1950, 1214/1952.

¹¹ Uo. 392/1951.

¹² Uo. 2775/1970.

¹³ Uo. 1725/1974.

segít minket, hogy a korábbi anyakönyvek létezését a helyszínen felkutassuk, amennyiben ezek a források nem kerültek az állami levéltár megyei osztályaihoz az 1950-es években. Az anyakönyvek kezdő éve a plébánia alapításával vagy újr alapításával megegyező, esetleg az alapítást követő év.

Egy másik központosított levéltári forrása a plébániai irategyütteseknek a rendszeresen végzett egyházlátogatások jegyzőkönyvei, az úgynevezett visitatio canonicák avagy erdélyiesen canonica visitatiók. Ezekben a vizitációs jegyzőkönyvekben említést tesznek az egyes plébániák könyvanyagáról, és ezek közé sorolják be a leggyakoribb esetben az anyakönyveket vagy más kötetformájú iratanyagokat is. A helyszíni szemlék és ezzel párhuzamosan a rendszeresített begyűjtések alkalmával figyelmesen át kell nézni a könyvtári állományt is az esetleges kötetes formátumú levéltári anyag felkutatása végett. Ilyenek lehetnek: anyakönyvek, egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek, historia domusok, különböző protokollumok, számadáskönyvek stb.

A plébániai iratok rendezésének elméleti alapját a proveniencia elve határozta meg, az iratok eredeti rendszerének visszaállítására törekedtünk, és csak másodlagosan folyamodtunk a pertinencia elvéhez, tematikus rend kialakításához, csakis ott, ahol a szükség diktálta.¹⁴

A rendezés folyamata során először az anyakönyveket különítettük el, abból alakult ki egy sorozat. Utána a plébániai iktatott iratok következtek, amelyekből sok esetben szépen elkülönültek a házassági iratok, majd a gazdasági, esetleg iskolai és a vegyes iratok állaga. A köteteknek, amelyek a hitbuzgalmi egyesületi és az egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyveken kívül historia domusokat és protokollumokat is tartalmaznak, egy külön sorozatot szenteltünk. Tudatában vagyunk annak, hogy ez csupán egy formailag megkülönböztető állagnév, de az állományvédelmi követelményeknek eleget téve a köteteket is dobozokba osztottuk, és így a tematikus jelzővel is ellátott elnevezés megkönnyítette feladatunkat. Minden levéltári doboz felirata tételenként jelzi a benne lévő köteteket.

Az egyházközségi archívumok rendezése szakaszokban történt, az irategyüttesek beszállításának és esetleges fertőtlenítésének sorrendjében.

A plébániai levéltárak anyaga részben ügyviteli célú segédletek (iktatókönyvek) által, részben egyenkénti átnézéssel kutatható. Az iktatás a plébániai hivatalokban azonos módon történt, mégpedig sorszámosan. A hosszabb ideig tartó ügyek esetében általában az alapiktatószámhoz csatolták az időben utána következő ügyiratdarabokat.

Az iratok összegyűjtése és központba szállítása a gyakorlatban a kezdetektől, a plébánia alapítási évétől – amennyiben esedékes – az 1990. évvel bezárólag történt, de van eset, hogy 2006-ban keletkezett irat is belekerült az állagba. Általában a plébános javasolhatja, ha ezekre nincs szüksége a folyamatos ügyintézés folyamán. A plébánián maradt és marad minden olyan irattári anyag, amelyre a kurrens ügyvitelben, a mindennapi ügyfélszolgálatban szükség van: például az aktuális iktatókönyvek, a bejegyzés alatt álló anyakönyvek (20. századiak) és a folyamatosan vezetett historia domus.¹⁵

A Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltár létrejötte

Az Alsóháromszék, Erdővidék és Barcaság katolikus egyházközségeinek iratait magába foglaló sepsiszentgyörgyi gyűjtőlevéltár a Szent Gellért plébánia területén, a templom szomszédságában álló kántori ház egyik átalakított helyiségében működik. A raktárhelység kiválasztásánál elsődleges szempontnak bizonyult, hogy 2005-ben, a levéltár megszervezésekor a fent megnevezett plébánia adott otthont a Sepsis-Barcasági Főesperesi Hivatalnak.

A levéltári helyiség kiképzését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma pályázati kiírással támogatta, a felújítási munka lebonyolítását az akkori főesperes, Ft. Csintalan László végezte. A sepsis-barcasági kerülethez tartozó plébániák levéltárainak begyűjtése több rendben történt. A levéltár törzanyagát Bernád Rita főegyházmegyei levéltáros 2005. szeptember 13–16. között gyűjtötte be Sepsiszentgyörgyre, a következő településekről: Barót, Brassó-Belváros, Kőhalom, Mikóújfalú, Sepsibükszád, Sepsikőröspatak, Sepsiszentgyörgy – Szent József Plébánia, Szentivánlaborfalva, Türkös. A fenti egyházközségek iratait ugyanazon év végén rendezte magyarországi levéltáros szakemberek (Németh György, Vér Eszter Virág és Hős János) segítségével. 2008 szeptemberétől Péntzes Lóránd sepsiszentgyörgyi történelemtanárt bízták meg a levéltárosi teendők végzésével. A továbbiakban az iratbegyűjtés folytatását a helyben tartózkodó munkatárs folytatta. 2009 őszén került sor a második nagyobb gyűjtőútra, amelynek során a már levéltárban található egyházközségek iratanyaga gyarapodott, de újabb egyházközségek levéltárának begyűjtésére is sor került. A második gyűjtőút 10 folyóméter iratanyagot eredményezett. A folyamatos bejegyzés vagy egyéb okok miatt helyben maradt domus historiákról, egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvekről digitális másolatok készültek, amelyek a levéltárban hozzáférhetők. A begyűjtött iratanyagok rendezésére és a raktárjegy-

¹⁴ BERNÁD Rita 2005.

¹⁵ A plébániai levéltárak begyűjtésének munkamódszeréről és

a rendezési munkálatokról lásd BERNÁD Rita – PÉNZES Lóránd 2011, PÉNZES Lóránd: 2010.

zék elkészítésére ugyanezen év végén került sor. Jelenleg összesen 45,84 folyóméter rendezett irat található a sepsiszentgyörgyi raktárban.

Megvalósítások

A levéltár fél évtizedes fennállása rövid idő ahhoz, hogy látványos eredményeket tudhasson maga mögött. Különösen igaz akkor, ha figyelembe vesszük, hogy kis mennyiségű iratanyagot magába foglaló intézményről van szó. Legfontosabb megvalósításként azt értékelhetjük, hogy működése kezd jelen lenni a köztudatban. A levéltárban heti egy munkanap ügyfélszolgálat van, de kutatás előzetes egyeztetés alapján is biztosított. Kutatóink között megtalálhatók a történészek, lelkészek, diákok vagy a családfájuk iránt érdeklődők is. A kutatóforgalom is az iratmennyiséghez igazodik. A 2010. naptári évben a levéltárat 8 kutató látogatta, összesen 11 kutatási alkalommal. Ügyfélszolgálati esetek száma ennek kétszerese volt.

A levéltár szakkönyvtára lassan gyarapszik. Sikertült egy teljes sorozatot kialakítani a 19–20. századi püspöki körlevelekből és sematizmusokból. Folyamatos feladatunknak tekintjük, hogy a sepsi-barcasági főesperesi kerület plébániáiról megjelent tanulmányokat, monográfiákat, ismertetőket írott vagy digitális formában megszerezzük és a téma iránt érdeklődőknek a rendelkezésére bocsássuk.

A levéltár állománya nagyjából megfelelő állapotban van. Hátra van azonban néhány értékesebb kötet restaurálása, amely pénzforrás hiányában még várta magára. A 2011. év első felében sor került a levéltárban őrzött 17–18. századi iratanyag digitalizálására, melynek számítógépes feldolgozása még folyamatban van. A program megvalósítását a Szülőföld Alap 2010. év második félévi pályázata tette lehetővé. A levéltár működéséhez elengedhetetlenül fontos technikai eszközök beszerzését is (laptop, fényképezőgép, nyomtató) a fenti pályázat biztosította.

Iratképződés – a fennmaradás összhangja a sepsi-barcasági kerület plébániáinál

Az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben szereplő történelmi plébániák – Barót kivételével – a reformáció hatására megszűntek. Újjászervezésük az erdélyi katolikus püspökség 1715. évi visszaállításával kezdődött meg. Erről tanúskodnak a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltárban őrzött canonica visitatiók is, amelyek a kerülethez tartozó plébániák egyházlátogatásáról készültek. A sepsi-barcasági kerülethez tartozó történelmi egyházközségek legkorábbi főpásztori vizitációi a következő évekből származnak: Barót 1716, Bodola 1776, Bodza 1823, Brassó 1717, Hidvég 1776, Illyefalva 1717, Kőhalom 1776, Kőröspatak 1735, Miklósvár 1716, Mikóújfalu 1823, Szentiván 1731, Sepsiszentgyörgy 1817, (Felső)Tömös és Törcsvár 1821, Türkös 1776.¹⁶ Az 1753. papi névtárban a kerület plébániái közül Barót, Sepsiszentiván, Miklósvár az egyházmegyes papok vezetése alatt szerepelt,¹⁷ míg Illyefalva a pálos, Brassó a jezsuita vezetés alatt jelent meg.¹⁸ Az 1761-es sematizmus alapján a Háromszéki főesperesi kerület már gazdagodott Türkös egyházközséggel, valamint a szász székben újjáalakult Kőhalommal.¹⁹ Az 1788-as sematizmus szerint a miklósvárral egyesített fogarasi főesperesi kerületből a következő plébániák jelentek meg: Brassó, Barót, Fogaras, Miklósvár, Türkös, míg a Felsőháromszéki kerületből Illyefalva, Kőröspatak, Málnás, Szentiván. A két kerületben a ferences káplánok által ellátott helységek Bodola, Bodza, Felsőtömös és Törcsvár voltak.²⁰ A középkorban a szász földi települések Brassó és Nagyszében központtal kiváltságos területnek számítottak, és Dékánáság néven működtek, az Erdélyi Püspökségtől függetlenül, amint azt az 1766-os kimutatás is említi. Az 1761-es sematizmusban a jelenlegi sepsi-barcasági főesperesség plébániáiból néhány a felsőháromszéki plébániákat magába foglaló háromszéki főesperesi kerülethez tartozott.²¹ Az 1788. évi sematizmusban viszont a Dékánáság elnevezés elmarad, és Brassót már a miklósvárral egyesülteként, a fogarasi főesperesi kerület részeként említik.²² A 18. század folyamán került sor a három egyházigazgatási egységhez (Barcasági dékánáság, Miklósvári főesperesség, Háromszéki főesperesség) tartozó plébániák egyesítésére a Barcasági dékánáság és Sepsi-Miklósvári főesperesség néven.²³ 1782-ben a Brassó központú kerület nyolc plébániából állt: Barót, Bodza, Brassó, Miklósvár, Fogaras, Türkös, Felsőtömös, Törcsvár.²⁴ Az 1848. évi sematizmus már a Barcasági dékánáság és Sepsi Miklósvári esperesi kerülethez tartozó következő plébániákat említette: Barót, Bodza, Brassó, Hidvég, Felsőtömös, Illyefalva, Kőröspatak, Miklósvár, Mikóújfalu, Sepsiszentgyörgy, Szentiván, Törcsvár és Türkös.²⁵ A 19. század második felében megjelent papi névtárak lényegében a fenti plébániák jegyzékét ismétlik.

¹⁶ BERNÁD Rita 2006, 225–227, 245, 253, 258, 264, 271, 275–276.

¹⁷ GyÉL, Fond I. 1/a, *Püspöki Hivatal iktatott iratai, Nova series parochorum* 54/1753.

¹⁸ BÁRTH János 2008, 31–33.

¹⁹ Uo., 17, 27.

²⁰ *BeCcTr 1788*, 17–18.

²¹ BERNÁD Rita 2010, 181–182.

²² *BeCcTr 1788*, 17.

²³ Decanatus Barcensis et Arhidiaconatus Sepsi atque Miklósvár.

²⁴ BERNÁD Rita 2010, 182.

²⁵ *ScTr 1848*, 30–38.

A sepsi-barcasági főesperesi kerület mai formájában a 20. század közepén jött létre, a 18. században egyesített két egyházszerkezeti egység, a Barcasági dékánásból alakult barcasági, valamint a sepsi-miklósvári esperesi kerület elnevezésének megváltoztatásával. A kerület központja továbbra is Brassó maradt, annak ellenére, hogy földrajzi szempontból a város a kerület peremére szorult. A város földrajzi vonzáskörében a szórványegyházközségek (Bodza, Felsőtömös, Törcsvár) megszűnése után csupán két plébánia (Türkös, Zernyest) maradt. A választás főként azzal magyarázható, hogy adminisztrációs és közlekedési csomópontként a térség legnagyobb városa, de az is mellette szólt, hogy a brassói plébánia tudta viselni a főesperesi központtal járó kiadásokat. Ugyanakkor az egyházközség plébánosai mindig magasan képzett, rátermett lelkipásztorok és vezetők voltak. Gyakran előfordult azonban, hogy a plébánosok gyengélkedése vagy elfoglaltsága folytán a főesperesi teendőket teljesen vagy részben átruházták a kerület más plébánosaira, helyettes vagy alesperesi minőségben. Így a 20. században 1902 és 1908 között a távoli Barót²⁶ vagy 1912 és 1918 között a közelebb fekvő Sepsiszentgyörgy plébánosai²⁷ látták el a kerület vezetését. A főesperesi hivatal időszakos költözésének nyomán követése számunkra az iratkezelés miatt fontos, mivel a főesperesi hivatal irattára általában összeolvadt a plébániáéval.

A 2. bécsi döntést követően a kerület két részre szakadt, Brassó és Sepsiszentgyörgy központtal. 1945. április 28-án Márton Áron püspök 854/1945. sz. leiratával elrendelte a barcasági dékánás és sepsi-miklósvári főesperesség visszaállítását.²⁸ Öt évvel később a tartományok és rajonok megalakításakor a kultuszminisztérium a püspököt is utasította az egyházmegye beosztásának átszervezésére. Az 1951. március 2-án kiadott püspöki 363/1951. sz. körlevél az esperesi kerületek új rajonok szerinti beosztásáról rendelkezett.²⁹ Ennek értelmében a korábbi barcasági és sepsi-miklósvári esperesi kerület Brassó központtal megszűnik, és helyén megalakul a Sepsiszentgyörgyi főesperesség, Sepsiszentgyörgy központtal. Az új kerület magába foglalta a rákosi, a sepsiszentgyörgyi és a Sztálin rajonok összes plébániáit.³⁰ 1968-ban a megyésítéskor ismét átszervezték az egyházmegyét, és négy főesperesi kerületet

hoztak létre, köztük a brassói kerületet, amely Brassó és Kovászna megye plébániáit foglalta magába Brassó központtal, sepsi-barcasági főesperesség néven. Lényegében ez a beosztás maradt 2005-ig, amikor a főesperesi hivatal Sepsiszentgyörgyre költözött.

Összegezve elmondható, hogy a sepsi-barcasági főesperesi kerület fiatal, de dinamikusan fejlődő egyházszerkezeti egység, amely összesen 25 plébániából áll. Ezek közül 14 egyházközség múltja száz évnél régebbre tekint vissza, ezért történelminek nevezzük őket. A fent nevezettek mellett 11 olyan plébániával is számolnunk kell, melyek kialakulása a 20. század közepén kezdődött, ugyanakkor van köztük olyan is, amely 2011-ben ünnepli megalakulásának három éves évfordulóját. A kerületben 7 új katolikus és egy ökumenikus templom épült 1990 és 2010 között.

A fondjegyzékből kitűnik, hogy a kerülethez tartozó egyházközségek 18. század elejétől kezdődő iratanyagainak csupán töredéke maradt fenn és került be a levéltárba. Sajnos van néhány kisebb plébánia is, amelynek levéltára maradéktalanul elkallódott vagy számunkra ismeretlen helyre került. Így nincsenek ismereteink a kincstár által fenntartott Bodza és Felsőtömös szórvány egyházközségről, de a csupán három évtizedet fennálló málnási egyházközség levéltárára sem találtunk adatokat. Szomorú tény az is, hogy a három évszázados múlttal rendelkező Illyefalva, Miklósvár, Szentivánlaborfalva plébániák levéltárának csupán töredéke maradt fenn. Ezzel ellentétben a 19. század elején alakult Mikóújfalva vagy a 20. század elején létrejött Sepsibükszád egyházközségek levéltára teljes épességében fennmaradt.

Mellékletként táblázatban csatoljuk a kerület történelmi plébániáinak fontosabb egyháztörténeti adatsorát, mely a fondjegyzéket (2. táblázat) kiegészítve segít az egyházközségek iratkezelésének jobb megértésében. A plébániák megalakulásának (helyesebben az első írásos említésének) éve, a protestáns hitre térés időszaka, a visszarendezés évének ismerete segít bennünket a napjainkra fennmaradt levéltári anyag nagyságának megítélésében. Az anyakönyvek vezetésének kezdete és a fennmaradt kötetek őrzési helye pedig betekintést nyújt a kerület egyházi levéltárügyének mai helyzetébe. (1. táblázat.)

Bernád Rita – Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára, Gyergyószentmiklós, Márton Áron u. 9., RO-355500; rita.bernad@romkat.ro

Pénzes Lóránd – Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára, Sepsiszentgyörgy, Csíki út 88., RO-520019; penzilo@gmail.com

²⁶ GyFL SGYL, Spl, *Iktatott iratok* 269/1903.

²⁷ Uo., 3/1917v.

²⁸ Uo., 6091/1945 sz. leirat in: 43/1945, 93/1945v.

²⁹ A 11 új esperesi kerület a következő: a Hunyadi Gyulafehérvár központtal, a Kolozsvári Kolozsvár központtal, a Marosvásárhelyi Marosvásárhely központtal, a Gyergyói Gyergyószentmiklós

központtal, a Radnai Beszterce központtal, a Szebeni Nagyszében központtal, a Kézdivásárhelyi Kézdivásárhely központtal, a Sepsiszentgyörgyi Sepsiszentgyörgy központtal, a Székelyudvarhelyi Székelyudvarhely központtal.

³⁰ GyFL SGYL, Upl, Plébániai iratok 68/1950 v., 21/1951.

Levéltári források

- Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár (GyFL)
 – Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (GYÉFKL)
 – Fond I. 1/a. *Püspöki Hivatal iktatott iratai*
 – *Körlevelek*
 – Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára (GyFL SGYL)
 – Brassói Szent Péter és Pál Plébánia Iratai (Bpl), *Iktatott iratok*
 Sepsiszentgyörgyi Szent József Plébánia Iratai (Spl), *Iktatott iratok*
 Uzoni Plébánia Iratai (Upl), *Iktatott iratok*
 Romániai Országos Levéltár Brassó Megyei Hivatala / Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Brașov (Brassói állami levéltár, BRÁL)
 Fond 79, inv. 68, *Colecție de registre*
 Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)
 Fond 105, *Egyházi anyakönyvek gyűjteménye*

Irodalom

- BeCcTr 1788* = *Bibliotheca Ecclesiastica et catalogus venerabilis Cleri M. Principatus Transilvaniae*, Alba Carolinae, 1788.
CcTr 1867 = *Catalogus venerabilis cleri Diocesis Transylvaniensis*, Claudiopoli, 1867.
CcTr 1874 = *Catalogus venerabilis cleri Diocesis Transylvaniensis*, Albae Carolinae, 1874.
CcTr 1878 = *Catalogus venerabilis cleri Diocesis Transylvaniensis*, Claudiopoli, 1878.
RD XI. 1998 = *Az egyházi levéltárak szerepe a lelképásztori életben. Római dokumentumok XI. Az Egyházi Kulturális Javak Pápai Bizottságának dokumentuma*, Budapest, 1998.
Normativ 1996 = Normativ privind caracteristicile tehnico-funcționale ale spațiilor și echipamentelor de depozitare și conservare a arhivelor aflate în administrarea creatorilor publici și privați de arhivă, *Monitorul Oficial*, 9 iulie 1996.
ScTr 1848 = *Schematismus cleri Diocesis Transylvaniensis*, Claudiopoli, 1848.
ScTr 1882 = *Schematismus cleri Diocesis Transylvaniensis*, Albae Carolinae, 1882.
ScTr 1893 = *Schematismus venerabilis cleri Diocesis Transylvaniensis*, Albae Carolinae, 1893.

*

- BÁRTH János
 2008 *Erdély római katolikusai a XVIII. század közepén*, Kecskemét.
 BERNÁD Rita
 2005 Plébániai levéltárak, egyházközségi archívumok, *Keresztény Szó*, XVI. évf., 12. sz.
 BERNÁD Rita
 2006 *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára 2. Oklevél- és iratjegyzék – canonica visitatiók mutatója*, Gyulafehérvár–Budapest.
 BERNÁD Rita
 2009 *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi, a Szamosújvári és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertóriuma*, Gyulafehérvár–Budapest, 2009.
 BERNÁD Rita
 2009 Római katolikus gyűjtőlevéltárak Hargita megyében, *A Csiki Székely Múzeum Évkönyve*, 2009, I, 289–306.
 BERNÁD Rita – PÉNZES Lóránd
 2011 Örmény értékek védelmében, a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár kialakulása, *Keresztény Szó*, XXII. évf., 2 szám, 13–18.
 ERDŐ Péter
 1985 *Az egyházi törvénykönyv* (szerk. Erdő Péter), Budapest
 LAMÁSCH József
 2010 „*Anagraphesolum Sacrae Burciae Vel Barciae Cum Eidem Posterius Cononice Unitis Archidiaconatibus Includarum Sedium Siculicalium Sepsi Et Miklosvár Ab Anno Partus Virginei 1351 Ad Annum Usque 1815 Exclusive.*” A barcasági szent főespereségek és a később velük egyesített Sepsi és Miklósvár székely székek leírása (vagyis történelme) a Szűz szülésének 1352-ik évétől az 1815-ik év kezdetéig (ford. Szirmai Béla), Brassó.
 PÉNZES Lóránd
 2010 Egy katolikus gyűjtőlevéltár születése: a Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltár példája, *Keresztény Szó*, XXI. évf., 1 szám, 8–12.
 SZÖGI László
 2006 *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára 1., 1429–2000. Repertorium*, Gyulafehérvár–Budapest.

Arhiva romano-catolică din Sfântu Gheorghe

(Rezumat)

În interesul salvării mărturiilor scrise ale trecutului, în anul 2003 arhiepiscopul Arhidiecezei Romano-catolice de Alba-Iulia a dispus prin circulară colecționarea arhivelor parohiale. Cantitatea tuturor fondurilor arhiviste depășește capacitatea depozitelor Arhivei Arhidiecezale de Alba-Iulia, din această cauză au fost întemeiate opt centre de colectare pe teritoriul arhiepiscopiei. Acestea se găsesc în centrele arhidiaconale din Alba Iulia, Gherla, Sfântu Gheorghe, Târgu Mureș, Gheorgheni, respectiv Odorheiu Secuiesc.

Arhiva din Sfântu Gheorghe a fost fondată în anul 2005, într-un spațiu al casei cantoriale din cadrul parohiei Sf. Gerard, și cuprinde materialul arhivistic al parohiilor din arhidiaconatul Seps-Bârsa. Aici se găsesc documentele parohiilor din Baraolt, Brașov Sf. Petru și Paul, Brașov Blumăna, Bixad, Ilieni, Rupea, Micfalău, Micșoara, Ozun, Săcele, Sfântu Gheorghe Sf. Iosif, Sântionlunca, Valea Crișului, Zărnești, precum și micile arhive ale filiilor Arcuș, Bățanii Mari, Bran, Budila, Căpeni, Ghidfalău, Grânari, Lisnău, Chichiș, Hăghig, Racoș, Râșnov, Târlungeni, Timișul de Sus. Din păcate nu avem informații privind existența materialului arhivistic al parohiilor care au fost desființate în sec. XIX-XX, precum Vama Buzăului. Au fost transferate documente de la începuturi (înființarea parohiilor) și până în anul 1990, dar chiar și unele datate din 2006. Au rămas la parohii toate documentele curente de care este nevoie în administrația de zi cu zi: registrele de evidență curente, matricolele curente, cronică parohială, protocoalele ședințelor consiliului bisericesc.

Cantitatea materialului arhivistic aflat în arhiva de la Sf. Gheorghe este de 48,84 metri liniari. Repertoriul arhivei a apărut deja în 2009, dar prin prezenta lucrare s-a actualizat.

Roman Catholic Archive from Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe)

(Abstract)

In order to save the written records of the past, the archbishop of the Roman Catholic Archdiocese of Gyulafehérvár (Alba Iulia) disposed in 2003 in an encyclical letter the collecting of parish archives. The quantity of the total archive funds exceeds the capacity the depository of Gyulafehérvár Archdiocese could hold, thus eight collecting centres have been set up on the territory of the archdiocese. These can be found in the archiepiscopal centres in Gyulafehérvár, Szamosújvár (Gherla), Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Marosvásárhely (Târgu Mureș), Gyergyószentmiklós (Gheorgheni) and Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc).

The archive from Sepsiszentgyörgy was founded in 2005 in a room of the cantor's house belonging to the St. Gerard parish and contains the archive material of the Seps-Barcaság (Seps-Bârsa) archdiocese. Here we find documents of the parishes from Barót (Baraolt), Brassó St. Peter and Paul, Brassó Bolonya (Blumăna, Brașov), Sepsbükszád (Bixad, Covasna County), Illyefalva (Ilieni, Covasna County), Kőhalom (Rupea, Brașov County), Mikóújfalú (Micfalău, Covasna County), Miklósvár (Micșoara, Covasna County), Uzon (Ozun, Covasna County), Szecsele (Săcele, Brașov County), Sepsiszentgyörgy St. Joseph, Szentivánlaborfalva (Sântionlunca, Covasna County), Sepsikőröspatak (Valea Crișului, Covasna County), Zernyest (Zărnești, Brașov County), as well as the smaller archives of the filial parishes of Árkos (Arcuș, Covasna County), Nagybacon (Bățanii Mari, Covasna County), Törösvár (Bran, Brașov County), Bodola (Budila, Brașov County), Köpec (Căpeni, Covasna County), Gidófalva (Ghidfalău, Covasna County), Nagymoha (Grânari, Brașov County), Lisznyó (Lisnău, Covasna County), Kökös (Chichiș, Covasna County), Hidvég (Hăghig, Covasna County), Rákos (Racoș, Brașov County), Rozsnyó (Râșnov, Brașov County), Tatrang (Târlungeni, Brașov County), Felsőtömös (Timișul de Sus, Brașov County). Unfortunately we do not have any information regarding the existence of the archive materials of the parishes dissolved during the 19th and 20th centuries, like Bodza (Vama Buzăului, Brașov County). Documents have been transferred from the beginnings (foundation of the parishes) up till 1990, but some even dated from the year 2006. The parishes retained all the current documents, which are needed in the daily administration: the current parish registers, current marriage registers, the parish chronicle, and the minutes of the parochial church council meetings.

The quantity of the archive material stored in the Sepsiszentgyörgy archive is of 48.84 linear meters. The repertory of the archive has already been published in 2009, but this study offers an actualization of it.

1. táblázat A Barcasági Dékánóság és a Sepsi-Miklósvári esperesség történelmi plébániáinak kimutatása

<i>Egyházközség</i>	<i>Meg- alakulás</i>	<i>Protestáns hitre tért</i>	<i>Restauráció</i>	<i>Anyakönyvek vezetése és őrzési helye napjainkban</i>	<i>Titulusa és patrónusa</i>	<i>Megszűnt</i>
1. Barót	1332	-	-	1682 1682–1750 SGYL 1857–1902 SÁL	Szent Adalbert egyházközség	-
2. Bodza	1769	-	-	1770 1770–1943 SÁL	Szenháromság kincstár	1882 és 1893 között
3. Brassó	1235	1530	1712	1694 1857–1910 BrÁL	Szent Péter és Pál egyházközség	-
4. Felsőtömös	1792	-	-	1850	Miklós püspök kincstár	1927?
5. Hidvég	1332	?	1793	1793	Szenháromság Nemes család	1874 és 1878 között
6. Illyefalva	1332	1550 k.	1701	1701 1701–1938 SÁL	Fájdalmas Szűzanya szabad adományozás	-
7. Kőhalom	1323	16 sz.	1753	1753 1753–1912 SGYL 1857–1950 BrÁL	Szent Anna szabad adományozás	-
8. Köröspatak	1332	1568	1781	1762 1716–1942 SÁL	Szenháromság szabad adományozás	-
9. Málnás	1782				?	1814
9. Miklósvár	1211	1550 k.	1716	1716 1716–1895 SÁL	Miklós püspök szabad adományozás	-
10. Mikóújfalu	1813		1813–1815	1792 1792–1935 SÁL	Szt. István király szabad adományozás	-
11. Sepsiszent- györgy	1332	1550 k.	1764	1763 1764–1911 [névmutató], 1824–1845 SGYL 1763–1927 SÁL	Szent József a 11. [2. Székely határőr] huszárezred, 1851-től szabad adományozás	-
12. Szentivánlabor- falva	1332	16 sz.	1724	1724 1731–1950 SÁL	Keresztelő Szent János szabad adományozás	-
13. Töröcsvár	1769	-	-	1769 1839-1945 /név- mutató/ SGYL 1840-1957 BrÁL	Szűz Mária menny- bevétele kincstár	1955
14. Türkös	1366	1555	1755	1754 1754–1973 SGYL 1857–1950 BrÁL	Szent Mihály ar- kangyal szabad adományozás	-

(Forrás: *ScTr 1848*, 30–38; *CcTr 1867*, 18–20; *CcTr 1874*, 16–19; *CcTr 1878*, 19–24; LAMÁSCH József 2010, 159–161; *ScTr 1882*, 33–46; *ScTr 1893*, 34–43.

2. táblázat A Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltár (SGYL) fondjegyzéke

Az alábbi jegyzék a Gyulafehérvári Főegyházmege plébániai levéltári fondjegyzékének azt a részét tartalmazza, amely a sepsi-barcasági főesperesi kerület plébániáira vonatkozik. A fondszám sorrendje az egyházmege főesperesi kerületeinek sorrendjét követi és azon belül a plébániák betűrendes elnevezéseit. Minden egyes egyházközség, beleértve a leányegyházakat és az új alapítású – történelmi iratanyaggal nem rendelkező – plébániákat is, külön fondszámot kapott, amelyet arab számjeggyel jelöltünk. Ezekre a külön fondszámokra a későbbiekben termelődő és felhalmozódó, valamint az esetlegesen előkerülő plébániai levéltárak jelzéséhez van szükség.

Fondszám	Megnevezés	Évkör	Ifm.	Raktári egység
106	ÁGOSTONFALVA filia			
107.	ALDOBOLY filia			
108.	ALMÁSMEZŐ filia			
109.	ALSÓMOÉCS filia			
110.	ALSÓRÁKOS filia (<i>Racoș</i> > Kőhalom)	1936–1946	0,02	1 d.
111.	ALSÓTÖMÖS filia (<i>Timișul de Jos</i> > Brassó-Bolonya)	1961	0,03	1 d.
112.	ANGYALOS filia (<i>Angheluș</i> > Szentivánlaborfalva)			
113.	APÁCA filia (<i>Apața</i> > Miklósvár)			
114.	ÁRAPATAK filia (<i>Araci</i> > Sepsiszentgyörgy I.)			
115.	ÁRKOS filia (<i>Arcuș</i> > Sepsikőröspatak)	1842–1989	0,04	1 d.
116.	BARCAROZSNYÓ filia (<i>Râșnov</i> > Zernyest)	1907–1984	0,02	1 d.
117.	BARDOC filia (<i>Brăduț</i> > Barót)			
118.	BARÓT plébánia	1614–2001	6,15	48 d.
a.	Anyakönyvek	[1674–]1682–1750	0,17	2 d.
b.	Plébániai iratok	1614–2001	1,69	13 d.
c.	Házassági iratok	1823–1990	0,91	7 d.
d.	Iskolai iratok	1880–1942	0,13	1 d.
e.	Gazdasági iratok	1846–1992	1,82	14 d.
f.	Vegyes, tematikusan rendezett iratok	1810–1998	0,78	6 d.
g.	Vegyes kötetek	1864–1986	0,65	5 d.
119.	BIBARCFALVA filia (<i>Biborțeni</i> > Barót)			
120.	BODFALU filia (<i>Bod</i> > Brassó-Belváros)			
121.	BODOLA filia (<i>Budila</i> > Türkös)	1948–1987	0,04	1 d.
122.	BÖLÖN filia (<i>Belin</i> > Miklósvár)			

A Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára

Fondszám	Megnevezés	Évkör	Ifm.	Raktári egység
123.	BRASSÓ – belvárosi plébánia	1793–2003	13,15	104 d
a.	Anyakönyvek	1694–1829	0,02	1 d.
b.	Plébániai és főesperességi iratok	1793–2001	4,42	34 d.
c.	Házassági iratok	1793–1988	3	25 d.
d.	Iskolai iratok	1846–1934	0,25	2 d.
e.	Főesperesi és plébániai gazdasági iratok	1807–2003	5,07	39 d.
f.	Vegyes iratok	1818–1965	0,13	1 d.
g.	Vegyes kötetek	1871–1947	0,26	2 d.
124.	BRASSÓ – bolonyai plébánia	1964–2006	1,82	14 d.
b.	Plébániai iratok	1966–1997	0,13	1 d.
c.	Házassági iratok	1971–2003	0,26	2 d.
d.	Gazdasági iratok	1965–1992	1,17	9 d.
e.	Kötetek	1971–1997	0,13	1 d.
f.	Vegyes iratok	1972–2006	0,13	1 d.
125.	BRASSÓ – Ferences templom			
126.	BRASSÓ – Szent Kereszt plébánia			
127.	DERESTYE filia (Türkös)			
128.	ELŐPATAK filia (<i>Vâlcele</i> > Sepsiszentgyörgy I.)			
129.	ERDŐFÜLE filia (<i>Filia</i> > Barót)			
130.	ERESZTEVÉNY filia (<i>Eresteghin</i> > Szentivánlaborfalva)			
131.	ÉTFALVAZOLTÁN filia (<i>Zoltan</i> > Sepsikőrőspatak)			
132.	FARKASVÁGÓ filia (<i>Lunca Calnicului</i> > Brassó-Bolonya)			
133.	FEKETEHALOM plébánia			
134.	FELSŐMOÉCS filia (<i>Moieciu de Sus</i> > Zernyest)			
135.	FELSŐRÁKOS filia (<i>Racoşul de Sus</i> > Barót)			
136.	FOTOSMARTONOS filia (<i>Fotos</i> > Sepsikőrőspatak)			
137.	FÖLDVÁR filia (<i>Feldioara</i> > Brassó-Belváros)			
138.	FUNDÁTA filia (<i>Fundata</i> > Zernyest)			
139.	GIDÓFALVA filia (<i>Ghidfalău</i> > Sepsikőrőspatak)	1964–1989	0,04	1 d.
140.	HIDVÉG filia (<i>Hăghig</i> > Brassó-Belváros)	1961	0,03	1 d.
141.	HOLBÁK filia (<i>Holbav</i> > Feketehalom)			

Fondszám	Megnevezés	Évkör	Ifm.	Raktári egység
142.	HOMORÓD filia (<i>Homorod</i> > Kőhalom)			
143.	HOMORÓDDARÓC filia (<i>Drăușeni</i> > Kőhalom)			
144.	HÖLTÖVÉNY filia (<i>Hălchiu</i> > Brassó-Belváros)			
145.	ILLYEFALVA plébánia	1787–1973	0,65	5 d.
a.	Anyakönyvek	1822–1973	0,13	1 d.
b.	Plébániai iratok	1857–1946	0,13	1 d.
c.	Iskolai iratok	1903–1910	0,13	1 d.
d.	Gazdasági iratok	1823–1960	0,13	1 d.
e.	Kötetek	1787–1968	0,13	1 d.
146.	JÁNOSFALVA filia (<i>Jonești</i> > Kőhalom)			
147.	KACA filia (<i>Cața</i> > Kőhalom)			
148.	KÁLNOK filia (<i>Calnic</i> > Sepsikőröspatak)			
149.	KERESZTÉNYFALVA filia (<i>Cristian</i> > Zernyest)			
150.	KERESZTVÁR filia (<i>Teliu</i> > Türkös)			
151.	KILYÉN filia (<i>Chilieni</i> > Sepsiszentgyörgy III.)			
152.	KISBACON filia (<i>Bățanii Mici</i> > Barót)			
153.	KISPREDEÁL filia (<i>Predeluț</i> > Zernyest)			
154.	KONKORDIA-TELEP filia (<i>Minele 1 Mai</i> > Feketehalom)			
155.	KŐHALOM plébánia	1900–1964	0,40	5 d.
a.	Anyakönyvek	1763–1912	0,13	1 d.
b.	Plébániai iratok	1900–1965	0,06	1 d.
c.	Vegyes iratok	1901–1951	0,05	1 d.
d.	Kötetek	1900–1964	0,16	2 d.
156.	KÖKÖS filia (<i>Chichiș</i> > Uzon)	1945–1977	0,04	1 d.
157.	KÖPEC filia (<i>Căpeni</i> > Barót)	1944–1972	0,04	1 d.
158.	KÖZÉPAJTA filia (<i>Aita Medie</i> > Miklósvár)			
159.	LISZNYÓ filia (<i>Lisnău</i> > Uzon)	1946–1981	0,04	1 d.
160.	LISZNYÓPATAK filia (Uzon)			
161.	MAGURA filia (<i>Măgura</i> > Zernyest)			
162.	MAGYARHERMÁNY filia (<i>Herculian</i> > Barót)			
163.	MAKSA filia (<i>Moacșa</i> > Szentivánlaborfalva)			

A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára

Fondszám	Megnevezés	Évkör	Ifm.	Raktári egység
164.	MÁLNÁS filia (<i>Malnaş Sat</i> > Mikóújfalú)			
165.	MÁLNÁSFÜRDŐ filia (<i>Malnaş Băi</i> > Sepsibükszád)			
166.	MALOMDOMB filia (> Türkös)			
167.	MIKLÓSVÁR plébánia	1819–1971	0,50	6 d.
a.	Anyakönyvek	1823–1884	0,02	1 d.
b.	Plébániai iratok	1919–1948	0,26	2 d.
c.	Iskolai iratok	1908–1912	0,04	1 d.
d.	Vegyes iratok	1884–1971	0,13	1 d.
	Vegyes kötetek	1879–1953	0,05	1 d.
168.	MIKÓÚJFALU plébánia	1815–1996	2,74	22 d.
a.	Anyakönyvek	1870–1920	0,13	1 d.
b.	Plébániai iratok	1815–1996	0,86	7 d.
c.	Házassági iratok	1871–1994	0,5	4 d.
d.	Iskolai iratok	1858–1983	0,13	1 d.
e.	Gazdasági iratok	1870–1920	0,5	4 d.
f.	Vegyes iratok	1901–1987	0,36	3 d.
g.	Kötetek	1825–1980	0,26	2 d.
169.	NAGYAJTA filia (<i>Aita Mare</i> > Miklósvár)			
170.	NAGYBACON filia (<i>Băţanii Mari</i> > Barót)	1936–1964	0,13	1 d.
171.	NAGYMOHA filia (<i>Grânari</i> > Kőhalom)	1928–1939	0,02	1 d.
172.	OLASZTELEK filia (<i>Tălişoara</i> > Barót)			
173.	OLTHÉVÍZ filia (<i>Hoghiz</i> > Kőhalom)			
174.	OLTSZEM filia (<i>Olteni</i> > Sepsiszentgyörgy II.)			
175.	ÓTOHÁN filia (<i>Tobanu Vecchi</i> > Zernyest)			
176.	PERSÁNY filia (<i>Perşani</i> > Feketehalom)			
177.	PESTERA filia (<i>Peştera</i> > Zernyest)			
178.	PRÁZSMÁR filia (<i>Prejmer</i> > Brassó-Bolonya)			
179.	PÜRKEREC filia (<i>Purcăreni</i> > Türkös)			
180.	RÉTY filia (<i>Reci</i> > Szentivánlaborfalva)			
181.	SEPSIBODOK filia (<i>Bodoc</i> > Sepsiszentgyörgy II.)			
182.	SEPSIBÜKSZÁD plébánia	1830–1998	2,52	21 d.

Fondszám	Megnevezés	Évkör	Ifm.	Raktári egység
b.	Plébániai iratok	1919–1990	1,2	10 d.
c.	Házassági iratok	1933–1992	0,24	2 d.
d.	Gazdasági iratok	1903–1992	0,36	3 d.
e.	Vegyes iratok	1935–1995	0,24	2 d.
f.	Kötetek	1830–1998	0,48	4 d.
183.	SEPSIKŐRÖSPATAK plébánia	[1568–]1723–2004	3,35	23 d.
a.	Anyakönyvek	1832–1990	0,13	1 d.
b.	Plébániai iratok	1723–1972	1	8 d.
c.	Házassági iratok	1850–1993	0,37	3 d.
d.	Iskolai iratok	1892–1949	0,13	1 d.
e.	Gazdasági iratok	1785–1986	0,5	1 d.
f.	Vegyes iratok	1784–1994	0,6	5 d.
g.	Kötetek	[1568–]1781–2004	0,5	4 d.
184.	SEPSISZENTGYÖRGY-órközi plébánia (IV.)			
185.	SEPSISZENTGYÖRGY – Szt. Benedek plébánia (III.)			
186.	SEPSISZENTGYÖRGY – Szt. Gellért plébánia (II.)			
187.	SEPSISZENTGYÖRGY – Szt. József plébánia (I.)	1764–1989	6,43	52 d.+6 k.
a.	Anyakönyvek	1764–1911	0,12	1 d.
b.	Plébániai iratok	1829–1989	5,77	48 d.
c.	Iskolai iratok	1928–1948	0,13	1 d.
d.	Gazdasági iratok	1842–1966	0,28	1 d. + 6 k.
e.	Kötetek	1854–1933	0,13	1 d.
188.	SEPSISZENTKIRÁLY filia (Sáncrai > Illyefalva)			
189.	SIMON filia (Simon > Zernyest)			
190.	SIRNEA filia (Sirnea > Zernyest)			
191.	SZÁRAZAJTA filia (Aita Seacă > Miklósvár)			
192.	SZÁSZHERMÁNY filia (Härman > Brassó-Bolonya)			
193.	SZÁSZVOLKÁNY filia (Vulcan > Feketehalom)			
194.	SZENTIVÁNLABORFALVA plébánia	1778–1995	1,89	14 d.
a.	Anyakönyvek	[1778–]1834– 1920[–1962]	0,13	1 d.

A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára

Fondszám	Megnevezés	Évkör	Ifm.	Raktári egység
b.	Plébániai iratok	1781–1989	0,5	4 d.
c.	Házassági iratok	1900–1986	0,25	2 d.
d.	Gazdasági iratok	1900–1995	0,26	2 d.
e.	Vegyes iratok	1925–1986	0,12	1 d.
f.	Kötetek	1796–1948	0,63	4 d.
195.	SZÉPMEZŐ filia (<i>Câmpul Frumos</i> > Sepsiszentgyörgy III.)			
196.	SZOHODOL filia (<i>Sohodol</i> > Zernyest)			
197.	SZOTYOR filia (<i>Coșeni</i> > Illyefalva)			
198.	SZUNYOGSZÉK filia (<i>Dumbrăvița</i> > Feketehalom)			
199.	TATRANG filia (<i>Tărlungeni</i> > <i>Türkös</i>)	1992–2002	0,12	1 d.
200.	TÖRCSVÁR filia (<i>Bran</i> > Zernyest)	1839–1943	0,12	3 d.
a.	Anyakönyvek	1839–1934	0,02	1 d.
b.	Plébániai iratok	1917–1933	0,04	1 d.
c.	Gazdasági iratok	1874–1919	0,06	1 d.
201.	TÜRKÖS plébánia	1754–2006	3,51	26 d.
a.	Anyakönyvek	1754–1973	0,13	1 d.
b.	Plébániai iratok	1869–1989	0,65	5 d.
c.	Házassági iratok	1832–1977	0,65	4 d.
d.	Iskolai iratok	1902–1948	0,13	1 d.
e.	Gazdasági iratok	1869–1996	1,17	9 d.
f.	Gazdasági kötetek	1927–1985	0,13	1 d.
g.	Vegyes iratok	1902–2006	0,26	2 d.
h.	Vegyes kötetek	1797–1970	0,39	3 d.
202.	UGRA filia (<i>Ungra</i> > Kóhalom)			
203.	ÚJSINKA filia (<i>Șinca Nouă</i> > Zernyest)			
204.	ÚJTOHÁN filia (<i>Tôhanu Nou</i> > Zernyest)			
205.	UZON plébánia	1888–2002	1,3	10 d.
b.	Plébániai iratok	1943–1998	0,39	3 d.
c.	Házassági iratok	1943–1988	0,13	1 d.
d.	Gazdasági iratok	1938–2002	0,65	5 d.
e.	Vegyes iratok	1907–2002	0,13	1 d.

Fondszám	Megnevezés	Évkör	Ifm.	Raktári egység
206.	UZONKAFÜRDŐ filia (<i>Ozunca</i> > Barót)			
207.	ÜRMÖS filia (<i>Ormeniș</i> > Miklósvár)			
208.	VARGYAS filia (<i>Vârghiș</i> > Barót)			
209.	VIDOMBÁK filia (<i>Ghimbav</i> > Feketehalom)			
210.	VLEDÉNY filia (<i>Vlădeni</i> > Feketehalom)			
211.	VÖRÖSMART filia (<i>Roșia</i> > Brassó-Belváros)			
212.	ZAJZON filia (<i>Zizin</i> > Türkös)			
213.	ZALÁN filia (<i>Zălan</i> > Sepsikőröspatak)			
214.	ZALÁNPATAK filia (<i>Valea Zălanului</i> > Mikóújfalú)			
215.	ZERNYEST plébánia	1917–2002	0,78	6 d.
b.	Plébániai iratok	1936–1997	0,26	2 d.
c.	Házassági iratok	1963–2002	0,13	1 d.
d.	Gazdasági iratok	1917–2001	0,13	1 d.
e.	Vegyés iratok	1980–1984	0,13	1 d.
f.	Vegyés kötetek	1919–1947	0,13	1 d.
Összesen		1614–2006	45,84	372 d. + 6 k.

Zepezaner Jenő

SZÉKELYFÖLDI CÉHPECSÉTEK

Székelyföldön a 15. században nyolc székely mezőváros – egyben vásáros hely – volt. Ezek közül, státusuk első említése sorrendjében a következők voltak a céhes városok: Székelyvásárhely [Marosvásárhely] (1409), Kézdivásárhely (1427) és Udvarhely (1485). A három jelentősebb kézműipari központ még a kora újkorban is ez a három település. „Székelyföld városai közül Udvarhely és Marosvásárhely versenyeztek az elsőségért, bár jelentőségük inkább vidéki jellegű volt. A századok folyamán, főként a fejedelmi korban az iparűzésnek is nevezetes gócpontjai lettek” – írta Szádeczky Lajos.¹ Azonban, ha volt is ilyen verseny, nagyon egyenlőtlen volt – Marosvásárhely javára. Marosvásárhely már 1616-ban elérte a városfejlődés legmagasabb rangját, mint szabad királyi város, Székelyudvarhely a korabeli besorolás szerint csak „királyi mezőváros” lett, 1589-ben taxális helyként említik. A mezőváros (oppidum) kiváltságokkal rendelkező, falusias jellegű vásáros hely. A „királyi, vagy kiváltságos mezőváros” előnyösebb helyzetben volt, kiváltsági kedvezőbb adózási, jogszolgáltatási helyzetet biztosítottak a lakosság számára, nem volt

alárendelve a széknek. A taxás város egy összegben fizette adóját, amit saját eszközeivel gyűjtött be. Az 1848. évi forradalom előtt az Erdélyi Nagyfejedelemség városait négy osztályba sorolták, a Székelyföld városai ezekbe a következőképpen illeszkedtek:²

– Szabad királyi város volt Marosvásárhely.

– Taxás helység Bereck, Csíkszereda, Illyefalva, Kézdivásárhely, Oláhfalva („mely csakugyan falu”), Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely.

– Mezőváros Felvinc, Gyergyószentmiklós, Sztáskeresztúr (Székelykeresztúr).

A kézműves mesterek céhekbe szerveződése a 16. század második felében, a székely társadalom gyökeres átalakulásának évtizedeiben gyorsult fel. Kivételt csak Marosvásárhely képezett, ahol már korábban, a 15. század második felében elindult ez a folyamat. Nehéz megállapítani minden esetben a céhek működésének kezdetét és folytonosságát. Ezt megnehezítik a töredékesen fennmaradt céhlevéltárak. A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának kataszterében³ – érthető okokból – alulreprezentáltak az erdélyi céhek.

1. táblázat Céhalakulások Székelyföldön⁴

ALAKULÁS ÉVE	VÁROS	CÉH	Ismert pecsétnyomó vagy lenyomat
1487	Mv	varga és szabó céh első említése	
1493	Mv	mészáros ⁵	++
1513	Mv	szűcs	++
1514	Mv	szabó	++
1519	Mv	mészáros, szűcs, kovács, takács, gyapjúszövő, szíjgyártó, nyerges, szántó és varga céhek említése	
1537	Mv	szíjgyártó	+
1572	Szu	fazekas	+
1572	Kv	tímár	++
1577	Szu	varga	
1579	Szu	szűcs	

¹ SZÁDECZKY Lajos 1913, 20.

² KÖVÁRY László 1847, 166-167.

³ ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter 1975.

⁴ Bónis Anna, Incze László és Pál-Antal Sándor idézett tanulmányai adatainak felhasználásával készült. Megjegyzendő, hogy a céhalakulásokról, közös céhekről, a szétváló céhekről ismereteink nem teljesek! Adataink pontosításra és kiegészítésre szorulnak.

⁵ Pál-Antal Sándor egy elveszett mészáros pecsétnyomót ismertet

egy rajz alapján, egy másikat a Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményében őriznek. (Lásd: TAKÁTS Rózsa 2011.) Az ezüst pecsétlap 2 mm vastag, d = 34 mm. Felirata: SIGILLUM CA-EHE LANIONUM CIVITATIS MARASVASARHELY 1782. „A pecsét közepét a magyar típusú szarvasmarha szemből ábrázolt feje uralja, három oldalról a mészáros eszközei, a bárd és a kések. Itt a még elkülönületlen vágásra utal a pecsét felső részén látható juh alakja.”

ALAKULÁS ÉVE	VÁROS	CÉH	Ismert pecsétnyomó vagy lenyomat
1579	Mv	kötélverő	
1581	Mv	lakatos	+
1584	Mv	tímár-varga	++
1584	Szu	tímár-varga	+
1591	Mv	borbély	++
1601	Mv	kerekes	
1606	Szu	szűcs ♦ szabók	+
1607	Mv	asztalos-kádár-pajzsos-kerekes	
1613	Szu	lakatos-kardcsiszár	
1615	Mv	pajzsos-csiszár-tímár-nyerges-szűgyártó-lakatos	
1616	Mv	◊ kádárok	
1619	Mv	fazekas	
1629	Mv	csizmadia	+++
1628	Szu	◊ szabó	+
1629	Mv	késes	
1630	Szu	mészáros	+
1632	Mv	ötvös	+
1635	Szu	◊ csizmadia	++
1637	Mv	gombkötő	+
1639	Kv	csizmadia	+
1640	Mv	◊ kerékgyártó	++
1641	Mv	kovács	
1649	Kv	szűcs	+
1649	Kv	fazekas	
1649	Csíkszereda	varga-tímár- o 1655	
1657	Mv	◊ asztalos	++
1657	Mv	erszénes-süveges	
1657	Mv	kalandos (Boldogasszony)	
1670	Mv	gombkötő	
1683	Szu	kalmár-boltos	
1709	Gyergyószentmiklós	Tímár Társulat (örmény)	
1779	Szu	asztalos	++
1779	Szu	szűgyártó	++
1779	Szu	fésűs	+
1783	Mv	fésűs	+
1803	Szu	kalapos	++
1808	Sepsiszentgyörgy	csizmadia	+
1809	Kv	mészáros	+
1813	Kv	szűgyártó	
1818	Mv	ács	+
1819	Szu	◊ kordoványos	+
1823	Sepsiszentgyörgy	varga-tímár	
1833	Mv	kőműves	+
1844	Kv	üstgyártó	
	Mv	német cipész	+
1844	Kv	üstgyártó	+
1846	Kv	asztalos	
1853	Barót	csizmadia	+
1860	Székelykeresztúr	ipartársulat	++
	Gyergyószentmiklós	csizmadia	+
1863	Szu	cipész	+

Kv = Kézdivásárhely, Mv = Marosvásárhely (1616 előtt Székelyvásárhely),
Szu = Székelyudvarhely.

csatlakozik = ♦
kiválnak = ◊

közös céh = •
megszűnik = o

Még a 19. második felében, a kiegyezés után is az ipar fejletlenségéről panaszkodnak a korabeli szerzők. Kevés a vállalkozó, alacsony szintű a termelés: „Az ipar Udvarhelyszék területén középszerű fejlettséget mutat, és nem eléggé jellemző, mert a mesteremberek nem ismerik a célszerű munkafelosztást és

kézi gyorsaságot, és így keveset végezvén, keveset is keresnek”⁶. Ugyanakkor érzékelve az ipar hiányát, a kézműipar sorvadását a megye monográfusa nosztalgiaiával eleveníti fel, hogy: „a régi időkben e megye [Udvarhely vármegye] székhelyén az iparnak igen sokféle ágát űzték, mi számos céh is igazol”⁷.

2. táblázat Ipartársulatok, melyek a céhek felszámolása után alakultak (1879)⁸

Székelyföldi városok	Iparosok és kereskedők aránya a lakossághoz viszonyítva (%)	Ipartársulatok száma	Tagok száma	Alaptőke (Ft)
Csíksereda	8,91	2	86	752
Kézdivásárhely	28,15	13	313	5 011
Marosvásárhely	25,04	20	572	2 835
Székelykeresztúr		2	80	300
Székelyudvarhely	23,42	13	578	37 064
Sepsiszentgyörgy	14,01	5	230	2 689
Összesen:		55	1 859	48 654
Iparosok összlétszáma a Székelyföldön		13 027		

A Székelyudvarhely mezővárosban alapított céhről az első biztos adat a fazakas céh kiváltságlevelé. Báthori Gábor fejedelem Nagyszebenben 1613. június 14-én kiadott, pergamenre írt, függőpecséttel ellátott kiváltságlevelében⁹ átírja és megerősíti a fazakas céh (confraternitate figulorum) 1572-ben szerzett levelét, amelyet Udvarhely város bírása és esküdtsége adtak ki. „Az fazakasok 1572-dik esztendőben 24-a Junii költ a városi bírának artikulosait bemutatván, azoktól helyben hagyattak, azután 1613. esztendőben Bethlen Gábor és 1643-dikban nagyobb Rákóczy György fejedelemtől confirmáltattak; ezeknek erejek a városban és városon kívül egy mérföldig szolgál.”¹⁰ Szabályzatukat 1612-ben Marosvásárhely város fazakasai is átveszik. A széki törvénykezési jegyzőkönyvben 1589. június 21-én említették Bécsi Simon varga céhmestert,¹¹ 1590. január 5-én pedig Szócs Pál udvarhelyi céhmestert.

Bethlen Gábor 1628. január 14-én Fogarason, szentdemeteri Balási Ferenc főlovászmesteréhez és Udvarhelyszék főkapitányához írt rendeletében tizenhárom székelyudvarhelyi céhet említ: kalmárság, kerekeselek, kötélverők, szíjgyártók, kovácsok, lakatosok, mészárosok, vargák, tímárok, szúrtafakácsok, posztócsinálók, szűcsök, rézművesek, fazekasok, takácsok.¹² Lakatos István 1701-ben a város leírásában megjegyzi: „A város lakosainak zöme iparos, kisebb számban akadnak földművesek, vannak kereskedők is. Mindannyian két társadalmi osztályba sorolnak: egyesek ugyanis nemesi vagy lófői rangot viselnek, és

fegyverrel szolgálják az országot, mint a zászlóaljokba osztott székely nemesek, s a föld- és háztulajdonos nemes emberek. Mások viszont polgárok, akik kötelesek a várnak bizonyos terheit viselni, de egyben királyi meghívottak, és meg kell jelenniük annak rendje és módja szerint az országgyűléseken”¹³.

Székelyudvarhelyen 1820-ban jegyezték fel: „Vagynak a városban nagyobb kereskedőboltok 5, apróbb boltok 22, vasáruló boltok 2, borbélyműhely 2, Mesteremberek többnyire lakosai, kiknek vagynak céháik: 1-o. csizmadia, 2-o. talpkészítő tímár, 3-o. kordovány készítő tímár, 4-o. szabó, 5-o. szövés, 6-o. kalapos, 7-o. kovács, lakatos, 8-o. szíjgyártó, 9-o. kőműves, 10-o. mészáros céhek, 11-o. két szappanyfőző, 12-o. egy takács és 13-o. sok ács mesteremberek, 14-o. serfőző három”. Ugyanakkor Kézdivásárhelyen: „Emellett vagynak ezen helységben céhek, úgymint: csizmadia-, tímár-, szövés-, szíjgyártó-, fazakas- és mészároscéh. ... Úgyhogy összesen ezen helységben tanáltnak 300 mesteremberek”¹⁴.

Székelyudvarhely város kézműiparát a református kollégium professzora, Szigethy Gyula Mihály is megemlíti a város leírásában: „A mesterségek e Városban is nagy szorgalommal folytattatnak: a Fazekasok, Tímár-Vargák, Szabók, Szűtsők, Tsíszárok, Lakatosok, Csizmadia, Mészárosok által ezeknek a Czehék a következő rendei állítatott – fel, s Fejedelmi Privilegiummal megis erősítettett, – a Fazekasok Czehé 1572-be, Tímár-, Varga-Czehé 1584-ben, a Szabó, Szűts, Lakatos, Csíszár-Czehék 1613-ba, a Szűtsők

⁶ SZOMBATHY Ignác 1874, 15–16.

⁷ BARABÁS Endre 1904, 35.

⁸ KOZMA Ferenc 1879, 309–310, 316.

⁹ CsÁL, Fond 249, 24, 36.

¹⁰ SZELES János – SZÁJDEL János 1898.

¹¹ „Beczj Simon, magister sutorum ceharum” (*SzOkl Ús*, I, 1983, 80).

¹² *SzOkl*, VI, 79–80.

¹³ LAKATOS István 1990, 9.

¹⁴ *UhszPv 1820*, 158.

elválva a Szabóktól különös Czéhet állítottak-fel 1628-ba, a Mészárosok Czéhe 1630-ba, a Csizmadia-Czéh 1635-be, később időben állítottak-fel a Kalapos- és Szappanyos-Czéh. Sok mesterségek híjával van még e város, mert nincs benne Réz-, Ezüst-, Arany-míves, nincs Gombkötő egynél több. Vagynak Fésű-csinálók, Asztalosok és legújabban telepedett ide két Takáts, kiknek sok munkájok jár, ...A Kalmárok s Botosok [boltosok] társasága kezdődött 1683-ban”.¹⁵

Annak ellenére, hogy a céhtörténeti kutatások már a céhek megszűnésével egyidőben elkezdődtek Erdélyben is, a tárgyi emlékek, de főleg a levéltárakban őrzött források nagy része nincs feltárva, közölve. A céhtörténetírás kezdő lépését a tárgyi emlékek közlése képezi: „különös jelentőségre tarthat számot az eszköztörténet szempontjából a kézműves iparok tárgyi céhemlékei, elsősorban a cégpecsétek és behívóablak, de a céhek edényei, zászlói és ládái is, mert valamennyin a cég jelvényét, címerét ábrázolták. ...a tárgyi emlékeken megjelenített cégjelvények, amelyek sokszor szigorú heraldikai értelemben is címereknek tekinthetők, túlnyomó többségükben a mesterség legjellegzetesebb szerszámaikat örökítették meg, az ugyancsak elég gyakran előforduló tipikus termék vagy védőszent ábrázolása mellett. A képekben és szimbólumokban gondolkodó írástudatlan középkor szellemében fakad a vizuális hatást kiváltó jelvények, címerek használata”.¹⁶ A céhek nemcsak a termelést szabályozták, közösségi tudattal rendelkező zárt emberi közösségek is voltak, amelyekbe bejutni csak beleszületéssel vagy egyre szigorodó „próbák” letételével lehetett. „A mi-tudat kivetülése s annak erősítője a *ritusok, szimbólumok, jelvények*, általában a kidolgozott formák sokasága. A céheknek volt – hosszú időn át – védőszentje, zászlója, ládája, pecsétnyomója, cégbe hívó táblája, jelvénye, amelyek mind jelképeként munkálták a sajátos különállásban való együvé tartozást.”¹⁷

A céhek tárgyi hagyatékában nagy jelentősége van a cégpecsétek céhtörténeti, címertani, pecsét-történeti, epigráfiai és művelődéstörténeti szempontból való tanulmányozásának. A céhek története tulajdonképpen a kézműipar története az elmúlt századokban.

A székelyföldi cégpecséteken és más céhemlékeken is a nyugati világban megszokott szerszámok és termékek jelentek meg, sokszor sajátos, helyi megfogalmazásban. A helyi céhszimbólumok kompozíciója a nemesi címerekből ismert szabályok alapján történt, csak itt rendszerint a pecsétek sajátosságából követ-

kezően hiányzanak a színek és fémek. Az iratokban a céhek nevének állandó jelzője a *nemes* vagy *becsület* szavak voltak, erre jogot tarthattak a sokszor személyükben is nemes mesterek, mert a céhek is adománylevéllel és kiváltságokkal rendelkeztek, sőt van rá példa, hogy az uralkodók címet is adományoztak. A céhcímerek annyira közkedvelté váltak, hogy más tárgyakon, például a székely kapukon is megjelentek: „A felső rozetta helyét néha címer, néha mesterségi jelvények, illetve eszközök képei foglalják el. Így Udvarhelyt egy kapun tímár-eszközök, másikon szabó-ollók és vasalók láthatók”.¹⁸ A szabócímeres kapu sorsa ismeretlen, társa a múzeum tulajdonába került, és az Orbán Balázs sírjához vezető, székelyföldi székelykapu-sorban látható. A kaput 1853. október 27-én állíttatta Tamás Lajos és Laiber Anna.

A marosvásárhelyi¹⁹ és kézdivásárhelyi²⁰ céhemlékek (elsősorban a cégpecsétek és a behívóablak) ismertek a szakirodalomban. A székelyudvarhelyi céhek tárgyi emlékei, melyeket a Haáz Rezső Múzeum őriz, nagyobb részükben ismeretlenek, ezért az itteni pecséteket ismertetem részletesebben. A megőrzött céhemlékeket az „Ipartársulat (céhek)” adta át a múzeumnak 1952. április 29-én. A városban, magánszemélyek őrzésében maradt tárgyakat és iratokat nagyrészt Olsvainé dr. Tamás Margit – a város céhtörténetének legjobb ismerője – gyűjtötte be, a céglevéltár leltárát Ferenczi Géza múzeumigazgató készítette el 1966-ban. Később a székelyudvarhelyi múzeumot kötelezték,²¹ hogy teljes levéltárát átadja a csíkszeredai állami levéltárnak. Jelenleg ott a fond neve *A Székelyudvarhelyi Múzeum gyűjteménye* (CsÁL, Fond 249), és összesen 2042 arhivisztikai egységnyi iratot tartalmaz.²²

A pecsétnyomók, pecsétek használata egyidős a céhes írásbeliséggel. Kezdetben, alapításakor nem minden cégnek volt pecsétnyomója. Kiadványaik hitelesítésére előljáróik a személyes pecsétjeiket vagy a városi tanácsét használták.

III. Károly 1732. április 19-i utasítása szabályozta a céhek irathasználatát: „Tartozik a cég azon személynek, aki egy helyről más helyre szándékozik [menni], a cég ládájába bétett leveleinek hiteles mását, elkerülhetetlen büntetés terhe alatt, nem többször, hanem csak egyszer (kivéve azt, ha véletlenül, s nem gondviséletlensége miatt levelei elkárosodtak volna, elegendőképpen megmutatván azt, újat méltán kérhet), maga mesterének és céhmesterének neve felírása és pecsétjei alatt kiadni”.²³ A rendelkezés korlátozó jellegű volt: „A mesterségek között való egyet-

¹⁵ SZIGETHY Gyula Mihály 1828, 1755.

¹⁶ NAGYBÁKAY Péter 1967, 171.

¹⁷ IMREH István 1983, 375.

¹⁸ HUSZKA József 1895, 18.

¹⁹ BÓNIS Johanna 1997; BÓNIS Johanna 1998; BÓNIS Johanna

2001; PÁL-ANTAL Sándor 2003; PÁL-ANTAL Sándor 2004.

²⁰ INCZE László 1975.

²¹ 472/1971. sz. Államtanácsi Határozat.

²² BOAR, Liviu – ZEPECZANER, Eugen 1984.

²³ Idézve lásd: PÁL-ANTAL Sándor 2003, 437–438.

értés, vagyis correspondentia egészen eltöröltetik, ...tehát a levelek nem másképpen, hanem a helységnek magisztrátusa által, ki is a dolgoknak mivoltát jól megvizsgálja, maga subscriptioja és pecsétje alatt küldetessenek²⁴. A nem engedélyezett levelezésért 200 imperialis (birodalmi) tallér²⁵ büntetést helyeznek kilátásba, ami óriási összeg volt. A rendelet megszegőitől visszavonták a pecsétörzési jogot, és azt a tanácsra vagy annak megbízottjára bízták.

A pecsétnyomók elkészítése rendszerint az ötvösök feladata volt. Vidéken, kis városokban kevésbé képzett fémiparosok is véstek tipariumot, de ezek kevésbé szépek, kompozíciójuk és vésési technikájuk sokkal gyengébb, provinciálisabb. A pecsétkészítők külön csoportja volt a vándor vésnökök.²⁶

Következzenek az egyes részletezett céhemlékek:

SZÉKELYUDVARHELY

ASZTALOS CÉH pecsétnyomója²⁷ nem maradt fenn, ellenben egy olyan egyedi tárgyat őrzött meg az ipartársulat (Asztalos-, lakatos- és építő ipartársulat), amilyennel máshol nem találkoztam. Méretei: hosszúsága 68 mm, szélessége 20 mm, teljes magassága 31 mm. Az ólomból készült, sarkainál lekerekített téglatest alakú, tölgyfa nyelvű pecsétnyomó felirata egyetlen szó: REMEK. Az m és e betű régies ikerbetű. A szó elején és végén egy-egy virág (tulipán?) díszíti a feliratot.

Az asztalos céh pecsétjének lenyomata az Asztalos Ipartársulat 1860-ban összeállított szabályzatában²⁸ maradt fenn. A 78. §. leírja a régi céhpecsétet, amely továbbra is használatban maradt. Körirata: SIGILLUM CEHE MENSARIONUM IN CIVITATI VDVARHEL ANNO 1779. Az évszám a céh alapítási éve. A pecsétmezőben a céhet szimbolizáló szerszámokat, egy gyalut és fölötte egymásra fektetett vinklit és cirkalomot ábrázolt az ismeretlen vésnök, mindezt leveles indák veszik körül. A lenyomat átmérője 38 mm. Az ipartársulat 1892-ben megszavazott alapszabályai nem emlékeztek meg a testület pecsétjéről, de a 18. §. felsorolja a társulati zászlót és egy irománytartó ládát, mint a társulat vagyonárgyait.

CIPÉSZ IPARTÁRSULAT. A cipészek 1863-ban váltak ki a csizmadia céhből. Az 1865-ben írásba rögzített szabályzatuk²⁹ 77. §-a szerint: „Iratok a Társulati petséttel együtt általában a Ládába zárva az első elnök főgondozása alatt biztos helyen tartatnak”.

A 78. §. szerint: „Társulati petsét. Társulatunknak egy következő köriratú pecsétje van: „A Sz. Udvarhely városi cipész társulat pecsétje 1865”.

A cipész „céh” egy másik, német feliratú pecsétjének pecsétviasz lenyomata is ismert: SZ:UDVARHELYER. SCHUHMA-CHER. ZUNFT * Ezt az 1865 évszám egészíti ki, amely megmagyarázza a német nyelvű feliratot. A pecsétmező közepén egy balra forduló magyar csizma van, melyet két ágaskodó oroszlán

tart. Az oroszlánok egy ötágú koronát emelnek a csizma fölé. A címer képet két oldalán egy-egy leveles ág fogja közre.³⁰

Egy másik pecsét lenyomata is ismert 1900-ból: A kör alakú vörös viasz lenyomat átmérője 34 mm. Kettős koncentrikus körben felirata: CZIPÉSZ IPAR TÁRSULAT * UDVARHELY * Középen egy jobbra forduló magas szárú cipő látható.

Az 1925-ben megjelent alapszabály³¹ 18. §-a szerint: „A társulat vagyonát képezi egy irománytartó cserefa láda, egy használt társulati zászló, egy fatábla, társulati pecsétnyomó”.

Cipész mester pecsétnyomója. GAGYI feliratú réz pecsétnyomó Gagy Gyula (1899, Segesvár – 1954, Székelyudvarhely) cipézmester tulajdona volt. Segesváron szász mesternél és Székelyudvarhelyen Felméri Józsefnél töltötte inas és legény éveit. Segesváron, a Bajor utcában nyitott üzletet. Vállalkozóként viszonteladónak dolgozott. A 2. bécsi döntés északjában Székelyudvarhelyre menekült, ahol új műhelyt nyitott, a Kőkereszt téren. A kisiparosok felszámolásakor veszttette el műhelyét.

CSIZMADIA CÉH pecsétnyomója. Kör alakú, vörösréz pecsétnyomó, átmérője 37 mm, vastagsága 6 mm. A fereset hordozó vörösréz lapot egy vastagabb sárgarézből lemezre forrasztották, amelybe egymástól egyenlő távolságban három lyukat fúrtak a nyél vagy – mint a szabó pecsétnyomó esetében – egy rövid henger felerősítésére. A pecsétmezőben stilizált késő barokk pajzson középen a csizmadiák névadó terméke, egy jobbra forduló, oldalán varrott, sarkos csizma látható. Tőle jobbra egy csuklóban lemetezett jobb kéz mustrát (bőr puhítására, simítására szolgáló fémszerszám) tart. Baloldalon egy biciskia (oszmán-török eredetű, félhold alakú bőrvágó szerszám) látható. A pajzs felső részén, a csizma két oldalán 1635-es évszám, a céh privilégiumának kelte látható. A pecsét peremén négy gyönggyel részekre osztott stilizált koszorú fut körbe, ezen belül két koncentrikus kör zárja közre a feliratot: SIGILL[UM] . CEHE . CVTVRNIFICUM . SICULICA[LIS] VDVARHELI . A szép, jó vésőmester kezéből kikerülő pecsétnyomó a 19. század elején készülhetett.

Az „új iparend” nyomán, az 1860 után átalakuló (visszaszoruló) céhek új rendszabályokat készítettek, így a csizmadiák is. A *Rendszabályok a Székely Udvarhely városi Csizmadia Céh részére*³² 78. §-ában említett pecsétnyomó megegyezik a fentivel. Tehát a céh a megváltozott jogi feltételek között is tovább használta, ami jellemző a céhes hagyományok szívós továbbélésére.

CSIZMADIA TÁRSULAT pecsétnyomója. A kör alakú, sárgarézből készült pecsétmező átmérője 29 mm, a nyéllal mért magassága 62,5 mm. A pecsét rajzot hordozó részt esztergálták, majd kialakították a nyolcszögű, enyhén szélesedő nyelet, amely hangsúlyozott nodusszal csatlakozik az alsó részhez. A nyél nyolcszögét úgy alakították ki, hogy egy négyzet sarkait levágták, így négy hosszabb oldal zár közre négy rövidebb oldalt. A piramisszerű végződés a használat közben rármélt ütekektől ellaposodott. A nyélen lyukat fúrtak a függesztő zsinór átfűzésére. Kurzívval írt felirata: *Csizmadia Társulat A.S. 1867.* A kiegyezés évében készült pecsétnyomó vagy AS monogramú mesteré volt, vagy a társulat használta, ez esetben az atyamesteré a monogram.

²⁴ Uo.

²⁵ A Lipót-diploma (1690) 50 000 tallérban állapítja meg Erdély évi adóját.

²⁶ Újsághirdetés: „KLASSOHN A. metsző Pestről, Néhány napot Kolozsvárt mulatván, magas nyomatú pecsétnyomók, látogatójegyek, címerek kiállítása iránti megrendeléseket készséggel elfogad, és a legrövidebb idő alatt és jutányosan teljesít. Szállása a Biasini vendéglőben”, *Korunk*, 1866. december 30.

²⁷ Az ismertetett pecsétnyomókat tisztította és konzerválta Nagy

István, a Csíki Székely Múzeumban. Ezúton is köszönöm!

²⁸ *Rendszabályok a Székely Udvarhely városi Asztalos Társulat Részére.* (CsÁL, Fond 249, 965.)

²⁹ CsÁL, Fond 249, Alapszabályok a Székely-Udvarhely városi Cipész Társulat Számára. 1865. október, 1976–1977.

³⁰ Uo., 1995.

³¹ *Az Odorheu-i Cipész Ipartársulat Alapszabályai*, Székelyudvarhely, 1925. [Nyomtatvány.]

³² CsÁL, Fond 249, 961.

FAZAKAS CÉH pecsétnyomója nem maradt fenn, de az 1572-ben privilégiumlevelet szerző régi és tekintélyes céhnek biztosan volt pecsétnyomója. A fontosabb iratokat, a vándorleveleket a céh pecsétjével kellett hitelesíteni. „Ezt mű ns cenak akarattiból rendeltük és végeztők pecsetünkkel megh is erositetük” – írják az 1637. március 4-én keltezett szabályzat³³ záradékaként a becsületes fazakas mesterek. A záradék alatt két elmosódott papírfelzetes pecsét látható. 1745. november 4-én a céh új szabályzatot³⁴ készített: „Mely dolog egész Czéhunknak végezése szerint így menvén véghez, pecsetünkkel és subscpcionkal megerositetünk” – a bejegyzés is igazolja, hogy a céhnek mindenkor volt pecsétnyomója. 1808. április 6-án 23 fazakas mester megegyezett egy 1000 magyar Ft-os adósság visszaadásáról, melyet az aláírók saját vagyonukkal garantáltak. A fontos okirator³⁵ a céh papírfelzetes pecsétjével erősítették meg. Az elmosódott pecsét rajzon csak egy bokály (?) azonosítható.

Az 1860-ban életbe léptetett iparrend alapján 1865-ben írásba rögzített új rendtartás³⁶ 78. §-a kötelező módon megemlíti a testület pecsétjét: „Társulati pecsét. Társulatunk jövőre is következő köriratú régi pecsétjét kívánja használni – Udvarhelyi fazakas czéh pecsétje”.

FÉSŰS CÉH pecsétnyomóját sem ismerjük. Az 1865 augusztusában lejegyzett Rend-Szabályok A Székely Udvarhely városi fésűs czéhnek³⁷ 78. §-a szerint: „Czéhpecsét. A céh ily felirattal bír: Székely Udvarhely 1814”. Látható piros viasz lenyomata is. Köriratából csak az 1814 évszám olvasható. Koszorúban két különböző fésű látható a pecsétmezőben.

KALAPOS CÉH pecsétnyomója. A kör alakú pecsétkorong átmérője 37 mm, az egy daraból készült nyelével teljes magassága 69,5 mm. Külalakra teljesen megegyezik a csizmadia társulat 1867-ben készült, valamivel kisebb méretű pecsétnyomójával, csak a nyél végéről a kis piramishoz hasonló rész hiányzik. Vége ellapult a ráért ütésektől. A pecsétmezőt a peremével párhuzamosan bemélyített kör zárja le. A pecsétmezőben két ágaskodó oroslán természetes helyzetben lévő magas cilindert tart. Az oroslánok két, keresztbe tett leveles ágon állnak. A kalap fölött ötagú korona lebeg. Kurzívval vésett felirata: *A. Sz. Udvarhely Kalapos Czéh Pestsettye*. Bizonyosan állíthatjuk, hogy egy vésnök készítette, vagy egyazon mintára készült a Csizmadia Társulat pecsétnyomójával. A céh 1865-ben készült szabályzatának³⁸ 78. pontja szerint: „Társulati psetsét. Társulatunknak egy következő köriratú psetsettye van: Sz. Udvarhely Kalapos Czéh psetsettye”.

Kalapos mester pecsétnyomója. Átmérője 27 mm, magassága 61 mm. A sárgaréz pecsétnyomón gyöngyörben egy keménykalap látható, alatta *I. Sch.* monogram, ez ismétlődik a nyél végén kialakított dőlt, egymással 90°-ot bezáró, sima felületeken.

KORDOVÁNYOS CÉH. „A czéh psetsettye ezen felírással használja: Az Sz. Udvarh Kordov-készítő P.r.n. Czéhpecsét [1]819.” A pecsétnyomó nem, de viasz lenyomata fennmaradt a szabályzat utolsó lapján. Feliratát két koncentrikus kör keretezi. A külsőt virágbimbók képezik, a belső egyszerű, csavart kötél. Az így képezett kör alakú pecsétmezőben munkajelenet látható. Padra terített bőrről húzó késsel tímár mester dolgozik.

FÉMFELDOLGOZÓ CÉH (kovács, csiszár, lakatos) pecsétnyomó vagy lenyomat mindaddig nem került elő, de a *Rend-*

*szabályok A Sz. Udvarhely Városi egyesült Lakatos, Kovács, Kerekes, Sattler és Pléhes Ipartársulat Részére*³⁹ 78. §-a megemlékezik a társulat pecsétjéről: „A társulatnak egy következő köriratú psetsettye van: Sz. Udvarhelyi Lakatos”. A körirat más kézzel és tintával van beírva, nem teljes, lenyomata is hiányzik.

MÉSZÁROS CÉH. Az 1630-ban megalakult céh pecsétnyomója elveszett, de ismerjük a lenyomatát. A vörös viaszban megfigyelhető ovális lenyomat függőlegesen mért átmérője 40 mm, rövidebb átmérője 35 mm. Az 1824. szeptember 22-i iraton⁴⁰ csak részben látható felirata: SIGIL[UM] :CZEHE : LANIONUM : OPP[IDI] : SZ : ... HELI : 1809 : A pecsétmezőben hosszú szarvú, magyarszürke ökörfej látható, jobb oldalán egy szűrőkés, bal oldalán egy szegekkel kiveret nyelű tagló vagy bárd, alatta egy kétkarú, felfüggeszthető vásári mérleg van. A pecsétnyomón lévő vésetek teljesen megegyeznek a céh 1809. április 6-án kiállított szabályzatán⁴¹ lévő képpel. Ott a pergamen lap felső részén Erdély címere, két oldalán a szék és a város címere, a lap alján díszes kartusban a mézárós „címer” látható.

Természetesen nem címeradományozás történt, de az oklevél rajzolója is, és az udvarhelyi mézárósok is tudatában voltak annak, hogy az ábrázolás a mesterségük, a céh címere.

A céh 1860. március 18-án keletkezett szabályzatának⁴² 77. §-a szerint: „Czéh Lada. A Czéh gyűlések és a választmányi ülésezések jegyzőkönyvei, a bezárt számadások, a Czéhok által vezetendő lajstromok, s az erre vonatkozó okiratok, a hatóságok rendeletei, a Kereskedelmi- és Ipar Kamara átiratai és minden levelezések, valamint a Czéh psetsettye, a Czéh ladjában és biztosított helyiségben tartatnak, az 1-ső főnök felügyelete alatt”. A mézárós céh 1865. július 30-án készült újabb szabályzatának⁴³ 78. §-a szerint a céhpecsét körirata „Sigil : Czehe Lanionum oppidi Sz. Udvarhelyi 1809”. Ezzel ellentétben az iraton lévő lenyomat egészen más pecsétnyomóra vall. Körirata: „A. Sz. Udvarhelyi ... Mézárós Czéh Pestsettye”. A pecsétmezőben mézárós címer, két, keresztbe tett bárd fölött ökörfej látható, felette lebegő ötagú koronával. A fej két oldalán megosztva az 1848-as évszám.

SZABÓ CÉH pecsétnyomója. Anyaga vörös- és sárgaréz, ólom. A kerek pecsét átmérője 41 mm, magassága 22 mm. Nyél nélküli. Pecséttrajzát vörösréz lemezbe vésték, amelyet egy sárgaréz hengerhez forrasztottak. Az így keletkezett üreget ólommal töltötték ki. Az ólom hátlapon ütésznyomok vannak, a sárgaréz köpeny az ütésektől megrepedt. A gondos, jó minőségű véset címerszerű elrendezésben egy talpazaton álló, félig nyitott szabóollót ábrázol, élei között egy tüvel vagy árral. Az ollófelek kigyó alakúak és nyitottak, a 18. századig használt középkori formára készültek. Az ollót két stilizált oroslán tartja, fölötté ötagú, nyitott korona lebeg. Két pontkör között körkörös elhelyezett latin felirata: SIGIL[L]UM . SARTORUM . IN . SEDE . SICULI[CALIS] . OPPIDO . UDVARHELI . 1803 . A szavakat pontok választják el. Az évszám a pecsétnyomó készítésének idejét jelzi.

A szabó céh 1860-ban készült szabályzatának⁴⁴ –*Alapszabály. A Sz- Udvarhely Városbani Szabó Társaság számára* – 78. pontjában emlékeznek meg a pecsétnyomóról: „Céh pecsét. A czéhnek egy psetsettye van ezen körirattal »Sigillum Sartorum in sede siculi oppido Udvarhely 1803«”.

A szabó céh – az egyik legerősebb székelyudvarhelyi céh – természetesen 1803 előtt is használt pecsétnyomót a fontosabb okiratok hitelesítésére. 1794. május 15-én a viták elkerülése

³³ Uo., 37.

³⁴ Uo., 159, *A fazakas céh Protocolluma*.

³⁵ Uo., 122.

³⁶ Uo., 969, *A fazakas Ipartársulat Szabályzata*.

³⁷ Uo., 966.

³⁸ Uo., 967.

³⁹ Uo., 957.

⁴⁰ Uo., 2000.

⁴¹ Uo., 1998.

⁴² Uo., 956.

⁴³ Uo., 971.

⁴⁴ Uo., 960.

véggett elhatározták, hogy „modo in posterum” a pecsételés díja a „Becsületes, Nemes Czéhé legyen”.⁴⁵

Egy korábbi pecsét lenyomatát egy szabályzaton⁴⁶ találtuk meg, mely Mária Terézia által kiadott minta alapján készült.⁴⁷ Az első hat pont a legények céhbe fogadásának feltételeit szabályozza, a hetedik pont a szabómunkák árjegyzéke. A papírfelzetes lenyomat átmérője 22 mm. A pecsétkép egy kerek talpú pajzsra helyezett, felfele néző szabóolló, amely az egész teret kitölti. A nyitott olló élei között egy többágú csillag van, ugyanilyen csillag látható az ollótól balra. Kiolvasható felirattördelke kiegészítve: SIGILLUM CEH SARTORUM lehetett. A lenyomatot két koncentrikus kör közé vésett babérkoszorú zárja le.

SZÍJGYÁRTÓ CÉH. Egy vasból készült pecsétnyomója maradt fenn. A kör alakú pecsét átmérője 29 mm, az egy darabból készült tárgy magassága 79 mm. A pecsétmezőben a szíjgyártó céhek jellegzetes szimbóluma, a fejhám kantárral van vésvé. Ezt jobb oldalon ágaskodó oroszlán tartja, mindkét első lábával. A pecsét peremén két koncentrikus kör között helyezkedik el a körbefutó, magyar nyelvű felirat: UDVARH[ELY] * VAR[OS] * SZÍGYARTO * CZEH[E] : 1719 * A szavakat többágú csillagok választják el. A nyolcszögű nyél egy körbefutó kiemelkedésből indul, majd oszlopot utánzó formában folytatódik. Fele magasságban az elszűkülő nyelet két körbefutó kiemelkedés díszíti. Ugyanez ismétlődik a nyél végén, melyen ütésnyomok figyelhetők meg.

A második szíjgyártó pecsétnyomó mesterpecsét Szakács Gyula adományozta. A pecsétmező központi részén egy hasonló, de sokkal ügyetlenebbül vésett fejhám van elhelyezve. Tőle jobbra .S.W. monogram, balra 1779-es évszám látható. A hám vésetét rézzel korrigálták. A pecsét peremén stilizált koszorú van elhelyezve. Négyoszletű nyelével együtt 88 mm hosszú. Három, egy pontból kiinduló, hidegvágóval bemélyített rovat figyelmezteti a használót a pecséttrajz álló helyzetére.

SZÜCS CÉH. Évszám nélküli sárgaréz pecsétnyomója maradt fenn. Az egy darab fémből esztergált, kör alakú pecsétnyomó átmérője 33 mm, magassága 64 mm. Két koncentrikus kör alakú bemélyedés között helyezkedik el felirata: „SIG[ILLUM] :CHE[AE] PELLI[FICUM] .VDVARHELYIENSIVM”. A felirat kezdete és vége között egy hatágú csillag az elválasztó jel. A kör alakú pecsétmezőben egy jellegzetes szücs szerszám, a kaszapad látható, fölötté egy lebegő bundasapka (kucsma) formával. A felirat, a jelképek formája és vésete ügyetlen, gyakorlatlan mester munkája. A díszes nyél végén erőteljes ütésnyomok figyelhetők meg, berepedezett, és egy darabkája letört. Egy furat van a nyél középmagasságában.

TÍMÁR CÉH pecsétnyomója. A sárgaréz, kerek tipárium átmérője 35 mm. A pecsételő korong és nyele egyetlen darabból készült. A 9 mm-es kerek rész fölött nyolcszögű, vége felé enyhén vékonyodó nyélbe megy át. Teljes hossza 88 mm. Felső végén ütésnyomokat figyelhetünk meg. A pecsétmezőben a tímárok jellegzetes munkaeszközeit láthatjuk címerszerű elrendezésben. Ovális alapon abröncsozott cserzőkád, fölötté két hosszú húsoló kést tart keresztbe téve két ágaskodó oroszlán, ezek egyik-egyik

mancsukat védelmezően a kádon tartják. A kések felett ótágú, nyitott korona lebeg.

A pecsétmezőt kívül gyöngyökből és bimbókból képezett, teljesen körbefutó koszorú zárja le. Ezen belül van a felirat: A SZ[ÉKELY].UDVARHELYI P[RIVILEGIZÁLT].TIMÁR CZÉH . PETSÉT . 1584 + Az utolsó két betű kisebb méretű, a céhalapítás dátuma után egyenlő szárú kereszt látható. Ez az egyetlen fennmaradt céhpecsét, melynek a készítője nevét ismerjük a pecsétkorong oldalán körbefutó vésetből: J ** SZAKÁTS FEC[IT] * 1825 * Söt, a megrendelők nevei is a pecsétnyomó nyelére vannak vésvé: SZELES PÁL CZÉH M[MESTER] ** és SZABÓ ISTV[ÁN] ATYA M[ESTER] ** ben. A pecsétkorongon és a nyél kezdetén sokszögű csillag jelzi a pecsétkép felső részét.

A céh javai között Ágota János céhmesterségében, 1735-ban volt „az N[emes] Chénak Pecsétye, s egy veres színű csont Kalamáris”-a.⁴⁸ 1755-ben id. Ágota János céhmester „csináltatott az ns Chenak egy új ládát, mely is constalt 24 sustakba”.⁴⁹ A leírtnál korábban is használt pecsétet a céh, de ez vagy elveszett, vagy a használatban elkopott, ezért helyettesíthették 1825-ben. A tímár céh protokollumában 1825. szeptember 2-án bejegyezték: [1825] „2da Septembri az nemes Chénak Csináltattam egy peccétt nyomot, mivel az nemes Ché is rég törekedvén aránta és nagyonis szükölködött azon petsétt nyomon készítettett az régi dátumánál fogva 1585 öttől kezdve, az mely petsétt nyomoért fiztettem 15.20 az mely petsetett készítettette T. Szakáts Josef Úr.”⁵⁰ Elírás lehet az évszám, mert a pecsétnyomóra 1584 van vésvé, a céhalapítás éve, és ez lehetett a régebbi pecséten is. A pecsétnyomó használatát tanúsítja a céh jegyzőkönyvének 1830. május 21-i bejegyzése: „Is-még két rend Spanyol viaszszat vettem petsételni – 48 Krajcár.”⁵¹ 1865-ben, mikor elkészült a céhnek az újabb jogszabályok előírásaival összhangba hozott szabályzata⁵², a 78. pontja is ugyanarról a pecsétről ír: „Czéhpecsétje. A céhnek következő köriratú pecsétje van: 'Sz. Udvarhelyi P. Tímár Czéh pecsétje 1584'.

A céhek bomlásának korszakában, de még az 1872. VIII. tc. előtt céhnek, ipartársulatnak vagy társaságnak nevezett iparos szervezetek jöttek létre Baróton, Csíkszeredában, Gyergyószentmiklóson és Székelykeresztúron is.

BARÓT

CSIZMADIA CÉH VAGY TÁRSASÁG. 1853-ban készült pecsétnyomóján egy oldalt varrott férfi csizmát vésett az ismeretlen helyi (?) mester, körülötte dupla körben felirat van: BARÓTHI CSIZMADIA TÁRSASÁG 1853. A régi pecsétnyomók mintájára készült, nyelén fűrt lyukkal, amelybe zsinórt lehetett fűzni. Átmérője 30 mm.⁵³

Ugyanitt 15 év elteltével új pecsétnyomót készítettek a csizmadiák. Felirata: A BARÓTHI CSIZMADIA CÉH 1868. A feliratot kétfelől leveles ágak fogják közre. Központi helyen jobbra forduló cipő és balra forduló sarkantyús csizma, valamint egy jellegzetes szerszám, a bicskia van vésvé. Átmérője 35 mm.⁵⁴ Érdekessége, hogy céhnek nevezik a társulási formájukat a baróti csizmadia mesterek, miután már használták a társaság megnevezést.⁵⁵

⁴⁵ Uo., 940.

⁴⁶ Uo., 622.

⁴⁷ „Sub tutela ab Anno 1741 Fecimus articulos”.

⁴⁸ CsÁL, Fond 249, 1910.

⁴⁹ Uo., 1961.

⁵⁰ Uo., 1962, 47r.

⁵¹ Uo., 1963.

⁵² Uo., 970.

⁵³ Erdővidék Múzeuma (Barót), ltsz. IX. 2. (új ltsz. T 203.1.)

⁵⁴ Uo., ltsz. IX. 3.

⁵⁵ Az *Ideiglenes utasítás a kereskedés- és iparviszonyok szabályzására Erdély koronaországban* (Kolozsvárt, 1852) még céhekről ír: „A céhek rendszerint kiváltságolt egyesületei egy és ugyanazon ipar üzésére jogosított és képesített több iparos társaknak, mestereknek” – határozza meg a 112. §. Megengedi a céhek működését, de megtiltja újjak létrehozását. Az 1859. december 20-i „Az új iparend” császári nyílt parancs már „társulat” néven nevezi az egy vagy szomszéd községekbeli, egyenlő vagy rokon iparokat űző iparosok egyesületeit.

GYERGYÓSZENTMIKLÓS

CSIZMADIA CÉH. Az elnevezés a hagyományos formákhoz, elnevezésekhez való ragaszkodást jelzi. A pecsétvéső munkában járatlan mester készíthette a céh évszám nélküli réz pecsétnyomóját. Felirata: GYERGYO SZT MIKLOSI CSIZMADIA CZE * Ráncos, oldalt varrt magyar csizma, mustra és bőrvágó kés vésetét láthatjuk. A céh második pecsétnyomójának felirata: GYERGYOSZENTMIKLOSI CSIZMADIA CZEH * TÖRVÉNYES PECSETJE 1868. Átmérője 28 mm.⁵⁶

SZÉKELYKERESZTÚR

A MESTEREK II. IPARTÁRSULATA. Pecsétjüket a helyi Molnár István Múzeum őrzi.⁵⁷ Mindkettő 1860-ban készült, ugyanazon mintára. A mester gyenge munkáinak kurzívval írt

közös felirata: *Sz. Keresztúri Ipartársulat. 1860.* A településen 1860-ban két ipartársulat alakult: a „*Sz. Keresztúri Iső ipartársulat*” a szabó, csizmadia, suszter, tímár, szűcs, takács, mészáros és szappanos iparosokat egyesítette, a „*Sz. Keresztúri II^{ik} ipartársulat*” az asztalos, kerekes, ács, kovács, lakatos, gépész, kőműves, fazekas, nyerges és könyvkötő mesterek szervezete volt. Utóbbinak az első, 37 mm átmérőjű sárgaréz pecsétnyomójára asztalos szerszámok vannak vésvé, gyalu, vinkli (derékszögű vonalzó) és cirkalom (körző). A szerszámok felett a székely címerből ismert hold- és naparc látható. A második, hasonló pecsétnyomójukon keresztbe tett fogó és kalapács két oldalán nyolcküllös kerék és lópatkó van elhelyezve. A társaság szabályzatának⁵⁸ 77. §-a ezt írja „A társaság egy pecsétet tart ezen felirattal: „*Székely Keresztúri II ik ipartársulat 1860*”. A pecsétnyomó felirata eltér a szabályzatban leírttól. A két pecsétet csak a rájuk vésett szerszámok különböztetik meg.

3. táblázat Herealdikai elemek a három céhes város céhpecsétein

CÉHPECSÉT	MAROS-VÁSÁRHELY	SZÉKELY-UDVARHELY	KÉZDI-VÁSÁRHELY
ÁCS	körző, szögellő		
ASZTALOS	körző, vonalzó, asztal, korona szögellő, véső, kés, gyalu	gyalu, vinkli, körző	gyalu, vinkli, körző, kiterjesztett szárnyú sas
BORBÉLY	borbélyolló ollótok		
CIPÉSZ		cipő	
CSIZMADIÁK	magyar csizma, bunkó, bicskia	csizma, mustra, bicskia, pajzs	
	ua.		
	ua.		
FAZAKAS		bokály,	
FÉSŰS	hajfésülés	fésű	
GOMBKÖTŐ	pajzs , gomb, paszomány		
KALAPOS		kalap, oroszlán, korona	
KERÉKGYÁRTÓ	kerék, pajzs, korona, kereszt, kerék, bárd		
KORDOVÁNOS		pad, húsoló kés, munkajelenet	
KŐMŰVES	szerszámok		
KOVÁCS	ráspoly, patkószeg, lópatkó, körömvágó, kalapács, fűrő, oroszlán		
LAKATOS	lakat, férfikar kalapáccsal, pajzs, korona		
MÉSZÁROS	kés és bárd	ökörfej, tagló, kés, vásári mérleg	ökörfej, oroszlán, korona
ÖTVÖS	városház kapuval és három toronnyal, állón dolgozó lakatos		
NÉMET CIPÉSZEK, SUSZTEREK	pajzs, korona, griff		
SZABÓ	két olló, pajzs	szabóolló, tű, oroszlán, pajzs	olló, tű, korona, oroszlán
SZÍJGYÁRTÓ	ár, körző, gyalu, pajzs	kantár, oroszlán,	
SZŰCS	pajzs, bundabőr állatbőr, korona, oroszlán	kaszapad, sapkaforma,	

⁵⁶ Tarisznyás Márton Múzeum (Gyergyószentmiklós), ltsz. 163.⁵⁷ SÁNDOR-ZSIGMOND Ibolya 2004.⁵⁸ Uo., 102, 157.

CÉHPECSÉT	MAROS-VÁSÁRHELY	SZÉKELY-UDVARHELY	KÉZDI-VÁSÁRHELY
TÍMÁR	cserzőkád, kések, korona, oroslán	cserzőkád, húsoló kés, oroslán, korona	húsoló kés, cserző kád, kos (állat), oroslán, korona; pajzs, oroslán, pajzs, oroslán
ÜSTGYÁRTÓ			pálinkafőző üst, sas
VARGA	bicskia, vargakés,	csizma, oroslán, korona	
	pajzs 5 korona 5 orszlán 3 griff 1 behajtott kar 1	pajzs 2 korona 3 orszlán 5	pajzs 3 korona 3 orszlán 5 sas 2

A fenti táblázatban összesítve vannak a három éves város céhpecsétjein előforduló heraldikai elemek. A címerekben kötelező pajzs tíz esetben fordul elő, de a pecsétnyomó felületét úgy is felfoghatjuk, mint egy kerek pajzsot. A címerképek szerepét a kézműves mesterségek jellegzetes szerszámai töltik be. A pajzsra vagy a sisakra helyezett korona a céhcímerek esetében a címerképek felett lebeg, vagy oroslánok tartják. Egy esetben griff, két esetben kiterjesztett szárnyú sas látható. Egy esetben találkozhatunk a székely (magyar) heraldikában oly kedvelt behajlított karral.

„A múzeumba került néhány pecsétnyomó nem elegendő ahhoz, hogy általános megállapításokat tehessünk”⁵⁹ – írta Incze László, az Erdélyben egyetlen céhmúzeum megteremtője, de megállapítja, hogy a céhemlékek nagyobb területeken is hasonlóságot mutatnak. A székelyföldi összehasonlító kutatásba – kiadásuk után – be kell vonni a napjainkra fennmaradt címeres emlékek (céhpecsétnyomók, behívótáblák, zászlók, ládák, levéltári iratok) összességét, mindazt, amit a múzeumok és levéltárak őriznek.

A kolozsvári Bunta Magda véleménye szerint: „A bemutatott pecsétek [a kolozsvári Történeti Múzeumban őrzött pecsétnyomók] nagyobb részén, az ábrázolt dolgok pajzsos jelennek meg, olyan heraldikai elemek kíséretében, amelyek a nemesi címerek jellegzetességei. Ilyen minőségükben a pecsétek a heraldika egy érdekes, alig ismert fejezetét alkotják. Mindezek ellenére ezeket az ábrázolásokat nem tekinthetjük címereknek – a céheknek nem volt címerbirtoklási joguk – ezek a nemesi címerek hatására keletkeztek”⁶⁰. A tiszteletre méltó szerző véleménye szerint a céhek nem rendelkezhetek címerekkel, a pecsétek, behívótáblák ábrázolásai sem címerek. A kérdés eldöntésekor több szempontot is figyelembe kell venni. A magyar közjogban nem volt olyan jogszabály, amely tiltotta volna címerek felvételét bárki

számára, mint ahogy nem volt a nemesség ismérve vagy bizonyossága sem: „hogy a fejedelem még címert is adjon valakinek, az nem szükség a nemességre, hanem csak ékesség a nemességnek” – állapította meg a *Tripartitum*ban Verbőczy István⁶¹.

Az élő heraldika korában, a 13–14. században festették a flandriai Gentben azt a falfestményt, melyre a várost védő céhtagok pajzsain és hadizászlóin mesterségük jelvénye volt festve. Máshol is találkozhatunk céhjelenyves hadizászlókkal. Tehát a céhjelenyek katonai funkciót is betöltöttek a városfalakat védő céheknél. A „kulcsos” városokban, a szász városokban és vártemplomokban a céhek békében fenntartói, háborúban védői voltak egy-egy falszakasznak, toronynak. A pozsonyi szürszabók 1658-ban kiadott magyar nyelvű kiváltságlevelének⁶² 10. artikulusában áll: „Olló legyen címeretek”. Debreceni tímárok bizonyosságlevelül szolgáló nyomtatott űrlapján⁶³ szerepel „A Debreceni Tímár Czéh Címere”. Kolozsvár szabad királyi város tanácsának egy 1635. évi határozata szerint: az inasok szabaduló levelén legyen rajta a két céhmester aláírása és „olylyan peczietyekis legyen egész Czehul az melyben Czismasiakhoz illendeo Czimer legyen.” 1692-ben említenek egy céhpoharat, melylyen az Ceh Cimereis ra van meczue.”⁶⁴ Tehát a kolozsvári tanács számára 1635-ben egyértelmű volt, hogy a céhpecséten lévő ábrázolás címer lehet. A német államokban a céhek számára kiállított címeradomány nem vált általános gyakorlattá, de nem is volt példátlan. A Habsburg-birodalomból: V. Utószülött László cseh király 1473-ban, I. Ferdinánd 1535-ben, II. Miksa 1563-ban, II. Rudolf 1579-ben, 1579-ben, 1583-ban, 1604-ben és 1607-ben, Mátyás 1614-ben, I. Lipót 1664-ben, Tiroli Ferdinánd 1649-ben, Mária Terézia 1752-ben állíttatott ki címer adománylevelet céheknek.⁶⁵ III. Ferdinánd király (1637–1657) címeres privilégiumlevelet adott a magyarországi

⁵⁹ INCZE László 1975, 116.

⁶⁰ BUNTA, Magdalena 1966.

⁶¹ *Tripartitum*, Pars I. Tit. 6. Vö. VERBŐCZI István 1745, 14.

⁶² NAGYBÁKAY Péter 1995, 7.

⁶³ Uo.

⁶⁴ *EMSzT*, I, 1186.

⁶⁵ GALL, Franz 1996, 254–255.

posztónyíróknak.⁶⁶ Prágában a szűcs (1486), varga (1482, 1629), fazekas (1488, 1562), vászonfestő-mán-gorló (1562) céhek kaptak címeres kiváltságlevelét.

Erdélyben „a marosvásárhelyi ötvösök kiváltságlevelében”⁶⁷ I. Rákóczi György fejedelem külön artikulusban határozza meg 1632-ben a céh pecsétjét: „A czéhnek pedig pecsétin ilyen czimer lészen”. A címeradományozó Habsburg császár, esetünkben egyben Erdély nagyfejedelme a 18. században is nemcsak tolerálta, de el is fogadta a céhcímerek használatát. Ennek bizonyossága a székelyudvarhelyi mészáros céhnek 1809. április 6-án, a kolozsvári Gubernium által kiadott artikulusai,⁶⁸ melynek pergamenre írt díszes címlapjára négy címert rajzoltak: felül az Erdélyi Nagyfejedelemség címerét, bal és jobb oldalt Udvarhelyszék és Székelyudvarhely város címerét, középen alól egy mészáros címert. Kék alapú barokk pajzson szembenéző arany ökörfej jobb oldalán hegyes kés, bal oldalán tagló vagy fejsze, alatta felakasztható, két tányéros piaci mérleg van. A szép ábra nem véletlenül került a címlapra, mert még ugyanabban az évben pecsétnyomó is készült, amely hűen reprodukálta a leírt rajzot. Hasonló a sepsiszentgyörgyi „egybe alkotandó magyar szabó céh” számára 1836-

ban kiadott könyv alakú *Directive régulák* címlapja.⁶⁹ A pergamenre tussal rajzolt, gazdagon díszített lap felső harmadában az aranygyapjas rend láncával díszítve a nagyfejedelemség címere látható. Alsó harmadában szőlő- és tölgylevél koszorúban, vízszintes vonalakkal jelzett kék alapon nyitott szabóolló, élei közt arany nyelvű ár van elhelyezve.

Erdélyben a céhek állandó jelzője volt a „nemes” lényegjelző, míg nyugaton a „becsületes”, „tiszteletreméltó”, „érdemes” jelzőket használták. „A polgári elemű helyhatóságokon és a céheken kívül azonban már az egyes polgárok is elég korán használtak címeres jelvényeket. A 14. század jogtudósai által felállított jogszabályzat szerint, akik nem éppen -a polgári osztály legalsóbb rétegeihez tartoztak, utódaikra átruházható címereket viselhettek, amennyiben e címerek mások jogsérelmét nem vonták maguk után. Így Németországban az úgynevezett altbürgerek és az olasz városok polgári patrícius családai rég időtől fogva állandó címerekkel dicsekedtek”.⁷⁰ A céhek tárgyi hagyatékában látható, hagyományosan több évszázadon keresztül szinte változatlanul használt ábrázolások „sokszor szigorú heraldikai értelemben is címereknek tekinthetők”.⁷¹

Zepezcaner Jenő – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, Kossuth Lajos u. 29., RO-535600; czepezca@gmail.com

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Hargita Megyei Hivatala, Csíkszereda / Arhivele Naționale ale României Serviciul Județul Harghita, Miercurea-Ciuc (Csíkszeredai állami levéltár, CsÁL)
– Fond 249: *A Székelyudvarhelyi Múzeum Gyűjteménye*
Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județul Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)
– Fond 17: *A sepsiszentgyörgyi szabó céh iratai (1836–1873)*

Irodalom

EMSzT, I = *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, I. (gyűjt. és szerk. Szabó T. Attila), Bukarest, 1975.
LH = *Lexikon der Heraldik*, Leipzig, 1984.
SzOkl, VI = *Székely Oklevéltár*, VI (közét. Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1897.
SzOkl Ús, I = *Székely Oklevéltár Új sorozat*, I (közét. Demény Lajos és Pataki József), Bukarest, 1983.
UhszPv 1820 = *Udvarhelyszék parasztvallomásai 1820-ból (Források Erdély történetéhez*, I.; sajtó alá rend. és kiadja Takács Péter), Debrecen, 2001.

*

ANTON, Ecaterina
1999 Statutul breslei lăcătușilor și săbierilor din Odorheiul-Secuiesc (5 mai 1613), *Hrisovul*, 1999/4–5, 187–198.
BARABÁS Endre
1904 *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása*, Budapest.
BARABÁS Samu
1887 A székelyudvarhelyi szűcs-, szabó- és kovács céh rendszabályai, *Történelmi Tár* 1887, 396–404.
BÁRCZAY Oszkár
1897 *A heraldika kézikönyve*, Budapest.

⁶⁶ BERTÉNYI Iván 1998, 106.

⁶⁷ NAGYBÁKAY Péter 1995, 11.

⁶⁸ CsÁL, Fond 249, 1998.

⁶⁹ SÁL, Fond 17, 1.

⁷⁰ NYÁRY Albert 1886, 82.

⁷¹ NAGYBÁKAY Péter 1967, 171.

- BENKŐ Elek – DEMETER István- SZÉKELY Artilla
1997 *Középkori mezőváros a Székelyföldön (Erdélyi Tudományos Füzetek, 223.)*, Kolozsvár.
- BERTÉNYI Iván
1998 *Új magyar címertan* [Budapest].
- BOAR, Liviu – ZÉPECZANER, Eugen
1984 Colecția de documente a Muzeului din Odorheiu Secuiesc, *Revista Arhivelor*, XLVI, 382–333.
- BÓNIS Johanna
1997 A marosvásárhelyi céhekről, in: *A Maros megyei magyarság történetéből* (szerk. Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós), Marosvásárhely, 57–76.
1998 A marosvásárhelyi céhek tárgyi emlékei. *Marosvásárhely történetéből*. szerk. Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós. Mv.
2001 A marosvásárhelyi csizmadiacéh emlékei, in: *A Maros megyei magyarság történetéből* (szerk. Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós), Marosvásárhely, 51–74.
- BUNTA, Magdalena
1966 Sigilii de breaslă în colecția Muzeului de Istorie Cluj, *Acta Musei Napocensis*, III, 213–228.
- BUNTA Magdolna
1970 Középkori céhpecsétek, *Folia Archaeologica*, XXI, 147–155.
- ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter
1975 *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere* (szerk. Éri István, Nagy Lajos, Nagybakay Péter), I–II, Budapest.
- FODOR, Ladislau
1956 Despre problema descompunerii breslelor din Odorheiu Secuiesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea, *Studii. Revista de Istorie*, 1956/1, 125–138.
- FODOR László
1974 Adatok a székelyudvarhelyi céhek bomlásának kérdéséhez, *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülésszakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében*, Csíkszereda, 183–190.
- GALL, Franz
1996 *Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft*, Wien–Köln–Weimar.
- HUSZKA József
1895 *A székely ház*, Budapest
- IMREH István
1983 Önigazgatás és a céhes élet, *Korunk*, 1983/5, 374–377.
- INCZE László
1975 Céhpecsétek és céhbehívótáblák a Kézdivásárhelyi Múzeum gyűjteményében, *Aluta*, VI–VII (1974–1975), 113–141.
- JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos
1901 *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*, Budapest, 275–276, 289–290, 303–304, 318–319, 326–328, 353–354.
- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota*, Budapest.
- KOVÁCH Géza és BINDER Pál
1981 *A céhes élet Erdélyben* (vál., bev. és jegyz. Kovách Géza és Binder Pál), Bukarest.
- KÖVÁRY László
1847 *Erdélyország statistikája*, Kolozsvár.
- LAKATOS István
1990 *Székelyudvarhely legrégebb leírása* (Múzeumi Füzetek 1.), Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.
- M.-KISS Hédy
2008 *A Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye*, Sepsiszentgyörgy.
- NAGYBÁKAY Péter
1967 Munkaeszközbrázolások magyarországi céhjelvényeken, *Technikatörténeti Szemle*, IV/1–2 (1965–1967), 171–188.
1995 *A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei*. Budapest.
- NYÁRY Albert
1886 *A heraldika vezérfonala*, Budapest.
- OLSVAINÉ TAMÁS Margit
é. n. *Contribuții la istoricul breslelor din Odorhei, începând din secolul al XV-lea până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (kézirat).
1989 A székelyudvarhelyi céhek kereskedelmi kapcsolatai, *Honismeret*, 1989/5, 22–26.
1997 A céhek vallási funkciója Székelyudvarhelyen, *Művelődés*, 1997/9, 38–40.
1998 Adalékok a székelyudvarhelyi tímár- és cserzővarga céh kiváltságleveleihez, *Néprajzi Látóhatár*, 1998/1–2, 96–101.
1998a A céhek vallási funkciója Székelyudvarhelyen, *Honismeret*, 1998/1, 49–54.
- PÁL-ANTAL Sándor
2003 A marosvásárhelyi céhek pecsétjei, *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 433–454.
2004 *Maroszéki intézmények és pecsétjeik a XVI. századtól 1867-ig*, Marosvásárhely, 212–215, 275–281, LXXV–LXXX. tábla.
- RÁJK József
1930 *Nemes Udvarhelyszék Nemes Udvarhely városban levő Nemes és Kiváltságos Kézműves Céhek alakulási története*, Odorhei.
- SÁNDOR-ZSIGMOND Ibolya
2004 „Mesében éltem”. *A székelykeresztúri iparosság története* [Székelykeresztúr].

SZÁDE CZKY Lajos

1913 *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon*, I, Budapest.

SZELES János – SZÁJDEL János

1898 Székely-Udvarhely története, *Erdélyi Múzeum*, XV, 384–402, 456–465, 523–538. 578–605.

SZIGETHY Gyula Mihály

1828 Székely-Udvarhely' a' Nemes Székely Nemzet Anya-Várossának leírása, *Felső Magyar-Országi Minerva*, 1828. június, 1742–1754.

SZOMBATHY Ignác

1874 *Udvarhelyszék és Udvarhely város rövid leírása földrajzi, statisztikai és történelmi tekintetben*, Székely-Udvarhelytt.

SZŐCSNÉ GAZDÁ Enikő

2007 Adalékok a székelyudvarhelyi fazekasság történetéhez és egy terméktípusának azonosításához, *Acta Siculica* 2007, 633–651.

2008 „A betületes nemes udvarhelyi fazekasok”, *Örökségünk*, 2008/1, 6–7.

2008 A székelyudvarhelyi fazekasság a céh- és ipartársulati jegyzőkönyvek tükrében, *Acta Siculica* 2008, 497–508.

TAKÁTS Rózsa

2011 *A céhes kézműipar forrásai a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban*, I, *Pecsetnyomók* (http://teroses.uw.hu/cehes_pecsetnyomok.htm; 2011. augusztus 31.).

VARGA Árpád

1991 Íráshasználat a székelyudvarhelyi tímár céhben, *Erdélyi Múzeum*, 1991/1–4, 51–75.

1994 Céhes bőripar Székelyudvarhelyen, *Erdélyi Múzeum*, 1994/1–2, 15–24.

VERBŐCZI István

1745 *Decretum latino-hungaricum... Magyar, és Erdély országnak törvény könyve... 1514...*, Csíksomlyó.

ZEPECZANER Jenő

1991 Székelyudvarhelyi céhpecsétek, *Székelység*, 1990/3, 9.

2010 Székelyudvarhelyi céhbehívóablak, *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 2010, Csíkszereda, 365–374.

2010 Udvarhelyi mesterasztal, *Areopolisz* 2010, 7–20.

Sigilii de bresle din Țara Secuiască

(Rezumat)

Lucrarea prezintă pe scurt apariția și repartiția după meserii și cea teritorială a breslelor din Țara Secuiască (între 1487 și 1863), respectiv ștampile, sigilii și peceți de breaslă din principalele centre industriale ale regiunii: Tg. Mureș, Odorheiu Secuiesc și Tg. Secuiesc, în special cele din Odorheiu Secuiesc, păstrate în Muzeul „Haáz Rezső”, și care până acum nu au fost publicate. Se descriu ștampile, sigilii și peceți ale breslei sau asociației industriale de tâmplari, pantofari, cizmari, olari, pieptenari, pălărieri, cordovănari, măcelari, croitori, curelari, jucării, tăbăcari.

Seals of the guilds from Székelyföld

(Abstract)

The paper is a short presentation of the appearance and reappearance of trades and territorial appearance of guilds in Székelyföld (between 1487 and 1863), as well as of seals, stamps, signets of the guilds from the most important industrial centres of the region: Marosvásárhely (Târgu Mureș), Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) and Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc), especially those from Székelyudvarhely, that have been preserved in the “Haáz Rezső” Museum and have never been published till now. The paper describes the stamps, seals and signets of the guilds or industrial associations of carpenters, shoemakers, bootmakers, potters, comb makers, hatters, curriers, butchers, tailors, strap makers, furriers, tanners.



1. ábra Tímár címer egy szejkefürdői székely kapu tükrében



2. ábra



3. ábra Székelyudvarhelyi asztalos céh pecsétnyomójának lenyomata



4. ábra Székelyudvarhelyi cipész pecsét lenyomata



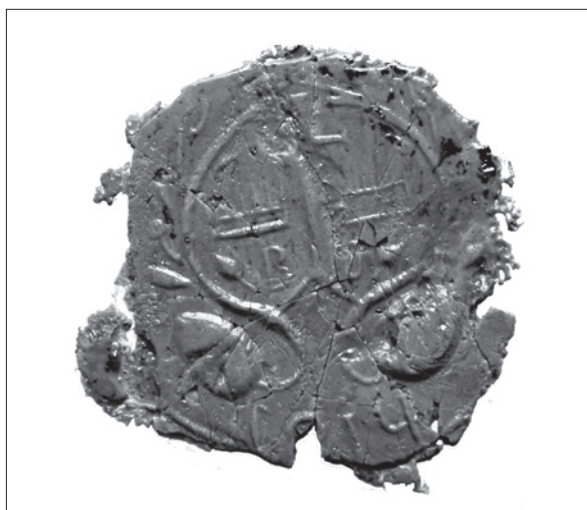
5. ábra Székelyudvarhelyi cipész mester pecsétnyomója



6. ábra Székelyudvarhelyi csizmadia céh pecsétnyomója



7. ábra Székelyudvarhelyi csizmadia társulat pecsétnyomója



8. ábra Székelyudvarhelyi fésűs céh pecsétjének lenyomata



9. ábra Székelyudvarhelyi kalapos céh pecsétnyomója



10. ábra Székelyudvarhelyi szabó céh pecsétnyomója



11. ábra Székelyudvarhelyi szíjgyártó céh pecsétnyomója



12. ábra Székelyudvarhelyi szíjgyártó céh vagy mester pecsétnyomója.



13. ábra Székelyudvarhelyi szűcs céh pecsétnyomója.



14. ábra Székelyudvarhelyi tímár céh pecsétnyomója



15. ábra Baróti csizmadiák pecsétnyomója.



16. ábra Baróti csizmadiák pecsétnyomója



17. ábra Gyergyószentmiklósi csizmadiák pecsétnyomója



18. ábra Gyergyószentmiklósi csizmadiák pecsétnyomója



19. ábra Székelykeresztúri II. Ipartársulat pecsétnyomója



20. ábra Székelykeresztúri II. Ipartársulat pecsétnyomója



21. ábra Székelyudvarhelyi mészáros címer az 1809. évi céhszabályzaton



22. ábra Sepsiszentgyörgyi szabó címer az 1836. évi céhszabályzaton

Dimény Erika

HASZNÁLAT ÉS SZOROS MEGTARTÁS VÉGETT KIADOTT RENDSZABÁLYOK – 19. SZÁZADI KIVÁLTSÁGLEVELEK A KÉZDIVÁSÁRHELYI CÉHTÖRTÉNETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

A kézdivásárhelyi múzeum a Céhtörténeti Múzeum nevet viseli. Céhes városként emlegetik magát a települést, Kézdivásárhelyt is. Incze László helytörténész muzeológus, aki 30 éven át volt az intézmény vezetője, sokszor hangsúlyozta, hogy ez az elnevezés az 1970-es években elsősorban a múzeum szervezésével, megnyílásával, ismertté válásával kezdett elterjedni, egyre szélesebb körben használatba kerül. ¹ Ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy a város ma is őrzi a céhes múltra utaló egyedi, különleges hangulatú városszerkezetet, az egykori piacteret és az onnan sugárszerűen nyíló szűk udvartereket. Ráadásul a céheket felváltó ipartársulatok szokatlanul sokáig ápolták a céhes hagyományokat, őrizték a céhek tárgyait (iratokat, behívótáblákat, pecséteket, zászlókat, korszókat, ládákat és nem utolsósorban a gazdag szerszámanyagot), a múzeum alakulásakor pedig, amikor ezek a tárgyak már igazából funkciójukat veszítették, valamennyien az alakuló múzeumnak adományozták őket. ² A „céhes város”, Céhtörténeti Múzeum megnevezés állandósulásához később az is hozzájárult, hogy az erdélyi sajtóban a Ceaușescu-korszak utolsó éveiben a romániai települések nevét csak az állam hivatalos nyelvén volt szabad leírni. ³ Az 1990-es évekkel aztán, a turizmus fellendülésével ez a név a határon túl is egyre ismertebbé vált.

A következő dolgozat a céhes gyűjteményből a céhek 19. századi kiváltságleveleit mutatja be. Kézdivásárhelyen összesen tizenegy cég alakult. Legrégebbi a tímárok 1572-ben alakult céhe volt, őket követték 1638-ban a csizmadia, 1649-ben pedig a szűcsök és fazekasok tömörültek cégbe. A Kézdivásárhelyi Céhmúzeum ezek közül az I. Rákóczi György által 1638-ban kibocsátott csizmadia privilégiumot, illetve a II. Rákóczi György által kibocsátott 1649-es szűcs privilégiumot őrzi. Ezekkel Incze László több írásában is foglalkozott, kiemelve, hogy a középkori kézdivá-

sárhelyi kézművesek életmódját, erkölcsi felfogását, gondolkodásmódját tükrözik. ⁴ Utóbb Cserey Zoltán is több munkájában hasznosította őket. ⁵

Kézdivásárhelyen csak a 19. században alakulhattak újabb céhek, akkor, amikor Európában már az ipari forradalom véget vetett a cégrendszernek. 1807-ben alakult a szűjgyártó cég, 1809-ben a mészáros cég, 1841-ben a szabók, 1844-ben az asztalosok, üstgyártók, a puskaművesek-lakatosok-kovácsok-pléhesek egyesült céhe és az asztalosok céhe kap kiváltságlevelet az erdélyi fő kormányzástól.

Ezek az oklevelek típuszabályzatokat tartalmaznak, és külsejükben, szövegükben nagyon hasonlóak, hisz 1761-től rendelet egységesítette a céglevelek szövegét. ⁶

A dolgozatban vizsgált oklevelek tehát a következők: *A mészáros cég privilégiuma* (1809), *A' Nemes Kézdi-Vásárhelyi Szabó-Czéh Privilégiuma* (1841), *A Kézdi Vásárhelyi Ns. Asztalos Céh Privilégiuma* (1844), *A' Kézdi Vásárhelyi Ns. Üstgyártó Czéh Privilégiuma* (1844), *A' Ns. Kézdi Vásárhelyi Puska Mives, Lakatos-kovács és Pléhes Edyesült Czéhok Privilégiuma* (1845) ⁷ és *A' Kézdi Vásárhelyi Nemes Kalapos Czéh Privilégiuma* (1845).

A szövegeket, bár az érvényes forrásközlési szabvány ezt már a 18. századi iratok esetében sem kéri, betűhíven írtam át. A forrásközlés részleges, csak kisebb szövegrészek kerülnek idézésre.

Valamennyi okmányonak piros borítója van, melyet aranyozott virágmotívumok díszítenek keretszerűen, majd általában középen egy kisebb kereten belül pajzsszerű mezőben látható a céhenként változó felirat. Efölött általában egyszerű ötágú korona látható. Kivételt az 1809-es mészáros privilégium képez, ezen nincs sem felirat, sem korona, a kisebb keretben egy rombusz alakú dísz látható, annak közepén pedig a kétféjű osztrák sas stilizált változata. ⁸

¹ INCZE László 2002, 53.

² A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumban sajnos sok céhes tárgy, így a privilégiumok leíró kartonja is igen hiányos, nem ismert pontosan, hogy kitől, mikor kerültek a múzeumba ezek a tárgyak.

³ INCZE László 2007, 49.

⁴ INCZE László 1972, 1996.

⁵ CSEREY Zoltán 1975; CSEREY Zoltán 1977; CSEREY

Zoltán 1980.

⁶ TUZA Csilla – VISSI Zsuzsanna, 2000, 7–8.

⁷ A dokumentum címlapján aranyozott számokkal az 1845-ös évszám látható, a fő kormányzó 1844. december 17-én írta alá az okmányt, Kézdivásárhelyen pedig 1846. március 27-én hitelesítette a városi tanács.

⁸ Lásd 11–16. ábra.

A dokumentumok átlagos méretei: 35,5 × 27 cm. A szabó privilégium méretei pedig 35 × 25,5 cm.

A belső borítókön alul és felül 4 cm széles színes szalag szolgált a dokumentumok összekötésére, díszítésre, általában amilyen színű elől az alsó szalag, olyan hátul a felső, és fordítva. Bár az iratok viszonylag jó állapotban vannak, némelyik szalag levált vagy megkopott, elszakadt.

A puszkaműves-lakatos-kovács-pléhes, az üstgyártó, az asztalos és a kalapos okmányokról biztosan tudjuk, hogy a füzeteket a kolozsvári Római Katolikus Lyceum Könyvnyomó intézetben, a kor hivatalos okmányainak nyomtatására felruházott nyomdában nyomták és fűzték össze.⁹ A díszes, színes kezdőlapok rajza és kis metszete Brück György nyomdász munkája.

A puszkaműves-lakatos-kovács-pléhes kiváltságlevélben ez a díszes oldal felül, a lap tetején kitárt szárnyú kétfejű sast ábrázol, karmai közt babérkoszorú, fölötté aranyos bojtos párnán a Habsburgok három koronája, kard, jogar és országalma látható. A sas kitárt szárnyai fölött kétfelől nyomtatott számok: baloldalt 13381, jobboldalt 1844. A leveles keret szélén, a lap közepén két címer látható: jobb oldalt Erdély címere, bal oldalt Kézdivásárhelyé. Erdély címere a hét várat ábrázolja, fölöttük kitárt szárnyú sas, nap és hold, fölöttük pedig korona. A kézdivásárhelyi címeren fuvaros látható lóháton, kezében ostorral, mögötte búzakalásszal teli szekér. A lap közepén dús akantuszlevelek között aranyozott nagy nyomtatott betűkkel a NOS felirat, amelyet zöld levelek és „drágakövek” díszítenek. A lap alsó felén dús levélmintás díszítés, lent közepén gyertyatartó szerű motívum. Ennek két szélső ágán egy-egy színes virágos, illetve gyümölcsös tál látható. A középső ágon címerszerű foglalatban műhely látható, melyben többen dolgoznak, felismerhető a kovács, a puszkaműves, a pléhes és a lakatos. (1. ábra.)

Hasonló a kalapos kiváltságlevél első oldala is. Bal oldalt az iktatószám Ad. 12395, illetve a megfelelő kis rajzon kalaposműhely látszik, a műhelyben pedig a kor divatjának megfelelő magas kalapokat készítő kalapos mester dolgozik a munkapadon. (2. ábra.)

Az asztalos privilégiumban az iktatószám 1565. A lap alján közepén asztalosműhely ismerhető fel, benne a mesterség jellegzetes eszközei, szerszámai: fűrészek, kalapácsok, fogók, fűrők, közepén egy szék, jobn oldalt pedig egy félig kész heverő. (3. ábra.)

Az üstgyártó kiváltságlevél iktatószáma 2564. Az alsó kis keretben üstgyártó műhelyben három alak dolgozik, nagy vörösréz edényeket kalapálnak. (4. ábra.)

A felsorolt négy kiváltságlevélben a következő lapon színes virágos keretben színes-aranyozott nyom-

tatt betűkkel I. Ferdinánd teljes címe olvasható latinul:

SACRATISSIMAE CAESAREO REGIAE ET APOSTOLICAE MAJESTATIS FERDINANDI PRIMI DEI CRATIA AUSITRIAE IMPERATORIS, APOSTOLICI HUNGARIAE ET BOHEMIAE HUIJUS NOMINIS QUINTI LOMBARDAE ET VENETIARUM, GALLICIAE ET LODOMERIAE REGIS, ARHIDUCIS AUSTRIAE, MAGNI PRINCIPIS TRANSILVANIAE ET SICULORUM COMMITIS ETC. REGIUM IN MAGNO PRINCIPATU TRANSSILVANIAE GUBERNIUM. (5. ábra.)

Az 1841-es kiadású szabó kiváltságlevél esetében ez a felsorolás egy díszesebb lapon található, amelyen felül ugyancsak iktatószám látható (Nro Gub 12554 841), majd alatta fekete kétfejű sas, fejein arany koronákkal, csőrükben pálmával és akantuszlevelekkel, a sas nyakán aranyos nyakövvel. Előtte erdélyi címer, fölötté korona, mellette balról országalma, alatta jogar és kard. Aranyos keretben az uralkodó címeinek felsorolása olvasható. Barna ovális mezőben, melyet arany levelek díszítenek, a mesterség jellemző szerszámai láthatóak: olló és gombostű. (6. ábra.)

A fentiekől különbözik a 19. század elején, 1809-ben kiadott mészáros kiváltságlevél díszes előlapja. Ez fekete keretben színes ábrát tartalmaz, mely egy mészáros céhzászlót ábrázol: piros zászlón aranyozott keretű ovális kék alapon a mesterség címerelemei, ökörfej, bárd, nagy húsvágó kés és kézi mérleg látható. A zászló fölött korona, alatta fegyverek, szuro nyok, kardok, ágyúk, zászlók, katonai dob. A következő oldal bal felső sarkában iktatószám (4816 809), a lap tetején felhőkkel körülvett osztrák címerállat, a kétfejű, koronás sas, karmaiban országalma és kard, előtte/rajta az erdélyi címer, a lap alján pedig Kézdivásárhely címere: fuvaros két ló által húzott kőberes szekérral, fölötté tornyos templom. A két címer között olvasható aranyos betűkkel az uralkodó teljes címe. (7. ábra.)

Valamennyi kiváltságlevélben a színes, díszes előlaphoz van lefűzve maga az irat, fekete-sárga zsinórral, amely a szöveg végén mindig pecséttel van rögzítve. A szabó oklevélben az oldalak is meg vannak számozva római számokkal, ezek díszes keret fölött, közepén találhatóak.

A pecsétek minimálisan különböznek. Mindig az okmány végén, a főkormányzó és a királyi főkormányzó titkár aláírása után, mellett következnek.

1809-ben gróf Bánffy György kormányzó és Csedő László titkár írják alá a mészáros céh kiváltságlevelét. A pecsét fehér papíron levő osztrák címeres felzetes pecsét. (8. ábra.)

⁹ FERENCZI Zoltán 1896, 53–55.

1841 ben gróf Rhédei Ádám, Ladislaus Lázár és Josephus Biró írják alá az okmányt. A pecsét itt is felzetes pecsét. (9. ábra.)

Az 1844–1845-ben kiadott privilégiumokon Gróf Teleki József, Josephus Biró és Ladislaus Lázár neve olvasható, a felzetes pecsétek ugyancsak fehér papír alapúak, kivételt a kalapos kiváltságlevelével pecsétje képez, ahol a papír királykék, a pecsétlenyomat rajta aranszínű. (10. ábra.) Valamennyi pecsét körfelirata: FERD.T.D.G.AVST.IMP.APOST. HUNG.ET.BOH.REX.H.N.V.REX LOMB.VEN. GAL.LOD.ET.ILL.A.DUX.LOTH.SAL.STYR. M.P.TRANS.M.MOR.COM.HABS.TYR.SICL., tehát az uralkodó címeinek rövidítése.

Az összes kiváltságlevelében ugyanaz a latin keret-szöveg következik a díszes címlap után. Ebben az fogalmazódik meg, hogy a háromszéki Kézdivásárhely városban az illető mesteremberek felterjesztenek, bemutatnak bizonyos céhek közötti kapcsolatokat szolgáló, együttélési, együttműködési céhszabályokat, és kéri ezek elemzését, a városi céhek közötti tisztességes együttműködést, a céhek közötti gazdasági egyensúly és az érvényben levő szabályok betartását. A befejező formulában pedig, bízva az uralkodó bölcsességében, tudásában és jóakarátában, megerősítettnek nyilvánítják a közölt cikkelyeket.¹⁰ A latin szövegekben minimális az eltérés. Példaként a kalapos céh kiváltságlevelének szövegét idézzük:

„Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis et singulis cujuscunque status, gradus et ordinis atefatae Suae Majestatis Sacratissimae Fidelibus praesentes in specturis: quod Magistratu Oppidi *Kézdi Vásárhely* sedi Háromszék adjacentis tenore repraesentationis Suae de dato trigesimae Octobris anni millesimi octingentesimi quadragésimi quatro sub Numero suo 207. ad Nos factae, erga preces pileariorum in dicto Oppid residentium, exercitioque apificiorum suorum sub inspectione magistratuali a longiori jam tempore deditorum catenus sibi rolatas propterea coram Nobis intercedente: ut Nos iisdem supplicantibus in formale Contubernium coalituris ad formandum dehinc Contubernium altiore nostrum indultum impertiremur, hocve scopo articulos ceales, sive Directivas regulas sub solita legali authentia iisdem extra daremus, una vero adjustatorum etiam ac per se in mutua cum jurata Communitate locali cointelligentia perlustratorum Cehalium articulorum projectum pro altiori nostra approbatione substernente et Nos desuper quoque, quod suplicantes Pilearii ejates ad formandum desideratum Contubernium, explendasque pificiorum partes omni respectu qualificati sint,

ad convictionem usque informante, – Nos, tam prae-missis antelati Magistratus ac juratea Communitatis intercessione ac informatione quam vero publico, quod exinde promanaturum est, emolumento, debite attentis et consideratis, supplicantibus Magistris, nominanter e sequentibus individuis et electis prae-ve Antistitibus consistentibus, uti sunt:

Vidua Antonii Sáfrányi,
Joannes Lakatos,
Martinus Borisák
Vidua Stephani Binder,
Andreas Kiss,
Joannes Latzkovits Secundarius Cehae Magister,
Petrus Bányai, Primarius Cehae Magister,
Antonius Sáfrányi,
Samuel Szotyori,
Ludovicus Sarkadi,
Josephus Szász,
David Szász,
Gasparus Augustin, Decanus,
Ladislau Főnagy,
Daniel Kováts,
David Kovátsi,
Carolus Bede,
Josephus Szabo,

ad id: ut in formalem Ceham omnibus iis quae aliis in *Magno hoc Principatu* hucusque erectis similibus Cehalibus Corporationibus de lege et consuetudine competunt, juribus ac libertatibus gavisuram coalescant, facultatem indulgendam, proque stricta eorum observantia et sui directione, juriumque uorum tuitione, Articulos Cehales ad futuram usque generalem Ceharum in *Magno hoc Principatu* regulationem adeoque modo privisorio valituros sub authentia extradandos decreverimus sequentis tenoris.”

Helytörténeti forrásértéke igazából a kiváltságlevelét kérő mesteremberek nevének van. A kalapos céh esetében tehát a fentiek voltak az alakuló céh tagjai, előjárói 1844-ben.

1809-ben a mészáros céh kiváltságlevelét *Tóth Dániel, Szabo András, Szóts Mihály, Szabo Pál, Dési Ferenc, Szotyori József* és *Jantsó Péter* mesterek kérték.

A kiváltságlevelét kérő szabók 1841-ben *Deső Dániel, Benkő Dániel, Keresztes Erzsébet, Tóth György, Simon Mihály, Tapek Alajos, Papp József, Jakab József, Baló Károly, Imets Annás, Német Mózes, Bajko Máttyás, Sáska István, Szóts Sámuel, Wizi János, Hangel Dániel, Csengeri Tamás, Nagy Károly, Svan János, Nagy István, Szigethi Mihály, Benkő József, Mitrovicski Ferenc, Balog Áron, Jantsó Dániel* voltak, az alakuló céh előjárói tisztségeit pedig a következők töltötték be: *Malcher Ferenc Ferdinánd* volt a fő céhmester (Primarius

¹⁰ Ezúton is köszönöm Farkas Ferenc történelem–latin szakos tanár segítségét.

Cehae Magister), *Siffer József* az alcéhmester (Secundarius Cehae magister), *Kunszt János* a dékán (Decanus), *Kovács Bálint* az öreg mester (seniores), *Balo Sámuel* a látó mester (oculator Magister) és *Molnár Mihály* az atyamester (Sodalius magister).

Az asztalos céh kiváltságlevelét 1844-ben a következő mesterek kérték: *Szigeti András*, *Nagy Miklós*, *Sziget András*, *Kovács Kelemen*, *Szőcs Dániel* és *Nagy Mózes* öreg mesterek, *Molnár Mózes* atyamester, *Páldeák Sámuel* és *Benke László* bejáró mesterek (Visitor magister), *Molnár Sámuel* dékán, *Bene József* alcéhmester és *Szabó Péter*, *Jancsó Áron*, *Ferenczi Ferencz*, *Máté Antal*, *Volonczi István*, *Leopold János*, *Nagy István*, *Nagy Dániel*, *Jancsó Sámuel*, *Szőcs János*, *Szántó Péter* (alias Akkerman), *Szigeti András*, *Bartus József*, *Csengeri József*, *Pánczél József*, *Páldeák János*, *Ausschnitt János*, *Bartus Józsiás*, *Kovács Kelemen*, *Nagy Dániel*, *Jancsó Mózes*, *Nagy András* és *Dummel Ferdinánd* mesterek.

A kiváltságot kérő üstgyártó mesterek 1844-ben *Benkő István* főcéhmester, *Turóczi Mózes* alcéhmester, *Török Bálint* atyamester, *Szőcs Dávid* bejáró mester, és *Bányai Sándor*, *Jancsó Ferenc*, *Franke József*, *Lukács János*, *Benkő Pál*, *Benkő László Fülöp Pál* és *Benkő Dániel*.

A puszkaműves-lakatos-kovács-pléhes egyesült cég tagjai voltak és a fenti céh kiváltságleveléért folyamodtak 1845-ben *id. Kampf János*, *Debrtezi Ádám* (sodalius magister), *Kovács Sámuel*, *Ifj. Kampf János*, *Sükös Bálint* céhmester, *Deák Dávid*, *Lázár József*, *Soltész András* alcéhmester, *Para Dániel*, *Szász Ferenc*, *Szabó Dániel* dékán, *Szász István*, *Balog Annás*, *Bálint Ferenc*, *Benke Ádám*, *Deák Mihály*, *Szőcs Ferenc*, *Kafka János*, *Krieglein József*, *Kovács Áron*, *Nagy Tamás*, *Deák István* és *Debreci Sándor*.

A bevezető latin szöveg, valamint a kiváltságlevel, a céhes rendszabályok jóváhagyását kérő mesterek neve után következnek az „Artikulusok Mellyek a Királyi Fő Kormányozó Tanátstol a Kézdi Vásárhely városában levő Mészáros Czéhnek ki adatnak”¹¹, a többiben pedig a „Rendszabályok, mellyek az Erdélyi Nagy Fejedelemségbeli Királyi Fő Kormány által Kézdi Vásárhelyen felsőbb engedelemmel alakulandó asztalos, szabó, üstgyártó, puszkaműves, lakatos, kovács és pléhes illetve kalapos) céhnek, a honi Czéhok általános történetű rendszerestéseig használat és szoros megtartás végett ideiglenesen kiadatnak”.

E rendszabályok, artikulusok, cikkelyek nagyjából minden kiváltságlevelben ugyanazok. A mészáros céh 1809-es kiváltságlevelé jóval bővebb, részletesebb, 56 paragrafust tartalmaz, melyeket az oklevél végén így foglaltak össze:

„Mutato Táblája
Az elébbeni Czéhartikulussoknak

Első rész

A Mesterekről

§1. A nagy Czéh gyűlésről

“2. A Czéh mesterek választásokról

“3. A több Tiszteknek választásokról, és az Atya Mester Kötelességéről

“4. A Czéh Ládájáról

“5. Az ifjabb Mesternek kötelességeiről és a Czéh őszve gyűjtéséről

“6. A fertály esztendőnként tartandó czéh gyűlésről

“7. A rendkívül való Czéh gyűlésekről

“8. A panaszok feladása modjáról.

“9. A büntetésekről

“10. A Mestereknek magok viselettyekről

“11. A veszekedő Mesterekről

“12A más helységekben lako Mesterekről

“13. Az el szökő és el költöző Mesterekről

“14. A Kantárkodokról

“15. Arrol, hogy a Vásároknak midőn Szalonát vagy Hájat árulnak, melyik Mészáros üljön elől

“16. A Hentesekről és ezeknek Sokadalmakban vagy héti Vásárba léjendő árulhatásokrol

“17. A Husnak áráról és a Marha Bőr eladásáról

“18. Az tsalárd Mészárosoknak büntetéséről

“19. A szerfelet való Taxálás büntetéséről

“20. A Marha nyúzásbéli szerről és 100 arany vinkulumrol

“21. A Mészárosok Őzvegyeinek czéhbeli Jussokrol és Köteleségről

“22. Ugyan azon Matériáról

“23. A czéh Pénzének el költéséről

“24. A czéhbeli Elöljárók fizetésekről

“25. A beteg Mészáros Mesteremberekről

“26. A Czéhnál történhető halálzásokrol és temetésekről

Második Rész

A Legényekről

“27. A fel szabadult Legények kötelességekről

“28. A bujdosó Legényekről

“29. A Legények által elő mutatando Levelekről

“30. A legények fel osztásokrol

“31. Ugyan azon Tárgyrol

“32. Munkát nem Tanálo legényekről

“33. A Czéhba bé állni kíváno Legényekről

“34. A Remek munkáról

“35. A Czéhba való fel vétel Taxájáról

“36. A Polgári Jus meg nyéréséről

“37. Az uj Mestereknek Rangjokrol

¹¹ KvhCtM, Ltsz. A.I.132.

- “38. A Legények bérekről
- “39. A Legényeknek héten átal valo munkájokban tartando rendről
- “40 A Korhelek Hétfőiről
- “41. A Legényeknek kún hálásokrol
- “42. A más helyekről hozatando Legényekről
- “43. A minden hívás nélkül érkezett lewgenyekről
- “44. Arrol, hogy a Legénynek mikor lehet Mesterét el hagyni
- “45. A Levél által hivatott Legényekről
- “46. A Mesterének ados Metser Legényről
- “47. A Kantárkodokhoz álló Legényekről
- “48. A Társaság Artikulusairól
- “49. A Legények által tartando Gyűlésekről

Harmadik Rész

Az Inasokrol

- “50. Az Inasok bé Szegődtetéséről
- “51. A Tanulás idejéről
- “52. Az Inasi próbáról
- “53. Az Inasok felszabadításokrol
- “54. A Czéh hirén kívül fel vett és fel szabadított inasokrol
- “55. Az el szökő Inasokról
- “56. A meg halálozo Mestereknél levő Inasokrol.”

Az 1840-es évek közepén már csak 20 cikkelyben tárgyalták ugyanezeket a kérdéseket. A következőkben ezeket ismertetjük, szemléltetjük egy-egy példával, illetve felhívjuk a figyelmet a különbségekre, eltérésekre is ott, ahol vannak.

Az első cikkelyben meghatározzák kik a céh előjárói, illetve kik lehetnek a céhek tagjai: „A czéhnek fő előjárója: a *fő czéhmaster*, al előjárói az *al czéhmaster*, *atyamaster*, *Látómester* és *dékány*. Tagjai minden más üstgyártó mesterek, kik az alább meghatározandó módon mesteri joggal fel ruházva lesznek, és a' kik közül a' mesterséget mint mesteremberek régebben folytatni kezdett hat első *öreg*ek nevezetével különböztetnek meg”¹².

Hasonló a többi privilégium szövege is, természetesen a megfelelő mesterségre vonatkoztatva. Ezzel szemben a 19. század eleji mészáros privilégium a 3. paragrafusban határozza meg az előjárókat, és utal egy korábbi törvényre, mely másképp szabályozta a céhen belüli tisztségeket, pl. tiltotta az „öreg” kategóriát: „Azon alkalmatossággal a Czéhnek szüntelen való jó rendben tartására nézve választassanak még két Személyek a végre, hogy ha a Fő és Vice Czéh Mesterek betegek volnának, vagy valami utazás avagy

egyébb akadály által el foglaltatnának, az alatt ha valami olyas hirtelen valo dolog adná elő magát, ezek az első helyett mint substitutusok a dolgot el igazíthassák, nem külömben váloztassék egy Atya Mester is akinek kötelessége a légyen, hogy a Mester Legényeknek magok viselésére vigyázzon, és azoknak minden nyomoruságokban jó moddal gondgyát viselje s viseltesse, azon kívül pedig Felséges rendelések által meg tiltott, hogy több hites Öreg ne tétessenek.” Ennek ellenére már az ötödik cikkben kimondják, hogy „Minden Mester ember közönségesen köteles leszen arra, hogy a választott Czéh Mesterekhez és Öregebb Előljárokhoz illendő engedelmességgel és tisztelettel viseltesék”¹³, ami azt mutatja, hogy azért a köztudatban ez a kategória még ott volt.

A második cikkely az előjárók választásáról, szolgálati idejéről szól:

„A fő és al előjárók a czéhnek évenként Karácson harmad napján tartandó közgyűlésében, a helybeli nemes Tanács kebléből kinevezendő czéhbiztos jelenlétében, annak előjárója és köz tagjai által szabad titkos szózatolással választatnak meg; a szózatok bevétele a czéh tagjai közül előre kirendelt három biztos előtt; kivévén a dékánt, ki nem szózatolással választatik, hanem névsor szerint köteles e tisztet elviselni; a legtöbb szózatot neyrt [nyert] személy a czéh által és tanácsi biztos közbejöttével megállítandó hitforma szerinti eskü letétele mellett iktattatik hivatalába, hapedig történnék, hogy egynemű hivatal két vagy több személy egyenlő mennyiségű szózatot nyerne, azokra nézve új választás vitetik véghez.

Az érdekelt módon megváloztattak, vagy dékán-ságra névsor szerint következők tartoznak e hivatal minden kifogáson kívül felválalni. A *fő és al czéhmaster* hivatala *egy*, az *atyamaster*, *látómester* és *dékán* hivatala *két* esztendeig tart. Hivatalaik ezen határideje beteltével mindnyáján tartoznak búcsuzni s azonnal az előbb megirt modon új választás vitetik véghez.”¹⁴

A mészárosok 1809-es privilégiuma úgy rendelkezik, hogy egy januári nagy céhgyűlésben a kétévenként választott előjárók a városi tanács által kirendelt biztos előtt számoljanak el, ugyanakkor a tagok számára negyedévenként tartottak gyűlést, vagy abban az esetben, ha valamilyen különleges esemény, történés azt megkívánta.

A következő, harmadik cikkely az inasokra vonatkozik: „Inasnak bevéteik nemzet és vallás különbsége nélkül minden becsületes szülőktől származott jó hirű nevű és tizenkét évet elért, vagy azon feyüli életkoru ifju, kinek a kalapos mesterségre hajlandósága leszen. A beállni szándékozó ifju miután magának tetszése szerint tanito mestert váloztott, vagy annak nem ta-

¹² KvhCtM, Ltsz. A.I.161, 1. §.

¹³ KvhCtM, Ltsz. A.I.132, 3. §. és 5. §.

¹⁴ KvhCtM, Ltsz. A.I.160, 2. §.

lálása esetében a czéh előjáróitól kinevezendónél négy héti próbát kiállott, köteles szándéka felől személyesen – szülői vagy gyámnoká által a fő czéhmesternél jelentést tenni, ki is a czéhot összegyűjtetvén, ez az ifjat kereszt levele és tanító mesterétől bizonyítványa előmutatása, úgy azoknak jót állása s végre szegődési díjúl három váltó Rforintnak a czéh pénztárába előlegesen leendő befizetése mellett inasnak beszegődötteti. Az inas tanulási ideje négy esztendeig tart, melyből a negyedik remek esztendő, ennek végével, midőn már az inas mesterlegénynek kíván felszabadulni, köteles remek munkáját egy pár öt czolos karimája kalapban a czéhnak bemutatni, mely ha jónak nem találtatnék, mesterlegénynek mind addig fel nem szabadittatik, míg helybe hagyható remek munkát nem mutat elő¹⁵.

E cikkelynél kisebb-nagyobb különbségek találhatók az egyes szövegek között, pl a szegődési díj a század elején 2 Rforint és a céhgyűlés összehívása 1 Rforint díjú, a puszkaműves-kovács-lakatos-pléhes egyesült céh pedig valamivel többet, 3 Rforint 20 krajcárt kér el szegődési díjúl, illetve az inasért való jóállásként. Míg a céhek többsége ebben a korban már nem tesz különbséget céhbéli mester és idegen gyermeke között, addig az üstgyártók esetében a mester gyermekének három, míg az idegeneknek négy évig tart a tanulási idő, a mészárosok pedig aszerint tesznek különbséget, hogy az inasnak a ruházatát ki állja, illetve úgy gondolják, hogy a mester gyermeke otthon, apja házánál rövidebb idő alatt tökéletesen kitanulja a mesterséget: „Ha a Gazda Inasát maga költségén szegődötteti be, maga ruházza és Szabadittya fel, úgy tanulásának ideje négy egész esztendő legyen, ha pedig mind ezeket az Inas vagy Szülei az magokébol telyesitik, fel szabadulások ideje három Esztendő lessen a Mesterek fiaira nézve pedig semi bizonyos Esztendő előttis, ha az messterségek tanulásában olyan szorgalmatosan gyakorolták magokat, hogy fenn álló Felsőges Rendelések szerént egy vagy ket esztendei tanulások után, az inasi próbát minden hiba nélkül el készíthetik, tanítottó Gazdájoktól magok viseletek és szorgalmatoságokról való bizonyosság Leveleket elő mutattván fel szabaditthatnak¹⁶.

Érdemes megemlíteni a remekmunkákat, azt, hogy mesterségenként milyen tudással kellett rendelkezzen a három-négy évet tanult inas. Az üstgyártó inasok egy „cselekedő üstöt” kellett hogy elkészítsenek, az asztalosok „egy szék vagy láda maga által leendő megkészítésében” kellett hogy jeleskedjenek, a kalapos inasok „egy pár öt czolos karimája kalap”-ot, a szabók „egy rendbéli maga által össze varrott divatos öltöző készruhát”, a puszkaművesek egy piz-

toly ágyat, a lakatosok egy kasztenzárat, a kovácsok egy pár lópatkót, a pléhesek pedig „kávémachinát” kellett készítsenek és bemutassanak a céhnek.

A következő (4.) cikkely igazából az előző folytatása, amely kimondja, hogy azok a legények, akik az előbbi kívánalmaknak megfeleltek és magukat minden tekintetben jól viselték, kötelesek a céh kaszájába hat, a szabók esetében négy forintot fizetni: „Mesterlegénynek ugyan csak a' czéh által felszabadittatik a' magát minden tekintetben jól viselt 's az előbbi cikkben foglalt megkívántatóságoknak eleget tett inas 6. az az hat Rforintnak a czéh pénztárába előlegesen befizetése mellett¹⁷.

Az ötödik cikkely a legények vándorlásáról és a mesteri remekéről szól. A kalapos legények kivételével valamennyi legény az inaságból való felszabadulás után köteles volt még egy évet a céhen belül dolgozni, majd kötelező volt mindenkinek a három éves vándorlás, melynek célja a mesterség jobb megismerése mellett a világban való tájékozódás, tapasztalatszerzés volt. Hazatérve ugyancsak kötelező volt a remekév letöltése is, mely idő alatt a céh elvárásainak megfelelően, a kijelölt műhelyben el kellett készíteni a céh által meghatározott munkát – egyedül a szabók esetében van a kiváltságlevélben meghatározva, hogy ez pontosan mi legyen. Az üstgyártók kivételével az összes többi céh különbséget tesz a mesteri jog pénzbeli kiváltásánál a céhen belüliek és az idegenek között, előbbiek 20, utóbbiak 10 Rforintot kellett hogy fizessenek: „A Mesterlegény, Inaságból lett felszabadittatása után egy egész esztendeig ezen céhnél köteles dolgozni az után pedig külföldön vagy más honi városokban, a mesterség bővebb tanulása és maga kimivelése végett három esztendeig vándorolni s végre a vándorlásból haza térése után ugyan ezen Czéhnél egy remek esztendőt töltvén, ennek végével midőn t.i. már Mesternek a Czéhba bévétetni kíván remek munkáját a Czéh Előljárói által előre meghatározott, a maga kezével a Czéh házánál a Látómesterek jelenlétében kiszabott, és a rendelt műhelyben öszve varrott divatos kész öltöző ruha nemében, a czéhnak bémutatni. Mely remek munka a Czéh által megvizsgáltván és jónak, elfogadhatónak találtván, a remeklő Legény, mi után a Mesteri jog, dijjául, ha idegen származású volna, 20 húsz Rftokat, ha pedig ezen Czéhbéli mester gyermeke 10 tíz Rftokat a czéh pénztárába előlegesen befizetett, a Czéhba bévétetik és Mesteri joggal felruháztatik, ellenben pedig ha a remek rosznak és el nem fogadhatónak találtatnék, bővebb remeklésre utasittatik és a Czéhba mind addig, míg tökéletes, hiba nélküli remek munkát elő nem mutat, mesternek fel nem vétetik¹⁸.

¹⁵ KvhCtM, Ltsz. A.I.162, 3. §.

¹⁶ KvhCtM, Ltsz. A.I.132, 51. §.

¹⁷ KvhCtM, Ltsz. A.I.161, 4. §.

¹⁸ KvhCtM, Ltsz. A.I.143, 5. §.

A mészáros privilégium, mely – mint említettük – valamivel részletesebb, külön pontokban tárgyalja ezeket a legényekkel kapcsolatos kérdéseket. Nekik is vándorolniuk kellett három évet egy, a céhen belül töltött év után. Ebből az okmányból tudjuk meg, hogy milyen szigorú szabályok vonatkoztak a vándorló legényekre. Nem jöhettek-mehettek szabadon saját akaratuk szerint, hanem: „Az ugy nevezett bujdosó és Mesterség tanulás kedvéért vándorló idegen Mester Legények, ha a Városban érkeznek, azok nem Vendég-fogadoba, hanem az Atya Mester házához Szállyanak, a kiis ezen Legényeknek egy Krért Szállást adni köteles lészen, az mely Mester Legény pedig fogadoba szállna és rejték helyeken lappangana, egy Rhtfrtig büntetessék”¹⁹, illetve „Mihelyt a Vándorló Legény az AtyaMester házához meg érkezik, azonnal tölle a szabaduló Levelék és Kundschaftya kéretessék elé, s meg vizsgáltnván a Czéh Ládájába tétetődgyék be, és addig tartassék ottan, míg a Legény a Városról ismét el mégyen, ha pedig valakinek afféle Levele nem volna, az olyan köteles lészen két vagy leg felljebb négy hetek alatt el maradott Levelét attól a kitől eljött elő szerezni, és okvetetlen bé mutatni, melyet ha el mulatna, a meg határozott időntul a Város Tisztjeinek mint Koborlo és bizonytalan ember bejelentessék”²⁰. A visszatért legények itt is kötelező remekévet kellett hogy ledolgozzanak, majd remekmunkát bemutatniuk. Ebben az esetben ez is részletesen meg van határozva: „Ennek az Esztendőnek el telésével a Legénynek kötelessége lészen magát a Czéh Gyűlésénél jelenteni, és egy Rhorint taxa le tétele mellett a meg kívántato Remek munkának meg tételére való Szabadságot betsületesen kérni, a remek munkának pedig meg tétele ebből állyon: *1.ször*: ha a Remeket mutato Legény mind az apró Marháknak, mind pedig a nagyobbaknak is az ő bőreket a hátokrol minden meg sértődés nélkül tisztességesen le tudgya nyuzni, és azoknak ki bontásaikat tisztán és jo modgyával meg tudgya tenni: *2.ször* és ha az ő Legénységének s Vándorlásának ideje alatt az ő Mesterésének vásárlásai közzül lett gyakorlásai által máris annyira ki tanulta, hogy a Szemeinek ki nézésével, és a kezeinek tapogatodzásával, mind az apro, mind a nagy Marháknak az ők nehézségeket és Sirotságokat meg tudgya fontolni, hogy az az által való ki jövetel szerént tehesse meg illendöül való vásárát, *3.ször* mind az apro, mind a nagy Marháknak a fel vágattatásokkal lévő Tagjaiknak rendes részekre való el osztattásaik után a fel vágattatásaikat takarékosan meg tudgya tenni, ezt pedig nékie egy a Czéhől ki

rendelendő Műhelyben minden Segítség nélkül kell el készíteni a mire a Láto Mesterek fognak vigyázni, kikis ötöt egyszoris másodsoris hirtelen meg látogatni és a dolga után látni tartoznak”²¹. A mészárosok 20 Rforintot fizettek a mesteri jogért, akár céhen belüli mesterek gyermekei voltak, akár nem. Ebben az oklevélben megemlítik a *polgári just* is, azt, hogy idegen csak akkor válhatott kézdivásárhelyi céh tagjává, ha a tanácstól megkapta a városi polgári státust: „Ha már a Remek munka jónak tanáltattik a Czéh a Lehénynek arról egy bizonyásgeveő Levelét a mellyel a Legénynek ha idegen a Városi Magisztrátusnál a Polgári Just kell ki eszközölni magának, mivel tsak annak meg nyerése után vétettetik bé a Czéhban”²².

A század közepén kapott kiváltságlevelék 6. cikkelyei visszatérnek az inasokra, meghatározva azoknak a kötelességeit és jogait: „Az inas köteles mesterét, hasonlólag a mester is inasát a mesterség tanulásában és erkölcsi jó magaviseletbe lelki ismeretesen oktanni, joga van ötet apróbb hibáiert atyai módon megfeddeni és büntetni de nagyobb hibáiert köteles a czéh előjáróinak illendő büntetés végett átadni, ki azonban pénzbeli büntetéssel semmi esetre nem illetethetik. Ellenben joga van az inasnak is mesterének vele netalán elkövetett méltatlanságáiert a czéh előjáróinál panaszolni, kik ha igazságot nem szolgáltatnának ki, magának az inasnak vagy szülőinek, gyámnokának, atyjafiainak jogok van elébb a czéhbiztosnál, ha pedig ennek határozatával sem lennének elégűltek s a tárgy fontossága megérdemelné, a helybeli nemes Tanácsnál is panaszolni”²³.

Ettől eltérően a mészáros kiváltságlevelé további két problémát érint. Egyik az inasok szökése: „Ha valamely Inas Mesterétől elszökik s azután meg tanáltatván visszahozatik, ha Mestere ellen méltó panaszsa nem lészen vagy panaszát meg nem bizonyithattya, mesterségét pedig továbbrais folytatni kíványa, méltóképen meg büntettvén volt tanito Mesterének vissza adattassék; ha pedig vissza menni nem akar, vagy tanulo Mesterségét is el akarja hadni Mesterének réa tett költségét vissza fordittani tartozzék, ellenben ha az Inasnak fel adott panaszszai igazaknak és hiteleseknek tanáltattnak az Inas el kezdett tanuló idejének bé töltésére más Mester mellé adattassék, volt mestere pedig szorossan meg büntetessék”²⁴. Másik az az eset, ha az inast tanító mester meghal: „Ha pedig haláloznék egy olyan mester ember, a kinél egy Inas tanulásban vagyon a két hétnél tovább ne hagyattassék az Özvegy mellett, hanem rendellyen a Czéh nékie tanulása idejének bé töltésére más Mester embert”²⁵.

¹⁹ KvhCtM, Ltsz. A.I.132, 28. §.

²⁰ Uo., 29. §.

²¹ Uo., 34. §.

²² Uo., 36. §.

²³ KvhCtM, A.I.149, 6. §.

²⁴ KvhCtM, A.I.132, 55. §.

²⁵ Uo., 56. §.

A 7. cikkely a mesterlegények elosztását rendeli el. Valamennyi céhnél az atyamester az, aki számon tartja a legényeket valamint a mesteremberek munkaeö igényét is, és elosztja a legényeket a mőhelyben. Ezenkívől bárki hozhatott magának idegen legényeket is: „A' mesterlegényeket a' mesterekhez az atyamester rendeli el a mesterlegények számához 's a' mesterek' szükségéhez képest, a' kiosztásban leginkább azon rendet tartván meg, mellyel a' legényeket kívánó mesterek neveiket az atyamesternél kiteve álló táblára feliratták. Mindazon által nem ellenezetik, hogy ez vagy amaz mester magának más helységi czéhtől hiteles bizonyítványokkal ellátott egy vagy több legényt akár személyesen hozzon, akár pedig levél által meghívjon és hozasson. Melly legény miután megérkezésekor magát az atyamesternél jelentette, 's a' szokásban lévő két próbahét után mesterével szerződésre lépett, egy fertály esztendeig azon mestere' akarattján kívül más mesterhez sem nem mehet, sem nem rendeltethetik”²⁶.

A munkaidőt tárgyalja a következő, 8. cikk. Az étkezések idejét kivéve reggel öt órától nyolcig dolgoztak „serényen és hiba nélkül” a puskaművesek, kovácsok, lakatosok, pléhesek és kalaposok, öt és hét között az őstgyártók és asztalosok, hat és kilenc között a szabók. Az esetleges hibákat ki kellett javítaniuk, ha pedig teljesen elrontottak valamit, az általában saját anyagból kellett pótolniuk. Emellett szigorúan tiltották és büntették a céhek a korhely hétfőt. A mérsáros kiváltságlevél a munkaidőt téli és nyári felosztásban határozza meg: „A Mester Legények akár hét számra, akár nap számra, akár pedig darab számra dolgozzanak, mégis hétfőn reggel kezdvén a dolgot tartozzanak egész héten által dolgozni, illy renddel: Téli időben reggeli hat órától fogva estvéli tíz óráig, nyári időben pedig öt órától fogva egész nap mindaddig, míg a nap világa tart, mégpedig minden kedvetlenség nélkül, azért tellyességgel meg ne engedessék, hogy a Legények Gazdájok hírek nélkül le tegyék a munkát és szélyen járjanak a Városon”²⁷. Ők a korhely hétfőt is külön paragrafusban említik, konkrét pézbüntetéssel büntetik, illetve a mester korhelysége esetében is rendelkeznek: „Az ugy nevezett Blaumontag / vagyis korhelysége való hétfő, semmiképpen meg ne engedessék, ha pedig valamelyik mester ember ezt a Legénynek meg engedi követni 30 Xral meg büntetessék a mely valahányszor meg történik mind annyiszor kétszeretessék a gazda büntetése; ha ellenben a Legény a ki szabott órára, dologra elő nem állna, hanem sokkal későbbre azért egy napi bére vonatassék el, de ha még arrais menne, hogy a korhelek

heftőit egészen megtartaná, Kedden fogna dologhoz, azért héti egész bére huzattassék el, ellenben pedig ha dolog vagyon és a Gazda az maga korhelységeért nem adgya elé akkor a Legénynek egész fizetése és étele meg légyen”²⁸. Sőt, e cég a legények szabad idejét, erkölcsi életét is szigorúan ellenőrizte: „Az a rosz szokás, hogy a Legény Ejjel a Gazda házán kívül hálljon semmiképpen meg ne engedessék, a kik pedig az ellen cselekednének elsőben 12 Xrig büntetődgyenek, ha többször cselekszik a büntetés mind annyiszor kétszeretessék, ha tsak tselekedeteket méltó okkal nem menthetik, kik pedig ezen korhelységet egynéhányszori büntetések utánis el nem hadgynák, azok mint szo fogadatlanok a Czéhbol el küldettesenek”²⁹. Az erkölcsi vétkeket egyébként nemcsak az inasok vagy legények esetében büntették, hanem minden egyes mesterembernek fizetnie kellett minden illetlen viselkedésért: „Minden Mester Szoros kötelességének tartsa magát mindenkor jámborul és kegyessen viselni, káromkodást, veszekedést egy szóval minden nemű vétkeket és illetlen maga viseletet magától el távoztatni”, valamint „Amely mester ember mesterségbéli Társát a Czéh gyűlés között vagy az uttán vagy a Vásárban vagy közönséges fogadóban illetlen szokkal motskolná vagy hozzáis nyulni bátorkodnék az olyan személy a Czéh által jól meg fontolván a dolgot, érdeme szerént büntetessék”³⁰.

A 9. cikkely a felvállalt munka elkészítésének határidejére vonatkozik. Kötelezik a mestereket, hogy a megígért időpontra mindenki elkészítse és a megrendelőnek átadja a kért terméket: „A mesterember bár kinek is megtalálására munkát vállalván fel, köteles azt a kitűzött határidőre illő fizetésért, tisztességesen elkészíteni, vagy készítettetni, és ha abban maga, vagy legénye hibát ejtett azt mindenek előtt meg jobbitni a körülményekhez képest büntetés alatt, ha pedig a hibás munka megigazíthatatlan, köteles merőben új és hibátlan munkát saját magából készíteni, hanyagsága, vagy vigyázatlansága büntetésül pedig a Czéh pénztárnak 3. – három Rforintot fizetni, hogy ha pedig a hiba a legény által okoztatott, a büntetést a legény hordozandja”³¹.

A versenyhelyzeteket zárja ki a 10 paragrafus. Tisztességtelennek tartották, ha valaki más munkáját, megrendelését elcsalta, és egyre nagyobb pénzbírsággal szankcionálták: „Amelly mester maga vagy más által a munkát bármilly szín, vagy ürügy alatt más mestertársa kezéből a magáéra keritni s játsszoni merészelné s e tény ellene bebizonyíthatnék, az olyan első esetben két, második esetben négy, harmadikban hat váltóczédula Rforintot köteles bünte-

²⁶ KvhCtM, A.I.161, 7.§.

²⁷ KvhCtM, Ltsz. A.I.132, 39. §.

²⁸ Uo., 40. §.

²⁹ Uo., 41. §.

³⁰ Uo., 10 §.

³¹ KvhCtM, Ltsz. A.I.149, 9. §.

tésül a czéh pénztárába fizetni³². A 19. század elején a mészárosok ezt a kérdést is aprólékosan megtárgyalták, meghatározták. Ők külön cikkelyben tértek ki a mesteremberek egymáshoz való viszonyára: „Se edgyik, se a másik mester embernek egy mást meg csalni, egymás ellen szóbeli és más vetélkedésbe bele botsátkozni és edgyik a másik Vásárába belé szőktetni kemény büntetés alatt szabad ne légyen, ugy hasonloképpen a Czéh Mesternek kötelessége léssen az, hogy minden időben elegendő és illendő hus vágattassék, a Királyi Gubernium rendelése szerént a Magistrátus által téendő próbáknak ki jöveteléhez képest alkalmaztattva Limitatio szerént ki szabattott árnon, az is kötelességekben álljon a Czéh Mestereknek, hogy egészséges és meg visgált Marhák vágattassanak le, az le vágása napja előtt meg bélyegezve az Husvágo Tökéket tisztán tartva, magok tisztaságokkal edgyütt köteleszetnek büntetés alatt: Hasonloképpen a Mészárosok a nagyobb és kisebb Marha bőrókkal elsőbben a Tímárokot, Szigyárto- kot és rész szerént Szótsőköt tartoznak meg kínálni, és csak akkor, mikor ezek a mások által meg ígértett árrokat le tenni és meg adni nem akarnák, a többet ígérőknek adhassák el³³. Ugyanakkor meghatározták azok büntetését, akik hibásan dolgoztak vagy mértek: „Ha valamelyik Mester ember a czéh béliek között a munkájában hibát ejtene, vagy mértékjeiben, méréseiben hibázni találna, akkor a dolognak nivoltához képest, a czéh előljárói felvévén a dologot, ha magok eligazíthatják jo, ha pedig nem, akkor a czéh több Tagjait öszve gyűjtven igazítsák el, hogy ha pedig a dolog oly terhes volna, a Magistrátusnak által adni a Czéh köteleszetik, kinekis kötelessége léssen azok ellen kik csalárd mértékkel élnek, vagy hamisan mérnek, a törvények szerént Fiscalis keresetet intézni és rendelni³⁴. Szigorú rendet állítanak fel a hús értékesítésére vonatkozóan is: „Az Marha nyuzásba és hus árulásba a Czébbéli Mesterek között oly rend tartás légyen, hogy a Mészáros Mesterek szerre nyuzzanak, s árulyanak, a szeresen kívül sem künn a mészárszékbén, sem benn az maga házánál hust ne áruljon senki, hogy a Szeres a miatt kárt ne valyon; hogy ha pedig szerin kívül valamely Mészáros Mester nyuzna s hust árulna az Előljáro Gondviselő Mester társaival törvényesen büntesse meg, ha ellenben megin valamelyik Mészáros Mesternek, kinek rend szerént hust kellenék vágni, kivágni valo marhája nem volna, az első versen Tizenkét Rforint, másban Huszon Négy Rforint, és harmadik rendben a Czéhból valo rekesztéssel büntessék; az olyanok után következzen elő pedig kinek vágni valo marhá-

ja vagyon/ fenn hagyatván a ne talántám szenvedett kárára nézve arra valo regressusra, kinek marhája nintsen/ nyuzni tarozzék és ha reménységén felyül az husba fogyatkozás lenne, a Cséh edgyütt véve 100 Száz arany büntetés alá vetessék mely büntetésnek is egy harmada a Szék cassájába, az más harmada pedig a Város Allodialis Cassájába, és végtére az harmadik harmada a Rabok fundusába adassék. E mellett ha valakinek marhája veszedelemnek tetetett volna ugyan ki, de külömben egészséges, és semmi nyavalyája nintsen, az olyan marhát illendő jutalom mellett tartozzanak a Mészárosok ki vágni: A rendit pedig taxa fizetésért másnak senkinek is semmi szin alatt eladni szabad nem léssen³⁵.

A 11. cikkelytől a céh előljáróira térnek vissza, elsőként a fő céhmester teendőit, kötelességeit foglalmazták meg. Ebből az derül ki, hogy a céh első embere főleg a céh gazdasági dolgaiért felelt, és efelől számolt el a céhgyűlésekben a mesterek és a céhbiztos előtt. Bármikor a közösség rendelkezésére kellett állnia, és a felmerülő ügyes-bajos dolgokat meg kellett oldania, ha pedig kötelességeit elmulasztotta, példás büntetést kapott: „A' fő czéhmaster köteles évenként minden *Szent János és Karácson'* harmadik napján közönséges nagy *Czéh gyűlést* tartani. A' Karácsoni gyűlésben a' tanácsi Biztos' jelenlétében az al czéhmasterrel edgyütt a' gondviselésők alatti czéhi pénztár jövedelmeiről 's költségeiről szoroson számot adni; köteles továbbá a' czéhot tárgyazó sürgető esetekben, sőt akármely ezen czéhoz tartozó s ezen kívüli embernek kívánságára is a' czéhbéliek által 30. harmincz krajcárban, idegenek által pedig egy Rforintban előre leteendő díjért rendkívüli czéhgyűlést tartani 's az előforduló tárgyakat még azon gyűlésben elhatároztatni. Melly kötelességek közül ha akármelyiket is nem teljesítne, először 2. két, másodsor 4. négy, harmadsor pedig 6. hat Rforintot fizet büntetésül a' czéh' pénztárába, a' kötelessége elmulasztásából következett károk és más hátramaradások iránti felelet terhét is maga hordozván³⁶.

További előljárók voltak a céhen belül az alcéhmaster, az atyamester, a látómaster és a dékán, mindenki a maga jól meghatározott feladatkörével:

„Az Al Céhmaster a Fő Czéhmasternek segédje, annak a Városról távol létében, vagy fekvő betegségében Képviselője és a Czéhnek rendes jegyzője, ha pedig ő írástudatlan vólna, a Czéh többi Tagjai közül választatik egy írástudó a jegyzői hivatal vitelére.

Az Atyamester a Legények és Inasok közt a jó rendnek fenntartója, a hozzá folyamodóknak tanácsadója, oktatója, a Legényeknek a Mesterekhez elrendelője

³² KvhCtM, Ltsz. A.I.160, 10. §.

³³ KvhCtM, Ltsz. A.I.132, 17. §.

³⁴ Uo., 18. §.

³⁵ Uo., 20. §.

³⁶ KvhCtM, Ltsz. A I.161, 11. §.

és munkáik felvigyázója, a betegek, halottak, s ezek eltemetése körüli dolgoknak és szolgálatoknak elintézője és végrehajtója.

A Látómester a kész munkák és mivek mi módon lett elkészítésének megvizsgálója és a Legényeknek midőn remek munkáikat készítik, felvigyázója.

A Dékány a czéh gyűléseiben talpon álló és reá bízandó dolgoknak végre hajtója.³⁷

A céhek különleges tárgya a céhláda, minden céh ebben tartotta a féltett kincseit, kiváltságlevelét, jegyzőkönyveit, névsorait, pénztét: „A czéh ládája két különböző zárral ellátva a fő czéhmester házánál és gondviselése alatt tartatik, a zárok egyikének kulcsa a fő, másikának az al czéhmesternél fog állani; - ezen ládában tartatnak a czéh pénzei és két jegyzőkönyvei, mellyek egyikébe a czéh jövedelmei, másikába pedig a czéh előjáróinak a végzései s magának a czéhnak a gyűlésekben időnként hozott határozatai iktattatnak be. Ezen ládában tartatnak meg a czéh kiváltságlevele, rendszabályai, a czéhot tárgyzó minden más irományok laistorm mellett”³⁸. A ládát körülvevő ünnepélyességre emlékeztet a mézárások kiváltságlevelének ládára vonatkozó cikkelye: „A Czéh Ládája állyon mindenkor az első Czéh Mester házánál, s gondviselése alatt, úgy mindazonáltal, hogy a Ládának második Kultsát a Vice Czéh Mester magánál tartsa ezen két Személyeknek azonban szabad nem léssen más két Mester Ember jelen léte nélkül a Ládát meg nyitattani”³⁹.

A következő pontban a döntéshozó testületeket határozzák meg. A mindennapi problémákat a céh vezetősége oldotta meg, nagyobb horderejű kérdésekben azonban csak az egész céh együtt dönthetett. Ha az eset súlyossága megkívánta, akkor a céhen kívüli döntéshozó szervekhez folyamodtak, a céhbiztoshoz, a városi tanácshoz, végső esetben akár a Guberniumhoz (Erdélyi Főkormányzék) is:

„Csupán a czéhbéli személyeket s mesterségeket illető dolgok lehetnek a czéh határozatainak tárgyai. Határozatokat hozható tesület pedig kettő léssen; egyik mint alsóbb a czéh előjáróiból s öregeiből, a másik mint felsőbb a czéh közönséges gyűléséből álló. Amaz az aprólékos és késedelmet nem szenvedhető dolgokban határoz, ez pedig a nagyobb és késedelmet is szenvedhető dolgokban végez, s az előjárók elöl eleibe felhatott ügyekben tett határozatokat vizsgálja meg s látja el. Ezen felsőbb testülettől pedig a megterhelhetését érző félnek a tanácsi Biztoshoz, ettől a nemes Tanácshoz s végre ha a tárgy fontossága érdemelné, innen a Királyi fő Kormányhoz is folyamodni megengedtetik.

Minden czéhot s ehez tartozó személyeket tárgyzó ügyek s egyenetlenségek politikai uton folynak. Azonban a méltatlan hurczolások megakadályoztatása okáért köteles akármelly sérelmes fél maga folyamodását a czéh előjárótól a czéh gyűléséhez s innen a czéh biztoshoz s a nemes Tanácshoz a határozat kelése napjától számítva 15öd napok alatt múlhatatlanul beadni s előmozdítani; különben a határidő beteltével a terhelő határozat ellen jelentett folyamodása ellen nem állván, a határozat elégtételbe vétetik.”⁴⁰

A 15. paragrafusban a kihágásokért kiróható büntetések mennyiségét határozzák meg, jól látható, hogy minél előbb állt valaki a ranglétrán, annál nagyobb büntetéssel fizetett hibáért:

„A czéh előjárói vagy maga a ' Czéh által illő megfontolással szabható büntetések' nemei a' hibának minéműségéhez, mekkoraságához, ismételtségéhez és az egymáshoz különböző állásban levő személyekhez képest különbözik, jelesen:

Az inasokra nézve áll a' büntetés pirongatásból s vesszővel való mérsékelt verésből

A' mesterlegényekre nézve 30. az az harmincz krajczáron kezdve 1, 2, 3, 4 Rft fizetéséből

A' mesteremberekre nézve 1. egy Rfton kezdve 2, 3, 4, 5, 6 Rforint fizetésből,

Az előjárókra nézve ezen mennyiségeken kívül hivataljoktól elmozdittatásból

A' ki többszöri megintés és háromszori büntetés után is vakmerően ugyanazon egy nemű csint vagy hibát negyedszer is elkövetné, vagy valamely nagyobb szerü vétkes cselekedeten találtatnék, illő nagyobb büntetés, vagy a' Czéhből kirekesztés, elutasítás végett a' nemes Tanácshoz feljelentetik.”⁴¹

Ugyancsak különleges, szimbolikus tárgya volt minden céhnak a behívó tábla. Ezt információk közvetítésére, a céhgyűlésbe való hívás hivatalos jelzésként használták, mindenkinek kötelessége volt elmenni a gyűlésbe a tábla hívására: „Valamint a mesteremberek, úgy a Czéhez tartozó többi személyek is a Czéh alsóbb vagy felsőbb testületei eleibe a Czéh táblájával hivatván meg, ha valaki azok közül bevehető helyes ok nélkül melly leginkább csak is távollét, vagy fekvő betegség lehet arra ottan meg nem jelennek, azonban ellene valami panasz is lenne feladva, első meg nem jelenéséért Xrig, másodikért egy Rforintig, harmadikért pedig két Rforintig büntetetik s utosó esetben az ellene hozott határozat is teljes elégtételbe vétetik, mellynek orvoslását csak is az elégtétel után próbálhatja el. Ha pedig ellene semmi panasz nem volt beadva, akkor az irt büntetéseket elmaradásáért befizetni tarozik, emellett a nála nélkül

³⁷ KvhCtM, Ltsz. A.I.143, 12. §.

³⁸ KvhCtM, Ltsz. A.I.162, 13. §.

³⁹ KvhCtM, Ltsz. A.I.132, 4. §.

⁴⁰ KvhCtM, Ltsz. A.I.149, 14. §.

⁴¹ KvhCtM, Ltsz. A.I.161, 15. §.

hozott végzés reá nézve is kötelező erővel levén birandó – a további tanácskozásokban csak is az érdekelt büntetések megfizetése után vehet részt⁴². Szigorúan megbüntették azt is, aki a megengedett időnél többet tartotta magánál a táblát: „nem külömben tartozik minden Mester ember a Fő Czéh Mester parantsolattyára és a végre ki küldendő Czéh Táblájára a Czéh gyűlésében pontosan meg jelenni, hogy ha pedig valamelyik Mester ember a Fő czéh Mester parantsolattyára meg nem jelenék, vagy a kerülő Táblát a endes időnél magánál tovább tartaná, azon engedtlenségéért 30 Xral büntetessék⁴³.”

A következő pont keresztényi köteleességeket ró ki mindenki számára, a sorra történő sírásás, a temetésen való részvétel mellett kötelező volt a vasárnapi és ünnepnap templomlátogatás is: „A beteg mesterek s halottak körül megkívántató keresztényi köteleességek teljesítésére, úgymint: sírásásra és ásatásra a czéh tagjai közül azok, kiket a rendes sor üt, úgy az estvéli éneklésekre, a czéhoz tartozók temetésére, vasárnap és innennapi templomi isteni tiszteletekre a vallások különbsége szerint minden előjáró, mester és legény megjelenni köteles, az előbbi cikkben kiszabott büntetések terhe alatt; önként értetődven, hogy akármely esetben meg nem jelenésért rovandó büntetéstől csupán azok mentek, kik megjelenés idején fekvő betegek, vagy a városról távol vagynak, vagy katonai vagy polgári szolgálatok által elfoglaltak, vagy pedig a főczéhmaster és atyamester előtt előre bebizonnyított sürgető körülmények miatt ezek által a megjelenés alól feloldoztattak⁴⁴.”

A beteget hasonlóan látták el korábban is, amint azt a mészáros privilégiumból tudjuk: „Ha valamely Czébéli nehéz betegégbn esnék, a Czéhbeli Mesterek közönségesen kötelesek lésznek a Czéh által megkerestetvén a be(te)get meglátogatni és fel gyógyulásáig a beteghez minden lehető segítséggel lenni⁴⁵.” A temetésen való részvétel itt is kötelező volt, azzal a pontosítással, hogy nemcsak a mesterek temetésén, hanem a hozzátartozókén, a családnál dolgozó inasok, legények és cselédek temetésén is: „Ha valamely mester ember vagy annak Felesége, Gyermeke, Inasa vagy Tselédgye meg halálozik, a temetésre minden Mester Feleségestől meg jelenni tartozik; hogy ha pedig a temetésre a Gazda meg nem jelenne, és helyes okát nem adná, egy Rftal büntetessék.⁴⁶ Az elhunyt mesterek özvegyeiről és gyerekeiről is gondoskodtak, kijelentve ugyanakkor, hogy ők is a céh törvényeinek kell alávéssék magukat: „A Mester embereknek Özvegyei, úgy azoknak Fiai, Leányai a czéh meg engedett

Törvényeivel és Szabadságával úgy élhetnek, mint szintén magok a Mester emberek; melyre nézve ezen meg erősítettett czéh Articulusainak is minden történetben szorosan engedelmeskedni tartoznak, mivel minden afféle Czéhot illető dolgok, és panaszok, feljegyeztetnek, és magok idejekben a czéhnak törvényes el látására elé fognak adatatni⁴⁷.”

Egy további artikulusz arról rendelkezik, hogy az özvegyek folytathatják férjük mesterségét, legényt fogadhatnak, és míg elhunyt férjük nevét viselik, addig teljes jogú tagjai a céhnek: „Midőn valamelyik mester ember meg halt, annak hátra maradt özvegye mind addig míg holt férje nevét viseli mesterségét minden akadály nélkül folytathatya; e mellett tartoznak a Czéh Mesterek az ilyen Özvegyekhez egy Mesterségét jól értő Mester Legényt az Özvegynek tetszése Szerént rendelni, és ha azon Legény egy idő mulva az Özvegynek nem tetszenék, másodikat és harmadokat kérni a Czéhtol telleys Szabadság engedtetik; az özvegynek rendeltetett mester Legény pedig ha elegendő ok nélkül oda menni nem akarna, más Mesternél munkára ne botsátassék, és Mesternek ebben az esetben fel ne vétessék, ezt pedig az olyann Assonyokrol kik Férjeiktől el választattak vagy azoktól elszakadtak, a nélkül hogy vélek halálok előtt meg békéllettek volna nem lehet érteni, az mellyet Özvegyek lévén, élhetek volna, önként lemondottak⁴⁸.” Érdekes példa erre a kalapos céh kiváltságlevelé, melyben a privilégiumot kérő mesterek között két özvegy (vidua) is szerepel.

Fontos kérdést tárgyal a 18. artikulusz. A kontárokat az egyes céhek más-más módon kezelték, volt, aki teljes mértékben ellenezte, és nagyon szigorúan eltélte, büntette, míg mások engedékenyebben viszonyultak a problémához, és bizonyos kategóriáknak megengedték a hasonló tevékenységet. A 19. század eleji mészárosok egy 1774-es törvényre hivatkozva szabályozták a kontár-kérdést: „A céhen kívül dolgozó, vagy kantárkodó Mészárosokra nézve a Czéh és Ő Felségének 1774 Esztendőben Januáriusnak 2dik napján költ Udvari rendelésére utasittatik mely szerént azok, ha arra valok lésznek Czéhba be állani tartoznak, mert külömben a Mesterség folytatásától el tiltattnak, hanem ha az olyanok magokat a Királyi Guberniumtol nyert Szabadsággal menthetik, hogy munkáikat tulajdon kezekkel gyakorolhattya⁴⁹.” A többi céh ugyan „teljességgel tiltja” a kontárkodást, de például az országos vásárokon, sokadalmakon megengedték az idegeneknek, hogy kész termékeiket árulják. Az üstgyártók, pléheseka házalóknak

⁴² KvhCtM, Ltsz. A.I.149, 16. §.

⁴³ KvhCtM, Ltsz. A.I.132, 5. §.

⁴⁴ KvhCtM, Ltsz. A.I.160, 17. §.

⁴⁵ KvhCtM, Ltsz. A.I.132, 25. §.

⁴⁶ Uo., 26. §.

⁴⁷ Uo., 21. §.

⁴⁸ Uo., 22. §.

⁴⁹ Uo., 14. §.

megengedtek apróbb foltozásokat, a szabók a városi szegény asszonyoknak túrték meg az apróbb ruhák varrását, az asztalosok az enyvezést nem kívánó munkálatokat engedték meg magánszemélyeknek, és a kovácsok is elég engedékenyek voltak: „E czéhon kívül levő személyeknek kontárkodni s e mesterségeket illető tárgyakat készíteni teljességgel nem szabad; az itten lakó s élelmöket abból kereső új parasztok a dolgozhatástól es árulhatástól, valamint szintén az eddigelé is e városban szabadosan mindenkor bejárt vidéki kovácsok kész munkáik árulásától el nem tiltatnak, a jelenleg kovácsmesterséggel élő szegény székely katona egyének, kiktől tanácsi bizonyítvánnyal megmutattatik, hogy czéhba állásra tehetetlenek, magok személyében mesterségöktől el nem fogódnak”⁵⁰. Egyébként a kontárok büntetése igen szigorú volt, a termékek és anyagok lefoglalásával, hat Rforint pénzbírsággal, ismétlődés esetén pedig letartóztatással, fogsággal járt.

A 19. cikkely az ideiglenesen más településekre költöző, ott dolgozó mesterekre vonatkozik, hangsúlyozva, hogy a céh szabályai, törvényei ezekre nézve is érvényesek, irányadóak. „Az idegen helységbe lakni kimenő Mesterember tartozik ebbéli szándékát a Fő Czéhmasternek jelenteni és ottan lakozása ideje alatt a réa eső köz kötelességeket esztendőnként 1 egy Rftal megváltani, mely váltáság pénznek a Czéh pénztárában betéjendők. Egyébaránt mint czéh rendes tagja a mesterséget illető dolgokban annak rendszabályaitól és határozataitól fog függeni. A hír nélkül idegen helységbe költözött mesterember pedig, midőn megint visza telepedni kívánna, a köz kötelességek hátra maradott váltáságát le tenni s ezen kívül 4 négy Rftkat fizetni tartozik a Czéh pénztárába”⁵¹.

Az utolsó pont még egyszer hangsúlyozza, hogy a céh törvényeit betartani minden mester, legény és inas köteles. „Mind ezen rendszabásokat, úgy a' czéhnek ezek' értelmében hozandó határozatait minden a' czéhhoz tartozó mester, legény és inas köteles szorosán megtartani 's azoknak engedelmeskedni. Valaki pedig ezt önkint nem tenné, a' helybeli nemes Tanácstól kérendő tiszti erővel szorítottatik az engedelmességre és elégtételre, maga hordozván az elégtétel' minden költségeit”⁵². Sőt, a mészárosok azzal zárják a kiváltságlevelét, hogy ezt minden céhgyűlésben fel kell olvasni, hogy senki se mondhassa, hogy nem volt tudomása e szabályokról: „Végtére szükséges ezen Artikulusokat hogy az Iffiak és iffiabb mesterek magok további alkalmaztatásokra nézve annál jobban megérthessék, és meg tarthassák, minden Etszendőben kétszer a czéh gyűlésében a Mesteremberek, Mes-

ter Legények és inasok jelenlétében felolvasni, higy így az azokat átal hágok magokat tudatlansággal ne menthessék”.

Ezután valamennyi privilégium esetében a záró latin szöveg következik, a keltezéssel, aláírásokkal, pecsétekkel, legvégül pedig a helyi, kézdivásárhelyi bejegyzés, mely bizonyítja, hogy itt a tanács és az érdekeltek előtt az egész dokumentumot felolvasták, ismertették, elfogadtatták és iktatták.⁵³ E bejegyzéseket is betűhű leírásban közöljük, tekintettel helytörténeti értékükre.

A mészárosok kiváltságlevelét 1809. november 22-én iktatták a kézdivásárhelyi előljárók, *Szöts István* fő bíró és *Szöts András* jegyző:

„Minek utánna ezen Mii Kézdi Vásárhelly Városunkban lévő Mészáros Czéhott kívánó Mészáros Társaságnak kérésekre az egész tellyes Városi Közönségnek meg edgyezésével ajjálva, az felséges Királyi Guberniumnak ilyen kegyelmesen való vetelével, Méltóképpen lévő helyyesnek tanáltatásával meg is adattatott, az Felsőes Királyi Chéhalis Privilégiált Levelek; és az az maga Rendin az folyo 1809 Esztendő, Julius Holnapjának 13 napján 2/810 számok alatt költ kegyelmes Decretuma tartása aszerént ezenel leis küldtetett, és ugyan ezen majdon hanyatlo 1809 esztendő, Szent András Havána 19 napján a Városunk népét a szokott meg állito helyen meg állittatván, az egész városi tellyes közönség és Népe előtt az ezen Királyi Czéhális adománybéli Privilégium fel mutatásával és az magában foglalt Pontokk némely tartásaiban meg értetve mindeneknek láttokkal, tuttokra adattatott; és publicaltattatott az Holott is mind ezen Privilégiumnak ellenére nemtsak az hogy valamelly legkisebb ellenne szollás vagy mondás is tétettetett volna; Sőt még inkább mindenek által helyben hagyattatott, megtaltattatott, és Magistratusunk által is annak utánna ijonnann lett Sokaknak való elejekben lévő terjesztésekkel s helyben hagyásokkal ezennel Vigoraltattatik, s edgyzersmind jövendőbéli erősségekül, rendtartásokul az Ns Mészáros Czéhnek kiis adattatik, a Primárius Biránk és Ordinar Notarius Atyánk fiai nevek alatt irások és az Városunk közönséges Petsétje meg erősítése alatt a Praetoriális háznál tartott Magistratualisi Ülésből Kédi Vásárhelly Városán Szent András Havának 22 napján, 1809.

Aláírások:

Szöts István Kvásárhelly Városának Fő Bírója
Szöts András Kézdi Vásárhelly edgyik Hütös Senatora és Ordinar Notariusua.”

Ezt követi a viaszpecsét, melynek felirata „Sigillum oppidi Kezdi Vasarhely 1740”.

⁵⁰ KvhCtM, Ltsz. A.I.160, 18. §.

⁵¹ KvhCtM, Ltsz. A.I.143, 19. §.

⁵² KvhCtM, Ltsz. A.I.161, 20. §.

⁵³ A mészárosok céhének alakítása, a privilégium megszerzése, annak elfogadása, a városlakókkal való elismertetése körül pl. azonban komoly konfliktusok voltak. (Vö. CSEREY Zoltán 1975.)

A puskaműves-lakatos-kovács-pléhes egyesült céh kiváltságlevelét 1844. december 7-én adták ki, Kézdivásárhelyen 1846 március 27-én „kiáltották ki” az egykori tanácsház, a mai múzeum előtt:

„1846 a Mártius holdnapja 27-én ezem Kiváltság Levél itten Kézdi Vásárhelyen a Tanács ház előtt hogy a Nemes Tanács Hitesség s Közönség jelenlétében szorol szora fel olvastatott, Publicáltatott és ennek senkiis ellent nem mondott bizonyítottam a fennirt évben napon Kézdi Vásárhelyen

Nagy Sámuel aljegyző.”

Az asztalos és az üstgyártó céhek privilégiumainak hivatalos keltezése 1844. március 22, kézdivásárhelyi iktatásuk ideje 1844. augusztus 17.: „1844be Augusztus hónapja 17ik napján a szokott innepséges tisztelettel publicáltatott, a mindezt bizonyítja a Kézdi Vásárhelyi törvényes Tanács Közigazgatási Jegyző könyvének 1844-be Augusztus 17-én 654 számok alatt több írománnyal megjegyeztem a megirt napon. Szabo Dániel főjegyző”.

A kalaposok kiváltságlevelé 1844. november 29-én kelt, és 1845 június 21-én jegyzőkönyvezte a kézdivásárhelyi tanács. „1845be Junius 21ik napján ezen Kiváltság levél a szokott innepélyes tisztelettel a tanács tereme előtt a Városi Közönség jelenlétében ki hirdtetett Senki ellent mondott mit a Kézdi Vásárhelyi Törvényes Tanács Közigazgatási jegyző könyve 125 szám alatti meg meg nyugtak(?) rendelvénye igazolása után bizonyítottok”. Szabó Dániel főjegyző

mellett még heten írják alá, az aláírások többsége azonban olvashatatlan, *Már Ferenc*, *Binder Ferenc* és *Gánya József* neve olvasható csak.

Az 1841. december 16-án kelt szabó privilégiumban nincs hasonló bejegyzés.

Összegésként elmondható, hogy ezek a használat és szigorú megtartás végett kiadott rendeletek látszólag nagyon merevek voltak, de a város kézművességéből megélő lakóinak egyfajta biztonságot nyújtottak. Születéstől halálig, reggeltől estig szabályozták a mindennapokat és ünnepnapokat egyaránt. Mindenki tudhatta, hogy lelkiismeretes tanulással, becsületes, kifogástalan munkával biztos helyen áll ebben a közösségben, annak fontos és hasznos tagja, láncszeme. Az egyéb kordokumentumokból, peres iratokból fény derül arra is, hogy a mindennapokban gyakran ütköztek érdekek, és hágták át ezeket a szabályokat.⁵⁴

A dolgozatban tárgyalt okiratok még a céhek 1872-ben történő felszámolása után is sokáig kifejezték az egyes kézműves közösségek érdekeit, szabályozták mindennapjaikat. Az általuk képviselt hagyományos értékrend sokáig ellenállt az újnak, helyesebben párhuzamosan létezett a lassan kibontakozó, magasabb képzettséggel rendelkező, szélesebb látókörű polgársággal.⁵⁵ A kézműves termelés fokozatosan háttérbe szorult, de Kézdivásárhelyen nem alakult ki jelentős gyáripár, az újonnan alakuló ipartársulatok a 20. század közepéig tartottak fenn, áptoltak céhes hagyományokat, szokásokat.⁵⁶

Dimény Erika – Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely, 10. udvartér 1., RO-525400, dimenyerika@yahoo.com

Levéltári források

Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum (KvhCtM):

- Ltsz. A.I.132. *A mészáros céh privilégiuma*, 1809.
- Ltsz. A.I.143. *A' Nemes Kézdi-Vásárhelyi Szabó-Czéh Privilégiuma*, 1841.
- Ltsz. A.I.149. *A Kézdi Vásárhelyi Ns. Asztalos Céh Privilégiuma*, 1844.
- Ltsz. A I.161. *A' Kézdi Vásárhelyi Ns. Üstgyártó Czéh Privilégiuma*, 1844.
- Ltsz. A.I.160. *A'Ns. Kézdi Vásárhelyi Puska Mives, Lakatos-kovács és Pléhes Edyesült Czéhok Privilégiuma*, 1845.
- Ltsz. A.I.162. *A' Kézdi Vásárhelyi Nemes Kalapos Czéh Privilégiuma*. 1845.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ INCZE László 2004, 216–217; DIMÉNY Attila 2010, 445.

⁵⁶ INCZE László 2007, 47–48.

Irodalom

CSEREY Zoltán

1975 Istoria breslei cojocarilor din Tg. Secuiesc, la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și la începutul sec. al XIX-lea, *Aluta*, VI–VII (1974–1975), 85–112.

1977 A kézdivásárhelyi szűcs céh gazdasági, társadalmi helyzete a XVIII. század közepén (1730–1756) a számadási jegyzőkönyvek tükrében, *Aluta*, VIII–IX (1976–1977), 127–140.

1980 Kihágások, büntetések, társadalmi ellentétek a kézdivásárhelyi szűcs céh életében, *Aluta*, X–XI (1978–1979), 127–154.

DIMÉNY Attila

2010 Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig, *Acta Siculica 2010*, Székely Nemzeti Múzeum, 445–457.

INCZE László

1972 Céhek és céhhagyományok Kézdivásárhelyen, in: *Kézdivásárhely* (szerk. Sylvester Lajos és Incze László), Kézdivásárhelyi Múzeum, Kézdivásárhely.

1996 A céhes élet időrendje, *Acta (Siculica) 1995*, Csíki Székely Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 173–180.

2002 A rendtartó székely város, in: *Kézdivásárhely Képes Kalendáriuma 2002* (szerk. Kocsis Károly), Pro Press Kiadó, Kézdivásárhely, 53–58.

2004 Amit a céhes városról még tartozunk elmondani, in: Földi István: *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 216–229.

2007 A 600 éves város, in: *Kézdivásárhely Évkönyve 2007* (szerk. Kocsis Károly), Kézdivásárhely, 46–51.

TUZA Csilla – VISSI Zsuzsanna

2000 *A Mester Emberek jó rendtartása. Magyar nyelvű céhlevelek (1525–1682)*, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

FERENCZI Zoltán

1896 *A kolozsvári nyomdászat története* (kiadja a Kolozsvári Keresk. és Iparkamara), Ajtai K. Albert magyar polgári könyvnyomdája, Kolozsvár (<http://mek.oszk.hu/07800/07852.htm>).

Privilegii de breaslă din sec. al XIX-lea în Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc

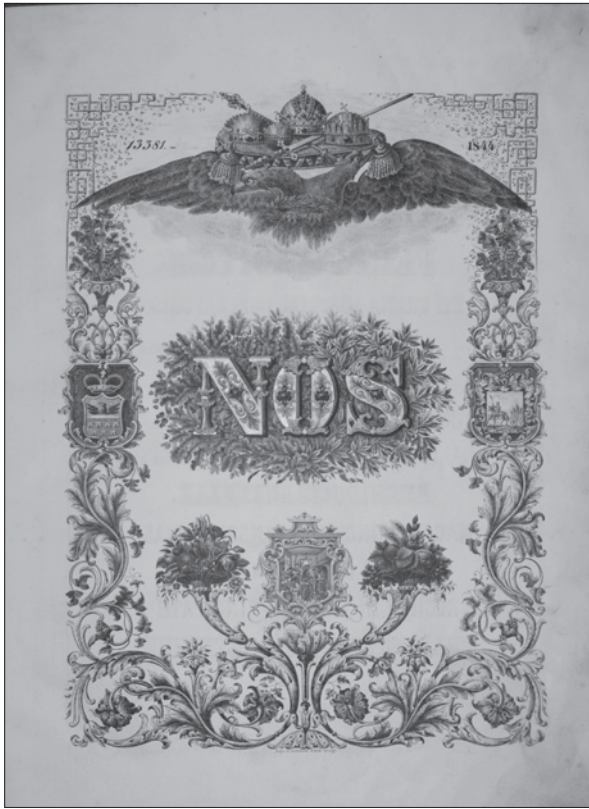
(Rezumat)

Muzeul Breslelor din Tg. Secuiesc păstrează o serie de privilegii ale breslelor din orașul Tg. Secuiesc. Lucrarea prezintă privilegii date în sec. al XIX-lea, cel al măcelarilor (1809), al croitorilor (1841), al tâmplarilor (1844), al căldărarilor (1844), al armurierilor, lăcătușilor-fierarilor și tinichigiilor (1845), pălărierilor (1845).

Guild privileges from the 19th century in the Guilds Museum of Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc)

(Abstract)

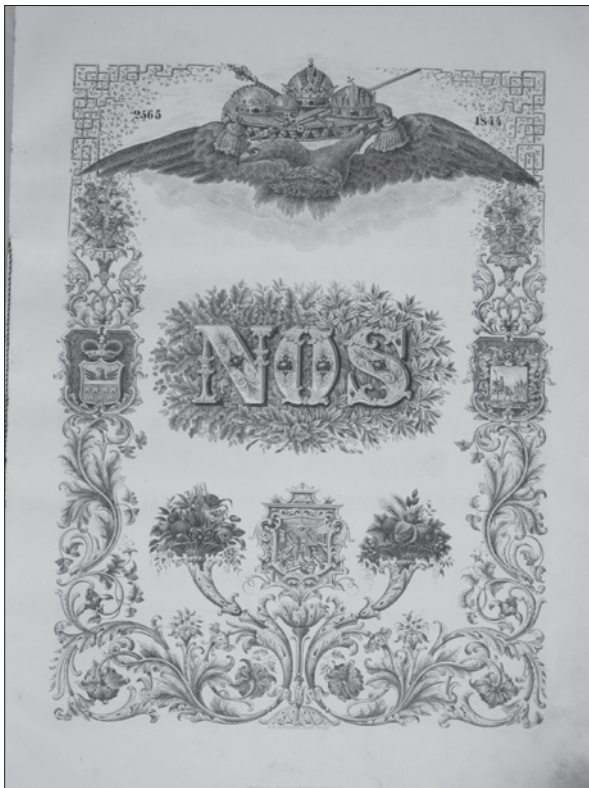
The Guilds Museum of Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) has preserved a series of guild privileges of the town Kézdivásárhely. The paper presents the privileges given in the 19th century to butchers (1809), tailors (1841), carpenters (1844), coppersmiths (1844), gunsmiths, locksmiths-blacksmiths and tinkers (1845) as well as hatters (1845).



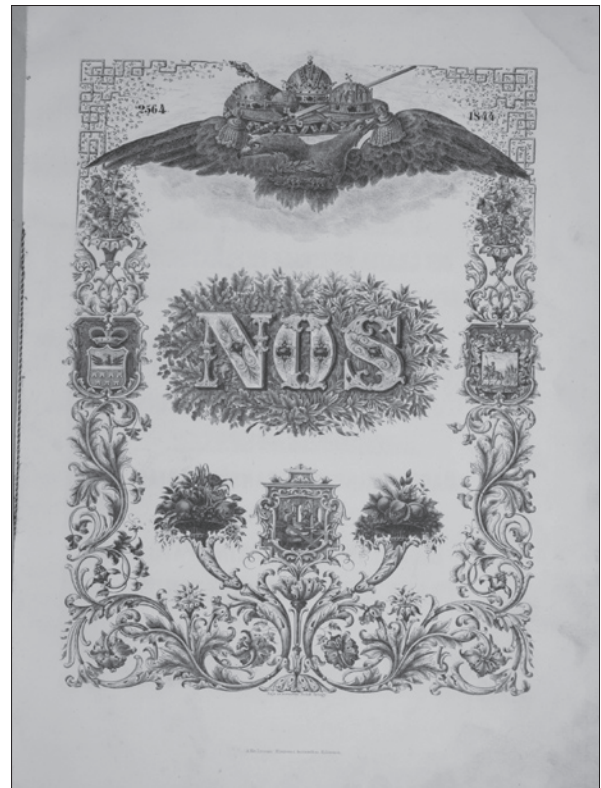
1. ábra A puskműves-lakatos-kovács-pléhes egyesült céh priviligiumának díszes előlapja



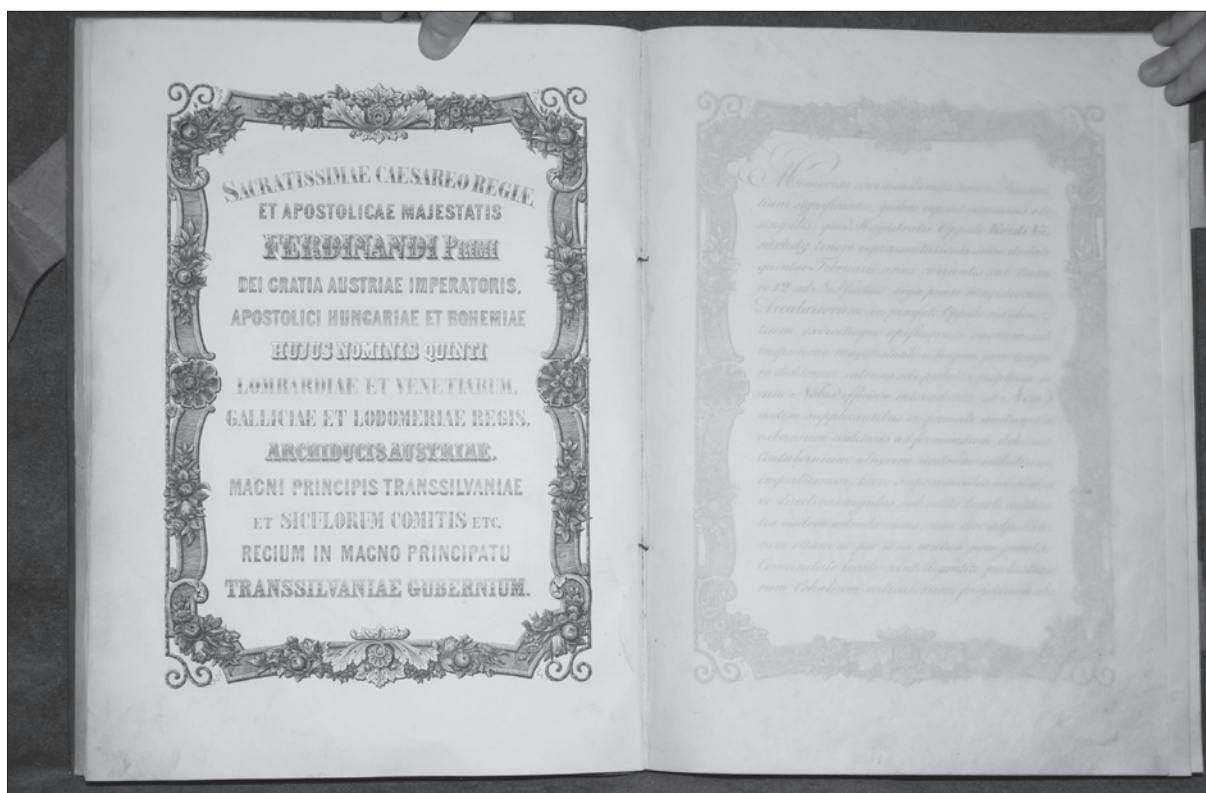
2. ábra A kézdivásárhelyi kalapos céh 1845. évi kiváltságlevelének díszes előlapja



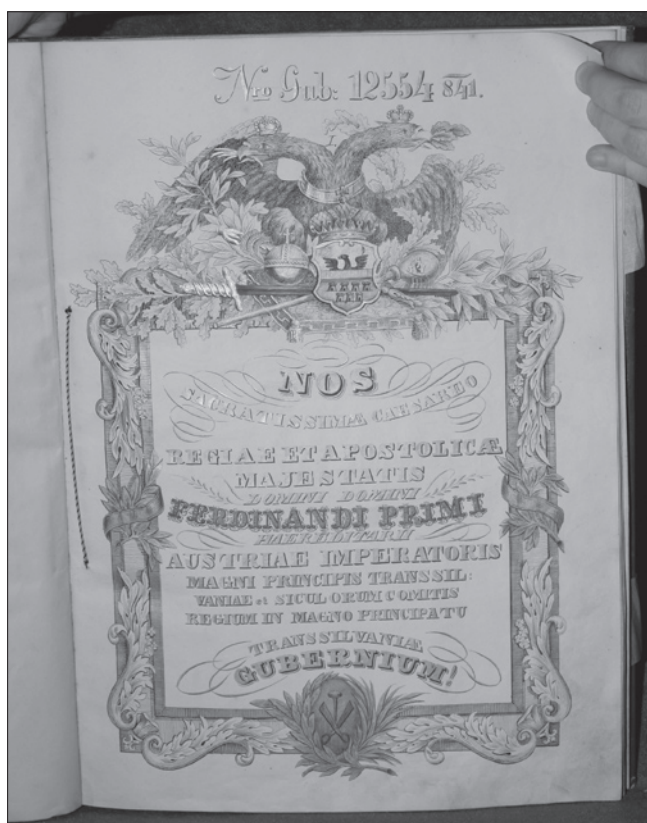
3. ábra A kézdivásárhelyi asztalos céh 1844. évi kiváltságlevelének díszes előlapja



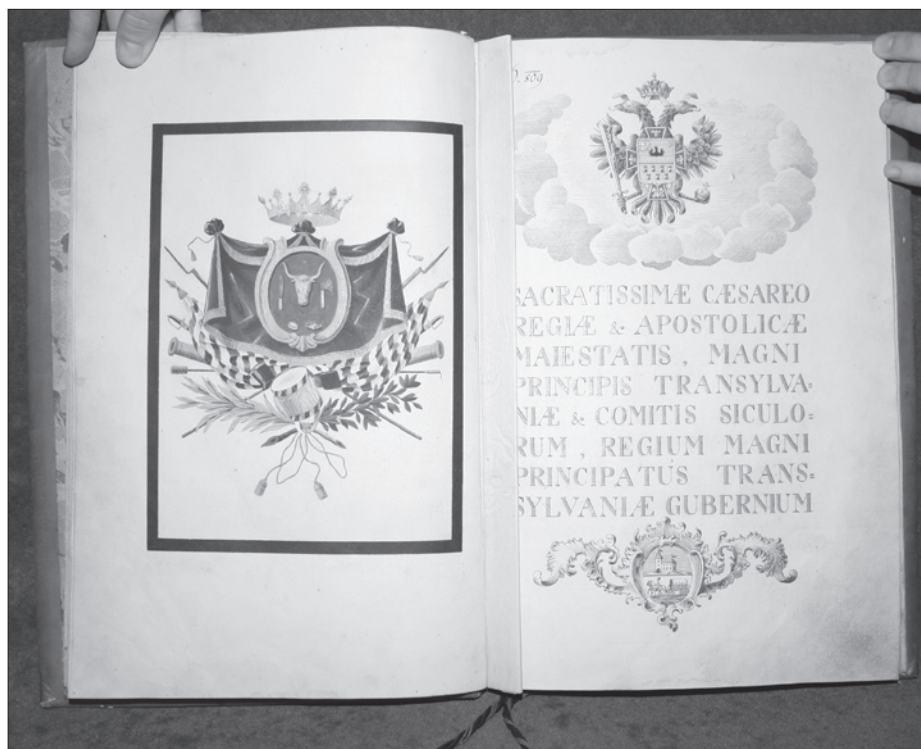
4. ábra A kézdivásárhelyi üstgyártó céh 1844. évi kiváltságlevelének díszes előlapja



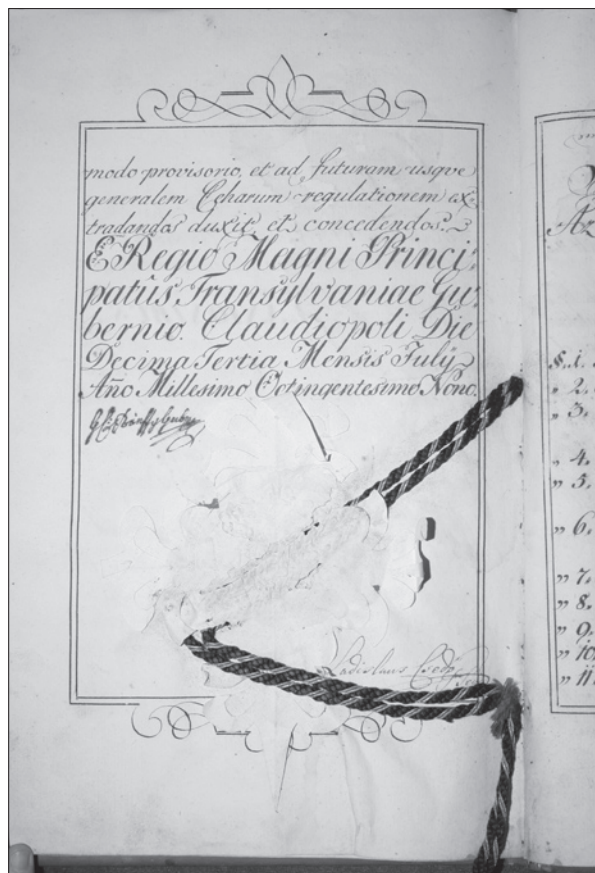
5. ábra Az uralkodó teljes címe a kézdívsárhelyi asztalos céh 1844. évi kiváltságlevelében



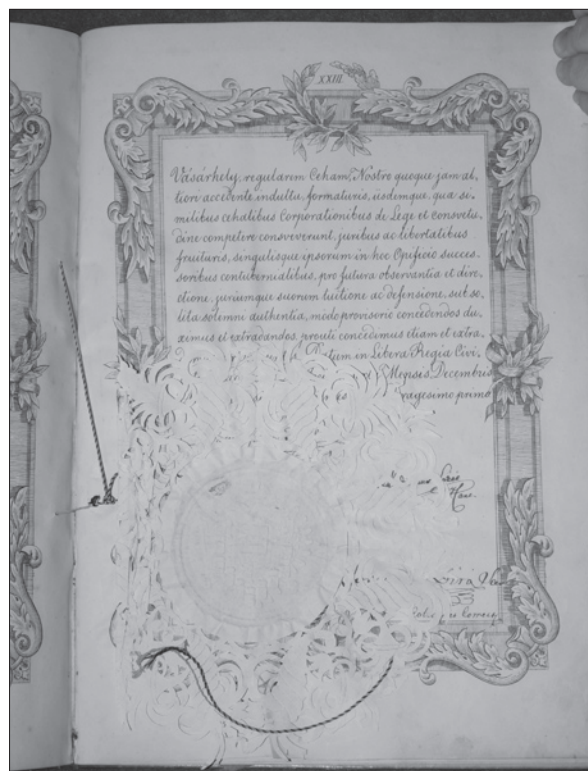
6. ábra Az uralkodó teljes címe a kézdívsárhelyi szabó céh 1841. évi kiváltságlevelében



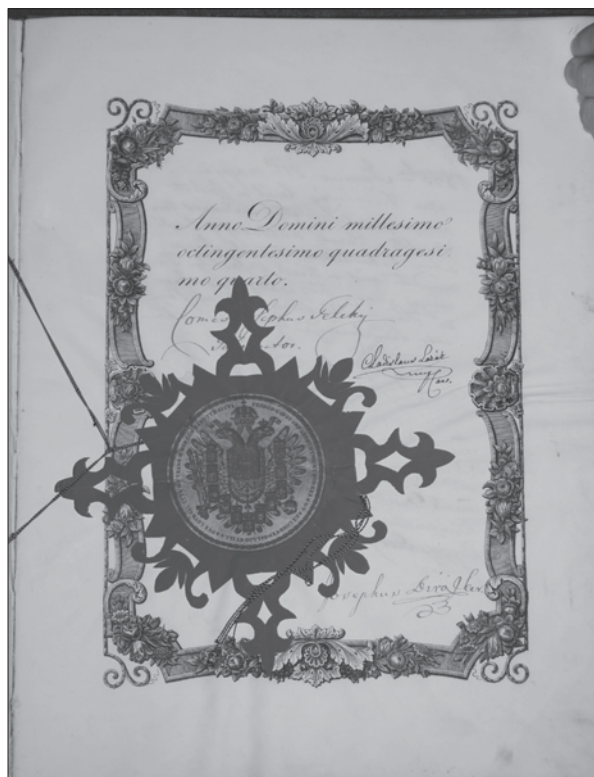
7. ábra A kézdivásárhelyi mészáros céh 1809. évi kiváltságlevelének címlapja



8. ábra Pecsét és aláírások a kézdivásárhelyi mészáros céh 1809. évi kiváltságlevelében



9. ábra Pecsét a kézdivásárhelyi szabó céh 1841. évi kiváltságlevelében



10. ábra A kézdivásárhelyi kalapos céh 1845. évi kiváltságlevelének pecsétje



11. ábra A kézdivásárhelyi mészáros céh 1809. évi kiváltságlevelének borítólapja



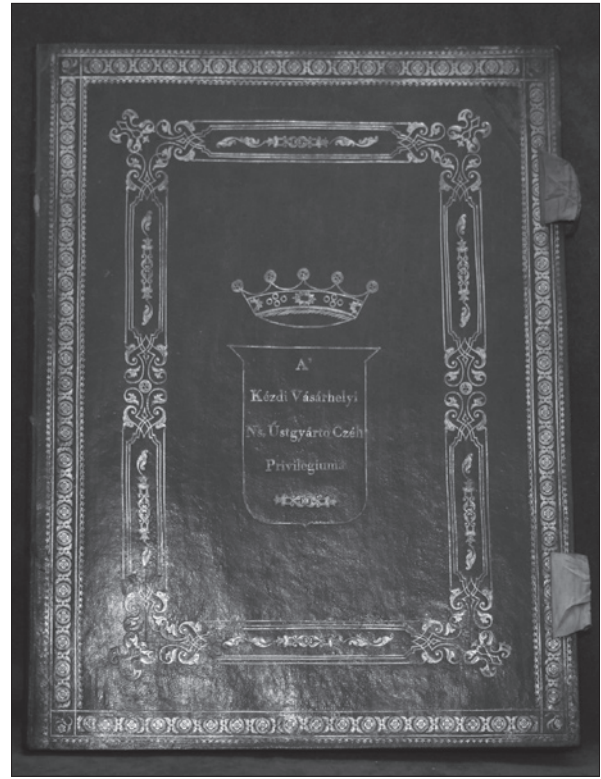
12. ábra A kézdivásárhelyi szabó céh 1841. évi kiváltságlevelének borítólapja



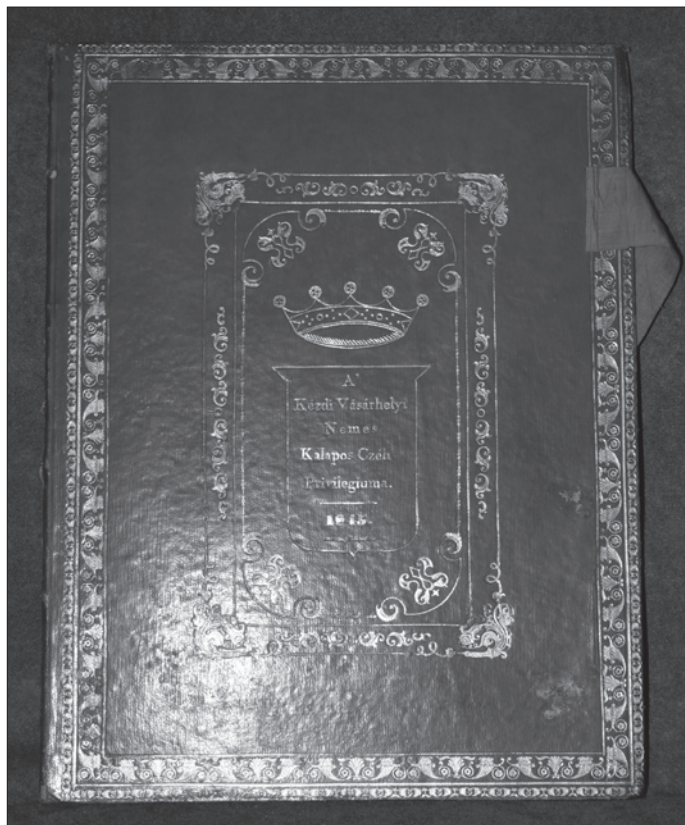
13. ábra A kézdivásárhelyi asztalos céh 1844. évi kiváltságlevelének borítólapja



14. ábra A kézdivásárhelyi puskműves-lakatos-kovács-pléhes egyesült céhek 1844. évi kiváltságlevelének borítólapja



15. ábra A kézdivásárhelyi üstgyártó cég 1844. évi kiváltságlevelének borítólapja



16. ábra A kézdivásárhelyi kalapos cég 1845. évi kiváltságlevelének borítólapja

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

BARÓTI CSEREI JÁNOS DEÁK ÉLETE ÉS PÁLYÁJA

A 17. században csak Baróton éltek folyamatosan Cserei nevű, egymással rokonságban álló családok, így a miklósvárszéki Cserei családnak ez lehetett az ősi fészke: a Sepsi-, Csík- és Udvarhelyszéken, valamint Marosvásárhelyen a 17. század elején felbukkanó Cserei családnév azonban vélhetően a Cserei nemzetség korai kirajzásáról tanúskodik.¹

A moralizáló hajlamú, kitűnő jellemábrázoló Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály történetíró, genealógus és jogtudós (1668–1756), Apor Péter (1676–1752) rokona, barátja, szellemi és részben alkotótársa csak a legismertebb, de időrendben nem az első írástudója a miklósvárszéki Cserei családnak. A kapcsolatot nem befolyásolta Cserei és Apor felekezeti hovatartozása. Csáki Árpád sepsiszentgyörgyi történész 2008. július 24-én értesített arról, hogy a kuruckor zűrzavaros időszaka után hazatérő, hívó kálvinista Cserei Mihály, a nagyajtai eklézsia kurátora hosszú időn át vezetett számadáskönyve, az általa 1700-ban az eklézsianak adományozott úrvacsoraosztó ezüst tálcaska és az 1755-ben adományozott Váradai Biblia ma is a nagyajtai eklézsia tulajdonát képezi.² Apor Péter viszont családi háttere okán, de jezsuiták általi neveléséből és ferences kapcsolataiból kifolyólag is hitbuzgó katolikus volt: 1694-ben nagyszombati diákként Liliumfeldben egy szodalitásba is belépett.³ A Cserei család kézdiszéki kapcsolatai se Cserei Mihálynak az Apor családból való anyai nagyanyjával, Apor Ilonával, Apor István kincstartó leánytestvérével vagy magának Cserei Mihálynak az Apor István szolgálatában töltött éveivel kezdődtek.⁴ (A Cserei család,

személyesen Cserei Mihály és az Apor család, illetve Apor Péter kapcsolatáról számos adatot őriz úgy az előbbi főműve, mint az utóbbi írásai.⁵)

A család baróti ágában, amelyből a nagyajtai ág is ered, már 1635-ben felbukkant egy egyházi személyként a nemesi rendbe sorolt írástudó, Cserei Márton *Schola Mester*. (Bethlen Gábor fejedelmünk 1614-ben kiváltságlevélben biztosította a háromszéki papok immunitását, 1629-ben pedig egyetemlegesen tényleges nemesi sorba emelte a bevett erdélyi felekezetek papjait mindkét nemű utódaikkal együtt – az annakidején házasságban-ágyasságban élő székelyföldi katolikus papokéit is – kollektív címerrel is jelezve rendi hovatartozásukat.⁶ Bethlen Gábor – az előtte járó, 16–17. századi erdélyi fejedelmek példájára – azonos jogkövetkezményekkel egyénileg is megnevesített protestáns, katolikus és görögkeleti papokat, utódaikkal együtt: a kedvezményezettek címet kaptak, és házuk mentesült a közterhek viselésétől. Így a 17. század eleje óta elsősorban a protestáns egyházi személyek – papok, iskolamesterek, deákok – és leszármazottaik gyakorlatilag a nemesiség soraiba emelkedtek, a 18. század eleje óta pedig, VI. Károly német-római császár – III. Károly néven magyar király – rendelete következtében a katolikus tanítók is.)

Eddigi ismereteink szerint azonban a Cserei család baróti ágában az írástudásbeli elsőbbség – időrendben – nem a valószínűleg kálvinista Cserei Márton baróti iskolamestert, hanem a Kézdiszékre szakadt katolikus Baróti Cserei János deákot illeti.

¹ Lásd az 1. táblázatot, amelyben feltüntettük az 1602 és 1712 között felbukkanó Csereiek nevét. A Pálmay József-féle Cserei-genealógiával itt nem foglalkozunk. (PÁLMAY József 1901, 104–108.) Cserei Mihály, aki maga is barótinak tudta a dédapját, tagadta a madéfalvi Csereiekkal való rokonságot. (BÁNKUTI Imre 1983, 77–79.)

² A Cserei Mihály adományaira vonatkozó adatokat itt köszönjük meg Csáki Árpádnak. Cserei Mihály erős kálvinista meggyőződését az egyháztörténet is számontartja. (NAGY Géza 2008, II, 83, 151, 255.)

³ KAZINCZY Gábor 1863, 5, 130–132, 183–184, 255, 340, 425–435, 442; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 42, 98–102, 108–109, 170, 173, 175, 185, 190–191, 197, 202, 205, 210, 217, 229, 249, 272, 320, 364, 376–377; II, 4–6. stb. Szodalitás = papi vagy világi vallásos testület.

⁴ BÁNKUTI Imre 1983, 256–257. A 17. század végén és a 18. század elején Cserei Mihály gyermekei is számos kézdiszéki családdal – a Bernáldokkal, a Benkökkel, a Bakcsiakkal, a Damokosokkal, a Ferenczikkel és a Maxaiakkal (Maksaiakkal) – kerültek atyafiságos viszonyba. (BÁNKUTI Imre 1983, 288–289.) Cserei saját iskolázatlanságát okolta azért, hogy nem tölthetett be magas, jól jövedelmező hivatalokat. (BÁNKUTI Imre 1983, 10.)

⁵ BÁNKUTI Imre 1983, 22, 26–27, 78, 251, 286, 288, 304, 351–352, 356–357, 416–418, 437, 441; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 42, 226, 293, 376; II, 16; KAZINCZY Gábor 1863, 6–8, 303–304, 313. Számos rokon vonást fedezhetünk fel a három kortárs, Cserei, Apor és a moldvai Ion Neculce szemléletében.

⁶ MOL, F 1, VII, *Liber Regius Gabrielis Bethlen*, 311–313; *ERZSI*, IV, 150; JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István 1979, 19.

Cserei János deák élete és pályája legtöbb eseményét és fordulatát nagyrészt sajátkezűleg írt és róla elnevezett kéziratos *Énekeskönyve* üresen maradt lapjain vagy más szövegek közé beszúrva található – az időrendre néhol fittyet hányó – szórványos és szűkszavú feljegyzései alapján követhetjük.⁷ Ezek a feljegyzéseken néha ő maga javított, ami az illető események időpontját némileg bizonytalanná teszi, bár esetenként ez azt jelentheti, hogy feljegyzései némelyikét utólag, emlékezetből készítette, mert *Énekeskönyvébe* valószínűleg csak 1627 után kezdett különféle személyes jellegű és más feljegyzéseket írni. (Az *Énekeskönyv* 1957-ben került Budapestre, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába, egy ömlesztett anyag részeként, mely áttétel volt a zirci cisztercita apátság könyvtárából. A zirci (OSzK) Reguly Antal Műemlékkönyvtár legrégebbi, 19. századi kötetkatalógusaiban – közülük a legkésőbbi 1863 és 1865 között készült – még nem szerepel Cserei János *Énekeskönyve*, az ezután készült cédulakatalógusok pedig nem maradtak fenn.⁸ Az *Énekeskönyv* annyira rossz állapotban volt, hogy restaurálásra szorult, de a szétesett lapokat nem mindig sikerült a megfelelő helyre beilleszteni – ebből következnek az időrendi következetlenségek – és valószínűleg több lapja hiányzott is: restaurálása előtt, 1962-ben, mikrofilm készült róla.⁹)

Cserei János szüleinél, születési helyéről-idejéről, testvéreiről, gyerekkoráról semmit se tudunk, de minden valószínűség szerint 1600 táján született, Baróton. Ő maga 1638-ban és 1640-ben *Joannes Czereij de Baroltnak* nevezi magát.¹⁰ Az *Énekeskönyv* lapjain leggyakrabban a *Joannes Czereij* vagy *Czereij Janos* aláírást találjuk, néhol a deák, rector, senior vagy pater címmel együtt, néhol pedig csupán a *Czereij m. p.-t.*¹¹ A háromszéki római katolikus főesper-

ességben hosszú időn át betöltött seniori tisztségén kívül baróti gyökerei és miklósvárszéki kapcsolatai is indokolhatták részvételét a baróti egyházközségben 1639-ben megejtett esperesi egyházlátogatáson, amelynek során valószínűleg rokonait is felkereste.¹² (A szomszédos Fehér vármegyei enklávék plébániáit is magába foglaló háromszéki római katolikus főesperességet csak a 18. század közepétől kezdve nevezik időnként kézdi-orbai főesperességnek.¹³) Feljegyzéseinek szereplői közül könnyen azonosítható volt Dienes Máté baróti nemes és Orbán Gergely baróti szabados, gyalogszékely.¹⁴

Cserei János valószínűleg a baróti iskolában, majd egy színvonalas oktatási intézményben vagy kolostorban, talán épp Csíksomlyón, idősebb papok és iskolamesterek mellett vagy keze alatt szerezte latin nyelvtudását, az egyházi zenében való jártasságát, a szentírásban és a vallásos irodalomban való tájékozottságát: sokirányú érdeklődése is erre utal.¹⁵

Egyházi pályakezdéséről csak azt tudjuk, hogy az 1620-as években már deákként, iskolamesterként szolgált Lemhényben, ahol 1626 vagy 1627 novemberében (az advent első vasárnapja előtti vasárnapon) feleségül vette a módos, jobbágytartó lemhényi lófőszékely Csákány Ferenc Dorottya nevű lányát: felesége a Cserei János vagy Bede András kezétől származó utólagos bejegyzés szerint 1661. január 1-jén hunyt el.¹⁶

A házaspár a lemhényi parochiális – nyilván iskolamesteri – házban lakott, amikor első kislányuk, Anna, 1627 vagy 1628 szeptemberében (a Szent Mihály arkangyal ünnepe előtti vasárnapon) megszületett.¹⁷

Csákány Dorottya bizonyára több fiú- és leánygyermeket szült Cserei Jánosnak Lemhényben és Szentléleken, mint ahányukról az *Énekeskönyvből* tu-

⁷ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609. Az *Énekeskönyv* szerzőségét a kézírások alapján kutatói – a 19. századi bejegyzéseket nem számítva – Cserei Jánoson kívül még két személynek tulajdonítják, de témánk kereteit e kérdés taglalása meghaladja.

⁸ Ezúton köszönjük meg Kertész Baláznak, az OSzK Kt munkatársának és Németh Gábornak, az OSzK Reguly Antal Műemlékkönyvtára (Zirc) könyvtárvezetőjének a szíves tájékoztatást.

⁹ Ezúton köszönjük meg Weeber Tibornak, az OSzK Kt munkatársának a szíves tájékoztatást.

¹⁰ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 82^r, 84^r. 1638-as feljegyzése Kolozsváron, az 1640-es Kézdiszentléleken kelt.

¹¹ Uo., 14^v, 28^v, 28^v, 30^v, 32^v, 32^v, 79^v, 82^v, 84^v, 84^v, 85^v, 85^v, 86^v, 86^v, 101^v, 103^v. Minden idézetben feloldottuk a rövidítéseket. A katolikusoknál a seniori tisztséggel, amely a katolikus iskolamesterek előljáróját jelentheti, egyelőre más iratokban nem találkoztunk: a 17. században rendszerint a protestáns esperesek viselték a seniori címet. Rector = iskolai előljáró; pater = a római katolikus szerzetesek és papok címe, megszólítása; m. p. = manu propria = sajátkezű aláírás.

¹² Uo., 1609, 85^r.

¹³ Szárazpatakot, Peselneket (1906 óta Kézdikóvár), Bereket és Bodolát biztosan ide számították. (VESZELY Károly 1860, 310.) Miklósvárszék és Sepsiszék plébániái 1780-ban, illetve 1802-ben elválasztattak a Háromszéki főesperességtől és a Brassói dékánátushoz kapcsolattak. (Uo., 374–375.)

¹⁴ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 6^r, 172^r.

¹⁵ SCHRAM Ferenc 1964, 502; SÁVAI János 1997, 1/115.

¹⁶ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 31^v. Az *Énekeskönyvben* szereplő személyek általunk összegyűjtött adatait felbukkanásuk sorrendjében, a függelékben közöljük.

¹⁷ Uo., 31^v. A dátum saját kezű javítása itt és a következő bekezdésben a Báthori Zsigmond idején, 1590-ben bevezetett Gergely-naptárhoz való igazítás jele is lehet. Cserei János deák csak 1633-ban kezdi a hónapok nevével és a naptári napokkal keltezni feljegyzéseit: mindaddig az egyházi idővel számolt. A következő mondatot 1622. augusztus 7-én írták le: „Az Ujj Calendariom zerent Szentmartonnap november 11^o”. (MOL, P 1995, *A Mikó család lvt.*) Parochialis = egyházközségi tulajdonban lévő.

domást szerezhettünk: az apa a többiek születésének, házasságkötésének és halálának dátumát valószínűleg a bibliájába jegyezte be. Csereiék kislánya, Judit, akit Lemhényben temettek el, 1640. november 21-én hunyt el, aznap, amikor éjfél előtt egy órával megszületett Péter nevű fiuk: ez a fiúcska is elhunyt november 27-én hajnali négy órakor.¹⁸ Akkori szokás szerint 1645. február 25-én, saját lemhényi házukban született kislányukat szintén Juditnak keresztelték.¹⁹ Ez a Judit nevű kislányuk is csecsemőkorában hunyhatott el, mert 1647. augusztus 26-án reggel kilenckor született kislányukat ugyancsak Juditnak keresztelték.²⁰

Csereiék Katalin nevű kislánya 1641. december 9-én született Szentléleken,²¹ 1647. június vagy július 28-án pedig férjhez adták Borbála nevű leányukat,²² akinek születését az apa ugyanúgy nem jegyezte fel *Énekeskönyvébe*, mint az 1640. november 21-én elhunyt Judit lányukét.

Cserei János deák családja a következő években is gyarapodott: 1650. február 24-én született Mátyás nevű fiuk ugyanazon év április 1-jén el is hunyt, de 1651. július 9-én reggel 5 órakor született János nevű fiuk biztosan megérette a felnőttkort.²³ Szentléleken 1676-ban és 1677-ben említik *Janos Deak Vram* nemesembert,²⁴ aki azonos lehet Cserei János fiával, Cserei János deákkal – utóbbi 1680-ban Hatolykán volt iskolamester.²⁵ Borbála és János kivételével Csereiék egyik gyerekéről se tudjuk, hogy megérett-e a felnőttkort, és még erről a kettőről se találtunk további adatokat, de valószínűleg nem tévedünk, ha a forrásainkban 1821. Pünkösöd havának 18. napján

felbukkanó Cserei Elek esztelneki nótáriust Cserei János deák egyik utódjának tekintjük.²⁶

A család 1629 tavaszán (Húsvétvasárnap utáni kedden) költözött Szentlélekre, ahol Cserei János deák immár *Szentléleki schola mesternek* nevezte(tte) magát.²⁷ (Szentléleki működését meg nem jelölt forrás alapján más kutatók csupán az 1634 utáni, illetve az 1633 és 1635 közötti időszakra teszik.²⁸)

Milyennek láthatta új állomáshelyét Cserei János deák, és egyáltalán milyen lehetett a 17. században a háromszéki Szentföld azon szegelete, amelyen Szentlélek feküdt?

Szentlélek Kézdiszék egyik legmesszebből látható magaslata, a Perkő lábánál fekszik: az utóbbi neve, bár csak a 18. század elejéről van rá ismert adat, igen régi.²⁹

A 17. században a Perkőn(?) már nem volt látható a vár, amelynek 1584-ben már csak köveit említik az egyik szentléleki hegyen³⁰ – a hegyet sem akkor, sem 1864-ben³¹ nem nevezték meg. A Perkőn most is álló kápolna 1686-ban épült,³² a másíkról, amelynek csak az alapjai láthatóak, gyakorlatilag semmit se tudunk, de a 17. század végén mindkettő messziről látható lehetett. A 17. század közepén a Polyán felé való szentléleki mezőben is – tehát nem a Perkőn – egy kápolna állott, amelynek egykori létére csak helynév utal.³³ A helynév minden valószínűség szerint az 1584-ben említett Szent János praedium kápolnájának emlékét őrzi,³⁴ miként egy egykori kápolna létére utaló polyáni helynevek is.³⁵

Szentléleket a 17. században – de már ősidők óta – néhány többé-kevésbé forgalmas útvonal szelte át.

¹⁸ *Cserei János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 85^v, 86^v.

¹⁹ Uo., 86^v.

²⁰ Uo., 88^v. A korabeli gyermekhalandóság nagyságrendjéről a kutatók számos adatot összegyűjtöttek. (DANKANITS Ádám 1983, 11–12, 15.) Az elmúlt századokban általánosan elterjedt szokás volt a család valamely elhunyt kisgyereke nevét adni az azonos nemű újszülöttnak.

²¹ *Cserei János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 86^v.

²² Uo., 88^v.

²³ Uo., 103^v.

²⁴ *SzOkl Ús*, VII, 248; TÜDŐS S. Kinga 2003, 268–269.

²⁵ COROI Artúr 1998, 19.

²⁶ MOL, R 319, *Kisebb családi fondtörédek*, 43. cs., *Polyáni Tuzson cs. lvt.* Volt egy kortárs Cserei Elek Baróton is: őt a fülel vashámmal kapcsolatban is említették. (VESZELY Károly 1868, 192, 195.)

²⁷ *Cserei János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 31^v.

²⁸ SCHRAM Ferenc 1964, 497; CSEREY Gábor 2000; STOLL Béla 2002, 53; SEBESTYÉN Kálmán 1995, 133. (Az utóbbi szerző a 18. század elejétől a 19. század közepéig terjedő időszakban működő református iskolamestereken és tanítókon kívül a római katolikus és unitárius iskolamestereket és tanítókat is felvette adattárába.)

²⁹ Szentlélek, 1715. *Perkőhegye*. (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 218.) A helynevek természetüknél fogva mindig sokkal régebbiek első lejegyzésük időpontjánál. A *Perkő* helynév 1788-ban Málnás határában is felbukkan. (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 65.)

³⁰ Szentlélek, 1584. december 14. „Szentléleken egyik hegyen oda fenn egy fényes vár is volt, kinek az köviben fenn áll most is.” (*SzOkl*, IV, 90–93.)

³¹ Szentlélek, 1864. szeptember 20. „*Várpatata*, – kapta nevezetét, az azon erdős helyen hajdan építettett várról, – melynek ma csakis igen kevés romjai egyik hegy csucson láthatók.” (*Pesty Frigyes helynévgyűjteménye, 1864–1865*, OSzK Kt, F 1/3814/A, 24. mikrofilm-tekerces, 113^v.)

³² KOVÁCS András – TÜDŐS S. Kinga 2003.

³³ Szentlélek, 17. század közepe. *Az kápolnan tul az urak szeriben; 1713. Pollyan felé való mezőben az Kápolnan innét az urak földje szeriben*. (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 218.) Peselneken 1740-ben, Szárazpatakon 1752-ben említenek kápolnát (*Csonka kápolna*), Peselneken 1760-ban templomot. (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 216, 221.) Minden valószínűség szerint az 1584-ben is említett Szent János praedium kápolnájáról van szó.

³⁴ *SzOkl*, IV, 77–79, 90–93. Praedium = puszta, lakatlan faluhely vagy tanya, major.

³⁵ 1672. április 10. *Az Capolnabeli föld; 1752. június 6. Kápolna-mező* (MOL, R 319, *Kisebb családi fondtörédek*, 43. cs., *Polyáni Tuzson cs. lvt.*)

A Brassó–Uzon–Kézdivásárhely–Bereck–Ojtoz hadi- és kereskedelmi útnak³⁶ Kézdivásárhelyről volt és van egy leágazása a Fehér vármegyei Kantán, Szentléleken, Kászonszéken és a Nyergestetőn át Csíkszék, Csíkszereda felé és tovább. Ez volt a forgalmasabb, mert a kászonszékiek számára – valószínűleg a 15–16. század óta – Kézdivásárhely volt „a város”.³⁷ Ez az útvonal Szentlélek nyugati, Fehér vármegyéhez tartozó felén húzódott végig, és volt egy elágazása, amely átvágott a Kászon vizén (valószínűleg egy gázlón: a régi helynevek nem utalnak híd létezésére³⁸) a falu Kézdiszékhez tartozó keleti felébe,³⁹ onnan pedig a kézdizéki Polyánt és Almást átszelve Lemhénynél beletorkollott a fent említett Brassó–Ojtoz hadi- és kereskedelmi útba.⁴⁰ Eme utóbbinak volt egy ellenkező irányú leágazása a Kézdiszékhez tartozó, Vizágának nevezett keleti falurész végén; ez a Perkő lába körül a kézdizéki Kiskászonba vezetett.⁴¹ Az utak mentén még a református falvak határában is keresztfák álltak, de ma már nem tudni pontosan, mi volt a rendeltetésük, mit jelöltek/jeleztek, vagy minek az emlékére állítottak, és a falvak határában *képeket* (kép = Krisztus vagy valamely szent szobra) is említenek.⁴²

A Szentlélek körül elterülő tájat – és annakidején a Székelyföld minden emberlakta táját – kerítések szabdalják.⁴³ A falu belterületét kerítés – fal(u)kert – övezte, az ősz- és a tavaszhatárt mindkét felől kerí-

tés védte, az utakat – az út mentén szabadon hagyva egy-egy gyepsávot, amely helyenként pihenőhelyé szélesedett – kétfelől kerítés szegélyezte. Bekerített helyek a bekertelt határrészekben is voltak, némelyütt a kaszálókön és az erdőkön is ilyeneket állítottak, de a legelők és az erdőrészek határát általában mesterséges árkok vagy halmok jelölték.⁴⁴ A harmadik határrészt, az ugart legeltetésre használták, és nem kerítették be. (Ugyanaz a határrész forgólag váltakozva volt ősz-, tavasz- vagy ugarhatár, és ennek megfelelően költöztették a kerítéseket.)

A szomszédos településektől Szentlélek határát is gyepek választották el. A Polyán felőli határban a szentléleki külső határkert kapujának – Tanorokkapu – emlékét helynév őrzi; helyét ma is megmutatják a helybeliek.⁴⁵ A falunak három főkapuja volt – a Kantai, a Kászoni és a Polyáni –, de nyílt egy-egy kisebb kapu Kiskászon és Peselnek felé is:⁴⁶ Az utóbbit használhatták a Szentlélek–Karatna–Altörja–Futásfalva–Ikafalva–Csernáton útvonalon járók (ez szintén a Brassó–Ojtoz hadi- és kereskedelmi útba torkollott), míg a Szárazpatakra menők a Kászoni kaput használhatták. (Utazáshoz az Apór Péter által a *Metamorphosis Transsylvaniae*-ben leírtakhoz hasonló alkalmatosságokat használtak.) Valamelyik főúti kapu közelében, az ítéletvégrehajtó helyen, mint a 17. században minden település határában, Szentlélek határában is állott egy akasztófa:⁴⁷ Peselnek és

³⁶ A hadakon és a kereskedőkaravánokon kívül ezt az utat használták a Moldvába, Lengyelországba és Krímbe tartó vagy onnan érkező követek, az utazgatók, száműzött és bujdosó erdélyiek és moldvaiak, a katolikus szerzetesek, papok stb.

³⁷ IMREH István – PATAKI József 1992, 172; DOMOKOS Pál Péter 1978; TAKÁCS Péter 2002, 41–137, 139–208, 217–279; TAKÁCS Péter 2002a, 178, 180. A kászoniakhoz hasonlóan vélekedtek Kézdi-, Orbai- és Sepsiszék falvainak lakói is.

³⁸ Szentlélek, 1685/1816. *A Völgyön túl az nagy uton.* (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 218.) Malmok, révek, pallók és gátak azonban már akkor is voltak mindegyik falu vizein: kutakat és tavakat is említenek. Szentléleken 1617-ben említik a *Nagy Tő* nevét. (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 62.) Szárazpatakon 1723-ban a *Harangos tó*, a 18. század közepén a *Tő, Tőkert*, 1752-ben a *Malomrész*, 1758-ban az *Előrév*, 1781-ben a *Gátszeg, Vízkapu, Kút, Kis Kászoni palló* említetik. (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 69; HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 79–80.) Peselneken 1740-ben a *Régi palló a kut fejin* helynév bukkan fel. (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 216, 221.)

³⁹ Szentlélek, 1584. december 14. A Kászon patakától nyugatra Fehérvármegye, nemesség, keletre Székelység. Szentlélek egy kicsiny része Fejér vármegyében vagyon és sok nemeseké. (*SzOkl*, IV, 90–93.) Szentlélek kézdizéki és Fehér vármegyei része nem vált külön egymástól, de Rákóczi Zsigmond 1607. június 1-jén kelt adománylevele Fehér vármegyében fekvőnek mondja Peselneket és Szentléleket is. (MOL, F 1, IV, *Liber Regius Sigismundi Rákóczi*, 70.)

⁴⁰ Pocza Ferenc, Kézdiszéknek hűtös notáriusa 1694. október 5-én Alsó és Felső Szentléleket említi. (*SzOkl*, VIII, 333–334.) Valószínűleg ugyanazon falurészeket nevezi külön falvaknak,

amelyeket 1864-ben Alszegnek és Felszegnek neveztek, de nem tudjuk, hogy a Kászon vize mely partján fekvő részt nevezték Alsónak, illetve Felsőnek: 1864-ben a sorrend Felszeg, Alszeg és Vizága. (*Pesty Frigyes helynévgyűjteménye, 1864–1865*, OSzK Kt, F 1/3814/A, 24. mikrofilm-tekercs.)

⁴¹ Szentlélek, 1714. *Kiskászonkapuja.* (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 62.) A *Vizágát* 1648/1816-ban már említik. (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 218.)

⁴² Peselneken 1722-ben a *Felső keresztfa*, 1760-ban a *Bojza képe*, a 18. század közepén, 1761-ben és 1781-ben a *Kiskászoni keresztfa*, Szárazpatakon 1781-ben a *Kováts keresztfája* neve bukkan fel. (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 79–80; CS. BOGÁTS Dénes 1958, 216, 219.) A keresztfák többnyire útjelzők lehetnek, de például Nyugat-Európában templom közelségét jelezték.⁴³ A kerítések magassága általában hét arasz, azaz másfél méternyi volt.

⁴⁴ Szentléleken a *Tizemberkertje* nevű erdő (1714), kaszáló (1719, 1777) és szántó (1806), (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 62; CS. BOGÁTS Dénes 1958, 219.) Szárazpatakon az *Asszonytanorakja* nevű kaszáló (1761) és a *Kászon tanoraka* nevű szántó (1781) bukkan fel. (CS. BOGÁTS Dénes 1929, 69; HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 80.)

⁴⁵ Szentlélek, 1685/1816. *Polyán felől az Tanorok kapunál*; 1706. *a Tanorokszegben.* (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 218.)

⁴⁶ Szentlélek, 1750. *A peselneki ut mellett.* (HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 85.) A 18. század végén Szentléleknek, Volálnak és Peselneknek közös erdeje is volt. (*ErdOkl*, II, 608.)

⁴⁷ Kézdivásárhely, 1620. *Akaszto fánál*; Kézdiszentléleki iratban, 1719. *A városi akaszto fánál*; Kanta, 1777. *A Kantai Akasztofána menőben.* (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 218–220, 223.)

Szárazpatak határában erről helynév tanúskodik.⁴⁸ (A főbenjáró, halálos büntetést maguk után vonó cselekedetek elkövetői, a gyilkosok, a ló- és marhatolvajok megmenekültek a haláltól, ha valaki örökös jobbágyául fogadta őket: családjuk rendi hovatartozását ez nem befolyásolta.⁴⁹)

A templom, a Könczey-Páll-udvarház és a Tarnóczy-kastély a falu Kézdiszékhez tartozó részében állott és mindhárom a 17. század első harmada élénk építőtevékenységéről tanúskodik. (A források és a helynevek utalnak egy görögkeleti, azaz ortodox templomra is, amelynek a helyét nem tudjuk pontosan meghatározni. Először 1664-ben, egy karatnai iratban említik, így: *Az oláh beszerikán belül*.⁵⁰ Azután 1723. szeptember 16-án említik Kantában *Az volahok templomára jövő lábat*.⁵¹ Szentlélek Torja felőli határában 1747/1816-ban fordul elő a Beszerika helynév,⁵² majd 1775. december 15-én *A Torja felől való hatarb[an] a Beszerikánál* formában, ugyancsak Szentlélek határában.⁵³ Végül 1792. december 17-én egy kézdivásárhelyi iratban ez olvasható: *A Kantai határon a Beszerikán fellyül a vizen innen felől*.⁵⁴ A templom valahol Szentlélek vármegyei része, Kanta és Karatna között állhatott, valószínűleg a mező egy magasabb pontján, mert két, 1794. március 10-én és 11-én kelt kantai iratból megtudjuk, hogy a kantai nem unitus (tehát görögkeleti, ortodox) kereskedőközösség az özvegy Antos Istvánné Tompa Ágnes által folyósított kölcsönből templomépítés céljából *belső telket*, valamint egy darab szénafüvet szándékozik vásárolni.⁵⁵ Jakó Joachim bíró és Dévai István jegyző 1864. szeptember 20-án kelt jelentése, amely szerint a „Bisserika, – ezen láb nevit költsönözte a hajdani görög hitű Szentléleken megtelepedett Bissenusokról, kiknek Bisserikájok, vagy Kápolnájok helyét máig mutogatják az öreg emberek”⁵⁶ már a 19. századi történetírás egyik téves elméletén alapul: a besenyők görög hite és valamikori szentléleki jelenlétük a korszerű történettudomány szerint egyaránt kétséges. A görögkeleti kereskedőközösséghez sorolták kezdetben a valószínűleg rövidebb-hosszabb ideig itt élő görögöket, rácokat-serbeket, bolgárokat, oroszokat, ukránokat és románokat, akiknek templomát az ortodox vallású egyházi és világi követek, futárok,

kereskedők, utazók, száműzöttek, menekültek, vándorszerzetesek és mások is felkeresték.)

A templomot temető vette körül, a temetőt lézsás sövénykert, kapuja előtt nyílt térséggel. A temető a falu képét viselte: a rokonok és az azonos falurészben lakók egymás szomszédságában temetkeztek. A temetőhely a többi földi javakhoz hasonlóan öröklődött, és tulajdonosa ugyanúgy temetőkert állítására köteleztetett, mint ahogy a faluban bennvalóval és a határban földdel rendelkezők is fal(u)- és határkert-állítására köteleztettek. (A templom kerítőfala és saroktornyai az 1720-as, 1730-as években épültek: védelmi szerepük nemigen lehetett, a tornyok raktárhelyiségül szolgálhattak.)

Az 1622-ben felújított templomhajót, a szentélyt – ezeket talán megmagasították és újra is boltozták –, a sekrestyét és az akkor még alacsonyabb tornyot zsindegy fedte, de mindegyik kőből épült.⁵⁷ A felújítást az 15–16. században és a 17. század elején vidékünket sújtó földrengések okozta rongálódások tették szükségessé.⁵⁸ A toronyban egy nagyobb és egy kisebb harang függhetett. A templomban három fából épült oltár állhatott, fából faragott szobrokkal, réz gyertyatartókkal. A szószék, a keresztlőkút, a szentélyfalba beépített gótikus szentségtartó fülke, az ablakok, a déli, a nyugati bejárat és a sekrestyeajtó béléte, a bejáratokon belül falba illesztett szenteltvíztartók kőből voltak, a falakat bibliai jelenetek freskói díszítették, a falakhoz körmeneti keresztek és templomi zászlókat támasztottak. A templomban még nem volt karzat, a főoltárhoz viszonyítva elől az egyházi személyek és a nemes, mögöttük a lófőrendű, azok mögött a gyalogrendű férfiak és asszonyok székei álltak; a gyülekezet többi tagja állva vett részt az isteni szolgálaton.⁵⁹ Ez volt a sorrend a körmeneteken, a zarándokutakon és a székely népesség-összeírásokban is.

A székelyek az új templom építéséhez mindig felhasználták a régi építőanyagát.⁶⁰ (A régi szertartási eszközöket, a szent könyveket és a használható papi öltözékeket mindig megtartották, és a régi templom berendezésének becsebb darabjai is méltó helyet kaptak az új templomban; néha a kevésbé értékeseket is megőrizték a toronyban vagy a sekrestyében.)

⁴⁸ Szárazpatak, 1752. *Akasztófa*. (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 221.) Peselnek, 1814. *Akasztófa alatt*. (CS. BOGÁTS Dénes 1958, 218.)

⁴⁹ Példák rá egy 1619-es összeírásban. (BORCSA János 2009, 92–94.)

⁵⁰ SÁL, Fond 36, *Apor levéltár*, Nr. 1164, 1. Az adatot itt köszönjük meg Csáki Árpád sepsiszentgyörgyi történésznek.

⁵¹ MOL, R 298, *Erdélyi iratok*.

⁵² CS. BOGÁTS Dénes 1958, 219.

⁵³ MOL, P 1610, *Dálnoki Lázár cs. lt.*

⁵⁴ MOL, P 672, *Csereti cs. lt.*

⁵⁵ MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lt.*

⁵⁶ *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye, 1864–1865*, OSzK Kt, F 1/3814/A. 24. mikrofilm-tekerces, 113'.

⁵⁷ A szentély északi oldalához épült sekrestyét az 1980-as években lebontották.

⁵⁸ RÉTHLY Antal 1952.

⁵⁹ A mise székely neve: isteni szolgálat. (COROI Artur 2007, 134.) A székek örökölhetőek, eladhatóak és megvásárolhatóak voltak.

⁶⁰ Gondoljuk végig, hogyan és miből építkeztek és építkezünk ma is.

A szakemberek szerint a mostani szentléleki templom helyén egy félköríves – román – stílusban épült, torony nélküli templom állt.⁶¹ Ennek a régi templomnak az értékes kőfaragványait – a Szent Lukács és Szent Máté evangelistát jelképező féldomborművű ökör- és emberfejet – építették be a támpillérekbe. Az ilyen nagymérvű építkezés évekig, évtizedekig tartott, és ha az azt elkezdő mesteremberek valamire felmondtak, a munka sokáig állt, mert másokat nem volt könnyű találni és szerződteni. Ezzel magyarázható, hogy az új, gótikus templom stílusa a 15. század második felére utal, bár építése 1401-ben kezdődött.

Az építkezés idejére a mesterek mellé – az építőanyag fuvarozására, mozgatására és minden szakértelmet nem igénylő munkára – beosztották az egyházközség tizesekbe szervezett családfőit, de még a mészoló kádakat és a vizet, továbbá az építőállványoknak való és egyéb faanyagot stb. is az utóbbiak biztosították.⁶² Az 1701-es, az 1773-as és az 1834-es munkálatok idején ez még így lehetett, de 1892-ben, 1913-ban és 1969-ben az egyházközség tagjai már inkább pénzzel járultak hozzá a munkálatok költségeihez.

A templom szomszédságában a papilak, mellette a szerényebb, de ugyancsak zsindegyházzal fedett iskolamesteri lakás állt. A tornácos, nyitott eresztű iskolamesteri ház fából épült, kamrával, egy-két lakószobával, konyhával, pincével és egy iskolának használt nagyobb szobával. Berendezése, mint az akkori módosabb házaké, fiókos asztal, székek, ruhásládák, ágyak, saroktéka, tálások, pohárszék, almárium, a csempeborítású füstfogóval ellátott nyitott tűzhelyen és körülötte főző- és tárolóedények, evőeszközök. A ház előtt kis virágoskert, mögötte sütőkemence, veteményes és gyümölcsös, a gazdasági udvaron szalmával fedett csűr, szekérszín, istálló, disznópajta és juhszájván.

Szentlélek házai csak a főutak mentén álltak utcasorosan, a többi ház utcácskákkal körülvett házbokrokat alkotott. A Kászon vizétől távolabbi házaktól a jószágot a vízutakon – néhányuk ma is megvan – vezették a vízpartra itatni, azokon jártak az aszszonyok mosni, a gyakori tüzek oltásához is azokon hordták kádakban a vizet.

1619-ben a falu 212 háza közül 9 nemesi kúria, 16 lófői, 89 gyalogszékely-, 98 jobbágyház volt.⁶³

⁶¹ A toronyépítés mivelként a gótika idején vált szokásossá, de nem általánossá.

⁶² COROI Artur 2000, 55–56, 66, 79.

⁶³ *SzOkl Ús*, IV, 602–605.

⁶⁴ KÓNYA Ádám 1990.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ A Könczei családról utcát is elneveztek, hajdan pedig a család birtoka volt a *Könczeikert* nevű erdő is. (CS. BOGÁTS Dénes

A kúriák homlokzatára felfestették vagy kőbe vésték a nemesi címert, amelyet a díszkapura is kifüggesztettek, a többiek is a kapura vésték rendi hovatarozásuk jelét vagy a meszelés színével jelezték azt.

A különböző rendű családok 17. századi házai az életmódnak megfelelően kialakított típusházak.⁶⁴ Inkább méreteikben és kivitelezésükben különböztek egymástól, mint szerkezetükben és anyagukban. Cseréppel fedett kő- vagy téglaház még alig néhány állhatott a faluban. A házak többsége és a sütőkemence kivételével minden gazdasági épület fából épült, de némelyik ház alapja és pincéje kőből rakott, a módosabbaké zsindegyházzal fedett és nagyobb volt, nagyobb udvarral, kerttel, és mögötte számos gazdasági épülettel, a kevésbé módosaké kisebb és szalmával fedett, kisebb udvarral, kerttel és kevesebb gazdasági épülettel. (Kőből rakott kéményük még a kőházaknak se igen volt: a nyitott tűzhely füstjét a füstfogó és a kürtő a padlásra vezette, ahonnan a célszerűen kialakított nyílásokon át, illetve a zsindegyház vagy a szalma között szabadon távozott.) A bennvalókat sövénnyel kerítették be, és azok különböző rendeltetésű részei közé is ilyen hűztak.

A templomtól a Tarnóczy-kastély felé vezető úton a ma is álló, 1608-ban épült Könczey-Páll-udvarházról⁶⁵ csak azt tudjuk biztosan, hogy a két névadó család egyike sem építhette.⁶⁶

A 17. században a Tarnóczy-kastély volt a falu egyedüli emeletes épülete. A közel száz esztendeig pusztán álló kastély kőfalai némelyütt a földig leomlottak, és a kastélypicacon tömérdek fák nőttek, míg a 16. és a 17. század fordulóján Becz Tamásné Bethlen Sára, előbb sárfalvi nagyobb Károlyi István felesége, Tarnóczy Sebestyén Károlyi Zsófia anyja rendbe nem hozatta az épületet.⁶⁷ A Károlyi István életében, de Tarnóczy Sebestyén által 1627-ben ismét felújított, kibővített, kijavított, frissen meszelt falú épület homlokzatán a Károlyi- és Tarnóczy-címer ékeskedett, a falakat féldomborművek, freskók és feliratok díszítették; a kastélyban feltehetően egy házikápolna is volt.⁶⁸

Forrásaink szerint a 17. században Háromszéken (Sepsi-, Kézdi-, Orbai- és Miklósvárszék) a katolikus falvak száma 20 és 25 között ingadozott, ezek tartoztak a reformáció után megmaradt plébániákhoz: a többi község lakói többségükben kálvinisták és/vagy unitáriusok voltak. Szentlélek a 17. század

1929, 62; Fazakas János helynévgyűjteménye (BORCSA János 2009, 456–457).

⁶⁷ TÚDÓS S. Kinga 2003, 132–134.

⁶⁸ Mátyás király idején már állt, de építésének, átépítéseinek, felújításainak és végleges elhagyásának idejét meghatározni már nemigen lehet. (ORBÁN Balázs 1869, 109–110.) Berendezése és lakói életmódja lényegében azonos volt a 17. század végéről ismerttel. (TÚDÓS S. Kinga 1998.)

folyamán Háromszék legjelentősebb színekatolikus faluja: népessége a század közepén a háromszéki katolikusság kb. 1/10-ed részét tette ki,⁶⁹ plébánosát gyakran háromszéki főesperessé választották. (Az 1677. esztendőben Szebelébi Bertalan szentléleki plébánost választották háromszéki főesperessé, 1678-ban kinevezték Erdély katolikus püspöki vikáriusává, 1699-ben Apor István a Katolikus Státus nevében őt ajánlotta erdélyi püspöknek. Altorján hunyt el, 1707 decemberében, ahol 1690 vagy legkésőbb 1694 óta szolgált; 1695-ig csak úgy lehetett egyszersmind szentléleki plébános is, ha az akkori paphiány miatt több eklézsiája volt. Nem tudni, hova temették: ő maga Csíksomlyón kívánta aludni örök álmát.⁷⁰ Vikáriusként 1682. január 1-jén Kézdiszentlélekről írt levelet a Hitterjesztés Szent Kongregációjához Rómába,⁷¹ 1697-ben összeíratta a baróti katolikusokat, 1701. október 13-án Baróton vizitált társaival;⁷² Alsócernátonban 1703-ban volt egy tehetős, de függőségbe lépett székely *pénteiki szolgája*.⁷³ A reformáció azonban valószínűleg Szentléleket is érintette. Básta György 1603. október 8-án kelt oklevelében kiköti, hogy ha a Fehér vármegyei Feltojára, Szárazpatakra, Hidvégre, Karatnára, Peselnekre és Kantafalvára, a kézdiszéki Altorjára és Márkosfalvára az elmenekült lakosság visszatérne, írassanak össze az egyházi személyek, és ha katolikus papokat tartanának bennük, ezt jelentsék a püspöknek.⁷⁴ Ezen falvak többsége Szentlélekhez igen közel fekszik. Ugyanazon forrás szerint 1604. február 9-én Kézdiszentléleken a katolikus papokat „az ő rendekben és processusikban háborgatják”.⁷⁵)

Cserei János családját Szentléleken érte a nagy éhínség és pestisjárvány 1633-ban, amely utóbbinak

április 11-től szeptember 10-ig – a közösséghez nem tartozó jövevényeket nem számítva – 412 áldozata volt a faluban: ráadásul december 13-án leégett az iskolamesteri ház is, amelyben laktak.⁷⁶ (Akkortájt jegyezhetette be az *Énekeskönyv*be a következő, igen érdekes eseményt: „Observatio Nyujtodi Janos Deakne Kalamarsagot indított, ugymint, Brassobol [...] Wasarhelt patikat. Praeterea perezet süt ugy hordozza az piaczon az kariabá.”⁷⁷)

Az 1634-es esztendőben Cserei János feljegyezte, hogy az október 18-án makkra hajtott disznókat a nagy havazások miatt november 21-én haza kellett hajtani.⁷⁸

Cserei János szentléleki rektor Szentmiklósi Mátyás szentkatolnai parochus (esperes képe), Gelencei (Kozma) Péter szentléleki és Vasmat Bálint eszternelki parochus, Kozmási Gergely altorjai és Damokos Tamás nyujtodi rector, továbbá a karhatalommal felruházott Altorjai Apor Lázár (székkapitány képe) társaságában 1634. november 22-én ejtette meg a torjai esperesi vizitációt: előtte egy nappal égett le a futásfalvi Illyés István háza.⁷⁹

„Ugian azon esztendőben die 26 mensis novembris hala megh az három szeki fő papista Esperest Felföldi Ferenc pap.”⁸⁰ Felföldi Ferenc valószínűleg öregsége vagy betegsége miatt nem vehetett részt az 1634-es esperesi vizitáción. Halála után hamar sor került az esperesválasztásra, amelyen a plébánosok mellett az iskolamesterek is szavazati joggal vettek részt, és a gyász ellenére Cserei János örömmel jegyezte fel, hogy november 30-án Gelencei Kozma Péter szentléleki plébánost háromszéki római katolikus főesperessé, őt magát, a szentléleki iskola rektorát pedig a seniori tisztségre választották meg.⁸¹ Nincs

⁶⁹ Lásd a 2. táblázatot, amely a háromszéki katolikus népesség számának 17. századi alakulását mutatja be.

⁷⁰ *SchCITr* 1838, LXXX; VESZELY Károly 1860, 48–55, 58–74, 356–365, 426; 1703. Coroi Artur 2000, 74; KAZINCZY Gábor 1863, 264; TEMESVÁRY János 1914, II, 109–110; SÁVAI János 1997, 2/179, 224–228; 1702. június 7. MOL, P 970; BIRÓ Vencel 1935, 98; 1694. Cs. Bogáts Dénesnek Altorjai Csoboth Jánoshoz az 1920–1930-as években küldött levelében. Az eredeti Csoboth Zita tulajdonában Budapesten, fénymásolata a szerzőnél.

⁷¹ TÓTH István György 2005, 2785.

⁷² VESZELY Károly 1868, 7, 155.

⁷³ DOMOKOS Pál Péter 1978, 223.

⁷⁴ *SzOkI*, IV, 162–164; *MHH, Diplomataria*, 37. *Epistolae et acta Generalis Georgii Basta*, II, 313, 384.

⁷⁵ *MHH, Diplomataria*, 37. *Epistolae et acta Generalis Georgii Basta*, II, 392.

⁷⁶ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 28^r. Az 1633-as pestisről más források is megemlékeznek: „nagy dögghalál lön egész Erdélyben 1633 esztendőben... augustusba”; „1633. Nagy dögghalál egész Erdélyben.”; „1633. Pestisben Szent Mihály napján is halnak”. (VESZELY Károly 1860, 143, 148; DOMOKOS Pál Péter 1957, 256.)

⁷⁷ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 8^v.

A feljegyzés pontos időrendi elhelyezése a mondat egy részének olvashatatlansága miatt egyelőre lehetetlen. Nyujtodi János deákot nem könnyű azonosítani: ha épp Nyujtódon szolgált volna, ez lenne a bizonyossága annak, hogy Kozmási Kelemen Gergelyen kívül más deák is szolgált ott a 17. század első felében. 1602-ben Polyánban és Bélafalván is esküt tett egy-egy lófőrendű János deák: később már csak a polyáni *Janos Deak Schola Mester, deak* élt: őt 1614-ben a szabadosok, 1635-ben a régi gyalogok közé írták. (*SzOkI Ús*, IV, 51, 52, 441; V, 167.)

⁷⁸ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 32^r. Cserei Jánost egyházi iratokban épp 1634 és 1659 között említeték deákként és mesterként. (SÁVAI János 1997, 1/127–128.)

⁷⁹ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 32^r. Parochus = megyéspap.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo., 32^r. Háromszék esperesét eddigi adataink szerint 1607 és 1650 között a papok és iskolamesterek választották egy évre, de ugyanazon személy többszöri újraválasztásának nem voltak akadályai. Torjai Kis Márton lemhenyi plébános volt az első, akit 1607. május 18-án a papok és deákok választottak esperesnek: a választást Rákóczi Zsigmond oklevele megerősítette. (MOL, F 1, IV, *Liber Regius Sigismundi Rákóczi*, 39; VESZELY Károly 1860, 307–309.)

kizárva, hogy Cserei János akkor már a papi teendők ellátására jogosító licenciátus birtokában volt, bár később is szentléleki iskolamesternek írták vagy írta önmagát. (A háromszéki plébánosokat – épp úgy, mint az iskolamestereket és deákokat – annakidején egy-egy évre választották-fogadták, így főesperesként is többnyire ott laktak, ahol plébánosi teendőiket végezték, ráadásul főesperesi tisztjük letétele után is főesperesként említették őket, és a paphiány következtében ugyanazon pap – vagy deák – egyidejűleg két vagy több parókiában is szolgálhatott.)

Az 1635-ös, eseményekben gazdag esztendőben több személyes, társadalom- és egyháztörténeti vonatkozású feljegyzést készített a szentléleki rektor.

A Székelyföldön a 16. századtól kezdődően a jogi ügyletek zömét az érdekelt felek által felkért kézenfogott közbírák – jogban járatos, tekintélyes személyek – bonyolították le. Ezekben a testületekben gyakran találunk írástudókat, de szinte minden esetben pap, iskolamester vagy deák foglalta – a bírák által aláírt és lepecsételt – okiratba a létrejött megállapodásokat. Sárfalvi Varga Jánosné megvádolta Ferencz Mihályt, hogy az sőt jártatott vele által, és ezzel a tejét is elvette.⁸² Az ügyben 1635. április 29-én Sárfalván a két férj, Ferencz Mihály és kisebbik Varga János (mindketten újházások lehettek), Cserei János deák szentléleki iskolamestert, hilibi Gál Jánost, sárfalvi Héja Jánost és Jancsó Gábort kérte fel – ezalkalommal békéltető – kézenfogott közbírák: a békéltetés eredményesen végződött.⁸³ (Úgy tűnik, hogy amikor nem volt kezügyében más papiros, Cserei János az állandóan magával hordott *Énekeskönyv*be jegyezte le az ilyen ügyek nyersfogalmazványát a legfontosabb adatokkal, majd megszerkesztette a kívánt okiratot, a letisztázott példányt pedig aláírta és lepecsételtette társaival is.)

Az 1635. esztendőben nem a fentebb ismertetett volt az egyetlen olyan jogi ügylet, amelyben deákunk közreműködött: október 13-án *Czereij Janos Deak* szentléleki *schola mester* szövegezte meg azt a jobbágykötő levelet, amelyben két moldvai cigányember (Varga Demeter és István varga) özvegy Károlyi Istvánné Kelemen Vernyika jobbágyául kötötte magát Szentléleken.⁸⁴ Cserei János deák – mint látni fogjuk – ennél jelentősebb jogi, például vagyoni ügyletekben is szerepet kapott, illetve vállalt, és azoknak

a felek melegezésével járó megoldása nagymértékben múlhatott az ő hozzáértésén és hozzáállásán.

Ebben az évben (1635-ben, Húsvétvasárnap utáni szerdán) indult el György deák, akit Cserei öccsének nevez, Csákány Jánossal Magyarországra.⁸⁵ A megszólítás azonban valószínűleg nem a György deákkal fennálló rokoni kapcsolatra utal, csupán a szívélyes viszonyt jelzi a fiatalabb pályatárssal. Csákány János 1635-ben – más összeírásban nem is fordul elő – egy háztartásban élt Csákány Ferencsel: nemigen dönthető el, hogy Ferencnek öccse-e vagy unokája, mindenesetre Cserei sógorának mondta.⁸⁶ Ha még gyerek volt, a nála idősebb deák valószínűleg valamelyik magyarországi iskolába, talán épp Nagyszombatba kísérte. György deákot, Csákány János útitársát vagy kísérőjét azonosítani – hacsak nem bukkannak fel reá vonatkozó korabeli iratok – egyelőre megoldhatatlan feladatnak tűnik, mégsem hagyhatunk figyelmen kívül néhány igen kézenfekvő lehetőséget. Baróti kapcsolatai révén Cserei János deák arra a György deákra is rábízhatta sógorát, akit 1614-ben Mikó Mihály baróti ősjobbágyaként vettek számba,⁸⁷ bár ennek igen csekély a valószínűsége. Valamivel nagyobb a valószínűsége annak, hogy Patzai György 1635-ben még deákként működött, és ő kísérte Magyarországra Cserei sógorát.⁸⁸ Rajtuk kívül számításba jöhet *Ersek Uijvari Nagij Geörgij, alias Geörgij Deak*, aki 1641. május 1-jén, a Szent György-napi sokadalom idején Kézdivásárhelyen Balog Márton házából egy ezüst övet lopott: a lopáson rajtakapott deákot Nyujtódi Dónát Mátyás örökös jobbágyává fogadta, így mentve meg őt az akasztófától.⁸⁹ *Ersekújvár* – ma Nové Zámky – nem esik nagyon messze Nagyszombattól, ahol a jezsuita Pázmány Péter esztergomi érsek, a magyarországi ellenreformáció vezéralakja 1624-ben katolikus nemesi (fő)iskolát alapított, amelyet 1635 májusában egyetemi rangra emeltek: ott szerzett később jogi és filozófiai doktorátust Apor Péter, és ott tanultak nagyobb fiai, János és József is.⁹⁰ Végül van némi valószínűsége annak is, hogy György deák azonos azzal a Baróti Deák (alias Pál) Györggyel, aki 1649-ben nyert primipiláris levelet II. Rákóczi György fejedelemtől.⁹¹

Cserei János deák azt is feljegyezi, hogy a kézdivásárhelyi nő és/vagy ágyasságban élő római katolikus

⁸² A vajákoság, kuruzslás, rontás eme formájával eddig nem találkoztunk korabeli iratokban.

⁸³ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 28^v–29^r, 130^r.

⁸⁴ KÁL, Fond 384, *Szárhegyi Lázár cs. lvt.*, Nr. 54, 4. A jobbágykötő levélről szóló értesítést itt köszönjük meg felfedezőjének, Csáki Árpád történész kollégának. Vernyika a Veronika keresztnév annakidején használatos formája.

⁸⁵ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 29^r. Ugyanazon esztendőben a lófőrendű eszterneki Kis Gergelyné fia,

Farkas is *Scholában járt*, bár nem tudni, hova. (*SzOkl Ús*, V, 169.)

⁸⁶ *SzOkl Ús*, V, 177.

⁸⁷ *SzOkl Ús*, IV, 383.

⁸⁸ Patzai György nő plébánost lásd alább.

⁸⁹ MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.*

⁹⁰ KAZINCZY Gábor 1863, 5; SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 4–5, 147.

⁹¹ 1649. december 3. *Literae Primipilares Agilis Gregorij L[ite]rati al[ia]s Pál de Baroth*. (MOL, F 1, XXIV, *Liber Regius Georgii Rákóczi I. et II.*, 220–221.)

papok, Szentmiklósi Mátyás szentkatolnai, Csupor István altorjai, András szárazpataki és Vasmat Bálint esztelneki parochus 1635. október 29-én összeesküdtek Gelencei Kozma Péter szentléleki plébános-esperes ellen, és a Székelységen hadiszemlét tartó I. Rákóczi György fejedelemtől hamis beadványuk nyomán életmódjukat jóváhagyó oklevelet is nyertek. Az összeesküvők mindnyájan házas és/vagy ágyasságban élő plébánosok voltak, akik nyilván azért esküdtek össze Gelencei Kozma Péter esperes ellen, mert ő maga szigorú cölibátusban élt. Az esperes válaszul kongregációra hívta Sárfalvára a papokat és a deákokat, akik kezük írásával biztosították őt támogatásukról, és az „összeesküvők” által a fejedelemtől nyert, az esperesség protocollumába bemásolt oklevelet is érvénytelennek nyilvánították.⁹² (Az 1635-ös sárfalvi kongregáción egy 1641. április 22-én, Altorján felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint heves vita folyt a nős és nőtlen plébánosok között a széki tiszteknek az esperesválasztáson való részvétele és szavuknak ezen ügyben megengedhető súlya fölött.⁹³)

I. Rákóczi György fejedelmünk 1635-ben személyesen tartott hadiszemlét a székelységen. Cserei János e szavakkal írja le a kézdivásárhelyi hadiszemlét: „Anno Domini 1635 die 5 mensis Nouembris Jöue Kezdi Vasarhelyre Urunk eo Nagysága Rakoci Geörgi fejedelmwnk és egi egész hetig mustrálá Kezdi Szeket akkor sokakat az jobbagisagbol meg szabadita, sokakat pedig fel indita az szabadsagra, de nimeleket be ada az feoldesuranak, mellijeket mint egi iteletkor a mint szokot lenni husztak, vontak, szakallat szaggattak, tömlecezetek, kalodaztak, uertek es keoteöztek ugi annijra hoga valaminemű nijomorusagba szokot az rab lenni az poganak kezében, szinte ugi voltak az három szeki jobbagiok az feoldesuroktol. Mene pedig az feiedelem die

11 mensis novembris Czikba ottis hasonlo[keppen] procedalt dolgaban az io feiedelem”⁹⁴

A fenti két esemény Gelencei Kozma Péter pap esperessége és Czerei János deák seniorsága idején történt, jegyezte meg *Joannes Czereij*.

Még ugyanazon 1635. esztendő december 11-én felszentelték az esztelneki templomot is.⁹⁵ Az új, az újjá- vagy átépített, illetve új épületrészekkel bővített templomokat és azokat, amelyek korábban más felekezetek birtokában voltak vagy amelyeket megszenteltelenítettek, mindig újból felszentelték. Esztelneknek – Yskulnuk – már a pápai tizedjegyzékek korában (1332–1337) is volt temploma és papja:⁹⁶ 17. századnak tűnő sekrestyéjét és portikusát a diadalíven található felirat tanúsága szerint („Positum fuit erlium renovatam 1523 m sursus 1635 et 1724, terrae motu concursum 1802, Reparatum 1819 et 1839 et 1864”) valószínűleg az 1635-ös nagyjavítás során építhették, ezért kellett újból felszentelni a templomot.⁹⁷

(Bethlen Gábor fejedelmünk parancsára 1624. október 25-én Altorjai Kis Márton esztelneki plébános házat mentesítették a közterhektől: „Exemptio Domus R[everen]di Martini Kis de Alsotoria, Concionatoris Pontificij in possessione Eztelnek et Sedi Kezdi existen[tem] ...Honorabilis Martini Kis de Alsotoria Sacerdotis Romano Catholici”.⁹⁸ Az oklevélből arra lehet következtetni, hogy a Rákóczi Zsigmond fejedelmünk által állásában 1607. május 18-án megerősített korábbi lemhenyi plébános és háromszéki esperes nős ember volt: „Archidiaconatus Reveren[dissimi] Martini Kis Toriani Sacerdotis Catholici poss[ess]ionis Lemhin”.⁹⁹) Cserei János deák esztelneki kapcsolataira a Nagy Bálint táplálására vonatkozó keltezetlen feljegyzései is utalnak.¹⁰⁰

Újabb önéletrajzi vonatkozású feljegyzéssel csak 1638-ban találkozunk az *Énekeskönyvben*: bár deákunk a hónapot nem nevezte meg, valószínűleg december

⁹² Maga I. Rákóczi György inkább a nős és/vagy ágyasságban élő székelyföldi katolikus papokat pártfogolta: 1640. augusztus 1-jén leiratot intézett a háromszéki főtisztekhez a római katolikus papok ügyében. (MOL, F 1, XIX, *Liber Regius Georgii Rákóczi I.*, 214–215.) 1650 és 1654 között több jelentés is beszámol arról, hogy különösképpen a fejedelem által is pártfogolt székelyföldi plébánosok nősültek vagy tartottak nyilvánosan ágyast. (TÓTH István György 2005, III, 1801, 2027, 2029.) A nős és/vagy ágyasságban élő plébánosok „összeesküvése” akkora felháborodást váltott ki a kézdivásárhelyi római katolikus egyházi és világi körökben, hogy Cserei János két, nagyjából egyező tartalmú feljegyzést is készített az esetről. (*Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 30^v–30^v, 32^v.) Protocollum = az esperességek és az egyházközségek jegyzőkönyve.

⁹³ KÁL, *Korda cs. lvt.* Az adatot ezúton köszönjük meg Dani János főkutatónak.

⁹⁴ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 29^v–30^v. Más források szerint I. Rákóczi György 1635. október 28-án fejezte be a sepsiszéki hadiszemlét, és másnap reggel elindult Kézdivásárhelyre, ahol október 29. és november 3. között,

hat napon át tartott hadiszemlét. November 4-én már Kászon-újfaluban, 5-én pedig már Csíkszentkirályon volt. (*SzOkl Ús*, V, 8.) A fejedelem 1635. november 1-jén Kézdivásárhelyen ült törvényt az uzoni lustrán meg nem jelenő uzoni Ambrus Bálint fölött, akit feleségével és gyermekeivel együtt Béli Kelemen és árvái örökös jobbágyává tett. (KÁL, Fond 324, *A Béli család iratai*, Nr. 82, 3, Az adatot ezúton köszönjük meg Csáki Árpádnak.) Az eltérés azt jelentheti, hogy Cserei János deák utólag, emlékezetből készítette feljegyzését e fontos eseményről.

⁹⁵ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 32^v.

⁹⁶ MVH, I/I, 100–130.

⁹⁷ BOROS Judit 1976–1977, 490. Az *erlium* nyomdahiba – az *etiam* elírása – vagy a felirat rongált voltából következő hibás olvasat eredménye.

⁹⁸ MOL, F 1, XV, *Liber Regius Gabrielis Bethlen et Georgii Rákóczi I.*, 107.

⁹⁹ Uo., IV, *Liber Regius Sigismundi Rákóczi*, 39.

¹⁰⁰ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 125^v, 132^v; *SzOkl Ús*, V, 170; CSEREY Gábor 2000, 7–11.

13-án, kakasszókor tért vissza a baróti vizitációból.¹⁰¹ Lehetséges, hogy azután mindjárt Kolozsvárra utazott, mert az advent második vasárnapja utáni pénteken éjfél után egy órakor Baróti Cserei János deák nagy szomorúságban Kolozsváron tartózkodott.¹⁰²

Az 1640-es esztendő májusának 12. napján Cserei János deák elmerengett azon, hogy immár tizenegy éve viseli a kézdiszentléleki rektorságot.¹⁰³ Valamivel korábban, 1640. március 4-én feljegyzí, hogy Kozmási Gergely deák öccse, Istók három forint, egy ing, egy lábravaló, egy harisnya, egy zeke és egy jó süveg évi fizetségért elszegődött János paphoz.¹⁰⁴ Nem tudjuk, az akkortájt Kézdiszéken is szolgáló vagy megforduló négy János pap – Gyergyai János, Benkes János, Sükösd János és László János – közül melyik fogadta fel Kozmási Istókot.

Cserei János deák feljegyzésre érdemesnek tartotta azt is, hogy 1640. május egyik meg nem nevezett napja éjfél óráján Kálnoki Istvánné Béli Annának kislánya született, akit valószínűleg ő keresztelt meg, és hogy május 23-án Csereiék komaasszonyának, szentléleki Voloncs Mártonnának született egy kislánya, akit június 4-én Barbarának kereszteltek.¹⁰⁵ (Csereiék számos szentléleki családdal ápolhattak jó viszonyt, így a szerzteágzó Orbai családdal is: ez a családnév szintén előfordul a feljegyzésekben.¹⁰⁶)

Mint már jeleztük, Cserei János deák igen fontos vagyoniügyi ügyleteknél is közreműködött. Ezt és Csereiék lemhényi kapcsolatainak folytonosságát is bizonyítja az *Énekeskönyv* 1640. június 13-án kelt bejegyzése: lemhényi Nagyobbik Zsigmond István – valószínűleg azért, mert vissza akarta váltani vagy vásárolni a Tarnóczy Sebestyén által 1614 és 1619 között megvásárolt jobbágyait – honn nem létükben törvénybe idéztette szentléleki házuktól Kézdivásárhelyre Vitéz Lászlónét és Haller Péterné Tarnóczy Sárát, Mátis János, Csintalan Gergely és Csintalan István előtt, bár Bod István formai hibát talált az idézőlevélben.¹⁰⁷ A perbehívás előzménye az volt, hogy Tarnóczy Sebestyén feleségét, Károlyi Zsófiát és leányukat, Tarnóczy Sárát 1630. január 14-én, Szentléleken kelt végrendeletében kézdiszéki (lemhényi, gelencei, feltorjai, kézdivásárhelyi, kiskászoni) és Fehér vármegyei (kantai, karatnai, peselneki) jószágai örököséivette.¹⁰⁸ Miután Tarnóczy Sebestyén

elhunyt, özvegye férjhez ment Vitéz Lászlóhoz, és 1639. május 6-én szentléleki kastélyában Peselneken lakó Kövér Mihály, Esztelneken lakó Szacsvai János és Cserei János szentléleki iskolamester kézenfogott közbírák jelenlétében leányának, Tarnóczy Sárának, és vejének, Haller Péternek ajándékozta szentléleki, sárfalvi, peselneki és voláli birtokait. Cserei János nemcsak az ajándékozási-adományozási ügylet egyik kézenfogott közbírája volt: a kor szokásainak és előírásainak megfelelően, magát az okiratot is ő szerkeszthette meg nagy szakszerűséggel és talán az említett idézőlevelet is ő foglalta írásba.¹⁰⁹ Szentlélekre költözése alkalmával, 1629-ben, miután a helybeli plébánostól, a megyebírától, a szentegyházfiaktól és az esküdtektől átvette az iskolamesteri lakást és azon könyveket, iratokat, nyilvántartásokat stb., amelyeknek őrizete, vezetése és gondjuk viselése a mindenkori iskolamesterre hárult, illetve amelyekre hivatala folytatása során szüksége volt, nyilván tiszteletét tette a Tarnóczy-kastélyban, és felajánlotta szolgálatait, vagy pedig a kastély lakói hívták magukhoz, hogy közöljék vele elvárásaikat.

Az oklevél szereplői közül Vitéz Lászlóné, Tarnóczy Sára és Haller Péter irodalmi hőssé vált. Kemény Zsigmond 1853-ban sajtó alá rendezte Szalárdy János *Siralmas magyar krónikáját*, amely az oklevélben szereplő két asszony, Haller Péter, Zabolai Mikes János, Mikes Mihály és Mikes Kelemen történetét is tartalmazza,¹¹⁰ majd 1854-ben elkezdte megírni a témát feldolgozó *Özvegy és leánya* című regényét, amely 1855-ben jelent meg: Kemény Zsigmond regénye 1636-ban kezdődik.¹¹¹ Szalárdy János krónikájában nem szerepelnek pontos dátumok, de az általa megörökített, 1634 után lezajlott események egy részéről a kortárs Tatrosy György (1599–1653) némileg eltérő módon számolt be: „1638. Besztercen őszszel giules leön az hova ky hozak Moldovabol az Mikes Sigmond három fiait Mikes Mihalit, Janost es Palt kik illetlen magok viselesseert nem comparealvan az teorvenyre valo citalas eleott oda be szeöktek vala magoknak otalmat keresven, de onnetis az vajda mind kezbe ada eöket es teorveny szerent minden javokat el vesztven fejeketis sarzon valtak megh az apiokkal eggjütt. Az jovokat valoban ki tudvan keresni Uzony Mihály deak neü cancellarista deak”.¹¹²

¹⁰¹ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 85^o.

¹⁰² Uo., 82^o.

¹⁰³ Uo., 84^o.

¹⁰⁴ Uo., 85^o. Lábravaló = hosszú gaty; harisnya = posztból készült szűk nadrág, „székelyharisnya”; zeke = rövid posztókabát.

¹⁰⁵ Uo., 84^o, 85^o, 86^o.

¹⁰⁶ Uo., 156^o.

¹⁰⁷ *SzOkl Ús*, IV, 616; *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 84^o.

¹⁰⁸ TUDÓS S. Kinga 2003, 132–134. Tarnócziné egyes adatok szerint kálvinista volt.

¹⁰⁹ *SzOkl*, IV, 271–272.

¹¹⁰ SZAKÁLY Ferenc 1980, 159–161.

¹¹¹ NAGY Géza 2008, I, 121; KEMÉNY Zsigmond 1967, 371–376; SZAKÁLY Ferenc 1980, 64–66; NAGY Miklós 1972, 135–137.

¹¹² DOMOKOS Pál Péter 1957, 258. Uzoni alias Mark Mihály deák, II. Rákóczi György *Secretariussa* 1645 táján hunyt el Brassóban, ahol a magyar templomba temették. (DOMOKOS Pál Péter 1957, 261.) Az ügy kivizsgálásában valóban döntő szerepe volt Uzoni Mihály deáknak. (*EOE*, X, 155.)

Mikes Kelemen nem vett részt a szentléleki Tarnóczi-kastély lerohanásában és Tarnóczi Sára elrablásában, Szalárdi őt Mikes Pál helyett szerepeltette. I. Rákóczi György fejedelmünk 1637. december 1-jén Segesvárról levelet írt Mikes Zsigmondnak, feleségének és fiaiknak, Mihálynak, Jánosnak és Pálnak, mindnyájukat felszólítván, hogy Tarnóczi Sárát tisztességesen és tisztaságban, sértetlenül és bántatlanul adják ki, ha nem akar Mikes János felesége lenni, ha pedig valamelyik fiúnak a lányhoz házasság színe alatt követelése volna, azt törvény útján érvényesítse, amire a Mikes fiúk megátkozottan válaszoltak.¹¹³

Tarnóczy Sárának és Haller Péternek fennmaradt egy-egy színes ábrázolása. Az öltözékek valószínűleg valóban korhűek, de az ábrázolások hitelessége az azokat közlő kutató állítása ellenére kétes: ugyanazon kutató szerint ugyanis a Hallerek családkönyve 1650 körül, valószínűleg Tarnóczy Sára halála után került Erdélybe.¹¹⁴ Az öltözékek korhű voltában azért nincs okunk kételkedni, mert annakidején az értékes ruhákat sokáig őrizte a család és – többnyire átalakítva – viselték is az utódok,¹¹⁵ abban a korban pedig – színpompás öltözkük miatt – több vándorfestő és utazó is megörökítette a különböző rendű, foglalkozású és életkorú erdélyi lakosokat. (Az öltözék milyenségét és minőségét Apor Péter szerint döntő módon ez a három tényező határozta meg.) Teljességgel nincs kizárva, hogy kettőjükről portré készült volna, mert Tarnóczy Sára nagyapja már 1584-ben is térképrajzoló alkalmazott vitás földterületekről folytatott pereiben,¹¹⁶ de erre semmilyen bizonyíték nincs, amint arra se, hogy ha ezek a portrék valóban elkészültek volna, fenn is maradtak és azonosak volnának a Hallerek családkönyvében levőkkel.

Cserei János deák időrendben következő bejegyzése szerint Béli János 1640. október 21-én reggel nyolc órakor „haita az Caluinista uallasra Bodolat, es Nijent”: a bodolai templomot Nemes Tamás háromszéki főkapitány, Herseli Kristóf brassai főbíró, Kálnoki István és Henter András adta át a prédikátoroknak Gelencei Kozma Péter főesperes, Budoli Péter altorjai plébános és Cserei János deák, senior jelenlétében. Cserei azt állítja, hogy az oltárt és

a (szent)képeket kihányták a templomból.¹¹⁷ Más forrás szerint azonban az erdélyi református püspökség az áttérés fejében engedélyezte a bodolai és nyéni gyülekezetnek az egyik oltár megtartását, továbbá a böjtöt és a szentek kultuszát, tiszteletét is.¹¹⁸ (Rudolphus Bzentsky brassai jezsuita páter egyébként később így jellemezte a 17. század első felének háromszéki felekezeti viszonyait: „1699. január 31. ...pagi Catholici... in Háromszék circiter tres et viginti, ubi Pagi aliquot in haeresim prolapsi Processiones Sacras adhuc instituunt, volentes Progenitorum Suorum Catholicas Consuetudines continuare.”¹¹⁹ (Háromszéken, ahol kb. huszonhárom katolikus falu van, némely eretnekségbe esett falvakban még most is Szent Körmenetet rendeznek, folytatni akarván katolikus őseik hagyományát.)

Időrendben következő feljegyzése 1644. június vagy július 30-án kelt, midőn délután 3 órakor „lőn az nagi szel”,¹²⁰ 1646. november 21-én pedig elkezdte feljegyezni egy számunkra ismeretlen személy halálának körülményeit: „Anno do[mi]ni 1646 die 21 nove[m]bris [...] die praesentationis B[eatae] M[ariae] V[irginis] obiit”.¹²¹ A haláleset az 1646 *Szent János [nap] tájában* kezdődött, és a *Nagy halál*-nak nevezett pestissal lehet összefüggésben.¹²² (Cserei János érdeklődése az időjárás és a betegségek iránt máshol is tetten érhető.)

Az 1640-es évek végén Cserei János valószínűleg Lemhényben is deákoskodott: 1648. július 23-án Kézdivásárhelyen azzal vádolták meg, hogy néhai (Kászoni) Ferenczi András pap nevében, illetve pecsétjével hamis végrendeletet csináltat. Ő azzal mentette magát, hogy András paptól mindenekben teljhatalmat kapott, a végrendeletet az ő utasítására írta és pecsételte le. Lehetséges, hogy akkor már papi teendőket is ellátott, előbb a lemhényi plébános káplánjaként, majd választott lemhényi plébánosként.¹²³ (A lemhényi templom a gazdagabbak közé tartozhatott, mert 1619-ben egy saját jobbágya is volt.¹²⁴) Ezt a feltevést az *Énekeskönyv*ben olvasható sajátkezü bejegyzése támasztja alá: „Finita suffragia p[atris] Joanne[m] Czereij seniore[m] ipsa die Do[mi]nica Rogatione[m] Anno D[omini] 1650:

¹¹³ THALY Kálmán 1862, 101–103. A per 1884-ben közzétett, 1638. május 10-én kelt legfontosabb dokumentuma tizenkét, többnyire huszonéves személy tanúvallomását is tartalmazza: hárman a Károlyi család, ketten más háromszéki családok szentléleki jobbágjai voltak, de vallomást tett néhány helybeli gyalogszékely és egy kiskászoni személy is. (EOE, X, 19–21, 155–165.)

¹¹⁴ BONCZ Ödön 1886, 115–118.

¹¹⁵ COROI Artur 2003, 121, 129–130.

¹¹⁶ *SzOkl*, IV, 90–93. 1584. december 14.

¹¹⁷ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 86. Nemes Tamás Hidvégen és Héjjasfalván is minden eszközt felhasználta a más vallásúak, elsősorban az unitáriusok kálvinistává tételére. (NAGY Géza 2008, I, 131–132, 229.)

¹¹⁸ POKOLY József 1904–1905, II, 155; NAGY Géza 2008, I, 134, 312; *Új Magyar Múzeum*, 9. évf., I. kötet, 208–210. Az áttérésben azonban a források tanúsága szerint bizonyára volt némi nyomásgyakorlás.

¹¹⁹ BZENTZKY, Rudolphus 1699, 92.

¹²⁰ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 45. A hónap nevének csak az első két betűje olvasható.

¹²¹ Uo., 85.

¹²² VESZELY Károly 1860. 149, 153.

¹²³ SÁVAI János 1997, 1/127, 134. Megválasztásában nyilván felesége rokonainak is nagy szerepük volt.

¹²⁴ *SzOkl Ús*, IV, 617.

in Schola Lemhenijen[se] mp.”¹²⁵ Cserei János következő feljegyzése talán lemhenyi plébánossága első bizonyítéka: „Anno 1650” (az utolsó két számjegy olvasata elmosódottságuk miatt bizonytalan) „die 25 Dece[m]bris Ne[m]pe Joanni Bögözi Juniori de Almas. Defunct[us] est Joannes Beogeozi 1650 feria 2[secun]da rogatione[m]”.¹²⁶ Az előbbi bejegyzés szerint Cserei János 1650-ben Húsvét utáni ötödik vasárnapon a papi címet viselte a búzaszentelő körmeneten.¹²⁷

Itt kénytelenek vagyunk egy kis kitérőt tenni. Cserei János, mint láttuk, valószínűleg már 1650 előtt odahagyta a szentléleki római katolikus egyházközséget, *parochia Szentlelekiensis, ampla et primaria in tribus sedibus*, ahol – annak ellenére, hogy az esperes és minden plébános ágyast tartott, a vikárius pedig velük szemben tehetetlen volt, mert a protestáns egyházak és a fejedelem is őket támogatta – egy 1650-ben kelt jelentés jezsuita rezidencia létesítését is elképzelhetőnek tartotta.¹²⁸ Nem tudjuk, pontosan hol és milyen minőségben szolgált akkoriban, de ugyanazon évből fennmaradt a következő adat: „1650. Czerey Janos Deak junior hatolykai schola mester”.¹²⁹ Mint láttuk, Cs. Bogáts Dénes egy 1680-ban Hatolykán működő Cserei János nevű iskolamestert említett, de az általa megőrzött adat forrása elpusztulhatott 1945-ben a zalaegerszegi állomáson, ezért ma már nem azonosítható. Úgy véljük, hogy az 1650-es adat elírás vagy az évszám, vagy a *junior* szó esetében. A fentebbi, Lemhenyben kelt feljegyzésben nem egyértelmű, hogy Cserei János deák a *senior* címet vagy a *senior* = *idős*b szót írta a neve után, amellyel némelyek tévesen azonosítják: mindkettőt rövidített formában is használták (*sen.*; *jun.*), így egy figyelmetlen másoló könnyen elírhatta. A kérdést

a forrásadatok elégtelensége miatt nyitva kell hagynunk, de megjegyezzük, hogy ha 1650-ben Hatolykán valóban működött volna egy ifjabb Cserei János nevű deák és iskolamester, az a mi deákunknak egyik, az 1620-as évek végén született fia lehetett, és – valószínűleg 1650-ben vagy 1651-ben – el is hunyt: ezzel volna magyarázható, hogy Csereiék 1651-ben született fiúgyermeküket is Jánosnak keresztelték.¹³⁰

A következő önéletrajzi bejegyzésében Cserei János már biztosan felszentelt papként mutatkozik be: 1652-ben, Márk evangélista ünnepén, április 25-én mondotta el első miséjét az almási kápolnánál.¹³¹ (Az almási kápolnára vonatkozhat a következő, keltezetlen 17. századi adat: *Az Almási mezőben az Kápolna széken*.¹³² Az almásiakat 1765-ben is Lemhenyben anyakönyvelték.¹³³) Az 1652. szeptember 19-én kelt feljegyzés azonban nem biztos, hogy rá vonatkozik, bár Kelemen Gergely deák lemhenyi iskolamester volt: „Ludimagistrum praefati Patris Joannis... nomine Gregorium Literati, aliter Kelemen”.¹³⁴ Akkortájt vagy nem sokkal korábban szentelhettek pappá több nős férfit: az új páterek „vicarius híre és akarata nélkül papságra mentek”, de nem akarták alávetni magukat a vikáriusnak és a kánonoknak.¹³⁵

Egy polyáni perben 1653. január 4-én Pécsi István papról azt vallották, hogy kijelentette: „Czerei Mihaly Uram igen regnal most r[a]jitunk”.¹³⁶ Az idézet az 1628-ban Kézdiszéken tartózkodó vagy lakó későbbi görgényi főudvarbíró, majd csíki főkapitány Madéfalvi Cserei Mihályra vonatkozik.¹³⁷ (Baróti Cserei János és Madéfalvi Cserei Mihály kapcsolatáról egyelőre semmit se tudunk.)

Cserei János lemhenyi plébánosként – Gyergyai János főesperes mellett – tagja volt az 1656-os vizitatori testületnek.¹³⁸ Seniorként korábban is tagja

¹²⁵ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 101^v.

¹²⁶ Uo., 88^v. Almás Lemhenyvel szomszédos.

¹²⁷ Az *Énekeskönyv*ben a búzaszentelő körmenetek egyik akkori szabálya is olvasható: „Suffragia de p[ro]cessionibus in diebus Rogationu[m] I: fit de sancto ad cuius Eccl[esi]am fit p[ro]cessio”. (*Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 93^v.)

¹²⁸ BENDA Kálmán – KENÉZ Győző 1989, 211, 215–216. A forrásra Csáki Árpád hívta fel a figyelmünket, amiért ezúton mondunk köszönetet. *Parochia Szentlelekiensis, ampla et primaria in tribus sedibus* = Háromszék (katolikus) egyházközségeinek legnépesebbike és legtekintélyesebbike a szentléleki.

¹²⁹ SÁL, Fond 74, *Czerey Jánosné Zathureczky Emilia gyűjteménye*, Fasc. II, 150. Csáki Árpádnak ezúton köszönjük meg az adat rendelkezésünkre bocsátását.

¹³⁰ Az akkori névadási szokások egyikét lásd a 20. jegyzetben, Cserei János hatolykai iskolamester adatait pedig 23–25. jegyzetnél.

¹³¹ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 103^v; SÁVAI János 1997, 1/133. Almáson nem volt templom, csak kápolna: a papi szolgálatot a lemhenyi plébános látta el.

¹³² MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.*

¹³³ MOL, O 105, *Almási Szabó család lvt.*

¹³⁴ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia*

Aporiana. Ez a címe Apor Péter *Lusus mundi*ja két, Altorjai Márton Miklós deák által letisztázott, a Kazinczy Gábor által közöltől eltérő tartalmú, be nem fejezett változatának: a kéziratok lapszélein Apor Péter sajátkezű javításai és kiegészítései olvashatóak.

¹³⁵ SÁVAI János 1997, 1/125; VESZELY Károly 1860, 307, 313. Az új papok felszentelése a moldvai Bákóban is történetelt: 1654-ben a bákói római katolikus püspök 11 nős férfit szentelt pappá. (TÓTH István György 2005, III, 2027.)

¹³⁶ SÁVAI János 1997, 1/126.

¹³⁷ TÜDŐS S. Kinga 2003, 130–131. Madéfalvi Cserei Mihály 1628-ban Károlyi István egyik *testamentáriusa* volt. Akkortájt köthetett szorosabb ismeretséget az Apor családdal és ismerkedhetett meg jövődöbéli feleségével, Apor Ilonával, hacsak nem már Apor Ilona férjeként lakozott akkortájt Kézdiszéken, valószínűleg Altorján.

¹³⁸ SÁVAI János 1997, 1/127. A Háromszéki főesperesség legrégibbi ismert egyházlátogatási jegyzőkönyvei a csíksomlyói és a kantai iskola történetében felhasznált források szerint az 1634 és 1659 közötti időszakot ölelik fel. (SÁVAI János 1997, 2/446.) Ezt használhatta fel Apor Péter is a *Lusus mundi* befejezetlen és kiadatlan változatának megírásához. (MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*.)

volt különböző háromszéki római katolikus papi testületeknek, így maga is befolyásolhatta paptársai életének és tevékenységének megítélését.

II. Rákóczi György 1657 januárjában elindult szinte a teljes erdélyi haderővel – szövetségben X. Károly svéd királlyal és a kozákokkal – megszerezni a lengyel királyi koronát. Hadjárata kudarcba fulladt: júliusban megalázó békét kötött a lengyelekkel, 300 főnyi kíséretével visszatért Erdélybe, míg a had zöme Kemény János fővezérel együtt tatár fogságba esett. Erdély csaknem öt évig (1657–1662) a török és tatár csapatok dúlásaival tetézett polgárháborúk anarchiájába fulladt.

Ebből a zűrzavaros időszakban való az egyik utolsó, általunk fellelt adat, amely lemhenyi és kézdialmási plébánosként mutatja be Cserei Jánost: 1659. május 2. *Patre Joanne Cserei*.¹³⁹ Ez a dátum igen nagy fordulatot hozott az életében. László János generális vikárius és Tusa Mihály háromszéki főesperes 1659. április 7-én Szentléleken vizsgálatot indított a nős és/vagy ágyasságban élő plébánosok ügyében: 1659. május 2-án Felvinczi Ferencz, Hatolkai Demeter és Patzai György elzárásra ítéltettek, mert nejeiket nem akarták elbocsátani.¹⁴⁰ Úgy tűnik, Hatolykai Demeter és Patzai György meggondolta magát, mert Cserei János és Pécsi István plébánossal együtt hivatalos okiratban, ünnepélyesen és súlyos átok alatt kötelezte magát nemcsak a feleségétől való örök időkre szóló elválásra, hanem a vele való mindennemű közvetlen vagy közvetett kapcsolat teljes beszüntetésére is. Ezt az okiratot érdemes teljes terjedelmében idézni:

„1659. V. 2. Sub iisdem Regiis eadem die, possessioneque in praesentia Spectabilis ac Generosi Domini Clementis Mikes, supremi Capitanei Sepsi, Kézdi et Orbai, Francisci Mihálcz V[ice] J[udice] Regii sedis Kézdi de Polyán et Joannis Szacsvai de Esztelnek nobilium sequentes literae sunt confectae: Mi Cserei János pap, és Pécsi István pap, és Patzai György pap adjuk tudtára mindeneknek, a kiknek illik, ez levélünknek rendiben, hogy in anno praefato, die et loco superius denominato, mi is magunkba szállván, és papi tisztünk- s kötelességünkről meggondolkozván az Concilium Tridentinum szerint mindenekben élni akarván, szabad akaratunk szerint feleségünktől, melyekkel eddig hitünk s canon ellen éltünk, elválunk in perpetuum, soha nem beszélünk, nisi honestis et oculatis testibus, házakot nem frequentáljuk, semminemű commerciumot velek nem institualunk, soha nem is redeálunk többször az elhagyott asszonyokhoz. Isten minket úgy segéllyen, sem pediglen másokat nem

requirálunk arról, nem is szólunk senkinek, hogy papi kötelességünk és canon ellen feleségünkhöz redeálnánk. Ha pedig fogadásunkat vagy in parte, vagy in toto violálnánk, eo facto egy vagy két bizonyság comprobálná, sine ullo juris processu megfogattasunk, in perpetuum detentioban legyünk. Hogyha pediglen reincurrálnánk az causaban, ezen dologban pert soha ne indíthassunk, hanem akarmi névvel nevezendő circularis tiszt úr vagy nemes ember által intercipiáltathassunk. Ha pediglen kötelességünkhöz magunkat nem tartanók, a föld mint Chore Datant és Abiront elnyeljen, az Istennek minden átka reánk szálljon, menyországból Lucíferrel kizárassunk, az lelkünk ne üdvözüljön, a testünket a föld bé ne fogadja, az angyal ne várjon, Atya, Fiu, Szent-Lélek úgy segéljen, hogy azt mindenekben praestáljuk, a mit hitünk szerint subscribáltunk anno, die ut supra.

Stephanus Pétsi consentiens in omnibus m[anu] p[ro]pria].

Joannes Cserei subsripsi.

Georgius Patzai consentiens in omnibus juxta fidem meam.

Demetrius Hatolykai consentiens in omnibus punctis.”¹⁴¹

A fenti okiratban nincszó a plébánosok már többnyire nagykorú és/vagy családos gyermekeiről, így lehetséges, hogy azokkal kapcsolatban maradhattak, bár ez magában hordta a gyermekek anyjával való kapcsolat lehetőségét és kockázatát is. Az eseményről, amely Gyergyai János esperesnek, a háromszéki nős plébánosok vezéralakjának végzetét is jelentette, mások is beszámoltak. (1699. január 31. „8. Illegitimus Archi=Diaconus Uxoratus decollatur, et Conjugia Sacerdotum cessant. Ex fictis illis conjugatis Sacerdotibus nequior Joannes Gyergyai Parochiali munere non contentus, Archi=Diaconatum in tribus Sedibus Háromszék dictis, ambiebat, quem per Haeretica patrocinia ab Haeretico Pr[inci]pe Rákóczi impetravit ad vitae dies, Patentibus Literis communitus. Exinde caepit Ecclesiae Jura, Canonesque convellere, nova statuta condere, nec pati coelibem in Háromszék Sacerdotem. Creatus Autem Supremus Capitaneus A[nno] C[hristi] 1659 Clemens Mikes Nobiles Catholicos convocavit praesentemque Joanne László G[enera]li Vicario, et Michaele Tusa Archidiacono Catholico /:qui dein Societ[a]tem JESU ingressus huc rediit magna operatus pro Gloria DEI:/ consilium iniit, quo pacto possent Sacerdotes Uxorati eliminari? Conclusumque est ut Coactam in Szent Lélek Sacra Congregatione, Uxorati

¹³⁹ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*. Ugyanezen kéziratban ugyanezen dátumon Patzai György és Pécsi István páter is szerepel.

¹⁴⁰ VESZELY Károly 1860, 314.

¹⁴¹ Uo., 314–315; MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*. Különös, hogy Hatolykai Demeter neve az okiratban nem szerepel, de azt egyetértőleg aláírta.

Sacerdotes, ...radus Officio, ac dignitate privarentur; quod et factum est: ut Joannes Gyergyai, illegitimus Archi=diaconus, multorumq[ue] Scelarum reus, judicialiter convictus, abductus est vinctus in Csík ad Arcem Szereda, ubi in carcere aliquot diebus detentus, priusquam a potentioribus haereticis, praesertim Paulo Béldi, eliberationem obtinuisset, jussu Clementis Mikes ante Portam Arcis est decollatus. Sic Sacerdotalib[us] conjugii, malim dicere Sacrilegis adulteriis, per auxilium Dei impositus fuit finis.¹⁴²)

Cserei János deák 176 levél (352 lap) terjedelmű, többször említett *Énekeskönyvében* a latin és magyar nyelvű, néhol kottázott egyházi énekeken, zsoltárok, különböző tartalmú és célú imádságokon és verseken kívül zömükben magyar nyelvű szónoklat- és áldásszövegeket, evangéliumi idézeteket, nemesek és közrendűek számára írt halottbucszótokat, példabeszédeket, tanmeséket, ételrecepteket és egyéb szövegeket, egy ismeretlen tárgyú pénzügyi elszámolást, egy, nem a Cserei családra vonatkozó genealógiai táblázatot és egyéb szövegeket is találunk.¹⁴³ némelyik szöveget talán maga szerezte és kottázta. Az *Énekeskönyvben* iniciálénak kihagyott helyeket és három szép iniciálét is találunk: a szokásos tollpróbák se hiányoznak.¹⁴⁴ (Az *Énekeskönyv* lapjai eredetileg számozatlanok lehettek, bár az 56^t laptól a 80^t lapig eredetinek tűnő 17. századi számozással találkozunk.) A zenetörténészek figyelmét leginkább az *Énekeskönyvben* olvasható, kottákkal illusztrált, *De musica* című zeneelméleti szöveg keltette fel, amelynek leírását-másolását 1636 októberének közepén – a Szent Lukács evangélista ünnepe előtti hétfőn, délután 5 órakor – fejezte be¹⁴⁵ (ha a bejegyzés, mint véljük, erre vonatkozik), az irodalomtörténészeket Balassi Bálint két verse teljes, illetve nem teljes másolata (a másodikat valószínűleg egyik hivatali utódja, Bede András iskolamester másolta be az *Énekeskönyvbe* 1668-ban¹⁴⁶), a néprajzosokét és

a táplálkozástörténet kutatóiét pedig a megörökített betlehemes játék¹⁴⁷ (a ma ismert legrégebbi magyar nyelvű – a szakirodalomban Szentlélekiként számon tartott, Lukács evangéliumán alapuló – betlehemes játékot minden valószínűség szerint Cserei János deák másolta be az *Énekeskönyvbe*¹⁴⁸), illetve az ételreceptek szövege.¹⁴⁹

A *Kiben bűne bocsánatáért könyörgött akkor, hogy házasodni készült – Balassi Bálint nevére – Az nótája: Bánja az Úristen*¹⁵⁰ másolata keltezetlen: Cserei János deák úgy tudta vagy vélte, hogy Balassi eme verse Szent Dávid király 15. zsoltárának a summájából (*Domine ne in furore tua arguas – Isteni félelemről és jó életéről való tanúság*) ihletődött.¹⁵¹ A Cserei szellemi arculatához jól illeszkedő vers Balassi nyomtatásban legkorábban megjelent *Istenes versei* közé tartozik, amelyek az unitárius énekeskönyveken keresztül is ismeretesek voltak Erdélyben: kéziratban terjedő változatból került be az erdélyi unitárius énekeskönyv I. és II. kiadásába (1600, 1605–1607) és Hajnal Mátyás jezsuita imádságos könyvébe (1629). A hivatalos református énekeskönyvbe is bekerült 1640-ben és 1642-ben.¹⁵² A viszonylag korainak tekinthető másolat a költő műveinek háromszéki ismertsége – továbbá az unitárius és kálvinista könyveknek az itteni katolikusokra gyakorolt hatása – fontos bizonyítéka: Balassi *Istenes versei* első bártfai (1632 és 1635 között) és bécsi képes (1632 és 1635 között) kiadása és az azokat követő továbbiak is protestáns színezetűek voltak, de még a katolikus jellegű nagyszombati képes kiadás (1699) szövegét is egy késői protestáns kiadásból vették át.¹⁵³ Korántsem biztos, hogy Cserei János deák nyomtatott példányból másolta ezt a verset, bár Csákány János vagy György deák 1635 után magával hozhatta a verset tartalmazó kötetet magyarországi útjáról, és egy ilyen kötetet más úton is beszerezhetett, vagy 1640-ben, kolozsvári tartózkodása idején meg is vásárolhatott, de Balassi versei a 17.

¹⁴² BZENTZKY, Rudolphus: 92^v, 93^r. Lásd Apor Péternek az ezen eseményre utaló sorait a Tusa Mihályról szóló szócikkben is.

¹⁴³ Az *Énekeskönyv* kissé hiányos leírása – némely olvasati hibákkal – megtalálható a *RMKT*, XVII/7, 625–626. lapján. A *RMKT*, XVII/7, 9. és 11. kötet közli az *Énekeskönyv* néhány szövegét is. Annak részletezése, hogy melyik szöveg kinek a kézírása és mikor íratott le, amint 8. jegyzetünkben is megírtuk, meghaladja témánk kereteit.

¹⁴⁴ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 110^v, 111^v, 118^v, 124^v, 125^v, 133^v.

¹⁴⁵ Uo., 88^r. A *De musica* eredetijének kutatása – mivel az *Énekeskönyvben* olvasható szövegnek Cserei János deák csak az általunk feltételezett másolója, kompilátora, de nem szerzője – nem érdektelen feladat, de meghaladja témánk kereteit. Az *Énekeskönyv* egyik kottájának sorai közé beírták az 1640. évszámot.

¹⁴⁶ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 11^v, 33^v–48^r, 79^v, 137^v, 142^v, 174^v, 175^r.

¹⁴⁷ Uo., 134^r–137^v. Közlés: SCHRAM Ferenc 1964, 497–502.

¹⁴⁸ SCHRAM Ferenc 1964, 497–502. (*Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 134^r–137^v.)

¹⁴⁹ Közlés: CSEREY Gábor 2000, 7–11. Cserei János deák valószínűleg lemásolta valaki számára az *Énekeskönyvben* lévő ételrecepteket, mert a következő mondatot szúrta be közéjük: „Most teöbbit Nem Irhatok Ura[m] de oszta[n] ebed utan fel Jövök”. (*Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 22^r.)

¹⁵⁰ Lásd: ECKHARDT Sándor 1951, I, 78–79.

¹⁵¹ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 11^v, 12^v.

¹⁵² KLÖSZ Jakab 1640; BREVER Lőrinc 1642. (Lásd: ECKHARDT Sándor 1951, I, 7–8, 11–12.) Az utóbbira egyháztörténészek is hivatkoznak. (NAGY Géza 2008, I, 256.)

¹⁵³ ECKHARDT Sándor 1951, I, 9, 21. (E munka 10. és 21. lapján emlitenek egy 1664-es kassai, egy 1676-os pozsonyi és egy 1695-ös lőcsei kiadást is, az 1679-es bártfai kiadást pedig harmadik kiadásnak tekintik.); SZTRIPSZKY Hiador 1967, I, 107.

század folyamán még sokáig kéziratos másolatokban is közkézen forogtak. Balassi *Istenes verseit* Bártfán 1635 és 1640 között és 1679-ben, Váradon 1640 körül, 1646-ban, 1652-ben és 1652 és 1660 között, Lőcsén 1640 körül, 1670-ben, 1683-ban, 1693-ban és 1700-ban, Kassán 1665-ben, Pozsonyban 1676-ban (és a 17. században még egyszer), Kolozsváron 1677-ben, 1681-ben, 1691-ben, Debrecenben 1692-ben adták ki *Balassa Bálint és Rimai János istenes énekei* címmel, 1635 után Péczeli K. Imre *Istenes verseivel* együtt.¹⁵⁴

A katonáskodó székelyek lelkületéhez közelebb álló *In laudem confinium: (A végek dicséretére) Egy katonaének – Az Csak búbánat nótájára* az említett bécsi képes kiadáson, a két unitárius, a jezsuita és a két református énekeskönyvön kívül – bár nem Istenes vers – Balassi verseinek fentebb felsorolt kiadásainak mindegyikében megtalálható.¹⁵⁵ Tekintve az 1668-as másolási kelteztést, van némi valószínűsége, hogy az 1632 és 1665 között megjelent nyolc kiadás valamelyik példánya Cserei János és/vagy Bede András kezébe – vagy birtokába – került, de nehéz volna megállapítani, kéziratból vagy nyomtatott példányból másoltatott-e.

Az *Énekeskönyv* a 19. század eleji bejegyzések tanúsága szerint az ozsdolai Zsögön család birtokába került.¹⁵⁶ Bede András Cserei János pártfogoltjaként kerülhetett Barótról Kézdiszékre, 1635 után, felesége pedig valószínűleg Cserei János elsőszülöttje, Anna volt.¹⁵⁷ Nem tudjuk, korábban mely falvakban szolgált, de 1675-ben Ozsdolán találjuk,¹⁵⁸ ami magyarázatul szolgálhat az *Énekeskönyv*nek a Zsögönök birtokába való jutására. Az *Énekeskönyv* ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának egyik igen becses darabja. Az *Énekeskönyv*ben olvasható két népdaltörredék és egy népi halottsirató-ének töredéke az írásképp alapján inkább 19. századnak tűnik,¹⁵⁹ épp úgy, mint a lemhényi Bencze családra vonatkozó, keltezetlen feljegyzések, de az ozsdolai Vas Pálra és Vas

Miklósról vonatkozóak – bár ugyancsak keltezetlenek – bizonyosan 17. századiak.¹⁶⁰

Cserei Jánost – a gyakorlati okokon kívül – többek közt az készíthette saját kéziratos *Énekeskönyvének* elkészítésére, hogy bár bizonyára volt egynéhány nyomtatott könyve, például latin és/vagy magyar nyelvű Bibliája, énekeskönyve stb., az őt érdeklő könyveket anyagi vagy egyéb okokból kifolyólag nem sikerült beszereznie, így azokat pap- és deáktársaitól kellett kölcsönkérnie. A szerzetesek, papok és deákok egyébként mindenkor munkájuk fontos részének tekintették az írást, amely elsősorban a jelentős dolgok – Isten ígéje és a hozzá fűzött magyarázatok, liturgiai formulák, szertartások, tulajdonjogi ügyletek és rendkívüli események – rögzítésére szolgált, és mint ilyen, abban a korban, amelyben még kevesen művelték, az írás és művelője a szokás által is megerősített részese volt a hatalomnak.¹⁶¹ Cserei János *Énekeskönyve* írása közben is a hagyományok és a szokások által az írástudóval és az írással szemben támasztott igényeknek tett eleget. A kottázott énekek szövegét, valamint néhány más szöveg címét és/vagy kezdősorait például a minuszculákhoz hasonló betűkkel írta,¹⁶² talán mert azokat nyomtatott könyvből másolta, de többségüket folyóírással rögzítette: írásképe alapján úgy véljük, hogy például 1652-ben a látása már nem volt a régi, a keze sem volt már olyan biztos, esetleg épp beteg volt, vagy nagyon kimerült lehetett.

Ismeretes, hogy Erdélyben még a 18. században is a kéziratos könyvet, a könyvkötővel bekötött kódexet tekintették igazi könyvnek. Apór István kincstartó is elsősorban kéziratosokat gyűjtött, Apór Péter vagy Cserei Mihály egy évszázaddal Cserei János kora után se szorgalmazta írásai kinyomtatását, ilyesmi a jelek szerint eszükbe se jutott,¹⁶³ de még a 19. század első felében is kéziratosokat gyűjtöttek és cseréltek egymással az erdélyi írástudók.¹⁶⁴ Ebbe a sorba illeszkedik Cserei János előszeretete a kéziratos könyv iránt.

¹⁵⁴ SZTRIPSZKY Hiador 1967, I, 116, 117, 128, 140, 154, 165, 190, 191, 193, 199, 218, 220, 221, 239; SZABÓ Károly 1879, I, 498, 506, 517, 534, 566, 571, 578, 621, 637. Az utóbbi munka 180. lapján kérdőjellel említene egy 1604-es lőcsei kiadást is.

¹⁵⁵ ECKHARDT Sándor 1951, I, 112, 245.

¹⁵⁶ A Zsögön család tagjainak tulajdonítható változatos tartalmú bejegyzéseken kívül valamelyik családtag méhészeti tanácsokat is beírt az *Énekeskönyv*be. (Csereij János *énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 102^v, 104^r.)

¹⁵⁷ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 137^r, 142^v.

¹⁵⁸ COROI Artur 1998, 30.

¹⁵⁹ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 104^r, 127^r, 162^r.

¹⁶⁰ Uo., 148^r, 149^v, 157^r.

¹⁶¹ DUBY, Georges – LARDREAU, Guy 1993, 68–69.

¹⁶² *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 110^r, 111^v, 117^v, 118^r, 124^v, 125^v, 129^v, 131^v, 178^r. Minuszcula = a kódexírók és -másolók által használt, szépen formált kisbetűk, amelyek az első nyomtatott szövegek betűinek mintájával is szolgáltak.

¹⁶³ SZÁDECZKY Lajos 1903, VI–VII, XIV, XXXIII; I, 29, 42, 115–117, 205, 390, 413; II, 96, 157, 169–170, 208; KAZINCZY Gábor 1863, V, VIII, 7, 18, 21, 252, 254, 263–264, 296–299, 303, 305–309, 315–316, 330, 339–340; SZABÓ György – TARNAI Andor 1988, 407; BIRÓ Vencel 1935, 164.

¹⁶⁴ Felsőcsernátoni Bod Péter 1746-ban, tehát még Apór Péter életében levelet váltott Cserei Mihállyal, de sem az ő, sem az Apór Péter munkáiról nem tudott, míg Benkő József mindkettőjük munkáit ismerte, és hírt adott az Apór-kortárs, Apór Péterhez közelálló tollforgatóról, Altorjai Mihályról is. (BOD Péter 1982, 461–463; SZABÓ György – TARNAI Andor 1988, 51–54, 125–128, 129–130, 148–149, 301–305, 312–313, 314–319, 331–339, 359–360, 400–416.)

Szolgálati helyein más deákokhoz, iskolamesterekhez, rektorokhoz hasonlóan Cserei János bonyolította le mindenkorai egyházközsége teljes írásbeli ügyintézését, ő őrizte és vezette egyházközsége jegyzőkönyvét (Protocollum ecclesiae), egyházközsége bíróságának – a megyeszékének – a jegyzőkönyvét, számon tartotta az egyházközség tagjainak kötelezettségeit és azok teljesítését, az egyházi személyek jövedelmeit, a templom számára tett adományokat stb. Amennyiben ezen dokumentumok fennmaradtak, tanulmányozásuk nagymértékben elősegítené Cserei János pályafutásának, az illető egyházközségek életének, az egyházi épületek történetének stb. alaposabb megismerését. (Előfordult, hogy az egyházközség jegyzője egyszemélyben a faluközösségé is volt.)

Az *Énekeskönyv* megírásának okai közül nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az egyházi szertartások során felhangzó énekek betanítása, gyülekezetük kórusának vezénylése a deákok, iskolamesterek, rektorok legfontosabb feladatai közé tartozott. Cserei János deák nyilván nemcsak a maga gyönyörűségére szerzett nem mindennapi tudást és jártasságot az egyházi zene és ének terén, hanem ismereteit bizonyára felhasználta működése során is, és joggal feltehető, hogy maga is kitűnő énekes volt, talán valamilyen hangszerezen is játszott.

Cserei Jánosnak az ugyanazon községekben működő, eddig szóba nem került és általa nem említett kortársai közül az összeírások és más források alapján a következőket említhetjük meg:¹⁶⁵

- 1620. január 21. † *Balas Pap Kijzdi Zeki Zent Lelekij Predicator*; 17. század. É. n. *Balas pap Uram Zentlelekij*.¹⁶⁶

- 1633. november 19. *Kezdizeki Istvan Deak primipilus*.¹⁶⁷ (Lemhényben kelt iratban.) Talán azonos az 1635-ös lustrában Lemhényben szereplő lófőrendű István deák Cimbalmossal, akinek „Eőczje Mihali g[yalog] m[ustrált]”, a lófőrendű András deák viszont 1635 előtt elhunyt, de felesége és fiai még éltek.¹⁶⁸

- Szentléleken a gyalogrendű Deák Péter 1635 előtt hunyt el, örökségét öccse, István deák bírta; a gyalogrendű Dávid István deák ugyancsak 1635 előtt hunyt el, örökségét pedig Csengeri Balázs bírta a vármegyére.¹⁶⁹ Nincs kizárva, hogy Cserei János deák az utóbbi utódjaként került Szentlélekre.

- 1635. január 17. *Michael Beneő Almasi Kezdi Szeki m[anu] p[ropr]ia*. Bethlen Gábortól nyert címerlevelet: tanultabb ember lehetett, 1635-ben még nőtlen volt.¹⁷⁰

Háromszék főesperese 1642-ben Kászoni Miklós gelencei plébános volt.¹⁷¹ Cserei János nem említi, pedig kapcsolatban kellett lennie vele: 1648. szeptember 20. „† Kaszoni Miklos Pap Kezdi Szekbe[n] Eztelneki Parochus... Nicolaus Kaszoni”;¹⁷² 1652. szeptember 12. „P[atrem] Nicolaum Kászoni, quid in Processione, et Templo Szentlélekiensi praesente Patre Joanne serviverit”; 1659. április 7. előtt: *Nicolaus Kászoni Archidiaconus*.¹⁷³ Kászoni Miklóst 1651-ben lemhényi nős plébánosként említették, és egyes adatok szerint 1653. január 5-én már csak az özvegye élt.¹⁷⁴

Cserei János életéről több adatot nem találtunk, de életrajza itt nem zárul le véglegesen: a jövőbeli kutatók újabb adatokkal gazdagíthatják, és válaszolhatnak a nyitva maradt kérdésekre. A báróti Cserei család leszármazottai ismereteink szerint a 17–19. században katolikusok voltak, és közülük került ki Cserei Dániel báróti katolikus kántor: (1750. szeptember 28. *Daniel Cserei Cathol[ici] Relig[ionis] Cantor*.¹⁷⁵ Más adatok is fennmaradtak róla, de nem tudni, milyen családi kapcsolatban állt az 1752-ben ugyancsak Baróton szolgáló Cserei Pál kántorral.¹⁷⁶) Érdekes módon, a család protestánsként ismert nagyajtai ágából is eredt két római katolikus plébános-esperes: Nagyajtai Cserei József 1797 és 1809 között, a bátyja, Nagyajtai Cserei Imre pedig 1810-ben volt marosvásárhelyi plébános és marosi esperes.¹⁷⁷

¹⁶⁵ Nem soroljuk fel azon írástudó kortársait, akikről adatokat találni más kiadványokban. (SÁVAI János 1997, 1/109–140.)

¹⁶⁶ MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.*

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ *SzOkl Űs*, V, 177.

¹⁶⁹ Uo., 163. Deák Péter és öccse ismeretlen okból kétszer szerepel az összeírásban.

¹⁷⁰ MOL, P 2002, *Rétyi Székely cs. lvt.*; *SzOkl Űs*, V, 173.

¹⁷¹ VESZELY Károly 1860, 301–316, 374.

¹⁷² MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.* Már 1648. július 15-én is eszternelki plébános volt, de nem tudjuk, hol szolgált 1648. május 13-án. (SÁVAI János 1997, 1/119, 129, 132.) A katolikusok az

általuk szerkesztett iratokat gyakran kezdték kereszttel.

¹⁷³ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*.

¹⁷⁴ SÁVAI János 1997, 1/129–130, 135.

¹⁷⁵ MOL, F 393, *Specificatio Juxta Commissionem Excelsae Directricae Commissionis de dato Cibinij 28. 7[septem]bris. Anno 1750. Emanat[ae]. 2[secund]o Cantorum penes actuales Parochos servientium*.

¹⁷⁶ COROI Artur 1998, 13; VESZELY Károly 1868, 5, 7–9, 13–15, 17, 20–105.

¹⁷⁷ VESZELY Károly 1860, 369.

Fontosabb adatok a dolgozatban előforduló személyekről és családjukról

(Függelék)

Dienes Mátét 1614-ben és 1635-ben a baróti nemesek között tartották számon, és mivel ő maga Szentkatolnán tartózkodott az 1635-ös mustra idején, helyette a fia mustrált Baróton egy lóval. A baróti Dienes család tagjait a 17. században a nemesek és a lovasok között tartották számon: talán Középpajtáról származtak, ahol a hasonló nevű család tagjai 1602 és 1635 között szabadosok, lófők és jobbágyok voltak.¹⁷⁸

Orbán Gergelyt 1614-ben béna, nyomorult baróti szabadosként tartották számon: gyermektelen vagy csak leánya volt, mert 1635 előtti elhunyt után örökségét Pap János bírta.¹⁷⁹

Csákány Ferencet 1602-ben a lemhenyi szabadosok, 1614-ben a Petky idejebeli gyalogosok, 1619-ben a lófők, 1635-ben a régi lófők között tartották számon: 1619-ben négy ökre, négy tehene, három lova és egy fejekötött jobbágya volt. A lemhenyi Csákány család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok, a lófők és a jobbágyok között tartották számon.¹⁸⁰

Bede András a két baróti Bede János nevű gyalogszékely egyikének a kisebbik fia volt, 1635-ben még egy kenyéren élt apjával és Gergely nevű bátyjával: a két fiú akkor épp szolgálta. A baróti Bede család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok és a lófők között tartották számon: egyikük 1635 előtt elköltözött Marosszékere.¹⁸¹ A Bede családnak számos ága élt Baróton a 17–19. században, közülük három az 1700-as években római katolikus plébános lett.¹⁸² 1808. április 2. *Miklosvárszéki Baróti Bede Hector Ur Nemes Miklosvárszéki[ne]k hitess Assessor, Nobilis.*¹⁸³

Altorjai Apor István 1692-ben első ízben 12, másodízben 100 forintot adományozott a Thököly-járás által megkárosított baróti plébániának, Altorjai Mihály Miklós pedig ugyanakkor egy ezüst kelyhet és egy ezüst páténát csináltatott a *baróti templomhoz*.¹⁸⁴ Apor István kincstartó 1673 táján feleségül vette özvegy Csikszentgyörgyi Kelemen Istvánné Csintalan Zsófiát, Báthori Zsófia egykori udvarhölgyét, és I. Apafi Mihály 1676-ban Apor Istvánt nevezte ki az asszony három gyermeke gyámjává: Csintalan Zsófia 1678-ban hunyt el.¹⁸⁵

Szentmiklósi Mátyás valószínűleg Moldvában szolgált ferences szerzetesként, ezért nevezhették 1638-ban Oláh Mátyás-

nak, megjegyezve, hogy ágyasságban él. Legkésőbb 1633-tól szolgált Szentkatolnán, ahol 1638-ban 92 nős férfit találtott: még 1652. szeptember 12-én is ugyanott említették,¹⁸⁶ és valószínűleg 1653. december 9-én is ott szolgált, bár 1648. június 15-én mint ozsdolai plébános tűnik fel.¹⁸⁷

Gelencei Kozma Péter 1634-ben, majd 1637-ben – ekkor gelencei plébánosként – tűnik fel mint Háromszék főesperese,¹⁸⁸ 1638-ban pedig már a 150 nős férfit számláló Altorján szolgált,¹⁸⁹ de Cserei János feljegyzése szerint 1639. Húsvétvasárnapja utáni kedden visszatért lakni – és talán szolgálni is – Szentlélekre.¹⁹⁰ (1638-ban valószínűleg az ő nevét torzította el Leone da Modica jelentése: *Dominus Petrus Kaszonj, alias Kelenszi, archidiaconus.*¹⁹¹) Távollétében Szentléleken és filiájában, Kiskászonban, amelyek 1638-ban együttesen 132 nős férfit számláltak, **Csiszér Péter** szolgált, aki szintén szigorú cölibátusban élt.¹⁹² 1637. január 18. „Petrus Kozma Archidiaconus Trisedensis coelibem fuisset”.¹⁹³ Talán az ő fia volt az 1677-ben, a pestis idején, és az 1698-ban, a Kálnoki Sámuel szentléleki inventáriumában említett szentléleki Kozma Péter deák, Dimjén Kelemen feleségének és gyermekeinek egyik gyámja.¹⁹⁴

Vasmat Bálint úgy kerülhetett a filiáival, Almással és Csomortánnal 1638-ban 110 nős férfit számláló Esztelekre 1635 táján, hogy ismeretlen nevű nős plébános elődjének felesége még 1638 előtt elhunyt, ő maga pedig megvakult, és így tovább nem szolgálhatott.¹⁹⁵ Vasmat Bálint ágyasságban élő parochus 1638-ban Szarazpatakon és filiájában, Peselneken szolgált, ahol akkor összesen 120 nős férfi találtott. Korábban – 1635 előtt – Csöböröcsökre futott egy asszonnyal, és csak öt év eltelte után tért vissza a Székelyföldre: 1648-ban is ő a peselneki plébános, a fia Vasmat Péter.¹⁹⁶ Vasmat Bálint valószínűleg Csikszékéről került Kézdiszékbe, ahol Csikszentmihályon a Vasmat családnév 1602-től 1683-ig folyamatosan élt, míg a kézdizéki Martonfalván csak 1683-ban bukkan fel.¹⁹⁷

Kozmási Gergely deák, rector, schola mester valószínűleg azonos Kelemen Gergely deákkal, aki 1641. május hó elseje és 1652. szeptember 19. között szolgált Nagynyujtódon, időközben talán Lemhenyben és Almásban is.¹⁹⁸ Ha nem egyszerű névazonosságról van szó, Kelemen Gergely igen hosszú életű volt:

¹⁷⁸ *SzOkl Ús*, IV, 70, 370, 381; V, 18, 31; VII, 202, 303; VIII, 136.

¹⁷⁹ *SzOkl Ús*, IV, 381; V, 19.

¹⁸⁰ *SzOkl Ús*, IV, 52, 448, 615, 617; V, 177; VII, 209, 245.

¹⁸¹ *SzOkl Ús*, IV, 71, 381; V, 17–19; VII, 349; VIII, 136, 206; TUDÓS S. Kinga 2003, 174.

¹⁸² VESZELY Károly 1868, 7–9, 12–13, 16–17, 20–105, 192, 196.

¹⁸³ MOL, P 297, *Gyenge cs. lvt.*

¹⁸⁴ VESZELY Károly 1868, 106, 190.

¹⁸⁵ BIRÓ Vencel 1935, 17.

¹⁸⁶ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*; BAKK Pál 2001, 112; TÓTH István György 2002, II, 922–927. Stefano a Salina bosnyák obszerváns ferences szerzetes jelentése erdélyi egyházlátogatásáról, 1638. Veszely Károly nem említi.

¹⁸⁷ SÁVAI János 1997, 1/129, 131, 133.

¹⁸⁸ Uo., 1/117, 129, 132; VESZELY Károly 1860, 301–316, 374.

¹⁸⁹ TÓTH István György 2002, II, 922–927. Stefano a Salina

jelentése erdélyi egyházlátogatásáról, 1638.

¹⁹⁰ *Czereij János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 82^v.

¹⁹¹ TÓTH István György 1994, 253. Kiskászon Szentlélek filiája volt, a Kelenszi pedig nyilván a Gelencei torzítása, és nem zárható ki, hogy Kozma Péter pap kászoni születésű lett volna.

¹⁹² TÓTH István György 2002, II, 922–927. Stefano a Salina jelentése erdélyi egyházlátogatásáról, 1638.

¹⁹³ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*.

¹⁹⁴ TUDÓS S. Kinga 2003, 268–271; TUDÓS S. Kinga 1998, 211–216.

¹⁹⁵ TÓTH István György 2002, II, 922–927. Stefano a Salina jelentése erdélyi egyházlátogatásáról, 1638.

¹⁹⁶ Uo.; SÁVAI János 1997, 1/119–121, 148.

¹⁹⁷ *SzOkl Ús*, IV, 80–81, 517–519; VI, 208–209, 211; VIII, 29, 85, 190.

¹⁹⁸ MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.*; MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*; COROI Artur 1998, 29.

Altorján már 1603-ban is tanított.¹⁹⁹ Kelemen Gergelyre vonatkozik az 1641-es és az 1652–1653-as hibás olvasatú adat is.²⁰⁰ Kelemen Gergely deákot valamikor 1634 és 1659 között így említették: „Gergeli Deak alias Kelemen, ki mostan Kezdi Szekben Nyujtod Megjének oskola mestere”.²⁰¹ Kelemen Gergely 1651-ben és 1655-ben valószínűleg Szentléleken is szolgált.²⁰²

Damokos Tamást valamikor 1634 és 1659 között, talán 1649-ben *Tamas deak alias Damokos, Sarfalvi Oskola mesterként* említették.²⁰³

Altorjai Apor Lázár – az író Apor Péter nagyapja – az 1630-as években és az 1640-es évek elején Kézdiszék alkirálybírája volt, 1635-ben négy lóval mustrált az altorjai nemesek között. Végrendelete 1643. augusztus 11-én kelt: Apor Péter megemlítette, hogy Karatnai Könczei András „könyvébe” – egy kézirat naplóba – nagyapjának, Apor Lázárnak 1643. augusztus 15-én bekövetkezett halálát is feljegyezte. Anyjának, Apor Andrásné Lázár Borbárának 1619-ben még jobbágysai voltak Lázárfalván.²⁰⁴ Apor Lázár 1639. június 21-én I. Rákóczi Györgytől a gelencei Mikes-féle részjószágot kapta.²⁰⁵ (A Karatnai Könczei családban, amelyből a szentléleki Könczeiek is sarjadtak, régi hagyomány volt a naplóírás. Köntzei András után, a 19. század elején a család Altorján lakó tagja, Könczei Antal,²⁰⁶ majd a 19. század második felében Könczei Elek hagyott hátra érdekes és értékes feljegyzéseket.²⁰⁷ Könczei Elek, illetve fivérei leszármazottai között tanítókat is találunk.)

Illyés Istvánt 1602-ben, 1614-ben (ekkor háromjobbágys gazda és esküdt volt), 1619-ben és 1635-ben a futásfalvi lófők között tartották számon, bár az utóbbi összeírás idején már nem élt: lehetséges, hogy halála bekövetkezett közvetlenül vagy közvetve összefügg háza 1634-ben történt leégésével. Említtették 1603-ban is. A futásfalvi Illyés család tagjait 1602 és 1635 között a lófők között tartották számon, de egyikük szegénysége miatt szolgálni kényszerült.²⁰⁸

Felföldi Ferencz Pap már 1624. május 3-án is *Haromzeki Esperest* volt,²⁰⁹ gelencei plébánosként 1628-ban és 1632-ben ugyancsak, 1634-ben pedig utaltak egykori esperesi voltára: talán Szárazpatakon is szolgált.²¹⁰ Leone da Modica 1638-as jelentésében szerepel egy *Domínus Georgius Ferench*, aki valószínűleg nem azonos vele, hacsak nem elírásról van szó.²¹¹

Varga Jánost 1635-ben a sárfalvi gyalogok közé sorolták, de akkor már a fia, Ferenc sem élt, tehát ő lehetett az, akit 1602-ben és 1614-ben a szabadosok, 1619-ben a gyalogok közé soroltak, míg 1635-ben két másik Varga János is felbukkan a gyalogok

közt: egyikük özvegy Varga Istvánné, másikuk Varga László fia. Varga László fiának a felesége lehetett a vádló, mert bár ő volt a nagyobb, öccse, Balázs mustrált: lehetséges, hogy még 1676-ban és 1680-ban is élt. A sárfalvi Varga család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok, a lófők és a lovasok között tartották számon.²¹²

Ferencz Mihály valószínűleg nem sárfalvi volt, hanem Ferencz Péter szentléleki gyalogszékely 1635-ben említett fia: talán azonos az 1670-ben említett szentléleki lovassal. A szentléleki Ferencz család tagjait a 17. században a lófők, a szabadosok, a civisgyalogok, a gyalogok és a lovasok között tartották számon.²¹³

Gál Jánost 1602-ben a hilibi lófők, 1614-ben és 1635-ben a hilibi nemesek közé sorolták, utóbb Gál János nevű fiával együtt: róla lehet szó, nem pedig az 1614-ben a gyalogok közé sorolt Gál János minorrról, akinek fiai 1635-ben szintén gyalogként mustráltak. A hilibi Gál család tagjait a 17. században és a 18. század elején a szabadosok, a gyalogok, a lófők, a lovasok és a nemesek között tartották számon.²¹⁴

Héja Jánost 1602-ben a sárfalvi szabadosok közé sorolták, de 1614-ben már két szabados Héja János szolgált lovon: őket 1619-ben ismét a gyalogok közé sorolták. 1635-ben három Héja Jánost soroltak a nemesek és egyet a régi lófők közé, de az utóbbi már nem élt. A hilibi Héja család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogosok, a nemesek, a lófők, a lovasok és a jobbágyok között tartották számon.²¹⁵ Egyelőre lehetetlen eldönteni, melyikük volt Cserei János kézenfogott közbíró-társa.

Jancsó Gábort nem találtuk a sárfalvi összeírásokban, csak Jancsó Gáspárt, aki 1614-ben és 1619-ben is gyalogos volt, de 1614-ben lovon szolgált, 1635-ben pedig bíróságot viselt, és a régi lófők közé sorolták, de fiúutódja nem volt, mert veje, Fejér Jakab mustrált egy lóval. A sárfalvi Jancsó család tagjait a 1602 és 1635 között a szabadosok, a gyalogok és a jobbágyok között tartották számon.²¹⁶ Lehetséges, hogy Jancsó Gábor sárfalvi születésű volt, de nem ott lakott.

A baróti **Pál** családot a 17. században a szabadosok, a gyalogok, és a lovasok között tartották számon. Pál György 1680-ban a lovasok közt szolgált, volt egy fia és annak is egy fia: ifjabb Pál György 1683-ban a gyalogok közt szolgált.²¹⁷

A baróti **Deák** családot a 17. században a jobbágyok és a lovasok között tartották számon: Deák Bálintnének, Barolti Miklósné ősjobbágynak egyik fia György volt.²¹⁸ A két baróti család azonossága nem valószínű.

¹⁹⁹ COROI Artur 1998, 11.

²⁰⁰ SEBESTYÉN Kálmán 1995, 134.

²⁰¹ SÁVAI János 1997, 1/128.

²⁰² Uo., 1/131, 134.

²⁰³ Uo., 1/128, 134.

²⁰⁴ *SzOkl Ús*, IV, 430, 444, 514, 522, 524–526, 583, 599, 610–611, 642–643; V, 154–156, 158–159, 188–189; TÜDŐS S. Kinga 2003, 132–134, 153–155; KAZINCZY Gábor 1863, 15. stb.

²⁰⁵ MOL, F 1, XXII, *Liber Regius Georgii Rákóczi I.*, 133–134.

²⁰⁶ SÁVAI János 1997, 2/912–915.

²⁰⁷ A Kovászna megyei napilap, a *Megyei Tükör* melléklete, a *Fórum* 1978-as áprilisi száma 18–19. lapján közölt belőle részletet Tompa Ernő.

²⁰⁸ *SzOkl Ús*, IV, 49, 437, 597; V, 154; TÜDŐS S. Kinga 2003, 102.

²⁰⁹ MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.* (Nyujtódon kelt iratban.)

²¹⁰ VESZELY Károly 1860, 301–316, 374; VESZELY Károly 1868, 112; SÁVAI János 1997, 1/117, 132.

²¹¹ TÓTH István György 1994, 253.

²¹² *SzOkl Ús*, IV, 54, 452, 621; V, 188–189; VII, 208, 245–246, 321, 340.

²¹³ *SzOkl Ús*, IV, 50, 435, 602; V, 162, 165; VII, 207, 317.

²¹⁴ *SzOkl Ús*, IV, 60–61, 464–465; V, 106–107; VII, 215, 330, 345; VIII, 200; TÜDŐS S. Kinga 2003, 358.

²¹⁵ *SzOkl Ús*, IV, 54, 452, 621; V, 187–188; VII, 208, 245–246, 321, VIII, 176.

²¹⁶ *SzOkl Ús*, IV, 452, 621; V, 187–189.

²¹⁷ *SzOkl Ús*, IV, 70–71, 381–383; V, 18; VII, 303–304; VIII, 136–137, 207.

²¹⁸ *SzOkl Ús*, IV, 381–383; VII, 304; VIII, 136–137.

Csupor István – öt deákként is említették – a Bethlen Gábor által 1617. május 5-én nemességre emelt, lófő családból származó Csupor Mihály altorjai nős plébános nagyobbik fia, aki megörökölte apja papi hivatalát.²¹⁹ Említették 1632. március 28-án is: *Chiupor Istvan de Also Tória*.²²⁰ 1641-ben Lemhényben, 1652–1653-ban Esztelneken bukkan fel, ami ottani deák vagy plébános voltát valószínűsíti.²²¹ Ellenőrizhetetlen, de elfogadható hitelességű adat szerint Csupor István deák, nobilis 1653-ban altorjai scholamester volt.²²²

András szárazpataki pap azonos lehet Kászoni András ágyaságban élő lemhényi plébánossal: Lemhény a két filiájával, Velenzével és Baxafalvával 1638-ban 136 nős férfit számlált.²²³ Ha valóban róla van szó, akkor családneve Ferenczi: 1648-ban már néhaiként említik.²²⁴ „Anno Do[mi]ni 1635 die 29: mens[is] octobris Conspiráltak az Kezdi papokba[n] negij ugi mint... Andras pap Szarazpataki paroch[us] ...Esperest ugimint Peter pap ellen es az feiedelemnek hamissa[n] suplicatiotis attak be rea, mely miatt Congregationk leven minden pap s deak kezek irasat adak az Esperestnek mellijet”; „Ugia[n] azon napok taiaba[n] (Anno Do[mi]ni 1635 die 5 mensis Nouembr[is] ...die 11 mensis novembr[is]) Insurgáltak az egész communitas ellen negi pap, ...Szarazpatako[n] lako Andras pap, ...mellyek hamis suplicatioiok által oly leuelet estraháltak vala az feiedelemteől hogi az egész communitasnak romlasara leszen vala, felis fordul vala az egész catholica religio miatta, de az Istennek kegies gond viselese által meg tartatek az eo anija Sz[ent] egihaza es egi congregatioba[n] Sarfalva[n] (melynek ember massat ne[m] latta) esze vesze leueleknek nagi szegien vallással, az melijet ugia[n] akkor be irtunk az p[ro]tocolomba, az feiedelem levelenekis pariaiat ugian ott Eszebe veheti az kegies oluaso minemű busulasa es lelki faidalma lehetet az egész communitasnak miattok... Joannes Czerei”.²²⁵

Szentmiklósi Gyergyai János Csíksomlyón szerzett licenciatust: 1637-ben bukkan fel Kézdiszéken, és futásfalvi plébánosként hamarosan a háromszéki nős plébánosok vezéregyéniségévé vált. 1638-ban a 90 nős férfit számoló faluban egyidejűleg két felesége is volt, de gyermekei egy harmadik asszonytól születtek.²²⁶ Az 1642. május 28-án kelt fejedelmi oklevél mint Háromszék

római katolikus főesperesét hatalmazza fel a háromszéki és a vele szomszédos Fehér vármegyei – szárazpataki, peselneki – katolikus eklézsiák vizitálására, aprólékosan leírva kötelezettségeit, de 1648-ban is ő volt a háromszéki főesperes, 1649-ben pedig polyáni plébánosként is.²²⁷ A háromszéki plébánosok 1650. október 31-én, a sárfalvi kongregáció alkalmával ismét őt választották főesperesnek egy évre.²²⁸ 1652-ben is Futásfalván szolgált, még mindig concubinariusként írják, és 1659-ben még főesperesként vettek fogságra Csíkszeredában: 1649 és 1659 között folyamatosan betöltötte a főesperesi tisztséget.²²⁹ Kortársai I. Rákóczi György pártfogoltjának tartották, ezért annak halála után megpróbálták megfosztani esperesi címétől.²³⁰ Számos más adat is fennmaradt róla: feltehetően Altörján és más községekben is szolgált.²³¹ (II. Rákóczi György 1646. augusztus 31-án kelt és 1646. szeptember 13-án Kézdivásárhelyen kihirdetett oklevele megerősítette *Stephanus Vásárhelyi* gelencei parochus, háromszéki archidiaconus és adjunktusai megválasztását: Vásárhelyit 1649. március 24-én is esperesként említik.²³² Lehetséges, hogy a 17. század első felében Háromszéken időnként egyidejűleg két római katolikus főesperest is választottak, de a fejedelem csak egyiküket erősítette meg.)

Szentsimoni Benkes Jánosról nem tudjuk, mikortól szolgált Kézdiszéken, de 1646. október 28-án, mivel a háromszéki esperesség házas katolikus papjai a katolikus papok nőstülésének ellenzőjét látták benne, szentkatolnai gyűlésükön csak súlyos feltételekkel hagyták jóvá a kézdiszentléleki plébánosságra való megválasztását.²³³ 1648. július 15-én is szentléleki plébános volt.²³⁴ 1652. szeptember 6-án, 1652. szeptember 12-én és 1652. szeptember 19-én még Szentléleken szolgált és nőtlen volt (*P[ater] Joannes Benkes coelibem; P[ater] Joannes Benkes ex Kézdi Szent Lélek*),²³⁵ de még ugyazon esztendőben ő is meg-nősült, bár Gyergyai János esperes azzal vádolta meg, hogy azelőtt a többi nős papot szakadárnak, eretneknek, kiátkozottnak nevezte, és támogatta a nőtlenség visszaállítását sürgető vikáriust, sőt, magát a vikárius képenek kiadva körlevéllel több egyházi gyűlést is összehívott.²³⁶ Bár papi tisztjétől állítólag megfosztották, Szentsimoni (Benkes) Jánost 1656. október 4-én Sükösd János erdélyi vikárius társaságában mint háromszéki főesperest említik.²³⁷ Számos más adat is fennmaradt róla.²³⁸

²¹⁹ MOL, F 1, VIII, *Liber Regius Gabrielis Bethlen*, 244–245; *SzOkl Ús*, IV, 430–432, 599–601; V, 156; VIII, 167; COROI Artur 1998, 10; Cs. Bogáts Dénesnek Altörjai Csoboth Jánoshoz az 1920–1930-as években küldött levelében (1600). Az eredeti Csoboth Zita tulajdonában Budapesten, fénymásolata a szerzőnél.

²²⁰ MOL, P 970, *Lécfalvi Asbóth cs. lvt.*

²²¹ SÁVAI János 1997, 1/134; SEBESTYÉN Kálmán 1995, 132, 133.

²²² Altörjai Csoboth Jánosnak az altörjai Mike család két oklevélből készített kivonata Csoboth Zita tulajdonában Budapesten, fénymásolata a szerzőnél.

²²³ TÓTH István György 2002, II, 922–927. Stefano a Salina jelentése erdélyi egyházlátogatásáról, 1638.

²²⁴ SÁVAI János 1997, 1/127, 134.

²²⁵ *Czerei János énekeskönyve*, OSzK Kt, Oct. Hung. 1609, 30^r, 30^v, 32^r. (A közbeeső kerek zárójel a feljegyzés készítőjének zárójele.)

²²⁶ TÓTH István György 2002, II, 922–927. Stefano a Salina jelentése erdélyi egyházlátogatásáról, 1638; TÓTH István György 1994, 253; SÁVAI János 1997, 1/120–121.

²²⁷ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*; MOL, F 1, XX, *Liber Regius Georgii Rákóczi I.*, 95. (Ugyanazon a filmtεκercsen, mint a XIX, *Liber Regius Georgii Rákóczi I.*); SÁVAI János 1997, 1/120–121, 123, 129–130; VESZELY Károly 1860, 374.

²²⁸ VESZELY Károly 1860, 307–308.

²²⁹ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*; SÁVAI János 1997, 1/124, 132; VESZELY Károly 1860, 307–340. Concubinariusként = ágyaságban élő.

²³⁰ SÁVAI János 1997, 1/120, 122.

²³¹ TÓTH István György 1994, 253, 301, 344, 399–400; VESZELY Károly 1860, 307–308, 313–315, 374; SZEREDAI Antal 1791, 243–244; SÁVAI János 1997, 1/120–124, 132, 135; MUCKENHAUPT Erzsébet 1999, 46, 141–142, 145, 151, 176, 177.

²³² VESZELY Károly 1860, 310, 312, 374; SÁVAI János 1997, 1/120, 130, 132–133.

²³³ MOL, R 302, *Erdélyi egyházi iratgyűjtemény*.

²³⁴ SÁVAI János 1997, 1/129.

²³⁵ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*; SÁVAI János 1997, 1/124–125.

²³⁶ VESZELY Károly 1860, 313–314. A származási helyét jelölő Szentsimoni előnév vezethetett egyeseket arra a téves következtetésre, hogy 1652 decemberében Szentsimonban működött. (SÁVAI János 1997, 1/133.)

²³⁷ SÁVAI János 1997, 1/125; TÓTH István György 2005, III, 2117. Veszely Károly Benkest nem számította az esperesek közé.

²³⁸ TÓTH István György 1994, 253, 257; SÁVAI János 1997, 1/111–140, 133; SZEREDAI Antal 1791, 244; MUCKENHAUPT Erzsébet 1999, 45, 132.

A háromszéki plébánosok közül öt nevezheti *Dominus Berkes-*nek Leone da Modica 1638-ban.²³⁹

Sükösd János generális vikáriusról nem tudjuk biztosan, szolgált-e Háromszéken, és ha igen, mely időszakban.²⁴⁰

László Jánosról nem tudjuk, mióta szolgált Háromszéken, de 1659. április 7-én és augusztus 12-én szentléleki plébánosként és generális vikáriusként említették.²⁴¹

Kálnoki Istvánné Béli Anna Béli János leánya volt. 1635-ben Feltorján volt egy jobbágya.²⁴² 1658-tól 1681-ig gyakran említik, 1670-ben Kálnoki Sámuellel Árapatakon, ugyanazon évben Kálnoki Sámuellel és Mikes Kelemennel Szentléleken, 1673-ban Mikes Kelemennel Kőröspatakon volt birtokvitája: 1683-ban neki magának Pálfalván, Bánkfalván, Kozmásán, Bölönben és Miklósváron egy-egy, Csatószegen három, Szentléleken pedig valószínűleg a fiának, Kálnoki Istvánnak volt egy szolgálja 1683-ban és 1691-ben is.²⁴³ Kálnoki Istvánné Béli Anna fiával, Kálnoki Sámuellel, Apor Péter apósával 1669. június 2-án osztozott meg: Károlyi Zsófiának, előbb Tarnóczy Sebestyén, majd Vitéz László feleségének és özvegyének Százapatakon és Szentléleken közös jobbágysai voltak Mikes Kelemennel, akiket végrendeletileg a Mikesekre és a Kálnokiakra hagyott.²⁴⁴ Valamikor 1674 táján, de valószínűleg már 1670 előtt megözvegyült. 1674. *A tekintetes és nemzetes néhai, Istenben elnyugodt Kálnoky István meghagyott özvegye Tekintetes és nemzetes Béli Anna asszony.*²⁴⁵

Kálnoki István 1632. október 11. Kőröspatakon lakott, 1635-ben a baconi lovasok hadnagya volt, és 8 lóval mustrált a régi lófők között, de ugyanazon lustrában kőröspataki nemesként szerepel. Komollón, Árkoson, Köpeczen, Miklósváran, Kőröspatakon és Sárfalván egy-egy, Százapatakon két jobbágya volt, és perelt egyért Középpajtán is.²⁴⁶ Kőröspataki Kálnoki Bálint fia, Kálnoki János módos szentléleki leányt vett nőül, és 1599-ben feleségével annak szentléleki jószágán lakott.²⁴⁷ Kálnoki István – 1631 körül Marosszék királybírája, székely kapitány – Károlyi Istvántól is örökölhette a sárfalvi jobbágyot 1628–1631-ben, vagy Kálnoki Jánostól, mert 1628-ban Károlyi István hivatkozik rá Szentléleken kelt végrendeletében, 1630-ban pedig Tarnóczy Sebestyén Szentléleken kelt végrendeleté-

nek gondviselője volt, de tény, hogy Kálnoki István felvásárolta özvegy Károlyi Zsófia kézdizséki jószágait, és hagyta azokat az asszonynak életéig bírni.²⁴⁸

Voloncs Márton idősb Voloncs György régi szentléleki lófő kisebbik – 1635-ben még nőtlen, de legalábbis gyermektelen – fia volt, aki egy kenyéren élt apjával és bátyjával, Györggyel, egy fiúgyermek apjával: 1676-ban lófőként szerepel. A szentléleki Voloncs család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok, a lófők, a lovasok, a nemesek és a jobbágyok között tartották számon.²⁴⁹

A szentléleki **Orbai** család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok, a lófők, a nemesek és a jobbágyok között tartották számon: egyik szabados szegénysége miatt szolgált, Orbai János pedig 1680-ban és 1683-ban a gyalogok hadnagya volt, akit egyszer a kapitány mentett fel a hadbavonulás kötelezettsége alól.²⁵⁰ A hadnagyságot Nemes János adta neki 1674-ben.²⁵¹ 1723. június 8. *Joannes Orbai Literatus de Kezdi Szent Lelek.*²⁵²

Az ozsdolai **Zsögön** család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok, a lófők, a nemesek és a lovasok között tartották számon.²⁵³

Peselneki Kövér Mihály bizonyára azonos az Apor Istvánné Bekes Erzsébet végrendeletét 1620-ban hitelesítő, Peselneken lakó Kövér Mihállyal.²⁵⁴ 1635-ben a kézdi nemesek közt tartották számon, felbukkan 1638-ban és 1656. október 10-én is, 1685-ben néhaiként említik.²⁵⁵ Talán Apor Anna volt a felesége, aki 1676 és 1678 között megözvegyülve egy mellékolárt állíttatott az altorjai római katolikus plébániatemplomban: (Az oltár felirata: 1682 *HOC ALTARE CURA FIERI CONSORS QVOND[am] MICH[aelis] KÖVER VIDVA RE[licta] APOR ANNA IN HONOREM PASSIONIS JESU[s] CH[risti] D[omini] die 20 OCTOBER.*²⁵⁶ Apor Annát, ezt a nálánál idősebb nőrokonát, aki 1683-ban még élt, és valószínűleg az ő fia volt az ugyanakkor említett Kövér Mihály gyermek,²⁵⁷ Apor Péter egyetlenegyszer sem említi, csak a férjét, Kövér Mihályt. Kövér Mihályról és Apor Annáról számos adat maradt fenn: Kövér Mihályné Apor Anna egy 1700-ban készült Apor-genealógiában is előfordul.²⁵⁸

²³⁹ TÓTH István György 1994, 253.

²⁴⁰ TÓTH István György 2005, III, 2117; VESZELY Károly 1860, 346.

²⁴¹ VESZELY Károly 1860, 313–314, 346, 348. Lásd Gyergyai Jánosnál is.

²⁴² *SzOkl Ús*, V, 160, 598; VIII, 170.

²⁴³ *SzOkl Ús*, VIII, 34, 42, 45, 95, 106–107, 133–134, 170; TÜDŐS S. Kinga 2003, 211; TÓTH Ernő 1902, 249–251, 256–257, 409–410, 529, 534, 538, 552, 570; *Liber lustralis sedis Háromszék anni 1691. In communi perlustratione... nobilium, libertinorum Siculorum in sede Siculicali Kézdi... Sárfalva, anno 1691. die 17. May.* (Genealógiai füzetek, Kolozsvár, 1911, 127). Béli Jánost lásd alább.

²⁴⁴ TÜDŐS S. Kinga 1998, 135.

²⁴⁵ VESZELY Károly 1868, 189; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 344–345.

²⁴⁶ *SzOkl Ús*, V, 14, 21–22, 30, 32, 47, 71, 74–75, 160, 189; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 146, 343.

²⁴⁷ *SzOkl Ús*, IV, 598; TÜDŐS S. Kinga 2003, 76–77.

²⁴⁸ TÜDŐS S. Kinga 2003, 131, 134, 549; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 344–345.

²⁴⁹ *SzOkl Ús*, IV, 50–51, 435–436, 602–604; V, 161–162, 164–165; VII, 247–248, 317, 338–339; VIII, 23, 171.

²⁵⁰ *SzOkl Ús*, IV, 50, 435–436, 602, 605; V, 161–162; VII, 248, 338; VIII, 23, 165, 173.

²⁵¹ TÓTH Ernő 1902, 539.

²⁵² MOL, R 319, *Kisebb családi fondtörédek*, 3. cs., *Albisi Barabás cs. lvt.*

²⁵³ *SzOkl Ús*, IV, 53, 453, 617–618; V, 180; VII, 208, 212, 246, 321, 342; VIII, 177, 219–220.

²⁵⁴ TÜDŐS S. Kinga 2003, 110–111.

²⁵⁵ *SzOkl Ús*, V, 13; *EOE*, X, 156; TÜDŐS S. Kinga 2003, 282; TÓTH István György 2005, III, 2135.

²⁵⁶ „Ezen oltár Jézus Krisztus Urunk kinszenvedésének tiszteletére néhai Kövér Mihály özvegye, Apor Anna gondoskodása folytán készítettet 1682. október 20-án.”

²⁵⁷ *SzOkl Ús*, VIII, 164, 168.

²⁵⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 228; SÁNDOR Imre 1910, 46; SÁVAI János 1997, 2/290; MOL, R 298, *Erdélyi iratok*. 1662. november 7.; 1673. április 21.; 1674. február 25.; MOL, R 298, 1678. június 29.; 1679. július 22.; MOL, P 970, 1670. január 2.; MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.*, *Genealógiák*; MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor lvt. Genealógiák*. Az utóbbi szerint például ez az Apor Anna Apor Mihály leánya, Apor Mihály Apor Sándor fia, aki Apor László fia, aki Apor(ff) Ilona és Mihálcz Benedek fia.

Szacsvai János Szacsvai Ferenc esztelneki nemes fia volt, 1614-ben és 1619-ben még gyermek, 1635-ben egy lóval mustált. Az esztelneki Szacsvai család tagjait a 17. században a nemesek között tartották számon.²⁵⁹

Királyfalvi Tarnóczy Sebestyén ama Tarnóczi Sebestyén utóda, aki Keszii Székely Simonnal, Romhányi Zsigmonddal és Herencsényi Istvánnal együtt 1540. május 14-én János királytól a Kiskendi Baládfi Farkastól és Ferenctől elvett Szentlélek várát adományul kapta: 1540. július 8-án a nemeseknek és a székelemeknek mindnégyüket be kellett iktatniuk a szentléleki vár és Zágór birtokába. Tarnóczy Sebestyén – felesége sárfalvi Károlyi Zsófia, anyósa id. Károlyi Istvánné, sógora ifj. Károlyi István, leánya Tarnóczi Sára – 1602. március 25-én Szentléleken állította ki az adásvételi szerződést orozsfalvi birtokairól orozsfalvi Forró Györgynek, 1630-ban végrendelezett, és hamarosan el is hunyt: a szentléleki kastélyt, amelyet anyósa segítségével épített újjá, I. Rákóczi György 1639. május 14-én más kézdiszéki részjóságokkal együtt özvegyének és leányának adta.²⁶⁰

Forró Györgyöt 1602-ben az orozsfalvi szabadosok, 1614-ben, 1619-ben és 1635-ben a gyalogok között tartották számon, de 1635-ben már sem a kisebb, sem a nagyobb Forró György nem élt, a kisebbnek pedig fiúutódja sem volt. Nagyobb Forró György nemes protestáns volt és 1613-ban végrendelezett Almásban. Az orozsfalvi Forró család tagjait a 17. században a szabadosok, a lovon szolgáló szabadosok, a gyalogok, a lófők, a lovasok és a nemesek között tartották számon, és volt közöttük olyan, aki fogságból való megszabadításáért szolgált.²⁶¹

1581. november 8-án Báthori István **Aranyosszéki Kercsedi Károlyi Istvánnak** és mindkét nemű örököseinek adományozta a szentléleki és a kiskászoni fejedelmi részjóságot, utóbbit az ottani lófők és darabontok kivételével. 1584. december 14. Károlyi István a Kászon réte miatt szomszédaival határvitába bonyolódott, amelynek megoldásához térképrajzoló is igénybe vett. (Fehérvármegye a Kászon patakától nyugatra, a Székelység attól keletre feküdt, Szentlélek egy kicsiny része Fejér vármegyében volt, ahova a polyáni határon lévő Szent János kápolnás praedium is tartozott).²⁶² Kisebb Károlyi Istvánnak, Madéfalvi Cserei Mihály sógorának, a fejedelmi testőrgyalogok kapitányának, akit 1614-ben és 1619-ben a sárfalvi nemesek között tartották számon, 1619-ben Szentléleken, Polyánban, Kurtapatakon, Esztelneken és Sárfalván számos jobbágya volt, köztük vármegyéhez tartozók is, 1628. március 12-én végrendelezett, többek közt Kálnoki István javára: 1635-ben a szentléleki nemesek között tartották számon, de már nem élt.²⁶³ Valószínűleg a Károlyiak familiárisaként került Sárfalvára Kercsedi Mihály, kinek fia 1635-ben egy lovon mustált. Fe-

lesége, kisebb Károlyi Istvánné Kelemen Vernyika 1628-ban, 1635-ben és 1638-ban még élt, Szentléleken lakott, szolgáló két lóval mustáltak, jobbágjai és jóságai voltak Polyánban, Esztelneken és Sárfalván.²⁶⁴

Károlyi Zsófia, sárfalvi nagyobb Károlyi István leánya, Tarnóczy Sebestyén felesége és özvegye, majd Nemeskürti Vitéz László felesége és özvegye volt: említik 1628-ban, 1637-ben és 1638-ban, 1635-ben szolgáló négy lóval mustáltak. Polyánban egy gyalogszékely jóságának felét, Szentléleken egy gyalogszékely jóságának egy részét bírta, és Esztelneken jussát praetendálta két armalistához. Apor Lázár is említi 1643-ban kelt végrendeletében: Károlyi Zsófia 1652-ben még Szentléleken lakott, 1685-ben néhaiként említik.²⁶⁵

Haller Péter Tarnóczy Sára férje, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem bizalmas embere, 1636-ban a portai követség tagja: Apor Lázár 1643-ban kelt végrendeletében még élőként említi a feleségét. Ő maga 1670 körül, felesége pedig legkésőbb 1648-ban elhunyt.²⁶⁶ Haller Pétert 1659-ben is említik: Tarnóczy Sárától egyetlen, ugyancsak Péter nevű fia született 1641-ben.²⁶⁷

Tarnóczy Sára Tarnóczy Sebestyén és Károlyi Zsófia egyetlen leánya, akit apja 1630-ban Károlyi Zsófiával együtt Küküllő vármegyei, kézdiszéki, némely Fehér vármegyei jóságai és ingóságai örökösévé tett: Apor Lázár még élőként említi 1643-ban kelt végrendeletében, néhaiként 1685-ben szerepel.²⁶⁸ Mint láthattuk, 1640. június 13-án már Haller Péter felesége volt.

Zsigmond Istvánt 1614-ben, 1619-ben és 1635-ben a lemhenyi nemesek közt tartották számon, fia, Pál 1635-ben Uzonban mustált. Felesége 1651. április 13-án a jobbágyrendű almási Szöcs Tamás nevében perelte Kászoni Miklós lemhenyi plébánost, mert annak kézen fogott és elgyűrűzött mátkáját, az ugyancsak jobbágyrendű Kopacz Katát a vőlegény tiltakozása ellenére más férfival megeskette. Lemhenyben 1614-ben tíz, 1619-ben tizenkét jobbágya és egy zsellére volt, de a tizenkét jobbágyot Tarnóczy Sebestyén sorra megvásárolgatta: 1614-ben Almásban hat, Csomortánban egy, 1619-ben Almásban három, Szentléleken két, Csomortánban egy jobbágya, Almásban egy zsellére volt. A lemhenyi Zsigmond család tagjait a 17. században a lovon szolgáló gyalogok, a lófők, a lovasok és a nemesek között tartották számon.²⁶⁹

Mátis (Matius) Jánost 1602-ben a szentléleki lófők, 1614-ben, 1619-ben és 1635-ben Matius-Mátis János maiort és Kis Matius-Mátis Jánost a nemesek között tartották számon, de az előbbi, akit 1630-ban még említenek, akkor már nem élt, az utóbbi pedig Uzonban mustált három lóval. A szentléleki Mátis

²⁵⁹ *SzOkl Ús*, IV, 56, 73, 443–444, 610–611; V, 169; VII, 207, 243, 338; VIII, 22, 164, 172–173, 180.

²⁶⁰ *SzOkl*, II, 60–63; V, 176; TÜDŐS S. Kinga 2003, 132–134, 409, 579; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 163; MOL, F 1, XXII, *Liber Regius Georgii Rákóczi I.*, 131–132.

²⁶¹ *SzOkl Ús*, IV, 54, 457, 623; V, 175–176; VII, 205, 251, 319; VIII, 183; TÜDŐS S. Kinga 2003, 105–106, 289–291, 387, 539.

²⁶² *SzOkl*, IV, 77–79, 90–93. Praedium = pusztá, lakatlan faluhely vagy tanya, major.

²⁶³ *SzOkl Ús*, IV, 451–452, 503–504, 537, 604–606, 608, 611, 621; V, 161; TÜDŐS S. Kinga 2003, 130–131, 133.

²⁶⁴ *SzOkl Ús*, V, 14, 164, 167, 171, 188, 189; TÜDŐS S. Kinga 2003, 131, 394; *EOE*, X, 160; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 146.

²⁶⁵ *SzOkl Ús*, V, 14, 164, 167, 171; TÜDŐS S. Kinga 2003,

131, 154, 282; SÁVAI János 1997, 1/125; *EOE*, X, 157, 160, 162; THALY Kálmán 1862, 101–103; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 344–345, 368.

²⁶⁶ KEMÉNY Zsigmond 1967, 380; TÜDŐS S. Kinga 2003, 154; *EOE*, X, 157; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 159, 344–345; BIRÓ Vencel 1921, 123.

²⁶⁷ TÓTH Ernő 1902, 254–255; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 159, 344–345.

²⁶⁸ TÜDŐS S. Kinga 2003, 134, 154, 282; *EOE*, X, 157–165; THALY Kálmán 1862, 101–103; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 344–345, 368.

²⁶⁹ *SzOkl Ús*, IV, 52, 445, 447–449, 603–607, 609–610, 615, 616; V, 176; VII, 209, 244, 323; VIII, 22–23, 164–166, 169, 183, 219; SÁVAI János 1997, 1/130; *SzOkl Ús*, IV, 57, 447, 610; VII, 244.

család tagjait a 17. században a szabadosok, a lófők, a lovasok, a nemesek és a jobbágyok között tartották számon.²⁷⁰

Csintalan Gergelyt 1602-ben a szentléleki szabadosok, 1635-ben a gyalogok között tartották számon, akkor már három fia volt: György, István és Mihály. Báthori Gábor idejében Mátis János jobbágyává lett. A szentléleki Csintalan család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok, a lófők, a gyalog lófők, a lovasok és a jobbágyok között tartották számon.²⁷¹ Ebből a családból való volt Apor István kincstartó három feleségének egyike.²⁷²

Csintalan István 1635-ben a szentléleki gyalogok között tartották számon, akkor az elhunyt Csintalan Jánosné jószágában lakott: 1676-ban Csintalan István juniort említik.²⁷³

Bod István valószínűleg azonos azzal az albsi nemesel, aki 1635-ben egy lóval jelent meg a hadiszemlén: felesége dálnoki volt. Apor Lázár is őt említi 1643-ban kelt végrendeletében, és egy-egy 1653-ban, illetve 1655-ben kelt végrendeletben is ő szerepel: végrendeletében hátrahagyott örökségén 1656. október 18-án osztottak meg, amikor már nem élt. Fiát ugyancsak Bod Istvánnak hívták: ő 1659-ben a lófők közt található („Tizedes szalit vasat”), 1670-ben nincs feltüntetve rendi hovatartozása, 1676-ban ismét a lófők közt bukkan fel, mint *Bod István Uram Senior Caecus* (vak), feltehetően a fiával, *Bod István Uram Junior* lófővel együtt, akinek 1683-ban Deák Márton volt a szolgálja. Az idősb Bod István valószínű azonos az 1659-es és az 1670-es összeírásban is előfordulóval, tehát az első Bod István fia, az 1674-ben és 1683-ban hadnagyként, 1676-ban lófőként említett és 1685-ben kézdíszék hites ülnökeként felbukkanó ifjabb Bod István pedig, akinek feleségét 1677-ben említették, annak unokája lehetett. Az albsi Bod család tagjait a 17. században a lófők, a lovasok, a nemesek és a lófőből lett jobbágyok között tartották számon, egyikük az udvarhelyszéki Betfalván jobbágyoskodott.²⁷⁴ Az 1660–1669-es dálnoki falutörvény megalkotásánál még valószínűleg az első Bod István legnagyobb fia, ugyancsak Bod István volt az egyik kézen fogott közbíró.²⁷⁵ Az apa nevével 1654-ben,²⁷⁶ az apáéval vagy a fiuéval az albsi templomtoronynak a Székely Nemzeti Múzeum kótarában őrzött építési felirátán is találkozunk: *REGNANTE ILLUS[trissimo] PRINCIPE TRAN[silva]NIAE D[omi]NO D[omi]NO GEORGIO RAKOCI HAEC TVRRIS EXTRUCTA CVRA ET INDUSTRIA GENER[osi] D[omini] STEPHA[ni] BOD PER INCOLAS ALBISIEN[ses] ANNO D[omini] 165? SCR[ipta?] A IOHA[nnes] ECZKEN.*²⁷⁷

²⁷⁰ *SzOkl Ús*, IV, 50–51, 434–437, 444, 602–604, 610–611; V, 14, 161–162; VII, 248, 317; VIII, 170; TUDÓS S. Kinga 2003, 133; TUDÓS S. Kinga 2009, 187–199.

²⁷¹ *SzOkl Ús*, IV, 50–51, 436, 602, 605; V, 164–165; VII, 248, 317, 338; VIII, 171; TUDÓS S. Kinga 2003, 289–291.

²⁷² Lásd a 185. jegyzetnél.

²⁷³ *SzOkl Ús*, V, 164; VII, 249.

²⁷⁴ TÓTH Ernő 1902, 539; *SzOkl Ús*, IV, 46–47, 425–426, 595–596, 805; V, 149; VII, 154, 203, 236, 322; VIII, 22, 164, 186; TUDÓS S. Kinga 2003, 154, 169, 184, 186–189, 259, 289–291; SZÁDECZKY Lajos 1903, 344–345.

²⁷⁵ MOL, P 1610, *Dálnoki Lázár cs. lvt.*

²⁷⁶ 1654. április 25. *Armales Literae Stephani Szasz de Albis... all[ia]s jobbagonem Egr[egii] Stephani Bod in Albis.* (MOL, F 1, XXVI, *Liber Regius Georgii Rákóczi II.*, 340–341.)

²⁷⁷ A számjegy el nem kopott része alapján – más adat híján – nemigen dönthető el, hogy az évszám utolsó számjegye 3-as, 5-ös vagy 7-es. A feliratot a kőfaragónak előrajzoló albsi Eczen János 1663. április 24-én rétyi, 1677. november 1-jén dálno-

Oláhalvi Péter, az 1638-ban 100 nős férfit számláló Bodola és filiája, Nyén plébánosa bigámiában élt.²⁷⁸ Valószínűleg ő volt a plébános 1640-ben is, midőn a bodolai egyházközség nyéni filiájával együtt reformátussá lett.

Zabolai Mikes Zsigmondot 1602-ben, 1614-ben és 1635-ben a nemesek közt tartották számon, 1609 és 1635 között fejedelmi lovászmester és tanácsúr volt, 1639-ben őt és feleségét oklevél említi, de fiait – Jánost, Kelemt és Pált – 1635 előtt az összeírások sehol se említik.²⁷⁹ Ő maga 1624-ben és 1637-ben követségben járt a tatár kánnál: 1629-ben Bethlen Gábor fejedelemünk fogságra vetette, Brandenburgi Katalin azonban szabadon engedte.²⁸⁰ Nincs kizárva, hogy köze volt fiai Moldvába menekülésének előkészítéséhez 1637-ben. Mikes Zsigmond 1638 táján valószínűleg kálvinista volt, és fejedelmi tanácsosként említették.²⁸¹

Zabolai Mikes Mihály (?–1662) Mihály és Imecs Borbála fia, háromszéki főkapitány, ítélőmester, udvari alkapitány (1648–1656), generális (1660), a fejedelmi tábla ülnöke (1652–1656), kővári kapitány (1656–1658), kancellár (1648–1660), tanácsúr (1658–1660), lengyelországi és velencei követ: 1647-ben már I. Rákóczi György, annak halála után II. Rákóczi György szolgálataiban állt, svédországi (1647) és bécsi (1658) követ, 1652-ben a lengyel királyt segíti a tatár és kozák elleni harcában, mindvégig kitart a Lengyelországból visszatért II. Rákóczi György mellett, harcol Barcsay Ákos és a török ellen, de 1660-ban Mikes Kelemennel együtt szembeszegül Rákóczi haditervével. Az ecseদি várbeliek halállal fenyegették, ha nem engedi szabadon Barcsay híveit, és Rákóczi halála után Munkácsban tartózkodott a fejedelemszonnal, mint Kemény János nyílt ellensége. Mikó Ferenc 1634-ben bekövetkezett halálával annak feleségével együtt javai is reá maradtak. A Tarnóczy Sára elrablásában való részvétel miatt I. Rákóczi György nótáztatta, Moldvába bujdosott, majd Kemény János közbenjárása nyomán kegyelmet kapott. Az 1644–1645-ös felvidéki, az 1653-as moldvai, az 1654-es és az 1657-es lengyelországi hadjárat tüzérparancsnoka: az utóbbi hadjáratból Rákóczival tért vissza. (Az első lengyelországi hadjáratban az erdélyi csapatok a lengyel királyt segítették a tatárok és az ellene felkelt kozákok elleni harcban.) Barcsai Ákos ellenében is kitartott Rákóczi mellett, Mikes Kelemennel együtt segítették őt visszatérni a hatalomba. Havaslevén 1659-ben vereséget szenvedett, 1660-ban Mikes Kelemennel együtt erőltette a szászfenesi ütközetet, de elsőként, sértetlenül futott el a csatából. Egy ideig Munkácsra tartózkodott, Kemény János ellenfele volt. Lengyelországban és Bécsben is járt diplomáciai küldetésben²⁸²

ki pap volt. (MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.*; TUDÓS S. Kinga 2003, 266; COROI Artur 1998, 16.) Az alsócsernátoni torony is az 1650-es évek végén, az 1660-as évek elején épült. (IMREH István 1983, 313.)

²⁷⁸ TÓTH István György 2002, II, 922–927. Stefano a Salina jelentése erdélyi egyházlátogatásáról, 1638.

²⁷⁹ *SzOkl Ús*, IV, 59, 74, 470–472; V, 119, 121, 181; PÁLMAY József 1901, 306–308; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 162, 345.

²⁸⁰ DOMOKOS Pál Péter 1957, 252, 254, 258; THALY Kálmán 1862, 101–103; *EOE*, X, 19–21, 155–165.

²⁸¹ TÓTH István György 1994, 250.

²⁸² SZAKÁLY Ferenc 1980, 156, 217, 244, 246, 325, 383, 404, 408, 423, 456, 491–492, 512, 558–559, 633–636, 739; KRAUS, Georg 2008, 230, 247, 342–343, 357, 380, 384–385, 389, 411, 424–425, 430–431, 445–447, 451, 463–464, 477–478, 497–498, 560, 952; BETHLEN János 1993, 22–23, 27, 66, 34–35, 47–49, 58–59, 98, 607, 659; TÓTH Ernő 1902, 242; *EOE*, X, 19–21, 155–165; THALY Kálmán 1862, 101–103; TUDÓS S. Kinga 2003, 401–402.

Mikes Mihály 1658-ban, Gyulafehérváron kelt végrendeletében féltestvér-öccsére, Mikes Kelemenre hagyta Fehér vármegyei birtokai egy részét, felesége, Paczolai Borbála halála után pedig ugyancsak ő örökölte volna Mikes Mihály minden Fehér vármegyei birtokát és összes ingóságát, de ha magtalanul halna el, a vagyont a Mikes családot illette.²⁸³ Más adatok is fennmaradtak róla 1659–1660-ból.²⁸⁴

Zabolai Mikes János Zsigmond és Imecs Borbála fia, 1654-ben már II. Rákóczi György szolgálatában állt, kővári kapitány: Barcsai Ákos Várad várába záratta, ott halt meg 1660. február 12. után. Mikes Mihálytól, féltestvér-bátyjától 1000 forintot vagy ugyanannyit érő birtokot, lovakat és katonai szerszámokat örökölt. Apja a bécsi jezsuitáknál taníttatta, talán ezért nem találjuk az 1635-ös és az annál korábbi lustrákban.²⁸⁵ Említik 1656. október 10-én is.²⁸⁶ Kétszer nősült, előbb Péchi Annát, annak elhunyt után Géczi Zsuzsát vette feleségül: második házasságából maradt özvegye még 1681. január 28-án is élt.²⁸⁷ Mikes János valószínűleg kálvinista volt, és 1638 táján fejedelmi tanácsosnak vélték.²⁸⁸

Zabolai Mikes Kelemen (1624–1686) Zsigmond és Imecs Borbála fia, háromszéki főkapitány, a székelyek generálisa, a fejedelmi tábla ülnöke (1669-től) és elnöke (1681-től), az országgyűlés elnöke, ítélemester és tanácsúr (1678-tól), Fehér vármegye főispánja (1682-től) és protonotárius, portai követ, Rákóczi és Kemény híve, a katolikus érdekek képviselője, Béli Pál egyik megbukatója. Mikes Mihállyal együtt részt vett Ștefan Gheorghie trónra segítésében Moldvában (1653), segít a havaselti vajdának levérni a szemények (albán zsoldosok) lázadását (1656), Mikes Mihállyal együtt katonai és diplomáciai feladatokat vállalt II. Rákóczi György szolgálatában a lengyelországi hadjárat utáni időben (1657–1660) Moldvában és Havaseltben is. Moldvába hadat is vezetett 1659-ben. Rákóczi halála után Kemény János híve (1660–1661), végül behódol Apafinak (1661), mégis proscríbálják, de 1665-ben már Apafi biztosaként vett részt Erdély és a Német-Római Szent Birodalom határának megvonásában. Diplomáciai feladatot is teljesített a török birodalomban.²⁸⁹ Mikes Kelemen 1681-ben, 1683-ban és 1685-ben számos nemes és lófő szolgálta, többek közt Zoltáni Czerjék Tamás, akitnek magának is volt szolgája, és akire Mikes Kelemen 1685-ben kelt végrendeletében *egy jó gyermek lovat* hagyott: Bodor Márton nemes deák felől pedig *relatiót* kellett tennie I. Apafi Mihály fejedelemnek, és sokakat felmentett a hadjáratokban való részvétel-

teltől.²⁹⁰ Mikes Kelemennek Szentléleken és Nyujtódon is voltak birtokrészei, a nótán elvesztett zabolai birtok egy részét pedig pénzen váltotta meg I. Rákóczi Györgygtől: 1685-ben végrendelezett Csíksomlyón, 1686-ban elhunyt.²⁹¹ Mikes Kelemen lakodalma 1657. november 8-án volt, Kőröspatakon, leányát 1666. augusztus 10-én temették Szentléleken, ahol időnként lakott: 1651 és 1684 között gyakran említették.²⁹² Mint a katolikus érdekek következetes képviselőjét, kortársai tréfásan Kelemen pápának nevezték: Mikes Kelemen 1679-ben egy nagy oltárt csináltatott a baróti római katolikus templomba.²⁹³ Felesége Kálnoki Zsuzsánna volt,²⁹⁴ aki 1694. február 8-án végrendelezett Szentléleken, de még 1698-ban is élt.²⁹⁵

Zágoni Mikes Pál (?–1690?). 1683-ban szentléleki Mattyus Imre leányának csinált, Pál nevű fattyát említik, 1685-ben követként Schaffenberg tábornokhoz megy, később Thököly Imrét tart, és vele menekül Bukarestbe: a havaselti vajda, akit magára haragított, a császáriakhoz küldi, akik szörnyen megkínózzák és kivégzik. Más változat szerint Fogarason halt meg várfogságban. Az ő fia volt a II. Rákóczi Ferenc fejedelmünket önkéntes számkivettségébe elkísérő Mikes Kelemen.²⁹⁶

Uzoni Béli János az 1635 előtt elhunyt Béli Kelemen fia. 1616-ban Csíkszentgyörgyön, Tusnádon, Kozmáson, Menaságon, Kászonyfaluban és Kászonyakabfalván jobbágysai és öröksegei voltak, 1635-ben a hadiszemle első napján mustrált az uzoni nemesek között, 1643-ban Csíkközmonon lakott: 1642-ben uzoni birtokát, 1650-ben márkosfalvi nemes szolgáját, Barabás Jánost említik.²⁹⁷ Béli Jánost 1645-ben választották meg háromszéki vicekapitánnyá.²⁹⁸ (Béli Jánosról írták: 1699. január 31. „5. Apostatae Béli Scelus graviter punitum regnante Gabriele [Báthori]. Hoc Regnante Principe Sp[ectab]ilis D[omi]nus Joannes Béli Catholicus Apostavit, seque Calvinianae Sectae addixit. Residebet is in Pago Uzon Siculiae inter quem et Pagum Szent-Ivan Capella Catholica S[ancti] Joannis Baptistae dicata, et a peregrinationibus propter Sacras Indulgentias Celebris sterterat. Haeretico talium devotionum odio curavit dirui Capellam Joanni at illico poenam DEI expertus, Morbo afflictus, nocte sequenti inter a... bos dolores, ac horribiles blasphemias mortuus, rudera Loci Sacri hodie dum conspicua reliquit”²⁹⁹

Hidvégi Nemes Tamást, Háromszék főkapitányát és feleségét, Mikó Zsuzsannát 1627-ben kelt végrendeletében Mihálcz György említi, ugyanazon évben Nemes Tamás Teleki Dónáth

²⁸³ TÜDŐS S. Kinga 2003, 190–192, 281–282; PÁLMAJ József 1901, 306–308.

²⁸⁴ TÓTH Ernő 1902, 254–255, 256–257.

²⁸⁵ SZAKÁLY Ferenc 1980, 556, 562, 579, 585; KRAUS, Georg 2008, 277, 402–404, 952; TÜDŐS S. Kinga 2003, 190–193, 281; *EOE*, X, 19–21, 155–165; THALY Kálmán 1862, 101–103; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 138, 141.

²⁸⁶ TÓTH István György 2005, III, 2135.

²⁸⁷ TÓTH Ernő 1902, 570; PÁLMAJ József 1901, 306–308.

²⁸⁸ TÓTH István György 1994, 250.

²⁸⁹ SZAKÁLY Ferenc 1980, 526, 757; KRAUS, Georg 2008, 268, 294, 297, 355, 376, 387, 403–404, 436–438, 530–532, 534, 554, 570, 579, 644–645, 650, 771, 952; BETHLEN János 1993, 33, 48–49, 58, 66, 334–335, 348–353, 562, 659; *EOE*, X, 19–21, 155–165; THALY Kálmán 1862, 101–103; BIRÓ Vencel 1935, 18; BIRÓ Vencel 1921, 121; TÜDŐS S. Kinga 2003, 401.

²⁹⁰ *SzOkl Ús*, VII, 321, 329; VIII, 20, 22–24, 28, 35, 41, 83–84, 94, 103, 105, 116, 122, 130, 140–144, 146–148, 159, 164–167, 169–172, 174, 176, 192–193, 195, 197–199, 202, 209, 213,

222–223, 226, 233, 235, 237–243, 245, 247–249, 251–255, 291, 295; TÜDŐS S. Kinga 2003, 279–288. Relatio = jelentés.

²⁹¹ TÜDŐS S. Kinga 2003, 190–192, 279–288. Lásd Gyergyai Jánosnál is.

²⁹² TÓTH Ernő 1902, 248, 250–251, 254–257, 262–263, 376, 380, 389, 393, 410, 533, 536, 538–539, 544–547, 549, 551, 555–556, 558, 560, 563–563, 567, 569–571; TÓTH Ernő 1903, 83–84, 89–90; NAGY Géza 2008, I, 501, 520.)

²⁹³ VESZÉLY Károly 1868, 190; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 106, 219, 258, 368, 475.

²⁹⁴ PÁLMAJ József 1901, 306–308.

²⁹⁵ MOL, F 234, *Erdélyi Fiskális lvt.*, 22. szekrény, fasc. 116/C; TÜDŐS S. Kinga 1998, 211–216.

²⁹⁶ *SzOkl Ús*, VIII, 171; PÁLMAJ József 1901, 306–308; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 258.

²⁹⁷ *SzOkl Ús*, IV, 579–581, 583–584; V, 22, 51; VI, 160; TÜDŐS S. Kinga 2003, 151, 179; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 136, 141.

²⁹⁸ DOMOKOS Pál Péter 1957, 261.

²⁹⁹ BZENTZKY, Rudolphus 1699, 83*.

István végrendeleti gondnoka: 1635–1639-ben Háromszék főkapitánya volt, és az oltszemi nemesek közé sorolták, de említik Bölönben is. 1638-ban volt legalább egy jobbágya Szentléleken. Miklósváron megvette az elhunyt nemes Illyési Gáspár örökségét, időnként pedig Nagyajtán lakott, ahol 1646-ban vagy valamivel korábban hunyt el.³⁰⁰ Idősebb fia, Nemes János – maga is Háromszék főkapitánya, a Rákóczi és Rédey, majd Barcsay közötti tárgyalások vezetője, Apafi portai követe és más követségei vezetője, a fejedelmi tanács tagja – naplója fontos kortörténeti forrás, amelyben 1651 és 1685 között gyakran említettek a Cserei család nagyjait és Nagyajtról elszármazott tagjait és a Nemes család nagyjait jószága.³⁰¹ Vargyasi Daniel Mihály háromszéki főkirálybírával együtt 1633. április 11-én Háromszék közgyűlésén ő adta elő, mutatta be, hirdette ki és vette nyilvántartásba ellentmondás nélkül Karatnai Könczei Ferenc és fiai, András, Mihály és István nemesi címereslevelét.³⁰²

Henter András azonos lehet az 1614-ben és 1635-ben lajstromba vett szentiványi nemessel, akinek 1619-ben egy márkosfalvi jobbágya is volt. A szentiványi Henter család tagjait a 17. században a nemesek között tartották számon.³⁰³ Úgy tűnik, 1654-ben még élt, és valószínűleg részt vett a Henterek osztozásán is, 1664-ben, Szentiványban.³⁰⁴

Budoli Péter papot 1638-ban *Dominus Petrus Kaszoni alias Budoli* néven a Gyergyói főesperességben említik.³⁰⁵ 1640-ben és a következő években már Altörján szolgált: 1641. április 22. *Petrus Budolij Plebanus Also Torjaiensis m[anu] propria*; 1641. április 28. *Petri Pap alias Budolj Kaszoni plebani*.³⁰⁶

Herseli Kristóf brassai bíró jelenléte a bodolai templomnak a protestánsoknak való átadásánál talán azzal magyarázható, hogy egy évszázaddal korábban, 1539. július 25-én, Uzoni Béli Pál a király kedvéért és cserébe a szentléleki várért átengedte Bodolát Brassónak: talán jószága lehetett Bodolán.³⁰⁷ Tatrosy önéletrajzi és történeti feljegyzései szerint *Hersely Cristoff* brassai bíró 1641. szeptember 26-án, bíróságának 14. esztendejében hunyt el.³⁰⁸

Pécsi István Gelencén hosszú ideig deákként, Futásfalván 1652-ben papként működött, 1634-ben már prókátorkodott is, de talán Altörján kezdte papi szolgálatát: 1652. december 11-én papként szerepel, 1653. január 4-én, 1653. február 6-án és 13-án, 1655. június 3-án és 1655. december 9-én polyáni, 1656. december 13-án futásfalvi plébánosként. Peselnekén is lakott, fia Pécsi János.³⁰⁹ 1659. május 2. *Patre Stephano Pécsi*.³¹⁰ Pécsi István nős plébános 1659-ben vált meg feleségétől, 1661-ben Szentkatolnán szolgált. Fia 1683-ban és 1696-ban Futásfalvi Pécsi János deák, imecsfalvi scholamasterként szerepel.³¹¹ Mindkettejüknek néhány saját kezű feljegyzése is fennmaradt: „Emptus est iste liber per me Stephanum Pechij. Flo. 1. denar. 9. Apud Domini[m] fratre[m] meu[m], Andream Forro, Anno Do[m]i[n]j

1645 ...; Emptus est iste liber per me Johan[n]es Pechzi Anno Do[m]i[n]j 1647 die 6 Januarij; Anno Domini 1647. die 6 Januarij Ego Stephanus Pechij fui Rector in Futásfalva, tempore Illustrissimi Principis Georgio Rakoczij Senioris, in illo tempore fuit Pestis; Anno Do[m]i[n]j 1647. Dominica undecima post Trinitatis, Stephanus Pechij Rector Scholae Futásfalviensis, et concionator tempore illustrissimi principis Georgio Rakoczij, Laus Deo optimo maximo in se[cul]a seculoru[m] (!) [...]ae Patronae [Bea]tissimae Vir[gini] Mariae; Non mortui laudabunt te Domine neque Omnes [...] Ego Joannes Peczj scripsi In Anno 1649 die Aprilis (!) 21; Non mortui, laudabunt te Domine, Anno Domini 1649. die vero 16 Julij az Erdeli fejedelemhez az moe kegyelmes Vrunkhöz eö Nagijszagához Rakoczij Geörgj-heöz ieöt az Hatalmas Teöreök Cziasartol igen nagij hatalmas Feö Teöreök keouet, az melij hozot az mü kegyelmez Vrunknak eö Nagijszaganak Szaslot, Dobot es Botot, kinek eleibe mindaz egez haromszeki Vitezleö rend ment. Az kor volt az Nemzetes es Vitezleö Bassa Thamas Vram Feö kiralij Biraia es Capitania egez Haromszegnek. En Peczij Istuan deak uoltam akoron Imecziffalui Contionator. Est en pro memoria jedcziettem ide. Kit adgion az Isten mindent iu uegre. Amen.; Anno Domini Millesimo (!) sexcentesimo quadregesimo nono (1649) die vero 28 Augusti. Imecziffaluan laktam ott valo contionator voltam sigen betegh volta[m] ket fiammal egetemben csak az szegin feleségem latatt hoszank, Stephanus Pechij m[anu] p[ro]pria; Anno Domini 1649 Eztendeoben en igen betigh uoltam Pechij Istvan deak Imecziffaluan min[d] az ket fiammal egwt, Janossal es Istokal. Stephanus Pechij; Peczj Istuan Pap [...]Ge]lencen lokuan uoltam [...]a]z nagij I[ste]n megh [...]gual kezeimben ualo [...]thlen egjduol[...] olian voltam, mint arra [...] amatol el valt, es h[...] dultot es szomoruan [ha]llakot attam az in Ist[enemnek] [...]jessek az Vrnak az eö mindeoreok [...]s eoreoke, Amen; [St]ephanus Peczj m[anu] p[ro]pria; [...] quem a [...]odum naucleru[...] [...]m in mediis. A[nno] D[om]ini 1650. Ego Joannes Peczj scripseram [...] [I]meczj falua, ad maiorem Dei gloriam; Anno Do[m]i[n]j Millesimo sexcentesimo quinquagesimo septimo (1657) Joannis Peczj”.³¹² Pécsi János futásfalvi deákot és öt fiát 1683-ban Janus Tamas hamis bizonyosságával vették ki a hadkötelesek közül.³¹³

Bögözi Jánost 1619-ben az almási gyalogok közt tartották számon, 1635-ben négy fia volt: János, György, István és Pál. Az almási Bögözi család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok, a lófók, a lovasok és a nemesek között tartották számon.³¹⁴

Damokos Kázmér 1657-es jelentése szerint Szárazpatakknak (és meg nem nevezett filiájának, Peselneknek), Szentléleknak (és filiájának, Kiskászonnak), Esztelneknek (és meg nem nevezett két filiájának), Berecknek, Nyujtódznak, Gelencének (és filiáinak, Albisnak és Haralynak) és Imecsfalvának akkor épp volt, Futásfalvának, Altörjának, Polyánnak (és meg nem nevezett filiájának), Martonosnak, Lemhénynek (és filiáinak,

³⁰⁰ *SzOkl*, VI, 141; *SzOkl Ús*, IV, 437; V, 13, 23, 91–92; TÜDÖS S. Kinga 2003, 124, 129, 172–174; *EOE*, X, 160; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 163, 345; TRÓCSÁNYI Zsolt 1980, 360. Illyési Gáspárnéknak Bölönben még 4 jobbágya volt 1614-ben. (*SzOkl Ús*, IV, 376.)

³⁰¹ TÓTH Ernő 1902, 233, 243–245, 256–257, 377–378, 380, 382, 384–385, 392, 395, 400–401, 409, 533, 536–537, 542, 548, 550, 552, 556, 558, 562, 565; TÓTH Ernő 1903, 83, 93.

³⁰² MOL, F 141, 3016/846.

³⁰³ *SzOkl Ús*, IV, 63, 399–400, 629; V, 53; VII, 310; VIII, 20, 152, 211.

³⁰⁴ TÓTH Ernő 1902, 243, 386.

³⁰⁵ TÓTH István György 1994, 253.

³⁰⁶ KÁL, Fond 340, *Korda család lvt.* (Eredetileg az Erdélyi Nemzeti Múzeum, ma a Román Akadémia Levéltára állományából.) Az adatot ezúton köszönjük meg Dani János főkutatónak.

³⁰⁷ *SzOkl*, V, 56–57.

³⁰⁸ DOMOKOS Pál Péter 1957, 259.

³⁰⁹ SÁVAI János 1997, 1/117, 125–128, 131, 134.

³¹⁰ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana.*

³¹¹ COROI Artur 1998, 21; BAKK Pál 2001, 112, 139.

³¹² MUCKENHAUPT Erzsébet 1999, 48, 159–160.

³¹³ *SzOkl Ús*, VIII, 182.

³¹⁴ *SzOkl Ús*, IV, 56, 447, 610; V, 174; VII, 207, 214, 244, 324, 341; VIII, 170, 218.

Almásnak és egy meg nem nevezett falunak), Ozsdolának, Sár-falvának (és filiájának, Szászfalunak), Szentkatolnának, Hatolykának és Barótnak épp nem volt plébánosa.³¹⁵ A jelentésben Hilib helyett - tévesen - Albis szerepel Gelence egyik filiájáéért. Damokos 1668-ban kelt jelentésének a helynevei többnyire hibásak. (Lelkeni = Lemhény; Buenk = Bereck; Didola = Ozsdola; Imecsfalva = Imerfalva; Szászfalu = Szász Uifalu; Hilib = Heleb; Hatolyka = Katolka; Petőfalva = Petolua; Alsó Torja = Alta Zoria; Peselnek = Posolnok; Szárazpatak = Saraspatak) Az utóbbi jelentés sem nevezi meg Esztelnek filiáit. Megfelelő forráskiadványok híján nem dönthető el, hogy Kurtapatak és Almás akkor egy egyházközséget alkotott-e, Petőfalva Hatolyka filiája volt-e, és Szászfalu valóban a Nyújtóde? Lemhény filiáját azonban Baxafalva helyett Bakfalvának nevezi a források kiadója, akinek a helyismerete ugyancsak számos kívánivalót hagyott maga után.³¹⁶ (Ezzel szemben pl. Giulio Spinola 1665-ös jelentésében helyesen és olvashatóan írta le Kézdi- és Orabaiszék parókiáinak a nevét.³¹⁷ A háromszéki helységnevek jelentős részének átírása másrészt a kiadott pápai tizedjegyzékekben (1332–1337) is hibás.³¹⁸)

Mihálcz Ferenc polyáni nemes Kézdiszék alkirálybírája volt, 1676-ban, 1680-ban és 1683-ban a kézdiszéki nemesek között jelent meg a hadiszemlén, 1680-ban két lóval. Nem lakott folyamatosan Polyánban: 1683-ban polyáni javai gondviselője ifjú Török Balázs polyáni lovasszékely volt. A polyáni Mihálcz család tagjait a 17. században a jobbágytartó nemesek között tartották számon.³¹⁹

Tusa Mihály szentléleki és torjai plébánosként 1659-ben, 1666-ban és 1667. május 10-én is háromszéki esperes volt.³²⁰ Apor Péter így írt róla: 1652. szeptember 12.; szeptember 19.; 1659. április 7. „P[ater] Michael Tusa zelosissimus, et coelibatus observandissimus; Audivi ego a' fide dignis ejusdem temporis nobilibus personis, dum quidem pseudosponsus in Templo Al Torjensi primitias suas celebraret. Quod pseudosponsam ejusdem reliquae puellae, et juniores foeminae sic vexarunt, vide inquit tuus sponsus, quam pulchre' celebrat suas primitias? ...Iste Pater Tusa erat, qui Schismatici viriliter restitebat, purumqu[e] Coelibem, et Angelicam vitam vivebat, ad cuius sacra puri Catholici undiqu[e] convolabant, et certo mea avia Judita Imecs, tribus integris Annis non intravit Templum Al Torjense in quo Schismaticus et Concubinarius Plebanus erat, sed omnibus Dominicis, et Festis, subinde et ferialibus diebus hujus viri Apostolici Sacris - Michael Tusa - inter-erat. 1659-1662. Pater Michael Tusa Archidiaconus Trium Sedium Siculicalium Sepsi, Kézdi, et Orbai, ut et Miklósvár; 1650-1660 körül. Cum vero superius mentio facta fuerit Patris Michael Tusa, dignum est, ut viri hujus laborum Apostolicorum memoria transeat in Posteris, erat tunc fama, hunc virum Apostolicum fuisse occulte' e' Sacra Jesu Societate, prout et ego a' Senioribus intellexeram ...fuisse Religi-

osum Soc[ietatis] Iesu, sed postquam gloriose restitisset praefato Schismatici, Archidiaconatumqu[e] bis gloriose' gessisset, ...primo ex Transylvania exivit et factus est Religiosus Soc[ietatis] Iesu, qui ab eadem Sacra Societate iterum remissus in senectute bona Udvarhelyini in Vinea. Domini operabatur. Inde Albam, tunc Iuliam, nunc Carolinem missus, ubi laborum suorum Apostolicorum premium recepit, Coronatus Illa corona, quam Deus diligentibus se praeparavit. Iste Pater Tusa erat, qui Schismatici viriliter restitebat, purumqu[e] Coelibem, et Angelicam vitam vivebat, ad cuius sacra puri Catholici undiqu[e] convolabant, ...Hic vir Apostolicus est ille, cui Gratias debent referre Oves Christi in HáromSzék, quod in fauces infernales lupi non inciderint. Hic vir fuit /:ut superius vidisti:/ author, svasor, et superiasor sublationis atrocis hujus Schismatici, Vivat ergo /:prout nec dubito vivit:/ in aeternitate Patre Michael Tusa, qui nos HáromSzékienses post Deum ab interitu et perditione liberavit.”³²¹ Nem tudni, Tusa Mihály mikortól volt szentléleki plébános, de 1652-ben már fontos szerepet játszott a háromszéki katolikus papok között, és mivel 1659-ben esperesként jelen volt Szentléleken a nős plébánosok helyes útra való térítésénél, lehetséges, hogy akkortól már ott, a feleségétől megválni nem hajlandó és elzárásra ítélt Felvinczy helyén működött.

Felvinczi Ferenc pap 1656-ban Szentléleken szolgált.³²² Felvinczy Ferenc nős katolikus pap volt, 1659-ben nem vált meg feleségétől, ezért elzárásra ítélték. (Lásd a dolgozatban.)

Hatolykai Demeter pap 1652-ben Hatolykán működött.³²³

Patzai György pap 1656-ban Szárazpatakon szolgált.³²⁴

A lemhenyi **Bencze** család tagjait a 17. században a darabontok, a lófők, a nemesek és a jobbágyok között tartották számon.³²⁵

Vas Pál az ozsdolai Vas Mihály, **Vas Miklós** a módos ozsdolai Vas Ferenc fia: Pál 1635-ben mustrált, a nála fiatalabb Miklós valószínűleg még 1676-ban, 1680-ban és 1683-ban is élt. Az ozsdolai Vas család tagjait a 17. században a szabadosok, a gyalogok, a lófők és a lovasok között tartották számon.³²⁶

A szentléleki **Dávid** családot a 17. században a jobbágyok és gyalogok közt tartották számon, egyik ágának István deák az utolsó, magtalanul elhalt képviselője volt.³²⁷

A szentléleki **Deák** családot a 17. században a jobbágyok, a szabadosok, a gyalogok, a lovon szolgáló gyalogok és a lófők között tartották számon.³²⁸

Almás **Benő Mihály** valószínűleg az 1602-ben lófőként lustrába vett Benő Mihály fia volt.³²⁹ Az almási **Benő** családot a 17. században a lófők és a gyalogok között tartották számon.³³⁰

³¹⁵ TÓTH István György 1994, 303.

³¹⁶ Uo., 377.

³¹⁷ Uo., 363.

³¹⁸ *MVH*, I/1.

³¹⁹ *SzOkl Ús*, IV, 441, 606; V, 14, 154–155; VII, 249; VIII, 22, 164, 168, 172; TÜDŐS S. Kinga 2003, 194.

³²⁰ VESZELY Károly 1860, 301–316, 374; SÁVAI János 1997, 1/133.

³²¹ MOL, P 612, *Szádeczky-Kardoss lvt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*.

³²² SÁVAI János 1997, 1/133.

³²³ Uo.

³²⁴ Uo.

³²⁵ *SzOkl Ús*, IV, 52–53, 449, 617; V, 177; VII, 209, 245.

³²⁶ *SzOkl Ús*, IV, 53, 453, 618; V, 180; VII, 208, 212, 246–247, 321, 342; VIII, 177, 219; TÜDŐS S. Kinga 2003, 315.

³²⁷ *SzOkl Ús*, IV, 436, 603–604; V, 163–164; VII, 249.

³²⁸ *SzOkl Ús*, IV, 51, 435, 602–603; V, 161–163; VII, 207, 248, 338.

³²⁹ *SzOkl Ús*, IV, 56; V, 173.

³³⁰ *SzOkl Ús*, IV, 56, 446, 609; V, 173; VII, 207, 212, 244, 324, 341; VIII, 170, 218.

1. táblázat A Cserei családnév előfordulása néhány 1602 és 1712 között kelt forrásban

(Jelölések: n = nemes; p = primipilus, lófő; l = lovaszékely; lp = lovaspuskás; D, d = darabont; vd = veres darabont; gy = gyalogszékely; pl = pedes libertinus = gyalog-szabados; sz = szabados; fj = fejedelmi jobbágys; őj = ősjobbágys; zs = zsellér)

	Miklósvárszék				Csíkszék	Sepsiszék	Marosvásárhely
	Barót	Nagyajta	Bölon	Telegdibacon ³³¹			
1600	Cserei Samuel ³³²						
1602	Czerenj Jstúan sz ³³³ Czerej Lukacj sz ³³⁴				Czieren Janos d ³³⁵		Czetrej Marton ³³⁶ D. Czerej Bertalan ³³⁷
1604	Czereij Mate gy ³³⁸			Czereij Gergelj d, pl ³³⁹	Cherenij Janos ³⁴⁰ Czereij Janos gy ³⁴¹	Czereij Tamas gy ³⁴²	
1610		Cserei Miklós ³⁴³					
1614	Czereij Janos p ³⁴⁴ Czereij Lazlo sz ³⁴⁵ Czereij Mihalij sz ³⁴⁶ Czereij Jstwan fj Czereij Thamas fj Czereij Lukacz őj Czereij Marthon őj ³⁴⁷		Czere Mihalij j ³⁴⁸	Cereij Gergelij sz ³⁴⁹	Czyere Janos gy ³⁵⁰ Czyereij Gergely zs ³⁵¹	Czery Marthon l ³⁵²	

³³¹ Kétséges, hogy valóban az udvarhelyszéki Telegdibaconról van-e szó az összeírásokban, nem pedig a Sepsibaconról.

³³² VESZELY Károly 1868, 137. Az adat bizonytalan.

³³³ A családnév elírás vagy sajtóhiba lehet. (*SzOkl Ús*, IV, 70.)
³³⁴ Uo., 71.

³³⁵ Tusnádi. A családnév elírás vagy sajtóhiba lehet. (Uo., 86.)

³³⁶ A családnév elírás vagy sajtóhiba lehet. Rendi hovatartozása nincs feltüntetve. (Uo., 133.)

³³⁷ Uo.

³³⁸ Uo., 188. Baróti jószágait Nagyajtai Cserei Miklós vette meg a fiaitól 1646 előtt. (TÜDŐS S. Kinga 2003, 174.)

³³⁹ *SzOkl Ús*, IV, 168. Pedes libertinus = gyalog-szabados. Tulajdonképpen darabont vagy volt darabont, nem jelent meg a mustrán (abs.).

³⁴⁰ Tusnádi, azonos az 1602-ben számbavett darabonttal. Akkor épp beteg volt. (Uo., 178.)

³⁴¹ Uo., 181.

³⁴² Talán baróti volt, mert a hasonló nevű baróti fejedelmi jobbágról 1614-ben megjegyezték, hogy *elbudosott*. (Uo., 188.)

³⁴³ Ekkor vagy 1611-ben született, valószínűleg Nagyajtán. (CSEREY Gábor 2001.)

³⁴⁴ Lófő, *elbudosott latorsagaert, lopassertt*. (*SzOkl Ús*, IV, 381.)

Azonos lehet baróti öreg Cserei Jánossal, öreg Henter András vejével, Kőröspataki Henter Margit férjével, Cserei Mihály történetíró dédapjával. Henter Margitnak 1614-ben 8 jobbágysa volt Nagyajtán, másik férje nagyajtai Oláh Benedek volt. (Uo., 377, 381; BÁNKUTI Imre 1983, 77–79; CSEREY Gábor 2001.)

³⁴⁵ *SzOkl Ús*, IV, 382.

³⁴⁶ Uo.

³⁴⁷ István és Tamás a fejedelem számára való *confiscalt* jobbágys, de Tamás elbujdosott. Lukács és Márton Daczó László ősjobbágys. Lukács és István azonosak az 1602-ben hűségesküt tett szabadosokkal. (*SzOkl Ús*, IV, 383.)

³⁴⁸ Jövevény, Böloni Gáspár jobbágys. (Uo., 375.)

³⁴⁹ Libertinus, azaz szabados. Azonos az 1604-ben lajstromba vett szabados-gyalogossal. (Uo., 296.)

³⁵⁰ Tusnádi, azonos az 1602-ben és 1604-ben számbavetvel. (Uo., 507.)

³⁵¹ Gál Miklós helyén lakik Mindszentén. (Uo. IV, 511.)

³⁵² Gidófalvi lófő, még iskolába járó gyermek. (Uo., 417.) A családnévet nyilván kissé elírták. Kétes, hogy azonos volna a későbbi baróti iskolamesterrel.

	Miklósvárszék				Csíkszék	Sepsiszék	Marosvásárhely
	Barót	Nagyajta	Bölon	Telegdibacon?			
1616					Czerej Mihaly n ³⁵³		
1619					Czereij Janos vd ³⁵⁴		
1627				Czierei Gergelj j ³⁵⁵			
1628					Czerej Mihaly n ³⁵⁶		
1635	Czerej Mihali gy ³⁵⁷ Czerej Marton n ³⁵⁸ Czerej Laszlo gy ³⁵⁹ Czerej Janos gy ³⁶⁰	Czere Miklos n ³⁶¹				Czerej Balint gy ³⁶²	
1640		Cserei János n ³⁶³					
1643					Czyerei Mihaly n ³⁶⁴ Czyerey Peter gy ³⁶⁵		

³⁵³ Madéfalvi jobbágys Balázs János és Bodó Péter, Csíkszépíven *Benkeő Janos Veres drabant heliet* bírja. (Uo., 577–578.) Cserey Gábor ugyancsak tagadja a miklósvárszéki és a csíki Csereiek rokonságát. (CSEREY Gábor 2001.)

³⁵⁴ Azonos az 1604-ben lajstromba vett tusnádi gyalogszékkel. (*SzOkl Ús*, IV, 647.)

³⁵⁵ Damokos István jobbágys Telegdibaconban. Azonos lehet az 1614-ben lajstromba vett szabadossal. (Uo., 794.)

³⁵⁶ Madéfalvi, Kézdiszentléleken Károlyi István testamentáriusa. (TÜDŐS S. Kinga 2003, 130–132.)

³⁵⁷ Falu hütöse. Azonos az 1614-ben lajstromba vett szabadossal. (*SzOkl Ús*, V, 17, 19.)

³⁵⁸ Uo., 18. *Schola Mester*, nemes: kétes, hogy azonos volna az 1614-ben lajstromba vett gidófalvi iskolásfiúval.

³⁵⁹ Megholt. Fiai Péter, Máthe jelen voltak (a mustrán). Azonos az 1614-ben lajstromba vett szabadossal. (Uo.) Nem valószínű, hogy ez az 1614-ben számbavett, de már 1635 előtt elhunyt Cserei László gyalogszékely lett volna a vele kortárs baróti Öreg Cserei János lófő apja és a nagyajtai Cserei Miklós nagyapja, bár Öreg Cserei Jánosról úgy tudni, hogy igen fiatalon halt el. (CSEREY Gábor 2001.)

³⁶⁰ Nem azonos az 1614-ben lajstromba vett lófővel. (*SzOkl Ús*, V, 20.)

³⁶¹ A Czere változat elírás vagy sajtóhiba. Cserei Miklós, Cserei

Mihály történetíró nagyapja egy lovon mustrált. (Uo., V, 26.) Cserei Miklós felesége Kőröspataki Költő Margit (elhunyt 1671-ben), fiai György, Farkas, János (a történetíró apja), Mihály (II. Rákóczi György oldalán esett el a szászfenesi csatában 1660-ban) és Miklós (a török elleni harcban esett el a Vaskapunál 1659-ben) voltak, leánya Kata. Cserei Miklóst 1645-ben is Nagyajtán említik, ahol az 1646. évi pestisjárvány idején, december 18-án írta meg első végrendeletét. 1661–1662-ben fejedelmi szolgálatban állt. 1666. június 20-án ismét Nagyajtán végrendeletet írt, ahol még ugyanazon esztendőben el is hunyt: október 31-én temették el a nagyajtai temetőben. (*SzOkl Ús*, VI, 246–247; EOE, XIII, 123; BÁNKUTI Imre 1983, 51, 77–79; TÜDŐS S. Kinga 2003, 162–163, 169, 172–174; TÓTH Ernő 1902, 394, 530.) Cserei Mihály dédapja – Baróti öreg Cserei János kinek felesége Henter Margit, öreg Henter András lánya volt – nemigen azonosítható egyértelműen az összeírásokban szereplő Cserei Jánosok valamelyikével. (CSEREY Gábor 2001.)

³⁶² Sepsibaconban vették lajstromba. (*SzOkl Ús*, V, 16.)

³⁶³ Cserei Miklós fia, János 1640 táján született. (CSEREY Gábor 2001.)

³⁶⁴ Madéfalvi, azonos az 1616-ban lajstromba vettel. (*SzOkl Ús*, VI, 219.)

³⁶⁵ Tusnádi: fiai András és Mihály. (Uo., 160.)

	Miklósvárszék				Csíkszék	Sepsiszék	Marosvásárhely
	Barót	Nagyajta	Bölon	Telegdibacon?			
1645		Czerej Miklos n ³⁶⁶					
1646	Czerej Andras j ³⁶⁷	Czereij Miklos n ³⁶⁸				Czereij Marton l ³⁶⁹	
1658					Cserei Mihály n ³⁷⁰		
1661		Cserei Miklós ³⁷¹ Cserei János n ³⁷²			Cserej Peter lp ³⁷³		
1662		Cserei Miklós n ³⁷⁴					
1666		Cserei Miklós n ³⁷⁵					
1670						Czerey Marthon n ³⁷⁶	
1671		Cserei Miklós n ³⁷⁷					
1679						Czerei Istvan ? ³⁷⁸	

³⁶⁶ TUDÓS S. Kinga 2003, 162–163.

³⁶⁷ Cserei Lukácsnak vagy Mártonnak, Daczó László ősbágyai egyikének a leszármazottja lehet. Nagyajtai Cserei Miklós váltotta magához Daczó Jánostól vagy ki is váltotta a jobbágyi állapotból. (TUDÓS S. Kinga 2003, 174.)

³⁶⁸ Uo., 172–174.

³⁶⁹ MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.* 1646. szeptember 11. *Czerei Marton Deak primipilus Sepsi Szekben Illiefalvan lako... Martinus Czereji alias Literati és A Rétyi Antos Familia oss levelei Regestruma költ 1822be Januar Napjain* című elenchusban ugyanaz a dátum. Mivel itt primipilusként, azaz lófőként szerepel, azonossága az 1635-ben Baróton iskolamesterként a nemesek közé sorolt Cserei Mártonnal kétes: valószínűbb, hogy az 1614-es Bethlen-féle összeírásban Gidófalván számbavett, akkor épp iskolába járó *Czereij Marthon* lófővel azonos. (*SzOkl Ús*, IV, 417.)

³⁷⁰ Azonos az 1616-ban és 1643-ban lajstromba vett madéfalvi nemesel, a felcsíki (rákosi, madarasi, madéfalvi) lófők századparancsnoka. (*SzOkl Ús*, VII, 173–174.) II. Rákóczi György idejében görgényi főudvarbíró volt, Rákóczi és Barcsai harcai idején csíki kapitány: atyafia, Lázár István főkirálybíró kiraboltatta és Gyergyóban lefejeztette. Cserei Mihály történetíró anyai nagyapja: felesége Apor Ilona, Apor István kincstartó leánytestvére, leányuk a történetíró anyja Cserei Judit. (BÁNKUTI Imre 1983, 77–79.)

³⁷¹ 1661. október 18-án Czerej Miklós Brassóban tartózkodott,

ő vezette tárgyalásokat a brassai tanáccsal az Apafi hűségére való esketés végett, amiről beszámolt a fejedelemnek és két csauzt vagy janicsárt kért kevés nagyajtai jószága oltalmazására, ha kívánatik. (*SzOkl*, VI, 246.) 1661. november 2-án Czerej Miklós ugyancsak Brassóból írt levelében számolt be a fejedelemnek Mikes Kelemennek az Aporokkal és a Danielekkel Mikes Mihály házában való zágoni tárgyalásairól. figyelmezteti a fejedelmet, hogy az említettek nem hívei és szép leveleik ellenére bármikor Apafi ellen fordulhatnak, ha tisztjükben maradnak, mert Brassót is ellene bujtogatják. (Uo., 246–248.)

³⁷² TÓTH Ernő 1902, 377, 378. Cserei Miklós távollétében fia, Cserei Mihály történetíró apja, Cserei János gazdálkodott Nagyajtán és ő fogadta a náluk megszálló vendégeket is, mert akkor még nem állt fejedelmi szolgálatban.

³⁷³ Tuznádi, azonos az 1643-ban lajstromba vett gyalogszékellyel. (*SzOkl Ús*, VII, 181.)

³⁷⁴ *EOE*, XIII, (1661–1664) Budapest, 1888, 122–123. Cserei Miklós valószínűleg ekkor is Brassóban tartózkodott.

³⁷⁵ Ekkor hunyt el. (CSEREY Gábor 2001.)

³⁷⁶ Deák, Illyefalván vették lajstromba. Azonos az 1646-ban ugyanott említett lófőrendű deákkal. (*SzOkl Ús*, VII, 192.)

³⁷⁷ Ekkor hunyt el a felesége: a fiai ekkor megosztottak a teljes örökségen. (CSEREY Gábor 2001.)

³⁷⁸ MOL, P 5, *Rétyi Antos cs. lvt.* 1679. június 28. *Czerei Istvan Deak Rétyi Schola Mester.* Lófő vagy nemes lehetett.

	Miklósvárszék				Csíkszék	Sepsiszek	Marosvásárhely
	Barót	Nagyajta	Bölon	Telegdibacon?			
1680	Czerej András I ³⁷⁹ Cserei Mihály gy ³⁸⁰ Czerej Georgy I ³⁸¹					Czerei Mihály I ³⁸² Cserei Janos gy ³⁸³ Cserei István gy ³⁸⁴	
1680	Cherei Gyeörgy n ³⁸⁵		Cherei Farkas n ³⁸⁶				
1681					Cserej Janos n ³⁸⁷ Cserei Janosné n ³⁸⁸		
1683	Cserei Gyeörgy n ³⁸⁹ Cserei András I ³⁹⁰ Cserei Mihály gy ³⁹¹ Cserei Sigmund n ³⁹²		Cserei Farkas n ³⁹³		Cserei Janosné n ³⁹⁴	Czerei Mihály I ³⁹⁵ Cserei Janos gy ³⁹⁶ Cserei István gy ³⁹⁷	

³⁷⁹ Nem valószínű, hogy azonos az 1646-ban említetttel. (*SzOkl Ús*, VII, 304.)

³⁸⁰ Talán az 1614-ben és 1635-ben lajstromba vett gyalogszékely fia. (Uo., 349.)

³⁸¹ Uo., 303. Szolgája, Georogh András is baróti volt: az utóbbi 1683-ban már nem élt. (*SzOkl Ús*, VIII, 136.) Cserei Mihály történetíró apai nagybátyja. (BÁNKUTI Imre 1983, 77–79.) A lengyelországi hadjáratban (1657) tatár fogságba esett, de 1662-ben már ismét idehaza volt, hadnagyi rangban. Apafi udvaronca, 1669-ben letartóztatja és Dévára viszi Fleischer András szebeni királybíró, 1690-ben Thökölyvel Havaselvére ment. (BETHLEN János 1993, 356, 650; KRAUS, Georg 2008, 662.)

³⁸² Illyefalvi, Gereb Vram Szolgája. (*SzOkl Ús*, VII, 309.)

³⁸³ Sepsiszentgyörgyi. (Uo., 336.)

³⁸⁴ Sepsibaconi. (Uo., 349.)

³⁸⁵ *SzOkl Ús*, VIII, 21. A kapitány szolgája, Cserei Miklós fia, Cserei Mihály történetíró apai nagybátyja: ő örökölte a baróti udvarházat. (BÁNKUTI Imre 1983, 77–79; CSEREY Gábor 2001.) Mikes Kelemen 1685-ben kelt végrendeletében a tőle vásárolt paripát említi, tehát nincs kizárva, hogy 1680-ban ő maga és Cserei Farkas is a Mikes Kelemen szolgája volt. (TÜDŐS S. Kinga 2003, 281.) Nem azonos a pár hónappal korábban lajstromba vett lovasszékellyel.

³⁸⁶ *SzOkl Ús*, VIII, 22. A kapitány szolgája, Cserei Miklós fia, Cserei Mihály történetíró apai nagybátyja: ő örökölte a böloni udvarházat. (BÁNKUTI Imre 1983, 77–79; CSEREY Gábor 2001.)

³⁸⁷ *SzOkl Ús*, VIII, 27. Cserei Mihály történetíró apja akkor apósa madéfalvi birtokán lakhatott, bár 1671-ben már megörökölte a nagyajtai udvarházat. A többi lustrába valószínűleg azért nem vették fel, mert apja halála után, valószínűleg 1666 októberé és decembere között, 26 évesen odahagyta az I. Apafi Mihály fejedelem udvarában betöltött asztalnoki tisztséget, hogy feleségül vegye a 19 éves Cserei Juditot, madéfalvi Cserei Mihály áróját:

lakodalma 1667. január 9–10-én volt Szentkirályon. Később fogarasi kapitányként szolgálta a fejedelmet és a Béldi-féle mozgalom (1677–1678) kapcsán fogságot is szenvedett. (BÁNKUTI Imre 1983, 77–79; TÓTH Ernő 1902, 394.) Egyháztörténészek is számon tartják. (NAGY Géza 2008, II, 76.)

³⁸⁸ Göröcsfalvi szolgája említették, akinek nevét elírták, valójában Székely Balásznak hívták. (*SzOkl Ús*, VIII, 33.)

³⁸⁹ Erdővidéki, baróti. Szolgái Kósa Péter böloni és ifj. Nagy János szárazajtai lovasszékely (kinek fia 1), ő mentette a hadbavonulástól Kaller János köpeczi gyalogszékelyt. Nagyajtán contradicált Kozma Máté és Pap Tamás lovasszékely, továbbá Bodoson Elekes Daniel (vagus) és Elekes Ferencz gyalogszékely ellen, kik másnak szolgálnak jobbágyul, de ő mindkettőt kérte a fejedelemtől. Azonos az 1680-ban lajstromba vett lovasszékellyel és nemessel. (Uo., 130, 133, 136–137, 207.)

³⁹⁰ Megholt, két fia 20 éves koráig ne szolgáljon. Azonos az 1680-ban lajstromba vett lovassal. (Uo., 136.)

³⁹¹ Azonos az 1680-ban lajstromba vett gyalogossal. (Uo., 207. Fia 1.)

³⁹² Uo., 135. A köpeciek, a barótiak, a szárazajtaiak és a baconiak lovasszázát vezette, illetősége bizonytalan, de tudjuk, hogy 1684. július 13-án Nemes János Egrestőn megkéri számára Mihács Mihály leányát, Boriczát. (TÓTH Ernő 1903, 90.)

³⁹³ Böloni. Három lóval szolgált, szolgája Damokos Benedek böloni lovasszékely. Azonos az 1680-ban lajstromba vett nemessel. (*SzOkl Ús*, VIII, 130, 132.)

³⁹⁴ Ugyanazon göröcsfalvi szolgája említették és contradicál idős Erős Mihály csatószegei lovas ellen. (Uo., 93, 108, 127.)

³⁹⁵ Illyefalvi. Azonos az 1680-ban lajstromba vett lovasszékellyel. (Uo., 145.)

³⁹⁶ Sepsiszentgyörgyi, két fia volt, a hadból visszaszökött. Azonos az 1680-ban lajstromba vett gyalogszékellyel. (Uo., 215.)

³⁹⁷ Sepsibaconi, polgár = határpásztor, Fia 1, Balo Josef vr[am] Contradical ellene. Azonos az 1670-ben lajstromba vett gyalogszékellyel. (Uo., 206.)

	Miklósvárszék				Csíkszék	Sepsiszék	Marosvásárhely
	Barót	Nagyajta	Bölon	Telegdibacon?			
1685					Cserei Jánosné n ³⁹⁸ Cserei Mihályné n ³⁹⁹ Cserei János n ⁴⁰⁰		
1692	Cserei Györgyné ⁴⁰¹						
1698	Cserei Judith ⁴⁰²						
1712		Cserei János n ⁴⁰³					

³⁹⁸ Cserei Mihály történetíró anyja. Férjével, Cserei Jánossal együtt még mindig Madéfalván lakott. Cserei Jánosné Csíkrákoston Jakab Gergely gyalog lófőt mentette a táborozástól, Csátószegen Erős Mihály lófő ellen contradicált, Karczfalván pedig volt egy bérese, István Péter. (Uo., 231, 299, 306.)

³⁹⁹ Cserei János anyósa, Cserei Mihályné leányával és vejével lakott Madéfalván. Csíkrákoston Benkő András gyalog lófő volt a bérese, illetve a táborozáson meg nem jelent Mezei Ferencz a szolgája. (Uo., 231, 304.)

⁴⁰⁰ Cserei Mihály történetíró apja. Göröcsfalván Tönköly Péter gyalog lófő hűgának a fattyú fia ellen contradicált, Csíkrákoston Sándor András lófő ellen, Dánfalván pedig volt egy lófő szolgája, Both Lőrinc. (Uo., 232, 293.)

⁴⁰¹ VESZELY Károly 1868, 190. Talán az 1683-ban említett felesége.

⁴⁰² Uo., 191.

⁴⁰³ Cserei János 1712-ben hunyt el. (CSEREY Gábor 2001.)

2. táblázat A háromszéki római katolikus egyházközségek száma és népességük a 17. században⁴⁰⁴

	Egész Háromszék						Szentlélek			Kiskászón			Peselnek			Százpatak			
	Ple-bánia	Ple-bános	Ebből nő	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Család	Lélek	
1629 ⁴⁰⁵	18	6	6	?	?	8-10 000	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	
1638 ⁴⁰⁶	14	14	7	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	
1638 ⁴⁰⁷	17	11	9	1745	1745	?	132	132	?	?	?	?	?	?	120	120	?	?	
Egész Háromszék																			
Szentlélek																			
Ple-bánia	Ple-bános	Ebből nő	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Család	Lélek	Nős férfiak	Lélek
1650 ⁴⁰⁸	10	8	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
1657 ⁴⁰⁹	17	7	?	2051	10 610	250?	250	1050	30?	30	200	?	?	?	40?	40	?	?	250
1665 ⁴¹⁰	21	?	-	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
1668 ⁴¹¹	?	?	-	?	?	11 730	?	1300	?	?	?	?	?	?	?	?	400	?	320
1699 ⁴¹²	23	?	-	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
Kiskászón																			
Peselnek																			
Százpatak																			

⁴⁰⁴ A filiák számát nem tüntettük fel. Korabeli források szerint a 17. században Háromszéken a katolikus falvak száma 20 és 25 között ingadozott, ezek tartoztak a mindenkori plébániákhoz: a többi község lakója többségében kálvinista vagy unitárius volt. A jelentésevők a helyi plébánosok, deákok és falubírók által rendelkezésükre bocsátott, többnyire bevallottan hozzávetőleges számadatokat rögzíthették.

⁴⁰⁵ TÓTH Irván György 1994, 241–242.

⁴⁰⁶ Uo., 253.

⁴⁰⁷ TÓTH Irván György 2005, III, 1801. A plébánosok között bigamiában élő is találtak, egyesek lovat és szolgákat tartanak, kiszíjolyozzák a szegényeket, egy Péter és egy Gábor nevű plébános ebben az évben ágyast vett magához és a nős plébánosok szívesen alávetnék magukat a kálvinista szuperintendensnek, ha feletteseik ágyasaiktól való megválásra szorítanák őket.

Bodolát – fiújával, Nyénnel együtt – a háromszéki főesperességhez számították. Peselnek akkor Százpatak filiaja volt. (TÓTH Irván György 2002, II, 922–927, 1015–1018. Stefano a Salina bosnyák obszerváns ferences szerzetes jelentése erdélyi egyházlátogatásáról, 1638.)

⁴⁰⁸ TÓTH Irván György 1994, 278, 262.

⁴⁰⁹ Uo., 301–302. Kiskászón a szentléleki plébániához tartozott, Peselnek pedig Százpatakhoz.

⁴¹⁰ Uo., 363.

⁴¹¹ Uo., 377. A 60 székellyöldi plébániában mindössze 36 plébános szolgált. A jelentés Szentlélek és Kiskászón együttes lélekszámát tartalmazza.

⁴¹² BZENTZKY, Rudolphus 1699, 92.

Levéltári és egyéb kéziratok források

- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
- F 1, IV, *Liber Regius Sigismundi Rákóczi*
 - F 1, VII–VIII, *Liber Regius Gabrielis Bethlen*
 - F 1, XV, *Liber Regius Gabrielis Bethlen et Georgii Rákóczi I.*
 - F 1, XIX–XX, *Liber Regius Georgii Rákóczi I.*
 - F 1, XXII, *Liber Regius Georgii Rákóczi I.*
 - F 1, XXIV, *Liber Regius Georgii Rákóczi I. et II.*
 - F 1, XXVI, *Liber Regius Georgii Rákóczi II.*
 - F 234, *Erdélyi Fiskális levéltár*
 - F 393, *Specificatio Juxta Commissionem... 1750*
 - P 5, *Rétyi Antos család levéltára*
 - P 297, *Gyenge család levéltára*
 - P 612, *Szádeczky-Kardoss lt. Apor cs. Humillima familia Aporiana*
 - P 672, *Cseri család levéltára*
 - P 970, *Lécfalvi Asbóth család levéltára*
 - P 1610, *Dálnoki Lázár család levéltára*
 - P 1995, *A Mikó család levéltára*
 - P 2002, *Rétyi Székely család levéltára*
 - R 298, *Erdélyi iratok*
 - R 302, *Erdélyi egyházi iratgyűjtemény*
 - R 319, *Kisebbségi családi fondtörédek*
- Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest (OSzK Kt)
- F1/3814/A: *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye, 1864–1865* [mikrofilm-másolata]
 - Oct. Hung. 1609: *Czereij János énekeskönyve*
- Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár – Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Cluj, Cluj (Kolozsvári állami levéltár, KÁL)
- Fond 324, *A Béli család iratai*
 - Fond 340, *Korda család levéltára*
 - Fond 384, *Szárhegyi Lázár család levéltára*
- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)
- Fond 36, *Apor levéltár*
 - Fond 74, *Cserey Jánosné Zathureczky Emília gyűjteménye*

Irodalom

- ERZSI*, IV = *Erdélyi református zsinatok iratai*, IV, 1790–1800 (*Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok*, 1/4.; sajtó alá rend. Buzogány. Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor), Kolozsvár, 2001.
- EOE*, X = *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, X (1637–1648), Budapest, 1884.
- EOE*, XIII = *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (1661–1664), Budapest, 1888.
- ErdOkl* = *Erdészeti Oklevéltár*, I–III (szerk. Tagányi Károly), (Budapest, 1896.
- MHH* = *Monumenta Hungariae Historica (Magyar Történelmi Emlékek)*, MTA, Budapest.
- MVH*, I/I = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, Series I, Tomus I (*Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria, 1281–1375*), Budapest, 1887.
- RMKT*, XVII/7 = *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 7. *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)* (sajtó alá rend. Holl Béla), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- RMKT*, XVII/9 = *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 9. *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)* (sajtó alá rend. Varga Imre), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- RMKT*, XVII/11 = *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)* (sajtó alá rend. Varga Imre), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- SchCITr* 1838 = *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transilvaniensis pro anno a Christo Nato MDCCCXXXVIII*, Typis Lycei Regii, Claudiopoli.
- SzOkl* = *Székely Oklevéltár*, I–VII, (szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1872–98; *Székely Oklevéltár [VIII] 1219-től 1776-ig (Magyar Történelmi Tár, XXVIII)*; szerk. Barabás Samu), Budapest, 1934.
- SzOkl Ús* = *Székely Oklevéltár*, Új sorozat, I–VIII (közl. Demény Lajos, Pataki József, Tüdős S. Kinga); Kriterion Könyvkiadó, Bukarest; Európa Könyvkiadó, Budapest; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár; Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1983–2004.

*

- BAKK Pál
2001 *Szentkatolnai krónika*, Kézdivásárhely.
- BÁNKUTI Imre
1983 *Cserei Mihály (Miklósvárszéki Nagyajtai): Erdély Historiája – 1661–1711* (sajtó alá rend., bev. és a jegyz. Bánkuti Imre), Budapest.
- BENDA Kálmán – KENÉZ Győző
1989 Jezsuita jelentés az erdélyi egyház helyzetéről 1650. Helesfényi András jezsuita páter jelentése (közvetteszi Benda Kálmán és Kenéz Győző), *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VI, Budapest, 210–232.
- BERECZ Gyula
1893 *Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története*, Brassó.
- BETHLEN János
1993 *Erdély története 1639–1673*, Budapest.
- BIRÓ Vencel
1921 *Erdély követei a Portán*, Cluj-Kolozsvár.
1935 *Altorjai gróf Apor István és kora*, Cluj – Kolozsvár.
- BOD Péter
1982 *Magyar Athenas*, Budapest.
- BONCZ Ödön
1886 A Haller grófok nemzetség-könyve, III, A Haller-család művelődéstörténeti szempontból és nemzetségkönyvük magyar viselet-képei, *Turul*, 1886, 105–123
- BORCSA János
2009 *Kézdiszentléleki breviárium* (szerk. Borcsa János), Kézdivásárhely.
- BOROS Judit
1977 Adatok az eszterlaki műemléktemplom falfestményeihez, *Aluta*, VIII–IX (1976–1977), Sepsiszentgyörgy.
- BREVER Lőrinc
1642 *Keresztyen Isteni Dicsiretek*, Lőcse.
- BZENTZKY, Rudolphus
1699 *Syllogimena Transylvaniae Ecclesiae*, Coronae, Pridie Kalendas Januarias, Anno Christi 1699, Caput Decimum, Pars 5. (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, MS 415.)
- COROI Artur
1998 *Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez. Cs. Bogáts Dénes bejegyzései Berecz Gyula: Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története című könyvébe (Erdélyi Tudományos Füzetek, 225; közzét. Coroi Artur), Kolozsvár.*
2000 *Altorja – A római katolikus egyházközség története*, Csíkszereda.
2001 *Adalékok Altorja és Háromszék történetéhez (Székely falvak, 1; szerk. és elősz. Takács Péter)*, Erdély-történeti Alapítvány, Nyíregyháza.
2003 *Adalékok Délkelet-Erdély 17–18. századi művelődéstörténetéhez, Acta (Siculica) 2003/1. (Újraközölve lásd: Acta Siculica 2006/2, 223–235.)*
2007 *Altorjai Márton Miklós deák feljegyzései, 1702–1734, in: Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 7/1 (szerk. S. Laczkovics Emőke és Szócsné Gazda Enikő), Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 59–173.*
- CS. BOGÁTS Dénes
1929 *Háromszéki helynevek, in: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára (szerk. Csutak Vilmos), Sepsiszentgyörgy, 52–71.*
1958 *Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismeretéhez (sajtó alá rend. Szabó T. Attila), Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1958/1–4, Kolozsvár, 213–224.*
- CSEREY Gábor
2000 *Kapott-e sajtót, kenyeret, bort Nagy Bálint? Harminckét ételrecept a XVII. századból, Erdővidéki Lapok, 2000/1, 7–11.*
2001 *A nagy hírű Cserei Miklós, Erdővidéki Lapok, 2001/4, 19–22.*
- DANKANITS Ádám
1983 *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*, Budapest.
- DOMOKOS Pál Péter
1957 *Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései, Irodalomtudományi Közlemények, LXI/3, 238–261.*
1977–1978 *Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása 1703, I–II (közzét. Domokos Pál Péter), Agrártörténeti Szemle, 1977/3–4, 434–509; 1978/1–2, 198–282.*
- DUBY, Georges – LARDREAU, Guy
1993 *Párbeszéd a történelemlről*, Budapest.
- ECKHARDT Sándor
1951 *Balassi Bálint összes művei (összeáll. Eckhardt Sándor), I, Budapest.*
- HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann
2001 *Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése, 2, Háromszék (Szabó T. Attila kéziratok gyűjtéséből közzét. Hajdú Mihály és Slíz Mariann), Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.*
- IMREH István
1983 *A törvényhozó székely falu*, Bukarest.
- IMREH István – PATAKI József
1992 *Kászszeleki krónika – 1650–1750*, Budapest.

- JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István
1979 *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest.
- KAZINCZY Gábor
1863 Apor Péter: *Metamorphosis Transsylvaniae* [1736], in: *Altorjai B. Apor Péter munkái (MHM, II/11; közzét. Kazinczy Gábor)*, Pest, 313–443.
- KEMÉNY Zsigmond
1967 *Özvegy és leánya*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KLÖSZ Jakab
1640 Gönczi György: *Keresteni Isteni Dicsiretek* (kiadja Klösz Jakab), Bártfa.
- KÓNYA Ádám
1990 *A Szent István-búcsú színhelyén, Háromszék*, 1990. augusztus 19.
- KOVÁCS András – TÜDÖS S. Kinga
2003 *Kézdiszentlélek templomai*, Kézdivásárhely.
- KRAUS, Georg
2008 *Erdélyi krónika 1608–1666*, Csíkszereda.
- MUCKENHAUPT Erzsébet
1999 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Budapest–Kolozsvár.
- NAGY Géza
2008 *A református egyház története 1608–1715*, I–II, Máriabesenyő–Gödöllő.
- NAGY Miklós
1972 *Kemény Zsigmond*, Budapest.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása...*, III, *Háromszék*, Pest.
- PÁLMAJ József
1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.
- POKOLY József
1904–1905 *Az erdélyi református egyház története*, I–V, Budapest.
- RÉTHLY Antal
1952 *A Kárpátmedencék földrendései (455–1918)*, Budapest.
- SÁNDOR Imre
1910 *A csíkszentsimoni Endes család levéltára 1544–1848*, Kolozsvár.
- SÁVAI János
1997 1. *Missziók, mesterek, licenciatúsok*; 2. *A Székelyföldi katolikus plébániák levéltára*, I–II; 3. *A csíksomlyói és a kantai iskola története*, Szeged.
- SCHRAM Ferenc
1964 *Három történeti betlehemes játék, Irodalomtörténeti Közlemények*, LXVIII/4, 497–520.
- SEBESTYÉN Kálmán
1995 *Erdély református népoktatása – 1780–1848*, Budapest.
- STOLL Béla
2002 *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest.
- SZABÓ György – TARNAI Andor
1988 *Benkő József levelezése* (Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete kiadása; a leveleket összegy. és a jegyzeteket szerk. Szabó György és Tarnai Andor), Budapest.
- SZABÓ Károly
1879 *Régi magyar könyvtár*, I, Budapest.
1903 *Br. Apor Péter Verses Művei és Levelei (MHH, II/36; közzét. Szádeczky Lajos)*, I–II, Budapest.
- SZAKÁLY Ferenc
1980 *Szalárdi János siralmas magyar krónikája* (sajtó alá rend., bev. és jegyz. Szakály Ferenc), Magyar Helikon, Budapest.
- SZEREDAI Antal
1791 *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transylvaniae, ex antiquis ac recentioribus literarum monumentis eruta*, Albae Carolinae.
- SZTRIPSZKY Híador
1967 *Pótlások és igazítások Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez 1472–1711* (egybeáll. Sztripszky Híador), I, Budapest.
- TAKÁCS Péter
2002 *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból (Források Erdély Történetéhez, 3; sajtó alá rend. és kiad. Takács Péter)*, Debrecen.
2002a *Csik-, Gyergyó-, Kászonszék és Aranyosszék parasztvallomásai 1820-ból (Források Erdély történetéhez, 4; közzét. Takács Péter)*, Debrecen.
2003 *Földesurak és szolgálonépeik a Székelyföldön 1820-ban (Források Erdély történetéhez, 5; sajtó alá rend. és szerk. Takács Péter)*, Debrecen.
- TEMESVÁRY János
1914 *Erdély választott püspökei 1618–1695*, I–II, Szamosújvár.
- THALY Kálmán
1862 *Történelmi kalászatok 1603–1711* (szerk. Thaly Kálmán), Pest.

TÓFALVI Zoltán

2006 *A Szoboszlai-per*, II, *Székelyföld*, XI/9, 106–126.

TÓTH Ernő

1902–1903 Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről (közl. Tóth Ernő), *Történelmi Tár*, Új folyam, III, 231–263, 375–411, 528–574; Új folyam, IV, 83–98.

TÓTH István György (kiadja)

1994 *Relationes missionarium de Hungaria et Transilvania (1627–1707)* (kiadja Tóth István György), Budapest–Roma.

2002 *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)* (kiadja Tóth István György), II, Roma–Budapest.

2005 *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)* (kiadja Tóth István György), III–IV, Roma–Budapest.

TRÓCSÁNYI Zsolt

1980 *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Budapest.

TÜDŐS S. Kinga

1998 *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest–Kolozsvár.

2003 *Erdélyi testamentumok*, I, *Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék* (vál., bev. tanulm. és jegyz. Tüdős S. Kinga), Marosvásárhely.

2009 Kézdiszentléleki Mátyus alias Mátis János székely főkapitány (sz. 1570 körül, mh. 1635 előtt), in: BORCSA János 2009, 187–199.

VESZELY Károly

1860 *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, Kolozsvár.

1868 *A baróti plébánia*, Brassó.

Viața și activitatea unui intelectual secui din sec. al XVII-lea, János Cserei de Barót

(Rezumat)

Primul intelectual cunoscut dintr-o familie cu merite deosebite în istoria culturii maghiare, János Cserei s-a născut pe la 1600 și aparține unei ramuri romano-catolice a familiei. Având studii teologice, este mai întâi dascăl la Lemhény (Lemnia) și la Szentlélek (Sânzieni), mai târziu paroh la Lemhény și la Kézdialmás (Mereni), jud. Covasna). Lucrarea reconstituie numeroase aspecte din viața localităților din această zonă în secolul al XVII-lea. Cserei a supraviețuit la Szentlélek (Sânzieni) marelui flagel de foamete și ciumă din 1633 când a ars și clădirea dascălului, fiind preot cel puțin până în 1659. În anii tulburi ce urmează, dispăre din izvoare. Datele prelucrate s-au păstrat în mare parte în notițele manuscrisul cu cântece întocmit de Cserei, care-i poartă numele (se păstrează la Budapesta, în Biblioteca Națională „Széchényi”).

Life and activity of a Székely intellectual from the 17th century, János Cserei of Barót

(Abstract)

The first intellectual coming from a family well known for outstanding merits in the history of Hungarian culture, János Cserei was born around 1600 in a Roman Catholic branch of the family. Having finished theological studies, initially he was a teacher in Lemhény (present-day Lemnia, Covasna County) and Szentlélek (present-day Sânzieni, Covasna County) and later dean in Lemhény and Kézdialmás (present-day Mereni, Covasna County). The study reconstitutes many aspects of the life of inhabitants from this region in the 17th century. Cserei survived at Szentlélek the great famine and plague from 1633 when even the teacher's dwelling burnt down, serving as priest until 1659, at least. In the up-coming troubled times he disappears from the records. The data processed has been preserved partly in the notes of a song manuscript compiled by Cserei that bears his name (it is preserved at the „Széchényi” National Library in Budapest, Hungary).

Tóth Zsombor

EGY KORA ÚJKORI SZÉKELY FIATALEMBER MŰVELTSÉGE: CSEREI MIHÁLY KIADATLAN DIALEKTIKA JEGYZETE 1684-BŐL (ESETTANULMÁNY)¹

Bevezető

Cserei Mihály (1667–1756) méltánytalanul melőzött szerzője a régi magyar irodalomnak. Az irodalomtörténeti kézikönyvek nemcsak vitatható kijelentéseket tesznek életéről és munkásságáról, hanem utóbbi időben teljességgel ignorálják is. Teszik mindent dacára annak, hogy Cserei Mihály az egyetlen olyan emlékirónk, akinek nemcsak írott visszaemlékezései, hanem egész életútját lefedő *ego-dokumentumai* maradtak ránk, nem beszélve könyvtárának jelentős töredékéről, amelynek példányai szintén tele vannak saját kezű marginálisával. Ez a páratlan forrásanyag az elveszett vagy szétszóródott Cserei családi levéltár ellenére is olyan történeti antropológiai és írásantropológiai vizsgálatokat tesz lehetővé, amelyet egyetlen más emlékiró esetében sem tudunk elvégezni. Jelen dolgozat egy komplex kutatás és egy készülő Cserei-monográfia része, amelynek fókuszában az életút történeti antropológiai értelmezése, illetve Cserei írás-használati habitusának mikroszintű vizsgálata áll. Az írásantropológiai vizsgálódás arra kíván választ adni, hogy Cserei élete, életvitel milyen módon határozta meg az írásos kultúrához való viszonyulását, hogyan tette lehetővé a sajátos írásszokások és olvasási aktusok révén az *egyéni* írás-használati habitus kialakítását. Dolgozatom tehát a székelyudvarhelyi gimnáziumban diákoskodó Cserei Mihályt mint író, olvasó, könyveket gyűjtő, tehát az *írással kultúrát sajátosan használó* kora újkori ifjút állítja előtérbe.

Esettanulmányom létrejöttét megelőzte Cserei Mihály udvarhelyi tartózkodásának (1677 ősze – 1685. áprilisa) történeti rekonstrukciója, illetve az ebben a periódusban beszerzett könyveinek összegyűjtése és írásantropológiai szempontú áttekintése. Jelen írásban csupán egyetlen, kiadatlan Cserei kéziratot mutatok be, amelynek az archeológiája, mikronézete lehetővé teszi Cserei ifjúkori műveltségének, mentális világának és írás-használati habitusának tudományos megítélését.

Rámista dialektika és a hozzá kapcsolódó szövegek 1684-ben

Cserei Mihály az 1684. esztendő folyamán, korábbi könyvbeszerzéseket követően a francia Pierre de la Ramée opusához jut. A szűkszavú possessor bejegyzés alapján csak a megszerzés *ante quem*-jét, állapíthatjuk meg, ez 1684. december 3.² 1684 végén ugyanis egy olyan, belső használatú, „kézikönyv funkciójú” jegyzetet állított össze magának *Notationes in Logicam*³ címmel, amelyben elsősorban logikai-dialektikai, illetve szónoklattani (*retorica, oratoria*) fogalmakat kivonatolt. A kéziratot részben saját olvasmányainak kijegyzeteléséből, részben pedig tanára, Szathmári Pap János szónoklattani jegyzetének lemásolásából állította össze.⁴ A kézirat első, tehát dialektikai és logikai jegyzetei egyértelműen Buzinkai⁵ és Ramus logikai műveinek elolvasása és kivonatalása alapján készültek, amelyeket 1684. december

¹ A kutatás elvégzése és a tanulmány megírása alatt a MTA Bolyai-ösztöndíjában részesültem.

² A könyv tulajdonképpen colligátum: RAMUS, Petrus 1595, egybekötve vele RAMUS, Petrus 1593. A könyv mai lelőhelye: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (KAKK), törzsállomány, U. 63995.

A könyv címlapján olvasható possessor bejegyzés, Cserei lemondatának kíséretében: *Michaelis Cserei de N: ajta Cui Deus providebit A[nn]o 1684.*

³ Az eredeti kéziratot (vö. CSEREI Mihály 1684), melynek címe *Notationes in Logicam*, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának (KAK Kt) unitárius fondjában őrzik, jelzete: Ms. U. 9. Cserei e könyvformátumú kézirat első felét 1684 decemberének elején fejezi be, sajátkezü bejegyzésének tanúsága szerint: „Scribebam in Udvarhely Anno 1684 die 3: decemb. Ego

Michael Cserei de Nagi Ajta, mpr.” (vö. CSEREI Mihály 1684, 96). Majd a félig teleírt könyvet tanára, Szathmári Pap János retorika jegyzetének (*Oratoria et Rhetorica*) a bemásolásával folytatja, és következő év áprilisában fejezi be: „Finis scriptum idem qui supra. Anno 1685 die 9 Aprilis Finitus ad bono Deo cui gloriam aeternam” (CSEREI Mihály 1684, 141).

⁴ Ezt maga Cserei teszi egyértelművé, amikor a kéziratban, a retorikai jegyzethez illeszti a „copyright-funkciójú” pontosítást: „Oratoria haec & Rhetorica tum vero his adjuncta Logica Labore & industria Viri admodum clarissimi ac Doctissima Johannis Pap Szathmari, Scholae hujus Orthodoxa Areopolitanae supremi moderatoris ac diligentis Inspectoris sunt in totum conscripta” (CSEREI Mihály 1684, 106).

⁵ Lásd. BUZINKAI, Michael 1668. A könyv lelőhelye: KAK BMV, unitárius fond, jelzete: BMV, U. 396.

3-án másolt be Cserei ebbe az üres könyvecskébe. Következésképp kijelenthetjük, hogy az 1682-ben beszerzett Buzinkai-féle logikai tankönyvet 1684-ben biztosan el- vagy újraolvasta,⁶ illetve az 1684-es év folyamán beszerzett Ramust is elolvasta és kijegyzetelte⁷ december 3. előtt, amikor ezeket a jegyzeteket bemásolta a „kézikönyvébe”.

Cserei „kézikönyvének” létrejöttében két valószínű lehetőséggel kell számolnunk. Cserei igyekezett „praktikus józansággal” minél többet megmenteni, elraktározni a gimnáziumi stúdiumok gyümölcséből, ezt legegyszerűbben és leghasználhatóbb módon valóban így lehetett megoldani, a legfőbb tudományt és aldiszciplínáit – értem ez alatt a *dialectica, retorica, oratoria* hármasát – írásban megörökíteni. Az így kialakult kézikönyv célja azzal függ össze, hogy Cserei azt remélte, továbbtanulhat Enyeden, sőt peregrinálhat, ám előtte vizsgáznia kellett volna, amihez nagy segítség lehetett volna egy ilyen kézikönyv. A másik lehetőség az, hogy 1684-re egyre inkább valószínűnek tűnt, hogy apja, Cserei János hamarosan kiszabadul fogságából, így Cserei józanul felmérte, hogy tanulmányai hamarosan véget érnek, tehát igyekezett menteni a menthető. Elképzelhető az is: annak reményében állította össze „kézikönyvét,” hogy majd később bármikor felfrissíthesse, sőt bővíthesse iskolázottságát.

1. Cserei Mihály logikai és dialektikai jegyzete

Ez a „kézikönyv” mint kézirat több szempontból is figyelmet érdemel. Nemcsak Cserei legelső,

összefüggő, hosszú szövege, hanem íráshasználati habitusának első olyan jelentős alkotása, amely íráshasználatáról, azaz írás- és olvasási szokásairól referál. A 16-odrtét, utólagosan számozott,⁸ manu propria, latin nyelvű kézirat a következő felépítést mutatja:

I. első rész, amely Cserei dialektikai jegyzeteit tartalmazza, *Notationes in Logicam*⁹ címmel, illetve a szofisztikus cáfolatokat, *Notationes de Syllogismo Sophistico*¹⁰ címmel. Csupán a dialektikai jegyzetek beírásának időpontja ismert, Cserei 1684. december 3-án készült el velük. A szofisztikus cáfolatok arisztotelianus kivonatát valamikor 1684. december 3. után írta be kézikönyvébe, de mindenképpen 1685 áprilisa előtt.

II. második rész, amelybe tanára szónoklattani jegyzetét másolta be. Ez két részből tevődik össze, első fele *Oratoria contracta*,¹¹ a második fele *Rethorica*¹² cím alatt tárgyalja a beszédművészetet. Ennek a második résznek a beírását Cserei 1685. április 9-én fejezte be.¹³

Ez az 1684 decembere és 1685 áprilisa között keletkezett kézirat – ne feledjük, 1684. október 21-én Cserei Mihály csupán 17. életévét töltötte – egyike azoknak a nagyon kevés számban fennmaradt kéziratoknak, amelyek a 17. századi dialektikai/logikai irodalomnak az erdélyi oktatási rendszerben való alkalmazását dokumentálják.¹⁴ Túl forrásértékén, Cserei jegyzete, különösen a kézirat első része tudománytörténeti szempontból is figyelemre méltó, hiszen Cserei elkötelezettsége a rámista dialektika mellett a kor erdélyi tudományos sztenderdjei szerint is a legkorszerűbben tudományosnak számított.¹⁵

⁶ Cserei Buzinkai példányán két possessor bejegyzés van, egyik 1682-ből, a másik 1684-ből. Mivel az első a megvásárlás pontos idejét (1682. január 12.) rögzíti, véleményem szerint a második az újraolvasás alkalmából került a címlapra: „*Michaelis Cserei de nagj Ajtai n Collegio Udvarhelyiano Anno 1684*”.

⁷ Érdekesen dokumentálódott Cserei olvasata, a dialektika definícióját, illetve a részeit elősoroló mondatokat húzta alá, nem ki-zárt, hogy készülő jegyzete szempontjait szem előtt tartva fogott hozzá a könyv rendszeres stúdiúmahoz:

„Cap. I. Quid Dialectica.

Dialectica est ars bene disserendi: eodemque sensu Logica dicta est.
Cap. II. De Partibus Dialecticae

Dialecticae partes duae sunt, Inventio&Judicium, Inventio est pars Dialecticae de inveniendis argumentis.” (RAMUS, Petrus 1593, 11. A kiemelések Cserei Mihálytól származnak).

⁸ Cserei is számozta az oldalakat, azonban nem következetesen, így aztán a könyvtárosok a kézirat leltározásakor utólagosan, ceruzával oldalszámozták a kéziratot. A könnyebb áttekinthetés és a félreér-tések elkerülése végett, ezt az utólagos számozást követem én is.

⁹ CSEREI Mihály 1684, 2–96.

¹⁰ Uo., 99–105.

¹¹ Uo., 107–124.

¹² Uo., 125–141.

¹³ Uo., 97. 14 A szakirodalom két szerzőt emleget, a Bethlen Miklóst peregrinációjára elkísérő Apáczai-tanítvány Tsernátoni Pált (1633–1679) és a karteziánusként számontartott Apáti Miklóst

(1662–1724). Tsernátoninak a rámista logikát tárgyaló kézírata jelenleg is megtalálható Kolozsváron. Az 1651. április 3-án letisztított logikai jegyzet a következő címet viseli: *Catena Logica seu Praecepta Logica Porismatice*. Egy olyan colligátum része, amelyben Tsernátoni a rámista logikájához jogi jegyzeteket is illesztett. Lelőhelye: KAK Kt, református kéziratok, colligátum, jelzet: Ms. R. 1178a. Apáti Miklós kéziratáról (*Notationes in Petri Rami Logicam*, 1680) csak tudósításunk van, a kézirat mai meglétéről nincs tudomásom. (Vö. ERDÉLYI János 1885, 150). Cserei kéziratának a Tsernátoni-féle rámista logikával való konfrontálása világosan mutatja, hogy Cserei nem ismerte Tsernátoni kéziratát, vagy legalábbis nem ezt vette alapul saját jegyzeteinek kompilálásában.

¹⁵ Nem is annyira Tolnai Dalí János sárospataki, a logikai oktatáshoz kapcsolódó (Keckermann vs. Ramus) botrányára gondolok, hanem arra, hogy a szintén puritánus Apáczai Csere János is Ramust próbálta magyarázni enciklopédiájában – igaz, a semi-rámista Amesius közvetítésében –, benne látta a korszerű logikai oktatás forrását és legfőbb tekintélyét. (Vö. APÁCZAI CSERE János, 1653,77–96; illetve APÁCZAI CSERE János, 1975). Apáczai enciklopédiájában, a II. és a III. fejezetben tárgyalja a dialektikát, ennek részletes, Amesius és Ramussal történő komparatív-konfrontáló vizsgálatát Bán Imre végezte el. (Vö. BÁN Imre 1958, 193–205.) Hasonlóképpen vélekedik Szigeti József is, Bán Imre érveire reflektálva, az *Encyclopaedia* modern szövegkiadásának utószavában. (Vö. APÁCZAI CSERE János, 1977, 476–477.)

A továbbiakban fontosnak találom elidőzni kissé e kézirat sajátos archeológiájánál. Az első része, vagyis a rámista dialektika jegyzeteket és a szofisztikus cáfolatokat tartalmazó 105 oldal, a fentiek értelmében, két részre bontható. A dialektikai jegyzeteket Cserei műfajilag magyarázatoknak (*explicationis*) nevezi, és követve a dichotomikus, jellegzetesen rámista dialektikai felfogást,¹⁶ két könyvbe csoportosítva, összesen 400 tételben összegzi a logika lényegét. Cserei az első könyv végén jelzi: „Finis explicationis libri primi”¹⁷, majd értelemszerűen a második könyv végén ez áll: „Finis Libri secundi. Scribebam in udvarhely Anno 1684 die 3 : Decembris. Ego Michael Cserei de Nagi Ajta mp.”¹⁸.

Írásképileg sajátos megoldással él, hiszen egy olyan szöveghordozói felületet imitál,¹⁹ ahol a tételekkel teleírt oldalakat a kommentároknak, kiegészítéseknek és illusztrációknak helyet adó üres oldalak váltakozva követik. Cserei azt a hatást kelti ezáltal, mintha egy nyomtatott könyvhöz illesztene marginálisokat, vagy egy kalendárium nyomtatott oldalai mellé kötött üres oldalakat írta tele. Mindkét írásszokás egyaránt jellemző Csereire ifjúkorában is, de főként öregkorában, sőt kijelenthetjük, hogy mind az 1690-es évek kalendáriumi bejegyzéseinek, mind az öregkori hosszú marginálisoknak mint írásszokásoknak jelentős előzménye ez a kézirat. Cserei Mi-

hály 1690 és 1698 között született feljegyzései egy már kialakult, *releváns előzményekkel* rendelkező íráshasználati habitusra utalnak, ugyanis az iskolai stúdiumok idején, a kellő írástudás és műveltség kölcsönhatásának következtében ment végbe egyéni íráshasználata eme sajátos evolúciója. Továbbá nem érdektelen, Cserei mentális világának alakulása és íráshasználati habitusának fejlődése felől, a logikával, pontosabban a rámista dialektikával való találkozása. Ezt legjobban pontosan ez a kézirat, Cserei 17 évesen készített „kézikönyve” dokumentálja.

2. Cserei logikai és dialektikai jegyzetének archeológiája

A *Notationes in Logicam* első részének két legfontosabb forrása az 1682-ben vásárolt, Buzinkai Mihály-féle *Compendium*, illetve az 1684-ben beszerzett Petrus Ramus, azaz Pierre de la Ramée *Dialektikája*. Cserei ebben a sorrendben olvasta a könyveket, és ez a kézirat felépítésén is érzékelhető. A rámista rendszerezést szorosan követő – az *inventio–dispositio (judicium) alapkettőségére* épített – két könyv 400 tételbe szervezett anyagát Buzinkai rámista tankönyve alapján kivonatolja Cserei, illetve a szabad oldalakon ezt kommentálja, reflektálja vagy egészíti ki Ramusra hagyatkozva.²⁰ Az egyedüli magyarázat arra, hogy

¹⁶ Ramus a dialektikát két részre osztotta, nevezetesen az *inventio* és a *judiciumra*. Ezt azáltal is hangsúlyozta, hogy ezeket két külön könyvben tárgyalta, így aztán egész dialektikai rendszerét két könyvbe szervezte. Az első könyv az *inventio*t tárgyalja, majd az okokra (*causa*) tér rá, ezek jellemzőit és fajtáit tekinti át, illetve különíti el. A második könyv a *judiciumra* fókuszál, majd az axiómákat (*axioma*), szillogizmusokat (*sylogismus*) számlálja elő, végül a módszert (*methodus*) tárgyalja. (Vö. RAMUS, Petrus 1695). Szakirodalmi méltatásához lásd: ONG, Walter, 2004, 171–223; BARTÓK István 1998, 79–80. A rámizmus európai recepciójához és ezen belül is a rámista dialektika terjedéséhez és recipiálásához lásd: FREEDMAN, Joseph S. 1993, 98–152; illetve FEINGOLD, Mordechai 2001.

¹⁷ CSEREI Mihály 1684, 56.

¹⁸ Uo., 96. A szignatúrában a szerzőség hangsúlyos megjelölése („Ego Michael Cserei de Nagi Ajta mp.”) nemcsak Cserei ifjúkori önértékelését dokumentálja, hanem világossá teszi, hogy ellentétben a szónoklattani résszel, amelyet tanára vélhetően ugyancsak kéziratokból másolt, ez saját, *önálló* alkotás. Mint ilyen, íráshasználati szempontból igen fontos előzmény, hiszen ezzel a kompilációs technikával fog élni 1709-ben is, amikor a *Compendiumot* írja meg, amelynek élén ott áll a könyvlista, alkotásának forrásaival.

¹⁹ A kor egyik legelterjedtebb és legnépszerűbb kiadványa, a kalendáriumok hasonló compactióban készültek, a nyomtatott naptári oldalakat mindig üres, a bejegyzéseknek, a *pro memoria* funkciójú jegyzeteknek helyet adó oldalak követték. Aligha véletlen egybeesés, hogy Cserei is rendelkezett ilyen kalendáriumokkal, amelyeket fentiekben leírt módon tele is írt.

²⁰ Cserei kéziratának (vö. CSEREI Mihály 1684) a két nyomtatvánnyal (vö. RAMUS, Petrus 1595, illetve BUZINKAI, Michael

1668) való konfrontálása és összehasonlító vizsgálata alapján teszem ezt a kijelentést. Cserei tehát elsősorban Buzinkait követi, és ahol igényét érzi, a kommentároknak fenntartott oldalon Ramust parafrázálja kiegészítésképpen. Az *inventio*-tanban az érvek (*argumentum*) tárgyalásánál a rámista dialektika rendszerezése megkülönbözteti a megegyező (*consentanea*) és eltérő (*dissentanea*) érveket. (Ezek Apáczai magyarázó diskurzusában mint *megegyező* és *meghasonló tekintetek* jelennek meg. Vö. BARTÓK István 1998, 347–348.) A megegyező argumentumok egyik csoportját a teljes mértékben megegyező, azaz az *absolute consentanea* érvek képviselik. Cserei ezekre kéziratában a következő definícióval szorgalmaz: „Absolute consentaneum est quod arctissime consentit cum re quod arguit seu quod convertit arctissimam rerum denotat” (vö. CSEREI Mihály 1684, 9). Ez a definíció elsősorban Buzinkaira vezethető vissza, nem Ramusra. Buzinkai verziója: „Absolute consentanea sunt, quae consensionem cum themate, quod arguunt, arctiorem & magis essentialem habent, ut: causa & causatum” (BUZINKAI, Michael 1668, 5). Ezekhez képest mutat eltérést, elsősorban rövidegsége tekintetében a Ramus változata: „Primum, quod est suae originis. Estque simplex aut comparatum. Simplex, quod simpliciter & absolute consideratur: Estque consentaneum aut dissentaneum. Consentaneum est, quod consentit cum re quod arguit: Estque consentaneum absolute aut modo quodam Absolute, ut causa & effectum” (RAMUS, Petrus 1593, 12). Cserei az ok és a hatás (*causa et effectum*) tárgyalásakor a kommentároknak fenntartott részben Ramus alapján egészíti ki mondanivalóját: „Quare Ramus locus causae primum vocat” (CSEREI Mihály 1684, 8). Ez pedig a rámista dialektika következő passzusára vezethető vissza: „Causa est, cuius vi res est. Itaque primus hic locus inventionis, fons est omnis scientiae” (RAMUS, Petrus 1593, 12).

Cserei miért nem az eredeti Ramus, hanem az ezt átdolgozó Buzinkai alapján szerkeszti saját kéziratát, nem lehet más, mint a könyvek megszerzésének sorrendje. Cserei rámista elkötelezettsége – még ha ennek legelső forrása nem is az eredeti Ramus, hanem a közvetítő Buzinkai – azáltal is hangsúlyozott, tudatos választás eredménye, hogy noha Keckermann szinkretikus/szisztematikus logikáját ugyancsak 1682-ben szerzi meg, ennek egyetlen sorát sem emeli be kéziratának logikai rendszerébe. Erre kettős magyarázatot látok, részint Csereinek a puritánus teológiához való közeledését,²¹ másrészt némiképp az ebből következő igényt, vagyis találni egy olyan *praktikus módot* azaz *módszert*, amely megragadhatóvá, leírhatóvá és áttekinthetővé teszi a valóságot. Az arisztotelianus logika, sőt ennek öncélú, túlbonyolított szillogizmusai ellenében fellépő rámizmus pontosan az univerzálisan alkalmazható *gyakorlati* jellegével nyert népszerűséget a protestánsok körében. Jelesen a puritanizmus képviselői lelkesedtek tőle, mert a kegyességgyakorlás mindennapjait, az egyéni és közösségi hitélet újfajta

megszervezését tette lehetővé. A puritánus, devocionális irodalom diskurzusát erőteljesen meghatározta ez a rámista típusú dichotomikus rendszerezés és praktikus (szöveg)szervezési igény.²² Továbbá, ezt a *gyakorlati* jelleget, ezt a praktikus hasznosságot, ha úgy tetszik *utilitást* vélelem megnyilvánulni a fiatal Cserei íráshasználatában is, azaz az olvasási és írásszokások hasznos (*utilis*) célú, gyakorlatias és praktikus megfontoltságú alkalmazásában.²³

3. Ramus vs. Arisztotelész?

Cserei és a szofisztikus cáfolatok

A *Notationes quodam de syllogismo sophistico*, amelyre – noha direkt fordításban a *szofisztikus szillogizmusról* szóló *megjegyzések* címet érdemelné ki – a továbbiakban mégis inkább *Szofisztikus cáfolatok*-ként hivatkozom, ugyanis Cserei rövid szövege Arisztotelész latin fordításban használt,²⁴ *De Sophisticis Elenchis* c. művére megy vissza.²⁵ Ez a nagyon rövid rész, amely ugyancsak Cserei saját kezűleg kivona-

²¹ Bár Bartók István a jelentős magyar recepciót magáénak tudó puritánus teológusról, William Amesről, azaz Amesiusról jogosan állította, hogy csupán *semi-rámista*, ennek ellenére a 17. században a puritanizmus és rámizmus a kor percepciójában, mind Angliában, mind pedig Magyarországon és Erdélyben egymást kiegészítő szellemi irányzatok, legalábbis dialektikai és retorikai vonatkozásban. (Vö. BARTÓK István 1998, 87.) Azt látjuk ugyanis, hogy az angliai puritánus elit Amesiussal az élen felkarolja és azonosul a rámista dialektikával, illetve retorikával, sőt *módszerként használja* a puritánus kegyességgyakorlás terjesztésében, például ennek devocionális irodalmi szövegprodukcójához. (Vö. SPRUNGER, Keith, 1976, 697–706; illetve SPRUNGER, Keith, 1968, 120–121.) Magyarországon és Erdélyben a konkrét recepció tényein (emberek, intézmények, oktatás) túlmenően könyvkiadás is jelzi ezt a szellemiséget: Amesius és Ramus közös kiadásban lát napvilágot (RAMUS, Petrus 1653). Noha a könyvcím itt csupán Ramus *Dialektikájára* utal, azt valójában négy Amesius opus is követi: 1. *Techonometria*; 2. *Theses logicae*; 3. *Disp. theol. adversus metaphysicam*; 4. *Disp. theol. de perfectione SS. Scripturae*. Nem jelentéktelen adat Cserei rámista és puritánus irányultságát illetően, hogy ennek az edíciónak az előkészítésében és megvalósításában az a Tarpai Szilágyi András váradai logikatanár szorgoskodott, aki később, 1669. április 13-tól fogarasi lelkészként Cserei Mihály lelképásztora és a Cserei család barátja lesz. (Vö. BARTÓK István 1998, 89.) Cserei János fogarasi vicekapitányként a fogarasi uradalom adminisztrálásában is részt vett, ebben a tevékenységben a tisztartó mellett a fogarasi lelkész, azaz Tarpai Szilágyi András is munkatársa volt. Ehhez szolgáltat adatokat Rétyi Péter naplója (RÉTYI Péter 1983).

²² Keith Sprunger az angol puritanizmus rámista jellemzőinek értékelésekor állapítja meg: „Puritan writings, which are dichotomized, methodical, easy to learn, and explicitly practical as directed to the workaday world bear the imprint of Ramism (the famous dichotomies especially giving the clue)” (SPRUNGER Keith 1976, 699).

²³ A puritánus kegyesség és rámista dialektikából asszimilált *utilitáshoz* Cserei gondolkodásmódjára, lelkiségére és íráshasználatára kivetülő hatását legteljesebben 1712-ben beszerzett Medgyesi-

opusa, illetve az ebbe eszközölt bejegyzések illusztrálják. Medgyesi Pálnak az angolból fordított puritánus kegyességi munkáját, a *Praxis Pietatist* Cserei többször olvasta, és noha részletes szöveges marginálisokat nem írt bele, hanem csupán aláhúzásokat és NB! jelzéseket, más ego-documentumok alapján rekonstruálható, hogy apja és felesége halálakor, sőt ennek áttérésére, saját vallásos kétségbeesésének orvoslására gyakran *praktikusan* használta ezt a szöveget. Ehhez lásd: TÓTH Zsombor 2007.

²⁴ Az Arisztotelész-recepció áttekintéséhez az *Aristoteles Latinus* projektre és az ennek keretében megszülető szövegkiadásokra hagyatkoztam. Ugyanis az impozáns és nagy erudíciót felvonultató vállalkozás, amely első kötetét 1939-ben jelentette meg, azt célozta, hogy a *Corpus Aristotelicum* összes görög–latin fordítását kritikai kiadásban tegye közzé. (Vö. BRAMS, Jozef – DE LEE-MANS, Pieter 2009, 105–122.) Az általam vizsgált szöveg, a *De Sophisticis Elenchis* kritikai kiadása e sorozat hatodik kötetében jelent meg (ARISTOTELES 1975). A wolfenbütteli HAB-kiadványt példányát használtam: jelzete: HS 39–1614: 6, 1–3.

²⁵ A Cserei által tárgyalt részlet a *De Sophisticis Elenchis* negyedik részét, pontosabban a cáfolatok fajtáját tárgyaló passzust tartalmazza. A Cserei által használt klasszifikáció teljesen azonos azzal, amelyet Arisztotelésznél olvashatunk. Ennek illusztrálásaképpen nézzük át az arisztotelészi osztályozás Cserei-féle alkalmazását. Arisztotelész terminus technicusait magyar fordításban használok, ezeket komparálom Cserei latin terminusaival. (Tudomásom szerint Arisztotelész *De Sophisticis Elenchis* művének teljes magyar fordítása nem készült el, így ehhez a komparációhoz a világhálón elérhető részleges fordításra hagyatkozom. Vö. <http://hps.elte.hu/~kutrovatz/Szofcaf.html>.) Arisztotelész kétféle cáfolatot különböztet meg: némelyik a használt nyelven múlik (Csereinél: *fallacia in dictionis*), némelyik viszont független a nyelvtől (*fallacia extra dictionis*). (Vö. CSEREI Mihály 1684, 99.)

Azok a nyelvtől függő módszerek, melyek által az érvelés hamis látszatát lehet kelteni, hatan vannak: kétértelműség, amphibolia [a mondat szerkezet félreérthetősége], összetétel [szavak helytelen összekapcsolása], szétválasztás [szavak helytelen elkülönítése], hangsúly, alaki hiba [a nyelvtani forma túl merev értelmezése]. Csereinél kissé módosultan jelenik meg mindez. „Fallacia in dic-

tolt, szerkesztett, vagyis önálló alkotása, egy sor izgalmas kérdést vet fel, amelyekre pillanatnyilag csak lehetséges és nem végleges válaszaink vannak.²⁶

Az első és legfontosabb kérdés az, hogy mi a forrása ennek a szövegrésznek? Cserei senkire nem hivatkozik, és arra sem utal, hogy egy meglévő kéziratot másolt volna le, mint például a szónoklattani rész esetében. Valószínűnek tűnik a feltételezés, hogy Cserei saját olvasmányait kivonatolta, önállóan állítva össze ezeket a jegyzeteket, amelyeket nem magyarázatoknak (*explicationis*) tekintett, nem is alkalmazta esetükben a kommentálást lehetővé tevő másolási módot, hanem itt egyszerűen *önmaga számára fontos* ismereteket jegyzett le. Marad továbbra is a kérdés, hogy milyen nyomtatott forrásból? A kérdést sajátosságosan egyszerűsíti és bonyolítja, hogy Cserei rámista elkötelezettsége szöges ellentétben áll az arisztotelianus logikai rendszerrel, hiszen Ramus nemcsak kritizálta, de el is ítélte Arisztotelésznek a látszat érvelésekről szóló fejtegetéseit, tehát a *Szofisztikus cáfolatokat*.²⁷ Noha Cserei ezt jelzi is,²⁸ bár hivatkozással nem egészíti ki, jogosan merül fel bennünk a kérdés, hogy a látszat érvelésekről szóló arisztotelianus tanítás hogyan egyeztethető össze Cserei rámista és puritánus elkötelezettségével?

A potenciális forrás beazonosításának ügyében fontos néhány feltételezést megengedni. Mivel nem tudunk olyan kéziratról, amely a 17. századi erdélyi református gimnáziumokban, kollégiumokban Arisz-

totelész *De Sophisticis Elenchis* művét népszerűsítette volna, ki kell zárunk a kézirat forrást, és nyomtatvánnyal kell számolnunk. A nagyon gazdag arisztotelianus recepció történetén belül, Boetius 6. századi fordításával kezdődően a *De Sophisticis Elenchis* töretlen népszerűségnek örvendett és szinte minden jelentős középkori, majd újkori filozófus és teológus foglalkozott vele.²⁹ Noha volt a Csereiek birtokában egy *Organon*,³⁰ amelyet négy Cserei-generáció birtokolt,³¹ ennek a kézirrattal való egybevetése azt mutatja, hogy Cserei – még ha el is olvasta a családi örökségnek számító Arisztotelész-opust –, jegyzeteit nem erre hagyatkozva készítette. Kézenfekvőnek tűnik egy olyan kiadást tételni, amely kommentálja vagy tankönyvként, azaz rendszerezve, akár egyszerűsítve teszi közzé a filozófus argumentációját. További szempont olyan műben gondolkodni, amely vagy magyar nyomdában nyert kiadást, vagy a nyugat-európai edíciót egy magyarországi vagy erdélyi magyar is követte. Egyetlen ilyen mű jöhet számításba, a jezsuita Franciscus Titelmann opusa,³² melynek van magyar, azaz erdélyi kiadása is, ugyanis Heltai Gáspár özvegye adta ki újra, 1580-ban.³³ Mindkét edíció hatodik könyve, a *De Sophisticis Elenchis*-t tárgyalja. Ha Cserei kéziratát a Heltainé nyomdájában kiadott Titelmann-féle arisztotelianus *Compendiummal* konfrontáljuk, világossá válik, hogy Cserei ugyanazt a rendszerezést és distinkciókat használta, sőt azonos terminus technikusokra hagyatkozott, például a

tionis: aequivocatione, amphiboliae, compositione, divisione” (Vö. CSEREI Mihály 1684, 99). A hangsúlyt és az alaki hibát, amely látszólag hiányzik ebből a felosztásból, Cserei a kétértelműsége (*aequivocatione*) belül tárgyalja, melynek során nyelvtani szempontból három (!) típust különít el, „ex grammatica vocis: fallacia orthographiae, fallacia prosodiae, fallacia etymologiae” (Vö. CSEREI Mihály 1684, 100).

Másfelől, a nyelvtől függő tévesztések fajtainak száma hét: amelyik a járulékos tulajdonságtól [akcidens] függ; egy kifejezés használata abszolút módon, illetve nem abszolút módon, hanem hely, idő vagy kapcsolat szerinti megszorítással [*a dicto secundum quid ad dictum simpliciter*]; amelyik annak figyelmen kívül hagyásán alapul, hogy mi is az a cáfolat [*ignoratio elenchi*]; amelyik feltételes állításon [konzekvencia] alapul; amelyik megelőlegezi az eredeti konklúziót [*petitio principii*]; amelyik oknak nevez valamit, ami nem ok [*non causa pro causa*]; több kérdés egyetlen kérdéssé való összeolvasztása.

Csereinél ez azonos módon jelenik meg: „Fallacia extra dictionis: 1. Accidentis, 2. Fallacia secundum quid, 3. Ignorantia Elenchi, 4. petitio principii, 5. Fallacia consequentiae, 6. Fallacia non causam ut causam, 7. plurium interrogationum” (Vö. CSEREI Mihály 1684, 101–102).

²⁶ Itt mondok köszönetet Bartók Istvánnak, aki tanácsokkal és szakirodalmi javaslatokkal volt segítségemre e kérdésben.

²⁷ Rámista dialektika és arisztotelianizmus viszonyához, különös tekintettel a szofista cáfolatokra, tanulságos példát szolgáltat egy, az angol rámista recepciót, nevezetesen az Abraham Fraunce rámista írásait méltató esettanulmány (POMEROY, Ralph 1987, 224–246). Ez az esettanulmány azért is használható analógia

a magyar rámizmushoz, mert elsősorban is a teológiai kontextusa, a puritánus teológia szinte azonos a magyaréval, másrészt Tsernátóni Pál, akárcsak Abraham Fraunce, a rámista logikát a joggal próbálta összeegyeztetni. (Az angol rámizmus történetéhez lásd még: JARDINE Lisa 1974, 31–62; illetve, HOWELL, Wilbur 1956, 146–247.)

²⁸ Cserei ennyire korlátozza „hivatkozását”: „Ramus...negat”. Majd megismétli a rámista tanítást az érényekről és a bűnről, arra utalva, hogy a logika célja az igaz hitben való megmaradás: „quia finis logicae bona fide est” (CSEREI Mihály 1684, 105).

²⁹ Az Arisztotelész-recepció áttekintését megkönnyíti az *Aristoteles Latinus Database Online* (2010), amely a középkori Arisztotelész-fordítások teljes korpuszát tartalmazza. (Vö. http://www.brepols.net/Pages/ShowProduct.aspx?prod_id=IS-9782503532820-1). A középkori Arisztotelész-recepciónak magyarországi vonatkozása is van, hiszen Timkovics Pál kimutatta, hogy a *Pécsi Egyetemi Beszédek* apparátusában az arisztotelianus logika hatása is jelen van. (Vö. TIMKOVICS Pál 1979, 1–14.)

³⁰ ARISTOTELES, 1586.

³¹ A könyv legelső possessora Cserei János volt, Cserei Mihály dédnagyapja, akitől fia, Miklós, azaz Mihály nagyapja örökölte, útána Cserei Jánoshoz, azaz Mihály édesapjához került, végül pedig maga Cserei Mihály lett a tulajdonosa. A címlapon olvasható: „Johannis Czerej, secundum divisionem 1631 5 Maji” (Mihály dédnagyapja). Az *epistola dedicatoria* 2r oldalán: „Ex libris Nicolaj Cserej 1648” (Cserei nagyapja). Majd a hátvédlapon, évszám nélkül: „Cserej Mihálj”.

³² TITELMANN, Francis 1575.

³³ TITELMANN, Francis 1580.

cáfolatok fajtáinak leírásában.³⁴ Ez önmagában természetesen nem perdöntő bizonyítéka annak, hogy Cserei pontosan ezt a nyomtatványt, ezt a szerzőt és ezt a kiadást használta, csupán amellet érv, hogy önállóan is kivonatolhatott olvasmányaiból, nem egy már kész, kéziratot kidolgozást másolt le.

Hasonlóképpen figyelmet érdemel Cserei szűkszavú utalása Ramusra, amellyel opponálja az arisztotelianus tanítást.³⁵ Jelenlegi tudásunk szerint a Magyarországon és Erdélyben kiadást nyert Ramusművek (retorikák, grammatikák, logikák) egyike sem foglalkozik a szofista cáfolatok kérdésével. Ramus az *Animadversionum Aristotelicarum* című művében tárgyalta és kritizálta Arisztotelésznek a szofista cáfolatokról szóló tanítását.³⁶ A katolikusnak született, de később hugenottává váló és a Szent Bertalan-éji vérengzésnek áldozatul eső Ramus, ellentétben a görög filozófussal, a szofizmusokban (*fallacia*) nem téves vagy látszat érveléseket, hanem bűnt látott, amelyeket a *dialectica* két fő erényéhez, az *inventio*hoz és *judicium*hoz mérten utasított el. Ezáltal Ramus azt sugallja, hogy akárhányszor él valaki egy szofizmussal ahelyett, hogy az *inventio* és *judicium* által megengedett tiszta, világos diskurzust produkálná, nemcsak az erényeket veti meg, hanem a bűnt választja, sőt bűnt követ el.³⁷ Mivel Cserei rövidke jegyzetében a szofisztikus cáfolatokat kizárólag Ramusra hivatkozva reflektálja, kénytelen vagyunk a feltételezéssel élni, hogy ismer(het)te, valakitől megszerez(het)te Ramus *Animadversionum Aristotelicarum* művét,³⁸ noha, ismétlem, ennek a szövegnek magyarországi vagy erdélyi edíciójáról nincs tudomásunk, sőt Cserei közvetlen környezetében, Székelyudvarhelyen való előfordulásáról, említéséről sincs adatunk.³⁹

A *Notationes in Logicam* első, Cserei által önállóan kompilált felének áttekintése a rámista hatást

és ennek asszimilálását illusztrálja, még akkor is, ha az arisztotelianus szofista cáfolatok rövid kivonatát is beemelte Cserei e kéziratba. Valójában ellentmondás nincs a rámista érdeklődés és az arisztotelianus érvelés együttes szerepeltetésben, mert továbbra is Ramus az egyetlen tekintély, akivel opponálja Arisztotelészt, azaz Cserei *rámistaként* olvassa Arisztotelészt. Továbbá tudományos eklekticizmussal sem kell megvádolnunk Csereit, mert ha elvonatkoztatunk a kizárólagos dialektika és logikatörténeti kontextustól és így keresünk választ a kérdésre, mi szüksége volt Csereinek Arisztotelész rámista szempontú olvasására, valószínű válasza találunk. Ha a kérdést az élettörténet mikrokontextusaiba ágyazzuk, akkor egy 17 éves, intelligens, átlagon felüli műveltséget, érdeklődést és tudást birtokló *vallásos* ifjút, akár gyereket látunk, aki arra (is) keresi a választ, hogy a látszat érvelések, a látszat igazságok hogyan működnek, jönnek létre, érnek célba. és főként miként lehet azokat cáfolni. Ha tudatosítjuk azt is, hogy mindez egy felekezeti megosztott, gyakran kontroverz helyzeteket teremtő, sőt a kor individuumai számára választásokat előíró társadalomban és kultúrában történik, ahol egy 17 éves fiatal ember vallásos-felekezeti identitását keresi, sőt túl van élete első konverzióján,⁴⁰ akkor mintha értelmessé válna Cserei „célirányos” érdeklődése.

Sokszor utaltam rá, de fontos újra megjelölni, hogy a Cserei által bagatellizált rövid áttérés a katolicizmusra, majd a visszatérés a kalvinista egyházba családi életének, gyermekkorának különösen nehéz időszakában életre szólóan meghatározta Cserei vallásosságát. Következésképp a puritanizmust egyre teljesebben felvállaló Cserei nem rámista elkötelezettségében következtelen vagy dialektikai iskolázottságában eklektikus, hanem kegyességgyakorlása, a puritánus percepció szerinti lelkiismeret-vizsgálata

³⁴ „Fallacia (id est locus sophisticus) est modus quidam idoneus ad decipiendum respondentem, per argumentum sophisticum. in vniversum autem huiusmodi fallaciae ab Aristotele enumerantur tredecim, quarum sex appellat *propter dictionem*, septem *extra dictionem*. Fallaciae *propter dictionem* sunt, *fallaciae equivocationis, amphiboliae, compositionis, divisionis, accentus, & figure dictionis*. Fallaciae *extra dictionem* sunt, *accidentis, a dicto secundum quid, ignorantie elenchi, consequentis, petitionis principii, secundum non causam vt causam, secundum plures interrogationes vt unam*” (Vö. TITELMANN, Francis 1580, E1v. Kiemelés tőlem: T. Zs.). Titelmann Arisztotelészre visszamenő rendszerezése azonos azzal, amelyet Cserei követett kéziratában (lásd a 686. lábjegyzetet).

³⁵ Cserei rövid, alig pár soros, Ramusra való utalást is tartalmazó szövege külön alcímet kapott, mely beszédesen jelzi ennek funkcióját: „objectio contra fallacia” (CSEREI Mihály 1684, 105).

³⁶ Hasonmás kiadást használtam: RAMUS, Petrus 1964.

³⁷ RAMUS, Petrus 1964, 70, illetve 71–72.

³⁸ Tanára, Szathmári Pap János jelentős európai peregrináció (Leyden, Franeker) után érkezik 1685-ben Székelyudvarhelyre, nem kizárt, hogy saját könyvei között ott lehetett Ramusnak is

ez a műve. Az ifjú Csereire gyakorolt hatása nem elhanyagolandó, hiszen a tanítvány hetven év távlatából is elismerőleg szól enciklopédikus tudásáról, kivételes felkészültségéről. 1747. április 4-én, Nagyajtán kelt Cserei Mihály Borosnyai Jánoshoz intézett levele, amelyben az udvarhelyi professzor kérésére diákoskodásáról és általában a gimnázium és az oktatás állapotáról referál. Szathmári Pap Jánosról – a nyolcvan éves Cserei eltéveszti a keresztnévét, és Sámuelnek mondja – így ír Cserei: „hozták professornak idv. Szathmári Sámuel uramat, ki is csak a tájban jöve le az Académiából... Ez [Szathmári] éppen Encyclopaedista volt mindenféle arsban; mássa volt Coccejusnak a Theológiában, éppen Cartesius a Metaphysicában és az egész Philosophiában” (GÖNCZI Lajos 1893, 16–17).

³⁹ Természetesen ez még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Cserei ismerhette ezt a könyvet, hiszen a tudásunk itt csupán a fennmaradt könyvlistákra korlátozódik. (Vö. MONOK István 1991, 203–219, illetve JAKÓ Zsigmond 1977, 219–251.)

⁴⁰ Cserei történeti művében, a *Históriában* gyerekkori katolizálását az udvarhelyi tartózkodás idejére teszi, és ekként is adja elő. (Vö. CSEREI Mihály 1852, 104–105.)

(*casus conscientiae*)⁴¹ kötelezi arra, hogy a világ megismerésére használt filozófiai eszközöt,⁴² a logikát is arra használja, hogy tévedését jobban megértse és a jövőben elkerülje.

A kézirat első részét képező, Cserei által önállóan kivonatolt kompilált logikai/dialektikai jegyzetek és magyarázatok legfőbb jelentőségét tehát az adja, hogy íme, nemcsak Cserei műveltségének fokmérője, hanem vallásosságának, puritánus-rámista elkötelezettségének is egyik legfontosabb bizonyítéka.

A kézirat második része kevésbé látványos, hiszen „csak” a székelyudvarhelyi gimnázium rectorának, vélhetően ugyancsak kézíratos⁴³ jegyzeteit másolta le. Ez a tény már önmagában is ezt sugallja, hogy Cserei valóban szorgalmas diák volt, a tudományos képzés összes lehetőségével élt. Ez a második, szónoklattani rész (*oratoria, rhetorica*) is illeszkedik Cserei ráamista tudáshorizontjába, hiszen tanára, Szathmári Pap János is kimutathatóan a ráamista retorika felfogást használta, amit visszaigazol a kézirat konfrontációja Ramus retorikájával. Összegzésképpen megállapítható erről a kéziratról, hogy többszörösen is Cserei könyvgyűjtői, olvasói és íráshasználói habitusának a közös eredménye, amely egyszerre tárja fel Cserei műveltségének és vallásosságának szerveződését, illetve íráshasználati habitusában az olvasási és írástusok komplementáris viszonyát egymáshoz

Konklúziók

Cserei 17 évesen készített dialektika és logika jegyzete több, mint amit eddig a szakirodalom állított róla. Nem egyszerű másolata egy kézíratos, a gimnáziumban közkézen forgó, kétes értékű munkának, hanem Cserei legelső önállóként definiálható

írása. Ennek fényében nemcsak Cserei logikai, dialektikai iskolázottsága tűnik jelentősnek, hanem általában a műveltsége, tudásszomja, olvasására és írásra való hajlama nyer bizonyítást. Csereinek nem volt része peregrinációban, ez külön jelentőséget mutat e forrás ismeretének kontextusában: kénytelen volt domidoctusként, önerőből fejleszteni tudását, amit meg is tesz, ezt igazolja rendkívül tudatos könyvgyűjtése az 1690-es évekkel kezdődően egészen élete végéig. Ugyancsak ennek a legelső ifjúkori zsenének a kontextusában érdemes újraértékelni Cserei gazdag, igaz szétszórt kézíratos hagyatékát, illetve olvasási és írásszokásait. Írásantropológiai szempontból jelentős stációt képez az 1684 ősze és 1685 tavasza alatt megszületett jegyzet, hiszen igazolja, hogy Cserei íráshasználati habitusának alapjai kiforrottak, írás és olvasásszokásai életét és olvasmányait, illetve írásait is ily módon kísérik végig.

Végül az sem lehet közömbös, ahogy ez az első jelentős szöveg az életút mikrotörténetének egyik beszédes mozzanatát képezi. A puritánus kegyességgel való egyre mélyebb azonosulás, illetve a kálvinista felekezeti világképének, tudományos diskurzusainak asszimilálása Cserei mentális világának és felekezeti identitásának végleges leképeződéshez vezetett. Ebben a folyamatban, amint láttuk, a ráimizmusnak, illetve a ráamista dialektikának mint valóságértelmező módszernek jelentős szerep jutott.

Mindezt Cserei életútjában, sőt ennél is fontosabb, kiadatlan, nem kutatott és elfelejtett kéziratnak korpuszában rekontextualizálva, fontos felismerni, hogy egy olyan erdélyi domidoctussal van dolgunk, aki nemcsak az általunk ismert puritánus írástudók számát szaporította, hanem az elit erdélyi, kálvinista értelmiség sorába tartozott.

Tóth Zsombor – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék, Kolozsvár, Horea u. 31., RO-400202; tothzsombor@yahoo.com

⁴¹ A *casus conscientiae* vagy *cases of conscience*, azaz a lelkiismeret-vizsgálat a puritánus kegyességgyakorlás egyik legfontosabb aktuusa volt, amelyet a legjelentősebb puritánus teológusok, előbb Perkins, majd Amesius is erőteljesen promovált. Perkins és Amesius egész teológiai munkássága erős recepciót eredményezett a kora újkori magyar kálvinista kultúrában, de a lelkiismeret-vizsgálattal foglalkozó műveik speciális figyelemmel részesültek: PERKINS Guilielmus 1618, 742–765. Ennek készült magyar fordítása is (TSEPREGI TURKOVICS Mihály 1648).

Továbbá Amesiusnak készült a 17. században debreceni kiadása is (AMESIUS Guilielmus, 1685).

⁴² Cserei logikai jegyzetének egyik legelső tézise szerint a logika a filozófia eszköze: „Logica est instrumentum philosophiae” (CSEREI Mihály 1684, 2).

⁴³ A szakma nem tud arról, hogy Szathmári Pap János nyomtatásban megjelent logikai (tan)könyvet írt volna, sajnos a Cserei által másolt kézirat sem maradt fenn.

Kézírtatos források

Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézírtattára (KAK Kt)

– Ms. U. (*Unitárius kézíratok*) 9, *Cseri Mihály: Notationes in Logicam*, 1684

– Ms. R. (*Református kézíratok*) 1178a, *Tsernátoni Pál: Catena Logica seu Praecepta Logica Porismatice*

Irodalom

AMESIUS Guilielmi

1685 *De Conscientia et ejus jure, vel Casibus libri quinque*, Debrecini.

APÁCZAI CSERE János

1653 *Magyar Encyclopaedia azaz Minden igaz és hasznos Böltséégnek szep rendbe foglalása...* Ultrajecti.

1975 *Magyar Logikácska és egyéb írások* (vál., jegyz., szerk., Szigeti József), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1977 *Magyar encyclopaedia* (bev., jegyz., s.a.r., Szigeti József), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.

ARISTOTELES

1586 *Organi Aristotelei, libri quinque priores, á Doct. Zacharia Ursino Vratislaviensi, per quaestiones & perspicue & erudite expositi, ita ut prouectioribus quoque, docti commentarij usum praestare possint*, Neustadii in Palatinatu.

1975 *De Sophisticis Elenchis. Translatio Boethii, Fragmenta Translationis Iacobi et Recensio Guillelmi de Moerbeke* (ed. Dod, Bernard Geoffrey), Brill, Leiden–Bruxelles.

BÁN Imre

1958 *Apáczai Csere János*, Akadémiai Kiadó.

BARTÓK István

1998 „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

BRAMS, Jozef – DE LEEMANS, Pieter

2009 The Aristoteles Latinus Project. A Survey, *Revista Portuguesa de Historia do Livro e da Edição*, 2009/24, XII, 105–122.

BUZINKAI, Michael

1668 *Compendii Logici Libri Duo*, Patak.

CSEREI Mihály

1852 *Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja* (kiad. Kazinczy Gábor), Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest.

ERDÉLYI János,

1885 *A bölcsészet Magyarországon*, Franklin Társulat, Budapest.

FEINGOLD, Mordechai

2001 *The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences* (ed. Feingold, Mordechai et al.), Basel.

FREEDMAN, Joseph S.

1993 The Diffusion of the Writings of Petrus Ramus in Central Europe, c. 1570–1630, *Renaissance Quarterly*, 1993/1, 98–152.

GÖNCZI Lajos

1893 *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*, H. n.

HOWELL, Wilbur Samuel

1956 *Logic and Rhetoric in England, 1500–1700*, University Press, Princeton, New Jersey.

JAKÓ Zsigmond

1977 *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

JARDINE, Lisa

1974 The Place of Dialectic Teaching in Sixteenth Century Cambridge, *Studies in the Renaissance*, 21, 31–62.

MONOK István

1991 *Erdélyi Könyvesházak*, II, *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szászváros, Székelyudvarhely* (sajtó alá rend. Monok István, Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával), Scriptorum Kft., Szeged.

ONG, Walter

2004 *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue* (2nd ed.), University of Chicago.

PERKINS, William

1618 *Operum Omnium Theologicorum quae extant*, Genevae.

POMEROY, Ralph S.

1987 The Ramist as Fallacy-Hunter: Abraham Fraunce and the Lawiers Logike, *Renaissance Quarterly*, 40/2, 224–246.

RAMUS, Petrus

1593 *Audomaritalaei rhetorica. E P. Ramii Praelectiones observata. Nunc primum hac manuali forma edita*, Apud Bernhardum Albinum, Spira.

1595 *Dialecticae Libri Duo*, Frankfurt.

1653 *Dialecticae Libri Duo*, Varadini.

1964 *Aristotelicae Animadversiones [Paris, 1543]* (facsimile edition, ed. Risse, W.), Stuttgart – Bad Cannstatt.

RÉTYI Péter

1983 *Rétyi Péter naplója* (kiad. Ursútiu Maria), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SPRUNGER, Keith L.

1968 Technometria: A Prologue to Puritan Theology, *Journal of the History of Ideas*, 39, 120–139.

1976 John Yates of Norfolk: the Radical Puritan preacher as Ramist Philosopher, *History of Ideas*, 37/4, 697–706.

TIMKOVICS Pál

1979 A „Pécsi Egyetemi Beszédék” szellemi háttere, *ItK*, 1979/1, 1–14.

TITELMANN, Franciscus

1575 *Dialecticae Considerationis libri sex, Aristotelici Organi Summam, hoc est, totius Dialectices ab Aristotele tractatae...Francisco Titelmano*, Lugduni.

1580 *Compendium Dialecticae Francis Titelmani, ad libros Logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium*, In officina Relictae Casparis Helti, Claudiopoli.

TÓTH Zsombor,

2007 Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata, in: *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi prédikátor életművéről* (szerk. Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár), 45–79.

TSEPREGI TURKOVITZ Mihály

1648 *G. Perkinsiusnak a lelki-ismeretnek akadékirol irott drága szép tanítása...*, Amszterdam.

Erudiția literară a unui student transilvănean: notițele needitate de logică și dialectică din 1684 al tânărului Mihály Cserei

(Abstract)

Studiul propune un episod necunoscut din viața istoricului transilvănean Mihály Cserei (1667-1756), pe când acesta era un student la gimnaziul reformat din Odorheiu Secuiesc, între anii 1677-1685. Această perioadă coincide în viața și formarea intelectuală a lui Cserei nu numai cu asimilarea unui număr de discipline sau limbi, dar și cu experiențe spirituale care au afectat viața religioasă și identitatea lui confesională. Analiză de față micro-istorică și antropologică are ca sursă principală un manuscris inedit care conține notițele de dialectică și logică ale lui Cserei. Confruntând aceste notițe și schițe executate de studentul Cserei la frageda vârstă de 17 ani, cu lecturile sale legate de dialectica ramistă, avem posibilitatea de a vedea procesul de formare a unui intelectual transilvănean din epoca premodernă. Totodată, având acces la tot ce a citit și a scris Cserei în această perioadă a studenției, avem posibilitatea de a examina rolul scrisului ca mediu și apoi a descifra practicile individuale legate de folosirea scrisului sau a cititului. Cserei, deși nu a avut posibilitatea de a studia în străinătate, întruchipează intelectualul calvinist transilvănean preocupat cu istoria, religia și politica regiunii în care trăiește, tot mai des întâlnit la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.

Literary erudition of a student from Transylvania: unpublished notes of young Mihály Cserei regarding logics and dialectics from 1684

(Abstract)

The study deals with an unknown period of life of the historian Mihály Cserei (1667–1756) from Transylvania, when he was a student at the Calvinist grammar school in Székelyudvarhely (present-day Odorheiu Secuiesc, Harghita County) between 1677 and 1685. In Cserei's life and intellectual formation this period coincided not only with the acquirement of certain subjects and languages but also with spiritual experiences that had a great impact on his religious life and denominational identity. The present microhistorical and anthropological research is primarily based on an unpublished manuscript that contains Cserei's notes regarding logic and dialectics. Comparing these notes and sketches of the 17 years old student Cserei with his lectures regarding Ramist dialectics we can see the process of formation of a Transylvanian intellectual of the pre-modern era. At the same time, having access to everything Cserei had read and written in the period of his studentship we have the possibility to examine the role of writing as a medium and, then, to decipher individual practices related to the use of writing or reading. Although Cserei never had the chance to study abroad, he embodies the type of Transylvanian Calvinist intellectual preoccupied with history, religion and politics of the region he lived in, an ever more frequent model at the end of the 17th century and the beginning of the 18th century.

Csáki Árpád

NAGYSOLYMOSI INCZE SIMEON ERDŐVIDÉKI REFORMÁTUS ESPERES KALENDÁRIUMI BEJEGYZÉSEI (1810–1853)

A Székely Nemzeti Múzeum könyvtára több lelkési téka darabjait őrzi, amelyek a 19. század végétől felajánlások, kisebbrészt vásárlások útján jutottak a gyűjteménybe. Nagy Sándor hidvégi pap hagyatékával együtt például a 20. század elején Fogarasi Sámuel (1770–1830) marosi esperes, valamint Szigethi Gyula Mihály udvarhelyi tanár (1758–1837) könyvei és kéziratok közül több is idekerült. Ugyancsak ebben az időben, a 20. század első éveiben került be a múzeum könyvtárába¹ Bod Péternek az erdélyi református püspökök életrajzáról készített munkája (*Smirnai Szent Polikárpus*) egyik példányával együtt egy 1799-ben Pesten nyomtatott kalendárium², amely a 19. század első felében nagysolymosi Incze Simeon nagybaconi pap és erdővidéki esperes tulajdonát képezte. Tulajdonosa Gödri Ferenc sepsi és Ferenczi János kézdi esperesek mellett a Bethen Gábor fejedelemtől 1614-ben nyert és utódai által is sorra megerősített privilégiumok legfőbb védelmezőjének, a Rikán Belőli Kommunitásnak egyik vezéregyénisége volt, és korának legműveltebb és legbefolyásosabb háromszéki egyházi értemiségi köréhez tartozott. Szabó T. Attila kutatásai óta³ ugyanakkor az erdélyi helynévgyűjtés egyik első úttörőjeként tartjuk számon, a Magyar Tudós Társaság 1837-es kiírására beküldött pályamunkája alapján. Dolgozatunkban életrajzának megismertetéséhez kívánunk hozzájárulni a kalendáriumába bejegyzett családi és egyéb vonatkozású bejegyzéseinek közzétételével.

Nagybacon, Incze Simeon több évtizedes működésének színhelye, az erdővidéki református egyházmegyének hosszú időn keresztül legjelentősebb eklézsiája, gyakran esperesi székhelye volt, filiákként

ide tartoztak a 18. század derekáig a kisbaconi és a magyarhermányi⁴ egyházak is. Az egyház iskolája a környék legkiemelkedőbbje volt, itt kezdte tanulmányait a 18. század derekán Benkő József is.⁵ Innen származott el a 17. század végén az Incze család, amelynek soraiból a 18. század folyamán több kolozsvári lelkész és kolozs-kalotai esperes, kolozsvári orvosdoktor került ki. Ugyancsak Baconban született 1727-ben a későbbi kézdivásárhelyi lelkész és esperes, az 1793-tól haláláig (1795) erdélyi református püspök Keresztes Máté is. Lelkészei közül többen külföldi egyetemeket is megjárta, ún. *akademizánsok* voltak. Az egyházmegye múltját összegező munkájában Benkő József a következő lelkészeket sorolja fel 1770-ben: „Ezen eklézsiának papjai a memoria hominum modernorum ezek voltak: 1. Johannes Ajtai, 2. Andreas Udvarhelyi, 3. Stephanus Szokolyai, 4. Johannes Détsei, 5. Stephanus Benei, 6. Petrus Tzompó Vásárhelyi, azután udvarhelyi pap 7. Osvát Ladislaus, 8. Alexander Székely Dálnoki”.⁶

Az említett neveket Benkő az 1755-től kezdődően, Osváth László pap által vezetett nagybaconi anyakönyvek⁷ feljegyzéseiből jegyezte ki. Ennek alapján az egyházközség név szerint ismert legelső papja 1656-ból Ajtai János, egyben az 1654-ben önállósult Erdővidéki egyházmegye első esperese. A névtár 1770-ben dálnoki Székely Sándorral szakad meg, aki közel három évtizeden keresztül szolgált itt, 1762-től haláláig egyben erdővidéki esperes is volt⁸, de már nem érthette meg a Nagybaconban 1785 nyarán⁹, 1744 és 1756 után¹⁰ harmadik alkalommal tartott általános zsinatot, hiszen fél évvel korábban, 1784 végén elhunyt.

¹ Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, ltsz. 158.

² *Száz esztendő Klandarion vagy is az esztendőnek XII. hónapjaira alkalmaztatott Falusi Majoros Gazda. A' régi, és mostani gyűjtemények szerént Veszelszki Antal által*, Pesthenn, Találtatik Kiss István Úr Nemzeti Könyv-áros Bóltjábann, 1799. (A nyomtatvány bővebb ismertetését lásd BORSA Gedeon 1981, 454–456.)

³ SZABÓ T. Attila 1981, 419–422.

⁴ Bővebben lásd MÁTHÉ János 2004.

⁵ „Nevezetes szép virágzó oskolája volt eleitől fogva s van ma is ezen eklézsiának (melyben magam is tanultam), holott házasság nélkül való mester tartatik.” (BENKŐ József 2004, 133.) 1765-ben a gyülekezet 658 lelket számlált.

⁶ BENKŐ József 2004, 134. A kézirat eredeti példányában a névsort a 19. század első felében Incze Simon újabakkal egészítette ki: „Andreas Dienes, Michael Szalatsi, Andreas Kováts, Simon Intze Nagy Solymosi”.

⁷ SÁL, Fond 105, Nr. 85, *Nagybaconi református egyház anyakönyve (1755–1838)*.

⁸ SZABÓ Miklós – SZÖGI László 1998, 134.

⁹ *ERZSI*, III, 208–221. Már az 1781. évi zsinatot Nagybaconban rendelték, de a „nagy ínség”, valamint a püspök betegségére való tekintettel Széken tartották. (KOLUMBÁN Vilmos József 2001.)

¹⁰ Erről lásd KOLUMBÁN Vilmos József 2000.

Utóda, ikafalvi Dénes András, akit a megüresedett lelkészi hivatalra 1785 nyarán iktatott be¹¹ az említett nagybaconi zsinat, ugyancsak akadémiázás pap volt. Az ő szolgálatának ideje mindössze három és fél évet tartott, 1788 végén, 42 éves korában itt halt meg. Őt kézdivásárhelyi Szalacsi Mihály követte, akit a torockószentgyörgyi zsinat 1789 nyarán nevezett ki nagybaconi lelkésznek.¹² Súlyos betegségben, 1792-ben halt meg Uzonban, ahol magát kúráltatta. Helyére az 1793. évi dévai zsinat zabolai Kovács Andrást jelölte ki,¹³ aki korábban, 1789-től kezdve Genfben folytatott teológiai tanulmányokat. Szolgálatát másfél évtizeddel később tragikusan végződött, 1808-ban Enyeden halt meg, amikor József nevű fiát a kollégiumba vitte. Ebben az időben, a századfordulón került sor a templomnak alapjából való újjáépítésére, megnagyobbítására, miután 1797-ben az egyház megvásárolta a kézdivásárhelyi református templom négy évtizeddel korábban készült orgonáját.

Ilyen előzmények után érkezett meg új szolgálati helyére, a nagybaconi eklézsia meghívására nagysolymosi Incze Simeon.¹⁴

Az új pap lelkészcsaládból származott, édesapja Incze Márton (1728–1810)¹⁵ több mint fél évszázadon keresztül volt a mezőbergenyei református egyház papja.¹⁶ Anyja, Zágoni Krisztina (1738–1821) hasonlóképpen lelkészi családba született, Zágoni Sáska Balázs haranglábi lelkész lánya volt. Házasságukból hét fiú- és három leánygyermek jött a világra. A fiúk mindnyájan a marosvásárhelyi kollégiumban tanultak, szüleik egyházi pályára szánták őket. Közülük ketten még kollégista korukban meghaltak, akárcsak később János, aki világi pályát választott magának. József és Sámuel udvarhelyi, illetve marosvásárhelyi kántor és orgonista lett. A két legkisebb, Simeon és Ferenc külföldi akadémiákat is megjárva, ezt követően lépett lelkészi pályára. A lányok – anyjukhoz hasonlóan – lelkészekhez mentek férjhez.

Simeon a család nyolcadik gyermekeként, 1780 táján látta meg a napvilágot. Születésének pontos időpontját nem ismerjük, a mezőbergenyei református egyház régi anyakönyvei ugyanis a 19. század folyamán elpusztultak.¹⁷ A marosvásárhelyi református kollégium diákmatrikuláját 1795-ben írta alá,¹⁸ itt többek között (1800–1803-ben) diákkönyvtáros is volt.¹⁹ Tanulmányai befejeztével, 1804 elején állott elő a nyilvános disputációra, amelyet sikerrel teljesített: az erdélyi református kollégiumok tanárai érdemesnek ítélték a külföldi akadémiákra való kiküldésre. A marosvásárhelyi kollégium marburgi beneficiumát elnyerve indult útnak 1804 nyarán, az említett egyetemre október 2-án iratkozott be.²⁰ Feljegyzése szerint két éven és két hónapon keresztül tanult az ottani akadémián, patrónusa gr. Teleki Sámuel közbenjárására még itt elkötelezte magát gr. Gyürki István torontáli ispán udvarába házitanítóknak. Tanulmányai végeztével mindössze fél éven keresztül szolgált ott, ezt követően gr. Kemény Sámuel felkérésére az aranyosgerendi lelkészi állást foglalta el.

A nagybaconi gyülekezetbe 1809 júniusában köszönt be. Több mint négy évtizeden keresztül, 1854-ben bekövetkezett haláláig szolgált itt, az erdővidéki egyházmegye esperesének is választották.²¹ 1852 elején mint rangidős seniornak felajánlották a Rikán Belőli Kommunitás elnökségét, amelyet azonban beteges állapotára való tekintettel már nem vállalt el. Felesége nagybaconi Keresztes János²² magyarhermányi pap lánya volt²³, akitől egy fia (Lajos, 1813) és egy lánya (Anna, 1817²⁴) született.

Az ő idejében, 1836-ban tartotta időrendben negyedik általános zsinatát Nagybaconban az erdélyi református egyház, amely alkalommal az elmúlt század végén (1798) újjáépített,²⁵ az 1820-as évektől már folyamatosan felújításra szoruló templom újjászentelésére is sor került.²⁶ Az 1839-es földrengés következtében a torony állapota vált aggasztóvá, amelyből a földingást követően a harangokat is levonták,

¹¹ ERZSI, III., 210.

¹² Uo., 259.

¹³ ERZSI, IV, 56.

¹⁴ SZABÓ Miklós – SZÖGI László 1998, 236.

¹⁵ 1746-tól a marosvásárhelyi református kollégium diákja, az etimologia osztály praeparatora. (TONK Sándor 1994, 77.)

¹⁶ Más adat szerint 1861–1809-ben volt bergenyéi pap. (IM-REH Barna 1944, 149–150.)

¹⁷ Domahidi Béla mezőbergenyei református lelkész szíves tájékoztatása. A mezőbergenyei református anyakönyvek 1845-től kezdődnek. (László Márton marosvásárhelyi levéltáros szíves tájékoztatása.) Nyomatott szomorújelentését mindaddig nem találtuk.

¹⁸ TONK Sándor 1994, 113.

¹⁹ KONCZ József 1879, 331. Lásd még SEBESTYÉN Mihály 1995, 15.

²⁰ SZABÓ Miklós – SZÖGI László 1998, 236.

²¹ ZOVÁNYI Jenő 1977, 180.

²² Keresztes János 1776–1807-ben volt magyarhermányi pap. (MÁTHÉ János 2004, 29.)

²³ Más helyen: „1817 18va Aprilis esküdtünk Bardocon”.

²⁴ Más helyen: „1817 12da Aprilis született Anna nevű leánykánk, kit keresztelt tiszteletes öreg Benedek József a kisbaconi pap, keresztattya rector tiszteletes Deső Dávid és a tiszteletes rector né keresztannya”.

²⁵ Az egyház ingó és ingatlan javainak összeírásában 1799-ben már az újjáépített templomhajót jegyezték fel: „A templom fundamentomából újjonnan épült a közelebbi múlt esztendőben, már bé is vagyon veres cseréppel fedve, csak vakolás és boltozat híjja”. (NbREL, C. 3.)

²⁶ „Templomunk utoljára az 1835 és 1838-ik években újított vala meg, mely utolsó évben éppen az egyházunkba tartott közzsínat alkalmával a megújított templom... felszenteltett.” (Emlékirat. Toronygomb felirat 1863-ból, NbREL, D.20.)

és ideiglenesen egy fa haranglába helyezték el.²⁷ A templom kijavítására már Lukácsffi Lajos pap idejében került sor az 1850-es évek végétől kezdődően.

Incze Simeon könyvtárát, hosszú lelkészi pályája során elmondott prédikációit nem ismerjük, kéziratai, amelyből könyvolvasmányaira következtethetnénk, nem maradtak fenn.²⁸ Ferenczi János dálnoki pap, későbbi kézdi espereshez hasonlóan ő is szép tékával rendelkezhetett, amelyben megtalálhatóak lehettek a teológiai és prédikációs irodalom mellett a fontosabb történelmi tárgyú könyvek is. A kalendáriumokat is nagy érdeklődéssel forgatta, maga is foglalkozott méhészkedéssel. Mint esperes folytatta tovább Benkő József *Filius posthumus*-át, amelyet akkor az egyházmegyei levéltárral együtt Nagybaconban őriztek. (Maga Benkő is úgy rendelkezett munkájában, hogy azt utódai újabb adatokkal bővítsék.)

Az 1838-ban Döbrentei Gábor szerkesztésében megjelent, „magyar tájszavak, szólásmódok, elavult szavak” stb. összegyűjtését megcélzó „Magyar tájszótár” anyagának begyűjtésében – bár neve nem szerepel az adatközlők sorában²⁹ – feltehetően Incze Simeon is közrejárászt Ferenczi János dálnoki pappal együtt, aki több mint száz szócikket, elsősorban székely szavakat és kifejezéseket küldött be.

A kor másik jelentős akadémiai kezdeményezésére, a történelmi helynevek összegyűjtésére önálló anyaggal állott elő. A Magyar Tudós Társaság 1837-ben meghirdetett helynévpályázatára készített pályamunkájának tárgya, 1839. március 10-én kelt előszava alapján: „Magyarországban és Erdélyben vagy a hajdani Magyar Tartományokban résszint fenn lévő, résszint régi emlékekben található azon magyarhangzatu Helyesírási és család Nevek, melyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni”.³⁰ Dolgozata, amelyben a Székelyföld mellett Erdély és Magyarország más vidékeiről is elemzett helyneveket is, a kiírásón ugyan díjat nem nyert, ennek ellenére szerzője annak megjelentetését remélte. 1844-re már

a kézirat cenzúrázott változata is elkészült, kinyomtatására azonban nem került sor.

Incze Simeon 1810 körül kezdte meg bejegyzéseit az említett kalendárium üres oldalaira. A Veszelszki Antal orvos, botanikus 1799-ben kiadott *Száz esztendő kalendáriomát* a falusi majoros gazdáknak ajánlotta, hónaponkénti leosztásban látta el őket gazdálkodásra való hasznos tanácsokkal. Incze Simon pap feltehetően már korábban is találkozott Veszelszki nevével, akinek méhészettel kapcsolatos több munkája is közismert és nagy sikernek örvendő kiadvány volt. A méhekkal való foglalatosságot a 19. század első felében Háromszéken több lelkész is üzte, így a már említett Ferenczi János dálnoki pap.

Egy évtizeden keresztül időjárással, gazdálkodással kapcsolatos jelentősebb eseményeket örökített meg. Feltehetően édesanyjának és egyik testvébátyjának a halála ösztönözte 1821 körül családjáról való bővebb összefoglalás elkészítésére. A bejegyzések harmadik csoportja a lelkészi és esperesi hivatalából adódó események (általános és egyházmegyei zsinatok időpontjai és helyszínei) megörökítését képezik, és 1853 őszéig terjednek. Incze Simeon tehát majdnem élete végéig, 1854. május 9-én bekövetkezett haláláig³¹ folytatta feljegyzéseit. Néhány hónappal korábban még személyesen végezte a szokásos esperesi vizitációt, februárban a bölöni eklézsiában is megtartotta a vizsgálatot.³²

A bejegyzéseket tartalmilag három részre csoportosítva közöljük. Első része (*Pro memoria*) családjára vonatkozó emlékirat, a második részét korának eseményeit (járványok, időjárás, Erdővidék feldúlása 1848 decemberében stb.) megörökítő, valamint gazdálkodással kapcsolatos (méhészet, szolgák fogadása, termésarányok stb.) bejegyzések alkotják, míg a harmadik rész az egyházmegyéhez tartozó eklézsiáknak templomépítésre Incze Simeon esperessége idején nyert koldulási engedélyekről szóló adatokat, továbbá parciális zsinatok és tizenötödnapi (quindenalis) székek helyét és időpontját tartalmazza.

²⁷ „A templomnak nyugati bütébe vagyon egy magos, veres cseréppel fedett, kőből épült torony, mely a földrázkódáskor megrepedvén, a harangokat a szent eklézsiá tagjai leszedték belőle és a templom déli ajtaja elejébe építettett s veres cseréppel fedett haranglábra tették fel.” (*Inventarium (1842)*, NbREL, C. 16.)

²⁸ Talán részben a papilakon őrzött egyházmegyei levéltárral együtt égtek el, 1827-ben. (JUHÁSZ István 1947, 142.)

²⁹ Erdővidéki vonatkozású közléseket juttattak el Döbrentei Gábor szerkesztőhöz többek között Cserey Elek és Derzsi Mózes.

³⁰ SZABÓ T. Attila 1981, 419.

³¹ SÁL, Fond 105, Nr. 85, *Nagybaconi református Anyakönyvek (1755–1838)*, 93v.

³² SÁL, Fond 105, Nr. 102, *Bölöni református Anyakönyvek (1836–1895)*, 16r.

Incze Simeon Pro memoria

Édesatyám tiszteletes Intze Márton Maroszzékben a bergenyei reformata ekléziában 51 esztendeig folytatott papságot. Született volt 1728-ban, megholt 1810-ben, 82 esztendő korában. Született Nagy Solymosban.³³

Édesanyám Zágoni Krisztina, haranglábi reformata eklézia papjának, Zágoni Sáska Balázsnak legkisebbik leánya, született 1738-ban, megholt 1821-ben 83 esztendő korában. 51 esztendő alatt volt bergenyei tiszteletes Intze Márton édesatyámnak hitese társa; azután özvegyiségének és elerőtlenedett öregségének utolsó 11 esztendeit Maros Vásárhelyen töltötte, az holott 1821-ben December 3-ik napján Intze Sámuel testvér bátyám cantori háznál, nem annyira betegség fájdalomiban mint a vénség erőtlensége miatt csendesen elalult.³⁴

Az édesanyám testvérei voltak ezek: Sára legnagyobb, aki ment férjhez a maros széki reformata tractus esperestyéhez és a kibédi³⁵ reformata eklézia papjához, tiszteletes Kolozsi Ferentz³⁶ sógorhoz.

A középső Zágoni Erzsébeth ment férjhez a káposztásszentmiklósi paphoz, tiszteletes Török Ferentz³⁷ sógorhoz, kinek gyermekei voltak tiszteletes Török Sámuel somosi pap³⁸ és tiszteletes Török László³⁹ előbb Maros Vásárhelyt ispótyábeli, azután csávási református pap.

Vérségek az édes anyám anyai lineáján a Péterfi familiából valók és mások sokan, de deducálni hosszas volna!

Édesatyám tiszteletes Intze Márton és édes anyám Zágoni Krisztina gyermekei voltak ezek, kik nekem testvéreim és mind az édes atyám bergenyei papságában ugyan ott születtek:

1o. Intze Klára lett volt tiszteletes Musnai József kibédi református pap⁴⁰ sógoromnak hitese társa, ennek gyermekei: tiszteletes Musnai József⁴¹ öcsém vajai református pap, tiszteletes Musnai Sámuel⁴² öcsém szentistváni pap, Musnai Incze regio tabularis cancellista, Musnai Eszter tekintetes Nagy Elek sógor úr hitvese, Musnai Klára tekintetes Szabó József sógornak, a méltóságos gróff Kemény Sámuelné őexcellenciája tisztinyeinek hitese társa.⁴³

2o. Intze József⁴⁴ volt előbb székely udvarhelyi református cantor és orgonista, azután lett Marosvásárhelyt a leányiskola tanítója.

3o. Intze Sámuel⁴⁵ marosvásárhelyi cantor és orgonista. Ez vette el maros vásárhelyi civis Virág Sámuel úr leányát, és ezen a lineán a' Virág és Marusi, úgy az Horváth familiák sógorságok. Ennek gyermekei: Intze Susánna, Intze Ágnes és Intze Ferentz.⁴⁶

4o. Intze Anna, ez ment férjhez a komlódi református paphoz tiszteletes Nagy Ferentz⁴⁷ sógorhoz, kinek gyermekei Nagy Sándor, Nagy Anna tiszteletes mikészási pap Bocz István hitvese, Nagy Mária stb. stb. Ezen a lineán sógorság tiszteletes Nagy József marosvásárhelyi óras mester, aki testvére tiszteletes Nagy Ferentz sógornak.

5o. Intze János, volt méltóságos gróff Kemény Sámuel úr őexcellenciája gerendi praefectussa, de ifjú legénységben megholt 1805-ben.

6o. Intze István⁴⁸, még marosvásárhelyi tanuló korában midőn rhetor volna megholt.

7mo. Intze Pál⁴⁹ volt marosvásárhelyi kollégiumban primarius deák és contrascriba, de szárazbetegségben megholt 28 esztendő lévén.

8vo. Intze Simeon, én, ki ezeket írom 8-ik a testvérek között, voltam marosvásárhelyi togatus deák 8 esztendeig,⁵⁰ ugyan ott bibliothecarius és primarius deák, theologiae praeses és logicus praeceptor, onnan mentem a marburgi universitásba Hasiába, ottan folytattam tanulásomat 2 esztendeig és két hónapig. Onnan recommendált vala méltóságos római szent birodalmi gróff Teleki Sámuel úr őexcellenciája a méltóságos Septem Virulis Tábla⁵¹ bírójának, méltóságos báró Gyürki István⁵² úr őexcellenciája unokáinak nevelőül. De ezen nagy kegyességű úri ember fél esztendő múlva hogy én oda mentem meghalálózván, én is azon idő tájban 1808-ban meghívattatván méltóságos gróff és gubernialis consiliarius Kemény Sámuel úr őexcellenciájától a gerendi papságra, ugyan oda el is mentem, onnan pedig 1809 18va Junii meghívattatván a nagybaconi papságra, eljöttem.

Ugyan itt megházasodván, vettem hitese társul magyar hermányi volt tiszteletes református pap Keresztes János uram leányát Juliannát. Ettől született Intze Lajos fiam 1813. 5ta Septembris és Intze Anna leányom 1817 [die] 12ma Aprilis.

³³ Későbbi bejegyzésként: „Székely Udvarhelyen, oda való Intze György nagy atyámtól. Más helyen: Tekintetes tiszteletes atyám Intze Márton bergenyei pap és maroszzéki tekintetes assessor megholt 50 évi papságában Bergenyében maga ekléziájában 1810-ik évben Június 30-ik és a bergenyei temetőbe temettetett, 82 éves volt”.

³⁴ Más helyen: „Tekintetes édesanyám, Zágoni Sáska Krisztina megholt 1821-ik évben Maros Vásárhelyt 83 éves korába, ott temettetett tiszteletes Intze Sámuel testvéremmel”.

³⁵ 1770–1784 között. (IMREH Barna 1944, 146.)

³⁶ Helyesen: Kolozsi János, 1758–1768 között mezőmadarasi pap, 1760-tól marosi esperes. (IMREH Barna 1944, 151; SZABÓ Miklós – SZÖGI László 1998, 270–271.)

³⁷ 1740-től a marosvásárhelyi református kollégium diákja, az syntaxis osztály praepceptora. (TONK Sándor 1994, 73.) 1778–1795 között volt káposztásszentmiklósi pap. (IMREH Barna 1944, 145.)

³⁸ SZABÓ Miklós – SZÖGI László 1998, 478. 1793–1808 között volt somosi pap. (IMREH Barna 1944, 156.)

³⁹ 1772-től a marosvásárhelyi református kollégium diákja, Gálfalvi Gergely fainak diáktanítója, a syntaxis osztály praepceptora. 1783-tól marosvásárhelyi ispótyábeli pap. (TONK Sándor 1994, 93.)

⁴⁰ 1765-től a marosvásárhelyi református kollégium diákja. (TONK Sándor 1994, 88.) 1788–1809 között kibédi pap volt.

(IMREH Barna 1944, 146.)

⁴¹ 1799-től a marosvásárhelyi református kollégium diákja, majd fogarasi rektor, kibédi-, jectedi-, végül vajai pap. (TONK Sándor 1994, 116.)

⁴² 1802-től a marosvásárhelyi református kollégium diákja. (TONK Sándor 1994, 120.)

⁴³ Más helyen: „Tekintetes Szabó József úr, gróff Kemény Sámuel úr őexcellenciája földvári tisztartója, vette Musnai Klárát”.

⁴⁴ 1764-ban született. 1783-tól a marosvásárhelyi református kollégium diákja, a német osztály praepceptora, gróf Teleki Lajos és Zajd Dániel fainak diáktanítója. (TONK Sándor 1994, 103.)

⁴⁵ Született 1765-ben. 1784-től a marosvásárhelyi református kollégium diákja. (TONK Sándor 1994, 104.)

⁴⁶ Róla más helyen: „Tiszteletes Intze Sámuel marosvásárhelyi cantor testvér bátyám megholt 1833-ban Augustusnak 23-ik napján”.

⁴⁷ Azonos lehet az 1786-ban marosvásárhelyi diák Nagy Ferencel. (TONK Sándor 1994, 106.)

⁴⁸ TONK Sándor 1994, 104.

⁴⁹ Uo., 112.

⁵⁰ 1795-től a marosvásárhelyi református kollégium diákja. (TONK Sándor 1994, 113.)

⁵¹ Magyarország legmagasabb fokú bírói szerve, a hétszemélyes tábla (*tabula septemviralis*).

⁵² Losonczy báró Gyürki István torontáli főispán.

Ezeknek vagy a feleségem jussán itten Sepsi Baconban két colonussok és sessiojok: providus Sajtos István és providus Sajtos András.

2do. Van Sepsi Szent György várossában a Libótz utcában egy szép jószágok, melyet 1818 1ma 7bris tekintetes márkosfalvi Barabás Sándorné osztózó vér atyafival megosztottunk, mint láthatni az erről való divisionalisunkat.

3o. Van Zabolán egy sessiojok egy zsendellyel fedett házzal, melyet az néhai ipám, tiszteletes Keresztes János építtetett. Ugyan mind Zabolán, mint Sepsi Szent Györgyön künn való földek. A sepsiszentgyörgyi künn való földeket felibe míveli Popovits János disunitus cantor. A zabolai künnvaló földeket gyalogkatona Keresztes Mihály, aki ad esztendőnként 7 magyar forint conventios pénzt. Az más része a zabolai örökségnek van gyalog katona Kozma Ferencnél, aki 1816-ban Április 26-kán kivette arendára 1825 24-ik áprilisig és előre addig le is tett 96 rhénes forintot a feleségemnek Keresztes Juliannának váltó cédulában.

9ik. Intze Ferentz testvéröcsém, tanult Marosvásárhelyen,⁵³ volt primarius deák a poesisben, publicus praeceptor, azután ment a jénai universitasba tanulni, onnan meghivatott méltóságos gróff és tabulae regiae praeses Kemény Sámuel úr öccelleneciája úrfiának, ifjabb gróff Kemény Sámuel úrfinak nevelőjének és most ottan van.

10mo. Intze Lidia legkisebb volt, ment férjhez elsőbbsen tiszteletes Musnai Józsefhez, a szentistváni akkori paphoz, azután attól elvált, a férje római catholicussá lett. Intze Lidia másadszor ment férjhez tiszteletes Horváth Sándorhoz, tiszteletes édesatyámnak Intze Mártonnak bergenei ekléziában szolgáló káplánjához, de attól is elvált, most lakik méltóságos gróff Toldalaghi Mihályné méltóságos Zejk Therésia asszonyánál.

[Gazdasági és történeti vonatkozású feljegyzések]

1810-ben Maji 1ma és 2da Junii szüntelen havazott, a föld a hótól egészen megfejtéredett. A rozsnak már kihányt fejeit, melyek szépek és jók voltak, elvette a hideg; de búza bőven termett.

1813 October, November és Decemberben Brassóban pestis uralkodik, mely Oláhországból jött. Nota bene. Decemberben olyan meleg idő járt hogy a gyümölcsfák kirügyeztek.

1814 Januarius 10-kéig oly lágy idő volt, hogy mint tavasszal a föld zöldellet, a madarak énekeltek. A rigó füttyült.

1814. Ultima Aprilis és 1ma Maji szüntelen havazott a fák már szépen ki voltak virágozva, igen sok gyümölcscsel bíztattak, de azoknak nagy részit a hideg elvette. A tiszta búzák igen megüszegesedtek, a rozsnak is ártott valamit.

1814-ben Július és Augustus hónapokban egy fecskét sem lehetett látni, melyeket megölt kétség kívül a májusi nagy zivatar és hó; ennek következtése volt az iszonyú sok pillangó és azok általa hernyók megszaporodása, melyek minden zöldséget, különösen a káposztát, akkora fejeket mint egy jó nagy alma, kéntelenek voltak előre levagdalni; az hol pedig azt nem cselekedték, a kórója sem maradt meg. Híjába takarították, mert ha egy nap megtakarították, másnap megannyi volta rajta. Megválnak a következő esztendőben a számtalan hernyóból lessz-é sok pillangó. Nota bene. Nem lett.

1815-ben egyebütt a környéken nagy hó, erős tél volt. Erdővidéken kevés hó, lágy idő és sok beteges ember.

1815-ben 6ta Augustus kell újszengét osztani, de nem oszthaték, mert a gabona az ősös idő miatt el nem készült, hanem 13-ikra maradt.

19-én Novembris 1816, 11 és 12 óra között délelőtt oly sejtés lett mint éjtszaka, felleg az égen pedig kevés látszott napfogyatkozáskor.

Nota bene. 1816-ban 64 kalongya elegy búzából 81 véka, 73 kalongya rozsból lett 130 véka. Summa kalongya 137, summa véka 211. Ebből cséplőrész 20, jött nekem 191 kalongya.

19na 1817. Ment haza a szolgáló Rigo Mária a torokfájás miatt.

1817. 3tia 8bris Kézdi Vásárhellyi Benkő Sámuel gyalogkatona jött volt hozzám méz vásárolni. NB. Szabó Andrásnál volt szilva.

1817-ben kiszóratván 41 kalongya tiszta búzát, lett belőle cséplőrészen és ebédvékán kívül 43 véka. Cséplettek 14-dén, ment cséplőrészbe és ebédvékákba 4 ½ véka. Detto 40 kalongya tiszta búzából 45 véka. Summa 88 véka. Rozs és elegy 22 véka. Summa universa 312 véka.

1818-ban kicsépettem 144 kalongya rozst és elegy búzát 14-dén, és lett belőle a cséplőrészen kívül 267 véka. Detto tiszta búza 35 kalongyából lett 45 véka. Ismét tiszta búza 15 kalongyából lett 26 véka. Summa 71 véka. Summa universa 1818-ban 194 kalongya búzából lett 338 véka.

1819-ben 25 Martii tettem ki a méheket.

1819 [die] 20ma 7bris Bányai nevű kézdívásárhellyi ember jött méz vásárolni hozzám.

1821-ben 5ta Aprilis tettem ki a méheket.

1821 [die] 10ma 7bris. Kerekes nevű kézdívásárhellyi ember jött méz vásárolni és Nagy Moses város bírāja.

1821 4ta 8bris Veres Andrásnak kezéhez adtunk 13 öreg juhot, egy berbécset és 3 nyöstén bárányt.

Detto. Máté Istvánnál van 2 szürke juh a berbécsek közt. Fizetés fél ejtel gabona egy juhtól, egy véka zab 20 juhról.

1822-ben Májusban ment Oláh János keze alá 12 öreg juh, 3 kecske és egy berbéc, 7 nyöstény bárány, summa 23.

Nota bene. 1821-ben volt 15 fejős juhom, 1822-ben volt 10 és egy berbéc, 1823-ban volt 15 fejős juh és egy berbéc.

1822-ben Augustustól fogva December végéig sem eső, sem hó nem lett, a folyóvizek úgy kiszáradtak, hogy örölni csak a nagyobb folyóvizeken lehetett, a vetések is kiszáradtak vagy kiszáradni láttattak. 1823-ban Január 1-ső, 2-ik napjain nagy hó esett.

1822-ben 206 kalongya gabonából lett 343 véka.

1823-ban 300 kalongya ősz gabonából lett cséplőrtéssel 620 véka.

1824-ben lett 228 kalongya őszből 320 véka.

1825-ben lett 114 kalongya tiszta búzából 117 véka.

1825 die 8va Aprilis van 16 fejr és 12 fekete juhunk a berbécsele együtt. Ezek közt fejős van 20, van 4 fekete tavalyi bárány és két fejr tavalyi bárány, nyöstények. Van 1825-ben bárány nyöstény 10, egy közüllök fejr, a többi mind fekete. Van in summa 27 nyöstény és 1 berbéc.

1825-ben esztenszerbe bement 20 fejr juh és a berbécsele 21. 1821-ben 15, 1822-ben 11, 1823-ban 16, 1824-ben 18. Summa 18.

1823 15ta Novembris jöttek bé a makkról a hízó sertések.

Anno 1833 die 4ta Xbris fogadtuk meg cselédünknek sepibaconi gyalogkatona Bedő Sámuel leányát Jucit, kinek is egész esztendőre fizetése:

1o. Kézpénz 8 rénes forint.

2o. Egy takács rokkoja és karintza.

3o. Egy zeke.

4o. 3 ing, 3 ingaj.

5o. 3 pár csizma, kettő fejelés, egy új.

6o. Egy kilenc fertályos pergát ruha.

7o. Egy kis, nyakravaló keszkenő.

8o. Egy kender rokkoja és karintza.

9o. Egy kis posztó lájbi flanel újjal.

⁵³ 1799-től a marosvásárhelyi református kollégium diákja. (TONK Sándor 1994, 116. SZABÓ Miklós – SZÖGI László

1998, 236.)

Anno 1833 die 9a Xbris fogadtuk meg Cseke Rudolfot pro Anno 1834 egész esztendőre, kinek is fizetése:

- 1o. Kilenc rénes forint bécsi váltóban.
 - 2o. Kilenc kalongya gabona, fele ősz, fele tavasz gabona.
 - 3o. Két zeke, két pár harisnya.
 - 4o. Három ing, egy gyołcs, kettő kender, három pár lábbravaló.
 - 5o. Egy kalap, egy szijjú harisnyába, egy kis nyak keszkenő.
 - 6o. Lábbeli amennyi szükséges.
- Nota bene. Ha igazságoson szolgál és az esztendőt kitölti, ezeket megadjuk.

1835. 15a 7bris Jancsó József mézet vásárolt.

4ta Januarii 1837 lopták meg a csűrömöt Sajtos János és Bardocz András.

1841 die 15a Maji vettünk új pálinkafőző üstet 30 rft-on Brassóban.

Anno 1841 die 7a Novembris fogadtuk meg szolgálónknak Bocskor Rebekát, fizetése:

- 1o. Egy szederjes posztó suba s egy kis, mejre való flanell ujjal.
- 2o. Egy felleges szoknya, s egy kender rokolya, egy takács karintza és egy kender karintza.
- 3o. Három ing, 3 ingajj.
- 4o. Három pár csizma, kettő fejelés, egy újj.
- 5o. Egy nyakbravaló.
- 6o. Egy főre való.

Anno 1841 die 15a Novembris fogadtuk az egész 1842-ik évre szolgálónknak Barta Sámuel, kinek fizetése:

- 1o. Kézpénz 13 rft. váltóba.
- 2o. Tizenkét kalongya gabona, fele ősz, fele tavasz.
- 3o. Két zeke, két harisnya s egy kalap.
- 4o. Három ing, három lábbravaló s egy nyakruha.
- 5o. Egy harisnyaszíj, egy bocskorszíj.
- 6o. Lábbeli amennyi szükséges, ha igazságoson szolgál és az évet kitölti, nem részeges.

1843-ban május 30-án nagy árvíz Nagy Baconban, 27-en abba halnak, 94 épületek elvitetnek, harang félreveretik!

11a Maji 1848. Indultak ki Nagy Baconból a székely katonák Nagy Enyedre és Tordára az oláh zendülés ellen.

1848 die 16a Maji. Ismét baróti üstöstől vettünk egy pálinkafőző üstöt 30 rft-on.

1848. Xber 9-én vágattot le köpecsi református pap Keresztesi Mihály⁵⁴ helyt. Az ugyanakkor vett sebekbe 1849-ben májusban holt meg Belle András⁵⁵ köpecsi néhai oskola mester, cantor.

[Egyháztörténeti vonatkozású feljegyzések]

Anno 1815 6ta Junii a Gálfalván tartott szent synodusban tétettem substitutus notariusnak. Ugyanakkor a visitatorium protocollumot pro Anno 1815 kivitem, melyet akkori substitutus tractualis notarius tiszteletes Benedek Antal uram készített volt.

Nota bene. Anno 1815 6ta Junii a Gálfalván tartott Szent Synodusban tétettem substitutus notariusnak. Ugyanakkor a Visiatorium Protocollumot pro Anno 1815 kivitem, melyet akkori substitutus tractualis notarius tiszteletes Benedek Antal uram készített volt.

Püspök tiszteletes Abats János megholt 1815 6ma Augusti, 17ma 7bris harangoztatni kell a néhai tekintetes püspöknek.

1832 24a 8bris a vargyasi filialis ecclesia követei kéregetni ezek. Nro. 1: Gáspár Moses és Borbát Elek Kővár vidékén, Közép Szolnok, Kraszna, Zaránd, Hunyad, Belső Szolnok és Szászváros székben. Nro 2: Biro Moses és Kováts Sigmond Kolos, Doboka, Torda vármegyékben, Beszterce vidékén, Aranyosszékben. Nro 3: Fábrián József és Megyesi Ferentz Háromszéken, Barca vidékén, Fogaras földén, Nagysink, Szeredahely, Újgyház, Szeben, Kóhalom, Csík, Udvarhely, Maros székek. Nro 4: Kolumbán Mihály és Sándor István Alsó, Felső Fejér, Küküllő vármegye, Segesvár és Megyes székek.

1839 Novembris. A bibarcfalvi ecclesia kéregetői Bertalan Moses és Bertalan Moses[!] a Maroson túl, Kis József és Bogyor Sámuel a Maroson innen.

A száldobosi ekklezsia számára templom renovatoria kéregetők a Maroson túl Farkas István gyalogkatona és Sükei József gyalogkatona. A Maroson innen pedig gyalogkatona Kolumbán János és providus Lőrincz Pál. 1841 12a Junii.

1842 die 5a Februarii vitték el a száldobosiak kéregető levelet a templom számára huszárkatona Kolumbán József és Györke András gyalogkatona presbiterek. A Maroson túl kéregetnek Farkas István gyalog és Sükei József. A Maroson innen Lőrincz Pál providus és Kolumbán János gyalogkatona. Nota bene. Gyalogkatona Rosa lett Lőrincz Pál mellé, és olaszteleki Kolumbán Mihály gyalogkatona Sükei József mellé betegség miatt.

1847-ben Xber 21-én bardoci gyalog Gáspár Pál és Barabás Moses kéregetnek a bardoci templomra a Maroson innen, túl pedig Lázár Miklós és Sugár János. Ezek most jelentenek.

11a Maji 1848. Indultak ki Nagy Baconból a székely katonák Nagy Enyedre és Tordára az oláh zendülés ellen.

Leérkezett hozzám a szabadság a kéregetésre 29a Julii 1848. Akkor küldettek bodosi pap és baróti pap Jako Györgyhöz oly rendeléssel, hogy a követeket béeskertvén indítsa útnak legfeljebb 5a 8bris 1848. Nem lévén idehaza a feladott követek, 1848 10a 8bris ezek mentek: bibarcfalvi Bertalan István gyalogkatona, providus Tóth László bibarcfalvi a Maroson innen.

Nota bene. A baróti templom számára kéregetés végett követtek a Maroson és Szamoson innen napkelet felé az I. szám alatti kéregető levéllel és libellussal Veres Péter és Szász Lajos. A II-ik szám alatti levéllel a Maros vizén túl és Szamoson túl napnyugot felé Egyed Antal és Jósá Mihály.

28va Februaris 1814 volt nállam partialis.

10ma Martii volt Nagy Baconban a parochiális háznál partialis gyűlés.

Partialisok az én időmben eszerént és Quindenák.

1821-ben voltak így:

1o. Quindena 10ma Januarii Kis Baconban a papi háznál.

2o. 15ta Februarii quindenan Bodosban a papi háznál.

3o. 9na Aprilis partialis Nagy Ajtán.

4o. Száldobosban 21ma Maji quindena.

5o. 18va Junii partialis volt Száraz Ajtán. Synodus volt Kolozsvárt.

6o. 30ma Julii quindena volt Oloszteleken.

7mo. 3a Septembris quindena Magyar Hermányban.

8vo. 25ta Septemris partialis Bölönben, csak kihirdettetett, de nem celebrálthatott, mert 26ta Gidófalvára Communitás gyűlésére mentünk.

9no. Bardocon 15ta 8bris partialis.

⁵⁴ „Tiszteletes Keresztesi Mihály uram az 1848-ba 10-ber 9-én itten Köpecen véghezvitt iszonyatos gyilkolás által, mely a dühös román csapat által történt, több megyebeli tagokkal kegyetlenül legyilkoltatván.” (SÁL, Fond 105, Nr. 196, 8r.) A köpecsi református egyház anyakönyve összesen 51 helybéli áldozatot sorol fel. (Uo., 251v.)

⁵⁵ „12. Maji eltemettem helybeli jó szolgatársam... ki 28 éveken keresztül közkedvességben szolgálván a megyében, az egész megye tagjai könnyek közt kísérik a temetőbe. Töltött ez életbe 51, ötvenegy évet, meghalt hasgyulladásba.” (SÁL, Fond 105, Nr. 196, 78.)

- 1822 10mo. Közép Ajtán quindena 29na Januarii.
 11o. Köpecen 29ma Martii partialis.
 15a Aprilis ugyanott extraordinaria partialis.
 Nagybaconban 3a Junii partialis, synodus Zabolán volt.
 8va Julii Bibarcfalván quindena.
 24ta 7bris Bölönben [partialis].
 18va Novembris is Baconban partialis.
 1823-ban synodus legelőbb Szilágyban Zilahon.
 12ma Martii Gergely pápa napján partialis volt Bodosban.
 28ma Aprilis quindena Köpecen.
 22da Maji partialis Száldoboson a papi háznál.
 15ta Julii quindena Köpecen.
 16ta Septembris partialis Fülében.
 17ma Novembris quindena Köpecen.
 8va Xbris extraordinaria partialis Száraz Ajtán papnál.
 1824. 12ma Martii Oloszteleken törvényes partialis.
 14ta Junii partialis Száraz Ajtán Incze Dánielnél.
 27ma Septembris partialis Magyar Hermányban a papi háznál.
 1825 Martius 15-kén Bardocon pap házánál.
 Május 31-ként partialis Közép Ajtán. Synodusi partialis Septembris 26-dikán Nagy Ajtán.
 1826 14ta Februariis extraordinaria partialis Bölönben, a gróf főcurator ígerte de nem jelent meg.
 15a Martii Köpecen törvényes partialis.
 19a Aprilis Communitas gyűlése Uzonban.
 18va Maji 1826 synodusra készülő partialis volt Nagy Baconban.
 27a Septembris Kis Baconban törvényes partialis volt.
 1827 22da Martii törvényes partialis volt Bibarcfalván.
 12a Aprilis extraordinaria partialis Hermányban nemes Sigmond János dolgában.
 18va Junii törvényes partialis Száldobos.
 26ta Septembris őszi partialis Fülén.
 6a Novembris extraordinaria partialis Száraz Ajtán.
 1828 12a Martii törvényes partialis Oloszteleken.
 19a Junii törvényes partialis Barothon.
 26a 7bris törvényes partialis Bodosban.
 Köpecen 7a Maji 1829 tavaszi partialis, melynek ideje Gergely pápa napja körül, azért halasztották el, mert a megholt tractualis director, tiszteletes Szabó László helyt másnak választásról főtiszteletű püspök úr rendelését e tájban vettem.
 23a Junii 1829 Bardocon synodusra Seps Szent Györgyre készülő partialis.
 20 Julii Köpecen quidena volt.
 30a 7bris Közép Ajtán őszi partialis.
 26ta Martii [1830] Baróthon tavaszi törvényes partialis a méltóságos Szentpáli Imre úr udvarában.
 7a Junii generalis synodusra Dévára készülő partialis Bibarcfalván.
 28va Septembris őszi partialis volt Kis Baconban. Nota bene. Akkor Sólyom János olaszteleki gyalogkatona vitte el a kolozsvári templom számára az erdővidéki tractusból gyűlt alamizsnát 26 rh. ft. conventios pénzt és 29 xrt.
 17a Martii [1831] tavaszi partialis volt Magyar Hermányban a parochialis háznál.
 1a Junii. Nagy Baconban generalis synodusra készülő partialis. Désre volt rendelve, el is mentünk Erdő Szent Györgyig, de ottan szembetanált főtiszteletű püspök Bodola János úr cursussa, hogy Dés elesett gyűjtogatások miatt elhalasztatik a generalis synodus. Nota bene. A cholera miatt őszi partialis nem volt.
 1832 19a Januarii quindena lészzen Baróthon.
 Die 13a Martii törvényes partialis volt Fülében a parochialis háznál.
 22a Maji partialis volt Száldoboson.
 19a Junii partialis Száraz Ajtán volt.
 27a 7bris őszi partialis Oloszteleken volt.
 1833-ben 19a Martii partialis volt Bodosban.
 3a Junii [partialis] Bölönben, generalis synodus, Szék mezővárossában.
 23a Julii. Extraordinalis partialis Köpecen a tiszteletes papi háznál, hol a patrónusok választása disputáltatott és a székely udvarhelyi tractus objectioi szerint főtiszteletű püspök úrhoz tanácskérés tétellett a generalis szent synodus is feljelentést határozván a méltóságos Főconsistoriumhoz, amint jelentette synodusi deputansunk tiszteletes notarius Szabo Sámuel.
 26a Septembris törvényes partialis Bardocon.
 1834 [die] 20ma Martii volt törvényes partialis Nagy Ajtán a tiszteletes papi háznál.
 1834 [die] 27a Maji Közép Ajtán magyarigeni generalis synodusra készülő partialis.
 30a Septembris. Bibarcfalván volt őszi partialis.
 1835 [die] 26a Martii Kis Baconban partialis.
 1835 Junius 10-én Magyar Hermányban kolozsvári generalis synodusra [készülő] partialis.
 1835 [die] 28a Septembris Nagy Baconban volt partialis.
 1836 [die] 17a Martii Fülében volt partialis.
 13a Maji extraordinarius partialis volt Oloszteleken az hol a synodusi költség rendeztetett.
 31a Maji Száraz Ajtán generalis zsinatra készülő partialis. Generalis synodus volt Nagy Baconban. 28ma Septembrisre volt kihirdetve, de a cholera miatt változott és lett 30a Octobris.
 18ma Octobris. Őszi partialis volt Száldoboson.
 Következik partialis Bodosban 9a Martii [1837].
 Nota bene. Aprilis 19-én Ferdinánd születés innepe.
 22a Maji volt partialis Bölönben.
 28a Septembris következik [partialis] miklósvári paphoz tiszteletes Intze Sigmondhoz, megvolt.
 27 Martii [1838] partialis Köpecen volt.
 Bardoc [die] 11a Junii volt synodusra készülő partialis.
 Nagy Ajta 17a Julii extraordinarius partialis.
 Közép Ajta 27-ik Septembris volt ordinarius partialis.
 Bibarcfalva 4a Aprilis 1839 volt [partialis].
 Magyar Hermány 30a Maji 1839 gernyeszegi synodusra készülő partialis volt.
 Nagy Baconban volt 30a Septembris őszi partialis.
 Fülében volt 24a Martii 1840 partialis.
 Olosztelek[en] partialis volt 16a Junii 1840.
 Száraz Ajta 29a Septembris következő partialis. Megvolt Nagy Baconban.
 Miklósvári papnál 28 Septembris 1841 megvolt a partialis Száraz Ajtán.
 Száldoboson 30o Martii 1842 volt a partialis.
 1842 20a Maji. Vida Ferencz Seps Szent Királyról hozzám jövéen a leányának, Vida Juliannának mint felperesnek bölöni László Sámuel férje ellen pecsétet váltott, de semmi cautiót nem tett le. 14-ik Junii a synodus után ígerte hogy megjelenik, a cautiót elhossa. [Halasztatott] Barótra a quindenára.
 Köpecre volt 25 Maji rendelve partialis, de nem acceptáltatott.
 Bodoson volt őszi partialis 1842 27s Septembris.
 Bardocon volt partialis 21a Martii 1843.
 Nagy Ajtán volt alsó csernátoni generalis synodusra készülő partialis 13-ik Junii.
 Közép Ajtán őszi partialis 1843 27a Septembris.
 Magyar Hermányban 27a Martii 1844 tavaszi partialis.
 Nagy Baconban Junius 4-én volt a dévai generalis synodusra készülő partialis, az hová személyesen én mentem el esperest Intze Simeon. Visszajövet nagy kárt vallottam a piski fogadóban, a pej hámos kancám megbetegedvén, drágán a tordosi rectort

lovastól fogadtam meg. A lovam ottmaradt fogadás tekintetes Fekete János és tordosi pap t. Péterfi Károlyra bízván.

Fülében 1844-ben őszi quindena partialis september 26-án. Olasztelek 1845 2da Aprilis volt tavaszi partialis.

Száraz Ajta, dési synosura készülő [partialis] volt május 15-én.

Kis Baconba következnek [partialis] 1845 29a Septembris, megvolt akkor.

1846-ban tavaszi partialis következnek a miklósvári paphoz Száraz Ajtára. Megvolt 31a Martii.

Száldobosba 8va Junii megvolt szent zsinatra Székre készülő partialis.

Voltam a széki genralis synoduson személyesen én Intze Simeon esperes.

1846 őszi partialis következnek Köpecre. 28o Septembris megvolt.

1847. Tavaszi partialis következnek Bodosba, megvolt 13a Aprilis.

Sinodusra készülő [partialis] következnek Bölönbe, megvolt 1a Junii. [A zsinat megvolt] Abrudbányán.

Őszi partialis Bibarcfalvára, megvolt 28a Septembris.

1848. Bardocon tavaszi [partialis], megvolt.

Nagyajtára synodusra Kolozsvárra [készülő partialis], megvolt.

Közép Ajtán őszi [partialis], megvolt.

1849. Tavaszi [partialis] Magyar Hermányban volt 20 Martii. Ott t. Péterfy József praesidált.

Synodusra [készülő partialis], nem volt synodus.

Őszi [partialis] nem volt a forradalom miatt.

1850. Tavaszi [partialis] a forradalom miatt nem volt.

Synodus volt Maros Vásárhelyt 9a Junii.

Partialis Köpecen volt.

Őszi [partialis] következnek pro novitiate Közép Ajta Septembris 26-án 1850.

1851. Tavaszi partialis 24a Aprilis volt Nagy Baconban a papi esperesi háznál.

Fülében generalis synodusra Kolozsvárra [készülő partialis] 23a Junii következnek, megvolt.

29a Septembris következnek [őszi partialis] Oloszteleken, megvolt.

Nota bene. 12a 8bris léssen Kolozsvárt synodus, megvolt.

1852. Április 15-én tavaszi partialis Száraz Ajtán, megvolt.

Száldoboson léssen generalis synodusra készülő partialis. Megvolt a generalis synodus Székely Udvarhelyt.

September Kis Baconban [őszi partialis], megvolt.

1853. Miklósvári papnál tavaszi partialis. 1846-ban volt ott, most nem vállalja.

1853-ban Aprilis 5-én volt partialis Száraz Ajtán a miklósvári tekintetes pap Intze Sigmund házában.

1853 Bölön. 1a Junii volt ott partialis.

1853 25a 8bris. Quindena léssen Barothon.

Csáki Árpád – Sepsiszentgyörgy, Stadion u. 35., Bl. 16B/8., RO-520055; csakiarpad@gmail.com

Levéltári források

Nagybaconi Református Egyház Levéltára (NbREL)

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)

– Fond 105: *Egyházi anyakönyvek gyűjteménye*

Irodalom

ERZSI, III–IV = *Erdélyi református zsinatok iratai*, III, 1771–1789; IV 1790–1800 (*Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok*, 1/3–4; sajtó alá rend. Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor), Kolozsvár, 2001.

*

BENKŐ József

2004 Filius posthumus (*Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek* 14.; sajtó alá rend. Csáki Árpád és Demeter László), Kolozsvár.

BORSA Gedeon

1981 A csízió ellenlábasai és utóélete, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979*, Budapest, 437–518.

IMREH Barna

1944 Papok, léviták mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII–XX. században, *Egyháztörténet*, II/1–2, 137–162.

KOLUMBÁN Vilmos József

2000 Az 1756-ban Nagybaconban tartott generális zsinat, *Erdővidéki Lapok*, I/2, 10–14.

2001 Az 1785-ös nagybaconi zsinat, *Erdővidéki Lapok*, II/1, 10–15.

KONCZ József

1879 A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése, *Magyar Könyvszemle*, IV/4–5, 215–233, 313–332.

MÁTHÉ János

2004 *A magyarhermányi református egyházközség története* (*Erdővidéki Történeti és Természettudományi Tár* II.), Barót.

SEBESTYÉN Mihály

1995 Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára, *Erdélyi Múzeum*, LVII/1–2, 1–16.

SZABÓ Miklós – SZÖGI László

1998 *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1848*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

SZABÓ T. Attila

1981 A magyar helynévkutatás XIX. századi történetéhez, in: *Nyelv és irodalom (Válogatott tanulmányok, cikkek V.)*, Bukarest, 419–422.

TONK Sándor

1994 *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848 (Fontes Rerum Scholasticarum VI.)*, Szeged.

ZOVÁNYI Jenő

1977 *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon* (3., jav. és bőv. kiad.; szerk. Ladányi Sándor), Budapest.

Însemnările protopopului reformat Simeon Incze, din anii 1810-1853

(Rezumat)

Lucrarea prezintă biografia lui Simeon Incze, protopop și preot reformat în Nagybacon (Bățanii Mari, jud. Covasna) în prima jumătate a secolului al XIX-lea, cunoscut ca unul dintre precursorii cercetării toponimiei maghiare, prin lucrarea redactată și predată pentru concursul inițiat în 1837 de către Academia Maghiară de Științe. Fiu al preotului din localitate, Simeon Incze s-a născut în jurul anilor 1780, în satul Mezőbergenye (Berghia, jud. Mureș). A frecventat gimnaziul reformat de la Marosvásárhely (Târgu Mureș), apoi și-a definitivat studiile de teologie în cadrul universității de la Marburg (Germania). După o scurtă perioadă în care a activat ca dascăl la curți nobiliare maghiare, și-a început cariera de preot la Aranyosgerend (Luncani, jud. Cluj), ocupând în anul 1819 parohia de la Nagybacon, unde și-a continuat stagiul timp de trei decenii și jumătate, până la moartea sa (9 mai 1854). Lucrarea are ca anexă notele consemnate într-un calendar tipărit la Pesta în 1799, privind familia sa, întâmplările mai importante (incendii, inundații, recolte etc.), respectiv cele privind viața bisericească (sinoade, etc.) din perioada 1810-1853.

Notes of the Calvinist dean Simeon Incze from 1810–1853

(Abstract)

The paper presents the biography of Simeon Incze, Calvinist dean and priest in Nagybacon (present-day Bățanii Mari, Covasna County) in the first half of the 19th century. He is considered one of the first forerunners of Hungarian toponimic researches, due to his paper edited and handed in for a contest initiated by the Hungarian Academy of Sciences in 1837. He was born as son of the local priest around 1780 in Mezőbergenye village (present-day Berghia, Mureș County). He attended the Calvinist grammar school in Marosvásárhely (present-day Târgu Mureș) and he finished his theological studies at Marburg University (Germany). After a short period in which he had been a teacher of the Hungarian nobility, he started his career as a priest in Aranyosgerend (present-day Luncani, Cluj County). He overtook the parish of Nagybacon in 1819 where he continued to serve for three and a half decades, until his death (May 5, 1854).

The paper presents in annex his notes made in a calendar printed in Pest in 1799, about his family, the most important events (fires, floods, harvests, etc.), as well as events concerning ecclesiastic life (councils) in the period between 1810–1853.

Tóth Szabolcs Barnabás

A HÁROMSZÉKI ÁRVAFIÚ- ÉS SZERETETHÁZ ALAPÍTVÁNYAI

A 18. század második fele a felvilágosodás kibontakozásának kora. Ebben a korban, amelyet még a mecénások korának nevezhetünk, a vezető nagyhatalmak uralkodói (II. Frigyes, II. Katalin stb.) maguk köré kívánták vonni a a szellemi élet, elsősorban a francia szellemi élet jelentősebb képviselőit, és rendszeres vagy alkalmi támogatásukkal hozzájárultak egzisztenciájuk biztosításához. Példájukat kisebb mecénások egész sora követte. A kiegyezés után a Monarchiában szinte alapítványozási láz tört ki. 1867 és 1914 között többszáz millió koronát fektettek különböző alapítványokba. Ekkor vált ez a fajta tevékenység a magyar társadalom természetes velejárójává. Sajnos az 1948. évi költségvetési reform után Magyarországon az alapítványokat megszüntették.

Erdély-szinten a mecenatúra számos példáját nyújtotta a Teleki család több tagja. A Teleki családból többen támogattak irodalmi és tudományos munkásságot, segítettek a diákok tanulását, és figyelmet szenteltek a tanintézmények anyagi alapjának növelésére is. Az adományozók sorában ott találjuk gróf Kemény Sámuel és gróf Kemény Józsefet. 1837-ben Kemény József oklevél-, kézirat- és könyvgyűjteményével szándékozott megvetni egy erdélyi múzeum alapjait. Példáját unokatestvére, Sámuel is követni akarta. Gróf Mikó Imre volt az erdélyi társadalom másik kiemelkedő egyénisége, aki adományaival hozzájárult a tudomány és kultúra fejlődéséhez. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület sem létezhetett volna a nagy alapítványtevők nélkül.

Háromszéken a jól szervezett, magánkezdeményezésű szociális intézmények a kiegyezés utáni években jöttek létre. A háromszéki értelmiséget már régebb foglalkoztatta a „szegényügy”, de a körülmények nem tették lehetővé az itt-ott megnyilvánuló szándékok megvalósulását. Az 1877-ben megszülető XX. törvény cikk részletesen szabályozta a gyámhatóság legfőbb feladatait. Nagy jelentősége az volt, hogy a gyámoltak személyét minden korábbinál jobban a középpontba helyezte, és a nők diszkriminatív megítélése is csökkent. A megyeszerte létező szociális problémák (nagy gyermekhalandóság, az árvák növekvő száma, a cselédek kiszolgáltatottsága, a munkanélküliek, a gondo-

zásra szoruló és idősek) készítették a háromszékieket magánkezdeményezésekre ezen a téren is. A városokban és egyes nagyobb községekben léteztek „jótékony nőegyletek”, ám ezek csak esetenként tudtak segítséget nyújtani a rászorulóknak, alkalmi gyűjtéseik révén. Így alakulnak meg, Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városok, valamint a megye támogatásával az alapvető szociális célt szolgáló intézmények, amelyek az akkori igényekhez képest korszerű ellátást tudtak biztosítani a szociális problémákkal küszködőknek. A Sepsiszentgyörgyi Árvafiú- és Szeretetház és a Kézdivásárhelyi Erzsébet Árvaleánynevelő Intézet mellett 1874-ben létrejött a Stephanie Menedékház, 1877-ben a Rudolf kórház Kézdivásárhelyen, a Sepsiskőrös-pataki Gróf Kálnoky Félix, Ludmilla, Imre és Pál Intézet, 1897-ben pedig megnyitotta a kapuit a Szegények Menedékháza Sepsiszentgyörgyön. Mindezen intézmények létrejöttében az adományoknak és alapítványoknak nagyon nagy szerepük volt.

Az Árvafiú-Szeretetház létrehozása Potsa József főispán nevéhez fűződik. 1886-ban a háromszéki takarékpénztár 10 000 forintos alapítványt hozott létre és szavazott meg az árvaház javára. Így került az árvaház ügye a vármegyei törvényhatóság elé. 1886. október 8-án az árvaház javára 1% pótdadó megszavazása került a közgyűlés terítékére. Habár sokan azzal érveltek, hogy ezt a háromszéki lakosok nem bírnák meg, a határozatot 83 szavazattal 14 ellenében elfogadták. Ez a gesztusa a vármegyei törvényhatóságnak elindította az adományok sorát az árvaház irányába. 1891-ben hozzáálltak az intézet épületének felépítéséhez, a vármegye által megvásárolt Benkő-féle kertben. Akkoriban a nyilvántartott árvák száma Háromszéken 229-re nőtt. Az 1%-os pótdónak köszönhetően, ami évi 3500 forintot jelentett, 1893-ban befejezték az épületet az összes hozzátartozó helyiségekkel, elkészült a 60 árvának helyet adó intézmény. Az október 3-i avató után rövidesen megválasztották Sipos Samu lécfalvi tanítót az intézet igazgatójának. Az árvaház felügyeletét és igazgatását a vármegyei törvényhatóság által választott igazgatóválasztmányra bízták, melynek elnöke Séra Tamás volt. Az intézményt 1893. október 3-án, 20 árvával nyitották meg. Az évek során felépítették a gazdasági

és egyéb épületeket is. 1896-ra a befogadott árvák létszáma 45-re emelkedett, az intézmény az adósságait visszafizette, és tőkége elérte a 100 000 forintot. A nevelési célokat a következőképpen szabták meg: „az árva fiúkból jó gazdasági cselédek, kertészek vagy iparosok váljanak. A cél elérésére szolgáló... kert, faskola, zöldség és takarmánytermelésre van berendezve, s az összes foglalkozásokat az igazgató, családitanító, árvaanya vezetése mellett a foglalkozó tanításmód alapján a növendékek teljesítik, úgyszintén a házi teendőket, sőt az istállóban is a növendékek végzik a teendőket, az éjjeli és nappali felügyeletet”. Az intézetben lévők házilag előállított élelmiszerből étkeztek, így az ellátás napi 10 forintba került. Tanításban az intézeten belül csak az I–II. osztályos tanulók részesültek, a felsőbb osztályos tanulók a városi és polgári iskolában tanultak.¹

Az árvaház támogatóit sorra véve, a **Háromszéki Takarékpénztár Részvénytársaság**ot az első nagyobb alapítványt létrehozó intézmények között találjuk. 1886. május 15-én a takarékpénztár 10 éves fennállása emlékére hozta létre alapítványát, *Háromszéki takarékpénztár részvénytársaság alapítványa* néven, az azután létrehozandó *szegény fiház* javára. Az 1885. évi nyereségükből felajánlottak 1000 forintot, melyet az árvaház céljaira különítettek el saját pénztárukban. Ehhez az összeghez a közgyűlési határozat értelmében még felajánlották az 1886–1894. években a szétosztás tárgyát képező tiszta nyereség 5%-át, mely összeg szintén a meghatározott cél számára kamatozott a takarékpénztárban. Az összegek az alapító alapszabályai szerint félevenként tőkésítették, és csatolták az alapítóhoz. Az összeg 10.000 forintig kellett szaporodjon, még abban az esetben is, ha az intézet hamarabb megnyílt volna, mint 1894. Az alapítványi összeg csak ezután állhatott az intézet rendelkezésére. Az alapítólevél arra az esetre is előírásokat tartalmazott, ha az intézet nem jött volna létre az alapítvány teljes összegének felgyűléséig, és pedig az azután keletkezett kamatok az árvaház „első felszerelési költségeire” lettek volna fordíthatóak. Az alapítvány céljaként a következőket fogalmazta meg az alapítólevél: „ahány 1000 forintnak a szegény fiház kamatját élvezheti, annyi ezen intézet szabályai szerint felvehető háromszéki szegény fiúgyermeknek az intézetben való ellátására szolgáljon, miután a jelenleg létező hason intézeteknél 1000 forintnak jövedelme egy gyermek ellátására elegendő mutatkozik”. Az alapítvány kamataira első sorban a háromszéki takarékpénztár részvénytársaság részvényeseinek gyermekei voltak jogosultak, amennyiben az intézet szerint felvételre alkalmasoknak bi-

zonyultak. A kijelölési jogot az alapítók tartották meg maguknak, ameddig az alapító intézmény fenállt. Az alapítólevelet 119 részvényes írta alá, köztük pár háromszéki település is.²

Horn Dávid budapesti iparos, kereskedő, miután Papolc község mellett nagyobb erdőt sikerült vásárolnia, annak sikeres kitermelése és felhasználása reményében hozta létre alapítványát: „Ezzel kapcsolatosan fokozódik bennem azon érdeklődés is, amellyel Háromszék megye közéleté és fejlődési viszonya iránt is viseltetnem kell” – írja 1889-ben kelt alapítólevelében, miután felavatták az úgynevezett *József-fűrésztelepet* Gyulafalván (a mai Kommandó mellett). A megfogalmazott cél egy Háromszék vármegyében létesítendő árvaház részére 1000 forintos alapítvány létrehozása. Feltételei a következők voltak: az alapítvány neve *Horn Dávid árva-segélyező alapítványa* legyen, az alapítvány feletti főfelügyeletet a vármegyei törvényhatóság gyakorolja, amely hatóság a rábízott alapítványi tőkét a megyei fiúárva- és szeretetházra vonatkozó szabályrendelet értelmében kezelje. Amennyiben nem létesül árvaház, vagy az megszűnne létezni, az alapítványi tőke sorsáról szintén a törvényhatóság döntsön. Amíg az árvaház létrejön, addig az alapítvány összegét tőkésítés céljából le kell kötni.

A vármegyei törvényhatóság 1889. június 7-én tartott ülésén hivatalosan is átvette az alapítólevelet, valamint az alapítvány összegét. 1890. november 20-án Horn Dávid közölte, hogy vállalkozása (az első gőzfűrész felállítás és üzemeltetése) sikeres volt, és ezen felbuzdulva felállított egy második gőzfűrész is, Kommandón, *Gábor-fűrész* néven. Az új fűrész felállítása és beindítása újabb adakozásra készítette az iparost. A fiúárva- és szeretetház javára újabb 1000 forintos alapítványt hozott létre. Kihangsúlyozza azonban, előbbi alapítványlevelétől eltérően, hogy ez utóbbi alapítvány kamatait a gyulafalvi telepen dolgozó munkások árvái kapják meg. A felügyeletet ez alkalommal is a Háromszék vármegyei törvényhatóságára bízta, hogy az árvaházra vonatkozó szabályrendelet értelmében járjanak el a pénz felhasználásánál. A többi feltétel az előbbi alapítványlevelében foglaltakhoz volt hasonló.³ Ez utóbbi alapítványt az alispán a vármegyei törvényhatóság nevében 1891. július 12-én vette át.

Horn Dávid alapítványát tettek követték, a **megyei törvényhatóság** 1891-ben érkezettnek látta az időt az árvaház létrehozására. Az 1891. október 13-án tartott közgyűlésén a Háromszék vármegyei gyámpénztári tartalékalapból 15 000 forint alapítványt hozott létre.⁴ Az összeget 15 darab ezer forin-

¹ MÁLIK József 1899, 358–360.

² SÁL, Fond 9, inv. 32, act. 4, fila 1–4.

³ Uo., act. 6, 1–7.

⁴ *HuÁfSz*, 1898, 1.

tos, 4%-os kamatozó kötvényben adta át a meghatározott célra. Az alapítvány neve *Háromszékvármegyei fiárva- és szeretetház alapítványa* lett. Az alapítvány „szellemi és anyagi vezetését és az intézet szabályainak pontos megtartását”, valamint az alapítvány kapcsán felmerülő jogi ügyek intézését a vármegye alispánjára bízták. Az alapítványi pénzt a vármegye pénztárába helyezték el, a többi alapítvány mellé. A vármegye után a magyar királyi belügyminisztérium rendelkezett felügyeleti joggal. Neki kellett év végével a számadásokat ellenőriznie. Abban az esetben, ha az árvaház megszűnt volna, a vármegyei törvényhatóság kellett meghatározza azt a hasonló jótékony célt, amire az összeget fordítják.⁵ A Háromszék vármegyei törvényhatóság nevében az alispán vállalt felelőséget az alapítvány rendelkezésszerű kezeléséért.

Az **Erdővidéki Takarékpénztár** 1896. július 15-i megalakulásának 10 éves évfordulóján a Sepsiszentgyörgyi Árvaíú-szeretetház javára 1000 forintos alapítványt hozott létre. Az alapítvány – *Erdővidéki Takarékpénztár Részvénytársaság alapítványa* néven – céljaként egy árva intézeti helyének a biztosítását szabta meg. Elsősorban a takarékpénztár részvényeseinek esetleges árvái vagy más erdővidéki származású árva jöhetett szóba. Az alapítványösszeget a Háromszéki Takarékpénztárba befizették, az összeg kezelését pedig az alispán mint a megyei törvényhatóság képviselője hatáskörébe utalták. Ugyanakkor feltételként szabták meg, hogy az Erdővidéki Takarékpénztár vezérigazgatója tagja kell legyen az árvaíú-szeretetház igazgatóválasztmányának. A szeretetház megszűnése esetén ezúttal is a megyei törvényhatóság dönthetett az alapítvány kamatainak más, hasonló célra való fordításáról. A megyei törvényhatóság október 13-i közgyűlésén fogadta el hivatalosan az alapítványt.⁶

Az árvaház javára adakozók között ott találjuk **Sándor József** (1853–1945) EMKE-titkárt is. 1896-ban 1000 forintot adományozott a Sepsiszentgyörgyi Árvaíú-szeretetháznak „azon alkalmából, hogy szülőföldem, a kovásznai kerület egyhangúlag választott szabadelvű országgyűlési képviselőjévé, drága szülőföldem, a szép székely ország e bércecs vidékének képével betelve, emlékül annak a lélekemelő ténykedésnek, melyben a bizalom, a szabadelvű eszmék iránti lelkesedés olyan hatalmasan megnyilatkozott e népben” – írta alapítólevelében. Az alapítvány összegét, amely a *Sándor József alapítványa orbaiszéki árváknak* címet viselte, a megyei törvényhatóságra, illetve az alispánra bízta, hogy helyezték el valamelyik takarékpénztárban. Az alapítvány kamatai félévente az árvaház igazgatóválasztmányának rendelkezésre

álltak. Abból egy ágy csak orbai járási árváknak volt fenntartható, akit az igazgatóválasztmány nevezett meg. Az intézet megszűnte esetén az alapítvány összegét hasonló célra lehetett felhasználni, kötötte ki a képviselő. Az alapítványt a vármegyei törvényhatóság 1897. június 12-én hozott határozatával fogadta el hivatalosan.⁷

1896-ban, a milleneum alkalmából a „háromszéki hölgyek” gyűjtést szerveztek a vármegye zászlóalapjára. A megye főispánja, Potsa József 1896. január 6-án hirdette meg. A millenárius évforduló és az általános lelkesedés nyomán megveszinten 2000 forintra több adomány gyűlt be, mint amennyire szükség volt a zászló elkészítéséhez. Ezért a fennmaradó összeget a megye két árvaházának – a sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi árvaháznak – ajánlották fel, egy-egy 1000 forintos alapítvány formájában. Az alapítvány feltételei a következők voltak: az 1000 forintot a vármegye pénztárába utalják, állampapírban, ahonnan a kamatot félévenként a sepsiszentgyörgyi árvaháznak kifizetik, az árvaíú-szeretetház alapszabályaiban az alapot a mindenkori Háromszék vármegyei főispán képviseli, az árvák kijelölésének joga a vármegye közgyűlését illeti meg, az árvaszék ajánlására. Az alapítványt élvező árvák, amennyiben elérték a 14 éves kort, és nem voltak testi fogyatékosok, cselédként voltak alkalmazhatóak. Amennyiben az árvaház intézményként megszűnt volna, az 1000 forint fölötti rendelkezési jog teljes mértékben a vármegyére szállt volna vissza, és az „bármely hasonló kulturális célra” fordíthatta volna. Az alapítólevelet a vármegyei közgyűlés 1896. május 14-i millenárius díszközgyűlésén fogadták el, a belügyminisztérium pedig 1896. december 3-án hivatalosította.⁸

Zágoni Földes Bálint (1828–1888) nevével a sepsiszentgyörgyi református Székely Mikó Kollégium alapítói között is szerepel. 1891-ben végrendeletileg újabb alapítványt hozott létre, a megyei árvaház javára. A 100 forint, illetve annak 14,17 forint kamatát az elhunyt rokonai a vármegyei törvényhatóság rendelkezésére bocsájtották, *Földes Bálint hagyománya* néven, és elhelyezték a vármegye pénztárába.⁹

1891-ben a **Háromszékvármegyei Tanítótestület**¹⁰ is létrehozta saját alapítványát az Árvaíú- és Szeretetház javára. Az 1891. október 17-én Sepsiszentgyörgyön tartott központi választmányi ülésen vetették fel először ennek a lehetőségét. Bodola Sándor helyi polgári fiúiskolai tanító javasolta, hogy hozzanak létre egy 1000 forintos alapítványt egy tanító árvájának segítésére. Az összeget több forrásból teremtették elő: a közgyűlések alkalmával rendezett

⁵ SÁL, Fond 9, inv. 32, act. 11, fila 1–8.

⁶ Uo., act. 16, fila 1–2.

⁷ Uo., act. 20, fila 1–5.

⁸ Uo., act. 19, fila 1–4.

⁹ Uo., act. 8, fila 1–2.

¹⁰ VAJNA Károly 1897, 134.

estélyek jövedelméből, a tanítóttestület tagjai által fizetett 10-10 krajcáros járulékból és az iskolás gyerekek között évente eszközölt „filléres gyűjtésekből”. November 11-én a közgyűlés elfogadta az indítványt. Az alapítvány összege 1897 októberében már 311,66 forint volt, de gyarapodását gátolta a tanárok gyenge anyagi helyzete.

Gröedel Hermann (1856–1930) máramarosszigeti vállalkozó 1897-ben dönt a megyei árvaház segítéséről: „Azon alkalmából, hogy megtekintettem Háromszék vármegye... Árvaflu Szeretetházát, e humanus célokat lekesen szolgáló intézet céljától és annak elérésében tanúsított buzgalmától, valamint az eszme fenségétől megindítva elhatároztam, hogy ezt a hazafiasan működő intézetet a magam és testvéreim, Gröedel Bernát és Dr. Gröedel Albert nevében e célja elérésében támogatni szándékozván – egyezer forintos ágyalapítvánnyal sorakozunk az alapítókhoz” – írta az 1897-ben kelt alapítólevelében. Az alapkezelését a vármegyére bízta, kamatait ennek rendelkezésére kellett kiosztani az árvaház számára. Ebből az árvaház egy ágy fenntartását kellett hogy biztosítsa, egy árvának, származására való tekintet nélkül. Az árvaház megszűnése esetén az alapot a vármegye csakis hasonló célra használhatta fel.¹¹

Szintén 1897-ben jött létre egy sajátos kezdeményezésű alapítvány, amelyet **Háromszék vármegye közigazgatási bizottsága** szorgalmazott. A bizottság azon községi elöljárók megbírásgolásából hozott létre alapot, akik nem jelentették a „népiskolai mulasztások” kimutatását, és a befolyt pénzbírásgokat nem fizették be a királyi tanfelügyelőséghez. Így 228,44 forintot helyeztek el a vármegyei pénztárba tőkésítés céljából, addig, amíg az eléri az 1000 forintot. Az így létrejött összeg képezte az úgynevezett *Tanítói árva-alapot*, melynek kamatából egy tanító árva gyereket kellett felnevelni.¹²

Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú város 1901-ben lép az árvaház alapítóinak sorába. Az 1901. június 4-én tartott képviselőtestületi közgyűlésén határozta el, hogy az árvaházat alapítvánnyal segíti, „tekintettel azon nagy szolgálatokra, melyeket ezen intézmény a székely elhagyott árvák nevelése és megmentése által magyar nemzetünknek és hazánkat fenntartó magyar fajunknak erősítése körül tett, és különös elismerésül annak is, hogy ezen hazafias nemzeti szempontból magasztos munkálkodása közben szeretett városunk szülöttei közül elhagyatottságra és árvaságra jutott árvákat elsősorban vette védőszárnyai alá”. A városi gyámpénztár alpból 4000 koronát utalt át az árvaháznak, megszabva, hogy annak kamataiból

teljesen árva, 7 év alatti, sepsiszentgyörgyi és szemereji származású árvákat gondozzanak. Amennyiben ilyen árva nem volt, a kamatok összege 7 év fölötti árvákra is fordítható volt. Harmadsorban pedig azon 7 éven felüliek voltak támogathatóak, akiknek egyik szülőjük meghalt, és egyetlen szülőjük pedig nem volt képes eltartani őket, társadalmi helyzete miatt. Negyedsorban olyan árvákat is támogathattak az összeg kamataiból, akik akár 7 éven felüliek, akár 7 éven aluliek voltak, de árváknak minősültek. Ebben a sorrendben kellett fogadnia az árvaháznak a hozzá beérkező kéréseket, és mindezt a város is ellenőrizhette. Mindezeket túl elsőbbséget élveztek azok az árvák, akik a város alkalmazottainak leszármazottai voltak, vagy azok, akiket a város jelölt ki támogatás céljából. Amennyiben a fenti feltételek alapján egy sepsiszentgyörgyi árva sem volt, háromszéki árvák is részesülhettek a támogatásban. Ha ilyen sem lett volna, akkor magyarországi születésű árva is részesülhetett támogatásban. Ha mindezen feltételeket egyetlen árva sem teljesítette volna, akkor a lekötött összeg kamatait tőkésítés céljából vissza kellett volna utalni mindaddig, míg valamelyik árva a feltételeknek meg nem felel. További kritériumként szerepelt, hogy a támogatott árvának székely származású városi vagy vármegyei családból valónak kellett lennie. Az intézet megszűnése esetén az alapítvány összege a városra szállt volna vissza.¹³ A város egy év múlva újabb alapítványt is létesít, 2000 korona értékben.¹⁴

Háromszék vármegye törvényhatósága 1900. június 14-i határozatával a gyámpénztári tartalék-alpból a Háromszék vármegyei *árvaflu-szeretetház javára 12 200 korona alapítványt tett*. Az összeget az intézet tulajdonaként, a Háromszék vármegyei házipénztárban helyezték el, 4%-os magyar korona járadék kötvényben. Az alapítvány kamatainak elköltéséről készített számadást minden év végével a megyei törvényhatóság közgyűlésén vizsgálták meg. A számadásról készített kivonatot a belügyminiszternek is megküldték. Törvényes ügyekben az alapítványt az alispán képviselte. Amennyiben az intézet megszűnt volna, az alapítvány összegét a törvényhatóság képviselő-bizottsága csak hasonló célra (árvák segélyezésére) használhatta fel.¹⁵

Antal Mihály (1841–1906) volt háromszéki tisztiorvos végrendeletében feleségével, Csontos Ilonával közös vagyonukat fiuknak, Antal Mihálynak hagyták. Amennyiben ez utód nélkül marad, az alapítvány (a rá eső összes ingatlan és ingó vagyon) a háromszéki árvaházat illette meg, amennyiben pedig utódot hagy maga után, a végrendelet szövege

¹¹ SÁL, Fond 9, inv. 32, act. 21, fila 1–4.

¹² Uo., act. 24, fila 1–2.

¹³ Uo., act. 32, fila 1–4.

¹⁴ SÁL, Fond 14, Inv. II/1, cota 92, fila 73.

¹⁵ SÁL, Fond 9, inv. 32, act. 31, fila 1–2.

kötelezte ifj. Antal Mihályt, hogy 5 év alatt 2000 korona alapítványi összeget fizessen a vármegyei árvaház javára. Id. Antal Mihály 1906. július 25-én elhunyt. Így lépett érvénybe végrendelete. A hagyatéki tárgyaláson megjelent feleség és ifj. Antal Mihály ajánlatot tettek az árvaháznak, hogy amennyiben az lemond a végrendeletben előírtakról, akkor hajlandók 5000 korona alapítványt létrehozni az árvaház javára. Habár az árvaházi igazgató először csak részben akarta elfogadni az ajánlatot, a háromszéki törvényhatóság az alapítványi összeg elfogadása mellett döntött az 1906. október 15-i közgyűlésén. Erről az összegről állítottak ki alapítólevelet *Dr. Antal Mihály alapítvány* címen. Az alapítvány célja: „hogy a sepsiszentgyörgyi árva- és szeretetháznál egy olyan alapot képezzen, melynek évi jövedelméből ipari vagy más pályára kilépők az intézetben szorgalmas, erkölcsös, jó magaviseletet tanúsított árvafü élete pályájának megalapításánál felsegélyeztessek, esetleg az intézet igazgatóválasztmányja bölcs belátására bízatik, hogy az alapítványi összeg jövedelme a tőke érintetlen hagyásával az árvafü szeretetház céljainak megfelelően használtassék fel”. Az 5000 korona alapítványi összeg kezelésével az árvaházat bízták meg, évente a megyei törvényhatóságnak benyújtott számadás kötelezettsége mellett. A jogi képviselőnek az alapítványnak az esetében is a vármegyei alispánra bízták. Az árvaház megszűnése esetén, az összeg csak a belügyminiszter jóváhagyása mellett volt hasonló célra fordítható. Háromszék törvényhatósága az alapítólevelet csak 1910. október 29-én hagyta jóvá, a belügyminiszter helyett a belügyi államtitkár pedig csak 1911. június 20-án engedélyezte.¹⁶

Rétyi Antos János (1819–1906) honvéd alezredes, abonyi birtokos 1906. november 20-án elhunyt, és végrendeletében a sepsiszentgyörgyi árvaház javára 400 koronát hagyott. Az alapítvány összegét ekkor a ceglédi királyi járásbíróóság kezelte, mindaddig, amíg az illetékes hatóságok az alapítólevelet ki nem állították, és be nem mutatták az ottani hatóságoknak. Az alapítvány az *Antos, Bárány Radák* nevet viselte, annak csak kamatai illették meg az árvaházat, miután az azt kezelő sepsiszentgyörgyi magyar királyi adóhivataltól alispáni utalványra kifizették az árvaháznak. Az alispánt hatalmazták fel az alapítvány kezelésével. Abban az esetben, ha az intézet megszűnt volna, az összeget csupán hasonló célra – „háromszék vármegyei árvafü neveltetése” – használhatta fel a vármegye. Az alapítvány 1908. január 14-én vált hivatalossá, amikor elfogadta a belügyminisztérium.¹⁷

Révay Pál (1840–1903) sepsiszentgyörgyi református lelkész papi szolgálatának 30 éves évforduló-

ján ünnepélyt rendezett. Az erre gyűjtött összegből megmaradt 73 korona, amit alapítványként a megyei árvaháznak adott át 1902. november 15-én. Az alapítványt az árvaház igazgatóválasztmányja kezelésébe utalta, annak éves kamatából „az intézetből kibocsátott árvafüeknek – vallási különbség nélkül – a vallásosság ébrentartására és ápolására imakönyv adassék” – hagyta hátra alapító levelében. Abban az esetben, ha az intézet megszűnt volna, az alapítvány összegét valamelyik megyei vagy sepsiszentgyörgyi szociális intézet javára fordíthatták.¹⁸

Gábor Péter (1847–1899), Háromszék vármegye alispánja 1899-ben hunyt el. A megyei törvényhatósági bizottság az elhalálozás alkalmával elhatározta, hogy a koporsóra helyezett koszorút megváltja, amire a saját költségvetéséből 100 forintot ki is utalt. Ugyancsak ezen célra gyűjtést is rendeztek. Az így összegyűjtött összeget (1082,91 koronát) a megyei árvaháznak adományozták, *Gábor Péter alap* néven. Az összeg kamatait egy népiskolai VI. osztályos jó tanulónak segítésére kellett fordítani, aki az ösztöndíjat mindaddig élvezhette, míg tanulmányában példás előmenetelt tanúsított. A tanuló kijelölése az árvaház igazgatóválasztmányának a feladata volt. Amennyiben ilyen diák nem akadt, az összeg kamatait külön kezelték, és annak összegét alkalomadtán hasonló célra használhatták fel. Az alapítvány összegének felhasználásáról az intézet a vármegyei törvényhatóság közgyűlésének és a belügyminisztériumnak tartozott elszámolással.¹⁹

Hollaky Attila (1838–1923) Orbai járási főszolgabíró 1891. július 22-én adta át a megye alispánjának az árvafü-szeretetház javára kiállított alapítólevelét, *Hollaky jubileumi alapítvány* néven. Ugyanakkor befizette a 100 forint alapítványt is. Mindezt a megyei törvényhatóság 1891. november 14-én hivatalosította. Az alapítványozó tisztségviselő 10 éves szolgálatáért, mint Orbai járási szolgabíró, főszolgabíró, majd helyettes szolgabíró hozta létre alapítványát, köszönetet mondva a megyei törvényhatóságnak: „a polgári jutalom legszebb és legnemesebbikével – működésem iránti elismerés és személyem iránti szeretet és ragaszkodásának nyilvános kifejezésével tisztelven meg, elhatároztam ezen nagybecsű és feledhetetlen ténynek emlékét, mert hisz lelkemben csak véglehetemig őrizhetem meg, megörökíteni”. Feltételként szabta meg, hogy az alapítvány összeg kamatait egy Orbai széki árva felnevelésére fordítsák, vagy ha ilyen nincs, akkor addig tőkésítsék, míg annak kamataiból két vármegyei árva felnevelését biztosítani tudják.²⁰

Az uzoni birtokos **Temesvári János** (1833–1916) 1898-ban adakozott az árvaház céljaira. Alapítóle-

¹⁶ Uo., act. 56, fila 1–2.

¹⁷ Uo., act. 47, fila 1–2.

¹⁸ Uo., act. 37, fila 1–3.

¹⁹ Uo., act. 54, fila 1–2.

²⁰ Uo., 7, fila 1–4.

velében kihangsúlyozta alapítványa létrehozásának szándékát: „a székely nép faji fenntartása és megerősödése nehéz munkájának részese legyek”. Az 1000 forint alapítvány felhasználására feltételként csupán annyit szabott meg, hogy annak kamatait az igazgatóválasztmány saját belátása szerint használja fel az árvák nevelésére. Kezelését a vármegye alispánjára bízta, és kikötötte, hogy amennyiben az intézet megszűnik, csak hasonló célra használják fel az összeget. A vármegye 1898. június 14-i közgyűlésén hagyta jóvá az alapítólevél szövegét.²¹

Az 1848–1849-as szabadságharcban őrnagyként szolgáló **Tuzson János** (1825–1904) 1902 áprilisában megtakarított pénzéből 2000 korona alapítványt

hozott létre a haza szolgálatára. Az alapítvány neve *Tuzson János 1848–49-i magyar szabadságharcbeli honvédőrnagy alapítványa* nevet viselte. Az alapítvány összegét állampapírba fektette, kezelésével pedig a vármegye alispánját bízta meg. Annak összegéből egy bélafalvi árva felnevelését kellett fedeznie az intézetnek. Ezen utóbbi feltételét azzal magyarázta az alapító, hogy Bélafalva, annak ellenére, hogy szegény községe volt Háromszéknek, sok értékes embert adott a székelységnek, de ugyanakkor panaszként hozta fel, hogy a falu lakosai nem tudták taníttatni gyerekeiket. Amennyiben az intézet megszűnt volna létezni, hasonló kulturális vagy humánus célra fordíthatták az alapítványi összeget.²²

Tóth Szabolcs Barnabás – Kovászna Megye Tanácsa, Sepsiszentgyörgy, 1918. December 1. u., 15F/17., RO-520080; szabolcs77ro@yahoo.com

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)

– Fond 9: *Háromszék vármegye irattára*

Inv. 32, act. 4, *Actul constitutiv al fundației societății pe acțiuni Casa de Păstrare din Trei Scaune*

Inv. 32, act. 6, *Actul constitutiv al fundației Horn Dávid pentru ajutorarea orfanilor*

Inv. 32, act. 7, *Actul constitutiv al fundației pentru ajutorarea orfelinatului de băieți fundația jubilară Hollaky*

Inv. 32, act. 8, *Actul constitutiv al fundației milenare a femeilor din județul Trei Scaune*

Inv. 32, act. 11, *Actul constitutiv al orfelinatului de băieți și institutului de ocrotire din județul Trei Scaune*

Inv. 32, act. 16, *Actul constitutiv al fundației caritative al Casei de Economii din Regiunea Păduroasă*

Inv. 32, act. 19, *Decizia reprezentanței județului Trei Scaune despre succesiunea defunctului Földes Bálint din Zagon, lăsată pentru ajutorarea orfelinatului de băieți*

Inv. 32, act. 20, *Actul constitutiv al fundației lui Sándor József pentru sprijinul orfanilor din scaunul Orbai*

Inv. 32, act. 21, *Actul constitutiv al fundației Groedel Armin, Groedel Bernát și Dr. Groedel Albert pentru ajutorarea orfelinatului de băieți din județul Trei Scaune*

Inv. 32, act. 24, *Actul constitutiv al fundației școlarizarea orfanilor din județul Trei Scaune*

Inv. 32, act. 25, *Actul constitutiv al fundației caritative Temesvári János*

Inv. 32, act. 31, *Actul constitutiv al fundației fondul de rezervă al casei tutelare din județul Trei Scaune*

Inv. 32, act. 32, *Actul constitutiv al orfelinatului de băieți și institutului de ocrotire din județul Trei Scaune*

Inv. 32, act. 33, *Actul constitutiv al fundației Tuzson János sergent maior(!) în armata revoluționară din 1848-49*

Inv. 32, act. 37, *Actul constitutiv al fundației pentru comemorarea a 30 de ani de activitate a preotului Révay Pál din Sfântu Gheorghe*

Inv. 32, act. 47, *Actul constitutiv al fundației Antos, Báró Radák*

Inv. 32, act. 54, *Actul constitutiv al fundației filantropice Gábor Péter*

Inv. 32, act. 56, *Actul constitutiv al fundației Dr. Antal Mihály*

– Fond 14: *Sepsiszentgyörgy város iratai*

Inv. II/1, cota 92, *Registre procese verbale ale consiliului și a juraților din orașul Sf. Gheorghe*

Irodalom

HvÁfSzB, 1898 = *A Háromszéki Árvafü-Szeretetház szabályrendelete, szervezési szabályzata és házirendje*, Sepsiszentgyörgy, 1898.

*

MÁLIK József

1899 *Árvafü-szeretetház Sepsiszentgyörgyön*, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünneplésére*, Sepsiszentgyörgy.

VAJNA Károly

1897 *A Háromszék vármegyei Tanítótestület története 1872–1897-ig*, Sepsiszentgyörgy.

²¹ Uo., act. 25, fila 1-4.

²² Uo., act. 33, fila 1-2.

Fundațiile Orfelinului de Băieți din Treiscaune

(Rezumat)

Orfelinul din comitatul Treiscaune a fost înființat în 1886, la inițiativa comitelui József Potsa, datorită unei fundații mai mari a Casei de Economii din Treiscaune. Noua instituție a primit o dotație serioasă din partea comitatului (dintr-un impozit local suplimentar de 1%) și donații private (de ex. fundația lui Dávid Horn, întemeietorul coloniei forestiere de la Comandău). Clădirea i s-a ridicat în 1893, pe un intravilan cumpărat tot de comitat. Orfanilor găzduiți le-a asigurat inclusiv educație. Lista sponsorilor permite o analiză a sensibilității sociale din Treiscaune la sfârșitul secolului al XIX-lea și a păturii civile care a sprijinit inițiativele de acest gen.

Foundations of the Boy Orphanage in Háromszék County

(Abstract)

The orphanage of Háromszék County was founded in 1886 at the initiative of main county head József Potsa due to a bigger foundation of the Háromszék Savings Bank. The new institution received a considerable donation from the county (from a supplementary local tax of 1%) and other private donations (ex. foundation of Dávid Horn, the founder of the timber exploitation colony in Kommandó [present-day Comandău, Covasna County]). The building of the orphanage was built in 1893 on a land bought by the County itself in the downtown district. The orphans hosted here received education too. The list of sponsors offers an analysis of the social sensibility in Háromszék County at the end of the 19th century and also of the civil strata that sustained these kinds of initiatives.

Dimény Attila

A KÉZDIVÁSÁRHELYI POLGÁRSÁG EGYESÜLETI ÉLETE A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG¹

Bevezető

A dolgozatban Kézdivásárhely 19. században kezdődő polgárosodási folyamatát vizsgálom, a helyi egyesületi életre összpontosítva. Korszakhatárnak a második világháború végét tekintem, ugyanis azt követően a kommunista hatalom betiltotta az egyesületi életet, és korlátozta vagy rosszabb esetben megszüntette az egyesületek által végzett tevékenységek többségét.

A kézenfekvő források között kiemelendő a sajtó jelentősége, amelynek a vizsgált korszakban a művelődési élet kibontakozásában általában is fontos szerep jutott. Székelyföldön a 19. század elején még egyetlen sajtótermék sem jelent meg, melynek okait Pál Judit elsősorban a tehetősebb polgárság hiányával, illetve a mostoha politikai viszonyokból eredő akadályokkal magyarázza.² Változást az 1848–1849-es szabadságharc hozott, de a lapkiadás itt is az 1867-es Kiegyezést követően bontakozott ki, akárcsak Erdély-szerte. Ezt követően azonban, a helyi közösségeket érintő események közzétételével az újságok jelentősége fokozatosan növekedett.

A korabeli hírlapok működése szorosan kapcsolódik a különböző művelődési intézmények és polgári egyesületek tevékenységéhez. A művelődési élet kibontakozásával a nyilvánosság előtti elszámolás, illetve elszámoltatás már szélesebb körű társadalmi elvárássá érett. A nyilvánosságnak köszönhetően az egyesületek jelentősen gyarapíthatták tagságukat, újabb támogatókat szerezhettek céljaik megvalósításához, de azok számára, akik az önkéntes munkát vállalták, jelentős erkölcsi hasznot és presztízst is jelentett. Ugyanakkor a nyilvános számonkérés egyfajta kontrollt biztosított: a sajtó a különböző célok megvalósításához összegyűlt anyagi támogatások felhasználását jelentős mértékben láthatóvá tette.³

1. Az egyesületi élet kibontakozása Kézdivásárhelyen

Az 1830-as évek elején már egész Erdélyben, így Székelyföldön is ismerték gróf Széchenyi István és báró Wesselényi Miklós haladó törekvéseit a polgári magyar nemzet és a nemzeti öntudat ápolásával, fel-emelésével kapcsolatosan.⁴ Mindketten a társadalom gyökeres újjászervezésében látták a polgári magyar nemzet megalkotásának és újjászületésének garanciáját. A magyarországi fejlemények hatására 1834–1835-ben, majd 1841–1842-ben Erdélyben is sikerült összehívni az országgyűlést, melynek keretében a rendek már az általános polgári átalakulásokat és a gyökeresebb reformokat is sürgették. Háromszék képviselői ugyancsak megoldást vártak a helyi közösségeiket foglalkoztató és nyomasztó fontos kérdésekre. Többek között a határőr katonaság intézményi megreformálását, a magyar nyelv használatának engedélyezését a társadalmi és a politikai életben, a mezővárosok autonómiájának kiszélesítését, a gazdasági haladást támogató egyesületek létrehozásának engedélyezését, tűzkármentő egyesületek alapítását valamint különböző népoktatási, kiseddóvó és egészségügyi intézetek létrehozását kérték.⁵

A két országgyűlés pozitív hozadékként említhető, hogy a nemzeti felemelkedés érdekében, az egyéni kezdeményezéssel szemben most már elsősorban a közösségi összefogásra helyeződött a hangsúly. Mindez azonban csak az 1840-es évek elején kezdett alakot öltetni. A Kézdivásárhelyen állomásozó 2. székely gyalogezred kezdeményezésére 1841-ben létrehozták a *Tűzkármentő Társaságot*, melynek népszerűsége folyamatosan növekedett Háromszéken, s ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy egyre több település lakossága jelezte csatlakozási szándékát. Háromszék gazdasági előmozdítása érdekében 1842 novemberében *Honi Gyárvédelmi Társulatot* alapított 118 személy. A társulat elnökének gróf Kálnoki Dénest, választmányi tagoknak pedig a helyi közigazga-

¹ Készült a MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíj-program támogatásával.

² PÁL Judit 2003, 529.

³ Lásd a *Székelyföld* 1899. június 22-i beszámolóját alább, a 85.

jegyzetnél. Vö. TÓTH Árpád 2005, 49–51.

⁴ INCZE László 2004, 220; CSEREY Zoltán 2009, 218.

⁵ CSEREY Zoltán 2009, 218–238.

tásban, igazságszolgáltatásban cselekvően tevékenykedő, magas tisztiséget betöltő személyeket, illetve földbirtokosokat választottak.⁶

Kézdivásárhelyen a többnyire kézművesekből és kereskedőkből álló, a céhes élet rendjét ismerő, ahhoz szokott helyi társadalom fogékony és érzékeny volt a polgári értékrend befogadására. A reformkor törekvései itt is támogatókra találtak, de az igazi kibontakozás csak 1867. után kezdődött el. A helyi iparos társadalomra jellemző konzervatív gondolkodás, amely elsősorban az évszázados hagyományokhoz való ragaszkodásban nyilvánult meg, számos akadályt gördített a fejlődés útjába. Ennek köszönhetően a modern urbánus polgári élet számos jellemzője csak fokozatosan honosodott meg, épült be a város lakosainak mindennapjaiba, értékrendjébe, életstratégiájába és gondolkodásába.⁷

Az urbánus életmód terjedésével azonban Kézdivásárhelyen is kialakult egy olyan értelmiségi réteg és vele együtt az a középosztály, amely egyre nagyobb igényt tanúsított a modern kor új terméke, a szabadidő eltöltésének különböző, igényesebb módozatai iránt. Az újságolvasás, a színház, a mozi, a műkedvelő előadások, a sport iránti igény fokozatosan szerves része lett a mindennapoknak. Ehhez az intézményes keretet változatlanul az egyesületekbe való szerveződés jelentette.⁸ Az 1870-es évek végére a társulás és a csoportosulás eszméje Székelyföld városaiban is uralkodóvá vált. Elsősorban a közművelődést és szociális problémákat felkaroló közhasznú egyesületek létesítése terjedt szélesebb körben. Az ipart és a gazdaságot felkaroló egyesületek létrehozása már nehezebben alakult, habár a többségi lakosság ebben lett volna érdekelt. Ennek akadályát főként a székely nép anyagi szegénységével és az ebből adódó kivándorlással magyarázták.⁹

Az azonos érdekek és értékek mentén való csoportosulás végül is elsősorban kulturális és szociális téren hozott jelentősebb változásokat. A *Székelyföld* című helyi újságban 1892-ben a korszakot a „humanitás, a közjótékonyosság s a társadalmi egyesülés útján kifejtett munkásság” koraként jellemezték. Kézdivásárhelyen ekkorra már árvaleány-nevelő intézet, munkaképtelen öregek menedékháza és kórház létesült. A szociális gondok enyhítésére létrehozott egyesületek fontos szerepet játszottak a későbbi, állami szociális intézményrendszer kialakításában. Az egyesületi támogatás nélkül kezdetben az állam nem tudta volna fenntartani ezeket az intézményeket.

A közcélok szolgálata, az önkéntes alapon végzett munka is fokozatosan egyre nagyobb teret ka-

pott a kézdivásárhelyi polgárság életében. Ennek eredményeként a 20. század közepéig hatvan egyesület, kör, társaság, testület, szövetség és alapítvány ill. ezekhez szorosan kapcsolódó intézmény létesült a városban. A sokféle megnevezés ellenére mind-egyik megfelel a Tóth Árpád által megfogalmazott egyesületdefiníciónak, vagyis: közhasznú célra alakultak, tagságuk döntően magánszemélyekből állt, önkéntes munka jellemezte, ami jelentős anyagi áldozatvállalással járt, intézményesült keretek között, szabályok alapján működtek, és nem voltak hatósági intézmények.¹⁰

A meghatározás szerint az egyesületek egyik fontos jellemzője a közhasznúság, ami többek között magába foglalja a jótékonykodást, a műveltség széleskörű terjesztését, a vallási élet felkarolását és a gazdasági előrehaladást is. Ez önmagában még nem elegendő a különböző egyesületek egyértelmű tipologizálásához, de ezek alapján és a megnevezésük szerint már csoportosítani lehet őket, még akkor is, ha az egyesületek többségénél azonosak a célok, különböző átfedések észlelhetők, ami jelentős mértékben megnehezíti osztályozásukat.¹¹

A kézdivásárhelyi egyesületeket az elsődleges tevékenységi cél és a megnevezés alapján nyolc nagy csoportba soroltam. Így társas és művelődési, humanitárius és betegsegélyező, közbiztonsági, sport- és szabadidő-, oktatási, gazdasági, politikai végül pedig a vallási egyesületeket különítettem el. A továbbiakban a társas és művelődési, a humanitárius és betegsegélyező valamint a sport- és szabadidő- kategóriájába sorolt egyesületekre térek ki részletesebben. Tevékenységük vizsgálata önmagában is választ ad Kézdivásárhely polgárosodási folyamatainak felvázolására. Természetesen a többi egyesület sem elhanyagolandó, mert a város társadalmának alapos megismeréséhez ezek tevékenységének tanulmányozása is elengedhetetlen. Bemutatásuk azonban már egy külön tanulmány tárgyát képezheti.

2. Társas és művelődési egyesületek

Kézdivásárhelyen 14 szervezetet soroltam a társas és művelődési egyesület kategóriába. Ezek elsősorban a művelődést, a társadalmi érintkezést, a művelt szórakozást, a zenei és színházi élet felkarolását tűzték ki célul, ugyanakkor a modern polgári magyar nemzeti öntudat kiépítésében, megerősítésében és reprezentációjában is jelentős szerepet játszottak Kézdivásárhelyen.

⁶ Uo., 236-237.

⁷ INCZE László 2004, 217; DIMÉNY Attila 2010, 445.

⁸ PÁL Judit 2003, 499.

⁹ Vö. Kiss Sándor írását a kézdivásárhelyi *Székely Közlöny* 1880.

február 15-én és 22-én, valamint március 7-én megjelent számaiban (*A székely közművelődés főbb akadályai*).

¹⁰ Vö. TÓTH Árpád 2005, 44.

¹¹ Uo., 141.

2.1. Társas egyletek (*Kaszinó, Polgári Olvasókör*)

A társas egyletek közül a város „intelligens” polgárságának kezdeményezésére elsőként a Kézdivásárhelyi Társalkodó alakult meg. Létrejöttét báró Wesselényi Miklós 1000 forintos adománya segítette és serkentette, melyet elsősorban azért adott a városnak, hogy az 1834-es tűzvész nyomán keletkezett helyzeten enyhítsen. A város hálájának kifejezésekként csakhamar tiszteletbeli polgárává fogadta az adományozót, de a polgárjog szerint csak az lehetett ennek a címnek a tulajdonosa, aki birtokkal rendelkezett a településen. Ennek érdekében a pénzből csakhamar birtokot vásároltak Kézdivásárhely határában, és a birtoklevéllel együtt küldöttség vitte el Kolozsvárra Wesselényi Miklósnak a polgári díszoklevelet. A báró elfogadta a kitüntetést, és ígéretet tett arra, hogy a telekre *Casino* fog építtetni. Azonban a kormány a telek birtoklásában és a *Casino* építtetésében minden eszközzel meggátolta Wesselényi Miklós kezdeményezését.¹²

Mindehhez azt szükséges tudni, hogy gróf Széchenyi István és gróf Károlyi György 1825–1827 között, a Pozsonyban megtartott országgyűlés idején alapították az első magyar *casinót*, amely az országgyűlés végeztével Pestre költözött, majd 1830-ban felvette a *Nemzeti Casino* nevet.¹³ Báró Wesselényi Miklós kézdivásárhelyi sikertelen kísérletét követően 1842. december 25-én Pap István református lelkész kezdeményezésére a kézdivásárhelyi városházán, a *Nemzeti Casino* mintájára mégis megalakították a *Kézdivásárhelyi Társalkodót*.¹⁴

A tűzvész utáni években Pap István református lelkész, akinek jelentős szerep jutott a város újjáépítésében, híveivel nem csak az egyház, hanem a város ügyeit is megbeszélte. A református egyház jegyzőkönyveiből megállapítható, hogy az egyházi és a városi vezetés abban az időben többnyire ugyanazokból a személyekből állt. Az 1800-as évek közepén, amint változott a városi főbíró személye, úgy a református egyház főkuratori tisztje is rögtön a főbíróra szállt. A Bakk Endre által összeállított kézdivásárhelyi *főbb tisztek* névsora is ezt igazolja.¹⁵ Ez a tény valószínűleg sokat segített abban, hogy az 1831-től a hivatalát

betöltő Pap István különösebb nehézség nélkül nyerve el a kor fontos helyi személyeinek és „derék polgárainak” támogatását.

Az intézmény alapítására irányuló kezdeményezés elsősorban a református közösség körében bontakozott ki, de a feljegyzések szerint támogatásra talált a római katolikus közösségben is, ugyanis a kantai Körössy Ferenc minorita házfőnök szerzetes társaival szintén csatlakozott az egylet.¹⁶

Bár a református pap kezdeményezte a társalkodó létrehozását, az egyházi jegyzőkönyvekben nem találtam erre vonatkozó bejegyzést. Wesselényi Miklós tervét felkarolva végül is azzal a céllal alakították meg az egyletet, hogy ott „a polgártársak összegyűlve, mindennemű egyházi és világi ügyeket megbeszélhetnék, egymással társalkodnának, könyveket, hírlapokat olvasván magukat és családtagjaikat a műveltség terén fejlesztenék”.¹⁷ Az egyesület hivatalos működéséhez a királyi főkormányzó, vagyis a Császári és Királyi Gubernium engedélyére volt szükség, de ez évekig tartó folyamat lévén, a társalkodó saját működését csak ideiglenesen kezdhette el. Ez azt jelentette, hogy az elnöknek megválasztott Pap István református lelkész, Hankó Dániel jegyző és Fejér Lukács (kereskedő) pénztáros segítségével megkezdte az egyesület alapszabályának összeállítását.¹⁸

A Kézdivásárhelyi Társalkodó ideiglenes közgyűlése az évi tagdíjat 6 rénes forintban állapította meg, amit a tagoknak félevenként kellett befizetniük. Székhelyük számára Tóth Mihály szeszgyárostól bérebe vették egyemeletes házának földszinti részét, ahol csakhamar megtartották az első társas estélyt. A zene-táncos mulatsággal egybekötött estélyek jelentős szerepet töltek be az egyesület életében, ugyanis a tagdíj mellett az ott összegyűjtött pénz is az egyesület anyagi helyzetének javítását szolgálta.¹⁹ Ugyanakkor ezek az alkalmak kiváló lehetőséget nyújtottak arra, hogy a férfiakból álló tagság női családtagjai is részt vegyenek az egyesület életében.

A tagdíjakból és a társas estélyekből befolyt összeg egy részét csakhamar egy könyvtár létesítésére fordították. Tekintettel arra, hogy abban az időben

¹² ORBÁN Balázs 1869, 107; BAKK Endre 1895, 273; VAJNA Károly 1942, 5; valamint az 1932. december 27-én, a *Kaszinó* 90. éves fennállása alkalmából készült jegyzőkönyv szerint.

¹³ TOTH Árpád 2005, 143.

¹⁴ VAJNA Károly 1942, 6.

¹⁵ BAKK Endre 1895, 429–438. 1842-ben a református eklézsia gyűlésein készült jegyzőkönyvek szerint a következő személyek alkották az egyháztanácsot: ifj. Kovács Dániel főkurátor és városi főbíró, Szabó Dániel városi főjegyző, id. Kovács Dániel egykori főkurátor és városi főbíró, Balog Pál *senator*, Tóth István, Kis Dániel, Nagy Dániel, Jancsó Dániel, Dési Mihály mézsáros céhmester, Mézsáros András tímár céhmester, Molnár Péter szücs atyamester, Jancsó Mózes tímár céh *curator*, Szabó János csizmadia látómester, Molnár Dániel szücs főcéhmester, Szöcs Jó-

zsef *consistor*, Nagy Miklós szíjgyártó kiscéhmester, Jancsó Péter mézsáros céhmester, Nagy Mózes ügyvéd, Nagy Mózes egyházi, Szász Ferenc fazakas főcéhmester, Turóczy András fazakas kiscéhmester, Szöcs Dávid városi levéltárnok, Jancsó János *consistor senator*, Csiszér Sámuel *consistor*, Bertalan József *honni ügyvéd*.

¹⁶ VAJNA Károly 1942, 6; INCZE László 2004, 220.

¹⁷ VAJNA Károly 1942, 6.

¹⁸ Uo., 7; BAKK Endre 1895, 436. Vajna Károly szerint Hankó Dániel városi főjegyző volt 1842-ben, s ezt a tisztelet Bakk Endre összeírása szerint csak 1849–1860 között töltötte be. 1838–1849 között a város főjegyzője Szabó Dániel volt, aki később, 1860–1861 között egy évre főbíró lett.

¹⁹ VAJNA Károly 1942, 7.

még kevés újság létezett, elsősorban könyvek beszerzése volt a céljuk. A későbbiekben az egyre nagyobb számban megjelenő újságok előfizetése is fontossá vált, ugyanis a naprakész információk elsősorban a nyomtatott sajtó segítségével jutottak el a kézdivásárhelyiekhez.²⁰

A Társalkodó életében az első jelentős változások 1844-ben következtek be. Októberben távozott a városból Pap István református lelkész, aki a nehéz évek után meghívást kapott a szászvárosi református eklézsia első papi állására. A kézdivásárhelyi református eklézsia Fábíán Dániel személyében csakhamar megtalálta utódját. Ő korábban, 1832–1834 között már szolgált Kézdivásárhelyen, mint segédpap és rektor, a református partikulánál. Ezt követően Nagyenyeden volt másodpap, majd Székelyudvarhelyre került református teológiai tanárnak. Onnan hívták vissza Kézdivásárhelyre és iktatták be állásába 1844. december 8-án.²¹ Fábíán Dániel a Társalkodó elnöki tisztjét is örökölte elődjétől. Beiktatása majdnem egy időben történt az egyesület működésének hivatalos elfogadásával, így annak eredményeként december 27-ére rendes közgyűlést hívott össze, ahol elfogadták az alapszabályokat, és a Kézdivásárhelyi Társalkodó ezzel megkezdte hivatalos tevékenységét.

A korábbi székhelyet csakhamar nagyobbra cserélték, ugyanis a Nagy Jáfet nyugalmazott főhadnagytól bérelt házba költöztették.²² Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc végéig az épület jelentős események helyszíne volt. Már az alakuló díszközgyűlést is itt tartották, ahova a tagságon kívül meghívták a 2. székely gyalogezred parancsnokát, Szentpáli Ferenc ezredest is. Az ezredes felajánlotta, hogy a gyűlés napján díjtalanul engedi át az ezred zenekarát, és tisztikarával együtt részt vesz az alakuló ülésen. Vajna Károly visszaemlékezése szerint a tisztikar testületileg belépett a Társalkodó tagjai közé, mely azért is jelentős, mert nemcsak magyar, hanem más nemzetiségűek (cseh, lengyel, német, osztrák) is voltak köztük.²³ Az adat azért is fontos, mert az egyesület korai szakaszából nagyon kevés adat maradt fenn a tagokra vonatkozóan. Az eddig előkerült feljegyzésekből mindössze az elnökségi tagokat ismer-

jük. Az első három évre választott elnökség Fábíán Dániel elnökből, Hankó Dániel jegyzőből, Császár Lukács pénztárnokból, Finta István gazdából és Barabás Lajos könyvtárnokból állt, a tagság pedig a város és vidék „intelligensebb” polgáraiból került ki.²⁴ A tagokra vonatkozó számszerű adatot Fábíán Dániel 1847. december 5-én tartott elnöki beszédéből ismerünk: a háromévi hivatalos működés alatt a tagok száma 143-ra emelkedett, akik igen aktívan vettek részt a Társalkodó életében. Az elnök már akkor sérelmezte, hogy az iparos polgárok nem tanúsítottak nagyobb érdeklődést a Társalkodó iránt.²⁵

Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc és ezen belül a háromszéki önvédelmi harcban való szerepvállalás a Társalkodó életében is kiemelkedő helyen szerepel. Az 1848 tavaszán Alsócsernátonban tartott háromszéki nagygyűlésen a küldöttek kimondták a nemzetország felállítását, és ebbe elsőként a Kézdivásárhelyi Társalkodó tagjai léptek be. Fábíán Dániel lelkesítő beszéde nyomán az egyesület tagjainak példáját követve több kézdivásárhelyi és kantai polgár lett nemzetőr, összesen 496 személy. 1848 júliusában Fábíán Dánielt és Hankó Dánielt megválasztották Kézdivásárhely követeinek a pesti országgyűlésbe, így a Társalkodó ideiglenes elnöki teendőit Borosnyai László látta el.²⁶

Az önvédelmi harcban való részvételhez kapcsolódóan 1849 márciusában történt még egy fontos esemény a Társalkodót illetően. József Bem tábornok Brassó bevételében és a hadianyaggyártásban vállalt szerepükért átengedte a kézdivásárhelyieknek az általuk kért táborterületét. A nyomda számára a város Vizi István főbíró vezetésével a Társalkodó akkori székhelyét vásárolta meg Nagy Jáfet nyugalmazott főhadnagytól. Ezzel egyidőben a Társalkodó áthelyezte székhelyét az akkori Unió utcába, Szöcs Dániel városi főjegyző házába. A nyomda mindössze pár hétig üzemelt, de a rajta készített helyi hadilap, a *Székely Hirmondó*, valamint ábécéskönyv (egyben Háromszék első újsága, valamint könyve) révén a város történelmében fontos szerepet nyert. A szabadságharc bukása után a református templom egyik bástyájában őrizték a nyomdát, mígnem 1924. júliusában

²⁰ MÁLIK József és társai 1899, 372.

²¹ *A kézdivásárhelyi református eklézsia jegyzőkönyvei, 1844*; VAJNA Károly 1942, 8.

²² Nagy Jáfetnek több háza is volt Kézdivásárhelyen. A Vasút utcában, az egykori Rudolf kórház szomszédságában ma is álló épületet 1847. június 30-án Nagy Jáfet és felesége, Nagy Anna a kézdivásárhelyi református egyháza hagyta. Az erre vonatkozó több oldalas dokumentumot az 1847-es egyházi jegyzőkönyvbe a 38. pontként vezették be. A Társalkodónak bérbe adott épület az egykori Szarvas-fogadóval (ma a helyén áll a posta épülete) szemben álló épület volt (a kommunista időkben a milícia működött benne, ma vendéglőnek ad otthont).

²³ A határőr ezredek tisztikara nyitott volt a művelődésre, eseten-

ként világlátott réteggént maga hozott a térségbe új szellemiséget. Így pl. gróf Draskovics János kapitány az első magyar rendszertű szabadkőműves páholyokat épp Budán, Kézdivásárhelyen, és Csíkszeredában alapította, utóbbit 1780-ban. (BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes 2001, 287.)

²⁴ MÁLIK József és társai 1899, 372. Pénztárosnak Fejér Lukács kereskedőt, jegyzőnek Finta István segédpapot választották. Vö. VAJNA Károly 1942, 9.

²⁵ VAJNA Károly 1942, 9–10. A szerző megjegyzi, hogy az információkat Fábíán Dánieltől kapta, aki 1891-ben személyesen adta át az eredeti megnyitóbeszéd szövegét, de az az első világháború alatti meneküléskor eltűnt.

²⁶ Uo., 12–13.

a presbiteri tanács a tulajdonjog megtartása mellett a Székely Nemzeti Múzeumban helyezte el.²⁷

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukása utáni időszakban az osztrák császári hatalom kemény eszközökkel betiltott minden egyesületi munkát. Azokat a személyeket, akik cselekvően részt vettek a szabadságharcban, halálra vagy nehéz börtönfogságra ítélték. Ebben a sorsban volt része Fábián Dániel református lelkésznek is. A világo-si fegyverletétel után előbb Bukarestbe menekült, majd 1849. szeptember végén hazatért Kézdivásárhelyre, ahol azonnal elfogták, és Sepsiszentgyörgyre szállították. Innen kezesség mellett kiengedték, de eltiltották papi hivatásának gyakorlásától. 1852-ben a pesti hadbíróóság ismét beidézte, és ekkor már kötél általi halálra ítélték, amit később 6 évi várfogságra változtattak, ebből négy évet töltött le Kufsteinban. Kiszabadulása után hazatért Kézdivásárhelyre, majd 1857-ben Szilágycsehbe hívták meg papnak, ahol 1894. május 7-én hunyt el.²⁸

Az önkényuralom éveiben a Kézdivásárhelyi Társalkodó tevékenységét is beszüntették, de az egyesület gondolatát és főként a működése során összegyűlt könyvtárat továbbra is igyekeztek megőrizni és célirányosan használni. A Társalkodó könyveit a református egyháznál helyezték biztonságba, és innen időnként kiadták a főiskolákon tanuló ifúságnak, illetve nőolvasóknak. Elsősorban két kézdivásárhelyi református papnak köszönhető, hogy mindez működhett a szabadságharc utáni nehéz önkényuralmi időkben: 1853-tól 1857 végéig Szász Károly református lelkész, a későbbi dunamelléki püspök, ugyanakkor kiváló író, költő és műfordító ápolta az egyesület gondolatát.²⁹ Őt követte 1858 és 1861 között Székely János (1826–1907) református pap, akinek közéleti szerepe a Kiegyezés utáni időben vált fontossá. 1904-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig a város első papja volt.³⁰

Az 1850 és 1861 közötti időszokról Vajna Károly csak pár mondatban emlékezik meg. Bakk Endre munkájából viszont tudjuk, hogy ebben az időben kik voltak a város vezetői. 1834-től a funkcióban lévő Kovács Dániel főbíró és egyházi főkurátort 1849-ben Vizi István korábbi tanácsos váltotta az újonnan létrehozott polgármesteri állásban, illetve az 1838-tól hivatalban lévő Szabó Dániel főjegyzőt Hankó Dániel követte. 1850-ben Balogh Pál rendőrtanácsost tették meg polgármesternek, akit viszont egy évre rá Pap András váltott le. Ő is csak egy évig volt polgármester,

de 1856–1860-ben a város főjegyzőjeként tevékenykedett. 1852 és 1861 között ismét Vizi Istvánt választották Kézdivásárhely polgármesterének.³¹

1861 januárjától azonban már Szabó Dániel lett a város első embere, az aki korábban több éven át Kézdivásárhely főjegyzője is volt. A neoabszolutista korszak ekkori látványos kudarcát (visszatérés a korábbi közigazgatásra) az újonnan kinevezett polgármester azonnal kihasználta. Közvetlenül beiktatása után az első teendői között szerepelt a Kézdivásárhelyi Társalkodó újraindítása. Ennek érdekében összehívta a régi tagokat, és a tanácskozást követően az 1861. március 24-én tartott közgyűlésen kimondták a Társalkodó megnyitását. Az 1899-ben történt átszervezésig hivatalosan *Olvasó Egyesület* néven indultak újra. Az újonnan kialakított tisztikarba elnöknek Szabó Dániel polgármestert, jegyzőnek Jancsó János városi oratórt, pénztárosnak Balogh Sándor kereskedőt és 1848-as honvédszázadost, gazdává pedig Szőcs Dániel kereskedőt és 1848-as honvédszázadost választották. A számadásvizsgálók Fejér Lukács és Szőcs József kereskedők lettek, az utóbbi 1848-as főhadnagy volt.³²

A kaszinó kis létszámmal indult újra, tekintettel arra, hogy sokan még tartottak a Nagyszébenben működő Gubernium esetleges helytelenítésétől. Ennek ellenére a tagság tapintatosan ugyan, de igyekezett élénk egyesületi életet kialakítani és működtetni. Az Olvasó Egyesület keretében a könyvtár ismét megkezdte működését. Mindenekelőtt megrendelték az akkor megjelenő lapok közül a *Pesti Naplót*, a *Magyarországot*, a *Kolozsvári Közlönyt*, a *Vasárnapi Újságot*, a *Bolond Miskát*, az *Üstököst*, a *Falusi Gazdát* és a kolozsvári *Korunkot*. Ugyanakkor augusztus 20-án megszervezték Szent István király napjának megünneplését, ami akkor azért bírt nagy jelentőséggel, mert hosszú évek után ismét alkalmat adott a közös együttlétnek és ünneplésnek. Következő évben már nagyobb lelkesedéssel viszonyultak a kézdivásárhelyiek az ünnephez, így a Gubernium is felfigyelt az eseményre, aminek az lett a következménye, hogy megrovásban részesítették Szabó Dániel polgármestert. Ennek ellenére ő 1863-ban is megszervezte az ünnepséget, amit akkor már alkotmányellenes cselekedetnek minősített a nagyszébeni hatóság, és 1863. október 18-án leváltotta tiszttségéből Szabó Dánielt, aki ezt követően lemondott a Kaszinó elnöki tiszttségéről, és visszavonult a közéletből.³³ 1867-ig Benkő Pál polgármester váltotta fel a város vezetésében.³⁴ A főjegyző az 1861-től funkcióban lévő Vargha

²⁷ Uo., 13–15.; INCZE László 2004, 221; *Székely Újság*, 1924. július 6.

²⁸ *Székely Újság*, 1931. február 1. és 8.; 1931. április 19.; 1935. március 24. és 31.; VAJNA Károly 1942, 15.

²⁹ *Székelyföld*, 1904. január 21. és 1905. október 22.; *Székely Újság*, 1931. március 15.

³⁰ *Székelyföld*, 1904. január 14.; VAJNA Károly 1942, 16.; INCZE László 2004, 221.

³¹ BAKK Endre 1895, 436.

³² VAJNA Károly 1942, 17. és 27.; INCZE László 2004, 221.

³³ VAJNA Károly 1942, 17; *Székely Újság*, 1931. március 15.

³⁴ *Székely Újság*, 1931. augusztus 9.

József (1820–1905) ügyvéd maradt, aki közel négy évtizeden keresztül töltötte be ezt a tisztséget. A Társalkodónak is elkötelezett tagja volt, és Szabó Dániellel együtt járta ki ennek újraindítását.³⁵

Az 1867-es Kiegyezést megelőző három évben a kaszinó tevékenységéről kevés adat maradt fenn. Egy 1865-ben a tagsághoz intézett felhívás alapján úgy tűnik, hogy 1864 és 1866 között az elnöki teendőket ismét Székely János református lelkész vállalta fel. 1867-től Tóth Sámuel (1809–1889) 1848–1849-es honvéd százados látta el az elnöki feladatokat, amit az 1869. február 28-tól ismét rendszeresen vezetett jegyzőkönyvek is igazolnak.³⁶

A Kiegyezés utáni évtizedek az egyesületi élet kibontakozásának jelentős időszaka voltak. A kaszinó mintájára néhány főiskolát végzett fiatal, akik tanulmányaik befejezése után Kézdivásárhelyen maradtak, Nagy Sándor rektor pap vezetésével 1868-ban önképzőkört alakítottak. Egyik legjobb eredményük Katona József *Bánk bánjának* előadása volt, 1869-ben, melynek bevételeiből megvásárolták a kaszinó könyvtárának Orbán Balázs művének, *A Székelyföld leírásának* akkor megjelent kötetét.³⁷ A pár évig működő önképzőkör a kibontakozó egyesületi szervezkedés előfutárának is tekinthető. A sorra létesülő polgári egyesületek kezdetben a kaszinó mintájára és többnyire a tagság érdeklődési körének *szakosodása* révén bontakoztak ki.

A kaszinó helyzete úgy tűnt, hogy 1872. január 1-jétől újra jobbra fordul, ugyanis Kézdivásárhely ekkor törvényszéket, járásbírószéket és honvédséget kapott. Az id. Donáth József törvényszéki elnök és Kovács István királyi járásbíró vezetésével alakított bírói testület és a magyar királyi 24. honvédszázalaj valamint a 9. honvéd huszárezred tisztikara csakhamar szerves része lett a város társadalmának, de ugyanakkor a Kaszinó életét is fellendítette. A város iparos polgársága azonban továbbra sem állt be a Kaszinó tagjai közé, Vajna Károly szerint mintha félték volna a művelt tagok között megjelenni.³⁸

A kisszámú tagság és az ebből adódó anyagi hiány csakhamar székházgondokat is előidézett. A Kaszinó 1872-ben a Sebők-féle házból a Korona-vendéglő emeletére költözött, ahol a könyvtárnak Nagy Gábor rendőrkapitány adott helyet. 1873-ban azonban már innen is költöznie kellett. Az év első felében a Grósz Károly-féle földszintes házba, majd fél év múlva a Dézsi-féle Zöldfa-vendéglő (az akkori postával szemben, a mai Márton Áron utcában) emeleti részében kapott helyet. 1880. szeptemberében már

a Hankó László-féle ház adott otthont a Kaszinónak, de 1882-ben ismét a Zöldfa-vendéglőben találjuk.³⁹

A Kaszinó anyagi helyzetének javítására 1869-től újra megszervezték az 1848-ban felfüggesztett Kaszinó-bált, melynek első három évében Benkő Pál ügyvéd, országgyűlési képviselő és Kovács István ügyvéd, az akkori egyesbíróság vezetője volt a rendezője. Bálanynak Benkő Pálné Dénes Máriát kérték fel. Ezek az alkalmak ide vonzották csakhamar a vármegye úri ifjúságát és a város iparos közönségét is. A későbbiekben a jótékonyág szellemében több alkalommal is rendeztek táncmulatságot, általában az év végén, illetve a farsangi időben.⁴⁰

Az 1880-as évek elején a Kaszinó vezetősége mindent igyekezett megtenni annak érdekében, hogy az egyesület fennmaradjon. Azonban a különböző egyesületek adománya nélkül már nem élte volna túl ezt az időszakot. Kovács István járásbíró, az akkori alelnök kezdeményezésére a tanítók dalkörével közreműködve minden hónap első keddjére társasvacsorákat, úgynevezett *keddi estélyeket* szervezett, melynek az volt a célja, hogy az iparos és kereskedő osztályt megnyerjék a Kaszinó számára. Az első *keddestélyt* 1882. november 17-én tartották, és sikeresnek ítélték, de a két utána következő estély már nem hozta meg a várt eredményt, s végül is érdektelenség miatt kénytelenek voltak a rendezvénysorozatot beszüntetni. Abban az évben a kaszinóbál is hiánnyal zárt, de a korcsolyaegylet által szervezett sikeresebb bál nyereségéből már 50 forintot a Kaszinónak adományoztak. 1883-ban a *Jótékony Nőegyesület* a *fillérestély* jövedelméből támogatta 58 forint 41 krajcárral a kaszinót. Ezek az adományok azért számottevőek, mert a korábban sikeres kaszinóbálok tiszta nyeresége ezekben az években jóval az adományok alatt maradt.⁴¹

1885-ben a kereskedő ifjak beléptek a kaszinóba, így a tagok száma csakhamar 150-re növekedett, ami egy keveset javított az egyesület anyagi helyzetén, de továbbra is a Takarékpénztár, a Nőegylet, a főiskolai tanuló ifjúság adományai, vagyis a külső segély éllette. Vajna Károly, az akkori könyvtáros 1886 májusában *A haldokló olvasóegyesület* címen terjedelmes írást jelentetett meg a *Székelyföld* című helyi újságban, melyben felsorolta a kaszinó problémáit és erős hangon bírálta a kereskedő és főleg az iparos osztályt, hogy távolmaradásukkal a kaszinót megszűnésre ítélték. Ugyanakkor belátta azt is, hogy a távolmaradás oka az iparos, illetve kereskedő egyesületi tagok és *nemely urak* összeférhetetlenségéből adódik, aminek megoldásaként egy több szobás székház szükséges-

³⁵ BAKK Endre 1895, 436–438; *Székely Újság*, 1931. március 29.

³⁶ *Székely Újság*, 1931. április 5. és 12.; VAJNA Károly 1942, 18.

³⁷ VAJNA Károly 1942, 18; Pál Judit 2003, 505–506; INCZE László 2004, 221; POZSONY Ferenc 2009, 132.

³⁸ VAJNA Károly 1942, 19.

³⁹ Uo.

⁴⁰ *Nemere*, 1877. január 28. és 1878. február 28.; *Székely Közönlöny*, 1880. január 18.; VAJNA Károly 1942, 18–19.

⁴¹ VAJNA Károly 1942, 20.

ségét hangsúlyozta. Továbbiakban pedig élesen bírálta a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár igazgatóságát és részvényeseit azért, mert nem követik a szász és a román bankok példáját, akik jelentős összegekkel támogatták művelődési egyesületeiket, iskoláikat és egyházaikat. A cikk általános feltűnést és érdeklődést váltott ki, melynek következtében a Takarékpénztár igazgatósága, akik egyébként kaszinótagok is voltak, 1886. december 8-án ajánlatot tett egy piactéri egyemeletes ház öt szobájának hasznobérlésére. A kedvező ajánlatot a kaszinó vezetősége elfogadta, és már a következő évben január 17-én itt tartotta választmányi gyűlését Székely János református lelkész egyesületi elnök és Gyöngyössy István felső népiskolai tanár, egyesületi jegyző elnöklete alatt.⁴²

Az új székház nagy lelkesedéssel töltötte el a tagokat, ismét nagy számban jelentek meg, ugyanis abban igyekeztek olyan feltételeket teremteni, ami a tagság széles körű érdeklődését kielégíthesse. Néhány hét alatt barátságos és otthonos biliárd-, kártya-, társalgó valamint olvasó szobát rendeztek be. A szórakozás mellett ismét a művelődési és a hazafias életre is tudtak figyelmet fordítani. 1888. február 16-án Vajna Károly indítványára a választmány elhatározta 1848. március 15. megünneplését. Első évben csak székházon belül, illetve a székház alatt működő vendéglőben ünnepeltek, ahol a megemlékező beszédek mellett a tanítók dalköre hazafias dalokat adott elő. Következő évben már a városház nagytermében,⁴³ szélesebb körben ünnepelték az eseményt. A rendezésre Bartók Károly polgármestert kérték fel, aki elfogadta a megbízást, de az ünnepség előtt néhány héttel visszalépett, mint később kiderült, kormányzati nyomásra. Helyére Bartos Károly ügyvéd lépett, aki éveken át teljesítette ezt a hazafias megbízást. Attól az évtől kezdődően Kézdivásárhely összes iskolájában is minden évben megemlékeztek 1848. március 15-ről, illetve más egyesületek is szerveztek ünnepséget.⁴⁴

A hazafias érzelem megerősítése és reprezentálása a későbbiekben is jellemezte a kaszinót. 1896-ban, az ezredéves évforduló idején a kaszinó tisztikarában és választmányában találjuk azokat a személyeket, akik 1894. március 11-én Turinban átadták Kossuth Lajosnak a város részéről a díszpolgári oklevelet. Molnár Józsiás malomtulajdonos, a későbbi országgyűlési képviselő (az 1848–1849-es puskaporkészítő id. Molnár Józsiás fia) és felesége, Gaál Emília vezette a küldöttséget, akik között ott volt Benkő István

szeszgyáros, Jakab István takarékpénztári tisztviselő, pénztáros, Dr. Bánffy Zsigmond ügyész, Dr. Szacs-vay Gyula ügyvéd és Tóth Lajos szeszgyáros.⁴⁵ A kaszinó választmánya 1894-ben, Kossuth Lajos halálát követően egy szobor felállítását is elhatározta, melyre az évek során összesen 14 000 koronát sikerült összegyűjtenie. Az első világháború kitörése azonban meghiúsította a terv megvalósítását.⁴⁶

1896-ban a kézdivásárhelyi kaszinó tagjainak száma 155 személy volt. Benke Gyula országgyűlési képviselőt és báró Szentkereszty Stephanie földbirtokosnőt alapító tagként, Székely János református lelkészt pedig örökös tiszteletbeli elnökként tartották számon. A kaszinó elnöki tisztségét Jakab Rudolf törvényszéki elnök töltötte be. A tagság az állami hivatalokban dolgozó tisztviselőkből, katonatisztek-ből, földbirtokosokból, gyárosokból, orvosokból, tanárokból és tanítókból, egyházi személyekből, kereskedőkből, valamint néhány kézművesből tevődött össze. Mindössze egy női tagja volt a Kaszinónak: özvegy Nagy Mózesné földbirtokos.⁴⁷

1899-ben Fejér Károly vezető járásbíró, az egyesület akkori elnöke és Török Andor jegyző, a későbbi polgármester új alapszabályzatot szerkesztett, amely a belügyminiszter jóváhagyása után 1899. május 19-én jogilag is életbe lépett, és az egyesület 1948-ban történt felszámolásáig érvényben, használatban maradt. Ebben az egyesület már *Kézdivásárhelyi Kaszinó* néven szerepel. Jogi státusa az impériumváltást követően 1924. december 2-án nyert elismerést a román állam részéről is.⁴⁸

A Kaszinó vezetését 1903-ban Fejér Károly elnök, dr. Bánffy Zsigmond és ifj. Jakab István alelnökök, dr. Bándy titkár, Ikafalvi Diénes Ödön jegyző, Nagy Iván Lázár pénztáros, Vajna Károly és Rada Elek könyvtárosok, Zayzon Sándor gazda, dr. Balogh Vendel ügyész, valamint Vertán Vencel, Fejér Antal és Kiss Károly számvizsgálók látták el. Az egyesületnek az év elején 2 tiszteletbeli, 2 alapító és 126 rendes tagja volt, amiből az év folyamán elhalálozás és elköltözés miatt 16 személyt töröltek, ugyanakkor 10 új tagot vettek fel. A könyvtár állománya az év végére már 2586 kötetből állt. A lapok közül járt a *Budapesti Hírlap*, *Budapesti Napló*, *Pesti Hírlap*, *Egyetértés*, *Független Magyarország*, *Magyar Világ*, *Magyar Állam*, *Székely Nemzet*, *Székelyföld*, *Ellenzék*, *Magyar Polgár*, *Brassói Lapok*, *Bukaresti Magyar Újság*, *Magyar Szó*, *Jóegészség*, *Borszem Jankó*, *Bolond Istók*, *Kakas Márton*,

⁴² Uo., 20–23. A ház földszintjén a Popovics András-féle vendéglő működött.

⁴³ A jelenlegi Céhtörténeti Múzeum időszakos kiállítóterme, az egykori városház tanácsterme, amely 1904-ig, a Vigadó megépüléséig a város fontos rendezvényeinek helyszíne volt.

⁴⁴ *Székelyföld*, 1904. március 17. A helyi lapok minden évben hírt adtak az ünnepségekről. (Vö. VAJNA Károly 1942, 22–24.)

⁴⁵ A küldöttségről készült fotó a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában található.

⁴⁶ *Székelyföld*, 1904. május 1.; VAJNA Károly 1942, 24.

⁴⁷ MÁLIK József és társai 1899, 372; VAJNA Károly 1942, 92–96.

⁴⁸ VAJNA Károly 1942, 27.

Budapesti Szemle, Új Idők és a Vasárnapi Újság. 1903. január 29-én Rákóczi-ünnepet szerveztek, és megünnepelték március 15-ét. A jótékonyság jegyében begyűlt támogatásokat a kézdivásárhelyi Szabadságszobor alapba, valamint a Kassán felállítandó Rákóczi és Mikes Kelemen szobrokra adományozták.⁴⁹

A 20. század első éveiben a kézdivásárhelyi polgárok egy része fontosnak látta egy újabb társas egyesület megalakítását. 50-60 személy 1906. március 18-án megalakította a *Polgári Olvasókört*, melynek ideiglenes vezetésére a szervező bizottság Gáspár István főgimnáziumi tanárt kérte fel.⁵⁰ Az alapítók a kört az önművelődés és az önismeret körének szánták, azzal a kitételrel, hogy „nagy, mozgalmas életre, melyet politikai ideák és mozgalmak indítanak meg, nem hivatott és nem feladata”. Szerintük feladatát csak akkor töltené be igazán, ha sikerülne a polgárságot saját ügyeinek és érdekeinek megbeszélésére összevonni. Ennek érdekében könyvtárat létesítettek, és a kapcsolattartás szempontjából műsoros jótékonysági mulatságokat rendeztek, ami a kör pénztárának gyarapítását is szolgálta.⁵¹ A helyi politikai életben a kör mégis aktív részt vállalt, ugyanis 1906 decemberében a Polgári Olvasókör és a Kézdivásárhelyi Függetlenségi és 48-as Kör közös bizottságot alakított annak érdekében, hogy a polgárság soraiból jelöltekkel válogasson a közelgő városi képviselőválasztásra.⁵²

A Polgári Olvasókör tagságában már nagyobb számban vettek részt iparosok, ezért az egyesület működésének második évében, 1908-ban Szöcs Károly elnök indítványára a közgyűlés megbízta a választmányt, hogy dolgozzon ki egy tervezetet a helyi ipartestület megalakítására. Ekkor már közismert volt, hogy egy új törvényjavaslat, amely az ipartestületekbe való szerveződésről rendelkezik, hamarosan életbe fog lépni. A választmány tagjaiból összeállt bizottság meg is tette a kellő lépéseket, de az „egész eszme az egyes iparos testületek, céhek szűkkeblűségén és nem eléggé tájékozottságán feneklett meg”. Talán éppen ezért vették be az alapszabályba az 1909. január 28-án tartott közgyűlésen, hogy olyan környékbeli fiatal emberek is lehetnek a kör tagjai, akik nem önálló iparosok.⁵³

A Polgári Olvasókörnek már a megalakulását követően több mint száz tagja volt.⁵⁴ 1909-ben a kör tisztikarát Szöcs Károly elnök, Gáspár István titkár, Bencze József pénztáros, Koncz Károly gazda és Tuzson Árpád könyvtáros alkotta. Munkájukat az alábbi választmányi tagok segítették: Bíró Lajos tanár, Tóth Balázs tanár, Dávid János kereskedő, Incze Já-

nos, id. Kajtár János, Jancsó Elek, Zselinszki István, Várhelyi György, Ugrai Lajos, Bíró Mihály és Murka Károly.⁵⁵ 1912. januárjában már Nagy Károly, az *Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet* igazgatója volt a Polgári Olvasókör elnöke, titkár Bíró Lajos tanár, a *Székelly Hírlap* felelős szerkesztője és tulajdonosa, aki Gáspár István halála után lett titkára a körnek, a könyvtáros feladatok ellátásában pedig Szigethy Károly váltotta Tuzson Árpádot. A választmányban Szöcs János, Kalith Géza, Bogdán Arthur fényképész, Kovács Sándor csizmadia, Incze János, Gyárfás Károly, ifj. Nagy Ferenc műmalom-tulajdonos, Hölczer Gyula, Skorka János, Megyasszay D. Lajos és Czirmay Zoltán volt benne. A körnek ebben az évben összesen 156 tagja volt.⁵⁶ Az első világháborúval, majd az impériumváltással valószínűleg feloszlott a kör, mert a későbbiekben nem találtam rá vonatkozó újságcikket, dokumentumot.

A 19. század végén és a 20. század első éveiben Kézdivásárhely társadalmát a gazdasági fejlődés határozta meg, ami az egyesületek számának gyarapodásában is lemérhető. Számos polgári épület mellett a tehetősebb ipartestületek, mint a csizmadiák és mézsárosok is, székházat építettek. A Kaszinó választmányának 1912. december 27-én a 70 éves jubileumi díszközgyűlésén dr. Vargha Béla elnök ünnepélyesen bejelentette, hogy az egyesület székházának megépítésére egy házalapot hoznak létre. Az 1919. évi közgyűlésig 49 tag összesen 5450 koronát ajánlott fel erre a célra.⁵⁷ Az 1920. június 4-én bekövetkezett hatalomváltás a Kaszinónak ezt törekvését nem állította le, de az új adminisztratív, politikai struktúrákba való beilleszkedés újabb kihívások elé állította az egyesületet, melynek következtében a székházépítés végül is nem valósulhatott meg.

A Kézdivásárhelyi Kaszinó elnöki tisztségét 1918. február 2-től 1919. október 2-ig Hász József királyi törvényszéki elnök töltötte be. Ezt követően 1920. október 28-ig az új hatalom képviselői bezárták az egyesületet.⁵⁸ 1921. január 23-tól lett újból elnöke a Kaszinónak, dr. Ikafalvi Diénes Ödön ügyvéd személyében, aki egészen haláláig, 1936. október 26-ig viselte a tisztséget. Annak ellenére, hogy az erdélyi magyarság kisebbségi sorsba kényszerült, Ikafalvi Diénes Ödön személye serkentő hatást gyakorolt a helyi értelmiségre.⁵⁹

Az új hatalom képviselői azonban fokozott figyelemmel kísérték a magyar egyesületek tevékenységét, és kétféle módon próbáltak hatást gyakorolni rájuk.

⁴⁹ *Székellyföld*, 1904. február 25., 28.

⁵⁰ *Székelly Újság*, 1906. március 22.

⁵¹ *Székelly Hírlap*, 1909. január 31. és június 10.; *Székelly Újság*, 1912. február 6.

⁵² *Székelly Újság*, 1906. december 13.

⁵³ *Székelly Hírlap*, 1909. január 28. és január 31.

⁵⁴ *Székelly Újság*, 1906. március 22.

⁵⁵ *Székelly Hírlap*, 1909. január 28.

⁵⁶ *Székelly Újság*, 1912. január 30.

⁵⁷ VAJNA Károly 1942, 25.

⁵⁸ *Székelly Újság*, 1920. október 28.

⁵⁹ Uo., 1940. október 27.

Egyrészt a kulturális előadások műsorai közé, valamint az estélyek programjába igyekeztek román szerzők munkáit, táncokat és irodalmi darabokat is felvetetni. Másrészt kötelezővé tették a rendőri jelenléte a közgyűléseken és később a választmányi gyűléseken is. Ugyanakkor kötelezték a gyűlések időpontjának előzetes bejelentését, az alapszabályok és a tagok névsorának rendőrségi nyilvántartását, valamint ideiglenesen betiltottak minden kártyajátékot.⁶⁰

A nyomasztó helyzet és a túlzott ellenőrzés ellenére a Kaszinó tovább folytatta működését. A korábbi tevékenységek és a könyvtár folyamatos gyarapítása mellett Ikafalvi Diénes Ödön elnök 1922. december 27-én, a 80. jubileumi közgyűlésen egy új javaslattal állt elő. Egy önálló múzeumegyesület és múzeum létrehozását javasolta, amely a vidék közművelődésének emelését fogja szolgálni. A közgyűlés egyhangúlag fogadta el a javaslatot, és elhatározta, hogy amíg a múzeumegyesület jogi önállóságot nem kap, a majdani múzeum a Kaszinó keretei közt fog működni.⁶¹ A kezdeti lelkesedés után csakhamar lankadt az érdeklődés, de Diénes Ödön tíz év kitartó gyűjtőmunka után 1932. szeptember 4-én megnyitotta a város első múzeumát az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézetének két termében. Az ez év decemberében tartott, 90. jubileumi közgyűlésen már nemcsak egy önálló múzeumegyesület, hanem egy könyvtár- és kultúregyesülettel kiegészített intézmény létesítését kezdeményezte, melyen belül külön múzeumi, közkönyvtári, felolvasó, műkedvelő, zenei, színi és színpártoló szakosztályok működnek.⁶²

Diénes Ödön a Múzeum-, Közkönyvtár- és Kultúregyesületet elsősorban azzal a céllal kezdeményezte, hogy a városban működő sokféle egyesület erejét összefogja. Az 1870–1880-as években jól működő Közművelődési Egylet mintájára kívánta megalakítani ezt az intézményt, melynek keretében, összefogva nagyobb eredményt tudnának elérni, úgy szellemileg, mint anyagilag. Véleménye szerint azért nem tud hatékonyan dolgozni egyik egyesület sem Kézdivásárhelyen, a Kaszinót is beleértve, mert a különböző érdeklődési körökhöz tartozó személyek anyagilag nem tudnak támogatni ennyiféle egyesületet. Ugyanakkor a város lakosainak érdektelenségét is szóvá tette, de főként azt nehezményezte, hogy az iparos osztály továbbra sem kívánt részt venni a Kaszinó életében.⁶³

Annak életében csakhamar gyökeres fordulat következett, mert 1928-tól kezdődően a tagság számát már nők is gyarapították. Molnár Dénes indít-

ványára a februári közgyűlésen tíz női tagot vettek fel a Kaszinóba, amely június 19-én még három új hölgytaggal bővült.⁶⁴

Az 1930-as évek az általános gazdasági válság éveit voltak, és az egyesületek pénzügyeit is megrázták. A emberek rossz anyagi helyzete miatt látványosan csökkent az érdeklődés a művelődési intézmények iránt, így a kézdivásárhelyi színtársulat közönség hiányában csakhamar a csőd szélére került. A Kaszinó elnöke, Diénes Ödön és tiszteletbeli elnöke, Vargha Béla a társulat megsegítésére összehívta a város jótékony, közművelődési, ipari és kereskedelmi egyesületeinek vezetőit, és segítségükkel a 18 000 lejt kitevő adóságból 4820 lejt törlesztettek. A színtársulat támogatását azzal is próbálták felkarolni, hogy 1933. július 3-án megalakították a *színházi barátok alkalmi társaságát*, melynek elsődleges célja a színházi bérletek minél nagyobb számban való eladása volt. A taggyűlésnél azt hangsúlyozták, hogy „a kisebbségi sorsban egyetemes magyar érdek a szó művelésének ügye, és hogy a magyar színművészet támogatása magyar léteünkben megmaradásunk egyik eszköze”.⁶⁵

A Kaszinó székházát továbbra is a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár biztosította kedvezményesen, viszont a gazdasági válság miatt az kénytelen volt növelni a bért. A gazdasági nehézségeket tetézte az is, hogy 1934-ben a román állami egyedűrség közölte a Kaszinó vezetőségével, hogy a törvény értelmében csak az általa forgalmazott rómi-játékokat lehet használni. 1935-ben törvényt hoztak a szerencsejátékok betiltására vonatkozóan is, ami a tagok számának fogyását vonta maga után. 1934-ben mindössze 131 tagja volt a Kaszinónak, de Diénes Ödön szerint a városban volt még legalább 40 úriember, akinek erkölcsi kötelessége lett volna belépni egy ilyen társadalmi egyesületbe.⁶⁶

A nehézségek ellenére a könyvtárra folyamatosan áldoztak pénzt, így az folyamatosan tovább gyarapodhatott. Az elődök emlékének ápolása érdekében az elnökség Dadai Gerő festőművésszel megfestette Wesselényi Miklós és Szász Károly református püspök arcképét, valamint megszerezte Fábíán Dániel arcképét is, amelyet ünnepélyes keretek között lepleztek le a székházban, az 1934. évi közgyűlés alkalmával.⁶⁷

1936. október 26-án Ikafalvi Diénes Ödön hirtelen halálával nagy veszteség érte a Kaszinót, a gyászbeset mély részvétet váltott ki Kézdivásárhely egész lakosságában. Az általa létrehozott és működtetett múzeumot öccse, az ugyancsak ügyvéd végzettséggel

⁶⁰ Uo., 1922. július 23.; PÉTER János 1942, 36.

⁶¹ *Székelly Ujság*, 1923. január 1.

⁶² PÉTER János 1942, 37; I. DIÉNES Jenő 1942, 75–77.; INCZE László 1997, 14–18.

⁶³ *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, V. (1932–1948)*; PÉTER János 1942, 37.

⁶⁴ *Székelly Ujság*, 1928. február 26. és június 24.

⁶⁵ PÉTER János 1942, 38–39.

⁶⁶ Uo., 40–42.

⁶⁷ Uo., 42–44.

rendelkező Ikafalvi Diénes Jenő vette át, aki 1940-ig gondozta a gyűjteményt, de a második világháború vihara előbb bezárásra, majd felszámolásra ítélte ezt az első kézdivásárhelyi múzeumot.⁶⁸

1937-ben K. Kovács István ügyvéd személyében új elnöke lett a Kaszinónak. Az elnöki székfoglaló beszédében ő arra hivatkozott, hogy az elődje által kijelölt úton kell és fog tovább haladni, a faji és vallási különbségektől továbbra is elzárkózik, illetve a politikát a Kaszinó falain kívül hagyja, ugyanis ide szórakozni járnak a tagok és nem politizálni. A következő években a Kaszinó életében jelentősebb változás nem következett be, bár két alkalommal is történt erre kísérlet. Először a Kaszinó és a helyi társadalmi erők egyesítése érdekében arra tettek kísérletet, hogy a *Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társulata* testületileg lépjen be a Kaszinóba. Ezt azzal indokolták, hogy így a társulati helyiség fenntartása más költségekkel együtt fölöslegessé válna, és a két egyesület anyagi helyzete jelentősen javulna. A kereskedők azzal vonták ki magukat az egyesülés alól, hogy a társulatuk érdekvédelmi csoport, amely elsősorban saját szakmabeli érdekeit tartja szem előtt, és azokat igyekszik határozottan, minden eszközzel megvédeni. A második kísérlet a királyi diktatúra idején, 1939-ben, a *Principale Carol* román királyi közművelődési alapítvány Háromszék-megyei igazgatósága részéről történt, amely felszólította a Kaszinó elnökségét, hogy adjon be egy 12 pontos ismertetőt az egyesületről, és az azt követően mint közművelődési egyesület a román ASTRA hatáskörébe kerül át. A törvényre hivatkozva, miszerint a román állampolgárságú magyarok rendelkezhetnek saját közművelődési és társadalmi egyesülettel, továbbá hogy a Dragomir Silviu miniszter nyilatkozata szerint a magyar közművelődési egyesületek a kisebbségi szakosztály hatáskörébe tartoznak, sikerült elkerülni a beolvadást.⁶⁹

1940. március 16-án a Kaszinó rendes évi közgyűlésén a tagok nagy számban vettek részt. K. Kovács István elnök megemlékezett az 1939-ben elhunyt két tagtársról: Csizsár Dénesről (szeszgyáros) és Benkő Ernőről (meghalt 1939. dec. 22.). Csizsár Dénes a Kaszinó egyik legrégebbi tagja volt, míg Benkő Ernő tagja volt az egyesület számvizsgáló bizottságának és ugyanakkor a Kézdivásárhelyi Szentkereszthy Stephanie Menház igazgatóságának. Az elnök azzal folytatta, hogy megemlítette a közönség egyre nagyobb tanulási és előrehaladási vágyát, melyet azzal támasztott alá, hogy a Kaszinó könyvtárának az 1936. évhez viszonyított forgalma 69 tagról 94-re emelkedett, míg

a kikölcsönzött könyvek száma 2017-ről 3575-re. Az elnöki megnyitó után dr. Várhelyi Ödön titkár beszámolt arról, hogy a Kaszinó tagjainak száma meghaladta a 150-et, illetve a Kaszinó termeiben az elmúlt évben is élénk társasági élet folyt. A katonai szolgálatát teljesítő Mihály László számvizsgáló helyett a zárszámadást Bándy Béla számvizsgáló terjesztette elő. A közgyűlés Zajzon Sándor számvizsgáló bizottsági elnök indítványára elfogadta az 1939. évi zárszámadást, vagyis az 124 773 lej bevétel után megmaradt 9939 lej készpénzmaradványt. A könyvtárosok jelentését Kovács Lajos terjesztette elő, miszerint a könyvtárra 1939-ben 20 000 lejt költöttek, ami 5195 lejjel volt több, mint az azt megelőző naptári évben.⁷⁰

1940. július 6-án azonban a rendőrségre hívták az egyesületek és a társaságok vezetőit és a belügyminiszter utasítására a prefektusi hivatal elrendelte az egyesületek bezárását. A tagság a politikai híreket követve abban reménykedett, hogy a Felvidék és Ruszinszko visszacsatolása után Erdélyre is sor kerül. 1940. szeptember első napjaiban meg is jött a hír, hogy a várt esemény bekövetkezett. Az 1848-as eseményekhez hasonlóan most is a Kaszinóból indult ki a nemzetőrség megszervezése, melynek az volt a feladata, hogy a közrendet és a közbiztonságot a román katonaság őrjárataival együtt fenntartsa.⁷¹

Kéthavi kényszerszünet után, szeptember 13-án ismét megnyílt a Kaszinó. K. Kovács István elnök, akit a város új polgármesterének választottak, első lépéseként meghívta a Kaszinó tagjai közé a magyar katonatiszteket, arra hivatkozva, hogy a magyar tisztikar mindig tagja volt az egyesületnek.⁷²

1942-ben a Kaszinó tagsága 13 tisztviselőből, 24 választmányi tagból, 154 rendes tagból és 3 női könyvtári tagból állt. Az egyesületnek ekkor összesen 194 tagja volt, akikből mindössze 4 volt nő.⁷³

A tagság növekedésével már újabb folyóiratokat, lapokat rendelhettek, s jelentősen gyarapíthatták a könyvtárat. Mindehhez azonban nagyobb székházra volt szükség, amihez a Józsiás-féle házat bérelték ki a *Józsiás és Emilia Alapítványtól*. A Kézdivásárhelyi Kaszinó négy éves fejlődését sajnos a második világháború utáni visszarendeződés követte, 1948-ban pedig végérvényesen betiltották a többi polgári egyesülettel együtt.⁷⁴

2.2. Művelődési és műkedvelő egyesületek

Az előbbi fejezetben bemutatott Kaszinó a művelődés és a társadalmi érintkezés előmozdítását tűzte ki célul, tevékenysége elsősorban a hazafias eszmék

⁶⁸ INCZE László 1997, 17.

⁶⁹ PÉTER János 1942, 48–49, 55.

⁷⁰ *Székely Ujság*, 1940. március 24.

⁷¹ PÉTER János 1942, 59.

⁷² *Székely Ujság*, 1940. december 1.

⁷³ PÉTER János 1942, 96–102.

⁷⁴ *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, V. (1932–1948)*; PÉTER János 1942, 68.

felkarolására és egy könyvtár létesítésére korlátozódott. Tekintettel arra, hogy a tagságot elsősorban hivatalnokok, értelmiségiek, katonatisztek valamint a környék földbirtokosai alkották, idővel fokozatosan zártkörű társasággá alakult, mert a város nagyszámú iparos rétege nem tudott azonosulni velük. Napjaink idős generációja is *úri kaszinó*ként emlékezik vissza rá. Ugyanakkor a kaszinó által nyújtott lehetőségek a tagság számára is kevésnek bizonyultak az egyre élénkebb társasági élettel szemben. A polgárság növekedő kulturális igénye a kiegyezést követően sorra hívta életre a különböző közéleti és a társadalmi egyesületeket. Az egyleti élet rendre megszüntette a kulturális élet korábbi iskolaközpontúságát, mert a társas élet, az ismeretterjesztés és az önművelés szervesen egymásra talált benne. A különféle céllal megrendezett estélyek többnyire közérdekű előadással kezdődtek, amelyet rendszerint művészi műsorral (színi, zenei) folytattak, és végül táncmulatsággal zártak.⁷⁵

A *Kézdivásárhelyi Közművelődési Egyesületet* 1875. október 3-án alakították meg. Az egyesület más vidéki városokbeli előzmények mintájára alakult, és három tagozatban fejtette ki tevékenységét: színi, zenei, dal és felolvasó szakosztállyal indult. Az öt tagú előkészítő bizottságban ott volt Erdélyi Károly felső népiskolai igazgató és későbbi lapalapító, akit az egyesület elnökévé választottak, valamint Harmath Domokos, a kézdivásárhelyi Fejér Lukács divatáru-kereskedő unokaöccse, akit már 1864-től a műkedvelő színielőadások mindeneképp ismertek. Az egyesület 1876-ban már 75 taggal működött, és egy központi választmány tartotta össze. Célként a „szellemképző és szívmitésítő időtöltések által” könyvtár és székely termény- és iparcsarnok létrehozását tűzte ki. Az alapító tagok évi 25, míg a pártolók 2 forintot fizettek, melyet elsősorban színpadi kellékekre és hangszerekre fordítottak.⁷⁶

Az egyesület lelkes tagsága a kézdivásárhelyi művelődési élet központjába került. A Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Nemere* lapnak köszönhetően tudjuk, hogy a színi szakosztály 1877. január 7-én előbb *A váróteremben* című egy felvonásos vígjátékot adta elő, ifj. Sebők József főszereplésével, majd ezt követte a *A szelleműs hölgy* című egyfelvonásos vígjáték, melyben Feil Edéné játszott a főszerepet. A két víg-

játék között dr. Reiner Dániel orvos a „vérkeringésről”, pontosabban a női emancipációról felolvasást tartott. 1877. február 25-én Tóth Ede, *A falu rossza* szerzője halálának első évfordulója alkalmával rendkívüli felolvasó estélyt tartottak, melynek jövedelmét részben az író síremléke, részben pedig az Erdélyi Múzeum számára megvásárlandó Petőfi-szobor javára fordították. Az estélyt különböző felolvasások és szavatelők töltötték ki, melyhez a zene szakosztály is cselekvően hozzájárult. Utóbbinak az igazgatója Kovács István (1842–1900) református másodlelkész volt. 1878. január 6-án a zene szakosztály vezetését már kissolymosi Mátéffy Károly (1826–1881) kézdivásárhelyi törvényszéki bírónak látta el.

1877–1878-ban a színi szakosztályban olyan személyek vállaltak szerepet, mint Hankó Lujza, Zayzon Lázár ügyvéd felesége, aki egyben a szakosztály első női tagja is volt, valamint Harmath Domokos, feleségével, Vertán Jozefával együtt, továbbá Bartha Józsefné Köpeczi Nagy Róza (adótárnok felesége), a *Jótekonny Nőegylet* első ideiglenes másodelnöke, Pü kösti Anna, Feil Eduárdné, Bándy Imre postás, Nagy Károly, Dobay Lajos díjnok, Jancsó Géza, Dávid Antal kereskedő, kereskedelmi tanácsos, Mihály József, Ferenc Lajos és Bene Albert színjátszók.⁷⁷

Ebben az időben az egyesület zene szakosztályában a karmester Potham Ferenc volt, mellette Zayzon Lázár ügyvéd, a Városi Dalárda karmestere, Szonda Józsefné, Bányai Gerőné, az Oltáregylet bizottsági tagja, Harmath Domokosné, Novák Sándorné és Székely Jánosné Imre Sarolta református papné, a *Jótekonny Nőegylet* ideiglenes elnöke is cselekvő szerepet vállalt az egyesületben.⁷⁸

Az 1879. végén az egyik alapító tag, Erdélyi Károly által életre hívott *Kézdivásárhely és vidéke*, a későbbi *Székely Közlöny* című lap már múlt időben beszél róla.⁷⁹ Dokumentumok hiányában azonban csak találgatni lehet, hogy végül mi vezetett a sikeresnek ígérkező egyesület megszűnéséhez. 1878. február 20-án a korábbi dicséret szavak mellett megjelent egy kritika is a *Nemere*-ben *Egy egyesületi tag* aláírással, melyben azt sérelmezte a szerző, hogy az egyesület nem tesz eleget célkitűzésének, ugyanakkor a meghívót hibákkal küldték ki, és nem volt egyértelmű, ami benne állt.⁸⁰

⁷⁵ PÁL Judit 2003, 504.

⁷⁶ KOZMA Ferenc 1879, 463; *Székely Ujság*, 1935. február 10. Harmath Domokos a Kolozs megyei Gyeke községben született, 1843. augusztus 27-én. 1845-ben a család Mócsra költözött, ahol apja kereskedést nyitott. 18 évesen, anyja halála után került kézdivásárhelyi rokonához, ahol előbb kereskedősegédként dolgozott, majd 1869-ben önállósította magát Kézdivásárhelyen, és feleségül vette Vertán Jozefát. Két év múlva sógorával, Vertán Gézával Kolozsvárra költöztette az üzletet, amely azonban 1873-ban a gazdasági válság miatt tönkrement. A kereskedői pályát otthagya a kézdivásárhelyi bíróságnál állami szolgálatba lépett.

Előbb napidíjasként dolgozott, nemsokára írnokká nevezték ki, majd a telekkönyvi szakvizsga letétele után segéd-telekkönyvvezetővé. Ilyen minőségben előbb Sepsiszentgyörgyre, majd Szamosújvárra, végül pedig Tordára került. 1935-ben, 92 éves korában Kolozsváron élt lányánál. (PÁL Judit 2003, 506.)

⁷⁷ *Nemere*, 1877. augusztus 18. és 1878. január 10.; *Székely Ujság*, 1931. július 12.

⁷⁸ *Nemere*, 1877. május 23.

⁷⁹ *Székely Közlöny*, 1880. február 8. és március 21.

⁸⁰ *Nemere*, 1878. február 28.

Feltehetően személyi konfliktus állt a cikk mögött. Az egyesület megszűnését önmagában az is előidézhette, hogy Harmath Domokos, az egyesület legfontosabb alapító tagja hivatását követve elköltözött a városból.⁸¹

A *Közművelődési Egyesület* megszűnése után a szakosztályok vagy önálló egyesületi formát öltöttek, vagy beépültek a már meglévő egyletekbe. Ennek feltételei azért is adva voltak, mert a tagság jelentős része már korábban is több egyesületben tevékenykedett.⁸² Egy 1880. március 21-én megjelent hír arról értesít, hogy „az istenben boldogult k.-vásárhelyi közművelődési egyesület” zene szakosztályából néhány dalkedvelő hölgy és férfi Mátéffy Károly törvényszéki bíró és Zayzon Lázár ügyvéd vezetésével zene-önképzőkört alakított. Az értesítés szerint március 29-én, húsvét másodnapján a római katolikus templomban az istentisztelet keretében elő fogják adni a Mátéffy Károly által szerzett *Gradualét*.⁸³ Az adatgyűjtés során mindössze ennyit találtam a zene-önképzőkör tevékenységéről, ami arra enged következtetni, hogy ez az egylet is rövid ideig működött. 1880-ban viszont a református egyház kebelében is dalárdát alapítottak, amely már több évtizedig működött, ezért lehetségesnek látom, hogy a zene-önképzőkör református tagjai idővel ebbe tagolódtak be.

A Közművelődési Egyesület színi szakosztályáról a későbbiekben semmilyen adatot nem találtam. A *Székely Közlönyben* 1880 májusában már a brasói Stupa Andor színtársulatának előadásaira hívják a kézdivásárhelyi közönséget. Néhány évvel később, a *Székelyföld* 1892. április 10-i számában egy rövid írás jelent meg, *Egyesületi élet nálunk* címmel. A megemlített egyesületek között található egy műkedvelő egyesület, melynek pontos alakulási éve és tagsága nem ismert, de a neve alapján kapcsolatba hozható a közművelődési egyesülettel. Ugyanott említik azt is, hogy a tűzoltó egyleten belül is alakult önképző, olvasó- és zenekör.⁸⁴ A műkedvelő egyesület a 19. század végén a *Kézdivásárhelyi Önképző- és Műkedvelő Egyesület* nevet viselte. 1899. június 18-án az egyesület népnappal egybekötött juniálist tartott a Nagy Ferenc úr rétyjén. A rendezvény védnöknője Molnár Józsiásné Gaál Emília volt. A délután három órakor megkezdett szabadtéri rendezvény az öt óra körül megeredt eső miatt terembe vonult vissza, ahol végül is éjjel kettőig tartott a mulatság. A rendezvény bevétele 240 forintot tett ki. A rendezőbizottság nyilatkozatát az újság szerkesztője azzal a megjegyzéssel

tette közzé, hogy a jelen buzgalmon túl nem látják a jótékony célt, amit az egyesület szolgál. Ezért elvárják tőle, hogy „időnként titkári jelentéseiben, vagy számadásai nyilvánosságra hozatala útján beszámolna azon nagy jövedelmekről, mihez elég sűrű előadásai révén jut, mert a végén is a publikumnak joga van megkövetelni a nyilvános számadást arról, hogy a jótékonyosság oltárára letett áldozatai miképpen használtak fel”.⁸⁵

A *Kézdivásárhelyi Önképző- és Műkedvelő Egyesület* tevékenységéről a későbbiekben nem írtak az újságok. 1912-ben viszont a *Kézdivásárhelyi Kereskedő Ifjak Társasága* és az *Iparos Ifjúsági Egyesület* közösen egy ehhez hasonló műkedvelő társaság alakításán gondolkozott, annál is inkább, mert értesüléseik szerint a Kézdivásárhelyi Takarékpénztárnál 3000 korona betétje és számos díszlete még megvan a megszünt egyesületnek.⁸⁶

Az egyesületi életnek továbbra is elengedhetetlen része maradt a felolvasás, a színi- és zenei előadás. Az igény, mely a 20. század elején egy korszerű színházterem létesítését eredményezte, ennek fontosságát támasztja alá. 1904-től többnyire a Vigadó adott otthont az egyesületek társas összejöveteleinek, melyek mindig műsorral kezdődtek, és általában a helyi társadalom művészetekben és tudományokban jártas szereplői voltak a fellépők.

Úgy tűnik, hogy az impériumváltásig mindez kiegészülve a városba látogató színtársulatok előadásaival jelentős mértékben kielégítette a város társadalmának kulturális igényeit. 1919-től viszont ismét elkezdődött az önálló művelődési egyesületekbe való tömörülés. Ennek egyik mozgatórugója az lehetett, hogy az új román hatalom a magyar hazafias szellemben szerveződött egyesületek működését alapvetően korlátozta vagy teljesen betiltotta, ezért a kisebbségbe került magyarság identitásának megőrzését elsősorban művelődési egyesületekbe való tömörülésben látta megvalósíthatónak, annál is inkább, hogy ezeknek működését a hatalom kezdetben nem akadályozta.

Egy 1920-ból származó fotó alapján tíz, 20. évéhez közeledő fiatal ember életre hívta a *Jókai Kör*t.⁸⁷ Jókai Mórt fokozottan tisztelték a kézdivásárhelyi polgárok, és még életében, 1894-ben díszpolgárrá avatta a város is, 50 éves írói jubileuma alkalmából.⁸⁸ A Jókai Körre vonatkozóan nem találtam adatot a korabeli *Székely Újságban*, egyelőre egyetlen adat a fotó hátlapján olvasható névjegyzék. Eszerint a kör egyik elnöke a kézdivásárhelyi születésű Bodor

⁸¹ *Székely Újság*, 1935. február 10.

⁸² Ekkorra már megalakult a *Pedagógiai Társaság*, az *Önkéntes Tűzoltó Egyesület*, a *Lövészegylet*, az *Oltáregylet* és a *Jótékony Nőegylet*, melyek a maguk során szintén rendeztek műsoros esteket.

⁸³ *Székely Közlöny*, 1880. március 21.

⁸⁴ *Székelyföld*, 1892. április 10.

⁸⁵ Uo., 1899. június 22.

⁸⁶ *Székely Újság*, 1912. március 7.

⁸⁷ <http://www.gelencszallas.atw.hu/Gelence/Bodorgyorgy.htm>. A fotó a háromszéki Gelence község egyik honlapján, a Bodor Györgyöt bemutató oldalon érhető el.

⁸⁸ DÁVID Gyula 1991, 515–516.

György (1904–1976) volt, aki 1932 után ügyvédként Magyarországon fejtett ki fontos közéleti szerepet, a másik elnök pedig Huszár Bálint. Ugyancsak két jegyzője volt a körnek, Baló László és Czirmay Zoltán személyében. Az utóbbi fiatal korát tekintve valószínűleg Czirmay Zoltán református lelkész fia volt. A pénztáros (kincstáros) tisztséget Bartha János, míg a titkárat ismét két személy töltötte be, Benkő Ernő és Tompa Sándor (1903–1969). Az utóbbi Tompa Pufiként 1923-tól Kolozsváron, majd később Budapesten vált közkedvelt színésszé. Végül Haray Andor neve olvasható a fotó hátlapján, vagyis összesen nyolc név a tíz látható személyből. Jókai Mór munkásságát figyelembe véve, valószínűleg az ő szellemiségében alapították meg körüket, de hamarosan fel is számolódott, mert a pályakezdés elején álló fiatalok egy része elkerült a városból.⁸⁹

1921-ben az akkori polgármester, dr. Molnár Dénes ügyvéd egy színpártoló egyesület létrehozását kezdeményezte. Az alakuló ülést június 16-án tartották, és a következő év októberében meg is kapták a jóváhagyást a román Kultusz- és Művészeti Minisztériumtól. Elnöknek dr. Molnár Dénest, titkárnak pedig Kovács J. Istvánt, a *Székely Hirlap* felelős szerkesztőjét és kiadóját választották. Az egyesületet *Kézdivásárhely város és Vidéke Színpártoló Egyesület* néven jegyezték be. Az alapszabály értelmében a kézdi és orbai járások községei is csatlakozhattak az együlethez, melynek célja „a színművészet és színműirodalom támogatása, művészek nevelése, az érdeklődésnek a színház mint közművelődési intézmény iránti felkeltése és a színházlátogatásnak egy olyan alap létesítése útján való megkönnyítése, amelynek jövedelme ezen célt szolgálja. Az alapjövövedelme egy évenként megtartandó nyilvános előadásból származik”. A célok elérését a következő módon kívánták megvalósítani: (1) bérleteket és tagokat gyűjtenek; (2) engedélyezik a bérleti díjak részletekben való törlesztését; (3) a bérleti és tagsági díjak összegének és adományoknak időközi kamaiból alapot létesítenek az egyesület által választott igazgató, illetve a színtársulat segélyezésére; (4) az igazgatóval egyetértésben megállapítják a helyárat; (5) gyakorolják a kerület választmánya és az igazgató között létrejött szerződésben előírt jogokat; (6) legalább egy taggal képviseltetik magukat a kerület választmányi ülésein; (7) minden rendelkezésre álló eszközzel elősegítik a műkedvelő társulatok céljait; (8) a színpad részére felszereléseket és díszeket szereznek.⁹⁰

Még az egyesület hivatalos bejegyzése előtt, 1922. május 7-én Dávid Dezső kereskedő a *Színpártoló Egyesület* égisze alatt megalakította a *Műkedvelő Társaságot*, melybe mintegy 50 tag jelentkezett.⁹¹ A tagság toborzása azért nem volt nehéz, mert a *Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társasága* és az *Iparos Ifjúsági Egyesület* keretében már 1912-ben is felmerült egy hasonló társaság megalakítása.⁹² A Dávid Dezső által alakított társaság 1922 első félévében három előadással lépett fel a kézdivásárhelyi közönség előtt, év végéig ezeket még kiegészítette másik két darabbal. Ebből arra következtettek, hogy már korábban is összejárt a társaság, csak a háborús évek miatt nem halhattak magukról.

1922-ben Dávid Dezső kereskedő szervezői és rendezői munkáját segítette a társaság igazgatója, Fodor János, valamint Száva Nusi, Teleki Vilma, Jancsó Géza, Tompa Sándor (Pufi), Kanabé Sándor, Lengyel János, Kádár Sándor, Péntes Karola, Mágóri István, Zakariás Zaki, Török Tivadar, Rác Károly, Hoffmann Lukács, Pokorny László, Hász Sándor és felesége, Balogh Margitka, Pataki Miklós, Deák Ferenc és az énekes özv. Jencsevicsné Pataki Ilonka.⁹³ 1925. szeptember 12-én Mezei Kálmán nyugalmazott színigazgató 40 éves jubileuma alkalmából a *Jósi* című darabot adta elő a műkedvelő társaság, a korábbiakhoz képest nagyobb sikerrel. A női szerepekben Kovács J. Istvánné, Benkő Aranka, Tóth Gyöngyi, Bartha Teréz, Serester Piroška, Paál Anuska és a főszerepet játszó Weinberger Ibolya lépett fel. A műkedvelők férfi tagjai közül Mezei Kálmán színigazgató, Vargha Lajos, Dávid Dezső, Zakariás Zaki, Benkő Lázár, Tompa Sándor, ifj. Molnár Dénes és Paál Ernő szerepeltek.⁹⁴

A műkedvelők minden odaadása ellenére a közönség csak kis számban jelent meg az előadásokon, amit a *Székely Ujság* következetesen meg is említ. Az előadott színdarabokban és kabaréjelenetekben az újság szerint jól alakítottak a szereplők, de – valószínűleg az érdektelenség miatt – 1927. végére a Színpártoló Egyesület „csendesén elaludt”. 1928. január 7-én mozgalom indult az egyesület újraélesztésére, illetve teljes újraszervezésére.⁹⁵ Mielőtt bármit is tettek volna, kormányrendelet született arra vonatkozóan, hogy a kisebbségi kulturális egyesületek és a különböző műkedvelő társulatok előzetes miniszteri engedély nélkül nem tarthatnak színjátékokat és műsoros előadásokat.⁹⁶ A rendelet egy időre leállította a szervezkedést, de ennek felszabadítása után 1933 januárjában Dávid Dezső kereskedő kezdeményezésére

⁸⁹ A *Székely Ujság*ban a későbbiekben sem találtam a körre való hivatkozást, Bodor György és Tompa Sándor távozása is elősegítette a megszűnését.

⁹⁰ *Székely Ujság*, 1922. október 19. és 22.

⁹¹ Uo., 1922. április 30. és május 7.

⁹² Uo., 1912. március 7.

⁹³ Uo., 1922. július 13., szeptember 17. és október 22.

⁹⁴ Uo., 1925. szeptember 20.

⁹⁵ Uo., 1928. január 8.

⁹⁶ Uo., 1928. május 13.

a Kaszinó, a Kereskedők Köre és a Vegyes Ipartársulat küldötteiből megalakították a *Egyesületek Színpartoló Bizottságát*, azzal a céllal, hogy felkarolják a magyar színészetet.⁹⁷ 1935-ben az egyesület elnöke dr. Ika-falvi Diénes Ödön volt.⁹⁸

Az impériumváltás a város zenei életében is változást hozott. A már korábban említett *Zene-önképzőkör* a 20. század elején már nem hallatott magáról, melynek okai még nem ismertek. Ennek ellenére nyilvános zenei élet volt a városban, mert a Kaszinó, a *Jótevény Nőegylet*, a Tűzoltó Egyesület és mondhatni mindenik egyesület mulatsága zenés műsorral kezdődött. 1919-ben Molnár Dénes polgármester támogatásával dr. Dávid István kezdte el egy műkedvelő vegyes zenekar felállítását. A januári felhívás szerint „5 első, 3 második hegedű, 2 brácsa, 2 cselló, 2 gordon, 1 fuvola, 1 pikoló, 2 klarinét, 1 szárnykürt, 1 vadászkürt, 1 tuba vagy bombardon, végül 1 pergő-dob, nagy dob, cintányér és triangulum kezelő” zenészt kerestek. A felhívás sikerrel járt, mert áprilisig a város fiataljai közül mintegy 25-en jelentkeztek a zenekarba és jártak a próbákra.⁹⁹ Mindez azt támasztja alá, hogy a kézdívsárhelyi társadalomban fontos volt a hangszerismeret, egyébként ilyen rövid idő alatt nem lehetett volna életre hívni a zenekart, miközben azzal egyidőben az Önkéntes Tűzoltó Egyesület zenekara is működött.

1922. április 26-án dr. Dávid István, Borbáth Béla és dr. Molnár Dénes felhívást intézett Kézdívsárhely dalkedvelő közönségéhez, melyben arra kérték az érdekelteket, hogy jelentkezzenek egy magyar dalárda alakításához. A magyar dalárdát szervezett egyesületi formában kívánták megalakítani, hogy a magyar kultúra fejlesztését szolgálhassák vele, ám a felhívásra május közepéig csupán 22 férfi jelentkezett. Szeptemberig a jelentkezők száma elérte már az 57-et. Érdekes, hogy kizárólag férfiak jelentkeztek, holott a felhívás a nőknek is szólt. A *Magyar Dalárda* alakuló ülését 1922. szeptember 15-én tartották meg, a református egyházközség gyűléstermében. Elnök lett Benkő Ernő, alelnök dr. Gyöngyössi István, karvezető dr. Dávid István, ügyész dr. Molnár Dénes, titkár dr. Jénáki Ferenc, jegyző Benkő Sándor tanító, pénztáros Bothár L. Vilmos, ellenőrök Lengyel Károly és Jancsó Endre, gondnok pedig dr. Nyáguly Béla. A választmányba György Károly szabó, Lukács Viktor bádogos, Marthy Lajos tanár, Neumann Ernő, Czirmay Árpád, dr. K. Kovács István, Paál Lajos református lelkész, Oláh István, Weinberger József,

Borbáth János kerültek, míg Szabó Gyula és Szabó Ferenc pótagok lettek. A próbákat hetente kedden és csütörtökön este 8–10-ig tartották.¹⁰⁰

Az 1930-as évek második felében is változatlan maradt Kézdívsárhely zenei élete. A késő ősztől tavaszig tartó tea- és kötőestéken, bálokon mindig jelen voltak a zenész-műsoros előadások, de a fent említett műkedvelő egyesületekről már nem írnak az újságok. Erre a választ csak a további rendszeres kutatás adhatja meg.

2.3. Az iparosok és kereskedők egyesületei

Az alább említésre kerülő egyesületek, a létrehozó társadalmi csoportokat tekintve első látásra gazdasági jellegűeknek tűnhetnek, ennek ellenére tevékenységi területüket tekintve kizárólag a társas és a művelődési egyesületek sorába tartoznak.

A kézdívsárhelyi céhek ipartársulatává való átalakulása 1878-ban zárult le.¹⁰¹ Ha az idősebb mesterek nem is, de a fiatalabb generáció belátta, hogy a fenmaradáshoz nem elegendő a mesterség ismerete és a jól elvégzett minőségi munka. Ahhoz, hogy haladni tudjanak a korrallal, a fiatalságnak elsősorban tanulási lehetőséget kellett biztosítani, hogy értelmes iparos polgárrá válhasson, másodsorban pedig céljaik eléréséhez érdekvédelmi szervezetek létrehozására volt szükség.¹⁰²

Az 1872-ben megszüntetett céhes rendszerre épülő helyi társadalom arra kényszerült, hogy a kor követelményeihez igazítsa magát. 1872 októberében már *Iparos szakosztályú felső népiskola* nyílt a városban, melynek elsődleges célja az iparos ifjúság taníttatása volt. 1873-tól az iskola igazgatói tisztségét Erdélyi Károlyra bízták, aki a későbbiekben Baló László, Kiss Károly, Kiss Jenő és Balázs Márton tanárnokollégáival a kézdívsárhelyi egyesületi mozgalom fontos szereplőivé váltak.¹⁰³

A 19. század hetvenes éveiben kibontakozó egyesületi élet nem kerülte el Kézdívsárhely kézműves és kereskedő rétegét sem. Az első ipartársulatok a kor követelményeinek megfelelően a céhek átalakítása révén jöttek létre az egész Székelyföldön. Ennek eredményeként Kézdívsárhelyen 13 ipartársulat alakult, 313 taggal. Ezek a társulatok, azonban a tagok számát és az anyagi eszközeiket tekintve kevesen voltak ahhoz, hogy lépést tarthassanak a korrallal. Ezt az is nehezítette, hogy nem tudtak elszakadni korábbi, régi céhes hagyományaitól. A céhes mesterségeken kívül dolgozó nagyszámú iparosnak a társulati szer-

⁹⁷ *A Kézdívsárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve*, V. (1932–1948), 26.

⁹⁸ *Székely Ujság*, 1935. január 20.

⁹⁹ Uo., 1919. január 10., április 20. és június 19.

¹⁰⁰ *Székely Ujság*, 1922. április 27., május 18., szeptember 14. és 17.

¹⁰¹ NAGY Elek, ifj. 1899, 175.

¹⁰² BUZOGÁNY Áron 1877, 70.

¹⁰³ MÁLIK József és társai 1899, 343.

veződéstől való távolmaradása is gátolta a fejlődést. Kitűnt, hogy ez a társadalmi réteg nem kívánt változtatni a korábbi életmódján. Ezt a hozzáállást számos negatív kritika is érte az iparosítást pártolók részéről. Többek között azt nehezményezték, hogy az iparosok nem látják be azt a tényt, hogy már nem elegendő csupán előállítani a terméket, mivel megfelelő kereskedelmi ismeretek nélkül nem lesznek képesek értékesíteni azt. Ezek elsajátítását pedig a kézművesek oktatási rendszerének megváltoztatásával és a különböző társulások adta lehetőségekkel kívánták elérni.¹⁰⁴

Az 1870-es évek végén nemcsak az iparosoknak, de a kereskedőknek sem voltak még olyan társulatai, amelyek képesek lettek volna a tagságban rejlő potenciális gazdasági és anyagi erőt kihasználni. Nagyobb városokban, de Kézdivásárhelyen is alakultak ugyan *Kereskedő Társulatok*, de ezek sem voltak olyan helyzetben, hogy a szerény jótékonykodáson kívül eyeget tudtak volna tenni.¹⁰⁵

Kézdivásárhelyen elsőként a kereskedő ifjúság mozdult meg. Az Erdélyi Károly által alapított és szerkesztett helyi újságban közzétett értesítés szerint a kézdivásárhelyi kereskedő ifjúság 1880. január 31-re olyan zártkörű táncestélyt szervezett, melynek bevételét a Kézdivásárhelyen felállítandó kereskedelmi iskola javára kívánták felajánlani. A későbbi híradás már arról szól, hogy a sikeres estély tiszta jövedelmét, vagyis 40 Ft 63 krajcárt tettek le a helyi kereskedő ipartársulat kasszájába a létesítendő új iskola alapítójának gyarapítására. A *Kereskedő Ipartársulat* akkori elnöke Csiszár Mihály kereskedő volt.¹⁰⁶ Ennél korábbi adatokat nem találtam a kereskedő ifjúság társulatára, ezért feltételezhetően az 1870-es évek végén alakulhatott. Ezt támasztja alá az is, hogy Kozma Ferenc 1877-ben megjelent munkájában még nem tett említést róla. A létesítendő kereskedelmi iskola is csak a jószándékú tervek szintjén maradhatott, mert erre vonatkozóan a későbbiekben sem találtam adatot.

Az iparos ifjúság csak 1880 elején kezdett el szervezkedni. Ugyancsak a kézdivásárhelyi *Székely Közlöny* ad hírt arról, hogy „mások példájából okulva... a város iparos ifjúsága saját körében a műveltség terjesztése, a népnevelés előmozdítása s a társas élet fejlesztése céljából egy mozgalmat indított meg”. A kezdeményezők szándéka az volt, hogy a város összes iparos ifjúságát egy *Iparos-ifjúsági egyesületbe* fogják össze, ahol egy népkönyvtárral összekötött önképző-kört alakítanak, annak érdekében, hogy szerteágazó, a „korral lépést tartó” szellemi műveltséget szerezzenek maguknak.¹⁰⁷

A cél az volt, hogy a leendő iparos generáció minden téren képes legyen megállni a helyét és a város gazdasági előmenetelében hatékonyan tudjon részt vállalni. Az egyesület kialakításában és későbbi működtetésében jelentős szerepet vállalt az 1872-től Kézdivásárhelyen tanító M(aksai) Székely János (1849–1920). Előbb a községi (állami) elemi iskola, majd 1887-től az iparos tanonciskola igazgatójaként szoros kapcsolatban állt az iparos fiatalsággal. Az egyesület megalakulásától kezdve több éven át ő töltötte be az elnöki tisztséget, 1909 januárjában érdemei elismeréséért tiszteletbeli elnöknek választották.¹⁰⁸

Ugyancsak 1880 elején jelent meg az a felhívás is, mely az *Országos nőipar-egylet* soraiba toborozta a tagokat. Az 1870-es évek elején Budapesten alakított egyesület célja az volt, hogy szóbeli előadások és a sajtó útján oszlassa az előítéleteket, melyek a női keresetképeséget akadályozzák, valamint előmozdítsa a nők elméleti továbbképzését annak érdekében, hogy magukat önerőből tisztességesen fenntarthassák.¹⁰⁹ A felhívás Kézdivásárhelyen nem talált visszhangra, valószínűleg azért, mert az 1873-tól fennálló *Erzsébet Árvaledny-nevelő Intézet* keretén belül már működött hasonló jellegű tevékenység.

A két ifjúsági egyesület tevékenysége közel áll egymáshoz. A téli időszakban, karácsony és farsang táján, valamint a nyár folyamán legalább egyszer táncesélyeket, bálakat szerveztek. Egy-két havonta felkértek valakit a helyi tanárok, értelmiségiek közül, hogy felolvasson vagy előadást tartson az ifjúságnak különféle témakörökben. Ekkor többnyire ének és szavalat is színesítette az eseményt. A táncmulatságon összegyűlt pénzből, miután kifizették a rendezvény költségét (többnyire a teremért és a zenészeket), a tiszta jövedelmet az egyesület működésére, illetve karitatív célra fordították vissza. Mindezt az egyesület vezetői a helyi lapokban nyilvánosságra is hozták, majd pontos kimutatás formájában megköszönték az adakozóknak.

Az *Iparos Ifjúsági Egyesület* 1903. december 26-án tartott műsoros estéjén például 397 korona 48 fillér bevételből 185 korona 58 fillér tiszta jövedelem maradt. Az egyesület nevében M. Székely János igazgató és Jancsó János egyesületi titkár köszönték meg a közönségnek a megjelenést és a pártfogást. A 20. század elején az iparos ifjúság az egyesületi gyűléseket az állami iskola tornatermében tartotta, és minden alkalommal felolvasással, előadással és szavalatokkal színeszte. 1904. január 17-én az elnöki megnyitó után

¹⁰⁴ KOZMA Ferenc 1879, 314–316.; 335–336.

¹⁰⁵ Uo., 316–319.

¹⁰⁶ *Székely Közlöny*, 1880. január 18. és március 21. Csiszár Mihály az anyakönyvi adatok szerint 1903-ban már nem élt. 1846-ban már apa volt, tehát 1880-ban már hatvanas éveiben járó

kereskedő lehetett.

¹⁰⁷ Uo., 1880. március 14.

¹⁰⁸ *Székely Ujság*, 1920. május 20.; *Székely Hirlap*, 1909. február 7.

¹⁰⁹ *Székely Közlöny*, 1880. január 11.

Kelemen Gábor és Zsidó Albert szavaltak, Szabó Jenő református lelkész (költő, Szabó Dezső testvére) olvasott fel, Demeter Gyula és Elekes Lajos ének-duettet és népdalokat adott el. Május 14-én, vasárnap Kiss Károly polgári iskolai tanár, a *Kereskedő Ifjak Társaságának* alelnöke előadása után M. Székely János igazgató a nagyszámú közönségnek a szocializmus veszélyeiről beszélt. Érdekes esetként írták az helyi újságban, hogy az előadás végén egy ismeretlen fiatalember kért szót, aki a szocializmus jó oldaláról akarta meggyőzni a jelenlevőket. A felszólaló „telivér szocialista olyan izgató módon lépett fel”, hogy a jelenlévő iparos ifjúság azonnal menekülésre kényszerítette.¹¹⁰ Az 1905. február elején tartott közgyűlésen Bíró Lajos főgimnáziumi tanár az olvasás fontosságáról és az anyanyelv ápolásáról tartott előadást. A híradásból azt is megtudhatjuk, hogy az egyesület elhatározta március 15. megünneplését. Erre az alkalomra Czirmay Zoltán református lelkész, egyesületi tag készült előadással. Ezt megelőzően, március 4-én az *Iparos Ifjúsági Egyesület* kezdte a farsangi bálók sorozatát, amely a hírek szerint jó hangulatban és várokozásra felüli anyagi nyereséggel ért véget.¹¹¹

1904 februárjában a *Kereskedő ifjak Társulata* által szervezett bált a *Székegyföld* című kézdivásárhelyi lapban az „egyetlen elite-báliként” hirdették meg, melyen Bodor Lajos és Szőke István zenekara felváltva szórakoztatja majd a közönséget. 1904. március 22-én a kereskedő ifjak is szakfelolvasó estet tartottak, melyen a tagságon kívül az idősebb kereskedők is képviseltették magukat. Az előadásokat Fejér Antal kereskedő és Kiss Károly számtantanár, a társulat elnöke, valamint alelnöke tartotta. Az estélyt Nuridsány Kálmán választmányi tag szavallata zárta. A következő felolvasó estélyt a húsvéti ünnepek utánra tervezték.¹¹² A *Kézdivásárhelyi Kereskedő Ifjak Társaságának* legjelentősebb rendezvénye az évente megrendezésre kerülő Katalin-estélyt lett. A minden év november végén sorra kerülő eseményen mindig nagy számban vettek részt város polgárai. Az estélyen ének, szavallat, színi-, hangszeres vagy egyéb előadás hangzott el, mindez az újságok hírei szerint elnyerte a közönség tetszését. A 20. század első éveiben a szervezés Jánosy Dezső nevéhez kapcsolódik.¹¹³

A felolvasó és előadó estélyekre nem kértek belépődíjat, de elvárták a város érdeklődő közönségének a részvételét. Ezenkívül a hölgyek figyelmét külön felhívták az eseményre. Az *Iparos Ifjúsági Egyesület* 1905. november 12-én megtartott közgyűlésén a hagyomá-

nyos előadások mellett rendhagyó eseményre is sor került. A jelenlévő nők közül többen beléptek az egyesületbe, melynek eredményeként azonnal megalakították a már régóta tervezett iparos vegyes dalkört.¹¹⁴

A kereskedő ifjúsági egyesület életében 1909-ben változás állt be, ugyanis egybeolvadt a kereskedők ipartársulatával. Márciustól kezdődően külön-külön elkészítették az egyesületek vagyoni leltárát, majd az október 3-án tartott közgyűlésen határozatilag kimondták az egyesülést *Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társulata* név alatt. Az alakuló közgyűlésre október 17-én került sor, a *Kereskedő Ifjak Társulatának* székhelyén, Fejér Károly elnöklété mellett. Az egyesülés első lépéseként módosították az alapszabályokat, melynek egyik pontjaként az alsó kereskedelmi iskola felállítását foglalták be. A közgyűlés végül megválasztotta a tisztkart és a választmányt. Az új tisztkarba elnöknek Fejér Antalt, alelnököknek Kupán Józsefet és Bándy Istvánt, háznagynak Wertán Istvánt, titkárnak Zárug Lászlót, jegyzőnek Kézsmárki Józsefet, pénztárosnak Nagy S. Pált, könyvtárosnak Bordó Bélát, ellenőrnek Wertán Bénit, ügyésznek pedig dr. Varga Bélát tették meg. A számvizsgálók Hamar Zoltán, Nagy I. Lázár és Kovács Sándor lettek.¹¹⁵

1909-től az *Iparos Ifjúsági Egyesület*ben is történetek változások. M. Székely János igazgató-elnököt Czirmay Árpád váltotta. Tavasszal az egyesület tagjai közül néhányan az *Asszonyok bűne* című színdarabbal álltak a kézdivásárhelyi közönség elé, de a fáradozásukért járó siker a közönség hiánya miatt elmaradt. Ez év novemberében még tartottak egy táncos mulatságot, viszont ezt követően néhány évig szünet állt be az egyesület életében.¹¹⁶ Az egyesület végleges feloszlását azzal akadályozták meg, hogy 1912 februárjában néhányan újraszervezték az együletet. A korábbi elnök Czirmay Árpád lett az ügyvezető igazgató, az elnöki tisztséget pedig Tóth József vállalta el. Az újraalakult tisztkarban alelnökök lettek Borsai Gyula és Beczman József, jegyzők Barcsa Sándor és Reinitz Ármin, pénztáros Boda Béla, könyvtárosok Boda Géza és Turóczi Mózes, gazda pedig Szigeti József.¹¹⁷

Az *Iparos Ifjúsági Egyesület* újraalakulását követően a *Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társasága* átiratban kereste meg az egyesületet elnökségét, és kérték, hogy a két egyesület műkedvelő tagjaiból alakítsanak egy közös műkedvelő társaságot.¹¹⁸ Valószínűleg a közelgő háború miatt a kezdeményezésen túl nem jutottak, viszont az 1921-ben megalakult *Színpartoló Egyesület* égisze alatt 1922-ben Dávid Dezső kereskedő életre

¹¹⁰ *Székegyföld*, 1904. január 14., 31. és május 19.

¹¹¹ *Székegy Ujság*, 1905. február 9. és március 9.

¹¹² *Székegyföld*, 1904. január 28. és március 27.

¹¹³ Uo., 1904. december 4.

¹¹⁴ Uo., 1905. november 16.

¹¹⁵ *Székegy Hirlap*, 1909. március 11., október 14. és 21.

¹¹⁶ Uo., 1909. február 27. és november 14.

¹¹⁷ Uo., 1912. február 22.

¹¹⁸ Uo., 1912. március 7.

hívta a kézdivásárhelyi *Műkedvelő Társaságot*. A *Színpártoló Egyesületről* és a *Műkedvelő Társaságról* a művelődési egyesületek keretében már részletesen írtam.

1912 novemberében a kereskedők egyesülete rendkívüli közgyűlés keretében alapszabályt módosított, és ezzel együtt a *Kereskedők és Kereskedő Ifjak Olvasóköre* nevet vette fel.¹¹⁹ A későbbiekben azonban nem használta az olvasókör megnevezést, ugyanis folyamatosan társulat néven jelenik meg az újságokban. 1915-ben az elnök továbbra is Fejér Antal volt, de néhány tisztségben történt változás. Kézsmárki József jegyzőt Kovács J. István lapszerkesztő váltotta. Császár Lukács pénztáros időközben bevonult katonának, így helyébe Bándy Imre lépett, de az ő hadba vonulása miatt Wertán Istvánt, a korábbi háznagyot kérték fel a tisztségre. A háború az egyesület életét is megnehezítette. A tagság közül sokan hadba vonultak, miközben az itthon maradtakat az egyesület igyekezett felkarolni. A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara irányításával megalakították a helyi segélyező bizottságot a város kereskedői és iparosai számára, de a beígért állami támogatásra várni kellett. A bizottságban Fejér Antal kamarai tag és elnök, Bándy István, Csiszár Pál, Jancsó F. Lajos, ifj. Dávid Antal és Kovács J. István látták el a feladatokat. A már korábban beindított kereskedő tanonciskolát is csak áldozatos munkával tudták fenntartani, miközben abban reménykedtek, hogy a háború végeztével az állam majd átveszi azt a társulattól. Id. Dávid Antal kereskedőt viszont munkásságáért a korabeli hatalom csakhamar kereskedelmi tanácsosi címmel tüntette ki.¹²⁰

Az impériumváltás az iparos és kereskedő körökben is érezte hatását. A lapokban továbbra is gyakori téma maradt az ipar fejlesztése és az iparos osztály műveltségének felkarolása, de az *Iparos Ifjúsági Egyesületről* már alig írnak. Valószínűleg azért kerültek háttérbe, mert az 1920-as évek elején a *Vegyes Ipartársulat* átalakítására fektették a hangsúlyt. A már 1910-ben is működő ipartársulat 1922. május 21-én alakult újra. A *Vegyes Ipartársulat Önművelődési és Segély Egylet* részben az ifjúsági egyesület által is képviselt törekvéseket vállalta fel, de anyagi lehetőségeihez mérten a tagok támogatását is feladatának tekintette. Az alapszabály értelmében az anyagi támogatás egy segélypénztár felállításában állt, amely temetkezési segélyben részesítette a tagokat. A segélyegyletbe Lázár János fodrásznál, az egyesület akkori pénztárosánál lehetett bejelentkezni.¹²¹ Egy akkor készült csoportkép alapján az egyesület tisztviselői és

a választmányi tagok összesen 30-an voltak. Az egyesület elnöki tisztségét, a már 1910-ben is ezt a tisztséget betöltő Lukács József kovácsmesterre bízták,¹²² míg a titkárit Kirizs Sándor töltötte be.

A korábbi *Vegyes Ipartársulat*nak 1922 januárjában mindössze 27 tagja volt, de az átalakított társulatba már az első évben 201 tagot tartottak nyilván. Az 1923-as év végére a tagok száma elérte a 350-et, míg a temetkezési segélyegyletbe több mint 400-an álltak be. Ugyanakkor az egyesület könyvtára is annyira gyarapodott, hogy a nagyszámú tagságot is el lehetett látni könyvekkel. Az 1924. január 27-én tartott tisztújító közgyűlésen az egyesület felvirágzásáért végzett önzetlen munkájukért tiszteletbeli tagokká fogadták Dima Miklós görögkeleti lelkészt, dr. Szilveszter Ferenc főgimnáziumi tanárt és Kovács J. István hírlapírót. Az újonnan megválasztott tisztikarba Lukács Józsefet választották vissza társulati elnöknek. Kirizs Sándor úgyszintén megőrizte titkári funkcióját, de egyben megbízták a temetkezési segélyegylet elnöki teendőivel. Az alelnöki tisztséget a társulatnál Lukács Viktor, a segélyegyletnél pedig Ráduly Ferenc kapta meg. A hasonlóan megosztott további tisztségek és a választmányi tagok megválasztása után a társulat frissen megválasztott vezetősége a társulati zászló alatt tette le az esküt.¹²³

A *Vegyes Ipartársulat* és a mellette működő temetkezési segélyegylet tagsága folyamatosan nőtt. 1927 végére már több mint 700 tagja volt. Tevékenysége elsősorban az iparosok érdekvédelmében és a temetkezési segélyegylet működtetésére korlátozódott, illetve mindezt igyekeztek kiterjeszteni Kézdivásárhely környékére is.¹²⁴ Társulatként azonban a város művelődési életében alig hallatott magáról. Csupán egy újsághírt találtam 1935-ből, melyben arról számolnak be, hogy 1934. december 27-én az ipartestület emeleti termeiben jól sikerült teaestet tartottak. A *jazz-band* muzsika mellett a közönség hajnalig vidáman táncolt, miközben Szotyori Irmuska népdalokat énekelt, Zöld Koszti pedig szájharmonikával szórakoztatta a jelenlévőket.¹²⁵

A kereskedők társasága a háborút követően a korábbi hagyományok felújításába kezdett. A több éves kimaradás után 1919-ben és 1920-ban is megrendezték novemberben a műsoros Katalin-estet, melyen mindkét alkalommal nagyszámú közönség vett részt, és jelen volt a város számos előkelősége is. Időnként a nyári időszakban is szerveztek különféle mulatságokat.¹²⁶ Miután az 1920-as évek végén meg-

¹¹⁹ Uo., 1912. november 19.

¹²⁰ *Székely Újság*, 1915. január 12., május 18. és október 10.

¹²¹ Uo., 1922. május 28. és június 1.

¹²² Uo., 1935. július 7.

¹²³ Uo., 1924. január 31.

¹²⁴ Uo., 1928. március 25. és április 8.

¹²⁵ Uo., 1935. január 1.

¹²⁶ Uo., 1919. november 27., 1920. december 10., 1924. július 10. és november 23., 1925. december 6.

szigorították a tömeges rendezvények tartását, a kereskedők is szűkebb körű teasteget szerveztek a főtérsi székházukban, melyek továbbra is nagy sikernek örvendtek.¹²⁷

1922-től kezdődően az új kormány gazdasági szigorításai a kereskedő osztálynak is gondokat okoztak. A 100%-os pótdadó kivetése elégedetlenséget váltott ki a helyi kereskedők körében is, akik az iparosokkal együtt tiltakozó memorandumot nyújtottak be a kormányhoz.¹²⁸ Az évről-évre súlyosbodó gazdasági válság a kereskedők körének érdekvédelmi szerepnövekedésével járt, ami miatt kevesebb időt és energiát tudtak a művelődési életre fordítani. Dávid Antal, aki 1928–1931 között a társaság elnöke volt, februárban egészségi okokra hivatkozva lemondott tisztségéről. Helyére Dávid Dezsőnek szavazott bizalmat a társaság. Ugyanakkor a tisztikarba alelnököknek Bene Albertet és Ugray Lajost, titkárnak pedig ifj. Bándy Istvánt választotta a tagság.¹²⁹ A következő kilenc évben jelentősebb változás nem történt a kereskedők körének tisztikarát illetően. Az egyesületre nehezedő teher azonban fokozatosan nőtt, elsősorban a Nyugat-Európában kitört háború és az egyre elviselhetetlenebb gazdasági válság miatt.¹³⁰ A nehézségeken a második bécsi döntés sem javított. 1942-ben Dávid Dezső elfoglaltságára való hivatkozással lemondott az elnöki tisztségről, helyébe Szabó Kálmán kereskedőt választották.¹³¹

A iparos és kereskedő egyesületek elsősorban a kézdivásárhelyi középosztály számára voltak fontos érdekvédelmi és művelődési tényezők. Az 1918 előtti időkben ők képviselték és terjesztették a kor haladó eszméit, melyekhez a hagyományaihoz ragaszkodó többségi kézdivásárhelyi lakosság egy jelentős része is csatlakozott. A két világháború nehézségei között is jelentős lelki, erkölcsi és anyagi támaszt jelentettek a város társadalmának. A második világháborút követő új rendszerben egyesületi kereteiket elveszítették, de mesterségüket több-kevesebb átszervezéssel folytathatták, ami továbbra is megbecsülést jelentett a számukra.

2.4. Az EMKE kézdivásárhelyi választmánya

Az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület* (EMKE) 1885. május 21-én, Tisza Kálmán miniszterelnök jóváhagyásával kezdte meg működését Kolozsváron.¹³² Kézdivásárhelyen már abban az évben megalakították a helyi fiókszervezetét, melynek

elnökévé Molnár Józsiást választották.¹³³ 1904-ben arról ír a *Székelyföld*, hogy Kézdivásárhely intelligens társadalmának régi óhaja teljesül azáltal, hogy végre *kebelében* láthatja vendégül az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületet*. Korábban alkalmas hely hiányában nem tarthattak EMKE-közyűlést a városban, de a Vigadó felépítésével végre erre is sor került. 1904. március 8-án az akkori polgármester, dr. Török Andor elnökletével egy szűkkörű társaság nagy lelkesedéssel határozta el az egyesület vendégül látását. A hivatalos meghívót a városi önkormányzat nevében kívánták kiküldeni, illetve szándékukban állt egy nagyobb rendezőbizottságot létrehozni.¹³⁴

Az EMKE-re való igény Kézdivásárhelyen 1920 után felértékelődött. A *Székely Ujság*ban egy kis ablakban következetesen megjelent a felhívás, hogy: „Aki magyarnak vallja magát, lépjen be az Emke kötelékébe”.¹³⁵ Egy olyan, úgynevezett EMKE-mozgalom indult el, mely az impériumváltás utáni, az anyaországtól elszakított erdélyi magyarság kulturális alapon való intézményesítését tűzte ki célul, mert „a fajt életképesen fenntartani, erősíteni csak a kultúra fegyvereivel lehet”.¹³⁶ A magyarság megmozdulására válaszként a román hatóság 1920 decemberében betiltott minden gyűlést és jótékony célú gyűjtést, illetve előzetes engedélyhez kötötte azok megszervezését.¹³⁷

A sok akadályoztatás ellenére 1922. december 20-án megalakult az EMKE kézdivásárhelyi választmánya. Az alakuló közgyűlést központi megbízásra dr. Török Andor és dr. Ikafalvi Diénes Ödön hívta össze, és a Kaszinó helyiségében tartották meg. A szervezetnek ekkor mintegy 150 tagja volt a városban, akik közül az újság név szerint is megemlíti 28 személyt. A közgyűlésen jelen volt a hatóság küldöttje is, Olariu Áron rendőrbiztos személyében. A jelenlévőknek elsőként arról kellett dönteniük, hogy helyi vagy vidéki szervezetként, illetve választmányként alakuljanak-e meg. Török Andor a döntés meghozatala előtt hangsúlyozta, hogy nem egy új egyesület alakításáról van szó, hanem ez csupán életre keltése annak az egyesületnek, mely az utóbbi időben csak szünetelt, nem pedig megszűnt. Végül a közgyűlés a helyi választmány megalakítása mellett foglalt állást. A jelenlévők a továbbiakba a tisztikart választották meg: elnök lett dr. Török Andor, ügyvezető alelnök dr. Ikafalvi Diénes Ödön, alelnök Paál Lajos, titkár dr. Dávid István, helyettes titkár Kovács J. István, pénztáros dr. Nyáguly Béla, és ellenőrökké

¹²⁷ Uo., 1930. december 7.

¹²⁸ Uo., 1922. május 7.

¹²⁹ Uo., 1931. március 1. és november 8.

¹³⁰ Uo., 1940. május 12. és 18.

¹³¹ Uo., 1942. március 22. Az újság szerint Dávid Dezső a tagság érdektelensége miatt döntött a lemondás mellett. Lásd még: Uo., 1942. április 26.

¹³² GAÁL György 1995, 2–3.

¹³³ MOLNÁR Emil 1903, 12; INCZE László 2004, 226.

¹³⁴ *Székelyföld*, 1904. március 10.

¹³⁵ *Székely Ujság*, 1920. október 21.

¹³⁶ Uo., 1920. október 10., november 11., december 5.

¹³⁷ Uo., 1920. december 25.

választották Benkő Ernőt, Lukács Lászlót, valamint Miklós Balázst.¹³⁸

1928 januárjában a tagság számát az asztalos ipartársulat is gyarapította, mely 500 lejes adományával testületileg belépett az EMKÉ-be.¹³⁹ Az 1930-as években a kézdivásárhelyi választmány a többi egyesülettel együtt a magyar nemzeti öntudat erősítésében vállalt cselekvő szerepet. Erre elsősorban azért volt szükség, mert ezekben az években a hatalom egyre több szigorítást vezetett be a magyar nemzeti kisebbség kulturális megnyilvánulásainak, eseményeinek és terveinek visszaszorítására. Ugyanakkor a helyi román értelmiség és hivatali réteg is egyesületbe tömörült, amely a számukra fontos helyi, etnikai és nemzeti identitástudat erősítését tűzte ki célul.

2.5. Az ASTRA kézdivásárhelyi fiókszervezete

Az 1928. január 26-án megtartott polgármester-választáskor Kézdivásárhelynek román polgármestere lett Nastasi Cornel személyében, aki K. Kovács Istvánt győzte le két szavazattal. A választás eredményének kihirdetése után a prefektus felkérte az új polgármestert, hogy végérvényesen orvosolja a hivatalnokok között kialakult ellentéteket, és állítsa helyre a belső békét, majd lásson hozzá a várost érdeklő ügyek előmozdításához.¹⁴⁰

A román polgármester személye jelen esetben annyiban fontos, hogy az ő támogatásával dr. Bidu Valer, a kórház igazgató-főorvosa Kézdivásárhelyen is megalakította az ASTRA fiókszervezetét. A város román lakossága nem volt számottevő, de a helységbe bekerült értelmiségiek és hivatalnokok 1931. november 22-én megtartották az első önálló kultúrestjüket. Elsőként egy Ganea nevű gimnáziumi tanár tartott felolvasást Liviu Rebreanu íróról és két kiválasztott regényéből. Utána Dima Ioan iskolai igazgató tartott humoros előadást, amit dr. Bidu Valer visszaemlékezése követett, aki egy öt évvel korábban elhunyt román orvosprofesszorról beszélt. Dabu Gheorghe énekszámjai és Leu V. hegedűjátéka zárta az eseményt. Az elnök búcsúzóul elmondta, hogy ezután minden vasárnap rendeznek ehhez hasonló összejöveteleket.¹⁴¹

A később megjelenő lapszámokban a helyi magyar sajtó nem közölt hírt arra vonatkozóan, hogy tartottak-e még hasonló rendezvényt. A következő híradás 1932. december 1-jén arról szól, hogy az ASTRA szezont nyitó összejövetelt tartott, ahol a szónokok az egyesülés jelentőségét fejtegették, dr. Bidu Valer

Erdélyről beszélt, míg Nastasi Cornel polgármester Bukovináról érkezett. A *Szekely Ujság* a következőt írta az eseménnyel kapcsolatosan: „szó esett a revízió kérdéséről, azonban a felszólalások higgadt mederben folytak le. Este a Vigadó alsó termében társas vacsora volt minden incidens nélkül”.¹⁴²

1933-ban már egyre gyakoribbak a románság összejövetelei. Január 16-án dr. Suciú Sibianu Mircea tartott előadást a városháza nagytermében, március 14-én pedig Goga-estet szerveztek. Május 28-án az egész országban revizionizmus elleni tüntetések voltak, így az ASTRA vezetése Kézdivásárhelyen is utcai tüntetést szervezett. A főtéren felállított emelvényről dr. Bidu Valer kórházi-főorvos, Dima Ioan állami elemi iskola igazgató, Cosma Romulus városi főjegyző, Popescu számvevő és Georgescu nyugalmazott kapitány a határok sértetlenségéről beszélt. A fátylós felvonulást követően az ASTRA ünnepélyen dr. Bidu Valer a Iorga-féle székelység-elméletéről beszélt. November 12-től ismét megkezdte az egyesület a kultúrafejlesztő és ismertető előadásait a városháza nagytermében. Ugyanitt december 3-án teaestre hívták a közönséget, mely az újság szerint előreláthatóan nagy számban fog részt venni.¹⁴³

A kézdivásárhelyi EMKE választmánya és az ASTRA közötti feszültségről nincs tudomásom.

3. Humanitárius és betegsegélyező egyesületek

A 19. század folyamán kialakuló szegényügyi intézményrendszer legfontosabb tartópillérei azok az egyesületek voltak, melyek a szegénység és az ezzel járó, rossz körülmények közt élő társadalmi rétegek felkarolását tűzték ki célként. Az árvák és a munkaképtelen öregek támogatásán túl például a fiatalok bűnözés visszaszorítására is alakultak egyesületek. Az egészségügyi ellátás is humanitárius tevékenységként fogható fel, viszont a korszerű betegellátás megteremtése már nem csak a szegényebb réteg támogatására jött létre. A *humánus* gondolkodáson, a közjótékonyágon és a társadalmi egyesülésen alapuló munka jellemezte a korszak tehetősebb társadalmi rétegét, és ennek elsősorban a nők voltak a zászlóvivői.

Az erdélyi szász társadalomban az asszonyegyletek városi közösségekben már a 19. század elején megjelentek, de a század második felében már faluhelyeken is működtek. 1886-ban Teutsch püspök kezdeményezésére széles körben elterjedtek, és általában a helyi lutheránus lelkész felesége vagy a tanítóné vezette.

¹³⁸ Uo., 1922. december 21.

¹³⁹ Uo., 1928. január 8.

¹⁴⁰ Uo., 1928. január 29. és február 5. A 19 helyi tanácsosból 10-en Nastasi Cornelra, 8-an pedig dr. K. Kovács Istvánra szavaztak, egy szavazat érvénytelen volt, mert üres cédulával szavaztak.

¹⁴¹ Uo., 1931. november 29.

¹⁴² Uo., 1932. december 4.

¹⁴³ Uo., 1933. január 15., március 13., június 4., november 12. és december 3.

A kezdetben erős egyházi befolyás alatt álló asszonyegyletek célja az egyházi élet elősegítése, a szegények, árvák és betegek megsegítése volt. Ugyanakkor fontosnak tartották az iskolák, árvaházak, menhelyek, óvodák, népkonyhák és betegápoló intézetek létesítését. A kiváló iskolai eredményeket elért lányok továbbtaníttatásával a lányoktatást mozdították elő, de a népkönyvtárak létesítése is a női társadalom művelődési szintjének fokozatos emelését segítette elő. Önművelés céljából összejöveteleiken irodalmi műveket olvastak fel, verseket és színdarabokat tanultak, stb. A működésüket és karitatív tevékenységüket elsősorban tagdíjából és saját készítésű kézimunkák értékesítéséből finanszírozták, de alkalmanként különböző gyűjtéseket is szerveztek. Az asszonyegyletek a 19. század folyamán szervesen illeszkedtek be a férfiak irányította szász társadalomba, melynek következtében fokozatosan átrendeződtek a férfiak és asszonyok közötti viszonyok, ez pedig a falusi közösségekben is felgyorsította a polgárosodás folyamatát.¹⁴⁴ A magyar városi és a szász falusi nőegyletek hatására Kézdivásárhelyen is csakhamar sajátos nőmozgalom bontakozott ki.

3.1. Kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet

A 19. században kibontakozó nőmozgalom hatására a kor helyi nagyszonyjai mint báró Szentkereszty Stephanie, özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília, Székely Jánosné Imre Sarolta, gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina és még sok nőtársuk megfelelő érzékenységgel tapintottak rá a helyi társadalom égető, szociális problémáira. Kezdeményezésükre a hatóság támogatásával árvaházat, öregeknek menedékházat és kórházat létesítettek Kézdivásárhelyen.¹⁴⁵

A dolgozatban nem célozom az említett létesítmények kimerítő bemutatása, tekintettel arra, hogy a helyi hatóság, a vármegye és később az állam által is támogatott intézményként működtek, így kimerítő bemutatásuk egy következő tanulmány témája lehet. A helyi társadalom karitatív jellegű adakozása és szándéka azonban elsősorban a „három humánus intézet”¹⁴⁶ keretében bontakozott ki és nyilvánult meg, éppen ezért nem lehet teljesen eltekinteni sem tőlük. Ugyanakkor az intézmények maguk is adakozásból alakult társasági formában jöttek létre és működtek kezdetben.

A kézdivásárhelyi szociális és egészségügyi intézményrendszer megalakítása a zágoni származású báró

Szentkereszty Stephanie (1842–1906) nevéhez kapcsolódik. A korabeli Nyugat-Európát megjárt, arisztokrata származású nő hazatérve Zágonba, 1871. szeptember 21-én a vármegyében elsőként alakított nőegyletet: a *Zágoni Nőegyesületet*. Az összefogás eredményeként rövid idő alatt számba vették az árvákat, a szegényeket és az orvosi kezelésre szorulókat, majd a jószívű adományokból támogatásban részesítették őket.¹⁴⁷

A siker láttán a bárónő Kézdivásárhelyre és Sepsiszentgyörgyre is kiterjedő munkába kezdett. A Szentkereszty Stephanie által kezdeményezett első két intézmény Kézdivásárhelyen a *Háromszéki Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet* és a nevét viselő *Stephanie Menház* volt. A bárónő kezdeményezését a helyi hatóságok is támogatták, ugyanis egy 1871-ben megjelent községi törvény kötelezővé tette a helyhatóságoknak, hogy gondoskodjanak az illetőség szerint hozzájuk tartozó szegényekről.¹⁴⁸

1872. október 9-én a kézdi- és az orbaiszéki asszonyok támogatásával megalakították a leendő leányárvaház ideiglenes választmányát. Ezzel egyidőben a sepsiszentgyörgyi és erdővidéki asszonyok is hasonló mozgalomba kezdtek báró Szentkereszty Zsigmondné Haller Anna grófnő vezetésével. 1873. augusztus 5-én Maksán találkoztak a két *tábor* asszonyai, akik azért gyűltek ott össze, hogy a létesítendő árvaház helyét eldöntsék. Szentkereszty Stephanie és a mellette álló nagyszámú felsőháromszéki asszony elérte azt, hogy Kézdivásárhelyen létesüljön az új árvaház. A döntést elősegítette az is, hogy a kézdivásárhelyi tanács épületet és tűzfát adott a célra. Ezek után 1873. október 12-én az első tíz árva lány számára az egykori őrnagyi lakban megnyílt az árvaház.¹⁴⁹ Négy évi működés alatt az árvák száma 25-re növekedett, és annyira fejlődött az árvaház, hogy 1877-ben a belügyminisztérium önálló intézménnyé alakította azt *Háromszéki Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet* néven. Az intézet igazgatóságát Kovács Etelka kisasszony vezette, mellette az *árvaanya háztartási* dolgokat pedig édesanyja, özv. Kovács Lajosné végezte. A pénzügyekkel Baló László foglalkozott. Az intézet egy öt osztályos iskolát is működtetett, ahol elemi iskolának megfelelő oktatásban részesültek a lányok, mellette pedig olyan munkára tanították őket, amely az intézetből való távozás után rendes és becsületes megélhetést biztosíthatott számukra.¹⁵⁰ 1879-ben Hankó Lászlóné Kovács Lotti és Pap Andrásné Nagy

¹⁴⁴ POZSONY Ferenc 1997, 72–76.

¹⁴⁵ INCZE László 2004, 228; POZSONY Ferenc 2009, 133; DIMÉNY Atrila 2010, 452.

¹⁴⁶ A helyi újságok többnyire így írnak róluk, illetve a választmányi üléseket és közgyűléseket is többnyire egy nap tartották.

¹⁴⁷ MÁLIK József és társai 1899, 375; *Székely Ujság*, 1931. február 8.

¹⁴⁸ PÁL Judit 2003, 397.

¹⁴⁹ MÁLIK József és társai 1899, 360–361; *Székely Ujság*, 1931. február 8.; PÁL Judit 2003, 398–399; INCZE László 2007, 115.

¹⁵⁰ *Nemere*, 1878. november 18.; ERDÉLYI Károly 1887, 7–21; MÁLIK József és társai. 1899, 361.

Karolina másodelnökök is segítették az árvaház működését.¹⁵¹ 1886-tól Szentkereszty Stephanie végleges otthonául az árvaházat választotta, így közvetlenül irányíthatta azt.¹⁵²

1899-ben a kor jeles és tehetős személyei mellett az elnöki tisztséget báró Szentkereszty Stephanie töltötte be, az iskolaszék Székely János református lelkész elnöklete alatt működött, az intézet igazgatója pedig Nagy Károly volt.¹⁵³ 1902-ben az elnöki tisztséget már gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina vette át, aki egészen a második világháború végéig látta el ezt a tisztséget. Az 1880-tól funkcióban lévő Nagy Károly igazgatót a húszas évek elején Balogh Katalin váltotta, aki az 1940-es években még funkcióban volt.¹⁵⁴

Az árvaház sikerét látva, Szentkereszty Stephanie 1874. augusztus 21-én a kézdivásárhelyi képviselőtestületet azzal a javaslattal kereste meg, hogy a várossal közösen hozzanak létre egy menedékházat a munkaképtelen szegény öregek számára. A kezdeményezés támogatásra talált, mert az ügy mellé állt többek között Szócs József polgármester, Benkő Pál egykori polgármester és országgyűlési képviselő, feleségével, Dénes Máriával, valamint Nagy Gábor városi főkapitány is. A bárónő munkáját Pap András tanácsos felesége, Nagy Karolina, a titkári minőségben tevékenykedő Erdélyi Károly felső népiskolai igazgató és Baló László polgári iskolai tanító mint felügyelő segítette. A második *humánus* intézetet 1874. november 8-án nyitották meg a város által átengedett épületben, ugyanakkor a bárónő iránti tiszteletből a *Stephanie Menház* nevet adták az intézménynek.¹⁵⁵ Egy kétszobás házban kezdett el működni, de 1904-ben a Vasút utcában egy új épületet építettek számára.¹⁵⁶ Az 1878-beli 12 személyhez képest 1896-ban 15 munkaképtelen szegényt gondoztak, kikre özv. Szotyori Jánosné felügyelőnő vigyázott.¹⁵⁷ Az intézmény adományok nélkül nem működhetett volna sokáig. A tárgyi és az anyagi támogatás mellett a rászoruló étkeszítése is részben ettől függött.¹⁵⁸

A két *humánus* intézményhez néhány év múlva csatlakozott a közkórház is, melyről a későbbiekben lesz szó. A három intézménynek külön igazgatóbizottsága és választmánya volt, de a gyakorlati és szakmai feladatokat ellátó személyek kivételével a 20. század elejétől többnyire ugyanazok töltötték be a vezető tisztségeket, akiket már említettem az árvaház kapcsán. A *Stephanie Menház* első elnöke az egyik kezdeményező, Pap Andrásné Nagy Karolina lett,

akit halála után 1896-ban Benkő Pálné Dénes Mária követett 1902-ig. Ekkor a három intézmény elnöki tisztségét gróf Mikes Árminné Bethlen Klementinára bízták. 1878-ban Nagy Gábor városi főkapitány látta el a titkári teendőket, Szócs József polgármester a pénztáros feladatokat végezte.¹⁵⁹

Ilyen előzmények után, 1878. február 10-én alakult meg a kézdivásárhelyi *Jóteköny Nőegylet*. Székely Jánosné Imre Sarolta református papné és Bartha Józsefné Köpeczi Nagy Róza magyar királyi adótárnokné kezdeményezésére. A több mint 30 egybegyűlt nőnek Székely Jánosné megnyitó beszédében többek között a következőket mondta: „Reális, gyakorlatias századunkban a nőknek a tettek mezején is szép és nemes feladat jutott osztályrészül, mi nők is hordhatunk egy-egy fővényszemet a nemes eszmék építendő szent templomához; a jóteköny intézetek úgymint árvaház, menház, kórház megannyi bizonyíték a női ügybuzgóság és tetterőről, itt városunk kebelében is részben a leendő kórház létesítése is női kezekre bízott – ebből kifolyólag és áthatva azon meggyőződéstől, hogy minő szükséges egy összetartó kapocs közöttünk, úgy helybeli, mint ideszármazott nők között, mint kik között egy ideig a kor és rangkülönböztetés egy nagy válaszfalat vont, szükségesnek láttuk és célul tűztük ki egy »fillérestély« cím alatti társas összejövetelt hetenként egyszer összehozni, hol az egyenlőség, testvériség és a szabadság eszméi képviselve legyenek, hol a gazdag, mind szegény, az idős és fiatal, munkálkodás közben szellemileg és nemesen élvezve az időt hasznosítsa, közreműködve ének, zene, szavalat, felolvasás, elbeszélés stb. üdvös dolgok által – kinek-kinek tehetsége és ízlése szerint fennmarad a választás, miként közreműködni, azok pedig, kik ezzel nem akarnak, épp oly jól tesznek, ha az estélyeken megjelenve, mint hallgatók, és kézi munkával foglalkozva társalognak”. Majd a »fillérestélyek célját és működési körét ismertette: „(1) Lehetőleg egyszerűen, példának okáért mosó- és szövetrohában, nem kivágott estélyi szabású öltözékben (a selyem estélyeinkről számúzve van, és ki abba jelenik meg, adózik) kötés, vagy más könnyebb szerű munkával az estélyen megjelenni 8 krajcár belépti díj mellett. (2) »Fillérestélyeink« mindenike más-más célra, úgymint házi szegények, árvaház, menház, kórház stb. javára rendeztetik. (3) Egy választmány kinevezése... és egy 30 tagból álló vegyes tudniillik férfiak és nőkből álló bizottmány kinevezése. (4) Fillérestélyeink végcélja egy jóteköny nőegylet felállítása, épp e cé-

¹⁵¹ *Székely Közlöny*, 1879. december 21.

¹⁵² BOGA Olivér 1991, 11.

¹⁵³ MÁLIK József és társai 1899, 361.

¹⁵⁴ *Székelyföld*, 1905. december 24.; *Székely Hírlap*, 1909. július 18.; *Székely Ujság*, 1928. március 25. és 1940. április 7.

¹⁵⁵ *Nemere*, 1878 november 18.; MÁLIK József és társai 1899,

364; *Székely Ujság*, 1931. február 8. és augusztus 9.

¹⁵⁶ *Székelyföld*, 1904. május 22.

¹⁵⁷ MÁLIK József és társai 1899, 364.

¹⁵⁸ *Székely Közlöny*, 1880. január 4.

¹⁵⁹ *Nemere*, 1878. november 18.; *Székelyföld*, 1905. december 24.; *Székely Ujság*, 1922. április 23.

lért kell hogy némi alapra szert tegyen kis egyletünk. A »fillérestély-egylet« alapító tagsági díja egy évre 2 Ft, rendes tagság 1 Ft, pártoló tagság 50 kr, tovább estélyeink, bár mindig jótékony célra rendeztetnek – a jövedelem fele része takarékpénztárba tőkésítetik”. A megnyitó beszéd után ideiglenes elnöki tisztségre Székely Jánosné, másodelnöknek Bartha Józsefné, titkárnak pedig Harmath Domokosné Vertán Jozefát választották, ugyanakkor felállítottak egy 20 tagú bizottságot, és kijelöltek egy 5 tagból álló szabálykészítő bizottságot is.¹⁶⁰

A fillérestélyeket eleinte minden hét péntekén, a városháza nagytermében tartották, melyekre a meghívókat a *Nemere*-ben is közzétették. Az estélyek mellett például majálist és kézimunkákból tárlatot szerveztek. Az összegyűlt bevételről mindig nyilvános számadást készítettek, ezáltal megköszönve az önzetlen adományokat, melyeket a későbbiekben a fent megjelölt célra fordítottak. 1878. október 6-án a Közművelődési Egyesület zene- és dalszakosztályával közösen kerti *sétahangversenyt* és gyűjtést rendeztek a Boszniában megsebesült magyar harcosok segélyezésére.¹⁶¹ A műsoros, mulatsággal egybekötött fillérestélyek gyakorisága csökkent a későbbi években, de továbbra is a *Jótékony Nőegylet* egyik legfontosabb bevételi forrása maradt.

Az egyesületet azonban nem csak dicséret érte. Az 1880-es évek elején *Figyelő* álnév alatt megjelent egy újságcikk, melyben a szerző három pontban bírálta a *Jótékony Nőegylet*-et. Elsőként a fillérestélyeken kialakult kasztrendszert ellenezte, ami szerinte elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a rang, a pénz, az értelmiség és az arisztokrácia képviselői külön csoportokat alkotnak. Másik észrevétele, hogy a drága selyem és egyéb anyagokból készült ruhákban megjelenő hölgyek elrettentik a szerényebb anyagiakkal rendelkező, de műveltségüknél fogva a tagságba jól beleillő személyeket. Harmadik megjegyzésként a felolvasásokat inkább mulattatónak, mint hasznosnak ítélte, illetve nehezményezte, hogy az előadásokon a jelenlévők többsége nem a műsorra figyel, hanem egymással hangosan beszélget.¹⁶² Valószínűleg az írásra reagálva a nőegylet 1880. május 18-án, pünkösd harmadnapjára *cretónbálba* hívta a vidék, valamint a város művelt hölgy- és férfiközönségét. A bált egyszerű és fesztelen táncmulatsággként hirdették meg.¹⁶³

1878–1879-ben az egyesületet az ideiglenesen megválasztott vezetőség tartotta életben. Az öt tagú választmányban a már említett személyek mellett Szabó Istvánné pénztárnok, Kovács Etelke jegyző és Török Bálintné titkár tevékenykedett. Az utóbbi Ha-

mar Domokosné váltotta a tisztségben. Munkájukat a 15 tagú bizottmány segítette: Balog Izráné, Fejér Károlyné, Kovács Istvánné papné, ifj. Jakab Istvánné, Welnreiter Györgyné, özv. Fitzus Mártonné, Balog Ilona, Barthos Balog Irma, Dobál Pepi, Bölcskévi Ilona, Miletz Mariska, Jakab Vilma, Kis Klára, Simó Vilma, Kovács Etelka. Velük együtt a tagságot alkotta a még 26 tiszteletbeli- és az 52 pártoló tag.¹⁶⁴

A kézdivásárhelyi *Jótékony Nőegylet* 1880. március 15-én megtartott közgyűlésen választották meg a nőegylet végleges elnökségét, miután 1879. december 17-én a belügyminiszter jóváhagyta a közgyűlés által felterjesztett alapszabályt.¹⁶⁵ Az új és megerősített alapszabály értelmében elnöknek özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emíliát, alelnököknek Szócs Józsefné Balogh Annát (polgármesterné) és Székely Jánosné Imre Saroltát (református papné), pénztárosnak Balogh Jánosné Vízi Emmát, Török Bálintné ellenörnek, ifj. Sebők Józsefet titkárnak és Kovács Etelkát jegyzőnek választották. A bizottmányi tagoknál nem történt változás. Az egyesületnek tagja volt még báró Szentkereszthy Stephanie is, de ő benne már vezető beosztást nem vállalt.¹⁶⁶

A kézdivásárhelyi *Jótékony Nőegylet* 1880. május 4-én tartotta legközelebbi évi közgyűlését, a városháza nagytermében. Az eseményt özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília nyitotta meg, aki beszédét azzal kezdte, hogy rövidesen elköltözik a vidékre,¹⁶⁷ de ez nem fogja gátolni abban, hogy elnöki kötelességének eleget tegyen. A családban történt *mostoha események* és közügyek élén való tevékenységek nehézsége ellenére a *Háromszéki Jótékony Nőegylet* elnöki tisztségét is elvállalta, mert ez a munkakör és a nemes ügyekkel járó elfoglaltság mindig *üditőleg hatott lelkére*. A beszéd egyben elnöki székfoglaló is volt, melyben az elnökasszony elkötelezte magát arra, hogy az Erzsébet királynő elnöklete alatt működő országos *Jótékony Nőegylet* célkitűzését követve kíván tovább tevékenykedni. A részvét, a könyörület és jótékonyág szem előtt tartásával a nőnevelést állította a nők *első és legszentebb* feladatának, melynek eléréséhez felkérte Kézdivásárhely és vidéke vagyonos osztályának hölgyeit, hogy műveltséget és adakozó kedvet tanúsítva minél többen csatlakozzanak az egylethez.

Ezen a közgyűlésen került szóba egy „*Vereskereszt*” nőegylet alakítása is, melynek létrehozására átiratban kérték a Jótékony Nőegyletet. Az létesítendő egylet alapszabályainak tanulmányozására és megvitatására Székely Jánosné alelnök vezetésével egy bizottságot neveztek ki, melyben Vízi Istvánné, Kovács Áronné, Jancsó Mózesné, Török Bálintné, Kovács Istvánné

¹⁶⁰ *Nemere*, 1878. február 14.

¹⁶¹ Uo., 1878. május 22., október 6. és 8.

¹⁶² *Székely Közlöny*, 1880. február 29.

¹⁶³ Uo., 1880. május 9.

¹⁶⁴ Uo., 1880. március 4.

¹⁶⁵ *Székelyföld*, 1882. június 29. és július 2.

¹⁶⁶ *Székely Közlöny*, 1880. március 28.

¹⁶⁷ Átmenetileg fiához, Ákosfalvára költözött.

(papné), Baló Lászlóné, Kovács Etelka, Bölcskévi Ilona, ifj. Sebők József vettek részt. Ugyanakkor elhatározták, hogy a meglévő kevés pénzalap javára a nyár folyamán több mulatságot szerveznek. A bálrendező bizottság elnökeinek Bak Pálnét és Székely Jánosné, tagoknak Bölcskévei Ilonát, Kiss Klárát, Szócs Vil-mát, Jancsó Amált, Nagy Terézt, ifj. Sebők Józsefet és legifjabb Jancsó Mózeszt választották.¹⁶⁸

Özv. Cserey Jánosné a 19. század végének egyik legaktívabb háromszéki nagyasszonya volt. Nevéhez fűződik a Székely Nemzeti Múzeum alapítása, de ott találjuk az *Erzsébet árvaleány-nevelő intézet*, a *Stephanie Menház*, a *Rudolf Kórház* alapító tagjai között is. A sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi *Jótevény Nőegylet* alapításánál is jelen volt, később pedig mindkettő elnöki tisztségét is cselekvően és tudatosan vállalta.¹⁶⁹

A kézdivásárhelyi *Polgári Leányiskola* létrehozása is elsősorban özv. Cserey Jánosnéhoz és segítő nőtársaihoz kapcsolódik. A többéves múltra visszatekintő kezdeményező és szervező munka eredményeként 1899-ben nyílt meg az egyetlen olyan intézmény a környéken, melynek létrehozója és fenntartója egy civil szervezet volt. Igazgatónak a *Polgári Fiúiskola* akkori magyartanárát, Balázs Mártont (1867–1948) kérték fel, aki egészen nyugdíjba vonulásáig vezette az intézményt. Kezdetben az elemi iskola épületében kaptak helyet, ami az egyre növekvő tanulói létszám következtében épületgondokhoz vezetett. Az intézmény fenntartását és működtetését az államosítás révén próbálták orvosolni. Már 1901-től kérvényezték, de csak 1904-ben államosították az iskolát. Ezt követően már állami támogatásban részesült, ami 1911-ben egy új iskolaépület átadásában finalizálódott.¹⁷⁰

A 19. század végére a *Jótevény Nőegylet* a társadalmi élet központja lett. A rendszeresen megszervezett fillérestélyein, farsangi *kalikó* jelmezes és álarcos bálja-in, nyári mulatságain találkozhattak a város és vidéke művelt és tehetős polgárai. Rendszerint az egyesület által rendezett összejövetelek voltak a legnépesebbek. Ennek eredményeként 1899-re az egyesület takarékpénztárban lévő alapvagyonra közel 3000 forintot tett ki, de évente ennél sokkal többet osztottak szét karitatív céllal.¹⁷¹

A *Jótevény Nőegylet* mindenkori tisztikara is garanciát jelentett a humanitárius célokra adakozó közönségnek. 1899-ben az elnöknő munkáját három másodelnök: Nagy Mózesné Nagy Róza föld-birtokosné, Székely Jánosné Imre Sarolta református

papné és ifj. Jakab Istvánné Zakariás Vilma, a *Kézdivásárhelyi Takarékpénztár* igazgatójának felesége segítette. Továbbá Kiss Károlyné pénztáros, Török Bálintné ellenőr, Kovács Amál jegyző és dr. Balogh Vendel (1855–1917) ügyvéd, mint egyesületi titkár vállaltak szerepet a vezetőségben.¹⁷² A város előkelő férfitársadalma rendszerint kevesebb tisztséget vállalt a nőegyesület mindennapi életében, de feleségeik révén folyamatosan támogatták azt.

Özv. Cserey Jánosné 1905. november 4-én bekövetkezett halála után december 10-én a humanitárius intézmény élére zabolai gróf Mikes Árminné Bethlen Klementinát választották meg díszelnöknek, aki egészen a kommunista diktatúra kezdetéig látta el ezt a tisztséget. Az elnöki feladatokat özv. Nagy Mózesné (1826–1907) vállalta fel, aki 1907. november 15-ig, 81 éves korában bekövetkezett haláláig vezette az együletet. Őt követte az elnöki székben ifj. Jakab Istvánné (1852–1928). Mellétük 1912-ig olyan személyeket találunk, mint Kiss Lajosné Jancsó Albina és Török Bálintné alelnökök, bizottsági felügyelő elnök Baló László polgári iskolai igazgató, titkárok Balázs Márton, majd Tóth Balázs főgimnáziumi tanár, valamint a jegyző Balázs Mártonné Tauber Róza, akit Bíró Sándor polgári iskolai tanár váltott. 1911. végén 154 tagja és több mint 18 000 korona alapvagyonra volt a *Jótevény Nőegyesületnek*.¹⁷³

Az egyesület humanitárius szerepe az első világháború kitörésével felerősödött. 1914 nyaratól a nőegylet tagjai férfiak társaságában járták a várost, és gyűjtöttek a hadba vonult katonák családtagjainak. Ősztől már a katonák téli ruházatának kiegészítésén dolgoztak, de a frontról hazakerült sebesült katonák kötözését és ápolását is segítették. A háború ideje alatt sem hagyták abba a műsoros estélyeket, mert az ebből származó anyagi jövedelemre egyre nagyobb szükség volt.¹⁷⁴

A háborút követő években a humanitárius intézmények támogatása, a házi szegények felkarolása továbbra is a *Jótevény Nőegyesület* elsődleges feladata maradt. Az 1930-as évek gazdasági válsága Kézdivásárhelyen is megmutatkozott. Egyre nagyobb szükség volt arra, hogy az elszegényedő társadalmi rétegeket, csoportokat és személyeket felkarolja valaki. 1931-re az egyesület takarékpénztári tartalékai is rendre kimerültek, ennek ellenére a szilveszteri teaestélyek, a Kalikó álarcos bálók és egyéb mulatságok alkalmával összegyűlt bevételt minden évben hagyományosan szétosztották a rászorulóknak között.

¹⁶⁸ Uo., 1880. május 9.

¹⁶⁹ *Székely Ujság*, 1905. november 9. és 1923. november 25.

¹⁷⁰ SZABÓ Judit 1997, 92–93; INCZE László 2004, 223–224; *Székelyföld*, 1904. február 28.; *Székely Ujság*, 1912. május 12. és 1928. szeptember 30.

¹⁷¹ MÁLIK József és társai 1899, 375; *Székelyföld*, 1904. január

28.

¹⁷² MÁLIK József és társai 1899, 375.

¹⁷³ *Székely Ujság*, 1905. november 9. és 16., november 26.; *Székelyföld*, 1905. december 10.; *Székely Ujság*, 1912. május 9., 12., 14. és 16.

¹⁷⁴ *Székely Ujság*, 1915. május 6.

Az anyagi gyűjtésen kívül az egyesület műsoros estjei fontos szerepet töltek be a magyar nemzeti kultúra ápolásában, annál is inkább, mert az egyesület továbbra is a társadalmi élet középpontjában volt.¹⁷⁵ 1932 tavaszán a *Háromszékmegyei Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet* javára rendezett estélyeken Kovács András, dr. Török Andor, Szócs Mihály, dr. Elekes Béla, dr. Fekete András, Ujlaki János, dr. Molnár Dénes, dr. I. Diénes Ödön és dr. I. Diénes Jenő tartottak előadásokat. A befolyt jövedelmet az árvaház megsegítésére fordították.¹⁷⁶

1935-ben a *Jóteköny Nőegylet* elnöki tisztségét Tóth Balázné Szabó Teréz töltötte be. Férje Kézdivásárhely egyik jelentős személyisége volt, főgimnáziumi tanár és igazgató, aki számos egyesületben töltött be tisztségeket, de volt bankigazgató és országgyűlési képviselő is.¹⁷⁷ A nőegyesület pénztárosa ugyanekkor Fülöp Kálmánné Ugray Mária volt, dr. Gyöngyössy István királyi járásbíró (Sárkány, Fogaras vármegye), majd nyugalmazásáig királyi ügyész pedig a számvizsgáló bizottságot képviselte.¹⁷⁸

A második világháború az egyesület belső életében is nehézségeket hozott. Az időközben elnöki tisztséget vállaló dr. Fekete Andrásné Bajkó Kálmánné váltotta, de 1942 telének végén ő is lemondott. Az elnöki tisztséget ekkor Vargha Etelka vállalta fel. A lemondások mögött ekkor elsősorban a város női társadalmának érdektelensége állt. Az új elnöknő székfoglaló beszédét elsősorban a távol maradt asszonytársaihoz intézte.¹⁷⁹ A háborús viszonyok között a *Jóteköny Nőegylet* is a túlélésért küzdött, azonban továbbra sem hanyagolta el elsődleges célját. Az egyesület végleges bezárása ebben az esetben is a kommunista diktatúra kialakulására esik.

3.2. A kézdivásárhelyi Kórház Egyesület és Rudolf Kórház

A korszerű beteggondozás Kézdivásárhelyen a kiegyezés utáni egyesületi mozgalmak idején bontakozott és épült ki. A korábbi időszakban az egészségügyi ellátást a 18. század harmadik negyedétől felállított 2. székely határőr gyalogezred orvosai végezték, akik a kaszárnya falain kívül is tevékenykedtek. 1830-ban a gyalogezred orvosát már egy szakképzett bábaasszony is segítette. 1861-ben gyógyszerár alapításával székelyföldi viszonylatban Marosvásárhely után a második helyen állt Kézdivásárhely, ugyanis már itt is két patika működött, egy-egy segéddel és laboránsal.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Uo., 1922. június 15., 1925. január 18., 1931. január 1. és február 15.

¹⁷⁶ Előadások 1932-ből, különlenyomat a *Székelyföld* II. évfolyamából.

¹⁷⁷ 1947. június 22-i gyászjelentő.

¹⁷⁸ *Székely Ujság*, 1935. április 14.

¹⁷⁹ Uo., 1942. március 29.

A gyakori járványok miatt a 19. században egyre több helyen vált fontossá a kórház létesítése. Ebben az időben Kézdivásárhely településszerkezeti adottságai közegészségtani szempontból valóságos járványtani gócot jelentettek, ugyanis a város lakosságának több mint fele egyszobás lakásban, korszerű vízhálózat és közművesítés nélkül élt.¹⁸¹ 1846-ban már Háromszéken is megfogalmazódott az igény egy kórház felállítására. Gábriányi József gyógyszerész felajánlotta, hogy ellátja a létesítendő kórházat gyógyszerekkel, amennyiben ezt Kézdivásárhelyen építik fel. A város vállalta a tervek elkészítését, és ingyen telket ajánlott fel erre a célra, viszont állami beruházás hiányában végül is elnapolták a kórházépítést.¹⁸²

A szabadságharc utáni időben, a Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredában beinduló kórházakra hivatkozva, az állam továbbra sem hagyta jóvá a kézdivásárhelyi építkezést. A hatóság hozzáállása 1867 után sem változott, ezért 1874-ben a város és környékének közössége báró Szentkereszty Stephanie segítségét kérte. A korábban említett leányárvaház és az öregek menházának létesítése után azt remélték, hogy ő a kórházalapításban is sikerrel fog járni. Az anyagi fedezetet viszont továbbra is a város tehető polgáraitól várták, annak ellenére, hogy a már létező egyesületek fenntartása is rájuk hárult. A kórház építésével kapcsolatosan az első közgyűlést 1877. november 21-re hívták össze, ahol elhatározták, hogy a két korábbi intézet mintájára fogják létrehozni. A *Kórház Egyesület* alakuló közgyűlésére 1878. január 13-án került sor, egy hónappal korábban, mint ahogy a *Jóteköny Nőegyesületet* életre hívták.¹⁸³

Az egyesület korai tevékenységére vonatkozó adatokat dr. Boga Olivér nyugalmazott kórházigazgató gyűjtötte össze, az intézmény 100 éves évfordulójára.¹⁸⁴ Innen tudjuk, hogy a *Kórház Egyesület* első vezetőségét Szentkereszty Stephanie elnök, Székely János református lelkész alelnök, Nagy Károly jegyző és Erdélyi Károly titkár alkotta. 1880-ban a közgyűlés hat évre Igazgató Tanácsot választott, melyet vagyonkezeléssel és anyagi felelőséggel bízott meg. Igazgatósági elnöknek Szócs József polgármestert, igazgatósági jegyzőnek Benkő Sándor rendőrfőkapitányt, pénztárosnak Kovács Károly kereskedőt jelölték. A kórház főorvosának dr. Sinkovits Ignácot, orvosoknak pedig dr. Cseh Károlyt, dr. Barabás Sándort, dr. Szini Gyulát és dr. Sinkovits Aurélt választották. Két tiszteletbeli orvos is képviselte az Igazgató

¹⁸⁰ BOGA Olivér 1991, 7; PÁL Judit 2003, 391.

¹⁸¹ BOGA Olivér 1991, 6; PÁL Judit 2003, 338, 642.

¹⁸² CSEREY Zoltán 2009, 238.

¹⁸³ MÁLIK József és társai 1899, 380; *Székely Ujság*, 1931. február 8.; BOGA Olivér 1991, 8; PÁL Judit 2003, 395.

¹⁸⁴ BOGA Olivér 1991, 8–13.

Tanácsot: az egyik dr. Antal Mihály megyei főorvos, a másik pedig dr. Fuchs Ignác volt.

Az egyesület elsődleges feladata a megfelelő mennyiségű pénzalap előteremtése volt a kórház beindításához. Ennek érdekében gyűjtőíveket indítottak, mulatságokat szerveztek, képkiallításokat rendeztek. A gyűjtőmunkába a *Jótekonny Nőegylet* is besegített, de ennek ellenére a pénzalap nehezen gyűlt. A város azal támogatta az ügyet, hogy a létesítendő kórház számára felajánlotta az egykori kapitányi szálló épületét. A támogatás reményében az új intézmény névadójának Rudolf trónörököszt kérte fel az egyesület, de a várt támogatást nem kapták meg tőle, mert a 3000 forint alapítókat a nevéhez méltatlannak tartotta.

1883 őszére egyértelművé vált a *Kórház Egyesület* számára, hogy önerőből nem képes megnyitni és fenntartani a kórházat. A megoldást az *Országos Vereskereszt Egyesület*hez való csatlakozás jelenthette, melynek érdekében csakhamar meg is tették az első lépéseket. A kölcsönös feltételekhez kötött egyesülésnek viszonylag gyorsan meglett az eredménye. A *Kórház Egyesület* szervező munkája révén Kézdi és Orbai járásokban tíz *Országos Vereskereszt fiókegylet* alakult, összesen 634 taggal, akik vállalták a tagdíjak rendszeres fizetését. Ennek alapján a *Vereskereszt Egyesület* a létesítendő kórház számára vállalta az évi 1200 forint támogatást, átengedte a fiókegyletektől befolyt tagdíjak kétharmadát, és biztosított két ápolónőért. A feltételek és kötelezettségek véglegesítése után 1884. március 1-jén megtörtént az *Országos Vereskereszt Egyesület*hez való csatlakozás. Néhány napra rá Kézdivásárhely tanácsa a kórház számára átadta a *Kézdivásárhelyi Vereskereszt fiókegylet*nek az egykori kapitányi szálló épületét. A fiókegylet elnökségét Hankó László középbirtokos, özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília, Apor János, Török Bálintné Balogh Mária, a későbbi polgármester Török Andor édesanyja, Hollaky Attila főszolgabíró és Gábor Béla alkotta. A kórház működését engedélyező jóváhagyást 1884. július 29-én adta ki a városi hatóság nevében Szöcs József polgármester, valamint a tiszti főorvos részéről dr. Sinkovits Ignác főorvos és Varga József főigazgató. 1884. október 5-én a *Kórház Egyesület* közgyűlése az igazgatósági tanácsba elnöknek Szöcs József polgármestert, jegyzőnek Kovács István református lelkészt, pénztárosnak Kovács Károly fűszerkereskedőt, ellenőrnek Baló László felső népiskolai tanítót ügyésznek pedig dr. Pethő Józsefet választotta. Igazgatósági tagok lettek id. Tóth Istvánné Jancsó Rebeka szeszgyár-tulajdonosné, Szabó Mózesné Sebesi Ilona birtokosné, ifj. Kupán József kereskedő, Székely János református lelkész, Kovács

Dániel városi tanácsos, ifj. Jakab Istvánné Zakariás Vilma földbirtokosné, K. Csiszár József, Ambrus Albert szeszgyáros, Kölonte Mózes kisbirtokos és boráros, ifj. Tóth István szeszgyáros, Nagy Ferencné Csiszár Sára szeszgyár-tulajdonosné, Tóth Sámuel királyi postamester, Szabó Elekné Oláh Anna barátosi kisbirtokosné, Benkő Gyula takarékpénztári főkönyvelő és Vertán Vencel divatáros. Az orvosi kart dr. Sinkovits Ignác főorvos-igazgató valamint dr. Barabás Sándor, dr. Szini Gyula és dr. Sinkovits Aurél tiszteletbeli orvosok alkották.¹⁸⁵

A *Kézdivásárhelyi és Vidéki Rudolf Kórház* ünnepi megnyitójára 1884. október 19-én került sor.¹⁸⁶ Ezt követően a *Kórház Egyesület* és *Kézdivásárhelyi Vereskereszt fiókegylet* tevékenysége szorosan egybekapcsolódik, és egyetlen céljuk az intézmény fenntartása és működtetése. A Székely János református lelkész által kidolgozott kórházi szabályzatot előbb az *Országos Vereskereszt Egyesület*tal egyeztetették, majd a végleges változatot 1886. augusztus 25-én a belügyminisztérium is jóváhagyta.¹⁸⁷ A 40 cikkelyt tartalmazó első alapszabályzat a kórház adminisztratív, gazdasági és szakmai hatáskörét volt hivatott meghatározni. Ennek 17. pontja a kórház alapvagyonát veszi számba. Az ingatlanokból, tagdíjakból, hagyatékokból, önkéntes adományokból és főként az *Országos Vereskereszt Egylet* által nyújtott támogatásra épülő vagyon gyarapodását az is segítette, hogy a város és az itt székelő bíróságok is átengedték az intézménynek a különböző büntetésekből befolyt pénzek egy részét, valamint a kulturális előadások, bálók tartásából befizetett összegekből is juttattak a kórháznak. Az intézmény megszűnése esetén az alapvagyon jogos örökösének a háromszéki *Erzsébet Arvaleány-névelő Intézetet* határozták meg.

A kórház a rendszeres támogatásnak köszönhetően folyamatosan fejlődött, és ezzel együtt egyre több beteget tudott ellátni. 1895-re már szükségessé vált az ingatlanok bővítése, célszerű átrendezése, amire akkor nyáron közel 18 000 forintot fordítottak. 1896-ban a kórház felügyeletét báró Szentkeresztly Stephanie elnöklete alatt igazgató-gondnokként Dobay János rendőrkapitány, főorvosként dr. Szini Gyula járásorvos, rendelő orvosként dr. Szentpéteri Bálint körorvos és dr. Bardócz Gyula gyakorló orvos látta el. Az intézmény vagyonkezelését dr. Bánffy Zsigmond vezetésével K. Csiszár József, ifj. Jakab István, Fejér Antal, Benkő Gyula, Benkő István, Kovács Károly és dr. Balogh Vendel végezte, minden díj nélkül.¹⁸⁸

A *Vöröskereszt Egylet* kézdivásárhelyi fiókegylete a 19. század végén 17 évi működés után az egyik legeredményesebb helyi egyesület volt a városban, de

¹⁸⁵ BOGA Olivér 1991, 13; 22–23.

¹⁸⁶ ANTAL Mihály 1899, 380; BOGA Olivér 1991, 23.

¹⁸⁷ BOGA Olivér 1991, 14–21.

¹⁸⁸ ANTAL Mihály 1899, 380.

ezt nem kizárólag a tagságnak köszönhette. 1899-ben 153 tag szerepelt az egyesület pénztárnaplójában, ami évi 205 forint tagdíjat jelentett. Ez az összeg jóval kevesebb volt annál, amennyit a központ elvárt a fiókegylettől, de ennek ellenére a kórház támogatására továbbra is jelentős mennyiségű pénzt utalt vissza. Dr. Balogh Vendel ügyvéd, a fiókegylet vezetőségi tagja 1899. évi beszámolóját azzal a kéréssel zárta, hogy a jövőben az elvesztett tagok helyett újabb és buzgóbb tagok gyűjtése lesz a feladat.¹⁸⁹

A 20. század elején az egyesület a megyei vöröskereszt szervezetbe tagolódott be, de 1912-ben ismét alkalom adódott a különválásra. Az újralakult *Vörös Kereszt Egylet* kézdivásárhelyi fiókjának elnöki tiszttségét Elekes Báláné Zakariás Róza táblabírónéra és dr. Vargha Béla ügyvédre bízta a több mint 75 személyből álló tagság. Aelnököknek ifj. Jakab Istváné Zakariás Vilmát, ifj. Tóth Istvánné Szabó Rózá, Hász József királyi ügyész és Benkő István szeszgyárost választották.¹⁹⁰ Az egylet feladatai között továbbra is szerepelt a helyi kórház támogatása, ami abban is megnyilvánult, hogy a választmányban a kórház részéről is voltak küldöttek. A háború közeledtével azonban a sebesült katonák és hozzátartozóik támogatása lett a legfontosabb feladata. A helyi újságokban főleg 1915-től kezdődően lehet sokat olvasni az egylet működéséről. Az impériumváltást követően felszámolódott, mert a központi szervezet Budapesten maradt, de 1940-ben 357 taggal dr. Vargha Béla elnöklete alatt a *Magyar Vörös Kereszt* fiókjaként ismét újralakult. A két világháború között az egylet tagságát a *Kórház Egyesület* keretében találjuk. Dr. Vargha Béla ügyvéd, mint a *Kórház Egyesület* elnöke, az egyesület fennállásáig töltötte be a tisztséget gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina védnöksége alatt.¹⁹¹

A 20. század első évtizedében a *Rudolf Kórház* irányítását és felügyeletét a *Kórház Egyesület* igazgatótanácsa látta el. Dobay János tanár, az akkori kórház-igazgatóság ügyvezetőjének jelentéséből ismert, hogy 1904–1907 között milyen változások történtek az intézmény életében.¹⁹² Mivel az *Országos Vereskereszt Egyesület* az egyéb teherállalás mellett nem tudott kellő számú ápolónót biztosítani a kórház számára, néhány éven keresztül gondot jelentett a kórházi betegápolás és a kórtermek tisztán tartása. Ennek javítása érdekében előbb protestáns diakonistákat igyekeztek megnyerni az intézet számára, de miután ez nem sikerült, 1908. január 1-jétől 7 ferences apácát bízták meg a feladattal. A négy év alatt a tisztviselők között

is történt változás. Dr. Szini Gyula halálát követően dr. Dávid János kórházi osztályorvost bízták meg az igazgatói teendővel, de ő 1908. novemberében lemondott erről a tisztségről. Osztályorvosnak visszahívták dr. Szentpéteri Bálintot, aki körorvosként korábban már dolgozott Kézdivásárhelyen.

A *Kórház Egyesület* alapszabályának értelmében 1917. január 1-jétől a *Rudolf Kórház* Kézdivásárhely város tulajdonába és kezelésébe került volna át. Tekintettel arra, hogy a kórházépítés és kórházi berendezés a tervezettnél hamarabb elkészült, az egyesület vezetősége módosítani kívánta az alapszabályt annak érdekében, hogy az átadásra már 1911. január 1-jével sor kerülhessen. Ezt indokolta az is, hogy a kórházi igazgatóság, az orvosi és tisztviselői kar 6 éves megbízatása 1910. december 31-én lejár, és nem látják értelmét egy újabb megbízatásnak.¹⁹³ A tervezett átadásra soha nem került sor, annak ellenére, hogy 1911. január 13-án létrejött egy szerződés a *Kórház Egyesület* és városi tanács között.¹⁹⁴

A kórház és az egyesület életében a gyökeres változások 1916-ban kezdődtek el. A várost megszálló román, majd német katonaság hadikórházként használta *Rudolf Kórházat* és a korábbi vezetőségi tagokból senkit sem engedett be az intézménybe. A katonai lefoglalás és a későbbi menekülés során a kórház majdnem teljes felszerelése megsemmisült. A *Kórház Egyesületnek* az 1918. év végén sikerült újra megnyitani az intézményt, de akkor az új hatalommal támadtak gondjaik. Végül 1924. január 6-án államosították a kórházat, de a hivatalos átadásra csak október 18-án került sor. A korábbi 120 ágy helyett azonban csak 60 ágyal indították el, ami jelentős anyagi veszteséget jelentett az intézménynek.¹⁹⁵

Az államosítást követően a rendelet szerint a kórház tulajdonosa továbbra is a *Kórház Egyesület* maradt volna, csak a vezetése lett állami.¹⁹⁶ Végül azonban nem ez történt. Előbb jogtalanul megfosztották az egyesületet a vagyonától, majd 1928-ban a nehezen fenntartható intézményt az egészségügyi minisztérium felajánlotta Kézdivásárhely tanácsának, de miután ez sem vállalta, átadták a megyének. 1930-ban a *Kórház Egyesület* a megyéhez fordult a tulajdon visszaszerzése végett.¹⁹⁷

1940-ben, a második bécsi döntést követően a kórház visszakerült az egyesület ügykezelésébe, mely kezdetben magánkórházként igyekezett fenntartani. 1941–1942-ben már a kórház államosításáról folytattak tárgyalásokat a magyar kormánnyal,

¹⁸⁹ *Székelyleföld*, 1900. február 11.

¹⁹⁰ *Székelyleföld*, 1912. január 30.

¹⁹¹ Uo., 1915. január 3., március 2. és 28., április 1., 4., 8., 11. és 13., július 29., 1942. február 1., július 26., szeptember 27., október 11. és 25.

¹⁹² *Székelyleföld*, 1909. január 3. és 6.

¹⁹³ Uo., 1909. január 6.

¹⁹⁴ BOGA Olivér 1991, 40–41.

¹⁹⁵ Uo., 35, 40–41; *Székelyleföld*, 1924. október 26.

¹⁹⁶ *Székelyleföld*, 1924. október 26.

¹⁹⁷ *Székelyleföld*, 1931. március 29.

melynek eredményeként 1942. április 26-án a *Kórház Egyesület* magyar állami tulajdonba helyezte a helyi kórházat.¹⁹⁸ Ez volt egyben a *Kórház Egyesület* feloszlásának utolsó mozzanata. Helyébe létrehozták a *Szentkereszty Stephanie Kórház Alapítványt*, melynek működését a későbbi kommunista hatalom jelentősen korlátozta.

Összefoglalás

Gróf Széchenyi István és gróf Wesselényi Miklós kezdeményezésére Magyarország és Erdély városaiban is elkezdődött a lakosság sajátos érdekek és értékek mentén történő önszerveződése. A folyamatból Kézdivásárhely népeisége, polgársága sem maradt ki.

A 19. század közepére Erdélyben a különböző nemzeti közösségek (magyarok, szászok, románok) saját identitásuk erősítése végett, a kor szellemének megfelelően létrehozták saját etnikai alapon szervezett közművelődési egyesületeiket. Elsőként, 1841-ben az erdélyi szász közösség hívta életre a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* nevű honismereti egyesületet, mely elsősorban az 1803-ban, báró Bruckenthal Sámuel által alapított muzeális intézményre támaszkodott. Az egyesület száz éves működése alatt a szász közösség kizárólagos nemzeti jellegű, tudományos és művelődési szervezeteként működött. A szászok intézményét követte a gróf Mikó Imre által kezdeményezett *Erdélyi Múzeum-Egyesület*. Az erdélyi magyar értelmiség előbb az 1841/42. évi erdélyi országgyűlésen kezdeményezte az egyesület létrehozását, de a bécsi kormány csak 1859 novemberében hagyta jóvá annak működését. A kolozsvári központú egyesület egyik legfontosabb feladatának a múzeumszervezést és az erdélyi tudományos élet felkarolását, az anyanyelv védelmét és fejlesztését jelölte meg. Az erdélyi román értelmiségiek pár évvel később, 1861-ben Nagyszebenben alakították meg az ASTRA nevű egyesületüket, mely az idők folyamán a legfontosabb művelődési és tudományos intézményüké fejlődött.

Az 1800-as években Kézdivásárhelyen is elsősorban a közművelődés terén történtek jelentős változások. A polgári gondolkodás, mentalitás, értékrend és világszemlélet jól megfigyelhető a kibontakozó közösségi életben. A társadalomban fontos szerepet betöltő egyesületek életét figyelemmel követte a helyi sajtó, mely jelen dolgozat fő forrását is képezi.

Kézdivásárhelyen az 1834-es tűzvészt követően, a Wesselényi Miklós által nyújtott támogatás köszöneteként, Pap István református lelkész kezdeményezésére egy kaszinó létesítését határozták el, mely

elsősorban a város „intelligens polgárainak” kívánt művelődési és szórakozási lehetőséget biztosítani. 1842 decemberében az egyházi és városi vezetők *Kézdivásárhelyi Társalkodó* néven életre hívták Háromszék első közművelődési egyesületét.

Az alapító tagok között ott találjuk az egyház és a város vezetésében szerepet játszó személyeket, valamint a kor művelt helyi egyéniségeit. A református egyházi jegyzőkönyvek alapján tudjuk, hogy ebben a korban a presbiterek nagy része a polgári életben is jelentős vezető funkciót betöltő személy volt, illetve a város vezetésében aktív szerepet töltöttek be a helyi céhek előljárói is. Az 1848–1849-es szabadságharcban való egységes részvételük igazolja, hogy akkor egyértelműen nemzeti gondolkodás jellemezte a város lakosságát, azonosak voltak az érdekeik. A későbbiekben a jobb anyagi háttérrel rendelkező réteg fokozatosan kitermelte azokat az iskolát végzett hivatalnokokat, akik később a város vezetésében kaptak jelentős szerepet, feltehetően háttérbe szorítva vagy abból teljesen kizárva a korábbi iparos osztály előljáróit. Míg a nagyszámú kézműves reggeltől estig dolgozott, addig a sokkal kevesebb számban lévő úri osztály tagjainak több ideje volt a kor szellemében alakítani életét, közügyekkel, hazafias dolgokkal foglalkozni, különböző szabadidős programokat szervezni. Ez viszont csakhamar a két csoport egymástól való eltávolodását eredményezte Kézdivásárhelyen. A 19. század második felétől kezdődően a kaszinó mindenkori elnöksége folyamatosan azon fáradozott, hogy az iparos és kereskedő réteget bevonja a tagok közé, ugyanis a kisszámú tagság folytonosan anyagi gondokkal küzdött. A próbálkozások azonban csak a kereskedőknél jártak több-kevesebb eredménnyel.

Úgy tűnik, hogy a szórakozás és a művelődés területén a két társadalmi csoport között nem mutatkozott sok különbség. A kézdivásárhelyi kaszinót azonban több más egyesület megalapítása is követte. Részben ennek mintájára, a kiegyezést követően sorra alakult az *Önképzőkör*, a *Közművelődési Egyesület* és a *Pedagógiai Társaság*, a *Önkéntes Tűzoltó Egylet*, az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület* helyi szervezete, a *Tanítói Dalkör*, a *Közművelődési Egyesület Zeneszakosztály* és a református és római katolikus egyház keretében működő dalkör és dalárda. Ugyanakkor létrejött a *Kereskedő Ifjak Társulat* és az *Iparos Ifjúsági Egyesület* dalköre is. Az európai nőmozgalmak hatására a kor nagyszonyjai szociális érzékenységet tanúsítva szándékoztak kezelni a helyi társadalom legégetőbb problémáit. Az *Erzsébet Árvaléány-nevelő Intézetet*, az öregek számára a *Spehanie*

¹⁹⁸ Uo., 1940. szeptember 29., 1942. május 3.; BOGA Olivér 1991, 43.

Menházat, a *Kézdivásárhelyi és Vidéki Rudolf Kórház*at, de a városi sétateret is ekkor hozták létre. Ezek fenntartásában valójában jelentős szerep jutott az összes egyesületnek, de elsősorban az 1878-ban megalakított *Kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet* volt az, amely elsődleges célként fogalmazta meg a szegények támogatását. A 20. század elején már egyre nagyobb igény mutatkozott a szabadidős foglalkozások iránt. Erre elsőként a *Józsiás és Emília Alapítvány* kínált megoldást, majd a *Kézdivásárhelyi Sport Egyesület* ezt a tömeges sportolás lehetőségével egészítette ki.

A kaszinó, alapszabályának megfelelően, elsősorban a szórakozás és az „intelligens emberekhez méltó” hasznos időtöltés helye kívánt lenni. A gyarapodó egyesületek között azonban továbbra is megtartotta vezető szerepét, részben azért, mert az általa létrehozott magyar nyelvű könyvtárral és a magyar nyelvű központi lapok megrendelésével folyamatosan ápolni tudta a magyar nemzeti kultúrát és identitást. Jelentősége igazán 1849 és 1867 között mutatkozott meg, illetve 1920 után, amikor az erdélyi magyarság hirtelen kisebbségi sorsba került. A magyar nemzeti ünnepek (augusztus 20. és március 15.) megszervezésével a nemzeti identitás tudatos megerősítését szándékozott elérni. A kaszinó zártkörű tagsága a közművelődés ápolása mellett a társas szórakozás híve is volt. A színházon belül mindennapos volt a kártya, römi- és a biliárdjáték. A kaszinóbálok és a jótékonyági esték pedig lehetőséget biztosítottak a tagok családtagjainak is a kikapcsolódásra, de ezekre az eseményekre rendszerint a város egész társadalma hivatalos volt. Habár a *Kézdivásárhelyi Kaszinó* nem mindig talált megértésre és fogadókészségre a város összes társadalmi rétegében, egészen a második világháború végéig jelentős szerepet töltött be a város polgárosodásában. Az 1948-ban bekövetkezett végleges bezárásáig a polgári létforma megteremtésének fontos eleme és intézménye maradt.

A műsoros multságok, a különféle bálók, a filér- és teaestek mind-mind az egyesületi élet szerves

részét képezték. Mindegyik egyesület ezek által tudta anyagi nehézségeit enyhíteni. Ugyanakkor a magyar nemzeti kultúra megőrzésében játszottak fontos szerepet. Az új román hatalom 1920 után nem tiltotta be valamennyi egyesületet, de fokozott figyelemmel kísérte tevékenységüket. 1932-ben Ikafalvi Diénes Ödön, a kaszinó akkori elnöke az egyesület évfordulós közgyűlésén egy Múzeum-, Közkönyvtár- és Kultúregyesület létesítését kezdeményezte, elsősorban azzal a céllal, hogy a városban működő sokféle egyesület erejét összefogja. Az 1870–1880-as években jól működő *Közművelődési Egylet* mintájára kívánt megalakítani egy olyan egyesületet, melynek keretében a tagok nagyobb eredményt tudnának elérni mind szellemileg, mind pedig anyagilag. Véleménye szerint a kor egyesületei azért nem tudtak hatékonyan dolgozni, a kaszinót is beleértve, mert a különböző érdeklődési körökhöz tartozó személyek anyagilag már nem tudták támogatni a sokféle egyesületet. Diénes kezdeményezése nem járt sikerrel a két világháború közötti időszakban, az 1944 utáni új hatalom pedig rövid idő alatt az összes egyesületet megszüntette.

A kézdivásárhelyi egyesületek jelentős részét a helyi polgárság kezdeményezte. A vidék megkésztet, felemás polgárosodását tükrözi az, hogy a háromszéki nemesi famíliák nagyszonyjai is cselekvő részt vállaltak az egyesületi élet kibontakoztatásában és működtetésében. Az Osztrák–Magyar Monarchiában látott kulturális és társadalmi minták nagy hatást gyakoroltak az itteni egyesületek kialakulására és működésére is. Azonban mindegyiket valós helyi, társadalmi igény, szükséglet hozta létre. A kézdivásárhelyi egyesületek cselekvően és hatékonyan hozzájárultak a város és a vidék polgárosodásának kibontakozásához, a polgári életminták és értékrend meghonosodásához. Az itt életre hívott kulturális, szociális, szabadidős egyesületek jelentős mértékben elősegítették, hogy a környék falvaiban hasonló intézmények alakuljanak és működjenek.

Levéltári források

- Kézdivásárhely Polgármesteri Hivatala, Anyakönyvi Hivatal (KvPHAK)
– *Kézdivásárhelyi polgári anyakönyvek 1895–1910*
Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum (KvCtM)
– *A kézdivásárhelyi sajtó gyűjteménye*
– *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, V. (1932–1948)*
A kézdivásárhelyi Báró Wesselényi Miklós Könyvtár (KvWMK)
– *A kézdivásárhelyi sajtó gyűjteménye*
Kézdivásárhelyi Református Egyházközség levéltára (KvREL)
– *Kézdivásárhelyi református eklézsia 1835–1846 között írott presbitéri jegyzőkönyve*
– *Kézdivásárhelyi református eklézsia 1846–1861 között írott presbitéri jegyzőkönyve*

Irodalom

- ANDORKA Rudolf
2006 *Bevezetés a szociológiába* (szerk. Spéder Zsolt; második, javított és bővített kiadás), Budapest.
- ANTAL Árpád
1997 Márton Áron és Földi István közös népszolgálat, in: *Emlékkönyv a kézdivásárhelyi múzeum 25. évfordulójára* (szerk. Incze László), Sepsiszentgyörgy, 62–78.
2004 Közlekedés Földi István „életregényéből”, in: FÖLDI István 2004, 5–24.
- BAKK Endre
1893 *A Bakk és Jancsó család története*, Budapest.
1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.
- BAKK-DÁVID Tímea
2003 Örmény leszámazottak Kézdivásárhelyen, in: *Kézdivásárhely képes kalendáriuma 2003* (szerk. Kocsis Károly), Kézdivásárhely, 88–92.
- BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes
2001 Székelyudvarhelyi szabadkőműves iratok, 1913–17, *Acta (Siculica)* 2000/1, 287–296.
- BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa
2002 A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei, *Acta (Siculica)* 2001/1 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 1), 7–58.
- BOGA Olivér
1991 *A kézdivásárhelyi városi kórház és a Szentkereszt Stephanie Kórház Alapítvány monográfiája*, Kézdivásárhely
- BOGDÁN Arthur – ifj. NAGY Elek
1899 Pénzügy, in: POTSA József 1899, 187–202.
- BUCUR, Corneliu (szerk.)
1995 *Civilizația milenară românească în Muzeul „Astra” – Sibiu, Sibiu*
- CSEREY Zoltán
1997 Kézdivásárhely a határőrség korában (1764–1848), in: *Emlékkönyv a kézdivásárhelyi múzeum 25. évfordulójára* (szerk. Incze László), Sepsiszentgyörgy, 38–45.
2009 *Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a 18-19. században*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- DÁVID Gyula
1991 Jókai Mór emlékezete, in: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, 2, Bukarest, 515–530.
- I. DIÉNES Jenő
1942 Múzeumunk első 20 éve, in: *A kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*, Kézdivásárhely, 73–91.
- DIMÉNY Attila
1997 Padmalys temetkezés Kézdivásárhelyen, *Acta (Siculica)* 1996/2, 183–188.
2010 Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig, *Acta Siculica 2010*, 445–457.
- DOBOLYI Annamária
2007 Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén, *Acta Siculica 2007*, 481–495.
- EGYED Ákos
2008 *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület*, Kolozsvár.
- ERDEI Ferenc
1974 *A magyar város* [Első kiadás: 1939], Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI Károly
1887 *A háromszékmegyei „Erzsébet” árvaleány-nevelő intézet első évkönyve 1872-től 1887-ig*, Budapest.
- ENYEDI Sándor
1988 *Aranka György erdélyi társaságai*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- FÉDER Zoltán
2006 *Szidók Háromszéken. Történelmi adat- és szövegyűjtemény 1690–2004*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- FÖLDI István
2004 *Századelő az udvartereken*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

- GAÁL György
1995 Lenni vagy nem lenni? in: *EMKE 1895–1995* (szerk. Dávid Gyula és Nagy Pál). Kolozsvár, 1–30.
- GRANASZTÓI György
2009 Az átmenet előtti magyarországi városok területhasználatának modellje, in: *Kötoerök. Az identitás történetének térbeli keretei* (szerk. Cieger András), Budapest, 217–236.
- GYARMATI Zsolt
2005 *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*, KOMP-PRESS Kiadó, Kolozsvár.
- HORVÁTH Gyula
2003 *A Kárpát-medence régiói. Székelyföld*, MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- IMREH István
1979 *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- INCZE László
1997 A Kézdivásárhelyi Múzeum rövid története, in: *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*, Sepsiszentgyörgy, 6–45.
2000 Elődök méltatása, in: *Kézdivásárhely Képes Kalendáriuma 2001* (szerk. Kocsis Károly), Kézdivásárhely, 85–92.
2002 A rendtartó székely város, in: *Kézdivásárhely Képes Kalendáriuma 2002* (szerk. Kocsis Károly), Kézdivásárhely, 53–58.
2003 Molnár Józsiásra emlékezünk, in: *Kézdivásárhely Képes Kalendáriuma 2003* (szerk. Kocsis Károly), Kézdivásárhely, 59–60.
2004 Amit a céhes városról még tartozunk elmondani, in: FÖLDI István 2004, 216–229.
2006 A 600 éves város, in: *Kézdivásárhely évkönyve 2007* (szerk. KOCSIS Károly), Kézdivásárhely, 46–51.
2007 Kézdivásárhely katonai építményei, in: *A lélek hangja* (szerk. SZŐCS Géza), Kézdivásárhely, 113–117.
- ISSEKUTZ Sarolta
2008 *Erdélyi örmény konyha, fűszerezve*, Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület Kiadó, Budapest.
- JAKÓ Zsigmond
1992 Másfél évszázad az erdélyi honismeret szolgálatában, *Erdélyi Múzeum*, LIV/1-4, 150–155.
- KATONA SZABÓ István
1997 Gyermekek- és ifjúkorom példaképeiről, in: *Emlékkönyv a kézdivásárhelyi múzeum 25. évfordulójára* (szerk. Incze László), Sepsiszentgyörgy, 80–86.
- KALITH Attila
2003 *Emlékeim – Kézdivásárhely fanatikus atlétái 1963–1979*, A. F. Bandi, Kézdivásárhely.
- KESZEG Vilmos
2003 A „mai nap” mint rítus és mítosz, *Tabula*, 6 (2), 187–215.
2004 Az ünneplő Torda. Az ünneplés alkalmi és terei egy kisvárosban, in: *Rítus és ünnep az ezredfordulón* (szerk. PÓCS Éva), L'Harmattan – Marcali Város Helytörténeti Múzeuma, Budapest, 21–42.
- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota*, Székely Mívelődési és Közigazdasági Egyesület, Budapest.
- MÁLIK József és társai
1899 Közművelődés, in: POTSA József 1899, 308–378.
- MIKLÓSI SIKES Csaba
2001 *Fényképek és műtermek Erdélyben 1839–1916*, Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely.
- MOLNÁR Dénes
1941 *Adatok a „Józsiás és Emília” kézdivásárhelyi sétateri és tanulmányi alapítvány létesítésének történeti múltjához*, Kézdivásárhely.
- NAGY Elek, ifj.
1899 Az ipar, in: POTSA József 1899, 160–184.
1899 Kereskedelem, in: POTSA József 1899, 184–187.
- OLASZ Gabriella
1999 Kézdivásárhely sajtósági településszerkezete, *Acta (Siculica)* 1998/2, 59–90.
2004 Bevezető, in: *Üdvözlét Kézdivásárhelyről*, Beke Ernő és az Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely, 5–16.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása...*, III, *Háromszék*, Pest.
- PÉTER János
1942 Tíz év a Kézdivásárhelyi Kaszinó életéből, in: *A kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*, Kézdivásárhely, 36–71.
- PÁL-ANTAL Sándor
2003 *A Székelyföld és városai. Tanulmányok és közlemények*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- PÁL Judit
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- POTSA József
1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére* (szerk. Potsa József), Sepsiszentgyörgy
- POZSONY Ferenc
2009 Az örmények Erdélyben, in: Uő.: *Erdély népei. Egyetemi jegyzet*, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 109–139.
2009 A vasárnap szerkezete egy székely kisvárosban és községben, in: *A fiatalok vasárnapja Európában* (szerk. Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc, Tötszegi Tekla; *Kriza Könyvek*, 35), Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 128–152.
- SONKOLY Gábor
2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, L'Harmattan – Atelier Kiadó, Budapest.

SZABÓ Judit

1997 Balázs Márton emlékezete, in: *Emlékkönyv a kézdivásárhelyi múzeum 25. évfordulójára* (szerk. Incze László), Sepsiszentgyörgy, 88–103.

SZÁVA Tibor-Sándor

2008 *Gyergyói és szépvízi magyarörmények nyomában*, Alutus Kiadó, Csíkszereda.

SZENTIVÁNYI Mihály

1986 *Gyaloglat Erdélyben*, Budapest.

SZENTIVÁNYI Miklós

1899 Közigazgatás, in: POTSA József 1899, 141–146.

TAKÁCS Péter

1988 Az erdélyi társadalom jellemzői a XIX. században, in: *Tanulmányok Erdély történetéről*, Debrecen, 134–140.

TÓTH Árpád

2005 *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, L'Harmattan Kiadó, Budapest

TÓTH Szabolcs

2009 A Háromszéki Királyi Törvényszék székhelyéért folytatott küzdelem, 1875, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 493–499.

2010 A sepsiszentgyörgyi Olvasóegylet/Kaszinó története (1835–1946), *Acta Siculica 2010*, Sepsiszentgyörgy, 459–480.

VAJNA Károly

1942 A Kézdivásárhelyi Kaszinó 90 éves múltja, in: *A kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*. Kézdivásárhely, 3–35.

VARGA E. Árpád

1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I, Teleki László Alapítvány – Pro Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda.

Asociații sociale și culturale ale burgheziei din Tg. Secuiesc de la mijlocul sec. al XIX-lea până la mijlocul sec. al XX-lea

(Rezumat)

Spre deosebire de dinamica economică a orașului, care în perioada discutată s-a datorat în bună parte imixtiunii statului, viața socio-culturală din Tg. Secuiesc s-a dezvoltat în mod organic, bazat pe inițiativa și aportul societății civile locale. Lucrarea încearcă să realizeze un cadastru al asociațiilor sociale și culturale din epocă, începând cu cazinoul întemeiat în 1842 și care a funcționat până la închiderea sa de către puterea comunistă, în 1948. Se discută numeroase asociații de lectură și de recreație, sportive, ale pompierilor, de tineret și de femei, coruri, fundații de binefacere (creșă, spital, cămin de bătrâni), etc. Toate acestea au contribuit în mod considerabil la procesul de urbanizare.

Social and cultural associations of the bourgeoisie in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) from the mid-nineteenth until the mid-twentieth century

(Abstract)

Despite the town's economic dynamism in the mentioned period, mainly due to state intervention, the social-economic life in Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc, Covasna County) was developing in an organic way, based on the initiative and contribution of the local civil society. The paper tries to make a survey of social and cultural associations of the era, starting with the Casino founded in 1842 and which operated until the communist regime closed it down in 1948. The paper deals with several literary clubs, recreation and sport associations as well as those founded for youth, women, choirs and charity activities (nurseries, hospitals, nursing houses for elderly people). All of these had a considerable contribution to the urbanization process.

Dobolyi Annamária

ÉPÜLETMESTEREK ÉS A SZÉPÍTŐ BIZOTTSÁG TEVÉKENYSÉGE KÉZDIVÁSÁRHELYEN A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A főtér épületeinek 19. századi arculata

A kézdivásárhelyi főtérnek a 19–20. század fordulóján bekövetkező nagyarányú építészeti átalakulását egy korábbi – ugyancsak az *Acta Siculica* múzeumi évkönyvben megjelent¹ – tanulmányban részleteztem. Jelen dolgozat bevezetéseként ennek mindössze rövid kiegészítésére vállalkozom, majd rátérek Kézdivásárhely 19. század végi építkezéseinek szabályzati kereteire, valamint az úgynevezett Szépítő Bizottmány munkásságának ismertetésére. Kisebb fejezetekben – a fennmaradt levéltári források és korabeli újsághirdetések alapján – beszámolok a város egykori „szépítőiről” is, vagyis a 19–20. század fordulóján tevékenykedő építőmesterek, kőművesek, lakatosok, kovácsok és asztalosok munkásságáról.

Kézdivásárhely főterének ma is álló épületei zömükben a 19. század második felében és a 20. század elején épültek. Az 1834-es tűzvész, mely a város háromnegyed részét elpusztította, a piac keleti oldaláról indult, így a főtér lakóházai, a céhek kereskedő- és árulóházai nagyon hamar a tűz martalékává váltak. A tűzvész előtti időből nagyon keveset tudunk a főtér kinézetéről, ami jórészt annak tulajdonítható, hogy a város iratai e csapásban megsemmisültek. Hogy milyen arculata lehetett a piacnak közvetlenül a tűzvész előtt, elsősorban a 19. század folyamán készült katonai felmérések és térképek nyújtanak rálátást, akárcsak a településszerkezet alakulására vonatkozóan. Azonban az, hogy milyen épületek álltak a maiak helyén, sajnos ismeretlen marad.

Az utóbb, a 19. század közepén itt álló épületekről Szentkatolnai Bakk Endre munkájából ismerkedhetünk meg: „A Kőköből volt a piacnak keleti felén, ez már a múlt század közepe táján is előfordul, mely, mint egy jó nagy asztal, 3 lábnyi magas állvány volt kőből... A kőköbőlnél a déli szomszédságban volt egy bolt, amellett a cigányok ketrece... északi szomszédságában állott 4-5 bolt egymás mellett; ahol Czifra, Jakab, Vertán s más kereskedők árultak. ...nyugat felé, a piac közepe tájt volt egy kút, emellett dél felé a tanácsház, alatta a katonai várdaház. ...A Kőköből

mellett levő középületek 1834. július 29-i nagy égés alkalmával elégték”.²

E kevés információ birtokában csupán feltételezni tudjuk, hogy a 19. század eleji épületek a többi erdélyi, vásáros múlttal rendelkező település épületeihez hasonlítottak. Vidékünk erdőben gazdag terület lévén, a házak többsége fából épült, a nagy tűzvész idején éppen ez tette lehetővé a lángok könnyű terjedését. A 19. század végi fényképeken és képes levelezőlapokon még elég sok népi jellegű házat láthatunk, ezért feltételezzük, hogy a tűzvész előtt is hasonló épületek álltak a főtéren. Ezek földszintes vagy emeletes, fatornácós épületek voltak, a ház oldalához illesztett külső feljáróval, zsindegyel fedve, vagyis hasonlóságot mutattak a főteret napjainkban is díszítő Veres-, valamint Finta-házzal. A ma is meglévő hatalmas főtéri pincék arra engednek következtetni, hogy már a tűzvész előtt megjelentek azok az alapincézett kő és téglá egyemeletes kereskedőházak, amelyek földszintjén a bolt vagy műhely helyezkedett el, az emeleten pedig a mesterember vagy kereskedő családja lakott. Ebben az esetben a pince és a földszinti helyiségek boltozattal, az emeletiek pedig sík mennyezettel épültek. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy a fontosabb középületeket kőből emelték, de a lakóházakat még sokáig fából vagy favázra téglából építették.

A nagy tűzvész utáni újjáépítési hullám érdekes emléke a sepsiszentgyörgyi állami levéltár Kézdivásárhelyre vonatkozó iratai között fennmaradt részletes tervrajz és költségvetés-számítás,³ melyet a mészáros céh árulóházának építésére Nagy Antal készített 1847-ben (*1. ábra*).

A mészáros céh megrendelésére tervezett épület megépítését minden bizonnyal az 1848–1849-es szabadságharc eseményei akadályozták meg. Az árulóház a tervek szerint ötven mészáros mesternek kellett volna hogy helyet biztosítson a piac nyugati oldalán.

A mészárosok privilégiuma 1809. július 13-án kelt,⁴ és bár az 1840-es években Magyarországon és Erdélyben a céhek felszámolását sürgetik, az árulóház építésének terve egy virágkorát élő céhre utal. A Horváth Dániel főcéhmester és Nagy Lázár

¹ Lásd DOBOLYI Annamária 2007, 481–495.

² SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 21.

³ SÁL, Fond 20, dos. 1397, f. 5.

⁴ INCZE László – SYLVESTER Lajos 1972, oldalszám nélkül.

kiscéhmester irányította mészárosok számára egy klaszicista épületet terveztek, amely alaprajzát tekintve kétmenetes, és kőalapra épült volna. Az egyemeletes épületnek azonban nem terveztek pincét. A földszintet két – hét boltszakasszal fedett – hatalmas tér alkotta volna, melyek között átjárási lehetőséget nem tüntettek fel. Az épület déli és északi oldalán található lépcsőház mellett levő kisebb terek is boltozást nyertek. Az egyik tengelyben állt volna a mészárszék, melynek három bejáratot terveztek: egy nyugatról, másik kettő északról és délről. A mészárszéket három nagyobb (a bejáratoknál) és négy kisebb csehsüveg-boltozat fedte volna. A keleti tengelyben állt volna az árulóház nevet viselő helyiség „három bezárando ajtókkal”,⁵ és akárcsak a mészárszéket, ezt is három nagyobb és négy kisebb csehsüveg-boltozattal zárták. A lépcsőfeljárók tengelyében lévő tereket szintén csehsüveg-boltozattal tervezték. Az emelet egyik tere sem boltozott, azonban ez is kétmenetes, mindkét traktust árulóháznak szánták. Tetőszerkezete egyszerű, barokk jellegű megoldást mutat. Lépcsőfeljárt az árulóház déli és északi oldalára is terveztek. Az épület északi és déli homlokzatát 3-3 bejárat töri át. A főbejáratok egyenes, a 2-2 mellékbejárat félköríves, a nyugati és keleti oldal 1-1 kapuja kosáríves záródású.

A ma is álló épületek közül a tér legrégebbi lakóházának a Veres-házat tartják, bár építésének pontos időpontját nem ismerjük. Nevét külső festéséről kapta, melyet ma is visel. 1913-ban azonban egy újságcikk arról tudósítja a város lakóit, hogy megváltozott a Veres-ház színe: „a főtéren többek között áll egy ház, mely emberemlékezet szerint, pedig már öreg épület ez a ház, mindig vörösre volt meszelve. ...Tegnap óta azonban nagy változás esett rajta, eltűnt a ház veressége, az új tulajdonosa, Szócs M. Lajos kereskedő bemészeltette barnás-zöldre, s így már veresház nincs”.⁶

A részben az 1834-es tűzvész előtt épült ház a piac nyugati oldalán fekszik, ma műemléképületként tartjuk számon (a 15 B 227-es számot viseli a műemlékjegyzékben). Építésének kezdetét a 18. század végére teszik,⁷ ezzel együtt megkülönböztetve négy építési periódust. Az első építési szakasznál három szintet különíthetünk el: pince, földszint és az emelet. A feltételezések szerint a földszint két helyisége között nem volt átjárási lehetőség; mindkettőnek csak az utcáról volt bejárata. Ma négy szintet különíthetünk el: pince, földszint, emelet és manzárd rész. Ezek négyzetes alaprajzot formáznak.

Első illusztrációs emlékünkn a Veres-házról Bicsérdy J. rajza (2. ábra), Orbán Balázs *A Székelyföld le-*

írása című munkájában található. A maihoz hasonló főtéri homlokzatot mutat, sőt az a tény, hogy a többi házhoz képest sötétebb színárnyalattal ábrázolják, valószínűleg vörös színére utal. A földszinti ablak- és ajtónyílások a maitól különböznek,⁸ akárcsak a zsindelellyel fedett tetőn megjelenő nyílások. Az emelet ablaknyílásai magasabbnak tűnnek, mint a maiak, szegmensíves záródásúak (ma egyenes záródásúak), és zsalugáterrel vannak ellátva.

Akárcsak a Veres-ház, a tőle délre fekvő ház is népi jellegű megoldásokat mutat, külső faszerkezetű függőfolyosóval ellátva. Szintén az 1869-ben készült rajzon, a református templom szomszédságában két egymáshoz hasonló, barokk főhomlokzattal épült emeletes kőházat is láthatunk. A 19. század végén eszerint még kontyolt nyeregvetős, félromfalas, népi barokk elemeket hordozó épületek és tornácos faházak uralták a teret, amelyek fokozatosan eltűnnek. Szintén a 19. századi főtér arculatához tartozik hozzá a tér keleti oldalán található körtornácos Finta-ház, amely közvetlenül a tűzvész után, 1835-ben épült, de 1972-ben lebontották, majd 1978-ban, nagyrészt igazodva az eredeti formájához, újraépítették.

Az építkezések szabályzati keretei (1863–1910)

Mai ismeretink szerint Kézdivásárhelyen már 1863-ban tevékenykedett egy Szépítő Bizottmány, amely jegyzőkönyvet vezetett bármilyen építkezésről, javításról, illetve kertrakásról is. A bizottmány elnöke Varga József volt, orátorai Jancsó Dániel és Balog Sándor. A bizottmány összeírása alapján 1868-ban Kézdivásárhely területén 1382 lakrészt létezett, amelyből a tulajdonosok mindössze 1076 lakrészt laktak, a többi (308) bérbe volt adva. Számunkra eddig ismeretlen okok miatt ez a Szépítő Bizottmány később feloszlott, mert egy 1893-as újságcikkből arról értesülhetünk, hogy a város képviselő-testülete Szépítő Bizottságot alakított. Az 1893-ban alakult bizottság öttagú: „három hatósági közegeből és két városi képviselőből állt”,⁹ mely a helyi szemléket vasárnap délelőttönként tartotta. Az ilyenfajta intézkedések már önmagukban is egyfajta városesztétikai érdeklődést mutatnak, hiszen ezek a tűz elleni védelemre, az utcák tisztaságára, a házak egyenletes párkánymagasságára ügyeltek, vagyis a városkép harmóniáját próbálták létrehozni és fenntartani. Igaz, még mindig nagyon sok panaszt és elégedetlenséget olvashatunk ki egy 1882-es feljegyzésből a tömör építkezésre vonatkozóan, amely a város udvarteres szerkezetének köszönhető: „Ha egy idegen utazó

⁵ SÁL, Fond 20, dos. 1397, f. 25.

⁶ *Székely Újság*, 1913. október 5., 117. sz., 4.

⁷ *Proiect de reabilitare casa nr. 19, P-ța Gábor Áron*, 2003.

⁸ Viszont a 2003-as falkutatáskor megtalálták ezek egy részét.

⁹ *Székelyföld*, 1893. május 11., 34. sz., 2.

keresztülutazik Kézdivásárhelyen, s meglátja ezen összehalmozott építkezést, melyben semmi nyoma a kényelemnek és rendszernek, ahol úgyszólván a rendszertelenség a rendszer; csodálkozva kérdezi e különös és a világon talán sehol másutt fel nem található építkezés okát... Előnye: az összeépített házakban lakó családok, kik egy családnak képzelik magukat, és oly nyilvános életet folytatnak, mint Spártában, vagyis ez a fajta építkezés előmozdítja a társas életet, s fejleszti a társas élet erényeit. Viszont egészségügyi és vagyonbiztonsági szempontból számos hátránya van”.¹⁰

Kézdivásárhely városi tanácsának csak az 1890-es évek elején sikerült egy saját építési szabályrendeletet összeállítania. A városnak korábban nem lévén ilyen jellegű szabályrendelete, az 1858-as régi építészeti pátenst használták, amely viszont „olyan magyar nyelven volt megírva, hogy azt kín és gyötrelem volt olvasni”.¹¹ Ugyanakkor e rendelet szabályzatai nem terjedtek ki egyes városok speciális viszonyaira, így Kézdivásárhely jellegzetes településszerkezetére is nehezen voltak alkalmazhatóak.

Az új szabályrendelet célja az volt, hogy az eddigi „ronda és tűzveszélyes épületek helyébe évek során csinosabb, egészségesebb és kemény anyagból, cserép zsindelemmel fedett épületek keletkezzenek”.¹² Előírta, hogy a főutcákban faépület nem építhető, és a mellékutcákban is csak cserépfödéllel emelhető lakóház, zsindelemmel pedig sehol. Habár az építészeti szabályrendeletet a belügyminisztérium többször is módosította, hibával még mindig rendelkezett. Ilyen például az a rendelkezése, amely megengedte a már meglévő faépületek kijavítását, ez esetben könnyen megtörtént, hogy egy ilyen kijavítás egy rossz faépület fennállását évekig meghosszabbította. Egy 1900 végén történt összeírás is ezt igazolja, amely szerint: 1174 lakóház állt a város területén, amelyből 273-at kőházként, 901-et pedig faházként jegyeztek le.¹³ E lakóházak nagy része még mindig zsindelemmel volt fedve (949), csak nagyon kevés részükre jutott cserép, illetve bádóg.

A szabályrendelet és a Szépítő Bizottság létezését és munkásságát nagyon jól bizonyítja az a tény, hogy 1888-ban a piacson lakókat arra kötelezték, hogy két hónap leforgása alatt a ház előtti járdát lapos kővel kövezzék ki vagy javítsák ki. Azonban még a 19–20. század fordulóján sem mondhatjuk el, hogy a város kellő összeget fordítana az utcák, közterek és épületek kövezésére, illetve fenntartására. Például az 1906-os városi költségvetésből 5562,40 Koronát szántak az épületekre és utakra, melyből: 1610 Koronát épületek javítására, 202,40 Koronát az állami elemi iskola

épületének javítására, 2 500 Koronát a piac és az utcák kövezésére, 500 Koronát az utcák, terek szabályozására, 200 Koronát az utcák, terek neveinek jelzésére, 500 Koronát utak, hidak fenntartására és 50 Koronát a Vasút utcában levő árok karbantartására. 1912-ben és 1913-ban is csupán 6603 Koronát utaltak ki az utcák, terek szabályozására és kiépítésére.¹⁴

Az utcák, udvarterek kikövezése várat még magára. Ha nagy volt a sár, a lakók legfeljebb deszkapallókat fektettek le, hogy egy-egy helyen el lehessen járni. A szemetet és a szennyvizet még mindig a ház elé öntötték ki, ez volt az oka az udvarterek síkatoraiban terjengő bűznek is: „A piac körül a gyalogjárón még el lehet menni sár nélkül, de amíg oda jut az ember, már kijutott a sárból neki. Ott azonban... döglétes szagú szemétdombok fogadják”.¹⁵

Annak ellenére, hogy az 1880-as években születnek olyan tervek, melyek az utcák és közterek pontos megállapítását és elhatárolását célozták meg, az 1800-as évek végén a város még nem rendelkezett kataszteri térképpel. Hasonló égető problémaként merült fel a város határának és a piactér kibővítésének a gondolata. A főtér bővítésének terve már 1888-ban megszületett. Ez év októberében a városi tanács bizottságot küldött ki a Cserey-telek felmérésére, illetve annak esetleges megvásárlására. A telek keleti része a piacra nyílt, viszont nyugati irányban egészen a mai Ady Endre utcáig húzódott. Évekbe telt, míg a telek megvásárlására sor került, csupán 1892 novemberében hagyta jóvá a belügyminisztérium az adásvételi szerződést, melynek értelmében 38 000 forintért a város 1892 decemberében megvásárolta a telket. Erre a területre épült fel 1896-ban az állami elemi iskola, 1902 és 1904 között a városi Vigadó, majd 1911-ben Herczegh Zsigmond budapesti építész terve alapján a polgári leányiskola (3. ábra).

Építőmesterek a századfordulón

A századforduló környékén – a társadalmi változások hatására – fokozatosan megváltozott az építető és a tervező-kivitelező személye, kapcsolata. Új, más társadalmi érdekeket képviselő megbízók, építetők léptek fel, így gazdag polgárok (kereskedők), testületek (ipartestületek), társaságok. Magyarország-szerte ekkor terjedt el az építészeti pályázat rendszere, amelynek meghirdetésére a helyi újságok kitűnő teret biztosítottak. Az egyszemélyes kivitelezés helyett „többek vállalkozásával” alakult át az építőipar. Különvált a tervező és a kivitelező személye. A tervező mérnök mostantól kezdve nem egy céhen

¹⁰ Uo., 1882. február 14., 26. sz., 3.

¹¹ Uo., 1893. március 23., 24. sz., 3.

¹² Uo., 1895. július 21., 57. sz., 2.

¹³ Uo., 1902. június 8., 46. sz., 3.

¹⁴ *Székelly Újság*, 1905. november 19., 95. sz., 1–2.

¹⁵ Uo., 1904. szeptember 25., 77. sz., 3.

belül képezte magát, hanem a törvény által előírt akadémián vagy politechnikumokban. Az építőmesterek számára számos mintakönyv jelenik meg ebben az időben, így a szakmai ismereteket könyvekből is elsajátíthatták. Ugyanakkor jóval többet kezdtek el utazni az építészek, így a látottakat, tapasztalatokat hazatérve felhasználhatták munkásságukban.

Az 1884-es ipartörvény értelmében csakis az lehetett építőmester, aki a magyar királyi József műegyetemen nyert építési oklevelet, és kimutatta, hogy az építőmesterség területén legalább két évet dolgozott, valamint aki az építőmesteri képzettség megvizsgálására szervezett és Budapesten működő bizottságtól nyert oklevelet. Az állami alkalmazásban álló mérnökök pedig magánépítkezéseket csakis mint művezetők végezhettek, mint felelős építőmesterek nem dolgozhattak. Abban az esetben, ha egy építkezést egy állami mérnök ellenőrizte mint művezető, az építés vezetésére jogosult személyt be kellett jelenteni a hatóságnál. Ennek az ipartörvénynek az értelmében az egyszerű szerkezetű, földszintes házakon kívül minden nagyobb méretű építkezésnél kőműves mestert kellett alkalmazni, még abban az esetben is, ha az ellenőrzést okleveles mérnök gyakorolta.

Kézdivásárhelyen a századforduló környékén kisváros szinten soknak tekinthető az építőmesterek száma, éppen ezért ez konfliktusokkal is járt. Egy 1910-es jegyzőkönyv megőrökíti Apró András építési vállalkozó feljelentését Nagymihály Sándor és Csikós Mihály ellen, akiket azzal vádol, hogy nagyobb építkezésekre vállalkoztak, mint amilyen nekik megengedett. Valószínű, hogy ez a fajta konfliktus már korábban is előfordult, ugyanis a város vezetősége 1903-ban egy általános iparigazolvány-ellenőrzést végzett a településen, és egy körlevélben értesíti is erről a város területén működő kőműves, ács és kőfaragó mestereket. A városi tanács 1903-as jegyzőkönyve alapján¹⁶ a múlt század elején Török Sándor, Nagymihály Sándor, Apró András és Molnár Antal a kőművesmesterség önálló folytatására szabályos iparigazolvánnyal rendelkezettek. Az 1884-ben kiadott igazolványuk a következő munkák teljesítésére jogosította fel őket: „A kőművesmester minden föld-, kőműves és elhelyező munkát foganatosíthat, s ezen kívül egyszerű szerkezetű földszintes lakóházakat és gazdasági épületeket építőmester közbejötté nélkül, saját felelősségére építhet, s az ott előforduló összes munkákat vezetheti s végrehajthatja”.¹⁷ A fent említett kőműves mesterek tehát önállóan csak földszintes házakat építhettek, ha azonban emeletes házak építésére vállalkoztak, kötelesek voltak építőmestert alkalmazni.

Hölczel Gyula és Katona István kézdivásárhelyi ácsok e jegyzőkönyv alapján nem bírtak azon képzettséggel, melyet az 1884-es ipartörvény az ácsmesterség önálló folytatására előírt. Ennélfogva csak engedélyt nem igénylő ácsmunkák kivitelezését vállalhatták el, és ha nagyobb épületek ácsmunkáinak végzésére vállalkoztak, a törvény értelmében kötelesek voltak építőmestert alkalmazni.

Az ezerkilencszázas évek elején Árok Baláznak sem volt képzettsége a kőművesmesterség önálló végzésére. Szintén ez vonatkozott Somodi Sámuel kőfaragó mesterre, aki azonban szakértő mérnök vagy építőmester ellenőrzése mellett kőfaragó munkákat végezhetett.

A felsorolt építőmesterek közül csupán Székely Károly rendelkezett olyan mesteri igazolvánnyal, amely bármilyen épület önálló építésére feljogosította. Nevével mégis sokkal ritkábban találkozunk, mint Nagymihály Sándor, Török Sándor vagy Molnár Antal nevével. Az említett Nagymihály Sándor a századforduló környékén érkezik Kézdivásárhelyre, és hamarosan a város egyik legelismertebb okleveles építési vállalkozását mondhatta magáénak. 1878. március 12-én született, Szegeden, 1902. január 27-én pedig feleségül vette a kézdivásárhelyi Szabó Mariskát, Szabó Sámuel tímár lányát. Az egyik helyi újságban vállalkozását ilyen és hasonló hirdetésekkel népszerűsítette 1902-ben: „Elvállal tervezések, költségvetések szakszerű készítését mindennemű stylan a legizlésebb kivitelben, minden építetű tulajdonos saját ízlésére: üzleti lakóházak, gazdasági épületek, kerti lakások... javítási, átalakítási munkálatok, nedves lakások és pincék szárasszá tételét... Jelen ideig itt helyben egy pár év óta a piacon emelkedett új házak saját műveim... Továbbá ajánlom legkitűnőbb építési anyagjaimat, pl. stuccatur nádfonat, elszigetelő aszfaltlemez, tűzmentes tetőfedő lemez, a legnagyobb köterejű román és portland cement, ...brassói Schmidt-féle lagozott cserép”.¹⁸

A fennmaradt iratok alapján Nagymihály Sándor 1899. október 25-én kapta meg az engedélyt a kőművesmesteri munkákra (8. ábra). Kezdetben leginkább a nagyon jól felszerelt építkezési lerakatával hívta fel magára a kézdivásárhelyiek figyelmét (9. ábra), viszont később számos köz- és magánépület kivitelezése is az ő nevéhez fűződik, mint például a postapalota épülete (Turóczy Mózes utca, 1907), Csizmadia Ipartársulat bérháza (Függetlenség utca, 1910), Molnár Károly háza (Vasút utca, 1899), Balló Ödön háza (Wesselényi utca, 1908), illetve a polgári leányiskola (ma Apor Péter Szakközépiskola) szennyvízcsatornájának kiépítési terve is őt dicséri. A századfordulón

¹⁶ SÁL, Fond 20, dos. 1910, f. 14.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Székelyföld, 1902. január 5., 2. sz., 4.

az egyik legnagyobb lélegzetű kézdivásárhelyi építkezés a Vigadóhoz kapcsolódik, melynek kivitelezésére 1902 végén ugyancsak ő kapta meg a lehetőséget.

A kézdivásárhelyi építőipar létezését és hatékonyságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az 1907-es év elején az építési iparban dolgozók létrehozták a *Kézdivásárhely és vidéke építőmesterek szövetségét* a településen. A szövetség tagjai között építőmesterek, asztalosok, bádigosok és olyan mesteremberek voltak, akik az építkezés körébe tartozó iparral foglalkoztak. A mozgalom célja, hogy a mesteremberek egy országos szövetség keretében szervezkedjenek. Alapító gyűlésüket 1907. február 25-én tartották, amelyen mintegy 60 építőiparos volt jelen, valamint az építőiparosok országos szövetségének titkára is.

Épületasztalosok a századfordulón

A kézdivásárhelyi épületasztalosokról nem sok adatunk maradt fenn, azonban tudjuk, hogy a vásárhelyi asztalosoknak éppen olyan jó híruk volt Erdély-szerte, mint a csizmadiáknak.¹⁹ Legtöbbször nemcsak asztalosokként, hanem épületasztalos munkára szakosodott mesterekként is hirdetik magukat a helyi újságokban (10–12. ábra).

A 19. század végén Kézdivásárhely egyik leghíresebb műasztalosa Czibalmos Ferenc, „ki messze vidéken már sokszor szerzett dicsőséget a székely iparnak”.²⁰ Neve a *Székelyföld* 1882-es évfolyamában már megjelenik. Műhelye és bútorraktára a 8-as udvartérben volt, ahol a korabeli újsághirdetés alapján épület-, bútor- és minden e szakmába vágó asztalosmunkát elvállal. Czibalmos Ferenc a kézdivásárhelyi faragászati iskola növendéke, majd később a budapesti technológiai intézetben tanult. Ő készítette a nagyenyedi Bethlen-főtanoda dísztermének, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium és a kolozsvári új katolikus gimnázium (ma Báthory István Elméleti Líceum) bútorzatát. Czibalmos nevét Ojtoztól Sopronig, Konstancától Fiuméig ismerték,²¹ rajta keresztül pedig a többi kézdivásárhelyi asztalos nevét is megismerték, mert a századforduló környékére a helyi asztalosok között egyfajta versengés alakult ki, senki nem akart lemaradni a többitől. Erre talán a korabeli újsághirdetések szolgálnak a legjobb példával.

A kézdivásárhelyi asztalosok számos iparkiadáson is részt vettek. Czibalmos Ferencen és Rác András mellett az 1891-es kiállításon Mazingher József és Mátyus László asztalosok is jelen voltak, akiknek bútorai, szobaberendezései a kiállítás fénypontját képezték,²² az 1896-os millenniumi kiállításon pedig

Kónya Mihály, Szócs Albert, Pál István, Földi Sándor és Vajda Albert állítottak ki.

Ugyancsak a századforduló környékén válik ismertté Tóthfalusi Károly asztalos, aki 1902-ben az id. Czibalmos Ferenc műasztalos oroszfalvi úton található műhelyét veszi át. Tóthfalusi nevével csak nagyon rövid ideig találkozhatunk a kézdivásárhelyi újságokban, ahonnan kiderül, hogy mielőtt Kézdivásárhelyen megnyitotta volna műhelyét, Budapesten három, Bécsben kettő, Párizsban három és Londonban csaknem egy évet dolgozott neves üzletekben mint asztalos, rajzos és művezető. Ugyanakkor az is kiderül, hogy a bécsi J. W. Müller műasztalos és gyáros üzletét képviselte az 1900-as párizsi világi kiállításon, valamint a Glasgow-i nemzetközi kiállításon.

1910 márciusában a kézdivásárhelyi asztalosok egy *Asztalos Gépipar Szövetkezetet* hoztak létre, melyet állami segéllyel, 9 darab géppel indítottak be.²³ A szövetkezet igazgatósági tagjai: Tóth Balázs elnök, Bene Albert, Turóczy Sándor, Turóczy Dénes, Vajda Albert és Vajna Károly; a felügyelőbizottság tagjai: Kovács Sándor elnök, Bokor Gyula és Földi Sándor voltak. A gépműhely csupán 1912 tavaszán kezdte meg működését, ugyanis a szövetkezet később, 1911 szeptemberében kapott engedélyt a telep megépítésére. A műhely berendezését vastagsággyalu, szalagfűrész, fűrészelésítő, késfenő és marógép képezték. Az ipartelep felügyeletét Turóczy Dénes vállalta el, miután a szövetkezet igazgatósága ügykezelési szabályzatot készített a gépek használatára és díjszabására vonatkozóan. Földi István visszaemlékezései szerint²⁴ azonban az akkori viszonyok legmodernebb műhelyében a drága gépek többet álltak, mint működtek, ugyanis az inasok és a legények nem nagyon tudták kezelni, a mesterek pedig féltek a nagy felelősségtől. Ez a hozzáállás csak akkor változott meg, amikor Benczel Lipót a Hatolykai (ma Wesselényi) utcában megépíti a saját bútorgyárát, és a versenyben maradás érdekében a többi asztalos is néhány géphez értő segédet kénytelen maga mellé szerződtetni.

A kézdivásárhelyi asztalosok szakszerű munkáját jelzi, hogy a Vigadó megépítése (1902–1904) után jó pár asztalost kértek fel a szálloda és bálterem bebútorozására. A Vigadó Építető Bizottsága Kis András, Tóthfalusi Károly, Orosz István, Nagy Antal, Rác András és Földi Sándor asztalosokat kérte fel a vendégszobai bútorok elkészítésére. Az ajtó- és ablaknyílások asztalosmunkáit a fennebb már említett Turóczy Dénessel végeztetik el, valamint tőle rendelnek egy ebédlőbútort és a kávéházi falburkolatot is. A vá-

¹⁹ FÖLDI István 2004, 85.

²⁰ *Székelyföld*, 1892. október 13., 82. sz., 3.

²¹ FÖLDI István 2004, 85.

²² *Székelyföld*, 1892. január 17., 5. sz., 3.

²³ *Székely Újság*, 1912. május 5., 51. sz., 2.

²⁴ FÖLDI István 2004, 97.

ros első bútorgyár-tulajdonosától, Benczel Lipóttól is rendel a város egy ebédlőbútort és egy díványt.

Épületlakatosok és kovácsok a századfordulón

A kovácsok, lakatosok többnyire a géplakatosághoz is jól értettek, de végezték a kovácsmunkát is, a patkolástól a vaskapuk, kerítések készítéséig (13–14. ábra). A 19–20. század fordulóján leginkább Szabó Mózes és István (apa és fia), valamint Ráduly Ferenc, Ráduly Domokos, Balogh Mózes és Bartalics József nevével találkozhatunk.

A kézdívsárhelyi Szabó Mózes lakatos nevéhez fűződik a Vigadó déli oldalán ma is álló kovácsolt vaskapu elkészítése (4–5. ábra). Róla tudjuk, hogy részt vett az 1891. december 1-jén Budapesten megrendezett iparkiállításán. Utóda Szabó István, aki nyolc éven keresztül Budapesten, illetve az ország nagyobb városaiban szerez tapasztalatokat, majd hazatérve ő lesz az, aki folytatja apja harminc éve fennálló vállalkozását. Egy 1907-es újsághirdetés alapján épület- és rácsmunkák, vasajtók- és ablakok készítésére, valamint épületek berendezésére szakosodott.

Szabó Istvánnal egyidőben kezdi meg működését Ráduly Ferenc is, aki épületlakatosként hirdeti magát a *Székely Újság* hasábjain, vasajtókat és -ablakokat, valamint ajtó- és ablakvasalatokat, épületcsatornákat és takaréktűzhelyeket készít. Műhelye az Óvoda utcában volt (a Turóczi-ház környékén).

A főtér mai épületein látható kovácsoltvas díszek készítőit nem nagyon ismerjük, bár számos ilyen munka maradt fenn a városban. Jó példa erre az egy-

kori polgári leányiskola (Apor Péter Szakközépiskola) kovácsoltvas kapuja, amelynek 1909-es tervrajza Herczeg Zsigmond aláírásával fennmaradt, viszont kivitelezőjének neve ismeretlen (6–7. ábra). A fennmaradt levéltári iratokból feltételezzük, hogy Szabó István lakatosmester munkája.

A 20. század elején a bádigosok között a legkiválóbbak Nagy József, a Mágoriak (apa és fia) és Lukács József, akik toronyfedéstől kezdve minden épületmunkát kiválóan végeztek.²⁵ Szintén az épületek díszítői között kell megemlítenünk az egykori szobafestők és mázolóok tevékenységét, akik épületfestéssel és címfeliratok készítésével is foglalkoztak. Az 1900-as évek első felében az épületek belső és külső díszítésénél Gilla Miklós (15. ábra) és Blatt Mihály munkássága meghatározó. Ez utóbbi vállalta a Vigadó termeinek a kifestését is, ahol stukkódíszeket, papírmasékat, tapétákat és a korra igen jellemző megoldásokat használt.

A solgozat csupán nagyvonalakban ismerteti a kézdívsárhelyi főtér egykori „szépítőit”, ugyanis minden mesterember munkássága külön fejezetet tölthetne ki, ha az egykori és akár a mai városlakók tudatában lettek volna, lennének építészeti környezetünk örökségének, és megőriznénk ezt. A fennmaradt korabeli tervrajzok, képes levelezőlapok, fényképek, újsághirdetések és nem utolsósorban a ma is álló épületek, épület- és kovácsoltvas elemek ma is tanúbizonyságai azoknak a – gyakran neve-felejtett – épületmestereknek, akiknek munkássága, szakavatottsága a 19–20. század fordulóján városias külsőt adott Kézdívsárhely központjának.

Dobolyi Annamária – Céhtörténeti Múzeum, Kézdívsárhely, 10. udvartér 1., RO-525400; dobolyiani@yahoo.com

Levéltári források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)

– Fond 20: *Kézdívsárhely város iratai*

Inv. 7, *Építési engedélyek, Lakhatási engedélyek. Jegyzőkönyvek (1831/32–1920)*

– Fond 191: *Kézdívsárhelyi polgári leányiskola iratai (1899–1948)*

Irodalom

Székelyföld = *Székelyföld*, Kézdívsárhely, 1882–1899, 1901–1906

Székely Híradó = *Székely Híradó*, Kézdívsárhely, 1893–1895

Székely Újság = *Székely Újság*, Kézdívsárhely, 1904–1913

Székely Hírlap = *Székely Hírlap*, Kézdívsárhely, 1909

²⁵ Uo., 126.

*

DOBOLYI Annamária

2007 Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén, *Acta Siculica* 2007, Sepsiszentgyörgy, 481–495.

FÖLDI István

2004 *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

INCZE László – SYLVESTER Lajos

1972 *Kézdivásárhely* (szerk. Incze László és Sylvester Lajos), Kovászna Megye Művelődési és Nevelésügyi Bizottsága – Kézdivásárhelyi Múzeum, Kézdivásárhely.

KALMÁR Miklós

2001 *Az építészet története. Historizmus. Századforduló*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

OLASZ Gabriella

1999 Kézdivásárhely sajátos településszerkezete és műemléki jelentőségű területei, *Acta (Siculica)* 1998/2, Sepsiszentgyörgy, 59–80.

SZENTKATOLNAI BAKK Endre

1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.

Comitetul de arhitectură și constructorii din Târgu Secuiesc la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea

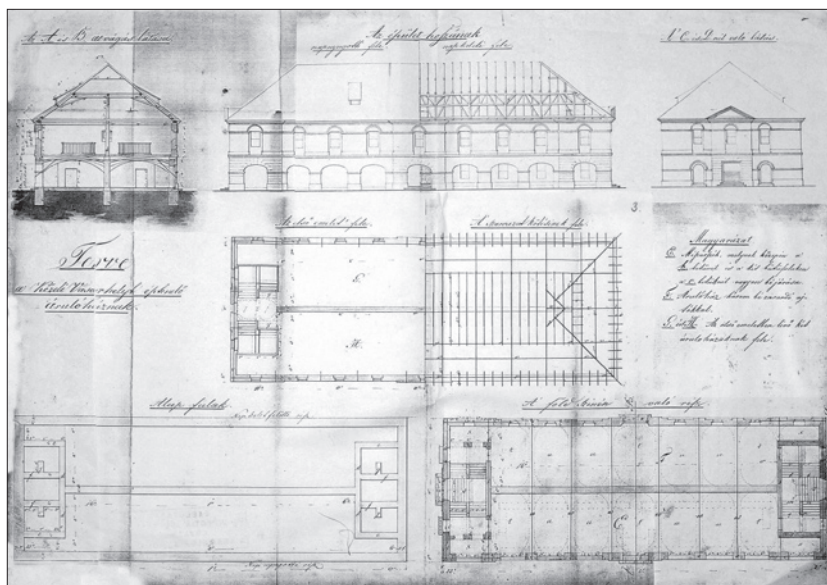
(Rezumat)

Studiul prezintă aspectul arhitectural al Pieței Centrale din secolul al XIX-lea și regulamentele de construcții între anii 1863–1910 în orașul Târgu Secuiesc. Piața Centrală și-a căpătat aspectul arhitectural actual la sfârșitul sec. al XIX-lea și la începutul sec. al XX-lea, cele mai multe case din piață pierind în marele incendiu din 1834, unele elemente păstrându-se doar înglobate în clădirile existente în prezent. De asemenea, majoritatea clădirilor de stil baroc și a celor de factură rurală au fost înlocuite treptat cu clădiri de stil eclectic. La sfârșitul studiului în mici capitole am prezentat constructori, lăcătuși, fierari și tâmplari care au luat parte la realizarea clădirilor din centrul orașului la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea.

Architectural committee and architects in Kézdivásárhely at the turn of the 19–20th Centuries

(Abstract)

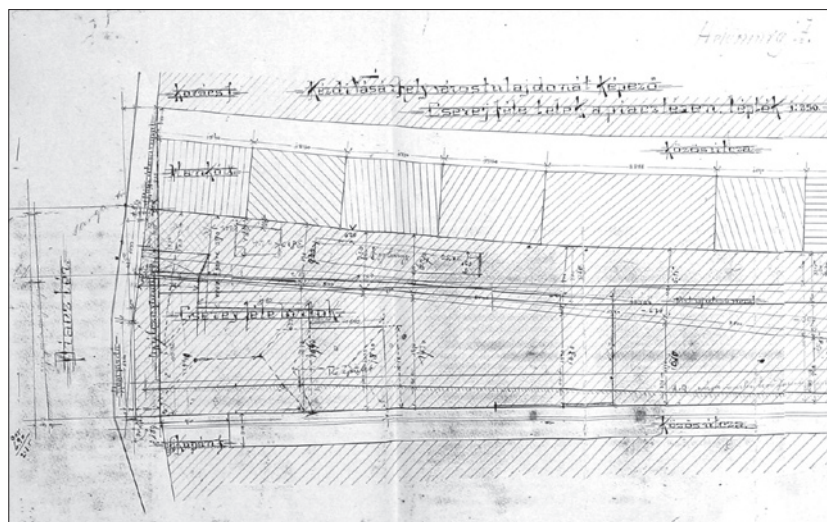
This study presents the architectural appearance of the central market of Kézdivásárhely (present-day Tg. Secuiesc) in the 19th century, and the building regulations of that time. The centre gained its present architectural aspect at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century; most of the houses of the market square being destroyed by the great fire of 1834. Few elements of these houses remained and they are now included in the buildings. In the same time the majority of baroque and rural style buildings were gradually replaced by buildings with eclectic style. At the end of my study I present in small chapters architects, smiths, locksmiths and joiners, who took part in the realization of the buildings at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.



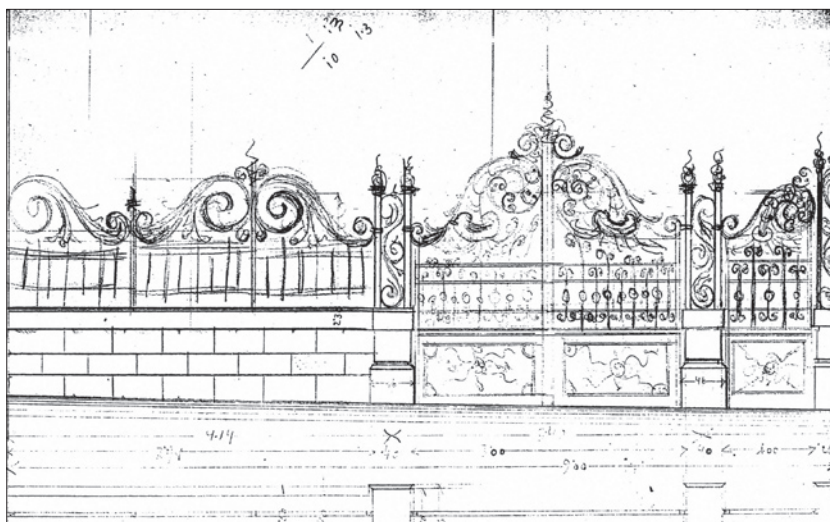
1. ábra A mészáros céh árulóházának tervrajza 1847-ből



2. ábra Kézdivásárhely főtere (Bicsérdy J. rajza, Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása...*, III, *Háromszék*, 1869)



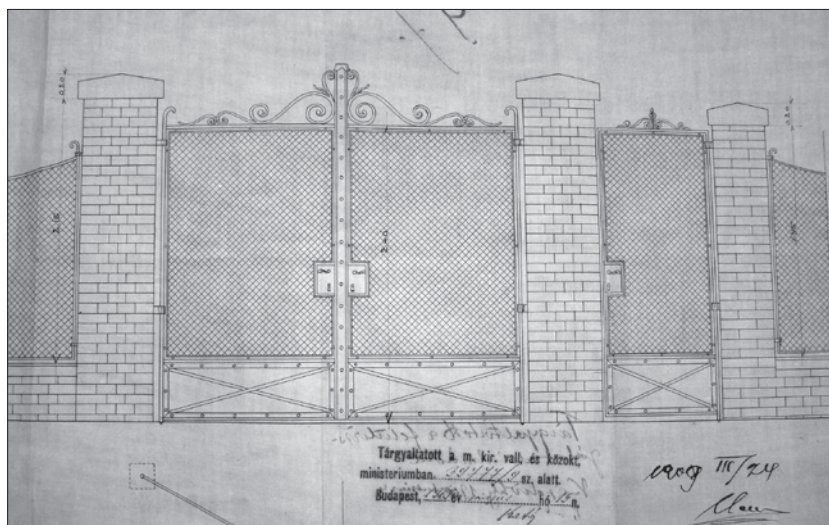
3. ábra A Cserey-telek helyszínrajza. Készítette Nagymihály Sándor, 1902 (lépték 1:250)



4. ábra A Vigadó kapujának terve. Készítette: Szabó Mózes



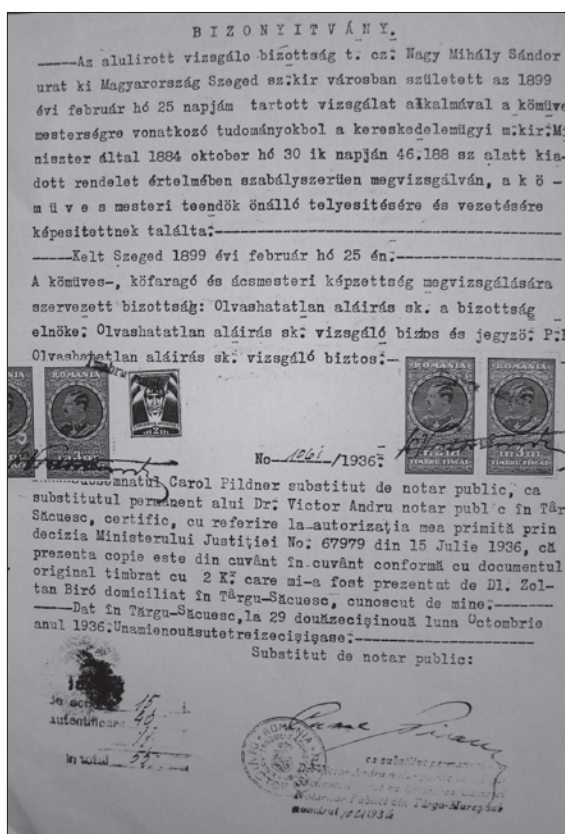
5. ábra A Vigadó kapuja (2009)



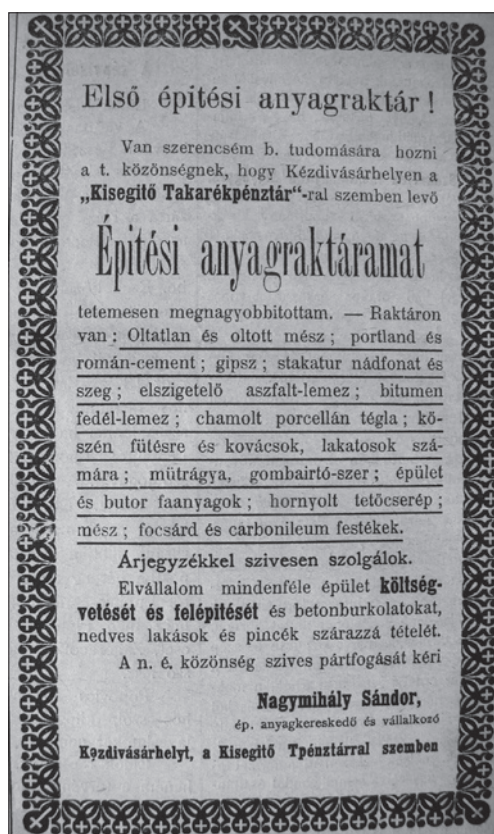
6. ábra Az Apor Péter Szakközépiskola kapujának tervrajza (1909)



7. ábra Az Apor Péter Szakközépiskola kapuja (2010)



8. ábra Nagymihály Sándor kőművesmesterei engedélye (1899)



9. ábra Nagymihály Sándor építési vállalkozó hirdetése a Székely Újságban (1907)

! Székely mübutor kiállítás !

Van szerencsém a nagyérdemü közönségnek nagybecsü tudomására hozni, hogy **folyó hó 7-től** kezdve (Vasárnap) csak rövid idő tartamra

mübutor kiállitást

rendezek.

Czélom, a nagyérdemü közönséggel valódi mübutorokat magyar, modern, Barock Stylekben ismertetni, s egyszersmind munkáimmal bebizonyítani, hogy nemcsak a hazai jobb gyártmányokkal, de akármelyik külföldi elsőrendü gyártmánnyal is versenyezhetek.

Mivel pedig butoraim már e hó 12-én el kell szállitassam a nagyérdemü közönség mielőbbi tömeges látogatását kéri

kiváló tisztelettel:
Tóthfalusi Károly,
műasztalos.

Kiállitási hely:
CZIMBALMOS-féle műasztalos ipartelep.

(48. 1-2.)

10. ábra Tóthfalusi Károly asztalos hirdetése a Székelyföldben (1902)

Felvállalok mindennemü asztalos, épület és butor munkálatot.

Uj butorraktár !

Van szerencsém a nagyérdemü közönség nagybecsü figyelmét felhívni Kézdivásárhelyt, a „Posta palotával” szemben, a Turóczy Mózes-féle épületben levő új modern butorraktáromra, melyben a mai kor igényeinek mindenben megfelelő, saját vezetésem és felügyeletem alatt levő műhelyemben készülő izézes a legdiszesebbtől a legegyszerűbb butorokra.

Raktáron vannak a mai modern kor legdivatosabb butorai: háló, ebédlő, szalon és konyha berendezések, s ezeknek egyes kiegészítő részei, melyek külön külön is kaphatók. Elvállalok mindennemü asztalos, épület és butor munkálatot, melyeket száraz anyagból és a legerősebb árban pontosan készítek el, jótállás kikötésével is.

Elvállalok kárpitos és díszítő munkálatokat is melyeket szintén jutányos árban és pontosan a kívánalmaknak teljesen megfelelőleg szállítok.

A nagyérdemü közönség szives pártfogását és támogatását kérve maradok

kiváló tisztelettel:
TURÓCZY DÉNES,
épület- és butor műasztalos
KÉZDIVÁSÁRHELYT.

Kárpitos és díszítő munkák szolid áron.

Elvállalok kárpitos és díszítő munkálatokat is melyeket szintén jutányos árban és pontosan a kívánalmaknak teljesen megfelelőleg szállítok.

11. ábra Turóczy Dénes asztalos hirdetése a Székely Hírlapban (1909)

ÁLLANDÓ BUTOR KIÁLLITÁS

Első kézdivásárhelyi és székelyföldi mübutor- és épületasztalos munkák gyára!

Első kézdivásárhelyi és székelyföldi mübutor- és épületasztalos munkák gyára!

Nagyérdemü közönség b. tudomására hozom, hogy több év óta fennálló asztalos üzletemmel kibővítvé, gyárnak alakítottam át. Berendeztem a mai kor igényeinek megfelelő mechanikai gépekkel és gőz szarítóval. Elvállalok bármitele butor, épület, faszobrászat, fa esztergályos és kárpitos munkákat a legegyszerűbbtől a legdiszesebb kivitelben.

Mübutor- és épület asztalos munka gyári berendezéssel, azon kellemes helyzetbe jutottam, hogy képes vagyok a nagyérdemü vevő közönségnek, ha máian szerel be a szükségesítélet legálabb is 15–20%-al jutányosabb árban szállítani mint eddig. — Igen tisztelt vevőim hitel igényeit is a legjobb és legjutányosabb föltételek mellett vagyok képes kielégíteni.

Berendezések és egyes butorok eladását raktár eddigi üzlethelyiségem, a főterem David János ur tiszte mellett, nagybani eladás, butorvezekedők részére gyártelepem, orosztalvi utca, Saska-féle ház.

Minden a n. e. közönség becses figyelmét ezen új vállalatomra felhívom, nem mulasztatom el kiköszönetem nyilvánítását, eddigi szives pártfogását és egyáltalán megköszönöm egy mint eddig is, ezen új vállalatomban ezután is szives pártfogását kérve, maradniom felelő tisztelettel:
BENCZEL LIPÓT,
első kézdivásárhelyi mübutorgyára

Vidéki megrendések legfontosabban eszközöltetnek.

Első kézdivásárhelyi és székelyföldi mübutor- és épületasztalos munkák gyára!

Első kézdivásárhelyi és székelyföldi mübutor- és épületasztalos munkák gyára!

Első kézdivásárhelyi és székelyföldi mübutor- és épületasztalos munkák gyára!

12. ábra Benczel Lipót, az első kézdivásárhelyi bútorgyár-tulajdonos hirdetése a Székely Hírlapban (1909)

Olcso ár!

Ráduly Ferenc
első épület-lakatos üzlete
Kézdivásárhely, Ovoda-utca 135. (Saját ház.)

Készíték mindennemü lakatos munkát u.-m.: sirkerítéseket, erkélyrácsokat, vaskapukat, ajtó- és ablakvasalásokat, vaspadokat, ágyakat és asztalokat, takaréktűzhelyeket minden alakban és legszebb kivitelben a legolcsóbb árak mellett.

Javitások gyorsan és a legolcsóbb árban eszközöltetnek.

Továbbá raktáron tartok minden szakba vágó munkákat.

— A nagyérdemü közönség kegyes pártfogását kéri kiváló tisztelettel:

RÁDULY FERENC, lakatos.
A magyar államvasut szállítója.

Kész raktár!

13. ábra Ráduly Ferenc épületlakatos hirdetése a Székely Hírlapban (1909)

Minta takaréktűzhely raktár!

Elsőrendű lakatos-üzlet.

A helybeli és vidéki nagyérdemű közönség becses pártfogásába ajánlom 30 éven át jó hirben lévő néhai **Szabó Mózes-féle lakatos üzletet.**

Budapesten és az ország nagyobb városaiban 8 éven át szerzett tapasztalataim után abban a kellemes helyzetben vagyok, hogy különböző gépek segítségével a mai kor legkényelmesebb igényeinek is megfelelő **műlakatos munkákat** tudok versenyképesen előállítani.

Felvállalok és csinos kivitelben készítek u. m. . **épület és rács munkákat, vasajtókat és ablakokat**, ugyszintén mindennemű díszes **vasbutorokat, épületek berendezését, padlásablakok és csatornákat**; saját műhelyembe készült **takaréktűzhelyeket és fűtőket** a legnagyobb választékban raktáron tartok, melyet számtalan elismerő levél bizonyít, hogy kevesebb fával jól lehet használni, **karbit világításra szolgáló telepeket és teljes berendezéseket** jótállás mellett készítek, megtekinthető nálam, melyet fél év óta használok.

Ugyszintén mindennemű javításokat, fedél és csatorna festéseket **olcsón és pontosan** eszközölök.

Kérve a szives pártfogást, maradok mély tisztelettel

SZABÓ ISTVÁN
lakatosmester,
Kézdivásárhelyen, Kertmege-utca.

Allandó nagy választék kész tűzhelyekben!

Költségvetéssel és árjegyzékkel díjmentesen szolgálók!

Vidéki megrendelések pontosan eszközöltek!

14. ábra Szabó István lakatosmester hirdetése a *Székely Újságban* (1907)

Uj üzlet!

Van szerencsém a n. é. közönségnek tudomására hozni, hogy a mai naptól külön önálló

szobafestő és mázó-üzletet nyitottam. Elvállalok minden e szakmába vágó épület és butorfestést, valamint mindennemű czimfeliratokat. — Kérve a n. é. közönség szives pártfogását maradtam kiváló tisztelettel:

Gilla Miklós,
szobafestő és mázó.

Lakásom: Turóci M. u. 42. udv. 1 szám.

15. ábra Gilla Miklós szobafestő hirdetése a *Székely Újságban* (1911)

Dobolyi Annamária

A KÉZDIVÁSÁRHELYI KIS SÉTATÉR ÉS GŐZFÜRDŐ

A dolgozat a kézdivásárhelyi kis sétatér és gőzfürdő alakulását és hanyatlását ismerteti, ízelítőt nyújtva a 19. század végi és 20. század eleji városi polgárok kikapcsolódási szokásairól, időtöltéséről. A bevezetőben fontosnak tartom ismertetni a sétatér és gőzfürdő helyszínét, ugyanis ezek eredeti rendeltetése mára már teljesen megszűnt. Mindkettő a mai Kossuth Lajos utca 10. szám alatt álló egykori Takarékpénztár, ma Román Állami Kincstár épületének udvarán jött létre, a 19. század végén. A ma már műemléklistán szereplő Takarékpénztár épületét 1872-ben építették. A 20. század elején az intézményről megjelent képeslapokon viszont már nemcsak a KÉZDIVÁSÁRHELYI TAKARÉKPÉNZTÁR felirat olvasható az épületen, hanem a bejárat kapu felett a GŐZFÜRDŐ felirat is helyet kapott (3. ábra). Ma a sétatér helyén egy elhanyagolt udvart találunk (2. ábra). A gőzfürdő épületét többször felújították, átalakították, jelenleg pedig a Nagy Mózes Sportklub asztalitenisz-szakosztályának ad otthont.

A dolgozat megírásában segítségemre voltak a Kézdivásárhelyen megjelent korabeli újságok – *Székelyföld* és *Székely Újság* –, amelyek nagyon gyakran leírják a kikapcsolódni vágyó kézdivásárhelyiek igényeit. Ugyanakkor a 20. század elején megjelent képes levelezőlapokról is sok minden megtudható, leolvasható. A korabeli fotókat, képeslapokat tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a 19. század végén épült erdélyi gőzfürdők közül leginkább a marosújvári gőzfürdő épülete hasonlít a kézdivásárhelyihez. Akárcsak a kézdivásárhelyi esetében, a marosújvári gőzfürdő előtt is egy fás, padokkal ellátott sétatér volt kialakítva.

A 19. század végén a kézdivásárhelyi iparosok és irodai hivatalnokok egyaránt igényt éreztek egy kisebb sétatér kialakítására. Igényüket így fogalmazták meg a *Székelyföld* hasábjain: „Másutt talán luxus-articulus, nálunk szükség, mert ezen példátlanul összezúfolt városban a sétatér lenne egyetlen pont, hol minden társadalmi osztály, bevégzett munkája után, enyhét, üdülést találhatna”.¹ Az 1890-ben, a város képviselőtestülete által kinevezett bizottság felkarolta az ügyet, elkészített egy mérnöki tervrajzot és költség-

vetést is. A mérnöki terv már ekkor magába foglalt egy gőz-, egy hideg és egy meleg fürdőt, valamint egy vendéglő felépítését is, de végül a város rossz anyagi viszonyaira való tekintettel a fürdők és a vendéglő építése elmaradt. Földi István *Századelő az udvartereken* című írásában is több helyen megemlíti, hogy a város magasabb képzettséggel rendelkező, szélesebb látókörű polgárai igényelték azokat a változásokat, melyek korszerűbbé tehetnék mindennapjaikat. Köszönhető talán annak, hogy a 19. század végére a vasúti összeköttetés által a város piaca is megnyílt a nagyvilág előtt, és nyilvánvalóvá vált a helyiek számára, hogy más hasonló népességű települések milyen áldozatokat hoznak kulturális, közegészségügyi, tisztasági és más igényeik kielégítésére. Annak ellenére, hogy 1890-ben a *Székelyföld* egyik száma úgy nyilatkozik, hogy „Kézdivásárhely halad, csak az a baj, hogy lassan halad”,² a 19. század végén számottevő eredmények születtek úgy a művelődés, mint az egészségügy és a civilizációs szint emelkedése terén.

Nagyon hamar megfogalmazódik az igény egy sétatér elkülönítésére a város területén, de sajnos a 19. században a városnak nem volt parkként használható belterülete. A sétálni vagy pihenni vágyók a református temetőbe mentek, ami azonban közegészségügyi szempontból nem volt megfelelő. Az árnyékot tartó fák hiánya a város sajátos építkezésének tulajdonítható, ugyanis csupán 900 holdnyi területre volt összezúfolva a település. A megfelelő telek megtalálása előtt két másik terület parkosítása is szóba jött: a törvényszék (ma Bíróság), illetve a barompiac mögötti terület,³ de egyik sem bizonyult megfelelőnek. Végül a város megvásárolta a Takarékpénztár mögött az úgynevezett Winternicz-féle telket, amelyre a kézdivásárhelyi Takarékpénztár kialakíthatta a város kis sétatérét. Később kibővült ez a terület, ugyanis a református egyház a keleti Kertmege (jelenleg Iskola) utcáról nyíló belső telkét évi 100 Korona hasznbér fizetése fejébe átengedte parkosítás céljaira. Így a város lakossága egészen az 1910-es évek végéig ezt a teret használta pihenésre, szórakozásra, míg a mai Józsiás-park át nem vette ezt a szerepet.

¹ *Székelyföld*, 1890. június 15.² Uo., 1890. május 4.³ Uo., 1887. július 31.

A sétatér évenkénti öntözése, tisztán tartása, fásítása, beleértve az évi haszonbért is, amit a református egyháznak kellett fizetni, körülbelül 400-500 Korona évi kiadással terhelte a Takarékpénztár költségvetését, amelyet viszont a sétatér népes látogató közönsége meghálált jelenlétével.

Kezdetben kevesen látogatták az újonnan létesített sétateret. A kézdívásrhelyi közönség, mint mindenhez, úgy a sétatérre is nehezen szokott be, ezért szükség volt egy lelkes emberre, aki a sétatér áldásairól, a pormentes, üde levegő jótékony hatásáról tarson előadást, folyamatosan a sétatér használatára buzdítva a lakosságot. Nagy I. Lázár takarékpénztári alkalmazott volt a park felügyelője vagy, ahogyan a *Székelyföld* nevezi, a „sétatér igazgatója”. Ő gondoskodott a sétatér tisztán tartásáról, a kényelmes padokról, az esti világításról és hetenként kétszer a zenéről. Ő volt az első reggel a sétatéren, és utolsó volt a távozásnál, legtöbbször a gardedám nélküli hölgyek társaságát keresve.⁴

Így lassan, főleg vasárnap és ünnepnap, megteltek a sétatér padjai, ugyanis megszokottá vált, hogy mise vagy istentisztelet után bemutatásra kerülnek a legújabb toalették: „Főleg a nők nagyon rátartiak, hiszen a következő hét programjához tartozik, hogy téma legyen egymás kosztümje, ruhája, kesztyűje, kalapja, napernyője”.⁵ Szintén Földi írásából tudjuk, hogy a Kovács-hengermalom szomszédságában levő kis sétatéren egy idő után alig fértek az emberek: iparosok, kereskedők, gazdálkodók, tisztviselők és családjaik mind megtalálhatóak voltak itt. Az idősebb generáció a padokon foglalt helyet, a fiatalasszonyok és leányok pedig le-fel sétálgattak. A fák alatt ott álltak a fiatal emberek, és minden vasárnap újra és újra megcsodálták szívük választottját. Az 1908-as *Székely Újság* egyik számában⁶ a sétatér gondnoksága fel is szólítja a hölgyeket, hogy a sétautak jobb oldalán haladjanak előre, mert így a szembejövőket nem kell kerülgetni, és hogy 2-3-nál többen egy sorban összekapaszkodva ne sétáljanak, mert elzárják az utat.

A Takarékpénztár és a tanulóifjúság által rendezett multságok jövedelméből zenepavilont is építettek, és egy héten kétszer, szerda délután és vasárnap délelőtt személyenként 4 fillérért térzenét is szolgáltatottak. A befolyt jövedelemből a sétatéri padok számát folyamatosan növelték. Egyik vasárnap délelőtt Bodor Lajika, másik vasárnap Szőke Pista zenekara, felváltva játszották Ányos Laci, Dankó Pista, Fráter Lóránd egy-egy újabb szerzeményét.⁷ A tíz-tizenkét tagú cigányzenekarok ilyenkor kitettek magukért, már csak azért is, hogy bebizonyítsák, melyi-

kük különb a másiktól. A hófehér hajú Szőke Pista úgy muzsikált, hogy hajfürtjei a szemébe hullottak. Széles vonókezeléssel, testének minden mozdulata nádszálként követte a melódiát és a szöveg érzelmi összefüggéseit, és a banda úgy állt mögötte, mintha lélegzetvételével irányította volna őket. Ez a nagy összhang annál is inkább lehetséges volt, mert a négy fia játszott a zenekarban: Jenő másodprímás, Pista gordonkás vagy, ahogy ők mondták, kisbögös, Árpád cimbalmos, Lehel tercprímás. Bodor Lajika, a másik zenekar prímása kerek arcú, barna, mosolygó szemű zenész volt. Földi szerint zenekarának minden tagja jól játszott kottából is.

A kis sétatéren többször fellépett az Önkéntes Tűzoltó Egylet zenekara is. A zenekar 1887. december 12-én alakult, 14 taggal, Barabás Mór községi tanító irányításával. Első térzenéjükét 1889 júniusában adták. Tagjainak kezdetben sem zenei tudása, sem hangjegyszerete nem volt. Egy héten kétszer, kedd és péntek esténként gyakorolt a zenekar, és alig két év leforgása alatt a tagok száma 32-re emelkedett.

Még nagyobb közönségnek örvendett a kis sétatér, amikor végre – 1894-re – szintén a Takarékpénztár udvarára építik fel a gőzfürdőt. Ezzel a kézdívásrhelyiek egy igen régóta dédelgetett álma vált valóra, ugyanis a 19. században külön kultusza lett a fürdőbe vagy gyógyfürdőre járásnak, sorra épültek az ország közfürdői, és a város sem szeretett volna lemaradni. Kezdetben a Takarékpénztár társadalmi úton, részvények kibocsátásával próbálta a hiányt pótolni, de alkalmas helyiség hiányában lemondtak a gőzfürdő megépítéséről. Egy 1883-as újságreklám igazolja (6. ábra), hogy özvegy Fejér Bogdán né lakásán bárki igényelhetett 40 krajcárért meleg fürdőt, de ez kevesnek bizonyult. Ezért aztán 1893-ban a Takarékpénztár igazgatósága a sétatér szomszédságában megvásárolt egy telket (Potoczki- vagy Nagy József-féle telek), ahová a gőzfürdőt 1894 folyamán fel is építette. Az építés Bartmesz nagyszombeni építőmester művezetése alatt, júliusban vette kezdetét, és december 9-én már közhasználatba is adták.

Az építető bizottság tagja volt dr. Bánffy Zsigmond ügyvéd, ifj. Kovács János, Jancsó Géza gyógyszerész, Csiszár József kereskedő, Jancsó Mózes szeszgyáros, illetve később csatlakozik hozzá a pénztintézet igazgatósága és felügyelő bizottsága is. A Takarékpénztár részéről Jakab István pénztári vezérigazgató és Benkő Gyula főkönyvelő voltak az építés ügyének vezetői. Az építés felügyelőjévé Benkő Lajos postamestert nevezték ki. A gőzfürdő csatornázási tervét Veszprémi Jenő mérnök készítette. Az épület tervein a Fábriusz testvérek, Lécz testvérek cége, valamint

⁴ Uo., 1902. szeptember 11.

⁵ FÖLDI István 2004, 120.

⁶ *Székely Újság*, 1908. augusztus 2.

⁷ FÖLDI István 2004, 120.

Gyárfás Győző dolgoztak.⁸ A Lécz testvérek nevével pár évvel később, a Vigadó építésénél is találkozunk, akiknek 1898-ban elutasítják a tervrajzát. Ismertebb Gyárfás Győző személye, aki 1855-ben született, Lécfalván. Apja, Gyárfás Lajos, a 2. székely határőr-ezred tisztje, 1848–1849-es honvéd hadnagy, majd kapitány. Gyárfás Győző építészoklevelét Budapesten szerezte, ahonnan 1879-ben hazatért, és Eglmayer Adolf hivatalvezető mellett a Háromszék-vármegyei Államépítészeti Hivatal mérnöke, később főmérnöke és főnöke, illetve minisztériumi főtanácsos lett.⁹ Geológiai tudása folytán az ország legtöbb részében az útépitések felügyelője volt. Tervei alapján készült például a bodzakraisznai és ojtói átjáró útja.¹⁰

A fürdő berendezése mintaszerű volt: három hatalmas medencéjét különböző hőmérsékletű vízzel, zuhanyokkal látták el. A kádak az épület északi felében voltak elhelyezve, ahol 12 kádfürdő: 6 porcelán és 6 cement kád kapott helyet. Az épületben volt egy gőzkamra, valamint törülköző (flotírozó) és öltözőkódó helyiségek is.

A gőzfürdőt egy ünnepség keretén belül, 1894. december 9-én délelőtt 11 órakor adták át a városnak. Az ünnepségen jelen volt hatolykai Potsa József, a megye főispánja is, aki kezdettől fogva nagy érdeklődést tanúsított a gőzfürdő ügye iránt – amikor a városban tartózkodott, mindig megtekintette az építkezést. A fürdő Építető Bizottságának nevében dr. Bánffy Zsigmond elnök tartott tartalmas beszédet, körvonalazva az új közegészségügyi intézmény fontosságát, s végül a kész épületet átadta a Takarékpénztár igazgatóságának. A Takarékpénztár részéről Székely János intézeti elnök vette át, és rövid beszéd után ünnepélyesen átadta a köznek.

A gőzfürdő első bérlője Vadon Bertalan volt, majd 1908 októberétől Farkas István és neje, Huszár Berta veszik át. Utóbbiak, ellentétben Vadon Bertalan bérlővel, mindketten képesített masszörök és úszómesterek voltak (10. ábra). Egy 1902-es újsághirdetés szerint mosókonyha is volt az épületben, ahol *téglázatni* (vasaltatni) lehetett, melyet a gazdagabbak szívesen vettek igénybe (9. ábra).¹¹

A város fürdője kezdetben a következő programmal és jegyárakkal működött:

Nők részére gőzfürdő kedden délelőtt 7–12 óra között és csütörtökön délután 2–7 óra között volt, ára: 50 Korona. Férfiak részére gőzfürdő kedden délután 2–7 óra között, csütörtökön és vasárnap

délelőtt 7–12 óra között, ára: 50 Korona. Olcsóbb gőzfürdők, nők és férfiak számára is, 30 Koronáért vasárnap délután voltak. A gyerekek számára ugyancsak 30 Korona volt egy gőzfürdő ára. A tükörfürdő ára 25 korona volt, a nőknek szombaton délután 2–5 óra között, férfiaknak szombat délelőtt 9–12, délután pedig 5–8 óra között volt biztosított. A porcelánkádfürdő minden fürdőnap délelőtt és délután, úgy férfiak, mint nők részére 45 Korona, a kőkádfürdő 35 Korona volt. A tükörfürdő gyermekeknek, tanulóknak, katonáknak (örmesterektől lefelé), kereskedő- és iparos tanoncok részére fürdőnapokon 15 Koronába került. Bérletet is lehetett váltani a Takarékpénztár pénztáránál, ahol 12 darab gőzfürdőjegy 5 Ft, 12 darab porcelánkádfürdőjegy 4 Ft 50 krajcárba, 12 darab kőkád-fürdőjegy 8 Ft 50 krajcárba és 12 darab tükörfürdőjegy 2 Ft 50 krajcárba került.

A fürdő nagyszerű működéséről tanúskodik az a tény, hogy alig egy hónap leforgása alatt, 1894. december 8. és 1895. január 7. között 1167 jegyet adtak el, vagyis kezdetben egy nap átlag 38 személy használta a gőzfürdőt.¹² Ez a szám az 1895. év folyamán folyamatosan emelkedik, a későbbi kimutatások alapján eléri a napi átlag 63 személyt is. A 20. század elejére azonban egyre csökken a gőzfürdőt igénylők száma, így 1902 januárjában a *Székelyföld*ben kedvező bérlet vásárlására hívják fel a kézdivásárhelyiek figyelmét. Ez alapján a családos bérlet 5 Koronába, a házaspár bérlet 3 Koronába, egy magánszemély havi bérlete pedig 2 Koronába került. Ez a bérlet heti egy alkalmat foglalt magába, de aki ezen kívül kívánta még használni a fürdőt, annak a teljes jegy árának csupán a felét kellett fizetnie.

Kisebbségek is jelentkeznek a sétatér és a gőzfürdő életében. 1905-ben például részegek rendbontásáról, később egy fürdővendég meglopásáról számol be a *Székely Újság*.¹³ Nagyobb felháborodást vált ki a lakosság körében a gőzfürdő eladásának híre 1928-ban, habár ekkor már nem volt nagy látogatottsága a fürdőnek, és az előtte álló kis sétatér is már teljesen megszűnt. A gőzfürdő bezárásának pontos dátumát nem ismerjük, a két világháború között talán még egy nagy, 8x10 m-es medencét használtak a kézdivásárhelyiek, ez heti öt nap volt látogatható. A kis sétatér azonban már az 1910-es évek elején elhagyatottá válik, mivel helyét a Molnár Józsiás (1841–1903) által a városnak adományozott terület veszi át. A kis sétatéren lassan elmaradozik a térzene,

⁸ *Székelyföld*, 1894. december 13.

⁹ COROI Artur 2009, 513.

¹⁰ BODÓ Sándor – VIGA Gyula 2002, 333.

¹¹ *Székelyföld*, 1902. március 9.

¹² Uo., 1895. január 20. Ugyanitt: 1894. december hó 8-tól 1895. január hó 7-ig a napi pénztárnál eladatott: 50 krajcáros gőzfürdő jegy 209, 30 krajcáros gőzfürdő jegy 103, 30 krajcáros

gőzfürdő gyermekjegy 27, 25 krajcáros tükörfürdőjegy 109, 15 krajcáros gyermekjegy 137, 45 krajcáros porcelán kádfürdő jegy 133, 35 krajcáros kőkádfürdő jegy 77, összesen 795 db. Bérletjegyekből: 23 csomó gőzfürdő a 12 db 276, 3 csomó porcelán kádfürdő a 12 db 36, 5 csomó tükörfürdő a 17 db 60.

¹³ Uo., 1905. november 9., 1908. március 26.

egyre zajosabb lesz a hely a szomszédban lévő malom zakatolásától. Egy 1915-ös újságcikk is beszámol a sétatér hanyatlásáról: „a kis sétatérre most egyáltalán nem gondolnak. Mostohagyermeké lett a városnak, mert a »papa kedvence«, az új nagy sétatér napja föl-

szállott, pedig a középosztályú polgárságnak, kiknek nappal nincs idejük a Józsiás-kertben fényelegni és akiknek csak dolguk végezte után volna egy kis pihenésre és szórakozásra való idejük, nagyon is szükségük lenne ezen kis, lombos fákkal ellátott sétányra”.¹⁴

Dobolyi Annamária – Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely, 10. udvartér 1., RO-525400; dobolyiani@yahoo.com

Irodalom

Székelyszékelyföld = *Székelyszékelyföld*, Kézdivásárhely, 1882–1899, 1901–1906.

Székelyszékely Újság = *Székelyszékely Újság*, Kézdivásárhely, 1904–1930.

*

BEKE Ernő

2004 *Üdvözlét Kézdivásárhelyről*, Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely.

BODÓ Sándor – VIGA Gyula

2002 *Magyar múzeumi arcképcsarnok*, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, Budapest.

COROI Artur

2009 Benedek Elek levelezése L. Gyárfás Gizellával, *Acta Siculica* 2009, 513–524.

DIMÉNY Attila

2010 Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig, *Acta Siculica* 2010, 445–458.

DOBOLYI Annamária

2007 Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén, *Acta Siculica* 2007, 481–495.

FÖLDI István

2004 *Századelő az udvartereken*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

INCZE László

2004 Amit a céhes városról még tartozunk elmondani, in: FÖLDI István 2004, 216–229.

Parcul mic și baia de aburi din Tg. Secuiesc

(Rezumat)

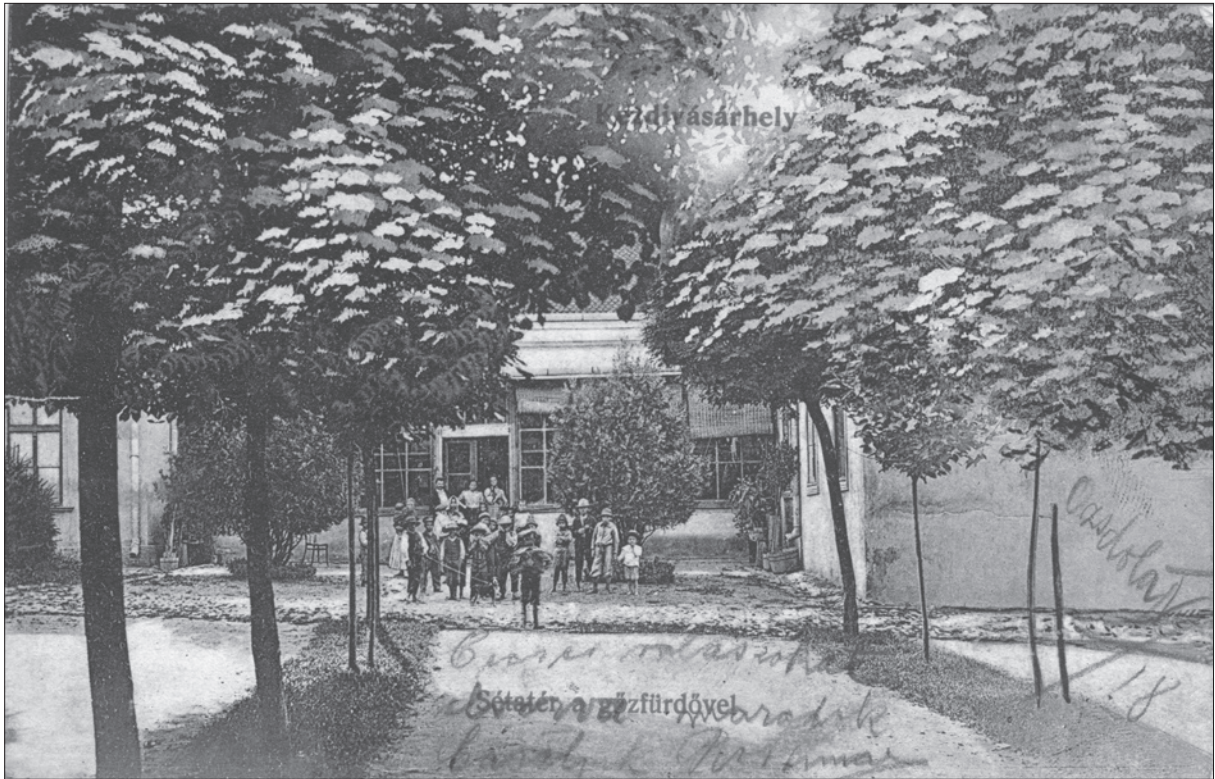
Lucrarea prezintă pe scurt unde și cum se relaxau locuitorii orașului Tg. Secuiesc la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. În 1872 a fost construită Casa de Economii a orașului (str. Kossuth Lajos nr. 10), iar în curtea acestei instituții la sfârșitul secolului al XIX-lea a fost creat un parc mic unde oamenii puteau să se relaxeze. Înainte, locuitorii orașului se plimbau în cimitirul reformat, ceea ce nu era adecvat din punctul de vedere al igienei publice. Parcul mic din curtea Casei de Economii a funcționat până în anii 1910 când parcul mare de astăzi, Parcul „Molnár Józsiás” i-a luat locul. Era un loc îndrăgit atât de meseriași, cât și de funcționari. Tot în această curte a fost construită și baia de aburi a orașului. Amenajarea băii era exemplară: avea șase căzi de porțelan, șase căzi de ciment și trei bazine mari cu apă, de diferite temperaturi.

Small park and steam bath of Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc)

(Abstract)

This study briefly presents the way the inhabitants of Kézdivásárhely (present-day Tg-Secuiesc) relaxed at end of the 19th century and the beginning of the 20th. The city's Savings Bank was built in 1872 (10, Kossuth Lajos st.). At the end of the 19th century a small park was created in the courtyard of this institution where people could relax. Before this, people had been walking in the Calvinist Cemetery, but they had quickly realized that in terms of public hygiene this was not adequate. The Savings Bank's small park functioned until 1910, when today's large park, the "Molnár Józsiás" Park took its place. It was a popular place preferred by craftsmen and public servants as well. The steam bath of the town was also built in this courtyard. The fitting of the steam bath was exemplary: it had six porcelain tubs, six cement tubs and three large pools with different water temperatures.

¹⁴ *Székelyszékely Újság*, 1915. június 13.



1. ábra Sétatér a gőzfürdővel 1915-ben. A képeslap a Székely Nemzeti Múzeum tulajdona



2. ábra Az egykori Takarékpénztár, ma Román Állami Kincstár udvara. A szerző felvétele (2011)



3. ábra Takarékpénztár és gőzfürdő 1909-ben.
A képslap a Székely Nemzeti Múzeum tulajdona



4. ábra Az egykori Takarékpénztár, ma Román Állami Kincstár épülete. A szerző felvétele (2011)



5. ábra A kézdivásárhelyi Takarékpénztár aprónyomtatványa

MELEG FÜRDŐ.

Alattirt a n. érd. közönségnek becses tudomására hozza, hogy vendéglői helyiségében **tisztasággal** és **kényelemmel** berendezett s a nap bármely szakában megrendelhető **MELEG FÜRDŐ** kapható.

Egy fürdői szoba befűtéssel, lepedő, kendő és szappannal csak **40** krajczár.

A t. uri közönség szives pártolását kéri

Kézdi-Vásárhelytt, 1883. április hó

Özv. Fejér Bogdánne.

1—2

6. ábra Meleg fürdő reklámja 1883-ból
(Székelyföld, 1883. április 12.)

A Kézdivásárhelyi

GŐZ- és KÁDFÜRDŐ-nél

téli fürdő sorrend és árai október 1-től.

Egy gőzfürdő nők részére	kedden d. u. 7-12, csüt. d. u. 2-6 óráig	50 kr.
urak részére	kedden d. u. 2-7-ig, csüt. és vas. d. u. 7-12-ig	50 kr.
Egy olosó gőzfürdő nők részére	vasárnap délután 2-5-ig	30 kr.
urak részére	vas. d. u. 5-8-ig, csüt. d. u. 6-8-ig	30 kr.
Egy gőz fürdő gyermekek részére	...	30 kr.
Tükörfürdő nőknek,	szombaton délután 2-5 óráig	25 kr.
uraknak,	szombaton délelőtt 7-12	25 kr.
Porzellánkádfürdő	... pontok egész nap, hétfő és szerda d. o. kivételével	45 kr.
Kőkádfürdő	... mindennap egy urak, mint nők részére	35 kr.
Tükörfürdő tanulók katonák (örmistertől lefelé), keresk. és iparos tanoncok részére (kötény és kendővel) fürdőnapokon	...	15 kr.
Gőzfürdő tanulók, katonák (örmistertől lefelé), keresk. és iparos tanoncok részére (kötény és kendővel) fürdőnapokon	...	30 kr.
Gőzfürdő 12 éven alóli gyermekeknek	...	15 kr.

BÉRLETJEGYEK ÁRAI:

melyek esakis a takarékpénztár pénztáránál kaphatók:

12 drb gőzfürdőjegy	5 frt
12 drb porzellánkádfürdőjegy	4 frt 50
12 drb kőkádfürdőjegy	3 frt 50
12 drb tükörfürdőjegy	2 frt 50

A Kézdivásárhelyi Takarékpénztár Igazgatósága.

130 1-3

7. ábra Gőzfürdő reklámja 1895-ből (Székelyföld, 1895. szeptember 20.)

Meleg zuhany!

Tyukszem irtás! Tyukszem irtás!

Fürdő sorrend,

érvényes a kézdivásárhelyi Takarékpénztár tulajdonát képező gőz- és kádfürdőnél 1900. október hó 15-étől kezdve.

Fürdő napok		Gőzfürdő		Tükörfürdő	
		korona	f.	korona	f.
Vasárnap	Gőz- és tükörfürdő urak részére d. e. 7-12	1	--	--	60
	Gőz- és tükörfürdő nők részére d. u. 2-5-ig	--	60	--	60
	Gőzfürdő urak részére d. u. 5-8-ig	--	60	--	60
Kedd	Gőz- és tükörfürdő nők részére délelőtt 7-12-ig és délután 2-6-ig	1	--	--	60
	Este 6-8-ig deákjegy	--	40	--	20
Csütörtök	Gőz- és tükörfürdő urak részére d. e. 7-12 és d. u. 2-6-ig	1	--	--	60
	Este 6-8-ig deákjegy	--	40	--	20
	Tükörfürdő urak részére d. e. 7-12-ig nők d. u. 2-5-ig	--	--	--	60

Tanulók, katonák (örmistertől lefelé), kereskedő és iparostanoncok részére gőzfürdő 60 fillér, tükörfürdő 40 fillér.
Kádfürdő: porzellánkádfürdő 1 korona, kőkádfürdő 70 fillér.
Kádfürdő egy urak, mint nők részére, minden fürdőnap kapható.

(117 2-0)

Hideg zuhany!

K. - Vásárh.

8. ábra Gőzfürdő reklámja 1900-ból (Székelyföld, 1900. december 6.)

Találkozás az utcán.

Isten álgyon, hová még Mária?

Megyek a gőzfürdőbe vizsem a tekintetes ur ingeit tégláztatni.

Hát tégláznak ott?

Hogyne, a gőzfürdős ur berendezte a mosókonyháját intézetnek és Budapestről hozatott egy téglázó nőt, a ki fájniul tégláz, te még nem is tudod?

Aniska tik nem küldtetek még tégláztatni?

Pedig már elhírelték az urak a bótokba és hivatalokba, hogy mien szépen és fájniul tégláz.

En is megmondom a naecságának, hogy külgye oda téglázni a ruhámat.

Szervusz, mert sietek!

(52. 2-4)

9. ábra Gőzfürdő reklámja 1902-ből (Székelyföld, 1902. március 9.)

Agőz- és kádfürdő bérlője, FARKAS ISTVÁN

vizsgáztott fürdőmester és masször megérkezett és október hó 2-án a fürdőt megnyitja. Van szorocsem városunk nagyrődemű közönségét étesíteni, hogy a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár

gőz- és kádfürdőjét

haszonbérbe vettem és október hó 2-án megnyitom.

Midőn ezt szives tudomásukra hozom, egyttal ígérem, hogy minden szaktudásommal azon leszek, hogy teljes megelégedésüket kiérdemeljem, amit annál inkább ígérhetek, mert egy nóm, mint én, szakképzett masszörök és tyukszemvágók vagyunk. — Különféle évi bérleteket nyitok és bérletjegyeket adok ki. A feltételek nálam megtudhatók. — Szives pártfogásukat kérem és vagyok

kiváló tisztelettel:
FARKAS ISTVÁN,
Fürdőbérő.

Fürdő sorrend:

Gőzfürdő uraknak:	D. u.		Tükörfürdő az előbbi napokon:	D. n.	
	délelőtt	fillér		fillér	fillér
Vasárnap	1	--	Uraknak és nőknek	80	60
(délután zóna)	--	40	Tanulóifjúságnak	50	40
Kedden	80	--	Gyermekeknek 10 évesig	30	30
Csütörtökön	1	--	15	30	30
			Egész nap		
			korona fillér		
Gőzfürdő nőknek:			Kádfürdők minden napon:		
Kedden	1	--	Porcellán-kád	1	60
Csütörtökön	--	60	... kottós	--	80
			Cement-kád	1	30
			... kottós	--	--

Különféle évi bérletek, kedvezményes bérletjegyek. — Szakszerű masszázs és tyukszemvágás! — Pontos kiszolgálás! Feltétlen tisztaság!

10. ábra Gőzfürdő reklámja 1908-ból (Székely Újság, 1908. szeptember 20.)

Barabás Hajnalka

EGY FELVIDÉKI ÜVEGMŰVES ÉS JÁTÉKKÉSZÍTŐ SEPSIBÜKSZÁDON

Bevezető

A Székely Nemzeti Múzeum 2008. december 22-én 18 órától megnyitotta az '56-os terem ajtaját a „Törékeny haszontalanságok” kiállítás előtt. A rendezvényt a múzeum a neves iparművészre, szobrászra, festőre, üvegművesre, fotográfusra és gyermekjáték-készítőre, a 150 éve született Sovánka Istvánra (1858–1944), valamint a bükszádi üvegyártásra emlékezett.¹ A több mint 100 üvegtárgyat, archív fotókat, rajzokat, festményeket, szobrokat és a 80 évnél idősebb, ma is működő fajtékokat magába foglaló kiállítást két hónapon át lehetett látogatni. A kiállított tárgyak nagy részét Sovánka István (2. ábra) készítette: a befejezetlen vázái (3–4. ábra), levélnyomatái (5. ábra), az irizáló (6. ábra), repesztett felületű (7. ábra), réteges, maratott (8. ábra), zománccfestéses (9–11. ábra), szálhúzásos (12. ábra) technikával készült üvegtárgyai mellett a sokoldalú művésznek kiállítottuk az eddig ismeretlen szobrait (13–15. ábra), ceruzarajzait (16–9. ábra), Xavier della Gatta két 1818-as festményének másolatát (20–21. ábra), de az egy évvel a bükszádi üvegyárhoz való érkezése után készült *Vihar* (22. ábra) című vásznát és a gyár bezárása után készült *Hegedülő lányka* (23. ábra) című festményét is, amelyen már a háború szomorú zenéje szólal meg, valamint a *Tavas* (24. ábra) című női portrét.

A tárlatot eredetileg csak az üvegműves Sovánka háromszéki munkásságára szerettük volna koncentrálni, de a kiállítást megelőző kutatásokból hamar kiderült, hogy a neves iparművész valóságos ezermesterré vált Háromszéken, ezért nem hagyhattuk figyelmen kívül Sovánka eddig ismeretlen tevékeny-

ségének bemutatását sem. Az előkutatásból arra is fény derült, hogy a bükszádi üvegcsűr (25–26. ábra) múltjához több megválaszolatlan kérdés kapcsolódik és még több a bizonytalan és ellentmondásos válasz. A tanulmányt két témakör köré rendeztük: a térségbeli üvegyártás és főképp a bükszádi huta, majd a későbbi gyár történetének rekonstrukciójára, termékeinek áttekintésére, valamint Sovánka István bükszádi éveinek az üvegyártás megszűnése utáni tevékenységére, fotográfiáira, játékaire (27–29. ábra) és az eddig ismeretlen és talán utolsó fennmaradt töredékes vázlatfüzetére (30. ábra), amelyet 1927–1929 közötti időszakban írt és ide bemásolt levelei is gazdagítanak.

Sovánkáról tudtuk, hogy sikerei voltak a felvidéki üvegyártásban, és 1907-től Sepsibükszádót is fennlített itteni hét éve alatt, majd az üveghuta bezárta után, az első világháborút követő években, a család fenntartása érdekében újra kamatoztatni próbálta a Fadrusz Jánossal együtt tanult szobrászati tudását. Azt viszont nem tudtuk korábban, hogy a huta bezárta után rendelésre fából faragott gyertyatartókat (31–32. ábra), lámpákat (33. ábra), levélvágókat (34–36. ábra), íróasztalt (37. ábra) és egyéb bútordarabok mellett kisebb szobrokat is készített. Rajzolt, festett és festményeket másolt, fényképeit pedig egy saját készítésű géppel rögzítette, melynek lencséje (38. ábra) szintén a bükszádi üvegcsűrben készült. Ezt a fényképezőgépet használta a húszas évek folyamán, az általa tervezett és gyártott gyermekjátékok tárgykatalógusának (39–45. ábra) elkészítésekor is, tudtuk meg unokája, Fogarasiné Sovánka Hajnalka vallomásaiból. A játékok forgalmazását főképp Sovánka fia, Rudolf (F. S. Hajnalka apja) és veje, az

¹ Ezúton köszönjük Sovánka István unokájának, a fáradhatatlan Fogarasiné Sovánka Hajnalkának a kiállítás létrejöttében nyújtott önzetlen segítségét. A kiállítást tárgyakkal segítették még Bács Piroska és a bükszádi Mikes Ármin Általános Iskola, ahonnan 30 db Bükszádton készült üvegtárgyat állítottunk ki, a csernátóni Haszmann Pál Múzeumból pedig 16 db tárgyat csodálhattak meg az érdeklődők. Köszönjük azok hozzájárulását is, akik újság-felhívásunkra válaszolva gazdagították a kiállítás üveganyagát: dr. Péter Zoltánné, Ráduly Gitta, József Álmos, Gyenge Gabriella, Bíró Rózsa, Szócsné Gazda Enikő, Kocsis Mária és Kocsis Sándor. A kiállítás színvonalát emelte Vinczeffy László festőművész,

aki restaurálta a Kádár Tibor által 1939-ben, feltehetőleg Bükszádton festett portrét az idős Sovánka Istvánról (1. ábra), valamint Szeles József restaurátor, aki Sovánka játékaiból restaurált, illetve rekonstruált néhányat a gyerekek öröme – a gyerekek a kiállítást kísérő gazdag múzeumpedagógiai program keretén belül kipróbálhatták azok működését. A kiállítás nem jöhetett volna létre Cserey Zoltán történész-muzeológus nélkül, aki nemcsak társ-ötletgazdája volt a kiállításnak, de korábban is foglalkozott ezzel a háromszéki iparral (CSEREY Zoltán 1994), és a kiállítás kapcsán is cikket közölt a *Háromszék* napilap hasábjain Sovánka István munkásságáról (CSEREY Zoltán 2008).

egykori bükszádi üvegyár társbérője, Császár István segítettek. Sovánka fából készült, színes festékekkel dekorált játéka sok gyermeket örvendeztetett meg az ünnepek alkalmával, nagyobb városokban és kisebb településeken egyaránt.

A kiállítás címe egy 1951-ben készült Bükszám-monográfia² kéziratanyagából származik, amelyben az áll, hogy a bükszádiak az üveget „törékeny haszontalanságnak” tartották. Érthető, hogy a lakosság emlékeiben nem egy felhőtlen emlékkép él az üvegyártás idejéről – s talán épp ennek köszönhető történetének feledésbe merülése is –, hiszen nem volt könnyű mesterség, sok áldozatos munkát követelt, mind a fakitermelésben, hamuzsírgyártásban, mind pedig a homok és a kész termékek szállításban, illetve az olvasztók körül dolgozó emberek részéről. Az első világháború teljességgel megszüntette a bükszádi és egyben a térségbeli üvegyártást, és egyre kevesebbet tudunk a századfordulón még virágzó bükszádi üvegművességről, így a kiállítás is kevés hiteles, az üvegműves mesterséghez vagy a helyi üvegyártáshoz kapcsolódó tárgyat tudott felsorakoztatni. Ebben Mikes Árminnak is nagy szerepe volt, hiszen a háború kitörése után két vagon fából és vasból készült öntőformát és szerszámokat adott el, majd 1916–1917-ben a gyár kéményét is lebontották,³ és a huta épületének faanyagát a háromszéki Angyalos község vásárolta meg, iskolát akartak belőle építeni – emlékeznek a bükszádi lakosok.

A bükszádi hutáról nem maradtak fenn termék-katalógusok, hutaeltárak, jegyzőkönyvek.

A tanulmány több-kevesebb sikerrel keresi a választ arra, levéltári és egyéb források alapján (iparkamarai jelentések, az egykori hutaalapító Mikó család levéltára), hogy mikor kezdődött itt az üvegyártás, hol voltak a huták, mikor költöztették egyik településről a másikra, egyáltalán az érintett települések vagy a huta jött-e létre először, kik voltak a tulajdonosok, bérőlk. Ha a kutatás régészeti ásatásokkal is kiegészül a közeljövőben, bizonyára még bővítheti ismereteinket, hiszen az időben utolsó hutaépületből sem látható ma már semmi (46. ábra), mindössze az irodaépület (47. ábra) maradt fenn az épületegyüttesből.

Sovánka István János életútja és hagyatéka

Az üvegművész Felvidéken, Liptószentmiklóson született, 1858. december 26-án, földműves szülők gyermekeként,⁴ és 1944. február 23-án, 86 éves korában hunyt el Sepsibükszádon. Sírja a sepsibükszádi temetőben látható, kőből faragott sír-emlék (61. ábra). Pályája kezdetén Zayugrócon járt iskolába, melyet egy Hann nevű németajkú tanár vezetett. Már iskolásként kitűnt tehetségével, amikor életnagyságban lerajzolta I. Ferenc József császár feleségét, Erzsébet királynét, és a képhez faragott keretet is készített. Ezért pénzjutalmat és egy ködmönt kapott.⁵ A szobrászatot 1875 és 1880 között Fadrusz János osztálytársaként tanulta, majd Zala György műtermében folytatta tanulmányait. Az iskola elvégzése után az első munkahelye az a zayugróci műhely volt, ahol sétatálcákat és pipákat faragtak fénykép után, a megrendelő külföldiek arcképével.⁶ Ebből a műhelyből már 1881-ben a zayugróci üvegyárba (62. ábra) távozott, ahová rajzolóként került át. Itt több mint két évtizeden át alkotott, a gyár tervezője lett, és ehhez a gyárhoz kapcsolják életművének legértékesebb üvegtárgyai is. A zayugróci üvegyárhoz kerülése egyben házasságkötésének éve is. 1881. június 7-én feleségül vette Holkó Herminát (63. ábra), és 8 gyermekük született, akik közül négyen csecsemőkorban meghaltak. A felnőtt gyerekek jó kézügyességet örököltek: Stefánia festett (64. ábra), Rudolf üveggel, később főképp játékok készítésével, forgalmazásával foglalkozott, Hermina (65. ábra) hímzett, Károly (66. ábra) pedig, aki Budapesten, Brüsszelben, valamint Párizsban tanult, elismert festőművész és szobrász lett Németországban.⁷

Sovánka életében sorsdöntő esemény lehetett a kolozsvári Mátyás-szoborpályázat,⁸ mert már rég a zayugróci üvegyár tervezője, amikor 1893-ban, hódolva első szerelmének, a szobrászatnak, részt vett ezen a pályázaton. Mint ismeretes, a pályázatot végül Fadrusz János nyerte meg, de a hét pályázó közül Sovánka pályamunkáját pénzjutalom mellett kedvező bírálattal is illették 1894 májusának első hetében a *Kolozsvár* és az *Erdélyi Híradó* hasábjain. Kudarcnak könyvelhette el teljesítményét, mert ezután az üvegművészségnek szentelte élete nagy részét. A monumentális térplasztika kudarca irányította útját az üvegművészség felé, és ezt a váklastását végül nem kis siker koronázta.

² SZENTÁGOTAI Árpád 1951.

³ A gyár kéményének tégláiból az egykori teleppel szemközt telemek kapufrontján kb. 2 m-es kerítést készítettek. Ez is romos állapotban van, de anyaga tárgyi emléke az egykori, hőálló téglákból épült kéménynek.

⁴ Azt, hogy Sovánka István örökbefogadott gyermek lett volna (BUNTA Magda – KATONA Imre 1983, 118), cáfolják mind Sovánka unokája, Fogarasiné Sovánka Hajnalka, mind pedig

a házasságlevelek, anyakönyvi kivonatok. Itt köszönném meg Kocs János segítségét, a családdal kapcsolatos adatok és a családfelelkészítésében nyújtott felbecsülhetetlen munkáját.

⁵ Unokája, Fogarasiné Sovánka Hajnalka szíves közlése.

⁶ Mint az előző jegyzet.

⁷ Mint az előző jegyzet.

⁸ BUNTA Magda – KATONA Imre 1983, 119.

A felvidéki üveghuták közül a zayugróci volt a legfejlettebb, és technikai felszereltségében is a térség gyárai fölé emelkedett. A gyár termékei világszerte ismertek voltak: Oroszországba, Japánba, Franciaországba, de még Észak-Amerikába is eljutottak a Schreiber-gyár üvegei. Sovánka ebben a gyárban tehát kedvező feltételek mellett dolgozhatott, európai színvonalú üvegművészeti termékek előállításán. Első nagy sikerét 1896-ban, a millenniumi kiállításon érte el, az öt részből álló, majdnem két méter magas keresztelõmedencéjével, amelyen a bibliai jelenetek vörös rubinnal pácoltak. Ez ma is a budapesti Iparművészeti Múzeum egyik féltve õrzött kincse. Az üzem tulajdonosának, az osztrák Josef Schreibernek 1902-ben bekövetkezett halála után nem maradt sokáig Zayugrócon, mert 1904-ben már az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt. újantálvölgyi gyárában találjuk,⁹ de itt sem idõzött sokat – alig három évet maradt. Utolsó állomása, Sepsibükszád következett, ahová feleségével és két gyermekével, Rudolffal és Stefániával költözött, míg Hermina lánya Felvidéken, férjével maradt (67. *ábra*), Károly pedig tanulmányai után Östringenben telepedett le.

Sovánka a Schreiber-gyárban kísérletezve jól alkalmazta a Giergl-műhely, az amerikai Louis Comfort Tiffany (1848–1933) és a francia Emile Gallé (1846–1904) által kidolgozott stílusirányzatok ötvözését, úgy, hogy egyéniesített megoldásokat alkalmazott, felhasználva alkotásaiban a Pantocsek Valentin Leó (1812–1893) nevéhez köthetõ, színváltó – íriszes vagy irizáló – lüsteres technikát is. Pantocsek¹⁰ a római kori üvegek gyöngyházfénye ihlette arra, hogy a zlatnói manufaktúrában kísérletezze, majd sikerrel alkalmazza azt, amit a természet korábban már megalkotott: az üvegeken az ásványok okozta elváltozást, azaz a gyöngyházfény mesterséges létrehozását üvegfelületen. Az irizáló üvegek, a színjátzó lüsterbevonatok úttörõi között találjuk Sovánka István munkáit is, aki használati és díszüvegeket egyaránt alkotott. Sovánka nemcsak új üvegtechnikák – pl. a már említett íriszes, az intarziás, a réteges, az ún. kámaüveg – alkalmazásával ért el kiemelkedõ sikereket nemzetközi viszonylatban is, hanem változatos és egyedi formakincsével is. Munkáiban ötvözte a historizáló, magyar népies stílust a szecesszió formajegyivel, egyfajta romantikus-nemzeti díszítésû tárgyakat alkotott, de hatott rá a reneszánsz és a barokk mintakincs is. A barokk színvilága a kevés fennmaradt festményén is megmutatkozik; saját ihletésû festményeirõl visszaköszön mind a mély vallásosság, mind pedig a profán naivság a portrék szerkezetében és érzelmi sugárzá-

sában (68–70. *ábra*). Festészete hasonlatos üvegművészetéhez: nincs egység, sok téma, sok kontinens művészete érdekelte, és kísérletezett folyamatosan, mind a technikával mind pedig a színek, tónusok világával, ecsetkezeléssel. Megihlette a mindennapi élet, egy vallásos áhitattal feltöltött, ragyogóan sugárzó nõi arc vagy éppen a mélabús arc, de a speciális helyzetek (pl. *A süketek jelbeszédé*) sem kerülték el figyelmét. Akár egy viharos táj, akár századfordulón divatos japán metszetek (71. *ábra*), mind témák, kísérletezési lehetõségek voltak festészetében.

A 20. század elsõ éveiben üvegművészetével rendszeres résztvevõje a rangosabb kiállításoknak, ahol jelenléte nemcsak pozitív visszhangot váltott ki, de több alkalommal jutalomban is részesült munkája. 1902-ben a torinói világkiállításon bemutatott munkáival „Diplome de merit”-t nyert; 1904-ben a Saint Louis-i világkiállításon aranyéremmel tüntették ki, miközben ugyanabban az évben a hagyományos budapesti karácsonyi tárlaton irizáló üvegekkel is jelentkezett. Sikereinek újabb állomása Milánó volt, ahol 1906-ban aranyéremmel jutalmazták munkáit,¹¹ majd feltehetőleg már az év végén Sepsibükszádra költözött családjával, és ezt követõen teljesen elzárkózott a szakmai kihívások és a mûvészi megmérettetés elõl, nem jelentkezett többé világkiállításokon.

Bükszádi éveiben újabb üvegmanufaktúra jó nevéhez járult hozzá: 1907-ben hárman vették bérbe Mikes Ármintól a bükszádi üveggyárat: Sovánka István, Császár István (72. *ábra*) – Sovánka késõbbi veje, Stefánia lányának a férje – és Albertini Géza. A termelés irányítói ekkor az a négy tagból álló szakembercsoport, amelyben a vegyész Bolvári Ambrus, a gépész Lénárt József, Schmidt Lajos gravírozó és Sovánka István mint üvegtervezõ és díszítõ mûködik együtt. A bükszádi gyárban Sovánka idejében metszett, csiszolt, gravírozott, zománccfestett és formába öntött poharak, tejes-, borvizes- és befõttesüvegek, kancsók, korsók, butykosok, kulacsok, bokályok, légyfogók, világítóeszközök, levélnehezékek, ablaküvegek, nagyítók, kalamárisok, tányérok, vázák, gyógyszeres és illatszertes üvegek, ivókészletek készültek. Erdélyben itt készültek a kor esztétikai igényeit leginkább megközelítõ díszüvegek a 20. század elején.

A bükszádi hutának az elsõ világháborúval bekövetkezõ bezárásával kapcsolata az üvegművészettel végérvényesen megszakadt, élete hátralevõ éveiben fényképészettel, faszobrok és gyermekjátékok faragásával, festészettel foglalkozott. Kisebb bútordarabokat is készített, illetve használati tárgyakat. A gyertyatartók, sakkbábuk és csillárok mellett ránk maradt egy neoreneszánsz stílusban faragott íróasztal, amelyet

⁹ VARGA Vera 2002.

¹⁰ VARGA Vera 1988.

¹¹ BUNTA Magda – KATONA Imre 1983, 121.

Sovánka egy málnási tanító rendelkezésére készített, de az nem tudta végül kifizetni. Az íróasztal később Török Áron birtokába került, aki a Székely Nemzeti Múzeumba letétbe helyezte a becses darabot.

Az 1920-as években Sovánka Bükszádon berendezett játékkészítő műhelye a család fenntartását szolgálta. Megrendeléseket az egész országból kapott, főképp a karácsonyi és húsvéti ünnepek alkalmával. Székelyföldön kívül (Csíkszereda, Borszék, Gyergyószentmiklós, Marosvásárhelyre) játékaik eljutottak Temesvárra, Aradra, Szebenbe, Bukarestbe, Segesvárra, Kolozsvárra, Brassóba; még Ploiești-en, Câmpinán és Lupényben is nevelkedtek Sovánka játékaik gyerekek. A hintalótól a hintalúdon és keréken gördülő cicán át a borvizes üvegeket szállító szekérig, avagy a „Guruló Gusztitól” a több kocsis vonatig a piaci igények és a játékokat kitaláló, tervező ötletessége határozta meg a játékok sokféleségét (73–78. *ábra*). A legtöbb játékot úgy készítette el, hogy azok mobilisak voltak: a végtagjait mozgatta a bohóc ha a gyerek meghúzott egy madzagon (79. *ábra*), vagy a libáit terelő lányka vesszője és a libák szárnya egyszerre mozgott, amikor a kerekre szerelt játékot – szintén madzagon – húzta a vele játszó gyerek (80. *ábra*). A játékkészítő Sovánka (81. *ábra*) is ugyanaz a szerény, de furfangos művész maradt, mint aki volt ünnepektől üvegetervező korában: kivitelezésében igényes, egyéni stílusban alkotott kevés, de szép és jó minőségű, kifogásolhatatlan portékákat. 1928-ban így írt egyik türelmetlen megrendelőjének: „Nekem nincs gyáram, csak egy játékaruműhelyem, amelyben elsőrendű gyermekjátékok készülnek fából”. A fájátekok gyártásának hagyományát a második világháború után Sovánka István fia, Rudolf (82. *ábra*) élte tovább, aki Árkoson a Glória-borvítöltődének működtetése mellett készítette tovább a – Bükszádon már jól bevált – játékféleségeket, igaz kiegészítve a korok divatáruival. A műhely később rövid ideig Sepsiszentgyörgyön is üzemelt.

A Székely Nemzeti Múzeumba 1936-ban került be a legtöbb Bükszádon készült üvegetermék. Ezek között sok a Sovánka István által készített, illetve adományozott üvegtárgy, de van olyan is, amelyet felesége, Holkó Hermína, lánya és annak férje, Császár István adományoztak. Itt találjuk Császár István „söröspoharát”, az adományozó monogramjával – ez szintén a bükszádi gyárban, Sovánka idejében készült (83. *ábra*). Az adományok mellett találunk megvásárolt tárgyakat is, ezek között van olyan, amely Sovánka Bükszádra való érkezése előtt készült, és a gyár tárgytörténetét gazdagítja. Mindezek és a család leszármazottainak tulajdonában lévő üvegtárgyak bi-

zonyítják, hogy Sovánka Bükszádon is készített réteges, maratott, matt felületű üveget, de van olyan is, amelyet minden bizonnyal Zayugrózról, esetleg az újantálvölgyi gyárból hozott magával. A kiállításban megjelentettük a mindennapi használatra szánt, nagyobb sorozatban készült, színes zománccfestésű, gravírozással, virágornamenssel díszített ívökészletek mellett a matt vagy épp fényesre csiszolt, réteges, maratott vagy íriszes felületű, illetve repesztett felületű virágvázákat, lámpákat is. Sovánka üvegmunkáin visszaköszön a természet, a növények világából is ihletődik, a tájbrázolás mellett a falusi élet mindennapja is megjelenik, nemcsak vázlatrajzain, festményein, de elég, ha csak az egyik befejezetlen vázáját figyeljük meg: ezen egy libacsordát ábrázolt (84. *ábra*). A Sovánka-kiállítás látogatói több mint 100 üvegtárgyat, archív fotókat, rajzokat, festményeket, szobrokat és 80 évnél idősebb, ma is működő fájátekokat (85. *ábra*) tekinthettek meg. Nagyrészüket Sovánka István készítette, illetve a művész mindennapjaihoz kapcsolódó tárgyak voltak. Az irizáló, réteges és zománccfestéses üvegtárgyak mellett a sokoldalú művész ceruzarajzait, eddig ismeretlen szobrai, két 1818-as Xavier Della Gatta-festmény másolatát és a bükszádi üvegyár bezárása után készült *Hegedülő lányka* című festményt is kiállítottuk, ez utóbbin a „háború zenéje” szólal meg egy szalmakalapos, rózsaszínű ruhában ábrázolt kislány hegedűjén.

A sokoldalú művészt a kortársak jól ismerték és elismerték, de művészete mindmáig nem részesült megfelelő méltatásban, összegzésben. Ehhez hozzájárult a rá jellemző szerénység, a költözések, leszármazottjainak szétszóródása a nagyvilágban.

Sovánka utolsó vázlatfüzete, bemásolt levelekkel¹²

Sovánka Istvánról tudjuk, hogy még zayugróci éveiben naplót vezetett, és a levelezés is fontos szerepet játszott életében, ezúton tartotta fenn több baráti és hivatalos kapcsolatát. Az alább ismertetett, 26 × 21 cm-es füzetke ma Fogarasiné Sovánka Hajnalka (Sovánka István Rudolf nevű fiának lánya) tulajdona, akinél fellelhető még jónéhány lapokra és laptöredékekre rajzolt minta is (86–88. *ábra*), köztük olyanok, amelyeket síküvegre tervezett (89–90. *ábra*), és amelyekből egyik a maratás előtti fázisban maradt meg. Az unoka elmondása szerint volt még egy vázlatfüzete a nagyapjának, amely csak a rajzaival volt tele, de az elkallódott a „sok ide-oda költözködésben”. Az itt tárgyalt füzet anyaga talán az utolsó, és az egyetlen, amely előkerült, és Sovánka munkásságához, bükszá-

¹² A füzetben található levelek betűhív átiratát lásd a *Mellékletben*.

di éveihez kapcsolható. Bár ez is hiányos, több tucat lapot kitéptek belőle, és előlapjának alsó felét levágták, mégis fontos töredék.

A füzetben két kézírás különíthető fel. Az egyik Sovánka Istváné, a másik a vejéé, Császár Istváné. A levelek mindig új oldalon kezdődnek, tintaceruzával írtak, de a rajzokhoz grafitceruzát használtak. A 36 oldalas füzetben 29 levél – zömében Sovánka szignálja –, valamint egy töredékes levél, egy vázlatos feljegyzés bizonyos kapukészítési módokról, és 23 db vázlatrajz, rajztöredék található.

A levelek időrendi sorrendben vannak bemásolva, 1927. július 20. – 1929. március 4. közöttiek. Tartalmukat tekintve főképp üzleti ügyek lebonyolításáról szólnak, a különböző játékok árusításáról, árusok felszólításáról, pénzügyletek intézéséről. Sovánka levélen keresztül „reklámozta” portékáit úgy, hogy időben, jóval az ünnepek – karácsony és húsvét – előtt értesítette a viszonteladókat az új készletről.

Legtöbb kereskedőnek saját készítésű fényképet küldött a játékokról, melyen több játék volt látható, mindegyik külön számozással ellátva, és árajánlat kísérté levélben, hogy megkönnyítse a megrendelő munkáját, így azoknak nem kellett személyesen elutazni Bükszádra, hogy szemügyre vegyék és kiválasszák az újabb megrendelendő játékkészletet. Sovánka játékkermekeit nagyvárosi kereskedők forgalmazták. Sokan drágának tartották a játékokat, és mindig próbálkoztak kedvezményeket elérni, de a művész – érthetően – nem szívesen engedett az árból, inkább visszavette az áruját, amennyiben az sértetlen maradt, de nem kelt volna el. Ilyenkor arra hivatkozott, hogy „az áru elsőrangú, nem vásári áru, nem agyagból préselt áru, hanem kézfáragással előállított, s kis mennyiségben állítottuk elő, s nem igen dicsekedhetik kereskedő ilyen áruval”. Mivel külön kiemeli, hogy az áruja „nem agyagból készült”, arra gondolhatunk, hogy az agyagtárgyak olcsóbbak voltak, és mindenképp arra enged következtetni, hogy a fából készült tárgyakat, pontosabban játékokat értékesebbnek tartotta a „vásári agyagtermékeknél”, annál inkább, mert azok törekenyebbek voltak a fából készült játékaival.

A saját tervezésű és kivitelezésű játékokat levédett termékként árusította. Egy eredeti megmaradt játék alján, a fekete paripán egy pecsétet is felfedezhetünk („TÖRVÉNYTŐL VÉDVE”) – játékaire azért is adott ritkán és kevés kedvezményt. Bizonyos esetekben mégis tett kivételt, főképp azokkal a kereskedőkkel, akikkel régebbi kapcsolatot ápol, és bizalmasabb viszonyban állt, valamint jótékony céllal is adott kedvezményt. Ilyenkor 5, legtöbb 10%-ot engedett az alapárból.

A levelezésből fény derül még néhány értékes információra. A különböző nagyobb városok keres-

kedőinek neve mellett különleges megrendelőkre is felfigyelhetünk, pl. a marosvásárhelyi plébánosra vagy egy olyan temesvári megrendelőre, aki úgy érti, hogy Sovánkának valóságos „játékgyára” van Bükszádon, több alkalmazottal. Ezt a félreértést Sovánka így tisztázza levelében: „nekem nincs gyáram, csak egy játékaru-műhelyem melyben elsőrendű gyermekjátékok készülnek fából”. Bár a *Brassói Lapok*ban hirdeti „játékaru-műhelyét”, úgy tűnik, nem volt szüksége nagy reklámra. Minden ismert hirdetést az előfizetett lapban, a *Brassói Lapok* hasábjain közöltek, de az ügyintézésnek ezt az oldalát veje, az egykori hutai társbérllő Császár István végezte. Brassóhoz fűzte még Weiszfeiler és Thrül nevű kereskedőkkel való kapcsolata, valamint a pénzügyeinek lebonyolításával megbízott Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fiókja.

Bukarestben Filip Lindenberg, Willy Meller és Alberg & Nadler üzlete is forgalmazta játékaikat. A bukaresti üzletet nagyrészt fia, Sovánka Rudolf intézte, aki később teljesen átveszi a boltot, és Sepsiszentgyörgyön a Mátyás Király utca 39. szám alatt folytatja a műhelymunkát, egy előkerült árlista szerint a következő játékokat forgalmazva: Csacsi Jancsival, Szélmalom, Kóboros szekér, Homokos szekér, Szekeres nyúl, Taligás nyúl, Hátas ló, Huszár lovon, 3 kerekű nyúl, 3 kerekű ruca, 4 kerekű hattyú, Tük és Kakas.

Nemcsak kereskedők, de könyvesboltok – pl. Librăria Herjenescu Ploiești – és magánszemélyek is rendelték játékokat az idősebb Sovánkától. A rendelést személyesen, levélben, de telefonon is le lehetett adni, hiszen Bükszádon is volt már telefonszolgálat, és később Sepsiszentgyörgyön a fia műhelyének számát is tudjuk (162).

A levelek adatokat szolgáltatnak arra vonatkozóan is, hogy egy-egy ünnep alkalmával egy megrendelő 60 000–80 000 lej értékben rendelhetett akkor, amikor egy termék alapára 50 lejnél kezdődött, de volt olyan játék is – pl. a mozdony három kocsiával, amely 300 lejbe került, vagy a „francia módszerű hintaló”, amely csomagolási és szállítási költségek nélkül 500 lejbe. „...megjegyzem, hogy ezen árak kivételesek, mint ismerősnek” szöveget – áll Sovánka levelében. Sovánka sok esetben a csomagolás költségeit magára vállalta, de a szállítási költségek a megrendelő zsebébe terheltek, és azok olyan magasak voltak, hogy nem érte meg visszaküldeni a megmaradt játékokat.

A levelezések magyar és német nyelven zajlottak – egy alkalommal egy bukaresti kereskedő románul válaszolhatott Sovánkának, mert az egy következő levelében arra kéri, hogy maradjanak a német nyelv mellett a levelezésben, lévén, hogy nem igazán beszéli, érti a román nyelvet.

A levelekhez képest a vázlatrajzok sokkal kevesebb információt hordoznak. Nem tudjuk pontosan

datálni őket, de valószínűleg az 1920-as évek második feléből valók. Többségükről nem tudjuk, hogy mihez, kinek készültek, elkészültek-e vagy sem az így vázolt munkák. A füzetben a legelső rajz egy faragott, támlás francia ágy, a következő lehet faragási minta, de akár síküveg mintája. Egy téglalap keretben virágornamentika látható, másokon újságtároló faragott rozettával az oldalán, levélnyitó kés nyele két db (egyik kígyós-madaras, melynek nyele nagyított rajzot ad, és az egész kés kicsiben is le van rajzolva, másik indás virágornamentikát hordoz). A legtöbbjük gyertyatartó rajza: I. egyszáras, tulipános ornamentikával, zömök talppal, a II. szintén virágos-leveles dísszel, a III. egyszáras, virágos-leveles dísszel, a IV. 3 vagy 5 szárúra tervezett, de csak 2 szárat rajzol meg, tulipános, kopjafához hasonló ornamentikával. Három kandeláberrajzot is láthatunk: az elsőnek és a másodiknak csak a felét rajzolja meg, a harmadikat egészen lerajzolja. A kapuleírások mellett kicsiben a kapu részleteiről is készít rajzokat. Különösen érdekes, amint egy L-alakú sétabot fogójának felső részére egy fekvő női aktot tervez, és azt felülnézetből kétszer, különböző tartással, valamint a bot fogóját az alakkal oldalnézetből is felvázolja (91. ábra). A rajzvázlat nagyon nehézkes vonalvezetést, maszatolást, elnagyolt, gyors munkát mutat.

A három legértékesebb rajz a füzet végén található. A szintén grafitceruzával készült rajzok vonalvezetése sokkal határozottabb, kidolgozottabb, elrendezésben is megszerkesztett munka, de ugyanazon kéz rajzai, mint a gyertyatartók vagy a levélvágók. Az egyik egy sziklára ágaskodó kecske (92. ábra), háttérben lombos fa törzsével, dinamikus szerkesztésben. A másik kettő ugyanazt a témát ábrázolja (93–94. ábra): ülő

női alak oldalábrázolásban, aki egy füleskancsó, egy nagyobb és egy kisebb cseber társaságában vaját köpül, esetleg valamit tör a térdei közé szorított hosszú, hengertestű edényben. A két rajz között az az eltérés, hogy a második kisebb, hiányzik az előteréből a füles kancsó, de rajzolt hozzá egy egész és egy félig kész tulipánfejet, melynek a középső szirma hiányzik.

A vázlatfüzet Sovánka termékeny és remeket alkotó munkásságához mérten elenyésző töredéknek mondható, mégis értékes abból a szempontból, hogy ízelítőt nyújt az üvegművességet lezárt szakasz után következő pályájának módosulásáról, megélhetést célzó útkereséséről. Emlékkiállításunkban is életének ez a szakasza volt a legszerényebb, de mégis a legemberközelibb. A kiállítás hozadékai között megemlíthető az a tárlat köré rendezett – korábban a múzeumban ismeretlen –, múzeumpedagógiai program, amellyel az óvodások, kis- és középiskolások körét sikerült mozgósítani, kizárólag Sovánka művészetéből és játékaiból merítve – a rekonstruált, mozgó játékoktól az archív játékfelvételeiből készült puzzle-n át a mintás, növényi- és állatmotívumos tárgyaiból és vázlatfüzetéből ihletődve, a kifestősig. Olyan foglalkozásokat sikerült rendezni, amelyeket a múzeum a későbbiekben is jól tudott kamatoztatni, így a Magyar Nemzeti Múzeum által megrendezett Múzeumok Majálisán, 2010 tavaszán vagy a Kolozsvári Magyar Napok alkalmával ugyanazon év nyarán is. Az sem elhanyagolható, hogy a gyerekek évek elteltével is a Sovánka-féle játékokat keresték a múzeumban, mert „azokkal jó volt játszani”. Nem elhanyagolható az az összefogás sem, amellyel a város és a környék polgárai hozzájárultak a kiállításához, tárgyaikkal gazdagítva. Köszönet érte minden kedves közreműködőnek!

Melléklet¹³

1.
Bicsád 1927 VII/20
Tekintetes
Szabó József urnak
Borsec

F[olyó]. hó 14-én kelt levelező lapját vettem s leghatározottabban kijelentem, hogy innen a számla szerinti mennyiség be lett csomagolva és elszállítva. Nálam semi nemű idegen alkalmazott nem volt, azt saját magma csomagoltam be, s rendelés szerint ellenőriztem ✓ jellel.

Másodsorban raktáron semmi nem volt és a rendelés vételekor miután annak szállítása sürgősnek volt jelezve csak annyi darab lett készítve a mennyit Ön rendelt, tehát ez is kizárja a tévedést. Ha tényleg hiány van, vagy útközben, vagy a kicsomagolásnál tűnhetett el.

Miután kereskedelmi szokás szerint a szállítás a Vevő terhére és veszélyére történik, a hiányért semi nemű levonást el nem fogadok s a számla teljes összegének kiegyenlítését követelem.

A madarakra nézve pedig értesítem, hogy azt a legolcsóbban számítottam miután már a rendelésben jelezte Pleschinger úr, hogy a legjutányosabb árban legyen szállítva. Abból nem engedhetek. Ha tehát önnek nem convenial azokat farankó költségmentesen és sértetlenül vissza küldve, visszaveszem.

Tisztelettel,
Sováanka István

2.
Bicsád Oltului 1927 VIII/5.
Tek[intetes].
Pleschinger Gyula úrnak
Gheorgheni
Borsec

Miután a személyes megbeszélésünk szerinti azon ígertet, hogy az árlap keltétől (VI/18.) számított egy hónapon belül személyesen felkeres, hogy a megbízást perfectuáljuk. Azonban mainapig a Szabó féle rendeléstől eltekintve semmi életjelt nem adott, tisztelettel kérem, vagy személyesen felkeresni, vagy levélben értesíteni szándékáról miután itt az ideje a Karácsonyi rendelések felvételének.

Egyidejűleg b[ecses]. tudomására hozom, hogy a Szabó József Borsec-i rendelése 4.993 Leit tesz ki, melynek fedezeti váltója fhó 12-én esedékes.

Teljes tisztelettel,
Sováanka István

3.
Bicsád 1927 Aug. 17.
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fiakja
Brassó

Szabó Józsefné és Szabó József által aláírt 4.993 Lei értékű váltót, melyet Borsecen lakó Szabó Józsefék a részükre 30 napi hiteltre f[olyó]. év VII/12. számla szeirinti áruk szállítási értékének fedezésére adott, s mely esedékessé vált ide mellékelve azon tiszteletteljes kéréssel mellékelem, hogy azt a Banca Crisoveloni

Expozitura Borsec Județul Neamț útján Szabóéktól beváltatni szíveskedjenek.

Teljes tisztelettel,
Sováanka István
1 drb váltó
ajánlott.

4.
Bicsád 1927. VIII/17.
Tek[intetes].
Pleschinger Gyula
Gheorgheni

F hó 13-án kelt b[ecses] soraira tisztelettel értesítem, hogy az árak és feltételek a f. év. VI/18-án megadottak maradnak továbbra is érvényben, azon hozzáadással, hogy a rendelés feladásával egyidejűleg 6.000 Leien felüli rendeléseknél a rendelési összeg 1/3 előlegképpen fizetendő.

Kérem értesítését, hogy milyen kilátásokat tapasztalt karácsonyi rendelésekre.

Teljes tisztelettel,
Sováanka István

5.
Bicsád 1927 Szept. 5én.
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fiókja
Brasov.

Hivatkozással Augusztus hó 17-én kelt levelemre tisztelettel kérem értesíteni, hogy a beküldött 4.993 Lei értékű Szabó féle váltóval mi van?

A Banca Crisoveloni Expositura Borsecnek Önök kitöltve küldték-e? Ha kitöltetlenül küldték volna el, kérem tőle visszakérni és kitölteni, s mennyiben Szabóék be nem váltják azonnal avatoltatni, mert miután eddig be nem váltotta arra következtek, hogy Szabóék roszfizetők.

Ha az összeg befoly kérem azt postán címemre elküldeni. Szíves értesítésüket várva maradtam

Teljes tisztelettel,
Sováanka István

6.
Bicsád 1927 Szept. 11.
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fiók
Brasov

Szabó József Borsec váltója ellenében beszedett és pénzes levélben küldött 4.880 Lei vételét igazolom.

Teljes tisztelettel
Sováanka István¹⁴

7.
Bicsád 1927 Szept 11.

Tekintetes
Hegedüs Gyula úrnak
Arad

¹³ A Sovánka István unokája által őrzött vázlatfüzetbe másolt levelek és vázlattörödékek. (Betűhív közlés.)

¹⁴ A lap alján grafitceruzával írt rendelés jegyzéke lehet: „8 keret 3

van kész 5 elvive IV/20 Csulak M., 4 tükör ráma 3 elvive IV/20 Csulak M., 2 kecske, 2 tál, 6 fogpiszkáló tarto, 4 gyertyatartó 1-es, 3 gyertyatartó 2-es, 3 papírvágó 3 elvive IV/20 Csulak M.”

A Karácsonyi saison közeledtével bátor vagyok az általam gyártott gyermekjátékokat (fából) melyek első rangúak, s melyeknek kivitele Ön előtt ismert miután volt szerencsém Önnek már szállítani, felajánlani.

Az újabb mintákról fényképfelvételeket és árakat kívánatára készséggel küldök.

Szíves választát várva maradtam

Teljes tisztelettel,
Sovánka István

8.

Bicsad 1927 szept. 11.
Județul Treisăuane

Tekintetes
Petrovics úrnak
Segesvár

A Karácsonyi saison közeledtével bátor vagyok az általam gyártott gyermekjátékokat (fából) melyek elsőrangúak, s melyeknek kivitele Ön előtt ismert, miután volt szerencsém Önnek már szállítani felajánlani...¹⁵

9.

Bicsad 1927 szept. 11.
Judetul Treiscaune

Tekintetes
Weindl János úrnak
Sibiú

A Karácsonyi saison közeledtével bátor vagyok az általam gyártott gyermekjátékokat (fából) melyek elsőrangúak, s melyeknek kivitele Ön előtt ismert, miután volszerencsém Önnek már szállítani, ezennel felajánlani.

Az újabb mintákról fényképfelvételekkel és árakkal kívánatára készséggel szolgállok.

Szíves választát várva maradtam

Teljes tisztelettel,
Sovánka István

10.

Bicsad 1927 szept. 11-én
Judetul Treiscaune

Tekintetes
Schuster Emil úrnak
Cluj

A Karácsonyi Saison közeledtével, bátor vagyok az általam fából gyártott gyermekjátékokat, melyek elsőrangúak, felajánlani.

Kívánatára a gyártott játékokról fényképfelvételekkel és árakkal készséggel szolgállok úgyszintén kiviteli mintával.

Szíves választát várva maradtam

Teljes tisztelettel,
Sovánka István

11.

Bicsad 1927 Nov. 4-én
Tekintetes
Weiszfeiler K. úrnak
Brasov

Okt. 30-án személyesen átadott lovak átadásakor adott megrendelésére vonatkozólag tisztelettel értesítem, hogy újjabbi calculatiom folytán is meggyőződtem, hogy az Ön által kívánt 10% engedményt legnagyobb sajnálatomra meg nem adhatom.

Azt Önnek is be kell látnia, hogy az áru elsőrangú, nem vásári áru, nem agyagból préselt áru, hanem kézfizárgással előállított, s kis mennyiségben állítottuk elő s nem igen dicsekedhetik kereskedő ilyen áruval.

Kivételesen Önnek 5% adok, készpénzfizetéssel, dacára annak, hogy senkinek nem adtam és nem adok semmi %-ot. A leszállított és kiegyenlített áru után azonban ezen % meg nem adhatom. Mennyiben így Önnek conveniál kérem értesítsen.

Tisztelettel,
Sovánka István

12.

Bicsad 1927 Nov. 17-én
Méltóságos és Főtisztelendő
Jaross Béla apátplébános úrnak
Marosvásárhely

F. hó 2-án kelt n[agy]b[ecsű]. levelére távollétem miatt csak most válaszolhatok és tisztelettel értesítem, hogy én csak fából készítek gyermekjátékokat, kézierővel s nem vagyok abban a helyzetben, hogy bizományba helyezzek el árut, s különben is Karácsony előtt oly sok megrendésem van, hogy csak legnagyobb megerőltetés mellett, bírok annak eleget tenni.

Mivel azonban ígértem árut és tekintettel a jótékony célra hajlandó vagyok a következő feltétel mellett szállítani:

A szállított árut hitelezem és fizetendő lesz a Congregacio által ez évben rendezendő Karácsonyi bazár befejezése után.

Az árakból 10% engedményt adok, abból az árból amely árban a nagy kereskedőknek szállítom az árut.

Csomagolást önköltségen számítom fel, szállítási költség Önöket terheli.

Megrendelésüket tekintve, hogy árut vissza nem fogadhatok szíveskedjenek körülbelül oly mennyiségre feladni, amennyire kilátások van eladni és ha mégis vissza maradna valami, tekintettel a jótékony célra, remélem ott is akad kereskedő aki azt átveszi Önöktől s ez Önökre is előnyösebb a mai magas szállítási viszonyok mellett, és én is az árut ha most a Karácsonyi saison alatt nem értékesítem kárt szenvedek.

Ha feltételeim megfelelnek szíves értesítését kérem sürgösen arra nézve is, hogy körülbelül mily összeget tenne ki körülbelül megrendelésük, hogy munkámat aszerint oszthassam be, s hogy más rendelések felvételére nézve tájékozhasam magamat.

Kiválasztás végett, vagy személyesen szíveskedjék felkeresni vagy küldök kiválasztás céljából mintákat.

Ezeket ottan tartanak s a rendelés számlázásakor ezeknek értékét is számláznám.

Kiváló tisztelettel,
Sovánka István

13.

Bicsad 1927. XII/17.

Tekintetes.
Elczner György úrnak
M. Ciuc

¹⁵ A lap alsó része a felétől hiányzik, így a levél is töredékes, de nagyrészt az előbbi levélhez hasonló tájékoztató jellegű sorok

hiányozhatnak.

F. hó 12-én kelt b[ecses]. sorait ma vettem kézhez.

Beüléses hintalóval nem szolgálhatok, hanem rendes francia módszerű hintalókat készíthetek. Ezen már 3 éves gyerek is minden veszély nélkül ülhet. Ennek ára itt helyben átvéve, vagyis csomagolás és szállítási költség nélkül, 500 Lei.

A kérdéses mozdonyt 3 kocsival szintén elkészíthetem annak ára 300 Lei.

Az idő rövidsége miatt ha conventional kérem telefonon értesíteni, hogy péntekre, illetve f. hó 23-ra elkészíthessem, miután raktáron semmi áru nincs.

Megjegyzem, hogy ezen árak kivételesek mint ismerősnek.

Teljes tisztelettel,
Sováánka István

14.
Bikszád 1928 I/11¹⁶

„Brassói Lapok tekintetes
Kiadóhivatala
Brassó

Tisztelettel kérem, a mellékelt apróhirdetést b[ecses]. lapokban közzétenni.

Teljes tisztelettel,
Császár István
Utazót keres %-ra játékaruműhely Bikszád (Jud. Treisăuune)

15.
Bicsad 1928 I/12
Neue Buchhandlung
Reg. Săsesc

Könyveim átvizsgálásánál tapasztaltam, hogy f. hó 7-én esedékessé vált Lei 1086. 50 kiegyenlítést nem nyert.

Tisztelettel kérem annak postafordulatávali szíves kiegyenlítését.

További b[ecses] rendelkezéseit várva maradtam

Teljes tisztelettel,
Sováánka István

16.
Bicsad 14 febr. 1928
Judetul Treiscaune
Herrn
Filip Lindenberg
Bucaresti
Str. Smârdan 12.

Beiligend sende ich Ihnen eine fotografie nebst preise von Ostern artikeln und ersuche Sie höfl[ichst]. Wen[n] Sie bedarf davon haben mi(e)r ehestens den auftrag über schreiben.

Gleichzeitig benachrichtige Sie das[s] von den auftrag den Sie meinen Sohn Rudolf gegeben haben einige sorten ich ausführe, den[n] mein Sohn diese nicht erzeugt!

Diese spielwaare werde ich in pa[a]r tage abschicken.

Achtungswohl
Preise pro stück ab fabrik Stefan Sováánka

No.	<u>206.</u>	<u>213.</u>	<u>215.</u>	<u>214.</u>	<u>207.</u>	<u>208.</u>	<u>210.</u>	<u>209.</u>
Lei.	50.-	60.-	60.-	75.-	40.-	50.-	80.-	70.-

17.
Bicsad 14. febr. 1928
Judetul Treiscaune
Tek[intetes].
Weindel János úrnak
Sibiú

A húsvéti ünnepek közeledtével van szerencsém ez alkalomra kiválóan alkalmas játékokról fényképfelvételt mellékelni s egyidejűleg t.[isztelettel] kérem b.[ecses] rendelkezéseivel megtisztelni szíveskedjék.

Árak drbként ab gyár N[ett]o fizetendő 30 napon belül

No.	<u>206.</u>	<u>213.</u>	<u>215.</u>	<u>214.</u>	<u>207.</u>	<u>208.</u>	<u>210.</u>	<u>209.</u>
Lei.	50.-	60.-	60.-	75.-	40.-	50.-	80.-	70.-

Teljes tisztelettel,
Sováánka István

18.
Bicsad 14. febr. 1928
Judetul Treiscaune
Tek[intetes].
J. Thrül
Brassó
Str. Vami

Személyes otlétemkor ígéretem szerint mellékeltem van szerencsém a húsvéti játékarukról fényképfelvételt mellékelni, s (a) mennyiben ezekből rendelni méltóztatik, kérem b.[ecses] rendelését mielőbb feladni, hogy azokat a kívánt időre pontosan leszállíthassam.

A megrendelt 12 drb zsebkendő munkában van, ha sürgősen szükség van rá, postán ellenkező esetben mikor bemegyek személyesen beviszem.

Árak per drb.

No.	<u>206.</u>	<u>213.</u>	<u>215.</u>	<u>214.</u>	<u>207.</u>	<u>208.</u>	<u>210.</u>	<u>209.</u>
Lei.	50.-	60.-	60.-	75.-	40.-	50.-	80.-	70.-

Teljes tisztelettel,
Sováánka István

19.
Bicsad 14. febr. 1928
Judetul Treiscaune
Neue Buchhandlung
R. Săsesc

Legnagyobb csodálatomra f. év január hó 12-én kelt leveletem, melyben január hó 7-én már esedékessé vált számla összegét, 1.086 Lei 60 banit mai napig sem egyenlített ki, felkérem annak 8 napon belüli kiegyenlítésére, hogy ne legyenek kénytelen bírói útra lépni.

Tisztelettel,
Sováánka István

20.
Ajánlott
Bicsad 1928 márc. 28.
Judetul Treiscaune
Tek[intetes].
Pleschinger Gyula úrnak
Gheorgheni

¹⁶ Más kéz írása, Császár István levele.

Miután múlt évben rendeléseket nem küldött, s mint tapasztaltam az eladásokkal nem is törődött, s ezzel tetemes kárt okozott ez évben, nem kívánom, hogy áruim eladásával továbbra is foglalkozzon, s így 1927 június 18-án kelt megbízásomat ezenel visszavonom.

Egyúttal tudomására hozom, hogy az Ön által eladott és 1927 december hó 8-án a Neue Buchhandlungnak leszállított árukért, nevezett a(z) 1086 Lei 50 bani tartozását többszöri felszólítás dacára sem fizette ki, mely összegért megbízásom szerint Ön is felelős.

Kérem tehát az ügyet rendezni, különben ügyvédnek adom át.

A Neue Buchhandlung fizetése után az elszámolást Önnel is rendezni fogom.

tisztelettel,
Sováanka István

21.
Bicsad 1928 márc. 28
Județul Treiscaune
Tek[intetes].
Szabó József úrnak
Borsek

Tisztelettel értesítem, hogy ez évben Pleschinger Gyula úr nem fog áruim eladásával foglalkozni, s így amennyiben árura van szüksége kérem ez iránt directe hozzám fordulni.

Árak és feltételek a múlt éviéik. Tekintettel a Saison közeletére kérem b[ecses] rendelését, hogy azt kellő időben leszállíthatam már most feladni.

Kívánatára megtekintés végett, fényképet küldök.

Teljes tisztelettel,
Sováanka István

22.
Bicsad 1928 márc. 28
./Județul Treiscaune./-
Herrn
Willy Meller
Bucaresti
Str Popa Nau №

Ihre W[isit]. Karte von 26 marc laufende[s] jahr habe ich erhalten. Leider Ich kan[n] nicht gut Rumänisch, daher weis[s] Ich nicht genau um was es sich handelt, bitte mir deutsch mitz[ü]theilen.

Hochachtungsvohl
Stefan Sovánka

23.
Bicsad 1928 jún. 12.
Județul Treiscaune
Tekintetes
Messinger Mor úrnak
Timișoara

F. hó 4-én kelt b[ecses] soraira válaszulva tisztelettel értesítem, hogy nekem nincs gyáram csak egy játékaru műhelyem melyben elsőrendű gyermekjátékok készülnek fából.

Ezt azért hozom b[ecses] tudomására, hogy a gyártott mennyiségről is tájékoztatást nyerjen, és ez idő szerint karácsonyig még circa 60.000–80.000 Lei értékű áru gyártását fogadhatom el, ha ez Önnek megfelel, hajlandó vagyok képviselőt adni a megie-

lőlt helyekre úgy, hogy Önnek megadom az alapárakat s (a)menyivel magassabban eladja ez Önt illeti meg. Az eladott áru értékéért pedig Ön garanciát vállal.

B[ecses]. válaszát mielőbb kérem
Teljes tisztelettel,
Sováanka István

24.
Bicsad Oltului VIII/23. 928
Judetul Treiscaune
Herrn
Alberg & Nadler
Bucaresti
Str. Selari 10.

Infolge an meinen Sohn Rudolf gerichtete postkarte, sende ich Ihnen 120 Stück Flattervogeln per stück 7 Lei. Da die muster an Her[r]n Ehrler ebenfal[l]s von mir waren.

Bitte die betrag postvendend am meine adresse hierher senden züwollen.

120 Stück a 7 Lei	840.-
emalage und post	60.-
Lei	900.-

Wenn manche vogel nicht flattern sol[l]ten so bitte den schwanz ausenandern bi[e]gen.

Bitte gleichzeitig mir angeben zu wollen wasfür artikel si[e] benöthigen ewentuel[l] Ihre eigene muster mir zusenden.

Achtungsvohl.
Stefan Sovánka

25.
Bicsad Oltului 1929 I/9.
Tek[intetes].
Eckstein úrnak
Gara Lupeni

Brassói Lapok f. év 6. számában hirdetett eladásra vonatkozó hirdetésére tisztelettel értesítem, hogy hajlandó volnék Önt a műhelyemben fából készült gyermekjátékok eladásával megbízni, melyek elsőrendű kivitelben készülnek.

Kérem szíves értesítését feltételeiről.

Megjegyezni kívánom, hogy csakis prima vevőknek adhatna el és minden eladásnál Ön is felelős lenne az eladott áru összegéért.

Teljes tisztelettel
Sováanka István

26.
Sepsibükszád 1929 II/4.

„Brassói Lapok” Tekintetes kiadóhiv[atala].
Brassó

Tisztelettel kérem a lenti apróhirdetést b[ecses] lapokban közzétenni.

Előfizetési díjat február hóra mai postával elküldtem.

Teljes tisztelettel,
Császár István

Kereskedők közöljék címüket árjegyzék küldése céljából.

Gyermekjáték Műhelylyvel
Bicsad Oltului

27.
Bicsad Oltului 1929 III/4.
J. Crăciun
Campina

Beigelegt sende ich fotografie von Ostern artikeln, und ersuche ich höfl[ichst] wen[n] Sie bedarf haben die bestellung noch rechtzeitig aufgeben züwollen.
Preise Netto hier ab ohne embalage ohne % -

No.	<u>206.</u>	<u>213.</u>	<u>215.</u>	<u>214.</u>	<u>207.</u>	<u>208.</u>	<u>209.</u>	<u>210.</u>
Lei.	50.-	60.-	60.-	75.-	40.-	50.-	70.-	80.-

Hochachtungsvorhl
Stefan Sovanka

28.
Bicsadul Oltului 929 III/4.

Libraria Herjenescú
Ploest.

Beigelegt sende ich fotografie von Ostern artikeln, und ersuche ich höfl[ichst]. wen[n] Sie bedarf haben die bestellung nach rechtzeitig aufgeben züwollen.
Preise netto hier ab ohne embalage ohne %.

No.	<u>206.</u>	<u>213.</u>	<u>215.</u>	<u>214.</u>	<u>207.</u>	<u>208.</u>	<u>209.</u>	<u>210.</u>
Lei.	50.-	60.-	60.-	75.-	40.-	50.-	70.-	80.-

Hochachtungsvorhl
Stefan Sovanka

29.
Bicsadul Oltului 929 III/4.
Susana comerciantul jucaria
Ploest.

Beigelegt sende ich fotografien von Ostern artikeln, und ersuche ich höfl[ichst]. wen[n] Sie bedarf haben die bestellung nach rechtzeitig aufgeben züwollen.
Preise Netto hier ab ohne embalage ohne %.

No.	<u>206.</u>	<u>213.</u>	<u>215.</u>	<u>214.</u>	<u>207.</u>	<u>208.</u>	<u>209.</u>	<u>210.</u>
Lei.	50.-	60.-	60.-	75.-	40.-	50.-	70.-	80.-

Hochachtungsvorhl
Stefan Sovanka

30.
Bicsad Oltului 929 III/4.
Herrn
Filip Lindenberg
Bucaresti
Str. Smardan 12.

Beigelegt sende ich fotografie von Ostern artikeln, und ersuche ich höfl[ichst]. wen[n] Sie bedarf haben die bestellung nach rechtzeitig aufgeben züwollen.

Preise Netto hier ab ohne embalage ohne %.

No.	<u>206.</u>	<u>213.</u>	<u>215.</u>	<u>214.</u>	<u>207.</u>	<u>208.</u>	<u>209.</u>	<u>210.</u>
Lei.	50.-	60.-	60.-	75.-	40.-	50.-	70.-	80.-

Hochachtungsvorhl
Stefan Sovanka

31.¹⁷
Kis kapuk színezése

I.
Test barna
kapu alja natúr
dutz sárga
tető hárs natúr

II.
Test barna
kapu alja zöld
dutz zöld
tető sárga

III.
Test natúr
Kapu alya sárga alja 4 cm
dutz sárga oszlop 17 cm dutz 22cm széles
tető zöld 14 sor tág

nagy kapuk között 50 cm 120 cm
deszka széles 8 cm vastag 9 cm

I.
tető szürke
dutz sárga
kapu alya sárga

II.
tető sárga
dutz szürke
kapu alja szürke

Barabás Hajnalka – Sepsiszentgyörgy; hajnalba@yahoo.com

¹⁷ Az utolsó levelet követően több kitépelt lap maradványa figyelhető meg a füzetben, majd a kapurészletek itt közölt rajza és

a részletek színezésének leírása következik.

Irodalom

- BUNTA Magda – KATONA Imre
 1983 *Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig*, Bukarest.
- CSEREY Zoltán
 1994 Üvegyártás Háromszéken a 17–20. században, in: *Manufaktúrák Magyarországon*, II (*Industria et Societas* 1.; szerk. Németh Györgyi), Miskolc.
 2008 Százötven éve született Sovánka István. Az üvegművész emlékére, *Háromszék*, 2008. december 17.
- SZENTÁGOTAI Árpád
 [1951] *A sepsibükszádi üvegyár története* (kézirat, gépelt másolati példány Sovánka Hajnal tulajdonában).
- VARGA Vera
 1988 Az irizáló üveg, *Művészet*, 1988/4, 20–25.
 2002 *Az üveg jelentése. A 19–20. századi üvegművészet ábrázolások, allegoriák, szimbólumok tükrében*. Budapest.

Un artist glăjerar și producător de jucării de lemn la Bicsad (jud. Treiscaune)

(Rezumat)

István János Sovánka s-a născut la 26 decembrie 1858, la Liptovský Mikuláš (azi: Slovacia) și a decedat la vârsta de 86 de ani, la Bicsad (azi jud. Covasna), la 23 februarie 1944. În perioada 1875-1880 și-a efectuat studiile în Școala de sculptură de la Uhrovec, unde a fost coleg de clasă cu János Fadrusz. După terminarea studiilor s-a angajat într-o întreprindere din localitate, unde sculpta bastoane și pipe de lemn la comandă. De aici în anul 1881 s-a angajat ca desenator la glăjăria din Uhrovec, devenind ulterior proiectantul uzinei. Pe 7 iunie se căsătorește cu Hermina Holkó. Din această căsătorie se nasc opt copii dintre care patru au murit la scurt timp după naștere.

Uhrovec a fost cea mai dezvoltată și mai bine dotată dintre toate glăjăriile din regiune. Aici Sovánka a avut toate condițiile pentru realizarea unor produse de sticlă la nivel european. În 1893 a participat ca sculptor la concursul pentru statuia lui Matia Corvinul, de la Cluj, dar acesta a fost câștigat de către János Fadrusz. Eșecul l-a făcut să se consacre pe deplin sticlăriei, ajungând să realizeze piese de nivel excepțional. Prima lucrare care i-a adus consacrarea artistică a fost o cristelniță din sticlă, de aproape 2 metri, pe care au fost gravate scene biblice. Piesa a fost prezentată la Expoziția Milenară de la Budapesta, din anul 1896. După glăjăria de la Uhrovec, Sovánka va lucra din 1904 trei ani la glăjăria din Utekáč, după ce se va stabili la Bicsad.

Rezultatele sale excepționale se explică atât prin folosirea unor metode noi (ex. sticlă stratificată, irizantă), cât și prin realizarea unor forme variate și personalizate. Operele sale au combinat stilul istorizant și cel Art Nouveau cu elemente de natură romantică, având uneori și o tentă populară. Creația sa artistică se leagă de fabrica Schreiber și atelierul Giegl, folosind tehnica de stratificare a meșterului Emille Gallé (1846-1904) și cea cu straturi irizante a lui Louis Comfort Tiffany (1848-1933).

La începutul secolului al XX-lea a participat la cele mai importante expoziții naționale și internaționale. Lucrările prezentate la Expoziția Universală din 1902 de la Torino i-au adus Diplomă de Merit. A fost decorat cu medalie de aur la Expoziția Universală din 1904 de la St. Louis. La sfârșitul aceluiași an, a participat la Expoziția de Crăciun de la Budapesta, cu vase de sticlă irizantă. În 1906, la expoziția de la Milano a primit de asemenea medalie de aur.

Perioada de glorie a activității artistice a lui Sovánka se încheie în anul 1907, când se mută în Treiscaune, devenind directorul artistic al glăjăriei de la Bicsad. Totuși, producția sticlei de la Bicsad are o istorie de două secole. Activitatea glăjăriei a fost întreruptă de incendiul din 1885, iar în 1898 producția a fost oprită temporar datorită scumpirii materiei prime, cât și datorită pierderii pieței de desfacere în favoarea sticlei fabricate în Austria și Boemia. Ultima perioadă de înflorire a glăjăriei de la Bicsad a avut loc în perioada 1907-1914, marcată de activitatea lui István Sovánka, István Császár, ginerele acestuia, și Géza Albertini. Producția era coordonată de inginerul József Lénárt, specialiștii fiind chimistul Ambrus Bolvári, gravorul Lajos Schmit și Sovánka care răspundea de creație și decorare. După închiderea glăjăriei Sovánka își continuă viața artistică la Bicsad: pictează, desenează, sculpează și fotografiază, trăiește din producția de jucării. Acestea din urmă au fost realizate din lemn și comercializate la Arad, București, Sighișoara, Cluj, Tg-Mureș, Câmpina, Ploiești, Borsec și Miercurea-Ciuc.

**A glass manufacturer from Upper Hungary in Sepsibükszád,
Háromszék County (Bicsad, Treiscaune County)**

(Abstract)

István János Sovánka was born in 1858 in Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš, present-day Slovakia) and died in 1944 in Sepsibükszád (Bixad, Romania). Between 1875 and 1880 he was a student of a wood-carving school in Zayugróc (Uhrovec, present-day Slovakia), later he turned to glass art and became designer of the glass manufacture in Zayugróc. As Zayugróc was the most developed glass manufacture in that region, Sovánka had the opportunity to produce high-class glassware, in line with the European standards. His first success was brought by a more than 2-metre-high baptismal font exhibited during the Millennium Exhibition in Budapest in 1896. Sovánka was not only successful in applying new techniques in glass art (e. g. multi-layered glass) but also in introducing varied and unique forms. His activity and artistic conception can be related to the work of the French Art Nouveau artist, Emile Gallé. The latter's influence can be traced in Sovánka's practice of etching multi-layered glasses. Beginning with the turn of the century, Sovánka took part in major exhibitions at home and abroad, his works thus being widely recognized. The first part of his glorious artistic career came to an end in 1907 when he moved to Sepsibükszád to become the leading artist of the glass manufacture there. That glass manufacture (was shut down) stopped his activity in 1914, after that time Sovánka made wooden games for children.



1. ábra Sovánka István öregkori portréja
– Kádár Tibor festménye (1936)



2. ábra Sovánka Istvánt ábrázoló fotó



3. ábra Sovánka István készítette befejezetlen zöld váza
(SZNM, I. sz. 747.)



4. ábra Sovánka István készítette befejezetlen libás, szignált váza (SZNM, I. sz. 753.)



5. ábra Bükszádon készült papírnehezékek
– dr. Péter Zoltánné tulajdona



6. ábra Sovánka István készítette pipacsos, íriszes váza
(SZNM, I. sz. 759.)



7. ábra Sovánka István készítette repesztett felületű,
szivárványos váza – a leszármazottak tulajdona



8. ábra Sovánka István réteges, maratott, szignált vázái
– a leszármazottak tulajdona



9. ábra Sovánka István készítette zománctfestéses csillár – a leszármazottak tulajdona



10. ábra Sovánka István készítette zománctfestéses lámpa – a leszármazottak tulajdona



11. ábra Sovánka István készítette zománctfestéses váza (SZNM, l. sz. 751.)



12. ábra Sovánka István szállhúzásos tejes kancsója – a leszármazottak tulajdona



13. ábra Sovánka István: Női akt egérrel (gipsz) – a leszármazottak tulajdona



14. ábra Sovánka István: Táncoló páros (fa)
– a leszármazottak tulajdona



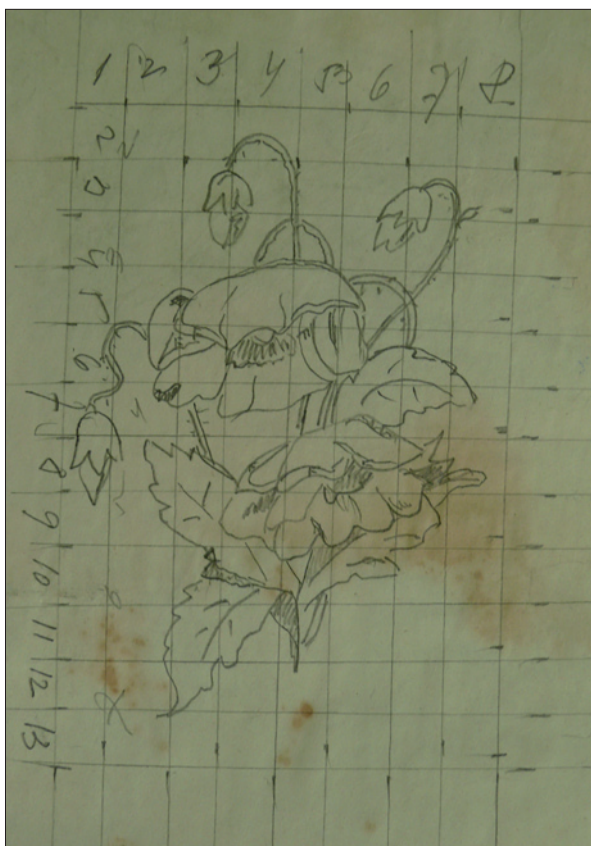
15. ábra Sovánka István: Akt galambokkal (fa)
– a leszármazottak tulajdona



16. ábra Sovánka István: Akt galambokkal (vázlatrajz 1.)
– a leszármazottak tulajdona



17. ábra Sovánka István: Akt galambokkal (vázlatrajz 2.)
– a leszármazottak tulajdona



18. ábra Sovánka István: Pipacsok (vázlatrajz, ceruza)
– a leszármazottak tulajdona



19. ábra Sovánka István: Pipacsok (vázlatrajz, ceruza, vízfesték)
– a leszármazottak tulajdona



20. ábra Xavier della Gatta: Süketék jelbeszéde (1818)
– Sovánka István másolata, a leszármazottak tulajdona



21. ábra Xavier della Gatta: Spagettievők (1818)
– Sovánka István másolata, a leszármazottak tulajdona



22. ábra Sovánka István: Vihar (1908)
– a leszármazottak tulajdona



23. ábra Sovánka István: Hegedülő lányka (1915)
– a leszármazottak tulajdona



24. ábra Sovánka István: Tavasz
– a leszármazottak tulajdona



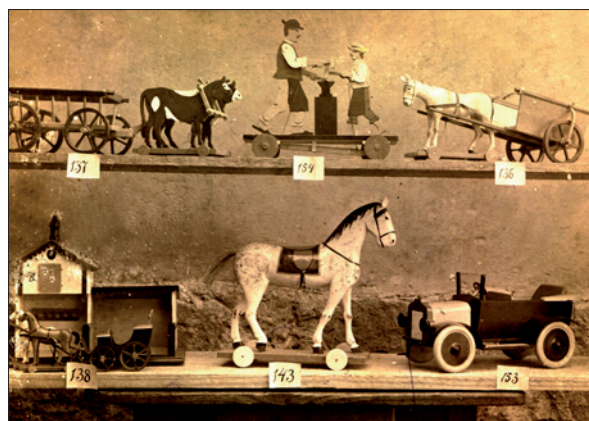
25. ábra A bükszádi üvegcsűr – Gere István fotója (1898)
a SZNM fotótékájából, l. sz. 1188-K/8130



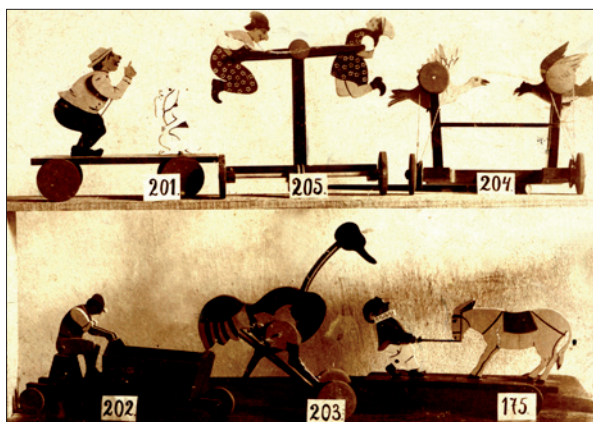
26. ábra A sepsibükszádi üvegcsűr a századfordulón
– ismeretlen fotós



27. ábra Sovánka számozott mozgó játékaik ábrázoló, eredeti
Sovánka-felvételről készült másolat



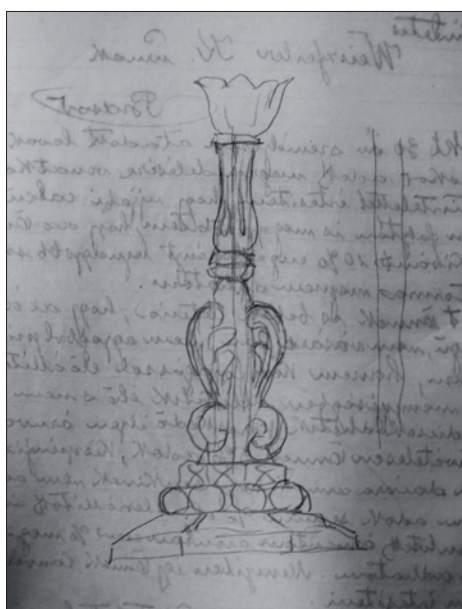
28. ábra Sovánka számozott mozgó játékaik ábrázoló, eredeti
Sovánka-felvételről készült másolat



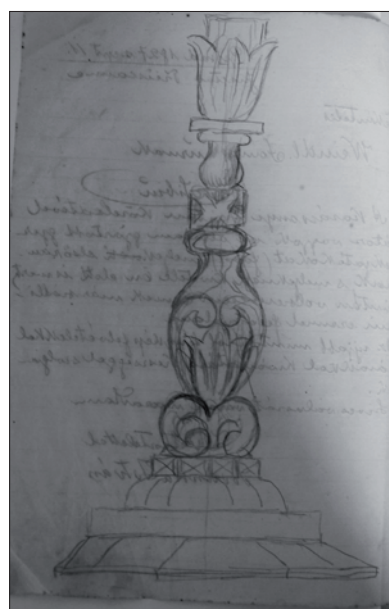
29. ábra Sovánka számozott mozgó játékeit ábrázoló, eredeti Sovánka-felvételről készült másolat



30. ábra Sovánka vázlatfüzete – a leszámazottak tulajdona



31. ábra Gyertyatartó tervrajz a vázlatfüzetből 1.



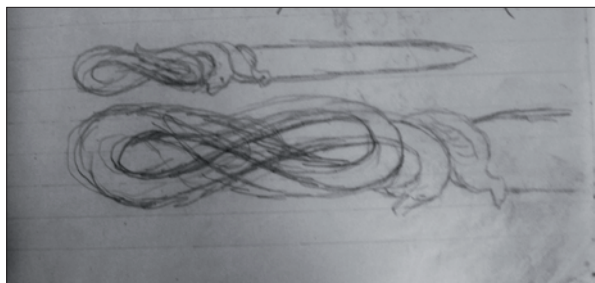
32. ábra Gyertyatartó tervrajz a vázlatfüzetből 2.



33. ábra Kandeláber tervrajza a vázlatfüzetből



34. ábra Levélvágó vázlatrajza 1.



35. ábra Levélvágó vázlatrajza 2.



36. ábra Sovánka István levélvágó faragványa



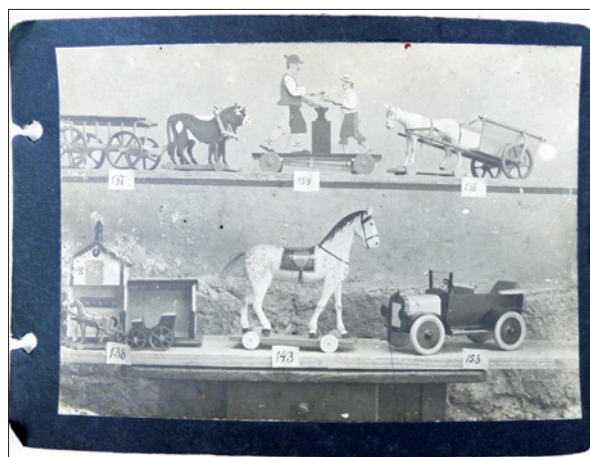
37. ábra Sovánka által faragott íróasztal
– Török Áron tulajdona, ma letétben a SZNM-ban



38. ábra A bükszádi üvegcsűrben készült lencsék



39. ábra Sovánka mozgó játékaik ábrázoló tárgykatalógus
– eredeti Sovánka-felvételről készült másolat



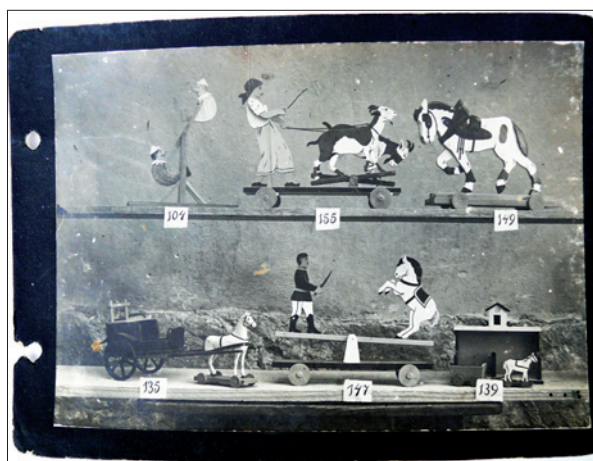
40. ábra Sovánka mozgó játékaik ábrázoló tárgykatalógus
– eredeti Sovánka-felvételről készült másolat



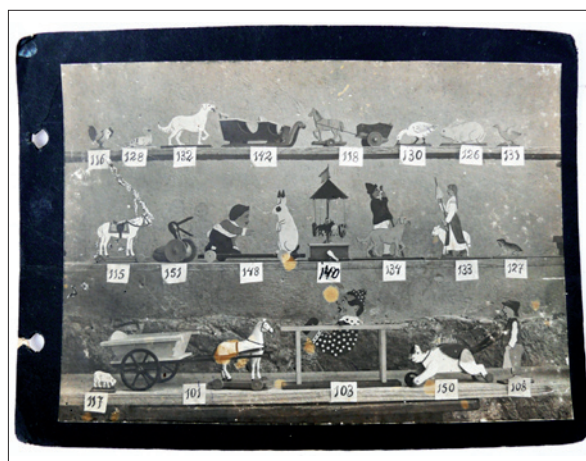
41. ábra Sovánka mozgó játékeit ábrázoló tárgykatalógus – eredeti Sovánka-felvételről készült másolat



42. ábra Sovánka mozgó játékeit ábrázoló tárgykatalógus – eredeti Sovánka-felvételről készült másolat



43. ábra Sovánka mozgó játékeit ábrázoló tárgykatalógus – eredeti Sovánka-felvételről készült másolat



44. ábra Sovánka mozgó játékeit ábrázoló tárgykatalógus – eredeti Sovánka-felvételről készült másolat



45. ábra Sovánka mozgó játékeit ábrázoló tárgykatalógus – eredeti Sovánka-felvételről készült másolat



46. ábra A bükszádi üvegyár helye ma, a katolikus templom tornyából (2008, saját felvétel)



47. ábra Az üvegyár egyetlen ma is álló épülete, az irodaház, ma lakóház (2008, saját felvétel)



48. ábra Bükszád látképe ma a temetőből (2008, saját felvétel)



49. ábra Bükszádi ásványvizes palack



50. ábra Bükszádi, áttetsző masszából készült hólyagos butykos



51. ábra Zománccfestéses talpas pohár



52. ábra Virágos zománccfestéses és homokfúvásos talpas pohár (SZNM, l.sz. 733.)



53. ábra Petróleumlámpa áttetsző, színtelen üvegből



54. ábra Petróleumlámpa áttetsző, kék színű üvegből



55. ábra Kobaltkék színű cukortartó



56. ábra 1914-ben feliratozott, mellsebbe való butykos



57. ábra Síküvegek Sovánka hagyatékából – az ODOL fogkrém reklámüvege



58. ábra Síküvegek Sovánka hagyatékából – töredék



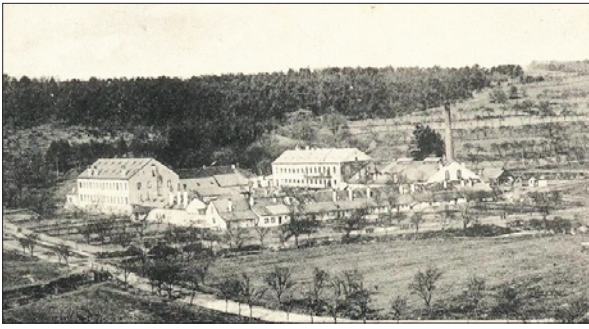
59. ábra Síküvegek Sovánka hagyatékából – maratás előtti fázis, befejezetlen



60. ábra Házaló üveges
– Xavier della Gatta nyomán (1818)



61. ábra Sovánka István síremléke
Sepsibükszádon (2008, saját felvétel)



62. ábra Zayugróc látképe az üvegyárral – korabeli képeslap



63. ábra Sovánka felesége, Hermina, és két lányuk



64. ábra Stefánia a festőállvány előtt



65. ábra A két lánytestvér: Hermina és Stefánia



66. ábra Sovánka nagyobbik fia, Károly



67. ábra Sovánka István családjával



68. ábra Sovánka István: A gyógyító (vászon, olaj)
– a leszármazottak tulajdona



69. ábra Sovánka István: Hölgyek a szalonban (vászon, olaj)
– a leszármazottak tulajdona



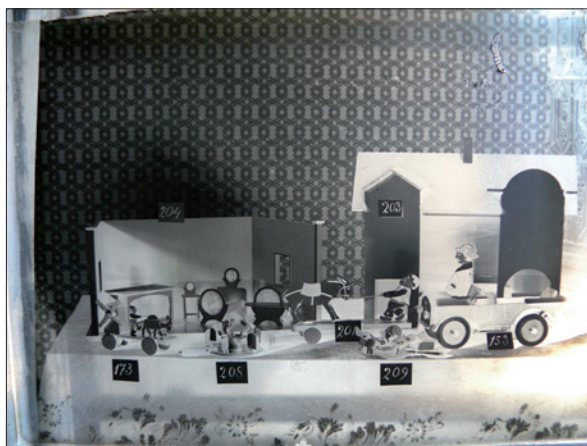
70. ábra Sovánka István: Imádkozó (vászon, olaj)
– a leszármazottak tulajdona



71. ábra Sovánka István: Vízesés (vászon, olaj)
– a leszármazottak tulajdona



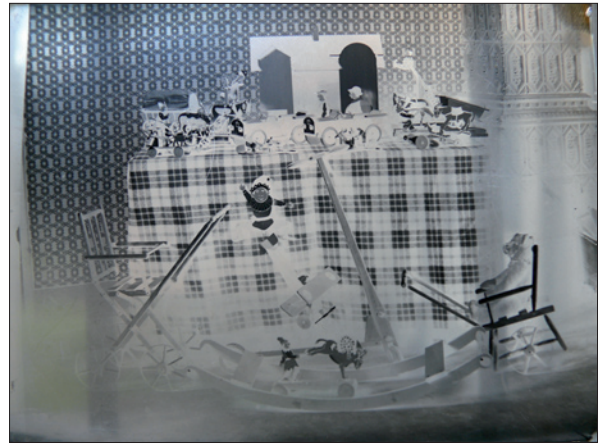
72. ábra Császár István és felesége, Stefánia



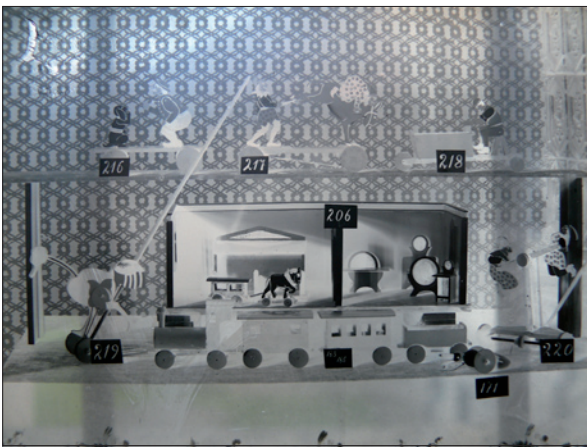
73. ábra Sovánka játékaival üveglemezeken



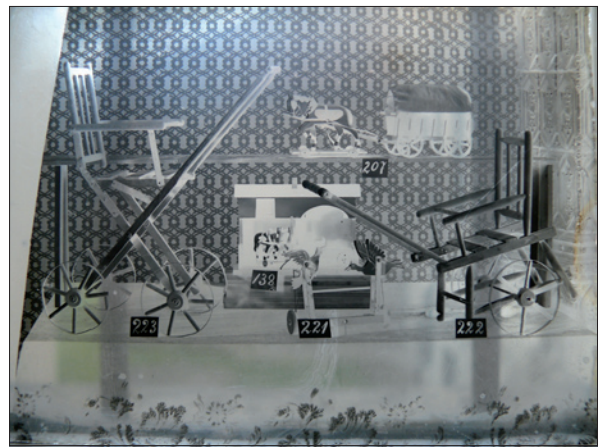
74. ábra Sovánka játécai üveglemezeken



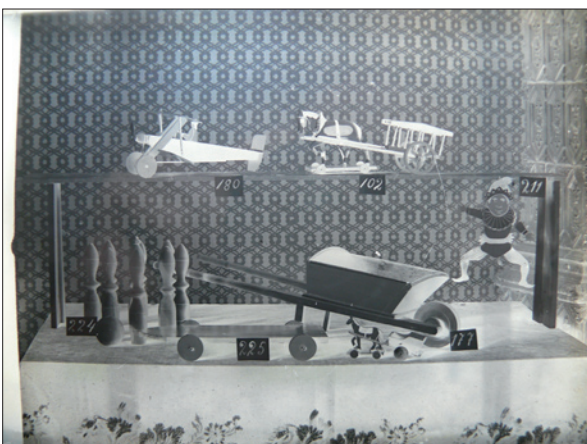
75. ábra Sovánka játécai üveglemezeken



76. ábra Sovánka játécai üveglemezeken



77. ábra Sovánka játécai üveglemezeken



78. ábra Sovánka játécai üveglemezeken



79. ábra Sovánka-játék: Bohóc



80. ábra Sovánka-játék: Libáit terelő lányka (Szeles József rekonstrukciója)



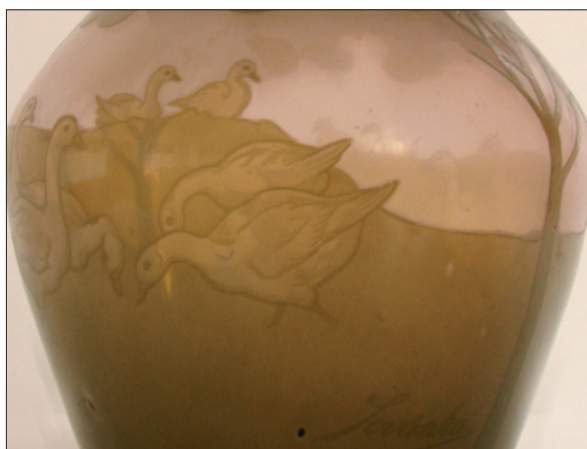
82. ábra Rudolf és második felesége



81. ábra Sovánka öregkori portréja



83. ábra Császár István „söröspohara” (SZNM, l. sz. 752)



84. ábra Sovánka libás, befejezetlen, szignált vázája (részlet) (SZNM, l. sz. 753.)



85. ábra Eredeti Sovánka-játék: guruló fekete paripa
– a leszármazottak tulajdona



86. ábra Sovánka vázlatrajza: almacsokor
– a leszármazottak tulajdona



87. ábra Sovánka vázlatrajza: állatok
– a leszármazottak tulajdona



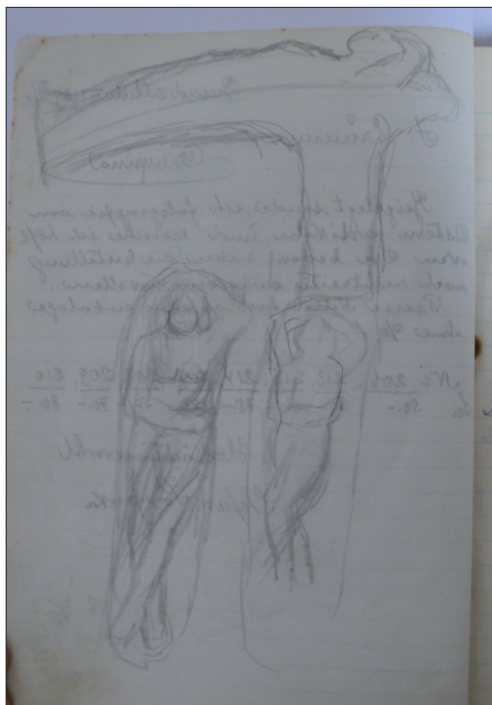
88. ábra Sovánka vázlatrajza: szíves, magyaros dísz
– a leszármazottak tulajdona



89. ábra Síküveg terve 1. – a leszármazottak tulajdona



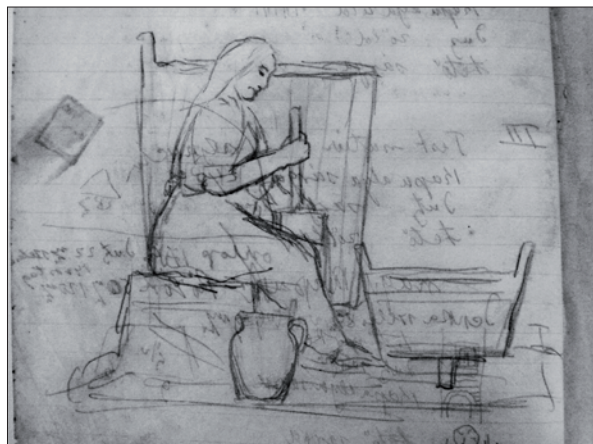
90. ábra Síküveg terve 2. – a leszármazottak tulajdona



91. ábra Sétabot tervrajza Sovánka vázlatfüzetéből



92. ábra Ceruzarajz vázlatfüzetéből: ágaskodó kecske



93. ábra Ceruzarajz vázlatfüzetéből: ülő női alak 1.



94. ábra Ceruzarajz vázlatfüzetéből: ülő női alak 2.

Dimény Haszmann Orsolya

VÉGH ANTAL EMLÉKEZETE

1. Az életrajz

Végh Antal (1811. március 21. – 1882. január 22.) honvéd főhadnagy, Alsócsernáton született, székely ezermester, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc neves háromszéki személyisége volt. Hátórkatona édesapja kilencévesen a kézdivásárhelyi katonaiskolába adta, ahol hamar kitért szorgalmával, éles eszével, kez ügyességével. A 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején Gábor Áron és Turóczi Mózes oldalán kapcsolódott be az ágyúgyártásba. A kézdivásárhelyi műhelyben „az ágyúöntő cső mellett dolgozók művezetőjét” a korabeli iratok is említik. A forradalom leverése után tovább kamatoztatta tehetségét, a „kardból ekét kovácsolt”, vízimalmot, szélmalmost, gőzgépet, cséplőgépet, vízvezetékét készített, sőt a Csernáton községhez tartozó Albis első vízvezetékét is ő készítette el.

Legismertebb és legfontosabb találmánya a Végh-féle vaseke, melyet csernátoni műhelyében ezerszámra gyártott. Vidékünkéről ez az eke szorította ki az addig használt faekét. Az 1860–1890-es évek között nagyon sok erdélyi, moldvai és havasalföldi gazda igényelte ezt a könnyen kezelhető, fagerendelyes, vaskormánylemezes ekét. Háromszékről és a szomszédos Romániából évente 4–5 ezer darabra volt megrendelés. Elkészítette a váltóekét is, mely a hegyes-dombos vidékeken nagyon bevált. Gépgyárában 10–12 emberrel dolgozott. Munkáját fia, Végh Ignác folytatta.

Emlékét a leszármazottai mellett a község és a csernátoni Haszmann Pál Múzeum is őrzi, itt mellszobra is látható, melyet 1973-ban Gergely István kolozsvári szobrászművész készített. Az alsócsernátoni I–VIII. osztályos iskola 1990. január 10-től viseli Végh Antal nevét. Az alsócsernátoni temetőben található sírja a március 15-i emlékező ünnepségek egyik állomáshelye.¹ Idén a település Végh Antal születésének 200. évfordulóját ünnepelte.

2. Az elemzés célkitűzése

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idejéről számtalan történelmi, szépirodalmi, publicisztikai írás, visszaemlékezés, levéltári közlés látott napvilágot. A települések emlékműveken, emlékoszlopokon örökítették meg a hősök neveit, szobrokat emeltek, emléktáblákat avattak. A közösségek kijelölték azt a helyet, ahol emlékezni tudnak a sorsfordító történelmi eseményekre és az elődökre. Egyed Ákos szerint az erdélyi 1848 izgalmas kérdéseit a történészek már nagyon hosszú ideje előszeretettel kutatják, de a forradalom helytörténetére jóval kevesebb figyelmet fordítottak, pedig Erdély nagy múltú történelmi tájai, valamint a vármegyék, székek és városok históriája nélkül a forradalom összképe hiányos, elnagyolt.²

Az alsócsernátoni Végh Antal szerepvállalását a forradalom és szabadságharc idején hiteles okiratok hiányában számtalan ellentmondás övezte, míg végül bizonyító adatok, korabeli iratok alapján kiegészült és egészzé vált az az élettörténet, amelyet a jelenlegi közvélemény többé-kevésbé ismer.

Csernáton községe 2011. március 21-én emlékezett Végh Antal ágyúöntő főhadnagy, székely ezermester születésének 200 éves évfordulóján a Haszmann Pál Múzeumban és sírjánál, az alsócsernátoni temetőben. Ennek kapcsán gyűjtöttem egybe azokat az 1901 és 2011 között megjelent publicisztikai, történelmi és szépirodalmi írásokat, amelyek a Végh Antal-kultusz megszilárdulását elősegítették. Kutatómban azt az utat próbálom végigkövetni, amelyet a Végh Antal-i történet bejárt, vizsgálom, hogyan vált a méltatlanul elfelejtett 1848-as hős nemcsak egy kis község jelesévé, hanem a történetírásunkban is számontartott személyiséggé. Céлом az is, hogy a rá vonatkozó dokumentációt minél teljesebbé tegyem. Rávilágítok arra, hogy milyen emlékező, megemlékező stratégiákat alakít ki az egyén és a közösség kiemelkedő személyiségünk élettörténetének tudatos őrzésére és forgalmazására.

¹ Lásd HASZMANN Pál 1992, 10; SZÖTS Zsuzsa 2010, 32–33.

² EGYED Ákos 1979. (A kötet fülszövegében megfogalmazott gondolat.)

3. Egy gyűjtőbizottsági jegyzőkönyv

A Végh Antal személye körül kialakult helyi érdeklődést legkorábban az 1886. január elsején „megnyitott” jegyzőkönyv dokumentálja, a *Végh Antal síremléke ügyében választott Gyűjtő Bizottság Jegyzőkönyve*, amelyet a leszármazottak 1974-ben a Haszmann Pál múzeumnak adományoztak.³

A jegyzőkönyv 1909. január 3-ig tartalmaz bejegyzéseket, kalligrafikus írással, pontos, részletes tájékoztatással. Amellett, hogy sok értékes adatot közöl Végh Antalról, tükrözi az akkori viszonyokat is az adott közösség életében. Pontos bejegyzéseket találunk az adakozókról, a különféle közösségi, kulturális rendezvényekről, melyeket jótékony céllal, a síremlék felállítási költségeinek előteremtése végett rendeztek.⁴

A jegyzőkönyv első részében, 1887-ben Fekete András összefoglalja, hogyan jött létre a gyűjtőbizottság. Fekete András fellelkesült azon, hogy a község földművesei és iparosai támogatták: Végh Antal tiszteletére közösen állítsanak síremléket. A gyűjtőbizottság tizenöt taggal alakult. Az 1884-ben iktatott jegyzőkönyvet 1887-ben másolta be az idézett dokumentumba. A sírkő felállítása eltolódott 1899-re. Az utolsó bejegyzés 3. pontjában olvashatjuk, hogy 1899. április 11-én Alsó- és Felsőcsernáton közössége együtt ünnepelt „az 1848-iki törvények alkalmazásának és szembesítésének 50-éves évfordulójára Végh Antal sírjához való kivonulással, midőn a sírt a két község közössége emlékkövel megjelölte”.

A fennmaradt pénzalapból idővel egy „nagyobb-szerű emlék” felállítását tervezték, ezért 1909-ben megalapították a Végh Antal Társaságot. Láthatjuk, hogy a síremlékállítást ügye végül valóban egy egész közösséget mozgósított, emlékezésre alkalmas helyet jelölve ki számunkra. Az ereklyék, emlékművek a leghatározottabban képviselik az ilyen törekvést. Előremutatnak, és általuk a kollektív történelem és a személyes élettörténet is hosszabbá válik.⁵

A január 3-i utolsó jegyzőkönyv a falu története szempontjából is fontos adatot dokumentál. Először is megtudjuk, kik vannak jelen a gyűlésen, majd Fekete András négy pontba szedve ismerteti az elhangzottakat. Az első pontban megemlékeznek három elhunyt bizottsági társukról, közöttük van Végh Antal

két fia, Károly és Ignác. Az ő helyükre új tagokat vesznek fel. A második pontból arról értesülhetünk, hogy 1906. május 25-én a közösség megünnepelte Magyarország ezeréves alkotmányos fennállásának évfordulóját. A második pont második felében foglaltak szerint a község képviselő-testületének díszküldöttsége a Végh Antal emlékére begyűlt pénz-alapot „50 frttal (Egyszáz korona)” gyarapította, és kérték, hogy a gyűjtőbizottságba a község közjegyzőjét és főbíróját is válasszák be: „Egyben azon óhajának is kifejezést adott, hogy a gyűjtőbizottságba községünk közjegyzője és főbírója is választassék be: hogy így az egész község népe legyen képviselve a bizottságban s vegyen részt a Végh Antal emléke iránti hálás kegyelet óhajának lerovásában”. A bejegyzésben lényegében az fogalmazódik meg, hogy ez egy, az egész közösség által felvállalt ügy, amelyben presztízsértékű, hogy ki képviseli a közösséget az adott bizottság tagjaként.

Az 1800-as évek végén még többen éltek a 48-as honvédek közül, a forradalom és szabadságharc akkor még az élő kollektív emlékezet része volt. Éltek még a szemtanúk, akik részesei voltak az eseményeknek, és ez is nagyban elősegítette, hogy a közösség felvállalhatta ezt az ügyet. Végh Antal végső nyughelye közadakozásból származó sírkövel való megjelölése közösségi teret, emlékezésre alkalmas zarándokhelyet hozott létre, amelyet nemzeti ünnepek megtartásakor is igénybe vesznek. Nemzeti nagyjaink sírhelyei fokozatosan nemzeti zarándokhelyekké váltak, ahol időről időre emlékezni lehet a jeles elődökre,⁶ ezáltal ugyanis a saját személyes történet is legitimizálható. Ami az egyént „mi”-vé, közösséggé kovácsolja, az nem más, mint a közös tudás, mely közös szabályokra, értékekre, másfelől a közösen megélt múlt emlékeire támaszkodik.⁷

A jegyzőkönyv tartalmáról először 1971-ben, Kónya Ádám írt részletesen, a *Megyei Tükörben*.⁸ Az utóbbi időben Deák Ferenc a Dr. Szöcs Géza *Gábor Áron emlékezete*⁹ című könyvében közölt egy rövid összefoglalót róla, majd foglalkozott vele a csernátóni és környékbeli temetkezési és halottas szokásokat kutató könyvében¹⁰ is.

A jegyzőkönyv vezetője Fekete András gazdember, aki a korabeli okiratok és publicisztikai írások tanúsága szerint részt vállalt a közösség közéleti ügyeiben, verseket és újságcikkeket is írt. Az 1970-es

³ A 34 × 22 cm nagyságú, keményítáblájú füzet fedőlapján elmosódva olvasható a cím. Harminchat kéziratos oldalt tartalmaz. Bejegyzései az 1886. január 1. és 1909. január 3. közötti időszakot ölelik fel. Fekete András a 10. oldalra két 1884-es vonatkozású bejegyzést is bemásolt. A jegyzőkönyv számos fontos adatot tartalmaz a község életére vonatkozóan az adott időszakból. A tartalmilag és műfajilag is figyelemre méltó emlék kézirat Deák (Dezső) Terézia adományára, leltári száma 5269.

⁴ DEÁK Ferenc Loránd 2009, 207–208.

⁵ FEJŐS Zoltán 2003, 90.

⁶ Uo., 210.

⁷ ASSMANN, Jan 1999, 16.

⁸ KÓNIA Ádám 1971a, 4–5.

⁹ DEÁK Ferenc Loránd 2007, 35–36.

¹⁰ DEÁK Ferenc Loránd 2009, 206–212.

évek elején került a csernátони múzeum gyűjteményébe egy köteg 1800-as évekbeli okmány, olyan levéltári anyag, mely nagyjából az alsócsernátони református egyház iratanyagából szóródott szét. Ebből az iratanyagból került elő egy 1891. február 1-jén rendezett „Dalestély” jegyzőkönyve a bevételekről és kiadásokról. Fekete András nevével itt is találkozhatunk.¹¹ Kónya Ádám a *Megyei Tükörben Kis település-lexikon, Csernátон* című cikkében említi Fekete Andrást mint a falu „népi literátorainak” egyikét: „a 48-as ágyúöntő ezermester, Végh Antal emléket ébresztgető Fekete Andrással folytatódik [a sor], aki az általa alapított cserépgyár révén, az ekegyártó Végh Antallal együtt a falu iparosodásának harcosa is volt”.¹² Két évvel később *Népi írástudó Bélafalván* című cikkében így ír róla: „Aztán ott van a csernátони Fekete András. Gazdaember létére verseket, újságcikkeket írt a múlt század végén, s fogalmazási készségén középiskolás tanulók ámulnak el a közelmúltban. A ’48-as ágyúöntő Végh Antal emlékére létrehozott társaság jegyzőkönyve pedig a népi írásbeliségnek értékes jegyzéke”.¹³

Máshol is kiemelte Fekete András érdemét a Végh Antal-emléket ébren tartása ügyében: „a mellőzés miatt egyre inkább megkeseredő, magába forduló Végh Antal halálát követően létrehozta ezt a földeszekből és iparosokból álló bizottságot, majd társaságot, amelynek minden jel szerint tulajdonképpen életője volt. Másodszor, hogy számos értékes adat rögzített... Harmadszor pedig érdemes felfigyelni a nem mindennapi íráskészségre”.¹⁴ Cserey Zoltán és Binder Pál a *Háromszék* hasábjain sorozatban közölt, Alsócsernátонról szóló írásának harmadik részében így említi: „Fekete András csernátони földész íráskészségével tűnt ki, a korabeli sajtóban több írását, versét közölték. Végh Antal emlékének a felelevenítése terén a legtöbbet ő tett”.¹⁵ Fekete András a cserépgyára körüli pénzügyi bonyodalmak miatt 1914. február 11-én öngyilkos lett. Akkor a *Brassói Lapok*ban is megemlékeztek róla, ahol egy verset is közöltek, amellyel „az adósságai elől halálba menekült ember... bucsuzott a világtól”.¹⁶

4. Végh Antal a családi-lokális és a történeti emlékezetben

Sok ellentmondás merül fel Végh Antal nevének „elhallgatása” kapcsán, de tény, hogy neve a Háromszék 1848–49-es önvédelmével foglalkozó korai történelmi, szépirodalmi munkákból kimaradt. Ezért értékelődik fel Fekete András szerepe is, akinek konok, szívós, kitartó munkája nélkül talán nem maradt volna meg az utókor emlékezetében Végh Antal személye.

Ami a családot illeti, 1901-ben Pálmay József-féle a következőképpen ír Végh Antalról és testvéréről: „Az újabb nemzedékből felemlítendő: Végh Ábrahám, ki 1848/49-ben mint honvéd százados küzdött végig szabadságharcunkat. Végh Antal, ki 1848/48-ben mint főhadnagy az ágyuk öntésénél Gábor Áronnak jobb keze vala, később a közönséges vaseke létesítője Háromszéken”.¹⁷ Tudjuk, hogy Pálmay a könyvében szereplő családok tagjaitól bekérte az adatokat. A Végh Antal leszármazottjával folytatott beszélgetés alapján Pálmayt a Végh Antal unokája, Végh Mihály¹⁸ tájékoztatta a Végh családról.

Nem meglepő, hogy Pálmay könyvében a fent idézettek jelentek meg. Kérdés, hogy az elkövetkező évtizedekben miért nem figyelt fel senki erre a bejegyzésre, vagy ha igen, miért nem tulajdonított fontosságot tartalmának, miért kellett hatvan év ahhoz, hogy a hiányzó bizonyító adatok előkerüljenek. A 19. század utolsó harmadában és a 19. század végén született történeti munkákból teljesen kimaradt a neve. Kővári László és Jakab Elek szemtanúk történeti munkájukba személyes élményeiket is beleszőtték, ezek mellett a történetírás Nagy Sándor, Kuzsók István, Szentkatolnai Bakk Endre munkáit is számon tartja.¹⁹ Haszmann Pál a következőket jegyezte meg egyik 1848-as csernátони vonatkozású eseményekről szóló írásában: „Önzetlen, áldozatos munkálkodásáról a 48-as forradalom háromszéki krónikása, Nagy Sándor is megfigyelkedett, s így az akkori eseményeket tárgyaló könyvek, tanulmányok sem tesznek említést róla”.²⁰

Kónya Ádám szerint Végh Antalnak hét gyermeke volt,²¹ a Pálmay-féle családfán azonban csak

¹¹ HASZMANN Pál 1995a, 6–7.

¹² KÓNYA Ádám 1969a.

¹³ KÓNYA Ádám 1971a.

¹⁴ Uo., 4.

¹⁵ CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1993.

¹⁶ A *Brassói Lapok* gyászverse: „Ha meghalok, ne sirjatok / Nem kell engem siratni / Fejfámra is ezt a négy sort / Kell majd reá írni. / Itt pihen egy szerencsétlen / Kit a balsors üldözött / Ki csak akkor lett boldoggá / Mikor ide költözött. / Sirhalmomra ráhajolva / Szomorú fűz jelezze / Hogy siromban sok bánat van / Mélyen alá temetve”. A cikk megjegyzi, hogy a 61 éves ember temetése a község lakóinak nagy részvételével zajlott, ez bizonyítja, hogy megbecsült, köztiszteletben álló személy volt.

¹⁷ PÁLMAJ József 1901, 471.

¹⁸ Végh Mihály nevével találkozunk a már idézett gyűjtőbizottsági jegyzőkönyvben, az 1909-es utolsó bejegyzésben, amikor az elhunyt tagok pótlásáról is találunk egy határozatot: „Czell József elnök helyét Vitályos Pál körjegyző megválasztása által tölti be, Végh Károly és Ignác (Végh Antal két fia) társasági tagok helyére pedig beválasztja Bujdosy Ferencet és Végh Mihályt”.

¹⁹ SÜLI Attila 2009, 441.

²⁰ HASZMANN Pál 1990, 4.

²¹ Ezt bizonyítja Alsócsernátони özv. Végh Antalné, szül. Fazakas Mária gyászjelentője is, ahol Károly, Sára, Mária, Sámuel, Ignác, Teréz és István nevű gyermekei vannak felsorolva. A gyászjelentőből a Haszmann Pál Múzeum és a Végh család leszármazottjai is őriznek példányokat.

negyük van feltüntetve, és az ükunokával folytatott interjú rávilágított további hiányosságokra is, például az egyik fiúgyermeknek, Végh Ignácznak a már említett Mihály fia mellett volt egy Vilma nevű lánya is.²² Az ő gyermeke, Dezső Andor²³ a Fekete András nyomdokaiba lépve mindent megmozgatott annak érdekében, hogy dédapja méltó helyére kerüljön a történetírásban.

Dezső Andor, a dédunoka, 1972-ben hunyt el Csernátonban. Lánya, Dénes Vilma nyugalmazott tanítónő ma is őriz egy kis kockáslapú noteszt – mint mondja, nemrég került elő – édesapja bejegyzéseivel. Abban nagyrészt egészségével kapcsolatos problémáiról, jogi ügyeiről találunk bejegyzéseket, de végigforgatva a kis füzetet, akad néhány fontos beírás, amely a Végh Antal körül kialakult kultusz megértéséhez értékes adatokkal szolgál. Újságcikk-hivatkozások, újságírók, történészek nevei sorjáznak, akikkel Dezső Andor kapcsolatot ápolt Végh Antal emlékének ébren tartása ügyében.²⁴ A családi emlékezet úgy őrzi alakját, mint aki megszállottan kutakodott, kereste azokat a személyeket, történészeket, újságírókat, akik a Fekete András által megfogalmazott állításokat hitelesíték, és ennek során Végh Antal végre megkapná méltó helyét az ágyúöntők sorában, Gábor Áron és Turóczi Mózes oldalán.

Az ügy előmozdításában nagy szerepe volt a sajtónak, azon keresztül sokat tett Kónya Ádám tanár, művelődéstörténész, akinek újságcikkjei az 1960-as évek végéről és a 70-es évek elejéről nagyban hozzájárultak Végh Antal ágyúöntő szerepének elismertetésében. Ugyanakkor ki kell emelni id. Haszmann Pál tanító, múzeumlapító szerepét is, aki már az 1930–40-es években segített Dezső Andornak a nagy előddel kapcsolatos kutatásokban, és a születendő múzeum intézményének arculatalakításánál nagyon fontosnak tartotta egy olyan gyűjteménycsoport és kiállítás létrehozását is, amely a község és a vidék művelődéstörténeti életét, nagyjait és a jeles történelmi események Csernátonra vonatkozó adatait mutatja be. Id. Haszmann Pál jó kapcsolatot ápolt újságírókkal, történészekkel, és folyamatosan gyűjtötte a község és a vidék szellemi és tárgyi emlékeit. Dezső Andorhoz ő kísérte el Bözödi Györgyöt,²⁵ akinek döntő szerepe van Végh Antal ágyúöntésnél játszott szerepének

hitelesítésében – a Végh Antal személyével kapcsolatos első tudományos értékelést tőle ismerjük, erre hivatkozik Kónya Ádám is fent idézett publicisztikai írásában: „Az ágyúöntő műhelyben, vagyis »az Ágyúöntő Cső mellett« dolgozók művezetője Végh Antal, mellette két öntő és mintázó segédet találunk, valamint tíz munkást, így összesen 13 személy foglalkozott magával az ágyúöntésével”.²⁶

Végh Antal neve így kerül be a szakmai köztudatba. Az 1972-ben megjelenő *Kézdivásárhely* című kiadványban²⁷ lábjegyzetben, fényképével együtt közlik újra a Bözödi György kutatási eredményét. Két helyen Egyed Ákos is említi nevét az 1979-ben megjelent *Háromszék 1848–1849* című könyvében. A kézdivásárhelyi ágyúöntés kérdésében a következőket írja: „... Itt Turóczi mellett Végh Antal és Dummel Ferdinánd is tevékenykedett.” Hátrább így fogalmaz: „Segítették Gábor Áront olyan mesterek is, mint Dummel Ferdinánd, Végh Antal, Pais Antal és mások, főleg a szerelőmunkában...”²⁸ Ha itt nincs is kiemelve Végh Antal úgy, ahogy azt Fekete András szerette volna, az, hogy neve bekerült e munkába, nagyon fontos eredmény volt. Egyed Ákos a könyv harmadik, bővített kiadásában már Végh Antal portréjával és „Végh Antal, Gábor Áron munkatársa” képaláírással is kiegészítette munkáját.²⁹ Másik könyvében,³⁰ a Turóczi Mózes ágyúöntésben vállalt szerepe körüli ellentmondások kapcsán ismét olvasható Végh Antal neve: „Turóczi – vallomása szerint – Kézdivásárhelyt a saját részöntő műhelye udvarán olvasztókemencét épített, s itt Dummel Ferdinánd és Végh Antal segítségével megöntötték »az első kicsin 2 fontos ágyút tiszta ágyúmasszából«, amelyet kifúrtak. Ezt Sepsiszentgyörgyre küldték, ahol átadták Gábor Áronnak, aki látva ezt az ágyút, felhagyott a sepsiszentgyörgyi harangöntőnél folytatott kísérleteivel”.³¹

Végh Antal személyével Haszmann Pál is foglalkozott ezt követően az *Alutában*,³² illetve a *Csernátoni Füzetek* több számában³³ tett közzé Végh Antalra vonatkozó adatokat. Zágoni Jenő a gyűjtőbizottság jegyzőkönyvére alapozva írt Végh Antalról szócikket,³⁴ melyet felhasználnak 2011-ben a *Nagyjaink*³⁵ című kiadványban is. A *Csernáton írásban és képekben*³⁶ című rövid falutörténetben természetesen szintén olvashatunk Végh Antalról.

²² Erre is bizonyítékul szolgál a gyászjelentő, hiszen abban a következőt olvashatjuk: Végh Ignác, neje Kupán Éva, s gyermekeik.

²³ Dezső Andor testvérei: László, Judit és Klára, aki korán elhunyt.

²⁴ A bejegyzéseket lásd alább.

²⁵ Haszmann Pál elbeszélése alapján.

²⁶ BÖZÖDI György 1969, 153.

²⁷ SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1972.

²⁸ EGYED Ákos 1979, 145, 190.

²⁹ EGYED Ákos 2008, 160, 204.

³⁰ EGYED Ákos 2010, 430.

³¹ Uo.

³² HASZMANN Pál 1983, 237–241.

³³ HASZMANN Pál 1993a, 1993b, 1993c, 1994, 1995b, 1999.

³⁴ ZÁGONI Jenő 2004, 387.

³⁵ SZÓTS Zsuzsa 2010, 32–33.

³⁶ DIMÉNY HASZMANN Orsolya – HASZMANN Pál (szerk.) 2007, 14–15.

5. Végh Antal csernátoni kultusza és az 1960–70-es évek helyi sajtója

A regionális napilap, a *Megyei Tükör* 1973-as és 1974-es lapszámait azzal a feltevéssel lapoztam végig, hogy az alsócsernátoni múzeum születésének időszakából olyan írásokra bukkanok, melyek Végh Antal nevét is említik id. Haszmann Pál kezdeményezésével összhangban. A témával kapcsolatosan a feltevést igazoló több utalást is találtam. Következő lépésben átnéztem a *Megyei Tükör* 1977-től megjelenő mellékletének, a *Fórum*nak a példányait, majd további publicisztikai anyagot is.³⁷ Egyik újságcikk³⁸ más jellegű írásokhoz vezetett el, így történelmi tárgyú elemzésekben és szépirodalmi adaptációkban is rábukkantam Végh Antal alakjára.

Időrendben az első újságcikk, amelyben utalást találtam Végh Antalra, egy, a kor ideológiáját tükröző írás, mely a csernátoni termelőszövetkezetéről szól. A kutatás szempontjából az a mondat a fontos, amelyben Végh Antal neve előfordul, éspedig 1969 márciusában Fülöp Ernő, az *Előre* riportere Csernátonban járva fontosnak tartotta lejegyezni, hogy: „A falubeliek büszkék arra, hogy a Gábor Áron oldalán harcoló Végh Antal főhadnagy ugyancsak földijük”.³⁹ Erre az újságcikkekre Dezső Andor hivatkozott is a fent említett kis noteszében. Elképzelhető, hogy személyesen is találkozott az idézett újságíróval, aki talán éppen tőle értesült a főhadnagyról.

Következő hivatkozás, melyre szintén a notesz egyik lapján bukkantam, Kónya Ádám egyik, 1969-es újságcikke.⁴⁰ Tartalma alapján Kónya Ádám ekkor már ismerte a Fekete András által írt jegyzőkönyvet. Dénes Vilma visszaemlékezései szerint nagyon sokszor járt a házukban, édesapja is gyakran felkereste, együtt próbálták a méltatlanul elfelejtett Végh Antal nevét visszahozni a köztudatba.

A cikk bevezetőjében ezt olvashatjuk: „Gábor Áronra emlékezvén, lehetetlen nem tisztelegnünk soros társai emléke előtt, kinek neve nem vált ugyan a háromszéki önvédelmi harc zászlajává, de munkájuk, véráldozatuk éppoly értékes volt, mint a legendás ágyúöntőé. Ezek közül elsőnek Végh Antal neve

jegyzendő ide, aki a legutóbbi kutatások beszédes bizonyítékai alapján megérdemelné a »Csernátoni Gábor Áron« nevet. Élete, életműve alaposabb kutatásra érdemes, hogy ne csupán falujabeli leszármazottai őrizték megszállottan emlékét, s kérjék konokul, hogy a köztudat Gábor Áron és társai – fogalombővítés erejéig kiigazítsassék – legyen példája közkinccs, akárcsak a nagy kortársáé”.⁴¹ A cikk idézi Nádasi Jánosnak a *Magyar Polgárban* 1881-ben megjelent írását, az *Egy öreg székely gépész* címűt.⁴² Kónya Ádám elemzése szerint az „eddiggi ismereteink alapján romantikus túlzónak, esetleg éppenséggel elfogultnak tartanók az egykori cikkíró, ha a legújabbban előkerült fizetési jegyzék nem igazolná, hogy a kézdivásárhelyi ágyúgyár ágyúcsőmintázó és öntő részlegén Végh Antal neve szerepel legelsőnek a legmagasabb (hiányzik az újság egy darabja a befűzés miatt) fizetéssel, tehát részlegvezető volt”.⁴³

1969-ben Kónya Ádám a témában újabb írást is közölt, *Egy kép története* címmel, melyben a következőket olvashatjuk: „Egy csernátoni ünnepély kellős közepén,⁴⁴ mintha csak Szilágyi Zsolt Mikese elevenedett volna meg, hozzám lépett és megszólított az odaválási Dezső Andor bátyánk. Első hallásra csaknem hihetetlennek tűnő elbeszélése nyomán kezdtem nyomozgatni dédapjának, ama ágyúöntő Végh Antalnak megrendítő történetét, melynek igaz voltára végül Bözödi György egyik kutatáseredménye tette rá a hitelesség pecsétjét. Közben előkerült Végh Antal képe is, melyet 1864-ben, röviddel halála előtt rajzolt le unokája, Végh Mihály, egy Kézdivásárhelyen őrzött képről”.⁴⁵ A cikkekre Dezső Andor noteszében is találtam hivatkozást, és a fénykép történetét is hallottam már Dénes Vilmától. A beszélgetés során előkerült a családi levelesláda, ahol őrzi a Végh Mihály által lerajzolt Végh Antal-portrénak egy fotómásolatát is. Mint meséli, az eredeti rajzról maga Kónya Ádám készítette a felvételt, és a rajzot elvitte magával.⁴⁶ Dénes Vilma, édesapja elbeszélése nyomán, úgy emlékszik a történetre, hogy Végh Mihály egyetlen fényképet őrzött Végh Antalról, és mivel nagyon szépen tudott rajzolni, megörökítette azt.⁴⁷ Édesapja annak idején mesélt nekik egy

³⁷ Id. Haszmann Pál és Haszmann Pálné Cseh Ida összegyűjtötték azokat az újságcikkeket, amelyek Csernátonnal, illetve a múzeummal kapcsolatosan íródtak.

³⁸ KÓNYA Ádám 1971a.

³⁹ FÜLÖP Ernő 1969, 1.

⁴⁰ KÓNYA Ádám 1969b.

⁴¹ Uo.

⁴² NÁDASI János 1881. Ezt az újságcikket is bemásolta Fekete András abba a bizonyos gyűjtőbizottsági naplóba, amelyet a Végh Antal síremlékének ügyében hoztak létre. Ugyancsak a gyűjtőbizottsági jegyzőkönyvben olvashatjuk a Fekete András által írt, a *Nemerében* megjelent Végh Antal-nekrológót is. (FEKETE András 1882.) Ugyanitt még egy másik hírlapi cikket is

idézt, melyet ő maga írt, és a hivatkozás szerint a *Székelyföld* 1898. évi 29. számában jelent meg.

⁴³ KÓNYA Ádám 1969b.

⁴⁴ Kónya Ádám egyik írásából kiderül, hogy Dezső Andorral 1969 februárjában az Ika-vár javára rendezett előadás után ismerkedett meg Csernátonban.

⁴⁵ KÓNYA Ádám 1969a.

⁴⁶ Kónya Ádám is elkészítette Végh Antal portróját e fénykép alapján.

⁴⁷ „Fia, Mihály a Mikó-kollégiumban rajzkészségével tűnt ki. Életét a közeli Dálnok jegyzőjeként élte le. Ám éppen rajztudásával egyengette az utat nagyapja, az ágyúöntő Végh Antal földi képmásának megismeréséhez.” (CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1993.)

Turóczi Mózessel készült közös fényképről is, amelyet azonban Dénes Vilma sosem látott.⁴⁸

A következő újságcikk, melyre a noteszben ugyan csak hivatkozást találtunk, szintén Kónya Ádám írása, *Végh Antal-émlékek nyomában* címmel.⁴⁹ Ez visszautal az 1969-ben megjelent, *Végh Antal (1811–1882)* című írásra, mely után Végh Antallal kapcsolatos leveleket juttatott el a múzeumba egy zágoni lakos.⁵⁰ „A két levél váratlan előbukkanása feljogosít arra, hogy további írásos emlékekre számítsunk Végh Antal személyével kapcsolatosan” – írja Kónya Ádám –, és cikkében egy felhívást is megfogalmaz, hogy bárki, aki őriz a csernátoni ágyúöntőről bármilyen adatot, jelentkezzen nála.

Dezső Andor noteszének következő hivatkozása Magyar Lajos *A szobrok beszélni fognak* című, gondolatébresztő írása.⁵¹ Az 1970-es években Háromszéken több köztéri szobrot állítottak, és Magyar Lajos ezek jelentőségéről ír. Ebben a lendületben született meg a Végh Antal-mellszobor is, Gergely István szobrászművész alkotásaként. A szobrot 1974-ben állították fel a csernátoni múzeum parkjában, szemben a már álló Bod Péter-mellszoborral.

A notesz bejegyzéseit követve a következő hivatkozás a Kónya Ádám már idézett 1971-es, *Népi írástudók Bélafalván* című írása, majd a *Megyei Tükör* egy 1971-es cikkét említi, mely április 1-jén jelent meg, *Egy verses füzet 1872* címmel. További bejegyzések és hivatkozások a noteszben: „Bözödi György: Gábor Áron 1849-ben, tanulmány az Aluta című folyóirat I. kötet 143–167, 153. oldal”; „Albert Sándor – Brassói Lapok főszerkesztője – Táncsics Mihály könyve, Életpályám 1848–49”; „Incze László kézdivásárhelyi múzeum igazgatója”; „1971. május 30. Ika-vár – vasárnap Kónya Ádám mint régi nagy emberről tett említést Végh Antal 1848–1849-beli ágyúöntő tüzér főhadnagyról. Végh Antal a kézdivásárhelyi ágyúöntő üzem műszaki fővezetője volt, mostanig mellőzve, hogy mért, azt ezután kell keresni”; „Bözödi György úrral találkoztam⁵² Sepsiszentgyörgy levéltárán. Elbeszélgettünk Végh Antal ágyúöntő ősapánk ügyéről. Azt mondja, most már több adat van róla a kezükben, nem sok idő múlva meg fogja írni, örvend, hogy az akció ennyire előhaladt. Árvay úrral⁵³ elbeszélgettünk az Emléktábla

tételéről és a sírkő rendezéséről, újságcikkről”; „Dali Sándor⁵⁴, a Megyei Tükör főszerkesztője”; „Magyar úrral megtárgyaltunk a Végh Antal nagy ősrunk ügyét szintén”; „Sylvester Lajossal akik jönnek, megnézik a sírfeliratát, odáig ne javítsunk rajta. – Foglalkoznak az emléktábla ügyével”.

Az utóbbi bejegyzésekből elsősorban azt látjuk, kikkel tartott kapcsolatot Dezső Andor, kik azok a személyek, akik a Végh Antal-kultusz 20. századi alakulásában nagy szerepet játszottak. Ezek között találunk újságíró, történész, művészettörténész, szerkesztőt. Bejegyzéseiben Bözödi György, Albert Sándor, Árvay József, Incze László, Magyar Lajos, Dali Sándor, Sylvester Lajos névvel találkozunk. Az eddigiekhez képest újdonság az emléktábla kérdése. A családi emlékezet erre vonatkozólag annyit őriz, hogy Dezső Andor akkoriban tervezte a szülőház falára egy emléktábla elhelyezését, ez a bejegyzésekben kétszer is szerepel.

A *Megyei Tükör* hasábjain Kónya Ádám tollából 1971-ben megjelent elemzés⁵⁵ részletes összefoglalót nyújt a Végh Antal-üggyel kapcsolatos addigi ismeretekről, bemutatja a nagyközönségnek az 1884-ben nyitott gyűjtőbizottsági jegyzőkönyvet. Azt megelőzően bevezetőjében három tematikát jár körül: 1. a saját kutatásait, eredményeit teszi közzé, 2. „De miért maradt ismeretlen Végh Antal?” és 3. „Mi a Fekete András érdeme?”⁵⁶ Kónya Ádám olyan történelmi, szépirodalmi munkákra is rávilágít, amelyekben Végh Antal neve felbukkan. Ehhez hasonló, nagyobb horderejű elemzés a későbbiekben nem készült. „Ez a kéziratos füzet egy síremlékgyűjtő bizottság emléktársasággá alakuló, tucatnyi csernátoni földész és iparos 48-as hagyományápoló tevékenységének mozzanatait örökítette meg. Éppen ezért értékes több szempontból is”⁵⁷ – fogalmazta meg Kónya Ádám. Írásából megtudjuk, hogy a jegyzőkönyv a nagyközönség előtt ismeretlen volt addig, de az is bizonyítást nyer, hogy szakmai, írói körökben többeknek tudomása volt róla. Továbbá: „Dezső Andor csernátoni lakosnak köszönhető, hogy a becses írásos emléket féltve megőrizte, mint Végh Antal ükunokája, s egyben a jegyzőkönyvet vezető Fekete Andrásnak, felesége révén, rokona”. Végh Antal szépirodalmi megjelentéseit illetően elsőként Földi Istvánt említi, aki

⁴⁸ A kézdivásárhelyi ágyúöntők 1892-es, Sipos Károly-féle ismert csoportképén pedig már nyilván nem is szerepelhetett. (Vö. *TL, 1893*, 4–5.)

⁴⁹ KÓNYA Ádám 1970.

⁵⁰ A levelek másolatát a Haszmann Pál Múzeum állandó kiállításában láthatják az érdeklődők.

⁵¹ MAGYARI Lajos 1970.

⁵² Nem ír pontos dátumot, a bejegyzések nem ugyanazon a noteszlapon, de sorban követik egymást, a keletkezés éve az előző bejegyzés nyomán bizonyára 1971.

⁵³ Árvay József nyelvészre, a sepsiszentgyörgyi állami levéltár akkori igazgatója.

⁵⁴ Újságíró, színházigazgató, Szovátán született 1930. június 29-én, 2010. november 21-én hunyt el Sepsiszentgyörgyön. Dezső Andor bejegyzi azt is, hogy 1968-tól 1974-ig volt a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör* főszerkesztője.

⁵⁵ KÓNYA Ádám 1971.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

az 1943-ban megjelent *Gábor Áron* című színdarabjában szerepelteti Végh Antalt: ez az első szépirodalmi feldolgozás, ahol a nevével találkozunk. Salamon (írói nevén Sombori) Sándor Gábor Áronról szóló színpadi krónikája viszont csak az átdolgozott változatban említi meg Végh Antal nevét.⁵⁸

Érdekes körülményt jelez Kónya Ádám: „Őszintén megvallom, bármennyire is hitelesnek és elhihetőnek tűntek a Jegyzőkönyvben foglaltak, ismeretlenségük bizonyos kételyt támasztott.”⁵⁹ A kéziratot nehezen fogadták el mint hiteles dokumentumot. Szubjektivitással, túlzásokkal „vádolták”, annak ellenére, hogy ebben a kézirat munkában több helyen találunk közjegyzői pecséttel hitelesített oldalakat. Kónya Ádám, míg nem talált megerősítő bizonyítékokat, maga is kételkedéssel tekintett a füzet tartalmának hitelességére. „Hogy a magam kételkedését eloszlassam, nyakamba vettem a lábam” – írja. Element Salamon Sándorhoz, aki „meglepődve fogadta a hírt, be is építette a Végh Antal nevét az éppen előadásra váró Gábor Áronjába. Egyben azonban attól óvott, nehogy csupán valami helyileg felfújtt túlzásról legyen szó”. Salamon hozzáállása sokatmondó: beépíti ugyan a színdarabjába, de kételkedik. Ő maga két évtizeden keresztül foglalkozott a Gábor Árontémával, és közben nem találkozott Végh Antal nevével, noha bizonyítottan tudunk két, nyomtatásban is megjelent szövegről, amelyben szerepel mint ügyüöntő főhadnagy. Bözödi György szerint, amikor felvetődik, hogy a 48-as hagyományokért lelkesülő Orbán Balázs sem említi nevét,⁶⁰ „közrejátszhatott egy nagyobb hiba: a többé-kevésbé szándékos elhallgatás”.⁶¹ Ahol mégis megjelent a neve: a jegyzőkönyvben hivatkozott újságcikkek, Pálmay 1901-es családtörténeti munkája, Földi István 1943-as színműve. Egyértelműen Kónya Ádám érdeme, hogy Végh Antal nevét végül Salamon Sándor is belefoglalja színdarabjába.⁶²

Egy másik, a szak- és a szépirodalom határán álló munka, melyben a szerző szintén megemlíti Végh Antalt, Máthé Jánosnak a *Lesz ágyú!* című történelmi írása:⁶³ „Új ágyúk születnek. ...A kézdivásárhelyi műhelyekben hozzáértő, jól begyakorolt, az ezermesterség leleményességével minden nehézséget legyőző munkatársak dolgoztak: márkosfalvi Bodola Lajos bányamérnök és csernátони Végh Antal főhadnagy, mindketten Gábor Áron társai és a tüzéség szervezési kisegítői”.

⁵⁸ A színdarab egyfelvonásos, első változata 1948-ban jelent meg (SOMBORI Sándor 1948).

⁵⁹ KÓNYA Ádám 1971a.

⁶⁰ Végh Antal neve kimaradt az 1800-as évek végén született forrásmunkákból is.

⁶¹ Kónya Ádám írása alapján, aki felidézti a Bözödi Györggyel folytatott beszélgetését. (KÓNYA Ádám 1971a.)

6. A Végh Antal-kultusz szakmai fedezetű megszilárdulása

Kónya Ádám összegző írásának nagyon fontos részletére térünk. Kiemelkedő székely gazdaságtörténészünk, Imreh István rendkívül érdekesnek tartotta a gyűjtőbizottság ügyét és annak jegyzőkönyvét önmagában is. Ő fogalmazta meg, hogy hitelesítő bizonyítékok után kell kutatni. Kónya Ádám így kereste fel Árvay Józsefet is, aki számára ismerős volt a Végh-féle eke. Majd Bözödi Györgyöt látogatta meg Marosvásárhelyen: „felderült arccal közölte velem – írja Kónya –, hogy valóban, az ágyúcsőmintázó- és öntőrészlegnél, tucatsnyi ember nevének élén a Végh Antal neve áll legelől a lajstromban”,⁶⁴ megmutatva az akkor még kiadatlan fizetési jegyzéket. Kónya Ádám a kezébe került levelek közül kiemelt egyet, melyet Végh Antal egyik unokája, Végh Sámuel fia, Végh Samu zilahi főgimnáziumi tanár írt Dezső Andornak. A levél bizonyítja, hogy a család őrizte Végh Antal emlékét, a jegyzőkönyv is ismert volt számukra – mint írja, másolata van róla –, de az is világossá válik, hogy rossz tapasztalatok miatt fél, az anyag illetéktelen kezekbe kerülhet. Az 1943-ban⁶⁵ íródott levélrészlet így szól: „Fekete Andrásnak a nagyapámról írott feljegyzéseit tartalmazó könyve az én kezemben is járt. Annak nagy részét lemásoltam, s a másolatot hitelesítette Szabó T. Attila, jelenleg kolozsvári egyetemi tanár... Nagyon sok a lelkiismeretlen firkaász, aki olcsó kenyérkeresetképpen iparszerűleg űzi a könyv-írást: jó lesz tartózkodni velük szemben” – inti óvatosságra Dezső Andort. Egy másik levélben pedig azt fogalmazza meg, hogy a könyvből kimásolt részletet pár éve elküldte egy kolozsvári lapnak, de még csak szerkesztői üzenetre sem méltatták.⁶⁶

A fentiek alapján megállapítható, hogy a komolyabb kultuszt alapozó kutató és elemző munka 1971-ben lezárult. A későbbiekben már tényként kezelik a Végh Antallal kapcsolatos adatokat, és szócikkekben, újságcikkekben, elemzésekben használják azokat is, amelyeket a Fekete András-féle jegyzőkönyv őrzött meg. Fekete András azzal, hogy a kortársak számára bizonyításképpen bemásolta a Végh Antal életét egyes részleteiben alaposan bemutató újságcikkeket a gyűjtőbizottság jegyzőkönyvébe, valójában Végh Antal életrajzán dolgozott, mely a későbbiekben nem számottevő, ám mérvadó adatokkal egészült ki. Ezek egy része az utódok emlékezetében

⁶² A két színműrészletet lásd a *Függelékben*.

⁶³ MÁTHÉ János 1973, 5. A *Megyei Tükör* sorozatban közölte.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Földi István *Gábor Áron* című színdarabja éppen 1943-ban jelent meg. A levélrészlet alátámasztani tűnik, hogy Földi ismerte a jegyzőkönyv anyagát.

⁶⁶ KÓNYA Ádám 1971b, 4.

megőrzött, Végh Antalról szóló történet, néhány pedig levéltári bejegyzés, amely hitelesítette a kéziratos jegyzőkönyv kijelentését, miszerint Végh Antal a Gábor Áron és Turóczy Mózes oldalán valóban fontos szerepet töltött be az ágyúk öntésénél. Fekete András a gyűjtőbizottság jegyzőkönyvét két idézettel kezdi, majd a „Ki volt Végh Antal?” kérdésre válaszol: „csupán két hírlapi cikket sikerült megszerezhetnem. De úgy hiszem, hogy az olvasó ezekből bő felvilágosítást nyerhet arról, hogy »Ki volt Végh Antal?« és egy nálamnál képzetesebb embernek könnyű lesz azoknak alapján megírni a Szent öreg életrajzát”.⁶⁷ A cikk bemásolása után ismét megerősíti szándékát, mely szerint: „A fentieket azért láttam szükségesnek elmondani a Szent öreg jellemzésére, hogy mentől jobban meg legyen világítva az ő egyénisége azon célból, hogy ha majd egy ahoz értő ember rászánja magát, hogy megírja az ő életrajzát, ezen munkájához anyagot szolgáltatassak. 1886. január 1-én, Fekete András gy. b. jegyző”.⁶⁸

Fekete Andrásnak tehát jól meghatározott célja volt a bejegyzéseivel, tudatosan szerkesztette a jegyzőkönyvet, és azzal, hogy korabeli újságcikkeket másol be hivatkozással együtt, hitelesíteni kívánta az általa „szent öregnek” nevezett Végh Antal cselekedeteit.

7. Az emlékezés lokális intézménye

1973-ban nyitotta meg kapuját a község múzeuma, amely kezdettől felvállalta Végh Antal emlékének őrzését is. A kezdeti évek sajtóanyaga bizonyítja, hogy Végh Antal emlékének megőrzésében a frissen alakult közművelődési intézmény kulcsfontosságú szerepet kapott. A közgyűjteménybe került Végh-hagyaték az állandó kiállításba épül, és már 1974-ben szobrot emelnek a tiszteletére. 1990-ben az alsó-csernátoni iskola felvette Végh Antal nevét.

Helyi, regionális, országos romániai magyar, de anyaországi sajtóorgánumok – a *Megyei Tükör* és melléklete, a *Fórum*, az *Utunk*, *A Hét*, a *Dolgozó Nő*, a *SZIM Hírlap*, az *Előre*, a *Napló*, a *Háromszék* és az *Erdélyi Napló* – hasábjain megjelent Végh Antal neve. 1973-ban a múzeum megnyitásáról ezt olvashatjuk a *Megyei Tükör*-ben: „Mert igaz az, hogy értő szemnek első pillantásra is sokat mondanak Csernáton meglévő barokk, reneszánsz építészeti emlékei, az épségben vagy félig-meddig épen álló kúriák, s az is igaz, hogy Bod Péter vagy Végh Antal nevét minden olvasottabb ember ismeri Csernátonon kívül is, de nem lehet ugyanezt elmondani a község néprajzi

hagyományairól... A falu szellemtörténetét bemutató terem leírásánál hosszabban is elidőzhetnénk, de hadd említsük csupán ezúttal a Végh Antal-emlékeknek szánt vitrint és falrész... Csernátonban a Végh Antal-kultusz a Bod Péterével vetekszik, ha ugyan felül nem múlja azt. A falon az ágyúöntőt és ezermestert ábrázoló plakett, egy kis asztalon sikerült szobrocska: Végh Antal kissé Gábor Áron-i tartásban, egy újonnan elkészült ágyú mellett. A különbség annyi mindössze, hogy Gábor Áront általában tisztí ruhájában szokás ábrázolni, a kis szobrocska ágyúöntője itt bőrkötényben álldogál”.⁶⁹ Magyarai Lajos a múzeumalapítás kapcsán írt cikkében bemutatja többek között a kiállítás azon termét, ahol a község nagy szülőttjének állítanak emléket. Ő úgy ír már Végh Antalról, mint akit ismernek Csernátonon kívül is.

Szintén egy 1973-as írás említi negyvennyolcas ágyúöntőként, az *Utunk*-ban: „A múzeum egyik kis termében Csernátonnak és környékének neves szülőtteire emlékezik a falu. Bod Péter nevét ma minden csernátoni ismeri, a negyvennyolcas ágyúöntő Végh Antal emlékét is híven őrzi a kis szoba”.⁷⁰

„Milyen hát a csernátoni ember? Úgy igyekezett mindég, hogy 4, 5, 6 gyermek közül egy legalább magasabb iskolába járjon. Ezért került ki olyan sok tanult ember Bod Péter, Végh Antal népéből, neveltek itt katonát, papot, bírót, tanárt, tudóst, jól emlékezik, s jó, hogy önérzetesen emlékezik erre két Csernáton nepe” – írja ugyancsak az *Utunk*, 1975-ben.⁷¹

Végh Antal, ahogy a későbbiekben is látni lehet, gyakran szerepel Gábor Áron mellett, mint ágyúöntő társa, jelezve a Végh Antal-kultusz kikristályosodását: „Helyet kaptak a község művelődéstörténetének nagyjai: Bod Péter 18. századi irodalomtörténet-író, Pánczél Dániel a Magyar Mercurius szerkesztője, Mikes leveles könyvének első értékelője, Csernátoni Cseh Lajos, híres múlt századbeli publicista és közéleti ember, Cseh Károly balneológus szakíró és az ezermester Végh Antal, Gábor Áron ágyúöntő társa”.⁷²

Sylvester Lajos szerint: „nincs leltárba foglalva az az igyekezet, amely ennek az immár más kontinenseken is jó hírbe hozott tájmúzeumnak időben messziről, térben távolról összegyűjtött anyagát, a pipaszurkálótól, piszkavastól a gőzgépig idehozta, egy közösség kollektív emlékeinek heve, célratörő gondolata, amely Bod Péterék, Csernátony Cseh Lajosék, Végh Antalék szellemi hagyatékát, az ezer meg ezer névtelen kéz faragta, festette, szötte, varrta, ácsolta, kalapálta eszköz, szerszám utóéletét itt biztosítja”.⁷³ Ezt a cikket két évvel később, 1980-ban átvette a *Napló* is.⁷⁴

⁶⁷ *Végh Antal Jegyzőkönyv*, 1.

⁶⁸ Uo., 5.

⁶⁹ MAGYARI Lajos 1973, 4.

⁷⁰ KOVÁCS Nemere 1973, 7.

⁷¹ CZEGŐ Zoltán 1975, 3.

⁷² BIHARI Mária 1978, 13.

⁷³ SYLVESTER Lajos 1978, 15.

⁷⁴ A *Napló* Veszprém megyei lap, az 1980. június 21-i számában közölte újra Sylvester Lajos *Szencinkék a korsóban* című írását, a 6. oldalon.

„Először is azt mondanám el, mit tartalmaz az alapkiállítás. Ez áll egy történelmi részből, amely a község területén feltárt régészeti anyagot foglalja magában, egy művelődéstörténeti részből, amely Csernáton nagy szülötteinek, Bod Péternek, Végh Antalnak, Csernátony Cseh Lajosnak és Pánczél Dánielnek állít emléket” – írja a *SZIM Hírlap* 1980-ban.⁷⁵

„A múzeum alapkiállítását bemutató termekben nézelődöm. Csernáton hagyományainak emlékei között időzik el a tekintetem. Azokon a tárgyi emlékeken, amelyek Bod Péter, Végh Antal és a község más hírneves szülöttjei életművét, jelentőségét szemléltetik” – írja az *Előre* ugyanebben az évben.⁷⁶

„A csernátoni tájmúzeum egyik félreeső sarkában egy fészter némi védelmet is nyújtó fedele alatt gyűlnek az állandó és szabadtéri mezőgazdasági gépkiallítás darabjai... Végh Antalnak, mint megtudjuk, egész kis gépgyára volt, így szorította ki a Végh-féle vaseke a környéken akkor még honos faékéket. Ma ebből is mutatóban találni” – írja 1981-ben a *Megyei Tükör*.⁷⁷

Czegő Zoltán 1983-ban a múzeum fennállásának tízéves évfordulóján készített számvetésében már említi az 1974-ben felállított Végh Antal-mellszobrot is: „Gergely István elkészítette a kertben látható két szobrot, Bod Péterét meg a Végh Antalét... Nézzük a gyűjtemény részlegeit, mennyire gazdagodott a múzeum, s mennyivel lettünk mi is gazdagabbak a gyűjteménnyel, mint voltunk tíz évvel ezelőtt! ...Bod Péter, Végh Antal, Végh Ignác... és mások életművének tárgyi bemutatása.”⁷⁸

„A község nagyjaihoz fűződő eredeti nyomtatványok, festmények, írásos dokumentumok és használati tárgyak művelődéstörténeti jelentőségűek. ...a mezőgazdasági szerszámgepeket gyártó Végh Ignácot, Fekete András publicistát és Végh Antalt, az ezermester-feltalálót hozzák életközelségbe a páratlan értékű dokumentumok” – írja ekkor az *Előre* is.⁷⁹

„A művelődéstörténeti rész Csernáton nagy szülöttjét mutatja be: Bod Pétert, a 18. századi tudóst, Pánczél Dánielt, a folyóirat szerkesztőt, Mikes Leveleskönyvének első értékelőjét, Csernátoni Cseh Lajos híres múlt századi publicistát, közéleti embert, Cseh

Károly balneológus szakírót és az ezermester Végh Antalt” – ismerteti 1985-ben *A Hét*.⁸⁰

1990-ben a *Háromszék* március 15-i ünnepi lapszámában jelent meg Haszmann Pál írása, melyben a csernátoni negyvennyolcasoknak állít emléket. A Végh Antalról szóló íráshoz részben a gyűjtőbizottsági jegyzőkönyvet használta forrásanyagként. A cikk végén ő is megfogalmazza véleményét Végh Antal méltatlan háttérbe szorítása, elhallgatása kapcsán: „Elhallgatását, visszahúzódsát nem is annyira a megtorlástól, a számonkéréstől való félelem okozta, hanem inkább a rá jellemző szerénység⁸¹, a népére ránehezülő korszak kilátástalansága. Nem véletlenül véste rá fali szerszamos szekrényére a kiegyezés évét. Faluja közéleti dolgaitól azonban nem zárkozik el”.⁸²

8. Végh Antal írott és tárgyi emlékei a közgyűjteményben

A múzeum megnyitása előtti években az alapító id. Haszmann Pál szorgalmazására elkezdtek gyűjteni a vidékünk mezőgazdasági múltjával kapcsolatos tárgyi és szellemi kincset. Így az 1970-es évekre igen gazdag és értékes anyagot sikerült összegyűjteni, megmenteni a pusztulástól. E tárgyak egyik érdekessége, hogy többet közülük helybeliek, környékbeliek készítettek, gyártottak vagy tökéletesítettek. 1973-ban sikerült két példányt azonosítani a híres Végh-féle vasekéből is, amelyek ma már a gyűjteményben találhatóak.

Emellett a múzeum emlékszobájában gazdag szellemi és tárgyi anyaggal ismerkedhet meg a látogató. A gyűjteménybe került Végh Antal szerszamos szekrénykéje, melyre a kiegyezés dátumát véste fel, a Végh család levelesládájából származó okmányok – mindezeket Kónya Ádám gyűjtötte a családtól – a Végh-éke pecsétnyomójával és Végh Ábrahám honvéd százados levelesládájával együtt. Szintén a múzeumi gyűjtemény része Végh Ignác két dicsérrő oklevele, melyeket a Sepsiszentgyörgyön kiállított ekéivel nyert. Ezeket az okmányokat Haszmann Pál gyűjtötte az 1970-es évek elején Dezső Juliannától, aki tudatosan ajánlotta fel a múzeumnak, mert már

⁷⁵ VASVÁRI Éva 1980, 8.

⁷⁶ MÁTYÁS Árpád 1980, 2.

⁷⁷ BOGDÁN László 1981, 2–3.

⁷⁸ CZEGŐ Zoltán 1983, 3.

⁷⁹ CSIRE Gabriella 1983, 2.

⁸⁰ FENYŐKÚTI István 1985, 4.

⁸¹ „Szerénysége gyakran kerül előtérbe a korabeli sajtóanyagban, Fekete András írásaiban is. Ezt a családi hagyomány is egy szép történettel őrzi. Az ükunoka visszaemlékszik arra, amikor gyerekkorukban édesapjuk elvitte Albisba, az eredeti csorgóhoz. Akkor mesélte el nekik, miért szerelt Végh Antal vízvezetékét Albisba. A szájhagyomány szerint legénykorában egy áldozócsütörtökön

elment Albisba majálisra. Sok lány akart vele szórakozni, de neki megakadt a szeme egy egyszerű lányon, aki szomorúan sétált egyedül a Pázsinton. Megsajnálta, megszólította. Megtudta tőle, hogy teljesen árva, szülei elhaltak, és Fazakas Máriának hívják. Először sajnálat volt, később szerelemm alakult, és elvette feleségül. Ennek emlékére készítette el Albis vízvezetékét, faragott vályúkkal vezette be a vizet a faluba. Ahol járt, mindig valami emléket hagyott. ...Facsőveken vezette szabadeséssel a forrásoktól az állatok itatására szolgáló vályúkig, végig a falu főutcáján” – mesélte Dénes Vilma. (HASZMANN Pál 1990, 4.)

⁸² Uo.

megszűnt az a családi hagyomány, amely ezeket ereklyeként oltalmazta. Mivel a közösség már 1899-ben felvállalta a Végh Antal-síremlék elkészítését, értelem-szerű, hogy Végh Antal hagyatéka az egész közösségé. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a család felajánlotta megőrzés céljából ezeket a tárgyakat. A múzeum egy helyen, a közösség számára is elérhető módon őrzi ezt az írott és tárgyi emlékanyagot. A generációváltással bekövetkező mentalitásváltást is jelzi, hogy a család-tól egy intézmény veszi át a családi ereklyék megőrzését. A Végh Antal-i hagyatékat bemutató szobában Baróthy Ádám szobrászművész emléktáblája művészi aspektusból egészíti ki a látottakat.

A fényképeket, okleveleket, gyászjelentőket, a különböző tárgyakat és írott dokumentumokat ma már emléktárgyakként kezeljük, múzeumi gyűjteménybe kerülve funkcióváltáson mentek át, történetiséget hordoznak magukban.

A Végh Antal-hagyatéka napjainkban is gyarapodik, hiszen a születésének 200. évfordulójára rendezett emlékünnepeken ükunokája, Dénes Vilma felajánlott egy ércüstöt a múzeum számára, amelyet a családi hagyomány szerint Végh Antal az ágyúöntésnél használt.

Emlékét 2008-tól a mezőkövesdi Mezőgazdasági Gépmúzeum is őrzi. A *X. Jubileumi gépészetalálkozó* központi témája *A faekétől a vasekéig – a talajművelő eszközök reneszánsza* volt abban az évben. Ekkor a gépmúzeum állandó kiállítása a történelmi Magyarország első ekegyártójának, Végh Antalnak emléket

állító plakettel gyarapodott. Az emléket a Csernátóni Népfőiskola műhelyében faragták, és a mezőkövesdi konferencián Haszmann Pál ismertette a község nagy szülöttjének munkásságát.

Végh Antal emlékét őrzi 1990-től a csernátóni I–VIII. osztályos iskola is. A hivatalos névadó ünnepséget 1993. május 28-án tartották, de az intézmény már 1990. január 1-jétől használta Végh Antal nevét. Az ünnepség forgatókönyve hasonló volt a március 15-i ünnepségekéhez, Végh Antal sírjánál koszorúzással zárult. Az eseményre meghívták az iskola egykori igazgatóit, a temetőben pedig megkoszorúzták id. Haszmann Pál sírját is, aki szintén igazgatója volt az iskolának.⁸³

A dolgozat elején jeleztem, hogy Végh Antal születésének 200. éves évfordulója kapcsán kezdem el kutatni a róla megjelent írások után, hogy kultusza kialakulásának folyamatát felvázoljam. Összegzésképpen felsorolnám azokat a fordulópontokat, amelyek Végh Antal személyét a névtelenségből kiemelték, és példaként állították a közösség elé. Első az 1899. év, amikor közadakozásból felállították sírkövét az alsócsernátóni temetőben; második az 1969-ben megjelent Bözödi György-tanulmány a „hitelesítő” adattal, mely az addigi bizonytalan és kétséges adatokat megerősítette; a harmadik 1973, a csernátóni múzeum alapítási éve; a negyedik 1990, az iskola névadó ünnepsége; az ötödik 2011, a Végh Antal születésének 200. évfordulójához kapcsolódó emlékünnepe.

⁸³ Az iskola névadásával kapcsolatosan a *Háromszék* napilap egy évvel később, 1994. március 17-én közölt írást, Tompa Ernő tollából. Ez a megemlékezés már felsorolja valamennyi fontosabb

dátumot, eseményt, amely mai ismereteink szerint Végh Antal életéhez kapcsolható, így a cikk akár egy kis életrajzként is olvasható.

Függelék

Végh Antal alakja Földi Istvánnál

„V. felvonás.

Második jelenet.

TURÓCZY: ... Mennyetek, híjátok Végh Anti bácsit, hogy mondjam meg, hogy osszon bé a munkahelyre. (Egy gyermek el, hozza Végh Antalt. Fiatal, erős ember, felgyúrt ingujban jön.)

Harmadik jelenet.

Gyermekekkel bejön Végh Antal.

TURÓCZY: Végh uram, azt akarom mondani, hogy hajnalra a hat ágyú parádésan kellene álljon a kapu előtt met jó a Mester s úgy szeretném, örvendezzen neki.

VÉGH: Megleszen csak valami baj van... (óvatosan int)

TURÓCZY: Mi a baj?

VÉGH: (félre húzódik és Turóczy is odamegy)

TURÓCZY: No, csak nem hajtott ránk Heydte a dragonyosokkal?

VÉGH: Az éppen nem, de nekem nem tetszik, hogy naplemente óta fúrt a kapu előtt ácsorog egy fekete fátyolos dáma.

TURÓCZY: Miféle?

VÉGH: Egy asszony. Valami finom, úriasszony. Itt járkál, nézget, s úgy látom, mintha valakit várna.

TURÓCZY: Most, éccaka, is látta?

VÉGH: Most is.

TURÓCZY: Hívja bé. Mennyen s mondja meg, hogy itt engedélyem nélkül nem szabad járn.

VÉGH: (El.)

TURÓCZY: (Töpreng) Lehet, császári kém... Lehet Gábor Áront akarja meggyilkolni... Hm... hm... Asszonyoktól sok minden kitelik.

Negyedik jelenet.

Végh és az asszony. Jönnek. A nő fekete ruhában, sűrű fekete fátyolosan van öltözve. [...]

Ötödik jelenet.

Háttérben szekézőrgés, majd hirtelen megjelenik Gábor Áron. Honvéd őrnagyi ruha van rajta. Turóczy, Végh eléje sietnek, a nő felemeli a fátyolt s valamit bevesz egy fehér papírból.

TURÓCZY: Isten hozott kedves társam! Áron... (Forgatja) Milyen jól áll ez a gunya. Isten segedelmé kísérjen az előléptetésben...

VÉGH: (Feszesen.) Őrnagy úr... A jó Isten segítse...⁸⁴

Végh Antal alakja Salamon Sándornál:

„5. kép vége:

GÁBOR Á. Követ úr, egy pillanatra... Aki a csatába indul, csak azt tudja, hogy elindul. Visszatér-e valaha, nem tudja senki sem, ezért legyenek tanúi, midőn végakaratomat kinyilvánítom... Ha győznénk, de én nem térhetnék vissza, Turóczy s Végh Antal törjék össze az ágyúöntő mintákat, olvassák be az ágyúcsöveket, öntsék vissza haranggá, rézüstté... Öntsenek vaskét, boronát, lőpor helyett öröljenek kenyérgabonát... Ez az én testamentumom...

A katona riadót fúj, kürtjén megcsillan a hajnali világosság. (Függöny)⁸⁵

Dimény Haszmann Orsolya – Haszmann Pál Múzeum, Csernáton 326., RO-527070; haszmannorsi@yahoo.com

Kéziratos források

Végh Antal Jegyzőkönyv = *Végh Antal siremléke ügyében választott Gyűjtő Bizottság Jegyzőkönyve, Megnyitott 1886. január 1-én, Haszmann Pál Múzeum, ltsz. 5269*

Irodalom

TL, 1893 = *1848–49. Történelmi Lapok, II, Kolozsvár, 1893.*

*

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, Budapest.

BIHARI Mária

1978 *Építésekre serkentő hajlék, Dolgozó nő*, 1978/8, 13.

BOGDÁN László

1981 (hadházi:) *Lencserosta, cséphadaró, tüzes masina...*, *Megyei Tükör*, 1981. április 18.

BÖZÖDI György

1969 Gábor Áron 1849-ben, *Aluta*, I, 143–167.

1999 Gábor Áron 1849-ben – részlet, *Csernátoni Füzetek*, 22–23, 3.

CZEGŐ Zoltán

1975 Milyen hát a csernátoni ember? *Utunk*, 1975/36, 3.

1983 „Mindenki arrébb tett valamit”, *Megyei Tükör*, 1983. május 4.

CSEREY Zoltán – BINDER Pál

1993 Alsócsernáton (2), *Háromszék*, 1993. május 1.

CSIRE Gabriella

1983 A Csernátoni Tájmuzeumban, *Előre*, 1983. január 13.

DEÁK Ferenc Loránd

2007 „Hol sírjaink domborulnak...” A csernátoni Végh Antal ágyúöntő mester emlékezete az utókorban, in: Dr. Szócs Géza (szerk.): *Gábor Áron emlékezete*, Kézdivásárhely, 35–36.

⁸⁴ FÖLDI István 1943, 46–47.

⁸⁵ SOMBORI Sándor 1970, 84.

- 2009 *Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- DIMÉNY HASZMANN Orsolya – HASZMANN Pál (szerk.)
 2007 *Csernáton írásban és képekben*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 14–15.
- EGYED Ákos
 1979 *Háromszék 1848–1849*, Kriterion, Bukarest.
 2008 *Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc* (Harmadik, bővített kiadás), Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
 2009 *Háromszék Párisa*, in: *Háromszék a szabadságharcban* (szerk. Kocsis Károly és Szóts Zsuzsanna), Cova-Print Nyomda, Sepsiszentgyörgy, 6–12.
 2010 *Erdély 1848–1849*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- FEJŐS Zoltán
 2003 *Tárgyfordítások*, Gondolat, Budapest.
- FEKETE András
 1882 Végh Antal, Székely naturalista, meghalt, *Nemere*, 1882. január 22.
- FENYŐKÚTI István
 1985 Kapuállítók, *A Hét*, 1985. február 14., 4.
- FÖLDI István
 1943 *Gábor Áron* (Színmű 6 képben), Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy.
- FÜLÖP Ernő
 1969 Csernátoni tél, *Előre*, XXIII, 1969. március 5.
- HASZMANN Pál
 1983 A csernátoni múzeumrészleg mezőgazdasági szerszám- és gépkiallítása, *Aluta*, XIV–XV, Kovászna Megyei Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 237–241.
 1990 Valóság és legenda, *Háromszék*, 1990. március 15.
 1992 Valóság és legenda, *Csernátoni Füzetek*, 4, 10.
 1993a Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eseményei Csernáton községben, *Csernátoni Füzetek*, 6, 2–3.
 1993b Végh Antal uramék idézése, *Csernátoni Füzetek*, 6, 4.
 1993c Golyó és lőpor, Cseh Imre, *Csernátoni Füzetek*, 6, 5.
 1995a Százéves a működvelő színjátszás, *Csernátoni Füzetek*, 14, 6–7.
 1995b Március 15-e megünneplése 1895-ben, *Csernátoni Füzetek*, 12, 3.
- KÓNYA Ádám
 1969a Egy kép históriája, *Megyei Tükör*, 1969. szeptember 6.
 1969b Végh Antal (1811–1882), *Megyei Tükör*, 1969. július 5.
 1970 Végh Antal- emlékek nyomában, *Megyei Tükör*, 1970. április 4.
 1971a A csernátoni Végh Antal Társaság jegyzőkönyve, *Megyei Tükör*, 1971. augusztus 8.
 1971b Népi írástudó Bélafalván, *Falvak Dolgozó Népe*, 1971/6, 2.
- KOVÁCS Nemere
 1973 A csernátoni példa, *Utunk*, 1973/28, 6–7.
- MAGYARI Lajos
 1970 A szobrok beszélni fognak, *Megyei Tükör*, 1970. október 25.
 1973 Csernátoni Múzeum, *Megyei Tükör*, 1973. február 25.
- MÁTHÉ János
 1973 „Lesz ágyú!” (28.) *Megyei Tükör*, 1973. június 16.
- MÁTYÁS Árpád
 1980 Csernátoni múzeumnézés, *Előre*, 1980. május 20.
- NÁDASI János
 1881 Egy öreg székely gépész, *Magyar Polgár*, 1881. szeptember 22.
- PÁLMAJ József
 1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Jókai-Nyomda-Részvény-Társulat, Sepsiszentgyörgy.
- SOMBORI Sándor
 1948 *Gábor Áron* (Egyfelfonásos történeti jelenet), Sepsiszentgyörgy.
 1970 *Gábor Áron* (Színpadi krónika hat képben), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SÜLI Attila
 2009 A nemzetőrség és a Kossuth-lovagok” szervezése Háromszéken, 1848, *Acta Siculica 2009*, 441–460.
- SYLVESTER Lajos
 1978 Széncinkék a korsóban, *Fórum*, 1978. július 15.
- SZENTKATOLNAI BAKK Endre
 1972 A kézdivásárhelyi arzenál, in: *Kézdivásárhely* (szerk. Sylvester Lajos és Incze László), Kovászna megye szocialista művelődési és nevelésügyi bizottsága, Sepsiszentgyörgy, 23–28.
- SZÓTS Zsuzsa
 2010 *Nagyjaink. Háromszék jeles szülőttei* (szerk. Szóts Zsuzsa), Cova-Print Nyomda, Sepsiszentgyörgy.
- TOMPA Ernő
 1994 Az előttünk járók – Egy iskola névadója, *Háromszék*, 1994. március 17.
- VASVÁRI Éva
 1980 Életfa, felfelé nyíló tulipán..., *SZIM Hírlap*, 1980. szeptember 29., 8.
- ZÁGONI Jenő
 2004 *Válogatott írások. Honismeret, egyháztörténelem, életrajzok*, Budapest, 387–388.

Memoria lui Antal Végh

(Rezumat)

La data de 21 martie 2011 comunitatea din Cernat a comemorat în Muzeul „Haszmann Pál” și la mormântul din cimitirul din Cernatul de Jos aniversarea a 200 de ani de la nașterea locotenentului major turnător de tunuri și inventator secui Antal Végh (1811-1882). Cu această ocazie am adunat izvoarele istorice și literare publicate între 1901 și 2011, care au contribuit la consolidarea cultului lui Antal Végh. Lucrarea încearcă să urmărească biografia lui și analizează modul în care eroul pașoptist uitat pe nedrept a devenit nu numai o personalitate de marcă a unei mici comunități, ci și o personalitate istorică. Scopul este de a releva ce strategii de evocare și comemorare se folosesc spre a consacra valoarea unor personalități în folosul comunității.

Antal Végh's memory

(Abstract)

On 21th of March 2011 the community of Csernáton village (Cernat, Cvasna County) commemorated at the “Haszmann Pál” Museum and at the grave from the cemetery of Alsócsernáton (Cernatul de Jos, Covasna County) the 200th anniversary of birth of the first lieutenant Antal Végh (1811–1882), gun-founder and Székely inventor. With this occasion I collected those literary sources that have contributed to the consolidation of Antal Végh's cult. In this paper I try to follow his biography, to analyze the way in which the unfairly forgotten hero of the Hungarian Independence War of 1848–1849 becomes not only an eminent personality of a small community but also a significant historical figure. The aim is to reveal those evocation and commemorating strategies when a community use the memory of a significant personality for its benefit.



1. ábra Vég Mihálynak a nagyapjáról, fénykép után készített rajza, melyet a leszármazottak őriznek



2. ábra Kónya Ádám által rajzolt portré Vég Antalról



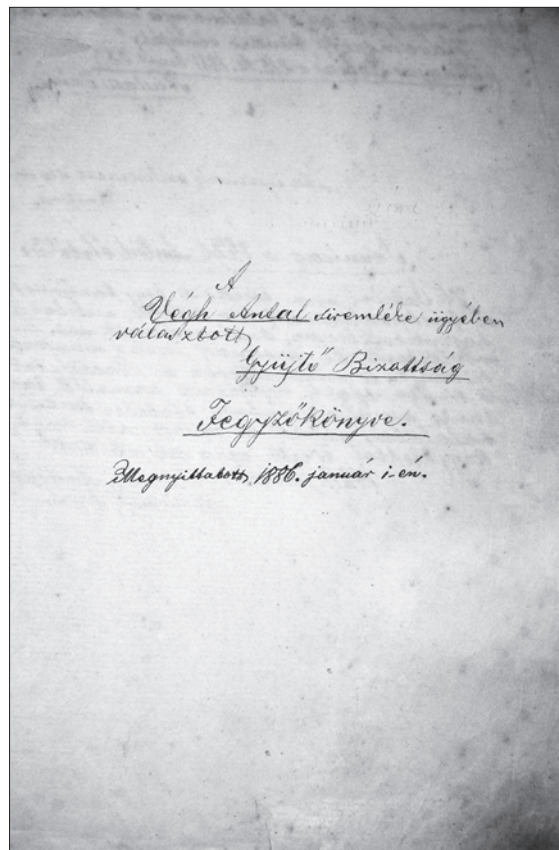
3. ábra Vég Antal-emlékplakett
(Baróthy Ádám szobrászművész alkotása)



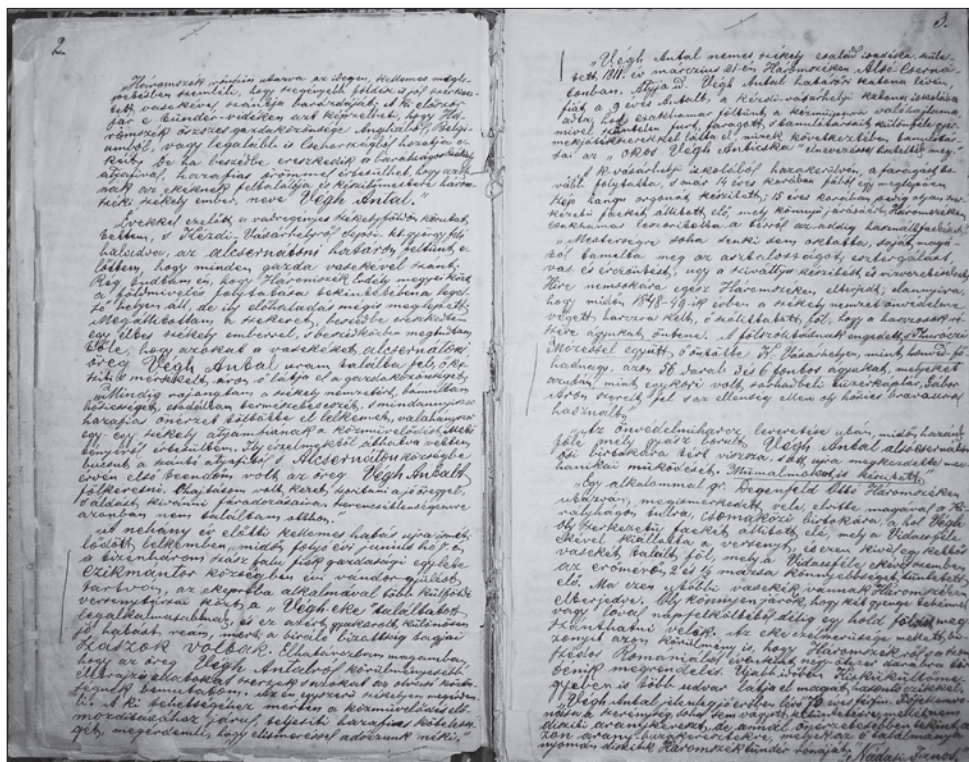
4. ábra Vég Antal mellszobra a Haszmann Pál Múzeum parkjában (Gergely István kolozsvári szobrászművész alkotása)



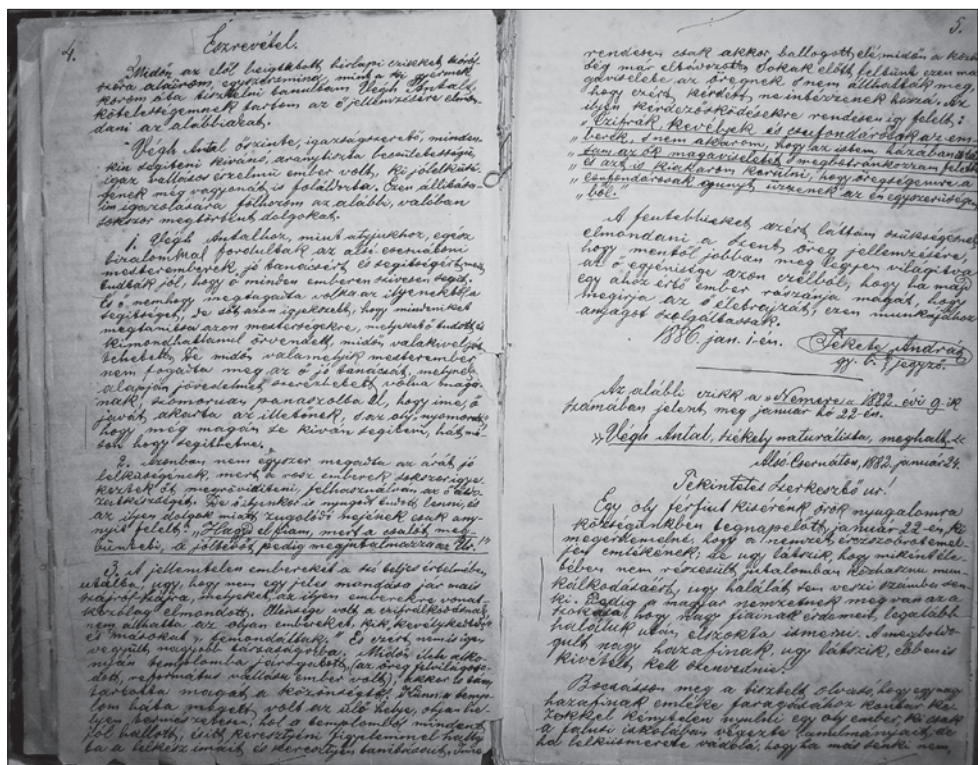
5. ábra A jegyzőkönyv borítója



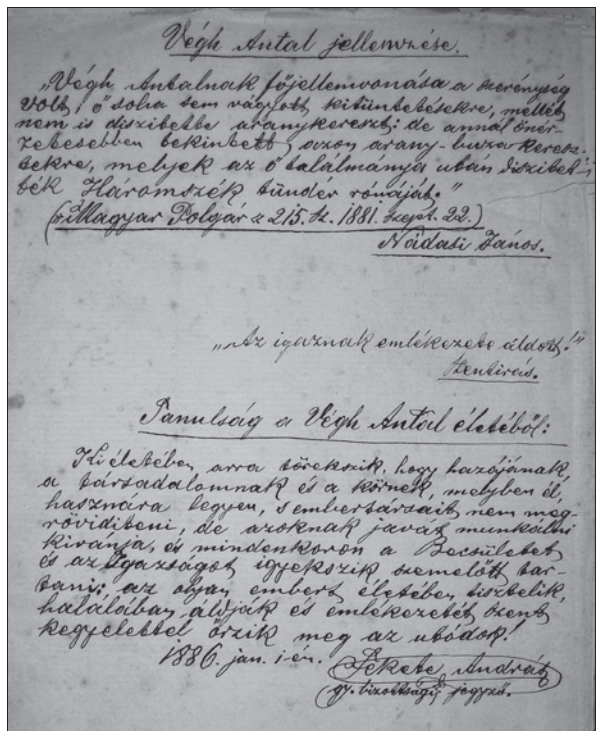
6. ábra A jegyzőkönyv első oldala



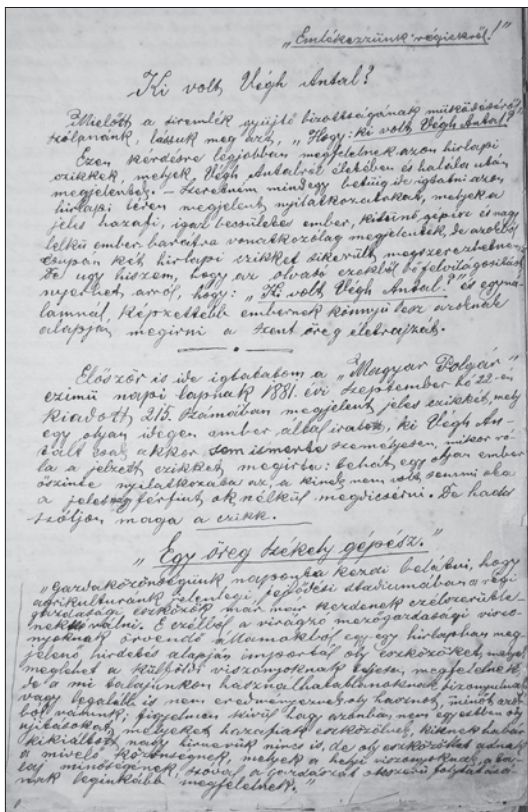
7. ábra „Végh Antal nemes székely család ivadáka, született, 1811. év márczius 21-én Háromszéken Alsó-Csernátonban...”



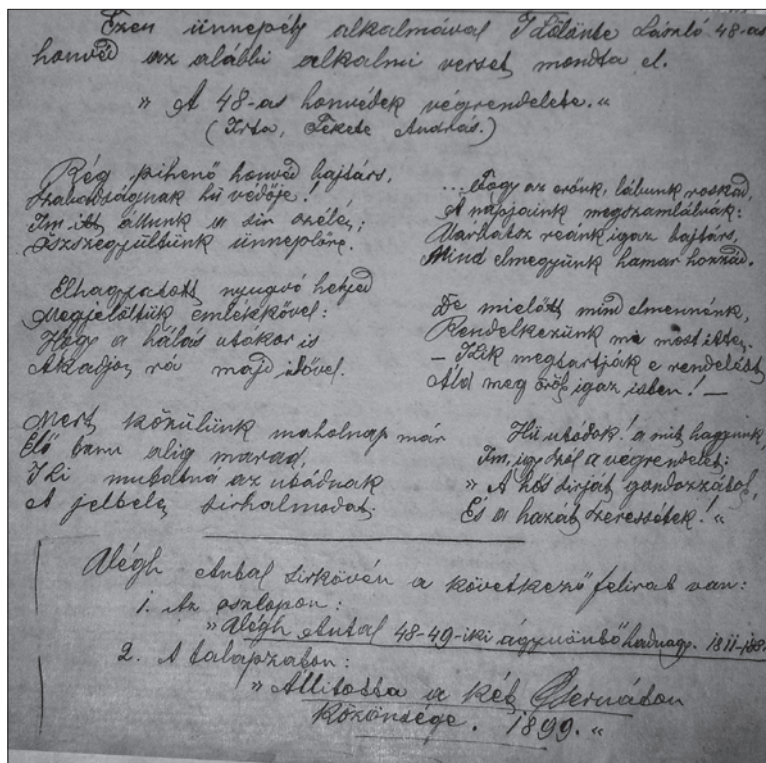
8. ábra „Végh Antal őszinte, igazságszerető, mindenkin segíteni kívánó, aranytiszta becsületességű, igaz vallásos érzelmű ember volt...”



9. ábra „Végh Antalnak főjellemvonása a szerénység volt, ő soha sem vágyott kitüntetésekre...”



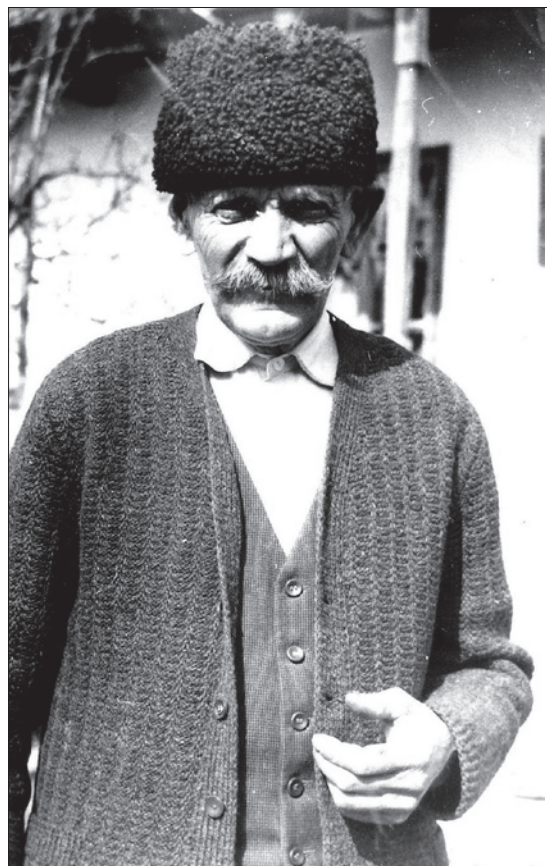
10. ábra „Ki volt Végh Antal? Ezen kérdésre legjobban megfelelnek azon hírlapi cikkek, melyek Végh Antalról életében és halála után megjelentek...”



11. ábra Síremlékét 1899. május 11-én közadakozásból állította Alsó- és Felsőcsernáton közössége. Fekete András alkalmi verse az emlékünnepeken hangzott el



12. ábra A Végh család ősi nemesi címere



13. ábra Dezső Andor, Végh Antal dédunokája



14. ábra Végh Antal szerszámos ládája a kiegyezés dátumával, a csernátони múzeum gyűjteményében



15. ábra Végh Antal vaskéje a múzeum gyűjteményében



16. ábra Koszorúzás Végh Antal sírjánál az iskola névadó ünnepe alkalmából



17. ábra Az iskola névadó ünnepsége alkalmából megkoszorúzták id. Haszmann Pál, az iskola egykori igazgatójának sírját is, aki sokat tett Végh Antal emlékezetének ébren tartásáért



18. ábra Dénes Vilma nyugalmazott tanítónő, Végh Antal ükunokája a kommunizmus éveiben is közvetítette tanítványai felé a nagy előd szellemiségét



19. ábra Végh Antal sírja a március 15-i emlékünnepek egyik színtere



20. ábra 2011. március 21., születésének 200 éves évfordulója



21. ábra Az ünnepségen az egyik leszármazott, Dénes Vilma nyugdíjas tanítónő, Végh Antal ükunokája emlékezett a nagy elődről



22. ábra Születésének 200 éves évfordulója alkalmából a Kovászna Megyei Művelődési Központ és a Haszmann Pál Múzeum vetélkedőt szervezett a háromszéki általános iskolások számára

NÉPRAJZ ÉS KOMMUNIKÁCIÓ

Pozsony Ferenc

CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁSSZERKEZET PÁVÁN (2010)

Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy az erőszakos kollektivizálás és iparosítás a 20. század második felében hogyan rendezte át egy orbaiszéki falu korábbi életstratégiáit, család- és háztartásszerkezetét. Az eddigi szakirodalmi eredmények tükrében azt feltételezem, hogy a gyökeresebb gazdasági, társadalmi és politikai változások folyamatosan átalakítják az egyének életmódját, a családok és háztartások korábbi szerkezetét és annak szervezését.¹

Faragó Tamással együtt úgy vélem, hogy a *család* a társadalomnak olyan alapintézménye, melynek tagjai jól meghatározott interakcióban, kapcsolatban állnak, specifikus társadalmi és rokoni szerepeket töltenek be, sajátos funkciókat látnak el, biztosítják az utódok nemzését, felnevelését, ugyanakkor fontos szerepet játszanak a nemi, nemzedéki, társadalmi, felekezeti, lokális és az etnikai azonosságtudat kiépítésében is. Tagjait rendszerint az egymás iránti szolidaritás, kölcsönös bizalom, erkölcsi felelősség és egyfajta életmódközösség köti össze.²

A családok egyik legalapvetőbb formája a nukleáris família, mely rendszerint egy férfit és egy nőt, valamint azoknak a társadalom által elismert utódaikat foglalja magában. A kiterjesztett család esetében a nukleáris familiához már mindkét ágon, tehát a férj és a feleség részéről is kapcsolódhatnak különböző személyek. A kiterjesztett családnak két alapvető formája van: az első változat általában egy nukleáris családból, valamint egy vagy több, nem családot alkotó

rokonból áll, míg második formája rendszerint több nukleáris család kapcsolatából jön létre. A különböző családformák kialakulását és működését sajátos helyi, regionális gazdasági, társadalmi, politikai, rokoni és kulturális tényezők határozzák meg.³

Az egy *háztartás*ban élőket rendszerint különböző rokoni (vérségi, affinális, fiktív), jogi vagy funkcionális kapcsolat fűzi össze. Mindez biztosítja az egyének legszükségesebb létfeltételeit (élelmet, ruházatot, lakást, védelmet), különböző gazdasági funkciók (termelés, fogyasztás) betöltését, kisgyermek és fiatalok szocializációját, valamint a biztonságot nyújtó otthon működéséhez szükséges anyagi és lelki feltételeket.⁴

A családot és a háztartást olyan dinamikus, folyamatosan változó társadalmi, gazdasági, művelődési entitásnak tartjuk, mely rugalmasan, ciklikusan változik a különböző nemzedékek megszületése, felnevelése, családalapítása, dominanciája, gyermekvállalása, előregedése és elhalálózása közben.⁵

A pávai faluközösség magját egészen a 19. század közepéig szabad státuszú, református családok és személyek alkották. Ez a domináns réteg meghatározó szerepet játszott a falu gazdasági, társadalmi, művelődési, oktatási és egyházi életében, befelé és kifelé is azt reprezentálta, hogy a település felekezeti homogén, színreformátus magyar település. A hivatalos népszámlálások adatai azonban azt jelzik, hogy Páva felekezeti szerkezete 1850-től fokozatosan megváltozott.⁶

Év	Összesen	Ortodox	Gkat.	Rkat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izr.	Egyéb
1850	898	40 (4,45%)	0	298 (33,18%)	560 (62,36%)	0	0	0	0
1880	870	9	20	219	621	0	0	0	1
1890	807	0	30	264	509	0	0	4	0
1900	777	27	0	260	484	2	0	4	0
1910	1089	39	10	440	587	3	2	8	0
1930	941	57	3	376	489	0	7	7	2
1941	1009	36 (3,56%)	1	411 (40,73%)	540 (53,51%)	0	1	5	15

¹ KOVÁCS Emese 1978, 173.

² FARAGÓ Tamás 1983, 216–254; Uő 2000, 454.

³ Uo., 458.

⁴ Uo., 455.

⁵ Uo., 461–469.

⁶ Lásd VARGA E. Árpád 1998, 156. Megjegyezzük, hogy a központi és a helyi kommunista hatalom nyíltan az ateizmust hirdette, így az 1945–1989 között végzett népszámlálások idején tudatosan nem rögzítették a lakosok felekezeti hovatartozását, s nem is adtak közre falusoros felekezeti adatokat.

A fenti táblázat adatai szerint a helyben élő római katolikusok száma 1900–1910 között hirtelen 260-ról 440-re emelkedett. Látványos gyarodásukat elsősorban az idézte elő, hogy a háromszéki havasokban zajló, ipari léptékű fakitermelés, valamint a Páván alapított fűrészüzemek nagyon sok más felekeze-

tű kézműves, munkás betelepődését tették lehetővé, akik rendszerint közelebbi vagy távolabbi szinkatolikus falvakból, településekből érkeztek.

Páva népességének etnikai szerkezete, a hivatalos népszámlálások alapján, 1850–1966 között így változott:⁷

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány	Zsidó	Egyéb
1850	898	39	814	0	45	0	0
1880	870	18	822	0	0	0	30
1890	807	30	753	2	0	0	22
1900	777	27	718	1	0	0	31 (cigány)
1910	1089	36	1024	3	0	0	26
1920	949	49	893	0	0	6	1
1930	941	58	881	0	0	0	31
1941	1009	44	962	1	0	0	2
1956	897	–	–	–	–	–	–
1966	865	79	786	0	0	0	0

A románság száma ebben az orbaiszéki településben a 17–19. századok idején is elenyésző volt. Mivel ők ebben a református jellegű faluban viszonylag kis felekezeti és etnikai csoportot alkottak, nem tudtak önálló egyházi és iskolai intézményeket kialakítani vagy működtetni, fokozatosan hasonultak a helyben többséget alkotó székelység életmódjához, gazdasági és társadalmi szerkezetéhez, valamint nyelvjárásához és kultúrájához.

A pávai magyar ajkú cigányság száma a faluban 1880–1910 között viszonylag alacsony volt, a népességösszeírások rendszerint 30 személyt regisztráltak. Az első romániai hivatalos népszámlálás alkalmával (1930) is csak 31 cigány személyt jegyeztek a faluban. Habár szinte eltűntek a 20. századi hivatalos népességösszeírásokból, a faluban élő magyarság a cigány közösség folyamatos, látványos növekedését tapasztalhatta a mindennapok szintjén zajló interakciók és találkozások alkalmával, különösen az 1962-es kollektivizálást követő évtizedekben.

Mivel a falu a 20. század közepére gyakorlatilag összeépült a szomszédos Zabola községgel, legutóljára csak az 1966-os hivatalos romániai népszámlálás idején regisztrálták külön a pávai lakosok adatait. Az itt élő személyekre, családokra vonatkozó későbbi információkat már csak a Zabolával kapcsolatos adatsorokban találjuk meg.

Mivel az 1977-ben, 1992-ben és a 2002-ben végzett népszámlálások eredményei között nem találtunk

megbízható, egyértelműen elkülönített adatokat Páva etnikai, felekezeti és családszerkezetével kapcsolatban, 2010-ben rendre meglátogattunk és megvizsgáltunk minden pávai famíliát. A terepkutatásban elsősorban a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének diákjai vettek részt, akik minden pávai háznál egy olyan kérdőívet töltöttek ki, amely pontosan rögzítette az ott élő férj és feleség foglalkozását, felekezetét és nemzetiségét, valamint a háztartásban együtt élő család szerkezetét.⁸ Az így nyert adatokat más írott nyilvántartások segítségével pontosítottuk, majd utána újból a helyszínen ellenőriztük.⁹ A családlapokon rögzített adatokat számítógépbe vittük be és nem nominatív módszerrel dolgoztuk fel.¹⁰

A kutatás első fázisában bejártuk az egész falut, s rendre megvizsgáltuk, hogy összesen hány lakott, üres házat vagy épület nélküli üres telket találunk annak belterületén. A 2010-ben végzett rendszeres családszerkezeti vizsgálat során a helységben összesen 394 házzal ellátott telket regisztráltunk. Ezek közül 22 teljesen üres telek volt, tehát azt elsősorban zöldséges és gyümölcsös kertként használják, ugyanakkor 50, még álló házban már senki sem lakott. A helyben születettek, vagyis az *idevalósiak* összesen 241 házban éltek, míg 9 házat már innen korábban elszármazottak és idegenek (*jöttmentek*) laktak időszakosan, általában nyaranta vagy különböző ünnepek idején. A családlapos felméréssel összesen

⁷ VARGA E. Árpád 1998, 120.

⁸ Hasonló kutatást végeztünk már az épülő észak-erdélyi autópályára szomszédosságban fekvő Magyarfenesen is. Lásd POZSONY Ferenc 2009, 143–144.

⁹ A kitöltött kérdőíveket Aczél Anikó és Dóczé Levente ellenőrizte a helyszínen. Munkájukat ezúton is köszönöm.

¹⁰ Az adatok számítógépbe való bevitelét és feldolgozását Nagy Áron végezte el, akinek munkáját ezúttal is köszönöm.

828 *idevalósi* személyt regisztráltunk a faluban. Ezek közül 392 cigánynak, 344 magyarnak és 92 pedig románként deklarálta önmagát.

A Páván élő magyar ajkú cigányok terepmunkánk során nyíltan elmondták, hogy a magyar nemzetiségű tanárok, tanítók és hivatalnokok legtöbbször magyarként regisztrálták őket a korábbi hivatalos népszámlálás idején. Az általunk szervezett census keretében az adatokat szolgáltató egyént elsősorban saját bevallása alapján vezettük be cigánynak, magyarnak vagy románként. Akiket nem tudtunk személyesen kikérdezni, azokat saját családtagjainak vagy szomszédainak segítségével soroltuk be. Az utóbbiak elsősorban sajátos etnoku-

lurális jegyek alapján minősítették falustársaikat, szomszédjaikat.

Páván a székely-magyarok 2010-ben már kisebbségbe kerültek a településben élő magyar ajkú cigányokhoz képest. A családlapos felmérés azt igazolta, hogy a magyar ajkú cigány családokat jóval nagyobb mértékű természetes gyarapodás jellemezte, különösen a kollektivizálást követő időszakban. A statisztikai adatok ugyanakkor azt jelzik, hogy a románok száma a faluban gyakorlatilag megduplázódott a 20. század második felében.

A Páván élő férfiak és feleségek¹¹ etnikuma, a 2010-es családlapos felmérés szerint, a következőképpen alakult:

Nemzetisége	Férjek	Feleségek
Magyar	123 (58,29%)	150 (62,24%)
Román	28 (13,27%)	28 (11,61%)
Cigány	59 (27,96%)	63 (26,14%)
Holland	1 (0,47%)	0
Összesen	211	241

A Páván élő férfiak 58,29%-a, feleségeiknek pedig 62,24%-a 2010-ben magyar nemzetiségűnek deklarálta önmagát az összeírásunk idején. Az adatokból rögtön szembetűnik, hogy jóval több (27) feleség, legtöbbször megözvegyülve, él a faluban. A családlapos felmérésből is az derült ki, hogy az asszonyokhoz képest viszonylag kevesebb idős férfi él Páván, akiket a 20. század jelentősebb eseményei (második világháború, kuláczosítás, kollektivizálás, cseausiszta diktatúra), majd a rendszerváltozást kísérő és követő radikális gazdasági, társadalmi és politikai változások jobban megterheltek.

A felmérés idején a pávai férfiak 13,27%-a, a feleségek 11,61%-a román nemzetiségűnek deklarálta önmagát, ami azt jelzi, hogy e kis orbaiszéki falu lakosságának 12–13%-a román volt 2010-ben.

A magyar ajkú cigány személyek a hivatalos népszámlálás alkalmával legtöbbször magyarnak deklarálják önmagukat a magyar tanítók, tanárok előtt, vagy a helyi magyar értelmiségiek éppen magyarként vezetnek be őket a hivatalos kérdőívekbe, tehát az eddigi összeírások nem tükrözték reálisan a helyben élő székely-magyar és magyar ajkú cigány lakosság reális számát vagy arányát.

Az általunk végzett census egyértelműen azt bizonyította, hogy a magyar ajkú cigányok Páva lakosságának már jelentős részét alkotják. A 2010-ben végzett terepkutatás Páván összesen 828 helyben élő lakost regisztrált, közülük pedig 392 (47,34%) személy magyar ajkú cigánynak deklarálta önmagát. A felmérés azt is bebizonyította, hogy a férfiak/feleségek közel egyharmada (27,96/26,14%) a cigány közösséghez tartozik. Szemléletes tény, hogy a cigány családfők közül 38-an, feleségeik közül pedig 24-en csak alkalmi munkából élnek: nyáron eredei gyümölcsöket (epret, málnát, szedret, áfonyát), gombát és különböző gyógynövényeket gyűjtenek össze, télen pedig egyszerűbb faeszközöket (kosarakat, fakanalakat, seprűket) készítenek. A két világháború közötti korszaktól kezdődően elsősorban az idősebb magyar családoknak, 1962 után már a kollektív gazdaságoknak dolgoztak, 1990-től pedig a helybéli agrárvállalkozóknak végeznek napszámosként munkát.

A Páván élő férfiak és feleségek felekezete, a 2010-es terepkutatásaink szerint, a következőképpen alakult:

Felekezet	Férj	Feleség
református	114 (54,02%)	134 (55,60%)
római katolikus	61 (28,90%)	69 (28,63%)
neoprotészta	9 (4,26%)	12 (4,97%)
görög katolikus	1 (0,47%)	1 (0,41%)
ortodox	26 (12,32%)	25 (10,37%)
Összesen	211	241

¹¹ A faluban 2010-ben azért élt 27-tel kevesebb férfi, mint feleség, mivel az erősebb nem soraiból jóval többen és korábban haltak

meg. Ennek eredményeképpen napjainkban számos csonka-család működik Páván.

A fenti táblázat adatai azt jelzik, hogy a férjek és feleségek több mint fele napjainkban is református felekezeten él. Habár a Páván élő magyar ajkú cigányok jelentős része formálisan a református egyházhoz tartozik, azzal általában csak lazább kapcsolatot tart fenn. Gyerekeiket rendszerint megkereszteltetik, fiataljaik pedig az utóbbi évtizedekben már egyházi esküvőt is szerveznek, elhunytjaikat mindig református lelkésszel temették el. Az egyházi szertartásokat nagyon ritkán látogatják, gyerekeik egészen az utóbbi évekig nem vettek részt rendszeres vallásos oktatásban. Legtöbbször az 1–4. osztály során le is morzsolódtak az iskolai oktatásról. A pávai cigány családoknál is egyfajta privatizáltabb, kevésbé formalizált, családi ünnepeik alkalmával rendszerint egy tekintélynek örvendő személy vezetésével imádkoznak és különböző vallásos dalokat énekelnek.

A helyben élő férjek és feleségek közel egyharmada római katolikus vallású, miközben ortodox hitű több mint 10%-a. Ez utóbbi nagyjából megfelel a helyben élő románság arányainak is. A feleségek közel 5%-a neoprotestáns, a Jehova Tanúi vallásos közösség tagjai, akik hetente a szomszédos Zabolán felépített gyülekezeti termet látogatják. Érdekes jelenség, hogy Páván első ízben annak a Pila Istvánnak az utódai álltak be a jehovista közösségbe, aki 1944 őszén önmagát illegális kommunistának nevezte, majd erre hivatkozva csakhamar átvette Orbaiszék fegyveres vezetését, szabadcsapatával pedig megakadályozta, hogy szélsőséges csoportok a szárazajtai esethez hasonló atrocitásokat végezzenek a faluban és környékén.¹² A helybéliekkel folytatott beszélgetéseink során azt tapasztalhattuk, hogy a sokak által eszelősnek tartott vezér viszonylag hamar kiábrándult a hazai sztálinista és nacionalista román kommunista vezetéstől, mely őt meghurcolta és letartóztatta. Kiszabadulása után már más, alternatív világképekben keresett választ saját lelki vívódásaira.¹³

A családlapos felmérés azt is felszínre hozta, hogy az 1962-es kollektivizálást követő évtizedekben gyökeresen átrendeződött a falu korábbi társadalomszerkezete. A pávai férjek 2010-ben a következő területeken dolgoztak:

Foglalkozás	Száma
Földműves	30
Kézműves	20
Munkás	41
Szolgáltatás	15
Erdészet, fakitermelés	3
Kereskedelem	7
Értelmiségi	4

¹² ANDREESCU, Andreea – NASTASĂ, Lucian – VARGA Andrea 2002, 172–175, 414, 415, 432.

Vállalkozó	2
Nyugdíjas	50
Alkalmi, napszámos	39
Összesen	211

A pávai feleségek 2010-ben a következő foglalkozásokkal rendelkeztek:

Foglalkozás	Száma
Földműves	4
Háztartásvezető	72
Munkás	28
Szolgáltatás	21
Kereskedelem	3
Tisztviselő	1
Értelmiségi	8
Nyugdíjas	77
Alkalmi, napszámos	27
Összesen	241

Míg a 20. század közepéig a legtöbb pávai család elsősorban agráriumból élt, addig a második világháborút követő kollektivizálás, iparosítás hatására a családfők már gyökeresen szakítottak korábbi életmódjukkal, teljesen új szakmák segítségével boldogulnak. Napjainkban összesen 30 férj (14,21%) és csak 4 feleség foglalkozik földműveléssel a faluban. Ez ugyanakkor azt is tükrözi, hogy a pávai lakosság jelentős része elfordult a termőföldtől, korábbi alapvető természetes erőforrásától, s azt még állattenyésztésre is csak kisebb mértékben használja.

Az 1962-es kollektivizálást követő fél évszázadban alapvetően megváltozott a hajdani agrártelepülésben élő személyek életstratégiája és foglalkozása. Például a férjek közül 41-en, a feleségek közül pedig 28-an napjainkban munkásként, a többiek pedig nagyobb részt szolgáltatásban keresik meg kenyerüket. Asszonyaik közül azonban 72 nem rendelkezik semmiféle állandó, rendszeres munkahellyel, keresettel, mivel a legtöbbször otthon háztartással, baromfitenyésztéssel és a zöldségeskert művelésével foglalkoznak.

A faluban 2010-ben összesen 50 férj (23,69%) és 77 feleség (31,95%) már nyugdíjas volt, akik általában az állami munkahelyeken vagy a kollektív gazdaságokban végzett munkájuk után járó nyugdíjból éltek. Ugyanakkor 39 férj és 27 feleség semmilyen állandó munkahellyel nem rendelkezett, rendszerint időszakos, napszámos munkából, gyűjtögetésből élt. Legnagyobb részük a falu fölötti népes telepen lakott.

A felmérés felszínre hozta azt is, hogy Páván milyen szerkezetű, jellegű családok működnek.

¹³ A meghurcolt és labilis idegzetű egyének útkeresésével kapcsolatban lásd még KÓSA László 2011, 455–476.

Családtípus	Száma összesen	Ebből cigány
Fiatal férj + feleség	9	3
Fiatal férj + feleség + kiskorú gyermekek	74	26
Férj + feleség + nagykorú gyermekek	29	3
Férj + feleség + kiskorú gyermekek/nagykorú gyermekek + unokáik	25	17
Vénleány	2	0
Egyedül élő nő	2	1
Egyedül élő (elvált) férfi	5	1
Vénlegény	6	0
Idős férj + idős feleség	32	2
Özvegy férfi	8	0
Özvegyasszony	33	1
Özvegy férfi + házas/háztalan gyermekei + menyé + unokái	8	2
Özvegyasszony + házas/háztalan gyermekei + menyé + unokái	37	11

A családszerkezeti felmérés azt bizonyítja, hogy gyermektelen, fiatal párokból álló háztartás csak 9 van a faluban, s azok a háztartások 3,33%-át alkotják. Számuk és arányuk azt sugallja, hogy a pávai fiatalok is már tudatosan egyre inkább kitolják, elnapolják házasságkötésük után az első gyermek vállalásának időpontját. A háztartások közel egyharmadát (27,40%) napjainkban fiatal, kisgyermekes családok alkotják. Ez egyértelműen azt érzékelteti, hogy Páva még dinamikus demográfiai tartalékkal rendelkezik. Érdekes jelenségnek tekintjük, hogy a Páván megvizsgált famíliák 10,74%-ban még nagykorú gyermekek éltek. Tehát sok olyan helybéli fiatal van, aki kiszorult a házasságkötés piacáról vagy különböző anyagi, gazdasági okok miatt még nem tudott családot alapítani, házat építeni vagy vásárolni, hogy abban új családi életet kezdhesen. Ha az első három családtípust összevonnuk, akkor az derül ki, hogy a falu háztartásainak szinte felét (41,48%-át) még fiatal családok alkotják. Tehát Páva település napjainkban is dinamikus és fiatal családokkal, kiegyensúlyozott nemzedéki szerkezettel rendelkezik.

A Páván meglátogatott famíliák közel tíz százalékát (9,25%) viszonylag összetett szerkezetű családok alkotják: egy háztartásban, vagyis „egy füst alatt” élnek szülők, házasság előtt álló vagy már családot alapított gyermekeik és azoknak gyermekei. A rendszerváltozást követő két évtizedben nagyon sokan nem tudtak rendszeresen újabb erőforrásokhoz jutni, sokan elvesztették korábban biztosnak vélt állami munkahelyeiket is. Az utóbbi évtizedben ható gazdasági válság az 1989 után ideiglenesen elérhetővé vált magyarországi munkalehetőségeket is felszámolta. Mivel sok fiatal családnak már nem tudtak új házat építeni vagy vásárolni, nagyon sok fiatal, kisgyermekes familia egy fedél alatt, egy háztartásban él szüleivel, valamint házasság előtt álló testvéreivel. Ezek-

ben a pávai famíliákban is általában megtalálhatók a hagyományosabb munkamegosztás elemei, sajátosságai. Például a nagyszülők vigyáznak az unokákra, rendszerint ők vezetik a háztartást, végzik a ház körüli legfontosabb napi teendőket, miközben fiataljaik naponta közeli városokba ingáznak munkahelyeikre.¹⁴ Páván is megfigyelhető az a jelenség, hogy a fiatalok rendszerint csak addig élnek egy háztartásban szüleikkel, amíg saját házat építenek, vásárolnak vagy örökölnek. Az utóbbi évtizedekben az is tapasztalható, hogy a fiatalok meg a szüleik, habár egy fedél alatt laknak, már nem vezetnek közös háztartást, tehát külön konyhán élnek.¹⁵

Feltűnően kevés egyedül élő nőt, vénleányt regisztráltunk Páván. A faluban ma is csak a házasságban való életet tekintik az egyedül normális, elfogadott életformának. Azonban viszonylag magasabb az egyedül élő, valamint az elvált férfiak és vénlegények száma. Általában munkahely nélkül maradt, leszakadt, naponta jelentős mértékű italt fogyasztó férfiak tartoznak ebbe a csoportba.

Páván 32 olyan háztartást találtunk, mely idős férjből és feleségből állt. Ők a falu családjainak közel 12%-át alkotják, általában kevés nyugdíjjal rendelkeznek, kertészkednek, szárnyasokat, disznókat, juhokat tartanak, s igyekeznek önmagukat gyermekeiktől függetlenül fenntartani. Az utóbbi két évtizedben az is megfigyelhető a faluban, hogy az idősödő szülők öregkorukra eltartási szerződésekkkel vagy pénztartalékokkal biztosítják saját ápolásukat és gondozásukat.

Páván összesen 8 özvegy férfi és 33 özvegyasszony él. Ez a tény is azt jelzi, hogy a második világháborút követő nagy politikai, gazdasági, társadalmi események jobban megterhelték a két világháború között született férfiakat. Az általunk regisztrált 8 özvegy pávai férfi együtt élt valamelyik házas gyermekével, annak

¹⁴ Lásd SZARVAS Zsuzsa 1988, 39.

¹⁵ Lásd uo., 40.

feleségével és gyermekeivel. A fiatalok legtöbbször akkor veszik magukhoz gondozásra őket, amikor azok megbetegednek, s már nem tudják önmagukat ellátni.¹⁶ Megjegyezzük, hogy a faluban továbbra is polgárosodást megelőző alapvető családminták élnek: például az idős férfiak továbbra sem vesznek részt a háztartásvezetés hétköznapi életében, nem főznek, nem mosnak, nem takarítanak. Leggyakrabban ők csak a család háztáji gazdaságával foglalkoznak, állatokat nevelnek és kertet gondoznak.

Ha azt vizsgáljuk meg, hogy a pávai cigány társadalomban milyen szerkezetű családok fordulnak elő, azt tapasztalhatjuk, hogy már körükben is megjelennek az olyan fiatal férjből és feleségből álló familiák, akik esküvő után pár éven át még nem vállalnak gyermeket. A pávai fiatal, kisgyermekes családok 35%-a, valamint az összetettebb, tehát szülőkből, nagykorú és kiskorú gyermekeiből, valamint unokáiból álló familiák 68%-a elsősorban közösségükben működik. Egyedül élő vénleányt, elvált nőt vagy férfit alig, vagy keveset találunk csoportjukon belül. Érdekes az is, hogy a pávai cigányok mennyire nem hagyják magukra öregjeiket: a faluban csak két idős cigány pár él önálló, külön háztartásban. A megözvegyült férfiakat és özvegyasszonyokat általában a már családot alapított gyermekeik háztartásába integrálják, akik mindennapjaik során együtt élnek gyermekeikkel és unokáikkal. Az ilyen típusú pávai családok közel 30%-a elsősorban közösségükben működik.

Az utóbbi évtizedekben gyökeresen átalakult a pávai magyar ajkú cigány családok szerkezete is. Csoportjukon belül már 30 olyan háztartást találtunk, amelyben csak egy kiskorú gyermeket neveltek, 12-ben kettőt, 4-ben hármat, 1-ben ötöt, 2-ben pedig hat és végül csak 1 családban összesen nyolc kiskorú utódot. Tehát a rendszerváltozást követő időszakban közösségükből is eltűntek a sokgyermekes családok. Ugyanakkor a magyaroknál összesen 22 olyan familiát találtunk, amelyben csak egy kisgyermeket neveltek, 24-ben csak kettőt, 6-ban hármat, egyetlen familiában négyet, s már csak egy családban gondoztak hét kiskorú utódot.

*

Páva lakossága egészen második világháború végéig elsősorban földművelésből, állattenyésztésből és az erdők hasznosításából élt. A totalitárius hatalom 1945 után ebben a településben is erőszakos módszerekkel átalakította a korábbi tulajdonviszonyokat és társadalmi hierarchiát. Ennek ellenére, ez a Kovászna és Kézdivásárhely között fekvő falu még a 20. század

végén sem veszítette el lakosságát. A helybéli fiatalok ebben a két közeli városban folyamatosan munkahelyeket találtak, így Páváról nem indult ki jelentősebb migrációs folyamat. A falu voltaképp napjainkig megőrizte korábbi népességét, 2010-ben is több mint 800 személy lakott a településben.

A második világháborút követő évtizedekben gyökeresen megváltoztak az itt élők életstratégiai és életmódmintái. A termőföld a kollektivizálás hatására elveszítette korábbi jelentőségét és funkcióit. Nemcsak a férfiak, hanem már a nők is elsősorban falun kívül, különböző ipari és turisztikai létesítményekben, szolgáltatásokban keresik meg a família kenyerét. Ennek ellenére, családi keretek között tovább folytatták a gyümölcsös- és a zöldségeskertekre alapozó háztáji gazdálkodást, kis- és nagyállattenyésztést, aminek jelentősége elsősorban az 1980-es években hangsúlyozódott ki, amikor az alapvető élelmiszerek és közfogyasztási cikkek mind eltűntek a boltokból. A nők munkavállalása azonban gyökeresen átrendezte a korábbi háztartásvezetést, a családtagok, nemzedeki és nemi csoportok közötti viszonyt, a gyermekek szocializációját, a korábbi időhasználatot, valamint a táplálkozási kultúrát. Különösen az 1989-es rendszerváltozást követő időszakban a családi háztartások egyre nagyobb mértékben épültek a kereskedelmi egységek, áruházak bőséges kínálatára, ami csakhamar megváltoztatta a táplálkozás korábbi szezonálisát és a háztartások eszközkészletét.¹⁷

Az erőszakos kollektivizálást követő időszakban a pávai magyar ajkú cigányok teljesen más életstratégiákat alkalmaztak: napszámosként, idénymunkásként cselekvően bekapcsolódtak a helyi kollektív- és állami gazdaságok életébe.¹⁸ Népes családjaik Moldvában és Havasalföldön részt vettek a kukorica betakarításában, ahonnan jelentős mennyiségű *törökbúzával* tértek haza. Azt itthon rendszerint az idősebb magyar családoknak adták el. Sokan bekapcsolódtak abba a csencselő, házaló kereskedelembe, amely a Ceaușescu-korszakban nagyon fontos, nélkülözhetetlen közhasználati cikkekkel látta el a helybéli magyarokat. Mindebből csakhamar jelentős jövedelemre tettek szert, feltörekvő családjaik pedig rendre leköltöztek az erdő alatti „gettóból” a falu centrumába, ahol a főút mentén vásároltak telkeket, és ott építettek impozáns házakat. Korábbi családi hagyományaiknak köszönhetően körükben egészen az 1989-es rendszerváltozásig elterjedt maradt a sokgyermekes családi modell.¹⁹ Mindezek a folyamatok fokozatosan azt eredményezték, hogy a 21. század

gyermeket neveltek. Utána fokozatosan meghonosodott a kétgyermekes családmódel. Érdekes, hogy a cigány közösségekben egészen az 1989-es rendszerváltozásig fennmaradtak a többgyermekes családok. A gyermekek számának tudatos korlátozása náluk csak az utóbbi két évtized során bontakozott ki.

¹⁶ Lásd SZARVAS Zsuzsa 1988, 39.

¹⁷ Bővebben lásd POZSONY Ferenc 2006, 144.

¹⁸ POZSONY Ferenc 2003.

¹⁹ A helybéli református családkönyvek adatai szerint a pávai magyar családok egészen az első világháborúig általában 8-10

küszöbén már ők alkotják a település lakosságának közel felét.

Az elmúlt évtizedekben gyökeresen megváltozott Páva korábbi etnikai és felekezeti arculata. A felekezeti vegyes, református–római katolikus családok gyermekei az utóbbi évtizedekben rendszeresen a római katolikus közösségbe kapcsolódtak be. A korábbi felekezeti arányok megváltozását még az is elősegítette, hogy a római katolikus családok jóval több gyermeket vállaltak, mint a protestáns famíliák.

A Páván zajló etnokulturális és demográfiai folyamatok új helyzetet teremtettek nemcsak a gazdasági,

hanem az oktatási és az egyházi életben is. A faluban egyre nagyobb teret veszít az a református magyarság, mely évszázadokon át alapjaiban meghatározta a település arculatát és jellegét. Voltaképp az a helyzet állt elő, hogy egy később betelepedett, a helyi gazdasági, társadalmi, egyházi és kulturális életbe csak részben beépült etnikai csoport, a magyar ajkú cigányság, elsősorban annak feltörekvő része, napjainkban egyre dominánsabb szerepet játszik a legújabb kulturális- és életmódminták (pl. modern lakberendezés, viselkedés, étkezési kultúra) meghonosításában, valamint a modernizációs folyamatok kibontakozásában.

Pozsony Ferenc – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár; pozsonyferenc@yahoo.com

Irodalom

- ANDREESCU, Andreea – NASTASĂ, Lucian – VARGA Andrea
2002 *Minorităţi etnoculturale. Mărturiile documentare. Maghiarii din România (1945–1955)*, Coordinator Lucian Nastasă, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj.
- FARAGÓ Tamás
1983 Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudományi eredmények alapján, *Ethnographia*, XCIV, 2, 216–254.
2000 Család és háztartás a hagyományos magyar társadalomban. Család és háztartás – fogalmak, modellek, mítoszok, in: Paládi-Kovács Artilla (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 454–483.
- KÓSA László
2011 Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében, in: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 455–476.
- KOVÁCS Emese
1978 A családi háztartásszervezés átalakulása, in: Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 173–200.
- POZSONY Ferenc
2003 Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán, in: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*, MTA Társadalomkutatási Központ, Budapest, 109–138.
2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet*, Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
2007 Etnikai és demográfiai folyamatok Zabolán, in: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*, A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai 1, 237–272.
2009 Magyarfenes. Egy falu az észak-erdélyi autópálya szomszédságában, *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 10, 35, 141–146.
- SZARVAS Zsuzsa
1988 Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között, *Életmód és Tradíció I*, Magyar Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- VARGA E. Árpád
1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Structura familiilor și a gospodăriilor în satul Pava (2010)

(Rezumat)

Situându-se între orașele Târgu Secuiesc și Covasna, (astăzi aparținând comunei Zăbala), satul Pava și-a păstrat structura demografică anterioară; și în anul 2010 locuiau mai mult de 800 de persoane în sat. Procesele etno-demografice de aici au creat situații inedite nu numai în viața economică ci și în cea educațională și ecleziastică. Comunitatea maghiarilor de religie reformată, care odinioară a determinat imaginea și caracterul satului, pierde din ce în ce mai mult teren. În perioada de după colectivizare, țiganii vorbitori de limba maghiară au avut o strategie de viață diferită de cea a secuilor. Pe lângă faptul că au lucrat ca zilieri și muncitori sezonieri în colectivele locale și gospodăriile de stat și au lucrat cu familiile lor numeroase ca muncitori sezonieri și în Moldova și Muntenia, s-au alăturat bișnițarilor care în perioada post-Ceaușescu au aprovizionat localnicii cu bunuri de larg consum utile. Pe urma acestor activități au obținut un câștig considerabil, familiile lor din ce în ce mai bine situate s-au mutat din ghetou de sub pădure și au cumpărat sau și-au construit case impozante la marginea drumului principal. Astăzi satul a ajuns în situația ca economia locală să fie condusă de un strat ambițios al unei noi etnii (țiganii vorbitori de limba maghiară), care joacă un rol din ce în ce mai dominant și în răspândirea celor mai noi modele de modernizare (design interior, vestimentație, obiceiuri gastronomice).

Family and Household Structure of Páva (2010)

(Abstract)

Pava village situated between the towns Tg. Secuiesc and Covasna (today part of Zăbala commune) has preserved its previous demographic structure; its population numbered 800 in 2010 too. The ethno-demographic processes have created a new situation not only in the economic life but also in the educational and ecclesiastical life of the village. The reformed Hungarian community, that once determined the image and character of the village, has lost ground. Following the period of collectivization the Hungarian speaking Gypsies had a strategy of life different from the Székelys'. Besides the fact that they worked as day-workers or seasonal workers at local collectives or state farms and worked as seasonal workers with their numerous families in Moldova and Muntenia, they also joined the swap trade that in the post-Ceaușescu period provided the locals with useful articles of everyday use. Due to this they have acquired a considerable wealth, their rising/ambitious families moved down from the "ghetto" under the forest and bought or built impressive houses on the main road. Today the village is in the situation that the economy is led by an ambitious stratum of a new ethnic group (Hungarian speaking Gypsies), that plays an ever increasing role in bringing into fashion the latest modernization patterns (interior design, clothing, gastronomic/eating habits).

Nagy Zsolt

EGY MONOKULTÚRÁRA SZAKOSODOTT SZÉKELY TELEPÜLÉS – ALMATERMESZTÉS GEGESEN¹

Az etnopológia mint a néprajztudomány, a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet, a nyelvészet és a gyümölcsészettan² közös tudományterülete egészen a 20. század közepéig nem tartozott az etnológusok körében kedvelt kutatási témák közé. Az *Ethnographia* egy 1945-ös számában Némethy Endre boldogan számol be a Királyi Magyar Természettudományi Társulat új kiadványáról, Rapaics Rajmund *A magyar gyümölcs* című kötetéről,³ melyet a népi gyümölcsészettudomány „alapköve”-ként említ. Némethy e könyvismertetőjének végén a következő gondolatokat fogalmazta meg: „(...) a népi gyümölcsészet a néprajzi szakirodalomnak eddig egyik legelhanyagoltabb, legmostohábbban kezelt – vagy nyugodtan mondhatnánk – teljesen érintetlen területe.”⁴

Az erdélyi magashegy-dombvidéki gazdálkodást elsősorban az állattenyésztés, a gyűjtögető- és rét-gazdálkodás jellemzi, de ezek mellett a gyümölcsstermesztés is igencsak jelentős ágazatként említendő. A gyümölcsfélék meghatározó helyet foglaltak el e terület lakóinak táplálkozás-kultúrájában, kutatására a szakemberek mégis kevésbé fordítottak figyelmet az utóbbi évtizedekig. Bátran kijelenthetjük, hogy az etnopológiai tanulmányok nagyrésze nem néprajzkutatóknak, hanem biológusoknak, botanikusoknak, pomológusoknak, agrármérnököknek köszönhető.⁵ Itt kell megemlíteni Nagy-Tóth Ferenc botanikus-kutató nevét, aki kötetében a régi erdélyi gyümölcsfélék szakszerű leírásán túl számos etnológiai, illetve történelmi vonatkozású adatot is feldolgozott és közreadott.⁶ Csoma Zsigmond, a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának köztestületi tagja elsősorban a magyarországi

és az európai szőlészet-borászat történetével, annak kapcsolataival és kölcsönhatásaival foglalkozik, de a közölt kutatási eredményei között megtaláljuk az etnopológiai vonatkozású témákat is. Nemrégiben Mészáros Mártával az erdélyi kora újkori gyümölcsöskertekről tett közzé egy átfogó tanulmányt.⁷

Bár a legtöbb népi gazdálkodással foglalkozó mű kitér a kutatott település vagy terület gyümölcsstermesztésére is, mégis szemmel láthatóan a gyümölcsészettudomány feltárása jócskán háttérbe szorult az olyan gazdálkodási ágazatokkal szemben, mint amilyen az állattenyésztés, a méhészkedés, a zöldségtermesztés, a szőlészet és borászat vagy éppen a gyűjtögető, halászó és vadászó életmód.⁸ A népi növényismeretről, valamint a népi gyógyászatról szóló írások is szolgáltatnak ugyan néhány adatot egy-egy tájegység gyümölcsészettudományjáról, de a kifejezetten erre koncentrált tanulmányok száma igencsak csekély.

E hiányosságra felfigyelve és reflektálva választottam kutatásom tárgyául egy Maros megyei székely település, Geges (románul Ghinești) gyümölcsészettudományjáról, de a kifejezetten csak erre koncentrált tanulmányok száma igencsak csekély.

E hiányosságra felfigyelve és reflektálva választottam kutatásom tárgyául egy Maros megyei székely település, Geges (románul Ghinești) gyümölcsészettudományjáról, de a kifejezetten csak erre koncentrált tanulmányok száma igencsak csekély.

¹ E tanulmány két kéziratban lévő dolgozatom (NAGY Zsolt 2011a; 2011b) összevont, rövidített változata. Ezúton mondok köszönetet dr. Keszeg Vilmos és dr. Pozsony Ferenc egyetemi tanárainak, akik tanácsaikkal sokban segítettek és irányították kutatómunkámat. További etnopológiai, népi gyümölcsészettudományról szóló munkáimat lásd: NAGY Zsolt 2011c, 2011d, 2011e.

² Idegen kifejezéssel pomológia. A gyümölcsstermő fákkal és cserjékkel, azok termesztésével foglalkozó tudományág, a gyümölcsismeret tana.

³ NÉMETHY Endre 1945, 91–93.

⁴ Uo., 93. Az etnobotanika hasonlóan kevés szakirodalmi tétellel büszkélkedhet.

⁵ Hasonló helyzettel számos területen találkozunk. Ilyen például a népi építészet kutatása, melyet elsősorban nem etnológusok, hanem építészmérnökök, építész szakemberek végeznek.

⁶ NAGY-TÓTH Ferenc 1998; 2006.

⁷ CSOMA Zsigmond – MÉSZÁROS Márta 2010, 1–46.

⁸ Szembetűnőek a mennyiségbeli különbségek, ha fellapozzuk a Magyar Néprajzi Társaság és a budapesti Néprajzi Múzeum közös kiadványsorozatát, a *Magyar néprajzi bibliográfia* valamely kötetét. A két évente megjelenő könyvekben általában nem kap külön fejezetet a gyümölcsstermesztés, ezzel ellentétben a szőlő- és borkultúra, vagy a földművelés igen.

kal, írott és elektronikus időszaki sajtótermékekben megjelent cikkekkel, illetve levéltári forrásokkal⁹ egészítettem ki.

A terep

Geges a Kis-Küküllő és a Nyárád közötti félreeső völgyben, az Abod-patak mentén fekszik, Marosvásárhelytől 24 km-re. Közigazgatásilag a 3 km-re lévő Havadhoz tartozik. Nevének eredetét és jelentését nem ismerjük. Területe már régóta lakott. Határában avar kori leletek kerültek elő.¹⁰

Első írásos említése egy 1567-es regestrumban található, Geges néven bejegyezve. Ebben az időben Marosszék harmadik legnagyobb településeként volt számon tartva.¹¹ Népesége egészen a 20. század közepéig növekvő tendenciát mutatott, majd ettől kezdve fokozatosan csökken a lakosság száma.¹² Ez a múlt század közepén bekövetkezett városiasodásnak, az államosításnak és a mezőgazdaság ellehetlenítésének is köszönhető. Ma alig 250-en élnek a faluban, többségük református felekezetű székely, nagyon csekély számban jehovistákat és pünkösdistá romákat is találunk.

A falu első temploma a 16. század táján fából épülhetett. 1643-ig Nyárádszentsimon filiája, majd anyaegyházzá vált. 1693-ban kőtemplom építésére hoztak határozatot, a munkálatok 1695-ben fejeződtek be. Jelenlegi református temploma a falu nyugati felében emelkedik. Építése 1834-ben egy helyi tiszteletes, Tegzi Mihály kezdeményezésére indult. A torony építése 1839-ben fejeződött be. Nagyobb javításokra 1938-ban, 1966-ban, 1999-ben, 2007-ben és 2008-ban került sor. A templom orgonája műemlék jellegű, 1838-ban készítették. Legrégőbbi harangjait az első világháború pusztította el. A jelenlegi nagyharang 1774-ből való.¹³

A gyülekezeti élet egy 2007-ben érkezett fiatal lelkes, Tökés Attila munkájának köszönhetően fellendült. Jelenleg énekkar, zenekar, nőszövetség és diakóniai csoport működik, folyamatosan jelentetik meg

az egyházközség lapját, testvérkapcsolatot ápolnak a hollandiai Assen református gyülekezetével.¹⁴

A faluban zajló oktatásra 1757-ből vannak már adatok. Az 1700-as évektől fennálló felekezeti iskolát 1896-ban építették újjá. 1962-ben újabb iskolát kezdtek építeni, melyben napjainkban összevont osztályban folyik az elemi oktatás.¹⁵ A volt egyházi iskola épületében 2010-ben iskolamúzeumot avattak.

Geges a népi kultúra számos elemét napjainkig megőrizte. A jeles napi szokások, mint például a húsvéti zöldágazás vagy a pünkösdi láncszemezés egészen a 20. század utolsó éveig fennmaradtak. A tárgyi kultúra elemei a faluban szintén nagy számban fellelhetőek. A népi építészet, a lakástextíliák itt külön említést érdemelnek.¹⁶ Mindezek ellenére feltérképezetlen, a kutatók figyelmét elkerülte a település.¹⁷

Gegesi almatermesztés a 17–18. században

Arra a kérdésre, hogy valójában mióta folyik intenzív almatermesztés Gegesen, nincs sok adatunk. Hogy a faluban már a 17. század elején fejlett gyümölcsészetkultúra lehetett, arról egy, a *Marosi Református Egyházmegyei Matriculába* bejegyzett sor árulkodik, mely sorra veszi az egyes egyházközségek ingó és ingatlan javait, s Havadnál olvashatjuk: „Havadon Lakó Nagy István hagyta két Gegesi és négy mosolygó alma fiatal, maga oltványait alsó Demiénben Templom számára anno 1635”.¹⁸ Az 1630-as években tehát már olyan nagy méretű almatermesztés folytatólag Gegesen, hogy a nemesített fajták elkerültek a szomszédos falvak kertjeibe is, s azokat „gegesi” néven ismerték.

Szintén ide vonatkozó adatot a Pokoly József által írt *Az erdélyi református egyház története* című munkájának IV. kötetében találunk, ahol a szerző a „marosi egyházmegye legrégebbi protocollumára” hivatkozva írja a következőket: „Geges környékén szokásban volt almafát hagyományozni a lelkésznek, mesternek vagy az eklézsiának, melynek termése az illető jövedelmét képezte (...)”¹⁹

⁹ Kutatásokat végeztem a helyi egyházi és a Maros megyei levéltárban is.

¹⁰ ORBÁN Balázs 1993, 32.

¹¹ „(...) az 1567. regestruból láthatjuk, hol most is használt Geges nevén 25 kapuval jegyeztetett be, miszerint azon korban Marosszéknek nagyságban első faluja volt, melyet kapuszámaival csakis M.-Vásárhely és Ny.-Szereda szárnyalt túl.” (ORBÁN Balázs 1993, 32).

¹² Míg 1868-ban 648, 1960-ban 800 lakosa volt, 1993-ra ez 378-ra csökkent (NAGY Erzsébet 2010, 15). A demográfiai adatok is szépen mutatják, hogy a település az előregedő falvak közé tartozik. A fiatalok a közeli városokban (Szováta, Marosvásárhely, Nyárádszereda, Erdőszentgyörgy) találnak munkát.

¹³ Lásd bővebben: NAGY Erzsébet 2010, 8–9.

¹⁴ Uo., 16–18.

¹⁵ Uo., 12–13.

¹⁶ Uo., 20–47.

¹⁷ Mindössze néhány oldalnyi kisebb tanulmány jelent meg a településről és annak népi kultúrájáról. Ebben elzártága mellett valószínűleg az a tény is közrejátszott, hogy közvetlen közelében olyan, a kutatók körében népszerű néprajzi tájak találhatók, mint a Sóvidék, a Kis-Küküllő mente, vagy a Nyárád mente. Mindössze néhány kilométerre található a sírkőfaragóiról híres Havadtó, a balladák és népmesék gazdag anyagát felmutató Kibéd, a Nagy Olga kutatásaiból ismert Havad, vagy a fazekasságáról és naiv művészeiről nevezetes Makfalva.

¹⁸ NAGY Ödön 2002, 99.

¹⁹ POKOLY József 1905, 117.

A 18. század első évtizedeiben összesen négy nemesi származású családról van tudomásunk a faluban: Czakók, Glésánok, Kisek és Subák.²⁰ E nemesi származású családok birtokain kisebb udvarházak állhattak, melyeknek kertjében valószínűleg gyakoriak voltak a különböző kapcsolatok révén a faluba bekerült gyümölcsfák. B. Nagy Margit művészeti- és művelődéstörténész írja: „Az udvarházak kertje (...) általában vegyes jellegű; virág, vetemény, gyümölcsfa együttesen fordul elő bennük. (...) A kertekben olykor facsemetékre vagy mesterséges »árkusok«-ra felfuttatott lugasokat említenek az összeírók (...) A gyümölcsösökbe is ültettek veteményt, gyakran a méheket is ott tartották (...)”²¹ A nemes családok gyümölcsöseibe kerülhettek – a különböző kapcsolatok, utazások stb. révén – újabb fajták is, melyek később az egész településen elterjedtek és általános, közkedvelt fajtákká váltak, alkalmazkodtak a természeti adottságokhoz, éghajlathoz, talajhoz. Így válhattak általánossá például az ún. *kolozsvári körte*.

Egy újabb feljegyzés, melyben a gegesi gyümölcsstermesztésre is konkrét utalás történik, egy 1722-es latin nyelvű összeírás: *Posessio Geges* cím alatt már említi a gyümölcsösöket („pomorum et fructu”).²²

A 18. századi gegesi almatermesztésről helyi családok címerei is tanúskodnak. Például az 1761-ben Mária Teréziától címeres nemeslevelet nyert gegesi László család 1765-re, illetve 1766-ra keltezett iratain címeres viaszpecséteket látunk. A címer bal oldali mezejében egy zöld ágon egy alma függ, mely az almatermesztésre utal.²³

Almatermesztés Gegesen a 19. században

Az első, teljesnek mondható helyzetképet Geges gyümölcsészetéről egy 1820-ra keltezett összeírásból kapjuk. A többszáz oldalas dokumentumban a következőket olvashatjuk: „(...) Többire minden /z/sellérembernek, kik örökséget bírnak, szőlői is vagnak. Közöttük lévő feles gyümölcsstermő fákkal, melyek teremnek cseresznyét, barackot, szilvát, almát, körtvélyt, diót, birsalmát. (...) Itt a mi falunkban, a kertekbe/n/ gyümölcsfáink vagnak, úgy a határokon is mind a székelységnek, mind pedig a /z/selléreknek. (...) A gyümölcsfák állanak alma-, körtvélyfákból. A mezőn jóféle és vadalmafákból. (...) A kerteinkben, szőlőinkben és mezőn termő gyümölcsöseinkből kapunk kevés pénzt (...) mikor az Isten ad.”²⁴

A 19. századtól az iskolai oktatásban is nagy hangsúlyt fektettek a mindennapi életben használatos gyakorlati tudásanyag átadására.²⁵ Így került be már a legkisebbek óraarendjébe is a gyümölcsstermesztéshez kötődő technikai eljárások, műveletek, például az ültetés és oltás megtanítása. „A mezőgazdasági alapismereteket az iskolakertben gyakorolták a tanulók. Szilágyi Sándorról – 1823 és 1828 között tanító – nagykapusi rektorról írta a vizitáció, hogy tanítványaival »sok szép oltványokat szaporított«. (...) Magyarbikalon 1846-ban pedig a gyümölcsfák oltását, eperfák ültetését »gyakorolták« a tanulók.”²⁶ Gegesen az 1700-as évektől fennálló egyházi iskolában²⁷ hasonló lehetett az oktatott tananyag.

A Gegestől néhány km-re fekvő Makfalván 1835-ben megalakult Erdély egyetlen alapítványi iskolája, a Wesselényi népiskola vagy *kollégium*. Alapítója báró Wesselényi Miklós, a reformkor híres politikusa.

Wesselényi mint a jobbágyfelszabadítás szövegíróje részt vett Marosszék markális gyűlésén 1835-ben. Báró Nopcsa Elek kormánybiztos megvonta tőle a szólásjogot, azzal az indoklással, hogy Wesselényi nem marosszéki birtokos. Makfalvi Dósa Elek jogtudós és hívei Makfalvára siettek, ott egy telket vásároltak számára, és másnap átadták neki a nevére kiállított birtoklevelet, így biztosították szólásjogát. A hálás Wesselényi megígérte, hogy a telekre iskolát építtet, s valóban még abban az évben be is indult az oktatás. A gyakorlati oktatás érdekében helyi iparosok irányításával a növendékek megtanulták a szalmakalap, kosár, fazék, kesztyű, pipa stb. készítése mellett a facsemete ültetését és a gyümölcsfák oltását is.²⁸ Az iskola működési szabályzatában a következőt olvashatjuk: „A gyakorlati tárgyakra nézve (...) kezdet gyanánt szolgálhatnának a következők: (...) oltás, csemeték ültetése (...)”²⁹ Sebestyén Kálmán, az erdélyi református népoktatás kapcsán írja: „Makfalván 1836-ban a faültetés, oltványozás mellett földmérési, geometriai gyakorlatokat is végeztek.”³⁰ Ide járhatott a tanított gegeziek jelentős része.

A gegesi almatermesztés fellendítésében jelentős szerepet vállalt az a nemesi származású Kiss József³¹ (1848–1849-es huszárhadnagy), aki a szabadságharc lezajlása után visszatérve szülőfalujába, és felismerve, hogy a talajviszonyok és az éghajlat kedvez bizonyos almafélék termesztésének, udvarháza közelében gyümölcsöst alapított. Hogy a népi tudást szakmai

²⁰ PÁLMAJ József (szerk.) 2000, 34, 53, 72, 121.

²¹ B. NAGY Margit 1973, 44–45.

²² Scaunul Mureș, Conscripții fiscale Inv. 129, nr. 110/1722 – Direcția Județeană Mureș a Arhivelor Naționale; 1771, 40–41.

²³ Lásd bővebben: LÁSZLÓ Keve 2009, 2.

²⁴ TAKÁCS Zsolt (szerk.) 2001, 481.

²⁵ Lásd például: FARCZÁDY Elek 2000, 88–94.

²⁶ SEBESTYÉN Kálmán 1995, 63.

²⁷ NAGY Erzsébet 2010, 12.

²⁸ PÉTERFI György – PÉTERFI Levente (szerk.) 2010.

²⁹ Uo., 9.

³⁰ SEBESTYÉN Kálmán 1995, 63.

³¹ Lásd bővebben: NAGY Zsolt 2011.

tudással is kiegészítse, elvégezte a kor híres mezőgazdasági akadémiaját, a keszthelyi Georgikont. Szakszerűen végzett munkájának eredményeként hamar elterjedt a gegesi alma híre. Marosvásárhelyről egy röpcédulán terjesztett gúnyvers maradt fenn:

Dal az almafáról, énekléi Gegesi Kis József.

Ültess fát, nevelj fát.

Némelykor almát is ad.

És végtére ha akarod,

Felkötheted rá magadat.

Ültess fát.³²

Gegesi Kiss Józsefet az emlékezet olyan személyként őrizte meg, aki szívesen adott oltóágot a gyümölcsészettel foglalatostkodni kívánó gazdáknak, személyesen is segítette munkájukat, célja a falu fejlesztése volt. Nagy-Tóth Ferenc botanikus-kutató írja egy könyvében: „Régen minden faluban volt (talán még ma is van) egy-két oltogató ember (többnyire a tanító), aki szívesen tett eleget törekvő, gyümölcskedvelő társa kérésének. Ilyen volt Gegesen (Marosszék) Kis József (...)”.³³

Szintén Kiss József személyéhez kapcsolódik egy 1881-es *Vasárnapi Újság*-ban megjelent hír: „Az országos gyümölcskiállítás, melyet az orsz. gazdasági egyesület rendezett, e hó 15-én nyílt meg a redut termeiben s négy napig fog tartani. A megnyitási ünnepélyre József főherceg, Koburg herceg és a főváros összes testületei külön meghívókat kaptak. E hó 16-án lesz a jutalmak kiosztása, kedden pedig nagy gyümölcs-árverést tartanak. A kiállítás igen gazdag s nagy iránta az érdekeltség”.³⁴ Az említett gyümölcskiállításon a gegesi fajta magá Kiss József mutatta be, a rendezvényről katalógus is készült.³⁵

Olyannyira elhíresült a gegesi gyümölcs, s főként az alma, hogy a 19. századtól szinte minden utazó és író, aki a falut érintette, megemlékezik a falu gyümölcsészetéről. Nincs ez másként Orbán Balázs esetében sem, aki 1870-ben – valószínűleg a Kiss Józseffel való találkozására utalva – ezt írja: „A kelet irányu völgyön felindulva ott találjuk (...) Gegest, azon csinos székely falut, mely földének kopárságát nagy mérvű gyümölcsstenyészéssel pótolja, mert e vidék főtenyésztője a maroszéki híres (...) piros párizs-almának.”³⁶ A Kiss József életéhez fűződő írásos dokumentumok sorát zárja sírfelirata: *ITT NYUGOSZNAK / GEGESI / KISS JÓZSEF / 1848–49^{MI} / KOSSUTH HUSZÁRHADNAGY / ŐSMAROSZÉK / GYÜMÖLCSÉSZETÉNEK / MEGALAPÍTOJA / 1820–1900. / (...)*

Almatermesztés Gegesen a 20–21. században

Kiss József halálát követően vejének, Garda Jánosnak köszönhetően a kezdeményezés tovább folytatódik. Garda János mint magyar királyi erdőfőtanácsos szakszerűen továbbviszi apósa örökségét, újabb gyümölcsösöket alapít s az érdeklődők számára megalapítja a *Tanulni Vágyók Körét*, ahol a gyümölcs-termesztés fortélyait oktatja. Sírkövén ez áll: (...) / *A TISZTA BECSÜLET, / IGAZSÁG / ÉS SZORGALMAS / MUNKÁSSÁG / MINTAKÉPE*. Hatására többen is elkezdik az alma vagy egyéb gyümölcsök termesztését.

A 20. század második felében a kommunizmus és a kollektív gazdaság ideje alatt sem hagy alább a gyümölcsstermesztés e vidéken. Több helyen például málnásokat, mogyorókat, valamint eperfákat, alma és körtefajtákat telepítenek a határba.

A rendszerváltás utáni időszak eseményei közül három érdemes említésre:

1. Havad község környéke Gegessel együtt a Natura 2000 természetvédelmi hálózat részévé vált.³⁷ Ennek köszönhetően az őshonos tájfajták védelmet élveznek.

2. A marosvásárhelyi Milvus Csoport egy szomszédos faluban, Rigmányban (románul Rigmani) tájfajtából álló génbankot, gyümölcsöst hozott létre, ahová a gegesi fajta nagyrésze is bekerült.³⁸ 2006-ban a következő almafajták voltak fellelhetőek e vidéken: London Pepin (*Tányéralma*), Kicsi Bőralma, Nagy Bőralma, Bőr Renet (*Renet Bőralma*), Csíkos Pónyik, Sárga Pónyik, Jonathán, Batul (*Baturalma*), Bóni, Piros Párizs, Muszka Párizs (*Szeges Párizs*), Kicsi Piros, Cigányalma, Zöld Fejedelem, Csengőalma, Citromalma, Édes Alma, Szőlőalma, Arany Pármen, Arany Renet.

3. 2009-től már két alkalommal szervezték meg a Gegesi Almafesztivált, melynek hatására a turizmus is fellendült és a gegesi alma itt kerül értékesítésre.³⁹ A programban mindkét alkalommal szerepelt a határban és kertekben még fellelhető almafajták kiállítása, illetve az almafacsémék egyházi területre való ültetése.

Néhány szó az alma felhasználásáról és értékesítéséről

Gegesen az almát általában nyersen fogyasztották, s a közeli településeken vásároknak, sokadalmakon értékesítették a többletet. A már említett 1820-as

³² FÜLÖP G. Dénes 1970, 157.

³³ NAGY-TÓTH Ferenc 2006, 69.

³⁴ Sz. n. 1881, 671.

³⁵ Sz. n. 1881.

³⁶ ORBÁN Balázs 1993, 32.

³⁷ Lásd bővebben: KELEMEN A. Márton 2007, 4–5.

³⁸ Lásd bővebben: DOMOKOS Csaba 2006, 4–5.

³⁹ Lásd bővebben: TÖKÉS Attila 2009, 10–11.

összeírásból ismerjük, hogy hová vitték árujukat a gesesi székelyek: „(...) Vásáros hely M/áros/vásárhely, az hová szoktunk heti vásárra, sokadalomba is. A mi helységünkhöz esik harmadfél mérföldnyire. Az uttya pedig – kivált sáros időbe/n/ – nagyon terhes. Különböben is hegyes és völgyes. Sokadalmos helyek vagynak körülöttünk: Makfalva másfél órányi meszszeségre, Szereda három fertály mérföld, Gyalakuta edgy mérföld, Etéd másfél mérföld. Ezekbe szoktunk (...) járni, (...) adni s venni.”⁴⁰

Emellett elterjedt volt az aszálás vagy a lekvár, újabban a kompót (befőtt) készítése. A vadgyümölcsökből ecet is készült, nagy részüket a népi gyógyászatban is használták. Ezen kívül számos ételbe, levesbe, süteménybe, sőt a kenyérbe, vagy az állatok eledelébe is került alma. Legdominánsabban s legnagyobb mértékben mégis az italkészítés volt szokás. A szőlő kivételével az összes őshonos gyümölcsféléből készült pálinka. Az ital készítéséhez a legépebb példányokat válogatták ki, míg fogyasztásra az üttöt, vagy hibás gyümölcsök szolgáltak.

Gegesén a gyümölcspálinka készítésének kezdeteire nincsenek írásos adataink. A fentiekben bemutatott és feltárt almatermesztés-történetből csak következtetni tudunk, illetve csak sejthetjük, hogy hasonlóan több száz éves szokásról van szó. Mivel az alkohol – jelen esetben a pálinka – készítésének múltját feltárni írásos és tárgyi dokumentáció hiányában nem lehetséges, ezért csak az interjúk formájában rögzített lokális emlékezetre támaszkodhatunk, s mindössze a 20. századi pálinkafőzést sikerült rekonstruálni az elmondottakból.

Az idősek állítása szerint elsősorban szilvafélékből főzték az italt, de egyéb gyümölcsfélékből is készült néha pálinka: almából, körtéből, barackból, cseresznyéből stb. Néha arra is volt példa, hogy kukoricaiszttal próbálkoztak. Amint azt egy *pálinkafőzde* tulajdonos, id. Nagy Ernő kimutatásai is tanúsítják, egy-egy személy egy évben több száz kilogramm gyümölcsből főzött italt. 1990-ben például 102 személy összesen 38 200 kg gyümölcsből készült pálinka, egyes személyek akár 5-600 kg-ot is áldoztak erre a célra. A pálinkafőző üstök augusztustól következő év májusáig folyamatosan, megállás nélkül, éjjel-nappal üzemeltek. Megtévésztoők azonban a számadatok: 1000 kg gyümölcsből mindössze 80–100 liter

pálinka lett, s e mennyiség előállításához is közel két napi állandó, kemény munkára volt szükség. A családok általában nem piacra, hanem saját fogyasztásra készítették az italt. A különböző nagyobb eseményeken, például keresztelőn, konfirmáláson, lakodalmakban, toron, vagy az egyházi ünnepeken (főként húsvétkor és karácsonykor) nem hiányozhatott az asztról a gyümölcspálinka. De nemcsak ünnepnapokon fogyasztották az italt, hiszen reggelente is egy pohár pálinkával indult a család férfi és nőtagjai számára a nap. Kaszálás vagy más, megerőltetőbb fizikai munka után szintén pálinkával koccintottak a napszamosok. Ugyanakkor gyógyszerként is használták az italt, az ún. rezeszt például reumas fájdalmaik ellen bedörzsölésre. Cukorral és mentával keverve az ebéd mellé fogyasztották, egy-egy nagyállat vagy mezőgazdasági gép vásárlásakor, disznóvágáskor, vetéskor, aratáskor áldomást ittak. Ha mégis egy-egy gazdának több pálinkája főtt, mint amennyit egy-két éven belül el tudott volna használni, üvegekbe, korsókba vagy újabban műanyag palackokba töltve Marosvásárhely, Nyárádszereda és Erdőszentgyörgy piacain értékesítette.

A rendszerváltást követően és az Európai Unió csatlakozással olyan szabványoknak kellett volna megfelelni, olyan körülményeket kellett volna teremteni, melyre nem volt anyagi lehetőségük a falubelieknek és így már évek óta nem működnek a kisüzemek.

Összegzés

Bár kevés írásos dokumentum állt rendelkezésre Geges almatermesztésének történetiségében való bemutatásához, a szórványos adatokból mégis kirajzolódik egy monokultúrára szakosodott székely település közel ötszáz éves története. E félezer éves hagyomány legfőbb tanúi és dokumentum értékű „tárgyai” nem az iskola-, egyház- vagy művészettörténelmi tanulmányokban található utalások, nem is a levéltári dokumentumok, hanem a falu határában és a kertekben, szőlősőkben ma is álló öreg almafák. Csíki Sándor írja egy Gegesről szóló cikkében: „Legalább 3 dologra lehetnek büszkék, netán gőgösek is a derék gegesiek. A templomukra, az iskolájukra és az almájukra.”⁴¹

Nagy Zsolt – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár; nagyczsolt@yahoo.com

⁴⁰ TAKÁCS Zsolt (szerk.) 2001, 480.

⁴¹ [http://www.szekelyfalvak.info/index.php?option=comcontent](http://www.szekelyfalvak.info/index.php?option=comcontent&task=view&id=358&Itemid=2&mosmsg=K%F6sz%F6nj%F6k+szavazatod21)

t&task=view&id=358&Itemid=2&mosmsg=K%F6sz%F6nj%F6k+szavazatod21

Adatközlők

- László János, szül. 1944, Gegeš – református, nyugdíjas magyar szakos tanár
 id. Nagy Ernő, szül. 1932, Gegeš – református, nyugdíjas földműves
 Szabó András, szül. 1939, Gegeš – református, nyugdíjas földműves
 Tőkés Attila, szül. 1978, Maroskeresztúr – református, lelkész

Irodalom

B. NAGY Margit

- 1973 *Váarak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták: XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

CSOMA Zsigmond – MÉSZÁROS Márta

- 2010 Kora újkori gyümölcsöskertek (fajták, szokások) és kertészek Erdélyben, *Ethnographia*, CXXI, 1, 1–49.

DOMOKOS Csaba

- 2006 Gyümölcsös, őshonos tájfajtákkal, *Kolompaszó – Havad község lapja*, I, 3, 4–5.

FARCZÁDY Elek

- 2000 *A marosvásárhelyi református egyházközség élete 1556–1948. Marosvásárhely I*, Vártemplom Református Egyházközség, Marosvásárhely.

FÜLÖP G. Dénes

- 1970 Feljegyzések Gegesi Kis Józsefről, *Korunk*, XXIX, 1, 156–157.

KELEMEN A. Márton

- 2007 Havad község környéke a Natura 2000 hálózat része, *Kolompaszó – Havad község lapja*, II, 4, 4–5.

LÁSZLÓ Keve

- 2009 Adatok a gegesi László család címeréhez, *Kolompaszó – Havad község lapja*, IV, 1, 2.

NAGY Erzsébet

- 2010 *Geges múltja és jelene*, Gegesi Református Egyházközség kiadása, Gegeš.

NAGY Ödön

- 2002 Gyümölcsstermesztés, in: Gegesi László János – Nagy Ödön – Székely Ferenc: *Népi gazdálkodás Havadon*, [Nagy Olga ajánlásával] Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 99–118.

NAGY-TÓTH Ferenc

- 1996 *Régi erdélyi almák*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
 2006 *Régi erdélyi körtékés egyéb gyümölcsök*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

NAGY Zsolt

- 2011a „Romantikus hőse egy színes történelmi múltnak” – gegesi Kiss József lokális mítoszáról, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, kézirat.
 2011b *Geges: a piros alma falva. Egy monokultúrára szakosodott székely település a XVII–XXI. században*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, kézirat.
 2011c *Etnopomológiai vonatkozású adatok Orbán Balázs székelyföldi leírásában (Udvarhelyszék, Csíkszék, Háromszék, Maroszsék, Aranyoszsék, Barcaság)*, megjelenés előtt.
 2011d *Szőlészetre, borászatra, pálinkafőzésre, gyűjtögető életmódra és makkoltásra vonatkozó adatok Orbán Balázs székelyföldi leírásában (Udvarhelyszék, Csíkszék, Háromszék, Maroszsék, Aranyoszsék, Barcaság)*, kézirat.
 2011e *György Albert tanító pomológusi tevékenysége a háromszéki Zabolán*, kézirat.

NÉMETHY Endre

- 1945 Rapaics Rajmund: A magyar gyümölcs, *Ethnographia*, LVI, 1, 91–93.

ORBÁN Balázs

- 1993 Havad patakának völgye, Gyulakuta és Kelemenelke környéke, in: Uő: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból* [az 1868 és 1873 között megjelent mű első erdélyi kiadásának 11. füzeté, hasonló kiadásban], Európai Idő Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 31–36.

PÁLMAY József (szerk.)

- 2000 *Székely nemesi családok – Marostorda vármegye nemes családjai*, [Hasonmás kiadás] Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

PÉTERFI György – PÉTERFI Levente (szerk.)

- 2010 *A makfalvi oktatás története 1610–2010*, Silver Tek Könyvkiadó, Marosvásárhely.

POKOLY József

- 1905 *Az erdélyi református egyház története. IV. kötet – Az egyházi intézmények története*, Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Igazgatósága, Budapest.

SEBESTYÉN Kálmán

- 1995 *Erdély református népoktatása 1780–1848*, Püski, Budapest.

Sz. n.

- 1881 Az országos gyümölcskiállítás, *Vasárnapi Ujság*, XXVIII, 42, 671.

Sz. n.

- 1881 *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által Bárány Gábor földmívelési miniszter úr ő nagyméltóságának védnöksége alatt Budapesten 1881 október hó 15-étől 18-ikáig bezárólag megtartott Gyümölcs és Konyhakerti Kiállítás cathalogusa*. Wilckens F. C. és fia könyvnyomdája, Budapest.

TAKÁCS Zsolt (szerk.)

2001 *Maroszlék parasztvallomásai 1820-ból*, [Források Erdély Történetéhez 2.], Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 479–483.

TÖKÉS Attila

2009 A Gegesi Almafesztivál története, *Kolompaszó – Havad község lapja*, IV, 4, 10–11.

O așezare secuiască monoculturală. Cultivarea mărului în Ghinești

(Rezumat)

Gospodăria transilvăneană este caracterizată în primul rând de creșterea animalelor și agricultura, dar lângă acestea, ca o ramură la fel de importantă, putem aminti și pomicultura. Diferitele specii de fructe ocupă un loc important în cultura alimentației locuitorilor din Transilvania, totuși oamenii de știință nu au acordat atenția cuvenită acestui fapt. În acest studiu istoric-etnografic și etno-pomologic autorul investighează o așezare mono-pomiculturală din județul Mureș.

Cultivarea mărului în satul Ghinești are o vechime de aproape cinci secole, fapt demonstrat de autor nu numai cu surse arhivistice, ci și prin argumente și date preluate din studii de istoria bisericii, școlii și culturii. Pe marginea cultivării mărului autorul vorbește despre înființarea livezilor, despre diferite specii, despre activitatea grădinarilor, expozițiile de fructe, festivalul mărului din localitate, iar la sfârșitul studiului prezintă și valorificarea, folosirea mărului, respectiv prepararea pălincii.

A Town in Székelyföld Specialized to Monoculture. Apple Culture in Geges (Ghinești, Mureș County)

(Abstract)

Transylvanian farming is characterized by animal husbandry and agriculture, but fruit production is also a significant sector. Various fruits have played a dominant role in the diet culture of the people who live here, but specialists have neglected its research, not paying the attention it deserves.

In his historical-ethnographic, ethnopomologic study the author is analyzing a village in Mureș County specialized to fruit monoculture. The five centuries history of apple culture in the village is presented not only by archival sources, but the author also collected data from several church-, school- and cultural history studies. He speaks about the formation of orchards, several species of apple, the activity of growers, fruit exhibitions, about the local apple festival, then at the end of the study some ideas about the consumption of the apple, the sale of the fruit and the apple brandy production are presented.



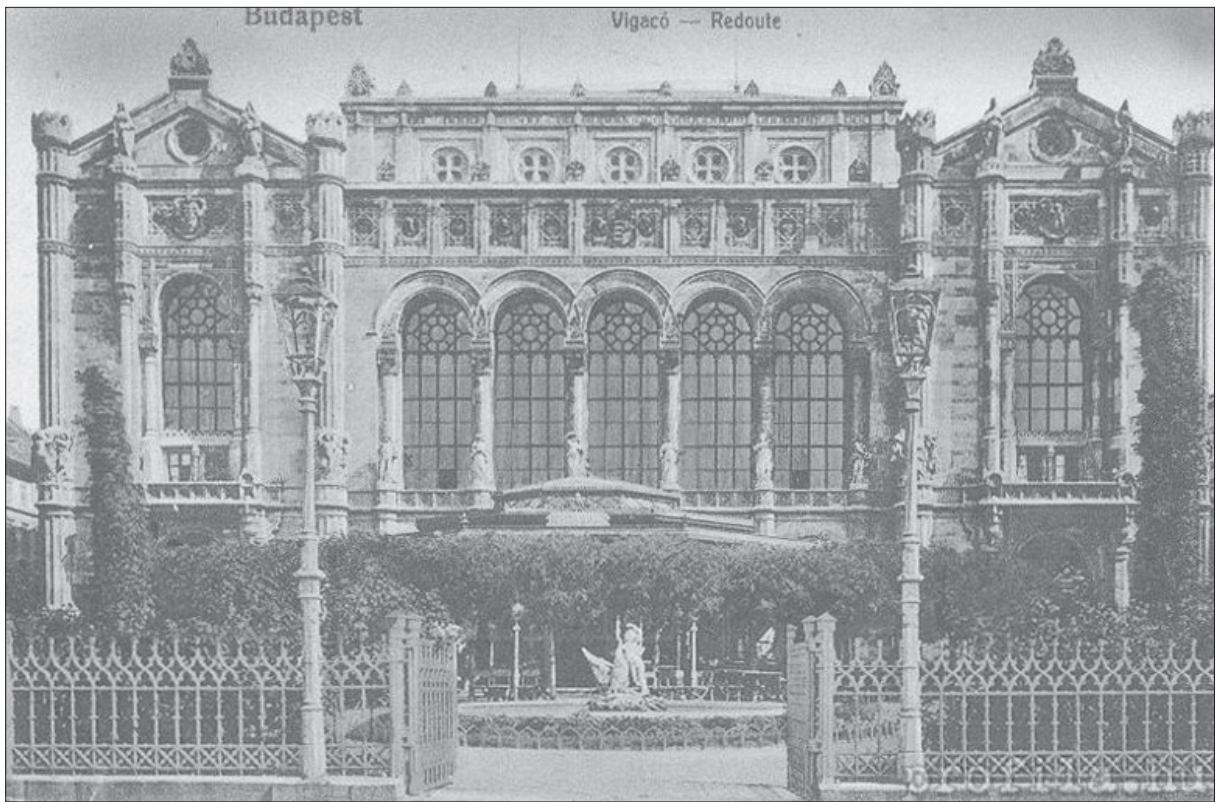
1. ábra Gegecs látképe. Nagy Zsolt felvétele, 2009



2. ábra A Wesselényi Miklós által alapított iskola Makfalván, ahol a tanulók a gyümölcstermesztés alapjait is elsajátíthatták. Metszet, 1870



3. ábra A Kiss József által alapított egykori gyümölcsös. Nagy Zsolt felvétele, 2011



4. ábra Az 1881-es budapesti országos gyümölcskiállítás helyszíne, az ún. Redoute, képeslap, 1900



5. ábra Kiss József huszárhadnagy, pomológus sírköve
Nagy Zsolt felvétele, 2011



6. ábra Garda János magyar királyi erdőtanácsos sírköve.
Nagy Zsolt felvétele, 2010



7. ábra Gyümölcsösök a falu határában. Nagy Zsolt felvétele, 2011



8. ábra Almaszedés. Nagy Zsolt felvétele, 2008



9. ábra Almás sütemények versenye a Gegesí Almafesztiválon. Tőkés Attila felvétele, 2010



10. ábra Pillanatkép a Gegesí Almafesztiválról. Tőkés Attila felvétele, 2010



11. ábra Őshonos tájfajták kiállítása a Gegesi Almafesztiválon (részlet).
Tőkés Attila felvétele, 2009



12. ábra Gegesi Almafesztivál, plakát, 2010



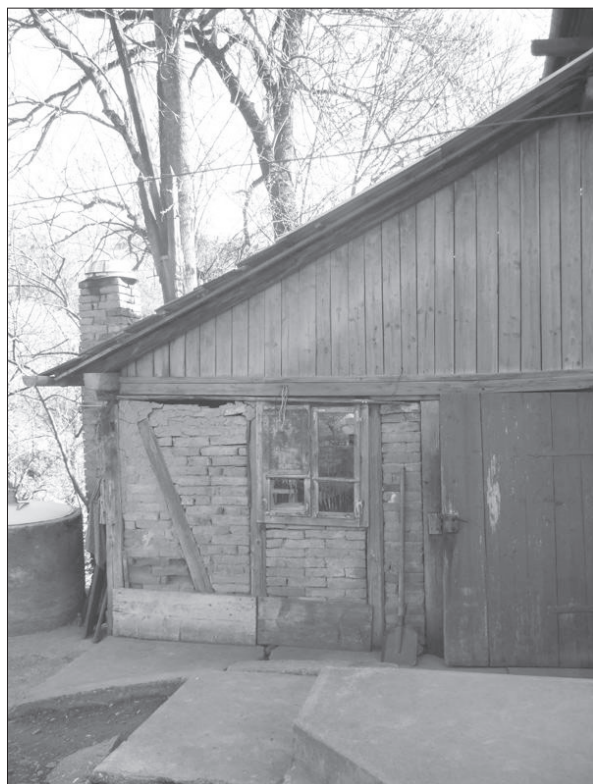
13. ábra A marosvásárhelyi Régi piac a 19. század közepén.
Greggus János rajza, é. n.



14. ábra Pálinkafőzés Gegesen az 1970-es években,
ismeretlen szerző felvétele, é. n.



15. ábra Id. Nagy Ernő egykori pálinkafőzde-tulajdonos. Nagy Zsolt felvétele, 2011



16. ábra Id. Nagy Ernő egykori *pálinkagyára*.
Nagy Zsolt felvétele, 2011



17. ábra Id. Nagy Ernő egykori *pálinkagyára*.
Nagy Zsolt felvétele, 2011

Szócs Levente

A NÉPI ÖNÉLETRAJZ FUNKCIÓI

1. Bevezetés

A jelen tanulmányban a *népi önéletrajz* kontextusainak, funkcióinak néhány összefüggését vizsgálom meg öt gyergyói szerző kéziratának alapján. Négy szerző gyergyócsomafalvi születésű: Köllő (sz. Bor-sos) Teréz 1909-ben született és 2008-ban halt meg, életének első szakaszában irgalmas nővér, ezután háziasszony volt; Huszár András 1931-ben született, elsősorban gazdálkodással foglalkozott, illetőleg mezőgazdasági gépeken dolgozott, jelenleg nyugdíjas; Czirják Gergely kovácsmester 1913-ban született, Kolozsváron halt meg 1993-ban; Köllő Vilma 1933-ban született, férje kőműves-asztalos volt, ő maga varrónő, jelenleg nyugdíjasként unokáját neveli. Antal János Gyergyótekerőpatakon született 1924-ben, életének egyik meghatározó élménye a második világháború, és az azt követő több évi hadifogság volt.

Czirják Gergely írta meg elsőként önéletrajzát (1976-tól kezdődően), kéziratának részletét Salamon Anikó közölte 1979-ben négy másik szerző szövegével együtt.¹ Köllő Teréz 1980-ban kezdett hozzá az íráshoz, kéziratát nem sikerült publikálnia, annak ellenére, hogy számos kísérletet tett ennek érdekében. Antal János, aki élete során számos feljegyzést készített, 1994-ben kezdett hozzá a ma meglévő öt füzetnyi terjedelmű kézirat elkészítéséhez, önéletrajzának kivonata 2008-ban jelent meg.² Huszár András 2003-ban kezdte el önéletírását, kéziratát egy ideig befejezettnek tekintette, majd hozzálátott a folytatáshoz, napjainkban is ír. Végül Köllő Vilma, aki első versét 1982-ban írta meg, nem rendelkezik befejezett kézirattal, önéletrajzi jellegű feljegyzéseit folyamatosan készíti. A szövegek elemzése során azonban nem ezt a kronológiai sorrendet veszem alapul, ehelyett azokat kutatásom kontextusában tárgyalom, aszerint, hogy melyik kézirattal mikor találkoztam először.

A kéziratok rendre szerzőjük életének történetét mondják el, s ezzel ahhoz a nagy szövegcsaládhoz kapcsolhatók, melyet a továbbiakban *népi önéletrajznak* nevezek. Az értelmezés során a *szerző*, *szöveg*, *kontextus*, *funkció* és *nyelvezet* fogalmainak jelentőségét igyekszem tisztázni, azzal az előfeltevéssel, hogy

ezen fogalmak szorosan összefüggnek egymással. Annak ellenére, hogy a szerző és szöveg jelentése nyilvánvalónak tűnik, a szerzői státusz és a szöveg (mint szellemi termék és mint kézzel fogható tárgy) fogalmi és pragmatikai kapcsolatát, a népi önéletrajzok mi-benlétét, létrejöttét, használatát a lokális, regionális kontextusok vonatkozásában érdemes megvilágítani.

A népi önéletírás mint cselekvés szerzőjének a közösségben való cselekvéseihez igazodik. Ezen cselekvések a közösség szempontjából akkor fontosak, ha a közösség számára mondanak valamit, továbbá, ha a közösség cselekvési szokásainak vagy megfelelnek (az egyén történeteket mesél magáról a közösség tagjainak vagy kívülállóknak, az egyénről történeteket mesélnek a közösség tagjai egymásnak vagy kívülállóknak), vagy attól eltérnek (az egyén leírja életének történetét, megfogalmazottan családjának, szűkebb környezetének, valójában azonban egy igen tág határok-kal rendelkező olvasóközönségnek), s mindez különösen akkor érvényesül, ha a szerző közösségének megbecsült tagja.

2. Az írás megfogalmazott és feltételezhető motivációi

Az öt szerző szövegeinek közös vonása, hogy azok nem kutatói felkérésre, hanem a lokális, regionális vagy tágabb közösségben működő mechanizmusok hatására jöttek létre. Ez jelen pillanatban azért fontos, mert így mégis nyugodtan a szerzőknek szegezhetjük a kérdést: miért fogtak papírt és tollat, miért kezdtek hozzá az íráshoz? Miért foglalkoznak ilyesmivel, ha nem mesterségük az írás?

2.1. Példaadás, tanítás

Köllő Teréz, Huszár András, Antal János saját bevallása szerint életét példaként szeretné állítani utódai, illetőleg az utókor számára. Amikor arról kérdeztem Köllő Terézt, hogy mi készítette önéletrajzának megírására, azt mondta, hogy oly sok gyermeke, unokája van, hadd lássák, hogyan élte le életét. Erről önéletrajzában így ír: *Jeleni gondolatvilágomból ki-indulván 71 éves korom letére, már nem régóta kezdett*

¹ SALAMON Anikó 1979.² ANTAL János 2008.

foglalkoztatni az a gondolat, hogy meg kellene írjam élet-történetemet (...) Azon szándékkal, hogy tanulságos történeteimből lehet legyen az Önök hasznára is valamicske tanulságot kimeríteni s azokon túl okulni is. Második nagy fejezetének végén újabb összefoglalást ad arról, hogy hogyan hozható összefüggésbe élete és önéletrajza: *Életem Emlék irataimból kicsendül szenvedélyemtől hóvágym! Hogy! Deszeretnék regényes ironiát folytatni!? – – Hogy örvendezzenek majd azok is – Kiknek Benned lészen lakásuk Uram! (Sikut lactantium omnium – Habitatio est in te Domine) – Hogy magasztos lelki-világot alkothassak ki önmagamba – S minél realisabb, szebb és nemesebb – Példaképe lehessen multam lezárásával a jövő Társadalom épülésére, – Ez a szenvedélyes vágy egy titokzatos seb szívem rejtekén! Amely mint egy össze kötő szál – Fonja be egész lelkivilágomat – S hogy ezt áttudjam törni, nagy erő feszítést kell alkalmazzak önmagammal szembe! Erőltetett kedélyes hangulattal, mosolyommal – Amelyet környezetem se vegyen észre –! Isten kezéből pedig elfogadjam az arany gyűjtésnek egy-egy gyöngyszeme-ként! Végül is elhatároztam hogy csak Irtam is szenvedélyesen! Jegyzeteket készítettem életéről, napi eseményeimről, amelyet csak titokban ejszaka végezhettem vagy esetleg vasár és ünnepen délután, rejtek-helyen – Ami által önmagamamat képezzem, vágyamat pedig némileg lefojstam! – –*

Az írás iránt érzett égető vágy ilyenszerű megfogalmazásával szembesíthetők azok a tények, melyek az idézett szöveg elsődleges (az olvasó számára a megfogalmazódó klisék révén könnyen befogadható) jelentését másmilyen fénybe helyezik: a gyermekeknek, unokáknak szánt kéziratot az asszony éppen a gyermekek és unokák elől zárta el; a szövegről büszkén mondta nekik, hogy Kolozsváron van, akkor, amikor kölcsönadta nekem; a szövegben megjelenített személyes identitás (dolgos kéz, szakértelem, engedelmesség, türelmesség, erős hit, tisztelet) szöges ellentéte az asszonyról mások által megfogalmazott identitásnak (kegyetlenség, apácához nem méltó viselkedés, türelmetlen magatartás, szexuális deviancia)³.

Huszár András, Köllő Terézhez hasonlóan, a példaadás szándékával magyarazza írása létrejöttének célját: *A tegnap még 72öt irtam, máma már 73at, és ezzel az évszámmal egy nagy és hosszú élet utnak a történeiseit leírni és megörökíteni, úgy hogy az annyira hiteles és megbízható legyen hogy az utókor, a gyermekeink és unokáink, ha elolvassák legyen tanulság a számukra, és tapasztalatot merithessenek belőle. (...) A mindenféle küzdelem, nehézség, megpróbáltatás, megalázás mellett le szeretném írni a család alapításnak, gyermek nevelésnek és családi harmoniának mindenféle szépségét*

és megértését, és ha ez sikeredni fog, boldog leszek (...) Ehez kérem a jó Isten segítségét, aki minden életveszélyen, bajokon, nehézségeken kísértéseken és börtönön keresztül a kezem fogta s mindenem át segített. A szerző úgy tekint az életpálya eseményeire, mint olyan nem mindennapi történetekre, melyeket sokan nem (vagy nem sokan) birtokolnak. A tanulságos szándék nem marad meg a klisék szintjén; az események leírásának módja, az életpálya egyes történetei mellé kerekített mondanivaló, a helyenként rejtett, máshol explicit tanító szándékú kijelentések igazolják a szerző által megfogalmazott szándékot. Huszár András egyes történetei olyan identitást konstruálnak meg, mely a közösség különböző dimenzióiban való sikeres elhelyezkedéshez ad egy lehetséges (a szerző által egyetlen járható útnak ítélt) stratégiát. Ezen identitás kulcsszavai a kéziratban a nemzeti öntudat, a becsületesség, a mártírságig fokozható hűség és határozottság, a munka feltétlen és megkérdőjelezhetetlen szeretete, a szakértelem, a helyes döntés képessége, a családszeretet, az erkölcsös gyermeknevelés, a mindennapi és ünnepi alkalmakkal adódó kommunikációs helyzetekben rejlő lehetőségek kiaknázása stb.

2.2. A kollektív emlékezet⁴ hiányosságainak pótlása mint szerzői intenció

Antal Jánosnak az írás indítékairól szóló pár sora foglalja össze expliciten a szerző speciális intencióját, nevezetesen, hogy írása történeti tárgyú, mintegy kiegészíti az egyetemes történelem bizonyos hiányosságait: *Emlékiratom következő fejezeteiben, frontharcos katonai alakulatom, a Székely Határőrség II-ik Gyergyói zászlóaljának történetét, áldozatos magyar honvédelmi harcait írom le röviden, hogy ne merüljön feledésbe, hogy utódaink, a jövő nemzedéke, már akit még érdekelni fog, megismerje, hogy elődeik, a székely nép fiai, mint oly sokszor máskor is az évszázadok folyamán mily sok nagy áldozattal járt harcot vívtak a magyar nemzet, a magyar hazáért a II-ik világháborúba is amiről nem írt, nem beszél, amiről valami ok végett halgat a magyar történelem, ami nincs és talán nem is lesz benne, a történelemben, illetve a történelem könyvekben. [Egy későbbi fejezet elején:] Mivelhogy az emberi társadalom minden-egyes tagja, minden egyes családi közösség sorsa, életútja, története, múltja egy kis része, részese, a nemzet, az ország, valamint az egyetemes világtörténelemnek. Ugyan úgy nekünk, családi közösségünknek, ennek keretében, megvan az én személyes múltam, történelmem is, és ezt akarom megírni, megörökíteni. Azért, hogy a jövő nemzedéke, utódaink is megtudják elődeik, családi közösségünk egyes tagjainak történelmi múltját, hogy következtetni tudjanak,*

³ Lásd SZÖCS Levente 2010.

⁴ A kollektív emlékezet fogalmával kapcsolatosan lásd: ASSMANN, Jan 1999, 51–52; 130–136.

hogy napjainkban melyik történelmi múltnak tulajdoníthatják, köszönhetik jelenük, vagy jövőjük boldogulását, netalán kudarcát, vagy viselik annak átkát. A szerző olyan adatok birtokában van, melyek egyediségük miatt kimaradtak a történelmi írásokból, annak kárára. Ezeknek az adatoknak a birtoklása felértékeli a szerző személyes identitását, a lehetséges veszteség elhárításának igénye, az írás iránt való személyes tehetség felfedezésével párhuzamosan erős motivációt kölcsönöz az írásnak.

2.3. Az írás öröme, a szerzői szerep tudatos felvállalása

Czirják Gergely önéletírásának második, a kiadásban is megjelent első rész folytatását vezeti be az írás meghatározó indíték magyarázatával: *Öreg fejemmel, tudatlanul, amikor a Havasgyopár megírásához fogtam, halvány fogalmam sem volt ahhoz, hogy abból még könyv is lehet. Csupán az az érzés sarkalt, és ösztönzött, hogy mielőtt meghalnék, miért ne írhatnám le azt a sok nyomoruságos élményemet, amiben részem volt a letűnt 6 évtized alatt. Számítalan ember lehet és van, akinek az életkörülményei még sokkal bonyolultabbak, érdekesebbek, megdöbbentőbbek mint az enyém, csak nem írták le, és így sok tanulságos dolog örökre feledésbe merül, és nem tud meg belőle senki semmit. Pedig, én is tudom, hogy a legegyszerűbb embertől is lehet tanulni valamit. A viselt dolgai gondolkodásra készítetik az embert, és ezáltal valamicskét csiszolódik az emberi elme. A világ legnagyobb tudásu embere is, örök feledésbe merült volna, ha ő, vagy ő-rölla nem írt volna soha senki semmit. Ilyen féle gondolatoktól sarkalva fogtam irkáláshoz, és az az érdekes, hogy nemhogy meguntam volna azt, hanem kedvet kaptam rá és örömem telik benne, ha írógépemhez ülhetek, és valamit ki betűzhetek.*

Azt állítja, hogy nem számolt a publikálással, holott mindent megtett a publikálás érdekében, Bukarestbe küldte sorra a leveleket; egyszerű emberként beszél saját magáról, akinek kovács létére nem túl érdekesítő a története, holott érezhetően úgy tartja magáról, hogy nem átlagos élete volt a közösség többi tagjainak sorsához mérve. Az ellentmondásoknak azonban megvan a maguk szerepe: felhívják a figyelmet arra, hogy az írott szövegben megfogalmazott motivációk nem feltétlenül, vagy nem bizonyíthatóan a valóságot tükrözik, hanem a szövegbe szervesen épülő olyan kijelentések, melyek az egyének a saját magáról kialakított képéhez hozzáteszik azt az egyszerű, száraz tényt, hogy az egyén író. Másként mondva: az önéletrajzíró, úgy tűnik, nem érzi szerzői voltának bizonyítására elégségesnek magát az írás tényét, a szövegben önmagát szerzőként is meg kell jelölnie. Ennek a legegyszerűbb módja az, hogy elmondja, miért fogott hozzá az íráshoz. A szöveg-

ben megfogalmazott motivációt mindenesetre nem emelhetjük ki a szöveg kontextusából. Czirják Gergely amúgy másként is megerősít mindezekben: önéletírása legelső oldalán harmadik személyben beszél a Havasi gyopárról, csak az utolsó mondatban árulja el, hogy ő az a Havasi gyopárnak nevezett illető, aki a sorokat írja: *Talán nem is azért, hogy a magyar olvasók nagy tábora tudomást szerezzen arról, amit egy kovács mester irkált, hanem talán akkor is megéri nekem, ha majd valamelyik késői utódom el-olvassa majd az én irkálataimat, és végül azt fogja majd mondani, hogy: Nyugodjék békében szegény öreg Havasgyopár.*

Az írásban megfogalmazott motivációkat a beszélgetéseink során is hasonlóképpen fogalmazták meg a szerzők. A kutató is potenciális olvasó, ugyanúgy, mint bárki más. Köllő Teréz példaként állítja életét olvasóközönsége elé: hogyan felelt meg minden élethelyzetben a rá kirótt nehéz feladatoknak, hogyan fogadta el a sorscsapásokként megélt eseményeket, hogyan sikerült lelki sérüléseit lelkierejével palástolni élete során. Huszár András tanításokat kíván átadni gyermekeinek, illetőleg az utókornak. A tanítás ugyancsak az életben adódó akadályok, nehézségek (nehéz munka, egyéni és társadalom konfliktusok) leküzdésére vonatkozik elsősorban, arra, hogy hogyan kell talpon maradni bármilyen hirtelen adódó vagy előre kiszámítható élethelyzetben. Antal János részt kíván vállalni a történelem (és a történetírás) igazságtalanságainak jóvátételében, életét mint történelmi forrást a történelmi események kontextusába állítja. Czirják Gergely a jövő felé nyit csatornát, a jövő generációk életére ugyanolyan kíváncsisággal tekint, mint közössége múltjának adalékaira. Köllő Vilma papírlapokon rögzíti emlékeit, hogy megelőzze a felejtést mint értékpusztulást.

Az írás nem kizárólag csak tudatos célokat követ. Az írás mint cselekvés egyben szenvedély is, a szövegalkotás képességének felfedezése az író egyént motiválja, az írás szokásává válik az egyénnek. Köllő Teréz pillanatig sem titkolja ezt, sem a szövegben, sem különféle beszédhelyzetekben. Egy alkalommal megfigyeltem, hogy a gondozására felfogadott hölgy dicsérete (*Teréz néni olyan szépen tud írni...*) még akkor is motiváló erővel képes hatni, amikor az aszszony már évek óta nem ír. Huszár András lelkesen keresett meg füzetével, melyet az önéletrajzának befejezése után kezdett, helyi szokások, szólások és egyebek összeírására. Ugyanez az alkotási vágy érezhető Antal János esetében is, aki öt füzetben öt szempont szerint rendezi életének eseményeit; amikor már ismétlődnek a szövegrészek, akkor az újságcikkeket, fotókat, dokumentumokat hívja segítségül. Czirják Gergely valóságos, tudatosan tervezett és megvalósított, összefüggő értékrenddel, világlátással rendelkező

életművet hozott létre: kiélte írói tehetségét, örömet lelte az írásban.

Az írás örömeivel párhuzamosan, a szerzők látható módon önmaguk életének történetét, narratív identitásuk megfogalmazását összességében, minden esetben pozitívan értékelik, illetőleg felértékelik. Itt Jacques Voisine meglátásaira kell hivatkoznom: „Ez a műfaj egyfelől gőgöt tételez fel – a nagy ember csak azért írja meg életét, mert magát különlegesnek, a többiektől alapvetően különbözőnek tartja, másfelől azonban magában foglalja az emberi nemmel való szolidaritás érzését is, a szimpátiát, hiszen egyedül ez teszi közölhetővé egy kiváltságos egyén gondolatainak és érzéseinek történetét”.⁵ Míg Rousseau, Goethe nyilvánvalóan „nagy embernek” számít, a népi önéletrajz írója mindenkor saját művoltának szerénységét hangoztatja, ám ugyanakkor saját életét mint közösségének valamilyen szempontból reprezentatív élettörténetét értékeli.

2.4. Külső motivációk.

Az önigazolás, önkifejezés kényszere

A felsorolt tényezők jobbra belső motivációk, ezek a külvilág felől érkező, motivációként lecsapódó hatásokkal szoros összefüggésben vannak. Köllő Teréz hosszú idő után tér haza lokális közösségébe, mely nem egyformán, nem egyértelműen fogadja vissza magába. Miközben önéletrajzában például (mostoha)anyai szerepvállalását hősiiesen felvállalt életcéljaként fogalmazza meg, a közösség egyes tagjai azt tartják róla, hogy fogadott gyermekeivel rosszul bánt. Az asszony kétségkívül folyamatosan küzdött a marginalizáltság ellen, emberi kapcsolatokat igyekezett kialakítani. Kézirata publikálására egykor még a helyi plébánost is felkérte, sikertelenül. A marginalizáltság elleni küzdelem részeként fogható fel tehát az önéletrajza is.

Huszár András esetében ugyancsak külső motivációként hathatott a szerző lokális közösségben elfoglalt helyzete, fokozatosan kialakított szerepe is. A lokális politikai, gazdasági, kulturális fórumokon (közgyűléseken, értelmiségi összejöveteleken) rendszeresen felszólaló egyén pozitív visszajelzéseket könyvelhetett el a közösség, illetőleg a közösség vezetői részéről (ezt bizonyíthatja például a különböző összegyűjtött, és az önéletrajzhoz mellékelte meghívók sokasága). Az a tudat, hogy a közösség visszaigazoltan hajlandó meghallgatni álláspontját, valamint az a személyes tapasztalat, hogy gyermekei kétségkívül tisztelik, hálásak az általa nyújtott segítségért és hallgatnak a szavára, a családi életből nemhogy kizárnák, hanem annak állandó részesévé avatják, szintén bátorítóan hatott akkor, amikor elhatározta, hogy leírja életét.

⁵ VOISINE, Jacques 1963, 138.

Antal Jánost, akit önéletrajzában megírása legénykora óta foglalkoztatott, számtalan külső motiváció irányította, főképp az, hogy a legkülönfélébb esetekben volt alkalma látni azt, hogy a történetírás, a közvélemény másképp beszél azokról a dolgokról, amelyeket ő saját bőrén tapasztalt, és amelyeket ő másképp mondana el. Ezeket a külső motivációkat folyamatosan magáévá téve, veszélyes feladatként értelmezve, szinte mártírként ösztönözte magát az írásra. Magát az írást akár dacként is felfoghatjuk: a háborúban is, a fogságban is le kellett mondania feljegyzéseiről, hiszen gyakran életét kockáztatta volna azokkal, a román titkosszolgálatról is úgy menekült meg – állítja –, hogy megígérte, nem folytatja ezt a tevékenységet. Czirják Gergely vallomásai, valamint a róla mások által forgalmazott emlékek a külvilág iránt tanúsított rendkívüli nyitottságra engednek következtetni. Az önéletrajz írást nála nem egyedi próbálkozás, és nem is az első, szülőfaluja monográfiáját hamarabb írta meg, mint a *Havasi gyopár* történetét. Különösen az ő esetében figyelhető meg az *elmagányosodás* alkotásra sarkalló hatása. Az értelmiségiek megmosolyogták az igyekezetét, a gazdálkodók, mesteremberek „hülyének” titulálták.⁶ A lokalitás magányából azonban sikeresen kitör az írás által, igyekezetének, levelezésének pozitív következményei lesznek, a megjelent önéletrajzára a szakirodalom azóta is gyakran hivatkozik.

Összegezve tehát, az önéletrajzok megírásának motivációjaként elsősorban a kommunikáció iránti igényt, a mindennapi kommunikációban jelentkező rendellenességek kompenzálására kitalált vagy megtalált, létrehozott vagy felfedezett alternatív lehetőséget nevezhetnénk meg ezeknek az önéletrajzoknak az esetében is. Az írás egy ideig távol tartja a befogadók minősíteni akaró válaszreakcióit. A kézirat birtoklása, a róla való hallgatás is a szerző személyes identitásának ideig-óráig biztonságba helyezését jelenti; a szerző megírta vagy éppen írja életét, sorsát, papírra veti saját igazságait.

3. A szerzői státusz. A népi önéletrajz kontextusa, funkciói és nyelvezete

Az alcímben szereplő fogalmak szorosan összefüggnek egymással, tisztázásuk a népi önéletrajzok lényeges tulajdonságaira világít rá. A soron következő gondolatmenet a szerzői státusz értelmezésétől az önéletrajzok nyelvezetének kérdésköréig lépésről lépésre igyekszik eljutni. Előfeltevésem az, hogy a szerzői státusz, valamint az önéletrajz mint szöveg és mint (beszéd)cselekvés olyan kontextusok által meghatározott, melyekre maga is hatást gyakorol funkciói által, úgy, hogy ezeknek a funkcióknak a szövegben használt nyelvezet alárendelődik.

⁶ Lásd SZŐCS Levente 2009.

3.1. Szerző

Az önéletrajzírók szövegeikben is, azon kívül is megfogalmazzák tehát azokat a körülményeket, gondolatokat, ideákat, melyek írásra készítették őket. A népi önéletrajzot úgy lehet definiálni, mint nem hivatásos író által írt olyan szöveget, mely önmagát önéletrajzként (bár nem feltétlenül *népi* önéletrajzként!) határozza meg, és melyet olvasóként hajlandók vagyunk úgy is olvasni. Van-e azonban értelme vagy haszna *szerezőről* beszélni a népi önéletrajz esetében, érdemes-e, vagy lehet-e néprajzi szempontból többet érteni a *szerező* fogalma alatt annál, mint amit elsődlegesen jelöl, vagyis azt a személyt, aki *létrehozta, megalkotta, leírta* az illető szöveget (kéziratot)? Szerzőnek lenni az irodalomban hivatás: aki regényt ír, regényíró, aki verset ír, az költő, aki újságcikkek írásából él, az újságíró. Tudományos munkát is egy vagy több szerző ír alá, egyszersmind az a kutató, akinek nevéhez a tanulmányban megfogalmazott eredményeket fűzi a későbbi kutatás, akire név szerint hivatkoznak a továbbiakban írt dolgozatok. A népi önéletrajzírónak nem hivatása verset, novellát vagy éppen népi önéletrajzot írni. Ha kizárólag a szöveget tekintenénk elemzésünk tárgyának, akkor például meg kellene fontolnunk a Roland Barthes által a *szerező halálának* nevezett jelenséget.⁷ Ebben az értelemben ugyanis a szerző kijelölése, hozzárendelése egy szöveghez magát a szöveget zárja le, ez pedig különösen az önmagát a fikció ellenében meghatározó önéletrajz esetében fontos. Mindegyik önéletrajzírónk a szövegben is, illetőleg a szövegről való beszédben is határozottan elutasítja a fikciót: az önéletrajzban megírt események csakis igazak lehetnek, egyébként a valóság elferdítésének vádjá merülhetne fel, a szerző úgy érzi, hogy ezáltal hitelét veszítené. Köllő Teréz dokumentumnak nevezi írását, Antal János történelmet ír, Huszár András igaz tanításnak szánja kéziratát, Czirják Gergely a felejtés elleni küzdelem eszközéül az önéletírást választja.

Az a tény, hogy mégsem a fikció és valóság opozícióját hívjuk segítségül akkor, amikor egy kontextusba kívántuk helyezni az önéletrajzokat, hanem a szerzői szándék és az olvasói hajlandóság határmezsgyéjére helyezkedtünk, azt is megengedi számunkra, éppen a néprajzi megközelítésnek köszönhetően, hogy a *szerező* fogalmát is hasonlóképpen fogjuk fel. Ennek megfelelően, a szerzőt nem azért tekintjük szerzőnek, mert ő írta alá a szöveget (mint alkotó), és nem is azért, mert a szöveg (akár más forrásokkal bizonyíthatóan, akár magától értetődően) az illető életéről mond el bármit is. Az egyes önéletrajzírók *szerezőként viselkednek*, ezzel párhuzamosan lokális

vagy tágabb közösségükben *szerezőként tartják számon* őket, vagyis (Lejeune fogalmával élve⁸) *szerezőségi paktumot* kötnek környezetükkkel.

Az adott esetben a szűkebb családi környezet is egyént szerzőként kezelheti. Antal János unokája Budapesten igyekszik közbenjárni nagyapja kéziratának kiadása érdekében, Huszár András fia szerzőként tekint apjára, amikor a kéziratot magánál tartja, másoknak megmutatja. Köllő Teréz néhai férje felfigyel az írás folyamatára, ő úgy igazolja a szerzőséget, hogy elutasítja azt: *Mit írsz? Minek írsz?* – idézi Köllő Teréz egyik interjú során. A családi környezetből, mint az egyén elsődleges életteréből szerzőként való kilépésnek több módja figyelhető meg. Olykor a család baráti köre, az ismerősök viszik tovább a kézirat és a szerző híret. Köllő Teréz kéziratáról annak az asszonynak köszönhetően szereztem tudomást, aki gyakran látogatja meg a szerzőt, természetesen nem mint *szerezőt* elsősorban, hanem mint rokont és ismerőst. Ez az asszony adja tovább az én rokonságom egyik tagjának a hírt, hogy az asszony megírta életét. Huszár András kéziratáról úgy szereztem tudomást, hogy munkahelyi felettesemnek, a múzeumigazgatónak számolt be először róla. Antal Jánost szerzőként pedig már a médiának, a média szakemberének köszönhetően ismerhettem meg. A lokális média szerepe ugyanígy nem elhanyagolható Köllő Teréz, Köllő Vilma esetében: ők is megkeresték a helyi médiát verseikkel. A lokális média, a helyi sajtó szerzőként legitimálja az egyént, ismertté teszi a szerző nevét, szerzőséghez társítja azt. Míg Gyergyócsomafalván számtalan történet ismert a közelmúltból arról, hogy kik voltak írástudók, kiket lehetett megkérni például egy idegenbe költözött hozzátartozó levelének felolvasására, a válasz megírására, az újabb lehetséges történetek (az írástudás széles körű elterjedése folytán) már nem az írástudásról, hanem a szerzőségről, tehát az írott szöveg alkotásának képességéről szólnak, és ilyen értelemben válnak a Roger Chartier által *írás specialistáinak* nevezett egyénekké.⁹

Ugyanitt, Gyergyócsomafalván több (már elhalálozott) emberről is lehet tudni, hogy írta az életét, a kéziratok nyomára azonban nem sikerült rábukkanom. Egyikről például úgy tudom, hogy elégették, mert túlságosan sokat árult el a családi konfliktusokról. A szerzői státus tehát több sajátos kontextusban tölt be funkciót. Köllő Teréz nővérének kéziratát a gyermekei égették el az asszony halála után. Köllő Vilma azért neheztelt, mert a helyi sajtóban a verse után azt írták: „*Lejegyezte Köllő Vilma*”. Ha csak *lejegyezte*, mondta az asszony, akkor nem egyértelmű, hogy ő a vers *szerezője*. Köllő Vilma szerzői státusa

⁷ BARTHES, Roland 1996, 50–55.

⁸ Vö. LEJEUNE, Philippe 2002.

⁹ CHARTIER, Roger 2001, 790–791.

további figyelmet érdemel. Szerzőként van ugyanis számon tartva abban a csoportban, melynek évek óta rendszeres résztvevője: a Nyugdíjasok Klubjában minden találkozásra ír egy verset. Névnepokat köszöntő verseket ír, és olyannyira megszokottá vált ez a gyakorlat, mondja, hogy egy alkalommal időhiány miatt nem írt, és a csoportvezető hazaküldte versét. A versírás azonban ennek ellenére sem vált hétköznapi eseménnyé. Köllő Vilma a versei által különleges szerepet tulajdonít magának a közösségben. A legutóbbi közös csoportkép oly szerencsétlenül sikerült, hogy az asszony lemaradt a fotó széléről. Ezt nehezményezve mondta azt, hogy tiltakozásképpen nem is ír verset a csoport közelgő évfordulójára. Ebben a kontextusban tehát a szerzőség egyben a csoport számára fontos ünnepi, rangadó funkcióval is bír. A vers ugyanúgy része egy ünnepi eseménynek, mint az ünnepi beszéd. Március 15-e alkalmával Gyergyócsomafalván, a szokásos templom előtti ünnepségen nemcsak diákok mondanak el Petőfi-verseket, hanem néha idős emberek is elszavalják saját költeményeiket (így egy alkalommal Köllő Teréz is). A vasárnapi prédikációban a papok előszeretettel idézik egy-egy költő, író sorait, általában mint a szentbeszéd igazságát alátámasztó passzust. Iskolai tanévnyitón, galaesten, ahol szülők, nagyszülők is nézőként részt vesznek, nem hiányozhatnak a diákok által elmondott versek, szavalatok, a kicsengetési kártyákról a végzős diák által választott idézet sosem maradhat el. Idegenbe szakadt értelmiségi (jászvásári egyetemi tanár, az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozó szakember) nevezetes Csomafalvi napokra, eseményekre saját versét küldi a közösséghez címzett üzenetként a községi vagy az iskolai folyóiratnak. A helyi magyar szakos tanárokat számtalan esetben, a legkülönbébb alkalmakkor kéri meg egy-egy alkalomhoz illő vers kiválasztására. A versmondás (szavalat) ugyanakkor, ünnepi jellegénél fogva a közösség kollektív identitásának építő jelleggel részévé válik, hasonlóan a székegy és a magyar himnusz elénekléséhez, a *Szózat* vagy a *Talpra magyar* elszavalásához.

A saját versét szaváló egyént nemcsak *szóhoz engedni*, hanem *szóra kéri fel* a közösség. A szerzőként számon tartott egyén a közösség rituális megnyilvánulásainak specialistájává válik. Maga az írás is rituális viselkedés, az önéletrajz megírása hasonlóképpen rituális, szertartás-jellegű. A vers által hordozott üzenet ilyenszerű ünnepi, rituális, identitásformáló funkciója az önéletrajzok szövegének alakulásában is megfigyelhető: Köllő Teréz verssel ünnepli meg egy-egy fejezetének befejezését. Antal János versei ünnepi hangnemben mondják el ugyanazokat a gondolatokat, eszméket, melyeket a prózai részekben események, történetek részleteznek. Huszár András sok

ünnepi alkalommal történt eseménynél leírja az ott tanult vagy ott szavalt verset, éneket.

A népi önéletrajz maga fizikai tárgyként, tárgyi jellegű tulajdonként is kontextualizálódik. Az egyedi, nem sokszorosított (nem publikált) kézirat tartózkodási helye rendkívül fontos. Köllő Teréz kézirata egy alkalommal több ideig az én íróasztalomon hevert – az idős asszony, aki képtelen volt elhagyni háza táját, azoktól a személyektől üzent utánam, akik meglátogatták, érdeklődve, hogy mi lesz a kézirat sorsa. Rövidesen vissza is kellett adnom a füzetet mint a család tulajdonát. Huszár András büszkén mondta egy alkalommal, hogy mindhárom füzete ott van a fiánál, Antal János kézirata pedig hol Budapesten, hol a gyergyószentmiklósi hetilap főszerkesztőjénél van. A publikáció hiányában tehát a kézirat olyan megbecsülendő érték, mely a szerzőség legfontosabb tárgyi bizonyítéka, arról nem is beszélve, hogy esetenként (Huszár András és Antal János esetében) számtalan személyes dokumentum (családi fotó, iskolai bizonyítvány, tulajdonjogi okirat, vitézi oklevél) eredetijét is tartalmazza. Az kéziratot *odaadni* ugyanakkor ünnepélyes, megtisztelő, egyszóval rituális gesztus, azt elolvasni nemkülönben. Czirják Gergely önéletrírásában jegyzi meg, hogy kéziratát elküldte az „okosokhoz”, vagyis a bukaresti szerkesztőségbe.

3.2. Kontextus

A szerzői státus ilyen és hasonló csatornákon azonban egyik szerző esetében sem jut el végérvényesen a lokális közösség minden tagjához. A szerzők maguk sem tudnak, vagy nem beszélnek magától értetődően egymásról mint szerzőről, egymással nem vállalnak közösséget. Huszár András például nem hallott Köllő Teréz kézirataról, de önéletrírásában megemlítette Czirják Gergelyt mint önéletrajzíró. Hogy hallott Köllő Terézről, az a rákérdezésnek köszönhető, ezáltal pedig a kutató is részesévé vált a folyamathoz, bármennyire is el szeretne volna kerülni ezt a szerepet. Úgy tűnik, a szövegek publikálása az egyetlen megnyugtató útja annak, hogy a népi önéletrajz írója végérvényesen szerzőként legitimálhassa önmagát. A publikálás igénye mindegyik szerző esetében többféleképpen is érezhető.

A szerzők azokhoz a személyekhez (a leghozzáférhetőbbeknek a tanügyi káderek bizonyultak), fórumokhoz (elsősorban a sajtóhoz), intézményekhez (Huszár András a múzeumhoz, Antal János a Hadtörténeti Levéltárhoz, Czirják Gergely a Kriterion Könyvkiadóhoz) igyekeznek közelíteni, melyek a publikálást garantálhatják, illetőleg a szerzőt hivatalosan is szerzővé avathatják. Huszár András elkérte a róla írt dolgozatomat (szóba sem jöhetett, hogy a kérést elutasítsam), és megmutatta egyik pap ismer-

rősének. Az egyes szerzőkkel való párbeszédem során tehát magam is azzal szembesültem, hogy olyan közeget képviselek, mely újabb utat nyithat a kézirat sorsa számára.

a) A *társadalom* az önéletírások heterogén kontextusát alkotja. Egyfelől ott vannak a szerzővel a lokális közösségben együtt élők. Ezek a személyek úgy válnak részévé egy, a szerzőével közös élettérnek, hogy nem feltétlenül (gyakran igen kis valószínűséggel) tartják számon szerzőként az egyént. Azok, akik beszélnek ezekről az egyénekről, saját biográfikus emlékezetük terében teszik ezt, a saját társadalmi helyzetüket képviselve szólalnak meg. Az egyének attitűdje emellett meglehetősen változó. Példának Köllő Teréz egyik „pártfogóját”, egy gyergyócsomafalvi asszonyt említem, aki velem szemben Köllő Teréz „követeként” viselkedett az asszony haláláig (sokszor állított meg például az úton, érdeklődve, hogy hol tartok a Köllő Teréz kéziratának feldolgozásában, azért, hogy a tölem hallottakat az idős, mozgásképtelen szerzőnek, akihez naponta ellátogatott, továbbíthassa), utána pedig a családban forgalmazott rendkívül negatív véleményt vette át, és a gonoszság történeteit kezdte mesélni.¹⁰ Egy idős magyar szakos tanárnőtől az önéletíró Czirják Gergelyre nézve elismerő szavakra számítottam (ki mástól várhattam volna ilyesmit, ha nem tőle), ehelyett inkább az elismert kovács képét láthattam viszont, az író kovács ellenében.¹¹

A lokális társadalmon túl, a társadalom azon globális rétege, mely tudomást szerezhet ezeknek az embereknek az önéletírásáról, egész más beszédmódokat forgalmaz, más értékrendszer szerint értékeseíti a szövegeket. Megméretteti az irodalom intertextuális tereiben, vagy tudományos jelentőségű adatokat kíván meríteni belőle, esetleg egyszerűen csak összeméri a polcon található, más jellegű olvasmányjaival. A kétféle információtípussal (szerző és nem-szerző) a két közeg (lokális és globális beszédközösség) éppen fordított sorrendben találkozik. A lokális közösség korábban már megfogalmazta az egyénnel kapcsolatos attitűdjét; amikor kiderül, hogy az egyén ír, ennek a korábban kialakított attitűdnek a kontextusában értelmezi az újabb tény. A globális olvasóközönség (a néprajzkutató, irodalmár, történész, szociológus ugyanúgy, mint a kolozsvári könyvesbolt vagy a budapesti antikvárium látogatója) általában előbb találkozik a szerzővel, s esetleg csak ezután lesz kíváncsi annak lokális életviszonyaira.

b) Ebből a szempontból az önéletírás *kognitív kontextusa* megoszlik: az önéletírás szerzője a globális olvasóközönség tudására apellál, olyan dolgokat

magyaráz meg esetenként, melyek megértése lokális közösségében nem okoz problémát. Emellett a kognitív kontextusok hatására alakulnak ki azok a főbb témák is, melyek egy-egy önéletrajz szövegét csoportosítják. Esetünkben a második világháború és a kommunizmus (főként a kollektivizálás) tömöríti maga köré ilyen módon a biográfikus emlékezés történeteit. A világháborús eseményekre egyrészt a személyes perspektíva folytán másként, és másmilyen mértékben emlékeznek. Köllő Teréz önéletírásának viszonylag kevés részét képezi a világháborús események leírása, ő maga nem vesz részt benne jelentős mértékben, a bombázások negatív élménye mellett a zárdától való szabadulás lehetőségét látja benne; Huszár András gyermekként a szülei viselkedésén keresztül érti meg az események jelentését; Czirják Gergely örök életére rokkant marad a háborús események következtében; Antal János a harcok és hadifogság alatt látottakat és tapasztaltakat veszi leltárba. A világháború és a kollektivizálás viszont, annak ellenére, hogy mindenki más és más történeteket tud mesélni róla, minden esetben ugyanazokat a jelentéseket hordozza, olyan csapások sorozatát jelenti, mely súlyos hatást gyakorol az egyén, a család és a közösség további sorsára. Amellett, hogy a lokális közösség többnyire osztja az önéletrajzírók véleményét, ami a világháború és a kommunizmus igazságtalanságait illeti, a globális szféra nem minden esetben igazol vissza pozitívan. Ezzel Czirják Gergely találta szemben magát lehangsúlyosabban, miután kéziratának második, nagyobb terjedelmű és súlyosabb mondanivalójú részét nem lehetett publikálni az 1970–80-as években. De érzi Huszár András is, aki az önéletrajzban súlyos idegrendszeri betegségét annak tulajdonítja, hogy a kommunizmus képviselői elleni felszólalása megghiúsult, érzi Köllő Teréz is, aki kurtán-furcsán dicsőítő megjegyzést tesz az önéletrajza végén a kommunista éráról, Antal János pedig valóságos üldöztetésről beszél, melyben azért volt része, mert az oroszok pártján álló hatóságoknak nem tetsző módon beszélt az orosz fogságról.

A kognitív kontextus tehát kétes kimenetelű helyzet elé állítja a népi önéletíró, akinek be kell látnia, hogy nem találhat a szó egyszerre két, egymásnak ellentmondó nézettel. Az önéletrajzot kellő óvatosság hiányában érheti annak vádjá, hogy a lokalitás attitűdjét képviseli szemben a globális, hivatalos nézőponttal, holott az önéletrajza által mindenik szerző a globalitás felé igyekszik közeledni. Ezt a problémát Biró A. Zoltán fogalmazta meg úgy, hogy a kommunizmus éveit a *beszéléstől való félelem* korszakának nevezte: „Olyan korszaknak, amelyben sok-sok közös és egyéni életesemény, életsors elmondatlan, feldol-

¹⁰ Vö. SZÖCS Levente 2010.

¹¹ Vö. SZÖCS Levente 2009.

gozatlan maradt.” A kényszerű hallgatás helyrehozhatatlan károkat okozott a társadalomban. A szerző ugyanakkor feladatként állítja a társadalomtudományok elé a szocializmus kori történelemről való beszédet, a félelemből való kilábalást, a Székelyföldön élők megszólaltatását.¹² Csak állítását tudom igazolni, látva, hogy az általam ismert önéletrajzírók is hasonló indíttatással (esetenként tudatos, máskor kevésbé tudatos módon) hozzá kívántak szólni ehhez a problematikához.

A történelem jelentős eseményei mellett a szerző saját autobiografikus emlékezete ütközik a lokális közösségben az egyénről, ennek családjáról forgalmazott képpel. A szerző idealizált képet igyekszik nyújtani személyes identitásáról, hiszen mondanivalója, melyet esetenként tanító szándékkal fogalmaz meg példaszerűnek ítélt életéről, viselkedési stratégiáiról, gondolkodásáról, ezt megköveteli. Ha túlságosan nagy hangsúlyt fektetne saját gyengéinek kommentálására, a mondanivalót ásná alá. Ez újabb ellentmondásos helyzeteket hoz létre. Az idealizált kép gyakran ütközik a lokális közösségben megfogalmazott, forgalmazott képpel. Másrészt, a lokális közösség tagjai úgy fogják fel az önéletírás tényét, mint magáról a lokális közösségről a kívülvilág felé közvetített leírást. Czirják Gergely önéletírásának kapcsán sokan azt mondják a közösségben, hogy a megjelenés tulajdonképpen Gyergyócsomafalva egyik első szerepeltetése a széles olvasóközönség előtt. Nyilvánvaló, hogy a közösség, miközben az egyének egymás között, egymásról a legkülönbözőbb kicsengésű történeteket forgalmazzák, ugyanolyan pozitív fényben kívánja önmagát vizionálni az intertextuális térben, mint maga az önéletíró, aki viszont gyakran sérti ezt a normát, a falu kommunistáiról, konfliktushelyzeteiről beszél. Az önéletírás ilyen téren egy nagyobb rendszerbe illeszkedik, tudniillik abba a szövegrepertoárba, mely a közösségről a nagyvilág felé közvetít információkat.

A lokális közösség, a régió, vagy éppenséggel a nemzeti öntudat nem feltétlen építőköve a népi önéletrajznak. Az önéletrajz írója nem feltétlenül alkalmazkodik az éppen aktuális ideológiákhoz, hanem inkább ezekről alkot ilyen vagy olyan, pozitív vagy negatív, a szerző saját biografikus emlékezetének nézőpontján, mentalitásának ernyőjén átszűrt véleményt. A regionális identitásnak mint a személyes identitás fontos részének a népi önéletrajzokban való reprezentációját egy korábbi tanulmányomban részletesen tárgyaltam.¹³

c) Miközben az irodalomtudomány az irodalmi szöveget leggyakrabban tárgyi valóságától függet-

len instanciaként kezeli, és közben egy-egy kézirat könyvtári/levéltári ereklyének minősül, a népi önéletrajz *tárgyi kontextusa* kiemelkedően fontossá válhat. A nem publikált kézirat mint egyedi példány, s mint ilyen, pótolhatatlan tárgyi valóság, bizonyíték, különösen nagy értékkel bír a szerző szemszögéből. A kéziratnak egyaránt van *tárgyi és szellemi környezete*.

A *tárgyi környezet* elsősorban a szerző életterében, lakóhelyén jön létre. Huszár András írószobájában külön asztalon foglal helyet az önéletírást tartalmazó néhány füzet a használt írószerekkel együtt, az asztal ugyanakkor nem csak az írásnak, hanem az olvasásnak, a kézirat visszalapozásának színhelye is. A kézirat innen utazik el az érdeklődőkhöz, és ide tér vissza, mint elsődleges otthonába. A füzetek élettere szakrális tér, melyben a szerző egyéb írásai, fontosabb könyvei, dokumentumai is meghatározott rendszerben helyezkednek el, ezek képezik a kézirat *intertextuális, szellemi környezetét*. E legerjedelmesebb, tárgyi és szellemi értelemben is legnagyobb írásos munka mellé társulnak az egyéb írások: a helyi anekdotákat összefoglaló füzet, közmondásos/szólások gyűjtemény, legújabbban a falu családjainak történetét összefoglaló munka, emellett a hivatalos eseményekről küldött meghívók, a levelezés, újságcikkgyűjtemény, valamint a fotóalbumok.

Czirják Gergely írógéperre is sokan emlékeznek, ahogyan arra is, hogy a szobába nem léphetett be akárki. Hagyatékát gondosan rendszerezve találtam, vaskos irattartókban különféle szempontok szerint osztályozva azokat. Kéziratainak egy része több példányban sokszorosítva maradt meg, ez arra enged következtetni, hogy a szerző számos helyre szándékozott elküldeni írásait. A hagyaték részeként fennmaradt, korábban ismertetett írásai mellett helyet kaptak különböző újságcikkek, fotók, valamint levelezése is.

Ezzel szemben Köllő Teréznek egyetlen olvasmányával sem találkoztam otthonában, az asszony valamilyen okból felszámolta a kézirat tárgyi környezetét, ha volt ilyen. Egyedül önéletrajzának kézírata maradt meg, azt is fiókjában rejtette, mint féltve őrzött kincset.

Antal János esetében különleges módon sokszorozódik az önéletrajz tárgyi kontextusa: a szerző megőrizte feljegyzéseit, mint olyan ereklyéket, melyekből öt különálló kéziratot készített, egy esetben kétszer is, hiszen egyik füzete időközben elkallódott. Az ő esetében kéziratok füzetei tehát csak másodlagos minőségek, bármikor megismételhetők, elsődleges forrásuk, a különálló feljegyzések gyűjteményével ellentétben.

¹² BIRÓ A. Zoltán 1998, 206.

¹³ SZŐCS Levente 2007.

3.3. Funkció

A funkció fogalmának jelentőségét az önéletrajzok *használatában* látom. A népi önéletrajz csak akkor tölthet be bármilyen funkciót, ha ez a funkció az adott kontextusok közepette valamilyen, addig nem magától értetődően létező szerepet tulajdonít a szövegnek, vagy a szöveg által magának a szerzőnek. Esetleg nem csak a szerző vagy a szöveg státusa mozdul el az adott kontextusban, hanem az illető kontextus maga is változik valamilyen megfigyelhető irányban. Egy fiókban őrzött kézirat csupán a szerzője életterében bírhat valamilyen, nehezen körülhatárolható jelentőséggel. Keszeg Vilmos a népi versek kontextusvizsgálata kapcsán¹⁴ mutat rá, hogy a közösség, a nyilvánosság számára készült versek közönsége nem a hivatásos irodalom olvasótársadalmához hasonlóan szerveződik, hanem olyan közösségi eseményekben, melyek egyszersmind „felélik” a szövegeket. Ezzel az elsődleges kontextussal szemben a szövegek másodlagos kontextusa elsősorban a szövegek megőrzésére irányul.¹⁵ Köllő Vilma esetével különösen igazolódni látszik, hogy az önéletrajzok funkcionalitásának elsődleges kontextusa látszólag ott kezdődik, ahol a versek (vagy éppenséggel a viccek, anekdoták, akár a népmese és más klasszikus népi műfajok) második élete: a megőrzés szándékával létrehozott kézíratos versgyűjteményhez hasonlóan, elkerülve a nyilvánosság elsődleges használati gyakorlatát, másodlagos, a szövegtől és szerzőjétől eltávolodó egyéni/közösségi használatot, speciális funkciókat feltételez.

a) *Poétika*. Mindenekelőtt tegyük fel a kérdést: van-e *művészi funkciója* a népi önéletrajznak, és ha van, hogyan érdemes arról beszélni? Jurij Lotman a *Kultúra és robbanás* című kötetében¹⁶ a művészet-ről mint a megismerés olyan eszközéről beszél, mely a mindennapi valósággal ellentétben képes az ember valódi lényegét feltárni. A művészet a szabadság világába viszi át az embert, ahol a cselekvés határai kitágulnak, és ahol az egyes művekre külön-külön normatív szabályok érvényesek. A kötet tágabb kontextusában olvasva ezeket a kijelentéseket, ugyanakkor elmondható, hogy a művészet eleve deviáns, heroikus vagy bűnöző, nem tipikus viselkedési mód a mindennapi kommunikációval szemben. Gérard Genette ezzel kapcsolatosan *A szövegtől a műig* című tanulmányában így fogalmaz: „Egy mű értelmét a – minden esztétikai érdektől szándékosan megfosztott – tárgyról áthelyezem egy *gesztusra*, amely abban áll

hogy műalkotásként mutatja be ezt a bizonyos tárgyat, tehát esztétikailag tudja értékesíteni provokatív vagy szándékosan határsértő jellegét”.¹⁷ A népi önéletrajz művészi jellegét, vagy mondjuk úgy, művészi funkcióját ennek megfelelően nem az esztétikumban, a mondatok megformáltságában, a mondanivaló minőségében, a szöveg szerkesztésében kell elsősorban keresnünk, hanem abban a tényben (gesztusban), hogy a hétköznapi kommunikáció helyett az írást mint kommunikációs eszközt választva, az egyéni életről alkotott attitűdjét művészi nyelvre fordítja le, tehát mondanivalóját *műként* ajánlja olvasásra, számolva azonban a művészet fiktív természetével. Az a tény, hogy a népi önéletrajz megfogalmazottan az igazság elmondására törekszik, voltaképp azt jelenti, hogy olyan igazságot mond el, mely a szerzői szándék szerint az események igazságát, az olvasás/megértés/befogadás szerint a szerzővel azonosított főszereplő (én) önmagáról kialakított imázsának igazságát reprezentálja.

b) *Narráció*. A népi önéletrajzi szöveg *műként* való értelmezése a *narratív funkció* feltárását teszi szükségessé. Ehhez a Gérard Genette által használt *metalepszis* fogalmát érdemes segítségül hívni.¹⁸ Genette olyan nyelvhasználati módszerként, kijelentésként (beszédaktusként) határozza meg a fogalmat, mely során egy közvetett kifejezést egy közvetlen kifejezés helyettesít. A metaleptikus viselkedés olyan illúzió, mely a fikciót valóságnak tünteti fel. Az önéletírás ugyanúgy, mint az egyes szám első személyben írott regény, ugyanazt a névmást használja az *elbeszélő* (narratív) *én* és a *szereplő én* instanciájának megjelenítésére. A két instancia azonossága *nominális*: „A többé-kevésbé fiatal hős és az autodiegetikus elbeszélések szükségképpen *kevésbé fiatal* megnyilatkozói között lévő időbeli távolság fokozatos csökkenése azonban egyáltalán nem csökkenti a két funkció közötti különbséget, amely az *élet megélése* és az *élet értelmezése* között van. Ezt különbséget minden naplóíró átérezheti, már ha tudja, hogy *tevékeny* élete félbemarad, amikor nekifog mindennapi beszámolójának és lelki vizsgálatának.”¹⁹ A narráció által felidézett autobiografikus világ fiktív vagy valós státusa Genette szerint még a hozzá térben és időben igen közeli hallgatóknak/olvasóknak is a narrátornak tulajdonított szavahihetőségétől függ. Az *én* kettősége mint metaleptikus forma minden autobiografikus narrációban ott lappang, vagyis „mindenben, amiről

¹⁴ KESZEG Vilmos 1999.

¹⁵ A jelenséget értelmezi és példázza: VAJDA András 2007.

¹⁶ LOTMAN, Jurij 2001.

¹⁷ GENETTE, Gerard 2006, 66.

¹⁸ A fogalommal, valamint további értelmezésével kapcsolatosan lásd a szerző magyarul megjelent kötetét: GENETTE, Gerard 2004.

¹⁹ GENETTE, Gerard 2004, 95. A kiemelések egy része tőlem származik.

úgy hisszük, hogy önmagunkról mondhatjuk vagy gondolhatjuk, ha igaz – márpedig az –, hogy az *én* mindig valaki más is.”²⁰

A népi önéletrajz narratív funkciója az elmondottak értelmében a szerzőnek a társadalmi kontextusban megfogalmazódó szavahihetősége által meghatározott. A szavahihetőként nyilvántartott egyén (Antal János) életét szívesebben olvassák, mint annak a személynek a kijelentéseit, akit a közösség amúgy bíráltni szokott (Czirják Gergely). A közegek természete ebben jelentős szerepet játszik: a városi milióban Antal János sikeresebben el tud rejtőzni valós személyként (a kézirat birtokosaként), miközben önéletírói, szerzői státuszát hirdető újságcikkei (és immár kötete is) szélesebb olvasóközönséghez jutnak el. Ha az *elbeszélőt* (*narrátort*) csupán narratív alakzatnak tekintjük, mondja Thomka Beáta, akkor ugyanannak a *virtuális közösségnek* válik tagjává, mely a *szereplőt* és a *olvasót* is magába foglalja.²¹ A népi önéletrajz következőképpen azért bír narratív funkcióval, mert képes létrehozni a maga virtuális közösségét, melyben, úgy tűnik, az *olvasás retorikájának* van szerepe. A fogalom kidolgozására napjainkban vállalkozók között Lucien Dällenbach a *mise en abyme* (a szerző definíciója szerint az olvashatóságot elősegítő erőteljes szövegen belüli jelzés) szerepét emeli ki, mint olyan nyelvi instanciát, mely minden mű esetében megakadályozza (óvja) az olvasót attól, hogy a maga módján (esetleg sehogyan) fogja fel az olvasottakat.²² A *mise en abyme* tölti ki a szöveg azon hézagait, melyek elbátortalanítják a megértő olvasatot. Dällenbach kockázatként veti fel a kérdést: az a szöveg, melynek szerzője maga kívánja pótolni ezeket a hézagokat, abba a hibába eshet, hogy a „költészet-túlادagolást” elkerülendő túl sok tanítást fogalmaz meg. Emlékezzünk, hogy önéletírónk nemhogy elkerülni akarják ezt a „túlادagolást”, hanem esetenként úgy fogalmazzák meg a saját szerzői státuszukat, mint olyan narrátorét, mely költészetet (képzettsége, tehetsége híján) nem tud, csupán tanulságokat tud megfogalmazni életével, sorsával kapcsolatosan.

c) *Tanítás.* Meglátásom szerint a népi önéletrajz sok helyen megfogalmazott *tanító szándékát* nem lehet összetéveszteni a *tanító funkcióval*. A tanító szándék megfogalmazása önmagában nem jelenti azt, hogy a népi önéletrajz bármire is tanítja az olvasót. Pontosabban, nem feltétlenül arra tanítja, amire a

tanítási szándék vonatkozott. A tanító funkció a társadalmi és kognitív kontextusok által erősen megkérdőjeleződik. Ha az egyén a lokális közösségben olyan negatív megítéléssel bír, mint Köllő Teréz, akkor aligha lehet elképzelni, hogy bárki is az illető közegekből hajlandó lenne készpénznek venni az asszony tanítását. Ha viszont Antal János esetét tekintjük, a tanító funkció valószínűleg létrejön, ebben a helyi média sokat segít: okulásként ajánlja a szerzőnek a helyi újságban megjelent önéletírás-sorozatát, a közösség emlékezői szokásainak szempontjából szentesítve a szövegekben megfogalmazott igazságokat. Olyan *lokális olvasat* alakul ki ezáltal, mely az Antal János által leírtak történelmi vonatkozásait előnyben részesíti a szerző személyiségének, jellemének vonatkozásaival szemben. A történelmi tények tanulásához inkább hozzászólt a társadalom, mint az egyén (saját maga által példaszerűnek beállított) személyes viselkedési stratégiáinak elsajátításához. Az önéletírás tanító funkciója tehát egyfajta narratív funkció, olyan *narratív beágyazódás*²³, mely a konkrét tanítás helyett a szerző identitását táplálja, úgy, hogy a szerző tanításra vonatkozó képességét domborítja ki. Mieke Bal terminusait használva²⁴, a népi önéletíró olyan *narratív szituációkat* hoz létre a szövegben, melyek az elmondott történeteket (mint az elbeszélés tárgyát képező egységeket) a tanításra mint az elbeszélés céljára fókuszálják. Z. Kovács Zoltán a *narratív etika* fogalma kapcsán jegyezte meg, hogy minden narratívum a jelentésre vonatkozó reflexiót teszi etikai szükségletté, a történet jelentésének mindig része a jelentés létrehozásának története is.²⁵ Füzi Izabella megállapítása nyomán a narratív megértésben a makroszerkezetnek döntő szerepe van, a narratív sémák olyan előzetesség-struktúrával rendelkeznek, melyek az újabb adatok fényében folyamatosan felülírhatók. A narrativitás „mindent átható jelenléte” az emberi megértés természetéből következik, a megismerés alapvető struktúráját tükrözi.²⁶

d) *Útjelleg és identitás.* A narratív funkciót számos magyar kutató összefüggésbe hozza az *út-jellegű értéformával*. Faragó Kornélia az utazás narratíváját (mint ösztönszerű elvágyódást, egzisztenciális kényszer vagy a látóhatárnélküliség melankóliáját) a másággal való találkozások kontextusában tárgyalja,²⁷ megállapításai a figyelmet az önéletírás *identitásformáló funkciójára* hívják fel. Séra Bálint foglalja össze

²⁰ Uo., 106.

²¹ THOMKA Beáta 2007, 103.

²² DÄLLENBACH, Lucien 2007, 46.

²³ Jablonczay Tímea jegyzi meg, hogy a narratív rétegződésre a narratív szintek elmélete a legnyilvánvalóbb példa, melyet a narratív beágyazódás fogalmának segítségével Genette dolgozott ki.

(JABLONCZAY Tímea 2007, 11.)

²⁴ Vö. BAL, Mieke 2007.

²⁵ Z. KOVÁCS Zoltán 2007, 191.

²⁶ Vö. FÜZI Izabella 2007, 77–79.

²⁷ Vö. FARAGÓ Kornélia 2005.

azt a főként filozófiai indíttatású nézetet, miszerint az ember térhez fűződő kapcsolata paradigmaticus, és ebből a szemszögből nézve az utazás olyan társadalmi gyakorlat, mely az identitás ürjeit tárggyá, térré vagy helyé alakítja.²⁸ Fehér M. István (Hegel és Gadamer nyomán) állapítja meg, hogy a másság tapasztalata nem csak tudásbázist hoz létre, hanem a „tapasztalt ember” másság iránti érzékenységét is növeli. A „tapasztalt ember” fogékonnyá válik az idegenséggel való találkozások váratlanul adódó helyzetei iránt is.²⁹ Az általam vizsgált önéletírók történeteiben az utazásnak jelentős szerep jut. Köllő Teréz a Séra Bálint által női önéletrajzok jellemzőjeként megfogalmazott körkörös utazás motívumát írta le, a gyermekkori történetek helyszínéről indult el, és életpályája végén oda tért vissza. Huszár András, Antal János, Czírják Gergely útjai a tapasztalatszerzés folyamatos identitásformáló mozzanatai, számukra az elsődleges élettér a szülőfalu, míg az abból való kimozdulás a mássággal való találkozásokra ad olyan alkalmat, mely a lokális közösségükben való szerepvállalást az élettapasztalatok birtoklása révén segíti elő.

e) *Kommunikáció.* A narratív szituáció kérdése továbbá a népi önéletírások *kommunikatív funkciójának* szerepére hívja fel a figyelmet. A népi önéletíró autobiografikus történetekben, ezek identitásformáló értelmezésében megnyilvánuló állásfoglalása kommunikációs szabályoknak való megfelelést feltételez. Tom Kindt a *kommunikációs együttműködés* mérhetőségének érdekében négy szempontot határoz meg. A társalgás együttműködési alapelve az, hogy a beszélő legyen adekvát a beszédhelyzethez, az időhöz és a hallgatósághoz, a következő kategóriák szerint: *mennyiség* (a közvetített információk megkövetelik-e az elbeszélői érdeklődést és a kommunikációs kontextust, lehetővé teszik-e a narratív szituációt), *minőség* (őszinték, megalapozottak és igazak-e a fikció világán belül), *relevancia* (illeszkednek-e az adott elbeszélői szándékba és a konkrét kommunikációs kontextusba) és *modor* (kerülik-e a homályosságot, a kuszaságot, a digressziót és a kétértelműséget).³⁰

3.4. Nyelvezet

A kommunikatív funkciót a szövegek nyelvezetére gyakorolt hatásában is érdemes megfigyelni.

²⁸ SÉRA Bálint 2007, 70.

²⁹ FEHÉR M. István 2003, 25. Kulcsár Szabó Ernő rámutat, hogy a kulturális idegenség tapasztalása nem csak az egyéni élet kontextusában, hanem az irodalom kulturális kódjaiban is releváns (vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő 2003).

³⁰ KINDT, Tom 2007, 131. A témával kapcsolatosan lásd még: GRICE, P. H. 1997.

³¹ HIRSCH, Eric Donald 1998. A hermeneutika (mint a beszédszerűség polilogikus-antropológiai) horizontja mellé rendeli

A szerző és szöveg fogalmi jelentéseinek összefüggéseit hermeneutikai szempontok szerint áttekintő Eric Donald Hirsch arra a következtetésre jut, hogy a jelentés tudati kérdés, mely kizár mindenféle fizikai jelet, dolgot. A nyelv (nyelvi jel) nem önmagában hordoz jelentést, az kizárólag személyekhez (a szerzőhöz és az olvasóhoz) kötődik. Az olvasó aktualizálja a szöveg jelentését, ám ez a jelentés csak feltételesen lehet azonos azzal, amit a szerző jelentésként kívánt megfogalmazni.³¹ Ebből a megállapításból kiindulva, nem a nyelvi jelek dologiságára szeretnék koncentrálni akkor, amikor a népi önéletrajzok nyelvezetére szándékszem kitérni. A jelentésalkotás (s mint ilyen, a korábban létrehozott olvasatok) szempontjából szinte semmit sem jelentenek a helyesírási hibák, vagy akár az íráskép olykor nehézkes kibetűzése. Másrészt, annak vizsgálatát sem tartom célszerűnek, hogy az egyes szerzők iskolai képzettség hiányában hogyan fejezik ki magukat, miben térnek el ilyen szempontok szerint ezek a szövegek mondjuk a szépirodalmi szövegektől. Ez a kérdéskör márcsak azért is elveszti relevanciáját, mert látható, hogy a szépirodalmi szövegek maguk is gyakran fordulnak a szándékosan „tökéletlenre” szerkesztett írásmóddhoz. Umberto Eco *Baudolino* című regénye különösen jó példája ennek, a regény Barna Imre általi magyar fordítása is nagyszerűen sikerült. A regény első fejezete ugyanis nemcsak a középkori magyar (eredetileg olasz) nyelvállapotot és írásmódot tükrözi hitelesen, hanem azt is, hogy a regény szerint a szöveg olyan kódexlapra íródott, melyről az előző textust az írnok lekaparta, és ennek érzékeltetésére gyakran latin nyelvű töredékek bukkannak elő. Más esetben is, mint Salinger *Zabhegyezőjében*, vagy Metta V. Victor *Egy komisz kölök naplójában* a nyelvi játék a stiliztika jegyekben rejlik, úgy, hogy a szöveg nem irodalmi nyelven, hanem valamely csoportkultúra nyelvén íródik. Az irodalmi sztenderdtől való eltérés, ha egyáltalán létezik irodalmi sztenderd (jóllehet ezen kérdéskörbe most nincs is miért belebonyolódni), azzal, hogy nem szándékos stiláris jellemvonása a népi önéletrajznak, meg is szünteti önmaga problematikusát, addig, amíg a szöveg esetleg publikálásra nem kerül, de ez már egészen más kérdés.

A népi önéletrajzok nyelvezetét éppen ezért inkább a fentebb megfogalmazott funkciók kontextusában

Kulcsár Szabó Ernő a dekonstrukciós törekvések (mint a szövegiség poligrafikus-strukturális) horizontját is, mint két olyan nézőpontot, mely azért nem zárja ki egymást, mert nem az „igaz vagy hamis” ellentétével eldönthető kérdéseket vetnek fel (KULCSÁR SZABÓ Ernő 2000, 74). Ezt véve alapul, a kérdésfelvetésben nem is ésszerű belebonyolódni Jauss, Foucault, Derrida, Ricoeur, Gadamer és számos más szerző megállapításának feloldozásába.

látom érdemesnek vizsgálni. Dell Hymes hívja fel arra a figyelmet, hogy minden közösség a sikeres kommunikáció érdekében kialakítja általánosan elfogadott elméletét, tudásanyagát a saját nyelvi repertoárja és beszédje terén. Természetessé válik, hogy az egyén, attól függően, hogy mit, hogyan és kinek akar elmondani, ebből a már adott repertoárból válogathat. Ugyanakkor ettől a repertoártól való eltérésnek, devianciának is néha megvan a maga szerepe egy adott közösségekben.³² Gagyí József ilyen viselkedési stratégiát írt le, amikor egy siklódi ember marginalizáltságát vizsgálta, abban az esetben az egyén történetét a közösség megtúrta, de az illető háta mögött teljesen más verziót forgalmazott.³³ Más esetben egy-egy nagyotmondó válik a közösség deviáns szereplőjévé.³⁴ Gyergyóalfalu közismert személyisége „Hazug” Pista, akinek a történeteit az egész Gyergyói-medencében viccek gyanánt mesélik.

A népi önéletrajzokat olvasva, a nyelvezet első szembeötlő vonása mindig a szerző deviancia ellen tett lépése. Csakhogy itt nem a lokális közösségekben való marginalizációtól, hanem az irodalmi devianciától való félelem nyilvánul meg. Mindegyik szerző szabadkozik:

[Köllő Teréz:] A kézirat során az olvasónak az empatikus, megértő társ szerepét szánja: *Mindezeket feltüntettem! - - Önöknek kedves Olvasóim - - Hogy irgalmas olvasása figyelmüket arra fogják irányítani; [az írásba csúszott esetleges hibákért] elnézésüket kérem minden kedves olvasóimnak!*

[Huszár András:] *Mellözöm a nagy szavakat, csak a mi egyszerű szó kiejtésünkel, és az egyszerű ember gondolkodásával írok.*

[Antal János:] *Mivelhogy nem vagyok tanult ember, még egy középiskolai érettségi fokozatig sem jutottam el és írói képességgel sem áldott meg a teremtő, ezért nem tudok mást írni, csakis azt amit hányatott életem során meg éltem, az én egyszerű szavaimmal és kifejező képességemmel, mert nincs írói képességem, fantáziám. Tehát az életemet fogom leírni, nem a nyilvánosságának, hanem csak magamnak és utódaimnak.*

[Czirják Gergely:] *Habár nem vagyok író ember, hanem egyszerű munkás-ember vagyok, de meg próbáltam le írni a /havasi gyopár/ göröngyös élet-utját, hátha valahol, valaki, merittene belőlle valamilyen tapasztalatot, Pld. egy mai ifju, akinek fogják mind a két kezét, hogy köbe ne üsse a lábát. (...) Kérem, hogy az írás-hibákat ne lássa meg senki, mert aki csa lélet-iskolát/ járt, az csa így tud írni.*

A szerzők ilyen jellegű kísérletei a Tom Kindt által meghatározott fogalmakkal (mennyeség, minőség, relevancia, modor) értelmezhetők.

a) *Mennyeség és minőség.* A népi önéletrajz a „teljes igazságot” ígéri, azonban az önéletrajz szerzőjének fenn kell tartania a narratív szituációt, mely az írás/olvasás kettősségében, folyamatként érzékelhető. A teljes igazság ugyanakkor nem az életpálya összes történetének elmondását, hanem inkább a teljességhez szükséges és elégséges mennyiséget jelenti. Minden újabb történet a szövegen belül ezt az igényt fejleszti, emellett minden kimaradt történet ferdíti azt. Az írás folyamatában, az önéletrajzokban a szerző állandóan az olvasó figyelmére apellál, gyakran kér elnézést az olvasótól az elkalandozásokért. A szövegek nyelvezete arról árulkodik, hogy az időbeli linearitás fenntartása gyakran problematikus, egy történet hozzá időben távoli eseményeket asszociál, s így a linearitás megszakad, visszatér egy korábbi helyszínre, vagy éppen nagyobbat ugrik előre az időben a kelletténél.

A szövegben olyan retorikai fogások figyelhetők meg, melyek az olvasónak szánt utasításokként értelmezhetők. Antal János a családfájának szentelt külön fejezeteket, az egyik fejezet alcíme alá utólag odaírta: *Ez egy igen érdekes, különleges családi nemzetség történet.* Köllő Teréz folyamatosan párbeszédet tart fenn a „kedves olvasóval”, önéletírását egy helyen így ajánlja: *Életrajzom-feletti kritikák eldöntése pedig nem engem illet. Bizom továbbá és reméllem, lesznek leírásomba olyan fejezetek is amelyek az Önök számára is hasznosnak fognak bizonyulni.* Az írás cselekvésjellegéről is gyakran árulkodnak mondatai: *Újabb fejezetet kezdek: Csomafalvi fenyveseket. A Csomafalvi fenyvesek; Folytatom fejezetem további részét; Szerény Életrajzomnak melyet kislányka életem – Kilenc éveiről írtam le Befejező szakaszához elérkeztem; Hogy az amely előttem oly ismeretlen, Harmadik megkezdésére lépjek fel!*

Antal János hasonlóképpen tesz eleget a metalepszis kényszerének: a sorseseemények, az írás és az olvasás a múlt–jelen–jövő hármasságában oszlik el: *Mielőtt sorstörténeti írásom második fejezetének legdrámaibb korszakának leírásához kezdenék, őszintén vallom hogy ezekről, a háboru, a harcterek, a lövészárkok borzalmairól, visszaemlékezéseimről nem szívesen írok, de mivelhogy hozzátartozik életsorsom alakulásához, történetéhez, a következő fejezetben le kell hogy írjam, hogy ti, akik ezen visszaemlékezéseimet olvasni fogjátok, akik számára a hat évig dult világháboru nem lesz más csak történelem, hogy érzékeltessem, hogy felfoghassátok, hogy milyen borzalmas lenne számotokra is, amitől az Isten őrizzen (...)*

A narratív szituáció fenntartására, a szerző megkettőzött énjére (az írásfolyamat jelenében és az elbeszélte történetek idejében megjelenő személyre) tett

³² Vö. DELL, Hymes 1997, 459–460.

³³ GAGYI József 1994.

³⁴ Vö. KESZEG Vilmos 2002.

folyamatos utalások egyik jellegzetes példája Huszár András önéletírásának második oldala, melyet üresen hagyott, amikor írni kezdett, és a füzet betelítéssel töltött ki. Így az olvasóval rögtön az önéletrajz olvasása elején tudatja, hogy az önéletírás mint ígéret már beteljesült, hogy a néhány sorral előbb ígértéknek a szerző eleget tett, az olvasás nem válik haszontalan-ná: *Máma 2004 év III hó 13án Vitéz Huszár András. Ezt az oldalt azért hagytam még hogy amikor ez az írka bételik, ha valami kiegészítést vagy módosítást kellene eszközöljek vagy javítsak rajta maradjon hely, Máma amikor beírtam s végeztem a 153ik oldallal elhatároztam hogy semi javítást nem eszközölök, maradjon minden úgy ahogy leírtam, amint az első oldalakon a bekezdésbe is leírtam de folyó számot nem írtam rája. Az első oldal a gyermekkorral kezdődik Nem csináltam előre semmi jegyzetet csak ami az eszembe jutott azért is van az hogy néhol kiegészítőket kellett eszközöljek és közbe iktassam mert a megtörtént jelenet később jutott eszembe Most amikor előre haladtam az írással, és a korról is meg szeretném köszönni a Mindenható Istennek a gondolatot hogy belemertem fogni az írásba, ami életembe soha eszembe se jutott volna, mert ha igen akkor jegyzeteket csináltam volna előre.*

b) *Relevancia és modor.* A konkrét kommunikációs kontextusba való tudatos illeszkedésre tesz kísérleteket Köllő Teréz, amikor a folyamatos önjellemzés során meg-megszakítja a szöveget, nehogy a túl sok pozitívum fikcióba torkolljon. A saját magáról tett megjegyzései egyaránt vonatkoznak az íróra és a főszereplőre: *Amint jegyzetem elején már említést tettem! Olyképpen, hogy önmagamát Kis Királynéként tüntetem föl Önöknek kedves olvasóim; Gyakran a vallásosság, a buzgó hit válik összekötő kapocssá a múltbeli jellem és a jelen között: De hitem rendíthetetlen szikla szilárdként állott, – Még akkor is, ha minden tönkremenőbe lett volna?!; Én inkább Isten rabjainak egyike (vagyok) illetve voltam; De ez a szó Isten rabja; – – Ez annyit jelent az én kis lajikus világomra, – – Hogy aki életét az Ő Úr szolgálatára adta – ! S szíve tiszta, annak lelke Isten kincses raktárának kell átalakulnia; Elismerem – Belenyugszom De elis könyvelem! - - - Isten rabja lettem az Ő műve ez!*

Czirják Gergely gyakran a humorhoz mint eszközhez folyamodik, esetenként az olvasóval való párbeszéd fenntartására, melynek explicitté válása azonban nem kimondottan jellemző írásmódorára. Önéletírásának első részét fejezi be így: *És ezenn okból kifolyólag a gazdaságunk meg vonta tőlem a személyi parcellát, sehogysem akarják meg érteni, hogy kolektív gazdaságba folyt ki a bal szemem, és ott válltam tehes munkaképtelenné. Nem lehet, mert nem jár... De, nete-ne. Ehejt ugy belé merültem a panaszkodásba,*

mintha hálnék meg éhenn. A régiek mondása az, hogy aki panaszskodik, attól el kell venni, és aki dicsekedik, annak adni kell. A régi jó közmondások pedig mindig be szoktak válni.

A szövegek nyelvezetének közös vonása, hogy szerzőjük végleges formaként kezeli azokat, nem számol semmilyen idegen szerkesztői kéz beavatkozásával. A helyesírási hibákért, a fogalmazás során esett csorbákért elnézést kér, az általa logikailag felépített cél követésének sikerességéről/sikertelenségéről folyton beszámol (jóllehet szerzőnként eltérő mértékben, mennyiségben). A szöveg e felfogás szerint nem másolatokban, hanem a maga dologi valóságában jut el az olvasókhhoz, maga a gyakorlat, a kézirat kölcsönadásának gyakorisága is csak megerősíti ezt. A publikálás folyamata már túlságosan távol esik a szerző azon elképzeléseitől, melyek az írás pillanatban motiválják.

4. Összefoglalás

A szerzőség státusként működik egy adott lokális közösségben, olykor rituális funkcióval bír, néha szentesíti egy-egy esemény ünnepi rangját. A népi önéletrajz megírása azonban nem elsődleges garancia arra, hogy az író személy a lokális közösségben szerzővé váljék, továbbá a szerzői státus elnyerése nem jelent végleges állapotot. A népi önéletrajz a szerző életpályája során szerzett tapasztalatait mondja el, megalkotva a szerző személyes identitását, mely a lokális közösség kontextusában felülírható, megkérdőjelezhető. Másrészt, miért ne lehetne megkérdőjelezhető a lokalitás véleménye a népi önéletrajz kontextusában? A kérdés abból kifolyólag adott, hogy a népi önéletrajz valamely kontextusban betöltött funkcióját úgy érdemes megvilágítani, hogy belátjuk, a népi önéletrajz maga is képes az adott kontextuson változtatni. Az önéletrajzíróink nem elégedtek meg azzal, hogy életüket papírra vetették, hanem megpróbálták, különböző mértékű sikerrel, megismertetni azt környezetükkel is.

Az értelmezés során leginkább az vált nyilvánvalóvá, hogy az önéletrajzok olykor közvetlen, máskor közvetett hatást gyakorolnak az egyéni és közösségi életre egyaránt. E hatás nem mindig mérhető egyértelműen, miután annak függvénye, hogy egy közösség tagjai milyen mértékben hajlandók, vagy miért nem hajlandók az önéletrajzok használatára. E tekintetben Keszeg Vilmos tipológiáját tartom érdemesnek segítségül hívni: *reprezentatív biográfiák, státustörténetek, presztízstörténetek, pseudo-biográfiák, elhallgatott és kikényszerített történetek, biografikus stratégiák.*

Az önéletrajzok egy része *reprezentatív biográfia* válik, másik része azonban nem tölt be ilyen

funkciót. Míg Antal János önéletírását közlik, mert a hadifogságról alkotott hiteles történelmi képnek tartják a városi környezetben, Czirják Gergely falujában nem válik reprezentatív személyiséggé, a magáról alkotott biografikus identitás helyett a közösség másként akar róla beszélni. Ha valamiért reprezentatív, vagy reprezentatív volt Czirják Gergely biográfiája a közösség számára, az a kovácsmesterségből kifolyólag adódott.

A közösség véleményétől eltekintve, esetenként a szerző maga ajánlja önéletrajzát reprezentatív biográfiaként, ezt láthatjuk Huszár András esetében is, aki megfogalmazott szándéka szerint fiai, unokái példaként állítja saját élettörténetét.

Köllő Teréz kézírata úgy válik *státustörténetté*, hogy közben nem árul el semmit arról, hogy az írás jelen idejében az asszonynak milyen státus jut a faluban. A kézirattal Köllő Teréz azt a viselkedési stratégiát választja, amely kiemelheti őt a lokális közösségből, hogy kívülről ismét visszahelyezze oda, remélhetőleg egy másik státusban. Huszár András önéletrajza ezzel szemben nemcsak *státustörténet*, hanem *egy státus története*, amennyiben azt meséli el, hogy milyen értékek vezérelték a szerzőt életútja során odáig, hogy a közösség megbecsült tagja legyen.

Az önéletrajzok egy része *elhallgatott történet*. Czirják Gergely igen keveset beszél családjáról, Köllő Teréz egyszer sem említi azokat a vádakat, melyekről esetleg tudomása lehetett, Köllő Vilma egyáltalán nem beszél a faluban róla kialakított képről. Amennyiben a szövegek nem hallgatnák el ezeket az információkat, a szerzők nem azt az identitást alkotnák meg saját magukról, amelyet végül megalkottak.

Kik és miért írnak önéletrajzot? Az itt szóba került gyergyói önéletrajzok írói minden esetben korban előrehaladott, idős emberek. Életpályájukat a *gyermekkor – ifjúkor – családalapítás és családgyarapítás – idős kor* négyes struktúrájában tüntetik fel. Az élettörténet leírásának az élet beteljesedése, az élet beteljesedésének az idős kor megélése a záloga, ugyanakkor az idős korral járó némi elidegenedés, elmagányosodás is: a gyergyói lokális társadalom az idős ember véleményét másképpen értékeli, akár negatív, akár pozitív legyen ezen értékelés kicsengése. Idős korára az egyénnek megváltozik a lokális társadalomban betöltött szerepe: bár mondanivalója a hagyományos értékrend szerint a megszerzett életbölcsestésen alapszik és eszerint válik hitelessé, hallgatósága nem a középkorúság dinamikus életvitelével, mobilitásával járó személyes találkozások alkalmában szerveződik, az egyén hallgatósága megcsappan. Az önéletrajz írásával az egyén új hallgatóságot (olvasótábor) keres, túllép a lokális közösség határain, s ezt leginkább a publikálással mint a hallgatóság garantálásával

érheti el, következképp a publikálásra megfelelő alkalmat igyekszik keresni. Az egyes néprajzkutatóknak, irodalmároknak a könyvkiadásban játszott szerepe ugyanakkor e folyamat részévé avatja magát a tudományt is.

Az önéletrajzok születésének korszaka az 1989-es forradalom előtti és azt követő évtizedek korszakadata által meghatározott. Az egyes személyek életében a kommunizmusnak, a diktatúrának, mint a 20. század közepét meghatározó alapvető történelmi jelenségnek átmeneti, de a családalapítást, vagyongyarapítást nehezítő vagy hátráltató, meghatározó szerepe van. Az önéletrajzírók értékrendjüket, világlátásukat az ezt megelőző, lassú lépésekben polgárosodó, de még a hagyományos életmódot követő korszakban kezdik elsajátítani, kialakítani. A kommunizmussal szemben megfogalmazott véleményeik nem csak attól függően alakulnak, hogy 1989 előtt vagy után írják meg önéletrajzukat, bár ennek meghatározó szerepe van: míg Köllő Teréz 1980-ban kényszeredetten, némileg ironikusan élte a korszakot, Huszár András a lehető leghatározottabban marasztalja el azt, Antal János pedig üldöztetésére hivatkozva indokolja azt, hogy kéziratának végleges változata csak a forradalom utáni években készülhet el. Ezzel szemben Czirják Gergely nyíltan száll szembe a kommunizmussal már a forradalom előtti évtizedekben. A kommunizmus idején az autobiográfia azonban mégsem a lázadás gesztusa, inkább reprezentatív történet.

A történelmi eseményeknek az egyének leteplájára gyakorolt hatása érezhető mind a nők, mind a férfiak által írt önéletrajzokban. Ugyanakkor némi különbség is megfigyelhető e tekintetben: mivel a kommunizmus évtizedei képezik a családalapítás, a család fejlődésének meghatározó korszakát, a három férfi önéletíró jóval többet beszél ezekről a körülményekről. A két női önéletrajzíró az események főszereplőjeként férjét látta elsősorban, s így ezekről kevesebbet beszél.

A közösség tagjaival kialakított kapcsolatok is különböznek a nemi hovatartozás szempontjából. Mivel a közösség vezetői szinte teljes mértékben a férfiak közül kerülnek ki mindenkor, a férfinak több alkalmat nyílik vezető szerep vállalására, nyilvános szférában való szereplésre. Czirják Gergelyből adószedő lesz, a község papjával baráti viszonyban van, az értelmiségi körök tagjaihoz bejárása van; Huszár András a közösség nyilvános eseményeinek állandó szereplője; Antal János mediáizált szereplő a régióban. Ezzel szemben a nők kapcsolatrendszerét szűkebb közösségekben, elsősorban a rokonság, szomszédság körében látjuk alakulni, illetőleg Köllő Vilma esetében alternatív közösségekben (nyugdíjasok klubja). Nincs egyértelmű válasz arra, hogy ki

az, aki önéletrajzot írhat, egyik önéletrajzíró sem felkérésre készítette el kéziratát. A lokális közösségnek nincs közvetlen beleszólása, nincs kialakult hagyománya abban a tekintetben, hogy egyeseket íráshoz engedne, másoktól eltiltaná azt. Az önéletrajzok írása személyes döntés alapján kezdődik el, történik meg, abban az esetben is, amikor a lokális közösség tagjai kíváncsiak a szerző mondandójára, és abban az esetben is, amikor nem kimondottan kíváncsiak, vagy éppen pillanatnyilag közömbösek. Hiszen a szerző nem egyértelműen a lokális közösségéhez szól, holott esetenként feltételezhető, hogy ahhoz beszél elsősorban, ám önmagát a publikálás szentesítő magasságába helyező szándékkal, magatartással, stratégiával.

A közösségnek a szerzőhöz, ennek önéletrajzához való viszonyulása is a fentieknek megfelelően dokumentálható. Sikeres önéletrajznak mondhatók azok a szövegek, vagy a szövegnek azon részletei, amelyekkel a lokális közösség egyetért, s ezek főként a történelmi események leírásával hozhatók összefüggésbe. Amint a lokális közösség valamely vetületét bírálja, a népi önéletrajz megoszthatja a vélekedők táborát, elsősorban akkor, ha ezek személyesen vagy mások által forgalmazott történetekből ismerik a szerzőt. Az önéletrajz megítélése nagymértékben függ attól, hogy magát a szerzőt a közösség miképpen ítéli meg. A közösség megítélése azonban nem homogén. A család egyféleképpen viszonyul a kéziratokhoz, a különböző egyéb csoportok, mint a szomszédság vagy az értelmiség esetenként másképpen, annak függvényében, hogy a szerzőről kialakított kép és a szövegben leírtak (esetenként a szöveg ismerete hiányában a szerzőségi státus mint olyan) hogyan képeznek a különböző sajátosságú szempontok szerint összhangot vagy disszonanciát. Gyergyócsomafalván azonban az önéletrajz megírása, megléte nem elsődleges szempontja az egyén megítélésének, erre még a publikáció sem garancia, habár a sokak által olvasott helyi, regionális sajtónak ebben némi szerepe mégiscsak van. Az egyén szempontjából mindez másképpen alakul: a szerző önmagáról kialakított képe, önidentitása természetszerűen pozitív irányba alakul önéletrajzána elkészítését követően, vagy annak folyamata közepette.

Az önéletírás finalitása, motívumai, stratégiái: az önéletírás egyik esetben sem befejezett, finalizált folyamat, bár az önéletrajz a maga tárgyi valóságában is kész alkotásként továbbadható, publikálható, olvasható. Az önéletíró a kéziratok folytatását, esetenként újabb szövegek írását kezdi el, tehetségének, a rendelkezésére álló időnek, mondanivalónak a függvényében. Mindig marad olyan történet, mondandó, mely leírásra érdemes, a szerzővé vált egyén önmagát kötelezi további alkotásra, miközben írói

tevékenységének legjelentősebb alkotása továbbra is az önéletrajz.

A népi önéletrajz az írás kezdetétől számított nézőpont szerint szerveződik. Az írást elhatározás, az elhatározást tervezés előzi meg. Az önéletíró azonban nem tudatosan vagy ösztönösen kialakított nézőpontját ajánlja olvasásra, helyett a szövegben is, a rákérdezés esetén is sztereotip megjegyzésekkel (az utókornak, családnak, gyermekeknek szánt tanulságként) indokolja munkáját. Az emlékezés elsősorban olyan történeteket domborít ki, melyek egyrészt a személyiség fejlődésének, másrészt az életpálya tudatosított, pillanatnyi végkifejleteinek szemszögéből relevánsak: egyik önéletrajz sem jellemezhető csupán a történetek céltalan összeláncolásával, kronológiai sorrendbe való helyezésével. A szerzőnek láthatóan a szövegen kívüli mondanivalója van, szövegének sikeressége attól függ, hogy sikerült-e kellőképpen kifejeznie ezt a mondanivalót. Huszár Andrással való beszélgetéseim során a szerző részletesen olvasta és magyarázta kéziratának minden egyes lapját.

A népi önéletrajz írója nincs közvetlen kapcsolatban a hivatásos írói társadalommal, nem követ irodalmi hagyományokat. Az írás nyelvezete ugyan stiláris szempontok szerint értelmezhető, ez azonban a néprajzi értelmezés szempontjából nem vált relevánssá: a népi önéletrajz nem esztétikai, hanem inkább logikai minőséget feltételez. Az önéletrajz írója nem azért igyekszik „szépen” írni, hogy ezzel írásának értékét növelje, hanem azért, hogy írása jól érthető, mondanivalója a lehető legpontosabban értelmezhető, valósághű legyen. Az igazsághűség a népi önéletrajz legfontosabb ismérve, a szerzők a fikciót határozottan elutasítják, még Czirják Gergely is, aki önéletrajza végén, s később is fiktív történeteket alkot. Ez a stratégia azonban egyúttal sebezhetővé is teszi az önéletrajzot: a lokális közösség, az értelmiség vagy bármely más csoport tagja rákérdezhet a szövegben megfogalmazott igazságokra a saját nézőpontjának megfelelően.

Írás és oralitás viszonya a népi önéletrajzban. Miközben a szerző az írás által szélesebb körű hallgatósághoz igyekszik szólni, éppen az írás által szűkíti le hallgatóságát. A mindennapi beszédhelyzetek során nyilvánvalóan nem adódik alkalom ilyen méretű szöveg elmondásához, helyett lényegesen több alkalom adódik (vagy adódna) a saját történetekre való válaszok meghallgatására. Az élettörténet leírása mintegy kizárja a mondanivaló megvívótásának lehetőségét, valamint folyékonyra teszi a történetek elmondását, hiszen senki sem szólhat bele, szakíthatja meg, terelheti el a mondanivalót, csupán a szerző maga. A leírt történetek, melyekről feltételezhetjük, hogy szerzőjük szóban is elmesélte, vagy bármikor elmesélhetné,

elmesélhette azokat, letisztulnak, kimerevítődnek, és emellett alapjául szolgálhatnak az oralitásba való visszatérésnek is. Ezt Antal János esetében figyelhettem meg, aki saját történeteit az írást követően szinte betanulva, szinte szó szerinti pontossággal mondta el újra.

Írásban sokkal többet, és egészen más céllal tudott elmondani mindegyik önéletíró, mint amit és amennyit esetleg élete során elmesélt másoknak, voltaképp íráshoz ezért is folyamodott. Az írás láthatóan

serkentő hatással van az emlékezetre, ez főként ott figyelhető meg, ahol a szerző belejavít saját szövegébe, kiegészíti azt. Az elmondott történetet sokkal nehezebb korrigálni, mint az írást, mely ott van a füzetben, a maga jelenvalóságával bármikor elérhető, javítható. Talán ez az egyik lehetséges magyarázata annak, hogy a szerzők igen bennsőséges viszonyt alakítanak ki magával az önéletrajzzal mint szellemi és tárgyi jegyeket egyaránt hordozó alkotással.

Szőcs Levente – Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós, Rákóczi Ferenc u. 1., RO-535500; szocslevente@tmmuzeum.ro

Irodalom

ANTAL JÁNOS

2008 *Fogságom naplója*, Janus 62 Kiadó, Budapest.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BAL, Mieke

2007 Megjegyzések a narratív beágyazásról, in: Bene Adrián – Jablonczay Tímea (szerk.): *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, Kijárat Kiadó, Budapest, 55–78.

BARTHES, Roland

1996 A szerző halála, in: Uő: *A szöveg öröme*, Osiris Kiadó, Budapest, 50–55.

BIRÓ A. Zoltán

1998 Elfeledett életutak, el nem mondott élettörténetek, in: Uő: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*, Pro-Print, Csíkszereda, 203–206.

CHARTIER, Roger

2001 Culture écrite et littérature a l'age moderne, *Annales*, HSS, Juillet-octobre, 4–5, 783–802.

DÄLLENBACH, Lucien

2007 Reflexivitás és olvasás, in: Bene Adrián – Jablonczay Tímea (szerk.): *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, Kijárat Kiadó, Budapest, 39–54.

FARAGÓ Kornélia

2005 *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai*, Fórum Könyvkiadó, Újvidék.

FEHÉR M, István

2003 „A tiszta önmegismerés az abszolút más létben, ez az éter mint olyan...” Idegenségtapasztalat mint az önmegismerés útja és közössége, in: Bedanics Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): *Identitás és kulturális idegenség*, Osiris Kiadó, Budapest, 11–30.

FÜZI Izabella

2007 Narratív kódoltság és a film mediális sajátosságai, in: Hajdu Péter – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Retorika és narráció*, Gondolat Kiadó – Pompeji, Budapest–Szeged, 76–86.

GAGYI József

1994 Marginalizált személy egy székely faluban, *Antropológiai Műhely*, IV, Csíkszereda, 87–106.

GENETTE, Gérard

2004 *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*, Kalligram, Pozsony.

2006 A szövegtől a műig, *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*, LII, 1–2, 40–72.

GRICE, P. H.

1997 A társalgás logikája, in: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*, Osiris Kiadó, Budapest, 213–227.

HIRSCH, Eric Donald

1998 A szerző védelmében, in: Fabinyi Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete*, JATEPress, Szeged, 67–85.

HYMES, Dell

1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata, in: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*, Osiris Kiadó, Budapest, 458–495.

JABLONCZAY Tímea

2007 Önreflexív alakzatok a narratív diskurzusban, in: Bene Adrián – Jablonczay Tímea (szerk.): *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, Kijárat Kiadó, Budapest, 7–36.

KESZEG Vilmos (szerk.)

1999 *Kicsiny dalaím. Népi költők antológiája*, Székelyudvarhely.

2002 K. konfliktusehárító stratégiája: a félvezető narratívum, in: Uő: *Homo narrans. Emberek, szövegek, hiedelmek*. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 105–123.

- 2007 Élettörténetek populáris regiszterekben, in: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 151–198.
- KINDT, Tom
2007 A szerződésszegés művészete. A metalepszis és az elbeszélői megbízhatatlanság összehasonlítása, in: Bene Adrián – Jablonczay Tímea (szerk.): *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, Kijárat Kiadó, Budapest, 125–137.
- LEJEUNE, Philippe
2002 Az önéletírás meghatározása, *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*, XLVIII, 3, 272–285.
- LOTMAN, Jurij
2001 *Kultúra és robbanás*, Pannonica Kiadó, Pécs.
- SALAMON Anikó
1979 *Így teltek hónapok, évek. Öt életrajz*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SÉRA Bálint
2007 Útleírás és inskripció, in: Hajdu Péter – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Retorika és narráció*, Gondolat Kiadó – Pompeji, Budapest–Szeged, 61–75.
- SZŐCS Levente
2007 A gyergyósisák (mint regionális identitás) reprezentációja a népi önéletrajzokban, in: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Lenyomatok 6. Fiatal kutatók a népi kultúráról*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 33–52.
2009 Czirják Gergely: népi önéletírás és lokális emlékezet, in: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Árpád Tőhötöm (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 17. Nemzedékek, kutatások, lenyomatok*, Kolozsvár, 101–122.
2010 „Életrajzom a Szinpádon”. A gyergyócsomafalvi Köllő Teréz népi önéletrajzának értelmezése, *Acta Siculica 2010*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 669–679.
- THOMKA Beáta
2007 Narrator versus auctor, in: Bene Adrián – Jablonczay Tímea (szerk.): *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, Kijárat Kiadó, Budapest, 102–112.
- VAJDA András
2007 Irodalom és tudomány között: egy verses helytörténeti kismonográfia, in: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.) *Lenyomatok 6. Fiatal kutatók a népi kultúráról*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 9–32.
- VOISINE, Jacques
1963 Az „Authobiographie” irodalmi terminusának kialakulása, *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*, IX, 2, 131–138.
- Z. KOVÁCS Zoltán
2007 Narráció, etika, etikai kritika, in: Hajdu Péter – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Retorika és narráció*, Gondolat Kiadó – Pompeji, Budapest–Szeged, 178–192.

Funcțiile autobiografiei populare

(Rezumat)

Autorul lucrării analizează corelarea contextelor, a funcțiilor *autobiografiei populare* pe baza autobiografiilor populare a cinci autori din Gheorgheni. Aspectul comun al textelor aparținând celor cinci autori este faptul că nu au fost scrise la cererea unor cercetători, ci s-au născut sub impactul mecanismelor locale, regionale sau a unor comunități mai largi. Acest lucru este important, pentru că putem adresa direct autorului întrebarea: de ce au pus mâna pe stilou și hârtie, de ce s-au apucat de scris? De ce se ocupă de scris dacă acesta nu este meseria lor?

Functions of folk autobiographies

(Abstract)

The author of this paper analyzes the correlation of the contexts and functions of *folk autobiographies* based on the folk autobiographies of five authors from Gheorgheni. The common aspect of these writings is that they weren't written on the request of some researchers but they were born due to the impact of local, regional or even larger mechanisms. This is important because it allows us to ask them directly: why did they take pen and paper in their hand, why did they start to write? Why are they writing if they are not writers?

Kinda István

EGY SZÁZTÍZ ESZTENDŐS VŐFÉLYKÖNYV ERDŐVIDÉKRŐL

1. Bevezető

Múzeumi szakmai körökben számos *igaztörténet* ismert azzal kapcsolatban, hogy egy-egy véletlenszerűen megtekintett régi családi hagyaték olyan kulturális értéket villantott fel a kutató számára, amely ha nem a kellő szakértő kezébe kerül, elsikkad vagy tönkremegy, a megfelelő ember kezébe kerülve azonban a tágabb (szakmai) közösség előnyére válhat közgyűjteménybe kerülés vagy publikálás során. 2009-ben a sepsiszentgyörgyi Bernád Ella az írásos családi hagyaték közül egy érdekesnek/értékesnek vélt régi vőfélykönyvvel keresett meg a Székely Nemzeti Múzeumban, azzal a kéréssel, hogy mondjunk véleményt a kéziratról. A régi és valóban különlegesnek tűnő könyvecske kapcsán aztán kisebb családtörténeti és folklorisztikai kutatást végeztem, majd Keszeg Vilmos szakmai javaslatai alapján a kéziratot sajtó alá rendeztem.¹ Ebben a cikkben a középjait Gyenge András által nyitott vőfélykönyvet elsősorban a szakmai közönség számára szeretném ismertetni.

2. A kézirat

A cikk alapjául szolgáló kéziratot könyvecske első verseit napra pontosan 110 évvel ezelőtt, 1901. november 21-én, utolsó darabjait 1939. május 1-jén vetették papírra az erdővidéki Középjaitán.

A kézirat a kor ponyvakiadványaiból, illetve a szakirodalomból is megismerhető lakodalmi költészet vőfélyrigmusainak variánsait tartalmazza, azokat a leggyakoribb verseket, amelyek szükségesek és elegendőek voltak egy hagyományos falusi lakodalom levezetéséhez. A fiatal pár, a menyasszony és vőlegény búcsúzkodásának versei mellett megtaláljuk a lakodalmi étek beajánlásának tréfás szövegeit (*Asztaltrítéskor*, *Levesről*, *Húsról*), illetve a lakodalom egyes

eseményeinek kommentárjait (*Kárlátni² való meghívás*, *Főkötőről*, *Borbevételkor*).

A füzet *historiaként* a lakodalom mint esemény verses leírásának indult, kronologikus sorrendben prezentálva a verseket. Gyenge András középjaitai első gazda két hónap alatt a lánykéréstől a menyasszonytánc és kásapénzszedés eseményéig, nagyobb léptékben bemutat egy lehetséges lakodalmi forgatókönyvet. A kézirat azonban itt nem zárul le, további bejegyzések kerültek bele, összességében a füzet megszületése hosszú, közel négy évtizedet ölel át. A Gyenge András által elkezdett, majd fiai és távolabbi rokona által bővített gyűjtemény kronológiája végül felbomlott, a későbbi bejegyzők által rögzített rigmusok már eléggé esetleges sorrendben kerültek a gyűjteménybe, így annak nem sikerült a családi ünnepet kezdettől a végéig teljes, kerek egész vőfélykönyvként bemutatni. Hogy a gazdálkodással foglalkozó szerző végigvitte-e vállalását; 46 oldalnyi saját kézírata tartalmazza-e mindazt, amit le szeretett volna írni; vagy elfoglaltságai miatt, esetleg mintapéldányok hiányában nem bővíthette tovább a könyvét; vagy elégségesnek találta a rögzített verseket egy szokványos középjaitai lakodalom levezetéséhez – a válaszokat lehet találgatni, de talán nem is érdemes. Úgy vélem, hogy a kézirat önmagában, vélt vagy valós hiányosságai ellenére is korai és fontos forrást képvisel a székelyföldi, ezen belül az erdővidéki és háromszéki lakodalmi költészet és kéziratot könyvek/füzetek néprajzi dokumentálása és kutatása terén. Mielőtt részletesebben bemutatom a vőfélyhistoriát, röviden felvázolom a kézirat főbb illeszkedési pontjait a műfaji és regionális hagyományokhoz.

3. A műfaj: vőfélyversek, vőfélykönyvek

A több évszázad verselői hagyományát, életszemléletét, erkölcsi tanítását tükröző vőfélyversek a népi

¹ Köszönöm Keszeg Vilmos és Tánczos Vilmos lektori észrevételeit, javaslatait. A teljes átírt anyagot közreadó, fényképekkel is gazdagon illusztrált kiadvány megjelenése 2012 tavaszára várható, az erdővidéki Tortoma Könyvkiadó (Barót) gondozásában. A feldolgozásra az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíjas periódusom alatt került sor.

² A század elején a lakodalom harmadnapján a résztvevők „kárlátóba” mentek az új párhoz, megnézni, hogyan rendezkedtek be

és elfogyasztani a megmaradt ételt. Vö. HARKÓ József 1976–1977, 384. A kárlátás során azonban a házasság szexuális vonatkozásait is ellenőrizték: a menyasszony szüzességét és az elhálás tényét kellett bizonyítani, nyilvánosan deklarálni. Moldvában megszegyenítő rítusok is szokásban voltak (pl. hazamenet megverték a szülők kerítését, fazekakkal csaptak zajt, ha leányuk nem volt szűz). Tánczos Vilmos megjegyzése.

írásbeliség egyik legkorábbi és legnépszerűbb műfajának darabjai. Szerzői valamikori tollforgató iskolamesterek, diákok, kántorok, néptanítók.³ A szövegek sztereotip frazeológiája, ismert szófordulatai, tartalma a tanultabb rétegek és a magaskultúra hatását tükrözik, felismerhető ugyanis a nemesi lakodalmak hatása (a társasági életre történő utalások, a falusi életben szokatlan bőség hangoztatása és tobzódó fogyasztás szorgalmazása), a diákos költészet eszközkészlete, a reformáció moralizáló hatása (a házastársak oktatása, felkészítése az életre).⁴

A 18. század végétől a könyvnyomtatás fejlődésével a verseket gyűjtő kéziratos füzetek nyomtatásban is megjelentek, és ponyva jellegüknel fogva egyre szélesebb körben elérhetővé és ismertté váltak. Ennek tulajdonítható, hogy a magyar lakodalom rituális szövegeinek repertórium a 19. század végére nagyjából egységesült, eltérések csupán a regionális szokásköltészet szintjén figyelhetőek meg.⁵

A nyomtatott kiadványok mintájára széles körben elterjedt gyakorlattá vált a versek kéziratos sokszorosítása, lejegyzése, gyűjtése. Az átörökítés folyamata során a lejegyző alkotási vágyát is kiélhette; aktualizálhatta, ismerős helyzetekre vonatkoztathatta a sztereotip szövegeket, elhagyhatta vagy átcserélhette a számára idegen kifejezéseket. Az így átírt versekből létrehozott füzet vagy könyv a teljes lakodalmi szertartás számára rendelkezésre álló rigmusok, verses szövegek gyűjteménye lett, amelyekből egy-egy alkalomhoz válogatni lehetett. Példák sora bizonyítja, hogy egy-egy településen fokozatosan köztudomásúvá vált a vőfélyversek gyűjtőjének munkássága, és a füzetet a település hagyományainak táráként tartva számon, szükség esetén az újabb alkalmakkor abból merítettek, válogattak.

Rurális közösségekben az íráshasználat 19–20. század eleji viszonylag szűk tere miatt a versek számára nyitott füzet – a családokban féltve őrzött Biblia vagy imádságos könyvek mintájára – egyéb műfajú szövegek, alkalmi feljegyzések számára is keretet nyújtott. A családtagok születési és elhalálozási adatai mellé a vőfélykönyvbe gyakran bekerültek a gazdasági év jelentősebb eseményeinek időpontjai (vetés, aratás), az állatszaporulat mértéke, a település történetében szokatlan vagy tragikus események feljegyzései (tűzvész, árvíz), de divatos slágerek, nóták, balladák strófáit is rögzítették a családi krónika szerepét betöltő füzetekben. A vőfélyversek számára nyitott kéziratos füzet így nemcsak a lakodalmi szertartás forgatókönyveként irányította, majd a lakoda-

lom lejárta után őrizte az esemény emlékét, hanem a családi genealógia és személyes történelem, illetve a populáris kultúra egyes elemei rögzítésének is színté kizárólagos orgánusaként működött.

Megszerkesztésükben, kivitelezésükben a vőfélyfüzetek leggyakrabban a nyomtatott könyvet utánozzák – sok esetben éppen azt a ponyvakiadványt, amelyből másolták. Általában kiemelt címük van, a borítólapra rákerül a „szerző”, a lejegyző tulajdonos neve, sok esetben a bejegyzés elkezdésének dátuma. A rögzítésre kerülő, strófákra tagolt szövegek gyakran sorszámot, a lapok oldalszámot viselnek, sőt van, ahol tartalomjegyzék is készül a füzethez. Az igényesebb lejegyzők törekednek a szövegtest áttekinthetőbbé tételére, a szövegek tagolására, a belső címek kiemelésére.⁶ A vőfélyfüzetekre vonatkozó szakirodalom megállapításai szerint a füzetek belső rendje két típusba sorolható: vagy az egy lakodalomban egymás után elhangzó versek, vagy a versek egyes változatai kerülnek egymás mellé. Utóbbi változatot ritkábbnak tekintik, a montázsszerű megoldás általában arra utal, hogy a lejegyző több forrás alapján dolgozott, különböző kiadványokból, füzetekből másolta össze a verseket.⁷

4. Vőfélyversek a térségben

Székelgyűjtés, szűkebben Háromszék és Erdővidék folklórját illetően már a 19. század hatvanas éveiből rendelkezünk rendszeres gyűjteménnyel Kriza János *Vadrózsák* című könyvének köszönhetően.⁸ A gazdag népköltési adattár gyűjtője azonban a szerteágazó tematikába – balladák, dalok, táncszók, szólásmondások, mesék stb. – nem emelte be a lakodalmi költészet darabjait, valószínűleg már akkor jó folklorisztikai érzékkel elkülönítette a népi eredetű műfajoktól.

Több tény is utaló lehet arra, hogy a térségben abban az időben már ismerték, és valószínűleg a lakodalmi szokások szerves részeként a gyakorlatban is alkalmazták a vőfélyverseket. A népköltészeti gyűjteményekbe azonban csak fokozatosan, az eredetük elhalványulásával és elterjedtségüknek megfelelően kerültek be ezekből válogatások.

Kriza János és gyűjtőtársai – Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób – *Székelgyűjtés* címmel 1882-ben megjelentetett gyűjteményes könyvében a lakodalom polgári ízlést tükröző szokásköltésze már nagyobb terjedelemben jelenik meg, ami arra utal, hogy a térségben ekkor már széles körben ismertek voltak, és fokozatosan folklorizálódtak a vőfélyek patetikus hangvételű rigmusai.⁹

³ KESZEG Vilmos 1991, 17–72; Uő 2008, 188; BALÁZS Lajos 1999, 131–132.

⁴ KATONA Imre 1982, 598–599; KÜLLŐS Imola 1982, 597–598; KESZEG Vilmos 2008, 189.

⁵ KÜLLŐS Imola 1982, 597–598.

⁶ KESZEG Vilmos 2008, 189.

⁷ Uo.

⁸ KRIZA János 1863.

⁹ KRIZA János et al. 1882.

A Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában 29-5b/1900 leltári szám alatt egy *Vőfényi kötelesség* című, 16 oldalas, kisméretű füzet található, amelyet 1868-ban Budán nyomtattak.¹⁰ A kiadvány 1900-ban már nagyon használt állapotban, jegyzetekkel tarkítva került a gyűjteménybe. Alcíme alapján nagy valószínűséggel az 1793 körül kiadott *Újdonnan új vőfény kötelesség, melyet az ilyen hivatalokban forgó-lódók kedvéért készített és kiadott egy versellő* című ponyván alapszik.¹¹ Minden bizonnyal nem ez volt az egyetlen, azonos témájú ponyvafüzet, mely már a 19. században eljutott vidékünkre.

Háromszék, hangsúlyosan Felsőháromszék első néprajzi monográfiájában Balázs Márton a házasság, eljegyzés témaköréből megelégszik a szokásese-mény megemlékezésével, a cselekvéssor felvázolásával, az eljegyzéskor elhangzó kikérő szöveg parafrázisával: „Azért jöttünk, hogy a kentek leányát eljegyezzük s ha adják, hanem pedig tartsák s azután ide adnák. Odaadjuk, édes öcsém, mert mi magát rég ismerjük és vejjünknek választjuk”.¹²

Fél évszázaddal később Konsza Samu *Háromszéki magyar népköltészet* címmel kiadott vaskos gyűjteményében már önálló fejezetet szentelt a lakodalmi költészetnek.¹³ A sepsibesenyői, alsócsernátoni, székelytamásfalvi, dálnoki és angyalosi adatközlők verseiből teljességgel megismerhető a háromszéki lakodalmak forgatókönyve és az egyes vőfélyversek stílári változatai.

Seres András néprajzkutató az 1950-es évek végétől mintegy két és fél évtizeden át gyűjtötte a barcasági falvak népköltészetét, szokáshagyományát. Az 1984-ben kiadott monográfiája gazdagon illusztrálja a térség lakodalmi költészetét és azt a szokáskontextust, amelyben – az előzőekben megismert – vőfélyversek elhangzottak.¹⁴

Hasonló verseket, ugyancsak a 20. század első felében gyűjtött, majd a világháború után kiegészített háromszéki és erdővidéki anyagot tett közzé Harkó József a Székely Nemzeti Múzeum *Aluta* című évkönyvében 1976–77-ben.¹⁵ Az ott közölt sepsibük-szádi, egerpataki, bibarcfalvi, angyalosi, nagybaconi, mikóújfalusi, komollói, sepsikőröspataki, kovásznai, bikfalvi, árközi és étfalvazoltáni versek a korábbiakhoz hasonló nyelvezetben és ismerős szófordulatokkal irányítják a szertartást, tagolják az eseményt.

A műfaj köztudatban való felértékelődését jelzi, hogy néhány évvel korábban, 1971-ben Kovászna

megye magyar nyelvű napilapjában, a *Megyei tükkör*-ben *Lakodalmi rigmusok* címmel egy málnási adatközlőtől származó versek kerültek publikálásra.¹⁶

A kézdiszentléleki Tamás István 20. század közepén összeállított kéziratos gyűjteményének jelentős része, mintegy 50 oldal lakodalmi verseket tartalmaz.¹⁷ Az előző kiadványokhoz hasonlóan itt sem találunk meglepően új vagy helyi rigmusokat, valamennyinél az arisztokrata életvitelre hajazó ódon, patetikus nyelvezet, az úri modorosság, a finom előzékenység jelzi, hogy forrásul szolgáló mintái korábbi századok magaskultúrájába nyúlnak vissza.

5. Gyenge András *Vőfély története*

Az erdővidéki Gyenge András (1882–1945) 1901-ben nyitott gyűjteményének darabjai a fentebb bemutatott régióbeli (háromszéki, erdővidéki, barcasági) lakodalmi szöveghagyományhoz jól illeszkednek. Kéziratának specifikus, archaizáló címadása valószínűleg azonos című korábbi ponyvanyomtatványra utal. A *Vőfély története* megnevezés jelzés, hogy a szerző a szövegrepertoár összeállítása során arra törekedett, hogy a lakodalom menetét a rigmusok ciklusának megszerkesztésével történelmesen, kronologikusan sorrendben rögzítse. A címet mellékmondatban – *a Gyenge András-é* – magyarázza és egészíti ki, teszi személyessé a szerző/tulajdonos specifikációjával. A Gyenge András-féle történet létrejöttének idejét ugyanakkor – a nyomtatott kiadványokhoz hasonlóan – már a borítón jelzi a datálás: *készült 1901 November havában*. A novemberi hónap magyarázza, hogy a szerző elszánta magát vőfélykönyve megírására: a gazdasági munkák lejártával, a tél közeledtével a földműves ember kipróbálhatta magát egy kevésbé szokványos terepen, átadhatta magát az alkotásnak és a magasabb presztízsű, műveltebb rétegekre jellemző önmegvalósításnak. A kézirat továbblapozása alátámasztja ezt a feltételezést: a versbejegyzések dátumai a téli – novemberi, decemberi, januári – hónapokra szólnak, a legkésőbbi is kora tavaszi, március 3-i.

Gyenge András vőfélyverseit egy 18,4 × 11,5 cm-s, kemény borítójú, sima lapokból álló könyvecskébe kezdte beírni 1901 novemberében. Kivágott üres lapok csonkjai tanúskodnak arról, hogy a több alkalommal ez a könyv szolgáltatotta a papírt egyéb irományokhoz is. A vőfélykönyv oldalait végül nem sikerült teleírni, a 29 lapnyi szöveget 12 üres lap követi. A könyv anyagához tartozik 4 lapnyi vőfélyvers, melyek kettőbe

¹⁰ *Vőfényi kötelesség...* 1868.

¹¹ *Újdonnan új vőfény kötelesség...* 1793 után.

¹² BALÁZS Márton 1942, 108. A könyv anyagát Balázs Márton 1894–1905 között gyűjtötte.

¹³ KONSZA Samu 1957, 417–437.

¹⁴ SERES András 1984, 424–466.

¹⁵ HARKÓ József 1976–1977, 365–384.

¹⁶ FAZEKAS Irén 1971.

¹⁷ A kézirat eléggé későn, 2002-ben jelent meg a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaságnál Bokor Zsuzsa szerkesztésében. Lásd BOKOR Zsuzsa (szerk.) 2002.

tépett és kétrét hajtott ívpapírra íródtak, és egyszerűen betevődtek a könyv beírt lapjai után.

A könyv legutolsó lapjának első oldalán egy elkezdett vőfélyvers két sora olvasható *Evés előtt valo vers* címmel, a másik oldalon és a borító belső oldalán a szokásos feljegyzések halmazába, azon túl a családi könyvvitelbe nyerünk betekintést. Összegeket jelölő néhány számsor, bizonyos *kocsiszánra*, valamint kilóban meghatározott *répaszeletre* vonatkozó gazdasági feljegyzés utal arra, hogy a könyv a család fontosabb feljegyzéseinek táráként is használatos volt. Néhány név is olvasható a könyv belső borítóján a Gyenge András aláíráspróbái mellett, a legrégebbi felirat *Kosu Zoltán 1912 III 20-án*, más bejegyzők pedig rögzítették az ugyancsak a rokonsághoz tartozó Dombi István, Dombi Árpád és Nagy István nevét.

5.1. A szerző(k)

Az összesen 64 oldalt kitevő kézirat változatos írásképe, a több helyen aláírt versek jelzik, hogy az 1901-ben indult egyéni könyvteremtő vállalkozás időben kitolódott és Gyenge András a családból más szerzőket is befogadott. Nekirugaszkodása két év alatt (1901–1903 között) 46 oldalnyi szöveget eredményezett, melyet igényes, kalligrafikus betűkkel, fekete tussal vetett papírra. Ezt követően a füzetben üresen hagyott oldal talán egy periódus lezárultát jelzi, a következő 6 oldal írásképe ugyanis megváltozott, sejteni lehet, hogy jópár év elteltével talán újból Gyenge András a bejegyző. Ezután egy fél oldalas vers, majd egy 5 oldalnyi szöveg már más bejegyző(k)re – valószínűleg nagyobbik fiára, Gyenge Lajosra (1908–1952) – enged következtetni. Egy kék tintával írott, 3 oldalt kitevő szöveget Szalad Albert (1908–1988), Gyenge Lajos feleségének a nagybátyja írt alá az utolsó datált bejegyzéstől számított 35 évvel később, 1938-ban. Az utolsó, ceruzával írott verseket pedig ifjabb Gyenge András (1915–1995), a könyvet indító szerző fia jegyezte 1939. május elsején.

A kutatás során nem sikerült kideríteni, hogy a Középjáti létrehozott vőfélykönyv a tisztséget állandóan ellátó, a mesterséget hivatásszerűen űző vőfélyek által lejegyzett anyag lenne, bár az egyik vers végén az aláíró *vőfély úrként* jelzi tisztségét. Fő szerzőjéről, Gyenge Andrásról a vőfélykedés és a betűvető munka vonatkozásában alig tudunk valamit, annak ellenére, hogy az életével kapcsolatos leglényegesebb információkat – származását, családfáját, rokoni kapcsolatait maguk

¹⁸ Harkó József 1937–1944 között végzett terepmunkája alapján arról számol be, hogy az 1920-as években sok településen keddi napon tartották a menyegzőt, mivel az egyház tiltotta a vasárnapi hangos mulatozást, a kommunizmus idején viszont a hatóságok nézték görbe szemmel a hétköznapi „naplopást”, így vasárnapra került át a falusi esküvők napja. HARKÓ József 1976–1977, 365.

a késői hozzátartozók – különösen a füzetet birtokló dédunokája, Bernád Ella – rajzolják elénk.

A Miklósváron született Gyenge András a családi nemesi címer tanúsága szerint valamikori módos székely család sarja, gazdálkodói tehetségét a családi minta szerint vitte tovább Középjátiára költözése után is, ahol élete végéig a közösség megbecsült, tisztelt tagja volt. Kivételes zenei tehetségére, a közösség érdekében végzett odaadó munkájára a középjáti származású, Sepsiszentgyörgyön élő 84 éves N. Julianna ismerősként emlékszik. A gyermek N. Julianna által megismert Gyenge András nagy termetű, derék ember volt, *első gazdaként* tartották számon a faluban. Az 1930-as évek végén hivatásos kántor híján, veleszületett *adottságánál* fogva a templomban a kántori teendőket is ellátta. A füzet szerzői között is szereplő András fia azonban közismert vőfély volt, emlékeznek rá, hogy *ügyesen beszélt a lakodalmakon*.

5.2. A középjáti lakodalom

Az 1900-as évek elején a középjáti esküvőkre hagyományosan keddi (esetleg csütörtöki) napon¹⁸ került sor, a lakodalmi mulatságot két helyszínen, külön a lányos és külön a fiús háznál, egy időben tartották. A rokonságból válogatott fiatal legények verses rigmusokkal sorra járták a meghívandó násznép házeit. A vidék 20. század eleji polgárosodásának fokát több tényező is jelzi. A viseletkultúra állapotára utal, hogy a lányok ekkoriban már szabónál készített, finom, fehér kelméből való ruhában mentek férjhez, a legények pedig minőségi fekete gyapjuszövet viseletet és kemény szárú csizmát öltöttek magukra.¹⁹ Szintén polgári életvitelt és mentalitást jelez, hogy a mulatságokat a 30-as években általában a közeli Miklósvárról megszegődött hivatásos (*úri*) cigányzenészek (például a Pikónak nevezett Boldizsár János) muzsikálták végig.

Az ünnepi asztalra kerülő étkekhez a szokás szerint a meghívottak is hozzájárultak, szárnyast, zöldséget, lisztet, zsírt vittek a konyhára. A lakodalom lefolyását a főkeresztapa felügyelte, aki *gazdaként* biztosította a zavartalan ünnepséget és a vendégereg folyamatos ellátását. A lakodalmat követő napon a *maradékra* ismét összehívták a vendégereget.

5.3. A vőfélyi státus

A vőfély Középjátián is a lakodalom fő tisztségviselője volt. Személye, tevékenysége a lakodalmas gazda és a násznagy szerepköréhez hasonlóan nagy

¹⁹ Seres András a Háromszékkal és Erdővidékkel szomszédos tájegység, a Barcaság falvaiban végzett folklorisztikai és szokáskutatása során rögzítette, hogy a 20. század első két évtizedében a polgárosodás hatására nemcsak a viselet, de az egész lakodalmi szertartás átalakult, egyszerűbbé vált és uniformizálódott. SERES András 1984, 425–426.

fontossággal bírt, ő volt a lakodalom egymást követő belső történéseinek időzítője, értelmezője és értékelője. Ez a *fenntapodó, szószóló* feladatkört ellátó személy a lakodalom teljes levezetését, a vendégek szórakoztatását, az ételsor beajánlását verses formában adta elő. Személye mindig hosszas kiválasztás eredménye volt: a tisztet jó kiállású, tekintélyt parancsoló, verselő hajlamú férfiember tölthette be, akit civilben a helyi közösség megbecsült tagjaként tartottak számon. Legfontosabb szerepe a helyzetekhez passzoló vőfélyversek előadásában állt,²⁰ ezért különös sikert ért el a megbízható, jó memóriájú, nagy beszédű, és főleg jó humorérzékkel rendelkező vőfély. A környező településeken is számon tartották és gyakran foglalkoztatták a kiválóan bizonyított vőfélyeket.

5.4. A Vőfély története sajátosságai

Gyenge András vőfélykönyvében a lakodalom egyes mozzanatait eligazító rigmusok felépítése, szófordulatai meglepő mértékben megegyeznek az itt ismertetett legkorábbi kiadványokkal, vagy közeli variációi azoknak. A szövegek valószínűsíthető eredetijét hasonló kiadványokban, esetleg vőfélykedő, talán helyi amatőr folklórgyűjtő kéziratos füzetében kereshetjük, s nem kizárt, hogy ez a könyv is további sokszorosítás „eredetije” lehetett. Az örökölt, átmásolt, kis részben átköltött, személyesebbé tett versek címeiként magát az ünnepi szituációt vagy a verssorokban megjelenő témát emelte ki, ez sem szokatlan eljárás a műfaj terjesztői között. A versek letisztázott szöveggépe egyértelműen a másolás mellett szól, a néhány helyen előforduló beszúrás a másolandó sorok eltávolítását, a javítások pedig az önálló szerzői jelenlétet sejtetik, amikor a lejegyző némileg magához idomította a szöveg nyelvezetét, kiegészítette annak mondanivalóját. A több bejegyző személye, illetve a szövegek rögzítésének egymástól számított nagy időbeli távolsága is magyarázhatja az egy-egy lakodalmi eseményhez kapcsolódó rigmusok több variánsának szerepeltetését, ennek során főleg bevezető részek, indító verssorok variációi kerültek egymás alá.

Korábban utaltam arra, hogy a szövegek szintjén megjelenő vőfélyek lereagálják a szokásesemény családi háttérét, aktualizálják a szövegeket. Leginkább

a vőlegény- és menyasszonybúcsúztatók variálódtak, ezeket ugyanis mindig újra kellett fogalmazni a családstruktúráknak megfelelően. Ez a magyarázata, hogy a vőfélykönyvben olyan búcsúztató vers is olvasható, amelynek szerves része a nagyszülőktől vagy csak a nagyapától való búcsúzás, másutt a búcsúzás az elhunyt apától történik, másutt megjelennek a lánybarátok is a násznép soraiban, akiktől külön köszön el a menyasszony. Polgári ízlésre, nemesi hatásra vall, hogy a vőfélyversben a családjától búcsúzó falusi fiatal e kiemelt esemény során tegezi a szüleit, egy olyan korban, amikor bevett szokás volt még a házastársak között is a magázó viszony.²¹

Gyenge András könyve különösebb változtatás nélkül továbbviszi a magyar lakodalmi költészet hagyományát, a költeményekben a vőfély magának a lakodalomnak és a násznépnek az idealizálását végzi el. A strófák arról szólnak, hogy a fiatal pár a legnagyobb harmóniában van Istennel, a családdal és a meghívott vendégekkel, a sűrűn halmozott pozitív sztereotípiák pedig még jobban hangsúlyozzák az esemény egyediségét, a lakodalom bőségét, a család szentségét, a mindent átható békeséget, és vidámságra, mulatozásra buzdítják a résztvevőket.²²

6. Összegzés

Idős Gyenge András és fiai, Lajos és András, illetve a rokonsághoz tartozó Szalad Albert írói tevékenysége egy olyan szegmensét rögzítette a 20. század eleji populáris kultúrának, melyet Erdővidék viszonylatában más forrásból eddig nem ismertünk, hiszen a térségből vőfélyversek alig jelentek meg, és tudomásunk szerint Háromszékről és Erdővidékről kéziratos vőfélykönyv önállóan nem került kiadásra. Meggyőződésünk ezért, hogy a Gyenge András által indított kéziratos vőfélykönyv jövőbeli közlése egy meglehetősen zárt székely kistérségi kultúrájának 20. század eleji folklorisztikai, népies (populáris) és íráshasználaton alapuló (alfabetizációs) vonatkozásaihoz is hasznos adalékokkal és példával szolgálhat. Reménykedünk, hogy a fellelhető kéziratos könyvek közzététele a tájegység hagyományairól, elődeink ünnep- és hétköznapjairól alkotott képünket újabb fejezetekkel tovább bővíti és gazdagítja.

Kinda István – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; kindaistvan.sznm@gmail.com

²⁰ Vö. KESZEG Vilmos 2008, 188.

²¹ „Az asszony nagyra becsülte férjét, mindig *uramnak* nevezte, és sohasem tegezte. Még mezőre sem mentek egymás mellett, az

asszony egy-két lépéssel a férje mögött haladt.” SERES András 1984, 428.

²² Lásd KESZEG Vilmos 2008, 193–194.

Irodalom

- BALÁZS Lajos
1999 Írott szöveg – mondott szöveg a szentdomokosi lakodalomban, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7*, KJNT, Kolozsvár, 129–137.
- BALÁZS Márton
1942 *Adatok Háromszék vármegye néprajzához*, Nyomatott a Jókai nyomda r-t.-nál, Sepsiszentgyörgyön.
- BOKOR Zsuzsa (szerk., bevez.)
2002 *Támás István kézdiszentléleki kéziratok gyűjteménye*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- FAZEKAS Irén
1971 Lakodalmi rigmusok. Szakács Ferenc, Málnás, *Megyei Tükör*, 1971. június 7.
- HARKÓ József
1976–1977 Lakodalmi rigmusok Kovászna megyéből, *Aluta*, VIII–IX, Sepsiszentgyörgy, 365–384.
- KRIZA János
1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, Kolozsvár.
- KONSZA Samu
1957 *Háromszéki magyar népköltészet*, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely.
- KESZEG Vilmos
1991 *A folklór határán*, Kriterion Kiadó, Bukarest.
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet*, Néprajzi Egyetemi jegyzetek 3, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób
1882 Székelyföldi gyűjtés, *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, III, Pest.
- KATONA Imre
1982 *vőfélyvers, vőfélymondóka, vőfélyrigmus* (szócikk), in: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, V, Sz–Zs, Akadémiai Kiadó, Budapest, 598–599.
- KÜLLŐS Imola
1982 *vőfélykönyv* (szócikk), in: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, V, Sz–Zs, Akadémiai Kiadó, Budapest, 597–598.
- SERES András
1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*, Kriterion Kiadó, Bukarest.
- Újdonnan új vőfény kötelesség...*
é. n. [1793 után] *Újdonnan új vőfény kötelesség, melyet az ilyen hivatalokban forgolódók kedvéért készített és kiadott egy verselő, Vác.*
- Vőfény kötelesség...*
1868 *Vőfény kötelesség, melyet az ilyen hivatalokban forgolódók kedvéért készített egy verselő*, Nyomatta és kiadta Bagó Márton, Budán.

O carte de vornic de 110 ani din zona Baraolt

(Rezumat)

În cercuri de muzeografi circulă nenumărate povestiri adevărate despre cazuri când, cu ocazia inspectării la întâmplare a câte unei vechi moșteniri familiare, s-a ivit o valoare culturală care, dacă nu ajungea în mâini pricepute, s-ar fi pierdut ori s-ar fi nimicit, dar ajungând în mâinile unui specialist poate fi de folos unei comunități (de specialitate) mai largi, pe calea includerii într-o colecție publică sau a publicării. În acest articol prezint o carte de vornic veche de o sută și zece ani din Aita Medie, zona Baraolt, din aspectul formei și al conținutului, așezând manuscrisul în contextul regiunii și al genului.

A 110 years old best man's book from Erdővidék region (Baraolt zone)

(Abstract)

In museological circles countless true stories circulate, when some occasionally inspected family heritages revealed such a cultural value for the researcher, which, provided it wouldn't have fallen into skilled hands it would faded away or it would perished, but granted that it would have reached the right specialist hands it would turn useful by getting into a public collection or by publication. In this article I present from the aspect of forma and content a 110 years old best man's book from Erdővidék Region (Depresiunea Baraoltului, Covasna County), placing the manuscript in the context of region of provenance and its genre.

Olosz Katalin

TÖRTÉNETEK A FEHÉREGYHÁZI HALLER GRÓFOKRÓL

1968 tavaszán a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár Bolyai állományának kéziratai között egy jelíges, névtelen mesegyűjteményre bukkantam, melyről a megtalálás pillanatában annyit lehetett tudni, hogy a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság mesegyűjtő pályázatára készült, s gyűjtője Székelyudvarhelyről küldte be 1898-ban. A *Székely Népmesék és Mondák Gyűjteménye* címen összeállított kézitról¹ – hosszas, nyomozásnak is beillő kutatás eredményeképpen – kiderült, hogy a szakirodalomban elveszettnek hitt pályamunkák egyike, melyet Kolombán István, a székelyudvarhelyi református kollégium fiatal tanítója küldött be a Kemény Zsigmond Társaság egy évvel korábban, 1897 májusában meghirdetett mesegyűjtő pályázatára.² A negyven mesét és mondát tartalmazó kézirat – jöllehet díjnyertes pályamunka volt – ismeretlen maradt, annak ellenére is, hogy Berde Mária a harmincas évek végén – negyvenes évek elején néhány meséjét (másik két pályamunkából is válogatva) közzétette.³ Berde azonban nem ismerte a gyűjtők kiletét, így hát meséket név nélkül közölte.

Miután sikerült azonosítanom a névtelen, jelíges pályamunkát és gyűjtőjét, javaslatot tettem a bukaresti Irodalmi Kiadónak a gyűjtemény közzétételére. A mesekötetet azonban már csak az örökébe lépő Kriterion Könyvkiadó jóvoltából vehette kézbe az olvasó 1972 elején. *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék* címen megjelent kötetbe⁴ huszonhét mese és monda került be Kolombán István gyűjteményéből, vagyis a teljes szövegállománynak kétharmada.

A fennmaradó egyharmad részről nem terjedelmi okok miatt kellett lemondanom. Tizenhárom mese és mondaszöveg annak esett áldozatul, hogy a sajtó alá rendezés során nemcsak szaktudományi elvárásoknak kellett megfelelnem, de a tágabb olvasókörre számító kiadói igénynek is. Ennek megfelelően engedményeket kellett tennem a szakkiadás rovására: mindenek előtt le kellett mondanom a kézirat teljes anyagának közléséről. A töredékes, rosszul szerkesztett, ügyetle-

nül elmondott meséket, a kétes eredetű szövegeket eleve kihagytam a kötetből. De le kellett mondanom a kézirat meséinek szóról szóra való közléséről is. Stilisztikus megfontolásból ki kellett hagynom fölösleges szavakat, néhol egy-egy mondatot is. Javításaim legtöbbször a szórendet érintették: anélkül, hogy a mondat értelmén, szókészletén változtattam volna, a mondatrészek helyének pusztán felcserélésével igyekeztem szabatosabb nyelvi formában közreadni a szövegeket, hogy a gyűjtemény hozzáférhető legyen az ifjúság és minden rendű, rangú, korú érdeklődő számára.

Az esztétikai szempontok érvényesítése mellett figyelniem kellett a szövegek tartalmi-ideológiai elemeire is. Egyik-másik mondat vagy mesét a cenzúra előrelátható elutasító kifogásai miatt nem vettem be a közlendő szövegek közé, mint ahogy hasonló megfontolásból írtam át a közölt falucsúfoló mesékben Oláhfalu nevét a társközség, Szentegyházásfalu nevére.

Előrelátó óvatosságom azonban kevésnek bizonyult. A kötet kiadói szerkesztője további szövegek kihagyását kérte a gyűjtemény megjelenése érdekében. A cenzúra gáncsokodásainak elkerülése, nemkülönben a kiadót érő esetleges támadások elhárítása végett a legendameséket s egyáltalán, minden olyan szöveget kihagytam a kötetből, melyekben Krisztus, Szent Péter vagy Isten mesei szereplőként cselekvő részese a történéseknek. De nemcsak a „klerikális szemlélet”, a „miszticizmus” terjesztésének vádjától kellett megóvni a készülő mesekiadványt. Megjelenését veszélyeztette volna egy olyan mese is, melynek negatív szereplője cigányember, illetve *András bá meg Haller uram* története, hiszen egy emberséges grófról szóló elbeszélés semmiképpen nem illett bele az osztályharcos propaganda „kizsákmányoló osztályról” kialakított képébe. Le kellett tehát mondanom ezek közléséről is. A kihagyásra ítélt tizenhárom szöveg azóta sem jelent meg, egy eljövendő kritikai kiadásra vár a jóvátétel feladata.

A csaknem negyven évvel ezelőtti, már-már feledésbe merült kiadói história egy furcsa véletlen foly-

¹ Jelzete: MS 431.

² A pályázat történetéről l. bővebben: OLOSZ Katalin 1972, 1982.

³ BERDE Mária, R. 1937, 52–69 (A másfél éves királyfiú); BER-

DE Mária, R. 1938, 111–115 (*A pörüljárt farkas*); BERDE Mária, R. [1942], 63–68 (*A szegény ember hat fia*), 75–83 (*János, a pakulár*) 91–96 (*Árva Gyuri*).

⁴ KOLUMBÁN István – OLOSZ Katalin 1972.

tán jutott eszembe. 2010-ben a *Székelyföld* egyik nyári számában olvastam Oláh-Gál Elvira beszélgetését gróf Haller Bélával.⁵ Az interjúból egy olyan erdélyi értelmiségi arcéle rajzolódik ki, aki nemesi származását nobile officiumként, kötelességek vállalásaként, elkötelezettségként éli meg, aki igazi örökségének azt az értékrendet, gondolatvilágot érzi, amit családja ráhagyott. Ebben az örökségben benne van édesapjának konvenciókat elutasító magatartása, akinek mindig, minden körülmények között az erkölcsi értékek voltak fontosak, aki számára fontos volt ugyan a tudás világában való eligazodás, de „első helyen mindig a saját életünk erkölcsössége, gesztusaink feddhetetlensége, választásaink helyessége állt.”⁶ Benne van ebben az örökségben az élet bölcséleti megalapozottsága, a keresztény szellemiség, a másokért való felelősségvállalás kötelezettsége, melyet édesanyjától és nagynénjeitől kapott. És benne van ebben az örökségben a nemesi neveltetés évszázados hagyománya, melynek értékrendjében nem a jelennel, hanem a múlttal és jövővel szembeni kötelesség volt az irányadó, és amelyben mindig jelen volt a „felkészülés a sors rosszra fordulására, a zordság elviselésére”.⁷

Az eszmékben, értékrendben megtestesülő örökséget Haller Béla azoktól a családtagjaitól kapta, akikkel közvetlen kapcsolatban állt. A beszélgetésből nem derül ki, hogy az az értékrend, mely életfelfogásának és cselekedeteinek meghatározója, tulajdonképpen tágabb családi örökség: távolabbi felmenői, a fehéregyházi Hallerek hasonló életelvek, hasonló erkölcsi parancsok szerint élték életüket. Legalábbis erre lehet következtetni azokból a szájhagyományban megőrzött történetekből, népi elbeszélésekből, melyek a Haller-család egyik-másik tagjáról fennmaradtak. És erre lehet következtetni mindenek előtt abból a népmeséből, melyet Kolumbán István 1898-ban összeállított gyűjteménye őrzött meg az utókor számára,⁸ s amely nyomtatásban itt jelenik meg először.

András bá meg Haller uram

Egykor az oláhfalviak többen összetársalogva, mint egy tíz-tizenketten, dockával útnak indulának Kolozsvár felé. Amint mentek, mendegéltek, útközben politizáltak a világ folyásáról, a falu dolgairól, s egyik-másik el-elrikkantja magát:

– Csá meg hó ide! Hej Daru, hej Rendes, hí elé, hó, habó!

Mikor Udvarhely között eregelnének, azt mondja az egyik:

– Jancsi koma, hé! Úgy megviszkete a bal fülem, hogy nem vetek belé hat hetet, megváltozik az üdö.

András bá pediglen prüszentett vaj kettőt, s azt mondja:

– Hé, legény! Bosszúság ér ma ingem.

Hej, szegény világ s vetett ágy! Mennék, mendegélnék egészen Fejéregyházáig, s ahajt a falun küjjel megeresztenek, s az ökröknek enni adnak. Tüzet raknak, pujszka vizet tesznek oda, hogy délebédet főzzenek. Még a pujszka megfőtt volna, András bának a csábali ökre kidőlt a járómból, s megdőglött. András bá mondá:

– Ugye, no, megmondtam, a prüszentésnek rossz lesz a vége.

Haj, úgy elszontyolodott szegény András bá, hogy szintés de szinte felveté a nagy búbánat. Mit csináljon, merre facsarodjék? Kezdet szokotálódni magában, hogy most mi tévős legyen, errefelé nem ismer senkit, akitől kérhetne kölcsön. A többek között azt mondta az egyik:

– Hadd el, konyé, ne búcsálódj, ne évelődj egyet se, mert úgy akarta ő szent felsége, s belé kell nyugodni; hanem menj el be Fejéregyházára gróf Haller János uramhoz, hátha ökelme lenne az a szüves, hogy pénzt adna kölcsön.

– Ez éppen jó is lesz – gondolá András bá –, bemelegyek Haller uramhoz, lepanaszolom szerencsétlenségemet, s pénzt kérek kölcsön más ökröt venni.

Amint bé akart menni, az ajtónálló inasoktól kérdi:

– Be lehet-e menni a grófhoz?

– Hallja-e kend, bátya, ne merjen bemenni, mert nagy gróf urak vannak, éppen asztalnál ülnek, s most délebédelnek – mondá az egyik inas.

Gondolá magában: nekem is éppen e kell, mert ha legalább egyik nem, a másik bizonyosan ad kölcsön pénzt.

– De elébb egyet-kettőt koppantson az ajtón, hogy szabad-e – mondá az inas.

– De én nem koppantottam, a veszett adtát, hanem az ajtóra kettőt jót vágtam a kujakommal, s avval beléptem – mondá András bá, mikor kijött.

Amint belépett, levette a sapkáját s a hónya alá benyomta, és köszönt:

– Jó napot adjon Isten, Haller János uram! Az Isten áldja meg az asztalikat s a rajta való áldást is.

– Nohát, tessék helyet foglalni az asztalnál s ebédeljen velünk – mondá a gróf.

– Én osztán nem, mert én is odatettem a pujszkavizet, csak tessék az Isten áldásából; hanem azért fordulék be Haller János uramékhoz, hogy egy kicsi mondanivalóm volna.

– Nohát, maga éhes, ha még most tette oda a pujszkavizet, akkor még nem ett, jöjjön, ebédeljen velünk. Széket elé, jöjjön, üljön ide né, mellém – mondá a gróf.

⁵ OLÁH-GÁL Elvira – HALLER Béla 2010.

⁶ OLÁH-GÁL Elvira – HALLER Béla 2010, 115.

⁷ OLÁH-GÁL Elvira 2010, 112, 114.

⁸ KOLUMBÁN István 1898, 154–159/18. sz.

Ételt tettek elébe, s míg ett, a gróf kérdé:

– Nos, mi a baja kiednek, bátyámuram?

– Hej, Haller János uram! Ehejt a falun küjjel, mint kieresztettem az ökrököt a járomból etetni, a csáballi keddől a járomból, s megdöglött, és nincs mivel a dockámat elvinni elárusítani, nekem pedig pénz kéne kölcsön, Haller János uram.

– Hát mennyivel tudna venni, bátyámuram? – kérde a gróf.

– Ejiszen száz huszassal tudnék venni, Haller uram.

A gróf ebéd után kétszáz huszast a markába nyomott, s a béreseinek megrendelte, hogy a legszebb ökrét adják át. András bának pedig azt mondá:

– Hajtsa be, bátyámuram, a szekerit s a deszkát rakja le.

András bá a deszkát bevitte a grófi udvarba, s mikor lerakta, így szól:

Én sietnék is már hazafelé, mert az én feleségem megterhesedett, kicsikéje született, s meg kellene keresztelni.

A gróf négy köből tiszta búzát, négy köből török-búzát töltetett, s azt mondá:

– Ezt adom a szekér deszkáért. Az ökröt, mint szerencsétlen embernek azért adom ajándékba, hogy még eddig senki sem szólított ilyen tiszta nevémen, csak kied. A kétszáz huszast pedig azzal a feltétellel adom ajándékba, hogy én leszek a keresztapja a fiúnak, s a neve legyen János, mert én is János vagyok. Minden három hónapban, egy esztendőben tehát négyszer hozzon egy szekér deszkát, s én pedig a keresztfiam nevelésére mindannyiszor négy köből tiszta búzát és négy köből török-búzát adok.

– Adjon a mennybéli Úristen jegézséget, édes komámuram! – s azzal András bá elindult hazafelé.

Bezzeg volt nagy öröm! Elig várta hazaérkezését, hogy a feleségének elbeszélhesse szerencsés utazását, s azt is, hogy János fiának milyen jó keresztapára akadt. A gróf pedig több éven keresztül küldötte az ő komájának a megígért tiszteletdíjat, hogy legyen miből János keresztfiát felnevelhesse.

A műfajilag nehezen meghatározható – mesének, mondának, igaztörténetnek egyaránt felfogható – elbeszélésből egy olyan főnemes alakja bontakozik ki, akinek ajtaja mindig nyitva áll az ügyes-bajos dolgaikban hozzáforduló közrendű székely atyafiak előtt, aki túllép a társadalmi érintkezés konvencionin (nem tiltakozik a „Haller uram” megszólítás ellen, asztalhoz ülteti az ebéd idején betoppanó segítségért folyamodót, s csak utána kérdezi meg, hogy tulajdonképpen miért is fordult hozzá), s aki nem pusztán a kívánt kölcsönrel segíti ki a bajba jutottat, de többszörösen megtéríti kárát, s ráadásul önként

vállalja a keresztapaságot és a vele járó további gondoskodást.

Mesében minden lehetséges – gondolhatja a huszonegyedik század embere. Hiszen már az is kérdéses, hogy egyáltalán valódi, azonosítható történelmi személyiségről van-e szó, vagy pedig olyan mesei hősről, akinek cselekedeteit, emberséges magatartását a fehéregyházi Haller grófok nevéhez kapcsolták. Úgy gondolom, még ha ez utóbbi feltételezés lenne is igaz, akkor sem tekinthető véletlennek, hogy éppen egy Haller gróffal nevesítették a jötevő főurat. Azonban nem kell feltételezésekre hagyatkoznunk: a történész Deák Farkas egy korai írásával tudjuk bizonyítani, hogy a Haller uramnak titulált gróf Haller János valóban élő tagja volt az erdélyi társadalomnak, és egyáltalán nem meglepő, hogy Kolombán István gyűjteményébe bekerült egy róla szóló történet. Inkább az a meglepő, hogy korábban senki nem jegyzett fel egyetlen Haller Jánossal kapcsolatos történetet sem.

„Hallerkői gróf Haller Jánost, több mint negyven éven át Erdély legjelesebb gazdáját és a valódi jó embert szándékozunk olvasóinkkal közelebből megismertetni – indítja a *Vasárnapi Újság* 1859-es évfolyamában közölt cikkét a D. F. szignó mögé rejtőzködő Deák Farkas.⁹ – Ha a nyilvános pályák férfai tetteik fényével s közhasznúságával oly gyakran hívják fel csodálkozásunkat s tiszteletünket: bizonyára nem kevesebb rokonszenvet költnek fel bennünk a magánélet azon emberei, kik ügyeik rendezettsége, a maguk és a külvilág között feltalált szerencsés harmónia és jellemük szilárdsága által embertársaiknak példányképül, mintegy tükörrül szolgálnak, s éppen ez által válnak a polgári társaság leghasznosabb tagjaivá. Már eltelt az idő, midőn e férfi működött, már nem látjuk körülünk férfias alakját, s vidám arcát; de él szíveinkben emléke, s az ország minden részében hallhatni róla ezer apróságot, ezer anekdotát, melyek, amint az idő halad, a nép száján mindig szaporodnak, mind csodásabbakká s végre mesésekké válnak, miként a hanyatló nap a kis virág árnyát is óriássá változtatja.”¹⁰

Haller János esetében még csak a hanyatló nap árnyékot növelő jótékony torzítására sem volt szükség: élettörténete messze világító példaként magasodott az erdélyi társadalom minden rendű-rangú tagja elé, jóllehet hangos közéleti szereplésre soha nem vállalkozott: visszavonultan élt fehéregyházi birtokán. Marosvásárhelyi és kolozsvári tanulmányai befejezése után – olvashatjuk Deák Farkas cikkében – „1801-ben kezéhez vette ősi jószágait, melyek értékét háromszorosan felülmúló adósságok terheltek, s azon kívül a legelhanyagoltabb állapotot mutatták.” A gróf „acél erővel és vas akarattal” kezdett

⁹ D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 97. – A betűjel feloldásáról l. GULYÁS Pál 1978: 121 („D. F. (Vas. Újs. 1859/80): Deák Farkas.”

¹⁰ D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 97.

jószágai rendezéséhez, „s miután személyesen látott dolgai után, sikerült nemcsak az, hogy adósságait lefizesse, hanem az is, hogy több mint egy millió forint értékű jószágot szerezzen, s főlakását, Fehéregyházát, valóságos fejedelmi lakká tegye. [...] Gazdaságába addig Erdélyben nem ismert rendet és pontosságot hozott be, minélfogva az ország minden birtokosai előtt elismert példányképpül szolgált. Sok jeles egyén képződött udvarában, kiket aztán örömmel és sikerrel fogadtak mások szolgálatukba. – Udvara a helyesnek és szépnak remek példánya volt, s csak annak, aki látta, lehet tiszta fogalma az úriás, kényelmes és büszke Fehéregyházáról. – A gazdasági épületek meglepő célszerűsége és eleganciája, a régi időköt visszaidéző kastély nagyszerűsége, a pompás franciakert titkos lugosai, a roppant tó sima tükre és regényes szigetkői egyfelől; a termő földek helyes felosztása s a terméketlenek használhatóvá tétele másfelől, mind megannyi szóló tanúi valának az alkotó gróf mívelt ízlésének és munkásságának.”¹¹ Az irodalom- és művészetkedvelő, „barátságos és lovagias, szilárd jellemű” gróf – amint Deák Farkas jellemzi – „úgy gondolkozott, hogy magyarságunkat nem esztelen fényűzéssel s úriás tétlenséggel, vagy különbség köpenye alá takart bárgyúsággal kell fenntartani; hanem anyagi jólét és szellemi míveltségre törekvéssel és saját komoly igyekezetünkkel. Semmi sem volt utálatosabb előtte, mint az üres pöffeszkedés némely nagyoknál, kiknek, mint mondá, kötelességük volna polgártársaiknak példányul szolgálni a takarékoságban és az erkölcsök tisztaságában. S az arisztokrácia némely tagjainak könnyelműségeit s bohóságait hangosan róttá meg bármikor.”¹² Ő maga „a kora hajnallal kelt, s folytonos munka közt élt; vidékének, jobbágyainak és székely szomszédinak gyámola, védangyala volt. A székelyek nem is grófozták, hanem csak per »Haller uram« címezték.”¹³

Deák Farkas portrévázlata nemcsak arról győz meg, hogy a mesebeli „Haller uram” azonos azzal a Haller János gróffal, aki a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében élt (1774-től 1843-ig), hanem arról is, hogy a fehéregyházi nemes úr nem véletlenül vált mesék, anekdoták hőisévé: erkölcsi felfogása, életvitele, magatartása rendhagyó és rendkívüli volt a maga korában. Nem pusztán abban a tekintetben, hogy vidékének jótevője, a bajba jutott vagy rászoruló közrendű emberek segítője, pártfogója volt, de azért is, hogy a reformkor eszmei tájékozódása jegyében a cselekvő hazafiság – Kölcseyvel szólva: a „hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!”¹⁴ – parancsának engedelmeskedve, annak erkölcsi magaslátára emelkedve élt és tevékenykedett. És az sem tekinthető véletlennek, hogy a levert szabadságharc

után, az önkényuralom tobzódásának idején Deák Farkas éppen Haller Jánosra emlékezett, annak a Haller Jánosnak a példáját idézte, aki szívós munkával az eladósodott, tönkrement családi birtokot virágzó mintagazdasággá változtatta egy emberöltő alatt.

Mindezek ismeretében nem meglepő tehát, hogy a nemes grófnak ércnél maradandóbb emléket állítottak az udvarhelyszéki székelyek: mesehősként éltették tovább – úgy, mint az igazságos Mátyás királyt. S csak sajnálkozhatunk, hogy *András bá meg Haller uram* történetén kívül más népi elbeszélés nem maradt reánk. Pedig – másfél évtizeddel Haller János halála után – Deák Farkas fontosnak tartotta – mindjárt írása legelején – kiemelni, hogy „az ország minden részében hallhatni róla ezer apróságot, [...] melyek, amint az idő halad, a nép száján mindig szaporodnak, mind csodásabbakká s végre mesésekké válnak.”

Amikor Deák Farkas ezeket a sorokat papírra vetette, a magyar népmesegyűjtés még gyerekcipőben járt – nem csoda hát, hogy nem maradt írásos nyoma a Haller-történeteknek. Különbösen is: a korabeli mesegyűjtők aligha figyeltek volna ezekre az igaztörténet és anekdota/mese határmezsgyéjén botladozó népi elbeszélésekre – nem tartották volna feljegyzésre érdemes, igazi népmesének. Szövegszerűen még Benedek Elek sem vette fel meseköteteibe a Kisbaconban hallott Haller-történetet, melyről önéletírásában emlékezik meg – gyermekkori mesemondója, a „nagyokat föllentő vén Demeter András” figurájának megidézése kapcsán.

A tavasztól őszig juhásztor, téltől tavaszig szabó és szücsmester mesemondó – emlékezik Benedek Elek – „*ha a falut felbundázta, átballagott Csikországba, honnét tavaszra került haza, egy zacskó hússal meg egy zsák hazugsággal. [...] De nagyokat föllentő Demeter András nem érte be Csikországgal, bekalandozta Erdélyországot is. Hol, hol nem, valahol szerzett egy kéregető könyvecskét: soha le nem égett templomokra kéregetett az öreg. Ahány gróf s báró volt Erdélyországban (pedig sok volt), mind felsorolta név szerint. Erről is, arról is tudott valami történetet, de különösen nagy kedvvel mesélgetett Haller János uramról, a fehéregyházi grófról, a szegény emberek kegyes patrónusáról. Szájtátva hallgattam a mesét arról a Haller Jánosról, aki József császár korában élt, s aki még a császárnak sem akart kitérni az útból. – Úgy volt, az, nagyuram – mindig édesapámhoz mesélt –, hogy befogat hat fekete paripát aranyos, bársonyos hintájába Haller János uram, s hát amint vágat Segesvár felé, vágat vele szembe ugyancsak hat paripa, de mind a hat fejér, mint a frissen esett hó. – Hej, haj, ki járhat itt az én földemen, hatlovas hintón – gondolja magában Haller János uram, s hát abban a*

¹¹ D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 97.

¹² D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 97–98.

¹³ D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 98.

¹⁴ Kölcsey Ferenc: *Huszt* (1831)

szempercben nagyot rikkant a hat fejér ló kocsisa a Haller János uram kocsisának: – Félre az útból, bé!

– Hó! Állj meg! – kiáltott elé a kocsisának Haller János uram.

Egyszerre állott meg a hat fekete ló, mintha földbe cüvekelték volna, megállott a hat fejér ló is. Akkor felállott János uram s mondta: Félre az útból, paraszt! Tudod-e, hogy kinek a földjén jársz? Ez a föld az enyim. E felett a föld felett enyim a nap is, a hold is, a csillag is, enyim a lebegő ég is!

Hej, Szűz Mária, Szent József, ne hagyj el! Csak feláll erre a hat fejér ló gazdája is, nem szól semmit, csak kétfelé húzza a fejér köpenyegit, s hát a mejjén, mint egy tányér, akkora aranymonéta ragyog! De úgy ragyogott, hogy Haller János uramnak még a szeme is kápráztott a ragyogástól, pedig egymástól jó messzire álltak. Bezzeg, hogy az aranymonétáról megismerte József császárt Haller János uram, illendőképpen kitért, s elszalutált mellette...¹⁵

Kétségtelen, hogy „Haller János uram” elsődlegesen a „szegény emberek kegyes patrónusaként” vonult be a mesék világába. „Nagyokat fillentő vén Demeter András” elbeszélése viszont sejteni engedí, hogy Haller János nevéhez más jellegű történeteket is társítottak: feltehetően olyan oral historykban is szerepeltették, melyekben a hős szembe mert fordulni a hatalommal, kiállt a szegények, az elnyomottak védelmében, s amelyekből erőt, bizakodást meríthetett a mesehallgató falusi nép. Az önkényuralom idején gyermekekeskedő Benedek Elek, s vele együtt Kisbacon székely népe „szájtátva” hallgatta a mesét, melynek hőse „még a császárnak sem akart kitérni az útból”. – A mai olvasó aligha jutna ilyen következtetésre a történet hallatán: ha Benedek Elek felvezető szövegértelmezése nélkül olvasnók, óhatatlanul úgy ítélnék meg az elbeszélést, hogy egy büszke, de lojális nemes úrról szól a történet, aki nem hajlandó kitérni a szembejövő idegen elől azon a földön, mely az övé, de ahogy megtudja, kivel áll szemben „illendőképpen kitér és elszalutál” a császár mellett. Az abszolutizmus hálójában vergődő, porig alázott magyarság viszont olyan példázatot hallott ki (mert olyan példázatot akart hallani) Haller János történetéből, mely azt sugallta, hogy vannak még tartásos, bátor emberek, akik nem hunyázkodnak meg még a császár előtt sem. Mi több, a mesehős Haller János még rá is kiált, hogy „félre az útból, paraszt”. A császári hatalommal való szembenállás gondolatának akkoriban a mesék világa adott menedéket, s ott is csak kellő óvatossággal juthatott kifejezésre: kiemelten

fontos közlendő volt, hogy arról a Haller Jánosról van szó, aki József császár korában élt.

Az önkényuralom idején feltehetően politikai okok miatt volt tanácsos jó előre tisztázni, hogy Haller uram története a császárral régmúlt időkben, még a 18. században esett meg. A 19. század második felében, a dualizmus évtizedeiben viszont már azért is szükséges volt ezt a pontosítást megtenni, hogy megkülönböztessék apát a fiától, Haller Jánost Haller Ferencről. A szájhagyományban ugyanis az utóbbiról is kerengtek történetek, s ha azt nem is tudjuk dokumentálni, hogy mesehősként vonult volna be a magyar nép panteonjába, két olyan publicisztikai írást is felemlíthetünk, melyeket íróik minden bizonnyal a szájhagyomány nyomán öntöttek irodalmi formába. *A fehéregyházi sas* címen Eötvös Károly idézett fel egy megható történetet az egykori negyvennyolcas honvéd életéből, szülőföldhöz való hűségéről, arról az erkölcsi tartásról, ami Haller Ferencet képessé tette a sorscsapások elviselésére, és az újrakezdesre.¹⁶ Benedek Elek pedig egy, a székelyudvarhelyi református kollégium diáksága körében honos történetet eleve-nített fel *A fehéregyházi gróf és az udvarhelyi diákok* című 1882-ben közölt írásában¹⁷ – arról a Haller Ferencről, aki az önkényuralom idején nem „átallott” sajátos nemzeti tüntetést szervezni a Habsburgokat kiszolgáló szászok fészkében, Nagyszébenben.

Négy rövid történetből messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Nem ismerjük a Haller-grófokhoz kapcsolódó igaztörténetek, mesék, mondák, anekdoták sokaságát, melyek – Deák Farkas tájékoztatása szerint – lépten-nyomon felbukkantak az önkényuralom korának szájhagyományában, s ismertek és kedveltek voltak, feltehetően, még a 19. század végén is. (Kolumbán István mesefeljegyzése, Eötvös Károly és Benedek Elek publicisztikája legalábbis erre enged következtetni.) Annyi azonban a négy rövid történet ismeretében is elmondható, hogy nem véletlenül fogadta be a szájhagyomány Haller Jánost és Haller Ferencet elbeszélések pozitív hőseként: azok az erkölcsi értékek, melyeknek hordozói voltak, amelyek szerint éltek és tevékenykedtek, nemzeti elkötelezettségük, szülőföldhöz való ragaszkodásuk egyértelműen arra predesztinálták, hogy mesehősként, vagy mesés igaztörténetek hőseként éljék túl földi létüket. Rendhagyónak legfeljebb annyiból tekinthető mesei/mondái szereplésük, hogy ők a magyar népköltészet olyan kivételes arisztokrata szereplői, akiket valós történelmi személyiségekkel lehet azonosítani.¹⁸

¹⁵ BENEDEK Elek 2009, 68–69.

¹⁶ EÖTVÖS Károly 1905. – Lásd a Függelékben.

¹⁷ BENEDEK Elek 2006. – Lásd a Függelékben.

¹⁸ A magyar népballadákban gyakran találkozunk erdélyi arisz-

tokraták nevével. A komor, tragikus kimenetelű balladai történetek nemesi szereplőit azonban – Bethlen Annát, Barcsait, Gyulafi Katalint, Kálnoki Zsófikát, Gyulainét, Ugron Jánost – nem lehet konkrét történelmi személyiségekkel kapcsolatba hozni.

Függelék



1. ábra Gróf Haller János (1774–1843).
Vasárnapi Újság, VI, 9 (1859. febr. 27.), 97. lap

Eötvös Károly A fehéregyházi sas

Gróf Haller Ferenc nagy részt vett a függetlenségi harcban. Mint katona: karddal, mint kormányzó: ésszel, eréllyel, hazafisággal. A legjobbak közé tartozott.

A harc után elfogták, bilincsbe verték, elhurcolták, börtön fenekére zárták. Egykor, régen, fiatal korában jó barátságban élt Ottinger osztrák tábornokkal, ennek közbenjárására 1854-ben megszabadult és sietett hazafelé – uradalmába, fehéregyházi várába.

Uradalmát elkobozták. Vára elpusztult. Birtokait jöttment idegenek, az önkény odaküldött emberei pusztították. Nem volt cseléd, nem volt igavonó, nem volt rideg jószág, földek vetetlenek, erdők letarolva, szőlők avarban. A Küküllő folyik vára közelében, azon volt egy jövedelmes malma. Az a malom is leégett; falomok, füstös csonka törzsek álltak a malom helyén. Gátak, malomfej omladozóban.

Gyalog ért haza a gróf. Pénze nem volt kocsiára. Első dolga volt megnézni várát.

A sáncárkok megvoltak, telenőve iszalaggal. A felvonóhid le volt eresztve, de csak gerendái álltak. A vár falain semmi tető. Amint leégett, úgy maradt. A várudvar gazzal tele. A földszinten a téli lovaglótérnek se ajtaja, se ablaka. Úgy volt az udvarbíró, lovászok, szolgák, szegődvényesek, várhajdúk minden lakása. Az emeletre vezető lépcsők elpusztulva. A nagy kerek palota boltozata összeropadozott. A boltozaton körül freskófestményekben volt egykor megörökítve száz nemes ősnak arcképe. Az asszonyoknak bajszot festett, minden arcképebe belelövöldözött a pusztító ellenség. A Küküllő völgye felé néző lakoszobák s a hegy felé néző vendégszobák romba dőlve. Baglyok, denevérek tanyája.

A várban nem volt mit keresni. Lassankint elterjedt a híre: megjött az uraság. Régi udvarbírája elérte valahonnan, s kezét

csókolt a grófnak. Ez is vagy félt, vagy hamis volt, vagy hű maradt, vagy jutalmat várt. Miért csókolt volna kezét másért?

Lement a gróf a Küküllőhöz. Pusztá helye a régi jó malomnak. A régi udvarbíró újra felajánlotta szolgálatát.

– Köszönöm, barátom, nem fogadhatom el szolgálatodat, fizetni nem tudlak; magam se tudom, miből élek.

Leült egy égett csonka törzsökre, fáradt fejét kezére hajtá, s szomorúan nézett végig várán, gazdaságán, messzeségbe nyúló uradalmán.

– Eladom birtokom, nincs mivel gazdálkodjam. Pénzt nem kapok, adósságot nem akarok csinálni. Minden hatalom és minden hatóság ellenségem. Rombadölt vár, pusztá birtok, sok adósság, mindenütt ellenség, pár év alatt ügyis megölne. Eladom birtokom. Kibujdosom, elköltözöm Amerikába, szabad földre, szabad hazába.

Egy sas kerengett fönt a magasban. Rekedt hangján kiabált a levegőégbe.

Volt a fehéregyházi várnak egy régi sasa. Még 1814-ben szoktatta meg a gróf öreganyja, Toldalaghy Krisztina grófné. Hűségesen ott telelt, ott nyaralt a kerek palota tornyán, s el nem hagyta helyét két nemzedék óta. Néha egy-két napra ellátogatott a havasokra, de mindig visszajött. Ez jutott eszébe a grófnak, mikor a magasban kerengő vadmadarat látta.

– Elment örökre. Mikor a vár leégett, az napon ment el, s 1849 óta sohase láttuk. Mit is keresne itt?

E pillanatban a magasságból lerebbsent a sas, s egy korhadtt fűzra odaszállt a gróf közelébe. Szárnyát lebegtette, s durva hangján odaszólt a grófnak. Mintha mondta volna: „Isten hozott, jó uram, régi barátom.”

Megismerték. Ez volt a régi sas. Már Nagyenyed körül megismerte régi jó gazdáját, s fönt a magasból kísérte őt. Hazajött a rengetegből a nagy pusztulás óta, hosszú évek múlva. Hűségesen.

Fölszállt a fűzagról, átröpült a kerek palota romfalára, egyet-kettőt ott is kiáltott, s megint visszajött, de most odaszállt a gróf lábához, s hatalmas csőrével szelíden kopogtatta térdeit.

A gróf szemeiből kicsordult a könny. Örömet és fájdalomat nem tudta szíve magában tartani. Föllállt.

– Nem. Nem megyek Amerikába. Itthon maradok, küzdök, dolgozom. Ha ez a sas, e vadmadár otthagya a rengeteget, s visszaszállt leégett ősi tanyájába: hát én akkor hogy hagyhatnám el leigázott, elpusztult, imádott hazámat!

Benedek Elek

A RÉGI JÓ VILÁGBAN

A fehéregyházi gróf és az udvarhelyi diákok

Mindössze húsz éves történet... és mégis a régi jó világban történt!

Mikor egy halkán kiejtett szó, egy „gyanús” mozdulat bőven elég volt arra, hogy rebellisnek tartsanak, vallassanak, kínozzanak bottal, börtönnel... és mégis a régi jó világban történt.

A közmondás azt tartja: „minden jó, ami elmúlt”. De én nem ebből indulok ki. Én a régi jó világot az emberekben keresem meg és nem a világ forgásában...

1861 emlékezetes év a magyar nemzet történetében. A nemzeti büszkeség ébredésének éve ez. A csüggedőket remény szállotta meg, a bátrak még bátrabbakká lettek. A fiatalság ismét előszedte a sarkantyús csizmát, atillát, meg a darutollas süveget.

Az udvarhelyi diákok se maradtak hátra a nemzet ifjúságától. A tanárok vaskalapossága, „kicsapással” való ijesztgetése süket fülekre talált. Jó vagy rossz szellem akarta-e, elég az, hogy csakhamar alkalmuk nyílt a szilajvérű diákoknak nyíltan lépni föl a vaskalaposság ellen.

A története pedig ennek a következő. A nagyszombati és a közeli falvakban lakó intelligens magyarok egy bált terveztek Nagy-Szebenben, a szászok fészékében, bált mely tisztán magyaros jellegű legyen. Szóval: tüntetni akartak. Hanem volt ám egy nagy bökkenő. Az egész városban és vidékén nem akadt elég magyar „táncos”, már ti. nem elég arra, hogy a tüntetés imponálás legyen. És kimondatott a jelszó: táncost keríteni a föld fenekéből is.

Az öreg fehéregyházi gróf, H. F. javakorában levő férfi volt még akkor. Befolyása volt az udvarhelyi iskolánál, amennyiben egy szép alapítványt tett, melyből minden évben 12 aranyat osztanak ki a legjobb hegedűsök, fuvalások és szárnykürtösök között. Ő volt elnöke a nagyszombati bálbizottságnak is.

Midőn a bálbizottság már bejárta egész Erdélyt, s annak minden valamire való helységét, melynek „fenekéből” táncost lehetne keríteni, hirtelen felállott a gróf, s csak annyit mondott: „majd hozok én quantum satis”, oda hagyta a töprenkedő bizottságot.

És elhatározta hazafelé. Rögtön befogatott 12, mondd tizenkét kocsiba, s az egyik kocsisnak két levelet adva át, beküldötte őket Udvarhelyre. Az egyik levél az igazgatónak, a másik meg egy diáknak szólt. Számított rá a derék gróf, hogy az igazgató jónak látja a levél tartalmáról nem értesíteni a fiatalágot. A' minthogy úgy is történt.

Alig hogy elolvasta ifjúnk a levelet, nyomban gyűlést hívat össze, felolvasta a levél tartalmát, mely szerint 24 ügyes diákra van szükség, kik jól tudnak táncolni, meg aztán szükség esetén nem is ijednek meg a maguk árnyékától. Egy pillanat, s lelkes éljenzés közt kivált 24 szálás gyerek a sok közül, kik készek részt venni a tüntetésben.

Ez alatt az igazgató szobájában sétált, valószínűleg „mélyen elmerülve gondolataiban”. Nem akarta semmi áron közölni a gróf

Itthon maradt, s dolgozott.

– Én még láttam ezt a sast 1875-ben. Él-e még, mikor halt meg, nem tudom. A gróf – nemes barátom egykor – rég alszik már őseinek sírboltjában.

(*Székely-Egyesületi Képes Naptár és Évkönyv az 1905. közönséges évre*. Szerkesztette Benedek Elek, XXIV. évf. Franklin-Társulat kiadása, Budapest, 34–35.) – Ua. in: *Néptűrség* (Marosvásárhely), 1999. március 26. Stipendium melléklet.)

levelét a diákokkal. Könnyűszerrel akart keresztülesni a dolgon. Egyszerre azonban zajt hallott az ajtó előtt. Szorongás, félelem fogta el. Bizonyosan a diákok. A gróf túljárt az eszén. Eltalálta: a diákok deputációja volt. Felolvasták a levelet, hivatkoztak az igazgatóhoz írt levélre. Kérték az egy heti szabadságidőt.

Teljes lehetetlenséget kívánnak – mondá az igazgató zavartan. – Az istenért, barátaim, gondolják meg, mit tesznek... Elfogják, becsukják, soha napvilágot nem látnak, az intézetet kompromittálják, minket is tanárokul... nem lehet!

– Akkor megyünk engedély nélkül! – fakadt ki egyik deputátus.

– Akkor nem tagjai többé az intézetnek! – tört ki az igazgató.

– Mindegy! – kiáltottak egyszerre.

– Menjünk fiúk!

– Van más intézet is!

– Az Isten áldja meg rektor-professzor úr!

*

Othagyták a haját tépő igazgatót, azzal felpakolódtak 24-en a 12 kocsihoz, s még aznap este a fehéregyházi grófnál voltak. A gróf lucullusi vacsorát adott számukra, tetejébe táncot rögtönöztek, a tüzesvérű diákok egymás kezéből kapkodták a bájos komtesseket. Reggel felé aztán ki-ki a számára kényelmesen rendezett szobába vonult, hogy új erőt szerezzen a tüntetésre.

*

Amily imponáló volt a fiatalság bevonulása Nagy-Szebenbe (24 diák 8 hintón), épp oly imponáló volt a bál is. Már előre oly nagyszerűnek ígérkezett, hogy maguk a szászok levetközve minden fajgyűlöletet, magyar ruhát kerítettek a „föld fenekéből” is, elmentek a bálba, hogy szomjas kíváncsiságuknak eleget tehessenek.

De volt is mit látni. Mikor az a 24 diák kiállott egyszerre a bálterem közepébe, és járták az isteni körmagyart, minden szem rájuk tapadt, mindenki el volt ragadtatva, legjobban maguk a szászok. Minden táncot, melyet a diákok külön jártak el, viharos taps és „hoch”-al vegyes riadó éljen követett.

Húsz éves történet... Akkor nagy híre volt, ha nem is a nagy Magyarországon, de egész Erdélyben. A nemes gróf, miután még egy pár napig magánál tartotta ifjainkat, maga személyesen ment el velük Udvarhelyre.

... Persze, hogy a kicsapatsból nem lett semmi.

(Perjámosi Sándor – A. Szála Erzsébet – Gazda István: *Az ismeretlen Benedek Elek*. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és 1892 között írt publicisztikáiból. Az írásokat összegyűjtötte, és jegyzetekkel kiegészítette Perjámosi Sándor. Szerkesztette és az előszót írta A. Szála Erzsébet. Sajtó alá rendezte Gazda István. Nyugat-magyarországi Egyetem – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Sopron–Piliscsaba, 2006, 147–149. – Az írás eredeti megjelenési helye: *Budapesti Hírlap*, II. évf. 248. sz. (1882. szept. 9.), 4. Székely Huszár álnév alatt)

Irodalom

BENEDEK Elek

- 2006 A régi jó világban. A fehéregyházi gróf és az udvarhelyi diákok, in: Perjámosi Sándor – A. Szála Erzsébet – Gazda István: *Az ismeretlen Benedek Elek*. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és 1892 között írt publicisztikáiból. Az írásokat összegyűjtötte és jegyzetekkel kiegészítette Perjámosi Sándor. Szerkesztette és az előszót írta A. Szála Erzsébet. Sajtó alá rendezte Gazda István. Nyugatmagyarországi Egyetem – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Sopron–Piliscsaba, 147–149.
- 2009 *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

BERDE Mária, R.

- 1937 *Főtonfőt király, Eredeti székely népmesék*. (Belső címlapján: *Székely népmesék*) Brassó.
- 1938 *A gyémánt emberke, Székely népmesék*, Nagyvárad.
- [1942] *Az árva királyfi, Eredeti székely népmesék*, h. n., é. n. [Budapest]

D. F. [DEÁK Farkas]

- 1859 Gróf Haller János, *Vasárnap Újság*, VI, 9, (febr. 27.) 97–98.

EÖTVÖS Károly

- 1905 A fehéregyházi sas, in: *Székely-Egyesületi Képes Naptár és Évkönyv az 1905. közönséges évre*, Szerkesztette Benedek Elek, XXIV, Franklin-Társulat kiadása, Budapest, 34–35.

GULYÁS Pál

- 1978 *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KOLUMBÁN István

- 1898 *Székely Népmesék és Mondák Gyűjteménye*, Kézirat a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár Bolyai állományában, Jelzete: MS 431, Székelyudvarhely.

KOLUMBÁN István – OLOSZ Katalin

- 1972 *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék*, Kolumbán István gyűjteményéből válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KRÍZA Ildikó (szerk.)

- 1982 *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

OLÁH-GÁL Elvira – HALLER Béla

- 2010 „A családi örökség az eszmékben testesül meg...” (Oláh-Gál Elvira beszélgetése gróf Haller Bélával), *Székelyföld*, XIV, 6 (június), 110–122.

OLOSZ Katalin

- 1972 A Kemény Zsigmond Társaság pályázatai és a Kolumbán-gyűjtemény, in: KOLUMBÁN István – OLOSZ Katalin 1972, 5–44.
- 1982 A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság népköltészeti tevékenysége, in: KRÍZA Ildikó (szerk.) 1982, 151–163.

Povestiri despre conții Haller din Albești

(Rezumat)

Pentru folcloriștii secolului al XIX-lea poveștile adevărate sau cele similare, asemănătoare unor povești, rareori erau considerate destul de valoroase pentru fi consemnate. Tocmai de aceea trebuie să acordăm atenție aparte acelor consemnări care pot fi incluse în acest gen literar, și care au păstrat pentru cititorii posterității întâmplări legate de persoane istorice reale. În satele secolelor al XIX-XX-lea circulau mai multe asemenea povestiri adevărate despre contele János Haller din Albești și urmașul acestuia, Ferenc, faptele cărora erau „formulate” de către locuitori ca întâmplări din povești. Studiul oferă o prezentare a acestor consemnări și compară textele devenite creații folclorice cu personalitatea conților autentici din punct de vedere istoric.

Stories about counts Haller from Fehéregyháza

(Abstract)

Folklorists of the 19th century did not consider true stories or similar tale-like texts valuable enough to be written down/recorded. This is why we should treat with special attention those rare recordings that can be included/listed in this literary genre, that have preserved for posterity stories related to real historical characters. In the villages of the 19-20th centuries there were many stories circulating about count János Haller and his descendant, Ferenc, whose deeds had been „formulated” by local inhabitants as tales. This paper offers a presentation of these records and it also compares these folkloristic texts with the real historical personalities of these counts.

Albert Ernő

KRIZA JÁNOS SZÜLETÉSÉNEK 200. ÉVFORDULÓJÁRA¹ (VALLOMÁS)

Sepsiszentgyörgy, 1882. július 29-i keltezéssel, *Kriza-ünnepély* címmel a *Nemere* politikai és társadalmi lapban tájékoztatót jelentettek meg arról, hogy „holnap”, azaz július 30-án kegyelettel emlékeznek Nagyajtán a község kiváló személyiségére, Kriza Jánosra. Megemlégtették, hogy a kolozsvári unitárius kollégiumban a vallás és a magyar nyelv és irodalom tanára volt, szorgalmasan gyűjtötte a népköltészetet, és először mutatta be „a nagy balladakincset, melyet a székely nép századokon át megőrzött kebelében”. Arról is írtak, hogy a kolozsvári unitárius ifjúság kezdeményezésére emléktáblával jelölik meg Kriza János szülőházát, ezzel is kifejezve hálájukat az elhunyt jeles, kiváló személyiség iránt.²

A nagyjaink iránti tisztelet kezdeményezői minden időben elismerést érdemeltek, de ha az ifjúság vállalkozott erre, az sokszorosan megnövelte a gesztus értékét. Ennek a 19. század végi ünnepségek a kigondolója a kolozsvári unitárius főtanoda Ifjúsági Olvasó-önképző Egyesületének a tagsága volt. A kezdeményező gondolat egy évvel korábbra nyúlik vissza.

1881. május 19-én Székely József tanárjelölt, az egyesület tagja *Megemlékezés Kriza János irodalmi működéséről* címmel tartott előadást. Ha arra gondolunk, hogy hány hasznos kutatás, vizsgálat forrása volt a tenni akaró ifjúság önálló ténykedése, láthatjuk, hogy ilyen alkotó kezdeményesés születésének színhelyévé vált ez az önképzőköri összefogás. Amellett, hogy az előadó Kriza János „halhatatlan érdemeit” méltatta, kitért arra is, hogy Kriza János ifjú korában egyik alapítója volt az egyesületnek, majd döntő részben szerkesztette a *Remény* 1839-ben megjelent első számát. Amikor Székely József előadását azzal zárta, hogy: „Rendezzen az ifjúság Kriza emlékére ünnepélyt születése helyén, N.-Ajtán, jelölje meg születése házát emléktáblával”, a kör tagjai lelkesedéssel fogadták a javaslatot, és máris hozzákezdtek az ünnepség előkészítéséhez. Az ifjúság javaslatát az Egyházi Képviselő Tanács, és az iskola igazgatója, Kovács János védnökként is támogatta. Az emléktábla elkészítéséhez a diákság havonta adta össze apró-

pénzét, kérték a székelykeresztúri és tordai tanoda diákjainak is segítségét, és a kezdeményezést egyes egyházi közösségek, magánszemélyek is támogatták. Az emléktáblát fekete márványból Lorenz Ferenc kolozsvári szobrász készítette, a szöveget Nagy Lajos tanár fogalmazta. A körültekintő kezdeményező diákság Nagyajtán is előkészítő bizottság alakulását javasolta, amelynek elnökévé Lőfi Áron bölöni papot és köri esperest kérték fel.³

Az ünnepség részleteiről szintén a *Nemere* újságírója számolt be. „Lélekemelő nemzeti ünnepélynek volt tanúja Nagy-Ajta. Háromszékmegye egyik legnagyobb fiának emlékét ünnepelte ma, s tette fel nevére a kegyelet koszorúját. Kriza János, a minden ízében igazi székely, egyszerű, de munkás életével fényt, dicsőséget árasztott nemzetére” – kezdte ismertetését.

Az ünnepség előkészületeinek és hangulatának nyomatókat adott, hogy Nagyajta lakói az érkező vendégek tiszteletére díszkaput emeltek, az utcákat is feldíszítették. Bölönben az érkező püspököt, Ferencz Józsefet szintén díszkapuval köszöntötték, majd onnan „csinos és festői kinézésű lovas bandérium” kísérete Nagyajtára. Korábban Nagyajtán ekkora tömeg még soha nem gyűlt össze, legalább 3000-en tartották fontosnak megjelenésüket ezen a Kriza János emléket idéző találkozón.⁴

Sorban hangzottak el a köszöntő üzenetek. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Szabó Károly, a Kisfaludy Társaságéból Szász Béla, az Erdélyi Múzeum-Egyletéből Kovács János olvasta fel az ünneplőkhöz intézett levelet. Jakab Elek a nagy lehetőséget méltatta, amellyel elindult a költészet útján Kriza János, értékelte annak felismerését, hogy össze kell gyűjteni és közkinccsé kell tenni a székely nép költészetét, amely egyben nemzeti ügy. Kiemelte a népballadák jelentőségét a magyar népköltészetben és az irodalomban. Miután megemlégtett néhány, Kriza János által közreadott nagy értékű balladát, így fogalmazott: „Kevély ámulatba ejtették ezek az országot, a népdalgyűjtők elnémultak, a műítészek első meglepetésükben nem tudták: higyjék-e, a mit

¹ Elhangzott a Kriza János 200 éves születési évfordulója tiszteletére rendezett konferencián, Kolozsváron, 2011. június 27-én.

² *Nemere*, XII, 61, 1882. július 30., 243.

³ GÁBOR Albert 1892, 1–4.

⁴ *Nemere*, XII, 62, 1882. augusztus 3., 245.

látnak? Vagy merjenek kételkedni, hogy azok a hon keleti bércei közt élő székely-magyar nép elmeművei? A magyar költészeti irodalomra és közönségre újabb időben akkora hatást alig tett valami, mint ezek formai eredetisége s tartalmuk szépségei.”⁵

A különböző újságok sorban nagy elismeréssel emlékeztek meg a nagyajtai ünnepségről. Az *Ellenzék* július 29-én az előkészületekről írva méltatta Kriza János jelentőségét: „Az igazi demokratia napszámosa volt az ember, ki a népköltészet kincseit adta át mindnyájunknak”.⁶

A *Kolozsvári Közlöny* is a nagyajtai előkészületekről tájékoztatta olvasóit: „Azért, ha egyszerű és cziczoma nélküli lesz is a holnapi Nagy-Ajtán tartandó ünnepély, nem lesz az oly jelentőség nélküli; mert azt fogja tanúsítani, hogy a nemzet azt, ki szívét adta szeretettel és hűséggel a nemzetiség eszméjének: szívében hordozza gyöngéd, állandó szeretetét meleg érzelmeibe takargatva őrzi.” (Sz. B.)⁷

Ritkán esett szó arról, hogy Kriza Jánosról költők írtak értékét, jelentőségét, emberi tartását elismerő és nagyra becsülő sorokat. Az unitárius kollégium VIII. osztályos tanulója, Györffy József társai megbízásából írt „*Alkalmi ódát*” *Kriza bölcsőjénél* címmel. Egyik részlete így hangzott:

„Légy üdvözölve fényes égi szellem:
Diadalodnak méltó napja ez!
Szívem dalába lelkemet lehellem!
A dalvilág küldött követje ez.”⁸

Verssel köszöntötték Kriza János emlékét és az ünneplőket Szász Károly, Szász Béla, Jakab Ödön, Gabányi Árpád, Hegedűs István, Rédigér Géza is.⁹

*

Amikor Nagyajtán 1811. június 28-án az anyakönyvbe az újszülöttek közé beírták Kriza János nevét, akkor a faluban már örömmel beszéltek, esetleg egymásnak is suttozták az asszonyok, hogy a „csonka kezű” papnak megszületett első gyermeke, mégpedig fiú, és János a neve, akárcsak az apjéé. Későbbi önéletrajzában azt írta a fiú: „Én Kriza János születtem 1811. június 24-én Miklósvárszéken, Nagyajtán.”¹⁰

A „csonka kezű” pap (mondták „félkezű”-nek is) 1808-ban érkezett Nagyajtára. Amikor az egyházközség vezetői megtudták, hogy az új pap nem székely, hanem Torockóról származik, ráadásul a jobb keze „csonka”, bizonyára összenéztek, s kissé kelletlenül figyeltek rá az első napokban. Rövidesen azt is meg-

tudták, hogy elődei vasbányászatból éltek, sőt a család maga is abból tartotta fenn magát. A csonkaságról pedig kiderült, hogy az új pap gyermekkorában eltörte jobb karját, s a rosszul kezelés miatt maradt „hibás”. Mivel fizikai munkát nem tudott volna végezni, a család úgy döntött, hogy a gyermeket taníttatja. Ő a papi pályát választotta.

Az új pap mindenkihez barátságos volt, kedvelni kezdték prédikációit, azt is, hogy egyszerű természetességgel beszélt a lakosokkal: idősebbekkel és fiatalokkal egyaránt. Amikor pedig meglátta a nagyajtai templomot, a védelemre készített egykori, de még nagy erőt mutató várfalat, arra gondolt: kemény munka vár rá, hogy helyt tudjon állni az igényes közösségben.

Fokozatosan ismerkedett az emberekkel, segítséget nyújtott gondjaikban, barátságot kötött a rektor úrral is, s egyre gyakrabban kezdte látogatni, mert megtetszett szép leánya, akit Bencze Borbálának hívtak. A „tűzről pattant, vidám kedélyű s eleven tréfás és dalos”¹¹ leányt 1810-ben feleségül vette. Ebben az évben a már otthonra talált pap 28, a felesége 20 éves volt. A családi boldogság azonban nem tartott sokáig, mert a közkedvelt feleség második gyermeke, Ferenc megszülése után egy évvel, 1814-ben, 24 éves korában végleg eltávozott a családból.

Kriza János másodszor is megnősült, az új feleséget Kisgyörgy Annának hívták, aki 1820 és 1829 között hét gyermekkel ajándékozta meg a családot.¹² Így a papi házban összesen kilenc gyermek felneveléséről kellett gondoskodni. Többségük a későbbiekben földműveléssel foglalkozott, János után még Sándor tanult, aki 1827-ben született. Hogy a Krizák a nagyajtai nép megbecsülését és szeretetét élvezték, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az apa 47, a szintén unitárius pap Sándor fia 43, ketten összesen 90 évig Nagyajta papjai voltak.

A második feleség 1848-ban, a nagy kolerajárvány idején meghalt. A teljesség kedvéért közöljük azt is, hogy a „csonka” pap élete alkonyán harmadszor is megnősült, 70 éves korában feleségül vette a *Vadrózsákban* kiváló gyűjtőként említett árkosi pap, Kiss Mihály özvegyét, Koncz Zsuzsannát.¹³

A gyermek Kriza János a nagyajtai iskola alsó osztályai elvégzése után a torockói iskolában folytatta tanulmányait, majd 1825-ben beírták a székelykeresztúri gimnáziumba, ahol elsősorban udvarhelyszéki, háromszéki és marosszéki székely gyermekek voltak iskolatársai. 1829-ben a „kolozsvári kollégium-

⁵ JAKAB Elek 1892, 28.

⁶ *Ellenzék*, 1882. július 29.

⁷ *Kolozsvári Közlöny*, 1882. július 30., 52.

⁸ KOVÁCS János (szerk.) 1892, 40.

⁹ Uo., 84–89.

¹⁰ KRÍZA Ildikó 1982, 25.

¹¹ Szász Károlyt idézi VERSÉNYI György, dr. 1925, 3.

¹² VERSÉNYI György, dr. 1925, 3–5. Versényi György a gyermekek nevét és születési évét is felsorolja: György (1820), Dániel (1822), Borbála (1823), István (1824), Anna (1826), Sándor (1827), Zsuzsanna (1829); BÖZÖDI György 1937, 174.

¹³ VERSÉNYI György, dr. 1925, 3.

nak lettem togátus vagy egyenruhás diákja”¹⁴ – írta önéletrajzában. A „4 éves philosophiai és theologiai tanfolyam végzése után”¹⁵ két évig tanított, majd az „unitárius ekklézsia” költségén a berlini egyetemen folytatta tanulmányait.

A folyamatosan jelen lévő gyomorbetegségét még borszéki borvízzel is próbálja gyógyítani. Közben Kolozsváron 1838-tól papi teendőket látott el, és a teológián 1840-től kezdett tanítani. 1842-ben családot alapított, feleségül vette Fúzi Borbálát. Családjukban négy gyermek született, egyikük korai halála miatt három gyermeket neveltek fel és tanítottak.

1861. július 1-jén a tordai zsinaton püspökké választották. Ekkor is szerényen nyilatkozott: „Én nem vágytam, és nem kerestem e papi hivatalt, tanúm rá az Isten”.¹⁶ Miközben az unitárius egyház ügyeit rendezte, és népköltési gyűjteménye II. kötetét kiadásra készítette elő, tüdőgyulladásban betegeskedett egy hétig, és 1875. március 26-án végleg eltávozott a család, a barátok, tisztelői, a népköltészet kedvelői és az unitárius egyház köréből.¹⁷

*

Ezekben a napokban tisztelettel emlékezünk Kriza Jánosra, születésének 200. évfordulóján. Gyakran még rendkívüli emberek esetében is idő teltével az emlékek elfakulnak, más esetben tovább fényesednek. Kriza János azon kiváló férfiak közé tartozott, akikre születésük évfordulóján egyre fokozottabb megbecsüléssel emlékezünk. Ilyenkor alkalom kínálkozik munkásságának, emberi értékeinek újbóli számbavételére, életének és ténykedésének újabb adatokkal való kiegészítésére. Mivel számos területen bizonyos értelemben kimerítettnek tűnik értékeinek feltárása, ez alkalommal azt keressük, mivel tudjuk gazdagítani, bővíteni az eddigi megemlékezéseket, hozzá tudunk-e járulni valamely területen újabb adatokkal az életmű további gazdagításához, vagy megtaláljuk-e azt a lehetőséget, amely Kriza János munkásságából eredően újabb irányú utak felé vezet? Azt már az elején megállapítottuk, hogy eszményien élt és alkotott az az ember, akit az ifúság példaképének tekinthet. A kolozsvári fiatalok ezért emlékeztek rá tisztelettel halála után nem sokkal, és fontosnak tartották szülőházát emléktáblával megjelölni. A kolozsvári kollégiumban Kriza-alapot létesítettek, amelynek kamataiból jutalmazták a tehetséges tanulókat.¹⁸ De az elismerés abban is megmutatkozott, hogy kisebb-nagyobb közösségek megtiszteltetésnek tekintették, ha nevét példaként állíthatták egy-egy csoportosulás vagy nagyobb közösség elé. Megbecsülését jelentette,

hogy a Magyar Tudományos Akadémia már 1841. szeptember 3-án levelező tagjává választotta, továbbá az is, hogy Toldy Ferenc javaslatára már 1858. április 11-én az 1532-ben írt magyar kódexet *Kriza-kódexnek* nevezték el. 1863-ban a *Kisfaludy Társaság* rendes tagjának választotta.¹⁹ Számos helyen utcákat, intézményeket neveztek el róla, 1991. július 7-én szülőfalujában az európai hírű szobrász, Jecza Péter alkotását, Kriza János bronzba öntött mellszobrát helyezték el. Nagyjátán összegyűjtötték a személyéhez kapcsolódó tárgyak egyik részét, és emlékszobát rendeztek be. Nevével hívták össze Erdélyben 1990-ben mindazokat, akik a néprajz gyűjtői, kutatói, közreadói voltak, megalakítva a Kriza János Néprajzi Társaságot, amely szüntelen munkálkodó névadójához méltóan számos kiváló eredményt tud felmutatni egészen napjainkig. Egyben Erdélyben először alakulhatott önálló magyar néprajzi társaság.

Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége 2005-től évente megrendezi Sepsiszentgyörgyön a Kriza János balladamonddó versenyt, 2009-től mese- és balladamonddó versennyé bővítve, amelyen Temesvártól Nagybányáig, Kolozsvártól Brassóig, Déváig, a Székelyföld minden iskolájából megjelennek a tanulók, őrzik, ápolják balladakincsünket és legszebb meséinket.

Az életmű őrzését és megbecsülését jelenti, hogy a *Vadrózsák* kötetét már több alkalommal is újból kiadták, ami néprajzi, népköltészeti kiadványok esetében ritkaságszámba megy. De megszámlálhatatlanok azon kiadványok, amelyekben népballadákat, -dalokat, -meséket, más alkotásokat ne válogatnának a *Vadrózsák*ból. Gyűjteményének alkotásai állandóan megtalálhatóak különböző tankönyvekben is.

*

Említettük már, hogy megemlékezéseink során állandó gondunk, mivel tudnók gazdagítani Kriza János életművét. Úgy érezzük, hogy ugyan kis mértékben, de ez alkalommal, közel 170 év eltelte után, újabb adatokkal bővíthetjük a *Vadrózsák* kiadásának körülményeiről szóló tudásunkat.

Amikor 1863-ban megjelent a *Vadrózsák* első kötete, az *Előszó* 1862. december 27-én készült, Kriza János azt írta: „Emlékezhetik még egy-egy olvasóm: húsz éve maholnap – előbb még, mint a Kisfaludy Társaságnak népköltési nagy vállalata megindult volna – „Vadrózsa” cím alatt kiadandó népköltemények pártolására hívtam volt fel a nagyközönséget.”²⁰

Ezt követően Kriza János megírta 1868-ban, Toldy Ferenc kérésére, viszonylag részletes önéletrajzát,²¹ és sokan ekkor figyeltek fel a *Vadrózsák*

¹⁴ KRÍZA Ildikó 1982, 26.

¹⁵ VERSÉNYI György, dr. 1925, 3.

¹⁶ KOVÁCS János (szerk.) 1892, 12.

¹⁷ VERSÉNYI György, dr. 1925, 10.

¹⁸ KOVÁCS János (szerk.) 1892, o. n. (előszó).

¹⁹ VERSÉNYI György, dr. 1925, 15.

²⁰ KRÍZA János 1975, 34.

²¹ HELLEBRANT Árpád 1912, 531–532. Az önéletrajz megírására utal.

megjelentetésének előkészítése első lépéseire. Ebben ezt írja: „1842-ben adtam volt ki Előfizetési Felhívást *Vadrózsa* című népköltészeti gyűjteményre, mely mintegy nyolc ívre volt számítva...”²²

A kutatók egész sora éveken, évtizedeken át kereste ezt a felhívást, azonban század elteltével sem akadtak nyomára. Bizonyos utalások megerősítették kibocsátását, de azok nem pótolhatták az eredetét.

A Bajza József szerkesztette *Athenaeum* 1843 elején megjelent számában figyelemmel követte az előző évi erdélyi irodalmat is, és *Erdély az irodalom körül 1842-ben* címmel beszámolt a legfontosabb eseményekről. Zeyk János közölte a következő sorokat: „... A' sajtó mozgalmai közé sorolhatjuk: ... A' nem soká sajtó alá menendők közül említendő: ... Kriza székelly népdalai és mondái a' nép' szájáról gyűjtve”.²³

A *Felhívásról* 1844-ben is híradást olvashatunk. Ezt maga Kriza János írta, és az *Erdélyi Híradóban*, a január 30-i számban jelent meg. Címe: *Figyelmeztetés a Vadrózsa iránt*. „Ilyen cím alatt ígért »Népköltészeti Gyűjtemény« első füzetét közelebből sajtó alá adandó hálás köszönetet nyilvánítok t. cz. Aláíróimnak, kik e' nemzeti érdekű vállalat létre jöhetésére segéd kezeket nyújtanak.”²⁴

Az 1840-es években, ha nem is közvetlenül a felhívásra vonatkozóan, de annak nyomán néhányszor még utalást találunk Kriza János gyűjteményére. Székely Ádám levelében, amelyet Erdélyi Jánosnak küldött 1846. július 12. vagy 13-án, arról írt, hogy „Most ugyan adatik ki egy gyűjtemény »*Vad rozsa*« cím alatt Kolosvárt, unit(árius) Pap T(isztelendő) Kriza János úrtul”, amelyben némi kifogást is közölt.²⁵

A továbbiakban többnyire levelekben ismételt elhangzott a *Vadrózsák* megjelentetésének időszerűsége, Kriza János előkészületei a kiadásra, míg végül 1863. január 14-én már a kolozsvári nyomdából elindult a népszerűség útján a régen várt kötet. Néhányan a felhívást úgy képzelték el, hogy Kriza János valamely ívet bocsátott ki, amelyre felírták az előfizetők nevét. Dr. Sebestyén Gyula, amikor 1911-ben, Kriza János születésének 100. évfordulóján ünnepi beszédét a *Kisfaludy Társaság* ülésén felolvasta, arról írt, hogy „1842-ben, a magyarországi mozgalom előtt, már ki is bocsátott egy aláírási ívet a »*Vadrózsák*« című gyűjteményre.”²⁶ Az ívkibocsátás közlésének hatása kinyúlhat 1942-re is. Ortutay Gyula a Kriza Jánosról szóló tanulmányában írta: „1842-ben bocsátja ki ezt a gyűjtőívet. Azt hihetnők, gyűjtőívet megértés fo-

gadja...”²⁷ E megállapításhoz talán az is hozzájárult, hogy Kriza János 1844-ben hálás köszönetét nyilvánította aláíróinak, akik segítséget nyújtottak.²⁸ Az íves megfogalmazók azt is figyelembe vették, hogy Kriza János, amint készült a II. kötet kiadására, az Arany Jánoshoz írott levelében a költségek egyik részét úgy képzelte el előteremteni, hogy „aláírás” útján biztosítja.²⁹ Keltezés nélkül, de 1863 után írta Filep Elekhez levelét. Ebben is a második kötet megjelentetéséről, felhívásról írt, és arról is, hogy „aláírást” próbál gyűjteni, hátha „száz aláíró nyer...”³⁰

A Kriza János életművének kutatói gyakran vizsgatértek a felhívás hiányára. Faragó József 1971-ben a Kriza Jánosról szóló tanulmányában így írt: „Sajnos, e felhívást egy kutatónak sem sikerült megtalálnia”. Mentséget is próbált keresni: „Valószínűleg egylevelés nyomtatványként látott napvilágot ... az Erdélyi Híradóhoz mellékelve, s százhusz év alatt példányai szétkallódtak, megsemmisültek”. Faragó József arra is kitért, hogy a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban az *Erdélyi Híradó mellékleteit* az 1832–1844-ig terjedő sok száz levele közt a felhívást eredménytelenül kereste. Ennek ellenére még mindig arra gondolt: esetleg „ismeretlenül lappang” valahol.³¹

Nos, ismételtlen bebizonyosodott, hogy akár száz éves keresés után is, akár nem várt helyről is, előbukkanhat valamely bizonyosságul szolgáló adat. 1978-ban a Székely Mikó Kollégium, akkori 1. számú Líceum tanulója, Tana Gyula mutatta meg Kriza János felhívását, amelyet a bölöni pap irattárából juttatott el hozzá Árpá Tünde. A nyomtatvány, a *Felhívás teljes szövegét és fénymásolatát* Tana Gyula a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1979-es számában közölte.³²

A bevezető sorok:

NYUGTATVÁNY

40: *Negyven p-xról* [pengőkarjarról], melyet a' jelen évben Kolosvárt Kriza János által kiadandó „*Vadrózsa*” című Népköltészeti Gyűjtemény 1⁶⁰ Füzetére *Unitárius Ifju Löfi Áron* urtól kezemhez vettem *Septemb* hónap 16^{ik} napján 1843. *Dersi Paál Samu sk.*

Figyeltetésül. Stb.

(Megjegyzés: A közölt nyomtatványban dült betűkkel található a tintával beírt szöveg)³³

A második Nyomtatványra 2001-ben a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban a múzeumalapító

²² KRIZA János 1956, II, 441.

²³ *Athenaeum*, 1843, 46.

²⁴ KRIZA János 1844, 49–50.

²⁵ ERDÉLYI János 1960, 275–276.

²⁶ SEBESTYÉN Gyula, dr. 1911, 65.

²⁷ ORTUTAY Gyula 1960, 193 és KOVÁCS László (szerk.) 1942, 252.

²⁸ KRIZA János 1844, 49–50.

²⁹ KRIZA János 1956, II, 434–436.

³⁰ Uo., II, 430–431.

³¹ FARAGÓ József 1971, 76.

³² TANA Gyula 1979, 59–62.

³³ Lásd 5. számú melléklet.

Cserey Jánosné Zathureczky Emília iratai között találtunk rá.³⁴

NYUGTATVÁNY

40: *Negyven p.[engő] x[krajcár]ról*, melyet a jelen évben Kolosváratt Kriza János által kiadandó „Vadrózsa” című Népköltészeti Gyűjtemény 1³⁶ Füzetére *Szék. H.[Székely Határőr] Cadet t. [eljes] cz[ímű] Zathureczky István* urtól kezemhez vettem. Junius hónap 29^{ke} napján 1843. *Árkosy Móses sk. Nemes Nagy Ajta kir: városának a' Nag. rectora* –

Figyeltetésül. „Vadrózsa” tartalma: Népdalok, énekek, regék, mondák, példabeszédek, elmés talányok, furcsa sajtóságos székely kifejezések és mondatok, szóval: mindaz, valami a' székely kedélyvilágban vadrózsaként termett, mi a' nép szivéből öntudatlan természetességben tört ki 's hangzik ajkáról ajkukra 's olykor szokatlan bájjal lepi meg a' népiesség 's egyszerű természet barátját. Néhány fiatal székelyföldi barátom, legkivált – T. Ürmösy Sándor Úr lankadatlan fürge szorgalmának kell köszönnöm, hogy még az idén képessé vagyok téve „Vadrózsám” első virágszálát előfizetőim kezébe nyújtani.

Több füzet kiadhatása függ a' hó pártolástól.
Krizsa János³⁵

E két Nyugtatvány tehát igazolja Kriza János önéletrajzában írtakat, és egyben közelebb visz az előfizetők toborzásának kutatásához. Első ízben közvetlen bizonyosság arra, hogy Kriza János előfizetői felhívást bocsátott ki, és azt eljuttatta különböző, elsősorban unitárius községekbe. Ez alkalommal is az évszámra kell tekintettel lennünk. Az első benyomás szerint feltételezhetjük, hogy az 1842-ben kibocsátott lapot néhány támogatóhoz csak 1843-ban, a feltüntetett keltezőkor juttatták el. Erre azonban rácsófol, hogy az 1843-as évet nem tintával, utólag írták, hanem a nyomtatott szövegben található. Így tehát nem fogadható el az a következtetés, amely szerint „a nyomtatvány elkészítése, és szétküldése történhetett 1842 utolsó napjaiban, tehát az előfizetések eszközlését csakis az 1843-as évben lehetett remélni.”³⁶

Mivel az 1843. év a felhívásban a nyomtatott szövegben található, ezért ismételtén a Kriza János nyilatkozatára kell hivatkoznunk, amely szerint önéletrajzában határozottan írta, hogy „1842-ben adtam volt ki Előfizetési Felhívást »Vadrózsák« című népköltészeti gyűjteményre.” Bizonyosság az *Athenaeum* 1843.

év eleji száma is, hisz az erdélyi 1842-es irodalmi eseményekre utal, és „A' nem soká sajtó alá menendők” között említi a Kriza János népdalait és mondáit, tehát ebben az évben már tudomást kellett szerezniük a *Vadrózsák* első füzetéről.³⁷ Az eddigiek szerint el kell fogadnunk azt a megállapítást, hogy az 1842-es Felhívás továbbra is „lappang” valahol, és az 1843-ban nyomtatott Nyugtatványokat találtuk meg.

A Felhívást hány pártolóhoz juttathatták el, hányan fizettek elő a *Vadrózsák* első füzetére?

A 19. század elején, de később is, sőt még napjainkban is előfordul, hogy bizonyos könyvek megjelentetése attól függ, hogy megfelelő számú előfizető érdeklődik-e iránta? 1825-ben Vörösmarty Mihály *Zalán futásának* megjelentetéséért kibocsátott felhívására mindössze 88-an fizettek elő. Igaz, ismerünk sikeresebb felhívást is. Szakál Lajos népdalféleket írt. 1843-ban megjelentette *Czimbáalom, mellyen, a' ki olvasni tud, negyven új dalt vehet* című verses kötetét 1100 példányban nyomták, és már abban az évben nagyrészt az előfizetők segítségével el is kelt.³⁸ Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az *Athenaeum* 1843-as kiadásából kiderül, hogy Magyarország területén szűkre szabott Erdélyről a tájékoztatás, hisz az erdélyi újságokból „alig megy 50 példány túl a Királyhágón.”

Valamely sikeres támogatásgyűjtésnek 1842-ben el kellett kezdődnie, hisz az 1843-as Nyugtatványban nem véletlenül írta Kriza János, hogy „Néhány fiatal székelyföldi barátom, legkivált T. Ürmösi Sándor Úr lankadatlan fürge szorgalmának kell köszönnöm, hogy még az idén képessé vagyok téve „VADRÓZSÁM” első virágszálát előfizetőim kezébe nyújtani”, hangsúlyozva az *előfizetőimet*. Kriza János 1844-ben is „hálás köszönetet” nyilvánított azoknak, akik „e' nemzeti érdekű vállalat létrejöhetésére segéd kezeket nyújtanak”, amely bizonyosság arra, hogy sikerrel folytatódott az előfizetők toborzása. Az első köszönő szavak után azonban az előfizetők segítségéről nem találunk bővebb adatokat, inkább ellenkezőjét. Önéletrajza szerint az 1842-ben kiadott előfizetési felhívás után „a politikai világ nagy zajában elveszett kedvünk kiadhatására” – bár itt nem az előfizetők hiányában látja a sikertelenség okát. A *Vadrózsák* előszavában olvasható megfogalmazása szerint a „*Vadrózsák*” címen „kiadandó népköltemények pártolására hívtam volt fel a nagyközönséget. A pártolás nem lön...”³⁹

Hány előfizető jelentkezhetett az 1842–1843-as felhívásra? Említettük, hogy 1844-ben megköszönte a támogatást. A Filep Eleknek írt keltezés nélküli

³⁴ SÁL, Fond 74, *Cserey Emília iratai*, XXXI. csomag, 1843–1863, 1.

³⁵ Lásd 6. számú melléklet. (Megjegyzés: A közölt nyomtatványban dőlt betűkkel található a tintával beírt szöveg).

³⁶ TANA Gyula 1979, 61.

³⁷ *Athenaeum*, 1843, 46.

³⁸ HÉJJA Julianna Erika 2001, 213 és 215.

³⁹ KRIZSA János 1975, 34.

levelében azt közölte, hogy a második kötetre ismét előfizetőket toboroz, és reménykedik „száz aláíró” megnyerésében.⁴⁰ Talán nem túl merész következtetés, ha arra gondolunk, hogy emlékeztetésében az 1842-es felhívás megközelítő eredménye élhetett. A *Vadrózsák* megjelenésekor az előfizetők általánosan közölt száma hasznos következtetés lehet. Már 1863. január 9-én Gyulai Pálhoz írott levelében arról panaszkodott, hogy a régi előfizetők „sáska módjára jelentkeztek.” Az előzményekből úgy vélhetjük, hogy a „sáska módjára” nem a nagy mennyiségre, inkább a hirtelen megjelenésre, a meglepetésre vonatkozhatott.⁴¹

Az újonnan előkerült két Nyugtatvány eddig mindenképpen ismeretlen nevekkal gazdagította a *Vadrózsák* megjelentetésének segítőt. Eddig Kriza János a felhívásban arról írt, hogy „Néhány fiatal székelyföldi barátom” segített az előfizetők gyűjtésében, közöttük lehettek a Nyugtatványban említettek is: Dersi Paál Samu és Árkosy Móses. (Megfejtésre vár, miért írták a kézzel írott sorban: „Nemes Nagy Ajta kir. városának a' Nag. rectora”, hisz nem lehetett királyi város.) Utóbbi 1837 és 1843 között volt a nagyajtai iskola rektora, majd 1843 és 1850 között Árkoson irányította az iskolát. Őt Lőrincz Elek követte, aki 1821-ben született és 1863-ban halt meg. Az Árkoson gyűjtött és a *Vadrózsákban* Háromszékiek jelzésű meséket ő írta le. Árkosy Mózesről még azt is közölték, hogy 1816 és 1886 között élt, a szabadságharcban végül főhadnagyként küzdött, de a bukás után az osztrák katonai hatóság hol Sepsiszentgyörgyre, hol Bereckbe idézte.

Ha eddig nem ismertük egyetlen előfizetőnek sem nevét, sem azt, hogy mely helységbe juthattak el a Nyugtatványok, akkor most közölhetjük: „Unitárius Ifju Lőfi Áron” előfizetett; a helységre csak az utal, hogy a bölöni unitárius egyház irattárában őrizték. A második előfizető Zathureczky István volt, határőr-tiszt, aki Nagyajtán adta át az előfizetői díjat.⁴² Lőfi Áronról még tudhatjuk, hogy bölöni unitárius pap és köri esperesként tevékeny részese volt az 1882. július 30-i ünnepség előkészítésének. Az itt alakult bizottság elnöki tisztjét látta el, segítségére voltak Antos József ügyvéd és Zathureczky István Nagyajtáról.⁴³

A Nyugtatványból az első füzet ára is kiderül: 40 pengőkrajcár. Ugyanezt az árat írta le Kriza János 1844-ben az *Erdélyi Híradóban* is: „A' 7 vagy 8 ívre menendő füzet ára előfizetőleg 40 p.[engő]

xr[krajcár].⁴⁴ Igazi értékét a 40 pengőkrajcárnak abból tudhatjuk, ha valamely korabeli termék árához viszonyítjuk. Nos, 1841-ben a tiszta rozs vékája 1 forint 18 krajcár volt.⁴⁵ Viszonyíthatjuk könyvekhez is: 1843-ban „a Bécsben élő tankönyvíró, Fekete János *Gyorrsszámítójának* (1843) és *Képes számkönyvének* (1844) az ára 30 az előbbinek, az utóbbinak 10 pengőkrajcár. 1844-ben Kis Bálint *Első évi oktató* című könyve kemény fedélben 16, kötetlenül 12 pengőkrajcárba került. (Az ívek számát nem ismerjük).⁴⁶ Amikor pedig húsz év múlva megjelent a *Vadrózsák*, akkor a korábban tervezett 7 vagy 8 ív helyett 37 ívre nyomtatták, érthető, hogy ára is 2 forint 50 krajcárra emelkedett, ami több mint hatszorosa lett az előfizetői árnak, de a levelekből az is kiolvasható, hogy ezt a különbözetet nem kérte Kriza János, nem engedte a „becsület”, s így a mindössze 200⁴⁷ vagy 250⁴⁸ eladott példány nem jelenthetett „jövedelmet”, inkább pénzügyi zavarokat. 1866. augusztus 9-én Arany Jánoshoz írott levelében azt közölte, hogy „az első kötetnek egy részével is még adós vagyok szűkös körülményeimnél fogva”.⁴⁹

Ugyanez foglalkoztatta az egy évvel korábban Péterfi Sándorhoz írott levelében is. A javíthatatlan tervező minden anyagi gondjai ellenére folyamatosan készíti elő a második kötetet, azzal a gondolat- tal, „hogy minél választékosabb gyűjtéleket adhassak a közönségnek”, és hogy reményli, „talán 200 példány el fog kelni, mint az első kötetből, amelyből majd semmi jövedelem sem vala”. Tovább folytatva levelét: „becsületelem forog fenn inkább, mint anyagi hasznom is, amelyre egy cseppet sem számíthatók, bár elcsúsznék nálam is valami rendkívüli segély, midőn a püspöki jövedelemem is megcsökken”.⁵⁰

Ilyen körülmények között is tovább tervezi a második kötet kiadását. „A *Vadrózsák* második kötetét kész vagyok bármikor kiadni, hogyha egy kissé biztosíthatom a rá teendő költségek – nyomtatásaik – megnyerését. Az első kötetből igen kevés példány kelt el. A második kötetet csak nyolcszáz példányban nyomtatnám, harminc ívet két forinton” – írta Gyulai Pálnak Abrudbányáról 1864. október 4-én. A két forinton árusítást megerősíti a Filep Elekhez írott levelében is.⁵¹

S ha különböző megfogalmazásokban még gyakran szóba kerültek a *Vadrózsák* kiadójának anyagi

⁴⁰ KRIZA János 1956, II, 30–31.

⁴¹ KRIZA János 1911, 404–405.

⁴² A két nyugtatványról korábban két közleményben is megjelent ismertető: ALBERT Ernő 2002, 55; Uő 2004, 11. A most közölt adatok a helyesek.

⁴³ KOVÁCS János (szerk.) 1892, 3.

⁴⁴ KRIZA János 1844, 50.

⁴⁵ SZABÓ T. Attila – VÁMSZER Márta (szerk.) 2002, 554.

⁴⁶ HÉJJA Julianna Erika 2001, 213 és 215.

⁴⁷ BÖZÖDI György 1937, 498. Azt írta Péterfi Sándornak, hogy „talán 200 példány el fog kelni, mint az első kötetből”.

⁴⁸ KRIZA János 1956, II, 431. Filep Eleknek írta: az első kötetből „alig 250 költ el”.

⁴⁹ Uo., 436. Hozzátehetjük, hogy Pestre is küldött 40 példányt, hogy „az Akadémia gyűlésére bejárók is vehessenek”. (GYULAI Pál 1961, 493–494.)

⁵⁰ BÖZÖDI György 1937, 498–499.

⁵¹ KRIZA János 1956, II, 429–430 és 431.

gondjai, a „jövedelemre nem számítás”, fájdalommal gondolunk arra, hogy halálakor a *Vadrózsák* megjelenéséért a családra maradt 198 forint adósság törlesztése.⁵²

Arról is próbáltunk tájékozódni, hogy a *Vadrózsák* megjelenésekor Kriza János a korábbi előfizetőkön kívül tiszteletből kiknek küldött ajándékpéldányokat? Mindenekelőtt Mikó Imrét kell említenünk, akinek elsőként írta köszönő sorait a bő támogatásért. A már említett Ürmösi Sándor által gyűjtött előfizetőknek juttatott példányok körülbelül százra tehető: „csak becsületből” is ki kell elégítenie – írta 1863. január 9-én Gyulai Pálnak.⁵³ Ehhez csatlakozott a most említett két előfizető.

Gyűjtőinek ismételen kötelességül tartotta a tiszteletpéldányok elküldését: „a gyűjtőimet szintén példányokkal elégítem ki s más ismerőseimet.”⁵⁴ Faragó József kutatásai eredményeként Kriza János 26 gyűjtőtársát sorolhatta fel.⁵⁵ Néhány levélre hivatkozhatunk. 1863. január 4-én Péterfi Sándornak írta: „A Vadrózsáim egy hét alatt kijönnek sajtó alól, s valami alkalom útján elküldöm Önnek is tiszteleti példányomat”.⁵⁶ A keletkezés nélkül, Filep Eleknek küldött levelében azt írta: „A Vadrózsák első kötetével bátorkodom némileg meghálálni a Tekintetes Úrnak szíves és buzgó részvétét.”⁵⁷

1863-ban a Kisfaudy Társaság rendes tagjává választotta. Abban az évben, október 4-én Gyulai Pálnak arról írt, hogy „Elfelejtettem volt azt is, hogy a Kisfaludy Társaság könyvtárába küldjek egy Vadrózsá-példányt, amit most bátor vagyok ezenel tenni.” Másik levelében, amelyet ez év január 13-án postázott, sietett közölni Gyulai Pállal, hogy még kinek szándékszik tiszteletpéldányokat küldeni: díszpéldányt „kedves neje számára”, továbbá Arany János, Jókai Mór, Hunfalvi Pál, Kemény Zsigmond, Csengeri, Toldy, Uran (?) József, Budenz József, Salamon Ferenc, Erdélyi János, Csaplár Benedek, Bocsor István neve szerepel,⁵⁸ és a továbbiakban még másoknak is szándékozik küldeni.

Kriza János a későbbiekben is szívesen adományozott a *Vadrózsák* köteteiből példányokat azoknak, akik további gyűjteményét segítették. 1865. július 1-jén újból levelet küldött Péterfi Sándornak. Közölte, hogy ki szeretné szélesíteni gyűjtési területét Kőhalom vidékére, sőt Hétfalura is. Levelében írta: „Azokat a kőhalmi magyar falukat, legalább papjaik vagy valamely arra való ember által tán ki lehetne zsákmányolni – én előre is honorálnám fáradságaikat

példányok által a Vadrózsákából, csak írja meg nekem, ki lenne, akit lehetne felszólítani.”⁵⁹

Mintegy összegezőképpen, Kriza János gyűjtéséről közölnünk kell Faragó József megállapítását: „A szünidőző diákok gyűjtőmunkára való biztatásafőlkészítése Kriza gyakorlatában előbb-utóbb levelező gyűjtéssé alakult, hisz tanítványaiból vidéki tanárok, papok lettek, akikkel most már nem közvetlenül, élőszóban, hanem távolról, postai úton tanácskozott. A levelezésből egy sokféle ágazó: a múlt század legnagyobb arányú, legergőzöttebb és legcéltudatosabb erdélyi magyar kollektív népköltési gyűjtő- és kutatómunkájának körvonalai rajzolódni ki előttünk – amely Krizának sok száz, talán több ezer levelébe ugyanannyi munkaórájába került.”⁶⁰

Hogy mindenkit sikerült-e megtalálni a gyűjtőlevelezők közül, azt biztosra nem állíthatjuk; hogy a felsorolt 26 segítőn kívül még kaphattak-e példányokat valakik, akik valamely népköltészeti terméket Kriza Jánoshoz eljuttattak, nem tudhatjuk. Arról viszont Gyulai Pál tudósított 1879. február 10-én a Kisfaludi Társaság közgyűlésén felolvasott tanulmányában, hogy Kriza János 1859 után fokozta gyűjtését, „székelyföldi barátait és paptársait”, sőt a tanulókat is felkérte a népköltészet gyűjtésére.⁶¹

Kriza János levelezése során mindegyre arra biztatta segítőtársait, hogy figyeljenek minden olyan népköltészeti alkotásra, amely része a székelység hétköznapi és ünnepi életének. Az eddig ismeretlen felhívásban, Nyugtatványban felsorolja az általa eddig összegyűjtött műfajokat: „népdalok, énekek, regék, mondák, példabeszédek, elmés talányok, furcsa sajátosságos székely kifejezések és mondatok, szóval: mind az, valami a' székely kedélyvilágban vadrózsaként termett...”. És a népi élet egész területét átfogó gyűjtésre hívta fel 1844-ben is azt, „ki édes honi nyelvét 's irodalmát szíven hordozza”, azzal, „hogy az önmaga vagy mások ajkán élő népkölteményeket a' legszelebbe értelemben, le a' táncban felhevült népfia ujjongásáig 's a' vidéki népszokásokat és erkölcsöket feljegyezvén, e' gyűjteménybe elküldje”.⁶² Kriza János még 1852. december 18-án Péterfi Sándorhoz Csókfalvára írt levelében is népdalok, mondák, mesék, példabeszédek, mondás, babona, szójárás lejegyzését kéri.⁶³

Későbbi leveleiből, sőt a második kötet előkészítéséből is kiderül a kezdetben megfogalmazott törekvése: minél teljesebben mutassa be a székely nép szellemi műveltségét és sajátosságait. Bár Kriza a későbbiekben

⁵² FARAGÓ József 1963, 921.

⁵³ KRIZA János 1911, 404–405.

⁵⁴ Uo., 406–407.

⁵⁵ FARAGÓ József 1971, 103.

⁵⁶ Uo., 154.

⁵⁷ KRIZA János 1956, II, 431.

⁵⁸ KRIZA János 1956, II, 426; GYULAI Pál 1961, 493–494.

⁵⁹ BÖZÖDI György 1937, 500.

⁶⁰ FARAGÓ József 1971, 101 és 104.

⁶¹ KOVÁCS János (szerk.) 1892, 64.

⁶² KRIZA János 1844, 50.

⁶³ KRIZA János 1975, 91.

gyakran kitér a népballadák lejegyzésének fontosságára, sem az 1843-ban kiadott Nyugtatványban, sem az 1844-ben gyűjtőihez szóló felhívásban nem említi a műfajok között. Mindebből arra is következtethetünk, hogy még sem Kriza János, sem gyűjtőtársai nem jegyezték le azokból a balladákból, amelyek a későbbiekben oly nagy értéket jelentettek, esetleg még nem figyeltek fel külön műfaji sajátosságaikra. Az „Udvarhelyiek” fejezetben a Kádár Kata két változata nyitja a *Vadrózsák* kötetét, és a jegyzetekben ez olvasható: „Az első még a forradalom előtt több évvel volt leírva egy fehér-nyikói jámbor székely atyafi szája után, de egypár hézagosa miatt, mit csak későbbi időben sikerült kiegészítenem, mostanig nem jöhetett ki”.⁶⁴

Gyulai Pál a Kifaludy Társaság 1879. február 10-én tartott összejövetelén felolvasta a Kriza Jánosról szóló tanulmányát. Ebben arról írt, hogy az „1843-ban” kibocsátott Felhívás sikertelenségét látva a gyűjtés abbamaradt, de „a midőn 1859-ben az *Erdélyi Múzeum-egylet* első ülésén néhány napfényre került ó-székely ballada olvasatott fel, az értekező a még ki nem aknázott kincsbányára mutatott, Kriza lelke új lángra gyúlt”,⁶⁵ s további gyűjtésre ösztönözte székelyföldi barátait és papársait, a tanulókkal szintén gyűjtetett.⁶⁶

Azt is megállapították, hogy Kriza János 1862-ben már birtokában volt minden balladának, amelyeket a *Vadrózsákban* szándékozott megjelentetni, de szinte állandóan foglalkoztatta a II. kötet előkészítése is. Az ekkor írott leveleiben minden más műfaj mellett különös figyelemmel tekintett a balladákra. 1862. október 19-én Péterfi Sándort arra kéri, hogy a második kötetbe küldjön balladákat is, „hátha ott is lehet még legalább romjaiban valamely ballada forma ének vagy más történet versben vagy prózában”.⁶⁷

A balladák értékére és ritkaságára utal az 1862. december 9-i, Gyulai Pálhoz írott levelében. Amikor néhány balladát bemutatásra küld, azt kéri, hogy előtte főcímnak tüntessék fel: a „Vadrózsák sajtó alá menendő 2-ik kötetéből”. Értékét tekintve is megfogalmazza, hogy legalább olyan jelentőségűek, mint a kötetben megjelenendők, hisz „szintoly régi székely ármálista nemesek”. Utal arra is, hogy a népköltészet műfajai között ritkán található egy-egy ballada. Azt írta: „Magam is csudálkozom, hogy kaphatunk vagy egyet még, annyira rejtőzködő lények e ritka madarak. Egy-egy szolgáló vagy más falusi székely ember kunyhójába maradtak meg – a civilizáltabb székelyek

nem tudnának ilyeneket közölni”. Hivatkozik a balladák fokozatos eltűnésére is. Megemlíti, hogy „régebbi időkben”, mindenféle nagyobb számban lehetett találni, most már köszönetet mondhatunk azért, hogy ennyi is megmaradt az utókornak.⁶⁸

A *Vadrózsák* előszavában külön részben fogalmazta meg véleményét a balladákról. Elsősorban értékükre utalt. Hiszi, hogy a balladákra és rokonneműekre felfigyel a közönség, hisz az anyanyelv és irodalom szempontjából is „megbecsülhetetlen kincsek”, de ez alkalommal is kitért arra: a balladák kiveszőfélben vannak, hisz az énekesek csak töredékekre emlékeznek, a teljes szöveget esetleg minden századik közül egy ha tudja, pedig egy-egy motívum arra enged következtetni, hogy kiváló ének lehetett a megtalált részlet. E veszélyt hangoztatva ismételt gyűjtésre serkenti segítőt: „Nagy ideje hát, hogy minden nyelv- s irodalombarrát ennek a nép szívében termelt kincsek fölkeresése s öntudatos megőrzésében annál inkább buzgólkodjék, minél ritkábbak lesznek a nép soraiban, akik azt ösztönyszerűleg tovább őrizni s ápolni képesek, hogy így a kevésből is, mi még menthető, gyarapodást nyerve” további balladák váljanak ismeretessé.⁶⁹

A *Vadrózsák* megjelenése után a Kifaludy Társaság is soraiba hívta rendes tagként, de Kriza Jánosnak az is gondot okozott, hogy a Társaság „díszes polcára” akarják állítani, és ott beköszöntőt kell felolvasnia. Úgy látta, legfeljebb egy székely balladával kell beköszöntenie.⁷⁰ Megfogalmazta azt is, hogy a maga szerepére hogyan tekint a balladák gyűjtésében: „Annyi érdemem legalább leend, hogy expedíciót bocsátottam ki a nemes vad felkutatására, hogy arany galickába csalogathattuk a jótartásra érdemeseket”.⁷¹

Kriza János a változatok gyűjtésében és rögzítésében általában, a balladák esetében még inkább világosan látta, hogy azok önálló alkotások; az újabb változatok közelebb vihetnek a tökéletesebb egészhez, de a töredékek is tartalmazhatnak olyan motívumokat, amelyek a korábbi vagy későbbi egésznek eddig ismeretlen részét képezhetik. Már a *Vadrózsák* első oldalain a Kádár Kata egymást követő két változatát közölte, a jegyzetekben pedig magyarázta a kettő közötti különbséget, és külön-külön értékét. Arra is kitért, hogy újabb, most már harmadik változatának nyomára is rátalált, amely néhány verstöredékből ítélve elkülönül a közlöttektől.⁷²

Hasonlóképpen nyomozott a „Nem szoktam, nem szoktam” kezdetű ballada után is, amely *A nagy hegyi tolvaj*, majd *Zsivány felesége* típuscímen vált

⁶⁴ KRIZA János 1975, 466.

⁶⁵ Utalás GYULAI Pál 1860, 272–299.

⁶⁶ GYULAI Pál 1892, 64. Olosz Katalin hívta fel figyelmem: a *Vásárnapi Újságban* (A. – 1862, 229–230.) szintén arról írtak, hogy a felhívást Kriza János 1843-ban bocsátotta ki.

⁶⁷ BÖZÖDI György 1937, 496.

⁶⁸ KRIZA János 1956, II, 423–424.

⁶⁹ KRIZA János 1975, 35.

⁷⁰ KRIZA János 1956, II, 425.

⁷¹ Uo., 423–424.

⁷² Uo., 426.

ismeretessé. A jegyzetekben azt közölte, hogy még két udvarhelyszéki és egy háromszéki változatban találtak rá, de különösen abban bízott, hogy Csíkban akadhatnak nyomára e „nemes vad tökéletesebb példányának”. Felkutatására korábbi gyűjtőtársait is felkérte.⁷³

Gyulai Pál kolozsvári tartózkodása idején szoros barátságot kötött Kriza Jánossal, és e barátság – elsősorban levelezés útján – akkor is erősödött, amikor Gyulai Pál Budapestre költözött. Biztatója, a *Vadrózsák* megjelentetésének előmozdítója, szerkesztésében is segítője volt Kriza Jánosnak, sőt a püspök halála után is arra törekedett, hogy az általa tervezett *Vadrózsák* II. kötete is napvilágot lásson. 1879. február 10-én Gyulai Pál méltatta Kriza János tevékenységét. Megemlékezett arról, mennyit fáradozott a *Vadrózsák* közreadója, hogy ismertté váljanak értékes balladáink, és azért is, hogy a műfaj szegénységével kapcsolatos vélemény megváltozzék. Azt is megemlíttette, hogy a *Vadrózsák* előtt jelent meg néhány ballada, azok az alföldi betyárokról szóltak, de a *Vadrózsákban* közölt balladák mélységes emberi tragédiákról, nagy-nagy fájdalomokról, lelkiismeret-furdalásról, gyakran kétségbeesésről, tulajdonképpen emberi sorsokról szólnak: „...bármily becses a gyűjtemény nyelvészeti tekintetben, költői becse még nagyobb. Az ó-székelly balladák, amelyeket Kriza részint gyűjteményében, részint a különböző folyóiratokban közzé tett, őt egész a magyar Percyvé emelik. Valóban az angol püspök ballada-gyűjteménye nem becsesebb az angoloknak, mint nekünk a magyar unitárius püspöké. Oly oldalról mutatta be népköltészetünket erősnek, a melyet leggyengébbnek hittünk”.⁷⁴

A népballadák értékét, jelentőségét említette Sebestyén Gyula is, amikor arról írt, hogy Kriza János és gyűjtőtársai időben jegyezték le 40–50 ó-székelly balladát, mert nélküle szegényebb volna népköltészetünk, népünk múltjának megismerése, és ezek az értékek örökre elveszhettek volna.⁷⁵ Böződi György is Kriza János munkásságának értékéről írva hangsúlyozta, hogy gyűjteménye az erdélyi lélekeknek, gondolkodásnak legszebb kifejezője, de „gyöngyei” a népballadák.⁷⁶ Ritka az a korabeli írás a *Vadrózsák* megjelenése után, amely Kriza János gyűjtésének fontosságát ne hozta volna kapcsolatba a balladák közlésével: először mutatta be a székelly balladakin-

cset; gyűjteményében a balladák máig ható példamutatást jelentenek.

Kriza János a *Vadrózsákban* tizenhat balladát, két változatot és néhány töredéket tett közzé. Jegyzeteiben utal még néhány változat ismeretére. Amikor Faragó József számba vette a *Vadrózsákban*, a Magyar Népköltési Gyűjtemény I. és III. kötetében, valamint a különböző folyóiratokban és hírlapokban, esetleg kéziratban őrzött, a Kriza János nevéhez kapcsolható székelly balladák számát, nyolcvanban állapította meg, és értékét így összegezte: „páratlanul gazdag gyűjtemény, páratlan értékű szellemi – tudományos, irodalmi és nyelvészeti – örökség a múlt század harmadik harmadából”.⁷⁷

E kezdeti első lépések után, amikor a népköltészet és irodalom ünnepét jelentette egy újonnan talált ballada bemutatása, amikor hosszas vitát váltott ki egy-egy ballada megismerése, a népköltészet gyűjtői fokozott eredményeket értek el a magyar balladakincs feltárásában. Vargyas Lajos az eddigi gyűjtések eredményeit vastos kötetekben és folyóiratok lapjain ismertette. Megállapítása szerint a magyar kutatóknak lényegében 100 év alatt rendkívüli értéket jelentő mennyiségben sikerült különböző területekről összegyűjteniük a népballadákat. Vargyas Lajos 1972. december 31-ig 6456 balladát és balladaváltozatot vett számba.⁷⁸ Ezek összeállításakor azt is figyelembe kell vennünk, hogy Vargyas Lajos nem vizsgálta a helyi balladákat, amelyekkel tanulmánykötetei és a bennük található példák akár kétszeresére is duzzadhattak volna.⁷⁹ Az utóbbi időben Keszeg Vilmos közölt összefoglalót a balladakutatás kapcsán. Cikkeiben a romániai magyar balladagyűjtők és kutatók eredményeit összegezte.⁸⁰

A számszerűsége túl mára már a magyar népballadák egyenkénti értékeléséig is eljutottunk, s az összehasonlító módszer segítségével – amely szintén Kriza János gyűjtésével kezdődött – Vargyas Lajos kijelölte balladáink önállóságát az európai balladák sokaságában.⁸¹

*

Kriza János leveleiben többször is megfogalmazta a változatok összegyűjtésének szükségességét, hisz nem lehet tudni, hol rejtőzik a tökéletesebb és teljesebb szövege vagy dallama egy-egy újonnan előkerülő típusnak. Tovább kereste Csíkban *A nagy hegyi tolvaj* „tökéletesebb” példányát is.⁸² Arra törekedett, amit

⁷³ KRIZA János 1975, 158–159; 473–474.

⁷⁴ GYULAI Pál 1892, 64–65.

⁷⁵ SEBESTYÉN Gyula 1911, 71.

⁷⁶ BÖZÖDI György 1937, 174.

⁷⁷ FARAGÓ József 1998, 21–22.

⁷⁸ VARGYAS Lajos 1976, I, 7.

⁷⁹ VARGYAS Lajos 1976, II, 793.

⁸⁰ KESZEG Vilmos 2010a. Az erdélyi gyűjtők között említi Vass Tamás, Szabó Sámuel, Jánosi János, Domokos Pál Péter, Konsza

Samu, Kallós Zoltán, Antal Árpád, Albert Ernő, Almási István, Ráduly János, Bura László, Pozsony Ferenc, Olosz Katalin, Keszeg Vilmos nevét. Másik cikkében a balladagyűjtők és -kutatók között a fentieket kívül felsorolja Seres András, Kovács Ferenc, Imets Dénes, Horváth István, Dánielisz Endre, Mitruely Miklós, Demény István Pál nevét. Lásd KESZEG Vilmos 2010b.

⁸¹ VARGYAS Lajos 1976, I–II; VARGYAS Lajos 1988, 278–371.

⁸² KRIZA János 1975, 473–474.

később is többen megfogalmazták, hogy egy-egy motívummal gazdagítsa valamely típus változatait, vagy pedig gyűjtői eljussanak a ballada valós történetéig is. A következőkben néhány ilyen változatelérés, motívumgazdagodás, valós történethez kapcsolódás részletét szándékozunk bemutatni.

Kriza János a *Vadrózsák*ban igazi nagy értéknek tekintette a *Kömíves Kelemenné* balladát. Már az Előszót azzal zárta, hogy: „Beszéljen már tovább a két Kádár Kata, Bátor Boldizsár s a szép Júlia, Kömíves Kelemennével s többi társaik.” A balladát a *Vadrózsák*ban 584. számmal jelentette meg, a „Fehér-Nyikó mellől” helyjelöléssel. A jegyzetekben együtt említi a *Budai Ilonával*, mindkettőről közölte: „még elég jókor érkezének meg, hogy az első asztal legvégén helyet kaphassanak. De ők is elmondhatják váltig az egyszerű házi úrral: »Ott az első hely, ahová én ülök«”. Amikor pedig idézi azt a háromsoros töredéket, amelyet Erdélyi János közölt a *Népdalok és Mondák* III. kötetében, arra a következőre jutott, hogy a monda „él a magyarhoni népnél is, s a töredékből ítélve, valamely variánsnak ott is léteznie kell, vagy nem régen még léteznie kellett”.⁸³ Azóta, száz év elteltével, Vargyas Lajos *A falba épített feleség* típuscímmel, 46+2 adatjelöléssel 1972. december 31-ig közölt változatainak felsorolta gyűjtési helyeit. Külön tanulmányban vizsgálta eredetét, elterjedését, nemzetközi kapcsolatait,⁸⁴ majd összefoglaló művében tömörítve közölte kutatásai eredményét.⁸⁵

A mi feladatunk a romániai magyar népballadák, így *A falba épített feleség* típusú ballada elterjedtsége, illetve gyűjtési és kutatási eredményeinek követése. A helyjelöléseket a következők szerint csoportosítottuk: Székelyföld 24, Moldva–Bukovina 10, más területek 12, és még két adat.⁸⁶

1989-ben a Vargyas Lajos jegyzetét újabb adatokkal egészítettük ki. Ekkor a Székelyföldről 17, más területekről 6 változat adatait soroltuk fel.⁸⁷

1990-től újabb változatok adatait sikerült összegeznünk, összesen 22-t. Így tehát az utóbbi időszakban majdnem megduplázódott *A falba épített feleség* balladatípus változatainak száma, hisz a korábbi 46+2 adat összesítve 91+2-re emelkedett.⁸⁸

Anélkül, hogy ez alkalommal részletesen kitérnénk a felsorolt gyűjtésekre és értékelésekre, csupán annyit jegyzünk meg, hogy Kriza János *Vadrózsák* című kötet megjelenése után majd negyven évvel Horger Antal akkori brassói tanár állította, hogy Csíkban már kive-

szett a *Kömíves Kelemennéről* szóló ballada. Azt írta: „Csík vármegyére vonatkozólag legalább egész határozottan állíthatom ezt, mert a múlt nyáron ... bejártam az egész megyét, és megfordultam minden községben, minden kedvező alkalommal kérdezősködtem utána a falusi értelmiségnél is, meg a nép körében is, de sehol semmi nyomára sem akadtam.”⁸⁹ A Horger Antal közlését követő öt év teltével, 1907-ben Bodon Pál Szárhegyen talált rá az első csíki változatra,⁹⁰ majd Veress Gábor Borszéken, 1908-ban.⁹¹ Kodály Zoltán 1910-ben Gyergyóalfaluban, Gyergyóremetén, Szárhegyen is leírta.⁹² Ugyanő a Kászonokban 1912-ben gyűjtött népdalokat, balladákat, és *A falba épített feleség* balladáját ott is lejegyezte.⁹³ Ugyanebben az évben Lajta László Ajnádon és Csíkverebesen talált rá.⁹⁴ Vargyas Lajos 1972-ig a Csíkból gyűjtött változatokból 13 lelőhelyét sorolta fel.

Ditróban 1971-ben sikerült megismerkednünk Ádám Joákimné Kurkó Juliannával, aki akkor 97 éves volt. *A falba épített feleség* típusú balladát április 11. és október 31. között négy alkalommal hangsúlyosan rögzítettük. Bebizonyosodott, hogy ugyanazon alkotó énekes viszonylag rövid időközben minden közléskor az ismert alapszöveget módosítja, és változtatja a hozzá csatolt prózai szöveget is. Júlia néni énekei arra is példát jelentettek, hogy egy-egy ballada vizsgálatához szükséges többször is rögzíteni az éneket, hisz első alkalommal nem került sor a prózai szöveg elmondására. Ez alkalommal arra is találtunk példát, hogy nemzedékről nemzedékre hogyan, milyen változtatásokkal öröklődik egy-egy ballada. Júlia néni halála után leányával, a 61 éves özv. Márton Ferencné Ádám Teréziával ismerkedtünk meg, aki 1973. augusztus 16-án szintén elénekelt *A falba épített feleség* típusú balladát, amelyet anyjától tanult. Elmondta újabb változatként a hozzá kapcsolt prózai szöveget is. Dallamával együtt *A halálra táncoltatott leány* című kötetben tettük közzé.⁹⁵

A falba épített feleség típusú ballada változatainak gazdagítását további háromszéki változatok gyűjtésével sikerült segítenünk. Ha 1972. december 31-ig Háromszéken csupán két változatát rögzítették, a későbbiekben, az 1989-es számbavételkor 6-tal, a későbbiekben még 20 változattal sikerült bővítenünk. Ebben fontos szerepet játszott az, hogy felismertük: a cigányok számos olyan népköltészeti alkotást őriztek meg, amelyeket a magyarok már elfelejtettek. Ilyen *A falba épített feleség* típusú ballada is, hisz

⁸³ KRIZA János 1975, 476.

⁸⁴ VARGYAS Lajos 1959, 5–73.

⁸⁵ VARGYAS Lajos 1976, II, 13–73.

⁸⁶ Uo., 25.

⁸⁷ ALBERT Ernő 1989, 148–151.

⁸⁸ ALBERT Ernő 1995, 189–203.

⁸⁹ HORGER Antal 1902, 448.

⁹⁰ BARTÓK Béla 1908, 105.

⁹¹ VERESS Gábor 1911, 51:3.

⁹² BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán 1923, 78:56; 85:62; 162:124.

⁹³ Uo., 159:22.

⁹⁴ LAJTHA László 1941, 209–212.

⁹⁵ ALBERT Ernő 2004, 85–87.

Háromszéken különböző helyeken eltérő változatait énekelik. Megtartását a temetési szokások őrzése biztosítja, mert a halottsiratás során egész éjszaka keserveket, balladákat is énekelnek. Pozsony Ferenc *Az álomvíz martján* című kötetében 4 teljes szövegét és 11-nek az adatait közölte.⁹⁶ Az utóbbi időben három, cigányoktól gyűjtött népköltészeti kötetet sikerült megjelentetnünk. E kötetekben *A falba épített feleség* típusú ballada 8 változatát tettük közzé.⁹⁷

A Háromszéken talált változatok sajátosságai külön vizsgálatot érdemelnek, helyettük csupán két motívumra figyelünk. Az egyiket Mocsel Árpádné Góga Teréz 60 éves korában, 1977. június 26-án Nagyborosnyón énekelte:

Tizenkét kőműves el es indulának
Magos Déva várra, magos Déva várra,

Hogy építsék fel azt, hogy építsék fel azt.
Kardot es húzának, fel es esküvének.

El is indulának, neki es fogának.⁹⁸

Mocsel Árpádné Góga Terézt, mivel rendkívülinek láttuk az énekét, ismételtén megkértük a ballada előadására:

– Ördög hozott téged, drága feleségem.
Hallják kőmijesek. – Tizenketten vagytok,
Húzzatok tü kardot, húzzatok tü kardot,
Vegyétek tü vérit drága asszonyomnak...⁹⁹

Egy évvel később Pozsony Ferenc változtatott szöveggel szintén Mocsel Árpádné Góga Teréztől írta le a balladát.

– Halljátok, halljátok, tizenegy kőműves,
Húzzatok tü kardot, húzzatok tü kardot:

Kinek felesége hamarabb jó ide,
Szép gyengén megfogjuk, vérit tesszük bele.¹⁰⁰

Az előbbi szövegben a kőművesek arra húznak kardot, hogy felépítsék közösen Déva várát, a másodikban a kard egyértelműen a feleség megöléséhez kell, a harmadikban a kardhúzással csak sejteti az énekes, hogy a hamarabb érkező feleség megölésére készülnek, ahhoz szükséges a kard. Pozsony Ferenc a kardhúzás motívumáról értekezett is egyik tanulmányában.¹⁰¹

Külön figyelmet érdemel a kardra esküvés motívuma. A második változatban ugyanaz az énekes egyértelműen a feleség megöléséhez parancsolja a kard

húzását, a harmadikban csak felszólít a kardhúzásra, az elsőben a kardhúzás az esküvés része, és a vár közös építésére vonatkozik. Ugyanezen a napon, 1977. június 26-án, szintén Nagyborosnyón a jelenlévő Mocsel Istvánné Góga Ilona (43 éves) a kardhúzást és az esküt a feleség megölésére vonatkoztatta:

– Mi jennek a jele, hogy e meg nem álla,
Mi jennek a jele, hogy e meg nem álla?

Hallgassatok ide, tizenegy kőműves,
Ennek más a jele, mer e nem áll meg most.

Húzzatok tü kardot, húzzatok tü kardot,
Esküdjünk meg arra, esküdjünk meg arra,

Kinek felesége hamarabb ideér,
Annak vegyük vérit, annak vegyük vérit.¹⁰²

Bizonyos közösség kardra esküvése valamely cél megvalósításáért a katonaelet részeként a régebbi hagyományban is közsímet volt. Amikor Mária Terézia kezdeményezésére a székely határőrség megszervezését 1762-ben megkezdték, már ellenálltak a gyergyóiak és felcsíkiak. A „Dánfalvi nagyobb Albert Mihály, 36 esztendő a Bűnfenyítő Bizottság előtt a következőket vallotta:

Mikor anno 1762, october, generális báró Buccow Csíkba való létibe Csíkszeredára hitták az embereket, az említett generális úr eleibe, hogy ottan béesküdjünk, mü dánfalviak, szentdomokosiak és madarasiak megindultunk Csíkszereda felé... Avval elmentünk a Szent János templomtól Somlyóra. Ottan az emberek a somlyai klastrom kőfalára kívül támasztották a fegyvereket. És a falu végén, a vár felé, Demeter János (aki Madéfalván meghalt) éles kardjára tevén az ujjakat, egyenként odamenvén, eskette meg az embereket, hogy azok, kiknek fegyvere vagyon, leteszik, akiknek pedig nincsen, soha fel nem veszik.¹⁰³

A második motívum a torony építése. *A falba épített feleség* típusú balladák változataiban elszörtan találunk utalást a vár helyett torony építésére. A nagyborosnyói cigányok is néha vegyesen énekeltek vár vagy torony építéséről, sőt a várban épített toronyról is.

Ilyen sorokban énekeltek:

Tizenkét kőműves esszetanakodtak,
Elindulának ők magas Déva várra,
Rakjanak ők templót, rakjanak ők templót.

(Nagyborosnyó, 1977. július 26.
Mocsel Árpádné Góga Teréz, 60 éves.)¹⁰⁴

⁹⁶ POZSONY Ferenc 1984, 61–66; 239.

⁹⁷ ALBERT Ernő 1998, 11–13; Uő 2000, 23–31; Uő 2001, 19–25.

⁹⁸ ALBERT Ernő 1993a, 167.

⁹⁹ ALBERT Ernő 1991, 7–8.

¹⁰⁰ POZSONY Ferenc 1984, 63–64.

¹⁰¹ POZSONY Ferenc 1980, 69–80.

¹⁰² ALBERT Ernő 2000, 23–25.

¹⁰³ IMREH István 1994, 227–228.

¹⁰⁴ ALBERT Ernő 1991, II, 3, 7.

Szintén ezen a napon Mocsel Árpádné más szövegezéssel újból elénekelte:

Fel es esküvének, fel es esküvének,
Hogy magos Déva váron templomot építnak.¹⁰⁵

Kisborosnyón 1977. július 27-én, majd később is többen következetesen a bécsi torony építéséről énekeltek. Az eddig nem ismert változat miatt egészében közöljük.

– Hallod-e kocsisom, hallod-e kocsisom,
Az enyém a hat ló, s a tiéd az ostor.
Induljunk mű útnak, induljunk mű útnak,
Déli nagy álmomba, azt láttam álmomba.

A te édes gazdád meg vagyon már halva,
A te édes gazdád meg vagyon már halva.
Messzünnet fenyíti, messzünnet fenyíti.
Oda es érének, Bécsbe, nagy városba.

Mit éjjel dolgoztak, nappal eszeomlott.
– Két hervadt arcámon fojdogál az könnyű,
Fojjon mind a kettő, mind a záporesső,
Fojjon mind a kettő, mind a záporesső!

– Hallod-e feleség, hallod-e feleség,
Hozd el nekem ide kicsi rengő-pengő,
Kicsi gyermekemet, fekete ruhádot,
Szép piros véreddel meszet kell ótani.

Úgy áll meg a torony, a nagy bécsi torony.
Mit éjjel dógoztak, nappal eszeomlott.
– Két hervadt arcámon fojdogál a könnyü,
Fojjon mind a kettő, mind a záporesső.

(Kisborosnyó, 1977. július 27.
Goga Józsefné Ruzsa Klára, 77 éves.)¹⁰⁶

Úgy véljük, mind a székelyek, mind a cigánység körében a továbbiakban is újabb változataira lehet találni *A falba épített feleség* típusú balladának.

A kutatás fontosságára világít rá néhány népbalлада történetének vizsgálata is. *A Dancsuj Dávidról* szóló ballada hősről száz év után derültek ki fontos valós adatok. Dancsuj Dávidot erőszakkal sorozták be katonának. Később többször megszökött, amiért szigorúan megbüntették. Az első szökést követően 300 legény között nyolcszor kellett végigfutnia, akik közben vesszővel ütlegelték, majd a második szökés után szintén 300 katona között, most már tízszer kellett futnia. Harmadik szökése után elhatározta, hogy mielőtt elfognák, társával együtt Moldvába

menekül, de ekkor falustársai akadályozták meg el-távozását. Nyomban törvényszék elé állították, majd arról közöltek adatokat, hogy kivégezték.

Halála után a környéken valamely bujdosóénekmintájára balladát kezdtek énekelni róla. Vargyas Lajos az 1906-ban közzétett változatát közölte, azzal a megjegyzéssel, hogy legkorábbi feljegyzése: 1882. Továbbá úgy értékelte, hogy „Változataiban már csak lírai kesergés és képzelt megszólítás maradt, témája a betyárköltészethez kapcsolja, hangja a régi balladákhoz. Állítólag a 19. század közepén élt román szegénylegényről szól, régi balladák és rabénekek hatása alatt”.¹⁰⁷ Az 1954-ben megjelent gyűjteményes balladás kötetben *Dancsuj Dávidról* szintén azt közölték, hogy a 19. század közepén élő „román szegénylegény” volt.¹⁰⁸ Román származását azóta írták le a jegyzetek többségében, amióta Kanyaró Ferenc tanítványa gyűjtésében 1906-ban a ballada újabb változatát tette közzé. A jegyzetekben arról írt, hogy Dancsuj Dávid román származású volt, akit fiatalkori gyilkossága miatt az osztrák csendőrök elfogtak és börtönbe zártak. Amikor a börtönből szabadult, még énekeltek róla, ezért Szentivánlaborfalvára költözött, ahol napszámos munkából tartotta fenn magát. 1896-ban halt meg.¹⁰⁹

A balladának 1870–1976 között 11 változatban rögzített lejegyzéséről tudunk. Első lejegyzése 1862–1870 közötti időszakban történhetett, amikor gyűjtője eljuttatta Kriza Jánoshoz, hogy a *Vadrózsák* II. kötetében közlétegye.

A Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban 1992-ben véletlenül rábukkantunk arra a jegyzőkönyvre, amelyet elfogásakor és kihallgatásakor, 1837. november 16-án és a következő napokban készítettek. Dancsuj Dávid azt vallotta: „Vagyok születésemre nézve Sepsí Martonosi 21 esztendő református”. A martonosi születési anyakönyvben a következő beírás található 1814-ből: „Dancsuj Dávid Colonnusnak Feleségétől – N. N. Született fiát Dávidot kereszteltem 4^a x-bris [december]”.¹¹⁰

A ballada értékelésének rövidített változatát 2007-ben közöltük. Ebben ismételen bebizonyítottuk, hogy más Dancsuj Dávidról szól az a jegyzet, amelyet Kanyaró Ferenc 1906-ban közölt, és ismét más az, akiről a tulajdonképpeni ballada szól. Az is bebizonyosodott, hogy Dancsuj Dávid református vallású székelyként élt, és Bodok környékén bujdosott, amikor a katonaságtól megszökött. Ez a Dancsuj Dávid szolgálaként nem tudott élni, a katonaság szabályaiba sem tudott beilleszkedni, ezért szem-

¹⁰⁵ ALBERT Ernő 1991, II, 2, 5.

¹⁰⁶ ALBERT Ernő 1991, I, 1, 10.

¹⁰⁷ VARGYAS Lajos 1976, II, 413–414.

¹⁰⁸ CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos 1954, 496–497.

¹⁰⁹ KANYARÓ Ferenc 1906, 237–239.

¹¹⁰ ALBERT Ernő 1993b, 48–59 (kézirat); SÁL F. 105. 68/1:171; SÁL F. 28. 2/ 841.

befordult mindkét életformával, és így élete a bujdosás, állandó menekülés felé sodródott. Elhatározta a szülőföld végleges elhagyását. Könnyelműségének köszönhető, hogy elfogták. Pedig lehetett volna jó gazda, esetleg mozgékonyaságánál és határozottságánál fogva jó szervező, mindenképpen a közösséget segítő hasznos ember.¹¹¹ Ismételten beigazolódt, hogy a Kriza János által először közölt balladáról száz év után is újabb adatok kerültek elő, amelyek döntő részben tisztázták az események valós voltát.

Valós történet és ballada közötti kapcsolatra sikerült fényt derítenünk a *Ballada Váradai Józsefről* című közleményünkben is.¹¹² Azokat az eseményeket és énekeket vizsgáltuk, amelyekben a Makk-féle összeesküvés részeseként Váradai József Háromszéken szervezkedett, majd elfogása után Sepsiszentgyörgyön elzárva tartották, és 1854. április 29-én kivégezték. Makk József az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverése után Háromszéken tartózkodott, közben társaival kereste a kapcsolatot Kossuth Lajossal, hogy felajánlja szolgálatát a szabadságharc újrakezdéséhez. Úgy vélte, a mozgalom egyik központjának Háromszéken kell lennie. Bizalmi emberét, Váradai Józsefet 1852 júliusában Háromszékre küldte, aki ott kezdetben Szotyorban tartózkodott, majd félreeső helyen, Zoltánban Benkő Rafaelné házában szervezte a felkelést. Váradai József vezetésével az összegyűlt háromszékiek 1853. október 2-án a csíki, szentkirályi erdőben vertek tanyát, oda várta a többi felkelőt is, de a hatóság tudomást szerzett róluk, ezért menekülésre kényszerültek. Váradai József társával, Bálint Áronnal titokban több helyen is meghúzódott, majd a határhoz közelítve egy ideig Bélafalván telepedtek meg. Mivel mindenfelől körözték a szökevényeket, a feljelentőknek jutalmat is ígértek, Bíró Istvánné tudomást szerzett az idegeneknek a faluban tartózkodásáról, jelentette is a bírónak, aki a hütösökkel együtt elfogta mindkettőjüket. Bíró Istvánné mint feljelentő 100 darab, a hütösök 50-50 darab arany jutalomban részesültek. Váradai Józsefet és Bartalis Ferencet 1854. április 29-én Szentgyörgy határában, az Őrkónél mintegy 3000 odarendelt néző előtt kivégezték. Ismeretes a kivégzés körülménye részletesen is.

Hogy mikor kezdtek balladát énekelni az eseményről, nem tudjuk, de a Székely Mikó Kollégium akkori tanára, Vass Tamás, Kriza János munkatársa az első változatot már szentgyörgyi tartózkodása idején, 1863 és 1865 között lejegyezhetette, majd a kivégzés követő 13. évben, 1867-ben közzétette.¹¹³

Ezt a balladát Váradai József elfogásáról és haláláról korábbi rabénekek mintájára kezdték énekelni. Olosz Katalin kiderítette, hogy Váradai Józsefről már 1867 előtt énekeltek a balladát, és azt kéziratos füzetben rögzítették is. 1859-ben, tehát öt évvel a kivégzés után, egy „nagyenyedi kéziratos énekeskönyv lapjairól” ismeretes, amely a Vass Tamás által közölt szöveg közeli változata. 1862-ben a ballada másik szövegét Bölönből Barabás Sándor küldte el Kriza Jánosnak, azzal a megjegyzéssel, hogy a faluban igen népszerű ének volt. A ballada egyik változatát Filep Elek is közölte Kriza Jánossal, hogy a második kötetben jelentesse meg.¹¹⁴

A Váradai Józsefről szóló balladát mindezidáig 12 változatban sikerült megtalálnunk, az utolsót cigány énekestől 1977-ben vettük hangszalagra. E balladát azért is külön meg kell említenünk, mert ismételten meggyőződhattunk: bármikor meglepetést jelenthet egy-egy újabb változat megtalálása. Amikor 1977. május 9-én Nagyborosnyóra látogattunk, és ott a cigányénekeseket arra kértük, énekeljenek *Körműves Kelemenről*, *Molnár Annáról* és másokról, a 20 éves Gáspár György Váradai Józsefről kezdett énekelni. Ezt a változatot azért is jelentősnek tartottuk, mert több mint 100 év eltelte után ez közelítette meg a legjobban a valós eseményt. Lappangott tehát olyan változata az éneknek, amely az eddigi gyűjtések során soha nem került lejegyzésre.¹¹⁵

Gáspár György ilyen versszakokat énekel:

Nem vétettem én senkinek,
Sem Istennek, sem embernek,
Csak a bélafalvi népnek,
Csak a bélafalvi népnek

De annak sem véték egyebet,
De annak sem véték egyebet,
Csak egy éjre szállást kértem
Csak egy éjre szállást kértem.

De ha nem akart szállást adni,
A zsandárkézbe mér adott fel,
Ha nem akart szállást adni,
A zsandárkézbe mér adott fel!¹¹⁶

...

*

Kriza János 1862. március 9-én Kolozsvárról Péterfi Sándorhoz küldött levelében a korszerűségről, a változó körülményekről írt: „Annyi idő óta elveim is változtak a kiállításra nézve, de a tudós világ követelése is mások”.¹¹⁷ Azt is kiolvashatjuk e felfogásból,

¹¹¹ ALBERT Ernő 2007, 709–718.

¹¹² ALBERT Ernő 1996, 86–140.

¹¹³ VASS Tamás 1867, 123.

¹¹⁴ SZABÓ Sámuel 2009, 499–501.

¹¹⁵ ALBERT Ernő 1996, 86–140; Uő 1994a; Uő 1994b.

¹¹⁶ ALBERT Ernő 2001, 41–42. (dallammal)

¹¹⁷ BÖZÖDI György 1937, 495.

hogy a népköltészet gyűjtőinek, kutatóinak is az idő múlásával, a tudomány fejlődésével egyidejűleg alkalmazkodnia kell a kor követelményeihez. A 21. századig a népköltészet értékelésében számos új körülmény jelentkezett, amelyet a mai gyűjtőnek, kutatónak figyelembe kell vennie. Kodály Zoltán megállapítása: „A falusi munka hosszabb helybenlakást kíván, állandó érintkezést ugyanazon emberekkel. A vándorgyűjtő típusa régebben volt időszerű, amikor rövid idő alatt is sok anyagot talált. Egyes különlegesség kutatója ma is igyekezni fog minél több helyen megfordulni. De legfontosabb kérdésekre választ elsősorban az egy-egy helyet hosszabban megfigyelő kutatástól várhatunk.”¹¹⁸

Ezen megfontolásból is a romániai magyar népköltészet kutatói számos eredményt tudnak felmutatni. Mára már egy-egy szűkebb vidék, sőt külön egyetlen település népköltészete, balladakészlete napvilágot lát. Szaporodnak az egyéni monográfiák. Magunk is tizenöt éven át egyetlen család: férj, feleség balladáit, énekeit, meséit, a népköltészetben található műfajok döntő részét, úgy is mondhatnánk: megközelítőleg minden tudásukat hangszalagra vettük, ami több mint 1000 tételt, 150 CD lemezt jelent.

Kriza János korában nem figyeltek, esetleg igen ritkán, a kézírásos füzetekre. Az írásbeliség a magyarság körében általánosan a 19. század második felében terjedt el. Keszeg Vilmos kötetet szerkesztett a témáról, utóbb pedig önálló könyvben mutatta be az írásos folklór jelentős részét.¹¹⁹ A szerkesztett kötetben helyet kapott a népi verses levelezésről szóló írásunk is. Egyik kiinduló pontunk László Gyula megállapítása volt, miszerint: „Érdemes dolog lenne a népi levelezés és kézíratos leveleskönyvek mind teljesebb összegyűjtése, mert e nélkül a népi magatartás vizsgálata csonka.”¹²⁰ Az eddigiek során 342 verses levelet sikerült számba vennünk. A füzetekből és verses levelekből megállapítható, hogy többnyire katonák vagy katonáknak írták, továbbá a szülőföldtől távol élők: szolgálók, szolgálók. A csíki legényeket Boszniába, Bécsbe, később Dorohojba, mindenképpen otthonuktól távoli helységekre vitték katonának, a lányok pedig elsősorban Brassóban, Budapesten, Bukarestben szolgáltak. Egy-egy felcsíki községből akár 100-an, 150-en is bizonyos időre távol éltek szüleiktől.

Mivel a verses levelek kézzel írottak, többnyire füzetekből, másolás útján terjednek, már eleve úgy tekintünk rájuk, mint olyan szövegekre, amelyek nem változnak. Sikerült bebizonyítanunk, hogy a 342 levél 6306 verssora közül 1050-ben valamely formában előfordul a „levél” szó, például: „Indítom leve-

lem egy szép rózsaszálnak” vagy „Küldöm levelemet szép magyar hazámba” stb., de közöttük csupán 70 verssort találtunk olyat, amelyen legalább szórendet nem változtattak.¹²¹

Gyakran olvashatunk olyan közleményt is, amelyben egy-egy személy tulajdonában lévő teljes füzetet ismertetnek, s amelyek értékes tanulságokat tartalmaznak a népi kultúra vizsgálata szempontjából is. Legutóbb a Székely Nemzeti Múzeum kiadványában ismertettünk egy ilyen füzetet.¹²²

*

Amikor Kriza János születésének 200. évfordulóján valljuk, hogy „tisztesség adassék” mindazoknak, akik becsülettel, kitartó munkával, hazájukhoz, népükhöz, szülőföldjükhöz hűséggel töltötték el életüket, akkor azt is mondjuk, hogy mindaz, amit a székely, de általában a magyar népköltészetért Kriza János tett, az ma is tanulság mindenkinek, aki feladatának tekinti a nép alkotásainak összegyűjtését.

Kriza János 1862. augusztus 12-én a *Vadrózsák* nyomtatásának időszakában a siker reményében fogalmazta meg: „...azt tartom, hogy minden ember tegye meg azt a jót, ami tőle telik.”¹²³ Amikor valómásra szűkítettem közlendőmet e megemlékezéshez hozzájárulva, akkor el kell mondanom, hogy immár lassan hatvan éve annak, hogy tudatosan hozzákezdtem a népköltészet gyűjtéséhez: a csíki balladák, majd a háromszékiek lejegyzéséhez. De a tudatos gyűjtés megkezdése előtt már gyermekkoromban Csikdánfalva lakossága, majd kiváló tanítók belém táplálták a népköltészet iránti szeretet. Az iskolában a balladákat is a nevelés szolgálatába állították. Nem tudhattam, hogy Kriza János gyűjtéséből került valamelyik tankönyvbe a *Budai Ilona* című ballada, de amikor tíz éves koromban az anyák napi ünnepségen egyik nagyobb leányka szép szavakkal elmondta, és a falu asszonyai megrendülten, könnyezve, kimondhatatlan, fájdalmas szorongások között hallgatták, akkor – most visszagondolva – azt érezhettem, amit a hallgatóság, akik megbocsáthatatlan haraggal ítélték el a kegyetlen anyát. Akkor ott nem lehetett volna szívvel-lelket meggyöttrő, más fájdalmas szavakkal érzékeltetni az anyai szeretet szükségességét, mint ezzel a balladával. Ez az ünnepség arra is példa volt, hogy soha nem lehet tudni, egy-egy irodalmi, népi alkotás mikor, kikre, kire hathat meghatározó erővel. Az érdeklődést a csíkszeredai gimnázium tanárai, vidékről jött tanulói is táplálták, és amikor táncjátékban is bemutattuk *A halálra táncoltatott leányról* szóló balladát, magunk is fokozottan átéljük a tragikus fájdalmat. Az egyetemi évek csak fokozták az érdek-

¹¹⁸ KODÁLY Zoltán 1971, 7.

¹¹⁹ KESZEG Vilmos (szerk.) 1999; Uő 2008.

¹²⁰ LÁSZLÓ Gyula 1943, 89.

¹²¹ ALBERT Ernő 1999, 30–56.

¹²² ALBERT Ernő 2010, 681–704.

¹²³ KRIZA János 1956, II, 415.

lódést és alázatot a balladák iránt, és a későbbiekben szinte mindennapos foglalatosságaim közé tartozott a balladákra való figyelés. Ma összegezeként mondhatom: életem jelentős részét a mindennapi tanítás mellett a magyar–székely–csíki–háromszéki népballadák bővületében töltöttem el, de kiegészítettem más vonatkozásokkal is.

Meggyőződésem, hogy a népi hagyományok felkarolásával, közkinccsé tételével népünket, nemzetünket szolgáljuk. Feladatunknak tekintjük, hogy tisztességgel becsüljük meg mindazokat, akik nemzedékről nemzedékre őrizték hagyományos, értékes kincseinket: költészetünket, szokásainkat, anyanyelvünket.

Albert Ernő – Sepsiszentgyörgy, Benedek Elek u. 8., 4A/9., RO-520067; alberterno@vipmail.ro

Irodalom

A. –

1862 Kriza János erdélyi unitárius püspök, *Vasárnapi Újság*, 20 (május 18.), 229–230.

ALBERT Ernő

1989 *Édesanyám sok szép szava. Ádám Joákimné Kurkó Julianna énekei*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1991 A Kőműves Kelemen balladájának változatai Háromszéken, *Tulipán Füzetek*, I, 1, 9–10; II, 1, 5–7; II, 2, 3–5; II, 3, 7–8.

1993a Adatok a háromszéki cigányokról és költészetükről, in: Barna Gábor (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok*, Mikszáth Kiadó, Salgótarján, 151–173.

1993b *Ballada Dancsuj Dávidról*, (kézirat), 48–59; SÁL F. 105, 68/1:171; SÁL F. 28. 2/ 841.

1994a Sepsiszentgyörgy 1854 áprilisában, *Háromszék*, 1122, 1994. április 30.

1994b Vértanúk Háromszéken, *Erdélyi Tükör*, VI, 4, 15–20.

1995 Adatok a falba épített feleség típusú népballada további kutatásához, in: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*, KJNT, Kolozsvár, 189–203.

1996 Ballada Váradi Józsefről, *Néprajzi Látóhatár*, V, 4–5, 86–140.

1998 *Sok szép cigányleány*, Kovászna Megyei Népi Alkotások Háza kiadása, Sepsiszentgyörgy.

1999 A népi verses levelekről, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *Írás, írott kultúra, folklór. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7*, KJNT, Kolozsvár, 30–56.

2000 *Szabad madár*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2001 *Sír az út előttem*, Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2002 A csíki népballadák gyűjtése, in: Deáky Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*, Györfly István Néprajzi Egyesület, Budapest, 53–82.

2004 *A halálra táncoltatott leány. Csíki népballadák*, Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2007 Ballada Dancsuj Dávidról, *Acta Siculica 2007*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 709–718.

2010 A csikdánfalvi huszár Lukács Károly népi kéziratok füzete (1910–1913), *Acta Siculica 2010*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 681–704.

Athenaeum

1843 *Erdély az irodalom körül 1842-ben*, Új folyam, I, 45–47.

BARTÓK Béla

1908 Székely balladák, *Ethnographia*, XIX, 43–52; 105–115.

BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán

1923 *Erdélyi magyarság. Népdalok*, Népies Irodalmi Társaság, Rózsavölgyi és Társa Zeneműkiadó, Budapest.

BÖZÖDI György

1937 Régi arcok. Kriza János, *Erdélyi Helikon*, X, 7, 173–84; 494–501.

CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos

1954 *Röpülj, páva, röpülj*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

ERDÉLYI János

1960 Erdélyi János levelezése, Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona, *A Magyar Irodalomtörténet Forrásai 2*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

FARAGÓ József

1963 Kriza János anyagi küzdelmei a Vadrózsákért, *Igaz Szó*, XI, 12, 915–921.

1971 Kriza János és a Vadrózsák, in: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János*, Második, átdolgozott kiadás, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 57–176.

1998 *Ószékely népballadák*, Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

GÁBOR Albert

1892 Az emlékünnepek keletkezésének története, in: Kovács János (szerk.): *Kriza-album*, Budapest, 1–4.

GYULAI Pál

1860 Adalék népköltészetünkhöz, *Budapesti Szemle*, IX, 272–299.

1892 Kriza János, in: Kovács János (szerk.): *Kriza-album*, Budapest, 59–67.

- 1961 Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig, Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor, *A Magyar Irodalomtörténet Forrásai* 4, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HÉJJA Julianna Erika
2001 Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig. Közlemények, *Magyar Könyvszemle*, 117, 2, 209–219.
- HELLEBRANT Árpád
1912 Kriza János levelei Toldy Ferenchez, Kolosvárt Oct. 13, 1868, *Akadémiai Értesítő*, XXIII, 274, 10 (október 15.) 509–532.
- HORGER Antal
1902 A „Közműves Kelemenné” eredete, *Ethnographia*, XIII, 9, 10, 392–404; 440–448.
- IMREH István
1994 *Látom, az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1764*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- JAKAB Elek
1892 Emlékbeszéd, in: Kovács János (szerk.): *Kriza-album*, Budapest, 15–37.
- KANYARÓ Ferenc
1906 Székely balladák, *Ethnographia*, XVII, 232–242.
- KESZEG Vilmos (szerk.)
1999 *Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7, KJNT, Kolozsvár.
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
2010a Lokális ballada, *Romániai Magyar Lexikon*,
Forrás: <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=30>. Utolsó letöltés: 2011. nov. 28.
2010b Romániai magyar népballadák, *Romániai Magyar Lexikon*,
Forrás: <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=39>. Utolsó letöltés: 2011. nov. 28.
- KODÁLY Zoltán
1971 *A magyar népzene*, A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos, ötödik kiadás, Zeneműkiadó, Budapest.
- KOVÁCS János (szerk. és kiadta)
1892 *Kriza-album*, Budapest.
- KOVÁCS László (szerk.):
1942 Ortutay Gyula: Kriza János, *Erdélyi csillagok*, Erdélyi Szépműves Céh, Kolozsvár, 249–253.
- KRÍZA Ildikó
1982 *Kriza János és a kortárs eszméáramlatok*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRIZA János
1844 Figyelmeztetés a Vadrózsa iránt, *Erdélyi Híradó*, 9 (jan. 30.), 49–50.
1911 Vadrózsaék, Székely Népköltési Gyűjtemény, Szerkesztette dr. Sebestyén Gyula, *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, Új folyam, XI–XII, Budapest.
1956 *Székely Népköltési Gyűjtemény*, Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta, I–II, Magvető Könyvkiadó, Budapest.
1975 *Vadrózsaék*, Kriza János Székely Népköltési Gyűjteménye Faragó József gondozásában, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- LAJTHA László
1941 Erdélyi népköltés, *Pásztortűz*, XXVII, 4 (április) 142–144; 209–212; 266–268; 309–311; 352–354; 418–420; 462–484.
- LÁSZLÓ Gyula
1943 Verses népi szerelmeslevelek, *Termés, ősz*, 89–93.
- ORTUTAY Gyula
1960 Kriza János, *Írók, népek, századok*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 191–201.
- POZSONY Ferenc
1980 A hajdúkkal útnak induló lány balladájának újabb változata, *NYIRK*, XXIV, 69–80.
1984 *Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SEBESTYÉN Gyula, dr.
1911 Emlékezés Kriza Jánosra, *Ethnographia*, XXII, Új folyam, VII, 65–71.
- SZABÓ Sámuel
2009 *Erdélyi néphagyományok*, Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin, Európai Folklor Intézet – Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.
- SZABÓ T. Attila – VÁMSZER Márta (szerk.)
2002 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, XI, (R–Száj), Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár, 554.
- TANA Gyula
1979 Adatok a Vadrózsaék történetéhez, *NyIrK*, XXIII, 1, 59–62.
- VARGYAS Lajos
1959 Kutatások a népballada középkori történetében III. A „Közműves Kelemen” eredete, *Néprajzi Értesítő*, XLI, 5–73.
1976 *A magyar népballada és Európa*, I–II, Zeneműkiadó, Budapest.
1988 Népballada, in: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar néprajz V*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 278–371.
- VASS Tamás
1867 Váradai nótája. Székely népköltemények VI, *Székely Közölny*, Szépirodalmi és ismeretterjesztő hetilap, Marosvásárhely, I, 16, 123.

VERESS Gábor

1911 Székely balladák, *Ethnographia*, XXII, 50–55.

VERSÉNYI György, dr.

1925 *Kriza János emlékezete*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R-T. Cluj–Kolozsvár.

Ellenzék, 1882. július 29. (in: Kovács János (szerk.): *Kriza-album*, Budapest, 1892, 46.)

Kolozsvári Közlöny, 1882. július 30. (in: Kovács János (szerk.): *Kriza-album*, Budapest, 1892, 52.)

Nemere, XII, 61, 1882. július 30. (in: Kovács János (szerk.): *Kriza-album*, Budapest, 1892, 46.)

Comemorarea a 200 de ani de la nașterea lui János Kriza (Confesiune)

(Rezumat)

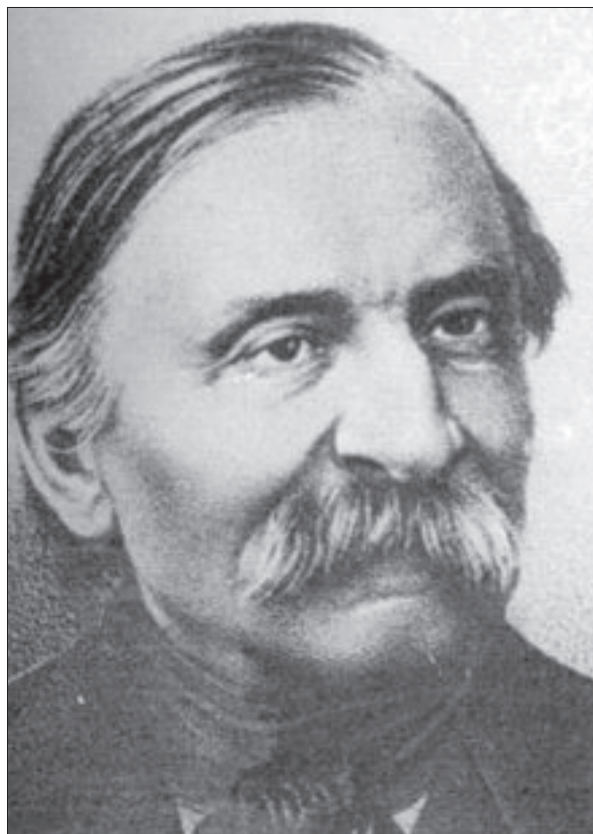
János Kriza a fost unul dintre cei mai mari clasici ai culegerii de creații populare maghiare. Nu e ușor să spunem noutăți despre viața și activitatea lui de culegere, deoarece generații de cercetători s-au străduit să contribuie la relevarea carierei lui. *Confesiunea* realizată cu ocazia comemorării a 200 de ani de la nașterea lui Kriza tratează în mod paralel viața folcloristului, istoria cultului ce s-a format în jurul lui, circumstanțele de realizare a culegerii sale intitulate *Vadrózsák* ('flori de măceș'), și oferă o privire asupra contribuțiilor cu care autorul a completat culegerile lui Kriza în zona Treiscaune. Confesiunea completată cu elemente subiective și documentează cu noi date arhivistice geneza culegerii *Vadrózsák*.

Commemorating the 200th anniversary of János Kriza's birth (Confessions)

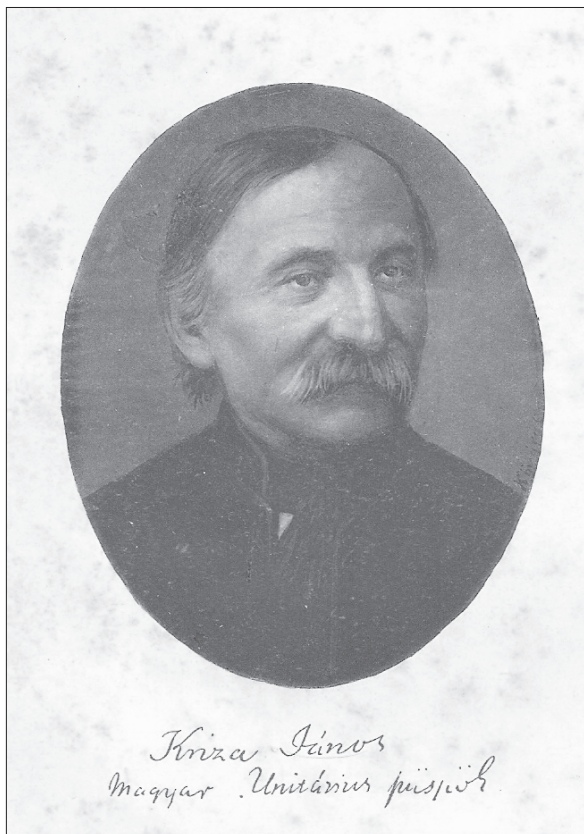
(Abstract)

János Kriza was one of the most important Hungarian folklorists. It will not come easy to say novelties about his life and collecting activities since generations of researches have tried to reveal his carrier. The *Confessions* written with the occasion of commemorating the 200th anniversary of his birth, treats his life, the history of his cult in parallel with the circumstances of realizing the collection entitled *Vadrózsák* ('Wild Roses'), and it also offers an insight into the author's contribution to complete Kriza's collection in Háromszék region. The *Confessions*, containing subjective elements, documents with new archive data the genesis of the *Vadrózsák* anthology.

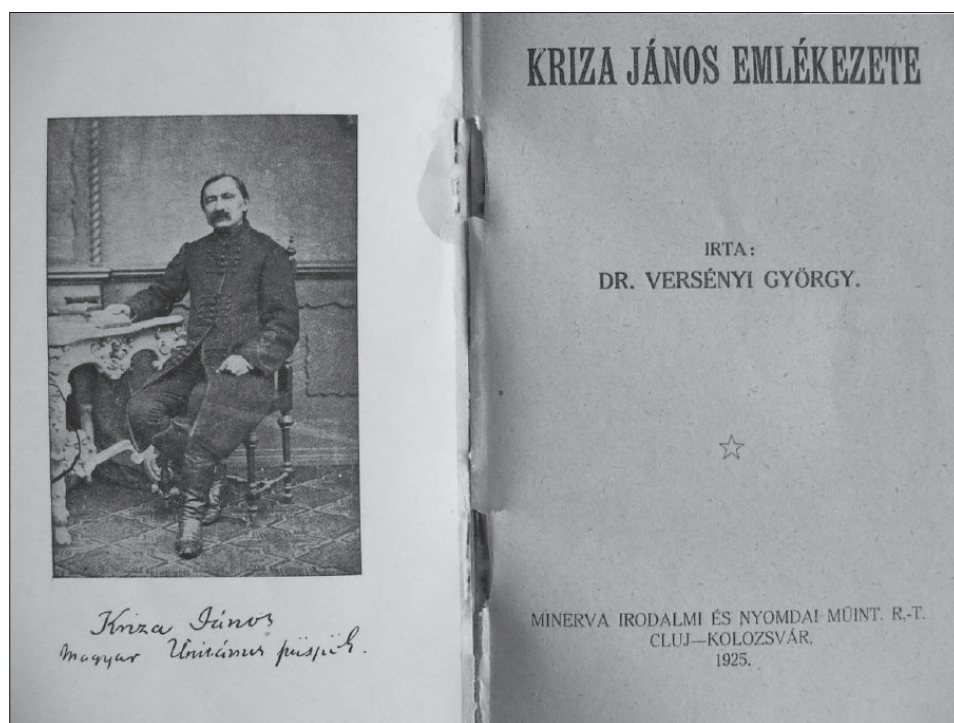
Melléklet



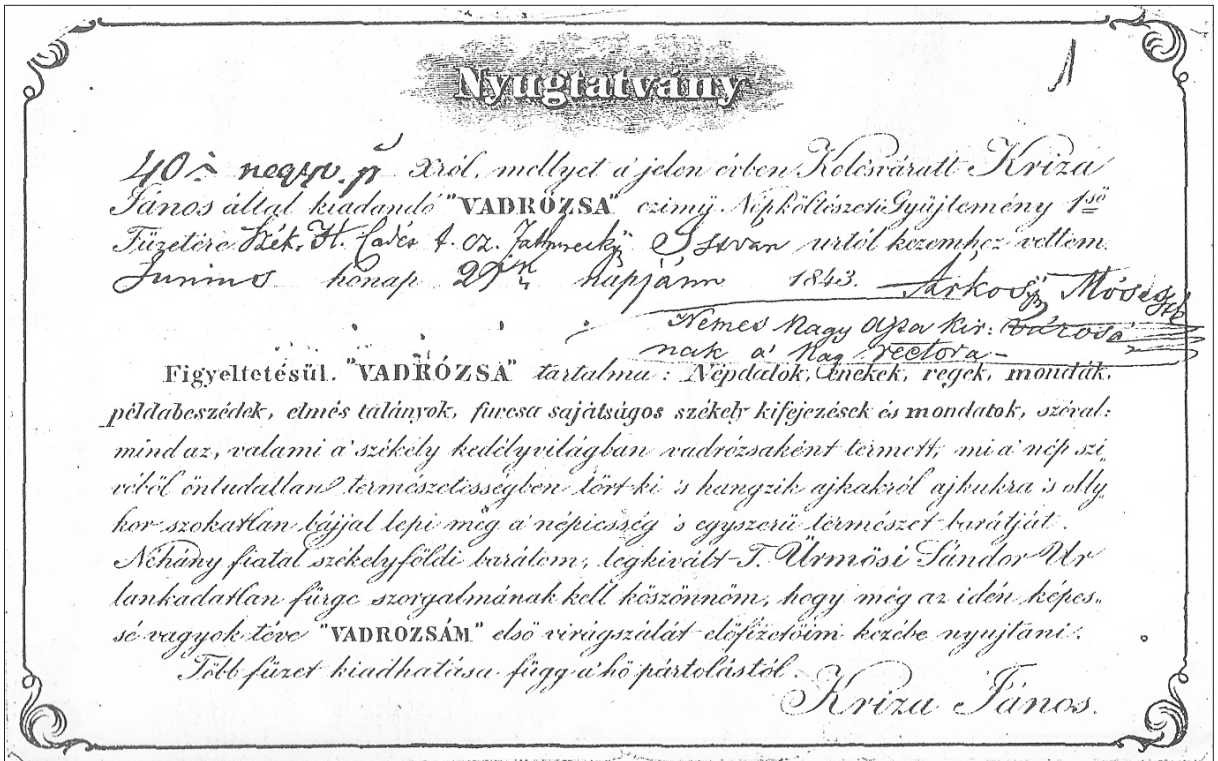
1. ábra



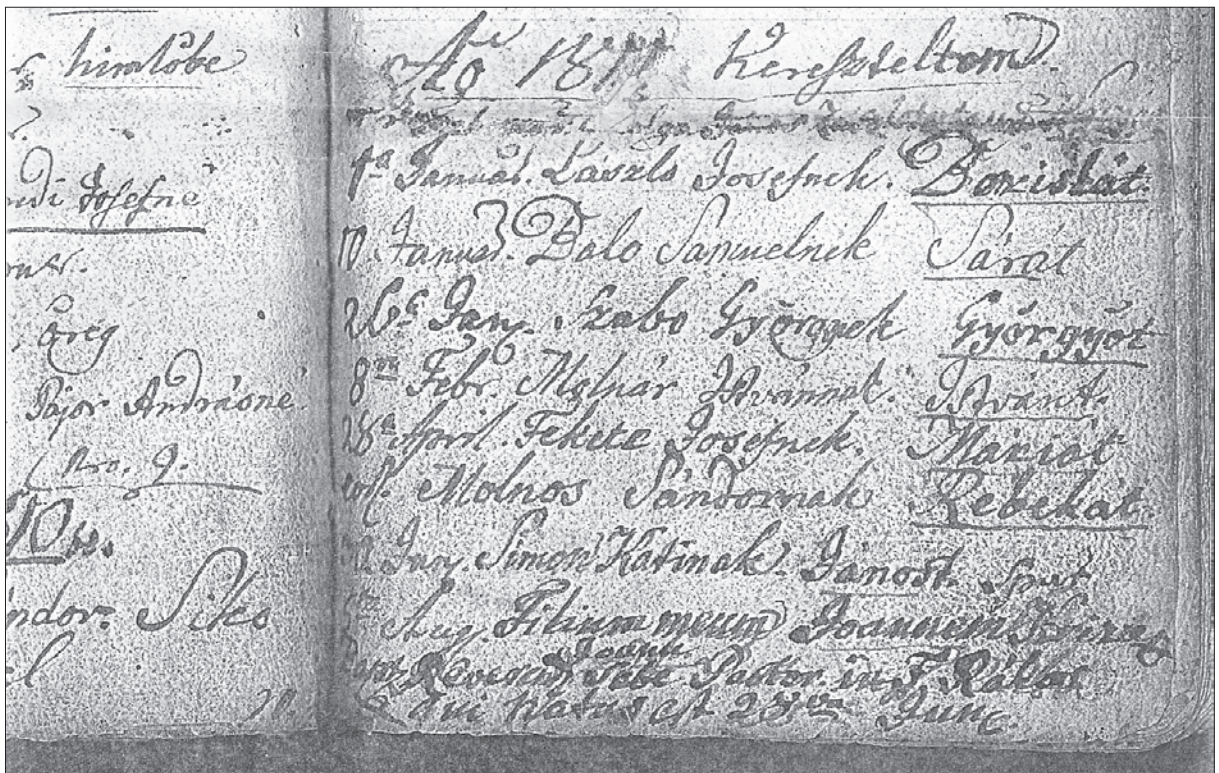
2. ábra



3. ábra



6. ábra



7. ábra

Vajda András

A SZAKRÁLIS TER(EK) ÍRÁSHASZNÁLATA SÁROMBERKÉN

A falusi települési térstruktúrában a templom (és a templomkert) mint komplex funkciókkal rendelkező térszerkezeti elem a közösség kollektív identitását, valláserkölcset, gazdasági aspirációit, nemzeti érzelmeit kifejező szimbolikus cselekvések, tárgyak és iratok/feliratok gyűjtőmedencéje. Assmann a kései egyiptomi kultúra bemutatása kapcsán mondja, hogy a templom volt az írásosan és textuálisan meg támogatott rituális koherencia szilárd burka, ezen alapult a kultúra folytonossága.¹

A templom ősidők óta a települések térbeli tagolásának legfontosabb eleme, kiindulópontja. „A templom – írja Fehérvári Marcell – központi elhelyezkedésébe számos mitikus képzet sűrűsödött: úgy vélték, hogy a földet és mennyet összekötő világtengely a templomon halad át, azaz összekötő kapocs az emberi világ és az isten között.”² A templomnak a keresztény tanok szerint égi modellje, transzcendentális előképe van. Éppen ezért a templom – mondja Mircea Eliade – kozmológiai szent hely, mely a világot minduntalan megszenteli, mert azt egyszerre átfogja és képviseli.³ Mivel a templom a világ képe, időbeli szimbolizmust is tartalmaz. Egy tér-időbeli látótérben a kettő metszéspontját képezi.⁴ „A templom – írja ennek kapcsán Keszeg Vilmos – a horizontális térben központi, centrális, paradigmatis helyet foglal el. [...] A körülötte, a közelében, az altemplomban lévő temetkezések révén pedig a lineáris idő és az időtlenség találkozásponja.”⁵

Vidéki környezetben a templom, mint a település legmagasabb épülete, messze kimagaslik a többi épület közül, és ahogy a településtől egyre távolodunk, a templomtorony képezi az egyetlen olyan emberi kéz alkotta jelet, amely a település létére utal. A templom(torony) tehát „térbeli felkiáltójel”, „fő-

kuszpont”, és mint ilyen, a tértagolás szempontjából fontos koordináló és orientáló szerepe van. Olyan csomópont, melynek szerepe túllépi a templomkert és a vallás határait, maga köré szervezve az egész társasági és közösségi életet.⁶ Falusi környezetben a templom környéke egyet jelent a főtérrel.

A templom a hatalom (térbeli) koncentrációja, a város az ország kicsinyített mása, a maga sokrétű funkcióiból és építészeti sajátosságaiból (adottságai-ból) adódóan olyan kiemelt emlékezési alakzat, mely nem csupán a vallás és a hit, hanem a hitet megtartó és betartó, a hívők közösségét oltalmazó személy jelenvalóságát és állandóságát is reprezentálni hivatott. Ilyen összefüggésben a templom belsejében és a templomkertben található szövegek, feliratok egyszerre teológiai-morális és politikai funkcióval is rendelkeznek.

Sáromberke területén három felekezet temploma található. Kettő közülük (a református és a római katolikus) a települést észak–dél irányban átszelő 15-ös országút mentén, a lakóházak közé ékelve található, a harmadik (az ortodox) pedig a falutól keletre, az Erdőszenyvel felé vezető út mentén épült. E három templom közül a református épült a legkorábban (1785-ben)⁷, minden valószínűség szerint a település korábbi temploma helyén. Építtetője a könyvtáralapító gróf Teleki Sámuel és felesége, Iktári Bethlen Zsuzsánna.

A település római katolikus temploma – szintén a Teleki család támogatásával – jóval később, a 20. század elején (1905-ben) épült neoromán stílusban, a település keleti szélétől nem messze, az úgynevezett Alszezen. A helyválasztás, valamint az építés kései volta egyaránt helyi társadalmi valóságból eredeztethető. A település római katolikus felekezethez tartozó lakossága nem túl népes, és ez is viszonylag későn telepített meg Sáromberkén.⁸ Elsősorban a Székelyföldről

¹ ASSMANN, Jan 1999, 174.

² FEHÉRVÁRI Marcell 2002, 17.

³ ELIADE, Mircea 1998, 21, Uó. 1999, 53.

⁴ ELIADE, Mircea 1999, 66–67.

⁵ KESZEG Vilmos 2006, 89.

⁶ FEHÉRVÁRI Marcell 2002, 17. A templom helyi társadalmi funkcióiról lásd MUMFORD, Lewis 1985, 289.

⁷ Valójában a kérdés ennél sokkal bonyolultabb. Recens építéstörténeti kutatások kimutatták, hogy a templom homlokzatán szereplő évszám nem a templom befejezésének, csupán a mész-

kőből faragott emléktábla elkészítésének évét jelöli. A templom 1790 őszére vált használhatóvá, de a fődém téglaboltozatának elkészítése például csak az évtized második felére készült el. Részletesen lásd ORBÁN János 2005.

⁸ Az 1850-es népszámlálási adatok szerint a településnek nincs római katolikus lakossága, s számuk a továbbiakban sem jelentős: 1857-ben 32, 1869-ben 55, 1880-ben 60, 1890-ben 60, 1900-ban 87, 1910-ben 85, 1930-ban 95, 1941-ben 111, 1992-ben 218 római katolikus személy szerepel.

betelepedett és többnyire a Teleki család gazdaságánál munkát vállalt székely családokról van szó, akik a falu alsó végében, az országút mentén állapodtak meg,⁹ érthető tehát, hogy templomukat is a település ezen részébe építették fel.

Az ortodox templom épülete az 1993-ban alapított, a maroshévízi Szent Illés rendházhoz tartozó kolostor udvarán áll, és a kolostor többi épületével együtt az 1990-es években kezdték építeni. Bár a település ortodox vallású lakossága elenyésző, a kolostor viszonylagosan nagy látogatottságnak örvend: az ortodox vallásúak mellett más felekezetűek is gyakran felkeresik Maros megye teljes területéről. Ez a népszerűség elsősorban a kolostorban szolgáló papok által végzett mágikus cselekvések, rontás- vagy bajelhárító és konfliktuskezelő tevékenységnek köszönhető.

Mindenek ellenére sem az ortodox kolostor, sem a római katolikus templom nem képes a falu textúráján vagy legalább a mentális térképén belül olyan teret (központot, csomópontot) kialakítani, mint amilyent a református templom teremt. Ez egyrészt az ezekhez a felekezetekhez tartozó lakosság alacsony számával, másrészt az épületek periférikus elhelyezkedésével, nem utolsó sorban pedig az említett egyházak és a helyi gazdasági – később politikai – élet szervezésében betöltött szerepének hiányával magyarázható.

1. A református templom és környezete

A ma látható sáromberki református templomról a 20. század folyamán több hosszabb-rövidebb (le)írás készült, ezek közül néhány nyomtatásban is megjelent. Mózes András egyháztörténész, teológia professzor 1940-ben kezdte el a településre vonatkozó történeti adatok összegyűjtését. Kitarató kutatómunkája eredményeként megközelítőleg nyolcszáz oldal terjedelmű, írógépelte kézirat készült el. Az összegyűjtött anyagot a szerző négy kötetbe rendszerezte, a református egyház és templom történetéhez kapcsolódó anyagot a harmadik kötetbe szerkesztette.¹¹ Ez utóbbi hét részre tagolódik,¹² a ma is álló református templommal kapcsolatos levéltári adatok bemutatása-rendszerezése a harmadik részben található. A re-

formátus templom nyomtatásban is megjelent bemutatását ezt követően Nagy Géza, Sáromberke egykori lelképásztora végezte el az 1994-ben, a falu első írásos említésének 675. évfordulója alkalmából kiadott falumonográfia számára. Nagy Géza – elődjéhez hasonlóan – az egyházközség levéltárában fellelhető és részben már ismert adatokra támaszkodva írta meg összefoglalóját. A templom építéstörténetének vázlatja és rövid műszaki leírása mellett kitért a templomi ülésrend, a templomi berendezések (szószék, úrasztala, orgona, nagy- és kisharang), valamint a templomban található emléktáblák és emlékkövek rövid bemutatására is.¹³ A templom építéstörténetének, az épületnek a szakszerű leírását, valamint az ide kapcsolódó levéltári adatok széleskörű feltárását 2005-ben Orbán János ilyen előzmények után készítette el. Tanulmányának további érdeme, hogy számos, az építés egyes fázisainak idejére és az építők személyére vonatkozó pontatlanságot, félreértést korrigált.¹⁴

A település közepén, az úgynevezett Középszezen található egyhajós klasszicizáló barokk templom a maga 32,5 méter összmagasságával a település legmagasabb épülete: a toronytest messze kimagaslik a település házainak sorából és a nemcsak a falu, de a hozzá tartozó határ bármely pontjáról is jól látható, harangjainak hangja a település határának legmesszebb pontjaira is elhallatszik. A modern idő mindenható szimbólumát, a toronyórát¹⁵ 1918-ban Vay Sándorné patrónusi adományából szerelték fel.¹⁶

A szó szoros értelmében vett templomkert nem tartozik hozzá. Az épület jobb oldalán, annak többszomszédságában található az 1913-ban, Csiszár Lajos tervei alapján épült igényes kivitelezésű parókia, a bal oldalán pedig az 1824-ből fennmaradt egykori felekezeti iskola épülete található. A felekezeti iskola épülete – egy fedél alatt – a tanterem mellett az iskolamester lakását is magába foglalta. Az épület 2003 óta a helység néprajzi-falutörténeti múzeumának ad otthont. Mindhárom épület a Teleki család támogató adományai révén, az uradalom felügyelete alatt épült, ugyanakkor a három épület együtt hosszú időn át nem csupán a település szellemi, de a gazdasági-adminisztratív központját is jelentette, s ez utóbbi funk-

⁹ A 20. század második felében ez némileg megváltozott. A falu északi részében található, egykor az uradalomhoz tartozó területet (az almáskert, a lovarda stb.) a helyi tanács felparcellázta, és a katolikus családok egy része itt kapott házhelyet és váltott ki engedélyt családi ház építésére. A faluközponttól sok esetben távol eső házaikat pedig lebontották, néhányat pedig cigány családok vásároltak meg.

¹⁰ Levéltári forrásokból tudjuk, hogy a településnek a 14. században adózó plébánosa – s feltehetően temploma is – volt, valamint azt is, hogy a ma is meglévő templom a régi helyére épült. ORBÁN János 2005. Ebből néhányat (pl. MÓZES András é. n. III, NAGY Géza 1994) azt a következtetést vonták le, hogy

a ma is létező templom a település harmadik temploma.

¹¹ MÓZES András é. n. III.

¹² Az első *Sáromberke község és a vallás*, a második *A református egyház*, a harmadik *A sáromberki lelkészek élete és munkássága*, a negyedik *A sáromberki iskolázás*, az ötödik *A sáromberki református egyház elsőemberei*, a hatodik *A református egyház életének és munkájának anyagi feltételei* és végül a hetedik *A sáromberki református gyülekezet lelkiélete 1840–1940* címet viseli.

¹³ NAGY Géza 1994, különös tekintettel a 104–114. oldalakon.

¹⁴ ORBÁN János 2005.

¹⁵ A toronyóra szerepéről lásd MUMFORD, Lewis 1934, 12–18.

¹⁶ ORBÁN János 2005, 189.

ció sok szempontból ma is ezekhez az épületekhez és az épületekben zajló tevékenységekhez kapcsolódik. Szoros összetartozásukat, térszervező erejüket tehát egyrészt a támogatást nyújtó Teleki család, másrészt a működésüket felügyelő református eklézsia biztosította, biztosítja. „Ez a templom – írja Nagy Géza református lelkipásztor –, mint a falu »nyele«, erős kötésekkel kapcsolódik a kastélyhoz. Nem sajtóságos és nem egyedülálló jelenség. Egyik esztendőben a templom padlásán ugyanolyan címeres-koronás jegyű téglát találtunk, mint amilyennel a marosvásárhelyi Teleki-téka egyik részének padlózata van kirakva. A falak, a kegyeserek, az emléktáblák mind-mind a Teleki család védő és fenntartó kezeire mutatnak. Úgy is mondhatnánk, hogy »kéz a kézben«, mindig is az adott kor történelmi determináltságában.”¹⁷ Egy másik helyen pedig: „templom, parókia, iskola. Mint két szárnyát kitaromadár, amely száll a történelem felhői alatt, száll a légtérben, az ég fele tart, de egy pillanatig sem veszi le tekintetét arról a földről, mely hazája. [...] A régiek azt mondták, hogy a templom a falu nyele s e körül ott öröködik két ember, akire nagyon sok bízott: a pap s a mester. A parókia és az iskola.”¹⁸

A három épület és a hozzájuk tartozó elkerített terület nem csak a falu terében, hanem a kollektív memóriában is szoros egységet alkot. Főleg a kisebbségi sorba taszítást követően ez a hely képezte a nemzeti identitás megőrzésének és kinyilvánításának, valamint a nemzeti múlt emlékezetben tartásának legfontosabb színterét. A román hatalom alatt a vallásos ünnepek alkalmával rendezett ünnepségek (versmondás, betlehemes- és pásztor játék) mellett a március 15-e vagy az I–II. világháború hősi halottainak emlékére szervezett események is a templom falai mögé vonultak vissza a nyilvánosság és az államhatalom intézményiek szeme elől, és ez a szokás az 1989-es változásokat követően is tovább élt.

A régi temető kidöntött 31 fejfáját, melyek közül néhányon az írás is egészen jól olvasható volt, az 1980-as évek elején az akkori lelkipásztor szintén a templomkertbe, a templom északi falának tövébe helyezte el, pontosabban állította ki, azzal a céllal, hogy megóvja őket az ártó kezektől, de egyúttal láthatóvá is tegye a hívek, illetve a településre látogatók számára.¹⁹

A templom körül található kerítés védő-elrejtő funkciója az 1989-es eseményeket követő időszakban is megmaradt. A falu első írásos említésének 675. évfordulója alkalmával, a templomépítő és könyvtár-

alapító gróf Teleki Sámuel emlékére készített mell-szobor szintén a templomkertben, annak oltalmában került felállításra 1994-ben.

2007-ben a parókia és a templom előtt húzódo kerítést felújították, a kaput elbontották és helyére egy nyáradmenti fadaragótól rendelt székelykaput állítottak. Ez volt az utolsó olyan építmény, mely a hely szimbolikáját, nemzeti, vallási és morális üzenetét újabb elemekkel bővítette.

A templom köré szerveződő tér tagolásának szempontjából említést érdemel a templom előtt található hárs és a két vadgesztenyefa, melyeket az 1896-os millenniumi ünnepség alkalmával ültettek el a település fiataljai a helyi tanerők vezetésével. Ezek olyan utcabútorok, melyek nem vizuális egységük, sokkal inkább sajátos funkciójuk, szimbolikus jelentéseik révén emelkednek ki a környezetükből. Mivel a nemzeti múlt részét képezik, szignifikáns pontként szerepet játszanak a hely meghatározásában és az időben, a nemzet idejében való tájékozódásban.

2. Írott szövegek a református templomban és környékén

Az első, még a templom megépülését megelőzően elhelyezett felirat a templom északnyugati sarkában elhelyezett alapkövön található. Bár méretei ismeretlenek, a felirat szövegét az akkori lelkész feljegyezte a Liber Ecclesiae Sáromberkiensis 63. oldalán. A feljegyzés szerint a felirat szövege a következő: DEO ADORANDO SAM. S.R.I.C. TELEKI SUSANN. C. BETHLEN. CONJUGES DOMINIC ET MARIA CARISS. PIGNOR A POSUERUNT. A O MDCCLXXXIV. D. XVIII. JULII.²⁰

A templom bejárata a nyugati oldalon, a főhomlokzat középtengelyében elhelyezkedő kapuzat alatt található. A kapuzat koronapárkányzata felett található valutadíszekkel lezárt mező mészkőtáblája a következő latin nyelvű feliratot tartalmazza:

AEDEM. HANC.
DEO. AETERNO.
CREATORI. REDEMPTORI. SACRIFICATORI.
SACRAM.
RELIGIONIS. ERGO.
AFUNDAMENTIS. EXCITARUNT.
REBESQE. DIVINIS.
SECUNDUM. DEI. VERBUM.
ET. FORMULAM. FIDEI. ECCL[ESIAE].
HELVET[ICAE].

¹⁷ NAGY Géza 1994, 104.

¹⁸ Részlet. Elhangzott 2003. augusztus 30-án a helyi néprajzifalutörténeti múzeum megnyitóján.

¹⁹ Nagy Géza nyugalmazott lelkipásztor szóbeli közlése (2001).

²⁰ Magyarul: „Istennek dicsőségére S.R.I.C. Teleki Sámuel G. Bethlen Mária Domokos és Mária kedves gyermekeik tették le. 1784. év július 28. napján.” Lásd NAGY Géza 1994, 112, MÓZES András é. n. IV, 16–17.

FACIENDIS.
SAMUEL S[ACRI]. R[OMANI]. I[MPERII].
COM[ES]. TELEKI DE SZEK.
ET. CONJUX.
SUSANA. COM[ITISSA]. BETHLEN. DE.
IKTAR.
A[NNO] AE[RE]. CHR[ISIANA].
MDCCLXXXV.²¹

Ugyancsak a templom nyugati oldalán, a bejárat mellett, jobboldalt háromnyelvű (román, magyar és német) felirat jelzi a templom műemlék voltát. Alatta a falu fennállásának 632. évfordulója alkalmával elhelyezett emléktábla a következő szöveggel:

RÓMAI SZENT BIRODALMI GRÓF
SZÉKI TELEKI SÁMUEL 1739–1822
KANCELLÁR, A MAROSVÁSÁRHELYI
TÉKA ALAPÍTÓJA, AZ ERDÉLYI
MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG, EGYHÁZAK
ÉS ISKOLÁK PÁRTFOGÓJA EMLÉKÉRE
ÁLLÍTTATTÁK A FALU LAKÓI
1994. MÁJUS HAVÁBAN

Belépve a templombelsőbe, a torony alatti előtér keleti oldalán a templomhajóba vezető ajtó felett a következő felirat áll: JÓL TETTED, HOGY ELJÖTTÉL. 2001-ben a szószék jobb oldalán, a gyülekezettel szemben hirdetőtáblát helyeztek el DICSÉRETEK felirattal, melyen az istentiszteletek alkalmával énekelt templomi énekeket, azok sorrendjét tüntetik fel. A szószék felett a református címer pelikánját mintázó falvédő található a következő felirattal: Dicséritek az urat. Alatta készítőjének monogramja (V[ajda]. Zs[uzsánna]. Fr[ici].).

A szószék bal oldalán található a pap padja, melynek támlájára elhelyezett emléktáblán a következő felirat található:

HA ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK.
ROMA 8. 31.

2004-BEN A ZOLTÁNI CSALÁD AMERIKÁBÓL FELÚJÍTTATTA SÁROMBERKE REFORMÁTUS TEMPLOMÁNAK FABERENDEZÉSÉT ÉTFALVI-ZOLTÁNI K GÉZA ÉS FELESÉGE NEMES SZENTGYÖRGYI JUDIT EMLÉKÉRE.
ÜZENEM A HÁZNAK MELY FELNEVELT:

HA EGYENLŐVÉ TESZIK IS A FÖLDDDEL
NEMZEDÉKEK ÓRVÁLTÁSAIN
JÖNNEK MAJD ÚJRA BOLDOG ÉPÍTŐK
ÉS KIÁSSÁK A FUNDAMENTUMOT.
S AZ ERKÖLCS ÓSI HÓFEHÉR KÖVÉRE,
EMELNEK FALAT, TETŐT, TEMPLOMOT.
WASS ALBERT: ÜZENET HASA.

Tőle balra zászlótartó állvány, benne az egyházi kórus régi és új zászlója, ez utóbbira a kórustalálkozók alkalmával készült feliratos szalagok is rá vannak kötve.

Erdély-szerzte elterjedt az a megoldás, hogy a kisebbségi lét jeles személyiségeinek, eseményeinek emléket állító emlékműveket a templomok vagy a templomkertek oltalma alá helyezi a közösség. Az I. világháború halottainak emléktábláját az egyház a gyülekezet adományából állította.²² Az emléktábla a templom déli falának felezőjén van elhelyezve. Márványból készült, mérete 174 × 56 cm. A fejdísz nyitott könyvet tartó, harsonát zengő angyal, dobok mögött felkelő nap, földre hullott zászló és sisak, valamint széttört szekérkerék aranyozott vésete képezi. Szövege a következő:

„A. B[oldog]. f[eltámadás]. R[eménysége]. A[latt]. Sáromberki református Egyházközségünknek az 1914–18-i világháborúban hősiessé elhalt fiai.” Alatta negyven név, melyek közül az utolsó utólag, az 1960-as években került fel az emléktáblára.²³ A felsorolást a bibliából vett idézet zárja: „Ezek azok, akik jöttek a nagy nyomorúságból... és eltöröl isten az ő szemeikről minden könnyet. Jól vagyon, mindenható isten, igazak és igazságosak a te ítéleteid”.

A II. világháború halottainak emléktáblája a templom északi falának felezőjén van elhelyezve. Fekete, csiszolt gránit, mérete: 115 × 63 cm. Fejdíszként csupán egy szál négy szíromlevelű egyszerű virág van rávésve. Alatta bibliai idézet és Bajza József *Apotheosis* című versének részlete olvasható:

Lukács X: 20. A ti neveitek fel vannak írva a menyben. 1940–944.

Nyugosznak ők a hősfiai

Dúló csaták után,

Nyugosznak ők sírjok felett

Zöldell bokor, virány;

²¹ Magyarul, a rövidítések feloldásával: „A vallásnak, az örökkel való, teremtő, megváltó, megszentelő Isten számára szentelt ezen templomát annak okáért alapjaiból felemelték és az istentiszteletnek, az Isten igéje és a helvét eklézsiák hitvallása szerinti végzésére örök időkre felajánlották római szentbirodalmi széki gróf Teleki Sámuel és felesége Iktári Bethlen Zsuzsánna, Krisztus urunknak 1785-ik esztendejében.” Közli: MÓZES András é. n. IV, 17; NAGY Géza 1994, 113; ORBÁN János 2005, 176.

²² A gyülekezet az adományokat eredetileg a világháború ideje alatt elkobzott kisharang pótlása érdekében gyűjtötte össze, de a bizonytalan gazdasági helyzet következtében mire a pénz ösz-

szegült, annyira elértéktelenedett, hogy nem fedezte a harangöntés költségeit. Ekkor született meg az emléktábla állításának gondolata. Zoltáni Pál az eseményről a következőket írja az ARANYKÖNYVbe: „Megérlelődött a gondolat: hadi célra vették el a harangot – a háború borzalmaiban pusztult el 39 derék fia egyházunknak: a közös veszteség összekapcsolta a harangszerzés és a háborúban elhaltak és idegen hantok alatt pihenő testvéreink emléke megörökítése gondolatát.” Sáromberki Református Egyházközség Levéltára I/28, 193 old.

²³ NAGY Géza 1994, 113.

Márványlapokra tettöket
Örök betűivel
A történet komoly szavú
Múzsája vési fel.”

Az idézet alatt két oszlopban 33 név szerepel. Az első világháborús emléktáblától eltérően itt a felsorolásban a katonai veszteségek mellett a polgári áldozatok is szerepelnek. Az emléktábla alján az emlékállítók névsora szerepel:

„Emléküket Megörökítette:
FÜLÖP ISTVÁN F. Sáromberke
FÜLÖP ISTVÁN Régen
FÜLÖP ISTVÁN Marosvásárhely
SZŐCS JÁNOS Iszló”.

A szószerk előtt áll az úrasztala, melyet Elek János műasztalos készített Marosvásárhelyt. A tölgyfából készült asztal lábán a következő felirat található: „A sáromberki ref[ormátus] nőszövet[ség] ajándéka 1928. dec. 9.” Fölötte egy kis rézlap van az asztalhoz erősítve, melyen ez áll:

JOAN ELEK JÁNOS
TÂMPLAR DE LUX – MŰASZTALOS
TÂRGU MUREȘ – MAROSVÁSÁRHELY
STRADA CĂLĂRAȘILOR 19
(KOSSUTH UTCA).

A toronytest köré épített karzaton található az 1855-ből származó, Schneider Károly brassói mester által készített nyolccoktávú orgona. Homlokzatán faragott és aranyozott betűkkel, fából készült emléktábla őrzi a legutóbbi felújítás emlékét: „2003 májusában felújította / az orgonát étfalvi Zoltáni K Géza és / felesége nemes Szent-Györgyi Judit / emlékére Amerikából a Zoltáni család”.

Az orgona falán, a fújtatón, valamint a padok imatartóin számos karcolás található. A frissen konfirmált fiatalok ezekre a felületekre vésték/vésik fel nevüket, konfirmálásuk évét, sok esetben a napot és a hónapot is. A konfirmáció rítusának effajta megörökítésére nézve nem alakult ki egységes eljárás a fiatalok körében. Vannak generációk, amelyek egy személyt bíznak meg a névsor elkészítésével, mások egyénileg végzik el a megörökítést. Az egyház ezt a fajta „hagyományos” rongálást megtűrte/megtűri, csupán a túlkapasokat tette/teszi szóvá a gyülekezet körében. Az elmúlt években végzett javítások során a padokat, valamint az orgonát újrafestették, a régi karcolások szövege így nehezen olvasható, a halványabb vésések pedig teljesen eltűntek.

A nagyharang Sáromberke legrégebb helyében őrzött tárgyi emléke. Még az előző, középkori templomból maradt ránk, átvészelve az évszázadok

harangpusztító akcióit. Felirata sokáig ismeretlen volt, a régi leltári iratokban még úgy szerepel, mint „megfejtethetlen latin betűs matrikulás felirat a XIV. századból”. A szöveget 1977-ben Kovács András művészettörténésznek sikerült megfejtenie. A szövegről ezt írja: „a sáromberki harang feliratának betűi helyes állásúak, csupán a szöveg olvasási iránya változott meg azzal, hogy az öntő elfelejtette megfordítani a szavakon belül a betűk sorrendjét. Az egész szöveg tükörképe, jobbról balra olvasható tehát a helyes megértéshez”.²⁴

1 sor: AVEH MAD ATSE SUTCAF OMOH
SUED ECAPNI SINEU XER SUTSIRC O

2. sor: MM ANAS

feloldása:

1 sor: O CRISTUS REX VENIS IN PACE DEUS
HOMO FACTUS EST ADAM HEUA

2 sor: SANCTUS AMEN – a rövidítések feloldásával (?)

A kisharang

„OH JÓJJ EL DICSŐSÉG KIRÁLYA”
SÁROMBERKI REF[ORMÁTUS]. HÍVEK
ADAKOZÁSÁBÓL 1928

ÖNTÖTTÉ: OSZKÁR K CUGIRON

A templom és a torony több alkalommal is nagyobb felújításra szorult, ezek alkalmával a toronygombban emlékiratot helyeztek el. Az első emlékirat, amelyről tudomásunk van, 1928-ból származik,²⁵ tartalmára és az elhelyezés körülményeire vonatkozóan azonban nincsenek adataink. A következő emlékirat elhelyezésére 1986-ban került sor. Ekkor a toronygombba a Dr. Mózes András által írt falutörténet rövidített (12 gépelt oldal) változatát helyezték el. Az aktusról az egyházi levéltár nem őrizz leírást,²⁶ az említett szöveg másolata azonban megtalálható nemcsak az egyházi levéltárban, hanem egyes családok tulajdonában is. Az utolsó emlékirat elhelyezésére pedig 2009-ben került sor. Ez utóbbit – a korábbi gyakorlattal ellentétben – a templomtető keleti végén található kisebbik gömbbe helyezték el. Az emlékirat a lelkipásztor, az egyházi előjárók, a felújítást végző mesteremberek névsorát, valamint keltezését tartalmaz.

A templomtorony alatti előtér északi oldalán található fülkében a 20. század elejéig könyves szekrény állt, itt tárolták a szertartások alkalmával használt szent könyveket, egyebek között a *Váradai Biblia* egy példányát. Ezeket a későbbiekben a parókiára költöztették át.

A templom északi oldalán, a parókia udvarán 1994-ben, a falu nevének első írásos említésének

²⁴ Idézi NAGY Géza 1994, 109.

²⁵ Az egykori lelkipásztor, Zoltáni Pál levele alapján. Idézi MÓZES András é. n. III, 140.

²⁶ A gombiratról Nagy Géza nyugalmazott református lelkipásztor szóbeli közlése nyomán van tudomásom.

675. évfordulója alkalmával rendezett ünnepség keretei között, a templomépítő Teleki Sámuel kancellár emléke előtt a közösség egy, a kancellárt ábrázoló mellszobor elhelyezésével tisztelgett. A bronzból készült szobor hátoldalára erősített réz lemezen a következő felirat olvasható:

„Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét ámbár Napja múlt,
hanem lerázzván azt mi benne földi,
egy éltető eszmévé finomul,
Mely fennmarad, s nőttön-nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik,
Melyhez tekint le az utód erénye,
Óhajt, remél, hisz és imádkozik”.

A Tudományszerető, az egyházakat, iskolákat alapítványaival támogató, az 1794-i utrechti biblia költéségeit fedező, marosvásárhelyi könyvtárat a közhasznára bocsátó Sáromberki Egyháznak templomot építtető Erdélyi főkancellár széki gróf Teleki Sámuel emlékének.

„mert ahol van a ti kincsetek,
ott van a ti szívetek is.”

/Máté 6. 21./

Állítatott az 1996-os millecenáriumi év augusztusában, sáromberkiek és Sáromberkéről elszármazottak anyagi hozzájárulásával Vayda Domokos és Fülöp Zoltán kezdeményező akaratával, Nagy Géza lelkipásztorságában.

Alkotta Jorga Ferenc

Magyarrégen”.

Az 1950-es években Sáromberkén több gazdát, köztük a helyi református lelkészt is, kulákká nyilvánították. Így került a templom melletti parókia falára az ITT KULÁK LAKIK! / AICI LOCUIEȘTE CHEABUR! piros betűs felirat. Bár a későbbiekben lemeszelték, a felirat sokáig kibetűzhető maradt. A 2003 nyarán végzett felújítás alkalmával a feliratról eltávolították a mérszreget, az elhalványuló betűket újrafestették.

A templom déli oldalán található az 1824-ben épített egyházi iskola. A homlokzatába épített gerendába a következő felirat van bevésve: In complementum paternae Dispositionis C[OMES] F[RANCISC] T[ELEKI] A[NNO] D[OMINI] MDCCXXIV.

A paplak kerítését 2005-ben felújították, kapuját székelykapura cserélték. A bejárat fölött egy idézet olvasható: MENJETEK BE KAPUIN HALAADÁS-SAL, UDVARÁBA DÍCSÉRETTEL. ZSOLTÁR 100. 4. A gyalogkapu felett pedig: ISTEN SEGEDELMÉVEL ÁLLÍTTATTA A SÁROMBERKI REFORMÁTUS GYÜLEKEZET 2005. A készítőik neve az udvar felőli oldalon van bevésve: „Készítette: Nyulas Zoltán és Nyulas István Nyárádremete”.

3. A református templom köré csoportosuló szövegek funkciói

A templom külső vagy belső terében megjelenő, hosszabb vagy rövidebb ideig jelen levő szövegek, feliratok műfajuk és funkciójuk szerint két nagy csoportba sorolhatók. Legjelentősebb részük megemlékező felirat, emléktábla. De még a gyakorlati céllal készült feliratok egy része is, mint az úrasztalának talpazatára felerősített „névjegy” (az asztalos nevét és lakcímét tartalmazó rézlap) is rendelkezik kommemoratív funkcióval. A megemlékező feliratok legkorábbi darabjai a templom és berendezéseinek építésére, javítására, valamint az építkezések, javítások megrendelőire és kivitelezőire való emlékezést szolgálja. Másik részük a település történetének tragikus eseményeire és azok áldozataira emlékeztet. Jelentős részük pedig az egyéni élet átmeneti ritusának (konfirmáció) időpontjára emlékezik. A megemlékező funkciót az emlékezési alakzat anyagválasztása is érzékelteti: 3 emléktábla márványból, három fából, kettő mészköből, kettő rézből és egy bronzból készült. Emellett megemlékező funkcióval rendelkezik a paplak kapujának felirata, az úrasztalán és a kisharagon található felirat, valamint a 2009-ben elhelyezett toronygombirat szövege is. Ezek a szövegek a nyilvánosságnak készültek, jól látható helyen²⁷ találhatóak, elhelyezésükre nyilvánosan, ünnepélyes ceremónia keretei között került sor. Elhelyezésükről, tartalmukról nem egyszer egyházi döntés és ezeket igazoló iratok készültek, őrződnek.

Az emléktábla azért van, azért hozzák létre és helyezik el legtöbb esetben jól látható helyre, hogy naponta észrevegyük és emlékezzünk általa az elődökre, azok tetteire. Az emléktábla így a múltat, az elődök tetteit nem csupán megőrzi, de az olvasás, sőt az egyszerű szemlélés révén is folyamatosan a jelen részévé avatja, a jelenben tartja. Ezzel szemben a toronygombirat időkapszula, mely megőrzi ugyan az időt (a múltat), de ez csak sokkal később válik láthatóvá, akkor, mikor az iratban szereplő személyek elhalnak és az irat elhelyezését kiváltó esemény kivész a közösség emlékezetéből. Helyi értéke éppen abból adódik, hogy felnyitása valami olyasmit tár a közösség elé, ami hosszú időn keresztül nem volt hozzáférhető, amiről sokáig nem volt tudása. Ezért – bár mindkét esetben történelemképzésről van szó – alapvető különbség közöttük, hogy előbbi a múltat, a kezdetet folyamatosan felmutatja, míg utóbbi megteremti azt éppen a jövőbeli olvasóval való számolás révén.

A harmadik kategóriába tartozó megemlékező feliratok ezekkel ellentétben titokban, a közösség tudta

²⁷ Ennek ellenére kettő közülük, a templom építésének kezdetén elhelyezett alapkö, valamint a templomtorony gombjába elhe-

lyezett emlékirat nem látható, szövege csak az egyházi iratokból ismert.

nélkül készültek. Ez a típus az emlékállítást erőteljesen perszonalizálja. Ennek megfelelően a hely megválasztása és a kivitelezés minősége is esetleges. Egyesek jól látható helyen, az orgona falán vagy a padok imakönyvtartóira kerültek, mások rejtőzködőbbek, a toronyba vezető lépcső falán vagy az orgonát működtető fűjtató szerkezetén találhatók. Ezek a megtúrt szövegek közé tartoznak, melyek ugyan nem sértik a helyhez kapcsolódó ideológiákat, nem lázadó szövegek, de mégiscsak agressziót hajtanak végre környezetükön. Míg az előző kettő a hatalomra valamint a nemzetre, ez utóbbi a kisemberre emlékeztet. Azáltal viszont, hogy ugyanabban a kulturális környezetben jelennek meg, mint az előbbieket, a kisember történetét az egyházi és/vagy nemzeti történelemmel kapcsolják össze.

A szövegek másik része normatív funkcióval készült felirat, mely elsősorban az egyház ideológiáját hivatott megjeleníteni és közvetíteni. A templom bejárata, a paplak kapuja fölött található feliratok, a nagyhang latin nyelvű felirata, valamint a templomi textíliák szövegei a normatív szövegek tiszta változatai. De az emléktáblákon található bibliai idézetek és irodalmi szövegrészletek szintén ilyen funkciót is betöltenek.

Jan Assmann írja, hogy minél messzebb megyünk vissza az időben, annál nehezebb megkülönböztetni a vallási és a politikai intézményeket.²⁸ Ez a paraszti közösségek esetén némi megszorítással még a 20. század elején is igaznak bizonyult. Jobbágyfalu lévén, a sáromberki társadalom életét hosszú időn keresztül a földesúr rendeletei határozták meg, melynek szócsöve nem egy alkalommal az egyház és a szószék volt. A templom nemcsak szent tér kijelölője, a patrónus jelenvalósága a templom által biztosított. Ennek megfelelően a templom környékén tömörülő feliratok is ezt tükrözték vissza. Az emlékiratok nemcsak az építés idejére és az építtetőre emlékeztetnek, hanem az építtető hatalmára is. Ezek a feliratok több mint két évszázadon át reprezentatív nyilvánosságot²⁹ teremtettek, a reprezentatív beszéd³⁰ részét képezték. Kommunikációelméleti megközelítésben ez rituális vagy expresszív kommunikációs modellként írható le, mely „a közösség tagjai által osztott közös szemléleten és érzelmeken nyugszik.”³¹ Emelkedettség jellemzi, kommunikációs értéke maga a kommunikációs aktus.

4. Összefoglalás

A 20. század végére két nagyobb, rendszeresen használt nyilvános tér (terület) látszik kirajzolódni a település textúráján belül, melyek között valame-

lyes funkciómegoszlás is tapasztalható. Ezen belül a református templom középpont köré szerveződő tér a szakrális – vallásos és nemzeti – ünnepek (szín)tere, ahol az írás elsősorban kommemoratív és rituális/ritualizált funkcióval rendelkezik. A templomter tehát a kulturális emlékezés tere.

Ebben a szakrális térben megjelenő írott tartalmak egyensúlya tematikai disztribúció és intenzitás szempontjából az elmúlt század során többször is megváltozott. A vallásos tartalmak mellett a templomter feliratai a 18. század végétől (az új református templom megépülésétől számítva) a település patrónusainak, a Teleki család tagjainak, a falut és az egyházat támogató tetteinek állítottak emléket. A második világháború idején (1940–1944) a közteret a nemzeti eszmék uralták. A bevonuló magyar csapatokat a templom előtt díszkapu fogadta, melyre Horthy Miklós kormányzó arcképe mellé kétoldalt a magyar címer került. Alatta az ISTEN HOZOTT! felirat volt olvasható. Az 1950–1960-as években a hatalomra került kommunista párt propagandaszerkezete teljesen kisajátította a nyilvános teret.³² A nemzetiségi és vallásos tartalmak exkommunikálásának alkalmi a magántérbe, valamint a templom falai mögé húzódtak vissza.

A múlt megőrzése a helyi társadalmak szívügye, olykor létkérdése, és a kisebbségi léthelyzetben ez fokozottabban igaz. A múlt minden darabjának felkutatása és felmutatása az „itt voltunk”, illetve a „mi voltunk itt előbb” bizonyítása jegyében zajlik. Az önmeghatározás és a műemlékvédelem nemcsak összetartozik, hanem szinte egyet is jelent. A posztkommunista időszakban az emlékállítási és az örökségalkotás folyamatának felerősödésének lehettünk tanúi. Míg a kommunizmus idején csupán egyetlen emléktábla készült, anélkül, hogy elhelyezése alkalomával avató ünnepséget szerveztek volna, addig az 1989-es fordulatot követően több emléktábla vagy emlékező felirat elkészítésére, elhelyezésére is sor került a templomban és környékén.

A települések, főleg a városok tereiben már az ókortól rengeteg felirattal találkozhatunk.³³ A városban megjelenő sokféle felirat nyitott könyvként való értelmezésének lehetőségére Georges Jean hívja fel a figyelmet.³⁴ Száraz György pedig budapesti példán mutatta be, hogy a város nyilvános tereiben, az épületek falain, szobrok talpzatain, emléktáblákon, sírköveken, hirdetőtáblákon milyen olvasmányokat kínál. Szerinte ezek között a történelmi olvasmánytól az erotikán, a pornón és a krimin át

²⁸ ASSMANN, Jan 2008, 17.

²⁹ A reprezentatív nyilvánosság nem társadalmi terület, hanem státuszismertető jel. HABERMAS, Jürgen 1999, 57.

³⁰ ASSMANN, Jan 2008, 44.

³¹ TERESTYÉNI Tamás 2006, 230–231.

³² GAGYI József 2009, 103–104.

³³ PETRUCCI, Armando 1993, 1–15.

³⁴ JEAN, George 1991, 132–134.

a szórakoztató lektűr minden megtalálható.³⁵ Sáromberke esetében a templomtér feliratai a fentiek mellett leginkább vallásos és erkölcsi normatív textusként, valamint a kisebbségi sors narratívumaiként olvashatók.

Vajda András – *A Hagymányos Kultúra és Művészeti Oktatás Maros Megyei Központja, Marosvásárhely;*
vajdandras@yahoo.com

Irodalom

- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
2008 *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 215–239.
- ELIADE, Mircea
1998 *Az örök visszatérés mítosza*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
1999 *A szent és a profán*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- FEHÉRVÁRI Marcell
2002 *A modern nagyváros metafizikája. Egy kísérlet a városantropológia hazai kezdeteihez*, MTA Politikai Tudományok Intézete – Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.
- GAGYI József
2009 *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- HABERMAS, Jürgen
1999 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- JEAN, Georges
1991 *Az írás, az emberiség emlékezte*, Park Kiadó, Budapest.
- KESZEG Vilmos
2006 *Egy Hir adás a Késő Maradékhöz. 17–20. századi erdélyi toronygombinatok*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- MÓZES András
é. n. *Adatok Sáromberke történetéhez I–IV*, Kézirat, Sáromberki Református Egyházközség Levéltára, Jelzet: 466, 467, 468, 469.
- MUMFORD, Lewis
1934 *Technics and Civilization*, Harcourt, Brace & Co, New York.
Forrás: <http://www.uiowa.edu/~c036001a/mumford.html> (Utolsó letöltés 2011. 05. 16.)
1985 *A város a történelemben*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- NAGY Géza
1994 *A sáromberki református egyházközség élete*, in: Uő: *Sáromberke 1319–1994*, Sáromberke, 70–145.
- ORBÁN János
2005 *A sáromberki református templom építéstörténete*, in: Kovács Zsolt (szerk): *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 169–210.
- PETRUCCI, Armando
1993 *Public lettering: script, power, and culture*, The University of Chicago Press, Chicago.
- SZÁRAZ György
1971 *Feliratok Budapesten*, *Folcloristica*, 1, 387–395.
- TERESTYÉNI Tamás
2006 *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig*, Akti Typotex, Budapest.

³⁵ SZÁRAZ György 1971, 387–395.

Scrisul în spațiile sacrale în Dumbrăvioara (județul Mureș)

(Rezumat)

Studiul analizează inscripțiile din jurul, de pe fațada și din spațiul interior al unei biserici reformate dintr-o localitate din județul Mureș. Studiul clasifică inscripțiile aflate aici în două tipuri, pe baza originii și funcțiilor lor. Identifică pe de o parte inscripții comemorative care au funcție evocativă, pe de altă parte altele care au un rol normativ. În ansamblu inscripțiile incintei bisericii conțin în primul rând mesaje religioase și morale, dar pot fi citite și ca narativele destinului existenței minoritare.

Uses of Writing in the Sacral Space(s) of Sáromberke (Dumbrăvioara, Mureș County)

(Abstract)

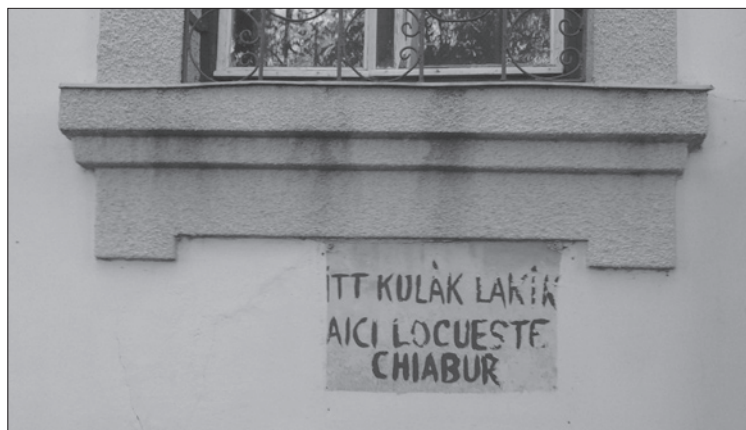
This study analyzes the inscriptions around, on the façade and in the interior of a Calvinist church in a village in Mureș County. The analysis classifies these inscriptions in two basic categories according to their origin and their functions. It identifies on the one hand memorial inscriptions with commemorative function, on the other hand texts with normative function. In sum, the inscriptions from the church space contain primarily religious and moral messages, but they can be interpreted also as the narratives of minority-existence.



1. ábra A sáromszeri református templom és környéke délnyugati irányból



2. ábra A 2007-ben állított székelykapu



3. ábra Az 1950-es években a paplak falára felfestett megbélyegző felirat a feltárás után



4. ábra A református templom kapuzata



5. ábra Az I. világháború hősi halottainak emlékére állított márványtábla a templomhajó északi falán



6. ábra A II. világháború áldozatainak emlékére állított márványtábla a templomhajó déli falán



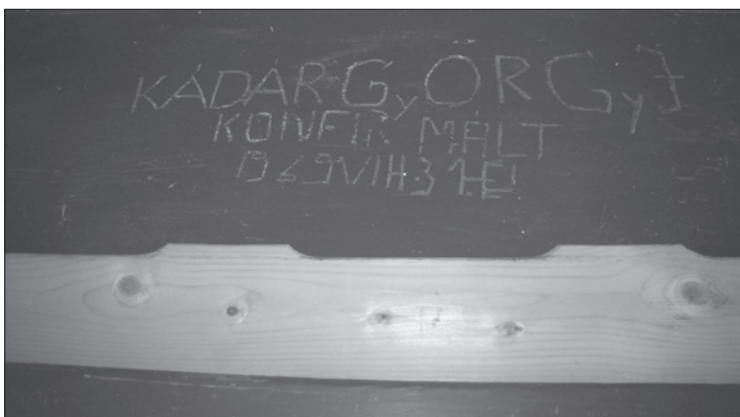
7. ábra A pap padjának támlájára 2004-ben, a Zoltáni család emlékére elhelyezett emléktábla



8. ábra A szószék és a jobb oldalán található hirdetőtábla



9. ábra A templomhajóba vezető ajtó fölött található felirat



10. ábra Az orgona fűjtatójának oldalán található feljegyzések egyike

Furu Árpád

„A SZENT VALLÁS ÉS AZ VIRTUS VIRÁGOZZÉK ÁLDÁS
S A BÉKESSÉG E FAL KÖZT LAKOZZÉK” –
ÉVSZÁMOS HÁZFELIRATOK TOROCKÓN

A vasbányászat és -feldolgozás által meghatározott torockói gazdasági folyamatok a közösség társadalmi fejlődését is rendkívüli pályára állították. Több mint négyszáz éven keresztül, a 14. század végétől a 19. század végéig bányászták és termelték itt Erdély minőségében és mennyiségében is legjelentősebb vasát.¹ Torockó tagolt jobbágytársadalma előrevetítette a kapitalizmus munkaszervezési formáit.² A lakosok jelentős jövedelme különleges társadalmi folyamatoknak volt kovásza, ugyanakkor a helyi oktatás fejlődésének,³ a népi írásbeliség korai kialakulásának és elterjedésének⁴ is kedvezett. A jobbágyágtól való megszabadulásért folytatott évszázados küzdelem korai beadványai, majd a 18. században felbukkanó „hamis levél” és az ehhez kötődő „nagy per” ismert és gazdagon dokumentált események, melyek létrejöttében kimutatható külső hatások ellenére is híven tükrözik a közösség átlagosnál magasabb szintű műveltségét, fejlett írásbeliségét és politikai tájékozottságát.⁵ Tudjuk, hogy Torockó történetének, e fordulatokban gazdag, széles körű összeesküvése nem járt eredménnyel, ám hatása sok tekintetben befolyásolta a lakosok öntudatát. Az egykori szabadság és a stájer származás mítosza mélyen beleivódott a helyiek lelkébe, formálta és tágitotta történeti tudatukat, erősítette identitásukat, és bizonyára korán felkeltette az egyes családok és személyek saját múltjával kapcsolatos érdeklődését is. Nem véletlen, hogy a 17. századtól kezdődően, de főleg a közösség 19. század második felében lezajló gyors polgárosodásának periódusában⁶ a torockóiak házaik, kapuik, bútoraik és értékesebb használati tárgyaik jelentős részét datálásal, valamint saját maguknak és családjuknak emléket állító felirattal látták el.⁷

A házak datálásának és feliratozásának közvetlen előképeit a torockói és torockószentgyörgyi templomok, valamint a Thoroczky család uradalmi épü-

leteinek, várának, kúriáinak és síremlékeinek emléktábláiban kell keresnünk. Bár a birtokos család épületeinek jelentős része teljesen elpusztult vagy romos állapotba jutott, joggal feltételezhetjük, hogy évszámok, feliratok ezeket is díszítették. Ugyanakkor közismert, hogy a módos torockói kereskedőréteg Erdély nagyvárosaiban is gyakran megfordult, az itt látott polgárházak, uradalmi paloták vagy egyházi épületek szintén bővelkedtek feliratokban, emléktáblákban.⁸

A torockószentgyörgyi unitárius templom 17. századi emléktáblájának felirata latin nyelvű. A méretes tábla hosszú szövege állapota miatt csak töredékesen értelmezhető: Thorczky Zsigmond templomépítő adományozását részletezi. A táblát kör pajzsú címer díszíti, melynek heraldikai jelentését az ezt körülölelő felirat magyarázza.⁹ A ferences kolostor 1727-ből keltezett latin nyelvű szövegét és a Thoroczky család síremlékeinek 18. századi feliratait Orbán Balázs ismerteti.¹⁰ A torockószentgyörgyi Rudnyánszky kúria főbejárata fölött elhelyezett téglalap alakú faragott kő emléktábla központi címerét megcsontkították, szövege: „Épít tette / id. Thorotzkay Sándor / 18 36”.

A torockói unitárius templom kapuépületének belső falán, a Torockó címere alatt elhelyezett kő emléktáblán olvasható az alábbi latin felirat: „ANNO DOMINI 1700 RESTAUR: SUMPT: ECCLE: UNIT: TOROCK: TEMP: R: D: VALENT: CSEP: MINISTRIET: RECT: IO: N: SZ: M: IUD: FRAN: DIMIEN: INDUSTR: CURAT: IOAN: TOBIAS ET STEPH: KELEMEN”. (Az úr 1700. esztendejében a torockói egyházat nagymértékben újrāépített Csép Bálint úr papságában IO(hannes). N., SZ. M. gondnokságában, Dimien (Demény) Ferenc bíróságában, Tóbiás János és Kelemen István munkája által.)¹¹ A faragott kőtábla írásmezéjét sarkainál befele fordított, negyed-körökkel díszített pálcatago-

¹ JAKÓ Zsigmond 1976, 62–79.

² Dr. KÓS Károly 1972a, 52–80.

³ VINCZE Zoltán 1993, 34–49.

⁴ Jól példázzák állításunkat Bosla Katalin és Sára 1832–1837-ből származó írásgyakorlatai (KESZEG Vilmos 2008, 448–449).

⁵ JAKÓ Zsigmond 1976, 62–79.

⁶ KÓSA László 1998, 298–301.

⁷ FURU Árpád 2002, 386–393.

⁸ B. NAGY Margit 1970, 85–150.

⁹ HANTZ LÁM Irén 2003, 26.

¹⁰ ORBÁN Balázs 1871, 229.

¹¹ Valószínű, hogy a tábla a mai helyén álló korábbi templomra vonatkozik, az is lehetséges, hogy jelenlegi helyére másodlagosan került. Ilyen irányú kutatási eredmények még nem ismeretesek.

zat keretezi. A kapuépület külső íves kapuja felett, babérkoszorút idéző keretézéssel az „MDCCCLVI” évszám olvasható. A ravatalozó timpanonján kettős keretézésű kő emléktáblán magyarul olvasható bibliai vers: „JÖJJETEK HOZZÁM KIK MEGFÁRADTATOK ÉN MEGNYUGOTLAK. SZ. MÁTÉ XIV 28” betűinek kialakítása 19. század végi keletkezést sejtet. A templomtorony nyugati kapuján, az íves kőkeret belső felületén ez áll: „IN HONORE GLORIA UN VERI DEI PATRIS FILII ET JESU X”. A keleti, hasonló kiképzésű és díszítésű kőkapu belső ívében, azonos betűkkel, szintén latinul olvashatjuk a mesterekre utaló szöveget: „AEDILI MICH TOBIS SIMEONE BROGAR”. E két írás feltehetőleg a templom 1806-os újjáépítésekor, az északi kereszt-hajó timpanonjának feliratával egy időben készült, melynek széleit a párkányzat részben eltakarja: „AD 1806 (U?)DSIBI QUI S Q SER A SENTI TEMBRE VIT HOC SIBI QUISQ METN ICUM DICTUR ITE VENITE”.

Mint a történelmi Magyarországon máshol is, a népi lakóházakon az első feliratok – bő száz évvel a feliratozás polgári épületeken vagy nemesi udvarházakon való elterjedése után – a 17. században jelennek meg.¹² Ezek csupán az építés dátumát örökítik meg. A Torockó 260. sz. ház ácsstokos ablakkeretének felső, vízszintes tölgyfa elemébe vésték az 1668-as évszámot.¹³ A felirat gondosan faragott, szimmetrikus elhelyezésű betűinek formája megfelel a 17. századi okleveleken, feliratokon láthatóknak. A 285. számú ház ácsstokos pinceajtójának szemöldökfájába vésett évszám két utolsó betűje nehezen értelmezhető. A tölgyfa gerenda repedése a feliratot vízszintesen metszi, a repedés feletti rész felülete sérült. Egyértelmű, hogy az első két számjegy 1 és 6, ezt egy kör vagy félkör és enyhén jobb fele dőlő rovás követi, lehetséges értelmezésként az 1661, 1651 esetleg az 1667-es évszámokra gondolhatunk. A faragás minősége gyengébb, elhelyezése centrális, de nem vízszintes.

A 18. században a házak datálása leginkább a bejárati ácsstokos ajtó szemöldökgerendájára került.¹⁴ A szám állhatott szöveg nélkül, vagy megelőzhetette az ANNO szó: a 305. sz. ház szemöldökfájára az építési idő 1717, az 1990-es évek végén lebontott 251. sz. és 117 sz. házak bejárata fölé „ANO 1760”, illetve „ANNO 1799” szövegeket vésték.

A 237. számú Simon-féle ház évszámát latin áldásba foglalták: „VIGI 24 AUGUSTI / ANNO DO 1749 PAX INTRATIBUS SAL / US EX IUNTI-

BUS” (1749. augusztus 24. előtt, Béke a belépőre, áldás a kilépőre).¹⁵ A 260. sz. ház mestergerendáján az AD 1775 (esetleg 1715), az 52. sz. ház egyetlen megmaradt 18. századi szobájának mestergerendáján pedig az 1781-es évszám olvasható. A 60. számú ház 1727-es építési dátumát szintén latin nyelvű szöveg kíséri. A 197. számú, ma kamraként használatos egykori lakóház bejárati szemöldökgerendáján az 1772 DIEB 8 JU(N)IU datálás olvasható. A már lebontott 212. sz. ház földemének másodlagosan elhelyezett függesztőgerendáján – eredetileg mestergerendáján – ez állt: „ANNO 1740 TOBIÁS FERENC ÉS TOBIS ANNA, A HÁZ PEDIG ÉPÜLT 1712-BEN A N”. Ez egyben a legkorábbi ismert magyar nyelvű évszámos felirat a településről.¹⁶ A 198-as ház pincelejárata az 1776-os évszám olvasható. A 284. sz. ház az egyik pinceajtó szemöldökgerendáján „AD 1710” olvasható. Ugyanitt, az elmúlt évtizedekben átalakított hátsó házrész egyik áthelyezett – részben szenes – gerendáján ez áll: „ÉPÜLT 1791DIK JULISNAK 21DIK NAPJÁN, 1817-BEN LEÉGETT”.

A 19. számú ház tornácának kő lépcsőfokába faragott 1707-es évszám az egyetlen, lakóházban fennmaradt, datált köemlék. Az egyes számjegy itt is barokkosan díszes. A kő jelenlegi helyén másodlagos elhelyezésű, korábban – feltételezéseink szerint – valamilyen nyílászáró szemöldökgerendájaként szolgálhatott.¹⁷

Az 1752-ből fennmaradt malomszerkezet (48. sz.) kőpadgerendájába Torockó címere mellé az alábbi feliratot vésték be: „CURAVIT EDIFICARI HANC MOLAM / EUSTRISSIMA DNA KLARA TOROTZKAI / ANNO 1752 DIEBUS 9 BRIS / SUB H...(?) / INSTRUCTA PER MREM GREGORIUM KIS” (Építette ezen malmot méltóságos Torotzkai Klára úrnő, 1752. novemberben Kis Gergely malombírósa alatt).¹⁸

A 19. század első felétől kezdődően a torockóiak az udvari homlokzatok főbejárata fölé egyre gyakrabban helyeznek az építetőknek emléket állító kő, esetleg vakolatból kialakított *emléktáblát*. Amennyiben a bejárati ajtónak kő kerete van, előfordul, hogy a szemöldökgerendába véssék a feliratot (5 felirat). A 19. század végén nem ritkán az ilyen köveknek timpanonra emlékeztető formát adnak. A kő emléktáblák az épületek egyéb kő elemeihez (ajtó- és ablakkeretek, lépcsők, burkolólapok, oszlopok) hasonlóan a szomszédos Székelyhidas bányájából származtak, faragásukat a bányászat révén a kővel könnyen dolgozó torockói mesterek végezték. E polgári igé-

¹² *Magyar Néprajzi Lexikon* 1977.

<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-221.html>

¹³ FURU Árpád 2006, 76.

¹⁴ FURU Árpád 2002, 355–409.

¹⁵ Uo.; Uő 2006, 75.

¹⁶ A mestergerendát a 212. sz. ház lebontása után a telek új tulajdonosának apósa, Ütő Gyula a 284. sz. saját telkén felépült gazdasági épület taréj-szelemeneként építette be.

¹⁷ FURU Árpád 2006, 56–57.

¹⁸ OZSVÁTH Gábor Dániel 1999, 294–297.

nyeket hangsúlyozó feliratok ma 58 épületen láthatók, néhánynak igényesen fogalmazott szövege van. Torockó feltételezhetően első kő lakóházának építéséről számol be a Szentgyörgy utca 301. számú – 1994-ben átalakított – ház áthelyezett táblája: „ÉPÍTETE EZEN ÉPÜLETET / BOSLA FERENTZ ÉS MESZA / ROS KATALINA: AZ 1821 DIK / ESZTENDŐBEN SZ. JAKAB HAVÁBAN / A SZ. VALLÁS ÉS AZ VIRTUS VIRÁGOZZÉK / ÁLDÁS S A BÉKESSÉG E FAL KÖZT LAKOZÉK / KI LÉSZEN BIRTOKOSA IDEIG EZ HÁZNAK / LEGYEN ÖRÖKÖSE A DITSŐ ORSZÁGNAK.”¹⁹ A fekvő téglalap alakú kőtáblát kitölti a szöveg, melyet vékonyabb, vízszintes segédvonalak tagolnak és keret fog közre. A betűk vékonyak, kevésbé szabályosak, az évszám első számjegye barokkosan cifra. Az 1842-es évszámot hasonló, de rövidebb feliratba foglaltatta ugyanaz a Bosla Ferenc a 295. sz. ház²⁰ emléktábláján: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTE / EZEN HÁZAT BOSLA FERENTZ ÉS NŐJE / MÉSZÁROS KATALIN AZ 1842K ÉVBEN / A SZ. VALLÁS ÉS AZ ERÉNY VIRÁGOZZÉK / ÁLDÁS S A BÉKESSÉG E FAL KÖZT LAKOZÉK.” A szintén téglalap alakú kőtáblán a szöveget már szabályosabb, vastagabb, nagy betűkkel faragták, keretezésének sarkait kis, befelé fordított negyedkörökkel lazították. Alsó regiszterében a torockói címerből ismert ekevasak és egy faragott virág díszíti. Zsakó István első, főtéren épített házának felirata a bejárati ajtó felett hirdeti, hogy: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTE EZEN ÉPÜLETET SAKÓ ISTVÁN ÉS FELESÉGE BOTÁR JUDIT AZ 1836K ÉVBEN”. A szöveg alatt két ekevasas címer, közötté barokkos vonalvezetésű dísz van. Formájában sajátos a Szentgyörgy utcai Zsakó-Mikó ház (8. sz.) táblája. Az utcával párhuzamos tengelyű kúriaszzerű módos épület félkör formájú feliratos kőtábláját a rövidebb udvari homlokzatzból nyíló, míves kőkeretes tornácajtó fölött helyezték el. Személytelen szövege: „ISTEN SEGEDELMÉBŐL ÉPÜLT AZ MDCCCLXXIII-DIK ÉVBEN”, melyen keresztbe tett ekevasak vonalas-faragott megjelenítése látható.

A település 19. századi életében fontos szerepet játszó két személyiség, Bosla Ferenc és Zsakó István által épített, jó módról árulkodó házak meghatározták a torockói építészet 19. századi átalakulását, az ezeken állított tábláik formájában és szövegezésében egyaránt mintaként szolgáltak a 19. század második felében elterjedő emléktáblák számára.²¹

A legtöbb feliratszöveg első sora az Isten segítségére vonatkozó fordulattal kezdődik: *Isten segedelmével / segedelme által, építette / építette, ritkábban építete, vagy építettete e házat.* Ezt követi az építtető és felesége nevének feltüntetése. A feleségnek mindig a lánynevet használták. Legvégül következik az évszám feltüntetése. Általában csak az évet jelölik meg, a hónap vagy a nap megnevezése ritka, de nem példa nélküli. Ilyen szerkesztésű szöveget találunk 36 emléktáblán, azaz a vizsgált 73 lakóházfelirat több mint felén.

A korai Bosla háznál látott szerkesztési elvet követték, és római számokat használtak a 190. sz. ház táblájánál: „ÉPITTETTÉK BOTÁR JÁNOS NŐJÉVEL VAJDA ILONÁVAL. MDCCCLXXII. BÉKESSÉG E HÁZNAK”. Római számokat használtak a 8. sz. és a 284 sz. Ütő-ház tábláján is: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTE EZ HÁZAT TAMÁS ANDOR ÉS NEJE TÓBIÁS SÁRA AZ MDCCCLXXDIK ÉVBEN”.

Az emléktáblák felvillantják a falu közösségének szövevényes rokoni kapcsolatait, mint láttuk, igényesebb házaknál az évszámot rövid áldás egészíti ki, esetleg a szöveg az építés körülményeit vázolja (a 285. ház építéséről táblairója feljegyzi, hogy „A NAGY TŰZVÉSZ UTÁN” történt, a 289. házról megtudjuk, hogy „KIRÁJ FERENC 1861-BEN SAJÁTKEZŰLEG” épített, a 279. ház Borbély Péternek, feleségének és Ferenc fiának és családjának „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL SAJÁTJA LETT”. A 136. számú házat három Pál testvér és nejeik építették, a 132. számú házat pedig „IFJAB VERNES ISTVÁN ÉS N-A-VA-SÁ”, azaz nagyanyja, Vajda Sára építette,²² nyárikonyháját már „VERNES ISTVÁN ÉS NEJE KIRÁLY ILONA”. A 131. számú ház emléktáblája a hírhedt tűzvész pontos dátumát rögzíti: „ISTEN SEGEDELMÉVEL SZÉKELY JÁNOS ÉS VERNES ANNA ÉPÍTETTE 1867 LEÉGETT 1870 MÁJUS 20.-ÁN ÚJRA ÉPÜLT 1875BEN”. Ehhez hasonló, de egyben tulajdonosváltást is jelöl a 186. sz. ház felirata: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTÉK FARKAS JÁNOS ÉS NŐJE LÁZÁR JUDIT 1865BE, 1887BE TÖRTÉNT TŰZVÉSZ UTÁN ÚJRAÉPÍTETTE VERNES JÓZSEF ÉS NEJE KLÓCZA ZSUZSA.” A 37. házat „ÉPÍTETTE ZSAKÓ JÁNOS – KŐVÁRI, ELSŐ NEJE SIMÁNDI ZSUZSA – ÉS MÁSODIK BOTÁR SÁRA 1868-IK ÉVBEN”.²³

A 233. sz. telek első házának tábláján olvashatjuk: „ISTEN SEGED ÉPÍT VERNE IST S BEVÉGEZ-

¹⁹ A tábla jelenleg a 20. számú ház pincéjében látható, ahova Bosla Ferenc egyik leszármazottja, Balogh Szabolcs mentette át, Torockó kőbe faragott címerével együtt.

²⁰ FURU Árpád 2006, 67.

²¹ FURU Árpád 2002, 404–405.

²² Helyi szokás szerint a leánygyermekét édesanyjuk nevelte fel, hogy ne képezzenek akadályt egy esetleges házasság megkötése esetén (Krizsa Ilona, a ház több mint 80 éves jelenlegi tulajdonosának szóbeli közlése).

²³ FURU Árpád 2002, 355–409.

TE NŐJÉV. RÁC ANNÁVAL 1886BA”. A 213. sz. ház kamrájának szemöldökkövébe vésett szöveg az unitárius hitelvekre utal: „AZ EGY IGAZ ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTE ÖREG TÓBIÁS JÁNOS 1897 ÉVBEN”.

A táblákat gondosan faragták és általában valamilyen mértani és virágmotívumokkal, ritkábban Torockó címerével díszítették. Az állítási időtől függően különbözik a betűk alakja és a tábla formája.

A 19. században elsősorban a szerényebb, népi jellegű házak datálására továbbra is a mestergerendákat használják (2 szöveg). A 30. sz. házról olvashatjuk, hogy „ISTEN SEGEDELMÉBŐL ÉPÍTETTE ÉKÁRT ANDOR 22 ÉVES KORÁBAN ÉDESANYÁVAL 1875BE”.

Néhány ház esetén a *pince* építési idejét külön évszámmal örökítették meg (8 szöveg). Ezek általában egyetlen dátumot, esetleg a tulajdonos neveinek kezdőbetűjét tartalmazzák. A számjegyek és a monogram mívés, díszes kivitelezésű. Előfordul, hogy évszámmal láttak el valamilyen kovácsoltvas tárgyat, például az unitárius parókia (192. sz.) egyik zárján az 1842-es évszám olvasható, vagy a 37. sz. ház pinceajtójának hevederpántjába az 1883-as évszám mellett „ZSAKÓ JÁNOS ÉS SIMÁNDI ZSUZSI” nevét verték be.

A *csűrök* építési idejét általában a szérű feletti földem valamelyik jól látható gerendájába vésték be (30 szöveg). A 3. sz. porta csűrgerendáján az alábbi felirat olvasható: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTE T P.F. ÉS CZ. ZS: AZ 1895 É”. A feliratok az emléktábla szövegek szerkesztési szabályait követik, kivételt csupán néhány szöveg képez: „ÉPÜLT AZ 1827 BEN JÚLIS NAPJAIBAN” – olvashatjuk a 291. sz. csűr feliratán, ez a legkorábbról ismert, csűrépítésre vonatkozó adat. Ugyanott, egy másik gerendán ez áll: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTE BOTÁR SIMON ÉS NEJE MORITZ ANNA A SZÜLŐK ÉS TESTVÉREK SEGÍTSÉGÉVEL 1927BEN MÁJUS NAPJAIBAN”. Két csűr feliratról éppen az évszám hiányzik, feltételezhetően későbbi áthelyezés vagy átalakítás során az sérült.

Rendhagyó a 139. porta csűr felirata. Itt egy szabálytalan, faragott kövön olvasható a szintén korai, dőlt betűkkel, kézírásra emlékeztetően faragott felirat: „ISTEN SEGEDELME ÁLTAL ÉPÍTETTE RÁTZ FERENC ÉS SIMÁNDI ZSUZSI AZ 1855. K ÉVBEN JUNIUSB”.

Bár dolgozatunk tulajdonképpeni témáját nem képezi, adódik a lehetőség, hogy párhuzamot vonjunk a házfeliratok, illetve a kapukon, bútorokon és a sírokon olvasható feliratok között.

A torockói hagyományos *kapuk* nagyobb része a 20. század negyvenes és hatvanas éveit közt jött létre, a korábbi példányok pedig a 20. század kezdetén készültek.²⁴ Szerkezetükben rokon vonásokat mutatnak Aranyosszék kapuival, ám a felületképzés és a feliratozás sajátosnak tekinthető. Feliratokat a *bálványokon*, azaz a keményfa sasokon (oszlopokon) találunk. Leggyakrabban a tulajdonosok monogramja és a kapu állításának ideje jelenik meg, úgy, hogy az egyik sasra a férj nevének kezdőbetűi, a másikra a feleségé kerül, és a szimmetria kedvéért az évszámot is megosztva tüntetik fel. Sajátos példa a 237. számú ház, ahol két család lakott, itt négy monogram található. Előfordul a csak az évszámmal vagy csak monogrammal megjelölt bálvány. Az egyik legkorábbi kapu a 208. sz. ház előtt áll, ennek szemöldökkéjára írták fel a levéldíszsel megszakított szöveget: „ÉPÜLT 1902 BEN”. A 12. ház kapujának bal oldali bálványán az 1907. évszám olvasható, a 226. ház kapujának kő oszlopán pedig ez áll: „KÉSZÍTETTE GÉCZY JÁNOS 1906”.

Torockó örökségének fontos részét képezik a *festett bútorok*, melyek a 18. század első felétől szász hatásra terjedtek el.²⁵ A gondos asztalosmunkával összeállított ládákat, padokat, asztalokat, fogasokat, székeket, ágyakat, tékákat gazdagon mintázták, zöld, kék, piros, barnássárga alapszínekre festették, és virágos ornamentikával díszítették. Leggyakrabban hozományajándékként készültek és a tisztaszoba reprezentációs céljait szolgálták. Szinte minden darabra ráfestették az évszámot, és igyekeztek a tulajdonos pár nevét, esetleg a nevek kezdőbetűjét is feltüntetni. Az írás szervesen illeszkedik a mintába, általában színes, díszes, cifrázott betűket használtak, ezek önmagukban is díszítő jellegűek. A betűk, anyagbeli kialakításuk folytán is, nehezen rokoníthatók a házfeliratok betűformáival, a bútorokon általában a virágmintákra, indákra utaló szabadabb vonalvezetés jellemző. A hozományos ládák esetében előfordul, hogy a felnyitható fedél belső felületére helyezik a szöveget, esetleg medallionszerűen, díszes virágkoszorúval övezve.

A 18. század elejétől használt *sírkert* és egyben a dülő helyi neve is a *Birgej*, mely a német Berg-ből magyarosodott. A sírkövek híven tükrözik Torockó sajátos fejlődését, formaviláguk díszítéseik, jól beleilleszkednek a település népművészetébe. A legkorábbi, azaz a 18. század elejéről származó kövek puritán reneszánsz ízlést tükröznek. Az egyszerű, szabálytalan formájú terméskő tömbök, melyeket legfeljebb lapjukon csiszoltak, a 19. század első feléig készültek, egyetlen díszítésük a barokkos vonalvezetéssel kialakított és keretezett, általában terjedelmes felirat. A 19. század második felében kiteljesedő polgároso-

²⁴ FURU Árpád 2002, 355–409.

²⁵ *Magyar Néprajzi Lexikon* 1977.

<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-719.html>

dás a temető kertben egyre gyakoribb, klasszicizáló és romantikus hatásokat mutató, gazdagon faragott és mívés feliratokkal ellátott obeliszk, oszlop, vagy íves kőlap alakú sírkövek és kripták megjelenését hozta. Ellentétben kemény terméskő elődeiktől, ezek az igen művészien faragott emlékek a szomszédos Székelyhidas puha mészkőjéből készültek, mely sokkal kevésbé tud ellenállni az időjárás, a fagy kihívásainak, így állapotuk mára igen leromlott. Az ékes feliratok, díszes faragványok mellett különleges értékűek a sírköveken fellelhető mesterségjegyek. Legelterjedtebb a keresztbe tett csákányt és kalapácsot mintázó bányászjelvény, valamint a vasváltókra utaló, (a település címerében is fellelhető) váltóekét és kerülőekét ábrázoló mesterjegy. A szücsmesterségre a ködmönöket díszítő rozettákkal, az ács foglalkozásra fejszével és bárdal, a kőfaragó mesterekre kalapáccsal és vésővel utaltak. A 19. század második felétől, jelezve az életmód változását, egyre gyakoribb a sírkövekre vésett búzakalásznyaláb.²⁶

A 18. századi sírfeliratok stílusa, betűinek formai megalkotása a szemöldökgerendákba faragott feliratókéval rokonítható. A 19. század elején elterjedt sírfeliratok barokkos, kurzívra emlékeztető vonalvezetése csupán a korai emléktáblák – a 301. sz. ház (korai Bosla-ház), illetve a 139. számú csűr emléktábláján –, vagy a pincelejáratok monogramjainak cirádás évszámmain köszön vissza. A 19. század második felében elterjedő sírfeliratok szabályos, klasszicizáló betűi viszont minden bizonnyal ugyanazon mesterek keze által készültek, akik a házak emléktábláit is faragták, stílusuk, szerkesztési módjuk, díszítésük ezért szinte azonos.

A feliratok ismertetése, elemzése után szükségesnek érezzük az alábbi következtetések, összegző jellegű megállapítások lejegyzését.

A torockói népi lakóházak évszámos feliratai a Kárpát-medencében tapasztalható fejlődésnek megfelelően már a 17. században megjelennek. Erdélyi párhuzamként a homoródalmási 18. számú ház földemfeliratát említhetjük, mely 1645-re datált. Felirata: „MICHAEL SZILA / GI ET UDVARHELI / AD 1645”.²⁷ A kászónimpéri ereszes ház mestergerendájának felirata 1678-ból származik, felirata „C.M.T. ANNO 1678”.²⁸

A 18. századi, elsősorban fába vésett feliratok viszonylagos nagy száma a datálás és feliratozás korai elterjedését jelzi Torockón. Az ismertetett szövegek a falu periferiáján, a kevésbé vagyonos rétegek által lakott bányásznegyedben, az Új utcában, vagy a két Kővár utcában maradtak fenn. A falu vagyoni helyzetét ismerve adódik a feltételezés, hogy a főtér vagyonosabb, 18. századi, faragott ajtó és ablakkeretekkel²⁹ épített házeit akár igényesebb feliratok is díszíthették. Erre utal néhány megmaradt mestergerendába vésett, hosszabb szöveg. A 48. porta malmának felirata összetettségében kiemelkedik, ennek magyarázata, hogy a malom tulajdonosa a Thorczkay család volt, a molnár csak bérelte, működtette a létesítményt. A felirat tehát a birtokos nemesség igény szintjének felelt meg, ezt bizonyítja a nemesi címer gondos kialakítása is.

A korai feliratok az erdélyi helyzetnek megfelelően Torockón is latin nyelvűek, de már a 18. század derekán megjelennek a magyar szövegek is.

A 19. században szinte folyamatosan azonos szerkezetű szövegek keletkeznek, mindenki a kialakult modellnek próbál megfelelni. Leggyakrabban a családi állapotból adódó helyzet teremthet szövegbeli eltérést (nem nejével, hanem édesanyjával, nagyanyjával, testvéreivel építette valaki a házat). Egyéb körülményt ritkábban jeleznek. A korok divatja szerint változik a 19–20. század során a tábla mérete, a betűk formája, a tábla anyaga.³⁰ Azonos szerkezetű szövegeket használtak a csűrök feliratain is, melyeket szinte mindig a szérű jól látható gerendájába véstek.

A feliratos tábla állításának szokása a 19. század elejétől a 20. század derekáig általános, a hatvanas években szórványosan még megfigyelhető.³¹ Gyakori alkalmazásukat megkönnyítette a szomszédos Székelyhidas kőbányájának közelsége, a helyi kőfaragó mesterek viszonylag nagy száma. Az 1989-es fordulatot követően elsősorban a közösségi épületekre helyeznek újraépítést vagy helyreállítást datáló táblát. Megjelennek viszont kiemelkedő személyekre³² vagy eseményekre utaló emléktáblák³³ is.

A feliratok időbeni megoszlásának számszerű adatai a következők: 2 felirat (2%) a 17. században, 13 szöveg (10%) a 18. században, 7 szöveg (5%) a 19.

²⁶ VINCZE Zoltán 1998.

²⁷ A datált gerenda egy 18. századi házban másodlagosan került elhelyezésre. BALASSA M. Iván – FURU Árpád 2007, 311–318.

²⁸ Dr. KÓS Károly 1972b, 42, a ház jelenleg a kolozsvári Szabadtéri Néprajzi Múzeumban található.

²⁹ ORBÁN Balázs 1871, 218; B. NAGY Margit 1971, 93.

³⁰ A 20. században – főleg annak második felében – megjelennek a nemesebb csiszolt mészkő vagy márvány táblák.

³¹ A hetvenes–nyolcvanas évekre vonatkozóan nem rendelkezünk megfelelő mennyiségű feldolgozható adattal, mert felmérésünk tárgyát elsősorban a műemlék értékű hagyományos, vagy utcaképi fontosságú épületek képezték.

³² Korai előzménynek tekinthetjük Brassai Sámuelnek a torockó-szentgyörgyi parókia utcai homlokzatán 1897-ben elhelyezett emléktábláját.

³³ Jókai Mór látogatására az unitárius parókián elhelyezett tábla emlékeztet, Wass Albert festőt a 16. számú házban leszármazottjai által elhelyezett tábla idézi. A Zsakó István 1848-as szerepvállalására utaló táblát a 8. számú ház oldalhomlokzatáról a nemrég lezajlott helyreállítás során – reméljük, ideiglenesen – eltávolították. Dr. Román Andrásnak, a torockói műemlékvédelmi program kezdeményezőjének, a település díszpolgárának emlékét egy rendhagyó, latin nyelvű, szalag formájú tábla a 15. számú ház homlokzatán őrzi.

század első felében, 65 szöveg (55%) a 19. század második felében, 33 felirat (28%) a 20. században készült. Látható, hogy a feliratok legnagyobb része a 19. század utolsó évtizedeiből származik. A legnagyobb léptékű építkezés az 1870-es tűzvész után és az első világháború előtt volt, ebből a periódusból származik a feliratok több mint fele.

A felirat leggyakrabban a főbejárat fölött kap helyet. A korai boronafalás, félig tapasztott bányászházak esetében a nemesebb anyagból készült tölgyfa ácsok szemöldökfájába faragtak. A 19. századi vakolt faházak, majd később a kőházak megjelenését követően a polgári igényeket jelző, mészkőből faragott emléktábla szintén az udvari homlokzaton, a főbejárat fölött látható. Az országszerte elterjedt mestergerendás vagy földmestergerendás datálás Torockón csak kisebb mértékben használatos. Jóllehet a mestergerendás feliratok népi környezetben való megjelenését is az udvarházak példája közvetíti, Torockó esetében a kuriális és egyházi minta az ajtó és ablakkeretek vízszintes szemöldökeinek reneszánsz hatásra megjelenő feliratozását továbbította.³⁴ (A reneszánsz építészet 16–17. századi erdélyi elterjedését követően a divatossá váló egyenes záródású kő ajtó- és ablakkeretek szemöldökgerendája megfelelő felületet biztosított feliratok, címerek elhelyezésére. A klasszikus idézeteket vagy életigazságokat tartalmazó ajtófeliratokat leginkább városi vagy főúri környezetben alkalmazták, a vidéki udvarházakban beérték rövidebb, egyszerűbb szövegekkel, datálással³⁵.)

A falu 19. század második felében történt látványos újjáépítése az építészeti modell teljes újraértelmezését hozta, az elterjedő új kőházak arányaiban szász és városi hatások egyaránt kimutathatók. Ennek ellenére a torockóiak nem törekedtek a szász mintát abban is követni, hogy csonkakontyos vízvetős tetejű házaik utcai oromzatát datálásra, szöveg elhelyezésére használják fel³⁶: utcai homlokzaton hagyományos szöveget nem alkalmaztak, megmaradtak a bejárat ajtó feletti falfelület hasznosításánál, vakolatornamentika helyett pedig az ennél tartósabb, nemesebb kőtábla állításánál. (A pincaajtó ívének zárókövébe vésett évszám egyedi példának tekinthető.) A fenti gondolatmenet alapján, a torockóiak az emléktábla szövegét elsősorban a szélesebb ismerősi körnek, a családdal valamilyen kapcsolatban állóknak szánták. A külső felületen megjelení-

tett szöveget mindenki láthatta, aki az udvarra bejött, a belső gerendán elhelyezett szöveget csak a tisztaszoba ritka látogatói tekinthették volna meg. Az utcán járó ismeretlenek a szövegeket nem olvashatták. (A legújabb kori, személyekre utaló emléktáblák már az utcai főhomlokzatokon kapnak helyet, akárcsak a Dévai Szent Ferenc gyermekotthon pincéből átalakított kápolnájának bejárat körkeretén látható szöveg.)³⁷

A feliratokat általában a tulajdonosok számon tartják, értéküként fogják fel és vigyáznak rájuk. Ez hangsúlyozottan így van, ha a házban az emléktáblán szereplő személy leszármazottjai élnek. Amennyiben a házat új tulajdonos veszi meg, előfordul a tábla elmozdítása, lemeszelése vagy részleges eltakarása, megrongálása, azaz a korábbi tulajdonos emlékének mesterséges elhalványítása. A táblák értelmezésénél oda kell figyelni azonban a feliratok tiszteletéből adódó ellentétes jelenségre is, előfordul, hogy a gazda más házból származó feliratos épületelemeket vagy táblát helyez el saját épületében.³⁸

A fennmaradt nagyszámú emléktábla jelentősen segítette a település építészeti kutatását, a datálható épületeken előforduló szerkezeti és homlokzati elemek vizsgálata segítségével jól valószínűsíthető az emléktábla vagy felirat nélküli épületek építési periódusa, ugyanakkor pontosan körülírható az egyes építészeti megoldások alkalmazási ideje.³⁹

„*Ki leszen birtokosa ideig ez háznak, legyen örököse a ditső országnak*” – olvashatjuk Bosla Ferenc emléktábláján. Láthatjuk, hogy Torockó közössége, hátrányos jobbagyi helyzete ellenére, a vasfeldolgozás és kereskedelem biztosította anyagi jólétre támaszkodva, az unitárius vallás és iskola szellemi jaiából bőven mérítve a 18–20. században, még a jobbagyfelszabadulás előtt is, birtokosait és a városok polgárságát tekintette saját életmódja számára példaadónak. Erőfeszítéseik, fáradságos munkájuk eredményeként tárgyi és szellemi értékekben egyaránt gazdag életteret hoztak létre. Házaik, lakásbelsőik, viseletük, de étkezési, sőt temetkezési szokásaik kialakításában is egyéni jelleg létrehozására törekedtek. Ebbe a keretbe illeszthető be az a szélesen elterjedt igény, hogy házaikon évszámokat, neveket, címereket, jelvényeket, díszítést tartalmazó feliratokkal, táblákkal állítsanak emléket saját véges, ám dicsőségre törekvő földi pályájuknak.

³⁴ BALASSA M. Iván 2001, 485–500.

³⁵ B. NAGY Margit 1970, 91.

³⁶ Szászföldön, de a Székelyföld Szászfölddel határos részein is (Sepsiszek, Erdővidék, Homoródszék) gyakori a házak építettségének nevét vagy monogramját, az építés évét a ház oromfalán vakolatból kialakítani, vagy az erre a célra létrehozott kis vakablak esőtől védett felületére felfesteni. Kalotaszegen a városias, oromfalas házak

deszka oromzatán fűrészeléssel hoznak léte évszámot, monogramot vagy akár hosszabb szöveget, de ismertek a főhomlokzat felületén festéssel megírt szövegek is. FURU Árpád 2007, 38–42.

³⁷ „Ahol szeretet, ott béke.”

³⁸ A 20. sz. házban a 301. sz. ház tábláit állították be, a 284. sz. házban a 212. sz. ház áthelyezett gerendája látható.

³⁹ FURU Árpád 2002, 355–409; Uő 2006, 14–18.

Irodalom

- BALASSA M. Iván
2001 A népi építészet a régészet és a néprajztudomány között, in: Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre–Szolnok, 485–500.
- BALASSA M. Iván – FURU Árpád
2007 Homoródalmás 18. sz. ház. Kutatási beszámoló, *Ház és ember 20*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 311–318.
- B. NAGY Margit
1970 Széplülő otthonok, in: Uő: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 85–150.
- FURU Árpád
2002 Népi építészet, in: dr. Kós Károly et alii (szerk.): *Torockói népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 355–409.
2006 *Műemlékvédelem Torockón*, Utilitas Kiadó, Kolozsvár.
2007 *Kalotaszeg népi építésze*, Utilitas Kiadó, Kolozsvár.
- HANTZ Lám Irén
2003 *A vár árnyékában. Torockószentgyörgy*, Tinivár Kiadó, Kolozsvár.
- JAKÓ Zsigmond
1976 A torockói legenda születése és kritikája, in: Uő: *Írás, könyv, értelmiség*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 62–79.
- KESZEG Vilmos
2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- KÓS Károly, dr.
1972a Torockói vasművesség, in: Uő: *Népélet és néphagyomány*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 52–80.
1972b Építkezés, in: Uő: *Kászoni székeley népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 15–92.
- KÓSA László
1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*, Planétás Kiadó, Budapest.
- ORBÁN Balázs
1871 *A Székelyföld leírása, V*, Budapest.
- ORTUTAY Gyula (főszerk.)
1977 *Magyar Néprajzi Lexikon*, Budapest.
- OZSVÁTH Gábor Dániel
1999 Malomépítészet Torockón a 18–19. században, in: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 285–314.
- VINCZE Zoltán
1993 A torockói iskola pártfogói és tanulói (1782–1892), *Erdélyi Múzeum*, LV, 3–4, 34–49.
1998 Régi torockói sírkövek, *ACTA 1997*, II, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 151–178.

Înscricții datate pe pereții caselor din Rimetea

(Rezumat)

Corelarea scrisului popular cu arta populară s-a desfășurat în perioade diferite în variile zone lingvistice. Primele înscricții de interes public în Transilvania apar în secolul al XVII-lea. În Rimetea, oraș minier renumit datorită fierăritului, înscricțiile de pe pereții caselor aveau o importanță aparte. Plăcile de piatră înscricționate montate pe pereții caselor ne-au păstrat informații semnificative din punctul de vedere al istoriei arhitecturii, al familiei, despre trecutul localității și al locuitorilor ei. Studiul trece în revistă înscricțiile caselor și face o analiză a variantelor acestora atât din punct de vedere al formei cât și al conținutului.

Dated house inscriptions in Torockó

(Abstract)

The interconnection of written folk records and folk art developed in different ages in various linguistic areas. The first public inscriptions in Transilvania appeared in the 17th century. In Torockó (Rimetea, Alba County), a mining town famous for its ironworking industry, house inscriptions had an important role. The stone tablets with inscriptions on the walls of houses have preserved significant information from the aspect of history of architecture, of family, as well as about the past of the locality and its inhabitants. This paper offers a survey of these inscriptions and also analyzes them in regard to their form and content as well.



1. ábra Torockó, piacsor



2. ábra Átmentett emléktábla a 301. sz. házból a 20. számú ház pincéjébe



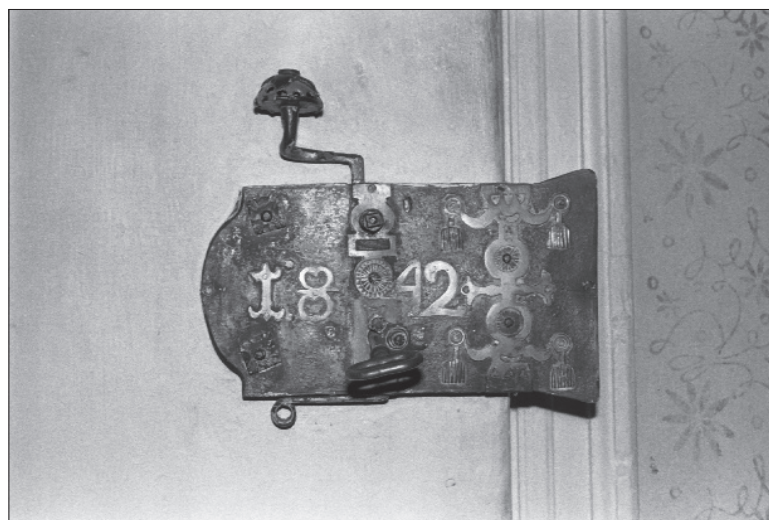
3. ábra 1.A 20. sz. ház emléktáblája



4. ábra A 8. sz. ház emléktáblája



5. ábra A 260. sz. ház egyik ablakkerete



6. ábra A 192. sz. ház kovácsoltvas zárja



7. ábra Torockó címere



8. ábra A templomtorony nyugati kapujának felirata

Salló Szilárd

A MESSENGER ARCAI

A HANGULATJELEK SZEREPE AZ INTERNETES KOMMUNIKÁCIÓBAN

1. Bevezető

Jelen tanulmány egy internetes csevegőprogram, a Yahoo Messenger szimbólumkészletét vizsgálja. Célom egyfajta kategóriarendszerbe sorolva megvizsgálni azt, hogy egyes hangulatjelek milyen szerepet töltenek be a csevegőprogramban való kommunikációban, megnézni, hogy a gyakrabban használt szimbólumoknak mi a jelentésük és miért bizonyulnak azok annyira népszerűnek a programot használók körében.

E kérdéseken túl kiterjed a figyelmem magának a programnak a használatára, arra, hogy a messengeres csevegés alkalmával a felhasználóknak milyen opciók állnak rendelkezésre, s ezek közül melyek azok, amelyekkel a csevegők rendszerint élnek. Végül az internetes nyelvhasználat kérdését is tárgyalom, bennefoglaltan a helyesírási problémákat is.

A Yahoo Messenger használatakor számos lehetőség tárul fel a csevegni vágyó előtt. A felhasználó nemcsak írásban oszthatja meg gondolatait csevegőpartnereivel, hanem azokat akár szóban (mint egy telefonbeszélgetés) is közölheti, ugyanakkor vizuálisan, képek, ikonok segítségével is kifejezheti pillanatnyi benyomásait, érzéseit. Emellett lehetőség adódik arra is, hogy szinte bármit eljuttasson a másik fél számára, a különböző fájlok (képek, zene, szöveges dokumentumok) cseréje csevegés közben biztosított. Szintén pozitívum, hogy a többi felhasználónak elküldött üzenetek akkor is célba érnek, ha az illető éppen nem on-line státusú, hiszen a programba való belépéskor megkapja mindazon üzeneteket, amelyeket az utolsó belépés után küldtek neki.

Ennyi lehetőséget látva feltehető a kérdés, hogy mi is a Yahoo Messenger? Láthatjuk, hogy nem egy egyszerű csevegőprogram, annál sokkal több. Leginkább úgy tudnám meghatározni, hogy egy olyan gyors internetes kommunikációs lehetőség, ahol szinte nincsenek korlátok, abban az értelemben, hogy olyannyira az audiovizualitásra, multimedialitásra van helyezve a hangsúly, hogy írás, kép, zene, hang és videó egyszerre jelentkezhet.

Bódi Zoltán könyvében olvashatjuk, hogy az internetes médium segítségével összekapcsolódnak a szóbeli, a vizuális és az írásbeli kommunikációs csatornák és megjelenik a multimédia vagy hipermedia.¹ Nyíri Kristóf írja, hogy korunkban felerősödnek az audiovizuális kommunikációnak a kihatásai.²

A videót említve a programot használóknak megvan az a lehetősége is, hogy csevegőpartnerét láthassa, és az őt is viziontlássa, amennyiben mindketten rendelkeznek webkamerával. Ilyen alkalmakkor kép, hang és írás egyszerre jelentkezik, még nagyobb élményt nyújtva a felhasználónak.

Oldalakon keresztül lehetne írni a programmal kapcsolatos, olykor kiaknázhatatlannak tűnő lehetőségekről, azonban inkább arról szólok, hogy egyáltalán ki az, aki élhet mindezekkel a lehetőségekkel, mi a módja annak, hogy valaki Yahoo Messengeres felhasználóvá váljék. Ehhez elsősorban szükség van internetes kapcsolatra, a számítógépre feltelepített programra, valamint yahoo-s e-mail címre. Hogyha mindezek megvannak, a kommunikáció számos lehetősége adottá válik a felhasználó számára.

Az egyszerűbb csevegőprogramokkal szemben a Yahoo Messenger azért is bizonyul jobbnak, mert ebben az esetben a felhasználó dönti el, hogy kivel akar és kivel nem akar beszélni. A felhasználó állítja össze azt a partneri listát, ahonnan majd a későbbiekben kiválasztja, hogy kivel akar éppen abban a pillanatban beszélni, ezzel elkerülve azt, hogy bárki megszólítsa őt, anélkül, hogy ő akarná. A kommunikáció során biztosított a fényképmegjelenítés is, hiszen majdnem minden felhasználó fotót is betölt, hogy a vele kommunikáló fél ne csak írásban megfogalmazott gondolatait, hanem fénykép formájában magát a személyt is láthassa, még személyesebbé téve a beszélgetést.

A messengeren való csevegés, akárcsak más chat, átmenetet képez a szóbeli és az írásbeli írott kommunikáció között, egyfajta írott szóbeliségként fogalmazható meg.³ Az internetes csevegés azonban minden előnye ellenére csak részben tudja pótolni a személyes kontaktust, ugyanis megalkot egy virtuális világot, de

¹ BÓDI Zoltán 2004a, 34.² NYÍRI Kristóf 1994.³ RITUPER Tamás 2001, 25.

nem kínál fel megoldást az élethelyzetekre, és a személyes kapcsolatokat sem helyettesíti.⁴

A jelen tanulmány megírásakor nem csupán a saját programmal kapcsolatos tapasztalataimat használom fel, hanem ismerőseim (akik szintén messenger-felhasználók) yahoo messengerrel kapcsolatos nézeteinek is helyet adok. A messengeres beszélgetések során tíz interjút készítettem, azonban ezeket terjedelmi okból kifolyólag nem közlöm. Az általam összeállított kérdőív 28 kérdést tartalmaz, amelyek által a messengeres kommunikáció legfontosabb problémáira próbáltam rákérdezni. A legnagyobb hangsúlyt magukra a programban megjeleníthető mosolyszimbólumokra, emotikonokra, a róluk való tudásra fektetem. Az interjúkban található kérdések egyrésze ezeknek használatára vonatkozik. Mellékletben, egy táblázatban teszem közzé ezeket a szimbólumokat, feltüntetve ezek angol és magyar jelentését, valamint azokat a karakterkombinációt, amelyekkel előhívhatók. A továbbiakban ezekről részletesen szólok. Itt csupán azt tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy ezek a szimbólumok minden esetben mozgóképek, tehát a hagyományos emotikonoknak továbbfejlesztett változatai, ezáltal a felhasználók számára még népszerűbbnek bizonyulnak. A dolgozatban nincs lehetőség arra, hogy ezeket mozgó formában mutassam be, viszont a mozgóképek alapján elmentett állóképeket mind közzéteszem. Viszonyításként hasonló módon, táblázatszerűen egy másik gyakran használt csevegőprogram a Windows Live Messenger, vagy ahogy a legtöbben ismerik, MSN szimbólumait is mellékelem a dolgozathoz. Ezek a szimbólumok a Yahoo Messenger szimbólumaihoz képest már nem annyira vonzóak, ami annak is betudható, hogy ezek nem mozgóképek, hanem csupán állóképek.

A szimbólumok „adattára” mellett a dolgozathoz csatolok néhány rövidebb közvetlen beszélgetést is, amelyeket a Messengeren folytattam. Ezzel az a célom, hogy láthatóvá tegyem azt, hogy használatban a már említett szimbólumok hogyan jelentkeznek, de ugyanakkor rálátást biztosítsak a messengeres kommunikáció során forgalmazott nyelvhasználat kérdéseire.

A továbbiakban rátérek a mosolyszimbólumok tárgyalására, egyfajta történeti keretbe helyezve azokat.

2. Hangulatjelek az internetes kommunikációban

Az első mosolyfigurát Smiley néven Harvey Ball alkotta meg 1963-ban, ezt követően 1968-ban a szimbólumnak Londonban védjegyet szereztek és to-

vább népszerűsítették. Pólók, bögrék, gombok, matricák és egyéb tárgyak díszítésére használták fel. Az ekképpen díszített tárgyak nagy népszerűsége tetek szert az Egyesült Államokban. Az 1990-es évek elején a smiley az acid house zenei kultúra jelképévé vált. Gyakran kábítószeres ecstasy tablettákon is megjelenítették.⁵

A általam vizsgált szimbólumok ikonikus jelek, amelyek hasonlóságon alapulnak. Mindegyik szimbólum többnyire mozgó emberi arcot ábrázol, amelyek valamilyen emberi érzelm kifejezésére hivatottak, de előfordul valamilyen cselekedetre, gesztusra való utalás is.

A mosolykód olyan általános, nyelvtől és kultúrkörtől függetlenül értelmezhető ikonikus jel, amely általános emberi arcvonásokat igyekszik felidézni, így értelmezése mindenki számára egyértelmű lehet.⁶ Az emotikonok az arckifejezéseknek jól ismert, a számítógépes kommunikációban közösségleg is elfogadott grafikus megjelenítői, melyeket az e-mail-ezők gyakran elhelyeznek üzeneteikben.⁷

Ezeknek a szimbólumoknak az internetes, valamint mindennapi nyelvhasználatban többfajta megnevezése is kialakult. Nevezik őket *mosolyszimbólumoknak*, az ennek alapjául szolgáló angol kifejezéssel *smiley*-knak, *emotikonoknak*, *hangulatjeleknek*. Az *emotikon* kifejezés magyarításaként használatba akarták venni az *érzjel* megnevezést, ez azonban nem bizonyult népszerűnek.

Veszelszki Ágnes, az emotikonok jeles kutatója a magyar szakirodalomból a hangulatjeleknek a következő egyéb megnevezéseit közli: *mosolykód*, *emoticon*, *vigyorkód*, *mosolygó*, *arcocska*, *kedvjel*, *ábraarc*, *érzkép*, *képecske*.⁸ Balázs Géza a smiley-t az sms képi eszközeként említi, amely hangulatjelölő írásjel, rövidítés, egyszerűsítés és titkosítás szerepet tölt be.⁹

Bódi Zoltán az internet nyelvéről írt könyvének glosszáriumában a mosolyszimbólumról a következőket olvashatjuk: „Az internetes interakcióban elterjedő, majd a mobil sms-kommunikációban is megjelenő emócionálitást, para-illetve extralingvisztikai elemeket pótló jelek, amelyek néhány alapváltozatból és végtelen számú egyéni változatból állnak. A nyelvhasználatban előfordul még hangulatjel, mosolykód és egyéb változatokban is.”¹⁰

A mosolyszimbólum kifejezés a felhasználók körében nem igazán terjedt el, azonban Bódi Zoltán az internetes kommunikációról írt könyvében ezeket az ikonikus jeleket többször is ezen a néven említi. Véleménye szerint a szimbólum elemei az emberi arc

⁴ RAJSLI Iлона 2000, 23.

⁵ BÓDI Zoltán – VESZELSZKI Ágnes 2006, 9.

⁶ BÓDI Zoltán 2004a, 30.

⁷ D'ADDARIO, P. Kyle – WALTHER, B. Joseph 2001, 324.

⁸ BÓDI Zoltán – VESZELSZKI Ágnes 2006, 11.

⁹ BALÁZS Géza 2006, 452.

¹⁰ BÓDI Zoltán 2004b, 274.

azonosítójegeit utánozzák a számítógép billentyűzetén rendelkezésre álló karakterek segítségével, így ikonikus szimbólumok.¹¹

David Crystal szerint erőfeszítés zajlik az írásbeli manifesztációjú netes interakciókban arra nézve, hogy vizuális elemekkel pótolják a prozódia és a paralingvisztika hiányosságait vizuális elemekkel.¹²

A smiley az interneten terjedt el, mivel a netnyelv gyors és az azonnali interakcióhoz, vagyis a beszédhez áll közel. Fokozottabb igény érezhető a prozódia, a paralingvisztika és az emócionális gyors és egyenmű jelölésére, az írás korlátainak kitágítására.¹³ Az emotikonok ugyanúgy eszközként szolgálnak az írott kommunikáció számára, mint a testbeszéd a verbális közlésre nézve.¹⁴ Az emotikonok olyan szimbolikus értelmezhető kontextuális jelentésfunkciókat adnak hozzá a szövegekhez, mint például az érzelmi többletjelentés, ironia, eufemizálás vagy erősítés.¹⁵

Bódi Zoltán a mosolyszimbólumot olyan fajta szimbólumnak nevezi, amelynek egyértelműen nem lehet megmondani a jelentését, csak a szándékot, amelyet közvetít. A szerző Sperbert és Wilson nevét említi, akik azt vallják, hogy az effajta szimbólumok nem minősülnek kódoknak, nem a kódmodell részei, hanem az interferenciális modellel írhatók le.¹⁶ Ez azt jelenti, hogy csak a beszéd kontextusából lehet fényt deríteni a mosolyjel jelentésére vonatkozóan. Susan Herring is hangsúlyozza, hogy az emotikonok pontos közvetítő szándékára csak az adott kontextusból következtethetünk.¹⁷

Az emotikonokra való odafigyelés már szinte kultusszá nőtte ki magát. Internetes oldalakon, érzelmet kifejező ikonok százait lehet megjeleníteni és letölteni.

Laczházi Gyula is foglalkozik ezeknek vizsgálatával. Ő azt írja, hogy az emotikonok az utóbbi időben a fiatalok körében a kommunikációnak már megszokott részét képezik és érzelmek kifejezésére alkalmas grafikus jeleknek, számítógép vagy mobiltelefon billentyűzetének segítségével megjeleníthető karakterkombinációknak számítanak.¹⁸

Érsok Nikoletta Ágnes az sms-ek nyelvi jellemzőit vizsgálva az emotikonokat, illetve a betű- és írásjel-többszörözést a grafostilisztikai eszközök közé sorolja.¹⁹

Bódi kifejezésével élve, a *mosolyszimbólumok* az internetes használatban azért is terjedtek el, hogy a beszélgetések során pótolják az arckifejezéseket,

gesztusokat, amelyek nélkül a mondanivaló gyakran félreérthető.

Maga a mosolyszimbólum elnevezés véleményem szerint csupán a szimbólumoknak egy bizonyos körét fedi, mégpedig azt, amelyhez pozitív jelentést tartalom társul. Ez mondható el annak angol megfelelőjéről is, hiszen a *smiley* mosolyt jelent, s nem túl alkalmas egy szimbólumrendszer olyan névvel illetni, amely többségben negatív érzelmet fejez ki. Meglátásom szerint még mindig a talán legmegfelelőbb elnevezés a hangulatjel, hiszen az egyaránt magába foglalhat pozitív és negatív érzelmet kifejező ikonokat.

Laczházi az emotikonok kialakulásának magyarázataként az érzelmek posztmodern kori felértékelődését nevezi meg. *Az emotikonok és a koraiújkor érzelemkifejező technikai* című tanulmányában írja, hogy az érzelmeknek a posztmodern korban való felértékelődése mindenképp az instrumentális értelem megrendülésével és a racionalizmus korlátainak felismerésével függ össze.²⁰

Az emotikonok érzelmi állapotot kifejező egyezményes jeleknek a véges halmazát jelentik, s ugyanakkor nem lineáris kifejezőeszközök, hiszen az ilyen jeleket tartalmazó szöveg azok által kétdimenzióssá válik.²¹ Kép és szöveg együttesen jelentkezik a kommunikáció során és ez könnyedebbé, szórakoztatóbbá, színesebbé teszi a *beszélgetést*, s ráadásul bizonyos esetekben oldja a felek között fennálló feszültséget is.

Merlin Donald a verbális gondolkodáshoz képest a képies gondolkodást az emberi információfeldolgozás alapvető szintjének tartja.²²

Egyfajta on-line testbeszéd valósul meg a jelekkel való kommunikáció során, s ez azért valósulhat meg, mivel az érzelmek kifejezésének gazdag eszköztárával állunk szemben. Feltehető a kérdés, hogy érzelmeinknek ilyen módon való kifejezése nem jelent-e egyfajta statikusságot, uniformizáltságot, amely mögött valójában elvesznek az érzelmek? Véleményem szerint ez a kommunikáló felek őszinteségén is múlik, hogy milyen jellel reprezentálják pillanatnyi érzelmi állapotukat. Természetszerű, hogy bizonyos érzelmeknek a kifejezését egyszerűen nem lehet megvalósítani egy-egy mozgókép által, de úgy gondolom, hogy ennek nem is az a célja, hiszen a messengeren való kommunikáció során adódnak egyéb lehetőségek is arra, hogy érzelmeinket hatásosabban tudjuk kifejezni, gondolok itt a mikrofonos, webkamerás élő beszélgetésekre.

¹¹ Uo., 39.

¹² BÓDI Zoltán 2005, 267.

¹³ CRYSTAL, David 2001, 38.

¹⁴ COCHENOUR, John J. – REZABEK, Landra L. 1998, 202.

¹⁵ BÓDI Zoltán – VESZELSZKI Ágnes 2006, 16.

¹⁶ BÓDI Zoltán 2004a, 39.

¹⁷ HERRING, Susan (szerk.) 1996, 3.

¹⁸ LACZHÁZI Gyula é. n.

¹⁹ ÉRSOK Ágnes Nikoletta 2004, 296.

²⁰ LACZHÁZI Gyula é. n.

²¹ Uo.

²² DONALD, Merlin 1993.

Nem értek egyet Laczházi véleményével, miszerint az újfajta érzelm kifejező eszközöknek és stratégiáknak a használata a résztvevők fokozott elszigetelődésével jár együtt. A messengerezők körében azt tapasztalom, hogy a felek közötti kapcsolatfenntartás nem korlátozódik csupán az interneten való kommunikációra, hiszen ezt folyamatosan kiegészítik a személyes találkozások. Véleményem szerint ezek az internetes csevegések kiegészítik személyes találkozásainkat, és ha már a szimbólumokról van szó, azok kifejezőbbé teszik beszélgetéseiket a gesztusok, mimikák alkalmazásával, közelítve az élő beszélgetések hangulatához.

Bódi Zoltán írja, hogy a netes közösségek nagyobb része a valóságban is találkozik, itt példaként az e-mail partnereket, illetve a csevegőszobák csoportjait említi.²³ Nyíri Kristóf az internettel kapcsolatos elszigetelődési félelmekkel kapcsolatban írja, hogy ezeknek beteljesedése az esetek többségében nem jellemző, ugyanis említése szerint az e-mail sem szorítja vissza a hagyományos kommunikációt.²⁴

A mosolyszimbólumoknak megfigyelhető egyfajta fejlődése. Ez a fejlődés grafikailag értendő, ugyanis ha csak a mosolygó arcot említem, ennek kezdetleges formája egy kettőspont és egy kerek zárójel egymás mellé helyezése volt „:)”, később ennek kialakult az arcszerű ábrázolása, amely állókép volt, ezt követte a már színes arcábrázolás, amely szintén állóképnek számított. Ezt továbbfejlesztették és kialakult a színes arc mozgó változata. A legújabb törekvések azt igazolják, hogy még ezt a formáját is felül lehet múlni, hiszen kifejlesztették mára már a hangos smiley-kat is. Messengeres csevegés alkalmazásával csevegőpartnerünknek átküldhetünk hanggal társított mozgóképeket is. A későbbiekben még kitérek arra, hogy ezek, vonzó grafikai jellegük ellenére, a felhasználók körében miért nem bizonyulnak túl népszerűnek.

Az emotikonok összetettebbé válnak és egyre több érzékszervre hatnak, a legújabb animotikonok és audibles-ek már nem csupán képek, hiszen hangot is adnak, hangfonetikai eszközök alkalmazásával teszik egyedivé a szövegek tartalmát.²⁵ Az e-mailben, fórumokon és csetelésben használt emotikonok nem csupán a kettőspont-kötőjel-zárójel karakterekből épülnek fel, hanem sajátos, összetett kódjukhoz egy képfájl is kapcsolódik.²⁶

Magyar nyelvterületen az emotikonok internetes kommunikációban betöltött érzelm kifejező funkciójáról Bódi László és Veszelszki Ágnes jelentette meg az első teljesség igényével írt munkát. A szerzőpáros könyvében az emotikonoknak két fő kategóriáját különíti el: a statikus és dinamikus emotikonokat.²⁷

Mielőtt még rátérek a interjúk értékelésére, fontosnak tartom néhány bekezdésben összefoglalni a képekkel való kommunikáció jelentőségét.

3. Képek általi kommunikáció

A messengeres csevegés során a felhasználók közül kisebb-nagyobb mértékben használnak ikonokat, ez valamiképpen a képekhez való ragaszkodásukból adódik. Képpel gyakran sokkal többet tudunk kifejezni, mint pusztán az írással. S abban az esetben, hogyha mindkettő egyszerre jelentkezik, a kommunikáció még sikeresebbnek bizonyul.

Eibl-Eibesfeldt jegyzi meg, hogy „a képek és szavak újra és újra egymás segítségére szorulnak, ugyanis a verbális és nem-verbális üzenetek egymással kompenzatorikusan... összekötődnek és segítenek az üzenetet a félreértésekkel szemben biztosítani”.²⁸ Nyíri Kristóf írja, hogy a képpel kiegészített szó vagy csupán a kép is a gondolatok közlésének a pusztán szónál alkalmasabb eszköze. A képi elem tömörebbé, konkrétabbá teszi az üzenetet, s ugyanakkor a befogadó adott helyéhez, helyzetéhez jobban illeszkedővé teheti. A képek jelentése nevezhető a legegyszerűbb fajta jelentésnek, hiszen a képek hasonlítanak arra, amit jelentenek, ezzel szemben a szavakról általában ez nem mondható el.²⁹

Wittgenstein filozófiája szerint bizonyos képek bármilyen tanulás vagy értelmezés nélkül egyértelmű jelentéssel bírnak. Ennek kapcsán említi a képarcot, amelyhez bizonyos tekintetben úgy viszonyul, mint az emberi archoz. Azt hangsúlyozza, hogy a képarcra az ember akár úgy is reagálhat, mint az emberi arc kifejeződésére.³⁰

A képekkel kapcsolatban érdekes Neurath elgondolása, miszerint a szavak elválasztanak, a képek kapcsolatot teremtenek.³¹

Nyíri Kristóf szerint a képek többek lehetnek a pusztán emblémánál vagy illusztrációnál, hiszen a képek szemiotikai funkciót vállalhatnak, jelentést hordozhatnak, és tényleges információt közvetíthetnek.³²

John M. Kennedy *A képészlelés pszichológiája* (A psychology of picture perception) című

²³ BÓDI Zoltán 2004b, 17.

²⁴ KRAJCSI Attila – KOVÁCS Kristóf – PLÉH Csaba 2001, 98.

²⁵ BÓDI Zoltán – VESZELSZKI Ágnes 2006, 284.

²⁶ Uo., 60.

²⁷ VESZELSZKI Ágnes 2005a, 284.

²⁸ EIBL-EIBESFELDT 1984, 621.

²⁹ NYÍRI Kristóf 2001a, 59.

³⁰ Uo., 68.

³¹ Uo., 72.

³² Uo. 2000.

könyvében azt hangsúlyozza, hogy a mozgóképek eredendőbb és egyértelműbb információhordozók, mint a statikus ábrázolások.³³ Erre jó példa lehet az általam vizsgált Yahoo Messenger mozgó ikonjainak, valamint a Windows Messenger állóképeinek összefüggése. A mozgóképek sokkal többet mondanak, s ezáltal többen is igénylik azoknak használatát. Míg az állókép sok esetben értelmezésre szorul, addig a mozgókép saját magát képes értelmezni.

Mitchell Stephens hangsúlyozza, hogy a kép manapság egyre inkább mozgóképet jelent, „a képi logika racionális lehetőségeit valójában a videó és az animáció valósítja meg”.³⁴

A képeknek lényeges tulajdonságuk, hogy az íráshoz képest nagyobb hatással tudnak lenni az emberi érzelmekre. Mint Nyíri is írja, a kép erősebben és közvetlenebbül hat az érzelmekre, az egyének között intenzív kommunikációt és kölcsönös azonosulást hozva létre.³⁵

A továbbiakban a magam által végzett Yahoo Messengerrel kapcsolatos kutatás eredményeit közlöm.

4. Kutatási eredmények

A kérdőíves kutatást 2006-ban, magiszteri tanulmányaim ideje alatt végeztem. Az on-line kutatás során tíz személlyel készítettem interjút. A megkérdezett személyek a saját baráti körömből valók. A kutatás időpontjában az összes személlyel napi vagy heti rendszerességgel kommunikáltam. Az adatközlők életkorukat tekintve huszonevesek: a legfiatalabb 20, a legidősebb 28 éves.

Nemek tekintetében hat férfival és négy nővel beszélgettem el az internetes kommunikációnak erről a formájáról. Az adatközlők közül 7 csíkszeredai születésű, 1 Szatmárnémetiben született, 1 Nyárádszeredában, 1 pedig magyarországi, miskolci születésű. Két személy kivételével mindannyian egyetemet végeztek/végeznek. Elmondásuk szerint a Yahoo Messenger nagy népszerűségnek örvend körükben. Két személy közülük négy éve rendszeresen használja a programot, a többiek 1–3 éve ismerik és használják, gyakori jelleggel. A program használatának okaként az emberi kommunikációt, kapcsolattartást nevezik meg a megkérdezett személyek.

Megfigyelhető, hogy az emberek többsége nem csupán a Yahoo Messengert használja az ismerőseivel való csevegéshez, hiszen az esetek többségében azt látni, hogy a Windows Messengert, Skype-ot, Google talk-ot, Gyalogló Chat-et is használják. Az egyik adatközlő azzal indokolja négy csevegőprogramhoz való ragaszkodását, hogy a világ több részéről beszél

emberekkel, és különböző helyeken más és más csevegőprogram használatát részesítik előnyben. Elmondása szerint főként amerikai és romániai ismerősei használják a Yahoo Messengert, ellenben a németek, angolok, svájciak és csehek inkább a Windows Messengert használják.

A tíz adatközlő az egyszerűbb csevegőprogramokhoz viszonyítva a Yahoo Messengert azért találja jobbnak, mert egyszerű annak használata, lehetőség van multimédiás megosztásra, továbbá vonzóan találják a nagy mennyiségű hangulatjel-kínálatot.

A megkérdezettek közül kilencen a Yahoo Messengert napi rendszerességgel használják, van, aki állandó jelleggel csatlakozva van a programhoz, mások viszont napi 1–10 órát használják. Általában azok használják öt óránál is többet a messengert, akik nem csupán szórakozásból, hanem munkájuk részeként tekintenek rá. A legtöbb felhasználó barátaival beszél messengeren, de helyet kapnak a távoli rokonok, ismerősök is. Sok esetben a kollégákkal, csoportársakkal való kommunikáció is megfigyelhető. A megkérdezettek legritkábban családtagjaikkal beszélnek Yahoo Messengeren.

Mindannyiuk számára a kommunikáció nyelve elsősorban a magyar, de egy személy kivételével mindenki megnevez legalább egy idegen nyelvet, amelyen szintén kommunikál. A magyar és román nyelven kívül németül, angolul, olaszul, franciául beszélnek távoli ismerőseikkel. Elsődleges nyelv a magyar, ám a tíz megkérdezett személy közül senki sem ír *magyarul*, azaz nem használ ékezetes karaktereket és nem él a magyar helyesírás szabályaival. Tíz személyből négy használ néha ékezetes betűket, s ezek közül is általában a többértelmű szavak félreérthetősége miatt.

Az ékezetek elhanyagolásának van egy másik oka is, mégpedig az, hogy a messengeren való beszélgetés gyorsasága vetekszik az élő párbeszéd gyorsaságával, így az embereknek egyszerűen nincsen idejük arra, hogy odafigyeljenek a kissé több figyelmet igénylő ékezetes karakterek alkalmazására. Egy harmadik ok magának az internetes világnak a gyorsaságával függ össze. Ahogyan felgyorsultak a világ történései, ugyanúgy az interneten is megfigyelhető egyfajta gyorsaságra való törekvés.

A csevegő fórumokon rendszeresen elmaradnak a vesszők, a mondatkezdő nagybetűk és a mondatzáró írásjelek, mindezek a hiányosságok azt szolgálják, hogy az információáramlás sebessége, a gépelés gyorsasága a lehető legnagyobb legyen, a legjobban megközelítse a beszélt nyelv tempóját.³⁶ Bódi Zoltán említi, hogy a chaten, messengeren való diskurzus nagyon gyors, írásos formájú, de felér az élőbeszéd

³³ KENNEDY, M. John 1974.

³⁴ STEPHENS, Mitchell 1998.

³⁵ NYÍRI Kristóf 2001a, 69.

³⁶ BÓDI Zoltán 2004a, 29.

gyorsaságával és formailag is közelebb áll az élőszóhoz.³⁷ Az internetes írásbeliséget főként annak egyidejűsége, illetve azonnali interaktivitása közelíti a beszélt nyelvhez.³⁸

Egyes esetekben a dolgok anyagi vonatkozásával is összefüggésben lehet az ékezetek, helyesírási szabályok elhagyása, áthágása, ugyanis aki egy internet kávézó szolgáltatásait veszi igénybe és ott használja a messengert, vagy akár az e-mail adta lehetőségeket, az arra törekszik, hogy minél rövidebb idő alatt minél több szöveget tudjon átküldeni a másik fél számára.

Bódi Zoltán szerint az utóbbi ötszáz évben a magyar írásbeliség történetében nem volt annyira domináns ékezethiány, mint amilyen manapság az internetes kommunikációban megfigyelhető. Véleménye szerint ez az ékezetnélküliség a technikai háttér kényszerűsége miatt terjedt el.³⁹

Kérdéseimnek egy része a Yahoo Messenger szimbólumaira vonatkozott.⁴⁰ Arra voltam kíváncsi, hogy a chatelők körében mennyire számít népszerűnek ezeknek a szimbólumoknak a használata, miért használják őket, valamint arra, hogy mennyire ismerik ezeknek a szimbólumoknak a jelentését.

A Yahoo Messenger szimbólumtára, vagyis az a rész, amely a emotikonokat tartalmazza, 54 darab smiley-t sorakoztat fel. Ezek az ikonok valamilyen érzelmet vagy állapotot, esetleg emberi cselekvést fejeznek ki. Ezek közül 18 pozitív jellegű érzelmet fejez ki, míg 27 negatív érzelm kifejezésére alkalmas. További 9 ilyen szempontból semlegesnek tekinthető, ezek általában valamilyen emberi cselekvésre utalnak.

A pozitív érzelmet vagy állapotot kifejező szimbólumok a következők:



Negatív érzelmet vagy állapotot kifejező szimbólumok:



Semleges állapot (cselekvés):



Az 54 smiley nem jelenti a Yahoo Messenger teljes készletét, hiszen, más beállítást alkalmazva, ezen kívül újabb ikonokat lehet előhívni. Nem célom, hogy az összes mosolyszimbólumot feltérképezzem, csupán azokkal foglalkozom, amelyek a standard szimbólumkészlethez tartoznak.

A megkérdezettek mindannyian használnak smiley-kat. Egyesek abból a megfontolásból használják, mert ezáltal a verbális kommunikációt kompenzálni tudják a képek által, mások a színesség, az életszerűség miatt hívják elő ezeket az ikonokat, a legtöbben viszont azt hangsúlyozzák, hogy a szimbólumok által ki tudják fejezni hangulatukat, pillanatnyi érzelmi állapotukat.

Mind a tíz adatközlő azon a véleményen van, hogy a szimbólumok sokkal kifejezőbbek, mint a leírt szó, tehát, úgy gondolják, hogy az emberi érzelmek kifejezésének – az íráshoz viszonyítva – alkalmasabb formái.

A megkérdezetteknek kedvenc szimbólumaik is vannak, ezeket alkalmazzák a leggyakrabban E szimbólumok általában azok közül kerülnek ki, amelyek karakterkombináció segítségével, könnyebben előhívhatók.

A leggyakrabban használt szimbólumok a következők:



Ezek a hangulatjelek leginkább valamilyen pozitív érzelmet fejeznek ki. Ilyen például a mosoly, a kacskintás, a csók vagy a nevetés.

Bódi Zoltán a statikus emotikonok internetes kommunikációban betöltött funkciója kapcsán arra a következtetésre jut, hogy az általa megvizsált szövegekben a leggyakrabban a vidámságot és a szomorúságot érzékeltetik emotikon segítségével.⁴¹

Veszelszki Ágnes tematikai szempontból a dinamikus emotikonoknak a következő típusait különbözteti meg: érzelmeket kifejező, általános cselekedeteket megjelenítő, szexualitásra-erotikára utaló, agressziót, humort kifejező. Külön kategóriába sorolja azokat az animált hangulatjeleket, amelyek a kapcsolattartásra és ünnepekre vonatkoznak, továbbá elkülöníti azokat az állat- és mesefigurákat, amelyek fejformájukban alapvetően a „szmájli-jelleget” őrzik.⁴²

A kérdőív válaszai alapján megállapítható, hogy a messengerhasználók ismerik ezeknek a szimbólumoknak a jelentését, ez többek között annak is tulajdonítható, hogy azoknak előhívásakor angolul olvasható a jelentés, és ebből következtetnek a magyar jelentésre.

³⁷ Uo., 24.

³⁸ FERRIS, Pixie 1997.

³⁹ BÓDI Zoltán 2004b, 60.

⁴⁰ Lásd a kérdőívet a Függelékben.

⁴¹ BÓDI Zoltán – VESZELSZKI Ágnes 2006.

⁴² Uo., 80.

Az interjú során konkrétan rákérdeztem egy-egy hangulatjelre, hogy azok láttán milyen jelentés körvonalazódik a beszélgetőpartnerben.⁴³ Az alábbi táblázat azt foglalja össze, hogy a megkérdezettek szerint egy-egy szimbólumhoz milyen különböző jelentések társulhatnak. Nagy mennyiségük miatt nem tudtam mindegyik szimbólumra rákérdezni, leginkább azokra koncentráltam, amelyek nem túl egyértelműek.

Vannak olyan jelek is, amelyek egyesek számára nem világosak, ilyen például a beteget jelentő 🤒, a hipnotizált 🧘, vagy a nyugtalan 😞. A megkérdezettek nagy része azon a véleményen van, hogy a hangulatjelek nem mindig egyértelműek, azoknak valódi jelentése csak a beszédkontextusból hámozható ki.

A hangulatjeleket használók gyakran élnek azzal a lehetőséggel, hogy frappáns megnevezéseket társítsanak az egyes szimbólumokhoz. Erre példaként a következőket említtem: 😎 – laza vagyok, szétesem, 🇳🇵 – vigyorex, király, 🇵🇰 – Tiptupa, amint szemez Csipikével, 🇳🇵 – magológép, 🇳🇵 – sat da fak ap!

Mint a neve is mutatja, a hangulatjel hatásosabbnak bizonyul egy-egy érzelmenek a kifejezésére, mint pusztán az írott szó. Az egyik adatközlőnek az a véleménye, hogy indulatai kifejezésére sokkal inkább megfelelőnek találja egy-egy szimbólumnak a megjelenítését, mint az írásban való kifejezést.

A szimbólumok használatának elég változatos a skálája, azonban mégis van néhány, amelyet a messengerezők ritkábban vagy egyáltalán nem használnak. Ilyenek a bohóc 🤡, az ördög 🐈, a cowboy 🤠, a beteg 🤒, a stréber/ideges 🤪, a vesztés 🤔, a merész 😎, vagy a hazug 😏.

Megoszlanak a vélemények afelől, hogy kiválasztás vagy karekterkombinációs eljárás útján jelenítik-e meg a felhasználók a hangulatjeleket. Mint már említtem, karakterkombinációval általában az egyszerűbbeket hívják elő. Ezek közé tartoznak a következők: 🇳🇵 😎 😞 😏 😎 🇳🇵 🇳🇵 🇳🇵. Láthatjuk, ezek között negatív és pozitív érzelmet kifejező hangulatjelek egyaránt megtalálhatók.

A Yahoo Messenger a multimedialitást tovább fokozza az úgynevezett *audibles*-ek vagy hangos mozgóképek alkalmazhatóságával. Ezekre itt nem áll módomban példát adni. Annyit kell tudni róluk, hogy rendszerint színes mozgóképek, amelyeket egy külön menüből kell kiválasztani, és általában humoros jellegűek. A hangulatjelekhez képest ezek sokkal összetettebbek, azáltal is, hogy esetükben kép és hang egyszerre jelentkezik. Az *audibles*-eknek több típusát is létrehozták, köztük az általam vizsgált emotikonoknak a továbbfejlesztett változatait is. Ezeknek fő tulajdonságuk, hogy a hagyományos hangulatjelek-

nél sokkal nagyobbak, és hatásosabbnak bizonyulnak azáltal, hogy megjelenésüket hang kíséri.

Annak ellenére, hogy az *audibles*-ek nagyon összetettek, a felhasználók nem, vagy csak ritkán élnek azzal a lehetőséggel, hogy alkalmazzák őket. Az online interjú során több beszélgetőpartnernek is mutattam néhányat azok közül. Az esetek többségében ezek a mozgóképek nem nyerték el tetszésüket. Egy másik oka is van annak, hogy nem alkalmazzák ezeket a típusú mozgóképeket, az pedig az előhívhatóság ideje. Míg a hangulatjelek pillantok alatt előhívhatók, addig az *audibles*-ek előhívására kissé több időre van szükség, és azoknak használata meg-megszakítja a kommunikációt, akadályozva a beszélgetőpartnerek közötti kommunikációs aktus gyorsaságát. Ennek ellenére mindannyian azt hangsúlyozzák, hogy ezeknek a használata – akárcsak a hangulatjeleknek a használata – csak akkor motivált, hogyha megfelelő kontextusba helyezik azokat.

A csevegés folyamán lehetőség nyílik élő hangos beszélgetésre is. A megkérdezettek körülbelül fele-fele arányban élnek ezzel a lehetőséggel. Amennyiben élő hangosbeszélgetést folytatnak, leggyakrabban barátaikkal kommunikálnak ilyen módon.

A kommunikáció ezen formájához néha hozzájárul a webkamera használata is. Az általam megkérdezett emberek nagy része nem mutatott különösebb érdeklődést a webkamera iránt, vagy sok esetben nem rendelkeztek ilyen eszközzel.

A webkamera népszerűtlenségével szemben a különböző fájloknak a beszélgetőpartnernek való átküldése népszerűnek bizonyul. Mind a tíz adatközlő élni szokott ezzel a lehetőséggel. Általában képet, zenét vagy egyéb dokumentumot küldenek egymásnak a felek.

Végül egy utolsó dolog, amire rákérdeztem, az a kommunikáció milyenségére vonatkozott.

Ennek kapcsán eltérőek a vélemények, ugyanis van, aki egy messengeres csevegés során sokkal közvetlenebben, bátrabban viszonyul beszélgetőpartneréhez, mintha személyes kontaktusban állna vele, mások számára ez a kommunikációs helyzet nem meghatározó, véleményük szerint ők ugyanolyan módon viszonyulnak beszélgetőtársaikhoz, mint ahogyan azt személyes találkozáskor is teszik.

Személyes megfigyeléseim alapján elmondhatom, hogy a messengeren kommunikálók az esetek többségében sokkal felszabadultabbnak bizonyulnak, mint személyes találkozáskor. Ez azzal is magyarázható, hogy ez a fajta kommunikációs helyzet csupán egy közvetett kapcsolódást jelent a kommunikáló felek között, és ilyen körülmények között könnyebben beszélnek érzelmeikről, bátrabban, nyitottabban.

⁴³ A hangulatjelekhez társított jelentések összesítését az 1-es számú melléklet tartalmazza.

Erről bizonyosodhatunk meg három messenger *beszélgetésből*, amelyeket a kérdőíves kutatással párhuzamosan rögzítettem. A szövegrészletek az első kivételével az egyik interjúalannal való beszélgetést tartalmazzák. Ezek a tömör párbeszéd-egység hosszabb beszélgetésnek a részletei, kiválasztásuknál fő szempont a humoros jelleg és a hangulatjelek jelenléte volt. A sorok végén és az önmagukban álló hangulatjelek annak bizonyítékai, hogy a beszélgetőpartnerek fontosnak tartják kifejezni pillanatnyi érzelmi állapotukat, ez a vidám hangulatban, illetve a humorra való hajlamban nyilvánul meg. Az alábbi szövegrészletek nyelvi szempontból nem minden esetben felelnek meg az élőbeszédnek, sokkal inkább a chat-es nyelvhasználat sajátosságait viselik magukon (lásd a *Függelékben*).

Az első szövegrészlet kapcsán egy egyszerű kommunikációs helyzet áll fenn. A felek, akik csak részben ismerik egymást, miután egymás hogylétéről érdeklődnek, egy konkrétumra koncentrálnak folytatják le a beszélgetést. E szövegrészlet éppen abból fakadóan válik humorossá, hogy az egyik beszélgetőpartner előtt nem világos, hogy a másiknak mi a foglalkozása. Az illető személy, miután megpillantja a cigányság szót, többféle, a cigánysággal kapcsolatos asszociáció idéződik fel benne. Ezekkel az asszociációkkal tudatosan játszik, tudatos a humorra való törekvése. Ez nemcsak a beszélgetés jellegéből, hanem maguknak a hangulatjeleknek a jelentéséből is kitűnik. Annak alapján, hogy a másik fél a cigányokról ír dolgozatot, megpróbálja kitalálni, hogy mi lehet annak a foglalkozása. A következő válaszok hangzanak el: *szociológus, rendőrtiszt, virágárus, tolvaj, zenész*. Azt látjuk, hogy nemcsak a *tudatlan* fél törekszik a humorra, hanem beszélgetőpartnere is, ezt az bizonyítja, hogy a *spicli* szóval úgymond *visszavág*, a másik fél válaszára. Azok a válaszok, amelyeket a másik fél felsorakoztat, tudatosan történő asszociációk, ezt az utolsó kijelentés is alátámasztja, hiszen az illető megjegyzi, hogy az általa említett asszociációk csupán tudatlanságból fakadó beidegződések. A felek közötti jó hangulat fokozódását az egyes hangulatjelek egymásutánisága is bizonyítja. Az első megjelenő mosolyszimbólumot 😊 követi egy ennél sokkal kifejezőbb 🤪, végül, a csattanót követve, megjelenik a kacagó arc is 😂, amely a beszélgetés humoros jellegének betetőződését jelenti. Ezt követően, az asszociációk felsorolása után, megjelenik a nyelvét kiöltő arc 🤪, amely befejezőként újból a humor eszközeit támasztja alá.

A második szövegrészlet egy eseményre való felhívással kezdődik. Jellegét tekintve ez a beszélgetés is humoros. A *libeg* szónak a szövegben van egy előreutaló szerepe, ugyanis a beszélgető fél a szó másodlagos értelmében véve egy viccet idéz. A szó leírásakor

a nevetéstől fetrengő hangulatjellel 🤪 már előre jelzi a szó által felidézett nevetető jelleget. A másik fél a vicc *elhangzása* után mosolyjellel 😊 fejezi ki, hogy megértette a vicc poénját.

A harmadik szövegrészletben is a mosolyra, a nevetésre helyeződik a hangsúly. Ebben a szavak szintjén a rövidítések dominálnak. Általában minden rövidítést mosolyjel követ. A rövidítésekben való beszédmód mindkét fél számára tudatos és a humort szolgálja. A párbeszéd elején megjelenő *miccsi?*, vagyis a *mit csinálsz?*-nak a rövidítése arra sarkallja a beszélgetőpartnert, hogy ő is rövidített, egyfajta szleng nyelvben válaszoljon. Válaszként a *pihi* szót használja, amely a pihenésre utal. A másik fél ezt tovább fokozva a partner kérdésére a *dolipihivel* válaszol, ami azt fedi, hogy váltakozva dolgozik és pihen. Ez a rövidített szavakban való beszéd az egyik félben az *olyan depi mindjárt öngyi* sokak által használt mondatot idézi fel. Ennek apropójára a másik fél a humor eszközeivel élve a következő tanácsot adja beszélgetőpartnerének: *Ne légy öngyi, kapjál be némi ubisalit parival és tojival*. A választ látva a másik fél a fetrengve nevető, vagy hahotázó jelentésű szimbólummal 🤪 adja beszélgetőpartnere tudtára, hogy a poén elérte célját. Ez a szövegrészlet is mosolyszimbólumokkal telített. Három típusú hangulatjel jelenik meg a párbeszédben. Ezek a következők: 😊 🤪 🤪.

Mint ahogy e három szövegrészletből is kitűnik, a szimbólumok kontextusfüggőek, habár gyakran önmagukban is van jelentésük, egy-egy beszélgetés során csupán az *elhangzó* szöveg alapján állapíthatjuk meg, hogy azok valójában mit jelentenek, vagy mire utalnak.

5. Következtetések

Dolgozatomban a Yahoo Messenger csevegőprogram mozgóképi megjelenítésű hangulatjeleit vizsgáltam. A szakirodalmi tájékozódás mellett on-line interjúra alapuló kutatást végeztem, amelybe tíz ismerősömet vontam be. Az interjú során az internetes kommunikáció szokásaira kérdeztem rá, különös figyelmet fordítva azokra a hangulatjelekre, amelyek gyakran kiegészítik a beszélgetéseket. A csevegőprogramra alapozva az animált emotikonoknak összeállítottam az adatbázisát, de ezen túl szintén kisebb adatbázisba szerkesztettem mindazokat a szimbólumokhoz társított jelentéseket, amelyek a megkérdezett személyek egyéni véleményén alapulnak. Kutatásom is alátámasztja azt a nézetet, hogy a hangulatjelek fontos kiegészítő elemei az internetes csevegésnek. A hangulatjelek igen népszerűnek bizonyulnak a felhasználók körében, különösképpen azok, amelyek gyorsan, egyszerű karakterkombináció

ció segítségével előhívhatók. A smiley-k iránti igény az írott szöveg paralingvisztikai hiányosságából fakad, ugyanis a szöveggel ellentétben a mozgókép szimbólumok az írásban nehezen kifejezhető gesztusok, érzelmi megnyilvánulások megjelenítésére is alkalmasak.

Az animált emotikonok közül a legkedveltebbek a pozitív érzelmet kifejező szimbólumok. Erre utalnak a dolgozat részét képező szövegrészletek is, ezek-

ben a hangulatjelek a humor eszközeként szolgálnak. A smiley-k mindig a szöveg részeként jelennek meg, hangsúlyozzák, megerősítik az őket megelőző gondolati egységeket. Önmagukban nem indokolt a használatuk, jelentésükre a kommunikációs kontextusból következtethetünk. Ennek tulajdoníthatóan egy-egy animált emotikonhoz a sztenderd jelentés mellett többletjelentés is társulhat, de ez csakis kép és szöveg viszonyából olvasható ki.

Salló Szilárd – Csiki Székely Múzeum, Csikszereda; salloszilard@freemail.hu

Irodalom

- BALÁZS Géza
2006 Az sms-folklor – a minimálfolklor nyelvi képe I, *Magyar Nyelvőr*, 4, 439–456.
- BÓDI Zoltán
2004a A szóbeliség kifejeződése az internetes kommunikációban, *Infonia. Információs Társadalom*, IV, 4, 26–38.
Forrás: http://www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2004_1/2004_1_bodi_zoltan.pdf
2004b *A világháló nyelve*, Gondolat Kiadó, Budapest.
2005 Egy emotikonszótár tapasztalatai, in: Balázs Géza – Varga H. Gyula – Veszelszki Ágnes (szerk.): *A magyar szemiotika negyvedfél évtized után*, Magyar Szemiotikai Társaság – Linceum Publishing House, Eger, 266–272.
- BÓDI Zoltán – VESZELSZKI Ágnes
2006 *Emotikonok – Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban*, Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- CRYSTAL, David
2001 *Language and The Internet*, Cambridge University Press.
- COCHENOUR, J. John – REZABEK, L. Landra
1998 Visual Cues in Computer-Mediated Communication: Supplementing Text with Emoticons, *Journal of Visual Literacy*, 18, 2, 201–215.
- D’ADDARIO, P. Kyle – WAITHER, B. Joseph
2001 The Impacts of Emoticons on Message Interpretation in Computer-Mediated Communication, *Social Science Computer Review*, 324–347.
- DONALD, Merlin
1993 *Origins of modern mind: three stages in the evolution of culture and cognition*, First Harvard University Press paperback edition.
- ÉRSOK Nikolett Ágnes
2004 Sömös, susmus, írj vissza, *Magyar Nyelvőr*, 128, 3, 294–313.
- FERRIS, Pixie
1997 Writing in Cyberspace, *CMC Magazine*, June.
Forrás: <http://www.december.com/cmc/mag/1997/jun/ferris.html>
- HERRING, Susan (szerk.)
1996 Computer-mediated Communication. Linguistic, social and cross-cultural perspectives, *Pragmatics & Beyond*, New Series 39, Amsterdam.
- KENNEDY, M. John
1974 *A psychology of picture perception*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco-Washington-London.
- KRAJCSI Attila – KOVÁCS Kristóf – PLÉH Csaba
2001 Internethasználók kommunikációs szokásai, in: Nyíri Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai*, MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 93–110.
- LACZHÁZI Gyula
é. n. *Az emotikonok és a korújkor érzelmkifejező technikái*.
Forrás: www.magyar-irodalom.elte.hu/arianna/irat/emoticon.html
- NYÍRI Kristóf
1994 Hagyomány és szóbeliség, in: Uő: *A hagyomány filozófiája*, T-Twins – Lukács Archívum, Budapest.
Forrás: http://www.phil-inst.hu/uniworld/Kurzusok/oktatas/page_1/HTML/Nyiri.htm
2000 A virtuális egyetem filozófiájához, *Liget*, 2000. február
2001a Képjelentés és mobil kommunikáció. Vázlat, in: Uő (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai*, MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 59–79.
- RAJSLI Ilona
2000 Ezredvég – „gyorskultúra” – nyelv. Mit tehet a nyelvész? *Iskolakultúra*, 5, 19–24.

RITUPER Tamás

2001 Jobbára ártalmatlan: Chat a Wapon, in: Nyíri Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai*, MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 25–36.

STEPHENS, Mitchell

1998 *The rise of the image the fall of the word*, Oxford University Press, New York–Oxford.

VESZELSZKI Ágnes
































2005a Dinamikus emotikonok, in: Balázs Géza – Varga H. Gyula – Veszelszki Ágnes (szerk.): *A magyar szemiotika negyedfél évtized után*, Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Publishing House, Eger, 273–286.

Függelék

1. táblázat

Hangulatjelek	A hangulatjelekhez fűzött jelentések
	beteg, sick, beteg vagyok tőle, hányinger vagy csak mérges, rosszul vagyok, büdi van, nem kapok levegőt
	nerd, tocilar, magológép, geek, stréber, nagyon okos vagy, jól látok, okoska
	don't tell, el ne mondd senkinek se, tégy lakatot a szádra, sat da fak ap!, psszt, psszt, psszt, titok, titoktartó
	roll eyes, megint ezzel fárasztanak, hogy unom, csodálkozik, forgó szemek
	silly, lökött, dedós kölyök, részeg vagy szédült
	angry, mérges vagy és kidugod a nyelved, sértődött, mérges, kérlelő
	kívánatos, csorog a nyálam is, nem ismerem, gyémántfog
	elnézést, nem akartam, szégyenlős, pirulok
	hazucc wazze, pinókió, hazug, hazug ember, Pinochio, aki épp hazudik
	hahotázás, röhögés, majd kipukkadok a röhögéstől, nagyon vicces
	udvarlós tekintet, Tipetupa, amint szemez Csipikével, szépen pillogtató
	meghülyítesz, mérges vagy, szemöldök összehúzása
	ne törd össze a szívem, csalódott, nem szeret
	vigyorex, király
	ördögöcske, ördög, gonosz
	meg vagy sértődve, kis morgolódás nemet mondva, nem tudom, nem beszélek
	szentike, angyal
	csodálkozik, fejrázós
	nailbiting (körömrágás), fél a kicsike, rágja a körmét
	csúfolódó, de nem minden jószándékkal ellátva, valami huncutságot csinálsz, szépen elküld a fenébe
	puszi, csók
	laza vagyok, szétesem
	türelmetlen, óvaintó
	büszke

2. táblázat A Yahoo Messenger hangulatjelei

Szimbólumok	Szimbólum kifejezése írásjellel	Szimbólum jelentése (angolul)	Szimbólum jelentése (magyar fordításban)
	:)	Smiling	Mosolygós
	:-/	Confused	Zavaros
	:-o	Surprised	Meglepődött
	>:)	Devil	Ördög
	o:)	Angel	Angyal
	:-&	Sick	Beteg
	(:I	Yawn	Ásít
	@-)	Hypnotised	Hipnotizált
	:)]	On the phone	Telefonál
	:(Sad	Szomorú
	: x	Love struck	Szerembe esik
	x(Angry	Mérges
	:((Crying	Sír
	:-B	Nerd	Ideges
	:-\$	Don't tell anymore	Ne mondd másnak
	=P-	Drooling	Ostobaságokat beszél
	:^o	Liar	Hazug
	:-c	Call me	Hívj fel
	;)	Winking	Kacsint
	:>	Blushing	Elpirul
	:>	Smug	Önelégült
	:))	Laughing	Nevető
	=;	Talk to the hand	Falnak beszél
	[-(Not talking	Nem beszél
	:-?	Thinking	Gondolkodik
	:-w	Waiting	Várakozik
	-x(At with end	Megáll az eszem
	:D	Big grin	Nagy vigyor
	:P	Tongue	Nyelves
	B-)	Cool	Merész
	:I	Straight face	Őszinte arc

Szimbólumok	Szimbólum kifejezése írásjellel	Szimbólum jelentése (angolul)	Szimbólum jelentése (magyar fordításban)
	I-I	Sleepy	Álmos
	:o)	Clown	Bohóc
	#-o	D'oh!	Jaj
	:-<	Sigh	Sóhajt
	:-h	Waving	Integet
	;)	Batting eyelashes	Szépen pillogtat
	:-*	Kiss	Csók
	:-s	Worried	Nyugtalan
	/:)	Raised eyebrow	Felhúzott szemöldök
	8-I	Rolling eyes	Hömpölygő szemek
	8-}	Silly	Ostoba
	=D>	Applause	Tapsol
	>:P	Phbbbt!	Kiötlő nyelv
	:-t	Time out	Lejárt az idő
	>:D<	Hug	Átkarol
	=((Broken heart	Összetört szív
	#:-S	Whew	Hú, túl vagyok ezen is
	=))	Rolling the floor laughing	Fetrengve nevető
	L-)	Loser	Vesztes
	<:-P	Party	Buli
	:-SS	Nailbiting	Körmét rágó
	<):)	Cowboy	Marhapásztor
	8->	Day dreaming	Ábrándozó

3. táblázat A Windows Live Messenger (msn) hangulatjelei

Szimbólum	Szimbólum kifejezése írásjellel	A szimbólum jelentése
	:)	mosolygó arc
	:D	arc nagy mosollyal
	;)	kacsintó arc
	:-o	meglepődött arc
	:P	arc kinyújtott nyelvvel
	(H)	hőségben mosolygó arc

Szimbólum	Szimbólum kifejezése írásjellel	A szimbólum jelentése
	:@	mérges arc
	:S	zavarban levő arc
	:\$	szégyelős arc
	:(szomorú arc
	:’(síró arc
	:I	kiábrándult arc
	(A)	angyali fej
	8oI	vicsorgó arc
	8-I	idétlen arc
	+o(beteg arc
	:-#	titokzatos arc
	:-*	sugdolózó arcok
	(6)	ördögfej
	^o)	gúnyos arc
	(L)	piros szív
	(U)	összetört szív
	(M)	messenger
	(@)	cicafej
	(&)	kutyafej
	(Sh)	csiga
	(bah)	fekete bárány
	(S)	alvó félhold
	(*)	csillag
	(#)	nap
	(R)	szivárvány
	{}	ölelés balról
	{}	ölelés jobbról
	(K)	piros ajkak
	(F)	vörös rózsza
	(W)	hervadt rózsza
	(O)	óra

Kérdőív

1. Mióta használod a Yahoo Messengert?
2. A Messengeren kívül használ-e más csevegőprogramot?
3. Más csevegőprogramokhoz képest miben látod jobbnak a Messengert?
4. Kikkel szoktál beszélni Messengeren?
5. Milyen gyakran használod a programot?
6. Milyen nyelven kommunikálsz ismerőseiddel a Messengeren?
7. Használ-e ékezetes karaktereket az írásnál?
8. Mi a legfőbb ok, amiért használod a messengert?
9. Messengeres csevegés alkalmával szoktál-e mosolyzimbólumokat használni?
10. Miért használod őket?
11. Kifejezőbbnek találod bizonyos helyzetekben egy-egy zimbólumnak a használatát, mint az írásban való kifejezést?
12. Melyek a leggyakoribb, általad használt zimbólumok?
13. Ismered-e mindegyik mosolyzimbólumnak a jelentését?
14. Szerinted ezek a zimbólumok mennyire egyértelműek?
15. Melyik az a zimbólum, amelynek kerülöd használatát?
16. A zimbólumokat kiválasztod, vagy karakterkombináció segítségével hívod elő őket?
17. Csetelés közben használ-e audibles-eket?
18. A mosolyzimbólumokhoz képest milyenek találod ezeket?
19. Melyek a kedvenc/leggyakrabban használt audibles-eid?
20. Mennyire igazítod az audibles-ek használatát a beszélgetés témájához?
21. A Yahoo Messengeren szoktál-e hangos beszélgetést folytatni?
22. Ilyen esetben kikkel szoktál beszélni?
23. Élő beszélgetés, illetve csetelés alkalmával használ-e webkamerát?
24. Webkamera használata esetén változik-e a viselkedésed?
25. Folytattál-e konferenciabeszélgetést a Messengeren?
26. Chatelés közben szoktál-e különböző fájlokat, képeket átküldeni a beszélgetőpartnerednek?
27. Miket küldesz leggyakrabban?
28. Messengeres beszélgetés alkalmával közvetlenebbül viszonyulsz-e beszélgetőpartnereidhez, mintha személyesen vagy telefonon beszélnél velük?

Szövegrészletek

1. szövegrészlet

- X: mi jot csinalsz?
 X: remelem nem zavarok
 Y: nem
 Y: lazitok
 Y: irtam egy dolgozatot
 Y: most fejeztem be
 X: mirol, ha szabad erdeklodnom?
 Y: ciganyokrol
 X: erdekes lehet
 X: szociologus vagy?
 Y: nem 😊
 X: rendortiszt? 🍷
 Y: spicli 😊
 X: pedig meg volt harom lehetosegem: zenesz, viragarus, tolvaj 😊
 Y: 😊
 X: de hat ezek csak beidegzodesek

2. szövegrészlet

- X: 7vegen karaoke party
 Y: tenyleg?
 Y: szombaton?
 X: igen
 X: partynak nezunk elebe
 X: reg nem volt
 Y: lehet elmegyek
 Y: ha lesz kivel
 X: lihegj elotte, hogy tudjam 🍷🍷

Y: miért?

X: ez vicc 😂

X: – kislányom elment már a villanyszerelő??

X: – nem anya, de már nagyon liheg!

Y: 😊

X: ezzel szoktuk egymást ugratni

3. szövegrészlet

X: szia

Y: szia

X: micsi?

Y: pihi 😊

Y: te?

X: en dolipih 😊

Y: 😊

Y: belóled se kell kétto 😂

X: nem szoktam nyavogni

X: csak most jott 😊

Y: valahogy nem is jott, hogy kinezzem belóled 😊

X: 😊

X: most eszembe jutott egy másik

X: 😊

X: olyan depi mindjárt öngyi 😂

Y: ne legy öngyi, kapjal be nemi ubi salit parival es tojival

X: 🍷🍷🍷

X: ez jó 😊

X: tulateszel rajtam

Y: szó mi szó belóled is elég egy 🍷🍷🍷

X: 😊

X: aha

Fețele de pe Messenger – Rolul emoticonilor în comunicarea virtuală

(Rezumat)

Acest studiu examinează simbolurile animate ale unui program de mesagerie virtuală, Yahoo Messenger. Cercetarea a fost efectuată prin metoda interviului, prin dialoguri online. În cursul interogărilor am formulat întrebări mai ales privind semnificațiile legate de pictogramele emotive, dar am căutat răspunsuri și la alte întrebări ale comunicării pe internet. Cercetarea mea aduce argumente că aceste semne iconice numite și emoticoni joacă un rol important în chat-uri, deoarece acestea suplinesc handicapurile mesajelor textuale scrise din aspectul exprimării emoțiilor, totodată conferă comunicării culoare și o mai mare interactivitate. Pictogramele emotive sunt contextuale, întotdeauna putem deduce sensul lor din situația comunicațională dată, având un rol accentuat relația dintre text și imagine.

The faces of Messenger – The role of emoticons in virtual communication

(Abstract)

The present study analyzes the animated symbols of the Yahoo Messenger. The basis of the research consists of structured interviews that are completed by spontaneous instant messaging conversations. The interview questions focused especially on what kind of general and individual meanings were associated to the emoticons, but other issues related to online speech were investigated as well. My research brings arguments showing that these iconic signs named emoticons play a crucial role in online chatting, since they supplant the handicaps of written text-messages in expressing emotions, at the same time assure a higher interactivity and lend some color to communication. These emotive pictograms however are highly contextual, meaning that their sense is concluded from the given communicative situation, with a prominent role of the relation between picture and text.

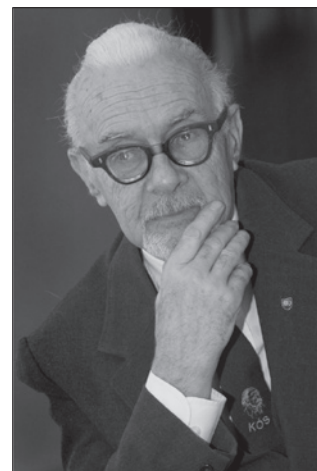
IN MEMORIAM

KÓNYA ÁDÁM (1935–2008)

Mindenekelőtt *tanár* volt, a szó legtágabb és legnemesebb értelmében. Enciklopédikus tudását páratlan önzetlenséggel szórta szét mindenkor, magától értetődően, mint a jó magvető, vallott értékeiért pedig a szellem bátorságával állt ki.

1935. február 10-én született, az egerpataki–nagyborosnyói Kónya családból, Brassóban, de sepsiszentgyörgyinek. Városának felelős, elkötelezett polgára lett, és 2008. november 15-i haláláig az is maradt.

A Székely Mikó Kollégiumban érettségizett (1952), majd a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen szerzett földrajz–földtan szakos diplomát. 1956–1958-ban a sepsiszentgyörgyi 3. sz. általános iskolában tanított, 1958–1960-ban a sepsiszentgyörgyi leánylíceumban, 1960–1962-ben Kököson. 1962–1972-ben a sepsiszentgyörgyi Pionírház (mai Tanulók Háza) turisztikai körének vezetője, 1972–1976-ban a helyi Művészeti Népiskola igazgatója, 1976–1978-ban a 2. sz. Líceumban tanít, majd 1990-ig a gépipari szakközépiskolában. 1990 februárjától 2000. eleji nyugdíjba vonulásáig a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.



Pedagógusi, majd muzeológusi pályája mellett csillagászattal, geomorfológiával, hely-, művelődés- és művészettörténettel, heraldikával, műemlék- és műkincsvédelemmel, Háromszék szellemi kataszterével foglalkozik. A Székely Nemzeti Múzeumnak 1958-ban végez először szakmai munkát, Kovács Sándor botanikussal feljavítják a természetrajzi kiállítást. 1965-ben a múzeum bevonásával és a bukaresti szakma mozgósításával menti meg a torjai Apor-kúriát, 1972-ben a Kökenyes-patak völgyébe tervez skanzent, 1990-ben az alapkiállítások pártállamilag ránk erőszakolt részének felszámolója, 1990–1994-ben a múzeum 1952 óta betiltott nevének hivatalos újraelismertetését viszi sikerre, számos múzeumi szakkiallítás kivitelezője (1848–1849-es kiállítás, 1956 emléke, református egyházi műkincsek, népi festett bútorok, iskola- és neveléstörténet, színháztörténet, térkép-történet stb.), a megyei múzeumi hálózat bővítője (zágoni, csomakörösi stb. állandó kiállítások), esetenként gyűjtemények átmentője (a korábbi baróti múzeum) vagy önállósulásuk lehetővé tevője (kisbaconi Benedek Elek Emlékház, kézdivásárhelyi múzeum – utóbbi végül nem élt vele).

1968-tól időszakonként a *Megyei Tükör* napilap szerkesztője (csillagászati, településlexikon-, műemlékrovat stb.), 1990-től a *Háromszék* napilap külső munkatársa és *Az Ige* kovásznai folyóirat társszerkesztője, 1996-tól 2000-ig a Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum közös évkönyvének felelős szerkesztője. Mint sepsiszentgyörgyi városi tanácsos (1992–2008) a várostörténet, az utcanévadás, történelmi és polgári rendezvények, a város kulturális arculata alakításának szaktanácsadója.

Műemlékkutatásáért a román állam a Művelődési Érdemrend III. osztályú nyolcágú csillagával (1971), a Széchenyi Társaság Széchenyi István-díjával (1996), a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Forster Gyula-díjjal (2000) és a közgyűjteményi dolgozók Széchenyi Ferenc-díjával (2001), Kovászna Megye Tanácsa a Pro Comitatu Covasnae életműdíjjal (2006), Sepsiszentgyörgy város post mortem Pro Urbe-díjával (2009) tüntette ki, és 2010 óta nevét viseli a sepsiszentgyörgyi városi művelődési ház is.

A Magyar Tudományos Akadémia 2002-ben rendhagyó módon, tudományos fokozat nélkül fogadta köztestületi tagjává, ami annyit jelent, hogy doktorandúra nélkül ismerte el tudományos státusát a tudományok doktorával egyenértékűnek.

A nagy földrajzos polihisztorok közé tartozott, akiknek humán műveltsége és érdeklődése magától értetődően épült rá, szervesen illeszkedve, a természettudományos alapokra és nyitottságra.

Hetedik volt, akit a Székely Nemzeti Múzeum épületéből temettünk, olyan elődök után, mint Zathureczky Berta, László Ferenc, Gyárfás Jenő, Csutak Vilmos. Akárcsak ők, ma is jelen van köztünk.

(Boér Hunor – Kinda István)

Kónya Ádám irodalomjegyzéke

1956

1. Geomorfológiai megfigyelések a Háromszéki medencében – *Tudományos diákkörök évkönyve*, Bolyai Tudományegyetem, 1955–56, 136–145.

1957

2. Háromszék, *Pionír*, 1957. márc. 21.

1958

3. Több gonddal! Megjegyzések a VII. osztályos földrajzkönyvhöz, *Tanügyi Újság*, 1958. szept. 2.

1961

4. Prin munții Bodocului, *Drum Nou*, 2. apr. 1961.

1962

5. Népi műemlékek helyszíni őrzése: Közös dolgaink a népi építészetben, *Korunk*, 1962/7–8, 961–963.

1963

6. Tömbszelvények használata földrajzórán, *Tanügyi Újság*, 1963. márc. 19.

7. Földszerkezet mai szemmel, *Korunk*, 1963/7, 965–968.

8. Kirándulás – táborozás, *Tanügyi Újság*, 1963. szept. 3.

9. A vénasszonyok nyara és a többiek, *Falvak Dolgozó Népe*, 1963. okt. 8.

10. „Vénasszonyok nyara”, *Falvak Dolgozó Népe*, 1963. okt. 30.

11. Amit nem tud a Tudod-e, *Utunk*, 1963. nov. 13.

12. Egy „jóképű” episzóp – Vetítőkészülék házilag, *Tanügyi Újság*, 1963. dec. 3.

13. Bakó Gábor: Elemente de origine locală și răsăriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii din Transilvania, *Műemlékvédelem*, 1963/2, 117.

1964

14. Atlantisz, a titokzatos elsüllyedt sziget, *Falvak Dolgozó Népe*, 1964. márc. 3.

15. Páros csillag az égen, *Előre*, 1964. márc. 4.

16. A feltámadt piramis – misztika, *Tanügyi Újság*, 1964. márc. 24.

17. A két Zimbabwe, *Falvak Dolgozó Népe*, 1964. máj. 19.

18. Tudományterjesztés és atlantológia, *Korunk*, 1964/6, 807–811.

19. Zárttéri folyóvizes terepasztal készítése, *Tanügyi Újság*, 1964. júl. 14.

20. Sátortábor a hegytetőn, *Pionír*, 1964. aug. 15.

21. Téli csillag-barátaink, *Pionír*, 1964. dec. 19.

22. Fagyhozó csillag és társai, *Pionír*, 1964. dec. 19.

23. Még egyszer az Atlantisz-kérdésről, *Korunk*, 1964/12, 1714–1715.

1965

24. Természetismeret – természetjárás: Tavasi barangolás a Bodoki hegyekben, *Új Idő*, 1965. máj. 13.

25. Természetismeret – természetjárás: A Vargyas völgyében, *Új Idő*, 1965. aug. 12.

26. Táborok és tervek, *Tanügyi Újság*, 1965. szept. 7.

27. Sátorban a hegytetőn, *Pionír*, 1965. szept. 18.

28. Természetismeret – természetjárás: A kovásznai Tündérvölgy, *Új Idő*, 1965. okt. 11.

29. Természetismeret – természetjárás: Hová lett a novemberi eső? *Új Idő*, 1965. dec. 9.

1966

30. Természetismeret – természetjárás: Fagyhozó-csillag és társai, *Új Idő*, 1966. febr. 17.

31. Kádár László: biogeográfia, *Korunk*, 1966/3, 470–471.

32. Természetismeret – természetjárás: Tavasz a télben – tél a tavaszban, *Új Idő*, 1966. márc. 31.

33. Természetismeret – természetjárás: Kirándulók, figyelem, *Új Idő*, 1966. máj. 19.

34. Természetismeret – természetjárás: Uzonkafürdői túrán, *Új Idő*, 1966. jún. 12.

35. Természetismeret – természetjárás: Táborozzunk! *Új Idő*, 1966. júl. 14.

36. Természetismeret – természetjárás: Záporeső, zivatar, *Új Idő*, 1966. aug. 4.

37. Élő művészettörténet, *Tanügyi Újság*, 1966. nov. 1.

1967

38. Az Erzsébet-napi hó és a többiek, *Új Idő*, 1967. jan. 30.

39. Egy felelet margójára, *Tanügyi Újság*, 1967. febr. 22.

40. Alkonyataink újdonsága – a Vacsoracsillag, *Új Idő*, 1967. márc.

41. Május 13-án figyelj a Holdat! *Pionír*, 1967. máj. 9.

42. Hegyképződés dobozban, *Tanügyi Újság*, 1967. jún. 20.

43. Három perc a szenvedélyemről: A kiránduló: Kónya Ádám tanár, *Ifjúmunkás*, 1967. júl.

44. Természetismeret – természetjárás: Végig a torjai úton, *Új Idő*, 1967. aug. 17.

45. Egy különös kísérlet: esőüzés, *Pionír*, 1967. szept. 26.

46. Ősszel sepsiszentgyörgyi tájakon, *Új Idő*, 1967. okt. 19.

47. Természetismeret – természetjárás: Havat hozó Erzsébet és a többiek, *Új Idő*, 1967. nov. 30.

48. Nagyobb gonddal, kevesebb – többet, *Tanügyi Újság*, 1967. dec. 19.

1968

49. Beszéljünk a repülő csészealjokról! *Új Idő*, 1968. jan. 11.

50. Egy könyv újrakiadásához, *Tanügyi Újság*, 1968. jan. 24.

51. Módosítható-e a Föld forgássebessége? *Előre*, 1968. febr. 11.

52. Térkép előtt, *Megyei Tükör*, 1968. febr. 24.

53. A Szíriusz csillag a népek életében, *Megyei Tükör*, 1968. febr. 24.

54. Mexikói gondok, *Megyei Tükör*, 1968. febr. 24.

55. Tudomány technika: Sokarcú tájaink, *Megyei Tükör*, 1968. márc. 2.

56. Hasznosabb tanulóköri munkát, *Tanügyi Újság*, 1968. márc. 5.

57. A természetjárásban is köteleznek a hagyományok, *Előre*, 1968. márc. 10.

58. Sokarcú tájaink (2) A Rétyi Nyír, *Megyei Tükör*, 1968. márc. 23.

59. A köznép bukott meg, *Megyei Tükör*, 1968. márc. 23.

60. Földtörténet – Holdtörténet, *Előre*, 1968. márc. 29.

61. Távoli űrhajók – vagy mégsem? *Megyei Tükör*, 1968. márc. 30.

62. Diafilm vagy diaposzítív, *Tanügyi Újság*, 1968. ápr. 10.

63. És a kisváros? *Utunk*, 1968. ápr. 13.

64. Gondolatok a Gergely-napi óról, *Ifjúmunkás*, 1968. ápr. 30.

65. Vitatkozzunk nyitott sisakkal, *Előre*, 1968. máj. 12.

66. A kovásznai Tündérvölgy, *Előre*, 1968. máj. 27.

67. Turista kalauz: Bálványosfürdő vidékén, *Megyei Tükör*, 1968. jún. 1.

68. Megázunk-e a kiránduláson? *Előre*, 1968. jún. 2.

69. Találkozik-e a Földdel az Ikarusz? *Megyei Tükör*, 1968. jún. 8.

70. Ha tőlem függne..., *Megyei Tükör*, 1968. jún. 8.

71. Könyvet a hátizsákba..., *Előre*, 1968. jún. 9.
 72. Gyakorlati filmoktatás! *Tanügyi Újság*, 1968. jún. 11.
 73. Kós Károly házainak ügyében, *Utunk*, 1968. jún. 15.
 74. Turista kalauz: Bükszádi tájakon, *Megyei Tükör*, 1968. jún. 22.
 75. Ismerjük meg a Holdat, *Jóbarát*, 1968/26.
 76. Gyűjtésre váró kincs, *Tanügyi Újság*, 1968. jún. 30.
 77. A kovásznai tündérvölgy, *Előre*, 1968. jún. 30.
 78. Turista kalauz: A besenyői hegyekben, *Megyei Tükör*, 1968. júl. 6.
 79. Hatékony műemlékvédelmet! *Megyei Tükör*, 1968. júl. 6.
 80. Öröm az örömben, *Előre*, 1968. júl. 7.
 81. Turista kalauz: Olt-menti séta, *Megyei Tükör*, 1968. júl. 20.
 82. Nektek köszönöm, *Iffjúmunkás*, 1968. júl. 25.
 83. Gondolatok a természetjárásról, *Tanügyi Újság*, 1968. júl.
 84. Várépítők, *Megyei Tükör*, 1968. aug. 10.
 85. Múzeum a századik év küszöbén, *Igaz Szó*, 1968/8, 241–244.
 86. A berecki várak legendája, *Megyei Tükör*, 1968. szept. 7.
 87. Orbán Balázs és a földrajztudomány, *Előre*, 1968. szept. 10.
 88. Lesz-e megénkben idegenforgalom? *Megyei Tükör*, 1968. szept. 14.
 89. Fényképek a napfogyatkozásról, *Megyei Tükör*, 1968. okt. 5.
 90. Őszi túra az Ojtozi-hegységben, *Előre*, 1968. okt. 20.
 91. Kis csoport nagy vállalkozása: Pár sorban egy kezdeményezésről, *Hargita*, 1968. okt. 23.
 92. Kontinensképződés – laboratóriumban, *Megyei Tükör*, 1968. okt. 29.
 93. Turista-gondok, *Megyei Tükör*, 1968. nov. 9.
 94. Legendák és a valóság Ika váráról, *Megyei Tükör*, 1968. nov. 16.
 95. Katona Mihály, a kontinensvándorlás tanának hazai előfutára, *Előre*, 1968. nov. 16.
 96. Alfred Wegener hazai előfutára, *Előre*, 1968. nov. 16.
 97. Csillagnézők gondja-baja, *Előre*, 1968. nov. 23.
 98. Támogatásuk: közügy, *Megyei Tükör*, 1968. dec. 7.
 99. A gelencei műemlék-templom (Műemlékeink, I), *Megyei Tükör*, 1968. dec. 21.
 100. Orbán Balázs, a geográfus, *Előre*, 1968. dec. 22.
 101. Ismerjük meg a Holdat, *Jóbarát*, 1968/26.
- 1969**
102. Kis település-lexikon (Albis, Aldoboly, Angyalos), *Megyei Tükör*, 1969. jan. 7.
 103. A gidófalvi vártemplom (Műemlékeink, II), *Megyei Tükör*, 1969. jan. 18.
 104. Kis település-lexikon (Árapatak, Árkos), *Megyei Tükör*, 1969. jan. 25.
 105. Mindenkit érdekel – Buszos bosszúságok, *Megyei Tükör*, 1969. jan. 25.
 106. Fényes vendégek a téli égbolton, *Megyei Tükör*, 1969. febr. 3.
 107. Kis település-lexikon (Bácstelek, Bardóc), *Megyei Tükör*, 1969. febr. 8.
 108. Az Apollo-8 és a Hold tengerei, *Megyei Tükör*, 1969. febr. 8.
 109. A szentléleki vártemplom (Műemlékeink, III), *Megyei Tükör*, 1969. febr. 15.
 110. Kis település-lexikon (Barátos, Bárkány), *Megyei Tükör*, 1969. febr. 22.
 111. Kis település-lexikon (Barót, Bélafalva), *Megyei Tükör*, 1969. márc. 1.
 112. Barokk vártemplom Lemhényben (Műemlékeink, IV), *Megyei Tükör*, 1969. márc. 1.
 113. Alapítványt tevő diákok, *Megyei Tükör*, 1969. márc. 1.
 114. Kis település-lexikon (Bereck, Bibarcfalva, Bikafalva), *Megyei Tükör*, 1969. márc. 15.
 115. Formabontás vagy hanyagság? *Előre*, 1969. ápr. 10.
 116. Berde Áron (1819–1892), *Megyei Tükör*, 1969. ápr. 12.
 117. A zágoni barokk kórházépület (Műemlékeink, V), *Megyei Tükör*, 1969. ápr. 12.
 118. Hold–Jupiter „találka” az égen, *Megyei Tükör*, 1969. ápr. 26.
 119. Kötélpályát a Szent Anna-tó fölé! *Előre*, 1969. ápr. 27.
 120. Kis település-lexikon (Bita, Bodok), *Megyei Tükör*, 1969. máj. 3.
 121. A csomakőrösi diók útja, *Előre*, 1969. máj. 4.
 122. Ismerjük meg a szentgyörgyi hegyeket, *Megyei Tükör*, 1969. máj. 10.
 123. Az elektronikus képmagnó – és feltalálója, *Megyei Tükör*, 1969. máj. 17.
 124. Az Apollo–10 útja és holdkutatója, *Megyei Tükör*, 1969. máj. 31.
 125. Legendás Bálványos vára, *Megyei Tükör*, 1969. jún. 7.
 126. A vargyasi kastély (Műemlékeink), *Megyei Tükör*, 1969. jún. 21.
 127. Kis település-lexikon (Bodos, Bodzaforduló, Bölön), *Megyei Tükör*, 1969. jún. 28.
 128. Végh Antal (1811–1882), *Megyei Tükör*, 1969. júl. 5.
 129. A cseppkő-világ tudósának emlékére, *Megyei Tükör*, 1969. júl. 26.
 130. A sátrak családfája, *Jóbarát*, 1969/30.
 131. Mindenkit érdekel: igenis: apropó, *Megyei Tükör*, 1969. aug. 30.
 132. Kis település-lexikon (Bükszád, Cófalva, Csernáton), *Megyei Tükör*, 1969. szept. 6.
 133. A bölöni vár (Műemlékeink), *Megyei Tükör*, 1969. szept. 6.
 134. Egy kép története (Csoportképhez fűződő monda. Jókai, Bem, Gábor Áron és mások csoportképe Kézdivásárhelyen), *Megyei Tükör*, 1969. szept. 6.
 135. Kis település-lexikon (Csomortán, Csomakörös, Dálnok), *Megyei Tükör*, 1969. okt. 18.
 136. Kis település-lexikon (Dobolló, Előpatak, Erdőfüle, Erősd, Eszternek), *Megyei Tükör*, 1969. okt. 25.
 137. Kis település-lexikon (Étfalva-Zoltán, Feldoboly), *Megyei Tükör*, 1969. nov. 1.
 138. Ünnepeket a sepsiszentgyörgyi Múzeum, *Megyei Tükör*, 1969. nov. 22.
 139. Nagyajtai vártemplom (Műemlékeink), *Megyei Tükör*, 1969. nov. 29.
 140. Kis település-lexikon (Felsőrakos, Futásfalva, Gelence), *Megyei Tükör*, 1969. nov. 29.
 141. Kis település-lexikon (Gidófalva, Hatolyka, Hídvég, Ikafalva, Illyefalva), *Megyei Tükör*, 1969. dec. 13.
 142. A zaláni reneszánsz boltozat és falfestmény, *Aluta*, I, Sepsiszentgyörgy, 309–313.
 143. Kovászna megye [Bálinth Gyula, Csíki László, Gajzágó Márton, Harkó József, Jecza Tibor, Kisgyörgy Zoltán, Tompa Ernő mellett], Sepsiszentgyörgy, 1969.
 144. *Județul Covasna* [társszerző], Secția de propagandă a Comitetului Județean Covasna al PCR, Sfântu Gheorghe, 1969.
- 1970**
145. Az uzoni kastély (Műemlékeink), *Megyei Tükör*, 1970. jan. 31.
 146. Kis település-lexikon (Imecsfalva, Kálnok, Kézdiálmás, Kézdiakóvár), *Megyei Tükör*, 1970. jan. 31.
 147. Kis település-lexikon (Kézdimartonos, Kézdiszentlélek), *Megyei Tükör*, 1970. febr. 14.
 148. Kis település-lexikon (Kézdivásárhely, Kilyén, Kisbacon, Kisborosnyó), *Megyei Tükör*, 1970. márc. 14.
 149. Végh Antal-emlékek nyomában, *Megyei Tükör*, 1970. ápr. 4.
 150. Kis település-lexikon (Kommandó, Kökös), *Megyei Tükör*, 1970. ápr. 11.

151. Kis település-lexikon (Kovászna, Köpec, Kőröspatak), *Megyei Tükör*, 1970. ápr. 18.
152. Kis település-lexikon (Kovászna, Köpec, Kőröspatak), *Megyei Tükör*, 1970. máj. 9.
153. Virágénekek festett fatáblákon (Kedves Élet és Tudomány), *Élet és Tudomány*, 1970/22.
154. Földrengés? Hegymorgás? *Megyei Tükör*, 1970. máj. 30.
155. Kis település-lexikon (Középajta), *Megyei Tükör*, 1970. jún. 27.
156. Kis település-lexikon (Lécfalva, Lemhény, Lisznyó), *Megyei Tükör*, 1970. aug. 8.
157. A feldobolyi festett templombelső, *Megyei Tükör*, 1970. aug. 8.
158. Geografie. Județul Covasna (Manual pentru clasa a III-a) [coautor; cu ediții reînnoite: 1974, 1976, 1981], Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970.
159. *Földrajz* (Tankönyv a III. osztály számára) [társszerző; több felújított kiadással: 1974, 1976, 1981], Editura Didactică și Pedagogică, Bukarest, 1970.
160. Híbalista egy megyetérképhez, *Megyei Tükör*, 1970. szept. 26.
161. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1970. okt. 31.
162. És mégis mozog, *Megyei Tükör*, 1970. nov. 7.
163. És mégis mozog, *Megyei Tükör*, 1970. nov. 21.
164. Hermányi kő, *Megyei Tükör*, 1970. nov. 22.
165. A bodvaji hámor, *Megyei Tükör*, 1970. nov. 22.
166. És mégis mozog! *Megyei Tükör*, 1970. dec. 3.
167. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1970. dec. 5.
168. Művészeti emlékek nyomában, *Megyei Tükör*, 1970. dec. 10.
169. És mégis mozog! *Megyei Tükör*, 1970. dec. 12.
170. És mégis mozog! *Megyei Tükör*, 1970. dec. 17.
171. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1970. dec. 26.
172. *A Rétyi-nyír és környéke* [Kovács Sándorral], Kovászna Megyei Turisztikai Hivatal, Sepsiszentgyörgy, 1970.
173. *Mestecănișul de la Reci și împrejurimile lui* [cu Sándor Kovács], Secția de Propagandă a Comitetului Județean Covasna al PCR, Sf. Gheorghe, 1970.
174. *Bálványosfürdő és környéke* [Kovács Sándorral], a Kovászna megyei Turisztikai hivatal kiadványa, Sepsiszentgyörgy, 1970.
175. *Băile Bálványos și împrejurimile lui* [cu Sándor Kovács], Secția de Propagandă a Comitetului Județean Covasna al PCR, Sf. Gheorghe, 1970.
176. A kökői középkori templom, *Aluta*, II, Sepsiszentgyörgy, 157–162.
177. *Hegyi ösvényeken* [Jancsó Árpád mellett], Pionírház kiadványa, Sepsiszentgyörgy, 1970.
178. Csillagképek, *Jóbarát*, 1970/52–53.
179. Háromszögű körkérdés [az interjúalanyok között Kónya Ádám], *Megyei Tükör*, 1970. dec. 31.
- 1971
180. Perpatvar a tulipán körül, *Utunk*, 1971. jan. 7.
181. Nagyjainktól önmagunkig, *Megyei Tükör*, 1971. jan. 10.
182. Festett bútorok Kovászna megyében, *Megyei Tükör*, 1971. jan. 10.
183. Csillagképek – Amit csak télen látunk, *Jóbarát*, 1971/3.
184. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1971. jan. 23.
185. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1971. jan. 30.
186. Csillagképek – Az Orion, *Jóbarát*, 1971/5.
187. Népi írástudó Bélafalván, *Falvak Dolgozó Népe*, 1971. febr. 10.
188. Népi írástudók vallomásai régmúlt telekről, *Megyei Tükör*, 1971. febr. 14.
189. A hónap csillagképe – Nagy Kutya, *Jóbarát*, 1971/7.
190. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1971. febr. 20.
191. Kapcsolatokat vagy sorompókat, *Megyei Tükör*, 1971. febr. 23.
192. Rokon-bolygók kerestetnek, *Megyei Tükör*, 1971. márc. 3.
193. Rokonbolygók kerestetnek, *Megyei Tükör*, 1971. márc. 4.
194. A hónap csillagképe – Az Oroszlán, *Jóbarát*, 1971/11.
195. Népi építőmesterek világa: Változatok egy barokk témára, *Megyei Tükör*, 1971. márc. 21.
196. Kisborosnyói példa, *Megyei Tükör*, 1971. ápr. 4.
197. Az Előre vendége Kónya Ádám [Bogdán Tibor interjúja], *Előre*, 1971. ápr. 8.
198. A hónap csillagképe – Kassiopeja, 1971/14.
199. Az időjóslo Piliske-tető, *Megyei Tükör*, 1971. ápr. 10.
200. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1971. ápr. 10.
201. Az akkori időt innen szemlélhetni: Históriai versek, *Megyei Tükör*, 1971. ápr. 11.
202. „...A Két víz mentében Kokos falva vagyon...” (A kökői családok eredetét leíró verses krónika. Lejegyezte Fosztó Jozsefusz 1772-ben), *Megyei Tükör*, 1971. ápr. 11.
203. A hónap csillagképe – Az ökrórpásztor, *Jóbarát*, 1971/16.
204. Népünk virágai – népek virágai, *Megyei Tükör*, 1971. máj. 9.
205. A hónap csillagképe – A Lant, *Jóbarát*, 1971/19.
206. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1971. máj. 15.
207. „Természetes” gondjainkból, *Megyei Tükör*, 1971. máj. 16.
208. A kréta körül: Korszerűsítsünk, de teljes arcvonallal! *Megyei Tükör*, 1971. máj. 19.
209. Gyöngyszemek (Kályhacsempe a kisborosnyói iskolamúzeumból), *Megyei Tükör*, 1971. máj. 22.
210. Gyöngyszemek (Brassói láda Márkosról), *Megyei Tükör*, 1971. máj. 29.
211. Gyöngyszemek, *Megyei Tükör*, 1971. jún. 5.
212. Gyöngyszemek (Sütő Béla tulipánja), *Megyei Tükör*, 1971. jún. 12.
213. A hónap csillagképe (Június) – A Hattyú, *Jóbarát*, 1971/24.
214. Gyöngyszemek (Maksai festett kazettaszem), *Megyei Tükör*, 1971. jún. 26.
215. Kis település-lexikon, Márkosfalva, *Megyei Tükör*, 1971. jún. 27.
216. Rejtett kincsek, *Megyei Tükör*, 1971. jún. 27.
217. Bálványos és környéke, *Bálványos '71* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1971. jún.
218. A hónap csillagképe – Július – A Sas, *Jóbarát*, 1971/28.
219. Népi építőmesterek világából (Műemlékeink), *Megyei Tükör*, 1971. júl. 25.
220. Ágyúgyártásból – hibagyártás, *Megyei Tükör*, 1971. aug. 1.
221. „... a gazdászati tudomány rangjára emelkedett...”, *Falvak Dolgozó Népe*, 1971. aug. 4.
222. Megyénk jelzett turistaútvonalai: A sepsiszentgyörgyi pionírház természetjáró szakkörének munkás öt éve, *Megyei Tükör*, 1971. aug. 5.
223. Hírünk a nagyvilágban, *Megyei Tükör*, 1971. aug. 7.
224. A csernátoni Végh Antal Társaság jegyzőkönyve (Fekete Mihály gazdálkodó írásai), *Megyei Tükör*, 1971. aug. 8.
225. Gyöngyszemek: Kétszázéves rejtekhelyes láda, *Megyei Tükör*, 1971. aug. 25.
226. Emléktáblát Végh Antalnak, *Megyei Tükör*, 1971. aug. 25.
227. Simonyi óbesterné és bikfalvi udvarháza, *Megyei Tükör*, 1971. aug. 28.
228. A hónap csillagképe – Androméda, *Jóbarát*, 1971/35.
229. Amit a csernátoni völgy kínál, *Megyei Tükör*, 1971. szept. 26.
230. Bányai János, *Földrajzi Közlemények*, 1971/2–3, 235–236.
231. A hónap csillagképe – Október – Perzeusz, *Jóbarát*, 1971/39.
232. Illyefalva, *Megyei Tükör*, 1971. okt. 3.
233. Még egyszer az ozsdolai Kőlikről, *Megyei Tükör*, 1971. okt. 5.

234. Dr. Tulogdi János nyolcvan éves, *Megyei Tükör*, 1971. okt. 10.
 235. Az idők néma tanúi, *Megyei Tükör*, 1971. okt. 10.
 236. Elsüllyedt örökség: Régi természettudósok kallódó munkái, *Megyei Tükör*, 1971. okt. 24.
 237. A hónap csillagképe – November – A Szekeres, *Jóbarát*, 1971/43.
 238. Hazánk földrajzának legújabb könyvéről, *Megyei Tükör*, 1971. nov. 26.
 239. Bikfalvi öreg házak, *Megyei Tükör*, 1971. dec. 5.
 240. A természet világa: Vágtató vizek, változó tájaink, *Megyei Tükör*, 1971. dec. 12.
 241. A hónap csillagképe – December – A Bika, *Jóbarát*, 1971/50.
 242. Egy kis baleset, de lehet nagyobb is! *Megyei Tükör*, 1971. dec. 22.
 243. A kökösí unitárius templom feltárása és helyreállítása, *Keresztény Magvető*, 1971/4.
- 1972**
244. Liszt, papírzörgetéssel és ordítással elnyomtatva, *Megyei Tükör*, 1972. jan. 6.
 245. A Páljános családnál Uzonban, *Megyei Tükör*, 1972. jan. 7.
 246. Soha ilyen telet!? *Megyei Tükör*, 1972. febr. 17.
 247. A kórustalálkozó margójára, *Megyei Tükör*, 1972. febr. 27.
 248. Hová lett a Három Rózsa? *Megyei Tükör*, 1972. febr. 29.
 249. Önmagunknak, *Megyei Tükör*, 1972. márc. 2.
 250. Istók János halálára, *Megyei Tükör*, 1972. márc. 3.
 251. Kastély – művelődési otthon Tamásfalván, *Megyei Tükör*, 1972. márc. 5.
 252. A füst és felhő kora tavaszi játéka, *Megyei Tükör*, 1972. márc. 10.
 253. Kós Károly könyve a vargyasi festett bútorról, *Megyei Tükör*, 1972. márc. 19.
 254. A Csomád-hegytömb és a Szent Anna-tó eredete a viták forgatagában, *Megyei Tükör*, 1972. márc. 30.
 255. Tolakodás betolakodók-ügyben (avagy a korszerű mitológia alapjai), *Megyei Tükör*, 1972. ápr. 1.
 256. Gyöngyszemek: Festett virágcsokor 1816-ból, *Megyei Tükör*, 1972. ápr. 8.
 257. „inkább elmegyek száz faluba...” [Matekovics János interjúja], *Ifjúmunkás*, 1972. máj. 4.
 258. Léggörkutató, *A Hét*, 1972. máj. 5.
 259. Azt a csillagos mini-bolygóját! *Megyei Tükör*, 1972. máj. 5.
 260. Gyöngyszemek: Véssett ónkancsó-dísz Csernátonból, *Megyei Tükör*, 1972. máj. 6.
 261. Plágium, kompiláció, ismeretterjesztés, *Megyei Tükör*, 1972. máj. 14.
 262. A magam feje után [Matekovics János interjúja], *Ifjúmunkás*, 1972. jún. 1.
 263. Gyöngyszemek: Nap- és Holdábrázolás Gelencén, *Megyei Tükör*, 1972. jún. 3.
 264. Mű és feladat, *A Hét*, 1972. jún. 16.
 265. Gyöngyszemek: Tulipántos boltozatdísz Uzonban. Kályhacsempék, *Megyei Tükör*, 1972. jún. 29.
 266. Bálványosvár és környéke, in: *Bálványos '72* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1972. jún.
 267. Hímzések, varrottások Csernátonból, *Megyei Tükör*, 1972. júl. 30.
 268. Festett ágybűtű Felsőrákosról, *Megyei Tükör*, 1972. aug. 19.
 269. A népi művészeti iskola várja növendékeit, *Megyei Tükör*, 1972. aug. 19.
 270. Gondolatok Kós Károly néprajzi tanulmánykötetéről, *A Hét*, 1972. aug. 25.
 271. Gyöngyszemek: Madaras-tulipános láda Vargyason, *Megyei Tükör*, 1972. szept. 22.
272. Különte Márton ajándéka és egyebek, (1797-es menyasszonyi láda), *Megyei Tükör*, 1972. okt. 14.
 273. A négyes vetésforgóról 1859-ben, *Megyei Tükör*, 1972. nov. 18.
 274. Gyöngyszemek: Ládabelő Felsőrákosról, *Megyei Tükör*, 1972. nov. 18.
 275. Hagyományaink sorsa és az új falukép: Az örökség sorsa – továbbvitel, *Megyei Tükör*, 1972. nov. 26.
 276. Kincsbányában válogathatunk, *Megyei Tükör*, 1972. nov. 26.
 277. Kiállítás a Köztársaság évfordulója tiszteletére: Homoród menti festett bútorok Zoltán Sándor vízfestményein, *Megyei Tükör*, 1972. nov. 30.
 278. Az Apollo-17 indulása: Emberek a holdbeli Littrow-kráterben és a holdkráterek keletkezése, *Megyei Tükör*, 1972. dec. 6.
 279. Gyöngyszemek: Madaras-láda Kézdimartonosról, *Megyei Tükör*, 1972. dec. 16.
 280. Kodály – gondolatok (az oldalt szerkesztette), *Megyei Tükör*, 1972. dec. 17.
 281. Kovászna megye éghajlati jellemzése, *Aluta*, IV, Sepsiszentgyörgy, 1972, 127–136.
 282. Kovászna megye idegenforgalmi övezetei, *Aluta*, IV, Sepsiszentgyörgy, 1972, 329–334.
- 1973**
283. A homorú Föld szomorú elmélete, *A Hét*, 1973. febr. 2.
 284. A kászoni székely népművészet, *Falvak Dolgozó Népe*, 1973. febr. 14.
 285. „Egyszerűbbé igazítva tart fel új eget, igazít”: Nikolausz Kopernikusz 1473–1973, *Megyei Tükör*, 1973. febr. 18.
 286. Gyöngyszemek: Rokokó pad-festmény Maksán, *Megyei Tükör*, 1973. febr. 24.
 287. Nyílt level egy maketról, diplomáról és egyebekről: Rancz Lajosnak Polyánba, *Megyei Tükör*, 1973. febr. 25.
 288. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban: a hiszékenység vámszedője, avagy nem minden arany, ami fénylik, *Megyei Tükör*, 1973. márc. 18.
 289. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (2.): Eljöhettek, elmehetünk? *Megyei Tükör*, 1973. márc. 20.
 290. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (3.): Űrvendégek képei a Földön? *Megyei Tükör*, 1973. márc. 21.
 291. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (4.): Mit hagytak reánk? *Megyei Tükör*, 1973. márc. 22.
 292. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (5.): Piramis-építés emberi vagy „űrvendég” munkaerővel, *Megyei Tükör*, 1973. márc. 23.
 293. A józan érvelés felmondta a szolgálatot! *A Hét*, 1973. márc. 23.
 294. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (6.): ...És valami a hitről s a fiatalok örömről, *Megyei Tükör*, 1973. márc. 24.
 295. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (7.): Az egyiptomi „ kozmikus piramis” szám-csodáiról, *Megyei Tükör*, 1973. márc. 27.
 296. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (8.): Piramis itt, piramis ott, piramis mindenütt, *Megyei Tükör*, 1973. márc. 28.
 297. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (9.): ...Avagy honnan tudott Swift a Mars holdjairól? *Megyei Tükör*, 1973. márc. 30.
 298. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (10.): A rozsdamentes vasoszlop „titka” avagy a berozsdásodott titokzatosság, *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 3.
 299. Az ősi űrhajózás tárgyi emlékei vidékünkön [Nagy Árpád álnéven], *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 4.
 300. Ősi űrhajózási beszédes helyneveink [Nagy Árpád álnéven], *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 5.

301. Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (11.): Magyarázkodó sorok egy április elsejei tréfához, *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 6.
302. Szodoma pusztulása „külső” beavatkozás nélkül, *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 17.
303. Dobay Ernő fényképkiallításán, *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 18.
304. Művelődési napló: Valahogy úgy vagyunk..., *Megyei Tükör*, 1973. jún. 13.
305. Napfogyatkozás, *Jóbarát*, 1973/26.
306. Néhány szóban a június 30-i napfogyatkozásról, *Megyei Tükör*, 1973. jún. 29.
307. Zsigmond János fejedelem és a XVI. század eleji barokk, *A Hét*, 1973. júl. 13.
308. Kelemen Lajos műve és példája, *Megyei Tükör*, 1973. júl. 29.
309. Könyvespolc: Ahogy a régiek látták, *Megyei Tükör*, 1973. aug. 3.
310. Mindenkit érdekel: Mi újság a népművészeti iskola háza táján? *Megyei Tükör*, 1973. szept. 6.
311. Márkos András akvarell kiállítása elé, *Megyei Tükör*, 1973. szept. 28.
312. Meteorológiai ABC, *Jóbarát*, 1973/41.
313. Kasza Anna szönyegei Sepsiszentgyörgyön, *Megyei Tükör*, 1973. okt. 11.
314. Újabb feltárt részletek a sepsiszentgyörgyi vártemplomban, *Megyei Tükör*, 1973. okt. 21.
315. Mindenkit érdekel: Csillagászati hét '73 – Sepsiszentgyörgyön, *Megyei Tükör*, 1973. okt. 24.
316. Csillagászati hét '73 – Sepsiszentgyörgy: Ismerjük meg az őszi csillagképeket, *Megyei Tükör*, 1973. okt. 25.
317. Csillagászati hét '73 – Sepsiszentgyörgy: A műkedvelő csillagászat kezdetei Sepsiszentgyörgyön, *Megyei Tükör*, 1973. okt. 26.
318. Csillagászati hét '73 – Sepsiszentgyörgy: Három fényes bolygó az őszi égen, *Megyei Tükör*, 1973. okt. 27.
319. Csillagászati hét '73 – Sepsiszentgyörgy: Honterus csillagterképe, *Megyei Tükör*, 1973. okt. 28.
320. Csillagászati hét '73 – Sepsiszentgyörgy: Bibarcfalvi csillagnézők, *Megyei Tükör*, 1973. okt. 30.
321. A csernátóni boltívsoros varottas, *Művelődés*, 1973/10, 32.
322. Csillagászati hét '73 – Sepsiszentgyörgy: A Kohoutek-üstökös az őszi égbolton, *Megyei Tükör*, 1973. nov. 1.
323. Stelele pe cerul de toamnă, *Cuvântul Nou*, 3 noi. 1973.
324. A szombati Merkúr-átvonulásról, *Megyei Tükör*, 1973. nov. 9.
325. Kopernikuszról szólók itt! (Tycho Brache ódájának története), *Megyei Tükör*, 1973. dec. 16.
326. Megyénkben vetítik: A gyötrődő Kopernikusz film-arca és akik körülötte éltek, *Megyei Tükör*, 1973. dec. 19.
327. Mi hír a Kohoutek-üstököséről? *Megyei Tükör*, 1973. dec. 25.
328. Kós Károly-épületek Sepsiszentgyörgyön, *Tanulmányok és Közlemények [Aluta, V]*, Sepsiszentgyörgy, 1973, 219–236.
329. Kovászna megye földrajz-földtani jellemzése [Kisgyörgy Zoltán mellett], in: Rác Gábor – Füzi József (szerk.): *Kovászna megye gyógynövényei*, Agronómusok Háza, Árkos, Sepsiszentgyörgy, 1973, 9–14.
330. *Muzeul din Cernat* [cu Plugor, Sándor; Sylvester, Lajos; Székely, Zoltán, dr.], Sf. Gheorghe, [1973], pliant.
331. *Csernátóni Múzeum* [Plugor Sándorral, Sylvester Lajossal, Székely Zoltánnal], Sepsiszentgyörgy, 1973, leporelló.
- 1974**
332. Az üstökös még várat magára, *Megyei Tükör*, 1974. jan. 3.
333. Unde este cometa Kohoutek? *Cuvântul Nou*, 5 ian. 1974
334. Műemlékeink és a földrengés, *Megyei Tükör*, 1974. jan. 6.
335. „Borsold, gjümbérezd és sávránjzod meg...” (XVIII. századi ételleírások Árkosról), *Megyei Tükör*, 1974. jan. 27.
336. Házépítés Bikfalván – 1829-ben, *Megyei Tükör*, 1974. márc. 24.
337. A műemlékvédelem éve, 1974: Az illyefalvi öreg ház megújulása, *Megyei Tükör*, *Művelődési Napló*, 1974. ápr. 26.
338. Tudomány-technika: Ürvendéges film a tévéenciklopédiában, *Megyei Tükör*, 1974. ápr. 27.
339. Csillagászati hét '73 Sepsiszentgyörgyön (Kónya Ádám cikkei alapján), *Föld és Ég*, 1974/2, 49–50.
340. Egy új könyv kapcsán (T. Karácsony Emmy – Virághegy, Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1974), *Megyei Tükör*, 1974. máj. 4.
341. A Merkúr igazi felfedezése, *Megyei Tükör*, 1974. máj. 4.
342. A „fagyosszentek” és a tudomány, *Megyei Tükör*, 1974. máj. 10.
343. A csillagos ég kedvelőihöz, *Megyei Tükör*, 1974. máj. 10.
344. Ugyan ki hitte volna..., *A Hét*, 1974. máj. 24.
345. Napirenden-Kedves Hetes! *A Hét*, 1974. jún. 7.
346. Sütő Béla vargyasi virágai, *Művelődés*, 1974/7, 29–32.
347. Ki a kárvalott? *Iffjúmunkás*, 1974/27.
348. Tudományos világképünk kialakulásáért, *Megyei Tükör*, 1974. júl. 5.
349. Tudományos világképünk kialakulásáért, *Megyei Tükör*, 1974. júl. 12.
350. Tudományos világképünk kialakulásáért, *Megyei Tükör*, 1974. júl. 26.
351. Tudományos világképünk kialakulásáért, *Megyei Tükör*, 1974. aug. 2.
352. Tudományos világképünk kialakulásáért, *Megyei Tükör*, 1974. aug. 9.
353. Tudományos világképünk kialakulásáért, *Megyei Tükör*, 1974. aug. 12.
354. Tudományos világképünk kialakulásáért, *Megyei Tükör*, 1974. aug. 16.
355. Tudomány: Mégis üzentek? *Megyei Tükör*, 1974. aug. 30.
356. A BMI és megyénk műemlékei, *Megyei Tükör*, 1974. szept. 6.
357. Tudomány, *Megyei Tükör*, 1974. szept. 13.
358. Tudomány, *Megyei Tükör*, 1974. okt. 4.
359. Tudomány, *Megyei Tükör*, 1974. okt. 11.
- 1975**
360. Erdővidéken, *Új Élet*, 1975/1.
361. Nem mind csillagkép, ami ködös..., *A Hét*, 1975. febr. 7.
362. Tudomány: A tavaszi égbolt csillagkirálya, *Megyei Tükör*, 1975. máj. 16.
363. Mért szorul javításra Mercator világtérképe, *Előre*, 1975. jún. 19.
364. Változó világkép, *Brassói Lapok*, 1975. júl. 5.
365. Csillagnéző: Ma alakul meg a csillagászati klub, *Megyei Tükör*, 1975. szept. 19.
366. Fagyhozó csillag az égen, *Megyei Tükör*, 1975. okt. 20.
367. Csillagnéző 3: A Kecskés csillag és a Szekeres, *Megyei Tükör*, 1975. nov. 10.
368. Népi udvarházak Bikfalván, *Aluta*, VI–VII, Sepsiszentgyörgy, 1975, 341–368.
- 1976**
369. Elsietett munka a festett famennyezetről, *Megyei Tükör*, 1976. jan. 26.
370. Tudomány: Víz a Föld középpontjában, avagy tévedett-e Jules Verne, *Megyei Tükör*, 1976. febr. 16.
371. Festett famennyezeteink siralmas krónikája, *Utunk*, 1976. febr. 20.
372. Mindenkit érdekel: Milyen üstökösöt láttunk márciusban? *Megyei Tükör*, 1976. jún. 14.

373. Beszédes felhővilág (1): A lapos gomolyfelhők (Cumulus humilis), *Megyei Tükör*, 1976. jún. 19.
374. Beszédes felhővilág (2): Tornyosuló gomolyfelhő (Cumulus congestus), *Megyei Tükör*, 1976. jún. 23.
375. Beszédes felhővilág (3): Fejlődő zivatarfelhő (Cumulonimbus), *Megyei Tükör*, 1976. jún. 26.
376. Beszédes felhővilág (4): Az üllős zivatarfelhő (Cumulonimbus incus), *Megyei Tükör*, 1976. jún. 29.
377. Amit ma tudunk a Marsról, *Megyei Tükör*, 1976. júl. 2.
378. Mítosztól a valóságig (1), *Megyei Tükör*, 1976. júl. 3.
379. Mítosztól a valóságig: Bereniké haja (2), *Megyei Tükör*, 1976. júl. 7.
380. Napirenden: a Mars kutatása (2): A marsbeli élet nyomában, *Megyei Tükör*, 1976. júl. 13.
381. Mítosztól a valóságig Orfeusz lantja az égen (3), *Megyei Tükör*, 1976. júl. 14.
382. Napirenden: a Mars kutatás (3): A Viking-program további tervei, *Megyei Tükör*, 1976. júl. 16.
383. Beszédes felhővilág (5): Az „árulkodó” fátyolfelhők (Cirrus), *Megyei Tükör*, 1976. júl. 21.
384. Mítosztól a valóságig: A nyár csillagháromszöge, *Megyei Tükör*, 1976. júl. 21.
385. Ismerjük meg: a népi építészet világát, *Megyei Tükör*, 1976. júl. 24.
386. Napirenden: a Mars kutatása (4): A Mars feltérképezése, *Megyei Tükör*, 1976. aug. 3.
387. Beszédes felhővilág (6): Rostos, pamacsos fátyolfelhők, *Megyei Tükör*, 1976. aug. 4.
388. Ismerjük meg a festett bútorokat, *Megyei Tükör*, 1976. aug. 7.
389. Beszédes felhővilág (7): Ragyogó fényküllők az égen, *Megyei Tükör*, 1976. aug. 10.
390. Népi csillagneveink kutatásáról, *Művelődés*, 1976/8, 24–25.
391. Mítosztól a valóságig: Az égi hattyú és csillagóriásai (4.), *Megyei Tükör*, 1976. okt. 12. [Ábráját lásd *Megyei Tükör*, 1976. okt. 15.]
392. Ahol szabad kezét kapott az erózió, *Megyei Tükör*, 1976. okt. 14.
393. Egyszerű ember?! *Megyei Tükör*, 1976. okt. 26.
394. Kolumbuszra emlékezve, *Megyei Tükör*, 1976. okt. 27.
395. Óslények emberközlelől, *Megyei Tükör*, 1976. nov. 3.
396. Mítosztól a valóságig: Fagyhozó csillag és égi szomszédai (5.), *Megyei Tükör*, 1976. nov. 18.
397. Napirenden: a Mars kutatása (5): Élet a Marson – Marad a kérdőjel, *Megyei Tükör*, 1976. nov. 30.
398. Hol terem a mecénás? *Megyei Tükör*, 1976. dec. 1.
399. Beszédes felhővilág (8) Felhőnyajak az égen, *Megyei Tükör*, 1976. dec. 14.
400. Napirenden: a Mars kutatás (6): Érvek a marsi növényzet léte körül, *Megyei Tükör*, 1976. dec. 24.
401. Verses gerendafelirat 1725-ből, *Megyei Tükör*, 1976. dec. 25.
402. Új könyv az ősvilág életéről, *Jóbarát*, 1976/48.
- 1977
403. Hasznos és nemes szenvedély, *Megyei Tükör*, 1977. jan. 8.
404. Beszédes felhővilág (9) Levegőhullámok felhői, *Megyei Tükör*, 1977. jan. 17.
405. Beszédes felhővilág (10) Felhő-orsók az égen, *Megyei Tükör*, 1977. jan. 21.
406. Beszédes felhővilág (11) Repülő csészealj vagy csupán lencsefelhő? *Megyei Tükör*, 1977. jan. 26.
407. Félgömb-e a kék égbolt? *Jóbarát*, 1977/4.
408. Mítosztól a valóságig (6) Orion – A téli égbolt csillagzatkirálya, *Megyei Tükör*, 1977. jan. 31.
409. Sütő Béla vargyasi virágai, *Művelődés*, 1977/1, 29–33.
410. Kiváncsiak klubja, *Jóbarát*, 1977/5.
411. Fényjelenségek az égen: A Nap is visel gyűrűt, *Jóbarát*, 1977/5.
412. Tisztség és jelkép, *Megyei Tükör*, 1977. febr. 19.
413. Amit erről a földrengésről tudunk, *Megyei Tükör*, 1977. márc. 7.
414. Földrengés és előrejelzés, *Megyei Tükör*, 1977. márc. 10.
415. Erősség és méret a földrengésekről, *Megyei Tükör*, 1977. márc. 22.
416. Műszerekkel a földrengések előrejelzéséért, *Megyei Tükör*, 1977. márc. 29.
417. Amikor megnő a Nap és a Hold, *Jóbarát*, 13. márc. 31.
418. Mindenki beszél: Ciklusok, periódusok, földrengések, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1977. márc.
419. Megvalosuló tervek: Új vízi utak Európában, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1977. márc.
420. Holdudvar az égen és az ablaküvegen, *Jóbarát*, 1977/13.
421. Fafaragók, bútorfestők Háromszéken, *Utunk*, 1977. ápr. 15.
422. Amiről beszélnek: Zimbabwe, *Megyei Tükör*, 1977. ápr. 26.
423. Válasz több olvasónk kérdésére, *Megyei Tükör*, 1977. ápr. 27.
424. Szomorú triptichon (Természet – Műérték – Alkotómunka), *Megyei Tükör*, 1977. ápr. 29.
425. Érdekes fényjelenség, *Megyei Tükör*, 1977. ápr. 30.
426. Változó tájaink, *Megyei Tükör*, 1977. máj. 7.
427. Az április végi légköri fényjelenség, *Megyei Tükör*, 1977. máj. 12.
428. Un fenomen atmosferic rar, *Cuvântul Nou*, 14 mai 1977.
429. Változó tájaink (2): Holtmedrek a Szemerja völgyében, *Megyei Tükör*, 1977. máj. 21.
430. Változó tájaink (3): Tavak elhagyott meanderekben, *Megyei Tükör*, 1977. jún. 15.
431. Fényjelenségek az égen: Sugaras fényküllők, *Jóbarát*, 1977/25.
432. Fényjelenségek az égen: A Nap és „cimborái”, *Jóbarát*, 1977/25.
433. Változó tájaink (4): „Lépcsők” a Kökönyes patak mentén, *Megyei Tükör*, 1977. júl. 20.
434. Mítosztól a valóságig: A nyár csillagháromszöge, *Megyei Tükör*, 1977. júl. 21.
435. Ki ismer napórát megyénkben? *Megyei Tükör*, 1977. júl. 25.
436. Változó tájaink (5): Szélbarázda garmadával a Rétyi Nyírben, *Megyei Tükör*, 1977. júl. 28.
437. Nyári útra hívogató a Nemere-hegységbe, *Megyei Tükör*, 1977. aug. 10.
438. Amit a Rétyi Nyír környékén megtekinthetünk, *Megyei Tükör*, 1977. aug. 12.
439. Kapcsoljuk be az Óriáspince-tetőt is! Javaslat útjelzés-ügyben, *Megyei Tükör*, 1977. aug. 18.
440. És mégis mozog (1), *A Hét*, 1977. aug. 19.
441. Hol szorít a cipő, avagy a vitatkozás gyermekbetegségei, *Ifjúmunkás*, 1977. júl. 30.
442. És mégis mozog (2.), *A Hét*, 1977. aug. 26.
443. Nézzük meg útközben (2) a torjai úton, *Megyei Tükör*, 1977. aug. 27.
444. A hét térképe: Ogaden, *Megyei Tükör*, 1977. aug. 27.
445. Fogyasszon bizalommal – tóvizet! *Megyei Tükör*, 1977. aug. 31.
446. Változó tájaink (6) Miért különlegesen változatos a Vargyas sziklaszorosa? *Megyei Tükör*, 1977. szept. 6.
447. Tantárgyolimpiász-döntő sátoortáborban, *Megyei Tükör*, 1977. szept. 9.
448. Ami a Teleki Samu-kötetről eszünkbe jut, *Megyei Tükör*, 1977. szept. 13.
449. Mindennapjaink tudománya: Felelőtlen hírverés, *Megyei Tükör*, 1977. dec. 9.

450. Mindennapjaink tudománya: Előidézhetnek-e napfogyatkozást a bolygók? *Megyei Tükör*, 1977. dec. 23.
451. Orbán Balázs és a természeti földrajz, *Aluta*, VIII–IX, Sepsiszentgyörgy, 1977, 159–170.
452. Uzon építészeti emlékei, *Aluta*, VIII–IX, Sepsiszentgyörgy, 1977, 461–488.
453. Florile lui Sütő Béla, in: Seres András (szerk.): *Meşteri popular – Népi mesterek*, Kovászna Megye Művelődési és Szocialista Nevelési Bizottsága, A népi alkotások és a művészeti tömegmozgalom Kovászna megyei irányító központja, Sepsiszentgyörgy, 1977, 73–76.
454. Sütő Béla virágai, in: Seres András (szerk.): *Meşteri popular – Népi mesterek*, Kovászna Megye Művelődési és Szocialista Nevelési Bizottsága, A népi alkotások és a művészeti tömegmozgalom Kovászna megyei irányító központja, Sepsiszentgyörgy, 1977, 77–91
- 1978**
455. Mindennapjaink tudománya: Csillag-parádé a téli égbolton, *Megyei Tükör*, 1978. jan. 4.
456. Mindennapjaink tudománya: Vándorló bolygók nyomában, *Megyei Tükör*, 1978. jan. 7.
457. A későgótika feltárult emlékei Dálnokban, *Megyei Tükör*, 1978. febr. 28.
458. Mindennapjaink tudománya: Mindennapi élet – zodiákus képzőművészet, *Megyei Tükör*, 1978. márc. 29
459. Mindennapjaink tudománya: Mindennapi élet – zodiákus képzőművészet. A tavaszpont hátrálása és egyebek..., *Megyei Tükör*, 1978. márc. 30.
460. Utca, utca, sáros utca..., *Megyei Tükör*, 1978. márc. 30.
461. Reinitz Erzsébet és Alfred Wegener, *Megyei Tükör*, 1978. ápr. 11.
462. Csillagfedés április 11-én az esti órákban, *Megyei Tükör*, 1978. ápr. 11.
463. Virághímes bútoraink családfája, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1978. ápr.
464. Könyvritkaságok múzeumi seregszemléje, *Megyei Tükör*, 1978. máj. 27.
465. Változatok egy gótikus témára, *Megyei Tükör*, 1978. jún. 2.
466. A Mars és Saturnus-bolygók szoros együttállása, *Megyei Tükör*, 1978. jún. 3.
467. Tűrások új zsebkönyvei, *Megyei Tükör*, 1978. jún. 21.
468. Dürer és Honterus csillagtérképei, *Brassói Lapok*, 1978. jún. 24.
469. Kilyén vallatása, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1978. júl.
470. Alpesi fény, *Jóbarát*, 1978/9.
471. Fényjelenségek az égen: Időt „jósolhatunk” az alkonypírből, *Jóbarát*, 1978/10.
- 1979**
472. Fényívek, ál-Napok az égen, *Megyei Tükör*, 1979. szept. 22.
473. Az örömsztó ember, *Megyei Tükör*, 1979. okt. 3.
474. Hétről hétre a Napról, *Megyei Tükör*, 1979. okt. 20.
475. Zenei tárgyú barokk képek Gelencén, *Megyei Tükör*, 1979. okt. 20.
476. Hétről hétre a Napról (2) Amit a Napról tudnunk kell, *Megyei Tükör*, 1979. okt. 27.
477. Múlt idők tanúi: A szentgyörgyi vár „meglepetései”, *Megyei Tükör*, 1979. nov. 10.
478. Hétről hétre a Napról (3) Készítsünk Nap-megfigyelő távcsövet, *Megyei Tükör*, 1979. nov. 17.
- 1980**
479. Orbán Balázs korszerűsége, *Ifjúmunkás*, 1980. febr. 13.
480. Múlt idők tanúi: A gidófalvi vár, *Megyei Tükör*, 1980. ápr. 12.
481. A tévében láttuk... a St. Helens tűzhányót, *Megyei Tükör*, 1980. ápr. 12.
482. Múlt idők tanúi: A maksai és uzoni vár, *Megyei Tükör*, 1980. ápr. 19.
484. Múlt idők tanúi: A zabolai vár, *Megyei Tükör*, 1980. ápr. 26.
485. Múlt idők tanúi: A bodoki vár, *Megyei Tükör*, 1980. máj. 10
487. Májusi esték látványosságai az égen, *Megyei Tükör*, 1980. máj. 10.
488. Múlt idők tanúi: A bikfalvi vár, *Megyei Tükör*, 1980. máj. 17.
487. Múlt idők tanúi: A bölöni vár, *Megyei Tükör*, 1980. máj. 24.
488. Múlt idők tanúi: A bölöni vár „rokonsága”, *Megyei Tükör*, 1980. máj. 31.
489. Múlt idők tanúi: Az esztelneki vár, *Megyei Tükör*, 1980. jún. 7.
490. Múlt idők tanúi: A lemhényi vár, *Megyei Tükör*, 1980. jún. 14.
491. Múlt idők tanúi: Az árkosai bástyás vár, *Megyei Tükör*, 1980. jún. 21.
492. Múlt idők tanúi: Bástyás várak megyénk falvaiban, *Megyei Tükör*, 1980. júl. 5.
493. Múlt idők tanúi: Az illyefalvi vár, *Megyei Tükör*, 1980. júl. 12.
494. Az illyefalvi vár a századok sodrában, *Megyei Tükör*, 1980. júl. 14.
495. Múlt idők tanúi: A nagyajtai bástyás vár, *Megyei Tükör*, 1980. júl. 26.
496. Múlt idők tanúi: A szentléleki törtvonalas vár, *Megyei Tükör*, 1980. aug. 2.
497. Múlt idők tanúi: Az albisi vár, *Megyei Tükör*, 1980. szept. 27.
498. Múlt idők tanúi: Az alsócernátoni vár, *Megyei Tükör*, 1980. okt. 4.
499. Múlt idők tanúi: A dálnoki vár, *Megyei Tükör*, 1980. okt. 11.
500. Múlt idők tanúi: A gelencei vár, *Megyei Tükör*, 1980. okt. 18.
501. A tudomány vikingjének centenáriuma: Alfred Wegener (1880–1930), *Megyei Tükör*, 1980. nov. 1.
502. Kézdi-vidéki eltűnt várak, *Megyei Tükör*, 1980. nov. 8.
503. A Voyager-1 űrszonda Szaturnusz-képei, *Megyei Tükör*, 1980. nov. 15.
504. A Saturnus a legendák és a valóság tükrében, *Megyei Tükör*, 1980. nov. 22.
505. A Saturnus „fületől” a gyűrűrendszerig, *Megyei Tükör*, 1980. dec. 6.
506. A Szaturnusz-gyűrű láthatósága, *Megyei Tükör*, 1980. dec. 13.
507. A múzeum első épülete, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1980. dec.
508. Légekörkutatás, in: *A Hét évkönyve*, 1980, 234–238.
- 1981**
509. Dr. Kós Károly néprajzi grafikája, *Megyei Tükör*, 1981. márc. 11.
510. Berde Áron és a korszerű mezőgazdálkodás, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1981. ápr.
511. A Gy.-kúria története, *Brassói Lapok*, 1981. ápr. 25.
512. A sepsiszentgyörgyi Kós-épületek, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1981. dec.

513. A Csernátóni Páltól a csernátóni múzeumig, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1981. dec.
- 1982**
514. Egy vonalban állnak-e a bolygók 1982-ben? *Megyei Tükör*, 1982. febr. 23.
515. Dr. Balogh Ernő emlékezete, *Megyei Tükör*, 1982. nov. 24.
516. Xántus János emlékére, *Megyei Tükör*, 1982. dec. 3.
517. Kilyén vallatása, *Keresztény Magvető*, 1982/4, 210–213.
- 1983**
518. Kós Károly-épületek Sepsiszentgyörgyön [utánközlés], *Magyar Építőművészet*, 1983/6, 54–55.
- 1984**
519. Hold-Szaternusz-Mars „találkák” az égen, *Megyei Tükör*, 1984. ápr. 16.
520. Volt-e, ami volt? *Megyei Tükör*, 1984. jún. 13.
521. Örízendő örökség: Kovászna megye jeles műemlékei, *Fórum* [a *Megyei Tükör* melléklete], 1984. aug.
- 1985**
522. Az üstökösre várva, *Megyei Tükör*, 1985. dec. 12.
523. A Halley üstökös útja, *Megyei Tükör*, 1985. dec. 16.
- 1986**
524. Földközben a Halley üstökös, *Megyei Tükör*, 1986. ápr. 11.
525. Tükör-minta: Madaras láda-díszítmény, *Megyei Tükör*, 1986. okt. 24.
526. Ritka csillagászati jelenség: A Merkúr átvonulása, *Megyei Tükör*, 1986. nov. 12.
527. Tükör-minta: Brassai láda, *Megyei Tükör*, 1986. nov. 28.
528. Csillagászati jelenség: Jupiter – Mars együttállása az égen, *Megyei Tükör*, 1986. dec. 18.
- 1987**
529. Tükör-minta: Festett bútorok típusai megyénkben, *Megyei Tükör*, 1987. jan. 9.
530. Tükör-minta: Az építészeti tagolású festett ládák életútja, *Megyei Tükör*, 1987. febr. 13.
531. Tükör-minta: Boltívsoros varrottas Csernátónból, *Megyei Tükör*, 1987. márc. 20.
532. Tükör-minta: Festett tulipán-minták, *Megyei Tükör*, 1987. okt. 16.
533. Tükör-minta: Két évszázados menyasszonyi ládák díszítményei, *Megyei Tükör*, 1987. nov. 13.
534. Tükör-minta: Rejtekhelyes levelesláda, *Megyei Tükör*, 1987. dec. 4.
- 1988**
535. Mindenkit érdekel: Az esztendő égi látványossága..., *Megyei Tükör*, 1988. jan. 21.
536. Tükör-minta: Rokokó díszítmény Maksárol, *Megyei Tükör*, 1988. jan. 22.
537. Tükör-minta: Rokokó díszítésű láda, *Megyei Tükör*, 1988. febr. 19.
538. Tükör-minta: A pávai nagykapu díszítménye, *Megyei Tükör*, 1988. márc. 4.
- 1990**
539. In memoriam – Dr. Kovács Sándor (1928–1984), *Háromszék*, 1990. febr. 26.
540. 1890 exegi monumentum 1990: A hon szent földjének kutatója, *Háromszék*, 1990. ápr. 14.
541. Felsőzáz törzstiszt Háromszékről, *Háromszék*, 1990. ápr. 15.
542. Megemlékezés Vargyason, Doktorrá avatás Feldobolyban, *Háromszék*, 1990. ápr. 28.
543. Kutatók a lélek hullámhosszán. Körösi Csoma Sándor és Kádár László, *Az Ige*, I, 1, 1990. ápr., 6–7.
544. Feldoboly rejtőző kincse, *Az Ige*, I, 1, 1990. ápr., 8, 11.
545. Legendákat felröptető táj, *Háromszék*, 1990. júl. 21.
546. A Szent István-búcsú színhelyén, *Háromszék*, 1990. aug. 18.
547. Kis Mikes-ikonográfia (2): A fametszet, *Háromszék*, 1990. nov. 10.
548. A Székely Nemzeti Múzeum főépülete, *Tulipán füzetek* (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat), I, 1, 1990. dec., 18–19.
549. Ki-rándulásaink, in: Veress Károly (szerk.): *Vándorló iskola* [Mikes Kelemen Líceum], Európai Idő Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1990, 23–24.
- 1991**
550. Az erdélyi reneszánsz, in: Kádár Gyula: *A romániai magyarság rövid története*, II, Cathedra kft., 57–60.
551. A művészet táguló körében, in: Kádár Gyula: *A romániai magyarság rövid története*, III, Cathedra kft., 55–63.
552. Múzeumunkban őrizzük. Kelengyeláda 1770-ből, *Tulipán Füzetek* (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat), II, 1, 1991. jan., 17–18.
553. Amit lehet (Beszélgetés Kónya Ádámmal, a sztygy-i SzN.M. igazgatójával) [Görföl Jenő interjúja], *A Hét* (Pozsony), 1991. febr. 1.
554. Múzeumunkban őrizzük. Bem tábori nyomdája, *Tulipán Füzetek* (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat), II, 2, 1991. febr., 19–20.
555. A zabolai református templomkastély, *Az Ige*, II, 2 (10), 1991. [febr.], 8–9.
556. Múzeumunkban őrizzük. A 48-as szabadságharc – cseréptalakon, *Tulipán Füzetek* (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat), II, 3, 1991. márc., 21–22.
557. A sepsiszentgyörgyi vártemplom tornya és 1848–49, *Az Ige*, II, 3 (11), 1991. [márc.], 15. (ábra hozzá a 12. és 14. oldalon).
558. A csomakőrösi református templom tanúsága (és tanulságai), *Az Ige*, II, 4 (12), 1991. [ápr.], 15.
559. Múzeumunkban őrizzük. Golyóbisontó kalán, *Tulipán Füzetek* (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat), II, 4, 1991. ápr., 22–23.
560. In memoriam – Csutak Vilmos, *Háromszék*, 369, 1991. máj. 10.
561. Tisztelt öcsémuramék! (a Székely Mikó Kollégium Véndiákjainak Társasága nevében), *Háromszék*, 1991. máj. 24.
562. A kollégium címere, *Háromszék*, 1991. máj. 29.
563. Múzeumunkban őrizzük. Duplafenekű levelesláda, *Tulipán Füzetek* (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat), II, 5, 1991. máj., 29.
564. Reformáció-emlékkönyv és kollégiumtörténet, *Az Ige*, II, 5 (13), 1991. [máj.], 8.
565. Műépítések az alapítványért, *Az Ige*, II, 6 (14), 1991. [jún.], 14.
566. Múzeumunkban őrizzük. A dinasztia-alapító dr. László Ferenc, *Tulipán Füzetek* (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat), II, 6, 1991. jún., 25–27.
567. Az Erdélyi Kárpát Egyesület háromszéki osztályának rövid története, *Háromszék*, 1991. júl. 2.
568. A karzati számtábláktól – önmagunkig, *Az Ige*, II, 7–8 (15–16), 1991. [júl.–aug.], 10.
569. Széchenyi emléktárgy a Székely Nemzeti Múzeumban, *Az Ige*, II, 9 (17), 1991. [szept.], 7.
570. Ma itt élők, emlékezzünk, *Háromszék*, 1991. okt. 4.
571. „Az örömet meg kell osztani” – Dr. Tulogy János (1891–1979), *Háromszék*, 478, 1991. okt. 10.

572. A Rózsakovács halálára, *Háromszék*, 1991. nov. 5.
 573. Cssecsenek, ingusok..., *Háromszék*, 1991. nov. 12.
 574. Kárejtő kármentő, *Háromszék*, 1991. nov. 20.
 575. Elidegenedő gyászjelentéseink, *Az Ige*, II, 10–11 (18–19), 1991. [okt.–nov.], 16.
 576. Múzeumunkban őrizzük. Talpcsöves tál Erősdről, *Tulipán Füzetek (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat)*, II, 7, 1991. nov., 26–27.
 577. Múzeumi híradó: A hangvilág masinái, *Háromszék*, 1991. dec. 20.
 578. Karácsonyi triptichon (Anno: 1958), *Háromszék*, 1991. dec. 24.
- 1992**
 579. Múzeumunkban őrizzük. Széchenyi-emlékek, *Tulipán Füzetek (Székelyföldi ismeretterjesztő folyóirat)*, III, 1, 1992. jan., 28–29.
 580. Új diáknap a láthatáron, *Háromszék*, 1992. jan. 31.
 581. Művelődéstörténeti emlékeinkből (1): Mikósok halája, *Háromszék*, 1992. febr. 8.
 582. Művelődéstörténeti emlékeinkből (2): Tanügyi lap Sepsiszentgyörgyön 1875-ben, *Háromszék*, 1992. febr. 15.
 583. Comenius Sepsiszentgyörgyön [1–2.], *Háromszék*, 1992. márc. 26. – márc. 27.
 584. Középkori templomok Orbai széken, in: *150. Körösi Csoma Sándor (1992. március 26 – április 5., Kovászna)*, Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna, 1992, 13–14.
 585. Szent György-Napok: Meghívó ünnepi előadásra, *Háromszék*, 1992. ápr. 23.
 587. Ma 18 óraker a kultúrházban: A csitári hegyek alatt, *Háromszék*, 1992. máj. 15.
 588. A szülőföld vonzásában, *Háromszék*, 1992. jún. 26.
 589. Kék mezőben páncélos kar..., *Háromszék*, 1992. júl. 1.
 589. In memoriam: Iskolák, kórházak tervezője, *Háromszék*, 1992. júl. 2.
 590. A népismeret, a művelődés temploma (Beszélgetés Kónya Ádámmal, a Sz.N.M. igazgatójával) [Szakolczay Lajos interjúja], *Új Magyarország*, 1992. júl. 27.
 591. Az Erdélyi Kárpát Egyesület háromszéki osztályának rövid története [összeáll. Kisgyörgy Zoltánnal], *Erdélyi Gyopár*, 1992/4 (9).
 592. Széchenyi-szikla a Vargyas völgyében, *Háromszék*, 1992. szept. 8.
 593. Ki tud a királyné emlékfáiról? *Háromszék*, 1992. szept. 12.
 594. Kolumbusz – 500: Térképészettörténeti tévelygések, *Háromszék*, 1992. szept. 12.
 595. Egy jeles mikós diák: dr. Hadnagy Albert, *Háromszék*, 1992. okt. 15.
 596. Kiállítás a Székely Nemzeti Múzeumban: Az emlékezet kövei, *Háromszék*, 1992. okt. 28.
 597. Bágya András temetésére, *Háromszék*, 1992. nov. 20.
 598. Csillagjós halandzsa, *Háromszék*, 1992. nov. 21.
 599. Ismét megtekinthető Hadik András lovas szobra, *Háromszék*, 1992. nov. 24.
 600. 200 éves az erdélyi Magyar színjátszás: Színielőadás a Kis utcában, *Háromszék*, 1992. dec. 9.
 601. Daliás idők dicső tábornoka: Aschermann Vendrei Ferenc 1821–1893, *Háromszék*, 1992. dec. 11.
 602. Veszprém – Sepsiszentgyörgy: Művelődéstörténeti kalandozások, *Háromszék*, 1992. dec. 12.
 603. Műemlékeink – Falinaptáron, *Háromszék*, 1992. dec. 23.
 604. Kutatók a lélek hullámhosszán, in: Fábian Ernő (szerk.): *Körösi Csoma Sándor Emlékkönyv*, Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 1992, 199–202.
- 1993**
 605. A nemes székely nemzet ősi címerai, *Művelődés*, 1993/4, 35–37.
 606. *A Nemes Székely Nemzet ősi címerai* [Bevezető szöveg melléklet a Keöpeczi Sebestyén József 1943-as székely címeréről készült hat képeslap mellé], Székely Nemzeti Múzeum, 1993.
 607. A Szent György-napok zenei jelzése, *Háromszék*, 1993. ápr. 22.
 608. Múzeumnév – vitatva, *Háromszék*, 1993. júl. 24.
 609. Szent Lőrinc könnyei: Rendkívüli meteoreső, *Háromszék*, 1993. aug. 10.
 610. Múzeumi Merkurius (Kónya Ádám összeállítása), *Háromszék*, 1993. aug. 12.
 611. Először Csernátonban, meglepetésekkel, *Csernátoni Füzetek*, I, 7, 1993. aug., 12. [A kapcsolódó rajzot lásd *Csernátoni Füzetek*, I, 6, 1993. márc., 16.]
 612. Puskás Tivadar-Emlékév – 1993: Amivel az iskola tisztelig, *Háromszék*, 1993. szept. 14.
 613. Élő múlt: Puskás Tivadar-Emlékév (szerkesztette), *Háromszék*, 1993. szept. 18.
 614. Műemlékeink: Olaszbástya templomkastély Árkoson, *Háromszék*, 1993. okt. 9.
 615. Díszpolgári oklevél, anno 1893, *Háromszék*, 1993. okt. 9.
 616. A hónap műtárgyai - Múzeumi Mercurius, *Háromszék*, 1993. okt. 9.
 617. Természettudományi, műszaki hagyományaink múltjából: Háromszéki úttörők, *Háromszék*, 1993. okt. 23.
 618. Éljen Wittenberg, a nyomdászat feltalálója! *Háromszék*, 1993. nov. 4.
 619. Török Zoltán centenáriumi, *Háromszék*, 1993. nov. 11.
 620. In memoriam: Száz éve született Török Zoltán, *Háromszék*, 1993. nov. 25.
 621. Erdély vándorgrafikusa (Debreczeni László, 1903–1988), *Háromszék*, 1993. dec. 18.
 622. A Rétyi Nyír – komplex védendő táj, in: *Pro Natura tudományos ülésszak* [Zabola; szerv. Kovászna Megyei Tanfelügyelőség – Kovászna Megyei Pedagógusok Háza – Székely Nemzeti Múzeum], 1993, 2–4.
- 1994**
 623. A többnyelvűség hagyományából, anno 1820 (1): Vendéglátás Kovásznán, *Háromszék*, 1994. febr. 9.
 624. A többnyelvűség hagyományából (2): Esküszöveg 1838-ból, *Háromszék*, 1994. febr. 10.
 625. A többnyelvűség hagyományából (3): A Kossuth-bankó, *Háromszék*, 1994. febr. 16.
 626. A Székely Nemzeti Múzeumban műemlékvédelmi kiállítás nyílik, *Háromszék*, 1994. febr. 18.
 627. Bálint Benedek ébresztése, *Háromszék*, 1994. febr. 19.
 628. Hihetetlen, *Háromszék*, 1994. márc. 5.
 629. Címeres gondjainkról, *Háromszék*, 1994. márc. 12.
 630. Március 15.: Bem Háromszéken, *Háromszék*, 1994. márc. 12.
 631. A Lenghelné-jelenség múltjából, *Romániai Magyar Szó*, 1994. márc. 22.
 632. Hová lett a marosvásárhelyi Bem szobor, *Romániai Magyar Szó*, 1994. márc. 26–27.
 633. Zakariás Attila laudációja, *Művelődés*, 1994/3, 5.
 634. Egy elfeledett regény, *Háromszék*, 1994. ápr. 9.
 635. Címeres gondjainkról (II), *Háromszék*, 1994. ápr. 20.
 636. Térképtörténeti kiállítás, *Háromszék*, 1994. máj. 13.
 637. Rákóczi hadnagya, másodsor is, *Háromszék*, 1994. jún. 4.
 638. Kolozsvári ásatások lehetséges izgalma, *Háromszék*, 1994. júl. 2.
 639. Vargyas újabb kincsei, *Háromszék*, 1994. júl. 30.

640. A virágos reneszánsz újabb emlékei Csernátonban, *Háromszék*, 1994. aug. 18.
641. Műszaktörténeti hagyományainkért, *Háromszék*, 1994. aug. 19.
642. A torjai megtalált falfestmények, *Háromszék*, 1994. aug. 27.
643. Vargyas újabb kincsei (2), *Háromszék*, 1994. szept. 17.
644. A kollégium címere, in: Kelemen József (szerk.): *A Székely Mikó Kollégium Emlékkönyve 1859–1994*, Sepsiszentgyörgy, 1994 [újra kiadva: 1996], 107–108.
645. Lósy Schmidt Ede (1879–1948), in: Kelemen József (szerk.): *A Székely Mikó Kollégium Emlékkönyve 1859–1994*, Sepsiszentgyörgy, 1994 [újra kiadva: 1996], 93–95.
646. A Természet Világa Kézdivásárhelyen, *Háromszék*, 1994. nov. 16.
647. 180 éve született Gábor Áron: Arcmásától síremlékéig, *Háromszék*, 1994. nov. 26.
648. Évszázados olvasmányaink, *Háromszék*, 1994. dec. 8.
649. Mementó: Hadnagy Albert, *Háromszék*, 1994. dec. 8.
650. Új környezetvédelmi mindentudó, *Háromszék*, 1994. dec. 14.
651. Farkas Ferenc háromszéki hajszálgökörei, *Háromszék*, 1994. dec. 15.
652. Varga Nándor Lajos Háromszéken, *Művelődés*, 1994/12, 12.
653. A zabolai kastélykert – művelődéstörténeti emlékhely, in: *Pro Natura tudományos ülészak, Zabola*, Sepsiszentgyörgy, 1994, 10–15.
- 1995**
654. A város arca: „Egy egyszerű út” (!) *Háromszék*, 1995. febr. 2.
655. Apor püspök nagypénteki vértanúsága 1945–1995, *Háromszék*, 1995. ápr. 14.
656. Mementó: Nagy Lajos, *Háromszék*, 1995. ápr. 27.
657. Árpád-házi szentjeink a Perkőn, *Háromszék*, 1995. máj. 6.
658. A négykaréjos kápolnák rokonsága, *Háromszék*, 1995. máj. 6.
659. Szörényi Éva sepsiszentgyörgyi előadóestje elé: Húsz év a Nemzetiben – majd kétannyi idegenben, *Háromszék*, 1995. máj. 17.
660. A mi Varga Nándorunk, in: Vargha Mihály (szerk.): *Varga Nándor Lajos (1895–1978) Sepsiszentgyörgyön. Emlékiállítás 1995* [katalógus, Sepsiszentgyörgy, 1995], 21–27.
661. A színház vendéget fogad: Szégyen, *Háromszék*, 1995. jún. 6.
662. A kolozsvári magyar egyetem – 1945 elején, *Háromszék*, 1995. jún. 10.
663. Nagy egyéniségek a képernyőn, *Háromszék*, 1995. júl. 1.
664. Széchenyisek Sepsiszentgyörgyön, *Háromszék*, 1995. júl. 1.
665. Tárlok csendjében (Kónya Ádámmal, a sepsiszentgyörgyi Sz.N.M. igazgatójával beszélget Lázár Edit), *A Hét*, 1995. júl. 21.
666. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. júl. 27.
667. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. aug. 10.
668. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. aug. 24.
669. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. szept. 2.
670. Ötvenéves a marosvásárhelyi Orvosi Egyetem: Dr. Haynal Imre alapító professzor portréjához, *Háromszék*, 1995. szept. 16.
671. 50 éve halt meg Bartók Béla, *Háromszék*, 1995. szept. 30.
672. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. okt. 5.
673. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. okt. 12.
674. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. okt. 27.
675. 90 éve hunyt el Cserey Zathureczky Emilia: Az első látogatók, *Háromszék*, 1995. nov. 4.
676. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. nov. 16.
677. Holnap a Dunán, *Háromszék*, 1995. nov. 18.
678. Jancsó Pál, az első magyar komikus, *Háromszék*, 1995. nov. 25.
679. A kilencvenöt éves László Kálmán köszöntése, *Háromszék*, 1995. dec. 5.
680. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. dec. 9.
681. Daljáték készül 1949-ben, *Háromszék*, 1995. dec. 14.
682. Farkas Ferenc, Herder-díjas zeneszerzőnk 90 éves, *Háromszék*, 1995. dec. 14.
683. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. dec. 14.
684. Glossza, Szabó Dezső, *Háromszék*, 1995. dec. 22.
685. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1995. dec. 23.
686. Monográfusi mivoltunk múltjából, *Háromszék*, 1995. dec. 29.
- 1996**
687. Hét végén a Dunán, *Háromszék*, 1996. jan. 20.
688. Vasárnap a Dunán, *Háromszék*, 1996. jan. 27.
689. Hét végén a Dunán, *Háromszék*, 1996. febr. 3.
690. Hét végén a Dunán, *Háromszék*, 1996. febr. 17.
691. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. febr. 22.
692. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. febr. 23.
693. Vasárnap a Dunán, *Háromszék*, 1996. febr. 24.
694. Hét végén a Dunán, *Háromszék*, 1996. márc. 9.
695. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. márc. 14.
696. Százéves a szabadságharc háromszéki krónikája, *Háromszék*, 1996. márc. 15.
697. A polgári élet évtizedei, *Háromszék*, 1996. márc. 15.
698. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. márc. 15.
699. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. márc. 21.
700. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. márc. 27.
701. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. márc. 28.
702. Gyorsan mozog az üstökös, *Háromszék*, 1996. márc. 28.
703. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. márc. 29.
704. Vasárnap a Dunán, *Háromszék*, 1996. márc. 30.
705. A csillagászat napja – égi tünemény sorozattal, *Háromszék*, 1996. ápr. 3.
706. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. ápr. 4.
707. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. ápr. 10.
708. Kriterion könyvbemutató, *Háromszék*, 1996. ápr. 10.
709. Nyugaton az üstökös, *Háromszék*, 1996. ápr. 10.
710. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. ápr. 11.
711. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. ápr. 12.
712. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. ápr. 17.
713. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. ápr. 24.
714. Ma a tévében, *Háromszék*, 1996. máj. 3.
715. A hét végén a tévében, *Háromszék*, 1996. máj. 4.
716. Mementó, Nagy György, *Háromszék*, 1996. máj. 16.
717. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. máj. 30.
718. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. jún. 7.
719. Hét végén a Dunán, *Háromszék*, 1996. jún. 15.
720. Adjatok! *Háromszék*, 1996. júl. 3.
720. Hét végén a Dunán, *Háromszék*, 1996. júl. 6.
722. Kálnoki Hosszú Zoltán filmen és képen, *Háromszék*, 1996. júl. 11.
723. Hét végén a Dunán, *Háromszék*, 1996. júl. 20.
724. Kiállítás a Székely Nemzeti Múzeumban „...egy szegény valaki atta Isten dicsőségére...” – A háromszéki reformátusság XVII–XVIII. századi ónedényei és úrasztali terítői, *Háromszék*, 1996. aug. 10.
725. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. aug. 22.
726. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. aug. 31.
727. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. szept. 7.
728. Hogy is állunk Bikfalva népességével a századelőn? *Háromszék*, 1996. nov. 9.

729. (Kommentár a Duna TV adásához), *Háromszék*, 1996. szept. 26.
730. *Binder Pál (1935-1995)* [nekrológ; Boér Hunorral], *Acta 1995*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1996, 207–208.
731. *Kristó András (1930-1994)* [nekrológ; Boér Hunorral], *Acta 1995*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1996, 207–208.
732. 17. századi boltozat- és falfestmények székelyföldi kúriákban, *Acta 1995*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1996, 321–328.
733. Heraldicianul József Keöpeczi Sebestyén, creator al stemei naționale românești, *Acta (Siculica) 1995*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1996, 343–350
734. Ma a Dunán-, *Háromszék*, 1996. okt. 5.
735. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. okt. 12.
736. Ma délután részleges napfogyatkozás, *Háromszék*, 1996. okt. 12.
737. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. okt. 19.
738. 56-os emlékünnepe a Székely Nemzeti Múzeumban, *Háromszék*, 1996. okt. 19.
739. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. okt. 31.
740. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1996. nov. 7.
741. Az ötvenéves Élet és Tudomány és erdélyi gyökerei, *Háromszék*, 1996. dec. 21.
742. Szibériai karácsony – egy földink a lágerből, *Háromszék*, 1996. dec. 24
743. Berde Áron, in: Korodi Hajnalka (összeáll.) – Bitay Ödön (szerk.): *Ikerfalu a Feketeügy mellett*, Berde Mózsa Alapítvány, Szentivánlaborfalva, 1996, 27–34.
744. Laborfalvi Róza, in: Korodi Hajnalka (összeáll.) – Bitay Ödön (szerk.): *Ikerfalu a Feketeügy mellett*, Berde Mózsa Alapítvány, Szentivánlaborfalva, 1996, 35.
745. Lappangó művészeti emlékek Szentivánlaborfalván, in: Korodi Hajnalka (összeáll.) – Bitay Ödön (szerk.): *Ikerfalu a Feketeügy mellett*, Berde Mózsa Alapítvány, Szentivánlaborfalva, 1996, 36–45.
- 1997**
746. Hogy is van ez? Ki legyen az RMDSZ megyei elnöke, *Háromszék*, 1997. jan. 17.
747. 1956 versei a Székely Nemzeti Múzeumban, *Háromszék*, 1997. jan. 18.
748. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1997. jan. 25.
749. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1997. febr. 1.
750. Egy márciusi kitűző kapcsán, *Háromszék*, 1997. febr. 8.
751. Bábaasszony pedig nem leszek! *Háromszék*, 1997. febr. 10.
752. Következetlenségéből Fejléc-vihar, *Romániai Magyar Szó*, 1997. febr. 19.
753. Zene (ismertető hír), *Háromszék*, 1997. febr. 27.
754. Látszik már az üstökös! *Háromszék*, 1997. márc. 14.
755. A tájékoztatás nem mentség! *Háromszék*, 1997. márc. 22.
756. Száz éve halt meg Bodola Lajos. Egy 48-as üzenetei a jelennek, *Háromszék*, 1997. márc. 22.
757. Ma a Dunán, *Háromszék*, 1997. márc. 27.
758. Este és hajnal előtt – üstökös, *Háromszék*, 1997. ápr. 1.
759. Segítsünk a hasznos madarakon, *Háromszék*, 1997. ápr. 19.
760. „Csáky Ernő gramafonjai” Átadta? – Eladta! *Háromszék*, 1997. szept. 18.
761. A felelőtlenség netovábbja, *Háromszék*, 1997. szept. 30.
762. Az elfeledtetett jelenkori „tizenhármak”, *Háromszék*, 1997. okt. 4.
763. Memento – Dr. Hosszú Zoltán, *Háromszék*, 1997. okt. 24.
764. Hangverseny, *Háromszék*, 1997. dec. 15.
765. A tudatlanság vakmerőségével, *Háromszék*, 1997. dec. 16.
766. Karácsonyt köszöntő zenei gyöngysor, *Háromszék*, 1997. dec. 18.
767. Helységneveink 1920-ban, *Háromszék*, 1997. dec. 19.
768. Szellemi múltban barangolva, in: Domokos Géza (szerk.): *Megyénk – Kovászna (háromszéki tudnivalók)*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1997, 35–44.
- 1998**
769. Messze van-e Kisbacontól Eperjes, *Cimbora*, 1998/3.
770. Vásárterek Sepsiszentgyörgyön, *Művelődés*, 1998/4, 34–35.
771. A téboly új hulláma, *Háromszék*, 1998. jún. 20.
772. Talán inkább Apáczai – Honterus, *Háromszék*, 1998. okt. 3.
773. Az építkező Mikó Imre gróf és a „mikótlánítás”, *Háromszék*, 1998. nov. 14.
774. Baráthosi Balog Benedek indulása, in: Gazda József (szerk.): *Körösi Csoma Sándor szellemútján*, Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 122–125.
777. Keöpe Viktor – Távol-Kelet szigetvilágának szerelmese, in: Gazda József (szerk.): *Körösi Csoma Sándor szellemútján*, Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 126–128.
- 1999**
776. *A csernátoni tájmúzeum negyedszázada. „Haszmann Pál boldog élete” (Székely Nemzeti Múzeum Füzetek, II. sor., 4.)* [szerk.], Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 1999.
777. Páger Antal és a helyi balkezes „éberség” – 40 éve történt, *Háromszék*, 1999. febr. 13.
778. Tényleg: mi köze van Bemnek Sepsiszentgyörgyhöz, *Háromszék*, 1999. febr. 26.
779. Föl – földobott kő... , *Háromszék*, 1999. febr. 27.
780. Egy rendhagyó útikalauz, *Háromszék*, 1999. márc. 6.
781. Piski – 1949. febr. 9., *Háromszék*, 1999. márc. 10.
782. A Bem–Petőfi körkép, *Háromszék*, 1999. márc. 20.
783. Gábor Áron ágyúitól a szicíliai vasutakig, *Csernátoni Füzetek*, 22–23, 1999. márc., 1–2.
784. A növénytan tudósa és a makett készítés, *Háromszék*, 1999. máj. 15.
785. Vallomás, immár vendiakként a „mikós szellemről” [Harkó Józseffel és Dr. Szóts Dániellel], *Háromszék*, 1999. máj. 24.
786. A Vénusz az égbolt esti „sztárja”, *Háromszék*, 1999. máj. 26.
787. Honismereti faliújság 1959-ből, *Háromszék*, 1999. máj. 29.
788. Alkotó utódok Elek apó családjában, I–II, *Cimbora*, 1999/5 – 1999/6.
789. Sült galambként várjuk a napfogyatkozást?! *Háromszék*, 1999. jún. 5
790. Erdély térképe, *Háromszék*, 1999. jún. 12.
791. Mónus Béla ajándéka, *Háromszék*, 1999. jún. 12.
792. Napfogyatkozás, Ami Háromszéken várható, *Háromszék*, 1999. aug. 10.
793. Ika-vára építészeti szempontból, *Csernátoni Füzetek*, 24, 1999. szept., 11.
794. Terhes idők terhelt eseményei, avagy nosztalgiazás helyett szembenézés, in: Árvay Katalin és társai (szerk.): *140 éves a Székely Mikó Kollégium*, Sepsiszentgyörgy, 1999, 148–151.
795. Amíg megnyílt a csernátoni múzeum..., *Háromszék*, 1999. szept. 24.
796. Baross emléktábla-avató, *Háromszék*, 1999. okt. 2.
797. Gazda József, *Háromszék*, 1999. okt. 2.
798. Október 6-ról szólva – 1999-ben, *Háromszék*, 1999. okt. 6.
799. Október 31. a reformáció napja, *Háromszék*, 1999. okt. 30.
800. Roediger Lajos: Emlékirat (közlő), *Acta 1998*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 155–202.
801. Föl-földobott kő... (Búcsú Plugor Sándortól), *Átalvető*, 1999. június

2000

802. Erdély térképe 1699-ből, *Háromszék*, 2000. ápr. 15.
 803. A székelyek eredete, *Háromszék*, 2000. ápr. 26.
 804. Hervai Zoltán, *Háromszék*, 2000. máj. 9.
 805. Orbán Lázár határköve, *Háromszék*, 2000. szept. 15.
 806. László Kálmánra emlékezünk, *Háromszék*, 2000. dec. 4.
 807. Országok heraldikusa Keőpeczi Sebestyén József, *Erdővidéki Lapok*, 2002/2 (I, 2, 2000. dec.), 4–7.
 808. *A Mikóból indultak*, Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2000.
 809. Történelmének lapjaiból, in: *Hidvég és a Földvári Fogolytábor története*, Hidvégi Református Egyházközség, 2000, 8–20.
 810. *Délkeleti Intézet 1999 (Intézeti keretprogram jelentése, 1999. év)* [Kovács Sándorral és Boér Hunorral; az *Acta Siculica 1999* melléklete; Székely Nemzeti Múzeum, Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány, Délkeleti Intézet (programiroda)], Sepsiszentgyörgy, 2000.

2001

811. Tényleg: kié hát a Mikó, *Háromszék*, 2001. jan. 18.
 812. Hajdani mikós diákok centenáriuma, *Háromszék*, 2001. jan. 20.
 813. Egy „Benedek Elek” unoka halálára, *Háromszék*, 2001. febr. 10.
 814. A polihisztor – A közművelődés szolgálatában egy életen át (Beszélgetés K. Á. nyugalmazott múzeumigazgatóval) [Turoczki Emese interjúja], *Erdélyi Napló*, 2001. ápr. 3.
 815. A város kitüntetettjei: Barabás Lajos, *Háromszék*, 2001. ápr. 24.
 816. A Magyar tudomány napja Szentgyörgyön, *Háromszék*, 2001. nov. 2.
 817. Neves hidrogeológusok Kézdiszentkeresztben [előadás-rezümé], in: *Bányászat – Kobászat – Földtan Konferencia (Csíksomlyó, 2001. április 5–8.)*, Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, 2001, 78.
 818. Kós Károly terv-álmái a Székely Nemzeti Múzeumban, in: *Nemzetközi Kós-konferencia, 2001, Budapest (Rezümék)*, Budapest, 2001, 17.
 819. [Előszó], in: Demeter Lajos: *A hazáért „a patakokat a mi vérrünk festette pirosra” – Sepsiszentgyörgy, Kilyén és Szotyor területén nyugvó 1848/49-es szabadságharcosok*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001, 5.

2002

820. Kossuth-rokon Sepsiszentgyörgyön, *Háromszék*, 2002. márc. 14.
 821. Egy '48-as portréja képtárunkban, *Háromszék*, 2002. márc. 14.
 822. Pro Urbe díjak: Herberth Ferenc, Györgybíró István, *Háromszék*, 2002. ápr. 29.
 823. Egy mai táltos varázseszközei (Sylvester Lajos beszélgetése Kónya Ádám szellemi ezeremsterrel), *Székelyföld*, 2002. máj., 39–67.
 824. Erzsébet-ligeti fúvósok az Erzsébet-parkban, *Háromszék*, 2002. aug. 17.
 825. Somogyvári Gyula-előzetes, *Háromszék*, 2002. aug. 26.
 826. Itt a motoros görkorcsolya, *Háromszék*, 2002. aug. 28.
 827. Díjazottak az Erzsébet-parkban, *Háromszék*, 2002. szept. 7.
 828. Kossuth Lajos Sepsiszentgyörgy telkes polgára, *Háromszék*, 2002. szept. 13.
 829. A Magyar Tudomány Napja Sepsiszentgyörgyön, *Háromszék*, 2002. nov. 2.
 830. Amíg a Kossuth-szobor elkészülhetett, *Háromszék*, 2002. nov. 22.
 831. Ötven éve, *Háromszék*, 2002. nov. 23.

832. A Székely Nemzeti Múzeumba tervezett fal- és üvegfestmények [Boér Hunorral], *Acta (Siculica) 2001/1 (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára, 1)*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 115–162.

2003

833. Személyiségek a sepsiszentgyörgyi Kossuth-kultusz ápolásában, in: Csikány Tamás – Egyed Ákos – Kónya Ádám: *Kossuth Lajos emlékezete születésének 200. évfordulóján (Erdővidéki Történeti és Természettudományi Társ. 1.)*, Gaál Mózes Közművelődési Egyesület, Barót, 2003, 33–42.
 834. Elnök Úr, végzetesen téved! *Háromszék*, 2003. márc. 11.
 835. Rákóczi 1848-ban, *Háromszék*, 2003. márc. 17.
 836. Pro Urbe díjak: Nagy László, *Háromszék*, 2003. máj. 6.

2004

837. Erdélyi tájak a múzeumban, *Háromszék*, 2004. márc. 12.
 838. Pro Urbe díjasok: Dr. Kicsi Sándor, *Háromszék*, 2004. ápr. 27.
 839. Harkó tanár úr és Cholnoky Jenő, *Háromszék*, 2004. máj. 22.
 840. Bemutatjuk a Vénusz átvonulását, *Háromszék*, 2004. jún. 7.
 841. Október 6-ára emlékezünk, *Háromszék*, 2004. okt. 6.
 842. Emléktáblaavatás Sepsiszentgyörgyön, *Háromszék*, 2004. nov. 22.
 843. Domokos Pál Péter a Székelység folyóirat oldalain, in: Halász Péter (szerk.): „...teljes céomat elértem” – Domokos Pál Péter születésének századik évfordulója alkalmából rendezett emlékülés előadásai (2001. április 11.) (Csángó Füzetek 4.), Kiadta a Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, Budapest, 2004, 31–36.

2005

844. Háromszék kuruc kapitánya (K. Á. hetvenéves) [Sylvester Lajos interjúja], *Háromszék*, 2005. febr. 5.
 845. Kónya Ádám a Pro Urbe díjakról, *Háromszék*, 2005. ápr. 22.
 846. Ajánlás, in: Váradi Péter Pál – Löwey Lilla, *Sepsiszentgyörgy és vidéke*, Péter Pál Kiadó, Veszprém, 2005, 2.
 847. *Sepsiszentgyörgy – Sfântu Gheorghe – Sankt Georgen* [Képes album, fényképezte Váradi Péter Pál, szöveg Kónya Ádám], Péter Pál Kiadó, Veszprém, 2005.
 848. Háromszéki kúriásorsók a múlt időkben, in: Nagy Balázs (szerk.): *Kúriák földje*, Háromszék, Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy, 2005, 7–33.
 849. *Rákóczi Emlékkönyv* (szerk.), Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2005.
 850. Köszöntő, in: Demeter László – Demeter Zoltán – Hoffman Edit (szerk.): *A Gaál Mózes Közművelődési Egyesület emlékkönyve alakulásának 15. évfordulója alkalmából*, Barót, 2005, 21.

2006

851. *A sepsiszentgyörgyi Vártemplom*, Árkosi Művelődési Központ, 2006.
 852. Forradalom a kommunizmus sárkánya ellen, *Cimbora*, 2006. okt.
 853. A Sütő család laudációja (Erdővidék kultúrájáért Díj), *Erdővidéki Lapok*, VII, 4 (26), 2006. december, 4–7.

2007

854. Pro Urbe díjasok: Gazda László, *Háromszék*, 2007. máj. 3.
 855. Pro Comitatu Covasnae-díj: Damó Gyula, *Háromszék*, 2007. aug. 18.
 856. Gazda László halálára, Tudását csak szerénysége múlta fölül, *Háromszék*, 2007. szept. 12.

857. Búcsú Csutak Istvántól, *Háromszék*, 2007. szept. 22.
 858. A sepsiszentgyörgyi előadás, in: Szöcs Géza (szerk.): *Gábor Áron emlékezete*, Kézdivásárhely, 2007, 43–44.
 859. Felsőháromszéki templomok (a Siculus rádióban elhangzott előadás szövege), in: Szöcs Géza (szerk.): *A lélek hangja*, Kézdivásárhely, 2007, 109–112.
 860. *Mi, az '52-esek* (Botos Ferenc mellett), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2007.

2008

861. Ádi bácsi, a nagy varázsló [Sylvester Lajos interjúja], *Háromszék*, 2008. jan. 16.

2009

862. Alkotó utódok Elek apó családjában (jegyz. Kónya Éva), in: Farkas Kinga (szerk.): *Tündérszág napszámosa – Benedek Elek olvasókönyv*, Regös Ifjúsági és Közművelődési Egyesület – Bod Péter Megyei Könyvtár – Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy, 2009, 142–148 (a *Cimborában* 1999-ben közölt írás).
 863. Kónya Ádám beszéde a Dálnoki Napokon, in: Zsigmond Győző (szerk.): *Dálnoki Veres(s) antológia*, Dálnok Önkormányzata – Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2009, 95–97.
 864. [Újraközölt írások:] Kézdikövár, (*Megyei Tükör*, III, 111, 1970. jan. 31.); A szentléleki vártemplom (*Megyei Tükör*, II, 58, 1969. febr. 15.); A szentléleki törtvonalas vár (*Megyei Tükör*, XIII, 2653, 1980. aug. 2.); A Szent István-búcsú színhelyén (*Háromszék*, II, 188, 1990. aug. 18.), in: Borcsa János (szerk.): *Kézdiszentléleki breviárium*, Kézdivásárhely, Ambrózia Kiadó, 2009, 39, 207–208, 209, 226–227.
 865. A Nemes Székely Nemzet ősi címerei [Bevezető szövegmelékllet a Keöpeczi Sebestyén József 1943-as székely címeréről készült hat képeslap 2. kiadása mellé], Székely Nemzeti Múzeum, 2009.

2010

866. Kónya Éva (szerk.): *Kónya Ádám. Emlékképek*, Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2010.
 Benne újraközölt írások és közöletlen anyagok: 11–39: Egy mai táltos varázseszközei [Sylvester Lajos interjúja, lásd rövidebb változata: *Székelyföld*, 2002. máj.]; 43–46, 51–53: önéletrajz-részletek, lásd még: *Mi az '52-esek*, 2007; 47–48: Vallomás, immár vendiakként a „mikós szellemről” [Harkó Józseffel és Dr. Szóts Dániellel, lásd még: *Háromszék*, 1999. máj. 24.]; 54–55: A ma-

gam feje után [Matekovics János interjúja, lásd még *Ifjúmunkás*, 1972. jún. 1.]; Karácsonyi Triptichon (Anno 1958) [lásd még *Háromszék*, 1991. dec. 24.]; 65–66: „inkább elmegyek száz faluba...” [Matekovics János interjúja, lásd még *Ifjúmunkás*, 1972. máj. 4.]; 67–73: Múltunkban barangolva [változata lásd: Szellemi múltunkban barangolva, in: *Megyénk – Kovászna (háromszéki tudnivalók)*, 1997]; 74–80: Népi építőmesterek világában [lásd még *Megyei Tükör*, 1971. júl. 25.]; 82–85: Festett bútorok Kovászna megyében [lásd még *Megyei Tükör*, 1971. jan. 10.]; 86–90: Népi virágai – népek virágai [lásd még *Megyei Tükör*, 1971. máj. 9.]; 91–92: Szomorú triptichon (Természet – Műérték – Alkotómunka) [lásd még *Megyei Tükör*, 1977. ápr. 29.]; 96: Ajánlás [lásd még in: Váradi Péter Pál – Löwey Lilla, *Sepsiszentgyörgy és vidéke*, Veszprém, 2005]; 97–98: Legendákat felröptető táj [lásd még *Háromszék*, 1990. júl. 21.]; 99–102: *Város az Örök alatt*, 103–105: A sepsiszentgyörgyi vártemplom [lásd még *A sepsiszentgyörgyi Vártemplom*, Árkosi Művelődési Központ, 2006]; 106: Ha tőlem függne... [lásd még *Megyei Tükör*, 1968. jún. 8.]; 108–111: *Lapok a „Vándorkönyvből” (Kónya Ádám rajzai 1953–1955)*; 112–116: Személyiségek a sepsiszentgyörgyi Kossuth-kultusz ápolásában [lásd még in: *Erdővidéki Történelmi és Természettudományi Tár 1*, Barót, 2003]; 117–118: Jókai Mór Háromszéken; 119–120: Március 15.: Bem Háromszéken [lásd még *Háromszék*, 1994. márc. 12.]; 123–125: Kiállítás a Székely Nemzeti Múzeumban „...Egy szegény valaki atya Isten dicsőségére...” – a háromszéki reformátusság XVII–XVIII. századi ónedényei és úrasztali terítői [lásd még *Háromszék*, 1996. aug. 10.]; 126–128: Comenius Sepsiszentgyörgyön – a *Dédapaink iskolája* című kiállítás margójára [lásd még *Háromszék*, 1992. márc. 26. – márc. 27.]; 133–134: Az ősi űrhajózás tárgyi emlékei vidékünkön [lásd még *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 4.]; 135: Ősi űrhajózási beszédes helyneveink [lásd még *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 5.]; 135–136: Kozmikus vendégek földi fantáziánkban (Magyarázkodó sorok egy április elseji trefához) [lásd még *Megyei Tükör*, 1973. ápr. 6.].

2011

867. *A csillagos ég szabad szemmel* (Kónya Évával és Kónya Zoltánnal; szerk. Kónya Éva), T3 Kiadó – Cimborá Alapítvány, Sepsiszentgyörgy, 2011.

(Összeállították: Boér Hunor, Bonczidai Éva, Csörgő-Benedek Antal, Farkas Wellmann Endre, Gyenge Gabriella, Kinda István, Kocs Irén, Kónya Éva, Sándor Artilla, Szöcsné Gazda Enikő, Tamás Tünde, Tiboldi Zoltán, Tóth-Wagner Anikó.)

Ádám Kónya (1935-2008)

(Rezumat)

Dascăl în sensul cel mai nobil al termenului, și-a făcut studiile la Universitatea „Bolyai” din Cluj (1952-1956, geografie-geologie) și a profesat în numeroase instituții ale învățământului sfântugheorghean și trei-scăunean, iar din februarie 1990 până în februarie 2000, ieșirea la pensie, a fost director al Muzeului Național Secuiesc. S-a ocupat de astronomie, geomorfologie, istoria locală, istoria culturii și artei, heraldică, protecția patrimoniului cultural, cadastrul spiritual al regiunii Treiscaune, etc. Colaborează cu muzeul prima dată în 1958, înnoind expoziția de științele naturii; salvează în 1965, mobilizând muzeul și cu ajutorul specialiștilor din București, castelul Apor de la Turia; organizează numeroase expoziții muzeale începând din 1990, atât la Sf. Gheorghe (expoziția pașoptiștilor, memoria revoluției din 1956, patrimoniul mobil eclesiastic, mobilierul popular pictat, istoria educației și învățământului, a teatrului, hărțile vechi din muzeu, etc.), cât și în alte localități ale județului Covasna (Zagon, Chiuruș etc.). A publicat în jur de 900 de articole, studii și cărți în domeniile amintite. A fost distins cu numeroase premii. În 2002 Academia Maghiară de Științe i-a recunoscut statutul științific drept unul echivalent cu gradul de doctor în științe, fără doctorandură prealabilă.

Ádám Kónya (1935-2008)

(Abstract)

An educator in the noblest sense of the word, Ádám Kónya finished his studies at the “Bolyai” University of Kolozsvár (Cluj) (1952-1956, geography-geology), teaching in numerous schools of Sepsiszentgyörgy and Háromszék region. From 1990 until his retirement in 2000 he was the director of the Székely National Museum. His fields of interest included astronomy, geomorphology, local history, history of culture and art, heraldic, cultural heritage protection, the spiritual cadastre of Háromszék region etc. His first cooperation with the Museum dates from 1958, when he renews the Natural History Department; then in 1965, mobilizing the Museum and with the help of specialists from Bucharest he saves the Apor Castle of Torja (Turia, Covasna County); and beginning from 1990 organizes numerous museum exhibitions in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) (expositions concerning the Revolution from 1848, the memory of the 1956 Revolution, the old mobile ecclesiastical heritage, folk painted furniture, history of education, history of theatre, the museum's old maps etc.) as well as and in other localities of Covasna County (Zágon/Zagon, Csomakőrös/Chiuruș etc.). He has published around 900 articles, studies and books in the mentioned domains. He was distinguished with several prizes, and in 2002 the Hungarian Academy of Sciences recognized his scholar status as equivalent with Scientiae Doctor, without having previously completed doctoral studies.

Székely Nemzeti Múzeum
520055 Sepsiszentgyörgy, Kós Károly utca 10.
Tel/fax: 0267-312442, e-mail: office.szn@gmail.com
A kiadásért felel Vargha Mihály

A tördelés a Sámán Kiadó munkája
Nyomta és kötötte a Sámán Kiadó
Felelős vezető Bács Attila
A könyv formátuma: 20,5 × 29 cm
Ívterjedelme 93 (A4)
ISSN 1843-8385